

క్విత్రీయ విర్చితీ
శ్రీమదాంగ్ర మేహిభారతిము
(సీరిస్ వ్యాఖ్యాన్ సీపిఎం)

సంపుటము - 9

ద్రోణపర్వము

కృతికర్త
తిక్కన సోమయాజి

వ్యాఖ్యాతలు

డాక్టర్ జి.హరిహరనాథ్
డా॥ మల్లెల గురవయ్య

శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం
డా॥ కె. రాజన్నశాస్త్రి

ప్రధాన సంపాదకుడు

డాక్టర్ జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రచురణ
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు
తిరుపతి

2013

**KAVITRAYA VIRACHITA
SRIMADANDHRA MAHABHARATAM**

With Commentary
Drona parvamu of Tikkana Somayaji
Vol.IX.

Commentary by
Dr. G. Hariharanath - 1st Canto
Dr. Mallela Guravaiah - 2nd Canto
Sri Singaraju Sachidaanandam - 3rd and 4th Cantos
Dr. K. Rajanna Sastry - 5th Canto

Edited by
Dr.G.V.Subrahmanyam

T.T.D.Religious Publications Series No.608
First Edition : August 2004
First Re-print : 2006

Second Edition: 2013
Copies : 5,000

© All Rights Reserved

Published by
Sri. M.G. Gopal, I.A.S.
Executive Officer,
T.T.Devasthanams,
Tirupati - 517 507

D.T.P. Type Setting
Editor-In-Chief Office
T.T.D., Tirupati.

Cover Design:

Printed at:

ఒక మాటలు

తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానం సనాతనధర్మప్రచారరంగంలో పూర్వంసుంచి ప్రముఖమైన సేవ లందిస్తున్నది. అందుకు అధికంగా దోషాదపడే వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, భగవదీత, పురాణాలు, రామాయణ భారత భాగవతాది ధార్మిక గ్రంథాలు విరివిగా ప్రచురిస్తూ ప్రజాబాహుళ్యానికి అందజేస్తున్న ఉంది.

ఈ ధార్మిక ప్రచార మహాద్వారమంలో భాగంగా తి.తి.దేవస్థానం కవిత్రయ విరచితమైన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విస్తృత వ్యాఖ్యాన సహితంగా తెలుగు ప్రజల కండజేయాలనే ఉద్దేశంతో ఒక బృహత్ సాహిత్య యజ్ఞాన్ని చేపట్టింది. ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారి ప్రధాన సంపాదకత్వపుర్వవేష్టకాలో దేశంలో సుప్రసిద్ధులైన ముష్టిమంది పండితులచే 18 పర్యాలను వ్యాఖ్యానింపజేసి 15 సంపుటాలుగా వెలువరించింది. ఆంధ్రమహాభారతాన్నికి సమగ్రంగా వెలువడిన ఏకైక వ్యాఖ్యానం ఇది. ఈ మహాభారత మహాతీహస సంపుటాలు పదిహేనింటినీ 2005 సంవత్సరము శ్రీవారి బ్రహ్మాత్మవాలలో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి గౌ॥ శ్రీ వైష్ణవీన్. రాజశేఖరరండ్రి గారు ఆవిష్కరించి తెలుగు జాతికి కానుకగా సమర్పించారు.

పాఠకులందరికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చాల తగ్గింపు ధరకే, కేవలం వెయ్యి రూపాయలకే తి.తి.దేవస్థానం అందించింది. పాఠకుల విశేషాదరణకు పాత్రమైన ఆంధ్రమహాభారత ప్రతులన్నీ అనతికాలంలోనే పూర్తిగా చెల్లిపోయాయి.

పాఠకుల అక్కర తీర్చేందుకు మళ్ళీ భారతసంపుటాల పునర్వుద్రణ ఆవశ్యకతను దేవస్థానం గుర్తించింది. తొలిముద్రణాలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సవరించుటకుగాను ఈ సందర్భంగా దేవస్థానం, ఈ దిగువ పేర్కొన్న ప్రముఖ సాహితీవేత్తలతో కూడిన ఒక పండితపరిషత్తును ఏర్పాటుచేసింది.

1) శ్రీ పాత్మరారి వేంకటేశ్వరరావు

2) ఆచార్య రవ్వ శ్రీహరి

3) శ్రీ జొస్ఫులగడ్డ మృత్యంజయరావు

4) డా॥ అప్పణిడు వేంకటసుబ్బాయ్

5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్

6) ఆచార్య కె. పరోవ్వత్తమరావు

7) విద్యాన్ ముదివర్తి కౌండమాచార్యులు

ఈ పండితపరిషత్తు సభ్యులందరు ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించినతర్వాత పునర్వృద్ధించబడిన మహాభారతం 18 పర్వాలను 15 సంపుటాలుగా రసజ్ఞలైన చదువరులకు అందజేస్తున్నాం.

పాఠకమహాశయులు యథాపూర్వం మా యా ప్రయత్నాన్ని ఆదరించగలరని, చదువరు లందరికి ఆ దేవదేవుని ఆశీస్తులు అందగలవని ఆశిస్తున్నాం.

సదా శ్రీవారిసేవలో...

(లంక వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం)

కార్యనిర్వహణాధికారి,

తి.తి.దేవస్తానములు, తిరుపతి.

సరళవాళ్లాన సహాత

కవిత్రయ భారతం ద్వారీయ ముద్రణ

పూర్వాపరాలు

భారతీయ సనాతన సంస్కృతి మటి కిరీటంలో జాజ్యల్యమానంగా మెరుస్తున్న ముచ్చుటైన మూడు అమూల్యరత్నాలు రామాయణ, భారత, భాగవత గ్రంథాలు. అనాదిగా ఆసేతుహిమాచలం ధర్మప్రచారంలోను, ధర్మపరిరక్షణలోను ఈ అమూల్యగ్రంథాలు అద్భుతమైన ఎవలేని పొత్రను పోషిస్తున్నాయి. అందులోను త్రిలింగాలమధ్య నెలకొన్న ఆంధులకు అత్యంత ఆదరణీయమైనవి, ప్రేతిపాత్రమైనవి ఈ మూడు గ్రంథాలు. అందువల్లే తిరుపతి దేవస్థానం ‘ధర్మ రక్షితి రక్షితః’ అన్న నినాదంతో ధర్మపరిరక్షణకోసం ఈ మహాగ్రంథాల ప్రచురణ పెద్దవిత్తున చేపట్టింది.

మహాస్తుతమైన ఈ బృహత్సాహితీయజ్ఞంలో తొట్టతొలిగా సవ్యభ్యాసంగా కవిత్రయ భారత గ్రంథ ప్రచురణను చేపట్టింది తిరుపతి దేవస్థానం. ఈ మహా ఆధ్వర్యవానికి అధిదైవతం శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు కాగా, ఎందరో పండితవరేణ్యులైన వ్యాఖ్యాతలు బుత్తిక్కుల పొత్రను పోషించారు. సుమారు 30 ఏండ్రపాటు సాగిన ఈ సాహితీక్రతు నిర్వహణకుగాను నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కుమారస్వామి రెడ్డిగారి కార్యనిర్వహణలో ప్రజాసంబంధాల అధికారిగా కొనసాగిన శ్రీ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తిగారు విశేషక్షప్తి చేసినారు. అలాగే ఆనాడు ప్రధాన సంపాదకులుగా వ్యవహారించిన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు, సంపాదకులుగా వ్యవహారించిన డా॥ సంధూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్యగారు భారత ముద్రణలో ప్రత్యేకమైన పొత్రించారు. తరువాత కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యాన రచనాకార్యక్రమానికి పూర్తిగా ప్రధాన సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించిన ఆచార్య జి.వి.ఫిబ్రవర్యాణ్యం గారు ఈ కార్యక్రమాన్ని సమర్థంగా నిర్వహించి పడ్డానిమిది పర్మాల భారతాన్ని పదిహేను సంపటలుగా వెలుగులోనికి తీసుకురావటంలో కీలకపాత్రము వహించారు. ఇదే పరంపరలో ‘సప్తగిరి’ సంపాదకులు శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు గారు, ఆ తర్వాత ‘సప్తగిరి’ సంపాదకులు డా॥ ఎన్.ఎన్.రామమూర్తి గారు సమన్వయకర్తలుగా వ్యవహారించారు. పిదప ‘సప్తగిరి’ ప్రధాన సంపాదకులు, డా॥ సి.శైలకుమార్ గారు మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారల పర్యవేక్షణ కాలంలో ‘కవిత్రయ భారతం’ ప్రచురణ పూర్తి అయింది. ఆ తరువాత అనతికాలంలోనే ఆ గ్రంథ ప్రతులు అన్ని పూర్తిగా చెల్లిపోయి ద్వితీయ ముద్రణకు ఆవశ్యకత ఏర్పడింది.

డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు గారి సలహా మేరకు నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ కె.వి.రమణాచార్యులుగారు భారత తొలిముద్రణలో దౌరిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సరిచేయుటకుగాను 1) డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు 2) ఆచార్య రవ్య శ్రీహారి 3) శ్రీ జొస్పులగడ్డ మృత్యుంజయరావు 4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య 5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య 6) ఆచార్య కె.పరోత్తమరావు 7) విద్యాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు - ఈ వీడుగురు పండితులతోకూడిన ఒక పండిత పరిషత్తును ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది. తదుపరి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారిగా బాధ్యతలను స్నేకరించిన శ్రీ ఐ.పై.ఆర్.కృష్ణరావుగారు ప్రత్యేక శర్ధతో ఈ కార్యక్రమాన్ని వేగవంతం చేసారు. పండిత పరిషత్తు వివిధ పండితులు వ్రాసిన వ్యాఖ్యాన భాగాలను పరిశీలించి అన్వయ దోషాలను, ముద్రారాక్షసాలను, శైలీ భేదాలను వీలైనంతవరకు గుర్తించి సవరించి శైలిలో ఏకరూపత సాధించేందుకు తగిన కృషి చేసింది. ఆ పండిత పరిషత్తులో సన్న కూడా ఒక సభ్యచిగా దేవస్థానం స్నేకరించడం శ్రీనివాసుని నిర్మేతుకమైన అనుగ్రహానికి తార్మాణం! అంతేగాక 2011 ఫిబ్రవరిలో దేవస్థానం గ్రంథ ప్రచురణ విభాగానికి ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్‌గా నన్ను నియమించడమే గాక, ‘కవిత్రయ భారత పునర్వృద్ధణ’ను పర్యవేక్షించే బాధ్యతను కూడా దేవస్థానం నాకు అప్పగించింది. ఆనందనిలయుని అపారక్షపవల్ల ‘కవిత్రయ భారతం’ పునర్వృద్ధణకార్యంకూడ పూర్తి అయింది.

మలిముద్రణ ఈ రూపంలో రావడానికి అన్నివిధాలా సహాయసహకారాలందించిన తి.తి.దే. పాలకమండలి అధ్యక్షులు శ్రీ కనుమూరి బాపిరాజుగారికి మరియు పాలకమండలి సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు.

సవ్యాఖ్యాన మహోభారత ద్వితీయ ముద్రణను వేగవంతం చేసి ప్రజాబాహుళ్యానికి అందించడంలో విశేషకృషి చేసిన శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ ఎల్.వి.సుబ్రహ్మణ్యం, ఐ.వి.ఎస్. గారికి, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ పి.వెంకటరామిరెడ్డి, ఐ.వి.ఎస్; శ్రీ కె.యస్.శ్రీనివాసరాజు, ఐ.వి.ఎస్. గారలకు నా కృతజ్ఞతలు.

సరళ వ్యాఖ్యాన సహాత కవిత్రయ మహోభారత ముద్రణల్లో నాటి నుండి నేటివరకు తమ అమూల్య సహాయ సహకారాలు అందించిన తి.తి.దే. శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులకు, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులకు, ప్రజాసంబంధాల అధికారులకు, ముద్రణాలయ అధికారులకు అందరికీ నా కృతజ్ఞతలు.

వృత్తిరీత్య ఇంజనీర్ అయినపుటికి సాహిత్యభిలాపత్రో తి.తి.దే. మహోభారతంలోని కొన్ని సవరణలను గుర్తించి తెలియజేసిన శ్రీ పుత్రు పుల్లారెడ్డి గారికి ధన్యవాదాలు.

కవిత్రయభారత పునర్పుద్రణకార్యక్రమంలో అవసరమైన సహకారమందించిన సహాదయులు ‘సప్తగిరి’ ప్రధాన సంపాదకులు డా॥ సి.శైలకుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారలకు కృతజ్ఞతలు. అలాగే పునర్పుద్రణ విషయంలో అడుగుగునా, చేదోడు వాదోడుగా వుంటూ పూర్తి సహాయ సహకారాలందించిన పండితులు మహోకవి విద్యాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు, ఉపసంపాదకులు డా॥ కంపట్లె రవిచంద్రన్, డా॥ నొస్సుం నరసింహచార్య, శ్రీమతి మొలకా ఉత్తర ఘల్సణి, పరిశోధక సహాయకులు, డా॥ డి.భారతి, డా॥ టి.సావిత్రి, డా॥ వి.గోపాలకృష్ణమూర్తి, ప్రచురణ సలహాదారులు శ్రీ జూలకంటి బాలసుబ్రహ్మణ్యం, శ్రీ జల్లి శ్రీరఘుపతిరావుగార్లకు మరియు కార్యాలయ సిబ్బందికి, డి.టి.పి. అపరేటర్లకు కృతజ్ఞతలు.

ఈ బృహాద్రంథముద్రణలో ఎంతగానో సహకరించిన దేవస్థానం ప్రజాసంబంధాల అధికారి శ్రీ టి.రవిగారికి, ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ సాంబశివరావుగారికి, మరియ వారి సిబ్బందికి నా కృతజ్ఞతలు.

మరోమాట!

‘ఆంధ్రత్వమాంధ్రబాషా చ నాల్పస్య తపసః ఘలమ్’ అని అప్యయదీక్షితులు చెప్పినట్లుగా ఆంధ్రదుగా పుట్టడం, ఆంధ్రబాష మాట్లాడటం ఎంతో గొప్ప తపస్య చేస్తేకానీ లభించని అధ్యష్టాలు. అలాంటి భాషలో కవిత్రయంవారు పంచమవేదమైన వ్యాసభారతాన్ని ఆంధ్రలకు అందించటం ఆంధ్రల పుణ్యవిశేషం! ఆంధ్రమహోభారతం తెలుగువారికి లభించిన అమృతఫలం! ఆ అమృతఫలరసాన్ని పారకులు ఈ వ్యాఖ్యానం ద్వారా ఆస్యాదిస్తోరనీ, మహోభారత సందేశాన్ని సుగమం చేసుకొంటారనీ ఆశిస్తున్నాము.

కవిత్రయ మహోభారత ద్వితీయముద్రణకార్యం నాచేతుల మీదుగా జరిపించిన దేవదేవదైన ఆ శ్రీనివాసుని ప్రార్థిస్తూ....

సదా శ్రీవారిసేవలో

ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

ముందుమాట

నారాయణం నమస్కృత్య నరంబై నరోత్తమమ్,
వేచిం సరస్వతీం వ్యాసం తతో జయ ముదీరయేత్.

భీష్మపర్వం కురుక్షేత్ర యుద్ధరంభమైతే ద్రోణపర్వం యుద్ధంలోని రెండవ ఘుట్టం. పంతాలు పట్టింపులు, పగ, ప్రతీకారం పరాకాష్టకు చేరుకున్నఫుట్టం. ఇక్కడ ముఖ్యపాత్రధారి ద్రోణుడు. ఇరు పక్షాలకు గురువు. ఆయన నేర్చిన పాతాలను ఆయన ముందు వాస్తవంగా ప్రదర్శించి మెప్పు పొందేందుకు, జయించేందుకు ఇరుపక్షాల రాకుమారులు పాటుపడటం ఒకవైపు వుంటే, పాండవ పక్షంలో ద్రుపద, విరాట, సాత్యకి ప్రజ్ఞతులకూ కౌరవపక్షంలోని భగదత్త, భూరిశ్రవ, షైంధవ ప్రజ్ఞతులకూ వేరువేరు ద్వేషాసూయలు పంతాలు. ఇచ్చట సర్వోపరిగ నిలిచేది కృపుడి ధేయవాక్యం. ‘ధర్మ సంస్థాపన’. దానికొరకు అతడు ఏమైనా చేస్తాడు; ఎన్నోనా చేస్తాడు. అభిమన్య, ఘుటోత్యచులను కూడా ఆహవాగ్నిలో సమిధలను చేసేందుకు వెనుకాడడు. భగదత్తుని వైష్ణవ అష్టాన్ని తాను భరించినట్టే అశ్వత్థామ నారాయణాష్టాన్ని పాండవ సైన్యం ఆయుధాలను విడిచి నిలబెట్టేట్టు చేసి నిప్పులం చేశాడు, యుద్ధం చేయనన్నాడేగాని, సూర్యని కప్పి సైంధవని చంపడానికి ఆనుకూల్యం కలిగిస్తాడు.

మొత్తంమీద ఈ పర్వమంతా కృపుని కాపుగడలో పాండవులు పరిధవిల్లిన వైనమే కనబడుతుంది. అనితర సాధ్యమైన కులగురుని అబద్ధంతో అంతమొందించేందుకు కూడా వెనుకాడని కృపుని ‘కైతవం శిక్షాగురు’ అని ప్రీతిగా పిలవడంకూడ కద్దు. ఇంతచేసి మనిషిగానే పార్థుని జతలో మెలిగినవాడు శ్రీకృపుడు అంటే పారకుల మనసు నిండుతుంది, ఆర్థమౌతుంది.

వ్యాసులవారి ‘జయ’ కావ్యాన్ని తెలుగులో తేటపరచిన తిక్కన ద్రోణపర్వాన్ని వ్యాఖ్యానంతో అందించినవారు సలుగురు ప్రశ్నాత పండితులు డా॥ జి. హరిహరనాథ్, డా॥ మల్లెల గురవయ్య, శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం, డా॥ కే. రాజన్న శాస్త్రిగారలు. వీరికి దేవస్థానం తరఫున అభినందనలు. ద్రోణపర్వానికి సంపాదకత్వం వహించినవారు ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారు. వీరికి శుభాఖ్యినందనలు.

కార్యనిర్వహణాధికారి,

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు,

తిరుపతి.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు : పుట్టు పూర్వోత్తరాలు

శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి దివ్యానుగ్రహంతో తిరుపతి దేవస్థానం ఆదినుండి ఆర్ఘధర్మప్రభోధం నిమిత్తం అనేక కార్యక్రమాలను చేపట్టి నిర్వహిస్తామనింది. అలాంటి కార్యక్రమాల్లో ధార్మిక సాంస్కృతిక గ్రంథాల ప్రచురణ అత్యంత ప్రధానమైంది. ఆర్ఘధర్మానికి, భారతీయసంస్కృతికి మూలాధారాలైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, కావ్యాలు మొదలైనవాటిని, తత్ప్రంబంధి రచనలను పలుభాషల్లో, పలురీతుల్లో అసంఖ్యాకంగా ప్రచురిస్తూ తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్ఘసంస్కృతీ సముద్రంలో తమవంతు కృషిని విజయవంతంగా కొనసాగించటం జరుగుతూ వుంది.

పూర్వరంగం:

ఇటీవల 1982 మార్చినెలలో మహాకవి పోతనపంచశతాబ్ది జయంతి ఉత్సవాలు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ఆధిపత్యంలో ఏకళిలా (వరంగల్లు) నగరంలో వైభవోపేతంగా జరుపబడినాయి. ప్రభుత్వసూచన ననుసరించి తిరుపతి దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల్లో సముత్సాహంతో పాల్గొన్నది. వరంగల్లు పట్టణంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తంగా పోతన విగ్రహాన్ని నిర్మించడం, పోతన భాగవతం ప్రథమస్క్రంధాన్ని తాత్పర్యసహితంగా ప్రచురించటం, ‘శ్రీనివాస బాలభారతి’ పక్కాన “పోతన” పుస్తకాన్ని ప్రకటించడం, పోతన కవితామహాత్మాన్ని చాటే స్వారక సంచికను ముద్రించటం - ఇత్యాదికార్యక్రమాలను నిర్వహించడంద్వారా దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల వైభవానికి ఎంతగానో తోడ్పడింది! పోతనపంచశతాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు ఆంధ్రభాగవత ప్రచురణకు దోహదకారులైనట్టే, అటు తర్వాత 1983లో జరిగిన నన్నయ సహస్రాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు “వ్యాఖ్యానసహిత ఆంధ్రమహాభారత” గ్రంథప్రచురణకు అంకురార్పణ గావించాయి.

నన్నయ భారత ప్రాజెక్టు:

ఆంధ్రమహాభారతం ఆంధ్రజాతి వెయ్యేండ్ర తపఃఫలం! ఇది తెలుగులో ఆదికావ్యం. ఈ కావ్యరచయిత నన్నయభట్టారకుడు. క్రీ.శ.1053 ప్రాంతంలో - అనగా దాదాపు వెయ్యివత్సరాల క్రిందట, గోదావరి తీరమంది రాజమహాంద్రవరంలో, చాచుక్కురాజగు - రాజరాజనరేంద్రుని కోరికననుసరించి, ఆ మహాకవి ఈ ఉత్తమ కావ్యరచనకు శ్రీకారం చుట్టినాడు. ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహానీయసన్నిహితాన్ని పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982 - 83 విద్యావత్సరాన్ని “నన్నయ సంవత్సరం” గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహస్ర వార్షిక జయంతి - ఉత్సవాలు ఆంధ్రావనిలో వాడవాడలా వైభవోపేతంగా నిర్వహించబడ్డాయి.

ఆ సందర్భంలో ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఫ, అంతకు మునుపటి పోతన జయంత్యుత్సవాల్లో తిరుపతి తిరుపతి దేవస్థానం నిర్వహించిన విశిష్టప్రాతము ప్రశంసాత్మకంగా ప్రస్తావిస్తూ, అదే విధంగా నన్నయ జయంత్యుత్సవాల్లో పాల్గొని చరితార్థం చేయవలసిందిగా కోరుతూ, దేవస్థానంవారికి కొన్ని ముఖ్య సూచనలు చేసింది. ఆ సూచనల ననుసరించి తిరుపతి దేవస్థానం రాజమహాంద్రవరంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తం నన్నయ విగ్రహాన్ని నిర్మించింది; ‘భారతావతరణము’ (రూపకం) ‘నన్నయ భట్టారకుడు’ (వచనం) - అనే పుస్తకాలను, ‘నన్నయ వ్యాస పీఠము’ - అనే ప్రశస్త సంచికను ప్రచురించింది.

తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యానికి ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం సూచించిన సూచనలలో అత్యంత ప్రధానమైనది నన్నయభారతానికి (తొలి మూడు పర్వాలకు) వ్యాఖ్య ప్రాయించి ప్రకటించటం. ఈ బృహత్తరవ్యాఖ్య గ్రంథప్రచురణ బాధ్యతను దేవస్థానంవారు ఇటీవల పదవీవిరమణ చేసిన అప్పటి పౌరసంబంధాధికారి డా॥ రావుల

సూర్యనారాయణమూర్తికి అప్పగించారు. అనంతరం నన్నయ భారత వ్యాఖ్య రచనా ప్రణాళికను రూపొందించటానికి ప్రసిద్ధ విద్వన్ నృషులతో ఈ క్రింది సంపాదకమండలి ఏర్పాటుయింది.

కళాప్రపూర్ల డా॥ దివాకర్ల వేంకటావధాని
డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య
డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బాయ్
డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి (సమావేశకర్త)

ఈ సంపాదకమండలి 1983 జూలై 11వ తేదీన హైదరాబాదు బాలాజీభవనంలో తొలిసారిగా సమావేశమై, నన్నయభారత వ్యాఖ్య రచనను ఆవశ్యకమైన మార్గదర్శక సూత్రాలను రూపొందించింది.

ఆ సూత్రాల సారాంశం:

“ఇది మహోభారతము. ఆంధ్రవాజ్గ్యయములో పరమప్రామాణికమైన ఆది గ్రంథము. ఆరణ్యపర్వములో శేషభాగము ఎఱ్ఱన ప్రాసినను, నన్నయ పేరుమీదనే ప్రాసియున్నాడు గనుక, ఆ పర్వము పూర్తిగా ప్రచురించవలెనని నిర్ణయమునైకోనబడినది. టీకా తాత్పర్యసహితముగా ప్రచురించుటలో గల ఉద్దేశము సామాన్యులకు గూడ అర్థమగుట. కనుక, వ్యాప్తారికభాషము సన్నిహితమైన సరళగ్రాంథికములో ప్రాయవలెనని నిర్ణయము జరిగినది. పదాలు ప్రయోగించుటలో సామాన్యులకు అర్థమగునట్లు, భారతముయొక్క ప్రామాణికత చెడకుండ - భాషను సాధ్యమైనంతమేరకు సులభముగా నుండునట్లు ప్రాయవలెను. అరసున్నలు, శకటరేఫములు పాటింప నక్కలేదు. విసంధులు అంగీకరింపబడినవి. సరళాదేశము అనవసరము. మూలములో ఉన్న కలినపదములు పరిహారించి, సుబోధములైన పదాలు వాడవలెను.

మూలపదాలు యథాతథముగ ప్రాయవలెను. అరసున్నతోగాని, సున్నతోగాని పదము ముగియునపుడు దానిని ద్రుతాంతముగా ప్రాయవలెను. సరళాదేశము వచ్చినపుడు పరుషములే గ్రహించవలెను. మొదట మూలపద్యము, దానిక్రింద ప్రతిపదార్థము, తరువాత తాత్పర్యము, పిమ్మట- ఉన్నచో విశేషాలు, అతిముఖ్యములైన వ్యాకరణావిశేషాలు, అలంకార విశేషాలు పొందుపరచవలెను. వచనమునకుగూడ పద్యాలకు ప్రాసినట్లే అర్థతాత్పర్యాలు ప్రాయదగును.

ఉపాధినియా విశ్వవిద్యాలయమువారు ప్రచురించిన సంశోధితప్రతిని ఆధారముగా స్వీకరింపవలెను. అందలి శీర్షికలను యథాతథముగా ఉంచవలెను. సంస్కృతమూలములోని ఆధ్యాయ సంఖ్యగూడ వేయవలెను. మూలవిభిన్నత పీరికలో సూచించవచ్చు; లేదా విశేషాంశములలో చేర్చవచ్చు. పాతాంతరాలలో - సంశోధితప్రతిలో ఉన్నదానికంటే ఇతర పాఠము మేల్తరముగా తోచినచో రచయిత దానినికూడ స్వీకరించి అర్థము ప్రాయవలెను. దానిని విశేషములలో చేర్చునది.

రచన కొనసాగిన పిమ్మట రెండుమూడు నెలలకు ఒకసారి రచయితల సమావేశాలు ఏర్పాటుచేసి అన్యోన్య సమీక్షలు జరుపవలెను. ఇది రచనలో సామరస్యము ఏర్పడుటకు సదవకాశము కలిగించును. (మూడుపర్వముల) రచనలో ఏకరూపత కలుగునట్లు చూచుటకు ఒక ప్రధాన సంపాదకుడు కావలసియున్నది. ఈ బాధ్యత ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారికి అప్పగించుటకు ఏకగ్రీవముగా తీర్మానింపబడినది. ప్రధాన సంపాదకుడు ప్రాతప్రతిని సాధ్యమగునంత త్వరలో అచ్చు (Finalise) సంస్కరితముచేయగానే, ఒక సమష్టి సమీక్ష సమావేశము ఏర్పాటుచేసి,

అనంతరము ప్రాతప్రతిని ముద్రణము ఇయ్యవలెను. ప్రతి సంపుటికి పీటిక, విషయసూచిక, బివర పద్మానుక్రమణిక ఉండవలెను.”

పై ఆదేశిక సూత్రాల ననుసరించి ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధాని ఆదిపర్మానికి, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య సభాపర్మానికి, డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య ఆరణ్యపర్మానికి- వ్యాఖ్యలను రచించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఇలా వ్యాఖ్యను సమకూర్చే పని ఒకవైపు కొనసాగుతూ ఉండగా, దేవస్థానం ఇంచుమించు ఆరేసి మాసాల కొక పర్మాయం, అంతదనుక జరిగిన కృష్ణినిగూర్చి సమీక్షించేందుకు, పై మువ్వురు రచయితలతో కూడిన సంపాదకవర్గ సమావేశాలను నిర్వహిస్తా వచ్చింది.

ప్రథాన సంపాదకుడు ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు తక్కిన ఇరువురి రచనలను పునఃపరిశీలన చేస్తూ తుదిమెఱుగులు దిద్ది ప్రాతప్రతులను అచ్చుకు సిద్ధంచేస్తున్న దశలో - 1986 అక్టోబరులో పరమపదించారు. ఈ ఆకస్మికసంఘటనవల్ల “వ్యాఖ్యానహిత నన్నయభారత ప్రచురణ” కార్యక్రమ పురోగతికి విఫూతం ఏర్పడింది.! ప్రణాళిక ఈ ఆటంకాన్ని అధిగమించటానికి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తగినవెద్దలతో విస్తృతంగా సమాలోచించారు. తదుపరి, కళాప్రపూర్ణ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు కీ.ఎస్. దివాకర్లవారి స్థానంలో ముఖ్య సంపాదకులుగా 1987 మే నెలలో నియుక్తులయ్యారు.

అప్పటినుండి, మళ్ళీ వ్యాఖ్యారచయితల పరస్పరసమీక్షా సమావేశాలు యథార్థితిగా నిర్వహింపబడుతూ వచ్చాయి. వీటితోపాటు, ప్రథాన సంపాదకుడు మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు మూడుపర్మాల ప్రాతప్రతులను క్రమంగాపర్యవేక్షిస్తూ, వాటిని ముద్రించవలసినదిగా తీర్మానించారు.

ఆ యా పర్మాల ముద్రణకార్యం ఒకప్రకృతి జరుగుతూవుంటే, మరోవైపున ఆ యా సంపుటాల సంపాదకులు పీటిక, ఉపోద్యాతము - మున్నగు అంశాలను సమకూర్చలని ఒకానొకసమావేశంలో నిర్ణయింపబడింది. అవసరాన్నిబట్టి పీటికలకు తుదిరూపం ఇస్టానికి సంపాదకవర్గం మరొకసారి సమావేశం కావడానికి కూడ అందులోనే నిశ్చయింపబడింది. అయితే, ఈ నిర్ణయాలు చోటుచేసికొన్న సమావేశమే నన్నయ భారత ప్రణాళికకు సంబంధించిన సమావేశాల్లో చిట్టచివరిదయింది! ఈ సమావేశం రాజమహేంద్రవరంలో శ్రీ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి గృహంలో 1991 జూలై 3వ తేదీన జరిగింది. అనంతరం ఈ గ్రంథాన్ని ముద్రించే ప్రయత్నాలు కొనసాగాయి.

తిక్ష్ణ భారత సంయోజన:

ఇటువంటి పరిస్థితుల్లో, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకుల కార్యాలయమందలి ప్రచురణల విభాగంలో “పబ్లికేషన్స్ ఎడిటర్స్”గా పనిచేస్తా వుండిన విద్యాన్ డి. నాగసిద్ధారెడ్డిగారు (రిటైర్డ్ ప్రైనిపాల్, యన్.వి.బిరియంటల్కళాశాల, తిరుపతి) తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యాన్నిర్వహణాధికారిగారికి “తిక్ష్ణ భారత వ్యాఖ్యారచనాప్రణాళిక”ను గూర్చి 1992 ఆగష్టు ఆరంభంలో ఒక నివేదికను సమర్పించారు.

ఆ నివేదిక సారాంశం:

“తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానంవారు నన్నుయ భారతం మూడు పర్యాలకు ప్రసిద్ధ విద్యాంశులచేత వ్యాఖ్య ప్రాయించిన విధంగానే, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్యాలకు రాష్ట్రంలోని ప్రముఖపండితులచేత వ్యాఖ్య ప్రాయించి ప్రచరించటం సముచితంగానూ, సమగ్రంగానూ ఉంటుంది. తాము అనుమతిస్తే ఈ ప్రణాళికకు నేను సమన్వయ సంపాదకుడనుగా, సమావేశకర్తగా (కో ఆర్ట్స్ నేటీంగ్ ఎడిటర్ అండ్ కన్స్యూనర్) బాధ్యతవహించి నిర్వహించగలను”.

తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన సమావేశమైన గ్రంథనిపుణుల సంఘం (Experts Committee) పై ప్రతిపాదనను ఆమోదించింది. తదనుసారంగా తిక్కన భారతవ్యాఖ్య రచనా ప్రణాళికకు సంబంధించిన తొలిసమావేశం తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థాన పరిపాలనా భవనం (తిరుపతి)లో కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ఆధ్వర్యవంలో 1992 నవంబరు 5వ తేదీన జరిగింది. ఈ ప్రణాళికా నిర్వహణకు తొలుత ఒక సలహాసంఘం ఏర్పాటయింది. అనంతరం ఈ సలహాసంఘం 1) సంపాదకవర్గం 2) సలహాసంఘం- అని ఈ క్రింది రెండు సంఘాలుగా విభజింపబడింది.

సంపాదక వర్గం

శ్రీ పొత్తురి వేంకటేశ్వరరావు
ప్రో॥ కె. సర్వోత్తమరావు

ప్రో॥ ఎన్.బి. రఘునాథాచార్య
శ్రీ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి (కన్స్యూనర్)

సలహాసంఘం

ఆచార్య తూమాటి దొఱపు
ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు
ఆచార్య కొర్కపాటి శ్రీరామమూర్తి
ఆచార్య నందూరి రామకృష్ణమాచార్య

ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం
ఆచార్య మడుపు కులశేఖరరావు
డా॥రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి
శ్రీ కాటుపాటి సుబ్బారావు
శ్రీ ములుకుట్ల రామకృష్ణశాస్త్రి

పై సమావేశంలో చర్చింపబడిన అంశాల్లో అత్యంతప్రధానమైనది వ్యాఖ్యాన విధానానికి సంబంధించినది. సభ్యులందరి సలహాలు, సూచనలమేరకు - వ్యాఖ్యానరచనకు మార్గదర్శకాలైన - కొన్ని ముఖ్య నియమాలు క్రోడీకరింపబడ్డాయి.

ఆ నియమాల సారాంశం:

“రచనావిషయంలో ప్రధానంగా సామాన్య ప్రజానీకాన్ని దృష్టియందుంచుకొనవలను. భాష వ్యాపారికంగానే ఉండాలి. మాండలికాలు ఉండరాదు. సాధ్యమైనంతవరకు విసంఘల్ని పాటించాలి. సంధి విడదీసిన తర్వాత పదస్వరాపం తెలిసేటట్లుగా పదాదిన అచ్చుల్ని వాడాలి. దుస్సంఘలు తగదు. శక్తిరేఫలు, అరసున్నలు ఉండరాదు. కథాభాగాన్ని అతికేసమయంలో పూర్వపర సందర్భాలను అనుసంధానంచేస్తూ అవసరమైనచోట స్థాలంగా ఐదారు పంక్తులు అవతారిక (పరిచయం) ప్రాయాలి. ప్రతిపద్యానికి అక్కరలేదు.

విశేషాంశాల్లో అలంకారాలు, వర్ణస్తులు కథా సందర్భానికి ఏపిధంగా అతికాయో చెప్పుతూ పద్యంలో గుర్తించిన ముఖ్యమైన విశేషాంశాలు విస్తారంగా కామండా, సంగ్రహంగా చెప్పాలి. (రచయితలు ప్రాయాని విశేషాంశాదులను ‘సంపాదకులు’ ‘ఎడిటోరియల్ నోటు’ (ప్రాసి నమోదుచేయవలసినది.) అవసరమైన చోట్లు రచనలో మార్పులు, చేర్పులు చేయడానికి, సంతృప్తికరం కాకసోతే తిరస్కరించి మరొకర్ని ఎంపిక చేసుకొనడానికి సంపాదకవర్గానికి అధికారం ఉంది. (రచయితలు) ఉన్నానియా యూనివరిటీవారి భారతప్రతిని రచనకు ప్రమాణంగా స్వీకరించాలి. ఇతర ప్రతులలో సాబ్జైన్ పారములున్నాచో వాటిని రచనలో ఉటంకించవచ్చు.”

పై సూచనల ప్రకారం, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్యాల్లోని 46 ఆశ్వసాలకు సరళవ్యాఖ్య సమకూర్చుటానికి మొత్తం ముప్పుదిముగ్గురు పండితులు ఎంపిక చేయబడ్డారు. వీరిలో చాలమంది తమవంతు వ్యాఖ్యారచనను సకాలంలో పూర్తిచేసి దేవస్థానానికి సమర్పించారు. ‘తిక్కనభారత ప్రణాళిక’ యొక్క చివరి సమావేశం 1994 జూలై 15వ తేదీన కార్యనిర్వహణాధికారిగారి అధ్యక్షతన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానపరిపాలనాభవనం (తిరుపతి)లో జరిగింది.

1995 జూన్‌లో శ్రీ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి పదవినుండి విరమించేనాటికి, తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వసాలకు వ్యాఖ్య - ఆ యూ రచయితలు ప్రాసి పంపనందున - దేవస్థానానికి అందలేదు. అలా, వ్యాఖ్యానింపబడక శేషించి ఉన్న తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వసాలను స్థానికులగు మరికొందరు విద్యాంసులచేత ప్రాయించి, ఈ వ్యాఖ్యాన క్రతువును సమాప్తి నొందింపడం జరిగింది. ఈ విధంగా తోలుత ‘నన్నయభారత ప్రణాళిక’గా ఆరంభమైన ఈ వ్యాఖ్యారచన, తరువాత తిక్కన భారతంలోకి విస్తరించి, సమగ్రతను సంతరించుకొని, చివరకు “కవిత్రయ మహాభారత ప్రణాళికగా” సార్కమయింది.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు:

మొదటి మూడు పర్యాలు సరళగ్గాంధికంలోను, తక్కిన భాగమంతా బిన్నబిన్నశైలుల వ్యావహారికంలోనూ రచింపబడిన ఈ మొత్తం పదునెనిమిది పర్యాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ప్రామాణికమైన ఏకరూపతను, నవ్యతను సముచితంగా సంతరింపజేయగల సంపాదకుణ్ణి సూచించవలసిందని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, స్థానికులైన నిపుణులను కోరింది.

అనుభవజ్ఞులగు నిపుణుల అభిప్రాయానుసారం దేవస్థానం - సుగృహీతనామధేయులైన సాహితీవేత్తలు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని “కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు”కు సంపాదకత్వం నిర్వహింపవలసిందిగా 1996 అక్టోబరులో ఆహ్వానించింది. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారి ఆహ్వానాన్ని శ్రీస్వామివారి ఆదేశంగా స్వీకరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తిరుపతికి వచ్చి ‘ఎడిటరు’ కార్యాలయంలోనే ప్రచురణాల విభాగం (Publications Wing)లో భద్రపరుపబడియున్న భారతం ప్రాతప్రతిని విశదంగా పరిశీలించి, ఇచ్చటి ఉద్యోగుల సహకారంతో వారు ఈ బృహద్గ్రంథ పరిష్కరణకు అవలంబించవలసిన కొన్ని ముఖ్యపద్ధతులను, విధానాలను ప్రతిపాదించారు.

ఆ ప్రతిపాదనల సారాంశం:

“మహాభారత కథార్థాలు సామాన్యజనానికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటానికి, మహాభారతంలోని ధర్మసందేశం అందరికీ అవగాహనకావడానికి ఈ వ్యాఖ్యానం లక్ష్మింపబడింది కాబట్టి, వ్యాఖ్యానమంతా ప్రామాణిక వ్యావహారిక భాషలో ఒకేరీతిగా ఉండేటట్లు చూడాలి. అవసరమైన చోట్లు వ్యాఖ్యాతలు ప్రాసిన వివిధశైలులను ప్రామాణిక వ్యావహారిక శైలిలోనికి

మార్పి, ఒకే గ్రంథకర్త రచించిన రచనను చదువుతున్న సూర్యిని పతితలకు కల్పింపజేయాలని నిర్ణయించడమైనది. భాషాశైలులు మార్పివలనీ వచ్చినపుడు ఇప్పడున్న ‘బరిజినల్’ ప్రాతప్రతిని చెడగొట్టుకుండా ‘ప్రెస్కాపీ’ని లేఖకులచే వ్యాపారిక భాషలో మరల ప్రాయించవలసిపుంటుంది.

వ్యాఖ్యానరచనకు ఒకస్థాలమైన ప్రణాళికను ఇదివరలో రూపొందించి వ్యాఖ్యాతలకు తెలియపరచటమయింది. కానీ, అందరూ ఆ అంశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించినట్లు కనబడడు. అందువలన వ్యాఖ్యానరచనలో ఏకరూపత (Uniformity) ఒక్కొక్కచోట లోపించినట్లు కనబడుతోంది. కాబట్టి, వ్యాఖ్యానం అవసరానికి మించి ఉన్నచోట్లు తగించటానికి, అవసరం ఉన్నచోట్లు కొన్ని అంశాలను చేర్చటానికి సంపాదకునికి సేచ్చు ఇవ్వాలని నిర్ణయించడమైనది.

వ్యాఖ్యానం ప్రాయిదానికి ఉస్కాన్నియా విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆంధ్రపుంచోభారత సంశోధితప్రతిని ఆధారం చేసికోవాలని ఇదివరలోనే నిర్ణయించడమైనది. ఆ నిర్ణయాన్ని వ్యాఖ్యానరచయితలకు తెలుపడం కూడా జరిగింది. కానీ, కొందరు రచయితలు నీర్చేశించిన ప్రతిని కాకుండా, వేరే ప్రతులను ప్రామాణికంగా తీసికొని వ్యాఖ్యానం ప్రాశారు. అటువంటి ఫుట్టాలలో దేవస్తానంవారు ఎన్నుకొన్న ప్రతిని దృష్టిలో ఉంచుకొని ప్రాతప్రతులను తగినవిధంగా మార్పివలెనని నిర్ణయించటం జరిగింది.

మహాభారత వ్యాఖ్యానాన్ని $1/4$ ‘డెమీస్ట్రేజు’లో పండిండు సంపుటాల్లో ప్రచురించాలని నిర్ణయించడమైనది. పుస్తకం ‘సైజు’ను నిర్ణయించడంలో పారకుణై, విషయాన్ని, ప్రచురణకర్త సాకర్యాన్ని సాధారణంగా దృష్టిలో ఉంచుకొంటారు. పారకుణి దృష్టిలో పెట్టుకొంటే, అతడు భారతంలో ఒక్కొక్క పర్వాన్ని ఒక్కొక్క సంపుటంగా భద్రపరచుకోవాలని భావిస్తుంటాడు. అందువల్ల, ‘వాల్యూమ్’కు పర్వాన్ని ప్రమాణంగా తీసికోవటం సాకర్యంగా ఉంటుంది. విషయాన్ని బట్టిమాచినా పర్వవిభాగమే అందరికీ సాకర్యం. ప్రచురించేసంపుటికి ‘క్లాసిక్’ (Classic) గౌరవం ఆకృతిలో కల్పించాలన్నా $1/4$ ‘డెమీస్ట్రేజు’ బాగుంటుందని తీర్చాన్నించటమైనది. అయితే ఆదిపర్వం, ఆరణ్యపర్వం, శాంతిపర్వంలాంటి పెద్దపర్వాలు, మహాప్రస్తానిక పర్వంలాంటి చిన్నపర్వాలు ప్రచురిస్తున్నప్పుడు ‘వాల్యూమ్’ విభాగంలో కొంత వెసులుబాటు కల్పించుకోవచ్చు.

ఒక్కొక్క సంపుటానికి మొదట తిరుపుల తిరుపతి దేవస్తానం కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ముందుమాట, ‘ఎడిటరు’ గారి ఉపోదాతం తప్పకుండా ఉండాలి. విషయసూచిక తయారుచేయాలి. ప్రతి పర్వం చివర అకారాది వద్యానుక్రమణిక తప్పనిసరిగా ఉండాలి”.

పై పద్ధతుల ననుసరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు పరిష్కారించి ఇష్టున్న భారత సంపుటాలను తిరుపుల తిరుపతి దేవస్తానం వరుసగా ప్రచురింప బూనుకొన్నది. ఈ సంపుటుల ప్రచురణకార్యం త్వరితగతిన పూర్తి చేయించాలనే సంకల్పంతో తిరుపుల తిరుపతి దేవస్తానం 1999 నవంబరు 3,4 తేదీల్లో శ్రీ పద్మావతి అతిథి గృహంలో తి.తి.దే. కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.వి.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన కీలకమైన సమావేశాన్ని నిర్వహించింది. ఈ సమావేశంలో ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తయారు చేయించిన ఆదిపర్వ, సభాపర్వాల డి.టి.పి. ‘మాస్టర్ కాపీ’లను సభ్యులు సమీక్షించారు. తదనంతర పర్వాల ప్రకటన ఇతోధికమగు వేగం అందుకోవటానికి వీలుగా ఈ సమావేశంలో కవిత్రయ భారతానికి సంబంధించిన సంపాదకమండలి (Editorial Board), సలహామండలి (Advisory Board) - అనే రెండు సంఘాలను ఈ దిగువ పేర్కొన్న విధంగా పునర్వ్యవస్థికరించటం జరిగింది.

సంపాదకమండలి సభ్యులు

డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	శ్రీ పాత్రారి వేంకటేశ్వరరావు
డా॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య	డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్రయ్య
డా॥ కె.జె. కృష్ణమార్తి	డా॥ కె. సరోత్తమరావు
సలహామండలి సభ్యులు	
పారసంబంధాధికారి, తి.తి.దే.	డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు
అన్నమాచార్యప్రాజెక్ట్ డైరెక్టర్, తి.తి.దే.	డా॥ ఎం. కులశేఖరరావు
ధర్మప్రచారపరిషత్ కార్యదర్శి, తి.తి.దే.	డా॥ తుమ్మిపూడి కోటీశ్వరరావు
	డా॥ ఎం. బుద్ధప్ప

తరువాత 2000 సంవత్సరం ఫిబ్రవరి 25వ తేదీన తిరుమలలో అప్పటి కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఎ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన 'క్యాంప్ ఆఫ్స్'లో పై రెండు మండలుల లోని సభ్యులమ్మెక్కా సంయుక్తసమావేశం నిర్వహింపబడింది. ఈ సమావేశంలో 2000 సంవత్సరాంతానికి కవిత్రయ భారత సంపుటాలన్నింటినీ వెలువరించాలనే ముఖ్యతీర్మానం కావింపబడింది. ఇందులకు అనువుగా ఆ యా పర్వల వ్యాఖ్యాతలతో కూడిన ఒకటి, రెండు 'పర్క్-పావ్'లను కూడ నిర్వహించడానికి నిర్దయం గైకొనబడింది.

కవిత్రయ భారతాన్ని వ్యాఖ్యాతో ముద్రించటంద్వారా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు 'పంచమవేద' మందలి ధర్మప్రభోధాన్ని యావదాంధులకు అందించే ఉదాత్మపాత్రమ నిర్వహిస్తున్నారు. ఆ క్రమంలో ప్రథమసంపుటం ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), ద్వితీయ సంపుటం-సభాపర్వం వెలువడినాయి. డాక్టర్ ఐ.వి. సుబ్బారావుగారి తరువాత కార్యనిర్వహణాధికారి అయిన డా॥ ఐ. కృష్ణయ్య, ఐ.ఎ.ఎస్. గారు వచ్చిన తత్త్వజ్ఞానమే ఆంధ్ర మహాభారత ప్రచురణనుగూర్చి ఆస్తుకితో గమనిస్తూ అన్ని విధాల సహకరించి ఆదిసభా పర్వల విడుదలకు ఏర్పాటుచేయడమే కాకుండ తరువాతి సంపుటాలు వెలుగుచూడడానికి ఒక కాలనిర్దయంతో పని జరగాలని త్వరపరిచినారు. 2002 సంవత్సరానికి ఈ బృందాత్మక వ్యాఖ్యానసహిత మహాభారతం తుదిమెరుగులు దిద్దుకోవాలని వేంకటేశ్వరస్వామి అనుగ్రహంతో పండిత మండలిని పురమాయించినారు. అప్పట్లో తీవ్రతరం అయిన ప్రయత్నంతో గోదావరి పుష్పురాల సమయానికి ఆరావ్యాపర్వం (2 భాగాలు), విరాటపర్వం విడుదల అయ్యాయి. తర్వాత శ్రీ అజ్ఞేయ కళ్లంగారు కార్యనిర్వహణాధికారిగా విచ్చేసిన వెనువెంటనే ఈ మహాభారత వ్యాఖ్యానసహిత ప్రచురణ ప్రణాళికను మరింత వేగిరపరచి కృష్ణపుష్పురాల లోపల యుద్ధపంచకాన్ని విడుదల చేయాలనీ, 2004 సంవత్సరం చివరకు మిగిలిన పర్వాషపకము వెలుగు చూడాలనీ నిర్ణయించడం జరిగింది. ఆ మార్గదర్శక సూత్రానుగుణంగా ఇప్పుడిప్పుడే ఉద్యోగి, భీష్మపర్వాలు వెలువడ్డాయి. ప్రస్తుతం ద్రోణపర్వం కూడ వెలుగు చూడబోతున్నది. మున్ముందు అనగా కృష్ణపుష్పురాలలోపల శాంతిపర్వంవరకు వెలుగుచూచే అవకాశం ఉన్నది. 2004 సంవత్సరంలోపల మిగిలిన పర్వాలస్తో విడుదల చేయడానికి సర్వయత్నాలు సాగుతున్నాయి. అష్టరాస్యలైన ఆంధ్రులు భారతాన్ని స్వయంగా చదిని అర్థం చేసికోవటానికి ఈ సరఛవ్యాఖ్యా 'కరదీపిక' కావాలని తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆశయం. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం తొలుదొలుత ప్రచురిస్తూపున్న ఈ 'వ్యాఖ్యానసహిత కవిత్రయ భారత' ముద్రణలో ఏవైనా సూత్రాంశాలు చేర్చవలసివున్నట్లు అభిప్రాయపడితే సహృదయ సాహాతీవేత్తలు వాటిని మాకు తెలియజేయగలరని మనవి.

కృతజ్ఞతలు:

ఈ ప్రణాళిక ఫలప్రదం కావటానికి ఆధికారికమైన తమ ఆమోదాన్ని అందజేసిన తిరుపతి దేవస్థాన ధర్మక్రత్వమండలి అధ్యక్షులకు, పాలకమండలి సభ్యులెల్లరకు కృతజ్ఞతాభివాదములు. ఈ మహాగ్రంథం వెలుగు చూడటంలో ముఖ్యకారకులైన తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ అజేయ కల్లం, ఐ.ఎ.ఎన్., గారి ప్రోత్సాహక పర్యవేష్టణకు కైమొద్దులు. సాహిత్యప్రియులూ, తి.తి.దేవస్థానం సంయుక్తకార్యనిర్వహణాధికారిగా ఉండిన శ్రీ ఆర్. అప్పారావు, ఐ.ఎ.ఎన్., గారికి వందనములు.

సంబంధిత విభాగాధిపతిగా, సలహామండలి ఎక్స్ అఫిషియల్సభ్యులైన డా॥.పి రంగారావు, పౌరసంబంధాధికారి, తి.తి.దేవస్థానం, తిరుపతి-వారికి మరియు ఈ ప్రాజెక్టుకు ప్రత్యక్షంగాను, పరోక్షంగాను సహాయ సహకారాలందించిన తదితర అధికారిగణానికి నమస్కులు. ఈ ప్రణాళికద్వారా “వ్యాఖ్యాన సహాత కవిత్రయ భారతము”ను ఆంధ్రావాళికి అందజేయటంలో ప్రధానపాత్ర వహించిన-వ్యాఖ్యాతలు, పై ఉభయ మండలుల (సంపాదకమండలి, సలహామండలి) విద్యావేత్తలకు, ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారికి- నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకములు. తి.తి.దేవస్థానముల సవ్యాఖ్యాన మహాభారతాన్ని ప్రకటించడంలో వేగాన్ని పుంజుకోవడానికి తీర్మానించినప్పుడు ఎడిటోరియల్ కమిటీ వారు దాని కొరకై ప్రధాన సంపాదకునికి సహాయంగా స్థానిక పండితవర్యుల ఉప సంఘం (ఎడిటోరియల్ సెల్) నిర్మాణానికి సిఫారసు చేయగా, దేవస్థానం ఆమేరకు పండితవరేణ్యులు డా॥ కె.పరోక్షాత్మమావు, శ్రీ సముద్రాల లజ్జుణయ్య, మహాకవి శ్రీ ముదివరి కొండమాచార్యులు గారలతో ఎడిటోరియల్ సెల్ ను ఏర్పరచడం జరిగింది. ఈ మేరకు ఆరణ్యపర్వంలోని ద్వితీయభాగంతో ఆరంభమైన ఈ సెల్ ఉపకారం మరువరానిది. వీరు వర్షాప్రాపువలె నిర్వహింపబడుతున్న కవిత్రయ మహాభారత యజ్ఞంలో పాలుపంచుకుంటున్నారు. ఆ కారణంగానే తక్కిన పర్వాలు త్వరితంగా వెలువరించగలుగుతున్నాం.

“సప్తగిరి” సంపాదకులుగా, ఈ ప్రణాళిక కొనసాగటంలో ఆదినుండి అమరులయ్యవరకూ ప్రముఖపాత్ర వహించిన కాట్లపాటి సుబ్బారావుగారికి హర్షిక కృతజ్ఞతలు. ఈ కార్యక్రమంలో చేదోడువాదోడుగా ఉంటూ, అన్ని విధాలా సహాయ సహకారాలందించిన ప్రచురణల విభాగమండలి సహాద్యోగులు రీసెర్చ్ అసిస్టెంటులు డా॥ కోరాడ రామకృష్ణ తెలుగు సబ్-ఎడిటర్లు డాక్టర్ కె. రాధారమణ, డాక్టర్ ఎ. సంధ్య, సప్తగిరి పత్రిక కన్సడ సబ్-ఎడిటర్ శ్రీ బి. ఎన్. శీనివాసన్ గారలకు, తదితర సిబ్బందికి, ఈ పుస్తకాలను సర్వాంగ సుందరంగా తీర్మాదిద్ది పారకులకు తక్కువ వ్యవధిలో అందించడానికి తోడ్పడిన టి.టి.డి. ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ ఐ. పార్సుతీశ్వరరావుగారికి, వారి సిబ్బందికి కృతజ్ఞతలు.

శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి అనుగ్రహ విశేషంవల్ల ఈ మహాత్మమగ్రంథం వెలుగుచూస్తున్నందుకు, ఆ వేదత్రయ స్వరూపునకు కృతజ్ఞతాంజలి ఘటిస్తున్నాము.

డా॥ఎన్.ఎస్. రామమూర్తి

క్షీస్వర్

సంపాదకుడు - సప్తగిరి

తిరుపతి తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

కవిత్వము విరచిత శ్రీమదాంగ్రే మేహిభారతిము

సంపాదకమండలి

అర్ధక్కలు

శ్రీ అజేయ కల్లం, ఐ.ఐ.ఎస్.,

కార్యవిర్యపాణాధికాల, తి.తి.దే., తిరుపతి.

ప్రధాన సంపాదకులు: ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

సంపాదక మండలి సభ్యులు

శ్రీ పొత్తురి వేంకటేశ్వరరావు

డా॥ అప్పణోడు వేంకటసుబ్బయ్య

ఆచార్య కే. సర్వోత్తమరావు

సలహా మండలి సభ్యులు

డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు

డా॥ పి. రంగారావు, (పొరసంబంధాధికారి)

ఆచార్య ఎం. కులశేఖరరావు

(ఎక్స్) అఫిషియో సభ్యులు)

ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు

డా॥ మేడసాని మోహన్, డైరెక్టర్

ఆచార్య ఎం. బుధ్నన్న

అన్నమాచార్య ప్రాజెక్టు, (ఎక్స్) అఫిషియో సభ్యులు)

డా॥ హెచ్.ఎస్. బ్రహ్మసంద, కార్యదర్శి

ధర్మప్రచార పరిషత్తు (ఎక్స్) అఫిషియో సభ్యులు)

కస్టోనర్

డా॥ ఎన్.ఎస్.రామమూర్తి,

“సప్తగిరి” సంపాదకులు, తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

వ్యాఖ్యాతలు	పర్మాలు, ఆశ్వాసాలు
1. దాక్షర్ దివాకర్ వేంకటావథాని	ఆది. ఆశ్వా. 1,2,3
2. దాక్షర్ జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం	ఆది. ఆశ్వా. 4; శాంతి. ఆశ్వా.1
3. దాక్షర్ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	ఆది. ఆశ్వా. 5,6,7,8; సభా. ఆశ్వా. 1,2
4. దాక్షర్ నంచారి రామకృష్ణమాచార్యులు	ఆరణ్య. ఆశ్వా. 1 నుండి 7 వరకు; భీష్మ. ఆశ్వా. 1,2
5. దాక్షర్ కె. సరోవర్తమారావు	విరాట. ఆశ్వా. 1
6. దాక్షర్ ఆర్. అనంతపద్మనాథరావు	విరాట. ఆశ్వా. 2
7. శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం	విరాట. ఆశ్వా. 3; ద్రోణ. ఆశ్వా. 3,4; శల్య. ఆశ్వా.2
8. దాక్షర్ మేడవరం వేంకటనారాయణశర్మ	విరాట. ఆశ్వా.4
9. దాక్షర్ కె. రామగోపాలకృష్ణమార్తి	విరాట. ఆశ్వా.5
10. దాక్షర్ జొన్సులగడ్డ మృత్యుంజయరావు	ఉదోగ. ఆశ్వా. 1,2; సౌప్రిక. ఆశ్వా. 1,2
11. శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	ఉదోగ. ఆశ్వా. 3,4
12. శ్రీ కవి చెరుకూరి జయచంద్రశాస్త్రి	భీష్మ. ఆశ్వా. 3
13. దాక్షర్ జి. హరిహరనాథ్	ద్రోణ. ఆశ్వా. 1
14. దాక్షర్ మల్లెల గురవయ్య	ద్రోణ. ఆశ్వా. 2
15. దాక్షర్ కె. రాజన్నశాస్త్రి	ద్రోణ. ఆశ్వా. 5
16. శ్రీ ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య	కర్ణ. ఆశ్వా. 1
17. దాక్షర్ యస్సే. రామారావు	కర్ణ. ఆశ్వా. 2
18. దాక్షర్ మరుపూరి కోదండరామరెడ్డి	కర్ణ. ఆశ్వా. 3
19. దాక్షర్ పి. వెంకటరాజు	శల్య. ఆశ్వా. 1
20. దాక్షర్ చౌచ్. ఎస్. బ్రహ్మంద	శ్రీ. ఆశ్వా. 1,2; అశ్వ. ఆశ్వా. 1,2; మౌసల-1; మహా.1; స్వర్గా-1
21. దాక్షర్ ఎస్. గంగప్ర	శాంతి. ఆశ్వా. 2
22. దాక్షర్ దావులూరి కృష్ణకుమారి	శాంతి. ఆశ్వా. 3
23. దాక్షర్ ఆకురాతి పున్నారావు	శాంతి. ఆశ్వా. 4
24. శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య	శాంతి. ఆశ్వా. 5
25. దాక్షర్ బేతవోలు రామబ్రహ్మం	శాంతి. ఆశ్వా. 6
26. దాక్షర్ తుమ్మపూడి కోతీశ్వరరావు	అను. ఆశ్వా. 1,2
27. దాక్షర్ శలాక రఘునాథశర్మ	అను. ఆశ్వా. 3,4
28. దాక్షర్ ఎమ్. కులశేఖరరావు	అను. ఆశ్వా. 5
శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	
29. శ్రీ నాగళ్ళ గురుప్రసాదరావు	అశ్వ. ఆశ్వా. 3,4
30. దాక్షర్ ఎ. నాగభూషణం	అత్ర. ఆశ్వా. 1,2

సంకేతాక్షర సూచి

ఆది.	-	ఆదిపర్వం	క.	-	కందపర్యం
సభా.	-	సభాపర్వం	వ.	-	వచనం
ఆర.	-	ఆరణ్యపర్వం	ఆ.	-	ఆటవెలది
విరా.	-	విరాటపర్వం	తే.	-	తేటగీతి
ఉద్యో.	-	ఉద్యోగపర్వం	సీ.	-	సీసం
భీష్మ.	-	భీష్మపర్వం	ఉ.	-	ఉత్సలమాల
ద్రోణ.	-	ద్రోణపర్వం	చ.	-	చంపకమాల
కర్ణ.	-	కర్ణపర్వం	మ.	-	మత్తేభవిక్రీడితం
శల్య.	-	శల్యపర్వం	శా.	-	శార్యాలవిక్రీడితం
సాప్తి.	-	సాప్తికపర్వం	ఆశ్వ.	-	ఆశ్వసం
ప్రీ.	-	ప్రీ పర్వం	క్రీ. శ.	-	క్రీస్తుశకం
శాంతి.	-	శాంతిపర్వం	య.	-	యగణం
అను.	-	అనుశాసనికపర్వం	మ.	-	మగణం
అశ్వ.	-	అశ్వమేధపర్వం	త.	-	తగణం
అశ్ర.	-	అశ్రమవాసపర్వం	ర.	-	రగణం
మౌస.	-	మౌసలపర్వం	జ.	-	జగణం
మహ.	-	మహాప్రసాదానికపర్వం	భ.	-	భగణం
స్వర్గః.	-	స్వర్గారోహణపర్వం	న.	-	నగణం
సం.	-	భండార్ఘ్యరు సంస్థవారి సంస్కృతబ్ధారతప్రతి	ల.	-	లఘువు
సం.మ.భా.	-	సంస్కృత మహాభారతము	గ.	-	గురువు
అను.	-	పై ప్రతిలోని అనుబంధాలు	అలం.	-	అలంకారం
సంపా.	-	ప్రధాన సంపాదకుడు	సం.	-	సంవత్సరం
			మొ.	-	మొదలైన

శీలిక

[పీతిక విషయసూచిక-1.ద్రోణపర్వం రౌద్రరసమహార్షవం - పు. 1* 2. ద్రోణుడి చరిత్రలో క్రోధబీజం - పు.2* 3.ద్రోణుడి సాత్మ్యిక రాజసప్రవృత్తి - పు.4* 4.కర్ణ దుర్యోధనులు ప్రక్కలో బల్లాలు- పు.6* 5. గురుశిష్య ధర్మవర్తనం - పు.8* 6.ద్రోణాచార్యుడి యుద్ధవీరమూర్తి - పు.9* 7. ద్రోణుడి పరం: వాజ్మయ పద్మహృవ్యహం- పు.11* 8. ద్రోణుడు తన హృవ్యహంలో తానే చిక్కుకొన్నాడు- పు. 13* 9. అయిదునాళ్ళ యుద్ధం: అయిదంకాల రూపకం -పు.15* 10. మొదటినాటి యుద్ధం: ముఖసంధి: శకట క్రోంచ హృవ్యహాలు - పు.17* 11. రెండవనాటి యుద్ధం: ప్రతిముఖసంధి: గరుడ - అర్థమండల హృవ్యహాలు- పు.18* 12. మూడవనాటి యుద్ధం: గర్భసంధి: పద్మహృవ్యహం - పు.21* 13. నాల్గవనాటి యుద్ధం: విమర్శసంధి: శకటపద్మహృవ్యహాలు - పు.26* 14. అయిదవనాటి యుద్ధం: నిర్వహణసంధి: ద్వంద్వయుద్ధాలు - పు. 30* 15. ద్రోణపర్వంలో శ్రీకృష్ణుడు నాయకుడా?- పు. 31*16. ద్రోణపర్వంలో ఎనిమిది రకాల రౌద్రం -పు. 33* 17. ద్రోణపర్వం: అంతరాళ్ళం-పు. 36* 18. కవితయ మహాభారతం: వ్యాఖ్యానం. - పు.38 * ద్రోణపర్వ కథాసారం - 40]

ఉ. ‘నీలగటుండు, శంకరుఁడు, నిత్యుఁడు, సత్యసురూపుఁ, డుజ్ముల త్యాలమహానల ప్రశమక ప్రచురామృత మృష్టి విస్మూర ద్వాల మృగాంక శేఖరుఁడు, దైత్యకుల ప్రవిదారణ క్రియాలోల పరశ్యాధుండు, సకలుం, దమలుండు, ప్రియుండు శాంతికిన్.’ (ద్రోణ. 5.428)

1. ద్రోణపర్వం రౌద్రరస మహార్షవం:

భీష్మపర్వం వీరరస మహాసాగర మైతే, ద్రోణపర్వం రౌద్రరస మహార్షవం. పై పద్యం ద్రోణపర్వంతంలో వ్యాసమహార్షి చేసిన రుద్ర ప్రశంస. ఆ ఆదిమ ధనుధరుడు ముందుగా వైరివధ చేస్తూ పోతూ ఉండగా, పార్శ్వాల హరహత్తులైన వారిని నిహతులను చేస్తూ వైరి సంహార యజ్ఞాన్ని సాగించిన రౌద్రకర్మ ఈ పర్వ కథా తాత్పర్యం. రౌద్రానికి స్థాయిభావం క్రోధం; వర్షం రక్తవర్షం; దైవతం రుద్రుడు. “శత్రు కృతాపచారేణ మనః ప్రజ్యలననం క్రోధః” అని ప్రతాప రుద్ర యశోభాషణం. కౌరవులు చేసిన అపచారం (అభిమన్య వధ) వలన పాండవుల హృదయాలలో - ప్రత్యేకించి పార్శ్వాడి హృదయంలో ఉప్పాంగిన ప్రజ్యలన రూపమైన క్రోధం ఈ పర్వకథా కేంద్రం. దీనికి బలాన్ని చేకుర్చే వివిధ సన్నివేశ వర్తులాలు కథాగతికి క్రమంగా కారకా లయినట్లు వర్తిల్లటం ఈ పర్వంలోని ఇతివృత్త వైభవం.

ద్రోణపర్వంలోని కథ పాత్రల త్రూరస్సభావ ప్రదర్శకంగా సాగుతుందని వ్యాసమహార్షియే సూచించాడని ఆచార్య ఖండపల్లి లక్ష్మీరంజనంగారు పేర్కొన్నారు. “మహాభారతమునందు ద్రోణపర్వమునకు సముచిత ప్రాధాన్యము కలదు. సంస్కృత భారతమున ద్రోణపర్వ ప్రాశక్ష్య మిట్లు చెప్పబడినది.

“సంగ్రహాయ బీజో వై పాలోమాస్తిక మూలవాన్
సంభవస్క్రంధ విస్తారః సభారణ్య విటంకవాన్
అరణీపర్వ రూపాఢో విరాటోద్యోగ సారవాన్
భీష్మపర్వ మహాశాఖో ద్రోణపర్వ పలాశవాన్”.

(సం. 1-1. 88-89)

పలాశవాన్ అనునది ద్రోణపర్వమునకు వేయబడిన విశేషణము. పలాశము అనగా 1. పచ్చనిది; 2. క్రూరమైనది - నిర్ఘణమైనది; 3. ఒక రాక్షసుడు; 4. కింశుకము; 5. పత్రము, రేకు మున్గు అర్థములను ఆప్షే నిఘంటువు ఇచ్చుచున్నది. ద్రోణపర్వమునకు ఈ విశేషణ మెంతయు తగియున్నది. ద్రోణపర్వమునందు విస్తారముగా వీరుల నాశము జరిగినది. ఉభయ పక్షయోధులును క్రోర్యావిష్టులై జయము గొనుటకే పోరాడిరి. కావున ఈ పర్వము క్రోర్యభూయిష్ఠ మనుట యుక్తమే. ఇందు రాక్షసులైన అలంబున ఘుటోత్కుచులు హౌచ్చుగా విజ్ఞంభించి మరణము నొందిరి. కౌరవ పాంచవ వాహినులు అపారముగా మడిని రక్తనదులు ప్రవహించుటచే ఈ పర్వము కింశుకమువంటి దనుటయు చారుభీషణముగా ఉన్నది. ద్రోణాచార్యుడు సేనానిగా ఉన్నప్పుడు విస్తారముగా జననాశమైనట్లు వ్యాసమహర్షి వివరించెను.

“ద్రోణపర్వం తత శ్చిత్రం బహువృత్తాంత ముచ్యతే
సప్తమం భారతే పర్వ మహా దేత ముదాహృతమ్
యత్త తే పృథివీపాలాః ప్రాయశో నిధనం గతాః’.

(సం. 1-2-254)

(శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము (ఆం.ప్ర.సా.అ. ప్రచురణ 1971) ద్రోణపర్వము - ఉపోద్యాతము పు. 1-2)

ద్రోణపర్వంలోని క్రూరస్వభావం రౌద్రరస స్వభావమే. రక్తపాతం రౌద్ర కర్మఫలితమే. ఈ స్వభావాన్ని బట్టి పరిశీలించి చూస్తే రౌద్రరస విభూతి ప్రదర్శనమే ద్రోణపర్వ రసిల్పం.

సంస్కృత మహాభారతంలోని ద్రోణపర్వంలో ఎనిమిది ఉపపర్వాలున్నాయి. అవి: ద్రోణాభీషేఖం, సంశప్తక వథ, అభిమన్య వథ, ప్రతిజ్ఞాపర్వం, జయద్రథవథ, ఘుటోత్కుచ వథ, ద్రోణ వథ, నారాయణాప్త ప్రయోగం. నన్నయ ఈ ప్రధానాంశాలను వివరిస్తూ మరికొన్ని విశేషాలను సర్వపర్వ సంగ్రహావచనంలో పేర్కొన్నాడు. తిక్కన ఆ అంశాల నన్నించిని తన రచనలో సందర్భేచితంగా వివరించి రచించాడు. అంతేకాక తన రచన కొక కావ్య కళా సాందర్భాన్ని కల్పించి వన్నె పెట్టాడు.

రౌద్రరస ప్రధానమైన ఈ కథ తద్రసాధిదేవత అయిన పరమేశ్వర మహాత్మ కీర్తనతో, శరణాగత భక్తితత్త్వంతో ముగుస్తుంది. రుద్రుడు అష్టరూపుడు. అష్టవిధ రౌద్రముద్రితంగా సంస్కృత ద్రోణపర్వం ఉపపర్వప్రకంతో రాణిస్తున్నట్లు చిత్రించబడింది. తిక్కన దానిని పంచాశ్వస పరివ్యాప్తమైన ప్రబంధంగా రూపాందించటమే కాశుండా పంచాంక వినిర్మితమైన దృశ్యకావ్యంగా భాసింపచేసి ఉభయకవిత్వతత్త్వ విభవోజ్యలు డనిపించుకొన్నాడు.

2. ద్రోణాధి చరిత్రలో క్రోధ బీజం:

భారత వీరులలో భీమ్యుడి తరువాత గౌరవపాత్రుడు ద్రోణుడు. అతడి పుట్టుక విచిత్రం. అతడి చరిత్ర విశిష్టం. వాత్సల్య స్నేహ రసాల కుదురులో ఉధ్వానించిన ద్రోణుడు క్రోధబీజంతో మొలకెత్తిన జీవన వృణ్ణాన్ని ధర్మరక్షణతో పెంచాడు.

భరద్వాజ మహార్షి సద్గినుత చరిత్రుడు. పుణ్యాత్మకుడు. గంగాస్నాన సందర్భంలో జలక్రీడ లాడుతున్న ఘృతాచిని చూచి కామాద్రిక్షుడుయ్యాడు. తత్కషణమే శుక్లపాతమయింది. దానిని ఆతడు ద్రోణంలో సంగ్రహించి రక్కించాడు. ఆ పుణ్యమూర్తి వత్సలరసం కారణంగా ద్రోణాధి జన్మ ద్రోణంలో జరిగింది. అందువలన ద్రోణుడు సాధక నామధేయు ఉయ్యాడు.

భరద్వాజాడికి ఒక ప్రాణమీత్రు డున్నాడు. అతడి పేరు వృష్టతుడు; పాంచాల రాజు. అత డోకనాడు తోటలో పూలుసేకరిస్తున్న మేనకను చూచి మదనావేశం పొంది రేతస్సుందనానికి గురి అయ్యాడు. నేలమై బడిన రేతస్సును పాదంతో కప్పి ఉంచాడు. ఆ రేతస్సునుండి ద్రుపదుడు పుట్టాడు. ఆష్టమిత్రుల పుత్రు లిద్దరూ మిత్రులుగా కలసి మొలసి పెరిగారు. భరద్వాజాశ్రమంలో కలిసి వేదవిద్యనూ, ధనుర్వేదాన్ని అధ్యయనం చేసి పండితులయ్యారు. అంతలో వృష్టతుడు మృతుడుయ్యాడు. ద్రుపదుడు పాంచాల రాజ్యానికి రాజయ్యాడు. మిత్రుదైన ద్రోణాధికి స్నేహప్యోనాన్ని అందించాడు. వారిరుపురు కారణజన్మలు. ద్రోణుడు

శుక్రాచార్యంశంలోను, ద్రుపదుడు వాయుదేవుడి అంశంలోనూ పుట్టారు. వారి ప్రపంతులు కూడా ఆయా అంశలకు అనుగుణంగానే ఉండటం సహజం కూడా.

ద్రోణుడు భరద్వాజుడివలన సకల ధనుర్విద్యలు నేర్చుకొని అగ్నివేషుడనే మహర్షిని సేవించి అనేక దివ్యాప్తాలను పొందాడు. తండ్రి అనతి మేరకు కృపాచార్యుడి చెల్లెలైన కృపిని వివాహమాడి అశ్వత్థామను పుత్రుడిగా పొందాడు. అయితే ద్రోణుడు ఎంతటి విద్యాపంతుడైనా పేదరికంలో మగ్గుతూ ఉండేవాడు. మహేంద్రాచలంలో తపస్సు చేసికొంటున్న పరపురాముడు బ్రాహ్మణులకు కోరిన సంపద లిస్తున్నాడని విని, ఆయనను ఆళయించి సంపద నర్థించాడు. అయితే అప్పటికే ఆయన సంపదలన్నింటిని దానంచేశాడు. ధాత్రిని కూడా కశ్యపుడికి ఇచ్ఛివేశాడు. ఇక మిగిలినవి శరీరం, శస్త్రాలు. ఆ రెండింటిలో దేనినైన కోరుకొమ్మన్నాడు పరపురాముడు. అప్పుడు ద్రోణుడు -

క. ‘ధనములలో నత్యుత్తము | ధనములు శస్త్రాప్తములు; ముదంబున వీనిం గాని కృతకృత్యుడు నగుదును | జననుత! నా కొసుగు మప్తుశప్త చయంబులే’. (ఆది. 5.201)

అని కోరుకొని దివ్యాప్త సంపదను పొందాడు. అప్పటినుండి అప్రాచార్యుడిగానే జీవితం సాగించాడు.

అశ్వత్థామ బాలుడు. రాచబిట్టులు ప్రతిరోజూ పాలు త్రాగటం చూచి తనకూ పాలు కావాలని మారాం చేయటం మొదలు పెట్టాడు. గోసంపదను పొందాలంటే ధనం కావాలి. ద్రోణుడికి బాల్యమిత్రుడు ద్రుపదుడు జ్ఞాపకం వచ్చాడు. అతడి ఆహ్వానం మనసులో ఆశలు రేపింది. అతడు ద్రుపదనగరానికి వెళ్లి అతడిని కలిసి స్నేహపురస్పరంగా సంభావించాడు. ఆ చనవును సహించలేక, ప్రభుత్వగర్వంతో ద్రుపదుడు ద్రోణుడిని తృపీకరించాడు.

చ. “కొలుఁది యొఱుంగ కిట్టి పలుకుల్ వలుకం దగుఁ గాదు నాక నన్ బలుగుఁదనంబునం బలుకు బాడియె నీ సభి నంచుఁ? బేద విప్పులకును ధారుణీశులకుఁ బోలుఁగ సఖ్యము సంభవించునే? పలుకక వేగ పా; ముక్కట! పాఱుఁదు సంగడికాఁడె యొందునున్?’ (ఆది. 5. 203)

వియ్యానికి కయ్యానికి హోదాలుండాలనీ, మిత్రామిత్ర సంబంధాలు కార్యవశంగా ఏర్పడేవే కాని శాశ్వతాలు కావని చెప్పి, ఐశ్వర్య గర్వంతో ద్రోణుడిని తూలనాడాడు. స్నేహప్రమైన ద్రోణుడి హృదయం మిత్ర కృత తిరస్కారంతో ప్రజ్ఞలించింది. జీవితాంతం రగులుతూ నిష్పారవ్యలు రేపే క్రోధాగ్నిని ప్రకోపిస్తునే ఉండేది. ద్రుపదుడిని సంహరించిన దాకా ఆది ప్రస్తుటంగానూ, గూఢంగానూ ఆయనలో రౌద్రరసాన్ని కలిగిస్తునే ఉండేది. తండ్రి శిక్షణలో సాత్మీకుడుగా ఉత్తమ సంస్కారాన్ని ఉన్నిలింపజేసికొన్న ద్రోణుడు ద్రుపదధిక్కారంతో గూఢమైన రాజసమూర్తిగా పరివర్తనం చెందాడు. అతడిలోని శుక్రాచార్యం ప్రతీకార ప్రజ్ఞలన రూపంగా ప్రకోపించి అతడిలో అసుర ప్రవృత్తిని ఆవిర్భవింపజేసి, కౌరవపక్షంలోనే ఉండి యుద్ధాలలో పాల్గునే జీవిత విధానానికి దారితీసింది. అతడికోపం నిపుచుక్కిన నిప్పు. ద్రుపదుడనే గాలి సోకితే చాలు నిపుచు తొలగుతుంది. నిప్పులు క్రక్కుతుంది. ఇది ద్రోణుడి నైజమైపోయింది.

ద్రుపదుడు చేసిన అవమానంవలన ప్రజ్ఞలించిన కోపాగ్నిని కొంత ఉపశమింపజేశాయి భీమ్ముడి ఆదరాభిమానాలు, కౌరవ పొండపుల అప్రత్యక్ష విద్యా విన్యాసాలు. అయినా ట్రోధాగ్ని పూర్తిగా చల్లారలేదు. విద్యారంభంలోనే ద్రోణుడు ఒక వాగ్దానాన్ని అడిగాడు కురుకుమారులను. ‘నా దగ్గర అప్రత్య విద్యలు నేర్చిన మీలో నా ఇష్టాన్ని కోరినవెంటనే ఎవరు తీర్పగలరు?’ అని అందరినీ మూకుమ్ముడిగా అడిగాడు. కౌరవులందరూ నిరుత్తరులైనిలిచారు. అర్జునుడ్కిదే తన అంగీకారాన్ని తెలిపాడు. శిమ్మడంటే అతడే అని ఉప్పాంగి అభిమానించాడు ఆచార్యుడు. ‘శిష్యు దిచ్ఛేత పరాజయమ్’ - అన్న స్వార్థితో దివ్యాప్త శప్త విద్యలన్నీ తన కొడుకుకంటే మిన్నగా పార్థుడికి నేర్చాడు. జగదేకపీరుడిగా అతడిని తీర్చిదిద్దుతానని మాట ఇచ్చాడు. ద్వంద్వ సంకీర్ణ యుద్ధాలను,

రథ గజ తురంగ సంహార రహస్యాలను, బహువిధ వ్యుతా భేదనోపాయాలను, ప్రయోగ రహస్యాతీశయంగా ఉపదేశించాడు. తనంతటివాడినిగా తయారు చేశాడు. పార్షుడితో పొటీపడగలిగిన ఏకలవ్యాధి సామర్థ్యాన్ని కుంటుపరిచాడు. పార్షుడికి ఎన్నో పరిక్షలు పెట్టాడు. వాటిలో నెగ్గిన శిష్యుడిని శిఖరప్రాయుడిగా తీర్చిదిద్దాడు.

కుమారాప్ర విద్యా ప్రదర్శన సందర్భంలో అర్ఘునుడికి దీటుగా కర్ణుడు రంగంలో నిలిచాడు. కర్ణార్జునులకు ద్వంద్యయుధం సాగింది. కర్ణుడి పుట్టుకను హోదాను గురించిన చర్చను రేపి, అతడిని అనర్పుడని ప్రకటించటానికి ద్రోణాచార్యుడు యత్పుంచాడు. కాని, దుర్యోధనుడు కర్ణుడికి అంగరాజ్య మిచ్చి, అభిషేకించి, ప్రాణమిత్రుడిగా మన్మించి అర్ఘునుడికి ప్రతివీరుడిగా నిలిపాడు. ఆ చర్య ఆచార్యుడి ఆత్మాభిమానాన్ని బాగా దెబ్బతీసింది. అయితే, కురుకుమారులతో క్రోధం సమయోచితం కాదని మనసులోనే ఆ మంటను దాచుకొన్నాడు. దానితో కర్ణుడూ, అతడిని సమర్థించిన దుర్యోధనాదులూ ఆయనకు అహిత వర్గంలో చేరారు. కాని, ఆ గుట్టును బయటపెట్టుకుండా ప్రభుసేవలో బ్రతుకు సాగిస్తూ, భీముడి అండన ఆచార్యున్ని సంరక్షించుకొంటూ వచ్చాడు. శుక్రుడు ఎంతటి ధర్మవేత్త అయినా అతడి కృషి అంతా రాక్షసేవకే అంకితమాతుందన్న సూక్తి తదంశతో పుట్టిన ద్రోణుడి పట్ల అన్వరథమయింది.

అప్రవిద్యాబోధనానంతరం ద్రోణుడు ధార్మాప్ర్యులనూ, పాండవులనూ ఒక విచిత్రమైన గురు దక్షిణము కోరాడు. ‘అవివేక కారణ దారుషైశ్వర్యావలిపుండైన ద్రుపదు నోడించి పట్టి తెండు’ - అని ఆజ్ఞాపించాడు. కౌరవులు గుంపులు గుంపులుగా ముందుగా సాగిపోయి ద్రుపదుడిపై దాడిచేశారు. కాని, అతడి ధాటికి ఆగలేక పలాయనం చిత్రగించారు. అర్ఘునుడు ఆ తరువాత వీరోచితంగా పోరాడి, ద్రుపదుడిని పట్టి రథచక్రానికి కట్టి తెచ్చి ద్రోణుడి ముందుంచాడు. అర్ఘునుడి పరాక్రమాన్ని చూచి ఆచార్యుడు పరమహర్షాన్ని ప్రకటించాడు. ద్రుపదుడిని చూచి అవోళనగా నవ్వాడు. వ్యంగ్యంగా అధిక్షేప గర్భితంగా ఈ విధంగా పలికాడు.

క.. ‘ వీ రెవ్వరయ్య? ద్రుపద ము | హోరాజులె? యిట్లు కృపణులయి పట్టువడవ్వ
వీరికి వలసెనె? యహహ! ము | హోరాజ్యమదాంధకార మది వాసె నొకో!’ (ఆది. 6. 90)

‘ఇంకనైన మమ్ము నెఱుగఁగఁ నగు నొక్కొ!’ అని వ్యంగ్యంగా ఎత్తిపొడిచాడు. ఆ తరువాత, ఏహానీ తలపెట్టక వెంటనే అతడిని విడిచిపుచ్చాడు. ‘విప్రుల యలుకయుఁ దృష్టాపుతాశనంబు దీర్ఘమగునె?’ (ఆది. 6.91) అని నన్నయ అర్ధాంతరన్యాసంలో ఆచార్యుడి క్రోధస్వభావాన్ని ధ్వనింపజేశాడు. దీర్ఘకోపవృత్తి లేని బ్రాహ్మణుడే అయినా గూఢకోపవృత్తి లేని సాత్మ్యకుడు మాత్రం కాడు ద్రోణాచార్యుడు.

3. ద్రోణుడి సాత్మ్యిక రాజనప్రవృత్తి:

ద్రోణుడి సాత్మ్యిక రాజన ప్రవృత్తి ధర్మరాజుకు ఎన్నో వెలుగబాటలు చూపింది. శత్రువును బంధించి తెచ్చిన తనవారిని మెచ్చుకొని, అతడిని అధిక్షేపించి బంధవిముక్తుడిని చేసి బుద్ధి చెప్పి పంపిన సన్నివేశం అతడి కొక ఉపదేశమయింది. ఆరణ్యపర్వం లోని ఫోషయాత్రా ఘుట్టంలో ధర్మరాజు దుర్యోధనుడి పట్ల అటువంటి ప్రవృత్తియే ప్రదర్శించి ఆచార్యుడికి అచ్చమైన శిష్యుడనిపించుకొన్నాడు. అర్ఘునుడు కూడా ఈ లక్ష్మణాన్ని ఎడణెడ రణరంగంలోనూ ప్రదర్శించాడు.

ద్రుపదుడు పరితాపాన్ని ప్రదర్శించి ఉంటే ద్రోణుడి క్రోధం ఉపశమించి ఉండేదేమో! కాని, ద్రుపదుడు ‘కోపపాశబద్ధ’ డయ్యాడు. అవమానతప్పు డయ్యాడు. అవమాన భూమిక నుండి క్రోధబీజం ప్రజ్యలించింది. బ్రాహ్మణోప్స్త్రుని దీక్షగా నిర్వహించి, హోమాగ్ని గర్భంనుండి ద్రోణుడిని చంపగలిగిన పుత్రుడు ధృష్టమ్యమ్ముడినీ, అర్ఘునుడిని చేపట్టగల పుత్రిక - ద్రోపదినీ సంతాసంగా పాందగలిగాడు. ఇది క్రోధం నుండి పుట్టిన క్రోధం. దీనివలన ద్రోణుడిలో క్రోధం మరల కుళ్మగించినట్లుయింది. తనను వధించటానికి పుత్రుడిని కన్న ద్రుపదుడిని, అతడి పుత్రుడినీ యుద్ధంలో సంహారించేంతవరకు చల్లారని క్రోధం కౌరలు చాస్తూ లోలోన బుసలు కొట్టుతూ ద్రోణుడిని గూఢక్రోధమార్థిగా మార్చి పడగవిప్పని పామువలె ప్రవర్తిల్ల జేసింది.

అర్జునుడికి 'బ్రహ్మశిర'మనే మహాస్తోన్ని ప్రసాదించి తనతో సమానుడిగా సమానించాడు ద్రోణుడు. అయితే తనతో అర్జునుడు ప్రతియుధం చేయకుండా కట్టడి చేశాడు. అందుకనే, అర్జునుడు తనంతట తాను ఆచార్యుడిపై ముందుగా యుద్ధం ప్రారంభించడు. ఒక్కొక్కనారి నమస్కార బాణాలతో అభివాదనంచేసి, ముందుకు సాగుతాడు. లేదా యుద్ధం చేయటానికి అనుమతిని వేడి గాండీవాన్ని సారిస్తాడు. లేదా ఆయనను తప్పించి ప్రకృగా మొగ్గరంలోకి ప్రవేశించి పురోగమిస్తాడు. భారత కథను గమనిస్తే - అర్జునుడు ధర్మజ కృష్ణుల తరువాత గౌరవించే మహాత్ముడు ద్రోణుడు. పార్షవాదికి ఖితామహం డంటే భయం. ఆచార్యుడంచే భక్తి.

పాండవులు లాక్ష్మిగృహ దహనంలో ప్రాణాలు కోల్పోయారని తెలిసి ద్రోణుడు దుఃఖించాడు. కానీ, అది దుర్యోధనుడి కపటోపాయ మని ఆయనకు తెలియదు. ఆ తరువాత పాండవులు సజీవులై ఉన్నారనీ, ద్రోపదిని పెండ్లాడి ద్రుపదనగరంలో క్షేమంగా ఉన్నారనీ తెలిసి ఆనందించాడు. అయితే, ధృతరాష్ట్రుడు దుష్టచతుష్టయ ప్రేరణతో పాండవులపై యుద్ధం ప్రకటించి ద్రుపదులను ఓడించి వారిని బందీలుగా చేసితేపటమో, లేక చంపివేయటమో చేయాలన్న వ్యాహాన్ని ఖరారు చేసి, సలహాకోరకు ధర్మవేత్తలైన భీష్మ విదుర ద్రోణులను పిలిచి సభ చేశాడు. పాండవులను పిలిపించి తండ్రిపాలైన సగం రాజ్యాన్ని వారికి ఇవ్వటం ధర్మమని భీష్ముడు సలహా చెప్పాడు. ద్రోణుడు ఆయనను సమర్థించాడు. బలవంతులైన పాండవులతో కలిసి ఉండటం మేలని హితవు చెప్పాడు. దానికి కర్మాదు మండిపడ్డాడు.

తే. ‘ముదుసళులు తమ కిముగాఁ జదివికొంటు | గాక పతులకు హిత మగు కర్మ మేల యొలసి చెప్పాదు?; రహితులఁ గలసికొనుట | ధర్మవని; రిది నయవిరుద్ధంబు గాదె!’. (ఆది.8. 38)

అని పలికి ద్రోణుడి సలహా అసాధువని అధిక్షేపించాడు. ఆతడి తిరస్కారం ద్రోణుడిలో క్రోధాన్ని ప్రజ్ఞలింపజేసింది. రోషంతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘ఉడుగక యే మహితముఁ బలి | కెడు వారము, నీవు హితవు క్రియ గొనుగాఁ బ లైదువాడవు మాకంటెను | గడు హితుడవు నీవ కావె కౌరవ్యులకున్?’

క. ‘నీ కఱవుల నిక్కురుకుల | మాకుల్యముఁ బొందు టేమి యాశ్వర్యము సౌ మ్యాకృతులు గాని వారల | వాకులు శిక్షలు నుపద్రవమ్యులు కావే?’ (ఆది. 8. 40-41)

కాకువుతో శత్రువును వ్యంగ్యంగా అధిక్షేపించటంలో, బాణాలకంటే వాడిగా వాగ్వణాలను సంధించటంలో ద్రోణుడు నేర్చరి. ద్రుపదుడిని ఎత్తిపొడిచిన మాట వ్యంగ్యోక్కి. కర్మాదు ఈసడించిన మాట వక్రోక్కి. రెంటికీ కాకువు జీవాతువు. నన్నయ ద్రోణుడి నోట పలికించిన ఈ పద్యాలు తెలుగునాట సంభాషణలలో వ్యంగ్యోక్కులుగా నేటికి ప్రచారంలో ఉన్నాయి.

దుర్యోధనుడు కర్మాదుల ప్రభోధంతో ద్రోణుడిని హితుడిగా నమ్మి వ్యవహరించలేదు; పాండవ పక్షపాతిగా పరిగణించి, తమ ఆలోచనలకు ఆయనను దూరంగా ఉంచాడు. ద్రోణుడు దుష్టచతుష్టయాన్ని ఎన్నడూ సమర్థించలేదు. అయితే, తానే ముందుపడి వారికి హితవు చెప్పలేదు. భీష్ముడి మాటను సమర్థిస్తూ తన పాత్రను పోషించుకొన్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ద్రోణుడిపట్ల గౌరవాన్ని ప్రదర్శించాడు. అందువలన రాజసభా గౌరవానికి అతడు దూరం కాలేదు. దుష్టచతుష్టయ ప్రవర్తనం పాండవులపట్ల ద్రోణుడు సానుభూతిని పెంచుకొనటానికి దోహం చేసింది. తనువు ధృతరాష్ట్రుడికి, మనసు పాండవులకూ అంకితం చేశాడు. కానీ, ద్రోపది పాండవులను అభిమానించినంతగా ఆయన ఎన్నడూ ద్రుపదుడినీ, ధృష్టద్యుమ్యమ్యుడినీ గౌరవించలేదు. వారిమీద గూఢమైన క్రోధం కొనసాగుతూనే ఉన్నది. అది పాండవ పక్షంలో బాహోటంగా చేరటానికి అడ్డం వచ్చింది. దీనికి మించి తనకు ఆచార్య పదవి నిచ్చి గౌరవించిన భీష్ముడిని వీడి వెళ్లటం ఆయనకు ఇష్టం లేదు. భీష్మ ద్రోణులు విడదీయరాని మిత్రద్వయం. అయినా ద్రోణుడు భీష్ముడివలె స్వీతంత్రుడు కాడు. యజమానుడి వెనుక ఉన్న విజ్ఞాని.

4. కర్మ దుర్యోధనులు ప్రకృతో బల్లాలు:

పాండవులు హస్తినాపురానికి వచ్చారు. భీష్మదోషుల కోర్కె ఫలించింది. ధార్తరాష్ట్ర పాండుసుతులు కలతలు పడకుండా జీవించటానికి తగిన ఉపాయంగా ధర్మరాజును యువరాజును చేసి, ఇంద్రప్రశ్నపురాన్ని పాండవులకిచ్చి సుఖంగా నివసించే ఏర్పాటును ద్రోషుడు సమధించాడు. కురువంశంలో శాంతి సౌమయ్యలు వృద్ధి చెందాలని ఆశించిన హితు డాయన. పాండవులు రాజసూయం చేసినప్పుడు సంతోషించాడు. మాయాదూయతంలో పాండవు లోడినప్పుడు, ద్రోపదీ వాస్త్రపుషారణాది శుట్టూలలో ఆయన కటుకట పడ్డాడు. కానీ, రాజకీయంలో భీష్ముడు చౌరపతీసికొన్నంతగా అతడు ముందుకు రాలేదు. వచ్చినా దుర్యోధనుడు రాసీయడు; కర్ముడు నిష్పరంగా నిందిస్తాడు. అందువలన వలసినప్పుడు హితవు పలకటం తప్ప ద్రోషుడు కౌరవులతో స్నేహం పెంచుకొనలేకపోయాడు; పాండవులకు ప్రత్యక్షంగా మేలు చేయలేకపోయాడు. ఆయన మానవలన పాండవులకు కొంత అన్యాయం జరిగిందని మాత్రం బాధపడేవాడు. పునర్వ్యాతంలో ఓడి పాండవులు అరణ్య అజ్ఞాతవాసాలకు వెళ్ళవలసి వచ్చింది. విదురాదులవలె ద్రోషుడు కూడా నిశ్శబ్దంగా నిట్టార్పి ఉండిపోయాడు. హస్తినాపురాన్ని, ధృతరాష్ట్రాడి కొలువును, భీష్ముడి స్నేహాన్ని ఆయన వదలుకొనలేకపోయాడు. అయితే, మనసులో ధర్మరాజంటే నిండు గౌరవముండేది; అర్జునుడంటే ఆత్మియమైన అభిమానం ఉండేది. అర్జున విజయమే ఆచార్యుడి అంతరంగం.

అరణ్యవాసంలో అర్జునుడు తపస్యచేసి పరమేశ్వరుడిని యుద్ధంలో మెప్పించి పాశుపత్రాష్ట్రాన్ని సంపాదించి, ఇంద్రుడి సింహసనంమీద అతడితోపాటు అధివసించి, దివ్యాష్ట్రులనెన్నో సాధించి, నివాతకవచాది రాక్షసులను సంహరించి జగద్ద్రోహాయతి కాంచిన వృత్తాంతం ద్రోషుడికి సంతోషం కలిగించింది. పాశుపత్రాష్ట్ర సంపాదియొక్క అతిలోక పరాక్రమశక్తిని తెలిసిన ఆచార్యుడు ద్రోషుడు. అందుకే అజ్ఞాతవాసకాలంలో మత్స్యసుగరంమీద సాగిన ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంలో ఉత్తరకుమారుడి సారథిగా పేడిరూపాన కానవచ్చిన అర్జునుడిని ద్రోషుడు గుర్తించి, అత డావేశంతో సమయభంగ మయ్యే సాహసం చేపట్టినందుకు లోలోన బాధపడి, ‘అజ్ఞాతవాసపు గడువు తీరిందా?’ అని భీష్ముడిని ప్రశ్నించి, తీరిందని అతడు చేసిన సూచనను గ్రహించి, అన్వేశ్య తరువాత శిష్యుడిని చూచిన సంతోషంతో ఉచ్చారించి అర్జునుడిని ఎలుగెత్తి కీర్తించాడు. తిక్కన కవితలో ఆణిముత్యాల వంటి పద్యాలు ఆవిర్భవించాయి.

శా. ‘సింగం బాఁకటితో గుహంతరమునం జేడ్పాటుమై నుండి మా
తంగసూఫ్రీత యూధదర్శన సముద్యత్త్వోద్ధ మై వచ్చునో
జం గాంతార నివాస భీన్వమతి సస్యత్తేనపై వీఁడె వ
చ్చుం గుంతీసుత మధ్యముండు సమరస్థేమాభిరామాకృతిన్.’

ఉ. ‘ఈతని తోడి కయ్యమున కియ్యకొనం దగువార లస్తుదీ
యాతత సేనలోఁ గలుగు టారయ సంశయ; మెల్లభంగి గో
ప్రాతనివర్తనంబు సుకరంబ కిరీటి; కితండు రుద్రునిం
బ్రీతునిఁ జేనె నా వినమె పెంపెసలారెడు బాహు సంపదనే?’

(విరా. 4. 95,96)

కోదండ పాండిత్యంలో గురువును మించిన శిష్యుడు తారసిల్లినప్పుడు అవ్యాజవాత్సల్య పూర్వమైన మనస్సుతో చేసిన వీర ప్రశంస ఇది. ద్రోషుడు తనకు సాధ్యంగాని పాశుపత్రాన్ని పాందిన పార్శ్వుడిని జగదేకపీరుడిగా గుర్తించి చేసిన గుణకీర్తన మిది. గుణాన్ని మెచ్చే గురువు ద్రోషాచార్యుడు. ద్రోషుడి ఈ గుణం కర్మ దుర్యోధనులకు నచ్చదు. ఆయన చేసిన ప్రశంస పాండవ పక్షపాతంతో నోటికి వచ్చినట్లు పలికిన శత్రుప్రశంసగా, స్వప్తునిందగా వారికి తోచింది. ద్రోషు డప్పుడు ప్రభుపక్షంవారిచేత అవమానించబడ్డాడు. అయినా, అతడి మనసు మారలేదు; మాట మారలేదు. ఆచార్యుడు గుర్తించిన అర్జున పరాక్రమం.

అజ్ఞాతవాస కాలం పూర్తికాకుండానే బయలు మెరుస్తున్న అర్ఘునుడిని గుర్తించి, పాండవులను మరల అరణ్యజ్ఞాతవాసాలకు పంపవచ్చుననే దురాలోచనలో మునిగి, వాస్తవాన్ని గుర్తించక పెనుముప్పు నెదుర్కొనబోయే దుర్యోధనుడికీ, కారవసేనకూ సమయాచిత రక్షాపూర్వహస్తిన్ని సూచించి రణవిద్యాచార్యు డనిపించుకొన్నాడు ద్రోణాడు.

ఉ. ‘ముందర రాజుఁ బుచ్చి బలముల్ గలయంబడి గోప్రజంబులన్
దందడి వెట్టుకుండు బిఱుదన్ నడపింపగు బంచి గట్టిమై
నందఱు నింతకున్ వెనుకయై మొనలేర్చి చనంగ నెప్పు సం
క్రందనసూతి డగ్గతియుఁ గయ్యము సేయుట కప్పు డిమ్మగున్’.
(విరా. 4.184)

ఈ మాటలకు దుర్యోధనుడు దురహంకారంతో మండిపడి ద్రోణాచార్యులను తూలనాడాడు. ‘ఆచార్యులైన వారలు కార్యంబు దవ్వులం గనియొడువారు గాన కయ్యంబు తెఱంగు వారల నడుగవలపడు; బుధ్మంతు లిండ్లకడ నుండి భోజనావసరంబుల, నాయుధ శ్రమ సమయంబుల, నీతి శాస్త్ర గోళ్ళి కాలంబుల సుచిత్రాలాపంబులు పలుకుదురు గాని పోట్లాడువారు గారు; వారిం గలనం గలసి నిలువనీక పితీందిదెన నిలిపిన మనకు వారు విజయంబు గోరుచుండుట లేస్పు’ - (విరా.) అని అవహాళనం చేశాడు. ఈ మాటలకు ఆచార్యుడికంటె అశ్వత్థమకే ఆగ్రహం పాంగివచ్చింది. ఆచార్యుడు నిగ్రహించుకొన్నాడు.

కర్ణ దుర్యోధనుల చిన్నచూపునకు పాలైన ద్రోణుడు పార్శ్వాడి గురుప్రశంసలకు పాత్రుడయ్యాడు. ఉత్తర గోగ్రహణ యుద్ధంలో కారవపీరులను ఉత్తరకుమారుడికి పరిచయం చేస్తూ పార్శ్వాడు ద్రోణాచార్యుడిని అందరికంటె మిన్నగా (మూడు పద్మాలలో) ప్రశంసించాడు. భీష్మాయుల నెదుర్కొనటానికి ఎటువంటి నియమాలు లేవు. కాని, పార్శ్వాడు ద్రోణుడిని తనంతటతాను ఎదుర్కొనరాదనే నియతి గురుశిష్యుల నడుమ కుదురుకొని ఉన్నది. అర్ఘును డా నియతిని ఎప్పుడూ తప్పలేదు. ఉత్తరకుమారుడితో చెప్పిన ఈ మాటలు గమనించదగినవి.

క. ‘గురునకుఁ బ్రుదక్షిణంబుగఁ నరదముఁ బోనిత్తు; మిమ్మహోపురుషు నెడం
బరిభవము వలవ; దీతుడు | కురుకుల నృపతనయ శిక్షకుఁడు సు మృనఫూ!’
క. ‘శాస్త్ర ప్రకార నిపుణం | డప్త విదుఁడు దూరపాతనాభీలుఁడు వ
ర్పు ప్రోసిత రిపుఁడు ధను | శ్యాప్త పరిజ్ఞాన ఘనుఁ డనదృపుఁడు శక్తిన్.’
ఉ. ‘ఈతనితోడి కయ్యమున కియ్యకొనం దగ; దేను దుష్పథ
ద్వాత జయోధ్యతుం డగు సుయోధనునిం బరిమార్పుఁ బోవుచు
శాతశరోత్సరం బతుడు చక్కగ నేయునో నన్ను నేయుడో
చూతము; దాన ము న్నవికిఁ జొచ్చినుఁ జొత్తము గాక పిమ్మటన్’.
(విరా. 5. 5-7)

అప్తవిద్యాగురువును అవమానించరాదు; గురువుకు ఎదురు నడిచి అవినయాన్ని ప్రకటించరాదు; ప్రదక్షిణంగా పయనిస్తే ఆచార్యుడి అనుగ్రహం లభిస్తుంది. శిష్య లెప్పుడూ అధికులు కాలేరు. కాబట్టి గురువుతో పోరు తగదు. దుర్యోధనుడిని చంపే లక్ష్మింతో సాగటం కర్తవ్యం. ఆచార్యుడు అర్ఘునుడిపై అప్తశప్తాలు ప్రయోగించిన తరువాతే ఆయనమీద బాణప్రయోగం; యుద్ధం ఆచార్యుడు మొదలు పెట్టితేనే అర్ఘునుడు ప్రారంభించేది. ఇది గురు శిష్య ప్రతిజ్ఞలకు భంగం కాని విధం. కష్టకాలంలో కూడా నియతిని పాటించిన పార్శ్వాడి పరాక్రమశీలం ద్రోణాచార్యుల ఆశీస్తుల నందుకొన్నది. శిష్యవాత్సల్యం గురువులకు నైజం.

5. గురుశిష్య ధర్మవర్తనం :

ఉత్తర గోగ్రహాణ యుద్ధంలో ద్రోణుడు ముందుగా అర్జునుడిపై ఇరవై బాణాలు సంధించాడు. వాటిని అర్జునుడు మధ్యలోనే త్రుంచివేశాడు. ఇరువురనడుమ ద్వంద్యయుద్ధం ఘోరంగా మొదలయింది. ముందు నీవా నేనా అన్నట్లు ప్రారంభమైనా కొంతసేపటికి ఇరువురూ సమానులే అన్నట్లు చూపరులకు తోచింది.

- శా. ‘శ్రావ్యంబై చెలుగన్ గభీరమధుర జ్యానాద ముద్దామవీ
రవ్యాపార నిరూఢతం బ్రతిశరారంభంబు మద్దించుచున్
సవ్యప్రాథి దృఘాపసవ్యగతి నాశ్చర్యంబుగా నేయుచున్
దివ్యాప్తంబులఁ బోరి రిష్టఱును సాదృశ్యం బదృశ్యంబుగన్’. (విరా. 5. 132)

కొంతసేపటికి ద్రోణాచార్యడికి సాయంగా పెద్దపైన్యం వచ్చి అర్జునుడిని అడ్డగించింది. వారందరిని క్షణంలో చంపి రక్తసముద్రాన్ని రణరంగంలో కల్పించాడు అర్జునుడు. అతడి నేర్పరితనం ఆచార్యడికి ఆశ్చర్యం కలిగించింది.

- క. ‘అర్జునుని నాహావంబునఁ | నిర్మింపుగ నగునె ఫాలనేత్రున కైనంం;
బర్జన్యసుతుఁడు శరవఁ | రోర్జితమూర్తి యగు టరయ నుచితము కాదే!’ (విరా. 5.134)

అని ప్రశంసించాడు. ఆకాశంలో నిలబడి వారిరువురి యుద్ధాన్ని చూస్తున్న దేవగణాలు అర్జునుడి ముందు నిలబడి అంతసేపు యుద్ధం చేయటమే ద్రోణుడి దొడ్డతనం - అని భావించేటంతవరకు వచ్చింది. అంతలో అర్జునుడు ద్రోణుడి రథాన్ని, గుర్రాలనూ, సూతుడినీ, చివరకు ఆయన దేహాన్ని బాణాలతో నింపి ఆచార్యడిని అస్త్రాభిలో ముంచివేశాడు. అతడిని రక్షించటానికి అశ్వత్థామ యుద్ధంలోకి దూకవలసి వచ్చింది. ఈ సన్నిఖేశం ద్రోణపర్వంలోని చివరి ఘట్టానికి తొలి సూచికగా భాసించింది. విశేషమేమంటే - అర్జునుడు యుద్ధంలో ఎంతటి పీఠాన్ని ప్రదర్శించినా గురువుకు క్రోధం రాదు. సరికదా ఆనందప్రదం. అర్జునుడిది - గురుభక్తి వలన కలిగిన శక్తి. అతడు గురువును మించిన శిష్యుడన్న సత్యం ద్రోణుడు స్వానుభవం వలన తెలిసికొన్నాడు. అతడి చిరకాలవాంఛ ఘలించినట్లుయింది.

శ్రీకృష్ణుడు రాయబారం సలిపిన నిండుసభలో భీష్మదోణులు దుర్యథనుడికి హితవు చెప్పారు. చివరగా వారు చేసిన హాచ్చరిక మహాభారత యుద్ధపులితాన్ని ధ్వనింపజేసేది.

- క. ‘ఈ కృష్ణుని సారథ్యము | నా కృష్ణుని గాండివంబునై తోపక ము
న్ని కొలుఁదిఁ జక్కుబడి పీ | కురువంశంబు గావు మిభపురనాథా!’ (ఉద్యో. 3. 351)

ఎన్ని హితవులు చెప్పినా పెడచెవిని బెట్టిన దుర్యథనుడికి జంటకవులవలె భీష్మదోణులు చేసిన బోధ ఇది.

- శా. ‘మాకుం జూడుగుబోలు కార్య మిది; ధర్మ ప్రీతి నీ వేగి సు
శ్లోకుండైన యుధిష్ఠిరుం గని జనస్తుత్యంబుగా శాంతిమై
నీ కొరవ్యుల నెల్లుఁ గాచికానవే! యే పొప్ప దెందుం; దుదిన్
శోకం బొందక వేగమైఁ గదలి కృష్ణం గూడుఁ బోవే నృపా!’ (ఉద్యో. 4.24)

ఈ మాటలు విని దుర్యథనుడు మొగం రాజుతూ ఉండగా మాటాడక ఊరకుండిపోయాడు. అది గురుహిత తిరస్కార సూచకమైన అభినయం. దుర్యథనుడి దుర్యివేకానికి భీష్మదోణులు మండిపడ్డారు. దిగ్గన లేచి

- క. ‘కురున్సప! విను; సంసారము | దరి ద్రోక్షినవార; మింక దలకెదమే సం
గరమునకు నేము నీకై | పారలితి; మెట్టెన నగును బోయెద మనుచున్’ (ఉద్యో. 4.26)

సభను వదలి వెళ్లిపోయారు. దుర్యోధనుడు కొరకరాని కొయ్య. యుద్ధం తప్పదు. అందులో మరణం తప్పదు. దీనిని తెలియజెప్పినా తెలిసికొనలేని తెలిసి తెలియని మూర్ఖుడు దుర్యోధనుడు. అతడు చావబోతూ వంశాన్నంతా బలిపెట్టుతున్న దుర్యుయుడు. ఆతడి మీద కోపం. అతడి అవివేకం మీది కోపం. ‘ఎట్లెన అగును, పోయెదము’ - అనే మాటలు నైరాశ్యమూచకాలే కాదు, విపాదాంత సూచకాలు కూడా! ఏదైతే అది అవుతుంది. మేం పోతున్నాం - అని ఒక అర్థం. ఏదో మార్గంతో కానున్నది కాకమానదు. మేము పోవటం (చనిపోవటం) నిజం - అని ఒక అర్థం. ఇవి గూడమైన రౌద్రరస బీజాక్షరాలు.

6. ద్రోణాచార్యుడి యుద్ధవీరమూర్తి:

పితామహుడు ద్రోణాచార్యుడి యుద్ధవీరమూర్తిని సుస్పష్టరేఖలతో చిత్రించాడు.

- సీ. ‘అతిరథోత్తముడు ద్రోణాచార్యుడు డందలి | యిందలి విలుకాంప్ర కెల్లఁ గురుఁడు,
హితుఁడు సీ, కెంతయు నేర్చిన మొన లితం | డడరినఁ జమరిన యట్ల మ్రుందు;
వృద్ధని యితని భావింప రాఁ దనిలోన | నంగవిస్మయణంబు భంగి సూడ;
నర్జునుపైఁ గూర్చి నతని నో నేయఁడు; | సచరాచరం బైన జగము లెల్ల
తే. నొక్క మొగమై కడంగినఁ జిక్కువఱుచు | దివ్య బాణ జాలంబుల దీటుకొలిపి;
ప్రాణములు డాఁపఁ; డీతని పాటి దొరలఁ | గాన మే రాజ్యములయందుఁ గౌరవేంద్ర!’(ఉద్యో. 4.230)

భీష్ముద్రోణ పర్వాలలో ద్రోణుడి యుద్ధవీర వ్యక్తిత్వం శతవత్రంవలె వికసించటం గమనించగలం. ధర్మరాజు యుద్ధారంభంలో భీష్ముడి తరువాత ద్రోణుడిని దర్శించి అతడి అనుజ్ఞను కోరాడు. అందులో మూడంశా లున్నాయి.

1. యుద్ధం చేయటానికి ద్రోణుడు ధర్మరాజును అనుమతించుమని కోరటం.
2. యుద్ధంలో ధర్మరాజుకు జయం కలగాలని ఆశాసించుమని ద్రోణుడిని కోరటం.
3. యుద్ధంలో నిజవధోపాయం చెప్పుమని ద్రోణుడిని ధర్మరాజు కోరటం.

యుద్ధానికి సిద్ధమై కురుక్షేత్రంలో ఉభయపక్షానేనలు మోహరించి ఎదురెదురుగా నిలువబడిన తరువాత అనుమతికోరటం ఎందుకు? అనే ప్రశ్న సామాన్యంగా కలుగుతుంది. ధర్మరాజు భీష్మ, ద్రోణ, కృప, శల్వులను మాత్రమే అనుమతిని అడిగాడు. దీని కేదో సీతి సూత్రమో, ధర్మసూత్రమో, యుద్ధమంత్రమో, ఉపాయ విశేషమో కారణమై ఉండాలి. అందులోనూ నలుగురిని క్రమంగా అడగటంలో వేరు వేరు ప్రయోజనాలు కూడా ఉండి ఉండాలి. వాటిలో ద్రోణుడికి సంబంధించిన అంశాలు ఇక్కడ ప్రస్తుతాలు.

శస్త్రాప్త విద్యాబోధకు పారితోషికంగా ద్రోణుడు కోరిన కోరికలలో ఒకటి పార్శ్వాడు అతడిపై యుద్ధానికి తనంతటతాను పూనుకొనరాడు. ద్రోణుడు అనుమతిస్తే దోషంలేదు. ఈ కట్టడి అర్జునుడితో చేసికొన్నదయినా, పాండవుల కందరికీ అది వర్తిస్తుందని ధర్మజుడు భావించి వారి భావసమైక్యమును ప్రకటింపదలచి ఉండవచ్చును. అందువలన అందరికీ ఆయన అనుజ్ఞలభించటంవలన యుద్ధాన్ని నిరాఫూటంగా సాగించవచ్చునని ధర్మజుడి వ్యాహమై ఉంటుంది.

యుద్ధంలో ధర్మరాజుకు జయం కలిగేటట్లు ఆశానించాలని రెండవ ప్రార్థన. కౌరవపక్ష ప్రధానులలో ఒకడైన ద్రోణుడు ప్రతిపక్షనాయకుడి విజయాన్ని ఆకాంక్షించటం ధర్మవిరుద్ధం; నైతిక ప్రవర్తనకు విరుద్ధం. అందుకే ఆయన ప్రత్యక్షాశీర్వాదం ఇవ్వటానికి బదులు పరోక్షాశిస్సునే అందించాడు. ‘ధర్మజా! నీకు కృష్ణుడు మంత్రి అయి ఉండగా జయం కలిగేటట్లు మరొకరిని ఆశీర్వదించుమని కోరనవసర మేముంది? ధర్మం ఏ పక్షంలో ఉంటుందో కృష్ణుడా వైపున ఉంటాడు. జయం ఆ పక్షానికితథ్యం’ అన్నాడు. ద్రోణుడు పాండవులదే ధర్మవిజయమని అంతరాత్మ సాక్షిగా చెప్పాడు. అయినా, కౌరవులపక్షాన పోరాటుతున్నాడు. అతడు విల్లు పట్టి నిలిచి ఉండగా శత్రువులకు విజయం అసాధ్యం. కాబట్టి పాండవ విజయానికి అవకాశం కలిగించేది ఆచార్యుడి అస్తమయమే. ఆయన మరణ రహస్యం ఆయనకే తెలుసు. అందువలన తద్ద వధోపాయాన్ని ధర్మరాజు ఆయననే అడిగాడు. ఆచార్యుడు కపటంలేని కరుణామయుడు. పాండవులయందు వాత్సల్యం కలవాడు. అర్ఘునుడి విజయాన్ని కోరేవాడు. బంధుమిత్రులకండి గురువులు శిష్యుల కోర్కెలు తీర్చటంలో అత్యంత ఉదాహరించులుగా ఉండటం లోక సహజం. పాండవ విజయం స్వీయువథ రహస్యం మీదనే ఆధారపడి ఉండటంచేత వెంటనే మెత్తలబి గల్గేగా, సూచిగా, సృష్టింగా చెప్పాడు. ‘నా చేతిలో ఆయుధం ఉండగా నన్ను చంపటానికి ఎవ్వరికీ శక్యం కాదు. నేను ప్రాయోపవేశంలో ప్రవేశించి అప్రతిష్ఠాత్మకమైన మాత్రమే నన్ను చంపగల శక్తికలవాడికి ఆ అవకాశం లభిస్తుంది. బాగా నమ్మదగినవాడు అత్యంత దుస్సహాస్యమైన కీడుమాటను చెప్పినప్పుడు మాత్రమే నేను ప్రాయోపవేశానికి దిగుతాను. నేను ప్రాయోపవేశంలో ఉన్నప్పుడే నన్ను చంపే త్రుంపు కూడా సాధ్యమౌతుంది!’

ద్రోణుడిచ్చిన మూడు వరాల వలన కలిగిన ఫలితాంశాలను విశ్లేషించుకొంటే కొన్ని విశేషాలు స్పష్టమౌతాయి. 1. పాండవులు ద్రోణుడిమీద యుద్ధం సాగించి ప్రయత్నిస్తే విజయం తప్పక లభిస్తుంది. 2. కౌరవ పక్షాన ద్రోణుడు యుద్ధం చేస్తున్నా పాండవులకు విజయం కలగాలన్న ఆయన ఆశిస్సుకు విరుద్ధంగా యుద్ధ విజృంభం సాగరాడు. ఎంతటి అసాధ్యమైన వ్యాహమైనా అది భగ్నం అయ్యేద్వారాలను ద్రోణుడు తెరువవలసి ఉంటుంది. 3. ద్రోణుడిని చంపటానికి వరపుత్రుడుగా పుట్టిన ధృష్టయుమ్ముడు పాండవపక్షంలో ఉన్నాడు. అయినా, ద్రోణుడు ప్రాయోపవేశంలో ప్రవేశిస్తే తప్ప అతడు చంపలేదు. నమ్మదగిన వ్యక్తి వినగుడని కీడు మాట పలికితే కాని ద్రోణుడు అప్రసన్నాసం చేయడు. ఆ వ్యక్తి ఎవరు? ఆ కీడుమాట ఏమిటి? ఇవి కాలం చెప్పవలసిన రహస్యాలు. కథలో ఉత్సంశోభం పెంచే ఉచ్చుముడులు. పాండవ విజయానికి భద్రమార్గాలైన ఈ మూడు అంశాలూ కౌరవుల ఓటమికి సంకేతాలు. ఇవి ద్రోణుడి ప్రభుభక్తికి వ్యతిరేక చిహ్నాలు. ద్రోణుడి తనుత్యాగానికి తరణోపాయాలు. వంశనాశనం జరుగుతుందని పెద్దలు పోచ్చరించినా వినిపించుకొనక యుద్ధానికి సిద్ధమైన దుర్యోధనుడు స్వీయు (వంశ)నాశనానికి పురోగమిస్తున్నాడు. అతడు అర్థపురుషాధనలో ఉధ్యముడులు. పాండవ విజయానికి భద్రమార్గాలైన ఈ మూడు అంశాలూ కౌరవుల ఓటమికి సంకేతాలు. ఇవి ద్రోణుడి ప్రభుభక్తికి వ్యతిరేక చిహ్నాలు. ద్రోణుడి తనుత్యాగానికి తరణోపాయాలు. వంశనాశనం జరుగుతుందని పెద్దలు పోచ్చరించినా వినిపించుకొనక యుద్ధానికి సిద్ధమైన దుర్యోధనుడు స్వీయు (వంశ)నాశనానికి పురోగమిస్తున్నాడు. అతడు అర్థపురుషాధనలో ఉధ్యముడులు. అతడు చనిపోవాలంటే అతడి పక్షాన ఉన్న మేటి ఏరులందరూ చనిపోవాలి. అందులో ద్రోణుడు కూడా ఒకడు. ఆ పని ఎంత త్యరగా జరిగితే అంత మంచిది. కాబట్టి ఈ వాగ్దానాలు దుర్యోధనుడి దుర్యోధనిని తుంచే ఉపాయాలు. ద్రోణుడిపట్ల అతడు ప్రకటించే అవినయాన్ని, అపనమ్మకాన్ని, అవజ్ఞతనూ సహసంతో సహించి అతడిపై అంతరాంతరాలలో రగిలే క్రోధాగ్నిని ప్రచ్ఛన్నంగా అతడి పతనానికై ప్రయోగించే రహస్య రౌప్రప్రపత్తి ద్రోణుడి ప్రవర్తనకు ప్రధాన కారణమయింది. గూఢకౌర్మం కురుక్షేత్రంలో క్రమంగా కోరలు విచ్చుకొన్నది. మచ్చుకు భీష్మపర్వంలోని కొన్ని సన్నిఖేతాలు.

1. కౌరవ పైన్య మహాధ్యక్షుడు భీష్ముడూ, అతడికి నీడవలె ద్రోణుడూ రణరంగంలో పీరవిహారం సాగించారు. నాలుగు రోజుల యుద్ధం సాగింది. ఇద్దరూ అర్ఘునుడి తీవ్ర ప్రతాపాన్ని అడ్డుకొనలేకపోయారు. దానికి కారణం వారి పాధపక్షపాతమే అని దుర్యోధనుడి అనుమానం. పార్థుడి అనస్యపరాక్రమమే కారణమని భీష్ముద్రోణుల భావం. ఈ రెండింటికి వెనుక భీష్ముద్రోణులకు అర్ఘునుడిపై ఉన్న అపారప్రేమ వాత్సల్యాలు ప్రత్యక్షకారణాలుగానూ, దుర్యోధన కర్ణాదులపై వారికున్న క్రోధభావం పరోక్ష కారణంగానూ ఉన్నాయన్నది కాదనరాని వాస్తవం.

2. భీమ్యుడి అయిదవనాటి యుద్ధారంభంలో కారవుల మకరవ్యాహాన్ని చేదించి భీముడు చౌరబడి భీమ్యుడితో తలపడి ఆయనను బాణవర్జనంతో క్రమించేశాడు. భీముడు భీముడి గర్వాన్ని అణచి, సైన్యాన్ని మంటలలో కాల్చి వేధించాడు. అంతలో అర్థనుడు రంగప్రవేశం చేసి భీమ్యుడి విజృంభణాన్ని వెనుకంజ వేయించి దుర్యోధనాది వీరులను కలత్తెట్టాడు. సేనలను చంపి కుప్పలు పోశాడు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు ద్రోణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘పట్టి పాలార్చెదరు మీరు పాండు సుతుల | నీవు భీమ్యుడు నలిగిన దేవతలకు వైన మార్గానవచ్చునే? సేన నరుడు | నొంపఁగా నిటు లొపురికింపఁ దగునె?’

ఈ మాట ద్రోణుడి మనస్సును కలత పెట్టింది. కోపం మోసులెత్తింది.

తే. ‘ఎన్నఁడును మున్ను వారలయేపు నోపఁ | గాన మెట్లు సముద్రంబులోన బుఱ్ఱు వైవఁ గొన్నంత గొన్నఁగాక వారి గిల్లు | మాకు శక్కంబే? చవిగాని మాట లేల?’(భీమ్య. 2. 280,282)

దుర్యోధనుడి అధిక్షేపం ఆచార్యుడి హృదయంలో అణచబడిన ఆగ్రహాన్ని కుళ్ళగించింది. ఈ వాక్యంతో ‘పాండవులను గిల్లయేము!’ అన్నది అనమర్ఖోక్తి కాదు. దుర్యోధనుడిపై ప్రయోగించిన ఆగ్రహాక్తి, పార్థుడి పరాక్రమం తెలియక ఆచార్యుడిని ఆడిపోసుకొనటంలోని అవివేకం, గూఢ క్రోధభావాన్ని పైకి రేపింది. అత్తమీది కోపం దుత్తమీద చూపిన సామెతగా ద్రోణుడు పాండవసైన్యాన్ని నురుమాడసాగాడు. దుర్యోధను డతనిని మరింత పురికొల్చాడు. అతడిని సంతోషపెట్టటానికి భీముడిపై ద్రోణుడు విరుచుకపడ్డాడు. పోరు ఫోరంగా సాగింది. భీముడు ప్రతాపమార్థాని ప్రదర్శించాడు. భీమ్యుడి ప్రతాపాగ్ని. ద్రోణ సహాయంతో తీవ్రపడతరం అయ్యేది.

3. ద్రోణుడి దృష్టి ప్రధానంగా ధృష్టధ్వమ్యుడి మీదే ఉండేది. ఆరవనాటి యుద్ధంలో ఆతడితోడ యుద్ధంచేసే మంచి అవకాశం దొరికింది. ధృష్టధ్వమ్యుడి ప్రధాన లక్ష్యం ద్రోణవథ. దానికి దొరికిన అవకాశాన్ని అతడు వదలుకొనేవాడు కాదు. తీవ్రయత్తుం చేసేవాడు. అతడికి భీమార్ఘునులు సహాయపడుతూ ఉండేవారు. ద్రోణుడి ధాటికి ధృష్టధ్వమ్యు డాగేవాడు కాదు. ద్రోణవథకి అతడు జన్మించినా ద్రోణుడు అప్రతిప్రతి సన్మానం చేస్తేగాని ఆ అవకాశం దొరకదన్న వాస్తవం తెలిసిన పాండవులు తగిన జాగ్రత్తలో ఎప్పుడూ ఉండేవారు. అందువలననే ద్రోణుడు ఘుటోత్సచాదులతోనూ, చివరకు అర్ఘునుడితోనూ తలపడి పోరు ఫోరంగా చేయవలసి వచ్చింది. భీమ్యుడి దశమ దివస యుద్ధంలో ధర్మజ భీమార్ఘునులు అరిభయంకరంగా విజృంభించి, భీమ్యుడికి రక్కగా ఉన్న బలాన్ని మట్టబెట్టి, పితామహడితో ఘుటాఘుటిగా ఎదుర్కొన్నారు. ఆయనకు పోరు భారమయ్యేటట్లు చేశారు. ఆ సమయంలో ద్రోణుడు క్రుధ్యాత్మక భీమ్యుడికి సహాయంగా పంపాడు. కృతజ్ఞత ఆయన ఆచార్యత్వానికి అమరిన అనర్థ శిరోరత్నం.

7. ద్రోణుడి వరం: వాజ్యాయ పద్మప్ర్యాహం:

భీముడు లేని కొరవసేనలో ద్రోణుడి బాధ్యత పెరిగింది. భీమ్యుడి తరువాత సర్వసైన్యధ్వక్ పదవికి అన్నివిధాలా అర్థాడు ఆయనే. ఆ సత్యాన్ని కర్మడు బోధిస్తేగాని దుర్యోధనుడు గ్రహించలేకపోయాడు. దుర్యోధనుడి కర్మాభిమానం ద్రోణుడికి అవమానంగామారటం పూర్వకథ చెప్పిన సత్యం. దానిని రహస్యంగా కడుపులో దాచుకొన్న ద్రోణుడు దుర్యోధనుడి ప్రార్థన మన్మించి సర్వసైన్యధ్వక్ పదవిని స్నేకరించాడు. కర్మడిని కాదని తన నాపదవిలో నియోగించినందుకు ద్రోణుడు సంతోషించి దుర్యోధనుడిని ఒక వరం కోరుకొమ్మని అనుగ్రహించాడు. అసలు ద్రోణపర్వకథ ఇక్కడి నుండి మొదలవుతుంది.

భీముడు వరమిస్తా ననలేదు. ద్రోణుడు వరమిప్ర్యాహానికి ముందుకు వచ్చాడు. దుర్యోధనుడు ఆ మాటను నమ్మలేక నమ్మి ఆ అవకాశాన్ని రాజనీతితో సఫలం చేసికొనవలనని ప్రయత్నించాడు. కర్మదుశ్శాసనాదులతో రహస్యమంతనాలు చేసి ఒక నిర్ణయానికి వచ్చాడు. ‘యుద్ధంలో ధర్మజామను ప్రాణాలతో పట్టి దుర్యోధనుడి వద్దకు తీసికొని రావాలి’ అని గురువును కోరాడు.

ఈ కోరిక వినగానే అనేకవిధాల ఆలోచనలు అందరికి కలగటం సహజం. ఫోషయాత్రా యుద్ధంలో చిత్రసేనుడు దుర్యథనాదులను బంధించి జిందుడి వద్దకు తీసికొనిపోతున్నప్పుడు ధర్మరాజు దుర్యథనుడిని శత్రువులనుండి విడిపించి సజీవంగా తన వద్దకు తెచ్చుని భీమార్ఘనులను కోరాడు. దానికి ప్రతీకారంగా దుర్యథనుడు కోరుతున్నాడా? అని భావించటానికి వీలున్నది. లేదా - ధర్మరాజు ద్రోణుడికి నమస్కరించి యుద్ధంలో విజయం కలిగేటట్లు ఆశీర్వదించుమని కోరాడు కదా! అతడినే బందీగా పట్టి దుర్యథనుడికి అప్పజెప్పితే ద్రోణుడికి స్వప్తతిజ్ఞాభంగం ఏర్పడుతుంది. ద్రోణుడి ప్రేలితో అతడి కన్ననే పాడిచినట్లాతుంది అని దుర్యథనుడు ఆ పన్నాగం పన్నాడని భావించటానికి వీలున్నది.

ద్రోణాచార్యు డింతటి దురాలోచన చేయలేదు. కాని, తాను ధర్మరాజు కిచ్చిన ఆశీస్సులను మరచిపోలేదు. ధర్మరాజుకు విజయం కలిగితే ఘలంగా రాజ్యం వస్తుంది. ఆ ఘలాన్ని అందిస్తే ద్రోణుడికి ఆ వరాన్ని తీర్చుటంలో అభ్యంతరం ఉండబోదు. దానిని నిశ్చయించుకొనటానికి ఇట్లా అన్నాడు -

చ. ‘ఆకట! యజాతశత్రు! ఈను నప్పులు కిప్పుడు నిక్కమయ్యే వా
నికి! గురువాథ! యిట్టు లతనిం దెగఁ జాచుట గోర కాజి! బ
ట్టి కొనుట గోరి; తివ్విధము దెపుర మెంతయు నిత్తెఱంగు గో
ర్కి! గత మేమి? పాండవుల గెల్చి ధర్న సగ మీ! దలంచితే?’

(ద్రోణ. 1. 109)

‘అని అడిగి ‘ధర్మరాజును పట్టి తేస్తే ఏం చేస్తావో నీ నిశ్చయాన్ని చెప్పు’ మని దుర్యథనుడిని సూటిగా అడిగాడు. అందుకు దుర్యథనుడు సంతోషించి తన మనసులోని మాటను బయటపెట్టాడు. ‘ఆ ధర్మరాజును యుద్ధంలో చంపితే అర్ఘునుడు ఆగ్రహోదగ్రుడై కురుబలాన్ని సర్వనాశనం చేస్తాడు. మనం ప్రయత్నించి పాండవుల నందరిని చంపినప్పటికీ గోవిందుడు తన చక్రాయుధంతో మనలనందరిని చెండాడి కుంతీదేవికైనా పట్టం కట్టుతాడు. కాబట్టి ధర్మరాజును చంపకుండా పట్టి తెచ్చి, జాదమాడేటట్లు చేసి, అతడితోపాటు భీమాదులనందరినీ అరణ్యవాసానికి పంపితే, శత్రుపీడ వదలి కలకాలం ఈ విశాల రాజ్య సంపదను అనుభవిస్తాను’ అని అన్నాడు.

దుర్యథనుడి కోరిక వెనుక నున్న కుటీలనీతిని ద్రోణుడు పసికట్టాడు. వరమిచ్చే గురువుకే ఆ కోరిక వెగటువేసింది. దుర్యథనుడి అంచనా ప్రకారం భీష్మద్రోణులకు అర్ఘునుడు యుద్ధంలో అసాధ్యుడు. కర్ణు డొక్కుడే అతడిని చంపగలవాడు. ద్రోణుడు సేనా నాయకుడైనప్పుడు అర్ఘునుడిని చంపటం కుదరదు. కర్ణుడులు రణరంగంలో అతడిచేత చంపబడకుండా రక్షించుకొనే భారం కూడా ఏర్పడుతుంది. అందువలన యుద్ధంకంటె తేలికైన కపటోపాయం ద్వారాతం. దానిని మరల ప్రయోగించదలచి యుధిష్ఠిరుడిని ప్రాణాలతో పట్టి తెచ్చున్నాడు. దుర్యథన పక్షాన ఈ వృందాం పట్టిష్ఠమైనదే. ద్రోణుడు తలచుకొంటే ధర్మరాజును బంధించటం పెద్ద పనికాదు. దానితో పాండవ పరాజయం, కౌరవ విజయం ఒక్కసారిగా సిద్ధించే ఆవకాశం ఉంటుంది. కాని, ఇది ద్రోణుడికి ఇష్టమైనది కాదు. ధర్మబద్ధమూ కాదు. ఎట్లాగంటే - యుద్ధంలో ధర్మజుడికి విజయం కలిగే ప్రయోజనం కూకటివేళ్ళతో దీనివలన పీగిపోతుంది. పార్థపరాక్రమ ప్రదర్శనం వ్యాఖ్యమైపోతుంది. పార్థుడిని కాదని ధర్మజుడిని పట్టటం అసాధ్యం. అర్ఘునుడు ప్రాణాలతో ఉండగా ధర్మరాజును ఎవరికీ చిక్కునివ్వడు. అందువలన పాండవాగ్రజుడిని పట్టటం అసంభవం - అని ద్రోణుడు భావించాడు. వరమిచ్చిన తరువాత కాదనటానికి వీలులేదు. చిక్కునమస్య తెచ్చిపెట్టినందుకు కపట దుర్యథనుడిపై గుండెలో క్రోధం కుంపటివలె మండుతున్నది. దానిని కప్పిపుచ్చుకొని వరంకాని వరంగా మార్చి ఇట్లా పలికాడు ద్రోణుడు.

చ. ‘నరు! డెడ సాచ్చేనేని విను! నా కది దుష్టుర మే నొకండనే
సురగణ మైన ప్రేలింగొని చూపగఁగ జాలరు; వాడు లేనిచో!
దిరమయి పోర నిల్చిన యుధిష్ఠిరు ద్రోపది పుట్టి నింటి వే
వురు వెఱగంది చూడ నలవుం జలముం జెడు బట్టి తెచ్చెదన్.’

(ద్రోణ. 1.113)

అర్జునుడు యుద్ధంలో అడ్డగేస్తే ధర్మరాజును పట్టటం నాకు దుష్టరం. నా కొక్కుడికి కాదు. దేవతలందరూ కలిసి వచ్చినా అతడిని వేలెత్తి చూపలేరు. ఆ అర్జునుడు లేకపోతే యుద్ధంలో యుధిష్ఠిరుడు ఎంత స్థిరంగా నిలిచినా పాంచాలురు వేయమంది కన్ములపుగించి చూస్తూ ఉండగా అతడి చలం, బలం నశించగా బంధించి తెస్తాను' అని అన్నాడు. ఈ పద్యం ద్రోణపర్వ కార్యానీతికి కీలకం వంటిది. ఈ పర్వకథా గతికి మార్గదర్శకం వంటిది. 'ధర్మజుడిని పట్టి తెస్తా ననటం' ఇందులో ప్రతిజ్ఞ. దీనినే గ్రహించి నిజమని నమించుంధావారంలో చాటబంచిన దుర్యోధనాదులు అవివేక (బాలిపు)లని సంజయుడు వ్యాఖ్యానించటం గమనార్థం. ద్రోణుడి యుద్ధంలో కీలకం ధర్మరాజును పట్టుకొనటం. ఇది మూడు రకాల నియమాలతో ముడిపడి ఉన్నది.

- 1.అర్జునుడు ధర్మరాజుకు అడ్డపడరాదు; 2. అతడు అడ్డపడకుండా కౌరవవీరులు క్రముకొని నొప్పించాలి లేదా దూరం చేయాలి;
3. అర్జునుడిని ఏదైనా మిషతో ధర్మరాజున్న చోటినుండి చాలా దూరం తీసికొని పొయి అన్నగారికి ఆపత్కసమయంలో కూడా అందుబాటులోకి రాని విధంగా వ్యాహం పన్నాలి; 4. లేదా అర్జునుడిని లేకుండా చేయాలి (చంపివేయాలి). అది ద్రోణుడికి సాధ్యపడేది కాదు. కాబట్టి ఆ భారం మరెవైనా స్వీకరించాలి. ఈ పరిస్థితు లనుకూలిస్తే ద్రోణుడు తా నిచ్చిన వరాన్ని నిలుపుకొంటాడు. లేదా, ఆ వైషపల్యం అయినది కాదు దుర్యోధనాదులాడే. ఈ లోతైన సూక్ష్మంశాలను గ్రహించని బాలిశుడు దుర్యోధనుడు. అతడికంటే ఘనులు అధికులు ఆయన ఆతడి మిత్రులూ, సోదరులూ.

రహస్య మేమండే - అర్జునుడు ధర్మజు రక్షణలో ఏమరుపాటు ప్రదర్శించడు. కౌరవులు ఎన్ని ఎత్తులు వేసినా వాటిని చిత్తుచేసే ఎత్తులు తిరిగి వేయగలడు. ఒకవేళ అర్జునుడు దూరంగా ఉన్న ధర్మజుడు బంటరిగా దొరకటం కూడా అంత సులభమైన పనికాదు. దొరికినా, అతడిని బంధించటం ద్రోణుడు అతడి కిచ్చిన మాటకు విరుద్ధం. కాబట్టి అతడిని బంధించటం ద్రోణుడి అభిమతం కాదు. అట్లని ధర్మజుడిని బాధించక వదలిపెట్టటానికి వీలులేదు. ద్రోణాచార్యుడి చేతిలో ఓడిపోయే పరిస్థితి రణరంగంలో ఏర్పడితే ధర్మజుడు వపుతోతాడా? లేక ఉపాయాంతరంచేత రక్కించుకొంటాడా? ఈ విషయంలో కృష్ణర్జునులు అతడికి తగిన సలహాలిస్తారు. అందువలననే రథం విరిగితే వెంటనే మరొక రథం ఎక్కే ఏర్పాట్లు చేయవచ్చును. పరిస్థితులు ప్రతికూలమైతే చేతులు పై కెత్తి ఆత్మరక్షణ చేసికొనవచ్చును. అట్టి పరిస్థితులతో ధర్మజుడిపై బాణాలు వేయటం యుద్ధసీతి కాదు. ఇవన్నీ కలిపి ఆలోచిస్తే ధర్మజుడు పట్టుపడకుండ ఉండటమే ద్రోణుడి అభిమతంగా తోస్తున్నది. దానిని గూఢంగా వాక్యాద్ధంలో దాచటం ద్రోణుడి ప్రజ్ఞ. ఆ రహస్యం తెలియక దుర్యోధనుడు ద్రోణుడిని నిందించే సందర్భాలు రావచ్చును. అవి అతడికి క్రోధకారకాలై తారసిల్లవచ్చును. దుర్యోధనుడి దుర్భాషలే ద్రోణుడి రౌద్రాగ్నికి సమిధలుగా సన్మధమయ్యే భావి యుద్ధ యజ్ఞానికి ఈ ద్రోణ ప్రతిజ్ఞ వాజ్యాయ వేదిక! దుర్యోధనుడు దూరాలోచనం లేకుండా దూరాలోచనతో ప్రవేశించిన వాజ్యాయ పద్మవ్యాహం.

8. ద్రోణుడు తన వ్యాహంలో తానే చిక్కుకొన్నాడు:

మహాభారతంలోని యుద్ధపంచకంలో ద్రోణపర్వంలో జరిగినంత రౌద్రకర్మ మరొకపర్వంలో జరుగలేదు. రౌద్రరస ప్రధానమైన ఈ పర్వంలో ధీరోదాత్త ప్రవృత్తులకంటే ధీరోద్ధత ప్రవృత్తుల ప్రాచుర్యం, ప్రాధాన్యం ఎక్కువగా ఉంటుంది. పాండవులు ధీరోదాత్తులు; కౌరవులు ధీరోద్ధతులు. కౌరవ సైన్యాధ్యక్షులు ధీరోద్ధతుడైన దుర్యోధనుడి అభిమతానికి అనుగుణంగా యుద్ధవ్యాహలు సాగించారు. వారు సహజంగా ఉదాత్తులైనా అధసాధకైన దుర్యోధనుడి స్వాధసాధన కౌరకే యుద్ధయత్తుం సాగించారు. అధసాధనలో ధర్మసాధను కూడా సాధించాలని యత్నించారు. కానీ, కృతకృత్యులు కాలేకపోవటంతో తమంతట తాము ఉపాయాంతరాన్ని శత్రువులకు సూచించి రణరంగంలో ఏరోచితంగా ఒరిగిపోయారు. ధర్మపురుధార్థం అధపురుధార్థానికి అంగంగా మారితే పరిణామం మరణమన్న వాష్టవాన్ని తమ జీవిత సందేశంగా ప్రజలకు అందించారు. దుర్యోధనుడికి కూడా చెప్పి చూచారు. ధర్మపోని ఆత్మపోనికి దారితీస్తుందన్న సత్యాన్ని దుర్యోధనుడు మదాంధుడై గ్రహించలేకపోయాడు. అందువలన ధీరోద్ధతుడివలె యుద్ధంలో కూడా “దర్పమాత్పర్య భూయిష్టా మాయా శ్చద్వాపరాయః । ధీరోద్ధత స్వప్యాంకారీ చల శ్చండో వికట్టనః” (దర్ప మాత్పర్యభూయిష్టుడూ, మాయావి, మోసగాడు, అప్యాంకారి, చపలుడు, ప్రచండుడు, అత్మశామూనిరతుడు, శూరుడు, మత్సురి, అవలిష్టుడు, సులభకోపి) అనే లక్ష్మణాల

నన్నింటినీ అర్థసాధనలో ప్రదర్శించాడు. అతడి ప్రయోజనాన్ని సాధించే సర్వసేవనపతలు అర్థపురషార్థం కొరకే పోరు సాగించాలి. అదే ద్రోణపర్వంలో ద్రోణుడికి కలిగిన దురవస్థ.

మహాభారతంలో ప్రతినాయకుడు దుర్యోధనుడు. అతడిది ఉధృతమార్గం. దానిని తమశక్తియుక్తుల పోషించినవారు కొరవచీరులు. ఈ పర్వంలో దుర్యోధనుడు ద్రోణుడికి చూపిన లక్ష్యం ధర్మరాజును ప్రాణాలతో పట్టితేవటం. పట్టితెస్తానన్న ద్రోణుడు వీరుడైన యోధుడే కావచ్చును. అది అతడి ఆత్మధర్మాన్నికి విరుద్ధమైనది. అయినా దుర్యోధనుడిని సంతోషపెట్టేందుకు ధర్మరాజును పట్టి ఇస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. అయితే అర్బునుడి దాడినుండి ద్రోణుడిని తప్పించగలిగే పరిస్థితులు దుర్యోధనుడు కల్పించాలని అతడు భావించాడు. అర్బునుడిని కూడ ఓడించే బాధ్యత ద్రోణుడే స్వకరించాలని దుర్యోధనుడు తలంచాడు. ఈ విషయంలో బాహుటంగా ఏ కట్టడీ వారు చేసికొనలేదు. కథాసందర్భాలలో వారు వాటిని బయటపెట్టుకొన్నారు. అప్పు ఈకరిపై మరొకరికి కోపతాపాలు ఏర్పడ్డాయి. అవి కొరవసేనకు అపకారం కూడా చేశాయి. ఏమైనా ద్రోణుడు ధీరోద్ధర్త ప్రభావంతో యుద్ధం సాగించాడన్నది వాస్తవం. ఇదే ద్రోణపర్వం చివర ద్రోణుడు వధార్ఘుడని ధర్మజుడు నిశ్చయించటానికి దోహదపడింది. నరుడు గురువథకు అంగికరించలేదు. గురువథ చేసిన ధృష్టధృముఖిని అభినందించకపోగా అభిశంసించాడు, తండ్రి మరణవార్త విని క్రుధ్యడై నారాయణాస్త్ర ప్రయోగం చేసిన అశ్వత్థామను సమర్థిస్తున్నట్లుగా అర్బునుడు ఆ అప్రాస్తి ఉపసంహరింపచేయకుండా ఊరక ఉండిపోయాడు. ద్రోణవథకు ఏకైక కారకుడు ధర్మరాజీనీ, అతడు ఉదాత్ముడైన ద్రోణుడిని చంపే ఉపాయం చేయటం ధర్మవిరుద్ధమనీ వీరులందరూ విమర్శించేటట్లు యుద్ధరంగంలో కృష్ణర్జునులు ఒక సన్నిహితాన్ని కల్పించారు. అప్పుడు ధర్మరాజు ఎలుగెత్తి ఇట్లా ప్రకటించాడు.

- సీ. ‘ఆ సభ! బాంచాలి గాని సేయగ నుపే | క్షకు! డయి చూచే, బెక్కండ్ర! గూర్చి
కొని బాలు నభిమన్య! గూల్చె; నించుకవడి | యాగిన నర్బును! డగ్గి! జొచ్చు
ననువగ మనల నాతనికి! దోడ్పడఁ బోవ | నీ కాగె నమ్మెయి; నిట్టి ధర్మ
పరు! డైన కలశసంభవతోడ సరివచ్చు | టుచితంబె? యావచ్చ నుజ్జులాగ్ని
తే. వలని కరిగెద; మీరు, మీ వాహినులును | బాత్తిపొం డెక్కఁడైని; న ప్పార్ఫుకోర్చె
యుంత సఫలత! బొందెడు; నచ్చుతుండు | నెట్లు దనకు రుచించే దా నట్లు సేయు.(ద్రోణ. 5. 380)

శాంతమూర్తి అయిన ధర్మరాజులోని కోపం ప్రశయాగ్నిగా మండిన మాట లివి. వ్యంగ్య నిష్పరోక్తికి ఈ పద్యం నిండైన ఉదాహరణం. మాటనేర్వరితనంలో ఇతడు గురువునే మించాడు. నారాయణాస్త్రం కంటే ఈ అధిక్షేపం శక్తిమంతమైనది. ‘ఇట్టి ధర్మపరుడైన కలశసంభవ’ డనే మాట వ్యతిరేక వ్యంగోగ్వేతి. ద్రోణుడియందు క్షమించరాని మూడు దోషాలను చూపించి, అతడు ఉధృతుడివలె వ్యవహరించా డని ఆరోపించాడు. వధ్యుడని క్రుధ్యడై అన్నాడే కాని ధర్మరాజు దుర్యోధనుడివలె ఆయనను నిందించలేదు. గురువథలో కూడా ఒక ధర్మం ఉన్నదని ప్రతిపాదించిన ధర్మరాజు అర్బునుడిమీద వాజ్యుయాప్రాస్తి ప్రయోగించాడు. శ్రీకృష్ణుడిమీద ధర్మచక్రం విసిరాడు. అప్పుడు కృష్ణర్జునులు జాగ్రుతులై కార్యాన్ని ముగింపునకు తెచ్చారు. ధర్మరాజు నిండుకుండ. ద్రోణుడి మొదటిదోషం అతడిమీద యుద్ధం చేయటానికి పాండవులకు నైతికమైన అర్దతను కలిగించింది. దానిని ద్రోణుడు అంగికరించాడు కూడా. అభిమన్యవథ ద్రోణుడి ధర్మప్రవర్తనాన్ని కలుపితం చేసింది. అందువలన మోసాన్ని మోసంతో జయించే ఉపాయాన్ని ఆయనమీద ప్రయోగించే అర్థత పాండవులకు కలిగింది. అర్బునుడు సైంధవవథను చేయకుండా అడ్డపడి అతడి మరణానికి దోహదం చేసిన ద్రోణుడియత్వం ఆయన సత్యప్రతాన్నే భగ్సుం చేసింది. ధర్మం తెప్పినవాడు ఎంతటి మహానీయుడైనా వథకు అర్బుడని ధర్మరాజు తీర్ప చెప్పినట్లయింది. ఇందులో ధర్మజుడు ద్రోణుడిని ధర్మనిష్ఠపరుడైన గురుమూర్తిగా కాక,

అర్థసాధనకై అడ్డదారులు తొక్కిన ఉడ్డతుడిగా అభివర్షించాడు. ఇది ద్రోణపర్వంలో ద్రోణపాత్ర చిత్రణకు కీలకమైన కథాంశం. తిక్కన దీనిని కథా నిర్వహణంలో చెప్పించి కథను ఉత్సంఖరితంగా ఉన్నీలింప చేశాడు.

9. అయిదునాళ్ళ యుద్ధం : అయిదంకాల రూపకం:

మూలభారతంలోనే ముచ్చటగా కుదిరిన దృశ్యకావ్య స్వభావాన్ని తిక్కన తేటపడేటట్లు చిత్రించాడు. ద్రోణుడు అయిదునాళ్ళ యుద్ధం చేశాడు. ఒక్కకనాటి యుద్ధం ఒక్కుక అంకంగా భావించే ఆవకాశం ఉన్నది. సామాన్యంగా అయిదంకాల నాటకంలో పంచసంధులు ప్రవర్తిల్లే కథను చిత్రించటం రూపకసంప్రదాయం. ద్రోణపర్వంలో ఆ సంప్రదాయచ్ఛాయలు గోచరిస్తాయి. అయితే, సంస్కృత రూపకాలలో కూడా ఒక్కుక్క అంకంలో ఒక్కుక సంధి ప్రవర్తిల్లుతుందనే నియమం ఉండదు. మొత్తంమీద దానిని కథాగతిని బట్టి అన్వయించుకొనాలి. ద్రోణపర్వంలో కూడా అంతే.

ప్రథమశ్వాసంలో - ద్రోణుడి మొదటి రెండు రోజులలు యుద్ధం వర్షించబడింది. తౌలినాటి యుద్ధంలో ముఖసంధీ, రెండవనాటి యుద్ధంలో ప్రతిముఖసంధీ గోచరిస్తాయి.

ద్వార్తియశ్వాసంలో - ద్రోణుడి మూడవనాటి యుద్ధం - అందులో అభిమన్యుడివధ, అర్జునుడు సైంధవవధకు ప్రతిజ్ఞ చేయటం వర్షించబడ్డాయి. ఈ ఘుట్టంలో గర్భసంధి రసవత్తరంగా చిత్రించబడింది. అంటే కథకై మాక్స్ ఇందులో కనబడుతుంది.

తృతీయ చతుర్థశ్వాసాలలో - ఆవమర్య సంధి పోషించబడింది. సైంధవ సంహారఘుట్టం విస్తారంగా రసవత్తరంగా చిత్రించబడింది.

పంచశ్వాసంలో - ద్రోణుడి అయిదవనాటి యుద్ధం చెప్పబడింది. ఇందులో ద్రోణనిర్యాణం, అశ్వత్థామ రౌత్రపదర్శనం చిత్రించబడ్డాయి. చివరకు కృష్ణరూపులయొక్క పుహిమలను వ్యాసుడు వివరించే ఘుట్టంతో కథ ముగుస్తుంది. మూడురకాల అద్భుతాలతో ముప్పేటగా ముగిసే మహానీయ ఘుట్టం నిర్వహణసంధి.

యుద్ధరీతులలో సామాన్యంగా అయిదురకాలు ప్రాచుర్యంలో ఉన్నాయి. 1. ఎదురుదాడి యుద్ధరీతి, 2. ఆత్మరక్షణ యుద్ధరీతి, 3. మాయాయుద్ధరీతి, 4. ద్వ్యంద్య యుద్ధరీతి, 5. మూకుమ్యాడి యుద్ధరీతి. ఆయా యుద్ధరీతుల అవసరాలనుబట్టి వ్యాపారచనలు చేసికొనటం సహజం. ద్రోణపర్వంలో సైన పేర్కొన్న యుద్ధరీతులన్నీ ప్రవర్తిల్లాయి. అందులోకూడ ఒక విశేషాన్ని గమనించవచ్చును. కౌరవపక్షం మొదటి మూడురోజులూ పాండవసైన్యం మీద దాడిచేసి కార్యసాధన చేసికొనాలనే ఉత్సాహాన్ని ప్రదర్శించింది. పాండవసేన ఆ కాలంలో ఆత్మరక్షణ యుద్ధరీతిని అనుసరించింది. చివరి రెండునాళ్ళ దీనికి విరుద్ధంగా సాగింది. ఇందులో ఎక్కువతక్కువలను లెక్కకట్టటం కంటే కార్యసాధనకు ఉపయోగించే ప్రయోజనాలను పరిగణించటమే సమంజసం.

ద్రోణుడు కౌరవసేనకు సర్వసైన్యాధ్యక్షుడైన వెంటనే ఆతడిని యుద్ధంలో సంహారిస్తానని ధృష్టధ్యమ్ముడు శపథం చేయలేదు. చేసే పరిస్థితు లున్నాయని పాండవులు భావించలేదు. ద్రోణవ్యోపాయం తెలిసిన ధర్మరాజుకూడా సమయం అనుకూలించిందని అనుకొనలేదు. పాండవులు కార్యలక్ష్మీన్ని నిర్ణయించుకొనకముండే దుర్యోధనుడు ధర్మరాజును ప్రాణాలతో బంధిచేసే లక్ష్మీన్ని సేవాపతికి నిర్దేశించాడు. దానికి అర్జునుడు అడ్డుగా ఉన్నాడని తెలిసినా ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టుకొనబోతున్నాడని రాజరాజు చాటింపు వేయించాడు. దానికి ప్రయోజనం కూడా ఉన్నది. భీష్మపతనానంతరం పాండవులు విజయగర్వంతో కౌరవులపై కాలు దువ్వుతూ ఉంటారు. వారికి తగిన భయోత్పాతాన్ని కలిగించి వారి ఉత్సాహాన్ని నీరుకార్చే ఉపాయం అది. పాండవ విజయం తథ్యమని ఆచార్యశీర్షాదం పొందిన ధర్మరాజు కూడ భయంతో గడగడలాడి, అర్జునుడితో మొరజెట్టుకొని, తనను వదలి రణరంగంలో దూరంగా పోకుండా కవచంవలె రక్షించుమని అతడిని కోరాడు. అర్జునుడు అన్నకు అభయాన్ని అందించి ధైర్యం చెప్పాడు. ఆయన మాటలు ద్రోణపర్వ కథాకార్యానికి ఆయుషుపట్టులు.

- క. ‘గురుని వధియించుటయు భూ | వర! నీ వని నొవ్య నొండువలను సనుటయుం బరికింప నొక్కరూ పవి | దురితంబులు; వీనిఁ జేయుదునె నే నెందున్?’ (ద్రోణ. 1.119)

అర్జునుడి అభిప్రాయంలో ద్రోణవథ ఎంతపాపమో, ధర్మరాజు పట్టుబడి శత్రుశిబిరం చేరటం అంత పాపమట! ఆ రెండు పాపాలూ ఎన్నడూ, ఎప్పుడూ ఆయన చేయడట! అటు గురుభక్తి, ఇటు బ్రాత్మభక్తి ఆయనకు సమానమన్నమాట! దీనిని బట్టి గ్రహించదగిన సారాంశం మరొకటి ఉన్నది. ద్రోణపర్వంలో అర్జునుడు ద్రోణవథకు తాను ప్రయత్నించడు. ధృష్టమ్యమ్యుడు చేస్తే అతడు అంగీకరించకపోవచ్చును. అంటే - ద్రోణపర్వంలో పాండవుల లక్ష్మం ద్రోణవథ కాదన్నమాట! కౌరవపక్షంలో సత్యరకర్తవ్యం ధర్మజుడిని ప్రాణాలతో పట్టుకొనిపోవటం. ఆ కార్యం అర్జునుడు జరగనివ్వడు. దాని బాధ్యతకూడా అతడిదే అన్నట్లు స్పష్టవరిచాడు. ఈ వాక్యంలో ఉత్తరార్థం ధర్మజుడికి త్వాణిని కలిగించినా, పూర్వార్థం ఆయనకు అభిమతం కాదు. దానిని ప్రస్తావించటం ప్రస్తుతం కాదు కాబట్టి ధర్మరాజు ఉండరున్నాడు. అర్జునుడు కూడ కౌరవకార్యం సఫలం కాదని ధర్మజుడి ఎదుట గట్టిగా చెప్పాడు.

- క. ‘క్షోణీవల్లభ! విను మేఁ | బ్రాణముతో నుండ నిన్నుఁ బట్టుకొనగ నా ద్రోణునకున గాదు సగణ | స్థాణున్నకెనను వశంబె తలఁ కేమిటికిన్?’ (ద్రోణ. 1.120)

ధర్మరాజు పట్టుబడాలంటే అర్జునుడు ముందుగా యుద్ధంలో ప్రాణాలు కోల్పోవాలి. అది జరగని పని. అందువలన ధర్మరాజు పట్టుబడటం కూడా జరగనిపని. సర్వసేనాపతులు కలిసిరాగా ద్రోణుడు ప్రయత్నించినా, అతడి ప్రార్థనపై ప్రమథగణంతో పరమేశ్వరుడే ముందుకు వచ్చినా విజయు దుండగా కౌరవులకు విజయం లభించటం అసంభవం! అని వీరోక్తిని ప్రకటించాడు. ఇది ప్రతినాయకుడికి, అతడి సర్వసేనాధిపతికి, అతడిని అనుసరించే కౌరవవిరులకూ ప్రతిగా చేస్తున్న ప్రతినవంచిది. ఇందులోనూ ద్రోణుడిని ఓడిస్తా నన్నాడే కాని, చంపతా ననలేదు. అప్రగురువును, ఎదిరించి ఓడించటమే వీరధర్మ మనుకొన్నాడు కాని, చంపటం మహాపాతక మనుకొన్నట్లు స్థిరపరచా డిక్కుడ అర్జునుడు.

పై మాటలతో పార్శ్వం ధర్మరాజుభయాన్ని దూరం చేశాడు. ఆ పైన విజయం తథ్యమనే దైర్యాన్ని కల్పించేటట్లు పలికాడు. ‘ధార్మరాష్ట్రాప్తులు తమ శక్తియుక్తులను తెలిసికొనుకుండా దురాశతో నిన్న పట్టాలని తలచారు కాని, మూడు లోకాలను వెంటబెట్టుకొని సగర్వంగా యుద్ధానికి కడలివచ్చినా ధర్మరాజు! నీవు యుద్ధంలో భంగపడటం జరగదు. అట్లా జరిగితే ఈ భూమి బుద్ధలైపోదా? సముద్రాలు ఇంకిపోవా? ఆకాశం నేలపై కూలిపోదా? కాబట్టి, వారి సంకల్పం ఫలించడు. ఆ దురాత్ములు యుద్ధంలో మనలను పరాభవించలేరు. నా సంకల్పం ఇట్లా ఉన్నది-’ అని ధర్మరాజుకు నిండైన దైర్యాన్ని కలిగించి యుద్ధానికి ఉత్సాహంగా ముందుకు సాగించాడు.

కౌరవపక్షంలో ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞ పాండవులపై దాడిచేసే పద్ధతిని ప్రదర్శించగా, అర్జునుడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ ఆత్మరక్షణకై చేసే యుద్ధరీతిని ప్రదర్శించింది. ఇదే వైఖరి ద్రోణపర్వంలో మూడు రోజులు సాగుతుంది. అభిమన్యుడి మరణానంతరం అర్జునుడు ఆత్మరక్షణరీతిని వదలి సైంధవవథను లక్ష్మంగా చేసికొని శత్రుసేనమీద దాడికి పూనుకొంటాడు. ద్రోణుడు అప్పుడు ఆత్మరక్షణరీతిలో పడ్డాడు. అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ తీరకుండా ఎన్ని అటుకాలు కలిగించాలో అన్నిటినీ సప్రయత్నంగా సాగించాడు. అయినా, శ్రీకృష్ణార్జునుల అద్భుత పరాక్రమానికి, వ్యాహచాతుర్యానికి, మహిమలకూ, దివ్యశక్తులకూ ఎదురు నిలువలేక భంగపాటుకు గురి ఔతాడు. కథలోని ఈ మలుపు అర్జునుడు సాధించే వీరకార్యమే.

ఈ వివరణం వలన తెలిసే మరొక సూక్ష్మంశం ఇది - ద్రోణపర్వంలో కార్యం మొదలుపెట్టేది ప్రతినాయకుడు. దానిని ప్రవర్తింపజేసేది ద్రోణుడు (సేనాపతి). నాయకుడైన ధర్మరాజు సేనాపతి యత్నాన్ని తన సేనాపతితో కాక సమర్పుడైన అర్జునుడిచే భగ్సం చేయించాడు. ప్రతినాయక ప్రయత్నం భగ్సం ఈ పర్వంలోని కార్యస్వభావం. ఈ ప్రయత్నాన్ని వ్యక్తికరింపజేసేవి ఆయా వీరుల వ్యాహరచనలు, యుద్ధక్రీడలు.

10. మొదటినాటి యుద్ధం: ముఖసంధి: శకట క్రోంచవ్యాహలు:

ప్రథమాశ్వాసంలో ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టుకొనటానికి బీజం నాటి కార్యారంభం చేశాడు. ముఖసంధి మూర్తికట్టింది. దానికి తగట్లు ఆయా సైన్యాధిపతుల స్వభావాలు వ్యక్తమయ్యేటట్లు వ్యాహలు రచించబడ్డాయి. మొదట వ్యాహారచన చేసింది ద్రోణుడు. అతడు శుక్రాచార్యాంశతో పుట్టినవాడు కావటంచేత అతడి వ్యాహారచనలో రాక్షసాచార్య స్వభావం ప్రతిఫలిస్తూ ఉంటుంది. ద్రోణుడు శకటవ్యాహాన్ని పన్నాడు. ‘పక్కా, ఉరస్యం, ప్రతిగ్రహః ఇత్యేశనసౌ వ్యాహావిభాగః. పక్కా, కక్కా, ఉరస్యం, ప్రతిగ్రహః ఇతిబార్ధస్పత్యః’ - అని కాటిల్యాడి అర్థశాస్త్రం చెప్పుతున్నది. (అర్థశాస్త్రమ్. సాంగ్రామికం, దశమాధికరణమ్: షష్ఠోధ్యాయః) వ్యాహాంలో రెండుపక్కాలూ, ఉరస్యం (మధ్యప్రదేశం), ప్రతిగ్రహం (సైన్యప్రవృష్టిప్రదేశం) - ఈ నాలుగు అవయవాలు ఉంటాయని బృహస్పతి మతం. ఈ లక్షణాన్ని పట్టిచూస్తే ద్రోణుడు పన్నిన శకటవ్యాహం శుక్రాచార్య సమ్మతమైనది. ఆసురమైనది. దానికి ప్రతిగా పాండవులు పన్నినవ్యాహం క్రోంచవ్యాహం. ఇది బృహస్పతి మతానుకూలంగా ఉండే దివ్యవ్యాహం. వ్యాహాస్వభావాలే కౌరవపాండవుల ఆసురీదైవి ప్రవృత్తులను ధ్వనింపజేస్తున్నాయి.

ధర్మరాజును పట్టి సురక్షితంగా గమ్యం చేర్చటానికి సైన్యవ్యాహాన్ని బండిగా రూపొందించాడు ద్రోణుడు. ముందుభాగంలో కర్మడు నిలిచిఉన్నాడు. అతడు బండిని లాగే అశ్వం వంటివాడు. అతడి వెనక దుర్యోధనుడు ఉన్నాడు బండితోలేవాడివలె. అతడి ఇష్టప్రకారం బండి ఎదుటివారి వ్యాహాంలోకి దూసికొని పోవాలి. ఈ వ్యాహాంలో ముందుభాగానికి (దీనిని పురఃపూషణ అనవచ్చును) చౌరవచేసికొని పోయే గుణం ఉంటుంది. కర్మడుర్యోధనులు ఆ స్థానాలలో ఉన్నారు. ద్రోణుడు మధ్యభాగంలో ఉన్నాడు. కర్మడు చూపే చౌరవతో ముందుకు సాగి ధర్మరాజును వెంటాడి నిపుణంగా పట్టి వ్యాహామధ్యభాగాన పెట్టాలి. అప్పుడతడు వెనుకకు మరలుతాడు. ఆయనకు ఇరుప్రక్కలా కురువీరు లున్నారు. కుడిప్రక్క జయద్రథ, భగదత్త, వికర్మలూ, వారికి సాయంగా శకునీ ఉన్నారు. ఎడమప్రక్క కృతవర్ష, వివింశతి, చిత్రసేనులతో కూడిన దుశ్శాసనుడు, అతడికి సాయంగా కాంభోజశకయవన దేశాధికు లున్నారు. మధ్యభాగంలో త్రిగ్రథ, మద్ర, శిబి, శూరసేన దేశాధిపతులు చుట్టూ ఉన్న ద్రోణుడు రాణించాడు. ఈ వ్యాహాంలో కార్యసాధనపోయం కూడా ఉన్నది. పాండవసేనలో ధర్మజుడు పట్టువడాలంటే ముందుగా అర్ఘునుడిని సమర్థంగా అట్టుకొని, అతడి సహాయం అగ్రజాడికి అందకుండా చూడాలి. అందుకు శకటవ్యాహాంలో కర్మడు ముందు నిలిచి ఉన్నాడు. భీముడిని ఎదుర్కొని అతడి సాయం ధర్మరాజుకు అందకుండా చేయాలని సుయోధనుడు కర్మడి వెంట వ్యాహాంలోకి చౌరబడటానికి సిద్ధమయ్యాడు. వీరిద్దరూ ద్వాంద్వ యుద్ధాలలో అర్ఘున భీములను నిలువరించగలిగితే ధృష్టద్యుమ్యమ్మాది పాంచాలపీరులు ధర్మరాజుకు అందగా నిలుస్తారు. వారిని చెండాడి, మనస్సులోని మంచ తీరేటట్లు త్రుపదాదులను భాధించి ధర్మరాజును ఒంటరివాడిని చేసి పట్టుకొనటానికి ప్రయత్నించాలని ద్రోణుడు మధ్యప్రదేశంలో నిలబడి అవకాశం కొరకు వ్యాహాన్ని ముందుకు నడుపసాగాడు. ప్రాణాలతో పట్టిన శత్రువును భద్రంగా తరలించాలంటే శకటవ్యాహం ప్రశ్నమని ద్రోణుడి అభిప్రాయం.

శకటవ్యాహానికి ప్రతిగా పాండవులు పన్నింది క్రోంచవ్యాహం. తిక్కన క్రోంచవ్యాహంలో ఎవరెవరు ఏయే స్థానాలలో నిలిచారో స్పృష్టంగా వివరించకపోయినా మాచనాప్రాయంగా పేర్కొన్నాడు. బండి నేలమీద నడుస్తుంది. పక్కి ఆకసంలో ఎగురుతుంది. క్రోంచ, గరుడ, శేయనాది వ్యాహాలు పక్కివ్యాహాలు. పక్కికి రెండు రెక్కలు, తోక, కడుపు, కంరం అందులో ముఖ్యంగా ముక్కు - అనే అంగాలు ముఖ్యం. ఈ అంగాలన్నీ ఉంటే అది బృహస్పతి సమ్మతమైన దివ్యవ్యాహం. ధర్మరాజును ఒండిలో బండిగా తీసికొనిపోతున్నప్పుడు ఎక్కడికైనా ఎగిరి వ్యాహాన్ని ఎదుర్కొని భేదించి బండిని విడిపించి శత్రువ్యాహాన్ని ధ్వంసం చేయటానికి తోడ్పడేది పక్కివ్యాహం.

పాండవవ్యాహం ప్రత్యుర్ధల పథకాన్ని భగ్గుం చేయగలిగిన అవకాశాలను కలిగించేది. అందులో క్రోంచపక్కి వాడి అయిన ముక్కువలె అగ్రభాగంలో నిలిచాడు అర్ఘునుడు. కంరప్రదేశం వలె నిలిచాడు ధృష్టద్యుమ్యమ్ముడు. ఒకవైపు భీమాది సోదరులున్నారు,

మరొకవైపు అభిమన్య ప్రభృతి కుమారు లున్నారు. ధృష్టకేతువు మొదలైనవారు పృష్ఠభాగంలో నిలిచారు. ధర్మజుడు గర్భస్థానంలో నురక్షితంగా ఉన్నాడు. ఇది శకటవ్యాహం కంటె సమగ్రమైనది, వేగంతమైనది, ఎట్టి కీష్టపరిషీతులలోనైనా శత్రువుమీద మెరుపుదాడి చేయటానికి వీలైనది. వ్యాహస్వభావాన్ని బట్టి గమనిస్తే ధర్మజుడిని పట్టేయత్తుం బలంగా సాగినా, పార్థాదుల మెరపు దాడులలో అది ఘలించదని ఊహించటానికి వీలుంది. కథలో ఈ ఊహ నిజవౌతుంది కూడా.

శకటవ్యాహంలో ముందున్న కర్ణుడిని, క్రొంచవ్యాహంలో ముందున్న అర్జునుడు థీకొని యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, ద్రోణుడు వారిద్దరివైపు కాకుండా ధర్మరాజున్న వైపు సంకులసమరాన్ని సాగించాడు. ధర్మజరక్షణలో పాండవవీరులు కూడి ఒక్కమృదిగా ద్రోణుడి పరాక్రమాన్ని ఎదురొణ్ణి పోరు ఫోరంగా చేశారు. మధ్యహ్నానికి ద్రోణుడి ప్రతాపం దేదీప్యమానమైపోయింది. ధర్మరాజును రక్షించే వీరులు రంగంలో నిలువలేకపోయారు. అప్పుడు ధర్మరాజు ద్రోణుడిని ఎదిరించి అతడిని నిలువరించటానికి అర్జునుడినీ, ధృష్టద్యుమ్యమృదినీ ఆజ్ఞాపించాడు. వారిద్దరూ తాము కర్ణాదులతో చేస్తున్న యుద్ధాలను మాని ద్రోణుడివైపు లక్ష్మిన్ని మళ్ళీంచి ఆయనతో శస్త్రస్త ప్రయోగ పాండిత్యంతో పోరి ధర్మజుడి దరికిచేరకుండ నిలువరింపచేశారు. ప్రక్కలనుండి దూరి ధర్మజుడికి హాని చేయాలనుకొన్న శల్యాదులకు భీమాదులు తగిన గుణపారం చెప్పారు. ద్రోణుడు పాండవవీరుల సంఘటిత శక్తిని ఎదుర్కొనవలసి వచ్చింది. అతడు సాహసంతో తెగించి ధర్మరాజును లక్ష్మింగా పెట్టుకొని సూచిగా యుద్ధం సాగించాడు. చుట్టుముట్టి ఆతడిని సమీపించాడు. సైనికులందరూ ధర్మజుడు చిక్కాడని కేకలుపెట్టారు. ఆ కేకలు అర్జునుడిని ఆగ్రహారగ్రుడిగా చేశాయి. ద్రోణుడిమీద, కారవసైన్యంమీద కొరవివలె, కార్చిచ్చువలె విరుచుకుపడ్డాడు. సైన్యాన్ని రక్తప్రవాహంగా మార్చాడు. అస్త్రమయ సమయంలో రణరంగం రక్తవర్షంతో భయంకరంగా మారింది. యుద్ధం ఆగిపోయింది.

మొదటినాటి యుద్ధంలో కార్యారంభం సమర్థనీయంగా సాగింది. కానీ అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞమేరకు ధర్మజుడు పట్టువడకుండ రక్షించబడ్డాడు. ధర్మజరక్షణలో పాండవవీరులు ద్రోణుడిపై దాడి చేసినప్పుడు అతడు క్రోధమూర్తిగా విజృంభించి పాండవసైన్యాన్ని వేటాడాడు. అయినా కార్యం కుంటువడింది. ఇటువంటి ఘుట్టుమే ముఖసంధిని ప్రదర్శిస్తుంది.

11. రెండవనాటి యుద్ధం: ప్రతిముఖసంధి: గరుడ - అర్థమండల వ్యాహాలు:

ప్రారంభించిన కార్యం ఏదో బలమైన కారణంచేత ముందుకు సాగకపోతే తీవ్రమైన ప్రయత్నంచేసి బహుప్రయోజనాలు సాధించే వ్యాహాన్ని ప్రయోగించే కథాఘట్టంలో ప్రతిముఖసంధి ప్రకాశిస్తుంది. అది ద్రోణుడి రెండవనాటి యుద్ధంలో ప్రస్తుతమయింది.

మొదటినాటి యుద్ధంలో ధర్మజుడిని పట్టివ్వలేనందుకు ద్రోణుడు లజ్జాపిషాదాలను పొందాడు. దుర్యాధను డాయనను ఏమీ అనక పూర్వమే ఇట్లా పేర్కొన్నాడు.

చ. ‘నరవర! మున్న చెప్పితి రణంబున నర్జును తొడ్డ నున్న నె వ్యరికిని ధర్మసూను బొదువంగ నశక్య; మొకండు పార్థ ను ద్యురు డయి నేల వాపికొని దోర్చల మొప్పుగు బోవు జాలినన్ వెరవును బట్టెదం; బరులు వేవురు మార్కొనినం గలంచెదన్’. (ద్రోణ. 1.216)

అ. ‘నరుడు లేనిచోట నను గని వెన్నిచ్చి | పాఱకున్న బట్టువడియే గాగు దలఁపు ధర్మపుత్రు ధరణీశ!; పాఱుట | గలిగెనేని నంతకంట మేలు’ (ద్రోణ. 1.217)

యుద్ధారంభంలో చేసిన ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞకు ఈ వాక్యాలు అనుబంధాలు. అర్జునుడు దగ్గర ఉంచే ధర్మజుడిని పట్టుటం అసాధ్యం. అందువలన మొదటిరోజున కార్యం పూర్తికాలేదు. దానిని కొనసాగించి ఘలింపజేయాలంచే అర్జునుడు ధర్మజుడికి దూరంగా పోవాలి. అట్లా ఎవరైనా చేయగలిగితే ద్రోణుడికి ధర్మరాజును పట్టుటం సాధ్యమౌతుంది. అయితే, ధర్మజుడు ద్రోణుడి

ప్రతాపానికి భయపడి వెన్నిచ్చి పారిపోకుండా యుద్ధం చేస్తే పట్టటం తథ్యం. ఒకవేళ పలాయనం చిత్తగిస్తే అంతకంటే (పట్టుబడటంకంటే) మరీ మంచిది. అంటే ఓడి పారిపోవటం మరణంకంటే హీనం. ద్రోణుడి మాటలలో రెండుమూడు సూక్ష్మాంశాలున్నాయి. ప్రతిజ్ఞ తీర్చుకపోవటానికి ద్రోణుడు విధించిన నియమం ఆడ్డం వచ్చింది. అర్జునుడు ధర్మరాజును ఆముసున్నాడు. దానికి ద్రోణుడు బాధ్యత కాదు. అర్జునుడిని ఎదిరించి విజయం సాధించటం తనకు సాధ్యంకాదని ద్రోణుడు ముందే ప్రకటించి ఉన్నాడు కాబట్టి అర్జునుడిని దూరంగా తీసికొని వెళ్ళి బాధ్యత దుర్యోధనుడిదే అని ఆచార్యుడి భావం. ఆ పనిని కర్మడు నిర్వహించగలడని దుర్యోధనుడి ఘైర్యం. కర్మడు అర్జునుడిని జయించలేదని ద్రోణుడికి తెలుసు. అందువలన అది ఆచరణ యోగ్యమైన ప్రతిపాదన కాదని కూడ తెలుసు. అయితే, దానినిగురించి దుర్యోధనుడు స్పందించే లోపలే సుశర్మ తన బలగంతో, సంశ్ఠకులతో అర్జునుడిని ఎదిరించే అవకాశం ఇమ్మని దుర్యోధనుడిని అడగటం, అందు కాయన అంగీకరించటం ఒకేసారి జరిగిపోయాయి. ద్రోణుడి ప్రయత్నం ఫలించే అవకాశం లభించింది. సుశర్మ, సంశ్ఠకులూ పార్శ్వాడిని పోరుకు ఆహ్వానించారు. యుద్ధాహ్వానాన్ని ఆదరించకపోవటం పీరథర్యం కాదు. అందువలన అర్జునుడు ధర్మరాజును ఒప్పించి, ఆగ్రజరక్షణకై సర్వజిత్తు మొదలైన పాంచాల వంశియులను నియమించి, సంశ్ఠకులపై సమరానికి వెళ్ళాడు.

ద్రోణుడు గరుడవ్యాహారాన్ని పన్నితే ధర్మరాజు ధృష్టద్యుమ్ముడిచేత మండలార్థ వ్యాహారాన్ని పన్నింపజేశాడు. ఈ రెండూ సందర్భాచిత వ్యాహారాలే. వ్యాహంలోని రెండుపక్షాలనూ వాటిస్థానంలోనే ఉంచి ఉరస్యం శత్రుబలం వైపు ముందుకు వెళ్ళి యుద్ధరీతిని ప్రదర్శించేది గరుడవ్యాహారం.

కాటిల్యడి అధ్యాప్తంలో వ్యాహాప్రతివ్యాహాల చర్చ కొంత సాగింది. శ్యేన గరుడవ్యాహాలను చాప, బాణ, అధ్యచంద్రాకార, మండలార్థాది వ్యాహాలతో ఎదుర్కొనవచ్చునని సూచనలు చేశాడు. వ్యాహామర్యజ్ఞుల పన్నాగాలు యుద్ధం రౌద్రోద్రేకంతో సాగే విధానానికి దోహదం కలిగిస్తాయి. ద్రోణుడి ద్వితీయ దివసయుద్ధం ఈ తంత్రానికి అద్దం పట్టింది.

1. అర్జునుడు సంశ్ఠకులను చిల్చి చెండాడుతున్నా వారు మొండికి పడి ఎదురాడుతూ ఉండగా వారిని నిర్దాక్షిణ్యంగా నరుకుతూ విజయపథంలో సాగుతున్నాడు. ఇవి కొరవపాండవుల ప్రత్యక్ష వ్యాహాలలో భాగం కాదు.

2. గరుడవ్యాహంలో ముక్కుగా నిలిచిన ద్రోణుడు మొట్టమొదట ధృష్టద్యుమ్ముడిని ఎదుర్కొనవలసి వచ్చింది. కానీ, ఆచార్యుడు అతడి మొగం చూడటం తనకు అరిష్టమని భావించి, అతడిని తప్పించి పాంచాలురమీద బాణపరంపరలు సారించాడు.

3. ద్రోణుడికి బదులు దుర్మఖుడు ధృష్టద్యుమ్ముడిని థీకొని ఆచార్యుడికి సంతోషం కలిగించాడు.

4. ద్రోణుడు అసంఖ్యాకమైన పాండవబలాన్ని నుగ్గునుగ్గు చేసి ధర్మరాజువైపు దూసుకొని వెళ్ళాడు. ధర్మరాజుకు రక్షణ వచం వలె నిలిచిన సత్యజిత్తు ఘోరయుద్ధం చేసి ద్రోణుడి క్రోధానికి గురి అయి, అతడి చేతిలో మరణించాడు. సత్యజిత్తు తరువాత సూర్యదత్తు పీరోచితంగా పోరాడి ద్రోణుడి ఆగ్రహజ్ఞాలలకు అనువులను కోల్పోయాడు. ధర్మరాజుకు రక్షణ తక్కువయింది. ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టుకొనటానికి అప్పణించి తరుమనారంభించాడు.

5. అంతలో యుధామన్యడు, ఉత్తమోజుడు, వసుధానుడు, శిఖండి మొదలైనవారు ద్రోణుడిని ఎదిరించి ధర్మజుడికి రక్షగా నిలిచారు. అంతలో ధర్మరాజు ధృష్టద్యుమ్ముడిని, సాత్యకిని ముందుంచుకొని యుద్ధానికి

సిద్ధమయ్యాడు. ద్రోణుడు పాండవవీరుల నందరినీ బాణాలచేత బాధించి ధర్మరాజును మరల సమీపించాడు. ధర్మజుడు భయపడి ఎదో ఒక మిషనో యుద్ధమట్టాన్ని ఏడి ప్రక్కకు తొలగిపోయాడు. ద్రోణుడి పరాక్రమాన్ని సహించక వికావికలౌతున్న పాండవ సైన్యాన్ని కూడగట్టుకొంటూ చిత్రసేనాదులు ఎదురుదాడి చేశారు కానీ, ద్రోణుడి ధాటికి ఎదురు నిలువలేకపోయారు. వారిని చూచి దుర్యోధనుడు కలకల నవ్వుతూ కర్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘పెనుగాలికి వెనుగాలిని | వనము క్రియం బడిన పాండవ బలముఁ గంటే?

విను మింక నెన్నుడును మొగి | కొన రీ యోడి చనువారు గురుకోల్లులకున్.’

చ. ‘పవన తనూజుఁ గంటే! నిజపార్వములం దనవారు లేక కా
రవులు మహోగ్రభంగి నడరం గడు దైన్యముఁ బొందియున్న వా
తవిరళ దివ్య మార్గం దురాసదు ద్రోణులఁ జూచి వీఁడు రా
జ్యవిభవకాంక్ష యొల్లుఁ దెగటాఱుగఁ బాణెడు నట్లు సూడుమీ!’

(ద్రోణ. 1. 201, 202)

ఆ మాటలు విని కర్ణుడు భీముడులను తక్కువగా అంచనా వేయవద్దని రారాజుకు హితవు చెప్పి, పాండవులు ఉద్దామబలాధ్యులు కావటంతో ప్రాణాలైనా త్యజిస్తారు కాని రణరంగంలో పరాజయాన్ని పాండటానికి అంగీకరించరు. దుర్యోధనుడి వలన మున్న పట్ట పాటును తలచుకొంచే వారికి లేనిబలం పాంగివస్తుంది అని మొగమోటం లేకుండా చెప్పాడు. కర్ణుడు చెప్పినట్లుగానే పాండవవీరులు సైన్యమును సేకరించుకొని ద్రోణుడిపై యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యారు. కురుపాండవ వీరులమధ్య ద్వంద్యముధ్యాలు భీకరంగా సాగాయి. భీముడు దుర్యోధనుడిని నాప్పించాడు. మధ్యాహ్నా సమయానికి ద్రోణుడు ద్వంద్యముధ్యంలో ధృష్టధ్యముధ్యిని అవలీలగా ఓడించాడు. భీముడు కౌరవసైన్యాన్ని కలతపెట్టాడు.

6. భగదత్తుడు గజబలంతో పాండవసేనపై దాడిచేశాడు. భీముడు అతడి సైన్యాన్ని ద్వంసం చేశాడు. అయితే అతడి భద్రగజం సుప్రతీకం భయంకరంగా విజ్ఞంభించి పాండవసైన్యాన్ని త్రోక్కివేయునారంభించింది. ఆ విపత్తునుండి తనవారిని తప్పించటానికి అర్ధునుడు సంశ్ఫ్టకులతో చేస్తున్న యుద్ధం మధ్యలో ఆపి రణరంగానికి రావలసివచ్చింది. అతడు వస్తూ ఉండగా పదునాల్సిలమంది సంశ్ఫ్టకులు వెన్నుంటి బాణాలు వేశారు. వారినందరిని పార్థుడు హతమార్చి, భగదత్తుడిపై విజ్ఞంభించి పరాక్రమస్వార్థితో అతడినీ, అతడి సుప్రతీకాన్నీ వధించి పాండవపక్షానికి క్రొత్తచేవను తెప్పించాడు. ధృష్టధ్యముధ్యుడు ద్రోణుడికి అడుగడుగున అడ్డుపడి గట్టు సమస్యలు సృష్టించాడు.

7. రెండవనాడు చెప్పుకోదగిన చివరి ద్వంద్యముధ్యం కర్ణుడు యుద్ధంలో శత్రువుల మధ్య చిక్కుకొన్నాడు. ద్రోణుడులు అతడిని రక్కించి బయటపడవేశారు. అర్ధునుడు విజ్ఞంభించి కౌరవసేనలను నురుము చేయునారంభించాడు. సాయంకాలం కావటంతో యుద్ధం ఆపటం జరిగింది.

8. రెండవనాడు కూడా ద్రోణుడి ప్రతిని పూర్తి కాలేదు. దానికి కారణం ద్రోణుడి పాండవ పక్షపాత వర్ధన మని దుర్యోధనుడు దూపించాడు; ఆచార్యుడికి కోపం వచ్చింది. అర్ధునుడు తిరిగిరాకుండా నియమించలేని దుర్యోధనుడిదే లోపమని ద్రోణుడు ప్రకటించాడు. మూడవనాడు సాయంకాలం యుద్ధం ముగిసేవరకు అర్ధునుడు తిరిగి రాకుండే ఉపాయం ఆలోచించుమని దుర్యోధనుడికి సూచించాడు ద్రోణుడు. పార్థుడి నా విధంగా రోజంతా ఆపగలమని సంశ్ఫ్టకులు ప్రతిజ్ఞ చేశారు.

కౌరవపక్షం ప్రారంభించిన కార్యం ఆరంభంలో విఫలంకాగా దానిని రెండవనాటి యుద్ధంలో మరొకసారి తీవ్రయత్తంతో కొనసాగించే కథాభాగం ఉండటంచేత ఇది ప్రతిముఖసంధి. ఇందులో కార్యం ఘలవంతం కాకపోగా, బైతుంది అనే నమ్మకం కుదరలేదు. ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞ ఫలిస్తుందా లేదా అనే అనుమానం అందరి మనస్సులలో ఆరాటం కలిగిస్తున్నానే ఉంటుంది. అయినా విష్ణుతవ్యాప్తి కలిగిన ఎదో తీవ్రయత్తంకోసం అన్యోషణ సాగుతుంది. అందులోనుండే గర్భసంధి కథ పుట్టుకొస్తుంది.

12. మూడవనాటి యుద్ధం: గర్వసంధి: పద్మహృవాహం:

ద్రోణాచార్యుడు మూడవనాడు పద్మహృవాహస్ని పన్నాడు. దాని వెనుక బహుముఖ ప్రయోజనం సాధించే పటిష్ఠమైన ఆలోచన ఉన్నది. ధర్మజాడికి నిరంతర రక్షాకవచంవలె రాణించే పార్థుడు ఎట్టి పరిస్థితులలోనూ అన్నకు సహాయమందించే అవకాశం లేని దూరప్రాంతానికి పంపి సంశ్ఠకులచేత చావటమో లేక వారితో యుద్ధంలో తలమునకలై ఉండటమో జరగాలని మొదటియోచన. దానివలన అర్థముడు లేని పాండవమైన్యంలో వీరులందరూ ధర్మజరక్షలోనే నిమగ్నమై ఉంటారు. వారు దానికి తగిన వ్యాహస్ని ఎన్నుకొనవచ్చును. కాని, దానికి అవకాశం ఇవ్వకుండా ముందుగానే పద్మహృవాహస్ని ప్రకటించాడు ద్రోణుడు. వ్యాహస్లలో పద్మహృవాహం దుర్బేర్యమైనది. మండలాకార వ్యాహస్లలలో మహాపటిష్ఠమయింది. మహాజటిలమూ, సంక్లిష్టమూ అయింది. దానిని భేదించగలిగినవారు పాండవపక్షంలో ముగ్గురు మాత్రమే ఉన్నారు. వారు కృష్ణుడు, అర్థముడు. వారిరువురూ దూరంగా వెళ్లారు. ఇక మిగిలింది అభిమన్యుడు. అతడికి మొగ్గాన్ని చేదించి, లోనికి ప్రవేశించి కలచివేసే రహస్యాలు తెలుసు. కాని, వెనుకనుండి క్రమ్యకొని వచ్చి మార్గాలు బంధించే వ్యాహవిధానాన్ని చేదించుకొంటూనో, లేక క్రమ్యకొనకుండా చేసే పద్ధతినో పాటించి క్రైమంగా తిరిగివచ్చే రహస్యం అతడికి తెలియదు. అందువలన అభిమన్యుడిని ముందు పెట్టుకొని కాని, లేక వీరులందరూ కలిసి ఒక్కముడ్దిగా సాహసించిగాని పద్మహృవాహస్ని చేదించి లోనికి రావచ్చును. వచ్చిన తరువాత ఒక ధర్మరాజునే కాదు అందరినీ బంధించవచ్చును. పాండవవీరులను నిస్పహయస్థితిలో పెట్టి ధర్మజగ్రహణం చేయటం పద్మహృవాహ పరమప్రయోజనం. ప్రతివ్యాహం లేని పాండవసేన మూకుముడిగా మృత్యుముఖంలోకి ప్రవేశించినట్టుతుందని ద్రోణుడి ఆలోచన. ఆనాటితో యుద్ధం ముగియక తప్పదనే దైర్యం, నమ్మకం దుర్యోధనుడికి కలిగించి తన వీరధర్మాన్ని చాటుకొనటం కూడా మరొక ప్రయోజనం.

పద్మహృవాహ పరికల్పనలో ద్రోణుడు పాటించిన పద్ధతి ప్రశస్తమైనది. పద్మస్వభావాన్ని ఆ వ్యాహంలో ప్రవర్తింపజేయటం పరమార్థం. సూర్యోదయం కాగానే పద్మం వికసిస్తుంది. దానిలోని మకరందాన్ని ఆస్యాదించటానికి తుమ్మెదలు వస్తాయి. లోనికి ప్రవేశించి మధువును త్రాగటంలో తనుపులు మరచి అట్లాగే ఉండిపోతాయి. రాత్రికి కమలం ముకులించుకొంటుంది. తుమ్మెదలు బందీలైపోతాయి. ఇదేవైఫలి పద్మహృవాహంలో ప్రదర్శించబడుతుంది. అయితే, ద్రోణుడు పన్నిన వ్యాహంం వికసించిన పద్మాకారంలో లేదు. అభేద్యంగా ఉండే పద్ధతిలో రచించిన పద్మహృవాహం వలయాకారంగా ఉండటంచేత చక్రహృవాహమా అనే భ్రాంతి కలిగించేటట్లు ఉన్నదట! అందులోకి ప్రవేశించాలంటే ఒకే ఒక మార్గం ఉన్నదట! అక్కడ ద్రోణుడు నిలిచి ఉన్నాడట! అంటే - ఆ పద్మహృవాహం ముకుళించిన పద్మంవంటిదన్నమాట! అందులోనికి ప్రవేశించే తుమ్మెద మొనను చించుకొని లోనికి పోవలసిందే. ఇక లోనికి ప్రవేశిస్తే చుట్టూ దళాలు క్రమ్యకొనే ఉంటాయి. ఆ దళాలుగా వివిధ దేశాలరాజులు నిలిచి ఉన్నారు. పద్మకేసరాలు లోన బారులు తీరి ఉంటాయి. ఆయాస్థానాలలో రాజకుమారులు ఆసన్నులై ఉన్నారు. పద్మమూలస్థానం కర్ణిక. కర్ణదుశ్శాసనాది మహాపీరులు అందరూ పరివేష్టించి ఉండగా దుర్యోధనుడు ఆ స్థానంలో నిలిచి ఉన్నాడు. ద్రోణుడిని ఓడించి లోనికి ప్రవేశించిన వీరులు కేసరాల బారిని పడకుండా కర్ణికకు చేరి వీరమండలాన్ని ఎదుర్కొని నిలవాలి. ఆ వర్తులాన్ని భేదించి, చౌరవచేసికాని, మూసికొని ఉన్న ద్వారాన్ని శిథిలంచేసి బయటపడాలి. ప్రవేశించటం ఎంత కష్టమో తిరిగిరావటం కూడా అంత కష్టం. అటువంటి జటిలవ్యాహంలో చివరకు ధర్మరాజు దుర్యోధనుడి కర్ణికలోనే పట్టుపడవచ్చును. దానివలన ద్రోణుడి పట్టియిచ్చిన పరువు దక్కుతుంది. దుర్యోధనుడికి పట్టుకొన్న బిరుదూ దక్కుతుంది. దురాలోచనా పరుడైన దుర్యోధనుడి ఆశ తీరటానికి పద్మహృవాహం అనువైనది కాబట్టి ద్రోణుడు దానిని పన్నాడు.

పద్మహృవాహం పాండవులకు పరువును, పొరుపాన్ని, చివరకు ప్రాణాలను నిలుపుకానే జటిల సమస్యగా మారింది. అర్థముడు లేని సమయంలో భీముడు సమరపన్నాహస్నికి సారథ్యం వహించటం సర్వసామాన్యమే. భీముడు ముందు నిలువగా పరుసగా సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్మ కుంతిభోజులు ఒక జట్టుగా, చేకితాన క్షత్రధర్మ క్షత్రవర్మలు ఒక జట్టుగా, ధృష్టకేతు నకుల సహదేవులు ఒక జట్టుగా, ఉత్తమోజశ్చిభండి యుధామన్యులు మరొజజట్టుగా, ఘుటోత్సుచ విరాట ద్రుపదులు జంకాక జట్టుగా, ద్రోపదేయ కేకయ

సృంజయాది బృందాలు చివరి జట్టుగానూ యుద్ధస్వార్తితో ముందుకు సాగి ద్రోణుడితో ఢీకొన్నారు. ఆచార్యుడు వారి ప్రయత్నాన్ని చూచి నవ్య వారినందరినీ బాణవర్షంతో బడలుపడేటట్లు చేశాడు. పద్మహృవ్యహముఖం పాశవిబలంతో పగిలిపోయేది కాదని పాండవులకు అర్థమయింది. ఆ హ్యాహస్ని భేదించే ఉపాయం కొరకు ధర్మజుడు అన్యేషించి అభిమన్యడిని ఆశ్రయించాడు.

- సీ. ‘ఈ యొడ్డు భేదింప నే మెవ్వరము నేర; | మర్ఱనుండును నీవు నచ్యతుండు
బ్రహ్మముండును దక్కఁ; బార్ధుడు మనల ను | ల్లన మాడకుండ నీలావు మెఱసి
భేదించి మా కెల్లఁ బ్రియ మొనర్పు కుమార! యనవుడు నతుఁ డాననాళ్ల మలర
‘దీని ముఖంబు భేదించు తెఱంగు నా | కెత్తిగించే మా తంప్రి; యేను దెజపి
- ఆ. సేయ నేర్చుఁ; జొచ్చి చించి చెండాడెద; | మూర్క లెల్లఁ జాట్టుముట్టినపుడు
వెడలునట్టి వెరవు విన; దాని కేమి? నా | చొచ్చు నేర్పు బలువుఁ జాడు మధిప!’ (ద్రోణ. 2. 5)

అభిమన్యడి మాటలలో పద్మహృవ్యహ భేదనోపాయం స్ఫుషంగా గోచరిస్తుంది. తిరిగివచ్చే పద్ధతి ఆతడికి తెలియదు, పాండవులకు తెలియదు. ఆ సమయానికి అర్ధనుడు పచ్చి సాయపడే ఆవకాశం కూడా లేదు. ఈ పరిస్థితిలో అభిమన్యడి వెంట పాండవులు ప్రవేశించి దుర్భేధ్యమైన పద్మహృవ్యహ నిర్మాణాన్నే భగ్యం చేయటం తప్ప మార్గాంతరం లేదని తెలిసింది. అది భేదించటం సాధ్యమా? అసాధ్యమా? అనే మీమాంసకు అప్పుడు తావు లేదు. భీముడు తమబలంతో దానిని సాధించగలననే విశ్వాసాన్ని ప్రకటించాడు. “ఘైర్యే సాహసే లక్ష్మీ” అనే న్యాయంతో అభిమన్యడిని ముందు నడిపించారు.

పాండవపీరులందరిలో అభిమన్యడి కున్న ప్రత్యేకశక్తికి అప్పుడు గుర్తింపు వచ్చింది. తాతలకంటే, తండ్రులకంటే ఆతడికి ఆనాడు ఉన్నతస్థితి ఏర్పడింది. అర్ధనుడు లేనిఎడు పాండవసైన్యంలో అభిమన్యడే అభినవార్థును డన్నట్లు స్వారించింది. శ్రీకృష్ణు డుంటే అభిమన్యడికి అవకాశం ఉండేది కాదు. పద్మహృవ్యహ పరిజ్ఞానం సగం మాత్రమే తెలిసిన పండితుడే ఆనాడు మహాపండితుడైనాడు. అతడి ప్రతాపాన్ని సంపూర్ణంగా ప్రదర్శించే అదను లభించింది; తన బలంమీద, నేర్పరితనం మీద విశ్వాసం పెరిగింది. దానివలన ఒక్కనాటిలో ఒక జీవితకాలం సంపాదించుకొనే కీర్తిని సాధించవచ్చునని యశోవీరం ఉప్పాంగింది. పాండవసైన్యముఖంలో నిలబడి ఉన్న భీముడితో తానా స్థానంలో నిలిచి యుద్ధాన్ని ముందుకు సాగిస్తా నని ప్రతాపాక్షులు పలికాడు.

- చ. ‘నను విను కీచకాంతక! మనంబున ద్రోణుడు మెచ్చుఁ జొచ్చి య
మొచ్చును గలఁగింప కిట్లు కురుముఖ్యుడు ధర్మసుతుండు గారవిం
చిన జతనంబు నిష్పలము సేయుదునే? నరుడున్ సుభద్రయుం
దనయునిఁ గాంచి సంతసము దాల్చుట యంతయు రిత్తుఁ బుత్తునే?’
- చ. ‘ఇదె యొక పిన్నవాఁ డడరి యెక్కుడు మూర్కల క్రందు దోలెడుం
గదుపుల వెల్చు గోపకుని కైవడి నంచు జనుల్ నుతింపుఁ జే
సెద; విని మామ ప్రీతి విలసిల్లుగుఁ దంప్రియు సంతసిల్లుఁ బె
ట్టియుఁ డగు కొరవేందునకు డెపుర మయ్యెడు భంగిఁ భేర్చెదన్’ (ద్రోణ. 2. 10-11)

ఇవన్నీ అభిమన్యుడు పేర్కొన్న లక్ష్మీలు. వాటిని సాధించి పీరులను యుద్ధంలో కలతపెట్టి పాండవులకు గెలుపుబాట చూపటమే ఆతడి లక్ష్మం. గెలుపును వారు సాధించుకొని విజయఫలాన్ని పాండాలని ఆతడి అభిప్రాయం. ఈ హ్యానిక అంత భద్రమైనది కాదని సారథి అపశకునం పలికాడు. అయినా, ఆతడు వెనుకాడలేదు. అనుమానించలేదు. పద్మహృవ్యహం భేదించాలని అభిమన్యుడు రౌద్రరసాల్నితమూర్తి అయినాడు. మెరుపువలె మెరిసి ద్రోణుడిని బాధించి మొగ్గరంలోకి ప్రవేశించాడు. మహాసాగరంలో

మందరపర్వతం తిరిగినట్లు పద్మహృషాహంలోని పీరులను పరాక్రమంతో చిలకటం మొదలుపెట్టాడు. అలంకార ధ్వని నాళయించి ముందుగా హోలాహలం పుటుతుంది. అభిమన్యుడు మరణిస్తాడు. ఆ తరువాత అమృతం ఆవిర్భవిస్తుంది. అర్జునుడు సైంధవుడిని సంహారిస్తాడు ఆ తరువాత ద్రోణుడు ప్రాణత్యాగం చేస్తాడు. విజయాన్ని విజయుడు సాధిస్తాడు.

పద్మహృషాహఘటం నాటకంలోని గర్భసంధి స్వభావాన్ని కమనీయంగా సంతరించుకొని ఉన్నది. గర్భసంధిలో ప్రాప్త్యేశ అనే అవస్థ ప్రధానంగా ప్రవర్తిలుతుంది. ఘలం సిద్ధిస్తుందో లేదో అనే సంశయంతో కార్యసిద్ధి అనిశ్చితంగా ఉండటం ప్రాప్త్యేశ. పాండవులకు పద్మహృషాహం కార్యసిద్ధినిగురించి అనిశ్చిత మానసికావస్థను సృష్టించింది. అందుకే వారు ‘అభూతాహరణ’మనే అంగాన్ని ఎన్నుకొన్నారు. శత్రువుర్యాహానికి ప్రత్యుత్తియ చేయటానికి ఒక వంచన కృత్యంవంటి ఊపాయాన్ని పన్నారు. అదే అభిమన్యుడిని హృషాభేదానికి నియోగించటం. ప్రాప్త్యేశలో అభిమన్యుడే ఆశాకిరణంవలె ప్రకాశించాడు. అతడు తన శక్తియుక్తులను గురించి యాధార్యాన్ని చెప్పటంవలన ఘలసిద్ధి అనుమానమైనా ఆశాజనకంగా నిలిచింది. అతడు స్వయంగానూ శత్రువీరుల చేతనూ ప్రదర్శింపజేసే క్రోధ సంభ్రమాదులు తోటకాన్ని పోషించాయి. రూపం, ఉదాహర్ణాత్మి, క్రమం, అనుమానం, అధిబలం, ఉద్యేగం, సంభ్రమం, ఆక్షేపంపంటి సంధ్యంగాలన్నీ పాండవ పక్షంలోనే కాక కౌరవపక్షంలో కూడా ప్రత్యక్షమోతాయి. అందువలన మూడవనాటి యుద్ధం సమగ్ర గర్భసంధిని ప్రదర్శించింది.

ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టటానికి పద్మహృషాహాన్ని పన్నాడు. దానివెనుక కౌరవుల ప్రాప్త్యేశ ఉన్నది. కాని, అభిమన్యుడు రంగంలోనికి ప్రవేశించి పద్మహృషాహాన్ని సంక్లోభపెట్టటంతో ధర్మజుడిని బంధించటం మరుగునవడిపోయింది. అభిమన్యుడు విజృంఖిస్తే ధర్మజుడిని పట్టే వీరులే కౌరవపక్షంలో మిగులుతారా? అనే అనుమానం ధార్తరాప్ర్యులకు కలిగింది. అందువలన అధర్మయుద్ధంలో ఆతడిని మూకుమృతిగా కూడి చంపట మొక్కచే ప్రాప్త్యేశకు దోహదమయింది. గర్భసంధ్యంగాలన్నీ పాండవ కౌరవ పక్షాలకు అన్వయించటం అద్భుతం.

గర్భసంధిలో అర్థప్రకృతి పతాక. స్వీయప్రయోజనాన్ని సాధించుకొంటూనే ప్రధానకథకు అంగమై దాని ప్రయోజనాన్ని కూడా కొంతసాధిస్తూ కొంతవరకు వ్యాపించే ఉపకథ పతాకా. దానిని పతాకా కథ అంటారు. ఆ ఘట్టానికి నాయకుడిని పతాకానాయకుడనీ అంటారు. పాండవపక్షంలో పతాకా వృత్తాంతం అభిమన్యుడు పద్మహృషాహాన్ని భేదించి కురువీరులను కలతపెట్టి, చివరకు వారి అధర్మ యుద్ధంలో చనిపోయిన గాఢ. దానివలన పాండవులకు తీవ్రంగా బీజన్యేషణం చేసికొనవలసిన అవసరం ఏర్పడింది. అభిమన్యువధ పాండవులచేత వరుసగా సైంధవుడినీ, ద్రోణుడినీ చంపటానికి కారణమై పర్వ ప్రయోజనాన్ని సాధించింది.

ఇటు కౌరవ పక్షంలో ప్రకరీ నాయకుడుగా నిలిచినవాడు సైంధవుడు. అతడు శివుడివరంవలన పాందిన అవకాశం - అర్జునుడు లేని పాండవులను ఒకనాడు యుద్ధంలో నిలువరించగలగటం. ఆ వరం అర్జునుడు సంశష్టకులను వధించబోగా అభిమన్యుడు పద్మహృషాహంలో ప్రవేశించినవాడే వర్తల్లే అవకాశం ఏర్పడింది. ఆనాడు పాండవుల సహయం అభిమన్యుడి కందకుండా చేసి అభిమన్యుడి మరణానికి తోడ్పడ్డాడు. అది అతడు స్వయంగా సాధించిన ప్రయోజనమే. దానివలన అభిమన్యుడి మరణం సంభవించినా ధర్మరాజు పట్టుబడుతం జరగలేదు. అందువలన ద్రోణుడు మరునాడు మరొక ఊపాయాన్ని పన్నుకొనవలసి వచ్చింది. ఈ విధంగా ప్రకరిషుట్టాలు ద్రోణపర్వంలో ప్రసిద్ధి చెందాయి. గర్భసంధిని గంభీరంగా పోషించాయి.

అభిమన్యుడు పద్మహృషాహాన్ని భేదించిన విధానాన్ని తిక్కన కన్మరులకు కష్టేటట్లు రచించాడు. వర్షులాకారంగా, చక్రవర్యాహంవలె పన్నబడిన పద్మహృషాహంలో ప్రవేశించగానే దానిలో మహార్షివంలో తిరిగే మందరపర్వతంవలె తిరిగి ఆ హృషాహాన్ని కలతపెట్టాడు. అడవిలో చరించే తీవ్రానలంవలె వ్యాపించి సైన్యాలను పాడిచేశాడు. ప్రశయకాలంలో లోకాలను సంహరించే క్రీడ సలిపే శూలి వలె సైనిక సమూహాలను రూపుమాపాడు. ఈ మూడు రకాల రణక్రీడలు మండలాకారపూర్వాహ రచనలధ్యంసననానికి ఊపయోగించేవి. మొదట కేసరాలుగా, దళాలుగా నిలిచినవారిని నిరాఘాటంగా చంపటం వలన పద్మహృషాహంలో మూలస్థానమైన కట్టికను చేరే

మార్గాన్ని సుగమం చేసికొన్నాడు. హంటాహంటిగా కళ్లికను చేరికొనటంవలన కొన్ని ప్రయోజనా లుండవచ్చును. 1. దశాలుగా ఉన్న వివిధ దేశాధిపతులను, కేసరాలుగా ఉన్న రాజకుమారులను అవలీలగా దాటిపోవటంవలన ఆ స్థానాలలో ఉన్నవారందరూ, ద్రోణుడివలనే ఆశ్చర్యపోతారు. 2. మొన చించిన తరువాత తనవెంట వచ్చే భీమాదిపాండవ వీరులకు తోచ సుకరంచేయట మౌతుంది. 3. పద్మపూర్వహంలో లక్ష్మిం దగ్గరికి సూటిగా పోవటం సబబు కాదన్నట్లున్నది. వక్తంగా, వర్షులాకారంగా సాగే రణ సంప్రదాయాన్ని అభిమన్యుడు పాటించాడు. 4. పద్మంలో ప్రవేశించే తుమ్మెద కేసరాలకంటే కళ్లికమీదనే వాలుతుంది. అట్లాగే పద్మపూర్వహంలో కళ్లికను భేదిస్తే మొత్తం నిర్మాణం శిథిలమౌతుందని అభిమన్యుడు అట్లా చేసి ఉంటాడు. 5. ధర్మరాజును పట్టివ్వాలని పగబట్టి అడిగిన కుటిలవర్ధనుడు దుర్యోధనుడిని హంటాహంటిగా ఎదుర్కొని అతడిని ఓడించి బంధించి తెస్తే ధర్మరాజుకు సంతోషం కలుగుతుందని భావించి ఉండవచ్చును. 6. సామాన్యంగా ఇతరవీరులు పూర్వాభేదనం చేసిన దానికంటే విలక్షణంగా వ్యవహారిస్తే శ్రీకృష్ణర్జునుల మెప్పు పొందవచ్చును. ఇన్ని ప్రయోజనాల నాశించి అభిమన్యుడు కళ్లికలో మహావీరులచేత రక్కంచబడుతున్న దుర్యోధనుడికి ఎదురుగా పోయాడు. ఆ పూర్వహంలో అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొనవలనిన అవసరం దుర్యోధనుడికి రావటం విశేషం. మెరుపుదాడితో కళ్లికను నాశనం చేసి దుర్యోధనుడిని ఓడించబోతున్న అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొవటాన్ని ద్రోణుడు కళ్లికస్థానంలో ఉన్న మహావీరులనందరినీ ఎలుగెత్తి పోచ్చరించాడు. దానితో ఆ మూలస్థానంలో ఉన్న వీరులు వలయకారంగా అభిమన్యుడిని అవరించారు. కానీ, అతడిని నిలువరించలేకపోయారు. ఆ స్థితిని గమనించి ద్రోణుడు తాను మోహర ముఖస్థానాన్ని వదలి కళ్లిక రక్కంకు స్వయంగా వచ్చాడు. పద్మపూర్వహ సమగ్ర నిర్మాణం శిథిలం కావటం మొదలైనదనటానికి ఇది ప్రథమసూచన.

దుర్యోధనాది వీరులందరూ ఒక్కమ్మడిగా అభిమన్యుడిని చుట్టూముట్టి మరల దాడి చేయనారంభించారు. ఆప్యదు సేనాపతుల సంహారం మొదలు పెట్టాడు అభిమన్యుడు. మొదట అతడిచేత చచ్చినవాడు అశ్వుడు. అతడి పతనంతో భయపడి పరుగత్తే సైన్యాలను పురికాల్పి కురుకుమారులు డీకొన్నారు. వీరు కళ్లికకు అండగా నిలిచి ఉన్న కేసరస్థానియులలో కొందరు. వారందరినీ అభిమన్యుడు నురుమాడాడు. అంటే కొన్ని కేసరస్థానాలు ధ్వంసమయ్యాయన్నమాట! దానితో కళ్లిక మీద భారం పడటం మొదలయింది. మహావీరులలో ఒకడైన శల్యుడు విజ్ఞంబించి అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. కానీ, అతడి వాడి అయిన బాణాలకు నిలువలేక మూర్ఖపోయాడు. అతడిని చూచి అతడి తమ్ముడు కోపించి అభిమన్యుడిపై యుద్ధానికి వచ్చాడు. అతడి తలను నరసుతుడు భల్లంతో త్రుంచాడు. ఆ దెబ్బతో పెద్దలందరూ గగ్గోలుపడ్డారు. ద్రోణకృపద్రోణి కృతవర్మ బృహద్వల కర్ణాది వీరులందరూ పరస్పరం పెర్చుపెట్టి పిలుచుకొని ఏకమై, సైన్యాలను కూర్చుకొని పోరు ఫోరంగా సాగించినా ఆ బాలుడి పరాక్రమానికి ఎదురు నిలువలేకపోయారు. అభిమన్యుడు కొరవి త్రిప్పినట్లు తిరిగి వారిసేనలను పీనుగు పెంటలు చేశాడు. కళ్లిక స్థానానికి నాయకుడుగా ఉండవలనిన దుర్యోధనుడు, అతడికి అండగా నిలువవలనిన యోధగణం వికావికలు కాగా, కళ్లికను కూడా సర్వసైన్యధ్వన్లు రక్కించుకొనవలనిన దుఃస్థితి ఏర్పడటం రెండవ క్షీణ దశ.

ఆ దీనస్థితి దుర్యోధనుడి దురాశవలన ఏర్పడిందని ద్రోణుడు భావించాడు. రారాజును ఓదార్ఘటానికి బదులు అభిమన్యుడి ప్రతాపాన్ని కృపాచార్యుడిముందు ప్రశంసించి అతడి గుండెలు మండెటట్లు చేశాడు. ఇది ద్రోణుడి గూఢకోప వ్యంగ్యాభివ్యక్తి.

ఉ. ‘తమ్ములు నన్నలుం జెలులుఁ దండ్రులు మామలు భృత్యులుం బ్రమో
దమ్మునుఁ దేల నిట్లు వడిఁ దాకెడునే విజయాత్మజిండు ఘో
టమ్ములుఁ గుంజరమ్ములు బడల్పుడు దేరులు నుగ్గ గాగ నా
నమ్మిన యోధవీరులు వినాశము, భంగము నొంద నొక్కఁడున్’

(దేశ. 2. 43)

అభిమానధనుడైన రారాజు ఆ మాటలు విని వెలవెలబోయాడు. దీనమైన ముఖంపెట్టాడు. దానిని కప్పకొనటానికి నప్పగాని నవ్వు నవ్వుతూ ద్రోణుడిని గురించి మిత్రులతో ఇట్లా నేరాలు చెప్పాడు.

- చ. ‘పలుకులు వింటిరే ధనువు పట్టెడి వారికి నెల్ల నొజ్జ దో
ర్పుల విదితుండు గుంభజుఁడు బాలుని నొక్కరుఁ జంచలాత్ము వెం
గలిఁ గడుఁ బెద్దుఁ జేయుచుఁ బొగడ్కుఁ జొచ్చె? నితండు నొంపఁగాఁ
దలఁపడు వీనిఁ, బార్ఫునకుఁ దాఁ గడుఁ గూర్చుట నెంత త్రుళ్ళినన్.’
- చ. ‘గురుని యుపేక్కుఁ జేసి తనకున్ సమరోధ్మతి సెల్ల దాని నీ
వెరవిఁడి గానలేఁడు; దన వీరమ కాఁ గొని విఱ్పిఁగెడుం;
బొరిగొనుఁ ఉందఱుం గడుగి పోవగనీక దృఘాప్ర శప్త ని
ష్టురపరిపాతనోగ్రముగఁ జట్టును ముట్టి చలం బెలర్పఁగన్’. (ద్రోణ. 2. 45,46)
- ఆచార్యుడి అర్థున పక్షపాతమే అభిమన్యు డింతగా పెచ్చుపెరిగిపోవటానికి కారణమని మిత్రులకు నమ్మబలికి దుర్యోధనుడు ద్రోణుడికి అలక తెప్పించాడు. అందరూ కలిసి అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టటానికి పూనుకొనేటప్పుడు అన్నగారి మీద అభిమానంతో దుశ్శాసనుడు ముందుకు వచ్చి అభిమన్యుడితో తలపడి, పొరి, నిలువలేక రథంమీద చచ్చినవాడివలె మూర్ఖులోపడ్డాడు. సారథి అతడి రథాన్ని దూరంగా తీసికొనిపోయాడు. కర్ణికాస్థానంలో ఉన్నవీరులకు ప్రతినిధిగా పోరిన దుశ్శాసనుడు తరువాత చాలమందికి బాట చూపాడు. కర్ణుడు అట్లాగే యుద్ధంచేసి అలసిపోయాడు. అతడి తమ్ముడు అన్నకు సాయంగా వచ్చి యుద్ధంలో ప్రాణాలు కోల్పోయాడు. దుర్యోధనుడిని రక్షించవలసిన మహావీరులందరూ పరుగులు తీస్తుంటే సర్వసేనాధ్వర్యుడు ఇట్లా మొరపెట్టుకొనవలసి వచ్చింది.
- చ. ‘నిలు నిలు కర్ణ! యో కృపుఁడు! నీ విటు లేల కడంక దక్క? సౌ
బల! ధృతి దూల నేమిటికి? బాహ్మాక! యిత్తుఁఁ గౌరవేంద్ర! నీ
బలముఁ జలంబుఁ జూపి నిలుపం దగు సేనల నంచుఁ బెక్కు భం
గులఁ బురికొల్ప నెవ్వరును గోల్తులఁ సేయర; యేమి సెప్పుదున్’ (ద్రోణ. 2. 59)

సంజయుడు చెప్పిన ఈ కథనం వలన కర్ణికాస్థానం ఎంత శిథిలమయిందో సర్వసేనాని పిలుపు ఎంతటి అరణ్య రోదనమయిందో తెలుస్తుంది. ఇది శోచనీయమైన మూడవ దశ.

కారవ వీరులకు యశస్వి, మరణమో తేల్చికానవలసిన తరుణం ఏర్పడింది. సైంధవు తడ్డుపడటంవలన భీమాదుల సాయం అభిమన్యుడికి అందకపోవటంతో అతడికి ఏకవీరయుద్ధం తప్పనిద్దేపోయింది. తిరిగిపోలేని వ్యాహాంలో చేతికందినంతవరకు శత్రువునంపోరం చేసి వ్యాహాన్ని నిర్మిర్యం చేయటమే అతడికి మిగిలింది. అందులో యశస్వి, మృత్యువో - దేనికైనా తెగించి పోరవలసిన సమయం ఆసన్నమయింది. వ్యాహాం బలమైనదైనా వ్యాహారక్షకులు బలమైనవారు కాలేకపోయారు. వృథసేనుడు సాహసించి పోరాడి మూర్ఖుడుతయ్యాడు. వసాతిభూపతి రణంలో ప్రాణాలు వదిలాడు. రుక్మిధరుడు యుద్ధంలో కూలిపోయాడు. దానిని చూచి పెక్కురు రాజులు అభిమన్యుడిని పగతో ముట్టడించి క్రమ్యుకొన్నారు. అభిమన్యుడు చనిపోయాడని అందరూ అనుకొన్నారు. కాని, ఆ మూకదాడినుండి గాంధర్వమాయతో విజయస్వార్థితో బైటపడి వారిని తరిమికొట్టాడు. దుర్యోధనుడు పెనుబలంతో అభిమన్యుడిని డీకొని మంచిపోరు నిచ్చాడు. కాని, అభిమన్యుడి ఆగ్రహానికి తాళలేక వెనుదిరిగిపోయాడు. ఆ సన్నివేశం గమనించి రోపంతో దుర్యోధన పుత్రుడైన లక్ష్మణకుమారుడు అభిమన్యుడిపై విరుచుకొనిపడి పోరు సాగించాడు. కాని, అతడి చేతిలో మరణించాడు. కొడుకును చంపిన అభిమన్యుడిపై దుర్యోధనుడు మండిపడ్డాడు. కృపాశ్వత్థామాది పీరులు అందరూ కలిసి అతడి మీదపడి నిర్దయగా చంపండి అని ఆజ్ఞనిచ్చాడు. వా రా ప్రయత్నంచేసి విఘులులయ్యారు. అభిమన్యుడు సైంధవుడిమీద విజృంభించి పాండవులకు అడ్డంకి తొలగించే ప్రయత్నం చేశాడు. కాని, దళస్థానాలలో ఉన్న నిపాదులు, కళింగులు మొదలైన

గజైన్యాధిపతులు ఎదుర్కొన్నారు. జయద్రథుడు పాండవుల నడ్గించి దూరంగా తీసికొనిపోయాడు. అభిమన్యుడు బంటరిపోరు సాగించాడు. కేసరస్థానీయులైన శత్రుంజయుడు, చంద్రకేతుడు, సువర్ణసుడు, సూర్యభానుడు, మేఘవేగుడు, గాంధారపతి మొదలైన వీరులు అతడిని చుట్టుముట్టి పోరాడారు. వారందరినీ అభిమన్యుడు బాణాలతో జ్ఞరిత దేహులనుగా చేయగా, వారందరూ కలిసి దుర్యోధనుడి పద్మకు వచ్చి అభిమన్యుడి పీరాన్ని ప్రశంసించారు. అతడు అభినవ అర్బునుడుగా ద్రోణుడు పొగిడాడు. దీనితో పద్మపూహం నిర్వీర్యమైనట్లు అందరూ భావించారు. అది చివరి నిరాశా దశ.

అభిమన్య వధోపాయాన్ని చెప్పుమని దుర్యోధనుడు ద్రోణుడిని అడిగాడు. అతడు నవ్వి ఈ విధంగా చెప్పాడు: ‘కవచధారణమవే విద్యను నేను అర్బునుడికి ఇచ్చాను. అతడు అభిమన్యుడి కిచ్చాడు. అందువలన అతడిని నొప్పించటం శక్యంకాదు. అయితే, కపటోపాయంతో అతడి అల్లెత్తాడును త్రైంచాలి, విల్లును విరవాలి, ఆ తరువాత గుర్రాలను, సారథిని చంపి అతడిని వధించే యత్తుం చేయాలి. అతడి చేత ధనువుంటే దేవతలు కూడా దరిచేరలేరు. నీ పట్లా అధర్మయుధ్ం చేయగలిగితే కార్యాన్ని సాధించగలము’ అని దుర్యోధనుడిని ద్రోణుడు పురికొల్పాడు.

కర్మాను వంచనతో వెనుకనుండి అభిమన్యుడి విల్లును విరిచాడు. ద్రోణుడు గుర్రాలను చంపాడు. కృపుడు సారథిని చంపాడు. శకుని, కృతపర్మ, శల్య, బాహ్యక, అశ్వత్థామాదులు అతడిపై బాణాలను గుప్పించారు. విరఘుడైన అభిమన్యుడు కత్తి, డాలూ తీసికొని గగనానికి ఎగిరి మండలాకారంలో తిరుగుతూ యోధులను వేధించాడు. ద్రోణుడు కత్తిని విరుగకొట్టాడు. కర్మాను పలకను పగులకొట్టాడు. శకుని, కృతపర్మాదులు చక్రాన్ని ముక్కలు చేశారు. ఆపైన గదను చేపట్టి అశ్వత్థామపై ఉరికాడు. అతడు పరుగిత్తాడు. గాంధారులు, వసాతీయులు, కేకయులు మొదలైనవారు దాడిచేశారు. వారిని అభిమన్యుడు వీరప్రతంతో ధీరత్వంతో నొప్పించాడు. అంతలో దుశ్శాసనుడి కొడుకు అతడిపై దాడిచేశాడు. వారిద్దరూ క్రోధమూర్తులై రౌద్రరసం చిప్పిల్లగా ద్వంద్యయుధ్ంచేసి రణరంగంలో ఒకేసారి చనిపాయారు. ‘శౌర్యసార సంపాదిత రౌద్రుంటెన సౌభాగ్యుడు’ పడిపోవటంతో పద్మపూహం ఎంత గెలిచిందో, అంత ఓడింది. అధర్మయుధ్ంలో పెక్కురు కలిసి ఒక్కడిని చంపారని పంచభూతాలు అరచాయి. సాయంకాల మయింది. యుద్ధం ఆగింది. కౌరవులు ఉప్పాంగారు; పాండవులు శోకమూర్తు లయ్యారు.

కౌరవుల రౌద్రకర్మ ద్రోణుడి నాయకత్వంలో సాగింది. ఆ పాపకర్మలో ఆయన పొత్త బలీయమైనది కూడా. దుర్యోధనుడి సైన్యాధ్యక్షుడిగా ఆయన ఒక అధర్మయుధ్ంనికి నాందిపలికాడు. అది ధర్మరాజు మనస్సును బాధించింది. ఆచార్యుడి ప్రవర్తనమీదకంటే అభిమన్యుడికి సహాయం అందకుండా పాండవుల నడ్గించిన సైంధవుడి మీద అర్బునుడు ఆగ్రహించాడు. పుత్రవియోగ దుఃఖంలోనుండి శత్రుసంహార రౌద్రం ఉధ్వించింది. శ్రీకమ్భుడి దివ్యానుగ్రహంతో పరమేశ్వర వరప్రసాదంతో అర్బునుడు మరునాడు సూర్యస్తమయంలోపల జయుద్రథవధ చేస్తానని ప్రతిజ్ఞచేశాడు. అట్లా చేయలేకపోతే గాండివంతోసహ అగ్నిలో ప్రవేస్తానని ప్రకటించాడు.

పార్శ్వడి ప్రతిజ్ఞ కౌరవపాండవుల కిద్దరికీ పెద్ద సమస్య అయింది. ఒకరికి సైంధవ ప్రాణరక్షణ. మరొకరికి పార్శ్వ ప్రాణరక్షణ. ఈ రెండింటి నడుమ ధర్మరాజును పట్టితెచ్చే కార్యం తెరవెనుకు పోయింది. అర్బునుడు ప్రతిజ్ఞనిర్వహణంలో విఫలుడైతే చనిపోతాడు కాబట్టి మర్మాడు అర్బునుడు లేని యుద్ధంలో ధర్మరాజును పట్టికొనటం సులభమని ద్రోణుడు భావించాడు. గర్భసంధిలో కథ భావికార్య విమర్శలో పడింది.

13. నాల్గవనాటి యుద్ధం: విమర్శ సంధి : శకటపద్మసూచీపూహాలు :

- చ. ‘అనిమిష దైత్య కింపురుషు లాదిగ నెవ్యరు వచ్చి కాచినం దునుముడు నెల్లి సైంధవనిఁ దోయజమిత్రుఁడు గ్రుంకకుండు మున్న నరవేణ్య! యుత్త్రాణుగు నా కొనరింపగ రాక యున్న నే ననలము సొచ్చువాడ నృపులందఱుఁ జూడగు గాండివంబుతోన్’.

(ద్రోణ. 2. 281)

ద్రోణడి నాల్గవనాటి యుద్ధానికి అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ కేంద్ర బిందువు. ఇది విమర్శ సంధికి కీలకం. గర్భసంధిలో ప్రకాశించిన బీజార్థాలను గురించి క్రోధవ్యసనాదులతో చేసే పర్యాలోచనం విమర్శసంధిలో ప్రకటితమౌతుంది. వాటి స్వరూప స్వబావాలు ఇట్లూ ఉంటాయి.

1. గర్జసంధిలో పలువురు కూడి అన్యాయంగా అభిమన్యజిని చంపారు. వారు చేసిన అన్యాయానికి వారు అన్యాయపూర్వులు చచ్చే యోగ్యతలను సంపాదించుకొన్నారని ధార్మికులు భావించారు.

2. అభిమన్యుడి వ్యాహం ప్రకారం పాండవ సహాయం అతడికి అందకుండా అవరోధం కలిగించిన సైంధవుడు చేసిన నేరం క్షంతవ్యం కానిది. కాబట్టి అతడి చావుకు అర్జునుడు ముహూర్తంపెట్టటం, ఆ ప్రతిన సాధ్యమా? అని అనేకులు అనేక విధాలుగా కలతచెందటం. శ్రీకృష్ణసుగ్రహంవలన పార్శ్వాడు పాశుపత్రాష్టాన్ని సమంత్రకంగా పొంది ఫలావాప్తికి మార్గం ఏర్పరచుకొనటం.

3. ద్రోణుడు నాల్గవనాటి యుద్ధంలో ధర్మరాజును పట్టటం కంటే, సైంధవుడిని రక్కించే యత్నానికే ప్రాధాన్యం ఏర్పడటం.

4. సైంధవుడు యుద్ధభాషినునుండి వైదొలగటానికి పూనుకొనగా అతడిని వారించి, అతడి రక్షణకు గ్రోఱుడూ పూచీ వహించటం. దానికి ద్విముఖపూర్వాహని సిద్ధం చేయటం. ఒకటి - సైంధవుడిని అర్జునుడికి అందుబాటులో లేకుండ దూరంగా ఉన్న పూర్వాహనాలో సురక్షితుడిగా ఉంచటం. రెండు-అర్జునుడు అతడిని చేరకుండా అవరోదాల నెన్నో కల్పించి సూర్యాప్తమయం వరకు నిగ్రహించగలిగితే అతడు అగ్నిలో ప్రవేశిస్తాడు. కాబట్టి ధర్మజుడిని పట్టటం సులభమౌతుందని భావించటం.

5. ద్రోణుడు సైంధవ రక్షణకై వ్యుత్పాత్తయ సంపుటిని సమీకరించాడు. సైంధవుడు, భూరిశ్రవుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, వృష్ణసేనుడు, కృపాచార్యుడు కలిసి ఉండాలి. వారి అధీనంలో ఉత్తమజాతివైన పదునాలుగువేల ఏనుగులు, అరువదివేల రథాలు, లక్ష గుర్రాలు, పది లక్షల పదాతులు ఉండాలి. వారి స్థాపరం ప్రధానవ్యుత్సానికి వెనుకగా మూడు యోజనాల దూరంలో ఉండాలి అని ముందుగా నిర్దేశించటం.

ప్రధాన వ్యాహంగా శకటవ్యాహస్ని పన్నాడు. దాని పాదుగు పన్నెండు గవ్యాతులు. వెడల్పు అయిదు గవ్యాతులు. దీనిలో పడమటి సగభాగంలో పద్మవ్యాహస్ని గర్భవ్యాహంగా అమర్చాడు. ఆ మధ్యభాగంనండి సేనాముఖం వరకు కలిపేవిధంగా ఉండేటట్లు సూచిష్యహస్ని అమర్చాడు. సూచిముఖంలో కృతవర్ణ నుంచాడు. అతడి వెనుక కాంభోజరాజును, అతడి వెనుక శతనహాస్పయోధులను ముందుంచుకొని దుర్యోధనుడిని, సూచిమూలస్థానంలో జయిద్రథుడిని నిలిపాడు. ఇది అద్భుతమైన వ్యాహమని దేవతలు కూడా మెచ్చుకొన్నారు. వ్యాహాత్రయంలో సూచిష్యహం కీలకపాత్రము నిర్వహిస్తుందని తెలుస్తున్నది. దీనిని రక్షించుకొంచే అర్జునుడిని ప్రవేశించకుండా అడ్డగించవచ్చును. దీని ద్వారా సైంధవుడి రక్షణలో స్వీయబలాలను వలసిన చోట్లకు ప్రసారం చేసికొనవచ్చును.

దుర్మార్ఘముడు ద్రోణుడు పన్నిన వ్యాహాలను కాదని తాను స్వంతంగా పదిహేనువందల విండ్ట్డూరంలో మరొక వ్యాహా పన్ని అర్బునుడిని హటాహటి ఎదిరించటానికి సిద్ధమయ్యాడు. దుశ్శాసన వికర్షలు సైంధవ రక్షణార్థం నిజ బలాలతో ఆ సమీపంలో నిలిచి ఉన్నారు. ద్రోణుడు శకటప్పుయాహాముఖంలో ఉన్నాడు.

6. అర్పనుడు దీనికి దీటుగా మరొక మహావ్యాహోన్ని పనులేదు. దర్శజుడి రక్షణకు సాత్యకి నాయకత్వంలో ఒక దృఢవ్యవస్థను ఏర్పాటు చేయటం. కౌరవులకు సైంధవరక్షణ మెంత ముఖ్యమో పాండవులకు ధర్మజ రక్షణమంత ముఖ్యమని చెప్పి, దానిపై ప్రత్యేక శ్రద్ధవహించటం. తన వెంట కొందరు పీరులు కలిసి రాగా ఒంటరిగా కౌరవవ్యాహోన్ని భేదించి గడువులోపల సైంధవవధ చేసే దృఢయత్తుం చేయటం. అతడికి తోడుగా ధృష్టద్యుమ్యమ్మడు, నకులుని సుతుడు శతానీకుడు ముందుకుసాగుతూ ఆయా సమయాలకు అనుగుణమెన మొగురాని కలిగించటం.

7. అర్జునుడు కౌరవహృష్టాహోన్ని అంచెలంచెలుగా ధ్వంసం చేసిన విధం అపూర్వం. ఆ క్రమాన్ని పరిశీలిస్తే శత్రువ్యాహరహస్య విచారం ఆయన కెంత గాఢంగా ఉన్నదో స్పష్టమోతుంది. రేఖామాత్రంగా గమనించటం ప్రస్తుత కర్తవ్యం.

8. ద్రోణహృష్టాహోనికి ముందే దుర్మర్షానుడి హృష్టాహం ఉండటంచేత, బాహుగర్వంతో ఆతడు అర్జునుడిపై దూసుకొని వచ్చాడు. అర్జునుడు నవ్యతూ ‘వీడే ఈనాటి తోలిముద్ద’ అని నవ్యతూ ఆతడిని చంపాడు. దుర్మర్షానుడి సహాయకులందరూ ఒక్కముడి పార్థుడిని క్రముక్కని దొమ్మియుద్ధం చేశారు. వారిని పార్థుడు నుగ్గు నుగ్గు చేసి సేనలను తరిమికొట్టాడు. దీనితో ద్రోణహృష్టాహోనికి కంచెగా నిలిచిన దుర్మర్షానుడి బలగం నశించి, దారి ఏర్పడింది.

9. దుర్మర్షానుడి వెనుకబాగంలో హృష్టాహంలో భాగం కాకపోయినా అనుబంధ హృష్టాహంగా నిలిచి ఉన్నారు దుశ్శాసన వికర్షులు. దుశ్శాసనుడు బహుళగజ సైన్యంతో అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఆతడి బలాన్ని అణచి ఆతడు ద్రోణుడి మొగంచూస్తూ వెనుదిరిగి పరుగెత్తాడు. దానితో ద్రోణహృష్టాహోనికి ఉన్న రెండవ కంచె కూలింది. సైంధవుడివైపు పురోగమించాలని అర్జునుడు యత్తించాడు.

10. శకటహృష్టాహముఖంలో ఉన్న ద్రోణాచార్యుడి నతికమించాలని అర్జునుడు ఆయన అనుమతి కోరాడు. ‘నన్ను గెలవకుండా సైంధవుడిని ఎట్లా సమీపించగలవు?’ అని శాస్త్రాలను ప్రయోగించి శ్రీకృష్ణార్జునులను బడలేటట్లు చేశాడు ద్రోణుడు. అర్జునుడు ఆచార్యుడి చాపాన్ని విరుగ్గొట్టాడు. అల్లెత్తాడును తెంపాడు. శ్రీకృష్ణుడి సూచనమేరకు వెంట వెంటనే విజ్ఞంభించి ద్రోణుడికి ప్రదక్షిణం చేసి దాటి శకటహృష్టాహంలో ప్రవేశించాడు. ‘శతువును గెలవకుండా ఇట్లా పోవటం ఎక్కడైనా ఉన్నదా?’ అంటూ నవ్యతూ ద్రోణుడు అర్జునుడిని వెంటాడాడు. ‘యుద్ధంలో పోరే నిన్ను పరమేశ్వరుడు కూడా ఎదుర్కొంచేదు’ అంటూ వినయంతో కీర్తించి మొగ్గరంలోనికి ప్రవేశించాడు. ఆతడివెంట పాంచాలకుమారులు, యుధామన్యుడు, ఉత్తమోజుడు హృష్టాహంలోకి చొచ్చుకొనిపోయారు. శకటహృష్టాహం శిథిలంకాపటం మొదలయింది. ఆచార్యుడి కన్నులముందే, ఆయన అర్జునుడిని వెంటాడిపోరినంత పోరి, హృష్టాహముఖాన్ని రక్కించుకొనటానికి తిరిగి వెళ్లాడు. అంటే శకటహృష్టాహంమీద అర్జునుడు పట్టుసాధించా ఉన్నమాట.

11. మధ్యభాగంలో సూచిహృష్టాహం ఉన్నది. దాని అగ్రభాగంలో కృతవర్ధ ఉన్నాడు. ఆతడు వక్రమార్గంలో అర్జునుడిని వెనుకనుండి ఎదుర్కొన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడి సలహా మేరకు పార్థుడు కృతవర్ధను మూర్ఖులో ముంచి ముందుకు సాగాడు. కృతవర్ధ మూర్ఖునుండి తేరుకొని నరుడిమీద, ఆతడి అనుచరులమీద బాణాలు కురిపించాడు. అర్జునుడు ఆతడి విల్పును విరిచాడు. ఆతడికి, కృతవర్ధకూ తోడుగా సూచిముఖంలో ఉన్న ప్రతాయుధుడు పోరు సాగించాడు. వరుణ తనయుడైన ఆతడి బాణప్రయోగం వికటించి ఆతడినే చంపింది. అంతకు హృష్టాహే అర్జునుడు ఆతడి చేతులు నరికాడు.

12. సూచిముఖంలో కృతవర్ధకు సాయంగా నిలిచిన మరొక పీరుడు కాంభోజరాజు. ఆతడు అర్జునుడితో పోరి ఆతడి చేతులలో చనిపోయాడు. ఆ తరువాత దూసుకొని వచ్చిన నియుతాయువు, దీర్ఘాయువు అనేవారిని తేలికగా పార్థుడు చంపాడు. మొత్తంమీద అర్జునుడు ద్రోణుడిని దాటి వచ్చాడు. కృతవర్ధను బాధించాడు, ప్రతాయుధుడిని కూల్చాడు, కాంభోజపతిని చంపాడు, ప్రతాయువు మొదలైన వారిని హతమార్చాడు. సూచిహృష్టాహ ప్రవేశానికి మార్గం ఏర్పరచుకొన్నాడు.

13. సూచిహృష్టాహ గర్జంలో సూరువేల యోధులను చుట్టూ ఉంచుకొని దుర్యోధనుడు ఉన్నాడు. తరువాతి దాడి ఆతడిమీద జరుగబోతుంది. అంతవరకు అర్జునుడిని రానిచ్చిన ద్రోణాచార్యుడిమీద దుర్యోధనుడికి కోపం వచ్చింది. ఆతడిని పాండవ పక్షపాతి అని నిందించాడు. ఆతడిని నమ్మి మరొకచోటికి పారిపోకుండా సైంధవుడు రణరంగంలో నిలిచినందుకు ఫలం ఆతడి మృత్యువా? అని ప్రశ్నించాడు. ద్రోణుడు ‘తేనె హృసిన కత్తి’ అని దూపించాడు. అయినా, అది సమయం కాదని శాంతించి పార్థుడి రాకవలన రాజలోకం వెలవెలపోతున్నదనీ, సైంధవరక్షణకు ఉపాయం చెప్పమనీ వేడాడు. ద్రోణుడు శ్రీకృష్ణపొండవుల మహిమను చెప్పి, తాను హృష్టాహముఖంనుండి వెనుకకు రాగూడదని తెలిపి, వృద్ధుడైన ద్రోణుడు అర్జునుడి వేగాన్ని అనుకరించలేడని పేర్కొని, సమ

వయస్యడైన దుర్యథనుడిని నరుడిమీద యుద్ధం చేయటానికి పురికొల్పాడు. రక్కాకవచాన్ని ఒకదానిని ప్రసాదించాడు. దానిని పొందిన దుర్యథనుడు అర్జునుడిని అడ్డగించాడు. దానితో సైంధవరక్షకులలో ముఖ్యడైన దుర్యథనుడే నరుడితో యుద్ధానికి దిగవలసి వచ్చింది. అర్జునుడు సూచిష్యహాన్ని నిపుణంగా విచ్చి అందులో ప్రవేశించి ముందుకు సాగాడు.

14. అర్జునుడి వెంట వస్తున్న ధృష్టయుమ్ముడితో ద్రోణుడు తలపడ్డాడు. యుద్ధంలో అతడిని చంపబోయాడు. కాని, సాత్యకి అడ్డపడి మిత్రుడిని రక్కించాడు. ద్రోణుడు అతడిపై పోరు సాగించాడు. ధర్మజబీమవకులసహదేవులు సాత్యకికి తోడువచ్చారు. అంటే ద్రోణుడి దృష్టిని సైంధవడినుండి పాండవులు మళ్ళించారు. ఆ అదనుచూచి అర్జునుడు రథాన్ని సైంధవడిమీద లంఘించుమని శ్రీకృష్ణుడిని కోరాడు.

15. రథం ముందుకు సాగింది. అర్జునుడి వాడి బాణాలతో విరథుడు, వికలహస్తుడు అయిన దుర్యథనుడు అవివేకంగా ఈ కవచం నిప్పులమని భావించి తనకు తానే ఆ కవచాన్ని తీసివేసి, వేరొక కవచాన్ని ధరించాడు. ఆ విధంగా ద్రోణుడు, దుర్యథనుడికి చేసిన కవచప్రదానంపలన కలిగిన అడ్డంకి అర్జునుడికి తొలగిపోయింది.

16. ధర్మరాజు ద్రోణుడిని ఎదుర్కొని విరథుడై చేతులెత్తి నిలిచాడు. ద్రోణుడు అతడిపై బాణాలు వేయక చుట్టూ ఉన్న సేనను చెండాడాడు. ఆ విధంగా ధర్మరాజును పట్టుకొనటానికి అందివచ్చిన మంచి అవకాశాన్ని వదలుకొన్నాడు. దానికి యుద్ధనియమంతో పాటు ధర్మరాజుకు ఇచ్చిన వరంకూడా కారణం కావటం విశేషం.

17. కష్ట దుర్యథనులు అర్జునుడి ధాటికి నిలిచి సైంధవ రక్షణం చేయలేకపోతుండగా అశ్వత్థామ, శల్వ, వృష్టసేనులు సైంధవడికి పెట్టనికోటగా నిలిచారు. అర్జునుడు, సాత్యకి, భీముడూ కలిసి వారిని బలంగా ఎదిరించి వ్యాహాన్ని బలహీనం చేశారు. దుర్యథనుడు ద్రోణుడిని నిందించాడు.

18. ద్రోణుడు నొచ్చుకొన్నాడు. కోపంతో దుర్యథనుడికే సైంధవడిని రక్కించుకొనే బాధ్యత వదలిపెట్టాడు. వ్యాహాముఖంలో ఉండి పాండవసైన్యం లోనికి రాకుండా చూచాడు. దానితో సైంధవరక్షక కౌరవులకు భారమై పోయింది. కథ అడ్డంతిరిగింది. కర్మడు, అశ్వత్థామ, శల్వుడు, వృష్టసేనుడు - మొదలైనవారు సైంధవ రక్షణలో దడికట్టి నిలిచి పోరు ఫోరంగా సాగించారు. కౌరవపీరులు ఎట్లాగైనా కాలయాపనం చేసి సూర్యాస్తమయమయ్యేంతవరకు యుద్ధం సాగించాలని ప్రయత్నం చేశారు. శ్రీకృష్ణుడు వారి వ్యాహాన్ని గమనించి ఉపాయంతరాన్ని ఆలోచించాడు. మాయా తిమిరాన్ని కల్పించాడు. సూర్య డస్తమించాడన్న భ్రాంతిని అందరికీ కలిగించటంతో ఆ దృశ్యాన్ని ఆశ్చర్యంతో తలెత్తి చూస్తున్న సైంధవడి తలను అర్జునుడు బాణంతో నరికాడు. పాపవతాప్రంతో ఆ తల క్రిందబడకుండా వృద్ధక్రతుడి ఒడిలో పడేటట్లు చేశాడు.

19. ద్రోణుడు నాలుగవరోజు కల్పించిన వ్యాహాం సంశీష్టమయింది. సంక్లిష్టమయింది. అయినా అర్జునుడు అందులోని ఆయువపట్టును గ్రహించి సూచిష్యహాన్ని భేదిస్తే మిగిలిన వ్యాహాలు తమంతటతాము విచ్చిన్నమై పోతాయన్న ప్రతివ్యాహాన్ని పాటించాడు. కార్యాన్ని సాధించాడు.

20. ద్రోణుడు శక్తివ్యాహం ముఖాన నిలబడి ఉన్నాడు. అర్జునుడు తనను తప్పించుకొని వ్యాహంలోకి ప్రవేశించగా అతడిని వెన్నంటాడు. కాని, అతడిని నిలువరించలేకపోయాడు. దానికి కారణం అతడికి శక్తిలేక కాదనీ, అర్జునుడి మీద మమకారమనీ దుర్యథనుడు దూపించాడు. అర్జునుడు కౌరవవ్యాహాన్ని ధ్వంసం చేస్తుండగా ద్రోణుడు ధర్మరాజును పట్టాలని ప్రయత్నం చేశాడు. అతడు విరథుడై నేలమీద నిలిచి చేతులెత్తి ఉన్నప్పుడు పట్టుకొనపచ్చును కాని, యుద్ధనీతిని అనుసరించి ఆచార్య దాపని చేయలేదు. దుర్యథనుడు దానికి కోపగించాడు. ఎంతటి వ్యాహం కౌరవులకౌరకు పన్నినా ద్రోణుడి అంతర్వ్యాహం మరొకటున్నదని దుర్యథనుడినీ, అటు ధర్మరాజునూ మెప్పించే కీష్టపొత్త ద్రోణుడు. ధర్మం కౌరకు నిందలు పడినా చలించని దృఢప్రతుడు.

ఎంతటి క్లిష్టవ్యాహం పన్నినా శ్రీకృష్ణుడి మహిమముందు, అర్జునుడి పరాక్రమం ముందు అది నిలవటం కష్టమనీ, కౌరవులకు విజయం అసాధ్యమనీ భావించి మనకు అనేకాంశాలలో బీజార్థాలను గురించిన విమర్శలను మిగిలించి, పాండవులకు విజయం కలిగే ప్రాప్త్యుశను కలిగించిన యోధుడు ద్రోణుడు. అయిదవనాటి యుద్ధంలో ప్రాణత్వాగం చేసి పాండవ విజయమార్గాన్ని నుకరం చేసిన పుణ్యశోకుడు ద్రోణుడు.

14. అయిదవనాటి యుద్ధం: నిర్వహణ సంధి: ద్వాంద్వ యుద్ధాలు :

1. ద్రోణపర్వ నిర్వహణం అధ్యాతంగా సాగింది. పాండవులమీద పగబట్టిన రాజరాజు అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని లోలోన ప్రశంసించినా బయటపడు. ద్రోణుడు అర్జునుడిమీద అభిమానంతో ఆతడిని చంపడని తెలింది. అతడు చావకపోతే ధర్మజుడిని పట్టడని స్వప్తమయింది. అందువలన యుద్ధభారాన్ని ద్రోణుడు కర్ణుడికి ఇస్తే అతడు పొరుపంతో యుద్ధం చేస్తాడని రారాజు ప్రతిపాదించాడు. ద్రోణుడు ఆ మాటలకు కలతపడ్డాడు. శ్రీకృష్ణార్జునుల ప్రతాపాన్ని, కౌరవులు చేసిన పాపాలనూ, పాండవుల ధర్మాన్ని ప్రశంసించాడు. అయితే, సర్వసైన్యాధ్యక్షుడు యుద్ధలక్ష్మాన్ని సాధించలేనందుకు తన బలహీనతను అంగీకరిస్తూ తాను బ్రతికి ఉండగా మరొకరికి ఆ బాధ్యతను ధారాదత్తం చేయటం ఏరఫర్మం కాదన్నాడు. అట్లని లక్ష్మాన్ని వీడటం న్యాయం కాదనుకొన్నాడు. పొరుపంతో ద్రోణుడు పాంచాలురను చంపకుండా కవచం విడువనని ప్రతిజ్ఞచేశాడు. మొదటినాడు పాంచాలురు చూస్తూ ఉండగా ధర్మరాజును పట్టుకొంటానన్నాడు. అయిదవనాడు పల్లవి మార్చాడు. లక్ష్మం మారింది. అది ఆ నాడే తీరుతుందని కవచం మీది శపథం సూచించింది. ఇది కౌరవపక్షంలో ఒక వైఫల్యం.

2. ఆ వైఫల్యాన్ని దుర్యోధనుడు సహించలేక, ద్రోణుడిని నమ్మలేక కర్ణుడి వద్దకు వెళ్ళి, ఆచార్యుడు అభేద్యమైన వ్యాహం పన్నికూడా అర్జునుడిని అందులోకి చొరనిచ్చి పక్షపాతపైఖరి ప్రదర్శించాడని నేరం మోపి, కయ్యపు పగ్గాలు పట్టుమని కోరాడు. కర్ణుడు అతడిని వారించి ద్రోణుడు యథాశక్తి పోరాడుతున్నాడనీ, అర్జున పరాక్రమం అమోఘ మనీ, వాస్తవాన్ని నచ్చచెప్పాడు. అయిదవనాడు ఈ ఉదయ సన్నిఖేశం భవిష్యత్కూడా సూచకంగా ఉండటం విశేషం. కర్ణుడు పోరినా అర్జునుడిని సంహరించటం సాధ్యం కాదని సూచన.

3. అయిదవనాడు ద్రోణుడు ఏ వ్యాహమూ పన్నలేదు. పన్ని ప్రయోజనమూ లేదని తెలిసికొన్నాడు. అందువలన ప్రధానంగా ద్వాంద్వయుద్ధాలే జరిగాయి.

4. పాండవవీరులు ద్వాంద్వయుద్ధాలలో కౌరవవీరులను కొందరిని సంహరించారు. భీమసేనుడు దుర్వాదమపుర్ణులను, బాహ్యాకుడిని, సాత్యకి సోమదత్తుడిని, ఘుటోత్సుచుడు అలంబుసుడిని, అలాయుధుడిని వధించారు.

5. అట్లాగే కౌరవవీరులు పాండవపక్షంలోని వీరులను కూడా చంపారు. అశ్వత్థామ అంజనపర్యుడిని, కర్ణుడు ఘుటోత్సుచుడిని, ద్రోణుడు విరాట ద్రుపదులను హతమార్చారు.

6. ద్వాంద్వయుద్ధాలన్నింటిలో ద్రోణార్జునుల యుద్ధం పరాక్రష్ట. అక్కడ ఘలాగమాన్ని గురించి తీవ్రమైన ఆలోచన జరిగింది. అది అర్జునుడుగాని, ధర్మరాజుగాని చేసింది కాదు. అది మానవీయంకూడా కాదు. శ్రీకృష్ణుడు దివ్యశక్తిచేత కల్పించింది. అది ఒక క్రమంగా సాగి పర్వం ముగియటం విశేషం.

7. ద్రోణుడు తన వ్యాహాలన్నీ భగ్గం కావటంతో నిరాశచెందాడు. దుర్యోధనుడి అభిక్షేపాలతో మనసులో కలతచెందాడు. కర్ణుడు తనకంటే సమర్థుడనే మాట వినేసరికి మండిపడ్డాడు. పరువు దక్కించుకొనటానికి పాంచాలురను సంహరిస్తానని శపథం చేశాడు. ద్రుపదుడూ, ధృష్టద్యుమ్యుడూ పాంచాలురలో ముఖ్యులు. వారిని చంపకుండా ఆయన కవచం విడువనన్నాడు. ధృష్టద్యుమ్యుడు ద్రోణుడిచేత చావడు. ద్రోణుడు పగబట్టిన గ్రుపదుడు మరణించాడు. కథ ముగియదు. దానికి ఉపాయంగా

కృష్ణుడు మహర్షులచేత ద్రోణుడికి యుద్ధ విముఖత గురించి ప్రబోధింపజేశాడు. ‘భారద్వాజా! నీవు బ్రాహ్మణుడవు; వేదవేదాంగ విదుఁడవు; నీకు సంగ్రామంబు సేయ ధర్మంబునే? యింతకు మున్ను చేసితేనియుఁ జేసితిగాని కాలంబు పూర్ణంబయ్యో గాన నింక సమరంబు నుడుగుట మేలు మా మాటలు వట్టి, యాయుధంబులు వెట్టి శాంతిం బొందుము’ - అన్నది వారి ప్రబోధం. ఇది దివ్యపాయం.

8. దీనికండె ముందే శ్రీకృష్ణుడు మానుషోపాయం ప్రారంభించాడు. బ్రువంపద జరిగిన తరువాత ప్రోణుడు ధృష్టధ్వమ్యమ్యుడిని వదలడు. అతడిని చంపగలిగిన శక్తికూడా అతడి కున్నది. ఆయుధం చేతిలో ఉండగా ఆచార్యుడిని ఎవరూ చంపలేరు. కాబట్టి ద్రోణవధోపాయం అవశ్యకర్తవ్యం. అశ్వత్థామ హతుడయ్యాడన్న దుర్వార్తకంటే ద్రోణుడిని యుద్ధవిముఖుడిగా చేసే ఉపాయం మరొకటిలేదు. అందువలన కృష్ణుడు అర్థనుడు వినెటట్లుగా ధర్మజ భీమాదులకు వినవచ్చేటట్లుగా ఆ ఉపాయాన్ని చెప్పాడు. ఆ పని చేయకపోతే సాయంకాలంలోపల పాండవసైన్యాన్ని ద్రోణుడు మట్టుపెట్టటం తథ్యమన్నాడు. భీముడు ఆ ఉపాయాన్ని అశ్వత్థామ అనే గజం మిషగా ప్రవర్తిల్లజేశాడు. ద్రోణుడికి దుఃఖం కలిగింది. కాని, ఆ మాటను సమ్మలేకపోయాడు. అంతలో మహర్షులు బోధించారు. ఎదురుగా ధృష్టధ్వమ్యమ్యుడు కనపడ్డాడు. కటకట పడ్డాడు. వికలచిత్తు దయ్యాడు. శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజుచేత భీముడివలె ‘అశ్వత్థామాః హతః కుంజరః’ అని చెప్పించటానికి యుద్ధనీతిని ప్రయోగించి అంగికరింప జేశాడు. ‘కుంజరః’ అనే పదం వినవడకుండా భేరీభాంకారాలు ప్రోయించాడు. ఉపాయం ఫలించింది. ద్రోణుడు ఆయుధ పరిత్యాగంచేసి, రథంమీద యోగదీక్షలో నిలిచి, శరీరంనుండి ప్రాణాలను వెడలించి, మహాసిద్ధుడు పొందే విదేహప్రాప్తిని పొందాడు. ఆ తరువాత ధృష్టధ్వమ్యమ్యుడికి యోగ్యత వచ్చింది. ద్రోణుడిని చంపటానికి పుట్టినవాడే ఆయుధ విసర్జనానంతరం అతడిని చంపగలడు కాబట్టి ద్రోణవధ ముగిసింది.

9. కథ ఇంతటితో ముగియదు. ద్రోణుడి మరణవార్త తెలిసికొని అశ్వత్థామ పాండవ సైన్యంమీద విరుచుకొనిపడ్డాడు. మహాప్రాతిస్థాను ప్రయోగించాడు. పాండవవీరులలో కొండరు ధృష్టధ్వమ్యమ్యుడు ద్రోణుడిని వధించిన తీరుకు గర్భించారు. సాత్యకి వంటి యాదవవీరులే కాక అర్థనుడివంటి పాండవవీరులూ అందులో ఉన్నారు. చివరకు ద్రోణవధను సమర్థించుకొనే అవస్థ ధర్మరాజుకే కలిగింది. ఆ తరువాత కాని పాండవపక్షం అశ్వత్థామను కలిసికట్టుగా ఎదిరించలేకుండాపోయింది. అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన నారాయణాస్త్రాన్ని తప్పించుకొనటానికి అందరూ భూమిమీద దిగి నమస్కరించారు. అశ్వత్థామ ప్రయుక్త ఆగ్నేయాది మహాప్ర సంపద విఫలమైపోయింది. ద్రోణాశ్వత్థాముల వైఫల్యాలు దైవవ్యాహాఫలాలు కాని మానవ వ్యూహఫలాలు కావని తెలిసింది.

10. ద్రోణ పర్వాంతంలో వ్యాసుడు అశ్వత్థామకు శ్రీకృష్ణార్జునుల మహిమను చెప్పటం, అర్థనుడికి పరమేశ్వర మహిమను చెప్పటం ఒక తాత్క్వికమైన ముగింపు నందించాయి. తిక్కనగారి హరిహరాభేదతత్త్వం వస్తుధ్వని నాశయించి ప్రతీయమానమయింది.

15. ద్రోణపర్వాంతో శ్రీకృష్ణుడు నాయకుడా?

ద్రోణపర్వ కథనంతా పరిశీలిస్తే అది సహజంగా సాగిందా? లేక శ్రీకృష్ణుడు వెనుకనుండి నడిపించాడా? అనే అనుమానం సామాన్యంగా కలుగుతుంది. శ్రీకృష్ణుడు సాక్షాత్ నారాయణాంశ సంభాతుడు కాబట్టి చక్రం పట్టకపోయినా యుద్ధచక్రం త్రిపుగలడు. శిష్టరక్షణ కొరకు దుష్టశిక్షణ చేయగలడు. ఈ పర్వాంలో మొదటినాడు పార్శ్వాది పరాక్రమమే ధర్మజాడిని రక్షించింది. రెండవనాడు సంప్రదుకులతో యుద్ధం, భగవద్తుడితో యుద్ధం చేయవలసి వచ్చినప్పుడు పార్శ్వాదికి శ్రీకృష్ణుడి సహకారం కావలసి వచ్చింది. మూడవనాడు అభిమన్యడి మరణానంతరం పార్శ్వాది పుత్రుకోన్ని మాన్సటానికి, సైంధవవధవంటి దుష్టురకార్యాన్ని సాధించటానికి అర్థనుడిలోని రౌద్రశక్తిని మేల్కొల్పి, పాపుపతాత్ర మంత్రఫలసిద్ధిని కల్పించి కొరవవ్యాహ విధ్యంసనానికి మార్గదర్శి అయిన దైవశక్తి శ్రీకృష్ణుడు. శివ కేశవులకు గల అభేదతత్త్వాన్ని స్వప్నంలో ఆవిష్కరించి యుద్ధంలో దర్శింపజేసిన మహాదేవుడు శ్రీకృష్ణుడు. ద్రోణుడు పన్నిన సంక్లిష్టప్రాయపాంలో శక్తప్రాయపాంన్ని భేదించి సూచీప్రాయపాంన్ని ఆశయించి దాని చివర సురక్షిత ప్రాంతంలో ఉన్న సైంధవడిని చంపే మార్గం సుగమం చేయటంలో, దుర్యోధనాదులను ఓడించటంలో, మాయా తిమిరాన్ని కల్పించి సైంధవడిని పైకి రప్పించటంలో, అతడి తలను పార్శ్వాదిచేత ఖండింపజేయటంలో, అది నేలమీదపడకుండా వృద్ధక్రతుడి ఒడిలో పడేటట్టు

చేయటంలోనూ శ్రీకృష్ణుడి దివ్యసంకల్పమే విజయకారణం. అభిమన్యుడి మరణం పాశుపతాప్త మంత్రసిద్ధికి మూలమయింది. ఆ మహాప్రసిద్ధి సైంధవుడితల నేలమీద పడకుండా, పార్థుడి శిరస్సు ప్రక్కలు కాకుండా రక్షించింది. సైంధవ వధానంతరం పాండవపక్షంలోనే కాక కారవపక్షంలోకూడా వీరులందరు శ్రీకృష్ణర్జునుల మహిమను ప్రశంసించారు. సాత్యకి భీమసేన ధర్మరాజాదులను అదనెరిగి రక్షించే సూక్ష్మేక్షిక శ్రీకృష్ణుడిదే.

ఈ సన్నివేశాలన్నీ శ్రీకృష్ణుడి దివ్యత్వాన్ని తెలుపుతున్నాయి. దీనితోపాటు కురుక్షేత్రయుధంలో పార్థుడి విజయానికి కలిగే అధ్యంకులను క్రమంగా తొలగించటం ఆయన దివ్యవ్యాహాన్ని తెలుపుతాయి. పంచమాశ్వాసంలో ఇంద్రదత్తమైన శక్తిచేత ఘుటోత్సుచుడు మరణించినందుకు శ్రీకృష్ణుడు మనశ్శాంతిని పొందుతాడు. దానికి కారణం శక్తివలన అర్జునుడికి సంభవించే మరణం తప్పింది కాబట్టి. ఆ శక్తిని అర్జునుడిమీద ప్రయోగించకుండా కర్మడికి ప్రతిరోజూ మరపును కలిగించే శక్తికూడా ఆయన వ్యాహామే. ఇది మాయాతిమిర వ్యాహాంకంటే మహాశక్తిమంతమైనది. దీనికంటే మించింది ద్రోణవధ వ్యాహాం. సమయానికి దానిని సూచించింది, సమయాచితంగా నిర్వహింపజేసింది, ఆ శ్రీకృష్ణుడే. ఆ తరువాత అశ్వత్థామ దివ్యాప్త ప్రయోగాన్ని నిర్వీర్యం చేసింది శ్రీకృష్ణుడి వ్యాహాపాండిత్యమే. అనాడు అశ్వత్థామను ఆపకపోయినట్లయితే ద్రోణుడి తరువాత ఆతడే సేనా నాయకు డయ్యేవాడేమో! చావులేని అతడిని చంపటం పాండవపక్షానికి సాధ్యమయ్యేది కాదేమో! ‘శక్తి’ని కోల్పోయిన కర్మడే తరువాతి పరుసలో రావాలని శ్రీకృష్ణుడి దివ్యసంకల్పమని సృష్టమాతున్నది.

ఇంతటి కథ నడిపిన శ్రీకృష్ణుడు కథానాయకుడా? అన్నది హిమాలయమంత ప్రశ్న. ఆయన కథా సూత్రధారుడే కాని కథానాయకుడు కాడు. నాయక సహాయకుడే కాని నాయకుడు కాడు. కథలో దీనికి సాక్షాత్కాలు కోకొల్లలు. ధర్మరాజు విజయాధియై ద్రోణుడి ఆశీర్వాదం కోరగా ‘నీ మంత్రి శ్రీకృష్ణుడుండగా నన్నెందుకు అడుగుతా?’వని అన్నాడు. దుర్యోధనుడు ధర్మరాజును ప్రాణాలతో పట్టి తెమ్మున్నాడే కాని శ్రీకృష్ణుడిని కాడు. అట్లా అడగటానికి కారణం శ్రీకృష్ణుడి మాహాత్మ్యం తెలియక కాడు .కౌరవులు పాండవుల నందరినీ చంపినా శ్రీకృష్ణుడు చక్రంతో కారవులను మట్టుపెట్టి కుంతికి పట్టాభిషేకం చేస్తాడని గుర్తించి, మాయాద్వాతంలో ధర్మజుడిని ఓడిపేస్తే శ్రీకృష్ణర్జునుల శక్తులు నిష్పలాతై పోతాయని భావించాడు. కాబట్టి నాయకుడు ధర్మరాజే. శ్రీకృష్ణర్జునులు పరమేశ్వరుడిని దర్శించి వచ్చినా, సైంధవుడిని చంపినా, శత్రువులను సంహరించినా శిఖిరానికి తిరిగివచ్చి ధర్మజుడికి నివేదించు కొనేవారు. ఆయన ఆజ్ఞలమేరకు మసలుకోనేవారు. ఆయనకే విపత్తువస్తే తాము అతడిరక్షణ కౌరకు అన్ని జాగ్రత్తలూ తీసికోనేవారు. ధర్మరాజుకు భీముడు మానుష శక్తి, అర్జునుడు దైవిశక్తి, శ్రీకృష్ణుడు జ్ఞానశక్తి. ఈ మూడు శక్తులు ధర్మశక్తికి ఉపాంగాలే.

మరొక విశేషం, భాగవతం వంటి మహాపురాణాలలో విష్ణువుగాని, అవతారపురుషులు గాని నాయకులై భక్తులను రక్షించే దివ్యలీలను ప్రదర్శిస్తారు. ఆ పురాణంలో శ్రీకృష్ణుడు దివ్యుడు. కాని, భారతం కావ్యేతిహాసం. ఇందులో కృష్ణుడు దివ్యదివ్యుడు. పాండవులతో కలిసిమెలసి తిరుగుతూ వారిని విపత్తులనుండి తరింపజేస్తూ ఉంటాడు. స్కృంధావారంలో దర్శాసనం మీద శ్రీకృష్ణుడి శరీరం మీద ఉంచిన పూజాద్వాలు కైలాసంలో శివుడి మేనిమీద గోచరించటం అధ్యాతలిలయే. అంతటి లీల అర్జునుడికి అంగమోతుంది. వారిద్దరి ప్రతాపం ధర్మరాజుకు ఉపాంగమోతుంది.

మచ్చుకు ధర్మజ శ్రీకృష్ణుల ఈ సంభాషణ గ్రహించవచ్చును.

ధర్మరాజు:

ఉ. ‘పంకజనాభా! మా పడినపాటులు రాజ్యము గోలుపోకయుం గింకకు మూలమై కడుగి గెల్లు కిరీటికి నీఁ దలంచి యా వంకకు ప్రాలి భక్తజనవర్షులతన్ రథచోదకుండ వై తిం కిట మమ్ముఁ గావు మని యెటికిఁ జెప్పుగ మాటిమాటికిన్’.

వ. ‘అర్జును ప్రతిని చిత్తంబున నిలుపుము; దుఃఖామర్షమహర్షవ మగ్నులమైన మమ్ముం దీరంబు సేరుపం దేపవు నీవ కావే?’ (ద్రోణ. 3.13, 14)

శ్రీకృష్ణుడు:

మ. ‘విను నేఁ డర్జునుఁ డన్యసైన్యముల నుర్విం గూల్చుచుం బ్రేత భూత నికాయంబులు మాంసభక్షణము రక్తసైర పానంబుఁ జే సి నలిం గ్రాలఁగుఁ గ్రీత సల్పు; నిను మెచ్చించుం దుదిన్ సైంధవం డనువానిం దెగటార్చి పేర్చు రిపు దైర్యక్షేపణాటోపతన్.’

వ. క్రోధ శోకజ్యుర విముక్తుండ్రవై శాంతిం బొందుము’. (ద్రోణ. 3. 15, 16)

సైంధవవధ చేసింది అర్జునుడైనా, చేయించింది శ్రీకృష్ణుడైనా దానివలన కలిగే ఫలం క్రోధ శోకజ్యుర విముక్తి. దానిని పాందేది మాత్రం నాయకుడైన థర్యురాజు. సచివాయత్త సిద్ధి అయిన నాయకుడి స్వభావం కూడా అదే.

16. ద్రోణపర్వంలో ఎనిమిది రకాల రౌద్రం:

పాత్రల స్వభావాన్నిబట్టి, అభినయాన్నిబట్టి రౌద్రాన్ని మూడు రకాలుగా విభజించటం భరతుడి కాలం నుండి సంప్రదాయంగా పస్తునే ఉన్నది. అయితే కథలో కార్యసాధనోపాయాలనుబట్టి కూడా రౌద్రవివేచనం చేయటానికి వీలున్నది. ఆ దృష్టితో ఈ పర్వంలో ప్రవర్తిల్లిన రౌద్రం ఎనిమిది విధాలు: అవి -

1. అర్థసాధన కొరకు కపటోపాయాన్ని ఆశ్రయించి శత్రువును జయించే క్రోధాన్ని ప్రకటించటం. ఈ క్రోధం ఈ పర్వంలోని అన్నిరకాల రౌద్రాలకు మూలం. దుర్యోధనుడు థర్యురాజును పట్టుకొని, వంచనతో జూదమాడి అరణ్యజ్ఞాతవాసాలకు శాశ్వతంగా పంపే యత్తుం, అసాధ్యదైన అభిమన్యడిని వంచనతో సంహరించే వ్యాహం పన్ని నిర్దాక్షిణ్యంగా అతడిని వధించే యత్తుం, మాయాతీమిరాన్ని సృష్టించి సైంధవవధకు పాల్పడటం, ‘అశ్వత్థామా హతః కుంజరః’, అన్న వాక్యంతో ద్రోణుడిని అప్రతమ్మానం చేసేటట్లు చేసి అతడి తలను నరకేయత్తుం; ఇవన్నీ అర్థసాధనోపాయాలే, థర్యుం ఇందులో గొఱం. అయితే రౌద్రం వలన రౌద్రం ఉపన్నమయితే ఇటువంటి సన్నివేశాలు తప్పవు. ఇవి ద్రోణపర్వంలోనే ఒక్కచోట ప్రోగువడ్డాయి.

2. తీత్రమైన కోపం వచ్చినప్పుడు సాధ్యసాధ్యాలు గమనించకుండా శత్రుసంహర యత్తుం చేయటం. అర్జునుడు సైంధవ వధకై అసాధ్యమైన ప్రతిజ్ఞచేసి దానిని సాధించటం కొరకు శత్రువ్యాహాలను భగ్నించేసి తీత్రకోపంతో యుద్ధంచేయటం. ఇటువంటివి ద్రోణుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, దుర్యోధనుడు మొదలైనవారు ప్రదర్శించినా అవి సఫలంకాకపోవటంచేత రౌద్రరసాభాసాన్ని కలిగించటం గమనిస్తాం.

3. మాయాయుద్ధంలో మారణహోమానికి పూనుకొనటం. మాయాయుద్ధం రాక్షసుల సాత్తు. వారిది నిలువెల్ల కోపం. ఎదుటివారిని హింసించటమే వారి స్వభావం. ఈ పర్వంలో హించింబాసుతుడూ, అలంబుసుడూ ప్రదర్శించిన బీభత్స ప్రధానమైన యుద్ధం రౌద్రానికి చక్కని ఉదాహరణం.

4. అజన్మ శత్రువులు కనపడితే చాలు, వారి మాటలు సృష్టిస్తేచాలు అగ్నిలో అజ్యంపోసిన విధంగా క్రోధంతో భగ్నిమండి యుద్ధానికి కాలుదువ్యేవారు. పాండవులలో భీముడు, కౌరవులలో ద్రోణుడు, కర్ణుడూ మొదలైన వీరులు దుర్యోధన, ధృష్టియుమ్మి, అర్జునాది వీరులను చూస్తే వారిలో తోచేది యుద్ధవీరం కంటె రౌద్రం అధికం.

5. ఆత్మియులను అవమానించిన వారిని గాని, చంపినవారినిగాని ఎదుర్కొన్నప్పుడు ప్రతీకారవాంఛతో ద్విగుణీకృత క్రోధవిస్మార్తితో పోరాడటం మరొకభేదం. అభిమన్యుడు పద్మహ్యహంలో కురువీరులను అధిక్షేపిస్తూ క్రోధమూర్తి అయి విజృంభించిన రాఘ్వమట్టం అపూర్వోదాహారణం. లక్ష్మణకుమారుడిని, దుశ్శాసన కుమారుడిని అభిమన్యుడు చంపినప్పుడు వారి తండ్రులు కోపాదిక్కులైనారు.

6. తన నిజాయితీనీ, వాస్తవస్థాత్మి గతులనూ గమనించకుండా అడుగడుగునా అనుమానిస్తూ అధిక్షేపించే ప్రభువుపై సేనాపతులు అంతర్గత కోపాన్ని కార్యంలో ప్రదర్శించి, కార్యవైఫల్యానికి తోడ్పుడే రౌద్రకర్మ - ద్రోణుడి సర్వసేనాపతిత్వం మొదటినుండి చివరిదాకా ఈ అంతర్గత కోపంతోనే సాగింది. ఆచార్యుడు వ్యుహముఖ రక్షణం వరకే తాను పరిమితమై వ్యుహభారమంతా దుర్యోధనుడిపై ఉంచాడు. చివరకు అకస్మాత్తుగా అప్రతస్వాసం చేస్తూ దుర్యోధనుడికి అప్పగింతలు చెప్పి కన్నమూళాడు. ఇది వీరలక్షణం కాదు. రౌద్ర లక్షణం.

7. జనకరసాలనుండి జన్యరసాలు పుట్టిన ఘుట్టాలలో రౌద్రకర్మ ప్రభావాన్ని విపులంగా వర్ణించి రసపోషణం చేయటం.

రౌద్రరసంనుండి కరుణరసం జనిస్తుందని లాక్షణికులు చెప్పారారు. ఇది నిజం. అభిమన్య వథ రౌద్రకర్మకు అక్కరోదాహారణం. దానివలన పాండవపక్షంలో అపారశోకం ఉధృవిల్లింది. ధర్మరాజు, అర్జునుడు, సుభద్రాది రాణివాసపు ప్రీతిలు, మిగిలిన పాండవులు, ఆప్మలు ప్రకటించిన శోకం వ్యాస శ్రీకృష్ణులే స్వయంగా ఓదార్థవలసినంత తీవ్రస్థాయిలో వర్ణించబడింది. అభిమన్యవథ ఎంత విశ్వతంగా వర్ణించబడిందో అతడిని గురించి బంధువులు శోకించిన ఘుట్టం కూడా అంత విపులంగా ప్రదర్శించబడింది. ఆ ఘుట్టంలోని కొన్ని పద్మాలను నేటికి ఆంధ్రులు ఆశ్చర్యసామానాలతో చదువుకొంటూ ఉంటారు. మచ్చుకు కొన్ని:

ధీరోదాత్ముడైన ధర్మరాజు పైతం దీనుడై ఇట్లా దుఃఖించాడు.

మ. ‘గురుశారద్వయత ముఖ్యయోధవర సంగుప్రంబు నిర్మేధ్య ము
ధూర మా సైన్యము; దానీ జొచ్చి నను శ్రీతుం జేయగా బూని యొ
క్కరుఁడున గోవులలోని జొచ్చు బలుసింగం బొక్కొ నా నట్లు సో
చ్చ రయంబార ననేక వీర శిరముల్ చెండాడె నుద్దండుఁడై’. (ద్రోణ. 2. 138)

ఈ పద్మం పైకి చూస్తే వీరరసపోషకంగా ఉంటుంది. మహాయోధులు గుమికూడిన వ్యుహంలో ఒంటరిగా ప్రవేశించి, ఎందరితలలో నరికాడు అన్నది ఇందులోని వీరకృత్యం. చిన్నవాడయినా అంతటి పెద్దపని ఎందుకు చేశాడు? కారణం? ‘నను శ్రీతుంజేయగాన్’ అని చెప్పటంలో ఆత్మియత, తనకోసం ఆ పని చేశాడు. మహావీరులు కూడా అతడి ముందు గోవులవలె గోచరించారు. అతడు సింహంవలె చెలువొందాడు. అభిమన్యుడు బ్రతికి ఉన్నట్లయితే ఇది వీర ప్రశంస అయ్యేది, మరణానంతరం ఇది స్వీతి రూప దుఃఖభావమయింది. పాశ్చతనయుడి పరాక్రమమే ఆయన శోకంలోని ప్రధానాంశం.

ఘల్గునుడు కూడా ధీరోదాత్ముడై. అయినా కన్నతండ్రి. పుత్రశోకంతో అతడు నేలమీద చతికిలపడి ఎలుగెత్తి ఏడ్చాడు. తిక్కునమాటలలో -

ఉ. ‘హా యను, ధర్మరాజ తనయా యను, నన్నెడు బాయ నీకు జ
నే యను, దల్లి నేపు జనునే యను; గృష్మాడు మీడె వచ్చే రా
వే యను, నొంటి వోక దగవే యను; నే గతిఁ బోపు వాడ నే
నో యభిమన్యుడా యను; బ్రియోక్కుల నుత్తరఁ దేర్పవే యనున్’ (ద్రోణ. ద్వి. 242)

ప్రతి పిలుపులో పేగు బాధ విషాద గీతిగా వినిపించింది. బాంధవ్యం, ఆత్మీయత, ఆక్రందనలో వినిపించింది. ధర్మరాజు బుద్ధిమంతుడివలె దుఃఖించాడు. పార్థుడు గుండెపగిలినట్లు శోకించాడు.

కరుణరసాన్ని ప్రకటించేవారు కూడా త్రిగుణాత్మకంగా ఉంటారేమో? ద్రోణపర్వంలో విచిత్ర మేమంచే - చచ్చిన ఆత్మీయులను చూచి అందరూ అర్జునుడివలె, ధర్మరాజువలె దుఃఖించరు. వారు సాత్మ్యిక ప్రవృత్తులు కాబట్టి వారిలో ఉమ్మిదమైన శోకం అవలీలగా రసస్థాయికి చేరుకొంటుంది. భీముడి కొడుకు ఘటోత్కుచుడు వీరమరణం పాండినప్పుడు పాండపులు దుఃఖించారు గాని శోకించలేదు. పైపెచ్చు శ్రీకృష్ణుడు సంతోషించాడు. ఘటోత్కుచుడు చచ్చి అర్జునుడిని బ్రతికించాడు. అందువలన ఆ ఘట్టంలో దుఃఖాన్ని రేఖామాత్రంగా ప్రకటించారు. వీరు రాజున ప్రవృత్తులు. ఇక కౌరవులలో దుర్యోధన దుశ్శసనుల కొడుకులు కూడా అభిమన్యుడి రౌద్రకర్మకు బలి అయ్యారు. కాని, వారు దుఃఖించిన దానికంచె శత్రువుమీద మండిపడటం ఎక్కువగా కనబడింది. దుఃఖింసుండి కోపం పుట్టటం ఉదాత్తలక్షణం. దుఃఖం లేకుండా కోపం కలగటం ఉధ్యత లక్షణం, లేదా తమాగుణ లక్షణం.

అన్నిటికంచే మించి పేర్కొనడగింది ధృతరాష్ట్రుడి శోకం. మహాభారత యుద్ధకాలంలో మహాపీరుల మరణవార్తలు విన్న ఆంభికేయుడు కన్నీరుమున్నీరుగా శోకించటం గమనిస్తాం. దుఃఖనదులన్నీ ధృతరాష్ట్ర హృదయిక్కేత్రంలో కలిసి శోకమహాసాగరమోతున్నట్లుంటుంది. జన్యరసచిత్రణలో ఇది ఒక మెలకువ.

8. జన్య మిత్ర రసాలనుండి రౌద్రం ప్రభుద్ధమైనట్లు వర్ణించటం.

జనకరసమైన రౌద్రం ఒక్కొక్కసారి జన్యరసస్థానంలో ఉండవచ్చును. క్రోధోద్రేకంలో విజ్ఞంభించే వీరులు పలికే వాక్యాలకూ, చేసే శపథాలకూ ప్రతిగా వీరులు రౌద్రాన్ని ప్రదర్శించవచ్చును. ఇవి భీమ దుర్యోధనుల నడుమా, ద్రోణ ధృష్టిద్యుమ్యుల నడుమా, సాత్యకి కర్ణుల మధ్య, అశ్వత్థామ ధృష్టిద్యుమ్యుల మధ్య సామాన్యంగా ఇటువంటి సన్నివేశాలు గోచరిస్తాయి. ఈ పర్వంలో సుశర్మకూ, సంశ్ఠకులకూ అర్జునుడికి నడుమ సాగిన రౌద్రరస విజ్ఞంభణం పరస్పర జనకంగానూ, పోషకంగానూ ఉన్నాయి.

శత్రువుతమైన రౌద్రకర్మలకు శోకం కలిగినా దానిని అధిగమించి క్రోధోద్రేకంతో పగసాధించే ప్రయత్నంలో శత్రువధకు ఘోరప్రతిజ్ఞ చేయవచ్చును. ద్రోణపర్వంలోనే కాదు మహాభారతయుద్ధం మొత్తంలో కూడా పేరెన్నికగన్నది. సైంధవుడిని వధిస్తానని చేసిన పార్థ ప్రతిజ్ఞ పుత్రశోక కారకుడైన విరోధిషై ప్రకటించిన రౌద్ర విస్ఫూర్తి.

రౌద్రరసపోషణంలో భయానక బీభత్సరసాలు వర్తిల్లటం యుద్ధరంగంలో సహజం. ద్రోణార్థునాది మహాపీరుల విజ్ఞంభణం వలన యుద్ధభూమి బీభత్సంగా కనబడుతుంది. ఆ మహాపీరుల ద్వంద్వయుద్ధాలు చూపరులకు భ్రయంకరాలుగా కనబడతాయి.

రౌద్రఘుట్టాలలో వీరులు కొందరు శత్రువుల బలాబలాలను అపహస్యం చేస్తూ గంభీర హాస్యాన్ని ఉత్పత్తి చేస్తారు. మచ్చ కొక్కటి:

కర్ణుడి శారుషోక్తి: (దుర్యోధనుడితో)

- శా. ‘ చంపం జాలుమ నే నోకండన భుజాశక్తిన్ నరున్, వెండి మర్దింపం జుల్మన భీమముఖ్యల; భవత్తేజంబు రాజ్యంబుఁ బాలింపం బూనిక యేను గల్గుగ రిపు ల్యంభింతురే? చూడు నాతెంపుం బెంపును’ నంచుఁ గర్జుడు మహాదీర్ఘాకృతిం బొల్చినన్.
- వ. కనుంగాని గృపాచార్యం డలంతి నవ్వుతో నతని కిట్లునియె.

చ. ‘ఆగు నగు మేలు మేలు మనుజాధిపురుడున్ మహి యేలు మాటల నృగణిమి యిమెన్యుయిన్ నెఱిపినం జెడుఁ బాండుతనూజకోటియుం దగు మును ఫోషయాత్రను బదంబడి గోగ్రహణంబునందుఁ బే రు గొనిన సీకు ని ట్లనుట క్రొవ్యులు దక్కుము సాలు నిన్నియున్’. (ద్రోణ. 5. 97-99)

కర్ణుడు పల్చినవి పౌరుషోక్తులు కావని అవి ప్రగల్భోక్తులని అవోహన చేసిన కృపాచార్యుడి మాటలు లలిత హాస్య జనకాలు.

సర్వాంగ సుందరమైన రౌద్ర రసావతారం ద్రోణపర్వం.

17. ద్రోణపర్వం: అంతరాధ్యం

మహాభారత కథను ముక్తిసాధనమార్గంగా అన్వయించి తాత్మికదర్శనాన్ని చేసే అధ్యాత్మ విదులున్నారు. వారు ద్రోణపర్వంలోని అభిమన్యుడి వథకూ, ద్రోణవథకూ తాత్మిక వ్యాఖ్యానం చేస్తారు. అభిమన్యువథ పూర్వుయోగ సాధనకూ, ద్రోణవథ అసమగ్రమైన జ్ఞానాన్ని సమగ్రజ్ఞానంతో విలీనం చేసే సాధనకూ ప్రతీకలుగా పేర్కొంటారు.

సాధకుడు ముక్తిసాధన చేసేటప్పుడు అతడిలో ఆ సాధనకు ప్రతిరోధకంగా ఉండే పాక్షిక సాత్మిక వృత్తులే భీము, ద్రోణ, కర్ణులుగా గ్రహించాలి. భీముడు అసమగ్ర కర్మమార్గానికి, ద్రోణుడు అసమగ్ర జ్ఞానమార్గానికి, కర్ణుడు అసమగ్ర యోగమార్గానికి చిహ్నాలుగా గోచరిస్తారు. పాక్షిక వృత్తులంటే అటు కేవలం సాత్మికాలు, ఇటు కేలంల తామసికాలూ కాని వృత్తులని భావం. వాటిని గుర్తించి నాశనం చేయటం కష్టసాధ్యం.

దుర్యోధనుడు ధర్మరాజును చంపకుండా పట్టి తెమ్మని ద్రోణుడిని అడిగాడు. అతడిని మరల జూదంలో ఓడించి శాశ్వతంగా అడవులకు పంపాలని ఆశించాడు. ధర్మరాజును చంపితే అర్ఘునుడు విజ్యంభిస్తాడనీ, పాండవులనందరినీ చంపితే శ్రీకృష్ణుడు చక్రప్రయోగంతో కొరవులనందరినీ సంహరించి రాజ్యాన్ని కుంతికైనా కట్టబెట్టుతాడనీ దుర్యోధనుడు భావించాడు. ద్రోణపర్వంలో ఈ సంకల్పం బీజం. దీనిని తాత్మికంగా ఇట్లా వ్యాఖ్యానించవచ్చును.

ధర్మరాజు అష్టాంగపరమైన శారీరక సాధనకు చిహ్నం. అర్ఘునుడు బుఱజవృత్తికి, శ్రీకష్టుడు నివృత్తికి ప్రతీకలు. ధర్మరాజును కృష్ణార్ఘునులకు దూరం చేసి, ఉన్న స్థితిలోనే ఉంచటం దీని అంతరాధ్యం. అంటే - బుఱజవృత్తికి, నివృత్తికి దూరమైన అష్టాంగ శారీరకసాధన పెరగుకుండా ఉండేటట్లు బ్రతికించి ఉంచటం కొరకు అసమగ్ర జ్ఞానవృత్తిని ప్రోత్సహించటం దుర్యోధనుడి లక్ష్యం! ఈ అవరోధం సామాన్యంగా మోక్షసాధనలోని చివరిదశలో ఏర్పడుతుంది. తీవ్రమైన విఘ్నాలలో ఒకటిగా పరిగణించబడుతుంది. అందుకే ద్రోణవథ పెద్ద ప్రయత్నమైయింది.

వ్యాహారికంగా పద్మవ్యాహారికి ప్రత్యేకత ఉన్నది. పత్తీ+మా+వ్యాహారం = పద్మవ్యాహారం. పత్తనశిలమైన ప్రవృత్తికి, సంపదలకూ సంబంధించిన ఊహాలను పుట్టించే మాయాజాలం - అని పద్మవ్యాహారికి అంతరాధ్యం. ముక్తిసాధను భ్రష్టంచేసే తామసిక వృత్తిచేత ప్రేరించబడే ప్రకృతి వ్యామోహం కలిగించే మాయావృత్తియే పద్మవ్యాహారం. ఆ వ్యాహారం అసమగ్ర జ్ఞానవృత్తి (ద్రోణుడి) వలన కల్పించబడింది. దానిని అభిమన్యుడు భేదించాడు. ‘అభితః మనుతే ఇతి అభిమన్యః’ అని వ్యత్పత్తి. అభిమన్య సాధన అంటే ‘అహం బ్రహ్మస్తి’ ‘సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ’ అనేవాటి సమప్తి సాధన. దానిని పూర్వుయోగం అంటారు. బుఱజవృత్తి అయిన అర్ఘునుడివలన అతడు ఆరోహణమార్గాన్నే తెలిసికొన్నాడు. అంటే పద్మవ్యాహారాలోకి ప్రవేశించటమే తెలుసు. కాని, భయరహితమనః ప్రవృత్తులు (భీమాదులు) వెళ్లిన మార్గాననే తిరిగిరావచ్చునని ధైర్యం చెప్పటంతో అభిమన్యుడు పూనకొన్నాడు. అంటే వారికి పూర్వుయోగం తెలియదన్నమాట!

తిరిగి వచ్చేటప్పుడు పెక్కుమంది కూడి అభిమన్యడిని అన్యాయంగా చంపారు. దీని అంతరాధాన్ని ఈ విధంగా భావించవచ్చును. బ్రహ్మత్వసిద్ధి సాధకుడికి అవరోహణక్రమం తెలియనప్పుడు - అంటే - ప్రకృతినంతనూ ఇది బ్రహ్మకాదు అని, 'అహం బ్రహ్మస్తి' అనే సాధనలో నిషేధించుకొంటూ పొవటం మాత్రమే తెలిసి, సర్వప్రకృతినీ (పద్మహ్యహస్తి) బ్రహ్మస్వరూపంగా సాధకుడు చూడలేనప్పుడు, సాధకుడిచేత అంతక్రితం నిషేధించబడిన ప్రకృతికి చెందిన వాసనామనోపృత్తులే ఒక్కమృడిగా సాధనను త్రష్టంచేసి వేస్తాయిను సాధనా విష్ణుదా రహస్యాన్ని తెలుపుతున్నది. ఇత్కొడు చనిపోవటం అంటే సాధన వ్యథం అయిందని అంతరాధంగా గ్రహించాలి.

సూర్యు డష్టమించే లోగా సైంధవడిని (జయద్రథుడిని) వధిస్తా నని ఆర్జునుడు శపథం చేశాడు. సూర్యు డంటే జ్ఞానప్రకాశం. సాధకుడిలోని జ్ఞానప్రకాశం నశించకుండా కర్మమార్గం వలన కలిగే జనన మరణ కర్మ వాసనలను నాశనం చేయటం (జయద్రథ వథ) బుజుప్రవర్తనా (ఆర్జునుడి) సాధన (ప్రతిజ్ఞ) లక్షణంగా బోధపడుతున్నది.

ద్రోణవథలో అసమగ్రమైన జ్ఞానాన్ని సమగ్రజ్ఞానంతో విలీనంచేసే సాధన గోచరిస్తుంది. ద్రు+ఊన= ద్రోణ - అంటే ప్రకృతినుండి విడిపోయినది, మాయాసంబంధాన్ని విడిచిపెట్టింది - అనే ఆధం గల జ్ఞానదీష్టిగా చెప్పాలి. కొన్నాళ్ళ తరువాత అశ్వత్థామ పుట్టాడు. ఆ తరువాత ఆచార్యుడైన ద్రోణుడు కౌరవపక్షంలోనే ఉండిపోయాడు. కురుక్షేత్రయుద్ధంలో సర్వానిగా అభిప్రాయాలు. అశ్వత్థామ (అశ్వత్త+ధామ) అంటే ప్రకృతిగా ఆచరించే కర్మవాసనల ప్రకాశం అని ఆధం. అశ్వత్థామకు ద్రోణుడు తండ్రి. అంటే - అసమగ్రమైన జ్ఞానం ప్రకృతిలో చరించే కర్మవాసనలకు ఉత్పత్తిస్తానం - అని అంతరాధం. ఈ విధంగా కౌరవపక్షాన్ని కోరి యుద్ధభారాన్ని వహించిన ద్రోణుడు జీవనపృత్తికి ఐహికవాంఘలకు లోనై ప్రకృతికర్మ వాసనలకు జనకుడై ఉండటంచేత అసమగ్ర జ్ఞానదీష్టి గల పాక్షిక సాత్మీక మనోపృత్తి అన్యమాట. ఎంత అసమగ్రమైనదైనా, వింతగా ప్రకృతివాంఘలు కలిగిఉన్న జ్ఞానం అనేది మనస్సును జయించి సంపాదించిందే కావటంవలన మనస్సుచేత జయించబడని శక్తిసామర్థ్యాలు దానికి ఉండే ఉంటాయి.

అర్జునుడంచే బుజుమనోపృత్తి. ఎంత బుజుపృత్తి అయినా అది మనస్సునుండి కలిగిన జ్ఞానపృత్తివలన కలిగినదే కావటంవలన, జ్ఞానస్వరూపానికి అది అసమగ్రమైనదే అయినా, బుజుమనోపృత్తి గురుభావంతో ఔమ్మగి విధేయతను వహించి లొంగి ఉండవలసిందే.

అర్జునుడు ఎంత ఫోరంగా తలపడి యుద్ధంచేసినా ద్రోణుడిని జయించలేకపోయాడు. అంటే - ఎంతటి బుజుమనోపృత్తికి కూడా ఆత్మజ్ఞానాన్ని (అది అసమగ్రమైనదే అయినా) మించి ఉండగలిగే సామర్థ్యం ఉండనే ఉండదు. బుజుపృత్తి అనేది విషయాలకు సంబంధించినదే కావటంవలన జ్ఞానపృత్తికి అది క్రింది స్థాయిదే. అది జ్ఞానాన్ని గెలవాలంబే దానిలోని దౌర్ఘల్యంవలన మర్యాలో ఏర్పడిన ప్రకృతి లోలత్వాన్ని (అశ్వత్థామ పట్ల అభిమానాన్ని) అసమగ్రమైన జ్ఞానంచేతనే గ్రహింపజేసి పశ్చాత్తపంతో నిర్మలతను పాంగింపజేసి, ప్రకృతిపైని మమకారాన్ని పోట్టి, స్వచ్ఛందంగా అది ముక్కిని పాందాలనే స్థితిని దానికి కలిగించాలి. లోగడ దౌర్ఘల్యంవలన దానిలో కలిగిన ప్రకృతి లోలత్వాన్ని (అశ్వత్థామాభిమానాన్ని) విడిపించాలి.

ఈ అంతరాధాన్ని అస్వయించుకొంటే ద్రోణవథలోని సాధన రహస్యం విష్ణుతమోతుంది. విశ్వామిత్రాది మహర్షులు ఏడుగురు ద్రోణుడికి ప్రసన్నులై ప్రబోధించారు. అంటే సప్తవిధమనోపృత్తులు అశ్వత్థామయందు అమితప్రేమగల ద్రోణుడిని (ప్రకృతి వాంఘలతో అమితంగా కూడిన సాధకుడిలోని అసమగ్రజ్ఞానాన్ని) ప్రబుద్ధపరిచాయి. అంటే ప్రకృతిమీది అసక్తిని నశింపజేసికొని ముక్కిని పాందవలసిందిగా సాధకుడిని హాచ్చరించాయన్నమాట! అప్పుడు 'అశ్వత్థామః హతః కుంజరః' అనే ధర్మరాజు మాట వినిపించింది. అంటే ప్రకృతి ప్రకాశం హతమైనది, సాధకుడిలో నుండి నశించిపోయింది, ఆత్మజ్ఞానం ప్రబుద్ధమయింది, అంతః ప్రబోధం కలిగింది- అని గ్రహించాలి. ఆ ఉపాయం (కృష్ణుడు) నిష్టత్తుత్త్వం చూపించిందని కూడా గ్రహించాలి.

ఇక్కడ ఒక విశేషం గ్రహించాలి. ధర్మరాజు అబద్ధమాడాడు ఆన్నది వాచ్యార్థంలోనే తప్ప అంతరార్థంలో కాదు. అంతరార్థంలో అది సత్యం చెప్పటమే జొతుంది. ఎట్లాగంటే - ప్రకృతిలోనే పరమాత్మ ఉంటాడు. కాబట్టి ప్రకృతి నశించిపోవటం అనేది సత్యం కాదు. ప్రకృతి నిత్యమే. అందుకే ఇక్కడ కుంజర (కుం= పొకపుత్రిని; జరం= నాశనం చేసేది) శబ్దం వాడబడింది. ఆ కారణంగా జీవన్యుక్తవస్తును చెప్పటంగా జరిగింది.

ధర్మరాజు అంటే ధర్మజేజన్సు అని అర్థం. ధర్మజేజన్సు ఎప్పుడూ సత్యమైన ప్రకృతిని నశించిదని చెప్పదు. తరువాత ధృష్టమ్యమ్యుడు (ధృష్టమైన జ్ఞానప్రకాశం) ద్రోణిడిని యోగనిష్ఠలో ఉండగా తల తెగనరికాడు. అంటే అసమగ్రజ్ఞానం ధ్యానస్థితిలో ఉండగా పరిపూర్ణ జ్ఞానంలో విలీనం చేయటం జరిగిందని భావం.

ద్రోణిడి వథను అసమగ్రజ్ఞానం పూర్ణజ్ఞానంలో భగవద్యునం వలన వాసనానివ్యతి పొందిఉన్న సమయంలో జ్ఞాన దీప్తిలో విలీనం చేసే సాధనంగా గ్రహించి సంపూర్ణజ్ఞానం పొందటానికి సాధకులు సాధనలు సాగించాలి. ఇది ద్రోణపర్వం మన కందించే అంతరార్థం. (మరిన్ని వివరాలకు డాక్టర్ వేదుల సూర్యనారాయణ శర్మగారి ‘అంతరార్థ మహాభారతము’ అనే గ్రంథాన్ని చూడండి).

18. కవిత్రయ మహాభారతం: వ్యాఖ్యానం:

తెలుగులో ఆదికావ్యమైన ఆంధ్రమహాభారతం అవతరించి దాదాపు వెయ్యెళ్లు కావస్తున్నా, ఇంతవరకు దానికి సమగ్రవ్యాఖ్య వెలువడలేదు. ఆంధ్రుల అభిమాన దైవమైన శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి అనుగ్రహంతో కవిత్రయ మహాభారతానికి తెలుగులో శిష్టవ్యాపరిక భాషలో సరళవ్యాఖ్య వెలువడటం అంధ్రావళి మోదముంబారసే అపూర్వ సాహిత్యాన్వేషణ. శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు భారతీయ వైదిక ధర్మప్రచార మహాద్వయాన్ని చేపట్టి మహానీయంగా సాగిస్తున్నారు. అందులో ఈ పంచమవేద వ్యాఖ్యాన ప్రణాళిక ఒక మహాత్మర సారస్వత యజ్ఞం. ఏడుకొండలరాయడు మాత్రమే చేపట్టి, ధర్మరక్షణ కళాప్రాచీన్యంతో ఈ బృంధాత్మర ధర్మకూర్యాన్ని ప్రజలకు ప్రసన్నంగా ప్రసాదించగలిగిన పరమ దయాటువు. ఆ దేవదేవుడి కృపాకటాక్షంతో పండితులు పదునెనిమిది పర్వత ఈ దివ్య ప్రబంధమండలిని పరిష్కరించి, ప్రతి పద్మానికి వ్యాఖ్యానం వెలయించి, సవిమర్థకమైన పీరికలు సమకూర్చు, కథాసారాదులను చేర్చి సర్వార్థసాధకంగా సంతరించి, సర్వాంగసుందరంగా ప్రచురించి, సామాన్య ప్రజలకు అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటం తెలుగువారు చేసికొన్న వెలుగుల పుణ్యం. ఈ పవిత్ర మహాత్మర ప్రయత్నానికి శ్రీ తిరుమలేశుడి పక్షాన బాధ్యత వహించి, అభ్యుదయ పరంపరను విజయవంతంగా సమకూరుస్తున్న మాన్యులు, మహానీయులు టి.టి.డి.బోర్డు షైర్మన్, కార్యనిర్వహణాధికారి మొదలైన అధికారులూ, వారి సహకారులూ, సంపాదక సలహామండలుల సభ్యులూ, వ్యాఖ్యాతలుగా పాల్గొన్న విద్యన్యుణులూ, ఎడిటోరియల్ సెల్ సభ్యులూ, పలురకాలుగా ఈ కార్యక్రమంలో తోడ్పుడుతున్న అధికార, అనధికారులూ ధన్యులు, వారికి నా కృతజ్ఞతాభివందనాలు.

పదునెనిమిది పర్వతలో ఆదిపర్వం మొదటి సంపుటి. అది రెండు భాగాలుగా వెలువడింది. సభాపర్వం రెండవ సంపుటిగా రూపుదిద్దుకొన్నది. విష్ణుతమైన ఆరణ్యపర్వం మూడవసంపుటిగా రెండు భాగాలలలో ప్రచురించబడింది. మొదటి భాగం నన్నయ రచించిన ఆరణ్యపర్వభాగం. రెండవభాగం ఎట్లాప్రెగడ పూరించిన ఆరణ్యపర్వశేషం. ఈ విధంగా ఆరణ్యపర్వం విభజించబడి ప్రచురించబడటం తెలుగులో ప్రథమం. నాల్గవ, అయిదవ, ఆరవ సంపుటులుగా విరాట, ఉద్యోగ, భీష్మపర్వాలు వెలువడ్డాయి. ఇప్పటి ఈ ఏడవసంపుటి ద్రోణపర్వం.

ద్రోణపర్వ వ్యాఖ్యానంలో నలుగురు మహాపండితులు పాల్గొన్నారు. ప్రథమావ్యాసానికి డాక్టర్ జి. హరనాథ్ గారూ, ద్వితీయా శ్వాసానికి డాక్టర్ మల్లెల గురవయ్యగారూ, తృతీయ చతుర్థాశ్వాసాలకు శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందంగారూ, పంచమాశ్వాసానికి డాక్టర్ కె. రాజన్న శాస్త్రీగారూ వ్యాఖ్యానం ద్రాశారు. మనీములైన వీర మధుర రచన చేశారు. ఈ పర్వానికి తగిన పీరికను నేను సంతరించాను. ఇవి అంధ్రుల అమోదాన్ని పొందుతాయని ఆశిస్తున్నాను.

ఈ సంపటి ఈ విధంగా రూపాందటానికి తోడ్పడిన మిత్రులు విద్వన్ముఖులు డాక్టర్ జొన్సులగడ్డ మృత్యుంజయరావు గారికి, శ్రీ కె. సత్యరామ ప్రసాదు గారికి, డాక్టర్ దాము అచ్యుతరావు గారికి, శ్రీ ఎన్.ఎస్. హరనాథ్ గారికి, శ్రీ జి. రాధాకృష్ణగారికి, శ్రీమతులు సుశిలా లక్ష్మీ విద్యానాథులకూ, డాక్టర్ వి.యి.న్. లక్ష్మిగారికే నా హోర్టిక కృతజ్ఞతలు.

పరమకల్యాణ భద్రమూర్తి అయిన శ్రీ పద్మావతీ సహిత శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారు వేదవేద్యులు, వేదాంతగమ్యులు, పరమతత్త్వరూపులు అయిన భక్త సులభులు, సాహిత్య సంగీత కళాప్రియులు, రసానందమూర్తులు. ఆ స్వామికి ఈ పంచమవేదం అక్షరమైన తోమాలసేవ. వ్యాఖ్యానం సుగంధ పరిమళసేవ. ద్రోణపర్వ విశేషాంశాలు ఉజ్జ్వలాలంకారసేవ. పీరిక విరామాక్రికి మంగళసీరాజనం. ఈ పర్వం స్వామివారికి సారస్వతమైన ఆక్షరార్థం.

సత్య శివ సుందర రూపులైన స్వామివారి దివ్యసన్నిధిలో ఈ వ్యాఖ్యా సంపటిని వాజ్యయూరాధనలోని భాగంగా పుణ్యపూజాకునుమ మంజరిగా సమర్పించుకొంటున్నాను. విశ్వశ్రేయస్సును ప్రసాదించుమని స్వామివారిని వేడుకొంటున్నాను

ప్రైధరాబాదు

జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

10.5.2004

ప్రధాన సంపాదకుడు,

కవితయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు,
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం..

ద్రోణపర్వ కథాసారం

భీముడు రణరంగంలో కూలి అంపశయ్యమీద ఉండటం విని ధృతరాష్ట్రుడు మిక్కిలి శోకించి కొరవులకు విజయం కలుగుతుందనే ఆశతో తరువాతి యుద్ధవార్తలను తెలిసికొని రమ్యని సంజయుడిని యుద్ధభూమికి పంపాడు. ఆ తరువాత ఒకనాటి అర్ధరాత్రి సమయంలో సంజయుడు యుద్ధభూమినుండి తిరిగివచ్చి ద్రోణుడి మరణవార్తను తెలిపాడు. పిడుగువంటి ఆ వార్తను విని ధృతరాష్ట్రుడు దిగ్వాంతి చెంది, మూర్ఖపోయి, తేరుకొని పరిపరి విధాల ద్రోణుడి గుణగణాలు స్వర్పిస్తూ దుఃఖించాడు. కొరవులకు ఇక విజయం కలగటం కష్టమని భావించి నిట్టూర్చాడు. తరువాతి కథను వినిపించుమని కోరగా సంజయుడు ద్రోణవధ కథను వివరించి చెప్పాడు.

భీముడు కూలిన తరువాత కొరవసైన్యం గోపాలుడు లేని గోగణంవలె వెలవెలపోయింది. దుర్యాధనాదులకు, కొరవసైనికులకు కర్ణుడు జ్ఞాపకం వచ్చాడు. భీముడు పడిపోయేంతవరకు రణరంగంలోకి అడుగుపెట్టనని ప్రతిజ్ఞచేసిన కర్ణుడు దుర్యాధనుడి ఆహ్వానంమీద రథమేక్కి యుద్ధం చేయానికి సిద్ధమయ్యాడు. అంపశయ్యసై శయనించి ఉన్న భీముడివద్దకు వెళ్లి ఆతడి అభినందనలు పొందాడు. సర్వసైన్యాధ్యక్షుడవు కమ్మని దుర్యాధనుడు కోరగా కర్ణుడు ధనురాచార్యుడైన ద్రోణుడిని అభిషిక్తుడిని చేయుమని సలహా ఇచ్చాడు. సుయోధనుడు సేనాపతుల నందరిని వెంటబెట్టుకొని ద్రోణాచార్యుడి వద్దకు వెళ్లి, అతడిని అర్పించి, అతడి అంగీకారంపాంది సర్వసైన్యాధ్యక్షుడిగా అభిషేకించాడు. ద్రోణుడు ఉప్పాంగిపోయి దుర్యాధనుడిని ఒక వరం కోరుకొమ్మన్నాడు. అతడు కర్ణుడు దుశ్శాసనాదులతో ఆలోచించి ‘ధర్మరాజును పట్టి ఇమ్మని కోరాడు. అందుకు ఆచార్యుడు ఆశ్చర్యపోయి ‘ధర్మరాజును సంహరించుమనకుండా ప్రాణాలతో పట్టితెమ్మని ఎందుకు అడుగుతున్నావు? అర్ధరాజ్యమీయాలని అనుకొంటున్నావా?’ అని ప్రశ్నించాడు. దుర్యాధను డందుకు ఇట్లా బదులిచ్చాడు. ‘ధర్మరాజును సంహరిస్తే అర్జునుడు కోపించి కొరవులనందరినీ యుద్ధరంగానికి బలిచేస్తాడు. ఒకవేళ మనం పాండవులను సంహరించినా కృష్ణుడు చక్రంతో కొరవసేనను మట్టిపెట్టి రాజ్యాన్ని కుంతైకైనా ఇస్తాడు. కాబట్టి ధర్మరాజును ప్రాణాలతో పట్టితెస్తే ఆతడితో తిరిగి జూదమాడి ఆతడి నందులో బిడించి అలవోకగా దీర్ఘకాలం అడవులకు పంపి, రాజ్యాన్ని సుఖంగా ఏలుకొనవచ్చునని నా అభిప్రాయం.’ ఆ మాటలు విని దుర్యాధనుడి కుటిల చింతనకు మనసులో రోసి తన వరాన్ని నిపుణంగా తప్పించుకొనగలిగేటట్లు ప్రతిజ్ఞచేశాడు. ‘అర్జునుడు సమీపంలో లేకుండా ఉంటే, ధర్మరాజు రణరంగంనుండి పారిపోకుండా ఉంటే, ఆతడిని పట్టి ఇస్తాను’ అని పలికి దుర్యాధనుడిని తృప్తిపరిచాడు. ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞను రారాజు సైనికులందరికి చాటించాడు. దానిని గూఢచారులవలన ధర్మరాజు విని అర్జునుడిని పిలిచి ద్రోణ శపథాన్ని గురించి చెప్పాడు. తానున్న చోటును ఎప్పుడూ వదలకుండా పాదివికొని యుద్ధం సాగించుమని కోరాడు. ‘అగ్రజ! నేను ప్రాణాలతో ఉండగా నిన్న పట్టుకొనటానికి ఆ ద్రోణుడికి కాదు కదా! ఆ స్థామువుకైనా సాధ్యం కాదు. నీకు భయ మొందుకు?’ అని అర్జునుడు ధర్మరాజుకు దైర్యం చెప్పాడు. ఆనాడు పాండవులు క్రోంచవ్యాహం పన్ని సైన్యాలను నడిపారు. సేనాముఖంలో అర్జునుడు గాండీవాన్ని ధరించి నిలిచాడు. కొరవులు శకటవ్యాహాన్ని పన్నారు.

ద్రోణుడి మొదటినాటి యుద్ధం:

ద్రోణుడు పాండవసైన్యంమీద దివ్యాప్తాలతో విరుచుకొని పడ్డాడు. నరుడు గురుడిమీద దివ్యాప్తాలతో తలపడ్డాడు. పోరు మహాఫోరంగా మొదలైంది, సంకుల సమరంగా సాగింది. భీమసేనుడూ, శల్యుడూ గదాద్వంద్యయుద్ధం భీకరంగా చేశారు. పాండవ సేనాపతులు తమతమ పరాక్రమాలను ప్రచండంగా ప్రదర్శించారు. ద్రోణుడు మండిపడ్డాడు. భీమ సాత్యకి పాంచాలాదులచేత

పరిరక్షితుడైన ధర్మరాజుమీద దారుణంగా దాడి మొదలుపెట్టాడు. పాండవ సేనానులు పెక్కురు ధర్మరాజును రక్షించుకొంటూ ఆచార్యుడిమీద యుద్ధం సాగించారు. ద్రోణుడు కార్ణిచ్ఛలె వ్యాపించి వీరులనందరినీ కలతపెట్టి ధర్మరాజును సమీపించి సంకులసమరం చేశాడు. ‘ధర్మరాజు పట్టపడ్డాడు’ అని సైనికులందరూ తెకలు వేశారు. కర్ణుడితో పోరు ఫోరంగా చేస్తున్న అర్థనుడు మెరుపువలె ద్రోణాచార్యుడికి అడ్డుపడ్డాడు. క్షీరసముద్రాన్ని మందరపర్వతం కలచివేసినట్లుగా కౌరవసైన్యాన్ని అర్థనుడు సంకోభపరిచాడు. కురువీరులందరూ ఆచార్యుడికి అండగా నిలిచి పోరాడినా గాంఢీవి పరాక్రమానికి ఎదురునిలిచి నెగ్గలేకపోయారు. ఈ విధంగా ద్రోణుడి మొదటినాటి యుద్ధం ముగిసింది.

ద్రోణుడి రెండవనాటి యుద్ధం:

రెండవనాడు ద్రోణాచార్యుడు గరుడపూర్వహోన్ని పన్నాడు. పాండవులు మండలార్థ వ్యాహోన్ని మోహరించారు. కౌరవపక్షాన నుశర్య నాయకత్వంలో సంశ్ఠకులు పదివేలమంది రథికులు ఒక్కటిగా కూడి అర్థనుడిపై వగసాధించటానికి దుర్యోధనుడి అనుమతిని కోరారు. అత డంగీకరించాడు. అర్థనుడిని ధర్మరాజుకు దూరంగా పంపటానికి సంశ్ఠకులు తోడ్పడ్డారు. దక్షిణదిశగా దూరంగా మోహరించిన సంశ్ఠకులు అర్థనుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించారు. పార్థుడికి గడ్డప్రశ్న ఏర్పడింది. అటు యుద్ధాహ్వేనాన్ని కాదనటానికి వీలులేదు. ఇటు అన్న ధర్మరాజు రక్షణు వదలటానికి వీలులేదు. ఏరుడైన అర్థనుడు పాంచాలవరుడైన సత్యజిత్తు రక్షణలో ధర్మరాజును ఉంచి తాను సంశ్ఠకులపై యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. సంశ్ఠకులందరూ కలిసి అర్థనుడిమీద ఒక్కమృడి దాడిచేసి దొమ్మియుద్ధం సాగించారు. బాణాలతో అర్థనుడిని కప్పివేశారు. సారథి అయిన కృష్ణుడికే అర్థనుడు కనబడటం కష్టమయింది. ఘల్పునుడు అనిలాప్రాన్ని ప్రయోగించి క్రమించు బాణమేఘాలను వమ్ముచేశాడు. సంశ్ఠకులను చీకాకుపరిచాడు.

అర్థనుడు సంశ్ఠకులవైపు పోగానే ద్రోణాచార్యుడు ధర్మరాజువైపు దాడి సాగించాడు. అపారబలాధ్యుడు సత్యజిత్తు ధర్మరాజుకు రక్షగా నిలిచి విజ్ఞంభించాడు. కానీ, శప్త కళాచార్యుడైన ద్రోణుడు అతడి విల్లును విరిచాడు. అతడు విల్లందినప్పుడెల్లా దానిని తునకలు చేశాడు. చివరకు అర్థచంద్రాకార బాణంతో అతడి తల తెగగొట్టాడు. సత్యజిత్తు చనిపోగానే ధర్మరాజు ద్రోణుడి పరాక్రమానికి భయపడి రణరంగంనుండి రథం మీద తొలగిపోసాగాడు. అంతలో మత్స్యరాజు తమ్ముడు సూర్యదత్తుడు ద్రోణుడి నెదుర్కొన్నాడు. అతడికి చేది మగధ కేకయరాజులైన్యాలు అండగా నిలిచాయి. ద్రోణుడు సూర్యదత్తుడిని చంపి, ధర్మరాజును పట్టుకొనటానికి అతడిని తరుముకొని పోజొచ్చాడు. అప్పుడు ధర్మరాజుకు అండగా యుద్ధమన్యుడు, ఉత్తమోజుడు, వసుదానుడు, శిఖండి, సాత్యకి, ధృష్టద్యుమ్యుడు, చేకితానుడు క్రమ్ముకొని ద్రోణుడిని ఎదిరించారు. సుధిగాలికి కూలిన చెట్లవలె పాండవసైన్యాలు పడిపోయాయి. ధర్మజాడు భయపడి యుద్ధభూమినుండి తొలగిపోయాడు. మిగిలిన రాజులు భీముడి అండజేరి పోరు సాగించారు.

దుర్యోధనుడు గజసైన్యాన్ని భీముడిమీదకు పురికొల్పాడు. భగదత్తుడు ఇంద్రగజంవంటి సుప్రతీకాన్ని భీముడిపైకి ఉరికించాడు. భీముడు ఏనుగులను మట్టుపెట్టాడు. భగదత్తుడి గజం పాండవసైన్యాన్ని కలచివేసింది. అర్థనుడు భగదత్తుడిపైకి రథాన్ని మళ్ళీంచాడు. అర్థనుడి విజ్ఞంభంయాచి భగదత్తుడు తన అంకుళాన్ని అభిమంత్రించి అతడి మీద ప్రయోగించాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్థనుడికి అడ్డంగా తన దేహాన్ని నిలిపి, తన హృదయం మీద ఆ అంకుళాన్ని ధరించాడు. అందుకు అర్థనుడు శ్రీకృష్ణ! నీవు సారథ్యం చేయాలిగాని, ఈ విధంగా యుద్ధంలో పాలు పంచుకోవచ్చునా! ఇది నన్ను చులకన చేయటమే కదా అని మనస్సు నొచ్చుకొంటే-శ్రీకృష్ణుడు ఆ అంకుశ వృత్తాంతం అంతా చెప్పి, ఫోరమైన ఆ వైష్ణవాప్రాన్ని తాను తప్ప ఇతరులు సహించలేరని తెలియచేసి, సవ్యసాచిని సమాధానపరిచాడు. ఫోరయుద్ధం చేసి సుప్రతీకాన్ని, భగదత్తుడిని అర్థనుడు నేలకొరిగించాడు. అర్థనుడిని కర్ణుడు థీ కొన్నాడు. మహాప్రాతిష్ఠాతో మారణయుద్ధం చేశాడు. సూర్యాస్తమయం అయింది. యుద్ధం చాలించారు.

అనాడు కూడా ధర్మరాజును పట్టి ఇవ్వనందుకు దుర్యోధనుడు ద్రోణుడిని నిందించాడు. అందు కాతడు కటకటపడి ‘నరుడి పరాక్రమం, నారాయణుడి మహాత్ముగా తెలిసికూడా ఇట్లా మాట్లాడటం న్యాయమా! ధర్మరాజుమీద చేయి పడకుండా పాండవ వీరులు వరుసగా ఎట్లా కాపాడుకొంటున్నారో గమనించావు కదా! రేపు అర్థనుడిని దూరంగా పంపివేయాలి. ధర్మరాజును పట్టాలి’ అంటూ వ్యాహోన్ని పన్నాడు.

ద్రోణుడి మూడవనాటి యుద్ధం:

మరునాడు ద్రోణుడు పద్మవ్యాహాన్ని పన్నాడు. సంశ్ఠుకులు అర్జునుడిని ఆహావానికి ఆహ్వానించి దూరప్రాంతానికి తీసికొని వెళ్లారు. వ్యాహం వలయాకారంగా ఉండటంచేత దుర్భేష్యద్యమైన చక్రవ్యాహం ఏర్పడింది. పాండవులలో పద్మవ్యాహాన్ని భేదించి విజయాన్ని సాధించే నేర్పు అర్జునుడికి, శ్రీకృష్ణుడికి ఉన్నది. అభిమన్యుడికి పద్మవ్యాహాన్ని భేదించి లోనికి ప్రవేశించటం తెలుసు గాని విజయవంతంగా తిరిగిరావటం తెలియదు. ద్రోణుడు పాండవసైన్యాన్ని బాణాలతో బాధించాడు. వ్యాహంలో ప్రవేశించటం పాండవవీరులకు శక్యం కాలేదు. అస్సుడు ధర్మరాజు భీమాదులను వెంటబెట్టుకొని అభిమన్యుడి వద్దకు వెళ్లి పద్మవ్యాహాన్ని భేదించి పాండవుల గౌరవాన్యానిలుపుమనీ, పాఢగోవిందుల ప్రశంసలు పొందుమనీ కోరాడు. అభిమన్యుడివెంట భీమాదులందరూ వ్యాహంలో ప్రవేశించి దానిని ధ్వంసం చేయగలరని ధైర్యం చెప్పాడు. అభిమన్యుడు తనకు దొరికిన అవకాశానికి ఆనందావేశాలతో ఊగిపోయాడు. భీముడిముందు ఈ విధంగా శపథం చేశాడు.

‘ధర్మరాజు నన్ను అభిమానించిన ఈ ప్రయత్నాన్ని నిష్పలంచేయకుండా ద్రోణుడు మెచ్చేటట్లు నేను మొగ్గరంలో ప్రవేశించి సైన్యాలను కలతపెట్టుతాను. సుభద్రార్జునులు తమ కొడుకు ప్రదర్శించే పరాక్రమాన్ని చూచి మురిసిపోయేటట్లు చేస్తాను. ‘చూడండి! ఒక చిన్నవాడు పెద్ద సైన్యసమాహాలను గోపకుడు ఆవులమందను తోలినట్లుగా అదుపుచేస్తున్నా’ డని ప్రజలందరూ ప్రశింసించగా విని మామ (శ్రీకృష్ణుడు) సంతోషంతో పొంగియేటట్లు, తండ్రి (అర్జునుడు) ఆనందించేటట్లు, శత్రువైన దుర్యోధనుడికి పోరు భారమయ్యేటట్లు యుద్ధం చేస్తాను’ - అని వీరప్రతిజ్ఞ చేశాడు. ధర్మరాజు డతడిని అనుమతించి ఆశీర్వదించాడు. అభిమన్యుడు సమరోత్సాహంతో రథాన్ని ద్రోణ సైన్యం మీదికి నడిపించాడు.

మెరుపు మెరిసినట్లు ఆచార్యుడిమీద బాణాలను కురిపించి ఆయనను దాటి అభిమన్యుడు పద్మవ్యాహంలోకి ప్రవేశించాడు. అడవిని కాల్పే కార్పిచ్చువలె, ప్రశయకాలంలో సంహారక్రియకు పూనుకొన్న రుద్రుడివలె పద్మవ్యాహంలోని వీరవరులనందరినీ కలవరపెట్టటం మొదలుపెట్టాడు. ఎదురుపడ్డ కురువీరులనందరినీ బాణాలతో బాధించాడు. అందులో వరుసగా సుయోధనుడు, కృపాచార్యుడు, అశ్వత్థామ, కృతవర్ష, కర్ణుడు మొదలైనవారందరూ ఉన్నారు. విలువిద్యలో వివ్యచ్ఛుడిని మించిన అభిమన్యుడిని ఆపటం అసాధ్యమని ఆచార్యుడు భావించాడు. అభిమన్యుడి అప్పావ్యాహాక్రమాన్ని కృపాచార్యుడి ఎదుట పాగిదాడు. దుర్యోధనుడు దానికి కటకటపడి కవ్యడి కొడుకును దొమ్మగా దాడిచేసి చంపాలని పన్నాగం పన్ని, కర్ణాదివీరులను ప్రోత్సహించి ఒక్కమ్ముడి క్రముకొనబోయాడు. అంతలో దుశ్శాసనుడు అభిమానంతో పార్శ్వాని కొడుకును ద్వంద్వయుద్ధంలో చంపుతానని తలపడ్డాడు. ఇద్దరూ బలంగా ఎదుర్కొన్నారు. ధర్మరాజులను ఆనాడు కురుసభలో అవమానించి పలికిన మాటలను స్వరించి, దుశ్శాసనుడిని మూర్ఖపోయేటట్లు బాణంతో కొట్టాడు అభిమన్యుడు. సారథి దుశ్శాసనుడి రథాన్ని ఆవలికి తోలుకొనిపోయాడు. అభిమన్యుడు కొరవి త్రిప్పిన విధంగా మొగ్గరంలో యథేచ్చగా తిరుగ నారంభించాడు. మేటి వీరులనందరిని వాడి బాణాలతో నొప్పించాడు. పేరుపేరునా పిలుస్తూ వారిని అధిక్షేపించాడు. కాని, ఎవ్వరూ అతడిని ఎదిరించలేకపోయారు. ఎదురుతేని వీరుడివలె, ఆర్పశేషిని కార్పిచ్చువలె, మీదపడిన మహా ప్రశయంవలె అభిమన్యుడు అరిభయంకరంగా యుద్ధం సాగించాడు.

పద్మవ్యాహం భేదించిన అభిమన్యుడివెంట భీమాదులు మోహరంలో ప్రవేశించి సైన్యాన్ని నురుమాటటం మొదలుపెట్టారు. వారికి సైంధవ డడ్పం పడ్డాడు. పాండవులను (అర్జునుడిని తప్ప) ఒక రోజు నిలువరించగలిగే శక్తిని శివుడివలన వరంగా పాంది ఉన్నాడు సైంధవుడు. ఆనాడే ఆ ఒక ఒకరోజు అయింది. పాండవు లెంత భయంకరంగా పోరాడినా సైంధవుడిని దాటి ఒక అడుగు ముందుకు వేయలేకపోయారు. అభిమన్యుడు వెనుకాడకుండా ముందుకు చొచ్చుకొనిపోయేకొద్దీ పాండవసహాయం అందకపోవటంతో ఒంటరివాడయ్యాడు. అయినా అభిమన్యుడు అగ్నిపిడుగు. వృష్ణసేనుడిని మూర్ఖపోగొట్టాడు; దుర్యోధనుడి కొడుకైన లక్ష్మణుడిని ద్వంద్వయుద్ధంలో ఓడించి చంపాడు. మధ్యవ్యాహారాండ తేజంతో వెలుగొందే అభిమన్యుడిని అర్జునతుల్యాడిగా ఆచార్యుడు ఆశ్చర్యంతో ప్రశంసించాడు.

అభిమన్యుడిని చంపే ఉపాయం అడిగాడు సుయోధనుడు. ‘అతడి చేతిలో విల్లమ్ములుండగా జయించటం కష్టమని ద్రోణాచార్యుడు పేర్కొన్నాడు. ‘కవచధారణ’ మనే విద్య - నేను అర్ఘునుడికి చెప్పిందే - అభిమన్యుడు నేర్చుకొన్నాడు. ఆ విద్య నేర్చినవాడిని ఓడించటం కష్టం. అయినా మోసంతో అల్లెత్తాడును తెంచి, విల్లును విరుగ్కొట్టి, గుర్రాలను కూలగొట్టి, సారథిని చంపి, ఒక్కసారిగా ఇతడిని క్రమ్యకొని చంపితే చంపవచ్చునుగాని లేకపోతే ఇతడివైపు దేవతలకు కూడా తేరిపార చూడటం సాధ్యం కాదని ఉపాయాన్ని అందించాడు. దాని ఆచరణకు కర్మాదులు పూనుకొన్నారు. భయపడినవాడివలె కర్మాదు అభిమన్యుడి వెనుకుపోయి, అతడి విల్లు త్రుంచాడు. వెంటనే ద్రోణుడు గుర్రాలను కూల్చాడు. కృపాచార్యుడు సారథిని చంపాడు. శకుని, కృతవర్షు, బాహ్యకుడు, అశ్వత్థామ మొదలుగా అనేకులు ఒక్కసారి అతడిమీద అప్రతిప్రాప్తమను కుండపోతగా కురిపించారు.

అభిమన్యుడు కష్టీ డాలూ తీసికొని గగనానికి ఎగసి, మండలాకారంగా తిరుగుతూ వీరులనందరినీ ఒంటిగా ఎదుర్కొన్నాడు. అతడి కత్తిని ద్రోణుడు, డాలును కర్మాదు ముక్కలు చేశారు. అభిమన్యుడు రథచక్రాన్ని తీసికొని భూమిపై నిలిచి మండలాకారంగా తిరుగుతున్న మహాజ్యులవలె విజ్యంభించాడు. అతడి శరీరం రక్తప్లావితమైంది. కానీ, పొరుషంతో ఎప్రగా జేపురించి శత్రువులకు భయంకరంగా ఉన్నది. అతడి యుద్ధక్రిడను దేవతలు మెచ్చుకొన్నారు. కౌరవపీరులందరు కలిసి అభిమన్యుడి చక్రాన్ని తునియలు చేశారు. అతడు గదను తీసికొని అశ్వత్థామపై దాడిచేశాడు. అశ్వత్థామ భయపడి రథం దిగి పరుగుతీశాడు. ఏడు వందలమంది రథికులను గదతో చావమోదాడు. దుశ్శాసనుడి కొడుకును యమలోకానికి పంపించాడు. ఇట్లు మదించిన ఏనుగు సరోవరంలో దిగి పద్మాలను చిందరవందర చేసినట్లు పద్మపూర్వహ రక్తకులైన మహావీరుల నందరినీ మహాసంక్షోభంలో ముంచాడు. అభిమన్యుడి చేత అవమానించబడినవారంతా అన్యాయంగా అతడిని చంపటానికి ఏకమయ్యారు. లోతైన సీటిలో దిగిన గజాన్ని బోయలు దయమాలి కొట్టి చంపినట్లు వీరులందరూ అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టి ఆయుధాలతో కొట్టి చంపారు. అపరాధిపై అస్త్రమించిన సూర్యబింబంవలె, అడవినంతా కాల్పి చల్లారిన కార్పిచ్చువలె, అలలు ఎండబారిన మహాసముద్రంవలె, నేలమీద పడిన చంద్రబింబంవలె - అరివీర భయంకరంగా యుద్ధం చేసిన అభిమన్యుడు నేలకొరిగాడు. రక్తసిక్తమైన ఆ నేలమీద పడి ఉన్న అభిమన్యుడు యోగనిద్రలో ఉన్న విష్ణువువలె వెలుగొందాడు. “ఎక్కుండ్రు గూడి ఇమ్ముయి నొక్కనీ జంపుట అధర్మ మహా!” - అని దిక్కులు పెక్కటిల్లేటట్లు భూత సమూహాలు కేకలు వేశాయి.

అభిమన్యుడి మరణానికి శోకించని మానిసి లేదు. అతడి పరాక్రమాన్ని కీర్తించని వీరుడు లేదు. ధర్మరాజు శోకం కట్టలు తెగిపోయింది. వ్యాపకునీంద్రుడు వచ్చి అతడిని ఊరపించాడు. శోకోపమనంకొరకు సువర్ణపై చరిత్రాన్ని చెప్పాడు. పోదశ మహారాజుల చరిత్రలు వినిపించాడు. వారందరూ కాలంతీరిపోయారు కాబట్టి స్థిరంకాని శరీరం కొరకు వివేకవంతులు విపాదం పొందకూడదని బోధించాడు.

సాయంకాలానికట్ల సంశ్ఠకులను సంహరించి సవ్యసాచి శిఖిరానికి తిరిగివస్తూ అపశకునాలను గమనించి ఏదో కీడు జరిగి ఉంటుందని అనుమానించాడు. స్కూంధావారానికి చేరాడు. దీనవదనాలతో ఉన్న తనవారిని చూచాడు. వారిలో అభిమన్యుడు కానరాలేదు. ‘ద్రోణుడు పన్నిన పద్మపూర్వహాన్ని భేదించటానికి ధర్మరాజు అభిమన్యుడిని పంపలేదు కదా! వాడికి చేదించటం వచ్చుకాని, వీరులు చుట్టుముట్టినప్పుడు విడిపంచుకొనటం తెలియదు. మీ ఉపాయం మాసిపోను! నా కొడుకును రణభూమికి అర్పించలేదు కదా! చెప్పండి. వాడు లేకుండా నే నెట్లా బ్రతికేది?’ అని ఆవేదనపడుతూ, నిజం తెలిసికొని,

‘హో! యను, ధర్మరాజతనయా! యను, నన్నెడబాయ నీకుఁ జ

నేను? యను, తల్లి నేపుజనునే! యనుఁ, గృష్మాడు మీదె వచ్చే రా

వే! యను, నొంటి వోక తగవే! యను, నేగతుఁ బోపువాడ నే

నో యభిమన్యుడా! యనుఁ బ్రియోక్కుల నుత్తరఁ జేర్పవే! యనున్.

ఇట్లు అనేక విధాల ప్రియపుత్రుడి కొరకు విలపించి విలపించి అర్ఘునుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లు అన్నాడు - ‘భీముడు దగ్గర లేడా? బాలుడిని ఒంటరిగా పంపారా? ద్రుపదుడు, సాత్యకి, విరటుడు - పీరంతా ఎక్కుడికి పోయారు? ఇందరు ఉండగా అభిమన్యుడు

చనిపోవటానికి కారణం ఏమిటి? చనిపోయాడు సరే, యుద్ధంలో వెనుకాడకుండా విత్రమాన్ని ప్రకటించి పేరు పొందాడా? పలువురు తనను చుట్టుముట్టి అష్టశస్త్రాలతో బాధిస్తున్నప్పుడు తోడుపడేవార్వ్యరూలేక నాన్నా! నాన్నా! అని ఎన్నిసౌర్య సన్మిపిలిచి ఉంటాడో? తప్పు, తప్పు నేను పొరపాటన్నాను. గోవిందుడి మేనల్లుడు యుద్ధంలో ఓడడతాడా? మిన్ను మీదపడ్డా బాహోగర్వాన్ని వదలుతాడా? అని పలురకాల ప్రత్యు పరంపరలు కురిపించాడు పార్చుడు. ధర్మజుడు జరిగినదంతా వివరంగా చెప్పాడు. అభిమన్యుడికి భీమాదుల సహాయం అందకపోవటానికి సైంధవపుడుడగించటమే కారణమని స్పష్టం చేశాడు. అర్బునుడు సైంధవకృత్యానికి మండివడి అతడిని చంపుతానని భయంకర శపథం చేశాడు.

‘అనిమిషదైత్య కింపురుషు లాదిగ నెవ్వురు వచ్చి కాచినం
దునుముదు నెల్లి సైంధవనిఁ దోయజమిత్రుఁడు గ్రుంకకుండ ము
న్న నరవరేణ్య! యిత్తెఱుగు నా కొనరింపుగ రాకయున్న నే
ననలము సొచ్చువాడ స్వపులందఱుఁ జూడగ గాండివంబుతోనే’.

శపథంతో పాటు అర్బునుడు గాండివజ్యారావాన్ని ప్రోగించాడు. పద్మాభుదు పొంచజన్యాన్ని పూరించాడు.

అర్బునుడి ప్రతిజ్ఞ కౌరవ స్వంధావారంలో ప్రకంపనలు కలిగించింది. సైంధవుడు ప్రాణబయంతో గజగజలాడిపోయి పొరిపోవప్రయత్నించాడు. ద్రోణాదులది క్షత్రియధర్యం కాదని, తమ రక్షణలో తనకెట్టి కీడు రాసీయమని మాట ఇచ్చి మోహరంలో నడుమ భద్రంగా రక్షించటానికి నిశ్చయించారు.

అర్బునుడు తన ప్రతిజ్ఞ ఏ విధంగానైనా సఫలమయ్యటట్లు పరమిమ్ముని శ్రీకృష్ణుడిని ప్రార్థించాడు. నరనాయణు లిద్దరూ క్రోధపూరిత హృదయాలతో బుసలుకోట్టేపాములవలె కనుపించారు. వారి రూపాలు చూచి దేవతలు భయపడ్డారు. ప్రకృతి సంక్షేపించింది. కౌరవస్వంధావారంలో అనేక దుర్మిణ్ణాలు కలిగాయి.

అనాటికి ఒకరోజు ముందే శిఖిరానికి సుభద్ర, పాంచాలి, ఉత్తర వచ్చి ఉన్న సంగతి తెలిసి అర్బునుడు శ్రీకృష్ణుడిని వారి నోదార్పటానికి పంపాడు. శ్రీకృష్ణుడు వారివద్దకు పోయి పుత్రుకౌతుర అయిన సుభద్రను ఎంతో ప్రయత్నించీద ఓదార్పాడు. మిగిలినవారిని తగిన మాటలతో శాంతింపజేశాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్బునుడిని వెంట తీసికొని వెళ్ళాడు. తన మందిరంలో శ్రీకృష్ణుడు కాట్టు కడిగికొని, ఆచమనంచేసి, ఒకదర్శకయ్య నలంకరించి అక్షతగంధపుష్పాలతో పూజించి ఆయుధాల నక్కడ చుట్టూ ఉంచి అర్బునుడిని అక్కడ ఉండుమని చెప్పాడు. నిత్యం రాత్రివేళ చేసే దేవపూజ ఇంతకుముందు చేయలేదని అతడికి జ్ఞాపకం చేశాడు. అర్బునుడు పాదప్రక్కాళనం చేసికొని శుచి అయి, నిత్యమూ చేసే శివపూజను పోడుపోవచార సమన్వితంగా శ్రీకృష్ణుడికి అర్పించాడు. జనార్థనుడు సంతోషించి అర్బునుడిని అక్కడే ఉండుమని నియోగించి, తగిన రక్షణను అతడికి కల్పించాడు. అర్బునుడికి శుభం కోరుతూ ఉంటానని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పి తన శయ్యపై పరుండి చాలసేపు దీర్ఘయోచనలో మునిగిపోయాడు. తెల్లవారితే నరనాయణు లేవిధంగా సైంధవవధను నిర్వహిస్తారో, ఎటువంటి కీడు కలుగుతుందో! అని కలవరపడుతూ ఉభయస్వంధావారాలలో అందరూ తమ పూర్వపుణ్యపలాలన్నీ సైంధవవధకు అర్బునునికి తోడ్పడాలని గట్టిగా అంటూ, శుభాన్నిచేకూర్చే పవిత్రగ్రంథాలను పరిస్తూ కంటించి కునుకు లేకుండా తెల్లవార్చారు.

శ్రీకృష్ణుడు దారుకుడితో అర్బునుడి ప్రతిజ్ఞ విషయం చెప్పి అంతటి అసాధ్యమైన ప్రతిజ్ఞను తీసికొన్న అర్బునుడిని తానెట్లాగైనా కృతార్థుడిని చేస్తానని చెప్పాడు. తనలో సగభాగం అర్బునుడనీ, అతడు బ్రతికితేనే తాను బ్రతుకుతానని తెలిపి సూర్యాప్తమయంలోగా సైంధవవధ జరిపించి పాండవకీర్తిని నిలుపుతానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. మరునాడు రథాన్ని సర్వసమ్మాపం చేసి ఉంచుమనీ, తన పాంచజన్యనాదం సంకేతంగా విని అ రథాన్ని రణస్థలికి తీసికొని రమ్ముని శ్రీకృష్ణుడు దారుకుడితో చెప్పాడు. సకల భూతాలు తన శక్తిసామర్థ్యాలను, పాండవులపట్ల తనకున్నప్రేమనుతెలుసుకొనే విధంగా రేపు యుద్ధరంగంలో తానే రౌద్రరసాకారంతో విజ్యించి, సైంధవపుణ్ణి సూర్యాప్తమయంలోగా సంహరిస్తాననాడు. అందుకు దారుకుడు మిారు ఆ విధంగా చేయవలసిన అవసరం ఉండదని, మిారు సారథ్యం వహిస్తా శుభాన్నికూర్చే స్థితిని కలిగిస్తుంటే అర్బునుడు అడ్డుకోలేని వీరుడు ఆ వైపు ఎవడున్నాడు అని సవినయంగా, చాకచక్యంగా మాటలాడి శ్రీకృష్ణుని ఆవేశాన్ని తొందరపాటును తగ్గించాడు. మిా ఆజ్ఞను పాటిస్తానని వెళ్ళాడు.

అర్బునుడు శ్రీకృష్ణుడు అమర్చిన దర్శకయ్యమీద పరున్నాడు. ప్రతిజ్ఞానిర్వహణాన్ని గురించి ఆలోచిస్తూ శోకనిద్రా పరవశుడయ్యాడు. కలలో శ్రీకృష్ణుడతని నమీపానికి వచ్చాడు. అతడు శయ్యనుండి లేచి కృష్ణుడికి నమస్కరించి తన శయ్యమీద

కూర్చుండబెట్టాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి శోకభావాన్ని తోలగించి ఉత్సాహాన్ని పెంచాడు. నరుడి శుభాన్ని కోరి అతడిని తూర్పుదిక్కు మొగమై కూర్చొనుమన్నాడు. పరమేశ్వరు డిచ్చిన పాపపతాప్రాన్ని సమంత్రకంగా ఆరాధించి పరమశివుడిని ధ్యానించుకొమ్మని నిర్దేశించాడు. అతడట్లాగే చేశాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి చేతిని పట్టుకొని గగనపథంలోకి తీసికొనిపోయాడు. అనేక లోకాల ఆవల ఉన్నకైలాసాన్ని చేరారు. అందులో పరమేశ్వరుడిని దర్శించి ప్రార్థించాడు. అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడిని పూజించిన పూజాద్వాయలు ఇవుడి శరీరంమీద చూచి శివకేశవాచేద భక్తి పారవాయాన్ని పొందాడు. పాపపతాప్రాప్తమంత సిద్ధిని ప్రసాదించవేడుమని అర్జునుడిని శ్రీకృష్ణుడు ప్రోత్సహించాడు. పార్చుడు పరమేశ్వరుడిని ప్రార్థించగా ఆ మహాదేవుడనుగ్రహించాడు. శివభటులు ఆతడిని ఒక దివ్యసంస్కరమైన వద్దకు చేర్చారు. అందులోనుండి రెండు విషపర్చ జిహ్వలజ్ఞలలు రెండు వెలువడ్డాయి. అర్జునుడు శుచి అయి ఆ మహాసర్వాలకు నమస్కరించి, శతరుద్దియాన్ని మనసులో జపిస్తూ ఇవుడిని ధ్యానించాడు. ఆ సర్వాలు రెండూ క్రమంగా విల్లుగా, బాణాలుగా మారాయి. ఇవుడి పార్చుంనుండి ఒక మహాతేజస్యి అయిన బాలుడు వెలువడి వచ్చి ఆ బాణప్రయోగవిధానాన్ని ప్రదర్శించి చూపించాడు. దానిని గ్రహించిన అర్జునుడికి మంత్రస్వరూపాన్ని అనుగ్రహించాడు. ఇక పాపపతాప్రానికి తిరుగులేదని మహాదేవుడు ప్రకటించాడు. ఇక తన ప్రతిజ్ఞానిర్వహణకు తిరుగులేదని అర్జునుడు సంతోషించాడు. నరనాయణు లిద్దరూ ఇవుడికి నమస్కరించి తిరిగి వచ్చారు. తెల్లవారింది. అర్జునుడు ధర్మరాజువద్దకేగి రాత్రి జరిగిన స్వప్నవృత్తాన్ని తెలిసాడు. పాండవులందరూ శ్రీకృష్ణుడిని పరమాత్మగా భావించి ప్రస్తుతించారు. గోవిందుడు వారికి విజయం తథ్యమని అభయం అందించాడు.

ద్రోణుడి నాల్గవనాటి యుద్ధం:

ధర్మరాజ రక్షణకు సాత్యకిని నియోగించి సైంధవపథకు విజయుడు విజ్ఞంభించాడు. ద్రోణుడు శకటఫ్యాహాన్ని పన్నాడు. దానికి పడుమటిభాగంలో గర్జఫ్యాహంగా పద్మఫ్యాహం పన్నాడు. దాని మధ్యభాగం మొదలుకొని సేనాముఖం వరకు సూచీ ఫ్యాహాన్ని అమర్చాడు. సూచీఫ్యాహంలోని కేంద్రస్థానంలో సైంధవుడిని నిలిపాడు. ద్రోణుడు సూచీఫ్యాహం పన్నాడు. అర్జునుడు మొట్టమొదట ద్రోణుడికి నమస్కరించి ఆశీస్సులను కోరాడు. ఆచార్యుడు నవ్యి ‘నన్ను గెలవకుండా సైంధవుడి దరికి ఎట్లా చేరగలవు?’ అని చిరునవ్య నవ్వాడు. దానిని అనుమతిగా గ్రహించి విజయుడు యుద్ధాన్ని ఆరంభించి ఆచార్యుడిని అతిక్రమించి మొగ్గరంలో ప్రవేశించాడు. కర్కశంగా యుద్ధం చేస్తూ ప్రతియుధాదులను, విందానువిందులనూ పోరులో చంపాడు. ద్రోణుడు అర్జునుడి పట్ల పక్షపాతాన్ని చూపుతున్నాడని దుర్యోధనుడు ఆచార్యుడిని నిందించాడు. ఆచార్యుడు ఆ మాటలకు వెగటు ప్రకటించాడు. అర్జునుడి వెంట తానూ వస్తే సేనాముఖం వికలమై పాండవులను నిగ్రహించటం, సైంధవుడిని రక్షించటం కష్టమని పేర్కొని, అర్జునుడి పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించాడు. సమవయన్నుడైన గాండీని దుర్యోధనుడినే ఎదురించుని ఒక సహజ కవచాన్ని ప్రసాదించాడు. దాని ప్రభావంతో దుర్యోధనుడు నిర్భయంగా అర్జునుడిపై దాడి చేశాడు. ద్రోణుడు పాంచాలపీరులవైపు పోరు సాగించాడు.

ద్రోణుడు ధృష్టయ్యమ్ముడిని దాటి పాండవసైన్యాన్ని చంపనారంభించాడు. ధృష్టయ్యమ్ముడు విజ్ఞంభించాడు. కాని, నిప్పణమైన యుద్ధంలో ద్రోణుడు అతడిని విరథుడిని చేసి, బాణప్రయోగంతో చంపబోయాడు. అంతలో సాత్యకి అడ్డుపడి ధృష్టయ్యమ్ముడిని రక్షించాడు. దానిని సహించక ద్రోణుడు సాత్యకిపై బాణాలవర్షం కురిపించాడు. ధృష్టయ్యమ్ముడు ద్రోణుడి విల్లు విరిచాడు. ఇరువురి సడుమ అప్రతిప్రాప్తాలతో పోరు ఘోరమయింది. ధర్జజ భీమ నకుల సహదేవులు సాత్యకికి తోడుగా వచ్చారు. అంతలో ధృష్టయ్యమ్ముడు మరల విజ్ఞంభించి వీరందరినీ దాటి ముందుకు సాగి ద్రోణుడి నెదుర్కొన్నాడు. ఈ విధంగా ఇరువర్లాలవారూ యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా అర్జునుడు తన రథాన్ని సైంధవుడున్న దెసకు నడుపుమని శ్రీకృష్ణుడిని కోరాడు. రథం ముందుకు సాగిపోతున్నది. వారికి విందానువిందులు అడ్డుపడి పోరు సాగించారు. వారిని అర్జునుడు సంహరించాడు. అప్పటికి అర్జునుడి రథాశ్వాలు బాగా దప్పిగొన్నాయి. వాటికి దప్పిక తీర్చే విజయం తథ్యమని కృష్ణుడు సూచించాడు. అర్జునుడు దివ్యప్రాప్తాలతో ఒక సరోవరాన్ని కల్పించాడు. కృష్ణుడు గుర్రాలకు నీరుపట్టి, ఒడలు తట్టి, రథానికి కట్టి సిద్ధపరిచాడు. పోరుసాగింది. కవచధారణశక్తిచేత దుర్యోధనుడు అర్జునాదులపై అద్భుత విజ్ఞంభణం సాగించాడు. ఆ బలానికి కారణమేమిటో గ్రహించిన అర్జునుడు ఇంద్రుడిచ్చిన మహాప్రాప్తాలతో ద్రోణుడు దుర్యోధనుడి కిచ్చిన కవచాన్ని చేదించటానికి ప్రయోగించాడు. అశ్వత్థామ దానిని

మరొక మహాప్రంతో వమ్ముచేశాడు. అప్పుడు అర్జునుడు ప్రయోగించిన బాణాలతో రారాజు విరథుడయ్యాడు. అతని ఆరచేతి నిండా గాయాలయ్యాయి. దుర్యోధనుడు అవివేకంగా ద్రోణుడిచ్చిన కవచం నిష్పలమని భావించి తనకుతానే దాన్ని తొలగించుకొని మరొక కవచాన్ని ధరించాడు. అది అర్జునుడికి ఎంతో అనుకూలించింది. అతడు ముందుకు వెళ్ళాడు.

అర్జునుడిపై వృష్టసేనాది వీరులు ఎనిమిదిమంది క్రమ్ముకొని యుద్ధం ప్రారంభించారు. అర్జునుడు వారిని సంహరించి కౌరవసైన్యాన్ని కొవికలు చేశాడు. అశ్వత్థామ విజ్ఞంబించి క్రూరబాణాలను పరచాడు. అర్జునుడికి మర్యా శప్తాప్రయుద్ధం సాగింది. అట్టే కౌరవపాండవ వీరుల మధ్య ద్వ్యంద్వయుధాలు సాగాయి. ధర్మరాజు ద్రోణుడితో తలపడి రథాన్ని కోల్పోయి నేలపై దిగి నిరాయుధుడై చేతులు పైకెక్కి ఊరుకొన్నాడు. అతడిపై బాణాలు ద్రోణుడు సంధించలేక చుట్టూ ఉన్న గుర్రాలను, ఎనుగులను సంహరించాడు. అంతలో సహాదేవుడు ధర్మరాజుడిని తన రథంమీద ఎక్కించుకొని తొలగిపోయాడు. ద్రోణుడు పాండవసైన్యాన్ని చెండాడటం మొదలుపెట్టాడు.

ఘుటోత్సుచుడు తనసేనతో కలిసి ద్రోణుడితో యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు. అతడిమీద అలంబుసుడు విరుచుకొనిపడ్డాడు. ఇరువురి నడుమ మాయాయుద్ధం మహా భయంకరంగా సాగింది. ఘుటోత్సుచుడు అలంబుసుడిని చంపి ధర్మరాజుకు సంతోషం కలిగించాడు.

అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ అందరికి ముఖ్యంశమై నిలిచింది. అతడికి అందదండలుగా నిలిచి సాయపడటానికి సాత్యకిని పంపాడు ధర్మరాజు. అతడు మొగ్గరంలో ప్రవేశించి దుశ్శాసనాదులను ఓడించి ముందుకు సాగాడు. అతడికి తోడుగా భీముడు ద్రోణాదుల నతికమించి అర్జునుడివైపు దాడి సాగించాడు. కర్ణుడు భీముసేనుడిని డీకొని ఓడించి, అధిక్షేపించి, భాధించి, చిపరకు చంపకుండా వదిలాడు. కర్ణార్జునులు ద్వ్యంద్వయుధులో తారసిల్లారు. పోరు ఘోరంగా సాగింది. దుర్యోధనాదులు కర్ణుడికి సాయంగా నిలిచి యుద్ధం చేయసాగారు. వారిని బలహీనపరచి అర్జునుడు ముందుకు పోగా అశ్వత్థామ శల్య వృష్టసేనులు సైంధవుడికి పెట్టని కోటగా నిలిచారు.

దుర్యోధనుడు ద్రోణుడిని తూలనాడాడు. ‘అర్జునుడు, సాత్యకి, భీముడు మొదలైనవారు కౌరవసేనను చీకాకుపరచి సైంధవుడివైపు వేగంగా దూసికొనిపోతున్నారు. యుద్ధంలో నీవు ఓడటమంటే సముద్రం ఇంకిపోవటం వంటిదే కదా! సాత్యకి నిన్ను జయించాడని జనులు భావించటం మంచిది? ఈ విధంగా నీవు వ్యవహారించటం మా దురదృష్టం. ఆ మాట అటుండనిమ్ము నీ పరాక్రమం, నీతి చాతుర్యం ప్రకాశించేటట్లు ఈ సంకోభంసుండి బైటపడే ఉపాయం చెప్పుము’ - అని నిలదీసి అడిగాడు. అందుకు ద్రోణుడు ఇట్లా అన్నాడు. ‘నాకు రెండువైపులవారూ ఒక్కటే. కానీ, మనసేన కేర్పడిన విపత్తును నాకు చేత్తైనంతవరకు తొలగించే యత్తుం చేస్తాము. రారాజా! నీకిప్పుడు సైంధవుడిని కాపాడుకొనే పెద్ద పందెం మిగిలింది. ఈ యుద్ధమనే జాదంలో నీవు దానిని కాపాడుకొలి. కానీ, నీకు ఇప్పుడు శకుని పనికిరాడు. అతడిపెలన నీకు కలిగిన లాభం తాత్కాలికం. ఇప్పటి గెలుపే సుస్థిరమైనది. కాబట్టి నీవు కర్ణాదులను సహాయం తీసికొని అర్జునుడితో యుద్ధంచేసి విజయాన్ని సాధించుము. నేను సేనాముఖంలో నిలిచి మిగిలినవారి నందరినీ అడ్డగిస్తాను. నేను సీతో కలిసి రావటం కార్యం కాదు నీవు పొమ్ము’ అని నిక్కచ్చిగా చెప్పాడు.

దుర్యోధనుడు యుద్ధం సాగించాడు. కర్ణుడు సాత్యకితో యుద్ధంచేసి ఓడిపోయాడు. అర్జునుడు విజ్ఞంబించి కౌరవసేనను ఎదుర్కొన్నాడు. దుర్యోధన కర్ణ వృష్టసేన శల్య కృపాశ్వత్థాములందరు ఏకమై అర్జునుడిని చుట్టుముట్టారు. వారిని పార్శ్వుడు పెక్కముయులతో ప్రుక్కించాడు. కర్ణుడి ప్రాణాలు తీయగల వాడిబాణాన్ని పార్శ్వుడు వేయగా దానిని అశ్వత్థామ వమ్ముచేశాడు. కర్ణార్జునులకు ద్వ్యంద్వయుధుం బలంగా సాగింది. రారాజు తనవారిని కర్ణుడికి సాయంచేయడని ఎలుగెత్తి పిలిచాడు. అర్జునుడు వారందరికి మధ్యాప్నో సూర్యుడివలె దుర్విరీక్షుడై బాణాలతో చెండాడాడు. జయద్రథుడిని డీకొన్నాడు. అయినా తెంపుచేసి కృపాశ్వత్థామ శల్య వృష్టసేనులు సైంధవుడికి రక్కగా దడిగట్టినట్లు నిలిచి పోరు సాగించారు. అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపే అవకాశం దొరకక అవుడుగరుస్తూ ప్రార్థువైపు చూచాడు. శ్రీకృష్ణుడు దానిని గమనించి ‘అర్జునా! నీవు వెనుకాడక ముందుకు సూటిగా సాగుము. భయపడవద్దు. సూర్యుడు పడుమటి కొండపైకి చేరబోతున్నాడు. దీనికి నేను ఒక ఉపాయం కల్పిస్తాను. అప్పుడుగాని సైంధవుడు చాపడు’ అని చెప్పి, మాయాతిమిరంతో సూర్యబింబాన్ని కపివేశాడు. సూర్యుడస్తమించాడని

కొరవపీరులు ఉప్పాంగిపోయారు. సైంధవుడు తలఎత్తి పడమరవైపున ఆశ్వర్యంతో చూస్తూ నిలిచాడు. శ్రీకృష్ణుడి సూచనవేరకు అర్జునుడు ఆ అదనెరిగి వాడిబాణంతో సైంధవుడి తలను తెగనరికాడు. దానిని క్రిందపడకుండా ఆకాశంలోనే చిత్రవిచిత్ర బాణవిద్యానైపుణ్యంతో నిలుపుతూ వచ్చాడు. శ్రీకృష్ణుడు మాయా తిమిరం తొలగించాడు. సూర్యు డస్తమించకుండానే సైంధవుడిని చంపి అర్జునుడు తన శపథాన్ని నిలపుకొన్నాడు. ఆ తరువాత శ్రీకృష్ణుడి నిర్దేశంతో పాశుపత్రాస్త్రాన్ని ప్రయోగించి సైంధవ శిరాన్ని అతడి తండ్రి అయిన వృద్ధక్షత్రుడి ఒళ్ళో పడేటట్లు చేశాడు. అత దాశిరస్సును నేలమీద పడుతుందో అతడి శిరస్సు వేయి ప్రక్కలొతుందని వృద్ధక్షత్రుడి శాపమే ఉన్నది. అతడి శాపంతోనే అతడిని దండింపజేసి, అర్జునుడికి ఆ కీడు కలుగకుండా శ్రీకృష్ణుడు చాతుర్యంతో రక్షించాడు. ధర్మరాజుడు సంతసించాడు.

ద్రోణుడి అయిదవనాటి యుద్ధం:

అయిదవనాటి యుద్ధం ప్రారంభించేముందు ద్రోణుడు పాంచాలురను చంపనిదే కవచం విడువనని శపథం చేసి, యుద్ధంలో విరాట ద్రుపదులను కడతేర్చాడు. భీమసేనుడు దుర్యాద దుష్టర్షులను చంపాడు. ఆశ్వత్థామ అంజనపర్వతుడిని యుద్ధంలో అంతమొందించాడు. భీమకుమారుడైన ఘుటోత్కుచుడు విజృంభించి ఆశ్వత్థామను ఎముర్కొన్నాడు. ఇరువురు ఘోరంగా యుద్ధం చేశారు. ఆశ్వత్థామ ఒక అక్కోహిణి సైన్యాన్ని చంపి ఘుటోత్కుచుడిని కాలదండుంపంటి బాణంతో మూర్ఖుపడేటట్లు చేశాడు. అతడిని ధృష్టధ్వమ్యముడు యుద్ధరంగంనుండి రథంమీద తప్పించాడు. దానిని చూచి ఆశ్వత్థామ సింహాగ్రజనం చేసి విజృంభించాడు. ధర్మజ భీమ సాత్యకు లాక్ష్మీ అతడిని ఎముర్కొన్నారు. బాహీకుడు సాత్యకిని ఢీ కొన్నాడు. భీముడు ఉద్రిక్తుడై ముద్దరంతో బాహీకుడి తల పగులగొట్టి చంపాడు. దుర్యోధన ప్రేరితుడైన ద్రోణుడు ధర్మరాజుతో తలపడ్డాడు. ఇరువురూ దివ్యాస్తాలను ప్రయోగించి ప్రతాపాన్ని ప్రదర్శించారు. ధృష్టధ్వమ్యు డష్టుకొని ద్రోణుడితో యుద్ధం సాగించాడు. భీమార్పునులు అతడికి సాయం చేశారు. కొరవబలాన్ని గడగడ పణికేటట్లు చేశారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు కర్మడిని తన పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించి సేనను కాపాడుమని కోరాడు. కర్మడు పాండవులను పరిభవిస్తానని ప్రగల్భాలాడాడు. అందుకు కృపాచార్యుడు అతడి బదాయి మాటలు గమనించి ఉపాలంభించాడు. వారి వాడును మాన్ని దుర్యోధనుడు తానే యుద్ధం చేయటానికి ముందుకు సాగాడు. కృపాచార్యుడి సలహామేరకు ఆశ్వత్థామ దుర్యోధనుడి సాహసాన్ని మాన్మాడు, కృతవ్యాదులు యుద్ధభారాన్ని వహించారు.

సాత్యకి సమరంలో సింహాంవలె చెలలేగాడు. సోమదత్తుడిని ద్వాంద్యభాం యుద్ధంలో చంపాడు. అదే సమయంలో పెక్కురు కొరవ పాండవపీరుల నడుమ ద్వాంద్యయుద్ధాలు ప్రవర్తిల్లాయి. కర్మడు సహదేవుడిని ఓడించి అవమానించాడు. ఆశ్వత్థామకూ ధృష్టధ్వమ్యుడికీ, సాత్యకికి కర్మ దుర్యోధనులకూ పోరు విరివిగా సాగింది. మాయాయుద్ధంలో ఘుటోత్కుచుడు అలంబుముడు అలాయుధుడు అనే రాక్షసులను సంహరించాడు. ఆపై కొరవపీరులమీద విరుచుకొనిపడ్డాడు. అతడి పోరు మరికొంతోనుపు జరిగితే కొరవసేనలో జనం మిగిలేటట్లు కనబడలేదు. అప్పుడు కొరవపీరులూ, దుర్యోధనాదులూ ‘శక్తిని ప్రయోగించి ఘుటోత్కుచుడిని చంప’ మని కర్మడిని కోరారు. ‘ముందు ఘుటోత్కుచుడి చావునుండి బ్రతికితే అర్జునుడిని చంపే ఉపాయం ఆలోచించవచ్చు’ నని భావించారు. గత్యంతరం లేక కర్మడు ఇంద్రదత్తుమైన శక్తిని ప్రయోగించి ఘుటోత్కుచుడిని వధించాడు. పాండవపక్షంలో అందరూ దుఃఖించారు. కృష్ణుడు మాత్రం ఘుటోత్కుచుడివలన ఇంద్రశక్తి వమ్మై అర్జునుడి ప్రాణ రక్తంచేసిందని హర్షించాడు. తుధ్యులైన భీమ నకుల సహదేవులూ, అర్జునుడూ కలిసి ద్రోణుడిపై విజృంభించారు. ద్రోణర్థునుల మధ్య శాస్త్రాప్త ద్వాంద్యయుద్ధం భయంకరంగా సాగింది. ఇరువురీలో గెలుపోటములు నిర్మలుయించటం అసాధ్యమై యుద్ధం సాగుతూపోయింది. శ్రీకృష్ణుడు ధర్మజ భీముల దరికి రథం పోనిచ్చి వారికి వినవచ్చేటట్లు అర్జునుడితో ఇట్లూ అన్నాడు. ‘ద్రోణుడు దేవదానవులకు కూడా జయించశక్యం కానివాడు. ఇతడిని అంతమొందించాలంటే ఒక ఉపాయం ఉన్నది. ‘సీ కొడుకు హతు డయ్యా’ డనేమాట మన మంటే అతడు వింటే వెంటనే ఆయుధాలను దిగవిడిచి నిశ్చేష్యుడై నిలిచిపోతాడు. అప్పు డతడిని చంపవచ్చును. అంతకంటే అనువైన ఉపాయం మరొకటి లేదు’ అన్నాడు. అందరూ అది మంచి ఉపాయమని మెచ్చుకొన్నారు. కాని, అర్జునుడు దాని కంగికరించలేదు. ధర్మరాజు విపాదంతో

మిన్నకుండిపోయాడు. అప్పు డద నెరిగి భీముడు తానుచంపిన అశ్వత్థాము అనే ఏనుగును మిషగాచేసికొని అశ్వత్థాము హాతమయ్యెనని బిగ్గరగా ద్రోణుడు వినేటట్లు అరచాడు. ఆ మాటలు విని ద్రోణుడి హృదయం రుల్లుమన్నది. అశ్వత్థాము పరాక్రమాదులను స్వరించి భీముడి మాటలు నమ్మక ధృష్టద్యుమ్ముడిపై దారుణంగా యుద్ధం ప్రారంభించాడు.

అప్పుడు ఆకాశమార్గాన విశ్వమిత్ర, జమదగ్ని, భరద్వాజ, గౌతమ, కశ్యప, వసిష్ఠాత్రి ప్రభృతి మునివరులందరూ ద్రోణుడిని కనుపించి ‘ద్రోణా! నీవు బ్రాహ్మణుడవు. వేదవేదాంగాలు చదివినవాడవు. నీకు యుద్ధం చేయటం ధర్మమా? ఇంతకుముందు చేస్తే చేశావు కాని, నీకు కాలం పూర్ణమయింది. కాబట్టి నీవు యుద్ధం మానటం మంచిది’ అని పౌచ్ఛరించి అంతర్ధానమయ్యారు. ద్రోణుడు మునుల మాటలను గురించి యోచించాడు. భీమసేనుడి మాటలు తలపోశాడు. ధృష్టద్యుమ్ముడిని కనుగొన్నాడు. మనస్సు వికలమైపోగా శోకాయత్తుడయ్యాడు. తన కొడుకు చచ్చినవార్త నిజమా కాదా అని ధర్మరాజు నడిగి తెలిసికొనదలచాడు. అడిగాడు.

ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజును ఈ విధంగా పౌచ్ఛరించాడు. ‘యుధిష్ఠిరా! ఈనాటి అపరాహ్నం పరకు ద్రోణుడు యుద్ధం చేస్తే మనవైపు ఇక ఎవ్వరూ మిగలరు. ఇది నిజం. మమ్ములను ద్రోణుడి బాణాలకు బలిపెట్టుకుండా సముచితంగా కాపాడుకొమ్ము. ప్రాణరక్షణ సమయంలో అసత్యవచనదోషం లేదు. అశ్వత్థాము చచ్చే నని చెప్పము!’ అన్నాడు. భీముడు కూడా తాను పలికిన మాటలు అసత్యాలు కావని చెప్పాడు. భీముడు మాళవరాజైన ఇంద్రవర్య గజాన్ని - అశ్వత్థాము పేరుగల దానిని - చంపి గజంమీద పెట్టి ‘అశ్వత్థామా హతః’ అని పలకటం జరిగిందని చెప్పి ధర్మరాజును కూడా గజంమిషతో అశ్వత్థాము మరణవార్తను తెలియజెప్పమని సూచించాడు. వారిద్దరి మాటలు విని ధర్మరాజు ఏమైతే అది చౌతుందని సమ్మతించి, ఉపాయ మాలోచించి ‘అశ్వత్థామా హతః’ అనే వాక్యాన్ని ధర్మజుడు ఎలుగ్గిత్తి పలికి ‘కుంజరః’ అనే పదాన్ని వాద్యాల చప్పుళ్లలో కలిసిపోయేటట్లు మెల్లగా పలికాడు. ఆ మాట విని ద్రోణుడు అప్రసన్నాసం చేసి యోగాసనంలో రథంమీద కూర్చుండి తనువు త్యజించాడు. ధృష్టద్యుమ్ముడు-ధర్మరాజుదులు వారిస్తున్నా వినకుండా - ద్రోణుడి తలజాట్టును నిటారుగా పట్టి కుత్తుకును కత్తితో కోశాడు. ద్రోణుడి తేజస్సు ఆరిపోయింది.

ధృష్టద్యుమ్ముడి చర్యను అందరూ గర్భించారు. ఆ విషయం తరువాత తెలిసికొన్న అశ్వత్థాము కోపాదిక్కుడై పాండవసైన్యాన్ని మట్టుపెట్టటానికి పూనుకొని, సైన్యసన్నాహంతో యుద్ధభూమిలో విజృంభించాడు. పాండవ సైన్యమీద నారాయణాప్రాన్ని ప్రయోగించాడు. శ్రీకృష్ణుడి సూచనమై పాండవవీరులందరూ నేలమై దిగి, ఆయుధాలు వీడి, నమస్కరించి, నారాయణశక్తిని భక్తితో గారవించారు. భీముడు మొదట తిరగబడినా కృష్ణర్జునుల హితోక్కులతో నారాయణాప్రాన్నికి తలవంచాడు. నారాయణాప్రాం ఉపశమించింది. అందరూ ప్రాణాలు దక్కించుకొన్నారు. అశ్వత్థాము అంతటితో ఆగక ఆగ్నేయాప్రాన్ని ప్రయోగించాడు. అర్జునుడు బ్రహ్మప్రాన్ని ప్రయోగించి దానిని వమ్ముచేశాడు. దానితో అశ్వత్థాము చేసేదిలేక రణరంగం నుండి తిరిగిపోయాడు. అతడి ఎదుట వేదవ్యాసుడు ప్రత్యక్షమయ్యాడు. అశ్వత్థాము ఆ మహార్షి నమస్కరించి గద్దదకంరంతో ‘మునీంద్రా! నా ఆగ్నేయాప్రాం వ్యధ అయింది. దానికి కారణ మేమా తెలియదు. సురాసురగంధర్వాదులకు కూడా దుస్సహమైన ఆ అప్రం మానవులైన కృష్ణర్జునులను ఎందుకు దహించలేకపోయింది?’ అని అడిగాడు.

వ్యాసమహార్షి ఇట్లా చెప్పాడు: ‘ఆదిదేవుడైన శ్రీమహావిష్ణువు అభిలలోక రక్షణార్థం భూలోకంలో జన్మించి మైనాక పర్వతమీద శివుడిని గూర్చి తపస్య చేశాడు. పరమశివుడు ప్రత్యక్షం కాగా ఆతడిని అనేకవిధాల ప్రస్తుతించాడు. ‘ఇతరులకెవ్వరికి లేని ప్రభావాన్ని నాకు ప్రసాదించు’మని వరం కోరాడు. పరమేశ్వరుడు కరుణించాడు. సురాసురగంధర్వ కిన్నర గరుడోరగాదులను అవలీలగా గెలువగలిగిన పరమతేజస్సుతో ప్రకాశిస్తూ వర్తించే మహిమ నిచ్చాడు. అప్రతస్తాలవలనగాని ఎటువంటి కీడు జరుగని మహిమ నిచ్చాడు. యుద్ధంలో శివుడినైన నిర్మించగల మహిమను ప్రసాదించాడు. అందువలన నారాయణుడు అజయ్యడై ఉన్నాడు. అతడినుండి పుట్టిన నరుడు కూడా ఆ లక్షణాలనే కలిగి ఉన్నాడు. నరుడితో కూడిన నారాయణు నిజమాయా విశేషంచేత జగన్నోహనాకారుడై విహారిస్తూ ఉంటాడు. వారిరువురూ దానవులను సంహరించి ధర్మసంస్థాపనం చేయటానికి పుట్టారు. వారే కృష్ణర్జునులు’ - అని తెలియచెప్పాడు.

ఆగ్నేయాప్రాదులు అశ్వత్థామయందు అసమగ్రం కావటానికి కారణంకూడా వ్యాసుడు చెప్పాడు. అశ్వత్థామ మట్టితో చేసిన శివుని ప్రతిమను అర్పించేవాడు. కృష్ణర్జునులు లింగరూపశివాధనం చేసేవారు. కాబట్టి అతడికంటె వారు శ్రేష్ఠు లయ్యారని పేర్కొన్నాడు. అశ్వత్థామ పులకితుడై రుద్రుడిని ధ్యానించాడు. కేశవుడిని ప్రస్తుతించాడు. వ్యాసమహార్షి నమస్కరించాడు. రథమెక్కి స్కంధావారం చేరాడు. కౌరవులు విషణ్ణులయ్యారు. పాండవులు మహానందభరితులయ్యారు.

స్కంధావారంలో రాత్రి వేదవ్యాసుడు అర్జునుడికి ప్రత్యక్షమయ్యాడు. పార్శ్వ డా మహార్షి పూజించి ఒక ప్రశ్న అడిగాడు. ‘మహార్షి! నేను యుద్ధం చేస్తున్నప్పుడు నా ముందు అగ్నివంటి ఒక మహాపురుషుడు నేలపై కాళ్యానకుండా నడుస్తూ యోధులనందరినీ ఆతడే సంహరిస్తూ ఉండగా నేను తరువాత వారిని చంపుతూ ఉంటాను. ఆ మహాపురుషు దెవ్వరో నాకు తెలుపుము’.

ఆతడు సర్వలోక ప్రభువైన పరమేశ్వరుడైన రుద్రుడని తెలిపి, అటువంటి మహాదేవుడు అర్జునుడికి ప్రసన్నుడయ్యాడనీ, భక్తపరాధీనుడైన ఆతడు తానే వీరులను సంహరిస్తూ కిరీటికి కీర్తి కలిగేటట్లు చేస్తున్నాడని తెలిపాడు. సర్వలోక శరణ్యుడైన ఆ దేవదేవుడిని శరణుజొచ్చి సర్వపుభాలను పాందుమని అర్జునుడిని దీవించి వ్యాసమహార్షి అంతర్ధానమయ్యాడు. అర్జునుడు శివధ్యానమగ్ని ఉయ్యాడు.

- జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రధాన సంపాదకుడు

శ్రీమదాంగ్ర మేహిభారతీము

ద్రోణపర్వము

విషయసూచిక

ప్రథమాశ్యాసనము

విషయము	సంస్కృతమూలము	పుట్ట
సంజయుడు యుద్ధభూమికిఁ బోయి మరలివచ్చి యందలి వృత్తాంతంబు ధృతరాప్రునితోఁ జెప్పుట	7 - 1 - 5	01
ద్రోణాచార్యులకు సర్వసేవాధిపత్యంబు నీర్ణయించుట	7 - 5 - 8	20
ద్రోణాచార్యుని మరణంబు విని ధృతరాప్రుండు పరితపించుట	7 - 8 - 1	27
ద్రోణుడు దుర్యోధనునకు ధర్మరాజుం బట్టి యిచ్చునట్లు వరం బిచ్చుట	7 - 11 - 1	35
అర్జునుండు ధర్మరాజుతో ద్రోణునిఫ్రతిజ్ఞకు వెఱవకుండునట్లు సెప్పుట	7 - 12 - 7	40
ద్రోణుడు పాండవైన్యంబుపై రేగి దివ్యాప్తంబులశక్తి సూపుట	7 - 13 - 1	49
భీమసేనశల్యుల గదాయుద్ధము	7 - 14 - 4	60
ద్రోణాచార్యులు ధర్మరాజుతో యుద్ధంబు సేయుట	7 - 5 - 19	67
ద్రోణాచార్యుల రెండవనాఁటి యుద్ధము	7 - 16 - 3	73
అర్జునుడు ధర్మరాజుచే ననుజ్ఞాతుండై సంశ్పకులపైఁ బోచుట	7 - 16 - 44	78
సంశ్పకు లందఱు నొక్కి పెట్ట యర్జునురథంబుపైఁ బడుట	7 - 18 - 20	87
ద్రోణాచార్యునిచేత సత్యజిత్తు సచ్చుట	7 - 20 - 1	95
ద్రోణాచార్యునిచేత సూర్యదత్తుడు సచ్చుట	7 - 20 - 20	98
భగదత్తుడు సుప్రతీకముఁ బఱపి పాండవైన్యంబులం గలంచుట	7 - 25 - 19	108

అర్జునుడు భగదత్తునిదెన రథంబు దోలు మని కృష్ణునితోఁ జెప్పుట	7 - 26 - 1	114
భగదత్తుండు సుప్రతీకంబుతోడ నర్జునుచేఁ జచ్చుట	7 - 28 - 40	123
కర్ణార్జునుల యుద్ధము	7 - 31 - 49, 50	131

ద్వాతీయశ్యాసము

ద్రోణుని మూడవనాఁటి యుద్ధము	7 - 32 - 25	140
అభిమన్యుడు పద్మవ్యాహంబు భేదించుకొని చొచ్చుట	7 - 35 - 12	149
దుర్యోధన ప్రభృతి మహారథికు లందఱు నొక్కుమ్మడి నభిమన్యనిషైఁ గవియుట	7 - 36 - 22	154
దుశ్శాసనుఁ డభిమన్యనితోడం బోరి పాటిపోవుట	7 - 38 - 26	162
పద్మవ్యాహంబు సౌచ్చ పాండవులకు సైంధవం డడ్డపడుట	7 - 41 - 3	169
వృష్ణసేనుం డభిమన్యం దాఁకి మూర్ఖితుం డగుట	7 - 43 - 5	175
దుర్యోధనపుత్రుం డగు లక్ష్మణకుమారుం డభిమన్యనిచేఁ జచ్చుట	7 - 45 - 8	181
కర్ణుడు మొదలగు యోధులు వంచనచే నభిమన్యని విరథుఁ జేయుట	7 - 47 - 31	190
అభిమన్యదుశ్శాసనసుతు లిరుపురుఁ జచ్చుట	7 - 48 - 8	195
అభిమన్యని మరణమునకు ధర్మరాజు దుఃఖించుట	7 - 49 - 1	202
నారదుఁ డకంపనునకు మృత్యుదేవతాప్రభావం బెఱింగించుట	1 - 8 - 67	212
వేదవ్యాసమునీంద్రుడు ధర్మజునకు సువర్ణశ్శైవి చరిత్రంబు సెప్పుట	1 - 8 - 300	226
శోడశరాజుచరిత్రము	1 - 8 - 360	229
అర్జునుడు శిశిరంబునకు వచ్చునెడ దుర్మినిత్తంబులం గని కృష్ణునితోఁ జెప్పుట	7 - 50 - 1	246
అర్జునుడు ధర్మరాజు నభిమన్యండు సచ్చిన విధంబు నడుగుట	7 - 50 - 45	254
ధర్మ రా జర్జునుని కభిమన్యండు సచ్చిన విధంబు చెప్పుట	7 - 51 - 1	264
అర్జునుని ప్రతిజ్ఞ విని సైంధవుడు భయపడి దుర్యోధనునితోఁ జెప్పికొనుట	7 - 52 - 1	272
అర్జునుడు కృష్ణునితోఁ దన ప్రతిజ్ఞావిషయంబు లైన వాక్యంబులు సెప్పుట	7 - 53 - 31	281

శ్రీకృష్ణాడు పుత్రోకాతుర హైన సుభద్ర నూఱడించుట	7 - 54 - 11	287
శ్రీకృష్ణాడు దారుకుతో నర్జును ప్రతిజ్ఞావిషయంబు లైన వాక్యంబులం గొన్ని సెప్పుట	7 - 56 - 27	300
కృష్ణర్జునులు స్వస్మమందుఁ గైలాసంబునకుఁ బోవుట	7 - 57 - 24	306

తృతీయాశ్వాసము

అర్జునుఁడు నిజస్వప్నవృత్తాంతంబు ధర్మరాజుదులతోఁ జెప్పుట	7 - 58 - 1	319
అర్జునుఁడు సాత్యకిని ధర్మరాజురక్షణంబునకు నియోగించుట	7 - 60 - 27	326
ద్రోణుని నాల్గవనాటి యుద్ధము	7 - 63 - 28	332
అర్జునుఁడు ద్రోణునిచే ననుజ్ఞాతుండై మొగ్గరంబు సాచ్చుట	7 - 66 - 1	340
అర్జునుఁడు ద్రోణాచార్యుల నతిక్రమించి కురుసైన్యంబు సాచ్చుట	7 - 66 - 30	344
అర్జునుఁడు శ్రుతాయుధ ప్రముఖ మహారథికులం జంపుట	7 - 67 - 36	349
దుర్యోధనుఁడు ద్రోణుని దూఱనాడుట	7 - 69 - 1	356
ధృష్టద్యుమ్ము ద్రోణాచార్యులయుద్ధము	7 - 72 - 22	363
విందానువిందు లర్జునుచేత మృతీబొందుట	7 - 74 - 17	368
అర్జునుఁడు దివ్యాప్తముల ధరు బగిల్చికొల నుత్సాదించుట	7 - 74 - 32	374
కవచధారణంబున దుర్యోధనుం డర్జునతోఁ దలపడుట	7 - 76 - 37	380
దుర్యోధనుఁ డర్జునుం దలపడి యథిక్రేపించుట	7 - 77 - 35	384
వృష్ణేనుండు లోనగు నెనమండు రథికు లౌక్కమెట్ట యర్జునుపైఁ గవియుట	7 - 79 - 1	391
ధర్మరాజు ద్రోణునితో యుద్ధమునేసి యోడిపోవుట	7 - 81 - 18	398
అలంబునుందు ఘుటోత్సమనితో యుద్ధమునేసి చచ్చుట	7 - 84 - 1	406
ధర్మరాజు సాత్యకి నర్జునునకుఁ దోష్పడు బోమ్మని ప్రార్థించుట	7 - 85 - 41	412
సాత్యకి ధర్మరాజు వేడిన చొప్పున నర్జునుకడకుఁ బోవ సమ్మతించుట	7 - 86 - 1	419

చతుర్భాష్యాసనము

సాత్యకి మొగ్గరంబు సారం దొడంగుట	7 - 89 - 38	425
జలసంధుం డనురాజు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట	7 - 91 - 24	436
సుదర్శనుం డనురాజు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట	7 - 94 - 6	444
దుశ్శాసనుఁడు సాత్యకితో యుద్ధము సేసి పాణిపోవుట	7 - 97 - 29	450
దుశ్శాసనుఁడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి యోడుట	7 - 99 - 28	457
ధర్మరాజు భీముని నర్జునునకుఁ దోష్పుడు బుచ్చుట	7 - 102 - 4	463
భీముఁడు ద్రోణాది రథికుల నతిక్రమించి యర్జునుఁ జేరఁబోవుట	7 - 102 - 88	471
మర్యాదనుఁడు ద్రోణుని దూఱినాడుట	7 - 105 - 1	474
భీమసేనుచేత శత్రుంజయాది కురుకుమారులు చచ్చుట	7 - 112 - 30	493
కర్ణుండు భీమసేను నవమానించి నీచోక్కులు పలుకుట	7 - 114 - 69	499
భూరిశ్రవండు సాత్యకితో యుద్ధంబుసేసి మడియుట	7 - 117 - 1	505
సంజయుఁడు ధృతరాష్ట్రపునకు సాత్యకిపరాభవ కారణంబు చెప్పట	7 - 119 - 1	513
కర్ణుఁడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి యోడిపోవుట	7 - 120	516
కర్ణార్జునుల ద్వాంద్వయుద్ధము	7 - 120	522
అర్జునుఁడు సైంధవనితలు దునుముట	7 - 121 - 31	529

పంచమాశ్యాసనము

కృష్ణార్జునులు సల్లాపము లౌనరించుచు ధర్మరాజుకడ కరుగుచుండుట	7 - 122 - 1	537
సైంధవని సంహారించి కృష్ణార్జునులు వచ్చి ధర్మరాజునకు నమస్కరించుట	7 - 124 - 1	542
ద్రోణుఁడు పాంచాలురు జంపక కవచంబు విడువ నని ప్రతిజ్ఞ సేయుట	7 - 126 - 32	552
భీమసేనుఁడు దుర్గుద దుష్టర్ణులం జంపుట	7 - 130 - 22	562
అంజనపర్యం డశ్వత్థామతో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట	7 - 131 - 44	568
భీమసేననిచేత బాహ్యాకుఁడు సచ్చుట	7 - 132 - 8	576

కృపాచార్యందు కర్ణ నుపాలంబించుట	7 - 133 - 12	581
సోమదత్తుడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట	7 - 136 - 12	594
పాండవకొరవవీరుల ద్వంద్వయుద్ధము	7 - 139 - 22	601
కర్ణుడు సహదేవుని వింటికోపునం బొడుచుచు నవమానించుట	7 - 141 - 12	607
కర్ణదుర్యోధనులు దురాలోచన సేసి సాత్యకిం దలపడుట	7 - 145 - 55	618
అలంబునుండు ఘుటోత్కుచునిచేతు జచ్చుట	7 - 149 - 15	626
అలాయుధాసురుండు ఘుటోత్కుచునితో యుద్ధము సేసి చచ్చుట	7 - 151 - 1	632
కర్ణుడింద్రదత్తం బైన శక్తిచేత ఘుటోత్కుచునిం జంపుట	7 - 154 - 5	643
కృష్ణుండు ఘుటోత్కుచుండు వడు దాను సంతసించుటకు నిమిత్తం బర్జనునితో జెప్పుట	7 - 155 - 11	647
విరాటద్రుపదులు ద్రోణునిచేతు జచ్చుట	7 - 161 - 34	670
ద్రోణార్జునుల ద్వంద్వయుద్ధము	7 - 163 - 20	675
ధర్మజుడు ద్రోణునితో నశ్వత్థామ సచ్చేనని యేనుగు నెపంబును జెప్పుట	7 - 164 - 105	687
ధృష్టద్యుమ్యుండు మృతుం డైన ద్రోణుని కంరంబు దునుముట	7 - 165 - 47	693
అశ్వత్థామ పూన్చివలను గౌరవయోధులు మరల ననికి గడంగుట	7 - 166 - 43	702
ద్రోణు పరిభవంబునకు గోపించి సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్యు నాక్షేపించుట	7 - 169 - 8	710
నారాయణాప్రపీడితుం డగు భీముడు గృష్ణార్జునులు రథంబు డిగ్గు జెయుట	7 - 171 - 12	721
అశ్వత్థామకు వ్యాసుడు కృష్ణార్జునుల మహిమ సెప్పుట	7 - 172 - 43	729
వేదవ్యాసముసీంద్రుడు డర్జనునకు బరమేశ్వరుమహిమ సెప్పుట	7 - 173 - 2	737

శ్రీమదాంగ్ర మహాభారతము

ద్వారావర్ణము

శ్రీమదాంగ్రహమేహిభార్తీము

ద్రోణపర్వము - ప్రథమార్యాసము

శ్రీసంత్రయ మంగళ గా , శీసంగమ విభవ పుణ్యరేఖా సంపదాసిత వక్షోవామాం , గా! సూత్రితచిత్త మహిమ! హరిహరనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథా!= శివకేశవాత్మకుడైనదేవా!; శ్రీసంత్రయ= లష్టీదేవి ఆశ్రయం; మంగళగారీ సంగమ= శుభ్రప్రదయగు గారీదేవి కూడిక అనే; విభవ= ఐష్వర్యానికి చెందిన; పుణ్యరేఖా= అదృష్టరేఖయొక్క; సంపద్= శోభతో; భాసిత= ప్రకాశించే; వక్షోవామాంగా!= హృదయమూ ఎడమ మేనూ కలవాడా!; సూత్రిత చిత్రమహిమ!= సూత్రప్రాయంగానే తెలుపబడిన చిత్ర విచిత్రమైన మహిమలు కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! నీ భాగ్యరేఖను నేను ఏమని వర్ణించగలను? సర్వసుభాలను ఇచ్చే లష్టీదేవి నీ రొమ్మునందు, సర్వశుభాలను ఒసగే మంగళగారీదేవి నీ వామాంగంలోను నెలకొని ఉన్నారు. చిత్రాతి చిత్రమైన నీ మహిమను వేదాలు కూడా వర్ణించలేక సూత్రప్రాయంగానే తెలియజేస్తున్నవి.

విశేషం: సర్వభువనాలలోని జడచేతనాల స్వరూప స్వభావాలస్తీ పరాత్మరుడి చిత్రాతిచిత్రమహిమలే. శ్రీసంత్రయం హరిభాగం. గారీసంగమం హరుని వామ శరీరం. వక్షస్సు హరిది. వామాంగం హరుడిది అని క్రమాన్వయం.

లక్ష్మీగారీ సమాశ్రయం శృంగార రసాస్తీ, ఆశ్చర్యంగొలిపే ఇట్టి దివ్యమంగళ విగ్రహం, ‘చిత్రమహిమ’ అద్భుత రసాస్తీ వ్యక్తికరస్తున్నవి. ఈ శృంగారాద్భుత రసాలు హరిహరనాథుడి యొడ ప్రదర్శించే భక్తిభావానికి పోస్తాలుగా ఉన్నాయి.

సంజయుడు యుద్ధభూమికి బోయి మరలి వచ్చి యందలి వృత్తాంతంబు ధృతరాష్ట్రనితో జెప్పుట (సం. 7-1-5)

వ. దేవా! వైశంపాయనునకు జనమేజయుం డి ట్లనియె.

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా!; వైశంపాయనునక్క= వ్యాసమహర్షికి శిష్యుడైన వైశంపాయనుడితో; జనమేజయుండు= పరీక్షిన్నహోరాజు పుత్రుడైన జనమేజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! వ్యాస శిష్యుడైన వైశంపాయనుడితో పరీక్షిన్నహోరాజుపుత్రుడైన జనమేజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: వేదవ్యాసుడు మహాభారతం రచించి భూలోకంలో దానిని ప్రవర్తింపజేయడానికి తన శిష్యుడైన వైశంపాయనుడిని నియమించాడు. తర్వాత ఒకసారి వ్యాసమహర్షిని జనమేజయుడు తమ పూర్వుల చరిత్రను చెప్పవలసినదని కోరగా, వ్యాసుడి కోరికపై వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి భారతకథ చెప్పటం ప్రారంభించాడు. ఈ విధంగా భారతేతిహసానికి వైశంపాయనుడు వక్త, జనమేజయుడు శ్రోత.

మళ్ళీ కవిబ్రహ్మ తిక్కన, తెలుగు మహాభారతానికి కృతిపతి అయిన హరిహరనాథుడిని ‘దేవా!’ అని సంబోధిస్తూ భారత కథను వివరిస్తున్నాడు.

క. 'మని జన వల్లభ! యివ్విధ , మన దేవప్రతుఁడు శాంతిఁ బొంబినక్తము మె
ల్లను ధృతరాష్ట్రమహాశుడు , విని యెయ్యి యాచరించె వినిపింపు తగన్.' 3

ప్రతిపదార్థం: మనిజన వల్లభ!= మానులలో శ్రేష్ఠుడవైన వైశంపాయనా; ఈ+విధమునన్= ఇట్లా; దేవప్రతుఁడు= భీముడు; శాంతిన్+పాందిన= యుద్ధం చాలించిన; క్రమము= విధం; ఎల్లను= అంతా; ధృతరాష్ట్ర మహాశుడు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; విని=ఆలకించి; ఏ+అది= ఏది; ఆచరించెన్= చేశాడో; తగన్= తగినవిధంగా; వినిపింపు(ము)= తెలియజ్ఞుము.

తాత్పర్యం: వైశంపాయన మనిశ్రేష్టా! కౌరవ సేనాధిపతి అయిన భీముడు యుద్ధం చాలించిన విషయాన్ని సంజయుడి వలన విని ధృతరాష్ట్రుడు ఏమి చేశాడో చెప్పుము.

క. అని యడిగిన జనమేజయునకు వైశంపాయనుం డిట్లనియె. 4

ప్రతిపదార్థం: అని+అడిగిన= అట్లు ప్రశ్నించిన; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుతో; వైశంపాయనుండు= వ్యాసశిష్యుడైన వైశంపాయనుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రశ్నించిన జనమేజయ మహారాజుతో వైశంపాయనమునీంద్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. అనిమిష నటీ తనూజుడు , సనుటయు విని యివ్విఖుండు సంజయుఁ బోవం
బనిచెను దనయుని కడకు న , తని విజయము కాంక్ష దన హృదయమున మొలవన్. 5

ప్రతిపదార్థం: అనిమిష నదీతనూజుడు= దేవ నదీ పుత్రుడైన భీముడు; చనుటయున్= యుద్ధ రంగంనుండి తొలగిపోవటం; విని; ఆ+విభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; అతని= దుర్యోధనుడి; విజయము= గెలుషుయొక్క; కాంక్ష= కోరిక; తన హృదయమునన్= తన మనస్సులో; మొలవన్= పొడమాపగా; తనయుని కడకున్= పుత్రుడైన దుర్యోధనుడి దగ్గరకు; సంజయున్= భారతయుద్ధ విశేషాలు వినిపించే సంజయుడిని; పోవన్= వెళ్ళటానికి; పనిచెన్= నియమించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు యుద్ధ రంగంనుండి తొలగిపోవటం విని, దుర్యోధనుడి విజయకాంక్ష తన మనస్సులో మొలకెత్తగా, ధృతరాష్ట్రుడు తన కొడుకు వద్దకు సంజయుడిని పంపించాడు.

క. పనిచి కృతపడిన గాంగే , యుని దెస యుష్ణులిక నాతఁ దుల్లము నానా
ఘునతర చింతాభర మొం , బినఁ గుందుచు నుండఁ గొన్ని దివసంబులకున్. 6

ప్రతిపదార్థం: పనిచి= పంపి; కృతపడిన= కడచిన (యుద్ధం నుండి తొలగిన); గాంగేయుని దెస= గంగాపుత్రుడైన భీముడిని గూర్చిన; ఉమ్ములికన్=దుఃఖంతో; ఆతడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఉల్లము= మనస్సు; నానా= అనేక విధాలైన; ఘునతర= మిక్కుటమైన; చింతా భరము= విచార భారం; ఒందినన్= పొందగా; కుందుచున్= క్రుంగుతూ; ఉండన్= ఉండగా; కొన్ని= కొద్ది; దివసంబులకున్= రోజులకు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడిని యుద్ధరంగానికి పంపి, భీముడు యుద్ధంనుండి తొలగటం చేత దుఃఖించి, మిక్కులి చింతాభారంతో క్రుంగిపోతుండగా, కొన్నిదినాలకు.

క. వ్యాసస్తునాదమహిమం , జేసి యుభయ సైన్యగత విశేషజ్ఞం టై
యా సంజయుఁ డికనాటి ని , శా సమయమునందుఁ గడు వెసం జనుదెంచెన్. 7

ప్రతిపదార్థం: వ్యాసప్రసాదమహిమన్+చేసి= వ్యాసమహర్షియొక్క అనుగ్రహపు గొప్పతనం వలన; ఉభయ= కౌరవుల, పాండవుల; పైన్యగత= సేనలకు సంబంధించిన; విశేషజ్ఞండు+ఐ= విశేషాలన్నీ తెలిసినవాడై; ఆ సంజయుడు= అట్టి సంజయుడు; ఒకనాటి; నిశాసమయమునన్= రాత్రివేళ; కడువెసన్= మిక్కిలి వేగంగా; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహర్షి అనుగ్రహం వలన కౌరవపాండవ శిబిరాలలోని విశేషాలన్నీ తెలిసికొని, ఒకనాటి రాత్రి సంజయుడు ధృతరాప్యుడి వద్దకు వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు శిబిరంబుననుండి సూతనందనుండు గరినగరంబునకు వచ్చి యంతఃపురంబున నున్న ధృతరాప్యు నుచిత ప్రకారంబునం గనిన నమ్మముజవల్లభుం డతనిం దన చేరువ నునిచికొని యాదరించి. **8**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; శిబిరంబుననుండి= దండు విడిసిన చోటునుండి; సూతనందనుండు= సూతవంశియుడి పుత్రుడైన సంజయుడు; గరినగరంబునకున్= హస్తినాపురానికి; వచ్చి=వచ్చి; అంతఃపురంబునన్+ఉన్న= అంతఃపురంలో ఉన్న; ధృతరాప్యున్= ధృతరాప్యుడిని; ఉచిత ప్రకారంబునన్= తగు విధంగా; కనినన్= చూడగా; ఆ+మనుజవల్లభుండు= ఆ రాజు; అతనిన్= సంజయుడిని; తన చేరువన్= తన సమీపంలో; ఉనిచికొని= ఉంచుకొని; ఆదరించి= మన్మించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సంజయుడు హస్తినాపురానికి వచ్చి, అంతఃపురంలో ఉన్న ధృతరాప్యు మహారాజును సగోరవంగా దర్శించాడు. అప్పుడు ఆ రాజు అతడిని దగ్గరికి తీసికొని ఆదరించి.

చ. అమరనాటనుజు సమరావనిఁ గోల్పుడి నాదు యోధవ

ర్దము మఱి యెష్వలిం గొని పరాక్రమ దుర్దమ పాండుపుత్త సై

స్వమునకు మార్కిషుం దలఁచే? నక్కట! కౌరవు లేపి సేసి రా

సమయమునన్ బలప్రచయ సంఘటనం బెటులయ్య సంజయా!

9

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యా!; సంజయా!= ఓ సంజయా!; అమర నదీ తనుజు= గంగాదేవి పుత్రుడైన భీష్ముడిని; సమరావనిన్= యుద్ధభూమిలో; కోల్పుడి= కోల్పోయి; నాదు= నా యొక్క; యోధవర్దము= వీరుల సమూహం; మఱి= మళ్ళీ; ఎవ్వరిన్= ఏ వీరుడిని; కొని= సేనానిగా నియమించి; పరాక్రమ= శత్రువులను వశరచుకొనే; దుర్దమ= అణచశక్యముకాని; పాండుపుత్త= పాండవుల; పైన్యమునకున్= సేనను; మార్కునన్= ఎదుర్కొనవలెనని; తలఁచెన్?= అనుకొన్నది?; కౌరవులు= కురువంశియులైన దుర్యాధరాదులు; ఏమి+చేసిరి?= ఏమి చేశారు; ఆ సమయమునన్= అట్టి ఆపదవేళలో; బల ప్రచయ సంఘటనంబు= పైన్య సమూహంయొక్క కూర్చు; ఎటులు+అయ్యెన్?= ఏ విధంగా జరిగింది?

తాత్పర్యం: అయ్యా సంజయా! యుద్ధరంగంలో భీష్ముడిని కోల్పోయిన కౌరవ వర్గం మళ్ళీ ఎవ్వరిని సేనాపతిగా నియమించి, పరాక్రమంలో సాటిలేని పాండవైన్యాన్ని ఎదుర్కొనవలెనని అనుకొన్నది? చెదరిపోయిన పైన్యాన్ని, కౌరవులు అప్పుడు ఒకచోటికి ఎట్లా కూర్చుకొన్నారు? తెలుపవలసింది.

విశేషం: ‘అక్కటా!’ అనటంతో ధృతరాప్యుడిలోని చింతా, విషాదాలు వ్యక్తమవుతున్నవి.

క. అనిన విని సూతనుతుఁ డి , ట్లును సక్కురునాథుతోడ 'నవహితమతివై విను మంతయుఁ జెప్పెదఁ గ్రమ , మున నీ యడిగెన తెఱంగు భూవర! తెలియన్.'

10

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా; విని= ఆలకించి; సూతసుతుడు= సూతుడి కుమారుడైన సంజయుడు; ఆ+కురునాథుతోడన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటాడు; భూవర= రాజు! ; నీ+అడిగిన తెఱంగు= నీవు అడిగిన విధం; క్రమమున్= వరుసగా; అంతయున్= మొత్తం; తెలియున్= (నీకు) స్ఫుంగా తెలిసేటట్లుగా; చెప్పేదన్= చెప్పుతాను; అవహితమతివి+ఐ= సావధానుడడై; విను= వినుము

తాత్పర్యం: ఇది విని సంజయుడు, ‘ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీవు అడిగినదంతా వరుసగా వివరిస్తాను, సావధానంగా వినుము’ అన్నాడు.

వ. దేవవతుండుదేవబావంబునంబోంబినయప్పుడుకురుపొండవులతనికడకువచ్చుటయునాసమయంబునుబుట్టినవిశేషంబులునాడునీకెత్తింగించితి; శరతల్పగతుండైనశాంతనవుండుసెప్పినహితవచనంబులాదరింపకరోషంరక్తనయునులగుచునతనివీడ్జౌనియట్లుసనినకౌరవులునాటివేకువనీకడనుండియేనుబోయిశిబిరంబుసాచ్చునవసరంబున.

11

ప్రతిపదార్థం: దేవవతుండు= భీముడు; దేవబావంబున్= దేవత్యాన్ని; పొందిన; అప్పుడు= ఆసమయంలో; కురుపొండవులు= ధృతరాష్ట్రుడిపుత్రులు, పొండురాజుకుమారులు; అతనికడకున్= ఆభీముడివద్దకు; వచ్చుటయున్= రాగా; ఆసమయంబున్= అప్పుడు; పుట్టిన= కలిగిన; విశేషంబులు= భీముడుశరతల్పగతుడుకాపటం, అర్జునుడుభీముడుత్రాగడానికిపర్జన్యాప్తంవేసిభూమినుండిజలధారలుపుట్టించటంవంటివిశేషాలు; నాడు= భీముడుయుద్ధంలోకూలిననాడు; నీకున్; ఎత్తింగించితిన్= తెలిపాను; శరతల్పగతుండు+ఐన్= అంపశయ్యైపడ్డ; శాంతనవుండు= శంతనుడిపుత్రుడైనభీముడు; చెప్పిన్= పలికిన; హితవచనంబులు= మంచిమాటలు; ఆదరింపక= పాటించక; రోష= కోపంతో; సంరక్త= మిక్కిలిఎరుపెక్కిన; నయనులు= కన్నులుగలవారు; అగుచున్= అవతూ; అతనిన్= ఆభీముడిని; వీడ్జౌని= వదలి; అట్లు= ఆవిధంగా; చనిన= పోయిన; కౌరవులు= దుర్యోధనాదులు; నాటి= ఆనాటి; వేకువున్= ఉదయాన; నీకడనుండి= నీవద్దనుండి; ఏను= నేను; పోయి= వెళ్లి; శిబిరంబు= దండువిడిసినచోటు; చొచ్చు+అవసరంబున్= ప్రవేశించేసమయంలో.

తాత్పర్యం: భీముడుశరతల్పగతుడైదేవత్యాన్నిపొందినపుడు, కౌరవులు, పొండవులుఆయనవద్దకురాగా, ఆసమయంలోఅర్జునుడుపర్జన్యాప్తాన్నివేసిభూమినుండిజలధారలుపుట్టించటంవంటివిశేషాలుఆనాడునీకుతెలిపాను. అప్పుడుభీముడుచెప్పినమంచిమాటలులెక్కించకకోపంతోకౌరవులుఅచటినుండివెళ్లిపోయారు. ఆనాటిఉదయంనేనునీవద్దనుండికౌరవశిబిరాన్నిప్రవేశించేసమయంలో. (తరువాతిపద్యంతోఅన్వయం).

మ. సమరోద్యోగము వీటికిందెలుపు నిస్సాణాది తూర్పుంబు లో
క్షుమేగిన్ ప్రోయిగ వారణాది చతురంగస్తోర సన్నాహ సం
గమనాటోపము మిక్కుటంబుగఁ గడంకన్ వీరసైపంధ్య వి
ఘ్రమలోలాక్తతు లైలి మోముల వివర్ధత్వంబు సంధిల్లగాన్.

12

ప్రతిపదార్థం: సమర+ఉద్యోగము= యుద్ధానికిపూనుకోవటం; వీటికిన్= సైన్యంవిడిసినచోటుకు; తెలుపు= తెలియజేసే; నిస్సాణ= నిస్సాణమనేపేరుగలది; ఆది= మొదలైన; తూర్పుంబులు= చర్మవాద్యాలు; ఒక్కముగిన్= ఒకేసారి; ప్రోయిగన్= ధ్వనించగా; వారణ+ఆది= ఏనుగులుమొదలైన; చతురంగఁ= రథాలు, గజాలు, గుర్రాలు, పదాతిదళాలయొక్క; స్ఫుర= అధికమైన; సన్నాహ= ప్రయత్నంలోని; సంగమన్= క్రమబద్ధంగావెళ్లటంలోని; ఆటోపము= వేగిరపాటు; మిక్కుటంబుగన్= ఎక్కువగా; కడంకన్= పూనగా; మోములన్= ముఖాలలో; వివర్ధత్వంబు= తెల్లదనం; సంధిల్లగాన్= తోచగా; వీర= శారులకుసంబంధించిన; వైపుధ్య= ప్రస్తావ్యలంకారాలయొక్క; విభ్రమ= విలాసముచే; లోల= చలించే; ఆక్రూతులు+బరి= ఆకారాలుకలవారయ్యారు.

తాత్పర్యం: సైన్య శిబిరాలకు యుద్ధసన్మాహన్ని తెలిపే నిస్సాగాది వాద్యలు ఒక్క పెట్టున మ్రోయగా, గజాది చతురంగ బలాలు క్రమబద్ధంగా వేగిరపాటుతో ముందుకు సాగటానికి ప్రయత్నిస్తుండగా, తెల్లుముఖాలు వేసిన కౌరవులు, వీరుల వప్పుకవచాద్యలంకారాల కదలికలతో చలించే రూపాలు కలవారయ్యారు.

విశేషం: వివరాత్మం సాత్మ్త్వికభావం. ఇది మనస్సులోని చింతావిషాదాదులను వ్యక్తికరించేది. సేనాధిపతి అయిన భీమ్ముడు యుద్ధరంగంలో కూలిపోవటం వలన ముందు జరిగే యుద్ధానికి సన్నద్ధమవుతున్న కౌరవుల ముఖాలలో విషాదం అలముకొనటాన్ని ‘వివరాత్మము’ అనే పదం సూచిస్తున్నది.

వ. ఇట్లు సన్నద్ధులై వెడలి యసమెడలిన బలంబులం గూర్చుకొనుచుండి.

13

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సన్నద్ధులు+బ= యుద్ధానికి సిద్ధమైనవారై; వెడలి= శిబిరాలలో నుండి వెలికిపచ్చి; అసము= ఉత్సాహం; ఎడలిన= తొలగిన; బలంబులన్= సైన్యాన్ని; కూర్చుకొనుచున్+ఉండి= ప్రోగుచేసికొంటూ.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యుద్ధానికి సిద్ధమై శిబిరాలలో నుండి వెలుపలికి వచ్చి, దర్శించున్న సైన్యాలను సమీకరిస్తూ.

ఉ. అప్పుడు భీములేమి హృదయంబుల నుమ్మలికంబు గూరణా
నెప్పటి చందముల్ విడిచి యేడ్రెఱు దిక్కిసు చూడ్చు లొండిఏరు
శ్రేష్ఠ మాటునం ఔలయ నీ సుతు పాలికి వచ్చు రాజులం
బిప్పు డతండు రా వలవదే యని కర్ణుడు దలంచి రందఱున్.

14

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; భీములేమి= భీమ్ముడు లేకుండటం; హృదయంబులన్= మనస్సులలో; ఉమ్మలికంబు= దుఃఖము; కూరగాన్= కలుగగా; ఎప్పటి చందముల్= ఎల్లవేళలలో ఉండే తీరు; విడిచి= వదలి; ఏడ్రెఱున్= కాంతిని; తక్కిన= నీడిన; చూడ్చులు= చూపులు; ఒండు+బరున్= ఒకటీకొకటి; రెప్పులమాటునన్= కంటి రెప్పుల చాటువ; పాలయన్= వ్యాపించగా; నీ= నీయెక్కు; సుతు= పుత్రుడైన దుర్యోధనుడి యొక్క; పాలికిన్= వద్దకు; వచ్చు= వచ్చే; రాజులందున్= రాజులలో; ఇప్పుడు= భీమ్ముడు యుద్ధంలో కూలిన తర్వాత; అతండు= ఆ కర్ణుడు; రావలవదే+అని= రాగూడదా అని; అందఱున్= కౌరవులు అందరు; కర్ణున్= కర్ణుడిని; తలంచిరి= తలచుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో యుద్ధరంగంలో భీమ్ముడు లేకపోవటం అందరికి దుఃఖాన్ని కలిగించగా, సహజమైన దర్శాదులను విడిచి, ఒకరికొకరు కాంతివిహిన్నమైన చూపులు రెప్పులమాటుననే నిగిడించి, నీ పుత్రుడైన దుర్యోధనుడి వద్దకు ఇతర రాజులందరు వచ్చారు. ‘భీమ్ముడు పడిపోయిన తర్వాతమైనా కర్ణుడు యుద్ధ రంగానికి రావచ్చుగదా!’ యని అందరు కర్ణుడిని తలచుకొన్నారు.

వ. అట్టి యెడ.

15

ప్రతిపదార్థం: అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: భీమ్ముడు లేని ఆ విషాదసమయంలో.

చ. పతిరహితాత్మ యైన సతి భంగియు గోపక హిన్మమైన గో
ప్రతితి విధంబు, సస్య విధుర స్థితి యైన ధరిత్రి చాడ్పు, ను
ధృత హాలి శాస్త్రమైన వసుధాధర కందర భూమి చందమున్
మతి మనసేనఁ దీఁచే బుధమాన్యుడు భీష్ముడు లేకయుండుటన్.

16

ప్రతిపదార్థం: బుధమాన్యుడు= పండితులలో శ్రేష్ఠుడైన; భీష్ముడు= భీష్ముడు; లేక+ఉండుటన్= లేకపోవటంవలన; మనసేన= మన యొక్క పైన్యం; పతిరహిత+ఆత్మ+ఖన= భర్తలేని; సతి= భార్యయొక్క; భంగియున్= విధమునను; గోపకహినము+ఖన= గోపాలుడు లేని; గోప్రతతి= గోవుల సమాహం; విధంబున్= వలెను; సస్య= పంటలు; విధురస్థితి+ఖన= లేని; ధరిత్రి= భూమి; చాడ్పున్= వలెను; ఉధృత= గర్వించిన; హారి= సింహాం; శాస్త్రము+ఖన= లేని; వసుధాధర= భూమిని ధరించే పర్వతం యొక్క; కందర= గుహయొక్క; భూమి= స్థలం; చందమున్= వలెను; మతిన్= మనస్సుకు; తోచెన్= అనిపించింది.

తాత్పర్యం: జ్ఞానులలో శ్రేష్ఠుడైన భీష్ముడు లేని మన సేన వైధవ్యం పొందిన ప్రీవలెను, కాపరిలేని ఆవులమందవలెను, పంటలు లేని పొలంవలెను, సింహాం లేని పర్వత గుహవలెను నా మనస్సుకు తోచింది.

విశేషం: అలం: మాలోపమ. భీష్ముడు లేని కౌరవపైన్యాన్ని పతిలేని సతిగా, కాపరిలేని గోగణంగా, సింహాం లేని గుహగా ఉపమించి చెప్పటంవలన పైన్యం యొక్క దీనస్తితి వ్యక్తమాతున్నది.

ఉ. అంగద నాథు ప్రింగిన వృక్షావలి దన్ వెస ముట్టికాన్న స
రావ్యంగములుం జలింప వెగడందుచు బిక్కలు సూచుచున్న నా
రంగియ పోలె నుండి గురురాజ! భవత్సుతు సేన భీష్ము నా
జిం గబళించి పొండవులు జ్యంభిత విక్రములిలఁ బొల్పుటన్.

17

ప్రతిపదార్థం: కురురాజ!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; పాండవులు; భీష్మున్= భీష్ముడిని; ఆజిన్= యుద్ధంలో; కబళించి= మ్రింగి; జ్యంబిత= అతిశయించిన; విక్రమ= పరాక్రమం యొక్క; లీలన్= విలాసంతోఽ; పొల్పుటన్= ఒప్పిదముతో ఉండటం; అంగదన్= ఆకలితోఽ; నాథున్+మ్రింగిన= పతిని చంపిన; వృక్షావలి= తోడేళ్ళగుంపు; తన్= తనను, (సారంగిని); వెసన్ ముట్టికాన్నన్= వేగంగా చుట్టుముట్టగా; సర్వాంగములున్= అన్ని అవయవాలూ; చలింపన్= వణకగా; వెగడు+అందుచున్= భయపడుతూ; దిక్కులు= నలువైపులు; చూచున్+ఉన్న= చూస్తున్న; సారంగి+అ పోలెన్= ఆడు జింకవలె; భవత్= తమయొక్క; సుతు= కుమారుడైన దుర్యోధనుడి యొక్క; సేన= పైన్యం; ఉండెన్= ఉండినది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఆకలితో ప్రియుడిని మింగిన తోడేళ్ళగుంపు వేగంగా తనను చుట్టుముట్టగా, భయంతో వణకుతూ దిక్కులు చూస్తున్న ఆడజింకవలె నీ పుత్రుడి పైన్యం, భీష్ముడిని యుద్ధంలో కూలనేసి విజ్యంభించిన పాండవుల పరాక్రమాన్ని చూచి బెదరిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. సేనాని అయిన భీష్ముడు పడిపోవటం వలన అనాధ అయిన కౌరవసేనను నాథుడిని కబళించి చుట్టుముట్టిన తోడేళ్ళ గుంపును చూచి భయపడ్డ సారంగితో ఉపమించటం ద్వారా భయానక రసం వ్యక్తమాతున్నది.

అ. ‘కర్ణ! కర్ణ! వళ్ళ కావు మనాథుల , మైత్రిమను నెలుంగు లగ్గలముగ
బలములోన నెల్లఁ గలయంగ వీతెంచె , నార్త దెల్లముగ జనాధినాధి!

18

ప్రతిపదార్థం: జన+అధినాథ!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఆర్తి= బాధ; తెల్లముగన్= స్పష్టంగా- బాగా తెలిసేవిధంగా; కర్ణ! కర్ణుడు!; అనాధులము+పతిమి= దిక్కులేని వారమయ్యాము; కావుము= రక్షించుము; అను= అనే; ఎలుంగులు= ఆర్తనాదాలు; అగ్నిముగన్= అధికంగా; బలములోనన్= సైన్యంలో; కలయంగన్= అంతట; వీతంచెన్= వ్యాపించాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అస్పుడు ‘కర్ణు! ఓ కర్ణు! మేమంతా దిక్కులేనివారం అయ్యాం. వేగంగా వచ్చి కాపాడు’ అనే ఆర్తనాదాలు స్పష్టంగా సైన్యంలో అంతటా వ్యాపించాయి.

విశేషం: ‘కర్ణు! కర్ణు’ అని కౌరవసైన్యం చేసే ఆర్తనాదాల వలన ఛైర్య విపాదాది భావాలు వ్యక్తమై భయానక రసం అభివృక్షమాతున్నది.

వ. తదనంతరంబున.

19

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబునన్= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: కౌరవసైన్యం అంతటా ఆర్తనాదాలు వ్యాపించిన తర్వాత.

క. ‘పిలువురుడు దడయక కర్ణుని; బలవిక్రమశాలి యతడు; పబి బివసములుం గలనికి రాఁడు నదీసుతు; పలుకులకుం గనలి సచివబంధుయుతముగన్.’

20

ప్రతిపదార్థం: తడయక= ఆలస్యం చేయక; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని; పిలువురుడు= పిలవండి; అతడు= ఆ కర్ణుడు; బలవిక్రమశాలి= బలపరాక్రమాలు కలవాడు; నదీసుతు= గంగాపుత్రుడైన భీముక్క; పలుకులకున్= మాటలకు; కనలి= కోపించిఏ తిది దివసములున్=యుద్ధం మొదలైన పది దినాలు; సచివ= మిత్రులతో; బంధుయుతముగాన్= చుట్టూలతోపాటు; కలనికిన్= యుద్ధానికి; రాఁడు= రాలేదు.

తాత్పర్యం: ‘కర్ణుడు బలపరాక్రమశాలి, ఆలస్యం చేయక అతడిని యుద్ధం చేయటానికి ఆహ్వానించండి. భీముని మాటలకు అలిగి ఆయన యుద్ధరంగంలో ఉన్నంత వరకు ఆ పదిరోజులు తాను బంధుమిత్రులతో కలిసి యుద్ధానికి రాలేదు కదా!

వ. అని కౌరవులును దక్కటి జనపతులును దగుజనంబులును నతని నాసపడి పలుకుచుండి; రాతని తెఱంగు దొల్లియు నీ వాక్యాలించి తబి యెయ్యాది యనిన.

21

ప్రతిపదార్థం: అని= పై విధంగా పలికి; కౌరవులును= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులు; తక్కటి= మిగిలిన; జనపతులును= రాజులును; అతనిన్= కర్ణుడిని; ఆసపడి= కోరి; పలుకుచుండిరి= అనుకొంటూ ఉన్నారు; ఆతని= ఆ కర్ణుని యొక్క; తెఱంగు= తీరు; నీవు= ధృతరాష్ట్రుడవైన నీవు; ఆక్షరించితివి= విన్నావు; అది= ఆ విషయం; ఏ+అది+అనిన్= ఏమిటంటే.

తాత్పర్యం: పై విధంగా పలికి దుర్యోధనాదులు, తక్కిన రాజులు కర్ణుడు తమ రక్షణార్థం రావాలని అనుకొన్నారు. కర్ణుడు యుద్ధరంగం వదలటానికి గల కారణం నీవూ విన్నావు. అది ఏమిటంటే.

చ. అనఫు! సరిత్పుతుండు దను నర్థరథుండని పలిష్టన్ మనం బునఁ గడునొచ్చి ‘నీ వనికి భీయిన నద్దిసు రాను; నీ జయం బున వనవాసి నయ్యెదు; లపుల్ నిను నోర్చిన వాల నోర్చెదన్ ఘన భుజశక్తి నేననియే గాదె! సృపుల్ విన నమ్మహశత్సుతోన్.

22

ప్రతిపదార్థం: అనము= పాపరహితుడవైన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సరిత్త+సుతుండు= నదీపుత్రుడైన భీముడు; తనున్= కర్ణుడిని; అర్థరథుండు+అని= అతిరథ, మహారథులకంటె, సమరథుడికంటె తక్కువవాడని; పల్గొన్న= అనగా; మనంబునన్= మనస్సులో; కడున్+నాచ్చి= మిక్కిలి బాధపడి; నీవు= భీముడవైన నీవు; అనికిన్= యుద్ధానికి; పోయినన్= వెళ్ళితే; ఆ+దెస= ఆ వైపు; రాను= రాజులను; నీ= నీయుక్క; జయంబునన్= గెలుపుచే; వనవాసిని= అడవులలో నివసించేవాడిని; అయ్యెదన్= అపుతాను; రిపుల్= శత్రువులు; నిమున్= నిన్ను; ఓర్చొన్= ఓడిస్తే; ఘనభుజశక్తిన్= గొప్ప భుజబలంతో; ఏను= నేను; వారిన్= ఆ శత్రువులను; ఓర్చెదన్= జయిస్తాను అని; నృపుల్= రాజులు; వినన్= వినేటట్లగా; ఆ+మహాతులైన్= ఆ మహాతుడైన; భీముడితో; అనియెన్+కాదె!= అన్నాడు గదా!

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! భీముడు తనను అర్థరథుడని కించపరుచగా కర్ణుడు మనస్సులో మిక్కిలి బాధపడి, ఓ భీష్మాచార్యా! 'నీవు యుద్ధానికి వెళ్ళితే నే నా వైపు రాను; యుద్ధంలో నీవు జయిస్తే అడవుల పాలోతాను; ఓడిపోతే నొ బాహుబలంతో శత్రువులను జయిస్తానని రాజులంతా వింటుండగా, మహాతుడైన భీముడితో అన్నాడు గదా!

వ. కావున నతం డంతకు ముస్కుకయ్యంబునకుం దొలంగియుండె; నాఁ డట్లు మా మనంబులెల్ల నా సూతనందను దెసకుం బాటెననిన విని యాంజికేయుండు సంజయున కిట్లనియె. **23**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= ఈ కారణాలవలన; అతండు= ఆ కర్ణుడు; అంతకున్ మున్ను= అప్పటి వరకు; కయ్యంబునకున్= యుద్ధమునకు; తొలంగిండెన్= దూరంగా ఉన్నాడు; నాడు= భీముడు యుద్ధం నుండి తొలిగిన మరునాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; మనవారి= మన కౌరవపక్షం వారి; మనంబులు= మనస్సులు; ఎల్లున్= అన్ని; ఆ సూతనందను దెసకున్= ఆ కర్ణుడివైపు; పాతెన్= ప్రసరించాయి; అనినన్= అనగా విని; ఆంబికేయుండు= అంబికా పుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు కర్ణుడిని అర్థరథుడనటం వలన యుద్ధరంగంలో భీముడు ఉన్నంత వరకు అతడు యుద్ధానికి రాలేదు. భీముడి పతనానంతరం మన కౌరవుల మనస్సులన్నీ కర్ణుడివైపు ప్రసరించాయి' అనగా విని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'తను నిష్టేయిఁ దలచిన యి , మ్యాను జేంద్రులఁ గౌరవులను మన మూకల న య్యానిఁ గర్భాయు గాచెనె? తన , మనోరథము లెల్ల ఫలసమగ్రతఁ జొందన్.' **24**

ప్రతిపదార్థం: తనున్= కర్ణుడిని; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; తలచిన= స్వరీంచిన; ఆ+మనజేంద్రులన్= ఆ రాజులను; కౌరవులన్= దుర్యోధనాడులను; మన మూకలన్= మన సేనలను; ఆ+అనిన్= ఆ యుద్ధంలో; కర్ణుడు= కర్ణుడు; తన= తనయొక్క; మనోరథములు= కోర్కెలు; ఎల్లున్= అన్ని; ఫలసమగ్రతన్= పూర్ణపలాన్ని; పాందన్= పాందగా; కాచెనె?= కాపాడెనా?

తాత్పర్యం: 'కర్ణుడిని ఈ విధంగా స్వరీస్తే, అతడు ఆ రాజులను, దుర్యోధనాది కౌరవులను, మన సైన్యాన్ని తాను భీముడు పడిపోతే రక్షిస్తానని చెప్పి ఉన్నాడు గదా! అట్లా తన మనోరథం నెరవేరగా రక్షించాడా?' తాత్పర్యం: అనగా, ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు.

వ. అనపుడు నమ్మునుజపతికి నతం డిట్లనియె. **25**

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అని అనగా; ఆ+మనజ పతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; అతండు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా, ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. వననిధి నడు నీటిఁ గలము ; మునిగిన బెగడందు చిత్తములు గలిగిన తజ్జనుల క్రియ నున్న సేనలు ; గసుగిన బీవిగతిఁ దీఁచేఁ గర్జుం డంతన్.

26

ప్రతిపదార్థం: వననిధిన్= సముద్రంలో; నడు నీటిన్= నీటి నడుము; కలము= పడవ; మునిగినన్= మునిగిపోగా; బెగడు+అందు= భయపడే; చిత్తములు= మనస్సులు; కలిగిన= కల; తద్+జనుల క్రియన్= ఆ మనస్యులవలె; ఉన్న సేనలు= ఉన్నటువంటి సైన్యాలు; కనుగొనన్= పరిశీలించగా; అంతన్= అప్పుడు; కర్జుందు= కర్జుడు; దీని గతిన్= దీపంవలె; తోచెన్= కనిపించినాడు.

తాత్పర్యం: సముద్ర మధ్యంలో పడవ మునిగితే బెదరిపోయిన వారివలె ఉన్న కౌరవ సేనలకు కర్జుడు దీపంవలె కనిపించినాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు పురంబు వెడలి యతండు కురుపతి కడ కేతెంచి ప్రీతుం డగు నతని చేత నభానంబితుండై రాజలోకంబు నాలోకించి.

27

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పురంబు= హస్తినాపురం నుండి; వెడలి= వెళ్లి; అతండు= ఆ కర్జుడు; కురుపతి కడకున్= దుర్యోధనుడి వద్దకు; ఏతెంచి= వచ్చి; ప్రీతుండు+అగు= సంతోషించిన; అతనిచేతన్= ఆ దుర్యోధనుడి చేత; అభినందితుండు+ఇ= ప్రశంసించబడినవాడై; రాజలోకంబున్= రాజుల సమూహస్ని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా హస్తినాపురం నుండి కర్జుడు దుర్యోధనుడి వద్దకు వచ్చి, సంతసించిన అతడిచేత ప్రశంసించబడి, అచటి రాజులను చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. ‘దమమును సత్యముం దపము దానము శీలము నస్తవిర్య శోర్యములును జీష్మునంద కల; వట్టి మహాత్ముడు పాశర సీల్స్; నింక మనకు నేటి బాహపు బల గర్వము లెక్కి సేన లక్ష్మి!

సమసనె కౌరవేశ్వరుని సంపద?’ యంచు విషణ్ణుమూల్రియై.

28

ప్రతిపదార్థం: దమమును= ఇంద్రియనిగ్రహం; సత్యమున్= సత్యము; తపమున్= తపస్సు; దానమున్= దానం; శీలమున్= సత్పువర్తన; అప్త= మంత్రపూర్వకంగా ప్రయోగించే ఆగ్నేయాప్రాందులు; వీర్య= బలము; శార్యములును= యుద్ధంలో భయపడని గుణం; భీష్ము+అందు+అ= భీష్ముడియందే; కలవు= ఉన్నటి; అట్టి మహాత్ముడు= ఆ విధమైన సద్గుణ సంపన్ముఖైన; మహానీయుడు; పోరన్= యుద్ధంలో; ఈలైన్= కూలెను; ఇంకన్= ఆపై; మనకున్= కౌరవులకు; ఏటి= ఎక్కడి; బాహుబలగర్వము= భుజబలం వలన కలిగిన అపాంకారం; ఎక్కడి సేనలు= ఎక్కడి సైన్యాలు; అక్కట!= అయ్యా!; కౌరవేశ్వరుని= దుర్యోధనుడియొక్క; సంపద= సౌభాగ్యం; సమసనె?= నశించెనే?; అంచున్= అంటూ; విషణ్ణుమూల్రి+ఇ= విషాదమే రూపంగా కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఇంద్రియనిగ్రహం, సత్యవాక్పరిపాలన, తపస్సు, దాతృత్యం, సత్పువర్తన, అప్రాందు ప్రయోగించే సామర్థ్యం వంటి సద్గుణాలు ఒక్క భీష్ముడిలోనే ఉన్నవి. అటువంటి మహానీయుడు యుద్ధంలో కూలిపోయాడు. ఇంక మనకు బాహుబలగర్వం ఎక్కడ? ఎక్కడి సేనలు? అయ్యా! కౌరవేశ్వరుడైన దుర్యోధనుడి ఐష్వర్యం నశించింది కదా! అని కర్జుడు భీష్ముడిని తలచుకొని విచారగ్రస్తుడై.

విశేషం: భీష్ముడి ధర్మాశీల, యుద్ధాశీల, గుణాలను స్కరించటంవలన కర్జుడిలో శోకం ఉద్దీష్యమై విషాదం అలముకొన్నది. ఇక్కడ వీరరసం కరుణా రసానికి పోషకంగా ఉన్నది.

క. కన్ని రొలుకగ వగచిన , నన్నరపతుల్ల నేడ్డి రార్తరవంబుల్
మిన్నంద నత్తుజలములు , విన్నని వదనంబులందు వెల్లిగొనంగన్.

29

ప్రతిపదార్థం: కన్నిరు= కంటినీరు; ఒలుకగన్= కారగా; వగచినన్= ఏడ్యగా; ఆ+నరపతులు= ఆ కౌరవపక్షంలోని రాజులు; ఎల్లన్= అందరు కూడా; ఆర్తరవంబుల్= దుఃఖధ్యములు; మిన్న+అందన్= ఆకాశాన్ని తాకగా; అపుజలంబుల్= కన్నిరు; విన్నని= వెలవెలపోయిన; వదనంబులందున్= ముఖములందు; వెల్లిగొనంగన్= జాలువారగా; ఏడ్చిరి=శోకించారు.

తాత్పర్యం: కర్మాదు కన్నిరు కారేవిధంగా ఏడ్యగా, అక్కడణ్ణన్న రాజులందరు ఆర్తరవాలు మిన్న ముట్టేటట్లు, వివర్ధాలైన మొగాలాపై అపువులు జాలువారగా శోకించారు.

విశేషం: ఆర్తరవాలు, అపువులు, తెల్లబోయిన వదనాలు అనే అనుభావాలవలన దైన్య విషాదాదులు వ్యక్తమై ఇందు కరుణారసం ఉట్టిపడుతున్నది.

వ. అప్పుడు దన్నుం దాన యుపశమించుకొని యందఱడెందంబుల యుమ్మలికంబులు వాయ రాథేయుం డిట్లనియె.

30

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తన్నన్= తనను; తాను+ఆ= తానే; ఉపశమించుకొని= ఓదార్చుకొని; అందఱ= అందరియొక్క; డెందంబుల= మనస్సులలోని; ఉమ్మలికంబులు= బాధలు; పొయన్= పోయేటట్లుగా; రాథేయుండు= రాధాకుమారుడైన కర్మాదు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్మాదు ఆ సమయంలో తనను తాను ఓదార్చుకొని, అక్కడగల వారందరిలోని బాధలు తొలగిపోయేటట్లు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. 'మీ రెల్లఁ జూచుచుండగఁ , గౌరవ నికురంబమునకుఁ గన్నాకై యొ
ప్పారెడు భీష్మాదు వడియొను , మేరు వొఱగినట్టు లసము మిగుల నరునకున్.

31

ప్రతిపదార్థం: మీరు; ఎల్లన్= అందరు; చూచుచుండగన్= చూస్తుండగా; కౌరవ= కౌరవులయొక్క; నికురంబమునకున్= సమూహానికి; కన్నాకు+ప= ముఖ్యాడై; ఒప్పారిన= ఉన్న; భీష్మాదు= భీష్మాదు; నరునకున్= అర్జునడికి; అసము= దర్శం; మిగులన్= అతిశయించగా; మేరువు= మేరుపర్వతం; ఒఱగినట్టులు= వంగిన విధంగా; పడియెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: మీరంతా చూస్తుండగా, కౌరవ సైన్యంలో అగ్రేసరుడైన భీష్మాదు, అర్జునుడి దర్శం అతిశయించగా మేరు పర్వతం విరిగినట్టు పడిపోయాడు.

వ. నా తెఱంగు వినుండు.

32

ప్రతిపదార్థం: నా= నా యొక్క; తెఱంగు= విధం; వినుండు= వినండి.

తాత్పర్యం: కర్మాదు తన శార్యార్థైర్య పరాక్రమములను గూర్చి వినండి అని కౌరవసేనతో అంటున్నాడు.

క. కలగిన సేనలఁ గాచెది; , నిలిపెద సర్జునుని కడక నెఱపెద; బాహ్
బల మా భీష్మాం డె ట్ల , గృవిక మెఱసె నట్ల మీకుఁ గన్నులు దనియన్.

33

ప్రతిపదార్థం: కలగిన= చెదరిన; సేనలన్= పైన్యాలను; కాచెదన్= రక్షిస్తాను; అర్జునుని= అర్జునుని యొక్క; కడక= ప్రయత్నాన్ని; నిలిపెదన్= అడ్డిస్తాను; ఆ భీముండు= ఆ భీముడు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; అగ్రలికన్= ఆధిక్యంతో; మెఱసెన్= ప్రకాశించాడో; అట్లు+ఆ= ఆ విధంగానే; మీకన్= కౌరవ పైన్యానికి; కన్ములు; తనియన్= త్వాపోందేటట్లు; బాహోబలము= భుజబలం; నెఱపెదన్= ప్రదర్శిస్తాను.

తాత్పర్యం: నేను మన చెదరిపోయిన పైన్యాన్ని కాపాడుతాను. అర్జునుడి పూనికను ప్రతిఫలిస్తాను. భీముడు ఏ విధంగా శోర్యంతో ప్రకాశించాడో అట్లా నా భుజబలాన్ని ప్రదర్శిస్తాను.

ఉ. ధర్త్రజ భీమ పార్థులును దమ్ములు నుఢ్ఱట సంగరక్రియా
కర్మరు లచ్యతామజుని గర్వము దుర్వాషహంబు వారి ము
త్యార్థుక ముక్త చండశర ఖండిత దేహులఁ జేసి యిత్తు నే
బేల్మగఁ గౌరవేంద్రున కజ్ఞప్పత రాజ్యరమా విలాసమున్.

34

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజ= ధర్మరాజు; భీమ= భీముడు; పార్థులును= అర్జునుడును; తమ్ములున్= వారి తమ్ములైన నకుల సహదేవులును; ఉధృట= గొప్ప; సంగరక్రియా= యుద్ధం చేయటంలో; కర్మరులు= సఫలమయ్య వరకు సనిచేసేవారు; అచ్యుత+అనుజుని= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకియొక్క; గర్వము= అహంకారం; దుర్విషహంబు= సహించరానిది; వారిన్= పాండవులను, సాత్యకిని; మత్త= నా యొక్క; కార్మక= ధనుస్సు నుండి; ముక్త= వదలబడిన; చండ= తీవ్రమైన; శర= బాణాలచేత; ఖండిత= త్రుంచబడిన; దేహులన్= శరీరాలు కలవారిగా; చేసి= చేసి; పేర్కుగన్= గౌరవంగా; కౌరవ+ఇంద్రునకున్= దుర్యోధన మహారాజుకు; అభీష్టతన్= కోరికతో; రాజ్య= రాజ్యమనే; రఘు= లక్ష్మియొక్క; విలాసమున్= లీలను; ఏన్= నేను; ఇత్తున్=ఇస్తాను. **తాత్పర్యం:** ధర్మజ, భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు యుద్ధం చేయడంలో వెనుదిరుగని శారులు. సాత్యకి గర్వం సహించరానిది. వీరందరిని నా ధనుస్సునుండి వెలువడే ప్రచండ బాణాల చేత తునాతునకలు చేసి, నేను కౌరవేశ్వరుడైన దుర్యోధనుడికి అతడు కోరినట్లుగా రాజ్యలక్ష్మి విలాసాలను అందిస్తాను.

విశేషం: పాండవుల యొక్క, సాత్యకియొక్క ఛైర్యపరాక్రమాదుల స్వరణ వలన ఉచ్చిష్టమైన కర్మడిలోని ఉత్సాహం అతడి ఛైర్యశోర్యములచేత పోషింపబడి వీరరసంగా వ్యక్తమాతున్నది.

క. కాదేని గాండివజ్యి , నాదము సురదుందుళి ప్రతించంబును నిః

భేదుడైనై వించు నథిక , మోదంబున నిత్య సాఖ్యముం గైకొందున్.

35

ప్రతిపదార్థం: కాదు+ఏనిన్= పాండవులను జయించలేకపోతే; గాండివ= గాండీవం అనే పేరుగల అర్జునుడి ధనుస్సుయొక్క; జ్యి= అల్లెత్రాటి; నాదమున్= ధ్వనియు; సురదుందుభి= దేవతలు మ్రోగించే దుందుభి అనే వాయం యొక్క; ప్రణాదంబును = తీవ్రతరమైన ధ్వనిని; నిఃభేదుడను+పి= దుఃఖం ఏమాత్రం లేనివాడినై; వించున్= వింటూ; అధిక= మిక్కిలి; మోదంబున్= సంతోషంతో; నిత్య= శాశ్వతమైన; సాఖ్యమున్= అనందాన్ని, వీరస్వరగాన్ని; కైకొందున్= పాందుతాను.

తాత్పర్యం: నేను పాండవులను జయించలేకపోతే, అర్జునుడి గాండీవం నుండి వచ్చే నాదాన్ని, దేవదుందుభుల మ్రోతను అనందంతో వింటూ, సంతోషంతో వీరస్వరగాన్ని అలంకరిస్తాను.

క. కౌరవులం గాచుచు రణ , శూరులఁ బాండవుల నోర్ముచుం గీత్ర కర
సాపురవిహరిత భీమునఁ , జేరంజను కంటే నొప్పి సెప్పం గలదే?

36

ప్రతిపదార్థం: కౌరవులన్= దుర్యోధనాదులను; కాచుచున్= కాపాడుతూ; రణ= యుద్ధంలో; శారులన్= శార్యంగలవారైన; పాండవులన్= ధర్మజుడు మొదలైన పాండురాజు పుత్రులను; బిర్మచున్= ఓడిస్తూ; కీర్తికర= యశస్విను కలిగించే; స్వార= అధికమైన; విహరించే గుణంతో, షైవరిహించే చేసి; భీష్మిన్= భీష్మప్రితామహుడిని; చేరన్+చనుకంచెన్= చేరబోవటం కంటే; ఒప్పు= యోగ్యమైనది; చెప్పన్+కలదే?= చెప్పడాని కేముంది?

తాత్పర్యం: దుర్యోధనాది కౌరవవర్ధన్నాన్ని రక్షిస్తూ, రణశారులైన పాండవులను ఓడిస్తూ, యుద్ధంలో ప్రశంసాపూర్వకంగా షైవరిహించే చేస్తూ భీష్మిడిని చేరబోవటంకంటే వేరే చెప్పవలసిం దేమున్నది?’

వ. అని పలికి తన సారథిం గనుంగొని.

37

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఆ విధంగా చెప్పి; తన సారథిన్= తన రథసారథిని; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: కర్మడు పై విధంగా పలికి, తన సారథిని చూచి.

సీ. ‘మణిగణోజ్ఞులమైన మన యరదంబున , జవనాశ్వములఁ బూస్పి; చాప బాణ ఖాడ్యాది సాధనోత్సర మొడగుసార్యుము , రత్నధ్వజం బెత్తు రశ్ములడర శంఖ మృదంగ నిస్సోణాది తూర్పుముల్ , సంఘటింపుము రభసమున్’ ననుడు వాఁ డట్ల చేయ దుర్వార గర్విధ్వతి , నగ్గిప్రతుభంబగు నారథంబు

తే. పటురయంబున నెక్కి భూపతికి ప్రొక్కి , యాతుఁ డెల్ల కౌరవులును నభిల నృపులుఁ దన్ముఁ గొనియాడుఁ గర్భుఁ దుత్స్మాహ లీల , నిజ బలాభీల సుందర ధ్వజము లోప్పు

38

ప్రతిపదార్థం: మణిగణా= రత్న సమూహంతో; ఉజ్జులము+ఱి= మిక్కిలి ప్రకాశించే; మన+అరదంబునన్= మన రథమునందు; జవనాశ్వముల్= వడిగల గుర్రాలను; పూస్పి= కట్టుము; చాప= ధనుస్పులు; బాణా= అమ్ములు; ఖాడ్య+ఆది= కత్తులు మొదలైన; సాధన+ఉత్సరుము= పరికరాల సమూహం; ఒడన్+కూర్చుము= సమకూర్చుము; రశ్ములు= కిరోలు; అడరన్= అతిశయించగా; రత్నధ్వజంబు= మణులుగల టక్కెపు స్థంభం; ఎత్తు(ము)= పైకిత్తుము; శంఖా= శంఖా; మృదుంగా= మృదైల; నిస్సోణాం మొదలైన; తూర్పుముల్= వాద్యవిశేషాలను; రభసమునన్= వేగంగా; సంఘటింపుము= కూర్చుము; అనుడున్= అనగా; వాడు= ఆ సారథి; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేయన్= చేయగా; దుర్వార= వారించటానికి నీలుకాని; గర్వ+ఉద్ధతిన్= గర్వం యొక్క ఉద్దేశంతో; అగ్ని= అగ్ని యొక్క; ప్రభంబు= ప్రకాశంకలది అగు; ఆ రథంబు= ఆ రథాన్ని; పటురయంబునన్= మిక్కిలి వేగంగా, ఎక్కి; భూపతికిన్= దుర్యోధన మహారాజుకు; ప్రొక్కి= నమస్కరించి; ఆతడు= ఆ కర్మడు; ఎల్ల కౌరవులున్= కౌరవులందరు; అఫిల నృపులున్= రాజులందరు; తన్నున్= తనను; కొనియాడన్= ప్రశంసించగా; ఉత్సాహలీలన్= ఉత్సాహంయొక్క నిలసంతో; నిజ= తన; బల= పైన్యం యొక్క; ఆభీల= భయం గొలిపే; సుందర= అందమైన; ధ్వజములు= టక్కెపు కంబాలు; ఒప్పన్= ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: మణులతో ప్రకాశించే మన రథానికి వడిగల గుర్రాలను పూస్పుము. ధనుర్వాలు, ఖాడ్యలు మొదలైన ఆయుధ సామగ్రిని సమకూర్చుము. మిలమిలలాడే రత్నధ్వజాన్ని ఎత్తుము. శంఖం, మృదుంగం, నిస్సోణాం మొదలైన వాద్యలను త్వరగా చేర్చుము’ అనగా, ఆ సారథి వాటి నచ్చింటిని రథంలో సిద్ధపరచాడు. కర్మడు అనివార్యమైన గర్వంతో అగ్నిహాత్రుణివలె ప్రకాశించే ఆ రథాన్ని వెంటనే ఎక్కి, దుర్యోధన మహారాజుకు నమస్కరించి, కౌరవులు, రాజులు బహుముఖాల ప్రశంసిస్తుండగా, ఉత్సాహం మించగా, తన పైన్యంలో భయం గొలిపే సుందరమైన ధ్వజాలు వెలుగొందుతుండగా.

ఏశేషం: ఇందుగల అగ్ని ప్రభమైన రథం, ధ్వజ, బాణ, శంఖాది సామగ్రి అంతా కర్మడిలోని యుద్ధవీరాన్ని ఉప్పిసినం చేసేది.

వ. నడచి, నబీనందనుం డున్న యెడకుఁ జేర ఒబోయి, శోపించిన సముద్రంబు చందంబున, విమానంబు విత్తిగెపడిన దివ్యాని తెఱంగున, భూతల పతితుండ్రెన పతంగు భంగిని, భగ్గపక్షంబైన మైనాకంబు మాడ్సిర బొలుచునతని కడకుంబాదచాలయై యలగి, ఫల్గును నారాచనిచయంబునంబొదువంబడి యమునానటి ప్రాదస్థితంబును మదనమీలితాక్షంబునై శోభల్లుబుండాలంబు నముకలించుచు వీరశయన మహానీయుండైనయమ్మహానుభావుని యడుగులపై గన్నిరు దొరగం బ్రామిల్లి, కేలు మొగిచి, వినయ వినమిత శలీరుండై.

39

ప్రతిపదార్థం: నడచి; నదినందనుండు= భీముడు; ఉన్న+ఎడకున్= ఉన్నచోటికి; చేర్న+పోయి= సమీపించి; శోపించిన= ఎండిపోయిన; సముద్రంబు= సముద్రం; చందంబునన్= వలె; విమానంబు= విమానం; విరిగిపడిన= విరిగిపోయి క్రిందపడిన; దివ్యాని= దేవలోకస్థాడి; తెఱంగునన్= విధంగా; భూతల= భూమిపై; పతితుండు+పన= పడిపోయిన; పతంగు= పశ్చి; భంగిని= వలె; భగ్గపక్షంబు+పన= రెక్కలు విరిగిన; మైనాకంబు= హిమవత్పర్వతుడి పుత్రుడైన మైనాక పర్వతం; మాడ్సిన్= వలె; పోలుచు= ఒప్పు; అతని కడకున్= ఆ భీముడి దగ్గరకు; పాదచారి+ప= కొళ్ళతో నడుస్తా; అరిగి= వెళ్లి; ఆ ఫల్గును= అర్జునుడి యొక్క; నారాచ= బాణాల; నిచయంబునన్= సమూహంతో; పాదువన్+పడి= కప్పబడి; యమున= యమున అనే పేరుగల; నదీ= నదియొక్క; ప్రాద= మడుగులో; స్థితంబును= ఉన్న; మద= మదంచేత; నిమీలిత+అక్షంబునన్+ప = కన్నలు మూసికొని; శోభల్లు= ప్రకాశించే; ఉండాలంబున్= ఏనుగును; అనుకరించుచున్= పోలుచు; వీరశయన= శరతల్యంపై పరుండిన; మహానీయుండు+పన= మహాతుడైన; ఆ+మహానుభావుని= ఆ గొప్ప ప్రభావంగల భీమునియొక్క; అడుగులపైన్= పాదాలపై; కన్నిరు= కంటిసీరు; తొరగన్= జారగా; ప్రణామిల్లి= నమస్కరించి; కేలు మొగిడ్చి= చేతులు జోడించి; వినయ= వినయంతో; వినమిత= మిక్కలి వంగిన; శరీరుండు+ప= దేహం కలవాడై.

తాత్పర్యం: కర్మడు నడచి భీముడు ఉన్నచోటికి వచ్చాడు. అక్కడ ఎండిపోయిన సముద్రంవలె, విమానం విరుగగా పడిపోయిన అమరుడివలె, భూమిపై పడిన పక్షివలె, రెక్కలు విరిగిన మైనాక పర్వతంవలె ఒప్పుతున్న ఆ కురుపితామహుడి వద్దకు వెళ్లి, అర్జునుడి బాణాలచేత పాదువబడి, యమునానది మడుగులో మదంచేత కన్నలు మూసికొని ఉన్న ఏనుగువలె శరతల్య గతుడైన ఆ మహానుభావుడి పాదాలపై కన్నిరు రాలగా నమస్కరించి, చేతులు జోడించి, వినయంతో వంగిన శరీరం కలవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఏశేషం: అలం: మాలోపమ. యుద్ధంలో కూలిన భీముని రెక్కలు తెగిన మైనాకుడితో ఉపమించడంలో ఎంతో ఔచిత్యం ఉంది. మైనాకుడు మేనా హిమవంతుల పుత్రుడు, పర్వతాలకు పూర్వం రెక్కలు ఉండేవట. అవి పక్షులవలె ఎగిరి నగరాదులపైబడి ఉపద్రవం కలిగించేవి. లోకరక్షకుడైన ఇంద్రుడు పర్వతాల ఆగడాన్ని మాన్వడాన్నికి వజ్రాయుధంతో పర్వతాల రెక్కలను చేదించేటప్పుడు మైనాకుడు ఎగిరిపోయి దక్కిణ సముద్రంలో దాగి తన రెక్కలు కాపాడుకొన్నాడు. ఇట శరతల్య గతుడైన భీముడిని రెక్కలు తెగి దీనస్థితికి చేరిన మైనాకునిగా భావించి శోకాన్ని వెలిబుచ్చినాడు కర్మడు.

క. ‘పచ్చితి రాథేయుడఁ; గను , విచ్ఛి ననుం జాడు భరత వీరాగ్రణి! సీ

సచ్చలతము ఫలమే యి , ట్లిచ్చట నీ యునికి? ధాత నేమన నేర్తున్?

40

ప్రతిపదార్థం: భరత= భరతవంశానికి చెందిన; వీర= వీరులలో; అగ్రణి!= శ్రేష్ఠా!; రాథేయుడఁ= రాథా పుత్రుడైన కర్మడిని; వచ్చితీన్= వచ్చాను; కనువిచ్చి= కన్నలు తెరిచి; నన్నున్= నన్ను; చూడు(ము)= చూడవలసింది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇచ్చట= ఈ యుద్ధభూమిలో; నీ+ఉనికి= నీపు పడి ఉండటం; నీ= నీయొక్క; సత్త+చరితము= మంచి నడత; ఫలమే= ఫలమా; ధాతన్= బ్రహ్మాదేవుడిని; ఏమి+అనేర్తున్?= ఏమనగలను?

తాత్పర్యం: ‘ఓ భరతకుల శ్రేష్ఠ! నీ దర్శనార్థం కర్ణుడిని వచ్చినాను. కన్నులు తెరిచి నన్ను చూడవలసింది. నీ సచ్చరిత్రకు యుద్ధభూమిలో దైవ్యంగా పడి ఉండటమా ఫలం? విధిని ఏమనాలి?

విశేషం: ‘భరత వీరాగ్రణి!’ అనే సంబోధన సాభిప్రాయంతో, ఔచిత్యంతో కూడుకొన్నది. కర్ణుడి మాటలలో క్రోధ, విషాద, నిర్వేదాది భావాలు గోచరిస్తున్నవి.

ఆ. పాపనంబు లయిన పలుకులు నా చెపు! లార నెమ్మి నన్ను నాదరింపు
మయ్య! ధర్మనిత్య! యంచితసత్య! శం! తను కుమార! గాఢ దైర్యసౌర!

41

ప్రతిపదార్థం: ధర్మనిత్య!= ధర్మాన్ని ఎల్లవేళలా ఆచరించేవాడా!; అంచితసత్య!= సత్యాన్ని పూజించేవాడా!; గాఢ దైర్యసౌర!= నిబిడమైన దైర్యశక్తి కలవాడా!; శంతను కుమార!= శంతనుడి పుత్రుడా!; పాపనంబులైన= పవిత్రమైన; పలుకులు= మాటలు; నా= నాయుక్ర; చెవులు+అరన్= చెవుల తనిచి దీరేటట్లుగా (పలికి); నెమ్మిన్= ప్రేమతో; నన్నున్= నన్ను; ఆదరింపుము+అయ్య!= మన్నించవయ్య!

తాత్పర్యం: సత్యాన్ని, ధర్మాన్ని సర్వకాల సర్వపష్టలలో పాటించేవాడా! అపార దైర్యనిధీ! శంతను పుత్రా! పవిత్రమైన నీ వాక్యులచేత వీమలవిందు గానించి నన్ను ఆదరించుము.

విశేషం: ధర్మనిత్యాది విశేషాలు సాభిప్రాయాలై భీముడి మహానీయతను చాటుతున్నవి.

ఉ. పేర్లిన మూర్కగూడ నడపింపగఁ గోల్తులసేయఁ బీత్ర బా
ణార్ఘుల మార్ఘలంబుల రయంబున నీఱుగఁ గాల్ప నాజి సీ
నేర్లిన భంగి నొండికఁడు నేర్చునె? పాండవ బాహు సంపదల్
పేర్లు నెలర్చు నింక గురుబృందము లెల్లమఁ దల్లడిల్లఁగన్.

42

ప్రతిపదార్థం: పేర్చిన= విజృంభించిన; మూర్కన్= సైన్యాన్ని; కూడన్= కూడగట్టుకొని; నడపింపగఁ= నడిపించటంలో; కోల్తుల+చేయన్= ముందుండి యుద్ధం చేయటంలో; తీవ్ర= ప్రచండమైన; బాణా= బాణాలనే; అర్పులన్= మంటలచేత; మార్ఘలంబులన్= శత్రు సైన్యాలను; రయంబునన్= వెంటనే; నీఱుగన్= బూడిద అయ్యేటట్లు; కాల్పన్= కాల్పటంలో; ఆజిన్= యుద్ధంలో; నీనేర్చిన= నీవు తెలిసికొన్న; భంగిన్= విధంగా; ఒండు+ఒకడు= మరొకడు; నేర్చునె? = నేర్చాడా?; కురుబృందములు= కౌరవ సైన్యాలు; ఎల్లమన్= అస్తి; తల్లడిల్లఁగన్= బాధపడగా; ఇంకన్= ఇంకముందు; పాండవ= పాండురాజు పుత్రులైన ధర్మజాదులయుక్త; బాహుసంపదల్= భుజ బలాలు; పేర్లున్= విజృంభిస్తాయి; ఎలర్చున్= అతిశయిస్తాయి.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో విజృంభించిన సైన్యాన్ని కూడగట్టుకొని నడిపించటంలో, ముందుండి యుద్ధం చేయటంలో, ప్రచండమైన బాణాగ్నులతో ఆ క్షణాంలోనే శత్రుసైన్యాలను భస్మిపటలం చేయటంలో నిన్ను మించినవాడు మరొక డేవుడు? ఇకమీద కౌరవసైన్యం తల్లడిల్లేటట్లు పాండవుల బాహుబలాలు మిక్కిలి విజృంభిస్తాయి.

క. శర జిహ్వ భీకరుఁ డగు! నరుఁ డను శిఖి నిగుడు జేసి నారాయణ దు
ర్భర పవనుఁ డింక బంధుర, కురుసేనా కాసనంబు క్రో హ్వడగేంచున్.

43

ప్రతిపదార్థం: శర= బాణాలనే; జిహ్వ= నాలుకలచేత; భీకరుడు+అగు= భయంకరుడైన; నరుడు= అర్జునుడు; అను= అనే; శిఖి= అగ్నిహంతుడిని; నిగుడు+చేసి= వృధిచేసి; నారాయణ= శ్రీకృష్ణుడు అనే దుర్భర= భరించవీలగాని; పవనుడు= గాలి; ఇంకన్= ఇంకముందు; బంధుర= దట్టమైన; కురుసేనా= కౌరవసేన అనే; కాసనంబు= అడవి; క్రోష్య= బలపును; అడగించున్= అణచివేస్తాడు.

తాత్పర్యం: బాణాలు అనే నాలుకలచేత భీకరుడైన అర్జునుడు అనే అగ్నిహోత్రుడిని వ్యాపింపజేసి, శ్రీకృష్ణుడు అనే భరించరాని వాయుదేవుడు ఇకముందు కొరవసేన అనే అరణ్యంయొక్క బలుపును అణచివేస్తాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. కృష్ణార్జునులు ఇద్దరూ పూర్వజన్మలో నరనారాయణులనే మహాతపస్యులైన మునులు. కనుక వారితో వీరికి అభేదాన్ని సూచించడానికి పూర్వపు పేర్లు ఇట వాడబడినవి.

మ. భరితాశాంతర పాంచజన్యరవ దృష్టయైవదత్త ధ్వని
స్ఫురణ్వ వీనులు త్రయ్యి గేతన కపిస్మార్జుత్ప్రభం జూడ్ములా
తురతం బొందగఁ జండగాండివ సముద్భూతాస్తజాలంబు లె
వ్యరు సైలంతురు? నీవు దక్క భుజగర్వస్మాల్చి నిరావహాకా!

44

ప్రతిపదార్థం: భుజ= బాహువుల; గర్వస్మాల్చి= అహంకారస్ఫురణాముయొక్క; నిర్యాహాకా!= నిర్మహించే భీష్ముడా!; భరిత= నిండిన; ఆశా+అంతర= దిక్కుల లోపలి విభాగంగల; పాంచజన్యి= పాంచజన్యం అనే శ్రీకృష్ణుడి శంఖం యొక్క; రవ= చప్పుడు; దృష్ట్యత్త= దర్శిస్తున్న; దేవదత్తధ్వని= అర్జునుడి శంఖమైన దేవదత్తంయొక్క నాదంయొక్క; స్ఫురణ్వ= తోచటంవలన; వీనులు= చెవులు; ప్రయ్యన్=పగులగా; కేతన= ధ్వజంపైగల; కపి= హనుమంతుడి యొక్క; స్మార్జుత్ప్రభాశ్చిత్ప్రభవ్యున్=ప్రకాశిస్తున్న; ప్రభవ్యున్=వెలుగులవలన; చూడ్ములు= చూపులు; ఆతురతవ్యున్= బాధను; చండ= భయంకరమైన; గాండీవ= గాండీవం అనే అర్జునుడి ధనుస్సువలన; సముద్భూత= పుట్టిన; అప్రూజాలంబులు= మంత్రపూతాలైన బాణసమూహాలు; నీవు+తక్క= నీవు తప్ప; ఎవ్వరు= ఇతరు లెవ్వరు; సైరింతురు?= ఓర్చుకొంటారు?

తాత్పర్యం: బాహు బల గర్వం స్ఫురించేటట్లు పోరుసల్పే భీష్మేశ్వరు! కొరవ పైన్యం నలువైపులా పాంచజన్యి, దేవదత్త ధ్వనులు మోయటం వలన చెవులు పగులగా, అర్జునుడి ధ్వజంపైగల హనుమంతుడి మెరిసే వెలుగు వలనచూపులు చెడరిపోగా; భయంకరమైన గాండీవంనుండి దూసుకొనివచ్చే అప్రసమూహాన్ని నీవు తప్ప ఎవ్వరు సహాస్తరు?

విశేషం: ఇట శత్రువులైన కృష్ణార్జునుల అతిలోక పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించడంవలన కర్మని ఔదార్యం వ్యక్తమాతున్నది.

అ. మెయి మెయిం బెనంగి మెచ్చించి ముక్కంటి , చే వరంబు గొని విశేష బిష్ట
కర్తుఛిప్పుఁ దైన గాండీవి నొరుఁ డాజిఁ , జైనయుఁ జాలకునికి సెప్పు నేల?"

45

ప్రతిపదార్థం: ముక్కంటిచేన్= మూడు కమ్ములు కలవాడిచేత - శిష్టుడిచేత; మెయిమెయిన్= దేహాన్ని దేహంతో; పెనంగి= యుద్ధం చేసి; మెచ్చించి= మెప్పించి; వరంబు+కొని= వరం సంపాదించి; విశేష= శేషమైన; దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; కర్కు= పనులచేత; దీష్టుడు+ఖన= ప్రకాశించేవాడు అయిన; గాండీవిని= గాండీవనే ధనుస్సును ధరించే అర్జునుడిని; ఒరుడు= ఇతరుడు; ఆజిన్= యుద్ధంలో; చెనయన్+చాలక= ఎదుర్కొనలేక; ఉనికి= ఉండటాన్ని గూర్చి; చెప్పున్+ఏల?= చేపేది ఏముంది?

తాత్పర్యం: మహాశ్వరుడితో శరీరాన్ని శరీరంతో కలిపి ద్వంద్య యుద్ధం చేసి, అతడి మెప్పువడని, వరాలు పాంది, ఇంద్రుడి కోర్కెపై నివాతకవచాదులను హతమార్పటంవంటి దివ్యకర్కులచేత వెలుగొందిన గాండీవిని ఇతరు లెవ్వరు ఎదిరించజాలకపోవటంలో ఆశ్చర్యమేమున్నది?

విశేషం: అరణ్యావాసంచేసే సందర్భంలో, దివ్యాప్రాలను సంపాదించేకొరకై ఇంద్రకీలాద్రిపై ఘోరతపస్య చేసి, కిరాతుడి రూపంలో వచ్చిన రుద్రుడిపైబడి పోరి, అతని ప్రశంసలనంది, పాపుతాది దివ్యాప్రాలనుపోందిన గాథ ఇందులో సూచించబడింది. ఇందులో ముక్కంటి శబ్దమూ, గాండీవి శబ్దమూ సాభిప్రాయాలు.

క. అని పెక్కు మాట లాడిన , విని యాదిరభలితనేత్త విస్తారుం దై
యనిమిష నభీతనూజ్ఞాడు , గసుగొనుటయు మతియు మైక్కి కర్ణుడు వలికెన్.

46

ప్రతిపదార్థం: అని= కర్ణుడు ఇట్లు అని; పెక్కు=మాటలు+ఆడిన= బహు విధాలుగా పలుకగా; విని; అనిమిష నదీ తనూజ్ఞాడు= దేవనదీ పుత్రుడైన భీముడు; ఆదర= మన్మసతో; భరిత= నిండిన; నేత్ర విస్తారుండు+ః= కన్ముల విష్ణుగలవాడై; కనుగొనుటయున్= చూడగా; మతియున్= మరల; మైక్కి= నమస్కరించి; కర్ణుడు= కర్ణుడు; పలికెన్= ఇట్లన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు ఈ విధంగా పలురీతుల భీముడిని ప్రశంసించగా, ఆదరంతో అతడు కన్ములు విచ్చి కర్ణుడిని చూచాడు. అప్పుడు కర్ణుడు ఆ మహానీయుడికి మైక్కి ఇంకా ఇట్లు అన్నాడు.

ఉ. ‘ఆ నరు నే నొకండన విషాంల దుస్సహ దృష్టి భీషణం
బైన మహా భుజంగమము నష్టుత మంత్ర నిరస్త దర్శముం
గా నొనలించునట్లు భుజ గర్వ మడంచెద నస్త శస్త వి
ద్వా విపుణత్వ సంపద నుదాత్త గుణిత్తర! నీవు పంపగన్.’

47

ప్రతిపదార్థం: ఉదాత్తగుణా+ఉత్తర!= శ్రేష్ఠగుణాలతో ఉత్తరముడవైన భీష్మా!; నీవు; పంపగన్= అజ్ఞాప్రించగా; ఆ నరున్= అట్టి దివ్యాప్రోతుడైన అర్థునుడిని; ఏన్+బకండన్+అ= నేనొక్కడినే; విష+అనల= విషమునే అగ్నిచేత; దుస్సహ= బీర్వరాని; దృష్టి= చూపులచేత; భీషణంబు+ఖన= భయంకరమైన; మహాభుజంగమమున్= గొప్ప పామును; అద్భుత= ఆశ్చర్యంగాలే; మంత్ర= మంత్రముచేత; నిరస్తదర్శమున్+కాన్= తొలగిన దర్శం కలదనిగా; ఒనరించునట్లు= చేసినట్లు; భుజ గర్వము= బాహువల అహంకారాన్ని; అప్రతి= మంత్రపూర్వకంగా ప్రయుక్తమయ్య వాయవ్యాయ్యాప్రోల; శప్త= ఖడ్గద్వాయముధాల; విద్య= విద్య అందలి; నిపుణత్వ సంపదన్= నైపుణ్యం అనే సంపత్తుచేత; భుజగర్వము= బాహువల పాగరును; అడంచెదన్= అణచివేస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘ఈ సద్గుణాశేషో! నీవు ఆజ్ఞాప్రించే దివ్యాప్రోతుడైన అర్థునుడి బాహుగర్వాన్ని నేనొక్కడినే, విషాగ్నిని వెలిగ్రోక్క భయంకరమైన చూపులుగల మహాసర్పం యొక్క దర్శాన్ని అద్భుతమైన మంత్రశక్తితో అణచివేసినట్లు, నా అప్రతి శప్త విద్యావైపుణ్యంతో అణచివేస్తాను.’

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇందులో భీకరవిషసర్పంతో అర్థునుడిని పోల్చటంవలన కర్ణుడిలోని ఉత్సాహం ఘైర్యశౌర్యాదులతో పోషించబడి వీర రస రూపంలో వ్యక్తమాతున్నది.

ఉ. అనిన గాంగేయుండు రాథేయున కిట్లినియే.

48

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా; గాంగేయుండు= గంగాపుత్రుడైన భీముడు; రాథేయునకున్= రాథాపుత్రుడైన కర్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్థునుడిని ఓడించటానికి తనను యుద్ధరంగానికి పంపుమని అడిగిన కర్ణుడితో భీముడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఊ. ‘తగఁ బర్జనుని సాంపున్ బ్రతుకు భూతప్రాతముల్ వార్త సా
చ్ఛి గలిష్టప్పితి నుండు నేఱులును, సంక్షీణంబులై యుల్వ ని
చ్ఛి గుణాధిక్యముఁ బోందు జీజములుఁ బోలెం గౌరవుల్ విశ్రతం
బగు నీప్రోపును బ్రాపుఁ గాపుఁ గని సౌఖ్యం బోందు టోప్పుం గడున్.

49

ప్రతిపదార్థం: తగన్= తగువిధంగా; పర్షమ్యని= మేఘుడి; సాంపున్వ్యు= సమృద్ధితో; బ్రతుకు= జీవించే; భూత్రాతమున్ పోతెన్= ప్రాణికోటివలెను; వార్షి+చొచ్చి= సముద్రంలో ప్రవేశించి; గరష్ట స్థితిన్= అత్యస్నత స్థాయిలో; ఉండు+ఏఱులున్ పోతెన్= ఉండే నదులవలెను; సంక్షేణంబులు+హ= మిక్కిలి ఎండిపోయినవై; ఉర్మిన్ నిల్చి= నేలలో ఉండి; గుణ+ఆధిక్యమున్+పొందు= గుణముల ఆధిక్యమును పొందు; బీజములున్+పోతెన్= విత్తనాలవలెను; కౌరవుల్= దుర్యోధనాదులు; విశ్రతంబు+అగు= ప్రసిద్ధమైన; నీ ప్రోఫున్= నీ పోషణము; ప్రాపున్= ఆశ్రయాన్ని; కాపున్= రక్షణము; కని= పొంది; కడున్= మిక్కిలి; సౌఖ్యంబు= సుఖం; ఒందుట= పొందటం; ఒప్పున్= తగును.

తాత్పర్యం: ప్రాణికోటి వానలు సమృద్ధిగా కురియటం వలన రక్షించబడినట్లు, నదులు సముద్రాన్ని ఆశ్రయించి అత్యస్నత స్థితి పొందినట్లు, విత్తనాలు బాగా ఎండి భూమిలో ఉండి పెంపొందేటట్లు, కౌరవులు నీ పేరుగాంచిన పోషణలో ఉండి, నీ ఆశ్రయాన్ని పొంది, నీ రక్షణలో సౌఖ్యాన్ని పొందటం ఎంతైనా ఒప్పుకొనదగింది.

విశేషం: అలం: మాలోపమ.

చ. అరయఁగ బంధుకోటులకు నక్కరునాథుని యట్లకావే, నీ
వలిబలబేటి! జన్మమున నయ్యెడు చుట్టుటీకంబుకంటే సు
స్థిరతరమైన సంగడము చే నగు బాంధవ మెక్కడంద్రు రా
నరపతి రాజ్యభారము మనంబున నీయబిగాఁ దలంపుమీ!

50

ప్రతిపదార్థం: అరి= శత్రువులయ్యెక్కు; బల= సైన్యాన్ని; భేది= చీల్చే కర్ణా!; నీవు; అరయఁగన్= పరిశీలించగా; బంధుకోటులకున్= చుట్టులందరికి; ఆ+కురునాథుని+అట్లు+అ= ఆ దుర్యోధనుడి వంటి వాడవే; కావే?= కావా?; జన్మమున్వ్యు= పుట్టుకతో; అయ్యెడు= కలిగే; చుట్టుటీకంబుకంటేన్= బంధుత్వం కంటే; సుస్థిరతరము+ఐన= మిక్కిలి దృఢమైన; సంగడముచేన్= స్నేహంతో; అగు= కలిగే; బాంధవము= చుట్టురికం; ఎక్కుడు= ఎక్కువ; అందురు= అంటారు; ఆ నరపతి= ఆ దుర్యోధనుడి యొక్కు; రాజ్యభారము= రాజ్యాన్ని మోయటం; మనంబున్= మనస్సులో; నీ+అదిగాన్= నీదే అని; తలంపుమీ= భావించుము.

తాత్పర్యం: శత్రుసైన్యాన్ని భేదించే కర్ణా! బంధువర్గానికంతా నీవు కూడా దుర్యోధనుడి వంటి వాడవే కదా! పుట్టుకతో కలిగే బంధుత్వం కంటే దృఢమైన స్నేహంతో కలిగే ఆత్మియతమే ఎక్కువ అని పెద్దలు అంటారు. దుర్యోధనుడి రాజ్యరక్షణభారం నీసైననే ఉన్నరని తెలిసికొనుము.

వ. అంబష్టవిదేహాపొంద్రాభిదేశాభీశులగెల్లి, దుర్యోధనాభీనవర్తులంగానిర్మలించిన నీకు నిట్లుసెప్పవలయునే?
యండజంబులు పండినప్పక్కంబు సుపజీవించు చండంబున నిస్సుం జెంటి బంధువులు సుప్రాజ్ఞములు సుఖులై యుండువారుగాక! నాకు నీవును సుయోధనునట్ల కావున మేలాడెదఁ; గౌరవుల నడపికొని, యమ్మో విభునకు విజయంబు గావింపుము పోమ్మునిసమ్మదంబునం బచికిన సూతనందనుండు ప్రీతుండై యద్దేవర్తతుచరణంబులు శిరంబు సాఁక వినతుండై వీడ్జైని, యరదం బెక్కి యరుగుదెంచి, భవభియ సైస్టుంబు దైస్యంబు వాపి, యే పగ్గలించి కలయం గనుంగాని.

51

ప్రతిపదార్థం: అంబష్ట= అంబష్ట దేశం; విదేహా= విదేహమనే పేరుగల దేశం; పొండు+అది= పొండు+అది= పొండ్రుదేశం మొదలైన; దేశాభీశులన్= దేశాభిపతులను; గెల్చి= జయించి; దుర్యోధన= దుర్యోధనుడి యొక్కు; అధీనవర్తులన్+కాన్= వశంలో ఉన్నవారినిగా; నిర్వర్తించిన= చేసిన; నీకున్= నీకు (కర్ణునకు); చెప్పవలయునే?= చెప్పవలసినదేమున్నది?; అండజంబులు= గ్రుడ్లనుండి పుట్టే

పక్కలు; పండిన వృక్షంబున్= ఫలించిన చెట్లును; ఉపజీవించు= ఆశ్రయించే; వందంబున్= విధంగా; నిన్నున్+చెంది= నిన్ను పొంది; బంధువులు= చుట్టూలు; సుఖులు+ఐ= సుఖంగా; ఉండువారుగాక= ఉంటారుగాక; నాకున్= (భీమ్యుడనగు) నాకు; నీవును= కర్ముడవగు నీవుగూడ; సుయోధనున్+అట్లు+ఆ= దుర్యోధనుడి వంటి వాడవే; కావునన్= కాన; మేలు+ఆడెదన్= మేలు పలుకుతాను; కౌరవులను= దుర్యోధనాదులను; నడపికొని= ముందుకు నడిపించి; ఆ+మహీవిభునకున్= ఆ మహోరాజుకు; విజయంబు= గెలుపు; కావింపుము= కలిగేటట్లు చేయవలసింది; పొమ్ము+అని= యుద్ధానికి పొమ్మని; సమ్మదంబున్= సంతోషంతో; పలికిన్= పలుకగా; సూతనందనుండు= కర్ముడు; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించినవాడై; ఆ దేవవ్రతు= ఆ భీమ్యుడి యొక్క; చరణంబులు= పాదాలు; శిరంబుసోఁక్ను= తల తాకునట్లు; వినతుండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; వీడ్స్‌ని= సెలవు తీసికొని; అరదంబు+ఎక్కు= రథంపై ఎక్కు; అరుగుదెంచి= వచ్చి; భవదీయ= తమ యొక్క; పైన్యంబు= సేనయొక్క; దైన్యంబు= దీనత్యాన్ని; పాపి= తొలగించి; ఏపు+అగ్గిలించి= విజుంభణం అధికమై; కలయన్+కనుంగొని= అంతటా చూచి.

తాత్పర్యం: అంబష్ట, విదేహ, పౌండ్రాది దేశాల రాజులను జయించి దుర్యోధనుడి వశంలో ఉండేటట్లు చేశావు కనుక నీ కింక ఎక్కువగా చెప్పునపసరం లేదు. పక్కలు పండ్లుండే వృక్షాన్ని ఆశ్రయించి జీవించే విధంగా నిన్న ఆశ్రయించి బంధువర్గమంతా సుఖంగా ఉండాలి. నాకు నీవుకూడా దుర్యోధనుడి వంటి వాడవే కనుక నీ క్షేమాన్ని కోరుతాను; కౌరవులను ముందుకు నడిపించి ఆ మహోరాజుకు విజయాన్ని చేకూర్చు; పో!' అని సంతోషంతో భీమ్యుడు పలికేసరికి, కర్ముడు సంతోషపడి, భీమ్యుడి పాదాలపై శిరస్సు మోపి నమస్కరించి, సెలవు తీసికొని, రథంపై వచ్చి నీ పైన్యంయొక్క దీనావస్థను తొలగించి, మిక్కిలి ఉత్సాహంతో అంతటా చూచి.

క. నరపతి యలరంగ రథకల , తురగ సుభట సముదయముల దీర్ఘర్షధురం ధరలీల మెఱసి యతి బం , ధురములుగా సంఘటించే దురమునకుఁ దగన్.

52

ప్రతిపదార్థం: నరపతి= దుర్యోధన మహోరాజ; అలరంగ్ను= సంతోషించగా; రథ= రథాల; కరి= ఏనుగుల; తురగ= గుర్రాల; సుభట= సైనికుల; సముదయముల= సమూహాలయొక్క; దోషి+గర్జ= పొగరుయొక్క; ధురం ధర= బరువును మోసే; లీల= విలాసంతో; మెఱసి= ప్రకాశించగా; అతి బంధురములుగాన్= మిక్కిలి దట్టంగా; దురమునకున్= యుద్ధానికి; తగన్= సరిపోయే విధంగా; సంఘటించెన్= సమకూర్చడు.

తాత్పర్యం: కర్ముడు దుర్యోధన మహోరాజ సంతోషపడేటట్లు తనపై బాధ్యత మోసుకొని, బాహుబల గర్జం మెరిసేటట్లు చతురంగబలాలను సంఘటించాడు.

వ. అట్టి యెడ.

53

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కర్ముడు పైన్యాన్ని సంఘటించిన ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. అరుణాశ్వములు రుచిర రు , క్షూరథంబుఁ బ్రుటీప్తవేభికాధ్వజమును ను ద్ధుర గాత్ర కలిత సిత భా , సుర బంధుర కంకటంబు శోభల్లంగన్.

54

ప్రతిపదార్థం: అరుణా+అశ్వములు= ఎర్రని గుర్రాలు; రుచిర= సుందరమైన; రుక్క= బంగారు, రథంబున్= రథమూ; ప్రదీపు= మిక్కిలి వెలుగొందే; వేదికా= తిన్నెగల; ధ్వజమునున్= పతాకం; ఉద్ధుర= మిక్కిలి బరువై; గాత్ర= దేహంతో; కలిత= కూడిన; సిత= తెల్లనైన; భాసుర= ప్రకాశించే; కంకటంబున్= కవచమూ; శోభల్లంగన్= ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: ఎగ్రని గుర్రాలు, అందమైన బంగారు రథం, వెలుగొందే వేదిక గుర్తు గల పతాకం, దృఢమై తెల్లగా ప్రకాశించే కవచం అందాన్ని కలిగించగా.

క. మొగమును గయ్యపు వేడుక : చిగురొత్త సుదాత్తమూర్తిఁ జెలువిందు గురుం దగు రాజులు గౌరవులును : పాగడి రులివు మిగులు బ్రమద పూర్ణ హృదయులై.

55

ప్రతిపదార్థం: మొగమున్న= ముఖంపై; కయ్యపు వేడుక= యుద్ధంపై అభిలాష; చిగురు+బత్తన్= పొడసూపగా; ఉదాత్తమూర్తిన్= గొప్పరూపంతో; చెలువు+బందు= ఒప్పునట్టి; గురున్= ద్రోణాచార్యుడిని; తగు= యోగ్యతైన; రాజులు= రాజులు; కౌరవులును= దుర్యోధనాదులును; ప్రమద= సంతోషంతో; పూర్ణ= నిండిన; హృదయులు+బ= మనస్సులు కలవారై; ఉలివు మిగులన్= ధ్వని అతిశయించగా; పాగడిరి= ప్రశంసించారు.

తాత్పర్యం: ముఖాన యుద్ధాభిలాష పొడసూపగా, ఉదాత్తరూపంతో ప్రకాశించే ఆ ద్రోణాచార్యుని రాజశేషులూ, కౌరవులూ సింహానాదాలు చేస్తూ ప్రశంసించారు.

తే. అపుడు నీ యగ్నందను డల్లఁ దనదు , తేరు రాథేయు నరదంబు సేరు బీవ నిచ్చి మనమున సంతస మెసుక మెసుగు , నాదరంబున నిట్లను నతనితోడ.

56

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= ఆ సమయంలో; నీ= నీ యొక్క; అగ్నందనుడు= పెద్దకొడుకైన దుర్యోధనుడు; అల్లన్= మెల్లగా; తనదు= తనయొక్క; తేరు= రథం; రాథేయు= కర్మాంగి యొక్క; అరదంబు= రథాన్ని; చేరన్= దగ్గరకు; పోనిచ్చి= పోనిచ్చి; మనమున్న= మనస్సులో; సంతసము= సంతోషం; ఎసుకము= విజ్ఞంభణ; ఎసుగున్= అతిశయించగా; ఆదరంబున్= గారవంతో; అతనితోడన్= కర్మాంగి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు మెల్లగా తన రథాన్ని కర్మాంగి రథం కడకు పోనిచ్చి, మనస్సులో సంతోషం పెంపాందగా, సాదరంగా అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. నీ వలన సనాథంబై , యిం వీడింతయును మెఱసె నిం కిట మనకుం గావింప వలయు కార్యము , నీ ఎత్తిగెంపంగ వలయు నెయ్య మెలర్పన్.

57

ప్రతిపదార్థం: నీవలనన్= నీ కారణంగా; సనాథంబు+బ= నాథుడు కలదై; ఈ వీడు= ఈ సైన్యం; ఎంతయును= ఎంతయో; మెఱసెన్= ప్రకాశించింది; ఇంకన్= ఇక; ఇటన్= ఇచ్చట; మనకున్= మనకు; కావింపవలయు= చేయదగిన; కార్యము= పని; నెయ్యము= స్నేహం; ఎలర్పన్= మీరగా; నీవు; ఎత్తిగెంపంగ వలయున్= తెలియజేయవలెను.

తాత్పర్యం: ‘ఈ కర్మా! దిక్కులేని ఈ సైన్యం నీ వలన నాథుడుగలదై ఎంతో ప్రకాశిస్తున్నది. ఇప్పుడు మనం ముందు చేయదగిన పని ఏదో తెలియజేయము.’

క. అనిన నతం డిట్లను ‘బహు , జనరక్షకులైన సృష్టులు సద్గుద్ధులు గా వున నీవు సెప్పగా నే , వినియేద; నెయ్యది దలంపు వివరింపు తగన్.’

58

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= దుర్యోధనుడు పై విధంగా అనగా; అతండు= ఆ కర్మాంగు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; బహుజన= సర్వప్రజలకు; రక్షకులు+బన= కాపాడేవారైన; నృపులు= రాజులు; సద్గుద్ధులు= మంచి జ్ఞానం కలవారు; కావునన్= కనుక; నీవు;

చెప్పగాన్= చెప్పితి; ఏన్= నేను; వినియోగన్= వింటాను; ఏ+లది= ఏది; తలంపు= అభిప్రాయం; తగన్= తగు విధంగా; వివరింపు(ము)= తెలియజేయుము.

తాత్పర్యం: వై విధంగా పలికిన దుర్యోధనుడితో కర్ణుడు ఈ విధంగా అన్నాడు. ‘సర్వజనరక్షకులైన రాజులు ఉత్తమజ్ఞానం కలవారు కనుక నీ యభిప్రాయ మేమిటో తెలియజేయుము. నేను వింటాను.’

ఉ. నావుడుఁ గర్జుతోడ్ నరనాయకుఁ డిట్లను ‘సర్వయోధ సం
భావితుఁ దైన శాంతనవు బాహుల మాటున సముద్రియ నే
నా విభవంబు సెల్లే బచినాళ్లను; నీ మధికెక్క నాదు యో
ధావలిలోన నింకఁ బృతనాధిపుగాఁ గొన నెవ్వుఁ దర్శ్యుడో?

59

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్= అనగా; కర్జుతోడున్= కర్జుడితో; నరనాయకుడు= దుర్యోధన నృపతి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; సర్వయోధ= వీరులందరిచేత; సంభావితుడు+ఐన= గౌరవించబడిన; శాంతనవు= భీష్ముడి యొక్క; మాటునన్= చాటున; అస్వదీయ= మనమొక్క; సేనా= సైన్యంయొక్క; విభవంబు= వైభవం; పదినాళ్లను= పది రోజులు; చెల్లున్= గడిచాయి; నీ= నీయొక్క; మదికిన్= మనస్సునకు; ఎక్కున్= నచ్చేటట్లు; నాదు= నాయొక్క; యోధావలిలోనన్= వీరుల సమూహంలో; ఇంకన్= ఇకముందు; పుతనాధిపున్+కాన్= సైన్యాధిపతిగా; కొనన్= ఎన్నుకొనటానికి; ఎవ్వుడు= ఎవరు; అర్పుడో?= యోగ్యుడో?

తాత్పర్యం: అని అనగా, అపుడు కర్జుడితో దుర్యోధనుడు ఇట్లన్నాడు. ‘వీరులందరిచేత గౌరవించబడిన భీష్ముపితామహుడి ఆధిపత్యంలో మహావైభవంగా మన సేనలు పది దివసాలు యుద్ధం చేసినవి. ఇక మన యోధులలో సేనాధిపతినిగా నియమించడానికి నీకు నచ్చినవా డెవ్వడో తెలుపుము?’

ద్రోణాచార్యులకు సర్వసేనాధిపత్యంబు నిర్ణయించుట (పం. 7-5-8)

క. సేనాపతిత్వమునకుం , బూని యొకడు నడపకున్న బొడవడఁగాడే? యా
సేన యనిఁ గర్జుధార వి , హీనం బగు కలము జలభి నెడవిన భంగిన్.’

60

ప్రతిపదార్థం: కర్జుధార= ఓడ నడుపువాడు; వీహినంబు+అగు= లేని; కలము= ఓడ; జలధిన్= సముద్రంలో; ఎడలిన= భగ్నమైన; భంగిన్= విధంగా; సేనాపతిత్వమునకున్= సైన్యాధిపత్యాన్ని; పూని= బాధ్యత వహించి; ఒకడు= ఎవరైనా ఒకరు; నడపక+ఉన్నన్= నడపకపోతే; అనిన్= యుద్ధంలో; ఆసేన= ఆ సైన్యం; పొడవు+అడగాడే?= నశింపదా?

తాత్పర్యం: కర్జుధారుడు లేని నావ సముద్రంలో మునిగిపోయినట్లు సైన్యాధిపతి లేని సైన్యం బలం తగి యుద్ధంలో భగ్నమైపోదా?’

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. కావున నొక్కరు నిరూపింపు మనవుడు గాంధారేయునకు రాఘేయుం డిట్లనియే.

61

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కనుక; ఒక్కరున్= ఒకడిని; నిరూపింపుము= నిర్ణయించుము; అనవుడున్= అనగా; గాంధారేయునకున్= గాంధారి పుత్రుడైన దుర్యోధనుడితో; రాఘేయుండు= రాఘాపుత్రుడైన కర్ణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కనుక సేనాధిపతిగా ఒకరిని నిర్ణయించుము - అని అనగా దుర్యోధనుడితో కర్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

- సి. 'అధిష! నీయోధులయండు సేనాపతి, త్వమునకుఁ జాలని వారుఁ గలరె?
యందఱు నయ విక్రమాది గుణంబుల, మానసీయుల యట్టు లైన నెల్ల
వాల ముఖ్యులఁ జేయవచ్చునే? యొక్కరుఁ, గైకొన్న మత్సరగ్రస్తబుధి
నస్యులు విపరీతులై కలంగకయుండు, వాడు గావలయు; నెవ్వరును ద్రోణుఁ
- తే. డనిసు గాదను; రాతండ యర్పు డాఢి, పత్యమునకు; నాచార్యుండు బ్రాహ్మణమండు
వివిధ రణ కోవిదుడు వయోవృధ్ఘుఁ డధిక, బలుడు శూరుండు గట్టుము పట్ట మతని.' 62

ప్రతిపదార్థం: అధిష!= దుర్యోధన మహారాజా!; నీ= నీ యొక్క; యోధుల అందున్= వీరులలో; సేనాధిపతిత్వమునకున్= సైన్యానికి అధిపతిగా ఉండటానికి; చాలని వారున్= తగనివారు; కలరె?= ఉన్నారా?; అందఱున్= వీరులంతా; నయ= నీతి; విక్రమ+ఆది= విక్రమం మున్మగు; గుణంబులన్= మంచి గుణాల చేత; మానసీయులు+అ= మన్మింపదగినవారే; అట్టులు+పన్న= అట్టువును; ఎల్లవారిన్= అందరిని; ముఖ్యులన్= అధిపతులను; చేయవచ్చునే?= చేయడానికి లీలాతుందా?; ఒక్కరున్= ఏ ఒకరిని; కైకొన్నన్= ఎన్నుకోన్నా; మత్సరగ్రస్త బుధీన్= అసూయచే నిండిన బుధితో; అస్యులు= ఇతరులు; విపరీతులు+ప= వ్యతిరేకులై; కలంగక= కలతపాండక; ఉండువారు= ఉండేవారు; కావలయున్= అవసరం; ఎవ్వరున్= ఎవరు కూడా; ద్రోణుడు+అనినున్= ద్రోణాచార్యుడంటే; కాచు+అనరు= వద్దనరు; ఆతండు+అ= అతడే; ఆధిపత్యమునకున్= సేనాపతిత్వానికి; అర్పుడు= యోగ్యుడు; ఆచార్యుండు= గురువు; బ్రాహ్మణమండు; వివిధ= అనేక విధాలైన; రణా= యుద్ధాలలో; కోవిదుడు= నేర్వరి; వయోవృధ్ఘుఁడు= వయస్సుచేత పెద్దవాడు; అధికములుడు= మిక్కిలి బలం కలవాడు; శూరుండు= శౌర్యంగలవాడు; అతనిన్= అతడికి; పట్టము= సైన్యాధిపతి పదవి; కట్టుము= ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: ఓ మహారాజా! నీ యోధులలో సేనాధిపతి పదవిని నిర్వహించడానికి యోగ్యత లేని వా రెవ్వరు? యుద్ధానీతిలోను పరాక్రమాది గుణాలలోను అందరు సమర్థులే. అంతమాత్రంచేత అందరిని సేనాధిపతులనుగా చేయలేము గదా! ఏ ఒక్కరిని సేనాపతినిగా చేసినా ఇతర యోధులు అసూయచేత వ్యతిరేకులై, కలత చెందకుండా ఉండటం అవసరం. ద్రోణాచార్యుడిని ఎవ్వరూ కాదనరు. ఆయన సేనాపతిత్వానికి అర్పుడు. అందరికి గురువు, బ్రాహ్మణుడు, అన్నియుద్ధ విద్యలందు మహానిపుణుడు, వయోవృధ్ఘుఁడు, మిక్కిలి బలశాలి, మహావీరుడు. అతడికే సర్వసేనాధిపతివట్టం కట్టుము.

- వ. అనుటయుం గురురాజు దగు రాజులం గూర్చుకొని గురుం దుస్య యొడకుం జని సవినయంబుగా నతని కిట్టసియె. 63

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= కర్మడు ఈ విధంగా అనగా; కురురాజు= కౌరవ రాజైన దుర్యోధనుడు; తగు= యోగ్యులైన; రాజులన్= స్వస్తులను; కూర్చుకొని= వెంట పెట్టుకొని; గురుండు+ఉన్న= ద్రోణాచార్యుడు ఉన్న; ఎడకున్= చోటికి; చని= సోయి; సవినయంబుగాన్= వినయంతో; అతనికిన్= గురువైన ద్రోణుడితో; ఇట్లు+అనిమెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్మడు ఈ విధంగా అనేసరికి, దుర్యోధనుడు యోగ్యులైన రాజులను తన వెంట బెట్టుకొని ద్రోణాచార్యుడివద్దకు వచ్చి, వినయపూర్వకంగా ఇట్లా అన్నాడు.

- ఉ. 'ప్రాయము కళ్చి నొక్కటన భవ్యద్వతిన్ మహానీయశీలతన్
సాయక సంపదం బట్టు భుజావిభవంబునుఁ గార్యతంత్ శి
ఛాయుత బుట్టి వృద్ధుడువు గావే? ధరాసురవర్షు! మున్సు గాం
గేయుడు మాకు నెల్ల నెత్తిగేంపడె నీదు మహానుభావమున్.'
- 64

ప్రతిపదార్థం: ధరాసురవర్య!= బ్రాహ్మణోత్తమా!; ప్రాయము కల్పిన్= వయస్సు కలిగి ఉండటం; ఒక్కటి+అని+అ= ఒకదానిలోనేనా?; భవ్యధృతిన్= గొప్ప ధైర్యంలోను; మహానీయ శీలతన్= మంచి ప్రవర్తనలోను; సాయక సంపదన్= బాణ సంపత్తిలోను; పటు= గొప్ప; భుజా= బాహువులయొక్క; విభవంబున్= ధైభవంలోను; కార్యతంత్ర= కార్య నిర్వహణలో; శిష్టాయుత బుద్ధిన్= సుశిక్షితమైన జ్ఞానంలోను; వృద్ధుడవు= గొప్పవాడవు; కావే?= కావా?; మున్న= పూర్వం; గాంగేయుడు= భీష్ముడు; మాకున్; ఎల్లన్= అందరికి; నీరు= నీ యొక్క; మహామహావమున్= గొప్పతనాన్ని; ఎట్టిగింపడె!= తెలిపినాడుగదా!

తాత్పర్యం: ‘ఈ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠ! ద్రోణాచార్య! ఒక్క ఈడులోనే కాదు అపారమైన ధైర్యంలోను, సాశీల్యంలోను, అప్రతిష్టాపిత సంపదలోను, బాహుబలధైభవంలోను, సుశిక్షితమైన జ్ఞానంలోను నిన్ను మించినవారు లేరు. భీష్ముడు నీ మహానీయతను మాకంతా ఇంది వరకే తెలియజేశాడు.’

క. అని వెండియు.

65

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా పలికి; వెండియున్= మరల.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ద్రోణాచర్యుడిని ప్రశంసించి, మరల.

క. ‘కనువెలుగు నీవు గానీ, వెనుక భవత్తుతమ యూఁది వీరులు నేనుం

జనుదెంచెద మూఱట నెల, కొన వృషభము పంచ నడచు గోవుల పగిబిన్.’

66

ప్రతిపదార్థం: కను వెలుగు= మార్గదర్శకుడవు; నీవు+కాన్= నీవు కాగా; నీ వెనుకన్= నీవెంటనే; భవత్త+మతము+అ= తమ అభిప్రాయాన్నే; ఊఁది= అనుసరించి; వీరులు= ఈ యోధులు; నేనున్; ఊఁరట= ఓదార్పు; నెలకొనన్= కలుగగా; వృషభము= కోడె; పంజ్ఞన్= వెనుక; నడచు= వచ్చు; గోవుల= ఆశుల; పగిబిన్= వలె; మేము= కౌరవపక్ష పైన్యాలం; జనుదెంచెదము= వస్త్రము.

తాత్పర్యం: ‘నీవే మాకు మార్గదర్శకుడవు. నీయభిప్రాయాన్ననుసరించే మేమంతా వృషభం వెంట వచ్చే గోవుల వలె ముందుకు సాగుతాం.’

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. అనుచు నచట నున్న యువనీపతులు జూపి, మతీయు నిట్టులనియె మనుజ విభుఁడు

‘దేవసేన నడపి దితిజుల గెలిచిన, ఘన్ముఖుండు నీవు సరియ కాదె!

67

ప్రతిపదార్థం: అనుమన్= దుర్యోధనుడు ద్రోణినితో పైవిధంగా అంటూ; అచటన్+ఉన్న= అక్కడ ఉన్న; అవసీ పతులన్= రాజులను; చూపి; మనుజ విభుఁడు= దుర్యోధన మహారాజు; మతీయున్= ఇంకా, మరల; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు; దేవసేన= దేవతల పైన్యాన్ని; నడపి; దితిజులన్= రాక్షసులను; గెలిచిన= జయించిన; ఘన్ముఖుండు= ఆరు ముఖాలుగల కుమారస్వామి; నీవు; సరియకాదె!= సమానులుకారా!

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ద్రోణిడితో ఈ విధంగా అంటూ, అక్కడ ఉన్న రాజులందరిని చూపి, దేవతల పైన్యానికి నాయకత్వం వహించి, రాక్షసులను గెలిచిన కుమారస్వామి, నీవూ సమానులు కదా!

విశేషం: దేవతల ప్రార్థనాపై శివపార్వతులకు పుట్టి, దేవతలకు సేనాధిపతియై తారకాసురుడిని సంహరించినవాడు ఘన్ముఖుడు. ఆ కథ ఇట సూచించబడింది.

వ. కావున.

68

తాత్పర్యం: కనుక.

తే. సర్వసేనాధిపత్యంబు నిర్వహింప , వలయు' ననవుడు నమ్మహిత్యరులు నట్ల
చెప్పి, 'గెలువుము నీవని చెలగి యతనిఁ , ప్రస్తుతించి ప్రార్థించిలి భరతముఖ్య!

69

ప్రతిపదార్థం: భరతముఖ్య!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సర్వసేనాధిపత్యంబు= సేనలన్నింటిపై దొరతనం; నిర్వహింపవలయున్= చేయవలెను; అనవుడున్= అనగా; ఆ+మహిత్యరులును= ఆ రాజులును; అట్లు+ఆ+చెప్పి= ఆ విధంగా పలికి; నీవు; గెలువుము+అని; చెలగి= ఉత్సహించి; అతనిన్= ఆ శ్రీణవిని; ప్రస్తుతించి= మిక్కెలి పొగడి; ప్రార్థించిరి= వేడుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ పుత్రుడు శ్రీణవిని సర్వసేనాధిపత్యం చేపట్టవలసిందని కోరగా, అచట ఉన్న రాజులందరు కూడా అదే మాట పలికి, విజయాన్ని సాధించవలెనని అతడిని ప్రార్థించారు.

వ. మతియు నమ్మహిత్యరుండు.

70

ప్రతిపదార్థం: మతియున్= ఇంకా; ఆ+మహిత్యరుండు= రాజు - దుర్యధనుడు.

తాత్పర్యం: దుర్యధనుడు ఇంకా శ్రీణవితో ఇట్లా అంటున్నాడు.

క. 'సేనా సముదయ వర్తకుఁ , గా నిను నేఁ బడసినపుడు కౌంతేయులు నా
చే నడగ రెట్లు? భీష్మవి , హీనుల మగు మమ్ముఁ గావు మెల్ల విధములన్.'

71

ప్రతిపదార్థం: సేనా= సేనలయొక్క; సముదయ= సమూహాన్ని; వర్తకుగాన్= నడిపేవాడినిగా; నిను= నిన్ను; నేన్= నేను; పడసినపుడు+ఆ= పాందినపుడే; కౌంతేయులు= కుంతీ పుత్రులైన ధర్మజాదులు; నాచేన్= నాచేత; అడగరు+ఎట్లు?= ఎట్లు అణగిపోరు?; భీష్మ విహీనులము+అగు= భీష్ముడు లేని; మమ్మున్= మమ్ముల; ఎల్లావిధములన్= అన్ని విధాల; కావుము= రక్షించుము.

తాత్పర్యం: సర్వపైన్యాధిపతిగా నిన్ను నేను పాందినపుడు ధర్మజాదులైన కౌంతేయులు నాచేత నశించకుండా ఎట్లుంటారు? భీష్ముడు లేక దిక్కులేని వారమైన మమ్ము అన్ని విధాల కాపాడుము.'

వ. అని వేడికొనిన సయ్యందఱం గలయం గసుంగొని యాచార్యం డి ట్లనియే.

72

ప్రతిపదార్థం: అని వేడికొనినన్= అని ప్రార్థించగా; ఆ+అందరున్= అక్కడివారందరిని; కలయన్+కనుంగొని= కలయచూచి; ఆచార్యండు= శ్రీణవాచార్యుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని దుర్యధనుడు ప్రార్థించగా అందరినీ కలయజూచి శ్రీణవాచార్య డిట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'వేదములుం దదంగములు వింతలుగా నొక కొన్ని నేర్చు ద్రై
ర్యాధి గుణంబు లెందుఁ గల వైనను నింతటి వానిఁ గాఁగ న
త్యాదర వృత్తి మీరు విజయాశ ననుం గొనియాటఁ జేసి యోఁ
గాదన కియ్యుకొంటిఁ దగఁ గొరవనాథుని కోర్కె బీర్పగన్.

73

ప్రతిపదార్థం: వేదములన్ = బుగ్గేద, యజ్ఞేద, సామవేద, అధర్యణా వేదాలను; తద్ = వాటియొక్క; అంగములున్ = శిక్ష; వ్యాకరణం, చందస్సు, జ్యోతిషం, నిరుక్తం, కల్పం అనే వేదాంగాలు; వింతలుగాన్ = ఆశ్చర్యం గౌల్మేటట్లు; ఒక కొంత = కొంత భాగం; నేర్తున్ = నేర్పుకొన్నాను; ఛైర్య+ఆదిగుణంబులు= ఛైర్యం మొదలైన మంచి గుణాలు; ఎందున్+కలవు= ఎక్కడున్నావి; ఐనను= అయినపుటికి; ఇంతటిపానిన్+కాగన్= ఇంత గొప్పవాడినిగా భావించి; అతి+ఆదరవ్యత్తిన్= మిక్కిలి గౌరవంతో; మీరు= మీరంతా; విజయ+అశన్= గెలుపు మీది ఆశతో; ననున్= నన్ను; కొనియాటన్+చేసి= ప్రశంసించటం వలన; ఔసు+కాదు+అనక= మారుమాట్లాడక; తగన్= తగువిధంగా; కొరవనాథుని కోర్కు= దుర్యోధనుడి కోర్కెను; తీర్పగన్= తీర్పుట కొరకు; ఇయ్యకొంటిన్= ఒప్పుకొన్నాను.

తాత్పర్యం: నేను నాలుగు వేదాలను, శిక్షాది షడంగాలను కొంతవరకు నేర్పుకొన్నాను. అయినా నాలో ఛైర్యాది గుణా లెక్కడ? మీరు విజయాన్ని కోరి ఇంతగా ప్రశంసించటం వలన మారుమాట్లాడక దుర్యోధనుడి కోర్కెతీర్పుట కొరకు సైన్యాధిపత్యాన్ని అంగీకరించాను.

విశేషం: అప్పు శస్త్రాది సర్వవిద్యాపారంగతుడైనా, ‘ఏదో కొద్దిగా చదువు కొన్నానే తప్ప ఛైర్య శౌర్యాదులు నాలో ఎక్కడిని?’ అనటంలో ద్రోణాచార్యుడి వినయసంపద వ్యక్తమాతున్నది.

శ. భవ్యంబైన బలాధిపత్యమునకుం బట్టంబు గట్టుండు నః
స్నవాష్టకీర్ణ గజాధియై మెఱయు సైస్య శ్రేణిఁ బావించి, కొ
రవ్యోత్సాహముఁ బెంచి, మార్చినిన, విరఘాతముం ద్రుంచి, నా
దివ్యాప్తంబులఁ బంచి పాండవుల దీప్తిన్ మాయజేయించెదన్.

74

ప్రతిపదార్థం: నన్నున్; భవ్యంబు+ఐన= మహాత్రరమైన; బలాధిపత్యమునకున్ = సైన్యాధిపత్యానికి; పట్టంబు+కట్టుండు= పట్టం కట్టండి; అవ్యాకీర్ణ= చెదరిపోని; గజ+ఆది+ఐ= ఏనుగులు మొదలైన చతురంగ బలాలు కలదై; మెఱయు= ప్రకాశించే; సైన్యశ్రేణిన్= సేనా సమూహాన్ని; పాలించి= రక్కించి; కొరవ్య+ఉత్సాహమున్= దుర్యోధనాదుల ఉత్సాహాన్ని; పెంచి= పెద్దజేసి; మార్చినిన= ఎదుర్కొన్న; వీర= వీరుల; ప్రాతమున్= సమూహాన్ని; త్రుంచి= చంపి; నా= నాయొక్క; దివ్యాప్తంబులన్= దేవతలచేత పాందిన ఆగ్నీయాద్యస్తాలను; పంచి= ప్రయోగించి; పాండవుల= పాండవుల యొక్క; దీప్తిన్= ప్రకాశాన్ని; మాయన్+చేయించెదన్= మాసిపోయేటట్లు చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నన్ను అక్షోహింపుల కొలదిగా గల ఈ గొప్ప సైన్యానికి అధిపతినిగా చేయండి. చతురంగబల సమేతమైన సేనా సమూహాన్ని నడిపి కొరవుల ఉత్సాహాన్ని పెద్దజేసి, ఎదుర్కొన్న శత్రు సమూహాన్ని హతమార్చి, నా దివ్యాప్తాలను ప్రయోగించి పాండవుల తేజస్సును మాసిపాయ్యటట్లు చేస్తాను.

విశేషం: ఇందులో ద్రోణాచార్యుడి అపారమైన ఉత్సాహం వ్యక్తమాతున్నది. ఇందులో ‘పాలించి, పెంచి, త్రుంచి, సంచి, చేయించెదన్’ - అనే పూర్వాభిందు పూర్వక చకారముల పోనరుక్కం పద్యాన్ని అందగించింది.

వ. అని పలికినం భీతచేతన్ముండై నీ తనూభవుండు గనకకలశంబులం బావన జలంబులు దెష్టించి, మంగళోపకరణ శీఖితంబు గావించి, పుణ్యాహానాదంబులులం బరమాశీర్వాదంబులున్ మాగధ గీతంబులున్, వంచిజనస్తుతి ప్రాతంబులులం జెలంగఁ బ్రథూత భూపతులులం దానును ద్రోణాచార్యునకు సేనాధిపత్యాభిషేక పట్టబంధం బొనల్లి పేర్లినం గని, రథికవరు లాల్చి, నిజశంఖంబులు పూరించిన, నభిలసైన్యంబులందును భేటి మృదంగ పణవాటి తూర్పు నినాదంబులు నిగిడి నింగి ముట్టి; నిట్లు సకల చముంపతిత్వపద్భాసితుండై భారద్వాజుండు.

75

ప్రతిపదార్థం: అని పలికినన్ = అని ద్రోణము పలుకగా; నీ తనూభవండు= నీ యొక్క కుమారుడైన దుర్యోధనుడు; ప్రేతచేతస్మృండు+హ=సంతోషించిన మనస్సు కలవాడై; కనక కలశంబులన్= బంగారు బిందెలతో; పావన జలంబులు= పవిత్రమైన నీరు; తెప్పించి; మంగళ= కళ్యాణ ప్రదమైన; ఉపకరణ= సామగ్రిచేత; శోభితంబు= అలంకృతం; కావించి= చేసి; పుణ్యాహానాదంబులున్ = పుణ్యకరమైన దివసమని వేదమంత్రపూర్వకంగా ఉచ్చరించటం; పరమ+ఆశిర్వాదంబులున్= గొప్ప దీవెనలును; మాగధ గీతంబులున్= ప్రశంసాత్మకమైన పాటలును; వందిజన= స్తుతించేవారి యొక్క; స్తుతి= స్తోత్రాల; ప్రాతంబులున్= సమూహమును; చెలంగన్= చెలరేగగా; ప్రభాత= చాలామంది; భూపతులున్= రాజులును; తానును= దుర్యోధనుడును; ద్రోణాచార్యనున్= గురువైన ద్రోణుడికి; సేనాధిపత్య= సేనాపతిత్యానికి చెందిన; అభీషేక= స్నానం; పట్టబంధంబు= నొసటగట్టే పట్టి; ఒనర్చి= కట్టి; పేర్చినన్= పెంపుజేయగా; కని= చూచి; రథికవరులు= రథానైక్కి యుద్ధం చేసేవారిలో శ్రేష్ఠులు; ఆర్థి= సింహానాదాలు చేసి; నిజ= తమ యొక్క; శంఖంబులు= శంఖాలును; పూరించినన్= ఊడగగా; అభిల సైన్యంబులందును= సర్వసేనలందును; భేరీ= దుండుభులు; మృదంగ= మదైలలు; పణవ+ఆది= ఉడక మొదలైన; తూర్పు= వాడ్యాలు; నిచారంబులు= వ్రోతలు; నిగిడి= చెలరేగి; నింగి= ఆకాశాన్ని; ముట్టెన్= తాకినని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సకల= సర్వవిధాలైన; చమూపతిత్య= సేనల ఆధిపత్యపు; పద= పదవి చేత; భాసితండు+హ= ప్రకాశించినవాడై; భారద్వాజండు= భరద్వాజ మహార్షి పుత్రుడైన ద్రోణము.

తాత్పర్యం: ద్రోణము సేనాధిపత్యానికి అంగీకరించగా, దుర్యోధనుడు సంతసించి బంగారు కలశాలలో పుణ్య జలాలను తెప్పించి, మంగళ ద్రవ్యాలతో అలంకరించి, పుణ్యాహానాదాలు, ఆశిర్వచనాలు, వందిమాగధ స్తుతులు చెలగగా, సర్వస్యాపులు, తాను ద్రోణాచార్యుడికి సేనాధిపత్యాన్ని అభీషేకించాడు. అప్పడు రథిక శ్రేష్ఠులు జయధ్వానాలు చేసి, శంఖాలు పూరించగా సర్వసైన్యాలలో భేరీ మృదంగాది నాదాలు సర్వత్ర వ్యాపించినవి. ఇట్లా సర్వసేనాధిపత్యాన్ని వహించిన ద్రోణము.

సీ. కౌరవేనా ముఖంబునఁ దిలకమై , యొప్పిరాథేయాది యోధవరులఁ

గొని పాండురాజ నందనుల సైన్యములతోఁ , దొడల దైర్ఘ్యంబు నధ్యత మహాప్ర
వీర్యంబు ననివార్య శేర్యంబు దీర్ఘలోఁ , దార్యంబు మెఱయ నీతనయు వలని
కూరిమి వెలయ నక్షోహాణిషైఁ గొంత , బలమును దొర లనేకులను గూళ్లి

తే. చామర చ్ఛత్త కేతు భూషణ తురంగ , దంతి రథహేతి వర్షయోధ ప్రజంబు

తునియ లిల నించి కతిపయిచినము లరులు , సురలు వినుతింప విహాలించే ధరణినాథ!

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; కౌరవేనా= కౌరవుల సేన అనే; ముఖంబున్= ముఖానికి; తిలకము+హ= బొట్టుగా; ఒప్పి= ప్రకాశించి; రాథేయ= కర్మడు; ఆది= మొదలైన; యోధవరులన్= శ్రేష్ఠులైన వీరులను; కొని= వెంట తీసికొని; పాండురాజ= పాండురాజు యొక్క; నందనుల= పుత్రులైన ధర్మజాదుల యొక్క; సైన్యములతోన్= సేనలతో; తొడరి= ఎదిరించి; దైర్ఘ్యంబున్= దైర్ఘ్యం; అద్భుత= ఆశ్చర్యం గొలిపే; మహా+అప్రతి= గొప్ప అప్రాత యొక్క; వీర్యంబున్= బలం; అనివార్య= వారించవీలుగాని; శౌర్యంబు= శూరత్యం; దోబల= బాహువల బలం యొక్క; ఔదార్యంబు= గొప్పతనం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; నీ= ధృతరాష్ట్రుడైన నీయొక్క; తనయు వలని= కొడుకుపైగల; కూరిమి= ప్రేమ; వెలయన్= ప్రకాశించగా; అణ్ణోహాణిషైఁ= అణ్ణోహాణిషైగా; కొంత బలమున్= కొంత సైన్యాన్ని; దొరలన్= రాజులను; అనేకులను= చాలా మందిని; కూళ్లి= చంపి; చామర= చమరీ మృగపు వాలాలతో చేసిన వీవనల; ఛత్త= గొడుగులు; కేతు= పతూకాలు; భూషణ= సాముగులు; తురంగ= గుర్రాల; దంతి= ఏనుగుల; రథ= రథాల; హేతి= ఆయుధాల; వర్ష= కవచాల; యోధ= వీరుల; ప్రజంబు= సమూహం; తునియలు= తునుకలు; ఇలన్= భూమిషై; నించి= నింపి; కతిపయ దినములు= కొన్ని దినాలు; అరులు= శత్రువులు; సురలు= దేవతలు; వినుతింపన్= ప్రశంసించగా; విహారించేన్= యుద్ధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ద్రోణాచార్యుడు సర్వసేనాపతి అయి, కౌరవులేనా ముఖానికి అలంకారంగా ప్రకాశిస్తూ, కర్ణుడి వీరులు తోడై నిలువగా, పాండవ సైన్యాన్ని ఎదిరించి, దైర్యం, అద్భుతమైన అప్రభుతం, ఎదురులేని శార్యం, గొప్ప బాహుబలం మెరయగా, నీ కుమారుడిపై ప్రేమమీరగా, అక్షోహిణికిష్టేగా సైన్యాన్ని, ఎందరో రాజులను సంహరించాడు. వారి చామరాలను, ఛత్రాలను, పతాకాలను, సాముగైలను, గుర్రాలను, ఏనుగులను, రథాలను, ఆయుధాలను, కవచాలను, వీరవర్గాన్ని ముక్కలు ముక్కలు చేసి యుద్ధభాషినిండా కుప్పులు పోశాడు.

విశేషం: యుద్ధంలో విజృంభించిన ద్రోణుడి ఉత్సాహం, శార్య, దైర్య, గ్ర్యా, క్రోధాదులచే పోషించబడి, వీరరసంగా వ్యక్తమాతున్నది. ఆగ్నేయాది దివ్యాప్రాతి ప్రయోగించి అచ్చురువు గొలిపేటట్లు యుద్ధం చేయటంలో అద్భుతరసం, రథగజాశ్వాలను, ఛత్ర, చామర, రథాదులను, ఆయుధాలను, అలంకారాలను తునాతునకలు చేసి కుప్పులు పోయడంలో బీభత్తరసం ధ్వనిస్తున్నది.

క. అడవుల దవశిఖి దలకొను, వడువున ని ట్లిబలం బవారణి బోడిగా

నడరి యతడాతె ద్రుపదుని, కొడు కార్య సుభయ జనములకున్ వగ మిగులన్.

77

ప్రతిపదార్థం: అడవులన్= అడవులలో; దవశిఖి= దావాగ్ని; దలకొను= మండే; వడువునన్= విధంగా; ఇట్లు= ఇట్లు; అరి= శత్రువుల యొక్క; బలంబు= సైన్యం; అవారణాన్= నిరాటంకంగా; పొడిగాన్= పొడిపొడికాగా; అడరి= విజృంభించి; ద్రుపదుని కొడుకు= ధృష్టద్యుమ్యుడు; ఆర్యన్= విజయగర్జ చేయగా; ఉభయ= కౌరవ, పాండవ పక్షాలలోని; జనములకున్= ప్రజలకు; వగ= దుఃఖం; మిగులన్= అతిశయించగా; అతడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఆటన్= మరణించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు దావాగ్నివలె మండి, శత్రు సైన్యాన్ని నిరాటంకంగా తుత్తునియలు చేసి, విజృంభించి, కౌరవ పాండవ పక్షాలు రెండునూ దుఃఖించగా, ధృష్టద్యుమ్యుడు విజయగర్యంతో గర్జించగా అస్తమించాడు.

క. దుష్ట మనస్సుం డగు నా, ధృష్టద్యుమ్యుండు దక్క దేవా! సుజనో

త్జ్ఞాయ్ముడగు గురుని తెగుటకు, నిష్టాపముఁ బోందె భూతనికరము లెల్లన్.

78

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; దుష్టమనస్సుండు+అగు= క్రూరమైన మనస్సుగల; ఆ ధృష్టద్యుమ్యుండు= ఆ హంతకుడైన ధృష్టద్యుమ్యుడు; తక్క= తప్ప; సుజన+ఉత్కృష్టుడు+అగు= సజ్జనులలో శ్రేష్ఠుడైన; గురుని= ద్రోణాచార్యుడి యొక్క; తెగుటకున్= వినాశానికి; భూత= ప్రాణులయొక్క; నికరములు= సమూహాలు; ఎల్లన్= అన్ని; నిష్టాపమున్= దుఃఖం; పొందెన్= పొందాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర సృష్టి! దుష్టాత్మకుడైన ధృష్టద్యుమ్యుడు తప్ప సర్వప్రాణులు సజ్జన శ్రేష్ఠుడైన ద్రోణాచార్యుడి మరణానికి మిక్కెలి దుఃఖించాయి.

వ. అనిన విని యాంజికేయండు హృదయంబు జల్లనవఁ జెదర, వదనంబు వెల్లనై మొగుడ నివ్యేఱఁగంబి, కొండింక ప్రాండ్ము నిశ్చేష్టతండై యండి, గద్దద వికల కంరుం డగుచు సంజయునితో నిట్లనియె.

79

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ద్రోణుడు మరణించినాడని చెప్పగా; విని; అంబికేయండు= అంబికా పుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; హృదయంబు= మనస్సు; జల్లనవఁ= అదరగా; చెదరన్= చెదరపోగా; వదనంబు= ముఖము; వెల్లనై= తెల్లబడి; మొగుడన్= ముడుచుకొనిపోగా; నివ్యేఱఁగు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; కొండొకప్రాండ్ము= కొంతసేపు; నిశ్చేష్టతండు+ఐ= చేష్టలు రక్కినవాడై; ఉండి; గద్దద= వణుకుతున్న; వికల= విచ్చేరము పాందిన; కంరుంపు+అగుచున్= కంరం గలవాడు అవుతూ; సంజయునితోన్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుని మరణవార్త విని ధృతరాష్ట్రుడు మనస్సు చెదరిపోగా నిశ్చేష్టుడై, గద్దద కంరంతో సంజయుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

విశేషం: హృదయం చెదరడం, ముఖం తెల్లబడడం, నిశ్చేష్టత, కంరం వణకడం వంటి సాత్మ్యికభావాలు భయం, విషాదం, జడత్వం మొదలైన భావాలను వ్యక్తపరుస్తూ కరుణ రసాన్ని జాలువారిస్తున్నవి.

ద్రోణాచార్యుని మరణంబు విని ధృతరాష్ట్రుండు పరితపించుట (సం.7-8-1)

- సి. ‘అస్తుశస్తుంబుల నథికుండు, వెరవరి, భుజబలవిక్రముంబుల ఘనుండు గురుడు; దట్టివానిఁ దేకువలేక కబిసిరే, పాంచాలు? రతని చాపంబు దునిసె నో! తేరు వితీగెనో! సూతుండు వడియెనో! , యేమతి యులసత నెదిల సరకు సేయమి మఱ పాత్ము జెందెనో! హీనాత్ముఁ, దైన ధృష్టుధృష్టుమ్ముఁ డతనిఁ జంపె
- తే. నట్టు! యచ్ఛేరు విభి; దైవ మగ్గలంబు; పారుషము కంటే ద్రోణుని పాటు వినియు వేయపణీయ లై పశివదు ఊయి గాగఁ, నోపు నా గుండె; యే మని యుమ్మిలింతు?’

80

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; అప్రతు= ఆగ్నేయాప్రాదులు; శస్త్రుంబులన్వ= ఖద్దం మొదలైన ఆయుధాలలో; అధికుండు= గొప్పవాడు; వెరవరి= ఉపాయశీలి; భుజి= బాహువులు; బలి= బలంతో; విక్రమంబులన్వ= పరాక్రమములందు; ఘనుండు= గొప్పవాడు; అట్టివానిన్వ= అంతటివాడిని; తేకువలేక= భయంలేక; పాంచాలురు= ధృష్టుధృష్టుమ్ముడు మొదలైన పాంచాల దేశియులు; కదినిసే?= ఎదురించారో?; అతని= ఆ ద్రోణుడి యొక్క; చాపంబు= విల్లు; తునినో= తెగిందో; తేరు= రథం; విరిగెనో= విరిగిపోయిందో; సూతుండు= రథసారథి; పడియెనో= పడిపోయినాడో; ఏమతి= అకస్మాత్తుగా; అలసతన్వ= అలస్యం వలన; ఎదిరి= విరోధిని; సరకు+చేయమి= లక్ష్మిపెట్టకపోవటం; మఱపు= మరచిపోవటం; ఆత్మన్వ= తనను; చెందెనో?= పాందెనో?; హీనాత్ముఁడు+ఖన= నీచుడైన; ధృష్టుధృష్టుమ్ముడు= ధ్రువద మహారాజు కొడుకు; అతనిన్వ= ఆ ద్రోణుడిని; చంపెను+అట్టై= చంపినాడా!; అచ్చేరుపు+ఇది= ఇది ఆశ్చర్యము; పారుషము కంటెన్వ= పురుష ప్రయత్నానికంటే; దైవము= విధి; అగ్గలంబు= గొప్పది; ద్రోణుని పాటు= ద్రోణుడు పడిపోవటం; వినియున్వ= విని కూడా; వేయి పణీయులు= వేయి తునకలు; పశివదు= పశిదు; నా గుండె= నా యొక్క హృదయం; ఊయి= బండ; కాగన్+ఓపు= అయి ఉండవచ్చు; ఏమి+అని= ఏమని; ఉమ్మిలింతున్వ?= దుఃఖిస్తాను?

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు అప్రతశస్త్రాల ప్రయోగంలో సాటిలేని మేటి; ఉపాయశాలి, పరాక్రమంలో ఘనుడు. అట్టివాడిని పాంచాలపీరులు భయంలేక ఎదిరించారో? ధనుస్సు విరిగిందో? రథం విచ్చిన్వమైందో? సారథి పడిపోయాడో? ఏమరిపాటు వలననో? అలసత వలననో? ఎదుటివాడిని లక్ష్మిపెట్టకపోవటం వలననో! మరపు ఆవేశించిందో! దుష్టాత్ముడైన ధృష్టుధృష్టుమ్ముడు అతడిని చంపగలిగాడా! ఇది ఆశ్చర్యం! పురుషకారం కంటే విధి బలీయమైంది గదా! ద్రోణుడి మరణవార్త విని కూడా నాగుండె వేయి మొక్కలు కాకుండా ఉన్నది. ఇది రాయి కావచ్చును. ఏమని దుఃఖింతును?’

వ. అని యడ లూని పాగిలి వెండియు.

81

ప్రతిపదార్థం: అని= ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా అని; అడలు+ఉఁఁి= ఏడ్చి; పాగిలి= పరితపించి; వెండియున్వ= మరల.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా పలికి, దుఃఖించి, పరితాపం పొంది, మరల.

తే. 'మేరు వొఱగుట యినుడిలమీఁడు బడుట, యిట్ట యింకుట గాదె ధైర్యమును బేల్చి
ప్రభ వెలింగి గభీరత రాశి కెక్కి, యొందుఁ బీగడొందునాచార్యుఁ డిట్టు లగుట.

82

ప్రతిపదార్థం: ధైర్యమున్= ధైర్యంతో; పేర్చి= విజంభించి; ప్రభన్= తేజస్సుతో; వెలింగి= ప్రకాశించి; గభీరత= గాంభీర్యానికి;
రాశికిన్+ఎక్కి= అధికమై; ఎందున్= ఎష్టుటైన; పొగడొందు= కీర్తించబడే; ఆచార్యుడు= గురువైన ద్రోణుడు; ఇట్టులు+అగుట= ఇట్లూ దీనంగా హతుడు కావటం; మేరువు= మేరుపర్యతం; ఒలగుట= వంగటం; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; ఇలమీఁదన్= భూమిపై;
పడుట= పడిపోవటం; అట్టి= సముద్రం; ఇంకుట= ఇగిరిపోవటం; కాదె!= కాదా!

తాత్పర్యం: ధైర్యంతో విజంభించి, తేజస్సుతో వెలిగి; గాంభీర్యానికి పేరుగాంచి సర్వశ్ర కీర్తించబడే ఆచార్యుడు
ఇట్లూ కావటం, ధైర్యానికి ప్రసిద్ధి కెక్కిన మేరు పర్యతం ఒరగడం, ప్రభలచేత వెలుగొందే సూర్యుడు భూమిపై
పడిపోవటం, గాంభీర్యానికి పేరుగాంచిన సముద్రం ఇంకిపోవటంవలె ఉన్నది!

విశేషం: అలం: ఉపమ. మేరువు ఒరగటం, సముద్రం ఇంకటం వంటి అఘుటనలు ఫుటించటం ఎట్లో ద్రోణుడు ఒరగడం
కూడా అట్లే అని ధృతరాష్ట్రుడు వాపోతున్నాడు.

క. అతిలోక పరాక్రమనిధి, మతి సురగురు మిగులుఁ గురుకుమార గురుఁడు దు
ర్మతులగు మత్తుతులకుగా, మృతుఁ డయ్యుఁ బరోపకారమ్మతి యొప్పుఁ గదా!

83

ప్రతిపదార్థం: అతిలోక= లోకాతీతమైన; పరాక్రమ= శోర్యానికి; నిధి= నిలయం; మతి= జ్ఞానంలో; సురగురున్= దేవగురుడైన
బృహస్పతిని; మిగులున్= మించినవాడు; కురు= కౌరవ వంశియులైన; కుమార= పుత్రులకు; గురుఁడు= ఆచార్యుడు;
దుర్గుతులు+అగు= దుష్టబుద్ధులైన; మత్త= నా యొక్క; సుతులకున్+కాన్= కొడుకులకై; మృతుఁడు+అయ్యెన్= మరణించాడు;
పర= ఇతరులకు; ఉపకార= మేలుగూర్చే; మృతి= మరణం; ఒప్పున్+కదా!= ప్రశంసనీయం కదా!

తాత్పర్యం: లోకాతీతమైన పరాక్రమానికి నిధి, బుద్ధిలో బృహస్పతిని మించినవాడు, కురువంశ బాలకులకు
ఆచార్యుడు అయిన ద్రోణుడు దుష్టబుద్ధులైన నా పుత్రులకై మరణించాడు. పరోపకారార్థం ప్రాణాలు అర్పించటం
అన్నింటికంటె ప్రశంసార్థం కదా!

విశేషం: అలం: అప్రస్తుత ప్రశంస. ద్రోణుడి అతిలోక పరాక్రమాదులు స్ట్రోటికి రావటం ధృతరాష్ట్రుడి శోకానికి హోతుప్పైనవి.
'దుర్గుతులగు సుతులు' అనటంలో ఆత్మనింద గోచరిస్తున్నది.

తే. విల్లు పట్టుడు వారెల్ల వెరవు గఱచి, పాశివ నెలవైన ద్రోణుని భుజము నిలువ

రించి పాంచాలనందనుఁ బంచి పొర్చుఁ, డిట్టు సేయించెగా; కొరుఁ దేల చాలు?

84

ప్రతిపదార్థం: విల్లు= ధనుస్సు; పట్టుడువారు= ధరించేవారు; ఎల్లున్= అందరు; వెరవు= ప్రాణరక్షణోపాయాన్ని; కఱచి= నేర్చుకొని;
పావన్= పారిపోగా; నెలవు+పన= అధారభూతుడైన; ద్రోణుని= ద్రోణుడి యొక్క; భుజము= చేతిని; నిలువరించి= ఆడకుండ
జేసి; పాంచాల నందనున్= పాంచాల దేశ రాజపుత్రుడైన ధృష్టద్యుమ్యుడిని; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; పొర్చుఁడు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేయించెన్+కాక= చేయించి ఉంటాడు; ఒరుఁడు= ఇతరుడు; ఏల చాలున్?= ఏ విధంగా సమర్థుడు?

తాత్పర్యం: ధనుర్ధరులంతా ప్రాణాలపై తీపితో పారిపోగా; సుపరిచితుడైన ద్రోణుడి చేతులు ఆడకుండా జేసి;
ధృష్టద్యుమ్యుడిని నియమించి అర్జునుడే ఈ పన్నాగం పన్ని ఉంటాడు. ఇట్లూ చేయడం మరొకరి వలన కాదు.

క. పాముఁ బొచివి పడఁ బిగిచిన , చీమలగములట్లు ద్రోణుఁ జిక్కు పట్టిచేఁ గా
కేమి బహుదేశ్సైన్సుముఁ; లే మనఁ గల బింక సూత! యెవ్వరు మనకున్?

85

ప్రతిపదార్థం: పామున్ = పామును; పాదివి= క్రమ్ముకొని; పడన్+తిగిచిన= పడగౌట్టిన; చీమలగముల= చీమల గుంపుల; అట్లు= ఆ విధంగా; బహుదేశ= అనేక దేశాల; సైన్యములు= పైన్యాలు; ద్రోణున్= ద్రోణుడిని; చిక్కు+పట్టిచెన్+కాక+ఏమి= చిక్కుపరచి ఉంటాయి; ఏమనన్+కలదు?= అనవలసిందేముంది?; సూత!= సంజయా!; ఇంకన్= ఇకముందు; మనకున్= మన పక్కానికి; ఎవ్వరు?= దిక్కెవ్వరు?

తాత్పర్యం: పామును కమ్ముకొని పడగౌట్టిన చీమల గుంపువలె అనేక దేశ పైన్యాలు ద్రోణుడిని చిక్కుపరచి ఉంటాయి. ఇక చెప్పవలసింది ఏముంది? సంజయా! మన పక్కానికి దిక్కెవ్వరు?

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అని పలుమాట లాడి యొల్లింబోయి యాలోనన కొంత దెప్పిత్తి, యంగంబులు వడంకుచుండ మతీయు
సమ్మానవేశ్వరుండు సూతనందనున కిట్లునియె.

86

ప్రతిపదార్థం: అని= పైవిధంగా పలికి; పలుమాటలు+అడి= అనేక విధాల మాట్లాడి; ఒల్లున్+పోయి= మూర్ఖపోయి; ఆలోనన్+అ= ఆలోపుగనే; కొంత= కొంచెం; తెప్పిరి= తెప్పరిల్లి; అంగంబులు= అవయవాలు; వడంకుచుండగ్న్= వణకుచుండగా; మతీయున్= ఇంకా; ఆ+మానవేశ్వరుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; సూతనందనునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= రా విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లు అనేక విధాల పలికి, మూర్ఖుల్లి, ఇంతలోనే కొంత తేరుకొని, అవయవాలన్నీ వణకుతుండగా ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

తే. ప్రథమ గిలమీదఁ దీఁతెంచు భానుఁ బోలి , ధర్మపుత్రుండు దీఁచినఁ దమము విలయు
సట్లు విలయక గురునకు నడ్డపడఁగ , వచ్చునే? తమ్ము మెఱసి యెవ్వలికి వైన?

87

ప్రతిపదార్థం: ప్రథమగిలమీదన్= ఉదయపర్వతంపై; తోతెంచు= ఉదయించే; భానున్+పోలి= సూర్యుడివలె; ధర్మపుత్రుండు= ధర్మరాజు; తోచినన్= కనిపించగా; తమము= చీకటి; విరియునట్లు= తోలగునట్లు; విరియక= తోలగిపోక; తమ్మున్= తాము; మెఱసి= తేజస్సును చూపి; ఎవ్వరికిన్+ఐనన్= ఎవరికైన; గురునకున్= ద్రోణుడికి; అడ్డుపడఁగన్= ఆదుకొనటానికి; వచ్చునే?= వీలొతుందా?

తాత్పర్యం: పొడుపుకొండమీద ఉదయించే సూర్యుడివలె ధర్మరాజు తేజాన్ని ప్రదర్శిస్తుంటే, చీకట్లు తోలగిపోయినట్లు ప్రక్కకు తోలగిపోకుండా పరాక్రమాన్ని ప్రదర్శించి ద్రోణుడిని ఆదుకోవటం మన వారిలో ఎవరివలన అవుతుంది?

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. సింధురము మహార్ట్రేకము , దాంధంబై వచ్చులీల నాచార్యునిపై
గంధవహుసుతుఁడు గవియ న , మంధరగతి నెవ్వఁ డాగు మన యోధులలోన్?

88

ప్రతిపదార్థం: సింధురము= ఏనుగు; మహా+ఉద్దేశ= మిక్కిలి విజృంఘణతో; మద+అంధంబు+ఐ= మదించి కన్నలు కానరానిపై; వచ్చులీలన్= వచ్చే విధంగా; ఆచార్యునిపైన్= ద్రోణాచార్యుడిమీద; అమంధరగతిన్= మిక్కిలి తీవ్రంగా; గంధవహసుతుఁడు=

వాయుపుత్రుడైన భీముడు; కవియ్= మార్గేవగా; మన= మనయొక్క; యోధులలో్= వీరులలో; ఎవ్వడు= ఎవడు; ఆగున్= తట్టుకోగలడు?

తాత్పర్యం: ఉద్రేకించిన మదపుటేనుగు కన్నమిన్నగానక త్రోసుకొని వచ్చేటట్లు, అతివేగంగా భీముడు వచ్చి తాకితే మన యోధులలో అతడిని అడ్డుకొనే వారెనరు?

ఏశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. ఉఱుముచు నెల్లెడం బడుగు లుగ్గుతిం బడ ఫోరమూర్తి యై
యతీముతీఁ గప్పుదెంచు విలయాప్పము చాడ్పున మోల్పునాద మే
డైఱఁ జెలగన్ వడిం దొరగు దివ్యశరంబులు ల్రోసు తెలిపైఁ
బఱపు కిరీటి మీ ధరణిపాలకు జోదులచేత నిల్చునే?

89

ప్రతిపదార్థం: ఉఱుముచున్= గర్జిస్తా; ఎల్ల+ఎడన్= అంతట; పిడుగులు= పిడుగులు; ఉగ్రగతిన్= భయంకరంగా; పడన్= పడగా; ఫోర్= భయంకరమైన; మూర్తి+పి= రూపం కలవాడై; అతీముతీన్= సంభ్రమంతో; కప్పుదెంచు= క్రమ్మకొనివచ్చే; విలయ= ప్రశయ కాలమందలి; అభము= మేఘం; చాడ్పునన్= వలె; మోర్పి= అల్లెతాటి; నాదము= మ్రోత; ఏడ్రెఱన్= మిక్కిలి; చెలగన్= మెరయగా; వడిన్= వేగంగా; తొరగు= దూసుకొనివచ్చు; దివ్యశరంబులు= ఆగ్నేయాప్రాది దివ్యాప్రాలు; ద్రోణ= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; తెరిపైన్= రథంమీద; పఱుపు= వేసే; కిరీటి= అర్జునుడు; మీ= మీ యొక్క; ధరణిపాలకు= రాజగు దుర్యోధనుడి యొక్క; జోదులచేతన్= వీరులతో; నిల్చునే?= అడ్డగించబడగలడా?

తాత్పర్యం: గర్జిస్తా, అంతట పిడుగులు కురుస్తా, ఫోరమూర్తి అయి సంభ్రమంతో క్రమ్మకొని వచ్చే ప్రశయకాల మేఘంవలె అల్లెతాటి మ్రోత మ్రోయగా, వేగంగా దూసుకొనివచ్చే ఆగ్నేయాప్రాదులు ద్రోణుడి రథంమీద పరిచే అర్జునుడిని, దుర్యోధనుడి యోధులు అడ్డుకొనగలరా?

క. ఎవ్వడు దెరలెనొ? తిరుగక , యొవ్వడు నిల్చెనొ? కడంగి యొవ్వడు జిరు డై
క్రొవ్వునుఁ జచ్చెనొ? కుంభజు , నెవ్వడు గావంగలేడ? యెయ్యది దుబియో?

90

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వడు= ఏ వీరుడు; తెరలెనొ?= వెనుతిరిగెనో? ఎవ్వడు= ఏ యోధుడు; తిరుగక= వెనుదిరుగక; కడంగి= ప్రయత్నించి; నిల్చెనొ?= గట్టిగా నిలబడ్డడో? ఎవ్వడు= ఏ వీరుడు; బిరుదు+పి= వీరుడై; క్రొవ్వునన్= మదించి; చచ్చెనొ?= చనిపోయినాడో?; కుంభజున్= ద్రోణుడిని; ఎవ్వడు= ఏ వీరుడు; కావంగలేడు+అ?= రష్ణించలేకపోయాడా?; ఏ+అది= ఏది; తుదియో?= పర్యవసానమో?.

తాత్పర్యం: ఏ వీరుడు వెనుదిరిగాడో? ఎవ్వరు వెనుదిరుగక పోరాడాడో? ఏ యోధుడు పట్టుదల వీడక గట్టిగా నిలబడ్డడో? ఎవడు ప్రతిజ్ఞచేసి మదించి పోరి మరణించాడో? ఆ మహానీయుడిని ఎవ్వడూ రష్ణించలేకపోయారా? చివరికి ఏం జరిగిందో?

ఏశేషం: ఇట ద్రోణుడి మరణ వార్త విని శోకిస్తున్న ధృతరాప్రుడిలో శంక, వితర్గుం, విషాదం అనే భావాలు వ్యక్తమాతున్నవి.

అ. గురుడు వడిన యపుడ కురుసైన్యములఁ గల , వారణాశ్వసుభట వర్ధములును
బడియేఁ గాక; యేల పడకుండు? నా ధర్మ , పుత్రుభాగ్య మలఁతీఁ బోపునెట్లు?

91

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ద్రోణుడు; పడినయపుడు+అ= పడిపోయినపుడే; కురుసైన్యములన్+కల= కౌరవసైన్యంలోగల; వారణ= ఏనుగుల; అశ్వ= గుర్రాల; సుభట= ఉత్తమ సైనికుల; వర్ధములును= సమూహాలు కూడా; పడియెన్+కాక= పడిపోయి ఉంటవి; ఏల= ఎట్లా; పడకుండున్?= పడిపోవు?; ఆ ధర్మపుత్రు భాగ్యము= ఆ ధర్మరాజు అద్భుటం; ఎట్లు= ఏ విధంగా; అలంతి పోవున్?= తగ్గుతుంది?.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పడిపోయినపుడే కౌరవుల చతురంగ బలాలన్నీ పడిపోయి ఉంటాయి. పడకుండా ఉండేదట్లా? ఆ ధర్మరాజు భాగ్యం ఎట్లా తేలికగా పోతుంది?

చ. నడికెడువాడు గాడు గురునందను; డక్కట్లు! తంప్రిచాను న

పుడు మొగ తప్పి యొండుగడఁ బోరుచుచుండెనో? యద్దుపాటు క

ప్సుడికతన్న ఫలింపమి నవారణ నాట్రుపదాత్మజుండు జె

ట్లుడల వథింపగా వికలుఁ ఘై దురపిల్లుచుఁ జూచుచుండెనో?’

92

ప్రతిపదార్థం: అక్కటి!= అయ్యా!; గురునందనుడు= గురువైన ద్రోణుడి పుత్రుడైన అశ్వత్థామ; నడికెడువాడు కాడు= ఊరుకొనేవాడు కాడు; తండ్రి= ద్రోణుడు; చావున్+అప్పుడు= మరణ సమయంలో; మొగతప్పి= ఎదురుగా లేక; ఒండున్+కడన్= వేరొచోట; పోరుచున్+ఉండెనో?= యుద్ధం చేస్తున్నాడో?; అడ్డుపాటు= అడ్డుపడటం; కవ్యడి= అర్జునుడి; కతన్న= కారణంగా; ఫలింపమిన్= ఫలించకపోవటం వలన; అవారణ్న= ఎదురులేక; ఆ ద్రుపదాత్మజుండు= ఆ ద్రుపదుడి పుత్రుడైన ధృష్టద్యుమ్యుడు; బెట్టు+అడరి= మిక్కిలి విజ్ఞంభించి; వథింపగాన్= చంపగా; వికలుఁడు+ఇ= చెదరిన మనస్సు కలవాడై; దురపిల్లుచున్= దుఃఖిస్తూ; చూచుచుండెనో?= చూస్తూ ఉండిపోయాడో?

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి పుత్రుడైన అశ్వత్థామ ఊరుకొనేవాడు కాడు, తండ్రి మరణించే వేళకు ఎక్కడో యుద్ధం చేస్తూ ఉండి ఉంటాడు. లేదా, అడ్డం వెళ్లినపుడు అర్జునుడు నిరోధించి ఉంటాడు. అందుకే ఎదురు లేకపోవటం వలన ధృష్టద్యుమ్యుడు మిక్కిలి విజ్ఞంభించి ద్రోణుడిని చంపగా దుఃఖిస్తూ, చూస్తూ ఉండిపోయాడేమో?

క. అని పనబి పనట సలఁదులి , 'సిను నెల్లియు సడుగ నాకు సీవేమియుఁ జె

ప్పను వలవదు సంజయ! మతి , వినియేద మది గలగె' ననుచు వివశాత్తుకుఁ ఘై.

93

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; పనబి= ప్రలాపించి; పనట్లు= శోకంతో; అలఁదురి= పరితపించి; సంజయ!= ఓ సంజయా!; నినున్= నిన్ను; ఎద్దియున్= ఏది కూడా; అడుగన్= అడుగను; నాకున్; నీవు; ఏమియున్= ఏదికూడ; చెప్పవలవదు= చెప్పవద్దు; మది= మనస్సు; కలగెన్= చెదిరి పోయింది; మతి వినియేదన్= తర్వాత వింటాను; అనుచున్= అంటూ; వివశాత్తుకుఁడు+ఇ= వశం తప్పినవాడై.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా పరితపించి, ‘ఓ సంజయా! నేను నిన్నేదీ అడుగను, నీవు నాకేమీ చెప్పకుము, ఇప్పుడు నా మనస్సు చెదరిపోయింది. తర్వాత వింటాను’ అంటూ వశం తప్పినవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఇందులో ధృతరాష్ట్రుడిలోని చింతా, విషాద, దైన్య, జడతాదులు వ్యక్తమవుతున్నవి.

వ. తన కొడుకుల గెలుపు నెడ నాసమాలుటం జేసి.

94

ప్రతిపదార్థం: తన= తనయొక్క; కొడుకుల= దుర్యోధనాదుల యొక్క; గెలుపు ఎడన్= గెలుపు విషయమై; ఆస= ఆశ; మాలుటన్+జేసి= నశించటంచేత.

తాత్పర్యం: తన కొడుకులు గెలుస్తారన్న ఆశ వదలుకొనటం వలన.

ఆ సామ్యవోయి పదిన సుదతు లాక్రందన , రవముతోడ సత్యరముగ నెత్తి యా నృపాలు సెజ్జయం బిడి మెలపున , శిశిర విధులు సేయ సేద తేఱి.

95

ప్రతిపదార్థం: సామ్య+పోయి= సామ్యసిల్లి; పడినవ్= పడగా; సుదతులు= ప్రీలు; ఆక్రందన= ఏడ్పుయొక్క; రవముతోడన్= అరుపులతో; సత్యరముగన్= వేగంగా; ఆ నృపాలున్= ఆ ధృతరాష్ట్రడిని; ఎత్తి= పైకెత్తి; సెజ్జ అందున్= పరుపుపై; ఇడి= పడకొనేటట్లుంచి; మెలపునన్= జాగరూకతతో; శిశిర విధులు= శైత్యోపచారాలు; చేయన్= చేయగా; సేద తేరి= అలసట తీరి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రడు సామ్యసిల్లి పడిపోగా, ప్రీలు ఆక్రందిస్తూ వెంటనే అతడిని పైకెత్తి, పరుపుపై పరుండపెట్టి, జాగ్రత్తగా శైత్యోపచారాలు చేయగా, అలసట తీరి. (తరువాతి వచనంతో అన్యయం).

వ. అసీనుండై యాతండు సూతసుతున కిట్లనియే: 'నరనారాయణులు రథిసారథులైన యా రథం బెందు సిద్ధమనీరథంబగు; గవలుగడింబిమగలు; సాత్యకిసత్యపరాక్రముండు; పాంచాలోత్తముండగు నుత్తమోజుం దుదాత్తబులుండు; శిశుపాలతనయుండగు ధృష్టకేతుండు ధీరుండు; భీష్మపాతనహేతువైన శిఖిండి యఖిండ పరాక్రముండు; సాభద్రుండు రెండవరుద్రుండు, యాదవశ్రేష్ఠుండగు చేకితానుండు మానధనుండు; ద్రౌపదేయు లజేయులు; గేకయు లేపురు వేపురపెట్టు; యుయుత్సుండు బహుళ మత్సురుండు; ద్రోషవధంబ పనిగా బుట్టిన ధృష్టద్యుమ్యుండు భుజసారద్యుమ్యుండు; ఘుటోత్యచుండు ఘునఘోరమూర్తి; కృష్ణాత్రీతంబైన వృష్టికుమార లోకం బలోకమాస్యంబన మిగిలిన జిరుదుతనంబునం బేల్నియటి; భీమగదాభీషుండైన భీమసేనుండు నెవ్వలికి నలవిగాక యుండు; బాండవ సేను గావను గౌరవ సైస్యంబు సమయింపను దాన చాలునట్టి పలికరంబును గలదను కొలంబి గాదు; కార్యవివేక శార్మోద్రేకధుర్యుండు ధర్మదేవత కొడుకు ధార్మికత్వసత్యాది మహాగుణ గలప్పుండు యుభిష్టిరుం; డతని గెలువ దేవతలకు నశక్యంబు; మతియు నొక్క విశేషంబు సెప్పెద నాకల్లింపుము.

96

ప్రతిపదార్థం: అసీనుండు+బ= కూర్చోని; ఆతండు= ఆ ధృతరాష్ట్రడు; సూతసుతునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లన్నాడు; నరనారాయణులు= కృష్ణార్థునులు; రథి= రథంపైనుండి యుద్ధం చేసేవాడు; సారథి= రథం నడుపువాడు; ఐన; ఆ రథంబు= అట్టి రథం; ఎందును= ఎచ్చబైనెన; సిద్ధమనీరథంబు+అగున్= సిద్ధించిన కోర్కెలు గలది అవుతుంది; కవలు= నకుల సహదేవులు; కడింది= గొప్ప; మగలు= వీరులు; సాత్యకి= కృష్ణాడి తమ్ముడైన సాత్యకి; సత్యపరాక్రముండు= నిజమైన పరాక్రమం కలవాడు; పాంచాల+ఉత్తముడు+అగు= పాంచాలదేశ వీరులలో శ్రేష్ఠుడగు; ఉత్తమోజాండు= ఉత్తమోజాడు; ఉదాత్త బలుండు= గొప్పబలశాలి; శిశుపాల తనయుండు+అగు= శిశుపాలుని కుమారుడైన; ధృష్టకేతుండు= ధృష్టకేతువు; ధీరుండు= ధైర్యవంతుడు; భీష్మ= భీష్మాడియొక్క; పాతన= పడగొట్టటానికి; హేతువు+ఐన= కారణమైన; శిఖిండి= శిఖిండి; అఖిండ పరాక్రముండు= మొక్కావోని పరాక్రమం కలవాడు; సాభద్రుండు= సుభద్ర పుత్రుడైన అభిమన్యుడు; రెండవ రుద్రుండు= ఈశ్వరునంతటివాడు; యాదవశ్రేష్ఠుండు+అగు= యాదవులలో ఉత్తముడైన; చేకితానుండు= చేకితానుడు; మానధనుండు= అభిమానమే ధనంగా గలవాడు; ద్రౌపదేయులు= ద్రౌపది పుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులు; అజయ్యులు= జయించవిలుగానివారు; కేకయులు= కేకయ దేశవీరులు; ఏపురు= ఐదుగురు; వేపురపెట్టు= వేయమందితో సమానం; యుయుత్సుండు= ధృతరాష్ట్రడి కొడుకైన యుయుత్సుడు; బహుళ మత్సురుండు= మిక్కిలి క్రోధం కలవాడు; గ్రోణవధంబు+అ= గ్రోణమణి చంపటమే; పనిగాన్= కర్తవ్యంగా; పుట్టిన= జన్మించిన; ధృష్టద్యుమ్యుండు= ధృష్టద్యుమ్యుడు; భుజ= బాహువల; సార= శక్తియే; ద్యుమ్యుండు= ధనంగా కలవాడు;

ఘనోత్సము; ఘన= గొప్పమైన; ఘోర= భయంకరమైన; ఘూర్తి= రూపంకలవాడు; కృష్ణ+ఆశితంబు+ఐన= శ్రీకృష్ణుడి ఆధినంలో ఉన్న; వ్యాపికుమార లోకంబు= వ్యాపించ వీరుల సమూహం; అలోక= లోకాతీతమైన; మాన్యంబు= గౌరవం కలది; అనమిగిలిన= అనజాలిన; బిరుదుతనంబువన్= ప్రసిద్ధితో; పేర్లిన+అది= పెంపు కలది; భీము= భయంకరమైన; గదా= గదచేత; భీషణుండైన= భయంకరుడైన; భీమసేనుండు= భీముడు; ఎవ్వరికిన్= ఎవ్వరికికూడా; అలవికాక+ఉండువ్= సాధ్యంకాక ఉంటాడు; పాండవోనవ్= పాండవమైనాన్ని; కావను= రక్షించటానికి; కౌరవమైన్యంబు= కౌరవుల సేనను; సమయింపను= చంపటానికి; తాను+అ= తానె; చాలునట్టి= తగిన; పరికరంబును= సాధనం; కలదు+అను= ఉన్నదన్న; కొలంది+కాదు= పరిమితియేకాదు; కార్య= పని నడుపు; వివేక= జ్ఞానం; శార్య= శారత్యం; ఉద్దేశిక= విజృంభణ; ధర్మండు= ధరించినవాడు; ధర్మదేవత కొడుకు= యమధరూరాజు అంశలో పుట్టినవాడు; ధార్మికత్వి= ధర్మాన్ని అనుసరించే గుణంలో; సత్య+అది= సత్యం మొదలైన; మహాగుణ= గొప్ప గుణాలచేత; గరిష్ఠండు= మిక్కిలి గొప్పవాడు; యుధిష్ఠిరండు= యుద్ధంలో స్థిరుడైన ధరూరాజు; అతనిన్+గెలువన్= ఆ ధర్మజడిని జయించటానికి; దేవతలకువ్= అమరులకు కూడా; అశక్యంబు= వీలుకాదు; మఱియున్= ఇంకా; ఒక్క విశేషంబు= ఒక అతిశయం; చెప్పేదన్= చెప్పుతాను; ఆక్రమింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ధృతరాప్తుడు కూర్చొని సంజయునితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘నారాయణుడైన కృష్ణుడు సారథి, నరుడైన అర్జునుడు రథాధిష్టితుడై యుద్ధం చేసేవాడు. ఇట్టి రథం ఎచటవైనా కోర్కెలను తీర్చిగలదు. నకుల సహదేవులు మహావీరులు. సాత్యకి నిజమైన పరాక్రమం కలవాడు. పాంచాలురలో ఉత్తముడైన ఉత్తమోజుడు ఉదాత్తబలుడు. శిశుపాలుడి కొడుకు ధృష్టుకేతుడు ధీరుడు. భీముడు పడిపోవటానికి కారణమైన శిఖండి మొక్కవోని పరాక్రమవంతుడు. అభిమన్యుడు రెండవ రుద్రుడు. యాదవ శ్రేష్ఠుడైన చేకితానుడు మానధనుడు. ప్రతివింధ్యాదులైన ద్రోపది పుత్రులు అజేయులు. కేకయ నృపులు ఐదుగురు వెయ్యమంది పెట్టు. యుయుత్సుడు మిక్కిలి క్రోధం కలవాడు. ద్రోణుడిని వధించటానికి పుట్టిన ధృష్టుధ్వమ్యుడు భుజబలమే ధనంగా కలవాడు. ఘనోత్సముడు భయంకర రూపుడు. కృష్ణుడిని ఆశ్రయించి ఉన్న వ్యాపింఫుం లోకాతీత గౌరవంగల బిరుదు కలది. భయంకరమైన గదచేత భీకరుడైన భీముడు ఎవరికి అలవికానివాడు. పాండవోనను కాపాడటంలో కౌరవోనను నశింపజేయటంలో ఇత డొక్కుడే సరిపోతాడు. ఇతర పరికరాలైన్ని ఉన్నా ఇతడి మందు సరితూగపు. ధర్మజుడు, కార్యం సాధించే వివేకం, శార్యోదైకం పుష్టిలంగా కలవాడు. ధార్మికత్వం, సత్యం మొదలైన మహాగుణాలలో సాటిలేనివాడు. యుద్ధంలో స్థిరుడైన అతడిని గెలవటం దేవతలకు కూడా అశక్యం. మరొక విశేషం చెప్పుతాను వినుము.

మ. యదు వంశంబున లోకరక్షణ పరుండై పుట్టి తేపలై ను

శ్వద బాల్యంబు నటించి, కంసముఖి నానాదైత్యులం ద్రుంచి బ
ల్లిదుఁ దా యింద్రుని పారిజాత మిలకున్ లీలాగతిం దెళ్లి శి
ష్టదయాశుత్వము వ్రానియున్న హాలి నిష్టం జెంబి రప్పాండవుల్.

97

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పాండవులు= ఆ పాండురాజు పుత్రులు; యదువంశంబువన్= యదవకులంలో; లోకరక్షణ పరుండు+ఐ= లోకాన్ని కాపాడేవాడై; పుట్టి= జన్మించి; వ్రేపల్లెన్= గొల్లపల్లెలో; ఉన్నదు బాల్యంబు= చపల బాల్యం; నటించి= కపటంగా వర్తించి; కంస= కంసుడు; ముఖి= మొదలైన; నానా= అనేకులైన; దైత్యులన్= రాక్షసులను; త్రుంచి= చంపి; బల్లిదుడు= బలవంతుడైన; ఆ+ఇంద్రుని= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; పారిజాతము= పారిజాతవ్యక్తం; ఇలకున్= భూమిపైకి; లీలాగతిన్= అవలీలగా; తెచ్చి= తీసికొని వచ్చి; శిష్టదయాశుత్వము= మంచివారిపై కారుణ్యం; పూని ఉన్న= కలిగి ఉన్న; హరి= శ్రీకృష్ణుడియొక్క; నిష్టన్= ఆశ్రయాన్ని; చెందిరి= పాందారు.

తాత్పర్యం: లోకరక్షణపరుడై, యదువంశంలో జన్మించి, వ్రేపల్లిలో బాల్యపథ్థను నటించి, కంసాది రాక్షసులను చంపి, బలశాలియైన ఇంద్రుడి పారిజాతవృక్షాన్ని అవలీలగా దెబ్బి, సాధువులపై కారుణ్యం కలవాడైయున్న శ్రీకృష్ణుడిని ఆ పాండవులు ఆశ్రయించారు.

వ. కావున వారల గెలుచు టులిబి; యట్టుంగాక.

98

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కనుక; వారల్= ఆ పాండవులను; గెలుచుట= జయించటం; అరిది= అశక్యం; అట్లున్+కాక= అదీకాక.

తాత్పర్యం: కనుక ఆ పాండవులను జయించటం అశక్యం. అదీకాక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. హాలి యాత్మ యర్జునున; కా , హాలి కర్జునుఁ డాత్సు; హాలియు నర్జునుఁడును నా నిరువు రగుట క్రీడార్థం; । బరయఁగ నది యొక్క వెలుఁగ యతులం బెందున్.

99

ప్రతిపదార్థం: అర్జునునకున్= అర్జునుడికి; హారి= కృష్ణుడు; ఆత్మ= జీవం; హారికిన్= శ్రీకృష్ణునికి; అర్జునుఁడు= అర్జునుడు; ఆత్మ= జీవం; హారియున్= కృష్ణుడును; అర్జునుడును నాన్= అర్జునుడు అనగా; ఇరువురు= ఇద్దరు; అగుట= కావడం; క్రీడా+అర్థంబు= ఆట కొరకే; అరయఁగ్= విచారించగా; అది= వారి ఆత్మ; ఒక్క= ఒక; వెలుఁగు+అ= ప్రకాశమే; ఎందున్= ఎటటపైనా; అతులంబు= సాటిలేనిది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి కృష్ణుడు ఆత్మ, శ్రీకృష్ణుడికి అర్జునుడు ఆత్మ. హారి అని, అర్జును డని వేరుగా కనిపించటం ఒక క్రీడ. అదంతా సాటిలేని ఒకే ప్రకాశం.

క. ఆ వెలుఁగు గనువెలుంగుగుఁ , డా వెలసిన పుణ్యమూర్తి ధర్మసుతుం దే లా వెఱచు? రణమునకు; నా , చే వచ్చేం గొరవులకుఁ జే; టే మందున్?

100

ప్రతిపదార్థం: ఆ వెలుఁగు= ఆ కృష్ణార్జునులనే తేజస్సు; కనువెలుంగుగున్= కంటి వెలుగుగా; తాను+ఖ= తానే అయి; వెలసిన= ప్రసిద్ధికేక్కిన; పుణ్యమూర్తి= పుణ్యమే రూపంగా కలవాడు; ధర్మసుతుండు= ధర్మరాజు; రణమునకున్= యుద్ధానికి; ఏలా= ఎట్లు; వెఱచున్?= భయపడతాడు?; నాచేన్= నా వలన; కొరవులకున్= దుర్యోధనాదులకు; చేటు= కీడు; వచ్చేన్= కలిగింది; ఏమి+అందున్?= అనవలసింది ఏమున్వది?

తాత్పర్యం: ఆ కృష్ణార్జునుల తేజస్సు కనువెలుగుగా తానై ప్రసిద్ధికేక్కిన పుణ్యరూపుడు ధర్మరాజు. అతడు యుద్ధానికి భయపడతాడో? నా వలన కొరవులకంతా కీడు మూడింది. ఇక నేను చెప్పేదేమున్వది?

వ. అని వెచ్చనూర్చి యూరకుండి వెండియు.

101

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా అని; వెచ్చన్+ఊర్చి= వేడి నిట్టుర్పు వదలి; ఊరకుండి= మౌనంగా ఉండి; వెండియున్= మరియు.

తాత్పర్యం: ఇట్లని, వేడి నిట్టుర్పు వదలి, మౌనంగా ఉండి, మరల.

చ. 'గురుడును జీష్టుడుం గలను గూలుడు రట్టి, కిరీటి కింక నె వ్య రెదురు? కొరవళ్ళయ మహశ్యము నయ్యెడు; వార్త లేమిగాఁ బురబురఁ బొక్కుచున్ వినగు బుట్టిఁ దలంచెద; నైన శ్రీణు సం గర పరిపాటి యెల్ల వినగా వలతున్ వివలంచి చెప్పుమా!'

102

ప్రతిపదార్థం: గురుడును= ద్రోణుడును; భీష్ముడున్= భీష్ముడును; కలన్= యుద్ధంలో; కూలుడురు+అట్టు= కూలిపోతారా; కిరిటికిన్= అర్జునుడికి; ఇంకన్= ఇకముందు; ఎవ్వరు= ఏ వీరులు; ఎదురు= పోటీ; కౌరవులయొక్క నాశనం; అవశ్యమున్= తప్పక; అయ్యెడున్= అవతుంది; వార్తలు= సమాచారాలు; ఏమిగాన్= ఏవైనా; (లేదా) వార్తలు= వార్తలు; ఏమిగాన్= ఏమని; పురపురన్= మిక్కిలి; పాక్కుచున్= ఏడుస్తూ; వినగన్= వినాలని; బుద్ధిన్= మనస్సులో; తలంచెదన్= అనుకొంటాను; ఐనన్= ఐనా; ద్రోణు= ద్రోణాచార్యునిమొక్క; సంగర= యుద్ధపు; పరిపాటి= క్రమం; వినగాన్= వినాలని; వలతున్= ఇష్టపడతాను; వివరించి= వివరంగా; చెప్పుమా!= చెప్పవలసింది!

తాత్పర్యం: ‘అజేయులైన భీష్మద్రోణులు యుద్ధంలో పడిపోయారా! ఇక అర్జునుడిని ఎదుర్కొనే వారెవ్వరు? కౌరవులు తప్పక నశిస్తారు. దుఃఖపడుతూ ఎటువంటి వార్తలైనాసరే అన్ని వినదలచుకొన్నాను. ద్రోణుడి యుద్ధక్రమమంతా వివరించుము’.

- తే.** అనిన సంజయుడిట్లను నాంజకేయు, తోడు 'నేను దెల్లంబుగ ద్రోణుసమర మెత్తిగి వళ్లితిలి; జెప్పెద సెల్లి దెవియ, వినుము బిరమయి; మాటలు వేయు నేల?

103

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లనగా; సంజయుడు= సంజయుడు; ఆంబికేయుతోడన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటాడు; నేను; తెల్లంబుగాన్= విశదంగా; (ద్రోణుసమరము= (ద్రోణుడిమొక్క యుద్ధాన్ని గూర్చి); ఎత్తిగి వచ్చితిన్= తెలిసికొని వచ్చాను; ఎల్లున్= అంతా; చెప్పెదన్= తెలియజేస్తాను; తిరమయి= స్థిరచిత్తంతో; తెలియ వినుము= బాగా వినుము; మాటలు= పలుకులు; వేయున్+ఎల?= ఎక్కువ ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ‘ఎక్కువ మాట లెందుకు? ద్రోణాచార్యుడి యుద్ధాన్ని గూర్చి చక్కగా తెలిసికొని వచ్చాను. స్థిరచిత్తంపై విశదంగా వినుము’. అని ధృతరాష్ట్రుడితో సంజయు డన్నాడు.

ద్రోణుడు దుర్యోధనునకు ధర్మరాజుం బట్టి యిచ్చునట్లు వరం చిచ్చుట (పం. 7-11-1)

- వ.** అట్లుసేనాధిపత్యంబుపూనికుంభసంభవుండుముదితమనస్మండై గారవంబునం గౌరవేంద్రునకు నరేంద్రులు విన నిట్లనియె.

104

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; సేనాధిపత్యంబు= పైన్యాధిపత్యం; పూని= వహించి; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు; ముదితమనస్మండు+ఐ= సంతోషించిన మనస్సుగలవాడై; గౌరవంబునన్= ప్రేమతో; కౌరవేంద్రునకున్= దుర్యోధనుడితో; నరేంద్రులు= రాజశ్రేష్టులు; వినన్= వినగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ద్రోణాచార్యుడు సర్వసేనావతి అయి, సంతోషపడి, రాజశ్రేష్టులంతా వింటుండగా దుర్యోధనుడితో ఈ తీరున అన్నాడు.

- క.** ‘నను భిష్ముని పిదప బలం, బున కెల్లను ముఖ్యుడ జేసి పూజించితి వీ వినుతాచరణఫలంబును, గనువాడవు; వరము గోరు కౌరవనాథా!’

105

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథా!= దుర్యోధన మహారాజా!; ననున్= నన్ను; భిష్ముని= భిష్మునిమొక్క; పిదపన్= తరువాత; బలంబునకున్= పైన్యానికి; ఎల్లను= అంతటికి; ముఖ్యున్= అధిపతినిగా; చేసి= కావించి; పూజించితివి= గౌరవించావు; ఈ= ఈ; వినుత= ప్రశంసించదగిన; ఆచరణ= నడవడికి; ఫలంబును= ఫలితాన్ని; కనువాడవు= పొందగలవు; వరము= వరాన్ని; కోరు= కోరుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: ‘దుర్యోధన మహారాజా! భీషుడి తరువాత నన్ను సైన్యానికంతా అధిషితిని చేసి గౌరవించావు. ఈ ప్రశంసనియమైన ప్రవర్తనకు తగిన సత్ఫులితాన్ని పొందగలవు, వరాన్ని కోరుకొమ్ము!’ అని ద్రోణుడు అన్నాడు.

వ. అనిన విని యతండు కర్ణు దుశ్శాసనాది సుహృజునంబులతో నాలోచనంబు సేసి సవినయంబుగా గురున కిట్లనియె.

106

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని= విని; అతండు= దుర్యోధనుడు; కర్ణు= కర్ణుడు; దుశ్శాసన= దుశ్శాసనుడు; ఆది= మొదలైన; సుహృద్+జనంబులతోన్= మిత్రులందరితోను; ఆలోచనంబు చేసి= ఆలోచించి; సవినయంబుగాన్= వినయంతో; గురునకున్= ద్రోణాచార్యుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని దుర్యోధనుడు, కర్ణుడు, దుశ్శాసనుడు మొదలైన మిత్రవర్గంతో ఆలోచించి, వినయపూర్వకంగా ద్రోణాచార్యుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

క. ‘వర మిచ్చేదేనఁ గోరెదఁ , బరమహితము ధర్మపుత్రుఁ బ్రాహమముతోడన్
దురమునఁ బట్టి భుజాభీ , కర! కొని రావలయు మత్సకాశంబునకున్.’

107

ప్రతిపదార్థం: భుజా= భాసువులచే; భీకరి= భయం గొలుపేవాడా; వరము= వరం; ఇచ్చేదు+ఏని= ఇవ్వదలచుకొంటే; పరమ= మిక్కిలి; హితము= మేలునే; కోరెదన్= కోరుతాను; ధర్మపుత్రున్= ధర్మరాజును; ప్రాణముతోడన్= ప్రాణాలతో; దురమున్= యుద్ధములో; పట్టి= బంధించి; మత్త= నా యొక్క; సకాశంబునకున్= ఎదుటికి; కొని రావలయున్= తేవలెను.

తాత్పర్యం: ‘భుజబలంతో భయం గొలుపే ద్రోణాచార్య! నీవు వరమిస్తే చాలా మేలైనదాన్నే కోరుతాను. యుద్ధంలో ధర్మరాజును సజీవంగా బంధించి నా ముందుకు తీసికొని రావాలి’.

విశేషం: ‘భుజాభీకర’ అనే సంబోధన సాభిప్రాయమై ధర్మజుడిని బంధించే సామర్థ్యాన్ని తెలుపుతున్నది.

వ. అని కోరుటయు భారద్వాజుండు సీ కొడుకువదనం బవలోకించి.

108

ప్రతిపదార్థం: అని కోరుటయున్= అని కోరగా; భారద్వాజుండు= భరద్వాజుడి పుత్రుడైన ద్రోణుడు; సీ= నీ యొక్క; కొడుకు= పుత్రుడైన దుర్యోధనుడియొక్క; వదనంబు= ముఖం; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడిని బంధించి తెచ్చుని దుర్యోధనుడు కోరగా, ద్రోణుడు అతడి వైపు చూచి.

చ. అకట! యజాతశత్రుఁ దను నష్టులు కిష్టుడు నిక్షమయ్యో వా
నికిఁ గురునాథ! యిట్లు లతనిం దెగఁ జాచుట గోర కాజిఁ బ
ట్టికొనుట గోల తివ్విధము డెపుర మెంతయు నిత్రెఱంగు గో
ర్చికిఁ గతమేమి, పాండవుల గెళ్లి ధరన్ సగ మీఁ దలంచితే?

109

ప్రతిపదార్థం: కురునాథ!= దుర్యోధనా!; అకట!= ఆహా!; వానికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; అజాతశత్రుఁడు+అను= శత్రువులు లేనివాడనే; ఆ+పలుకు= ఆ మాట; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; నిక్కము+అయ్యెన్= నిజమైనది; ఇట్లులు= ఈ విధంగా;

అతనిన్= ఆ ధర్మజడిని; తెగజాచుట= చంపటం; కోరక= అడుగక; అజిన్= యుద్ధంలో; పట్టికొనుట= బంధించటం; కోరితి(ని)= కోరాపు; ఈ+విధము= ఈ రీతి; ఎంతయున్= ఎంతో; దెప్పరము= ఆశ్చర్యకరం; ఈ+తెఱంగు= ఈ విధమైన; కోర్కెన్= కోర్కెకు; కతము+ఏమి?= కారణమేమిటి?; పాండవులన్= పాండురాజు పుత్రులైన ధర్మజాదులపు; గెల్చి= జయించి; ధర్న్= భూమిని; సగము= అర్థభాగము; ఈన్+తలంచితే?= ఇవ్వదలచావా?

తాత్పర్యం: ‘దుర్యోధనా! ధర్మరాజుకు అజాతశత్రువనే పేరు ఇప్పుడు నిజమైందిగదా! అతడిని వధించుమని కోరక యుద్ధంలో బంధించుమని చెప్పుతున్నావు. ఇది ఆశ్చర్యకరమైన విషయం. ఇట్లా కోరటానికి కారణమేమిటి? పాండవులను జయించి, సగం రాజ్యాన్ని ఇవ్వదలచావా?

వ. నీదు నిశ్చయంబెట్టిటి? యతనిం బట్టిదెళ్లిన నేమి సేయంగల వాడు? వని యడిగిన నమ్మనుజవరుం దుప్పాంగి తన మనంబున నున్న కార్యం బాచార్యునకుం దక్కటి దొరలకుం దేటపడ నిట్లనియె. **110**

ప్రతిపదార్థం: నీదు= నీ యొక్క; నిశ్చయంబు= నిర్ణయం; ఎట్టిది?= ఎటువంటిది?; అతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; పట్టితెచ్చినన్= బంధించి తేస్తే; ఏమి చేయన్+కలవాడవు= ఏమి చేస్తావు; అని అడిగినన్= అని అడుగగా; ఆ+మనజవరుండు= ఆ రాజగు దుర్యోధనుడు; ఉప్పాంగి=సంతోషించి; తన= తనయొక్క; మనంబునన్= మనస్సులో; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; కార్యంబు= అభిప్రాయం; ఆచార్యునకున్= ద్రోణుడికి; తక్కటి దొరలకున్= మిగిలిన రాజులకు; తేటపడన్= విశదమయ్యట్లు; ఇట్లు+అనియొన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! నీ నిర్ణయం ఏమిటి? ధర్మరాజును బంధించి తేస్తే ఏం చేస్తావు? అని ద్రోణుడు అడుగగా, దుర్యోధనుడు సంతోషించి, తన మనస్సులో ఉన్న అభిప్రాయాన్ని ద్రోణుడికీ, అక్కడ ఉన్న దొరలకూ తేటపడేటట్లు ఈ విధంగా అన్నాడు.

సి. ‘ఆ ధర్మసూనుఁ గయ్యంబున జంపినఁ , గోపించి గాండీవి కురుబలంబు సమయించు; మన మోపి సర్వపాండవులనుఁ , జంపితిమేనిఁ బ్రహండ చక్ర ధారఁ గౌరవకోటి తలలేటి రాజ్యంబు , గోవిందుఁ డీకుస్నె గొంతికయినఁ; గాన యుధిష్ఠిరుఁ గాయంబు నొంపక , తెచ్చి జూదంబాడు తెఱుఁ గొనర్లి

తే మగుడ నడవికి ననిచినఁ దగిలి యతని , తోడు దమ్ములుఁ బో నంతతోన యెల్ల దొసఁగు మాలు; నప్రతిహాత దోర్యోభూతిఁ , బెద్దకాల మే నేలుదుఁ బృథివి యెల్ల.’ **111**

ప్రతిపదార్థం: ఆ ధర్మసూనున్= ఆ ధర్మరాజును; కయ్యంబునన్= యుద్ధంలో; చంపిన్= చంపితే; కోపించి= కోపంతో; గాండీవి= అర్థముడు; కురుబలంబున్= కౌరవపైన్నాయ్మి; సమయించున్= చంపుతాడు; మనము= మనం; బిపి= సమర్థతతో; సర్వపాండవులను= పాండవులందరిని; చంపితిమి+ఏనిన్= చంపితే; గోవిందుడు= శ్రీకృష్ణుడు; ప్రచండ= మిక్కిలి తీక్ష్ణామైన; చక్ర= చక్రాయుధంయొక్క; ధారన్= అంచుచేత; కౌరవ= దుర్యోధనాదుల యొక్క; కోటి= సమూహం యొక్క; తలలు= శిరస్సులు; ఏటి= ఖండించి; రాజ్యంబు= రాజ్యాన్ని; గొంతికయినఁ= కుంతిదేవికైనా; ఈకుస్నే!= ఇయ్యకుండా ఉంటాడా!; కావన్= కావున; యుధిష్ఠిరున్= ధర్మరాజును; కాయంబున్= దేహాన్ని; నొంపక= హతమార్గక; తెచ్చి= బంధించి తెచ్చి; జూదంబు= జూదం; ఆడు తెఱగు+బనర్చి= ఆడేటట్లు చేసి; మగుడన్= మళ్ళీ; అడవిన్= అరణయానికి; అనిచినన్= సంపితే; అతనితోడన్+తగిలి= అతడివెంట; తమ్ములున్= తమ్ములైన భీమాదులు; పోన్= పోగా; అంతలోనన్= అంతటితో; ఎల్లదొసఁగున్= ఆపద అంతా; మాలున్= తొలగిసోతుంది; అప్రతిహాత= ఎదురులేని; దోః= బాహువలయొక్క; విభూతిన్= సంపదతో; పెద్ద కాలము= చాలా కాలం; ఏన్= నేను; పృథివిన్= భూమిని; ఎల్లన్= అంతయు; ఏలుదున్= పాలిస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘ఆ ధర్మరాజును మనం యుద్ధంలో చంపితే అర్జునుడు కోపంతో కొరవ సైన్యాన్ని హతమారుస్తాడు. మనం పాండవుల నందరినీ చంపితే, శ్రీకృష్ణుడు చక్రాయుధంతో కొరవుల నందరినీ చంపి, కుంతికైనా రాజ్యాన్ని సమర్పిస్తాడు. కనుక ధర్మరాజును సబీవంగా బంధించి తెచ్చి, జూదమాడించి, మళ్ళీ అడవులకు పంపితే, అతడితోబాటు తమ్ములు కూడా పోతారు. దీనితో మన ఆపదలన్నీ తొలగిపోతాయి. అపుడు ఎదురులేని భుజబలంతో భామండలాన్ని చాలా కాలం పరిపాలిస్తాను.’

వ. అనిన విని కుటీలంబగు నతని యభిప్రాయంబునకు రీసి, యస్తగురుం దవ్వరంబునకు నేమేనియు నెడవెట్టియిచ్చవాడుగా సూహించి, యొక్క తెఱంగుఁ గాంచి, యన్నరనాథున కిట్లనియు. **112**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వ్యు= అనగా; విని; కుటీలంబు+అగు= కుచ్చితమైన; అతని= ఆ దుర్యోధనుడియెక్కు; అభిప్రాయంబునకువ్య్యు= ఉడ్దేశమునకు; రోసి= ఏవగించి; అప్రగురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఆ+వరంబునకువ్య్యు= ఆ వరానికి; ఏమేనియువ్య్యు= ఏదైని; ఎడవెట్టి= అడ్డువెట్టి; ఇచ్చువాడుగావ్య్యు= ఇవ్వాలని; ఊహించి= అనుకొని; ఒక్క తెఱంగువ్య్యు= ఒక ఉపాయాన్ని; కాంచి= కనుగొని; ఆ+నరనాథునకువ్య్యు= ఆ దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెవ్య్యు= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఆ విధంగా చెప్పగా కుచ్చితమైన అతని అభిప్రాయాన్ని విని అసహాయంచుకొని, ద్రోణాచార్యుడు ఆ వరాన్ని ఏదైనా అడ్డువెట్టి ఇవ్వాలనుకొని, ఒక ఉపాయాన్ని ఆలోచించి దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ ‘నరుఁ డెడ సొచ్చేనేని విను నా కబి దుష్టర మేనొకండనే
సురగణమైన వేలుఁ గొని చూపగుఁ జాలరు వాడు లేనిచోఁ
చిరమయి పోర నిల్చిన యుధిష్ఠిరు ద్రౌపది పుట్టినింటి వే
వురు వెఱగంబి చూడ నలవుం జలముం జెడుఁ బట్టి తెచ్చెదన్.’ **113**

ప్రతిపదార్థం: విను= అలకించుము; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఎడ+బొచ్చేవ్య్యు+ఏని= అడ్డువోసే; నాకువ్య్యు= నాకు; అది= ధర్మరాజును బంధించటం; దుష్టరము= వీలుగానిది; ఏను= నేను; ఒకండనే= ఒక్కడినే కాదు; సురగణమైనవ్య్యు= దేవతా సమూహమైనా; వ్రేలవ్య్యు+కొని= వ్రేలత్తి; చూపగన్వ్యు+చాలరు= చూపలేరు; వాడు= ఆ అర్జునుడు; లేనిచోవ్యు= లేకుంటే; తిరమయి= స్థిరంగా; పోరన్వ్యు= యుద్ధంలో; నిల్చినవ్య్యు= నిలబడ్డ; యుధిష్ఠిరువ్య్యు= ధర్మరాజును; ద్రౌపది= ద్రౌపదియొక్క; పుట్టినింటి= పుట్టింటిపారైన పాంచాలురు; వేవురు= వెయ్యమంది; వెఱగంది= ఆశ్చర్యపడి; చూడన్వ్యు= చూస్తుండగా; అలవువ్య్యు= బలం; చలమువ్య్యు= మాత్స్యం కూడ; చెడన్వ్యు= నశించగా; పట్టి= బంధించి; తెచ్చెదన్వ్యు= తెస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘దుర్యోధనా! వినుము. అర్జునుడు యుద్ధంలో అడ్డగిస్తే ధర్మజుడిని బంధించడం నాచేతగాదు. నేనోక్కడినే కాదు దేవతలు కూడా అతడిని వేలెత్తి చూపలేరు. అర్జునుడు లేకుంటే యుద్ధంలో స్థిరంగా నిల్చిన ధర్మజుడిని పాంచాలురు వెయ్యమంది ఆశ్చర్యంతో చూస్తుండగా చలం, బలం నశించగా బంధించి తెస్తాను’

తే. అనుడు బాలిశులైన నీ తనయు లెల్లి. ధర్మజుఁడు పట్టువడున కాదలచి రపుడు
పాండుసుతులకు మొగమొడకుండ గురుని, ప్రతిన యెల్లెడుఁ జాటించె రాజరాజు. **114**

ప్రతిపదార్థం: అనుడువ్య్యు= అనగా; బాలిశులు+ఇన= మూర్ఖులైన; నీ= నీ యొక్క; తనయులు= కుమారులు; ఎల్లన్వ్యు= అందరు; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; పట్టువడువ్య్యు+అకాన్వ్యు= పట్టువడుతాడనే; అపుడు= ఆ సమయంలో; తలచిరి= అనుకొన్నారు; రాజరాజు=

దుర్యోధన మహారాజు; పాండుసుతులకున్= పాండవులకు; మొగమోడకుండన్= సంకోచ్చపడకుండా; గురుని= గురువైన ద్రోణుడి యొక్క; ప్రతిని= ప్రతిజ్ఞ; ఎల్లెడన్= అంతట; చాటించెన్= ప్రకటించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఈ విధంగా అనేసరికి, మూర్ఖులైన నీ కొడుకులంతా ధర్మరాజు బంధించబడుతాడనే అనుకొన్నారు. దుర్యోధనుడు పాండవులను గూర్చి సంకోచ్చించకుండా ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞను అంతటా చాటించాడు.

వ. ఇట్లు శిబిరంబునను, సేనాస్థానంబునను గలయ నాఘోషణంబు సేయించినం జెలంగి, సకల సైనికులును సింహానాదంబులు సేయ, శంఖభేరీరవంబు లుల్లసిల్లం గౌరవ సైన్యంబు వొంగి; నభ యంతయుం గొంతేయాగ్రజుండు దన చారుల చేత విని యనుజులం గూర్చి వినిపించి, వివ్యచ్ఛ నాలోకించి. **115**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; శిబిరంబునను= ప్రముఖులు విడిసినచోటను; సేనాస్థానంబునను= సేనలు ఉండే చోటను; కలయన్= అంతట; ఆఘోషణంబు= చాటింపు; చేయించిన్= చేయించగా; చెలంగి= ఉత్సపీంచి; సకలసైనికులును= సైనికులందరు కూడా; సింహానాదంబులు+చేయన్= వీరహాదాలు చేయగా; శంఖ= శంఖాలయొక్క; భేరీ= దుండుభుల యొక్క; రవంబులు= ధ్వనులు; ఉల్లసిల్లన్= చెలరేగగా; కౌరవ= కౌరవులయొక్క; సైన్యంబు= సేన; పాంగెన్= ఉచ్చిపోయింది; అది+అంతయున్= అక్కడి సంగతులన్నీ; కొంతేయ+అగ్రజాండు= కుంతి పెద్ద కొడుకైన ధర్మరాజు; తన= తనయొక్క; చారులచేతన్= గూడచారుల వలన; విని; అనుజులన్+గూర్చి= తమ్ములను సమావేశపరచి; వినిపించి= ఈ విషయాలన్నీ తెలియజేసి; వివ్యచ్ఛన్= అర్జునుడిని; అలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తామున్ శిబిరాలలో, సైనికు లుండే చోట అంతటా చాటించగా, ఉత్సపాంతో సైనికులు సింహానాదాలు చేశారు. శంఖ, దుండుభి ధ్వనులు చెలరేగగా కౌరవ సైన్యం ఉచ్చిపోయింది. అదంతా ధర్మరాజు తన గూడచారులవలన విని, తమ్ములతో సమావేశమై సంగతంతా వినిపించి, అర్జునుడిని చూచి.

ఆ. ‘గురుని ప్రతిన వింటే? వెరవున లావునఁ, జేసి బీని బొంకు సేయవలయు;

నెఱుగు నతఁడు నిన్ను నెడవెట్టి పలికిన , వాఁడు గానఁ జెప్పవలసే నీకు.

116

ప్రతిపదార్థం: గురుని= ద్రోణాచార్యుడి యొక్క; ప్రతిని= ప్రతిజ్ఞ; వింటే?= విన్నావా?; వెరవునన్= ఉపాయంతో; లావునన్= బలంతోనైనా; చేసి= ఏదైనా చేసి; దీనిన్= ఈ ప్రతిజ్ఞను; బొంకు= అసత్యం; చేయవలయున్= చేయాలి; అతఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఎఱుగున్= తెలిసినవాడు; నిన్నున్= నిన్ను; ఎడవెట్టి= అడ్డుపెట్టి; పలికినవాఁడు= ప్రతిజ్ఞ చేశాడు; కానన్= కావున; నీకున్= నీకు; చెప్పవలసేన్= చెప్పవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ అర్జునా! ద్రోణాచార్యుడి ప్రతిజ్ఞ విన్నావా! ఉపాయం వలనైనా, బలంతో ఐనా దీనిని అసత్యం చేయాలి. అతడికి నీ సంగతి తెలుసు. నిన్ను అడ్డం పెట్టి పలుకటం వలన నీకు ప్రత్యేకించి చెప్పవలసి వచ్చింది.

క. నాయున్నచోట నెప్పుడుఁ , బాయక కనుగలిగి నిలిచి భండనము దగం

జేయింగవలయు నక్కరు , నాయకు కోలికి ఫలంబునకు విముఖుమగన్.’

117

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కురు నాయకు= ఆ దుర్యోధనుడి; కోరికి= కోర్కె యొక్క; ఫలంబునకున్= ఫలితానికి; విముఖుమగన్= వ్యతిరేకంగా; ఎప్పుడున్= ఎలావేళల; నా= నాయొక్క; ఉన్నచోటన్= ఉన్న ఫులాన్ని; పాయక= విడువక; కనుగలిగి= జాగరూకతతో; నిలిచి= ఉండి; తగన్= తగినట్లు; భండనము= యుద్ధం; చేయింగవలయున్= చేయాలి.

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడి కోర్కె విషలమయ్యేటట్లు ఎప్పుడూ నన్న యుద్ధరంగంలో వదలక కనిపెట్టి ఉండి, తగిన విధంగా పొరు సాగించాలి'.

అర్జునండు ధర్మరాజుతో ద్రోణుని ప్రతిజ్ఞకు వెఱవకుండువట్లు పెప్పుట (సం. 7-12-7)

వ. అనుటయు నర్జునుం దతని కిట్లనియె.

118

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; అతనికిన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా, అర్జునుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లు అన్నాడు.

క. 'గురుని వధియించుటయు, భూః వర! నీ వని నొప్ప నొండువలను సనుటయుం బరికింప నొక్కరూ; పవి, దురితంబులు; వీనిఁ జేయుదునె యే; నెందున్?

119

ప్రతిపదార్థం: భూవరి= ధర్మరాజా!; గురుని= గురువైన ద్రోణుడిని; వధియించుటయున్= చంపటం; నీవు; అనిన్= యుద్ధంలో; నొప్పన్= బాధపడేటట్లు; ఒండువలను= వేరేచోటికి; చనుటయున్= పోవటమూ; పరికింపన్= పరిశిలించగా; ఒక్కరూపు= ఒకే విధమైనవి; అవి= ఈ రెండు; దురితంబులు= పాపాలు; వీనిన్= వీటిని; ఏన్= నేను; ఎందున్= ఎక్కుడైనా; చేయుదునె?= చేస్తానా?

తాత్పర్యం: 'భూవరా! ఆచార్యుడిని వధించటం, నీవు యుద్ధంలో బాధలు పాలు కాగా నేను వేరే చోటికి పోవటం అనే ఈ రెండూ ఒకే విధమైన పాపాలు. ఈ రెంటిని నే నెక్కడైనా చేస్తానా?

క. క్షోణీవల్లభ! విను మేఁ, బ్రాణముతో నుండ నిన్నుఁ బట్టి కొనుగ నా ద్రోణునక కాదు సగణ, స్థామున కైనను వశంబే? తలుఁ కేమటికిన్?

120

ప్రతిపదార్థం: క్షోణీవల్లభ!= ధర్మరాజా! వినుము= విను; ఏన్= నేను; ప్రాణముతోన్= జీవించి; ఉండన్= ఉండగా; నిన్నున్= నిన్ను; పట్టికొనగన్= బంధించటానికి; ఆ ద్రోణునకున్+అ= ఆ ద్రోణునికి; కాదు= కాదు; సగణ= భూతగణాలతో కూడిన; స్థామునకైనను= రుద్రుడికి కూడ; వశంబే?= వీలోతుందా? (కాదని భావం); తలుకు= భయం; ఏమిటికిన్?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! వినుము. నేను జీవించి ఉండగా నిన్న ప్రాణాలతో బంధించటం ఆ ద్రోణుడికి కాదు- భూతగణాల తోడి రుద్రుడికి కూడా సాధ్యంకాదు. నీవు భయపడవద్దు.

విశేషం: ఇక్కడ 'స్థాముశబ్దం' సాభిప్రాయం. శివుడనే కాక నిశ్చలుడు అనీ అర్థం.

చ. అలవి యెఱుంగ కిమ్మెయి దురాశు దలంచిల గాక, ధార్తరా

ప్టులు బ్రిజగంబులుం గొని పటుస్ఫురణం జనుదెంచి రేసియున్

బలవదరాతి పుంజ మదభంజన! నీ వని భంగపడ్డ నీ

యిల శకలంబులై చెడదె, యింకదె వాలభి, నింగి గూలదే?

121

ప్రతిపదార్థం: బలవత్= బలంగల; అరాతి= శత్రువుల; పుంజ= సమూహాల యొక్క; మద= అహంకారాన్ని; భంజన!= భగ్గం చేసేవాడా!; అలవి= బలం; ఎఱుంగక= తెలియక; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; దురాశు= పేరాసచేత; తలంచిరి+కాక= అనుకొని ఉండవచ్చుగాక; ధార్తరాప్తులు= దుర్యోధనాదులు; ప్రిజగంబులున్= మూడులోకాలను; కొని= వెంబడిపెట్టుకొని; పటు= మిక్కలి; స్ఫురణాన్= స్ఫూర్తితో; చనుదెంచిరి+ఏనియున్= వచ్చినా; నీవు; అనిన్= యుద్ధంలో; భంగపడ్డన్= అవమానపడితే; ఈ+ఇల=

ఈ భూమి; శకలంబులు+ఈ= ముక్కలు ముక్కలై; చెడదే?= నశించదా?; వారిధి= సముద్రం; ఇంకదే?= ఇంకిపోదా?; నింగి= ఆకాశం; కూలదే?= కూలిపోదా?

తాత్పర్యం: బలవంతులైన శత్రు సమూహాల మదాన్ని అణావే ఓ ధర్మరాజు! వారు తమ బలాన్ని తెలిసికొనలేక దురాశతో ఈ విధంగా అనుకొని ఉంటారు. దుర్యోధనాదులు మూడు లోకాలను వెంటబెట్టుకొని మిక్కిలి బలంతో వచ్చినా, నీవు యుద్ధంలో భంగపడితే ఈ భూమి ముక్కలైపోదా? సముద్రాలు ఇంకవా? ఆకాశం కూలదా?

విశేషం: యుధిష్ఠిరుడిని ‘బలవదరాతి పుంజ మదభంజన!’ అని అర్జునుడు సంబోధించటం సాభిప్రాయమైన విశేషణం. దీనివలన అతడి అద్భుత బలపరాక్రమాలు వెల్లడి అయి, అతడు శత్రువులచేత భంగపడటం ఆశక్యం అని తేలుతున్నది.

A. వారి తలపు పొసంగ నేరదు, పోరఁ బి రాభవంబు మనకు రా దెబుంగు

కలుగ దద్దురాత్మకులచేత; నాతలం పిట్టులున్నయిది, నరేంద్రముఖ్యి!

122

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర ముఖ్యి!= రాజుశేష్టో!; వారి= కౌరవుల; తలపు= కోరిక; పొసంగనేరదు= తీరేది కాదు; మనకున్= పొండపులకు; పోరఁ= యుద్ధంలో; పరాభవంబు= అవమానం; రాదు= కలుగదు; ఎబుంగు= తెలిసికొమ్ము; ఆ+దురాత్మకుల చేతన్= ఆ దుర్యుద్ధులైన కౌరవులచేత; కలుగదు= సంభవించదు; నా= నా యొక్క; తలంపు= ఆలోచన; ఇట్టులు+ఉన్న అది= ఈ విధంగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: రాజుశేష్టుడైన ధర్మరాజు! కౌరవుల కోర్కె తీరజాలదు. యుద్ధంలో మనకు పరాభవమనేది లేనేలేదు. ఆ దుర్యుద్ధులచేత అసలు అది కలిగేదే కాదు. ఇది నా నిశ్చితమైన అభిప్రాయం.’

v. అని పలికిన విని యుధిష్ఠిరుండు సంతుష్టాంతరంగుండై, శంఖాభేరీ మృదంగాబి సంగర మంగళ తూర్పు స్వనంబులు సెలంగ సకల సైన్య సమేతంబుగా వెడలి, నడచి, మొగంబున నెలమి నెలకొనం క్రోంచవ్యాహారం బమర్చి; నం దగ్గర్భాగంబున.

123

ప్రతిపదార్థం: అని పలికినన్= అట్లనగా; విని; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజుడు; సంతుష్టి= సంతోషించిన; అంతరంగుండు+ఈ= మనస్సుకలవాడై; శంఖ= శంఖములు; భేరీ= దుందుభులు; మృదంగ= మర్దెలలు, ఆది= మున్నగు; సంగర మంగళ= యుద్ధంలో శుభకరమైన; తూర్పు= వాద్యాల; స్వనములు= ధ్వనులు; చెలంగ్న= ధ్వనింపగా; సకల= మొత్తం; సైన్య= సేనలతో; సమేతంబుగాన్= కూడుకొనినట్లుగా; వెడలి= కదలి; నడచి= ముందుకు సాగి; మొగంబునన్= ముఖంలో; ఎలమి= వికాసం; నెలకొనన్= తోచగా; క్రోంచవ్యాహారంబు= క్రోంచపక్షిరూపంలో సైన్యాన్ని కూర్చుటం; అమర్చెన్= సిద్ధపరచాడు; అందున్= ఆ వ్యాఘాంలో; అగ్రభాగంబునన్= ముందర.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఈ విధంగా అనగా, ధర్మరాజు సంతోషించి, శంఖ, భేరీ, మృదంగాది మంగళ ధ్వనులు చెలరేగగా, సర్వసైన్యంతో ముందుకు సాగి, ముఖంలో వికాసం కనిపించగా, క్రోంచ వ్యాహారాన్ని రచించాడు. అందు ముందు భాగంలో.

M. ధవతాశ్వంబులఁ బూని కేతన కపీంద్ర సుష్టు మార్తాండ మూర్తి విడంబంపగఁ జక్కగాండివధరుల్ దేశోమయాకార వై భవమారం దనష్టి వెలుంగ నతి బీప్తుంబైన తే రిపై శా త్రవ సంఘంబు మనంబునన్ భయము గూరం గాలచక్కాక్షతిన్.

124

ప్రతిపదార్థం: ధవళ+అశ్వంబులన్= తెల్లని గుర్రాలను; పూని= సంధించి; కేతన= పతాకంమీది; కపీంద్రస్సార్తి= హానుమంతుడి స్వరణ; మార్తాండమూర్తిన్= సూర్యుడి రూపాన్ని; విడంబింపగన్= పోలగా; చక్ర= చక్రాయుధాన్ని; గాండివ= గాండీవాన్ని; ధరుల్= ధరించిన వారైన కృష్ణార్జునులు; తేజోమయ= తేజస్సుతో నిండిన; ఆకార= రూపంయొక్క; వైభవము= ఐశ్వర్యం; ఆరన్= నిండగా; తనమైన్= తనమీద; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; శాత్రవ= శత్రువుల; సంఘంబు= సమూహంయొక్క; మనంబునన్= మనస్సులో; భయము= భీతి; కూరన్= నిండగా; కాలచక్ర+ఆకృతిన్= కాలచక్రం వంటి ఆకారంతో; అతిదీష్టంబు+బన= మిక్కిలి ప్రకాశించేది అయిన; తేరు= రథం; ఒప్పేన్= ఒప్పింది.

తాత్పర్యం: తెల్లని గుర్రాలతో, ధ్వజంపైగల మారుతి వెలుగులు సూర్యాబింబాన్ని అనుకరిస్తుండగా, చక్రధారి అయిన శ్రీకృష్ణుడు, గాండివధారి అయిన అర్జునుడు తేజస్సులతో నిండిన ఆకారాలతో తేరును అధిష్టించగా, శత్రువుల మనస్సులలో భయం నిండగా, కాలచక్రాకారంతో రథం మిక్కిలి ప్రకాశించింది.

విశేషం: ధవళాశ్వముల పూనినవాడు చక్రధరుడు. కేతన కపీంద్ర స్సార్తి(న్) మార్తాండమూర్తి విడంబించినవాడు - గాండివధరుడు.

క. ఆ రథముకెలన నుజ్జుల , భీరోధ్భట రేఖ మెఱసె దృష్టిద్యుమ్మౌ

దారస్యందన ముద్రత , సారథికముఁ జారురంగచటులాశ్వమునై.

125

ప్రతిపదార్థం: ఆ రథము= ఆ అర్జునుడి రథం; కెలనన్= ప్రక్రన; ధృష్టిద్యుమ్మౌ= ధృష్టిద్యుమ్ముడి యొక్క; ఉదార= గొప్ప; స్వందనము= రథం; ఉద్రత సారథికమున్= గర్వితుడైన సారథి కలదీ; చారు= అందమైన; రంగ= స్థానం కలదీ; చటుల= చలించే; అశ్వమును+బ= గుర్రాలు కలదీ అయి; ఉజ్జుల= మిక్కిలి ప్రకాశించునదీ; భీర= వైర్యం కలదీ; ఉర్ధుట= గొప్పదీ అయిన; రేఖన్= అందముతో; మెఱసెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి రథం ప్రక్రన, ఉద్రతుడైన సారథితో, అందమైన రంగంతో, అశ్వాలు కదలుతుండగా, ఉజ్జులం, భీరం, మహానీయం అయిన రేఖతో ధృష్టిద్యుమ్ముడి రథం ప్రకాశించింది.

వ. మతియ వృక్షోదరాబి సోదరులను, నభమస్యప్రభృతి కుమారులను, బాంచాలపతి ప్రముఖి బాంధవులను, దృష్టకేతుముఖ్యదండనాయకులను, దక్కునుంగలపలవారంబునుదగ నయ్యైయెడలబలుపును, బోలుపును గలుగ నిలిపి, యుధిష్ఠిరుం డమోహారంబు నడుమ నుదాత్త సన్నాహంబునను, గంభీరోత్సాహాంబునను గొలిచి నిలిచే; నంతకు మున్న యక్కడ.

126

ప్రతిపదార్థం: మతియన్= ఇంకా; వృక్షోదర= భీముడు; ఆది= మొదలైన; సోదరులనున్= తమ్ములను; అభిమన్య= అభిమన్యుడు; ప్రభుతి= మొదలైన; కుమారులను= కొడుకులను; పాంచాలపతి= ద్రుపదుడు; ప్రముఖ= మొదలైన; బాంధవులను= చుట్టాలను; ధృష్టకేతు= ధృష్టకేతువు; ముఖ్య= మొదలైన; దండనాయకులను= దండనాధులను; తక్కున్+కల= తక్కిన; పరివారంబును= సేనను; తగన్= తగినట్లుగా; అయ్యై+ఎడలన్= ఆయా స్థలాలలో; బలుపును= బలమూ; పొలుపును= అందమూ; కలుగన్= కలిగేటట్లుగా; నిలిపి= ఉంచి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ఆ+మోహారంబు= ఆ వ్యాహారం; నడుమన్= మధ్యలో; ఉదాత్త= గొప్పదైన; సన్నాహంబునను= ఏర్పాటుతోనూ; గంభీర= లోతైన; ఉత్సాహంబునను= ప్రయత్నంతోనూ; పాలిచి= ప్రకాశించి; నిలిచెన్= నిలబడ్డడు; అంతకుమున్న+ల= అంతకు ముందే; అక్కడన్= ఆ యుద్ధరంగంలో.

తాత్పర్యం: ఇంకా, భీముడు మొదలైన తోబుట్టువులను, అభిమన్యుడు మొదలైన పుత్రులను, ద్రుపదాది బంధవులను, ధృష్టకేతువు మున్నగు దండనాధులను, మిగిలిన సైన్యాన్ని తగు రీతిలో ఆయా స్థానాలలో బలం,

అందం కలిగేటట్లు నిలిపి, ధర్మరాజు ఆ వ్యాహం మధ్యలో మంచి ఏర్పాటుతో, గట్టి ప్రయత్నంతో వచ్చి నిలబడ్డాడు. అంతకు ముందే అక్కడ.

**క. మనవారును రణకెతుక , జనితోద్యమ తీవ్ర లగుచు శకటవ్యాహం
బొనలించిల యొప్పును బెం , పును దర్శము నుల్లసిల్ల భూవరముఖ్యా!**

127

ప్రతిపదార్థం: భూవరముఖ్యా= రాజులలో శ్రేష్ఠుడవగు ధృతరాష్ట్రా!; మనవారును= కౌరవ పక్షంవారు కూడా; రణ= యుద్ధమందలి; కౌతుక= కుతూహలంవల్ల; జనిత= కలిగిన; ఉద్యమ= పూనికచే; తీవ్రలు+అగుచున్= తీవ్రతకలవారు అవుతూ; ఒప్పును= అందమూ; పెంపును= చౌన్చుత్యమూ; దర్శమును= అహంకారమూ; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకాశించగా; శకట వ్యాహంబు= శకట వ్యాహాన్ని (బండిరూపంలో పన్నిన మొగ్గరాన్ని); ఒనరించిరి= ఏర్పరచారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మనవాళ్ళ తీవ్రమైన యుద్ధ కుతూహలం కలవారై అందం, చౌన్చుత్యం, దర్శం ఉట్టిపడేటట్లు శకటవ్యాహాన్ని రచించారు.

వ. అందు వలపట సింధురాజ కళింగపతి సంగతుండయిన వికర్ణండును, నతనికి బాసటియై చటుల హాయ బహుళంబగు బలంబులతో నక్కలన సాబులండును, డాపటు గృతవర్త వివింశతి చిత్రసేన సమేతుండై దుశ్శాసనుండును, నతనికిఁ భ్రాష్టి తత్పార్శ్వంబును గాంభీజి, శక, యవన మహీశ్వరులును, నడుమం త్రిగ్రత్నమధ్ర శిజి శూరసేన దేశాధీశ పలవృతుండును, గుంభసంభవపురఃసరుండునునై కురువిభుండును, నా ముందట నంగ జనపద చతురంగ ప్రధాన సేనా సముద్రిష్టండై కర్ణండును నిలిచిలి; వెండియుం గలవార లెడనెడం బస్సి; రట్టియేడ.

128

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆ శకటవ్యాహంలో; వలపటన్= కుడిప్రక్క; సింధురాజ= సింధుదేశపు రాజైన జయద్రథుడు; కళింగపతి= కళింగదేశపురాజైన భగదత్తుడితో; సంగతుండు+అయిన= కూడినవాడైన; వికర్ణండునున్= వికర్ణడూ; అతనికిన్= ఆ వికర్ణికి; బాసటి+బ= సహాయంగా; చటుల= చలించే; హాయ= గుర్రాలచేత; బహుళంబు+అగు= నిండిన; బలంబులతోన్= సేనలతో; ఆ+కెలన్= ఆ ప్రక్కన; సాబులుండును= శకనియు; డాపట్న= ఎడమ ప్రక్కను; కృతవర్త= కృతవర్షు; వివింశతి= దుర్యోధనుడి తమ్ముడైన వివింశతి; చిత్రసేన= దుర్యోధనుడి తమ్ముడైన చిత్రసేనుడితో; సమేతుండు+బ= కూడినవాడై; దుశ్శాసనుండునున్= దుశ్శాసనుడును; అతనికిన్= ఆ దుశ్శాసనుడికి; ప్రాష్టా= సహాయుడై; తద్ద+పార్శ్వంబునున్= అతడి ప్రక్కన; కాంభోజ= కాంభోజదేశపు; శక= శకదేశపు; యవన= యవనదేశపు; మహీశ్వరులును= రాజులును; నడుమన్= మధ్యన; త్రిగ్రత్న= త్రిగ్రత్నదేశపు; మద్ర= మద్రదేశపు; శిభి= శిభిదేశపు; శూరసేన= శూరసేన దేశపు; దేశాధీశ= రాజులచేత; పరివృతుండునున్= చుట్టుబడినవాడై; కుంభసంభవ పురఃసరుండును+ఫన= ద్రోణుడు ముందుగా కలవాడై; కురువిభుండునున్= దుర్యోధనుడును; ఆ ముందటన్= ఆ ముందర; అంగజనపద= అంగదేశపు; చతురంగ ప్రధాన= ముఖ్యంగా కల రథాలు, గజాలు, గుర్రాలు, కాల్పలాలు; సేనా= సేనలచేత; సముద్రిష్టండు+బ= ఉన్నతుడై; కర్ణండునున్= కర్ణడూను; నిలిచిరి= మోహరించారు; వెండియున్+కలవారలు= ఇంకా తక్కిన వారు; ఎడనెడన్= అక్కడక్కడ; పన్నిరి= నిలిచారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ శకటవ్యాహంలో కుడిప్రక్క జయద్రథ, భగదత్తులతో కూడినవాడై వికర్ణడు, అతడికి సహాయంగా ఆశ్వికబలంతో శకుని, ఎడమప్రక్క కృతవర్షు, వివింశతి, చిత్రసేనులతో కూడి దుశ్శాసనుడు, అతడికి సహాయంగా ప్రక్కన కాంభోజ, శక, యవన దేశాధీశులు, నడుమ త్రిగ్రత్న, మద్ర, శిభి, శూరసేన దేశాల రాజులు చుట్టుప్పా ఉండగా, ద్రోణుడు ముందుండగా దుర్యోధనుడూ, ఆ ముందర అంగదేశపు చతురంగబలలాలతో ఉన్నతుడైన కర్ణడూ నిలిచారు. ఇతరులు అక్కడక్కడ నిలిచారు. ఆ సమయంలో.

తే. దర్శిదున్నహాతేజు రాధాతనూజుఁ, బిలకమై సైన్యముఖమునఁ బోలుచువాని సైనికులు సూచి కడుసంతసమున నేచి, యెలుగు లడరంగు దమలోన నిట్టు లనిల.

129

ప్రతిపదార్థం: దర్శ= అహంకారంచేత; దుస్పహ= సహించరాని; తేజసు= తేజస్సుగల; రాధాతనూజున్= కర్ణుడిని; సైన్య= సైన్యంయొక్క; ముఖమున్న= ముఖంపై; తిలకము+ఫి= అలంకారమై; పొలుచువానిన్= ప్రకాశించేవాడిని; సైనికులు= బంట్లు; చూచి; కడున్= మిక్కిలి; సంతసమున్న= సంతోషంతో; ఏచి= చెలరేగి; ఎలుగులు= ధృనులు; అడరంగన్= అతిశయించగా; తమలోన్న= తమలో తాము; ఇట్లులు+అనిరి= ఈఁ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: దర్శంవలన దుస్పహమైన తేజసు కలిగి, సైన్యం ముఖానికి అలంకారంగా ఒప్పే కర్ణుడిని చూచి సైనికులు సంతోషంతో ఉప్పాంగి, తమలో తాము ఇట్లు అనుకొన్నారు.

మ. ‘అని రాథేయుడు పాండునందనుల బాహశశ్క్తి మాయించు; నీ తని దేవావలియైన మార్చిఖునై? దుర్భాంతుండు భీష్మండు పో లన యన్నాళ్ళును పశ్చపాతమున వాలిం బట్టి పాలార్పే గా క నిజం బల్ల నితండు భీరులగు టీంకం జెల్లనే వాలకిన్?’

130

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= యుద్ధంలో; రాథేయుడు= కర్ణుడు; పాండునందనుల= పాండవుల యొక్క; బాహశశ్క్తిన్= భుజబలాన్ని; మాయించున్= నశింపజేస్తాడు; ఈతనిన్= ఈ కర్ణుడిని; దేవ+ఆవలి+ఐన్= దేవతల సమూహమైనా; మార్చినునై?= ఎదిరిస్తుందా?; దుర్భాంతుండు= ఎవరికిని లొంగనివాడైన; భీష్ముడు= భీష్ముడు; పోరిన= యుద్ధంచేసిన; అన్నాళ్ళును= అన్ని దినాలు; పశ్చపాతమున్న= పశ్చపాతంవలన; వారిన్= ఆ పాండవులను; పట్టి పాలార్పేన్= ఉపేష్టించాడు; కాక= అట్లుకాక; ఇతండు= ఈ కర్ణుడు; నిజంబు+అల్లన్= నిజంగా కోపిస్తే; వారికిన్= ఆ పాండవులకు; భీరులు+అగుట= ధైర్యవంతులు కావటం; ఇంకన్= ఇకముందు; చెల్లనే?= సాగుతుందా?

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో కర్ణుడు పాండవుల భాషుబలాన్ని నశింపజేస్తాడు. ఈతడిని దేవతలు కూడా ఎదుర్కొనలేరు. భీష్ముడు అజేయుడయినప్పటికీ పశ్చపాతంతో పాండవులను ఉపేష్టించాడు. కర్ణుడే నిజంగా కోపిస్తే పాండవులకు భీరులన్న పేరు చెల్లుతుందా?

వ. అని యుభ్యమండి; లివ్యధంబున సన్మాహంబు సువిహితంబైన యనంతరంబ.

131

ప్రతిపదార్థం: అని= సైనికు లీ విధంగా పలికి; ఉబ్యమండిరి= సంతోషిస్తుండిరి; లివ్యధంబున్న= ఈ రీతిగా; సన్మాహంబు= యుద్ధ ప్రయత్నం; సువిహితంబు+ఐన= చక్కగా కుదిరిన; అనంతరంబు+అ= వెంటనే.

తాత్పర్యం: సైనికులంతా ఈ విధంగా అనుకొని ఉభ్యపోతుండిరి. ఇట్లు యుద్ధ ప్రయత్నాలు చక్కగా జరిగిన వెంటనే.

చ. తగ మన సైన్యమున్ గురుఁ డుద్రగ్రతిన్ నడపింపఁ జీచ్ఛుడున్,
గగనతలంబు నెత్తురులుఁ గండలు నెమ్ములు నొక్క యుమ్మిడిన్
మొగీటలు లేకయిం గులసే మొత్తములై పెనుగ్రద్దలాడె, బి
ట్టుగ వినిచెన్ శివారుతము, డుల్లై గడున్ వడి నుల్క లెల్లెడన్.

132

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= శ్రోణాచార్యుడు; మన= కౌరవుల; సైన్యమున్= సైన్యాన్ని; తగ్నీ= తగునట్లు; ఉద్గ్రాతిన్= భయంకరంగా; నడిపింపన్+చొచ్చుడున్= నడిపించటానికి పూనుకొనగా; గగనతలంబు= ఆకాశం; మొగిశులు= మేఘాలు; లేకయున్= లేకండగనే; ఒక్కు+ఉమ్ముడిన్= ఒక్కసారిగా; నెత్తురులున్= రక్తములును; కండలున్= మాంసభండములును; ఎమ్ములున్= ఎముకలును; కురిసెన్= వర్షించాయి; మొత్తములు+హి= గుంపులై; పెనుగ్రద్దలు= పెద్దగ్రద్దలు; ఆడెన్= తిరుగులాడినవి; బెట్టుగన్= గట్టిగా; శివా= నక్కల యొక్క; రుతము= ఊళి; వినిచెన్= వినిపించినవి; ఉల్కలు = నిప్పుకలు; ఎల్ల+ఎడన్= అంతట; కడున్= మిక్కిలి; నడిన్= వేగంగా; దుల్లన్= రాలను.

తాత్పర్యం: శ్రోణాచార్యుడు తగురీతిలో భయంకరంగా మన సైన్యాన్ని నడిపించేసరికి, ఆకాశం మేఘాలు ఆవరించ కుండానే మాంసభండములూ, ఎముకలూ, నెత్తురులూ ఒక్కపెట్టున కురిసింది. పెనుగ్రద్దలు గుంపులు గుంపులుగా తిరుగులాడాయి. నక్కల ఊళలు గట్టిగా వినిపించాయి. మిక్కిలి వేగంగా ఉల్కలు అంతట రాలాయి.

విశేషం: రక్తం, మాంసభండములు, ఎముకలు కురియటం, ఉల్కలు రాలటం, నక్కలు కూయటం వంటి అపశకునాలు కౌరవులకు ముందు కలుగబోయే ఉపద్రవాలను సూచించేవి, భయాన్ని గొలిపేవి.

తే. అమ్ముఫోత్స్వతములకు భయంబు గొనక , కౌరవులు శంఖములు ప్రోయ భేరు లులియ
నగ్గలిక సేన నడిపించి; రంత సమద , గమనమున వాల సేనయుఁ గబియ నడచె.

133

ప్రతిపదార్థం: కౌరవులు= దుర్యోధనాదులు; ఆ+మహో+ఉత్సాతములకున్= ఆ అపశకునాలకు; భయంబు+కొనక= భయపడక; శంఖములు= శంఖాలు; ప్రోయన్= ధ్వనింపగా; భేరులు= దుందుభులు; ఉలియన్= ధ్వనించగా; అగ్గలికన్= ఆధిక్యంతో - గొప్పగా; సేనన్= సైన్యాన్ని; నడిపించిరి; అంతన్= ఆప్యుడు; సమరగమనమునన్= గర్వంతో కూడిన నడకతో; వారి= ఆ పాండవుల యొక్క; సేనయున్= సైన్యంకూడా; కదియనడచెన్= చేరనడిచింది.

తాత్పర్యం: కౌరవులు ఆ మహోత్సాతాలకు భయపడక, శంఖాలు ప్రోయగా, దుందుభులు ధ్వనించగా, ప్రశంసాపూర్వకంగా సైన్యాలను నడిపించారు. అప్పుడు పాండవుల సేనలు కూడా సగర్వంగా చేర నడిచాయి.

వ. అప్పుడు.

134

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కౌరవ, పాండవ సేనలు సమానంగా ముందుకు నడిచినపుడు.

క. నరుడును రాథేయుడు నొం , డొరువులతోఁ బెనగు వేడ్కు లుల్లంబులలో
గురువులు వాఱగ నిలిచిలి , యిరుదెఱగుల సైనికులకు సేడ్రెఱ మిగులన్.

135

ప్రతిపదార్థం: నరుడును= అర్జునుడును; రాథేయుడున్= కర్ణుడును; ఒండు+బరువులతోన్= ఒకరితో ఒకరు; పెనగు= యుద్ధంచేసే; వేడ్కులు= వినోదాలు; ఉల్లంబులలోన్= మనస్సులలో; గురువులు వాఱగన్= అతిశయించగా; ఇరుదెఱగుల= రెండు వైపుల; సైనికులకున్= సేనలోని వారికి; ఏడ్రెఱ= పరాక్రమం; మిగులన్= పెరుగగా; నిలిచిరి= నిలబడ్డారు.

తాత్పర్యం: రెండు పక్కాల సైనికులకు పరాక్రమం అతిశయించగా, కర్ణార్జునులు ఒకరితో ఒకరు యుద్ధంచేసే కౌరకు ఉబలాటపడి నిలిచారు.

తే. ఇట్లు లొండొంటోఁ గబియంగ నెలమి నడచి , బలము లొక్కింత సేపు నిశ్చలతఁ బోలిచె
మహ్మమేసగు వనంబుల మావు లెంత , యైను జైలువార సాగసి యున్నట్ల పోలె.

136

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లులు= ఈ విధంగా; ఒండు+బంటినీ= ఒకదానితో ఒకబి; కదియంగనీ= కలియబడటానికి; ఎలమినీ= వికాసంతో; నడచి= ముందుకు నడిచి; బలములు= సేనలు; మవ్యము= కోమలత్యం; ఎసఁగు= ఒప్పు; వనంబులనీ= తోటలలో; మాఘులు= మామిళ్ళు; ఎంత లన్నె= ఎంతగానో; చెలువారనీ= అందము మీర; సాగిసి ఉన్నట్లు+అ పోలెనీ= ఒప్పి ఉన్న విధంగానే; ఒక్కింత సేపు= కొంతసేపు; నిశ్చలతనీ= కదలకుండ; పాలిచెనీ= ఒప్పాయి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా రెండు వైపులగల పైన్యాలు ఒకదాన్నికటి ఎదుర్కొట్టానికి వికాసంతో ముందుకు సాగినవై, చిగురు తొడిగిన మామిళ్ళు, తోటలో అందంతో ఒప్పినట్లు తోచి, కొద్దిసేపు నిశ్చలత్యాన్ని పొందాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. తదనంతరంబ ద్రోణం , దుధితార్యునీ గ్రేషిసేయు నుజ్జుల రథ మె
ల్ల బిశలు వెలిగింపగ బె , త్రీదముగ మును గవిసె మొన గడిమితో గబియన్.

137

ప్రతిపదార్థం: తద్ద+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; ద్రోణండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఉదిత+అర్కునీనీ= ఉదయించిన సూర్యుడిని; క్రేణి+చేయు= పరిహసించు; ఉజ్జుల రథము= మిక్కిలి వెలుగొందే రథం; ఎల్లదిశలు= దిక్కులన్నిటిని; వెలిగింపగనీ= ప్రకాశించేటట్లు చేయగా; మొన= పైన్యం; కడిమితోనీ= పరాక్రమంతో; కదియనీ= సమీపించగా; బెట్టిదముగనీ= ఉద్ధతితో; మును= మొదట; కవిసెనీ= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత ద్రోణాడు, ఉదయించిన సూర్యుడి వంటి తన ఉజ్జులమైన రథం దిక్కులన్నిటిని వెలిగించగా, పైన్యం పరాక్రమంతో దగ్గరికి చేరగా, ఉద్ధతితో మొదట శత్రుపైన్యాన్ని డీకొన్నాడు.

క. మన బలము గబియు బలువిడిఁ , గనుగొని యర్జునుడు దొలుతు గవియగు బేరు
బ్బునఁ దాకె వాలి సైన్యము , వినువీధి నమర్య గణము వేడుకు జూడన్.

138

ప్రతిపదార్థం: మన బలము= మన పైన్యం; కదియు= పైకురికే; బలువిడినీ= విధమును; కనుగొని= చూచి; అర్థముడు; తొలుతనీ= మొదట; కవియుగనీ= తాకగా; వినువీధినీ= ఆకాశమార్గంలో; అమర్య= దేవతల; గణము= సమూహం; వేడుకనీ= వినోదంతో; చూడనీ= చూడగా; పేరు+ఉబ్బువనీ= మిక్కిలి ఉత్సాహంతో; వారి పైన్యము= సాండవల పైన్యం; తాకెనీ= ఎదుర్కొన్నది.

తాత్పర్యం: మన పైన్యం తాకే విధాన్ని తెలిసికొని అర్థనుడు తొలుత ఆక్రమించగా, ఆకాశం నుండి దేవతలు వినోదంతో చూడగా, పాండవ పైన్యం మిక్కిలి ఉత్సాహంతో మార్కొన్నది.

సీ. రథకల తురగోఢ్ పృథివీ పరాగంబు , దెసల నాకసమున బీటుకొనగ,
బాణాది హేతి సంపాత జాతములగు , మంట లర్మార్పణముల మరలఁ ద్రోవ,
హస్తికపాల రథావయవములు భు , గ్రుములగు రవము లుగ్రముగు జెలగ,
వివిధ సేనాం గాంగ విదశనంబునఁ గ్రమ్యు , రక్తపూరములు ఫోరంబు గాఁగు

తే. గలయ బెరసిన పాండవ కౌరవ ప్రు , చండ సైన్యద్వాయంబు నుద్దండ సమర
గతులు వెక్కస మొనలంచె ఖుచరసాధ్య , సిద్ధులకు; ననుబోంట్లకు జెప్పు నేల?

139

ప్రతిపదార్థం: రథ= రథాల; కరి= ఏనుగుల; తురగ= గుర్రాల నుండి; ఉత్త= లేచిన; పృథివీ= నేలయొక్క; పరాగంబు= దుమ్ము; దెసలన్= దిక్కులలో; ఆకసమునవ్= ఆకాశంలో; దీటుకొనగన్= కమ్ముకొనగా; బాణ= బాణాలు; ఆది= మొదలైన; హేతి= ఆయుధాలు; సంపాత= పడటం వలన; జాతములు+అగు= పుట్టిన; మంటలు= జ్యాలలు; అర్చ= సూర్యుడియొక్క; అంశులన్= కిరణాలను; మరలన్+తోవన్= వెనుకకు నెట్టగా; హాస్తి= ఏనుగుల; కపాల= పురైలయు; రథ= రథాలయొక్క; అవయవములు= అంగాలు; భగ్గములు+అగు= విరిగిపోయే; రవములు= చప్పుళ్ళు; క్రమముగన్= వరుసగా; చెలఁగన్= ధ్వనింపగా; వివిధ= బహువిధాలైన; సేనా+అంగ= రథ, గజ, తురగ, పదాతి సేనల యొక్క; అంగ= అవయవాలు; విదళనంబునన్= చేదింపబడటం వలన; క్రమ్ము= కమ్ముకొన్న; రక్త= నెత్తుటి యొక్క; పూరములు= ప్రవాహాలు; ఘోరంబు= భయంకరం; కాగన్= కాగా; కలయ బెరనిన= కలిసి వ్యాపించిన; పాండవ= పాండవుల; కౌరవ= కౌరవ పష్కంవారి; ప్రచండ= సహించరాని; పైన్యద్వయంబున్= రెండు సైన్యాలు; ఉద్దండ= తీవ్రమైన; సమర= యుద్ధంయొక్క; గతులు= నడకలు; ఖర= ఆకాశంలో తిరిగే; సాధ్య= సాధ్యులు; సిద్ధులకున్= సిద్ధులనే దేవ జాతులకు; వెక్కసము= దుస్సహం; ఒనరించెన్= చేసింది; మము బోంట్లకున్= మావంటివారిని గూర్చి; చెప్పున్+ఎల?= చెప్పవలసిందేముంది?

తాత్పర్యం: రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాల నుండి లేచిన దుమ్ముంతా దిక్కులన్నింటా, ఆకాశమంతటా వ్యాపించింది. బాణాలు మొదలైన ఆయుధాల తాకిడిచేత రేగిన మంటలు సూర్యకిరణాలను వెనుకకు నెట్టాయి. ఏనుగుల పురైలు, రథాల అంగాలు విరిగిపోయే చప్పుడులు భయంకరంగా అలముకొన్నవి. చతురంగ బలాల విచ్చేదం వలన కమ్ముకొన్న రక్త ప్రవాహాలు భయం గొలిపినవి. ఈ విధంగా కౌరవ, పాండవ సైన్యాలు మహోగ్రంగా పోరాదుతుంటే సిద్ధ సాధ్యాది దేవ వర్గానికి సహించరానిదిగా ఉంటే మావంటివారి సంగతి చెప్పవలసింది ఏమున్నది?

విశేషం: అలం: కావ్యార్థపత్రి. పాండవ, కౌరవ యోధులు మహోగ్రంగా యుద్ధం చేస్తుండగా వీరరౌద్రాలు ఉప్పాంగాయి. వీరరస విజ్ఞంభణ వలన సర్వత్రా ధూళి అలముకోవటం, ఆయుధజ్యాలలకు సూర్యకిరణాలు వెనుదిరిగిపోవటం వంటి అధ్యాత దృశ్యాలు ఏర్పడ్డవి. ఏనుగుల తలలు నుగ్గ కావటం, రథావయవాలు తునాతునకలు కావటం, రక్తపుటేరులు పారటం వంటి సన్మిశ్రాల వలన బీభత్తం వ్యక్తమౌతున్నది. ఇందులో వీర, రౌద్రాద్యుత, బీభత్తరసాలు కన్నులకు కట్టినట్లు వర్ణించబడ్డాయి.

v. ఇప్పిధంబునం దొడంగి చెల్లు సంకుల సమరంబునం దన కనకరథం బరుణ తురంగంబుల చటుల చిత్త సంచారంబులం గొఱవి త్రిప్పివ తెఱంగున నేటిక్కు సూచినం దానద్యై పెక్క రథంబులను బుట్టి పాండవ పాంచాల యోధులకుఁ బుట్టునట్లుగా విహారించి, వివిధ విశిఖినిచయంబులు నిగిడించుచుఁ గుంభ సంభవుండు.

140

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; తొడంగి= పూని; చెల్లు= నడచే; సంకుల సమరంబునన్= ఘోర యుద్ధంలో; తన= తనయొక్క; కనక రథంబు= బంగారు తేరు; అరుణ తురంగంబుల= ఎర్రని గుర్రాల యొక్క; చటుల= చలించే; చిత్త= విచిత్రమైన; సంచారంబులన్= విహారించటంవలన; కొఱవి+త్రిప్పివ= కొరవిని త్రిప్పివ; తెఱంగునన్= విధంగా; ఏ దిక్కు= ఏ వైపు; చూచినన్= చూచినా; తాను+అ+పి= తానేఅయి; పెక్క రథంబులు= అనేక రథాలు; అను బుద్ధి= అనే తలపు; పాండవ= ధర్మజాదులకు; పాంచాల= పాంచాలురైన ద్రుపదాది; యోధులకున్= వీరులకు; పుట్టునట్లుగాన్= కలుగు విధంగా; విహారించి= విహారం చేసి; వివిధ= అనేకాలైన; విశిఖ= బాణాల; నిచయంబులు= సమూహాలు; నిగిడించుచున్= ప్రయోగిస్తూ; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జరిగే రెండు పష్కాల యుద్ధంలో తన బంగారు తేరు, ఎర్రని గుర్రాలు చేసే విచిత్ర విహారాలు, కొరవి త్రిప్పివట్లు ఏ దిక్కు చూచినా తానే అయి, పాండవ, పాంచాల యోధులకు అనేక రథాలలో విహారిస్తున్నట్లు తోచి, అనేక బాణాజాలాలను ప్రయోగిస్తూ ద్రోణుడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. కూల్చుచు గజముల నెత్తుటఁ, దేల్చుచుఁ దురగముల వీకఁ దేరులు మరల్న
వెల్చుచుఁ గాళ్లలములఁ బోలి, మాల్చుచు రౌద్రముగ మాలమసఁగిన భంగిన.

141

ప్రతిపదార్థం: గజములన్= ఏనుగులను; కూల్చుచున్= సంహారిస్తూ; తురగములన్= గుర్రాలను; నెత్తుటన్= రక్తంలో; తేల్చుచున్= తేలేటట్లు చేస్తూ; వీకన్= బలంతో; తేరులు= రథాలు; మరల్న వెల్చుచున్= వెనుకు మరలిపోయేటట్లు చేస్తూ; కాల్చులములన్= పదాతి పైన్యాన్చి; పొరిమాల్చుచున్= చంపుతూ; రౌద్రముగాన్= భయంకరంగా; మారి మసఁగిన= మారి వ్యాధితో జనక్కయం జరిగిన; భంగిన్= విధంగా.

తాత్పర్యం: మహా భయంకరంగా మారి వ్యాధికి (*ప్లేగువ్యాధికి*) జనక్కయం జరిగినట్లు, ఏనుగులను కూలుస్తూ, గుర్రాలను నెత్తుట తేలుస్తూ పర్మాక్రమంతో రథాలను వెనుకు మరలిపోయేటట్లు చేస్తూ పదాతి దళాన్ని చంపుతూ (*ద్రోణుడు పైన్యారవిషారం చేశాడు*).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. సంగర క్రీడ సలుపు నయ్యవసరంబున.

142

ప్రతిపదార్థం: సంగర= యుద్ధం అనే; క్రీడ= ఆట; సలుపు= ఆడే; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు యుద్ధ క్రీడ సలిపే ఆవేళ.

క. పాయవడు రథచయంబులు, సాయక హత్తిఁ జెదరుఁ బ్రుజుయ జలధర పటు గ
ర్మాయత తర్జున లీలఁ బ, లాయిత మగు పాండుసుత బలంబు నరేంద్రా!

143

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; రథ= రథాల; చయంబులు= సమూహాలు; పాయవడున్= చీలిపోతాయి; పాండుసుత= పాండవుల; బలంబు= పైన్యం; సాయక= బాణాల; హత్తిన్= దెబ్బకు; జెదరున్= చెదరిపోయాయి; ప్రశయ= ప్రశయకాలమందలి; జలధర= మేఘాల యొక్క; పటు= గొప్పవైన; గర్జా= ఉరుములనే; ఆయత= దీర్ఘములైన; తర్జున= అదలింపుల చేతవతె; పలాయితము+అగున్= పొరిపోతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! బాణాల దెబ్బకు రథ సమూహాలు చీలిపోయి, పాండవుల పైన్యం చెదరి పోయి ప్రశయకాలంలోని మేఘాల గర్జునలనే దీర్ఘమైన అదలింపులచేత వలె పలాయనం చిత్తగించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ - రూపకానుప్రాణితం. గర్జాయత తర్జున - రూపకం. లీలన్ - ఉపమ.

క. పాండువుచు విచ్ఛుచు బలువిడి, నెడురుచుఁ బాటుచును మతీ మహీభాగము గ్ర
క్షదలం గార్ముక విద్యా, విదుఁ డగు గురుతోడు బోరె వివిధ బలంబుల్.

144

ప్రతిపదార్థం: వివిధ బలంబుల్= అనేక పైన్యాలు; పాండువుచున్= ఆక్రమిస్తూ; విచ్ఛుచున్= చీలుతూ; బలువిడిన్= బలంతో; ఎదురుచున్= ఎదుర్కొంటూ; పాటుచును= పరుగిత్తుతూ; మతీ= మతీ; మహీభాగము= భూభాగం; గ్రక్కదలన్= మిక్కిలి కదలగా; కార్మకవిద్యా= ధనుర్విద్యను; విదుఁడు+అగు= తెలిసిన; గురుతోడన్= ద్రోణాచార్యడితో; పొరెన్= యుద్ధం చేశాయి.

తాత్పర్యం: పాండవుల చతురంగ బలాలు శత్రువులను ఆక్రమిస్తూ, చీలిపోతూ, బలంతో ఎదుర్కొంటూ, పరుగెత్తుతూ, భూమి అంతా చలించగా ధనుర్విద్యాపిదుడైన ప్రోణాచార్యడితో పోరాడాయి.

ద్రోణము పాండవ సైన్యంబుషై రేగి దివ్యాప్రాంబుల శక్తి సూపుట (సం. 7-13-1)

వ. అభ్యోయేడ నాచార్యం డసమాన శౌర్యంబును, మానసీయదీస్వారంబును, బివాస్త్రప్రభావంబును జాపినం గొంతేయ సైన్యంబునందు.

145

ప్రతిపదార్థం: అట్టి ఎడన్= అప్పుడు; ఆచార్యండు= ద్రోణము; అసమాన= సాటిలేని; శౌర్యంబును= శూరత్యాన్ని; మానసీయ= మన్మించదగిన; దోఃసారంబునున్= భాషాబలాన్ని; దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; అప్రు= అప్రాలయ్యుక్క; ప్రభావంబునున్= మహిమను; చూపినన్= చూపగా; కొంతేయ= కుంతిష్టుత్రుల; సైన్యంబు+అందున్= సైన్యంలో.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ద్రోణము సాటిలేని శూరత్యాన్ని, గౌరవించదగిన భాషాబలాన్ని, దివ్యాప్రోల మహిమను చూపగా పాండవ సైన్యంలో.

సి. తఱుచుగాఁ దెగిపడ్డ ధవళ చామరములు, డిండిరముల యొప్పుఁ బుండలీక ములు మరాళంబుల పొలుపును గరవాల, ములు మీన భంగియుఁ, దలలు శిలల చాడ్పును, గేశముల్ సైవాలరేఖయు, మాంసంబు పంక సమానతయును, దాల్ప భట్టాశ్వమాతంగాంగ భగ్గర, ధముల తిట్టలు పులినములు గాగుఁ

తే. భీరవరకోటి దైశ్యాన వీరతతికి, సంభ్రమము వుట్ట సంభ్రతోత్సాహ లీల నుజ్జ భూతబేతాళంబు లీలలాడ, నిట్టలంబగు నెత్తురు టేలు వఱపే.

146

ప్రతిపదార్థం: తఱుచుగాన్= ఎక్కువగా; తెగిపడ్డ= విరిగిపడ్డ; ధవళ= తెల్లనీ; చామరములు= చమరి మృగపు వాలాలతో చేసిన వివనలు; డిండిరముల= నురుగుల; ఒప్పున్= ఒప్పును; పుండరికములు= తెల్లగొడుగులు; మరాళంబుల= హంసల; పొలుపును= విధమును; కరవాలములు= కత్తులు; మీన= చేపల; భంగియున్= రితిని; తలలు= శిరస్సులు; శిలల= రాళ్ళ; చాడ్పును= విధమును; కేశముల్= వెండ్రుకలు; సైవాలరేఖయున్= నాచువలెను; మాంసంబు= మాంసం; పంకసమానతయును= బురదతోడి సమానత్వమును; తాల్పన్= ధరింపగా; భట= కాల్పలాల; అశ్వ= గుర్రాల; మాతంగ= ఏనుగుల; అంగ= అవయవాలయు; భగ్గ= విరిగిన; రథముల= రథాల యొక్క; తిట్టలు= కుప్పలు; సైకతములు= ఇసుక తిస్సెలు; కాగన్= కాగా; భీర= దైర్యవంతులలో; వర= శ్రేష్ఠులయొక్క; కోటి= సమూహం; తెల్చిన= చచ్చిపడిన; వీర= యోధుల యొక్క; తతికిన్= సంఘానికి; సంభ్రమము= ఆశ్వర్యం; పుట్టున్= కలుగగా; సంభ్రత= నిండిన; ఉత్సాహం= ఉత్సాహం యొక్క; లీలన్= విలాసంతో; ఉచ్చి= సంతసించి; భూత= దయ్యములు; బేతాళంబులు= పీశాచాలు; బిలలాడన్= తేలియాడెటట్లు ద్రోణము రక్తపుటేరును ప్రవహింపజేశాడు.

తాత్పర్యం: ఏపుగా తెగిపడ్డ తెల్లనీ చామరాలు నురుగువలె, తెల్లనీ గొడుగులు హంసలవలె, కత్తులు చేపలవలె, తలలు రాళ్ళవలె, వెండ్రుకలు నాచువలె, మాంసం బురదవలె ఒప్పగా, భటుల, గుర్రాల, ఏనుగుల, రథాల అంగాల రాసులు ఇసుక తిస్సెలుకాగా, భీరవరుల సమూహం పడిపోవుటవలన వీరులకు ఆశ్వర్యం కలుగగా, ఉత్సాహ విలాసంతో ఉచ్చి భూతబేతాళగణాలు తేలియాడెటట్లు ద్రోణము రక్తపుటేరును ప్రవహింపజేశాడు.

విశేషం: ఇక యుద్ధవీరాన్ని ఉండ్రీపింపజేసే చామరాలు, గొడుగులు, కత్తులు మొదలైన సామగ్రి తునాతునకలైపోయి నెత్తురుటేరులో నురుగు, చేపలు, రాళ్ళ, నాచు మున్నగునవిగా మారి బీభత్సరసానికి ఉండ్రీపకాలుగా మారిపోయినవి.

వ. అప్పుడు.

147

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు మహాపరాక్రమంతో విజృంఖించి పాండవ సైన్యాన్ని బీభత్తం పాలు చేసిన సమయంలో.
(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. గగన మధ్యంబునకు వచ్చి ఖరకరుండు, దేఱి చూడంగ రాక యుష్టిష్టుఁ డగుచు
నెట్లు వెలుగొందు ద్రోణండు నట్ల వెలుగు, చున్ను గనుఁ గొని ధర్మజుం దురవడించి. 148

ప్రతిపదార్థం: ఖరకరుండు= తీక్ష్ణామైన కిరణములు గల సూర్యుడు; గగన= ఆకాశంయొక్క; మధ్యంబునకున్= నడిమికి;
వచ్చి= ఏతెంచి; తేఱిచూడంగరాక= చక్కగా చూడటానికి వీలుగాక; ఉష్టిష్టుఁడు+అగుచున్= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ; ఎట్లు= ఏ
విధంగా; వెలుగొందున్= వెలుగునో; ద్రోణండున్= ద్రోణాచార్యుడు కూడా; అట్లు+అ= అట్టే; వెలుగుచున్నున్= ప్రకాశిస్తూండగా;
కనుగొని= చూచి; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; ఉరవడించి= మిక్కిలి వేగిరపడి.

తాత్పర్యం: సూర్యుడు నట్లనడిమి ఆకాశంలోకి వచ్చి మండిపోతూ తేరి చూడరాకుండ వెలిగినట్లు, ద్రోణుడు
యుద్ధరంగంలో వెలిగి పోవటం చూచి, ధర్మరాజు వేగిరపడ్డవాడై.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. ధనంజయ ధృష్టధ్యమ్ముల నాలోకించి యమ్మహారీరు వాలించుటకు నియోగించిన. 149

ప్రతిపదార్థం: ధనంజయ= అర్జునుడిని; ధృష్టధ్యమ్ములను= పాండవ సేనానియైన ధృష్టధ్యమ్ముడిని; ఆలోకించి= చూచి;
ఆ+మహాయోరున్= ఆ మహాయోధుడైన ద్రోణుడిని; వారించుటకున్= అడ్డుకొనటానికి; నియోగించిన్= నియమించగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడిని, తమ సేనానియైన ధృష్టధ్యమ్ముడిని చూచి, ఆ మహాయోరుడైన ద్రోణుడిని అడ్డగించటానికి
నియమించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శా. చంచత్తుంగ తురంగ సత్వరగతి స్వార్థిభవత్సేతన్
దంచట్టిష్టులు ప్రజ్వలిల్ల నతిసాంద్రంబై శరత్రేణికా
సంచారంబు నితాంత ఘోరముగ నాచార్యున్ వడిం దాకె న
ప్రాంచాల క్షితిపాల నందనుఁడు శుంభబ్రీర్యసంరంభుడై. 150

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పాంచాల= ఆ పాంచాల దేశపు; క్షితిపాల= రాజుయొక్క; నందనుఁడు= కుమారుడైన ధృష్టధ్యమ్ముడు; శుంభత్= ప్రకాశించే; వీర్య= బలంతో; సంరంభుడు+ఖ= వేగిరపాటు కలవాడై; చంచత్తు= చలిస్తున్న; తుంగ= ఎత్తైన; తురంగ= గుర్రాలయొక్క; సత్యర= వేగంతోకూడిన; గతి= నడకచేత; స్వార్థిభవత్= అధికమగుచున్న; కేతన= పతాకంయొక్క; ఉదంచత్= పైకెగేసే; దీష్టులు= వెలుగులు; ప్రజ్వరిల్లన్= మిక్కిలి ప్రకాశించగా; అతి సాంద్రంబు+ఖ= మిక్కిలి దట్టమైన; శర= బాణాలయొక్క; శ్రేణికా= సమూహముయొక్క; సంచారంబు= ప్రసారం; నితాంత= మిక్కిలి; ఘోరముగన్= భయంకరంగా; ఆచార్యున్= ద్రోణుడిని; వడిన్= వేగంగా; తాకెన్= తాకినాడు.

తాత్పర్యం: పాంచాల రాజుపుత్రుడైన ధృష్టధ్యమ్ముడు బల సంరంభంతో, చలిస్తున్న ఉన్నతాశ్యాలయొక్క తీవ్రమైన
నడకచేత కదల్చిబడిన పతాకం యొక్క దీష్టులు మిక్కిలి ప్రకాశించగా, తీవ్ర బాణజాలాన్ని విరజిముగైతూ
మహాభయంకరంగా ద్రోణాచార్యుడిని ఢీకొన్నాడు.

విశేషం: ఇందలి వర్ణన వీర రసాన్ని ఉద్దీపింపజేసేది.

v. తదనంతరంబ.

151

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ వెంటనే.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్యుడు ద్రోణాడిని ఎదుర్కొన్నంతలోనే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

K. నరుఁ డగ్గలికం దఱుముచుఁ , బులికొలిపిన గండుమిగిలి భూరిబలంబుల్
గురునిఁ బొచివె నప్పార్ఘతు , నరదమునకు మించి రభస మత్సుగ్రముగన్.

152

ప్రతిపదార్థం: నరుడు= అర్జునుడు; అగ్గలికన్= పూనికతో; తఱుముచున్= వెంబడిస్తూ; పురికొలిపినన్= ప్రోత్సహించగా; గండు మిగిలి= అధిక పారుపంతో; భూరిబలంబుల్= అధికమగు సైన్యాలు; ఆ+పార్ఘతు= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడి; అరదమునకున్= రథాన్ని; మించి= దాటి; రభసము= వేగం; అతి+ఉగ్రముగన్= మిక్కిలి భయం గొలుపగా; గురునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; పాదివెన్= ఆక్రమించాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు పూనికతో వెంబడించి ప్రోత్సహించగా భూరిసైన్యాలు ధృష్టద్యుమ్యుడి రథాన్ని దాటి, భయంకర వేగంతో మిక్కిలి ద్రోణాచార్యుడిని ఆక్రమించాయి.

K. పాదువుటయుం గసుగవు గెం , పాదవగ మెయి వొంగి ద్రోణుఁ దుస్తదలీలం
దదసీకములు గలంచుచు , ముదుకం డయ్యును కుమారమూర్తిం బొలిచెన్.

153

ప్రతిపదార్థం: పాదువుటయున్= ఆక్రమించగా; కమఁగవన్= రెండు కన్నులలో; కెంపు= ఎరుపు; ఒదవగన్= కలుగగా; మెయి= దేహం; పొంగి= ఉప్పాంగి; ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఉన్నత్తుగతిన్= పిచ్చివాడివలె; తద్+అనీకములన్= ఆ పాండవుల సేనలను; కలంచున్= కలత పెడుతూ; ముదుకండు= ముసలివాడు; అయ్యును= అయికూడ; కుమార= కుమారస్వామియొక్క, యువకుడి యొక్క; మూర్తిన్= రూపంతో; పాలిచెన్= ఒప్పాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి సేనలు ఆక్రమించగానే, కన్నులు ఎర్రవారగా, శరీరం ఉప్పాంగిపోయి ద్రోణాచార్యుడు, పిచ్చివాడివలె అర్జున, ధృష్టద్యుమ్యుల సైన్యాలను కలత పెడుతూ ముసలివాడైనప్పటికీ కుమారస్వామివలె కనిపించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

K. విను మప్పుడు నిజశక్తుల , కనురూపము గాగ నిలిచి యద్దెస వీరుల్
పెనగిలి రథ్యంబులు నా , తని సూతుని మేను శోణితంబునఁ దీగన్.

154

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ధృతరాష్ట్రా! వినుము; అప్పుడు= ఆ వేళ; ఆ+దెస= ఆ పాండవ పక్షపు; వీరుల్= యోధులు; నిజ= తమ; శక్తులకున్= బలాలకు; అనురూపము+కాగన్= అనుకూలంగా; నిలిచి= నిలబడి; రథ్యంబులు= గుర్రాలు; ఆతని= ద్రోణాడి; సూతుని= సారథియొక్క; మేను= దేహం; శోణితంబున్= రక్తంలో; తోగన్= తేలగా; పెనగిలి= పోరాడారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రా! వినుము. అప్పుడు పాండవ వీరులు తమ తమ శక్తులకు తగినట్లు సైన్యాలకు అండగా నిలిచి, పోరి, ద్రోణాడి సారథి శరీరాన్ని, గుర్రాలను రక్తంలో ముంచారు.

K. గురుఁ డలిగి పెలుచ నడలనఁ , గలఫోటుక భటనికాయ కాయముల సమి
ధృరణి వొలిచె నరుణపయో , ధరసంవృతమైన గగనతలము చెలువునన్.

155

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ద్రోణాచార్యుడు; అలిగి= కోపించి; పెలుచన్= తీవ్రంగా; అడరిన్= విజృంభించగా; కరి= ఏనుగుల; ఘోటక= గుర్రాల; భట= సైనికుల; నికాయ= సమూహాల; కాయములన్= దేహాలతో; అరుణి= ఎర్రని; పయోధర= మేఘాలచేత; సంవృత్తి= కమ్ముకొనిన; గగనతలము= ఆకాశం; చెలువునన్= విధంగా సమిత్త+ధరణి= యుద్ధభూమి; పాలిచెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపింతో విజృంభించగా, ఏనుగుల, గుర్రాల, భట సమూహాల రక్తంతో నిండి యుద్ధభూమి ఎర్రని మేఘాలతో కమ్ముకొన్న ఆకాశంవలె ఒప్పారింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. అప్పుడు ధృష్టధ్యమ్ముడు , నిప్పు లురులు చూపు లడర నిశితాస్తములం
గప్పే గురునిఁ దత్తైనశ్వం , భీషణి తన బెట్టిదంపు టురవడి దెరలన్.

156

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధృష్టధ్యమ్ముడు= పాండవ సేనాని అయిన ధృష్టధ్యమ్ముడు; నిప్పులు= అగ్నికణాలు; ఉరులు= రాలే; చూపులు= దృష్టులు; అడరన్= వ్యాపించగా; గురునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; తద్ద+సైన్యంబులన్= అతడి సేనలను; ఒప్పు+అఱి= ఒప్పునశించి; తెరలన్= పోగా; తన= తనయొక్క; బెట్టిదంపు= ఉద్ధతమైన; ఉరవడిన్= వేగంతో; నిశిత+అప్రములన్= వాడి బాణాలతో; కప్పేన్= ఆక్రమించాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు పాండవసేనాని అయిన ధృష్టధ్యమ్ముడు, నిప్పులురాలే చూపులను సారించి, ద్రోణుడిని, అతడి సైన్యాన్ని, కలత చెందిపోయేటట్లుగా, ఉద్ధతమైన వేగంతో, వాడి బాణాలతో ఆక్రమించాడు.

క. ద్రోణుని శరములు నిలుపుచు , బాణవితతి సేనమీదఁ బరగించుచు గీ
రాణముతు లెసఁగ నతఁ డ , క్షీణిధ్యతి నట్లు సమరకేళ సలుపఁగన్.

157

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుని= ద్రోణాచార్యుడి; శరములు= బాణాలు; నిలుపుచున్= ఆపుతూ; బాణవితతిన్= బాణాల సమూహాన్ని; సేనమీదన్= సైన్యంపై; పరగించుచున్= ప్రసరింపజేస్తూ; గీర్యాణ= దేవతల; నుతులు= ప్రశంసలు; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; అందు= ధృష్టధ్యమ్ముడు; అక్షీణ+ఉద్ధతిన్= తరగని అహంకారంతో; అట్లు= ఆ విధంగా; సమరకేళి= యుద్ధమనే ఆట; సలుపఁగన్= ఆడగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడి బాణపరంపరను అడ్డుకొంటూ, తన బాణ సమూహాన్ని శత్రుసేనల మీద ప్రయోగిస్తూ, దేవతలు ప్రశంసించగా తరగని అహంకారంతో ధృష్టధ్యమ్ముడు యుద్ధక్రిడ సలుపగా.

క. ఏచిన రథికవరులు ధను , రాచార్యుని యిరుగెలంకులందుఁ దత్తిమినం
జూచి వడి సప్పసాచి శ , రాచిత దేహలుగు జేసే నందఱఁ గడిమిన్.

158

ప్రతిపదార్థం: ఏచిన= రెచ్చిపోయిన; రథికవరులు= రథాలపైగల తేష్ములైన వీరులు; ధనురాచార్యుని= ద్రోణాచార్యుడి; ఇరు+కెలంకులందున్= రెండు వైపుల నుండి; తతీమినన్= పరుగెత్తిరాగా; చూచి= కని; వడిన్= వేగంగా; సప్పసాచి= అర్పనుడు; అందఱన్= రథికులనందరిని; కడిమిన్= పరాక్రమంతో; శర= బాణాలచేత; ఆచిత= కప్పబడిన; దేహలుగన్= శరీరం కలవారిగా; చేసన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: రెచ్చిపోయిన కౌరవులవైపుగల రథిక తేష్ములు ద్రోణాచార్యుడి రెండు ప్రక్కల నుండి ధృష్టధ్యమ్ముడిని తరుముకొనగా, ఇది చూచి, అర్పనుడు వెంటనే ఆ రథికవరులందరి దేహాలను బాణాలతో నింపివేశాడు.

- ఏ. ద్రోణండు పది బాణములు ద్రుపదసూనుమేనం గీలించినం దూలక యతం డతనిపై నిశిత విశిఖవర్షంబు గులసు; నయ్యరువుర శరనికరంబు లంబరంబు గపెపు; నట్టియెడఁ బాండవాగ్రజ పురోగములగు దొరలు గడంగి కుంభసంభవుదేసుకుం దణ్ణిమిన మన పలని ఘనయోధవరులు వాలం దలపడి; రండు శకుని సహదేవుం దాకి.

159

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణండు= ద్రోణాడు; పదిబాణములు= పది బాణాలు; ద్రుపదసూను= ద్రుపుదుని పుత్రుడైన ధృష్టద్యుమ్ముని; మేనన్= శరీరంపై; కీలించిన్= నాటింపగా; తూలక= చలించక; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడు; అతనిపైన్= ద్రోణుడిమీద; నిశిత= వాడి అయిన; విశిఖ= బాణాలయొక్క; వర్షంబు= వాన; కురిసెన్= కురిపించినాడు; అయ్యరువుర= ఆ ఇద్దరి యొక్క; శరనికరంబులు= బాణాల సమూహాలు; అంబరంబు= ఆకాశాన్ని; కప్పెన్= కప్పినవి; అట్టియెడన్= అస్పుడు; పాండవ+అగ్రజ= ధర్మరాజుకు; పురోగములగు దొరలు= ముందునడచు రాజులు; కడంగి= పూనుకొని; కుంభసంభవు= ద్రోణుడి; దేసున్= షైవునకు; తఱిమినన్= తరుమగా; మనవలని= మన వైపున ఉన్న; ఘన= గొప్పవారైన; యోధవరులు= వీరశ్రేష్ఠులు; వారిన్= పాండవులను; తలపడిరి= తాకారు; అందున్= వారిలో; శకుని; సహదేవున్= సహదేవుడిని; తాకి= ఎదుర్కొని.

తాత్పర్యం: ద్రోణండు పది బాణాలను ధృష్టద్యుమ్ముడిపై వేయగా, అతడు కదలక ద్రోణుడిపై తీక్ష్ణంమైన బాణవర్షాన్ని కురిపించాడు. ఆ ఇద్దరి బాణాల సమూహాలు ఆకాశాన్ని కమ్మివేశాయి. అట్టి సమయంలో ధర్మరాజు ముందున్న యోధులు ద్రోణుడివైపు ఉరకగా, కౌరవ వీరులు వారితో పోరాడారు. అందులో శకుని సహదేవుడిని తాకి.

- మ. తురగప్రాతము నొంచి కేతువు వెసం ద్రుంపంగ నాతండు గ్రీ
ధరయం బుగ్రము గాక యుండియును గాంధారేశు వీతధ్వజున్
విరథున్ విస్మిలితాస్తఫుట్టితునిఁ గావింపన్ గదాభీల మూ
ర్తి రథం బుద్ధతి డిగ్ంపాత్తి యతఁ దుర్వం గూళ్చేఁ దత్పారథున్.

160

ప్రతిపదార్థం: తురగ= గుర్రాల; ప్రాతమున్= సమూహాన్ని; నొంచి= బాధించి; కేతువున్= ధ్వజాన్ని; వెసన్= వెంటనే; త్రుంపంగన్= విరువగా; ఆతండున్= ఆ సహదేవుడును; క్రోధరసంబు= రోషభావం; ఉగ్రము= తీవ్రం; కాక+ఉండియును= కాకుండికూడ; గాంధార+ఈశున్= గాంధారదేశపు రాజైన శకునిని; వీతధ్వజున్= పతాకం లేనివాడినిగా; విరథున్= రథంలేనివాడినిగా; విస్మిరిత= చలించిన; అప్రతి= బాణాలచేత; ఘుట్టితున్ని= పాదువబడినవాడినిగా; కావింపన్= చేయగా; గదా= గదచేత; ఆభీల= భయంకరమైన; మూర్తి= రూపంకలవాడు; రథంబు= రథాన్ని; ఉద్ధతిన్= అహంకారంతో; డిగ్ంపాత్తి= క్రిందికి ఉరికి; అతండు= ఆ శకుని; తదీ+సారథిన్= ఆ సహదేవుడి యొక్క రథం నడుపువాడిని; ఉర్మిన్= నేలపై; కూల్చున్= కూలనేశాడు.

తాత్పర్యం: (శకుని సహదేవునిపై కురికి), అతడి గుర్రాలను చంపి, పతాకాన్ని విరువగా, సహదేవుడు కోపతీవత లేకయే శకునియొక్క రథాన్ని, ధ్వజాన్ని విరిచి, బాణజాలంతో అతడిని ఆక్రమించాడు. అపుడు గదచేత భీకరాకారంగల వాడైన శకుని ఉద్ధతితో రథాన్ని దిగి, పరుగెత్తి సహదేవుడి సారథిని చంపాడు.

- క. సహదేవుండును గదఁ గొని, మహిా కెరఁగెన యప్పు దొప్పె మనుజేశ్వర! య
మృహిత సుభట యుగము శిఖిర, సహిత మహాశైలయుగ్మ సదృశాకృతియై.

161

ప్రతిపదార్థం: మనుజేశ్వర!= ఓ ధృతరాష్ట్రమహారాజా; సహదేవుండును= సహదేవుడు కూడ; గదన్+గొని= గత చేతపట్టి; మహాకిన్= భూమిపైకి; ఎరగినయప్పుడు= దిగినప్పుడు; ఆ+మహిత= ఆ గొప్పవైన; సుభట యుగము= వీరుల జత; శిఖిర= శిఖరాలతో;

సహత= కూడిన; మహా= గొప్ప; శైల= పర్వతముల; యుగ్మ= జంటతో; సదృశ= సమానమైన; ఆకృతి+ఽః రూపము కలదై; ఒప్పేన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! సహదేవుడు గద తీసికొని భూమిపైకి దిగగా, మహావీరులైన శకుని సహదేవుల జంట శిఖరాలుగల రెండు పర్వతాల జంటవలె రాణించింది.

ఏశేషం: అలం: ఉపమ.

క వింశతి శరముల నేసి ఏ , వింశతి ననిలజుఁ డతండు వీకెనగుచుఁ ద

త్రాంశుధసుర్ధండము రెం , డంశములుగ నేసే వెడదయమ్మున్ బెలుచన్.

162

ప్రతిపదార్థం: అనిలజుడు= భీముడు; వివింశతిన్= వివింశతి అనేవాడిని; వింశతి= ఇరవై; శరములన్= బాణాలతో; ఏసెన్= పరాక్రమంతో వేశాడు; అతండు= ఆ వివింశతి; వీకెన్= పరాక్రమంతో; నగుచున్= నవ్యతూరా; తత్త్వం= ఆ భీముడి యొక్క; ప్రాంపు= ఉన్నతమైన; ధనున్+దండము= దండం వంటి ధనుస్సును; వెడదర= పెద్ద; అముగైన్= బాణంతో; పెలుచన్= ఆటోపంగా; రెండు= రెండైన; అంశములుగ్న్= తునుకులగా; ఏసెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు ఇరవై బాణాలను వివింశతిమై ప్రయోగించగా, అతడు ఆటోపంతో ఉన్నతమైన అతడి ధనుస్సును పెద్ద బాణంతో రెండుగా విరిచాడు.

సీ. మన బల మార్చినఁ గినిసి భీముడు గద , నతని యశ్వంబుల నవనిఁ గూల్చై:

భూరిశ్రవుఁడు పొలుపాల ధృష్టధ్వమ్ముఁ , గప్పె నస్తముల; శిఖండి యేచి
యాతని నిలు నిలుమని తాకి శరవ్యష్టిఁ , భౌధివెఁ; జిశాచముల్ వూనుతేరు
లెక్కి కప్పారెడు నెలువు చర్చపుఁ గత్తి , శేములతో ఖురవినస్త్నములు సెలగు

తే. నసుర వల్లభు లగు నలంబుస ఘుటోత్కు , చులు సముద్రతీఁ దొడల మాయలు వొనల్లి

పేళ్లి యొండిరు నొంచుచుఁ బెనగి పెనగి , తెల్లముగు జాడు జాడ నష్టశ్య లైలి.

163

ప్రతిపదార్థం: మన= మనయొక్క; బలము= కౌరవపైన్యం; ఆర్యిన్= బొబ్బలు పెట్టగా; భీముడు; కినిసి= కోపించి; గదన్= గదచేత; అతని= ఆ వివింశతి; అశ్వంబులన్= గుర్రాలను; అవనిన్= నేలమై; కూల్చైన్= పదవేశాడు; భూరిశ్రవుఁడు; పొలుపారి= ఒప్పారి; అప్రములన్= బాణాలచేత; ధృష్టధ్వమ్మున్= ధృష్టధ్వమ్ముడిని; కప్పెన్= ముంచాడు; శిఖండి; ఏచి= చెలరేగి; అతనిన్= భూరిశ్రవుడిని; నిలునిలుము+అని= ఆగు మాగు మని; తాకి= ఎదుర్కొని; శరవ్యష్టిఁ= బాణాల వర్షంచేత; పాదివెన్= ఆక్రమించాడు; పిశాచముల్= పిశాచాలు; పూను= కట్టిన; తేరులు= రథాలు; ఎక్కి; కప్పు+అరెడు= నల్లని; ఎలువు= ఎలుగుగొడ్డు; చర్చపున్= తోలుతో చేసిన; కత్తలముతోన్= కవచంతో; ఖర= గాడిదల యొక్క; నిస్యనములు= ఓండ్రలు; చెలఁగ్నే= రేగా; అసుర వల్లభులు+అగు= రాక్షస రాజులగు; అలంబుస= అలంబుసుడు; ఘుటోత్కుచులు= ఘుటోత్కుచుడు; సముద్రతీన్= అహంకారంతో; తొడరి= పూని; మాయలు+బనర్మి= మాయాజాలం పన్ని; పేర్చి= నిష్టంభించి; ఒండ్రారున్= ఒకరినొకరు; నొంచుచున్= బాధిస్తూ; పెనగిపెనగి= మిక్కిలి పోరి; తెల్లముగ్న్= విశదంగా; మాడన్+మాడన్= చూస్తుండగా; అదృష్టయులు+ఇఱి= కనిపించకుండా పోయారు.

తాత్పర్యం: మన పైన్యం సంతోషంతో కేకలు పెట్టగా భీముడు కోపించి వివింశతి రథాశ్వాలను నేలగూల్చాడు. భూరిశ్రవుడు అప్రమాలంతో ధృష్టధ్వమ్ముడిని కప్పాడు. అప్పుడు శిఖండి చెలరేగి భూరిశ్రవుడిని బాణాలతో

ఆక్రమించాడు. అలంబుసుడు, ఘటోత్సచుడు పిశాచాలు పూన్చిన రథాలెక్కి, నల్లని ఎలుగుబంటి చర్చంతో చేసిన కవచాలు ధరించి, గాడిదలు ఓండ్రపెడుతుండగా, అహంకారంతో మాయాజాలం పన్ని, విజృంభించి, ఒకరినొకరు అణుస్తూ, మిక్కిలిగా పోరి, అందరు చూస్తుండగా అదృష్టులయ్యారు.

వ. అయ్యవసరంబున.

164

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధం జరిగేటపుడు.

సీ. క్షత్రదేవుండు లక్ష్మీ ఘతోద సమరంబు, సేసె నుగ్రంబుగఁ; జేకితానుఁ దెనువిందుఁ దలపడి యధ్యతగతిఁ బోరె; శల్యండు నవ్వుచు శరచయమున నకులు నొంచినఁ గేతనము నాతపత్రంబు, వెసఁ ద్రుంచి యాతని విరథుఁ జేసై శంఖంబు పూలించె శారద్వతుని మీద, ధృష్టకేతుఁడు సప్తతీత్ర బీప్తు

తే. విశిఖములు నింప నతఁ దస్తవ్యప్పి పెల్లు, గురిసె; సాత్యకి కృతవర్తు యురము నార సముల నొప్పించి డెబ్బిచి సాయకంబు, లేయ డెబ్బియేడమ్ము లేసె నతఁడు.

165

ప్రతిపదార్థం: క్షత్రదేవుండు= క్షత్రదేవుడనేవాడు; లక్ష్మీ తోడన్= దుర్యోధనుడి కొడుకైన లక్ష్మీమణితో; ఉగ్రంబుగన్= భయంకరంగఁ; సమరంబు= యుద్ధం; చేసెన్= చేశాడు; చేకితానుడు; అనువిందున్= అనువిందుడిని; తలపడి= ఎదుర్కొని; అద్భుతగతిన్= ఆశ్చర్యం కొలిపేటట్లు; పోరెన్= యుద్ధం చేశాడు; శల్యండు; నవ్వుమన్= నవ్వుతూ; శరచయంబులన్= బాణ సమూహాలచేత; నకులున్= నకులుడిని; నొంచినఁ= బాధించగా; కేతనము= పతాకం; ఆతపత్రంబు= గొడుగు; వెసన్= వెంటనే; త్రుంచి= విరిచి; అతనిన్= శల్యాడిని; విరథున్= రథంలేనివాడినిగా; చేసి; శంఖంబు= శంఖం; పూరించెన్= ఊదాడు; శారద్వతునిమీదన్= కృపాచార్యుడిమీర; ధృష్టకేతుఁడు; సప్త= ఏడు; తీవ్ర= తీక్ష్ణాలైన; దీప్త= మండె; విశిఖములు= బాణాలు; నింపన్= నిండించగా; అతడు= ఆ కృపాచార్యుడు; అప్రవ్యప్తి= బాణాల వర్షం; పెల్లు= ఎక్కువగా; కురిసెన్= కురిపించాడు; సాత్యకి= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకి; కృతవర్తు= కృతవర్తు యొక్క కు; ఉరమున్= నక్కస్సను; నారసములన్= బాణాలతో; నొప్పించి డెబ్బిది; సాయకంబులు= బాణాలు; ఏయన్= వేయగా; అతడు= కృతవర్తు; డెబ్బియేడు; అమ్ములు= బాణాలు; ఏసెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: క్షత్రదేవుడు దుర్యోధనుడి పుత్రుడైన లక్ష్మీమణితో యుద్ధం చేశాడు. చేకితానుడు అనువిందుడితో ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు పోరాడాడు. శల్యాడు నవ్వుతూ బాణాలతో నకులుడిని క్రుంగదీయగా, అతడు శల్యాడి పతాకాన్ని, గొడుగును వెంటనే విరిచి, రథంలేని వాడిగా చేసి శంఖాన్ని పూరించాడు. ధృష్టకేతువు కృపాచార్యుడిపై ఏడు తీవ్రమైన బాణాలు వేయగా అతడు గొప్ప బాణావర్షాన్ని కురిపించాడు. సాత్యకి కృతవర్తు రొమ్మును బాణాలతో నొప్పించి డెబ్బిది బాణాలను వేయగా, కృతవర్తు సాత్యకిపై డెబ్బియేడు అమ్ములు వేశాడు.

క. సేనాపతి యగు ద్రుపదు, క్షూనాధతనూభవుఁడు సుశర్యునిమర్మ

స్థానంబు నొంచె నాతఁ డ, బీనుండై యతని జతుదేశం బేసెన్.

166

ప్రతిపదార్థం: సేనాపతి అగు= సేనాధిపతి అయిన; ద్రుపదక్షూనాథ= ద్రుపదరాజు యొక్క; తనాభవుడు= కొడుకైన ధృష్టద్వయమ్ముడు; సుశర్యుని మర్మస్థానంబున్= సుశర్య యొక్క ఆయువుపట్టను; నొంచెన్= బాధించాడు; అతడు= ఆ సుశర్య; అదీనుండు+ఇ= ధైర్యవంతుడై; అతని= ఆ ధృష్టద్వయమ్ముడి యొక్క; జతుదేశంబు= మూపులయొక్క సంధి ఎముకలుగల చోట; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: పాండవ సేనాని అయిన ధృష్టద్యుమ్యుడు త్రిగ్రాధిపతి అయిన సుశర్మ యొక్క మర్మస్తానాలను నొప్పించాడు. అతడు కైర్యవంతుడై ధృష్టద్యుమ్యుడి మూపుల సంధి ఎముకలుగల చోట నొప్పించాడు.

చ. బలమును దాను మత్స్యసరపాలుడు కర్ణునిఁ దాకి రెండు సే నలు వినుతింప నుఢ్ఱటరణం బీసరించినఁ గంటిక్రేవుఁ గెం పాలయుగ నీతనూభవుల కుబ్బగు దద్రుధదంతి ఘోటకం బుల నుఱుమాడె నా రథికపుంగవుఁ దంబరచారు లార్యుగన్.

167

ప్రతిపదార్థం: మత్స్యసరపాలుడు= విరాటరాజు; తాను= తానున్నా, బలమును= తన సైన్యం; కర్ణునిన్+తాకి= కర్ణునిఎదుర్కొని; రెండు సేనలు= కౌరవ పాండవ సేనలు; వినుతింపన్= ప్రశంసించగా; ఉధృటరణంబు= తీవ్రమైన యుద్ధం; ఒనరించినన్= చేయగా; ఆ రథిక పుంగవుడు= ఉత్తమ రథికుడైన కర్ణుడు; అంబరచారులు= ఆకాశంలో విషారించే దేవతలు; ఆర్యగన్= మెచ్చుకోలుగా అరవగా; కంటిక్రేవున్= కంటికొనలందు; కెంపు+బలయుగన్= ఎరుపెక్కగా; నీతనూభవులకున్= నీ కుమారులైన దుర్యోధనాదులకు; ఉబ్బగన్= సంతోషం కలుగగా; తద్= ఆ విరాటరాజు యొక్క; రథ= రథాలను; దంతి= ఏనుగులను; ఘోటకంబులన్= గుర్రాలను; నుఱుమాడెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: విరాటరాజు తాను, తన సైన్యం కర్ణుడిని ఎదుర్కొని కౌరవ పాండవ సేనలు ప్రశంసించగా తీవ్రమైన యుద్ధం చేశాడు. అప్పడు రథిక శ్రేష్ఠుడైన కర్ణుడు దేవతలు ప్రశంసిస్తుండగా, క్రోధమూర్తి అయి నీ కుమారులైన దుర్యోధనాదులకు సంతోషం కలిగేటట్లు ఆ విరాటరాజుయొక్క చతురంగ బలాలను సంహరించాడు.

క. వేడుకమైఁ దలపడి పోఁ, రాడిలి ద్రుపదభగదత్తు లస్తుబలము శో
రాయ్యంబరమును నెలుగులుఁ, జూడను వినుఁ జిత్తములుగ శుంభధ్ంగిన్.

168

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపద భగదత్తులు= ద్రుపదుడు, భగదత్తుడు; అప్సుబలము= అప్సు సామర్థ్యం; శోర్య= శోర్యము యొక్క; ఆడంబరమునున్= ఆటోపాస్సి; ఎలుగులున్= బొబ్బలు; చూడను= చూడటానికి; విన్న= వినుటకు; చిత్రములుగన్= విచిత్రంకాగా; పుంభత్తి+భంగిన్= వెలుగొందుతూ; వేడుకమైన్= వినోదంగా; తలపడి= ఎదిరించి; పోరాడిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: ద్రుపదుడు, భగదత్తుడు తమ అప్సు సామర్థ్యం, శోర్యాడంబరం, వీరనాదాలు చూడటానికి, వినటానికి విచిత్రంగా తోచగా వెలుగొందుతూ, వినోదంగా ఒకరినొకరు ఎదుర్కొని యుద్ధం చేశారు.

సీ. పొరవుం డబ్బమన్ను బలువిడిఁ దాకి బా, జాసారమున ముంప నతడు గినిసి
యతని ధనుఃకేతనాతపత్రంబులు, ద్రుంచి యేనింటుఁ దత్తురగములను
సారథి నొప్పించి శరము లేడిట ప్రక్క, జేసి దర్శంబున శిరముఁ ద్రుంచు
టకు భల్లమలుఁ బోయుటయుఁ గృతవర్ష రెం, దమ్ముల విల్లు నయ్యమ్ముఁ దునిమై

తే. బలకయును వాలుఁ గొని నరుపట్టి గవిసి, పొరవుని రథ్యముల నేలపాలు సేసి
యుటికి సూతుని బడఁదన్ని యురగ విభునిఁ, బట్టు గరుడుని క్రియుఁ దల వట్టీకొనియె.

169

ప్రతిపదార్థం: పొరవుండు= పొరవుడు; అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని; బలువు+ఇడిన్= బలంతో; తాకి= మార్కొని; బాణసారమునన్= బాణాల వర్షంలో; ముంపన్= ముంచగా; అతడు= అభిమన్యుడు; కినిసి= కోపించి; అతని= పొరవుడి యొక్క;

ధను= ధ నుస్సు; కేతన= పతాకం; ఆతపత్రంబులు= గొడుగులు; త్రుంచి= విరిచి; ఏనింటన్= ఐదు బాణాలతో; తద్= ఆ పౌరుడి యొక్క; తురగములను= గుర్రాలను; సారథిన్= సారథిని; నాప్పించి= బాధించి; శరములు= బాణాలు; ఏడింటన్= ఏడింటితో; ప్రుక్కన్= బాధపడేటట్లు; చేసి; దర్శంబునన్= గర్వంతో; శిరము= తల; త్రుంచుటకున్= ఖండించటానికి; భల్లము+అరిబోయుటయున్= బాణం ఎక్కువెట్టగా; కృతవర్మ; రెండు+అమ్ములన్= రెండు బాణాలతో; విల్లుము= ధనుస్సును; ఆ+అమ్మున్= ఆ బాణాన్ని; తునిమెన్= త్రుంచాడు; పలకయును= డాలును; వాలున్= కత్తిలి; కొని= గ్రహించి; నరుపట్టి= అభిమన్యుడు; కవిసి= విజ్ఞంభించి; పౌరుసి= పౌరుడి; రథ్యములన్= గుర్రాలను; నేలపాలు చేసి= కూల్చి; ఉరికి= పైకురికి; సూతునిన్= సారథిని; పడన్+తన్ని= పడిపోయేటట్లు తన్ని; ఉరగవిభునిన్= సర్వరాజును; పట్టు= పట్టుకొనే; గరుడుని= గరుత్వంతుడి; క్రియన్= వలె; తల+పట్టికొనియైన్= తలను పట్టుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: పౌరుడు అభిమన్యుడిని బలంతో తాకి బాణవర్షంలో ముంచగా, అతడు కోపించి, పౌరుడి పతాకాన్ని, గొడుగులను, ధనుస్సును త్రుంచి, ఐదు బాణాలతో సారథిని, గుర్రాలను నాప్పించి, ఏడు బాణాలతో బాధించి, గర్వంతో శిరస్సు ఖండించటానికి ధనుస్సు ఎక్కువెట్టగా; కృతవర్మ రెండు బాణాలతో అభిమన్యుడి ధనుర్ఘాణాలను విరుగ గొట్టాడు. డాలు, కత్తి తీసికొని అభిమన్యుడు విజ్ఞంభించి, పౌరుడి గుర్రాలను కూల్చి, పైకురికి సూతుడిని పడదన్ని, సర్వరాజును పట్టుకొనే గరుత్వంతుడివలె అతడి తలపట్టుకొన్నాడు.

వ. ఆలోన సైంధవుండు సంబ్రమంబున శాతక్షపాణ చర్చంబులు గొని, రథంబు డిగ్గుసుత్తికి, రయంబున నెఱుబి యద్విసం గని, జనకద్వేషియగు నతని వలని రోషం బగ్గలింప నా పురందరపోతుండు పౌరుని విడిచి, యద్దెనకు లంఘించి కవిసె నప్పుడు.

170

ప్రతిపదార్థం: అలోనన్= అంతలో; పైంధవుండు= సింధుదేశపు రాజైన జయద్రథుడు; సంభ్రమంబునన్= వేగిరపాటుతో; శాత= తీక్ష్ణామైన; కృపోణ= బాణాలను; చర్చంబులు= డాలులు; కొని= తీసికొని; రథంబున్= రథాన్ని; డిగ్గున్+ఉంటికి= దిగి ఉరికి; రయంబునన్= వేగంగా; ఎయిది= వెంబడించి; అదల్చినన్= గద్దించగా; కని= చూచి; జనక= తండ్రులైన పాండవులకు; ద్వేషి+అగు= శత్రువైన; అతని వలని= అతడిమీద; రోషంబు= కోపం; అగ్గలింపన్= ఎక్కువ కాగా; ఆ పురందర పోతుండు= ఇంద్రుడి మనుమడైన అభిమన్యుడు; పౌరునిన్= పౌరుడిని; విడిచి= వదలి; ఆ+దెసకున్= జయద్రథుడిషైపు; లంఘించి= దూకి; కవిసెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ లోపుగా జయద్రథుడు వేగిరపాటుతో తీక్ష్ణామైన కత్తిని, డాలును తీసికొని, రథం దిగి ఉరికి, వెన్నంటి గద్దించాడు. అది చూచి అభిమన్యుడు తన తండ్రులకు శత్రువైన జయద్రథుడిమీద కోపం ఎక్కువకాగా, పౌరుడిని విడిచి, ఆపై దూకి ఆకమించాడు. అప్పుడు.

తే. వికట విస్మిర దసి చర్చ వివిధ చిత్రః గతులు చూపఱ యెదడ కద్దుతమొనర్వా నార్జునియ సింధురాజుఁ బక్కాభిరామఁ సింహా శార్యాలగతి విలసిల్లి రథిపఁ!

171

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ధృతరాష్ట్రమహారాజా!; వికట= కుటీలమైన; విస్మిరత్= ప్రకాశిస్తున్న; అసి= కత్తుల; చర్చ= డాలులయొక్క; వివిధ= అనేకాలైన; చిత్రగతులు= విచిత్రమైన పోకడలు; చూపఱ= చూచేవారి; ఎడదకున్= మనస్సుకు; అద్భుతము+ఒనర్పన్= ఆశ్చర్యం గొలుపగా; ఆర్జునియున్= అభిమన్యుడూ; సింధురాజున్= జయద్రథుడూ; పక్ష= కౌరవపాండవ పక్షాలకు; అభిరామ= మనోజ్ఞమైన; సింహా= సింహం; శార్యాలం= పెద్దపులి; గతిన్= వలె; విలసిల్లిరి= ఒప్పారారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అభిమన్య, జయద్రథుల కుటీలమైన, ప్రకాశిస్తున్న కత్తుల, డాళ్ళ అనేక చిత్రవిచిత్రగతులు చూచేవారికి ఆశ్చర్యం గొలుపగా, కౌరవ పాండవ పక్షాలకు వారు సింహం వలె, పులివలె మనోజ్ఞంగా ప్రకాశించారు.

క. అట్టియెడ.

172

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్య జయద్రథులు యుద్ధం చేసే ఆ సమయంలో.

క. అఱిముటి ప్రేసినఁ బలకం , గఱచిన సైంధవుని యలుగు గని నరసుతుఁ దే ద్రైల ముట్టిసిన నబి రూపటి , విఱుగుటయును వెన నతండు వెనుకకు విటిగెన్.

173

ప్రతిపదార్థం: అఱిముటి= సంభ్రమంతో; ప్రేసినన్= కొట్టగా; పలకన్= డాలును; కఱచినన్= గ్రుచ్చుకోగా; సైంధవుని= జయద్రథుడి; అలుగు= ఖడ్డము; కని= చూచి; నరసుతుఁడు= అభిమన్యుడు; ఏడైటన్= పరాక్రమంతో; ముట్టిసినన్= గర్యించగా; అది= ఆ డాలు; రూపు+అటి= పాడై; విఱుగుటయును= విరిగిపోగా; వెనన్= వెంటనే; అతండు= ఆ జయద్రథుడు; వెనుకకున్= వెనుకకు; విటిగెన్= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: సైంధవుడు సంభ్రమంతో ఖడ్డాన్ని విసరగా అది అభిమన్యుని డాలుకు గ్రుచ్చుకొని విరిగింది. ఆ విరిగిన ఖడ్డాన్ని చూచి అభిమన్యుడు పరాక్రమంతో గర్యించాడు. ఆ ఖడ్డము పాడై విరుగగా జయద్రథుడు వేగంగా వెనుకకు పారిపోయాడు.

క. విటిగినచో నిలువక వెఱ , నుటికెం దన రథము మీఁబి 'కోడితి పో పో పిటికి' యని పలికి నుఱుముగ , నుటికెం దత్తేనఁ బార్ధనందనుఁడు వడిన్.

174

ప్రతిపదార్థం: విటిగిన చోన్= పారిపోయిన చోట; నిలువక= నిలబడక; వెఱన్= భయంతో; తన= తన యొక్క; రథము మీఁదికిన్= తేరుపైకి; ఉటికెన్= ఉరికాడు; ఒడితి= ఒడిపోయావు; పోపో= వెళ్ళు, వెళ్ళు; పిటికి!= పిరికివాడా!; అని పలికి= అని చెప్పి; పార్ధనందనుఁడు= అభిమన్యుడు; తద్ద+సేనన్= జయద్రథుడి సైన్యాన్ని; వడిన్= వేగంగా; నుఱుముగన్= ముక్కలు ముక్కలుగా; నుటికెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: డాలు విరిగిపోగా జయద్రథుడు అట నిలువక భయంతో తన రథంపైకి ఉరికాడు. అప్పుడు అభిమన్యుడు 'ఓరి పిరికిపంద! నీవు ఒడిపోయావు. పోపో!' అని జయద్రథుడితో పలికి, వాడి సైన్యాన్ని ముక్కలు ముక్కలుగా ఖండించాడు.

క. తెరలిన సైంధవుఁ గని నృప , వరులు పలువు రొక్కపెట్ట వాసవిసుతుపై నురవడిఁ దత్తిమిలి; మదై , శ్వరుఁడు గబిసి దీప్తశక్తి వైచెం బెలుచన్.

175

ప్రతిపదార్థం: తెరలిన= పారిపోయిన; సైంధవున్= జయద్రథుడిని; కని= చూచి; నుపురులు= రాజుశైష్మలు; పలువురు= అనేకులు; ఒక్కపెట్టన్= ఒకేసారి; వాసవిసుతుపైన్= అభిమన్యుడి మీదికి; ఉరవడిన్= అతివేగంగా; తడిమిరి= ఉరికిరి; మదైశ్వరుఁడు= శల్యుడు; కదిసి= మార్గాని; పెలుచన్= ఆగ్రహంతో; దీప్తశక్తిన్= మండునట్టి శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; వైచెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: పారిపోతున్న సైంధవుడిని చూచి కౌరవపక్షంలోని రాజులు అనేకులు ఒకేసారి అభిమన్యుడి పైకి అతివేగంగా ఉరికారు. శల్యుడు కూడ ఎదురొడ్డి, కోపంతో వెలుగులు చిమ్మె శక్తి అనే ఆయుధాన్ని అతడిపై విసిరాడు.

క. ఉరగాంగన నలిఁ బట్టెదు ; గరుడుని క్రియ శక్తి వట్టి కమ్ముడు వైచెన్
నరసుతుఁడు శల్యసూతునిఁ , బొలవోవగ నార్చే బాండుపుత్తబలంబుల్.

176

ప్రతిపదార్థం: ఉరగ+అంగన్= ఆడపామును; నలిన్+వట్టెడు= లాఘవంతో పట్టుకొను; గరుడుని క్రియన్= గరుత్వంతుడి వలె; శక్తి+వట్టి= శక్తయుధాన్ని పట్టుకొని; క్రమ్ముఱ్ఱున్= తిరిగి; నరసుతుఁడు= అభిమన్యుడు; శల్యసూతునిన్= శల్యాడి సారథిని; పొరి+పోవగన్= చమ్మనట్లు; వైచెన్= వేశాడు; పాండుపుత్త బలంబుల్= పాండవుల పైన్యాలు; ఆర్మ్స్= వీరనాదాలు చేశాయి.

తాత్పర్యం: ఆడపామును లాఘవంతో పట్టుకొనే గరుత్వంతుడివలె అభిమన్యుడు ఆ శక్తయుధాన్నే పట్టుకొని శల్యాడి సారథిని చచ్చేటట్లు కొట్టాడు. పాండవ పైన్యాలు వీరనాదాలు చేశాయి.

వ. అయ్యవసరంబున విరాటుండును ద్రుపదుండును ధృష్టకేతుండును యుధిష్ఠిరుండును సాత్యకియును గేకయపతులును భీమసేనుండును ధృష్టద్యుమ్ముండును శిఖండియుంగవలును ద్రోపదేయులును సాభద్రుం బీగడు నెలుంగులు సింహానాదంబులు నింగి ముట్టి నతనికి సుల్లాసంబును నీ కొడుకులకు రోసంబును జనియింప, నతనిం బలపేణించిన నవ్విజయంబు సైలింపక కూడుకొని నీ కొడుకు లతనిపైఁ బటు శరంబులు గురియ, నక్కమారసంతతికి సంతసంబుగా శల్యండు గద గొని యభిమన్యున కభిముఖుండై కవిసే' ననిన విని ధృతరాష్ట్రండు సంజయున కి ట్లనియె.

177

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబున్= అప్పుడు; విరాటుండును= విరాటరాజు; ద్రుపదుండును= ద్రుపదుడును; ధృష్టకేతుండును= ధృష్టకేతుడును; యుధిష్ఠిరుండును= ధర్మరాజును; సాత్యకియును; కేకయపతులును= కేకయదేశరాజులును; భీమసేనుండును= భీముడును; ధృష్టద్యుమ్ముండును= ధృష్టద్యుమ్ముడును; శిఖండియున్= శిఖండియును; కవలును= నకుల సహదేవులును; ద్రోపదేయులును= ద్రోపదీ పుత్రులైన ప్రతివింధ్యాద్యులును; సాభద్రున్= అభిమన్యుడిని; పొగడు= ప్రశంసించే; ఎలుంగులు= బోబ్లులు; సింహానాదంబులు= ఉత్సాహానాదాలు; నింగిముట్టున్= అకాశాన్ని తూకగా, అతనికిన్= ఆ అభిమన్యుడికి; ఉల్లాసంబును= ఉత్సాహాం; నీ= నీయుక్క; కొడుకులకున్= పుత్రులకు; రోసమును= కోపము; జనియింపన్= కలుగగా; అతనిన్= అభిమన్యుడిని; పరిపేణించినన్= చుట్టుముట్టగా; తద్ద+విజయంబు= ఆ విజయాన్ని; పైరింపక= బీర్యక; కూడుకొని= కలిసికొని; నీ కొడుకులు= కొరవులు; అతనిపైన్= అభిమన్యుడిమీద; పటుశరంబులు= బలమైన బాణాలు; కురియన్= కురిపించగా; ఆ+కుమారసంతతికిన్= ఆ నీ కొడుకులకు; సంతసంబుగాన్= సంతోషం కలిగేటట్లు; శల్యండు= శల్యుడు; గద+కొని= గద తీసికొని; అభిమన్యునకున్= అభిమన్యుడికి; అభిముఖండు+హ= ఎదురునిలిచి; కవినెన్= మార్గాన్యాడు; అనిన్న విని= అనగా విని; ధృతరాష్ట్రండు= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు పాండవులు, వారివైపుగల విరాట ద్రుపదాదియోధులు అభిమన్యుడిని ప్రశంసించగా, ఆ నినాదాలు ఆకాశాన్వంటి అతడికి ఉల్లాసాన్ని, నీ కొడుకులకు రోపొన్ని కలిగించాయి. అటువంటి గెలుపును సహించక, నీ పుత్రులు అతడిపై తీవ్రబాణాలు ప్రసరింపజేయగా, వారికి సంతోషం కలిగేటట్లు శల్యుడు గద తీసికొని, అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్చాడు- అనగా, విని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ఎక్కువేక్కటి పెనగిన నింతవట్టు , పెనకువలు నిట్టు లేచునే? పృథివి నింక
జనము లీ కురుపాండవ సంగరంబు , సెప్పికొండ్రు మనంబు లచ్చెరువు నొంద.

178

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కుటి+ఎక్కుటి= ఒక్కుక్కరు; పెనగినన్= యుద్ధం చేస్తే; ఇంతవట్టు= ఇంతమాత్రం; పెనకువలు= కలహాలు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏచునే?= విజ్ఞంభిస్తాయా?; పృథివిన్+ఇంకన్= భూలోకంలో ఇకముందు; జనములు= ప్రజలు; మనంబులు=

మనస్సులు; అచ్చెరువున్+బండన్= ఆశ్చర్యపడగా; ఈ కురు= ఈ కౌరవుల; పాండవ= పాండవుల; సంగరంబు= యుద్ధం; చెప్పికొండు= చెప్పుకొంటారు.

తాత్పర్యం: ఒకరితోఒకరు యుద్ధం చేస్తే ఇంతింత పెనగులాటలు ఎక్కడైనా విజృంభిస్తాయా! భూలోకంలో అందరు ఆశ్చర్యంతో ఈ కురుపాండవ సంగ్రామాన్ని గూర్చి ఇక ముందు ఎంతగానో చెప్పుకొంటారు!

క. అని సాంపు వినియు ‘నాకుం , దనివి సనదు శల్యపార్థతనయుల సమరం

బున తెఱగు సెప్పు మేర్పడ’ , ననవుడు సూతసుతుఁ డిట్టు లనుఁ బతితోడన్.

179

ప్రతిపదార్థం: అని= యుద్ధం యొక్క; సాంపు= సమ్మది; వినియున్= విన్నా; నాకున్= నాకు; తనివి+చనదు= తృష్ణి తీరదు; శల్య= శల్యడి; పార్థతనయుల= అభిమన్యడి యొక్క; సమరంబున= యుద్ధం యొక్క; తెఱగు= విధం; ఏర్పడన్= వివరంగా; చెప్పుము= తెలియజేయము; అనవుడున్= అనగా; పతితోడన్= ధృతరాప్సుడితో; సూతసుతుఁడు= సంజయుడు; ఇట్టులు+అనున్= ఈ విధంగా అంటాడు.

తాత్పర్యం: యుద్ధాన్నిగూర్చి ఎంత విన్నా తనిని తీరటం లేదు. శల్యాభిమన్యుల యుద్ధాన్ని వివరించుమనగా ధృతరాప్సుడితో సంజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

భీమసేన శల్యుల గదా యుద్ధము (సం. 7-14-4)

ఉ. అమ్మెయి సూతుఁ డీల్చుటయు నగ్గలికం గద వుచ్చుకొంచు రో
ద్రమ్మున వచ్చు శల్యుఁ గని తానును జండ గదా విలాస నీ
గ్రమ్ముగ లీల మార్మానియె రమ్మిట రమ్మునుచున్ సమస్త సై
స్వమ్ములుఁ బిచ్చలింపగ సురాభిప పొత్తుడు బీప్త గాత్తుడై.

180

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; సూతుడు= సారథి; ఈల్లుటయున్= చనిపోగా; అగ్గలికన్= శార్యంతో; గద= గదను; పుచ్చుకొంచున్= తీసికొని; రోద్రమ్మున్= క్రోధంతో; వచ్చు= వచ్చే; శల్యున్= శల్యడిని; కని= చూచి; సురాభిప పొత్తుడు= దేవతలకు రాజైన ఇంద్రుడి మనుమడైన అభిమన్యుడు; దీప్తగూత్రుడు+ప= జ్యలించే శరీరంగలవాడై; తానును= తానుకూడ; చండ= భయంకరమైన; గద= గద యొక్క; విలాసన= మిక్కిలి ప్రకాశించే; ఉగ్రమ్ముగన్= తీప్రతతో; రమ్ము+ఇట= ఇచటికి రా; రమ్ము= రా; అనుచున్= అంటూ; సమస్త షైన్యమ్ములున్= షైన్యాలస్సి; పిచ్చలింపగన్= భయపడగా; లీలన్= విలాసంగా; మార్మానియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సారథి మరణించగా, శార్యోపేతుడై గదను చేపట్టి క్రోధం వెలిగక్కుతూ వచ్చే శల్యడిని చూచి, జ్యలించే దేహంగల వాడైన అభిమన్యుడు మహాభయంకరంగా గదను తిప్పుతూ, సేనలస్సి భయపడగా; రా! ముందుకు రా! అంటూ అవలీలగా అతడిని యెదుర్కొన్నాడు.

ఉ. అంతకు భీమసేనుడు రయం బెసగన్ గద నెయ్యి పట్టి య
త్యంత బలంబుమైఁ బిత్తిభి కాతనిఁ ద్రోచి కనద్దదాపల
భ్రాంతి వెలుంగ నిల్చినఁ బిరంబయి శల్యుఁ దుదాత్తరేఖుఁ గ
లాంతక బీప్తముల్లి యగు నాతనిఁ దాకె బలంబు లార్పుగన్.

181

ప్రతిపదార్థం: అంతకు= అప్పుడు; భీమసేనుడు= భీముడు; రయంబు+బసగన్= వేగం మీర; గదన్= గదను; ఎండ్లపట్టి= ఒత్తిపట్టి; అత్యంత= మిక్కిలి; బలంబుమైన్= బలంగా; పిత్తిదికిన్= వెనుకకు; అతనిన్= అభిమన్యడిని; త్రోచి= త్రోసివేసి; కనత్=

ప్రకాశించే; గద= గదయొక్క; పరిభ్రాంతి= త్రిప్రటం; వెలుంగన్= వెలుగగా; నిల్చినన్= నిలువగా; తిరంబు+లయి= స్థిరుడై; శల్యాడు; ఉదాత్తరేఖన్= ఔన్నత్యంతో; కాల= ప్రథయకాలంలోని; అంతక= యముడివలె; దీష్ట= ప్రకాశించే; మూర్తి అగు= రూపంగల; ఆతనిన్= ఆ భీముడిని; బలంబులు= కౌరవ సేనలు; ఆర్వగన్= బొబ్బలు వెట్టగా; తాకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంతలో భీముడు గదను ఒత్తిపట్టి, అభిమన్యుడిని మిక్కిలి వేగంగా వెనుకకు తోసి, ధగధగమెరిసేటట్లు గదను గిరున త్రిప్రుతూ నిలువగా, శల్యాడు స్థిరుడై, ఔన్నత్యం మెరయగా, కౌరవసేనలు ప్రశంసాపూర్వకంగా బొబ్బలు పెడుతుండగా, ప్రథయకాలంలోని యముడివలె వెలిగే భీముడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. అట్టియెడ.

182

ప్రతిపదార్థం: అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: భీముడు, శల్యాడు యుద్ధం చేసే ఆ సమయంలో.

క. ‘ఇతనికి నితండ యితనికి , నితండ యెదురుఁ గాక యొరుల కీ యిరువురయు ధ్యతి కెదుర వశమే’ యనువా , క్తతియును దూర్యస్వనములుఁ గడుఁ బె లైసంగెన్.

183

ప్రతిపదార్థం: ఇతనికిన్= ఈ భీముడికి; ఇతండు+లా= ఈ శల్యాడే; ఇతనికిన్= ఈ శల్యాడికి; ఇతఁడు+లా= ఈ భీముడే; ఎదురున్= ఉండ్జీ; కాక= అట్లూ కాక; ఒరులకున్= ఇతరులకు; ఈ+ఇరువురు= ఈ ఇద్దరి; ఉండ్యతికిన్= గర్వస్ని; ఎదురన్= ఎదుర్కొనడానికి; వశమే?= వీలొతుండా?; అను= అనే; వాక్త+తతియును= మాటల సమూహము; తూర్య= వాద్యాలయొక్క; స్వనములున్= ధ్వనులును; కడున్+పెల్లు= అత్యధికంగా; ఎసంగెన్= రేగినవి.

తాత్పర్యం: ‘భీముడికి శల్యాడే, శల్యాడికి భీముడే ఉండ్యి తప్ప ఇతరు లెవ్వరు వీరి తీవ్రతను ఎదుర్కొనలేరు’ అనే ప్రశంసలూ, వాద్యధ్వనులూ అంతటా వ్యాపించాయి.

వ. ఇట్లు దలపడి శల్య సమీరనందనులు మండల ప్రచారంబులను విచిత్ర గదా ప్రసారణంబులను మెఱయుచు.

184

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తలపడి= పోరి; శల్య= శల్యాడు; సమీరనందనులు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; మండల ప్రచారంబులను= రెండు కాళ్ళతో మండలాకారంగా నిలిచి చేసే నడకలతోను; గద= గదల యొక్క; ప్రసారణంబులను= చాచుటతోను; మెఱయుచున్= వెలుగొందుతూ.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పోరి భీముడు, శల్యాడు కాళ్ళతో మండలాకారంగా కదలటం, గదలను చాచటం వంటి గదాయుద్ధ వైపుణ్యంతో ప్రకాశిస్తూ.

క. గద లన్సోస్య సమాగతిన్ మిడుగుటుల్ గ్రక్షంగ సాలించుచుం గబియం బాయఁగ వైటు దప్ప నుసులంగా నేర్పు లంగంబులం దొడవన్ ఘోర పరస్పర ప్రహాతు లత్యుగ్రంబుగా నెత్తురుల్ సెదలింపం బదశబ్ద హసంకృతులు బిక్సీమంబులన్ దాటుగన్.

185

ప్రతిపదార్థం: గదలు= గదాయుధాలు; అన్యోన్య్య= పరస్పరం; సమాగతిన్= తాకటం; మిడుగుటుల్= మిషుగురులు; గ్రక్షంగన్= వెదజల్లుతుండగా; సారించుచున్= విసురుతూ; కదియన్= సమీపించగా; పాయఁగన్= ప్రక్కకు తొలగగా; వైటు= దెబ్బ; తప్పన్=

తప్పిపోగా; నుసులంగా= మెదలగా; అంగంబులందున్= అవయవాల్సో; నేర్పులు= వైపుణ్యాలు; ఒదవన్= నిండగా; ఫోర్= భయంకరమైన; పరస్పర= ఒకరికి ఒకరు; ప్రహతులు= దెబ్బలు; అతి+ఉగ్రంబుగాన్= మిక్కిలి భీషణంగా; నెత్తురుల్లో= రక్తాలను; చెదరింపన్= చిమ్మగా; పదం= అడుగుల; శబ్ది= చప్పుశబ్ది; పూంక్షతులు= పూంకారాలు; దిక్క+సీమంబులన్= దిక్కుల కొనలను; దాటఁగన్= దాటగా.

తాత్పర్యం: గదలు ఒకదాని కొకటి తాకటం వలన మిణుగురులు రాలుతుండినవి. గదలను విసురుతూ దగ్గరికి రాగా, ప్రకృతు ఒరిగేసరికి ప్రేటు తప్పగా- మెదిలేసరికి అంగాలలో వైపుణ్యం పెరిగింది. భీకరమైన పరస్పర ప్రహరాలు మిక్కిలి తీవ్రంగా రక్తాన్ని చిమ్మినవి. కాలి అడుగుల ధ్వనులు, హంకారాలు దిక్కుల కొనలను దాటాయి. ఇట్లు కాగా.

విశేషం: ఇందు గదా యుద్ధంలోని వైపుణ్యం వర్ణించబడింది. భీమ శల్యుల పోరు యుద్ధపీరాన్ని వ్యక్తికరిస్తున్నది.

క. పోరెడు నప్పుడు లావును , వీరోద్దేకంబుఁ జలము వెరవును సలయై

మారుతియు మద్రపతియు ను , దారగతుల మెఱసి రమరతతి వినుతింపన్.

186

ప్రతిపదార్థం: మారుతియున్= భీముడు; మద్రపతియును= శల్యుడును; పోరెడు+అప్పుడు= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; లావును= బలమూ; వీర+ఉద్దేకంబున్= వీరులలోని విజ్ఞంభణమూ; చలము= మాత్స్యర్యం; వెరవును= ఉపాయం కూడా; సరి+ఐ= సమానమై; అమరతతి= దేవతల సమూహం; వినుతింపన్= పొగడగా; ఉదార గతులన్= గొప్ప రీతులతో; మెఱసిరి= ప్రకాశించారు.

తాత్పర్యం: భీముడు, శల్యుడు యుద్ధం చేసేటప్పుడు బలం, ఆ వీరులిద్దరి విజ్ఞంభణం, మాత్స్యర్యం, ఉపాయం కూడ సమానమై, దేవతల సమూహం పొగడగా, ఉదార ప్రవర్తనతో ప్రకాశించారు.

వ. ఇట్లు పెద్దయుంట్రిట్లు పెనంగి.

187

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పెద్దయున్+ప్రిట్లు= చాలాసేపు; పెనంగి= పోరాడి.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా భీమ శల్యులు చాలా సేపు యుద్ధం చేసి.

క. అతిముత్తి నొండిఱు వ్రేసిన , నెఱఁకులు దాకుటయు నొచ్చి నేలఁ కొఱగే జి

ట్లుతీ యూ సుభట ద్వితయము , వెఱఁచఱచి బలద్వయంబు వేగ డందంగన్.

188

ప్రతిపదార్థం: బలద్వయంబు= కురు పొండవ సేనలు; వెఱఁచఱచి= భయపడి; వెగడు+అందంగన్= తల్లడిల్లగా; ఆ; సుభట= వీరుల; ద్వితయము= జంట; అతిముత్తిన్= సంభ్రమంతో; ఒండొరున్= ఒకరినొకరు; వ్రేసినన్= కొట్టగా; నెఱఁకులు= మర్మాష్టానాలు; తాకుటయున్= తాకగా; నొచ్చి= బాధపడి; బిట్లు+అతి= వేగం తగి; నేలకున్= భూమిపై; ఒఱగెన్= వాలింది.

తాత్పర్యం: కురు పొండవసేనలు భయపడి తల్లడిల్లగా భీమ శల్యులు సంభ్రమంతో ఒకరినొకరు గదలతో కొట్టుకోగా, మర్మాలకు తగిలి, బాధతో వేగం తగి క్రీంద పడ్డారు.

వ. అయ్యవసరంబున.

189

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: భీమ శల్యులు నేలపై పడిన సమయంలో.

క. కృతవర్యుడు మద్రమహీఁ, పతి గ్రకుష్ణ గ్రుచ్ఛి యెత్తి పాయంగిని యు
ధ్థతి వాయు జనియె మారుత, సుతుఁ దాలోఁ దెలిసి లేచి శోభిల్లో గడున్.

190

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్యుడు= కృతవర్య; మద్రమహీఁపతిన్= శల్యడిని; గ్రకుష్ణన్= వెంటనే; గ్రుచ్ఛి యెత్తి= చేతులు దూరిం పైకెత్తుకొని; పాయన్+కొని= దారిచేసికొని; ఉద్ధతి+పాయన్= దర్పం తొలగగా; జనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు; మారుతసుతుఁడు= వాయు పుత్రుడైన భీముడు; ఆలోన్= అంతలో; తెలిసి= తేరుకొని; లేచి= నిలిచి; కడున్= మిక్కిలి; శోభిల్లోన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్య వెంటనే శల్యడిని చేతులు చంకల్లో దూరిం పైకెత్తుకొని, సైన్యంలో నుండి దారిచేసికొని, దర్పం తొలగగా వెళ్ళిపోయాడు. భీముడు అంతలోనే తేరుకొని లేచి మిక్కిలి ప్రకాశించాడు.

క. గద సారించుచు జయమును, భౌదలు సతనిఁ జాచి నీదు పుత్రులు గోపం
బోదవ నడలి రుధ్ఘటగతి, మదవత్సలి చటుల రథ సమాజంబులతోన్.

191

ప్రతిపదార్థం: గద సారించుచున్= గదను చాపుతూ; జయమున్= విజయంతో; పోదలు= ఒప్పు; అతనిన్= భీముడిని; చూచి= చూచి; నీదు= నీయెక్కు; పుత్రులు= కొడుకులు; కోపంబు= క్రోధం; ఒదవన్= కలుగగా; మదవత్స= మదంగల; కరి= ఏనుగుల; చటుల= చలించే, రథ= రథాల యొక్క; సమాజంబులతోన్= సమూహాలతో; అడరిరి= విజ్ఞంభించారు.

తాత్పర్యం: గదను చాపుతూ జయంతో వర్ధిలే భీముడిని చూచి, దుర్యోధనాదులు కోపం మీరగా; మదించిన ఏనుగులతో, చలించే రథబలంతో విజ్ఞంభించారు.

వ. ఇ ట్లడల వివిధాస్త శస్త్రంబు లేయచుం బోధివిన.

192

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అడరి= విజ్ఞంభించి; వివిధ= అనేక విధాలైన; అప్త= ఆగ్నేయాస్త్రాదులు; శప్త= ఖడ్గాదులు; ఏయుచున్= వేస్తూ; పొదివినన్= అక్రమించగా.

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా విజ్ఞంభించి కౌరవులు భీముడిపై అప్తశస్త్రాలు ప్రయోగించి ఆక్రమించగా.

మ. కవలుం దానును నేచి యుధ్ఘరగతిం గొంతేయముఖ్యండు వీ
రవరాసీకము వీకెఁ గూడికొని సంరంభంబు శోభిల్లుఁ గొ
రవసంఘుంబుఁ గలంచినన్ విత్తిగె దర్పం బేధి నీ సేన య
భ్వితానంబు మహాసమీరణ నిరస్తంబైన చందంబునన్.

193

ప్రతిపదార్థం: కవలన్= నకుల సహదేవులును; తానును= భీముడును; ఏచి= విజ్ఞంభించి; ఉధ్ఘరగతిన్= తీవ్రంగా; కొంతేయముఖ్యండు= భీముడునూ; వీరవర= శైఖ్షులైన వీరుల; అసీకము= సమూహమూ; వీకన్= ఉత్సాహంతో; కూడికొని= కలిసికొని; సంరంభంబు= ఆటోపం; శోభిల్లోన్= ప్రకాశించగా; కౌరవసంఘుంబున్= కౌరవుల సమూహాన్ని; కలంచినన్= కలతపెట్టగా; నీ= నీ (ధృతరాష్ట్రడి) యొక్క; సేన= సైన్యం; అబ్బ= మేఘాల; వితానంబు= సమూహం; మహా= గొప్ప; సమీరణ= వాయువుచేత; నిరస్తంబైన= తోలగించబడిన; చందంబునన్= విధంగా, దర్పంబు= గర్వం; ఏది= నశించి; వితేగన్= పాణెను.

తాత్పర్యం: నకుల సహదేవులు, తాను విజృంభించి, ఉత్సాహంతో వీరవరులను కూడుకొని, ఆటోపం ప్రకాశించగా భీముడు కౌరవ పైన్యాన్ని కలత పెట్టడు. అప్పుడు నీ పైన్యం, మేఘు సమూహం తీవ్రమైన వాయువుచేత పటూపంచలైనట్లు దర్శించానమై చెల్లాచెదరైంది.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. అంత సపరాహ్వాంబయ్యు; నప్పుడు శంఖ భేరీ మృదంగాబి తూర్పుస్వనంబులు సెలంగ సింహాదంబులం బేర్చినపాండవసేనంజాచివృష్టసేనుండురోఫావేశబీఫణండైమార్జునిమార్గణవికరంబులునిగిడించిన. 194

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతలో; అపరాహ్వాంబు+అయ్యెన్= మధ్యాహ్నం దాటింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శంఖ= శంఖాలు; భేరీ= దుండుభులు; మృదంగ+అది= మద్దెల మొదలైన; తూర్పు= వాద్యాల; స్వనంబులు= ధ్వనులు; చెలంగన్= చెలరేగగా; సింహాదంబులన్= సింహాగ్రజునలతో; పేర్చిన= అతిశయుంచిన; పాండవసేనన్= పాండవుల పైన్యాన్ని; చూచి; వృష్టసేనుండు= వృష్టసేనుడు; రోఫం= కోపం; ఆవేశ= కలుగుటవలన; భీఫణండు+హ= భయం గౌలిపేవాడై; మార్జుని= ఎదుర్కొని; మార్గణ= బాణాల; నికరంబులు= సమూహాలు; నిగిడించినన్= వేయగా.

తాత్పర్యం: ఇంతలో మధ్యాహ్నమయింది. శంఖాలు, భేరులు, మద్దెలలు మొదలైన వాద్యాలు ప్రోగగా, సింహాదాలు చెలగిన పాండవ పైన్యాన్ని చూచి వృష్టసేనుడు కోపం ఆవేశించగా భయంకరుడై ఎదుర్కొని బాణాలాన్ని ప్రయోగించగా.

మ. కలిగాత్తంబుల ఫోటోకాంగకములం గప్పేన్ సమిధ్యామి యు
చ్ఛేరువై యుండగ రథ్యసూత రథిక త్రేశివపుఃఖిండముల్
దిశగెం, దుత్తమురయ్యు గాల్లులము, లస్త్రిక ప్రవాహంబులై
పరగెన్ రక్తసదుల్, పిశాచకుల మంభః కేవిలోంబుగన్.

195

ప్రతిపదార్థం: సమిత్త+భూమి= యుద్ధ రంగము; అచ్చేరువు+హ+ఉండగన్= ఆశ్చర్యం కలాడై; కరిగాత్తంబులన్= ఏనుగుల అవయవాలతోను; ఫోటోక+అంగములన్= గుర్రాల అంగాలతోను; కప్పెన్= నిండింది; రథ్య= గుర్రాల; సూత= సారథుల; రథిక= రథంపై ఉండేవారి యొక్క; శేషి= సమూహాల; వపుః+ఖండముల్= దేహభాగాలు; తోలగెన్= విరిగిపోయాయి; కాల్పలములు= పదాతి పైన్యాలు; తుత్తమురు+అయ్యెన్= చిన్నచిన్నముక్కలైంది; రక్తసదుల్= నెత్తరు వాగులు; అస్తోక= గొప్పగా; ప్రవాహంబులు+హ= పారివై; పిశాచకులము= దయ్యాల గుంపు; అంభఃకేలి= జలక్రిడలందు; లోలంబుగన్= ఆసక్తి కలవిగా; పరగెన్= ఒప్పినవి.

తాత్పర్యం: యుద్ధభూమి ఏనుగుల, గుర్రాల అవయవాలతో నిండి ఆశ్చర్యం గౌలుపుతూ ఉన్నది. గుర్రాల, సారథుల, రథికుల - ఖండించబడిన దేహభాగాలు రాలిపడ్డాయి. పదాతి దళం చిన్నచిన్నముక్కలైంది. పిశాచ గణానికి జలక్రిడలందు ఆసక్తి కలిగేటట్లు గొప్ప రక్తపోరులు ప్రవహించాయి.

విశేషం: ఇట యుద్ధాన్నిరం వలన బీభత్సరసం ఉదయించింది.-

తే. కుర్రనందనుఁ డి ట్లత్యబీర్రబంగీఁ, బాండురాజ తనూజుల బలము నెల్లఁ
గనుపు గొట్టంగు జొట్టిను గినిసి నకులు, నాత్తజుండు సతాసీకుఁ డతనిఁ దాకి.

196

ప్రతిపదార్థం: కర్మనందనుడు= కర్మడి పుత్రుడైన వృష్టసేనుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా అతి+ఉద్దీర్ఘభంగిన్= మిక్కిలి గొప్ప పద్ధతిలో; పాండురాజ తనూజుల= పాండవుల; బలమును= సైన్యమును; ఎల్లన్= అంతయు; కనుపు+కొట్టంగన్= ఖండించటానికి; చెచ్చినవ్వు= పూనుకోగా; నకులుని= నకులుడి యొక్క; ఆత్మజండు= కుమారుడైన; శతానీకుడు; కినిసి= కోపించి; ఆతనిన్= ఆ వృష్టసేనుడిని; తాకే= ఎదుర్కొని.

తాత్పర్యం: కర్మడి పుత్రుడైన వృష్టసేనుడు మిక్కిలి తీవ్రంగా పాండవుల సైన్యాన్వంతా ఖండించటానికి పూనుకొనగా, నకులుడి పుత్రుడైన శతానీకుడు కోపించి ఆతడిని ఎదుర్కొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వాలమ్యులు పది మేసం : గీలించిన నాతఁ దతని కేతనము ధరం

గూలిచి చాపముఁ ద్రుంచిన , నాలోనన ద్రౌపదేయులండఱుఁ బెలుచన్.

197

ప్రతిపదార్థం: వాలు+అమ్యులు= వాడిగల బాణాలు; పది మేసన్= దేహంపై; కీలించినవ్వు= నాటగా; ఆతడు= వృష్టసేనుడు; అతని= శతానీకుడి; కేతనమున్= పతాకాన్ని; ధరన్= భూమిపై; కూలిచి= పడవేసి; చాపమున్= ధనుస్సును; త్రుంచినవ్వు= చేదించగా; ఆలోనవ్వు+ల= అంతలోనే; ద్రౌపదేయులు= ద్రౌపది పుత్రులు; అందరున్= అంతా; పెలుచన్= కోపంతో.

తాత్పర్యం: శతానీకుడు వాడిగల పది బాణాలు వృష్టసేనుడి శరీరంపై నాటగా; వృష్టసేనుడు అతడి పతాకాన్ని విరిచి, ధనుస్సును త్రుంచాడు. అంతలోనే ద్రౌపదిపుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులందరు సింహోనాదాలతో.

వ. తోడంబుట్టువునకుం దలకడచి వివిధ విశిఖంబుల వృష్టసేనుం గప్పిన నశ్శతామ ప్రముఖంబై కబిసి, కొరవానీకంబు శతానీకునిందత్తోదరులననేకకూరాస్తనిచయావృత్తులంజైసినంగనికొంతేయాగజుండు గడంగి, కేకయ మాత్స్వ పొంచాల ప్రభ్యతి బలంబులతో నురవడించిన, సురాసుర సంగ్రామ సద్గుశ సమరం బయ్యి నందు భీమ కర్మ కృప ద్రోణ ద్రౌసి ధృష్టధ్యమ్య విరాటులు ప్రతాప బీపితులైమార్తాండుండు సప్తముశ్రులు దాల్చి ధరణి విహారించినట్లు వెలింగిలి; కొండిాక సేపునకుఁ బాండవ సేనా సాగర సంరంభంబు సహింపం జాలక మన మొన దెరలి మరలినం జూచి యాచార్యండు గోపాటోపంబును బటువిక్రమంబును నావేశింప నీ సైనికుల నిలు నిలు మని యద్విషి, తూణిరంబు జిగియించి, గుణంబు సాలించి, సారథితో నిట్లనియే.

198

ప్రతిపదార్థం: తోడంబుట్టువునకున్= తోబుట్టువైన శతానీకుడిని; తలకడచి= రాటి; వృష్టసేనున్= వృష్టసేనుడిని; వివిధ విశిఖంబులన్= అనేక బాణాలతో; కప్పినవ్వు= ముంచగా; కొరవ+అనీకంబు= కొరవులనేన; అశ్శతామ ప్రముఖంబు+ఇ= అశ్శతామ ముఖ్యంగా కలదై; కదిసి= సమీపించి; శతానీకునిన్= శతానీకుడిని; తద్ద+సొదరులన్= అతని తోబుట్టువులను; అనేక= బహువిధాలైన; కూరార+అస్త్ర= భయంకరమైన ఆయుధాల; నిచయ= సమూహంచేత; ఆవృతులన్= కప్పబడినవారలను; చేసినవ్వు= చేయగా; కని= చూచి; కొంతేయ+అగ్రజండు= కుంతి పెద్ద కొడుకైన ధర్మరాజు; కడంగి= పూనుకొని; కేకయ= కేకయ దేశు; మాత్స్యి= మత్స్యదేశు; పాంచాల= పాంచాలదేశు; బలంబులతోన్= సైన్యాలతో; ఉరవడించినవ్వు= విజ్యంభించగా; సుర= దేవతల; అసుర= రాక్షసుల; సంగ్రామ= యుద్ధంతో, సద్గుశ= సమానమైన; సమరంబు= యుద్ధం; అయ్యెన్= జరిగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; భీమ; కర్మ; కృప; ద్రోణ; ద్రౌషి= అశ్శతామ; ధృష్టధ్యమ్యమ్య; విరాటులు; ప్రతాప= పరాక్రమంతో; దిపితులై= వెలుగొందినవారై; మార్తాండుండు= సూర్యుడు; సప్తముశ్రులు= ఏడు రూపాలు; తాల్చి= ధరించి; ధరణిన్= భూమియందు; విహారించినట్లు= తిరిగినట్లు; వెలింగిరి= ప్రకాశించారు; కొండాకసేపునకున్= కొంత సేపటికి; పాండవ= పాండవుల; సేనా= సైన్యం యొక్క; సంరంభంబు= ఆటోపాస్సి; సహింపన్+చాలక= ఓర్చులేక; మనమున= మనయొక్క సైన్యం; తెరలి= కలతపడి; మరలిన్= వెనుకు

తిరుగగా; చూచి; ఆచార్యండు= ద్రోణుడు; కోప+ఆటోపంబునువ్వు= కోపం యొక్క తీవ్రతయు; పటువిక్రమంబునువ్వు= పరాక్రమమును; ఆవేశింపన్= విజృంభించగా; నీ సైనికులన్= నీయొక్క భటులను; నిలు నిలుము+అని= ఆగండాగండి అని; అదల్చి= బెదిరించి; తూణీరంబు= అమ్ములపొది; బిగియగట్టి; గుణంబు= అల్లెత్తాడు; సారించి= లాగి; సారథితోవ్వు= రథసారథితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోపదిష్టత్రువైన ప్రతివింధ్యాదులు సోదరుడైన శతానీకుడిని దాటి, వృషసేనుడిని అనేక బాణాలతో ముంచగా, కౌరవేసేన అశ్వత్థామను ముందుంచుకొని సమీపించి శతానీకుడిని, అతడి తోబుట్టువులను బహువిధాలైన క్రూరాప్రజాలంతో కప్పగా చూచి, ధర్మరాజు ప్రయత్నపూర్వకంగా కేకయ, మత్య, పాంచాలాది పైన్యాలతో విజృంభించగా, దేవ, రాక్షస యుద్ధంతో సమానమైన యుద్ధం జరిగింది. ఆ యుద్ధంలో భీము, కర్ణ, కృప, ద్రోణ, అశ్వత్థామ, ధృష్టద్యుమ్మ, విరాటులు పరాక్రమంతో వెలిగి, సూర్యుడు ఏడు రూపాలు తాల్చి భూమిపై విహారించినట్లు ప్రకాశించారు. కొంతేసపటికి పాండవ సేన యొక్క ఆటోపాన్ని సహింపజాలక మన కౌరవమైన్యం కలతపడి వెనుదిరుగగా, ఆచార్యుడు అది చూచి కోప తీవ్రత, పరాక్రమం విజృంభించగా, నీ భటులను నిలు, నిలు మని అదల్చి, అమ్ములపొది బిగియగట్టి, అల్లెత్తాడు సవరించి, సారథితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

సీ. ‘చలమేచి కౌరవ సైన్యముల్ వాటెడు, ధర్మనందసుని యుద్ధండ వృత్తిఁ

గంటే? యితనిఁ దాకి గ్రహంబు మాన్వక, నిలిచిన నిమ్మాక నిలుచు నెట్లు?

ధర్మజ భీమ సాత్యకి మాత్స్యపొంచాల, తత్తుసూజులు నాకుఁ దరమే? కీడి

చాపంబు వెరవు నా చూపినయిది కాదె? , విను మట్లు గాకయుఁ దనువు దాచు

తే. సమయమే యిభి? సంభృతోత్సహాలీల, జయముఁ గీత్తయుఁ గోల యుష్టవితభంగిఁ
దేరు నడుపుము; చేతుల తీటు వేవ, నడల రథిక జనంబు వేటాడవలయు.’

199

ప్రతిపదార్థం: చలము= మాత్స్యర్యం; ఏది= నశించి; కౌరవమైన్యముల్= కౌరవుల సేనలు; పాటెడున్= పారిపోతున్నవి; ధర్మనంద నుని= ధర్మరాజు యొక్క; ఉద్దండ వృత్తిన్= భయంకరమైన ప్రవర్తనను; కంటే?= చూచినావా?; ఈతనిన్= ఈ ధర్మరాజును; తాకి= ఎదుర్కొని; గర్వంబు= అహంకారాన్ని; మాన్వక= తగ్గించక; నిలిచిన్= ఊరకుంటే; ఈ+మూర్క= ఈ పైన్యం; నిలుచును +ఎట్లు?= ఎట్లు నిలుస్తుంది?; ధర్మజ= ధర్మరాజు; భీమ= భీముడు; సాత్యకి; మాత్య= విరాటుడు; పాంచాల= ద్రుపదుడు; తద్ది+తనూజులు= వారల కుమారులు; నాకున్= నాకు; తరమే= నాకు సాధ్యమే; క్రీడి= అర్జునుడి; చాపంబు= ధనుస్సు యొక్క; వెరవు= పైపుణ్యం; నా చూపిన+అది= నేను చూపింది; కాదె!= కాదా!; వినుము= విను; అట్లు+గాకయున్= అదేగాక; తమవు= దేహం; దాచు= కాపాడుకొనే; సమయమే+ఇది?= సమయమా ఇది?; సంభృత= నిండిన; ఉత్సాహం= ఉత్సాహం యొక్క; లీలన్= విలాసంతో; జయమున్= విజయాన్ని; కీర్తియున్= యశస్విను; కోరి= కాంక్షించి; అస్తులిత భంగిన్= చలించని విధంగా; తేరు= రథాన్ని; నడుపుము= తోలుము; చేతుల తీటు= చేతుల యొక్క దురద; పోవన్= పోయేటట్లుగా; అడరి= పూని; రథిక జనంబున్= రథంపై ఉండే పీరులను; వేటాడవలయున్= వధించాలి.

తాత్పర్యం: ‘కౌరవ పైన్యాలు మాత్స్యర్యం తోలగి పారిపోతున్నాయి. ధర్మరాజు యొక్క విజృంభణాన్ని చూచావా? ఈ ధర్మజడిని ఎదుర్కొని గర్వాన్ని అణచకుంటే ఈ పైన్యం నిలిచేట్లు? ధర్మరాజు, భీముడు, సాత్యకి, విరాటుడు, ద్రుపదుడు, వారల పుత్రులను ఓడించటం నాకు అసాధ్యమైన దేమీ కాదు. అర్జునుడికి ధనుర్విద్య పైపుణ్యం నేను నేర్చించి కదా! వినుము. అదేగాక, ఈ దేహాన్ని కాపాడుకొనే సమయమా ఇది? ఉత్సాహ విలాసంతో విజయాన్ని, కీర్తిని కోరి, స్థిరుడై రథాన్ని నడుపుము. చేతుల తీట పోయేటట్లు రథికవరులను వేటాడాలి.

ద్రోణాచార్యులు ధర్మరాజుతో యుద్ధంబు సేయుట (సం.7-15-19)

చ. అన విని మేను వెంచి రయమారగ సూతుడు దేరు వీవని
చ్ఛినగని వాలి సైన్యములు చెచ్చెర ధర్మజ మించి త్రీవ, బే
ర్భిన భుజసంపదం గడగి, సింధుర లీలఁ దెరభ్యి, తాకె న
మునుజ విభున్ గురుండు, పటుమార్గణ సంపిహితాంబరంబుగన్.

200

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= ద్రోణుడు అనగా విని; మేను= శరీరం; పెంచి= ఉచ్చించి; సూతుడు= సారథి; రయము+ఆరఁగన్= వేగంగా; తేరు= రథాన్ని; పోవనిచ్చినన్= నడిపించగా; కని= చూచి; వారి సైన్యములు= పాండవుల సైన్యాలు; చెచ్చెరన్= త్యరత్యరగా; ధర్మజ= ధర్మరాజును; మించి= అధిగమించి; త్రోవన్= త్రోయగా; గురుండు= ద్రోణుడు; పేర్చిన= అధికమైన; భుజ సంపదన్= బాహుబలంతో; కడగి= పూనుకొని; సింధుర లీలన్= ఏనుగువలె; తెరల్చి= విజృంభించి; పటుమార్గణ= బలమైన బాణాలచేత; సంపిహిత= కప్పబడిన; అంబరంబుగన్= ఆకాశం కలదిగా; ఆ+మనుజ విభున్= ఆ ధర్మరాజును; తాకెన్= ఫీకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు అట్లనగా విని, సారథి శరీరం ఉప్పాంగగా రథాన్ని ముందుకు నడిపాడు. అది చూచి పాండవ సేనలు త్యర త్యరగా ధర్మరాజును దాటి త్రోసికొని ముందుకు సాగాయి. అప్పుడు ద్రోణాచార్యుడు అతిశయుంచిన బాహుబలంతో ప్రయత్నపూర్వకంగా ఏనుగు వలె విజృంభించి, ఆకాశమంతటా బాణాలను పరిచి, ధర్మరాజును ఫీకొన్నాడు.

క. తాకెను బోగడం దగియెడు, వీకం బతి ద్రోణ బాణవృత్తుఁ జేయ నతం
దాక గొనక యతని ధనువు, వ్రేకని భల్లమును ధ్రుంచి వెన డగ్గతియెన్.

201

ప్రతిపదార్థం: తాకెనన్= ఎదుర్కొనగా; పాగడన్+తగియెడు= ప్రశంసించదగిన; వీకన్= పరాక్రమంతో; పతి= ధర్మరాజు; ద్రోణన్= ద్రోణుడిని; బాణవృత్తున్= బాణాలచేత కప్పబడినవాడినిగా; చేయన్= చేయగా; అతండు= ఆ ద్రోణుడు; ఆఁక+కొనక= ఆగక; అతని ధనువున్= ఆ ధర్మజాడి ధనుస్సును; వ్రేకని= బరువైన; భల్లమునన్= బల్లెంతో; త్రుంచి= విరిచి; వెసన్= వేగంగా; డగ్గతియెన్= సమీపించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు ఆగక, బరువైన బల్లెంతో ధర్మజాడి ధనుస్సును విరిచి, వేగంగా అతడిని సమీపించాడు.

వ. ఇ ట్లుధ్యతుండై యగ్గురుండు పాంగిన జలభియుం బోలెం గవిసిన ధర్మనందను చక్ర రక్షకుండగు సుకుమారుండు చెలియలికట్ట తెఱంగున నిలువలించి, నిశితశరం బతని యురంబున నాటించిన, నప్పాంచాలవరుం బ్రిశంసించు నెలుంగులు సెలంగఁ బాండవ బలంబులు పేళ్లి యాల్చిన.

202

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఉడ్డతుండు+పా= గర్వించినవాడై; పాంగిన= ఉప్పాంగిన; జలభియున్+పోలెన్= సముద్రంవలె; కవిసినన్= విజృంభించగా; ధర్మనందను= ధర్మరాజుయొక్క; చక్రరక్షకుండు+అగు= రథచక్రాలను కాపాడే; సుకుమారుండు= సుకుమారుడనేవాడు; చెలియలికట్ట= సముద్రపు గట్టు; తెఱంగునన్= విధంగా, నిలువరించి= అడ్డుకొని; నిశిత శరంబు= తీక్ష్ణమైన బాణాన్ని; అతని= ద్రోణుడి; ఉరంబునన్= రొమ్ములో; నాటించినన్= క్రుచ్చగా; ఆ+పాంచాలవరున్= పాంచాల దేశపు శ్రేష్ఠుడైన సుకుమారుడిని; ప్రశంసించు+ఎలుంగులు= పాగడే నినాదాలు; చెలంగన్= వ్యాపించగా; పాండవ బలంబులు= పాండవుల సైన్యాలు; పేర్చి= మిక్కిలి; ఆర్చినన్= బొబ్బలు పెట్టగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ద్రోణాచార్యుడు గర్వించి సముద్రంవలె విజృంఖించగా, ధర్మజాడి చక్రరక్షకుడైన సుకుమారుడు, చెలియలికట్ట సముద్రపు నీటిని ఆపినట్లు అడ్డుకొని, ద్రోణుడి రొమ్మున తీక్ష్ణామైన బాణాన్ని నాటాడు. అపుడు ఆ పాంచాల వీరుడైన సుకుమారుడిని ప్రశంసించే ధ్వనులు చెలరేగాయి. పాండవ సైన్యాలు జయజయధ్వనాలు చేయగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. పెనుగాలిఁ బెఱుగు కాల్చి, చ్ఛను బోలెం బొదలి గురుడు సుకుమారునఁ గాం
చన పుంఖ శరజ్వలా, వినిపాతితుఁ జేసి తత్తీమి విభునిం గబిసెన్.

203

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ద్రోణాచార్యుడు; పెనుగాలిన్= గొప్పవాయువుచేత; పెఱుగు= పెంపాందే; కార్మిచ్ఛ= దావానలం; పోలెన్= వలె; పొదలి= ఒప్పి; సుకుమారునిన్= సుకుమారుడిని; కాంచన= బంగారపు; పుంఖ= క్రింది చివరగల; శర= బాణపు; జ్వ్యలా= మంటలచేత; వినిపాతితున్+చేసి= పడగొట్టి; తత్తీమి= వేగంగా వచ్చి; విభునిన్= ధర్మజాడిని; కదిసెన్= ఆక్రమించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పెనుగాలికి రేగే దావానలంవలె చెలరేగి, సుకుమారుడై బంగారపు పుంఖంగల బాణజ్వాలలతో కూలనేసి, పరుగున వచ్చి ధర్మజాడిని తాకినాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అప్పుడు పాండవ యోధు లొండొరుల మీతి యుధిష్ఠిరు ముందలకి వచ్చి యాచార్యుం బోభివిన నతండు
నలిరేగి.

204

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పాండవ యోధులు= పాండవ వీరులు; ఒండొరులమీతి= ఒకరిని మించి ఒకరు; యుధిష్ఠిరు= ధర్మజాడి; ముందరికిన్= ముందుకు; వచ్చి= ఏతెంచి; ఆచార్యున్= ద్రోణాచార్యుడిని; పొదివిన్= చుట్టుముట్టగా; అతండు= ద్రోణుడు; నలిరేగి= మిక్కిలి విజృంఖించి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో పాండవవీరులు ఒకరిని మించి ఒకరు ధర్మరాజు ముందుకు వచ్చి, ద్రోణాచార్యుడిని చుట్టుముట్టగా, అతడు మిక్కిలి రెచ్చిపోయి.

సీ. నకులుని నైదుసాయకముల ప్రుక్కించి, సహదేవు నేడింట సాధుఁ జేసి,
నవవిశిఖముల మాత్స్వవరేణ్య నడగించి, యేనింట సాత్యకియేపు మాపి
ద్రోపదేయుల శరత్తుయములఁ గలఁచి, విం, శతి నుత్తమోజుని చలము మాప్చి,
పండ్రెండు పండ్రెండు పటు మార్గణంబులఁ, బాండవాగ్రజుని శిఖిండి నొంచి

తే. మతీయు మార్గాన్న రథికుల మదము సెత్తిచి, మెఱుగుఁ దూపు లాధర్మజుమీంద నిగుడ
నడర నతీమి యుగంధరుఁ డడ్డపడిన, నవ్వి యవ్విభుఁ దెగటార్చె నారసమున.

205

ప్రతిపదార్థం: నకులునిన్= నకులుడిని; ఐదు సాయకములన్= ఐదు బాణాలచే; ప్రుక్కించి= బాధించి, సహదేవునిన్= సహదేవుడిని; ఏడింటన్= ఏడు బాణాలతో; సాధున్+చేసి= చక్కజేసి; మాత్స్వవరేణ్యని= విరాటరాజును; నవ= తొమ్మిది; విశిఖములన్= బాణాలచేత; అడగించి= అణచివేసి; ఏనింట= ఐదింట; సాత్యకి= సాత్యకియెక్క; ఏపుమాపి= ఆధిక్యాన్నితొలగించి;

ద్రోషదేయులన్= ద్రోషది పుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులను; శరత్రయుములన్= మూడేసి బాణాలతో; కలచి= కలతపడేటట్లు చేసి; ఉత్తమొజనిన్= ఉత్తమొజడిని;; వింశతిన్= ఇరవై బాణాలతో; చలము= మాత్రయ్యం; మాన్మి= తొలగించి; పాండవ+అగ్రజన్= ధర్మజుడిని; పండిండు= పన్నెండు; పటుమార్గణంబులన్= బలమైన బాణాలచేత; శిఖండిన్= శిఖండిని; పండిండు పండిండు= పన్నెండు పన్నెండు బాణాలచేత; నొంచి= బాధించి; మఱియున్= ఇంకా; మార్గున్వు= ఎదుర్కొన్నవు; రథికుల= రథంపై నుండి పోరేవారియొక్కు; మదము= గర్యం; చెతిచి= పోగాట్టి; మెఱుగు+తూపులన్= ప్రకాశించే బాణాలతో; ఆ ధర్మజు= ఆ ధర్మరాజు యొక్క; మేనన్= శరీరంలో; నిగుడన్= గ్రుచ్చగా; యుగంధరుడు= యుగంధరుడనే వీరుడు; నఱిమి= చూరుచేసి; అడరన్= ఎదుర్కొన్నగా; అడ్డపడిన= అడ్డగించిని; ఆ+విభున్= ఆ యుగంధరుడిని; నవ్వి; నారసమునన్= ఒక్క బాణంతో; తెగటార్చెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు నకులుడిని పదు బాణాలతో బాధించి, సహాదేషుడిని ఏడు బాణాలతో చక్కపరచాడు. విరాటరాజును తొమ్మిది బాణాలతో అణచి, సాత్యకిని ఏడు బాణాలతో బాధించాడు. ద్రోషదిపుత్రులైన ప్రతివింధ్యాదులను మూడేసి బాణాలతో కలచిసి, ఇరవై అమ్ములతో ఉత్తమొజడి మాత్రయ్యాన్ని కుంచించాడు. పండిండు బాణాల చౌపున ప్రయోగించి ధర్మజుడి, శిఖండి పోగరణగించాడు. ఎదుర్కొన్న రథికులందరి మదాన్ని అణచి, వెలిగిపోయే బాణాలను ధర్మజుడిపై ప్రసరించగా, యుగంధరుడు వాటిని ముక్కలుముక్కలు చేశాడు. అడ్డపడ్డ యుగంధరుడి చర్యకు ద్రోణుడు నవ్వి ఒక్క బాణంతో అతడిని హతమార్యాడు.

వ. అట్టియొడఁగేకయపతులును, బాంచాల నాథుండును, దధియ జ్ఞాతులగు సింహాసేన వ్యాఘ్రుదత్తులు లోనైన యోధు లనేకు లాచార్యం బోచివి, శౌర్యబాహవపీర్యంబులు నెఱపి; రందు సింహాసేనుండును; వ్యాఘ్రుదత్తుందును నెట్లన నానాస్తంబుల నొప్పించిన నా ధనుర్ధర గురుండు. **206**

ప్రతిపదార్థం: అట్టియొడన్= ఆ సమయంలో; కేకయ పతులును= కేకయ దేశపు రాజులును; పాంచాలనాథుండును= ద్రుపదుడూ; తదీయ జ్ఞాతులును+అగు= ద్రుపదుడి పాలివారగు; సింహాసేన వ్యాఘ్రుదత్తులు= సింహాసేనుడూ, వ్యాఘ్రుదత్తుడూ; లోనైన= మొదలైన; యోధులు= వీరులు; అనేకులు= చాలా మంది; ఆచార్యున్= ద్రోణుడిని; పోదివి= చుట్టుముట్టి; శార్య= శూరత్యం; బాహువిర్యంబులు= భుజబలం; నెఱపిరి= చూపారు. అందున్= వారిలో; సింహాసేనుండును= సింహాసేనుడును; వ్యాఘ్రుదత్తుడును= వ్యాఘ్రుదత్తుడూ; నెట్లన= అడ్డలేక; నానా+అప్రంబులన్= అనేకాలైన బాణాలతో; నొప్పించిన్= బాధించగా; ఆ ధనుర్ధర గురుండు= ధనుస్సును పట్టినవారికి ఆచార్యుడు అయిన ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు కేకయ దేశరాజులు, ద్రుపదుడు, అతని పాలివారైన సింహాసేనుడు, వ్యాఘ్రుదత్తుడు మొదలైన వీరులు అనేకులు ద్రోణుడిని చుట్టుముట్టి, శూరత్యాన్ని, భుజబలాన్ని ప్రదర్శించారు. వారిలో సింహాసేనుడు, వ్యాఘ్రుదత్తుడు అడ్డలేక అనేక బాణాలచేత నొప్పించగా ద్రోణాచార్యుడు-

తే. కన్నగవఁ గెంపు గదురంగఁ గెరవులకుఁ , జిత్త మలరంగ నా వ్యాఘ్రుదత్త సింహ సేన మస్తకములు రెండు శితశరములఁ , గుండలంబులతో నేలఁ గూల నేసి. **207**

ప్రతిపదార్థం: కన్న+కవన్= రెండు కన్నలలో; కెంపు= ఎరుపు; కదురంగన్= అతిశయించగా; కౌరవులకున్= దుర్యోధనాదులకు; చిత్తము+అలరంగన్= మనస్సు సంతసించగా; ఆ వ్యాఘ్రుదత్త= వ్యాఘ్రుదత్తుడి; సింహాసేన= ఆ సింహాసేనుడి; మస్తకములు= తలలు; రెండు; శితశరములన్= తీక్ష్ణణమైన బాణాలతో; మండలంబులతోన్= చెవిపోగులతో సహా; నేలన్= భూమిపై; కూలన్+ఎసి= పడగాట్టి.

తాత్పర్యం: తనకు కోపం అతిశయించగా, కౌరవులకు సంతోషం కలుగగా, వ్యాఘ్రుదత్త, సింహాసేనల శిరస్సులను కుండలాలతో సహా తీక్ష్ణణమైన బాణాలతో (ద్రోణుడు) క్రిందపడవేసి.

- క. తక్కుటీ రథికుల నెల్లను , జిక్కువడం జేసి పురుషసింహండు మధం
బెక్కి యుధిష్ఠిరుఁ బొభివెడు , నెక్కుడు తమకమునుఁ గబిసె నేడ్రెఱ మెఱయన్. 208

ప్రతిపదార్థం: పురుషసింహండు= పురుషులలో శ్రేష్ఠుడైన ద్రోణుడు; తక్కుటీ= తక్కున; రథికులన్= రథంపైనుండి యుద్ధం చేసే వీరులను; చిక్కు+సడన్+చేసి= బాధించి; మధంబు+ఎక్కు= గర్యించి; యుధిష్ఠిరున్= ధర్మజుడిని; పాదివెడున్= ఆక్రమించటానికి; ఏడ్రెఱ= పరాక్రమం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఎక్కుడు= మిక్కిలి; తమకమునన్= వేగంతో; కదిసెన్= సమీపించినాడు.

తాత్పర్యం: వీరశ్రేష్ఠుడైన ద్రోణుడు రథికులందరిని బాధించి, గర్యించి, పరాక్రమం ప్రకాశించగా ధర్మజుడిని ఆక్రమించటానికి అతివేగంతో సమీపించాడు.

- వ. అయ్యవసరంబున నా సైన్యంబుల జనంబులు. 209

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= అప్పుడు; ఆ సైన్యంబుల= పాండవ సేనలలోని; జనంబులు= సైనికులు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు పాండవ సేనలోని సైనికులు.

- క. ‘అదె పట్టువడియె ధర్మజుఁ , దదయుం డగు ద్రోణుచేత నక్కట! నేఁ దు
శ్వదుండై సుయోధనుఁడు దం , ప్రై దలిర్పుగ నేఁగుఁ గలపులికిఁ గొని యెలమిన్.’ 210

ప్రతిపదార్థం: అదె= అదే; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; అదయుండు+అగు= దయలేని; ద్రోణుచేతన్= ద్రోణుడిచేత; నేడు= ఈవేళ; పట్టువడియెన్= పట్టువడ్డాడు; అక్కట!= అయ్యా!; సుయోధనుఁడు= దుర్యోధనుడు; ఉన్నదుఁడు+ఐ= మిక్కిలి గర్యించినవాడై; తండ్రి= తండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడు; తలిర్పగన్= సంతోషించగా; ఎలమిన్= వికాసంతో; కరిపురికిన్= హాస్తినాపురానికి; కొని= తీసికొని; ఏగున్= పోతాడు.

తాత్పర్యం: ‘అదుగో! నేడు ధర్మరాజు క్రూరుడైన ద్రోణుడికి పట్టువడ్డాడు. అయ్యా! దుర్యోధనుడు తండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడు సంతోషించగా సగర్యంగా అతడిని హాస్తినాపురానికి తీసికొని పోతాడు.’

- వ. అనుచు సంబ్రమాకులచిత్తు లగుచు నున్నంత. 211

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; సంభ్రమ= భయంతో; ఆకుల= చెదరిన; చిత్తులు= మనస్సుకలవారు; అగుచున్= అపుతూ; ఉన్నంతన్= ఉన్నంతలో.

తాత్పర్యం: అంటూ పాండవ సేనలలోని సైనికులు భయంతో చెదరిపోయిన మనస్సు కలవారై ఉన్నంతలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- మ. ధరసీభాగము గ్రక్కునం గదల రథ్యవ్రాత చంచద్దతి
స్ఫురణం బొప్పుగ బాణజాలము నభంబుం గప్ప నత్యంత ని
ష్మర సంతర్జన ఫోషభీషణ మహాటోపంబు బిగ్గంతు లా
తురతం బొందగుఁ జీరవచ్చి వడిఁ బార్థుం డగ్గురుం దాకినన్. 212

ప్రతిపదార్థం: ధరసీ భాగము= భూభాగం; గ్రక్కునన్= అతివేగంగా; కదలన్= చలించగా; రథ్య= గుర్రాల; ప్రాత= సమూహం యొక్క; చంచత్= ఎగిరే; గతి= నడక యొక్క; స్ఫురణంబు+బప్పగన్= స్ఫురించగా; బాణజాలము= బాణశాల సమూహం;

నభంబున్= ఆకాశాన్ని; కష్ట్వ్= కమ్ముకొనగా; అత్యంత= మిక్కిలి; నిష్ఠుర= కరోరమైన; సంత్జన= అదల్చే; ఘోష= ధ్వనిచేత; భీషణ= భయంకరమైన; మహా+ఆటోపంబు= మిక్కిలి వేగిరపాటు; దిక్+దంతులు= దిగ్గజాలు; ఆతురతన్+పాండగన్= భయపదేటట్లు; చేయన్= చేయగా; వడిన్ వచ్చి= వేగంగా వచ్చి; పార్శుండు= అర్ఘునుడు; ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; తాకినన్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: భూభాగం తీవ్రంగా కదలగా, అశ్వసమూహం యొక్క దూకే గమనం స్ఫురించగా, బాణాజాలం ఆకాశాన్ని క్రమ్ముకొనగా, మిక్కిలి కరోరమైన అదల్చే ధ్వని వలన కలిగిన మహాటోపం దిగ్గజాలకు భయం గొలుపగా, వేగంతో వచ్చి అర్ఘునుడు ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అప్పుడు.

విశేషం: అర్ఘునుడు యుద్ధరంగంలో విజృగంభించటం వలన వీరరసం, భూమి చలించటం, దిగ్గజాలు బెదరటం వంటి విస్మయం గొలిపే చర్యల వలన అద్భుతరసం వ్యక్తమౌతున్నది.

v. కౌరవయోధవరు లొక్కపెట్టు భారద్వాజునకు బాసటయై ససైన్యంబుగా సవ్యసాచిం బోధివిన, నవీరుండు ఘోరాకారుండయి గాండీవచండ నిస్వనంబు లొండిండ నిగుడ, నిశిత సాయకపరంపరలు గురిసి కపాలోపలంబును, మేదో మాంస పంకంబును, నస్థిచూర్భసికతంబును నగు శోషిత నదీ ప్రకరంబును బఱపే; నంత గభ్స్తిమంతుం డస్తులైంతలితుండ్రైను బార్థు బాణాంధకారంబునకుఁ దీడు సంధ్యాసంతమసంబు గవిసినం గురుసైనికులకుఁ దమవార లె లివారలని నిరూపింప నశక్యం బగుటయు ట్రోణ దుర్బోధనులు సమరంబు సాలించి వాహానులుఁ బివియించినం, బిరంబై ధనంజయుండును, జయతూర్యస్వనంబులును, బాంచాల కేకయాది బంధుమిత్ర ప్రతంసా వచనంబులును, వీసులం బోలయు దనబలంబుల మరళ్లి, ధర్మసందనుం గొలిచి చనియె; నిత్తేఱంగున రెండు సేనలుఁ దమ తమ విడిదలల కలగి యథోచిత వాయాపారంబుల సుండి నాటిరాత్రి సనిన మఱునాడు.

213

ప్రతిపదార్థం: కౌరవయోధవరులు= కౌరవ పక్షంలోని వీరశ్రేష్టులు; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒకేసారి; భారద్వాజునకున్= ద్రోణుడికి; బాసట+ప= సహాయంగా; ససైన్యంబుగాన్= సేనలతో; సవ్యసాచిన్= అర్ఘునుడిని; పాదివినన్= చుట్టుముట్టగా; ఆ+వీరుండు= యోధుడైన అర్ఘునుడు; ఘోర+ఆకారుండు+అయి= భయంకరమైన రూపం కలవాడై; గాండీవం= గాండీవమనే ధనుస్సు యొక్క; చండ= భయంకరమైన; నిస్వనంబులు= ధ్వనులు; ఒండొండు+అ= క్రమక్రమంగా; నిగుడన్= వ్యాపించగా; నిశిత= పదుమైన; సాయక= బాణాల; పరంపరలు= వరుసలు; కురిసి= వర్షించి; కపాల+ఉపలంబును= పురైలనే రాళ్గాలదియు; మేదన్= క్రొవ్య; మాంస పంకంబున్= మాంసం అనే బురద గలదియు; అస్తి= ఎముకల; చూర్భు= పొడి అనే ఇసుక గలదియు; అగు= ఇన; శోషిత= రక్తం యొక్క; నది= నదుల; ప్రకరంబున్= సమూహాన్ని; పఱువెన్= పారేటట్లు చేశాడు; అంతన్= అప్పుడు; గభ్స్తిమంతుండు= సూర్యుడు; అస్తులై= అస్తుమించే కొండలో; అంతరితుండు+అయినన్= కనిపించనివాడు కాగా; పార్శు= అర్ఘునుడి; బాణ+అంధకారంబునకున్= బాణాలు కమ్ముటం వలన కలిగిన చీకటికి; తోడు= జతకు; సంధ్యాసమయంబు= సాయంకాలం; కవిసినన్= చుట్టుముట్టగా; కురుసైనికులకున్= కౌరవుల భటులకు; తమ వారలు= తమ దిక్కువారు; ఎదిరివారలు+అని= శత్రువులు అని; నిరూపింపన్= తెలిసికొనుటకు; అశక్యంబు= వీలుగానిది; అగుటయున్= కాగా; ద్రోణ దుర్బోధనులు; సమరంబు= యుద్ధం; చాలించి= ఆపి; వాహానులన్= సైన్యాలను; తినియించినన్= వెనుకకు మరల్చగా; తిరంబు+ప= స్థిరుడై; ధనంజయుండును= అర్ఘునుడు కూడా; జయ= జయధ్వనాలు; తూర్పు= వాద్యాల; స్వనంబులును= ధ్వనులును; పాంచాల= పాంచాలురు; కేకయు= కేకయదేశీయులు; ఆది= మొదలైన; బంధు= చుట్టుల; మిత్ర= స్నేహితుల; ప్రశంసా= పాగదే; వచనంబులును= మాటలును; వీసులన్= చెవులలో; పాలయన్= చౌరగా; తన= తన యొక్క; బలంబులన్= సేనలను;

మరల్చి= వెనుకకు త్రిప్పి; ధర్మవందను= ధర్మరాజును; కొలిచి= సేవించి; చనియెన్= వెళ్లాడు; ఈ+తెఱంగున్ను= ఈ విధంగా; రెండు సేనలున్= రెండు సైన్యాలు కూడ; తమ తమ= వారి వారి; విడిదలలకున్= శిబిరాలకు; అరిగి= పోయి; యథా+ఉచిత= తగిన; వ్యాపారంబుల నుండి= పనులలో ఉండి; నాటి రాత్రి= ఆ రాత్రి; చనిన్ను= గడువగా; మఱునాడు= మరుసటి దినమున.

తాత్పర్యం: కౌరవీరులు ఒక్కమృదుడిగా ద్రోణుడికి తోడై సైన్యాలతో అర్జునుడిని చుట్టుముట్టగా, ఆ వీరుడు ఫోర రూపంతో భయం గొలిపే గాండీవ ధ్వనులు అంతటా క్రమంగా వ్యాపించగా వాడిగల బాణాజాలాన్ని కురిపించి, పురైలనే రాళ్లు, క్రొవ్యు, మాంసం అనే బురద, ఎముకల పొడి అనే ఇసుక గల రక్తనదులను ప్రవహింపజేశాడు. అంతలో సూర్యుడు అష్టమించగా, అర్జునుడి బాణాంధకారానికి తోడు సంధ్య సమయం వ్యాపించగా, కురు సైన్యాలకు తమ వారు, ఎదుటి వారు అని తెలిసికొన వీలుగాక, ద్రోణ దుర్యోధనులు యుద్ధం ఆపి సైన్యాలను వెనుకకు మరల్చారు. అర్జునుడు స్థిరడై, జయధ్వనాలు, తూర్పుస్వనాలు, బంధుమిత్రుల ప్రశంసలు వినిపించగా తన సైన్యాలను మరల్చి, ధర్మరాజుడిని సేవించి వెళ్లాడు. ఈ విధంగా రెండు సైన్యాలు తమ తమ శిబిరాలకు చేరి, ఆయా పనులలో నిమగ్నమయ్యాయి. ఆ రాత్రి గడువగా మరునాడు.

ఏశేషం: అలం: రూపకం.

క. రేపకడ యుభయ బలములు, నేపును నెలమియును నెసకమేసగఁ వెడవి యా టోపంబున రణ సన్నా, హాపకుమలీల మెఱయ నుజ్జుల భంగిన్.

214

ప్రతిపదార్థం: రేపకడ= ప్రాతఃకాలంలో; ఉభయ బలములున్= కౌరవ, పాండవ సేనలు రెండును; ఏపునున్= ఆధిక్యం; ఎలమియును= వికాసం; ఎసకము= విజ్యంభణం; ఎసగన్= పెరుగగా; వెడలి= బయలుదేరి; ఆటోపంబునున్= సంభ్రమంతో; రణ= యుద్ధము యొక్క; సన్నాహా= ప్రయత్నానికి; ఉపక్రమ= ప్రారంభించే; లీల= విలాసం; ఉజ్జుల భంగిన్= గొప్పవైన విధంగా; మెఱయన్= ప్రకాశించగా.

తాత్పర్యం: ప్రాతఃకాలంలో పాండవ కౌరవ సైన్యాలు పెంపు, వికాసం, విజ్యంభణ అతిశయించగా బయలుదేరి, సంభ్రమంతో యుద్ధ ప్రయత్నం ప్రారంభించే విలాసం బాగా పెలుగగా.

వ. ఉన్న సమయంబున లజ్జా విషాదంబులు మొగంబునం దీంప ద్రోణండు దుర్యోధనున కిట్లనియే. 215

ప్రతిపదార్థం: ఉన్న సమయంబున్ను= మెరుస్తున్నప్పుడు; లజ్జా విషాదంబులు= సిగ్గు, శోకం; మొగంబున్ను= ముఖంపై; తోడున్= కనిపించగా; ద్రోణుండు= ద్రోణుడు; దుర్యోధనునకున్= దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: రెండు సైన్యాలు యుద్ధ సన్నాహంతో మెరుస్తున్నప్పుడు-సిగ్గు, దుఃఖం ముఖంపై కనిపించగా ద్రోణుడు దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. ‘సరవర! మున్న చెప్పితి రణంబున నర్జునుఁ డొడ్డమున్న నె వ్యాపికిని ధర్మసూసుఁ బొదువంగ నశక్క; మొకండు పార్చు ను ధ్ఘరుఁ డయి నేల వాపికొని దీర్ఘల మొప్పుగుఁ బోవఁ జాలిన్న వెరవునుఁ బట్టెదం బరులు వేవురు మార్చినినం గలంచెదన్.

216

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= దుర్యోధన మహారాజా!; మున్మ+అ= మొదటే; చెప్పితి= చెప్పాను; రణంబునవ్= యుద్ధంలో; అర్జునుడు= అర్జునుడు; ఒడ్డన్+ఉన్నవ్= దగ్గరున్నచో; ఎవరికిని= ఎంతటివాడికి గూడ; ధర్మసూనువ్= ధర్మరాజును; పాదువంగవ్= ఆక్రమించటానికి; అశక్యము= వీలుకాదు; ఒకండు= ఒక వీరుడు; పార్థువ్= అర్జునుడిని; ఉద్ధరుండు+అయి= పరాక్రమాపేతుడై; నేల+పాపికొని= యుద్ధభూమి నుండి తొలగించుకొని; దోర్ఘలము= బాహుబలం; ఒప్పుగవ్= ఒప్పువట్లు; పోవన్+చాలినవ్= పోగలిగితే; పరులు= ఇతరులు; వేవురు= వేయమంది; మార్గానివ్= ఎదుర్కొన్నా; కలంచెదన్= కలచివేస్తాను; వెరపునవ్= ఉపాయంగా; పట్టెదన్= బంధిస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘దుర్యోధన మహారాజా! అర్జునుడు దగ్గర ఉన్నప్పుడు ధర్మరాజును బంధించటం ఎవరి వలన కూడా కాదని మొదటే చెప్పాను. వీరు డెవడైనా ఒకడు పరాక్రమంతో యుద్ధభూమి నుండి అర్జునుడిని దూరంగా కొనిపోతే, ధర్మజుడిని ఉపాయంగా పట్టుకొంటాను. ఇతరులు వెయ్యమంది ఎదుర్కొన్నా ముప్పుతిప్పులు పెట్టుతాను.

దోషాచార్యుల రెండవ నాటి యుద్ధము (సం. 7-16-3)

**A. నరుడు లేని చోట నన్ను గని వెన్నిచ్చి , పాఱుకున్న బట్టువడియే గాంగఁ
దలపు ధర్మపుత్రు ధరణిశే పాఱుట , గలిగెనేని నంత కంటె మేలు.’**

217

ప్రతిపదార్థం: ధరణిశే!= దుర్యోధన మహారాజా!; నరుడు= అర్జునుడు; లేనిచోటన్= లేని ష్టలంలో; నన్ను= నన్ను; కని= చూచి; వెన్ను+ఇచ్చి= వెన్నుభాగం చూపి; పాఱుకున్నవ్= పారిపోకుంటే; పట్టు+పడియెన్+కాగవ్= పట్టువడినట్లుగా; తలపు= భావించుము; ధర్మపుత్రు= ధర్మరాజు; పాఱుట+కలిగెన్+ఏనివ్= పారిపోవటమే జరిగితే; అంతకంటె మేలు= అంతకంటె మంచిది.

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజా! అర్జునుడు లేనిచోట నన్ను చూచి పారిపోకుంటే ధర్మజుడు పట్టువడ్డట్టే అని భావించుము. అతడు పారిపోతే అంతకంటె మంచిది.’

వ. అనిన విని సుశర్మ దుర్యోధనున కిట్లనియే.

218

ప్రతిపదార్థం: అనినవ్= అనగా; విని= ఆలకించి; సుశర్మ= త్రిగ్రాధిపుడైన సుశర్మ; దుర్యోధనునకువ్= దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోషు డిట్లనగా సుశర్మ దుర్యోధనుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

**K. ‘ఆ నరు డెప్పుడు మము నవ , మానించుచు నునికిఁ జేసి మనజేష్టరు! కో
పానలము సంతతము మా , మానసములఁ బొదువ నతని మార్గిను కడకన్.**

219

ప్రతిపదార్థం: మనజేష్టరు!= దుర్యోధన మహారాజా!; ఆ నరుడు= ఆ అర్జునుడు; ఎప్పుడువ్= ఎల్లవేళల; మమువ్= మములను; అవమానించుచున్+ఉనికిన్+చేసి= అవమానిస్తుండటం చేత; కోప+అనలము= క్రోధమనే అగ్ని; సంతతము= ఎల్లవేళలా; మా= మా యొక్క; మానసములవ్= మనస్సులను; పాదువ్= ఆక్రమించగా; అతనివ్= ఆ అర్జునుడిని; మార్గాను= ఎదుర్కొనే; కడకన్= పూనికతో.

తాత్పర్యం: ‘ఈ దుర్యోధన మహారాజా! ఆ అర్జునుడు ఎల్లప్పుడూ మమ్ములను అవమానిస్తుండటం వలన కోపమనే అగ్ని ఎల్లవేళలా మా మనస్సులను ఆక్రమించగా, అతడిని ఎదుర్కొనే ప్రయత్నంతో.

- వ. తమకించుచుందుము. నీకు బాస యిచ్చి పెద్ద కాలంబయ్యె; నేడు రణభూమియందు నర్జునుం డొండెఁ బ్రిగర్టు లొండెం గావలయు; నే మతనిఁ బెద్ద కయ్యంబులోనం బాపికొని పోవుట నీ చిత్తంబునకు వచ్చున కాదె.' యనవుడు నతని తమ్ములు సత్యవ్రతండును సత్యకర్మండును సత్యవర్తుండును సిభ్యంగెన పలికిలి; వారల పక్షంబైన రథిక వర్గంబు నత్తెఱంగున నియ్యకొని యుల్లసిల్లె; నిమ్మయిం బ్రిగర్టులు పదివేపురు దొరలు గడంగినం గని తుంబికేరళ మాజవ శిలీంధ్ర మగధ మచ్ఛిల్కాది దేశాధీశులును, బంధు మిత్రసహితంబుగా నివ్విధంబున వాలి తోడి వారై పంతంబులు పలికి యుబ్బునం బొంగి; లట్లపురుసున నగణ్య రథికోత్తము లుత్సహించి కృతస్నానులై యగ్గులం బూజించి తత్సన్నిధి సర్వయోధులు నాకర్ణింప నందులు నిట్లనిల.220

ప్రతిపదార్థం: తమకించుచుందుము= త్వరపడుతుంటాము; నీకున్= దురోధనడవగు నీకు; బాస+ఇచ్చి= మాట ఇచ్చి; పెద్దకాలంబు+అయ్యెన్= చాలా కాలం అయింది; నేడు= ఈ రోజు; రణభూమి అందున్= యుద్ధరంగంలో; అర్జునుండు= అర్జునుడు; ఒండెన్= అయినా; బ్రిగర్టులు+బండెన్= బ్రిగర్టులైనా; కావలయున్= ఉండాలి; ఏము= మేము; అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; పెద్ద= గొప్ప; కయ్యంబులోన్న= యుద్ధంలో; పాపికొని పోవుట= దూరంగా కొనిపోవటం; నీ చిత్తంబునకున్= నీ మనస్సుకు; వచ్చున్+అ కాదె= వచ్చిందేకదా!; అనవుడున్= అనగా; అతని తమ్ములు= ఆ సుశర్వ తమ్ములు; సత్యవ్రతండును= సత్యవ్రతుడు; సత్యకర్మండును= సత్యకర్మండు కూడా; ఇఖ్యంగిన్+అ= ఈ విధంగానే; పలికిరి= అన్నారు; వారల= వారి; పక్షంబైన= వైపుగల; రథికవర్గంబున్= రథినేనను నడివేవారి సమూహం కూడా; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఇయ్యకొని= అంగికరించి; ఉల్లసిల్లన్= సంతసించింది; ఈ+మెయిన్= ఈ తీరున; బ్రిగర్టులు= బ్రిగర్టు దేశానికి చెందిన; పదివేపురు= పదివేల మంది; దొరలు= అధిపతులు; కడంగినన్= పూనుకోగా; కని= చూచి; తుండి= తుండి; కేరళ; మాళవ; శిలీంధ్ర; మగధ; మచ్ఛిలక; ఆది= మేదలైన; దేశాధీశులును= దేశాధిపతులును; బంధు= చుట్టాల; మిత్ర సహితంబుగాన్= స్నేహితులతో కూడి; ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; వారి= బ్రిగర్టుల; తోడివారై= అనుయాయులై; పంతంబులు= ప్రతిజ్ఞలు; పలికి= చేసి; ఉబ్బునన్= ఉత్సాహంతో; పాంగిరి= విజంభించారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+పరుసునన్= ఆ రీతిగా; అగణ్య= లెక్కించరాని; రథిక+ఉత్తములు= రథికులలో శ్రేష్ఠులు; ఉత్సహించి= ఉత్సాహాన్ని పాంది; కృతస్నానులు+ఇ= స్న్యానాలు చేసి; అగ్నులన్= గార్ఢపత్యం మొదలైన అగ్నులను; పూజించి= అర్పించి; తద్ద+సన్నిధి= ఆ అగ్నుల సమీపంలో; సర్వయోధులన్= వీరులందరును; ఆకర్ణింపన్= వినగా; అందఱున్= రథికులంతా; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: మేము అర్జునుడిని ఎదుర్కొవాలని ఉబలాటపడుతుంటాము. నీకు మాట ఇచ్చి కూడా చాలా కాలం అయింది. నేడు యుద్ధరంగంలో అర్జునుడైనా ఉండాలి లేదా బ్రిగర్టులైనా ఉండాలి. మేము అర్జునుడిని పెద్ద యుద్ధంనుండి తోలగించుకొనిపోవడం నీ కిష్టమైనదే కదా' అనగా, అతడి తమ్ములైన సత్యవ్రతుడు, సత్యకర్మండు, సత్యవర్గుడు కూడా అదే మాట అన్నారు. వారిపై గల రథికులంతా దాని కంగీకరించి సంతోషించారు. ఈ విధంగా పదివేలమంది బ్రిగర్టాధిపులు సంసిద్ధులు కాగా, కేరళ, మాళవ, శిలీంధ్ర, మగధ, మచ్ఛిల్కాది దేశాధిపతులు తమ బంధుమిత్రులతో బాటు వారికి తోడ్పడుతూ, శపథాలు చేసి, పాంగిపోయారు. ఇట్లా అసంఖ్యాకులైన రథిక శ్రేష్ఠులు ఉత్సాహంతో స్న్యానాలు చేసి, అగ్నిహోత్రాలను పూజించి, వాటి సమీపంలో వీరులంతా వినగా అందరూ ఇట్లా అన్నారు.

- సి. 'అర్జునుఁ జంపుదు మతని కోడితిమేని , గోవధంబును వనితా వధంబు బ్రహ్మవధంబును బరదార గమనంబు , బ్రహ్మస్వ హరణంబు బరధనాప హరణంబు గురుజన త్వాగంబు శరణాగ , తారక్షణము సన్మతాభరతియు మద్యపానము నర్థమానవమైముఖ్య , మును గృహదాహంబు జనుల నెట్టి అందులు బుచ్చు నట్టి గతులు వాటిలు నక్కి , లీటి కోలుతలకు నోట లేక దురము నేసి తగిన తుబి గన్న పుణ్యత్తు , కలితగతుల మేలు గలుగు మాకు.'
- అ. గతులఁ బుచ్చు నట్టి గతులు వాటిలు నక్కి , లీటి కోలుతలకు నోట లేక దురము నేసి తగిన తుబి గన్న పుణ్యత్తు , కలితగతుల మేలు గలుగు మాకు.'

ప్రతిపదార్థం: అర్జునున్ = అర్జునుడిని; చంపుదుము = చంపుతాము; అతనికిన్ = అతడితో; ఓడితిమి+ఏనిన్ = ఓడిపోతే; గోవధం బును = ఆవును చంపటం; వనితావధంబు = స్త్రీని చంపటం; బ్రహ్మవధంబును = బ్రాహ్మణుడిని చంపటం; పర = ఇతరుడి; దార = భార్యను; గమనంబు = పొండటం; బ్రహ్మప్రయ్య = బ్రాహ్మణుల ధనం; పూరణంబున్ = దోచుకొనటం; పర = ఇతరుల; ధన = ధనాన్ని; అపహరణంబు = దొంగిలింపటం; గురుజన = తల్లిదండ్రులను, పెద్దలను; త్యాగంబు = వదిలిపెట్టటం; శరణాగత = శరణు పొందిన వారిని; అరక్షణము = కాపాడకుండటం; అనృత = అసత్యంపై; అభిరతి = అభిలాష; మద్యపానమున్ = కల్ప త్రాగటం; అర్థి=యాచ కులైన; మానవ = మనమ్యుల యొడ; వైముఖ్యమును = విముఖతయు; గృహాదాహంబు = ఇల్లు కాల్పటం; జనులన్ = ప్రజలను; ఎట్టి=ఎటువంటి; గతులన్ = చెడుత్రోవలకు; పుచ్ఛున్ = తీసికొనిపోవునో; అట్టి గతులు = అట్టి దుర్దతులు; వాటిలున్ = కలుగుతాయి; ఆ+కిరిటి = ఆ అర్జునుడితో; కోలుతలకున్ = ఎదురు నిలిచి యుద్ధం చేయటానికి; ఓట = భయం; లేక = లేకుండ; దురము+చేసి= యుద్ధంచేసి; తుది+కన్న = మరణించినట్టి; పుణ్యాత్మక కలిగతుల మేలు = పుణ్యాత్మకులు పొందే మేలు; మాకున్+కలుగున్ = మాకు కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: 'మేమంతా అర్జునుడిని హతమారుస్తాము. అతడిచేత ఓడిపోతే-గోవధ, స్త్రీవధ, బ్రాహ్మణవధ, పరభార్యాగమనం, బ్రాహ్మణ వృత్తుల హరణం, పరధనాపహరణం, పెద్దలను దూరం చేయటం, శరణాగతుడిని రక్షించకపోవటం, అసత్యమాడటం, కల్ప త్రాగటం, యాచకులైన మనమ్యుల యొడ విముఖంగా ఉండటం, గృహలను దహించటం వంటి దుష్టుర్గులు చేసినవారు ఎట్టి దుర్దతి పాలోతారో అట్టి దుర్దతిని పొందగలము. అర్జునుడికి భయపడక యుద్ధంలో ఎదుర్కొని సాహసాన్ని ప్రదర్శించి హతమైతే పుణ్యాత్మకులకు కలిగే మేలు మాకు కలుగుతుంది.'

విశేషం: 'దురము+సేసి తగిన....' అని దీనికి వావిళ్ళవారి ప్రతిలోను, తెలుగు విశ్వవిద్యాలయ ప్రతిలోను పాతాంతరం ఉన్నది. అది 'దుష్టురంబు' సేసి. అనగా - 'చేయశక్యం కాని పనిని - అనగా అర్జునుడితో యుద్ధమును - చేసి' అని అర్థం.

వ. అని సంశాపంబులు పలికి సంశ్ఫ్రకు లనేక రథికముఖ్యులు బహుళ చతురంగ బలపరివ్యత్రులై కురురాజు సంతసిల్ల నుల్లాసంబునం జనిలి; గురుండును గరుడవ్యాహంబు సమకట్టి, దానికిం జంచువైతాను నిలిచే; దుర్యోధనుండును దమ్ములుం దలయును, గృప కృతవర్ధులు గన్నులును, సింహాజభీర శూరసేన కేకయ ప్రముఖులు మెడయును, బాహీలక భూమిత్రవస్తిమదత్త శల శల్యులు వలపలి తెక్కుయు, నశ్శతామ సుదక్షిణ విందానువిందులు దాపలి తెక్కుయు, శకుని పొంద్ర కళంగాంబష్టమాగధులు వెన్నును, నానాజనపదసేనా సమన్వయండై సూతపుత్రుండు పుట్టంబును, సైంధవాది వివిధ దేశాధీశులు నెడనెడం గలయన్ బెరసి యొడలి పాలుపును బలుపునునై నిలువ నియోగించిన నమ్ముహారంబు మహాపవన సముద్రాత సాగరాకారంబై యుత్సాహ సృత్యంబు సేయు చందంబునం జూడనొపై నందు మధ్యమ ప్రదేశంబున భగదత్తుండు గజారూధుండై యుద్యమాచలంబుపై బొలుచు భానుండునుంబోలే దేజరిల్లుచునుండె నంత నక్కడం ద్రిగర్తాదులు పాండపసేన దక్షిణ దిక్కునుండుకుం జని సమరంబునకు సవ్యసాచిం దొలంగం జలుచుటయు నన్నర శార్యాలుం డన్సుతో నిట్లునియె.

222

ప్రతిపదార్థం: అని= సుశర్యాదులు పైవిధంగా అని; సంశాపంబులు = శపథాలు; పలికి= చేసి; సంశ్ఫ్రకులు = వెనుదిరుగమని ఒట్టు పెట్టుకొన్నవారు; అనేక = చాలామంది, రథిక ముఖ్యులు = రథిక శ్రేష్ఠులు; బహుళ = అధికమైన; చతురంగబల = రథ, గజ, తురగ, పదాతి దళాలతో; పరివృతులు+ఐ = చుట్టుబడినవారై; కురురాజు = దుర్యోధనుడు; సంతసిల్లన్ = సంతోషించగా; ఉల్లాసంబునన్ = ఉత్సాహంతో; చనిరి= పోయారు; గురుండును = దోణాచార్యుడును; గరుడ వ్యాహంబు = గరుడాకారమైన మెగ్గరము; సమకట్టి= ఏర్పరచి; నిలబడ్డాడు; దుర్యోధనుండును; తమ్ములున్ = అతడి తమ్ములు; తలయును= శిరస్సుగా;

కృష్ణతవర్గులు= కృపాచార్యుడు, కృతవర్గు; కన్నలును= కన్నలుగా; సింహాళ= సింహాళదేశపు; ఆభీర= ఆభీర దేశపు; శారసేన= శారసేన దేశపు; కేకయు= కేకయ దేశపు; ప్రముఖులు= ముఖ్యమొధులు; మెడయును= మెడగా; బాహ్యాక; భూరిశ్రవస్స; సోమదత్త; శల; శల్యులు; వలపలి తెక్కుయున్= కుడిరెక్కగా; అశ్వత్థామ; సుదక్షిణా; వింద; అనువిందులు; దాపలి తెక్కుయున్= ఎడురెక్కగా; శకుని; పొండ్ర; కళింగులు; అంబష్ట; మాగధులు; వెన్నును= వీపుగా; నానా= అనేకమైన; జనపర= గ్రామప్రాంతాల; సేనా= సైన్యములతో; సమన్వితుండు+ఐ= కూడినవాడు; సూతపుత్రుండు= కర్మడు; పుచ్ఛంబును= తోకగా; సైంధవ+ఆది= సైంధవుడు మొదలైన; వివిధ అనేకులైన; దేశ+అభీరులు= దేశాధిపతులు; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడ; కలయ్న+బెరసి= కలిసేటట్లు వ్యాపించి; ఒడలి= శరీరపు; పొలుపును= సైర్యము; బలుపునున్+ఐ= బలంగా; నిలువన్; నియోగించినన్= నియమించగా; ఆ+మోహంబు= ఆ వ్యాహం; మహాపవన= గొప్ప వాయువుచేత; సముద్రాత= కల్పోలితత్వమైన; సాగర+ఆకారంబు+ఐ= సముద్రపు రూపం కలిపే; ఉత్సాహ నృత్యంబు= ఉత్సాహంతో నాట్యం; చేయు చందంబునన్= చేస్తున్నట్లు; చూడన్+బెప్పెన్= చూడటానికి తగి ఉండినది; అందున్= ఆ వ్యాహంలో; మధ్యమప్రదేశంబునన్= నడిమిభాగంలో; భగదత్తుండు; గజ+ఆరూధుండు+ఐ= ఏనుగుపై ఎక్కినవాడై; ఉందయ+అపలంబుపయిన్= ఉందయాద్రిమీద; పొలుచు= ఒప్పు; భామండునున్= సూర్యుని; పోలెన్= వలె; తేజరిల్లుమన్+ఉండెన్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; అంతన్= అపుడు; అక్కడన్= అచట; త్రిగ్రామలు= సుశర్మాదులు; పొండవసేన= పొండవసేనయొక్క; దక్షిణ దిక్కునకున్= దక్షిణపు వైపునకు; చని= వెళ్ళి; సమరంబునకున్= యుద్ధానికి; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; తొలంగన్+పిలుచుటయున్= తొలగుటకై పిలువగా; ఆ+నరశార్దాలుండు= ఆ నరశేష్టుడు అర్జునుడు; అన్నతోన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పై విధంగా ప్రతిజ్ఞలు చేసి సంశ్ఫకులు, అనేక యోధులు చతురంగ బలాలతో దుర్యోధనుడు సంతసిల్లగా ఉత్సాహంతో బయలుదేరారు. ద్రోణుడు గరుడవ్యాహం ఏర్పరచి; అందులో ముక్కగా తాను నిలబడ్డాడు. దుర్యోధనుడు, అతడి తమ్ములు తలగా; కృషు, కృతవర్గులు కన్నలుగా; సింహాళులు, ఆభీర, శారసేన, కేకయ దేశప్రముఖులు మెడగా; బాహ్యాక, భూరిశ్రవస్స, సోమదత్త, శల, శల్యులు కుడిరెక్కగా; అశ్వత్థామ, సుదక్షిణా, విందానువిందులు ఎడమ రెక్కగా; శకుని, పొండ్ర, కళింగ, అంబష్ట, మాగధులు వెన్నుగా; నానాజనపదసేనలతో కర్మడు తోకగా; సైంధవాది వివిధ దేశాధిపతులు అటనట కలయవ్యాపించగా, దేహస్థాపనానికి, బలానికి తగినట్లు నియమించాడు. అపుడు ఆ వ్యాహం రుంరుమామారుతం వలన మిక్కిలి ఉప్పాంగిన సముద్రంవంటి రూపం కలిపే, ఉత్సాహంతో నాట్యం చేసినట్లు కనిపించింది. ఆ వ్యాహంలో నడిమి భాగాన భగదత్తుడు ఏనుగునెక్కి, పొడుపు కొండమీద వెలిగే సూర్యుడివలె ప్రకాశిస్తున్నాడు. అపుడు అక్కడ త్రిగ్రాధిపతి అయిన సుశర్మ మొదలైన సంశ్ఫకులు పొండవసేనకు దక్షిణంగా వెళ్ళి ఆ యుద్ధం నుండి తొలగునట్లు తమతో యుద్ధానికై రావలసినదిగా అర్జునుడిని పిలవగా, అతడు ధర్మజుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. ‘తత్తీమి సుశర్మ దమ్ములును దానును నాజికి నన్నుఁ జిల్వ నే
నెఱుగని యట్లు లుండు టీచి యే పురుషార్థము? వాల నెల్ల నే
డ్రెఱ నుఱుమాడఁ బంపుము; కడింబిగఁ జాడకు; సీకు నేమియుం
గఱగొఱ గాదు; పోమి గడుగుప్పము నాకు నుదాత్తమానసా!’

223

ప్రతిపదార్థం: ఉదాత్తమానసా!= గొప్ప మనస్సుగల ధర్మరాజు!; తత్తీమి= ఉరువడిగా; సుశర్మ; తమ్ములును= తమ్ములూ; తానును= తానూ; అజికిన్= యుద్ధానికి; నన్నున్= నన్ను; పిలువన్= పిలువగా; ఏన్= నేను; ఎఱుగని+ఉట్లులు= తెలియనట్లు;

ఉండుట= ఉండటం; ఇది; ఏ పురుష ప్రయోజనం?; వారిని+ఎల్లన్= వారందరిని; ఏడ్రెఱన్= పరాక్రమంతో; నుఱుమాడన్= వధించటానికి; పంపుము= పంపించుము; కడిందిగన్= అసాధ్యమైనదిగా, చూడకు(ము)= భావించకుము; నీకున్= నీకునూ; ఏమియున్= ఏ విధమైన; కఱగొఱ కాదు= లోపం రాదు; పోమి= పోకుండటం; నాకున్= నాకునూ; కడున్= మిక్కిలి; కష్టము= బాధాకరం.

తాత్పర్యం: 'గొపు హృదయంగల ధర్మజా! సుశర్మ, అతని తమ్ములు నన్ను యుద్ధానికి పిలువగా వినన ట్లుండటం ఏ పురుషార్థమూ కాదు. కాబట్టి వారినందరిని పరాక్రమించి వధించటానికి నన్ను పంపించుము. ఇది నాకు అసాధ్యమైనదిగా భావించకుము. నీకే లోపమూ రాదు. పోకపోవటం నాకు కష్టాన్ని కలిగిస్తుంది.'

వ. అనుటయు నయ్యాధిష్టిరుండు.

224

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అర్బునుడు ఇట్లనగా; ఆ యుధిష్ఠిరుండు= ఆ ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: అర్బునుడు ఇట్లా అనగా ధర్మరాజు అప్పడు.

తే. 'గురుని బల శౌర్యములు నెఱుంగుదుము; మనకు, నతని పూనికి బొంకు సేయంగవలయు; దీని కెయ్యాచి కార్యంబు దాని నీవు, బుధ్మి నుచితంబుగాఁ దలపోయు'మనుడు.

225

ప్రతిపదార్థం: గురుని= ద్రోణాచార్యుడి; బలశౌర్యములు= బలం, వీరత్వం; నెఱుంగుదుము= తెలిసినవాళ్ళం; అతని= ద్రోణుడి; పూనికి= ప్రయత్నం; బొంకు= అసత్యం; చేయంగన్ వలయున్= చేయాలి; దీనికిన్= ప్రతిజ్ఞను భంగపరచటానికి; మనకున్; ఏ+అది= ఏది; కార్యంబు= చేయడగింది; దానిన్= దానిని; ఈపు= నీవు; బుధ్మిన్= మనస్సులో; ఊచితంబుగాన్= తగినవిధంగా; తలపోయుము= యోచించుము; అనుడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: 'ద్రోణాచార్యుడి బలశౌర్యములు మనకు తెలియనిని కావు. అతడి ప్రతిజ్ఞను మనం వమ్ము చేయాలి. దానికి తగిన విధంగా మనస్సులో ఆలోచించుము' అనగా.

వ. ధనంజయుం డతని కిట్లనియె.

226

ప్రతిపదార్థం: ధనంజయుండు= అర్బునుడు; అతనికిన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్బునుడు ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. 'పిలిచినఁ బోవకుండు టెచి బీదతనం బగుఁ గాన నేర్పగాఁ
దలపదు లోక; మే నలపథం బొనలింపగ నెట్లుఁ బోయెదం
జలము బలంబు దైర్యమును శౌర్యమునుం గలవాడు వీడు నేఁ
డలఘుఁడు గుంభసంభవుని నాగు భవత్తిరక్షణాటి యై.' 227

ప్రతిపదార్థం: పిలిచినన్= పిలవగా; పోవకుండుట= పోకుండటం; ఇది; బీదతనంబు= పిరికితనం; అగున్= అవుతుంది; కాన్ను= కనుక; నేర్పగాన్= సమర్థమైనదిగా; లోకము= లోకం; తలపదు= అనుకొనదు; ఏన్= నేను; అరిపథంబు= శత్రు సంహరం; ఒనరింపగన్= చేయటానికి; ఎట్లున్= ఎట్టెనా; పోయెదన్= పోతాను; వీడు= ఈ సత్యజిత్తు; చలము= మాత్స్యర్యం; బలంబు= శక్తి; దైర్యమును= దైర్యం; శౌర్యమునున్= శౌర్యం కూడ; కలవాడు= కలిగినవాడు; అలఘుఁడు= గొప్పవాడు; నేఁడు= ఈ వేళ; భవత్తు= తమ యొక్క; పరిరక్షణా+అర్థి+ః= కాపాడుటకై; కుంభసంభవునిన్= ద్రోణుడిని; ఆగున్= అడ్డుకొనును.

తాత్పర్యం: ‘శత్రువులు యుద్ధానికి ఆహ్వానిస్తే పోకపోవటం పిరికితనం. దీనిని లోకం మెచ్చదు. నేను శత్రువులను సంహరించడానికి ఎట్టొనా పోతాను. ఈ సత్యజిత్తు మాత్రమ్యం, శక్తి, కైర్యం ఉన్నవాడు; గొప్పవాడు. నేడు నిన్ను రక్షించి ద్రోణాడిని అడ్డుకొనటానికి ఇతడు కడు సమర్థుడు.’

వ. అని పాంచాలవరుం డగు సత్యజిత్తుం జాపి.

228

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లని; పాంచాల వరుండగు= పాంచాలదేశు వీరశ్రేష్టుడైన; సత్యజిత్తున్= సత్యజిత్తును; చూపి= చూపించి.

తాత్పర్యం: అని పాంచాలదేశు వీరశ్రేష్టుడైన సత్యజిత్తును చూపించి.

క. ఇతుఁ దున్న యంతసేపును, మతి నేమియు వెఱవవలదు మార్పుర చేతన్;

హాతుఁ దయ్యెనేని నిలుచుట , చతురతగా దనికిఁ దొలగి చనవలయు నృపా!

229

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ధర్మరాజా!; ఇతడు= ఈ సత్యజిత్తు; ఉన్న+అంతసేపును= బ్రతికి ఉన్నంత సేపు; మతిన్= మనస్సులో; ఏమియున్= ఏమాత్రం; వెఱవవలదు= భయపడవద్దు; మార్పుర చేతన్= శత్రువులచేత; హాతుఁడు+అయ్యెన్+ఏనిన్= చనిపోతే; నిలుచుట= యుద్ధంలో నిలవటం; చతురత+కాదు= నేర్పరితనం కాదు; అనికిన్= యుద్ధం నుండి; తొలగి= ప్రక్కకు జరిగి; చనవలయున్= వెళ్లిపోవాలి.

తాత్పర్యం: ‘ధర్మరాజా! ఈ సత్యజిత్తు ఉన్నంతసేపు నీ వేమాత్రం భయపడవలసిన అవసరం లేదు. ఒకవేళ ఇతడు శత్రువుల చేత హాతుడైతే నీవు యుద్ధంలో నిలవటం నేర్పరితనం కాదు. వెంటనే యుద్ధం నుండి తప్పుకొనటం మేలు.

అర్జునుడు ధర్మరాజుచే ననుజ్ఞాతుం టై సంశ్ఫుకులపై బోషుట (సం. 7-16-14)

తే. అనిన నొడబుడి యట్లకా కనుడు నన్న, రేంద్రునకు భక్తి మ్రేక్కి సురేంద్రుపుత్తుఁ
డతనిచేత దీవన గొని యవ్విరోధు , లున్న దెస కేగె సంతోష ముత్సుటముగ.

230

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఒడబుడి= ఒప్పుకొని; అట్లు+అ+కాక= అట్లే అని; అనుడున్= అనగా; ఆ+నరేంద్రునకున్= ఆ ధర్మరాజుకు; భక్తిన్= భక్తితో; మ్రేక్కి= నమస్కారించి; సుర+ఇంద్రసుతుఁడు= దేవేంద్రుడి పుత్రుడైన అర్జునుడు; అతని చేతన్= ఆ ధర్మజుడితో; దీవన+కొని= ఆశీస్సు పొంది; సంతోషము= సంతసం; ఉత్సుటముగన్= పెంపాందగా; ఆ+విరోధులు= ఆ శత్రువులు; ఉన్నదెసకున్= ఉన్న వైపునకు; ఏగెన్= పోయాడు.

తాత్పర్యం: దీనికి ధర్మరాజు అంగీకరించగా, అర్జునుడు అన్నకు భక్తితో మ్రేక్కి, దీవెనలు గొని, సంతోషంతో ఆ శత్రువులున్న వైపునకు వెళ్లాడు.

వ. ఇట్లు ధర్జుజని యొద్ద వాసి విజయుండు చనుటకు నుజ్జన మన సైన్యంబులం గనుంగాని యమ్మహీపతి ధృష్టధ్యమ్యుతోఁ గౌరవులు గరుడ వృథాహంబుగా మోహాలించిన వారు; దీనికి నీవుం డగ మండలార్థ వృథాహంబు సమకట్టుమని పనిచిన నతం డట్ల చేసె: నివ్విధంబున నుభయవృథాహంబులును గాధసన్నాహాంబులై శంఖ భేరీ ప్రముఖ తూర్పుస్వనంబులు సెలంగ నడు వాన కాలంబునం బొంగిన గంగా యమునలుం బోలె నొండింటిం దార్శిను సమయంబున నయ్యజాతశత్రుందు ద్రుపదపుత్తు నాలోకించి గురుం జాపి.

231

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధర్మజుని యొద్ద= ధర్మరాజు సమీపం నుండి; పాసి= తొలగి; విజయుండు= అర్జునుడు; చనుటకున్= వెళ్ళినందుకు; ఉచ్చిన= సంతోషించిన; మన సైన్యంబులన్= మన కౌరవ సైన్యాలను; కనుంగొని= చూపి; ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మరాజు; ధృష్టద్యుమ్యుతోన్= ధృష్టద్యుమ్యుడితో; కౌరవులు; గరుడ వ్యాహారంబుగాన్= గరుడ వ్యాహారాపంలో; మోహరించినవారు= పైన్యాన్ని కూర్చురు; దీనికిన్= ఈ వ్యాహానికి; నిషున్= నీవు కూడా; తగన్= తగినట్లు; మండల+అర్థవ్యాహారంబు= అర్థవలయాకారంగా తీర్చిన వ్యాహం; సమకట్టుము+అని= రచించుమని; పనిచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడు; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చేసైన్= చేశాడు; ఆ+విధంబునన్= ఆ రీతిగా; ఉభయ వ్యాహంబులును= రెండు మొగ్గరాలు; గాఢ సన్మాహంబులు+ఐ= బాగా సిద్ధమై; శంఖ= శంఖాలు; భేరీ= దుండుభులు; ప్రముఖ= మొదలైన; తూర్పు= వాద్యాల; స్వనంబులు= ధ్వనులు; చెలంగన్= చెలరేగగా; నడువాకాలంబునన్= వానాకాలం మధ్యలో; పొంగిన= ఉప్పాంగిన; గంగాయమునలున్+పోలెన్= గంగా, యమునా నదుల వలె; ఒండు+బంటిన్= ఒకదాని నొకటి; తార్కోను= ఎదుర్కొనే; సమయంబునన్= వేళలో; ఆ+ఆజాతశత్రుండు= ఆ ధర్మరాజు; ద్రుపదుత్రుతున్= ధృష్టద్యుమ్యుడిని; ఆలోకించి= చూచి; గురున్= ద్రోణాచార్యుడిని; చూపి= చూపించి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ధర్మరాజుకు దూరంగా వెళ్ళాడు. దానికి కౌరవసైన్యం ఉప్పాంగిపోయింది. ధర్మరాజు ధృష్టద్యుమ్యుడితో కౌరవులు గరుడవ్యాహం పన్నారు. దానికి దీటుగా నీవు అర్థమండలాకార వ్యాహం నిర్మించుము' అని ఆజ్ఞాపించాడు. అత డట్లాగే చేశాడు. ఆ విధంగా ఉభయ వ్యాహాలూ సమర్థంగా సన్మద్దమయ్యాయి. శంఖభేరిముదంగాది వాద్యాలు ప్రోగాయి. వానకాలం నడుమ ఉప్పాంగే గంగాయమునలవలె రెండుసైన్యాలు ఎదుర్కొనబోయే వేళలో ధర్మరాజు ధృష్టద్యుమ్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

K. ‘నేఁ దీ బ్రాహ్మణు చేతం , బోణిమి సెడి యేసు జిక్కిపోవక యుండన్ వేడిమి మెఱయు శరంబుల , వాణిమి సాంపెల్లఁ జాప వలయుం జామ్మీ!’

232

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నేడు= ఈ దినం; ఈ బ్రాహ్మణు చేతన్= బ్రాహ్మణుడైన ఈద్రోణుడిచేత; పోణిమి+చెడి= ఒప్పుచెడి; చిక్కిపోవక ఉండన్= పట్టుపడకుండ; వేడిమి= ప్రతాపం; మెఱయు= ప్రదర్శించే; శరంబులన్= బాణాలతో; వాణిమి= తీక్ష్ణణత యొక్క; సొంపు= సమృద్ధిని; ఎల్లన్= అంతయు; చూపవలయున్+చుమ్మీ= చూపించవలెను సుమా!

తాత్పర్యం: నే నీనాడు అవమానం పాలై ద్రోణాచార్యుడి చేత చిక్కుకుండా, వాడిగల బాణాలతో నీ పరాక్రమాన్వంతా ప్రదర్శించాలి సుమా!’

K. అనుడు నతఁడు నవ్వుచు ని , ట్లను 'నే నాగంగ త్రీణుఁ డని నిను గబియం జనువాఁడె? యింత యేటికి? , నను నీతఁడు గెలువలేఁడు నమ్ము మధ్భిశా!’

233

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగా; అతఁడు= ధృష్టద్యుమ్యుడు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; అధీశా!= మహారాజా!; నేను; ఆగంగన్= నిలువగా; ద్రోణుడు; అనిన్= యుద్ధంలో; నినున్= నిన్ను; కదియన్+చనువాఁడె?= దగ్గరికి రాగలడా?; ఇంత+ఎటికిన్?= ఇంతెందుకు?; ననున్= నన్ను; ఈతఁడు= ద్రోణుడు; గెలువలేఁడు= జయించలేడు నమ్ముము= విశ్వసించుము.

తాత్పర్యం: అనగా, ధృష్టద్యుమ్యుడు నవ్వుతూ ఇట్లా అన్నాడు. ‘ధర్మరాజా! నేను అడ్డుకొంటే ఆ ద్రోణుడు నిన్ను సమీపిస్తాడా? ఇం తెందుకు? అతడు నన్ను గెలువలేడు. ఇది నిశ్చయం.’

- వ. అని పలికి పారావత వర్షాశ్వ వర్షానీయ రథుండగు నయ్యతిరథుండు గుంభసంభవునకు సమ్ముఖింబుగా నడుచుటయు, నా ధృష్టిద్యుమ్ము దర్శనంబు దనకు నరిష్టం బగుటయు నగ్గరుం డిక్కింత విస్మానై యతని దిక్కు దేఱిచూడం జాలక క్రేడించి పాంచాల బలంబుపై నిశిత విశిఖింబులు పరగించుచుం బాయవడ నడరె నంతనక్కడ.

234

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఇట్లని పలికి; పారావత= పావురాల; వర్ష= రంగుగల- బూడిదరంగుగల; అశ్వ= గుర్రాలచేత; వర్షానీయ= ప్రశంసించదగిన; రథుండు+అగు= రథంగల; ఆ+అతిరథుండు= రథిక శ్రేష్ఠుడగు ధృష్టిద్యుమ్ముడు; కుంభసంభవునకున్= ద్రోణుడికి; సమ్ముఖింబుగాన్= ఎదురుగా, నడుచుటయున్= నడవగా; ఆ ధృష్టిద్యుమ్ము= ఆ ధృష్టిద్యుమ్ముడి యొక్క; దర్శనంబు= కనిపించటం; తనకున్= తనకు; అరిష్టంబు+అగుటయున్= కీడు కాగా; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఒక్కింత= కొద్దిగా; విస్మానై= చిన్నవోయి; అతని దిక్కు= ధృష్టిద్యుమ్ముడిపైపు; తేఱిచూడంజాలక= చక్కగా చూడలేక; క్రేడించి= ప్రక్కకు తొలగి; పాంచాల బలంబుపైన్= పాంచాలుర సైన్యంపై; నిశిత విశిఖింబులు= తీక్ష్ణణమైన బాణాలు; పరగించుచున్= వేస్తూ; పాయవడన్= చీలేటట్లు; అడరెన్= మించిపోయాడు; అంతన్= అప్పుడు; అక్కడన్= సంశ్ఠకులపైకి అర్పనుడు యుద్ధానికి పోయినచోట.

తాత్పర్యం: అని ధృష్టిద్యుమ్ముడు పలికి, బూడిదరంగుగల అశ్వాలను పూన్చిన అందమైన రథాన్ని ఎక్కి, ఆ మహావీరుడు ద్రోణుడికి ఎదురుగా నడువగా; ఆ ధృష్టిద్యుమ్ముడి దర్శనం తనకు కీడు కలిగించేది కావటం వలన ద్రోణాచార్యుడు చిన్నవోయి, అతడి దిక్కు తేరి చూడలేక ప్రక్కకు తొలగి, పాంచాల సైన్యంపై తీవ్రములైన బాణాలను ప్రసరింపజేస్తూ చీల్చుకొని ముందుకు సాగాడు. అప్పుడు అర్పనుడు యుద్ధానికి పోయినచోట. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. క్రీడి యాకొనియున్న కేసరి హరిణ చ, యము మీదఁ జనునట్టు లా త్రిగ్రత్త
వరులపై నరుగంగ వా రట మున్సర్థ, చంద్రాకృతిగఁ నొడ్డు సంఘటించి
కొనియుండి యాతనిఁ గని ప్రీతి నార్మలు, బొబ్బలుఁ జెలగంగఁ బొంగుటయును
జాచుచు నా సవ్యసాచి మందస్తుతుఁ, దై కృష్ణతోడ నిట్లనియే 'జాడు'

అ. మెక్కడైన రవము నెసకంపటుబ్బునుఁ, బొదలుచున్నవారు మదము కతన;
నెఱిలఁ దమ్ము నించుకేనియు నెఱుగరు, వీరు క్రొవ్వి చావ వేడి రకట!

235

ప్రతిపదార్థం: క్రీడి= అర్పనుడు; ఆకొని+ఉన్న= ఆకలిగొన్న; కేసరి= సింహం; హరిణ= జింకల; చయము= గుంపు; మీదన్= పైకి; చమనట్టులు= పోయేటట్లు; ఆ త్రిగ్రత్తవరులపైన్= ఆ త్రిగ్రత్తదేశు వీరులపైకి; అరుగంగన్= పోగా; వారు= ఆ సంశ్ఠకులు; అటమున్న+అ= అంతకుముందే; అర్థచంద్ర+ఆకృతిగన్= అర్థచంద్రుడి రూపంలో; ఒడ్డు= వ్యాహారం; సంఘటించికొని ఉండి= కూర్చుకొని ఉండి; అతనిన్= ఆ అర్పనడిని; కని= చూచి; ప్రీతిన్= సంతోషింతో; ఆర్పులు= అరుపులు; బొబ్బలున్= సింహానాదాలును; చెలగంగన్= రేగా; పాంగుటయును= ఉబ్బగా; చూచుచున్= చూస్తూ; ఆ సవ్యసాచి= అర్పనుడు; మందస్తుతుఁడు+ఇ= చిరునవ్వు గలవాడై; కృష్ణతోడన్= శ్రీకృష్ణడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; చూడుము; ఎక్కుడైన= అధికమైన; రవమున్= ధృనులను; ఎసకంపు+ఉబ్బిన్నన్= ఎక్కువైన సంతోషింతో; పొదలుచున్నవారు= అతిశయిస్తున్నారు; మదము= మదం; కతన్= కారణంగా; ఎదిరిన్= ఎదుచీవారిని; తమ్మున్= తమను; ఇంచుక+ఎనియున్= ఏమాత్రం; ఎఱుగరు= తెలిసికొనరు; అకట!= అయ్యా! వీరు= ఈ సంశ్ఠకులు; క్రొవ్వి= బలిసి; చావన్ వేడిరి= చావదలచుకొన్నారు;

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆకలిగొన్న సింహం లేళ్లగుంపుటై పడినట్లు ఆ సంశ్ఠకులపైకి పోగా, వారు అంతకుముందే అర్థచంద్రాకారంలో వ్యాపోన్ని పన్ని ఉన్నారు. అప్పుడు అర్జునుడిని చూచి సంతోషంతో ఆర్పులు, సింహాదాలు చెలరేగగా వారు ఉభిపోయారు. అది చూచి అర్జునుడు చిరునవ్వు నవ్వి శ్రీకృష్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘చూడము కృష్ణే! సంతోషంతో అరుస్తున్నారు. కానీ ఎదుటి వారిని గూర్చి కానీ, తమను గూర్చికానీ వీరి కేమీ తెలియదు. అయ్యా! వీరంతా చావును కోరుకొంటున్నారు.’

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అని మతియును.

236

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లని; మతియును= ఇంకా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇంకా అంటున్నాడు.

క. ‘తగు సంతసింహం గుజనులఁ, కగపడని విశిష్టగతికి నస్సుద్దివ్యాపకములచేఁ బోగనుటకుఁ, విగత భయత్వంబు సమరవిధి కొప్పుగడా!’

237

ప్రతిపదార్థం: సంతసింహన్= సంతోషపడటం; తగున్= యోగ్యమే; కుజనులకున్= నీచులకు; అగపడని= చూడజాలని; విశిష్టగతికిన్= యోగ్యమైన స్థానానికి; అస్వద్= నాయుక్క; దివ్య+ఆశగములచేన్= దివ్యమైన బాణాలచేత; పోన్+కనుటకున్= పోవటానికి; సమర విధికిన్= యుద్ధక్రియకు; విగత భయత్వంబు= భయపడకపోవటం; ఒప్పున్+కదా!= తగును కదా!

తాత్పర్యం: ‘సంశ్ఠకులు సంతోషపడటం యోగ్యమే. నీచులకు అందని వీరస్వర్గాన్ని నా దివ్యాప్రాలచేత పొందటానికి వారు యుద్ధరంగంలో నిర్భయత్వాన్ని ప్రదర్శించటం సమర్థనీయమే కదా!’

వ. అనుచుం జేర నడచి దేవదత్తంబు పూరించిన.

238

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; చేరనడచి= ముందుకు సాగి; దేవదత్తంబు= దేవదత్తమనే శంఖాన్ని; పూరించినన్= ఊదగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అంటూ అర్జునుడు ముందుకు సాగి దేవదత్తమనే శంఖాన్ని ఊదగా.

ఉ. ఆ నినదంబు సాంద్రముగ నాకసమంతయు నిండఁ బర్యాడున్,
మానసముల్ గలంగి, యథమానము దైర్ఘ్యముఁ దూలి, విభిష
తేన నితాంత నిశ్చలతఁ జిత్త సమర్పిత మూర్తియో యసం
గా, నులి వెది యుండియును గ్రమ్మఱఁ దేఱ రవంబు మీఱఁగన్.

239

ప్రతిపదార్థం: ఆ నినదంబు= ఆ శంఖధ్వని; సాంద్రముగన్= దట్టంగా; ఆకుము= ఆకాశం; అంతయున్= అంతట; నిండన్= నిండేటట్లుగా; పర్ముడున్= వ్యాపించగా; మానసముల్= మనస్సులు; కలంగి= కలతపడి; అభిమానము= అహంకారం; దైర్ఘ్యమున్= ధీరత్యం కూడ; తూలన్= తోలగగా; విధిషత్తు+సేన= శితువుల పైన్యం; నితాంత= మిక్కిలి; నిశ్చలతన్= కదలికలేనిదై; చిత్ర చిత్రరువులో; సమర్పిత= దింపిన; మూర్తియో= రూపవో; అనన్+కాన్= అనగా; ఉలివు= చలనం; ఏది= నశించి; ఉండియును= ఉండి కూడ; క్రమ్ములన్= మరల; రవంబు= శంఖధ్వని; మీఱఁగన్= అతిశయించగా; తేఱెన్= తేరుకొన్నది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి శంఖనాదం దట్టంగా ఆకాశమంతా నిండగా మనస్సులు కలతపడి, గర్వం, ఛైర్యం తొలగిపోయి, శత్రువైన్యం ఏమాత్రం కదలక, చిత్తరువులోని బొమ్ముయో అన్నట్లు చలనం లేనిదై కూడా, శంఖధ్వని ఆగిపోయేసరికి మరల తేరుకొన్నది.

విశేషం: అలం: ఉత్స్మేష్ట.

వ. ఇట్లు దెలివింది యొండియులం బులకొల్పికొని సంశ్ఫ్తకు లొక్కపేట్లు ఘల్లునుపయిం బటు శరపరంపరలు గురిసి: రతండు దవ్వుదవ్వులఁ బటియేను వేల రథంబుల వారిం గూళ్ళినం బెలుచ నబ్బలంబు లడలి.240

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తెలివి+బంది= తేరుకొని; ఒండు+బరులన్= ఒకరినొకరు; పురికొ ల్చికొని= ప్రోత్సహించుకొని; సంశ్ఫ్తకులు= శపథం పూనిన త్రిగర్భాది వీరులు; ఒక్క పెట్టు+అ= ఒకేసారి; ఘల్లునుపయిన్= అర్జునుడిపై; పటు= బలమైన; శర= బాణాల; పరంపరలు = సమూహాలు; కురిసిరి= కురిపించారు; అతండు= ఆ అర్జునుడు; దవ్వు దవ్వులన్= దూర దూరంగా; పదియేనువేల= పదిహేనువేల; రథంబుల వారిన్= రథికులను; కూళ్ళినన్= హతమార్గగా; పెలుచన్= మిక్కిలి; ఆ+బలంబులు= ఆ పైన్యాలు; అడరి= వ్యాపించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తేరుకొని ఒకరినొకరు ప్రోత్సహించుకొని, సంశ్ఫ్తకులు ఒకేసారి అర్జునుడిపై బలమైన బాణబాలాన్ని కురిపించారు. అర్జునుడు దూరం నుండి పదిహేను వేల రథికులను కూళ్ళివేశాడు. అప్పడు శత్రువైనికులు అంతటా వ్యాపించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. శరము లొకఁడియకండు పటిపథి , పరంగింపఁగ మూఁట మూఁటఁ బార్ధుఁడు నొంచెన్;

సర సైద్ధా దేయఁగ న , స్వరుఁ డండఱ రెంట రెంట నవి నొప్పించెన్.

241

ప్రతిపదార్థం: ఒకఁడు+బకఁడు= ఒక్కొక్కడు; పది పది; శరములు= బాణాలు; పరంగింపఁగన్= వేయగా; మూఁటమూఁటన్= మూడు మూడు బాణాలచేత; పార్ధుఁడున్= అర్జునుడును; నొంచెన్= బాధించాడు; సరిన్= సరిగా; ఐదు+ఐదు= ఐదైదు బాణాలను; ఏయఁగన్= వేయగా; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; అందఱన్= పైనికులందరినీ; రెంటరెంటన్= రెండు రెండు బాణాలచేత; నలిన్= యోగ్యంగా; నొప్పించెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: ఒక్కొక్క శత్రు సైనికుడు పది పది బాణాలు వేయగా అర్జునుడు మూడు మూడు బాణాల చొప్పున ప్రయోగించి వారిని నొప్పించాడు. వారు ఒక్కొక్కరు ఐదైదు బాణాలు వేయగా వారందరిని అతడు రెండు రెండు బాణాలు వేసి మిక్కిలి బాధించాడు.

వ. అట్లియెడ సుబాహఁండు గ్రీడి కిలీటఁబులు దశవిశిఖఁబుల నేయ నతం డతనిపై ననేక శరంబులు పరంగించిన సుశర్ముండును సురథుండును సుధన్యుండును బాసటుయై యప్పార్థుం దాకిన. **242**

ప్రతిపదార్థం: అట్లి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; సుబాహఁండు; గ్రీడి= అర్జునుడియొక్క; కిలీటఁబు= కిరీటాన్ని; దశ= పది; విశిఖఁబులన్= బాణాలతో; ఏయన్= వేయగా; అతండు= అర్జునుడు; అతనిపైన్= ఆ సుబాహఁడిపై; అనేక= చాలా; శరంబులు= బాణాలు; పరంగించినన్= వేయగా; సుశర్ముండును= సుశర్మ; సురథుండును= సురథుడు; సుధన్యుండును= సుధన్యుడు కూడా; బాసట+ఐ= సహాయులై; ఆ+పార్థున్= ఆ అర్జునుడిని; తాకినన్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: అప్పడు సుబాహఁడు అర్జునుడి కిలీటఁబున్ని పది బాణాలతో కొట్టగా, అర్జునుడు అతడిపై అనేక బాణాలను ప్రయోగించాడు. సుశర్మ, సురథుడు, సుధన్యుడు సుబాహఁడికి సహాయులై అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అ. వాల కేతనములు వడిఁ ద్రుంచి యివ్వేరుఁ, దా సుధన్వ హాయ శరాసనముల తునియ లవనిమీదఁ దొరగించి తన్నస్తు, కంబుఁ దునిమె తేరుగముల కుఱికి.

243

ప్రతిపదార్థం: వారి= సుశర్మాదులయ్యుక్క; కేతనములు= పతాకాలు; వడిన్= వేగంగా; త్రుంచి= విరిచి; ఆ+వీరుడు= ఆ అర్జునుడు; సుధన్వ= సుధన్విడి; హాయ= గుర్రాలు; శరాసనముల= ధనుస్సుల యొక్క; తునియలు= తునుకలు; అవని మీదన్= భూమిపై; తొరగించి= పడేటట్లు చేసి; తేరు= రథాల; గములకున్= సమూహోలోకి; ఉఱికి= పరుగెత్తి; తత్త్వ+మస్తకంబు= ఆ సుభాషుడి యొక్క తలను; తునిమెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సుశర్మాదుల యొక్క పతాకాలు వెంటనే విరిచి, సుధన్విడి గుర్రాల, ధనుస్సు యొక్క ఖండాలు భూమిపై పడేటట్లు చేసి, రథాల మధ్యకు ఉరికి, సుభాషుడి తలను ఖండించాడు.

క. ఇరువే యుద్ధట రథములఁ, బొలగొనుటయుఁ బెఱ బలంబు పురికొనక వెఱం దెరలుచు గుంపులు గట్టుచుఁ, గురుపతి సైన్యంబు పాంతకుం జనుచుండెన్.

244

ప్రతిపదార్థం: ఇరువేయి= రెండువేల; ఉధృట= గొప్ప; రథములన్= రథాలను; పారిగొనుటయున్= నశింపజేయగా; పెఱబలంబు= శత్రుసైన్యం; పురికొనక= ఆక్రమించక; వెఱన్= భయంతో; తెరలుచున్= తొలగిపోతూ; గుంపులు+కట్టుచున్= గుమిగూడి; కురుపతి= దుర్యోధనుడి యొక్క; సైన్యంబు= సేన; పాంతకున్= కడకు; చనుచుండెన్= పోతుండినది.

తాత్పర్యం: రెండు వేల రథాలను అర్జునుడు నశింపజేసేసరికి శత్రుసేన విజ్యంభించటం మాని భయంతో తొలగిపోతూ, గుంపులు గుంపులుగా దుర్యోధనుడి సేన కడకు వచ్చి చేరింది.

వ. ఇట్లు భయభ్రాంతులైన సైనికులం గనుంగొని సుశర్మ యెలుంగెత్తి.

245

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; భయభ్రాంతులు+ఐన= బెదరిపోయిన; సైనికులన్= భటులను; కనుంగొని= చూచి; సుశర్మ= త్రిగ్రాధిపతి అయిన సుశర్మ; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా బెదరిపోయిన సైనికులను చూచి సుశర్మ పెద్దకంరథ్యనితో.

క. ‘వెఱవకుఁ డిట మరలుఁడు ము, స్నేహుగరె? యుద్ధమునిఁ గురుమహీపతి కడ నే డ్రైఱుఁ బలికిన పంతంబులు?, మఱతురె నో రెభ్బి లత్త మరలిన మనకున్?’

246

ప్రతిపదార్థం: వెఱవకుడు= భయపడకండి; ఇటు= ఈవైపు; మరలుఁడు= తిరిగి రండి; అర్జునునిన్= అర్జునుడిని; ముమ్మ= పూర్వం; ఎఱుగరె?= తెలిసినవారు కారా?; కురుమహీపతి= దుర్యోధనుడి; కడన్= దగ్గర; ఏష్టైన్= పరాక్రమంతో; పలికిన= చెప్పిన; పంతంబులు= శపథాలు; మఱతురె?= మరచిపోయినారా?; మనకున్= మనందరికి; రిత్త= వట్టిగా; మరలిన్= మళ్ళిపోతే; నోరు+ఎద్ది?= మాట నిలుస్తుందా?

తాత్పర్యం: ‘సైనికులారా! భయపడకండి. యుద్ధంవైపు మళ్ళండి. అర్జునుడు మీకు కొత్తా? దుర్యోధన సార్వభోముడి ముందు మీరు చేసిన శపథాలు మరచిపోయారా? వట్టిగా తిరిగి పోతే మన మాటలకు విలువ ఉంటుందా?’

వ. అని బరవసంబు సేసిన నా సైనికులు గోల్లులసేసి; రఘుడు నారాయణ గోపాలు రెక్కడెక్కడ యుని వాలిం గూడి కడంగిన నిస్సాణాది తూర్పురావంబులు సెలంగుటయు వాసవి వానుదేవు నాలోకించి.

247

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా పలికి; బరవసంబు= దైర్యం; చేసినన్= చెప్పగా; ఆ సైనికులు= ఆ భట్టులు; కోల్లుల= యుద్ధసన్నాహం; చేసిరి= చేశారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నారాయణ గోపాలురు= యాదవ వర్గానికి చెందిన నారాయణ, గోపాల పైన్యాలు; ఎక్కడ+ఎక్కడ= ఎక్కడన్నాయి; అని; వారిన్= వారందరిని; కూడి= కలిసికొని; కడంగినన్= పూనుకోగా; నిస్యాణా+ఆది= నిస్యాణాం మొదలైన; తూర్పు= వాద్యాల; రావంబులు= ధ్వనులు; చెలంగుటయున్= చెలరేగగా; వాసవి= అర్జునుడు; వాసుదేషున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని సుశర్మ దైర్యాన్ని ప్రబోధించగా సైనికులు యుద్ధ సన్నాహం చేశారు. అప్పుడు నారాయణ గోపాల సైనికులు ఎక్కడెక్కడ అని, వారితో కలిసి యుద్ధానికి పూనుకొనగా, నిస్యాణాది వాద్య ధ్వనులు చెలరేగాయి. అర్జును డపుడు శ్రీకృష్ణుడిని చూచి.

చ. ‘ఒడలను బ్రాణముల్ గలుగ నూరక యుండుదురే త్రిగర్తు వి
ప్పుడ నుఱుమాడి పోద మటు వోవగనిమ్ము రథమ్ము’ నాపుడుం
గడువెన నా ధనంజయుని కాంక్షిత మెక్కడ నక్క డెల్ల నె
క్కడు ముదమొప్పు దేరు రథికోటులపై బఱపేన్ ముకుండుఁడున్.

248

ప్రతిపదార్థం: ఒడలను= దేహంలో; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు; కలుగన్= ఉన్నంత వరకు; త్రిగర్తులు= త్రిగర్త దేశపు వీరులు; ఊరక= ఊరికే; ఉండుదురే?= ఉంటారా?; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; నుఱుమాడి= చంపి; పోదము= పాదాం; అటు= ఆ పైపు; రథమ్ము= రథాన్ని; పోవగనిమ్ము= పోనిమ్ము; నాపుడున్= అనగా; ముకుండుఁడున్= శ్రీకృష్ణుడు కూడా; కడువెనెన్= వెంటనే; ఆ ధనంజయుని= ఆ అర్జునుడి; కాంక్షితము= కోరిక; ఎక్కడ= ఏవైపో; ఎక్కడ= ఆ పైపు; ఎల్లన్= అంతట; ఎక్కుడు= మిక్కిలి; ముదము+బ్పున్= సంతోషం మీరగా; తేరు= రథాన్ని; రథికోటులపైన్= రథికుల సమూహాలపైకి; పఱపెన్= నడిపించాడు.

తాత్పర్యం: ‘దేహంలో ప్రాణాలు ఉన్నంత వరకు త్రిగర్త దేశపు వీరులు ఊరుకోరు. రథాన్ని వారివైపు నడిపించుము. వారినంతా ఇప్పుడే హతమారుద్దాము’ అనగా, శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి అభిమతానుసారం, ఎక్కడంటే అక్కడ సంతోషంతో; రథికసమూహాలపై రథాన్ని నడిపించాడు.

క. విమలాంబుదములు పూసిన , విమానమో నాగ మెఱసె వెలిమావుల వే
గము సాంపున నయ్యరదం; , బమరేంద్రుని లీలఁ బోలిచె నతని సుతుండున్.

249

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అరదంబు= ఆ రథం; వెలిమావుల= ఉచ్చేశ్వవం వంటి తెల్లని గుర్రాల; వేగము= జవం యొక్క; సౌంపునన్= సమృద్ధిచేత; విమల+అంబుదములు= తెల్లని మేఘాలు; పూనిన= కట్టిన; విమానమో= ఆకాశంలో విహారించే రథమో; నాగన్= అనుసట్లు; మెఱసెన్= ప్రకాశించింది; అమరేంద్రుని= ఇంద్రుడి; లీలన్= వలె; అతని= ఇంద్రుడి యొక్క; సుతుండున్= కొడుకైన అర్జునుడును; పాలిచెన్= వెలుగొండాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడి రథం ఇంద్రుడి ఉచ్చేశ్వవం వంటి తెల్లని గుర్రాల వేగసమృద్ధి వలన, తెల్లని మేఘాలు పూనిన విమానమో అన్నట్లు ప్రకాశించింది. ఇంద్రుడివలె అర్జునుడు ఒప్పారాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్సైక్ష - ఉపమానుప్రాణితం.

- ఏ. ఇట్లు మండల ప్రచారగత ప్రత్యాగతాభి వివిధ గతులం దేరు సంచరింపం జేయుచు నిలింపకోటికిం గన్నుల పండువు సేయం బుండలీకాక్షుం గనుంగొని నారాయణ గోపాలురు గుపితాత్మలై యర్జున దుర్శ్యోధనులు ద్వారకా సగరంబునకుం భోయిన నాడు కృష్ణతోడి సలగా దుర్శ్యోధనుడు దమ్ముఁ గోలకొనిన వాడగుటం జేసి యిసునంబేళ్లియ న్యూరనారాయణుల మేనుల నానాస్త్రంబులు నిచిన నరుండు దేవదత్తంబు పూరించి యప్పంభంబునం ద్వష్టయిచ్చిన మహాస్తంబు ప్రయోగించినం దత్పభావంబున.

250

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మండల= గుండంగా; ప్రచార= తిరుగటం; గత= పోవడం; ప్రత్యాగత= తిరిగి రావటం; ఆది= మొదలైన; వివిధ= అనేకమైన; గతుల్న= నడకలచేత; తేరు= రథం; సంచరింపన్+చేయుచున్= త్రిప్పుతూ; నిలింపకోటికిన్= దేవతా సమూహానికి; కన్నుల పండువు= కనువిందు; చేయన్= చేయగా; పుండరిక+అక్షున్= తెల్లతామరల వంటి కన్నులు గల కృష్ణుడిని; కనుంగొని= చూచి; నారాయణ గోపాలురు= నారాయణులు అనేవేరుగల గోపాలురు (కృష్ణుడి సైనికులు); కుపితాత్ములు+ఖ= కోపించినవారై; అర్జున; దుర్శ్యోధనులు; ద్వారకానగరంబునకున్= ద్వారకాపురికి; పోయిననాడు= వెళ్లినవాడు; కృష్ణతోడి= కృష్ణుడితో; సరిగొన్= సమానంగా; దుర్శ్యోధనుడు; తమ్మున్= తమను; కోరికొనినవాడు= కోరుకొన్నవాడు; అగుటన్+చేసి= కావటం వలన; ఈసునన్= అసూయతో; పేర్చి= విజ్యంభించి; ఆ+నరనారాయణుల= ఆ కృష్ణర్జునుల మొక్క; మేనుల= దేహాలపై; నానా+అప్రంబులు= అనేకాలైన బాణాలు; నినిచినన్= నింపగా; నరుండు= అర్జునుడు; దేవదత్తంబు= దేవదత్తమనే శంఖాన్ని; పూరించి= ఊది; అప్పంభంబునన్= గర్వంతో; త్వష్ట= విశ్వకర్మ; ఇచ్ఛిన= ఇచ్ఛినట్టి; మహా+అప్రంబు= గొప్ప అప్పం; ప్రయోగించినన్= వేయగా; తద్ది+ప్రభావంబునన్= దాని మహిమచేత.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వర్షులాకారంగా తిరగటం, పోవటం, తిరిగి రావటం వంటి బహువిధాలైన గమనాలతో రథాన్ని నడుపుతూ, దేవతలకు కనువిందు చేయగా, కృష్ణుడిని చూచి, నారాయణ గోపాలాది కృష్ణుడి సైనికులు కోపించినవారై, అర్జునుడు, దుర్శ్యోధనుడు ద్వారకా నగరానికి పోయిననాడు కృష్ణుడికి సరిగా దుర్శ్యోధనుడు తమను కోరుకొనటం వలన ఈర్షుతో విజ్యంభించి, కృష్ణర్జునులపై బహువిధాలైన అస్త్రాలను ప్రయోగించారు. అప్పుడు అర్జునుడు దేవదత్త శంఖాన్ని పూరించి గర్వంతో విశ్వకర్మ ఇచ్ఛిన మహాప్రాన్ని ప్రయోగించగా, దాని మహిమతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- క. గాండీవి చందమయి వా , రొండొరులకుఁ దీఁచి యొకళు లొకళుల నానా చందాస్త్ర శస్త్రసముదయ , ఖండితులుగఁ జేసి పడిల కలనం గలయన్.

251

ప్రతిపదార్థం: గాండీవి= గాండీవం ధనుస్సుగా గల అర్జునుడి; చందమయి= విధమయి; వారు= ఆ సైనికులు; ఒండు+బరులకున్= ఒకరికొకరు; తోఁచి= కనిపించి; ఒకళల్న= ఒకరిని; ఒకళలు= ఒకరు; చండ= వాడిగల; అప్ర= మంత్రపూర్వకంగా వేసే బాణాల; శస్త్ర= ఖడ్డాదుల; సముదయ= సమూహంచేత; ఖండితులుగొన్= తెగినవారుగా; చేసి= ఒనర్చికొని; కలనన్= యుద్ధభూమిలో; కలయన్+పడిరి= అంతటా నేలకూలారు.

తాత్పర్యం: ఆ సైనికులు ఒకరికొకరు గాండీవధారి అయిన అర్జునునివలె తోఁచి, ఒకరినొకరు వాడిగల శస్త్రాలతో ఖండించుకొని యుద్ధభూమిలో అంతటా నేలకూలారు.

- ఏ. ఇమ్మెయిఁ గృతార్థంబైన దివ్యాస్తంబు పదంపడి శాంతం బగుటయు హతశేషులు వోక పొదివి రథరథ్యకేతు సహాతంబుగా సవ్యసాచి నాభీల శరజాల సంవృతుం జేసిన.

252

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; కృతార్థంబు+అయిన= సఫలమైన; దివ్య+అప్రంబు= దేవతా సంబంధమైన అప్రంబు; పదంపడి= తర్వాత; శాంతంబు+అగుటయున్= శాంతించగా; హతేషులు= చావగా మిగిలినవారు; పోక= పారిపోవక; పొదివి= ఆక్రమించి; రథ= రథం; రథ్య= గుర్రాలు; కేతుసహితంబుగాన్= పత్రాకతోబాటు; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; ఆభీల= భయం కరమైన; శరజాల= బాణాల సమూహంతో; సంవృతున్= కప్పినవాడిగా; చేసినన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శత్రువులను సంహరించటంలో సఫలమైన ఆ మహాప్రం శాంతించగా, మరణించగా మిగిలినవారు పారిపోక - రథం, గుర్రాలు, కేతనంతో సహా అర్జునుడిని భయంకరమైన బాణజాలంతో చుట్టుముట్టగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఆ పార్థుడు గోపానల , దీపితుడై విశిఖశిఖల తీవ్రనిహాతి న

తూపులగమి నేళ్లి జముని , ప్రోపు గుడువఁ బుచ్చె వాలఁ బురువంశనిధి!

253

ప్రతిపదార్థం: పురువంశనిధి!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఆ పార్థుడు= ఆ అర్జునుడు; కోప= కోపమనే; అనల= అగ్నిచే; దీపితుడు+ఐ= వెలుగొందినవాడై; విశిఖ= బాణాలనే; శిఖల= మంటల యొక్క; తీవ్ర= తీవ్రిణమైన; నిహతిన్= దెబ్బచేత; తూపుల= బాణాల యొక్క; గమిన్= సమూహాన్ని; ఏర్పి= దహించి; వారిన్= ఆ భటులను; జముని= యముడి; ప్రోపు= పోపణం; కుడువన్= అనుభవించేటట్లు; పుచ్చెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఆ అర్జునుడు కోపమనే అగ్నిచేత మండినవాడై, బాణాలనే జ్వాలల దెబ్బచేత ఆ బాణ సమూహాన్ని దహించి, శత్రు సైనికులను యమధర్మరాజును సేవించటానికి పంపించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. అర్జునుడు వారిని చంపాడనటానికి మారుగా - 'జమునిప్రోపు గుడువఁ బుచ్చె' ననటంచేత అలంకారం పర్యాయోక్తం. ప్రకారాంతరము చేత గమ్యార్థ సిద్ధి అయ్యేనేని పర్యాయోక్తాలంకారం. శత్రుసైనికులపైకి విజృంభించి వారిని హతమార్ఘడంలో వీరరసం వ్యక్తమాతున్నది.

క. శివ్యధంబున విజృంభించి యట్టహసంబు సేయుటయుం దుండి మగధ కేరళ మచ్ఛిల్లికాదు లడల సాయక నికాయంబులం గప్పిన.

254

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; విజృంభించి= పైకెగసి; అట్టహసంబు+చేయుటయున్= పెద్దగా నవ్వగా; తుండి, మగధ, కేరళ, మచ్ఛిల్లికాదులు= తుండి, మగధ, కేరళ, మచ్ఛిల్లికాది దేశాల వీరులు; అడరి= విజృంభించి; సాయక= బాణాల; నికాయంబులన్= గుంపులంతో; కప్పినన్= ఆక్రమించగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇట్లా విజృంభించి పెద్దగా నవ్వేసరికి, తుండి, మగధ, కేరళ, మచ్ఛిల్లికాది దేశాల వీరులు పైకెగసి, అతడిని బాణజాలంతో కప్పివేయగా.

క. నానాస్తుంబుల నాతఁడు , పీముగు పెంటలుగుఁ జేయుఁ జరుసనక మహా సేనలు దీండ్రో డగ్గలి , యా నరుపై బెల్లుగులిసె నమ్ముల వానల్.

255

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= ఆ అర్జునుడు; నానా+అప్రంబులన్= అనేక బాణాలతో; పీముగు పెంటలుగన్= శవాల కుప్పులుగా; చేయన్= చేయగా; మహాసేనలు= గౌప్య పైన్యాలు; బియుసనక= గర్జం తగ్గక; తోడ్డోన్= వెంబడే; డగ్గరి= సమీపించి; ఆ నరుపైన్= ఆ అర్జునుడిపై; అమ్ములవానల్= బాణవర్షాలు; పెల్లు= అధికంగా; కురిసెన్= కురిపించాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు బహువిధాలైన బాణాలతో శత్రువుల మూకలను పీముగు పెంటలుగా మార్చగా, ప్రబలములైన ఆ సేనలు అహంకారం ఏమాత్రం తగ్గక వెంటనే అతడిని చేరి బాణవర్షాన్ని కురిపించాయి.

క. కలి తురగ రథపదాతులు , బెరసి కబిసి చుట్టుముట్టి భీషణ హేతి
స్నృరణ మెఱయుఁ జేలన న , చైరువుగ విజయుండు సించి చెండాడె వడిన్. 256

ప్రతిపదార్థం: కరి= ఏనుగులు; తురగ= గుర్రాలు; రథ= రథాలు; పదాతులు= కాల్యాలాలు; బెరసి= కలిసి; కబిసి= సమీపించి; చుట్టుముట్టి= ఆక్రమించి; భీషణ= భయంకరమైన; హేతి= ఆయుధాల యొక్క; స్నృరణ= అదరటం; మెఱయుఁ= ప్రకాశించగా; చేరిన్= సమీపించేసరికి; విజయుండు= అర్జునుడు; అచ్చుర్యం కలిగేటట్లు, చించి= చీలి; వడిన్= వెంటనే; చెండాడెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: శత్రువుల చతురంగ బలాలు కలిసి, సమీపించి చుట్టుముట్టి, భయంకరమైన ఖాడ్యాద్యాయుధాలు చకచక మెరుస్తుండగా చేరేసరికి, అర్జునుడు వాటన్నిటినీ ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు వెంటనే చీలి చెండాడాడు.

వ. సంశ్ఫ్రకులు మతీయును. 257

ప్రతిపదార్థం: సంశ్ఫ్రకులు= ఆ శప్ధాలు చేసిన వీరులు; మతీయును= ఇంకా.

తాత్పర్యం: సంశ్ఫ్రకులు ఇంకా విజృంభించి.

క. పెరయాగలగతిఁ గవియుచుఁ , భోలఁ భోలఁ గడుఁదురుల పగిదిఁ బొదువుచు నెరకై
వెరవును కాకులు క్రోతులుఁ , బరువడిఁ జీకాకుపఱుచు భంగి నలఁచుచున్. 258

ప్రతిపదార్థం: పెర శాగల= తేనెటీగల; గతిన్= వలె; కవియుచున్= మీదికి ఉరుకుతూ; పారిన్+పారిన్= మాటిమాటికి; కడుఁదురుల= కందిరీగల; పగిదిన్= వలె; పాదువుచున్= కమ్ముతూ; ఎరకై= ఆహారానికై; వెరవునన్= ఉపాయంగా; కాకులున్= కాకులు; క్రోతులున్= కోతులును; పరువడిన్= వరుసగా; చీకాకుపఱుచు= బాధించే; భంగిన్= విధంగా; అలఁచున్= కలతపెట్టుతూ.

తాత్పర్యం: సంశ్ఫ్రకులు తేనెటీగలవలె మీది కురుకుతూ, మాటిమాటికి కందిరీగల వలె కమ్ముకొంటూ, కాకులు, కోతులు తిండికై ఉపాయంగా చికాకు పరిచేటట్లు కలతపెట్టుతూ.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. పెనంగి; రందుఁ గొందఱు వీరావేశంబున. 259

ప్రతిపదార్థం: పెనంగిరి= పోరారు; అందున్= వారిలో; కొందఱు= కొంతమంది సైనికులు; వీర+అవేశంబునన్= మిక్కిలి మైమరచి.

తాత్పర్యం: సంశ్ఫ్రకులు యుద్ధం చేశారు. అందులో కొందరు సైనికులు పూర్తిగా మైమరచి అవేశంతో.

సంశ్ఫ్రకులందఱు నొక్కిపెట్టి యద్దుమపరథంబుషై బడుట (సం. 7-18-20)

క. అరదంబులు మొదలగు ను , ధృర వాహనకోటి డిగ్గి దుర్దాంత గతిం
దురగంబులపై హరిపై , నరుపై సూడుకొనుఁ బడిల నలి నార్మాలతోన్. 260

ప్రతిపదార్థం: అరదంబులు= రథాలు; మొదలగు= మొదలైన; ఉదృష్టి= సముద్రమైన; వాహన= వాహనాల; కోటి= సమూహం; డిగ్గి= దిగి; దుర్దాంతగతిన్= అణచరాని విధంగా; తురగంబులపైన్= గుర్రాలమీద; హరిపైన్= కృష్ణుడిమీద; నరుపైన్= అర్జునుడిమీద; ఉడుకొనన్= కుచ్చుకొనేట్లు; నలిన్= అధికమైన; అర్పులతోన్= అర్పులతో; పడిరి= పడ్డారు.

తాత్పర్యం: రథాలు మొదలైన వాహనాలు దిగి సంశ్ఠకులు అరుస్తా, అతివేగంగా గుర్తాలెక్కి, కృష్ణుడి మీద, అర్జునుడి మీద విరుచుకొని పడ్డారు.

వ. జత్తెఱంగునం జీయి గాలార్పమం జూడ్జివఱపను రాకుండునట్లుగా గుంపులు గింపులు బైపై దొరంగినం గృష్ణు లగవడిల తెగిల మడిసిల త్రుగ్గిరను మాటలతోఁ దత్తెన్యంబుల సింహాదంబులుఁ దూర్యానినదంబులుఁ జెలంగె; నప్పుడు సెమల్లు చేడ్పుడి వసుదేవ నందనుండు. **261**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగున్నీ= ఈ విధంగా; చేయి; కాలు; అర్పన్నీ= ఆడుటకు; చూడ్జీ= చూపు; పఱపనురాక+ఉండునట్లుగాన్నీ= ప్రసరించనీయకుండా; గుంపులు+కొన్నీ= గుంపులు గట్టి; పైపైన్నీ= మీద మీద; తొరంగిన్నీ= పడగా; కృష్ణులు= కృష్ణార్జునులు; అగపడిరి= దొరికారు; తెగిరి= ఖండితులైనారు; మడిసిరి= చచ్చారు; త్రుగ్గిరి= నశించారు; అను= అనే; మాటలతోన్నీ= పలుకులతో; తద్ది= ఆ సంశ్ఠకుల; సైన్యంబులన్నీ= సేనలలో; సింహాదంబులున్నీ= సింహగర్జలును; తూర్పునినదంబులున్నీ= వాద్యాల ప్రోతులును; చెలంగెన్నీ= ధ్వనించాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంతో; చెమర్చి= చెమటబట్టి; చేడ్పుడి= బాధపడి; వసుదేవనందనుండు= వసుదేవుడి పుత్రుడైన శ్రీకృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లు కాళ్ళు చేతులు ఆడకుండా; చూపులు ప్రసరించటానికి కూడ అవకాశంలేకుండా గుంపులు గుంపులుగా మీద విరుచుకుపడగా, ‘కృష్ణార్జునులు దొరికారు, ఖండించబడ్డారు, చచ్చారు, నశించారు’ అనే మాటలతోపాటు ఆ సంశ్ఠకుల పైన్యంలో సింహాదాలు, వాద్యధ్వనులు చెలరేగాయి. అప్పుడు కృష్ణుడు చెమటబట్టి, బాధతో.

ఆ. ‘ఎచట నున్నవాడ? వేష్టైతి? ప్రాణానఁ, గలవె? యేసు నిస్సు గానకునికిఁ దలఁకుచున్నవాడ ధైర్యధారేయ! నీ, యెలుగు సూపువే సురేంద్ర తనయు!’ **262**

ప్రతిపదార్థం: ధైర్యధారేయ!= ధైర్యభారాన్ని మోసే అర్జునా!; ఎచటన్నీ= ఎక్కడు; ఉన్నవాడవు?= ఉన్నావు?; ఏమి+ఐతి?= ఏషైనావు?; ప్రాణాన్నీ= ప్రాణంతో; కలవె?= ఉన్నావా?; నిస్సున్నీ= నిన్ను; కానక+ఉనికిన్నీ= చూడలేనందుకు; తలఁకుచున్నవాడవ్వీ= భయపడుతున్నాను; ఓ సురేంద్ర తనయు!= దేవేంద్రుడి కుమారుడవైన అర్జునా!; నీ= నీమొక్క; ఎలుగు= కంఠ ధ్వనిని; చూపవే!= ఏనిపించవా!

తాత్పర్యం: ‘మహాధైర్యవంతుడవైన అర్జునా! ఎక్కడున్నావు? ఏషైనావు? ప్రాణంతో ఉన్నావా? నీవు కనిపించకపోవటం వల్ల భయపడుతున్నాను. ఓ సురేంద్ర తనయా! నీ స్వరం ఏనిపించుము.’

ఏశేషం: ‘ధైర్యధారేయ!’ ‘సురేంద్రతనయు!’ అనే సంబోధనలు సాభిప్రాయాలు. వీటివలన అర్జునుడి శార్యం, అమరత్యం వ్యక్తమై ఎంతటి ఏపత్తులోపైనా అతడు ఎవ్వరికి లోంగేవాడు కాడని తెలుస్తున్నది. కృష్ణుడి మాటలలో చింత, విషాదం, ఉద్దేగం వ్యక్తమవుతున్నవి.

వ. అనిన విని యతండు ముకుందుని మానుషుభావం బూహించుచు నుత్స్సాహంబు వాటించి. **263**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్నీ= అనగా; విని; అతండు= ఆ అర్జునుడు; ముకుందుని= కృష్ణుడియొక్క; మానుషుభావంబు= మనమ్ముడు అనే భావాన్ని; ఉహించుచున్నీ= తలఁస్తూ; ఉత్సాహంబు= ఉత్సాహాన్ని; పాటించి= చూపి.

తాత్పర్యం: అనగా విని అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడి మానవభావాన్ని మనసులో భావించి ఉత్సాహం పొంగగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

క. అనిలాస్తంబు ప్రయోగింఁ, చిన సంశ్ఠకులు దెనలు జెదరి చొయివు చా ద్వునఁ దూలఁగ బహువిధ శరఁ, వినిహాతి బదలువడఁ జేసే వెన్నుడు మెళ్ళనీ. **264**

ప్రతిపదార్థం: వెన్నుడు= శ్రీకృష్ణుడు; మెచ్చన్= ప్రశంసించేటట్లు; అనిల+అస్త్రంబు= వాయవ్యాప్తం; ప్రయోగించిన్= వేయగా; సంశ్ఠకులు= సుశర్మలు; దెసలన్= దిక్కులకు; చెదరి= చెదిరిపోయి, చౌరువు= ఎండిన ఆకు; చాడ్పన్= వలె; తూలఁగ్= రాలగా, బహువిధ= పెక్కురకాల; శర= బాణాల; వినిహాతి= దెబ్బలతో; బడలుపడన్+చేసెన్= బాధపడేటట్లు చేశడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ప్రశంసించేటట్లు అర్జునుడు వాయవ్యాప్తం ప్రయోగించగా, సంశ్ఠకులు అంతటా చెదరిపోయి ఎండుటాకులవలె తూలిపడ్డారు. అపుడు అతడు అనేక బాణాలను వేసి వారిని బాధించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇట అర్జునుడి పరాక్రమం వలన వీర రసం వ్యక్తమాతున్నది.

క. శిరము లురంబులు గరములు, చరణంబులు రూపు మాయ శకలములై సం

గరథరఁ దొరఁగెల యోధులు, గరితురగ రథాస్త శస్త ఖండంబులతోన్.

265

ప్రతిపదార్థం: శిరములు= తలలు; ఉరంబులు= గుండెలు; చరణంబులు= కాళ్ళు; రూపుమాయన్= ఆకారాలు చెడిపోయేటట్లు; శకలములు+హి= ముక్కలై; సంగరథరన్= యుద్ధభూమితో; కరి, తురగ, రథ+అప్రతి, శస్త ఖండములతోన్= ఏనుగుల, గుర్రాల, రథాల, మంత్రసహితమైన బాణాల, మంత్ర సహితంగాని బాణాల ముక్కలతో సహి; యోధులు= వీరులు; తోరఁగిరి= కూలారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధభూమితో శూరులు వారి తలలూ, గుండెలూ, కాళ్ళూ ఆకారాలు గుర్తుపట్లేనట్లుగా ముక్కలు ముక్కలై, ఏనుగుల, గుర్రాల, రథాల, అప్రతిశస్తాల శకలాలతో సహి నేల కూలారు.

వ. అట్లు గసిమసంగి కిరీటి కల్పాంతపురాంతకుండునుంబోలె బాలిసమరుచుండ వెండియు వెఱచువక తత్తీమి పెనంగు నభ్యలంబు లతని బాణపరంపరల బలితంపుఁ బరపునం జేసే.

266

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; కసిమసంగి= విజ్ఞంభించి; కిరీటి= అర్జునుడు; కల్పాంత= ప్రశయకాలంలోని; పుర+అంతకుండునున్= రుద్రుడి; పోలెన్= వలె; బారిసమరుచుండన్= చంపుతుండగా; వెండియున్= మరియు; వెఱచువక= భయపడక; తత్తీమి= వెనుదగిలి; పెనంగు= యుద్ధం చేసే; ఆ+బలంబులు= ఆ సంశ్ఠపక సైన్యాలు; అతని= అర్జునుడి యొక్క; బాణ పరంపరల= బాణ సమూహాలయొక్క; బలితంపు= బలిష్టమైన; పరపున్+చేసి= వ్యాప్తిచేత.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా విజ్ఞంభించి, అర్జునుడు ప్రశయకాలంలోని రుద్రుడివలె వధిస్తుండగా, శత్రుసైన్యాలు భయపడక వెనుదగిలి పోరు సాగించాయి. అపుడు అర్జునుడు బాణజాలాన్ని దట్టంగా ప్రసరింపజేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అ. కూలురూపుఁ, దన్నికొనియెడు రూపును, నొఱలు రూపు, నేల కొఱగు రూపు,

బోరలు రూపు నయ్య నరవాజి గజములు, ప్రథనభూమి ఫోరభంగి గాగ.

267

ప్రతిపదార్థం: నర= భటులు; వాజి= గుర్రాలు; గజములు= ఏనుగులు; ప్రథనభూమి= యుద్ధపు నేల; ఫోరభంగి= భయంకరమైన విధం; కాగన్= కాగా; కూలురూపున్= కూలే రూపం; తన్నికొనియెడు= గిలగిలతన్నుకొనే; రూపున్= రూపం; ఒఱలు= ఏడ్చుపట్టి; రూపున్= రూపం; నేలకున్= భూమిసైకి; ఒఱగు= ఒరిగిపోయిన; రూపున్= ఆకారం; పొరలు= పొరలాడే; రూపున్= రూపం కలవి; అయ్యెన్= అయినవి.

తాత్పర్యం: యుద్ధభూమి భయంకర రూపం తాల్చగా, భటులు, గుర్రాలు, ఏనుగులు కూలిపోయి, గిలగిల తన్నుకొంటూ, విలపిస్తూ, నేలకు ఒరిగి పొరలాడే రూపాలు ధరించాయి.

విశేషం: అర్జునుడి పరాక్రమం వలన బీభత్సం పాలైన కౌరవైన్యం ఇందులో వల్లించబడింది.

వ. ఇప్పిధంబున నసమ సమర తత్పరులై తనవలన నేమతి యా మఱందియు బావయు సట్టుండ, నిక్షద్ ధర్మజుండు పులికొల్ప నుదగ్ర సైన్యంబులు మన మొనలు దలంకం దత్తిమె; నాచార్యంండును ధర్మసూను సైన్యంబులుదలంకందత్తిమె; నస్పుట్ట నీ కొడుకు దుర్ముఖుం దత్తనికిణియంబుగా ధృష్టధృష్టమ్ముం దలపడిసం గురుపాంచాల కుమార వర్గంబు లగ్గలికం గవిసి పోరె; నట్టియెడ.

268

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఇట్లా; అసమ= సాటిలేని; సమర= యుద్ధంలో; తత్పరులు+ఐ= లీనమైనవారై; తనవలన్= తనను; ఏమతి= ఉపేక్షించి; మఱందియున్= మరది అయిన అర్జునుడును; బావయున్= బావ అయిన కృష్ణుడును; అట్లు+ఉండన్= శత్రువులతో తగులు కొని ఉండగా; ఇక్కడన్= పాండవ పక్షంలో; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; పురికొల్పన్= ప్రోత్సహించగా; ఉదగ్ర సైన్యంబులు= గొప్ప సేనలు; మన= మన కౌరవుల; మొనలు= సైన్యాలు; తలంకన్= భయపడగా; తత్తిమెన్= పరుగెత్తించాయి; ఆచార్యంండును= ద్రోణుడును; ధర్మసూను సైన్యంబులు= ధర్మరాజు యొక్క సేనలు; తలంకన్= చలించగా; తత్తిమెన్= ఉరికించాడు; అప్పుడు; నీ కొడుకు= నీ పుత్రుడైన; దుర్ముఖుండు= దుర్ముఖుడనే వాడు; అతనికిన్= ద్రోణుడికి; ప్రియంబుగాన్= సంతసమయేటట్లు; ధృష్టధృష్టమ్మున్= పాండవసేనాని అయిన ధృష్టధృష్టమ్ముడిని; తలపడిన్= ఎదుర్కొనగా; కురు= కౌరవుల, పాంచాల= పాంచాల దేశపు; కుమార= పుత్రుల; వర్గంబులు= సమూహాలు; అగ్గిలికన్= ఉత్సాహంతో; కవిసి= ఉరికి; పోరెన్= యుద్ధం చేశాయి; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఇట్లా సాటిలేని యుద్ధంలో తగుల్కొని ధర్మజుడి నుండి దూరమై కృష్ణర్జునులు పోరు సల్వాతుండగా, పాండవ పక్షాన ధర్మరాజు ప్రోత్సహంతో మహాసైన్యాలు కౌరవ సేనలు బెదరిపోయేటట్లు తరిమాయి. ద్రోణుడును ధర్మరాజు సైన్యాలు బెదరేటట్లు తరిమి కొట్టాడు. అప్పుడు నీ పుత్రుడైన దుర్ముఖుడు ద్రోణుడికి సంతోషమయేటట్లు ధృష్టధృష్టమ్ముడిని ఎదుర్కొనగా కురు కుమారులు, పాంచాల వీర కుమారులు ఉత్సాహంచి పోరుసల్చారు. అప్పుడు.

చ. గురుఁ డను తీవ్రమారుతము కోల్లుల కోర్వక ధర్మపుత్ర బం
ధుర బల వాలిరోత్సరము దూఱుడు నాతఁ డడబ్బి వీర సుం
దరముగఁ జేయి వీచిన నుదగ్ర గతిం బులికొన్నఁ గౌరవ
స్ఫురణము నుఢ్టటం బగుడు సూర్యుని ఖుంగె ధరా పరాగముల్.

269

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు+అను= ద్రోణాచార్యుడనే; తీవ్ర మారుతము= వేగంగల గాలియొక్క; కోల్లులకున్= పరాక్రమానికి; ఓర్వక= సహించక; ధర్మపుత్ర= ధర్మరాజు యొక్క; బంధుర= దట్టమైన; వారిద= మేఘాల; ఉత్సారము= సమూహాం; తూలుడున్= తూలగా; ఆతడు= ఆ ధర్మరాజు; అదల్చి= అదలించి; వీర= వీరత్వం; సుందరముగన్= ఒప్పగా; చేయి= చెయ్యి; వీచినన్= వీచగా; ఉదగ్ర= భయంకరమైన; గతిన్= నడకతో; పురికొన్నఁ= క్రమ్మగా; కౌరవ స్ఫురణమున్= కౌరవుల సంచలనం; ఉధృటంబు= అధికం; అగుడున్= కాగా; ధరా= నేలయొక్క; పరాగముల్= దుముక్కేణవులు; సూర్యున్ని= సూర్యుడిని; మ్రుంగెన్= కప్పాయి.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడనే తీవ్రమైన వాయువు యొక్క పరాక్రమానికి సహించక ధర్మరాజుయొక్క దట్టమైన సైన్యమనే మేఘ సమూహాం తూలింది. అప్పుడు ధర్మజుడు అదలించి వీరత్వం ఒప్పేటట్లు చేయి వీచగా, అతడి సైన్యం ఉధృతమైన గమనంతో క్రమ్మకొనగా, కౌరవుల సంచలనం మితిమీరటం వలన, ధూళికణాలు సూర్యుడిని క్రమ్మించేశాయి.

విశేషం: గాలికి మేఘాలకు గల పరస్పర వైరుధ్యాన్ని కౌరవ పాండవ సైన్యాలపై ఆరోపించి, వాయువు, మేఘాలు ఒకదానిని మించి ఒకటి ఆధిక్యం పాందినట్లు, ఆయా సైన్యాలు ఒకదానిని మించి మరొకటి వైచెయ్యగా ఉన్నట్లు వర్ణించబడింది. ఉభయ సైన్యాల యుద్ధాత్మాహాం వలన వీరరసం వ్యక్తమాతున్నది. ‘వీర సుందరము’ - చేయివీచుటలో ధర్మజుడి వీరమూర్తి ప్రత్యక్షమవతున్నది.

ఎ. ఇబ్బంగి నుభయ సైనికులును గలయన్ బెరసిన మణిభూషణ కిరణ జాలంబుల కతంబున ధూఐకృతంబు లగు తిమిరంబుల గెలిచి పోరుచుండ ధారాళ రక్తసిక్తం బై యారజఃపటలం బడంగుటయు. 270

ప్రతిపదార్థం: ఈ+భంగ్= ఈ విధంగా; ఉభయ సైనికులును= కౌరవుల, పాండవుల భటులు కూడా; కలయన్ బెరసినన్= కలిసి చొచ్చుకొనిపోగా; మణి= మణులతో చేసిన; భూషణ= ఆభరణాల; కిరణ= వెలుగులమ్ముక్క; జాలంబుల= సమూహాల; కతంబునన్= కారణంగా; ధూఐకృతంబులు+లగు= దుమ్మువల్ల కలిగిన; తిమిరంబులన్= పీకట్లను; గెలిచి= జయించి; పోరుచుండన్= యుద్ధం చేస్తుండగా; ధారాళ= మిక్కిలి; రక్త= నెత్తురుచేత; సిక్తంబు+ప= తడిసి; ఆ రజః= ఆ దుమ్ము మ్ముక్క; పటలంబు= గుంపు; అడంగుటయున్= అణిపోగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా కౌరవ పాండవ సైనికులు పరస్పరం చొచ్చుకొని పోయి, రత్నాలు పాదిగిన ఆభరణాల వెలుగులతో దుమ్ముచేత ఏర్పడ్డ పీకట్లను గెలిచి యుద్ధం చేస్తుండగా, మిక్కటమైన రక్తంతో తడిసి ఆ ధూఐకణబొలం అణిపోగా.

క. ఇఱు వాగును దార్శని వి , స్ఫురణ మెఱయ నాయుధముల పొగ లేని శిఖిల్
దరతరమ యెగయుఁ బోరఁగ , ధరఁ జతురంగములు నడ్చుతంబుగుఁ గెడసెన్. 271

ప్రతిపదార్థం: ఇరు వాగును= రెండు పక్కాల వారును; తార్కోని= సమీపించి; విస్మృతణ= విశేషంగా చలించటం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఆయుధముల= ఖడ్డ, బాణాది శస్త్రాల మ్ముక్క; పొగలేని= ధూమం లేని; శిఖిల్= మంటలు; తరతరము+ల= క్రమంగా; ఎగయన్= పైకిలేచేటట్లు; పోరఁగన్= యుద్ధం చేయగా; ధరన్= భూమిపై; చతురంగములున్= రథాలు, గజాలు, గుర్రాలు, పదాతులు అనే నాల్గు విధాలైన సేనలును; అద్భుతంబుగున్= ఆశ్చర్యపడేటట్లు; కెడసెన్= కూలాయి.

తాత్పర్యం: కౌరవ, పాండవ సేనలు రెండును సమీపించి, తీవ్రమైన చలనం బయలుపడగా, ఖడ్డాద్యాయుధాల నుండి జ్యాలలు అంతులేకుండా పైకిగయగా పోరు సల్పేసరికి, రథాది చతురంగ బలాలు ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు భూమిపై పడిపోయాయి.

క. కలిఫుటలు దురగముల దళ , మరదంబుల మొత్త మనక యడర వడిం గా
ల్యారు ప్రుగుఁ జేయుచును ప్రు , గ్రీల విస్తుయ మెలయుఁ జాచు భేచర తతికిన్. 272

ప్రతిపదార్థం: కలిఫుటలు= ఏనుగుల సమూహాలు; తురగముల= గుర్రాల; దళము= సైన్యం; అరదంబుల= రథాల; మొత్తము= సమూహాం; అనక= అనకుండా; అడరి= అతిశయించి; వడిన్= వేగంగా, కాల్యురు= కాలిభటులు; ప్రుగున్+చేయుచును= హతమారుస్తూ; చూచు= చూచునట్టి; భేచర తతికిన్= ఆకాశంలో చరించే దేవతల సమూహానికి; విస్మృతము= ఆశ్చర్యం; ఒలయన్= కలుగగా; ప్రుగ్గిరి= నశించారు.

తాత్పర్యం: సైనికులు, ఏనుగుల సమూహాలు, ఆశ్చీక దళం, రథసేన అనక మిక్కిలి విజ్ఞంభించి హతమారుస్తూ ఆకాశంలో విహారించే దేవతలకు ఆశ్చర్యం కలిగిస్తూ వినాశానికి గురి అయ్యారు.

ఔ. తేరుల యొప్పు ప్రోడుపడఁ దేకువ లేని పదాతి కోటి ను
గై రుభిరంబులో ముసుగ నానిన యేనిక పిండు పక్కముల్
ఘోరముగాగఁ ద్రైవ్ వెసుఁ గూలు కులాద్రులఁ బోల నాస్సికుల్
వీర వినోదముల సలుపు వేడుక సాంపునఁ గూడి యెక్కిన్. 273

ప్రతిపదార్థం: తేరుల= రథాల యొక్క; ఒప్పు= సాందర్భం; మ్రాదుపడన్= నశించగా; తేకువ లేని= ఛైర్యం లేని; పదాతి కోటి= కాలిబంటుల సమూహం; నుగ్గి+బ= చూరై; రుధిరంబులోన్= రక్తంలో; మునుగన్= మునుగగా; ఆనిన= ఉన్న; ఏనికపిండు= ఏనుగుల సమూహం; పక్కముల్ల= రక్కలు; ఫోరముగాగన్= భయంకరంగా; త్రైవీ= ఖండితమై; వెసన్= వేగంగా; కూలు= కూలిపోయే; కుల+అద్రులన్= కుల పర్వతాలను; పోలన్= పోలగా; ఆశ్వికుల్= గుర్రపు రౌతులు; వీరవినోదముల్= శారులకు సంబంధించిన క్రిడలు; సలుపు= ఆడునట్టి; వేడుక= కుతూహలం యొక్క; సాంపునన్= సమృద్ధితో; కూడి= కలిసి; ఎక్కునన్= ఎక్కుగా;

తాత్పర్యం: రథాలు కుప్పగూలగా, పదాతి సైన్యం ఛైర్యం సడలి ముక్కలు ముక్కలై రక్తంలో మునుగగా, గజ సమూహం రెక్కలు తెగి, భయం గొలిపేటట్లు కూలిపడే కులపర్వతాలవలె తోచగా, ఆశ్వికదళం వీరవినోదం సలిపే విధంగా కూడి ఎక్కువగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఆశ్వికదళం విజుంభించేసరికి రథ, గజ, పదాతి దళాలు విచ్చిన్నమై బీభత్సానికి గురికావడం ఇందులో వర్ణించబడింది.

చ. నిలిచిన రూపు డొల్లి ధరణింబడి యొన్న శరీర మింత లిం
తలు శకలంబులై నెఱయ దందడి మూఅక గలంగ నొంటి గుం
పులు పత్తివోవ రక్త జలపూరము రొంపులు ధూశిగా రథం
బులు రభసంబునం బఱి పశిలిల యోధులు గ్రోధ బీపులై.

274

ప్రతిపదార్థం: నిలిచిన= నిలబడిన; రూపు= ఆకారం; డొల్లి= దొరలి; ధరణిన్= భూమిమైన; పడి ఉన్న= కూలి ఉన్న; శరీరము= దేహం; ఇంతలు+ఇంతలు= చిన్న చిన్న; శకలంబులై= తునుకలై; నెఱయన్= వ్యాపించగా; దందడి= తరచైన; మూఅక= సైన్యం; కలంగన్= కలతపడగా; ఒంటిన్= ఒంటరివై; గుంపులు= సమూహాలు; పత్తిపోవన్= నశించగా; రక్త= నెత్తురనే; జల= నీటియొక్క; పూరము= ప్రవాహం; రొంపులు= బురదలు; ధూశిగాన్= దుమ్ముగా; యోధులు= వీరులు; క్రోధదీపులు+బ= కోపంతో వెలిగినవారై; రథంబులు= రథాలు; రభసంబునన్= వేగంగా; పఱపి= నడిపి; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: నిలబడ్డ ఆకారాలు దొరలి నేలమై పడియొన్న దేహాలు చిన్న చిన్న తునకలై అంతట వ్యాపించగా. తరచు సైన్యం కలతపడగా, ఒంటరిగా గుంపులు కూలగా, రక్తపు నీటి ప్రవాహం బురదలు దుమ్ముగా మారగా. ఇట్లా వీరులు కోపంతో మండుతున్నవారై అతి తీవ్రంగా యుద్ధరంగంలో పోరాడారు.

విశేషం: ఇక్కడ యుద్ధం వలన సైనికుల దేహాలకు పట్టిన దుర్గతి జాగుస్పాకరంగా వర్ణించబడింది.

క. కొమ్ములఁ గ్రుమ్మియుఁ బాదత , లమ్ములఁ జమలియును గరములం బత్తిపత్తి ర్మై
యి మ్మోదలగు బిగిచియు నర , దమ్ముల నేనుగులు వీటతాటము సేసన్.

275

ప్రతిపదార్థం: ఏనుగులు; అరదమ్ములన్= రథాలను; కొమ్ములన్= దంతాలతో; క్రుమిమ్ములన్= పొడిచియు; పాదతలమ్ములన్= అరకాళ్ళ చేత; చమరియును= కొట్టియు; కరములన్= తుండాలతో; పత్తిపత్తి+బ= చెల్లా చెదరై; ఇమ్ము= అందం; ఎడలగన్= తొలగగా; తిగిచియున్= లాగియు; వీటతాటము= భగ్గం; చేసన్= చేశాయి.

తాత్పర్యం: ఏనుగులు రథాలను దంతాలతో పొడిచి, అరకాళ్ళచే అదిమి, తుండాలతో ముక్కలు ముక్కలు చేసి అందం తొలగేటట్లు లాగి భగ్గం చేశాయి.

క. తురగమున నరుని వైయుచుఁ , గలదంతము వెట్టి యస్తుకల వైచుచు ను
ధృర రథము చదలఁ త్రిప్పుచుఁ , గరులు వినోదంబు సేసే గనుగొను ప్రజకున్.

276

ప్రతిపదార్థం: తురగమునన్= గుర్రముపైగల; నరుని= సైనికుని; వ్రేయుచున్= కొడుతూ; కరిదంతము= ఏనుగు యొక్క కోరలు; పెట్టించి= ఉండపేసి; అన్యకరిన్= మరొక ఏనుగుపై; వైచుచున్= విసరుతూ; ఉద్ధర రథము= బరువైన రథాన్ని; చదలన్= ఆకాశంలో; త్రిప్పుచున్= తిప్పుతూ; కరులు= ఏనుగులు; కనుగొను= చూచే; ప్రజకున్= జనులకు; వినోదంబు= వేడుక; చేసెన్= కలిగించాయి.

తాత్పర్యం: ఏనుగులు, గుర్రంపైగల భటుడిని దెబ్బ వేస్తూ, ఏనుగు దంతాన్ని పెరికి వేరే ఏనుగుపై విసరుతూ, బరువైన రథాన్ని ఆకాశంలో గిర్మన తిప్పుతూ చూచేవారికి వినోదం కలిగించాయి.

క. ఒక్కాక్క చోట.

277

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+బక్క చోటన్= ఒక్కాక్క స్థానంలో.

తాత్పర్యం: యుద్ధం జరిగే ఒక్కాక్కచోట.

చ. మెఱుగులు గర్జితంబులును మిక్కిలి సోనయ్యి గల్లు మేఘముల్
గిత్తికాన నొప్పు నాకసము లీల రణక్కితి సూడఁ బోల్పగుం
దఱచగు భూషణద్యుతి వితానము పర్వ గజప్రజంబు పె
ల్లొఱలుచు నెత్తురుల్ దొరుగుచుండ నొగిం బడి యున్న నత్తుతీన్.

278

ప్రతిపదార్థం: మెఱుగులు= మెరుపులు; గర్జితంబులును= ఉరుములును; మిక్కిలి= అధికమైన; సోనయ్యి= వర్షం; కల్లు= కల; మేఘముల్= మబ్బులు; గిత్తికానన్= చుట్టుకొనగా; ఒప్పు= ఒప్పిదమైన; ఆకసము= ఆకాశం; లీలన్= వలె; తఱచు+అగు= అధికమైన; భూషణాలు= అలంకారాల యొక్క; ద్యుతి= వెలుగులు; వితానము= సమూహం; పర్వన్= ప్రసరించగా; గజప్రజంబు= ఏనుగుల గుంపు; పెల్లు= ఎక్కువగా; ఒఱలుచున్= అరుస్తూ - ఫీంకరిస్తూ; నెత్తురుల్= రక్తాలు; తొరుగుచుండన్= కారుతుండగా; ఒగిన్= వరుసగా; పడి+ఉన్ని= పడి ఉండటం వలన; అత్తచేస్తేన్= అప్పడు; రణక్కితి= యుద్ధ భూమి; చూడన్= చూడటానికి; పొల్పు+అగున్= ఒప్పింది.

తాత్పర్యం: మెరుపు లీగలు, ఉరుములు, మిక్కిలి వర్షంచేత మేఘాలు కమ్ముకొనగా ఒప్పే ఆకాశంవలె, అధికమైన భూషణాల వెలుగుల సమూహం ప్రసరించగా, ఏనుగుల గుంపు మిక్కిలి ఫీంకరిస్తూ, రక్తాలు కారుతుండగా వరుసగా పడి ఉన్నప్పటి యుద్ధం చూడటానికి ఒప్పి ఉండింది.

ఏశేషం: అలం: ఉక్కడ మేఘాలతో నిండిన ఆకాశంతో ఏనుగులతో నిండిన యుద్ధ భూమి పోల్చబడింది.

అ. అశ్వసుభట తతుల యంగ ఖండంబులు , రుధిర కర్మమున బ్రుంగియున్న
పెల్లు చూడ రౌద్ర జీభత్వ కరుణ భ , యాన్కెక హేతువయ్య నథిప!

279

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; అశ్వ= గుర్రాల; సుభట= సైనికుల; తతుల= సమూహాల; అంగ ఖండంబులు= అవయవాల తునకలు; రుధిర= రక్తపు; కర్మమునన్= బురదలో; బ్రుంగి ఉన్న= మునిగి ఉన్న; పెల్లు= అతిశయం; చూడన్= చూడగా; రౌద్ర= రౌద్రరసానికి; జీభత్వ= జీభత్వరసానికి; కరుణా= కరుణా రసానికి; భయానక= భయానక రసానికి; ఏకోతువు+అయ్యెన్= ఒకే కారణ పైనది.

తాత్పర్యం: గుర్రాల, భటుల సమూహాల అవయవ ఖండాలు రక్తపు బురదలో మునిగి ఉన్న అతిశయం చూడగా రౌద్ర, జీభత్వ, కరుణా, భయానక రసాలకు అది ఒకే కారణంగా తోచింది.

- వ. అట్టిసుయంబున నారోహకులు పడినందెరలంబారు వారణాహయంబులును, వాహనంబులు నిహాతంబులైన వెడవెడమెలంగు వివిధ యోధులును, రుధిరమాంసుస్తిష్టమయ మహాపంకంబునంగలయమునింగియుం, గాళులు వెఱుక రాకుండియు, గౌరిజ బిగంబడియును రక్తకల ఫ్లోటకంబులు సంచలింప నేరుకునికి వెడంగు వడుచుం బెనంగు కడించి మగలును రక్తాంబు తురగా వర్త కలిగిల కలితంబైన సమరాంగణ సాగరంబు నానావిధ వాహన యానపాత్ర గతులం దలయం జీచ్చి తమయట్టివారు గొందలు మునింగిసును వెండియు విజయధన వాంఘంజేసే వెఱవక వర్తించు వీరవ్యాపశిరులు నయి యెయ్యిది సూచిన నెత్తుటం గెంపెక్కణైనికు లుక్కునం బొంపిల వోపుచున్న సంకుల సంగ్రామంబును జెక్కు సెమర్పక దర్శంబునం జెలంగుచు ద్రోణం దెలుంగు సూపి కడంగి.

280

ప్రతిపదార్థం: అట్టి సుయంబున్= అప్పుడు; ఆరోహకులు= ఎక్కినవారు; పడినన్= కూలగా; తెరలన్+పారు= తొలగిపరుగేతే; వారణ= ఏనుగులు; హాయంబులును= గుర్రాలును; వాహనంబులు= రథాలును; నిహాతంబులు+అయిన= కొట్టబడగా; వెడవెడ= కొలదిగా; మెలంగు= తిరిగే; వివిధ యోధులును= వేరు వేరు వీరులును; రుధిర= రక్తం; మాంస= మాంసం; మస్తిష్కు= మెదడులతో; మయ= నిండిన; మహాపంకంబునన్= మిక్కుటమైన బురదలో; కలయమునింగియున్= కలిసిపోయేటట్లు మునిగి; కాళులు= కాళ్ళు; పెఱుకరాక+ఉండియున్= లాగడానికి రాకుండియు; గౌరిజ= గిట్ట; దిగంబడియును= దిగబడి; రథ= రథాలు; కరి= ఏనుగులు; ఫోటకంబులు= గుర్రాలు; సంచరింపనేరక= తిరుగలేక; ఉనికి= ఉండి; వెడంగు+వడుచున్= వికారం పాందుతూ; పెనంగు= పెనగులాడే; కడింది= కలినులైన; మగలును= వీరులును; రక్త= నెత్తురనే; అంబు= నీరు; తురగ= గుర్రాలు అనే; ఆవర్త= సుడులు; కరి= ఏనుగులనే; గిరి= పర్వతాలతో; కలితంబైన= కూడిన; సమర= యుద్ధపు; అంగణ= రంగం అనే; సాగరంబు= సముద్రం; నానా= పలు; విధ= రక్తాలైన; వాహన= వాహనాలు అనే; యానపాత్ర= పడవల; గతులన్= నడకలతో; తటియం జీచ్చి= సమీపించి; తమ అట్టివారు= తమవంటివారు; కొండఱు; మునింగినున్= మునిగిపోయినా; వెండియున్= మరల; విజయ= విజయమనే; ధన= ధనమందలి; వాంఘన్+చేసి= కోరికతో; వెఱవక= భయపడక; వర్తించు= ఉండే; వీర= వీరులనే; వ్యవహారులును= బేహారులును; అయి= అయి; ఎయ్యిది= ఏది; చూచినన్= చూచినా; నెత్తుటన్= రక్తంతో; కెంపు+ఎక్కున్= ఎర్రబడగా; పైనికులు= భటులు; ఉక్కున్= శౌర్యంతో; పాంపిరి+పోపుచున్న= విజృంభిస్తున్న; సంకుల సంగ్రామంబునన్= వ్యాపమైన యుద్ధంలో; చెక్కు+చెమర్పక= ఏమాత్రం చలించక; దర్యంబునన్= గర్వంతో; చెలంగుచున్= విజృంభిస్తూ; ద్రోణండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఎలుంగు= కంరస్సరం; చూపి= ప్రదర్శించి; కడంగి= పూని.

తాత్పర్యం: అప్పుడు, వాహనాలాపై ఉన్నవారు క్రిందపడిపోగా, పారిపోయే ఏనుగులు, గుర్రాలు, వాహనాలు హతమయేసరికి అటనట తిరిగే పలు రకాలైన వీరులును; రక్తం, మాంసం, మెదళ్ళతో నిండిన మిక్కుటమైన బురదలో కలయమునిగి కాళ్ళు పెరకటానికి రాక గిట్టలు దిగవడి రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు తిరుగలేకపోవటం వలన తికమక పడుతూ పెనగులాడే వీరశేష్ములు, నెత్తురు అనే నీరు, గుర్రాలనే సుడులు, ఏనుగులనే పర్వతాలు గల యుద్ధభాషా అనే సముద్రం బహువిధాలైన వాహనాలనే పడవల నడకతో సమీపించి, తమ వంటి వారు కొందరు మునిగినా ఇంకా విజయమనే ధనంమీదగల కోరికతో భయపడకుండే వీరులనే బేహారై, ఏది చూచినా రక్తంతో ఎరుపెక్కగా, భటులు శౌర్యంతో విజృంభిస్తున్న మహాయుద్ధంలో ఏమాత్రం చలించక, గర్వంతో ఉత్సప్పాంచే ద్రోణాచార్యుడు సింహానాదం చేసి పూనుకొని.

విశేషం: అలం: రూపకం.

- క. కలయుాధనాధుఁ బొదువం : ద్వులతీర్థతి యానదుల్లువారం బై కే

సలి సనియెడు పగిబి యుభి , ప్లిరు దెసకుం జనియె నతని సేన దలంకన్.

281

ప్రతిపదార్థం: కరి= ఏనుగుల; యుధ= సమూహం యొక్క; నాధన్= అధివతిని; పాదువన్= ఆక్రమించటానికి; త్యరిత= వడిగలది; ఉద్ధతి= దర్యంగలది అయిన; యాన= నడకతో; దుర్మివారంబు+పా= వారించటానికి వీలుగానిదై; కేసరి= సింహాం;

చనియెడు= పోయే; పగిదిన్= విధంగా; అతని= అతడి యొక్క; సేన= పైన్యం; తలంకన్= వణకగా; యుధిష్ఠిరు = ధర్మజడి; దెసకున్= వైపునకు; చనియెన్= పోయాడు.

తాత్పర్యం: గజరాజును ఆక్రమించటానికి త్వరితం ఉధ్యతం అయిన వారింపరాని గమనంతో సింహం పోయేటట్లు ధర్మరాజు సేన వణకగా ద్రోణుడు అతడి వైపునకు వెళ్ళాడు.

విశేషం: అలం: ఉపవ.

క. అతి కోలాహల వికల , స్థితి యగు తన బలము మిగిలి ధీరత్వమహా న్నటుఁ డగు నతండు విశిఖ , ప్రతతి వఱపే గురునిపై నరాతులు పొగడన్.

282

ప్రతిపదార్థం: అతి= మిక్కిలి; కోలాహల= కలకలంచేత; వికలస్థితి అగు= చెదరిన; తన= తనయొక్క; బలమున్= సేనను; మిగిలి= దాటి; ధీరత్వ= ధైర్యంచేత; మహా+ఉన్నటుఁడు+అగు= గొప్ప ఔన్నత్యంగల వాడగు; అతండు= ఆ ధర్మజడు; అరాతులు= శత్రువులు; పొగడన్= ప్రశంసించగా; గురునిపైన్= ద్రోణుడిపై; విశిఖ= బాణాల; ప్రతతి= సమూహం; పఱమెన్= ప్రసరింపచేశాడు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి కలకలంతో చెదరిన తన సైన్యాన్ని దాటి, ధైర్యంతో అత్యున్నతుడైన ధర్మజడు శత్రువులు పొగడగా ద్రోణాచార్యుడిపై బాణజాలాన్ని ప్రయోగించాడు.

ద్రోణాచార్యునిచేత సత్యజిత్తు సచ్చట (సం.7-20-1)

చ. కని ద్రుపదాన్వయోత్తముఁ డకంపిత శౌర్యాడు సత్యవిక్రముం డనుపమ ధైర్యధుర్మాడు మహాబల దీప్మాడు సత్యజిత్తు ద్రో జుని వెనఁ దాకి తత్తుసువు నొప్ప దశోగ్ర శరంబు లేసి సూ తుని మెయి గ్రుచ్ఛే చేల్లి పది తూపులు ధర్మజుఁ దుల్లసిల్లాగన్.

283

ప్రతిపదార్థం: కని= ఇది చూచి; ద్రుపద+అన్వయ+ఉత్తముఁడు= ద్రుపదుడి యొక్క వంశంలో శ్రేష్ఠుడు; అకంపిత శౌర్యాడు= చలించని శార్యంకలవాడు; సత్యవిక్రముండు= సత్యాపైన పరాక్రమం కలవాడు; అనుపమ= సాటిలేని; ధైర్య= ధీరత్వంయొక్క; ధుర్మాడు= భారం మోసేవాడు; మహాబలదీప్మాడు= గొప్పధైన శక్తిచే వెలుగొందేవాడగు; సత్యజిత్తు= సత్యజిత్తు అనేవాడు; ధర్మజాడు= ధర్మరాజు; ఉల్లసిల్లాగన్= సంతోషించగా; ద్రోణుని= ద్రోణాచార్యుడిని; వెనన్= వేగంతో; తాకి= ఎదుర్కొని; తదీ+తనువు= అతని దేహం; నొప్పన్= బాధపడగా; దశ= పది; ఉగ్ర= భయంకరమైన; శరంబులు= బాణాలు; ఏసి= ప్రయోగించి; పది తూపులు= పది అమ్ములు; పేర్పి= అతిశయించి; సూతుని= సారథియొక్క; మెయిన్= దేహంపై; గ్రుచ్ఛేన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మజడూ ద్రోణుడూ యుద్ధం చేయటం చూసి, ద్రుపదవంశశ్రేష్ఠుడు, చలించని శార్యం కలవాడు, సత్యపరాక్రముడు, సాటిలేని ధైర్యవంతుడు, మహాబలంతో ప్రకాశించేవాడు అయిన సత్యజిత్తు ధర్మజడు సంతోషపడగా ద్రోణాచార్యుడిని తీవ్రంగా ఎదిరించి, అతడికి బాధ కలిగేటట్లు పది భయంకరాలైన బాణాలను ప్రయోగించి, అతడి సారథి శరీరంపై పది బాణాలను నాటాడు.

అ. గురుఁడు సత్యజిత్తు కోదండ దండంబు , దునుముటయును వేఱుధనువు వుచ్చి కొని యుద్ధాత్మేఖుఁ గ్రారభల్లంబులు , ముప్పుతింట నతనఁఁ గప్పె నతడు.

284

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; సత్యజిత్తు= సత్యజిత్తు యొక్క; కోదండ దండబు= ధనుర్దండాన్ని; తునుముటయును= త్రుంచగా; వేఱు= వేరే; ధనువు= ధనుస్సు; పుచ్చికొని= తీసికొని; ఉదాత్తరేఖన్= ఉన్నతమైన పద్ధతిలో; అతడు= సత్యజిత్తు; కృషారభల్లంబులు= భయంకరమైన బాణాలు; ముప్పదింటన్= ముప్పెతో; అతనిన్= ద్రోణిని; కప్పన్= ఆక్రమించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు సత్యజిత్తు ధనుర్దండాన్ని తునుమగా, వేరొక ధనుస్సు అందుకొని ఉదాత్తమైన రీతిలో అతడు ముప్పది బాణాలతో ద్రోణిని ఆక్రమించాడు.

వ. తదవసరంబున సత్యజిత్తుం గూడికొని.

285

ప్రతిపదార్థం: తత్త+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; సత్యజిత్తున్= సత్యజిత్తును; కూడికొని= కలిసికొని.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సత్యజిత్తుతో కలిసి.

క. వృకుండను పాంచాలకుమా , రక్కఁ డఱువది తూపులం గరం బరుదుగ న

స్త్రీ కళాచార్యుం బీధివిన , వికాసముం బొందేఁ బాండవేయ బలంబుల్.

286

ప్రతిపదార్థం: వృకుండ+అను= వృకుడనే; పాంచాల కుమారకుండు= పాంచాల రాజ కుమారుడు; అఱువది తూపులన్= అరవై బాణాలతో; కరంబు= మిక్కిలి; అరుదుగన్= అసాధారణమైన రీతిలో; అప్రకళ= అప్రవిద్యయందు; ఆచార్యన్= గురువైన ద్రోణిని; పాదివిన్= ఆక్రమించగా; పాండవేయ బలంబుల్= పాండవ పైన్యాలు; వికాసమున్+పాందెన్= సంతోషించాయి.

తాత్పర్యం: వృకుడనే పాంచాల రాజకుమారుడు అసాధారణంగా అరవై బాణాలతో ద్రోణాచార్యుడిని కప్పగా, పాండవ పైన్యాలు వికాసాన్ని పొందాయి.

చ. ఘనతర కోపవేగమును గన్నుల నిప్పులు రాల సత్యజి

త్తునువు వృకాంగమున్ విశిఖ ధారల ముంచే గురుండు, వార లా

తని వడి కోల్లి మై గలయఁ దాకుగ సారథి యు భ్రంగ వా

హనములు భీటువోవ సిద మల్లల నాడగ సేసి రుద్రతిన్.

287

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఘనతర= మిక్కిలి విరివి అయిన; కోప= క్రోధం యొక్క; వేగమున్= వేగంతో; కన్నులు= కన్నుల నుండి; నిప్పులు; రాలన్= రాలగా; సత్యజిత్తు+తనువు= సత్యజిత్తుయొక్క దేహాన్ని; వృకాంగమున్= వృకుడియొక్క తనువును; విశిఖ= బాణాల యొక్క; ధారలన్= ధారలలో; ముంచేన్= మనుగ జేశాడు; వారలు= ఆ యురువురు; అతని= ద్రోణి; వడికిన్= తీవ్రతకు; ఓర్చి= సహించి; మై= శరీరం; కలయన్= అంతటను; తాకుగన్= తగిలేటట్లు; సారథి= రథాన్ని నడిసేవాపి; ఉంబ్లు= పెంపు; అడంగన్= అణగగా; వాహనములు= అశ్వాది వాహనాలు; భీటు+పోవన్= వ్యధంకాగా; సిదము= ధ్వజం; అల్లులన్+అడగన్= చలించగా; ఉద్దతిన్= గర్వంతో; ఏసిరి= కొట్టారు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి కోపతీవ్రతచేత కన్నులనుండి నిప్పులు రాలగా ద్రోణాచార్యుడు సత్యజిత్తు దేహాన్ని, వృకుడి దేహాన్ని బాణధారలతో ముంచివేశాడు. ఆ ఇద్దరు ద్రోణి తీవ్రతను సహించి, అతడి దేహమంతటా తాకగా, సారథి పెంపు అణగిపోగా, వాహనాలు పాడుకాగా, ధ్వజం చలించగా గర్వంతో బాణజాలాన్ని వేశారు.

అ. సత్యజిత్తు మేన సాయక దశకంబు , నాటి కుంభజుండు నగుచు విల్యు

దునుము, నొండు వింట ద్రోణిని నొప్పించే , నతఁడు; వృకుండుఁ బెలుచ నడల యేసే.

288

ప్రతిపదార్థం: మంభజండు= ద్రోణుడు; సత్యజిత్తు= సత్యజిత్తు యొక్క మేనన్= శరీరంపై; సాయక దశకంబు= పది బాణాలను; నాటి= క్రుచ్చి; నగుచున్= నవ్వుతూ; విల్లు= ధనుస్సు; తునుమన్= త్రుంచగా; అతఁడు= ఆ సత్యజిత్తు; ఒండు= మరొక; వింటన్= ధనుస్సుతో; ద్రోణవిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; నాప్రించెన్= బాధించాడు; వృకుఁడున్= వృకుడు కూడా; పెలుచన్= ఆగ్రహంతో; అడరి= విజృంభించి; ఏనెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు సత్యజిత్తుపై పది బాణాలు నాటి నవ్వుతూ అతడి వింటిని త్రుంచివేయగా, అతడు మరొక ధనుస్సుతో ద్రోణుడిని బాధించాడు; అంత వృకుడు అగ్రహంతో విజృంభించి ద్రోణుడిపై బాణాలు ప్రయోగించాడు.

క. కినిసి వెసన్ సత్యజిత్తుని , ధనువు సత్తికి గురుఁడు వృకునితల దునియఁగ నా
తని హాయములు సారథియును , మును దొల్లఁగ నాఱు బాణముల్ జట్టేసిన్.

289

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; కినిసి= కోపించి; వెసన్= వెంటనే; సత్యజిత్తుని= సత్యజిత్తుయొక్క; ధనువు= ధనుస్సును; నతీకి= త్రుంచి; వృకుని= వృకుడియొక్క; తల= శిరస్సు; తునియఁగన్= తెగేటట్లు; అతని= వృకుడి; హాయములు= గుర్రాలు; సారథియును= రథచోదకుడును; మును= ముందు; దొల్లఁగన్= పడగా; ఆఱు బాణముల్= ఆరు బాణాలు; చిట్టు= వెంటనే; ఏనెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపించి, వెంటనే సత్యజిత్తు వింటిని త్రుంచి, వృకుని తల తెగేటట్లు, అతడి గుర్రాలు, సారథి ముందు పడిపోయేటట్లు ఆరు బాణాలను శీష్టుంగా ప్రయోగించాడు.

ఆ. అస్వచాప హస్తుధై సత్యజిత్తు సం , రంభజ్యంభణమును గుంభజస్సు
దరల నేయుటయు నతండు గెంపారెడు , నాననంబు తోడ నవుడు గఱచి.

290

ప్రతిపదార్థం: అన్య= వేరొక; చాప= ధనుస్సు; హస్తుధై+ఐ= చేతగలవాడై; సత్యజిత్తు= సత్యజిత్తు; సంరంభ= ఆటోపంయొక్క; జ్యాంభణమునన్= అతిశయంతో; కుంభజస్సున్= ద్రోణుడిని; తరలన్+ఏయుటయున్= తొలగేటట్లు చేయగా; అతండు= ద్రోణుడు; కెంపు+ఆరెడు= కోపంతో ఎర్రబడిన; ఆననంబు+తోడ= ముఖంతో; అవుడు= పెదవి; కఱచి= కొరికి.

తాత్పర్యం: సత్యజిత్తు వేరొక ధనుస్సును చేతబట్టి, ఆటోపం మీరగా ద్రోణుడు తరలి పోయేటట్లు బాణాన్ని ప్రయోగించగా, అతడు మోము ఎర్రబడగా పెదవి గరచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

ఉ. ఖండములై పడం ధనువు గ్రుకుశున నేయుడు సత్యజిత్తు వి
ల్లొండు గొనం గొనం దునియ సుధ్యతి నేయుచుఁ బెక్కు విండు లు
డ్రుండత నుగ్గ సేసి భుజదర్పధురంధరుఁ డీతుఁ డింత ద
క్షుం దని యథ్రచంద్ర విశిఖ ప్రహతిం దల దొల్ల నేసినన్.

291

ప్రతిపదార్థం: ధనువు= ధనుస్సు; ఖండములై పడన్= ముక్కలై పడేటట్లు; గ్రుకుశున్= త్వరితంగా, ఏయుడున్= వేయగానే; సత్యజిత్తు; ఒండు= మరొక; విల్లు= ధనుస్సును; కొనన్= అందుకొనగా; ఉద్దతిన్= గర్వంతో; కొనన్= చివరిభాగాన్ని; తునియన్= ముక్కలయ్యేటట్లు; ఏయుచున్= వేస్తూ; పెక్కువిండులు= అనేక ధనుస్సులు; ఉద్దండతన్= భయం గొలిపేటట్లు; నుగ్గ+చేసి=

పాడి చేసి; భుజదర్శ= బాహుగర్వంయొక్క; ధురంధరుడు= భారం మోసేవాడు; ఈతఁడు= ఈ సత్యజిత్తు, ఇంత= ఇంతటితో; తక్కండు+అని= విడువడని; అర్థచంద్ర= అర్థ చంద్రాకారంగల; విశిఖ= బాణంయొక్క; ప్రహతిన్= దెబ్బతో; తల= శిరస్సును; దొల్లన్= దొల్లిపోయేటట్లు; ఏసినన్= వేయగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు సర్వజిత్తు యొక్క ధనుస్సు ముక్కలై పడేటట్లు శీఘ్రంగా బాణం వేయగా, అతడు వేరొక విల్లు అందుకొన్నాడు. దాని కొనను కూడ ద్రోణుడు త్రుంచి సత్యజిత్తు వెంట వెంటనే అనేక ధనుస్సులు తీసుకోగా, వాటిని కూడ వరుసగా ఖండించి, బాహుగర్వధురంధరుడైన సత్యజిత్తు ఇంతటితో ఆగడని, అర్థచంద్రాకారబాణంతో అతడి తల తెగిపడేటట్లు కొట్టాడు.

క. సాహంకారుం డగు గురు , బాహు బలంబునకు నులికి పాఱుఁ దొలంగెన్
వాహములు దోలుకొని యు , త్స్వాహంబుఁ జలంబు నెడల ధర్మజుఁ డధిపా!

292

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సాహంకారుండు+అగు= అహంకారంగల; గురు= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; బాహుబలంబునకున్= భుజాల శక్తికి; ఉలికి= బెదరువలన చలించి; ధర్మజుడు= ధర్మరాజు; వాహములన్= గుర్రాలను; తోలుకొని= నడిపించుకొని; ఉత్స్వాహంబున్= పూనికయు; చలంబున్= మాత్సర్వమూ; ఎడలన్= తొలగగా; పాఱన్+తొలంగెన్= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అహంకరించిన ద్రోణాచార్యుడి యొక్క బాహుబలానికి ఉలికిపడి ధర్మరాజు గుర్రాలను తోలుకొని, ఉత్స్వాహం, మాత్సర్వం తొలగగా పారిపోయాడు.

ద్రోణాచార్యునిచేత సూర్యదత్తుడు సచ్చట (పం. 7-20-20)

సి. అతని వెనుకొన నాచార్యునకు నద్ద , పడి వారియొన లెల్లు గడక నొక్క
పెట్ట త్రోచిన దూబితిట్లటపైఁ బ్రాకు , నగ్గి చందంబున త్రుగ్గజేయు
నగ్గరుఁ దాకి మాత్స్వాసుజుఁ దాటు దూ , పుల నొంచి యాభ్యాస నలిగి యతని
తల కుండలములతో నిలఁ బడ నతు దేసే , ధరణి నాయక! సూర్యదత్తుఁ డిట్లు

ఆ. పడినఁ జాచి మత్స్యబులకోటి విచ్ఛినఁ , జేం మగధ కేకయాదిసేన
లెల్లు జెదరఁ దలరఁ దల్లడపడఁ గల , గుండుఁ గొనగుఁ జేసేఁ గుంభజండు.

293

ప్రతిపదార్థం: ఆతనిన్= ధర్మజుని; వెనుకొనన్= వెంటబడగా; ఆచార్యునకున్= ద్రోణుడికి; అడ్డపడి= అడ్డగించి; వారి= పాండవుల; మొనలు+ఎల్లన్= సైన్యాలన్ని; కడకన్= ప్రయత్నింతో; ఒక్క పెట్ట= ఒకేసారి; త్రోచినన్= ముందుకు త్రోయగా; దూదితిట్లపైన్= ప్రత్యుసులపై; ప్రాయు= ప్రసరించే; అగ్గిచందంబునన్= మంటల వలె; మ్రగ్గన్+చేయు= నశింపజేసే; ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; తాఁకి= ఎదుర్కొని; మాత్స్వా+లనుజుఁడు= విరాటరాజు తమ్ముడు సూర్యదత్తుడు; ఆటు= ఆరు; తూపులన్= బాణాలతో; నొంచి= అణచి; ఆర్పినన్= బొబ్బ పెట్టగా; అలిగి= కోపించి; అతని= సూర్యదత్తుడి; తల= శిరస్సు; కుండలములతోన్= చెవిపోగులతో సహి; ఇలన్= నేలపై; పడన్= పడేటట్లు; అతడు= ద్రోణుడు; ఏసెన్= కొట్టాడు; ధరణి నాయక!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సూర్యదత్తుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పడినన్= పడగా; చూచి; మాత్స్వా= మాత్స్వయేశపు; బల= సైన్యం యొక్క; కోటి= సమూహం; విచ్ఛినన్= చీలిపోగా; చేది= చేదిదేశపు; మగధ= మగధ దేశపు; కేకయ+అది= కేకయాది దేశాల; సేనలు= సైన్యాలు; ఎల్లన్= అన్నియు; చెదరన్= చెల్లాచెదరు కాగా; తలరన్= సంబ్రమించగా; తల్లడపడన్= చలించగా; కలంగుండుగొనగన్= క్షోభపడగా; కుంభజాండు= ద్రోణుడు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధరణినాయకుడైన ధృతరాష్ట్రా! ద్రోణుడు ధర్మజడి వెంటబడగా విరాటుని తమ్ముడైన సూర్యదత్తుడు అతడిని అడ్డగించి, పాండవ సైన్యాలను ఒక్క పెట్టున ముందుకు తోశాడు. ద్రోణుడు ఆ సైన్యాలను దూడి కుప్పలమై ప్రాకే మంటలవలె వ్యాపించి నశింపజేయగా; అతడిని ఎదుర్కొని సూర్యదత్తుడు ఆరు బాణాలతో అణాచి కేకపెట్టాడు. అప్పుడు ద్రోణుడు కోపించి సూర్యదత్తుడి శిరస్సు కుండలాలతో సహా క్రిందపడేటట్లు కొట్టాడు. సూర్యదత్తు డీట్లూ పడిపోవటం చూచి విరాటరాజు సైన్యం చీలిపోగా, ద్రోణుడు చేది, మగధ, కేకయాది దేశాల సేనలు చెల్లాడెరయ్యాటట్లు, సంభ్రమించేటట్లు, తల్లడిల్లేటట్లు, క్షోభపడేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: అంధ మహాభారత సంశోధిత ముద్రణాప్తతిలో పాదసూచిగా ఈ అంశాలు చెప్పబడ్డాయి. ‘ఇచ్చట మూలమునందు ద్రోణవెదిర్చి యతనిచే సంహరింపబడినవాడు శతానీకుఁ డని యున్నది.

శ్లో॥ నిర్మహంత మనీకాని తాని తాని పుసః పుసః॥

ద్రోణం మత్స్యాదవరజః శతానీకోఽభ్యపర్తతా॥ (భం. 7-20-20)

చిత్రశాలాప్తతి (7-21-25), కుంభకోణాప్తతి 7-21-25. భండార్గురు ప్రతి పాదసూచియందు ‘మత్స్యావరజః’ అనుటకు ‘మాత్స్యావరజః’ అను పాతము ప్రదర్శింపబడినది, T1, G2, 5 ప్రతులు.

శతానీకుఁ డనువాడు (విరటుని తమ్ముడు) భీష్మునిచే నిహతుడైనట్లు భీష్మపర్వము తృతీయశ్యాసమున గలదు. భీష్మ-13-391 తిక్కన భారతము. 6-113-24 భండార్గురు ప్రతి.

భీష్మపర్వములోనే సంహరింపబడిన శతానీకుడు ద్రోణపర్వమునందు తిరిగి కన్నించుట అసంగతముగా తోచును. దీనిని గుర్తించియే కాబోలు కొన్ని సంస్కృత ప్రతులలో (T1, G2, 5) ‘మాత్స్యాదవరజః’ అను పాతము గ్రహింపబడినది. మాత్స్యాదవరజగా మత్స్యరాజు కుమారుడగు ఉత్తరు డని గ్రహించినచో శతానీకుడు వాని తమ్ముడగును. ఇట్లు విరటుని తమ్ముడొకడును, కుమారుడొకడును శతానీకనామము గలవారు ఇద్దులుండిరని గ్రహించినచో వైరుద్ధము తోలగును.

తిక్కన సోమయాజి దీనిని గుర్తించియే కాబోలు ఈ సందర్భమున శతానీకుని పేరు విడిచి ‘సూర్యదత్తుడు’ అను పేరు గ్రహించెను. ఈతడు విరటుని తమ్ము డనియే తిక్కన భావము. ‘మాత్స్యానుజుఁ డాఱుదూపుల’ (ద్రోణ-1-293). సూర్యదత్తుని పేరు ఈ ఘుట్టుమున మూల సంస్కృత ప్రతులందు కాన్నించుట లేదు.

సూర్యదత్తు డనువాడు విరటుని యనుచరు డనియు ద్రోణనిచే వధింపబడె ననియు సోరన్స్వన్ ‘మహాభారత నామానుక్రమణిక’యందు కలదు. పు. 664. మత్స్య అనగా విరటు డనియు మాత్స్య అనగా ఉత్తరుడనియు సోరన్స్వన్ వివరించెను.’ (పు. 299)

క. మెఱుమ ధనుశ్శండము గుణి, ముఱుముగ విశిఖితతి దొరుగ నొక్కటుఁ దఱచై పఱవ రుథిరంపుఁ గాలువి, లతీముత్తి ఘునభుజుఁడు త్రీణుఁ డడరె నరేంద్రా!

294

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ధనుః+దండము= వింటి దబ్బి; మెఱుమున్= మెరయగా; గుణము= అల్లైత్రాడు; ఉఱుముగున్= గర్జించగా; విశిఖ= బాణాల; తతి= సమూహం; తొరుగున్= కురియగా; ఒక్కటన్= ఏకమై; రుధిరంపు= రక్తపు; కాలువలు= ఏరులు; తఱచు+ప= దట్టమై; పఱవన్= పారగా; అతీముటి= ఉత్సాహంతో; ఘునభుజుఁడు= గొప్పమైన బాహువలు గల; ద్రోణుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అడరెన్= విజ్ఞంభించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! వింటిదబ్బి మెరయగా, అల్లైత్రాడు ఉరుమగా, బాణాలు కురియగా, రక్తపుకాలువలు ఏకమై బాగా ప్రవహించగా ఉత్సాహంతో ద్రోణాచార్యుడు విజ్ఞంభించాడు.

విశేషం: ఇందు మెఱుములు, ఉఱుములు, వర్షము - కాలువలు ఉండుటవలన బాణావర్షము స్వరించుచున్నది.

క. వీరాప్సిశర్వరాఘవున , భేరీ మండూక కవచ పృథులోర్లు రథ

స్నారావర్త గజ మకర , ఫోర్ మహిమ రక్తసుదులకుం దగియె స్వపా!

295

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; **వీర**= వీరులయొక్క; **అస్తి**= ఎముకలనే; **శర్వరా**= ఇసుకయొక్క; **ఘన**= గొప్పవైన; **భేరీ**= దుందుభి వాద్యాలనే; **మండూక**= కప్పలయొక్క; **కవచ**= కవచాలనే; **పృథుల**= విరివి అయిన; **ఊరిగై**= అలల యొక్క; **రథ**= తేరులనే; **స్నార**= గొప్పవైన; **ఆవర్త**= సుడులయొక్క; **గజ**= ఏనుగు లనే; **మకర**= మొసళ్ళయొక్క; **ఫోర్**= భయంకరవైన; **మహిమ**= గొప్పతనం; **రక్త**= నెత్తుటి; **నదులకున్**= ఏరులకు; **తగియెన్**= సరిపోలినది.

తాత్పర్యం: వీరుల ఎముకలనే లావుఇసుక యొక్క, గొప్పవైన దుందుభి వాద్యాలనే కప్పల యొక్క, విరివిగాగల కవచాలనే అలల యొక్క, రథాలనే గొప్ప సుడుల యొక్క; ఏనుగు లనే మొసళ్ళ యొక్క భయానకవైన మహిమ రక్తపు నదులకు సరిపోలింది.

విశేషం: రూపకం. యుద్ధపర్యవసానంగా కలిగిన జగుప్పాకరవైన అస్తులు, విచ్చిన్నవైన భేరులు, కవచాలు, రథాలు, గజాలు, రక్తపవాహోలైన శర్వరా, మండూక, తరంగ, ఆవర్త, మకర, నద్యాదులను సుందరంగా ఆరోపించి బీభత్సరసాన్ని ఆస్యాదింపజేస్తున్నాడు కవిబహ్య.

క. శివిధంబునం బాండవాగ్రజ్ఞం బట్టికొన నప్పతెంచి తఱుము నమ్మపోవిరు మార్చిని యుధామన్మండును, నుత్తమౌజుండును, వసుదాసుండును, శిఖండియును నైదెదు శరంబు లేసిలి; సాత్యకి క్షత్రధర్ములు వరుసన నూటయిరువబింటఁ బబింటం గప్పి రయ్యిభప్పిరుండును; మరలి బాణ శతత్తయ ప్రయోగ తీవ్రులగు ధృష్టధ్యమ్మ చేకితానుల మున్నిడుకొని పాంగి తానును బండ్రెంట నొప్పించే; నప్ప డా భారద్వాజుని మఱియునుం బలువురు పాండవ పక్షయోధపీరులు వొఱివినం గని మన్నించు రాజులు రాజకుమారులు నతనికి బాసటయై కలిసి; రతండు వసుదాసు వసుధం గూళ్ళి క్షేము జముకడ కనిచి యుధామన్మ నుత్తమౌజుని శిఖండిని సాత్యకిని బెక్కమ్మ లెమ్ములం గీలించి తన్నుం గబిసినం గని యయ్యజాతశత్రుండు వెండియుఁ గైతవంబున రణంబునకుం దొలంగం బాటిన.

296

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఇట్లా; పాండవ+అగ్రజ్ఞ్= పాండవలకు అన్న అయిన ధర్వజాడిని; పట్టికొన్= పట్టుకొనటానికి; అప్పించి= ఉత్సహించి; తఱుము= వెనుదగిలి ఉరికించే; ఆ+మహావీరున్= ఆ గొప్పవీరుడైన ద్రోణుడిని; మార్చిని= ఎదుర్కొని; యుధామన్మండున్= యుధామన్మయ్యడా; ఉత్తమౌజుండును= ఉత్తమౌజుడా; వసుదాసుండును= వసుదాసుడా; శిఖండియున్= శిఖండియు; ఐదైదు= ఐదేసి; శరంబులు= బాణాలు; ఏసిరి= ప్రయోగించారు; సాత్యకి; క్షత్రధర్ములు= క్షత్రధర్ముడు; వరుసన= క్రమంగా; నూట ఇరువదింటన్= నూట ఇరవైబాణాలతో; పదింటన్= పదిబాణాలతో; కప్పిరి= పొదివారు; ఆ+యుధిష్ఠిరుండు= ధర్వజాడు కూడ; మరలి= మళ్ళీ; బాణశతత్తయ= మూడు వందల బాణాలను; ప్రయోగ= వేయుటలో; తీవ్రులు+అగు= అధికులైన; ధృష్టధ్యమ్మ చేకితానుల= ధృష్టధ్యమ్మయ్యడిని, చేకితానుడిని; మున్ను+ఇడికొని= ముందుంచుకొని; పాంగి= ఉంబి; తానును= ధర్వరాజు కూడా; పండ్రెంటన్= పన్నెండు బాణాలతో; నొప్పించెన్= బాధించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ భారద్వాజుని= ఆ ద్రోణుని; మఱియున్= ఇంకనూ; పలువురు= అనేకులు; పాండవ= ధర్వజాడుల; పక్ష= వైపుగల; యోధ= యుద్ధం చేసే; వీరులు= హరులు; పాదివిన్= చుట్టుముట్టగా; కని= చూచి; నీ మన్నించు= నీవు గౌరవించే; రాజులు= నృపులు; రాజకుమారులున్= రాజపుత్రులను; అతనికిన్= ఆ ద్రోణుడికి; బాసట+పి= సహాయులై; కవిసిరి= ఎదుర్కొన్నారు; అతండు= ద్రోణుడు; వసుదాసున్=

వసుదానుడిని; వసుధన్= భూమిషై; కూల్చి= పడవేసి; క్షేమున్= క్షేముడిని; జముకడకున్= యముడి వద్దకు; అనిచి= పంపి; యుధామన్యనిన్= యుధామన్యడిని; ఉత్తమోజనిన్= ఉత్తమోజడిని; శిఖండిని; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; ఎక్కు+అమ్మలు= ఎక్కుపెట్టిన బాణాలు; ఎమ్ముల్న్= ఎమ్మకలందు; కీలించి= తగిల్చి; తన్నన్= తనను; కదిసినన్= ఆక్రమించగా; కని= చూచి; ఆ+అజాతశత్రుండు= ధర్మజాడు; వెండియున్= మరల; కైతవంబునన్= ఉపాయంతో; రణంబునకున్= యుద్ధం నుండి; తొలంగన్+పాతినన్= తొలగిపోగా .

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మజాను పట్టుకొనటానికి ఉత్సహించి తరిమే మహావీరుడైన ద్రోణుడిని ఎదుర్కొని యుధామన్యడు, ఉత్తమోజడు, వసుదానుడు, శిఖండి కలిసి, ఐదైదు బాణాలు వేశారు. సాత్యకి, క్షుత్రధర్ముడు వరుసగా నూట ఇరువది బాణాలతోను, పది బాణాలతోను పొదివారు. ధర్మజాడు కూడ మరలి మూడు వందల బాణాలను వేయటంలో అధికులైన ధృష్టద్యుమ్ముడిని, చేకితానుడిని ముందుంచుకొని, ఉత్సహించి, తాను కూడా పన్నెండు బాణాలతో నోప్పించాడు. అప్పుడు ఆ ద్రోణుడిని ఇంకా పాండవ పష్టంలోగల యోధులు చుట్టుముట్టగా చూచి నీవు గౌరవించే రాజులు, రాజకుమారులు ఆ ద్రోణుడికి సహాయులై పరుగెత్తారు. ఆ ద్రోణుడు కూడ వసుదానుడిని నేలపై కూల్చి, క్షేముడిని యమలోకానికి పంపి, యుధామన్యడిని, ఉత్తమోజడిని, శిఖండిని, సాత్యకిని బాణాలతో గ్రుచ్చి, తనను ఆక్రమించటం చూచి ఆ ధర్మజాడు ఉపాయంగా యుద్ధభూమినుండి తొలగిపోగా.

క. గురు దృఢసేనుడు దాకిన : పాలి సారథి కేతురథ శరాసన శకలో

త్వరములతోడ నతండును , దొరగించే దంచియ తనువు దునియలు ధరణిన్.

297

ప్రతిపదార్థం: గురున్= ద్రోణుడిని; దృఢసేనుడు= దృఢసేనుడైనేవాడు; తాడినన్= ఎదుర్కొనగా; అతండును= ఆ ద్రోణుడును; హరి= గుర్రాలు; సారథి= రథచోదకుడు; కేతు= పతాకం; రథ= రథం; శరాసన= ధనుస్సులయొక్క; శకల= తునకల; ఉత్సరముల తోడన్= సమూహాలతో; తదీయ తనువు= ఆ దృఢసేనుడి దేహం యొక్క; తునియలు= ముక్కలను; ధరణిన్= నేలపై; తొరగించేన్= పడగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యడిని దృఢసేనుడు తాకగా, ఆచార్యడు అతడి గుర్రాలు, సారథి, కేతువు, రథం, ధనుస్సుల యొక్క ఖండాల సమూహాలతోపాటు ఆ దృఢసేనుడి మేని ముక్కలను కూడ నేలపై పడవేశాడు.

వ. జత్తెఱంగునం దునిమి తఱుము నతని దీర్ఘలాసంబుదుస్సహంబగుటయుంబాండవబలంబులు దెరలినం గురు సైనికులు నలుగడలకు నెగచి; రట్లు విజ్ఞంజించిన కుంభసంభవు నెదురిక్కాని వార్థక్షేమియుఁ జిత్తుసేనుండును సేనాబిందుండును సువర్షసుండును ధృష్టద్యుమ్ముండును జేకితానుండును శిఖండియుఁ సాత్యకియును సుమిత్రుండును సాయక జాలంబులు నిగిడించినఁ.

298

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఇట్లు; తునిమి= సంహారించి; తఱుము= తరిమికొట్టే; అతని= ఆ ద్రోణుడి; దోః+విలాసంబు= బాహువుల క్రీడ; దుస్సహంబు= ఓర్యరానిది; అగుటయున్= కాగా; పాండవ బలంబులు= పాండవ సేనలు; తెరలినన్= తొలగిపోగా; కురుసైనికులు= కౌరవుల భటులు; నలుగడలకున్= నాల్గు దిక్కులకు; ఎగచిరి= తరిమారు; అట్లు= ఆ విధంగా; విజ్ఞంభించిన= చెలరేగిన; కుంభసంభవున్= ద్రోణుడిని; ఎదుర్కొని= ఎదిరించి; వార్థక్షేమియున్= వార్థక్షేమి అనేవాడు; చిత్రసేనుండును= చిత్రసేనుడు; సేనాబిందుండును= సేనాబిందుడు; సువర్షసుండును= సువర్షసుడు; ధృష్టద్యుమ్ముండును= ధృష్టద్యుమ్ముడు; చేకితానుండును= చేకితానుడు; శిఖండియున్= శిఖండి; సాత్యకియును= సాత్యకి; సుమిత్రుండును= సుమిత్రుడును; సాయక= బాణాల; జాలంబులు= సమూహాలు; నిగిడించినన్= ప్రసరింపజేయగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా శత్రువులను సంహరించి, తరిమికొట్టే ద్రోణుడి భుజవిలాసం సహించరానిది కావటం వలన పాండవ సేనలు తోలగిపోగా, కురు సైనికులు నాల్గు దిక్కులకు వారిని తరిమికొట్టారు. అట్లా విజృంఖించిన ద్రోణుడిని ఎదిరించి వార్షక్షేమి, చిత్రసేనుడు, సేనాబిందుడు, సువర్ణసుడు, ధృష్టద్యుమ్యుడు, చేకితానుడు, శిఖండి, సాత్యకి, సుమిత్రుడు వరుసగా బాణాలు ప్రయోగించగా.

తే. అందఱకు నన్నిరూపులై యతఁడు వీలి, యూ సుమిత్రునీ గూళ్లిన నతనీ గేక యులును మాత్స్యపోంచాలురు నొక్కపెట్టి, కవిసి విలసిల తచ్ఛరాఘూత భీతి.

299

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ ద్రోణుడు; అందఱకున్= శత్రువులందరికి; అన్ని రూపులు+ఇ= అన్ని ఆకారాలు గలవాడై; పోరి= యుద్ధం చేసి; ఆ సుమిత్రునీన్= ఆ సుమిత్రుడనేవాడిని; కూళ్లినన్= చంపగా; తద్= ఆ ద్రోణుడి; శర+అఘూత= బాణపు దెబ్బల వలని; భీతిన్= భయంతో; అతనిన్= ఆ ద్రోణుడిని; కేకయులును= కేకయ దేశపు వారును; మాత్స్య= మత్స్య దేశ సైనికులును; పాంచాలురున్= పాంచాల దేశ భటులును; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒకేసారి; కవిసి= చుట్టుముట్టి; విరిసిరి= చెదరిపోయారు.

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణుడు శత్రువులందరికి అన్ని రూపాలై పోరు సల్పి సుమిత్రుడిని చంపేసరికి, అతడిని కేకయ, పాంచాల సైనికులు ఒకేసారి చుట్టుముట్టి, అతడి బాణాల దెబ్బకు భయపడి చెదరిపోయారు.

వ. ధృష్టద్యుమ్యునొత్తకి సేనాబిందు ప్రముఖ రథిక వరులును వసమతీయుండిరనిని విని, ధృతరాష్ట్రండచ్ఛేరువడి 'యిట్లు పేర్లిన యాచార్య శౌర్యభుజ వీర్యంబులు సైలింప నక్షడ నెవ్వరు లేరైల గదే, యసుటయు సంజయుం డది సెప్పెద నాక్లింపు'మని యిట్లును నట్లు గలంగిన కొంతేయ సేను గనుంగిని కలకల నవ్వుచుఁ గురువిభుండు కర్రునితో నిట్లనియె.

300

ప్రతిపదార్థం: ధృష్టద్యుమ్యు= ధృష్టద్యుముడు; సాత్యకి= సేనాబిందు; ప్రముఖ= మున్సుగు; రథిక= రథమెక్కి యుద్ధం చేసేవారిలో; వరులును= శ్రేష్ఠులును; వసము+అతి= స్వాధినం తప్పి; ఉండిరి= ఉన్నారు; అనినన్= అనగా; విని; ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అచ్చేరువు+పడి= ఆశ్చర్యపడి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వేర్పిన= అతిశయించిన; ఆచార్య= ద్రోణుడి; శౌర్య= శారత్యం; భుజ= బాహువుల; వీర్యంబులు= బలాలు; సైరింపన్= సహించటానికి; అక్కడన్= ఆ పాండవ పక్షంలో; ఎవ్వరు= ఎవరు గూడ; లేరు+ఐరి+కదే= లేకుండినారు కదా; అనుటయున్= అనగా; సంజయుండు; అది= ఆ సంగతి; చెప్పెదన్= చెపుతాను; ఆక్రింపుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కలంగిన= కలతపడిన; కొంతేయసేనన్= కుంతీపుత్రుల సైన్యాన్ని; కనుంగొని= చూచి; కలకల నవ్వుచున్= సంతోషంగా నవ్వుతూ; కురువిభుండు= దుర్యోధన మహారాజ; కర్రునితోన్= కర్రుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుముడు, సాత్యకి, సేనాబిందువు మొదలైన రథిక శ్రేష్ఠులు స్వాధినం తప్పి ఉన్నారనగా విని, ధృతరాష్ట్రుడు ఆశ్చర్యపడి, 'ఇట్లా విజృంఖించిన ద్రోణాచార్యుడి శారత్య, బాహుబలాలను సహించి ఎదుర్కొనటానికి పాండవ పక్షంలో ఎవ్వరూ లేకుండాపోయారా? అని అన్నాడు. సంజయుడు ఆ విషయం తెలుపుతాను వినుమని ఇట్లా అన్నాడు. అట్లా కలతపడ్డ పాండవ సేనను చూచి కలకల నవ్వుతూ దుర్యోధనుడు కర్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'పెనుగాలిని వెసు గూలిన, వనము కియం బడిన పాండవ బలముఁ గంబే?' విను మింక నెన్నఁడును మొగ, కొన లీ యోడి చనువారు గురుకోల్తులకున్.

301

ప్రతిపదార్థం: పెనుగాలిని= రుంరుమారుతానికి; వెన్న= వెగంగా; కూలిన= పడిపోయిన; వనము= తోట; క్రియన్= వలె; పడిన= కూలిన; పాండవ బలమున్= పాండవుల సైన్యాన్ని; కంటే?= చూచినావా?; వినుము; ఇంకన్= ఇక; ఎన్నుడు కూడ; గురు= ద్రోణుడి; కోల్రులకన్= ఎదుట నిల్చి యుద్ధం చేయటానికి; ఓడి చనువారు= ఓడి పారిపోయేవారు; మొగకొనరు= పూముకొనరు.

తాత్పర్యం: 'రుంరుమారుతానికి వెంటనే కూలిన తోటవలె ఉన్న పాండవ సేనను చూశావా? వినుము. ద్రోణాచార్యుడి ముందు నిలిచి యుద్ధం చేయటానికి ఎన్నుడు కూడ ఓడి పారిపోయేవారు ఎదుటికి రాజూలరు.

విశేషం: ఉపమ.

చం. పవనతనుంజుఁ గంటే? నిజపార్వములం దనవారు లేక కొ
రవులు మహోగ్రభంగి నడరం గడు దైన్యముఁ బొందియున్న వా
డవిరళ బివ్యమార్ధణ దురాసదు శ్రీణునిఁ జాచి వీఁడు రా
జ్యవిభవకాంక్ష యెల్లఁ దెగటాఱఁగు బాటెడు నట్టు సూడుమీ!

302

ప్రతిపదార్థం: పవన తనుజన్= భీముడిని; కంటే?= చూచినావా?; నిజపార్వములన్= తన ప్రక్కల; తన వారు= ఆత్మియులు; లేక= లేకుండటించేత; కొరవులు= కొరవపక్షంవారు; మహో+గ్రభంగిన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; అడరన్= విజృంభించగా; కడున్= మిక్కిలి; దైన్యమున్= దీనత్యాన్ని; పాంది ఉన్నవాడు= పాందాడు; అవిరళ= విస్తారమైన; దివ్య= దేవతాసంబంధమైన; మార్ధణ= ఆగ్నేయాది బాణాలచేత; దురాసదున్= ఎదుర్కొన వీలుగాని వాడగు; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; చూచి; వీడు= రః భీముడు; రాజ్య= రాజ్యానికి చెందిన; విభవ= సాఖ్యపు; కాంక్ష= కోరిక; ఎల్లన్= అంతయు; తెగటాఱఁగన్= నశించగా; పాతెడున్+అట్లు= పారిపోయేటట్లు; చూడుమీ!= చూడుమా!

తాత్పర్యం: 'ఓ కర్ణా! భీముడిని చూశావా! చుట్టూ తన వారు లేక కొరవులు మహోభయంకరంగా విజృంభించగా మిక్కిలి దీనత్యాన్ని పాందాడు. విస్తారమైన దివ్యాస్తాలు కలవాడు కావటం వలన ఎదుర్కొనటానికి వీలుగాని ద్రోణాచార్యుడిని చూచి వీడు రాజ్యసుఖకాంక్ష నశించగా పారిపోయేటట్లు చూడుమా!

వ. అనిన విని కర్ణుం డతని కిట్లనియె.

303

ప్రతిపదార్థం: అనిన్ విని= అనగా విని; కర్ణుండు= కర్ణుడు; అతనికిన్= ఆ దుర్కోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని కర్ణుడు దుర్కోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. 'భీముడు నట్టివాడే? యిలభీషణ వికముఁ డస్తుభీయ సం
గ్రామ జయంబు ప్రాణములు గల్గఁగ సైచునే? పాండవేయు లు
ద్వామ బలాధ్యః లాహావము దక్కుదురే? యిగిగాక వారు నీ
చే మును పడ్డపాట్లు దమ చిత్తములన్ మఱవంగ నేర్తురే?

304

ప్రతిపదార్థం: భీముడున్= భీమసేనుడు; అట్టివాడే?= అట్లా వెనుకంజ వేసేవాడా?; అరి= శత్రువులకు; భీషణ= భయంకరమైన; వికముఁడు= పరాక్రమశాలి; అస్కుదీయ= మనయ్యుక్క; సంగ్రామ= యుద్ధమందలి; జయంబు= విజయం; ప్రాణములు= ప్రాణాలు; కల్లఁగన్= ఉండగా; సైచునే?= సహస్రాడా?; పాండవేయులు= పాండవులు; ఉద్ధామ= గోపు; బలాధ్యులు= త్రేప్మైన బలంగలవారు;

అపావము= యుద్ధం; తక్కుదురె?= వదులుదురా?; అదిగాక= అంతేగాక; నీచేన్= నీ వలన; మును= పూర్వం; పడ్డ= అనుభవించిన; పాట్లు= కష్టాలు; తమ= తమ యొక్క; చిత్తములన్= మనస్సులలో; మఱవంగన్+నేర్చే?= మరచిపోతారా?

తాత్పర్యం: ‘భీముడు వెనుదిరిగి పోయేవాడా? అతడు శత్రువులకు భయం గౌలిపే పరాక్రమం కలవాడు. ప్రాణాలుండగా మనం యుద్ధంలో గెలవటం సహిస్తాడా? పొండవలు గొప్ప బలశాలులు; యుద్ధాన్ని వదలుకొంటారా? అదిగాక, వారు నీ చేత పూర్వం పడ్డ కష్టాలు మరచిపోతారా?’

చ. వినుము తచీయ యోధులును వీర గుణాధ్యలు భీము మున్నగా
గొని గురుఁ దాక కుండుదురె? కూడుద మీతడు నొవ్వుకుండగా
మనమును సీతనిం బలసమగ్రులమై; యటు గాక యోడి రం
చునికి ప్రమాదః; మేను మొగమోడక చెప్పితీ గొరవేశ్వరా!’

305

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఈశ్వరా!= దుర్యోధన మహారాజా!; వినుము; తచీయ= పొండవల; యోధులును= వీరులను; వీర= వీరులకుండే; గుణాధ్యలు= గుణాలలో గొప్పవారు; భీమున్= భీముడిని; మున్నగాన్+కొని= ముందుంచుకొని; గురున్= ద్రోణాచార్యుడిని; తాకక+ఉండుదురె?= ఎదుర్కొనక ఉంటారా?; ఈతడు= ద్రోణాచార్యుడు; నొవ్వుకుండగాన్= బాధపడకుండగా; మనమును= మనం కూడా; బలసమగ్రులము+ఖ= సమస్తమైన సేనలు కలవారమై; ఈతనిన్= ద్రోణుడిని; కూడురము= కలిసికొండము; అటుగాక= అట్లాకాకుండా; ఓడిరి+అంచన్= ఓడిపోయినారని; ఉనికి= ఊరుకొనటం; ప్రమాదము= ఆపత్కరం; ఏను= కర్మడనగు నేను; మొగము+ఒడక= మొగమాటం లేకుండ; చెప్పితీన్= చెప్పాను.

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజా! ఏను. పొండవ పడ్డయోధులంతా వీరగుణాలలో గొప్పవారు. భీముడిని ముందుంచుకొని ద్రోణాచార్యులను ఎదుర్కొనకుండా ఉంటారా? ఈతడు బాధపడకుండా మనం కూడా సమస్తమైనాలతో ఈ ఆచార్యుడిని కలిసికొండాం. అట్లా కాక పొండవలు ఓడిపోయినారని ఊరుకొనడం ప్రమాదమని నేను మొగమాటం లేకుండా చెప్పాను.’

వ. అని పలుకునంతకుం గూడుకొని.

306

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకునంతకున్= అని అన్నంతలోనే; కూడుకొని= కలిసికొని.

తాత్పర్యం: అని కర్మడు దుర్యోధనుడితో అన్నంత లోపలనే పొండవ వర్గమంతా కలిసికొని.

సీ. హంస గౌరములగు హాయములు సమ్మతాంశు , కేతువు మెఱయ నజాతలిపుఁడు
రురునిభాశ్వంబులు హారికేతనంబును , బ్రిస్ఫులితములుగఁ బవనసుతుఁడు,
శుకవర్షహరులు ప్రస్తుత శరభధ్వజం , బును నొప్ప సహాదేవ పూర్వజ్ఞాండు,
నంబుద చ్ఛాయ రథ్మములు శుండాల ప , తాకయు శోభల్లఁ దదనుజుండుఁ

తే. గడగి తమ తమ సిద్ధములు గ్రాల ర్మపద , మూత్స్తాత్మాత్మకి ముఖు యోధ మండలములు
దారుణాటీప విక్రమోత్సాహ లీలఁ , దీండు నడవంగ నడలల ద్రోణ మీఁద.

307

ప్రతిపదార్థం: హంస= హంసవలె; గౌరములు+అగు= తెల్లనివగు హాయములున్= గుగ్రాలను; అమృత+అంశు= అమృత కిరణుడైన చంద్రుడుగల; కేతువు= పతాకం; మెఱయున్= ప్రకాశించగా; అజాతరిపుఁడు= ధర్మరాజు; రురు= నల్లచారల

దుష్టితో; నిభి= సమానమైన; అశ్వంబులు= గుర్రాలు; హరి= సింహాపు; కేతనంబును= పతాకం; ప్రస్నగీరతములుగ్నీ= వెలు గొందగా; పవనసుతుడు= భీముడు; శుక= చిలుక యొక్క; వర్ణ= రంగుగల; హరులు= గుర్రాలు; ప్రస్తుత= ప్రశంసించదగిన; శరభ= సింహానికంటే బలంగల ఎనిమిది కాళ్ళ జంతువు; ధ్వజంబునుగ్నీ= పతాకంగా; ఒప్పునీ= ఒప్పగా; సహదేవ= సహదేవుడి కంటే; పూర్వజండునీ= అన్నట్టెన నకులుడును; అంబుద= మేఘాలవంటి; ఖాయ= వన్నెగల; రథ్యములు= గుర్రాలు; శండాల= ఏనుగుగల; పతాకయునీ= ధ్వజం; శోభిల్లునీ= ఒప్పగా; తద్రీ+అనుజండునీ= ఆ నకులుడి యొక్క తమ్ముడగు సహదేవుడును; కడగి= పూని; తమ తమ= వారి వారి; సిదుములు= పతాకాలు; క్రాలునీ= వెలుగొందగా; ద్రుపద= ద్రుపదుడు; మాత్స్యి= విరటుడు; సాత్యకి; ముఖి= మొదలైన; యోధ= వీరుల; మండలములు= సమూహాలు; దారుణి= భయంకరమైన; ఆటోప= విజృంభణి; విక్రమ= పరాక్రమం; ఉత్సాహి= పూనికతోడి; లీలనీ= విలాసంతో; తోడు నడవంగనీ= వెంట రాగా; ద్రోణమీదనీ= ద్రోణుడిపై; అడరిరి= విజృంభించారు.

తాత్పర్యం: పాంసలవంటి తెల్లని గుర్రాలు, చంద్ర పతాకం ప్రకాశిస్తుండగా ధర్మరాజు, కృష్ణసారమృగపు వన్నెగల గుర్రాలు, సింహాధ్వజం వెలుగగా భీముడు, చిలుకవంటి రంగు గల గుర్రాలు, ప్రశంసనీయమైన శరభ పతాకంగల నకులుడు, మేఘవర్ణంగల అశ్వాలు, గజధ్వజం గల సహదేవుడు ఉత్సహించి, తమ తమ పతాకాలు ప్రకాశిస్తుండగా ద్రుపదుడు, విరాటుడు, సాత్యకి మొదలైన వీర సమూహాలు భయానకమైన విజృంభణి, పరాక్రమం, ఉత్సాహం, విలాసం ఒప్పగా తోడు నడవగా ద్రోణుడిపై దూకారు.

శ. ఇట్లు పాండవ బలంబులు జలధరంబులు శైలంబు గప్పుకరణిం గుంభసంభవుం బొచివిన దృష్టిపథం బపరుధ్రం బగుటయు నతండు దెగియె నను బిగులు మన వారికిం బుట్టె; నల్చియెడ నీ కొడుకు గడంగి సేనలకుం జేయి పీచి యందు ముంగలియై నడచు వడముడిం దాకినం దమకించి సాత్యకిని గృతవర్షయు, క్షత్రధర్ముని సైంధవండును, యుయుత్సుని సుబాహలండును, నకులుని దుశ్శాసనుండును, సహదేవుని జిత్రవర్షుండును, ధర్మనందను శల్వండును, ద్రుపదుని బాహ్వాకుండును, విరాటుని విందానువిందులును, త్రుతకీర్తిని వివింశతియు, త్రుతసేనుని సాల్వుండును, త్రుతసాశముని జిత్రసేనుండును, శతానీకుని త్రుత వర్షయు, బ్రతివింధుని నశ్వత్థామయు, సాభద్రుని లక్ష్మీ ఐఖండిని వికర్ణండును, గుంతిభీజుని దుర్యుళ్చిండును, గెకయ, పంచకంబులు, గర్జుండును, గాశిశ్వరుని జయుండును, బాండ్యుని జయతే నుండును, ధృష్టధ్యమ్యపుత్రులబ్ధపాథ్మనర్జుయమత్తులును, వార్ధధక్షేముని గృపూచార్యుండును, మణిమంతుని భూలిశ్రవ్యండును, ఘుటోత్సచుని నలంబుసుండును దలపడి; రెన్నం గొలందిగాదు గాని మతీయు నసేకుల మార్జులి; లిభ్యంగి భారద్వాజునిం బలమార్పును గావను బూని యక్కడి యక్కడి వీరు లుక్కు మిగిలి యొండిరుల కేతనంబులు గూల్చియు, ఘోటకంబుల ప్రాణంబుల జీల్చియు, సారథుల రూపు మాపియు, నరదంబులు పతీయలు వాపియు నాతపత్ర చామరంబుల బడలువతీచియు, జాపంబుల వితీచియు, గత్తశంబుల తునియలు ధరన్ దీరచించియు, నెత్తరు లురచించియు నిత్తెఱంగున ఘోర సంగ్రామంబు సేయుచుండ మధ్యాహ్నం బయ్య, సప్పుడు దన్నుం గవిసిన ధృష్టధ్యమ్యు నమ్ముల నవలీలం గుబియించి యగ్గరుండు వెండియుం గొందఱం జిక్కువతీచే' ననిన విని ధృతరాష్ట్రండు సంజయున కిట్లనియే.308

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పాండవ బలంబులు= పాండవుల సైన్యాలు; జలధరంబులు= మేఘాలు; శైలంబు= పర్వతాన్ని; కప్పు కరణినీ= ఆక్రమించిన విధంగా; కుంభసంభవునీ= ద్రోణాచార్యుడిని; పాదివినీ= కప్పగా; దృష్టిపథంబు= చూచే మార్గం; అవరుధ్రంబు+అగుటయునీ= అడ్డగించబడగా; అతండు= ద్రోణుడు; తెగియెనీ= పాతమైనాడు; అను దిగులు= అనే భయం;

మనవారికిన్= మన కౌరవ పక్షం వారికి; పుట్టునట్టి ఎడన్= కలిగినపుడు; నీ కొడుకు= నీ యొక్క పుత్రుడు; కడంగి= పూని; సేనలకున్= సైన్యాలకు; చేయి వీచి= ప్రోత్సహించి; అందున్= పాండవ సైన్యంలో; ముంగలి+ఐ= ముందుగా; నడచు= నడుచునట్టి; వడముడిన్= భీముడిని; తాకిన్= ఎదుర్కొనగా; తమకించి= త్వరపడి; సాత్యకిని; కృతవర్ణయున్= కృతవర్ణ; కృతథర్మునిన్= కృతథర్ముడిని; సైంధవుండును= సైంధవుడు; యుయుత్సునిన్= యుయుత్సుడిని; సుబాహుండును= సుబాహుడు; నకులునిన్= నకులుడిని; దుశ్శాసనుండును= దుశ్శాసనుడు; సహదేవునిన్= సహదేవుడిని; చిత్రవర్ణండును= చిత్రవర్ణయు; ధర్మసందనున్= ధర్మరాజును; శల్యండును= శల్యుడును; ద్రుపదునిన్= ద్రుపదుడిని; బాహ్మాకుండును= బాహ్మాకుడును; విరాట రాజును, విందానువిందులును= విందుడు, అనువిందుడును; శ్రుతకీర్తిని; వివింశతియున్; శ్రుతసేనుని; సాల్వ్యండును; శ్రుతసోమునిన్; చిత్రసేనుండును; శతానీకున్; ప్రతివర్ణయున్; ప్రతివింధ్యునిన్; అశ్వత్థామయున్; సాభద్రునిన్= అభిమన్ముడిని; లక్ష్మీఖండును; శిఖండిని; వికర్ణండును; కుంతిభోజుని; దుర్మిఖుండును= దుర్మిఖుడు; కేకయ పంచకంబును= కేకయ దేశానికి చెందిన వీరులు పదుగురిని; కర్ణండును= కర్ణుడును; కాశీశ్వరునిన్= కాశీరాజును; జయుండును; పాండ్యుని= పాండ్యుడిని; జయుండును; ధృష్టిధృష్టయున్= ధృష్టిధృష్టయుడి కొడుకులను; బృహద్రుష్టయ మిత్రులును= బృహద్రుష్టయుడి స్నేహితులును; వార్షద్ధక్షేమిని; కృపాచార్యండును= కృపాచార్యుడు; మణిమంతుని; భూరిశ్రవండును; ఘటోత్కుచున్; అలంబుసుండును; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు; ఎన్నున్+కొలదికాదు= లెక్కింప వీలుగాదు; కాని; మఱియున్= ఇంకను; అనేకులు= చాలా మంది; మార్కోనిరి= ఎదుర్కొన్నారు; శః+భంగిన్= శః విధంగా; భారద్వాజునిన్= ద్రోణుడిని; పరిమార్పును= చంపటానికి; కావను= కాపాడటానికి; పూని= యత్పుంచి; అక్కడి= పాండవపక్షు; ఇక్కడి= కౌరవ పక్షపు; వీరులు= యోధులు; ఉక్క= శార్యం; మిగిలి= మీరగా; ఒండొరుల= పరస్పరం; కేతనంబులు= పతాకాలు; కూల్చియున్= పడవేసి; ఘోటకంబుల= గుర్రాల; ప్రాణంబులన్= ప్రాణాలను; పీల్చియున్= హరించియు; సారథుల= రథం నడిపేవారిని; రూపుమాపియున్= చంపి; అరదంబులు= రథాలు; పటియులు= పరిలు; పాపియున్= చేసియు; ఆతపత్ర= ఛత్రాలను; చామరంబులన్= వీవనలను; బడలు వటిచియున్= చించి; చాపంబులు= బాణాలు; విటిచియున్= ఖండించి; కత్తళంబులు= కవచాల యొక్క; తునియులు= ముక్కలు; ధర్ను= భూమిపై; దూరలించియున్= పడవేసి; నెత్తురు= రక్తం; ఉరలించియున్= కార్పియు; ఇత్తెఱంగున్= శః విధంగా; ఘోర సంగ్రామంబు= భయంకరమైన యుద్ధం; చేయుచుండన్= చేస్తుండగా; మధ్యహ్నాంబు= పట్టపగలు; అయ్యెన్= అయింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తస్మాన్= తనను; కవిసిన= అక్రమించిన; ధృష్టిధృష్టయు= ధృష్టిధృష్టయుడి; అమ్ములన్= బాణాలతో; అవలీలన్= సులభంగా; కుదియించి= బాధించి; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; నెండియున్= మరల; కొందరు వీరులను; చిక్కుపటిచెన్= బాధించాడు; అనిన్ను= అనగా; విని; ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియున్= శః విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: శః విధంగా పాండవ సైన్యాలు మేఘాలు పర్వతాన్ని క్రమిసుట్లు ద్రోణుడిని కప్పగా, చూపులు ప్రసరించక అతడు హతుడయ్యేనన్న భయం మన కౌరవ వర్ధానికి తోచగా, నీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడు ముందుకు వచ్చి చేయ్యి వీచి, అందు ముందున్న భీముడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అపుడు త్వరపడి సాత్యకిని కృతవర్ణ, కృతథర్ముడిని సైంధవుడు; యుయుత్సుడిని సుబాహుడు, నకులుడిని దుశ్శాసనుడు, సహదేవుడిని చిత్రవర్ణ, ధర్మరాజును శల్యుడు, ద్రుపదుడిని బాహ్మాకుడు, విరాటుని విందానువిందులు, శ్రుతకీర్తిని వివింశతి, శ్రుతసేనుడిని సాల్వ్యుడు, శ్రుతసోముని చిత్రసేనుడు, శతానీకుడిని ప్రతివర్ణుని అశ్వత్థామ, సాభద్రుడిని లక్ష్మీఖండు, శిఖండిని వికర్ణండు; కుంతిభోజుడిని దుర్మిఖుడు, కేకయులైదుగురిని కర్ణుడు, కాశీరాజును జయుడు, పాండ్యుడిని జయుండును, ధృష్టిధృష్టయున్డి పుత్రులను బృహద్రుష్టయుడి మిత్రులు, వార్షద్ధక్షేమిని కృపాచార్యుడు, మణిమంతుని భూరిశ్రవుడు, ఘటోత్కుచుడిని అలంబుసుండు ఎదుర్కొన్నారు. ఇట్లా లెక్కించటానికి రక్కించటానికి పూనుకొని పాండవ, కౌరవ పక్ష వీరులు శార్యం మీరగా పరస్పరం పతాకాలను కూల్చి, అశ్వాలను చంపి, సారథులను హతమార్పి, రథాలను విరుగ్గాట్టి, ఛత్రచామరాలను త్రుంచి, ధనుస్సులను ఖండించి, కవచాల ముక్కలను నేలపై పడవేసి,

రక్తాలు చిందిస్తూ, భయానకమైన యుద్ధం చేస్తుండగా పట్టపగలు అయింది. శ్రీణవ అప్పుడు తనను ఎదుర్కొన్న ధృష్టద్యుమ్మిడిని బాణాలతో తేలికగా బాధించి, మరి కొందరిని చీకాకు పరచినాడని చెప్పగా విని, ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'వీ లచట నివ్విధంబునఁ : బోరగ నర్జునునితోడఁ బోక పెనగు న ప్రీరులు సంశ్ఠుకు లె : ట్రైకో? యాతని పరాక్రమాతిశయమునన్.'

309

ప్రతిపదార్థం: వీరు= కౌరవులు, పాండవులు; ఇచటన్= ఈ యుద్ధరంగంలో; ఈ+విధంబునన్= ఈ రితిగా; పోరగన్= యుద్ధం చేయగా; అర్జునుని తోడన్= అర్జునుడితో; పోక= వెనుదిరుగక; పెనగు= పోరాడే; ఆ+వీరులు= ఆ వీరులైన; సంశ్ఠుకులు= సంశ్ఠుకులైన సుశర్మాదులు; ఆతని= అర్జునుడియొక్క; పరాక్రమ+అతిశయమునన్= శార్యం యొక్క ఆధిక్యంవలన; ఎట్లు+పరి+బకో!= ఏమైనారో!

తాత్పర్యం: 'కౌరవ పాండవ పైన్యాలు యుద్ధరంగంలో ఈ విధంగా పోరాటం సల్పుతుండగా, అర్జునుడితో వెనుదిరుగక యుద్ధంచేసే సుశర్మాది సంశ్ఠుకులు అతిశయించిన ఆతడి పరాక్రమంముందు ఏమైనారో?'

చ. అనపుడు నాతడు డిట్లులను నవ్విభుతో 'నది వెండి చెప్పేదన్ వినుము నరేంద్రు! యట్టి యెడ పీరరస్సురణంబునన్ భవ త్తనయుడు గంధసింధుర వితానముపై నడలించి భీమునే నునిఁ గినియించే నాతడు గనుంగవ నిప్పులు రాలుచుండగన్.'

310

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; ఆతడు= సంజయుడు; ఆ విభుతోన్= ఆ రాజుతో; ఇట్లులు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; నరేంద్రు!= ఓ ధృతరాష్ట్ర నృపా!; వినుము; అది= సంశ్ఠుకుల యుద్ధాన్ని గూర్చి; వెండి= మరల; చెప్పేదన్= చెపుతాను; అట్టి ఎడన్= కౌరవ, పాండవ వీరులు యుద్ధం చేస్తుండగా; భవతీ+తనయుడు= తమ కుమారుడైన దుర్యోధనుడు; పీరరసం; స్వురణంబునన్= తోచునట్లుగా; గంధ= మదించిన; సింధుర= ఏనుగుల; వితానము= సమూహం; పైన్+అడరించి= మీదికి పంపి; భీమునేనునిన్= భీముడిని; కినియించేన్= కోపింపజేశాడు; ఆతడు= ఆ భీముడు; కనుంగవ= రెండు కన్నులలో; నిప్పులు= అగ్నికణాలు; రాలుచుండగన్= కురుస్తుండగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'ఓ మహారాజా! వినుము. సంశ్ఠుకుల యుద్ధాన్ని గూర్చి తర్వాత వివరిస్తాను. ఇట కౌరవ పాండవ పైన్యాలు యుద్ధం చేస్తుండగా మీ కొడుకు, పీరరసం ప్రస్తుతమయేటట్లు మదించిన ఏనుగుల గుంపును పైకి నడిపి భీముడికి క్రోధం కలిగేటట్లు చేశాడు. భీముడు అప్పుడు రెండు కన్నులనుండి నిప్పులు రాలుతుండగా.

క. శరజాల మహావాత , స్వురణంబున నుగ్రహంతి భూతి ఘుటా బంధుర వాలివాహపటలము , విలయించుచు బెట్టు గవసి విభు నొప్పించేన్.

311

ప్రతిపదార్థం: శర= బాణాల; జాల= సమూహమనే; మహావాత= గొప్ప వాయువు యొక్క; స్వురణంబునన్= చలనం వలన; ఉగ్ర= భయంకరమైన; దంతి= ఏనుగుల; భూరి= గొప్పమైన; ఘుటా= గుంపులనే; బంధుర= దట్టమైన; వారి వాహ= మేఘాల; పటలము= గుంపు; విలయించుచున్= విడిపోయేటట్లు చేస్తూ; కవిసి= ఎదుర్కొని; విభున్= దుర్యోధనుడిని; నొప్పించేన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడి బాణజాలం అనే మహావాయువు వీచడం వలన భయంకరమైన ఏనుగుల కుంభస్తలాలు అనే దట్టమైన మేఘాల సమూహం విచ్ఛిన్నమయ్యెటట్లు చేస్తూ ఎదుర్కొని, దుర్యోధనుడిని బాధించాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. అట్లు కురురాజు నొచ్చిన నడ్డంబు సాచ్చి.

312

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; నొచ్చినన్= బాధపడగా; అడ్డంబు= అడ్డం; చొచ్చి= ప్రవేశించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దుర్యోధనుడు బాధపడగా అడ్డం వచ్చి.

క. వంగాధీశ్వరుడు దేనుగుం గొలిపి గర్వసూభ్రతి దివ్యాస్తు వి
ధ్యాంగుం జ్ఞేసి మరుత్తునూజు; నతుడు దుద్యత్తోధ్యుం దై వాని మా
తంగంబుం బడనేసి వాడొఱగుచోఁ దస్తుస్తకం బుల్మి డొ
ల్లం గేలీ విధ మొష్ట నేయ బల మెల్లం బెల్లగిల్లెన్ వడిన్.

313

ప్రతిపదార్థం: వంగ+అధీశ్వరుడు= వంగదేశపు రాజు; ఏనుగున్= ఏనుగును; కొలిపి= పురికొల్చి; గర్వసూభ్రతిన్= గర్వం స్వృటమయ్యెటట్లు; దివ్య= దేవతసంబంధమైన; అప్రతి= బాణాలచేత; మరుత్త+తనూజాన్= భీముడిని; విధ్య+అంగున్= చేదించబడిన అవయవాలుగల వాడినిగా; చేసేన్= చేశాడు; అతడు= ఆ భీముడు; ఉద్యత్తోధ్యుం+సి= రేగిన కోపం కలవాడై; వాని= వంగదేశపు రాజు యొక్క; మాతంగంబున్= ఏనుగును; పడనేసి= కూలిపు; వాడు= వంగదేశపు రాజు; ఒఱగుచోన్= ఒరిగిపోగా; తద్దం+మస్తకంబు= వాడి తల; ఉర్మిన్= భూమిపై; దొల్లన్= దొరలగా; కేలీ విధము= ఆటరీతిగా; ఒప్పన్= ఒప్పేటట్లు; ఏయన్= వేయగా; బలము= పైన్యం; ఎల్లన్= అంతా; వడిన్= వేగంగా; పెల్లగిల్లెన్= పారిపోయింది.

తాత్పర్యం: వంగదేశపు రాజు ఏనుగును పురికొల్చి, అహంకారం బయలు పడేటట్లు దివ్యాస్తాలచేత భీముడిని బాధించాడు. భీముడు క్రోధం రెచ్చిపోగా, వంగన్యపతి ఏనుగును కూలిపు, వాడు నేలకు ఒరగగా, వాడి తలను అవలీలగా కూల్చేసరికి పైన్యమంతా పారిపోయింది.

వ. ఆ సమయంబున.

314

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: భీముడు వంగన్యపతిని చంపగా అతడి పైన్యం పారిపోయినప్పుడు.

భగదత్తుడు సుప్రతీకముఁ బఱపి పాండవ పైన్యంబులం గలంచుట (సం. 7-25-19)

క. దానవజయ మింద్రున కె , ద్వానివలను గలిగే మున్ను దానోగ్రము న
యేసుగు భగదత్తుడు పవ , మాన తనయుఁ దెసకుఁ గొలిపి మద మెలరారన్.

315

ప్రతిపదార్థం: దానవజయము= రాక్షసులను గెలుచుట; ఇంద్రునకున్= ఇంద్రుడికి; ఎద్వానివలనన్= దేనివలన; మున్ను= పూర్వం; కలిగిన్= కలిగిందో; దాన+ఉగ్రమున్= మదజలంచేత భయం గొలిపే; ఆ+ఏనుగున్= ఆ ఏనుగును; భగదత్తుడు; మదము= మదం; ఎలరారన్= అతిశయించగా; పవనమానతనయున్= భీముడి; దెసకున్= దిక్కునకు; కొలిపెన్= పురికొల్చాడు.

తాత్పర్యం: రాక్షసులతోడి యుద్ధంలో పూర్వం ఇంద్రుడికి దేనివలన జయం కలిగిందో, మదజలంచేత భయం గొలిపే అట్టి ఏనుగును భగదత్తుడు మదం అతిశయించగా భీముడివైపు పురికొల్చాడు.

వ. ఇట్లు మన సైన్యంబు దైన్యంబు వాయం గొలుపుటయు నగ్గజంబు.

316

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మన= కౌరవుల; సైన్యంబు= సేనయెక్కు; దైన్యంబు= దీనత్యం; పాయన్+కొలుపుటయున్= పోగొట్టగా; ఆ+గజంబు= ఆ సుప్రతీకమనే ఏనుగు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మన కౌరవసేనలోని దీనత్యాన్ని తొలగించి సుప్రతీకమనే ఆ ఏనుగు. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

సీ. కినుకమై నిగిడిన కనుగువ మెఱుగుల , గములు ముందటఁ గెంపు గడలుకొనగఁ
జెవులు మైగ్గించి పూఁచిన రౌద్రతరేఖ , వినువీథిఁ జాపు వేడ్చు బెనువ
గండునఁ జాగెన తొండంబు లయసము , వర్తిదండము లీలఁ బట్టువులుపు
గడు బెట్టెదపు టురవడే బదన్యాస మి , లాస్థలి గ్రక్కదలంగఁ జేయ

ఆ. నవిలపుత్రుదెసకు నడలినఁ గని ధర్త , తనయు సేన జనులు దల్లడిల్లి
చంపే జంపే భీము సామజం బనియెడు , సులివు గలయఁ గలఁగి రథప!

317

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; కినుకమైన్= కోపంతో; నిగిడిన= విష్టరిల్లిన; కను+కవ= కన్నుల జంట వలన; మెఱుగుల= వెలుగుల; గములు= గుంపులు; ముందటన్= ముందుభాగంలో; కెంపు= ఎరుపును; గడలు కొలువన్= వ్యాపింపజేయగా; చెవులు; మైగ్గించి= వంచి; పూఁచిన= వ్యాపించిన; రౌద్రతర రేఖ= క్రోధపు గీర; వినువీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; చూపుల= చూచేవారికి; వేడ్చున్= వినోదాన్ని; వెనువన్= పెంచగా; గండున్= పొరుపం వలన; చాగిన= సాగిన; తొండంబు= తుండం యొక్క; లయ= విలయం; సమవర్తి= యమధర్మరాజు యొక్క; దండము లీలన్= దండం వలె; పట్టుపులువన్= చిక్కువెట్టగా; కడున్= మిక్కిలి; బెట్టెదపు= క్రూరమైన; ఉరవడిన్= వేగంతో; పదన్యాసము= కాళ్ళు మోపటం; ఇలాస్థలిన్= భూమిని; గ్రక్కదలంగన్+చేయన్= మిక్కిలి కదలేటట్లు చేయగా, అనిలపుత్రు= భీముడి; దెసకున్= వైపునకు; అడరినన్= సాగగా; కని= చూచి; ధర్మతనయుసేన= ధర్మజుడి సైన్యం; జనులు= ప్రజలు; తల్లడిల్లి= చలించి; సామజము= ఏనుగు; భీము= భీముడిని; చంపేన్= చంపింది; అనియెడు= అనే; ఉలివు= మ్రోత; కలయన్+చెలఁగన్= అంతటా ధ్యనించగా; కలఁగి= కలతపడి.

తాత్పర్యం: ‘ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! సుప్రతీక గజం కోపంతో నిక్కిన కన్నులనుండి వెడలే వెలుగుల గుంపులు ముందు భాగంలో అరుణవర్ణాన్ని ప్రసరింపజేయగా, చెవులు వంచి వ్యాపింపజేసిన క్రోధరేఖ ఆకాశం నుండి చూచే దేవతలకు వినోదాన్ని కలిగించగా, పొరుపంవలన సాగిన తొండం లయకాలపు యమధర్మరాజు దండం వలె చిక్కు వరువగా; క్రోర్యపు వేగంతో కాళ్ళు మోపేసరికి భూభాగం చలించగా, భీముడి వైపునకు సాగగా చూచి సైన్యం, ప్రజలు తల్లడిల్లి, ఆ ఏనుగు భీముడిని ‘చంపే, చంపే’ అనే కలకలం అంతటా చెలరేగగా కలతపడి.

విశేషం: అలం: ఉపమ, అతిశశయోక్తి. ఈ పద్యంలో సుప్రతీక గజం యుద్ధరంగంలో చేసిన స్ఫైరవిహారం వర్ణించబడింది.

వ. తదనంతరంబున యుధిష్ఠిరుండు.

318

ప్రతిపదార్థం: తద్ద+అనంతరంబునన్= ఆ వెంటనే; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: ఆ వెంటనే ధర్మజుడు.

క. అలుకొందు మనముతోఁ దన , బలముం బులికొలిపి పాచివి భగదత్తుని న
మ్యులఁ గప్పె; నతఁడు వానిను , విలసిల్లు మహాంకుశమున విలయ జడియుచున్.

319

ప్రతిపదార్థం: అలుక+బందు= కోపించిన; మనముతోన్= మనస్సుతో; తన= తనయుక్క; బలమున్= పైన్యాన్ని; పురికొలిపి= ప్రోత్సహించి; పాదిని= ఆక్రమించి; భగదత్తుని= భగదత్తుడిని; అమ్ములన్= బాణాలతో; కప్పున్= కప్పాడు; అతఁడు= భగదత్తుడు; వానిన్= ధర్మజడిని; విలసిల్లు= ప్రకాశించే; మహా+అంకుశమున్ను= గొప్ప అంకుశంతో; నిరియన్= విప్పారగా; జడియుచున్= బెదిరిస్తూ.

తాత్పర్యం: ధర్మజడు కోపంతో తన పైన్యాన్ని పురికొలిపి ఆక్రమించి, భగదత్తుడిని బాణాలతో కప్పివేశాడు. భగదత్తుడు అపుడు విరాజిల్లే గొప్ప అంకుశంతో ఆ బాణాలు దూరంగా పడిపోయేటట్లు నిదిలిస్తూ . (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. గజముఁ గొలిపి యాదిక్షన్ , గజఫోటక భటనికాయ కాయములు రథ
త్రజములుఁ బొడిపాడిగా న , కృజముగ విహారించే బాహు గర్వ సూఫ్తిన్.

320

ప్రతిపదార్థం: గజమున్= సుప్రతీక గజాన్ని; ఆ దిక్కున్నున్= ఆ వైపుకు; కొలిపి= పురికొలిపి; గజ= ఏనుగుల; ఫోటక= గుర్రాల; భట= సైనికుల; నికాయ= సమూహపు; కాయములు= దేహాలు; రథప్రజములున్= రథాల సమూహాలు; పాడిపాడిగాన్= పాడి పాడి కాగా; బాహు= భుజపు; గర్వ= అహంకారం యొక్క; సూఫ్తిన్= ప్రకాశంతో; అక్కజముగన్= ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు; విహారించేన్= సంచరించాడు.

తాత్పర్యం: సుప్రతీక గజాన్ని ఆ వైపు పురికొలిపి ఏనుగుల, గుర్రాల, భటుల గుంపుల దేహాలను, రథసమూహాలను పాడి పాడి చేసి, బాహుగర్వం ప్రకాశించగా భగదత్తుడు ఆశ్చర్యం గొలిపేటట్లు యుద్ధరంగంలో విహారించాడు.

క. అప్పు డాలోకించి.

321

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అప్పుడు భగదత్తుడి పైర్వవిహారం చూచి.

చ. అలిగి దశార్థ భూరమణుఁ దాతనిఁ దాకినిఁ జాడ నొప్పె తె
క్కలు గల పర్వత ద్వయము కైవడి వారల దంతియుగ్గ ఏ
ట్లు మగు వీకుఁ దత్సులుఁ బడం బొడిచెన్ వడి సుప్రతీక ము
త్తలపడువానిఁ జంపె భగదత్తుడు దోషురసప్తకంబున్ను.

322

ప్రతిపదార్థం: దశార్థ= దశార్థదేశానికి; భూ రమణుడు= రాజు; ఆతనిన్= భగదత్తుడిని; తాకినిన్= ఎదుర్కొనగా; తెక్కలు+కల= రెక్కలున్న; పర్వత ద్వయము= రెండు పర్వతాల; కైవడి= వలె; వారల= దశార్థన్యస్తి, భగదత్తుడి; దంతియుగ్గము= ఏనుగుల జంట; చూడన్+బెప్పెన్= చూడగింది అయినది; సుప్రతీకము= సుప్రతీక గజం; ఇట్లులమగు= మిక్కులి; వీకున్= పరాక్రమంతో; తద్= దశార్థ దేశ నృస్తుడి యొక్క; కరిన్= ఏనుగును; వడిన్= వేగంగా; పడన్+పాడిచెన్= కూలనేసింది; భగదత్తుడు; ఉత్తల పడువానిన్= పరితపించే దశార్థ నృస్తుడిని; తోమర సప్తకంబున్ను= ఏడుతోమరాలనే ఆయుధాలతో; చంపెన్= పాతమార్గాడు.

తాత్పర్యం: దశార్థ దేశపు రాజు భగదత్తుడిని ఎదుర్కొనగా వారల ఏనుగు జంట రెక్కలుగల పర్వతాల జంటవలె చూడముచ్చటగా ఉండినది. సుప్రతీకగజం అపుడు మిక్కులి పరాక్రమించి, దశార్థాధీశుడి ఏనుగును పడిపోయేటట్లు పాడిచింది. భగదత్తుడు ఏడు తోమరాలతో చింతాక్రాంతుడైన అతడిని చంపివేశాడు.

విశేషం: అలంకారం: ఉపమ.

ఆ. చంపి విక్రమంబు సాంపారఁ బాండవ , బలము బడలుపడగ భద్రదంతిఁ
జటుల గతులఁ బఱప సాత్యకి యడ్డంబు , నడచి యేసె దొడ్డ నారసమున.

323

ప్రతిపదార్థం: విక్రమంబు= పరాక్రమం; సాంపు+ఆరన్= అతిశయించగా; చంపి= హతమార్చి; సాండవ బలము= సాండవ సైన్యం; బడలు పడగన్= శ్రమపడగా; భద్రదంతిన్= శ్రేష్ఠమైన సుప్రతీక గజాన్ని; జటుల గతులన్= దూకే నడకలతో; పఱవన్= ముందుకు సాగించగా; సాత్యకి; అడ్డంబు నడచి= ఎదుర్కొని; దొడ్డనారసమునన్= గొప్ప బాణంతో; ఏనన్= కొట్టడు.

తాత్పర్యం: విక్రమం మీర దశార్ధ రాజును వంపి, సాండవ సైన్యం శ్రమపడగా, భగదత్తుడు సుప్రతీక గజాన్ని దూకేస్తూ ముందుకు సాగించేసరికి సాత్యకి అడ్డం వచ్చి పెద్ద బాణాన్ని ప్రయోగించాడు.

చ. కలపతి జిఙ్గినం దిలిగి క్రమ్ముల సూల్చొన్ని వృష్టిమీరు ను
ధృరరథ ముధ్యతిం బెనఁచి తొండమునన్ వెస నెత్తి వీచి వై
చె రయముమై నతం డిలకుఁ జితముగా నెడ దాటి పాఠియే జై
చ్ఛేర గజ మొండుమై గవిసి చిందఱ వందఱ సేసె మూర్కలన్.

324

ప్రతిపదార్థం: కరిపతి= గజరాజము సుప్రతీకము; జిఙ్గినన్= శీష్ముంగా; తిరిగి పరిభ్రమించి; క్రమ్ములన్= మరల; ఊల్కొన్ని= కుదురుకొని; వృష్టిమీరు= సాత్యకియొక్క; ఉద్దర రథము= ఉద్దతమైన రథాన్ని; ఉద్దతిన్= గర్వంతో; పెనఁచి= పెనగజేసి; తొండమునన్= తొండంతో; వెసన్= వేగంగా; ఎత్తి= పైకెత్తి; రయముమైన్= వేగంగా; వీచివైచెన్= విసరివేసింది; అతండు= సాత్యకి; ఇలకున్= నేలపైకి; చిత్రముగాన్= విచిత్రంగా; ఎడ= దూరంగా; దాటిపాఠెన్= తప్పించుకొని పోయాడు; చెచ్చురన్= శీష్ముంగా; గజము= సుప్రతీకం; ఒండుమైన్= మరొకవైపునకు; కవిసి= ఉరికి; మూర్కలన్= సేనలను; చిందర వందఱ= గందరగోళం; చేసన్= చేసింది.

తాత్పర్యం: సుప్రతీక గజం గిరున తిరిగి, మరల కుదుటపడి, సాత్యకి యొక్క బలమైన రథాన్ని గర్వంతో పెనగజేసి తొండంతో పైకెత్తి తీవ్రంగా విసరివేసింది. సాత్యకి ఆశ్చర్యం గొల్చిపేటట్లు నేలపై దూకి దూరంగా దాటుకొన్నాడు. వెంటనే ఆ ఏనుగు మరొకవైపునకు ఉరికి పైన్యాన్ని చిందరవందర చేసింది.

క. సారథి తురంగముల మెలు , పారం గాఁ బూట్టి తేల్ల యవికలమగు నా
తే రల్లఁ దేర సాత్యకి , జీరము వొలివోవకుండఁ బ్రియమున నెక్కెన్.

325

ప్రతిపదార్థం: సారథి= సాత్యకి రథసారథి; తురంగములన్= గుర్రాలను; మెలపు+ఆరంగాన్= జాగరూకతతో; పూన్ని= కూర్చి; తేర్చి= తేరుకానేటట్లు చేసి; అవికలమగు= చెదరని; ఆ తేరు= ఆ రథాన్ని; అల్లన్= మెల్లగా; తేరన్= తేగా; బీరము= పరాక్రమం; పాలివోవకుండన్= చెడకుండా; సాత్యటి; ప్రియమునన్= సంతోషంతో; ఎక్కున్= ఎక్కుడు.

తాత్పర్యం: సారథి అశ్వాలను జాగరూకతతో తేర్చి పూన్ని, చెదరని ఆ రథాన్ని మెల్లగా తేగా, సాత్యకి పరాక్రమం చెడకుండా సంతోషంతో ఆ రథాన్ని ఎక్కుడు.

ఉ. జీముఁ దుదురుతం గవియు బెల్లగు నా కలచేతి శీకర
స్తోమమునం దురంగములు దీఁగి కడున్ వెగదంచి యాణ్ణె సం
గ్రామ వినోద లీలకు విఫూతము గాఁగ రథంబు నప్పు దు
ద్వామ పరాక్రమ స్ఫురణఁ దాకి సుపర్వుడు సుచ్చె హస్తిచేన్.

326

ప్రతిపదార్థం: భీముడు= భీముడు; ఉదగ్రత్న= భయంకరంగా; కవియన్= మార్గానగా; పెల్లగు= అధికమైన; ఆ కరి= ఆ సుప్రతీక గజం యొక్క; చేతి= తుండములోని; శికర= ఏనుగుతొండం చివర పుట్టు మదంయొక్క; స్తోమమున్= సమూహంతో; తుంగములు= గుర్రాలు; తోగి= మునిగి; కడవెగడు+అంది= మిక్కిలి తల్లడిల్లి; సంగ్రామ= యుద్ధమనే; వినోద= క్రీడయొక్క; లీలకున్= చర్యకు; విఘాతము= అడ్డంకి; కాగన్= ఏర్పడగా; రథంబున్= రథాన్ని; ఈండ్రున్= లాగాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సుపర్యుడు; ఉద్దాము= అడ్డులేని; పరాక్రమ= శార్యం యొక్క; స్నేరణున్= ప్రకాశంతో; తాకి= ఎదుర్కొని; హస్తిచేన్= ఏనుగుచేత; చచ్చెన్= మరణించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు భయంకరంగా ఎదుర్కొనగా ఆ సుప్రతీక గజము యొక్క తొండంనుండి కారే మదపు జల్లుకు అతడి రథపు గుర్రాలు నాని తల్లడిల్లి, యుద్ధక్రీడకు ప్రతిబంధకం కలిగేటట్లు రథాన్ని ఈడ్డుకొని పోయాయి. అప్పుడు సుపర్యుడు ఎదురులేని శార్యం ప్రదర్శించి కూడా సుప్రతీకంచేత మరణించాడు.

వ. అతని పదుట గనుంగాని సౌభద్రుండును ద్రోవదేయ పంచకంబును జేకితానుండును ధృష్టుకేతుండును యుయుత్సుండును గడంగి సామజంబుపై శరవర్షంబులు గులసిన నభి కోపించి యురవడించి.327

ప్రతిపదార్థం: అతని= ఆ సుపర్యుని యొక్క; పదుట= చావు; కనుంగాని= చూచి; సౌభద్రుండును= సుభద్రాపుత్రుడై అభిమన్యుడును; ద్రోవదేయ పంచకంబును= ప్రతివింధ్యాదులైన ద్రోవది యొక్క ఐదుగురు కుమారులు; చేకితానుండును= చేకితానుడు; ధృష్టుకేతుండును= ధృష్టుకేతువు; యుయుత్సుండును= యుయుత్సుడు; కడంగి= పూని; సామజంబుపైన్= సుప్రతీక గజంమీద; శరవర్షంబులు= బాణపు జల్లులు; కురిసినన్= కురిపించగా; అది= ఆ సుప్రతీకం; కోపించి= క్రోధంగలదై; ఉరవడించి= మిక్కిలి వేగిరపడి.

తాత్పర్యం: సుపర్యుడి మరణం చూచి అభిమన్యుడు, ప్రతివింధ్యాది ద్రోవది పుత్రులు ఐదుగురు, చేకితానుడు, ధృష్టుకేతువు, యుయుత్సుండును పూనుకొని గజంపై బాణవర్షాన్ని కురిపించారు. అప్పుడు అది కోపించి, అతివేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. పదముల రథవాహంబులఁ, జదుపుచుఁ బైకొని యుయుత్సుసారథఁ జంపెన్; బెదరక యఖమన్సున్ని తేఁ, రొదవిన నభి యెక్కియాతఁ డుధ్మతి నేసెన్.

328

ప్రతిపదార్థం: పదములన్= పాదాలతో; రథ= రథానికిగల; వాహంబులన్= గుర్రాలను; చదుపుమున్= చంపుతూ; పైకొని= కవిసి; యుయుత్సు సారథిన్= యుయుత్సుడి రథచోదుడిని; చంపన్= చంపగా; బెదరక= భయపడక; అభిమన్యుని తేరు= అభిమన్యుడి రథం; ఒదవినన్= అందగా; అది= ఆ రథాన్ని; ఎక్కి; ఆతడు= యుయుత్సుడు; ఉద్దతిన్= గర్జంతో; ఏసెన్= బాణాలను వేశాడు.

తాత్పర్యం: సుప్రతీక గజం తన పాదాలతో రథశ్యాలను హతమార్చి, పైబడి యుయుత్సుడి రథసారథిని చంపగా, యుయుత్సుడు బెదరక అభిమన్యుడి రథం అందగా ఎక్కి గర్జంతో ఆ ఏనుగును కొట్టాడు.

క. నరతనయ ప్రముఖు రథిక, పరులు నిభముమీద నేయు వాలమ్ములు ని పురగతి శరదబ్రముపైఁ, బరఁగు తరణికిరణ చయము పగిబిం బొలిచెన్.

329

ప్రతిపదార్థం: నరతనయ= అర్పునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడు; ప్రముఖ= ముస్తుగు; రథికవరులున్= త్రేషులైన వీరులు; ఇభము మీదన్= సుప్రతీక గజంపై; ఏయు= విసరునట్టి; వాలు+అముగైలు= వాడిబాణాలు; నిష్ఠురగతిన్= తీవ్రమైన గమనంతో; శరదీ+అభమువైన్= శరత్యాలమందలి మేఘంపై; పరఁగు= ప్రసరించే; తరణి= సూర్యుడి యొక్క; కిరణి= కిరణాల; చయము= సమూహం; పగిదిన్= వలె; పాలిచెన్= ఒప్పారాయి.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు మున్నగు మహావీరులు సుప్రతీకగజంమీద వేసే తీక్ష్ణామైన బాణాలు తీవ్రమైన గమనంతో శరత్కులమందలి మేఘంమీద ప్రసరించే సూర్యకిరణాలవలె ఒప్పారాయి.

క. రభసంబును బ్రాగ్జీతిషు, విభుదు గలం గొలుపుటయును వెన నది యిల వీ
రభయంకరముగ వారల, ప్రభ సెడ నరదములు వైచే బలుదెసలఁ బడన్.

330

ప్రతిపదార్థం: రభసంబునవ్= వేగంగా; ప్రాగ్జీతిషపిభుదు= భగదత్తుడు; కరిన్= సుప్రతీక గజాన్ని; కొలుపుటయును= పురికొల్పగా; అది= సుప్రతీకం; వెనవ్= వేగంగా; అరివీర= శత్రువీరులకు; భయంకరముగన్= భయం కలిగేటట్లు; వారల= అభిమన్యుడు మొదలైన వారల; ప్రభ+చెడన్= తేజం నశించగా; అరదములు= రథాలు; పలుదెసలన్= అన్ని దిక్కులందు; పడన్= పడేటట్లుగా; వైచెన్= వేసింది.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడు సంతోషంతో సుప్రతీక గజాన్ని పురికొల్పగా, ఆ గజం వేగంగా శత్రు భయంకరంగా వారల తేజస్సు నశించే విధంగా రథాలన్నింటిని అన్ని దిక్కుల పడేటట్లు విసరివేసింది.

ఆ. ఇట్లు భీమసేను నేపు నర్జున సుత, ప్రముఖులైన యలఘు రథికవరుల
జృంభణంబుఁ జెడినుఁ జేడ్స్ట్డి చెడి పాఱలఁ, జొచ్చే బాండురాజ సుతుల సేన.

331

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; భీమసేనుని= భీమునియొక్క; ఏపున్= విజ్ఞంభణ; అర్జునసుత= అభిమన్యుడు; ప్రముఖులు+సన= మొదలైన; అలఘు= గొప్ప; రథికవరుల= వీరజ్యేష్ఠుల; జృంభణంబున్= ఆధిక్యం; చెడినవ్= నశించగా; పాండురాజ= పాండరాజు యొక్క; సుతుల= పుత్రులైన భీముడు మున్నగు వారల; సేన= సైన్యం; చేడ్స్ట్డి= బాధపడి; చెడి= పాడై; పాఱన్+చోచ్చెన్= పారిపోదొడింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భీముడి విజ్ఞంభణ, అభిమన్యుడు మున్నగు మహావీరుల ఆధిక్యం నశించగా, భీమసేనాదుల సైన్యం బాధపడి, పాడై పారిపోదొడింది.

క. నలి భగదత్తుడు గదుపుల, వెలుచు పసులవాని యట్ల విలసద్గతి న
బ్బలము నెగువ ధూళియు నా, కుల సంరావంబు గగన కుహారము నిండెన్.

332

ప్రతిపదార్థం: నలిన్= యోగ్యంగా; భగదత్తుడు; కదుపులన్= గోవుల గుంపును; వెలుచు= తోలే; పసులవాని= పసులకాపరి; అట్లు+ల= వలె; విలసత్త+గతిన్= ఒప్పునట్లు; ఆ+బలమున్= ఆ పాండవ సైన్యాన్ని; ఎగువన్= తరువగా; ధూళియున్= దుమ్ము, మరియు; ఆకుల= బాధతో కూడిన; సంరావంబు= మ్రోత; గగన కుహారము= ఆకాశపు గుహ; నిండెన్= నిండింది.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడు గోవుల గుంపును తోలే పసుల కాపరివలె ఒప్పి, పాండవ సైన్యాన్ని తరువగా, దుమ్ము మరియు బాధతో కూడిన మ్రోత ఆకాశమంతటా నిండింది.'

విశేషం: అలం: ఉపమ./

క. అని చెప్పి సంజయుడు 'గురు, జన నాయక! యపుడు సవ్యసాచి రణము ఓ
క్షును జిత్తం జడి యడిగితి; విను మయ్యాధవరు తెఱగు విస్పష్టముగాన్.

333

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వివరించి; సంజయుడు; కురుజనవాయక!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు!; అపుడు= ఇంతకుముందు; సవ్యసాచి= అర్జునుడి; రణము= యుద్ధం; దిక్కునవ్= వైపు; చిత్తంబు+ఇడి= మనస్సుంచి; అడిగితి(వి)= అడిగాపు; ఆ+యోధవరు= ఆ వీరుడి; తెఱగు= విధం; విస్పష్టముగాన్= తేటపడగా; విను(ము).

తాత్పర్యం: అని సంజయుడు చెప్పి, ‘ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజ! అప్పుడు అర్జునుడు యుద్ధం చేసే వైపు ఏం జరుగుతుండినదో చెప్పవలసినది’ అని అడిగావు. ఆ యోధుని సంగతి వివరంగా వినుము.’

వ. అనపుడు నాంబికేయం డాక్టర్స్ నవాంఛ మిగుల నభి సెప్పు మనుటయు నాతనికి నా సూతనందనుండి ట్లియె.

334

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అనగా; అంబికేయుండు= అంబికాపుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; ఆక్రూన వాంఛ= వినే కోరిక; మిగులన్= మిక్కుటం కాగా; అది= ఆ విషయం; చెప్పుము= వివరించుము; అనుటయున్= అనగా; ఆతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; సూతనందనుండు= సంజయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అపుడు ధృతరాష్ట్రుడు వినే కోరిక మిగులగా, ఆ విషయం వివరించవలసిందని కోరగా అతడితో సంజయు డిట్లూ అన్నాడు.

అర్జునుడు భగదత్తునిదెస రథంబు దోలు మని కృష్ణునితో జెప్పుట (సం. 7-26-1)

క. అంతకు మును భగదత్తుని ! దంతి యసమ సమరకేళి దాఁ గని హాలితో

గుంతీసుతుఁ డిట్లును ‘మన ! మెంతయు వెస బలములోని కేగఁగ వలయున్.

335

ప్రతిపదార్థం: అంతకున్ మును= అంతకు ముందు; భగదత్తుని= భగదత్తుడి యొక్క; దంతి= ఏనుగు; అసమ= అసాధారణమైన; సమర= యుద్ధమనే; కేళిన్= క్రీడను; తాన్= తాను; కని= చూచి; హాలితోన్= కృష్ణుడితో; కుంతీ సుతుఁడు= అర్జునుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; మనము; ఎంతయున్= ఎంతో; వెసన్= వేగంగా; బలములోనికిన్= సైన్యంలోకి; ఏగఁగవలయున్= వెళ్లవలెను.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అంతకు ముందు భగదత్తుడి సుప్రతీక గజం యొక్క అసాధారణమైన యుద్ధ క్రీడను చూచి, శ్రీకృష్ణుడితో ఇట్లూ అన్నాడు. ‘మనం వేగంగా సైన్యంలోకి చొచ్చుకొని పోవాలి!’

వ. అది యెట్లంటేని.

336

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ సంగతి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; అంటి(ఏ)+ఏని= అంటే.

తాత్పర్యం: అది ఎట్లంటే.

చ. బిరుదు జితశ్రుమంబు బలభేదనశాలి మహాస్త్ర శస్త్ర పో
తరయము సైధవనోపు భగదత్తుని యేసుగు: దాని కోల్తులం
బిరుగక పాశిర నెవ్వలికిఁ దీఱదు; నీవును నేను లేసిచో
భరమగు నేడు రాజునకుఁ బావనికిం దలకొండెడున్ మధిన్.'

337

ప్రతిపదార్థం: భగదత్తుని= భగదత్తుడి యొక్క; ఏనుగు= సుప్రతీక గజం; బిరుదు= సమర్థమైనది; జితశ్రుమంబు= అలసట లేనిది; బల= సైన్యాన్ని; బేదనశాలి= ఓడించే శక్తి కలది; మహా+అప్రతి= గొప్ప బాణాల; శస్త్ర= ఖడ్గం మున్మగు ఆయుధాల; పాత= పదుటవలన; రయము= వేగాన్ని; సైధవన్= సహించటానికి; బిషున్= సమర్థమైనది; దాని= ఆ ఏనుగుయొక్క; కోల్తులన్+ తిరుగక= యుద్ధసన్నాహంలో వెనుదిరుక; పోరన్= యుద్ధం చేయటం; ఎవ్వరికిన్= ఎవ్వరికి; తీఱదు= సాధ్యంకాదు; నీవును= నీవు (కృష్ణుడు) నేను(అర్జునుడు); లేనిచోన్= లేకుంటే; రాజునకున్= ధర్మరాజుకు; నేడు= ఈనాడు; భరము+అగున్= బరువు అపుతుంది; పావనికిన్= భీముడికి; మధిన్= మనసులో; తలకు+బండెడున్= బాధ కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడి సుప్రతీకగజం సమర్థమైనది. అలసట లేనిది. షైన్యాన్ని చీలే శక్తిగలది. బలమైన శస్త్రాస్త్రాల వేగాన్ని తట్టుకొనగలది. దానికి ఎదురై పారిపోకుండా పోరాడడం ఎవరి వల్లాకాదు. నీవు, నేను లేకుంటే ధర్మజడికి భారం ఎక్కువోతుంది. భీముడు మనస్సులో నోచ్చుకొంటాడు.'

ఆ. అనిన నట్లకాక యని శోల యరదంబు : త్రిప్పి యాత్మసేన బిక్షువీవ
నిచ్చుటయును వెనుక నెయిది సంశ్ఠవు , లాళిపేళ కులసి రస్తసమితి.

338

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; అట్లు+కాక= అట్లే అగుగాక; అని; శోరి= కృష్ణుడు; అరదంబు= రథం; త్రిప్పి= మరల్చి; ఆత్మసేన= తన షైన్యం; బిక్షు= షైపు; పోనిచ్చుటయును= పోనిస్తుంటే; వెనుకనుండి; ఎయిది= వెంబడించి; సంశ్ఠకులు= శపథం పూనిన సుశర్మాదులు; ఆర్చి= అరిచి; పేర్చి= అతిశయించి; అప్రతి సమితి= దివ్య బాణాల సమాహాన్ని; కురిపించారు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి మాటవిని రథాన్ని మరల్చి తమ షైన్యం షైపు పోనిస్తుంటే, సంశ్ఠవులు వెంబడించి, అరుస్తా దివ్యాస్త్రాలను వారిషై కురిపించారు.

వ. ఇట్లు చతుర్దశసహస్ర రథిక ముఖ్యులు బెట్టు ముట్టిన.

339

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; చతుర్దశ= పదునాలుగు; సహస్ర= వేల; రథిక ముఖ్యులు= రథికషైపులు; బెట్టు= అతిశయంగా; ముట్టినన్= చుట్టు ముట్టగా.

తాత్పర్యం: ఈ తీరున పథ్మాలుగు వేల రథిక వీరవరులు గట్టిగా చుట్టు ముట్టగా.

క. ‘బలములఁ గావగు జనుటయు , నలవు మెఱయ మగిడి వీల నడగించుటయున్ వలయు పనులయం బిప్పుడు , దలకొని యొద్దానిఁ జేయు దగవీ నాకున్.’

340

ప్రతిపదార్థం: బలములన్= షైన్యాలను; కావగన్= రక్షించటానికి; చనుటయున్= వెళ్ళటం; అలవు= బలం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; మగిడి= మరల; వీరిన్= సంశ్ఠకులను; అడగించుటయున్= అణచివేయటం; వలయు= చేయదగిన; పనుల అందున్= పనులలో; తలకొని= పూని; నాకున్= నాకు; ఏ+దానిన్= ఏ పనిని; చేయన్= చేయటం; తగవో= న్యాయమో.

తాత్పర్యం: ‘మా సేనలను కాపాడటానికి వెళ్ళటమా? మరల బలప్రదర్శన చేసి సంశ్ఠకులను అణచివేయడమా? ఈ రెండూ చేయదగినవే. ముందు ఏ పనికి పూనుకోవటం న్యాయం?’

వ. అని వితర్చించి వివ్యచ్చుండు సంశ్ఠవుక వధంబ యుచితంబుగా నిష్టయించి, మరలి గాండీవ గుణక్షణ మేదుర రీదసీకుపారుండును, దేవదత్త ధ్వన విదజ్ఞత దశబిశా సందోహలండునునై బివ్యబాణంబులు పరగించినం గేత నాతపత్ర చామర వ్యజనంబులును, భేరీ శంఖ కాపాళ మృదంగంబులును, యుగాక్ష రథాంగ కూబరంబు లును, దంతశుండాల కుంభవంశ దండంబులును, ఖురస్కంధ వాలంబులును, ధనుశ్శర ముసల ముద్దర, క్షుల కాకుంతంబులును, దనుత్రాణ కంకట మస్తక చ్ఛేదంబులును, మకుట కేయార పశిర కంకణాంగు జీయంబులును, శిరః కరవక్కః కుక్కి కటి చరణంబులును, దునియలుం బతీయలుం దుముళ్ళుం బొళ్ళు నైరాలిన నన్నేల ఫలోరంబును, నభిరామంబునునై యుండె; సర్వభూతంబులును బీభత్సుం బ్రశంసించె; గంసాల విష్టయ ప్రమదమగ్గ మానసుండయి కిలీటిం గరతలంబున నష్టజీంచి యగ్గించె; నివ్విథంబునప్పీర రథికులం జిలుకు మాల్చ పేళ్ళ రథాంగపాణిం జాచి రథం జింక రయంబున నక్కడకు నడపు’ మసుటయు..341

ప్రతిపదార్థం: అని; వితర్పించి= ఊహించి; వివ్యచ్చిండు= అర్జునుడు; సంశ్ఠక వధంబు+ఆ= సంశ్ఠకులను చంపటమే; ఉచితంబుగాన్= తగిందని; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; మరలి= వెనుకకు తిరిగి; గాంఢీవ= గాంఢీవమనే ధనుస్సుయొక్క; గుణ= అల్లైత్రాటి; క్షూణ= ధ్వనిచేత; మేదుర= దట్టమైన; రోదసీ= భూమ్యాకాశముల; కుహార= నడిమి భాగంగలవాడును; దేవదత్త= దేవదత్తమనే శంఖపు; ధ్వాన= ధ్వనిచేత; విదభిత= చీల్చిబడిన; దశదిశా= పది దిక్కుల; సందోహండును= సమూహం కలవాడును; ఐ= అయి; దివ్యబాణంబులు= దేవతా సంబంధమైన బాణాలు; పరగించినవ్వు= ప్రయోగించగా; కేతన= పత్రాకాలు; ఆతపత్ర= గొడుగులు; చామర= చమరి ముగ్గపు వాలాలతో చేసిన; వ్యాజనంబులును= వీవనలు; భేరి= దుందుభులు; శంఖ= శంఖాలు; కాహాళ= కాహాళ వాద్యాలు; మృదంగములును= మద్దెలలును; యుగ= కాడిప్రమాకులు; అష్ట= ఇరుసులు; రథాంగ= చక్రాలు; కూబరంబులును= నోగులులును; దంత= ఏనుగుయొక్క దంతాలు; పుండు= తొండాలు; కుంభ= కుంభస్తలాలు; వంశదంంబులును= వెన్నెముకలును; ఖుర= గిట్టులు; స్కూంధు= మూపులు; వాలంబులు= తోకలు; ధనుః= విండ్పు; శర= బాణాలు; ముసల= రోకట్టు; ముద్దర= ఇనుపగుదియలు; ఫ్లూరిక= చురకత్తులు; అంకుశంబులు= అంకుశాలు; తమత్రాణా= కవచాలు; కంకట= కవచాలు; మష్టకచ్ఛేదంబులును= శిరప్రాణాలు (తలపైని కష్టులు); మకుట= కిరీటాలు; కేయూర= అంగదాలు; హోర= మాలలు; కంకణి= కడియాలు; అంగుళీయకంబులును= ఉంగరాలు; శిరి= తలలు; కర= చేతులు; వడ్డనీ= ఎదలు; కుక్కీ= కడుపులు; కటి= మొలలు; చరణంబులును= కాళ్ళును; తునియలున్= తునుకలు; పటియలు= పరైలు; తుముళ్ళున్= చిన్నభండాలు; పొళ్ళున్+ఐ= చూర్చాలై; రాలినవ్వు= రాలగా; ఆ+నేల= ఆ యుద్ధభూమి; ఘోరంబున్వు= భయంకరం; అభిరామంబున్వు+ఐ= మనోజ్ఞమై; ఉండెన్= ఉండింది; సర్వభూతంబులును= సమస్త ప్రాణులును; బీభత్సున్వు= అర్జునుడిని; ప్రశంసించెన్= పొగిడాయి; కంసారి= కంసుడికి శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడు; విస్మయ= ఆశ్చర్యంతోను; ప్రమద= ఆనందంలోను; మగ్గ= మునిగిన; మానసుండు+అయి= మనస్సుగలవాడై; కిరిటిన్= అర్జునుడిని; కరతలంబున్వు= అరచేత; అప్పచించి= చరచి; అగ్రించెన్= ప్రశంసించాడు; ఈ+విధంబున్వు= ఈ రితిని; ఆ+పీరరథికుల్వు= ఆ శారులైన; రథంపై నిలిచి యుద్ధం చేసేవారిని; పిలుకు మార్చి= చంపి; వేర్చి= విజ్యంభించి; రథాంగపాణిన్= చక్రహాసుడైన శ్రీకృష్ణుడిని; చూచి; రథంబు= రథాన్ని; ఇంకం= ఇంకంపులు యుద్ధం చేసేకడకు; నడుపుము= నడిపించుము; అనుటయున్వు= అనగా.

తాత్పర్యం: అని యోచించి అర్జునుడు సంశ్ఠకులను వధించడమే తగునని నిర్ణయించి వెనుకకు మళ్ళి, గాంఢీవ ధనుష్టంకారంచేత భూమ్యాకాశాల మధ్యభాగాన్ని నునుపు జేసి, దేవదత్తమనే శంఖ ధ్వనిచేత దశదిశలను చీల్చివేసి, దివ్య బాణాలను ప్రయోగించాడు. ఈ బాణజాలపు దెబ్బకు పత్రాలు, గొడుగులు, చామరాలు, దుందుభులు; శంఖాలు, కాహాళలు, మద్దెలలు, కాడిమాకులు, ఇరుసులు, చక్రాలు, నోగులు, ఏనుగు దంతాలు, తొండాలు, కుంభస్తలాలు, వెన్నెముకలు, గిట్టులు, మూపులు, తోకలు, విండ్పు, బాణాలు, రోకట్టు, ఇనుపగుదియలు, చురకత్తులు, అంకుశాలు, దేహరక్కణా కవచాలు, శిరప్రాణాలు, కిరీటాలు, కేయూరాలు, హోరాలు, కడియాలు, ఉంగరాలును, తలలు, చేతులు, ఎడదలు, కడుపులు, నడుములు, కాళ్ళు, తునుకలు, పరైలు, సూష్మృభండాలు, పొళ్ళుగా మారి రాలగా ఆ యుద్ధభూమి భయంకరమూ, సుందరమూనై ఒప్పింది. సర్వప్రాణులు అర్జునుడిని ప్రశంసించాయి. శ్రీకృష్ణుడు ఆనందాశ్చర్యాలలో మునిగినవాడై అర్జునుడిని తన చేత చరచి మెచ్చుకొన్నాడు. ఇట్లూ ఆ పీరరథికులను చంపి, విజ్యంభించి, శ్రీకృష్ణుడిషైపు చూచి వెంటనే రథాన్ని పాండవులు యుద్ధం చేసే షైపు నడుపు'మని అర్జును డనగా.

విశేషం: అర్జునుడు సంశ్ఠకులను వధించి బీభత్సుం స్వప్తించటం వలన బీభత్సుడు అనే పేరును ప్రయోగించడం సాభిప్రాయంగా ఉన్నది.

అ. అత్త ఉఠ్ట చేయ నరవాయి గొనక సు , శర్మ దాను ననుజచయముఁ బెలుచ

నెయిబి 'పార్థ పార్థ యిట్లు వోదగునె యే , మనికిఁ బిలువఁ జలువ' ననిన నతడు.

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ అర్జునుడు; అట్లచేయన్= ఆ విధంగా బీభత్తాన్ని సృష్టించగా; అరవాయి+కొనక= భయపడక; సుశర్మ= త్రిగ్రదేశాధిపత్రైన సుశర్మ; తాను= తను; అనుజచయమున్= సోదరవర్గం; పెలుచన్= ఆగ్రహంతో; ఎయిది= వెంబడించి; పార్థ! పార్థ!= ఓ అర్జునా! అర్జునా!, అనిక్నే= యుద్ధానికి; ఏము= మేము; పిలువన్, పిలువన్= మళ్ళీ మళ్ళీ పిలువగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పోదగునె?= పోవచ్చా?; అనిన్నే= అనగా; అతడు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ విధంగా యుద్ధ రంగంలో బీభత్తాన్ని సృష్టించగా సుశర్మ; అతడి సోదరవర్గం భయపడక ఆగ్రహంతో వెంబడించి, ‘పార్థ! పార్థ! మేము యుద్ధానికి మళ్ళీ మళ్ళీ పిలువగా నీ విట్లా పోవచ్చనా?’ అనగా; అప్పు డర్జునుడు.

క. ‘పిలిచిన మరలమి దగ ద , బ్లూలములఁ గాచుటయు వలయు; పని; యైనది; నీ వలసిన విధంబు సేసెదఁ , దలకొను మొక తెఱఁగు దైత్యదర్శద్వంసీ’

343

ప్రతిపదార్థం: పిలిచిన్= పిలిస్తే; మరలమి= మరల రాకుండటం; తగదు= మంచిది కాదు; ఆ+బలములన్= ఆ మన సైన్యాలను; కాచుటయున్= రష్ణించటం కూడా; వలయు పని= ఆవశ్యకం; ఇనది= అయినది; దైత్యదర్శద్వంసీ!= రాజుసుల గర్వాన్ని అణచే ఓ కృష్ణా!; నీ= నీకు; వలసిన= కావలసిన; విధంబు= విధంగా; చేసెదన్= చేస్తాను; ఒక తెఱఁగు= ఒక మార్గం; తలకొనుము= చూపుము.

తాత్పర్యం: ‘యుద్ధానికి ఆహ్వానిస్తే తిరిగి రాకుండటం తగదు, మన సైన్యాలను కాపాడటం కూడా ఆవశ్యకమే. కృష్ణా! నీవు ఎట్లా చెపితే అట్లా చేస్తాను. ఒక తోవ చూపుము.’

చ. అనుచు మురాలఁ జాచుటయు నాతడు దేరు మరల్ప మోమునం
గినుక మునుంగు న వ్యాలయు గ్రీడి త్రిగ్రత్నాని చాపదండకే
తనములు ద్రుంచి సైపడిన తమ్ముల సంతకు ప్రోత్సిలి కన్ని యూ
తని నవలీల నొంచిన నతండు వెంంబడి మూర్ఖవోవుడున్.

344

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; మురారిన్= శ్రీకృష్ణుని; చూచుటయున్= చూడగా; అతడు= కృష్ణుడు; తేరు= రథం; మరల్పన్= వెనుకు మళ్ళీంపగా; మోమున్నే= ముఖంపై; కినుక= కోపం; మునుంగు= నిండిన; నవ్వు; ఒలయన్= వెలుగగా; క్రీడి= అర్జునుడు; త్రిగ్రత్నాని= సుశర్మయొక్క; చాప దండ= ధనుస్సు దబ్బను; కేతనములు= పతాకాలను; త్రుంచి= విరిచి; సైపడిన= మీదపడ్డ; తమ్ములన్= సుశర్మ తమ్ములను; అంతకు ప్రోత్సిలిక్నే= యమధర్మరాజు యొక్క నగరానికి; అన్ని= పంపి; ఆతనిన్= ఆ సుశర్మను; అనలీలన్= తేలికగా; నొంచిన్= బాధింపగా, అతండు= ఆ సుశర్మ; వెసన్= వెంటనే; పడి= కూలి; మూర్ఖ+పోవుడున్= మూర్ఖులుగా.

తాత్పర్యం: అంటూ అర్జునుడు కృష్ణుడిని చూడగా, అతడు రథాన్ని మరల్పాడు. ముఖాన కోపంతో నిండిన నవ్వు ప్రకాశించగా అర్జునుడు, సుశర్మ వింటి దబ్బను, పతాకాలను విరిచి, సైపడ్డ సుశర్మ సోదరులను చంపి, అతడిని అవలీలగా బాధింపగా, అతడు వెంటనే మూర్ఖపోగా.

వ. మగిడి యట నిరూపించి నారాయణు సుద్దేశించి.

345

ప్రతిపదార్థం: మగిడి= తిరిగి; అట= అక్కడ; నిరూపించి= చూపి; నారాయణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ఉద్దేశించి= గురించి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు మరల పాండవులు యుద్ధం చేసేవైపు చూచి, శ్రీకృష్ణునితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- సి. ‘పాతడు మన సేన పరగెడుఁ బెంధూజి , నభము గోలాహాల క్షుజిత మయ్య
భగదత్తు శుండాల మెగచుచు నున్నది , పఱపుము వెన దానిపై రథంబు’
నావుడు నతఁడు మహావేగమున రథ్య ; ములఁ దీలఁగు గీరీటి యలవుక జలము
మెఱయంగ సీమెన మెఱుగు వాలమ్ముల , నఱుము సేయుచు సింహానాదమునకుఁ
- తే. బ్రాపులై దేవదత్తంబు రవము గుణము , రావమును దిక్తంబుల త్రయ్యు జేయ
వచ్చి వివ్వచ్చు దడ్డంబు సాచ్చె వీకుఁ , జండచేష్టితోద్దండ వేదండమునకు.

346

ప్రతిపదార్థం: పాతడు= పారిపోయే; మనేన= మనమైన్యం; పెంధూళి= మిక్కిలిదుమ్ము; పరగెడున్= లేస్తున్నది, నభము= ఆకాశం; కోలాహాల= సందడిచేత; క్షుభితము+అయ్యెన్= కల్లోలితమైనది; భగదత్తు= భగదత్తుడి; శుండాలము= సుప్రతీకగజము; ఎగచుచునున్నది= ఎగిరిపడుతున్నది; రథమును= తేరును; వెనున్= వేగంగా; దానిపైన్= ఆ ఏనుగుపైకి; పఱపుము= నడిపించుము; నావుడున్= అనగా; అతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; మహావేగమున్= మిక్కిలి వేగంగా; రథ్యములన్= గుర్రాలను; తోలఁగ్న్= నడపగా; కిరీటి= అర్జునుడు; అలపున్= బలము; చలము= మాత్రమ్యం; మెఱయంగ్న్= ప్రకాశించగా; సీమెన న్నీ (ధృతరాష్ట్రుని) సైన్యాన్ని; మెఱుగు= ప్రకాశించే; వాలు+అమ్ములన్= వాడిగల బాణాలతో; నఱుము+జేయుచున్= పొడి చేస్తూ; సింహానాదమునకున్= పెనుబోబ్యుకు; ప్రాపులై= తోడై; దేవదత్తంబు= దేవదత్త శంఖము యొక్క; రవము= ధ్వని; గుణము= అల్లెత్రాటి; రావమును= నాదాన్ని; దిక్త+తటంబులన్= దిక్కుల కొనలను; త్రయ్యున్+జేయన్= చీల్పగా; వచ్చి; వివ్వచ్చుడు= అర్జునుడు; వీకుఁ= ఉత్సాహాంతో; చండ= క్రూరమైన; చేష్టిత= చేష్టలుగల; ఉద్దండ= భయం గౌలిపే; వేదండమునకున్= సుప్రతీక గజానికి; అడ్డంబు= అడ్డంగా; చాచ్చెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ‘మన సేన పారిపోతున్నది. దుమ్ము అపారంగా పైకెగయటం వలన ఆకాశమంతా సందడిచే కల్లోలితమైనది. భగదత్తుడి సుప్రతీక గజం విజ్ఞంభిస్తున్నది. రథాన్ని వేగంగా ఆ ఏనుగుపైకి నడిపించుము’ అనగానే శ్రీకృష్ణుడు మహావేగంగా గుర్రాలను నడిపేసరికి, అర్జునుడు బలం, మాత్రమ్యం ప్రకాశించగా నీ సైన్యాన్ని ప్రకాశించే వాడిగల బాణాలతో పొడి పొడి చేస్తూ, సింహానాదానికి దేవదత్త శంఖ ధ్వనం, అల్లెత్రాటి నాదం తోడై దిగంతాలను చీల్పగా ఉత్సాహాంచి, క్రూర చేష్టలు చేసే భయంకరమైన సుప్రతీకగజానికి అడ్డంగా వెళ్ళాడు.’

- క. అన విని ధృతరాష్ట్రుం డి , ట్లను సంజయుతీడ 'జీవణాటీపత న
ర్షును డి ట్లెయిబిన భగదు , తుని కతనికి నేమి భంగి దురమయ్య నొక్కి!

347

ప్రతిపదార్థం: అనన్ విని= అనగావిని; ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయు తోడున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; అర్జునుడు; భీషణ+అటోపతన్= భయంకరమైన వేగిరపాటుతో; ఇట్లు= రథ విధంగా; ఎయిదినన్= వెంబడించగా; భగదత్తునికిన్= భగదత్తుడికి; అతనికిన్= అర్జునునికి; ఏమి భంగి= ఏ విధంగా; దురము= యుద్ధం; అయ్యెన్+బకో! = అయిందో!

తాత్పర్యం: అనగా విని, ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘అర్జునుడు భయంకరమైన వేగిరపాటుతో వెంబడించగా భగదత్తుడికి, అర్జునుడికి ఏ విధంగా యుద్ధం జరిగిందో!’

- ఉ. నావుడు నాతఁ డా ధరణినాధున కిట్లునునట్లు డాకెనం
జేవ దలిర్ప విక్రమవిశ్వంఖలుఁడై భగదత్తుఁ దుగ్గ బా
ణావలఁ బార్థఫైఁ బఱపే; నన్నియు నవ్వుచుఁ ద్రుంచివైచి య
ద్వేవసముండు నొంచె ధృఢ బీప్తసరంబుల దంతి నాతనిన్.

348

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్ = అనగా; ఆతడు= సంజయుడు; ఆ ధరణినాథునకున్ = ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు+అనున్ = ఇట్లా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; తాఁకినన్= ఎదుర్కొనగా; చేవ= బలం; తలిర్పన్= అతిశయించగా; విక్రమ విశ్వంభలుఁడు+ఇ= పరాక్రమం చేత అడ్డులేనివాడై; భగదత్తుడు= భగదత్తుడు; ఉగ్రబాణవల్నీన్= భయంకరమైన బాణ సమూహాన్ని; పార్వతైన్= అర్జునుడిపై; పఱమెన్= ప్రసరింపజేశాడు; ఆ+దేవసముండు= దేవతలలో సమానుడైన ఆ అర్జునుడు; నవ్యమున్= నవ్యతూ; అన్నియున్= బాణాలన్నింటిని; త్రుంచి= విరిచి; దంతిన్= సుప్రతీకగజాన్ని; ఆతనిన్= భగదత్తుడిని; దృఢ= కలినమైన; దీప్త= ప్రకాశించే; శరంబులన్= బాణాలతో; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'అట్లా అర్జునుడు ఎదుర్కొనగా, అతిశయించిన బలంతో విక్రమంచేత అడ్డులేనివాడై భగదత్తుడు, అర్జునుడిపై భయంకరమైన బాణాలను ప్రయోగించాడు. దేవసముడైన అర్జునుడు నవ్యతూ ఆ బాణాలన్నిటిని ఖండించి, సుప్రతీక గజాన్ని, భగదత్తుడినీ బలమైన ప్రకాశించే బాణాలతో బాధించాడు.

తే. అలుఁగుటమ్ములు దాకిన నలిగి భద్ర , కుంఱ రౌద్రంబు సాంపోరఁ గొలిపి నతఁడు
వారి సేనల గోపికావరుడు నరుడు , దెగిల తెగి రను పలుకుల దిగులు వుట్టు.

349

ప్రతిపదార్థం: అలుఁగు+అమ్ములు= కత్తి పదునువంటి పదునుగల బాణాలు; తాఁకినన్= తాకగా; అలిగి= కోపించి; ఆతడు= భగదత్తుడు; భద్రకుంభి= క్రైష్ణమైన భద్రగజం - సుప్రతీక గజం; రౌద్రంబు= క్రోధము; సాంపు+అరన్= అందంమీరగా; కొలిపెన్= పురికొలిపాడు; వారి సేనలు= పాండవ సేనలు; గోపికావరుడున్= కృష్ణుడును; నరుడును= అర్జునుడు; తెగిరి, తెగిరి= చనిపోయారు, చనిపోయారు; అను పలుకులన్= అను మాటలచేత; దిగులు+పుట్టున్= భయం కలుగగా.

తాత్పర్యం: అతి తీక్ష్ణములైన బాణాలు తాకగా కోపించి ఆ భగదత్తుడు, పాండవ సేనలో కృష్ణర్జునులు చచ్చారు, చచ్చారు అనే మాటలతో భయపడేటట్లు, సుప్రతీక గజం యొక్క క్రోధం సాంపు మీరగా వారలపైకి దానిని పురికొల్పాడు.

క. బలువిడిఁ గల గవియుడు వెసఁ , దొలగించే రథంబు వెరవుతో హార యిధియి
ట్లులమగు రయమునఁ జని త , ద్వీలము బడలప్పడగఁ జేసుఁ బాధిపముఖ్యా!

350

ప్రతిపదార్థం: పార్థివముఖ్యా!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! బలువిడిన్= పరాక్రమంతో; కరి= సుప్రతీకగజం; కవియుడున్= ఎదిరించగా; వెనన్= వెంటనే; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; వెరవుతోన్= ఉపాయంతో; రథము= రథాన్ని; తొలగించెన్= దూరం కొనిపోయాడు; అది= ఆ సుప్రతీకం; ఇట్లులమగు= మిక్కిలి; రయమునన్= వేగంతో; చని= పోయి; తద్ద+బలము= ఆ పాండవుల పైన్యం; బడల్పడగఁ+చేసెన్= ఆయాపడేటట్లు చేసింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! పరాక్రమం మీర సుప్రతీక గజం విజ్ఞంభించగా శ్రీకృష్ణుడు వెంటనే ఉపాయంగా రథాన్ని ప్రక్కకు తొలగించాడు. ఆ ఏనుగు మిక్కిలి వేగంగా వెళ్లి ఆ పాండవ సైన్యాన్ని ముప్పుతిప్పలు పెట్టింది.

క. హార నేమియు నననేరక , కలదెసఁ గనుగొనుచు నవుడు గతచుచుఁ బో ని
మృరదుమని పలికె గవ్యాడి , హారులను సమ్ముఖుము సేసె నతఁడుఁ గరటికిన్.

351

ప్రతిపదార్థం: కవ్యడి= అర్జునుడు; హరిన్= కృష్ణుడిని; ఏమియున్= ఏమి; అననేరక= అనజాలక; కరి= సుప్రతీకం; దెస= షైపు; కనుఁగొనుచున్= చూస్తా; అవుడు= పెదవి; కతచుచున్= కొరుకుతూ - కోపంతో; అరదము= రథాన్ని; పోనిమ్ము= పోనిమ్ము; అని పలికెన్= అని అన్నాడు; అతడు= శ్రీకృష్ణుడు; హారులను= గుర్రాలను; కరటికిన్= సుప్రతీకగజానికి; సమ్ముఖుము+చేసెన్= ఎదురుగా పోనిచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కృష్ణుడిని ఏమీ అనలేక సుప్రతీకగజంపైపు చూస్తూ, కోపంతో పెదవి కొరుకుతూ, రథాన్ని పోనిమృన్మాదు. కృష్ణుడు రథాన్ని సుప్రతీకానికి ఎదురుగా తీసుకొనిపోయాడు.

విశేషం: 'కరిదెస కనుగొనుట, పెదవి గరచుట' వంటి చర్యల వలన అర్జునుడిని ఆవేశించిన క్రోధాదులు వ్యక్తమవుతున్నాయి.

క. శారి మెయిని భగదత్తుండు, నారసములు నినిచి యేసే; నరు దళ్లి మహారో
దారోధతీం దచ్ఛాపవి, దారణ మొనలంచి గ్రుచ్ఛే దనువును దూపుల్.

352

ప్రతిపదార్థం: భగదత్తుండు= ప్రాగ్జ్యోతిషాధిపతి అయిన భగదత్తుండు; శారి= కృష్ణుడి; మెయిని= దేహంపై; నారసములు= బాణాలు; నినిచి ఏసెన్= నింపివేశాడు; నరుడు= అర్జునుడు; అల్లి= కోపించి; మహారార= మిక్కిలి సూటి అయిన; ఉధతిన్= గర్వంతో; తద్వించాప= ఆ భగదత్తుడి వింటిని; విదారణము+బనరించి= చీల్చి; తనువున్= దేహంపై; తూపుల్= బాణాలు; గ్రుచ్ఛేన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: భగదత్తుండు శ్రీకృష్ణుడి దేహంమీద బాణాలను నింపివేశాడు. అప్పుడు అర్జునుడు కోపించి మిక్కిలి గర్వంతో అతడి ధనుస్సును విరిచి, అతడి శరీరంపై బాణాలను నాటాడు.

సి. కోపంబు గదిలి ప్రాగ్జ్యోతిషపుత్రి చతు, ర్దుశ తోమరము లింద్రతనయు మీద
నడలంచుటయు, నవి పాడిసేసి క్రీడి యే, నుంగు పక్కెర చిఱునుగ్గి సేయ
నఱ గప్పయున్న మేఘావలి విచ్చిన, కొండ చందంబున నుండి; శక్తి
గొని భగదత్తుండు దనుజభంజను వైవ, నడుమ ముత్తునియగా నఱకే బార్ధుఁ;

తే. దాతపత్రంబు దునిమిన నతని మకుట, మతడు ఘున తోమరంబున నగలఁ జేయ
మెచ్చు గిసుకయుఁ బొడమ వివ్వచ్చు దుగ్ర, విశిఖసప్తతీఁ జొనిపె నవ్విరుమేన.

353

ప్రతిపదార్థం: కోపంబు= క్రోధం; కదిరి= అతిశయించి; ప్రాగ్జ్యోతిషపతి= భగదత్తుండు; చతుర్ధ తోమరములు= పథ్మాలుగు ఇనుపగుదియలు; ఇంద్రతనయుమీదన్= అర్జునుడి మీద; అడరించుటయున్= వేయగా; క్రీడి= అర్జునుడు; అవి= ఆ ఇనుపగుదియలను; పాడిచేసి= పాడిగా చేసి; ఏనుంగు= సుప్రతీకగజం యొక్క; పక్కెర= అంగీని; చిఱునుగ్గి= సప్నానిపాడిగా; చేయన్= చేయగా; అది= ఆ సుప్రతీకం; కప్పి ఉన్న= కమ్ముకొనిన; మేఘావలి= మబ్బులగుంపు; విచ్చిన= తొలగిన; కొండ= పర్వతం; చందంబున్= విధంగా; ఉండెన్= ఉండినది; భగదత్తుండు; శక్తి= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; కొని= తీసికొని; దనుజభంజను= కృష్ణుడిని; వైవన్= కొట్టగా; పార్థుడు= అర్జునుడు; నడుమ= మధ్యలోనే; ముత్తునియగాన్= మూడు ముక్కలయ్యేటట్లుగా; నఱకేన్= ఫండించాడు; ఆతపత్రంబు= చత్రాన్ని; తునిమిన్= విరువగా; అతని= అర్జునుడి; మకుటము= కిరీటాన్ని; అతడు= ఆ భగదత్తుండు; ఘునతోమరంబున్= గొప్ప చిల్లకోలతో; అగలన్+చేయన్= భేదించగా; మెచ్చున్= పాగడ్; కినుకయున్= కోపమును; పాడమన్= కలుగగా; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; ఉగ్రి= భయంకరమైన; విశిఖసప్తతీన్= డెబ్బెబాణాలను; ఆ+వీరు= ఆ వీరుడైన భగదత్తుడి; మేన్= దేహంలో; జొనిపెన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: భగదత్తుండు మిక్కిలి కోపంతో పదునాల్లు ఇనుప గుదియలు అర్జునుడి మీద వేయగా, అర్జునుడు ఆ ఇనుపగుదియలను పాడిగా చేసి, తరువాత సుప్రతీకగజం యొక్క అంగీని తుక్క తుక్క చేశాడు. అప్పుడా సుప్రతీక గజం కమ్ముకొన్న మబ్బులు తొలగిన పర్వతం వలె ఉండింది. భగదత్తుండు శక్తి అనే ఆయుధాన్ని తీసికొని కృష్ణుడిపై వేయగా; అర్జునుడు మధ్యలో దానిని మూడు ముక్కలయ్యేటట్లు నరికాడు. అంతేకాక, అతడి గొడుగును కూడ తునుమగా, భగదత్తుండు అర్జునుడి కిరీటాన్ని ముత్తోమరంతో భేదించాడు. పాగడ్, కోపం కలుగగా అర్జునుడు భయంకరమైన డెబ్బెది బాణాలను భగదత్తుడి దేహంలో నాటాడు.

మ. రభసాందగ్రతః బూస్తి దీపు లడరం బ్రాగ్జీతిపోతీశ్వరుం
దబమంత్రించి నిజాంకుశంబు బివిజేంద్రాపత్యవక్షంబు సూ
చి భుజీల్లాసు విభాసియై పెలుచ వైచెం దద్దలం పెల్ల భూ
ల భయోద్రేక తరంగితం బగుచు ఘుమాల్లిలంగ రౌద్రాక్షతిన్.

354

ప్రతిపదార్థం: రభస= తీవ్రమైన; ఉదగ్రతన్= అహంకారంతో; ప్రాగ్జీతిష+అధీశ్వరుడు= భగదత్తుడు; నిజ+అంకుశంబు= తన అంకుశాన్ని; అభిమంత్రించి= మంత్రంతో సంస్కరించి; దీపులు= మెరుగులు; అడరన్= చిమ్మగా; పెలుచన్= ఆగ్రహించి; తద్+బలంబు+ఎల్లన్= అర్జునుడి యొక్క సైన్యం అంతయు; భయ+ఉద్రేక తరంగితంబు+అగుచన్= భయంయొక్క ఆధిక్యంతో చలిస్తున్నదై; ఘుమాల్లిలంగన్= తిరుగగా; రౌద్రాక్షతిన్= భయంకర రూపంతో; భజ= బాహువుల; ఉల్లాసు= విజ్ఞంభణచేత; విభాసి+హ= వెలుగుతున్నవాడై; దివిజ+ఇంద్ర+అపత్యవక్షంబు= దేవేంద్రుడి పుత్రుడైన అర్జునుడి హృదయాన్ని, చూచి= గురిచూచి; వైన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: తీవ్రమైన అహంకారంతో భగదత్తుడు తన అంకుశాన్ని అభిమంత్రించి, మెరుగులు చిమ్మగా, ఆగ్రహించి, బాహువుల విజ్ఞంభణచేత ప్రకాశిస్తూ, భయంకరారుడై అర్జునుడి హృదయాన్ని గురిచూచి దాన్ని ప్రయోగించాడు. అప్పుడు పాండవ సైన్యమంతా మితిమీరిన భయంతో గడగడలాడింది.

విశేషం: ఇందులో రౌద్రరసం కన్ములకు గట్టినట్లు వర్ణించబడింది.

ఉ. అప్పుడు శోల పార్థునకు నడ్డముగాఁ దన మే నమట్టి ను
స్త పైసులారు పేరురమునం ధరియించిన నమ్మహస్త మం
దొప్పి నవారుణాంబుజ కృతోజ్ఞుల మాలికయై చిరస్థితిం
జొప్పుడి నూతనాభ్రతల శోభితమైన మెఱుంగు చాడ్పునన్.

355

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= భగదత్తుడు అంకుశం వేసినప్పుడు; శోరి= శ్రీకృష్ణుడు, పార్థునకున్= అర్జునుడికి; అడ్డముగాన్= అడ్డంగా; తన= తన యొక్క; మేను= దేహం; అమర్థి= పెట్టి; సున్+కప్పు+ఎసలు+ఆరు= నున్నటి సల్లదనం అతిశయించే; పేరు+ఉరుమునన్= విశాలమైన హృదయమునందు; ధరియించినన్= తాల్మగా; ఆ+మహా+అప్రము= ఆ గొప్పమైన అంకుశం; అందున్= ఆ హృదయంలో; నవ= క్రొత్తదగు; అరుణి= ఎర్రని; అంబుజి= కమలాలచేత; కృత= చేయబడిన; ఉజ్జుల= ప్రకాశించే; మాలిక+హ= హారమై; చిరస్థాయిగా; చొప్పడి= ఉండి; నూతన+అభ్రతల శోభితము+హ= క్రొత్తగా ఆకాశంలో అలంకృతమైన; మెఱుంగు= విద్యులత; చాడ్పునన్= వలె; ఒప్పెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: భగదత్తుడు అంకుశాన్ని ప్రయోగించినప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి అడ్డంగా తన దేహాన్ని నిలిపి, నల్లనై నిగినిగలాడే హృదయంమీద ఆ అంకుశాన్ని ధరించాడు. అప్పుడా మహాప్రస్తం శ్రీకృష్ణుడి వక్షపులంలో అప్పుడే వికసించిన అరుణి కమలాల మాల అయి ప్రకాశిస్తూ స్థిరంగా ఉండి, క్రొత్తగా ఆకాశంలో అలంకృతమైన విద్యులతవలె ఒప్పింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. భయావహమైన భగదత్తుడు ప్రయోగించిన అంకుశం శ్రీకృష్ణుడి హృదయంలో అరుణి కమలహంగా మారడం విస్కయాన్ని కలిగించే దృశ్యం. దీని వలన అద్భుతరసం వ్యక్తమౌతున్నది.

ఉ. కనుగొని ఫల్గునుండు మురఫుస్తురి! యి ట్లగునయ్ సాంపు నొ
దిన కరుణా విశేషమునఁ దేలకి సారథి వైతి గాక యే
పనులును బూసి చేయు టీటి పాడియె? తేజము నీవు దష్టు జూ
చినఁ జెడదే? ననుం జులుకఁ జేసితి మాటలు వేయు నేటికిన్?

356

ప్రతిపదార్థం: ఫల్గునుడు= అర్జునుడు; కనుగొని= ఈ అద్యతాన్ని చూచి; మురఘుస్వరీ! = మురాసురవధ జేసిన శ్రీకృష్ణా!; సాంపును+బందిన= సమృద్ధమైన; కరుణా విశేషమునన్= విశేషమైన దయవలన; తేరిక్కిన= రథానికి; సారథివి= రథాన్ని నడివేవాడవు; ఐతి+కాక= అయినావు గాక; ఇట్లు+అగునయ్యా!= ఇట్లు జరుగుతుందా!; ఏ పనులును= చిన్నది పెద్దది అనక ఏ పని అయినా; పూని= ప్రయత్నించి; చేయుట= చేయటం; ఇది; పోడియో?= తగునా?; తేజము= శార్యం; నీవు= మహిమాన్నితుడైన నీవు; తస్వం+చూచినన్= అన్న మాటను తప్పితే; చెడదే?= నశించదా?; నన్ను= నన్ను; చులుకన్+చేసితి(వి)= తేలిక పరిచాను; మాటలు, వేయున్+ఏటిక్కిన= పెక్క మాటలెందుకు?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఈ అద్యతమైన సన్నివేశాన్ని చూచి ‘ఓ కృష్ణా! ఇట్లా నీవు చేయటం సమంజసమేనా? నామైగల అపారమైన కరుణావిశేషమైతే నాకు సారథివైతే కావచ్చుగాక! నేను చేయదిన శత్రు సంహరాదులను కూడా నీవే చేయటం ధర్మమా? నీవు మాట తప్పితే నా పరాక్రమానికి లోటు రాదా? వేఱు మాటలు ఏల? నన్ను చులుకనచేశావు.’

వ. అని దూతీనం గృష్మండు 'దొల్లి భూమిదేవి గామించి యోగనిద్రా సమయావసాన సుప్రభుద్భుండై యున్న విష్ణుకడకుం జనుటయు, నతండు తత్సంగతిం బ్రీతుండై యన్నాతికి వరంజిచ్ఛటయు, నవ్వరంబున నవ్వెలంచి యం దుదయించిన నరకునకు వైష్ణవాస్తుంబు విధేయం బగుటయు, నచి భగదత్తాయత్తంబై యునికియుం, దద్ధీర సాధనంబు దనకుఁ దక్క నొరులకు నోర్వామియు నెత్తింగెంచి, యిది యట్లకాక దీన నేమి యని మతీయుం దగు మాటలం గిరీటి ననుసయించి విరోధిం జాపి వీఁ డిష్టురమసాధనంబు వృథయగుటం జేసి వెఱంగు పడియున్నవాఁడు ; వీని తండ్రిని నేను దెగజాచిన టీ క్రారకర్మన్నిఁ జిలుకు మార్పు మనినఁ గొండింకతేఱి యాతండు గాండీవ గుణంబు సాలించి దృఢముష్టి నేయుటయు. 357

ప్రతిపదార్థం: అని; దూటీనన్= మందలించగా; కృష్మండు; తోల్లి= పూర్వం; భూమిదేవి= భూదేవి; కామించి= కోరి; యోగనిద్రా= యుగాంతంలో విష్ణువు పాందే నిద్ర; సమయ= కాలంయొక్క; అవసాన= సమాప్తంలో; సుప్రభుద్భుండై= మేల్కొన్నవాడై; ఉన్న; విష్ణుకడకున్= విష్ణుమూర్తివద్దకు; చనుటయున్= వెళ్గా; అతండు= ఆ విష్ణువు; తద్ద+సంగతిన్= భూదేవియొక్క కూడికతో; బ్రీతుండై= సంతుష్టుడై; ఆ+నాతికిన్= ఆ భూదేవికి; వరంబు= వరం; ఇచ్చుటయున్= ఇవ్వగా; ఆ+వరంబునన్= ఆ వరంవలన; ఆ+వెలందియందున్= ఆ భూదేవియందు; ఉదయించిన= పుట్టిన; నరకునకున్= నరకాసురుడికి; వైష్ణవ+అస్తుంబు= విష్ణు సంబంధమైన- అస్తుం; విధేయంబు= స్వాధీనం; అగుటయున్= కావటం వలన; అది= ఆ వైష్ణవాప్రాతం; భగదత్త+ఆయత్తంబు+ఖ= భగదత్తుడి వశమై; ఉనికియున్= ఉండటం వలన; తద్ద+ఫోరసాధనంబు= ఆ భయంకరమైన అస్తుం; తనకున్= కృష్మడికి; తక్కున్= తప్ప; ఒరులకున్= ఇతరులకు; ఒర్యామియున్= సహించరాకుండటం; ఎత్తింగించి= తెలిపి; ఇది+అట్లకాక= ఇది ఆ విధంగా కావలసింది; దీనన్= దీనివలన; ఏమి?= ఐనదేమీటి?; అని; మతీయున్= ఇంకా; తగుమాటలన్= తగిన మాటలతో; కిరీటిన్= అర్జునుడిని; అనునయించి= ఓదార్పి; విరోధిన్= శత్రువైన భగదత్తుడిని; చూపి= చూపించి; నీడు= ఈ భగదత్తుడు; ఈ+పరమ సాధనంబు= ఈ గొప్ప అస్తుం; వృథ= వ్యర్థం; అగుటన్+చేసి= కావటం వలన; వెఱంగుపడి= ఆశ్చర్యపడి; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; వీని= వీడియొక్క; తండ్రిని= నరకాసురుడిని; నేను; తెగన్+చూచినట్లు= చంపినట్లు; ఈ క్రారకర్మన్నిఁ= దుష్టార్యాలు చేసే వీడిని; పిలుకు మార్పుము= సంహరించుము; అనినన్= అనగా; కొండొక తేఱి= కొంచెం ప్రసన్నుడై; ఆతండు= ఆ అర్జునుడు; గాండీవగుణంబు= గాండీవమనెడు ధనుస్సు యొక్క అల్లెత్తాబిని; సారించి= ఎక్కువెట్టి; దృఢముష్టిన్= బలమైన పిడికిలతో; ఏయుటయున్= వేయగా.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు మందలించగా, శ్రీకృష్మడు, పూర్వం యుగాంతంలో పోయే నిద్రా సమయంముగియగా మేల్కొన్న విష్ణుమూర్తి కడకు భూదేవి కామించి వెళ్గింది. అపుడు ఆ విష్ణువు భూదేవి కూడికతో ప్రసన్నుడై ఆమెకు వరాన్ని ప్రసాదించాడు. దానివలన భూదేవికి పుట్టిన నరకాసురుడికి వైష్ణవాప్రాతం స్వాధీనమైనది. అది తర్వాత అతని పుత్రుడైన భగదత్తుడి వశమైంది. కాబట్టి ఆ ఫోరమైన వైష్ణవాప్రాతం తనకు తప్ప ఇతరులకు సహించరానిది. అందుకే తాను దానిని అడ్డుకొనవలసి వచ్చింది. దీనివలన అయిందేమి? 'ఉని శ్రీకృష్మడు అర్జునుడిని ఓదార్పి, శత్రువైన

భగదత్తుడిని చూపించి, వీడు ఈ దివ్యాష్టం వ్యథం కావటం వలన ఆశ్చర్యపడ్డాడు. నేను వీడి తండ్రిని చంపినట్లు నీ వీ క్రూరకర్మాడిని తెగటార్జువలసినదని చెప్పాడు. ఇది విని ప్రసన్నుడై అర్ఘునుడు తన గాంధీవ ధనుస్సును ఎక్కువెట్టి శక్తి కొలది వేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

భగదత్తుండు సుప్రతీకంబుతోడ నర్జునుచేఁ జమ్మట (సం. 7-28-40)

ఉ. వాలిక దొడ్డనారసము వజ్రము శైలము దాకునాకృతిన్
ఫాలము మీదఁ దాకెన నిభంబు వెసం బడి కొమ్ము లూతగా
ప్రాలుడు నర్థచంద్రరుచిర ప్రదరంబునఁ ద్రుంచే బాణ వి
ద్వాలసితుండు గ్రీడి భగదత్తుని కంర మకుంఱతోడతిన్.

358

ప్రతిపదార్థం: వాలిక= వాడి అయిన; దొడ్డ= పెద్ద; నారసము= బాణం; వజ్రము= వజ్రాయుధం; శైలము= పర్వతాన్ని; తాకు= తాకునట్టి; ఆకృతిన్= విధంగా; ఫాలముమీదన్= నొసటిపై; తాకెనన్= తాకగా; ఇభంబు= సుప్రతీకగజం; వెసన్+పడి= వెంటనే పడి; కొమ్ములు= దంతాలు; ఊతగాన్= ఆధారంగా; ప్రాలుడున్= వాలగా; బాణవిద్య= అప్రవిద్యచేత; లసితుండు= ఒప్పువాడగు; క్రీడి= అర్ఘునుడు; అకుంరిత= మొక్కవోని; ఉడ్డతిన్= గర్వంతో; అర్థచంద్ర= అర్థచంద్రుడివలె; రుచిర= ఒప్పే; ప్రదరంబున్= బాణంతో; భగదత్తుని= భగదత్తుడి యొక్క, కంరము= తలను; త్రుంచేన్= నరికాడు.

తాత్పర్యం: వాడి అయిన గొప్ప బాణం, వజ్రాయుధం పర్వతాన్ని తాకినట్లు నొసటిని తాకగా ఆ సుప్రతీక గజం దంతాలు ఊతగా ఒరిగిపోయింది. అపుడు అప్రవిద్యానిపుణుడైన అర్ఘునుడు గర్వతిశయంతో పొంగి, అర్థచంద్రుడివలె ఒప్పే బాణంతో భగదత్తుడి కంతాన్ని చేదించాడు.

ఉ. ఇట్లు దంతిని భగదత్తునిం బలమార్థి మాఱులేక మలయు మధ్యమ పాండవునిం గముంగాని శకుని తమ్ములు వృష్టకుండును, నచలుండును దాకెన నతండు వృష్టకుని రథరధ్య సూత ధ్వజభూతచామరంబులు రూపుల నఱకుటయు, నాతండు సారీదరుని రథంబెక్కె నప్పుడు వారి కడ్డపడిన గాంధార వీరరథిక పంచశతంబుఁ బంచత్యంబు నొందించిన సంక్రందననందను సురవడికిం దెరలక యేకరథస్థలగు నయ్యరుపురుం బరాక్రమించిన.

359

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; దంతిని= సుప్రతీక గజాన్ని; భగదత్తునిన్= భగదత్తుడిని; పరిమార్చి= చంపి; మారులేక= ఎదురులేక; మలయు= ఒప్పే; మధ్యమ పాండవునిన్= అర్ఘునుడిని; కముంగొని= చూచి; శకుని తమ్ములు= శకునియొక్క సోదరులు; వృష్టకుండును= వృష్టకుడును; అచలుండును= అచలుడును; తాకెనన్= ఎదుర్కొనగా; అతండు= అర్ఘునుడు; వృష్టకుని= వృష్టకుడి యొక్క; రథ= రథం; రధ్య= గుర్రాలు; సూత= సారథి; ధ్వజ= పతాకం; చామరంబులు= వీవనలు; రూపుల్న= నశించగా; నఱకుటయున్= ఖండించగా; అతండు= వృష్టకుడు; సోదరుని= సోదరుడి యొక్క; అరదంబు= రథం; ఎక్కున్= ఎక్కుడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; వారికిన్= వృష్టకునికి, అచలునికి; అడ్డపడిన= సహయంగా వచ్చిన; గాంధార= గాంధారదేశపు; వీర= హారుతైన; రథిక= రథంపై నిలిచి యుద్ధం చేసే; పంచశతంబున్= ఐదు వందలమందిని; పంచత్యంబున్+బందించిన= చంపిన; సంక్రందన నందనుని= ఇంద్రుడి పుత్రుడైన అర్ఘునుడియొక్క; ఉరవడికిన్= అతి వేగానికి; తెరలక= తొలగిపోక; ఏకరథస్థలు+అగు= ఒకే రథంపై ఉన్న; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరు కూడ; పరాక్రమించిన్= పరాక్రమం చూపగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లు సుప్రతీక గజాన్ని, భగదత్తుడిని చంపి ఎదురులేకున్న అర్ఘునుడిని చూచి శకుని తమ్ములైన వృష్టకుడు, అచలుడు ఎదుర్కొన్నారు. అపుడు అర్ఘునుడు వృష్టకుడి రథాన్ని, గుర్రాలను, సారథిని, పతాకాన్ని,

గొడుగును, చామరాలను ఖండించగా, వాడు తమ్ముడి రథం ఎక్కుడు. అంతలో వారికి సహాయంగా వచ్చిన ఐదు వందల గాంధార రథిక వీరులను హతమార్పిన అర్జునుడి తీవ్రతకు తొలగిపోక, ఒకే రథంపై ఉన్న ఆ ఇద్దరు పరాక్రమాన్ని చూపగా.

తే. చేలయిందుట ననువైన వాలి నొక్కి, నారసంబున్ఱ బడనేసే నరుడు; దానిఁ జూచి కన్నీరు నించి నీ సుతులు సొలుఁ, గుంబి రర్చును నపుడు మార్చినియే శకుని. **360**

ప్రతిపదార్థం: చేరి ఉండుటన్= దగ్గర ఉండటం వలన; అనువైన వారిన్= అందుబాటులో ఉన్నవారిని; నరుడు= అర్జునుడు; ఒక్క= ఒకే; నారసంబున్ఱ= బాణంతో; పడన్+నెన్= కూల్చాడు; దానిన్+చూచి= ఆ విషాద సంఘటనను చూసి; నీ సుతులు= నీ కొడుకులైన దుర్యోధనాదులు; కన్నీరు నించి= కన్నీరు కార్పి; చాలన్= మిక్కిలి; కుందిరి= బాధపడ్డారు; శకుని; అపుడు= ఆ సమయంలో; అర్జునుని= అర్జునుడిని; మార్చినియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సమీపాన అందుబాటులో ఉన్న శకుని సోదరు లిద్దరిని ఒకే బాణంతో కూల్చాడు. అది చూచి నీ కొడుకులు దుర్యోధనాదులు కన్నీరు గార్పి శోకించారు. అపుడు శకుని అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. అతండు మాయావి యగుట ననేక మాయలు గల్పించిన మొగిళ్ళు వరపి పొషాణ వృక్ష వివిధాయుధంభులు వివ్యచ్ఛ పైఁ గురిసిం బదంపడి తమం బడరే ఇదప సీళ్ళు వెల్లిగొనియే; మతీయు మహారగ శార్యాలాది క్రూరసత్కంభులుగవిసే; వాలి నెల్లను దీండ్రోన బివ్యాస్తవేబియగునా సవ్యసాచి యడంగించి యల్లనిసగవుతో నిట్లనియే. **361**

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ శకుని; మాయావి= మాయలు పన్నేవాడు; అగుటన్= కావటం వలన; అనేక మాయలు= ఎన్నియో మాయలు; కల్పించినన్= సృష్టించగా; మొగిళ్ళు+పరపి= మేఘాలు కమ్ముకొని; పొషాణ= రాళ్ళు; వృక్ష= చెట్లు; వివిధ= అనేకములైన; ఆయుధంభులు= శస్త్రాలు; వివ్యచ్ఛపైన్= అర్జునుడిపై; కురిసెన్= వర్షించాడు; పదంపడి= తర్వాత; తమంబు= చీకటి; అడరెన్= వ్యాపించింది; పిదప= తర్వాత; నీళ్ళు= నీరు; వెల్లిగొనియెన్= ప్రవహించింది; మతీయున్= ఇంకా; మహా+ఉరగి= పెద్దపాములు; శార్యాల= పెద్దపులులు; ఆది= మొదలైన; క్రూర= దుష్టములైన; సత్కంభులు= మృగాలు; కవిసెన్= విజ్ఞంభించాయి; వానిన్= వాటిని; ఎల్లన్= అన్నిటిని; తోడ్రోన= వెనువెంటనే; దివ్య= దేవసంబంధమైన; అప్రతి= బాణాలు; వేది+అగు= తెలిసినవాడగు; ఆ సవ్యసాచి= అర్జునుడు; అడంగించి= అణచివేసి; అల్లని నగవుతోన్= చిరునవ్యతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శకుని మాయలు పన్నేవాడు కావటం వలన అనేక మాయలు సృష్టించగా, మేఘాలు క్రమ్ము, రాళ్ళు, చెట్లు, పలువిధాలైన ఆయుధాలు, అర్జునుడిపై కురిశాయి. ఇంతలో చీకట్లు క్రమ్మునవి. తర్వాత నీరు ప్రవహించింది. ఇంకా పెద్ద పెద్ద పాములు, పులులు, క్రూరమృగాలు విజ్ఞంభించాయి. వాటి నన్నిటిని వెనువెంటనే అణచివేసి దివ్యప్రతి వేదిమైన అర్జునుడు చిరునవ్యతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘మాయలు జూదము తోడన , పోయింగా, కింక నిచటఁ బోసగునె యవి? ము తాప్యాయకము లడ్డసాళ్ళే? , నీయాచవి లేదు పొమ్ము నిలువక మామా!’ **362**

ప్రతిపదార్థం: మామా!= శకునిమామా!; మాయలు= వంచనలు; జూదము తోడన్+అ= జూదంతోనే; పోయెన్+కాక= పోయినవిలే; ఇంకన్= ఇక; అవి= ఆ మాయలు; ఇంటన్= యుద్ధరంగంలో; పొసగునె?= సాగుతాయా?; మత్త+సాయకములు= నా బాణాలు; అడ్డసాళ్ళే?= పాచికలా?; నీ= నీకు; ఆ చవి= ఆ కషటపు జూదంలోని రుచి; లేదు= ఇటు లేదు; నిలువక= ఆగకుండ; పొమ్ము= వెళ్ళపాముమ్ము.

తాత్పర్యం: 'శకునిమామా! నీ మాయలన్నీ జూదంతోనే పోయినవిలే! అని యుద్ధరంగంలో పొసగవు. నా బాణాలంబే పాచిక లనుకొన్నావా? నీకా కపటపు జూదంలోని రుచి ఇచట దొరుకదు. ఆగక ఇటనుండి వెళ్ళి పొమ్ము.'

క. అని పలికి వాలుటమ్ములు , తనువున నినుచుటయుఁ గలగి దైర్యము మానం బును వీటిబోవఁ బాటెను , జననాయక! నీ మఱంబి సలవారు నగన్.

363

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; అని పలికి= ఆ విధంగా పలికి; వాలుటమ్ములు= నిశితమైన బాణాలు; తనువున్న= దేహంలో; నినుచుటయున్= నింపగా; నీ మఱంది= నీ మరది అయిన శకుని; కలగి= బాధపడి; దైర్యము= ధీరత్యం; మానంబును= అభిమానం; వీటిన్+పోవన్= వ్యర్థంకాగా; సరివారు= తోడివారు; నగన్= నవ్యగా; పాటెను= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: జననాయకుడైన ధృతరాష్ట్రో! అర్జునుడు ఆ విధంగా పలికి, నిశితమైన బాణాలు దేహం నిండా నింపగా, నీ మరది అయిన శకుని కలతపడి, దైర్యాభిమానాలు నిడిచి, తోడివారు నవ్యగా పారిపోయాడు.

ఉ. అతఁడు వాటినం దెరలు నచ్చటి సేనలఁ గాల్ఫైనంగ నీ
కాతత బాహుపీర్యలు బకాలయు సాత్యకియుం గడంగి తో
డై తన పార్శ్వభాగముల నార్ఘుచుఁ దోలగఁ దోలె ఖేచర
ప్రాతము మెచ్చఁ గ్రీడి కురురాజును ద్రోణుడు నున్న నేలకున్.

364

ప్రతిపదార్థం: ఆతఁడు= శకుని; పాటెన్= పారిపోగా; తెరలు= కలతపాందే; అచ్చటి= అక్కడి; సేనలన్= సైన్యాలను; కాల్ఫైనంగ నీక= నిలువనియ్యక; ఆతత= విరివి అయిన; బాహు= భుజములలో; పీర్యలు= బలం కలవారగు; బక+అరియున్= భీముడును; సాత్యకియున్= సాత్యకియు; కడంగి= శూని; తోడై= పశోయులై; తన= అర్జునుడి యొక్క; పార్శ్వభాగములన్= ప్రక్కలయందు; ఆర్ఘుచున్= సింహానాదాలు చేస్తూ; తోలగన్= తరువాగా; క్రీడి= అర్జునుడు; ఖేచరద్రాతము= ఆకాశంలో విహారించే దేవతాది సమూహం; మెచ్చన్= పాగడగా; కురురాజును= దుర్యోధనుడూ; ద్రోణుడున్= ద్రోణాచార్యుడూ; ఉన్న నేలకున్= ఉన్నచోటికి; తోలన్= తరిమాడు.

తాత్పర్యం: శకుని పారిపోగా కలతపాందే అచ్చటి సైన్యాలను నిలువనీయక బాహుబలం గల భీమ, సాత్యకులు తోడై అర్జునుడి పార్శ్వభాగాలలో సింహానాదాలు చేస్తూ తరిమారు. అపుడు అర్జునుడు ఆకాశంలో దేవతా సమూహం ప్రశంసిస్తుండగా, దుర్యోధనుడు, ద్రోణుడు ఉన్న చోటికి ఆ సైన్యాలను తరిమివేశాడు.

ఆ. బలము విఱిగి రెండు పాయలై యిట్టు ల , మ్మునుజవిభుని గురుని మఱువు సాచ్చే:
ద్రోణుఁ బొదువుఁ డనుచు దుర్ధమలీల నీ , భిక్షువారు గవిసి రుక్ష మిగిలి.

365

ప్రతిపదార్థం: బలము= సేన; విఱిగి= తునియలై; రెండు పాయలు+బ= రెండుగా చీలి; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; ఆ మనజ విభుని= దుర్యోధన మహారాజాయొక్క; గురుని= ద్రోణాచార్యుడి యొక్క; మఱువు+చొచ్చెన్= చాటుకు చేరింది; ద్రోణున్= ద్రోణాచార్యుడిని; పాదువుడు= చుట్టు ముట్టిండి; అనుచున్= అంటూ; దుర్ధమలీలన్= అణచరాని విధంగా; ఆ దిక్కువారు= పాండవ పక్షంవారు; ఉక్క మిగిలి= శార్యం మీరి; కవిసిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: శకునిసైన్యం తునియలై, రెండుగా చీలి దుర్యోధనుడి, ద్రోణాచార్యుడి చాటుకు చేరింది. శార్యం మీర, అడ్డుకొనరాని విధంగా పాండవపక్షవీరులు 'ద్రోణుడిని చుట్టుముట్టిండి' అంటూ విజ్ఞంభించారు.

క. చనుఁ డడ్డం బాచార్యును , కనునెలుగులతీడ నీసుతావళి వెస మా
ర్జునుటయు మన సేనలు పులి , కొని పాండవబలముఁ దాకే గురువంశనిథి!

366

ప్రతిపదార్థం: కురువంశనిధి!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఆచార్యవకున్= ద్రోణుడికి; అడ్జంబు= సహాయంగా; చనుఁడు= వెళ్ళండి; అను= అనే; ఎలుగులతోడన్= అరుపులతో; నీ సుత+ఆవళి= నీ కుమారులు; వెసన్= వేగంగా; మార్గైనుటయున్= ఎదుర్కొనునగా; మన సేనలు= కౌరవ సైన్యాలు; పురికొని= ఉత్సహించి; పాండవ బలమున్= పాండవసైన్యాన్ని; తాకెన్= అడ్డుకొన్నాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ కుమారులు 'ద్రోణాచార్యుడికి సహాయంగా వెళ్ళండి' అనే అరుపులతో వేగంగా ఎదుర్కొనునగా; మన కౌరవసేనలు ఉత్సహించి పాండవసైన్యాన్ని అడ్డుకొన్నాయి.

క. గురుఁ డిడ్డుగుఁ దమకంబునుఁ , గురువీరులుఁ బాండుపుత్రకుల యోధులు ని భర్త సమరద్మాత కళా , నిరతిం గ్రీడించి రుగ్రువిపుణత మెఱయన్.

367

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఒడ్డుగున్= పందెంగా; తమకంబునన్= మోహంతో; కురువీరులున్= కౌరవవీరులును; పాండుపుత్రకుల= పాండవుక్కు; యోధులు= వీరులు; నిర్భుర= నింపిన; సమర= యుద్ధమనే; దూయతకళా= జూదమనే ఆటయందు; నిరతిన్= మిక్కిలి ఆసక్తితో; ఉగ్రానుపుణత= భయం గొల్పించి నిపుణత్వం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; క్రీడించిరి= ఆడారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పందెంగా, మోహంతో కౌరవవీరులు, పాండవ యోధులు యుద్ధమనే జూదంలోని ఆసక్తితో, భయం గొల్పించి నేర్చు ప్రకాశించగా క్రీడించారు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. శరగురుఁ దెచటికిఁ రఱిమిన , వెరవున నచ్చటికి నెల్ల విక్రాంతి ధురం ధరుఁ దగు ధృష్టధ్యమ్ముడు , బరవసము దలిర్ప నడ్డపడి పోరాడెన్.

368

ప్రతిపదార్థం: శరగురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఎచటికిన్= ఎక్కుడికి; తఱిమినన్= తరిమితే; అచ్చటికిన్= అక్కుడికి; ఎల్లన్= అంతా; వెరవునన్= ఉపాయంగా; విక్రాంతి= పరాక్రమ; ధురంధరుఁడు+అగు= భారం వహించిన; ధృష్టధ్యమ్ముడు= పాండవ సేనాని ఐన ధృష్టధ్యమ్ముడు; బరవసము= ధైర్యం; తలిర్పన్= అతిశయించగా; అడ్డపడి= ఎదిర్చి; పోరాడెన్= యుద్ధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు తరిమిన చోటికెల్లా వెళ్ళి, ఉపాయంతో, పరాక్రమంతో నేర్చురి అయిన ధృష్టధ్యమ్ముడు ధైర్యం అతిశయించగా ఎదిరించి పోరాడాడు.

చ. కురుపతి ధర్మనందను లకుంతిత విక్రమ కౌతుకంబునం బులికొలుపంగ సైన్యములు వీక పెనంగెడు రౌద్రభంగి క చ్ఛేరువడి యున్మి నిట్టు లని చెప్పుగ నిప్పుడు నేర నయ్యుదం గలపురనాథ! చూడ వినుఁ గల్లునె యమ్మెయి కయ్య మెయ్యుడన్!

369

ప్రతిపదార్థం: కరిపురనాథ!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; కురుపతి ధర్మనందనులు= దుర్యోధనుడును, ధర్మరాజును; అకుంతి= మొక్కవోని; విక్రమ= పరాక్రమమందలి; కౌతుకంబునన్= కుతూహలంతో; పురికొలుపంగన్= ప్రోత్సహించగా; సైన్యములు= కౌరవ, పాండవ సైన్యాలు; పోక= వెనుదిరుగక; పెనంగెడు= పోరాడే; రౌద్రభంగికిన్= భయంకరమైన పద్ధతికి; అచ్చేరువడి= ఆశ్చర్యపడి; ఉన్నిన్= ఉండటం వలన; ఇట్లులని= ఇట్టినదని; చెప్పుగన్= చెప్పుడానికి; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; నేరను+అయ్యెరన్= శక్యం కాదు; ఆ+మెయి= అటువంటి; కయ్యము= యుద్ధం; చూడన్= చూడటానికి; వినన్= వినటానికి; ఎయ్యెడన్= ఎచటవైన; కల్గనే?= ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! దుర్యోధనుడు, ధర్మజుడు అకుంరిత పరాక్రమమందలి కుతూహలంతో ప్రోత్సహించగా, కౌరవ పాండవ సేనలు వెనుదిరుగాక పోరాడే భయంకరమైన పథ్థతికి ఆశ్చర్యచక్కితుడిని కావటంచేత ఈ విధంగా జరిగిందని ఇప్పుడు చెప్పులేకపోతున్నాను కానీ, అటువంటి యుద్ధం ఇదివరకు కన్నది విన్నది ఎక్కుడైనా ఉన్నదా!

వ. అట్టియెడ.

370

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కౌరవ పాండవులు భయవిస్మయాలు కలిగేటట్లు పోరాడే సమయంలో.

క. నీలుడు రాజు గురుసుతు , పై లీలం దేరు వఱపు బటువిశిఖమునం
గీ లెడపిన జంత్రముక్కియు , నేలం బడ నేసె నతయు స్వపుఁ డగ్గింపన్.

371

ప్రతిపదార్థం: నీలుడు+అను రాజు= నీలుడు అనే రాజు; గురుసుతుమైన్= గురుపుత్రుడైన అశ్వత్థామపై; లీలన్= లీలగా; తేరు= రథం; పఱపన్= నడపగా; అతయుడు= ఆ అశ్వత్థామ; నృపుడు= దుర్యోధనుడు; అగ్గింపన్= ప్రశంసించగా; కీలు= మర; ఎడపిన= తొలగిన; జంత్రము= యంత్రం; క్రియ= వలె; పటువిశిఖమునన్= బలమైన బాణంతో; నేలన్= భూమిపై; పడనేసెన్= కూల్చుడు.

తాత్పర్యం: నీలుడనే రాజు అశ్వత్థామపై లీలగా తేరు నడిపేసరికి, అశ్వత్థామ దుర్యోధనుడు ప్రశంసించగా బలమైన బాణంతో, మర తొలగిన యంత్రంవలె అతడు భూమిపై పడేటట్లుకొట్టాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. చచ్చిన నీలునఁ గనుగొని , విచ్చిన సైన్యంబు గురుయు వెనుకొనుటయు వే
వచ్చిన ధృష్టధ్యమ్మన్ని , నచ్చిన యజ్ఞలము మగిడినం బో ర్జాపైన్.

372

ప్రతిపదార్థం: చచ్చిన= చనిపోయిన; నీలునిన్= నీలుడిని; కనుగొని= చూచి; విచ్చిన= చీలిన; సైన్యంబు= సేనను; గురుయుడు= ద్రోణుడు; వెనుకొనుటయున్= వెన్నుంటగా; వే వచ్చిన= వేగంగా వచ్చిన; ధృష్టధ్యమ్మన్నిన్= ధృష్టధ్యమ్ముడిని; నచ్చిన= నమ్మిన; ఆ+బలము= పాండవసేన; మగిడినన్= మరలిగాగా; పోరు= యుద్ధం; ఒపైన్= జరిగింది.

తాత్పర్యం: చనిపోయిన నీలుడిని చూచి చీలిన పాండవ సైన్యాన్ని ద్రోణుడు వెనుదగులగా, వేగంగా వచ్చిన ధృష్టధ్యమ్ముడిని నమ్మిన ఆ సేన మరలి వచ్చింది. అప్పుడు యుద్ధం చెలరేగింది.

వ. అప్పుడు సంశ్ఠకులు నారాయణగోపాల బలంబులం గూడికాని పఱతెంచి.

373

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సంశ్ఠకులు= సుశర్మాదులు; నారాయణ గోపాల= నారాయణ నామధేయులైన యాదవ వర్గానికి చెందిన; బలంబులన్= సేనలను; కూడికాని= కలిసికాని; పఱతెంచి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సంశ్ఠకులు నారాయణ గోపాల సేనలను కలిసికాని వచ్చి.

క. 'ఛిడితిమె మేము రణమునఁ , గ్రీడికిఁ? గ్రేడించి రాక గెలుపే? యతఁ దే
డీ? దాగి పాశయెనొకొ! మా , తోడి బవర మిట్లు దాను దొలగినఁ దెగునే?' 374

ప్రతిపదార్థం: క్రీడికిన్= అర్జునుడికి; మేము= సంశష్టకులమైన మేము; రణమునన్= యుద్ధంలో; ఓడితిమె?= ఓడిపోయామా?; క్రేడించి= లక్ష్మిపెట్టకుండా; రాక= రావటం; గెలువే?= గెలిచినట్లా?; అతడు= ఆ అర్జునుడు; ఏడే?= ఎక్కుడున్నాడు?; డాగిపోయెన్+బ్రోడ్= దాగున్నాడా?; మాతోడి= మాతో; బవరము= యుద్ధం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తాను= ఆ అర్జునుడు; తొలగినన్= తప్పించుకొన్నాడు; తెగునే?= తీర్పు జరిగినట్లేనా?

తాత్పర్యం: ‘అర్జునుడికి మేము ఓడినామా? యుద్ధం సాగుతుంటే లక్ష్మి పెట్టకుండ రావటం గెలుపా? ఆ అర్జునుడెక్కుడున్నాడు? దాగుకొన్నాడేమో! తాను తొలగిపోతే మాతో యుద్ధం ముగుస్తుందా?’

వ. అను నెలుంగులు నింగిముట్ట దక్షిణ భాగంబునం గవిసినం గవ్యది యట నడచి వాలికిం గయ్యం జిచ్చిన నత్తెఱపిగనితఱుముకౌరవయోధులకోలుతలకుంగాకతమసేనలుదెరలినభీమసేనుండడదళ్లిమార్జుని.375

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎలుంగులు= అనే ధ్వనులు; నింగిముట్టన్= ఆకాశము నంటగా; దక్షిణ భాగంబునన్= దక్షిణప్రవైపున; కవిసినన్= క్రమ్మగా; కవ్యడి= అర్జునుడు; అట= వారివైపు; నడచి= పోయి; వారికిన్= సంశష్టకులకు; కయ్యంబు+ఇచ్చినన్= యుద్ధము నివ్వగా; ఆ+తెఱపి= ఆ అవకాశం; కని= చూచికొని; తఱుము= తరిమే; కౌరవ యోధుల= కౌరవ వీరులతో; కోలుతలకున్+కాక= యుద్ధం చేయలేక; తమ సేనలు= పాండవ సైన్యాలు; తెరలినన్= తొలగగా; భీమసేనుండు= భీముడు; అదల్చి= గద్దించి; మార్జుని= ఎదుర్కొని.

తాత్పర్యం: సంశష్టకులు, కృష్ణార్జునులను ఎత్తిపొడిచే ధ్వనులు మిన్న ముట్టగా, దక్షిణ భాగాన కవిసేసరికి, అర్జునుడు వారి వైపునకు పోయి యుద్ధానికి రమ్మన్నాడు. ఆ అవకాశం చూచికొని తరిమే కౌరవసేనలను పాండవ సేనలు ఎదిరించజాలక తొలగగా, భీముడు పాండవ సేనలను గద్దించి, శత్రువులను ఎదిరించి.

క. తల మిగిలి వచ్చు బాహీకు , నిలు మని విశిఖముల నొంచె; సృపతియు గురు క ర్షులు నశ్వత్థామయు న , ములు వానలు గులిసి రొక్క మొగి నతనిపయిన్.

376

ప్రతిపదార్థం: తల మిగిలి= ముందుకు దూసికొని; వచ్చు= వచ్చునట్టి; బాహీకున్= బాహీకుడిని; నిలుము+అని= నిలువుమని; విశిఖములన్= బాణాలతో; నొంచెన్= బాధించాడు; అతనిపయిన్= ఆ భీముడిపై; సృపతియున్= దుర్యోధనుడును; గురు= ద్రోణుడు; కర్మలున్= కర్మడును; అశ్వత్థామయున్= అశ్వత్థామయు; అములు= బాణాల; వానలు= వర్షాలు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్కసారిగా; కురిసిరి= కురిపించారు.

తాత్పర్యం: భీముడు దూసికొని వచ్చే బాహీకుడిని నిలువు మని చెప్పి బాణాలతో అణాచాడు. ఆ భీముడిపై దుర్యోధనుడు, ద్రోణుడు, కర్మడు, అశ్వత్థామ - ఒకేసారి బాణవర్షాన్ని కురిపించారు.

వ. అతండందఱకన్నిరూపులైయార్థుచునేట్లాడె; నిట్లాక్కునింబెక్కండ్రుబొచివినంగనుంగినికొంతేయగ్రజుండు పులికొలుపనకులసహదేవ సాత్యకిసౌభద్రు లాసమీరపుత్తునకు బాసటయైదుర్యోధనాదులందలపడుటయు రెండు సేనలు గలయన్ పెరసె ని ట్లపరాహ్మాంబునం గ్రందు కయ్యంబయ్య నం దరదంబులు దాటు పెల్లున డొల్లు కయులును కరవాల ధారలు గాననగు కుంజ కుంభమాక్తికంబులును దురగ ఖురంబులం గరటి రదంబులను బెనంగినచు వ్రేలు ప్రేవులును దెగిపడియు నంకుశంబులు విడువక మిట్లిమిట్లేపడు బాహవులును దొండంబులం బెనఁచి యెత్తినం దొరగు పాయంబులు వ్రేలు రాహవులును ముందటి కాట్చు దెగప్రేసినఁ గూలు శుండాలంబులును సామజంబు లడలి రథ్యాసారథి రథిక సపిాతంబుగా మల్లడి గినంద్రోక్షిసునేలం గలిసిన రథంబులును నాశ్చికు లొక్కమొగిఁజెక్కిసుం దునిసి పడి యేమటి యంగంబులో యను సందేహంబునకుం బట్టయి యున్న పదాతి గాత్రఖండంబులును జాచి భేచరులకు వెక్కసం బొనర్చె;

నట్టి సంకుల సమరంబున ధృష్టధృముండు.

377

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ భీముడు; అందఱకున్= దుర్యోధనాదులకు; అన్ని రూపులు+హ= అన్ని ఆకారాలై; ఆర్యచున్= సింహానాదాలు చేస్తూ; ఏట్లు+అడెన్= కొట్లాడాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఒక్కనిన్= ఒక్క భీముడిని, పెక్కాండ్రు= అనేకులు; పాదివినన్= ఆక్రమించగా; కనుంగోని= చూచి; కొంతేము+అగ్రజండు= ఘర్జుడు; పురికొలుపన్= ప్రోత్సహించగా; నకుల; సహదేవ; సాత్యకి; సాభరుడు= అభిమన్యుడు; ఆ సమీరపుత్రునకున్= ఆ భీముడికి; బాసట+హ= సహాయులై; దుర్యోధనాదులన్= దుర్యోధనుడు మున్నగువారిని; తలపడుటయున్= ఎదుర్కొనగా; రెండు సేనలు= కౌరవ, పాండవ సైన్యాలు; కలయన్+బెరసెన్= కలిసి చొచ్చుకొనిపోయాయి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అపరాధాంబునన్= మధ్యాహ్నాం మీరిన తర్వాత; క్రండుకయ్యంబు= దొమ్మియుద్ధం; అయ్యెన్= జిరిగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; అరదంబులు= రథాలు; తాయు= తాకే; పెల్లునన్= ఆధిక్యంవలన; దొల్లు= పడిపోయే; కరులును= ఏనుగులును; కరవాలధారలన్= కత్తుల అంచులందు; కానన్+అగు= కనిపించే; కుంభి= ఏనుగుల; కుంభ= కుంభస్తలాలలోని; హృత్కికంబులును= ముత్యాలూ; తురగభురంబులన్= గుర్రాల గిట్టలయందు; కరటిరదంబులను= ఏనుగుల దంతాలయందును; పెనంగోనుచున్= పెనవేసికొని; వ్రేలు= వ్రేలాడే; వ్రేవులును= వ్రేగులు; తెగిపడియున్= విరిగిపడియు; అంకుశంబులు= అంకుశాలు; విడువక= వదలక; మిట్టిమిట్టి పడు= ఎగిరిగి పడే; బాహువలును= చేతులు; తొండంబులన్= తొండాలతో; పెనచి ఎత్తినన్= చుట్టి యెత్తగా; తొరగు= పడే; హయంబులున్= గుర్రాలును; వ్రేలు= వ్రేలాడే; రాహుతులును= రాతులును; ముందరి కాళ్ళు= ముందు కాళ్ళు; తెగవేసినన్= ఖండించగా; కూలు= పడిపోయే; ఖండాలంబులును= ఏనుగులును; సామజంబులు= ఏనుగులు; అడరి= విజ్ఞంభించి; రథ్య సారథి రథిక సహితంబుగాన్= గుర్రాలు, సారథులు, రథంషై నుండి యుద్ధం చేసే వీరుల; సహితంబుగాన్= తోడ; మల్లడిగొనన్= పెనగొనగా; త్రాక్కిన; నేలన్+కలిసిన= మట్టిలో గలిసిన; రథంబులును= రథాలు; ఆశ్చికులు= రౌతులు; ఒక్కమెగిన్= ఒక్కేసారి; చెక్కినన్= ఖండించగా; తునిసిపడి= రాలిపడి; ఏమిటి+అంగంబులో= దేని అవయవాలో; అను= అనే; సందేహంబునకున్= సంశయానికి; పట్టు+హ= నెలవై; ఉన్న= ఉన్నట్టి; పదాతి= భటుల; గాత్ర= దేహపు; ఖండంబులును= ముక్కలును; చూచు= చూచే; ఫేచరులకున్= ఆకాశంలో తిరిగే దేవాదులకు; వెక్కసంబు= బాధ; ఒనర్నెన్= కలిగించింది; అట్టి= అటువంటి; సంకుల సమరంబునన్= దొమ్మియుద్ధంలో; ధృష్టమ్యమ్ముండు= ధృష్టమ్యమ్ముడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనాదివీరులు ఒక్కసారిగా పైబడగా, భీముడు వారికందరికి అన్ని రూపాలై సింహానాదాలు చేస్తూ యుద్ధం చేశాడు. ఇట్లు ఒక్కడిని ఇంతమంది ఆక్రమించటం చూచి ఘర్జుడు పురికొలుపగా, నకుల సహదేవులు, సాత్యకి, అభిమన్యుడు ఆ భీముడికి తోడై దుర్యోధనాదులతో తలపడగా రెండు సేనలు కలియబడ్డాయి. ఇట్లు మధ్యాహ్నాం దాటిన తర్వాత సంకులసమరం జరిగింది. రథాలు అతివేగంగా వచ్చి తాకేసరికి ఏనుగులు పడిపోయాయి. ఏనుగులను నరకటం చేత వాటి కుంభస్తలాలలోని ముత్యాలు ఖడ్డాల అంచులపై మెరవసాగాయి. గుర్రాల గిట్టలకు, ఏనుగుల దంతాలకు పెనవేసికొని వ్రేలాడే ప్రేగులు, తెగిపడి కూడ అంకుశాలను వదలక ఎగిరిపడే చేతులు, తొండాలతో, పెనవేసి ఎత్తగా పడిపోయే గుర్రాలు, రౌతులు ఒకచో కనిపించాయి.

ముందరి కాళ్ళు తెగవేసినరికి ఏనుగులు కూలిపోసాగాయి, ఏనుగులు విజ్ఞంభించి రథికులను, సారథులను, గుర్రాలను పెనగొనగా ఆ త్రాక్కిలో అని మట్టిలో కలిసిపోయాయి. రౌతులు ఒక్క దెబ్బతో ఖండించగా రాలిపడిన భటుల దేహపు ఖండాలు వేటి అవయవాలో అనే సందేహాన్ని కలిగిస్తున్నావి. ఇట్టి బీభత్స దృశ్యాలు ఆకాశంలో చరించే దేవ గంధర్వాదులకు బాధకలిగించాయి. అట్టి సామూహిక యుద్ధంలో ధృష్టమ్యమ్ముడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

K. ‘మన కిబి సమయము సుండి’, యని ద్రోణనిని జాపి తఱుమ నమ్మున రథికుల్

గని ‘పాదువుడు సంపుడు పాాలి, గొనుడు దునుముఁ డనుచుఁ ‘గూడుకొని యతనిపయిన్.’ 378

ప్రతిపదార్థం: మనకున్= మన సైన్యానికి; ఇది; సమయము= మంచి అదను; సుండి!= సుమా!; అని; ద్రోణనిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; చూపి; తఱుమన్= వెనుదగులగా; ఆ+మెన= పాండవ పక్షంలోని; రథికుల్= రథంషై ఉండి యుద్ధం చేసేవారు; కని= చూసి;

పాదువుడు= చుట్టుముట్టండి; చంపుడు= చంపండి; పారిగొనుడు= నశింపజేయండి; తునుముడు= ఖండించండి; అనుచున్= అంటూ; కూడికొని= కలిసికొని; అతనిపయిన్= ఆ ద్రోణుడిపై.

తాత్పర్యం: “మన పాండవ ప్రక్కానికి ఇది మంచి అదను సుమా!” అని ద్రోణుడిని చూపి తరువగా, పాండవ రథికులు ఇది చూచి, ‘చుట్టుముట్టండి, చంపండి, నశింపజేయండి, ఖండించండి’ అంటూ ఆ ద్రోణుడిపై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. కవిసిన నమ్మిపోభుజుడు గన్నుల దట్టపుఁ గెం పెలర్చ బై
రఫముగ బివ్వబాణ నికరం బడలించిను దేతి చూడ రా
క వెఱగునొంచి చిత్రములకైవడి నా ఘనయోధు లుండ నీ
రవుతులు జోదులున్ రథికరాజియు వారి మొనల్ గలంపగాన్.

379

ప్రతిపదార్థం: కవిసిన్= విజృంభించగా; ఆ మహాభుజుడు= గొప్ప బాహువులు గల ద్రోణుడు; కన్నులన్= కన్నులలో; దట్టపున్= చిక్కవైన; కెంపు= ఎరదనం; ఎలర్చన్= కలుగగా; బైరవముగన్= భయంగొల్చిపట్టు; దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; బాణ= బాణాల యొక్క; నికరంబు= సమూహం; అడరించిన్= ప్రయోగించగా; తేఱిచూడ రాక= బాగుగా చూడరాక; వెఱగున్+ఒంది= ఆశ్చర్యపడి; చిత్రముల కైవడిన్= బొమ్ములవలె; ఆ ఘన యోధులు+ఉండన్= ఆ మహావీరులయిన పాండవ పక్షీయులు ఉండగా; నీ= నీ యొక్క; రవుతులు= ఆశ్చీకులు; జోదులున్= యోధులు; రథిక రాజియున్= రథికుల సమూహం; వారి= పాండవుల; మొనల్= పైన్యాలను; కలంపగాన్= కలచివేయగా.

తాత్పర్యం: వారు ద్రోణుడిపై విజృంభించగా, ఆ మహాబలశాలి కన్నులు ఎరజేసి భయంకరంగా దివ్య బాణాలను ప్రయోగించగా, తేరిచూడలేక ఆశ్చర్యపడి, ఆ పాండవీరులు చిత్రాలవలె నిలిచిపోయారు. అపుడు నీ రథాశ్వపదాతి యోధులు వారి పైన్యాలను కలచివేయగా.

మ. తను నత్యుద్ధతీఁ జ్ఞీ దుర్దమభుజా దర్శంబు శోభల్లఁ దాఁ
కిన సంశ్ఠుకకోటి నొంచి సమర క్రీడా కళా కౌతుకం
బున నాభీల కపీంద్రకేతన పరిస్వార్జత్తుభా జాలముల్
వినువీధిం బరగంగ వచ్చే మగుడన్ వివ్వచ్చుఁ డచ్చోటికిన్.

380

ప్రతిపదార్థం: తనున్= తనను; అత్యుద్ధతిన్= మిక్కిలి అహంకారంలో; పిల్చి= అహ్వానించి; దుర్దము= అణావరాని; భుజా= బాహువుల; దర్శంబు= గర్యం; శోభల్లఁ= ఒప్పగా; తాకిన= ఎదుర్కొన్న; సంశ్ఠుకకోటిన్= సంశ్ఠుకుల సమూహాన్ని; నొంచి= బాధించి; సమర= యుద్ధమనే; క్రీడా= ఆట అందలి; కౌతుకంబున్= కుతూహలంతో; ఆభీల= భయంకరమైన; కపీంద్ర= హానుమంతుడుగల; కేతన= పతాకంయొక్క; పరిస్వార్జత్తుభా= ఉరిమే; ప్రభా= వెలుగుల; జాలముల్= సమూహాలు; వినువీధిన్= ఆకాశమార్గంలో; పరగంగన్= ప్రసరించగా; వివ్వచ్చుడు= అర్పనుడు; ఆ+చోటికిన్= ఆ యుద్ధం జరిగే చోటికి; మగుడన్= మరల; వచ్చేన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: తనను గర్యంమీర పిలిచి, తీవ్రమైన బాహు బల గర్యం ఒప్పగా ఎదిరించిన సంశ్ఠుక సమూహాన్ని, యుద్ధ క్రీడా కుతూహలంతో అణచి, భయంకరమైన హనుమత్పత్తాకం విరజిమై వెలుగులు ఆకాశంలో ప్రసరించగా అర్పనుడు ఆ యుద్ధరంగంలోకి వచ్చాడు.

క. చిచ్చినకుఁ దీడు గరువలి , వచ్చిన క్రీయ భీముకడకు వాసవి యివ్వె
వచ్చిన మన యోధావళి , తీచ్చవడియె; వారిమొన దత్తమికొని వచ్చేన్.

381

ప్రతిపదార్థం: చిచ్చునకున్= మంటకు; తోడు= సహయంగా; కరువలి= గాలి; వచ్చిన క్రియన్= వచ్చినట్లు; భీముకడకున్= భీముడివద్దకు; వాసవి= అర్జునుడు; ఇమ్ము+ః= అనుకూలంగా; వచ్చినవ్= రాగా; మన= కౌరవుల; యోధావళి= వీరసమూహం; తేచ్చువడియెన్= క్రియాహూన్యమైనది; వారి= పాండవుల; మొన= సైన్యం; తఱిమికొని వచ్చేన్= తరుముకొంటూ వచ్చింది.

తాత్పర్యం: అగ్నికి తోడై వాయువు వచ్చినట్లు భీముడి వద్దకు అర్జునుడు తోడుగా రాగా మన కౌరవయోధులు నిశ్చేష్ములయ్యారు. పాండవసైన్యం తరుముకొని వచ్చింది.

ఉ. బాసట యై వృక్షోదరుడు పార్శ్వమునం దఱుమంగ వైరి సం
త్రాసునమూల్రి వాసవి శరప్రతతిం దొరగెంచి త్రోణు ను
ల్లాసము మాస్మి కౌరవ బలంబులు సెత్తురు వెల్లిఁ దేలగాఁ
జేసినఁ 'గర్జ కర్జ మముఁ జేకొనవే' యనుచున్ భయంబునన్.

382

ప్రతిపదార్థం: వృక్షోదరుడు= భీముడు; బాసట+ః= సహయంగా; పార్శ్వమునన్= ప్రకృసుండి; తఱుమంగన్= తరుమగా; వైరిసంత్రాసునమూర్తి= శత్రువులకు భయం గోలిపే; మూర్తి= ఆకారంగల; వాసవి= అర్జునుడు; శరప్రతతిన్= బాణ సమూహాన్ని; తొరగెంచి= వేసి; ద్రోణని= ద్రోణిదియెక్కు; ఉల్లాసము= సంతోషం; మాన్మి= తొలగించి; కౌరవ బలంబులు= కౌరవ సైన్యాలు; సెత్తురు= రక్తపు; వెల్లిన్= ప్రవాహంలో; తేలగాన్= తేలేటట్లు; చేసినన్= చేయగా; భయంబునన్= భయంతో; కర్జ, కర్జు= ఓ కర్జు, ఓ కర్జు; మమున్= మములను; చేకొనవే! = కాపాడవే!; అనుచున్= అంటూ.

తాత్పర్యం: భీముడు తోడై ప్రకృసుండి తరుమగా శత్రుభయంకరుడైన అర్జునుడు బాణాజాలాన్ని ప్రయోగించి ద్రోణిడి ఉల్లాసాన్ని మాన్మి, కౌరవసైన్యాలను రక్తపువాహంలో తేల్పగా; భయంతో వారు 'కర్జు! ఓ కర్జు! మమున్ కాపాడవే' అంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

కర్జునుల యుద్ధము (సం. 7-31-49, 50)

క. తన వెనుక దెసకు పాటినఁ, ఘన యోధులఁ జూచి బాహుగర్జుస్తుల్తిన్
దనరుచు నోడకుఁ దొడకుఁ, డని పలుకుచుఁ దాకే గర్జుఁ డమరేంద్రసుతున్.

383

ప్రతిపదార్థం: తన= తన యొక్క; వెనుకకున్= చాటుకు; ఓడి పాటిన= ఓడిపోయి పారివచ్చిన; ఘనయోధులన్= గొప్ప వీరులను; చూచి; బాహు= భుజాలయొక్క; గర్జు= అహంకారపు; సూట్రీన్= ప్రకాశంతో; తనరుచున్= ఒప్పుతూ; ఓడకుడు+ఓడకుడు= భయపడకండి, భయపడకండి; అని; పలుకుచున్= అంటూ; కర్జుడు= కర్జుడు; అమరేంద్రసుతున్= అర్జునుడిని; తాకెన్= ఎదిరించాడు.

తాత్పర్యం: తన వెనుకకు ఓడిపోయి పారివచ్చిన వీరశేష్ములను చూచి, బాహుగర్జుం ప్రకాశించగా, 'భయపడకండి! భయపడకండి!' అంటూ కర్జుడు అర్జునుడిని ఎదిరించాడు.

వ. ఇట్లు దాకే యతనిపై నాగ్నేయాస్తుంబు ప్రయోగించిన నతండు వారుణ బాణంబున వాలించి వాలమ్ములు గులయం గూడుకొని భీమ సాత్యకి దృష్టిధృష్టిమ్ములు శరప్రతయంబులు సూత సూను మేన నాటీంచిన, నతండు గాండీవ నిర్ణత చండమార్గణంబుల మగిడించుచు నమ్మువ్వుర చాపంబులు నవ్వుచుం ద్రుంచి, వారలు శక్తులు వైవ వానిం దునిమి పేర్లియాల్చిన నర్జునుండు నారాచసప్తకంబున నవ్వీరు నొప్పించి యతనిం దల కడచి తస్మై దలపడిన యతని తమ్ముల తలలు మూడుఁసు భూమిదేవికి బలిసేసె నంత భీముండు రథంబు డిగ్గిపచ్చి గదాదండంబునఁ గర్జుబంధువులం బదివేవురం బడులు వట్టిచి మరల రథస్తుడై వేతొక్కవిల్లు గాని

విశిఖంబులు వఱపి యంగపతి యంగంబులం దురంగ శరీరంబులను నొప్పించె నాలోనన యప్పించాల వరసుతుండును శైనేయుండును నొండు విండ్లు గొని యతని సారథి యొఱగను జాపంబు విఱుగను నేసి; రాసమయంబున దుర్యోధనుండును త్రైణ జయద్రథులును నెయిబి శాత్రవ సముద్రంబున మునుంగకుండ నారాథేయు నుఢులించి రట్టియెడ.

384

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తాకే= ఎదుర్కొని; అతనిపైన్= అర్జునుడిపై; ఆగ్నేయ+అప్రంబు= అగ్నిదేవతాకమైన బాణాన్ని; ప్రయోగించినవ్= వేయగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; వారుణ బాణంబునవ్= వారుణాప్రాంతో; వారించి= శాంతింపజేసి; వాలు+అమ్ములు= వాడి బాణాలు; కురియవ్= కురియగా; కూడుకొని= అతడితో కలిసి; భీము; సాత్యకి; ధృష్టద్యుమ్ములు; శరత్రుయంబులు= మూడు మూడు బాణాలు; సూతసూను= కర్మడి; మేనవ్= దేహంపై; నాటీంచినవ్= గ్రుచ్చగా; అతండు= ఆ కర్మడు; గాండీవ= గాండీవ ధనుస్సు నుండి; నిర్భత= వెడలిన; చండ= భయంకరమైన; మార్గణంబులన్= బాణాలను; మగిడించుచున్= మరల్చుతూ; ఆ ముత్యురు= ఆ ముగ్గురియొక్క; చాపంబులు= విండ్లు; నవ్యచున్= నవ్యతూ; త్రుంచి= విరిచి; వారలు= భీమాదులు; శక్తులు= శక్తాయుధాలను; వైవన్= వేయగా; వానిన్= ఆ ఆయుధాలను; తునిమి= ఖండించి; పేర్లి= విజుంభించి; ఆర్పినవ్= సింహాసం చేయగా; అర్జునుండు; నారాచసప్తకంబునవ్= ఏడు బాణాలతో; ఆ+వీరున్= ఆ కర్మడిని; నొప్పించి= బాధించి; అతనిన్= కర్మడిని; తలకడవి= అతిక్రమించి; తమ్మున్= అర్జునుడిని; తలపడిన= ఎదుర్కొన్న; అతని= కర్మడి; తమ్ములు= సోదులు; తలలు= శిరస్సులు; మూడును= మూడు; భూమిదేవికిన్= నేలతల్లికి; బలిచేసెన్= బలి ఇచ్చారు; అంతన్= అపుడు; భీముండు; రథంబు డిగ్గివచ్చి= రథాన్ని దిగివచ్చి; గదాండంబునవ్= గదతో; కర్మ బంధువులను= కర్మడి చుట్టులను; పదివేవురన్= పదివేలమందిని; బడలు+పఱెచి= అలియునట్లు చేసి; మరలి= తిరిగి; రథస్ఫూడు+ఐ= రథమెక్కి; వేఱు+ఒక్కవిల్లున్= ఇంకొక ధనుస్సు; కొని= తీసికొని; విశిఖంబులు= బాణాలు; పఱపి= ప్రసరింపజేసి; అంగపతి= కర్మడి; అంగంబులన్= అవయవాలను; తురంగ శరీరంబులను= గుర్రాల దేహాలను; నొప్పించెన్= బాధించాడు; ఆలోనవ్+అ= ఆలోపుగా; ఆ+పాంచాల వరసుతుండును= ఆ పాంచాల రాజవుత్రుషైన ధృష్టద్యుమ్ముడును; శైనేయుండునవ్= సాత్యకియు; ఒండు= వేరే; విండ్లు= ధనుస్సులు; కొని= తీసికొని; అతని= కర్మడి; సారథి= రథచోదకుడు; ఒలగను= చనిపోవునట్లును; చాపంబు= ధనుస్సు; విఱుగనున్= విరుగునట్లు; ఏసిరి= కొట్టిరి; ఆ సమయంబునవ్; దుర్యోధనుండును= దుర్యోధనుడు; త్రైణ జయద్రథులునవ్= ద్రోణుడు; జయద్రథుడును; ఎయిది= వెంటపడి; శాత్రవసముద్రంబునవ్= శత్రువు లనే సముద్రంలో; మునుంగకుండన్= మునిగిపోకుండ; ఆ రాథేయున్= ఆ కర్మడిని; ఉద్ధరించిరి= పైకెత్తారు; అట్టి ఎడవ్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్మడు ఎదుర్కొని అర్జునుడిపై ఆగ్నేయాప్రాం ప్రయోగించగా అతడు వారుణాప్రాంతో దానిని శాంతింపజేసి వాడి అయిన బాణాలను కురిపించగా, భీముడు, సాత్యకి, ధృష్టద్యుమ్ముడు అతడితో కలిసి మూడిసి బాణాలు కర్మడి దేహంమిద నాటారు. అపుడు గాండీవం నుండి వెడలిన భయంకరమైన బాణాలను కర్మడు మరలింపజేస్తూ, ఆ ముగ్గురి ధనుస్సులను కూడ నవ్యతూ విరిచివేశాడు. భీమాదులు ముగ్గురూ శక్తాయుధాలను ప్రయోగించగా వాటిని ఖండించి సింహాసం చేయగా, అర్జునుడు ఏడు బాణాలతో ఆ వీరుడిని నొప్పించి, అతడిని అతిక్రమించి తనతో తలపడ్డ కర్మడి తమ్ముల శిరస్సులను మూడించిని భూదేవికి బలిగావించాడు. అపుడు భీముడు రథం దిగివచ్చి గదతో కర్మడి చుట్టులను పదివేలమందిని అలసిపోయేటట్లు చేసి, మరల రథంపైకి చేరుకొని వేరొక ధనుస్సును తీసికొని బాణాలు ప్రసరింపజేసి, కర్మడి అవయవాలను, గుర్రాల శరీరాలను నొప్పించాడు. ఆలోపుగా పాండవ సేనాని అయిన ధృష్టద్యుమ్ముడు, సాత్యకి వేరు వేరుగా ధనుస్సులు తీసికొని కర్మడి సారథిని కూల్చి, అతడి ధనుస్సును ఖండించారు. ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు, ద్రోణుడు, జయద్రథుడును వెంటబడి, శత్రువసముద్రంలో మునిగిపోకుండా ఆ కర్మడిని పైకెత్తారు. అప్పుడు.

క. ఉభయ బలంబులు బురుకొని, యిభరథ తురగ భటుత్తి మహిం గూలఁగ న

క్షుభితములై పోరాడెం, బ్రథువులు వెనుదన్ని చూడఁ బాట్టివముభ్రా!

385

ప్రతిపదార్థం: పాట్లివముఖ్యా! = ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ; ఉభయ బలంబులున్ = కౌరవ, పాండవ సైన్యాలు రెండును; పురికొని= క్రమిక్ష; ఇభి= ఏనుగుల; రథి= రథాల; తురగి= గుర్రాల; భటి= సైనికుల; తతి= సమూహం; మహిన్= నేలపై; కూలిగన్= పడగా; అష్టబీతములు+సి= కలత పొందనివై; ప్రథములు= రాజులు; వెనుదన్ని చూడన్= వెనుక నిలిచి చూడగా; పోరాడెన్= యుద్ధం చేశాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! కౌరవ పాండవ సైన్యాలు రెండూ కూడా క్రముకొని, ఏనుగులు, రథాలు, గుర్రాలు, సైనికుల సమూహం నేలపై కూలిగా కలత పొందనివై, రాజులు వెనుక నిలిచి చూస్తుండగా యుద్ధం చేశాయి.

- సీ.** కాలువలై పాటు కీలాల జలములుఁ, దేలిపోయెడు మృతదేహములును,
బ్రేవుల ప్రోవుల పెల్లునుఁ జితుత , చ్ఛాయంబులగు మాంస సంచయములుఁ,
గల హాయంబుల కచేబరముల క్రిందఁ గొం , డొక తోచు భటి గాత్ర నికరములును
దలల పెందఱచులో మిలమిల మెదలెడు , కర పదంబుల నవఖండములును
- తే.** రొద్దు బీభత్సనర్దన రంగభంగి , నపుడు సమరాంగణము ఫోరమయ్యే జాడ
ద్రోణఫల్లున నిష్పురోధ్యరనిపాత , జాతమగు నమ్మహారోధ్యట సంకులమున.

386

ప్రతిపదార్థం: కాలువలు+సి= కాలువలుగట్టి పాటు= ప్రవహించే; కీలాల జలములన్= రక్తమనే నీటిలో; తేలిపోయెడు= తేలిపోయే; మృతదేహములును= ఏనుగులును; ప్రేవుల= ప్రేగుల; ప్రోవుల= కుప్పల; పెల్లున్నే= ఆధిక్యం వలన; చిత్రత+చాయంబులు+అగు= చిత్రించబడిన రంగులుగా తోచు; మాంససంచయములున్= మాంసపు కుప్పులును; కరి= ఏనుగుల; హాయంబుల= గుర్రాల; కచేబరముల= దేహాల; క్రిందన్= క్రింద; కొండొక= చిన్నగా; తోచు= కనిపించే; భటి= సైనికుల; గాత్ర= శరీరాల; నికరములును= గుంపులును; తలల= శిరస్సుల; పెందఱచులో= పెద్దకుప్పలో; మిలమిల మెదలెడు= మిలమిల మెదలే; కరపదంబుల= చేతుల, కాళ్ళ; నవఖండములును= క్రొత్త ముక్కలును; ద్రోణ= ద్రోణాచార్యుడి; ఫల్లున= అర్జునుడి; నిష్పుర= కరినమైన; ఉద్ధర= దట్టమై; నిపాత= పడటంవలన; జాతము+అగు= కలిగిన; ఆ మహా+ఉద్ధట= ఆ మిక్కిలి అధికమైన; సంకులమున్న= దొమ్మియుద్ధంలో; రొద్ద= రొద్దరసం; బీభత్స= బీభత్సరసం; నర్దన= నాట్యం చేసే; రంగి= రంగం; భంగిన్= వలె; అపుడు= ఆ సమయంలో; సమర+అంగణము= యుద్ధభాషి; చూడన్= చూడటానికి; ఫోరము+అయ్యేన్= భయంకరమైనది అయింది.

తాత్పర్యం: కాలువలైన రక్తపు జలాలలో తేలియాడే ఏనుగులు, ప్రేవుల కుప్పుల ఆధిక్యంచేత చిత్రించబడిన రంగులను పోలు మాంసపు దిబ్బలు, ఏనుగుల, అశ్వాల మృతదేహాల క్రింద చిన్నవిగాతోచే భటుల దేహ సమూహాలు, తలల రాసులలో మిలమిల మెదలే కాలుసేతుల క్రొత్త ముక్కలు, ద్రోణుడు, అర్జునుడు ఆ సంకులసమరంలో అతికరినంగా విజ్ఞంభించటంవలన యుద్ధరంగం, రొద్ద, బీభత్సరసాల నాట్యరంగంవలె చూపునకు ఫోరమై తోచింది.

- వ.** అంత పతంగుండు పశ్చిమాచలంబునవులకుం జనిన సంధ్యారాగంబు సాంపునుఁ గెం పినుమడించు నెత్తురు మడువుల నోలలాడు భూతబేతాశంబులను, శవకబళన లోలంబులగు స్వగాలంబులను, మాంసచర్యణ కీలాహాల బహుళంబులగు కంకగ్నద్రాబి పక్కి కులంబులనుం జూచియుఁ బాండవబలంబు సమయ సముచితంబగు సమర విరామంబునకు నుస్సుఖుం బగుట యెఱింగియు మున్న సుష్మాశాచి యురవడికింగాక తమ మొన దెరలుచునికిం జేసేయు నబియ మెయిగా నాచార్యండు దొరలకుం జెప్పి సేనలుఁ బివియ సియోగించే; బాండవ సైన్యంబులను మరలే; నివ్విధంబున నుభయ సైన్యంబులు నిజస్సంధావారంబులకుం జను నవసరంబున మన జనంబులు ద్రోణ ప్రతిజ్ఞాభంగంబును ఫల్లును పరాక్రమ స్వరణంబును నతని యెడ నచ్చుతునకుం గల సాహసర్ద విశేషంబును నుగ్గడించుచు విస్మానై పోయిల. వేగుటయుఁ గయ్యంబునకు వెడలునప్పుడు విషాద వివర్ధిషాండునం డగుచు సీ తనయుఁ డెల్ల యోధులు వినం గుంభసంభవున కి ట్లనియె.

387

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతలో; పతంగుండు= సూర్యుడు; పశ్చిమ+అచలంబు= పశ్చిమగిరి, అస్తగిరి; అవులకున్= వెనుకకు; చనినన్= పోగా; సంధ్యా= సంధ్యాకాలమందలి; రాగంబు= ఎరదనం యొక్క; సాంపునన్= శోభకు; కెంపు= ఎరదనం; ఇనుమడించు= రెట్టింపగు; నెత్తురు మడువులన్= రక్తపు గుంటలలో; బిలలాడు= తేలియాడే; భూతబేతాళంబులను= భూతబేతాళములను; శవకబభనలోలంబులు+అగు= పీనుగులను తినటంలో తగుల్సైన్ను; సుగాలంబులను= నక్కలను; మాంస= మాంసాన్ని; చర్యా= తినటంలో; కోలాహల బహుళంబులు+అగు= మిక్కిలి కలకలం చేసే; కంక= రాపులుగులు; గృధ్ర= గడ్డలు; ఆది= మున్గుగు; పశ్చిమలంబులనున్= పశ్చిసమూహాలను; చూచియున్= చూచియు; పాండవ బలంబు= పాండవేను; సమయ సముచితంబు+అగు= కాలానికి తగిన; సమరవిరామంబునకున్= యుద్ధాన్ని ఆపటానికి; ఉన్నమృఖంబు+అగుట= సిద్ధం కావటం; ఎఱింగియున్= తెలిసియు; మున్ను= పూర్వం; సవ్యసాచి= అర్జునుడి; ఉరవడికిన్= తీవ్రతకు; కాక; తమ మొను= తమ శైవ్యం; తెరలుచున్+ఉనికిన్+చేసియున్= పారిపోతుండటం వలన; అదియ= అదే; మెయిగాన్= సమ్మతంగా, ఆచార్యండు+అ= ద్రోణాచార్యుడే; దొరలకున్= నాయకులకు; చెప్పి; సేనలన్= శైవ్యాలను; తివియున్= మరల్చటానికి; నియోగించెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; పాండవశైవ్యంబులును= పాండవేనలును; మరల్వున్= వెనుదిరిగాయి; ఈ+విధంబునకున్= ఇట్లు; ఉభయ శైవ్యంబులు= కొరవ పాండవ సేనలు రెండును; నిజస్మంధావారంబులకున్= తమ శిబిరాలకు; చను+అవసరంబునకున్= వెళ్లునప్పుడు; మన జనంబులు= కొరవులవైపువారు; ద్రోణు= ద్రోణుడి; ప్రతిజ్ఞా భంగంబును= ప్రతిజ్ఞ వమ్ముకావటం; ఫల్గును= అర్జునుడి; పరాక్రమ స్వయంబునున్= శౌర్యంయొక్క ప్రకాశం; అతని ఎడన్= అర్జునుడిషై; ఉగ్గడించుచున్= ప్రశంసిస్తూ; విన్నవై పోయిరి= వివర్ణలై పోయారు; వేగుటయున్= తెల్లవారగా; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; వెడలునప్పుడు= బయలుదేరేటప్పుడు; విషాదు= దుఃఖం వలన; వివర్ణవదనుండు+అగుచున్= పాలిపోయిన మొగం కలవాడోతూ; నీ తనయుండు= దుర్యోధనుడు; ఎల్లయొధులు= వీరులందరు; వినన్= వినేటట్లు; కుంభసంభవునకున్= ద్రోణుడితో; ఇట్లు+అనియున్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంతలో సూర్యుడు అస్తమించగా, సంధ్యారాగపు శోభకు ఎరదనం పెరిగే రక్తపు మడుగులలో తేలియాడే భూతబేతాళాలను, పీనుగులను మెక్కటంలో ఆసక్తిగల నక్కలను, మాంసం నమలటంలో సందడిగా ఉన్న రాపులుగులు, గడ్డలు మొదలైన పశ్చిసమూహాలను చూచియు, పాండవేన సమయోచితమైన యుద్ధ విరామానికి సిద్ధం కావటం తెలిసియు, మొదట అర్జునుడి తీవ్రతకు కాక, తమ శైవ్యం పారిపోతూ ఉండటం వలన, అదియే సమ్మతమని ద్రోణుడే సేనానులకు చెప్పి సేనలను మరల్చటానికి ఆజ్ఞాపించాడు. పాండవ శైవ్యాలు కూడా వెనుకకు మరలాయి. ఇట్లు రెండు సేనలు కూడా తమ శిబిరాలకు చేరే సమయంలో మన కొరవ వర్గంవారు ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞ వమ్ముకావటం, అర్జునుడి శౌర్యం ప్రకాశించటం, అతడిషై శ్రీకృష్ణుడికి గల విశేషమైన ప్రేమను ప్రశంసిస్తూ వివర్ణలైపోయారు. మరునాడు ప్రాతఃకాలంలో యుద్ధానికి వెళ్లేటప్పుడు ఫేదంతో వెళ్లునై మోముగల నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు వీరులంతా వినగా ద్రోణాచార్యుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

మ. 'పెనుపారన్ వర మిచ్చి తట్లు గడిమిన్ జీమాగ్జుం డాజిఁ గి
ట్లైనుఁ బట్టం గడు నగ్గ మైన యొడు గ్రేడిం తెప్పు ని ట్లైనుఁ జా
లని వాఁడందురు నిన్నుఁ; నన్నుఁ గుటీలాలాపంబులను వెత్తీఁ జే
సిన నీ కైనటి యొము? యాక్రితగుణశ్రేష్టుండు వంచించునే?'

388

ప్రతిపదార్థం: పెనుపు+అరన్= ఔన్నత్యం మీరగా; ఇట్లు= ఆ విధంగా; వరము= వరం; ఇచ్చితి(వి)= ఇచ్చావు; భీమ+అగ్రజాండు= భీముడి అన్న అయిన ధర్మరాజు; ఆజిన్= యుద్ధంలో; కిట్టినన్= సమీపించగా, పట్టున్= బంధించటానికి; కడున్= మిక్కిలి; అగ్గమైన= అనుకూలించిన; ఎడన్= సందర్భంలో; ఎప్పున్= ఎప్పటికి; క్రేడింతు(పు)= ఉపేష్టిస్తావు; ఇట్లు+ఇనన్= ఈ విధంగా జరిగితే; నిన్నున్; చాలనివాడు= చేతగానివాడు; అందురు= అంటారు; నన్నున్= నన్ను; కుటీల+ఆలాపంబులన్= కపటపు మాటలతో; వెత్తీన్= అవివేకిని; చేసినన్= చేస్తే; నికున్+ఇనది+ఏమి?= ఏమిలాభం?; ఆక్రితగుణశ్రేష్టుండు= తన్న ఆశ్రయించిన సుగుణములచే శ్రేష్టుడైనవాడు; వంచించునే?= మోసగిస్తాడు?

తాత్పర్యం: 'గొప్పతనం ప్రకటమయేటట్లు ధర్మజుడిని బంధించి అప్పగిస్తానని మొదట వరమిచ్చావు. ధర్మజుడు యుద్ధంలో సమీపించగా, మిక్కిలి అనుకూలించినప్పుడేమో బంధించక ఉపాయిస్తావు. ఇట్లా అయితే నిన్ను అందరు అసమర్థు డంటారు. కపటపు మాటలతో నన్ను అవీవేకుడిని చేస్తే నీ కేమి లాభం? ఆశ్రయించినవారిని ఉత్తము డెక్కుడైనా మోసం చేస్తాడా?"

వ. అనిన విని గురుం ద్ఫ్రీతుం డయ్యును గటుకటం బడక యతనితో నిట్లనియె. **389**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్+విని= అనగా విని; గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; అప్రీతుండు+అయ్యును= సంతోషింపని వాడయికూడ; కటకటంబడక= బాధపడక; అతనితోనే= దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని ద్రోణాచార్యుడు సంతోషించనివాడై కూడ, బాధపడక దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. 'నరుని విక్రమంబు నారాయణుని మహాత్మాంబు నెత్తిగి యెత్తిగి తగునె యిట్లు వలుక? ధర్మపుత్రుపై జేయి వదలక, వారు రారె పెక్కు వరుస లభిప! **390**

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= దుర్యోధన మహారాజా!; నరుని విక్రమంబు= అర్జునుడి పరాక్రమం; నారాయణుని= శ్రీకృష్ణుడి; మహాత్మాంబున్= గొప్పతనం; ఎత్తిగి= బాగా తెలిసి కూడా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పలుక్కున్+తగునే?= పలుక వచ్చా?; ధర్మపుత్రుపైన్= ధర్మరాజుపై; చేయి వదలక= చేయి తీయకుండా; వారు= కృష్ణార్జునులు; పెక్కువరుసలు= పలుసార్లు; రారె?= రాలేదా?

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజా! అర్జునుడి పరాక్రమం శ్రీకృష్ణుడి మహాత్మం తెలిసి కూడా నీ విట్లా పలుకవచ్చా? కృష్ణార్జునులు ధర్మజుడిపై చేయితీయకుండా పలుసార్లు రాలేదా!

ఉ. ఎవ్వలి నెట్లు సేసెదనొ యేర్వడఁ జూడుము; నేడు పోలకిం గవ్వడి రాక యుండఁ దొలగంగొని పోవగుఁ జాలువాలి నీ వెవ్వలి సైనుఁ బంపు; మిదిఁ యేటికి? నొండిఁక బుద్ది సేసెదే? నవ్వుచుఁ బల్చివన్ ధరణినాథ! యసత్కము గల్ల నేర్చునే? **391**

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= దుర్యోధన మహారాజా!; ఎవ్వరిని= ఏ వీరుడిని; ఇట్లు+చేసెదనో= ఏం చేస్తానో; ఏర్పడన్+చూడుము= తేటపడచూడుము; నేడు= ఇవ్వేళ; పోరికిన్= యుద్ధానికి; కవ్వడి= అర్జునుడు, రాక ఉండన్= రాకుండ; తొలగొన్= తొలగేటట్లు; కొనిపోవగున్= తీసికొని పోవటానికి; చాలువారిన్= తగినవారిని; ఈపు= నీపు; ఎవ్వరిసైన్= ఎవరినైనా; పంపుము= పంపించుము; ఇది+ఎటికిన్?= ఇదంతా ఎందుకు?; ఒండొక బుద్ది+చేసెదు?= వేరే విధంగా ఆలోచిస్తావు?; ఏ= నేను; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; పల్చినన్= మాట్లాడినా; అసత్యం; కల్లనేర్చునే?= కలుగగలదా?

తాత్పర్యం: దుర్యోధన మహారాజా! ఎవరిని ఏం చేస్తానో బాగా చూడుము. నేడు యుద్ధానికి అర్జునుడు రాకుండా దూరం తొలగ దీసికొనిపోయే సమర్థుడిని ఎవ్వరిసైనా పంపించుము. ఇదంతా ఎందుకు? వేరే విధంగా ఎందు కాలోచిస్తావు? నేను నవ్వుతూ మాట్లాడినా అందులో అసత్యం ఉంటుందా?"

వ. అనపుడు. **392**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు అట్లనగానే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. విని సంశ్ఠకు లేము దక్క నొరు లా వివ్యచ్ఛ భంగించి బె
ట్లనికిం బాపి యలంపనేర్పగలరే?' యంచున్ వెసం బోయి పి
బ్యిస్ నపోర్చుఁడు నుఢ్తిం జనుడు న్ష్కీణీర్పస్తూస్త వ
ర్తున ఫోరంబగు సంగరం బచట రౌద్రస్సార్థమై జెల్లఁగన్.

393

ప్రతిపదార్థం: విని; సంశ్ఠకులు= శపథం పూనిన సుశర్మాదులు; ఏము= మేము; తక్కున్= తప్ప; ఒరులు= ఇతరులు; ఆ వివ్యచ్చున్= ఆ అర్జునుడిని; భంగించి= భంగపరిచి; బెట్లు= తీవ్రమైన; అనికిన్= యుద్ధానికి; పోపి= తొలగేటట్లు; అలంపన్= శ్రమపెట్టే; నేర్పు= నైపుణ్యం; కలరే?= కలవారున్నారా?; అంచున్= అంటూ; వెసన్= వెంటనే; పోయి పిల్చినన్= వెళ్లి ఆహ్వానించగా; ఆ+పార్చుఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఉఢ్తతిన్= గర్వంతో; చనుడున్= పోగా; అక్షీణా= నశించని; ఉగ్రి= భయంకరమైన; శప్త+అప్తి= ఇధ్యాదుల, ఆగ్నేయాస్త్రాదుల; వర్తన= ప్రసారంతో; ఫోరంబు+అగు= భయంకరమైన; సంగరంబు= యుద్ధం; అచటన్= ఆ ప్ఫలంలో; రౌద్రస్సార్థమైన్= క్రోధం ప్రకాశించేటట్లు; చెల్లఁగన్= ప్రవర్తించగా.

తాత్పర్యం: ఇది విని సంశ్ఠకులు, 'మేము తప్ప ఇతరు లెవరైనా ఆ అర్జునుడిని భంగపరిచి, యుద్ధానికి తొలగేటట్లు చేసి శ్రమపెట్టే నేర్పు కలవారున్నారా?' అంటూ వెంటనే పోయి పిలువగా, అర్జునుడు గర్వంతో వెళ్లగా; తరిగిపోని భయం గొలిపే శస్త్రాప్తి ప్రసారం వలన ఫోరమైన యుద్ధం రౌద్రం స్ఫురించేటట్లు ప్రవర్తిలింది.

వ. ఇక్కడ భారద్వాజ్ఞాండు పద్మవ్యాహారంబు గావించినం గొంతేయాగ్రజు ననుమతి నభమన్ముం డయ్యుడ్చ్చ భేధించి సాంచ్చి, బృహద్రూల లక్ష్మి ఓ ప్రభుతులగు భూపతులను భూపకుమారులను బెక్కండ్రుం బాలిసముల యనేక యోధు వీర విక్రమ సంకులంబునం జిక్కువడి యుక్కములిసినట్లు సమసిన మన మొనలు సెలంగుచుం బాండవ బలంబులు పాగులుచుం దమ తమ యునికిపట్లుకుం జనియే నని సంజయుండు ధృతరాష్ట్రునకు సాభిత్రుండు వడుట సెప్పె ననిన విని నాటి కయ్యంబు కలరూపంతయు నేర్వడ నెఱింగింపు మనుటయు. 394

ప్రతిపదార్థం: ఇక్కడన్= కౌరవ పాండవులు యుద్ధం చేసే చోట; భారద్వాజ్ఞాండు= ద్రోణుడు; పద్మవ్యాహారంబు= పద్మం రూపంలో తీర్చిన మెగ్గరం; కావించిన్= పన్నగా; కొంతేయ+అగ్రజని= ధర్మజుడి; అనుమతిన్= ఆజ్ఞలో; అభిమన్యండు; ఆ+బడ్డు= ఆ వ్యాహం; భేదించి= చీల్చి; బృహద్రూల= బృహద్రూలుడు; లక్ష్మిణా= లక్ష్మీణుడు; ప్రభుతులు+అగు= మొదలైన; భూపతులను= రాజులను; భూపకుమారులను= రాకుమారులను; పెక్కండ్రున్= చాలా మందిని; బారిసమరి= హింసించి; అనేక= పెక్కురు; యోధ= యుద్ధం చేసే; పీర= శారుల; విక్రమ= పరాక్రమము; సంకులంబున్= దొమ్ములో; చిక్కువడి= బాధపడి; ఉక్కుమురిసినట్లు= శార్యం ప్రకాశించేటట్లు; సమసిన= మరణించగా; మన మొనలు= మన సైన్యాలు, కౌరవసైన్యాలు; చెలంగుచున్= విజ్యంభిస్తూ; పాండవ బలంబులు= పాండవసేనలు; పాగులుచున్= బాధపడుతూ; తమ తమ= వారి వారి; ఉనికిపట్లుకున్= స్తావరాలకు; చనియెన్= పోయాయి; అని; సంజయుండు; ధృతరాష్ట్రునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; సాభద్రుండు= సుభద్రా పుత్రుడైన అభిమన్యడు; పడుట= కూలంటం; చెప్పున్+అనిన= చెప్పాడనగా; విని; నాటి కయ్యంబు= ఆనాటి యుద్ధం; కలరూపు= జరిగింది; అంతయున్= అంతా; ఏర్పడన్+ఎఱింగింపుము= వివరంగా తెలియజేయము; అనుటయున్= అనగా.

తాత్పర్యం: కౌరవ పడ్డాన ద్రోణుడు పద్మవ్యాహం పన్నగా ధర్మజు ఆజ్ఞానుసారం అభిమన్యడు ఆ వ్యాహాన్ని భేదించి బృహద్రూలుడు, లక్ష్మీణుడు మున్నగు రాజులను, రాజకుమారులను అనేకులను హింసించి, అనేక వీరులను సంకుల సమరంలో చిక్కుపడి పరాక్రమం ప్రకాశించేటట్లు కూలిపోగా, మన సైన్యాలు మురుస్తూ, పాండవ సేనలు విషాదపడుతూ తమ తమ శిబిరాలకు పోయాయి. సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడికి అభిమన్యడు మరణించటాన్ని చెప్పాడనగా విని, నాటి యుద్ధ వివరాలను చక్కగా చెప్పుమనగా. (ద్వితీయశ్శాసంలోని వచనంతో అన్వయం).

ఉ. సాత్మవతేయ వాజ్గైయవిశాల గృహస్ఫులత ప్రథిపితా!
ప్రత్యయ గోచరా! విహృతి భగ్న నిశాచర! శాంత బోధసం
పత్తువినాభవస్తుపొమ భాసుర! సంబ్ధుత భూసురాజు సాం
గత్తు! వివిక్త యుక్త జనకౌశల భావిత! దేవసేవితా!

395

ప్రతిపదార్థం: సాత్మవతేయ = సత్యవతికి పుత్రుడైన వ్యాసమహర్షిమొక్క; వాజ్గైయ = ఉత్తర మీమాంస, పురాణేతిహసాలు మున్నగు వాజ్గైయ మనే; విశాల = విపులమైన; గృహా = ఇంటియందు; స్ఫురిత = వెలిగే; ప్రదీపితా! = ఉత్తరమైన దీపంవంటివాడా!; ప్రత్యుయ గోచరా! = జ్ఞానం చేత తెలిసేవాడా!; విహృతి భగ్న నిశాచర! = విషారమాత్రం చేతనే- లీలద్వారానే నశింపజేయబడిన రక్కసులు గలవాడా!; శాంత = శాంతమును; బోధ = జ్ఞానరూపమును అగు; సంపత్తి+అవినా భవత్ = సంపదము ఎడబాయునట్టి; మహిమ = గొప్పదనంతో; భాసుర! = ప్రకాశించేవాడా!; సంబ్ధుత భూసురాళి సాంగత్తు! = బ్రాహ్మణసంఘం యొక్క సాంగత్యం కలవాడా!; వివిక్త యుక్త = ఏకాంతప్రదేశంలో యోగనిష్ఠులై ఉన్న; జనకౌశల = జనుల జ్ఞానంచేత; భావిత = భావించబడేవాడా!; దేవసేవితా! = ఇంద్రాది దేవతలచేత కొలువబడేవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! వ్యాసమహర్షిచేత రచించబడిన బ్రహ్మమీమాంసమందు, పురాణేతిహసాది వాజ్గైయంలోను నీవే ప్రకాశిస్తున్నావు. కేవల జ్ఞానంతోనే తెలియవస్తున్నావు. ధర్మధ్యంసకులైన రాక్షసులను భగ్నం చేయటం నీకు విలాసం మాత్రమే. శాంతి, జ్ఞానాలు అనే నీ నిజస్వరూపంతో వెలుగువాడవు. నీవు జ్ఞానాత్ములు, ధర్మాత్ములు అయిన బ్రాహ్మణులతో ఉంటావు. ఏకాంతంలో సమాధియందుండే యోగులే నీను భావించగలరు. నీను ఇంద్రాది దేవతలచేత సేవించబడేవాడవు.

విశేషం: “పద్యమునఁ దృతీయ పాదమునందలి సంపత్తి+అవినాభవత్ - సంపత్త్యావివాభవత్ అను పదమున సంపత్తి శబ్దము తకారద్యయయుక్త మగుటచే బ్రాసమునందు తకారద్యయ యకారములు ప్రాసవర్ధముగా నున్నట్లు సృష్టము. దానినిబట్టి తక్కిన పాదములయందలి ప్రాసవర్ధములు గూడా తకార ద్యయ యకారములతో నుండపలయును, కానీ ‘సాత్మవతేయ, ప్రత్యుయ, సాంగత్య శబ్దములు సహజముగ ఏక తకార యకారయుతములే గాని తకారద్యయ యుక్తములు గావు. అట్లయినచో బ్రాసము ఉపస్వమగునా అను సందేహము గలుగవచ్చును. కానీ ఆ శబ్దములయందలి తకారమునకు “అనచిచ” (8-4-47- పాణిని) సూత్రముచే దీప్తము రాగా, తకార ద్యయము గలుగును గావునఁ బ్రాసదోషము సంభవింపనేరదు.” - తిక్కయజ్ఞ హరిహరనాథ తత్త్వము - శ్రీ ఓరుగంటి నీలకంఠ శాష్ట్రిగారు.

క. వేదశిరోమణి చరణా! , నా దాంత స్థారకరణ సైషికతరణా!

భేద రహిత ప్రకారా! , వాద విదుారా! విలంచివర్య విషిరా!

396

ప్రతిపదార్థం: వేద శిరోమణి చరణా! = వేదాలకు శిరస్సులైన ఉపనిషత్తులకు అలంకారాలైన పాదాలుగలవాడా!; నాదాంత+స్థారకరణా! = నాదానికి (విశ్వాన్ని సృజించే) అంతఃశక్తిని కలిగించే వాడా; సైషికతరణా! = వ్రతనిష్టయందుండే వారిని తరింపజేసేవాడా!; భేదరహిత ప్రకారా! = భేదంలేని సాదృశ్యము కలవాడా!; వాదవిదుారా! = వివాదాలకు అందనివాడా!; విరించివర్య విషిరా! = సృష్ట్యోదులను కావించే బ్రహ్మదులగు ఉత్తుమ దేవతలందు వెలసిన విషారం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఉపనిషత్తులు ప్రధానంగా నిన్నే తెలుపుతున్నవి. నాదానికి జగత్తును సృజించేశక్తి నీ వల్లనే కలుగుతున్నది. వ్రతనిష్టములను నీవే తరింపజేస్తున్నావు. నీవంటిది మరొకటి లేకపోవడం వల్ల నీకు నీవే సాటి. వాక్క మున్నగు ఇంద్రియాలకు అందనివాడవు. నీ క్రీడా రూపమైన విశ్వాన్ని సృజించటం వంటివి మూర్తిత్రయంలో వెలయుచున్నవి.

మాలిని:

అనుపమ హితవిద్యావ్యక్తి! యోగానురక్తా!
దనుజ మథనలీలా! స్తువ్యశాంతానుభావ్యా!
జననమరణ దుఃఖోత్సాలి! సర్వోపకాలి!
సనకముఖయతీర్పదాసన్ని! నిత్యప్రసన్నా!

397

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ= సాటిలేనంత; హిత= హితాన్ని కలుగజేసే; విద్యా= వేదవిద్యచేత; వ్యక్తి= స్వప్తమయ్యేవాడా!; యోగ+అనురక్తా= యోగవిద్యయందు అనురాగం కలవాడా!; దనుజ= రాక్షసులను; మథన= సంహరించటమే; లీలా!= విలాసంగాకలవాడా!; ప్రవ్య= స్తుతించదగిన; శాంత= శాంతరసం చేతనే; అనుభవ్యా!= అనుభవించదగినవాడా!; జనన= పుట్టుక; మరణ= చావుల రూపమైన; దుఃఖ= సంసార దుఃఖాన్ని; ఉత్సాలి!= పోగొట్టువాడా!; సర్వ= స్వపరభేదం లేక విశ్వానికంతకు; ఉపకారీ!= ఉపకారం చేసేవాడా!; సనక ముఖయతీర్పద= సనక, సనందన, సనత్కుమార, సనత్కుజాతాది జ్ఞానులకు; ఆసన్న!= దగ్గరివాడా!; నిత్యప్రసన్నా!= ఎల్లప్పుడు అనుగ్రహం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! హితాన్ని బోధించే వేదాలందే నీవు వ్యక్తమౌతుంటావు. కర్గజ్ఞానయోగాలు రెండు కూడ నీకు ప్రియమైనవి. రాక్షసంహరం నీకు విలాసమాత్రం. శాంతాత్మకులే నిన్ను అనుభవిస్తారు. మోక్షమొసగి భక్తుల జనన మరణ దుఃఖాలను పోగొట్టి లోకోపకారం చేస్తుంటావు. సనకాది జ్ఞానులకు ఎల్లప్పుడు సన్నిహితుడవై నిత్య ప్రసన్నుడవు అవుతావు.

గద్యము:

ఇది శ్రీమ దుభయకవి మిత్ర కొమ్మనామాత్యపుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి
ప్రణీతంబయిన శ్రీమహాభారతంబున ద్రోణపర్వంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ గ్రంథభాగం; శ్రీమత్= మంగళకర్మన; ఉభయ కవిమిత్రు= సంస్కృతాంధ్ర కపులకు స్నేహితుడైన (సూర్యుడైన)వాడూ; కొమ్మన+అమాత్యపుత్రు= కొమ్మనామాత్యుడి కుమారుడూ; బుధ+ఆరాధన విరాజి= పండితులు చేసే పూజల చేత ప్రకాశించేవాడు; పండితులను పూజించటంచేత ప్రకాశించేవాడూ; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+అయిన= రచించబడిన; శ్రీ మహాభారతంబున్న= మంగళకర్మన మహాభారతంలో; ద్రోణపర్వంబున్న= ద్రోణపర్వంలో; ప్రథమ+అశ్వాసము= మొదటి ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు ఉభయకవిమిత్రుడు, కొమ్మనామాత్యపుత్రుడు, పండితులను పూజించుటచేత ప్రశ్నప్రాందినవాడు (పండితుల చేత గౌరవింపబడుటచేత ప్రకాశించేవాడూ) అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీ మహాభారతంలోని ద్రోణపర్వంలో ప్రథమాశ్వాసం.

ద్రోణపర్వంలో ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంగ్రహమేహిభార్తీము

ద్రోణపర్వము - ద్వాతీయాశ్వాసము

**క. శ్రీకర! భక్తాంబోధిసు , ధాకర! చక్రత్రిషూల ధారణ రక్షో
భీకర! నిర్భరతర కరు , ణాకర దృగ్దీపి నికర! హరిహరనాథా!**

1

ప్రతిషిష్టాం: శ్రీకర!= మోక్షమను సంపదము కలిగించేవాడా!; భక్త+అంభోధి= భక్తులు అనే సముద్రానికి; సుధాకర!= చంద్రుడా!; చక్ర= సుదర్శనం అనే చక్రాన్ని; త్రిషూల= మూడు మొనలు ఉండే ఆయుధాన్ని; ధారణ= ధరించటంచేత; రక్షః= రాక్షసులకు; భీకర!= భయాన్ని కలిగించేవాడా!; నిర్భరతర+కరుణా+ఆకర+దృక్+దీపి+నికర!= మిక్కిలి ఎక్కువైన దయకు నెలవైన కన్ములయ్యుక్క, కాంతుల మొత్తం కలవాడా!; హరిహరనాథా!= హరియొక్క, హరుడియొక్క, స్వరూపం కల ప్రభువా!

తాత్పర్యం: అధ్యోతమూర్తివైన ఓ హరిహరనాథా! నీవు సంపత్కురుడవు. మోక్ష ప్రముడవు. భక్తులు అనే సముద్రానికి పుట్టిన చంద్రుడవు. సుదర్శనం అనే చక్రాన్ని, త్రిషూలం అనే ఆయుధాన్ని ధరించి రాక్షసులకు భయం కలిగించే వాడవు. మిక్కిలి అతిశయించిన దయకు నెలవైన కన్ముల కాంతుల సమూహం కలవాడవు.

విశేషం: హరిగా మోక్షాన్ని, హరుడుగా ఐశ్వర్యాన్ని ఇచ్చేవాడా! “ఐశ్వర్య మీశ్వరా దిచ్చే నోక్కుమిచ్చే భజ్జనార్థనాత్” అని స్మృతి. విష్ణు ఇవ భక్తులనే సముద్రానికి హరిహరనాథుడు చంద్రుడైనవాడు. అంటే చంద్రుడు సముద్రాన్ని ఉప్పాంగచేసే విధంగా హరిహరనాథుడు భక్తులనే సముద్రాన్ని ఉప్పాంగ చేస్తాడని భావం. అలంకారం రూపకం. శ్రీకర, సుధాకర, భీకర, నికర - లఘు పూర్వక రేపం అన్ని సమాసాల చివర ఉంది. కాబట్టి అంత్యప్రాసమనే శబ్దాలంకారం. ‘చక్రత్రిషూల.... హరిహర’ - చక్రం హరిదీ, త్రిషూలం హరుడిదీ అని క్రమంగా అస్వయించుకోవాలి కాబట్టి యథాసంఖ్యాలంకారం.

అమృతమయుడూ ఆనందప్రదుడూ అనే భావాన్ని ‘సుధాకర’ శబ్దంలో తిక్కన ధ్వనింపజేశాడు.

భక్తుల విషయంలో ఎంత చల్గా ఆనందమృతాన్ని వర్షిస్తాడో, శత్రువుల విషయంలో అంత భీకరంగా వాళ్ళను తుదముట్టించటానికి చక్రం, త్రిషూలం వంటి ఆయుధాలను హరిహరనాథుడు ధరించాడని తిక్కన యుద్ధఫుట్టం ప్రాముఖ్యాన్ని ‘చక్ర... భీకర’ అనే సంబోధనలో సూచించాడు.

అనివార్యం అయినప్పుడే దుష్టులను శిక్షించటానికి ఆయుధాలు ప్రయోగిస్తాడు కానీ స్వతస్మిధ్యంగా భగవంతుడు కరుణామయుడు. ఆయన ఎల్లప్పుడూ దయ కలిగిన చూపుల కాంతులను ప్రసరిస్తునే ఉంటాడు. అది ఆయన విధి. దయానిధి అయిన హరిహరనాథుడి తత్త్వం చివరి సంబోధనలో ఎంతో చక్కగా నిరూపించబడింది.

‘కరుణాకర’ అనే ప్రయోగాన్ని కేవలం భగవంతుడి దయాదృష్టి పరంగానే కాకుండా, ప్రకృత కథలోని అభిమన్యుడి వధకు అస్వయిస్తే ఇది కరుణారస స్వరూపం కూడా అవుతుంది. అప్పుడు ద్వితీయాశ్వాసంలోని ప్రధాన వృత్తాంతం ‘నిర్భరతర కరుణాకరం’ . అభిమన్యుని మరణానికి ధర్మరాజుమల కణ్ణు, పారమల కణ్ణు, కన్నీళ్ళ కడకణ్ణు అయ్యాయి.

ఈ ఆశ్వాసంలో హరిహరుల ప్రసక్తికూడా అప్రయత్నంగా కథా సందర్భంలో చోటు చేసుకొన్నది. అర్థముడు కైలాసానికి పోయి శిష్టుడి కరుణ పొందినట్లు కల గనటం, శ్రీకృష్ణుడు దయాశ్వై సుభద్రను ఉండడించి, దారుకుడితో అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ

వాక్యమను ప్రస్తుతించటం, పుత్రుశోకంతో కుమిలే ధర్మరాజును ఓదార్ఘటనానికి ‘వ్యాసో నారాయణో హరిః’ అని ప్రస్తుతించబడే కరుణామూర్తి అయిన వేదవ్యాసును వచ్చి ఎన్నో ఉపకథలను చెప్పి ఉపశమింపచేయటం ఈ ఆశ్వసంలో ప్రధానాంశాలు. వీరరస పరంగా హరిహరుల ఆయుధాల ప్రసక్తి, కరుణారసపరంగా అభిమన్యుడి మరణానంతర విశేషాలూ ఈ ప్రారంభపద్యంలో సూచించబడ్డాయి.

ద్రోణాని మూడవనాటి యుద్ధము (సం. 7-32-25)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె నట్లు దనమనుమండు మృతిం బొందుట విని ధృతరాష్ట్రండు.

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా! ప్రభూ! వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహర్షి; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియేన్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; తన మనుమండు= తన మనమడైన అభిమన్యుడు; మృతిన్= మరణాన్ని; పొందుట= పొందటం; విని; ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్రము.

తాత్పర్యం: ప్రభూ! హరిహరనాథా! వైశంపాయనుడు జనమేజయ మహారాజుతో ఇట్లూ అన్నాడు. ‘ఆ విధంగా తన మనమడైన అభిమన్యుడు మరణించా డని విన్న ధృతరాష్ట్రము.

ఉ. ‘చిత్తము వొక్కెడుం బురుషసింహపునిఁ, బోత్తకులాగ్రగణ్య, న త్వయత్తమతేజు, భూలిగుణ, నొపైడు మెత్తని మేనివాని, నె ట్లుత్తల పెట్టిరో పలువు రుగ్రమనస్యలు గూడి యక్కటా! యత్తెఱ గెల్లఁ దేటపడునట్లులుగా వివరించి చెప్పుమా!’

3

ప్రతిపదార్థం: అక్కటా!= అయ్యా!; పలువురు= చాలామంది; ఉగ్రమనస్యలు= క్రూరమైన హృదయం కలవాళ్ళ అనగా దయలేని వాళ్ళు; కూడి= ఒకటిగా గుమిగూడి; పురుష సింహపునిఁ= పురుషులలో శ్రేష్ఠుడిని; పోత్తకుల+అగ్రగణ్యేన్= మనుమల మొత్తంలో మొట్టమొదటగా లెక్కించదగిన వాడిని; అతి+ఉత్తమతేజున్= మిక్కిలి శ్రేష్ఠుమైన పరాక్రమం కలిగినవాడిని; భూరిగుణాన్= గొప్పగుణాలు కలవాడిని; ఒప్పెడు= అందగించే; మెత్తని మేనివానిన్= మృదుమైన శరీరం కలవాడిని, అభిమన్యుడిని; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఉత్తలపెట్టిరో?= బాధపెట్టారో?; చిత్తము= నా మనస్సు; పొక్కెడున్= మిక్కిలి బాధపడుతూ ఉన్నది; అత్తెఱగు+ఎల్లన్= (ఆ+తెఱగు) ఆ విధం అంతా; తేఱపడునట్లులుగాన్= తేఱతెల్లమయ్యెట్లు(స్వప్తంగా); వివరించి= విశదపరచి; చెప్పుమా= తెలుపుము.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రము సంజయుడిని చూచి ‘అయ్యా! క్రూర మనస్సు కలిగిన చాలామంది, అందరూ ఒక్కటిగా గుమిగూడి పురుషశ్రేష్ఠుడూ, నా మనుమలు అందరిలో మొట్టమొదట లెక్కించదగినవాడూ, మిక్కిలి శ్రేష్ఠుమైన పరాక్రమం కలవాడూ, గొప్ప గుణాలతో ఒప్పేవాడూ, అందమైన అతి సుకుమార శరీరం కలవాడూ అయిన అభిమన్యుడిని ఏ విధంగా బాధపెట్టారో కదా! ఆ విషయం అంతా నాకు సవిస్తరంగా స్వప్తంగా విశదీకరించి చెప్పుము. నా మనస్సు చాలా బాధపడుతూ ఉన్నది’ అన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో అతి ముఖ్య విషయం ‘చిత్తం పాక్కటం’. అందుకే తిక్కన ‘చిత్తము వొక్కెడున్’ అనే ఎత్తుగడతో ఉత్పలమాలా వృత్తాన్ని ఎన్నుకొన్నాడు. సుకుమారమూ సుందరమూ అయిన భావాన్ని ఎంతో సున్నితంగా తేఱపడేటట్లు చెప్పటానికి ఉత్పలం సర్వసమర్థం అయిందని శిల్పకళా మర్మజ్ఞుడైన తిక్కన ఇక్కడ చక్కగా నిరూపించాడు. ‘ఒప్పెడు మెత్తని మేనివాని’, ‘ఎట్లుత్తలపెట్టిరో?’ ‘అత్తెఱగెల్ల’ అనే అచ్చ తెలుగు పదాల కూర్చులో అభిమన్యుడి అందచందాలూ, గుణ గణాలూ వ్యంజింపబడ్డాయి. దీరుక్కతకార ప్రాసం విషయాన్ని ఒత్తి చెప్పటానికి ఉట్టిప్పుస్తునది. ఐదు విశేషగుణాలలో అభిమన్యుడి ఉదాత్తగుణాలూ, అతని తేజస్వా, బీజస్వా సాకుమార్యం ఉట్టంకించబడ్డాయి.

పాండవులంటే సరిపడని ధృతరాష్ట్రుడికి అర్థమనడి కుమారుడిపై అంత అభిమానం కలగటానికి కారణం ఏమై ఉంటుందని మనకు ఆశ్చర్యం కలుగవచ్చు. ఆ సందేహం అభిమన్యుడికి ప్రయోగించిన పదు విశేషణాల వలననే నివృత్తి అవుతుంది. మానవుడికి సహజమైన జాలిగుణం అనికానీ, మొసలి కన్నిరు కారుస్తున్నాడని కానీ అనుకోవాలి. తరువాతి (4) గద్యంలో ధృతరాష్ట్రుడికి ప్రయోగించిన విశేషణం ‘మానవపతి’ కావటంచేత మానవతా గుణమనే అనుకోవాలి.

వ. అనుటయు నమ్మానవపతికి సూతసూనుం డిట్లును: నట్లు భరద్వాజుండు పద్మవృందాంబు సంఘటించు నెడ వివిధ దేశంబుల రాజులు దళంబులును, రాజకుమారులు గేసరంబులును, గృహ దుశ్శాసన బహుళ సేనా పరివృతుండయి కురువిభుండు గర్జికయునుంగా నభేద్యభంగి నొనల్లిన నబి వలయాకారం బగుటం జేసి చక్రవర్యాహంబు ననంజను, నమ్మెగ్గరంబు మొగంబునం డాను దర్పంబు మెఱయ నెఱయం బోలిచి నిలిచే; మతీయు వలయు నెడలకు లాపై జయర్థి గురుపుత్ర కృప శకుని కృతవర్ష భూరిత్రవ శ్శల శల్యలును, నీ కొడుకులును, మనుమలును రక్తమాల్యానులేపనాంబరాభరణంబులు శోభల్ల నిలిచి; రంత జీముసేన ప్రముఖింబైన పాండవబులంబులు గబియ నడుచె; నందు సాంత్కుకి ధృష్టధ్మమ్మ కుంతిభోజులును, జేకితానక్షత ధర్మక్షత వర్షులును, ధృష్టకేతు నకుల సహదేవులును, సుత్తమౌజ శ్శైఖిండి యుధామస్యులును ఘుటోత్సచ విరాటధ్రుపదులును, ద్రోపదేయకేకయ సృంజయ సముదయంబును సుక్షమందఱిమియ క్షుంభసంభవుం దలపడిన నవ్వి యవ్విరుండు వాడి మిగులు బలుతూపులం దన వేడిమి సూపిన నమ్మేటి విలుకాని మొగంబున నిలువ నోర్వక యా సైనిక ప్రకరంబు బిరుగుడువడిన వెక్షసంబును వెఱగుపాటును వెల్లిదనంబునుం గదురఁ గొంతేయాగ్రజుం దూరకుండి, కల్పికార కేతు స్ఫీతుండును, నుత్సాహశార్యసంపద్మల్లిక్ష్మయండును నగుసాభద్రుంగనుంగాని, ‘పీడుదక్కనొరు లీదృఢవృందాంబుబేటింపంజాల’ రని మనంబున నిశ్శయించి యక్కుమారు నుద్దేశించి.

4

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగానే; ఆ మానవతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; సూతసూనుండు= సంజయుడు ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అన్ను= అన్నాడు; అట్లు= ఆ రీతిగా; భరద్వాజుండు= భరద్వాజుడి కొడుకైన శ్రోణాచార్యుడు; పద్మ వ్యాహంబు= పద్మం మాదిరిగా సైన్యాన్ని పన్నటం; సంఘటించు+ఎడన్= కూర్చే సందర్భంలో; వివిధ దేశంబుల రాజులు= నానా దేశాల నుండి వచ్చిన రాజులు; దళంబులును= రేకులుగాను; రాజకుమారులు= రాకుమారులు; కేసరంబులును= కింజల్గములుగాను; కృష్ణ+దుశ్శాసన+బహుళ+సేనా+పరివృతుండు+అయి= కర్మడు, దుశ్శాసనుడు, అనేకములైన సైన్యాలచేత చుట్టు బడ్డవాడై; కురువిభుండు= దుర్యోధనుడు; కర్మికయునున్+కాన్= తామర మధ్యలో ఉండే దుద్దుగాను కాగా; అభేద్యభంగిన్= భేదించటానికి వీలుకాని విధంగా; ఒనరిన్= చేయగా; అది= ఆ సైన్యం; వలయ+ఆకారంబు= గురుదైన ఆకారం కలిగింది; అగుటన్+చేసి= కావటం చేత; చక్రవర్యాహంబును= చక్రం ఆకారం కలిగిన వ్యాహాం అని కూడా; అన్న+చనున్= అనటానికి చెల్లుతుంది; ఆ+మొగ్గరంబు+ మొగంబున్= అట్టి ఆ పద్మవృందాం యొక్క ముఖభాగంలో; తాను= శ్రోణఁడు; దర్పంబు+ మెఱయన్= గర్వం అతిశయించగా; నెఱయన్= నిండుదనం చెలరేగగా; పాలిచి= ప్రత్యక్షంగా కనబడి; స్థిరమై నిలిచెన్= గట్టిగా నిలిచాడు; మతీయున్= ఇంకా; వలయు+ఎడలకున్= తగిన చోట్లు; లాపు+హి= బలమై; జయద్రథ+ గురుపుత్ర+ కృష్ణ+శకుని+ కృతవర్ష+భూరిత్రవ+శల+శల్యలును= సైందపుడు (ధృతరాష్ట్రుడి అల్లడు, దుస్సల మగడు) అశ్వత్థామ (శ్రోణఁడి కొడుకు); కృపాచార్యుడు (శ్రోణాచార్యుల బావమాడి; శ్రోణఁడికి మునుపు కొరవులకు అప్రగురువు); శకుని= గాంధార దేశపురాజు (గాంధారికి తోబుట్టువు); కృతవర్ష (హృదికుడి కొడుకు - ఇతడు యదు వంశపురాజ); భూరిత్రవడు= సోమదత్తుడి రెండవ కుమారుడు; శలుడు= సోమదత్తుడి మూడవ కొడుకు; శల్యఁడు= మద్రదేశపురాజు, మాదికి తోబుట్టువు; నీ కొడుకులును= దుర్యోధన దుశ్శాసనులతో పాటు తక్కిన నీలందరు కుమారులున్నా; మనుమలును= మనుమళ్ళ అందరున్నా; రక్తమాల్య+ అనులేపన+అంబర+ఆభరణంబులు= ఎర్ని దండలు,

గంధపు పూతలూ, వస్త్రాలూ, భూషణాలూ; శోభిల్లు= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; (పొలిచి) నిలిచిరి= (బహుగా) ఎదుట నిలిచారు; అంతన్= ఆ సమయంలో; భీమసేన ప్రముఖంబు+ఐన= భీముడు ముఖ్యంగా ఉండేది అయిన; పాండవబలంబును= పాండవపైన్యం కూడా; కదియన్= మార్గోనగా లేక సమీపించునట్లుగా; నడచెన్= నడిచింది; అందున్= ఆ పాండవ పైన్యంలో; సాత్యకిఁ= సత్యకుడి కొడుకు (ఇతడికి కైనేయుడు, యుధ్యానుడూ అనే పేర్లు కూడా ఉన్నాయి); ధృష్టిర్యమ్ము= ద్రుపదుని కొడుకు (ఇతడు అగ్ని అంశంలో పుట్టినవాడు; నకుల= నకులుడు; సహదేవులును= సహదేవుడు అనే ముగ్గురున్నా; ఉత్తమోజిఁ= ఉత్తమోజుడు (ధృష్టిర్యమ్ముడి తమ్ముడు); శిఖండిఁ= శిఖండి (ధృష్టిర్యమ్ముడి అన్న); యుధామన్యులును= యుధామన్యుడు (ధృష్టిర్యమ్ముడి తమ్ముడు); అను మువ్యరున్నా; ఘటోత్కుచుఁ= ఘటోత్కుచుడు (భీమసేనుడికి హింబయందు పుట్టిన కుమారుడు); విరాటఁ= విరటుడు (విరాట దేశపూరాజా); ద్రుపదులును= పాంచాల దేశపూరాజు ద్రుపదుడున్నా; ద్రోపదేయఁ= ద్రోపది కుమారులు; కేకయుఁ= కేకయుడు (శిఖి చక్రవర్తి నలుగురు కుమారులలో ఒకడు); సృంజయఁ= సృంజయుడు అనే రాజాయొక్క; సముదయంబును= సమూహమునూ; ఉక్కునన్= గర్వంతో; తఱిమిఁ= వెంబడించి; ఆ+కుంభసంభవున్= ఆ ద్రోణుడితో; తలపడినన్= డీకొనగా; ఆ+పీరుండుఁ= పీరుడైన ఆ ద్రోణుడు; నవ్విఁ= గేలిగా నవ్వి; వాఁడి+మిగులుఁ= మిక్కిలి పదునగల; బలుఁ= బలమైన; తుపులన్= బాణాలచేత; తన వేడిమిఁ= తన శౌర్యాన్ని; చూపినన్= ప్రకటించగా; ఆ+మేటి విలుకాని మొగంబునన్= ఆ గొప్ప ధనుస్సును ధరించిన అతడి ఎదుట; నిలువన్+ఒర్వకఁ= ఎదిరించి నిలవటానికి ఓపలేక; ఆ+షైనిక+ప్రకరంబుఁ= ఆ షైనికుల మొత్తం; తిరుగుడు పడినన్= వెనుకకు మళ్ళీగా; వెక్కుసంబునుఁ= సహించలేకపోవటం; వెఱగుపాటునుఁ= ఆశ్చర్యపడటం; పెల్లుదనంబునున్= వెలవెలపోవటమున్నా; కదురన్= కలుగగా; కొంతేయ+అగ్రజండుఁ= కుంతి కుమారులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజు; కర్ణికార+కేతు+స్థీతుండునుఁ= కొండగోగు చెట్టు గుర్తుగా గల జెండా చేత; అతిశయించిన వాడున్నా; ఉత్సాహా శౌర్య సంపద్+దుర్విర్భుండునుఁ= ఉత్సాహం, హరత్వం అనే సంపద చేత చూడటానికి వీలుకాని వాడున్నా; అగుఁ= అయిన; సాభద్రున్= సుభద్రాపుత్రుడైన అభిమన్యుడిని; కనుంగసిఁ= చూచి; పీడు+తక్కున్= ఇతడు తప్ప; భరులుఁ= ఇతరులు; ఈ+ద్విధ వ్యాపాంబుఁ= ఈ గట్టిమొనను; బేదింపన్+చాలరుఁ= బేదించటానికి (చీల్చటం చేత పగులగొట్టటానికి) సమర్థులు కారు; అని మనమునన్+నిశ్చయించి= అని మనస్సులో నిర్ణయానికి వచ్చి; ఆ+కుమారున్= ఆ అభిమన్య కుమారుడిని; ఉద్దేశించిఁ= తలచి లేదా భావించి.

తాత్పర్యం: పలువురు ఒక్క బాలుడిని చుట్టుముట్టి ఎట్లా బాధపెట్టారో చెప్పుము' అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడిని అడగగానే అతడు ఇట్లా అన్నాడు: ద్రోణాచార్యుడు వలయాకారంగా పద్మ(చక్ర) వ్యాహాన్ని పన్నాడు. అందులో రేకులు వివిధ దేశాలనుంచి వచ్చిన రాజులు, కింజల్గులు రాకుమారులు, తామర నడిమిదిమై కర్ణ దుశ్శాసనాదులతో కూడుకొన్న దుర్యోధనుడు. ఎవ్వరికీ బేదించటానికి వీలుకాని ఆ మొగ్గరం ముఖభాగంలో ద్రోణుడు మహాదర్శంతో మెరుస్తూ నిలిచాడు. ఎక్కడెక్కడ తగు షైన్యాన్ని ఏర్పాటు చేయాలో దానికి అనుగుణంగా సైంధవుడు, అశ్వత్థామ, కృపుడు, కృతవర్మ, శకుని, భూరిత్రపుడు, శలుడు, శల్యుడు - తక్కిన ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులూ, మనుమళ్ళా అందరూ అన్ని హంగులతో అలంకరించుకొని యుద్ధానికి సంసిద్ధ లయ్యారు.

ఈక పాండవపైన్యంలో భీమసేనుడు ప్రముఖపాత్ర వహించాడు. ఆయనకు అండదండగా సాత్యకిఁ, ధృష్టిర్యమ్ము, కుంతిభోజులూ, చేకితాన క్షత్రిధర్మ క్షత్రివర్గులూ, ధృష్టికేతు నకుల సహదేవులూ, ఉత్తమోజుడూ, శిఖండిఁ, యుధామన్యవూ, ఘటోత్కుచుడు, విరటుడూ, ద్రోపదేయులు, కేకయుడూ, సృంజయుడూ మహాపరాక్రమంలో ద్రోణుడిని మార్గోన్నారు. అతడు చిరునవ్వుతో పాండవులపై తీవ్రబాణాలు ప్రయోగించాడు. దానితో పాండవపైన్యం సంభ్రమాశ్చర్యాలతో వెలవెల్లనై వెనుకకు మళ్ళీంది. అప్పుడు ధర్మరాజు ఈ మొగ్గరాన్ని ప్రవేశించటానికి సాటిలేని ఛైర్య శౌర్య సాహసాలూ, సముత్కుటమైన ఉత్సాహమూ ఉన్న సమర్థుడు ఒక్క సాభద్రుడే అని నిశ్చయించుకొని, ఆ అభిమన్యుడిని ఉద్దేశించి ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: పద్మకారంలో పైన్యాన్ని ఒకచోట చేర్చి, ఎక్కడెక్కడ ఏయే యొధులను కట్టుదిట్టంగా ఎట్లా ఉంచాలో అట్లా ఉంచి, శ్రోణుడు ఏప్రపాచిన వ్యాహం సమరసన్నాహం శత్రువులకు దురవగాహమైందని, అటువంటి దృఢ వ్యాహాన్ని అవలీలగా చొచ్చుకొని పోగలిగే సామర్థ్యం ఒక్క సాభద్రుడికి మాత్రమే ఉన్నదని ధర్మరాజు గ్రహించటం ఈ వచనభాగంలోని విశేషం. అభిమన్యుడి శక్తి సామర్థ్యాలను ఉట్టంకిస్తూ ప్రయోగించిన విశేషమాలు అటు వీరరస స్వార్థినీ, ఇటు కావ్యకళా సాందర్భాన్ని సముజ్ఞలంగా ప్రకాశింప జేస్తున్నాయి.

- సీ.** ‘ఈ యొడ్డ భేటింప నే మొవ్వరము నేర , మర్జునుండును నీవు నచ్చుతుండుఁ
బ్రద్యమ్యుడును దక్కు ; బార్థండు మనల ను , ల్లసమాడకుండ నీ లావు మెఱపి
భేటించి మా కెల్లఁ జ్ఞయ మొనర్చు కు , మారీ! యనవుడు నతఁ డాననాబ్బ మలర
‘ధిని ముఖంబు భేటించు తెఱంగు నా , కెత్తిగెంచే మా తండ్రి; యేను దెఱపి
- అ.** సేయనేర్చు, జొచ్చి చించి చెండాడెద , మూర్క లెల్లఁ జాట్లు ముట్టేనపుడు
వెడలు నట్టి వెరవు విన ; దాని కేమి? , నా చొచ్చు నేర్చు బలవుఁ జాడు మధిపవు!

5

ప్రతిపదార్థం: కుమారీ= పుత్రా! అభిమన్యి; ఈ ఒడ్డువ్వు= ఈ వ్యాహాన్ని; భేదింపవ్వు= చీల్పటానికి (పగులకొట్టటానికి); అర్జునుండును= మీ తండ్రియైన అర్జునుడున్నా; నీవువ్వు= నీవున్నా; అచ్చుతుండువ్వు= శ్రీకృష్ణుడున్నా; ప్రద్యమ్యుడును= ప్రద్యమ్యుడి కుమారుడైన ప్రద్యమ్యుడున్నా; తక్కువ్వు= తప్ప; ఏము= మేము - అంటే ధర్మరాజుడులం; ఎవ్వరమువ్వు= ఎవ్వరమున్నా; నేరము= సమర్థులం కాము (ఆ కాలంలో పద్మవ్యాహాన్ని అర్జునుడు, అతడి కొడుకు అభిమన్యుడూ, శ్రీకృష్ణుడు, అతడి కొడుకు ప్రద్యమ్యుడూ తప్ప మరెవ్వరూ పాండవ శిబిరంలో భేదించే వాళ్ళు లేరని తెలుప్పుఁన్నది); పార్థుండు= వృథా పుత్రుడైన అర్జునుడు; మనలవ్వు= ప్రస్తుతం పొండవ శిబిరంలో ఉండే మనలను అందరిని; ఉల్లసము+అడకుండన్వు= మనస్సు నొచ్చేటట్లు గేలిచేస్తూ పొడిచి పొడిచి మాటాడకుండా; నీలావువ్వు= నీ బలాన్ని; మెఱపి= ప్రకటించి; భేదించి= పద్మవ్యాహాన్ని పగులగౌట్టి; మాకువ్వు+ఎల్లన్వు= మాకు అందరికి; ప్రియము+ఒనర్పు= మేలు కలిగించుము; అనవుడువ్వు= అని ధర్మరాజు అనగానే; అతడు= అభిమన్యుడు; ఆనన+అబ్బము= ముఖపద్మం; అలరన్వు= వికసించగా; మా తండ్రి= నా జనకుడైన అర్జునుడు; దీని+ముఖంబువ్వు= ఈ వ్యాహాం యొక్క ముఖాన్ని; భేదించు తెఱంగువ్వు= పగులగౌట్టే తీరును; నాకువ్వు= నాకు; ఎటీగించెన్వు= తెలిపాడు; ఏను= నేను; చొచ్చి= ప్రవేశించి; తెఱి చేయవ్వు= అవకాశం కలిగించటానికి లేదా సందు చేసికొనటానికి అంటే వ్యాహాన్ని పగులగౌట్టే(భేదించ) టానికి; నేర్చువ్వు= చాలి ఉన్నాను; మూర్కలు+ఎల్లన్వు= సేనలు అన్ని; చుట్టుముట్టేనపుడు= చుట్టు నన్ను పొదివిన సమయంలో; చించి= చీలి, భేదించి; చెండాడెదన్వు= హతమారుస్తాను; వెడలునట్టి వెరవు= వ్యాహం నుండి బయటకు వచ్చే ఉపాయం; వినన్వు= వినలేదు; దాని కేమి?= అంత మాత్రాని కేమి?; అట్లా తెలియకసొయినంత మాత్రాన ఏమోతుందిలే; అధిపవు= రాజు! (ధర్మరాజు!); నా చొచ్చు నేర్చువ్వు= వ్యాహాన్ని భేదించి లోపలికి పోయే నా చాకచక్కాన్ని; బలపువ్వు= అతిశయాన్ని; చూడుము= చూడుము.

తాత్పర్యం: ‘ఈ మొగ్గరాన్ని భేదించటానికి నీవు, మీ తండ్రి అర్జునుడూ, కృష్ణుడూ, ఆయన కుమారుడు ప్రద్యమ్యుడూ తప్ప మే మొవ్వరమూ చాలం. నీ తండ్రి మమ్ములను గేలిచేసి మనస్సు గాయపడేటట్లు మాటాడకుండా నీ బలాన్ని ప్రకటించి, మాకు అందరికి ప్రీతి కలిగించుము’. ఆ మాటలు వినగానే అభిమన్యుడి ముఖపద్మం విప్సారింది. అప్పు డతడు ‘ఈ వ్యాహ ముఖాన్ని భేదించే పద్ధతి మాత్రమే నా తండ్రి నాకు తెలిపాడు. కాబట్టి ఆ అవకాశాన్ని ఇప్పుడు వినియోగించుకొంటాను. వ్యాహాన్ని భేదించి ఇధిగో ఇప్పుడే లోనికి ప్రవేశిస్తాను. నన్ను చుట్టుముట్టేన సేనల్ని హతమారుస్తాను. అయితే నాకు పద్మవ్యాహం నుండి వెలుపలికి వచ్చే ఉపాయం తెలియదు. తెలియనంత మాత్రాన ఏమోతుంది? దాని కేమి గాని, ఇప్పుడు నేను వ్యాహాన్ని భేదించి లోపలికి చొచ్చుకొని పోయే నా నేర్చు, అతిశయం ఎలాంటివో చూడండి’ అన్నాడు.

విశేషం: దేశియచ్ఛందస్పురో అచ్చ తెలుగు పదాల కూర్చు నేర్చుతో ఆంధ్రావళికి మోదాన్ని కలిగించటం తిక్కన ధ్వేయం. ఈ పద్యంలో బేదించు, ముఖము, ఆనవాబ్లము, ప్రియము అనే తత్పుమపదాలు, వ్యక్తుల పేర్లు, సంబోధనలు తప్ప తక్కినదంతా తిక్కన మడికారపు సాంపునకు తారకాణ. విషయమంతా చెప్పి చివరలో సంబోధనలు వాడటం ఈ పద్యంలోని మరొక విశేషం. కుమార! అధిషి! అనే సంబోధనాంత శబ్దాలలో రణధర్మానికి సంబంధించిన నియమం సూచితం.

వ. అనిన విని ధర్మనందనుండు ధనంజయ నందనున కి ట్లనియే.

6

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అభిమన్యుడు చెప్పగా; విని= ఆకర్ణించి; ధర్మనందనుండు= యమధర్మరాజు కొడుకైన ధర్మరాజు; ధనంజయ నందనునకున్= అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అభిమన్యుడు చెప్పిన మాటలు విన్న ధర్మరాజు తాను మళ్ళీ అభిమన్యుడితో ఇట్లా అంటున్నాడు:

విశేషం: వచన రచనలో సమత అనే లక్ష్మణానికి ఈ వాక్యం చక్కని నిదర్శనం. పద్య రచనలో మధ్య మధ్య వచనం ప్రాయకూడదని ఒకాటి తిక్కన అభిప్రాయం. రచనలో పరిపక్వత, మానసిక పరిపూర్వుత నెలకొన్న తర్వాత పూర్వాభిప్రాయానికి పూర్తిగా స్వస్తి పలికి నన్నయ మాదిరిగనే పద్యముల గద్యములన్ రచించెదన్ గృతుల్ అని భారతాంధ్రికరణం గావించాడు. ప్రస్తుత వాక్యంలో ధర్మనందనుడు అంటే యమధర్మరాజు కుమారుడని మాత్రమే కాకుండా ధర్మంచేత ఆనందాన్ని కలిగించేవాడని భావం.

క. తెఱపిగొని నీవు సాచ్చినఁ , బిఱుదన చొచ్చెదము లిపులు పెల్లగిలగ నం

దఱమును మా కిబి యెంతయు , సుఱునట్టి వరంబు దీని నొసంగుము పుత్రు!

7

ప్రతిపదార్థం: పుత్రు!= కుమార! (అభిమన్య సంబోధనం); నీవు; తెఱపిగొని= ఎడం చేసికొని; చొచ్చినన్= వ్యాహంలో ప్రవేశస్తే; అందఱమును= మేము అందరమూ; రిపులు= శత్రువులు; పెల్లగిలగన్= తొలగిపోయే విధంగా; పిఱుదనన్+అ= వెంటనే లేక వెనుకనే; చొచ్చెదము= ప్రవేశస్తాము; ఇది= ఇట్లా మెలగటం; మాకున్= మాకు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ఉఱు+అట్టి= తగినటువంటి వరంబు= వరం; దీనిన్= ఈ వరాన్ని; ఒసఁగుము= ఇముక్క.

తాత్పర్యం: కుమార! అభిమన్య! నీవు ఎడం చేసికొని వ్యాహంలోకి చొరబడితే మేము అందరమూ కూడా నీ వెనుకనే శత్రువులు తొలగిపోయేటట్లు వస్తాము. ఇది మాకు తగినట్టి శ్రేష్ఠమైన వరం. ఇట్టి వరం నీవు మాకు ఇవ్వాలి.

విశేషం: తిక్కన కండ పద్య రచనలో సిద్ధహస్తుడు. ఎంతటి భావాన్నెనా కండంలో అందంగా పాదిగించే శిల్పకళా పారమ్యంలో ఆయనకు ఆయనే సాటి. ‘ఉఱు’ అనే అచ్చతెలుగు పదాన్ని ‘తగు’ అనే అర్థంలో తగు స్థానంలోనే తిక్కన ప్రయోగించాడు.

చ. అనపుడు భీముఁ డిట్లులను 'నర్జునసందన!' నీవు ముంద లి

మొసున యొకయింత సించిన నమోఘురయంబునఁ బార్ధతుండు నే

సును ద్రుపదుండు సత్కతతనూభవుడున్ విరటుండు నంత నం

త నడిలి చింతు మెల్లెడలు దారుణవిక్రమజ్ఞంభణంబునన్.'

8

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అని ధర్మరాజు చెప్పగానే; భీముడు= భీమనేనుడు; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అర్జుననందన!= ఓ అభిమన్యా; నీవు; ముందర= ముందుగా; ఈ+మొనన్= ఈ పద్మ(చక్ర) వ్యాహస్ని; ఒక ఇంత= కొంచెం; చించినన్= బేదిస్తే; అమోఘురయంబున్= అడ్డుకోలేని వేగంతో; పార్వతుండున్= ద్రుపదుడున్నా; సత్యక తనూభవుడున్= సాత్యకియున్నా (ఇతడు వ్యాపిషంటో పుట్టినవాడు); విరటుండున్= విరాట మహారాజున్నా; అంతన్+అంతన్= అంతంతలో-

అంటే కొంతదూరంలోనే; అడరి= విజృంభించి; దారుణ= భయంకరమైన; విక్రమజృంభణంబున్న= పరాక్రమంయుక్క అతిశయంతో; ఎల్లెడలు= అన్ని షైపులూ (ప్రక్కలూ); చింతుము= చీల్చివేస్తాం (ప్రక్కలిస్తాం).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు చెప్పిన వెంటనే భీమసేనుడు ఇట్లా అన్నాడు: ‘అభిమన్యా! నీవు ముందుగా వ్యాహాన్ని కొంచెం భేదిస్తే వెంటనే ఎవ్వరూ అడ్డుకోలేని వేగంతో నేనూ, ద్రుపదుడూ, సాత్యకీ, విరాటమహారాజూ అతి సమీపంలోనే విజృంభించి భయంకరమైన పరాక్రమస్వార్థితో అన్ని దిక్కులూ (ప్రక్కలూ) ప్రక్కలిస్తాం.’

విశేషం: ఇది చంపకమాలావ్యత్తం. ఇందులోని పదాల కూర్పులో సన్నివేశానికి అనుగుణంగా మహావేగం స్ఫురిస్తూ ఉన్నది. ‘అర్జున సందన!’ అని సంబోధించటం సాభిధ్రాయం. సంబోధనలనోనే కాకుండా మొత్తం పద్యంలోని నకారాయు త్రుతగతికి ఎంతో ఉంపకరించాయి. పద్యంలో పదపదమూ తునిగిన ట్లుస్తుపుటికి ‘అమోఘరయం’ తో సాగినట్లు రచించటం తిక్కున సందర్భశుద్ధి గల బౌచిత్యాన్ని, భావ కళాసాందర్భాన్ని పట్టి యిస్తున్నాయి. ఎక్కుడి కక్కడ ముక్కలు ముక్కలుగా పదసముదాయాన్ని నిబంధించటంలో కూడా సైన్యాన్ని ప్రక్కలు ప్రక్కలుగా అన్ని ప్రక్కలా చీల్చి చెండాడటం అనే ప్రధాన ప్రయోజనం సాధించబడింది.

వ. అనిన విని అభిమన్యుం డాతని యాననం బాలోకించి.

9

ప్రతిపదార్థం: అనిన్న= అని భీముడు అనగా; విని= సావధానంగా విని; అభిమన్యుండు= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడు; ఆతని= భీమసేనుడి; ఆననంబు= ముఖం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: భీముడు చెప్పిన మాటలు విని అభిమన్యుడు అతడి ముఖాన్ని ఆసక్తికరంగా చూచాడు.

విశేషం: తర్వాతి పద్యానికి అనుబంధ ప్రాయంగా రచించబడ్డ ఈ పచనంలో అకారం మళ్ళీ మళ్ళీ వచ్చేటట్లు శబ్దాలంకార సాందర్భాన్ని ప్రకటించటమే కాకుండా అందులో ఒక విధమైన ఆవేగాన్ని కూడా తిక్కున ధ్వనింపజేశాడు.

చ. ‘నను విను కీచకాంతక! మనంబున ద్రోణుడు మెచ్చు జీచ్చి య మ్యునఁ గలగింప కిట్లు కురుముఖ్యుడు ధర్మసుతుండు గారవిం చిన జతనంబు నిష్పలము సేయుదునే? నరుడున్ సుభద్రయున్ దనయుని గాంచి సంతసము దాల్చుట యంతయు లిత్తుబుత్తునే?’

10

ప్రతిపదార్థం: కీచకాంతక!= భీమసేనా; ననున్+విను= నన్ను ఉద్దేశించి వినుము (అనగా నామాట ఆలకించము); ద్రోణుడు= ప్రస్తుతం పద్మవ్యాహాన్ని పన్నిన సర్వసైన్యాధ్వర్యామైన ద్రోణాచార్యుడు; మనంబున్న= మనస్సులో; మెచ్చున్= పాగడగా; ఆ+మొనన్+చొచ్చి= ఆ పద్మవ్యాహాన్ని ప్రవేశించి; కలగింపక= కలత కలిగించకుండా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; కురుముఖ్యుడు= కురువంశంలో ప్రధానమైన వాడగు ధర్మరాజు; గారవించిన= గారవించినటువంటి; జతనంబున్= ప్రయత్నాన్ని; నిష్పలము+చేయుదునే?= వ్యర్థం చేస్తానా?; నరుడున్= తండ్రి అయిన అర్జునుడూ; సుభద్రయున్= తల్లి అయిన సుభద్రా; తనయునీన్= కుమారుడిని; కాంచి= చూచి; సంతసము తాల్చుట+అంతయున్= సంతోషాన్ని పొందటం అంతా; రిత్తపుత్తునే?= వ్యర్థం గావిస్తానా?

తాత్పర్యం: భీమసేనా! వినుము. ద్రోణుడు మెచ్చేవిధంగా వ్యాహాన్ని భేదించి లోపలికి ప్రవేశిస్తాను. ధర్మరాజు మన్ననతో తలపెట్టిన ప్రయత్నాన్ని వమ్ము చేస్తానా? తల్లిదంప్రమలు నన్ను చూసి సంతోషించటాన్ని వ్యర్థం చేయను.

విశేషం: కీచకాంతక! అనే ప్రయోగంలో ప్రస్తుతం తన ప్రయత్నం ఫలించటం అనే స్ఫురణ అభివ్యక్తం. కీచకుడి పీచమణినట్లు-ప్రస్తుతం పద్మవ్యాహాన్ని చీల్చివేస్తానని ధ్వని. పొండవష్టంలో కురువంశానికి చెందిన ప్రధానవ్యక్తి ధర్మరాజు. ఆయనే అభిమన్యుడిని

పూసాం బేదించే ప్రయత్నానికి పురికొల్పాడు. కాబట్టి అది వ్యధం కాదు. అట్లగే తల్లిదండ్రులకు ఆనందాన్ని కలిగించలేనివాడు ఏ విధంగా నందనుడు అవుతాడు? అందువలన తల్లిదండ్రులు సంతోషించేటట్లు తన ప్రయత్నం ఫలవంతమాతుంది అన్నాడు.

చ. ఇదె యొక పిన్నవాఁ డడలి యొక్కడు మూడుకల క్రందుఁ దోలెడున్
గదుపుల వెల్లు గోపకుని కైవడి నంచు జనుల్ నుతింపఁ జే
సెదు; విని మామ ప్రీతి విలసిల్లగఁ దండ్రియు సంతసిల్ల బె
ట్టీదుఁ డగు కౌరవేంద్రునకు డెపుర మయ్యెడు భంగే బేర్చెదన్.

11

ప్రతిపదార్థం: కదుపులన్= ఆవులమందలను; వెల్లు= వెడలించే(తోలే); గోపకుని కైవడిన్= గొల్లవాడివలె; ఇదె= ఇదిగో; ఒక పిన్నవాఁడు= ఒక బాలుడు; అడరి= విజుంభించి; ఎక్కుడుమూడుల+క్రందున్= మిక్కుటమైన సేనలసందడిని; తోలెడున్= తరుముతూ ఉన్నాడు; అంచున్= అని అంటూ; జనుల్= ప్రజలు; నుతింపన్= పొగడేటట్లు; చేసెదన్= చేస్తాను; విని= నేను చేసిన పనిని గురించి విని; మామ= మేనమామ అయిన శ్రీకృష్ణుడు; ప్రీతిన్+విలసిల్లగఁన్= సంతోషం లేక ప్రేమతో ఒప్పగా (ప్రీతిని పొందగా); తండ్రియున్= తండ్రి అయిన అర్జునుడున్నా; సంతసిల్లన్= సంతోషించగా; బెట్టీదుడు+అగు= క్రూరుడూ, ఉర్ధ్వతుడూ అయిన; కౌరవ+ఇంద్రునకున్= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ దుర్యోధనుడికి; డెపురము+అయ్యెడు+భంగేన్= దుస్సహం అయ్యే విధంగా; వేర్చెదన్= విజుంభిస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘గొల్లవాడు ఆవులమందలను అదలించి తోలేవిధంగా ఒక బాలుడు సందడిగా ఉండే మిక్కుటమైన సైన్యాన్ని తరుముతూ ఉన్నా’ డంటూ ప్రజలు పొగడేటట్లు పరాక్రమిస్తాను. ఇది విని మేనమామ శ్రీకృష్ణుడూ, నా తండ్రి ఎంతో సంతోషిస్తారు. క్రూరుడైన దుర్యోధనుడికి దుస్సహం అనిపించే విధంగా విజుంభిస్తాను.

విశేషం: గోవులను మళ్ళించటం అనేది ఇక్కడ ఉపమానంగా ఘ్రయోగించబడింది. కాని భారత యుద్ధం ప్రారంభం కాకముందు ఆవుల మందలను వెనక్కు తోలటం ఒక మహావీరకార్యంగా నిరూపించబడింది. ముఖ్యంగా ఉత్తరగోగ్రహణ సందర్భంలో అర్జునుడు ప్రదర్శించిన అవక్రపరాక్రమం ప్రజలకూ, రాజుకూ అందరికి ఆనందాన్ని కలిగించింది. దుర్యోధనుడికి ఆనాటి సంఘటన దుస్సహంగా పరిణమించింది. సేనలను కదుపులతో పోల్చటం వలన అర్జునుడి ఆనాటి పరాక్రమాన్ని అభిమన్యడిలో ఆరోపించినట్లుయింది. గోపకులలో అతి ముఖ్యుడు శ్రీకృష్ణుడు. ఆయనకు ఆలమందలను తోలటం ఒక సరదా. అది ఆయనకు ఎంతో ప్రీతికరం. అట్లగే అభిమన్యుడున్నా ఎంతో సరదాగా, అవలీలగా ఆలమందలను తోలినట్లు సైన్యాన్ని తోలాడని చెప్పటం వలన పూర్వ విషయాన్ని స్పురణకు తెచ్చినట్లుయింది. ‘ఇదె’ అను ఎత్తుగడలో పద్మాన్ని ప్రారంభించి అది ఏ విధంగా పలుపురికి సంభ్రమాశ్చర్య సంతోషాలను కలిగించిందో తిక్కన ఎంతో నాటకీయంగా సన్నివేశాన్ని మన కళలుమందు సాక్షాత్కారింపజేశాడు.

క. అనిన విని ధర్మసూసుడు, డను ప్రీతిం జాచి ‘నీదు దైర్యము శోర్యం బును బలమును గీర్తియు వ, రథమొందెదు’ మనుడుఁ బార్థతసరుయం డెలమిన్.

12

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అభిమన్యుడు చెప్పగా; ధర్మసూసుడు= ధర్మతసరుయుడు; విని= ఆక్రించి; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; తనన్= తనను అనగా అభిమన్యడిని; మాచి; నీదు+దైర్యమున్= నీ యొక్క ధీరత్యమూ; శోర్యంబును= శోరత్యమూ; బలమును= సత్కారా; కీర్తియున్= యశస్వా; వర్ధనము+ఒందెదున్= అభివృద్ధి పొందుగాక; అనుడున్= అని అనిన వెంటనే; పొర్చతసరుయండు= అభిమన్యుడు; ఎలమిన్= ప్రీతితో.

తాత్పర్యం: అభిమన్యడి మాటలు విని ధర్మరాజు ఎంతో ప్రీతితో అతడిని చూచి ‘నీ ధీరత్యమూ, శోరత్యమూ, బలమూ, యశస్వా వర్ధిల్లగాక!’ అని ఆశీర్వదించాడు. అటుపై అభిమన్యుడు ఎంతో సంతోషంతో.

విశేషం: మహాక్రమశాలికి ఏమే గుణాలు ఉండాలో అని అభిమన్యడిలో ఉన్నాయి అని చెబుతూ ఆ విశిష్ట లక్షణాలతో ఇంకా వర్ధిల వలసిందని దీవించటం వీరుడిని మరికొంత ప్రేరేపించటమే కాకుండా సంతోషభరితుడిని కూడా చేస్తుంది అనే విషయం ఈ పద్యంలో వెల్లడించబడింది. ‘వర్ధన మయ్యెడున్’ అనటంలో అభిమన్యడి భవిష్యన్వరణ సూచనను అనితథవాక్య అయిన ధర్మరాజునోట పలికించాడు తిక్కన. ‘వర్ధన’ శబ్దమునకు వృష్టిపొందుట అని ఒక అర్థం. ఖండనము, ఛేదనము అనే అర్థాలు కూడా ఉన్నాయి. ‘వృష్టి’ ధాతువునకు ఖండించుట ఛేదించుట అనే అర్థాలు కూడా ఉన్నాయి. అందుచేత ‘వర్ధన’ శబ్దం ఇక్కడ శ్లోషమై ప్రకరణానుగణించునది.

వ. తన సారథిఁ గనుంగొని ‘మన యరదంబు ద్రోణానీకంబుపై బఱపు’ మనుటయు నా సుమిత్రుం డర్జున పుత్రున కి ట్లనియె.

13

ప్రతిపదార్థం: తన+సారథిన్= (అభిమన్యడు) తన రథాన్ని నడిపే అతడిని; కనుంగొని= చూచి; మన+అరదంబున్= మన రథాన్ని; ద్రోణ+అనీకంబు+పైన్= ద్రోణాచార్యడి సైన్యం మీదికి; పఱుపుము= తోలుము (పరువెత్తేటట్లు చేయుము); అనుటయున్= అని చెప్పగా; ఆ+సుమిత్రుండు= సుమిత్రుడు అను వేరుగల ఆ సారథి; అర్జునపుత్రునకున్= అభిమన్యడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యడు తన సారథి అయిన సుమిత్రుడిని చూచి ‘మన రథాన్ని ద్రోణసైన్యం మీదికి దూకించుము’ అన్నాడు. అప్పుడు ఆ రథసారథి అభిమన్యడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తే. ‘బాలుడవు నీవు; కుంభజ ప్రముఖ సైన్యం, పతులు ప్రాధులు; పెక్కులు బవరములకుఁ జీచ్చి యెఱుగని నీచేతఁ జచ్చవారు, గారు; బహువిధ సమర కర్మశులు వారు.’

14

ప్రతిపదార్థం: నీవు; బాలుడవు= పసివాడవు; కుంభజ+ప్రముఖ+సైన్యపతులు= ద్రోణాచార్యడు మొదలైన సేనాధిపతులు; ప్రాధులు= ప్రాధి కలిగినవాళ్ళ - గొప్ప నేర్చరులు; పెక్కులు+బవరములకున్= అనేక యుద్ధాలలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ఎఱుగని= తెలియని అనగా ప్రవేశించని (అనుభవం లేని); నీచేతన్= నీచేతిలో; చచ్చవారు కారు= చచ్చవారు కారు అంటే చంపబడరు; వారు= ఆ ద్రోణాదులు; బహువిధ సమర కర్మశులు= అనేక విధాలైన యుద్ధాలలో కలినులు (ఎన్నో యుద్ధాలలో పాల్గొని బాగా అనుభవాన్ని సంపాదించి ఆరితేరి ఉన్నారు అని భావం).

తాత్పర్యం: ‘ నీవా? బాలుడిని. ద్రోణాదులా? మహాప్రాధులు. నీచేత వాళ్ళ చావరు. నీకు యుద్ధపరిజ్ఞానం చాలదు. ఎక్కువ యుద్ధాలలో నీవు ఇంతవరకూ పాల్గొనలేదు. వాళ్ళ అనేక యుద్ధాలలో పాల్గొని ఆరితేరి ఉన్నారు.’

విశేషం: బాలుడిని. తెలియనివాడవు అని అభిమన్యడిని గురించి చెప్పేటప్పుడు అచ్చ తెలుగు పదాలను ప్రయోగిస్తూ ప్రాధులైన ద్రోణాదులను తెలిపే సందర్భంలో సంస్కృత సమాసాలను తిక్కన ప్రయోగించటం ఎంతో ఔచిత్యంగా ఉన్నది. విషయాన్ని విడురచి తేటతెల్లంగా చెప్పటంలో తేటగీతి పద్యం యొక్క సామంజస్యాన్ని తిక్కన చక్కగా ఇందులో నిరూపించాడు. సారథిచేత ఇట్లు అనిపించటం ఒక అపశకునంగా భావించవచ్చును.

చ. అనవుడు నల్లనవ్వి యతఁ డాతని కిట్లను; ‘దేవయుక్తుర్దై యనికి బలాలిపచ్చినుఁ బురాలి గణంబులుఁ దానుఁ బన్నినం గినిసి కడంగి కీడియును గృష్మాదుఁ దాకేన నే జయింతు మా రొక్కని యనుచుండుడున్; సరకు గొందునె ద్రోణనిఁ దీడియోధులన్?’

15

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్ = అని సుమిత్రుడు చెప్పగా; అల్ల = మందంగా, మెల్లగా; అతండు = ఆ అభిమన్యుడు; నవ్యి; ఆతనికిన్ = సారథికి; ఇట్లు = ఈ విధంగా; అనున్ = అన్నాడు; బల+అరి= బలుడు అనే రాక్షసుడికి శత్రువైన ఇంద్రుడు; దేవయుక్తుడు+ప = దేవతలతో కూడుకొన్నవాడై; అనికిన్ = యుద్ధానికి; వచ్చినన్ = దండత్తి వచ్చినపుటికీ; పురారి = శిశుడు (త్రిపురాసురులకు శత్రువు); గణంబులున్ = ప్రమథ గణాలూ; తానున్ = తానున్నా; పన్నినన్ = ఎదుర్కొన్నపుటికీ; కినిసి = కోపించి; కడంగి = పూనుకొని; క్రీడియును = అర్జునుడున్నా; కృష్ణుడున్ = శ్రీకృష్ణుడున్నా; తాకినన్ = ఎదుర్కొనినపుటికీ; ఏన్ = నేను; మార్కౌని = ఎదిరించి; జయింతున్ = జయిస్తాను; అనుచున్+ఉండుదున్ = అంటూ ఉంటాను; ద్రోణాన్ = ద్రోణాచార్యుడిని; తోడి యోధులన్ = అతడితో కూడి ఉండే యుద్ధపీరులను; సరకు గొందునె? = లక్ష్మిపెడతానా? (లక్ష్మిపెడతానా?).

తాత్పర్యం: సుమిత్రుడు ఆ విధంగా అనగానే అభిమన్యుడు మెల్లగా నవ్యి సారథితో ఇట్లు అన్నాడు: ‘దేవతలతో కలిసి ఆ దేవేంద్రుడు దండత్తి వచ్చినా, ఈశ్వరుడు ప్రమథ గణాలతో కలిసికొని వచ్చి పోరాడినా, కోపించి ఆ కృష్ణుర్జునులే నన్ను ఎదుర్కొన్నా, నేను జయించి తీరుతాను. ఇక ఆ ద్రోణాడూ, అతడి పరివారమూ నా కొక లెక్కా?’

ఏశేషం: బలారి, పురారి వాళ్ళ వాళ్ళ సైన్యాలతో దండత్తటం ఒక ఎత్తు. కానీ తన తండ్రి, మేనమామా దండత్తి వచ్చినా జయిస్తాను అనటం ఏశేషం. ఇక్కడ తిక్కన ‘కినిసి, కడంగి’ - క్రీడి, శ్రీకృష్ణుడూ ఎదిరించి రావటాన్ని సమర్థవైన అచ్చ తెలుగు అసమాపక క్రియాపదాలలో ఎంతో ఔచిత్యంగా కూర్చుడు.

వ. అని పలికి వాని యాలాపంబు నాలంబుసేసి యఱిముస్యుండు పెలుచం దత్తమిన వాఁ దనుమానించుచు మన సైన్యంబునకు సమ్ముఖింబుగాఁ దేరు నడపుటయు, వాలి సేనయుం దీడన కడంగుటయుం గనుంగాని భారద్వాజ ప్రముఖ యోధులొండిరులకుండల మిగిలి యేచి యెదుర్కొని పెలుచనిలిచిన, సంకుల సమరం బయ్యి: నట్టియేడ.

16

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; వాని= ఆ సారథియొక్క; ఆలాపంబున్ = మాటను; ఆలంబు+చేసి= ఉపేక్షచేసి (బస్పరికించి లేదా నిర్మక్యం చేసి); అభిమన్యుండు= అభిమన్యుడు; పెలుచన్ = ఆగ్రహముతో (అటోపంతో); తతీమినన్ = వెంబడించి పరుగత్తగా; (తోలుకొనిపోగా); వాడు= ఆ సారథి; అనుమానించుచున్ = సందేహిస్తా; మన సైన్యంబునకున్ = మన సేనకు; సమ్ముఖింబుగాన్ = ఎదురుగా; తేరు= రథం; నడపుటయున్ = నడిపించటమున్నా; వారి+సేనయున్ = వాళ్ళ సైన్యం కూడా; తోడన= వెంటనే; కడంగుటయున్ = పూనుకోవటమున్నా; కమంగొని= చూచి; భారద్వాజ ప్రముఖ యోధులు= ద్రోణాడు మొదలుగాగల యుద్ధపీరులు; ఒండొరులకున్ = ఒకరి కొకరు; తలమిగిలి= మీరి; ఏచి= అతిశయించి; ఎదుర్కొని= తలపడి; పెలుచన్ = ఆధిక్యంతో (క్రోర్యంతో); నిలిచినన్ = నిలువగా; సంకుల సమరంబు= దొమ్మియుద్ధం; అయ్యెన్ = జరిగింది; అట్టి+ఎడన్ = అటువంటి సమయంలో.

తాత్పర్యం: సుమిత్రుడి మాటలను అభిమన్యుడు లెక్కచేయకుండా ఆటోపంతో వెంబడించగా, రథసారథి అనుమానిస్తా మన సైన్యానికి ఎదురుగా రథాన్ని నడిపాడు. వాళ్ళ సైన్యం కూడా వెంటనే పూనుకొనగా ద్రోణాదులు ఒకరిని మించి ఒకరు అతిశయిస్తా ఎదుర్కొన్నారు. ఈ విధంగా దొమ్మియుద్ధం జరిగింది. అప్పుడు - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అభిమన్యుడు పద్మవ్యాహంబు భేదించుకొని చొచ్చుట (సం. 7-35-12)

- ఆ. మెఱుగు మెఱచినట్లు మెఱయంగ నరదంబు, కళ్ళికార కేతు కాంతి వెలుగ
నంపగముల గురుని నలయించి కడజి యిం, ద్రజుని కొడుకు మొగ్గరంబు సౌచ్చే. 17

ప్రతిపదార్థం: అరదంబు= రథం; మెఱుగు మెఱచినట్లు= మెరుపు మెరిసిన విధంగా; మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా; కళ్ళికార, కేతు, కాంతి= కొండగోగు గుర్తుగల జెండాయెక్కు వెలుగు; వెలుగన్= మెఱసిపోగా; అంపగములన్= బాణాల గుంపులచేత; గురునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; అలయించి= అలసట పొందేటట్లు చేసి; కడజి= దాటి; ఇంద్రజుని కొడుకు= అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడు; మొగ్గరంబున్= వ్యాపోన్మి; చొచ్చుం= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: రథం మెరుపు మెరిసినట్లు ముందుకు దూకింది. రథంపై ఉండే కొండగోగు గుర్తు గల జెండా ప్రకాశించింది. అభిమన్యుడు బాణ పరంపరలతో ద్రోణాచార్యుడిని అలతపెట్టి పద్మవ్యాహంలో ప్రవేశించాడు.

విశేషం: ఈ ఆటవెలది దేశీయమైన ఛందస్సు. అందువలన ఎక్కువగా అచ్చ తెలుగు పదాలే ఉంటే అందం అని తిక్కన డొహించినట్లుంది. ‘కళ్ళికారకేతు కాంతి’; ‘గురుని’, ‘ఇంద్రజు’ అనే పదాలు తప్ప పద్మమంతా తేట తెనుగు ఇంపుసాంపులతో నింపబడింది. బాలుడైన అభిమన్యుడిలో కైర్యశోర్యాల గుణాలు ఉన్నా, మార్గవం అనేది ఎక్కడికి పోతుంది? ఈ మార్గవమే రచనలో కూడా చోటు చేసుకొనింది. ‘ఇంద్రజుని’ అనే పదంలోని విరుపు తశుక్కుమనే మెరుపులోని రుబట్టి సూఫ్రాని సూచిస్తూ ఉన్నది.

వ ఇ ట్లన్నస్తేద్వం బగు నా పద్మవ్యాహంబు భేదించి సౌచ్చి సౌభద్రుండు రౌద్ర రసోల్లసితమూర్తియై యందు మహిర్భవంబునం బిరుగు మందరనగంబు చందంబునం, గానసంబునం జలయించు తీవ్రానలంబు తెఱంగున్న గాలపక్షజనసమాజ సంహారణ క్రీడనంబు సలుపు శూలిపోలికం గేలీగతుల మెలంగి, యమ్ముయి నమ్మిహారంబు బ్రిప్పుకొలిపియుం బోడిసేసియు రూపుమాపియు రణవిషారం బోనలంప, నవీరవరు నారా చాది నానావిధ విశిభి ప్రాతంబులు, హీతి సంఘట్టనంబున మండుచు, గరుల నుచ్చిపోవుచు, దేరుల విఱుచుచు, హాయంబుల ధట్టంబుల నుఱుము సేయుచు గాల్చిలంబుల జిదుపుచు, గేతువులంద్రుంచుచు, నాతపత్రంబుల నుఱుమాడుచు, రఘ్యంబులంగూల్చు, సూతుల గేటడంగించుచు, ధనువులు దునుముచు, మైములు ప్రచ్చుచు, భూపణంబుల డుల్లుచు గరవాలంబుల క్రీయుచు, మేనులు సించుచు దూపులు దూలించుచు, జేతులు నఱకుచు, సబళంబులు జడియుచు, దలలు చిదుముచు, నంకుశంబులు రాల్చుచు, నెత్తురు లురలించుచు, గండలు సెక్కుచు, నెమ్ములు నలఁచుచు బరగెన నమ్మున చిక్కుఫడియును, నుడి వడియును, గలంగియు, దొలంగియు, మెఱచఱచియు, విచ్చిపఱచియు బీసదశకు వచ్చినం గనుంగాని. 18

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనవ్యబేధ్యంబు+అగు= ఇతరుల చేత భేదించటానికి వీలుకానిది అగు; ఆ+పద్మవ్యాహంబున్= పద్మకారం గల ఆ మొగ్గరాన్మి; భేదించి= చీల్చి; చొచ్చి= ప్రవేశించి; సౌభద్రుండు= అభిమన్యుడు; రౌద్రరస+ఉల్లసితమూర్తి+ఇ= రౌద్రం అనే రసంచేత బప్పిన ఆకారం కలవాడై; అందున్= ఆ పైన్యంలో; ఆ వ్యాహంలో; మహో+అర్జువంబునన్= గొప్ప సముద్రంలో; తిరుగు మందరనగంబు చందంబునన్= తిరిగే మందర పర్వతంవలె; కానసంబునన్= అడవిలో; చరియించు= వ్యాపించు; తీవ్ర+ అనలంబు+తెఱంగునన్= తీవ్ర్ణిణమైన కార్చియ్య మాదిరి; కాలపక్షజన= జీవితకాలం ముగిసిన జనులయ్యుక్క; సమాజ= సమూహాన్మి; సంహారణ క్రీడనంబు= చంపటం అనే ఆటను; సలుపు= నిర్మర్చించే; శూలిపోలికన్= శివుడివలె; కేలీగతులన్= విలాసంగా విహారించే నడకలతో; మెలంగి= మెలగి; ఆ+మెయిన్= ఆ రీతిగా; ఆ+మోహారంబున్= ఆ వ్యాహాన్మి; త్రిపుకొలిపియున్= వెనుకకు మచ్చేటట్లు చేసి; పొడిచేసియున్= నుగ్గుగావించి; రూపుమాపియున్= నశింపజేసి; రణవిషారంబు= యుద్ధంలో విహారించటం;

ఒనరింపన్= చేయగా; ఆ+వీరవరు= వీరత్రేష్టుడైన ఆ అభిమన్యుడి; నారాచాది నానా విధవిశిఖ ప్రాతంబులు= నారసము మొదలగు అనేక విధాలైన బాణాల గుంపులు; హౌతిసంఘటునంబునన్= ఆయుధాల రాపిడి వలన; మండుచున్= మంటలు రేగుతూ; కరులన్= ఏనుగులను; ఉచ్చిష్టాపుచున్= చీల్చుకొని పోతూ; తేరులన్= రథాలను; విఱుచుచున్= విరగగొట్టుతూ; హాయంబుల ధట్టంబులన్= గుర్రాల మొత్తాన్ని; నుఱుము సేయుచున్= తుత్తుమురు చేస్తూ; కాల్యలంబులన్= పదాతి సైన్యాన్ని (సైనికులను); చదుపుచున్= చంపుతూ (అణాచివేస్తూ); కేతుపులన్+త్రుంచుచున్= జెండాలను విరిచివేస్తూ; ఆతపత్రంబులన్= గొడుగులను; నుఱుమాడుచు= నుగ్గుచేస్తూ; రథ్యంబులన్= గుర్రాలను; కూల్చుచున్= నేల కూలేటట్లు చేస్తూ; సూతులన్= సారథులను; గీటు+లడంగించుచున్= చంపుతూ; ధనువులన్= విండ్చును; తునుముచున్= ముక్కలు ముక్కలు చేస్తూ; మైమువులన్= కవచాలను; ప్రచ్ఛుచున్= చీల్చివేస్తూ; భూషణంబులన్= ఆభరణాలను; దుల్చుచున్= రాలుస్తూ; కరవాలంబులన్= ఖడ్గములను; త్రోయుచున్= నెట్టివేస్తూ; మేనులు= శరీరాలు; చించుచున్= చీల్చుతూ; తూపులు= బాణాలు; తూలించుచున్= చెదరగొడుతూ; చేతులన్= హస్తాలను; నఱకుచున్= ఖండిస్తూ; సబథంబులు= ప్రాసములు అనే ఆయుధాలను; జిడియుచున్= త్రిపుతూ; తలలు= శిరస్సులు; చిదుముచున్= త్రుంచివేస్తూ; అంకుశంబులు= బరిగోలలు; రాల్చుచున్= క్రిందపడేటట్లు చేస్తూ; నెత్తురులు= రక్తం; ఉరలించుచున్= ప్రవహింపజేస్తూ; కండలు= మాంసఫండాలు; చెక్కుచున్= ఖండిస్తూ; ఎమ్ములు= ఎముకలు; నలఁచుచున్= నలిగేటట్లు చేస్తూ; పరఁగిన= ఒప్పినటువంటి; ఆ+మొన= ఆ మొగ్గరం; చిక్కువడియును= సంకటపడియుా; సుడివడియును= చలించియు; కలంగియున్= కలతపడియు; తొలంగియున్= తొలగిపోయియు; నెఱచఱచియున్= భయపడియు; విచ్చి= చెదరి; పఱచియున్= పరుగెత్తియు; దీనదశకున్= దీనవైన పరిస్థితికి; వచ్చినన్= రాగా; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: భేదించటానికి వీలుకాని పద్మవ్యాహాన్ని అభిమన్యుడు ప్రవేశించి, సముద్రాన్ని మథించే మందరపర్వతం రీతిలో, అడవులను కాల్పించే కార్పుచ్చు మాదిరి, కాలం ఆసన్నమైన వాళ్ళను సంహరించే శివుడి విధంగా, యుద్ధాన్ని ఒక క్రీడగా ఎక్కుడ చూచినా తానే అనే రీతిలో రణరంగ విహారం చేశాడు. మొగ్గరాన్ని మళ్ళించాడు. అతడి బాణాలు, ఖడ్గాలు మంటలు గ్రిక్కుతూ రథ, గజ, తురగ, పదాతివర్గాలను చీల్చి చెండాడాయి. ఎక్కుడ జెండాలు అక్కడ కూలిపోయాయి. గొడుగులు నుగ్గు అయ్యాయి. గుర్రాలు, సారథులు నశించారు. ధనుస్సులు ముక్కలయ్యాయి. కవచాలూ, ఆభరణాలు చీలి రాలిపోయాయి. రకరకాల ఆయుధాలు నామరూపాలు లేకుండా నుగ్గు నుగ్గు అయ్యాయి. తలలు తెగాయి. నెత్తురు ప్రవహించింది. కండలు చెక్కబడ్డాయి. ఎముకలు పిండి అయ్యాయి. ఆ విధంగా ఆ మొగ్గరం పూర్తిగా చిక్కుబడిపోయింది. కలతతో, భయంతో విడివడి పరుగులెత్తింది. ఇట్టి దైన్యపరిస్థితిని చూచి.

విశేషం: అలం: మాలోపమ.

క. వీకమెయి క్రీడి కొడుకుం , దాకుగ సీ కొడుకు తలఁచి తత్తీమి కవిసే బే
రాకవితో సున్న హలిం , దేకువ సెడి చేరు కలిగతిం గురుముఖ్యా!

19

ప్రతిపదార్థం: కురుముఖ్యా!= ధృతరాష్ట్రా!; పేరు+ఆకలితోన్+ఉన్న+హరిన్= మిక్కిలి ఆకలితో ఉండే సింహాన్ని; తేకువ+చెడి= భయంవీడి; చేరు= సమీపించే; కరిగతిన్= ఏనుగు మాదిరి; వీకమెయిన్= గర్యంతో; క్రీడికొడుకున్= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడిని; తాకుగన్= ఎదిరించటానికి; నీకొడుకు= నీ పెద్ద కొడుకైన దుర్యోధనుడు; తలఁచి= ఎంచి; తత్తీమి= తరుముకొని వచ్చి; కవిసేన్= చుట్టుముట్టాడు; ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! ఆకలితో ఉండే సింహాన్ని ఏనుగు సమీపించేటట్లుగా నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు అభిమన్యుడిని తరుముకొని వచ్చి (ఎదుర్కొన్నాడు).

విశేషం: అలం: ఉపమ. ‘కురుముఖ్యా!’ అని ధృతరాష్ట్రుడిని సంజయుడు సంబోధిస్తున్నాడు. కౌరవపక్షంలో ధృతరాష్ట్రుడు కురుముఖ్యుడయితే పాండవపక్షంలో కురుముఖ్యుడు ధర్మరాజు. ఉభయపక్షాల వారికి కురువు మూలవంశకర్త. సందర్భానుసారంగా కురుముఖ్యులు బేదిస్తూ వుంటారు. దుర్యోధనుడు ఆకారంలో పెద్దవాడు. అతడు పసిపిల్లవానిపై దండెత్తుతూ వున్నాడు. సింహం ఆకృతిలో ఏనుగు కంటె చిన్నది. గర్వం పొంగి ఉత్సాహం ఉరకలు వేసినప్పుడు తన ఆటోపమే కాని ఎదుటివాళ్ళ శక్తి సామర్థ్యాలు తెలియవు. ‘పీకమెయిన్’ అనే ప్రయోగంలో ఇదే భావం పారకులకు స్ఫురిస్తుంది. ‘తేకువ సెడి’ అనే పదబంధం కూడా ఎంతో అర్థవంతంగా ఉన్నది.

వ. ఇట్లు సాభద్రుఁ జెనయం జాచు సుయోధనుం జాచి శరాసనగురుండు సైనికవరులకుం జేయి వీచి యెలుంగెత్తి.

20

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; సాభద్రున్= అభిమన్యుడిని; చెనయన్= ఎదిరించటానికి; చూచు= ఆలోచించే; సుయోధనున్= దుర్యోధనుడిని; శరాసనగురుండు= ధనురాచార్యులైన ద్రోణుడు; చూచి= కనుగొని; సైనికవరులకున్= సైన్యంలో శ్రేష్ఠులైన వారికి; చేయివీచి= చే సైగ చేసి; ఎలుంగెత్తి= బిగ్గరగా.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొనటానికి ఆలోచించే సుయోధనుడిని ద్రోణుడు చూచి, తన సైనికులలో ముఖ్యులైన వాళ్ళకు చేసైగ చేసి, గొంతెత్తి బిగ్గరగా ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: ఇచ్చట సుయోధనుడు అనే ప్రయోగం గమనింపదగింది. మంచి యోధనం - యుద్ధం చేసేవాడు సుయోధనుడు. అతడు మంచి యుద్ధమే చేసే పక్షంలో ఒక్కడే అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొని అతడి ధాటికి తట్టుకోలేదు అని సర్వ సైన్యాధ్యక్షుడు ఉఁహించాడు.

క. ‘నరసుతున కగ్గమయ్యం , గురుధరసీవల్లభుం డకుంతితగతి మీ రరుగుం దేయుం డడ్డము , చొరుడు వెరవు లావు నెఱయ శూరత మెఱయన్.’

21

ప్రతిపదార్థం: కురు ధరణీవల్లభుండు= దుర్యోధనుడు; నరసుతునకున్= అభిమన్యుడికి; అగ్గము+అయ్యెన్= కంటపడ్డాడు; మీరు= సైనిక వీరులైన మీరు అందరూ; అకుంతితగతిన్= మొక్కవోని విధంగా; వెరవు= ఉపాయం; లావు= బలం; నెఱయన్= నిండుకొనేటట్లుగా; శూరత= శౌర్యం; మెఱయన్= ప్రకాశించే విధంగా; అరుగుండు= పొండి; ఏయుండు= బాణాలను ప్రయోగించండి; అడ్డము చొరుడు= అడ్డుపడండి (అడ్డుకొనే విధంగా ప్రవేశించండి).

తాత్పర్యం: ‘దుర్యోధనుడు అభిమన్యుడి దృగ్గోచరుడయ్యాడు. సైనిక వీరులైన మీరు కుంటువోని ఉపాయాన్ని, బలాన్ని నెరపండి. శౌర్యాన్ని నిరూపించండి. త్వరగా పొండి. బాణాలు వేయండి. అడ్డుపడండి.’

విశేషం: అనుకోని సంపుటన యుద్ధరంగంలో సంభవించినప్పుడు, అందులోనూ ఆ ముఖ్యమైన వ్యక్తి ఆపదలో ఉన్నాడని తెలిసినప్పుడు, సర్వసైన్యాధ్యక్షుడు ఏ విధంగా ప్రధాన సైనికులను ఆదేశిస్తాడో ఈ పద్యంలో తిక్కున చాలా చక్కగా వక్కాణించాడు. ఆపదలో ఉన్న వ్యక్తినీ ఏ విధంగా ఆదుకొనాలో ద్రోణుడిచ్చిన సూచనలు ఈ కండ పద్యంలో ఒక విలక్షణ గతిలో తిక్కున తెలిపాడు. ‘అకుంతితగతి’ అనే ప్రయోగం అటు సైనికవీరులను ఉద్దేశించే కాకుండా పద్య గమనానికి కూడా అన్యయించుకొనాల్సి ఉంది.

వ. అనుచుఁ దనయరదం బద్దేస మొగంబు సేసి పులికొల్పిన.

22

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని ఆ విధంగా; సైనికవీరులకు తెలుపుతూ; తన+అరదంబు= తన రథం; ఆ+దెస+మొగంబు+చేసి= ఆ వైపు మళ్ళించి; పురికొల్పినన్= ప్రేరేపించగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఆ విధంగా సైనిక వీరులకు తెలుపుతూ, తాను తన రథాన్ని ఆ వైపు మళ్ళించి వాళ్ళను ఎంతో ప్రేరేపించగా - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

A. కృపుఁడు గురు సుతుండుఁ గృతవర్షు గర్జుండుఁ ; సౌమదత్తి శలుఁడు సౌబలుండు
పారవుండు మద్రపతి వృష్టసేనుండుఁ , గౌరవేశ్వరుండుఁ గడగి రపుడు.

23

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= ఆ సమయంలో; కృపుఁడు= కృపాచార్యుడు; గురుసుతుండు= అశ్వత్థామ; కృతవర్షు= యదువంశంలోని వాడైన హృదికుడి కొడుకు; కర్జుఁడు; సౌమదత్తి= సౌమదత్తుడి కొడుకైన భూరిశ్రవుడు; శలుఁడు= సౌమదత్తుడి కొడుకు; సౌబలుండు= శకుని; పారవుండు= యయాతి కొడుకైన పురుసంతతివాడు; మద్రపతి= మదదేశాధిపతి అయిన శల్యుడు; వృష్టసేనుండు= కర్జుడి కొడుకు; గౌరవేశ్వరుండు= దుర్యోధనుడు; కడగిరి= పూనుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి ప్రేరణాతో కృపుడు, అశ్వత్థామ, కృతవర్షు, కర్జుడు, భూరిశ్రవుడు, శలుడు, శల్యుడు, పారవుడు, కౌరవేశ్వరుడు, వృష్టసేనుడు మొదలైన ప్రముఖులు ఒకటిగా చేరి పోరాటానికి ఉపక్రమించారు.

V. అట్లు గడంగి.

24

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పూనుకొని.

C. ప్రకటబలాధ్య లొక్కటుఁ బిరంబయి పల్యురు వీఁక భూమి పా
లకునకు నడ్డమైనుఁ దవులంబడి పమమ్ముని నోరికండ నాఁ
చికినిన ప్రోగు బెబ్బులి విశేషము దోఁపుగు బార్ధుపట్టి సా
యకముల నొంచినం దెరలి రందఱు లేశులపిండు నాక్కతిన్.

25

ప్రతిపదార్థం: పల్యురు= అనేకులు; ప్రకట+బల+అధ్యులు= ప్రసిద్ధి కెక్కిన బలంచేత శ్రేష్ఠులు; ఒక్కటన్= ఒక్కమ్మడిగా; ఒక్కపెట్టుగా; తిరంబు+అయి= స్థిరమై; వీఁకన్= గర్జంతో; భూమిపాలకునకున్= దుర్యోధనుడికి; అడ్డుము+ఐనన్= అడ్డం రాగా; తపులన్+పడి= తగిలి; హుమ్మని= హుంకరించి; నోరికండ+నాఁచికానినన్= నోటిలోని ఆహారాన్ని అపహారించగా; ప్రోగు= అరచే; బెబ్బులి= పెద్దపులి; విశేషము+తోఁపన్+కన్= విధం (అతిశయం) స్ఫురించేటట్లు; పార్థుపట్టి= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడు; సాయకములన్= బాణాలతో; నొంచినన్= బాధపెట్టగా; అందఱున్= ఎదిరించిన శారులందరూ, లేశులపిండు+ఆక్కతిన్= జింకల గుంపువలె; తెరలిరి= చెదరిపోయారు.

తాత్పర్యం: మహాబలవంతులైన అనేకులు ఒక్కమ్మడిగా దుర్యోధనుడికి రక్కగా అడ్డంనిలబడ్డారు. ఆ విధంగా అడ్డంగా ప్రవేశించిన సందర్భంలో అభిమన్యుడు, నోటిలోని మాంసపుకండను లాగుకొంటే ఆక్రోశించే పెద్దపులి వలె హుంకారం చేసి బాణాలు ప్రయోగించగా, ఎదిరించిన శారులు అందరూ జింకల గుంపులవలె(జంకి) అదరి బెదరి చెదరిపోయారు.

విశేషం: ఈ పద్యం ఎత్తుగడ 'ప్రకట బలాధ్యులు'. కానీ, వారు చివరికి ఏమయ్యారు? 'లేశులపిండు' వలె తెరలిపోయారు. ఈ మధ్యలో జరిగిన విశేషం. అదే హుమ్మని నోరికండ నాఁచికానిన ప్రోగు బెబ్బులి విశేషం. ఇచ్చట 'విశేషము' అనటంలోనే ఎంతో విశేషం ఉన్నది. 'విశేషము' అనే పదానికి అతిశయమూ, వింతరూపమూ, భేదమూ, వ్యత్యాంతమూ అనే అర్థాలున్నాయి. తినే తిండిని లాగినస్పుడు బెబ్బులి గాండ్రిస్ట్రా అంతకుముందు లేని ఒక వింతరూపాన్ని, అతిశయమైన అవయవ విన్యాసాన్ని ప్రదర్శిస్తుంది. ఈ భేదం ఎట్లా కలిగింది? పరిస్థితుల ప్రభావం వలన. ఇట్లా అభిమన్యుడి వ్యత్యాంతాన్ని కూడా సమన్యయం చేసికొనవచ్చు. అలాటి అలాటి పదాలలో అనల్పమైన అర్థ గౌరవాన్ని శిల్పకళా పారమ్యంతో ప్రతిపాదించటం తిక్కన రచనా విశేషం.

శ. ఇ వ్యాధంబున సయోధవరులు విష్టిన, వివ్యాచ్చుకొడుకు పేర్లి యాల్చిన నాచార్యండు వీడు వీలచేత నిలువండని తా నలిగి యస్తురనందను నెడుర్కొనిన వారును గూడుకొని పాచివిన. 26

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ రీతిగా; ఆ+యోధవరులు= ఆ యుద్ధవీరులు; విచ్చిన్= చెదరి విడివడిపోగా; వివ్యచ్చ కొడుకు= అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడు; పేర్లు= విజృంభించి; ఆర్పిన్= గర్జించగా; ఆచార్యండు= శ్రోణుడు; వీడు= ఈ యోధులచేత; నిలువండు+అని= ఆగడని; తాన్= తాను; అరిగి= పోయి; ఆ+నరనందన్= ఆ అభిమన్యుడిని; ఎదుర్కొనిన్= మార్కొనగా; వారును= ఆ యోధవరులున్నా; కూడుకొని= ఒకటిగా కవిసికొని; పాదివిన్= చుట్టుముట్టగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యుద్ధవీరులను చెదరగౌటి, అభిమన్యుడు మిక్కిలి విజృంభించి గర్జించగా, ఆ యోధులు ఇతడిని అరికట్టలేరని శ్రోణుడు స్వయంగా తానే అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఇంతలో ఆ యోధవీరులు కూడా వచ్చి శ్రోణుడిని కలిసికొన్నారు. అందరూ చుట్టుముట్టగా.

క. అతే డండఱ మార్గణములు , నతిరయమున్ ద్రుంచుచుం దదంగముల శర ప్రతతులు నించుచు బోరఁగు , బతి సేనకు జేయి వీచె బరవస ములర్న. 27

ప్రతిపదార్థం: అతడు= అభిమన్యుడు; అందఱ మార్గణములున్= అందరి బాణాలను; అతిరయమున్= మిక్కిలి వేగంగా; త్రుంచుచున్= ఖండిస్తూ; తద్+అంగములన్= వాళ్ళ అవయవాలలో; శరప్రతతులు= బాణాల మొత్తము; నించుచున్= నిండిస్తూ (చేరేటట్లు చేస్తూ); పోరన్= యుద్ధం చేయగా; బరవసము= దైర్యం; అలరన్= అతిశయించగా; పతి= దుర్యోధనుడు; సేనకున్= సైన్యానికి; చేయి వీచన్= చేపైగ చేశాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు అందరి బాణాలను వెంటనే త్రుంచిస్తూ, తాను అందరి అవయవాలలో బాణాల మొత్తం నింపి పోరాడుతూ ఉండగా అంతలో దుర్యోధనుడు దైర్యం పుంజుకొని సైన్యానికి చేయి వీచాడు.

క మనసేన పెలుచు గడగిన , వననిధి వొంగెడు విధంబు వాసవిసుతుఁ దే చిను జెలియలికట్ట తెఱం , గును గానగనయ్య నపుడు కురువంశనిభి! 28

ప్రతిపదార్థం: కురువంశనిభి!= ఓ ధృతరాష్ట్రా!; అపుడు= ఆ సమయంలో; మనసేన= మనసైన్యం; పెలుచున్= అధికంగా; కడగినన్= ప్రయత్నించగా; వననిధి= సముద్రం; పొంగెడు విధంబున్= పొంగే రీతి; వాసవి, సుతుడు= అర్జునుడి కొడుకు - అభిమన్యుడు; ఏచినన్= విజృంభించగా; చెలియలికట్ట, తెఱంగును= ఒడ్డు విధమూ; కానగనయ్యన్= చూపట్టింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రా! మన సైన్యాలు సముద్రం పొంగినట్లు అతిశయించి రాగా, వాటిని అడ్డగిస్తూ అభిమన్యుడు సముద్రపు గట్టు వలె కనిపించాడు.

విశేషం: శ్రోణుడి ప్రేరణాతో కౌరవసైన్యం సముద్రం వలె విజృంభించి పొంగింది. వననిధితో కౌరవసైన్యాన్ని పోల్చటం వలన అది ఎంతో విస్తారమూ, గాంభీర్యమూ అయినదని తెలుస్తూ ఉన్నది. సముద్రం మాత్రం విజృంభించి చెలియలికట్ట మామూలుగానే ఉంటే ముంపు తప్పదు. అందుకి ‘ఏచిన చెలియలికట్ట’ తో అభిమన్యుడిని పోల్చాడు. సముద్రం, ఎంత పొంగుతూ ఉన్నదో అంతకు మించి సముద్రపు గట్టు కూడా మిక్కిలి విజృంభించిం దని చెప్పటం బౌచితీమంతంగా ఉన్నది.

శ. ఆ సమయంబున. 29

తాత్పర్యం: ఆ సందర్భంలో.

- సి. రారాజుఁ గృపుడును భూరిత్రవుండు మూరఁ, దేసి యమ్మలు పదియేడు గురుఁడు వినుము! వివింశతి వింశతి విశిఖింబు, లాచార్యుసుతుఁడు బృహద్గ్రులుండు సైదు నెస్తిధియును నాటు శల్యుఁడు, సప్త, శరములు గృతవర్ణ సాబలుండు రెండు బాణములు పంప్రెండు తొమ్మిధియును, దుశ్శాసనుండును దుస్సహపండు
- తే. నేసి రర్షుసుతుమీద నెల్లవారి, తసువులందును సాయక త్రయము లతడు గ్రుచ్ఛే; నత్స్తకుఁ డదలనఁ గూల నేసుఁ, దురగసూత్కేతనములతోఁడగుాడ.

30

ప్రతిపదార్థం: వినుము= వినుము; రారాజుఁ= దుర్యోధనుడు; కృపుఁడును= కృపోచార్యుడు; భూరిత్రవుండు= శంతనుడి సౌదరుఁడైన బాహ్యాకుడి కొడుకు; మూరఁడేసి అమ్ములునుఁ= ఒక్కొక్కరు మూడేసి బాణాలు; గురుఁడు= ద్రోణుడు; పది ఏడునుఁ= పదిహేడునున్నా; వింశతి= చాష్టుముడి కొడుకు; వింశతి విశిఖింబులునుఁ= ఇరవై బాణాలున్నా; ఆచార్యుసుతుఁడు= అశ్వత్థామ; ఐదు= ఐదు బాణాలు; బృహద్గ్రులుండు= బృహద్గ్రులుడు (శకుని తమ్ముడు); ఎన్నిధియును= ఎనిమిది బాణాలు; శల్యుఁడు= శల్యుడు; ఆఱు= ఆరు బాణాలు; కృతవర్ణ; సప్త శరములునుఁ= ఏడు బాణాలు; సాబలుండు= శకుని; రెండు బాణములు= రెండు బాణాలు; దుశ్శాసనుండును= దుశ్శాసనుడు; పండ్రెండునుఁ= పండ్రెండు బాణాలు; దుస్సహపండు= దుర్యోధనుడి తమ్ముడు దుస్సహపుడు అనేవాడు; తొమ్మిధియును= తొమ్మిది బాణాలు; అర్జునుసుతుమీదునుఁ= అభిమన్యుడిపై; ఏసిరి= ప్రయోగించారు; అతడు= ఆ అభిమన్యుడు; ఎల్లువారి= అందరి; తనువులందును= దేహాలలో; సాయకత్రయములు= మూడేసి బాణాలు; గ్రుచ్ఛునుఁ= నాటాడు; అశ్వకుఁడు= కల్యాషపాదుడి కొడుకు అశ్వకుడు; అడరినుఁ= పైకి రాగా (పైకి రాగా); తురగ+సూత+కేతనము+తోడన్+కూడన్= గుర్రాలు, సారథి, జెండాలతో కలిసే విధంగా; కూలన్+ఏసెన్= అతడిని కూలేటట్లు (పడగొట్టడు), బాణాలు ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడిమీద దుర్యోధన, కృప, భూరిత్రవులు ఒక్కొక్కరు మూడేసి బాణాలు, ద్రోణుడు పదిహేడు, వివింశతి ఇరవై, అశ్వత్థామ, బృహద్గ్రుల, శల్య, కృతవర్ణ, శకుని, దుశ్శాసన, దుస్సహపులు వరుసగా ఐదు, ఎనిమిది, ఆరు, ఏడు, రెండు, పండ్రెండు, తొమ్మిది బాణాలు ప్రయోగించారు. అప్పుడు అతడు అందరిమీదా మూడేసి బాణాలను తీవ్రంగా గ్రుచ్చాడు. అశ్వకుడు పైకి రాగా అతడినీ, అతడి గుర్రాలను, రథసారథిని, జెండాను నేలకూలేటట్లు చేశాడు.

దుర్యోధన ప్రభృతి మహారథికు లందఱు నొక్కమ్మడి నభిమన్యునిపై గవియుట (సం. 7-36-22)

- వ. ఇవ్విధంబున నత్స్తకుండు కుడినఁ దెరలు బలంబుల మరలనీక పులకొల్పుకొని యప్పటి యాచార్యత్రభృతి యోధులును నీ కొడుకులలీనఁ గొందఱును గ్రందుగం దత్తమి యనేకాప్రతిప్రతి పరంపరలం బొధివిన నొదవిన కిసుకం గిరీటినందనుం దందఱమేనులు నానా నిశిత విశిఖ వేగంబున నెత్తుట జొత్తులం జేసి కర్మపయిం గవిసి.

31

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునునుఁ= ఇట్లు; అశ్వకుండు= కల్యాషపాదుడి కొడుకు; పడినునుఁ= నేలకు ఒరుగా; తెరలు+బలంబులునుఁ= తొలగిపోయే పైన్యాలను; మరలన్+ఈక= వెనుకకు తిరగనీయకుండా; పురికొల్పుకొని= ప్రేరేపించుకొని; అప్పటి+అచార్య ప్రభృతి యోధులును= ఆ సందర్భాలో అక్కడ ఉన్న ద్రోణాచార్యుడు మొదలైన యుద్ధానిరులు; నీ కొడుకుల లోనన్+కొందరును= నీ కుమారులలో కొంతమంది; క్రందుగనుఁ= అధికంగా(దట్టంగా); తత్తమి= తోలి; అనేక+అప్త+శప్త పరంపరలనుఁ= అనేకములైన అప్పటిలు, ఖడ్గాల వరుసలతో; పాదివినుఁ= అవరించగా; ఒదవిన+కిసుకనుఁ= కలిగిన కోపంతో; కిరీటి నందనుండు= అభిమన్యుడు; అందఱమేనులు= ఆ యోధుల అందరి శరీరాలు; నానా+నిశిత+విశిఖ వేగంబునుఁ= రకరకాల వాడిఅయిన బాణాల వేగంతో; నెత్తుటనుఁ= రక్తంతో; జొత్తులన్+చేసి= ఎర్రబారేటట్లు చేసి; కర్మపయినుఁ= కర్మాడి మీదికి; కవిసి= దాడిచేసి.

తాత్పర్యం: అశ్వకుడు నేలకూలగానే, వెనుకంజ వేసే షైన్యాన్ని తిరిగి పోనీకుండా పురికొల్పి, ద్రోణాది యోధులు, మరికొంతమంది నీ కుమారులు మిక్కిలి తీవ్రంగా ఎదుర్కొని రకరకాల అస్త్రాలతో, శస్త్రాలతో క్రమ్ముకోగా, కోపించిన అభిమన్యుడు, అప్పుడు అక్కడ ఉండే అందరి శరీరాలవైన పదువైన బాణాలు మహోత్స్వికంగా నాటి నెత్తురు పారేటట్లు చేశాడు. అటుపిమ్మట కర్మాడిపైకి దూకి.

తే. కంకటము దూతి యంగంబు గాడిపేశివఁ, గ్రూఱనారాచ మేసిన ప్రుక్కె నతడు
శీల నట్టివ పఱపి భూపాల! నీదు, సుతుల వెనుకకుఁ బఱపె నుద్దతి దలిర్ప 32

ప్రతిపదార్థం: భూపాల!= రాజు! ధృతరాష్ట్రా!; కంకటము దూతి= కవచంలోకి ప్రవేశించి; అంగంబు= శరీరం; కాఁడి= రంధ్రం చేసికొని; పోవన్= పోగా; క్రూర నారాచము= వాడియైన బాణం; ఏసినవ్= ప్రయోగింపగా; అతడు= కర్మాడు; ప్రుక్కెన్= సోలి పడిపోయాడు; లీలన్= విలాసంగా; అట్టివ= అటువంటి బాణాలే; పఱపి= ఏసి; ఉద్దతి తలిర్పన్= గర్వం అతిశయించగా; నీదు సుతులన్= నీ కొడుకులను; వెనుకకున్= వెనుకకు; పఱపెన్= తరిమాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! కవచంలోకి దూరి, శరీరం తూటు పడేటట్లు వాడియైన బాణాన్ని ప్రయోగించగా కర్మాడు సోలి పడిపోయాడు. సవిలాసంగా అటువంటి బాణాలే నీ కుమారుల మీద కూడా ప్రయోగించి వెనుకకు పరువులు తీసేటట్లు చేశాడు.

చ. అడలి నరేంద్రకోటి సుఖమాడగఁ నత్తతి శల్యఁ దెంతయున్
వహిఁ దనుఁ దాకిన్ మెఱుగు వాలిక తూపుల మూర్ఖుష్టుచ్చి క
వ్యాంకించు కేచి యుద్ధట రవంబున నాల్చిను బెల్లగిల్లి న
ల్లడలకుఁ బాటి నిల్వక బలంబులు ద్రోణుఁ డెలుంగు సూపగాన్. 33

ప్రతిపదార్థం: అడరి= అతిశయించి; నరేంద్రకోటిన్= రాజులమొత్తాన్ని; సుఖమాడగఁన్= తుత్తుమురు చేయగా; ఆ+తటి= అప్పుడు; శల్యఁడు= మద్రదేశాధిపతి అయిన శల్యఁడు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; వడిన్= వేగంగా; తనన్= తనను; తాకిన్= ఎదుర్కొనగా; మెఱుగు+వాలిక+తూపులన్= మెరుస్తూ ఉండే పాడవైన బాణాలతో; మూర్ఖుష్టుచ్చి= మూర్ఖ కలిగించి; ఏచి= విజ్ఞంభించి; కవ్యడి కొడుకు= అభిమన్యుడు; ఉద్ధట రవంబునన్= పెద్దస్వయించో; ఆర్పిన్= గర్జించగా; బలంబులు= షైన్యాలు; పెల్లగిల్లి= కలతచెంది; ద్రోణుడు= సర్వషైన్యాధిపతి అయిన ద్రోణాచార్యుడు; ఎలుంగు+చూపగాన్= అఱచి పిలుస్తూ ఉన్నప్పటికీ; నిల్వక= ఒకచోట స్థిరంగా ఉండకుండా; నల్గడలకున్= నాలుగు వైపులకూ; పాణెన్= పరుగెత్తాయి.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు అతిశయించి రాజ సమూహాన్ని తుత్తుమురు చేస్తూ ఉన్న సమయంలో మద్రాధిపతి శల్యఁడు అతడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అప్పుడు అతడు మెరుస్తూ ఉండే పాడవైన బాణాలతో శల్యఁడిని మూర్ఖునొందించాడు. ఆ విధంగా విజ్ఞంభించి గట్టిగా గర్జిస్తూ ఉండగా షైన్యాలు చెల్లచెదరై పరుగెత్తాయి. ద్రోణుడు ఎంతగా అరచి పిలుస్తూ ఉన్నా నిలవకుండా పలాయనం చిత్రగించాయి.

ఎశేషం: ఈ పద్యం చివరి రెండు పాదాలలో రెండు రకాల అరపులున్నాయి. ‘ఉద్ధటరవంబున’ ‘కవ్యడి కొడుకు’ చేసిన అరపు షైన్యాలకు వెరపు గౌలిపి పరుగులెత్తేటట్లు చేసింది. సర్వషైన్యాధిపతుడు ద్రోణుడు పెరువు నిలపండి పరువులెత్తకండి’ అని ఎంతగా అరస్తూ పిలిచినా నిలవకుండా వెళ్ళిపోయాయి. ‘కవ్యడి కొడుకు’, ‘నల్గడలకు’ అనే పదాలను మూడు నాల్గు పాదాల ఆరంభంలో వచ్చేటట్లు విరిచిన విరుపులు పద్యంలో ఉరవడినే కాక షైన్యం పరుగులెత్తిన విధానాన్ని ధ్వనింపజేస్తున్నాయి.

వ. అప్పుడు.

34

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. సురలును సిద్ధులు విద్యా! ధరులుఁ బొగడు నులివుఁ జాచు ధరణీపుల బం
ధురనుతి నాదంబుల నం, బరథరణీ మధ్యభాగ భలితము లయ్యేను.' 35

ప్రతిపదార్థం: సురలును= దేవతలును; సిద్ధులున్= సిద్ధులూ; విద్యాధరులున్= విద్యాధరులూ; పాగడు+ఉలివున్= పైనుండి పాగడుతూ ఉండే ధ్వని; చూచు= చూస్తూ ఉన్న; ధరణీపుల= రాజుల; బంధురనుతి నాదంబులున్= అధికమైన పాగడ్తల ధ్వనులూ; అంబరథరణీ మధ్యభాగ= భూమ్యకాశాల మధ్య ప్రదేశంలో; భరితములు= నిండినవి; అయ్యేన్= అయ్యాయి.

తాత్పర్యం: అప్పుడు దేవతలు, సిద్ధులు, విద్యాధరులు పాగడే శబ్దమూ, రాజులు ప్రశంసిస్తూ చేసిన నినాదాలూ భూనభోంతరం నిండుకొన్నాయి'.

విశేషం: పై నుండి దేవతలూ క్రిందినుండి రాజులూ చేసిన ప్రశంసాపూర్వక ధ్వనులు భూమ్యకాశ మధ్యభాగంలో నిండుకొన్నాయి. దివికీ భువికీ మధ్య నెలకొన్న పాగడ్తల నినాదాలు అంతటా ఆవరించిన విషయాన్ని తెలుపుతూ ఉన్నాయి.

చ. అన విని యాంజకేయుడు 'మహాంధూత విక్రమశాలిఁ బార్ధునం
దను మత్తి యెవ్వ రట్టి యెడఁ దాకిరొ?' నావుడు సూతపుత్రుఁ డి
ట్లను 'సటులైన శల్యుఁ గని యాతని తమ్ముడు మేను వెంచి మా
ర్జ్ఞవి పది తీవ్రబాణములు గ్రుచ్చేఁ దదంగములం జెలంగుచున్.' 36

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని సంజయుడు చెప్పగా; విని; ఆంబికేయుడు= అంబికాపుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు; మహా+అధ్యాత+విక్రమశాలిన్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైన పరాక్రమంతో ప్రకాశించే వానిని; పార్థునందనున్= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యడిని; అట్టి+ఎడన్= అటువంటి సందర్భంలో; మఱి= తర్వాత; ఎవ్వరు తాకిరొ= ఎవరు ఎదుర్కొన్నారో; నావుడున్= అని అడిగిన వెంటనే; సూతపుత్రుఁడు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అటులు+ఐన= ఆ విధంగా అయినటువంటి (అట్లు మూర్ఖ చెందిన); శల్యున్= శల్యాడిని; కని= చూచి; ఆతని తమ్ముడు= అతడి తమ్ముడు; మేను= శరీరం; వెంచి= పాంగించి; మార్కొన్= ఎదిరించి; చెలంగుచున్= మిక్కిలి ఉత్సాహాన్ని చూపుతూ (బోబ్బిరస్తూ); తద్ద+అంగములన్= ఆ అభిమన్యడి అవయవాలలో; పది+తీవ్రబాణములు= పది పదువైన బాణాలు; గ్రుచ్చేన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సంజయుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు, అంతటి ఆశ్చర్యకరమైన పరాక్రమం గల అభిమన్యడిని ఆ సందర్భంలో అటుపైన ఎవరు ఎదుర్కొన్నారో?' అని అడిగాడు. వెంటనే సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆ విధంగా శల్యాడిని మూర్ఖ చెందేటట్లు చేయటం చూచి అతడి తమ్ముడు ఓర్చుకోలేక దేహాన్ని వెంచి ఎదిరించి, అభిమన్యడిపై పది పదువైన బాణాలు గాఢంగా నాటాడు.

వ. అట్లు బెట్టేసిన వాసవికొడుకు కోపించి.

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; బెట్టు= తీవ్రంగా; ఏసినన్= బాణాలు ప్రయోగించగా; వాసవి కొడుకు= అభిమన్యడు; కోపించి= కోపపడి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా తీవ్రంగా బాణాలు వేయగా అభిమన్యుడు కోపించి.

చ. హయములఁ జంపి, సూతుఁ దెగటాల్చి, పతాక ధరిత్తిఁ గూల్చి, చా
పయుతము గాగ వానిఫునబాహవలు రెండును ద్రుంచి, యెంతయున్
రయమునఁ దేరు చక్కడిచి, రాజులు రాజతనూజులం గడున్
భయమునఁ దూలిపోవఁ బటు భల్ హతిన్ దల డొల్ నేసినన్.

38

ప్రతిపదార్థం: హయములన్= గుర్రాలను; చంపి= హతమార్చి; సూతున్= రథసారథిని; తెగటార్చి= చంపి; పతాకన్= జిండాను;
ధరిత్తిన్+కూల్చి)= నేలషైన పడేటట్లు చేసి; చాపయుతము కాగన్= వింటితో కూడి యుండేటట్లు; వాని= అతని; ఘనబాహులు=
పెద్దచేతులు; రెండునున్= రెండింటినీ; త్రుంచి= ఖండించి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; రయమునన్= వేగంతో; తేరు+చక్కడిచి=చాపిని పగులగొట్టి; రాజులు= ప్రభువులు; రాజతనూజులన్= రాజుపుత్రులన్నా; కడున్= అధికమైన; భయమున్= భయంతో;
తూలిపోవన్= పడిపోగా; పటు+భల్+హతిన్= తీక్ష్ణమైన బల్లెంయొక్క ప్రేటుతో; తల= శిరసు; డొల్న్+ఏసినన్= క్రిందపడేటట్లు
చేశాడు.

తాత్పర్యం: శల్యుడి తమ్ముడి గుర్రాలను, సూతుడిని చంపి, జిండాను నేలషైన పడేటట్లు చేశాడు. అటుషైన వింటితో
కూడుకొని ఉన్నట్లుగానే అతడి రెండు చేతులను నరికి, మిక్కిలి వేగంతో తేరును పగులగొట్టి, రాజులూ,
రాజకుమారులూ భయంతో తూలిపడిపోగా, వాడియైన బల్లెంతో అతడి, తల డుల్లిపడేటట్లుగా కూల్చాడు.

వ. శ్రీణ కృప శ్రౌణి కృతవర్త బృహాద్భూత కర్ణ ప్రముఖ యోధవరు లొండిరులఁ బేరువేరం బలిచి బలంబులం
బులకొలిపిన రథనేమి గజఘుంటా తురంగ కింకిణీ స్వన సింహానాదమేదుర రోదింతర రెద్దంబుగా
సౌభద్రుం జుట్లు ముట్టిన నతం డట్టపశసంబు చేసి లాఘవలక్ష్య శుభ్రి చిత్తత్వ ధృథత్వంబులు మెఱయు
గృష్ణార్జునులు గావించు నేర్చు మెఱయం బోరు నవసరంబున మండలీకృత కోదండుండును బటు సంధాన
స్వార్థితశరనికరుండును సైపలవేషపలయంబు లోనం గిరణస్వరణదుల్లిక్ష్మాండగు తపసుననుకలించుచు
గుణఫలిషభిషణంబుగా బెడిదంపు నారసంబులు వరగించి యాల్చి యూల్లితగల్లితం బగుచున్ బలు
పిడుగులు దొరగించు విలయకాల వలాహకంబు విడంబించుచు విజ్ఞంబించి భల్లాంజలీక క్షుర ప్రకూర్చు
నభిర ప్రభృతి బాణ వేణుకా వితానంబుల వెగడు పతుచిన విచ్ఛిన వాహానుల నిలువలంప నేరక నివ్వెఱపడి
యాచార్యుండు సూచుచుండె' ననవుడు ధృతరాప్తుండు సంజయున కిట్లనియె.

39

ప్రతిపదార్థం: శ్రోణ, కృప, ద్రోణి, కృతవర్షు బృహాద్భూత, కర్ణ, ప్రముఖ యోధవరులు= శ్రోణాచార్యుడు, కృపాచార్యుడు, అశ్వత్థామ,
కృతవర్షు, శకుని తమ్ముడైన బృహాద్భూతుడు, కర్ణుడు, మొదలైన యుద్ధవీర శ్రేష్ఠులు; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; పేరు+పేరన్= వాళ్ళ వాళ్ళ పేర్లతో; పిలిచి; బలంబులన్= సైన్యాలను; పురికొలిపినన్= ప్రేరేపించగా; రథనేమి= బండికంటి కడికమ్ముల; గజఘుంటా= ఏనుగుల గంటల; తురంగ కింకిణీ= గుర్రాలకు కట్టి ఉండే చిరుగంటల; స్వన= శబ్దాలచేతనూ; సింహానాద= సింహోల గర్జనలవంటి
వీరుల ధ్వనుల చేతనూ; మేదుర= డట్టమైన; రోదః+అంతర= భూమి ఆకాశాల మధ్య ప్రదేశాల చేతనూ; రోద్రంబుగాన్= భయంకరంగా; సాభద్రున్= అభిమన్యుడిని; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టుకోగా; అతడు= ఆ అభిమన్యుడు; అట్టపోసంబు+చేసి= పెద్దనవ్య నవ్యి; లాఘవ+లక్ష్మపుట్టి+చిత్తత్వ+ధృథత్వంబులు= లఘుత్వమూ, సూటి అయిన గురీ, అశ్వర్యమూ, పటుత్వమూ;
మెరయన్= ప్రకాశింపగా; కృష్ణ+అర్జునులు= కృష్ణుడూ, అర్జునుడూ; కాపీంచు నేర్చు= చేయు చాకచక్యం; మెఱయన్=

ప్రకాశించేటట్లు; పోరు+అవసరంబున్వ్= పోరాడే సమయంలో; మండలీకృత కోదండుండును= వలయాకారం చేయబడ్డ అనగా గుడుసువడ్డ విల్లు కలిగినవాడూ; పటు+సంధాన+స్వరిత+శర+నికరుండును+ఖ= బాణాలను వింటిలో కూర్చే నేర్పుతో ఒప్పుతూ ఉన్న బాణాల మొత్తం కలవాడూ అయి; పరివేష వలయంబులోన్వ్= గాలిగుడి లేక పరివేషం వంటి కుండలాకారంలో; కిరణ+స్వరణ+దుర్మిరీక్ష్యండు+అగు= వెలుగుల యొక్క స్వరణ(తోచుట) స్వార్థిచేత చూడటానికి వీలుకాని వాడైన; తపన్వ్= సూర్యుడిని; అమకరించుచున్వ్= సరిపోలుతూ; గుణ+పోష+ఫీషణంబుగాన్వ్= అల్లెత్రాటి శబ్దంచేత భయంకరంగా; బెడిదంపు నారసంబులు= భీతిని కలిగించే బాణాలు; పరగించి= ప్రయోగించి; ఆర్థి= గర్జించి; ఊర్జిత+గర్జితంబు+అగుచున్వ్= ఎడతెగకుండా ఉరుములు కలిగింది అపుతూ; బలుపిడుగులు= మిక్కిలి బలము లేదా అధికమూ, విస్తారమూ, తీవ్రమూ అయిన పిడుగులు; తొరగించు= రాల్చే; విలయకాల= ప్రథయకాలంలోని; వలహాకంబున్వ్= మేఘాన్ని; విడంబించుచున్వ్= పోలుతూ; విజ్ఞంభించి= అతిశయించి; భల్+అంజలీక, క్షురప్ర, కూర్చు, నభర, ప్రభృతి, బాణ, వేణికా+వితానంబులన్వ్= బల్లెం, అంజలికం, అర్ధచంద్రబాణము, తాబేటి ఆకారంగల ఆయుధం, మొదలైన బాణాలతో అల్లిన జడల మొత్తాన్ని; వెగడు పటిచినవ్వ్= తల్లడపడేటట్లు చేయగా; ఏచ్చిన+పాహినులన్వ్= చెల్లాచెదరైన సేనలను; నిలవరింపన్+నేరక= ప్సిరంగా ఒకచోట నిలచెట్టటానికి చాలక; నివ్వెఱపడి= మిక్కిలి భయపడి (చేష్టలుడిగి); ఆచార్యండు= ద్రోణాచార్యుడు; చూచుచుండెన్వ్= చూస్తూ ఉన్నాడు; అనవుడున్వ్= అనిన వెంటనే; ధృతరాష్ట్రండు; సంజయునకున్వ్= సంజయునికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్వ్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు, కృపుడు, అశ్వత్థామ, కృతవర్మ, బృహద్భులుడు, కర్మడు మొదలయిన యుద్ధవీరులందరూ ఒకరినొకరు పేర్లతో పిలుచుకొంటూ సైన్యాలను పురికొల్పారు. అపుడు రథానేమిధ్వనులూ, ఏనుగుల గంటల చప్పుళ్ళా, గుర్రాల చిరుగంటల శబ్దాలూ, సింహాదాలూ భూమ్యాకాశాలు నిండుకొన్నాయి. అందరూ భయంకరంగా అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టారు. అభిమన్యుడు అట్టహోసం చేస్తూ లఘుత్వంతో లక్ష్మశుద్ధితో చిత్రత్వ దృఢత్వాలతో మెరసిపోతూ, కృష్ణార్జునులు చూపే నేర్పును ప్రకటిస్తూ పోరాడాడు. గుడుసువడ్డ కోదండంతో బాణాల్ని చాకచక్యంగా గుంపులు గుంపులుగా ప్రయోగిస్తూ, వలయాకార పరివేషంలో వెలుగుతూ చూడడానికి వీలుకాని సూర్యుడిని అనుకరిస్తూ, అల్లెత్రాటి మోతతో భయంకరంగా తీవ్రమైన బాణాలు ప్రయోగించాడు. గట్టిగా గర్జిస్తూ పిడుగులు రాల్చే ప్రథయకాల మేఘం వలె విజ్ఞంభించి, రకరకాల ఆయుధాలతో చెల్లాచెదరైన సేనల్ని ఒక్కచోట నిలవనీయకుండా భయపడి పరుగెత్తేటట్లు చేశాడు. ఆ సన్మిశ్రాన్ని ద్రోణుడు చూస్తూ ఉండిపోయాడు' అని ధృతరాష్ట్రాష్ట్రుడికి సంజయుడు చెప్పాడు. అపుడు ధృతరాష్ట్రండు సంజయుడిని మళ్ళీ ఇట్లు అడిగాడు.

ఏశేషం: అలం: ఉపమ.

క. ‘మనమున భేదము మోదముఁ , బెనగొనియెడు ముద్దలంబుఁ బీడించెడు నా మనుమడని వినికి నాతని , యని పని యటమీద నెట్లు లయ్యం జెపుమా!’

40

ప్రతిపదార్థం: నా మనుమడు= అభిమన్యుడు; మత్త+బలంబున్వ్= నా సైన్యాన్ని; పీడించెడున్వ్= హతమారుస్తూన్నాడు (బాధిస్తూ ఉన్నాడు); అని= ఆ ప్రకారంగా; వినికిన్= వినటంచేత; మనమునన్వ్= మనస్సులో; భేదమున్వ్= దుఃఖమూ; మోదమున్వ్= సంతోషమూ; పెనగొనియెడున్వ్= ఒకటిగా పెనవేసికొన్నాయి (మెలిగొన్నాయి); అటమీదన్వ్= అటుపైన(ఆ పిమ్మట); ఆతని= ఆ అభిమన్యుడి; అనిపని= యుద్ధకార్యం; ఎట్లులు+అయ్యెన్వ్= ఏ విధంగా అయింది?; చెపుమా!= తెల్పుమా!

తాత్పర్యం: ‘నా మనుమడు అభిమన్యుడు ఆ విధంగా నా సైన్యాన్ని అవలీలగా ఎదిరించి పీడించాడని విని నా మనస్సులో దుఃఖమూ, సంతోషమూ పెనగొన్నాయి. అటు పిమ్మట అభిమన్యుడి యుద్ధకార్యం ఎట్లయిందో తెల్పు’ మని సంజయుడిని అడిగాడు.

విశేషం: అంతటి మహాయోధులు ఒక్కమృడిగా పసిబాలుడిచై తలపడినప్పటికీ అతడు అందర్నీ ఎదిరించి షైన్యాన్ని చీకాకు పరచాడు అన్న వార్త ఆనందాన్ని ఆ ధృతరాప్ర్షుడికి కలిగించింది. అయితే వెంటనే ‘నా షైన్యాన్ని పీడించాడు’ అనే విషయం ఏని దుఃఖమూ కలిగింది. ఈ విధంగా రెండు విరుద్ధ భావాల సమ్మేళనం ఆ ధృతరాప్ర్షుని మనస్సులో తిష్ఠుపేసికొనింది. సంకల్ప వికల్పాలకు మనస్సు కూడలి. మంచిచెడ్డలు రెండూ మనస్సులో కలుగుతూ తొలగుతూ ఉంటాయి. నిలకడ లేని మనస్సులో ఎల్లప్పుడూ ధ్వ్యాధి భావం అంటే ద్వ్యంద్వస్తితి కొట్టుమిట్టాడుతూనే ఉంటుంది. మనస్సుకు మారుపేరైన ధృతరాప్ర్షుడి తత్త్వాన్ని తిక్కున సూత్రప్రాయంగా సూచించాడు. మళ్ళీ మళ్ళీ ప్రయోగించిన నకారాలు ధృతరాప్ర్షుని మనోవికారానికి సూచనలు.

నా బలాన్ని పీడించాడని భేదమూ, అది చేసింది నా మనుమడేయని మోదమూ - అని క్రమంగా అన్యయించుకోవాలి. కావున అలంకారం - యథాసంఖ్యా.

క. అనుటయు సంజయుఁ డిట్లును ; 'పినుము జనాభీశ! యిట్లు వితీగిన సేనం గనుగొని పోవగనీ క , ర్లున తనయుఁడు దనరథంబు చుట్టం బఱపున్.

41

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ధృతరాప్ర్షుడు ఈ విధంగా అనగా; సంజయుఁడు; ఇట్లు= ఈ రితిగా; అనున్= అన్నాడు; జన+అభీశా!= రాజు; పినుము; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వితీగిన సేనన్= చెదరిన (ఇంచిన) షైన్యాన్ని; కనుగొని= చూచి; అర్జునతనయుఁడు= అభిమన్యుడు; పోవగనీక= పోనీకుండా; తన రథంబు= తన రథము; చుట్టున్+పఱపున్= చుట్టు పరుగెత్తించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధృతరాప్ర్షుడు అడిగిన వెంటనే సంజయుడు ఇట్లు చెప్పాడు. ‘ఈ రాజు! పినుము. ఈ విధంగా చెల్లా చెద్దై ఓడిన షైన్యాన్ని చూచి అభిమన్యుడు దానిని పోనీయకుండా తన రథం దాని చుట్టు తిరిగేటట్లు చేశాడు.

వ. కొఱవి ల్రిప్పిన తెఱంగు దోహ్ర బోధివి, పోనీక పీసుంగు పెంటలు సేసిన నష్టుడక్కుమారు నాలోకించి వికాస భాసిత వదనుం డగుచు గురుండు గురుపతి నెఱను దాకఱలుకవలయు నను తలంపున నతండు వినుచుండు గృపాచార్యుతో నిట్లనియె.

42

ప్రతిపదార్థం: కొఱవి త్రిప్పిన తెఱంగు= కొరవి (నిప్పు కొఱకచ్చు) త్రిప్పినవిధం; తోడున్= తోచునట్లుగా; పొదివి= చుట్టుముట్టి; పోనీక= అటు ఇటు కదలనీకుండా; పీనుంగుపెంటలు= శవాలకుప్పలు; చేసినన్= చేయగా; అప్పుడు; ఆ+కుమారున్= ఆ అభిమన్యు కుమారుడిని (బాలుడైన అభిమన్యుడిని); ఆలోకించి= చూచి; వికాస, భాసిత, వదనుండు= వికాసంచేత ప్రకాశించే ముఖం కలిగినవాడు; అగుచున్= అగుచు; గురుండు= ద్రోణుడు; కురుపతి= దుర్యోధనుడి; నెఱను= (మర్మస్థానం) జీవస్థానం; తాఁకన్= గ్రుచ్చు(నాటుకొను)నట్లు; పలుకవలయున్= మాటాడవలెను; అను తలంపునన్= అనే అభిప్రాయంతో; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వినుచుండన్= వింటూ ఉండగా; కృపాచార్యుతోన్= కృపాచార్యుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నిప్పుకట్టేను త్రిప్పే విధం తోచేటట్లుగా ముట్టుడించి, అటునిటు పోనీకుండా షైన్యాన్ని శవాలకుప్పలు చేయగా, అప్పుడు ఆ అభిమన్యుడిని చూచి వికసించిన ముఖంతో ద్రోణుడు, దుర్యోధనుడి మర్మస్థానం గ్రుచ్చుకొనేటట్లుగా పలకాలి అనే ఉద్దేశంతో ఆ దుర్యోధనుడు వినేటట్లు కృపాచార్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. తమ్ములు నష్టులుం జెలులుఁ దంపులు మామలు భృత్యులుం బ్రిమో దమ్మున్ దేల నిట్లు వడిఁ దాకెడునే? విజయాత్మజాండు, ఘో టమ్ములుఁ గుంజరమ్ములు బడ్లప్పుడు దేరులు నుగ్గుగాగ నా నమ్మిన యోధపీరులు వినాశము భంగము నొండ నొక్కడున్ .

43

ప్రతిపదార్థం: విజయ+ఆత్మజాండు= అభిమన్యుడు; తమ్ములున్= తమ్ములూ; అన్వలున్= అన్వలూ; చెలులున్= స్నేహితులూ; తండ్రులున్= తండ్రులూ; మామలున్= మామలూ; భృత్యులున్= సేవకులునూ; ప్రమోదమ్మునన్= సంతోషంతో; తేలన్= తేలిపోగా; ఘోటమ్ములు= గుర్రాలూ; కుంజరమ్ములున్= ఏనుగులూ; బడల్పుడన్= బడలిక (అలసట) చెందగా; తేరులు= రథాలు; నుగ్గుకాగన్= పాడికాగా; నానమ్మినయోధీరులు= నాకు విశ్వాసపాత్రులైన యుద్ధపీరులు; వినాశమున్= చావును; భంగమున్= భంగపాటును(అవమానాస్మి); ఒండన్= పొందగా; ఒక్కడున్= ఒకడే; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వడిన్= వేగంతో; తాకెడునే?= ఎదిరించునా?

తాత్పర్యం: అన్వలూ, తమ్ములూ, ఆప్తమిత్రులూ, తండ్రులూ, మామలూ, సేవకులూ అందరూ సంతోషంలో తేలిపోగా, గుర్రాలూ, ఏనుగులూ బడలిక చెందగా, తేరులు పాడి అయిపోగా, నాకు విశ్వాసపాత్రులైన యోధీరులు చావు, భంగపాటు చెందగా అభిమన్యుడు ఒక్కడే ఇంతవడిగా ఎదుర్కొన్నాడు కదా!

A. అనిన వెలుకబాటి యతిధినమగు నాను, నమున నవ్వుగాని నవ్వు నెఱయ

సాముద్రతి కర్ణ తలాయిలగు యోధు, జనులతోడ నిట్లు లనియె విభుండు.

44

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ద్రోణుడు తనకు వినబడునట్లు అనగా; విభుండు= దుర్యోధనుడు; వెలుకన్+పాతి= వెలవెలబోయి, వెల్లునై(వెర్రాష్టాన్మి పొంది); అతిధినము+అగు= మిక్కిలి దీనత్స్వాన్మి పొందిన; ఆననమునన్= ముఖంలో; నవ్వుకాని నవ్వు= నవ్వు అనటానికి పీలులేని నవ్వు; నెఱయన్= నిండగా(వ్యాపింపగా); సామదత్తి= భూరిశ్రవుడు; కర్ణ= కర్ణుడు; శల్య= శల్యుడు; ఆదులు+అగు= మొదలైనవారు అగు; యోధజనులతోడన్= యుద్ధపీరులతో; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ద్రోణుడనగానే దుర్యోధనుడు వెలవెలబోయి, దీనమైన ముఖంలో వెలవెలపోయేనవ్వు వ్యాపించగా, భూరిశ్రవుడు, కర్ణుడు, శల్యుడు మొదలైన యుద్ధపీరులతో ఇట్లు అన్నాడు:

ఏశేషం: ద్రోణుడు మర్మస్థానం నాటుకొనేటట్లు మాటాడేటప్పటికి దుర్యోధనుడిలో దైన్యమూ, వైవర్ణ్యమూ ఏదో బాధతో కూడుకొన్న వెడవవ్వు కలిగాయి. ‘వెలుకబాటు’, ‘నవ్వుగానినవ్వు’ వంటి క్రొత్త ప్రయోగాలతో దుర్యోధనుడిలో ఏర్పడ్డ ఒక వినూత్స్వమైన మార్పును తిక్కున వ్యక్తం చేశాడు. దుర్యోధనుడు దురభిమాని. అతడు బాధ కలిగించేమాట విని సహించలేదు. అందులోనూ మర్మస్థానాన్ని గ్రుచ్ఛుకొనేటట్లు సర్పమైనాధిపతీ, గురువూ అయిన ద్రోణుడు మాట్లాడడంతో మిక్కిలి చలించిపోయాడు. అందువలననే ఒకటికి మూడు విలక్షణాలు అతడిలో చోటు చేసుకొన్నట్లు తిక్కున అభివర్ణించాడు. ఈ నవ్వుకాని నవ్వునే లోకంలో ఏడవలేక నవ్వటం అంటారు.

అలంకారం: స్వభావంకి.

చ. ‘పలుకులు వింటిరే ధనువు వట్టిడివారికి నెల్లనొళ్ల, దీ

ర్భలవిభితుండు గుంభజుండు బాలుని నొక్కర్మం జంచలాత్ము వెం

గల్లి గడుం బెద్ద జేయుచుం బోగడ్కుం జొచ్చె నితండు నొంపగాం

దలపుడు వీనిం బార్థునక్కం దాం గడుం గుర్రుట నెంత త్రుళ్ళునన్.

45

ప్రతిపదార్థం: పలుకులు+వింటిరే!= ద్రోణుని మాటలు విన్నారు కదా!; ధనువువట్టిడి వారికిన్+ఎల్లన్= విల్లును వట్లుకునే ఎల్లవారికి అనగా విలుకాండ్రు అందరికీ; కుంభజుండు= ద్రోణుడు; ఒళ్ల= ఉపాధ్యాయుడు; దోః+బల విదితుండు= భుజబలంచేత ప్రసిద్ధుడు; బాలునిన్= పసివాడిని; ఒక్కరున్= ఒక్కడిని; చంచల+అత్మున్= చలించే మనస్సు కలవాడిని; వెంగలిన్= మూడుడిని; కడున్= మిక్కిలి; పెద్దన్+చేయుచున్= పెద్దగా చేస్తూ; పాగడకున్+చౌచ్చెన్= పాగడానికి పూనుకొన్నాడు; పార్థునకున్= అర్జునుడికి; తాన్= తాను; కడున్+కూర్చుటన్= మిక్కిలి ప్రేమించటం చేత (ప్రియము, ఇష్టము అగుటచేత); ఎంత త్రుళ్ళునన్= అభిమన్యుడు ఎంతగా మిడిసిపడినప్పటికీ; విన్నిన్= ఈ అభిమన్యుడిని; ఇతండు= ఈ ద్రోణుడు; నొంపగాన్+తలపుడు= నొప్పించటానికి ఆలోచించడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి మాటలు విన్నారు కదా! ధనుస్సును పట్టిన ప్రతివ్యక్తికి ఆయన గురువు. బాహుబలం చేత ప్రసిద్ధుడు. ఆయన ఒక అల్పాడైన బాలుడిని, చలించే మనస్సి కలవాడిని, మూడుడిని, ఎంతో పెద్దచేసి పాగడటానికి పూనుకొన్నాడు. తాను అర్జునుడిని ఎంతో ఇష్టపడతాడు కాబట్టి అతని కుమారుడైన అభిమన్యుడు ఎంతగా త్రుచ్చిపడినా, అతడిని నొప్పించాలని అనుకోడు.

విశేషం: దుర్యోధనుడు అసూయాగ్రస్తుడు. మహా దురభిమాని. ఇతరులలో ఉండే మంచిని గురించి ఏ మాత్రం చెప్పినా ఓర్పుకొనలేదు. పలుకులు వింటీరే' అని ప్రారంభించడంలోనే దుర్యోధనుడి కుళ్ళు పారకులకు వ్యక్తమౌతుంది. అభిమన్యుడిలో అన్ని మంచిగుణాలు ఉంటే వాటిని కాదంటూ అతడు బాలుడనీ, చంచలాత్ముడనీ, వెంగలి అనీ తక్కువపరచి మాట్లాడాడు. 'ఒక అర్జుకుడిని ఆ విధంగా పెద్దచేసి పాగడుతూ ఉన్నాడే!' అని, చివరకు ద్రోణాచార్యులనే తప్పుపట్టాడు. అర్జునుడి మీద ఉండే వల్లమాలిన అభిమానం అతడి పిల్లవానిమీద కూడా ఇతనికి కొల్లగా ఉన్నది. కాబట్టి ఇతడు అభిమన్యుడిని నొప్పించడానికి ఒల్లడు అంటూ తన తప్పిదాన్ని కప్పిపుచ్చుకొనటమే గాకుండా ద్రోణుడిపై ఒక అపవాదు కూడా మోపాడు.

చ. గురుని యుషేష్మ జేసే తనకున్ సమరోద్ధతి సెల్లే; దాని నీ
వెరవిడి గానలేదు దన వీరమకాఁ గిని విష్ణువీగెడుం
బొలగినుఁ డందఱుం గడగి పాశవగనీక దృఢాప్రశప్తుని
ష్టుర పలపాతనోగ్రముగు జుట్టును ముట్టి చలం బెలర్పగన్'

46

ప్రతిపదార్థం: గురుని= ద్రోణుడియొక్క; ఉషేష్మ+జేసే= అశ్రద్ధ(నిర్ధక్షం) చేత; సమర+ఉద్ధతి= యుద్ధంలో దుడుకుతనం(గర్వం); తనకున్= ఆ అభిమన్యుడికి; చెల్లేన్= చెల్లింది; దానిన్= ఆ చనవును; ఈ+వెరవిడి= ఈ తెలివితక్కువవాడు; కానలేదు= తెలిసికొనలేకున్నాడు; తన+వీరము+ఆ+కాన్= తన శార్యమే అని; కొని= తలంచి; విష్ణువీగెడున్= గర్వస్తున్నాడు; అందఱున్= మీరందరూ; కడగి= పూనుకొని; పాశవగనీక= పారిపోనీకుండా; దృఢ+అప్రతి+శప్త+నిష్టుర+పరిపాతన+ఉగ్రముగన్= గట్టివైన, బాణాలచేతను, ఆయుధాలచేతనూ, కలినంగా పడ్డాచుట చేతను, భయంకరంగా; చుట్టును= ఆ అభిమన్యుని చుట్టూ; ముట్టి= ముట్టడించి; చలంబు+ఎలర్పగన్= పట్టుదల అతిశయింపగా; పారిగొనుడు= చంపండి.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడి అశ్రద్ధవలన వాడి దుడుకుతనం చెల్లింది. అది ఆ తెలివితక్కువ దద్దుమ్మ తెలిసికొనలేక అంతా తన శూరత్వమే అని విర్వీగుతూ ఉన్నాడు. మన యోధావీరులందరూ ప్రయత్నించి వాడిని పారిపోనీయకుండా చూడండి. గట్టి బాణాలతో, ఆయుధాలతో, బిగువైన దెబ్బలతో పడ్డాచి పట్టుదల సడలకుండా, భయంకరంగా వాడిని చుట్టుముట్టి మట్టుపెట్టండి.'

వ. అనిన విని వార లందఱు న వ్యాపువపొత్తుం బొదువం బోష నవ్వీరుల వారించి దుశ్శాసనుం డిట్లునియే.47

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని దుర్యోధనుడు చెప్పగా; విని; వారలు= ఆ యోధావీరులు; అందఱున్= అందరున్నా; ఆ+వాసవపోత్తున్= ఆ ఇంద్రుని మనుమడైన అభిమన్యుడిని; పాదువన్+పోవన్= చుట్టుముట్టుటకై పోగా; ఆ+వీరులన్= ఆ యుద్ధవీరులను అందరిని; దుశ్శాసనుండు= దుర్యోధనుడి తమ్ముడు; వారించి= నిలిపి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియొన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దుర్యోధనుడు యుద్ధవీరులకు చెప్పగా విని వారు అందరూ అభిమన్యుడిని చుట్టుముట్టుటానికి బయలుదేరారు. అప్పుడు ఆ వీరవరులను దుశ్శాసనుడు నిలిపి ఈ విధంగా అన్నాడు:

చ. ‘ఇనుఁ గబళించు రాహుల క్రీయ నే నొకరుండన పశయి పార్థపు
త్రునిఁ బలిమార్పు సీతఁడు మృతుం డగు టీర్పుడ విన్ను గేశవా
ర్జునులును జిట్టు సత్తు రత్నిశీక భరంబును జేసి యంతతో
మన పగ బీటుఁ బీత్రమగు మధ్యజదర్పము సాంపు సూడుఁడీ!’

48

ప్రతిపదార్థం: ఇనువ్వు= సూర్యుడిని; కబళించు= ప్ర్రింగే; రాహు+క్రీయన్= రాహువువలె; ఏను= నేను; ఒకరుండన= ఒక్కడనే; పోయి= అభిమన్యుడి కడకు వెళ్లి; పార్థపుత్రునివ్వు= అర్జునుడి కొడుకును; పరిమార్పున్= హతమారుస్తాను; ఈతఁడు= ఈ అభిమన్యుడు; మృతుండు+అగుట= (చచ్చుట) మరణించటం; ఏర్పడ+విన్నువ్వు= సుష్టంగా వింటే; కేశవ+అర్జునులును= శ్రీకృష్ణుడూ, అర్జునుడూ; అతి+శోక+భరంబునన్+జేసి= అధికమైన దుఃఖభారంచేత; బిట్టు= వెంటనే, శీఘ్రంగా; చతురు= చస్తారు; అంతతోన్= అంతటితో అంటే వారి మరణంతో; మన పగ= మన విరోధం (ద్వేషం); తీటున్= నశిస్తుంది; తీవ్రము+అగు= తీక్ష్ణమైన; మత్త+భుజ+దర్పము+సాంపున్= నా భుజగర్వం యొక్క అందాన్ని; చూడుఁడీ!= చూడండి!

తాత్పర్యం: సూర్యుడిని ప్ర్రింగే రాహువు మాదిరి నేను ఒక్కడినే పోయి, ఆ అభిమన్యుడిని చంపుతాను. వాడి చావు వినగానే కృష్ణార్జును లిద్దరూ శోకభారంతో వెంటనే చస్తారు. అంతటితో మన పగ అంతరించిపోతుంది. ఇప్పుడు నా భుజగర్వం యొక్క విజృంభణాన్ని చూడండి.

విశేషం: ‘ఇనుఁ గబళించు రాహుక్రీయ’ అనే ప్రయోగంలోని పోలికలే అభిమన్యు-దుశ్శాసనుల ప్రవృత్తులను తెలుపుతూ ఉన్నాయి. అభిమన్యుడు సూర్యుడినలే తేజస్సుతో ప్రకాశిస్తున్నాడు. అతడిని రాహువు మాదిరి గ్రసిస్తాను అని దుశ్శాసనుడు తన రాక్షస ప్రవృత్తిని వెల్లడించాడు. పదభంగంతో రెండు మూడు పాదాలు ఆరంభించటం, దుశ్శాసనుడి పూటల తీరును బట్టి ‘పార్థపుత్రుడిని తనుమాడటాన్ని -దాని కారణంగా అర్జునుడి హనిని ధ్వనింపజేస్తున్నాయి. రాహువుతో పోలిక కాబట్టి తన బాహువుల దర్పపు సాంపు చూడండి అనటం ఎంతో ఔచిత్యవంతంగా ఉంది.

దుశ్శాసనుడు అభిమన్యుడితోడం బోరి పారిపోవుట (సం. 7-38-26)

వ. అని పలికి యాళ్ల యమ్ములు నిగిడించుచు, ధనంజయ నందనుం దాకిన నతండు పుడ్చించతి సాయకంబులు దనువునం జీసిపినం గనలి దుశ్శాసనుడు శరాసార ఫోరంబుగాఁ గవిసినం, గిలీటి కొడుకునుం బేళ్ల పెనంగ నయ్యరువుర కరలాఘువ శరలాఘువ ప్రకారంబులు రథ చిత్త ప్రచారంబులుఁ జాప ఐగ్గించి; రప్పు డగ్గలిక సాంపున సుభద్రాసూనుండు నీ సుతువిల్లు ద్రుంచి, భల్లంబుల మేను సెక్కి స్తుక్కించి యతనితో నిట్టునియె.

49

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఆ ప్రకారముగా మాట్లాడి; ఆర్పి= గర్జించి; అమ్ములు= బాణాలు; నిగిడించుచున్= ప్రయోగిస్తూ; ధనంజయనందనువ్వు= అర్జునుడి కొడుకు అభిమన్యుడిని; తాకేనన్= మార్పొనగా; అతండు= అభిమన్యుడు; పట్ట+వింశతి+సాయకంబులు= ఇర్వైఅరు బాణాలు; తనువున్= శరీరంతో; చొనిపిన్= గ్రుచ్చగా; కనలి= కోపించి; దుశ్శాసనుండు; శర+ఆసార+ఫోరంబుగాన్= బాణవర్షంచేత భయంకరంగా; కవిసిన్= ఎదుర్కొనగా; కిరీటి కొడుకునున్= అభిమన్యుడున్నా; వేర్పి= అతిశయించి; పెనంగన్= పోరాడగా; ఆ+ఇరువుర+కర+లాఘువ+శర+ లాఘువ+ప్రకారంబులు= ఆ ఇద్దరి చేతిలాఘువం, బాణలాఘువం యొక్క పద్ధతులు; రథచిత్త ప్రచారంబులున్= రథములయొక్క విచిత్రములైన సంవారాలను; చూపటు= చూచేవారు; అగ్గించిరి= పోగడారు; అస్సుడు= ఆ సమయంతో; అగ్గిలిక+సాంపున్= శార్యం(ఉత్సాహం, పూనిక) యొక్క సాంపుతో; సుభద్రాసూనుండు= సుభద్రకొడుకు; నీ+సుతు+విల్లు= నీ కుమారుడి చాపాన్ని; త్రుంచి= పిరిచి; భల్లంబుల్ను= బల్లైములతో; మేను= శరిరం; చెక్కి= ఖండించి; స్తుక్కించి= సోలిపోయేటట్టు చేసి; అతనితోన్= దుశ్శాసనుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనిమెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లు మాటల్లాడి, అరచి, బాణాలు ప్రయోగిస్తూ అభిమన్యడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అప్పుడు అభిమన్యడు ఇరవై ఆరుబాణాలు దుశ్శాసనుడి శరీరంలోకి చౌప్పించాడు. అందుకు దుశ్శాసనుడు కోపించి బాణవర్షాన్ని కురిపిస్తూ భయంకరంగా ఎదిరించాడు. అంత అభిమన్యడు అతిశయించి పోరాడాడు. ఆ ఇద్దరున్నా కరలాఘవాన్ని, శరలాఘవాన్ని ప్రదర్శిస్తూ రథాలను చిత్రవిచిత్రంగా నడిపించారు. వారి యుద్ధాన్ని చూచి చూపరులు ఎంతో పొగడారు. అప్పుడు శౌర్యపు సొంపుతో సుఖద్రక్కాడుకు నీ కుమారుడి విల్లు విరిచి, బల్లెములతో శరీరాన్ని చెక్కి సోలిపోయేటట్లు చేసి ఈ విధంగా అన్నాడు:

చ. ‘అసఫుని ధర్మసందనుని నా సభ నమ్మెయి సేపు నొహ్వు ఒ విష్ణ ఘల మందఙజేసేదఁ జలింపక యించుక సేపు నిల్చుమీ !
నిను లఘుచిత్తు గ్రారు నవినీతు మదాంధునిఁ ద్రుంచి నన్ను జెం
చిన గరువంపు దండ్రులకుఁ జిత్త మెలర్ప బుణంబుఁ తీర్చెదన్.’

50

ప్రతిపదార్థం: అనఘునిన్= పాప రహితుడిని; ధర్మసందనునిన్= ధర్మరాజును; ఆ సభన్= ఆ కౌరవసభలో; అమ్మయిన్= ఆ విధంగా; నీపు; నొహ్వున్= బాధకలిగేటట్లు; పల్గొన ఫలము= మాటాడిన ఫలితాన్ని; అందన్+చేసేదన్= అందేటట్లు చేస్తాను; చలింపక= కదలక; ఇంచుకనేపు= కొంచెంసేపు; నిల్చుమీ!= నిలువుము; నినున్= నిన్ను; లఘుచిత్తున్= అల్పబుద్ధిని; క్రూరున్= ఇతరులను పీడించేవాడిని; అవినీతున్= నీతిమాలినవాడిని; మద+అంధునిన్= గర్వంచేత కళ్ళ కనిపించని వాడిని; త్రుంచి= చంపి; నన్నున్= నన్ను; పెంచిన= పోషించిన; గరువంపు+తండ్రులకున్= గొప్ప వారైన జనకులకు; చిత్తము= మనస్సు; ఎలర్పన్= సంతోషించగా; బుణంబు+తీర్చెదన్= అప్ప తీరుస్తాను.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడైన ధర్మరాజును సభలో ఆ విధంగా నొహ్వుంచి మాటాడిన ఫలితాన్ని ఇప్పుడు అందజేస్తాను. కదలకుండా కొంచెంసేపు నిలువుము. అల్పబుద్ధిని, క్రూరుడవు, అవినీతిపరుడవు, గర్వంధుడవు అయిన నిన్ను చంపి, నన్ను పోషించిన ఆ మహానీయులైన తండ్రులకు సంతోషాన్ని కలిగించి వారి అప్ప తీరుస్తాను.(ఇద్దరిస్తాను)

విశేషం: దుశ్శాసనుడికి ప్రయోగించిన విశేషాలు పొడిపొడిగా అతి స్వల్పంగా ఉండే సమాసాలలో ఉన్నాయి. అపి వాడి అల్పత్వానికి నిదర్శనాలు. పాపరహితులను నొహ్వుంచిన ఫలితం ఊరకపోదు. అది వడ్డితో కూడా తీర్పవలసి ఉంటుంది. ‘నన్ను పెంచిన మహానీయుల బుణం తీర్పుకొనటానికి నీవే నాకు తగిన సాధనం’ అని అభిమన్యడు దుశ్శాసనుడిని పోచ్చరించిన విధానం అతడి మనస్తత్వానికి అనుగుణంగానే ఉన్నది.

క. అని యతని జత్తుదేశం , బున నొకవాలమ్ము వక్కమునఁ బెక్కును గ్రు
చ్ఛినఁ ద్రేష్మ యెన్నడో చ , చ్ఛిన యట్లు రథంబు మీదు జేడ్పడి యుండెన్.

51

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా పలికి; అతని= ఆ దుశ్శాసనుడి; జత్తుదేశంబునన్= మూపులయొక్క సంధి ఎముక లుండే ప్రదేశంలో; ఒకవాలు+అమ్మున్= ఒక వాడి అయిన బాణాన్ని; వక్కంబునన్= రొమ్మునందు; పెక్కును= చాలా బాణాలను; గ్రుచ్చినన్= నాటుకొనేటట్లు ప్రయోగించగా; తెల్చి= సోలిపడి; ఎన్నడో చచ్చిన అట్లు= ఎంతోకాలం ముందుగానే చచ్చినట్లు (చచ్చి పాతబడినట్లు); రథంబుమీదన్= రథంపై; చేడ్పడి+ఉండెన్= చేప్పలుడిగి ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అంటూ దుశ్శాసనుడి మూపున సంధి ఎముకల స్థానంలో ఒక వాడి అయిన బాణాన్ని, రొమ్మునందు అనేక బాణాలను అభిమన్యడు ప్రయోగించాడు. దానితో అతడు రథంపై పడి, ఎప్పుడో చచ్చిన వాడివలె వ్యాకులపాటుతో భంగపడి అట్లే ఉండిపోయాడు.

- వ. ఇట్లు మూర్ఖుల్లిన దుశ్శాసను తేరు సారథి తొలంగఁ దీశిలుకొని పాశియె; నంతకుమున్న కౌంతేయులు సాభద్రుండు సాచ్చిన పథంబున నా పద్మవ్యాహాంబు సేనాసందీహ సహితులై చొచ్చి యెదనెడ నడ్డపడు సైన్యంబులతో సంగరంబు సేయుచు నక్కమారుం దలలెత్తి చూచుచు నతం డలిబలంబులం గలంచుటకు సంప్రీతులగుచుఁ దీఁతెంచువారు ముందట దుశ్శాసనుండు భంగపడుట గనుంగిని పాంగి యార్పులు నింగిముట్టు నయ్యామన్య ననేక భంగులం బ్రశంసించుచుం దఱిమి; రభైయెడ. 52

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మూర్ఖుల్లినవ్= మూర్ఖుచెందగా; దుశ్శాసను+తేరువ్= దుశ్శాసనుని రథాన్ని; సారథి; తొలంగన్= ఆ ప్రదేశం నుండి తొలిగిపోయేటట్లు; తోలుకొని పోయెన్= దూరంగా తరుముకొని పోయాడు; అంతకుమున్న= అంతకు మున్పే; కౌంతేయులు= కుంతీపుత్రులు అనగా పాండవులు; సాభద్రుండు= అభిమన్యుడు; చొచ్చిన= ప్రవేశించిన; పథంబువన్= దారిలో; ఆ పద్మవ్యాహాంబువ్= ఆ పద్మవ్యాహాపోన్ని; సేనాసందోహ సహితులై= పైన్య సమూహాలతో కూడుకొన్న వారై; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడా; అడ్డపడు+పైన్యంబులతోవ్= అడ్డగించే పైన్యాలతో; సంగరంబు= యుద్ధం; చేయుచువ్= చేస్తూ; ఆ+కుమారువ్= కుమారుడైన ఆ అభిమన్యుడిని; తలలు+ఎత్తి+చూచుచువ్= తమ శిరస్సులు పైకెత్తి చూస్తూ; అతండు= ఆ అభిమన్యుడు; అరి+బలంబులవ్= శత్రువుల పైన్యాలను (పగవారి సేనలను); కలంచుటకువ్= కలత కలిగించటానికి; సంప్రీతులు+అగుచువ్= మిక్కిలి సంతోషాన్ని పాందినవాళ్ళు అవుతూ; తోతెంచువారు= వస్తూ ఉన్నవాళ్ళు; ముందటవ్= ఎదురుగా; దుశ్శాసనుండు; భంగపడుటవ్= భంగపాటు పాందటాన్ని; కనుంగాని= చూచి; పాంగి= సంతోషించి; ఆర్పులు= గట్టిగా అరుస్తూ చేసే నినాదాలు; నింగిన+ముట్టువ్= ఆకాశాన్ని అంటుకోగా; ఆ+అభిమన్యువ్= ఆ అభిమన్యుడిని; అనేకభంగులవ్= అనేక విధాలుగా; ప్రశంసించుచువ్= పాగడుతూ; తఱిమిరి= విజృంభించారు; అట్టి+ఎడన్= అటువంటి సందర్భంలో.

తాత్పర్యం: దుశ్శాసనుడు సామ్యస్తిల్లి చచ్చినట్లు పడిపోగానే అతడి సారథి రథాన్ని తోలుకొని పోయాడు. అంతకుముందే పాండవులు అభిమన్యుడు ప్రవేశించిన మార్గంలో తమ పైన్యంతో ప్రవేశించి, అక్కడక్కడా అడ్డగించే సేనలతో యుద్ధంచేస్తూ, అప్పుడప్పుడూ అభిమన్యుడిని తలలెత్తి చూస్తూ, ఆ అభిమన్యుడు పగవారి సేనలను కలత నొందించటాన్ని చూచి చాలా సంతోషిస్తూ, ముందుకు చొచ్చుకొని వచ్చారు. ఆ విధంగా వస్తూ పాండవులు తమకు ఎదురుగా అభిమన్యుడిచేత దుశ్శాసనుడు భంగపాటు పాందటాన్ని చూచి ఎంతో సంతోషించి గట్టిగా అరచారు. ఆ అరపులు ఆకాశం దాకా వ్యాపించాయి. వాళ్ళ అభిమన్యుడిని ఎన్నో విధాలుగా పాగడుతూ అతడిని వెంబడించారు. అటువంటి తరుණంలో.

- సీ. రాథేయుఁ జూచి రారాజు 'దుశ్శాసనుఁ, డబ్బిమన్యుచే నొచ్చే నకట! కంటే!
యనముడు నతఁడు సేనాన్వితంబుగ నక్కఁ, మారు పై నడర నవ్విరుఁ డేచి
ముందటి మూకల ప్రుంబించి కదిసి డే, బ్బి మూడు దూపులుఁ బటురయమున
నొంచిన రక్తానునుండయి బివ్యాస్త్రి, జాలంబు వలపు నా జామదగ్న్య
- తే. శిష్ము భుజవీర్యశోర్య విశేషభంగి, సరకుగినక య భ్యాలుండు సమదలీలఁ
బెనగ న య్యంగరాజు డస్సిన, నెత్తింగి, యతని తమ్ముడు దయ్యర్జునుతునిఁ దాకి. 53

ప్రతిపదార్థం: రారాజు= దుర్యోధనుడు; రాథేయువ్+చూచి= కర్ణుడిని చూచి; దుశ్శాసనుండు= నా తమ్ముడు దుశ్శాసనుడు; అకట!= ఔరా!; అభిమన్యుచేన్+నొచ్చేన్= అభిమన్యుడిచేత నొచ్చినాడు; కంటే!= చూచావా?; అనవుడువ్= అని అనగానే; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; సేనా+అన్వితంబుగన్= పైన్యంతో కూడి; ఆ+కుమారుపైవ్= ఆ అభిమన్యుడిపై; అడరవ్= విజృంభించగా; ఆ+పీరుడు=

వీరుడైన ఆ అభిమన్యుడు; ఏచి= అతిశయించి; ముందటి మూకలన్= కర్ణుడికి ముందుండే సేనలను; ప్రందించి= చంపి; కదిని= చేరి, సమీపించి; డెబ్బడి మూడు తూటులన్= డెబ్బమూడు బాణాలతో; పటురయమునన్= మిక్కిలి తొందరగా; నాంచిన్= బాధపెట్టగా; రక్త+ఆననుండు+అయి= ఎర్రని ముఖం కలవడై (కోపించినవాడై); దివ్య+అప్త+జాలంబున్= దివ్యములైన బాణాల మొత్తాన్ని; పఱపు= ప్రయోగించే; ఆ+జామదగ్గు+శిష్యు= ఆ పరశురాముడి శిష్యుడియుక్క; భుజవీర్య= భాషుబలంయుక్కయు; శౌర్య= శూరత్వం యొక్కయు; విశేషభంగిన్= ఆధిక్యం గల తీరును; సరకుగొనక= లక్ష్మిపెట్టకుండా; ఆ+బాలుండు= ఆ అభిమన్యుడు; సమదలీలన్= గర్వంతో (సంతోషపూర్వకమైన విలాసంతో); పెనగన్= యుద్ధం చేయగా; ఆ+అంగరాజు= ఆ కర్ణుడు; డస్మినన్= అలసిపోగా; ఎట్టింగి= తెలిసికొని; అతని తమ్ముడు= కర్ణుని తమ్ముడు; ఆ+అర్జున సుతునిన్= ఆ అభిమన్యుడిని; తాకి= మార్కోని, ఎదిరించి.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు కర్ణుడిని చూచి ‘అయ్యా! దుశ్శాసనుడు అభిమన్యుడిచేత నొప్పించబడ్డాడు. చూచావా!’ అన్నాడు. వెంటనే కర్ణుడు సైన్యంతో ఆ అభిమన్యుడి మీదికి దూకగా ఆ వీరుడు విజృంభించి కర్ణుడికి ముందుండే సేనలను చంపి, కర్ణుడిని సమీపించి డెబ్బమూడు బాణాలను ఎడతెరిపి లేకుండా మహావేగంగా ప్రయోగించి నొప్పించాడు. దానితో కర్ణుడు కోపించినవాడై ఎర్రని మొగంతో దివ్యాప్తాలను ప్రయోగించాడు. పరశురాముడి శిష్యుడైన ఆ కర్ణుడి భుజబలాన్ని, శౌర్యాన్ని నిర్మల్క్షం చేస్తూ అభిమన్యుడు గర్వంతో యుద్ధం చేశాడు. దానితో అంగరాజు (కర్ణుడు) అలసిపోయాడు. ఇది తెలిసికొని కర్ణుడి తమ్ముడు అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

విశేషం: ఈ సీసపద్యంలో అభిమన్యుడిని ఒకరి తర్వాత మరొకరు ఏ విధంగా ఎదుర్కొన్నారో, వాళ్ళనందరినీ ఆ బాలుడు ఎట్లూ చీల్చి చెండాడాడో తిక్కన అభివర్షించాడు. కర్ణుడెదుర్కొన్న విధానాన్ని, అతడి భుజబల శౌర్యాన్ని అభివర్షిస్తూ అతడు పరశురాముడి శిష్యుడనే విషయాన్ని కూడా సూచించాడు.

చ. హాయముల మీద సూతుపయి నాతని యంగములందు నష్టసం
చయ మడలించినం గమలచారు ముఖింబున నెళ్ళనవ్వు చే
స్నయి విలసిల్ల భల్లమున నస్సరసూనుడు ద్రుంచె విధిషు
ధ్యయద విలాస బాహు సముద్రత వాని శిరంబు గ్రకుస్తన్.

54

ప్రతిపదార్థం: హాయములమీదన్= గుర్రాలపైన; సూతుపయిన్= సారథిమీద; ఆతని+అంగములందున్= ఆ అభిమన్యుడి అవయవాలలో; అప్తసంచయము= బాణాల మొత్తం; అడరించిన్= ప్రయోగించగా; కమల+చారు+ముఖింబునన్= తామరవంటి అందమైన మొగంలో; ఎట్లునవ్వు= కోపంతోడి నవ్వు; చెన్ను+అయి= అందగించి; విలసిల్లన్= ప్రకాశింపగా; ఆ+నరసూనుడు= ఆ అర్జునుడి కుమారుడు; విద్యిషత్+భయద= పగవాళ్ళకు భయాన్ని ఒసగునటువంటి (కలిగించునటి); విలాస= విలసనంతోడి; బాహు+సముద్రగ్రతన్= భుజబలంయుక్క అతిశయంతో; గ్రకుస్తన్= తటాలున (తత్క్షణం); భల్లమునన్= బల్లెంతో; వాని శిరంబున్= అతడి తలను; త్రుంచెన్= నరికాడు.

తాత్పర్యం: గుర్రాలపైన, సారథిమీద అభిమన్యుడి అవయవాలందు అనేక బాణాలను ప్రయోగించగా తామరవంటి అందమైన జేవురించిన మొగంలో ఎర్రని నవ్వు ఎంతో అందగించగా, అర్జున కుమారుడు శత్రువులకు భయం కలిగించే బాహు బలాధిక్యంతో వెంటనే బల్లెం తీసికొని అతడి తల నరికాడు.

విశేషం: ‘కమలచారు ముఖింబు’ ‘ఎర్ర నవ్వు చెన్ను’ వంటి ప్రయోగాలలో బాలుడైన అభిమన్యుడి సహజసాందర్యం కోపించి సమయంలో కూడా ఏ విధంగా విలాసంతో శోభించిందో తిక్కన చక్కగా ప్రకటించాడు. నవ్వుకు సంబంధించి తిక్కన స్వయంగా

కల్పించిన ఎన్నో వినూత్యు ప్రయోగాలలో ‘ఏరవవ్వు’ ఒక రసోచిత మృదుమథుర పదబంధం. కోపం వర్షం ఎరుపు అనటం కనిసమయం. నవ్వు గాని నవ్వు వంటిదే విలశ్శణమైన నవ్వు. తిక్కన తన భాగంలో రకరకాల నవ్వులనెన్నిటినో ధరించాడు. ఇది ఆతడి అభినయ కొశలానికి నిదర్శనం. అలంకారం: స్వభావోక్తి.

ఉ. శిష్మేయిఁ దమ్మునిం దునుము నేపు గసుంగిని యోహాటించి, శీ ప్రుమ్మునుఁ బెంపఱం దొలగెఁ గర్జుడు పెక్క బలంబు లప్పు డొ క్కుమ్ముడీఁ ట్రోచి యుద్ధత మహాదధిఁ బోలగ మందరమ్ము చం దమ్మున నొప్పె నుఢ్చటవిధస్సురఱం డగు పార్థపుత్తుడున్.

55

ప్రతిపదార్థం: కర్జుడు= కర్జుడు; ఈ+మెయిన్= ఇట్లా; తమ్ముడిని= తమ్ముడిని; తునుము+ఏపున్= వధించే గర్వాన్ని; కనుంగాన్= చూచి; ఓహాటించి= వెనుకంజవేసి; పెంపు+అఱన్= గర్వం నశించగా; శీప్రుమ్మునవ్= త్వరగా; తొలగెన్= తొలగిపోయాడు; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; పెక్కబలంబులు= అనేక పైన్యాలు; ఒక్కమ్ముడిన్= ఒక్క పెట్టున; ట్రోచి= ఒకరికాకరు మీరి; ఉద్ధత మహా+ఉదధిన్= పొంగే గొప్ప సముద్రాన్ని; పోలగన్= పోలి ఉండగా; ఉద్ధట+విధ= ఆధిక్యంయొక్క విధానాన్ని; స్ఫురఱండు= తోచుట గలవాడు; అగు= అయినటువంటి; పార్థపుత్తుడున్= అభిమన్యుడున్నా; మందరమ్ము+చందరమ్మునవ్= మందరపర్వతం మాదిరిగా; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు తమ్ముడిని సంహారించే ఆటోపొన్ని చూచి, కర్జుడు వెంటనే వెనుదిరిగి వెళ్ళిపోయాడు. అప్పుడు అనేక పైన్యాలు అన్ని ఒకటిగా చేరి మహాసముద్రంవలె పైన బడ్డాయి. ఆ సమయంలో అర్జునుడి కొడుకు తన ఆధిక్యాన్ని తెలుపుతూ మందరపర్వతం మాదిరి ఆ పైన్య సముద్రాన్ని మథింపజొచ్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. పైన్యం ఉద్ధతమహాదధి అయితే పార్థుని పుత్రుడు ‘ఉద్ధట విధస్సురఱ’ డై మందర పర్వతాన్ని అనుకరించాడని, పదప్రయోగంలో సన్నివేశానుగుణంగా తిక్కన వీరరస స్ఫోరకమైన భాషాపటిమను ప్రదర్శించాడు.

ఉ. ఇట్లు మూకలం గలంచి.

56

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మూకలన్= సేనలను; కలంచి= కలతనొందించి

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సేనలను కలత నొందించి.

క. వెన రాథేయుని తొలగెన , దెసకుం జసుటయు నతండు ధృతిసెడి విత్తిగెం బస పాడవడగెగు బెఱయో , ధ సమూహాము వాతె ధరణితల మధ్రువంగన్.

57

ప్రతిపదార్థం: రాథేయుని+తొలగిన+దెసకున్= కర్జుడు తొలగిపోయిన దిక్కుకు; వెసన్= తొందరగా(వెంటనే); చనుటయున్= (అభిమన్యుడు) పోవటమున్నా; అతండు= ఆ కర్జుడు; ధృతి+చెడి= దైర్యం నశించి; విత్తిగెన్= పారిపోయాడు; పెఱ+యోధ+సమూహాము= ఇతర వీరుల మొత్తమూ; పస+పొడవ+అడగెగన్= గర్వంయొక్క అతిశయం నశించగా; ధరణితలము= భూప్రదేశం; అద్రువంగన్= అదరిపోయేటట్లుగా; పాతన్= పరుగెత్తింది.

తాత్పర్యం: కర్జుడు ఏ వైపు తొలగివెళ్ళాడో ఆ దిక్కుకే అభిమన్యుడూ పోయాడు. అపుడు ఆ కర్జుడు దైర్యం చెడి పారిపోయాడు. వెంటనే ఇతర వీరులు కూడా తమ దర్శాన్ని పీడి, భూమి అదిరిపోయేటట్లుగా పరుగులు తీశారు.

విశేషం: రసోచిత పద ప్రయోగంలో తిక్కన నేర్చు అసాధారణం. అందులోనూ సమయ సందర్భాలకు అనుగుణంగా అచ్చుతెలుగు పదాలను సమకూర్చడంలో ఆయనకు ఆయనయే సాటి. కర్జుడు దైర్యం చెడి పారిపోగా, అతడిని ఆశ్రయించిన తక్కిన యోధులు

న విధంగా బిక్కురుమని దిక్కు కొకరుగా పరువులత్తి పోయారో, డకారంగల పదాలలో సూచించారు. ‘యోధ సమూహా’ మనే పదాన్ని ఛందశ్లీలు మర్జుజ్ఞడైన తిక్కున విఱిచి, ఆ సందర్భాన్ని ధ్వనింపజేశాడు.

వ. ఇ వ్యోధంబున సైన్యంబులు దారును బఱచు దొరలం జాచి యాచార్యండు. 58

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునవ్= ఈ విధంగా; సైన్యంబులు= సైన్యాలు; తారును= తామూ; పఱచు= పరుగులత్తే; దొరలవ్= వీరులను; చూచి= కనుగొని; ఆచార్యండు= ద్రోణాచార్యుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సైన్యాలూ తామూ పరుగులత్తే వీరులను చూచి ద్రోణాచార్యుడు.

చ. నిలు నిలు కర్ణ! యో కృపుడు! నీ విటు లేల కడంక దక్కు సౌబల! ధృతి దూల నేమిటికి? బాహ్యాక! యత్తటీ గౌరవేంద్రు! నీ బలముఁ జలంబుఁ జాపి నిలుపండగు సేనలు' నంచుఁ బెక్కు భంగులఁ బురుకొల్పు నెవ్వరును గోల్లుల సేయర యేమి సెప్పుదున్!

59

ప్రతిపదార్థం: కర్ణ!= ఓ కర్రుడా; ఓ కృపుడు!= ఓ కృపాచార్యా; నిలు నిలు= నిలువుము నిలువుము(పాటిపోకు); సౌబల=ఓ శకుని! నీవు= నీవు; ఇటులు= ఈ విధంగా; కడంకవ్= పూనికము; తక్కున్+ఏల?= వదలటం ఎందుకు?; బాహ్యాక!= బాహ్యాకుడా!; ఇత్తటీన్(ఈ+తటీన్)= ఈ సమయంలో; ధృతిన్= ధైర్యాన్ని; తూలవ్+ఎమిటికిన్?= ఎడవటం ఎందుకు?; కౌరవేంద్రు!= దుర్యోధనా!; నీ+బలమున్= నీ బలాన్ని; చలమున్= పట్టుదలను లేదా మాత్రాన్ని; చూపి= ప్రకటించి; సేనలవ్= సైన్యాలను; నిలుపన్+తగున్= తప్పుక నిలుపవలసి ఉంది; అంచున్= అని తెలుపుతూ; పెక్కు+భంగులవ్= అనేక విధాలుగా; పురికొల్పున్= ప్రేరేపించగా; ఎవ్వరును= ఎవరుగానీ; కోల్లుల+చేయర= (ఎదిరింపరై) మార్కొనటం చేయలేదే!; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమి చెప్పగలను?

తాత్పర్యం: ‘ఓ కర్ణా! ఓ కృపుడా! మిరు నిలవండి. పారిపోవద్దు. ఓ శకుని! నీవెందుకు ప్రయత్నాన్ని విడిచావు? బాహ్యాకా! నీవెందుకు ధైర్యాన్ని వదలిపెట్టావు? దుర్యోధనా! ఇప్పుడు నీవు నీ బలాన్ని పట్టుదలనూ చూపి సేనలను నిలుపవలసి ఉన్నది’ అని అంటూ అనేక విధాలుగా ప్రేరేపించినా ఎవ్వరూ ఎదుర్కొనటానికి ముందుకు రాలేదు. ఇంకేమి అనాలి?

విశేషం: పరుగులత్తుతూ, ప్రయత్నించక, ధైర్యాన్ని కోల్పోయిన అందరినీ పేరుపేరునా పిలుస్తూ, ప్రత్యేకించి దుర్యోధనుడితో నీవైనా నీ బలాన్ని, చలాన్ని చూపి సేనలను నిలుపవలసి ఉంది’ అని ద్రోణుడు చెప్పిన విధానం ఈ ఛంపకమాలలో అప్రయత్నస్వార్థితో అతిసహజంగా ప్రదర్శితమైనది.

వ. ఇట్లు ప్రతియ సమయ ధారాధరస్ఫుత నిర్మాతచ్ఛటాభీలంబగునబ్బాలునిబెడిదంపు టంపఱ సైలింపంజాలక సీబలంబులువాటిన నక్కుమూరకంతీరవుండు సింహాదంబు సేసి శంఖింబు పూరించి గుణంబునాలించి యనికిందనివి సనకవెనుకం దవిలి వట్టియడవి ముట్టి యేర్చు కాళ్ళిచ్చ చందంబునం జతురంగబలంబులం బాలినమలనం దేరులు నలియం ద్రేజ్మాన శుండాలంబులును గాలుబలంబుల పీనుంగుపెంటలమీఁడ నుఁడుకొనం గూలిన ఫోటంబులును, గుట్టపు టట్లలరాసులు మూసికొని యఱవఱలైనయరదంబులును గరటి కళేబరంబులు వొడవినంగాలుగాలం బెనఁచుకొని పడియున్న సుభట సమూహాంబులును, గంకణాంగద కాంతంబులైనకరకాండంబుల గములును, ముసుంగు పడ డొల్లిన సకుండల మస్తకంబులును, వీరకటుకంబులు మెఱయఁ జిక్కువడియున్న చరణంబులును, గ్రీందుపడం దొరంగిన గాత్ర ఖండంబులును దునియలైన

ధనురాబి హేతిప్రాతంబులపై బోడవు సిద్ధక బాహువుల తోడం బోలుచు కృపాణప్రముఖ ప్రహరణంబులును, గొడుగుల కుప్పులును జామరంబుల ప్రోవులును, సిద్ధంబుల తిట్టులును, నయి సంగరాంగణంబు ఘోరభంగి యయ్యె; నప్పుడు గగనమధ్యభాగంబున భాసమానుం డయిన మూర్తాండు రెండవ మూర్తియుం బోలె నయ్యేకవీరుండు వెలింగె' ననపుడు నాంజకేయుండు సంజయున కిట్లనియె.

60

ప్రతిషిష్ఠాత్మం: ఇట్లు= ఈం విధంగా; ప్రశ్నయుసమయ+ధారాధరస్సుత, సిర్వాత, ఛట్టా+ఆథీలంబు+లగు= ప్రశ్నయకాలంలోని మేఘాలయ్యెక్కు కరినమైన పిడుగుల మొత్తంవలె భయంకరమైనది అగు; ఆ+బాలుని+బెడిదంపు+అంపఱ= బాలుడైన ఆ అభిమన్యుడి భయంకరాలైన బాణాలు; సైరింపన్+చాలక= ఓర్ముకొనలేక; నీ బలంబులు= నీ సైన్యాలు; పాటినన్= పరుగెత్తగా; ఆ+కుమారకంరిరవుండు= ఆ కుమార త్రేప్పుడు; సింహానాదంబు+చేసి= గర్జించి; శంఖంబు+పూరించి= శంఖాన్ని ఊచి; గుణంబు సారించి= అల్లైత్రాటిని మీటి; అనికిన్= యుద్ధానికి; తనిచి చనక= తృప్తిపడక; వెనుకన్+తవిలి= వెంబడించిపోయి; వట్టి అడవి= ఎండిన అడవిని; ముట్టి= తూకి; ఏర్పు= కాల్చే; కార్చిచ్చు చందంబునన్= దావానలంవలె; చతురంగబలంబులన్= రథ, గజ, తురగ పదాతివర్గం అనే నాలుగు రకాల సేనలను; బారిసమరినన్= సంహారించగా; తేరులు+నలియన్= రథాలు విరుగగా; త్రైచిన+శుండాలంబులును= పడి చచ్చిన ఏనుగులునూ; కాలుబలంబుల+పీమంగు పెంటలమీదన్= పదాతిసైన్యం యొక్క శవాలకుప్పలైన; ఊచేదుకొనన్= పట్టుకొనగా; కూలిన ఘోటకంబులును= నేలకూలిన గుర్రాలును; గుట్టపు+అట్టలరాసులు+మూసికొని= గుర్రాల మొండెముల రాసులు కప్పివేసి; అఱవఱలు+ఖన అరదంబులున్= చిన్న చిన్న ముక్కలైన రథాలు; కరటి+కళేబరంబులు= ఏనుగుల శవాలు; పాదివినన్= క్రమ్ముకోగా; కాలుకాలన్+పెనచుకొని= కాలూ కాలూ పెనవేసికొని; పడి+ఉన్న= నేలకూలి ఉన్న; సుభటసమూహంబులును= కాల్చలాల మొత్తములును; కంకణా+అంగద+కాంతంబులు+ఖన= కడియాలు, బాహుపురులు (భుజాలకు కట్టుకొనే నగలు) పీనిచేప్రకాశమానాలైన; కరకాండంబుల+గములును= బాహుదండాల మొత్తాలును; ముసుంగు+పడన్+డౌలీన= కప్పబడగా రాలిన; సకుండల మష్టకంబులును= కుండలాలతోడి తలలును; పీరకటకంబులు= శూరత్యానికి గుర్తులైన అందెలు అనగా గండపెండేరాలు; మెఱయన్= ప్రకాశింపగా; చిక్కుపడి+ఉన్న+చరణంబులును= మెలికలుపడి ఉండే కాళ్ళను; క్రిందుపడన్= అడుగునపడి; తోరంగిన= ప్రాలిన; గాత్ర ఫండంబులును= దేహాల తునుకలును; తునియలు+ఖన+ధనుః+అది+హేతి+ప్రాతంబులపైన్= ముక్కలైన విల్లు మొదలైన ఆయుధాల మొత్తములపైన; పొడవు+చెడక= రూపం నశించక; బాహువులతోడన్= భుజాలతో కూడా; పొలుచు= ఒప్పు; కృపాణ, ప్రముఖ, ప్రహరణంబులును= కత్తి మొదలైన ఆయుధాలును; గొడుగుల కుప్పులును= చుత్తముల రాసులును; చామరంబుల ప్రోవులును= విసనకర్రల కుప్పులును; సిద్ధంబుల+తిట్టులును= జండాల మొత్తాలును; అయి= కలది అగుచు; సంగర+అంగణంబు= యుద్ధభూమి; ఫోరభంగిన్+అయ్యెన్= భయంకరమైన విధం కలది అయింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; గగన మధ్యభాగంబునన్= ఆకాశంయొక్క మధ్యప్రదేశంలో; భాసమానుండు+అయిన= ప్రకాశించే వాడైన; మార్తాండు= సూర్యాడి; రెండవ మూర్తియున్+పోలన్= రెండవరూపం వలె; ఆ+ఏకవిరుండు= ఒకేఒక వీరుడైన ఆ అభిమన్యుడు; వెలింగెన్= ఒప్పేనాడు; అనపుడున్= అని చెప్పిన అనంతరం; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్= సంజయుడికి; ఇట్లు= ఈం విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈం విధంగా ప్రశ్నయకాలంలో మేఘాల నుండి వెలువడే పిడుగుల మాదిరి భయంకరంగా ఆ బాలుడు ప్రయోగించే బాణాలకు నీ సైన్యాలు తట్టుకోలేక పరుగెత్తాయి. కానీ, ఆ కుమారసింహాం సింహానాదం చేస్తూ శంఖాన్ని పూరించి, అల్లైత్రాటిని సారించి, అప్పటి ఆ యుద్ధానికి తృప్తిపడక, సైన్యాన్ని వెంబడించి, కార్చిచ్చువలె చతురంగ బలాన్ని కాల్చి మని చేశాడు. అప్పుడు తేరులు నలిగి పోయేటట్లు ఏనుగులు త్రైచిపడ్డాయి. చచ్చిన సైనిక భటులమీద గుర్రాలు కూలిపడ్డాయి. గుర్రాలను రథాలు మూసివేశాయి. ఏనుగుల కళేబరాలు, కాలూకాలూ పెనవేసికొని పడి ఉండే భటులూ, కడియాలతో బాహుపురులతో మెరిసే బాహుదండాలూ, కుండలాలతో ఉండే మొండెములూ,

గండపెండేరాలు మెరుస్తూ ఉండగా చిక్కుపడ్డ కాళ్ళు, రాలిన శరీరాల ముక్కలూ, తునాతునకలైన విండ్లు మొదలైన ఆయుధాలూ, కత్తులూ మొదలైన ఆయుధాలు అట్లాగే తమ చేతులలో మెరుస్తూ రూపం చెడకుండా పడి ఉండే వీరులూ, ఎక్కుడ చూచినా కుప్పలు కుప్పలుగా గొడుగులూ, చామరాలూ, జెండాలూ - ఈ విధంగా యుద్ధభూమి మహా భయంకరంగా పరిణామించింది. అప్పుడు ఆకాశ మధ్యభాగంలో ప్రకాశించే రెండో సూర్యుడు అన్నట్లు అభిమన్యుడు వెలిగాడు' ఇట్లా చెప్పిన తర్వాత ధృతరాప్ష్వదు సంజయుడిలో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉత్సైక్ష. స్వభావోక్తి.

ఆ. ‘బాలుఁడొంచే యిట్లు పలువురతోడఁ బో , రంగఁ జాచి పాండురాజతనయు లందుఁ దోడు పడుటకై యొకరుండును , గడగ కునికి కేమి కారణంబు?’

61

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; బాలుఁడు= బాలుడైన అభిమన్యుడు; పలువురతోడన్= అనేకులతో; ఒంటి+పోరంగన్= ఒక్కడే పోరాడగా; చూచి; పాండురాజ తనయులు= పాండవులు; అందున్= ఆ సమయంలో; తోడుపడుటకై= సహాయపడటానికి; ఒకరుండును= ఒక్కడైనా; కడగక= పూనుకొనకుండా; ఉనికిన్= ఉండటానికి; ఏమి కారణంబు?= కారణం ఏమిటి?

తాత్పర్యం: ‘ఒంటిగా బాలుడు ఇట్లా పలువురితో పోరాడుతూ ఉంటే చూస్తూ ఉండిన పాండవులలో ఒక్కరు కూడా సహాయపడటానికి ఎందుకు పూనుకొనలేదు. కారణం ఏమిటి?’

వ. అనపుడు సంజయుం డిట్లునియె.

62

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అని అడిగిన అనంతరం; సంజయుండు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అనగా సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు:

పద్మపూహంబు సాచ్చి పాండవులకు పైధవుం డడ్డ పడుట (సం. 7-41-3)

చ. ‘వినుము నరేంద్ర! పాండవులు విక్రమ దుర్భముఁ దైన పార్థనం దనునకుఁ దోడ్వుడం గడగి దంతితురంగ రథోత్సరంబులం దునుముచు సత్యరస్సరణఁ ద్రోచిన నీ పెనుమూక పాయవి ఛ్లి నిలిచి చూచుచుండె నవిచేష్టితులైలి బలాధినాధులున్.

63

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా; వినుము; పాండవులు; విక్రమ+దుర్భముఁడు+పన= పరాక్రమంచేత అణచటానికి వీలుకాని వాడైన; పార్థనందనునకున్= అభిమన్యుడికి; తోడుడన్= సహాకరించటానికి; కడగి= పూని; దంతి= ఏనుగులు; తురంగ= గుర్రాలు; రథ= రథాలు(వీటి); ఉత్సరంబులన్= మొత్తాలను (సమూహాలను); తునుముచున్= ఖండిస్తూసత్యరస్సరణన్= వేగంతో కూడికొన్న ఆలోచనతో (తలంపుతో); తోచినన్= తోసికొనిరాగా; ఈ+పెను+మూక= ఆ గొప్పనేన; పాయ+విచి= దారిచీలి; నిలిచి= నిలబడి; చూచుచున్+ఉండెన్= చూస్తూ ఉండిపోయింది; బల+అధినాధులున్= పైన్యాధిపతులున్యా; అనిచేష్టితులు+పరి= చేతలు ఉండిగినవారైనారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్రో! వినుము. పాండవులు మహాపరాక్రమశాలి అయిన అభిమన్యుడికి సహాయపడటానికి ప్రయత్నించి, ఏనుగులూ, గుర్రాలూ, రథాలూ వీటి సమూహాలను ఖండిస్తూ తోసికొని రాగా, నీ పైద్ద పైన్యం దారి చీలి నిలిచి చూస్తూనే ఉండిపోయింది. పైన్యాధిపతులున్యా చేష్టలుడిగి అట్లాగే ఉండిపోయారు.

విశేషం: పారాంతరము: చూచుచుండి రవిచేష్టితులైన బలాధినాథులున్; ఈ+పెను+మూర్క= ఈ పెద్ద సైన్యసమూహం; పాయ+విచ్చి= దారి చీలి; నిలిచి= నిలువబడి; చూచుచుండెన్= చూస్తూ ఉండింది; బల+అధినాథులున్= సైన్యాధిపతులున్నా; అవిచేష్టితులు+ఐరి= చేష్టలు ఉడిగినవారైరి.

వ. పాంచాల యాదవ పాండ్య కేకయ మాత్స్యప్రముఖ మహానీయ సైన్యంబులతో న ట్లురవడించిన నయ్యాధిప్రియండను మహావాయువునకు జయద్రథుం డలియపోలె నడ్డపడియే'నని చెప్పుటయు విస్తుతుం డగుచు వైచిత్రవీర్యం డతని కిట్లనియె. **64**

ప్రతిపదార్థం: పాంచాల, యాదవ, పాండ్య, కేకయ, మాత్స్య, ప్రముఖ= పాంచాలు, యాదవులు, పాండ్యులు, కేకయులు, విరాటుడు మొదలైన; మహానీయ+సైన్యంబులతోన్= గౌప్యసేనలతో; అట్లు= ఆ విధంగా; ఉరవడించినన్= వేగిరవడగా; ఆ+యుధిష్ఠిరుండు= యుద్ధంలో స్థిరంగా నిలిచేవాడైన ఆ ధర్మరాజు; అను+మహావాయువునకున్= అనే పెద్దగాలికి; జయద్రథుండు= సైంధవుడు; అద్రి+అపోలెన్= కొండవలె; అడ్డపడియెన్= అడ్డపడ్డడు; అని= ఈ ప్రకారంగా; చెప్పుటయున్= చెప్పుడమున్నా; విస్తుతుండు+అగుచున్= ఆశ్వర్యం కలిగినవాడోతూ; వైచిత్రవీర్యండు= విచిత్రవీర్యాని కొడుకైన ధృతరాష్ట్రుడు; అతనికిన్= ఆ సంజయునికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పాంచాలు, యాదవులు, పాండ్యులు, కేకయులు, మత్స్యదేశపురాజు విరాటుడూ మొదలైన మహానీయుల సైన్యాలతో ఆ విధంగా త్వరపడిన యుధిష్ఠిరుడు(ధర్మరాజు) అనే పెద్దగాలికి సైంధవుడు కొండవలె అడ్డపడ్డడు' అని సంజయుడు చెప్పగానే ఆశ్వర్య చకితుడైన ధృతరాష్ట్రుడు అతడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

చ. తనయనిమీది కూరిమి నుదగ్రత సేనలతోడఁ బాండునం దనులు రయంబుమై నడరఁ దా నొకరుండ భుజాబలంబు నే పునుఁ గుబియించెనే యతడపో! కురుసేనకు మేటి సింధురాజున కబి యేమహాతపము సాంపున నత్తతు సంభవించెనో! **65**

ప్రతిపదార్థం: తనయనిమీది కూరిమిన్= కొడుకుమీది ప్రేమతో; ఉద్గ్రతన్= భయంకరంగా; పాండునందనులు= పాండవులు; సేనలతోడన్= సైన్యాలతో; రయంబుమైన్= వేగంతో; అడరన్= క్రమ్మగా; తాన్= తాను; ఒకరుండు+అ= సైంధవుడు ఒక్కడే; భుజాబలంబు+ఏపునన్= బాహుబల విజృంభణంతో; కుబియించెనే?= భంగపరచాడా?; కురుసేనకున్ మేటి= కౌరవసైనికి అధికుడు; అతడపో!= ఆ సైంధవడే; అది= ఆ శోర్యతిశయం; ఏ మహాతపము+సాంపునన్= ఏ గౌప్య తపస్సుమ్ముక్క సమృద్ధితో; సింధురాజునకున్= సైంధవడికి; ఆ+తత్తిన్= ఆ సమయంలో; సంభవించెనో!= కలిగిందో!

తాత్పర్యం: కొడుకుమీద ప్రేమతో భయంకరంగా పాండవులు సేనలతో సైంధవడిని క్రమ్ముకొన్నారు. కానీ, సైంధవుడు ఒక్కడే తన భుజబలంతో భంగపరచాడా! కౌరవసైనికి తానే అధికుడు. అతడికి ఆ శోర్యతిశయం ఏ మహాతపస్సు ఫలితంగా ఆ సమయంలో ఆ విధంగా సంభవించింది?"

వ. అనిన విని సూతసూనుఁ డమ్మానవపతి కిట్లనుఁ బాండపు లరణ్యంబున నున్నానఁ డతండు ద్రోపబికతంబున భీమసేనుచేత భంగపడి, సంతప్త చిత్తుండై చిత్తజారాతి నారాధించిన నతని గలిష్ట నిష్టోతిశయంబునకు భక్తవత్సలుండగునప్పరమేష్టరుండుప్రీతుండైపాదసూపినజయద్రథుండునుగొంతేయుల నివాలించునట్లుగా

వరం బోసంగవలయునని విన్నవించిన, నద్దేపుండు 'నర్జునుండు దక్కుదక్కిన నలువురు) పాండవులు నీచేత నివాలితులగుట యొక్క బివసంబునం గలుగుగాక!' యని పలికి యంత్రీతుం డయ్యు; నదికారణంబుగా నట్టి గౌరవం జా రథికవరునకు దొరకానియే దత్పరాక్రమంబు తెఱం గెఱింగించెద నాకళ్లంపుము.66

ప్రతిపదార్థం: అనివన్= అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగా; విని= ఆకర్ణించి; సూతసూనుడు= సంజయుడు; ఆ+మానవతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; పాండవులు; అరణ్యంబునన్= అడవిలో; ఉన్ననాడు= ఉన్నప్పుడు; అతండు= ఆ సైంధవుడు; ద్రౌపదితంబునన్= ద్రౌపది కారణంగా; భీమసేనుచేతన్= భీముడిచేత; భంగపడి= అవమానం పాంది; సంతప్తచిత్తుండు+ఐ= మిక్కిలి తపించినమనస్సు కలవాడై; చిత్రజ+అరాతిన్= మన్మథశత్రువైన ఈశ్వరుడిని; ఆరాధించినన్= సేవించగా; అతని; గరష్ట, నిష్ఠ+అతిశయంబునకున్= ఆ సైంధవుడి గొప్ప నిష్ఠ వలని ఆధిక్యానికి; భక్తవత్సలుండు+అగు= భక్తులపై వాత్సల్యం కలవాడగు; ఆ+పరమ+ఈశ్వరుండు= ఆ పరమశివుడు; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించినవాడై; పాడచూపినన్= కనిపించగా; జయద్రథుండును= సైంధవుండునూ; కౌంతేయులన్= కుంతీకుమారులైన పాండవులను; నివారించునట్లుగాన్= అడ్డగించేటట్లు; వరంబు+బంగవలయును+అని= వరమియ్యాలి అని; విన్నవించినన్= విజ్ఞప్తిచేసుకోగా; ఆ+దేవుండు= ఆ పరమేశ్వరుడు; అర్జునుండు తక్కున్= అర్జునుడు తప్ప; తక్కున నలువురు= మిగతానలుగురు; పాండవులు; నీచేతన్= నీచేత; నివారితులు+అగుట= అడ్డగించబడినవారు కావటం; ఒక్క+దివసంబునన్= ఒక్కదినంలో; కలుగున్+కాకి= జరుగును గాకి; అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి(మాటాడి); అంతర్షీతుండు+అయ్యెన్= అద్యశ్వుడయ్యాడు; అదికారణంబుగాన్= ఆ వరం కారణంగా; అట్టి గౌరవంబు= అటువంటి గౌరవం; ఆ+రథికవరునకున్= ఆ రథిక త్రేష్ణుడికి; దొరకానియేన్= కలిగింది; తదీ+పరాక్రమంబు+తెఱంగు= అతడియొక్క పరాక్రమ విధం; ఎఱీంగించెదన్= తెలియజేస్తాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగా విని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘పాండవులు అరణ్యంలో ఉన్నప్పుడు సైంధవుడు ద్రౌపది కారణంగా భీముడిచేత భంగపడి, మిక్కిలి పరితపించి, పరమేశ్వరుడిని సేవించాడు. అతడి గొప్ప నిష్ఠకు శివుడు ప్రీతిచెందినవాడై కనిపించాడు. అపుడు సైంధవుడు కుంతీపుత్రులను అడ్డగించేటట్లు వరం ఇమ్మన్నాడు. అపుడు శివుడు ‘ఒక్క అర్జునుడు తప్ప తక్కున పాండవులు నీచేత అడ్డగింపబడతారు అదీ ఒక్కదినం మాత్రమే’ అని పలికి అద్యశ్వమయ్యాడు. ఆ పరమశివుడి వరం కారణంగా అతడికి అటువంటి గౌరవం కలిగింది. ఇక అతడి పరాక్రమము ఎట్లాంటిదో వివరిస్తాను వినుము.

సీ. సింధుదేశోద్ధవ స్థిర వాహనంబులఁ, బూనిన యరదంబు పాలుపు మిగుల,
రత్నముయోగ్ర పరాహాధ్వజంబు న, భస్ఫులఁ జంచల ప్రభల మెఱయ,

సాంద్ర చంద్రాతప సద్గతమై యుజ్జుల, చ్ఛత్ర చామరముల చాయ నిగుడ,
వజ్రముక్తాఘల ప్రజకిరణావశి, కలిత భూఘణములు వెలుగుచుండఁ,

తే. జిత్తమున వరగ్ర్యంబు చిగురు లోత్తుఁ, బాండుపుత్తుల దుర్భాంత బాహుబలము
మొసలపెల్లును సరకుగఁ గొనక యేచి, యాట్ల వాలికి నీయల్లుఁ డడ్డపడియె.

ప్రతిపదార్థం: సింధుదేశ+ఉధ్వవ= సింధుదేశంలో పుట్టిన; స్థిరవాహనంబులు= మేలైన గుర్రాలు; పూనిన అరదంబు= కట్టినరథం; పాలుపు మిగులన్= అందం అతిశయించగా; రత్నముయ= రత్నాలచేత ప్రాచుర్యం చెందిన; ఉగ్ర, వరాహ, ధ్వజంబు= భయంకరమైన పంది గుర్రుగల జెండా; చంచల+ప్రభలన్= కదుల్లూ ఉండే కాంతులతో; నభః+స్ఫలిన్= ఆకాశ ప్రదేశంలో; మెఱయన్= ప్రకాశింపగా; సాంద్ర= దట్టమైన; చంద్రాతప+సద్గతమై= వెన్నెలకు సాటియై; ఉజ్జులత్తు= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; చత్రత+చామరములు= గౌడగులు, వింజామరలు, చాయ+నిగుడన్= కాంతి నింపగా (వ్యాపింపజేయగా); వజ్ర= వజ్రాలయొక్క; ముక్తాఘల= ముత్యాలయొక్క; ప్రజ=

సమాపోల; కిరణ+ఆవళీన్= కాంతుల మొత్తంచేత; కలిత భూషణములు= కూడిన ఆభరణాలు; వెలుగుచుండన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; చిత్తమునన్= మనస్సులో; వరగర్వంబు= వరం వలని దర్శం; చిగురులొత్తన్= మోసులెత్తగా; పాండుపుత్రుల= పాండవుల; దుర్భాంత, బాహు, బలమున్= అణచటానికి వీలుకాని భుజబలాన్ని; మొనల+పెల్లును= సేనల ఆధిక్యాన్ని; సరకుగాన్+కొనక= లక్ష్మిపెట్టకుండా; ఏచి= విజృంభించి; ఆర్పి= గర్జించి; వారికిన్= పాండవులకు; నీ+అల్లుడు= నీ అల్లుడైన పైంధవుడు (దుస్సల భర్త); అడ్డపడియెన్= (ఎదిరించి నిలిచాడు) అడ్డగించాడు.

తాత్పర్యం: సింధు దేశానికి సంబంధించిన ఉత్తమజాతి గుర్రాలు కట్టిన రథం అందగించగా, రత్నమయమై భయంకరమైన పందిగుర్తు గల జెండా కదులుతూ రెపరెపలాడగా, నిండు వెన్నెలకు సమానంగా ప్రకాశించే గొడుగుల, వింజామరల కాంతులు వ్యాపించగా, వజ్రాల, ముత్యాల ఆభరణాల కాంతులు వెలుగుతూ ఉండగా, మనస్సులో వర గర్వం చెలరేగగా, అణచటానికి వీలుకాని పాండవుల భుజబలాన్ని, వారి సేనల ఆధిక్యాన్ని లెక్కచేయకుండా నీ అల్లుడు విజృంభించి, గర్జిస్తూ అడ్డుకొన్నాడు.

వ. ఇవ్విధంబున నడ్డపడి సాత్యకిని సాయకత్రయంబునను, భీమసేనుని బాణాష్టకంబునను, ధృష్టద్మయున్ని నిరువది యమ్ములను, విరాటుని శిఖండిని బధిపదితూపులను, బాంచాలపతి నేడింటను, ద్రౌపదేయుల బధియేసింటను, గేకయుల నిరువదేసింటను, ధర్మసూను సప్తతి శరంబులను నేసి యాసేన నానాస్త్రంబులం గప్పునప్పుడప్పాండవాగ్రజుండతని కోండంబుదుండంబులు నేసిన నాసైంధవుండిందువింటమంటలుం బోసి మార్గణమ్ము లమ్మునుజపతి మీదను, దదనుచరుల యంగంబులందును, బరఁగించినం బవనతనయుండు దలకడచి రభసంబున.

68

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రితిగా; అడ్డపడి= అడ్డగించి; సాత్యకిని+సాయకత్రయంబునన్= సాత్యకిని మూడుబాణాలతో; భీమసేనున్, బాణ+అష్టకంబుననున్= భీమసేనుడిని ఎనిమిది బాణాలతో; ధృష్టద్మయున్నన్+ఇరువది+అమ్ములనున్= ధృష్టద్మయున్నడిని ఇర్వై బాణాలతో; విరాటునిన్, శిఖండిన్+పది పది తూపులనున్= విరాటుడిని, శిఖండినీ పది పది బాణాలతో; పాంచాలపతిన్= ద్రుపదరాజును; ఏడింటనున్= ఏడు బాణాలతో; ద్రౌపదేయులన్= ఉపపాండవులను; పది+ఏనింటనున్= పదునైదు బాణాలతో; కేకయులన్+ఇరువది+ఏనింటనున్= కేకయులను ఇర్వై పదు బాణాలతో; ధర్మసూనున్+సప్తతి+శరంబులనున్= ధర్మరాజును డెబ్బెబాణాలతో; ఏసి= ప్రయోగించి; ఆ సేనన్= ఆ సైన్యాన్ని; నానా+అస్త్రంబులన్= అనేకాలైన అస్త్రాలతో; కప్పెన్= కప్పివేశాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+పాండవ+అగ్రజాండు= ఆ ధర్మరాజు; అతని+కోండంబు= ఆ సైంధవుడి విల్లు; తుండంబులు+చేసినన్= ముక్కలు చేయగా; ఆ సైంధవుండు= ఆ జయద్రథుడు; ఒండువింటన్= మరొక వింటతో; మంటలున్+పోని, మార్గణమ్ములు= మంటలను పోలిన బాణాలు; ఆ+మనుజపతి మీదను= ఆ రాజుసైన; తద్ది+అనుచరుల+అంగంబులందును= అతడిని అనుసరించి వచ్చే వాళ్ళ అవయవాలందు; వరఁగించినన్= ప్రయోగించగా; పవనతనయుండు= భీముడు; తలకడచి= మీరి, అతిశయించి; రభసంబునన్= వేగంతో.

తాత్పర్యం: ఈ రితిగా సైంధవుడు అడ్డగించి సాత్యకిని మూడు బాణాలతో, భీముడిని ఎనిమిది బాణాలతో, ధృష్టద్మయున్నడిని ఇర్వై బాణాలతో, విరాటుడిని, శిఖండిని పదేసి బాణాలతో, ద్రుపదుడిని, ఏడు బాణాలతో, ఉపపాండవులను పదునైదు బాణాలతో, కేకయులను ఇర్వై అయిదు బాణాలతో, ధర్మరాజును డెబ్బెబాణాలతో నొప్పించి ఆ సైన్యాన్ని రకరకాల అస్త్రాలతో కప్పివేశాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు సైంధవుడి వింటని తుండలు చేయగా, ఆ సైంధవుడు మరో విల్లు ధరించి మంటలను పోలిన బాణాలను రాజుసైన, అతడి అనుచరుల అవయవములందు ప్రయోగించాడు. అంతలో భీముడు విజృంభించి వేగంతో.

విశేషం: ఆ బాణాల సంఘ్య శత్రుయోధుల సామర్థ్యానికి అనుగుణంగా ఉన్నాయనుకొనాలి.

క. భల్లముల మూర్ఖ గొడుగును , విల్లును బడగయును ద్రుంప వేణొక విలు నీ యల్లుడు గొని భీము గొడుగు , విల్లును బడగయును ద్రుంచి విరథుం జేసేన్. 69

ప్రతిపదార్థం: భల్లముల+మూర్ఖుడు= మూడు బల్లెములతో; గొడుగును= చత్రాన్ని; విల్లును= వింటిని; పడగయును= జెండాను; త్రుంపన్= త్రుంచివేయగా (ఖండించగా); నీ+అల్లుడు= నీ అల్లుడైన సైంధవుడు; వేఱు+బకవిలున్= మరో వింటిని; కొని= తీసికొని; భీముని గొడుగున్= భీముడి చత్రాన్ని; విల్లున్= ధనుస్సును; పడగయును= జెండాను; త్రుంచి= విరిచి; విరథున్+జేసేన్= రథంలేని వాడినిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: మూడు బల్లెములతో భీముడు చత్రాన్ని, ధనుస్సునూ, జెండాను ఖండించగా, నీ అల్లుడు మరో ధనుస్సును పూని భీముడి చత్రాన్ని వింటిని జెండాను త్రుంచి తేరు లేని వాడినిగా చేశాడు.

వ. ఇట్లు వికల సాధనుం దై. 70

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకార; వికలసాధనుండు+హ= భగ్వానైన సాధనములు కలవాడై

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా (ముక్కలైన) పగిలిన పరికరాలు కలవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సి. అనిలసుతుండు సాత్యకి తేరిమీదికి , నలగిన నీ సేన యార్థటయును సైంధవుపై వారి సైనికోత్తము లనే , కాష్టముల్ వఱపిన, నతఁడు వాని మరలింప ము స్నేహముస్యచే గూలిన , రథదంతి హాయ భటురాజికతన నతి విషమంబైన యానేల నవిహాత , గతి నరదంబులు గ్రందు వఱపి

ఆ. వారు సేసి రాహవము; దాని కోర్చి యం , దఱును దమక తమక దనిసి వెనుక కొదుగునట్లు గాగ సుజ్జుల శరనికా , యములు గురిసె నా జయద్రథుండు. 71

ప్రతిపదార్థం: అనిలసుతుండు= భీముడు; సాత్యకి, తేరిమీదికిన్= సాత్యకి రథంపైకి; అరిగినన్= పోగా; నీసేన= నీ సైన్యం; ఆర్యటయును= గర్జించగా; వారి, సైనిక+ఉత్తములు= పాండవుల సైన్యంలోని శ్రేష్ఠులు; అనేక+అప్రతముల్= పెక్క బాణాలు; సైంధవుపైన్+పఱపినన్= సైంధవుడిమీద, ప్రయోగించగా; అతఁడు= ఆ సైంధవుడు; వానిన్= ఆ బాణాలను; మరలింపన్= వెనక్కిపోయేటట్లు చేయగా; మున్సు= ముందు; అభిమన్యచేన్= అభిమన్యడిచేత; కూలిన= పడిన; రథ,దంతి,హాయ,భట, రాజి= తేరులు, ఏనుగులు, గుర్రాలు, కాలరుల, మొత్తం(అనగా చతురంగబలాలు); కతనన్= కారణంగా; అతి+విషమంబు+పన+ఆ+నేలన్= మిక్కిలి ఒడుదుకైన ఆ ప్రదేశంలో; అవిహతగతిన్= తిరుగులేని నడకతో; అరదంబులు= తేర్చు; క్రందు+పఱపి= దట్టంగా తోలి; వారు= పాండవపైనికులు; ఆహవము+చేసిరి= యుద్ధం చేశారు; అందఱును= అందరూ; దానికిన్= ఆ పాండవ సైన్య విజ్ఞంభణానికి; ఓర్చి= సహించి; అందఱును= ఆ పాండవులందరూ; తమక, తమక, తనిసి= తమకు తాము సమాధానపడి; వెనుకకున్= వెనకకు; ఒడుగునట్లు+కాగన్= దాగుకొనేటట్లుగా; ఆ+జయద్రథుండు= ఆ సైంధవుడు; ఉజ్జుల, శర, నికాయములు= మండుతూ ఉండే బాణాల మొత్తాలు; కురిసెన్= వర్షించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు సాత్యకి రథంపైకి పోగా, నీ సైన్యం గర్జించింది. అపుడు పాండవ సైన్యంలోని వీరులుఅనేక బాణాలు సైంధవుడి మీద ప్రయోగించారు. సైంధవుడు వాటిని అన్నింటినీ వెనక్కి మళ్ళించి, అంతకుముందు అభిమన్యడిచేత చతురంగబలం పడిపోయిన కారణంగా, ఎగుడు దిగుడుగా ఉండే ఆప్రదేశంలో అప్రతిహతగమనంతో

రథాలను దట్టంగా తోలి పాండవులు పోరాడారు. ఆ పాండవులు అందరూ తమకు తాము చాలా సమాధానపడి. సైంధవుడు వారందరినీ వెనక్కు తగ్గేటట్లు మండుతూ ఉండే బాణాలు ప్రయోగించాడు.

విశేషం: సైంధవుడు పాండవులను అడ్డగించాడు. వారిపోరు ఫోరంగా పరిణమించింది. ఈ సందర్భంలో అంతకుమునుపు అభిమన్యుడు చతురంగ బలాన్ని చిందరవందర చేసిన సంఘటన స్వరణకు తేబడింది. అభిమన్యుడు కూల్చిన చతురంగ బలం కారణంగా అక్కడ ప్రదేశం అతి విషమంగా ఉండని అంటే సమతలంగా లేకుండా పౌచ్చుతగ్గలుగా ఒడుమడుగ్గా ఉండనీ అందువలన సైన్యం నడవటానికి కష్టంగా ఉండనీ వర్ణించబడింది. ‘అవిహత గతి’ అని తిక్కన ఇక్కడ తత్సమపద ప్రయోగం చేశాడు. సైన్యంలో అందరూ సంతృప్తిగా పోరాడారు అనే అభిప్రాయాన్ని ‘తమక తమక తనిసి’ అని అచ్చ తెలుగు పదాలలో తెలుపడం విశేషం. సైంధవుడు తన బాణ ప్రయోగంతో వారందరూ వెనుకకు తగ్గేటట్లు చేయగలిగాడు.

వ. ఇత్తెఱంగున సింధురాజు పాండవుల వేడిమి యుడిపిన, నుభయపార్శ్వంబులకు మున్న దొలంగియున్న నీ బలంబులు గోల్లుల సేసి య కెళ్చితేయ సైన్య సంతానంబుతోఁ దలపడినం బోరు ఫోరంబయ్యే; సక్కడు గుంభసంభవ ప్రయత్న విశేషంబునం జేసి వాహిని మగుడ నడుల యభిమన్యుం బోబివిన నక్కమారుండు నుక్కనం గడంగి.

72

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునవ్వు= ఈ విధంగా; సింధురాజు= సైంధవుడు; పాండవుల వేడిమి= పాండవుల ప్రతాపాన్ని; ఉడిపినవ్వు= పోకార్పగా; ఉభయ పార్శ్వంబులకువ్వు= ఇరుప్రక్కలకు; మున్ను= ముందు; తొలంగి ఉన్ను= తప్పి ఉన్ను; నీబలంబులు= నీ సైన్యాలు; కోల్లులచేసి= ఎదుట నిలిచి యుద్ధం చేసి (యుద్ధసన్నాహం గావించి); ఆ+కొంతేయసైన్య సంతానంబుతోవ్వు= పాండవనేనా సమాహంతో; తలపడినవ్వు= ఎదుర్కొనగా; పోరు= యుద్ధం; ఫోరంబు+అయ్యువ్వు= భయంకరమయింది; అక్కడన్వు= ఆ కారవ పక్షంలో; కుంభసంభవ= ద్రోణడి; ప్రయత్న విశేషంబునవ్వు+చేసి= విశేషమైన ప్రయత్నంచేత; వాహిని= సైన్యం; మగుడన్వు= మళ్ళీ; అడరి= విజ్ఞంభించి; అభిమన్యువ్వు= అభిమన్యడిని; పాదివినవ్వు= కలిసి చుట్టుకోగా; ఆ+కుమారుండువ్వు= ఆ బాలుడుకూడా; ఉక్కనవ్వు= శోర్యంతో; కడంగి= పూని.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సైంధవుడు పాండవుల ప్రతాపాన్ని పోకార్పగాడు. అటుపై ఇరుప్రక్కలకు దూరంగా తొలగి ఉన్న నీ సైన్యాలు యుద్ధానికి సంసిద్ధం అయ్యాయి. పాండవుల సేనాసమాహాలను ఎదుర్కొనడంతో యుద్ధం భయంకరంగా పరిణమించింది. అంతలో ద్రోణుడు ఎంతో ప్రయత్నంతో సైన్యాన్ని మళ్ళీ విజ్ఞంభించేటట్లు చేసి అభిమన్యడిని చుట్టుముట్టగా, అతడు శోర్యంతో పూనుకొని.

క. అజముఖ సంపూతములగు , నిభతురగ స్వందనంబు లిలఁ గూల్పాగ న

క్షుభితుం డగు వ్యష్టసేనుఁడు , రభసంబున నతనిఁ బటు శరంబుల నొంచెన్.

73

ప్రతిపదార్థం: అభిముఖ, సంపూతములు+లగు= ఎదురుగా చుట్టుముట్టిప్పి అయిన; ఇభ= ఏనుగులు; తురగ= గుర్రాలు; స్వందనంబులు= రథాలు; ఇలన్వు= నేలపై; కూల్చుగున్వు= కూలగొట్టగా; అక్కభితుండు= క్షోభించనివాడు(కలతచెందనివాడు); అగు= అయిన; వ్యష్టసేనుడు= వ్యష్టసేనుడు; రభసమునవ్వు= వేగిరపాటుతో; పటుశరంబులన్వు= తీవ్రబాణాలతో; అతనిన్వు= అభిమన్యడిని; నొంచెన్వు= నొప్పించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఎదురుగా వచ్చి చుట్టుముట్టిప్పి ఏనుగులనూ, గుర్రాలనూ, రథాలనూ అభిమన్యడు నేలకూల్చుగా ఏ మాత్రమూ చలించని వ్యష్టసేనుడు మహావేగంగా తీవ్రబాణాలతో అభిమన్యడిని ఎదుర్కొని నొప్పించాడు.

వృషసేనుం డబ్బిమన్యం దాకి మూర్ఖితుం డగుట (సం. 7-43-5)

- ఉ. నొంచిను గెంపు సాంపును గసుంగవ యొప్పగ సూతుద్రుంచి, విల్ ద్రుంచి తురంగ వక్రములు దూపులు నించి, యలంచి, మేను నొ ప్రించిను దేలితోడ నఱపీనుగు నీడిచికొంచుఁ బాటె సే నాంచలభూమికిం బెలుచ నత్తురగంబులు విష్ణులంబులై.

74

ప్రతిపదార్థం: నొంచిన్= బాధించగా; కెంపుసాంపున్= కెంపువలె; కనుంగవ+బప్పగ్న్= కళ్ళ రెండూ ప్రకాశించగా; సూతున్+త్రుంచి= సారథిని చంపి; విల్+త్రుంచి= ధనస్సు విరిచి; తురంగ వక్రముల్న్= గుర్రాల ముఖాలల్; తూపులు+నించి= బాణాలు నింపి; అలంచి= అలసట కలిగించి; మేనున్= శరీరాన్ని; నొప్రించిన్= బాధపెట్టగా; పెలుచన్= మిక్కటంగా; ఆ+తురగంబులు= ఆ గుర్రాలు; విష్ణులంబులు+ఐ= భయంచేత అవయవాలు స్వాధీనం తప్పినవై; తేరితోడన్= రథంతో కూడా; అఱపీనుగున్+ఈడిచి కొంచున్= సగం చచ్చిన వృషసేనుడిని ఈడ్డుకొంటూ (లాగుకొంటూ); సేనా+అంచల+భూమికిన్= సేన చివరి ప్రదేశానికి; పెలుచన్= వేగంగా; పాటెన్= పరుగెత్తాయి.

తాత్పర్యం: అట్లా నొప్రించగా, రెండు కళ్ళు కెంపులవలె మెరసిపోతుండగా సారథిని చంపి, విల్లు విరిచి, గుర్రాల నోళ్ళలో బాణాలు నింపి, అలసట కలిగించి, వాటి శరీరాలను నొప్రించాడు. అప్పుడు భయంతో అవయవాలు స్వాధీనం తప్పిన ఆ గుర్రాలు రథంతో కూడా సగం చచ్చిన వృషసేనుడిని సేనల చివరి ప్రదేశానికి ఈడ్డుకుంటూ పరుగెత్తాయి.

విశేషం: అంతకుముందు పద్యం ‘నొంచెన్’ అని ప్రయోగించటం ఎత్తుగడలో ఒక విశేషం. సగం చచ్చిన వృషసేనుడిని ఈడ్డుకొంటూ గుర్రాలు పరుగెత్తిన సన్నిహితాన్ని తిక్కున ఎంతో నాటకీయంగా మన కళ్ళముందు నిలిపాడు. ‘అఱపీనుగు’ అనే ప్రయోగం ఎంతో విమాత్తంగా ఉన్నది.

- ఉ. ఇట్లు వృషసేను నరదంబు పఱచిన తెఱపిన యథిమన్యండు నిజస్వందనంబు పఱపించినం బటు సంరంభంబున నెదుర్కొన్ని.

75

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వృషసేను+అరదంబు= వృషసేనుడి రథం; పఱచిన+తెఱపిన= పరుగెత్తిన అవకాశంలోనే; అభిమన్యండు= అభిమన్యడు; నిజ+స్వందనంబు= తన రథం; పఱపించిన్= పరుగెత్తించగా; పటు+సంరంభంబున్= తీవ్రమైన సన్నాహంతో; ఎదుర్కొని= ఎదిరించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వృషసేనుడి రథం పరుగెత్తిన దారిలోనే అభిమన్యడు తన రథాన్ని పరుగెత్తించగా తీవ్ర సన్నాహంతో ఎదిరించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- అ. శౌర్యధుర్యుడుగు వసాతి భూపతి పష్టి, శితశరంబు లేయ నతడు దొడ్డ నారసమున వాని నలిఁ దూల నేసిను, గూలి పెలుచు దన్నికొనుచుఁ జచ్చె.

76

ప్రతిపదార్థం: శౌర్యధుర్యుడు+లగు= శూరత్యాన్ని భరించేవాడైన; వసాతిభూపతి= వసాతి రాజు; పష్టి శిత శరంబులు= అరవై వాడి అయిన బాణాలు; ఏయన్= ప్రయోగించగా; అతడు= అభిమన్యడు; వానిన్= ఆ వసాతి రాజును; దొడ్డ నారసమున్= గొప్పబాణంతో; నలిన్= విజ్ఞంబణంతో; తూలన్+ఎసినన్= పడిపోయేటట్లు ప్రయోగించగా; కూలి= క్రిందపడి; పెలుచన్= మిక్కటంగా; తన్ని కొనుచన్= తన్మకొంటూ; చచ్చెన్= చచ్చాడు.

తాత్పర్యం: శూరుడైన వసాతిరాజు అరవై తీవ్రబాణాలు ప్రయోగించగా అభిమన్యుడు ఆ వసాతి రాజును ఒక గొప్ప బాణంతో మిక్కిలి తూలిపడేటట్లు నేలకూల నేళడు. దానితో వాడు తన్నకొంటూ చచ్చాడు.

K. చచ్ఛిన వసాతిఁ గనుగొని, యచ్ఛటి భూపతులు పెలుచ నడరుటయును ఏ వ్యచ్ఛుకొడుకు కోపించినఁ, జిచ్ఛు మిడుతపిండు నేర్చు చెలువము దీఁచెన్.

77

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటి భూపతులు= అక్కడ ఉండే రాజులు; చచ్చిన+వసాతిన్= మరణించిన వసాతి రాజును; కనుగొని= చూచి; పెలుచ్చున్= మిక్కుటంగా; అడరుటయును= చుట్టుముట్టుటమున్నా(కవియటం); వివ్యచ్చు కొడుకు= అర్షునుడి పుత్రుడు; కోపించిన్= ఆగ్రహించగా, చిచ్చు= నీపు(అగ్ని); మిడుత పిండున్= మిడుతల గుంపును; ఏర్పు= కాల్పు; చెలువము= విధం; తోఁచెన్= స్ఫురించింది.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అక్కడ ఉండే రాజులంతా చచ్ఛిన వసాతి రాజును చూచి రెచ్చిపోయి, అందరూ ఒక్కమ్మడి అభిమన్యుడిని ఆక్రమించారు. అభిమన్యుడు ఆ సందర్భంలో ఆగ్రహించటం అగ్ని మిడుతల గుంపును కాల్పిన తీరును స్ఫురింపజేసింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

v. ఆ సమయంబునం జేడ్పుడి నీ సేనలు దీనదశకు వచ్ఛిన నానాదేశాధిశులు పరస్పరాహస్యానాదంబులు సింహానాదంబులు శింజినీ స్వనంబులుం జైలంగ ధనంజయతనయుషై నొక్కుమ్మడి నురవడించిన నయ్యతిరథపర్యండు లేళ్ళగమిం గనిన బెబ్బలి యుబ్బదోప నలిరేగి యందఱ నుఱుమాడిన నంగకంబుల వివిధ ఖండంబుల కెంపునను గరితురగ నరశేవంబుల వికృతాకారంబుల నాయుధంబుల మెఱుంగుల నాభరణంబుల తఱచునం దత్తుదేశంబు దారుణ ప్రియదర్శనంబయ్యే; నప్పుడు దెరలిన మూర్కలు దన్నుఁ దేతీ చూడనుంజాలకయంతంతతీచ్ఛవడిన నాగుంపులకుంగవిసి, నిలింపవతిమనుమండు సత్కుల్మహస్తభ్యతి భూపాల లోకంబు జములోకంబున కనిచినం జుట్లనుండి చూచు మానథను లగు మానవపతులు నేన నేన యని కడంగి యక్కుమారుని మీద నుత్తికి పెనుజీతు మొగంబునం బడిన చిఱుచేప తండంబుల చందంబున దావానలంబు దతీయం బాటిన మృగకులంబు చాట్పున సముద్రంబు సాచ్చిన యేఱుల చందంబున నతని యంద డింబిన.

78

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్= అప్పుడు; చేడ్పుడి= చలించి, వ్యాకులపడి; నీ సేనలు= నీ సైన్యాలు; దీనదశకున్+వచ్చిన్= దీనస్థితికి రాగా; నానా, దేశ+అధిశులు= అనేక దేశాల రాజులు; పరస్పర+ఆహ్వాన+నాదంబులు= ఒకరిని ఒకరు పిలుచుకొనే శబ్దాలు; సింహానాదంబులు= గర్జించబులు; శింజినీ స్వనంబులు= అల్లైత్రాటి వ్రోతలు; చెలంగ్ను= ధ్వనించగా; ధనంజయతనయుషైన్= అభిమన్యుడి మీద; ఒక్కమ్మడిన్= ఒక్కమ్మడైన ఆ అభిమన్యుడు; లేళ్ళ+గమిన్= జింకల గుంపును; కనిన= చూచిన; బెబ్బలి= పెద్దపులి; ఉబ్బ= విజ్యంభణ(అతిశయం); తోఁప్ను= తోఁచేటట్లుగా; నలి+రేగి= మిక్కిలి రెచ్చిపోయి; అందఱున్= అందరినీ; నుఱుమాడిన్= పిండిచేయగా (పొడి, చూర్చాం); అంగకంబుల= అవయవాల; ఖండంబుల+కెంపునను= తునకల (ముక్కల) ఎర్రదనం చేతనూ; కరి, తురగ, నర, శవంబుల= ఏనుగులు; గుర్రాలు, భటులయ్యుక్క పీనుగుల; వికృత+ఆకారంబులన్= వికారములైన ఆక్రూతుల చేతనూ; ఆయుధంబుల+మెఱుంగులన్= ఆయుధాల కాంతుల చేతనూ; ఆభరణంబుల+తఱచున్నన్= భూపణాల ఆధిక్యం చేతనూ; తద్దీ+ప్రదేశంబు= ఆ ష్టులం; దారుణ+ప్రియ+దర్శనంబు+అయ్యెన్= భయానకమూ, రమణీయమూ అయింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తెరలిన మూర్కలు= విచ్చిపోయిన సైన్యాలు; తన్నన్= తనను; తేణి+చూడనున్+చాలక= పరికించి చూడలేక;

అంతంతన్= కొంతదూరంలో; తెచ్చువడినన్= చేప్పలు వదిలి వెనుదీయగా; ఆ గుంపులకున్= ఆ(స్ట్రోనికి) సమూహాలపై; కవిసి= ఎదుర్కొని; నిలింపతి మనుమండు= ఇంద్రుడి మనుమడైన అభిమన్యుడు; సత్యశతః, ప్రభృతి, భూపాల, లోకంబున్= సత్యశతుడు (నరిష్యంతుడి వంశంలోనివాడు, సుమతికొడుకు) మొదలగు రాజుల సమూహాన్ని; జములోకంబునకున్= యమలోకానికి; అనిచినన్= పంపగా; చుట్టునుండి= నలుప్రక్కలనుండి; చూచు మానథనులు అగు= చూస్తూ ఉన్న అభిమాన ధనులైన; మానవపతులు= రాజులు; నేన, నేన అని= అహమహామికతో; కడంగి= పూని; ఆ+కుమారుని మీదకున్= ఆ బాలుడిపైకి; ఉణికి= దూకి; పెనుఛోఱ+మొగంబునన్= సౌఱ అనే పెద్దచేప ముఖంలో; పడిన= చిక్కుపడిన; చిఱుచేపల, తండంబుల, చందంబునన్= చిన్న చేపల మొత్తాల రీతిగా; దావ+అనలంబు= కార్చిచ్చు; తఱియన్= సమీపించగా (ఎదుర్కొనగా); పాఱిన= పరుగెత్తిన; మృగ+కులంబు+చాడ్పునన్= జింకల గుంపువలె; సముద్రంబు= సముద్రంలో; చొచ్చిన= ప్రవేశించిన; ఏఱుల+చందంబునన్= వాగులవలె; అతని+అందు+అ= అతడి అందే; ఓందినన్= నశించగా (లీనమైపోగా).

తాత్పర్యం: అప్పుడు జడిసి దైన్యఫ్లితిలో నీ పైన్యం ఉండగా నానా దేశరాజులు ఒకరిని మరొకరు పిలిచికొనే శబ్దాలు, సింహాదాలు, అల్లెత్రాటి టంకారాలూ విన్నించాయి. అందరూ ఒక్కపెట్టున అర్జునుడి కుమారుడిని ఆక్రమించారు. అతిరథ తేష్ముడైన అభిమన్యుడు జింకల గుంపుపై బెబ్బులివలె మిక్కెలి విజ్ఞంభించి అందరినీ నుగ్గుమాచం చేశాడు. అప్పుడు యుద్ధభూమి, ముక్కలు ముక్కలుగా తెగిపడ్డ అవయవాలతో, చచ్చిన ఏనుగుల గుర్రాల భటుల విక్కాకారాలతో, ఆయుధాల ఆభరణాల కాంతులతో, దట్టంగా మహాదారుణ ప్రియదర్శనంగా మారిపోయింది. విచ్చిపోయిన పైన్యాలు అతడిని తేఱిపార చూడలేక అంతంతలోనే తెచ్చిపాటుతో ఉండగా, వాటిపై అభిమన్యుడు దూకాడు. అప్పుడు నలుప్రక్కలనుండి మానథనులైన రాజులు ‘నేను నేను’ అంటూ ఆ బాలుడి మీదికి ఉరికి పెద్దసార చేప ముఖంలో పడ్డ చిన్న చేపల గుంపువలె, కార్చిచ్చు అలముకోగా పరుగెత్తే జింకల రీతిగా సముద్రంలో ఉరవడితో చొచ్చుకొనిపోయే వాగులు మాదిరిగా అతనిలోనే అందరూ అణగిపోయారు.

విశేషం: అలం: మాలోపుమ.

ఉ. అచ్చట సైన్యమంతయు భయాకులతన్ నలుబిక్కులన్ వెనన్
విచ్చిన శల్యసందనుడు ‘పీనికి నోడగగ నేల మీకు? నే
వచ్చితిఁ బట్టి తెచ్చెదు; నవారణ బెట్టు పెనంగె నేనియుం
జచ్చు మచీయ భూరిభుజశక్తిఁ గనుంగొనుఁ దంచు నుఢతిన్.

79

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటన్= ఆ రణరంగంలో; పైన్యము+అంతయున్= సేన మొత్తమూ; భయ+ఆకులతన్(భయం); భీతివలన కలిగిన కలతతో; వెనన్= వెంటనే (త్వరగా); నలుదిక్కులన్+విచ్చినన్= నాలుగు పైపులకూ; చెదరగా; శల్యసందనుడు= శల్యాడి కొడుకు (రుక్కరథుడు అనేవాడు); ఉద్దతిన్= గర్వంతో; నేన్+వచ్చితిన్= నేను వచ్చాను; పీనికిన్= ఈ అభిమన్యుడికి; ఓడఁగన్+ఏల?= వెనుదీయటం ఎందుకు?; పట్టి+తెచ్చెదన్= బంధించి తెస్తాను; అవారణన్= అడ్డగించలేని విధంగా; బెట్టు= అధికంగా; పెనంగెన్+ఎనియున్= పోరాడినప్పటికీ; చచ్చున్= చస్తాడు; మచీయ, భూరి, భుజ, శక్తిన్= నా యొక్క అధికమైన భుజాల బలాన్ని; కనుంగొనుడు= చూడండి; అంచున్= అని అంటూ.

తాత్పర్యం: అప్పుడు యుద్ధరంగంలో పైన్యమంతా భయంతో బెదరి నలుదిక్కులకూ చెదరిపోయింది. అంతలో శల్యాడి కొడుకు రుక్కరథుడు గర్వంతో ‘ఇదిగో! నేను వచ్చాను. పీడికి మీరు వెనుకంజ వేయటం ఎందుకు? వెంటనే పట్టి తెస్తాను. వారించలేని విధంగా పోరాడినప్పటికీ వాడు నా చేతులలో చస్తాడు. చూడండి నా భుజబలాన్ని’ అంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. రుక్షరథుం డసువాడు పాండుపొత్తుం దలపడి తొమ్మిబియమ్ము లురమ్మున భుజమ్ముల రెండును నాటించి వెండియు నేయం గడంగునెడ నా సుభద్రాసుశనుండు. 80

ప్రతిపదార్థం: రుక్షరథుండు+అనువాడు= రుక్షరథుడు అనే పేరుగల శల్యాడి కొడుకు; పాండుపొత్తున్= పాండురాజు మను మడిని; తలపడి= ఎదుర్కొని; ఉరమ్మునన్= వక్కస్థలంలో; తొమ్మిది+అమ్ములు= తొమ్మిదిబాణాలు; భుజమ్ములన్= భుజాలలో; రెండును= రెండు బాణాలున్నా; నాటించి= గ్రుచ్చకొనేటట్లు చేసి; వెండియున్= మళ్ళీ; ఏయన్+కడంగు+ఎడన్= ప్రయోగించటానికి ప్రయత్నించే సందర్భంలో; ఆ+సుభద్రాసుశనుండు= ఆ అభిమన్యుడు.

తాత్పర్యం: రుక్షరథుడు పాండురాజు మనుమడిని ఎదిరించి (రొమ్ము) ఎదైన తొమ్మిదీ, భుజాలపై రెండూ, బాణాలు గ్రుచ్చకొనేటట్లు చేసి, మళ్ళీ ప్రయోగించబోయే సమయంలో అభిమన్యుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. శరముతోడ నొక్క కరము చాపము తోడ , నొకటి బొమలు గటిసి యుస్త యుగ్ర రేఖటోడు దల ధలతిపై బడనేసే , రయము మెఱయు బటు శరతయమున. 81

ప్రతిపదార్థం: శరముతోడన్= బాణంతో కూడి ఉన్న; ఒక్క కరమున్= ఒక చేతిని; చాపముతోడన్= వింటితోకూడిన; ఒకటిన్= ఒకచేతిని; బొమలు+కదిని+ఉన్న= కనుబొమలు ముడివడి ఉండే; ఉగరేఖ+తోడన్= భయంకరమైన రితితో; తలన్= శిరస్సునూ; పటు+శర+త్రయమునన్= వాడి అయిన మూడు బాణాలతో; రయము+మెఱయున్= వేగం అతిశయించగా; ధరిత్రిపైన్= నేలపై; పడన్= పడేటట్లు; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు రుక్షరథుడి బాణసహితమైన ఒక చేతిని ఒకబాణంతోనూ, విల్లుతో కూడిన అతడి మరొకచేతిని వేరొక బాణంతోనూ, కను బొమలు ముడివడి ఉన్న అతడి తలను వేరొక బాణంతోనూ - ఇట్లా మూడు బాణాలతో వడిగా నేలగూల్చాడు.

వ. ఇ ట్లర్జునపుత్తుండు చిత్రకౌశలంబు సూపిన. 82

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అర్జునపుత్తుండు= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడు; చిత్రకౌశలంబు= వింత అయిన నేర్పు; చూపినన్= ప్రదర్శించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అభిమన్యుడు నేర్పు ప్రదర్శించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. రుక్షరథుడు వడిన రోషాత్తచిత్తులై , యతని చెలులు పలువు రవనిపతులు గవిసి రపుడు తేరుగములతో వడి భవ , తౌత్తుమీద సీదు పుత్తు లలర. 83

ప్రతిపదార్థం: రుక్షరథుడు= శల్యాడి కొడుకు రుక్షరథుడు; పడినన్= నేలకూలగా; అతని+చెలులు= అతడి స్నేహితులు; పలువురు+అవని పతులు= చాలామంది రాజులు; రోష+ఆత్త+చిత్తులు+బి= కోపాన్ని పొందిన మనస్సులు కలవారై; అపుడు= ఆ సమయంలోనీదు పుత్తులు= నీ కొడుకులు; అలరన్= సంతోషించగా; భవత్+పొత్తుమీదన్= నీ మనుమడిపై; వడిన్= తొందరగా; తేరుగములతోడన్= రథ సమూహాలతో; కవిసిరి= విజుంభించారు.

తాత్పర్యం: రుక్షరథుడు ఆ విధంగా నేలకూలగా అతడి స్నేహితులు చాలామంది రాజులు కోపం పొందిన మనస్సులు కలవారై, నీ కుమారులు సంతోషించేటట్లు నీ మనుమడి పైకి వడివడిగా తమ రథ సమూహాలతో విజుంభించారు.

విశేషం: ఈ ఆటవెలది పద్యంలోని పదాల కూర్చులో తిక్కన చూపిన నేర్చు అప్పటి సన్నివేశాన్ని స్ఫురింపజేస్తూ ఉన్నది. ముఖ్యంగా పద్యగమనం గమనించదగింది. ‘అతని చెలులు పలువు రవని పతులు గవిసిరపుడు తేరుగములతో వడి’ ఇందులోని లఘువులు వడివడిగా పలువురు చెలులు ఎట్లా వచ్చి చేరాలో ధ్వనింపజేస్తూ ఉన్నాయి. ‘భవత్త+పాత్రు’లోని బొత్సం వారందరూ అభిమన్యుడిపైకి దూకి కవిసిన విధానాన్ని వ్యంజింపజేస్తూ ఉన్నది.

క. అమ్మనుజవిభుల బహుల శ : రమ్ములచే సూత కేతు రథ రథ్య సమే

తమ్ముగు బొదువంబడు తన : తమ్మునిసుతుఁ జాచి పతి ముదమ్మునుఁ దేలెన్.

84

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మనుజవిభుల= ఆ రాజులయొక్క; బహుల, శరమ్ములచేన్= అనేక విధాలైన బాణాలచేత; సూత= సారథి; కేతు= జెండా(ధ్వజం); రథ= తేరు; రథ్య= గుర్రాలు(వీటితో); సమేతమ్ముగున్= కూడి ఉండేటట్లు; పొదువన్+పడు= క్రమ్మబడే; తన తమ్ముని సుతున్= అర్చున కుమారుడిని; చూచి= పరికించి; పతి= దుర్యోధనుడు; ముదమ్మునన్+తేలెన్= సంతోషంలో తేలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజులు అనేకవిధాలైన బాణాలతో రథమూ, గుర్రాలు, సూతుడూ, జెండా మొదలైన వాటితో అభిమన్యుడిని కమ్ముకొన్నారు. అట్లా వారిచే కలియబడ్డ అర్చునపుత్రుడిని చూచి దుర్యోధనుడు సంతోషంలో తేలిపోయాడు.

వ. ఇట్లభిమన్యుండు మడిసెనకాఁ దలంచి దుర్యోధనుండు సంతోషింప నా సౌభద్రుండు భద్రగజంబు బలగోలల పాట్లుం గనలుకైవడిం గినిసి, గాంధర్వియైన మాయ గావించే; నబి దొల్లి ధనంజయు తపంబునకుం జ్ఞయం బంధి తుంబురు ప్రభృతు లొసంగినట్టిచి; దానం జేసి యమ్మానవనాధుల యాలోకనంబులకుం బెక్క రథమ్ములవారు దమ్ముఁ బొబివికాని యనేకాశ్రు శశ్రంబులు ప్రయోగించిన చందంబు దీఁచిన వారు వెగడుపడి చూచుచుండ నతండు మండల ప్రచారంబులం దేఱు మెఱయ మెఱుంగు వాలమ్ములం గూల నేసియు, వెడందతూపులంద్రుంచి పడ్వైచియు, బడలు వఱచిన నస్సరపతులు నఱుకుడు వడిన యెలమావి జీంపంబుల చందంబగుటయు, నుబ్బు దక్కి వెక్కసంబును వెల్లబాటునుం గబిలి యక్కరువిభుండు దన కొదుకు కడిమి సైలింపంజాలక యతనిపై నడరి కొండింకసేపు గన్నుల పండున్నగా భండనంబు సేసి సంరంభ విజ్ఞంజతుండగు నవ్విరపరు విశిథి వేగంబునకుం గాక విముఖుండయ్యే' ననిన విని యాంజకేయుండు సంజయున కిట్లనియే:

85

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అభిమన్యుండు= అభిమన్యుడు; మడిసెను+అ= మరణింవాడు; కాన్= అని; తలంచి= భావించి; దుర్యోధనుండు; సంతోషింపన్= సంతసిల్లగా; ఆ సౌభద్రుండు= సుభద్రా పుత్రుడైన ఆ అభిమన్యుడు; భద్రగజంబు= భద్రజాతి ఏనుగు; బరిగోలల+పాట్లన్= అంకుశాల పొడుపులచేత; కనలు= కోపించే; కైవడిన్= విధంగా; కినిసి= కోపించి; గాంధర్వి+న మాయన్= గంధర్వ సంబంధమైన గాంధర్వ అనే వేరుగల మాయ; కాపించేన్= చేశాడు; అది= ఆ విద్య; తొల్లి= పూర్వం; ధనంజయు, తపంబునకున్= అర్చునడి తపస్సుకు; ప్రియంబు+అంది= ఇష్టపడి; తుంబుర, ప్రభృతులు= తుంబురుడు మొదలైన వాళ్ళు; ఒసంగినట్టిది= ఇచ్చినటువంటిది; దానన్+చేసి= దానిచేత; ఆ+మానవనాధ+అలోకనంబులకున్= ఆ రాజుల చూపులకు; పెక్క, రథమ్ములవారు= పెక్కండు రథికులు; తమ్మున్= తమ్ము; పొదివికాని= క్రమ్ముకొని; అనేక+అత్ర+శశ్రంబులు= చాలా బాణాలు, ఆయుధాలు; ప్రయోగించిన+చందంబు= ఏసినట్లుగా; తోచినన్= కనిపించగా; వారు= ఆ రాజులు; వెగడుపడి= (వెరగాంది) భయపడి; చూచుచుండన్= చూస్తూ ఉండగా; అతండు= అభిమన్యుడు; మండల ప్రచారంబులన్= చుట్టివచ్చుటలచేత; తేరు+మెఱయన్= రథం ప్రకాశింపగా; మెఱుంగు వాలు+అమ్ములన్= మెఱిసే వాడి అయిన బాణాలచేత; కూలన్+ఏసియున్= క్రిందపడేటట్లు ప్రయోగించియు; వెడంద+తూపులన్= పెద్ద బాణాలతో; త్రుంచి+పడ్వైచియున్= విరిచి క్రింద పడేటట్లు చేసి; బడలు పఱచినన్= శ్రమకలిగించగా; ఆ+నరపతులు= ఆ రాజులు; నఱుకుడు+పడిన= నరికివేయబడ్డ;

ఎలమాపి, జోంపంబుల, చందంబు= లేతమామిళ్ళ చిగుళ్ళమాదిరి; అగుటయున్= కాగా; ఉబ్బి, తక్కి= గర్జం నశించి; వెక్కసంబునున్= సహించలేకుండా పోవటం; వెల్లుబాటునున్= వెలవెల పోవటమున్నా; కదిరి= అతిశయించి; ఆ+కురువిభుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; తనకొడుకు+కడిమిన్= తన కుమారుడి శౌర్యాన్ని; పైరింపన్+చాలక= సహించలేకుండా; అతనిషైన్= ఆ బాలుడిషై; అడరి= విజృంభించి; కొండొకసేపు= కొంతసేపు; కన్నుల పండువుగాన్= నేత్రపర్యంగా; భండనంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి; సంరంభ విజృంభితుండు+అగు= ఆటోపంతో చెలరేగిన వాడైన; ఆ+పీరపరు= ఆ పీరశేషుని యొక్క; విశిఖ వేగంబునకున్= బాణాలవేగానికి; కాక= తట్టుకోలేక; విముఖుండు+అయ్యెన్= పెడమోము పెట్టాడు; అనినన్+విని= అనగా విని; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రాడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు చనిపోయాడు గదా! అని భావించి దుర్యోధనుడు సంతోషించగా, ఆ అభిమన్యుడు భద్రజాతి ఏనుగును అంకుశంతో పొడిస్తే ఏ విధంగా కోపపడుతుందో ఆ విధంగా కోపపడి, గాంధర్వ అనే మాయను ప్రయోగించాడు. ఆ విద్య పూర్వం అర్ఘునుడి తపస్యుకు మెచ్చి తుంబురుడు మొదలైన వాళ్ళ ఇచ్చినటువంటిది. దానివలన చూచే రాజులకు అనేక రథాల వాళ్ళ చుట్టుముట్టి ఎన్నో అత్తశస్త్రాలు తమపై ప్రయోగించినట్లు అనిపించింది. అందుకు వాళ్ళ భయపడి చూస్తూ ఉండగా, అభిమన్యుడు వలయాకారంగా తిరిగి రథం మెరసిపోగా వాడి అయిన బాణాలతో, వెడల్పైన తూపులతో వారిని కూలనేసి, త్రుంచి, పడ్డవైచి శ్రమకలిగించాడు. అప్పుడు ఆ రాజులు నరికివేయబడిన లేత మామిడి చిగుళ్ళ మాదిరి అయ్యారు. ఓర్మలేనితనంతో, వెలవెలబోయిన దుర్యోధనుడు తన కొడుకు శౌర్యాన్ని చూచి ఓర్మలేక అతడిషై దూకి, కొంతసేపు కన్నుల పండువుగా యుద్ధంచేసి, ఆటోపంతో చెలరేగిన ఆ అభిమన్యుడి బాణవేగాలకు తట్టుకోలేక పెడమొగం పెట్టాడు' అనగా విని ధృతరాష్ట్రాడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు: **విశేషం:** అలం: ఉపమ. బరిగోల= ఏనుగును బెదిరించడానికి ప్రక్కల పొడుచు, అర్థచంద్రాకారముగా ఉక్కుతో చేసిన అలుగుగల వేణుదండం.

ఉ. ‘శమ్మేయి బాలుఁ డొక్కరుఁడ యిందఱఁ దోలి వధించే నన్ను నే
నమ్ముగు నేరనయ్యేద; వినం గడు నక్కజు; మట్టు లేల చి
త్తమ్మున సంశయింప? విను: ధర్తు మధర్తుము నోర్వుకున్న క
య్యమ్ము తెఱంగు సెప్పు మెటులయ్యు బదంపడి సూతనందనా!

86

ప్రతిపదార్థం: సూతనందనా!= సంజయా!; ఈ+మెయిన్= ఈ రితిగా; బాలుఁడు+బక్కరుఁడు+అ= బాలుడు ఒక్కడే; ఇందఱన్= ఇంతమందిని; తోలి+వధించెన్= తరిమి చంపాడు; అన్నన్= అంటే; నేన్= నేను; నమ్ముగ నేరన్+అయ్యెదన్= నమ్ముటానికి శక్యం లేనివాడ నొతున్నాను; వినన్= వినగా; కడున్= మిక్కలి; అక్కజము= ఆశ్చర్యం; అట్టులు+ఎల, చిత్తమ్మునన్+సంశయింపన్= అట్లు ఎందుకు మనస్సులో సందేహించటం; విను= వినుము; ధర్మము= ధర్మరాజుయం); అధర్మమున్= అధర్మాన్ని; ఓర్మక+ఉన్నె?= జయించకుండా ఉంటుండా?; పదంపడి= అట్లాషైన; కయ్యమ్ము+తెఱంగు= యుద్ధంయొక్క విధం; ఎటులు+అయ్యెన్= ఏ విధంగా అయింది; చెప్పుము= చెప్పువలసింది.

తాత్పర్యం: ‘ఈ విధంగా ఒక్క బాలుడే ఇందరిని తరిమి చంపాడు అంటే నమ్ముటానికి పీలుకాకుండా ఉన్నది. ఇది వినటానికి కూడా చాలా ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది. ఆ విధంగా మనస్సులో సందేహించటం ఎందుకు? వినుము. ధర్మం అధర్మాన్ని జయించకుండా ఉంటుండా? ఆషైన యుద్ధపుతీరు ఏ విధంగా అయిందో చెప్పవలసింది.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

- ఏ. అనిన నమ్మనుజవల్లభునకు సంజయుం డిట్లును 'నట్లు పెక్కండ్రురాజులు సచ్చటయును సుయోధనుండు దెరలుటయును గని భవత్ముమారవర్గంబును దోడియోధవరులును మేనులు సెమర్ప మొగంబులు వెలవెలంబాఱ నోళ్ళండం గాళ్ళు వడంక నలుబిక్కులుం జాచుచు ధృతి దత్తిగిపోయిన వెఱచఱచి విషిగి; రప్పుడు మగుడం గోల్లులేసి కురువిభుండు గురుపుత్ర కృప కర్ణ కృతవర్ష బృహద్దుల సాబల సమేతంబుగా సాభద్రు నెదుర్కొనిన. నతండుగెలుపునుబ్బునం గొండొకపెద్ద యనకపిడుగు చందంబునన్ గల్లిలి యుత్తికిన నయ్యరదంబుల తండంబులు లేటమొగంబు వడియే; నట్లీయెడ.

87

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా; ఆ+మనజవల్లభునక్= ఆ రాజుకు(ధృతరాప్పుడికి); సంజయుండు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; పెక్కండు+రాజులు= అనేక రాజులు; చచ్చటయును= చావటమున్నా; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; తెరలుటయును= తొలగటం లేదా కలత చెందటమున్నా; కని= చూచి; భవత్త+కుమారవర్గంబును= నీ కుమారులందరు; తోడి యోధవరులును= సహకరించే యుద్ధపీరులున్నా; మేనులు+చెమర్పన్= శరీరాలు చెమటపట్టగా; మొగంబులు+వెలవెలంబాఱన్= ముఖాలు వెల్లబాటు (వైవర్ణ్యాన్ని) చెందగా; నోళ్ళు+ఎండన్= నోళ్ళు ఎండిపోగా; కాళ్ళు వడంకన్= కాళ్ళ వణకగా; నలు+దిక్కులన్+చూచుచున్= నాలుగువైపుల చూస్తూ; ధృతి= ధైర్యం; తత్తిగిపోయినన్= నశించిపోగా; వెఱచఱచి= భయపడి; విషిగిరి= ఓడిపోయారు; అస్పుడు= ఆ సమయంలో; మగుడన్= మళ్ళీ; కోల్లుల చేసి= యుద్ధసన్నాహం కావించి; కురువిభుండు= దుర్యోధనుడు; గురుపుత్ర, కృప, కర్ణ, కృతవర్ష, బృహద్దుల, సాబల, సమేతంబుగాన్= అశ్వత్థామ, కృపాచార్యులు, కర్ణుడు, కృతవర్ష, బృహద్దులుడు, శకుని (అనుపీరితో) కూడుకొన్నట్లుగా; సౌభాగ్యున్= అభిమన్యుడిని; ఎదుర్కొనినన్= మార్గానగా; అతండు= అభిమన్యుడు; గెలుపు+ఉభ్యాన్= విజయోత్సాహంతో; కొండొక= అదొక; పెద్ద; అనక= అనకోకుండా; పిడుగు చందంబునన్= పిడుగువలె; గర్జిలి= గర్జించి; ఉటేకినన్= దూకగా; ఆ+అరదంబుల+తండంబులు= ఆ రథాల సమూహాలు; లేటమొగంబు+పడియెన్= విముఖత్వాన్ని పాండాయి; అట్లీ+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ధృతరాప్పుడితో సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'ఆ విధంగా పలువురు రాజులు చావగా, దుర్యోధనుడు మరలిపోగా, తక్కిన నీ కుమారులూ, యుద్ధపీరులూ చెమటలు గ్రక్కుతూ తెల్లమొగాలు వేసికొని, ఎండిన నోళ్ళతో, వణికే కాళ్ళతో నలువైపుల చూస్తూ ధైర్యం చెడి భయపడి ఓడిపోయారు. అప్పడు మళ్ళీ దుర్యోధనుడు యుద్ధసన్నాహం చేసి అశ్వత్థామ కృపాచార్య కర్ణ కృతవర్ష శకుని బృహద్దులులతో అభిమన్యుడిని ఎదిరించగా, అతడు విజయోత్సాహంతో అదొక పెద్ద తాకిడి అని అనకోకుండా, పిడుగువలె గర్జించి, దూకగానే, రథాల పెడమోము పెట్టాయి. ఆ సమయంలో.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

దుర్యోధనపుత్రం డగు లక్ష్మీకుమారుం డభిమన్యునిచే జచ్చుట (సం. 7-45-8)

- ఏ. అదలిచి లక్ష్మణుండు విజయాత్మజుఁ దాకినుఁ జాచి యుమ్మలం
బొదవగుఁ బుత్తుఁ బెట్టి చన నోపక క్రమ్ములు రాజుఁ గాంచి యం
బుదములు గొండపై నడరు పశిలిక నస్సరుపట్టి నందఱుం
బొదువ, నతండు ఘోరశర భూమి సమీరమునం దెరల్లుచున్.

88

ప్రతిపదార్థం: అదలిచి= అదలించి; లక్ష్మణుండు= దుర్యోధనుడి కొడుకు; విజయ+అత్మజున్= అర్జునుకుమారుడైన అభిమన్యుడిని; తాకినన్= ఎదుర్కొగా; చూచి= కనుగొని; ఉమ్మలంబు+బదవగున్= దుఃఖం కలుగగా; పుత్రున్+పెట్టి, చనన్+బిపక= కొడుకును వదలిపోవటానికి ఇష్టపడక; క్రమ్ములు+రాజున్+కాంచి= వెనక్కి మళ్ళీ దుర్యోధనుడిని చూచి; అంబుదములు+కొండపైన్+ఆడరు,

పొలికన్= మేఘాలు, కొండపై అతిశయించే విధంగా; ఆ+నరు, పట్టిన్= ఆ అర్జునుడి కుమారుడిని; అందఱున్= అందరూ; పొదువన్= చుట్టుముట్టగా; ఫోర్= భయంకరమైన; శర= బాణాలనే; భూరి సమీరమున్= పెను గాలిచేత; తెరల్చుచున్= వెనకకు మరలిస్తూ.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి కొడుకు లక్ష్మణకుమారుడు అదలిస్తూ అభిమన్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అది చూచి దుఃఖం కలుగగా పుత్రుడిని వదలిపెట్టి పోవటానికి మనస్సు రాక వెనుకకు మళ్ళీ దుర్యోధనుడిని చూచి, మేఘాలు కొండపై విజ్యంభించే విధంగా, ఆ అభిమన్యుడిని అందరూ కమ్ముకొని ఎదుర్కొనగా, అతడు భయంకరమూ, అధికమూ అయిన బాణాలు అనే పెనుగాలిచేత వారిని వెనుకకు మరలిస్తూ.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఈ చంపకమాలా వృత్తంలో అభిమన్యుడు అనటానికి మారుగా ‘విజయాత్మజ’ ‘అన్వరుషట్టి’ అని తిక్కన ప్రయోగించాడు. తన్నెదుర్కొన్న లక్ష్మణుడిని మట్టుపెట్టటం, తాను విజయాన్ని పొందటం తథ్యం. అందువలన ‘విజయాత్మజ’ అనే ప్రయోగం సాభీప్రాయం. ‘ఫోర శర భూరి సమీర’ ప్రయోగం కూడా ఎంతో ఔచిత్యవంతంగా ఉన్నది. ‘శర’ శబ్దానికి వాడిన విశేషణం ‘ఫూర’. ‘సమీర’ ప్రయోగానికి కూడా వాడిన విశేషణం ‘భూరి’, భూరి శబ్దోచ్చారణలోనే సమీరమెంతో తీవ్రంగా వెలువడుతున్నది. ఊది పారవేయడం ఈ విశేషణంలోని విశేషం. ప్రభంజన శబ్ద లక్ష్మ్యాన్ని ఇది పరోక్షంగా నిరూపిస్తూ ఉన్నది.

క. కబిసిన లక్ష్మీ ఖనిం ఖులి : కొదమను సింగంపుఁ గొదమ గొదగొని లీలం
బొదువుగతిఁ గిట్టి మోదము , మదము నెలర్పంగ నింద్రు మనుమడు గడిమిన్.

89

ప్రతిపదార్థం: కదిసిన= సమీపించిన; లక్ష్మీనిన్= దుర్యోధనుడి కుమారుడైన లక్ష్మీనిని; పులికొదమను= పులిపిల్లను; సింగంపుగోదమ= సింహపుపిల్ల; గౌదగొని= విజ్యంభించి; లీలన్= అలవోకగా; లక్ష్మీనిన్= లక్ష్మీనిని; కదిసి= చేరి; పొదువుగతిన్= కమ్మువేసేటట్లు; కిట్టి= సమీపించి; మోదమున్= సంతోషం; మదమున్= గర్వం; ఎలర్పంగన్= అతిశయించగా; ఇంద్రుమనుమడు= అభిమన్యుడు; కడిమిన్= శౌర్యంతో.

తాత్పర్యం: పులిపిల్లపై సింహాపు పిల్ల విజ్యంభించే విధంగా తనమీదికి వచ్చే లక్ష్మణకుమారుడిని చేరి, అతడిపై దూకి, సంతోషమూ గర్వమూ అతిశయించగా ఇంద్రుడి మనుమడు శౌర్యంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. ఉఱక యురంబు బాహువులు నొక్కిక యమున్ నొవ్వనేసి నీ
వెత్తిగి యెత్తింగినన్ దొడలి తెక్కడఁ బోవగ వచ్చు? నంచు నే
డ్రెఱఁ దలఁ గుండలస్ఫూరితచీపులతో నిల డొల్ల నేసే నం
దఱుఁ బతియుం గనుంగినగ దైన్యరవంబు సెలంగ సేనలన్.

90

ప్రతిపదార్థం: ఉఱక= మిన్వక; ఉరంబున్= రొమ్మును; బాహువులున్= భుజాలను; ఒక్కాక+అమ్మునన్= ఒక్కాక్క బాణాంచేత; నొవ్వన్= నొచ్చేటట్లు; ఏసి= ప్రయోగించి; నీవు= నీవు (లక్ష్మీనఁడు అనిభావం); ఎఱ్ఱిగి ఎఱ్ఱింగి= తెలిసి తెలిసి; నన్= నన్ను; తొడరితి(వి)= మార్కొన్నావు; ఎక్కడన్+పోవగన్+వచ్చున్?= ఎక్కడకు పోవచ్చు?; అంచున్= అంటూ; ఏడ్రెఱన్= పరాక్రమంచేత; కుండల, స్ఫురిత, దీప్స్థులతోన్= కుండలాలచేత కలుగు కాంతులతో; సేనలన్= సైన్యాలలో; దైన్యరవంబు= దీనారావం; చెలంగన్= అతిశయించగా; అందఱున్= అందరూ; పతియున్= దుర్యోధనుడున్నా; కముంగానగన్= చూస్తూ ఉండగా; తలన్= తలను; ఇలన్= నేలపై; ఊల్లన్+ఏసెన్= ఊర్లిపడేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: రొమ్ముపై, భుజాలపై ఒక్కొక్క బాణం నొచ్చేటట్లుగా అభిమన్యడు ప్రయోగించి లక్ష్మణుడితో 'నీవు తెలిసి తెలిసి నన్ను ఎదిరించావు. ఇంకెక్కడకు తప్పించుకొని పోగలవు?' అంటూ పరాక్రమంతో పైన్యంలో దైన్యాన్ని కలిగిస్తూ దుర్యోధనుడూ తక్కిన అందరూ చూస్తూ ఉండగానే, కుండల కాంతులతో వెలుగొందే అతడి తలను నేలపై, దొర్లిపడేటట్లు చేశాడు.

తే. మిదుక మిదుక ని త్తెఱగునుఁ గొడుకుఁ దునిమి , యుక్కమారుండు మెఱయుట నడలుఁ గనలుఁ గడలుకొను మదితోడ నీ కొడుకు 'ఫీని , నొంపుఁ డందఱుఁ బైపడి చంపు' డనుడు. 91

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱగున్నీ= ఈ విధంగా; ఆ+మారుఁడు= ఆ అభిమన్యడు; కొడుకున్+తునిమి= లక్ష్మణుమారుడిని చంపి; మిదుక మిదుకన్= త్రుభీ త్రుభీ; మెఱయుటయును= విజ్యంభించగా; నీకొడుకు= దుర్యోధనుడు; అడలున్= దుఃఖమూ; కనలున్= కోపమూ; కడలుకొను+మదితోడన్= వ్యాపించే మనస్సుతో; అందఱున్= అందరూ; పైపడి= పైనపడి; వీనిన్= ఈ అభిమన్యడిని; నొంపుఁడు= నొప్పించండి; చంపుఁడు= చంపండి; అనుడున్= అని అనిన అనంతరం.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అభిమన్యడు లక్ష్మణ కుమారుడిని చంపి త్రుభీ త్రుభీ విజ్యంభించగా, నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు దుఃఖమూ, కోపమూ మదివడ్డ మనస్సుతో, 'అందరూ ఆ అభిమన్యడి పైన బడి నొప్పించండి చంపండి' అన్నాడు.

క. కృతవర్త్యాయుఁ గృపుఁడు గురుఁడు , నతని సుతుఁడుఁ గర్భాండును బృహద్దలుఁడును భా సిత శరములు గులయుచు న , చ్యాతు నల్లునీఁ బొబివి రొక్కయుమ్మడి బెలుచన్. 92

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్మాయున్= కృతవర్మాయునూ; కృపుఁడున్= కృపుడునూ; గురుఁడున్= ద్రోణాచార్యుడున్నా; అతని సుతుఁడున్= అశ్వత్థామయున్నా; కర్మాండును= కర్మాండున్నా; బృహద్దలుఁడును= కోసల దేశాధిపతి అయిన బృహద్దలుడున్నా; భాసిత శరములు= ప్రకాశవంతాలైన బాణాలు; కురియుచున్= వర్షిస్తూ; అచ్యుతు+అల్లునిన్= అభిమన్యడిని; పెలుచన్= అతిశయంతో; ఒక్క ఉమ్మడిన్= ఒక్కపెట్టున; పొదివిరి= క్రమ్ముకొన్నారు.

తాత్పర్యం: కృతవర్మా, కృపుడూ, ద్రోణాచార్యుడూ, అశ్వత్థామా, కర్మాండూ, బృహద్దలుడూ తమ తమ ప్రకాశవంతాలైన బాణాలను కురిపిస్తూ అతిశయంతో అందరూ ఒక్కమ్మడిగా అచ్యుతుడి అల్లుడైన అభిమన్యడిని క్రమ్ముకొన్నారు.

క. అతఁ డందఱ విశిఖమ్ములు , వితథమ్ములు సేసి, వాల వెగడు పట్టిచి యు ధ్యతి సైంధవు పోరెడు నెడ , కతిరయమునుఁ దేరు నడపు నా సమయమునన్. 93

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ అభిమన్యడు; అందఱ విశిఖమ్ములున్= అందరి బాణాలను; వితథమ్ములు చేసి= వ్యర్థం చేసి; వారిన్= ఎదిరించిన వారినందరినీ; వెగడుపట్టిచి= తల్లడపడేటట్లు చేసి; ఉధతిన్= గర్వంతో; పైంధవు పోరెడు+ఎడకున్= పైంధవుడు యుద్ధం చేసే చోటుకు; అతిరయమునన్= మిక్కిలి వేగంతో; తేరు+నడపు= రథాన్ని నడిపే; ఆ సమయమునన్= ఆ సందర్భంతో.

తాత్పర్యం: అభిమన్యడు అందరి బాణాలను వ్యర్థం చేసి, ఎదిరించిన అందరికి తల్లడపాటు కలిగించి, మిక్కిలి ఔద్దత్యంతో పైంధవుడు యుద్ధం చేసే ప్రదేశానికి రథాన్ని నడుపుతూ ఉన్న సందర్భంలో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

- వ. నిషాదులు గజంగులు గజబృందంబులతో నడ్డపడిన నయ్యతిరథసింపుండు దరువాయి గిని తునుమాడ నెప్పటి యోధపీరు లెయిచి పె క్షాబోతు లొక్షపులిం జూట్లుముట్టేన చందంబునం బొటివి పెనంగ నా జయద్రథుండునుబాండవబలంబులంద్రోచిరాసీకరథసాతిశయఫోరంబుగాఁబోరుచుండె; నక్కమారుండు గురుం బంచాశాఖంబులను గృతవర్ష, నశీతి సాయకంబులను, గురుతనయు దశవిశిఖంబులను, గర్జు నొక్కబలు నారసంబునుస్తుక్కించి, కృపుని విరథుంజేసి, బృహద్దలుమేన ముప్పువి నారసంబులు నాటీంచి, వారలకు బాసట యయి కదిసిన సైనికులం బెక్కు తెఱంగుల తూపులు జిక్కుతుఱీచి యుక్కనం గ్రీధపుత్త బృందారకు లసురాజులను రూపడంచె; నప్పుడు శారద్వతుండు దే రాయితంబు సేసికొని కడంగి తీడి యేశురం గూడుకొని యూక్రీడి కొడుకు మీద మార్గణ పరంపరలు పరగింపం బెలగిన దర్శంబునం గసిమసంగి యతండు నొప్పింపు బెఱవారు బీటువోవ బృహద్దలుండు జట్లు గవిసి నిశిత శరంబులు నిగిడించిన నస్తరనందనుండు.

94

ప్రతిపదార్థం: నిషాదులున్= బోయవాళ్ళా; కళింగులున్= కళింగదేశం వాళ్ళా; గజబృందంబులతోన్= ఏనుగుల గుంపుతో; అడ్డపడినన్= అడ్డగించగా; ఆ+అతిరథ, సింహండు= ఆ అతిరథ శ్రేష్ఠుడు (ఇచ్చట సింహశబ్దం శ్రేష్ఠాచకం); అతిరథుడు; అంటే పెక్క విలుకాండ్రతో పోరాడే యోధుడు; మహారథుడు పదకొండు వేలమంది విలుకాండ్రతో పోరాడుతూ సారథినీ, గుర్రాలనూ కాపాడుతూ పోరాడేవాడు) తరువాయి= అనంతరం; కొని=పూని; స్వాధీనం చేసికొని; తనుమాడున్= తుంచగా; ఎప్పటి+యోధపీరులు= అప్పటి (లేదా ఎప్పటివలె) యుద్ధపీరులు; ఎయిది= వెంబడించి; పెక్క+ఆఁబోతులు= చాలా ఎద్దులు; ఒక్క పులిన్= ఒక పులిని; చుట్టుముట్టీన+చందంబునన్= చుట్టుకొన్న విధంగా; పొదివి= క్రమ్మకొని; పెనంగన్= యుద్ధం చేయగా; ఆ జయద్రథుండును= ఆ సైంధవుడునూ; పాండవ బలంబులన్= పాండవసైన్యాలను; తోచి+రాసీక= మీరి రాసీకుండా; (తన్నదాటిపోసీకుండా); రథస+అతిశయ+ఫోరంబుగాన్= వేగంయొక్క అతిశయంచేత భయంకరంగా; పోరుచుండెన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాడు; ఆ+కుమారుండు= ఆ బాలుడు (అభిమన్యుడు); గురున్= క్రోణాచార్యుడిని; పంచాశల్+బాణంబులను= ఏబైబాణాలతో; కృతవర్గున్= కృతవర్గము; అశీతి+సాయకంబులను= ఎన్నట్ట బాణాలతో; గురు తనయున్= అశ్వత్థామను; దశవిశిఖంబులను= పదిబాణాలతో; కర్మన్= కర్మడిని; ఒక్క+బలు+నారసంబునను= ఒక దృఢమైన బాణాలతో; ప్రుక్కించి= సోలిపోయేటట్లు చేసి; కృపున్= కృపాచార్యుడిని; విరథున్+చేసి= రథంలేని వాడిగా చేసి; బృహద్దలు= కోసల దేశంరాజైన బృహద్దలుడి యొక్క; మేనన్= శరీరంపై; ముప్పుది+నారసంబులు+నాటీంచి= ముప్పెబాణాలు నాటుకొనేటట్లు చేసి; వారలకున్= వారికి; బాసట+అయి= తోడై; కదిసిన+సైనికులన్= సమీపించిన సైనికులను; పెక్క, తెఱంగుల, తూపులన్= పలురకాల బాణాలతో; చిక్కుపఱిచి= తొట్టుపెట్టి (చిక్కు లోపెట్టి); ఉక్కునన్= శార్యంతో; క్రోధపుత్ర, బృందారకులు+అను, రాజులను= క్రోధపుత్రుడు, బృందారకుడు అనే పేర్లుగల రాజులను; రూపు+అడంచెన్= రూపులేకుండా చేశాడు (చంపాడు); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శారద్వతుండు= కృపాచార్యుడు; తేరు= రథం; ఆయితంబు+చేసికొని= సిద్ధం చేసికొని; కడంగి= పూని; తోడి+ఏపురున్+కూడుకొని= వెంబడి ఉన్న ఆయిదుగురు వీరులను కలిసికొని; ఆ+క్రీడికొడుకు మీదన్= ఆ అర్థనుడి కొడుకుపైన; మార్గణ+పరంపరలు= బాణాల వరుసలు; పరగింపన్= ప్రయోగించగా; పెరిగిన+దర్శంబునన్= అతిశయించిన గర్జంతో; కసి మసంగి= ఖండించి; అతండు= ఆ అభిమన్యుడు; నొప్పింపన్= బాధపెట్టగా; పెఱవారు= ఇతరులు; బీటుపోవన్= వ్యర్థంకాగా; బలహీనత చెందగా; బృహద్దలుండు= కోసలదేశు రాజు బృహద్దలుడు; బిట్లు+కవిసి= తీవ్రంగా చుట్టుముట్టి; నిశిత, శరంబులు, నిగిడించినన్= తీవ్రములైన (తీవ్రములైన) బాణాలు ప్రయోగించగా; ఆ+నరనందనుండు= ఆ అర్థనుడి కుమారుడు.

తాత్వర్యం: బోయవాళ్ళా, కళింగదేశం వాళ్ళా ఏనుగుల గుంపుతో అడ్డకొన్నారు. అతిరథ శ్రేష్ఠుడైన అభిమన్యుడు అటుపైన పూనుకొని సైన్యాన్ని సంహరించాడు. ఎప్పటివలె అప్పటి యుద్ధపీరులు వెంబడించి పెక్క ఎద్దులు ఒక్క పులిని చుట్టుకొన్నట్లుగా క్రమ్మకొని పోరాడుతూ ఉండగా, అక్కడ సైంధవుడు పాండవసైన్యాన్ని తననుమీరి పోసీకుండా

వేగాతిశయంతో భయంకరంగా యుద్ధంచేస్తూ వచ్చాడు. అప్పుడు అభిమన్యుడు శ్రోణాచార్యుడిని ఏబై, కృతవర్గము ఎనబై, అశ్వత్థామను పది బాణాలతో, కర్మడిని ఒక దృఢమైన బాణంతో సాక్షిపోయేటట్లు చేశాడు. కృపుడిని తేరులేని వాడినిగా చేశాడు. బృహద్భూలుడి శరీరంపై ముపై బాణాలు నాటాడు. పై చెప్పిన అందరికి తోడుగా పోరాడుతూ ఉండే పైనికులను రకరకాల బాణాలతో చిక్కుపెట్టాడు. క్రోధపుత్రుడూ, బృందారకుడూ అనే రాజులను మట్టుపెట్టాడు. అంతలో కృపాచార్యుడు మళ్ళీ రథాన్ని సిద్ధం చేసికొని, తనతో కూడా పదుగురు యోధులను తీసికొని, ఆ అభిమన్యుడి మీద వరుసలు వరుసలుగా బాణాలు గుప్పించాడు. అభిమన్యుడు అతిశయించిన గర్జంతో ఆ బాణాలను ఖండించి తాను నొప్పించగా తక్కినవాళ్ళు బలహీనులైపోయారు. ఇంతలో కోసలదేశాధిపతి బృహద్భూలుడు తీవ్రంగా చుట్టుముట్టి వాడి బాణాలు ప్రయోగించగా అభిమన్యుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. చాపము కేతువుం దునిమి సారథి నశ్శములన్ వథించుడుం
గోప మెలర్ప భేటికముఁ గ్రూర కృపాణముఁ గొంచుఁ దేరు సా
టిపత డిగ్గి వే కవియుడుం బటు భల్ల హతిం గృతాంత సే
వాపరుఁ జేసే హృత్పుటము త్రచ్చి బృహద్భూలు భూాలదీర్ఘలున్.

95

ప్రతిపదార్థం: చాపమున్= వింటిని; కేతువున్= జండాను; తునిమి= ఖండించి; సారథిన్= సూతుడిని; అశ్వములన్= గుర్రాలను; వథించుడున్= చంపగానే; కోపము+ఎలర్పన్= క్రోధము అతిశయించగా; భేటికమున్= డాలును, గ్రూర కృపాణమున్= తీవ్రమైన ఖడ్డాన్ని; కొంచున్= తీసికొంటూ; స+ఆలోపతన్= ఆటోపంతో; తేరున్+డిగి= రథాన్ని దిగి; వే+కవియుడున్= వేగంగా సమీపించగా; భూరి+దోర్ఘలున్= అధికమైన భుజబలం కలవాడైన; బృహద్భూలున్= కోసల దేశాధిపతిని; పటు, భల్ల, హతిన్= గట్టి బల్లెంచొచ్చుక్కాపోటుచేత; హృద్య+పుటమున్= దొప్పవంటి హృదయమును; ప్రచ్చి= చీల్చి; కృతాంత+సేవాపరున్= యముడిని సేవించడంలో ఆసక్తి కలవాడినిగా అనగా చచ్చినవాడినిగా; చేసెన్= కావించాడు- అర్జునకుమారుడు అభిమన్యుడు తన్నదిరించిన బృహద్భూలుడిని చంపివేశాడు.

తాత్పర్యం: చాపాన్ని, ధ్వజాన్ని (జండాను) ఖండించి సారథినీ, గుర్రాలనూ చంపగానే కోపంతో డాలునూ, ఖడ్డాన్ని తీసికొని ఆటోపంతో రథం దిగి, వేగంగా బృహద్భూలుడు సమీపించాడు. బాహుబలంతో సమీపించిన ఆ బృహద్భూలుడిని అభిమన్యుడు తీవ్రమైన బల్లెంతో, దొప్పవంటి హృదయమును; ప్రచ్చి= చీల్చి; కృతాంత+సేవాపరున్= యముడిని సేవించడంలో ఆసక్తి కలవాడినిగా అనగా చచ్చినవాడినిగా; చేసెన్= కావించాడు- అర్జునకుమారుడు అభిమన్యుడు తన్నదిరించిన బృహద్భూలుడిని చంపివేశాడు.

ఉ. ఇ త్లింద్రపొత్తుండు గోసలేంద్రునిం దెగు జూచిన జూచి యేచి తచీయ బంధు భూపతు లొక్క మొగి నురవడించిన నతండు వారల యేపు మాపి కర్మండు డాసినం గర్జీపొంతంబు గర్జికానారాచంబుల నొప్పించే; నయ్యరువురు నొండిారుల మేనులు నెత్తురుల జీత్తిల్లం జేసిన సంధ్య సమయ సూర్యజంబ ప్రతిజంబంబులుం బోలె బోలిచి; రా సమయంబున సూతనందను నాయకు లార్యురు గర్జంబును దన్నుం గబిసినం గవ్వడి కొడుకు చిత్తవధి విహిరంబు సలుపు నప్పుడు కుంభసంభవ ప్రభుత్తి రథికవరుల శరంబులు మగిడించుచు వారిపై దూపులు నిగిడించుచునికి యధ్యతంబయ్యి; నట్టియేడ.

96

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇంద్రపౌత్రుండు= ఇంద్రుడి మనుమడైన అభిమన్యుడు; కోసల+ఇంద్రునిన్= కోసల దేశాధిపతి అయిన బృహద్భూలుడిని; తెగ్వో+చూచినన్= తునుమాడగా; చూచి= ఆ సన్నిహితాన్ని పరికించి; ఏచి= అతిశయించి; తదీయ, బంధు, భూపతులు= అతడి చుట్టులైన రాజులు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్క పూనికతో; ఉరవడించినన్= వేగిరపడగా (పరాక్రమించగా); అతండు= ఆ అభిమన్యుడు; వారల= చుట్టుముట్టిన బృహద్భూలుని చుట్టులయొక్క; ఏపు మాపి= గ్రాన్ని తొలగించి; కర్మండు+డాసినన్=

కర్ణుడు సమీపించగా; కర్ణ+ఉపాంతంబున్= చెవికొనలో; కర్ణుక, నారాచంబులన్= కర్ణుకలు అనే బాణాలతో; నొప్పించెన్= బాధవెట్టడు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ అభిమన్యుడు, కర్ణుడు; ఒండోరుల= ఇరువురి; మేనులు= శరీరాలు; నెత్తురులన్= నెత్తుటితో; జోత్తిల్లన్+చేసినన్= ఎరువయ్యేటట్లు చేయగా; సంధ్యాసమయ= సంజవేళలో; సూర్య= సూర్యుడియొక్క; బింబ+ప్రతిబింబంబులున్+పోలన్= బింబం ప్రతిబింబం విధంగా; పొలిచిరి= మసిలారు; ఆ+సమయంబునన్= ఆ సందర్భంలో; సూతనందను= కర్ణుడియొక్క; నాయకులు= దళపతులు (పండిండుమంది భటుల అధిష్టతిని నాయకుడంటారు); ఆర్యరు= ఆరుమంది; గర్వంబునన్= ఆటపంతో; తన్నున్= తనను; కడిసినన్= సమీపించగా (మార్గొనగా); కవ్యాడి కొడుకు= అర్థునుడి కుమారుడు; చిత్రవధ విహంబు= విచిత్రంగా చంపుతూ తిరగటం; సలుపు+అప్పుడు= చేస్తూ ఉన్నసమయంలో; కుంభసంభవ+ప్రభృతి= ద్రోణుడు మొదలైన; రథికవరుల= రథికశ్రేష్ఠుల; శరంబులు= బాణాలు; మగిడించుచున్= మరలిస్తూ; (వెనుకకు పంపుతూ); వారిపైన్= ద్రోణుడు మొదలైన వారిపై; తూపులు= బాణాలు; నిగిడించుచున్+ఉనికి= ప్రయోగిస్తూ ఉండటం; అద్యంబు+అయ్యెన్= ఆశ్చర్యకరం అయింది; అట్టి+ఎడన్= అటువంటి సమయంలో.

తాత్పర్యం: బృహద్యులుడు మరణించగానే అది చూచి అతడి బంధువులు రెచ్చిపోయి, అందరూ ఒక్క పూనికతో పరాక్రమించారు. అప్పుడు అభిమన్యుడు అందరి గర్వాన్ని తుదముట్టించి, కర్ణుడు తన్ను ఎదుర్కొనగా అతడి చెవికొనను కర్ణుకలు అనే బాణాలతో నొప్పించాడు. ఇరువురూ, శరీరాలు నెత్తురు కారుతూ సంధ్యాకాలంలోని సూర్యబింబం, దాని ప్రతిబింబంవలె ప్రకాశించారు. ఆ సమయంలో కర్ణుడి దళపతులు ఆరుమంది తనను ఎదుర్కొన్నారు. వెంటనే అభిమన్యుడు చిత్రవిచిత్రంగా వారిని వధిస్తూ విహం ప్రయం చేశాడు. ద్రోణులు ప్రయోగించిన బాణాలను వెనుకకు మళ్ళీంచి వారిపై తానూ బాణాల వర్షం కురిపించాడు. అది చాలా ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నది. ఆ సమయంలో.

తే. మగధపతి సూనుడైన యత్పంతకుండు, బాలుఁ డయ్యును బ్రోధదీర్ఘలము మెఱయుఁ
దాకుటయు, సూతు తలయు రథ్యముల తలలు, నతని తలతోన యఱమన్యుఁ డవనిఁ గూల్లె. 97

ప్రతిపదార్థం: మగధపతి సూనుడు+ఐన= జరాసంధుడి కొడుకైన; అశ్వంతకుండు= అశ్వంతకుడు అనే పేరుగలవాడు; బాలుఁడు+అయ్యును= పసివాడైనప్పటికీ; బ్రోధ దోః+బలము= బ్రోధులయొక్క మిక్కలి నేర్చగల భుజ బలం; మెరయన్= ఒప్పుచుండగా; తామటయున్= ఎదిరించటమున్నా; సూతు, తలయున్= సారథి శిరస్సును; రథ్యముల తలలు= గుర్రాల తలలు; అతని+తలతోన్+అ= ఆ అశ్వంతకుడి శిరస్సుతోనే; అభిమన్యుడు; అవనిన్= నేలపైన; కూల్చెన్= పడవైచాడు.

తాత్పర్యం: మగధపతి కొడుకు అనగా జరాసంధుని కుమారుడు, అశ్వంతకుడు అనేవాడు బాలుడైనప్పటికీ మహాబ్రోధుడి వలె భుజబలంతో అభిమన్యుడిని ఎదిరించాడు. అప్పుడు అభిమన్యుడు అతడి సారథి శిరస్సున్నా గుర్రాల తలలను అతడి శిరస్సుతో పాటు నేలకూల్చాడు.

వ. ఇట్లు పూర్వ వైరంబు దలంచి తలపడిన మాగధు కుమారు నవలీల నేలం గలిపి సింహానాదంబు సేసినం దత్తంరంభంబు సైలంపంజాలక దుశ్శాసన సూనుండు సరభసంబుగాఁ గలిసి ఘోటకంబుల నంబక చతుష్పయంబునను, సారథి నొక్కనారసంబుననుం దటీయ తసువుపబిబాణంబులను బెలుచనొప్పించినం జంచదరుణ కమలచారు విలోచనుం డగుచు సౌభద్రుం డతనిఁ బ్రుదీప్త సప్త నారాచ నిపాత పీడితుం జేసి దగ్గతీ.

98

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పూర్వవైరంబున్+తలంచి= ఇంతకు ముమపు జరాసంధుడిని భీముడు చంపిన విరోధాన్ని (శత్రుత్యాన్ని) భావించి; తలపడిన= ఎదిరించిన; మాగధకుమారున్= మగధదేశ ప్రభువైన జరాసంధుడి కొడుకు అశ్వంతకుడిని; అవలీలన్= సులభంగా (చులకనగా); నేలన్+కలిపి= చంపి; సింహానాదంబు+చేసినన్= సింహాంవలె గర్జించగా; తద్వ+సంరంభంబు=

ఆ వేగిరపాటు; సైరింపన్+చాలక= సహించలేక; దుశ్శాసన సూసుండు= దుశ్శాసనుని కొడుకు; సరభసంబుగాన్= వేగంతో; కవిసి= చుట్టుముట్టి; ఘోటకంబులన్= గుర్రాలను; అంబక+చతుష్ప్రయంబునన్= నాలుగు బాణాలతో; సారథిన్= సూతుని (రథమును నడుపువానిని); ఒక్క నారసంబునన్= ఒక బాణముతో; తదీయ+తనువు= అతడి శరీరాన్ని; పదిబాణంబులను= పది బాణాలతో; పెలుచన్= అధికంగా, నొప్పించినన్= బాధపెట్టగా; చంచల్+అరుణ, కమల, చారు విలోచనుండు= ప్రకాశిస్తూ ఉండే ఎర్రని తామరలవంటి మనోహరమైన కన్సులు కలవాడు; అగుచున్= అపుతూ; సౌభద్రుండు= సుభద్ర కొడుకు; అతనిన్= దుశ్శాసన కుమారుడిని; ప్రదీప్త, సప్త, నారావ, నిపాత, పీడితన్= మండుతూ ఉండే ఏడు బాణాలు పడటం చేత పీడించబడే వాడినిగా; చేసి= ఒనర్చి; డగ్గతి= సమీపించి.

తాత్పర్యం: పూర్వం జరాసంధుడిని భీముడు చంపిన పగను తలచుకొని తలపడ్డ అశ్చంతకుడిని అవలీలగా చంపి సింహాగ్రజన చేయగా, ఆ ఆటోపాన్ని సహించలేని దుశ్శాసనుడి కొడుకు అతివేగంతో చుట్టుముట్టి గుర్రాలను నాలుగు బాణాలతో, సారథిని ఒక బాణంతో, అతడి శరీరాన్ని పదిబాణాలతో నొప్పించగా, ఎర్రదామరల వంటి కళ్ళు కలిగినవాడై అభిమన్యుడు ఆ దుశ్శాసన కుమారుడిని ప్రకాశవంతములైన ఏడు బాణాలు ప్రయోగించి పీడించి, సమీపించి.

ఉ. ఇంతకు మున్న నీ జనకు డెంతయు నోటటి పాటి; నీవే నా పాంతకు వచ్చి; తింక నెట వీసినగు? నం' చీక దొడ్డనారసం బెంతయు బెట్టిదంపు వడి నేయుడు ద్రోణసుతుండు దాని నిం తింతలు సెక్కలై యిలపయిం దొరగన్ వెన నేసి; నేసినన్.

99

ప్రతిపదార్థం: ఇంతకుమున్య+అ= ఇంతకు మునుపే; నీ జనకుండు= నీ తండ్రి అయిన దుశ్శాసనుడు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ఓటటి+పాటన్= ఓడి పరుగెత్తాడు; నీవు+ఎ= నీవే; నా పాంతకున్= నా సమీపానికి; వచ్చితి(వి)= వచ్చావు; ఇంకన్= ఇక్కావైన; ఎట, పోన్+అగున్?= ఎక్కుడికి పోవటానికి నీలపుతుంది?; అంచున్= అంటూ; ఒక+దొడ్డ+నారసంబున్= ఒక గొప్ప బాణాన్ని; ఎంతయున్= మిక్కిలి; బెట్టిదంపు+వడిన్= భయం కలిగించేవేగంతో; ఏయుడున్= ప్రయోగించగానే; ద్రోణసుతుండు= అశ్వత్థామ; దానిన్= ఆ బాణాన్ని; ఇంతింతలు, చెక్కలు+పి= చాలా అల్పములైన ముక్కలై - అనగా నుగ్గునూచములై; ఇలపయున్= నేలమీద; తొరగన్= పడేటట్లు; వెనన్+పినన్= వేగంగా ప్రయోగించాడు; ఏసినన్= అట్లు ప్రయోగించగా.

తాత్పర్యం: ‘ఇంతకు ముందే నీ తండ్రి ఓడి పరుగెత్తి పారిపోయాడు. ఇప్పుడు నీవే నా సమీపానికి వచ్చావు. ఇక నీవు ఎక్కుడికి పోవటానికి అపుతుంది?’ అంటూ ఒక గొప్ప బాణాన్ని అభిమన్యుడు ప్రయోగించాడు. వెంటనే అశ్వత్థామ దాన్ని నుగ్గునూచం చేసి నేలమీద పడేటట్లు చేశాడు. అట్లు చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అతని బిక్కను జాడక యతడు రయము, మెఱసి నీ పోత్తుచాపంబు నత్కికి, సూతుఁ

గూళ్ళి, యాఱమ్ము లురమున గ్రుచ్చుటయును, నొండు దేరిపై కబ్బలుఁ దుటికి నథిప!

100

ప్రతిపదార్థం: అతడు= అభిమన్యుడు; అతని దిక్కును= అశ్వత్థామవైపు; చూడక= చూడకుండా; రయము+మెఱసి= వేగం అతిశయించి; నీ, పొత్తు, చాపంబు+నటికి= నీ మనవడి విల్లు ఖండించి; సూతున్= సారథిని; కూల్చి= చంపి; ఉరమునన్= రొమ్మునందు; ఆఱు+లమ్ములు= ఆరు బాణాలు; గ్రుచ్చుటయును= గాఢంగా నాటుకొనేటట్లు చేయగా; అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్రా!; ఆ+బాలుఁడు= ఆ దుశ్శాసనుడి కొడుకు; ఒండు తేరిపైకిన్= మరొక రథంమీదికి; ఉటికెన్= దూకాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు అప్పుడు అశ్వత్థామవైపు చూడకుండా మహావేగంతో నీ మనవడి విల్లు త్రుంచి, సారథిని చంపి, రొమ్మున ఆరుబాణాలు నాటుకొనేటట్లు చేశాడు. అప్పుడు బాలుడైన ఆ దుశ్శాసనుడి కొడుకు మరో రథం మీదికి దూకాడు.

వ. అంత నపరాహ్నం బయ్య; నా సమయంబున శత్రుంజయుండును, జంద్రకేతుండును, సువర్షసుండును, సూర్యభానుండును, మేఘవేగుండును, మొత్తం బై, తాకిన ధనంజయ తనయుండు మేటి మగలగు నమ్మహోపుల మేసులు నానాప్రంబుల ననెక ఖండంబులు గావించి గాంధారపతి సేలనం గ్రారనారాచ జాలంబుల జర్జరిత శరీరుం జేసి దుర్యోధను దెసకు నడరుటయు నంగపతి యాచార్యున కిట్లనియే. 101

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; అపర+అహంబు+అయ్యెన్= మధ్యాహ్నం అయింది; ఆ సమయంబునన్= ఆ సందర్భంలో; శత్రుంజయుండును= శత్రుంజయుడూ; చంద్రకేతుండును= చంద్రకేతువూ; సువర్షసుండును= సువర్షసుడూ; సూర్యభానుండును= సూర్యభానుడూ; మేఘవేగుండును= మేఘవేగుడూ(వీరందరూ శకుని అనుచరులు); మొత్తంబు+బై= ఒకటి (గుంపుగా కలిసి ఒకటి); తాకినన్= ఎదుర్కొనగా; ధనంజయ తనయుండు= అర్జునుడి కుమారుడు; మేటి మగలు= గొప్పశారులు; అగు= అయినటువంటి; ఆ+మహీపుల= ఆ రాజుల; మేసులు= శరీరాలు; నానా+అప్రంబులన్= అనేకాలైన అప్రాలతో; అనేకఫండంబులు= పెక్క ముక్కలు; కావించి= చేసి; గాంధారపతి+చేరినన్= శకుని చేరగా; క్రూర, నారాచ, జాలంబులన్= భయంకరములైన (కఱైన) బాణాల మొత్తంలో; జర్జరిత, శరీరన్+చేసి= శిథిలమూ లేక జీర్ణమూ అగు దేహం కలవాడిని గావించి; దుర్యోధను+దెసకున్= దుర్యోధనుడివైపుకు; అడరుటయున్= విజృంభించటమున్నా; అంగపతి= కర్ణుడు; ఆచార్యునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంతలో మధ్యాహ్న సమయమయింది. అప్పుడు శత్రుంజయుడూ, చంద్రకేతుడూ, సువర్షసుడూ, సూర్యభానుడూ, మేఘవేగుడు అనే శకుని అనుచరులంతా కలిసి అభిమన్యడిని ఎదుర్కొన్నారు. అభిమన్యడు ఆ గొప్ప శారుల శరీరాలను అనేక బాణాలతో పెక్క ముక్కలు చేసి, శకుని తనను సమీపించగా భయంకరములైన బాణాల సమూహంతో అతడి శరీరాన్ని తూట్లు పొడిచి, నెత్తుటితో తడిసిపోయేటట్లు చేశాడు. పిమ్మట దుర్యోధనుడివైపు విజృంభించాడు. అది చూచి కర్ణుడు ద్రోణాచార్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘చండగతి వీరరథికులఁ, జెందుచు నేతెంచి రాజుఁ జేరెడు సాభ ద్రుం డిట్టులు నీ కూరక, యుండ నగునె? ప్రతివిధాన మొనలింపు తగన్’. 102

ప్రతిపదార్థం: సాభద్రుండు= అభిమన్యడు; చండగతిన్= తీవ్రమైన రీతిలో; వీర రథికులన్= శారులైన రథికులను; చెందుచున్= చంపుతూ; ఏతెంచి= వచ్చి; రాజున్= దుర్యోధనుడిని; చేరెడున్= సమీపించాడు; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; నీకున్= నీకు; ఊరక+ఉండన్+అగునె?= మిన్నక ఉండవచ్చునా?; తగన్= తగునట్లు; ప్రతివిధానము= బదులు చేయటం (మారుసేత); ఒనరింపు= కావించుము(చేయుము).

తాత్పర్యం: ‘అభిమన్యడు తీవ్రమైన విధంగా శారులైన రథికులను చెండాడుతూ వచ్చి, దుర్యోధనుడిని సమీపించాడు. ఈ విధంగా నీకు ఊరక ఉండవచ్చునా? దీనికి ప్రతిగా తగినపని ఏదో దాన్ని వెంటనే చేయుము.’

క. అని పలికి పతికి నడ్డము, సనుటయు గురుఁ డచటి యోధచయముం గలయన్ గనుగొని ‘యభమన్యుడు న, ర్మసుఁడును నని నొక్కరూప చుండీ! తలపన్. 103

ప్రతిపదార్థం: అని+పలికి= ఆ విధంగా మాటాడి; పతికిన్+అడ్డము+చనుటయున్= దుర్యోధనుడికి అడ్డంగా పోగా; గురుడు= ద్రోణాచార్యుడు; అచటి, యోధ, చయమున్= అక్కడ ఉండే వీరుల మొత్తాన్ని; కలయన్+కనుగొని= అంతటా లేక బాగా చూచి; తలపన్= ఆలోచించగా; అభిమన్యుడున్= ఈ అభిమన్యడూ; అర్జునుడున్= ఆ అర్జునుడూ; అనిన్= యుద్ధం చేయటంలో; ఒక్కరూప+చుండీ!= ఒక్క విధమే సుమా! (అనగా భేదం లేనివారే).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అని, దుర్యోధనుడికి అడ్డం పోగా, శ్రోణుడు అక్కడ ఉండే యోధులను అందరినీ కలియ చూచి, ‘ఆలోచించగా అర్జునుడూ, అభిమన్యుడూ యుద్ధం చేయటంలో ఒక్క విధమే. వీరిరువురూ భేదం లేనివారే.

వ. చూడం జన్మవాఁడు గాని యలంతులం బోయెడు వాఁడు గాఁడు, మన మందఱముం గూడికొని యొక్కపెట్ట యక్కమారుపై నురవడింపవలయు’ నని పురికొలిపి బరవసంబు సేసే; నప్పుడపోండు పొత్తు బాణంబులం బిడితుండై సూతపుత్తుండు గుంభసంభవు నాలోకించి ‘నా దెస సూడుము; వీడు నొప్పించె; నిలువం దగు నెలవగుట నసము డింపక యాల గఱచుకొని యున్నవాఁడు; గాండీవిఁ గలనం గలిసి యొఱుంగుదుము కాదె! యతనిచే యంత బెట్టిదంబుగా, దని చెప్పిన విని యల్లన నగి యతం డతని కిట్టినియె. **104**

ప్రతిపదార్థం: చూడన్= చూడటానికి; పిన్నవాఁడు+కాని= బాలుడుకాని; అలంతులన్+పోయెడువాఁడు+కాఁడు= అంత తేలిగ్గా (నించే) చచ్చేవాడు కాడు - లేదా సాధించబడేవాడు కాడు; మనము+అలందఱమున్= మనమంతా; కూడికొని= కలిసికొని; ఒక్కపెట్ట= ఒక్కమృగ్గిడిగా; ఆ+మారుపైన్= ఆ బాలుడిపై; ఉరవడింపవలయున్= పరాక్రమించాలి; అని+పురికొలిపి= అని ప్రేరేపించి; బరవసంబు+చేసెన్= దైర్యాన్ని కలిగించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+పాండుపొత్తు+బాణంబులన్= పాండురాజు మనుమడైన అభిమన్యుడి బాణాలతో; పీడితుండు+పి= పీడింప (బాధింప) బడ్డవాడై; సూతపుత్తుండు= కర్మడు; కుంభసంభవున్= శ్రోణుడిని; ఆలోకించి= చూచి; నా+దెస+చూడుము= నాపైపు చూడుము; వీడు= ఈ అభిమన్యుడు; నొప్పించెన్= బాధిస్తూ ఉన్నాడు; నిలువన్+తగు+నెలవు+అగుటన్= నిలవటానికి, యోగ్యమైన, ప్రదేశం, కావటంచేత; అసము+డింపక= దర్శం చెడకుండా; ఈలకఱచుకొని= ప్రాణాన్ని బిగబట్టుకొని; ఉన్నవాఁడన్= ఉన్నాను; గాండీవిన్= అర్జునుడిని; కలనన్= యుద్ధంలో; కలిసి= ఎదుర్కొని; ఎఱుంగుదుమ+కాదె!= తెలిసికొని ఉన్నాం కదా!; అతని+చే= ఆ అర్జునుడి చేయి; ఇంత, బెట్టిదంబు+కాడు= ఇంత భయంకరం కాడు; అని+చెప్పినన్= అని అనగా; విని; అల్లనన్= మెల్లగా; నగి= నవ్వి; అతండు= శ్రోణాచార్యుడు; అతనికిన్= కర్మడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వీడు చూడటానికి బాలుడు కాని, అంత తేలికగా వశం అయ్యేవాడు కాడు. అసాధ్యమడైన వీడిషైకి మనమంతా గుమిగూడి ఒక్కమృగ్గిడిగా పరాక్రమించాలి’ అని ప్రేరేపించి దైర్యాన్ని కలిగించాడు. ఆ సమయంలో అభిమన్యుడి బాణాలతో పీడించబడ్డ కర్మడు శ్రోణాచార్యుడిని చూచి ‘నా పైపు చూడుము. వీడు నన్ను బాధిస్తూ ఉన్నాడు. ఇది నిలువలసిన ప్రదేశం అయినందువలన దర్శం చెడకుండా ప్రాణాన్ని బిగబట్టుకొని ఉన్నాను. గాండీవితో యుద్ధానికి తలపడి ఉన్నాం. అతడి శక్తి సామర్థ్యాలు మనకు తెలుసు. కాని, అర్జునుడిచేయి వీడి చేయంత బెట్టిదంకాడు’ అనగానే విని మెల్లగా నవ్వుతూ శ్రోణుడు కర్మడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

సీ. ‘కవచధారణ మను ఘనవిద్య, గవ్వటి, కే నెఱింగించితి; నితఁడు దాని నేర్చుట నీతని నెట్టున నొప్పింప, శక్కంబు గాఁడు; వంచన గుణంబు నఱకంగఁ జాపంబు విఱుగ నేయగ ఫోటు, కములఁ జంపగ, సూతు సమయఁ జేయ నగుఁ; జాలు దేని నీ వట్ల సేయుము; చేత, ధనువుండ న ప్రీరుఁ జేనయ వశమే

అ. దేవతలకు వైనఁ? గావున నొక్క మై, విల్లు ద్రుంచి తత్తీమి విరథుఁ జేసి చూచికొండ మలవు చొప్పునఁ దెగునె యా, రథికవరుని పటుపరాక్రమంబు?’ **105**

ప్రతిపదార్థం: ఏను= శ్రోణుడనైన నేను; కవచ ధారణము+అనువిద్యన్= ‘కవచధారణం’ అనే వేరుగల విర్యను; కవ్వడికిన్= అర్జునుడికి; ఎత్తింగించితిన్= తెలియజేశాను; ఇతడు= ఈ అర్జునుడి కొడుకు; దానిన్= ఆ విద్యను; నేర్చుటన్= నేర్చుకొనటం

వలన; నెట్లన్= నిజంగా లేదా తెగువస్తాని; ఈతనిన్= అభిమన్యడిని; నొప్పింపన్= బాధపెట్టటానికి; శక్యంబుకాదు= వీలుకాదు(సాధ్యం కానే కాదు); వంచన్= మోసంచేత; గుణంబున్= అల్లైత్రాటిని; నఱకంగన్= త్రైంచటం చేతనూ; చాపంబున్= వింటిని; విషుగన్+ఏయగన్= విరగగొట్టటం చేతనూ; శ్వోటకములన్+చంపగన్= గుర్రాలను చంపటం చేతనూ; సూతున్+సమయన్+చేయన్= సారథిని హతమార్పటం చేతనూ; అగున్= అవతుంది; చాలుదు(వు)+ఎని= సమర్థుడవే అయితే-లేదా శక్తి కలదేని; నీవు; అట్లు+చేయుము= ఆ విధంగా చేయవచ్చును; చేతన్+ధనువు= చేతిలో విల్లు; ఉండన్= ఉండగా; ఆ+పీరున్= పీరుడైన ఆ అభిమన్యడిని; దేవతలకున్+ఐనన్= అమరులకైనా; చెనయన్+వశమే?= ఎదిరించటానికి (తాకటానికి) సాధ్యమా?; కాపున్= కాబట్టి; ఒక్కమైన్= ఒక్కపెట్టున; విల్లున్+త్రుంచి= ధనుస్సును ముక్కలు చేసి; తఱిమి= పరుగెత్తించి లేదా కనిసి; విరఘున్+చేసి= రథంలేని వాడినిగా చేసి; చూచికొందము= ఆలోచిద్దాం; ఈ రథికవరుని= రథికశేషుడైన ఈ వీరునియొక్క; పటు పరాక్రమంబు= తీవ్రమైన శార్యం; అలవుచొప్పునన్= పరిత్రమించటం చేత; తెగును+ఎ?= నశిస్తుందా?

తాత్పర్యం: నేను కవచధారణం అనే విద్యను అర్థమించి తెలియజేశాను. అభిమన్యడు ఆ విద్యను తండ్రించి వలన నేర్చుకొన్నాడు. ఆ విద్యవలన అతడిని నొప్పించటానికి సాధ్యంకాదు. వంచనచేత, అల్లైత్రాటిని త్రైంచాలి, విల్లు విరహాలి, గుర్రాలను, సూతుడిని కూల్చాలి. ఇవన్నీ ఒక్కమ్మడి జరగాలి. నీ చేతనైతే ఈ పని చేయుము. చేతిలో ధనువుండగా దేవతలైనా అతడిని సమీపించలేరు. మనం అతడిని ఎదిరించి జయించలేము.'

విశేషం: కవచధారణ విద్యా ప్రభావం ఈ సీసపద్యంలో విరించబడింది. కవచాన్ని ధరించి ఉన్నంతకాలం ఎవ్వరూ అభిమన్యడిని ఏమీ చెయ్యేరు. ముందు అతడి చేతిలో విల్లు లేకుండా చెయ్యాలి. ద్రోణాచార్యుడి అధర్యముద్దానికి ఇదే నాంది. వంచనతో ఏమేమి చేయాలో ద్రోణుడు ఇందులో తెలిపాడు. ‘ఒక్కమై విల్లు ద్రుంచి విరఘుజేసి’ అనే ప్రయోగం వలన ఏదో ఒక విధంగా అతడిని హతమార్పాలి అనే నిర్ణయానికి వచ్చారు. ‘చూచికొందము’ అనే మాట వ్యావహారికంగా ఎంతో అర్థవంతమైనది. ‘వాడి సంగతి నేను చూచుకొంటాను’ వంటి ప్రయోగాలు మనం వింటూనే ఉంటాం. అదే అర్థంలోనే ఇక్కడ కూడా ప్రయోగించినట్లు విదితమౌతూ ఉన్నది.

కర్మాడు మొదలగు యోధులు వంచనచే అభిమన్యని విరఘు జేయుట (పం. 7-47-31)

చ. అన విని సూతసూనుఁడు భయం బెదు గూలనవాఁడ పోలె నై
వెనుక కొబింగి యూ రథికవీరు పిత్తింబికిఁ జుట్టీ వచ్చి వం
చనకు సహాయులై యచటి సైనికు లస్సురపుత్తు జిట్టు మా
రొన్ని పెనఁగంగఁ జేలి యిలఫు ప్రదరంబున విల్లు ద్రుంచినన్.

106

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అనగా; సూతసూనుఁడు= కర్మాడు; విని; భయంబు= భీతి; ఎదన్+కూరినవాఁడ+పోలెన్+ఐ= మనస్సులో నాటుకొన్నవాడి వలె అయి; వెనుకకున్+బదింగి= వెనుకకు ముడుచుకొని (దాగి); ఆ రథికవీరు+పిత్తింబికిన్= ఆ రథిక శేషుడి వెనుకకు; మట్టివచ్చి= తిరుగుకొని వచ్చి; వంచనకున్= తన మోసానికి; సహాయుకులు+ఐ= సహాయుపడేవారై; పైనికులు= యోధులు; ఆ+నరపుత్రున్= ఆ అర్థాన కుమారుడిని; బిట్టు= మిక్కలి; మార్కొని= ఎదుర్కొని; పెనఁగంగన్= పోరాడగా; చేరి= కర్మాడు సమీపించి; అలఫు+ప్రదరంబునన్= గొప్ప బాణంతో; విల్లున్+త్రుంచినన్= విల్లు త్రుంచగా.

తాత్పర్యం: అని ద్రోణుడనగానే విని కర్మాడు మనస్సులో భీతి నాటుకొన్నవాడు మాదిరిగా వెనుకకు ఒదిగి, ఆ రథికశేషుడైన అభిమన్యడి వెనుకకు మరలివచ్చి, వంచనకు సహాకరించే పైనికులందరూ ఆ అర్థానకుమారుడిని ముందువైపు ఎదుర్కొని పోరాడుతూ ఉండగా, కర్మాడు గొప్ప బాణంతో అభిమన్యడి విల్లు త్రుంచాడు.

వ. ఆ లోన.

107

తాత్పర్యం: అంతలో.

క. గురుఁ డశ్యంబులఁ గుాల్చెను , సరభసముగఁ గృపుడు సంపే సారథి నిమ్మె
నరసుతుఁ దొనాయుధుండును , విరథుండును నగుట సూచి వెఱపేది వడిన్.

108

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు=ద్రోణుడు; అశ్యంబుల్న= గుర్రాలను; కూల్పొన్= చంపాడు; కృపుడు= కృపాచార్యుడు; సరభసముగ్న్= మిక్కిలి వేగంతో; సారథిన్+చంపెన్= సూతుడిని హతమార్యాడు; ఈ+మైన్= ఈ విధంగా; నరసుతుఁడు= అభిమన్యుడు; అనాయుధుండును= ఆయుధాలు లేనివాడునూ; విరథుండును= రథం లేని వాడున్నా; అగుటన్+చూచి= కావటం గ్రహించి; వెఱపు+ఏది= భయం తొలగి; వడిన్= తొందరగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు గుర్రాలను, కృపుడు రథసారథినీ క్షణంలో కూల్చారు. ఆ విధంగా అభిమన్యుడు ఆయుధాలూ, రథమూ లేనివా డయ్యాడు. ఇది గ్రహించి, భయాన్ని వదిలి, తొందరగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. శకుని కృతవర్త్త శల బా , ప్లీక గురుసుతు లాభిగా ననేకు లడలి య
స్త్రీ కలాపంబుల శస్త్ర , ప్రకరంబుల నొంచి చిక్కుపుతేచి యలఁచిన్.

109

ప్రతిపదార్థం: శకుని= గాంధారపతి; కృతవర్షు= యదువంశపురాజైన కృతవర్షు; శల= బాహ్యాకుడి కొడుకైన శలుడు; బాహ్యాక= శంతనుడి సహోదరుడైన బాహ్యాకుడు; గురుసుతులు= అశ్వత్థామ; ఆదిగాన్= మొదలుగా; అనేకులు= పలువురు; అడరి= చుట్టుముట్టి; అప్రకలాపంబుల్న= బాణాల మొత్తాలచేత; శస్త్రప్రకరంబుల్న= ఆయుధాల సమూహాలచేత; నొంచి= బాధించి; చిక్కుపుతేచి= తొట్టుపెట్టి (చిక్కులు కలిగించి); అలచిన్న్= కలత కలిగించగా - అనగా శ్రమపరచగా.

తాత్పర్యం: శకుని, కృతవర్షు, శలుడూ, బాహ్యాకుడూ (సోమదత్తుడి తండ్రి) అశ్వత్థామ మొదలుగా పలువురు అదే అదనుగా విజ్యంభించి రకరకాల అప్రాల శస్త్రాల సమూహాలతో బాధించి, చిక్కులుపెట్టి శ్రమ కలిగించగా.

విశేషం: తిక్కన వరుసగా క్రియాపదాలు కూర్చు రచనకు అందాన్ని సమకూర్చుటమే కాకుండా, అప్పటి ఆ సన్నివేశం యొక్క చందాన్ని అక్కడక్కడా తన రచనలో ధ్వనింపజేస్తూ ఉంటాడు. అది ఆయన శిల్పకళలోని ఒక వైచిత్రి. ప్రస్తుతం కంద పద్యంతంలో ఉన్న మూడు అసమాపక క్రియలూ అట్టి శిల్పకళాదృష్టిని స్ఫురింపజేస్తున్నాయి.

క. వాలును బలకయుఁ గొని య , బ్యాలుఁడు రయమార గగనభాగంబున కు
స్త్రీలిత ధృతిసారుండై , లీల నెగసిపశియే మండలీభూతగతిన్.

110

ప్రతిపదార్థం: వాలును+బలకయున్+గొని= కత్తినీ, పలకమా(కేడెమునూ) గ్రహించి; ఆ+బాలుఁడు= అభిమన్యుడు; రయము+ఆర్న్= వేగం అతిశయించగా; గగన భాగంబునకున్= ఆకాశపీథికి; ఉన్నీలిత, ధృతి, సారుండు+బి= విరిసిన ధైర్యంయొక్క చేవ కలవాడై; మండలీభూత+గతిన్= వలయాకారం అయిన గమనంతో; లీలన్= విలాసంగా; ఎగసిపోయెన్= ఎగిరాడు.

తాత్పర్యం: కత్తి, పలకా తీసికొని అభిమన్యుడు మహావేగంతో ఆకాశపీథికి, విరిసిన ధైర్యసారం కలవాడై మండలాకార గమనంతో ఎగిరాడు.

క. తన విధ్య కలిమి వినతా , తనయుని భంగిం జలింపఁ దమతమపై దెం
పున నుఱుకు నను తలంపున , మన యోధులు భయము గొనిల మనజాథితా!

111

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+అధీశా!= రాజా!; తన విద్య కలిమిన్= తన విద్యయొక్క పేరిగైచేత; వినతాతనయుని భంగిన్=(వైనతేయుడి) గరుత్వంతుడి వలె; చరింపన్= తిరుగుతూ ఉండగా; తెంపునన్= సాహసంతో; తమ తమ పైన్= తమ తమ మీదికి; ఉఱును= దూకుతాడు; అను తలంపునన్= అనే భావంతో; మన యోధులు= మన యుద్ధపీరులు; భయము కొనిరి= భీతిచెందారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ధృతరాష్ట్రా! అభిమన్యుడు తన విద్యయొక్క పేరిగైచేత గరుత్వంతుడి వలె తిరుగుతూ ఉండగా, సాహసంతో ఇతడు ఎక్కుడ తప్పమీదికి దూకుతాడో అని భావిస్తూ యుద్ధపీరులు మిక్కిలి భయపడ్డారు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

చ. ఎడగని వాలు బల్లెమున నేసే వెసం దునియంగఁ ట్రోణుఁ డ
పుషుడు శకలంబులై పలక భూమిపయిం దొరఁగంగఁ జేసే నె
కుడువడిఁ గర్జుఁ; దా శిశు వకుంరగతిన్ దన తేలమీద నొ
పైదు ఘనచక్రముం గొని యుపేంద్రుడు లీల నటించు చాడ్సునన్.

112

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఎడన్+కని= సమయం చూచి; వెసన్= వేగంగా; తునియంగన్= తునకలు అగునట్లు; బల్లెమునన్= బల్లెముతో; వాలున్= అభిమన్యుడి చేతి ఖడ్గస్తి; ఏసెన్= కొట్టాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కర్జుఁడు; ఎక్కుడు+వడిన్= అధికమైన వేగంతో; శకలంబులు+సా= తునియలై; పలక= కేడెము; భూమిపయిన్+తొరఁగంగన్= భూమిమీద పడేటల్లు; చేసెన్= చేశాడు; ఆ+శిశువు= అభిమన్యుడు; అకుంరగతిన్= కుంటుపోని (మొక్కానోని) విధంగా; తన తేరిమీదన్= తనరథంపై; ఒప్పెడి, ఘన, చక్రమున్= ఒప్పుచుండిన గొప్ప చక్రాన్ని; కొని= పూని(గ్రహించి); ఉప+ఇంద్రుడు= శ్రీ మహావిష్ణువు; లీలన్, నటించు, చాడ్సునన్= క్రీడించే విధంగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు అదను చూచి మహావేగంగా అభిమన్యుడి చేతి కత్తిని బల్లెంతో తునకలయ్యెట్లు చేశాడు. అదే సమయంలో కర్జుడు మిక్కిలి వేగంతో పలక ముక్కులై నేల పడేటల్లు చేశాడు. బాలుడైన ఆ అభిమన్యుడు ఏ మాత్రం చలించకుండా, కుంటువోని విధంగా తన రథంమీద ఉండే గొప్ప చక్రాన్ని తీసికొని శ్రీ మహావిష్ణువు క్రీడించే విధంగా. (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. సంరంభ విజ్ఞంభతుండై.

113

ప్రతిపదార్థం: సంరంభ= ఆటోపముతో; విజ్ఞంభతుండు+సా= చెలరేగినవాడై

తాత్పర్యం: ఆటోపంతో చెలరేగినవాడై.

సి. నెత్తుటఁ జొత్తిల్లి నెఱిసిన యలుక ను, గ్రంబైన వదనంబు కాంతి పరఁగఁ,
గౌరవ సైనికిత్యరమున కతి భయ, దంబగు సింహానాదంబు సెలగఁ,
నింగికి నిగుడు రథాంగరీచులు మణి, కంకణచ్ఛుతులతోఁ గలసి వెలుగఁ,
సిక్కు సూపిన గంధసింధురం బను రేఖి, దలపొంచు పటుగతి చెలువు మెఱయఁ,

తే. కుంభసంభవుఁ దుస్తు దిక్కుసరకుఁ గవిసి, యుడ్ధపడు సేనఁ జించి చెందాడు నక్క
మారపరుమేని యొప్పును మగతనంబుఁ, జలము బలముఁ గీర్లుంచె నిర్జరగణంబు.

114

ప్రతిపదార్థం: నెత్తుటన్+జొత్తిల్లి= నెత్తురుచేత; ఎణ్ణైనెఱిసిన+అలుకన్= నిండిన కోపంతో; ఉగ్రంబు+సా, వదనంబు= భయంకర మైన ముఖంయొక్క; కాంతి+పరఁగన్= కాంతి ఒప్పారగా; కౌరవసైనిక+ఉత్సరమునకున్= కౌరవసైన్యసమాపోనికి; అతి+భయదంబు+

అగు= మిక్కిలి భీతిని (ఇచ్చేది) కలిగించేది అగు; సింహాదంబు+చెలగన్= సింహపుగడ్డన ధ్వనించగా; నింగికిన్+నిగుడు= ఆకాశానికి వ్యాపించే; రథాంగ+రోచులు= చక్రం యొక్క కాంతులు; మణి,కంకణ, ద్వాతులతోన్= రత్నపు కడియాల కాంతులతో; కలసి+వెలుగన్= చేరి ప్రకాశించగా; సింజ్య+చూపిన= బరిగోల లేదా అంకుశం చూపిన; గంధసింధురంబు= మదపుటేనుగు; అను+రేఖ+తలపించు= అనే విధంగా తోచు; పటు+గతి+చెలుపు= ఆటోపం గల గమన విశేషం యొక్క అందం; మెఱలయన్= వెలుగొందగా; కుంభసంభవుడు= ద్రోణుడు; ఉన్న+దిక్కునకున్= ఉండేవైపుకు; కవిని= చేరి; అడ్డపడుసేనన్= అడ్డం వచ్చిన పైన్యాన్ని; చించి= ఫెదించి; వెండాడు= హతంచేసే; ఆ+కుమారవరు= కుమార శైష్మిటైన ఆ అభిమన్యుడి; మేని+బస్సును= శరీరం యొక్క సాందర్భాన్ని; మగతనంబున్= శార్యాన్ని; చలమున్= మాత్సర్యాన్ని (పట్టుదలను); బలమున్= శక్తిని; నిర్జర+గణంబు= దేవతలనమూహాం; కీర్తించెన్= పాగడింది.

తాత్పర్యం: నెత్తుటితో తడిసి ఎర్రనై, నిండిన కోపంతో భయంకరంగా ఉన్న ముఖము యొక్క కాంతి దీపించగా, కౌరవపైన్య సమూహానికి భీతి కలిగించే సింహాదాలు ఒప్పుచుండగా, ఆకాశానికి వ్యాపించే చక్రకాంతులు రత్న కంకణ కాంతులతో కలిసి ప్రకాశించగా; (బరిగోలను) అంకుశాన్ని చూపిన మదపుటేనుగు అనే విధంగా తోచు ఆటోపంతో కూడిన గమన విశేషం యొక్క అందం ఒప్పుతుండగా ద్రోణుడుండే దిక్కుచేరి అడ్డంవచ్చే పైన్యాన్ని చీల్చి చెండాడుతూ ఉన్న ఆ అభిమన్యుడి ముఖ సాందర్భాన్ని, శార్యాన్ని, మాత్సర్యాన్ని, బలాన్ని దేవతలు కీర్తించారు. **విశేషం:** అప్రతిమాన ప్రతాపంతో ప్రకాశించే అభిమన్యుడి ప్రతికదలికా, ప్రతిభావమూ, ప్రతిశబ్దమూ ఎంతో శోభాయమానంగా, సంతోషాన్ని కలిగించింది. ప్రస్తుత సీసపద్యం అభిమన్యుడి సాందర్భాదీప్తికి, శార్యాసటుత్యానికి ప్రతీక. ఇందులోని తేటగీతి తేటతెల్లమైన దేవతల ప్రశంసాగీతికి సాంకేతిక సూచన. అలంకారం: ఉపమ.

v. అట్టీయెడ.

115

తాత్పర్యం: అటువంటి సందర్భంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. శకుని కృతవర్త కృప కర్మ శల్య ముఖ్యు , లైన యోధులు పెక్కండు రఖీల దిశలు

బొభివి యతని కరంబునఁ బొలుచు చక్ర , మలఁతి తునియలుగా నేసి రాగ్రహమున.

116

ప్రతిపదార్థం: శకుని, కృతవర్ష, కృప, కర్మ, శల్య, ముఖ్యులు+ఐన+యోధులు= శకుని, కృతవర్ష, కృపాచార్యుడు, కర్ముడు, శల్యుడు వంటి ప్రముఖులైన యుద్ధవీరులు; పెక్కండురు= అనేకులు; అభిల దిశలన్= అన్నివైపులందు; పాదివి= ఆక్రమించి (చుట్టుముట్టి); అతని+కరమునన్= ఆ అభిమన్యుడి చేతిలో; పాలుచు+చక్రమున్= అందగించే లేక ప్రకాశించే చక్రాన్ని; ఆగ్రహమునన్= కిసుకతో; అలాతి+తునియలు+కాన్= చిన్న ముక్కులుగా (తుత్తమురుగా); ఏసిరి= బాణాలు ప్రయోగించారు.

తాత్పర్యం: శకుని, కృతవర్ష, కృపుడు, కర్ముడు, శల్యుడు మొదలైన ప్రసిద్ధ యుద్ధవీరులు అనేకులు అన్నివైపులా అభిమన్యుడిని ఆక్రమించి, అతడి చేతిలోని చక్రాయుధాన్ని ఆగ్రహంతో చిన్న చిన్న ముక్కులై పడేటట్లు చేశారు.

v. ఏసిన నతండు రయంబున.

117

తాత్పర్యం: (ఆ విధంగా చక్రాయుధాన్ని ముక్కులు అయ్యేటట్లు) ప్రయోగించగా, అభిమన్యుడు వేగంతో.

క. గద గొని యశ్శత్తామం , గబియుడు దంభోళోళికాదమ కైవడి మెఱుగుల్

బొదలించు దానఁ గని కడు , బెదరి యతఁడు రథము డిగ్గి పితుంబికి జనియెన్.

118

ప్రతిపదార్థం: గద కొని= గదాయుధాన్ని పూని; అశ్శత్తామన్= అశ్శత్తామను; కదియుడున్= సమీపించగా(చేరగా); దంభోళి+కొదమ+కైవడిన్= వజ్రాయుధపు పిల్ల మాదిరి; మెఱుగుల్= కాంతులు; పాదలించు+దానిన్= వెదచల్లే ఆ గదను; కని= చూచి; అతఁడు= అశ్శత్తామ; బెదరి= భయపడి; రథము డిగ్గి= రథాన్ని దిగి; పితుంబికిన్= వెళ్ళిపోయాడు.

తాత్పర్యం: గదాయుధాన్ని తీసికొని అశ్వత్థామను సమీపించగా, వజ్రాయుధపు కూనవలె మెఱుగులు గ్రహే ఆ గదను అశ్వత్థామ చూచి, బెదరిపోయి, రథం దిగి వెనుకకు మళ్ళాడు.

విశేషం: కందపద్మాన్ని వివిధగతి భేదాలతో నడిపించే సామర్థ్యం తిక్కనగారికి ఉన్నంతగా తక్కిన కవులకు లేదు అనటం అతిశయోక్తి కాదు. ‘దంభోళి’ అనే పదం యొక్క ఉచ్చారణే కొంత భీకరం అనిపిస్తుంది. ఈ పద్యం చివరిపాదం యొక్క నడక అశ్వత్థామ బెదరి వెనుకకు వెళ్లిన పద్ధతిని ధ్వనిపజ్జేస్తూ ఉన్నది.

వ. సుభద్రాతనయుం డతని రథ్యంబులను సారథినిం జభియ మోఏబి మనజోదుల యమ్ముల నేడు వెటీగిన చందంబున సాబలుని దెసకు నడచి యాతనికి నడ్డపడిన గాంధారుల సప్తవింశతి రథికులం బొలగొనుటయుం, బులకొని తన్న మార్గానిన వసాతీయులం బదుండ్ర నేనుంగుల తోడన పీనుంగులఁ గావించి, యందంద తత్తీమిన కేకయ సప్తకంబు రథ సహితంబుగా నగ్గలిక నుగ్గు (గ్గ)నేసి, డస్సి తూగాడుచుఁ దొలంగిన యోధుల నుల్లసం బాడుచు, నత్తీమిన వాల నుఱుమాడుచు, వీరప్రతంబు భీరత్వ నిష్టం జలపుచుండె.

119

ప్రతిపదార్థం: సుభద్రాతనయుండు= అభిమన్యుడు; అతని+రథ్యంబులను= అశ్వత్థామయొక్క గుర్రాలనూ; సారథినీ= సూతుడినీ; చదియన్+మోది= చచ్చేటట్లు మోది; మన+జోదులన్= మన యుద్ధవీరులను; అమ్ములన్= బాణాలతో; ఏదు= ముండ్లపంది; వెటీగిన చందంబునన్= విజృంభించిన విధంగా, సాబలుని+దెసకున్= శకునివైపు; నడచి= నడిపించి; ఆతనికిన్= ఆ శకునికి; అడ్డపడిన+గాంధారులన్= రక్షణగా అడ్డపడ్డ గాంధారదేశం వారిని; సప్తవింశతి+రథికులన్= ఇరవై ఏడుమంది (రథికులను) శారులను; పారిగొనుటయున్= చంపగా; పురికొని= క్రమ్యుకొని; తన్నన్= తనను; మార్గానిన= ఎదుర్కొన్న; వసాతీయులన్= వసాతిరాజులను; పదుండ్రన్= పదిమందిని; ఏనుంగులతోడన్+అ= ఏనుగులతో కూడా; పీనుంగులన్+కావించి= శవాలుగా చేసి; అందంద= అక్కడక్కడ; తత్తీమిన= తనమీదికి వచ్చిన; కేకయసప్తకంబున్= ఏడుమంది కేకయులను; రథసహితంబుగాన్= తేరులతోకూడా; అగ్గలికన్= విలాసంగా (పూనికతో); నుగ్గుచేసి= పాడిచేసి; డస్సి= అలసి; తూగాడుచున్+పోరు తొలంగిన+యోధులన్= ఊగుతూ యుద్ధం వీడి ప్రక్కకుపోయే యుద్ధవీరులను; ఉల్లసంబు+ఆడుచున్= ఎత్తిపొడుపు మాటలు పలుకుతూ; ఆఱీమిన వారిన్= ఆక్రమించిన (బాధించిన) వాళ్ళను; నుఱుమాడుచున్= చూర్చం గావిస్తూ; వీరప్రతంబున్= వీరుడు ఆచరించే పుణ్యకార్యాన్ని; భీరత్వనిష్టన్+సలుపుచుండెన్= వైర్యం యొక్క పూనికతో నిర్వర్తించాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు అశ్వత్థామ గుర్రాలను, రథసారథినీ చావమోదాడు, మన యోధుల బాణాలతో ముండ్లపందివలె అయి శకునివైపుకు మరలాడు. అతడికి రక్షగా ఉండి అడ్డపడ్డ ఇరవై ఏడుగురు శారులైన గాంధారులను చంపాడు. ఆవరించి తనను ఎదుర్కొన్న పదిమంది వసాతి రాజులను ఏనుగులతోపాటు పీనుగులను చేశాడు. అక్కడక్కడా మీదికి ఉరుకుతున్న ఏడుగురు కేకయులను రథాలతో పాటు సవిలాసంగా నుగ్గునూచం కావించాడు. అలసి యుద్ధానికి విముఖంగా తొలగిపోయే యోధులను ఎత్తిపొడుపు మాటలతో నొప్పించాడు. ఆక్రమించిన వాళ్ళను చూర్చం చేస్తూ వీరప్రతాన్ని మహాభీరత్వంతో నిర్వర్తించాడు.

ఉ. ఆ సమయంబునం గడగి, యాయిత మైన రథ్యంబుతోడ దో
శ్వాసని రా నతం డడల సారథిఁ జంపి హాయంబులం బడన్
ప్రేసిన నాతఁ డళ్లి గడ వే కొని యుద్ధతీఁ దేరు డిగ్గ ను
ధ్యాసితమూర్తులం బొలిచె భ్రాత్మకుమారయుగం బుదాత్తమై.

120

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్న= ఆ సందర్భంలో; కడగి= ప్రయత్నించి; ఆయితము+ఇన, రథంబుతోడన్= సిద్ధమైన తేరుతో; దౌశ్యాసని= దుశ్యాసనుడి కొడుకు; రాన్= రాగా; అతండు= అభిమన్యడు; అడరి= విజృంఖించి; సారథిన్+చంపి= సూతుడిని సంహరించి; హాయంబులన్= గుర్రాలను; పడన్ వ్రేసినన్= చంపగా; ఆతడు= దుశ్యాసనుడి కొడుకు; అల్లి= కోపపడి; గదన్= గదాయుధాన్ని; వేకాని= శీఘ్రుంగా తీసికొని; ఉధ్వతిన్= గర్వంతో; తేరున్+డిగన్= రథాన్ని దిగగా; బ్రాత్మ+కుమార, యుగంబు= అన్నదమ్ముల కొడుకుల జంట; ఉదాత్రము+ఇ= ప్రియమైనదై (ఒప్పిదమై); ఉద్యాసితమూర్తులన్= మిక్కెలి ప్రకాశమానాలైన రూపాలచేత; పాలిచెన్= అందగించింది.

తాత్పర్యం: అంతలోనే రథాన్ని సిద్ధం చేసికొని దుశ్యాసనుడి కొడుకు రాగా, అభిమన్యడు విజృంఖించి అతడి సారథినీ, గుర్రాలనూ హాతమార్చాడు. అప్పడు దౌశ్యాసని కోపపడి గదను తీసికొని రథం దిగిరాగా ఆ అన్నదమ్ముల కొడుకుల జంట ఎంతో ఒప్పిదమై ప్రకాశమాన రూపాలతో అందగించింది.

అభిమన్య దుశ్యాసన సుతు లిరుపురుఁ జచ్చుట (సం. 7-48-8)

తే. ఇవ్విధంబును గబిసి నరేంద్రముఖ్యి! నీదు మనుమలు సూపఱ నెమ్మునముల కఢ్యతంబును శోకంబు నావహిాల్లి లావు వెరవును మెఱయుఁ జలంబు నెఱయ.

121

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రముఖ్యి!= రాజుత్రేష్టి!(దృతరాష్ట్ర మహారాజా!); ఈ+విధంబున్న= ఇట్లా; కదిసి= సమీపించి; నీదు మనుమలు= నీ మనుమళ్ళు; చూపఱ+నెఱ+మనములక్కన్= చూచేవాళ్ళ నిండైన మనస్సులకు; అద్భుతంబును= ఆళ్ళుర్యమూ; శోకంబున్= దుఃఖమూ; ఆవహాల్లన్= కలిగేటట్లు; లావు= బలం; వెరవు= ఉపాయం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; చలంబు= (మత్తరం) పట్టుదల; నెఱయన్= నిండుకోగా.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఇట్లా ఒకరినొకరు కదనంలో కవిసిన నీ మనుమళ్ళు చూచేవాళ్ళకు ఆళ్ళుర్యం, శోకం కలిగేటట్లు, బలమూ, ఉపాయమూ ప్రకాశించగా పట్టుదల నిండుకోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. ఒండియమీది కోపమున నుగ్రహం బోలి రుదగ్రులై గదల్
మండగ, నెత్తురుల్ సెదర మాంసము పిండిగ నెంపనుగ్గు లొం
డొండ ధరిత్తిపైఁ దొరగ నొపైడు మేనులు ప్రాల వానిలో
సుండక ప్రాణముల్ వెడలె నుబ్బున్ గ్రాలగ దేవకామినుల్.

122

ప్రతిపదార్థం: ఒండారు మీది కోపమున్న= ఒకరిపై మరొకరికి ఉండే క్రోధం (అలుక) చేత; ఉదగ్రులు+ఇ= భయంకరులై; గదల్+మండగన్= గదలు మంటలు రేగగా; నెత్తురుల్+చెదరన్= రక్తం చిందిపడగా; మాంసము+పిండిగన్= మాంసం ముద్దయినట్లుగా; ధరిత్తిపైన్= నేలమీద; ఎమ్ము+నుగ్గులు= ఎముకల చూర్చాం (పాడి); ఒండు+ఒండ= క్రమక్రమంగా; తొరఁగన్= రాలగా; ఉగ్రతన్= భయంకరంగా; పోరిరి= పోరాడారు; ఒప్పెడు మేనులు= అందమైన శరీరాలు; క్రాలన్= పడిపోగా; దేవకామినుల్= అప్పరసలు; ఉబ్బాన్న+క్రాలగన్= సంతోషంతో తేలగా; వానిలోన్= ఆ శరీరంలో; ఉండక= ఉండలేక; ప్రాణముల్+వెడలెన్= ప్రాణాలు పోయాయి. (అనగా ఆ ఇరువురూ మరణించారు).

తాత్పర్యం: ఒకరిపై ఒకరు కోపంతో గదలు నిప్పులు రాలేటట్లు, నెత్తురు చిందేటట్లు, మాంసం ముద్ద అయ్యేటట్లు, ఎముకలపాడి నేలపై రాలేటట్లు భయంకరంగా యుద్ధం చేశారు. ఆ ఇరువురి అందమైన శరీరాలు నేలరాలగా అప్పరసలు చాలా సంతోషించారు. వాళ్ళ ప్రాణాలు శరీరాలలో నిలవలేక వెలుపలికి వెళ్ళాయి.

వ. ఇ త్రైణంగును.

123

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా.

చ. వనగజ మంబుజాకర మవారణఁ జ్ఞాచ్ఛి కలంచి యాడగా
మనమునఁ గొంకులేక కృష మాలిన బోయలు ముట్టి చంపు చా
డ్వాన భవదీయ సేన పాలపుచ్చగ జుట్టునుముట్టి పార్థనం
దను నలయించి నిర్దయ విధంబునఁ జంపి రనేక సైనికుల్.

124

ప్రతిపదార్థం: వనగజము= అడవి యేమగు; అంబుజాకరమున్= తామరకొలనిని; అవారణన్+చొచ్చి= అడ్డులేకుండా ప్రవేశించి; కలంచి= కలత కలిగించి; ఆడగాన్= వినోదించగా; మనమునన్= మనసులో; కొంకు+లేక= జంకులేకుండా; కృషమాలిన+బోయలు= దయవదిలిపెట్టిన బోయవాళ్ళ; ముట్టి= సమీపించి; చంపుచాడ్చునన్= చంపేవిధంగా; భవదీయసేనన్= నీ పైన్యాన్ని; పారిపుచ్చగన్= చంపగా; అనేకసైనికుల్= పలువురు భటులు; పార్థనందనున్= అభిమన్యడిని; చుట్టునుముట్టి= చుట్టుకొని; అలయించి= అలసట కలిగించి; నిర్దయ విధంబునన్= దయ లేనివిధంగా; చంపిరి= చంపారు.

తాత్పర్యం: అడవి యేమగు కొలనులోకి అడ్డులేకుండా ప్రవేశించి క్రీడిస్తూ ఉండగా, మనసులో జంకు లేకుండా దయలేని బోయవాళ్ళ దగ్గరచేరి చంపే విధంగా అభిమన్యడు నీ పైన్యాన్ని చంపగానే, అనేక సైనికులు అభిమన్యడిని చుట్టునుముట్టి అలసట కలిగించి దయమాలి చంపారు.

వ. అట్టి యెడ.

125

తాత్పర్యం: ఆ సందర్భంలో.

సీ. జగము లన్నియును దేజంబున వెలిగించి, యపరాభి సేలన తపసుమాడ్చి,
దఱచైన కానలు దలకొని నీఱుగాఁ, జేసి యాత్మిన దవశిఖి విధమున,
గగనంబుతో రాయు కరడులుగల జలం, బిఫురఁ బాత్మిన మహార్షివము కరణి,
సున్నతగతి సెడి యుల్ఫై గడు విస్తు, నై పడియున్న సుధాంశుభంగి
తే. బీరమునఁ దమవాలకిఁ బెం పానల్లి, యరుల సమయించి వసమతీ యనువు దప్పి
తెగియుఁ జాడ్చికిఁ జాల వ్రేగగుచుఁ బొలిచె, మహితమూర్తిభతుఁ డబిమన్యుఁ డధిప!

126

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజూ!; మహిత+మూర్తి+శోభితుడు= ఒప్పిద్ఘైన ఆకారంచేత ప్రకాశించేవాడు (అయిన); అభిమన్యడు; తేజంబునన్= తన కాంతిచేత; జగములు+అన్నియున్= లోకాలు అన్ని; వెలిగించి= వెలిగేటట్లు చేసి; అపర+అద్రిన్= పడమటి కొండను(అస్ట్రగిరిని); చేరిన= పాందిన; తపను, మాడ్చిన్= సూర్యడివలె; తఱచు+పన కానలు= దట్టము అయినట్టి అడవులు; దరికొని= కాల్చు; నివులు(నీఱు)+కాన్+చేసి= బూడిద కావించి; ఆఱిన= అరిపోయిన; దవశిఖి+విధమునన్= కార్చిచ్చు మాదిరి; గగనంబుతోన్+రాయు= ఆకాశంతో ఒరసికొనే; కరడులు= అలలు; కల= కలిగిన; జలంబు= నీరు; ఇప్పరన్+పాటిన= ఇంకిపోయిన; మహా+అర్థవము, కరణిన్= పెద్ద సముద్రంవలె; ఉన్నత,గతి,చెడి= ఉపరి(పై) (లేదా గొప్ప) సంచారాన్ని విడిచి; ఉర్ధ్వాన్= నేలమీద; కడు+విన్నాన్= మిక్కిలి దైన్యాన్ని పాంది; పడి+ఉన్న= పడిపోయి ఉన్న; సుధాంశు+కరణిన్= చంద్రుడివలె; బీరమునన్= శార్యంచేత; తమవారికిన్= తన పక్షంవారైన పాండవులకు; పెంపు+ఒనర్చు= పేరిగైని కలిగించి; అరులన్= శత్రువులను; సమయించి= చంపి;

వసము+అటే= వశం తప్పి (స్వాధీనతను కోల్పోయి); అనువు తప్పి= అవకాశం లేదా ఆనుకూల్యం చెడి; తగియున్= చచ్చియు; చూడ్కిన్= చూపునకు; చాలవ్రేగు+అగుచున్= మిక్కిలి బరువు అవుతూ; పాలిచెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మహానీయమైన ఆకారంతో ప్రకాశించే అభిమన్యుడు తన తేజస్సుతో లోకాల నన్నిటినీ వెలిగించి పడమటి కొండను చేరిన సూర్యుడి మాదిరి, దట్టమైన అడవులను కాల్పి బూడిదచేసి ఆరిపోయిన దావాగ్ని వలె, ఆకాశంతో ఒరుసుకొనే అలలుండే నీళ్ళు ఇంకిపోయిన మహాసముద్రం మాదిరిగా, ఔన్ సంచారాన్ని విడిచి, నేలమైన మిక్కిలి దీనంగా పడి ఉండే చంద్రుడివలె, శార్యంతో పాండవులకు ఎంతో పెంపు కలిగించి, శత్రువులను సంహరించి, వశంతప్పి, అనుకూలత చెడి మరణించికూడా, చూపునకు మిక్కిలి భారం అప్పుతూ ప్రకాశించాడు.

విశేషం: అలం: మాలోపుమ. ఒకబికి నాలుగు సీసపర్య పాదాలలో మాలోపుమాలంకార శోభితంగా మహిత శోభితుడైన అభిమన్యుడి ఆకార గుణ విశేషాదులు అభివర్ణించబడ్డాయి. తేజస్సు, ప్రతాపం, సాందర్భం అనే లక్షణాలు వశం తప్పి (స్వాధీనత చెడి) అనుకూలత్వాన్ని కోల్పోయినా, చూచేవారికి మహాభారంగా యుద్ధరంగంలో పడివుండే దృశ్యాన్ని తిక్కున ఇక్కడ వర్ణించాడు. అభిమన్యుడి మరణాన్ని తెలిపే మొదటిపద్యం ఇది.

ఉ. నెత్తుటఁ దీంగి నేల యెఱనింగి తెఱంగున నుండి; నక్కమూ
రీత్తముఁ డందుఁ జంద్రుక్కియ నొప్పి సితాయుధ ఖండబూపణిఁ
దాత్తమణిప్రతానములు తారల చందుము నొంది యంద మై
యత్తతు నుల్లసిల్లె వసుధాధిప! చూపుపిందు చూడ్కిన్.

127

ప్రతిపదార్థం: వసుధా+అధిప!= రాజా! చూపట, సిండు, చూడ్కిన్= చూచేవాళ్ళయొక్క మొత్తం చూపులకు; నెత్తుటన్+తోగి= రక్తంతో తడిసి; నేల= భూమి; ఎఱ, నింగి, తెఱంగునన్= ఎర్రటి ఆకాశం మాదిరి; ఉండెన్= ఉండింది; ఆ+మమార+ఉత్తముడు= కుమారశేషుడైన ఆ అభిమన్యుడు; అందున్= ఆ నేలమీద; చంద్రు క్రియన్= చంద్రుడివలె; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు; సిత+అయుధ+ఖండ= విరిగిన తెల్లని ఆయుధాల ముక్కలు; భూషణి= నగలైన; ఉదాత్త, మణి, ప్రతానములు= గొప్ప రత్నాల మొత్తాలు; తారల, చందుమున్= నక్షత్రాలవలె; ఒంది= పాంది; ఆ+తఱిన్= ఆ సందర్భంలో; అందుము+ఖ= చక్కదనమూ, సాందర్భమూ కలిగినదై; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: రాజా! చూచేవాళ్ళ చూపులకు నెత్తుటితో తడిసిన నేల, ఎర్రని ఆకాశంవలె ఉండింది. అభిమన్యుడు ఆ నేలమీద చంద్రుడి విధంగా ఒప్పారాడు. తెల్లటి ఆయుధాల ముక్కలూ, విరిగిన ఆభరణాలలోని గొప్పగొప్ప మణులూ నక్షత్రాల మాదిరి ఉండగా ఎంతో అందంగా ఆ సందర్భంలో అగుపించాడు.

విశేషం: అంతకుముందు సీసపద్యం చివరిపాదంలో ‘సుధాంపుభంగి’ అని ఉన్నది. ప్రస్తుత పద్యం ఉత్పులమాలా వృత్తంలో ‘చంద్రుక్కియ’ విరిగిన వివిధాయుధాలు నగలలోని, మణులూ నక్షత్రాల మాదిరిపడి ఉండగా ప్రకాశించినట్లు తిక్కున అభివర్ణించాడు. చంద్రుడి ప్రస్తక్కి అనుగుణంగా ‘ఉత్పులమాల’ లో విషయాన్ని వివరించటం తిక్కున చందళ్ళిల్పజ్జతను సూచిస్తా ఉన్నది.

సీ. కలికెబరములు ధరణిధరములు, దు, రంగ గాత్తమ్ములు గ్రాహానమితి,
నరశలీరములు మీనములు, గౌక్కేయక, క్షులకాది శస్త్రంబు లురగకులము,
రుథిరార్ఘశరములు రుచిర ప్రవాజముల్, ప్రేవుల ప్రోవులు ఫేనతతులు,
నెత్తురు వెల్లువ నీళులు భూషణ, స్తోమస్థిచయము తుమురు లిసుక

ఆ. గాగ నంబురాశి కరణి సంగ్రామ భూ , భాగ మొప్పు మిగుల భవ్యయోగ
నిద్ర నున్న విష్ణునికిం బాటి యగుచు శో , జిల్లె నమ్మురాలియల్లుఁ డండు.

128

ప్రతిపదార్థం: కరి+కఛేబరములు= ఏనుగుల దేహాలు; ధరణిధరములు= కొండలు; తురంగ+గాత్రమ్ములు= గుర్రాల శరీరాలు; గ్రాహ+సమితి= మొసళ్ళ గుంపు; నరశరీరములు= మానవుల దేహాలు; మీనములు= చేపలు; కౌక్షేయక+శ్శురిక+అది, శస్త్రంబులు= ఖడ్గాలూ, శ్శురికలూ (మంగలికత్తి వంటివి) మొదలైన ఆయుధాలు; ఉరగులము= పాములమొత్తం; రుధిరం+అర్జు, శరములు= నెత్తుటితో తడిసిన బాణాలు; రుచిర+ప్రవాళముల్= ప్రకాశించే పగడాలు; ప్రేవుల+ప్రోవులు= పేగుల మొత్తాలు; ఫేన+తతులు= నురుగుల గుంపులు; నెత్తురు+వెల్లువ= రక్తంమొక్క ప్రవాహం; నీళులు= నీళ్ళు; భూషణ, స్తోమ అస్తి చయముల తుమురు= ఆభరణాల మొత్తం యొక్కయూ, ఎముకల మొత్తం యొక్కయూ పొడుము (రాలినపాడి); ఇసుక+కాగన్= ఇసుక కాగా (అయినట్లుగా); అంబురాశి+కరణిన్= సముద్రం మాదిరి; సంగ్రామ+భూభాగము= యుద్ధంమొక్క రంగస్థలం; ఒప్పు+మిగులన్= అందం అతిశయించగా; భవ్య, యోగనిద్రన్+ఉన్న= శ్శేషమైన యోగనిద్రలోఉండే; విష్ణునికిన్+పాటి+అగుచున్= విష్ణుదేవుడితో సాటి అవుతూ; అందున్= ఆ రణరంగంలో; ఆ+మురారి+అల్లుడు= శ్రీకృష్ణుడి మేనల్లుడు; శోభిల్లన్= వెలుగొందాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రణరంగం ఒక మహాసముద్రం వలె ఉన్నది. అందులో ఏనుగుల దేహాలే కొండలు, గుర్రాల శరీరాలే మొసళ్ళు, మానవుల దేహాలే చేపలు, ఖడ్గాలూ కత్తులూ మొదలైన ఆయుధాలే పాములు, నెత్తుటితో తడిసిన బాణాలే పగడాలు, ప్రేగులే నురుగు, రక్తప్రవాహమే నీరు, ఆభరణాల ఎముకల పొడియే ఇసుక. అటువంటి రణరంగం అనే మహాసముద్రంలో యోగనిద్రలో ఉండే విష్ణువునకు సాటిగా శ్రీకృష్ణుడి మేనల్లుడు అభిమన్యుడు వెలుగొందాడు.

విశేషం: భవ్యయోగనిద్రలో ఉండే మహావిష్ణువుతో అభిమన్యుడిని పోల్చడం ఇందులోని విశేషం. అర్జునపుత్రుడనో, సుభద్రాతనయుడనో, బాలుడనో అనకుండా మురారి అల్లుడని పేర్కొనటం ఎంతో బౌచిత్యవంతం. మామపోలికలు మేనల్లుడిలో కన్చించాయి అనే సూచన ‘అమ్మురారి యల్లుడు’ అనే ప్రయోగంలో సుస్పష్టం. అలంకారం: రూపకం.

వ. అ బ్యాలుండు.

129

తాత్పర్యం: బాలుడైన అభిమన్యుడు.

విశేషం: అభిమన్యుడిని తిక్కన ఎక్కువగా ఆ శిశువు, ఆ బాలుడు, ఆ కుమారప్రేష్టుడు వంటి విశేషగుణాలతోనే పేర్కొన్నాడు. ఒక్క పీల్లవాడిని అంతమంది మహాయోధులు ఆ విధంగా చుట్టుముట్టి అన్యాయంగా హతమార్చారే అన్న అభిప్రాయానికి ఇటువంటి విశేషాలే ఎంతో రసస్ఫోరకంగా ఉంటాయి అని తిక్కన ఉండేశం. (తరువాతి పద్యంతో అన్యాయం).

తే. మహాతలావణ్యమును, సుకుమారమైన, యంగమును, బూర్జచంద్ర నిభాననంబుఁ
గ్రొత్తపెంపుగ నెంతయుఁ గిమరు మిగిలి, చెన్నుఁ దలకట్టునై పడియున్నుఁ జాచి.

130

ప్రతిపదార్థం: మహిత, లావణ్యమునున్= మిక్కిలి ఒప్పిదమైన శరీరకంతితో; సుకుమారము+ఘన= కోమలమైన; అంగమును= దేహమున్నా; పూర్ణచంద్ర, నిభి+ఆననంబున్= నిండుచందురుడితో సమానమైన ముఖమున్నా; క్రొత్త పెంపుగన్= నవోదయంగా; ఎంతయున్= మిక్కిలి; కోమరు మిగిలి= అందం అతిశయించి; చెన్ను+తలకట్టును+ఘ= అందమైన తలపాగా కలిగి; పడి+ఉన్నన్+ఘాచి= (రణరంగంలో నేలమై) పడి ఉండగా చూచి.

తాత్పర్యం: గొప్ప సాందర్భంతో కోమలమైన దేహాన్ని, నిండు చందురుడితో సమానమైన ముఖాన్ని కలిగి అందం అతిశయించగా, తలపాగాతో నేలమై పడి ఉండే అభిమన్యుడిని చూచి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ‘మహిత’ అనే విశేషణాన్ని అభిమన్యుడిని ఉద్దేశించి తిక్కన పలుమారులు ప్రయోగించాడు. ‘లాపణ్యం’ అనటంవలన అభిమన్యుడిలోని వైగనిగ్యం విదితం. అందగాళ్ళలో చంద్రుడు అందరికంటే మేలుబంతి. అందుకే అభిమన్యుడి అందాన్ని అనేక సందర్భాలలో కని చంద్రుడితో పోల్చాడు. అందమైన తలపాగాతో పడి ఉండటం మరొక విశేషం. అది పరిషేషం వలె అందాన్ని ఇనుమడింపజేస్తూ ఉన్నదని ధ్వని.

క. నీ సైనికు లెంతయు సం : తోసిల్లుచు నాళ్ళ రపుడు దుఃఖితులై కుం
తీ సుతులవారు, దీనదు : శాసంగతులైలి బాష్పజలములు దొరగన్.

131

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నీ సైనికులు= నీ సేనలు(యుద్ధపీరులు); ఎంతయున్= మిక్కిలి; సంతోసిల్లుచున్= సంతోషిస్తూ (అనందపడుతూ); ఆర్థిరి= గర్జించారు; కుంతీసుతులవారు= పాండవులు అనే నీకు సంబంధించినవాళ్ళు; దుఃఖితులు+హ= దుఃఖాన్ని పొందినవారై; బాష్పజలమును= కస్తీటిని; తొరగన్= కారుస్తుండగా; దీనదశా సంగతులు+హిరి= దైవ్యంతో కూడినవారు అయ్యారు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు నీ సైనికులు ఎంతో సంతోషంతో అరచి బొబ్బులు పెట్టారు. కుంతీ కుమారులైన పాండవులు మిక్కిలి దుఃఖంతో కన్నీరు కారుస్తూ దైవ్యాన్ని పొందారు.

విశేషం: ‘కుంతీసుతులవారు’ అనటం ఒక క్రొత్త ప్రయోగం. ‘పాండవులు అనే నీకు సంబంధించిన బంధువుల’ అనే అర్థంలో ‘వారు’ అనే పదం ప్రయుక్తం.

క. నెత్తి దప్పంబడి పెల్లగ , నొఱలెడి నరవాజికరుల యులి వజ్ఞమన్యుం
డతీముల్లి బడుటకు వగ మదిఁ : బఱ్చిగాన నిల పెలుచ నఱచుభంగిఁ జెలంగెన్.

132

ప్రతిపదార్థం: నెత్తి+తప్పంబడి= ప్రజ్జ్ల తప్పి; పెల్లగన్= అధికంగా; ఒఱలెడి= పడిపోయే; నరవాజి, కరుల= సైనికుల, గుర్రాల, ఏనుగుల; ఉలివు= శబ్దం; అభిమన్యుండు= అభిమన్యుడు; పడుటకున్= ఒరిగి నేలమై పడటానికి; అఱిముఱిన్= కలతతో; మదిన్= మనస్సులో; వగ+పఱిగొనన్= దుఃఖం బాధించగా; ఇల= భూమి; పెలుచన్= అధికంగా; అఱచుభంగిన్= అఱచినట్లుగా; చెలంగెన్= ఒప్పింది.

తాత్పర్యం: ప్రజ్జ్ల తప్పి మిక్కిలి విలపిస్తూ భటులు, గుర్రాలు, ఏనుగులు చేసే శబ్దం, అభిమన్యుడు నేలకు ఒరిగినందుకుగా మనస్సులోని కలతతో దుఃఖం బాధించగా భూమి (నేల) యే అధికంగా అరుస్తూ ఉన్నట్లు అనిపించింది.

విశేషం: అలం: ఉత్సైన్. గజతురగ పదాతివర్గం చేసే ఘోషకు నేలయే విలపిస్తుందన్నట్లు ఊహించటం ఈ పద్యంలోని విశేషం.

వ. అ సమయంబున.

133

తాత్పర్యం: ఆ సందర్భంలో.

క. ‘పెక్కండ్రు గూడి యిమ్మెయి , నొక్కనీఁ జంపుట యధర్మ మోహశో!’ యని న
దీక్కులను బెద్దయేలుగున , నక్కజముగ భూత సంచయంబులు వలికెన్.

134

ప్రతిపదార్థం: పెక్కండు+కూడి= అనేకులు ఒకటిగా గుమిగూడి; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; ఒక్కనిన్= ఒకే ఒక పసిబాలుడిని; చంపట= చంపటం; ఓహో!= అయ్యా; అధర్మము= అవినీతి(అన్యాయం); అని= అంటూ; నల్+దిక్కులను= నాలుగువైపులా; అక్కజముగన్= ఆశ్చర్యంగా; పెద్ద ఎలుగునన్= పెద్దజబ్బంతో (బిగ్గరగా); భూతసంచయంబులు= భూతాల మొత్తాలు (అనగా సమస్త ప్రాణికోటి, పంచభూతాలు); పలికన్= ఘోషించాయి.

తాత్పర్యం: ‘ఈ విధంగా అనేకులు గుమిగూడి ఒక్కడిని చంపటం అధర్మం’ అంటూ నాలుగు దిక్కుల నుండి ఆశ్చర్యంగా పెద్దధ్వనితో సమస్త భూతకోటి ఘోషించింది.

వ. ఇట్లు శౌర్య సార సంపాదిత రౌద్రుండైన సాభద్రుండు పడుటయు, వారి బలంబులు తీచ్చువడి, భండనంబు దక్కి తలలన, ధర్మపుత్రుండు ప్రబలయోధవీరలోకంబు నాలోకించి యిట్లనియె. 135

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; శౌర్య, సార, సంపాదిత, రౌద్రుండు+పన= పరాక్రమం యొక్క అతిశయంచేత సంపాదించబడిన రౌద్రరసం కలవాడైన; సాభద్రుండు= సుభద్రాపుత్రుడైన అభిమన్యడు; పడుటయున్= (నేలకు ఒరగగా) నేలకూలగా; వారి+బలంబులు= ఆ పాండవుల సేనలు; తీచ్చువడి= చేష్టలు దక్కి (సంభ్రమపాటు చెంది); భండనంబు దక్కి= యుద్ధాన్ని ఉడిగి (విరమించి); తలరిన్= కలతచెందగా; ధర్మపుత్రుండు= ధర్మరాజు; ప్రబల, యోధవీర, లోకంబున్= మిక్కిలి బలవంతులైన; యుద్ధవీరుల సమూహాన్ని; ఆలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరాక్రమాతిశయంచేత రౌద్ర రసాకారుడైన అభిమన్యడు నేలకొరగటం చేత పాండవోనలు చేష్టలు దక్కి, పోరు మాని, కలతచెంది ఉండగా ధర్మరాజు యుద్ధవీరులను చూచి ఇట్లా అన్నాడు: విశేషం: సాభద్రుడికి ప్రయోగించిన విశేషాం ఎంతో గంభీరంగా ఉన్నది. కానీ, వెంటనే ‘పడుటయు’ అనే క్రియాపదం ఎంతో దైన్యాన్ని సూచిస్తాడన్నది. ఇచ్చట ఆదేశంచేత కలిగిన వకారం వలన దైన్యస్తి వలె ఆవిష్కరించబడింది. అదే పరుషాన్ని ప్రయోగించి ఉంటే అంతగా ఆ దైన్యం అభివ్యక్తం అయి ఉండేది కాదు.

సీ. ‘మార్పులంబులు సౌచ్ఛి, మాతంగములఁ గూళ్లి, రథరాజీఁ గలఁచి, తురంగముములఁ ధ్రుంచి, పదాతులం దుసుమాడి పెక్కండ్తు, సైనిక ప్రవరుల సమయఁ జూచి మూడకల విలయించి, వీక నాచార్యాది, యోధుల నెల్లను నొక్కదేసకు వెలిచి, వియచ్ఛరుల్ వినుతింప నాకంబు, చూఱగొన్నట్టి యర్థునతనూజుఁ

ఆ. జూచి మనకు నేల శోకింప! వైరుల, గం డడంచి గెలుపు గంద ముచిత భంగిఁ; బ్రీధ్మకొలఁచి పలకించి మనసైస్తు, ముల మరల్ మెలమి దలకొనంగ.’ 136

ప్రతిపదార్థం: మార్పులంబులు+చొచ్చి= శత్రుషైన్యాలలో దూరి; మాతంగములన్+కూల్చి= ఏనుగులను పడగొట్టి; రథరాజీన్= రథాల వరుసను; కలఁచి= కలతకలిగించి; తురంగముములన్= గుర్రాలను; ధ్రుంచి= చంపి; పదాతులన్= కాల్యలాన్ని; తునుమాడి= సంహారించి (ఇట్లు చతురంగ బలాలనూ హాతంచేసి అని భావం); పెక్కండు= అనేకులు; సైనిక ప్రవరులన్= సేనలలో ఉండే శూరులను; (సైనిక తేష్ములను); సమయన్+చూచి= చంపజూచి; మూడకలన్+విరియించి= దట్టంగా గుమిగూడి ఎదిరించి భటులను చెదరగొట్టి; వీకన్= ఉత్సాహంతో; ఆచార్య+అది, యోధులన్+ఎల్లను= ద్రోణుడు మొదలైన శూరులను అందరినీ; ఒక్క, దెసకున్, వెలిచి= ఒకవైపు తెచ్చి; వియత్త+చరుల్= దేవతలు; వినుతింపన్= పొగడుతూ ఉండగా; నాకంబు= స్వర్గాన్ని; చూఱగొన్నట్టి= కొల్లగొట్టినటువంటి; అర్జునతనూజున్= అభిమన్యడిని; చూచి= కనుగొని; మనకున్= మనకు; శోకింపన్?+ఎల? = దుఃఖపడటం ఎందుకు?; వైరుల, గండు+అడంచి= శత్రువుల గర్వం (పోకార్చి) అణాచి; గెలుపు కందము= గెలుపును పొందుదాం;

ఉచితభంగిన్= తగినవిధంగా; ప్రాండ్రుకొలది= ప్రాండ్రు ఉన్నంతవరకూ; పరికించి= చూచి; ఎలమి+తలకొనంగన్= ఘైర్యం కలుగగా(వికాసం ఒనగూడేటట్లు); మన సైనలను; మరల్మము= శిబిరానికి మరలిద్దాం.

తాత్పర్యం: ‘శత్రు సైన్యాలలో దూరి, ఏనుగులను, రథాలను, గుర్రాలను, కాల్యూలాస్మి నేలకూల్చి అనేక శారులు కలిసి తనను చంపజాచినప్పుడు ఆ మూకలను చెదరగొట్టి, ద్రోణాదియోధులందరినీ ఒక దిక్కుకు తెచ్చి, దేవతలు పాగడుతూ ఉండగా, స్వర్గాన్ని కొల్లగొట్టిన అభిమన్యుడిని చూచి మన కెందుకు దుఃఖం? శత్రువుల గర్వాన్ని అణచి మనం జయిద్దాం. ప్రాండ్రు ఎంతఉందో చూచి, ఘైర్యంగా మన సైనలను శిబిరాలకు మరలిద్దాం.’

విశేషం: ‘యుద్ధం అన్నప్పుడు విజయమో, వీరస్వర్గమో! ఆ వీరస్వర్గాన్ని విజయుడి కొడుకు తన అసమాన పరాక్రమాన్ని చూపి పొందగలిగాడు. అందుకు మనం దుఃఖపడాల్సిన పనిలేదు. ఇక విజయం మనం సాధించాలి’ అంటూ ధర్మరాజు చెప్పిన మాటలలో అతడికి యుధ్మిరుడైనే పేరు ఏ విధంగా సార్థకమో సూచించబడింది. ‘అర్జునతనూజు’ అనే ప్రయోగంలో తండ్రి నుండి పుణికి పుచ్చుకొన్న అభిమన్యుడి కీర్తిధావళ్యం ప్రతిబింబిస్తూ ఉన్నది.

వ. అని పలికి బరవసంబు సేసి సేనలం బురుకొల్పికొని యవప్పంభ విజ్ఞంభతుండయి నిలిచే; బదంపడి యరుణకిరణుండపరమహీధరంబు మూర్జకి సరసీరుహాశేఖరంబై చెలువారం, దదనంతరంబ లత్తుచోట్లును నెత్తుటన్ జొత్తిల్లు చున్నట్లుండే; జిండుగట్టి పిశాచనిశాచరులు నలిరేగి రక్తపానంబును మాంసభూదనంబునుం జేయుచు మోదంబునుం బొందుచు నాడుచు పాడుచుండు కలకలంబును గుణవభక్షణవ్యుగ్ర విహంగ సముద్యయతుములంబును, బలలభాదన సంరంభ శివా నివహ కోలాహలంబును, బరమాభీలంబైన సంధ్యకాలంబు నిరూపించి నిజ శిజరంబులకు నుభూయబలంబులుం బోయే; నప్పుడు సీకొడుకు లుబ్బునంగొమరు మిగిలి యలిగిరి; కౌంతేయులు చిన్నబోయిన యాననంబులతో శోకసంతప్త చిత్తులయి చని; లివ్ఫుంబున ధర్మతనయుండు దనవికేతనంబున కలిగి యచట నిఖీల పరిజనంబులుం డానును సన్మాహంబు లెడలించి శూన్యకారులై యున్న సమయంబునం దమ్ముని దెస కూరిమి నారం గూలినవగ పెంపున ఘైర్యంబు సాంపత్తి వివర్జిషనుం డగుచు నిట్లునియే. 137

ప్రతిపదార్థం: అని+పలికి= ఆ ప్రకారంగా మాటాడి; బరవసంబు+చేసి= ఘైర్యం చేసి; సేనలన్= సైన్యాలను; పురికొల్పికొని= కలిసేటట్లు గావించి (పేరేపించి); అవప్పంభ+విజ్ఞంభితుండు+అయి= గర్వంతో విజ్ఞంభించినవాడై; నిలిచెన్= నిలిచాడు; పదంపడి= పిదప; అరుణకిరణుండు= సూర్యుడు; అపరమహీధరంబు మూర్జికిన్= అస్త్రాదిశిఖరానికి (పడమటి కొండ కొనకు); సరసీరుహాశేఖరంబు+హ= తామర సిగదండ్రుయై; చెలువారన్= ఒప్పగా; తద్ద+అనంతరంబు+ఆ= ఆ పిదప; రిత్తుచోట్లును= శూన్యప్రదేశాలున్న; నెత్తుటన్= రక్తంతో; జొత్తిల్లుచున్నట్లు+ఉండెన్= ఎర్వారినట్లుగా తోచాయి; పిండుగట్టి= గుంపుగాచేరి; పిశాచ, నిశాచరులు= ప్రేతాలు, రాక్షసులు; నలిరేగి= విజ్ఞంభించి; రక్తపానంబును= నెత్తురు త్రాగటం; మాంసభాదనంబునున్= మాంసం తినటం; చేయుచున్= చేస్తూ; మోదంబున్న పాందుచున్= సంతోషిస్తూ; ఆడుచున్, పాడుచుండు కలకలంబును= ఆడుతూ పాడుతూ చేసిన అలజడి చేతను; కుణప; భక్షణ, వ్యగ్ర, విహంగ, సముద్య, తుములంబును= పీనుగులను తినటంలో ఆసక్తిగల పష్టుల దొమ్మీ పోరాటం వలనను; పలల, భాదన, సంరంభ, శివా నివహ కోలాహలంబును= మాంసాన్ని తినటంలో తొందరపాటుగల ఆడునక్కలమొత్తం చేసే పెద్ద రోదచేతను; పరమ+అభీలంబు+ఐన= మిక్కెలి భయంకరమైన; సంధ్యకాలంబున్= సంధ్యసమయాన్ని; నిరూపించి= తెలిపి; నిజశిబిరంబులకున్= తమ విడిది గృహోలకు; ఉభయ సైన్యాలులును+పోయెన్= ఇరువురి సేనలున్నా పోయాయి; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; నీ కొడుకులు= దుర్యోధనుడు మొదలైన నీ కొడుకులు; ఉబ్బన్= సంతోషంతో; కొమరు మిగిలి= అందం అతిశయించి; అరిగిరి= పోయారు; కౌంతేయులు= కుంతీపుత్రులు; చిన్నబోయిన+ఆననంబులతోన్=(దుఃఖించు)

కాంతిపొనాలైన ముఖాలతో; శోక, సంత్పు, చిత్తులు+అయి= దుఃఖంతో మిక్కెలి తపించిన మనస్సులు కలవారై; చనిరి= పోయారు; ఈ+విధంబునవ్వు= ఇట్లా; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; తన, నికేతనంబునకున్+అరిగి= తన నివాసానికి- శిబిరానికి పోయి; అచటన్= అక్కడ; నిఖిల పరిజనంబులున్= పరివారం అంతయు; తానును= తానూ; సన్మాహంబులు= ప్రయత్నాలు; ఎడలించి= సడలించి; శాస్య+ఆకారులు+ఐ= శాస్యమైన ఆకారాలు కలవారై; ఉన్న, సమయంబునవ్వు= ఉండే సందర్భంలో; తమ్మునిదెసు= అర్జునుడి యొడ; కూరిమిన్= ప్రేమతో; ఆరన్= నిండుకోగా; కూరిన, వగ, పెంపునవ్వు= నాటుకొన్న దుఃఖాతిశయంతో; ధైర్యంబు= ధైర్యం; సాంపు+అఱి= ఒప్పు నశించి; వివరప్రపంచము+అగుచున్= వన్నె చెడిన ముఖం గలవాడై.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలికి, సేనలకు ధైర్యం కలిగించి గర్వాటోపంతో నిలిచాడు. తరువాత సూర్యుడు అస్త్రమించాడు. శాస్యప్రదేశాలు నెత్తుటితో ఎర్రబారిన ట్లగుపించాయి. భూతప్రేతాలు, రాక్షసులు విజ్ఞంభించి రక్తపానం, మాంసభక్షణం చేస్తూ ఆనందంతో ఆడిపాడి అలజడి కలిగించాయి. మాంసాన్ని తినే తొందరపాటులో పక్కలు దొమ్మిపోరాటానికి దిగాయి. మాంసభక్షణపు తొట్టుపాటులో ఆడునక్కల గుంపు పెద్దరోదలు చేశాయి. ఆ విధంగా సంధ్యాసమయం భయంకరంగా పరిణామించింది. ఉభయ పక్కాలవారు వారి వారి శిబిరాలకు తరలారు. అప్పుడు నీ కొడుకులు సంతోషాన్ని పొందగా కుంతీపుత్రులు సంతాపంతో క్రుంగిపోయారు. తన శిబిరానికి పోయిన ధర్మరాజు, పరిజనమూ తానూ అప్పటికి అన్ని సన్మాహాలు చాలించి, శాస్యాకారులై ఉండే సందర్భంలో అర్జునుడిపై ప్రేమ నిండుకోగా మనస్సులో నాటుకొన్న దుఃఖాతిశయంచేత ధైర్యానికి సంబంధించిన సాంపుచెడి, వన్నె తరిగిన మొగంతో: (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అభిమన్యుని మరණమునకు ధర్మరాజు దుఃఖించుట (పం. 7-49-1)

మ. ‘గురు శారద్వత ముఖ్యయోధ వరసంగుప్రంబు, నిర్భేద్య, ము
ధ్యర మా సైన్యము; దానిఁ జీచ్ఛి ననుఁ త్రీతుం జేయగాఁ బూని యొ
క్షరుడున్ గోపులలోనుఁ జీచ్ఛు బలు సింగం బొక్కొనా నట్లు సొ
చ్ఛి రయంబార ననేకవిరశిరముల్ చెండాడె నుద్దండుఁ ధై.

138

ప్రతిపదార్థం: ఆ+సైన్యము= ఆ కౌరవేన; గురు= ద్రోణాచార్యుడు; శారద్వత= కృష్ణాచార్యుడు; ముఖ్య= ప్రధానులు ముఖ్యులుగా గల; యోధవర= వీరశైఖ్యలచేత; సంగుప్రంబు= బాగుగా రక్షించబడేది; నిర్భేద్యము= భేదించటానికి వీలుకానిది; ఉద్దరము= బరువైనది లేదా నిలకడ కలిగింది; నవ్వు= సన్మాని; త్రీతున్+చేయగాన్+పూని= సంతుష్టుడిని చేయటానికి; ప్రయత్నించి; ఒక్కరుడున్= ఒక్కడే; దానిన్+చొచ్చి= ఆ సైన్యాన్ని ప్రవేశించి; గోపులలోనవ్వు= అపులలో; చొచ్చు= ప్రవేశించే; బలుసింగంబు+బొక్కు+ నాన్= మిక్కెలి బలం గలిగిన సింహమో అనునట్లు; అట్లు+చొచ్చి= ఆ విధంగా ప్రవేశించి; రయంబు+ఆరన్= వేగం యొక్క అతిశయంతో; అనేక వీర శిరముల్= పలువురు యోధుల తలలు; ఉద్దండుడు+ఐ= గొప్పవాడై - భయంకరుడై; చెండాడెన్= నరికి నేల కూల్చాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు, కృపుడు మొదలైన మహాయోధులచేత రక్షించబడేది, భేదించటానికి వీలుకానిది, నిలకడ కలది అయిన కౌరవసైన్యాన్ని, నాకు ప్రీతి కలిగించటానికి తా నొక్కడే ఆ సైన్యంలో దూరి ఆవుల మందలోకి సింహం చొచ్చినట్లుగా చొచ్చుకొని పోయి, మహావేగంతో ఎందరో వీరుల తలలను ఉద్దండుడై నరికి నేలకూల్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్సైన్క. ఈ సందర్భంలోని గతి అభిమన్యుడు రణరంగంలోనికి చొచ్చుకొని పోయిన స్థితికి సూచన. ‘ఒక్కరుడున్’, ‘చొచ్చిరయంబార’ అనే ప్రయోగాలలో సదాలు విరిచి సాదారంభంలో కూర్చున వైనం ఏ విధంగా పద్మపూస్యాస్నో చేదించి లోనికి దూసుకొని పోయాడో ‘శిల్పకళాపారగుఁ’ డైన తిక్కన మత్తేభవిక్రీడితం యొక్క ఘండోరితిలో ధ్వనింపజేశాడు.

క. ఈసును రోసముఁ గలదు ; శ్వాసను నొప్పించి పఱపి చతురంగములన్ గాసిలఁ జేయుచు న ట్లు ; ల్లాసముతో మెలగగాఁ దలంబె యొరులకున్!

139

ప్రతిపదార్థం: ఈసును= శార్ష్యమూ; రోసమున్= రోషముమ్మా; కల, దుశ్శాసనున్= కలిగిన దుశ్శాసనుడిని; నొప్పించి= బాధించి;పఱపి= పరుగు లెత్తేటట్లు చేసి; చతు: +అంగములన్= రథ, గజ, తురగ, పదాతిబలాన్ని; గాసిలన్ చేయుచున్= నాశనం చేస్తూ (బాధించుతూ); అట్లు= ఆ విధంగా; ఉల్లాసముతోన్= సంతోషంతో; మెలగగాన్= మెలగటానికి; ఒరులకున్= ఇతరులకు; తలంబు+ఎ!= శక్యమా!

తాత్పర్యం: ఈర్ష్య, రోషమూ ఉన్న దుశ్శాసనుడిని నొప్పించి, పరుగులు తీయించి, చతురంగ బలాన్ని (అనగా రథ, గజ, తురగ పదాతి సైన్యాలను) నేలకూల్చి ఆ విధంగా సంతోషంతో వీరవిహారం చేయటానికి ఇతరులకు శక్యమా?

విశేషం: ఈ కందపద్యంలో అభిమన్యుడి సమర్పొల్లాసం సకారప్రాపత్తి ఎంతో హృద్యంగా వ్యంజితమైనది. ఆ ఉల్లాసంలో దుశ్శాసనుడిని నొప్పించిన వైనం కూడా అభివృక్తం.

తే. కొడుకుఁ బొడగాన కర్మనుఁ డడిగె నేని , వానితో నింక నే మునువాడు? హరికి నతని గారాబు చెలియలి కథికదుఃఖి , మేన చేసితి; వగవంగ నేమి గలదు?

140

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుడు= అర్జునుడు; కొడుకున్+పొడగానక= అభిమన్యుడిని కాన(చూడ)లేక; అడిగెన్+ఏని= అడిగితే; ఇంకన్= ఇక్కెన; వానితోన్= ఆ అర్జునుడితో; ఏమి+అనువాదన్?= ఏమని చెప్పగలను?; హరికిన్= శ్రీకృష్ణుడికి; అతని, గారాబు, చెలియలికిన్= అతడికి ప్రియమైన (ముద్దు) చెల్లెలికి అనగా సుభద్రకు; ఏను+అ= నేనే; అధిక దుఃఖమున్= మిక్కిలి శోకాన్ని; చేసితిన్= కలిగించాను; వగవంగన్+ఏమి కలదు?= దుఃఖించటం వలన ఏమి ప్రయోజనం?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వచ్చి ఏడీ - నా కొడు కెక్కడ? అగుపించడంలేదే? అని అడిగితే ఏమని చెప్పగలను? శ్రీకృష్ణుడికి అతడి కూరిమి చెల్లెలు సుభద్రకు నేనే ఇంత వంత కలిగించాను. ఇప్పడు దుఃఖించి ఏమి ప్రయోజనం?

విశేషం: అభిమన్యుడిని అధికంగా అభిమానించే అర్జునుడూ, అచ్యుతుడూ, అతడి చెల్లెలు సుభద్రా - వీళ్ళకందరికి నేనే ఆరని తీరని ఆవేదన కలిగించా నని ధర్మరాజు బాధపడుతూ ‘వగచినందువలన ఏమాతుంది?’ సాధారణంగా లోకంలో అనుకోనే డ్సారట వాక్యం పలికాడు.

క. బాలుఁడు సుకుమారుఁడు పే , కాలుములం జీచ్చి యెఱుగఁ డనక మొన సారం జాలుదు చొరు మని పనిచితి; నేలా న న్నాసు దీస మెఱుగఁగ నిచ్చున్?

141

ప్రతిపదార్థం: బాలుఁడు= పసివాడు; సుకుమారుఁడు= కోమలదేహం కలవాడు; పెక్కు= అనేకములైన; ఆలములన్= యుద్ధాలలో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ఎఱుగఁడు= తెలియడు; అనక= అని తలచక; మొన+చొరన్= సైన్యంలోకి చౌరబడటానికి; చాలుదు(వ)= తగి ఉన్నావు; అని+పనిచితిన్= అని అంటూ పంపాను; ఆస= ఆశ; నన్నున్= నన్ను; ఏలా, దోసము+ఎఱుగఁగన్+ఇచ్చున్?= దోషాన్ని ఏ విధంగా తెలిసికొననిస్తుంది?

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు చిదిమిన పాలుగారే చిన్నారి బాలుడూ, కోమలదేహం కలవాడూ, ఎన్నడూ యుద్ధాలలో ప్రవేశించనివాడూ అనికూడా ఆలోచించకుండా ‘సైన్యంలో చౌచ్చుకొని పోవటానికి నీవు సమర్థుడు’ వని పంపాను. నన్ను ఆశ, దోషాన్ని తెలియసీయకుండా చేసింది.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. ఆశ దోషాన్ని కప్పివేస్తుంది. అది సాధ్యమా? కాదా? అనే విషయాన్ని కూడా తెలియనియదు. సరిగ్గు అభిమన్యాడి విషయంలో ఇదే జరిగింది. యుద్ధాలలో పాల్గొన్న అనుభవం ఎంతమాత్రమూ లేని ఒక సుకుమారుడైన పసిబాలుడిని యుద్ధానికి పురికొల్పటం ఎంత అవీకం? అని ధర్మరాజు తన దోషపూరితమైన దురాశను గూర్చి దురపీల్లటం ఈ పద్యంలోని విశేషం. ‘ఆస-దోసమని అనుష్ఠానాలో పైకి శాఖ్మిక సౌందర్యం అభివృద్ధమైనా - అంతరాంతరాలలో అది ప్రాసవలే ఏ విధంగా బాధిస్తున్నదో కూడా చివరి వాక్యంలో సూచించబడింది.

క. కుడువను గట్టను బూయను, దొడువను బోబనిచి కాక తొలుత మొన సారం
గొడుకుం బనుచుట కెవ్వుడు, గడగునె! నాయట్టి పాపకర్ముడు దక్కన్.

142

ప్రతిపదార్థం: కుడువను= భుజించటానికినీ; కట్టను= మేలిబట్టలు కట్టుకొనటానికినీ; పూయను= గంధద్రవ్యాలు పూసికొనటానికినీ; తొడువను= ఆభరణాలు ధరించటానికినీ; పోన్= పోవగా; పనచి+కాక= పంపకుండా; తొలుతన్= మొదటగా; మొనచొరన్= యుద్ధానికి పోవగా; కొడుకున్= కుమారుడిని; పనుచుటకున్= పంపటానికి; నా+అట్టి= నావంటి; పాపకర్ముడు+తక్కన్= పాపి తప్ప; ఎవ్వుడున్= ఎవ్వుడుగానీ; కడగునె!= ప్రయత్నిస్తూడా!

తాత్పర్యం: కూడు తినటానికో, గుడ్డ కట్టుకొనటానికో, మైపూతలు పూసికొనటానికో, నగలు తొడుగుకొనటానికో పంపాలిగాని, అలా కాకుండా తొలుతగా యుద్ధానికి పొమ్మని పంపటానికి నావంటి పాపి తప్ప మరెవ్వరైనా ప్రయత్నిస్తారా?

విశేషం: ముద్దు ముద్దుగా చిన్నపిల్లలను అలరించటానికో లేక ముద్దూ మురిపెమూ చెల్లించుకొనటానికో చేపే పనులు, చేసే విధులూ ఎన్నో ఉన్నాయి. అవి కాదని భీకరమైన సంగరభూమికి పోరా! అని పంపేవాడు ఎంత పాపాత్ముడై ఉండాలి? అని ధర్మరాజు తన్న తాను ఆత్మ విమర్శన చేసికొంటూ ఆవేదన చెందటం ఈ కంపద్యంలోని విశేషం. ధర్మరాజు తా నెంత పాపకర్మకు పూనుకొన్నాడో దానికతడు ఎంత ఆవేదన పాందాడో చిట్టచివరి పాదాలలో చక్కగా అభివృద్ధమైంది. కంపద్యాన్ని నడుటంలో, అందులో విభిన్న భావాలకు అనుగుణంగా మనస్తత్వాన్ని అభివృక్తం చేయటంలో తిక్కనగారిని మించిన కవి ‘న భూతో న భవిష్యతి’.

తే. వానితోడిద లోకమై యేసు బోవ, సైతిఁ బోగన్నఁ బుత్త శోకాతురత్వ
మొన నితాంత వివర్జతుఁ బోందుచుండుఁ జాడకుండెడివాడ నర్జును మొగంబు.

143

ప్రతిపదార్థం: ఏను= ధర్మజుడైన నేను; వానితోడిద లోకము+ఐ= వాడిని విడువకుండా వాడే లోకమై లేదా వాడిని అనుసరిస్తూ అదే లోకమై; పోవన్+పతిన్= పోలేకపోయాను (వాడివలె నేను కూడా వాడితో చావలేకపోయాను అని భావం); పోన్+కన్నన్= పోవటం చూడగలిగితే(అలా పోగలిగి ఉంటే, లేదా పోవటం సంభవించి ఉంటే); పుత్రుళోక+పతురత్యమునన్= పుత్రుళోకం వలన కలిగిన బాధచేత; నితాంత, వివర్జత= అధికంగా వెల్లబాటు చెందటం, లేదా మిక్కలి వన్నె చెడటం; పాందుచుండన్= కలుగుతూ ఉండే; అర్జును మొగంబున్= అర్జునుడి ముఖాన్ని; చూడకుండెడివాడన్= చూడకపోయేవాడిని.

తాత్పర్యం: నేను అభిమన్యడితో కూడా వాడే లోకమై పోలేకపోయాను. అట్లా పోగలిగి ఉంటే పుత్ర శోకంతో కుమిలి మిక్కలి వివర్జుడై ఉండే అర్జునుడి ముఖాన్ని చూడకుండా ఉండేవాడిని.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని భావమంతా ‘వానితోడిదలోకమై’ అనే జాతీయమైన పలుకుబడితో ముడిపెట్టబడి ఉన్నది. పుత్రుమరణావార్త విన్న అర్జునుడిని ఏ విధంగా చూడగలను అనే ధర్మరాజు ఆవేదన ఈ తేటగీతి పద్యంలో తేటతెల్లం చేయబడింది. వాడితో కూడా నేనూ పోకపోతినే అనే వాక్యంలో ఎంతగా భరింపరాని బాధ చోటు చేసుకొని ఉన్నదో తిక్కన ఎంతో చక్కగా హృదయం ముక్కలయ్యే తీరులో, అతి సహజంగా మొదట తేటగీతి పాదంలో తెలిపాడు. కుమారుడి మరణానికి మిక్కలిగా విలపించే

అర్బునుడిని ఏ విథంగా చూడగలను? అభిమన్యుడితో పాటు నేను కూడా మరణించి ఉంటే సరిపోయేది. అప్పుడు అర్బునుడి దుఃఖపూరిత వదనాన్ని చూడకుండే వాడిని గదా! అనే భావం చక్కగా హృదయాన్ని హత్తుకొనే రీతిలో వర్ణించబడింది.

ఉ. వాసవునంత వానికిని వచ్చిన యాపదఁ బీర్చుఁ గాలకే
యాసురు లభై బల్పగఱ సైనను వేల్చిడీఁ ద్రుంచు నాజి న
వాసుని యాత్మజుండు పగవారలచే హత్తుడైన దుర్దశం
జేసి యలంతు జేడ్పుడఁగఁ జేసే; విధాత్మని నేమి సెప్పుదున్!

144

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వాసవి= ఆ అర్బునుడు; వాసవు+అంతవానికిన్= ఇంద్రు నంతటి వాడికి; వచ్చిన+అపదన్= కలిగిన విపత్తును; తీర్చున్= తొలగిస్తాడు; కాలకేయ+అసురులు+అట్టి= కాలకేయ రాక్షసులవంటి; బల్పగఱన్+పనను= గొప్ప శత్రువులవైనా; వేల్చిడీన్= చిట్టిక వేయునంతలో; అజిన్= యుద్ధంలో; త్రుంచున్= సంహరించాడు; ఆత్మజుండు= కుమారుడు; పగవారలచేన్= శత్రువులచేత; హతుండు+పన= చంపబడిన; దుర్దశన్+జేసి= కష్టదశచేత; అలంతన్= అలసటతో; చేడ్పుడఁగన్= చేటును పొందేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు; విధాత్మనిన్= బ్రహ్మాను; ఏమి చెప్పురున్?= ఏమి అనగలను?

తాత్పర్యం: ఆ అర్బునుడు ఇంద్రునంతటి వాడికి కలిగిన విపత్తును తొలగించాడు. కాలకేయాదులంతటి రాక్షసులను చిట్టికవేసే లోపల యుద్ధంలో కూల్చాడు. అలాంటి అర్బునునికి కడుపు కోత కలిగేటట్లు అతని కొడుకు శత్రువులచేత హతుడయ్యేటట్లు విధాత చేస్తే ఆ విధాత చేతలను ఏమనాలి?

విశేషం: కాలకేయులు: వీరు మరీచిపుత్రులు. తల్లి కాలక. వీరు మునులను, దేవతలను బాధిస్తూ పగలు సముద్రం యొక్క అడుగున దాగింండేవారు. అగస్త్యుడు సముద్రజలపావం చేయగానే వీరు బయటపడ్డారు. ఈ కాలకేయాసురుల సంతతి వాళ్ళనే అర్బునుడు సంహరించాడు. తన పరాక్రమంతో దేవేంద్రుడికి కష్టాన్ని కలిగించే కాలకేయులను త్రుటిలో చంపిన అర్బునుడికి, ఇప్పు డింతటి దుర్దశ, చేటు కలిగించిన బ్రహ్మాను ఏమనాలి? అనే ధర్మజుడి మానసికవేదన ఈ ఉత్సంలో వివరించబడింది.

ఉ. కొడుకు వథించి రస్సు గురుకోటికి నెట్టన యిల్లి రూపుమూ
పెడున కడంగి పార్చుఁ డెడ బేల్చిన శోకము నార్పు జాలునే?
పుడమి ధనంబు నాకము విభూతియుఁ జేరెన యేని నల్ల న
వైదు నఱమన్మ నెమ్ముగము వే యెగు పాలును బీల నేర్చునే?

145

ప్రతిపదార్థం: పార్చుడు= అర్బునుడు; కడంగి= పూని; కొడుకున్+వథించిరి+అస్సున్= అభిమన్యుడిని చంపారు అని చెప్పగానే; కురుకోటికిన్= కొరవుల మొత్తానికి; నెట్టన= వెంటనే (తొందరగా); అల్లి= కోపించి; రూపుమాపెడున= చంపితీరుతాడు; ఎదన్= మనస్సులో; పేరిన, శోకమున్= అతిశయించిన పుత్రశోకాన్ని; అర్పన్+చాలును+ఏ?= పోకార్చ గలుగునా?; పుడమిన్ ధనంబు= భూలోక ఐశ్వర్యం; నాకము+విభూతియున్= స్వర్గసంపదయున్నా; చేరిన ఏనిన్= దౌరికినప్పటికిన్ని; అల్ల+నవ్యేడు+అభిమన్య+నెమ్ముగము= మందంగా నవ్యే అభిమన్యడినిండు మొగం; వేయగు పాలును= సహస్రాంశము నైనా (వేయోభాగమునైనా); పోలనేర్చునే?= సరిపోలునా?

తాత్పర్యం: కొడుకును చంపారని వినగానే అర్బునుడు కొరవుల మొత్తాన్ని వెంటనే హతమార్పుకుంటాడా! అయినా అది అర్బునునిమనస్సులో రేగినపుత్రశోకాన్ని ఆర్పగలదా! భూలోక సంపదా, స్వర్గలోకంలోని ఐశ్వర్యమూ అంతా లభించినప్పటికీ ఆ అభిమన్యడి చిరునవ్య తోడి నిండుమొగానికి వెయ్యా భాగమైనా సరిపోలుతుందా?

విశేషం: ఈ చంపకమాలావృత్తంలో అభిమన్యడి చావు విని కౌరవులందరిని అర్జునుడు చంపక వదలిపెట్టుతాడ! ఆతడి పుత్రుళోకాన్ని ఆర్యటానికి వీలపుతుందా? అని అర్జునుడిని గురించి ధర్మజుడు మొదట భావించి, వెంటనే ఎన్ని సంపదమున్నా, స్వర్గ సంపద లబించినా అభిమన్యడి ముఖ సాందర్భానికి అని ఏ మాత్రమూ సాటిరావు అని ఈ పద్యం చివరి పాదంలో తిక్కున ధర్మజసంతాప రూపంలో నిరూపించాడు.

వ. అనిమతీయు ననేకప్రకారంబులంబలవించుచున్న సమయంబునంగృఘ్ణద్యోపాయన మునీంద్రుండుయ్యేడకు విజయంచేయుటయు, నవ్విభుండు ప్రత్యుత్థానంబు సేసి, దండప్రణామం బాచలించి, యాసన విన్యాసన ప్రముఖ పూజావిశేషంబుల నారాధించి య ముహోత్మతో నిట్లనియె.

146

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారం; మతియున్= ఇంకా; అనేక ప్రకారంబులన్= అనేక విధాలుగా; పలవించుచున్న= విలపిస్తూ ఉండే; సమయంబునన్= సందర్భంలో; కృఘ్ణద్యోపాయన మునీంద్రుండు= వ్యాస మునీంద్రుడు; ఆ+ఎడకున్= ఆ చోటుకు; విజయం చేయుటయున్= విచ్చేయగా; ఆ+విభుండు= ఆ రాజు(ధర్మరాజు); ప్రత్యుత్థానంబు+చేసి= పైకిలేచి స్వాగతంపలికి; దండప్రణామంబు+అచరించి= కర్మనేలమైపడినట్లు సాప్తాంగ నమస్కారం చేసి; ఆసన, విన్యాసన, ప్రముఖ, పూజా, విశేషంబులన్= ఆసనం ఉంచటం మొదలైన విశేషార్థమతి; ఆరాధించి= పూజించి; ఆ+మహాత్మతోన్= ఆ వేదవ్యాస మునీంద్రుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని పలురకాలుగా దుఃఖిస్తూ ఉండగా వ్యాసమునీంద్రుడు అక్కడికి వచ్చాడు. ధర్మరాజు లేచి, ఎదురేగి సాప్తాంగ దండప్రణామం చేసి, ఆసనాది విధులతో పూజించి, ఆ మహామునితో శ్శట్లా అన్నాడు:

విశేషం: 1. ప్రస్తుత వచనభాగంలో వేదవ్యాసుని రాక - ఆయన్ని ధర్మరాజు అతిథిపూజా విశేషాలతో ఆహ్వానించిన విషయం అభివర్ణితం. నన్నయ రచనా విధానంలో ఉండే బౌచిత్యాన్ని గుర్తించిన తిక్కన, సందర్భముసారంగా వ్యధ పరపాతంగా వచన రచన ఏ విధంగా నిర్వర్తించాడో విస్పష్టం. వేదవ్యాసుని ఆగమనాన్ని ఏదో ఒక పద్యంలో నిబంధించి ఉండవచ్చును. కానీ, కథాగమన వైచిత్రికి వచనం ఎంత అనుకూలమో ఈ వచన భాగంలో తిక్కన సూచించాడు.

2. వేదవ్యాసాగమనము, నారదుఁ డకంపనునకు మృత్యుదేవతా ప్రభావం బెఱింగించుట, సువర్ణస్తోషి చరిత్రము, పోడశరాజు చరిత్రము, అను వృత్తాంతములతో కూడిన కథాభాగము (ద్రోణ.2. 146-224) భండార్పురు ప్రతి ప్రధాన పారమునందు విడువబడినది. అనుబంధమునందు 220 పంక్తులు గల ఈగ్రంథ భాగము చేర్చబడినది. (అను-1-8 పుట 264). ఈ భాగము చిత్రశిలాప్రతి, పి.పి.యున్. శాస్త్రి ప్రతి. కుంభకోణ ప్రతి - వీనియందు ప్రధాన పారముగా చేర్చబడియున్నది.

భండార్పురు ప్రతి సంపాదక వర్గమువా రీలోపము నీ క్రింది విధముగా సమర్పించియున్నారు. ‘ఈ కథలన్నియు శాంతి పర్వమున కన్నించుచున్నవి. శారదాప్రతియందు ద్రోణపర్వమున నీ భాగము విడువబడినది. శాంతిపర్వమునం దీకథలు సందర్భాంచితముగా కాన్నించుచున్నవి. ద్రోణపర్వమునం దివి యంతగా తగి యుండలేదు. ద్రోణపర్వమునందలి పోడశరాజు వృత్తాంతమున ఒక అసందర్భమును కలదు. పరశురాముడిని పదునార్థరు మహారాజులలో చేర్చుట యుక్తము కాదు. సంస్కృత శాంతి పర్వమునందు పరశురాముడి స్తానమున సగరుడు పేర్కొనబడి యున్నాడు. ఇది యుచితముగా కాన్నించును. మృత్యుదేవతా ప్రభావము తరువాత ద్రోణపర్వమున ఫలశ్రుతి కూడ చేర్చబడియున్నది. ఈ అంశములను బట్టి చూడగాఁ బైవృత్తాంతము లన్నియు శాంతిపర్వమున మొదట ప్రాయబడె ననియు, తరువాత ద్రోణపర్వమునందు ప్రశ్నిష్టములుగా చేర్చబడినట్లును విశదమగుచున్నది.’

తెలుగుభారతమున వేదవ్యాసాగమనము, నారదుఁ డకంపనునకు మృత్యుదేవతా ప్రభావం బెఱింగించుట, సువర్ణస్తోషి చరిత్రము, పోడశరాజు చరిత్రము అను ఘట్టములు కలవు. శాంతిపర్వమున నీ కథాంశములు కొన్ని మార్పులతో తిరిగి కాన్నించును.

ఇంచు అకంపనుని వృత్తాంతము లేదు. పర్వత నారద వృత్తాంత మధికముగా నున్నది (శాంతి 229- 290). తెలుగు భారతమున ద్రోణపర్వమునగాని, శాంతి పర్వమునగాని, పోడశరాజ చరిత్రమునందు సగరుని ప్రశంస చేర్చబడలేదు. పరశురాముని వృత్తాంతమే యున్నది. పోడశరాజ వృత్తాంతమునకు సంబంధించిన పర్వములు తెనుగున రెండు పర్వములందును ఒకే రీతిగానున్నావి.' (ఆంధ్రమహాభారతము. సంశోధితముద్రణము. ద్రోణపర్వము. ద్వితీయశ్యాసనము. పాదసూచి. పు. 354 - 355).

- సి.** 'పరసేన భేదింపు బనిచితి నేను సొ, భద్రుని వాడు నబ్బలము సొచ్చేః
వెనుక నేమును జీచ్చి చనగ సైంధవుడు ము, మ్యాగిను దీడ్పడ ననువు దప్పే;
నప్పుడు పెక్కండ్రు రప్పాడి న పీరుఁ, బొబివిన నాఱడిఁ బోయె నట్లు
సుకుమారముాల్సి బుత్తకు నొంటిషైను జిన్ను, పాపని నలుగుల పాలు పడుగు
అ. బనిచి తాను బ్రతుకు పాపాత్ముఁ దెందును, గలడె? విపుల శోకజలభి మునిగి
పేర్చు తల్లడమున జిమ్మిటి కొనియెడుఁ, జిత్తు; మింక నేమి సేయువాడు?' 147

ప్రతిపదార్థం: ఏను= ధర్మజూడవైన నేను; సాభద్రునిన్= అభిమన్యడిని; పరసేనన్= శత్రుషైన్యాన్ని; భేదింపన్= భేదించటానికి; పనిచితిన్= పంపాను; వాడున్= ఆ అభిమన్యడుకూడా; ఆ+బలము= ఆ సైన్యం; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు; వెనుకన్= అతడి వెనుక; ఏమును= మేమున్నా; చొచ్చి+చనగున్= ప్రవేశించి పోగా; మమ్మున్= మమ్ము; సైంధవుడు= జయద్రథుడు; ఆగినన్= అడ్డగించగా; తోడ్పడన్= సహాయ పడటానికి; అనువు= (అనుకూల్యా) అవకాశం; తప్పెన్= తప్పిపోయింది; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; పెక్కండ్రురు= అనేకులు; ఆ+పాడిన్= ఆ వివాదంలో; ఆ+వీరున్= వీరుడైన అభిమన్యడిని; పాదివినన్= చుట్టుముట్టగా; ఆఱడిబోయెన్= మరణించాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; సుకుమారముార్తిన్= కోమలమైన స్వరూపం కలవాడిని; పుత్రున్= కుమారుడిని; పిస్సుపాపనిన్= పసిపిల్లవాడిని; ఒంటిషైనున్= ఒంటిగా; అలుగులపాలు+పడుగున్= బాణాల వశం అయ్యెట్లు; పనిచి= పంపి; బ్రతుకు= జీవించునట్టి; పాపాత్ముడు= కరినుడు; ఎందునన్= ఎందైనా; కలడె?= ఉన్నాడా?; విపుల, శోక, జలధిన్= విస్తారమైన శోకం అనే సముద్రంలో; మునిగి= మునిగి; పేర్చు+తల్లడమునన్= అతిశయించే బాధ (కలత)తో; చిత్తము= మనస్సు; బిమ్మిటి కొనియెడున్= స్వారకం తప్పిపోతూ ఉన్నది; ఇంకన్= ఇక్కపై; ఏమి+చేయువాడన్?= ఏమి చేయగలను?

తాత్పర్యం: నేను అభిమన్యడిని శత్రుసేనను భేదించటానికి పంపాను. వాడున్నా ఆ సైన్యంలో ప్రవేశించాడు. అతడి వెనుక మేము పోవటానికి ప్రయత్నించగా సైంధవుడు మమ్మల్ని అడ్డగించాడు. అభిమన్యడికి సహకరించే అవకాశం అంతటితో తప్పిపోయింది. అప్పుడు పలువురు ఆ వీరుడిని చుట్టుముట్టి అన్యాయంగా హతమార్చారు. కోమల స్వరూపుడూ, పసిపాపడూ అయిన కుమారుడిని ఆ విధంగా ఒంటిగా బాణాలపాలు కావటానికి పంపి, తాను జీవించే కరినాత్ము డెక్కడైనా ఉన్నాడా? అతి విస్తారమైన శోకసముద్రంలో మునిగి మిక్కిలి తల్లడపాటు చెంది మనస్సు ప్రజ్ఞ కోల్పోగా ఇంక చేసే దేముంది?'

- వ.** అనిన విని మునీష్వరుం దమ్మనుజేష్టరున కిట్లనియే :

148

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ధర్మరాజు అనగా; విని; మునీష్వరుండు= వేదవ్యాసుడు; ఆ+మనజ+ఈష్వరునకున్= ఆ రాజుకు (ధర్మరాజుకు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలుకగా వేదవ్యాసుడు విని అతడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. 'పలువురు రాజులం దునిమె బల్లిదుఁ దాతడు పిన్నపాపడే?
యలుగుల పాలు సేయకళియాతులు పుప్పుల కోల సాతురే?
కలగుదురే విప్పద్ధతల కాటియ నార్యులు సావు లింత విం
తలే? గరుడోరగ ద్యుచర దానవకోటుల చావుఁ జాడమే?'

149

ప్రతిపదార్థం: బల్లిదుఁడు= మిక్కిలి బలవంతుడు; పలువురు+రాజులన్= పెక్కమంది రాజులను; తునిమెన్= సంహరించాడు; ఆతడు= ఆ అభిమన్యుడు; పిన్నపాపడు+ఏ?= పసిబాలుడా?; అభియాతులు= శత్రువులు లేదా పైకి దండెత్తి వచ్చేవాళ్ళు; అలుగుల+పాలు+చేయక= బాణాలపాలు కావించకుండా; పుప్పులకోల= పూలబాణాం; చాతురే?= ప్రయోగిస్తారా?; ఆర్యులు= పెద్దలు, పూజ్యులు; విషద్+దశలన్= ఆపదలమొక్క పరిస్థితులలో; కాటియన్= బాధతో; కలగుదురు+ఏ?= కలత చెందుతారా?; చావులు= మరణాలు; ఇంత వింతలు+ఏ?= ఇంత ఆశ్చర్యకరమైనవా?; గరుడ+ఉరగ, ద్యుచర, దానవ, కోటుల, చావున్= గరుడులు, నాగులు, భేచరులు (దేవతలు); రాక్షసులమొక్క మరణాన్ని; చూడమే!= చూస్తూనే ఉన్నాం గదా!

తాత్పర్యం: 'మిక్కిలి బలవంతుడైన ఆ అభిమన్యుడు చిన్నబాలుడా? అంతమంది రాజులను అంతం చేశాడు. పైకి దండెత్తి వచ్చే శత్రువులు బాణాలు ప్రయోగించకుండా పూలబాణాలు ప్రయోగిస్తారా? అన్ని తెలిసిన పెద్దలు ఆపదలలో బాధతో కలత చెందుతారా? చావులు ఆశ్చర్యకరములా! గరుడులు, నాగులు, భేచరులు (ఆకాశంలో సంచరించే దేవతలు) రాక్షసులు మొదలైన వారి చావును మనం చూడటం లేదా?'

క. 'ఎప్పాట నెప్పలికి విధి, దప్పింప వశంబే? దైర్యధనఘనుఁ డవు సీ

విప్పురుసున నడలుట గడు, నొప్పదు; శమియింప వలయు నుర్మీనాథా!'

150

ప్రతిపదార్థం: ఉర్మీనాథా!= రాజు! (ధర్మరాజు అని సంబోధన); ఎప్పాటన్(ఏ+పాటన్)= ఏవిధంగానైనా; ఎప్పరికిన్= ఎప్పరికైనా; విధిన్= కాలానుగుణంగా ప్రవర్తించే కర్మ పరిస్థితిని; తప్పింపన్+వశంబే?= తప్పించుకొనటానికి పీలోతుందా?; నీవు; దైర్యధన ఘనుఁడవు= దైర్యమే ధనంగా కలిగిన వాళ్ళలో గౌప్యవాడవు; ఈ+పరుసునన్= ఈ విధంగా; అడలుట= శోకించటం; కడున్= మిక్కిలి; ఒప్పదు= తగదు; శమియింపన్ వలయున్= శాంతించాలి.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజు! ఎక్కుడైనా, ఎప్పరికైనా విధిని తప్పించుకోవటం సాధ్యమా? నీవు ధీరులలో మేటివి. ఈ విధంగా వ్యధ చెందటం తగదు. నీవు శాంతించాలి.'

విశేషం: ఉర్మీనాథా! అనే సంబోధనలో నీవు క్షమ(ఓర్పు) వహించాలి అని సూచన. భూమి (ఉర్మి) సహనానికి మారుపేరు. అట్టి ఉర్మికి అధినాధుడైన నీవు బేలవు కావటం తగదు. ఉత్తమవీరుడికి ఉండవలసిన ప్రసిద్ధగుణం దైర్యం, అట్టి దైర్యధనులలో నీవు ఘనుడవై ఉండి కూడా ఈ విధంగా శోకించటం ఎంతమాత్రమూ సబబు కాదు. వ్యాసుడు శమప్రాధాన్యాన్ని నొక్కి వక్కాణించాడు. ద్వితీయకార ప్రాపు నొక్కి చెప్పటానికి ఎంతో దోషాదకారిగా ప్రయుక్తం.

వ. అనిన సాత్యవతేయునకుం గొంతేయాగ్రజుం డిట్లినియే.

151

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; సాత్యవతేయునకున్= సత్యవతీపుత్రుడైన వ్యాస మునీంద్రుడికి; కొంతేయ+అగ్రజండు= కుంతీపుత్రులలో అందరికంటే ముందుపుట్టిన వాడైన ధర్మరాజు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనిమెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా ధర్మరాజు వ్యాసుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

ఏశేషం: వ్యాస ధర్మజుల పేర్లు నేరుగా చెప్పకుండా ఫలానావాళ్ళ కుమారులని ఇరువురి తల్లుల పేర్లను స్ఫురింపజేయటం ఇందులోని ఏశేషం.

చ. ‘వెరపును లాపునుం గలిగి విక్రమసంపద నొప్పి థీరు లై
పరగిర కాని తమ్ము మృతభావ వికారము వొందకుండ సు
స్థిరముగ్గ బ్రాణరక్షణము సేయగ రాజులు సాల రైరె? యె
ప్వరుఁ దలపోయ మృత్యు వనివార్యమే? తాపసముఖ్య! యిమ్మెయిన్.’

152

ప్రతిపదార్థం: తాపసముఖ్య!= మౌనులలో ప్రధానమైనవాడా! (వేదవ్యాస మునీంద్రా!); వెరపును= ఉపాయమున్నా; లాపున్= బలమున్నా; కలిగి= ఉండి; విక్రమసంపదన్= పరాక్రమం యొక్క సంపత్తుచేత; ఒప్పి= ప్రకాశించి; థీరులు+హ= ధైర్యం కలవారై; పరగిరి+అ+కాని= ఒప్పినారే కాని; తమ్మున్= తమను; మృతభావ వికారము= చస్తోం అనే అభిప్రాయం వలన కలిగిన మానసికమైన గిట్టినితనాన్ని (విక్తి); పొందకుండన్= కలుగకుండా; ఎప్పరున్= ఎప్పరుకూడా; సుస్థిరముగన్= దృఢంగా లేదా నిలకడగా; ప్రాణరక్షణము+చేయగన్= (ప్రాణాలను కాపాడటం చేయటానికి); రాజులు= ప్రభువులు; చాలరు+హరె?= సమర్థులు కాకపోయారా?; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; తలపోయన్= ఆలోచించగా; మృత్యుపు= మరణం; అనివార్యము+ఎ?= నివారించటానికి సాధ్యం కానిదా?

తాత్పర్యం: ‘మునివర్యా! ఉపాయమూ బలమూ ఉండి పరాక్రమంతో థీరులై ప్రకాశించారే కాని, చస్తోం అనే మనోవికారం తమ్ము పొందకుండా రాజులు నిలకడగా ప్రాణరక్షణ చేయటానికి సమర్థులు కాలేకపోయారు గదా! భాగా ఆలోచిస్తే మృత్యువును అవశ్యం అనుభవించి తీరవలసిందే!’

ఏశేషం: వ్యాసుడి ఓదార్పు మాటలతో కొంత ఉపశమనాన్ని పొందిన ధర్మజుడు రాజులు యుద్ధంలో తమ పరాక్రమాన్ని ప్రకటించటం సహజం. విజయమో, పీరస్వర్మమో! రణరంగంలో ప్రాణరక్షణ ప్రయత్నం అవసరం. విధి వక్తించినప్పుడు మృత్యువు అనివార్యమే కదా! అని సమాధాన పడినట్లు తిక్కన చంపకమాలా వృత్తంలో నివరించాడు. ఈ పద్యంలో రకారం ప్రాసస్తానంలోనే కాక అక్కడక్కడా ఒకింత విరివిగా ప్రయోగించబడింది. అది అగ్నివంటి పరాక్రమ స్వార్థినే గాక మానసికంగా పొందే దుఃఖాగ్నికి కూడా సూచన.

వ. అనుటయుఁ, బారాశర్యండు పాండవాగ్రజున కిట్లనుఁ ‘దొబ్బి యిట్లు పుత్రమరణ శోకాతురుండైన యకంపనుం దనురాజు నారదమునిచేత మృత్యుప్రకారంబు దెల్లంబుగా విని యుపశమితశోకుం దయ్య నని విందు మయ్యితిపోసంబు తెఱం గెత్తింగించెద; నభి నీయంతఃకరణంబు సంతాపంబు మాణ్ణి శాంతి యొనర్థ సవహితుండ షై యాకళ్లంపుము.

153

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని అనగా; పారాశర్యండు= పరాశరమహార్షి కుమారుడైన వ్యాసుడు; పాండవ+అగ్రజునకున్= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజుకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటూ ఉన్నాడు; తొల్లి= పూర్వం; ఇట్లు= ఈ విధంగానే; పుత్రమరణ శోక+అతరుండు+హన= కుమారుడి చావువలన దుఃఖంలో బాధపడేవాడైన; అకంపనుడు+అను, రాజు= అకంపనుడు అనే పేరుగల ప్రభువు; నారదమునిచేతన్= నారదమునీంద్రుడి చేత; మృత్యుప్రకారంబు= మృత్యుపుయొక్క విధము; తెల్లంబుగాన్= స్ఫృషంగా; విని; ఉపశమిత, శోకుండు+అయ్యెన్= అణగిన లేదా నశించిన దుఃఖం కలవాడు అయ్యాడు; అని+విందుము= అని వింటూ ఉన్నాం; ఆ+ఇతిపోసంబు= పరంపరగా చెప్పుకొనే ఆ పూర్వకథయొక్క; తెఱంగు= క్రమం; ఎఱింగించెదన్= తెలియజేస్తాను; అది= ఆ కథ; నీ+అంతఃకరణంబు= నీ ఆత్మ(మనస్సు) యొక్క; సంతాపంబు= వ్యధ; మాన్ణి= మానేటట్లు చేసి; శాంతి+ఒనర్పున్= శాంతి కలిగిస్తుంది; అవహితుండవు+హ= సావధానుడవై; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అనగానే వ్యాసమహర్షి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు: పూర్వం ఇట్లాగే పుత్రుడి మరణం వలన కలిగిన దుఃఖంతో బాధపడే అకంపనుడు అనే రాజు, నారదుడు తెలిపిన మృత్యుప్రకార విధానాన్ని స్వప్తంగా విని చిత్తశాంతి పొందాడు. ఆ కథను నీకు చెప్పుతాను ఏకాగ్రతతో వినును. అది నీ మనసులోని బాధను తొలగించి శాంతిని కలిగిస్తుంది.

విశేషం: 1. సాధారణంగా లోకంలో శోకంతో విలసించే వ్యక్తులు తమకు కలిగిన దుఃఖం మరెష్టరికీ కలిగి ఉండదని భావిస్తూ ఉంటారు. అటువంటి సందర్భంలో పూర్వం ఎందరో ప్రసిద్ధులు పొందిన కష్టపరంపరలను ప్రస్తుత సంఘటనలకు అన్వయిస్తూ చెప్పటం వలన ఎంతో ఉపశమనం కలుగుతుంది. వ్యాసుడు ధర్మరాజుకు అకంపనవృత్తాంతం - అందులో ఉన్న పుత్రుడోకం వినరించటానికి అదే కారణం.

2. వ్యాస - ధర్మరాజుల పేర్లను వాళ్ళ తండ్రుల పేర్లు స్నారించేటట్లు అపత్యార్థంలో ప్రయోగించటం ఇందులోని విశేషం. అకంపన వృత్తాంతంలోని కథ పుత్ర మరణానికి సంబంధించినదే కావటం వలన ప్రస్తుత సందర్భానికి చక్కగా అదికింది.

సీ. పగతు రకంపను పై నెత్తి వచ్చి క, య్యము సేసి యాతని నడగగు బట్టి
కొనుటయుఁ జాచి తత్త్వసయుండు హాలియను, వాడు దీర్ఘర్షాధురావ్వరముాల్తి
యవ్విరోధులమీద నడల బల్విడిఁ దండ్రి, విడిపించి విక్రమ విహారణమునఁ
దనివోక మతియు నుఢ్తతిఁ గలిరథఫోటి, భటునికాయంబుల బడలు పఱుప

ఆ. నుగ్గు లగు ననేకయోధులు చలమునఁ, గూడుకొని మహాప్రత్య ఫోరశప్త
తతుల నక్కమారు మృతుఁ జేసు; రప్పుడు, గనలి రభసమున నకంపనుండు.

154

ప్రతిపదార్థం: పగతురు= శత్రువులు; అకంపనుషైన్= అకంపనుడిమీదికి; ఎత్తివచ్చి= దండెత్తివచ్చి; కయ్యము+చేసి= యుద్ధం చేసి; ఆతనిన్= ఆ అకంపనుడిని; అడగన్= లోబదేటట్లు; పట్టికొనుటయున్= బంధించటాన్ని; చూచి= కనుగొని; తద్ది+తనయుండు= ఆ అకంపనుడి కొడుకు; హారి+అనువాడు= హారి అనే పేరుగలవాడు; దోః+దర్శ+దుర్మార మూర్తి= బాహువుల (భుజముల)యొక్క గర్వంచేత అడ్డగించటానికి వీలుకాని స్వరూపం కలవాడు; ఆ+విరోధులమీదన్= ఆ శత్రువులపైన; అడరి= విజ్ఞంభించి; బల్విడిన్= శార్యంతో (లేదా వెంటనే); తండ్రిన్= తండ్రిని; విక్రమ విహారణమున్= పరాక్రమం యొక్క విహారంతో; విడిపించి= వివోచన కలిగించి; తనివోక= తృప్తిపడక; మతియున్= మళ్ళీ; ఉఢ్తతిన్= గర్వంతో; కరి, రథ, ఫోట, భట, నికాయంబులన్= ఏనుగులు, తేరులు, గుర్రాలు, కాలుబలము యొక్క గుంపులను; బడలుపఱుపన్= శ్రమపెట్టగా (నొప్పించగా); ఉగ్రులు+అగు+అనేకయోధులు= భయంకరులైన పెక్కమంది యుద్ధపీరులు; చలమున్= పట్టుదలతో; కూడుకొని= ఒకటిగా క్రమ్మకొని; మహా, అత్మ, ఫోర, శత్రు, తతులన్= గొప్ప, బాణాల (భయంకరాలైన) తీవ్రమలైన ఆయుధాల సమాహాలతో; ఆ+కుమారున్= ఆ అకంపనుడి కొడుకును; మృతున్+చేసిరి= చచ్చినవాడిని చేశారు; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; అకంపనుండు; కనలి= కోపించి; రభసమునన్= వేగంతో.

తాత్పర్యం: శత్రువులు అకంపనుడి మీదికి దండెత్తి అతడిని స్వాధీనం చేసికొని బంధించారు. అది చూచి అతడి కొడుకు హారి అనేవాడు వారింప సాధ్యంకాని భుజగర్వంతో ఆ శత్రువులపైన విజ్ఞంభించి వెంటనే తండ్రిని తన పరాక్రమంతో విడిపించి, అంతటితో తృప్తిపడక మళ్ళీ గర్వంతో చతురంగబలాల్చి శ్రమపెట్టగా భయంకరులైన శత్రుయోధులు వివిధాత్మకస్త్రాలతో అతడిని చంపారు. అప్పుడు అకంపనుడు మిక్కెలి కోపించి వేగంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. విపినంబు నడచు దవశిభి , కుపమాస్థానముయి పగలు యొప్పు సెత్తిచి యా
త్యపురము సాత్తెంచెం దూ , ర్యపటు ధ్వను లెసగ ననిమిషాభిపు భంగిన్.

155

ప్రతిపదార్థం: విపినంబున్ = అడవిని; అడచు= అణచు(హరించే); దవశిభికిన్= కార్చిచ్చుకు; ఉపమస్థానము+అయి= పోలికు చోటై (నిధానమై); పగలు= శత్రువుల; ఒప్పున్= అందాన్ని; చెత్తిచి= నశింపజేసి; అనిమిష+అధిషు భంగిన్= దేవతల ప్రభువైన ఇంద్రుడిపలె; తూర్పు పటు ధ్వనులు= వాద్యల బలమైన శబ్దాలు; ఎసగన్= అతిశయించగా; ఆత్మపురము= తన నగరం; చొత్తెంచెన్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: అడవిని కాల్పే దావాగ్నితో పోల్చుదగినవాడై శత్రువుల అందాన్ని నశింపజేసి, వాద్యల మ్రోతలు అతిశయించగా దేవేంద్రుడి వలె తన నగరంలో ప్రవేశించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు గెలిచి వళ్ళియు.

156

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జయించి వచ్చియున్నా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. పుత్రుడు దలఁచి తలఁచి పాగులుచు నున్న యు , స్నూరవరేణ్య కడకు నారదుండు
నెమ్మి వచ్చుటయును నిభృతుడై యాసనా , రఘ్యుది పూజనంబు లాచరించి.

157

ప్రతిపదార్థం: పుత్రున్= కొడుకును; తలఁచి, తలఁచి= పదే పదే స్వర్ంచి; పాగులుచున్= దుఃఖిస్తూ; ఉన్న= ఉండే; ఆ+నరవరేణ్య కడకున్= ఆ రాజుత్రేష్టుడి దగ్గరకు; నెమ్మిన్= ప్రీతితో(అనుగ్రహంతో); నారదుండు= నారద మహర్షి; వచ్చుటయును= రాగా; నిభృతుడు+హ= వినయం కలవాడై; ఆసన+అర్ఘ్య+అది, పూజనంబులు= పీటవేయటం, పాదాలు కడగటం మొదలైన సేవలు; ఆచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: కుమారుడిని పదే పదే తలచుకొని బాధపడుతూ ఉండే ఆ అకంపనమహారాజు దగ్గరకు నారదుడు ఎంతో ప్రీతితో రాగా, ఆ మహార్షి వినయంతో ఆసనం వేసి అన్ని మర్యాదలూ చేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. అతనికడ నుండి యమ్మహీపతి యత్తాపస ముఖ్యునకు నిజవృత్తాంతం బెత్తింగించి, కొడుకు గుణంబు లగ్గించి వానిం గోలుపోవుటం జేసి విజయంబు ప్రియంబు సేయకున్నదని తన వగపును తెలిపి మతీయును.

158

ప్రతిపదార్థం: అతని కడన్+ఉండి= ఆ నారదుడి దగ్గరనే ఉండి; ఆ+మహీపతి= ఆ అకంపన మహారాజు; ఆ+తాపసముఖ్యునకున్= ఆ మునిత్రేష్టుడికి; నిజ+వృత్తాంతంబు= తన కథ; ఎఱెంగించి= తెలియజేసి; కొడుకు గుణంబులు= పుత్రుడి సుగుణాలు; అగ్గించి= పాగడి; వానిన్= ఆ కుమారుడిని; కోలుపోవుటన్+చేసి= పోగొట్టుకొనటం చేత; విజయంబు= జయించటం; ప్రియంబు= ప్రీతి; చేయకున్నది= కలిగించకుండా ఉన్నది; అని= ఆ ప్రకారంగా; తన+వగపును= తన దుఃఖాన్ని; తెలిపి= వెల్లడించి; మతీయును= ఇంకా.

తాత్పర్యం: నారదుడి దగ్గర కూర్చుండి తన వృత్తాంతాన్ని చెప్పాడు. కొడుకు గుణాలను కీర్తించాడు. అతడిని పోగొట్టుకొనటం వలన విజయం కలిగినా అది సంతోషాన్ని కలిగించటం లేదని దుఃఖాన్ని ప్రకటించాడు. అంతేకాక.

విశేషం: అకంపనుడు పుత్రుమరణాంతో ప్రకంపను డయ్యాడు. విస్తారంగా సామ్రాజ్యాన్ని వ్యాపింపజేశాడు. కానీ, అతడికి విజయం ప్రియం కలిగించలేదని తనకడకు విజయం చేసిన నారదుడికి విన్నవించటం ఈ వచనరచనలోని విశేషం.

క. ‘మునినాయక! మృత్యువు ప్రభు, వని విందుము లోకమునకు; నది యెట్లొకొ! తజ్ఞనంబు దత్తుభావము, వినఁ దలఁచెద; నుచితమేని వినిపింపు తగన్.

159

ప్రతిపదార్థం: మునినాయక!= మునిశైష్ముడవైన నారదా!; లోకమునకున్= సమస్త ప్రవంచానికి; మృత్యువు= మృత్యుదేవత; ప్రభువు= రాజు; అని+విందుము= అని వింటూ ఉన్నాం; అది+ఎట్లు+బొ! = అది ఏ విధంగానో!; తద్= ఆ మృత్యువుయొక్క; జననంబు= పుట్టుక; తద్= దానియొక్క; ప్రభావము= మాహాత్మ్యం; వినన్= వినటానికి; తలఁచెదన్= కోరుతున్నాను; ఉచితము+ ఏని= తెలియదగినది అయితే; తగన్= తగునట్లు (యుక్తం అగునట్లు); వినిపింపు= వినిపించుము.

తాత్పర్యం: ‘నారదమునీంద్రా! ఈ లోకానికి మృత్యుదేవత ప్రభువు అని విందున్నాం. అది ఎట్లాగో, దాని పుట్టుకనూ, మాహాత్మ్యాన్ని వినాలని ఆసక్తిగా ఉన్నది. నేను అడిగింది సమంజసము, తెలియదగినది అని అనుకోంటే సముచితంగా వివరించవలసింది.’

విశేషం: ఏ విషయమైనా శ్రోతయొక్క అభ్యర్థననూ అందులో ఉండే ఔచిత్యాన్ని పురస్కరించుకొనే మహానీయులు సమాధానమిస్తారు. ఆసక్తికరమైన విషయాన్ని అడగటం శ్రోతయొక్క ధర్మం. చెప్పటం కథకుడి విధి. తెలిసిన వారు తమకు తెలుసును గదా అని ఊరక ఎదుటివారికి చెప్పటం నిప్పుయోజనం. నిర్మాకం. అందులోనూ తాత్ప్రిక విషయం ఊరక తేరక చెప్పగాదు. శ్రోత పదే పదే ఆసక్తితో ఉత్సంహర్తో అడిగినప్పుడే చెప్పాలి. మృత్యువు యొక్క పుట్టుకనూ, దాని ప్రభావాన్ని చెప్పవలసిందని అకంపనుడు నారదుడిని అర్థించిన విధానం ఈ వచన రచనలో ప్రధానాంశం.

నారదు డకంపనునకు మృత్యుదేవతా ప్రభావం బెఱీంగించుట (సం. అను. 1-8-67 పంక్తి)

వ. అనిన విని యమ్మహాత్ముండు గరుణాయత్తచిత్తుండై యతనికిట్లను ‘బంధుమరణ శోకం బుడుపం జాలెడు మృత్యుప్రకారకథ వినుట మేలు; నీ వపథానపరుండవై వినుము సెప్పెదం; బ్రజాపతి ప్రజల సృజియించి పదంపడి సంపాదంబు లేమిం జేసి భూమికిఁ దటీయభారంబు దుర్భరం బగుటయు, ననుసంధించి చింతాక్రాంతుండై తత్పంపోరంబునకు నుపకరణంబు గానక కటకటంబడిన నతని యింద్రియంబుల వలన మహాజ్ఞలనంబు జనియించి యెల్ల బిక్కులం బరగి చరాచరాత్మకంబైన భూతప్రాతంబు దహింపం గడంగుటయు భువన పొతార్థంబుగా భవుండు సని కమలభవు శరణు సాచ్చినం, బ్రజ్యలిల్లుచున్న యమ్మహానుభావుం డద్దేవు నాలోకించి యాదరభరతాంతఃకరణం డై.

160

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అకంపనుడు అడుగగా; విని; ఆ+మహాత్ముండు= (త్రికరణపుద్ది గల త్రిలోక సంచారి అగు) ఆ నారదుడు; కరుణా+అయిత్త+చిత్తుండు+ఖ= దయకు అధీనమైన మనస్సు కలవాడై; అతనికిన్= ఆ అకంపనుడికి; ఇట్లు= ఇట్లా; అమన్= అంటున్నాడు; బంధుమరణ శోకంబు= చుట్టుల చావుకు సంబంధించిన; మానసికమైన దుఃఖము; ఉడుపన్+చాలెడు= పోగొట్టగలిగే; మృత్యు ప్రకార కథ= మృత్యుదేవత యొక్క విధమునకు చెందినట్టి వృత్తాంతం; వినుట= వినటం; మేలు= పుభం; నీపు; అవధాన పరుండవు+ఖ= మనస్సును నిలపటంలో ఆసక్తి కలవాడై (అనగా శ్రద్ధాసుక్కలు కలవాడై); వినుము; చెప్పెదన్= చెబుతున్నాను; ప్రజాపతి= బ్రహ్మ; ప్రజలన్= సంతతిని (జాన్మి); సృజియించి= పుట్టించి; పదంపడి= పిదప; సంహారంబు లేమిన్+జేసి= వినాశం లేకపోవటం చేత; భూమికిన్= భూదేవికి; తదీయభారంబు= ఆ సంతతియొక్క బరువు; దుర్భరంబు+అగుటయున్= భరించబట్టానికి వీలుకాకోవటాన్ని; అనుసంధించి= మనస్సులో యోచించి; చింతా+ఆక్రాంతుండు+ఖ= దిగులుతో ఆవరింపబడ్డవాడై; తద్+సంహారంబునకున్= ఆ ప్రాణికోటియొక్క వినాశానికి; ఉపకరణంబు= సాధనం; కానక= చూడలేక; కటకటంబడినన్= కోపించగా; అతని+ఇంద్రియంబులవలనన్= బ్రహ్మయొక్క ఇంద్రియాలనుండి; మహాజ్ఞలనంబు=

పెద్దమంట; జనియించి= పుట్టి; ఎల్లదిక్కులన్= అన్నివైపులా; పరగి= వ్యాపించి; చర+అచర+ఆత్మకంబు+ఖన= స్తావర జంగ మాత్మకమైన; భూతప్రాతంబున్= ప్రాణిసమూహాన్ని; దహింపన్+కడంగుటయున్= కాల్పటానికి పూనుకోవటమున్నా; భువన+ హితార్థంబుగాన్= లోకాల మేలు కొరకై; భవండు= శివుడు; చని= పోయి; కమలభవున్, శరణు, చౌచ్ఛినవ్న్= బ్రహ్మకు శరణాగతుడు కాగా; ప్రజ్యారిల్లుచున్వు= మండుతూ ఉండే; ఆ+మహా+అనుభావుండు= గొస్పువాడూ మిక్కిలి ఉదారుడూ అయిన బ్రహ్మ; ఆ+దేవున్ = ఆ పరమశివుడిని; ఆలోకించి= చూచి; అదరభరిత+అంతఃకరణుండు+ఖ= దయతో కూడిన హృదయం కలవాడై.

తాత్పర్యం: అని అకంపనుడు అడిగిన వెంటనే మహాత్ముడైన నారదమహర్షి దయాఖువై ఈ విధంగా చెప్పాడు. బంధు మరణానికి కలిగే దుఃఖాన్ని పొగొట్టే మృత్యువు యొక్క వృత్తాంతాన్ని వినటం పుభుప్రదం. నీవు శ్రద్ధాసక్తులతో వినుము. చెప్పుతున్నాను. బ్రహ్మ ప్రాణికోటిని స్ఫురించి ఆ ప్రాణికోటికి సంహారం లేకపోవటంతో అది భూమికి భారమైంది. ఎట్లా ఈ భారాన్ని నివారించటమా? అని ఆలోచించి చింతతో అందుకు తగిన సాధనం అగుపించక కోపించగా, అతడి ఇందియాలనుండి మంటపుట్టి అన్నివైపులా వ్యాపించి జీవ, నిర్మివ ప్రపంచాన్నంతా దహించటానికి పూనుకొన్నది. అపుడు లోకాల మేలు కొరకు శివుడు బ్రహ్మను శరణవేదగా, అతడు పరమశివుడిని చూచి ఎంతో మన్మనా, దయా కలవాడై.

క. ‘నీ కోలికి యప్తిపాత , మే కార్యముఁ గోల వచ్చి తెత్తిగెంపు మమే
యాకార! కామహార! యాభ , సేకొని యాక్షణమ యేను జేసేద’ ననుడున్.

161

ప్రతిపదార్థం: నీ+కోరికి= నీయొక్క ఇచ్చ; అప్తిపాతము= అనివార్యం (అడ్డం చెప్పరానిది); ఏ కార్యము= ఏమి పని; కోరి= ఇష్టపడి; వచ్చితి(వి)= వచ్చావు?; అమేయ+ఆకార! = తెలిసికొనటానికి శక్యంకాని (లేదా పరిమితం కాని) ఆకారం కలవాడా!; కామహార!= మన్మథుడిని హరించినవాడా!; ఎఱీగింపుము= తెల్పుము అది= నీవు కోరిన ఆ కార్యం; చేకాని= గ్రహించి; ఈ క్షణము+అ= ఇప్పుడే; ఏను= నేను; చేసేద్ను= నిర్విరిస్తాను; అనుడున్= అన చెప్పిన వెంటనే.

తాత్పర్యం: తెలిసికొనటానికి నీలుకాని స్వరూపం కలవాడా! మన్మథుడిని దహించినవాడా! పరమశివా! నీ ఇచ్చ అనివార్యం. అడ్డు చెప్పరానిది. ఏ పని ఆశించి మీరు వచ్చారో చెప్పండి. వెంటనే ఆ పని నేను చేస్తాను’ అన్నాడు. బ్రహ్మదేవుడు. ఆ విధంగా అనిన అనంతరం. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

అ. అభపుఁ డిట్లు లనియే ‘నభిల స్ఫ్టైల్ క్రైట్ క్రెట్ వగుట నీవ కలుగు జేయు
గలిగి భూతకోటి యెలముఁ బొందగుఁ గోప , మెత్తి రూపుమాప నేల యిపుడు?

162

ప్రతిపదార్థం: అభవుడు= ఈశ్వరుడు; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; అఖిల, స్ఫ్టైల క్రైట్, క్రెట్ వగుట+అగుటన్= సమస్తమైన స్ఫ్టైమ్యుక్క కార్యాన్ని చేసేవాడవు కావటం చేత; ఈశ్వ+అ= నీవే; చేయన్+కలిగి= స్ఫ్టై చేయటానికి సమర్థత ఉండి; భూతకోటి= ప్రాణిప్రపంచం; ఎలమిన్= సంతోషాన్ని; పొందగన్= పొందుతూ ఉండగా; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; కోపము+ఎత్తి= కోపం పూని (కోపాన్ని ప్రసరింపజేసి); రూపుమాప+ఎల?= సంహారం చేయటం ఎందుకు? (నశింపచేయటం లేదా చంపటం ఎందుకు?)

తాత్పర్యం: శివ డీ విధంగా అన్నాడు: ‘సమస్తస్ఫ్టైనీ చేయగలిగిన నీవు ప్రాణికోటి సంతోషాన్ని పొందుతూ ఉండగా ఎందుకు కోపం పూని నశింపజేస్తన్నావు?’

విశేషం: స్ఫ్టైంచినవాడే సంహారం గావించటం సమంజసంగా లేదు అని అంటూ సంహార కారకుడుగా భావింపబడే శివుడే సంరక్షణ చేయటానికి సముద్యమ్మడు కావటం ఇందులోని విశేషం.

వ. నాకుంగా ‘లోకంబులం గరుణాలోకంబున నా(వ)దలింపు’ మనిన విని యంబుజాసనుండు ‘నాయందుఁ గోపంబును గామంబును లేవు'; వినుము! ప్రజాభారపీడితరైన భూమిదేవి దన డప్పి యెత్తింగించినం దటీయహితంబుసేయంబూనిసంహారంబుగావించువాడనైదానికినుపాయంబువిచారించి, యెద్దియుం గానవైతి; నబి కారణంబుగా నన్నుఁ గ్రీధంబు వొందే' ననవుడు భూతనాథుండు.

163

ప్రతిపదార్థం: నాకున్ కాన్= నా కోసంగా; లోకంబులన్= (సీచే సృష్టించబడ్డ ఈ లోకాన్); కరుణా+ఆలోకంబునన్= దయార్ప్సిత్తో; అదరింపుము= అనుగ్రహించుము; అనినన్= అనగా; అంబుజ+ఆసనుండు= పద్మం ఆసనంగా కలవాడైన బ్రహ్మా; విని; నాయందున్= నాలో; కోపంబును= క్రోధమున్నా; కామంబును= కోరికయున్నా; లేవు; వినుము; ప్రజా, భార, పీడిత+ఖన+భూమిదేవి= జనం (సంతతి) యొక్క బరువుచేత; పీడింప (భాధింప) బడేది అయిన భూదేవి; తన, డప్పి= తన శ్రమ; ఎఱింగించినన్= తెలుపగా; తదీయ హితంబు= ఆమెయొక్క మేలు; చేయున్+పూని= చేయటానికి ప్రయత్నించి; సంహారంబు+కావించువాడను+ఫ= చంపటం చేస్తూ ఉండేవాడిని; దానికిన్= అందుకు; ఉపాయంబు+విచారించి= ఉపాయాన్ని ఆలోచించి; ఎద్దియున్= దేనిని; కాన్+పతిన్= చూడలేకపోయాను; అది కారణంబుగాన్= ఆ కారణంచేతనే; క్రోధంబు= కోపం; నన్నున్= నన్ను; పాందెన్= చేరింది; అనవుడున్= అనిన వెంటనే; భూతనాథుండు= శివుడు.

తాత్పర్యం: నా కోరకైనా నీవు ఈ లోకాలను దయతో అనుగ్రహించాల్సింది' అని శివుడు అడుగగా, బ్రహ్మా 'నాలో నిజానికి కోపంగానీ, మరే కోరికగానీ లేవు. వినుము. నా సృష్టివలన కలిగిన ప్రజయొక్క భారాన్ని మోయలేక శ్రమపడే భూదేవి తన బాధను తెలుపగా ఆమె మేలుకోరి సంహారం చేస్తూ ఉన్నాను. ఎంత ఆలోచించినా ఏదీ ఉపాయం కనిపించటంలేదు. ఆ కారణం చేతనే కోపం వచ్చి నన్ను చేరింది' అనగా, ఆ మాటలు వినిన వెంటనే శివుడు. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం).

విశేషం: 'నాకుంగా' - భూతనాథుడు అనే ప్రయోగాలు ఎంతో అర్థవంతంగా, ఔచిత్యస్మేరకంగా కూర్చుబడ్డాయి. 'ఆవరింపు' అనే ప్రయోగం కన్నా 'ఆదరింపు' అన్నదే అర్థవంతం, నిజానికి బ్రహ్మలో కామక్రోధాలు లేవు కాని, భూదేవి మేలు కోరి తాను సంహారానికి పూనుకొన్నానని బ్రహ్మా శివుడికి చెప్పటం ఈ వచనంలోని విశేషం.

ఉ. 'అనఘువిచార! నీ వరయు మన్నుఁ దగం గడు నిష్ట లోక పా లన మొనలింతుఁ గాన యనలం బయి నీ దగు నల్లు లోక ము స్తునుమిడి కాల్పుఁ జీచ్ఛినుఁ గమంగొని యేగ్యప పుట్టి చెప్పేదం జనునె మహాగ్రుద్రకోపవివశత్వము నీకుఁ త్రిలోకనాయకా!

164

ప్రతిపదార్థం: అనపు విచార!= పాప రహితమైన ఆలోచనకలవాడా!; నీవు+అరయుము+అన్నన్= నీవు రక్షింపు మనగా; తగన్= తగునటుల; కడునిష్టన్= మిక్కిలి నిష్టతో; లోకపాలనము= లోకాలను పాలించటం; ఒనరింతున్+కాన= కావిస్తున్నాను కాబట్టే అనలంబు+అయి= నిష్టై; నీది+అగు+అల్పున్= నీదైన కోపంతో; లోకమున్= లోకాన్ని; మునుము+ఇడి+కాల్పున్= వరుసపెట్టి కాల్పుటానికి; చౌచ్ఛినన్= పూనుకొనగా; కనుంగొని= చూచి; ఏన్= నేను; కృప+పుట్టి= దయకలిగి; చెప్పేదన్= చెప్పుతూ ఉన్నాను; త్రిలోకనాయక!= మూడు లోకాలకు ప్రభువైనవాడా!; మహా+ఉగ్ర, కోప, వివశత్వము= (మిక్కిలి)గొప్ప భయంకరమైన క్రోధంతో వశం తప్పిపోవటం; నీకున్= నీకు; చనునె!= తగునా!

తాత్పర్యం: 'పాపరహితమైన ఆలోచన కలవాడా! నీవు రక్షింపు మనగా తగునట్లు మిక్కిలి నిష్టతో లోకాన్ని పాలిస్తున్నాను కాబట్టే నీ కోపంతో నిష్టై లోకాన్ని వరుసపెట్టి కాల్పుటానికి పూనుకొగా చూచి, నేను దయ కలిగి చెబుతూ ఉన్నాను. ముల్లోకాలకు ప్రభువైన వాడా! భయంకరమైన కోపంతో వశం తప్పిపోవటం నీకు తగునా?

- v. చరాచరంబు లన్నియు నొక్కపెట్ట భ్రస్తిభూతంబులు సేయు నేల? ధరణిభారంబు వాయుటకై యుచిత సంపాదంబుగలుగునట్టుగ నొండుదెఱంగుదలంపుము; కోపంబుపసంహారింపు; మివ్వరంబునాకొసంగు' మనస్తుడు నిషాత పాపకళంకుండైన యూ శంకరు పలుకులకు నతం డయ్యులక నడంచిన నయ్యనలం బాటుటయును భువనంబులు ప్రమోదంబు నొంబి యూ శంకర శతానందుల నభినంబించే; నట్లు క్రోధిపశమనం బాచరించు సమయంబున.

165

ప్రతిపదార్థం: చరాచరంబులు= తిరుగునవి, తిరుగిని (జీవ-నిర్ణీవములు అజడములు జడములు); అన్నియున్= అన్ని; ఒక్కపెట్ట= ఒక్కమృద్గుడిగా; భ్రస్తిభూతంబులు+చేయన్+ఏల్=? బూడిద చేయటం ఎందుకు?; ధరణిభారంబు+పాయుటకై= భూమియొక్క భారాన్ని తొలగించటానికై; ఉచితసంహారంబు= తగు విధంగా మితంగా వినాశం; కలుగునట్లుగన్= కలిగేటట్లు; ఒండుతెఱంగు= మరొకక్రమం (పద్ధతి); తలంపుము= యోచించము; కోపంబు+ఉపసంహారింపుము= కోపాన్ని అణచుకొమ్ము (మరలించము); ఈ+వరంబు= ఈ వరాన్ని; నాకున్+బసంగుము= నాకు ఇమ్ము; అనవుడున్= అనిన వెంటనే; నిషాత, పాప, కళంకుండు+బన= నిర్మాలించబడ్డ పాపం యొక్క మచ్చ కలవాడైన; ఆ+శంకరు= ఆ పరమేశ్వరుడి; పలుకులకున్= మాటలకు; అతండు= ఆ బ్రుహ్మా; అలుకన్= కోపాన్ని; అడంచిన్= అణచివేయగా; ఆ+అనలంబు= ఆ అగ్ని; అఱుటయును= నశించటమున్నా; భువనంబులు= లోకాలు; ప్రమోదంబున్+బంది= సంతోషాన్ని పొంది; ఆ+శంకర, శతానందులన్= ఆ శివుడినీ, బ్రహ్మానూ; అభినందించెన్= పొగిడాయి; అట్లు= ఆ విధంగా; క్రోధ+ఉపశమనంబు= కోపాన్ని అణచివేయటం; ఆచరించు+సమయంబున్= చేసిన సందర్భంలో.

తాత్పర్యం: ఎందుకిట్లా ఒక్కమృద్గుడిగా చరాచరజగత్తును బూడిదచేయటం? భూభారం తొలగటానికి తగిన సంహారకార్యం మరొక్కటి ఆలోచించము. కోపాన్ని వదలిపెట్టుము' అని పరమశివుడు పలికాడు. పాపకళంకం తొలగిన ఆ శివుని మాటలతో బ్రహ్మా తన కోపాన్ని అణచుకొన్నాడు. అగ్ని ఆరిపోయింది. లోకాలు సంతోషించి బ్రహ్మా పరమేశ్వరుడినీ కీర్తించాయి.

విశేషం: 'కోపాన్ని ఉపసంహారించు' మని శంకరుడు అడిగాడు. శతానందుడు క్రోధాన్ని ఉపశమింపజేశాడు. ఇక్కడ శంకరుడు అనగా సంతోషాన్ని కలిగించేవాడు అట్లా శతానందుడు శబ్దంలో కూడా ఆనందం కలిగించే వాడు అనే అర్థం ప్రస్తుతం. లోకాలకు ఆనందం కలిగించిన సందర్భంలో ఈ ఇరుపురినీ తిక్కన ఇట్లు పేర్కొనటం ఎంతో ఔచిత్యవంతంగా ఉన్నది.

- సీ.** కమలాసనుని యింతియముల రక్తాస్యయు, నసితాంగియును నరుణాంబరయును
నగు నింతి జనియించి యుల్లన నగుచుఁ గెం, జాయ రంజిల్లు లోచనము లలర
నా జగన్నాథుల నలవోకవోలే గ, న్నిని దక్షిణమునకుఁ జన నజుండు
మెలపుతో 'మృత్యువ! మృత్యువ! యొట వోయే?' , దని పలుమాటు సాంత్వనము దోపు

- తే.** జిలిచి 'సంపాదబుధ్మి నా కొలయఁ బోడము, కనలునం దుధ్మవించితి గాన సీవు
దొడల (గె) వాసి లేకెల్ల జంతువుల సంహఁ, రింపు నా పంపుమై; సీకుఁ బెంపు గలదు.'

166

ప్రతిపదార్థం: కమల+ఆసనుని= బ్రహ్మాయొక్క; ఇంద్రియములన్= ఇంద్రియాల నుండి; రక్త+ఆస్యయున్= ఎరటి ముఖం కలదియున్నా; అసిత+అంగియున్నన్= నల్లటి అవయవాలు కలదియున్నా; అరుణ+అంబరయున్నన్= ఎరటి వాస్తాలు కలదియున్నా; అగు+ఇంతి= పన ట్రై; జనియించి= పుట్టి; అల్లన్న= మెల్లగా; నగుచున్= నప్పుతూ; కెంజాయ+రంజిల్లు= ఎరటి రంగుతో ప్రకాశించే; లోచనములు+అలరన్= కళ్యా వికసించగా; ఆ జగన్నాథులన్= ఆ లోక నాయకులను; అలవోక+పోలెన్= (లీలవలె) నిర్మల్యంగా; కన్నాని= చూచి; దక్షిణమునకున్= దక్షిణమైపు; చనన్= పోగా; అజాండు= బ్రహ్మా; మెలపుతోన్= నేర్పుతో;

మృత్యువ!, మృత్యువ!= ఓ మృత్యువా! మృత్యువా!; ఎట+పోయెదు?= ఎక్కడికి పోతావు; అని= ఆ ప్రకారంగా; పలుమారు= అనేక పర్యాయాలు; సాంత్యనము+తోడన్= ఓదార్పు తోచేటట్లుగా; పిలిచి= ఆహ్వానించి; నాకున్= నాకు; సంహారబుద్ధి= వినాశం చేయాలనే సంకల్పం; ఒలయన్= కలగగా; (ప్రవేశించగా); పొడము+కనలునందున్= పుట్టిన కోపం నుండి; ఉధ్వవించితి(వి)= పుట్టావు; కానన్= కాబట్టి; నీవు; తొడగి= యత్పుంచి(పూని); వాసిలేక= తారతమ్యం(భేదం) లేకుండా; ఎల్ల జంతువులన్= అన్ని ప్రాణులనూ; నా పంపుషైన్= నా ఆజ్ఞాచేత; సంహారింపు(ము)= నాశనం గావించుము; నీకున్= నీకు; పెంపు= గౌరవం; కలదు= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడి ఇంద్రియాల నుండి ఎర్రటి మొగంతో, నల్లటి అవయవాలతో, ఎర్రటి వస్తుంతో ఒక శ్రీ జన్మించి, మెల్లగా నవ్వుతూ ఎర్రబారిన కళ్ళతో ఆ లోకనాయకులను చూచి, నిర్మక్షుబావంతో ద్వాక్షిణింపైపు పోసాగింది. అప్పుడు బ్రహ్మ ఆమెను ఓదార్పుతూ మృత్యువా! మృత్యువా! అని నేర్చగా పిలిచి, ‘సంహారించే సంకల్పం నాలో కలిగినప్పుడు ఆ కోపంనుండి నీవు పుట్టావు కాబట్టి, తారతమ్యం లేకుండా అన్ని ప్రాణులను సంహారించుము. నా ఆజ్ఞతో చేసే ఈ పనివలన నీకు గౌరవం సిద్ధిస్తుంది.’

వ. అనిన విని మృత్యుదేవత దుఃఖిత యయినం గన్నిరు దొరంగె; నయ్యత్తుజందువులు పద్మజుండు పాణిపుటంబునం బట్టి లోకహితార్థంబుగా ననేకభంగుల ననునయించిన, నక్కంత గాఢ్వన నల్లాడు తీగ తెఱంగునం జలించి, యంజలి ఘటించి య వ్యాలించి కి ట్లనియె.

167

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని బ్రహ్మ చెప్పగా; విని; మృత్యుదేవత= మృత్యువు; దుఃఖిత+అయినన్= దుఃఖించింది కాగా; కన్నిరు తొరంగ్నే= కన్నిరు కారించి; ఆ+అప్రచిందుపులు= ఆ కన్నిటి మక్కలు; పద్మజుండు= బ్రహ్మ; పాణి+పుటంబునన్= దొప్పవంటి చేతిలో; పట్టి= పట్టుకొని; లోక హితార్థంబుగాన్= లోకం యొక్క మేలు కొఱకగా; అనేక భంగులన్= వివిధ విధాలుగా; అనునయించినన్= ఓదార్పుగా; ఆ+కాంత= ఆ ప్రీతి; గాఢ్వనన్= గాలిచేత; అల్లాడు= మిక్కిలిగా కదలు; తీగ+తెఱంగునన్= తీగవలె; చలించి= కదలిపోయి; అంజలి ఘటించి= చేతులు జోడించి; ఆ+విరించికిన్= ఆ బ్రహ్మ దేవుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పింది.

తాత్పర్యం: అనగా విని మృత్యుదేవత శోకించగా కన్నిరు కారింది. ఆ కన్నిటి బిందువులను బ్రహ్మ చేతిలో పట్టి లోకశేయస్తు నుద్దేశించి ఆమెను పలురకాలుగా ఓదార్పాడు. ఆమె గాలికి కదలాడే తీగవలె వణకుతూ చేతులు జోడించి ఆ బ్రహ్మతో ఇట్లా అన్నది:

తే. ‘నీవు స్మాజియించి తటి నన్ను దేవదేవ! , యేను గ్రూరకర్మములకు నెట్లు లోర్చు?

బంధు మరణ శోకార్థులై పనపు జనుల , వివిధ భంగుల యెలుగులు వినగ్గఁ జాల.

168

ప్రతిపదార్థం: దేవదేవ!= (దైవాలకు దైవమైన ఓ మహానుభావా!) బ్రహ్మదేవా!; నన్నున్= నన్ను; నీవు; స్మాజియించితి(వి)+అటో!= స్ఫ్యుంచావటకదా!; ఏను=నేను; క్రూరకర్మములకున్= నొప్పించే (దయలేని) పనులకు; ఎట్లులు= ఏ విధంగా; బిర్తున్?= సహించగలను?; బంధు, మరణ, శోక+ఆర్థలు+ఏ= చుట్టాల చాపు వలన దుఃఖంతో ఆర్థిచెందిన వాళ్ళయి; పనపు= ప్రలాపించే (మిక్కిలిగా దుఃఖించే); జనుల= ప్రజల; వివిధ భంగుల+ఎలుగులు= రకరకాల కంరథ్యనులు (ఆర్థనాదాలు); వినగ్గఁ+చాలన్= వినలేను.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దేవదేవా! నీవు నన్ను పుట్టించినావటగా! నేను దయమాలిన పనులకు ఎట్లా ఓర్చుకొనగలను? చుట్టాల (మరణానికి) చాపుకు మిక్కిలి మానసిక దుఃఖంతో ఆర్థులైన వాళ్ళు, చచ్చిపోయిన బంధువులను మాటిమాటికి స్ఫూర్తిస్తూ చేసే రకరకాల ఏడ్పులతోడి కంరస్వరాలు నేను వినజాలను.

- శ. ఈ యథర్థంబునకు వెఱతు; నీవు నా మీదఁ గృహసేయు; మిట్లు నన్నుం బసుపక తప్పశ్రేష్ఠంబునకుం బసుపవలయు; నివ్వరం జిమ్ము; భవదనుజ్ఞ వడసి ధేనుకాశ్రమంబునకుం జనియెద' నని పలికినం బరమేష్టి య నీరజాక్షి నిరీక్షించి.

169

ప్రతిపదార్థం: ఈ+అధర్మంబునకున్= (ఈ ధర్మవిరుద్ధ కార్యానికి) ఈ పాపానికి; వెఱతున్= భయపడుతూ ఉన్నాను; నీవు; నామీద= నాపై; కృప+చేయుము= దయచూపుము; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నన్నున్= నన్ను; పనుపక= పంపక (నియోగించక) తపస్స+చరణంబునకున్= తపస్సు చేసికొనటానికి; పనుపవలయున్= పంపాలి; ఈ+వరంబు+ఇమ్ము= ఈ వరం ఇమ్ము; భవత్త+అనుజ్ఞ= నీ యొక్క అనుమతి; పడసి= పాంది; ధేనుక+ఆశ్రమంబునకున్= ధేనుక అనే పేరుగల ఆశ్రమానికి; చనియెదన్= పోతాను; అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికిన్= మాటాడగా; పరమేష్టి= బ్రహ్మా; ఆ+నీరజాక్షిన్= కమలాలవంటి కన్నలు గలదైన ఆ ప్రీని; నిరీక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ ధర్మంకాని పనికి జంకుతాను. నామీద దయయుంచి ఈ పనికి నన్నుపంపకుండా తపస్సు చేయటానికి పంపుము. నాకి వరం ఇమ్ము. నేను ధేనుకాశ్రమానికి వెళ్లుతాను' - అని అనగా బ్రహ్మా ఆమెను చూచి.

సీ. 'నినుఁ బ్రజా సంపోరమునకునై కల్పించి, నాఁడఁ గావున నీ మనంబునందుఁ బొడము విచారంబు నుడిగింపు; మిట్లు గాఁ, గలయబి ర్యైన యిక్కార్యమునకు నస్యధాత్మం బేల యగుఁ? బ్రజా సంహారఁ, ఇము ననించిత సమయముగఁ జేయు మీ వప్పశ్యంబును' నాఁడుఁ గడుభయం, బున నప్పటికి నియ్యకొని మృగాక్షి.

తే. నలువ వదనంబు సూచుచు నిలిచె; నతడు, ప్రీతుడై లోకములు గృప పెంపుతోడి దృష్టింపుఁ గమనించిన నవి పరితుప్పిఁ బోందే, జంద్రమాజయుఁ దన యిచ్చు జనియే తీతి.

170

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను; ప్రజాసంహారమునకున్+ఇ= ప్రజల (ప్రాణుల) యొక్క వినాశానికై; కల్పించినాఁడన్= కలిగించాను; కావున్= కాబట్టి; నీ+మనంబునందున్= నీ మనస్సులో; పొడము= పుట్టే; విచారంబున్= సంతాపాన్ని (ఆలోచనను లేదా సందేహాన్ని); ఉడిగింపుము= మానివేయుము (అణాచివేయుము); ఇట్లుకాన్= ఈ విధంగానే; కల+అదిర్యైన= జరగవలసిందైన; ఈ+కార్యమునకున్= ఈ పనికి; అన్యధాత్మంబు= మరొకవిధంగా కావటం; ఏల+అగున్= ఎందుకోతుంది?; ప్రజాసంహారణమున్= ప్రాణి సంహారాన్ని (జన వినాశాన్ని); అనిందిత+సమయముగన్= నిందించబడని (దుషించబడని) ఆజ్ఞగా; ఈవు= నీవు; అవశ్యంబును= తప్పకుండా; చేయుము= ఆచరించుము; నాఁడున్= అనగానే; కడు+భయంబునకున్= మిక్కిలి భీతితో; మృగ+అక్షి= జింకకన్నల వంటి కన్నలు కలిగిన ఆ మృత్యుపు; అప్పటికిన్= ఆ సమయానికి; ఇయ్యకొన్= సమ్మతించి(బస్యకొన్); నలువ వదనంబున్= బ్రహ్మముఖాన్ని; చూచుచున్= చూస్తూ; నిలిచెన్= నిలిచింది; అతడు= ఆ బ్రహ్మా; ప్రీతుడు+ఇ= సంతోషించినవాడై; లోకంబులన్= లోకాలను; కృప పెంపు తోడి దృష్టింపున్= దయయొక్క అతిశయంతోడి చూపుతో; కనుగొనన్= చూడగా; అవి= ఆ లోకాలు; పరితుప్పిన్= మిక్కిలి సంతృప్తిని; పాందెన్= పాందాయి; చంద్రమాజియున్= శివుడున్నా; తన+ఇచ్చన్= తన కోరిక మేరకు; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; చనియెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: నిన్ను జన వినాశానికై నేనే కల్పించాను. కాబట్టి నీ మనస్సులో కలిగే విచారాన్ని విడువుము. ఇది ఈ విధంగా జరగవలసి ఉన్న పని. దీనికి ఏరోధం ఎందుకు ఏర్పడుతుంది? జన వినాశాన్ని నిందలేని ఆజ్ఞగా నీను తప్పకుండా నిర్వర్తించాలి' అని అనగానే మృత్యుపు మిక్కిలి భీతితో ఆ సమయానికి సరే అని ఒప్పుకొని,

బ్రహ్మ మొగాన్ని చూస్తూ అట్టే నిలిచిపోయింది. అందుకు బ్రహ్మ సంతోషించాడు. లోకాల నన్నింటినీ ఎంతో దయగల చూపుతో చూడగానే అవి ఎంతో సంతృప్తిచెందాయి. పరమేశ్వరుడున్నా మనస్సులో ఎంతో సంతోషించి మరలివెళ్ళాడు.

విశేషం: ఇందులో మృగాణ్ణి అనే పదం సాభిప్రాయం. మృత్యువు మిక్కిలి భీతితో ఉన్న సందర్భం. కాబట్టి ఆ సందర్భంలో ఆమె చూపులు కూడా జింకచూపుల వలె మిక్కిలి సంచలించాయి అని ధ్వని. సంచలించే చూపులు నలుదిక్కులూ చూస్తాయి. కాబట్టి ‘నలువ’ అనే ప్రయోగం కూడా ఔచిత్యస్థీరకం. చంద్రుడు ఆహోదకారి.అతడిని నెత్తిమీద పెట్టుకొన్న శివుడు కూడా లోకాలకు ఆప్సోదాన్ని కలిగించాలనే ఉడ్డేశంతోనే నలువ దగ్గరకు వచ్చాడు. వచ్చిన పని సానుకూలం కావటంతో అతడు కువలయానందకరుడై శంకరుడై మరలివెళ్ళాడు.

వ. మృత్యుదేవియుం బరమేష్టికిం బ్రాంమిల్లి.

171

తాత్పర్యం: మృత్యుదేవత కూడా బ్రహ్మకు నమస్కరించి.

తే. అచటు వాసి రయంబున నలిగి ధేసు । కాత్రమంబున నియమంబు లాచరించి

నందకోశికి యనియెడు నదులఁ బెక్కు । ప్రతము లోనలించి మతీయుఁ శీర్థముల నెల్ల.

172

ప్రతిపదార్థం: అచటు+పాసి= ఆ ప్రదేశం విడిచి (తొలగి); రయంబున్= వేగంతో; అరిగి= పోయి; ధేనుక+అశ్రమంబున్= ధేనుకాశ్రమంలో; నియమంబులు+అచరించి= ప్రతనిష్ఠలు చేసి; నంద+కౌశికి+అనియెడు+నదులన్= నంద, కౌశికి అనే పేర్లుగల నదులలో; పెక్కు ప్రతములు+బనరించి= అనేకములైన (ఉపవాసాది పుణ్యకార్యాలు) నోములు నోచి; మతీయున్= ఇంకా; ఎల్లఁ+తీర్థములన్= అన్ని పుణ్యాశ్రమాలలో (మహార్షులు స్నానం చేసే పుణ్యోదక స్థలాలలో).

తాత్పర్యం: వెంటనే మృత్యువు ఆ ప్రదేశం విడిచి ధేనుకాశ్రమంలో ఎన్నో ప్రతాలు చేసి, నంద, కౌశిక అనే నదులలో అనేక పుణ్యకార్యాలు చేసి, ఇంకా చాలా పుణ్యాశ్రమాలలో (తీర్థాలలో).

విశేషం: శంభ నిపంభులను చెండాడేందుకు గౌరి నుండి పుట్టిందే కౌశికి. శంభనిపంభాది రాక్షసులను తునుమాడినతర్వాత నదీ రూపంలో వెలసింది. నంద - అంటే అనందాన్ని కలిగించేది. ప్రతాలు నిర్వహించటానికి కౌశికి, నంద అనే రెండు నదులూ ఎంతో అనుకూలంగా ఉన్నట్లు - అక్కడ చేసిన ప్రతాలు త్వరలో ఫలిస్తాయి అని సూచన.

వ. అట్టేపు నుట్టేశించి పెద్దకాలం బనేక విధంబుల దుష్టరంబులగు తపంబులు సేయుచుం బోయి హిముశైల శిఖిరంబున సంయతాత్మర్యైయున్నఁ, జతురానసుండమ్మానినికింబోదసూపి, ‘మృత్యువు! నీ పత్యంతనిష్పర నిష్టా నియమంబు లేల యనుష్టించెద?’ వనిన నయ్యంగన ‘సమాధానంబున నున్న ప్రజల మెడలు నులిచి చంపంజాల; నన్ను నీ పనికిం బంపకు; మధ్రూభయంబున ని న్నాశ్రయించెద; నార్థనైన నాకు శరణంబ వగు’ మని ప్రణమిల్లిన నతం డి ట్లనియె.

173

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దేవున్+ఉడ్డేశించి= ఆ దైవాన్ని గురించి; పెద్దకాలంబు= చాలాకాలం; అనేకవిధంబులన్= పెక్కురకాల; దుష్టరంబులు+తపంబులు= చేయశక్యంకాని అనగా కలినములైన తపస్సులు; చేయుచున్= చేస్తా; పోయి= చని; హిముశైల శిఖిరంబున్= హిమవత్పర్వతంయొక్క చివరిభాగంలో; చతు: + ఆనమండు= నలువ (బ్రహ్మ); పాడసూపి= కన్నించి; మృత్యువు!= ఓ మృత్యువా! నీవు; అత్యంత, నిష్పర, నిష్టా, నియమంబులు+ఎల? = మిక్కిలి కలినములైన ప్రతనిష్ఠలు నియమములు ఎందుకు?; అనుష్టించెదవు?= నిర్వరిస్తున్నావు?; అనినన్= అనగా; ఆ+అంగన= ఆ మృత్యువు; సమాధానంబున్నఁ+ఉన్న= చక్కగా ఉంటూ

ఉన్న; ప్రజల+మెడలు= జీవుల కుత్తుకలు; నులిచి= మెలిపెట్టి; చంపన్+చాలన్= చంపలేను; నన్నున్= నన్ను; శః+పనికిన్+పంపకుము= శః కార్యానికి నియోగించవద్దు; అధర్మభయంబునన్= అధర్మం వలని భీతిచేత; నిన్నున్+ఆశ్రయించెదన్= నిన్ను పొందాను; ఆర్తును+పన+నాకున్= (ఆర్తురాలు) దుఃఖిత అయిన నాకు; శరణంబు+అగుము+అని= శరణం కమ్ము అని; ప్రణమిల్చినన్= నమస్కరించగా; అతండు= ఆ బ్రహ్మా; ఇట్లు= శః విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దైవాన్ని ఉడ్డేశించి పెక్కురీతుల కలిన తపస్సులు చేస్తూ హిమవత్పర్యత శిఖరం మీద నియమనిష్టులతో ఉండగా, బ్రహ్మాదేవుడు ఆమెకు ప్రత్యక్షమై, ‘ఓ మృత్యువా! నీవెందుకు కలిన నియమనిష్టులతో తపస్సు చేస్తున్నావు?’ అని అడిగాడు. ఆమె ఇట్లా అన్నది: ‘సుఖంగా ఉన్న ప్రజల మెడలు నులిమి చంపలేను. న నీ పనికి పంపబోకండి. అధర్మ భయంతో నిన్ను శరణవేడుతున్నాను. ఆర్తురాలను నన్ను కరుణించుము’ అని నమస్కరించింది. అప్పుడా బ్రహ్మా మృత్యువుతో ఇట్లా అన్నాడు:

A. ‘ఇంతి! నీ కథర్త మేల యయ్యెడు? నాదు , పనుపు సేయ నిన్నుఁ బరమథర్త,

మొందు, విమల కీర్తియును జెందు; నట్లుగా , వరము లిత్తు మేను హరుడు నీకు.

174

ప్రతిపదార్థం: ఇంతి!= ఓ ట్రీ! (మృత్యువా! అని సంబోధన); అధర్మము= ధర్మవిరుద్ధం, లేక పొపం; నీకున్= నీకు; ఏల+అయ్యెడన్?= ఎందుకు అవుతుంది?; నాదు+పనుపు= నా ఆజ్ఞ; చేయన్= నిర్వహించగా (అచరింపగా); నిన్నున్= నిన్ను; పరమ+ధర్మము+ఒందున్= ఉత్సప్పమైన ధర్మమే పొందుతుంది; విమలకీర్తియును= నిర్వాలమైన యశస్విన్ను; చెందున్= కలుగుతుంది; అట్లుగాన్= అట్లా అయ్యేటట్లు; ఏను= నేనూ; హరుడున్= శివుడూ; నీకున్= నీకు; వరములు+ఇత్తుము= వరాలు ఇస్తాం.

తాత్పర్యం: ఓ మృత్యుదేవతా! నీ కిది అధర్మం ఎందు కొతుంది? నా ఆజ్ఞ నిర్వహించటం వలన నిన్ను ధర్మమే పొందుతుంది. నీకు దీనివలన నిర్వాలమైన యశస్వికూడా కలిగేటట్లు నేనూ, శివుడూ వరాలు ఇస్తున్నాం.

విశేషం: ‘ఇంతి’ అని మృత్యుదేవతను బ్రహ్మా సంబోధిస్తూ, ‘ప్రజల మెడలు నులిచి చంపుట’ పాపకార్యం కాదని, అది పరమధర్మమై విమలకీర్తి కలిగిస్తుంది. అని తెల్పిన విషయం- ఆటవెలది ఛందస్వలో తిక్కన వివరించటం సందర్భసముచిత చ్ఛందశ్శిల్ప పారీణాతకు చక్కని నిదర్శనం.

V. ఏ మనుసంధించిన పనికి నీకు భయం బేల? చతుర్విధ భూతకోట్ల నుపసంహాలింపు’ మనిన నత్తున్వి ‘దేవా! దేవర యాజ్ఞ దలమోచి చేయుదానం గాక! యొక్క విస్తుపం బవధలింపుము; లోభంబును గ్రీధంబును నీర్మయ నసూయయు కలిగించి జంతువుల శరీరంబుల వికృతిం బౌంబింపవలయు’ ననవుడు నతం డట్ల యయ్యెడు; నదియునుంగాక నీ యత్రుజందువు లెన్ని యన్నియు రోగంబులై జనంబులం జావం జేయంగలయవి; దానం జేసి యధర్మంబు నిన్నుఁ బోరయనేరదు; ప్రాణి మారణంబు నీకుం బరమధర్మంబగు; భవటియతుభంబేను గోరెద; నీవు ధర్మస్వరూపంబ; వీవిశ్వంబునకు నీశ్వరిలి; వట్లుగావున్బ్రాణసంయునంబు భవదధినంబు; సర్వజీవులయెడం గామరోపంబు లుడిగి జీవంబుల నాకళ్లింపుము; తత్త్వకారంబు ధర్మతత్త్వంబు; నీకు భయం బేము? మిథావర్తనుల నధర్మంబ సమయించుఁబోమ్మనిన నమత్తునిని శాపభీతిని దన్ను నధర్మంబు వొంద దనుమాటను దన్నియోగం బంగీకలించె; నవ్విలించి వచనంబుల తెఱంగున నాభివ్యాధులు గాత్రపణిం జేయ నా మృత్యుదేవత ప్రాణాపవణిలిసి యగుటంబ్రాణంబులు దేహంబులం భాసి, దేవాదిభావంబులం బౌందుచు మగుడ మనుష్యత్వంబు నొందుచుండు.

175

ప్రతిపదార్థం: ఏము= నేనూ, పరమేశ్వరుడూ; అనుసంధించిన+పనికిన్= నియమించే కార్యానికి; నీకున్+భయంబు+ఏల?= నీకు జంకు ఎందుకు?; చతుః+ విధ+భూతకోట్లన్= నాలుగు రకాల ప్రాణిసమూహాలను; ఉపసంహరింపుము= సంహరించుము; అనివన్= అనగా; ఆ+తన్వి= ఆ మృత్యుపు; దేవా!= ప్రభూ!; దేవర ఆజ్ఞ= ప్రభువుయొక్క అనతి; తలమోచి= శిరసా వహించి; చేయుదానవ్+కాక= ఆచరించేదానిని అగుదును కానీ; ఒక్క+విన్పంబు= ఒక విజ్ఞప్తి; అవధరింపుము= వినుము; లోభంబును= అత్యాశయున్నా; క్రోధంబునవ్= కోపమున్నా; ఈర్షయున్= ఓర్ధ్వలేనితనమున్నా; అసాయయున్= మంచి గుణాలలో దోషాన్ని ఆరోపించటమూ; కలిగించి= కలిగేటట్లు చేసి; జంతువుల శరీరంబులన్= ప్రాణుల దేహాల్లో; వికృతిన్+పొందింపన్ వలయున్= వికారాన్ని కలిగించాలి; అనవుడున్= అనిన అనంతరం; అతండు= బ్రహ్మా; అట్లు+అ+అయ్యెడున్= అట్లే అగుగాక!; అదియునున్+కాక= అంతేకాకుండా; నీ అప్రు బిందువులు= నీ కన్నీటిబొట్లు; ఎన్నో= ఎన్నో; అన్నియున్= అన్నీ; రోగంబులు+ఇ= వ్యాధులై; జనంబులన్= ప్రజలను; చావన్+చేయన్+కలయవి= చచ్చేటట్లు కావింపగలవు; దానవ్+చేసి= అందువలన; అధర్మంబు= పాపం; నిన్నున్= నిన్ను; పొరయన్ నేరదు= పొందజాలదు; ప్రాణి మారణంబు= ప్రాణులను చంపటం; నీకున్= నీకు; పరమ ధర్మంబు= ఉత్సప్తమైన ధర్మం (పుణ్యం); అగున్= అవుతుంది; భవదీయ+భయంబు= నీ క్షేమం (మేలు); ఏను+కోరెదన్= నేను కోరుతున్నాను; నీను; ధర్మస్వరూపంబు= ధర్మమే మూర్తిగా ఉండేదానిని; ఈ+విశ్వంబునకున్= ఈ జగత్తుకు; ఈశ్వరిని= యజమానురాలివి; అట్లు+కావున్= ఆ విధంగా కావటంచేత; ప్రాణా+సంయుమనంబు= ప్రాణాలను బంధించటం; భవత్+అధినంబు= నీ స్వాధినం; సర్వ+జీవుల+ఎడన్= అన్నిప్రాణుల విషయంలో; కామ, రోషంబులు+ఉడిగి= కోరిక, కోపం విడిచి; జీవంబులన్= ప్రాణాలను; ఆకర్షింపుము= నీవైపు లాగుకొమ్ము; తద్ద+ప్రకారంబు= అట్లా చేయటం; ధర్మతత్త్వంబు= ధర్మంయొక్క స్వభావం (యథార్థస్థితి); తద్ద+ప్రకారంబు= ఆ విధం; నీకున్+భయంబు+ఏమి?= నీకు భీతి ఎందుకు?; మిథ్యావర్తనులన్= కపటంగా ప్రవర్తించేవాళ్ళను; అధర్మంబు+అ= అధర్మమే; సమయించున్+పొమ్ము= నశింపజేస్తుంది పో; అనివన్= అనగానే; ఆ+మానిని= మానవతి అయిన ఆ మృత్యుపు; శాపభీతిని= శాపభయంచేత; తన్నున్= తనను; అధర్మంబు+పొందదు= పాపం కలుగదు; అనుమాటన్= అనే మాటను బట్టి; తద్ద+నియోగంబున్= ఆ బ్రహ్మాయొక్క అదేశాన్ని; అంగికరించెన్= సమ్మతించింది; ఆ+విరించి= ఆ బ్రహ్మా; వచనంబుల+తెఱంగునవన్= మాటల క్రమాన్నిబట్టి; అధి+వ్యాధులు= మానసికరోగాలు, శారీరకములైన జబ్బులు; గాత్ర+పోనిన్= శరీరానికి కీడు; చేయన్= కావించగా; ఆ+మృత్యుదేవత= ఆ మరణదేవత; ప్రాణా+అపహారణి+అగుటన్= ప్రాణాలు తీసేది కావటం వలన; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలు; దేహంబులన్+పాసి= శరీరాలను వదలి; దేవ+అది+భావంబులన్= దేవతా స్వరూపాలను; పొందుచున్= ప్రాపిస్తూ; మగుడన్= మళ్ళీ; మనప్యత్వంబున్+ ఒందుచుండున్= మానవత్యాన్ని పొందుతూ ఉంటాయి.

తాత్పర్యం: ‘ఇది మేము నియమించిన పని. దీనికి నీకు భయ మెందుకు? నాలుగు విధాలైన ప్రాణులనమూహాన్ని సంహరించుము’ అని బ్రహ్మా చెప్పగా మృత్యుదేవత ‘దేవా! నీ ఆజ్ఞ శిరసావహిస్తాను. నా విన్నపం ఒకటి ఉన్నది ఆలకించండి. లోభక్రోధాలు, ఈర్షాసూయలు ప్రాణుల దేహాన్ని వికారం చెయ్యాలి’ అని అడిగింది. అందుకు బ్రహ్మా సరే! అంటూ ఇట్లా చెప్పాడు: ‘నీ కన్నీటి చుక్కలన్నీ రోగాలై జననాశనం చేస్తాయి. దీనివలన నీ కే పాపమూ అంటదు. ప్రాణిసంహారం నీ పరమధర్మం. నీ పుభాన్ని నేను ఆకాంక్షిస్తున్నాను. ధర్మంయొక్క స్వరూపమే నీను. ఈ విశ్వానికి నీవే యజమానురాలివి. కామక్రోధాలు విడిచి ప్రాణులను ఆకర్షించుము. ఇది ధర్మతత్త్వం యొక్క క్రమపద్ధతి. నీకు భయ మెందుకు? కపట ప్రవర్తన గలవాళ్ళను ఆ అధర్మమే నిరూలిస్తుంది’ అనగానే అధర్మం తనను అంటుకోదు అనే అభయవాక్యంతో మృత్యుపు, బ్రహ్మా అదేశాన్ని అంగికరించింది. ఆ బ్రహ్మవాక్యాలను అనుసరించి మానసికరోగం, శారీరకమైన జబ్బు (ఆధివ్యాధులు) శరీరాలకు కీడు కలిగించగా మృత్యుదేవత ప్రాణాలను అపహారించటంతో ప్రాణాలు శరీరాలను విడిచి దేవత్యాన్ని పొందుతూ మళ్ళీ మానవత్యాన్ని చేరుకొంటున్నాయి.

విశేషం: ఈ వచనంలో మృత్యువుయొక్క తత్త్వం దాని మహాత్మం వివరింపబడ్డాయి. ‘శ్మీణే పుణ్యే మర్యాదలోకం విశంతి’ అనే భగవద్గీతలోని భావం ‘మగుడ మనుష్యత్వంబు నొందుచుండు’ అనే తుదివాక్యంలో సూచించబడింది. సాంత్వనానికి, ఉపదేశానికి వచనం ఏ విధంగా అనుకూలమౌ ప్రస్తుత వచనభాగం నిరూపిస్తుంది.

తే. భీమునాదుండు భీముఁ దుద్దాముఁ దస్తు, తర్వ్యుతేజీమయుఁడు జగత్త్రాణుఁ డొడలు మనుపు జెఱుపంగ నొడయండు సనుట మగుడు, నరుగుదెంచుట వింతగా దత్తని కెందు. **176**

ప్రతిపదార్థం: భీమునాదుండు= భయంకరమైన శబ్దం కలవాడూ; భీముఁడు= భయంకరమైనవాడూ; ఉద్దాముఁడు= స్వతంత్రుడూ, మరియు గంభీరుడూ; అప్రతర్యుతేజీమయుఁడు= తర్వ్యుంచటానికి వీలుకాని పరాక్రమం కలవాడూ (అయిన); జగత్త్రాణుఁడు= వాయువు; ఒడలున్= శరీరాన్ని; మనుప్నే= కాపాడటానికి; చెఱుపంగన్= నశింపచేయటానికి; ఒడయండు= ప్రభువు!; చనుట= పోవుట; మగుడన్= మరలా; అరుగుదెంచుటన్= వచ్చుట; ఎందున్= ఎక్కుడా; అతనికిన్= ఆ వాయువుకు; వింత+కాదు= ఆశ్చర్యం కాదు.

తాత్పర్యం: భయంకరంగా హోరుమని శబ్దంచేసే వాడూ, భయంకరుడూ, సర్వ స్వతంత్రుడూ, గంభీరుడూ ఉఁహించటానికి వీలుకాని పరాక్రమమూ తేజస్వు కలవాడూ అయిన వాయువు ఈ శరీరాన్ని కాపాడటానికి, నశింపజేయటానికి సమర్థుడైన ప్రభువు. పోవటం మళ్ళీ రావటం అతడి కేమీ వింత కాదు.

విశేషం: జగత్త్రాణుడైన వాయువు యొక్క స్వభావాలు నాలుగు విశేషణాలలో చెప్పబడ్డాయి. అతడు జీవకోతిలో ప్రవేశించటం నిర్దమించటం పర్యాయక్రమంగా ఆచరిస్తూ ఉన్నాడని సూచించబడింది. వాయువుకు ఎన్నో పర్యాయపదాలు ఉండగా జగత్త్రాణుడని ప్రస్తుత సందర్భానికి సముచితంగా ఉన్న పదం ప్రయోగించటం విశేషం.

క. నరు లమరు లగుదు, రమరులు, నరు లగుదురు; గాన నీదు నందనునకు భూ వర! వగవ నేల? యతనికిఁ, జిరవిరస్వర్గ సుఖము సేకుతీ యుండున్.

177

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= రాజు!; నరులు= మానవులు; అమరులు+అగుదురు= దేవతలు బౌతారు; అమరులు= దేవతలు; నరులు+అగుదురు= మానవులు అవుతూ ఉంటారు; కాన= కాబట్టి; నీదు+నందనునకున్= నీ కుమారుడి కొరకై; వగవన్+ఎల?= దుఃఖించటం ఎందుకు?; అతనికిన్= నీ కొడుకైన అభిమన్యడికి; చిర, వీర, స్వర్గ, సుఖము= శాశ్వతమైన వీరులకు లభించే స్వర్గసౌభ్యం; చేకుతీ+ఉండున్= లభించి ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! మానవులు దేవతలుగా, దేవతలు మానవులుగా అవుతూ ఉంటారు. కాబట్టి నీ కుమారుడికి దిగులు పడవద్దు. అతడికి శాశ్వతమైన వీరస్వర్గం లభించి ఉంటుంది. అతడు స్వర్గంలో సౌభ్యం అనుభవిస్తూ ఉండగా, నీవు ఇక్కడ అతడి కోసం విలపించటం ఎందుకు? అని భావం.

విశేషం: ఎంత పుణ్యం చేస్తే అంత స్వర్గసౌభ్యం. పుణ్యపులాన్ని స్వర్గంలో అనుభవించిన తర్వాత మళ్ళీ కర్మభూమిలో మానవత్వం. అభిమన్యడు పుణ్యపులుపడు. అతడు స్వర్గసౌభ్యాన్ని అందుకొన్నాడు - అని అంటూ దేవత్య-మానవత్వాల పర్యాయక్రమాన్ని వ్యాసుడు ధర్మజ్ఞడికి తెలిపాడు. నరులు అమరులు కావటానికి, ఆ అమరులే మరల మానవులు కావటానికి వారి వారి కర్మపు సంస్కరాలే కారణం అనే విషయం ఇందు సూచితం. వీరుడైన అభిమన్యడికి స్వర్గసౌభ్యం తప్పక లభించి ఉంటుందనే నిర్ధారణ ఈ ప్రయంలో తుదివాక్యం.

క. అగసీత దుఃఖాత్మక మి, జ్ఞగ; మాతడు టీనిఁ డొఱగి సౌభ్యాత్మకమై వగ చెంతలుఁ జీరని య, జ్ఞగమునఁ బుణ్యత్తు పురుష సంగతి వడసెన్.

178

ప్రతిపదార్థం: ఈ+జగము= ఈ లోకం; అగణిత దుఃఖ+అత్యకము= ఎన్నరాని వగపుతో కూడుకొన్నది; ఆతండు= ఆ అకంపనుడి కూడుకు; దీనిన్= దుఃఖాయిష్టమైన ఈ లోకాన్ని; తోఱి= విడిచి; సాఖ్య+అత్యకము+ఇ= సుఖంతో కూడుకొన్నదై; వగ+వెంతలన్= దుఃఖంయొక్క దరిదాపులలో (సమీపంలో); చేరని= సమీపించని; ఆ+జగమునన్= ఆ లోకంలో; పుణ్యత్స్ఫురుషు సంగతిన్= పుణ్యత్తులైన పురుషులయొక్క సహవాసాన్ని (చేరికను); పడనెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: ఈ జగత్తు దుఃఖంతో కూడుకొన్నది. ఆతండు ఈ లోకాన్ని విడిచి, కేవలం సుఖంతో కూడుకొన్న, దుఃఖం దరి చేరని ఆ లోకంలో పుణ్యపురుషుల సాంగత్యాన్ని పొందాడు.

విశేషం: పుణ్యత్తు లందరూ చేరేది సాఖ్యత్తుక లోకం. అందుకే దాన్ని నాకం అంటారు. అక్కడ దుఃఖంయొక్క స్వర్ప రవంతకూడా ఉండదు. దీనినే తిక్కన 'వగచెంతలజేరని' అని ఎంతో సాగసుగా చెప్పాడు. మహాదాత్తములైన భావాలను తేటతెల్లం చేయటానికి అచ్చ తెలుగు ఏ విధంగా సర్వ సమర్థమో వై ప్రయోగం ద్వారా నిరూపించాడు.

వ. నీకు వగవు బసి లేదు; బ్రహ్మ కల్పితంబైన యిం నిశ్చయంబు నిరూపించి ధీరులు దెగిన వారలకు వగవు రని చెప్పిన నారదునకు నయ్యకంపనుం డిట్లునియె.

179

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; వగవన్+పని, లేదు= బాధపడాల్చిన పనిలేదు; బ్రహ్మ, కల్పితంబు+ఇన= బ్రహ్మదేహించేత కల్పించబడినదైన; ఈ+నిశ్చయంబు= ఈ నిర్దయం; నిరూపించి= తెలిసికొని; ధీరులు= అన్ని తెలిసినవాళ్ళు (ధైర్యం కలవారు); తెగినవారలకున్= మరణించిన వాళ్ళకే; వగవరు= దుఃఖించరు; అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; నారదునకున్= నారదమహర్షికి; ఆ+అకంపనుండు= ఆ అకంపనమహారాజు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు:

తాత్పర్యం: బ్రహ్మ కల్పిత నిశ్చయాన్ని గ్రహించి, ధీరులు మృతులను గూర్చి దుఃఖించరన్న నారదుడితో అకంపనుడు ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. ‘మునినాథ! నీవు సెప్పుగా, ననఘుం బగు నీ సమంచితాఖ్యానం బే విని గతశోకుడు నైతిని; మనము ప్రియంబందె నతి సమాధానమునన్.’

180

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= ముని శ్రేష్ఠుడైన ఓ నారదా!; నీవు; చెప్పుగన్= చెబుతూ ఉండగా; అనఘుంబు+అగు= పాపరహితమైన దైన; ఈ+సమంచిత+అఖ్యానంబున్= మిక్కలి యోగ్యమైన ఈ కథను; ఏన్= నేను; విని; గత శోకుడను+పతిని= పోగొట్టబడ్డ దుఃఖం కలవాడిని అయ్యాను; అతి+సమాధానమునన్= మిక్కలి అంగీకారంతో; మనము= మనస్సు; ప్రియంబు+అందెన్= ప్రీతి చెందింది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ మునిశ్రేష్ఠా! నీవు సమయ సముచితంగా చెప్పిన పవిత్రమైన యోగ్యమైన కథ విని, నా శోకం నశించింది. మనస్సు ఎంతో సమ్మతితో ప్రీతి చెందింది.’

విశేషం: సందర్భానికి అనుగుణాంగా చెప్పిన కథవలన వ్యధ తీరటమే కాకుండా మనస్సెంతో ప్రీతిని పొందిందనటం ఈ పద్యంలోని విశేషం. కేవలం ‘సమాధానం’ అనకుండా దానికి ముందు ‘అతి’ ని చేర్చటం ఈ సందర్భంలో ఎంతో అర్థవంతంగా ఉన్నది. అది ఎంతో విశిష్టార్థంలో ప్రయుక్తం కావటం వలన ‘గతశోకుడు’ కావటానికి పరిపుణ్ణిని కలిగించింది. ఆఖ్యానం ఎంతో సందర్భపుట్టి, ఔచిత్యం కలిగి ఉన్నది కాబట్టి అది ‘అనఘుం’ కాగలిగింది. సముచితమైన ఆఖ్యానాన్ని విన్నందువలన మనస్సుకు ప్రశాంతి, శోకరహిత్యం, అపురహితమైన ఆత్మానందం సిద్ధిస్తాయి అని ఈ పద్యంలో సూచించబడ్డాయి. కథను అందరూ చెప్పవచ్చు. కానీ, దానిలో స్వారస్యం ఉండాలంటే దాన్ని ద్రష్టులైన మునులే చెప్పాలి. ఇక్కడ దివ్యర్థి నారదుడు విజ్ఞానప్రదుడు. సమంచితాఖ్యానాన్ని సమయసముచితంగా చెప్పాడు.

ఎ. అనుచు వినతుం డగుటయు, నమ్ముని దనదైన యశీక వనంబునకుం జనియె నని పలికి పారాశర్యండు.

181

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= ఆ విధంగా అంటూ; వినతుండు+అగుటయున్= నమ్ముడు (వినయంతో వంగినవాడు); కావటమున్నా; ఆ+ముని= ఆ నారదుడు; తనదైన= తనకు సంబంధించినదైన; అశోకవనంబునకున్= అశోకవనానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; పారాశర్యండు= వేదవ్యాసుడు.

తాత్పర్యం: అని వినయంతో నమస్కరించాడు. నారదుడు తనదైన అశోకవనానికి వెళ్ళాడని చెప్పి, వ్యాసమునీంద్రుడు.

విశేషం: ఈ సందర్భంలో నారదుడు ఆత్మజ్ఞానాన్ని ఇచ్చినవాడుగా స్పష్టం. ఆత్మజ్ఞాని పొహాక దుఃఖానికి అతీతుడు. ఇట్లు చెప్పిన కథ శోకరాహిత్యానికి సంబంధించినది. కాబట్టి, కథ చివరలో కూడా నారదుడు ‘తనదైన అశోకవనంబునకుంజనియె’ ననటం సమయ సముచితంగా ఉన్నది. పూర్వం గతశోకుడిని చేసే అభ్యాసాన్ని చెప్పిన నారదుడు ప్రస్తుత వచనంలో ‘అశోక వనమునకు’ చనినాడని వ్యాసుడు చెప్పటం అర్థమహితం.

క. ఈ యుతిపోసం బాయుషు, । శ్రీయును, నారోగ్యమును, విశేషసుణంబుం జేయు జనములకు జగత్తి , నాయక! ప్రాసినఁ బలించినం దగ వినినన్.

182

ప్రతిపదార్థం: జగతీనాయకీ= రాజు; జనములకున్= ప్రజాసీకానికి; ఈ+ఇతిపోసంబు= ఈ కథ; ప్రాసినన్= ప్రాసిననూ; పలించినన్= చదివిననూ; తగన్= తగునట్లు; వినిన్= వినిననూ; ఆయువున్= పరిపూర్వ్మైన ఆయుస్సునూ; శ్రీయునున్= సంపదయున్నా; ఆరోగ్యమున్= రోగములు లేకుండుటయున్నా; విశేష గుణంబున్= శ్రేష్ఠమైన గుణమున్నా; చేయున్= కలుగజేస్తుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు! ఈ కథను ప్రాసినా, చదివినా, విన్నా, మానవాళికి ఆయుస్సు, సంపద, ఆరోగ్యం, శ్రేష్ఠమైన గుణం కలుగుతుంది.

విశేషం: ఫలప్రతి రూపంలో అకంపనోపాభ్యాసం ముగిసింది. ప్రస్తుతాభ్యాస శ్రవణం వలన ఆయురారోగ్య సంపదలే కాకుండా వాటిని మించిన శ్రేష్ఠసుణం కలుగుతుంది అనటం గమనార్థం.

ఎ. అజమమున్యండును భండనంబున పిరుసనక శరశరాసనాది వివిధాయుధంబులఁబరబలంబుల బడలువతీచి వీరస్వర్గ సౌఖ్యంబును ప్రభూతియుం బడసే; నీకు నడలం బని లే దని చెప్పిన విని ధర్మతనయుండు దనమనంబున నుత్తమక్కుత్తధర్మంబు తెఱం గిట్టిద యగుట దలపోసియు, శూరులు పుణ్యలోకంబున సుఖంబుండుటయుం దెలిసియు, నెవ్వగ విడిచి, వెండియు వేదవ్యాసమునీశ్వరుతో నిట్లనియె. 183

ప్రతిపదార్థం: అభిమన్యండును= నీ కుమారుడైన అభిమన్యడున్నా; భండనంబునక్= యుద్ధంలో; పిఱుసనక= వెనుదీయక; శర+శరసన+ఆది+విధ+ఆయుధంబులన్= బాణం; విల్లు మొదలైన అనేకాలైన ఆయుధాలతో; పరబలంబులన్= శత్రుసేనలను; బడలు వటీచి= శ్రమపెట్టి; వీరస్వర్గసౌఖ్యంబున్= వీరస్వర్గానికి సంబంధించిన సుఖాన్ని; ప్రభూతియున్= ప్రసిద్ధియునూ; పడసన్= పాందాడు; నీకున్= నీకు; అడలన్+పని, లేదు= దుఃఖించాల్సిన పనిలేదు; అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; తన, మనంబునన్= తన మనస్సులో; ఉత్తమ, క్షత్రి, ధర్మంబు, తెఱంగు= శ్రేష్ఠమైన క్షత్రియులయొక్క ధర్మవిధానము; ఇట్లేది+అ+అగుటన్= ఇటువంటిదే కావటం; తలపోసియున్= తలచుకొనియు; శూరులు= శూరత్వం కలవారు; పుణ్యలోకంబునన్= పుణ్యలోకంలో; సుఖంబు+ఉండుటయును= సుఖంగా ఉండుటమున్నా; తెలిసియున్= గ్రహించియు; నెఱ+వగ= నిండైన దుఃఖం; విడిచి= వదలిపెట్టి; వెండియున్= మరల; వేదవ్యాసమునీశ్వరుతోన్= వ్యాసమునీంద్రుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడు యుద్ధంలో వెనుకాడక వివిధాయుధాలతో శత్రుబలాలను ఓడించి, వీరస్వర్గ సౌఖ్యాన్ని, కీర్తినీ పొందాడు. కాబట్టి, నీవు శోకించ నవసరం లేదు' - అని చెప్పగా విని ధర్మరాజు ఉత్తమష్టుతియ ధర్మపద్ధతి అటువంటిదే కదా అని మనస్సులో తలపోసి, శారులు పుణ్యాలోకాలలో సుఖస్తారని తెలిసి, తీవ్రమైన శోకాన్ని విడిచి, మరల వేదవ్యాస మునీంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

ఆ. ‘మును ప్రసిద్ధిం బొంది చనిన భూపాలక, తేష్టు లెప్పిథమునఁ జేసి రొక్కి
క్రతువు? లవ్యశిష్ట కర్తృజాతముఁ దెలి, యంగఁ జెప్పి నన్ను నాదలింపు.’

184

ప్రతిపదార్థం: మును= పూర్వం; ప్రసిద్ధిన్+పొంది= కీర్తిని గడించి; చనిన= పోయిన; భూపాలక శేష్ములు= ఉత్తములైన రాజులు; క్రతువులు= యజ్ఞాలు; ఏ+విధమునన్= ఎట్లా ; చేసిరి+ఒక్క= చేశారో; ఆ+విషిష్ట= కర్మ, జాతమున్= అట్టి శేష్ములైన కర్మలయొక్క సమాహన్ని; తెలియంగన్= తెలిసేటట్లుగా; చెప్పి= వివరించి; నన్నున్= నన్ను; ఆదరింపు(ము)= అనుగ్రహించుము.

తాత్పర్యం: పూర్వం మిక్కిలి ప్రభాయితి కెక్కి మరణించిన రాజశేష్ములు యజ్ఞాలు ఏ విధంగా చేశారో, ఆ ఉత్తమకర్మ లేవో నాకు తెలియజేసి నన్ను అనుగ్రహించవలసింది.’

వ. అనిన విని యమ్మునుజపతి తలంపు గముంగిని కృష్ణదైవాయనుండు నీ విట్లుడుగుట నీ కొడుకు దొంటి మహారాజుల యట్టివాడు గాపున స క్షుమూరునకు వారలకుం బుణ్యగతి దారతమ్యం బెట్టిచియో యని యరయటగా నోపునని యూహించెదు’ననవుడు నతండు’మీ దివ్యచిత్తంబున నవధలించినదానింగాదన నెట్లు వచ్చు? న వాణిని వినవలతు నానతియిండు.’

185

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా; విని; ఆ+మనుజపతి, తలంపు= ఆ రాజుయొక్క (ధర్మజుడి) అభిప్రాయం; కనుంగోని= తెలిసికొని; కృష్ణదైవాయనుండు= వేదవ్యాసుడు; నీవు; ఇట్లు+అడుగుట= ఈ విధంగా అడగటం; నీకొడుకు= నీ కుమారుడైన అభిమన్యుడు; తొంటి= పూర్వపు; మహారాజుల+అట్టివాడు= చక్రవర్తుల వంటివాడు; కావున్= కాబట్టి; ఆ+కుమారులకున్= ఆ అభిమన్యుడికీ; వారలకున్= ఆ పూర్వరాజులకూ; పుణ్యాగతిన్= పుణ్యాం పొందటంలో; తారతమ్యంబు= భేదం; ఎట్టిచియో= ఎటువంటిదో; అని; కాన్+బిపును+అని= తెలుసుకొనటానికిగా అభిప్రాయపడినట్లుందని; ఊహించెదన్= ఊహిస్తున్నాను; అనవుడున్= అని చెప్పిన వెంటనే; అతండు= ధర్మరాజు; మీ+దివ్య+చిత్తంబునన్= మీ శేష్మైన మనస్సులో; అవధరించిన+దానిన్= తలచిన(నిశ్చయించిన)దాన్ని; కాదు+అనవ్+ఎట్లు+వచ్చున్?= కాదని ఎట్లా అనగలను?; ఆ+వానిని= మీరూహించిన లేక తలచిన వాటినే; విన్= వినటానికి; వలతున్= ఇష్టపడుతూ ఉన్నాను; అనతి+ఇండు= సెలవియ్యండి (చెప్పండి).

తాత్పర్యం: అనగానే వ్యాసుడు విని ఆ ధర్మరాజు అభిప్రాయం తెలిసికొని ఇట్లన్నాడు: ‘నీ విష్ణుడు ఈ విధంగా అడగటం నీ కుమారుడు పూర్వపు మహారాజుల వంటివాడు కాబట్టి వారికీ అభిమన్యుడికి పుణ్యాగతిలో తారతమ్యం ఎటువంటిదో తెలియటానికి అని ఊహిస్తున్నాను’ అన్నాడు. అపుడు ధర్మరాజు, ‘మీ దివ్యమైన మనస్సులో మీ రేది తలచి, నిశ్చయించుకొన్నారో దానిని నేను ఎట్లా కాదనగలను? మీరు తలచిన దాన్నే వినాలని ఎంతో ఇష్టపడుతూ ఉన్నాను. సెలవియ్యండి.’

చ. అనుటయు న మ్యుని ప్రతముఁ డాతని కిట్లను 'సధ్వర ప్రత
ర్తనులుఁ దపఃప్రభిప్పులును దానసమగ్ర లుదాత్తుశీలురుం
జనియెడు నట్టిచీటు లొక సంపదయే? రణమారకిటి క
ర్జునసుతుఁ డత్యుదాత్త మగు చోట సుఖస్థితి నుండు భూవరా!

186

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ధర్మరాజు అడుగగా; ఆ+ముని+ప్రవరుఁడు= మునిశ్రేష్టుడైన ఆ వ్యాసుడు; ఆతనికిన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; భూవరా! = రాజు!; అధ్యరప్రవర్తనులున్= యజ్ఞాలు ప్రవర్తింపజేసినవాళ్ళు(యజ్ఞాలు నడిపేవాళ్ళు); తపః+ప్రదీపులున్= తపస్సుచేత మిక్కిలి ప్రకాశించేవాళ్ళు; దానసమగ్రులున్= దానంచేత పరిపూర్వైన వాళ్ళు; ఉండాత్మశీలురున్= గొప్పశిలం కలవాళ్ళు; చనియెడు+అట్టి+చోటులు= పోయే ప్రదేశాలు; రణహరకోటికిన్= యుద్ధంలోని శారుల సమాచారికి; ఒక సంపదయే?= ఒక సంపత్తేనా? (సంప్రతి అని పారాంతరం - సంప్రతియే?= లెక్కయా?); అర్జునుతుఁడు= అర్జునుడి కొడుకైన అభిమన్యుడు; అతి+ఉండాత్మము+అగుచోటన్= మిక్కిలి గౌరవప్రదం, ప్రియమైనట్టి ప్రదేశంలో; సుఖస్థితిన్= సంతోషస్థితిలో; ఉండున్= ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: అనగానే ఆ ముని శ్రేష్టుడు (వ్యాసుడు) అతడితో (ధర్మరాజుతో) ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ రాజు! యజ్ఞాలు నిర్వర్తించే వాళ్ళు, తపస్సుచేత ప్రకాశించే వాళ్ళు, దానం చేసేవాళ్ళు, గొప్పశిలం కలవాళ్ళు పోగలిగే ప్రదేశాలు యుద్ధంలో మరణించే శారులకు (ఒక లెక్కా?) ఒక సంపత్తేనా? అర్జునుడి కొడుకు మహాదాత్మైన చోట సౌఖ్యస్థితిలో ఉన్నాడు.

విశేషం: యజ్ఞం, తపస్సు, దానం చేసినవారు మహాన్వత శిలం కలవారు ఏ ఉండాత్మైన ప్రదేశాన్ని చేరి సాఖ్యాన్ని పొందుతారో, అట్టి మిక్కిలి ఉండాత్మైన ప్రదేశంలోనే అభిమన్యుడు సాఖ్యంగా ఉన్నాడని ప్రస్తుత పద్య సారాంశం. అర్జునుతుఁడు - అత్యదాత్మైన చోట, సుఖస్థితి అనే ఈ మాడు పద ప్రయోగాలు గ్రహించడినని. అర్జునుతుఁడనే ప్రయోగంలో కీర్తిధావళ్యం సూచితం. కీర్తిని పొందినవారు అందరికీ అతీతమైన సామాన్యులకు లభ్యంకాని మిక్కిలి ఉండాత్మస్థానంలో స్వర్గసౌఖ్యాన్ని అనుభవిస్తారనే విషయాన్ని అభిమన్యుడి విషయంలో రూఢిచేయటం ప్రస్తుత పద్యంలోని ప్రదానమైన విశిష్టమైన విశేషం.

వ. అది యట్లుండె, మహితాత్ము లయిన మహీపతుల వలష్టకర్మనుష్ఠానంబు తెఱం గెఱుంగుట మేల కాదె! యంతలంతలు మానుసులు మడిసిలి గాని పుడమి నిత్యులై నిలువంబడ; రథి వినుటయు నీ మనశ్శోకోప శమనంబు సేయుం; జైప్రేద నాకళింపుము.

187

ప్రతిపదార్థం: అది+అట్లు+ఉండెన్= అది అట్లా ఉండనీ; మహిత+అత్ములు+అయిన= గొప్ప మనస్సు కలవారైన (మహాతులైన); మహీపతుల= రాజుల; వరిష్ట, కర్మ+అనుష్ఠానంబుల తెఱంగు= మిక్కిలి శ్రేష్టునై కర్మల నడవడుల (నడపుటలందుగల) తీరు; ఎఱుంగుట= తెలియటం; మేలు+ఆ+కాదె!= శ్రేయస్మరమే కదా!; అంతలంతలు+మానుసులు= అంతంతటి యోధులు; మడిసిరి+కాని= మరణించారు కాని; పుడమిన్= భూమియందు; నిత్యులు+ఇ= శాశ్వతులై; నిలువంబడరు= స్థిరంగా ఉండలేకపోయారు; అది= ఆ విషయం; వినుటయున్= వినుటయున్నా; నీ, మనశ్శోక+ఉపశమనంబు= నీ మనస్సునందలి దుఃఖానికి ఉంరట; చేయున్= కలిగిస్తుంది; చెప్పేదన్= చెబుతూ ఉన్నాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అది అట్లా ఉండనీ. గొప్పవారైన రాజులు మిక్కిలి గొప్ప కార్యాలు చేసిన పద్ధతిని తెలిసికొనటం మంచిదే కదా! అంతటి మహానుభావులు సైతం గతించారు కాని, భూమిమీద శాశ్వతంగా నిలిచి ఉండలేదు. వారి కథలు వినటం చేత నీ మనోదుఃఖం తగ్గుతుంది. చెప్పుతాను వినుము.

విశేషం: మహానీయులైన మహీపతుల శ్రేష్టకర్మనుష్ఠాన విధానాలు తెలిసికొనటం ఎంతో మంచిది. ఎంత మహాన్వతులైనా, ఈ లోకంలో శాశ్వతంగా నిలిచినవారు లేరు. మానసికమైన దుఃఖాన్ని ఉపశమింపజేసే దృష్టాంత పూర్వకమైన ఉపాఖ్యానం మరొకటి వినుము- అని సువర్ణస్థేవి వృత్తాంతాన్ని చెప్పటానికి పూనుకొన్నాడు. సావధానంగా వినుమని పోచ్చరిస్తూ ఉన్నాడు.

వేదవ్యాస మునింద్రుడు ధర్మజునకు సువర్ణస్తోషి చరిత్రంబు సెప్పుట (సం. అను 1-8-300 పంక్తి)

- క. ‘జనపాలక! సృంజయుడును, మనుజేంద్రుడు పుణ్యమూర్తి మహిమాస్వదుడి వ్యవసిథి వలయములోని యి, వని నొక్కడ యేలు దుర్మిహారస్వరణన్.

188

ప్రతిపదార్థం: జనపాలక!= రాజు; పుణ్యమూర్తి= పుణ్యస్వరూపుడూ; మహిమ+ఆస్పదుడు= మహిమకు (గొప్పతనానికి) నెలవైన వాడూ (అయిన); సృంజయుండు+అను, మనుజ+ఇంద్రుడు= సృంజయుడు అనే పేరుగల రాజు; దుర్మిహార+స్వరణన్= నివారించలేని స్వార్థితో; ఈ+వనవిధి వలయములోని+అవనివ్= వలయాకారంగల సముద్ర మధ్యభాగంలోని భూమిని (సముద్రంచేత చుట్టుబడిన సమస్త భూప్రపంచాన్ని); ఒక్కడు+అ= ఒక్కడే; ఏలున్= పాలిస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ రాజు! పుణ్యస్వరూపుడూ, మహిమకు నివాసమైనవాడూ అయిన సృంజయుడు అనే రాజు సముద్రంచేత ఆవరించబడిన సమస్త భూమిని తా నొక్కడే (ఎకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా) పరిపాలిస్తూ ఉన్నాడు.

విశేషం: ‘మహిమాస్పదుడు’ అనే ప్రయోగం ఈ కథలో కావ్యార్థ సూచనవంటిది. 191 వచనభాగంలోని ‘అసమాన మహిమానందంబునం బ్రాహుండై’ అనేది సృంజయుడి సంప్రేభవాన్ని ప్రస్తుత ప్రయోగం తెలుపుతూ ఉన్నది. ‘చతురభీ వేలావలయిత భూమిని ‘అవ్యవసిథి వలయములోని అవని’ అని తిక్కన ఎంతో సంగ్రహంగా పేర్కొన్నాడు. ఎకచ్ఛత్రాధిపతియై పరిపాలిస్తూన్నాడనే భావాన్ని ‘అవని నొక్కడ యేలు’ నని తిక్కన ప్రయోగించాడు. ‘దుర్మిహార స్వరణన్’ అనే చివరి ప్రయోగంలో అనివార్య స్వార్థిని తెలిపాడు.

- క. సంతానార్థియయిసంతతంబును భూసురపూజనంబులు సేయుచుండు నానరపతికి నారదుండు సఖుం డగుట నతని పాలికింబలుమాఱునరుగుదెంచుచుండు; నొక్కనాడు విప్రవరులతిప్రయత్నంబునంగూడికొని యమ్మునివరునితో నిమ్మహిపతి కోర్కె దీర్ఘవలదే యని చెప్పిన.

189

ప్రతిపదార్థం: సంతాన+అర్థి+అయి= సంతానాన్ని కోరినవాడై; సంతతంబును= ఎల్లప్పుడున్నా; భూసుర, పూజనంబులు= బ్రాహ్మణపూజలు; చేయుచుండున్= చేస్తూ ఉన్నాడు; ఆ+నరపతికిన్= ఆ రాజుకు; నారదుండు= నారదమహర్షి; సఖుండు+అగుటన్= మిత్రుడు కావటంచేత; అతని పాలికిన్= ఆ రాజుకడు; పలుమాఱున్= (అనేక పర్యాయాలు) చాలామార్గు; అరుగుదెంచుచుండున్= వస్తూ ఉంటాడు; ఒక్కనాడు= ఒకదినం; విప్రవరులు= బ్రాహ్మణాశ్రేష్ఠులు; అతి ప్రయత్నంబునన్= మిక్కిలి ప్రయత్నంతో; కూడికొని= అందరూ కలిసికొని; ఆ+మునివరునితోన్= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడితో; ఈ+మీహిపతి కోర్కె= ఈ రాజు కోర్కెను; తీర్పవలదే= తీర్పువచ్చుగా!; అని+చెప్పినవ్= అని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: సంతాన వాంఘగల సృంజయుడు నిరంతర బ్రాహ్మణార్థనలు చేశాడు. అతడికి నారదుడు మిత్రుడు కావటం వలన అప్పుడప్పుడూ ఇరువురూ సమావేశం అయ్యావారు. ఒక సందర్భంలో బ్రాహ్మణులందరూ నారదుడితో సృంజయుడి కోర్కె తీర్పవలసిందని చెప్పారు.

విశేషం: భూసురార్ఘన చేశాడు కాబట్టి ఆ విప్రులే సృంజయుడి కోర్కెను నారదుడికి చెప్పటం సమంజసంగా ఉన్నది. ప్రభువు ప్రత్యేకంగా అడుగకుండా బ్రాహ్మణు లడగటం ఏమిటి? అని అనిపించవచ్చును. నిరంతరం రాజు క్షేమాన్ని కోరే పురోహితులు ఆ రాజు లోలోపల కుమిలిపోతూ ఉంటే అతడి కాంక్షను విన్నవించటం సముచితమే కదా!

- క. ‘అతి డతనితోడ భవటి, ప్రిత మెయ్యిలి నాకు నేల చెప్పు?’ వనుడు ‘నం చితగుణండు రూపసియు నగు, సుతు గోరుదు నెపుడు నేను సురగణవంద్యా!

190

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ నారదమహార్షి; అతనితోడన్= ఆ సృంజయుడితో; భవత్+ఈప్రితము= నీమొక్క కోర్కె; ఎయ్యది?= ఏది?; నాకున్= నాకు; ఏల= ఎందుకు; చెప్పవు?= చెప్పకున్నావు?; అనుడున్= అనిన వెంటనే; సురగణవంద్యా!= దేవతా సమాహాంచేత నమస్కరించబడేవాడా?; ఏను= నేను; ఎప్పడున్= ఎల్లప్పుడూ; అంచిత+గుణముడు= ఒప్పిదములైన గుణాలు కలవాడూ; రూపసియున్= రూపు (అందం) కలవాడున్నా; అగు= అయినట్టి; సుతున్= కుమారుడిని; కోరుడున్= ఇష్టపడతాను.

తాత్పర్యం: నారదముని సృంజయుడితో ‘నీకోర్కె ఏమిటి? ఎందుకు నాకు చెప్పకుండా ఉన్నావు? అనగానే దేవతా గణాంచేత కీర్తింపబడే నారదమునీంద్రా! నేను నిరంతరమూ సద్గుణ సంపన్ముదు, రూపవంతుడూ అయిన కుమారుడిని కోరుకుంటూ ఉంటాను.

విశేషం: ఈ కందపద్యం తుదిలో ‘సురగణవంద్యా!’ అని ఉన్నది. ‘సురగుణ’ అనే పాఠాంతరం ఒకటి ఉన్నది. అదికొంత అన్వయల్కిష్టం. అయినా అర్థాప్రేతిష్టం కలదిగా అనిపిస్తూ ఉన్నది. అర్థవంతంగా ఉంటుంది. సృంజయుడు తనకు ‘అంచిత గుణ’ డైన సుతుడు కావాలని కోరుతూ ఉన్నాడు. ఆతడి కోరికను తీర్చే నారదుడిలో కూడా వంద్యములైన సురగుణాలు ఉన్నాయనటం సాభిప్రాయం.

క. అక్కమారుండును మూత్రపులీషు లాలాత్రుస్వేదంబులు సువర్ణంబు లగునట్టివాఁడు గావలయు’ ననిన నమ్మహీపతికి నమ్మహశత్యుం డవ్వరం జిచ్చె; నా సృంజయుండు నత్తెఱంగుతనయుం బడసి సువర్ణష్టీవి యను పేరిడి ప్రియంబునం బెనుచుచు వానివలనం గనకం బనుచినంబు నుత్తరోత్తరాభివృధి యగుచుండ సమృధి నొంది, శయనాసన సదన ప్రాకార ప్రభృతి సమస్త వస్తువులను కాంచన మయంబులు గావించికొని యసమాన మహిమాసందంబునం బ్రకాశుం డై.

191

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కుమారుండునున్= ఆ పుత్రుడున్నా; మూత్ర, పురీష, లాలా+స్వేదనంబులు= మూత్రమూ, మలమూ, లాలాజలమూ, కన్నిరు, చెమటలు; సువర్ణంబులు+అగు+అట్టివాఁడు= బంగారాలు అయ్యెటుటువంటివాడు; కావలయున్= కావాలి; అనినున్= అనగా; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ రాజుకు; ఆ+మహాత్యుండు= మహానీయుడైన ఆ నారదుడు; ఆ+వరంబు+ఇచ్చెన్= ఆ వరం ఇచ్చాడు; ఆ సృంజయుండున్; ఆ+తెఱంగు+తనయున్= ఆ విధివైన కొడుకును; పడసి= పొంది; సువర్ణష్టీవి+అనుపేరు+ఇడి= సువర్ణష్టీవి అనే నామకరణం చేసి; ప్రియంబున్= ప్రేమతో; పెనుచుచున్= పోషిస్తూ; వానివలనున్= అతడి వలన; కనకంబు= బంగారు; అనుదినంబున్= ప్రతిదినమూ; ఉత్తరోత్తర+అభివృద్ధి= మరిమరి ఎడతెగని పెంపు; అగుచుండన్= అవుతూ ఉండగా; సమృద్ధిన్+బంది= పెంపును పొంది; శయన+ఆసన, సదన ప్రాకార, ప్రభృతి= పడకా, పీటా, ఇల్లూ ప్రహారి మొదలైన; సమస్త వస్తువులును= అన్ని పదార్థాలు; కాంచనమయంబులు= బంగారుమయంగా; కావించుకొని= చేసికొని; అసమాన, మహిమ+అనందంబునున్= సాటిలేని; మహిమవలని సంతోషంతో; ప్రకాశుండు+ఐ= వెలుగుతూ ఉన్నవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ కొడుకు యొక్క మూత్రం, మలం, కన్నిరు, చెమట - ఇవన్నీ బంగారంగానే కావాలి’ అన్నాడు. నారదుడు అతడికి ఆ వరం ఇచ్చాడు. ఆ సృంజయుడు అట్లాంటి కొడుకును పొంది, సువర్ణష్టీవి అనే పేరు పెట్టి అనురాగంతో పెంచసాగాడు. ఆ కొడుకు వలన ప్రతిరోజూ బంగారాన్ని పొందుతూ క్రమక్రమాభివృద్ధి పొంది, పడకలు, గడ్డలు, ఇండ్లు, ప్రాకారాలు, మొదలైన వస్తువులన్నీ బంగారుమయం చేసికొని సాటిలేని మహిమతో, ఆనందంతో ప్రకాశిస్తూ.

క. విలసిల్యాచు నుండఁగ పుు , చ్ఛిలి పట్టి కుమారునోరఁ జీర దుత్తిమి వెం
గలు లగు క్రూరులు కొండఱు , వెలువడఁ గొనిపోయి యొక్క విపినములోనన్.

192

ప్రతిపదార్థం: విలసిల్లుచున్+ఉండగన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; వెంగలులు= తెలివితక్కువచ్చు (మూఢులు); అగు= అయిన; కొండఱు= కొండమంది; క్రూరులు= పీడించే నీచులు; మ్రుచ్చిలిపట్టి= దొంగతనంతో పట్టుకొని; కుమారు+నోరన్= ఆ పసిపిల్లవాడి నోటిలో; చిరన్= గుడ్డను; తుట్టిమి= క్రుక్కి; వెలువడన్= వెలుపలికి; కొనిపోయి= తీసికొనిపోయి; ఒక్క+విషినము లోనన్= ఒక అడవిలో.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సృంజయుడు ప్రకాశిస్తూ ఉండగా అవివేకులైన కొందరు క్రూరులు ఆపిల్లవాడిని దొంగ తనంగా పట్టుకొని, నోటిలో గుడ్డ తురిమి వెలుపలికి తీసికొని వెళ్ళి ఒక అడవిలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

విశేషం: దొంగిలించిన వ్యక్తులను తిక్కున వెంగలులు, క్రూరులు అని ప్రయోగించాడు. పిల్లవాడివలన కొల్లగా బంగారం కలుగుతూ ఉన్నది అని విన్న దొంగలు అతడి మేనంతా బంగారం ఉంటుందని అవివేకంతో అపహరించారు. పీడించే మనష్టుత్యం ఉన్న క్రూరులు కాబట్టి పిల్లవాడిని చంపారు. అంతేకాదు. తమలో తాము పోట్లాడుకొని చంపుకొనటం వారి వెంగలితనాన్ని, క్రూరత్వాన్ని మరి ప్రస్తుటం చేస్తూ ఉన్నది. పిల్లవాడి అరుపుపైకి వినిపించకుండా దొంగలు నోటిలో గుడ్డ తురుముట అనే విషయాన్ని శబ్దాలంకారం గల ‘కుమారు నోరఁ జీర దుట్టిమి’ అనే ప్రయోగంలో తిక్కున స్పష్టం చేశారు. ‘తుట్టిమి’ లోని శక్త రేపు క్రూరుల క్రోయాన్ని ధ్వనింపజేస్తూ ఉన్నది.

ఆ. కడుపు (వ) ప్రత్యే యొడలు గలయంగ జల్లించి, పాపి పాపి చూచి, పసిఁడి గాన

కచట శవము వైచి యరుగుచునుండి త, త్యర్థ ఫలమ్ము దమ్ము గలఁచుటయును.

193

ప్రతిపదార్థం: కడుపున్= పాట్లను; ప్రచ్చి= చీల్చి; (‘పచ్చి’) అని ఉస్కానియా ప్రతి. ప్రచ్చి అని పారాంతరమే అర్థవంతం); ఒడలు= శరీరం; కలయంగన్= అంతటా(అందరూ); జల్లించి= శోధించి(చంపి); పాపి, పాపి= విడదీసి విడదీసి; చూచి= చూచి; అచటన్= ఆ శరీరంలో; పసిఁడి+కానక= బంగారును చూడక; శవమున్= పీమగును; వైచి= పడవేసి; తద్+కర్మ+ఫలమున్= ఆ క్రూర కార్యంయొక్క ఫలితమున్నా; తమ్మున్= తమను (అనగా ఆ దొంగలను); కలఁచుటయును= కలత కలిగించటమూ.

తాత్పర్యం: కడుపును చీల్చి, ఒళ్ళంతా గాలించి, అక్కడ బంగారు కనిపించకపోవటంతో శవాన్ని పారవైచి పోతూ ఉండగా, వాళ్ళు చేసిన కర్మఫలం వారిలో కలత కలిగించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

విశేషం: అర్థగౌరవం దృష్టితో పరిశీలిస్తే ఈ పద్యంలో కొన్ని పదాలకు నానార్థాలు స్పురిస్తాయి. కలయ శబ్దానికి అంతటా అనియే కాకుండా ప్రస్తుత సందర్భాన్ని బట్టి ‘అందరూ’ అనే అర్థాన్ని కూడా అన్యయంచుకొనవచ్చును. అట్టే ‘జల్లించి’ అనటానికి ‘చంపి’ అనే అర్థంకూడా సరిపోతుంది. ‘పాపి పాపి’ అనే ప్రయోగం క్రూరులైన దొంగల పరంగా పాపాత్మకుడు అనే అర్థంలో సందర్భ సముచితంగా ఉన్నది.

వ. ఆ పాపాత్ములు తమలోనం గలహించి, యొండిరుల వధియించి, యందఱు నధిగతిం జెంబిలి; సృంజయుండును గొడుకుం గానక వెదకి తత్కషేబరంబు గని పరలోక క్రియలు నిర్వాలించి, శోకంబునం బలవించుచున్న న న్నరేంద్రు కడకు నారదుం డరుగుదెంచి యతనిచేత నల్లితుండ్రె.

194

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పాపాత్ములు= ఆ పాపచిత్తులు; తమలోనన్= తమలో తాము; కలహించి= తగవులాడి; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; వధియించి= చంపుకొని; అందఱున్= అందరూ; అధోగతిన్= నాశనం (తక్కువష్టితిని); చెందిరి= అయ్యారు (పొందారు); సృంజయుండున్= సృంజయుండున్నా; కొడుకున్= కుమారుడిని; కానక= కాంచక; వెదకి= అన్యేపించి; తద్+కషేబరంబున్= అతడియొక్క శవాన్ని; కని= చూచి; పరలోకక్రియలు= ఉత్తరలోక క్రియలు (అంత్యకర్మలు); నిర్వాలించి= జరిపి; శోకంబునన్= దుఃఖంతో; పలవించుచున్నన్= విలపిస్తూ ఉండగా; ఆ+నరేంద్రుకడకున్= ఆ రాజు దగ్గరకు; నారదుండు= నారదముని; అరుగుదెంచి= వచ్చి; అతనిచేతన్= ఆ సృంజయుడి చేత; అర్చితుండు+ఇ= పూజించబడినవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ పాపాత్మలైన దొంగలు తమలో తాము కలహించుకొని ఒకరినొకరు చంపుకొన్నారు. స్యంజయుడు తన కుమారుడికి వెదకి, కశేబరానికి పరలోక క్రియలు నిర్వర్తించాడు. కుమారుడి మరణానికి ఎంతో విలపించాడు. అప్పుడు నారదుడు అతడి కడకు వచ్చి అర్ధాస్తానాది విధులతో అర్థించబడి.

క. ‘జననాథ! యట్లు శోకం, బున్న గుంబినఁ దనువు విడిచి పోదె యుసుటు? స్థీన వారలు వత్తురె యే, ధ్రీనఁ? జెలిమిం జేసి హితము సెప్పెద నీకున్.

195

ప్రతిపదార్థం: జననాథ!= రాజు!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; శోకంబునన్= దుఃఖింతో; కుందినన్= తపించినచో; ఉసుఱు= ప్రాణం; తనుపు+విడిచి= శరీరం వదలిపెట్టి; పోదె!= పోదా!; చచ్చినవారలు= మరణించిన వాళ్ళు; ఏడ్సినన్= దుఃఖిస్తే; వత్తురె?= వస్తూరా?; చెలిమిన్+చేసి= స్నేహించేత; నీకున్= నీకు; హితము= (తగినది) మేలు; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను.

తాత్పర్యం: ‘రాజు! ఎందుకిట్లూ దుఃఖింతో తపిస్తావు? ప్రాణం శరీరాన్ని విడిచిపోకుండా ఉంటుందా? ఎంత ఏడ్సినా చచ్చినవాళ్ళు మళ్ళీ తిరిగి వస్తూరా? చెలిమిచేత నీకు నేను హితం చెప్పుతున్నాను.

విశేషం: ప్రాణాలు శరీరాన్ని విడిచిపోవటం తథ్యం, ఎంత ఏడ్సినా చచ్చినవాళ్ళు మళ్ళీ తిరిగి రారు - అనే రెండు వాక్యాలు చావు నిత్యం అనే సత్యాన్ని చాటుతూ ఉన్నాయి. ఒక స్నేహాధర్మం హితం చెప్పటం. హితం చెప్పటమే అతడి లక్ష్యం కాబట్టి హితుడౌతాడు. ఈ విధంగా ఇందులో మార్కిమూ, ధార్మికమూ అయిన జీవితసత్యాలు సూచించబడ్డాయి.

పోడశ రాజ చరిత్రము (సం. అను. 1-8-360 పంక్తి)

వ. అవధానాయత్తం బగు చిత్తంబుతో విను’ మని యి ట్లనియే.

196

ప్రతిపదార్థం: అవధాన+అయత్తంబు+అగు+చిత్తంబుతోన్= అవధానం చేత సంసిద్ధం అయిన మనస్సుతో; వినుము= ఆక్రింపుము; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నిలకడ గల మనస్సుతో వినుము’ - అని ఇట్లూ అన్నాడు:

సీ. సంవర్తు డను మహాసంయమి దేవతా, గురుతోడి యిసున నరుగుదెంచి పూని యుపద్రష్టయై నడపంగ, హి, మాచల పాదంబునందు శక్త వరుణ ప్రభుతులైన సురలు మహామునీం, ద్రులును సహాయులై మెలగుచుండ శాలా ప్రముఖ భవ్య సాధనంబులు గన, కమయంబులుగ వస్తుకాంచనాజ్య

అ. దధి పయః ఘలాబి తర్వాత ద్రువ్య స, మృథి సకల జనులు మెష్టు, బెక్క లధ్వరములు సేసే: నట్టీ మరుతుండు, నిత్యపదవి నుండ నేర్చేనయ్య?

197

ప్రతిపదార్థం: సంవర్తుడు+అను, మహాసంయమి= సంవర్తుడు అనే పేరుగల గొప్ప ముని; దేవతాగురు తోడి+ఈసునన్= బృహస్పతి తోడి ఈర్ష్యతో (ఓర్యలేనితనంతో); అరుగుదెంచి= వచ్చి; ఉపద్రష్ట+హి= యజ్ఞకార్యం నిర్వర్తించే బుత్తిక్షేప; పూని= ప్రయత్నించి; నడపంగన్= యజ్ఞం నిర్వర్తించగా; హిమ+అచల, పాదంబునందున్= హిమాలయ పర్వతంయొక్క అడుగుభాగంలో; శక్త, వరుణ, ప్రభుతులు+పన, సురలు= దేవేంద్రుడు, వరుణుడు మొదలైన దేవతలు; మహామునీంద్రులును= గొప్ప బుసీశ్వరులున్నా; పహాయులు+హి= తోడుగా ఉన్నవారై; మెలగుచుండగా; శాలా, ప్రముఖ, భవ్య సాధనంబులు= చావడి మొదలైన శైష్మములైన ఉపకరణాలు; కనకమయంబులుగన్= బంగారుమయాలుగా; వస్తు, కాంచన+అజ్య దధి పయః

ఫల+ అది తర్వాత+ద్రవ్య సమృద్ధిన్= గుడ్లలూ, బంగారు, నెఱ్య, పెరుగు, పాలు, పండ్లు మొదలైన దేవతలకు తృప్తి కలిగించే, మంచిపదార్థాల పెంపుచేత; సకల జనులు= సమస్త ప్రజలూ; మెచ్చన్= పాగడగా; పెక్కలు+అధ్యరములు= అనేక యజ్ఞాలు; చేసినట్టి= నిర్వారించినట్టి; మరుత్తుడు= మరుత్తుడు అనే పేరుగల సార్వభౌముడు; నిత్యపదవిన్= శాశ్వతమైన సానంలో; ఉండనేర్చెన్+అయ్= ఉండగలిగాడా?

తాత్పర్యం: సంవర్తుడనే మహార్షి బృహస్పతితో ఈర్షాపడి, ఉపద్రష్టు (బుత్సీక్కు) అయి వచ్చి పూనికతో యజ్ఞకార్యం నిర్వహించగా, హిమాలయ పర్వతంయొక్క అడుగుభాగంలో దేవేంద్రుడు, వరుణుడు మొదలైన దేవతలూ, మునీంద్రులూ సహాయంగా ఉంటూ ఉండగా యజ్ఞానికి కావాల్సిన శాలాదులు బంగారుమయాలుగా, వాస్త్రాలు, బంగారు, నెఱ్య, పెరుగు, పాలు, పండ్లు మొదలైన తర్వాతానికి అవసరమైన మంచివస్తువులు నిండుగా ఉండగా, అందరూ పాగడేటట్లు అనేక యాగాలు చేసిన మరుత్తుడు అనే చక్రవర్తి శాశ్వతమైన పదవిలో ఉండగలిగాడా?

విశేషం: పోడశ చక్రవర్తులలో మరుత్తుడు నిర్వహించిన యజ్ఞమయాదులు అతడు పాందిన శాశ్వత పదవి ఈ పర్యంలో తెలుపబడినవి. సంవర్తు డుపద్రష్టగా శక్తవరుణాది సురులు మునీంద్రులు సహాయులుగా సాగిన యజ్ఞంలో తర్వాత ద్రవ్య సమృద్ధి సమస్త జనులను అలరింపజేసింది. పోడశరాజుల చరిత్రలను వారి మహాత్మర కార్యకలాపాలను తిక్కన సీసపద్మాలలో వివరించాడు. ఇదే మొదటి సీసం.

- సీ.** సన్మార్గమున రాజ్యసంపద నొంచి భూ, సురపూజ లొనలంచి, సుప్తతముల బృందారకులఁ ప్రీతిఁ బీంచించే దన కర్ణఁ, బర్జన్యు దేఁ టేటుఁ బసిఁడివాన కనకమయములైన కర్మట రుషఫస్తకు, కూర్మచయముతోడు గులయుచుండ నయ్యథ మెల్ల ధనార్థుల కిచ్చుచుఁ, గురు జాంగలంబును బరమనిష్టు
- అ.** సహ్యమేధముఖము లైన రాజ్యార్థయ, జ్ఞములు పెక్కు సేసె సకలజనులు
బీగడునట్టి పాడి(ట) నెగడె సుపశోత్తుఁ డ, వ్యభుఁడు దెగియె ననగ వినమె అభిప!

198

ప్రతిపదార్థం: అధిప!=రాజు; సుహోత్రుడు=సుహోత్రుడై పేరుగల రాజు; సన్మార్గమున్=మంచిమార్గంలో; రాజ్యసంపద్న్+బంది=సామ్రాజ్య సంపత్తిని పొంది; భూసుర+పూజలు= బ్రాహ్మణా సేవలు; ఒనరించి= చేసి; సుప్తతముల్న్= మంచి ప్రతాలతో; బృందారకుల్న్= దేవతలను; ప్రీతిన్+పాందించెన్= సంతోషపెట్టడు; అర్థన్= ప్రీతితో (ఆసక్తితో); తనకున్= తనకు; పర్జన్యుడు= వరుణదేవుడు; ఏటేటున్= ప్రతిసంవత్సరమూ; కనకమయములు+ఖన= బంగారు మయములైన; కర్మట= ఎండ్రకాయలు; రుష= చేపలు; వక్ర= మొసళ్య; కూర్మ= తాబేళ్చ; చయములతోడున్= మొత్తంతో; పసిఁడివాన్= బంగారువానను; కురియుచుండన్= వరిస్తూ ఉండగా; ఆ+అర్థము+ఎల్లన్= ఆ ధనమునంతటినీ; ధన+అర్థలకున్= ధనాన్ని యాచించేవారికి; ఇచ్చుచున్= ఇస్తూ; పరమనిష్టున్= మిక్కిలి ఎడతెగని శ్రద్ధతో; కురు+జాంగలంబున్= కురుక్షేత్రానికి సంబంధించిన మెరకనేలలో (ఒకానోక దేశంలో); అశ్వమేధ ముఖములు+ఖన= అశ్వమేధాలు మొదలైన; రాజ+అర్థ యజ్ఞములు= రాజులకు తగిన యజ్ఞాలు; పెక్కలు+చేసెన్= అనేకాలు చేశాడు; సకలజనులున్= సమస్త ప్రజలున్నా; పాగడు+అట్టి= నుత్తించే; పాడి(ట)న్= విధంగా; నెగడెన్= ఒప్పినాడు; ఆ+విభుఁడు= ఆ ప్రభువు; తెగియెన్= మరణించాడు; అనగన్= అంటూ ఉండగా; వినమె!= వింటున్నాం కదా!

తాత్పర్యం: సుహోత్రుడనే రాజు సక్రమమార్గంలో రాజ్యాన్ని సంపాదించి, బ్రాహ్మణులకు సేవలు చేసి, మంచి మంచి ప్రతాలతో దేవతలను సంతృప్తి పరచాడు. ఎంతో ప్రీతితో వరుణుడు ప్రతిసంవత్సరమూ, బంగారుమయములైన ఎండ్రకాయలను, చేపలను, తాబేళ్చను వర్షింపజేస్తూ ఉండగా, తన ధనాన్ని యాచకులకు ఇస్తూ మిక్కిలి నిష్టతో

కురుభూములకు సంబంధించిన మెరకనేలలో అశ్వమేధాది యజ్ఞాలు చాలా నిర్వర్తించాడు. సమస్త ప్రజలూ ఎంతో కీర్తించారు. ఆ ప్రభువున్నా చివరకు మరణించాడని వింటూనే ఉన్నాం గదా.

- సీ. కాంచనాలంకార కాంతంబులై రూఢి, కెక్కిన గజములు పెక్కువేలు,
జవసత్తు రూపాచి సకల గుణములు బెం, పెసగెన హాయము లనేక లక్ష,
లముల సువర్ద్రమయము లగు కొమ్ములం, గొమూరారు పశువులు గోటు, లూర్లు
తాంగక విలసదజ్జావికంబులు గణ, నాతీతములు, గస్య లప్తమేయ
అ. లభిల రత్నవిరచితాభరణంబు ల, నల్మములు, మహీసురావశులకు

నిచ్చి చేసే గ్రతువు లెన్నియేనియు సంగుఁ, డతుడు నన్నలోక గతుడు గాడె?

199

ప్రతిపదార్థం: అంగుఁడు= అంగుడు అనేరాజ; కాంచన+అలంకార; కాంతంబులు+బ= బంగారు ఆభరణాలచేత ప్రకాశించేవై;
రూఢికిన్+ఎక్కిన గజములు= ప్రసిద్ధి కెక్కిన ఏనుగులు; పెక్కువేలు= ఎన్నో (అనేకములైన) వేలు; జవ, సత్తు, రూప+ఆది,
సకల, గుణంబులన్= వేగమూ, బలమూ, రూపమూ మొదలైన అన్ని గుణాలతో; పెంపు+పెసగెన+హాయములు= ఆధిక్యంతో
అతిశయించే గుర్రాలు; అనేకలక్షలు= పెక్కు లక్షలు; అమల, సువర్ద్రమయములు+లగు+కొమ్ములన్= నిర్వలమైన బంగారుమయ్యాలైన
కొమ్ములతో; కొమూరు, పశువులు= అందగించే గొడ్డు; కోటులు= కోట్లు; ఊర్లుత+అంగక+విలసత్త+అజ+అవికంబులు= దృఢమైన శరీరాలతో ప్రకాశించే మేకలు, గొర్రెలు; గణన+అతీతములు= లెక్కు మిక్కుటాలు; కన్యలు= వివాహం కాని స్త్రీలు;
అప్రమేయలు= ఊహించశక్యంకాని వారు; అభిల, రత్న, విరచిత+ఆభరణంబులు= అన్ని రత్నాలతో బాగుగా కూర్చుబడిన నగలు;
అనల్మములు= విస్తారములు లేదా అల్పములు కానివి; మహీసుర+అవశులకున్= బ్రాహ్మణుల సమూహాలకు; ఇచ్చి= దానం
చేసి; ఎన్ని ఏనియున్= ఎన్నో (లెక్కలేనన్ని); క్రతువులు= యజ్ఞాలు; చేసెన్= చేశాడు; అతుడు= ఆ అంగుడు;
అన్యలోక+గతుడు+కాడె?= పరలోకగతుడు అనగా దివంగతుడు కాలేదా?

తాత్పర్యం: అంగుడు అనే రాజు ఎన్నోవేల బంగారు ఆభరణాలతో ప్రకాశించే ప్రసిద్ధికెక్కిన ఏనుగులనూ, వేగమూ,
బలమూ, రూపమూ మొదలైన అన్ని సుగుణాలతో మిక్కలి అతిశయించే అనేక లక్షల గుర్రాలనూ, స్వచ్ఛమైన
బంగారు కొమ్ములతో అందగించే కోట్లోలది పశువులనూ, లెక్కు మిక్కలిగా, గొప్ప శరీరాలతో ఒప్పుతూ ఉండే
మేకలనూ గొర్రెలనూ, మితిలేని కన్మెలనూ, విలువగలిగిన సకల రత్నాలతో పొదిగిన ఎన్నో నగలనూ బ్రాహ్మణ
బృందాలకు ఇచ్చి, ఎన్నో యజ్ఞాలు చేశాడు. అట్టిరాజు అంగుడు దివంగతుడు కాలేదా?

- సీ. ఏడు బీపులయందుఁ గ్రీడాగతులు దన, రథము చరింప నరాతు లనఁగ
వినియు నెఱుంగక విభవ మాళ్లించుచోఁ, బ్రుజల నొప్పింపని పరమపుణ్య
కర్థుంబునకు మెచ్చి గారవంబునుఁ దన, కక్షయథనము ఖాలాక్షుఁ దిసఁగ
నశ్యమేధములు జాహ్నావిపొంత శిష్టజ, నాకీర్షములుగు బె క్షాచరించేఁ;

- అ. దారకములు వృష్టిధారలు లెక్కింప, వచ్చుగాని యతని యిచ్చగోవు
లెన్ను గొలఁబి గాదు; సన్మతిపొత మూ, శిబికి నుల్య నునికి సెల్లె నయ్య?

200

ప్రతిపదార్థం: ఏడు దీపుల అందున్= సప్తద్వీపాలలో; గ్రీడాగతులన్= విషారలీలలతో (అటలనడకలతో); తన, రథము, చరింపన్= తన తేరు తిరుగగా; అరాతులు+అనగున్= శత్రువులు అనే పేరు; వినియున్+ఎఱుంగక= ఏనాడూ వినక (శత్రువులు లేకుండా);
విభవము+ఆర్షించుచోన్= సంపదను(గొప్పతనాన్ని) సంపాదించే సందర్భంలో; విభవమున్+ఆర్షించుచోన్= సంపదను గడించేటప్పుడు;

ప్రజలన్= ప్రజలను; నోప్యంపని= బాధించని; పరమ, పుణ్య, కర్మంబునకున్= ఉత్సప్షములైన ధర్మముయొక్క కార్యానికి; మెచ్చి= పొగడి; గారవంబునన్= ప్రీతితో; తనకున్= తనకు; పాలాష్టుఁడు= శివుడు; అష్టయ ధనము= తరగాని సంపద; ఒసగున్= ఈయగా; జాప్యావి+పొంతన్= గంగ+బడ్డున; శిష్టజన+ఆకీర్థములుగున్= సజ్జనుల సందడి (ఎడం లేక నిండినవి) కలవిగా; అశ్వమేధములు= గుర్రాలను పశువులుగా చేసే యజ్ఞాలు; పెక్కు= చాలా; ఆచరించెన్= నిర్వహించాడు; తారకములు= నష్టక్రాలు; వృష్టిధారలు= వానచినుకులు; లెక్కింపన్ వచ్చున్= లెక్కిపెట్టివచ్చును; కాని= కానీ; అతని+ఇమ్మ గోవులు= అతడు దానం చేసే ఆవులు; ఎన్నున్= లెక్కించటానికి; కొలఁదికాదు= పరిమితి లేదు; సన్మతి పాత్రము= మిక్కెలి పొగడదగింది అగు; ఆ శిభికిన్= ఆ శిభిచక్రవర్తికి; ఉర్మిన్= భూమియందు; ఉనికి= ఉండటం; చెల్లెనయ్య? = చెల్లినదా?; (సూ॥ తద్దర్శ భూతక్రియ లార్యాఫ పదకంబులు ప్రశ్నార్థకంబులగు. - [ప్రాథ. క్రియ -3] పీలయినదా?; (భూలోకంలోనే శాశ్వతంగా ఉండటం జరగలేదు కదా!)

తాత్పర్యం: సప్త దీపిపాలలో విషారలీలలతో తేరు నడవగా, శత్రువు లనేమాట వినీ తెలియక, ధనార్థనవేళ ప్రజలను బాధించక, అతడి పుణ్యకార్యాలకు మెచ్చి పరమశివుడు అష్టయధనాన్ని ప్రసాదించగా, శిష్టులతో ఎడం లేకుండా నిండిపోయిన గంగ ఒడ్డున ఎన్నో అశ్వమేధయాగాలు శిభి చక్రవర్తి నిర్వర్తించాడు. చుక్కలను, వాన చినుకులను లెక్కించవచ్చునేమో కాని అతడు చేసిన గోవుల దానానికి మితిలేదు. అట్లా పొగడదగిన శిభిచక్రవర్తి శాశ్వతంగా ఈ లోకంలో ఉండగలిగాడా?

- సీ.** యోవనంబునఁ దప మాచలింపగఁ దండ్రి , పంపున నలిగిన పెంపు కలిమి,
సేతువు జలభిఁ బ్రథ్యాతంబుగా నొన , ల్యిస మర్ట్యలోక పొవన విభూతి,
త్రైలోక్య కంటకు దశముఖు బంధుయు , క్రూంబుగాఁ జంపిన కలితనమ్ము
బాలురమురణంబు వాటిల్ల కుండంగఁ , జేసేన యత్యంత చిత్రమహిమ
అ. గలిగి యశ్వమేధములు మున్మగా ననే , కాధ్వరము లొనట్టి యభిల జనులఁ
దల్లి వోలె నరసి దశరథ రాముండు , గాలవశత నొండే గాదె యభిప!

201

ప్రతిపదార్థం: అధిప!=రాజా!; యోవనంబునన్= యుక్తవయస్సులో; తపము+ఆచరింపగన్= తపస్సు చేయుటకు; తండ్రి+పంపునన్= తండ్రియొక్కాలకు; అరిగిన= (అడవులకు) పోయిన; పెంపు+కలిమి= గౌరవసంపద; జలధిన్= సముద్రముపై; సేతువున్= వంతెనము; ప్రథ్యాతంబుగాన్= మిక్కెలి ప్రసిద్ధిగా; ఒనర్పిన= చేసిన; మర్ట్యలోక= మానవలోకమందలి; పావన+విభూతి= పవిత్రమైన పశ్చర్యం; త్రైలోక్యకంటకున్= ముల్లోకాలకు కలినుడూ, క్షుద్రశత్రువూ అయిన; దశముఖున్= రావణుడిని; బంధుయుక్రంబుగాన్= బంధుసమేతంగా; చంపిన+కలితనమ్ము= సంహారించిన సామర్థ్యం; బాలుర మరణంబు= పసిపిల్లల చాపు; పాటిల్లకుండంగన్= కలుగకుండా; చేసిన= కావించిన; అత్యంత, చిత్ర, మహిమ= మిక్కెలి ఆశ్చర్యకరమైన (ప్రసిద్ధి ఐన) మహాత్మం; కలిగి= పొంది; అశ్వమేధములు= అశ్వమేధయజ్ఞాలు; మున్మగాన్= మొదలుగా; అనేక+అధ్యారములు+బనర్పి= పెక్కు యజ్ఞాలు చేసి; అభిలజనులన్= సమస్త ప్రజలను; తల్లిపోలెన్= తల్లివలె; అరసి= కాపాడి; దశరథరాముండు= దశరథుడి కొడుకైన రాముడు; కాలవశతన్= చాపుకు అధినం కావటం; పొందెన్+కాదె!= పొందాడు కదా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! యోవనంలోనే తపస్సు చేయడానికి, తండ్రి ఆజ్ఞలో అడవులకు పోయిన గౌరవమూ, సముద్రంపై ప్రసిద్ధంగా వంతెన నిర్మించిన ప్రసిద్ధ పవిత్రమైభవం, ముల్లోకాలకు కంటకుడైన రావణుడిని బంధుసమేతంగా కూల్చిన సామర్థ్యం, శిష్టురణాలు కలగకుండా కావించిన ఆశ్చర్యకరమైన మహాత్మం కలిగి ఉండి, అశ్వమేధాది యజ్ఞాలు ఎన్నోచేసి, సమస్త ప్రజానీకాన్ని తల్లివలె పోషించిన దశరథ రాముడు కాలధర్మం చెందాడుకదా!

విశేషం: శ్రీరాముడి అశ్వమేధాది యజ్ఞ నిర్వహణాదక్షత, యౌవనంలోనే తండ్రి ఆజ్ఞను పాటించి, అడవుల కేగి, వారథి నిర్మించి దశకంరుని దునుమాడిన వృత్తాంతాలు 'కట్ట, కొట్ట, తెచ్చే' అని మూడు ముక్కలలో చెప్పబడ్డాయి. శ్రీరాముడి ప్రత్యేక గుణాలలో ప్రస్తుత సందర్భానికి తగినది 'బాలుర మరణంబు వాటిల్లకుండంగఁ జేయుట' సమస్త ప్రజలను తల్లివలె నరయటం విశేషం. తండ్రి అనటం కంటె తల్లి అనటంలో వాత్సల్యానికి ప్రాముఖ్యం. సహజవాత్సల్యంలో సారఖ్యానికి, వైర్మణ్యానికి, నిర్వ్యాజప్రేమకు స్థానం. అప్పుడే అది 'రామరాజ్యం' అనే ప్రసిద్ధిని చాటగలుగుతుంది.

- సీ.** పూర్వవంశ్యులఁ గావఁ బూని వియద్దంగఁ, నవని భాగీరథి యనగుఁ బఱపి శక్తుండు మెచ్చుఁ బరాక్రమంబునుఁ బేళ్లి, యప్రతిపాతముగ నశ్వమేధ యాగంబు లొనలించునప్పుడు వేయు వే, లరదంబులందుఁ గన్యల నలంక్ష తలుఁ జేసే యునిచి, రథంబు రథంబున, కిభములు నూఱు నూఱుఁ, యేనుఁ
- తే.** గేనుగునకు గుట్టములు వేయేసి పాటి, హాయము హాయమున కట్ల గోచయ మమల్లి, భూలి భూలి యుతంబుగ భూసురులకు, నొసగినట్టి భగీరథుం డున్నవాడే?

202

ప్రతిపదార్థం: పూర్వవంశ్యుల్న= పూర్వులైన తన వంశంలోని వాళ్లను; కావన్= కాపాడటానికి; పూని= ప్రయత్నించి; వియద్దంగన్= ఆకాశగంగను; అవనిన్= భూలోకంలో; భాగీరథి+అనగఁన్= భాగీరథి అనగా; పఱపి= ప్రవహింప (పరువెత్త) జేసి; శక్తుండు= దేవేంద్రుడు; మెచ్చున్= పాగడగా, పరాక్రమంబునన్= మగలిమి (విక్రమం)తో; వేర్చి= అతిశయించి; అప్రతిపాతముగన్= అనివార్యంగా (అడ్డులేకుండా); అశ్వమేధయాగంబులు= అశ్వమేధయజ్ఞాలు; ఒనరించు+అప్పుడున్= చేసే సందర్భంలో; వేయునేలు= వేలు వేలు; అరదంబులందున్= రథాలలో; కన్యలన్= అవివాహాతలైన స్త్రీలను; అలంకృతలన్= అలంకరించబడిన వాళ్లగా; చేసి, ఉనిచి= రథాలలో కూర్చోబెట్టి; రథంబు, రథంబునకున్= తేరు తేరుకు; నూఱు, నూఱు+ఏసి= వందవంద వంతున; ఇభములు= ఏనుగులు; ఏనుగు+ఏనుగునకున్= ఒక్కాక్క ఏనుగుకూ; వేయి+ఏసి పాటి= వేయివంతున; గుట్టములు= గుర్రాలు; హాయమునకున్= గుర్రానికి, గుర్రానికి; అట్లు+అ= ఆ విధంగాసే; గో, చయము+అమర్చి= గోవులమొత్తం ఏర్పాటు చేసి; భూరి, భూరి, యుతంబుగన్= అధికమైన బంగారంతో కూడా; భూసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఒసగినట్టి= దానం కావించినట్టి (ఇచ్చినటువంటి); భగీరథుండు= భగీరథుడు; ఉన్నవాడే?= ఉన్నాడా?

తాత్పర్యం: తన పూర్వులైన సగరులకు ఉత్తమగతి కలిగించటానికి అంతకుముం దెవ్యరూ చేయలేని పనికి తాను పూనుకొని, ఆకాశగంగను భాగీరథి అనే పేరుతో భూలోకంలో ప్రవహింపజేసి, దేవేంద్రుడు ప్రశంసించేటట్లు తన పరాక్రమంతో అడ్డులేకుండా అశ్వమేధయజ్ఞాలు కావించే సందర్భంలో వేలవేల రథాలలో అలంకరించిన కన్యలను ఉంచి, రథరథానికి నూరు నూరువంతున ఏనుగులను, ఏనుగు ఏనుగుకీ వెయ్యేసి గుర్రాలను, ప్రతి గుర్రానికి అదే విధంగా వెయ్యి గోవులను ఏర్పాటు చేసి, అధికంగా బంగారుతో కూడా బ్రాహ్మణులకుఇచ్చిన భగీరథుడు ఉన్నాడా?

- సీ.** అట్ల విశ్వాసముం డాచిగాఁ గలుగు గం, ధర్ములు హృద్యవాదన మొనర్పు, నప్పురోనికురుంబ మాటలుఁ బాటలు, నై వినోదింపంగ, నమరగణము బహువిధాలంకార భంగుల విన్నాణ, ములు సూప, దివ్యమునులు నుతింప మనుజలోకం బెల్లఁ గనకాన్నవస్తుభూ, షణ దానములఁ దృష్టి సనగ నశ్వ
- అ.** మేధ సమితిఁ జేసే మెప్పించె నింద్రుని; తతతమాధ్వరమున నతఁడు హాయము నాస పడిన నిచ్చె నా బిలీపునిఁ జాపు, మా! ధరిత్రి నిపుడు మనుజనాథ!

203

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= రాజు!; విశ్వావసుండు+ఆదిగాన్+కలుగు, గంధర్వులు= విశ్వావసుడు మొదలుగా ఉన్న గంధర్వులు; అర్థిన్= కోరిక; హృద్య, వాదనము+బనర్పున్= మనోహరంగా వీణ మొదలగువాటిని వాయించటం చేయగా; అప్పరస్+నికురుంబము= అప్పరసల సమూహం; ఆటలున్+పాటలున్+ఐ= ఆటపాటలు కలిగి; విషోదింపంగన్= ఆనందించగా; అమరగణము= దేవతల మొత్తం; బహువిధ+అలంకార భంగులన్= పలురకాల ఆభరణాల విధాలతో; విన్నాణములు+చూపన్= అందాలు (నేర్చులు) ప్రదర్శించగా; దివ్యమునులు= దేవర్షులు; నుతింపన్= పొగడగా; మనుజ లోకంబు+ఎల్లున్= మానవ సమూహమంతా; కనక+లన్న, వత్స, భూషణ, దానములన్= బంగారమూ, కూడూ, గుడ్డా, నగల దానాలచేత; తృప్తిన్ చనగన్= సంతుష్టి చెందగా; అశ్వమేధ సమితిన్= అశ్వమేధాల సమూహాన్ని (అనేకాలైన అశ్వమేధాలను); చేసి= కావించి; ఇంద్రునిన్+మెప్పించెన్= దేవేంద్రుడిని మెప్పించాడు; శతతమ+అధ్యరమునన్= నూరవయజ్ఞంలో; అతఁడు= ఇంద్రుడు; హయమున్= గుర్రాన్ని; ఆసపడినన్= కోరగా; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; ఆ+దిలీపునిన్= ఆ దిలీపమహారాజును; ధరిత్రిన్= ఇలలో; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; చూపుమా!= చూపగలవా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! విశ్వావసుడు మొదలైన గంధర్వ లెంతో సంతోషంతో వీణ మొదలైన వాద్యాలు వాయించగా, అప్పరసప్రీలు ఆడుతూ పాడుతూ అలరించగా, దేవతలు రకరకాల అలంకారాలు ధరించి అందాలు చూపగా, బుములు కీర్తించగా, మానవులు పసిడీ, కూడూ, గుడ్డా, తొడపులూ మొదలైన దానాలు గ్రహించి సంతృప్తి పడగా, ఎన్నో అశ్వమేధాలు చేసి దిలీపుడు ఇంద్రుడిని మెప్పించాడు. నూరవ యజ్ఞాన్ని చేస్తూ ఉండగా, ఆ గుర్రాన్ని తన కిమ్మని దేవేంద్రుడు ఆడుగగానే ఇచ్చివేశాడు. అట్టి ఆ దిలీపుడిని ఇప్పుడు మనం చూడగలవా?

సీ. జనన మాధిగఁ బాకశాసనుకరమునఁ, బ్రవహించు నేయును బాలుఁ ద్రావి,

ద్వ్యాదశబినము లాతఁడు గారవింపంగ, వర్ణాల్మి, పంత్రైండు వత్సరములు

ప్రాయ మై రాజ్యసంప్రాప్తికి నేతెంచి, యర్మన్ని యుదయంబు నస్తమయము నగునట్లు పాలిమేర లైన మహాక్షేత్రి, మంతయు నోక్కుండ యనుభవించి,

అ. యన్న పర్వతముల నాజ్యనదుల విప్రి, భోజనము లొనట్లి, రాజసూయ

ములును నశ్యమేధములుఁ జేసే మాంధాత్మఁ డింద నిలిచెనే నరేంద్రముఖ్య!

204

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రముఖ్య!= రాజశేష్ముడా!; జననము+ఆదిగన్= పుట్టింది మొదలుగా; పాకశాసను కరమునన్= ఇంద్రుడి చేతిలో; ప్రవహించు= ప్రవహించునట్టి; నేయునవ్వి+పాలున్+త్రావి= నెయ్యా, పాలూ త్రాగి; ద్వ్యాదశబినములు= పండిండు దినాలు; ఆతఁడు= ఆ ఇంద్రుడు; గారవింపంగన్= ఆదరించగా; వర్ణల్లి= అభివృద్ధి చెంది; పండిండు, వత్సరముల, ప్రాయము+ఐ= పండిండు సంవత్సరాల వయస్మై; రాజ్య, సంప్రాప్తికిన్+ఎతెంచి= రాజ్యాన్ని పొందటానికి వచ్చి; అర్యుని ఉదయంబున్= సూర్యుడి ఉదయమూ; అస్తయమున్= అస్తమించటమూ; అగునట్లు= అయ్యెటట్లు; పాలిమేరలు+ఐ= పాద్మలుగా ఉండే; మహాక్షేత్రము+ అంతయున్= విస్తారమైన భూపలయమంతటినీ; ఒక్కండు+అ= ఒక్కడే; అనుభవించి= భోగించి; అన్న పర్వతములన్= అన్నపు కొండలతో; ఆజ్యనదులన్= నేతి నదులతో; విప్ర భోజనములు+బనర్పి= బ్రాహ్మణుల భోజనాలు కూర్చి; రాజసూయములును= రాజసూయ యాగాలూ; అశ్వమేధములున్= అశ్వమేధయజ్ఞాలూ; మాంధాత్మడు= మాంధాత్మ చక్రవర్తి; చేసెన్= నిర్వహించాడు; ఇందు+అ= ఇక్కడే (ఇప్పాలోకంలోనే); నిలిచెనే?= ఉండినాడా?

తాత్పర్యం: రాజముఖ్య! మాంధాత్మ చక్రవర్తి తాను పుట్టింది మొదలు ఇంద్రుడి చేతి నుండి ప్రవహించునట్టి, నెయ్యా, పాలూ త్రాగి పదిరెండు దినాలు ఆయన ఆదరించగా పెరిగి, పండిండు సంవత్సరాల వయస్ములోనే రాజ్యాన్ని పొంది, ఉదయాస్త పర్వతాలే పాద్మలుగా విశాలమైన భూమండలాన్ని ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యంగా అనుభవించి,

పర్వతాల అంతటి అన్వరాసులలో నదులవలె ప్రవహించే నేతులతో బ్రాహ్మణులకు అన్న సంతర్పణం చేశాడు. రాజసూయాలూ, అశ్వమేధాలూ చేశాడు. కానీ, అతడు ఈ లోకంలో శాశ్వతంగా నిలిచాడా?

- సీ. అనిమిషాసుర యుద్ధమున నసురావళి, సమయించి, వర్షాత్మముల నేర్వ
ఱించి, భూమి యలంకరించి, యగ్నిష్టేము, హాయమేధ వాజపేయాతిరాత్
పాండరీకము లనఁ బరఁగిన యధ్వరం, బు లనేకములు సేసి, భూసురులకు
నభిల భూములఁ గలయద్ధంబు లెల్లను, దనకని యేమియు సుసుప కిచ్చే;
- ఆ. శుక్రునల్లు డనగ శోభల్లు తనయందు, ధర్మతత్త్వ మూర్జుతముగ నియమ
నిష్పదై యయాతి నెగడె శాశ్వతుఁ డయ్యే, నే సృష్టాల! య మ్మహీశ్వరుందు.

205

ప్రతిపదార్థం: నృషాల!= రాజా; యయాతి= యయాతి మహారాజు; అనిమిష+అసుర, యుద్ధమునవ్= దేవ, దానవుల యుద్ధంలో; అసుర+ఆవళిన్= రాక్షసుల సమూహాన్ని; సమయించి= చంపి; వర్ష+ఆశ్రమములన్= వర్షాలను, ఆశ్రమాలను; ఏర్పరించి= నిర్మయించి; భూమి+అలంకరించి= (యజ్ఞ యాగాదులు చేయటానికి) భూ ప్రదేశాన్ని సింగారించి; అగ్నిష్టేము, హాయమేధ,
వాజపేయ+అతిరాత్, పాండరీకములు+అనవ్= అగ్నిష్టేమం, హాయ(అశ్వ)మేధం, వాజపేయం, అతిరాత్మం, పాండరీకం అని;
అనవ్= అనగా; పరగిన= ఒప్పిన; అనేకములు= పెక్కు; అధ్వరములు= యజ్ఞాలు; చేసి= నిర్మహించి; అఖిల+భూములన్= అన్ని ప్రాంతాలలో; కల+అర్థంబులు= ఉండే ధనాలు; ఎల్లము= అన్నింటిని; తనకున్+అని+ఏమియున్+ఉనుపక= తన కొరకు
అని ఏమి ఉంచుకొనక; భూసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఇచ్ఛన్= ఇచ్ఛాడు; నియమనిష్పండు+ప= ఏర్పరచుకొన్న నిశ్చయాన్ని
(ప్రతిజ్ఞ) ఎడతెగని శ్రద్ధతో నెరవేర్పేపాడై; పుత్రు+అల్లుండు+అనగం= పుత్రుచార్యుల అల్లుడు అనగా; శోభిల్లు= ప్రకాశించే; తన
అందున్= తనలో; ఊర్మితముగన్= గొప్పగా; ధర్మతత్త్వము= ధర్మస్వరూపం; నెగడ్నే= ఒప్పింది; ఆ+మహీశ్వరుందు= ఆ రాజు;
శాశ్వతుఁడు+అయ్యేనే?= స్థిరంగా నిత్యంగా ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! యయాతి, దేవాసురుల యుద్ధంలో పాల్గొని రాక్షసులను సంహరించాడు. వర్షాత్మ ధర్మాలు, ఏర్పాటు చేశాడు. భూమిని సింగారించి అగ్నిష్టేమం, అశ్వమేధం, వాజపేయం, అతిరాత్మం, పాండరీకం వంటి ఎన్నో
యజ్ఞ యాగాదులు చేశాడు. సమస్త భూములలో సంప్రాప్తించే సంపదలను తనకని ఏమి ఉంచుకొనకుండానే మొత్తం
సంపత్తినీ బ్రాహ్మణులకు దానం చేశాడు. పుత్రుడి అల్లుడని ప్రసిద్ధికేక్కి ఎంతో శోభించే అతడు, నియమాలను
నిష్పత్తో అనుష్టిస్తూ గొప్పగా ధర్మతత్త్వంతో ప్రకాశించాడు. ఆ రాజు ఈ లోకంలో శాశ్వతంగా ఉండగలిగాడౌ?

విశేషం: యయాతి అనేక విధాల యజ్ఞాలు నిర్వర్తించాడు. అందులో అతి ముఖ్యమైనవి హాయమేధం, అగ్నిష్టేమం, అతిరాత్మం,
వాజపేయం, పాండరీకం అనేవి.

హాయమేధం: దీనినే అశ్వమేధం అనికూడా పిలుస్తారు. నూరు అశ్వమేధాలు చేస్తే ఇంద్రవదని లభిస్తుంది. మేధు అనగా
హింసించటం. గుప్రాలను హింసించటం వలన దీని కా పేరు వచ్చింది. ఇటువంటిదే నరమేధం మొదలైనవి.

అగ్నిష్టేమం : ఇది జ్యోతిష్టోమంలో ఒక భాగం. ఎక్కువగా వసంత బుతువులో ఆచరించబడే యజ్ఞం. అగ్నికి సంబంధించిన
స్తోత్రాలు ఇందులో అధికంగా ఉంటాయి.

అతిరాత్మం : ఇది రాత్రి గడిచిపోతూ ఉన్నదనే సందర్భంలో చేయటంవలన దీనికి సేరు వచ్చింది. ఇది కూడా జ్యోతిష్టోమంలోని
ఒక భాగమే. ఇంతటికి జ్యోతిష్టోమం అంటే ఏమిటి? జ్యోతిస్పుల స్తోమం - జ్యోతిష్టోమం అని అర్థం. జ్యోతిస్పులు
సామలు - అంటే సామమంత్రాలు. ఇందులో సంస్కార ముఖ్యాన్యయవం. దీనికి పదహారుమంది బుత్యుక్కులు కావాలి.
ముఖ్యంగా స్వర్గాన్ని కోరేవాళ్ళు దీనిని నిర్వహిస్తారు. దీనినే సోమయాగం అని కూడా అంటారు.

వాజపేయం : వాజంపేయం వాజపేయం అయినది. ఇది నెఱ్యని మాత్రమే త్రాగి చేయవలసిన యాగం.

పొండరీకం : ఇది ఒక యజ్ఞబేదం. పుండరీక సంబంధమైనది పొండరీకం. ఈ యజ్ఞాదు లన్నీ ఆయా పేర్లకు అనుగుణంగా నిర్వర్తించబడుతూ ఉంటాయి.

సత్రయాగం : ఇది 13 దినాలు మొదలు 100 దినాల వరకు జరిపే యజ్ఞం.

- సి. ఓర్ధ్వక పెక్కంట్లు రుట్టోషు లొక్కట్లు బైనెత్తి చ్ఛిన భండనమున
వారి హోత్తిచ్ఛత్త వాహన ధ్వజములు, నత్తికిన నడు నడు నడికి వార
లభయంబు వేడిన నందఱఁ గృహఁ గాచి, యేలె; సీ పెన్నేల యొల్లఁ దాన
కొని యధ్వరములు పెక్క లొనల్లి వేడుకఁ, బాయసమ్మలు నపూపములు మోద
ఆ. కములు లోనుగాఁగఁ గల వంటకముల ను, శ్రీసురావశులకుఁ జీతిఁ జేసి
దక్కిణలుగ మణివితానంబు లిచ్చిన, యంబలీషుఁ దేమి యయ్యు? జెపుమ.

206

ప్రతిపదార్థం: పెక్కంట్లు= అనేకులు; ఉర్మిశులు= రాజులు; ఓర్ధ్వక= సహించక; ఒక్కట్లు= ఒక్కమృడిగా; పైన్+ఎత్తివచ్చినవ్వు= దండత్తి పైకి రాగా; భండనమునవ్వు= యుద్ధంతో; వారి= ఆ శత్రురాజుల; హోత్తి, చత్ర, వాహన, ధ్వజములు= ఆయుధాలు, గొడుగులు, గుప్రాలు, జెండాలు; నత్తికినవ్వు= ఖండించగా; వారలు= ఆ శత్రురాజులు; నడునడు+నడికి= నడునడు మంటూ వణకి (నడునడు= ధ్వన్యసుకరణ శబ్దం); అభయంబున్ను= భయంలేకుండా ఉండటాన్ని; వేడినవ్వు= ప్రార్థించగా; అందఱున్ను= వాళ్ళను అందరిని; కృష్ణన్ను= దయతో; కాచి= కాపాడి; తాను+అ= తానే; ఈ+పెను నేల ఎల్లన్ను= ఈ (విశాలమైన) గొప్ప రాజ్యాన్ని అంతటిని; ఏలెన్ను= పరిపాలించాడు; కొని= పూని; పెక్కులు= అనేకాలు; అధ్వరములు= యాగాలు; ఒనర్చు= చేసి; వేడుకన్ను= సంతోషంతో; పాయసమ్మలు= పరమాన్నాలూ; అపూపములు= పిండివంటలు; మోదకములు= కుడుములు; లోనుగాఁగన్+కల= మొదలుగా ఉన్న; వంటకములన్ను= వంటకాలతో; ఉర్మిసుర+అవశులకున్ను= బ్రాహ్మణుల సమాపోలకు; ప్రీతిన్+చేసి= ప్రీతి కలిగించి; మణివితానములు= మణుల మొత్తాలు; దక్కిణలగన్+ఇచ్చిన= కానుకలుగా ఇచ్చిన; అంబలీషుడు= అంబలీషమహారాజు; ఏమి+అయ్యున్ను?= ఏమైనాడు?; చెపుమ!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: ఎందరిఁ రాజులు ఒక్కసారిగా ఓర్ధ్వలేక యుద్ధంతో దండత్తి పైకి రాగా, వాళ్ళ ఆయుధాలు, గొడుగులు, వాహనాలు, జెండాలు నరికి, గజగజ వణికే ఆ రాజులు శరణు వేడగా అందరిని దయతో కాపాడి, తానే ఇంతపెద్ద సాప్రాజ్యాన్ని పరిపాలించాడు. లెక్కలేనన్ని యాగాలు చేశాడు. మణులను బ్రాహ్మణులకు దక్కిణలుగా ఇచ్చాడు. అట్టి ఆ అంబలీష మహారాజు ఇప్పు డేమైనాడో! నీవే చెప్పుము.

- సి. లక్ష్మిభార్యల నుపలాలించి యొక్కిఁక్కు, వెలఱికి వేపురు వేపు రాత్ర
జులు గాఁగఁ బదికోటు లలఘుముఅర్థలఁ గాంచే; వారును దీర్ఘలోజ్ఞులులు నార్య
చరితులునై పేల్లి తురగమేధంబు లం, దఱు బహుదక్కిణిఁదాత్త భంగుఁ
జేయుచుఁ దనపంపు సేసి వల్లంపంగఁ, దానును విశ్రుతాధ్వరము లొప్పు
తే. బెంపు సాంపును సుప్రత సంపదయును, నిర్మల త్రథయును గర్భవిపుణతయును
నెఱయ శశిజందుఁ దొనలించి నెగడె; నతఁడు, వడయఁ జాలెనె యెన్నడుఁ జెడని యొడలు? 207

ప్రతిపదార్థం: శచిచిందుడు= శచిచిందుడు అనే రాజు; లక్ష్మిభార్యలన్ను= లక్ష్మమంది భార్యలను; ఉపలాలించి= బుజుగించి; ఒక్కపైలఱికిన్ను= ఒక్కపై భార్యకు; వేపురు+వేపురు= వెయ్యమంది, వెయ్యమంది; ఆత్మజులు+కాఁగన్ను= కుమారులు కాగా;

పదికోట్లులు= పదికోట్లుమంది; అలఘు+మూర్తులన్= గొప్ప స్వరూపం కలిగినవాళ్ళను; కాంచెన్= కన్నాడు; వారున్= వారున్నా; దోన్+బల+ఉజ్జ్వలులున్= భుజశక్తిచేత (అడ్డులేనివాళ్ళు) ప్రకాశించేవాళ్ళు; ఆర్యచరితులున్+అయి= పూజ్యమైన నడవడి కలవారున్నా అయి; పేర్చి= విజ్ఞంబించి; అందరున్= అందరూ; తురగ మేధంబులు= అశ్వమేధాలు; బహు, దక్షిణ+ఉడాత్ర భంగిన్= అనేక దక్షిణలను ధారాళమైన (ప్రియమైన) విధంతో; చేయుచున్= నిర్వహిస్తా; తన పంపు చేసి= తన ఆజ్ఞ నెరవేర్చి; వర్తింపంగన్= ఉండగా; తానును= తానున్నా; విత్రత+అధ్వరములు= ప్రసిద్ధి కెక్కిన యాగాలు; ఒస్పన్= తగునట్లు; పెంపుసాంపును= అతిశయ సంతోషాస్మీ (పాలన సమృద్ధిని); సువ్రతసంపదయును= మంచి ప్రవర్తమాలయొక్క సంపత్తియున్నా; నిర్వలశద్దయును= నిష్పుషట మయిన శద్దయున్నా; నెఱయున్= నిండుకొనగా; ఒనర్చి= చేసి; నెగడెన్= ఒప్పారాడు; అతడు= ఆ శచిబిందుడు; ఎన్నడున్= ఎప్పుడున్నా; చెడని ఒడలు= నశించని శరీరాన్ని; పడయున్+చాలెన్?= పాందగలిగాడా?

తాత్పర్యం: శచిబిందుడు లక్షమంది భార్యలను బుజ్జిగించి ఒక్కొక్కరి వలన వేయిమంది కలుగగా పదికోట్లు మంది కుమారులను కన్నాడు. వారు బాహుబలంతో ప్రకాశిస్తూ పచిత్రచరిత్రులై అందరూ అనేక దక్షిణలు ధారాళంగా ఇచ్చి అశ్వమేధయాగాలు చేశారు. తండ్రి ఆజ్ఞ కుమారులు ఆ విధంగా పాటించి ప్రవర్తించగా, ఆ శచిబిందుడున్నా ప్రతనిష్పత్తిల, శద్దపాలన సమృద్ధి ఒప్పగా ప్రసిద్ధ యాగాలు నిర్వర్తించాడు. కానీ, అతడు శాశ్వత శరీరాన్ని పొందగలిగాడా!

విశేషం: ‘కర్మనిపుణం’ అనే ప్రయోగం ‘యోగః కర్మసు కౌశలం’ అనే గీతావాక్యాన్ని స్ఫురింపజేస్తూ ఉన్నది. పదికోట్లు పుత్రులను కని ఎన్నో ప్రతాలు, యాగాలు నిర్వహించిన శచిబిందు చక్రవర్తి కూడా తుట్టతుదకు మట్టిలో కలిసిపోయాడు. శాశ్వత శరీరు లెప్పరూ లేరు అని ప్రస్తుతపద్య సారాంశం.

- సీ.** అధికతపంబున నగ్గి నారాధించి , ప్రత్యక్ష ముగుటయు బ్రహ్మచర్య
వృత్తంబు దమమును వేదవిత్తము నహిం , సయ్యద బాత్రుదానంబు శమము వరము
గాఁ గోరికాని వేబికాస్థలి మసికన , కాత్మిక ర్యై ముప్పదాఱు యోజ
సముల దైర్ఘ్యము నంత కమరు విస్తారంబుఁ , గలుగంగ నీనలించి క్రతువు సేసి
- తే.** విప్రతతులకు దాని నతిప్రియముగ , నిచ్చి, తనపేర గయ నుతి కెక్క వటము
పాగడు వడయంగఁ బుణ్ణుడై నెగడె గయుఁడు , భూవరోత్తమ! యతుఁ డెందుఁ భోయుఁ జెపుమ!208

ప్రతిపదార్థం: భూవర+ఉత్తమ!= రాజశేష్టా!; గయుఁడు= గయుడనే రాజు; అధికతపంబున్= గొప్ప తపస్సుతో; అగ్నిన్= అగ్నిదేవడిని; ఆరాధించి= సేవించి; ప్రత్యక్షము+అగుటయున్= అగ్ని సాక్షాత్కురించటమున్నా; బ్రహ్మచర్యవృత్తంబున్= బ్రహ్మచర్యంగల జీవనమూ; దమమును= ఇంద్రియ నిగ్రహమూ; వేదవిత్తమున్= వేదాలను తెలిసికొనే భావమున్నా; అహింసయున్= హింస చేయకుండటమున్నా; పాత్రదానంబు= యోగ్యులైన వాళ్ళకు దానం చేయటమున్నా; శమమున్= అంతరింధియ నిగ్రహమున్నా; వరముగాన్= వరంగా; కోరికాని= ఇష్టపడి గ్రహించి; వేదికాస్థలి= యజ్ఞంచేసే తిన్నెయొక్క ప్రదేశం; మణి, కనక+అత్మిక, ఐ= మణిలూ బంగారంతో కూడుకొన్నదై; ముప్పదాఱు యోజనముల దైర్ఘ్యమున్= ముప్పైఆరు ఆమడల పొడవును; అంతకున్+అమరు= అనే కొలతలో; ఒప్పునట్టి(కుదురునట్టి); విస్తారంబున్= వెడల్పున్నా; కలుగంగన్+ఒనరించి= అయ్యెటుట్లు చేసి; క్రతువు+చేసి= యజ్ఞం కావించి; విప్రతతులకున్= బ్రాహ్మణుల మొత్తాలకు; ఇచ్చి= ఒసగి; తనపేరన్= తన పేరుతో; వటము= మర్మిచెట్లు; గయన్= గయశ్శేత్రంలో; నుతికెక్కన్= ప్రశ్ని కెక్కగా; పాగడు+వడయంగన్= కీర్తిని పాందగా; పుణ్ణుఁడు+ఐ= ధార్మికుడై; నెగడెన్= వర్ధల్లాడు; అతడు= ఆ గయుడు; ఎందున్+పోయెన్= ఎక్కుడికి పోయాడో; చెప్పుమ!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: రాజుశేషో! గయుడు తీవ్రమైన తపస్సు చేసి అగ్ని ఆరాధించాడు. అతడు ప్రత్యక్షం కాగానే తనకు బ్రహ్మచర్య జీవనం, అంతరింద్రియ, బహిరింద్రియ నిగ్రహం, వేద విజ్ఞానం, అహింసా స్వభావం, పాత్రత నెరిగిన దానం చేసే గుణం వరాలుగా ఇమ్మని కోరుకొన్నాడు. ముపైఘారు యోజనాలు పొడవూ అంతే వెడల్పు ఉండే యజ్ఞవేదిక రత్నాలతో బంగారుతో కూడుకొని ఉండేటట్లుగా నిర్మించి యజ్ఞం చేసి బ్రాహ్మణులకు ఎంతో ప్రీతి కలిగించాడు. తన పేరుతో గయాక్షేత్రంలో మరిచెట్టు ప్రసిద్ధి కెక్కగా ధార్మకుడై కీర్తికెక్కాడు. కానీ, ఇప్పుడు అతడుఎందు బోయాడో!

సీ. ఇరువబి యేవురు పరిణత పాచకు, లభ్యాగతులకును సతిధులకును
బాటించి క్రొత్తగా బవలును రేలును, వలయు నస్తము లిడ వెలసే బశువు
లర్థి నుత్తమగతికై తామ చనుదేర, విశసించు నమరులు వేడ్డతోడ
బొడసూపి కడుపారఁ గుడువ హావిర్భాగ, ములు వెట్టు నివ్విధమున మహాంధ్ర

తే. తముగ నొనలించె సత్తయాగము దదుత్సు, వంబు గొనియాడ వచ్చిన వార లెల్ల
బ్రచుర పుణ్యాత్ము దన నొపై రంతిదేవుఁ, డవ్విభునకును వలసె లోకాంతరంబు.

209

ప్రతిపదార్థం: పరిణతపాచకులు= ఆరితేరిన వంటగాళ్ళు; ఇరువది వేవురు= ఇరవైవేలమంది; అభ్యాగతులకును= భోజనానికి రండని స్వయంగా సాదరంతో పిలుబబడే ఆహాతులకు; అతిధులకును= నీర్దిష్టసమయంలో కాకుండా భోజనాన్నికి అనుకొనకుండా ఆగంతకులై వచ్చే యాచకులకున్నా; పాటించి= ఆదరించి; క్రొత్తగాన్= ఎప్పటికప్పుడు రుచులు కొత్తగా; పవలును= పగలూ; రేలునూ= రాత్రులున్నా; వలయు= కావలసిన; అన్నములు= చతుర్యధాలైన భోజనాలు (అన్నాలు); ఇడన్= పెట్టగా; పశులు= గోపులు; అర్థిన్= ఇష్టంతో; ఉత్తమగతికై= సద్గతి కోసమై (అనగా స్వర్గాపేష్టతో); తాము+అ= తమకు తామే; వెలసెన్= చేరాయి; చనుదేరన్= బయలుదేరగా; విశసించు= చంపు; అమరులు= దేవతలు; వేడ్డతోడన్= కుతూహలంతో (అభిలాషతో); పొడచూపి= ప్రత్యక్షమై; కడుపారన్= కడుపునిండా; కుడువన్= తినటానికి; హావిన్+భాగములు= యజ్ఞద్రవ్యాల విభాగాలు; పెట్టున్= ఉంచును; శః+విధమునన్= ఇట్లా; సత్తయాగము= మంచివారిని కాపాడే యాగం; మహా+అద్యుతముగన్= మిక్కిలి ఆశ్వర్యకరంగా; ఒనరించెన్= చేశాడు; తదీ+ఉత్సవంబున్= ఆ యాగానికి సంబంధించిన ఉత్సవాన్ని; కొనియాడన్= పొగడటానికి; వచ్చిన వారలు+ఎల్లన్= వచ్చినవారంతా; ప్రచుర, పుణ్యాత్ముడు+అనన్= ప్రసిద్ధి కెక్కిన ధర్మాత్ముడు అనగా; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు; ఆ+విభునకున్= ఆ ప్రభువునకున్నా; లోక+అంతరంబు= అన్యలోకం; వలసెన్= తప్పనిది అయింది.

తాత్పర్యం: రంతిదేవుడు, ఇరవైవేలమంది ఆరితేరిన వంటవాళ్ళను నియమించి రాత్రింబవళ్ళా అభ్యాగతులకూ, అతిధులకూ క్రొత్త క్రొత్త రుచులతో వారి వారికి ఇష్టమైన భోజనాలు ఏర్పాటు కావించాడు. సద్గతికోసం తమకు తామై ఎంతో సంతోషంతో గోపులు అతడి యాగానికి వచ్చి చేరాయి. దేవతలు వేడుకతో ప్రత్యక్షమై, కడుపార భుజించటానికి అతడు యజ్ఞద్రవ్యాలు మనకు పిలిచి పెడతా డని సంతోషపడ్డారు. ఆ విధంగా సత్తయాగాన్ని ఎంతో ఆశ్వర్యం కలిగేటట్లు రంతిదేవుడు నిర్వహించాడు. ఆ ఉత్సవాన్ని చూచి మెచ్చినవారంతా ఇత డెంత పుణ్యాత్ముడో అన్నారు. అట్టి పుణ్యాత్ముడు కూడా పరలోకానికి పోక తప్పలేదు.

సీ. శరభసింహావ్యాప్తి సత్త చయంబుల, నేడిక లె ట్లట్ల యొక్కి యాచి
కట్టుచు విడుచుచుఁ గణ్యాత్మమంబున, దమియింపగా సర్వదమను నామ
మిడియె నమ్ముని; పదంపడి మహారాజ్య ప, దస్ఫుఁడై కాజింది తటమునందు
భాగీరథి తీర భాగంబును సర, స్వతి సమీపంబున వాజమేధ

- తే. రాజసూయాది వివిధాధ్వరము లొన్నల్లి, కనక నిర్మిత కలతురంగము రథంబు
లసడ్డశల్మీతి విప్రులఁ కొనగె భరతుఁ, దన్నరేంద్ర చంద్రుండును జన్మవాడ.

210

ప్రతిపదార్థం: శరభ, సింహా, వ్యాఘ్రు, సత్య+చయంబులన్= మీగండ్ల మెకం, సింహాం, పులి, మొదలైన జంతువుల మొత్తాలను; ఏడికలు= పొట్టేళ్ళు; ఎట్లు= ఏ విధమో; అట్లు+ల= ఆ విధంగా; ఎక్కు ఆడి= షైకెక్కు ఆడి; కట్టుచున్= బంధిస్తూ; విడుచుచున్= విడిపిస్తూ; కణ్ణు+ఆక్రమంబునన్= కణ్ణుమహార్షి యొక్క ఆక్రమంలో; దమియింపన్+కాన్= అణచగా; ఆ+ముని= ఆ కణ్ణుమహాముని; సర్వదమున, నామము= సర్వదమునుడు (అన్నింటిని అణచేవాడు అని భావం) అనేపేరు; ఇడియెన్= పెట్టాడు; పదంపడి= అటుపైన; మహారాజ్యపదస్థుండు+ః= గొప్ప సామ్రాజ్యపదవిలో ఉన్నవాడై; కాళింది తటమునందున్= యమునానది ఒడ్డున; భాగీరథీతీర భాగంబునను= గంగానదియొక్క ఒడ్డు ప్రదేశంలో; సరస్వతి సమీపంబునన్= సరస్వతీనది చెంత; రాజసూయ+ఆది, వివిధ+అధ్యరములు= రాజసూయం మొదలైన అనేక విధాలైన యజ్ఞాలు; ఒనర్జి= చేసి; కనక, నిర్మిత, కరి, తురంగ, రథంబులు= బంగారుతో నిర్మించబడ్డ ఏనుగులు, గుర్రాలు, తేరులు; అసర్వశ+శ్రీతిన్= సాటిలేని సంతోషంతో; విప్రులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఒసటెన్= ఇచ్చాడు; ఆ+నర+ఇంద్ర(నరేంద్ర) చంద్రుండును= ఆ రాజశేషుడున్నా; చన్నవాఁడు+అ= పోయినవాడై కదా!

తాత్పర్యం: శరభం, సింహాం, పులివంటి క్రూరజంతువులను పొట్టేళ్ళవలె బంధిస్తూ విడిపిస్తూ వాటిపై కెక్కి ఆడుతూ, కణ్ణుశ్రమంలో వాటిని అణచివేయటాన్ని చూచి కణ్ణుడు సర్వదమునుడు అనే పేరు పెట్టాడు. అతడే తర్వాత మహారాజ్య పదవిని అధిష్టించి, గంగా, యమునా, సరస్వతీ నదీ తీరాలలో రాజసూయం మొదలైన అనేక యజ్ఞాలు నిర్వహించాడు. అతడు బంగారుతో నిర్మించబడ్డ ఏనుగులను, గుర్రాలను, తేరులను సాటిలేని సంతోషంతో సవన కార్యకలాపాలలో పాల్గొన్న సద్రాహ్మణులకు ఇచ్చాడు. ఆ రాజ శేషుడున్నా ఇహాలోకాన్ని విడిచి వెళ్ళినవాడై.

- సీ. మిట్లుఁ బల్లంబు సై మెలఁగంగఁ దనరథఁ, ప్రముఖు వాహనములఁ బఱప నసువు
గా కున్న మేబినిఁ గడుసమస్తలి గాగఁ, వెరవున నొనలంచి, విత్తుతముగఁ
దనపేరఁ బృథివినాఁ జనుఁ జేసి, గొరూపఁ, రైనున యవ్వసుమతి నమురగణముఁ
బనిచి యోషధులును బహురత్నములుఁ బిబి, కించి జగంబుఁ ఫోపించె వృథుండు;

- తే. సేసే నానాధ్వరము లవి సెప్పు నేలఁ, సకల ధాత్రియు బ్రాహ్మణసమితి కిచ్చే;
నమ్మహశిసుభావునకును నతుల యశము, కాక సుస్థిరమయ్యేనే కాయ మనఘు

211

ప్రతిపదార్థం: మిట్లున్+పల్లంబున్+ః= మీట్లు, పల్లం (హెచ్చుతగ్గులు కలదియై); మేదిని= భూమి; మెలఁగఁగున్= వర్తించగా (ఉండగా); తన= తనయొక్క; రథ, ప్రముఖ, వాహనములన్= తేరు మొదలైన వాహనాలను; పఱపన్= పరువెత్తించటానికి; అనుషు+కాకున్నన్= అనుకూలంగా లేకుండగా; కడున్= మిక్కిలి; సమస్తలి+కాగన్= చదువైనస్తలం అయ్యేటట్లుగా; వెరపునన్= ఉపాయంతో; ఒనరించి= చేసి; విత్తుతముగన్= మిక్కిలి ప్రసిద్ధి కెక్కిందిగా; తన పేరుతో; పృథివి+నాన్= పృథివి అనగా; చనన్+చేసి= చెల్లే (ఒప్పే) టట్లు ఒనర్జి; గోరూప+అయిన= గోవయొక్క ఆకారంలో ఉన్నది అయిన; ఆ+వసుమతిన్= ఆ భూమిని; అమరగణమున్= దేవతాసమూహాన్ని; పనిచి= పంపి; ఓపథులును= ఓపథులూ (మందుచెట్లు); బహురత్నములును= అనేక రత్నాలును; పిదికించి= పిండించి; జగంబున్= లోకాన్ని; వృథుండు= వృథు చక్రవర్తి; పోపించెన్= పోపించాడు; నానా+అధ్వరములు= అనేక యజ్ఞాలు; చేసెన్= చేశాడు; అని+చెప్పున్+ఎలు?= వాటిని చెప్పటం ఎందుకు?; సకలధాత్రియున్= సమస్త భూమిని; బ్రాహ్మణులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; ఆ+మహానుభావునకున్= మిక్కిలి ఉదారుడైన ఆ

మహానీయుడికి; అతుల, యశము+అ= సాటిలేని కీర్తియే; కాక= తక్క (కాని); కాయము= శరీరం; సుస్థిరము= మిక్కిలి శాశ్వతం; అయ్యెనే?= అయిందా?

తాత్పర్యం: మిట్టపల్లాలుగా ఉండి రథం మొదలైన వాహనాలు పోవటానికి అనుకూలంగా లేని భూమిని చదునుచేసి, దానిని తన పేర పృథ్వి అని ఒప్పారేటట్లు చేసి, గోరూపంలో ఉన్న భూదేవిని, ఓషధులూ, రత్నాలూ పిదుకవలసిందిగా ఆజ్ఞాపించి, లోకాన్ని ప్సఫువు పోషించాడు. అతడు చేసిన వివిధ యజ్ఞాలను గురించి చెప్పవలసిన పనిలేదు. సమస్త భూమినీ అతడు బ్రాహ్మణులకు దానమిచ్చాడు. మహాదారుడైన ఆ మహానీయుడి యశస్వి నిలిచింది కాని శరీరం సుస్థిరం కాగలిగిందా!

- సి.** బ్రహ్మవిద్వాపంబు పరికించి కోపించి, యవిధేయుఁ దైన సహస్రబాహవుఁ
బలమాళ్లి స్వపతులుఁ దర మిడి తునుమాడె, నిరువబి యొక్కమా తెల్లచోట
నందఱ యేలెడు నన్ని భూములుఁ డాను, యేలె ధర్మోజ్ఞుల పాలనమును;
రాజయోగ్యములు ధరాసురార్థంబులు, నగు నధ్యరములు పే క్షాచరించె
- ఆ.** గశ్యపునకు నిచ్చి కాశ్యపి యను పేరఁ, జనగఁ జేసే నుల్వ జామదగ్న్య
వినమె యమ్మహిత్యుడును బలతోష వి, భ్రాంతి గలిగెనేని బ్రదుక లేదు.

212

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మవిద్వాపము= బ్రాహ్మణుడి యెడ కోపం; పరికించి= చూచి; కోపించి= క్రోధం పహించి; అవిధేయుడు+ఐన= వినయం లేనివాడైన; సహస్రబాహన్= వెయ్యి చేతులున్న కార్త్రవీర్యర్పునుడిని; పరిమార్పి= చంపి; స్వపతులన్= రాజులను; తరమిడి= వరుసపెట్టి విడువకుండా; ఇరువది ఒక్కమాఱు= ఇరవై ఒక్కసారులు; తునుమాడన్= సంహరించాడు; ఎల్లచోటన్= అన్నిచోట్లు; అందఱ ఏలెడు= అందరూ పరిపాలించే; అన్ని భూములున్= అన్ని ప్రదేశాలున్నా; తాను= తానే; ధర్మా+ఉజ్జ్వల, పాలనమునన్= ధర్మంచేతప్రకాశించే రక్షణాతో; ఏలెన్= పోషించాడు; రాజ యోగ్యములు= రాజులకు తగినపి; ధరాసుర+అర్థంబులున్= బ్రాహ్మణులకు తగినవియున్నా; అగు+అధ్యరములు= అయిన యజ్ఞాలు; పెక్కు= అనేకములు; ఆచరించెన్= చేశాడు; ఉర్ధ్వన్= భూమిని; కశ్యపునకున్= కశ్యపమహార్షి; ఇచ్చి= ఒసగి; కాశ్యపి అనుపేరన్= కాశ్యపి అనే పేరుతో; చనగన్= ఒప్పేటట్లుగా; చేసెన్= చేశాడు; జామదగ్న్యున్= జమదగ్ని కుమారుడైన పరపురాముడి గురించి; వినమె! = వినలేదా?; ఆ+మహాత్ముడును= ఆ మహానీయుడున్నా; పరితోష= సంతోషంయొక్క; విభ్రాంతి కలిగెన్+ఎని= విభ్రాంతి కలిగితే; బ్రదుకలేడు= జీవించబోడు.

తాత్పర్యం: అవిధేయుడైన కార్త్రవీర్యడిలో ఉన్న బ్రాహ్మణద్వేషాన్ని చూచి, కోపించి అతడిని సంహరించాడు. అంతటితో ఊరుకోక రాజులనందరిని విడువకుండా పరిమార్పి ఇరవై ఒక్క పర్యాయాలు దండెత్తి వారి రాజ్యాలను తానే ధర్మనిష్ఠతో ఉజ్జ్వలంగా పరిపాలించాడు. రాజులూ, బ్రాహ్మణులూ చేయవలసిన వివిధ యజ్ఞాలూ తాను చేశాడు. ఈ సమస్త భూమినీ కశ్యపుడికి ధారాదత్తం చేసి, కాశ్యపి అనే పేరు భూమికి కలిగేటట్లు చేశాడు. ఆ పరపురాముడిని గురించి విన్నాముకదా! అట్టి ఆ మహాత్ముడున్నా పరితోష భంగం కలిగితే కాని శాశ్వతంగా జీవించలేకపోయాడు.

- చ.** నలుమడి నీకు నమ్మనుజ నాయకు లేమిటఁ జాడ వచ్చినం
దలఁ భవత్సుతుండును ను (నను) దాత్తుడు వారలకంటే, నెందునుం
గలయి, భీని కేల యథికంబగు నెవ్వగ నింత నొప్పి; ని
త్తెలివి మనంబునం జీనుపు భీరతసారత గూర్చు నేర్చునన్.

213

ప్రతిపదార్థం: ఏనిటన్= ఏ విషయంలో; చూడన్+వచ్చినన్= ఆలోచించవచ్చినా (ఏ విషయంలో చూచినప్పటికీన్); ఆ+మనజనాయకులు= ఆ రాజులు; నీకున్= నీకు; నలుమడి= నాలుగు రెట్లు అధికం; తలపన్= ఆలోచించగా; వారలకంటెన్= వారందరికంటె; భవత్+సుతుండునన్= నీ కుమారుడును; ఉదాత్తుడు= గొప్పవాడు(అనుదాత్తుడు అనే ఉస్కానియా ప్రతిలోని ప్రయోగం వలన; విపరీతార్థం స్ఫురిస్తూ ఉన్నది); ఎందునన్= ఎక్కడా; కల+అది= ఉండేది; దీనికిన్= సర్వసాధారణామైన ఈ విషయానికి; అధికంబు+అగు+నెవ్వగన్= మిక్కిలి సంతాపంతో; ఇంత నొప్పన్+ఏల?= ఇంతగా బాధపడటం ఎందుకు?; ధీరత సారత= ఛైర్యం యొక్క చేవదనాన్ని; కూర్చు= కలిగించే; నేర్చునన్= వైపుణ్యంతో; ఈ+తెలివిన్= దేహత్వాది భేదజ్ఞానాన్ని లేదా ప్రసన్నత్వాన్ని; మనంబునన్= మనస్సులో; చొనుపు= చొప్పించుము.

తాత్పర్యం: ఏ విషయంలో చూచినా ఆ రాజులు నీకు నాలుగురెట్లు అధికులు. ఆలోచించగా నీ కొడుకు ఆ రాజులకంటె గొప్పవాడు, ధీరోదాత్తుడూ. ఎక్కడా మరణం ఉండేదే! దీనికొరకు ఎందుకు ఇంతగా బాధపడి తపించిపోతావు? ఛైర్యం తెచ్చుకొని దేహత్వులకు సంబంధించిన జ్ఞానాన్ని, ప్రసన్నతనూ నీ మనస్సులోకి చొప్పించుము.

విశేషం: నలుమడి అనే ఎత్తుగడతో చంపకమాలను ప్రారంభించటం ఒక విశేషం. ‘ఎందుమం గలయది’ అనేది చక్కని జాతీయం. ‘ఎక్కడా ఉండేదే ఇది’ అనే అర్థంలో సర్వసాధారణామైన లోకసహజమైన నిత్య సత్యాన్ని చేపేటప్పుడు ఇటువంటి జాతీయాన్ని మామూలుగా మనం ప్రయోగిస్తూ ఉంటాం. ముఖ్యంగా ఓదార్పు చేపేటప్పుడు ఈ వాక్యాన్ని అంటూ ఉండటం అతి సహజం.

వ. అని నారదుండు.

214

తాత్పర్యం: ఆ ప్రకారంగా నారదమహర్షి:

తే. ఆయువును బుణ్యమును జిరత్తీయుఁ జేయుఁ, జాలు పోడశరాజున్య చలత మిట్లు సెప్పు, నేర్పడగా విని సృంజయుండు, పాండపాగ్రజు! యేమియుఁ బలుక కుండె.

215

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అగ్రజ!= పాండవులో మొదట పుట్టినవాడా!(ధర్మరాజా! అని సంబోధన); ఆయువునన్= ఆయుస్సునూ; పుణ్యమును= పుణ్యాన్ని (సుకృతాన్ని); చిరత్తీయున్= శాశ్వతమైన సంపదనూ; చేయన్+చాలు= కలిగించటానికి సమర్థమైన; పోడశరాజున్య చరితము= పదహారుమంది పట్టబ్రదులైన ప్రభువుల చరిత్ర; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చెప్పన్= వక్కాణించగా; ఏర్పడగాన్= తేటపడేటట్లుగా; విని; సృంజయుండు; ఏనియున్= ఏమీ; పలుకక+ఉండెన్= మాటాడకుండా ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ఆయుస్సూ, పుణ్యమూ, శాశ్వతసంపదా కలిగించటానికి సర్వసమర్థమైన పోడశరాజ చరిత్రను చెప్పగా సృంజయుడు తేటతెల్లంగా విని ఏమీ మాటాడకుండా ఉండిపోయాడు.

విశేషం: అంత మహామహాలైన ఆ మహారాజులు అందరూ అంతరించిపోగా ఇక తన కుమారుడి సంగతి ఏముంది? అని సృంజయుడికి ఆ రాజుల చరిత్ర వినగానే అవగతమయింది. దేహం శాశ్వతం కాదనే నిశ్చయానికి వచ్చాడు. నారదుడు చెప్పినదంతా అంగీకారయోగ్యమే. పరిపూర్ణమైన సమ్మతికి సూచనగా మారుమాటాడకుండా - అనగా కుమారుడి ప్రస్తావనే ఎత్తుకుండా మౌనం వహించాడు.

చ. పలుకక యున్న యథరథిపాలుఁ గమంగాని యమ్మునీంప్రుఁ ‘డేఁ డెలియిగుఁ జెప్పినంతయు నతిస్థిరమై భవచీయ బుట్టియం దొలసెన్నా? బూబిలోన్న గ్రమ మొండగ వేళ్లన నేయి వోలె ని ష్టుల మయి పశియెనో’ యముడుఁ బ్రాంజలియై తగ నాతుఁ డిట్లనున్.

216

ప్రతిపదార్థం: పలుకక+ఉన్న= మాటాడకుండా ఉండే; ఆ+ధరణిపాలున్= ఆ రాజును; కనుంగొని= చూచి; ఆ+మునీంద్రుడు= మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ నారదుడు; ఏన్= నేను; తెలియగ్ను+చెప్పిన+అంతయున్= తేటవడగా తెలిపినదంతా; అతిస్మిరము+ఱి= మిక్కిలి నిలుకడ కలిగిందిగా అయి; భవదీయ+బుద్ధి అందున్= నీ యొక్క మనస్సులో; బలసెనో= చేరిందా (ప్రవేశించిందా)?; బూడిలోనన్= బూడిదలో; క్రమము+బందగణ్= సారిది, ప్రవేశించగా; వేల్చిన= హోమాదులలో సమర్పించిన; నేయి+పోతన్= నెయ్యివలె; నిష్పలము+అయి+పోయెనో?= వ్యాఘ్రమైపోయిందా?; అనుడున్= అనగానే; ఆతుడు= సృంజయుడు; ప్ర+అంజలి+ఱి= మిక్కిలి చేతులు జోడించినవాడై (నమస్కరించినవాడై); తగన్= ఒప్పిదంగా; ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: మారు మాటాడకుండా ఉండే సృంజయుడిని చూచి ఆ నారదుడు నేను తేటతెల్లంగా చెప్పిన విషయమంతా నీ మనస్సులో నిలకడగా ప్రవేశించిందా? లేక బూడిదలో పోసిన నెయ్యివలె వ్యాఘ్రమైపోయిందా? అన్నాడు. వెంటనే సృంజయుడు చేతులు జోడించి నమస్కరిస్తూ తగు రీతిలో ఇట్లా అంటున్నాడు:

విశేషం: మిత్రుడి హితాన్ని కోరి నారదుడు పోడశరాజుల చరిత్రను వివరించాడు. అంతా చెప్పిన తర్వాత అది అదేశం కాదు కాబట్టి, మైత్రీధర్మంతో చివరలో మరల మెల్లగా తాను చెప్పినదానికి మతి సమృతి పడిందా? అని అడుగుతున్నాడు. మూలంలో ‘శాద్రాపతి కొనర్చిన శ్రాద్ధమువలె వ్యాఘ్రమయ్యోనా’ అని ఉండగా తిక్కన ‘బూడిదలోన గ్రమ మొందగ వేల్చిన నేయివోలే నిష్పల మయిపోయెనో?’ అని ఎంతో చక్కని ఉపమానంతో సుందరంగా తేటతెల్లం కావించాడు. అలంకారం: ఉపమ.

తే. ‘పుత్రుశోకాపహంబును బుణ్ణుతమమును, సైన యాఖ్యానమును నాదు మానసంబు
కలక యంతయుఁ బాసె: నిష్పల్చుండి, సైతి సీ దయు జేసే సంయమవరేణ్యి’

217

ప్రతిపదార్థం: సంయమివరేణ్యి! = మునిశ్రేష్టా!; నీ దయన్+చేసి= నీ కరుణచేత; పుత్రుశోక+అపహంబున్= పుత్రమరణశోకాన్ని పోగొట్టగలిగేదీన్ని; పుణ్యతమమున్= మిక్కిలి పవిత్రమైనదీన్ని; పన+అఖ్యానమునన్= అయినట్టి కథచేత; నాదు మానసంబు+కలక= నా మనస్సులోని పాపం లేదా సందేహం; పాసెన్= తొలగింది; నిష్పల్చుండన్+ఐతిన్= నిర్గులుడిని అయ్యాను.

తాత్పర్యం: ‘నారదమునీంద్రా! నీ దయచేత పుత్రుశోకాన్ని పోగొట్టేది, పుణ్యాన్ని కలిగించేది అయిన కథ విన్నాను. దానివలన నా మనస్సులోని సందేహం తొలగిపోయింది. నేను కల్పం లేనివాడినయ్యాను.’

వ. అనిన విన యత్తపోధనుండు ప్రీతుండై ‘నీ కెళ్లి వలయు నడుగు; మిచ్చెదు’ ననుటయు సృంజయుండును ‘దేవా! నీవు ప్రసన్నుండ వగు నంతకంట మిక్కిలి వలయునభి యొయ్యాది? భవత్పుసాద భాజనంబు లయిన వారికి దుర్భంబులగు వస్తువులుం గలవే?’ యనుటయు నమ్మునివరుండు.

218

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; ఆ+తపోధనుండు= తపస్సే ధనంగా కలిగిన ఆ నారదుడు; ప్రీతుండు+ఱి= సంతోషించినవాడై; నీకున్+ఎద్ది+కావలయున్= నీకు ఏది(మి) కావాలి; అడుగుము= కోరుము; ఇచ్చెదన్; అనుటయున్= అని అనగా; సృంజయుండునున్= సృంజయుడన్నా; దేవా= ప్రభూ; నీవు; ప్రసన్నుండవు+అగు+అంతకంటన్= దయగలిగినవాడవు (సంతోషించినవాడవు) అయినదానికంట; మిక్కిలి, వలయు+అది= అధికంగా కావలసింది; ఎయ్యాది?= ఏది(ఏముంది?); భవత్తి= మీయొక్కు; ప్రసాద= అనుగ్రహానికి; భాజనంబులు= పాత్రులు; అయినవారికిన్= అయినటువంటి వాళ్ళకు; దుర్భంబులు+అగు+వస్తువులున్= పాందటానికి శక్యంకాని వైన పదార్థాలున్నా; కలవే?= ఉండునా?; అనుటయున్= అని అనటమున్నా; ఆ+మునివరుండు= ఆ ముని శ్రేష్టుడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని నారదుడు సంతోషించి ‘నీకేమి వరం కావాలో అడుగుము. ఇస్తాను’ అన్నాడు. సృంజయుడిట్లు పలికాడు: ‘దేవా! నీవు నాపట్ల దయమాపటం కంటే మరేం కావాలి? నీ అనుగ్రహానికి పాత్రులయిన వారికి సాధ్యంకాని వస్తువులు ఉంటాయా?’ ఆ మాటలు విని నారదుడు ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘ప్రుచ్ఛుల మూడుత్వము నం , జాభ్యి నరకవాసమునకుఁ జనిన తనయు నే
దెచ్చెద మగుడగ వే సీ , కిచ్చెద వగ పుడుగు మింకనేనియు నథిపా!’

219

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజా!; ప్రుచ్ఛుల= దొంగల; మూడుత్వమునవ్వు= అవివేకంచేత; చబ్బి= చనిపోయి; నరకవాసమునకున్వు= పాపాత్ములను బాధించే లోకంలో నివసించటానికి; చనిన= పోయిన; తనయున్వు= కుమారుడిని; ఏన్వు= నేను; మగుడగన్వు= తిరిగి మరల; తెచ్చెదన్వు= తీసికొని వస్తాను; వే= తొందరగా; నీకున్వు= నీకు; ఇచ్చెదన్వు= ఇస్తాను; ఇంకన్వు+ఏనియున్వు= ఇకనైనా; వగపు= దుఃఖం; ఉడుగుము= చాలించుము లేదా మానుము.

తాత్పర్యం: ‘ఒ రాజా! దొంగల అవివేకం చేత మరణించి నరకలోకంలో ఉండే నీ కుమారుడిని నేను శ్ఫుండే మళ్ళీ తెస్తాను. తొందరగా నీకు ఇస్తాను. ఇకనైనా నీవు దుఃఖాన్ని మానుము.’

విశేషం: కథా ప్రారంభంలో దొంగలను వెంగలులు అయినందువలనే వాళ్ళ చావు వాళ్ళే తెచ్చుకొన్నారు అన్నాడు. ప్రస్తుతం ఆ వెంగలి శబ్దానికి పర్యాయంగా ‘మూడుత్వము’ అని ప్రయోగించాడు. పురాకృత దుష్టుతం వలన ‘నరకవాసమునకు’ పోయి ఉంటాడని ఊహించవలసి ఉన్నది.

వ. అని చెప్పిన.

220

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా.

క. దేవముని యిమ్మెయిం దగు , భీషణ యిచ్ఛటయు నరుగుదెంచే సువర్ణ
శ్రీవి కడు నధ్యతంబుగః , నా విభుద్యు బ్రమోద సంబృతాత్ముం డయ్యైన్.

221

ప్రతిపదార్థం: దేవముని= దేవర్షి అయిన నారదుడు; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; తగు= అనుకూలమైన; దీవన+ఇచ్ఛటయున్వు= ఆశీర్వాదం చేయటమున్నా; సువర్ణశ్రీవి= సృంజయుడి కుమారుడైన సువర్ణశ్రీవి; కడున్వు+అద్యుతంబుగన్వు= మిక్కిలి ఆశ్చర్యంగా; అరుగుదెంచెన్వు= వచ్చాడు; ఆ+విభుద్యు= ఆ రాజున్నా; ప్రమోద, సంబృత+అత్ముండు= సంతోషంచేత మిక్కిలిగా భరించబడ్డ మనస్సు కలవాడు; అయ్యైన్వు= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: నారదముని ఆ విధంగా తగిన దీవెన ఈయగానే సువర్ణశ్రీవి మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరంగా అక్కడకు వచ్చాడు. ఆ సృంజయుడున్నా సంతోషభరితస్వాంతను డయ్యాడు

విశేషం: శ్రీవనం అనగా ఉమ్మివేయటం, అంటే వెళ్ళగ్రహక్రటం లేదా వెలువరచటం. సువర్ణాన్ని(బంగారాన్ని) వెళ్ళగ్రహించాడు కాబట్టి సువర్ణశ్రీవి అనేది అవ్యాధినామధేయం. చనిపోయిన వాళ్ళను మళ్ళీ రప్పించటం అద్యుతం. మానవలోకానికి దుర్భంగా ఉండేవి మహాశ్వరాన్ని కలిగిస్తాయి. ఆ ఆశ్చర్యమే ప్రకృష్టమైన మోదానికి కుదురు.

వ. ఇప్పిధంబున నత్తపస్వి యిచ్ఛిన యక్కుమారునకు సృంజయుం డస్త్ర్ శిక్షగావించి, వివాహం బొనరించి, యతండుయాగంబులద్వాగంబులభీగంబులందనమనంబునకుఁబ్రాయింబుసేయుచుసంతానవంతుండై నెగడిన, నతండత్యంతసంతోషంబునంబొదలెనిట్లా సువర్ణశ్రీవి యశిక్షితా స్తుందును నక్కతవివాహండును నయాగకర్తయు నత్యాగవిభితుండును నభీగభాగియు నసంతానవంతుండును నగు సమయంబున సమయట కారణంబుగా న న్నారదుండు గారుణ్యంబునం గ్రమ్మణ వానిం గలిగించే; నది యట్లుండే; నవ్వేషంబులన్నియు సంపన్సుంబులయి శౌర్యంబున తత్తుద్దేర్యంబు దూలించి మేలిమి వడసి నాకలోక సాఖ్యంబునంబొంభిన వాసవసొత్తునకువగచుటవివేకంబు తెరువుగాడు; విను మీలోకంబు దుఃఖిబహుళం

బగుటయుఁ దపోదించానాద్యముష్టానంబుల మానవులు సురలైక సుఖంబు సాధింపం జూచుట సుప్రసిద్ధంబు గాదే! నీ వయ్యర్జున నందనుఁ డెట్లే పుణ్యపరులుం బడయ నలఱి యగు పదంబున నునికి దెలియుటకును బావనంబులైన పలువుర భూపతుల వృత్తాంతంబులు వినుటకును ఫలంబయిన పరిజ్ఞానంబున సమాధాన సుస్థిరుండపైయుండుము; పోయివచ్చెద్రునిపలికి, పారాశర్యుండంతర్థానంబుసేయుటయు, ధర్మసూనుం దుపశమితశేకుం డయ్యును వివ్యచ్ఛండు వచ్చిన వానితో నే మనువాడ నను తలంపు పుట్ట సూరకుండె' నని సంజయుండు సెప్పుటయు.

222

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఇట్లా; ఆ+తపస్వి+ఇచ్చిన= ఆ నారదముని తెచ్చి యుచ్చిన; ఆ+కుమారునకున్= ఆ సువర్ణస్థేవి అనే పుత్రుడికి; స్యంజయుండు= స్యంజయుడు; అప్రతిక్షన్+కావించి= బాణ ప్రయోగ విద్యాభ్యాసం చేయించి; వివాహంబు+బనరించి= పెండ్లి చేసి; అతండు= ఆ కుమారుడు; యాగంబులన్= యజ్ఞాలతో; త్యాగంబులన్= దానాలతో; భోగంబులన్= సుఖాలతో; తన మనంబునకున్= తన మనస్సుకు; స్త్రియంబు+చేయుచున్= స్త్రీతిని కలిగిస్తూ; సంతానవంతుండు+ఐ= సంతతి కలవాడై; నెగడినన్= ఒప్పగా; అతండు= అతడు; అత్యంత+సంతోషంబునన్= మిక్కిలి ఆనందంతో; పొదలన్= వర్ధిల్లాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ సువర్ణస్థేవి= ఆ స్యంజయుడి కొడుకు సువర్ణస్థేవి; అశ్మిత+అప్రుండునున్= శప్తవిద్య నేర్వనివాడును; అక్త వివాహండును= చేయబడని వివాహం కలవాడున్నా (అనగా పెండ్లి కానివాడున్నా); అయాగకర్తయున్= యజ్ఞాలు చేయనివాడున్నా; అత్యాగవిదితుండునున్= త్యాగం లేకుండుటం వలన తెలియబడనివాడున్నా (అనగా త్యాగం లేనివాడున్నా); అభోగభాగియున్= భోగాలు అనుభవించనివాడున్నా; అసంతానవంతుండునున్= సంతానం లేనివాడున్నా; అగు+సమయుంబున్= అయిన సందర్భంలో; సమయుట= మరణించటం; కారణంబుగాన్= హేతువుగా; ఆ+నారదుండు= ఆ నారదమహార్షి; కారుణ్యంబునన్= దయతో; వానిన్= ఆ సువర్ణస్థేవిని; క్రమ్యుటన్= మళ్ళీ; కలిగించెన్= సృష్టించాడు; అది+అట్లు+ఉండెన్= అది అట్లా ఉండని; ఆ+విశేషంబులు+అన్నియున్= పైన చెప్పిన ఆ వృత్తాంతాలు అన్ని; సంపన్మంబులు+అయి= సమృద్ధంగా ఉన్నటై; కౌర్యంబునన్= శారత్యంతో; శత్రు+దైర్యంబున్+తూలించి= విరోధుల దైర్యాన్ని తొలగించి; మేలిమిన్+పడసి= ఆధిక్యాన్ని పాంది; నాక, లోక, సాఖ్యంబునున్= స్వర్గలోక సుఖాన్ని; పొందిన= ప్రాపించిన; వాసవపోత్రునకున్= ఇంద్రుడి మనుషుడికి; వగమట= దుఃఖించటం; వివేకంబు, తెరువు, కాదు= తెలిని కలిగిన దారికాదు; వినుము= ఆక్రమించుము; ఈ లోకంబు= ఈ జగత్తు; దుఃఖా+బహుభంబు+అగుటన్= బాధలూ, వ్యసనాలతోదట్టమైనది కావటంచేత; తపన్+దాన+ఆది+అనుష్టానంబులన్= తపస్సుఁ, దానమూ (త్యాగమూ), మొదలైన నడవడులతో (అపరించటం); మానవులు= నరులు; సుర, లోక, సుఖంబున్= దేవలోక సాఖ్యాన్ని; సాధింపన్+చూచుట= సమకూర్చుకొనటానికి ఆలోచించటం; సుప్రసిద్ధంబు+కాదెి= మిక్కిలి ప్రసిద్ధం కదా!? నీవు= నీవు (ధర్మరాజువైన నీవు అని భావం); ఆ+అర్జున నందనుడు= ఆ అర్జునుడి కొడుకు; ఎట్లు= ఎటువంటి; పుణ్యపరులకున్= పుణ్యము (ధర్మము) నందు ఆసక్తి కలవారికిన్ని; పడయున్= పొందటానికి; అరిది+అగు+పదంబున్= దుర్భభైన స్తానంలో; ఉనికి= ఉండటం; తెలియుటకును= తెలిసికొనటానికి; పావనంబులు+ఐన= పవిత్రాలైన; పలువురు, భూపతుల, వృత్తాంతంబులు= అనేకరాజుల కథలు; వినుటకును= వినటానికి; ఘలంబు+అయిన, పరిజ్ఞానంబునన్= పలితుమైన (ప్రయోజనమైన) తెలివితో; సమాధాన, సు, స్థిరుండవు+ఐ+ఉండుము= చిత్తము యొక్క స్వేర్యంతో మిక్కిలి నిలకడ కలవాడవై ఉండుము; పోయి వచ్చెదన్= పోయివస్తాను; అని+పలికి= అని చెప్పి; పారాశర్యుండు= పరాశర మహార్షి పుత్రుడైన వ్యాసుడు; అంతర్థానంబు+చేయుటయున్= అద్యశ్యం కావటమున్నా; ధర్మసూమండు= ధర్మరాజు; ఉంపశమిత, శోకుండు+అయ్యున్= అణచబడిన దుఃఖం కలవాడు అయినప్పటికీ; వివ్యచ్ఛండు= అర్జునుడు; వచ్చినన్= రాగా; వానితోన్= అతడితో; ఏమి+అనువాడన్= ఏమని చెప్పగలవాడను; అను+తలంపు= అనేచింత (ఊహా); పుట్టన్= కలుగగా; ఊరకుండెన్= మిస్క ఉన్నాడు; అని= ఈ ప్రకారంగా; సంజయుండు= సూతుడు; చెప్పుటయున్= చెప్పగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నారదుడు బ్రతికించి ఇచ్చిన కొడుకుకు బాణవిద్య నేర్చి, పెండ్లి చేశాడు. అతడు యాగాలూ, త్యాగాలు చేసి, భోగాల ననుభవించి తనకు సంతోషం కలిగిస్తూ సంతానవంతుడైనాడు. ఇట్లా సువర్ణస్థేవి

శత్రుశిక్ష లేనివాడు, వివహంకానివాడు, యాగాలు చేయనివాడు, త్యాగాల వలన కీర్తి కెక్కనివాడు భోగాల ననుభవించనివాడు, సంతానం లేనివాడు అయిన సమయంలో చనిపోవటం వలన ఆ నారదుడు అతడిని దయతో తిరిగి బ్రతికించాడు. అది అట్లుండగా; ఆ విశేషాలన్నీ గొప్పగా ఉండి, పరాక్రమంతో శత్రువులను వంపి, కీర్తిపౌంది, స్వగ్రహోక సౌఖ్యం పొందిన అభిమన్యుడిని గూర్చి దుఃఖించటం వివేకం కాదు. వినుము. ఈ లోకం దుఃఖమయం. తపోదానాదులతో మానవులు దేవలోకం చేరాలనుకొనటం ప్రసిద్ధం. అభిమన్యుడు అటువంటి పుణ్యాత్మకులు పొందే అరుదైన లోకాన్ని పొంది ఉన్నాడని తెలపటానికి చక్రవర్తుల చరిత్రం చెప్పాను. దాని ఫలంగా కలిగే పరిజ్ఞానంతో నిమ్మశించిన మనస్సుకలవాడవై ఉండుము. పోయివస్తాను' అని వ్యాసుడు అంతర్థానమయ్యాడు. ధర్మరాజు తన శోకాన్ని ఉపశమింపజేసికొన్నా, అర్జునుడు వస్తే ఏమని చెప్పాలి?' అనే చింతతో ఊరక ఉండిపోయాడు - అని సంజయుడు ధృతరాప్సుడికి చెప్పాడు.

విశేషం: 'నాకలోక సౌఖ్యంబున్న' అని ప్రయోగించినప్పుడు వెంటనే అభిమన్యుడిని 'ఆ వాసవ శాత్రు' డని తెలపటం సాభిష్టాయం. వ్యాసుడు నిష్పత్తిమించటానికి ముందుగా 'సమాధానసుస్థిరుండవై ఉండుము' అని ఆదేశించటం ఎంతో అర్థవంతమైన ప్రయోగం.

తె. 'అతనితో ధృతరాప్సు డిట్లునియే గ్రీడి, సంగరమున సంశప్తక సమితి నేమి సేసే? సుతువార్త యెప్పరు సెప్పి? రాత్రి, డట్లు దెగుట యెత్తింగి యెట్లుయ్యే జెపుము!'

223

ప్రతిపదార్థం: అతనితోన్= సంజయుడితో; ధృతరాప్సుడు; ఇట్లు; అనియెన్= అన్నాడు; క్రీడి= అర్జునుడు; సంగరమున్న= యుద్ధంలో; సంశప్తకసమితిన్= సంశప్తకుల సమూహస్సి; ఏమి+చేసెన్?= ఏమి చేశాడు?; ఎవ్వరు= ఎవరు;సుతువార్తన్= అభిమన్యుడి మరణవృత్తాంతం; చెప్పిర?= చెప్పారు?; అతడు= ఆ అభిమన్యుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; తెగుట= మరణించటం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ఎట్లు+అయ్యెన్?= ఏ విధంగా అయ్యాడు?; చెపుమ= చెప్పుమా!(వినిపించవలసింది).

తాత్పర్యం: సంజయుడితో ధృతరాప్సు డి విధంగా అన్నాడు: అర్జునుడు యుద్ధంలో సంశప్తకులను ఏమిచేశాడు? ఎవరు కుమారుడి మరణవార్త తెలిపారు? అభిమన్యుడు ఆ విధంగా మరణించటం తెలిసికొని అర్జునుడు ఏ విధంగా అయ్యాడు? చెప్పవలసింది.

విశేషం: సంశప్తక సమితి: ఆర్యవర్మానికి వాయవ్యభాగంలో ఉండే త్రిగ్రత్న దేశానికి సుశర్మ అధిపతి. అతడి పోదరులే సత్యరథుడు, సత్యనేనుడు, సత్యకర్ముడు, మొదలైనవారు. ఏరు దుర్యోధనుడి పక్షంలో చేరి అర్జునుడిని చంపాలని దృఢ ప్రతిజ్ఞ చేసి పోరాడి, చినరకు అర్జునుడి చేతిలోనే మరణించారు. అట్లా మరణించినవాళ్ళే సంశప్తక సమూహం.

క. అనిన విని సూతసుతుఁ డి, ట్లునుఁ బేరడవులు దహించు ననలము చందం బున సంశప్తక సేనల, ననిమిషుపుతి సుతుఁడు బీట్లుఫ్లై పొలవుచ్చెన్.

224

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా; విని; సూతసుతుఁడు= సంజయుడు; ఇట్లు; అనున్= అన్నాడు; పేరు+అడవులు+దహించు= (పెద్ద) గొప్ప అడవులను కాల్చే; అనలము+చందంబున్న= అగ్నివలె; సంశప్తక సేనలన్= సంశప్తకుల సైన్యాలను; అనిమిషుతి సుతుఁడు= దేవేంద్రుడి కొడుకు - అనగా అర్జునుడు; తీప్రుఁడు+ఱ= పరాక్రమం కలవాడై; పొరిపుచ్చెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు: 'గొప్ప అడవులను కాల్చే కార్పిచ్చు' వలె సంశప్తక సైన్యాలను అర్జునుడు పరాక్రమంతో విజృంభించి సంహరించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ‘పేరడవులు దహించు ననలము చందంబు’ అనే ఉపమాన్ని తీక్కన సందర్భాచితంగా ప్రయోగించాడు. తీవ్రమై అనగా మిక్కిలి వేడిమి కలవాడై అని అర్థం. ఔ ఉపమానానికి ఇది ఎంతో అనుగుణంగా ఉన్నది. పొరిపుచ్చ అను పదానికి సాధారణార్థం చంపటం. కానీ బాధించటం అనే అర్థాన్ని కూడా ఇచ్చట గ్రహించవచ్చును. అర్జునుడిని ‘అనిమిషపతి సుతుడు’ అని అనటంలో కూడా రెప్పపాటులోపలనే శత్రువులను కూల్చివేశాడు అనే ధ్వని సూచితం.

అర్జునుడు శిఖిరంబునకు వచ్చునెడ దుర్మిమిత్తంబులం గని కృష్ణునితో జెప్పుట (సం. 7-50-1)

వ. అట్లు మర్మించి మగుడు నప్పుడు మాధవు నాలోకించి.

225

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; మర్మించి= సంహారించి; మగుడు+అప్పుడు=(శిఖిరానికి) మరలివచ్చే సమయంలో; మాధవున్= తీక్కష్టుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అట్లు చంపి తిరిగి వచ్చేటప్పుడు కృష్ణుడిని చూచి.

చ. ‘కలయఁగ దుర్మిమిత్తములు గానఁగ నయ్యి: మధీయ చిత్తముం గలగెడు; మేను ప్రూనుపడగాఁ దొడగెన్; గురుఁ డారయంగఁ గే వలుఁడె? స్వపోలుఁ దేదెసకు వచ్చేనో?’ యన్న నతండు రాజుఁ ద ముులు సుఖు లొండుమై నశుభముం గల దిప్పు డెఱుంగ నయ్యుడున్.’

226

ప్రతిపదార్థం: కలయఁగ్= అంతటా; దుర్మిమిత్తములు= దుశ్శకునాలు; కానఁగ్+అయ్యున్= కనిపిస్తున్నాయి; మధీయచిత్తమున్= నా మనస్సుకూడా; కలగెడున్= కలతచెందుతూ ఉన్నది; మేను= దేహం; ప్రూనుపడగాన్+తొడగెన్= ప్రూనువలె అయిపోవటం (నిశ్చేషప్త చెందటం)ప్రారంభించింది; ఆరయంగ్= ఆలోచించగా; గురుడు= ద్రోణుడు; కేవలుఁడు+ఎ!= సామాన్యడా!; స్వపోలుఁడు= ధర్మరాజు; ఏ+దెసకు+వచ్చేను+బ= ఎటువంటి దుర్దతి పాలైనాడో!; అస్సున్= అనగా; అతడు= తీక్కష్టుడు; రాజున్= ధర్మరాజు; తమ్ములున్= అతడి తమ్ముళ్ళునూ (భీమ, నకుల, సహదేవులున్నా); సుఖులు= సుఖంగా ఉన్నారు; ఒండు+మైన్= మరియుకైపైన; అశుభమున్= అమంగళమున్నా (కీడున్నా); కలదు= ఉన్నది; ఇప్పుడు= ఇప్పుడే; ఎటుంగ్+అయ్యుడున్= తెలియ నౌతుంది.

తాత్పర్యం: ‘అంతటా దుశ్శకునాలే కన్నిస్తున్నాయి. నా మనస్సు కూడా కలత చెందుతూ ఉన్నది. శరీరం స్థంభించటం మొదలైంది. ఆలోచించగా ద్రోణుడు సామాన్యడా! ధర్మరాజు ఎటువంటి దుర్దతికి వచ్చాడో!’ అనగానే కృష్ణుడు ‘రాజు, ఆయన తమ్ములూ (ధర్మరాజు భీమ, నకుల, సహదేవులున్నా) సుఖంగా ఉన్నారు. మరొకకైపైన అమంగళం ఇప్పుడే తెలియబోతూ ఉన్నది.’

విశేషం: ఈ చంపకమాలా వ్యత్తం చివరిపాదం తుదివాక్యం త్రికాలవేది అయిన తీక్కష్టుడి మాట. ‘అశుభముం గలదు. ఇప్పుడెఱుంగ నయ్యుడున్’ అను వాక్యంలో ‘అశుభము’ అనే పదానికి ‘చావు’ అనే అర్థం కూడా ఉన్నది. అది ఇప్పుడే తెలియబోతూ ఉన్నది అన్నాడు. అభిమన్యుడి మరణం తీక్కష్టుడికి తెలుసు. సంశ్ఫుకులతో పోరాడేటప్పుడు చెప్పటం అసంగతం. శిఖిరానికి వస్తూ ఉన్నాడు కాబట్టి తాను చెప్పినా చెప్పకపోయినా విషయం తెలిసిపోతుంది. అర్జునుడు తనకు తానుగా దుర్మిత్తాలు అంటున్నాడు. అందువలన తాను కూడా సూచనగా అశుభం తెలియబోతూ ఉన్నది అని తెలిపాడు.

వ. అని పలికె; దదనంతరంబ యద్దామోదర ధనంజయులు సంధ్యా సముచిత కరణీయంబు లాచలించి యరుగుదెంచి నిజ శిజరంబు సాత్మేంచి; రభి చిట్టేన చిత్తరూపంబులు గల కుడ్యంబునుం బోలె విపర్చాకారులైన జనులవలనం బాడతీయున్నం, దత్తకారం బనుసంధించి య స్వరుండు నారాయణున కిట్లనియే.

227

ప్రతిపదార్థం: అని పలికెన్= ఆ ప్రకారంగా చెప్పాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= దాని తర్వాత; ఆ+దామోదర, ధనంజయులు= ఆ కృష్ణార్జునులు; సంధ్య, సమయ, సముచిత+కరణీయంబులు= సాయం సమయానికి తగినపనులు; ఆచరించి= నిర్వర్తించి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; నిజ శిబిరంబున్+చౌత్రేంచిరి= తమ దండు విడిదిచేసిన చోటు ప్రవేశించారు; అది= ఆ శిబిరం; చిట్టిన్+చిత్రరూపంబులు కల+కుడ్యంబున్+పోలెన్= పగిలిన చిత్రలేఖనాలతోడి గోడలవలె; వివర్ణ+ఆకారులు+ఐన= వన్నె చెడిన రూపాలు కలవారైన; జనుల వలన్వే= జనులవలన; పాడఱి+ఉన్నెన్= నశించి ఉండగా; తద్+ప్రకారంబు+అనుసంధించి= దాని రీతిని ఉండేశించి; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు; నారాయణునకున్= కృష్ణుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కృష్ణార్జునులు సంధ్యావందనం చేసి, ‘కాంతిహినమై, చింతాక్రాంతమై ఉన్న నిజశిబిరాన్ని’ చేరారు. ఆ శిబిరం పగిలిన చిత్రలేఖనా లుండే గోడలవలె ఉన్నది. అక్కడ ఉండే జనాలు పాలిపోయిన మొగాలతో ఉన్నారు. ఆ ప్రకారాన్ని గమనించి అర్జును డిట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపమ. చిట్టిన చిత్రలేఖనాలుండే గోడలతో శిబిరాన్ని పోల్చుటం ఒక వినూత్తు కల్పన. ఆ పోలికలో నిర్మిషుడైన అభిమన్యుడు ద్వేతకం. అర్జునుడిని నరుడు అని పేర్కొన్నప్పుడు శ్రీకృష్ణుడిని నారాయణుడని తెల్పుటం అపూర్వమైన ఆ ఇరువురి పూర్వమైత్రిని సూచించటమే.

నరవారాయణులు: వీరిరువురూ మైత్రీత్రికి మారుపేరు. నరసింహావతారంలోని నరరూపం నరుడు. సింహరూపం నారాయణుడు. వీరు బదరికాశ్రమంలో తీవ్ర తపస్సు చేశారు. ప్రప్రాదుడికీ ఈ ఇరువురికీ యుద్ధం ఎంతోకాలం జరిగింది. చివరకు విష్ణువుయొక్క అంశములే వీరిరువురని ప్రభ్రాదుడు గ్రహించాడు. సహస్ర కవచుడిని సంహరించటానికి కొన్నివేల సంవత్సరాలు ఇరువురూ ఒకరి తర్వాత ఒకరుగా తపస్సు చేసి ఆ రాళ్ళనుడి తొమ్మిది వందల తొంభై తొమ్మిది కవచాలు భేదించారు. మిగిలిన ఆ ఒక్క కవచంతోనే కర్మడు పుట్టాడు. అతడిని సంహరించటానికి కృష్ణార్జునులుగా పుట్టారు.

క. ‘సైనికులు నన్ను గనుగొని, యానసుములు వాంచి తొలగి యిలిగద రచి యే మో నేడు వేణు వీణా, గానస్వనములును వీటు గలుగవు కృష్ణా!

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా!= కృష్ణా!; సైనికులు= సేనలు; నన్నున్+కనుగొని= నన్ను చూచి; ఆనసుములు+వాంచి= ముఖాలు వంచి; తొలగి+అరిగెదరు= తప్పుకొని పోతూ ఉన్నారు; నేడు= ఈనాడు; అది ఏమో= అది ఎందుకో; వేణు+వీణా+గాన స్వనములు= పిల్లన గ్రోవి, విపంచి అనే వాద్యాల సంగీత ధ్వనులు; వీటున్= శిబిరంలో; కలుగవు= లేవు.

తాత్పర్యం: ‘కృష్ణా! ఈ సైనికులు నన్ను చూచి తలలు వంచుకొని, ప్రక్కలకు ఒదుగుకొని వెళ్లిపోతూ ఉన్నారు. అది ఎందువలన? శిబిరాలలో పిల్లనగ్రోవి, వీణలకు సంబంధించిన సంగీత ధ్వనులు వినిపించటం లేదు.

క. ఈ మేలు ప్రజ కొనర్లిన, యా మహిమకు నెలవు గొంతి యగ్రతనయుఁ డో, భిముఁ డోకా, తమ్ముగుట్టలో, కో, మతి యెవ్వరొకా! తలపుఁ గొలంబికి మీతెన్.

ప్రతిపదార్థం: ఈ మేలు= ఈ శుభము; ప్రజకున్+బనర్చిన= జనానికి కావించిన; ఆ మహిమకున్= అట్టి మహాత్మానికి; నెలవు= స్థానం; గొంతి+అగ్రతనయుఁడో!= ధర్మరాజో!; భిముఁడొకా!= భిముడో!; తమ్ముగుట్టలు+బకో!= నకుల సహదేవులో!; మతి+ఎవ్వరొకా!= ఇంకెవ్వరో!; తలపు+కొలంబికిన్+మీతెన్= ఉంపాకు మితి మీరుతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: ఈ శుభాన్ని ప్రజలకు కలిగించిన ఆ మహాత్మానికి స్థానం ధర్మరాజో, భిముడో, నకుల సహదేవులో మ రెవ్వరో, ఉంపాకు అందటం లేదు.

విశేషం: ఒకో ఒకో అనే ప్రయోగాలు ఒకబీకి మూడుమారులు వరుసగా ఈ కందపద్యంలో అందంగా కూర్చుబడ్డాయి. తర్వాత ఆటవెలదిలో కూడా ఒకో ఒక్కు అనే సందేహార్థాన్ని తెలిపే పదాలు ప్రయోగించ బడ్డాయి. ‘ఒకో’ ప్రయోగంలో ఏదో తడబాటు, సందేహం ఊహించలేని అనర్థం చోటు చేసికొన్నట్లు ప్రతి పారకుడికీ సురిస్తుంది.

ఆ. అలరు మొగముతోడ నఱమన్యు దేలాకో , యెదురు రాఁడు; నాకు నెట్టివార్త చెవులు సేరికు నొక్కి చేవెట్టి కలఁచిన , భంగిఁ త్రిప్పికొను దొడంగె మనము. 230

ప్రతిపదార్థం: అలరు+మొగముతోడన్= వికసించే ముఖంతో; అభిమన్యుడు= అభిమన్యుడు; ఏలొకో= ఎందుకో; ఎదురు రాఁడు= ఎదురుగా రాకున్నాడు; నాకున్= నాకు; చెవులన్= చెవులలో; ఎట్టివార్త= ఎటువంటి వృత్తాంతం (సమాచారం); చోకును+బక్కో!= తగులునో (వినిపించునో)!; చే+పెట్టికలఁచిన+భంగిన్= చేయిపెట్టి కలత కలిగించినట్లుగా; మనము= మనస్సు; త్రిప్పికొనన్+తొడంగెన్= క్షోభించటానికి మొదలైంది.

తాత్పర్యం: వికసించే ముఖంతో ముద్దుల కుమారుడు అభిమన్యుడు ఎందుకో ఎదురు రాకున్నాడు! ఈ చెవులకు ఎటువంటి వార్త వినబడుతుందో! చెయ్యిపెట్టి కలఁచివేసినట్లుగా మనస్సులో క్షోభ మొదలైంది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వికసించే ముఖంతో అభిమన్యుడు ఎదురుగా ఎందుకు రాకున్నాడో! - అనే సందేహం అర్జునుడికి కలిగింది. ఏ చెడ్డ వార్త వినవలసి వస్తుందో! - అనే అనుమానం కూడా కలుగుతూ ఉన్నది. ఏదో బయటకు చెప్పలేని ఒక మానసిక వైకల్యం ఏర్పడుతూ ఉన్నది. దీనినే తిక్కన చక్కని జాతీయంలో ‘చేవెట్టి కలఁచినభంగి’ ‘త్రిప్పికొన దొడంగె’ అను ప్రయోగాలలో పేర్కొన్నాడు. ‘అభిమన్యుడు - వార్త, భంగి’ అను మూడు సంస్కృత పదాలు తప్ప తక్కిన ఆటవెలది పద్యం అంతా అచ్చుతెనుగు నుడికారపు సాంపుతో ‘అలరు’ట గమనార్థం.

క. పలుమాటల కిటు మఱుమా , టులు పలుకని కృష్ణుతో నడలు మది మొలవం బలుకుచు ధర్మసుతుని విడి , దల కలిగెను మోము వెల్లిదనమును గదురన్. 231

ప్రతిపదార్థం: పలుమాటలకున్= పెక్కమాటలకు; ఇటు= ఇట్లా; మఱుమాటలు+పలుకని= బదులు మాటలు మాటాడని; కృష్ణుతోన్= కృష్ణుడితో; మదిన్= మనస్సులో; అడలు+మొలవన్= దుఃఖం అంకురించగా; పలుకుచున్= మాటాడుతూ; మోము= మొగము; వెల్లిదనమునన్= వివర్ణత్వంతో; కదురన్= అతిశయించగా; ధర్మసుతుని, విడిదలకున్= ధర్మరాజు శిబిరానికి; అరిగెన్= పోయాడు.

తాత్పర్యం: పెక్కమాటలకు ఒక్కమాట కూడా బదులు పలుకని కృష్ణుడితో, మనస్సులో దుఃఖం చిగురించగా మాటాడుతూ, ముఖంలో వివర్ణత కలుగగా ధర్మరాజు ఉన్న శిబిరానికి పోయాడు.

విశేషం: ఇందలి పదబంధాలు ఎక్కడికక్కడ తునిగిపోయినట్లు అర్జునుడి వికలమైన మనస్సు ఎట్లా శకలాలు కానున్నదో ధ్వనింపజేస్తూ ఉన్నాయి. కందపద్యాన్ని రకరకాల గతులలో నడిపించే సర్వసమర్థులైన తిక్కన ముందుగా కొన్ని లఘువులు తర్వాత ఒక గురువు మరల కొన్ని లఘువులు ఒక గురువూ వచ్చేటట్లు ఒక విచిత్రమైన లయగతిని ఇందులో పాటించాడు. అది సంశయగ్రస్తమైన మనస్సులోని సంతాపం అప్పుడప్పుడే చిగుళ్ళు తోడిగితే ఎట్లా ఉంటుందో రచనా శిల్పం ద్వారా అభివృక్షమైనది.

వ. శివిధంబున నలిగి, యన్నరపతి బంధు మిత్రులును మాస్యరాజన్యులుం దానును నొక్కయేడ సుస్సుం దత్తవేదేశంబునకుం గేశవుండును దోడన చనంజని, వా రుమ్మలించి యునికియు వారలలోన సుభద్రాసూసుండు లేపియుం జాచి, సప్యసాచి యడుగులు దొట్టువడ నక్కిలువులోనికిం బోయి కలయంగనుంగిని యెలుంగు రాల్పడ నిట్లనియె. 232

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునవ్= ఇట్లా; అరిగి= పోయి; ఆ+నరపతి= ఆ రాజు (అనగా ధర్మరాజు); బంధుమిత్రులును= బంధువులూ, మిత్రులూ; మాన్య+రాజమ్యులున్= గారవించదగిన రాజ శ్రేష్ఠులూ; తానునున్= తానున్నా; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; ఉన్నన్= ఉండగా; తద్ద+ప్రదేశంబునకున్= ఆ చోటుకు; కేశవుండునున్= శ్రీకృష్ణుడున్నా; తోడన్+అ= తనతో కూడా; చనన్= పోగా; చని= పోయి; వారు= ధర్మరాజు, బంధుమిత్రులు, రాజమ్యులు; ఉమ్మలించి= దుఃఖించి; ఉనికియున్= ఉండటమున్నా; వారలలోనన్= ఆ అందరిలో; సుభద్రాసూనుండు= అభిమన్యుడు; లేమియున్= లేకుండటమున్నా; చూచి= కనుఁగొని; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; అడుగులు= పాదాలు; తొర్ముపడన్= తడబడగా; ఆ+కొలువులోనికిన్= ఆ రాజ సభలోకి; పోయి= అరిగి; కలయన్= అంతటా; కనుఁగొని= చూచి; ఎలుంగు రాల్పడన్= గద్దదిక స్వరంతో (డగ్గుత్తికతో); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లు వెళ్లి, ఆ ధర్మరాజు బంధుమిత్రులతో, రాజశ్రేష్ఠులతో కలిసి ఒకచోట ఉండగా, అక్కడికి శ్రీకృష్ణుడు వెంటరాగా వెళ్లి, వారందరూ దుఃఖిస్తూ ఉండటం, వారిలో అభిమన్యుడు లేకపోవటం గమనించి, అర్జునుడు తడబడే అడుగులతో ఆ కొలువులోకి ప్రవేశించి అంతటా కలయజూచి గొంతు బొంగురుపోగా ఇట్లు అన్నాడు:

క. ‘అననములు వెలవెల్లం, గా నడ లొదవినది మీకుఁ; గానఁ దడవ మీ

లో సజమన్యుఁడు లేదే, మో, నాకుం జెప్పుఁ; దేల యుఱకయుండన్.

233

ప్రతిపదార్థం: మీకున్= మీకు(అనగా ధర్మరాజాదులకు అని భావం); ఆననములు= ముఖాలు; వెల వెల్లన్+కాన్= (తెల తెల్లగా) వెల్లబోయేటట్లు; అడలు+బధినిది= దుఃఖం కలిగింది; నాకున్= తెలియను; తడవన్= వెదుకగా; మీలోన్= మీలో; అభిమన్యుడు= అభిమన్యుడు; లేదు= లేకున్నాడు; ఏమో!= ఎందుకో!; నాకున్= నాకు; చెప్పుఁడు= చెప్పండి; ఉఁరక+ఉండన్+ఎల?= మిస్క (మాటాడకుండా) ఉండటం ఎందుక?

తాత్పర్యం: ‘ఈ ధర్మరాజా! మీకు ముఖాలు వెల్లబాటు కలిగేటట్లు విన్నబాటు (దుఃఖం) కలిగింది. ఎందుకో తెలియదు. ఎంత వెదికినా మీలో అభిమన్యుడు మాత్రం కనిపించటం లేదు. నాకు చెప్పండి. ఉఁరక ఎందు కిట్టు మౌనంగా ఉన్నారు?

క. ధనురాచార్యుఁడు దగ్గఁ బఁ, స్నిన పద్మవ్యాహా మొరులు నేరరు చొరు మం

చనుమానింప కతనిఁ జీరు, మనరుగదా! మీ యుపాయ మాఱడిఁ బోవన్.

234

ప్రతిపదార్థం: ధనుస్+ఆచార్యుఁడు= శ్రోణుడు; తగన్= తగునట్లుగా; పన్నిప+పద్మవ్యాహాము= ఏర్పరచిన (సిద్ధపరచిన) పద్మాకారం గల యుద్ధవ్యాహం; ఒరులు= ఇతరులు; నేరరు= చౌరజాలరు; మీ ఉపాయము= మీయెక్క ఉపాయం; ఆఱడిన్+పోవన్= వ్యర్థంకాగా; అతనిన్= ఆ అభిమన్యడిని; అనుమానింపక= సందేహించకుండా; చౌరుము= ప్రవేశించుము; అనరుకదా!= అని మీరు అనలేదు కదా!

తాత్పర్యం: శ్రోణుడు ఏర్పరచిన పద్మవ్యాహాన్ని ఇతరులు ప్రవేశించ లేరు. మీ ఉపాయం వ్యర్థంకాగా, అనుమానించకుండా ఆ అభిమన్యడిని అందులో ప్రవేశించు మని మీరు అనలేదుకదా!

ఉ. అమ్మునసాచ్చు చొప్పు తెలియన్ వినె; నంతియకాని యిమ్ములం

గ్రమ్ముణు భంగి వాఁడు వినగానఁడు తీని నెఱుంగ కుస్కి బా

పమ్మున్నఁ బోయి మీరు సారఁ బంచిన నుక్కున్నఁ జీచ్చి యోధబృం

దమ్ములచేత త్రుగ్గఁడుగదా! కురువీరులు సుట్టుముట్టినన్.

235

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మొన+చోచ్చు+చొప్పు= ఆ వ్యాపోన్ని ప్రవేశించే విధం; తెలియన్= తెలియగా; వినెన్= విన్నాడు; అంతియ,కాని= అంతే కాని; ఇమ్ములన్= ఇంపుతో; క్రమ్ములు+భంగిన్= అందుండి మరలివచ్చే విధాన్ని; వాడు= ఆ అభిమన్యుడు; వినన్+ కానండు= విని ఎరుగడు; దీనిన్= దీనిని; ఎఱుంగక+ఉన్నిన్నన్= తెలియకపోవటం చేత; పాపమ్మునన్+పోయి= పాపకార్యానికి ఒడిగట్టి; మీరు= మీరందరు; చౌర్న్+పంచినన్= ప్రవేశించటానికి పంపగా; ఉక్కునన్= శార్యంతో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; కురువీరులు= కూరవీరులు; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టూ వచ్చి ముట్టడించగా; యోధ+బృందమ్ముల చేతన్= వీరుల సమూహంచేత; మ్రగ్గఁడు కదా!= చావడు కదా!

తాత్పర్యం: ఆ వ్యాపోన్ని ప్రవేశించే విధం మాత్రమే అతడికి ఎరుక. అంతేకాని అనుకూలంగా అందులోనుండి వెలుపలికి మరలిరావటం అతడు విని ఎరుగడు. దీనిని తెలియకపోవటం చేత పాపకార్యానికి ఒడిగట్టి మీరు అతడిని ప్రవేశించటానికి పంపగా, అతడు శార్యంతో ప్రవేశించి కురువీరులు చుట్టూచేరి ముట్టడించటంతో యుద్ధవీరుల సమూహంచేత మరణించలేదు కదా!

మ. హరిమేనల్లుడు, గొంతి కూర్చు మనుమం, డస్తుత్తమాజ్ఞాండు, సం
గరకేళి నిపుణండు, దివ్య శరశిక్షాశాలి యవ్విరు నె
వ్యర్తికో నేలకుఁ దెచ్చి? రొక్కరునిచే వాడేల చిక్కుం? బొలిం
బొలిఁ బెక్కండ్రురు విచ్చుచుం బొదువుచుం బోరాట గల్లెం జమీ!

236

ప్రతిపదార్థం: హరిమేనల్లుడు= శ్రీకృష్ణుడికి మేనల్లుడూ; గొంతి, కూర్చు, మనుమండు= కుంతీదేవి ప్రేమించే మనుమడు; అస్వద్రో+తనూజాండు= నా కుమారుడూ; సంగర, కేళి, నిపుణండు= యుద్ధక్రీడలో విశారదుడూ; దివ్య, శర, శిక్షాశాలి= దివ్యములైన (గొప్పవైన) అత్తములయొక్క నేర్చుచేత ప్రకాశించేవాడూ(అయిన); ఆ+వీరున్= ఆ వీరుడిని; ఎవ్వరొకో= ఎవ్వరు; నేలకున్+తెచ్చిరి= పడగొట్టారో; ఒక్కరునిచేన్= ఒకడిచేత; వాడు= ఆ అభిమన్యుడు; ఏల చిక్కున్?= ఎట్లా లోబడతాడు(మరణిస్తాడు)?; పెక్కండ్రురు= అనేకులు; పారిన్ పారిన్= పలుమార్పులు; విచ్చుచున్= తొలగుతూ; పాదవుచున్= క్రమ్ముతూ; పోరు+అట= రణక్రీడ (యుద్ధం చేయటం); కల్గెన్+చుమీ= కలిగి ఉంటుంది కాబోలు!

తాత్పర్యం: శ్రీ కృష్ణుడి మేనల్లుడూ, కుంతికి కూరిమి మనుమడూ, నా కుమారుడూ, యుద్ధక్రీడా చతురుడూ, దివ్యప్రాల నేర్చుతో ప్రకాశించేవాడూ అయిన ఆ వీరుడిని ఎవరు నేల కూల్చారో? ఒక్కడి చేత వాడు ఎందుకు మరణిస్తాడు? (ఒక్కడికైతే వాడు లోబడడు). పలువురు మాటిమాటికి తొలగుతూ (క్రమ్ముకోంటూ) ఎదుర్కొంటూ యుద్ధం చేయటం జరిగి ఉంటుంది.

విశేషం: పద్యం యొక్క ఎత్తుగడ పరమగంభీరంగా ఉన్నది. అభిమన్యుడితో తమకుండే సంబంధాన్ని చెప్పేటప్పుడు మొట్టమొదట శ్రీకృష్ణుడిని, తర్వాత కుంతీదేవినీ, చివరగా తననూ అర్జునుడు ప్రస్తావించాడు. ముందుగా పెద్దలను చెప్పి, తర్వాత తనను గురించి చెప్పుకొనటం చక్కని సంపదాయం. ముందుగా మూడు విశేషణాలలో సంబంధ బాంధవ్యాలను తెలుపుతూ, చివరి రెండు విశేషణాలలో యుద్ధక్రీడా చాతుర్యాన్ని, అత్త విద్య ప్రకాశత్వాన్ని తిక్కన వివరించాడు. ‘విచ్చుచుం బొదువుచుం బోరాట’ సల్పినట్లుగా అభివర్ణించటం తిక్కనకు తెలిసిన యుద్ధ తంత్రాన్ని వెల్లడిస్తూ ఉన్నది.

క. గురులకు భక్తుడుదారుడు, గురుణ గలఁడు, శార్య దైర్ఘ్య గాంభీర్యధురం
ధరుఁడు, మొగమోడు నా సుర, వరపొత్తుఁడు లేపి కోర్ధవచ్చునె చెపుడా!

237

ప్రతిపదార్థం: గురులకున్= పెద్దలకు; భక్తుడు= సేవ చేసేవాడు; ఉదారుఁడు= గొప్పవాడు; కరుణగలఁడు= దయగలవాఁడు; శార్య, దైర్ఘ్య, గాంభీర్య, ధురంధరుఁడు= హరత్వం, ధీరత్వం, క్రోధశోకాదులచేత వికారం పొందని స్వభావం అనే వాటియొక్క

భారాన్ని భరించేవాడు; మొగమోడున్= మొగమోటమి కలవాడూ; ఆ+సురవర ప్రాత్రుండు, లేమికీన్= ఆ ఇంద్రుడి మనుమడు లేకుండటానికి; ఓర్చువచ్చును+ఎ?= సహించవచ్చునా?; చెపుడా!= చెప్పండి.

తాత్పర్యం: పెద్దల యొడ భక్తి గలవాడూ, గొప్పవాడూ, దయగలవాడూ, శౌర్యం, ఛైర్యం, గాంభీర్యం అనే గుణాల భారాన్ని భరించేవాడూ, మొగమోటమి కలవాడూ, ఇంద్రుడి మనుమడూ లేకపోవటాన్ని సహించవచ్చునా! చెప్పండి.

క. అన్నగుమోమును, నత్తెలి ! గన్నులు, నవ్వెడడ యురముఁ గన్నారంగాఁ

గన్నను బ్రుదుకుముఁ; గానక ! యున్నను బ్రాణంబు లెట్టు లుండఁగ నేర్చున్?

238

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నగుమోమునున్= ఆ నవ్వే ముఖాన్ని; ఆ+తెలికన్నులున్= ఆ తెల్లని కన్నులున్నా; ఆ+వెడుర+ఉరమున్= ఆ విశాలమైన వక్షస్థలమున్నా; కన్నారంగాన్= కన్నులారా; కన్నను= చూడగలిగితే; బ్రుదుకుమున్= జీవిస్తాను; కానక+ఉన్నన్= చూడకుంటే; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ప్రాణములు+ఉండగన్+నేర్చున్= ప్రాణాలు ఉండగలుగుతాయి (జీవించగలను అని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ నవ్వుముఖాన్ని, ఆ తెల్లని కన్నులను, ఆ విశాలవక్షఃస్థలాన్ని కళ్చారా చూడగలిగితే జీవిస్తాను. చూడక పోతే ఎట్లా జీవించగలను?

విశేషం: అభిమన్యుడిలో అర్జునుడిని ఆకట్టుకొన్న అతిముఖ్య లక్షణాలు మూడు. అవి అతడి అందాన్ని, క్షత్రియోచిత గాంభీర్యాన్ని వెల్లడించేవి. ఏడురువస్తే ఎప్పుడూ అపజయమే. కాని, నప్పుమొగం ఆనందానికి, అఖండ విజయానికి సంకేతం. ముఖానికి మరీ సాందర్భ స్వార్థిని కలిగించేవి కళ్చు. అవి తెల్లని కళ్చు అయితే ముఖకంతి ఇనుమడిస్తుంది. దేదీప్యమానంగా వెలిగే ఆ తెల్లని కన్నుల నవ్వు మొగంతో ఎదురుగా అభిమన్యుడు రాలేదే? అని అర్జునుడి ఆవేదన. చిన్నకండంలో అభిమన్యుడి అందాన్ని తిక్కన చక్కగా ఆవిష్కరించాడు. వెడదయురము సుక్షతియ లక్షణం. అచ్చుతెలుగు పదాలలో ఉండే మాధుర్యం తిక్కన కూర్చులో మిక్కిలి ఇనుమడించింది. ఈ పద్యం మొత్తంలో ‘ప్రాణంబులు’ అనే ఒక తత్త్వమంంతా సహజ సుందరమైన తెలుగు పలుకుబడితో ఎంతో శోభించింది.

సీ. హంసతూలిక పాన్మునందుఁ బొందెడు మేను ! కతినంపు నేలతోఁ గబిసె నేడు;

గొడుగుల నీడ పై నడరఁ జెస్సుగు మోము, పాలఁ బర్యు పెంధూళి ప్రుంగె నేడు;

లలనలు లీలమై గొలువ నుండెడు భోగి ! వఱశులలో నుస్సవాఁడు నేడు;

నానాజనములకు నాధుడై శోభల్లు , దొర యనాధత్వంబులు బొరసె నేడు;

ఆ. వినయరతుఁడు, హృదయవిదుఁడు, సుభద్ర గా , రాబుపట్టి, మగలరాజు, మాన

ధనుఁడు, బివిజరాజు మనుముఁడు, నా చెలి , కాఁడు, ముద్దులాఁడు లేడు నేడు.

239

ప్రతిపదార్థం: హంసతూలిక+పాన్మునందున్= హంస తూలికా తల్పంపై; పాందెడుమేను= పరుండే శరీరం; నేడు= ఈనాడు; కరినంపు+నేలతోన్+కదినెన్= గరుకైన గట్టి నేలతో చేరింది; గొడుగులనీడ= గొడుగులయొక్క నీడ; పైన్+అడరన్= మీదపడగా (పైన వ్యాపించగా); చెన్ను+అగు, మోము= అందగించే ముఖం; నేడు= ఈనాడు; పారిన్= మాటికి; పర్యు, పెను+ధూళిన్= వ్యాపించే ఎక్కువ దుమ్ముతో; బ్రుంగ్న్= కమ్మి(ప్పు)బడింది; లలనలు= ఇంతులు(ప్రీలు); లీలమైన్= విలాసంతో; కొలువన్= సేవించగా; ఉండెడు భోగి= ఉండే సుఖపురుషుడు; నేడు= ఈనాడు; వఱశులలోన్+ఉన్నవాఁడు= నక్కల (మధ్య) నడుమ ఉన్నవాడు; నానాజనములకున్= సమస్త ప్రజలకు; నాధుఁడు+హ= ప్రభువై; శోభల్లుదొర= ప్రకాశించే నాయకుడు; నేడు= ఈనాడు; అనాధత్వంబున్= అనదతనాన్ని (అనగా దిక్కులేనితనాన్ని); పారిన్= పాందాడు; వినయరతుఁడు= విశిష్టమైన నీతియందు ఆసక్తి కలవాడు; హృదయవిదుఁడు= మనస్సు తెలిసికొనేవాడు అనగా ఇంగితజ్ఞుడు; సుభద్రగారాబు పట్టి= సుభద్ర ముద్దులకొడుకు;

మగలరాజు= వీర శ్రేష్ఠుడు (పురుషోత్తముడు); మానధనుడు= అభిమానమే ధనంగా కలవాడు; దివిజరాజు మనుమఁడు= ఇంద్రుడి పౌత్రుడు; నా+చెలికాడు= నా మిత్రుడు; ముద్దులాడు= మనోజ్ఞుడు; నేడు లేడు= ఈనాడు లేడు.

తాత్పర్యం: హంసతూలికా తల్పంమీద పవ్వళించే శరీరం ఈనాడు కటికనేలలో కలిసింది. గొడుగుల నీడలో అందగించే ముఖం మాటిమాటికి వ్యాపించే పెద్దదుముగైతో క్రమ్యకొనబడింది. ప్రీలు విలాసంతో సేవించగా ప్రకాశించే సుఖవంతుడు ఈనాడు నక్కల నడుమ పడి ఉన్నాడు. సమస్త ప్రజలకు ప్రభువై ఉండే దొర ఈనాడు దిక్కులేనితనాన్ని పొందాడు. మిక్కిలి వినయపరుడూ, ఇంగితజ్ఞుడూ, సుభద్ర ముద్దుల కొడుకూ, వీరశ్రేష్ఠుడూ, అభిమానధనుడూ, ఇంద్రుడి మనవడూ, నా మిత్రుడూ అయిన ఆ మనోజ్ఞుడు నేడు లేడు.

విశేషం: తిక్కన సీసపద్యపాదాలలో అభిమన్యుడి పూర్వప్రితికి, ఇప్పటి స్థితికి ఉండే తారతమ్యాన్ని తెలుపుతూ ఆటవెలదిలో అతడి అందచందాలు, అందరినీ అలరించే అతడి గుణగణాలు అభివర్ణించాడు. వందిమాఘధులు మేలు కొలుపులతో మేలుకొనేవాడిని నక్కలు అరుపులతో మేల్కొలుపుతూ ఉన్నాయా అనే భావాన్ని తిక్కన వదలివేశాడు. తక్కిన విషయం మూలానికి సన్నిహితంగా ఉన్నా, ఎంతో స్వతంత్రంగా భాసిస్తూ, విస్పష్టతనూ విశదత్వాన్ని సంతరించుకొన్నది. కుమారుడిని ‘నా చెలికాడు’ అనటం విశేషం. చక్కగా నీతి శాస్త్రాన్ని ఆకథించుకొన్న తిక్కన అభిమన్యుడి అప్పటి వయస్సును బట్టి ‘చెలికాడు’ అని ప్రయోగించటం ఔచిత్యవంతంగా ఉన్నది. మగలరాజు అనే ప్రయోగంలో మహాశారులకే అతడధిపుడు అని ప్రకటిస్తూ, చివరిపాదంలోని శబ్దాలంకారం గమనార్థం. అది ఔకి వినటానికి అందంగా ఉన్నా, అందులో అర్జునుడి మనఃకోభ పారకుడి మనస్సును కదలించి వేస్తుంది.

ఉ. అక్కట! మందభాగ్యునకు నట్టి తనూభవరత్తు మెవ్విధిన్
డక్కు? విధాత నిర్దయుడు; డిడంబడునే కడు మేలి వస్తువుల్
పెక్కాధినంబు లున్ని? యిలిబ్బందము పిచ్చిను బోటు బంటనై
యక్కడ కేల పోయితి? మహాగుణభూషణుఁ గోలుపోయితిన్.’

240

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అయ్యా!; మందభాగ్యునకున్= తక్కువ అదృష్టం కలవాడికి; అట్టి, తనూభవ, రత్నము= అటువంటి పుత్రశ్రేష్ఠం; ఏ+విధిన్= ఏ విధంగా; దక్కున్?= దక్కుతుంది?; విధాత= బ్రహ్మ; నిర్దయుడు= దయలేనివాడు; కడుమేలి వస్తువుల్= మిక్కిలి గొప్పవస్తువులు; పెక్క+దినంబులు+ఉన్ని= చాలా దినాలు ఉండటం; ఒడంబడునే?= అనుకూలించేనా?; అరి, బృందము, పిల్చిన్= పగవారి గుంపు పోరుకు పిలువగా; పోటుబంటను+ఐ= శారుడవై; అక్కడకున్= ఆ సంశ్పకులతో పోరాడే చోటుకు; ఏల?= ఎందుకు?; పోయితిన్= పోయాను; మహా, గుణ, భూషణున్= గొప్ప గుణాలు ఆభరణాలుగా ఉన్నవాడిని; కోలుపోయితిన్= పోగొట్టుకొన్నాను.

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! నావంటి దౌర్ఘాగ్యుడికి అటువంటి పుత్రరత్నం ఎట్లా దక్కుతుంది? బ్రహ్మ దయలేనివాడు. మిక్కిలి గొప్ప వస్తువులను చాలా దినాలు ఉంచటానికి అతడు సమ్మతించడు. శత్రువులైన ఆ సంశ్పక సైన్యం పిలువగానే నే నక్కడికి ఎందుకు పోయాను? మహాదాత్త గుణలే ఆభరణాలుగా శోభించే అభిమన్యుడిని పోగొట్టుకొన్నాను.’

ఉ. అనుచుఁ జచికిలం బడి ఘల్పునుండు.

241

తాత్పర్యం: అంటూ నేలమీద కూలబడి అర్జునుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. హా! యను, ధర్మరాజ తనయా! యను, న నైడబాయ నీకుఁ జ
నే? యనుఁ, డల్లి నేపు జనునే! యనుఁ, గృష్ణుడు వీడె వచ్చే రా
వే! యను, నొంటి వీకుఁ దగవే! యను, నేగతిఁ బోవువాడు నే
నో యథమన్ముడా! యనుఁ, జ్ఞయోక్తుల నుత్తరుఁ దేర్పవే! యనున్.

242

ప్రతిపదార్థం: హ!+అనున్= దుఃఖాన్ని తట్టుకోలేక హ! అని అంటాడు; ధర్మరాజ తనయా+అనున్= ధర్మరాజ కొడుకా!
అంటాడు; నీకున్+నన్నున్+ఎడన్+పాయన్+చన్వే!= నీకు, నన్ను, వదలి వెళ్ళటం తగునా!; అనున్= అంటాడు;
తల్లిన్+ఏడన్+చనునే!= (మీ) అమ్మను బాధించటం తగునా?; అనున్= అంటాడు; కృష్ణుడు= నీ మేనమామ కృష్ణుడు;
వీడె, వచ్చేవ్= ఇతడే వచ్చాడు; రావే!+అనున్= తొందరగా రా అంటాడు; ఒంటిపోక, తగవే= ఒంటరిగా పోవటం న్యాయమా?
అనున్= అంటాడు; ఓ+అభిమన్యుడా!; నేను+ఏగతిన్+పోవువాడన్= (కుమారా!) ఓ అభిమన్యా! నేను ఏ విధంగా పోగలను;
అనున్= అంటాడు; ప్రియ+ఉత్కులన్= ప్రీతిగల మాటలతో; ఉత్తరన్= ఉత్తరను; తేర్పవే!= తేరుకొనేటట్లు చేయవే!; అనున్= అంటాడు.

తాత్పర్యం: దుఃఖాన్ని భరించలేక అర్జునుడు హ! ధర్మరాజ కుమారా! ననైడబాయటం నీకు తగునా? తల్లిని
బాధించటం ధర్మమా! ఇదిగో నీ మేనమామ కృష్ణుడు వచ్చాడు. తొందరగా రా! ఒంటిగా వెళ్ళిపోవటం యుక్తమా!
ఓ అభిమన్యా! నే నేమైపోతానో! ఉత్తరను మంచి మాటలతో ఉండించుము అని అనేకవిధాలుగా విలపించాడు.

విశేషం: ఈ పద్యం ప్రారంభమే సంతాపార్థకం అయిన హోరం. ప్రతిపాదం మొదట్లో యతిస్థానంలో సంబోధన అంతమయేటట్లు
దుఃఖాన్ని అభివ్యక్తం చేయటం ఈ రచనలోని విశిష్టత. తమలో పెద్దవాడు ధర్మరాజు. ఆయన వంశాన్ని నిలపవలసిన వాళ్ళలో
అభిమన్యుడు ముఖ్యాడు. అందువలన ధర్మరాజ తనయా! అని అన్నట్లు తెలుపబడింది. మేనమామ కృష్ణుడు ‘ఇడుగో! వచ్చాడు
రావే’ అనటం వలన అభిమన్యుడికీ, కృష్ణుడికీ మధ్య ఉండే సాన్నిహిత్యం, అన్యోన్య ప్రేమవాత్మల్యాలు వెల్లడింపబడ్డాయి. ఒంటిగా
నీవు వెళ్ళావు. నేనెట్లా వెళ్ళేది? తల్లి నెందుకు బాధపెడతావు? నీ ఉత్తరను తేర్పుము అని అందరితో అభిమన్యుడికి ఉండే సంబంధ
బాంధవ్యాన్ని చక్కగా తిక్కనామాత్యుడు ఈ ఉత్పలమాలాపృత్తంలో వివరించాడు.

ఉ. అని మతియు ననేక ప్రకారంబులం బలవించి యుధిష్ఠిరు నాననం బాలోకించి.

243

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; మతియున్= ఇంకా; అనేక ప్రకారంబులన్= పెక్క విధాలుగా; పలవించి= దుఃఖించి;
యుధిష్ఠిరు+అననంబు= ధర్మరాజు ముఖం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అంటూ పెక్క లీతులతో దుఃఖించి ధర్మరాజు ముఖాన్ని చూచి.

ఉ. ‘పావని సేలి యుండుఁ డికొ! పార్శ్వతుఁ డచ్చట లేడె? యొండుమై
బోవగుఁ బంచితే ద్రుపదు? బోలకి సాత్యకి రాక తక్కునే?
భూవర! మత్స్యానాథుఁ దెట వీయెనొ! దెప్పరమైన నీకునుం
గావగ రాక తక్కునొ! తెగం గత మేమి సుభద్ర పట్టికిన్?’

244

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= రాజు! (ధర్మజాడి సంబోధన); పావని= భీముడు; చేరి+ఉండఁడు+బకొ!= సమీపించి ఉండలేదా?;
పార్శ్వతుఁడు= పుష్టతుడి కొడుకు అనగా ద్రుపదుడు; అచ్చటన్= అక్కడ; లేడె?= లేడా?; ద్రుపదున్= ఆ పార్శ్వతుని;
బంచుమైన్+పోవగన్= మరో చోటుకు పోవటానికి; పంచితే?= పంపావా?; సాత్యకి= సత్యకాత్మజుడు; పోరికిన్ రాక= యుద్ధానికి
రాకుండా; తక్కునే?= నిలిచిపోయాడా?; మత్స్యానాథుడు= విరాటరాజు; ఎట పోయెనొ?= ఎక్కడకు పోయాడో?; నీకునున్+డెప్పరమైన్=

నీకున్న మిక్కటం కాగా (అశక్యం - దుస్పహం కాగా); కావగ్నే+రాక= రక్షించటానికి (వీలు)కాక; తక్కెనో= తప్పిపోయిందా!; సుభద్రపట్టికీన్= అభిమన్యడికి; తెగ్నే= చావటానికి; కత మేమి(కతము+ఏమి)= కారణం ఏమిటి?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! భీముడు ఆ సమిపంలో లేదా? ద్రుపదుడు ఎక్కు దున్నాడు? అతడిని మరోచోటికి పంపావా? సాత్యకి యుద్ధానికే రాలేదా? నిరాటుడు ఎక్కడకు పోయాడు? అప్పుడు నీకూ అసాధ్యం కావటంతో కాపాడటానికి వీలు లేకపోయిందా? అభిమన్యుడు మరణించటానికి కారణం ఏమిటి?

విశేషం: తన తర్వాత తన అంతటివాడు భీముడు. ఇక పాండవాన్యానికి అధిపతిగా ఉన్నవాడు ద్రుపదుడి కొడుకు. ఇట్లూ ఈ పద్యంలో వారి వారి ప్రాధాన్యాన్ని బట్టి అర్బునుడు తమ సైన్యంలో ఉండే ప్రముఖులను అందరినీ అడిగాడు. అంతకుముందు వాక్యంలో యుద్ధిస్తురుడు అని ఉన్నది. యుద్ధంలో స్థిరంగా నిలిచే ధర్మరాజుకు అభిమన్యడిని కాపాడటం అశక్యమైనదా? అని చివరగా ధర్మరాజును పేర్కొనటం జరిగింది. ధర్మరాజు తాను నిమిత్త మాత్రుడు. అవసరం వచ్చినప్పుడు ఎంతటిపనికైనా సమర్పుడు. మొదట్లోనే నీ వేమి చేస్తూ ఉండినావు అని అడగటం ఒక నిధంగా నిందాపాత్రం అవుతుంది. ఇన్ని ఆలోచించి ఈ పద్యంలో యోధుల క్రమాన్ని చెప్పటం జరిగింది.

అర్బునుడు ధర్మరాజు నభిమన్యండు సచ్చివ విధంబు నడుగుట (సం. 7-50-45)

క. పడుఁ గాక యేమి? పగఱం, గడిమి మెఱసి చంప నొంపు గనియెనె సృప! నీ

కొడు కిట యట సూడక యే, క్షుడు మగటిమి నుత్తికి పేరు గొనియెనె పశిరన్?

245

ప్రతిపదార్థం: నృప!= రాజా!; నీ కొడుకు= అభిమన్యుడు; పడున్కాక+ఏమి?= యుద్ధంలో చస్తే ఏమి?; కడిమి+మెఱసి= శార్యాన్ని అతిశయింపజేసి; పగఱన్= శత్రువులను; చంపన్+నొంపన్+కనియెనె= చంపటానికి, నొప్పించటానికి, శక్తుడయ్యడా?; ఇట అట చూడక= అటూ ఇటూ దిక్కులు చూడకుండా అనగా పరాకుపడకుండా; ఎక్కుడు+మగటిమిన్= ఎక్కువ పరాక్రమంలో; ఉటికి= దూకి, విజ్ఞంభించి; పోరన్= యుద్ధంలో; పేరు+కొనియెనె?= పేరు తెచ్చుకొన్నాడా? (శారుడనిపించుకొన్నాడా?).

తాత్పర్యం: ‘ ఓ రాజా! నీ కొడుకు అభిమన్యుడు యుద్ధంలో మరణిస్తే మరణించాడు. అతడు శార్యంలో శత్రువులను చంపి బాధించ గలిగాడు కదా! భీతితో అటూ ఇటూ దిక్కులు చూడకుండా, పరాకు పడకుండా అధిక పరాక్రమంలో యుద్ధరంగంలోకి విజ్ఞంభించి దూకి పేరు తెచ్చుకొన్నాడా?

విశేషం: అభిమన్యడి మరణానికి ఎంతో దుఫ్ఫించిన అర్బునుడు, ఎట్లా మరణించాడు? అని అడుగుతూ ‘పడుఁగాక యేమి’ అని కొంత ఉపశమనాన్ని పొందినవాడివలె మాట్లాడాడు. వీరస్వాన్ని అలంకరించిన అభిమన్యుడు శత్రువులను ఎట్లా చంపి నొంపి తన మగటిమిని ప్రదర్శించాడు? అందరూ అతడిని శారుడు అని కీర్తించారా? అని అడిగాడు. అతని శరీరం నశించినా, అతడు ప్రదర్శించిన రణ వైపుణ్యమే పుణ్యాన్ని కలిగిస్తుందని ఇందులోని భావం.

వ. అని పలికి నిట్టుర్పు నిగిడించి చింతించి.

246

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= మాటాడి; నిట్టుర్పు, నిగిడించి= దీర్ఘంగా నిశ్చసించి; చింతించి= ఆలోచించి.

తాత్పర్యం: అని మాటాడి దీర్ఘనిశ్చాసలు వదులుతూ చింతలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. పలువురు సుట్టుముట్టుకొని బాణక్షపాణ ముఖ్యాప్తి శశ్ర పం
క్తులఁ గడు నొంపగా దనకుఁ దీండ్చుడు వారలు లేక నన్ మధిం
దలపుడ? యత్తత్తీన్ లపువధంబున కెయ్యుము తండ్రి! యేను గొం
దలమునఁ బొందకుండ నని తాఁ బలుమాటును జీరకుండునే?

247

తాత్పర్యం: అనేకులు చుట్టూ చేరి, బాణాలు, ఖడ్డాలు మొదలైన అప్రాలూ, ఆయుధాలూ ప్రయోగించగా తనకు సహాయుపడేవారు లేక నన్ను మనస్సులో తలచుకొనకుండా ఉంటాడా? అప్పుడు ‘తండ్రి! నేను కలత పాందకుండా’ రిపు+వధంబునకున్ = శత్రువులను చంపటానికి; ఎయ్యుము = వెంబడించుము; అని పలుమాఱునున్ = అని అనేక పర్యాయాలు; చీరకుండునే? = పిలవకుండా ఉంటాడా?

తాత్పర్యం: అనేకులు చుట్టూ చేరి, బాణాలు, ఖడ్డాలు మొదలైన అప్రాలూ, ఆయుధాలూ ప్రయోగించగా తనకు సహాయుపడేవారు లేక నన్ను మనస్సులో తలచుకొనకుండా ఉంటాడా? అప్పుడు ‘తండ్రి! నేను కలత పాందకుండా శత్రువులను చంపటానికి వెంబడించుము’ అని ఎన్నోమార్లు పిలిచే ఉంటాడు.

క. అక్కట! తప్ప దలంచితి ! నక్కిలైదులవాడె కృష్ణ నల్లుడు? పోర్నె
స్రుక్కనె! బాహాగర్భము ! దిక్కునె! నా కొడుకు మిన్ను దలపై బడినన్.

ప్రతిపదార్థం: అక్కట!= అరోలి; తప్పన్ = పోరపాటుగా; తలంచితిన్ = ఆలోచించాను; కృష్ణ+అల్లుడు= అభిమన్యుడు; ఆ+కొలదులవాడె?= అంత తక్కువాడా? (పిరికివాడా?); పోర్నె= యుద్ధంలో; స్రుక్కనె= భయపడుతాడా?; నా కొడుకు= నా కుమారుడు; మిన్ను, తలపైన్+పడినన్= ఆకాశం విరిగి తలమీదపడ్డా; బాహాగర్భమున్= భుజదర్శన్ని; తక్కునె?= విడిచివేస్తాడా?

తాత్పర్యం: అరోలి! ఎంత తప్పగా ఆలోచించాను. కృష్ణడి అల్లుడు (అంత అల్పుడా!) అంత పిరికివాడా! యుద్ధంలో భయపడుతాడా? లేదు. నా కొడుకు మిన్ను విరిగి మీదపడ్డా భుజగర్భన్ని వీడడు.

విశేషం: ‘బంటిగా పోరాడుతూ యుద్ధంలో స్రుక్కి ఎవ్వరూ సహాయుపడక పోగా నన్ను తప్పక తలచుకొని ఉంటాడు, అనేక పర్యాయాలు పిలిచి ఉంటాడు’ అని భావించిన అర్బునుడు వెంటనే ‘ఎంత తక్కువగా ఆలోచించాను, అంచనావేసినాను’ అన్నాడు. ఇక్కడ అభిమన్యుడిని గురించి చెప్పుతూ మొదట ‘కృష్ణనల్లుడు’ అని తర్వాత ‘నా కొడుకు’ అన్నాడు. సూక్ష్మాత్మిసూక్ష్మంగా పరిశీలిస్తే కాని ఇటువంటి బౌచిత్యాలు వెంటనే అవగతం కావు. తిక్కన ప్రతిపదాన్ని, ఎక్కడ ఏది సమంజసమౌ గమనిస్తూ ఆచితూచి ప్రయోగిస్తాడు. ఆ పద ప్రయోగంలోనే పాత్రల మనస్తత్తుం, సన్మివేశ ప్రాముఖ్యం, రసపరిపోషణాది వివిధాంశాలు సమన్వయించ బడుతూ ఉంటాయి.

ఆ. పిన్న నగవుతోడఁ జెన్నెసులారు సౌ , భద్రుముగము సూడఁ బడయకున్న
వాడు; నా మనంబు త్రయ్యలై పో; బిబి , ఆతఁ జేసైనబి యెకో తలంప!

ప్రతిపదార్థం: పిన్న నగవుతోడఁన్ = మందహసంతో; చెన్ను+ఎసలారు = అందం అతిశయించే; సౌభద్రు మొగమున్ = అభిమన్యుడి ముఖాన్ని; చూడన్+పడయకున్న+వాడన్ = చూడలేక పోతూ ఉన్నాను; నా మనంబు = నా మనస్సు; ప్రయులు+బాందు= తుత్తునియలై పోవటం లేదు; తలంపవ్ = ఆలోచించగా; ఆతన్ = శిలతో(బండతో); చేసినది+బకో!= చేసిందా ఏమి!

తాత్పర్యం: మందహసంతో అందగించే ఆ అభిమన్యుడి ముఖాన్ని చూడలేకపోతున్నాను. నా మనస్సు (హృదయం) ఎందుకు ముక్కలు ముక్కలై పోవటం లేదో! ఆలోచిస్తే ఇది (ఈ మనస్సు) శిలతో చేసిందా ఏమి? అనిపిస్తుంది.

విశేషం: మాటిమాటికి అర్బునుడికి అభిమన్యుడి నవ్వు మొగమే గుర్తుకు వస్తూ ఉన్నది. ‘సౌభద్రుమొగము’ అనటం వలన అతడిలో అతడి తల్లిపోలికలు ఎక్కువ ఉన్నట్లు అనిపిస్తూ ఉన్నది. ‘కృష్ణనల్లుడు’ అని అంతకుముందు సేర్కొనటం వలన మేనమామ పోలికలున్నట్లు విదితమాతున్నది. తన గుండె బండ కాకపోతే ఎందుకు ప్రయ్యలైపోదు? అని విలపించటం ఈ పద్యంలోని విశేషం.

క. పలువురు క్రారత బాలునిఁ, జలము కొని వధించునప్పుడు శోలని నన్నుం
దలపు రొకో మనముల వా, రలు దానికి నేమి నీగ రాదయ్యెడినో!

250

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ పగవారు; పలువురు= అనేకులు; క్రారతన్= నిర్దయతో; బాలునిన్= కుమారుడిని; చలముకొని= మత్సురించి; వధించునప్పుడు= చంపేటప్పుడు; మనములన్= మనస్సులలో; శారిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; నన్నున్= నన్ను; తలపురు+ఒకో!= తలచుకొనలేదా!; దానికిన్= అటువంటి పనికి (చేతకు); నీగరాదు+అయ్యెడినో+ఏమి= త్రిప్పికొట్టడం సాధ్యంకాదా ఏమి?

తాత్పర్యం: ఆ శత్రువులు అనేకులు ఆ విధంగా అభిమన్యడిని క్రారులై మత్సురించి సంహరించే సందర్భంలో మనస్సులో వారు శ్రీకృష్ణుడినీ, నన్ను తలచుకొనలేదా! వారు చేసిన పనిని త్రిప్పికొట్టడం సాధ్యంకాదా ఏమి?

క. కటకట! పేలన పెన్నె, తుట జొత్తిలియున్న మేసితోఁ గొడు కేచ
క్షట్టో బడియున్నాడో? యు, చ్ఛటు సూపెడు వారు లేరే? చూచెద వానిన్.

251

ప్రతిపదార్థం: కటకట!= అక్కటా!; పేరిన పెను+నెత్తుటన్= గడ్డకట్టిన (గట్టిప్పడ్డ) అధికరక్తంచేత; జొత్తిలి+ఉన్నమేనితోన్= తడిసి ఉన్న శరీరంతో; కొడుకు= కుమారుడు; ఏ+చక్కటిన్= ఏ రీతిలో; పడి ఉన్నాడో= ఆ+చోటు= ఆ ప్రదేశం; చూపెడువారు లేరే?= చూపేవారు లేరా?; వానిన్+చూచెదన్= అతడిని చూస్తాను.

తాత్పర్యం: అక్కటా! పేరుకొన్న అధికరక్తంతో తడిసి ఉన్న శరీరంతో ఆ అభిమన్యడు ఏ రీతి, ఎక్కుడ పడి ఉన్నాడో? చూపేవారే లేరా? వాడిని చూస్తాను.

విశేషం: ఇక్కుడు ‘చక్కటి’ అనే పదం దిక్కు, స్థలం, సమీపం, రీతి అనే వివిధార్థాలలోనూ ప్రస్తుత సందర్భానికి సరిపోతుంది.

సి. పడియుండి వాఁ డిలఁ బొడిచిన చందురు, క్రియఁ దత్తులము వెలిగెంప కున్నె!
యే మని నాతోడఁ బ్రేముడించు నొకో! సు, భద్ర పుత్తునిఁ జొడఁ బడయ కున్ని;
బగతుర నిర్మించి మొగము పోటుల నొచ్చి, పాడసుపరాడయ్యఁ గొడుకు నాకు;
నడలునఁ దల్లడ పడియెడు ద్రౌపది, వంత మాన్మింప నెవ్వలికి వశమే?

తే. యని యలంతమైఁ బలుమాట లాడుచుండి, తలఁచి మతీయును ధర్మనందనుని యాన
నంబు వీక్షించి నిర్జరనాథ తనయుఁ, డెలుగు గుత్తుకఁ దగులంగ నిట్టు లనియె.

252

ప్రతిపదార్థం: పడియుండి= రణరంగంలో పడిఉండి; వాడు= ఆ అభిమన్యడు; ఇలన్+పాడిచిన+చందురు క్రియన్= భూమి యందు ఉదయించిన చంద్రుడివలె; తద్+తలమున్= ఆ పడిఉండే స్థలాన్ని; వెలిగింపకున్నె!= ప్రకాశింపజేయకుంటాడా!; సుభద్ర; పుత్తునిన్= సుభద్రయైక్క కుమారుడిని; చూడన్+పడయన్+ఉన్నిన్= చూడలేకపోవటం చేత; నాతోడన్= నాతో; ఏమి+అని= ఏమిని; ప్రేముడించునో= ప్రేమించునో; నాకున్= నాకు; కొడుకు= కుమారుడు; పగతురన్+నిర్మించి= శత్రువులను జయించి; మొగము పోటులన్= ముఖములోని పాడుపులతో; నొచ్చి= బాధపడి; పాడచాపరాదు+అయ్యెన్= కనిపించనివాడు అయ్యాడు; అడలునన్= దుఃఖింతో; తల్లడపడియెడు+ద్రౌపదిన్= చలించిపోయే ద్రౌపదిని; వంత+మాన్మింపగన్= దుఃఖాన్ని తీర్చగా; ఎవ్వ రికిన్+వశమే?= ఎవరికైనా సాధ్యమా?; అని= ఆ ప్రకారంగా; అలంతమైన్= అలసటచేత; పలుమాటలు= చాలామాటలు; ఆడు చుండి= పలుకుతూ ఉండి; తలఁచి= తలచుకొని; మతీయున్= మరల; ధర్మనందనుని+అననంబున్= ధర్మరాజు ముఖాన్ని; వీక్షించి= చూచి; నిర్జరనాథ తనయుండు= అర్పునుడు; ఎలుగు= కంతధ్వని; కుత్తుకన్+తగులంగన్= గొంతునుండి వెడలకుండగా

డగ్గుతీక పడగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రణరంగంలో పడిపోయిన అభిమన్యుడు భూమిలో పుట్టిన చంద్రుడివలె ఆ ప్రదేశాన్ని వెలిగించకుండా ఉంటాడా? కుమారుడిని చూడలేక పోవటం చేత సుభద్ర నన్ను ఏమని ప్రేమిస్తుంది? కొడుకు శత్రువులను జయించి మొగమునందలి దెబ్బలతో నొచ్చి కనిపించకుండా పోయాడనే దుఃఖంతో చలించే ద్రోషాని డోరార్జుటానికి ఎవరికి శక్యమాతుంది? అని అలసటతో పెక్కమాటలు మాటాడుతూ కుమారుడిని తలచుకొని మళ్ళీ ధర్మరాజును చూచి అర్జునుడు కంఠధ్వని గొంతునుండి సరిగ వెలువడని స్థితిలో ఇట్లూ అన్నాడు:

వ. సంశ్ఫ్రక సమితి తోడం దమకించి పాణిల పాణిల కౌరవసైనికుల సింహాసనంబుల వింటి; నప్పు డెలుంగెత్తి యుయుత్సుం దాడినమాటల నాకళ్లించితి. 253

ప్రతిపదార్థం: సంశ్ఫ్రక సమితితోడన్= సంశ్ఫ్రక సైన్య సమూహాంతో; తమకించి= తొందరసడి; పోరి, పోరి= పోరాడి, పోరాడి; కౌరవసైనికుల సింహాసనంబులు= కౌరవుల సైన్యం చేసే సింహాసనాలు; వింటిని= విన్నాను; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; యుయుత్సుండు= (ధృతరాష్ట్రడికి వైశ్వ త్రైయందు పుట్టి, ధృతరాష్ట్రడి తర్వాత ఇంద్రప్రస్తానికి రాజైనవాడు) యుయుత్సుండు; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి; ఆడినమాటలన్+ఆకర్ణించితిన్= పలికినమాటలు విన్నాను.

తాత్పర్యం: సంశ్ఫ్రక సమూహాంతో వేగంగా విరివిగా పోరాడే సమయంలో కౌరవుల సైన్యం చేసిన సింహాసనాలు విన్నాను. అప్పుడు యుయుత్సుండు పలికిన మాటలు విన్నాను.

సీ. ‘పెనగంగ జాలరు బీభత్సుతో మీరు; బాలుని నొక్కరుఁ బలువు ఇట్లు సంపితి; లభి మీకు సంతోషకాలమే? యేద్దురు గా, కార్ష్వ నేల చెపుడ! హర్షికి నర్జునునకు నప్రియం బీసరించి, బ్రదుకంగ వర్ధునే భవునకైన? నభి యట్టులుండె; నీ యథికపాపము ఫలం, బెట్లును జెఱుపక యేల తక్కు?’

ఆ. నవియే నివ్విధమున నలిసేన యోధుల, నతడు వలుక వీసులార వినియుఁ దెలియన్నెతి; వాసుదేవుండు వినియేన, యని తలంచి దాని నంత గొనక. 254

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు(కౌరవయోధులు); బీభత్సుతోన్= అర్జునుడితో; పోరంగన్+బాలరు= యుద్ధం చేయలేరు; బాలున్= అభిమన్యుడిని; ఒక్కరున్= ఒక్కడిని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పల్యరు= అనేకులు; చంపితిరి= సంహరించారు; మీకున్= మీకు; ఇది= ఇది; సంతోషకాలంబె?= సంతోషించటానికి సమయమా!; ఏడ్దురుగాక= దుఃఖిస్తారుగాక! (రాబోయే ఆపదను తలచుకొని); ఆర్వన్+ఎల?= సింహాసనాలు చేయటం (గర్జించటం) ఎందుకు?; చెపుడ= చెప్పఁడి; హరికిన్= కృష్ణుడికి; అర్జునునకున్= అర్జునుడికి; అప్రియంబు+బనర్మి= అహితాన్ని కలిగించి; భవునకున్= బనన్= శివుడికైనా; బ్రదుకంగ వచ్చునే?= జీవించవచ్చునా?; అది= ఆ విషయం; ఇట్లు+ఉండెన్= అట్లా ఉండనీయండి; ఈ+అధిక పాపముఫలంబు= ఈ గొప్ప పాపం వలని ప్రయోజనం; ఎట్లును= ఏ విధం చేతనైనా; చెఱుపక+ఎల+తక్కున్?= నశించనీయకుండా ఎందుకు విడుస్తుంది?; అనియెన్= అన్నాడు; ఈ+విధమునక్= ఇట్లూ; అరి, సేన, యోధులన్= శత్రుసైన్యం యొక్క యుద్ధపీరులను (ఉడ్డేశించి); అతడు= ఆ యుయుత్సుండు; పలుకన్= మాటాడగా; వీసులార వినియున్= చెపులారా వినికూడా; వాసుదేవుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వినియున్= విన్నాడులే అని; తలంచి= తలచి; దానిన్= దానిని (ఆ విషయాన్ని); అంత కొనక= అంతగా లక్ష్మిపెట్టక; తెలియన్+పతిన్= గ్రహించలేకపోయాను.

తాత్పర్యం: ‘మీరు అర్జునుడితో యుద్ధానికి చాలరు. ఒక్క బాలుడిని ఈ విధంగా మీరు పలువురు చంపారు. ఇది మీకు సంతోషపుమయమా! త్వరలోనే ఏడవబోతారు. ఎందు కిట్లా గర్జిస్తారు? చెప్పండి. శ్రీకృష్ణర్జునులకు కీడు చేసి శివుడు కూడా జీవించలేదు. మీ పాపఫలం ఊరక పోదు. అది మిమ్మల్ని నాశనం చేసి తీరుతుంది’ . ఇట్లు పలికే యుయుత్సుడి మాటలను చెవులారా విని కూడా శ్రీష్టుడు విన్నాడు కదా! అని నిర్లక్ష్యం చేసి ఆ విషయం ఏమిటో గ్రహించలేకపోయాను.

క. మనుజాధిప! తగు సమయం , బున నీ వెత్తిగెంపఁ గన్నఁ బోలివుచ్చనె వే
చనుదెంచి నీ సుతుం బోభి , వినయెడు దత్తుఖర యోధవీరుల నెల్లన్:

255

ప్రతిపదార్థం: మనుజాధిప!= రాజు! (ధర్మరాజు!); తగు సమయంబున్న= తగిన కాలంలో; నీవు+వెత్తిగెంపన్+కన్నన్= నీవు తెలియజేసి ఉంటే; వేచనుదెంచి= నేను వెంటనేవచ్చి; నీ సుతున్= అభిమన్యుడిని; పాదివిన+ఎడన్= ఎదిరించినచోట; తద్ద+క్రూర యోధ వీరులన్+ఎల్లన్= ఆ క్రూరులైన యుద్ధవీరులను అందరినీ; పారిపుచ్చనె?= చంపి ఉండనా?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజు! తగిన సమయంలో నీవు నాకు తెలియజేసి ఉంటే, వెంటనే వచ్చి అభిమన్యుడిని ఆక్రమించిన ఆ చోటనే, ఆ క్రూరయుద్ధవీరులను అందరినీ అంతంచేసి ఉండేవాడిని.’

క. అని పలికి మతీయుఁ గొడుకుం , బనపుచు శోకమున మునుగు ఘల్చునునిఁ దగం
దనకరములఁ బోధుపుచు ని , ట్లను హారి చిత్తంబులోన నడ లూనంగన్.

256

ప్రతిపదార్థం: అని+పలికి= అని మాటాడి; మతీయున్= ఇంకా; కొడుకున్+పనపుచున్= కుమారుడిని గురించి విలపిస్తా; శోకమున్+మునుగు, ఘల్చునునిన్= దుఃఖంలో నిమగ్నిడైన అర్జునుడిని; తగన్= ఒప్పునట్లు; తన కరములన్+పాదుపుచున్= తన చేతులతో పట్టుకొంటూ; హారి= శ్రీకృష్ణుడు; చిత్తములోనన్= మనస్సులో; అడలు= చింత; ఊనంగన్= పాందగా; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మాటాడి, మళ్ళీ కొడుకును తలచి విలపిస్తా దుఃఖంలో నిమగ్నిడైన అర్జునుడిని శ్రీకృష్ణుడు తన చేతులతో పట్టుకొంటూ మనస్సులో చింత కలుగగా ఈ విధంగా అన్నాడు:

చ. ‘ఇట్లు దగునయ్య శూరులకు నెల్లను బోకడ యిట్ల కాదె! యే
మిటీకి నలందురన్? మొనలు మేకాని యాయుధ జీవనంబు నూ
దుటయు నెఱుంగవే? లపులఁ ద్రుంచి యశం జిల నించి పుత్రుఁ డె
క్కటి దివి చూటకోల్ ప్రియమ కా కిది యప్రియమే తలంపఁగన్?’

257

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+తగునయ్య= ఇట్లే వంత తగునా?; శూరులకున్+ఎల్లన్= వీరులకు అందరికీ; పోకడ= మరణం; ఇట్లు+కాదె!= ఇట్లే కదా!; ఏమిటికిన్+నలందురన్= దురపిల్లటం ఎందుకు?; మొనలు= సేనలు; మేకాని= పూని; ఆయుధజీవనంబున్= ఆయుధంచేత జీవించటం; ఊరుటయున్= పూనుకొసటమున్నా; ఎఱుంగవే?= తెలియవా?; రిపులన్= శత్రువులను; త్రుంచి= సంహరించి; ఇలన్= భూమిలో; యశంబున్+నించి= కీర్తిని నింపి; పుత్రుడు= కుమారుడు; ఎక్కటిన్= ఒంటరిగా; దివి+చూటకోల్= స్వర్గం చూరగొనటం; ఇది; ప్రియము+అ+కాక= హితమే కాక (మేలే అవుతుందిగాని); తలంపఁగన్= ఆలోచించగా; అప్రియమే?= అహితమా?

తాత్పర్యం: ఇట్లా విలపించటం తగునా? శారులకు అందరికీ మరణం ఈ విధంగానే కదా! దుఃఖించటం ఎందుకు? యుద్ధానికి సేనలను సమీకరించి, ఆయుధమే జీవనంగా, ఎదిరించటమే వీరధర్మం. ఇది ఎఱుగవా? శత్రువులను సంహరించి, ఈ భూమిలో కీర్తిని నింపి నీ కుమారుడు ఒంటరిగా స్వర్గాన్ని చూరగొనటం హితమే కాని అహితం ఎట్లా అవుతుంది?

విశేషం: శ్రీకృష్ణప్రదేశంలో వీరధర్మం వివరించబడింది. ‘ఆయుధజీవనం’ అనే ప్రయోగం వీరుడి కర్తృవ్యాప్తి చక్కగా నిరూపిస్తూ ఉన్నది. వీరమరణాన్ని పొందిన వారికి విలపించటం తగదని - అభిమన్యుడు స్వర్గాన్ని చూరగొనటం హితమే కాని అహితం కాదని శ్రీకృష్ణుడు నిర్ధారించాడు.

ఆ. ఎఱుగవలయుదాని నెత్తిగి కోవిదుఁ డగు, నట్టి నీకు వగవ నగునె పొర్క!
నీదు వంత సూచి నీ వార లందఱు, టీను లైల; వీలఁ దేర్ఘవలదె?

ప్రతిపదార్థం: పొర్క!= అర్జునా!; ఎఱుగవలయుదానిన్= తెలియవలసినదాన్ని; ఎత్తిగి= తెలిసి; కోవిదుఁడు+అగు+అట్టి నీకున్= పండితుడైనట్టి నీకు; వగవ్+అగునె?= చింతించతగునా?; నీ వారలు+అందఱున్= నీ జనులంతా; నీదు, వంత, చూచి= నీ దుఃఖాన్ని చూచి; దీనులు+బరి= దైవ్యం వహించారు; వీరన్= వీళ్ళను; తేర్పవలదె?= ఊరడించ వద్దా?

తాత్పర్యం: పొర్క! తెలియదగు పరమార్థాన్ని తెలిసి పండితుడైన నీవు ఇట్లా విలపించటం తగదు. నీ వారందరూ నీ దుఃఖాన్ని చూచి దీనులయ్యారు. వాళ్ళను నీవు ఊరడించవద్దా?

విశేషం: ఏది ఎరుగవలయునో దానిని ఎరిగినవాడే కోవిదుడు. అపరుక పొకబంధవ్యామోహలకు అతీతం. అర్జునుడికి తానింతకు మునుపు చేసిన గీతోపదేశం వలన మోహం వినష్టమై స్ఫురి కలిగింది. ప్రజ్ఞ కలిగిన పండితు డయాడు. పండితులు విలపించరాదు. అందుకే ‘కోవిదుఁడగునట్టి నీకు వగవ నగునె’ అని శ్రీకృష్ణుడు సూచనా మాత్రంగా హౌచ్చరించాడు. కోవిదుడైనవాని ధర్మం ఇతరుల దైవ్యాన్ని తొలగించి తేర్పవలసి ఉన్నది. తన దుఃఖాన్ని చూచి ఇతరులు దుఃఖించేటట్లు కోవిదుడు వ్యవహరించ కూడదని ఇందులోని సారాంశం. ప్రాణత్రిప్రాణంగా ప్రేమించే వ్యక్తులను కోల్పోయినప్పుడు కలిగే వంతకు అంతు లేదు. ఆ సందర్భంలో మనస్సు నెంతో చిక్కబట్టుకొన్నా, ప్రక్కనున్న ఆప్చుల విలాపాన్ని చూడగానే దుఃఖం కట్టలు తెగి ప్రవహిస్తుంది. అందుకే ‘నీదు వంత సూచి నీ వారలందఱు దీనులైరి’ అని కృష్ణుడు అర్జునుడిని హౌచ్చరించటం ఎంతో సహజంగా ఉన్నది. ‘నిన్న చూచి విలపించే వారిని ఓదార్ఘవలసిన బాధ్యత నీది. నీవే ఈ విధంగా పూర్తిగా స్వాస్థ్యాన్ని తప్పి ప్రవర్తిస్తే తక్కిన బంధువుల పరిష్కితి ఏమాతుంది?’ అని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని ఓదార్ఘాడు.

వ. వీరలం జూచి తగుమాట లాడు’ మనిన నత్యంత శోకాక్రాంతస్వాంతుం డగుచు సుభద్రాకాంతుండు గద్దదకంరంబుతోడం దీండంబుట్టువుల కిట్లనియె.

ప్రతిపదార్థం: వీరలన్= నీవారైన వీరినందరిని; చూచి= కనుగొని; తగుమాటలు+అడుము= తగిన పలుకులు పలుకుము; అనివన్= అనగా; అత్యంత, శోక+అక్రాంత+స్వాంతుండు+అగుచున్= మిక్కిలి దుఃఖించబడిన మనస్సు కలవడోతూ; సుభద్రాకాంతుండు= అర్జునుడు; గద్దదకంరంబుతోడన్= డగ్గుత్తికతోడి స్వరంతో; తోడంబుట్టువులకున్= అన్నదమ్ములకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వీళ్ళను చూచి తగిన మాటలు మాట్లాడుము! అనగానే అర్జునుడు అధిక దుఃఖింపాంగి పొరలిన హృదయంతో, డగ్గుత్తికతో అన్నదమ్ములను చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

చ. ‘మనసిజమూర్తి యైన యుభమన్యుని మాటలు వీసులార నే
వినవలతుం; దభియమృతి వేడ్చ నొనల్చిన వారు గ్రక్షుణం
జని తగ వానిఁ గాంచి సుఖ సంగతిమై జరియించునట్లుగా
ననిచెద; నేటి పోరు దెవియంగల భంగియ మీరు సెప్పుడా!’

260

ప్రతిపదార్థం: మనసిజమూర్తి= మన్మథుడివంటి ఆకారం కలవాడు; ఐన= అయినటువంటి; అభిమన్యునిమాటలు= అభిమన్యుడిని గురించిన పలుకులు; వీసులారన్= చెవులారా; నేన్= నేను; వినవలతున్= వినటానికి ఇష్టపడుతూ ఉన్నాను; తదీయమృతిన్= వాడి చావును; వేడ్చన్= సంతోషంతో (ఇష్టపడి); ఒనర్చినవారు= చేసినవాళ్ళు; గ్రక్షున్+చని= వెంటనే పోయి (అనగా స్వర్గానికి పోయి); తగన్= తగునట్లు; వానిన్= ఆ అభిమన్యుడిని; కాంచి= చూచి; సుఖసంగతిమైన్= సుఖమైన పాందికతో; చరియించు+అట్లు+కాన్= తిరిగే విధంగా; అనిచెదన్= పంపుతాను; నేటిపోరున్= ఈనాడు జరిగిన యుద్ధ ప్రకారాన్ని; తెలియన్+కల+భంగియన్= తెలిసి ఉన్నంతవరకు; మీరు= మిరందరూ; చెప్పుడా!= చెప్పండి!

తాత్పర్యం: ‘మన్మథుడివంటి రూపం కలవాడైన ఆ అభిమన్యుడి మాటలు చెవులార వినాలని కోరుతున్నాను. వాడి చావును ఇష్టపడి చేసినవాళ్ళు వెంటనే స్వర్గానికిపోయి, ఆ అభిమన్యుడిని చూచి సుఖమైన పాందికతో తిరిగే విధంగా పంపుతాను. మీరు నేడు జరిగిన యుద్ధ ప్రకారాన్ని నాకు విశదంగా తెలపండి.’

విశేషం: ఈ పద్యంలో మూడురకాల భావాలు ఒక్కసారిగా అర్థముడి మనస్సులో చోటు చేసుకొన్నట్లు చెప్పబడ్డాయి. అభిమన్యుడి మాటలు వినాలని ఆసక్తిగా ఉన్నది అని అన్నాడో లేదో వెంటనే వాడిని చంపిన వాళ్ళను కూడా వెంటనే వాడి దగ్గరకు పోయేటట్లు చేస్తాను అన్నాడు. అంతలోనే ఈనాటి యుద్ధప్రకారం మీకు తెలిసినంతవరకు చెప్పండి అంటున్నాడు. తాను దుఃఖాన్ని ఓర్చుకోలేక కసితో శత్రువులను చంపవచ్చును. అయితే వాళ్ళు చేరేది కూడా నా కొడుకు చేరిన చోటే. అక్కడ సుఖకరమైన చెలిమితో ఉంటారు అని అంటున్నాడు. ఎటువంటి వారైనాసరే యుద్ధంలో మరణిస్తే స్వర్గసౌభ్యమే కదా అనే భావం భంగ్యంతరంగా చెప్పబడింది.

వ. అని మతీయము.

261

తాత్పర్యం: అని ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు).

చ. ‘అలవ్యఁ జలంబు శోర్యమును నస్తమహాత్మముఁ గల్లు నిందఱున్
గలుగగ నెట్లు సచ్చ బలఫుస్తరుచే నయినం బ్రచండదో
ర్భల విభవాజ్ఞారాముఁడు సుభద్ర సుతుం? డిభి యెన్ని భంగులం
దలఁచినఁ బోలి; దేమిచీకతంబున నా ఘనుఁ డిట్లు లయ్యునో?’

262

ప్రతిపదార్థం: అలవ్యఁ= బలమున్నా; చలంబున్= మత్స్యరమున్నా; శోర్యమునున్= శారత్యమున్నా; అస్త్రమహాత్మమున్= అస్త్రాలవలన గొప్పతనమున్నా; కల్లు+ఇందరఱున్+కలుగగన్= కలిగినట్టి మీరు అందరూ ఉండగా; బల+ఫుస్తరుచేన్+ అయిన్= (బలుడనే రాక్షసుడికి నాశకుడైన) ఇంద్రుడిచేత అయినప్పటికే; ప్రచండ+దోన్ బలవిభవ+అభిరాముఁడు= తీవ్రమైన భుజాల శక్తియొక్క ప్రాభవంచేత (ప్రకాశించే) ఒప్పువాడు; సుభద్రసుతుండు= అభిమన్యుడు; ఎట్లు చచ్చున్?= ఏ విధంగా మరణిస్తాడు?; ఎన్ని+భంగులన్+తలంచినన్= ఎన్ని విధాలుగా తలపోసినా; ఇది పోలదు= ఇది సరిపడదు; ఏమిటి కతంబునన్= ఏ కారణంచేత; ఆ ఘనుఁడు= అంత గొప్పవాడు; ఇట్లులు+అయ్యునో!= ఈ విధంగా అయినాడో!

తాత్పర్యం: బలమూ, పట్టుదలా, శౌర్యమూ, వివిధాస్త్రాల గొప్పతనమూ కలిగిన మీరందరూ ఉండగా, ఇంద్రుడిచేతనైనా మరణించని ప్రచండ భుజబల ప్రాభవంతో మనోహరుడైన ఆ సుభద్ర కొడుకు ఏ విధంగా మరణిస్తాడు? ఎన్ని విధాల ఆలోచించినా సమాధానం కుదరటం లేదు. ఏ కారణంచేత అంతటి గొప్పవా ఛీ విధంగా అయినాడు?

విశేషం: తిక్కున వీరుల ప్రసిద్ధగుణాలు నాల్గింటితో పద్యాన్ని అరంభించి, అంతటి వీరులు అండగా నుండగా బలఫుస్వరుడైన ఇంద్రుడి చేతనైన బ్రుంగిని ప్రచండ దోర్ఘుల విభవాభిరాముడైన అభిమన్య డెట్లు మరణించాడనటంలో అర్జునుడు తర్చించిన విధానం చక్కగా చంపకమాలావృత్తంలో వివరించబడింది.

క. మిమ్మును¹ బాంచాలురు² గడు³, నమ్మి⁴ చెడితి; వాని రక్షణమ్మును⁵ బ్రోఢ
త్వ మ్ముట్లు⁶ లేమి యెత్తిగిన⁷, నెమ్మెయిలు⁸ గాచికొననేరనే యఖ్యాలున్.

263

ప్రతిపదార్థం: మిమ్మునున్= ధర్మరాజుదులైన మిమ్మల్చి; పాంచాలుర్న్= ద్రుషుదరాజుకు సంబంధించిన వాళ్ళను; నమ్మి= విశ్వసించి; చెడితిన్= నాశనమయ్యాను; వాని రక్షణమ్మునున్= ఆ అభిమన్యాడి సంరక్షణలో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రోధత్వమ్ము= నేర్చరితనం; లేమి= మీలో లేకపోవటం; ఎత్తిగినన్= తెలిసిఉంటే; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానైనా; ఆ+బాలున్= ఆ బాలుడిని; కాచికొననేరనే!= రక్షించుకొని ఉండలేనా!

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజు! మిమ్మల్చి, ద్రుషుదుడికి సంబంధించిన వాళ్ళనీ నమ్మి చెడ్డాను. అభిమన్యాడిని రక్షించటంలో మీరు నేర్చరులు కారు అని తెలిసి ఉంటే, ఏ విధంగానైనా నేనే వాడిని రక్షించుకొని ఉండలేనా!

విశేషం: మీరు ఇంతవాళ్ళూ అంతవాళ్ళూ అనుకొని నమ్మినందుకు నాశనమైపోయాను. మనపశ్చం వాళ్ళూ, మామ పశ్చంవాళ్ళూ ఇంతమరీ పనికిమాలిన వాళ్ళని తెలిసిఉంటే నే నేవిధంగానైనా వాడిని కాపాడుకొని ఉంటాను అని ఇందలి భావం. ప్రోధత్వ మ్ముట్లు అనే ఆ పదాల విరుపులో ఒక విధమైన విసురుతోపాటు, వీళ్ళింత అసమర్థులా? అన్న అధిష్టేషమూ, ఇటు మీ నేర్చరితనం వీగి వ్యక్తమైపోయిందా? అన్న వెక్కసమూ ధ్వనిస్తూ ఉన్నాయి.

క. రథవితతి వఱపి మీ రవి⁹, తథముగు¹⁰ గలియంగ మిమ్ము¹¹ దాకి కలఁచి యే
రథికులు సమయించిలి యిల¹², మథన భుజా విభవు నక్కమారోత్తమునిన్?

264

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు (ధర్మరాజులు); అవితథముగున్= నిజంగా (వ్యుఠం కాకుండా); రథవితతిన్+పఱపి= రథాలను పరుగేత్తేటట్లుచేసి; కలియంగన్= ఎదుర్కొగా; మిమ్మున్+తాఁకి= మిమ్మల్చి ఎదిరించి; కలఁచి= కలత కలిగించి; ఏ రథికులు= ఏ శారులు; అరి, మథన, భుజా, విభవున్= శత్రువులను హతమార్చే భుజబల పరాక్రమం కలవాడిని; ఆ+కుమార+ఉత్తమున్= ఆ పుత్రరత్నాన్ని; సమయించిరి?= చంపారు?

తాత్పర్యం: మీరు నిజంగా రథాలను తోలి కమ్ముకోగా మిమ్మల్చి ఎదిరించి, కలత కలిగించి ఏ శారులు ఆ భుజబల సంపన్ముడైన పుత్రరత్నాన్ని చంపారు?

విశేషం: ప్రస్తుతం కండపద్యం ప్రాసస్తానంలో ఉన్న ధకారం శత్రుచీత్యారానికి (తన కుమారుడు) అభిమన్యాడు శత్రువులను మథించటంలో చూపే వైలక్ష్మణ్యానికి, కలత చెందిన మనస్సులోని క్రోధపూరిత కర్కుశత్యానికి సూచన. కుమార శైష్ముడైన ఆ అభిమన్యాడు అసామాన్యాడు, ‘అరిమథన భుజావిభవుడు’. అట్టి పరాక్రమవంతుడిని ఏ రథికులు చంపారు?

వ. అని యంతకంత కగ్గలించు నుమ్మలికంబునం గలంగి, యంత నిలువక.

265

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా పలికి; అంతకు+అంతకున్= ఎంతో రెట్టింపుగా; అగ్గిలించు= అధికమయ్యే; ఉమ్మలికంబున్= దుఃఖంతో; కలంగి= కలతచెంది; అంతన్= దానితో; నిలువక= ఆగక.

తాత్పర్యం: అని అంతకంతకూ అధికమయ్యే దుఃఖంతో కలతచెంది, అంతటితో ఆగక.

క. ‘ఉక్కను నస్తబలము మీ , తెక్కడియిటి? సాలరైతి లిందఱు? నని న
యొక్కరుఁ గావగ మీ లీ , తక్కువ కోర్తితిల? మిమ్ముఁ ద క్కన నేలా?

266

ప్రతిపదార్థం: ఉక్కన్= బలమునూ; అస్త్రబలము= దివ్యాప్రములయొక్క శక్తి (సంపద); మీకున్= మీకు; ఎక్కడి+అది?= ఎక్కడుంది?; అనిన్= యుద్ధంలో; ఆ+ఒక్కరున్= ఆ ఒక్కబాలుడిని; కావగన్= కాపాడటానికి; చాలరు+పతిరి= శక్తులు కాలేకపోయారు; మీరు; ఈ+తక్కువకున్= ఇంత హీనత్యానికి (నిందకు అని భావం); ఓర్ధుతిరి= సహించారు; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; తక్కు+అనన్+ఏలా?= మరొకటి అనటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: దివ్యాప్రములమూ, శారీరక బలమూ మీకు ఎక్కడుంది? యుద్ధంలో ఆ ఒక్క బాలుడిని కాపాడలేని అసమర్థులయ్యారు. ఎంత హైన్యాన్ని సహించారు? ఇది నిందాకరం కాదా! మిమ్మల్ని మరొకటి అనటం ఎందుకు?

విశేషం: మిమ్మల్ని వేరే అనటం అనవసరం. ఇంత తక్కువతనానికి పాల్పడి అసమర్థులై ఒక బాలుడిని కాపాడలేకపోయారు. తక్కువతనానికి ఓర్ధునారు. తక్కువ అనేలా? అని అర్థముడు ఆవేదనము వ్యక్తం చేయడంలో సాధారణ విషయాన్నే కొంత విలక్షణంగా చెప్పటం జరిగింది. ఇట్టి తెలుగు పలుకుబడి వల్లనే మహాభారతఫల మన ఆంధ్రప్రాంతానికి చెందిందా? అనిపిస్తుంది. శరీరబలమూ - అస్త్రబలమూలేని ఇంత చవటలని తెలియకపోయెనే? అసంఖ్యాకంగా ఇందరుండి కూడా ఒక్క పిల్లవాడిని దక్కించుకొనలేకపోయారు. ఇంత హీనత్యానికి సహించారు. ద్విత్యకకార ప్రాసలో మిక్కలి బలాన్ని నొక్కి చెప్పడమే కాకుండా అది ఒక్క బాలుడిని కాపాడటానికి సహకరించలేదే అన్న వెక్కసం నిందార్థంలో ప్రతిఫలించింది. తిక్కన పదప్రయోగ వైచిత్రిలో ఇట్టి వెన్నో!

క. బలహీనులు సంగర భీ , తులు నగు మి మైత్రీగి యెత్తిగి తొలగి తనూజుం

దలపక యొంటి మెలగు వెం , గలి నగు నను దూటుకొందుగా కే మందున్?

267

ప్రతిపదార్థం: బలహీనులు= శక్తిలేనివారు; సంగరభీతులు= యుద్ధానికి భయపడేవారు; అగు+మిమ్మున్= అయిన మిమ్మల్ని; ఎత్తిగి+ఎత్తిగి=తెలిసి తెలిసి; తొలగి= నీడి; తనూజున్+తలసుకు= కుమారుడిని గురించి స్వర్ణించకుండా; ఒంటిమెలగు+వెంగలిన్= ఒంటరిగా ఉండే మూడుడిని; అగు+ననున్= అయిన నన్ను; దూటుకొందున్+కాక= నిందించుకొంటాను కాని; ఏమి+అందున్= ఏమి అనగలను?

తాత్పర్యం: మీరు యుద్ధానికి భయపడేవారని, బలం లేనివాళ్ళనీ తెలిసి తెలిసి, కుమారుడిని గూర్చి తలచకుండా ఒంటిగా ఉండిపోయిన మూడుడిని అయిన నన్ను నేనే నిందించుకొంటాను. ఇంతకంటే ఏమనగలను?

విశేషం: చివరకు ఈ పద్యంలో మిమ్మల్ని అనడం ఎందుకు? మీరు ఎటువంటివారో తెలిసికూడా నేను ఆ సమయానికి కుమారుడికి దూరంగా ఉండి, వాడిని గురించి కొంచెం కూడా ఆలోచించకుండా ఒంటరి మూడుడనయ్యాను. నన్ను నేను నిందించుకొనటం తప్ప మిమ్మల్ని అనడం కూడా తప్పే అంటున్నాడు. ఎదుటివాళ్ళను తిట్టటం కంటే తన్న తానే నిందించుకొనటంలో ఎంతో బలీయమైన అధిక్షేపం సరోక్కపద్ధతిలో అభివ్యక్తమౌతూ ఉంటుంది. ‘ఒంటి మెలగు వెంగలి’ అనే ప్రయోగంలో ప్రతిపదమూ సాభిప్రాయం. ఈ అచ్ఛతెలుగు ప్రయోగం తిక్కన అర్థగౌరవ స్వార్థికి దృష్టాంతం. జాతీయమైన తెలుగు పలుకుబడిలో అని అలతి అలతి పదములైనప్పటికి ఎంతో విశాలమైన అర్థం ఏ విధంగా అభివ్యక్తమౌతుందో వై మాటలు తెలుపుతూ ఉన్నాయి.

తే. మానుసులు వీలె నున్నారు; లేను లేని ; తత్త మహశగుణశాలి నా తనయుఁ గాచి
కొనుఁ గడంగరు? సింగారమునకుఁ గాక ; మఱువులును గైదువులు మీకు మానమునకె?

268

ప్రతిపదార్థం: మానుసులు+పోలెన్+ఉన్నారులు= మానవుల ఆకారంలో ఉన్నారు; ఏను, లేని, తత్తిన్= నేను లేని సమయంలో; మహశగుణశాలిన్= ఉత్తమ గుణాలతో ప్రకాశించేవాడిని; నా తనయున్= నా కొడుకును; కాచికాన్+కడంగరు+లు= రక్షించటానికి ప్రయత్నించలేదు కదా!; సింగారమునకున్+కాక= అలంకారానికి కాకుండా; మఱువులున్= కవచాలు; కైదువులున్= ఖడ్డాలు; మీకున్= మీకు; మానమునకున్+ఎ?= అభిమానానికా?

తాత్పర్యం: మీరు మానవకారాలతో ఉన్నారు అంతే. నేను లేని సమయంలో ఉత్తమగుణాలతో ప్రకాశించే నా కొడుకును రక్షించటానికి మీరు కొంతైనా ప్రయత్నించారా? మీకు ఈ కవచాలూ, ఖడ్డాలూ అలంకారానికి కాని అభిమానానికి కాదా?

విశేషం: ‘మానుసులు వోలె నున్నారు’ అనే ప్రయోగంలో మానిసి జబ్బానికి కేవలం మనమ్మడు అనే అర్థాన్నే కాక యోధుడు, భటుడు అనే అర్థాలనుకూడా గ్రహించవచ్చును. మఱువులు కైదువులు ధరించేవాళ్ళు యోధులు. ఇక్కడ యోధులు మాదిరి అవి ధరించినందువలన మానుసులుగా ఉన్నారే కాని నిజానికి మీకు మగతనం లేదు అని భావం. ప్రీతులు సింగారాన్ని ఇష్టపడతారు. మానిసి అనగా మనష్య ప్రీతి, మీరూ ఆడంగుల మాదిరి ఆభరణాప్రాయంగా ధరించేవారే కాని అభిమానం ఎక్కడపోయింది? అంటున్నాడు. పౌరుషాన్ని ప్రకటించలేని ఆయుధాలు వట్టి తొడువులే కాని ప్రయోజనం ఏమిటి అని భావం. మానుసులు అని ఆద్యక్షరాన్ని దీర్ఘంగా చెప్పటంలో ఎంతో వెక్కసం కాకుధ్వనిలో స్వస్థిస్తూ ఉన్నది. అభిమానం ఆవంతకూడా లేని మీరూ మనుషులేనా అనటం ఎత్తిపోడుపు. అవేదనతోడి అవోళనకు ఇది పరకాపు.

వ. అనిభంగించి యుఁర్పులు సందడింప మొగంబు బిగువారం గ్రీధశోకంబులు మనంబునుఁ బెనంగిఁనం గస్సీ రొలుక సూరకున్ను నెల్లివారు నతనికి మాఱుపలుకను దేఱిచూడను వెఱచియుండి; రప్పు డచ్చుతుం దొక్కరుండు ననునయాలాపంబులం దేర్పుచుండం బాండవాగ్రజుండు గుపితాఖుండలనిభుండగు నా సమ్మాచితో సాంత్వన స్వరంబున నిట్లనియె.

269

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; భంగించి= అవమానకరంగా మాట్లాడి; ఊర్పులు= నిట్టుర్పులు, దీర్ఘంగా నిశ్శ్వాసాలు; సందడింపన్= అతిశయించగా; మొగంబు= ముఖం; బిగువారన్= (గర్జం) అభిమానంతో అతిశయించగా; క్రోధ+శోకంబులు= కోపమూ, దుఃఖమూ; మనంబున్= మనస్సులో; పెనంగానన్= ఆవరించగా; కస్మిరు+బలుకన్= బాప్పుజలం ప్రవింపగా (కారగా); ఊరక+ఉన్నన్= మానంతో ఉండగా; ఎల్లావారున్= అందరూ; అతనికిన్= అర్థనుడితో; మాఱుపలుకను= మారుమాటాడటానికి; తేఱిచూడను= బాగా పరికించటానికి; వెఱచి+ఉండిరి= భయపడి ఉన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అచ్చుతుండు+బక్కరుండు= కృష్ణ దొక్కడు; అనునయ+అలాపంబులన్= ఊరడింపు మాటలతో; తేర్పుచుండన్= ఓదారుస్తూ ఉండగా (ప్రసన్నత కలిగిస్తూ ఉండగా); ఆ పాండవ+అగ్రజాండు= ధర్మరాజు; కుపిత+అఖాండలనిభుండు+అగు= కోపించిన ఇంద్రుడితో సమానైన వాడైన; ఆ+సమ్మాచితోన్= ఆ అర్జునుడితో; సాంత్వన స్వరంబునన్= ఊరడించే (బిదార్సీ) ఎలుగుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనిమెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆనిధంగా అవమానకరంగా మాట్లాడి, నిట్టుర్పులు నిగిడించి, ముఖం బిరుసెక్కగా, కస్మిరు కారగా, కోపం దుఃఖం మనస్సులో పెనగొనగా అతడు ఊరకుండినప్పుడు, అందరూ అతడివైపు తేరిచూడటానికి, అతడితో మారుపలకటానికి భయపడ్డారు. అప్పుడు కృష్ణ దొక్కడే ఉపశమన వాక్యాలతో తేర్పుతూ ఉండగా, కోపించిన ఇంద్రుడివలె ఉన్న అర్జునుడితో ధర్మజడు ఊరడించే స్వరంతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఏడూ, కోపమూ రెండూ ఒక్కమారుగా సంగమించినప్పుడు ముఖాన్ని బిగించటం కన్నీరుకార్పుటం సహజం. అది ఎంతో గంభీరంగా చూచేవారికి కనిపిస్తుంది. ఆ సందర్భంలో ఎదుటివారు ఊరక చూస్తా ఉండటం తప్ప ఒక్కమాటకూడా మాటాడలేరు. కోపతాపాలు పెనవేసికొన్న వ్యక్తితో సామాన్యాలు ఎదురుగా మాటాడలేరు. అన్నింటికి అతీతుడైన అసాధారణ వ్యక్తి మాత్రమే ఆ సందర్భంలో ఓర్పుతో ఓదార్పు చెప్పగలుగుతాడు.

ధర్మరా జర్జునుని కథిమన్యండు సచ్చిన విధంబు సెప్పుట (సం. 7-51-1)

- సీ.** ‘అనఫు! సంశ్పత్క హననంబునకు నీవు, సనిన నీడ్దన మేల్ళకొని కడంగి నడచి ద్రోణుని దలపుడితి మహ్యరు మో, హర మేము సారఁ జాలమైతి మనఁగ నేల తద్వాణార్థు లేల్నిన నక్కడఁ, దేతీచూడను లేక త్రిపికొంటి మమ్మున భేటింప నభమన్యు డోపుఁ బో, మ్మునియెడు తలపు నా కపుడు పుట్టి.
- అ.** వానిఁ జిలిచి ‘నీవు’ వాకిలిఁ బుచ్చు మం, దఱము మొగ్గరంబుఁ దఱియఁ జీచ్చె దము వడిని భవత్పథంబున’ ననుడు నం, భోభి సాచ్చు కరటి పోల్చు జీచ్చి.

270

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= దోషరహితుడవైన ఓ అర్జునా!; నీవు; సంశ్పత్క, హననంబునకున్= సంశ్పత్కుల వధించటానికి; చనిన్= వెళ్ళగా; ఒడ్డునము+ఏర్పుకొని= వ్యాహోన్ని పన్ని; కడంగి= పూని; నడచి= ముందుకు కడలి; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; తలపుడితిమి= తాకాము; ఆ+పీరు+మోహరమున్= ఆ పీరుడి వ్యాహోన్ని; ఏము= మేము; చారన్+చాలము+సతిమి= ప్రవేశింపలేక పోయాము; అనంగన్+ఎల?= అనటం ఎందుకు?; తద్+బాణా+అర్పులు= అతడి బాణాల జ్యాలలు; ఏర్పున్= కాల్పగా; అక్కడన్= ఆ వైపున; తేతిచూడను లేక= తలెత్తి చూడటానికి సాధ్యం కాక; త్రిపికొంటిమి= వెనక్కు మరలాము; ఆ+మేనన్= ఆ సేనను; భేదింపన్= భేదించటానికి (చీల్చటానికి); అభిమన్యుడు+ఓపున్+పొమ్ము= అభిమన్యుడు సమర్థుడౌనపో; అనియెడు తలపు= అనే ఉండ్చేశం; అపుడు= ఆ సమయంలో; నాకున్= నాకు; పుట్టి= కలిగి; వానిన్+పిలిచి= ఆ అభిమన్యుడిని పిలిచి; నీవు; వాకిలిన్+పుచ్చుము= త్రోవు కలిగించుము; అందఱమున్= మేమంతా; మొగ్గరమున్= వ్యాహోన్ని; వడిన్= వేగంగా; భవత్=+పథంబునన్= నీ దారిలోనే; తఱియన్+చొచ్చెరము= సమీపించగా ప్రవేశిస్తాము; అనుడున్= అనినపిరప; అంభోధిన్+చొచ్చు= సముద్రాన్ని ప్రవేశించే; కరటి+పోల్చున్= ఏనుగు వలె; చొచ్చి= ప్రవేశించి.

తాత్పర్యం: ‘దోష రహితుడవైన అర్జునా! నీవు సంశ్పత్కులను చంపటానికి అటు పోగా, వ్యాహోన్ని పన్ని పూని ముందుకు నడచి ద్రోణుడితో ఎదుర్కొన్నాము. అతడు పన్నిన వ్యాహోన్ని మేము ప్రవేశింపలేకపోయాం అని అనటం ఎందుకు? అతడి బాణాజ్యాలలు మండించగా అక్కడ తలెత్తి చూడటానికి కూడా వీలుకాక వెనక్కు మరలాము. ఆ మొన భేదించటానికి అభిమన్యుడు సమర్థుడు అనే తలపు నాకు కలిగింది. అప్పుడు అభిమన్యుడిని పిలిచి ‘నీవు త్రోవ కల్పిస్తే మేమందరమూ వేగంగా నీవు కల్పించిన దారిలోనే ప్రవేశిస్తాము’ అనగానే అతడు సముద్రాన్ని ప్రవేశించే ఏనుగు విధంగా లోనికి చొచ్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ప్రస్తుత ఆటవెలదిలో అభిమన్యుడు మొగ్గరాన్ని ప్రవేశించే విషయం ప్రతిపాదితం. ‘వాకిలిఁ బుచ్చుము’ అనే ప్రయోగం ద్వారంలో దారి ఏర్పరచే అనే అర్థంలో ప్రయుక్తం. ‘అంభోధి జొచ్చు కరటికి అభిమన్యుడు పోల్చుబడ్డాడు. అరణాయంతో రణరంగాన్ని పోల్చి ఉంటే అభిమన్యుడిని సింహంగా పేర్కొని ఉండవచ్చును. కానీ ఇక్కడ సముద్రంలో ప్రవేశించే ఏనుగుగా ఉపమింపబడ్డాడు. నీళ్ళలోకి ఎంతో ఆసక్తిగా ఏనుగు ప్రవేశిస్తుంది. అందులో ఆనందంగా క్రీడిస్తూ ఉంటుంది. ఏదైనా మొసలి పట్టుకుంటే దాని బలం ముందు దీని బలం హజుక్కి. అట్లని ఊరక ఉంటుందని కాదు. ఎంతగా తన శక్తి సామర్థ్యాలు చూపినా,

అడ్డంకి ఏర్పడినప్పుడు ఏమీ చేయలేదు. చివరకు అంత పెద్ద ఏనుగు అక్కడ బందిగా చిక్కుకొని పోతుంది అనే భావం ఈ ఉపమానంలో సూచితం.

క. నీ యుపదేశముఁ దనచే , దీయి బలువుఁ దీయు గాఁగ శ్రీణుఁ గడచి వే

పోయి మొనుఁ జీచ్చి సైన్యముఁ , పాయ వడగుఁ గలగుఁ జెదరుఁ బఱవగుఁ జేసెన్.

271

ప్రతిపదార్థం: నీ+ఉపదేశమున్= నీవు నేర్చి ఉండటమున్నా; తనచేదోయి బలుపున్= తన రెండు భుజాల దృఢత్వమున్నా; తోడుకాఁగన్= సహాయం కాగా; శ్రీణున్+కడచి= శ్రీణుడిని దాటి; వే+పోయి= వేగంగా పోయి; మొనున్+చొచ్చి= వ్యాహాన్ని దూరి; సైన్యము పాయవడగున్= వ్యాహాం రెండుగా చీలినట్లుగా; కలగున్= కలత పొందేటట్లు; చెదరున్= చెదరిపోయేటట్లు; పఱవగున్= పారిపోయేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: నీవు నేర్చిన విద్యా, తన రెండు భుజాలశక్తి అండగా ఉండగా శ్రీణాచార్యులను దాటి, వేగంగా వ్యాహాన్ని చీల్చి కొరవసైన్యం కలతతో చెదిరి పోయేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: ఈ కందపద్యం చివరిపాదంలో ఒకటికి నాలుగు క్రియలను వరుసగా ఫ్రయోగిస్తూ అని అన్నీ సర్వలమువులుగా అభిమన్యుడి ఉరవడినీ, లాఘువాన్ని ధ్వనింపజేసేటట్లు తిక్కన ప్రయోగించాడు. ఇందు 'పాయ'లోని ఆది దీర్ఘాక్షరం సైన్యాన్ని భేదించటాన్ని వ్యంజింపజేస్తూ ఉన్నది. ఏ విషయమునైనా అందంగా కందంలో నిబంధించగలిగే శిల్పకళలో తిక్కన సిద్ధహస్తుడు. ఈ కళావైషణ్యం ఇందులో ఛాయామాత్రంగా ప్రదర్శించబడింది.

క. కని కుంభజముఖ్యులు వా , నిన పాందువగ నేముఁ జీచ్చి నిరతిశయ రయం బున వానికిఁ దీండ్రుడుటకుఁ , జనుఁ జన మా కడ్డపడియె సైంధవుఁడు వడిన్.

272

ప్రతిపదార్థం: కుంభజముఖ్యులు= శ్రీణాచార్యులు; వానిన్+అ= ఆ అభిమన్యుడినే; పాందువగున్= కమ్ముకొనగా; కని= చూచి; నేమున్= మేమున్నా; చొచ్చి= ప్రవేశించి; నిరతిశయరయంబునవున్= అధికవేగంతో; వానికిన్= ఆ అభిమన్యుడికి; తోడుడుటకున్+చనన్+చనన్= సహాయవడటానికి పోగా పోగా; వడిన్= వేగంగా; సైంధవుఁడు= జయద్రథుడు; మాకున్= మాకు అందరికి; అడ్డపడియెన్= అడ్డపడ్డడుడు.

తాత్పర్యం: శ్రీణాదులు ఆ అభిమన్యుడినే చుట్టుముట్టి కమ్ముకొనగా చూచి, మేమున్నా ప్రవేశించి, అధికవేగంతో అభిమన్యుడికి సహాయవడాలని అతిప్రయత్నంతో పోగా, మమ్మల్ని జయద్రథుడు అడ్డకొన్నాడు.

విశేషం: 'చనన్ చనన్' అనే ద్విరక్తి 'నిరతిశయ రయాన్ని సూచిస్తూ ఉన్నది. అభిమన్యుడిపై ఉండే వాత్పల్యాతిశయాన్ని, అతడికి ఏమి ముప్పు జరుగుతుందో - తప్పించాలి అనే ఔచిత్యాన్ని ఒకటికి రెండు మార్గుల వెంట వెంటనే ఉపయోగించిన ఆ క్రియాపదాలు సూచిస్తున్నాయి. పాండవ లెంతగా వ్యాహాన్ని ప్రవేశించటానికి తొందరపడ్డరో దానిని మించిన మహావేగం సైంధవుడిలో చోటు చేసికొన్నది.

వ. అతండురుద్రవరానుభావంబునంజేసి యక్కుద్రబలుండగుటనేమతని మిగులంజాలక చిక్కెతి; మా సాంఖ్యుం జుట్టుముట్టి గురుకళ కృతవర్త కృపగురు పుత్రాబి యోధపీరులు పెక్కంట్ర సిక్కు వతుపం, జేవ సిదక వాఁడు బలంబు మెతుయుఁజలంబు నెతుయ నారాథేయప్రముఖులం బఱపియు, బృహద్బుల లక్ష్మణ ప్రభుతులగు రాజుల రాకుమారులఁ బలువురం జంపియు, సాంపారెం; బదంపడి పదాతియు గదాపాణియునై రథాంగపాణి యల్లుండు దూగాడుచుం బీరాడునెడ దుశ్శాసన తనయుండు దాకి వానిచే విరథుండై తానును గదగిని

పెలుచం దలఁపడియే; నత్తెఱంగున వైన గదారణంబున వాలిరువురుం బరస్వర నిహాతులై పడి; లివ్యధంబున నక్కమారుండు దన తండ్రులకును మామలకును రూఢియగు రణకీడుం గీల్తిపరిసూష్టియు నాకలోక సుఖంబునుం జేకొనియే' నని చెప్పుటయు.

273

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ సైంధవుడు; రుద్రవర+అనుభావంబునవ్+చేసి= శివుడి వరంయొక్క ప్రభావంచేత; అష్టుద్రబలుండు+అగుటన్= మహాబలుడు కావటంనలన; ఏము= మేము; అతనిన్= ఆ సైంధవుడిని; మిగులన్+చాలక= మీరలేక; చిక్కిత్తిమి= చిక్కుకొన్నాము; ఆ+సౌభద్రున్= ఆ అభిమన్యడిని; చుట్టుముట్టి= కమ్ముకొని; గురు, కర్రు కృతవర్షు కృప, గురుపుత్ర+అది, యోధవీరులు= ద్రోణాచార్యుడు, కర్రుడు, కృతవర్షు కృపాచార్యుడు, అశ్వత్థామ మొదలైన యుద్ధవీరులు; పెక్కండ్రు= అనేకులు; చిక్కు+పటుపన్= ఇరుకునపెట్టగా; చేవ+చెడక= (సామర్థ్యం) శైర్యం నశించక; వాడు= ఆ అభిమన్యుడు; బలంబు మెఱయన్= శక్తి ప్రకాశించేటట్లుగా; చలంబు నెఱయన్= మాత్రుర్యం అతిశయించేటట్లు; ఆ+రాధేయ ప్రముఖులన్= ఆ కర్రుడు మొదలైన ప్రసిద్ధులను; పఱపియున్= (అవమాన పరచియు) పరుగెత్తేటట్లు చేసియూ; బృహద్వుల, లక్ష్మణ, ప్రభృతులు+అగు, రాజులన్= బృహద్వులుడు, లక్ష్మణకుమారుడు మొదలైన వాళ్ళ అగు రాజులను; రాజుకుమారులన్= రాజకుమారులను; చంపియున్= సంహారించియున్నా; సాంపార్న= అందగించాడు; పదంపడి= పిమ్మట; పదాతియున్= కాలిబంటున్నా; గదసు చేతిలో ధరించినవాడున్నా అయి; రథాంగపాణి+అల్లుండు= చక్రాన్ని చేతిలో ధరించిన కృ(వి)ష్ణుని యొక్క మేనల్లుడు; తూగాడుచున్= ఊగుతూ; పోరాడు+ఎడన్= యుద్ధం చేసే సందర్భంలో; దుశ్శాసన తనయుండు= దుశ్శాసనుడి కొడుకు; తాకే= ఎదుర్కొని; వానిచేన్= ఆ అభిమన్యడిచేత; విధుండు+పా= రథంలేనివాడై; తానునున్= తానున్నా (ఆ దుశ్శాసనుడి కొడుకున్నా); గదన్+కొని= గదను తీసికొని; పెలుచున్= ఆగ్రహంతో; తలపడియున్= ఎదిరించాడు; ఆ+తెఱంగునవ్= ఆ విధంగా; ఐన= అయినటువంటి; గదారణాంబునవ్= గదాయుద్ధంలో; వారు+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరూ; పరస్వర నిహాతులు+పా= ఒకరి నొకరు చంపుకొన్నవారై; పడిరి= నేలకూలారు; ఈ+విధంబునవ్= ఇట్లు; ఆ+కుమారుండు= ఆ బాలుడు (కుమారుడు); తన తండ్రులకునవ్= తన తండ్రులకూ; మామలకును= మామలకూ; రూఢి+అగు= ప్రసిద్ధమైనదైన; రణకీడన్= యుద్ధవిహంలో; కీర్తి+పరిసూష్టియున్= యశస్వి యొక్క పరిపూర్వతనూ; నాకలోకసుఖంబునవ్= నాక (స్వర్గ) లోకసాఖ్యాన్ని; చేకొనియున్= పాందాడు; అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పుటయున్= చెప్పగా.

తాత్పర్యం: సైంధవుడు రుద్రుడి వరబలంవలన అజేయుడు కావటంతో మేము అతడిని మించి ముందుకు పోలేక ఆగిపోయాము. గురు కర్రు కృతవర్షు కృపాశ్వత్థామాది యోధులు పెక్కుమంది అభిమన్యడిని చుట్టుముట్టి చిక్కులు పెట్టినా, వెనకాడక అతడు బలం, మాత్రుర్యం ప్రకాశించగా కర్రాది వీరులను పారద్రోలాడు. బృహద్వులుడు, లక్ష్మణుడు మొదలైన రాజులను, రాకుమారులను చాలామందిని చంపాడు. ఆ తరువాత పాదచారి అయి చేతిలో గద తిప్పుతూ, తూగుతూ పోరాడే సమయంలో దుశ్శాసనుడి కొడుకు ఎదుర్కొన్నాడు. ఇరువురూ గదలతో యుద్ధం చేసి; ఒకరు నొకరు చంపుకొని నేలకూలారు. ఈ విధంగా అభిమన్యుడు తన తండ్రులకూ, మామలకూ యుద్ధకీడలో కీర్తిని తెచ్చాడు. స్వగ్రలోక సుఖాలు పాందాడు' అని చెప్పగా.

విశేషం: విషయాన్ని విపులంగా విడమిరచి వివరించటానికి వచన రచన ఏ విధంగా అనుకూలిస్తుందో ప్రస్తుత యుద్ధవర్షసలో ప్రకటితం. ఎవ్వరెవ్వరు ఏ రీతిలో ఎదుర్కొన్నారో వారిని అభిమన్యుడు ఏ రూపంలో రూపుమాపాడో వివరించటానికి ఈ వచనం ఉద్దేశించబడింది. తిక్కన కేవలం అర్థగారవ దృష్టితోనే రచన చేస్తాడు. శబ్దసాందర్భాన్ని అంతగా పాటించడు - అని పలువురు భావిస్తారు. కానీ ఆ రెండింటినీ సమన్వయపరుస్తా అనితరమైన గాంభీర్యాన్ని సాందర్భాన్ని తన కూర్చు నేర్చులో ప్రదర్శించిన సందర్భాలు కొల్లులుగా ఉన్నాయి. 'రుద్రవరం - అష్టుద్రబలం - సౌభద్రుండు' పెక్కండు చిక్కుపటుప చేవ సెడక'. 'బలంబు మెఱయఁ జలంబు నెఱయ' పంటి ఎన్నో ఉదాహరణలు చూపవచ్చును. 'రథాంగపాణి అల్లుండు' అనటంలో అభిమన్యుడు పదాతియై చక్రాన్ని ధరించి చేసిన యుద్ధం సూచితం.

క. తెల్లముగ సుతుపడుట విని , జల్లని డెందంబు సెదర, సంధులు ప్రిదులం,
దల్లడ మగ్గలమై మూ , ల్లిల్లె నరుడు బంధు లెల్లఁ జేష్టులు దక్కన్.

274

ప్రతిపదార్థం: సుతుపడుట= కుమారుడు మరణించటం; తెల్లముగ్వ్యాము= స్వప్తంగా; విని; డెందంబు= హృదయం; జల్లని+చెదర్వ్యాము= జల్లుమని చెదరిపోగా; సంధులు+ప్రిదులం= కీళ్లు సడలిపోగా (ఊడిపోగా); తల్లడము= దుఃఖం; అగ్గలము+హ= అధికమై; బంధులు+ఎల్లవ్యాము= చుట్టాలు అందరూ; చేష్టులు+తక్కువ్యాము= చేతలు ఉడిగి ఉండగా; నరుడు= అర్జునుడు; మూర్ఖుల్లివ్యాము= సామృషిల్లాడు.

తాత్పర్యం: కుమారుడి మరణం స్వప్తంగా విని, గుండె జల్లుమని చెదరిపోగా, ఎక్కడి కీళ్లుక్కడ ఊడిపడేటట్లు అధిక దుఃఖంతో అర్జునుడు సామృషిల్లి పడిపోయాడు. బంధువులందరూ నిశ్చేష్టు లయ్యారు.

విశేషం: ద్విరుక్తలకారసానఃపున్యం వలన గుండె రుల్లుమనే తల్లడపాటు, విలవిలలాడుతూ సామృషిల్లి పడిపోయే పరిస్థితి వ్యంజించబడ్డాయి.

వ. ఇట్లు పరవశుంధైనఁ గృష్ణయుధిష్ఠిరులు గరతలంబుల నెత్త, నొక్కింతసేపునకు సేదదేఱి సైంధవుం దలంచి యతండు.

275

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లు; పరవశుండు+ఐన్వ్యాము= ఒళ్లు మరచినవాడు కాగా; కృష్ణయుధిష్ఠిరులు= కృష్ణుడున్నా, ధర్మరాజున్నా; కరతలంబులవ్యాము= తమ అరచేతులతో; ఎత్తి= పైకితగా; ఒక్కింత సేపునకువ్యాము= కొంచెం సేపటికి; సేదదేఱి= సామృషిలిసి; సైంధవ్యాము+తలంచి= జయద్రథుడిని తలచుకొని; అతండు= అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సామృషిల్లగా కృష్ణుడూ, ధర్మరాజు కలిసి అతడిని తమ చేతులతో ఎత్తిపట్టారు. కొంతసేపటికి అతడు తేరుకొని సైంధవుడిని తలచి.

ఆ. అవుడు గఱచి యెళ్ల నగు నాననంబుతో , భోమలు ముడిచి, చెమట పొడమ, మేసు కంప మొందఁ, గనలు గబిలన కటికి న , వైసుక మెసంగ నన్న కిట్లు లనియే.

276

ప్రతిపదార్థం: అవుడు+కఱచి= పెదవి కొఱికి; ఎళ్లున+అగు+అననంబుతోవ్యాము= జేగురించిన ముఖంతో; భోమలు ముడిచి= కనుబోమలు ముకుశించి; చెమట పొడమవ్యాము= (శరీరంలో) చెమట పుట్టగా; మేసు+కంపము+ఒంద్వ్యాము= ఒళ్లు వణకిపోగా; కనలు, కదిరి, కటికి, నవ్వు= కోపం అతిశయించిన క్రూరమైన నవ్వు; ఎసక మెసంగవ్యాము= ఒప్పుతూ ఉండగా; అన్నకువ్యాము= ధర్మరాజుకు; ఇట్లులు= ఇట్లు; అనియెవ్యాము= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పెదవి కొరికి, జేగురించిన ముఖంతో కనుబోమలు ముడిచి, ఒళ్లంతా చెమట పుట్టగా, వణకిపోతూ కోపం అతిశయించిన క్రూరమైన నవ్వు నవ్వి ధర్మరాజుతో ఇట్లు అన్నాడు.

విశేషం: అర్జునుడు అంతకు మునుపే దుఃఖాతిశయంతో ఒళ్లుమరచి సామృషిల్లి పడిపోయాడు. తేరుకున్న తరువాత పట్టరాని కోపం సైంధవుడిపైన కలిగింది. ఎక్కువ కోపం వచ్చినప్పుడు శారీరకంగా ఎటువంటి మార్పులు వస్తూయో ఈ ఆటవెలది పద్యంలో తిక్కున చాలా చక్కగా వివరించాడు. ఆయన ఈ భారతంలో ఎన్నో నవ్వులను ప్రస్తావించి ఉన్నాడు. కోపం అతిశయించినప్పుడు కలిగే నవ్వును ఆయన ఇక్కడ కటికి నవ్వు అని తెలిపాడు. భోమముడిపాటు, చెమట కలగటం, శరీరం కంపించటం వంటి సాత్మీక భావాలను ఆటవెలది పద్యంలో అర్థవంతంగా తిక్కన వివరించాడు.

మ. 'వినుడే! నాదు ప్రతిజ్ఞ నీను నిఖిలితీర్వాణాధులున్; సింధురా
జు నవశ్యంబును నెల్లి సంపుదు భయస్థండై నినుం జొచ్చినన్,
వనజాష్టన్ శరణంబు వేడినను, గర్వం బేచి నమ్మం దగం
గనినం, బోరు దొఱంగి పోయిన నెఱుంగం గాని సత్కృతుతా!

277

ప్రతిపదార్థం: సత్యవ్రతా! = సత్యాన్నే నిష్ఠగా ఆచరించేవాడా (ధర్మరాజు!); నీవున్ = నీవుమ్మా; నిఖిల+ఉర్వినాధులున్ = ఈ రాజులు అందరున్నా; నాదు+ప్రతిజ్ఞన్ = నా ప్రతితిను; వినుడే! = వినండి!; భయస్థండై = భయంతో కూడినవాడై; నినున్+బొచ్చినన్ = నీ శరణు చొచ్చినప్పటికీ; వనజాష్టన్ = శ్రీకృష్ణుడిని; శరణంబున్+వేడినన్ = రక్షణ కోరినప్పటికీ; గర్వంబు+విది = గర్వం తొలగి; నమ్మన్ = నన్ను; తగన్ = తగునట్లు; కనిన్ = చూచినప్పటికీ; పోరు+తొఱంగి+పోయినన్ = యుద్ధం చేయకుండా తొలగి పోయినప్పటికీ; ఎఱుంగన్+కాని = తెలియనుగాని - చెప్పలేను కాని; ఎల్లి = రేపు; అవశ్యంబును = తప్పకుండా; సింధురాజున్ = సైంధవుడిని; చంపుదున్ = సంహరిస్తాను.

తాత్పర్యం: సత్యవ్రతుడవైన ఓ ధర్మరాజు! నీవూ, సమస్త రాజులూ నా ప్రతిజ్ఞ వినండి. ఆ సైంధవుడు నిన్ను శరణుబొచ్చినా, కృష్ణుడిని రక్షణ కోరినా, గర్వం విడిచి నన్నే వచ్చి ఆశ్రయించినా, యుద్ధం చేయకుండా కౌరవులను విడిచి మరెక్కడికైనా పారిపోతే చెప్పలేనుగాని, అట్లాకాని పక్షంలో రేపు తప్పకుండా అతడిని చంపి తీరుతాను.

ఏశేషం: అర్జునుడు తాను ప్రతిజ్ఞ చేస్తూ అన్నను సత్యవ్రతా! అని సంబోధించటం విచిత్రంగా ఉన్నది. అతడు సత్యవ్రతుడై ఉంటేనే తన ప్రతిజ్ఞను వినటానికి అర్పుడు. ముఖ్యంగా అన్నను ఉద్దేశించి 'వినండీ' అని చెప్పుతూ ఉన్న ప్రతిజ్ఞ. ఎవరి దగ్గరనో చేసినందువలన ఫలితం లేదు. సత్యవ్రతుల ముందు చేసిన ప్రతిజ్ఞ ప్రతిజ్ఞ. అదే సత్యరం ఫలించటానికి సమర్థం. తన ప్రతిజ్ఞకు సత్యవ్రతులు సాక్షిభూతులు. సత్యాన్ని నిర్వహించటంలో అనుజాలు అన్నను అనుసరించాలి. కాబట్టి నీవు అనుసరించే సత్యవ్రతం యొక్క ఫలితం, నిన్న అనుసరించే నాలో కూడా ప్రస్తుతం సిద్ధించి తీరుతుందన్న ప్రగాఢ విశ్వాసానికి ఈ సంబోధన ఎంతో సమర్థనీయంగా ఉన్నది. అన్న అజాత శత్రువు. ఆ సైంధవుడు వచ్చి శరణు కోరితే కాదనడు. అందువలన మొట్టమొదటగా 'నినుం జొచ్చినన్' అన్నాడు. అన్ని విషయాలలో నిరంతరం తమకు అండడండగా ఉండి కాపాడుతూ ఉన్న ఆ శ్రీకృష్ణుడు శరణాగత పరిరక్షకుడై సైంధవుడిని కాపాడటానికి ప్రయత్నించినా, చివరకు నన్నే వచ్చి ప్రసన్నుడవు కమ్ము అని ప్రార్థించినా వాడిని వదిలేది లేదు - అని అర్జునుడు ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. ఈ చేసిన ప్రతిజ్ఞను బట్టి ఆ సైంధవుడు ఏ విధంగానూ తప్పించుకొనటానికి వీలులేదు అని స్పష్టమౌతూ ఉన్నది.

ఇందుకు మూలం: శ్లో॥ "సత్యం వః ప్రతిజ్ఞానామి | శ్వోఽస్మి హంతా జయద్రథమ్!

వచేత్ వధభయాచ్ఛితో | ధార్తరాష్ట్రాన్ ప్రహస్యతి॥

వ చాస్మాన్ శరణం గచ్ఛేత్ | కృష్ణం వా పురుషోత్తమమ్!

భవస్తుం వా మహారాజ శ్వోఽస్మి హంతా జయద్రథమ్॥

(ద్రోణ. 51.20-21)

క. బాలధ్వంసకు నా దు | శ్శీలుం గాచుటకు నన్ను జెనకిన నస్త

జ్యోలలఁ గౌరవ యోధులఁ | దూలించుచు వానిఁ గవియుదుం జటుల గతిన్.

278

ప్రతిపదార్థం: బాలధ్వంసకున్ = బాలుడిని హతం చేసిన వాడిని; ఆ+దుశ్శీలున్ = ఆ దుష్టస్వభావుడిని; కాచుటకున్ = రజ్జించటానికి; నన్నున్+చెనకినన్ = నన్ను తాకితే; అప్రజ్ఞాలలన్ = బాణాల మంటలచేత; కౌరవయోధులన్ = కౌరవవీరులను; తూలించుచున్ = పడగొడుతూ; చటుల గతిన్ = తీవ్రవేగంతో; వానిన్+కనియుదున్ = ఆ సైంధవుడిని ఎదుర్కొంటాను.

తాత్పర్యం: బాలుడిని సంహరించినవాడూ, పరమ దుష్టస్వభావుడూ అయిన అతడిని (ఆ సైంధవుడిని) కాపాడటానికి నన్ను ఎదిరిస్తే బాణజ్యోలలతో ఆ కౌరవవీరులను నేలకూలుస్తూ తీవ్రంగా ఆ సైంధవుడిని మార్కోంటాను.

ఆ. ఇట్లు సేయనైతి నేని గురుద్రోహించి, గతికి, బ్రహ్మాష్టాతిగతికి, మద్య
పానరతుని గతికి, మానార్థ జనపరి, వాభిగతికిఁ బోషువాడ నభిపి!

279

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేయున్+పతిన్+ఏని= చేయలేకపోతే; గురు, ద్రోహిగతికిన్= గురుద్రోహం చేసినవాడి దుర్గతికి; బ్రహ్మా ఘాతి, గతికిన్= బ్రహ్మాపూత్య చేసినవాడి దుర్గతికి; మద్య, పానరతుని, గతికిన్= సుర లేక కల్పయొక్క త్రాగటంలో ఆసక్తి కలిగిన వాడి దుర్గతికి; మాన+అర్థ, జన, పరివాది+గతికిన్= గౌరవ యోగ్యులు (పాత్రులు) అయిన వారిని నిందించినవాడి దుర్గతికి; పోవువాడన్= పోయిన వాడినోతాను.

తాత్పర్యం: రాజా! ఈ విధంగా చేయలేకపోతే, గురువుకు ద్రోహం చేసినవాడు పొందే ఆధోగతికి, బ్రహ్మాపూత్య చేసినవాడికి కలిగే దుర్గతికి, మద్యాన్ని త్రాగటంలో ఆసక్తి కలిగినవాడికి, గౌరవయోగ్యులను నిందించినవాడికి ప్రాప్తించే దుర్గతికి పోయిన వాడినోతాను.

విశేషం: సైంధవుడిని రేపు సాయంకాలంలోపల సంహరించటం తథ్యం. ఎవరు వాడికి సాయం వచ్చినా తన ప్రతిజ్ఞ జరిగి తీరవలసిందే అని అంతకు ముందు నిర్ధారణ చేసిన అర్పునుడు ఆ ప్రతిజ్ఞను మరికొంత ఈ పద్యంలో తీవ్రతరం చేశాడు. గురుద్రోహం, బ్రహ్మాపూత్య, మద్యపానం, గౌరవపాత్రులను నిందించటం - అనే దుర్గుణాలు కలవాడు ఎటువంటి ఆధోగతి పాలొతాడో, అటువంటి దుర్గతి పాలొతాను అని చెప్పాడు. ఇందులో మద్యపానం ఎంత హీనమైనదో తెలుపబడింది. అదే విధంగా గౌరవానికి అర్పులైన వారిని నిందించేవాడు కూడా లోకం దృష్టిలో ఎంత పతితుడో, వాడు పొందే దుర్గతి ఎంత అపకీర్తికరమో తెలుపబడింది.

వ. మతీయు నొక్కప్రతిన యవధిలింపుము.

280

తాత్పర్యం: ఇంకా ఒక ప్రతిజ్ఞ వినుము.

చ. అనిమిష దైత్యకింపురుషు లాభిగ నెవ్వరు వచ్చి కాచినం
దునుముడు నెల్లి సైంధవునిఁ దీయజమిత్రుఁడు గ్రుంకకుండుము
స్న నరవరేణ్య! యుత్తేఱుగు నా కొనలింపగ రాక యుస్న నే
ననలము సొచ్చువాడ స్నపులందఱుఁ జూడుగ గాండివంబుతోన్.'

281

ప్రతిపదార్థం: నరవరేణ్య!= మానవతేష్టా! (ధర్మరాజా!); అనిమిష= దేవతలు (రెపుపాటులేనివాళ్లు); దైత్య= రాక్షసులు (దితి కొడుకులు); కింపురుషులు= కొంచెం నరరూపం గల దివిజలు; ఆదిగా= మొదలుగా; ఎవ్వరు వచ్చి కాచినన్= ఎవరు వచ్చి రక్షించినా; తోయజమిత్రుఁడు= సూర్యుడు; క్రుంకకుండు మున్ను+అ= అస్తమించటానికి మున్నపే; ఎల్లి= రేపు; సైంధవునిన్= జయద్రథుడిని; తునుముదున్= సంహరిస్తాను; ఇత్తేఱుగు= ఇలా; నాకున్= నాకు; ఒనరింపగన్+రాక+ఉన్నన్= చేయడానికి కాకుండా ఉంటే; స్నపులు+అందఱున్= రాజులంతా; చూడుగన్= చూస్తూ ఉండగా; గాండివంబుతోన్= గాండీవం అనే వింటితో కూడా; నేను= నేను; అనలము+చొచ్చువాడన్= అగ్ని ప్రవేశం చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! దేవతలు, రాక్షసులు కింపురుషులు మొదలగువారు ఎవ్వరు వచ్చి కాపాడినా, రేపు సూర్యుడు అస్తమించే లోపల ఆ సైంధవుడిని సంహరిస్తాను. అట్లా చేయలేకపోతే రాజులంతా చూస్తూ ఉండగానే నేను గాండీవం తో కూడా అగ్నిలో దూకుతాను.

విశేషం: ఇంతకు ముందు చేసిన ప్రతిజ్ఞల్లో మొదటిది తనకూ కృష్ణుడికి ధర్మరాజుకూ సంబంధించినది. ఎదిరించిన కొరవసైన్యాన్ని మహావేగంతో సంహరిస్తాను అన్నాడు. అట్లా చేయలేకపోతే తన కెన్నో రకాల దుర్గతులు కలిగినట్లే అని తెలిపాడు. ప్రస్తుత ప్రతిజ్ఞ

చేసే ముందు అన్నమ సావధానుడవై విను మని హాచ్చిరించాడు. ‘అవధరింపుము’ అని అదే పనిగా చెప్పటం వలన ఆ ప్రతిజ్ఞ యొక్క తీవ్రత వ్యక్తమవుతుంది. ఇంతకుముందు ప్రతిజ్ఞలో కూడా ‘ఎల్లి’ అని ఉన్నది. కానీ ‘ఎల్లి ఎంత లోపల’ అనేది ఈ ప్రతిజ్ఞలో స్పష్టం చేశాడు. ‘తోయజమిత్రుము గ్రుంకకుండమున్న’ అని కాలనీరేశం. ఈ ప్రతిజ్ఞ మూడవ పాదం మొదటి అక్షరం దగ్గర ఆగింది. అటుపై నరవేణ్య! అని అన్నకు సంబోధన. ఏవార్థకంతో నిశ్చయంచేసిన ప్రతిజ్ఞ ప్రకారం అక్కడకు సైంధవుడి తల తెగినట్టే. అయితే మరో విషయం ఉన్నది.

బకవేళ ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్పులేకపోతే, దాని ప్రాయశ్చిత్తం ప్రతిజ్ఞ కంటే మహాభయంకరంగా ఉంటుంది. మూడవ పాదం రెండవ అక్షరం నుండి, ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్పుకపోతే పరిణామం ఎంత దారుణంగా ఉంటుందో తెలుపబడింది. ‘గాండీవముతో’ సృష్టలందఱు చూస్తూండగ, అనలము సాచ్చివాడ అని చెప్పాడు. అన్ని పనులలోనూ తన విజయనామ సార్థక్యానికి సహకరించిన దివ్య సాధనం గాండీవం. గాండీవి అను సేరు అర్జునుడికి ఏర్పడింది గాండీవం వలననే. అంటే గాండీవం - తానూ వేరు వేరు కాదు. ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్పుకపోతే తనతోపాటు గాండీవం కూడా అగ్నిపాలు కావలసిందే అని నిష్కర్షగా చెప్పుతూ ఆ అప్రం యొక్క ఉత్సర్వమ మరో విధంగా ఉట్టంకించాడు.

అగ్నిలోనే ఎందుకు గాండీవంతో గాండీవి ప్రవేశిస్తాను అంటున్నాడో - ఇది కొంత ఆలోచించవలసిన విషయం. ఆ గాండీవం తనకు ఏ విధంగా లభించిందో దానితో ముడిపడి ఉన్నది దాని అంతం కూడా. అదే ఇందులో ఉన్న రహస్యం.

గాండీవం దివ్యధనుస్సు. దానిని బ్రహ్మ, ప్రజాపతి, ఇంద్రుడు, వరుణుడు ఎన్నో వేల సంవత్సరాలు ధరించారు. చివరకు అది వరుణుడి దగ్గర నుండి అగ్ని గ్రహించాడు. ఖాండవ దహన సందర్భంలో అగ్నిని ఇంద్రుడు బాధించకుండా కాపాడటానికి అగ్ని అర్జునుడికి ఇచ్చాడు. దానిని మరే ఆయుధం తాకినా అది బూడిదైపోవలసిందే. అదే అర్జునుడికి అతి ముఖ్యమైన ఆయుధం. అగ్ని నుండి సంక్రమించిన ఆ దివ్యాప్రం తనతో కూడా మళ్ళీ ఆ అగ్నిలోనే ప్రవేశించటం జరగాలి అని అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞలో ఉన్న అసలు రహస్యం.

v. అనిపెలుచంబలికి, యప్పరమ కోదండంబు డెప్పించి, సజ్యంబుగావించి, గుణధ్వని నిగుడంజేయుటయుఁ, బధ్యానాభుండు పాంచజన్యంబు పూరించే, దేవేంద్ర పుత్రుండు దేవదత్తం బోత్తె; నన్నాదుంబులును దత్తైనిక సింహానాదుంబులును దూర్యానిసదంబులును నింగి వొంగం జెలంగె; నగ్గాండీవంబును సృత్తంబు సేసిన చందంబు నొందె; నస్తుంబు గవణినలు వెలువడి వెలింగె; నయ్యవసరంబునం గొండిక దెలివొంబి పవననందనుఁ డప్పురందరనందను వదనంబు వీక్షించి.

282

ప్రతిపదార్థం: అని=ఆప్రకారంగా; పెలుచన్=గట్టిగా, అతిశయముగా; పలికి=ప్రతిజ్ఞచేసి; ఆ+పరమ, కోదండంబున్=ఆ ఉత్సప్పుమైల్లును; తెప్పించి= తెచ్చేటట్లు చేసి; సజ్యంబు కావించి= నారి ఎక్కుపెట్టి; గుణధ్వని= అల్లెత్తాటిమోత; నిగుడన్+చేయుటయున్= వ్యాపించేటట్లు చేయగా; పద్మానాభుండు= శ్రీకృష్ణుడు; పాంచజన్యంబున్+పూరించెన్= తన శంఖమైన పాంచజన్యాన్ని ఉండాడు; దేవేంద్ర పుత్రుండు= అర్జునుడు; దేవదత్తంబు+బత్తెన్= తన శంఖమైన దేవదత్తాన్ని ఉండాడు; ఆ+నాదంబులును= ఆ రెండు శంఖాల శబ్దాలున్నా; తర్వ+సైనిక+సింహానాదంబులును= ఆ సేనలయొక్క గర్జనలవంటి అరపులున్నా; నింగి= ఆకాశం; పాంగన్+చెలింగెన్= అతిశయించేటట్లు (ఉచ్చేటట్లు) ఒప్పింది; ఆ+గాండీవంబు= ఆ గాండీవం అనే విల్లు; సృత్తంబు చేసిన+చందంబున్+బందెన్= నర్తించిన విధంగా అయింది; అస్త్రంబు= బాణం; కవదొనలు= అమ్ముల పాదుల జంటలు; వెలువడి= వెలుపలికి వచ్చి; వెలింగెన్= ప్రకాశించాయి; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సందర్భంలో; కొండొక= కొంత; తెలివొంది= సంతోషించి, వికాసాన్ని పొంది; పవననందనుండు= భీముడు; ఆ+పురందరనందను+వదనంబు= ఆ అర్జునుడి ముఖం; వీక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని గట్టిగా పలికి, ఆ దివ్యకోదండాన్ని తెప్పించి నారి సారించి గుణధ్వని చేశాడు. శ్రీకృష్ణుడు పాంచజన్యం పూరించాడు. అర్జునుడు కూడా దేవదత్తాన్ని ఒత్తాడు. ఆ నాదాలూ, సైనికుల సింహాదాలూ, వార్యరవాలూ కలిసి

ఆకాశాన్ని అంటాయి. గాండీవం నృత్యం చేసినట్లయింది. అస్త్రాలూ, అమ్ములపొదులూ వెలువడి వెలిగాయి. ఆ సమయంలో కొంత తేరుకొన్న భీముడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘అతి తీవ్రమైన నీదగు : ప్రతిన కుపోద్దులము గాఁగ బరగిన భీరో

ధృతి పాంచజన్య రవమున : ధృతి తూలక యుస్నే కురుపతికి నింద్రసుతా!

283

ప్రతిపదార్థం : ఇంద్రసుతా!= అర్జునా!; అతి తీవ్రము+ఖన= మిక్కెలి తీక్ష్ణమైన; నీది+అగు ప్రతినకున్= నీ ప్రతిజ్ఞకు; ఉపోద్యులము+కాఁగన్= ప్రోత్సాహకంగా, దైర్యం చెప్పినట్లుగా; పరగిన= ఒప్పిన; ధీర+ఉద్ధత= ధీరతతోడి ఉద్ఘతికల (ధీరత మరియు ఆటోపంకల); పాంచజన్య, రవంబున్= శ్రీకృష్ణుడి పాంచజన్యం అనే శంఖం యొక్క శబ్దంచేత; కురుపతికిన్= ఆ దుర్యోధనుడికి; ధృతి= దైర్యం; తూలక+ఉస్నే?= చెడకుండా ఉంటుందా?

తాత్పర్యం : ‘ఈ అర్జునా! మిక్కెలి తీవ్రమూ, కలోరమూ అయిన నీ ప్రతిజ్ఞకు ప్రోత్సాహకంగా (దైర్య గాంభీర్యాలూ, గర్వాద్వీపనలూ) ధీరతా, ఆటోపమూ కలిగిన శ్రీకృష్ణుడి పాంచజన్యం యొక్క మోతతో ఆ దుర్యోధనుడి దైర్యం నశించకుండా ఉంటుందా?’

విశేషం : ఇంతకు పూర్వం వచనంలో కూడా ‘పవననందనుడు ఆ పురందర సందనుని వదనంబు’ అని పేర్కొనబడింది. ఇచ్చట భీముడు అర్జునుడిని సంబోధిస్తూ ఇంద్రసుతా! అని పేర్కొన్నాడు. అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ వాక్యాలు, వెంటనే పాంచజన్య దేవదత్తాలను పూరించటం - ఆ ధృని దేవేంద్రాదులను అలరించింది. ప్రతిజ్ఞ ఫలించాలంటే ముందుగా దేవతలు తథాస్తు అని అనుగ్రహించాలి. అట్టి అనుగ్రహాన్ని ఇంద్రుడు అతడి కుమారుడికి కలిగిస్తాడు అని సూచన.

శ్రీకృష్ణుడు పూరించిన పాంచజన్య శబ్దం విజయుడి విజయానికి ఆమోదాన్ని తెలిపే ముందుసూచన. పాంచజన్య శబ్దం సాందీషని కుమారుడిని తెచ్చి ఇచ్చే సందర్భంలో యముడిని కూడా హడలెత్తించింది. ప్రభాసతీర్థంలో చనిపోయిన గురుపుత్రుడిని అక్కడ పంచజనుడు అనే రాక్షసుడు ప్రింగాడని భావించి వాడి శరీరాన్ని చీల్పగా అందులో ఉన్న శంఖమే పాంచజన్యమైంది. ఆ మహా గంభీర నినాదం దుర్యోధనుడి దైర్యాన్ని తప్పక నశింపజేసి ఉంటుందని సారాంశం.

క. అని యగ్గించే; నా సమయంబునం గోపంబు పెంపునను బూసికిష్ట భూరంబునను భీమసేనుని సుల్లాప సాహసర్థంబునను దన డెందంబు శోకంబు డెందువడం గలయం గనుంగొని విజయుని వంది మాగధసందోహంబులు సంస్తుతించే; నట్టియెడ నిక్కడ.

284

ప్రతిపదార్థం : అని= ఆ ప్రకారంగా; అగ్గించెన్= పాగడాడు; ఆ సమయంబున్= ఆ సందర్భంలో; కోపంబు+పెంపును= క్రోధంయొక్క అతిశయంచేతను; పూనికిష్టం= ప్రయత్నంపై; భరంబును= భారం చేతనూ (పూనికి+షైభవంబును= ప్రయత్నంయొక్క విభవము చేతనూ); భీమసేనుని= భీముడి; సల్లాప సాహసర్థంబును= హితవచనాలతోడి మంచి మనస్సు చేతనూ; తన= తనయొక్క (అర్జునుడియొక్క); డెందంబు+శోకంబు= మనస్సులోని దుఃఖం; డెందువడన్= తగ్గగా (అణగా); కలయన్= అంతటా (బాగుగా); కనుంగొని= చూచి; విజయునిన్= అర్జునుడిని; వందిమాగధ సందోహంబులున్= స్తుతి పారకుల మొత్తములున్నా; సంస్తుతించెన్= పాగడాయి; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఇక్కడన్= ఈ మన కురుషైన్యంలో.

తాత్పర్యం : అని పాగడాడు; ఆ సమయంలో కోపతీవ్రతచేతను, ప్రయత్నాలు చేసే కార్యభారంచేతను, భీమసేనుడి హితవాక్యాల స్నేహభావంచేతను తన మనస్సు దుఃఖం తగ్గగా అంతటా కలయచూచిన అర్జునుడిని వందిమాగధగణాలు కీర్తించాయి. అదే సమయంలో మన కురుషైన్యంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. జననాథ! పాంచజన్య! ధ్వనిఁ గూడి చెలంగు దేవదత్తరవంబున్
విని, భీతి సంబ్రహమంబులు, మన సైన్యము లెల్ల ఘూర్ణమానము లయ్యెన్.

285

ప్రతిపదార్థం: జననాథ!= ఓ రాజు (ధృతరాష్ట్రా!); పాంచజన్యధ్వనిన్+కూడి= శ్రీకృష్ణుడి శంఖమైన పాంచజన్యం యొక్క శబ్దంతో కూడుకొని; చెలంగు= ధ్వనించు; దేవదత్తరవంబున్= అర్జునుడి దేవదత్త శంఖ ధ్వనిని; విని; భీతి సంబ్రహమంబులన్= భయంచేతనూ, తొట్టుపాటుచేతనూ; మన సైన్యములు+ఎల్లన్= మన సైనలు అన్ని; ఘూర్ణమానములు+అయ్యెన్= తిరుగుడు పడినట్లుగా అయ్యాయి (మిక్కిలి భ్రమణం (కదలిక) చెందినవి అయ్యాయి).

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! పాంచజన్య శబ్దంతో కూడుకొన్న దేవదత్త శబ్దాన్ని విని, మన సైన్యాలు భయంతో, తొట్టుపాటుతో మిక్కిలి చలించి పోయాయి.

విశేషం: ప్రస్తుత కందపద్యంలో నరనారాయణు లిద్దరూ వారి వారి శంఖాలు పూరించిన విషయం తెలుపబడింది. ఇరువురూ ఏకాభిప్రాయానికి వచ్చినప్పుడు ఎంతటి దుస్తర కార్యమైనా అనాయాసంగా ఫలించి తీరుతుంది అని సూచన. ధ్వని విని భీతితో సైన్యాలు ఏ విధంగా కలత చెందినవో ‘ఘూర్ణమాన’ అనే ప్రయోగంలో పద్యాంతమున ప్రకటితం.

క. అప్పుడు వేగులవారలు, సెప్పిన నంతయు నెఱింగి సింధువిభుండు దన్

గమ్మెడు నెవ్వగపెల్లున, నిప్పులఁ బడినట్లు గాలు నిలువగ లేమిన్.

286

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; వేగులవారలు= త్వరగా వార్తలు అందజేసే గూడచారులు; చెప్పినన్= తెలుపగా; సింధువిభుండు= సైంధవుడు; అంతయున్+ఎఱింగి= విషయమంతా తెలిసికొని (అనగా అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞను బాగుగా తెలిసికొని); తన్= తను; కప్పెడు= ముంచివేసే; నెవ్వగపెల్లున్= అధికమైన చింతతో; నిప్పులన్+బడినట్లు= అగ్నిలో పడినట్లు; కాలు+నిలువగన్+లేమిన్= కాలు నిలుపటానికి కాకుండటం చేత.

తాత్పర్యం: వెంటనే వేగులవాళ్ళు చెప్పగా, అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞను బాగుగా తెలిసికొని సైంధవుడు తను అధికమైన విచారం (చింత) ఆవరించగా అగ్నిచేత తపించబడ్డట్లుగా కాలు నిలుపటానికి సాధ్యంకాక.

విశేషం: ‘నెవ్వగపెల్లు’ అంటే అధికమైన విచారం యొక్క అతిశయం. అధికమైన విచారం ఆవరిస్తే మనస్సు క్షణం కుదురుగా ఉండలేదు. చిత్రాగ్ని చచ్చిన శరీరాన్ని కాలిస్తే చింతాగ్ని క్షణక్షణాద్వేగంతో మనస్సును దహించి వేస్తుంది. చింతను అగ్నితో పోల్చటం పరిపాటి. ‘నిప్పులలో పడ్డట్లుగా కాలు నిలవకపోవటం’ అనే అచ్చ తెలుగు పలుకుబడి, సైంధవుడి అప్పటి మనః పరిస్థితిని కట్టుకు కట్టినట్లుగా తెలుపుతూ ఉన్నది. చారుడు అనగా వేగువాడు, వేగరి. కాని, తిక్కన ఇచ్చట వేగులవారలు అనటంవలన అతి త్వరగా వార్తలను అందించేవాళ్ళు అని గ్రహించవలసి ఉన్నది. అన్యాయంచేసిన వ్యక్తి కొంత సుదూరంగా ఉండి, ప్రాణపాయానికి గురి అవుతూ ఉన్నాడని తెలిసినప్పుడు, అత డేదో ఒక ఉపాయంతో బ్రతికి బయటపడటానికి గూడచారులు వెంటనే వార్తను ఆ నీర్దిష్టప్యక్తికి తెలపటం అనే పద్ధతి ఆనాటి యుద్ధ తంత్రంతో ఒక భాగంగా ఉన్నట్లు విదితం.

అర్జునుని ప్రతిజ్ఞ విని సైంధవుడు భయపడి దుర్యోధనునితోఁ జెప్పికొనుట (సం. 7-52-1)

క. చని యాప్తు లైన బల వ, స్వసుజేంద్రులు గొలువనున్న మానవనాథుం
గని యిట్లను సిగ్గు గడచి, తన యుల్లముఁ గలఁచి వెఱపు దల్లడవెట్టన్.

287

ప్రతిపదార్థం: చని= పోయి; ఆప్తులు+పన= ప్రాణ స్నేహితులైన; బలవర్త+మనుజ+ఇంద్రులు= బలంకలిగిన రాజులు; కొలువన్= సేవిస్తూ ఉండగా; ఉన్న+మానవనాథున్= ఉండే రాజును అనగా దుర్యోధనుడిని; కని= చూచి; తన+ఉల్లమున్= తన మనస్సును;

కలచి= కలత కలిగించి; వెఱపు= భయం; తల్లడ+పెట్టేవ్= చలింపజేయగా (బాధపెట్టగా); సిగ్గుగడచి= సిగ్గు విడిచి; ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: చింతతో కాలు నిలువలేకపోటంచేత త్వరగా దుర్యోధనుడి దగ్గరకు పోయి, బలవంతులైన రాజులతో కొలువుదీరి ఉన్న అతడిని చూచి భయం తనను బాధపెట్టగా, సిగ్గు విడిచి ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. ఏ నొకరుండనే తనకు నెగ్గినటించితి? నేల నాపయిం బూనినవాడు ఫల్లునుఁడు? పోర వథింపగ నెట్టి పాడి? మీ కీ నెత్తిసంతసంబు వగ పేటికి నా తెట యేని పాచియెదన్ వాని ప్రతిజ్ఞ కడ్డపడు వారె సురాసుర సిద్ధసాధ్యులున్.

288

ప్రతిపదార్థం: తనకున్= ఆ అర్జునుడికి; ఏను= నేను; ఒకరుండనే+ఎగ్గునరించితిన్?= ఒక్కడినే కీడు చేశానా?; ఏల= ఎందువలన; ఫల్లునుఁడు= అర్జునుడు; పోరన్= యుద్ధంలో; వథింపగన్= చంపటానికి; నాపయిన్= నా మీద; పూనినవాడు= ప్రయత్నిస్తున్నాడు; ఎట్టిపాడి= ఎటువంటి ధర్మం (ఏమి న్యాయం); మీకున్= మీకు; ఈ నెత్తి+సంతసంబు= ఈ సంతోషించటం; నాకున్= నాకు; వగపు+ఏటికి?= చింత ఎందుకు?; ఎటవీని+పోయెదన్= ఎక్కడికైనా వెళ్ళుతాను; వాని ప్రతిజ్ఞకున్= ఆ అర్జునుడి ప్రతినకు; సుర+అసుర, సిద్ధ, సాధ్యులున్= దేవతలు, రాక్షసులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు కూడా; అడ్డపడువారె?= అడ్డుపడేవారేనా?

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడికి నే నొక్కడినే కీడు చేశానా? ఎందుకు అతడు యుద్ధంలో నన్నే వథించటానికి ప్రయత్నిస్తున్నాడు? ఇది ఏమి ధర్మం? మీకు సంతోషించటం ఏమి న్యాయం? నాకు ఈ చింత ఎందుకు? ఎక్కడికైనా వెళ్ళిపోతాను. ఆ అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞకు దేవదానవులు సిద్ధసాధ్యులు కూడా అడ్డపడలేరు.

విశేషం: ఈ పద్యాలలో భయచకితులైన సైంధవుడి మనస్సితి చాలా చక్కగా అవిష్కరించబడింది. నేనొక్కడినేనా అతడికి కీడు చేసింది, ఎందుకు మరి నన్నే చంపటానికి ప్రయత్నం? మీరందరూ సంతోషంగా ఉండటం నేను మాత్రం ఇట్లా చింతించటమా? ఇది ఏమి ధర్మం? అని తనకు రక్షణ దౌరకదని సందేహపడ్డాడు. ‘ఎక్కడికైనా పోయి దాగుకొంటాను. ఇంతకంట ఏమి చేసేది?’ అని భీతితో పరుగెత్తి వెళ్ళుతానికి ఆలోచించాడు. అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ సామాన్యమైనది కాదు అని బాగా తెలిసిపోయింది. అందుకే అతడిని దేవతలు కూడా జయించలేరంటూ ఉన్నాడు. ప్రాణభీతి కలిగినప్పుడు ఒక వ్యక్తి ఎట్లా రకరకాలుగా ఆలోచించి ఎక్కడనో ఒక చోట తలదాచుకొనటానికి సంసిద్ధుడౌతాడో ఇందులో తెలుపబడింది. విడివిడి వాక్యాల కూర్చు భయభ్రాంత మనస్సుతకు సూచన.

ఉ. అనుచుం గొలువు గనుంగొని.

289

తాత్పర్యం: అని అంటూ సభను అంతా చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. ద్రోణ కర్ణ శల్య దుర్యోధనులుఁ గృప , బాహ్యాకులును జముఁడు వట్టికొన్న
వాని నైనఁ గావ వలఁతురు వలచిన , నొల్లకున్న నెట్లు లొకొ యెఱుంగ.'

290

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణ, కర్ణ, శల్య, దుర్యోధనులున్= ద్రోణుడు, కర్ణుడు, శల్యుడు, దుర్యోధనులునూ; కృప+బాహ్యాకులునున్= కృపుడూ, బాహ్యాకుడున్నా; జముఁడు, పట్టికొన్న వానిన్+పనన్= మృత్యువుకు చిక్కినవాడు అయినప్పటికీ; వలచినన్= కోరితే; కావన్+వలతురు= రక్షించటానికి ఇష్టపడతారు; ఒల్లకున్నన్= ఇష్టపడక పోతే; ఎట్లులు+బకొ= ఎట్లో!; ఎఱుంగన్= తెలియను.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడూ, కర్ణుడూ, శల్వుడూ, దుర్యోధనుడూ, కృపుడూ, బాహ్యకుడూ - వీరందరున్నా అనుకొంటే మృత్యువుకు లోవైనవాడిషైనా రక్షించటానికి సర్వసమర్థులు. కానీ, అట్లా అనుకోకపోతే మరి ఏ మాతుందో తెలిసికొనలేకుండా ఉన్నాను.'

విశేషం: సైంధవడికి భయంతోపాటు సందేహంకూడా బాగా కమ్ముకొనేసింది. ద్రోణాదులు ఇష్టపడితే మృత్యువునుండైనా కాపాడగలిగే సమర్థులు. కానీ, ఇష్టం లేకపోతే ఏ విధమో, అదే తెలియటంలేదు అంటున్నాడు. వలతురు అనే క్రియాపదం ‘కామిస్త్రారు, కోరుతారు ఇష్టపడతారు’ అనే అర్థాలలో వాడబడింది. వాళ్ళకు అక్కర అనుకుంటే ఎంతటి పనికైనా సంసిద్ధులే కానీ నా విషయం ఏ విధం? అని సంశయిగ్రస్త మనప్పత్వంలో మరీ పిరికివాడై పలాయనం చిత్తగించటానికి సర్వసస్వద్ధంగా ఉన్నాడు.

వ. అని వెండియు.

291

తాత్పర్యం: అని మరియు.

క. ‘పెదవులు దడుపుచుచు గాళ్ళున్ , గుబివడ వడుకుచు, మనంబు గొందలపడగా నిబి ‘యేటి మాట లాడెదఁ? , దుబి బార్థుఁడు గానకుండఁ దొలఁగన వలయున్.

292

ప్రతిపదార్థం: పెదవులు+తడుపుచున్= పెదవులు ఎండిపోగా తడుపుకొంటూ; కాళ్ళున్+గుదివడన్= కాళ్ళున్నా కట్టువడగా; వడకుచున్= కంపిస్తూ; మనంబు= మనస్సు; గొందల పడన్= కలత చెందగా; ఇది+ఏటి, మాటలు+ఆడెదన్= ఇది ఎందుకు ఇట్లా మాటాడుతూ ఉన్నాను; తుదిన్= చివరకు; పార్థుడు కానకుండన్= అర్జునుడు చూడకుండా; తొలగిపోవాలి.

తాత్పర్యం: పెదవులు ఎండిపోగా తడుపుకొంటూ, కాళ్ళు కట్టువడగా వణకుతూ, మనస్సు మరీ కలత చెందగా నే నెందుకిట్టు మాట్లాడుతూ ఉన్నాను? చివరకు పార్థుడికి కనిపించకుండా తొలగిపోవటమే శరణ్యం’ అని అనుకొన్నాడు.

విశేషం: భయమూ, సందేహమూ, తనకు రక్షణ దౌరకదనే స్థిరనిశ్చయం ఏర్పడ్డప్పుడు, ఆసన్నమవుతున్న చావును తప్పించుకొనటానికి సైంధవడికి చివరకు ఒకే ఒక ఉపాయం తట్టింది. అదే అర్జునుడికి కనిపించకుండా ఎక్కుడికైనా వెళ్ళి దాగుకొనటం. ఇక్కడ శారీరకంగా అతనిలో కలిగే మార్పులు నోరెండిపోవటం, కాళ్ళు క్రుంగిపోవటం. గుదివడన్= కాళ్ళు వెనుదీయటం; తగ్గటం, క్రుంగటం అనే అర్థాలున్నాయి. ‘గుదివడన్’ అనే పదానికి వణకటం అని ఉన్నది. రెండో అర్థాన్ని గ్రహిస్తే పునరుక్తి అవుతుంది. అందువలన క్రుంగు అనే అర్థాన్నే గ్రహించటం స్వారస్యం. గురివడు= కట్టుపడు - శబ్దరత్నాకరం.

వ. మీయందఱచేతనసుజ్ఞాతుండనకదా! పోయివచ్చెదుననవుడు నిజకార్యాధురంధరుండగు నక్కరుధరణీఫరుం డతని కిట్లనియె.

293

ప్రతిపదార్థం: మీ+అందఱచేతన్= కొలువులో ఉండే ప్రముఖులైన మీ అందరిచేత; అనుజ్ఞాతుండను+అ+కదా!= అనుమతిని పొందినవాడినే కదా!; పోయివచ్చెదన్= పోయివస్తాను; అనవుడున్= అని అనిన వెంటనే; నిజ, కార్య, ధురంధరుండు+అగు= తన, పనియొక్క భారాన్ని భరించినవాడైన; ఆ+కురుధరణీఫరుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; అతనికేన్= ఆ సైంధవడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మీ అందరిచేత అనుమతి పొందినట్టే కదా! పోయివస్తాను’ - అని అనగా తన కార్యాన్ని సాధించటంలో నిపుణుడైన దుర్యోధనుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

మ. 'మును నీ వెన్నితి విక్రమాధ్య లని మమ్మం గొందఱన్; ద్రోణి పెం పును, హర్షిలక్ష్మిబలంబు, సౌబలుని యేపుం జేవయున్, సాంమండ త్తుని దైర్యంబును కౌర్యమున్, శలు మహం దీర్ఘర్థముం గూడ సె న్నిన నీ కెట్లగుఁ జాడు మిట్టి మగలు న్యేయేల ని న్నిత్తురే?

294

ప్రతిపదార్థం: నీవు; విక్రమ, బల+ఆధ్యయలు+అని=పరాక్రమమూ, శక్తి కలిగినవాళ్ళు అని; మమ్మైన+కొందఱన్= దుర్యోధనాదులైన మమ్మల్ని కొందరిని; ద్రోణి పెంపును= అశ్వత్థామ ఔర్ధ్వత్యాన్ని; హర్షిలక్ష్మి బలంబున్= కృతవర్మ శక్తినీ; సౌబలుని+ఏపున్= శకుని గర్వాన్ని; చేవయున్= బలాన్ని; సౌమదత్తుని, దైర్యంబును, కౌర్యమున్= సౌమదత్తుడి ధీరతనూ శారతనూ; శలు= శల్యాడి యొక్క; మహా+దోన్+దర్శమున్= గొప్ప బాహుగర్వాన్ని; కూడన్= కూడా (సయితం); మును= పూర్వం; ఎన్నితి(వి)= గణించావు; ఎన్నిన నీకున్= అట్లా గణించిన (లెక్కించిన) నీకు; ఎట్లు+అగున్+చాడుము= ఎట్లా అవుతుందో చూడుము; వేయి+ఏల?= పలుమాటలు ఎందుకు?; ఇట్లే+మగలున్= ఇటువంటి శారులు; నిన్ను+ఇత్తురే?= నిన్ను అప్పజెప్పుతారా?

తాత్పర్యం: 'నీవు పూర్వం మమ్మల్ని కొందరిని గొప్ప బలపరాక్రమ సంపన్నులు అని గణించావు. అందులో అశ్వత్థామ ఉధ్వతినీ, కృతవర్మ బలాన్ని, శకుని గర్వాన్ని బలాన్ని, సౌమదత్తుడి ధీరతనూ శారత్యాన్ని, శలు బాహుబల గర్వాన్ని లెక్కించావు. అట్లా నీవు లెక్కించిన ఆయా శారుల వలన నీకు ఏమి జరుగుతుందో చూస్తూ ఉండుము. అంత గొప్ప వీరులు నిన్ను అర్భనుడికి అప్పగిస్తారా!

విశేషం: దుర్యోధను డిచ్చిన హామీ ఒక కొత్త తీరులో ఉన్నది. ఇంతకు ముందు నీవు ఒక్కక్కరి శక్తిసామర్థ్యాలము తెలిపి ఉన్నావు. కదా! వారందరూ నీవు గణించిన బలపరాక్రమాలనూ, బాహుబలదర్శాలనూ, ఏ విధంగా ప్రకటిస్తోలో చూస్తూ ఉండుము. నిన్ను విడిచి వాళ్ళక్కడకు పోతారు? అని అన్నాడు. ఇది ఔర్ధ్వత్యంలో భుజబలదర్శంతో గంభీరంగా చెప్పిన సందర్భం కాబట్టి తిక్కన ఇక్కడ మత్తేభ విట్టిడిత వృత్తాన్ని ప్రయోగించాడు.

క. నమ్ముము, వెఱవకు; మేనును, దమ్ములునుం గోట నీకుఁ దాత్పర్యముమై నిమ్మేటి మగలు సూరెల, నెమ్ము నిలువ నింద్రుఁ దైన నీ కెదురగునే?

295

ప్రతిపదార్థం: నమ్ముము= మమ్ములను విశ్వసించుము; వెఱవకుము= భయపడకుము; ఏనునున్= దుర్యోధనుడైన నేమా; తమ్ములునున్= నా తమ్ముళ్ళుమా; నీకున్= నీకు; కోట= దుర్గం వంటి వాళ్ళు; రః+మేటిమగలు= రః గొప్ప శారులు; తాత్పర్యముమైన్= తత్పరతతో నీ రక్షణలోనే ఆసక్తితో; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; సూరెలన్= ప్రకృభాగాలలో, పొర్చుంగా; నిలువన్= ఉండగా; నీకున్= నీకు; ఇంద్రుఁడు+ఐనన్= దేవేంద్రుడైనా; ఎదురు+అగునే?= ఎదురొతాడా?

తాత్పర్యం: మమ్మల్ని నమ్ముము. భయపడవద్దు. నేమా నా తమ్ముళ్ళు నీకు కోటవలె ఉంటాము. ఇక రః మన శారులంతా ని నెంపంతో జాగ్రత్తగా, శ్రద్ధతో, ప్రీతిపూర్వకంగా ప్రకృభాగాలలో నిలిచి సహకరిస్తారు. ఆ దేవేంద్రుడైనా నీకు ఎదురు రాలేడు.'

విశేషం: 'నిన్నిత్తురే' అని అంతకు ముందు చెప్పిన దుర్యోధనుడు రః పద్యంలో 'భయపడకు మమ్మల్ని నమ్ము' అని గట్టిగా హామీ ఇచ్చాడు. కోటవలె మేము ఉంటాం అని అన్నట్లుగానే దుర్యోధనుడు ఇతరులు ప్రవేశించటానికి, సైంధవుడిని కనిపట్టటానికి వీలుకాని విధంగా ద్రోణాచార్యుల చేత వృథాహం ఏర్పాటు చేయించాడు. కోట అనే మాటను అక్షరాలా చెప్పినట్లుగానే ఆచరించాడు. మాట ఇస్తే తనను నమ్మిన వాళ్ళకు ప్రాణాల్ని కూడా ధారపోసే మనస్తత్తుం దుర్యోధనుడిది. కోటవలె నిన్ను కాపాడితే ఆ అర్భనుడు కాదు వాళ్ళ బాబు కూడా ని నేమీ చేయలేడనటం ఎంతో సహజంగా ఉన్నది.

వ. అని చుట్టునున్న రాజులం జాపిన నూఱడిల్లి, యంత నిలువక సీ కొడుకుం దీండ్జోని ట్రోణుని కడకుం జని జయద్రథుండు దనకు నర్జునునకు ధనుర్విద్యా విభవంబు నందలి వాసి యెట్టి? దని యడిగిన, నతండు 'సీకు నతనికి నాచార్యకంబు సమప్రకారంబి; యవ్వీరుండు వివిధ శ్రమంబుల యలజడి కోర్లు యలఘు ప్రయోగంబులు పెక్కలు సాధించుటం జేసి సీకంటె నథికుండై యుండు; నభి యట్లుండె; నేను గలుగ నీ వా సమ్మానాచికి వెఱవ వలదు; ముద్భాణంబుల మఱువున నున్న నిన్న దేవతలకుం దేతీచూడవచ్చునే? వివ్వచ్చునకుం బ్రవేశింపరాని బంధురవ్వాహంబు పన్నించెదఁ; గులధర్మంబు శిథిలంబు గాకుండ సమరంబు సేయు'మని చెప్పి వెండియు.

296

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; చుట్టున్న+ఉన్న+రాజులన్= సమీప ప్రదేశాలలో లేదా నలు ప్రకృత ఉండే రాజులను; చూపినన్= చూపించి నంతనే; ఉఱడిల్లి= ఉపశమించి (స్వస్థత-కుదురుపాటు చెంది); అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగక; సీ కొడుకున్= సీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడిని; తోడ్జోని= తీసికొని; ట్రోణుని+కడకున్= ట్రోణాచార్యుల దగ్గరకు; చని= పోయి; జయద్రథుండు= సైంధవుడు; తనకున్+అర్జునునకున్= తనకూ, ఆ అర్జునుడికీ; ధనుస్+విద్యా, విభవంబు+అందలి, వాసి= విలువిద్యాయొక్క నేర్పులోని అంతరం (భేదం); ఎట్టిది+అని+అడిగినన్= ఎటువంటిది అని అడుగగా; అతండు= ఆ ట్రోణాచార్యుడు; సీకున్+అతనికిన్= సీకూ, అతనికి; ఆచార్యకంబు= నేర్చటం అనగా ఉపాధ్యాయత్యం; సమప్రకారంబు+అ= సమానమే (సమానమైన పద్ధతి కలదియే); ఆ+వీరుండు= ఆ అర్జునుడు; వివిధ శ్రమంబుల+అలజడికిన్= పలు విధాల, పరిశ్రమల అలసటకు; ఓర్పి= సహించి; అలఘు ప్రయోగంబులు= గొప్పప్రయోగాలు; పెక్కలు= అనేకాలు; సాధించుటన్+చేసి= సాధించబటం చేత; సీకంటెన్+అధికుండు+ఐ+ఉండున్= సీకంటె గొప్పవాడై ఉంటాడు (ఉన్నాడు); అది+ఉట్లు+ఉండెన్= దానిని అట్లా ఉండనీ; నేను కలుగన్= నేను ఉండగా; నీపు; ఆ+సమ్మానాచికిన్= ఆ అర్జునుడికి; భెలవలదు= భయపడవద్దు; మత్త+బాణంబుల, మఱువునన్+ఉన్న, నిన్నున్= నా బాణాల మరుగులో ఉండే నిన్ను; దేవతలకున్= దేవతలకు కూడా; తేఱి చూడవచ్చున్+ఏ?= చూడటానికి వీలోతుందా?; వివ్వచ్చునకున్= అర్జునుడికి; ప్రవేశింపరాని= చొచ్చుకొని రావటానికి వీలుకాని; బంధుర వ్యాహాంబున్= గొప్ప వ్యాహాన్ని; పన్నించెదన్= ఏర్పాటు చేయుస్తాము; కులధర్మంబు= సీవర్ష ధర్మం (క్షత్రియుడవుగా నీవు చేయాల్సిన కర్తవ్యం); శిథిలంబు+కాకుండన్= సడలిపోకుండా; నశించకుండా ఉండేటుల్లు; సమరంబు+చేయుము= యుద్ధం చేయుము; అని= ఆ విధంగా; చెప్పి= తెలిపి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: అని తనచుట్టూ ఉన్న రాజులను చూపించాడు. సైంధవుడు ఉఱడిల్లాడు. అయినా అంతటితో ఆగక దుర్యోధనుడిని వెంటబెట్టుకొని ట్రోణుడివద్దకు వెళ్లి, తనకూ అర్జునుడికీ ధనుర్విద్యా వైభవంలో ఉన్న తేడాను తెలుపుమని ఆయనను కోరాడు. సీకూ, అర్జునుడికీ ఆచార్యకం ఒకటే, కాని, అర్జునుడు వివిధ పరిశ్రమలకు ఓర్పి గొప్ప గొప్ప ప్రయోగాలు అనేకం సాధించబటం చేత సీకంటె అధికుడు' అని ట్రోణుడు చెప్పాడు. అంతేగాక నేనుండగా నీవు ఆ సమ్మానాచికి భయపడవద్దు. నా బాణాల రక్షణలో ఉన్న నిన్ను దేవతలకు కూడా తేరిచూడటానికి వీలుకాదు. అర్జునుడు ప్రవేశించటానికి వీలులేని గట్టి సేనా వ్యాహాన్ని పన్నుతాను. నీపు మాత్రం క్షత్రియుడర్మం చెడకుండా యుద్ధం చేయుము' అని అన్నాడు ఇంకా.

క. శ్రుతు లభ్యసించి తతుల , క్రతువులు సేసితి కులంబు రక్షించితి వీ

వితరుల క్రియ మృత్యుభయా , న్యితుడవు గాఁ దగునె మేబినీవర! యింకన్.

297

ప్రతిపదార్థం: మేదినీవర!= రాజు! (సైంధవా! అని సంబోధన); ఈవు= నీపు; శ్రుతులు+అభ్యసించితి(వి)= వేదాలు వల్ల వేశావు; అతుల, క్రతువులు+చేసితి(వి)= సాటిలేని యజ్ఞాలు కావించావు; కులంబు, రక్షించితివి= వంశాన్ని కాపాడావు; ఇతరుల

క్రియన్= సర్వసామాన్యలైన తక్కినవాళ్వలె; మృత్యుభయ+అన్వితుడవు= చావువలన భీతి కలవాడవు; కాన్+తగునే?= కావటం న్యాయమా!

తాత్పర్యం: రాజు! సైంధవ! నీవు వేదాలు వల్లవేశావు. సాటి లేని యజ్ఞాలు చేశావు. కులాన్ని కాపాడావు. సర్వసామాన్య లైన ఇతరుల మాదిరి చావంటే భీతి కలవాడవు కావటం ధర్మమా?

విశేషం: అంతకు ముందు వచనంలో ‘కులధర్మంబు శిథిలంబు కాకుండ సమరంబు సేయు’మని ద్రోణుడు తెలిపాడు. ‘స్వధర్మై నిధనం శ్రేయు’ అనే వాక్య సారాన్ని మరల తెలుపుతూ ఉన్నాడు. ఇక్కడ పేరు పెట్టి పిలవకుండా మేదినీవర! అని సంబోధించటం వలన నీ క్షత్రియత్వాన్ని నిలుపుమని హెచ్చరించినట్లయింది. ‘కులంబు రక్షించితిని’ అనే వాక్యం కూడా ఇప్పటి దాకా నీ వర్ణధర్మాన్ని కాపాడావు. ఇక్కొన కూడా ఆ ధర్మాన్ని విడువచ్చు అన్నాడు. అజ్ఞామలైన పిరికివాళ్వు చావంటే భయపడుతారు. కానీ, నీవు అందరివలె కాదు. వేదాలు చదివావు. అంటే ఎంతో విజ్ఞానాన్ని ఆర్జించావు. పైగా సాటిలేనన్ని యజ్ఞాలు కూడా చేసి ఉన్నావు. ఇంత చదివీ, ఇన్ని చేసీ, ఇతరులవలె మృతికి వెరవటం తగదు అని అంటూ స్వధర్మాన్ని పాటించటమే కర్తవ్యం అని పదే సైంధవుడికి ద్రోణుడు తెలిపాడు.

క. యాదవ కౌరవ పాండవు , లాభిగు గల యఖీలశ్వపులు నశ్యయ వృత్తిన్
మేఘిని నిలుతురె క్రమమును , భోదురు గా కెల్ల జనులు బోవు తెరువునన్.

298

ప్రతిపదార్థం: యాదవ, కౌరవ, పాండవులు= యదువంశానికి సంబంధించిన వాళ్వు, కురువంశానికి చెందిన వాళ్వు, పాండురాజు కుమారులు; ఆదిగన్+కల= మొదలుగా ఉండే; అభిల నృషులు= రాజులందరూ (సమస్త రాజులు); అవ్యయవృత్తిన్= నాశం లేని ప్రవర్తనతో; మేదిన్= భూలోకంలో; నిలుతురు+ఎ? = ప్రిరంగా ఉంటారా?; ఎల్లజనులు, పోవు, తెరువున్= అందరూ పోయేదారిలో; క్రమమున్= వరుసగా; పోదురు కాక= పోతారు కదా! (అనగా ఎటువంటివారికినీ ఈ భూమిమైన నిలకడ లేదు; యాదవాదులందరున్నా సామాన్యలవలెనే క్రమంగా మరణిస్తారు అని భావం.)

తాత్పర్యం: యాదవులు, కౌరవులు, పాండుకుమారులూ మొదలుగా ఉండే సమస్త రాజులున్నా వినాశంలేని ప్రవర్తనతో భూలోకంలోనే స్థిరంగా ఉంటారా? అందరూ పోయే దారిలోనే క్రమంగా వారందరూ పోతారు.

విశేషం: ‘మృత్యువుకు భయపడటం క్షత్రియుడైన నీకు తగదు’ అని పూర్వపద్యంలో చెప్పి, ప్రస్తుత పద్యంలో ఎవ్వరూ శాశ్వతంగా ఈ లోకంలోనే ఉండిపోరు. కాలక్రమంగా అందరూ కాలధర్మాన్ని పొందేవాళ్వు, మృత్యువు ఎవరికైనా అనివార్యం. దాన్ని గురించి చింతించటం అవివేకం. మన ధర్మాన్ని మనం తప్పక నిర్వర్తించి తీరాలి - అని లోకసహజమైన రీతిలో ద్రోణుడు సైంధవుడి మృత్యుభయాన్ని నివారించాడు. మృత్యువు ఎక్కడకు పోయినా, ఎప్పుడైనా తప్పకుండా సమయం ప్రకారం వచ్చి తీరుతుంది అని, ఎవరికైనా మృత్యువు ఖాయం అని నిర్ధారణ చేశాడు. ఇంతకు ముందు ఎవ్వరూ ఏర్పాటుచేయని విధంగా గొప్ప వ్యాహోన్ని నీ ప్రాణరక్షణకు సిద్ధం చేస్తాను. భయపడవద్దని పూర్తి పోయీ ఇస్తూ కూడా మృత్యువును తప్పించుకొనలేదు అనే శాశ్వత సత్యాన్ని చెప్పి ద్రోణుడు అతడిని ఔరటపరచాడు.

క. తపములు దానంబులు జే , సి పడయు లోకంబు లెల్ల జేయలంతులు భూ
మిపులకు సంగురుచిద్యా , నిపుణత దల కుడిగి పశిర నేల్లన జాలున్.

299

ప్రతిపదార్థం: సంగురువిద్యానిపుణతన్= యుద్ధవిద్యలోని నేర్వరితనం చేత; తలకు+ఉడిగి= బెదరు వదలిపెట్టి; పోర్న+నేర్చిన= పోరాడటానికి నేర్చితే; చాలున్= చాలును; భూమిపులకున్= రాజులకు; తపములున్= తపస్సులున్నా; దానంబులున్= దానాలున్నా; చేసిని= కావించి; పడయు+లోకంబులు+ఎల్లన్= పొందే ఉత్తమ లోకాలు అన్ని; చే+అలంతులు= చేతికి అందుబాటులో ఉండేవే.

తాత్పర్యం: యుద్ధవిద్యలో నేర్చిరితనంతో, బెదరు విడిచిపెట్టి పోరాడటానికి సర్వసమర్థులై సన్మద్ధంగా ఉండే రాజులకు తపస్యులూ, దానాలు చేసి పొందే ఉత్తమ లోకాలన్నీ (కరతలామలకాలే) చేతికి అందుబాటులో లోబడి ఉండేవే.

విశేషం: ప్రస్తుత పద్యంలో మరణం తరువాత ఉత్తమ లోకప్రాప్తిని గురించి వివరిస్తున్నాడు. ఇటువంటి మాటలు ఇంకా భయాన్ని రేకెత్తించవచ్చును అని మనకు అనిపిస్తుంది. అతడు కావాలని పనిగట్టుకొని ధర్మాలు వల్లించటంలేదు. అప్రయత్నంగా అతడి నుండి ఆ మాటలు వస్తూ ఉన్నాయి. మృత్యుభీతిని తప్పించాలంటే ఆ మృత్యువు యొక్క స్వాభావికమైన ధర్మాన్ని, తదనంతర లోకప్రాప్తినీ తెలపటం సముచితం. ఇటువంటి ఉత్పద్ధతిని ఒక బలిష్టమైన నిశ్చయాన్ని ప్రతిష్ఠింపజేస్తుంది. పీరోచితంగా పోరాడే శక్తిసామర్థ్యాలను కలిగిస్తుంది. ఈ పద్యంలో ‘చేయలఱులు’ అనే అచ్చ తెలుగు పదబంధాన్ని తిక్కున ప్రయోగించాడు. చే+అలఱులు అని దీని విభజన. ఇందులో అలఱి అనే శబ్దానికి అల్పమూ, తేలిక, సూక్ష్మము, చిన్నది అనే అర్థాలున్నాయి. అంట చేతిలో తేలిగ్గ ఇమిడి (లోబడి) పోగలిగే సూక్ష్మమైన లేక చిన్నదైన వస్తువు వంటిది అని గ్రహించవలసి ఉన్నది.

క. అని యూఱడిల్లు బలికిన , విని యతడు గలంకు దేఱి, విభుండుం దానుం

జని సంగ్రామోత్సాహం , బును బొదలిల తూర్పుఫోషములు దివి ముట్టన్.

300

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; ఊఱడిల్లోన్+పలికిన్= ఉపశమనం కలిగేటట్లు మాటాడగా; అతడు= సైంధవుడు; కలంకు తేఱి= కలతనుంచి తేరుకొని అనగా కలత విడిచి; విభుండున్+తానున్= దుర్యోధనుడున్నా, తానూ; చని= పోయి; తూర్పుఫోషములు= వాద్యల ప్రోతులు; దివిముట్టన్= ఆకాశాన్ని తాకగా; సంగ్రామ+ఉత్సాహంబున్నన్= యుద్ధాన్ని గూర్చిన ప్రయత్నంతో; పాదలిరి= ప్రకాశించారు (బాప్పారు).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ద్రోణుడు సైంధవుడిని ఊరడించగా అతడు విని, కలత నుండి తేరుకొని, వాద్యల ప్రోతులు మిన్నుముట్టుతూ ఉండగా యుద్ధప్రయత్నంతో దుర్యోధనుడూ తానూ మిక్కిలి ప్రకాశించారు.

విశేషం: ద్రోణుని ఊరడింపు మాటలు సైంధవుడిని కలత నుండి తేర్చుడమే కాకుండా దుర్యోధన సైంధవులను ఇరువురునీ రణోత్సాహానికి పురికొల్పాయి. చింత తొలగి దాని స్థానే ఉత్సాహం కలిగినపుడు, ఆ ఉత్సాహాన్ని ద్విగుణిక్కుతం చేసే వాద్యల చప్పుడు విన్నప్పుడు ఒక కొత్త శోభ, అంతకు ముందు లేని ఉబ్బా, ప్రవర్ధమానమైన గర్వమై పెరిగి ప్రకాశిస్తూ వ్యాపిస్తాయి. ‘పాదలిరి’ అనే క్రియా పదంలో ఆ ఇరువురూ ఎట్లా ఒప్పారినారో తెలుపబడింది.

వ. సర్వసైన్యంబులును దైన్యంబు వాసి కయ్యంబుకడంక నుల్లసిల్ల సైనికోత్తముల సింహాదంబులు సెలంగే; నిత్తెతుంగున భవత్తనయు శిబరంబు సముద్యమ సుముఖం బయ్యె; నంత నక్కడ పాండవాగ్రజిందు పాంచాలమాత్సు పాండ్య యాదవ కేకయాది రాజలోకంబు శోకంబు దగుమాటల మలుగుం జేసి విడిదలకుం జన నియమించి, యసుజుల నచ్చుతునిం బెట్టేకొనియున్న యెడ నగ్గోవిందుండు గాండీవి కిట్లనియె.

301

ప్రతిపదార్థం: సర్వసైన్యంబులును= అశ్చి సేనలున్నా; దైన్యంబు+పాసి= దీనత్సాహాన్ని విడిచి; కయ్యంబు+కడంకన్= యుద్ధంయొక్క ప్రయత్నంతో; ఉల్లసిల్లన్= సంతోషించగా; సైనిక+ఉత్తముల= సైనిక శేష్టుల అనగా యోధపీరుల; సింహాదంబులు+చెలంగేన్= గర్జనలవంటి అరుపులు ఒప్పాయి; ఈ+తెతుంగున్నన్= ఈ విధంగా; భవత్త+తనయు శిబిరంబు= నీ కుమారుడి సైన్యం విడిదిచేసిన చోటు; సముద్యమ, సుముఖంబు+అయ్యెన్= మిక్కిలి ప్రయత్నంతో ఎదురుముఖం (అభిముఖంగా) కలిగిందిగా అయింది; అంతన్=

పిమృట(ఆ సమయంలో); అక్కడన్= పాండవ శిబిరం ఉన్న చోట; పాండవ+అగ్రజాండు= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మజుడు; పాంచాల, మాత్స్య, పాండ్య, యాదవ, కేకయ+అది, రాజలోకంబు= ద్రుపదుడు, విరటుడు, పాండ్యరాజు, యాదవ ప్రముఖులు, కేకయదేశ్వు రాజు మొదలైన రాజుల సమూహంమొక్క; శోకంబున్= దుఃఖాన్ని; తగుమాటలన్= ఉచితాలైన మాటలతో; మలుగన్+చేసి= ఉపశమించేటట్లు కావించి; విడిదలకున్= వారి వారి శిబిరాలకు; చనన్= పోయేటట్లు; నియమించి= ఆజ్ఞాపించి; అనుజలన్= తమ్ముళ్ళను; అచ్యుతునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; పెళ్ళికొని+ఉన్న+ఎడన్= ఉంచుకొని ఉండే సందర్భంలో; ఆ+గోవిందుండు= ఆ కృష్ణుడు; గాండీవికిన్= అర్ఘునుడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సైన్యాలన్నీ దైన్యాన్ని వదలి యుద్ధోత్సాహంతో పాంగారగా, యుద్ధారులు సింహాదాలు చేశారు. ఈ విధంగా దుర్యోధనుడి శిబిరం ఎదురుదాడికి సిద్ధమై ప్రకాశించింది. ఇక అక్కడ ధర్మరాజు పాంచాల, మాత్స్య, పాండ్య, యాదవ, కేకయాది రాజుల శోకాన్ని తగిన మాటలతో మాన్సి, వారిని విడిదులకు పంపాడు. తమ్ముళ్ళతో కృష్ణుడితో కూడి ఉన్నాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్ఘునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘నాతో దలపోయక రి , పొతురతం బ్రతినవట్టి తవనీనాథ

ప్రాతంబు వినగ్ర: నిట్టులు , చేతాకున డెప్పరంబు సేసితి కంటే!

302

ప్రతిపదార్థం: నాతోన్= నాతో కూడా; తలపోయక= ఆలోచించకుండా; రోష+ఆతురతన్= కోపం యొక్క వేగంతో; అవనీనాథ, ప్రాతంబు= రాజులయొక్క సమూహం; వినగ్రన్= వినేటట్లుగా; ప్రతిన పట్టితి(వి)= ప్రతిజ్ఞ పట్టావు; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; చేతాకునన్= సాహసంతో; డెప్పరంబు+చేసితి(వి)= అశక్యమైన దాన్మిగా చేశావు; కంటే!= చూశావా!

తాత్పర్యం: నాతో ఆలోచించకుండానే కోపవేగంతో రాజులందరూ వినేటట్లు ఇట్లా సాహసంతో అశక్యమైన ప్రతిజ్ఞ చేశావు; చూశావా!

విశేషం: ‘అంత తీవ్ర ప్రతిజ్ఞ చేసేటప్పుడు ముందూ వెనకా ఆలోచించకుండా, కనీసం ఆష్టమిత్రుడమైన నాతో కూడా సంప్రదించకుండా, సమస్తరాజు సమూహ సమక్షంలో అందరూ వినేటట్లు ఇంతసాహసానికి ఒడిగట్టావు. ఇది నిజంగా అశక్యమైనది’ అని కృష్ణుడు అన్నాడు. అపుటనపుటనా సమర్పుదైన కృష్ణుడికి అర్ఘునుడి ప్రతిజ్ఞ అశ్చర్యాన్ని కలిగించింది. డెప్పరము అనే పదాన్ని ఈ సందర్భంలో వివిధార్థాలు స్ఫురించేటట్లు తిక్కన ఎంతో అర్థవంతంగా ప్రయోగించాడు. ‘డెప్పరము’ అనే పదానికి, ఆపద, అశక్యం, అధికమైనది, ఆపద కలిగించేది, అశ్చర్యాన్ని కలిగించేది - అనే అర్థాలున్నాయి. ఆ అర్థాలన్నీ ఈ సందర్భంలో సరిపోతాయి. సాహసం అనే అర్థంలో చేతాకు అను అచ్చ తెనుగు పదం ఎంతో అర్థవంతంగా ఉన్నది. ఎంత బరువైన భావాన్నయినా అచ్చ తెనుగులో అతిసులభంగా అవలీలగా, ప్రస్నాటం చేయవచ్చునని ఇటువంటి పదాల కూర్చుల నలన విదితహూతూ ఉన్నది. ‘కామక్రోధోద్భవమైన వేగాన్ని అరికట్టిన వాడే యోగ్యుడు, సుఖి అయిన నరుడు’ అని గీతోపదేశ సందర్భంలో తెలిపిన భావంమొక్క స్వరణా ‘రోషాతుర’ అనే ప్రయోగంలో అభివృక్షమైంది.

క. **అస్తమయమునకు మును లిపు , మస్తకముం దునుమవలయు; మన కిబి సాలన్**

దుస్తరమును నగు; నస్తి , వ్యస్తం బగునేని నాకు వగపు గబిరెడున్.

303

ప్రతిపదార్థం: అస్తమయమునకున్+మును= సాయంకాలానికి (అంటే ప్రాంత్య గ్రుంకకముందే) మునుపే; రిపు= శత్రువుయొక్క; మస్తకమున్= తలను; తునుమవలయున్= నరికివేయాలి; ఇది= ఈ పని; మనకున్= మనకు; చాలన్= మిక్కిలి; దుస్తరమునున్= అసాధ్యమే; అగున్= అపుతుంది; అస్తవృష్టము= వ్యత్యస్తం; అగున్+ఏని= అయితే; నాకున్= నాకు; వగపు+కదిరెడున్= చింత కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: పొద్దగుంకే లోపల శత్రువు తల నరికివేయాలి. ఈ పని చాలా దుష్టరమే అవుతుంది. వ్యత్యస్తం అయిందా - నాకు చింత కలుగుతుంది.

విశేషం: సాయంకాలం లోపల తల నరికివేయాలి. ఇది అంత తేలికైన పనేమీ కాదు. చాలా దుష్టరమైనది. దీనికి వ్యతిరేకంగా జరిగితే మాత్రం నాకు మిగిలేది వగే అని కృష్ణుడు అన్నాడు. ఇది చాలా పకడ్చందీగా ఒక పథకం ప్రకారం మహానిగూఢంగా ఎంతో చురుకుగా జరగవలసిన పని అని తెలుస్తూ ఉన్నది. ఏ కొంచెం పారపొచ్చెం, తప్పిదమూ జరిగినా అది తనకు దుఃఖాన్ని కీడుమా కలిగిస్తుందని, క్రీడిని బహుజాగరూకుడిగా ఉండవలసిందిగా కృష్ణుడు సూచిస్తూ ఉన్నాడు.

వ. మనవేగులవారువళ్లి; వారుసెప్పినతెఱంగువినుము: 'సీవుప్రతిజ్ఞాసేసినప్పుడుప్రోసిన చిందంబులపెల్లున్న బెదలి యప్పీటివారు గప్పడి కొడుకు చావునకుం గోపించి యిప్పుడ యెత్తి వచ్చు నని రథకలితురంగంబుల నాయితంబుసేయుచుండ, సైంధవుడు దనచారులచేత నీ యాడిన మాటలు విని, వెఱచఱచి కురురాజు గొలువున్న చోటికిఁ జని, సిగ్గతు నిన్ను నగ్గించి, నీ ప్రతిన యెత్తిగించి, యతం డలిగిన మీరు గావలే రని పలికి, తా నెందేనియుం బోయెద ననిన, నమ్మనుజపతి గురు కృతవర్ష కృప కర్ణ శలాశ్వత్థామ ప్రభ్యతులగు మేటి మగలం బేర్చాని 'పీరును నా తమ్ములును గలుగ నరునకు నిన్ను జ్ఞాటున్నేలనుం జాపవచ్చునే' యని భయంబు వాపె; భారద్వాజుండును మహాత్మాపుండై దురవగాహ వృథాపా విధానంబున జయద్రథుం జేరకుండ నిన్ను నిలువలించువాడయ్యె; అట యట్టిది; వా రొక్కిక్కరుండు గెలువరాని యట్టి జెట్టి జీదు; లందఱు నొక్కమనికిం దలకొని నిలిచిన గెలుచుట యశక్యంబు గాదె! ఇక్కార్యం బార్యు లగు నాప్తజనంబులం గూళ్ళకొని విచాలింపవలయు' ననపుడు విష్టచ్ఛుండు నప్పుచు నిట్లునియె.

304

ప్రతిపదార్థం: మన, వేగులవారు= మన గూఢవారులు; వచ్చిరి= వచ్చారు; వారు= ఆ చారులు చెప్పిన; తెఱంగు= చెప్పిన విధం; వినుము; సీవు ప్రతిజ్ఞ చేసినప్పుడు= సీవు శపథం చేసిన సందర్భంలో; ప్రోసిన చిందంబుల పెల్లున్న= శబ్దించిన శంఖాల అతిశయంచేత; బెదరి= భయపడి; ఆ+పీటివారు= ఆ శిబిరంలోని వాళ్ళు; కవ్వడి= అర్జునుడు; కొడుకు చావునకున్= అభిమన్యుడి మరణానికి; కోపించి= కోపపడి; ఇప్పుడు+ల= ఈ క్షణమే; ఎత్తి వచ్చును+లని= దండెత్తి వస్తాడని; రథ, కరి, తురంగంబులన్= తేరులను, ఏనుగులను, గుర్రాలను; ఆయితంబు+చేయుచుండన్= సిద్ధం చేస్తూ ఉండగా; సైంధవుడు= జయద్రథుడు; తన చారులచేతన్= తన వేగులవాళ్ళ వలన; నీ, ఆడిన, మాటలు= సీవు పలికిన ప్రతిజ్ఞా వాక్యాలు; విని; వెఱచఱచి= భయపడి; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; కొలువు+ఉన్న చోటికిన్= సభను తీర్మిన ప్రదేశానికి; చని= పోయి; సిగ్గు+అట్టి= సిగ్గు విడిచి; నిన్నున్= నిన్ను; అగ్గించి= పాగడి; నీ ప్రతిన ఎఱిగించి= నీ శపథం తెలిపి; అతండు= అర్జునుడు; అలిగినన్= కోపించగా; మీరు కావలేరు= మీరు నన్ను కాపాడలేరు; అని పలికి= అని మాటాడి; తాను= ఆ సైంధవుడు; ఎందేనియున్+పోయెదన్+లనిన్= ఎక్కుడికైనా వెళ్ళిపోతాను అని చెప్పగా; ఆ+మనుజపతి= ఆ దుర్యోధనుడు; గురు, కృతవర్ష, కృప, కర్ణ, శల్య+అశ్వత్థామ ప్రభ్యతులు+లగు= ద్రోణుడు, కృతవర్ష, కృపాచార్యులు, కర్ణుడు, శల్యుడు, అశ్వత్థామ మొదలైనవారగు; మేటిమగలన్= గొప్పశారులను; పేర్కొని= పేర్లుపెట్టి ఉచ్చరించి; పీరును= ఈ పేర్కొన్న శారులునూ; నా తమ్ములున్న= నా తమ్ముళ్ళనూ; కలుగన్= ఉండగా; నిన్నున్= నిన్ను; జ్ఞాటున్నేలన్= చూపుడు వ్రేలితో (తర్వానితో); చూపవచ్చునే?= చూపటానికి అవుతుందా?; అని; భయంబు+పాపెన్= అని భయాన్ని పోగొట్టాడు; భారద్వాజండున్న= ద్రోణాచార్యుడున్నా; మహా+ఉత్సాహండు+పి= మిక్కిలి ఉత్సాహం (ప్రయత్నం) కలవాడై; దుర్గ+అవగాహ వృథాపా విధానంబున్= ప్రవేశించటానికి పీలుగాని మొగ్గరం యొక్క ఉపాయంచేత; జయద్రథున్= సైంధవుడిని; చేరకుండన్= సమీపించకుండా; నిన్నున్= నిన్ను; నిలువరించువాడు+అయ్యున్= నిలుపు (ఆపు) లేదా ఎదుర్కొనేవాడు అయ్యుడు; అది+అట్టిది+ల= అది అటువంటిదే; వారు= ఆ కొరవాయిరులు; ఒక్కక్కరుండు+ల= ఒక్కక్కరుండున్నా; గెలువరాని+అట్టి జెట్టిజోదులు= జయించటానికి పీలుకానటువంటి శారులైన (శ్రేష్ఠులైన) యోధులు; అందఱున్= ఆ పీరులందరూ; ఒక్క పనికిన్=

ఒకే కార్యానికి; తలకొని= యత్నించి; నిలిచిన్= నిలబడితే; గెలుచుట= జయించటం; అశక్యంబు+కాదె!= అసాధ్యం అవుతుంది కదా!; ఈ+కార్యంబు= ఈషణి; ఆర్యులు+అగు+ఆశ్చర్జనంబులన్= పూజ్యాలైన ప్రాణమిత్రులను; కూర్చుకొని= ఒకటిగా సమావేశ పరచి; విచారింపన్ వలయున్= ఆలోచించాలి; అనవుడున్= అనిన అనంతరం; వివ్యచ్ఛండు= అర్థనుడు; నవ్యచున్= నవ్యతూ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మన గూఢచారులు వచ్చారు, ఇట్లా చెప్పారు వినుము. ‘నీవు ప్రతిజ్ఞ చేసినప్పుడు మోగించిన శంఖనాదాల ఆర్ఘటికి బెదరిపోయి కౌరవపక్షంవారు, కొడుకు చాపుకు కోపించి అర్జునుడు ఇప్పుడే యుద్ధానికి రావచ్చునని చతురంగబలాలను సిద్ధంచేయటం మొదలు పెట్టారు. సైంధవుడు తన గూఢచారుల వలన నీ ప్రతిజ్ఞ గురించి తెలిసికొని, భయపడి, దుర్యోధనుడు కొలువు తీర్చిన చోటికిపోయి, సిగ్గువదలి, నిన్ను కీర్తించి, నీ ప్రతిజ్ఞను తెలిపి, నీవు కోపిస్తే కాపాడగలిగినవారు వారిలో లేరని చెప్పి, తానెక్కడికైనా పారిపోతానని అన్నాడు. దుర్యోధనుడు, ద్రోణ, కృతవర్ణ, కృప, కర్ణ, శల్యాశ్వతామాదులను పేర్కొని, వారూ, కౌరవ సోదరులూ ఉండగా అర్జునుడు అతడిపైపు వేలెత్తి చూపలేదని భయం పోగొట్టాడు. ద్రోణచార్యుడు కూడా ఉత్సహితిశయంతో అసాధ్యమైన వ్యాహాన్ని రచించి నీవు సైంధవుడిని సమీపించకుండ అడ్డగించటానికి సిద్ధమయ్యాడు. అది అట్లాగే జరుగుతుంది. కౌరవవీరులలో ఒక్కొక్కరు గెలువరాని జగజెట్టులు. వారందరూ కలిసి ఒక్కటిగా నిలిచి ఒకపని సాధించటానికి పూనుకొన్నప్పుడు వారిని గెలవటం అసాధ్యంకాదా? కాబట్టి ఆత్మీయులైన ఉత్తములతో ఆలోచించి మనకార్యాన్ని నిశ్చయించాలి’ అనగానే అర్జునుడు నవ్యతూ ఇట్లా అన్నాడు.

అర్జునుడు కృష్ణునితో దన ప్రతిజ్ఞాపిషయంబులైన వాక్యంబులు సెప్పుట (సం. 7-53-31)

క. వారి నెఱుంగుదు నేనును; | వారలు న నైఱుగుదురు; భవత్సాహియు
స్ఫూర బలోద్రతి గలుగగ, | వారే తప్పింపఁ జాలువా లీపుస్విన్?

305

ప్రతిపదార్థం: నేనునున్= నేనున్నా; వారిన్= ఆ కౌరవపక్షంలోని వాళ్ళను; ఎఱుంగుదున్= ఎరుగుదును; వారలున్= కౌరవపక్షం వాళ్ళన్నా; నన్నున్= నన్నా; ఎఱుగుదురు= ఎరుగుదురు; భవత్త+సాహాయ్య, స్ఫూర, బల+ఉద్రతి= నీయుక్క తోడ్పాటు అనే ఒప్పిదమైన బలగర్యం; కలుగఁగన్= ఉండగా; ఈ పూన్చిన్= ఈప్రయత్నాన్ని; తప్పింపన్+చాలువారు= భగ్గం కలిగించేవాళ్ళు; వారే?= వాచేవా?

తాత్పర్యం: నాకు వారు తెలుసు, వారికి నేను తెలుసు. నీ సహకారం అనే బలగర్యమే నాకు తోడుగా ఉంటే ఈ ప్రయత్నాన్ని తప్పించగలిగేవారు వారేనా? (ఈ ప్రయత్నాన్ని భంగపరచటానికి నీ సహాయం ఉన్నంతకాలమూ ఎవరివలనా వీలుకాదని భావం.)

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు అంతకుముందు ‘అర్యాలైన ఆశ్చర్జనాన్ని సమకూర్చుకో’ - వారితో విచారించు’ అన్నాడు. అర్జునుడికి శ్రీకృష్ణుడి కంటె ఆప్మాలైన వ్యక్తి ఎవ్వడున్నాడు? అతడే నిజంగా ఆర్యాలైన ఆశ్చ స్నేహితుడు. అసలు రహస్యం శ్రీకృష్ణుడి మాటలలోనే అర్థమయింది. అందుకే అర్జునుడు నవ్యతూ నీయుక్క తోడ్పాటు అనే బలగర్యం నాకుంటే చాలు ఈ ప్రయత్నాన్ని మరెవురు భంగపరిచే సమర్పులు కారు; ఎవ్వరూ అంతటి వాళ్ళు కౌరవపక్షంలో లేరు - అనే అర్జునుడి దృఢవిశ్వాసం ఇందులో పరోక్షంగా సూచితం.

వ. ఏను జయద్రథుం జంపుటకుం దమకించి తఱుమునప్పుడు నాకు నెవ్వరడ్డంబు సాచ్చి రేనియు. 306

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; జయద్రథున్= సైంధవుడిని; చంపుటకున్= సంహరించటానికి; తమకించి= తొందరపడి; తఱుమునప్పుడు= వెంబడించి, పరుగెత్తించేటప్పుడు; నాకున్= నాకు; ఎవ్వరు+అడ్డంబు+చొచ్చిరి+ఏనియున్= ఎవ్వరైనా అడ్డం (నిహారించటానికి) ప్రవేశిస్తే.

తాత్పర్యం: నేను జయద్రథుడిని చంపటానికి తొందరగా వెంబడించి వేటాడుతుంటే ఎవరు నాకు అడ్డం వచ్చినా.

మ. పటు నారాచ పరంపరా ప్రసర దర్శం బేర్పుడం బేర్లో త
ద్భూట సంఘంబును ఫోటుక త్రజము శుంభతీస్యందనౌఘంబు ను
ద్భూట కుంభ ప్రకరంబునుం బోధివి విధ్వంసంబు గావించి నె
త్తుట జొత్తిల్లెదునట్లు సేయుదు సమిష్టభాగ మత్యగ్రతన్.

307

ప్రతిపదార్థం: పటు+నారాచ= తీవ్రములైన బాణాలు; పరంపరాప్రసర= వరుసల వ్యాపనం యొక్క; దర్శంబు= గర్వం; ఏర్పడన్= కలిగేటట్లు (స్పష్టపడేటట్లు); పేర్చి= విజ్యంభించి; తత్త్వ+భట, సంఘంబును= ఆ కొరవులయొక్క భటుల మొత్తాన్ని; ఫోటుక+త్రజమున్= గుర్తాల మొత్తాన్ని; శుంభతీ+స్యందన+ఓపుంబున్= శోభిస్తూ ఉండే రథాల మొత్తాన్ని; ఉద్భూతు, కుంభి, ప్రకరంబునున్= గొప్ప యొనుగుల సమాపోన్ని; పాదివి= ఆక్రమించి (క్రమించి); విధ్వంసంబు కావించి= హతం చేసి; సమిత్త+భూభాగము= రణరంగం; అతి+ఉగ్రతన్= మిక్కిలి ఫోరంగా; నెత్తుటన్= రక్తంతో; జొత్తిల్లెదు అట్లు= తడిసేటట్లు; చేయుదున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: తీవ్రబాణ పరంపరలను ప్రయోగించే గర్వం అతిశయించేటట్లు విజ్యంభించి, భటులు, గుర్తాలు, రథాలు, ఏనుగులు - వీటి మొత్తాలను చుట్టుముట్టి మట్టుపెట్టి రణరంగాన్ని నెత్తుటితో తడిపి వేస్తాను.

విశేషం: ప్రస్తుత పద్యం మత్తేభవిక్రిడితం, ఇందులో ఉద్భూతు కుంభి ప్రకరంబు యొక్కప్రస్తకీ కూడా సందర్భవశాత్తూ ప్రకటితమైంది. ప్రతిజ్ఞా వాక్య విషయాలు చేస్తే అర్థముడి గర్వాతిశయాన్ని ఈ పద్యం వివరిస్తూ ఉన్నది. అర్థముడు చేస్తే పద్ధతిలోని ఉద్ధతి మత్తేభ విక్రిడిత వృత్తగతిలో ప్రతిపలించింది.

క. కౌరవ సైన్యంబులఁ గల , వీరుల యుద్ధములు నాదు వివిధాప్రగతి
క్రూర ప్రవాహముల కెదు , రె! రాజీవాక్ష! యాదులంపకు వాలన్.

308

ప్రతిపదార్థం: రాజీవాక్ష!= కృష్ణా!; కౌరవ సైన్యంబులన్= కౌరవేసలలో; కల= ఉన్నట్టి; వీరుల అప్రములు= వీరుల బాణాలు; నాదు= నాయొక్క; విధి+అప్రతి, గతి, క్రూర, ప్రవాహములకున్= రకరకాల అస్త్రాల పోకడలచేత నొప్పించే ప్రవృత్తులకు; ఎదురు+ఏ!= సాటియే!; వారిన్= ఆ కౌరవులను; ఆదరింపకు= లక్ష్మిపెట్టకుము.

తాత్పర్యం: ఓ కృష్ణా! ఆ కౌరవ వీరుల అస్త్రాలు, నా యొక్క రకరకాల అస్త్రాల పోకడలతో నొప్పించే ప్రవృత్తులకు ఎదురు నిల్చగలవా? వాళ్ళను లక్ష్మిపెట్టవద్దు.

క. వెఱగుపడి కుంభభవుడుఁ , బెఱరథికులుఁ జాచుచుండ జీరము లావున్
మెఱయుఁ జలము నెఱయుగుఁ దల , దత్తిగెదు సైంధవుని; నేల తలకెదు కృష్ణా!

309

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా!= కృష్ణా!; కుంభసంభవుడున్= ద్రోణాచార్యుడూ; వెఱగుపడి= నిశ్చేష్యలై; చూచుచున్+ఉండన్= చూస్తూ ఉండగా; బీరమున్= శౌర్యమూ; లావున్= బలమూ; మెఱయున్= ప్రకాశించేటట్లు; చలము= మాత్స్యర్యం; నెఱయుగెన్= నిండేటట్లుగా; సైంధవుని తలన్= సైంధవుడి శిరస్సును; తత్తిగెదన్= సరికివేస్తాను; ఏల?= ఎందుకు; తలకెదు?= భయపడతావు?

తాత్పర్యం: ఓ కృష్ణ! ఆ ద్రోణాచార్యుడు, తక్కిన వీరులు భయచకితులై చూస్తూ ఉండగా నా శౌర్యమూ, బలమూ, ప్రకాశించేటట్లు, మాత్పర్యం నిండుకొనేటట్లు ఆ సైంధవుడి తలను నరికివేస్తాను. ఎందుకు నీవు భయపడతావు?

విశేషం: ఈ కండపద్యంలోని ప్రాసస్తానాలలోని శకటరేఫల పరుషోచ్ఛారణ వెక్కుసమైన కసితో కరకరమని సైంధవుడి తలను నరికే తీరును సూచిస్తూ ఉన్నది. ఒక విధమైన లయ పద్ధతిలో వాని తల నరికి నాట్యం చేయిస్తాను అన్నట్లు పద్యగతి సాగింది. ప్రతిజ్ఞ నిర్వహణలో ఇది ఎట్లు జరుగుతుందో అన్న సంకోచం శ్రీకృష్ణుడిని కొంత చలింపజేస్తానే ఉన్నది. ఆష్టజన సహారం వలన తప్పక తన ప్రతిజ్ఞ నెరవేరుతుంది అని అర్బునుడి నమ్మకం. ఇతడు నన్నే నమ్మినాడు. దుస్తరమైన ఈ కార్యాన్ని ఎట్లు చలింపజేయాలి? అనే సందేహమూ, సంతాపము కృష్ణుడిని చలింపజేస్తన్నాయి. అది గమనించి అర్బునుడు ‘తలకెదు కృష్ణా’! అంటున్నాడు.

క. కురుపతి బలముల యేలా, చరాచరములైన భూతజాలము లెల్లం
దరతరమ యడ్డపడినం, దెరలిచి పడవైతు సింధుదేశాధీశున్.

310

ప్రతిపదార్థం: కురుపతి బలముల+ఏల?= దుర్యోధనుడి సేనలనే ఏల?; చర+అచర, భూతజాలములు+ఎల్లన్= జంగు స్థావరాలైన జీవరాసులు అన్ని; తరతరమ= పరంపరగా (వరుసపెట్టి) లేదా మిక్కిలిగా; అడ్డపడినన్= ఎదుర్కొన్నప్పటికీ; తెరలిచి= తొలగించి; సింధుదేశ+అధీశున్= సైంధవుడిని; పడవైతున్= చంపివేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఒక్క కురుపతి సైన్యాలు ఏమిటి? సమస్త చరాచర ప్రాణికోటిమొత్తం వరుసపెట్టి ఎదుర్కొన్నా తొలగించి, సైంధవుడిని చంపివడేస్తాను.

ఆ. గురుని యలవుఁ జలము వెరపును గలఁచి నీ, యాన, గాండివంబు నాన, బిష్య
శరము లాన, యెల్లి సైంధవు తల యెల్ల, భంగిఁ దునిమివైతుఁ బగఱు దలక.

311

ప్రతిపదార్థం: పగఱు= శత్రువులు; తలకన్= భీతి చెందగా; గురుని= ద్రోణాచార్యుడి; అలవున్= బలాన్ని; చలమున్= మాత్పర్యాన్ని; వెరపును= ఉపాయాన్ని; కలఁచి= కలత నొందించి; నీ+అన= నీమీద ఒట్టు; గాండివంబు+అన= నా గాండివ ధనస్సుమీద ఒట్టు; దివ్యశరములు+అన= దివ్యాస్తాల మీద ఒట్టు; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాల చేత; ఎల్లి= రేపు; సైంధవుని తలన్= సైంధవుడి శిరస్సును; తునిమివైతున్= ఖండిస్తాను.

తాత్పర్యం: పగవారు భీతిచెందేటట్లుగా ద్రోణుడి బలాన్ని మాత్పర్యాన్ని ఉపాయాన్ని కలచివేసి నీమీద ఒట్టు, గాండివంపైన ఒట్టు, దివ్యాస్తాలపై ఒట్టు ఏ విధంగానైనా సరే రేపు ఆ సైంధవుడి తలను భండించివేస్తాను.

విశేషం: సైన్యాధ్యాఘుడు ద్రోణుడు శౌర్యాన్ని, మాత్పర్యాన్ని, చాతుర్యాన్ని ఎంత ప్రదర్శించినా వాటి నన్నిటినీ లక్కచేయకుండా అతడికి కలత కలిగించేటట్లు చేయటం రేపటి యుద్ధంలోని ప్రధాన కర్తవ్యం. అటుపైన మొదటగా శ్రీకృష్ణుడిమీద ఒట్టు పెట్టుకున్నాడు. తాను పూర్వంగా నమ్మకున్న వ్యక్తిపైన ఒట్టుపెట్టి పిమ్మట తన కీర్తికి, స్వార్తికీ మూలమైన గాండివంపైన, చివరకు దివ్య బాణాలపైన ఒట్టు పెట్టుకొనటం ఈ పద్యంలోని విశేషం.

చ. కనియెదు సైంధవుం గడచి క్రందుగ నాకు నెదుర్చు రాజులం
దునుముగ భూషణిత్యరముతో బదహస్తశిరంబు లుర్ముపై
బెనగిని చారు భంగియును భీషణ రేఖియుఁ దాల్ప, నెత్తురున్
నెనడును గ్రోలి భూతములు నిక్కుచు నీల్లుచుఁ జొక్కుచుండగెన్.

312

ప్రతిపదార్థం: సైంధవున్+కడచి= సైంధవడిని దాటి (మీరి); క్రందుగన్= దట్టంగా; నాకున్+ఎదుర్ను రాజులన్= నన్ను ఎదిరించే రాజులను; తునుముగన్= చంపగా; భూషణ+ఉత్సర్ములతోన్= నగల మొత్తంతో; పద, హస్త, శిరంబులు= కాళ్ళు, చేతులూ, తలలూ; ఉర్విపైన్= నేలపై; పెనగోని= ఒకదాని కొకటి పెనవేసికొని; చారుభంగియును= మనోహరమైన విధమూ; భీషణ రేఖయున్= భయంకరత్వమున్నా; తాల్పున్= పాండగా; నెత్తురున్= రక్తమున్నా; నెనడును= ఎముకలలోని (మూలుగు) గుజ్జలేక కొవ్వున్నా; క్రోలి= ఆస్యాదించి; భూతములు= పిశాచాలూ; నిక్కుచున్= ఉబ్బుతూ; నీల్లుచున్= నీల్లుతూ; చొక్కుచుండగన్= పారవశ్యాన్ని పాందుతూ ఉండగా; కనియెదు(పు)= చూడగలుగుతావు.

తాత్పర్యం: సైంధవడిని దాటి న సైదిరించి వచ్చే రాజులను నేను చంపగా, వారి నగల మొత్తంతో కాళ్ళు, చేతులూ, తలలూ పెనవేసికొని ఉండే మనోహరమూ, భయంకరమూ అయిన పద్ధతిలో నెత్తరు, ఎముకలలోని క్రొవ్వు త్రాగి నిక్కుతూ నీలుగుతూ పరవశత్వాన్ని పొందే పిశాచాల విన్యాసాలతో యుద్ధభామిని చూడగలుగుతావు.

విశేషం: తిక్కన అక్కడక్కడా రణరంగం యొక్క బీభత్స దృశ్యాన్ని వర్ణిస్తూ కొన్ని కొన్ని సన్నివేశాలలో మనోహరత్వంలో భయంకరత్వమూ ఎట్లా మిథితమై ఉంటుందో తెలిపి ఉన్నాడు. ప్రస్తుత పద్యంలో కూడా అట్టి చారు భంగిని, భీషణ రేఖనూ ప్రసంగికి తెచ్చాడు. ‘నిక్కుచు నీల్లుచు’ వంటి రచనా విధానంలోని పన తిక్కనమండియే చేమకూరవంటి కపులు గ్రహించారని చెప్పవచ్చును.

క. అప్పాలి సైనికు లడలగఁ, నవ్వుచు మనవార లార్ప నారాయణ! న

సైనిప్పరు మార్క్షాను లేమికి, నొప్పం గురురాజు నేనే దుసుముదును ద్రోహిణ్ణున్.

313

ప్రతిపదార్థం: నారాయణా!= శ్రీకృష్ణా!; అప్పాలి సైనికులు= శత్రు సైనికులు (అవైపు సేనలు); అడలంగన్= దుఃఖించగా; మనవారలు= మన సైనికులు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; ఆర్యన్= గర్జించగా; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; నన్నున్= నన్ను; ఎప్పరున్= ఎవరుకానీ; మార్క్షానలేమికిన్= ఎదుర్కొనలేకపోవటానికి; నొప్పన్= బాధపడగా; నేన్= నేను; ద్రోహిణ్ణున్= ద్రోహం కలవాడైన సైంధవడిని; తునుముదును= సంహారిస్తాను.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణా! అవతలివైపు సేనలు దుఃఖించగా, మనవాళ్ళు నవ్వుతూ సింహాదాలు చేయగా, ఆ కురురాజు నన్నెవ్వరూ ఎదిరించలేకపోవటానికి వెతచెందగా, ద్రోహం అయిన ఆ సైంధవడిని నేను సంహారిస్తాను.

తే. సాధనము గాండివం బటి! సమరకర్త, యర్షునుం డటి! సారథి యజ్ఞనాభుమి

డటి! మరల్పాగ వచ్చునే యా రథంబు, హరునకైనసు నెఱుగక యంటిగాక,

314

ప్రతిపదార్థం: సాధనము= రణ పరికరమైన విల్లు; గాండివంబు+అటి!= గాండివమంటి; సమరకర్త= యుద్ధం చేసేవాడు; అర్షునుండు+అటి!= అర్షునుడంట; సారథి= రథం తోలేవాడు; అజ్ఞనాభుమి+అటి!= శ్రీకృష్ణుడంటి; ఆ+రథంబున్= ఆ తేరును; హరునకున్+పాన్= శిశుడికైనా; మరల్పాగన్+వచ్చునే?= మళ్ళించటానికి సాధ్యమవుతుందా?; ఎఱుగక= తెలియక; అంటి+కాక= అంటివి.

తాత్పర్యం: యుద్ధ పరికరమా గాండివం. యుద్ధం చేసేవాడా అర్షునుడు, అతడి రథాన్ని నడిపేవాడు సాక్షాత్తూ అజ్ఞనాభుమిన శ్రీకృష్ణుడు. ఆ రథాన్ని మళ్ళించటానికి శిశుడికైనా సాధ్యమా! నీవు తెలియక అట్లా అన్నావు.

విశేషం: ఇందులో అర్షునుడి పరిపూర్ణ విశ్వాసం వ్యక్తమాతూ ఉన్నది. గాండివంలై ప్రగాఢమైన నమ్మకం. దానిని ధరించిన తనయందు పరిపూర్ణమైన ఆత్మవిశ్వాసం. తనకు తోడుగా ఉన్న శ్రీకృష్ణుడి యెడ భక్తి. ముక్కంటి కూడా ఎదిరించి వెనుదిరిగి

పోవలసిందే అని చెప్పటం ఈ పద్యంలోని విశేషం. అంతా చెప్పి చివరలో కృష్ణుడిలో 'ఎఱుగక యంటివిగాక' అని అనటం గట్టిగా తనలో నాటుకొన్న అచల బల విశ్వాసాన్ని వ్యక్తం చేయటమే.

క. పుణంగ రాదే నాకె , ధ్వానిం? బుసినసు సీవు దలకొని తీర్చం

గా సునికి గలుగ నే నీ , చే నుండగ నిట్టు లేల చెప్పెదు చెపుమా!

315

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; ఏ+దానినిన్= దేనినైనా; పూనంగన్+రాదే?= యత్పుంచరాదా?; నీవు= నీవు(కృష్ణుడు అని భావం); తలకొని= పూని; తీర్చంగాన్+ఉనికి= సరిపెట్టటానికి ఉండటం; కలుగన్= జరుగగా; ఏను= నేను; నీచేన్+ఉండగన్= నీ చేతిలో ఉండగా అనగా నీ అధీనంలో ఉండగా; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; ఏల= ఎందుకు; చెప్పెదు?= చెబుతున్నావు? చెపుమా= తెలుపుము.

తాత్పర్యం: నీవు పూనుకొని అన్ని తీర్చటానికి ఉండగా, నేను దేనికి ప్రయత్నించినా ప్రయత్నించవచ్చును గదా! నేను నీ అధీనంలో ఉండగా ఎందు కిట్లా అంటున్నావు చెప్పుము.

విశేషం: నేను దేనికి ప్రయత్నించరాదా - అంటే దేనికైనా పూనుకొనవచ్చును గదా! ముఖ్యంగా నీవు నాకు అన్ని సరిపెట్టటానికి సంసిద్ధంగా ఉన్నప్పుడు నేను దేనికైనా పూనుకొనవచ్చును. నేను నీ అధీనంలోనే ఉన్నప్పుడు ఎందుకిట్లా అంటున్నావో చెప్పు మని అర్పునుడు అనే మాటలలో శ్రీకృష్ణుడినే తాను అన్నిటికి పరిపూర్ణంగా నమ్ముకొన్నానని, అంతా ఆయన చేతులలోనే ఉన్నది అని తెలుస్తూ ఉన్నది. 'నీచే నుండగా' అనే వాక్యం నేటికి వ్యవహారంలో ఉన్నది. ఎంతో సజీవమైన, నిత్య వ్యవహార యోగ్యమైన భాషము తిక్కన ప్రయోగించా డనటానికి ఇటువంటి వెన్నో ప్రయోగాలు చూపవచ్చును. అట్లాగే 'తీర్చంగానునికి' అనే ప్రయోగం కూడా జాతీయమైన పలుకుబడితో భావపరిపుష్టి కలిగి ప్రజాబాహుళ్యం చేత నిత్యమూ వ్యవహారించబడుతూనే ఉన్నది.

క. ఈ ప్రతిన యెట్టి తెఱఁగున , నప్రతిహాతవ్యత్తి నెగడునట్టి తెఱఁగు లో

క ప్రభువ! నీవ చేయ న , తిర్పుకట పరాక్రమ ప్రభిష్టుడు నగుదున్.

316

ప్రతిపదార్థం: లోకప్రభువ!= లోకేశ్వరా! (కృష్ణా!); ఈ ప్రతిని= ఈ ప్రతిజ్ఞ; ఎట్టి+తెఱఁగునన్= ఏ విధంగా; అప్రతిహాత+వ్యత్తిన్= విష్ణుం లేని ప్రవర్తనతో, అడ్డులేక మారుదెబ్బలేని ఉపాయంతో(నడవడికతో); నెగడున్= పూర్తి అప్పుతుందో; అట్టి తెఱఁగు= అటువంటి విధం; నీవు+అ+చేయన్= నీవే చేస్తూ ఉండగా; అతి, ప్రకట, పరాక్రమ, ప్రదీపుడన్= మిక్కెలి, ప్రసిద్ధమైన శార్యంచేత బాగుగా ప్రకాశించే (ఫెలుగొందే) వాడను; అగుదున్= అవుతాను.

తాత్పర్యం: లోకేశ్వరా! నేను చేసిన ఈ ప్రతిజ్ఞ ఏ విధంగా ప్రతిబంధకం లేని వర్తనతో పూర్తిగా నిర్వర్తించబడుతుందో అట్లా నీవే చేస్తూ ఉండగా, నేను ప్రసిద్ధంగా శార్యాన్ని ప్రదర్శించి ప్రకాశిస్తాను.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు సాధారణ వ్యక్తి కాదు. ఆయన అన్ని లోకాలకు ప్రభువు. ఆయన ఆదేశాన్ని అనుసరించే అంతా ప్రవర్తిల్లతూ ఉన్నది. అటువంటి మహాత్ముడు తనకు అండగా ఉండి సర్వమూ తానే నిర్వహిస్తున్నాడు. శ్రీకృష్ణుడి మాటలలో చెప్పాలంటే తాను కేవలం నిమిత్త మాత్రుడు. అంతా చేసేది ఆయనే. పైకి లోకం నేను ప్రతాపాన్ని ప్రకటించినట్లుగా భావిస్తూ ఉన్నది. నే నింతగా పరాక్రమంతో ప్రకాశించటానికి మూలమైన అలంబనం ఆ లోక ప్రభువు యొక్క అనుగ్రహపూర్వమైన ఆలోకనమే. శ్రీకృష్ణుడే అంతా చేస్తూ ఉన్నాడనే భావానికి లోకప్రభువ! అనే సంబోధన సర్వవిధాలా సమర్థసీయంగా ఉన్నది.

క. మమ్మ నరయు భరమున నీ , విమ్ముయి దలపోశి; తింక నిష్టట నేలా

నెమ్ముధి నిఱింపంగా , బోమ్ము; ప్రభాతమున రథమ్మి బూన్పుగ వలయున్.

317

ప్రతిపదార్థం: మమ్మున్= మమ్మల్చి; అరయు, భరమునన్= రక్షించే భారంచేత; నీవు= నీవు(కృష్ణుడవు అని భావం); ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; తలపోసితి(ఏ)= తలచావు; ఇంకన్= ఇంకా; ఇచ్చుటన్= ఈ చోట; ఏలా?= ఎందుకు ఉండటం; నెమ్ముదిన్= నుఖంగా, నిశ్చింతగా; నిదింపంగాన్= నిదురించటానికి; పొమ్ము= పోవలసింది; ప్రభాతమునన్= ఉదయాననే; రథమున్+పూన్యాగన్+వలయున్= రథాన్ని సిద్ధం చేయవలసి ఉన్నది (ఉదయాన్నే రథం ఏర్పాటు చేయవలసిన పని ఉన్నది కాబట్టి తొందరగా ఇప్పుడు నిదించటానికి పోవలసింది అని భావం).

తాత్పర్యం: మమ్మల్చి కాపాడే భారాన్ని వహించినందువల్ల నీవు ఈ విధంగా తలపోశావు. ఇంక ఇక్కడ ఉండటం ఎందుకు? నిశ్చింతగా నిదించటానికి పోవలసింది. రేపు ఉదయాన్నే తేరు సిద్ధం చేయవలసి ఉన్నది కదా!

విశేషం: ‘అరయు భరము’ అనే ప్రయోగం చాలా అర్థవంతమైనది. మమ్మల్చి రక్షించే బరువు బాధ్యతలున్న నీవు మా బాగోగులు తెలిసికొనాలని ఎప్పటి కప్పుడు విచారణ జరుపుతూ ఈ విధంగా తలపోశావు - అంతే కాని నీకు తెలియంది ఏమున్నది? మేము జాగరూకులమై ఉన్నామా? లేదా? అని పరిశీలించటానికి నీవు ఆ విధంగా ఏమీ తెలియనట్టుగా నట్టిస్తావు అని ఎంతో భావాన్ని ఆ ప్రయోగంలో కవి నిక్షిప్తం గావించాడు.

వ. అని యివ్విధంబున సల్లాపంబులు సేయుచు నరనారాయణు లత్యంత కుపితాంతఃకరణు లగుచుఁ బాములు రోజు పోల్చి నిట్టుఱ్చులు నిగిడించుచున్నం, బురందరాది బృందారకులు భయంబుగిని బీన నేమిపుట్టునో! యని చింతాక్రాంతులైరి; వాలధులుసంక్లోఝించే, సలిత్రావాహంబులుప్రతిగమన వ్యకులంబు లయ్యుఁ, గానస్తైలసహితంబుగా మహిసంచలించే, మతియు మాతంగ తురంగనరనికరంబుల నాశంబులు దెలుపునుత్వాతంబు లనేకంబులు దీఁచే, విశేషించి కౌరవస్కంధా వారంబున దారుణ వాయువులు విషము గతులం జిలంచుటయు, నుల్చానిర్మాతంబులు నలుగడలం బడుటయుఁ, గరిపాల నికరంబులు బహుళంబులగు బాప్పజలంబులు విడుచుటయు మొదలుగాఁ బెక్కుదుర్లిమిత్తంబులు పుట్టినం భోటుమగ లగు భూపతులు లోనుగా నెల్లజనంబులుం బుల్లపడి యుండి’ రసవుడు సంజయునకు ధృతరాప్టుం డి ట్లినియె.

318

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; సల్లాపంబులు+చేయుచున్= సంభాషణలు సాగిస్తా; నర, నారాయణులు= అర్బునడూ, కృష్ణుడూ; అత్యంత కుపిత+అంతఃకరణులు+అగుచున్= మిక్కిలి కోపించిన మనస్సి కలవాళ్ళు అవతురు; పొములు= సర్పాలు; రోజు పోల్చిన్= బునకొట్టినట్లు; నిదు+ఉఁఱ్పులు= దీర్ఘనిశ్శాసాలు; నిగిడించుచున్నాన్= వ్యాపింపజేస్తా ఉండగా; పురందర+అది, బృందారకులు= దేవేంద్రుడు మొదలైన దేవతలు; భయంబుకొని= భీతిచెంది; దీనన్+ఏమి, పుట్టుమ+ఓ+అని= దీని వలన ఏమి కలుగుతుందో అని; చింతా+అక్రాంతులు+పరి= దిగులుతో ఆక్రమించబడినవారు అయ్యారు; వారిధులు = సముద్రాలు; సంక్లోభించెన్= కలతచెందాయి; సరిత్తోప్రవాహంబులు= నదుల వెల్లువలు; ప్రతిగమన= ఎదురుగా పయనించటంచేత; వ్యాకులంబులు+అయ్యున్= కలత చెందినవి అయ్యాయి; మహి= భూమి; కానన, శైల, సహితంబుగాన్= అడవులు కొండలతో కూడుకొని; సంచలించెన్= మిక్కిలి కడలిపోయింది; మతియున్= ఇంకా; మాతంగ, తురంగ, నర, నికరంబుల= ఏనుగులు, గుర్రాలు, మానవుల యొక్క మొత్తాల; నాశంబులు తెలుపు= నశించిపోవటాన్ని తెలిపే; ఉత్సాతంబులు+అనేకంబులు= అపశకునాలు పెక్కులు; తోచెన్= కన్సించాయి; విశేషించి= మిక్కిలి అనగా ప్రత్యేకించి; కౌరవస్కంధావారంబునన్= కౌరవులు విడిది చేసి వసించినచోట; దారుణ వాయువులు= భయంకరమైన గాలులు; విషమగతులన్= ప్రతికూలమైన (చలనములు) నడకలతో; చరించుటయున్= తిరగటమున్నా; ఉల్కా నిర్వాతంబులు= ఉల్కాలు, పిడుగులు; నలుగడలన్+పడుటయున్= నాలుగు శైవులా పడుటమున్నా; కరి, హరి, నికరంబులు= ఏనుగుల, గుర్రాల సమూహాం; బహుశంబులు+అగు, బాప్పజలంబులు= అధికమైన కస్మిళ్ళు; నిదుచుటయున్= కార్పుటయున్నా; మొదలుగాన్+పెక్కు, దుర్మిమిత్తంబులు= మొదలైన (మున్నగు) అనేకములైన

అపశకునాలు; పుట్టినన్= కలుగగా; పోటు, మగలు+లగు భూపతులు= యుద్ధవీరులైన రాజులు; లోనుగాన్= మొదలుగా; ఎల్ల+జనంబులున్= ప్రజలందరున్నా; పుల్లపడి+ఉండిరి= స్తంభించి ఉండిపోయారు; అనవుడున్= అనినవెంటనే; సంజయునకున్= సంజయుడికి; ధృతరాష్ట్రండు; ఇట్లు= ఇట్లా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని సంభాషణలు సాగిస్తూ కృష్ణర్జునులు మిక్కిలి కోపించిన హ్యదయాలతో బుసలుకొడుతున్న పాములవలె నిట్టూర్పులు విడుస్తుండగా ఇంద్రాది దేవతలు భయపడి, దానివలన ఎటువంటి తీవ్ర పరిణామాలు కలుగుతాయో అని విచారంలో మునిగారు. సముద్రాలు కల్లోల మయ్యాయి. నదులు అపసవ్యంగా ప్రవహించాయి, పర్వతారణాలతో భూమి కంపించింది. చతురంగ బల నాశనాన్ని సూచించే అపశకునాలు తోచాయి. ప్రత్యేకంగా కౌరవుల పైన్య శిబిరాలలో పెనుగాలులు ఎడాపెడా వీచాయి, ఉల్గులూ, పిడుగులూ నాలుగువైపులా పడ్డాయి. ఏనుగులూ, గుర్రాలూ విరివిగా కన్నీరు కార్చాయి. ఇటువంటి అపశకునాలను గమనించి, వీరులైన రాజులు స్తంభించి ఉండిపోయారు. ఈ సంగతి విని ధృతరాష్ట్రండు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు :

తే. ‘అట్లు దమలోనే దగుమాట లాడి యాడి, కోపరసవేగమును గుంచి కుంచి, వగలఁ బొంచి పొంచి పురందరసందనుండు, నచ్చుతుండు నా రాత్రి యెట్లిలి చెపుము!’

319

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తమలోనన్= తమలో తాము; తగు మాటలు= యుక్తములైన సంభాషణలు; ఆడి+ఆడి= మిక్కిలిగా మాటాడి; కోపరస+వేగమున్= కోపవనడి రసముయొక్క అతిశయంతో; కుంది+కుంది= మిక్కిలిగా శోకించి; వగల్న్= చింతలను; పొంది పొంది= అధికముగా అనుభవించి; పురందర నందనుండున్= అర్జునుడున్నా; అచ్యుతుండున్= శ్రీకృష్ణుడున్నా; ఆ రాత్రి= ఆనాటి రాత్రి; ఎట్లు+ఐరి= ఏమయ్యారు; చెపుము!= తెలుపుమా!

తాత్పర్యం: ‘ఆ విధంగా తమలో తాము తగిన సంభాషణలు సాగిస్తూ, కోపాతిశయంతో మిక్కిలి శోకించి, చింతలను అధికంగా అనుభవించి ఆ అర్జునుడూ, కృష్ణుడూ ఆ రాత్రి ఏమయ్యారో చెప్పవలసింది.’

విశేషం: ఈ పద్యంలో అతిశయార్థంలో ఆడి యాడి, కుంది కుంది, పొంది పొంది అనే ప్రయోగాలను తిక్కున కూర్చు అనుభవించి ఆ అర్జునుడూ కృష్ణున్నాడు. ధృతరాష్ట్రపడి ఉత్సంఘరు అనుగుణంగా ఇక్కడ ఇట్లి రచనా పద్ధతి పొటీంచబడింది.

శ్రీకృష్ణుండు పుత్రశోకాతురమైన సుభద్ర నూఱడించుట (సం. 7-54-11)

వ. అని యడిగిన నా సూతసూనుం డంబికాసూనున కిట్లను: ‘నమ్మురాలి చిత్తం బారాధించి యర్జునుం డట మున్న యొక్కనాఁడు శిబిరంబునకు సుభద్రయుం బాంచాలియు సుత్తరయును వచ్చి యచ్చటన యునికిం జేసి యచ్చెలువల శోకానలంబు లుడుగునట్టి మాట లాడ నతనిం బ్రార్థించి పంచిన.

320

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ సూతసూనుండు= ఆ సంజయుడు; అంబికా సూనునకున్= ధృతరాష్ట్రపడికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటున్నాడు; ఆ+మురారి చిత్తంబు= ఆ శ్రీకృష్ణుడి మనస్సు; ఆరాధించి సేవించి; అర్జునుండు= అర్జునుడు; అటమున్నా= అంతకు మునుపే; ఒక్కనాఁడు= ఒక దినం; శిబిరంబునకున్= దండు విడిదిచేసి ఉన్నచోటుకు; సుభద్రయున్= సుభద్రయున్నా; పొంచాలియున్= ద్రోషదియున్నా; ఉత్తరయునున్= ఉత్తరయున్నా; వచ్చి= వచ్చి; అచ్చటన్+ఉనికిన్+జేసి= అక్కడ ఉండటం చేత; ఆ+చెలువల= ఆ శ్రీల; శోక+అనలంబులు= దుఃఖాలనే నిప్పులు (దుఃఖాగ్నులు); ఉడుగునట్టి= చల్లారే; మాటలు+అడన్= మాటలు చెప్పటానికి; అతనిన్= ఆ శ్రీకృష్ణుడిని; ప్రార్థించి= వేడుకొని; పంచినన్= పంపగా.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లూ అన్నాడు: ‘ఆ శ్రీకృష్ణుడి మనస్సును ప్రసన్సం చేసికొని అర్జునుడు అంతకుముందే ఒకనాడు శిబిరానికి వచ్చి ఉన్న సుభద్ర, ద్రౌపది, ఉత్తరలను గుర్తుచేసుకొని, వారల మనస్సులలోని శోకాగ్నిని చల్లార్ఘమని అతడిని వేడుకొని వారి వద్దకు పంపాడు.

తే. అమ్ముకుందుండు గ్రొత్తయై యదలు దనదు, దెంద మలపంగఁ జీవియలి మందిరమున కలగి పురపురఁ బోక్కెడు నా సుభద్రు, గాంచి యిట్లను నెంతయు గారవమున.

321

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ముకుందుండు= ఆ శ్రీకృష్ణుడు (మోక్షాన్ని ఇచ్చేవాడు అని వ్యాప్తి); క్రొత్త ఐ= వింత అయి; అడలు= దుఃఖించు; తనదు+డెందంబున్= తన హ్యాదయం; అలపంగఁన్= అలతను కలిగించగా; చెలియలి మందిరంబునకున్= చెల్లెలు సుభద్ర ఇంటికి; అరిగి= పోయి; పురపురన్+పాక్కెడు= పురపురమని దుఃఖించే; ఆ సుభద్రన్= ఆ సుభద్రను; కాంచి= చూచి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; గారవమునన్= ప్రీతితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటున్నాడు:

తాత్పర్యం: ఆ శ్రీకృష్ణుడు తనలో ఎన్నడూ కలుగని క్రొత్త రకమైన దుఃఖం మనస్సుకు అలత కలిగించగా, చెల్లెలు సుభద్ర మందిరానికి పోయి, పురపురమని వాపోయే ఆమెను చూచి ఎంతో ఆదరంగా ప్రీతితో ఇట్లూ అన్నాడు:

విశేషం: అందరి దుఃఖాన్ని పోగొట్టి మోక్షాన్ని ప్రసాదించే ఆ శ్రీకృష్ణుడిలో కూడా ఏదో ఇంతకు మునుపు ఎన్నడూ లేని దుఃఖం ఎంతో క్రొత్తగా మనస్సును అలముకొన్నట్లు చెప్పటం ఇందలి విశేషం. గారాబు చెల్లెలు సుభద్రను ఎట్లూ ఉండించటమా అని ఒకవైపు, అల్లారు ముద్దుగా తమ చేతులలో పెరిగిన మేనల్లుడు అభిమన్యుడు పూర్తిగా ముద్దు మురిపేమూ తీరకముందే పరలోకగతుడయ్యాడే అన్న ఆవేదన మరొకవైపు, కలచివేయగా ఏదో ఒక క్రొత్తరకమైన దుఃఖానికి గురైనట్లుగా తెలపటం ఎంతో వింతగా ఉన్నది. ఆ వింతనే తిక్కన ‘క్రొత్తయై’ అని ప్రయోగించాడు.

క. ‘రాచూలికి నుచితం బగు, నాచారముగాదె రణమునం దరులఁ దెగం జూచుచుఁ దిరుగని నడపున, నేచి యమరలోకమునకు నేగుట తరుణీ!

322

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ!= ప్రీ! (సుభద్రా! అని సంబోధన); రాచూలికిన్= రాజపుత్రుడికి; రణమునందున్= యుద్ధంలో; అరులన్+తెగన్+చూచుచున్= శత్రువులను చంపుతూ; తిరుగని నడపునన్= రణం నుండి మరలని విధంగా; ఏచి= విజృంభించి; అమరలోకమునకున్+ఏగుట= (పీర) స్వర్గానికి పోవటం; ఉచితంబు+అగు= తగినటువంటిదగు లేదా యుక్కమైనదగు ఆచారం; కాదె!= నడవడియే కదా!

తాత్పర్యం: “సుభద్రా! యుద్ధంలో శత్రువులను చంపుతూ, వెనుతిరుగకుండా విజృంభించి పోరి స్వర్గలోకానికి పోవటం రాచపుట్టుక పుట్టినవానికి తగిన ఆచారమేకదా!”

విశేషం: యుద్ధంలో వెనుదిరిగి రాకుండా పోరాడటం వీరధర్మం. అటువంటి వీరుడు రణరంగంలో మరణిస్తే వీరస్వర్గం. రాజకుమారులకు యుద్ధంలో శత్రువులను తెగనరకటం యోగ్యమైన నడవడి. ఏ విధంగా చూచినా అభిమన్యుడు దుఃఖించడగినవాడు కాడని శ్రీకృష్ణుడి అభిప్రాయం.

క. నీ కొడుకు తుచ్ఛమగు నీ, లోకంబు దొరంగి పుణ్యలోకమునకుం బోక్కుని ని ట్లధికం బగు, శోకముఁ బోందంగ నగునె సుదతీ! నీకున్?

323

ప్రతిపదార్థం: సుదతీ!= ప్రీ (సుభద్రా అని సంబోధన) (మంచి దంతములు కలది అని వ్యాప్తి); నీ కొడుకు= అభిమన్యుడు; తుచ్ఛమ+అగు= నీచమైన; లోకంబు+తొరంగి= ఈ ప్రపంచాన్ని విడిచి; పుణ్యలోకమునకున్+పోకున్= స్వర్గలోకానికి

పోయినందుకు; నీకున్= నీకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అధికంబు+అగు+శోకంబున్= మిక్కిలి దుఃఖాన్ని; పొందంగన్+అగునె?= పొందటం తగునా?

తాత్పర్యం: సుభద్రా! నీ కొడుకు అభిమన్యుడు ఈ నీచవైన ప్రపంచాన్ని విడిచి స్వర్గలోకాన్ని చేరాడు. అటువంటి పుణ్యపురుషుడి గురించి నీవు మిక్కిలి దుఃఖించటం తగునా?

విశేషం: కుమారుడి (అభిమన్యుడి) మరణానికి ఏ విధంగా ఆలోచించినా దుఃఖపడవలసిన పనే లేదు అంటున్నాడు. ఈ తుచ్ఛమైన లోకాన్ని వదలిపెట్టినందుకు, ఔగా పుణ్యలోకప్రాప్తి కలిగినందుకు రెండు విధాలా సంతోషించవలసిన విషయమే కానీ అధికంగా శోకాన్ని పొందటం తగడని సహేతుకంగా శ్రీకృష్ణుడు సుభద్రును ఊరడించాడు.

**A. బ్రహ్మచర్యమునఁ దహంబున నుత్తము , దానములను బదయఁ దలఁచునట్టి
గతులకంటె సౌఖ్యకాలణి యగు గతిఁ , బొందె సీసుతుండు గుంద నేల?**

324

ప్రతిపదార్థం: నీ సుతుండు= నీ కొడుకు; బ్రహ్మచర్యమునన్= బ్రహ్మచర్యవతం చేత; తపంబునన్= తపస్సుచేత; ఉత్తమదానములన్= శ్రేష్ఠములైన దానాలచేత; పడయన్+తలఁచు+అట్టి= పొందదలచే; గతులకంటైన్= సద్గతులకంటె; సౌఖ్యకారిణి+అగు+గతిన్= సుఖాన్ని కలిగించే ఉత్తమగతిని; పొందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: నీ కొడుకు బ్రహ్మచర్యవతం చేతా, తపస్సుచేతా, శ్రేష్ఠములైన దానాల చేతా పొందాలి అనుకొనే సద్గతులకంటె ఎక్కువ సౌఖ్యాన్ని కలిగించే ఉత్తమోత్తమ గతిని పొందాడు.

**C. క్షత్రియకాంత పుత్రకుని గాంచుట వాఁ డతిలోకవిరుణై
ధాత్రీ బుసిధ్యి కెక్కుటకుఁ దా నబి గాకయు వీరపత్ని నా
నీ త్రయి నెందుసుం బ్రహ్మతి కెక్కిన నీవు తనూజుబీరమున్
శత్రువధోత్సవంబు విని సంతస మందక కుండఁ బాడియే!**

325

ప్రతిపదార్థం: క్షత్రియకాంత= క్షత్రియవంశంలో పుట్టిన ఇంతి; పుత్రకునిన్+కాంచుట= కుమారుడిని కనటం; వాఁడు= ఆ కుమారుడు; అతిలోక వీరుడు+ఐ= లోకాతిశయుడైన శారుడై; ధాత్రీన్= (భువి) పుడమిలో; ప్రసిద్ధికిన్+ఎక్కుటకున్= ప్రభ్యాతిని పొందటానికి; అది కాకయున్= అంతే గాకుండా; తాన్= తాను; వీరపత్నినాన్= వీరుడి ఇల్లాలు అనగా; ఈత్రయిన్= ఈ మూడింటి చేతన్నా (అనగా పుత్రుడిని కనటం, వాడు లోకాతిశయంగా వీరుడై ప్రసిద్ధిని కాంచుటం, తాను వీరపత్ని కావటం అనే ఈ మూడింటి వలన); ఎందునున్= ఎప్పుడున్నా; ప్రణతికిన్+ఎక్కిన నీవు= పొగడ్త కాంచిన నీవు; తనూజుబీరమున్= కొడుకు శౌర్యాన్ని; శత్రు+వధ+ఉత్సవంబు= వగవాళ్ళను చంపిన ఆహోదమున్నా; విని; సంతసము+అందక= సంతోషించకుండా; కుందన్+పాడియే?= దుఃఖించటం ధర్మమా?

తాత్పర్యం: క్షత్రియ వంశంలో పుట్టిన ఒ సుభద్రా! నీవు పుత్రుడిని కన్నావు. ఆ కన్న కుమారుడు లోకాతిశయ శౌర్యంతో ఎంతో ప్రసిద్ధి కెక్కాడు. అంతే కాకుండా నీవు వీరపత్నివి. ఈ విధంగా నీవు పైచెప్పిన మూడింటి చేత ఎల్లప్పుడూ పొగడ్త కెక్కావు. కుమారుడి శౌర్యాన్ని, శత్రువులను సంహరించిన సమరోత్సాహాన్ని గురించి విన్నావు. సంతోషించకుండా దుఃఖించటం ధర్మమా?

విశేషం: పుత్రుడిని కనటం కాదు ముఖ్యం. వాడు మహావీరుడై ప్రసిద్ధికెక్కాలి. పదిమంది వాడిని కీర్తించాలి. వాడున్నా తనధర్మాన్ని అందరూ ప్రశంసించేటట్లు నిర్వహించాలి. అట్లా నిర్వహించినప్పుడే ఆతడి తల్లిదండ్రులు సంతోషిస్తారు. అప్పుడే వాడు పుత్రుడు.

నందనుడూ అనే మాటలకు సార్థక్యం కలిగించిన వాడోతాడు. అట్టి బీడ్డను కన్నతల్లి వీరమాతగా కూడా ప్రసిద్ధికెక్కుతుంది. వీరపత్నియే కాకుండా వీరమాతగా కూడా పేరుకెక్కినప్పుడు చింతించవలసిన పనేలేదు - అని క్షత్రియ వంశంలో పుట్టి త్రై తన జాత్యుచిత ధర్మాన్ని గౌరవిస్తూ ఎట్లా కీర్తికెక్కులో సూచింపబడింది.

వ. అట్లుం గాక.

326

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కాకుండా.

క. కాలం బైనం భోవక , యాలోకమునందు నిలువ నెష్టాలి వశ? మి ట్లే యవివేకజనముల , పాశిలిక శోకానలమునఁ బొగులుచు నుండన్.

327

ప్రతిపదార్థం: కాలంబు+పన్న=కాలంముగియగా, అంటే కాలం తీరిపోగానే; పోవక=మరణించకుండా; ఈ లోకమునందున్+నిల్వన్= ఈ మర్య (మానవ) లోకంలోనే నిలిచి ఉండటానికి (బుతికి ఉండటానికి); ఎవరి వశము?= ఎవరికి శక్యం?; అవివేక జనంబుల+పోలికన్= తెలివి తక్కువ జనుల మాదిరి; శోక+అనలమున్న= దుఃఖాగ్నిచేత; పాగులుచున్= కుమిలిపోతూ; ఇట్లు= ఇట్లా; ఉండన్+ఎల?= ఉండటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: కాలం (ముగియ) తీరగానే మరణించకుండా ఈ మర్యలోకంలోనే శాశ్వతంగా నిలిచి ఉండటానికి ఎవరికి వీలు (శక్యం)కాదు. తెలివి లేని వాళ్ళవలె దుఃఖాగ్ని చేత కుమిలిపోతూ ఇట్లా ఉండటం ఎందుకు?

విశేషం: 'కాలంబైనాన్' అనే ప్రయోగానికి కాలం సంప్రాత్మేష్టే అనే అర్థం కూడా పొసగుతుంది. 'సంప్రాత్మే సన్మిహితే కాలే' అనే శంకరుల వాక్యం లోని భావమే పై ప్రయోగంలో స్వప్తం. 'పన్న' అనే క్రియాపదానికి 'జరిగితే, పరిణమిష్టే, ప్రాపిష్టే, సిద్ధిష్టే' అనే అర్థాలున్నాయి. కాబట్టి కాలం సమీపిష్టే లేదా కాలం ముగిష్టే అని రెండు రకాలుగా అర్థం సరిపోతుంది. 'అవివేక జనములు' అంటే తెలివిలేనివాళ్ళు, మూడులు అని భావం. మంచి చెడ్డలను బాగా ఆలోచించి ఆత్మవిమర్శ చేసికొని ప్రశాంత జీవనాన్ని సాగించేవాడు ఏవేకి. దీనికి పూర్తిగా విపర్యయం విమోహి అనగా అవివేకి. వివేకి శాశ్వత సత్యాన్ని తెలిసికొని భ్రమప్రమాదాలు లేకుండా ప్రశాంతచిత్తుడై పరమానందాన్ని పొందగా, అవివేకి అజ్ఞానంతో పహాకమే నిత్యమని భ్రమించి, వ్యామోహం చేత శోకినమగ్నిడొతాడు అని ఎంతో సందర్భానుసారంగా తిక్కున ఈ పదాన్ని ప్రయోగించాడు.

క. తగుమాట లాడి కోడలి , వగ పుడుపుము; నీవు దైర్యవతిః వి ట్లడలం దగునె? నినుఁ జాచి కాదే , మగుడుం జిత్తముల వగలు మా కందఱకున్.

328

ప్రతిపదార్థం: తగు+మాటలు+అడి= తగిన (యోగ్యమైన, సమయ సముచితమైన); ఉండడింపు పలుకులు పలికి; కోడలి వగపున్= ఉత్తర దుఃఖాన్ని; ఉడుపుము= పోగొట్టుము; నీవు= నీవు; దైర్యవతివి= ధీరురాలవు; ఇట్లు+అడలన్+తగునె!= ఇట్లా, దుఃఖించటం తగునా!; నిన్నన్+చూచి+కాదే= నిన్ను చూచియే కదా!; మాకున్+అందఱకున్= మా అందరికి; చిత్తములన్= మనస్సులలో; వగలు= శోకాలు; మగుడున్= తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: సమయానికి అనుగుణాంగా ఉండడింపు మాటలు చెప్పి, నీ కోడలు ఉత్తర దుఃఖాన్ని పోగొట్టుము. నీవు దైర్యవతిషై ఉండి ఇట్లా దుఃఖించటం తగునా? నీవు సంతోషంతో ఉండటం చూస్తేనే కదా మా అందరి మనస్సులలో దుఃఖం తొలగిపోతుంది.

విశేషం: 'తగు మాటలాడి' వంటి తిక్కున ప్రయోగాలను ఆయన తర్వాత వాగ్గేయకారులైన త్యాగరాజు వంటి ప్రముఖులు తమ కీర్తనలలో గ్రహించారు. సుఖంలో పొంగిపోకుండా దుఃఖంలో క్రుంగిపోకుండా స్థిరంగా ఉండగలిగే నిశ్చలత్వాన్నే దైర్యం అంటారు.

అంటువంటి దైర్యం కలది అని సుభద్రను శ్రీకృష్ణుడు పేర్కొన్నాడు. అంత దైర్యవతి అయి ఉండి కూడా ఆమె పుత్రమరణానికి తట్టుకోలేక బిట్టు వాపోయింది. అందుకు కృష్ణుడు నీవే ఇట్లా అయితే నిన్న చూచి మేమందరం కూడా మరల భోరుమని విలపించవలని వస్తుంది. కాబట్టి దైర్యంగా ఉండి, అందరికి దైర్యం కలిగించాలని కోరాడు.

ఉ. నీమగఁ డెల్లి సైంధవు ననిం దెగటాల్చి శిరంబు దెళ్ళినం
గోమలి! నీదు పాదములకుం దగు పీరము సేయు; మాతుఁ దు
ధ్యాము భుజాబలాధ్యఁ దబి దష్టదు; వాని ప్రతిజ్ఞ దష్టినన్
భూమి వడంకదే! తరణి పాల్పు దలంకదే! వార్థి యింకదే!

329

ప్రతిపదార్థం: కోమలి!= ఓ సుభద్రా!; నీ మగఁడు= నీ భర్తతాయిన అర్జునుడు; ఎల్లి= రేపు; అనివ్= యుద్ధంలో; సైంధవున్= జయుద్రధుడిని; అనివ్= యుద్ధంలో; తెగటార్పి= చంపి; శిరంబున్+తెచ్చినన్= తలను తీసికొనిరాగా (తేగా); నీదు పాదములకున్= నీ కాళ్ళకు; తగు పీరము= తగిన పీట; చేయుము= కావించుము; ఆతడు= అర్జునుడు; ఉద్దాము, భుజా, బల+ఆధ్యాడు= అధికమైన భుజముల యొక్క బలంచేత శ్రేష్టదు; అది తప్పదు= ఆతడి ప్రయత్నం చెడదు; వాని ప్రతిజ్ఞ, తప్పినన్= ఆతడి ప్రతిజ్ఞ తప్పితే; భూమి వడంకదే!= భూకంపం కలుగదా!; తరణి పాల్పు= సూర్యుడి చందం; తలంకదే!= తొలగిపోదా; వార్థి= సముద్రం; ఇంకదే!= ఎండిపోదా!

తాత్పర్యం: సుభద్రా! నీ భర్త రేపు యుద్ధంలో సైంధవుడిని చంపి, తలను తేగా నీ పాదాలకు తగిన పీరంగా చేసికొనుము. ఆ అర్జునుడు అధికభుజబల శ్రేష్టదు, అతడి ప్రయత్నం విఫలం కాదు. అతడి ప్రతిజ్ఞ విఫలమే అయితే భూమి కంపిస్తుంది. సూర్యుడు కాంతి తరిగిపోతాడు. సముద్రం ఒక్క నీటిచుక్క కూడా లేకుండా ఎండి పోతుంది.

విశేషం: ఈ పద్యంలో విఫలం కాని అర్జునుడి కలోర ప్రతిజ్ఞ శ్రీకృష్ణుడి మాటలలో తెలుపబడింది. తెగిన సైంధవుడి తల సుభద్ర పాదాలమీద వచ్చి వాలుతుంది అంటున్నాడు. అర్జునుడు బహుబలాధ్యాడయితే ఆమె కోమలి. పైకి కోమలియే కాని ఎంతో దైర్యవతి. ఆమె లక్ష్మణాలే చాలా వరకు అభిమన్యుడిలో పరిపూర్ణంగా ప్రతిఫలించాయి. ప్రతిజ్ఞా ప్రయత్నాన్ని ‘అది తప్పదు’ అని చెప్పటం ఎంతో గంభీరంగా ఉన్నది. అట్లా చెప్పటంలోనే శిల్పకళా పారమ్యం యొక్క పాల్పు ఉన్నది.

ఉ. నా పలుకు నమ్మిత్తా; మర్జునుఁ, దా పాపాత్మకుని సైంధవుడిని యనిఁ జంపి ముదం
బాపాదించుం; గులమును, కీపెంపును కెలమి వొందుఁ ఢీవును నతడున్.

330

ప్రతిపదార్థం: నా, పలుకు, నమ్మిము= నా మాట నమ్మిము; అర్జునుడు= నీ పెనిమిటి అర్జునుడు; ఆ పాపాత్మకునివ్= పాపచిత్తుడైన ఆ సైంధవుడిని; ఎల్లి= రేపు; అనివ్= యుద్ధంలో; చంపి= సంహరించి; కులమునకున్= రాజవంశానికి; ముదమున్+అపాదించున్= సంతోషాన్ని కలిగిస్తాడు; ఈ పెంపునకున్= ఈ గారవానికి; ఈపునున్= నీవున్నా; అతడున్= అతడున్నా (అర్జునుడున్నా); ఎలమిన్+పాందుడు= సంతోషాన్ని పొందండి.

తాత్పర్యం: నా మాటలు నమ్మిము. అర్జునుడు ఆ పాపాత్ముడైన సైంధవుడిని రేపే చంపి సంతోషాన్ని కలిగిస్తాడు. ఈ రాజవంశం గారవానికి నీవూ, నీ భర్తా కారకులై పరమానందాన్ని పొందండి.’

విశేషం: పాపాత్ములను నిర్మాలించటం వలన ప్రతిజ్ఞ నిర్వహించబడటమే కాదు. అది ఆ వంశయొక్క కీర్తిప్రతిష్ఠలను, గౌరవ మర్యాదలను కాపాడి అందరకూ ఆనందాన్ని కలిగిస్తుంది. అది వ్యక్తిగత ద్వేషంగా పైకి కనిపించినా, సంఘ శ్రేయాన్ని దాని పరమలక్ష్యం. కృష్ణుడు చివరలో సైంధవుడిని చంపి, కులగౌరవాన్ని పెంచి, నీవూ, మీ శ్రీహరూ సంతోషాన్ని పొందండి అని తెలిపాడు.

ఉ. అని యనేక ప్రకారంబులం బలికె; నప్పు డగ్గోవిందుం గసుంగిసుట నుత్కట్టం బయిన శోకంబున సుభద్ర
యాకులతం బొంభి.

331

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; అనేక ప్రకారంబులన్= ఎన్నో రీతులతో; పలికన్= ఓదార్పు మాటలు చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+గోవిందున్+కనుంగొనుటన్= ఆ కృష్ణుడిని చూడటం చేత; ఉత్సంబు+అయిన, శోకంబునన్= మిక్కుటమైన దుఃఖంతో; సుభద్ర= సుభద్ర; వ్యాకులతన్+పాంది= మిక్కిలి కలత చెంది.

తాత్పర్యం: అంటూ ఎన్నో విధాలుగా ఓదార్పు మాటలు పలికాడు. శ్రీకృష్ణుడిని చూడటం చేత పాంగిన శోకంతో సుభద్ర కలతచెంది. (ఇట్లా అన్నది.)

ఉ.. ‘అక్కటు! పుత్రు! నిన్ను గని సంతియ పుణ్యము కాని నాకు నీ
వెక్కుడు భక్తి సేసి నను నెప్పుడు నారయ నీకుమారకు
ల్పుక్కువు నాకడం బిరుగ లాలన సేయుచునుండునట్టి యూ
మిక్కిలి నోము లేద? యిట మీటికి నెవ్వరు బిక్కు సెప్పుమా!

332

ప్రతిపదార్థం: అక్కటు! పుత్రు! = అయ్యా కుమారా!; నిన్నున్= నిన్ను; కనినంతియ పుణ్యము+అ+కాని= కడుపారా కన్న సుకృత విశేషమే కాని; ఈపు= నీపు; నాకున్= నాకు; ఎక్కుడు, భక్తి, చేసి= మిక్కిలి భక్తి కలిగి; నమ్ను= నన్ను; ఎప్పుడున్= సదా; ఆరయన్= విచారించగా; నీ కుమారకుల్= నీ కొడుకులు; మక్కువన్= కూర్చుతో; నాకడన్+తిరుగన్= నా దగ్గర తిరుగుతూ ఉండగా; లాలన+చేయుచున్= బుజ్జిస్తూ; ఉండునట్టి= ఉండగలిగే; ఆ మిక్కిలి, నోము, లేదు+అ?= ఆ గొప్ప నోము నోచుకోలేదా?; ఇటమీదికిన్= ఇక్కమైన; దిక్కు+ఎవ్వరు?= గతి ఎవ్వరు లేరా? శరణం ఎవ్వరు?; చెప్పుమా!= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అయ్యా! పుత్రా! నిన్ను కడుపారా కన్న పుణ్యమే కాని, నీపు నాకు ఎక్కువ భక్తి కలిగి నవ్వెప్పుడూ ఆదరిస్తుండగా, నీ కొడుకులు నా దగ్గర ఇష్టంతో తిరుగుతూ ఉండగా, బుజ్జించగలిగే ఆ నోము నేను నోచుకొనలేదా? ఇక్కమైన నా గతి ఏమిటి? నీవే చెప్పుము.

విశేషం: ఇందులో సుభద్ర ఆవేదన అభివృక్షం. ‘అక్కటు పుత్రు’ అని సంతాపార్థకంతో ఉత్సంబులావృత్తం ఆరంభమైనది. పుత్రుడు పుట్టటం గొప్ప పుణ్యమే. కానీ, ఆ పుత్రుడి భక్తి ప్రపత్తుల వలన తల్లికి కలిగే ఆనందం ఎటువంటిదో ఈ పద్యంలో సూచించబడింది. ‘పుత్రపొత్రాభివృద్ధిరస్తు’ అని పెద్దలు ఆశీర్వదిస్తూ ఉంటారు. కానీ, అభిమన్యుడి కుమారులు తన చెంతకు వచ్చినప్పుడు వారిని లాలనతో పాలన చేసే భాగ్యం నాకు కరవైనదని సుభద్ర వాపోయింది. చివరగా ‘ఇటుపైన తన కెవ్వరు దిక్కు’ అని కుమారుడి మృతికి కుమారిల్లింది. దేనికొని చేసికొని పుట్టాలి అంటారు పెద్దలు. అప్పుడు దిక్కులేని ఆ శోచనీయస్తీతి చెప్పగానిది. తనకు భవిష్యత్తులో ప్రాత్రులతో ఆడిపాడి బ్రతికే అదృష్టం లేకపోయింది - అనే ఆవేదన ఎంతో చక్కగా ఈ పద్యంలో ఆవిష్కరించబడింది.

ఉ.. బాలుడు వైన నీ వరిది బంటుతనంబునఁ బ్రోథివీర భూ
పాలురు గుంభజ ప్రభృతి బాహుబలాధ్యులు గిట్టి నేలకుం
గోలకుఁ దెచ్చి యి ట్లగుటకున్ వెఱగందుచు వంతు బీందుచున్
లోలతుఁ జాడ కున్నె జనలోకము నీదగు రూపురేఖయున్.

333

ప్రతిపదార్థం: బాలుడు+పాల, నీపు= చిన్నవాడవయినట్టి నీపు; అరిది+బంటుతనంబునన్= అరుదైన శార్యంతో; ప్రోథ, వీర, భూపాలురన్= నేర్చుగల పూరుత్తెన రాజులను; కుంభజ, ప్రభృతి, బాహు, బల+ఆధ్యులన్= ద్రోణుడు మున్నగు భుజశక్తిగల శేష్యులను; కిట్టి= సమీపించి; నేలకున్+కోలకున్+తెచ్చి= భంగపరిచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అగుటకున్= (వీరశయనం అలంకరించటానికి) కావటానికి; వెఱగందుచున్= ఆశ్చర్యపడుతూ; వంతన్+పాందుచున్= దుఃఖిస్తూ; నీది+అగు, రూపు రేఖయున్= నీదైన సాందర్భం యొక్క అతిశయాన్ని; జనలోకము= జనసమూహం; లోలతన్= లోలత్వంతో; చూడకున్నె?= చూడకుండా ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: చిన్నపిల్లవాడవైన నీవు ఆశ్చర్యకరమైన శౌర్యంతో భుజబలశేషులైన ద్రోణాదులను సమీపించి బాణపరంపరలతో వాళ్ళను నేలపడవైచి, వీరశయనం అలంకరించినందుకు ఆశ్చర్యపడుతూ, దుఃఖపడుతూ, నీ సౌందర్యతీశయాన్ని జనసమూహం ఆస్తితో చూడకుండా ఉంటుందా?

విశేషం: అభిమన్యుడి పరాక్రమాతీశయాన్ని గుర్తు తెచ్చుకొన్న సుభద్ర, బాలుడయినప్పటికీ అతడు చూపిన ఆశ్చర్యకరమైన ప్రతాపం ద్రోణాది మహాపీరులకే చెనకరానిది అయినది. కానీ, చివరకు విధి వ్యథనే మిగిల్చిందని సుభద్ర పరితాపం. ‘బాలుడవైన నీవని’ ఉత్సులమాలాపృత్తంలో అభిమన్యుడి సౌకుమార్యాన్ని స్ఫురణాకు తెచ్చే రీతిలో సుభద్ర పలికిన మాటలను తిక్కన ఎంతో చక్కగా పొందుపరచాడు. ఇందులో నేలకుం గోలకుఁ దెచ్చి’ అనే ప్రయోగం గమనార్థం.

తే. మేను మృదుశయ్య సగము నా మేనిమీద , సగముగాఁ జేర్చుకొని ముద్దు మిగుల నిద్ర
సేయునట్టి నీ విప్పుడు చెనటి నేలఁ , దనువు వొందుట కోఱ్చితే తండ్రి! చెపుమ!

334

ప్రతిపదార్థం: తండ్రి!= నాయనా అభిమన్యా (ఆదరార్థకం); మేను= శరీరం; మృదుశయ్యన్= మెత్తని పడకపై; సగమున్= అర్థాన్ని (సగం భాగాన్ని); నా మేనిమీదన్= నా శరీరంపైన; సగముగాన్+చేర్చుకొని= అర్థభాగంగా చేర్చుకొని; ముద్దుమిగులన్= ముచ్చట మీరగా; నిద్ర+చేయు అట్టి= నిదురించే; నీవు; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; చెనటినేలన్= కరకు నేలమీద; తనువు+పొందుటకున్= శరీరాన్ని పడవేయటం కొరకు; ఓర్పితి+ఏ= సహించినావా; చెపుమ!= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: నాయనా! అభిమన్యా! నీవు నీ శరీరం సగం మెత్తని పడకమీద, తక్కిన సగం నా శరీరం మీద చేర్చి ఎంతో ముచ్చటగా నిద్రపోయే వాడవు. ఇప్పుడు ఇచ్చట ఈ కటిక నేలమీద ఇట్లా శరీరాన్ని చేర్చటానికి ఏ విధంగా ఓర్పుకొన్నావు? చెప్పుము.

విశేషం: రణరంగంలో చనిపోయి, కటికి నేలమీద పడి ఉండే కుమారుడిని తలచి, చిన్నతనంలో తన ఒడిలో ఒడలు చేర్చి ఎంతో ముద్దుగా పవ్వళించి ఉండే దృశ్యాన్ని తలచుకొనింది సుభద్ర. మెత్తటి పడకమీద సగం, తన మేనిమీద సగం శరీరం చేర్చి ముద్దుగా నిద్రపోయే చిన్ననాటి సన్నిహితం గుర్తుకు వచ్చింది. వాత్సల్యానికి ఇది ఒక మచ్చు తునక. మృదుశయ్యకు చెనటి నేలకు పోలిక, చెనటి నేల అవటం విశేషం. అది కరినమైన, శూన్యమైన, వ్యర్థమైన, దైవబలాన్ని కోల్పోయిన నేల. ఇట్లే చావుకూ నిద్రకూ పోలిక. నిద్ర ఒకవిధంగా చావుతో సమానమే. అందుకే చావుకు పెద్ద నిద్దరకు పర్యాయం అయింది. నిర్దలో ముఖకళ తరుగదు. అట్టే చెన్న తరగని రీతిలో నిద్రించే వాడి మాదిరి అభిమన్యుడు పవళించి ఉండులోని విశేషం.

క. వంది జనంబులు మాగధ , బృందంబులు సంస్కృతింపఁ బెంపొందుదు ప్రో
లం బిలగెడు క్రవ్యాదుల , క్రందున సీవీను లిపుడు కటుకటుఁ బడవే?

335

ప్రతిపదార్థం: వంది జనంబులున్= స్తుతించి జీవించే బట్టుల మొత్తాలున్నా; మాగధ బృందంబులున్= వంశపీర్యాదులను పాగడే మాగధుల మొత్తాలున్నా; సంస్కృతింపన్= మిక్కిలి పొగడగా; పెంపొందుదు(వు)= అతిశయించే వాడవు (వర్ణిల్లేవాడవు); ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ప్రోలన్+తిరిగెడు= ఎదుట సంచరించే; క్రవ్యాదుల= మాంసం తినే ప్రాణుల; క్రందునన్= ప్రోతచేత; నీ వీనులు= నీ చెపులు; కటుకటున్+పడవే?= కష్టపడవా?

తాత్పర్యం: మేలు కొలుపులతో, స్తుతిపారాలతో, మాగధుల సమూహాలు నిన్న స్తుతిస్తూ ఉండగా అప్పుడు ఎంతో వర్ణిల్లేవాడవు. ఇప్పుడు నీ ఎదుట తిరుగుతూ మాంసం తినే ప్రాణులు చేసే కటుపైన చప్పుడుకు నీ చెపులు ఎంత కష్టపడ్డాయో!

విశేషం: రాజవంష్యలకు స్తుతిపారాలు పాడించుకొనటం సర్వసౌధారణం. అది వారి పరంపరల్లో గౌరవ మర్యాదలతో కూడుకొన్న సంప్రదాయం. ఆచారంగా ఏర్పడి పోయిన స్తుతిపారాలలో ప్రత్యేకించి పాగడ్తలు ఉండకపోవచ్చును. అని వాళ్ళకు మామూలు దినవర్య. అయినా ఆ వందిమాగధుల స్తుతులు వినటానికి ఎంతో ఇంపుగా ఉంటాయి. మనస్సుకు కొంతైనా ఇష్టాన్ని కలిగిస్తాయి కాని, శృంగారంలో మాంసం తినటానికి వచ్చిన ప్రాణుల అరపులు ఎంత కర్మకరోరంగా ఉంటూ మనస్సుకు కష్టాన్ని కలిగిస్తాయో. ఈ రెండింటికి ఉండే తారతమ్యాన్ని తిక్కున ఎంతో చక్కగా కందంలో వివరించారు. క్రవ్యం అంటే మాసం. దాన్ని తినేవాడు క్రవ్యాదుడు. క్రందు అనే శబ్దానికి దారుణమైన ధ్వని, ఏడ్పు, సందడి, అతిశయం అనే అర్థాలూ ఉన్నాయి. కటకటపడటం అంటే కోపించటం బాధపడటం కలత చెందటం. అథవత్తుద ప్రయోగ నైపుణ్యం తిక్కున ఎరిగినంతగా మరెవ్వరికి తెలియదనటం అతిశయోక్తి కాదు.

చ. అనిలతనూజు లావు గలుఁ డందురు, సాత్యకి శోర్యశాలి నాఁ
జను, ద్రుపదుండు సంగరపిశారద భావము పూసియుండు, మా
తుస్యని బటు విక్రమాధ్యుఁ డని చూతురు, పొండపు లింద ఐండి యొ
క్షునికిఁ గడంగ లేర నిసుఁ గావఁగ; నేమన నేర్చుఁ బుత్తకా!

336

ప్రతిపదార్థం: పుత్రకా!= కుమారా!; అనిలతనూజున్= భీమసేనుడిని; లావు+కలఁడు+అందురు= బలం కలవాడు అని అంటారు; సాత్యకి= సత్యకతనూజుడు; శోర్యశాలి, నాన్+చనున్= శోర్యంచేత ప్రకాశించేవాడు అనదగును; ద్రుపదుండు= ద్రుపద మహారాజు; సంగర, విశారద, భావము= యుద్ధంలో నేర్చరితనం; పూని ఉండున్= కలిగి ఉంటాడు; మాత్స్యనిన్= మత్స్యదేశురాజైన విరటుడిని; పటు, విక్రమ+ఆధ్యాత్మ+అన్మి= మిక్కిలి పరాక్రమంచేత శ్రేష్ఠుడు అని; చూతురు= గణస్తారు; పొండవులు+ఇందఱు+ఉండఱు= పొండవులు ఇంతమంది ఉండి కూడా; నినున్+కావఁగన్= నిన్ను కాపాడటానికి; ఒక్కనికిన్= ఒక్కడి కొరకు; కడంగ లేరి!= ప్రయత్నించలేరా!; ఏమి+అనన్+నేర్చున్?= ఏమని చెప్పగలను?

తాత్పర్యం: కుమారా అభిమన్య! ఆ భీమసేనుడిని బలం కలవాడని అంటారు. సాత్యకిని మహాశారు డనవచ్చును. ద్రుపదుడు యుద్ధంలో ఎంతో నేర్చరితనాన్ని కలిగి ఉంటాడు. విరాట మహారాజు అధిక పరాక్రమ శోభితుడు అని ఎన్నబడ్డాడు. ఇక ఇందరు పొండవు లుండి కూడా ఒక్క నిన్ను కాపాడటానికి ప్రయత్నమే చేయలేదా? ఏమని చెప్పేది?

విశేషం: భీముడి బలం, సాత్యకి శోర్యం, ద్రుపదుడి యుద్ధవైపుణ్యం, విరాటుడి విక్రమం ఇష్టిన్ని అంతగా ఉండి, పొండవు లెంత ప్రయత్నించినా ఒక బాలుడిని కాపాడుకొనలేకపోయారు అనే బాధ చంపకమాలావృత్తంలో ఎంతో గంభీరంగా ప్రతిపాదించబడింది. ‘ఒక్కనికి’ అనే ప్రయోగంలోని విరుపు చివుక్కుమనిపించి శత్రువుల చేతులలో చిక్కుకొని పోయిన అభిమన్యడి దురవస్థను సూచిస్తున్నది.

సీ. ఈలోక మెల్లఁ బాడిల్లును బోలైనై, యున్నది నీవు లేకునికిఁ జేసి;
నీవు వేగమ గండు నెఱసి బంధులఁ త్రీతీఁ, బొందఁ జేయుట గలవీలె నయ్యః;
జిష్టుని కొడుకవు కృష్టునల్లుండ వీ, వరులచే బడుట చీడ్యంబు గాదె!
చెలువంపు మేనును జెస్సు మొగంబునై, యెష్టుడు పాడసుాపె బింకఁ గుట్ట?

తే. యకట! యుత్తర యొప్పెడు నబి మనంబు, ఓసి కెంతయు మెత్తన; యేను నిన్ను
వేడికొనియెద! వచ్చి యిష్టెలఁది వంత, ఓపి దశకొత్తుపలుకులఁ దేర్ప వన్న!

337

ప్రతిపదార్థం: కుట్ట!= బాలుడా!; నీవు, లేక+ఉనికిన్+చేసి= నీవు లేకుండటం చేత; ఈ లోకము+ఎల్లన్= ఈ ప్రపంచమంతా; పాడు+ఇల్లును+పోలెన్+ఐ+ఉన్నది= శూన్య గృహం మాదిరి అయి ఉన్నది; నీవు= నీవు(అభిమన్యుడు); వేగమ= తొందరగా; గండు నెఱసి= శౌర్యాన్ని ప్రకటించి (నింపి); బంధులన్= చుట్టూలను; ప్రీతిన్+పొందన్+చేయట= సంతోషాన్ని కలుగజేయటం; కలవోలెన్+అయ్యెన్= స్వస్థంవలె అయిపోయింది; జిష్టుని కొడుకవు= అర్జునుడి కుమారుడవు; కృష్ణ+అల్లుండవు= కృష్ణుడికి మేనల్లుడవు; ఈవు= నీవు; అరులచేన్+పడుట= శత్రువుల చేతిలో చావటం; చోద్యంబు కాదె!= వింతకాదా!; చెలువంపు మేనును= సుందరమైన శరీరమూ; చెన్ను మొగంబునున్= అందమైన ముఖమూ; ఐ= కలిగి; ఇంక్న= ఇంకా; ఎప్పుడు= ఎప్పుడు; పాడ చూపేదు= కనిపిస్తావు; అకట!= అయ్యా!; ఉత్తర= నీ భార్య ఉత్తర; ఒప్పెడునది= యోగ్యరాలు (సమ్మతిస్తుంది); దీనికిన్= ఈ ఉత్తరకు; ఎంతయున్= మిక్కిలి; మనంబు, మెత్తన= హాదయం మృదువు; ఏను= నేను; నిన్నున్= నిన్ను; వేడుకొనియొదన్= ప్రాథిస్తామ; వచ్చి= (పోయిన నీవు మళ్ళీ ఒకసారి) వచ్చి; ఈ+వెలాది, వంతన్= ఈ ఇంతి (నీ భార్య) దుఃఖాన్ని; తీపి+తశకు+బత్తుపలుకులన్= మాధుర్యం అతిశయించే మాటలతో; తీర్పవు+అన్న!= ఊరడించవా!

తాత్వర్యం: అభిమన్యా! నీవు లేకపోవటం చేత ఈ ప్రపంచమంతా పాడుపడ్డ ఇల్లువలె అయిపోయింది. నీవు నీ శౌర్యాన్ని నింపి చుట్టూలను సంతోషింప జేసినదంతా ఒక స్వస్థం మాదిరి అయిపోయింది. అర్జునుడి కుమారుడవూ, కృష్ణుడి మేనల్లుడవూ అయి ఉండి నీవు శత్రువుల చేత చావటం ఎంతో వింతగా ఉన్నది. నీవు సుందరశరీరంతో అందమైన ముఖంతో ఇంకెప్పుడు కనిపిస్తావో! అయ్యా! నీ భార్య ఉత్తరను చూడుము. ఎంతో మెత్తని మనస్సు కల నీ ఇల్లాలి దుఃఖాన్ని నీ తీపి మాటలతో తీర్పుటానికి ఒకసారి వచ్చి పో - అని నేను వేడుకొంటున్నాను. ఇట్లా వచ్చిపోతే ఆమె మనస్సు కూడా కొంత కుదురుపాటులో సమ్మతి పడుతుంది. ఆమె ఎంతో యోగ్యరాలు.

విశేషం: కోడలు కొరక్కొనా ఒకసారి వచ్చిపో - అని కొడుకును సుభద్ర వేడుకొనటం ఇందులోని విశేషం. ఎందుకు వచ్చిపో అని అర్థిస్తూ ఉందో దానికి కారణం కూడా చెప్పటం జరిగింది. ‘మనంబు దీనికంతయు మెత్తన’ అని చెప్పటంలో కోడలి మనస్తత్తుాన్ని అత్త ఎంతగా అర్థం చేసికొన్నదో విదితవూతుంది. ‘ఒప్పెడునది’ అనే ప్రయోగం ఉత్తర యోగ్యరాలు అనే కావుండా ఒక్కసారి నీవు వస్తే మధురవాక్యాలతో ఊరడిస్తే ఆమె మనస్సు సమ్మతించి సమాధానపడుతుంది, అది ఎంతైనా సముచితంగా ఉంటుంది అని ఎన్నో విధాలుగా అర్థాన్ని చెప్పుకోవటానికి అనుకూలంగా కూర్చుబడింది. జిష్టుడి కొడుకవు అని తెల్పటంలో జయశిల్మైన అర్జునుడి కొడుకు వైన నీకు అపజయం ఎట్లా కలుగుతుంది? అట్లా జరగటం ఎంత వైపరీత్యం! అది నిజంగా ఎంత వింత? అని సాభిప్రాయంగా జిష్టుశబ్దాన్ని తిక్కన ప్రయోగించాడు.

చ. అలఘు తపంబులం, బ్రుకటి యాగములన్ మునిచోబిత ప్రతం బుల మహానీయదానములఁ బుఝ్య చలిత్తుములన్ మహశిత్తు లెం తలు రమణీయ విత్తుత పదంబుల కేగుదు; రంతకంటె ను జ్ఞల మగు సద్గుతిం బడయు వాసవపొత్త! పవిత్రవర్తనా!

338

ప్రతిపదార్థం: వాసవపొత్త!= ఇంద్రుడి మనవడివైన అభిమన్యా!; పవిత్రవర్తనా!= పరిశుద్ధమైన (నిర్మలమైన) నడవడి కలవడా!; అలఘు+తపంబులన్= గ్రావు తపస్సుల చేతనూ; ప్రకట యాగములన్= ప్రసిద్ధాలైన యాగాల చేతనూ; ముని,చోదిత, ప్రతంబులన్= మహార్షులు చెప్పిన నోముల చేతనూ; మహానీయదానములన్= గ్రావుదానాల (ఈపుల) చేతనూ; పుణ్యపరిత్రములన్= పవిత్రములైన నడవడుల చేతనూ; మహాత్ములు= మహానీయులు; ఎంతలు= ఎటువంటి; రమణీయ, విశ్రుత, పదంబులకున్= రమణమయి ప్రసిద్ధిక్కిన సద్గుతులకు; ఏగుదురు= పోవుదురో; అంతకంటే= వాటి అన్నింటికంటే; ఉజ్జ్వలము+అగు= శేషమైనదైన; సద్గుతిన్= ఉత్తమగతిని; పడయు= పొందుము.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడి మనుమడవైన ఓ అభిమన్యా! పరిపుద్ధమైన నడవడి కలవాడా! గొప్ప గొప్ప తపస్సులచేత, ప్రసిద్ధ యాగాలచేత, మహార్షులు చెప్పిన నోములచేత, గొప్పదానాల చేత, పవిత్ర ప్రవర్తనల చేత మహాత్ములు ఎటువంటి రమ్యమైన, ప్రసిద్ధమైన ఉత్తమగతులు పౌందారో, వాటికంటే ఉజ్జ్వలమైన (శ్రేష్ఠతమమైన) ఉత్తమ గతిని పౌందుము.'

విశేషం: వాసవప్పాత్ర! పవిత్రవర్తనా! అనే రెండు సంబోధనలు ప్రస్తుత పద్యంలో ప్రతిపాదించబడ్డ విషయానికి ఎంతో అనుగుణంగా ఔచిత్య స్పృహరకంగా అతికాయి. సాభిప్రాయాలైన సంబోధనలను కూర్చటంలో తిక్కన అక్కడక్కడ చూపిన నేర్చు అప్రతిమానం. పరలోకగతుడైన అభిమన్యుడు ఇహాలోకాన్ని వదలి వెళ్ళాడు. మళ్ళీ ఈ మహితలానికి మనం ఎంత పిలిచి మొత్తుకొన్నా రాడు. ఇహాంతో సంబంధం తెగిపోయింది. పరంతో సంబంధం కుదురుకొనింది. స్వర్గలోక సంబంధాన్ని పురస్కరించుకొని ‘వాసవప్పాత్ర’ అని సంబోధించటం చాలా అర్థవంతంగా ఉన్నది.

అట్లాగే ఇంద్రులో తపస్సులూ, యాగాలూ, ప్రతాలూ, దానాలు చెప్పుతూ పుణ్యచరిత్రములన్నే అనే ఒక విశేషమాన్ని తిక్కన పేర్కొన్నాడు. పుణ్యచరిత్రము లనగా పవిత్ర వర్తనలు’. అందుకే సంబోధనలో తిక్కన పవిత్రవర్తనా’ అని సుభద్రనోట పలికించాడు.

వ. అనిబహుప్రకారంబులంబలవించుచున్నసమయంబునంబాంచాలియేతెంచియిరుగేలనుత్తరాసుభద్రులం బోధిపి, తానును వారును నడలూని పుడమిం బడి వివశతం బోంచి వికలాక్రందనంబు సేయుచున్న సన్నారాయణుండును శోకసంతాపితాంతఃకరణుం డగుచు సుచిత్వచనంబుల నయ్యవిదల నెట్లుకేలకు సూరాల్చి, మగుడి పాండవులపాలికిం జనుదెంచే; నప్పుడు ధర్మతనయుం డమ్మాధవ ధనంజయులను భీమసేనునిం గవలను నితరపరిజనంబులను నిజనివాసంబులకుం బోవం బనిచి, తాను సభ్యంతర మంచిరంబునకు నలిగె; గృఘ్నండును జిఘ్నతోన తటియసదనంబునకుం జని, విముల జలంబులం గృతాచమనుం డయి యొక్క వివిక్త ప్రదేశంబునం దర్శశయ్య గావించి దాని నక్షతగంధపుప్పుంబుల నలంకరించి యాయుధంబు లల్చించి, చుట్టు నిడి, కవ్వడి నందుండు మని నియోగించి ‘సీవు నిశాసమయంబునంజీయదేవపూజయింతకుమున్నచేయవనితలంపించిననతండును బాదప్రక్కాళనంబు నుప్పుర్ణంబును నాచలించి, తాను నిత్యంబును నడపుత్తుంబక పూజనంబు తెఱంగున మాల్యానులేపన ధూప దీప నైవేద్యంబు జనార్థనునకు సమర్పించిన, నమ్మపోత్తుండు సంఖావించి యాప్పులగు దోహాలకజనంబుల శస్త్రహస్తులై కొలిచి యుండునట్లుగా సంఘటించి, యా సప్తసాచిం జాచి, సీవు సుఖనిత్ర సేయు; మేన సీకు శుభంబు గోల యుండెదఁ; బోయి వచ్చేద’ నని పలికి దారుకుండు దీండ నరుగ నాత్మగేహంబునకుం బోయి.

339

ప్రతిపదార్థం: అని= అట్లా పలికి; బహుప్రకారంబులన్= అనేక విధాలుగా; పలనించుచున్న= దుఃఖిస్తూ ఉన్న; సమయంబున్= సందర్భంలో; పాంచాలి= ద్రోషది; ఏతెంచి= వచ్చి; ఇరు కేలన్= రెండు చేతులతో; ఉత్తరా సుభద్రలన్= ఉత్తరను, సుభద్రను; పాదివి= చేరదిసీకొని పట్టుకొని; తానును= ఆ పాంచాలియు; వారునున్= ఆ ఉత్తరాసుభద్రలన్నా; అడలు+ఊని= దుఖించి; పుడమిన్+పడి= నేలమై పడి; వివశతన్+పాంది= మూర్ఖుల్లి; వికల+అక్రందనంబు= కలవరించే ఏడ్చుల అరపు; చేయుచున్నన్= కావిస్తూ ఉండగా; ఆ+నారాయణుండును= ఆ శ్రీకృష్ణుడును; కోక+సంతాపిత+అంతఃకరణుండు= దుఃఖంచేత మిక్కిలి తపించబడ్డ మనస్య కలవాడు; అగుచున్= అవుతూ; ఉచితవచనంబులన్= తగిన మాటలతో; ఆ+ఉవిదలన్= ఆ శ్రీలను; ఎట్లకేలకున్= చిట్టచివరకు; ఊరార్పి= ఊరడించి; మగుడి= మళ్ళీ; పాండవుల పాలికిన్= పాండవుల కడకు; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఆ, మాధవ ధనంజయులనున్= ఆ కృష్ణరూపునులను; భీమసేనునిన్= భీముడిని; కవలనున్= అమదలైన నకుల సహదేవులను; ఇతర పరిజనంబులన్= తక్కిన పరివారాన్ని (బలగాన్ని); నిజనివాసంబులకున్=

తమ విడిది గృహోలకు; పోవ్వు+పనిచి= పోయేటట్లు (ఆజ్ఞాపీంచి) పంపి; తానును= తానున్నా; అభ్యంతరమందిరంబునకున్= లోపలి గృహోనికి; అరిగెన్= పోయాడు; కృష్ణండును= కృష్ణండున్నా; జిష్ణుతోన్+అ= అర్జునుడితోనే; తదీయ, సదనంబునకున్+చని= అతడిఇంటికి పోయి; విమలజలంబులన్= నిర్వలమైన సీటితో; కృత+ఆచమనుండు+అయి= ఆచమనం చేసినవాడై; ఒక్కా, వివిక్త ప్రదేశంబునక్కున్= ఒక ఏకాంతస్థలంలో; దర్శకశ్యు కాపించి= దర్శకతో పడకచేసి; దానిన్, ఆ పడకను; అష్టత, గంధ, పుష్పంబులన్= సేసబ్రాలు (పసుపుగాని కుంకుమగాని రాచిన బియ్యం) గంధమూ, పూలతో; అలంకరించి= సింగారించి (క్రైస్తవి); ఆయుధంబులు+అర్పించి= శస్త్రాలను పూజించి; చుట్టున్+ఇడి= చుట్టు ఉంచి; కవ్యదిన్= అర్జునుడిని; అందున్+ఉండుము= అక్కడే ఉండుము; అని, నియోగించి= అని ఆజ్ఞాపీంచి (కోరి); నీవు; నిశాసనమయంబున్= రాత్రిపూట; చేయు+దేవపూజ= చేసే దైవసేవ; ఇంతకుమున్న= ఇంతకుముందే; చేయవని= నిర్వర్తించవని; తలంపించినన్= తలచేటట్లు చేయగా; అతండును+ఆ అర్జునుడున్నా; పాదప్రక్కాళనంబున్= కాళ్ళ కడుగుకోవటం; ఉపస్థితమున్నానంబున్= ఆచమనమున్నా; ఆచరించి= చేసి; తాను= తాను; నిత్యంబును= ప్రతిదినమున్నా; నడపు= నిర్వర్తించే; త్ర్యంబక పూజనంబు, తెఱంగునక్కున్= శివపూజ వలె; మాల్య+అనులేపన, ధూప, దీప, సైవేద్యంబు= దండలూ, పూతలూ(గంధాదులు) (అగ్రబత్తి) సాంబ్రాణి పొగలూ, దీపాలూ, నివేదింపదగిన వస్తువూ; జనార్థనునకున్= శ్రీకృష్ణడికి; సమర్పించినన్= సమర్పించగా; ఆ+మహాత్ముండు= మహానీయుడైన ఆ కృష్ణుడు; సంభావించి= సమ్మానించి; ఆప్తులు+అగు= క్షేమం కోరేవాళ్ళయిన; దోవారిక జనంబులన్= ద్వారపాలకులను; శత్రుపాస్తులు+ఇ= ఆయుధాలు చేత ధరించినవారై; కొలిచి+ఉండునట్లుగాన్= సేవించి ఉండేటట్లుగా; సంఘటించి= ఏర్పాటు చేసి; ఆ+సవ్యసాచిన్= ఆ అర్జునుడిని; చూచి= కనుగొని; నీవు; సుఖనిద్ర+చేయుము= సుఖంగా నిద్రించుము; ఏన= నేనే; నికున్+శభంబున్+కోరి+ఉండెదన్= నీకు మేలుకోరి ఉంటాను; పోయి+వచ్చేదన్= పోయి వస్తాను; అని+పతికి= అని చెప్పి; దారుకుండు= తన రథసారథి అయిన దారుకుడు; తోడన్= తనతోకూడా; అరుగెన్= రాగా; ఆత్మ గేహంబునకున్= తనమ్ముక్క ఇంటికి(శిబిరానికి); పోయి= చని.

తాత్పర్యం: అని పలురకాలుగా శోకిస్తున్న సమయంలో ద్రౌపది వచ్చి, రెండు చేతులతో ఉత్తరాసుభద్రలను కొగిలించుకొని, తాను కూడా వారితో కలిసి నేలమైబడి మూర్ఖుల్లి గుండెలు పగిలేటట్లు రోదిస్తూ ఉండగా, శ్రీకృష్ణుడు కూడ శోకంతో తపించే మనస్సుతో చలించి కూడా తేరుకొని, తగిన మాటలతో ఆ వనితలను చిట్టచివరకు ఓదార్పి, తిరిగి పాండవుల వద్దకు వచ్చాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు అందరినీ వారి వారి నివాసాలకు పంపి, తాను తన మందిరానికి వెళ్ళాడు. కృష్ణుడు అర్జునుడితో కలిసి అతడి మందిరానికి వెళ్ళి, మంచినీటితో ఆచమనం చేసి, ఒక ఏకాంత స్థలంలో దర్శకశ్యు ఏర్పాటు చేసి, దానిని అష్టతలతో గంధ పుష్పాదులతో అలంకరించి, ఆయుధాలను పూజించి, చుట్టు ఉంచి, అర్జునుడిని అక్కడ ఉండుమని ఆజ్ఞాపీంచి, నీవు రాత్రివేళ చేసే దైవపూజ ఇంతకుముందు చేయలేదని హెచ్చరించి, చేసేటట్లు స్వార్థిని కలిగించాడు. దానితో అర్జునుడు కూడా పాదాలు కడుగుకొని, ఆచమించి, తాను రోజు చేసే త్ర్యంబకపూజను శ్రీకృష్ణడికే పోడశోపచారాలతో చేశాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని సమ్మానించి, శత్రుపాణులైన భటులను అతడికి రక్షగా నిలిపి, అర్జునుడిని సుఖనిద్ర పొమ్మని, అతడి శభం కోరి తాను మనలేటట్లు చెప్పి, దారుకుడిని వెంటపెట్టుకొని తన నివాసానికి వెళ్ళాడు.

అ. సెజ్జుయందు మేను సేళ్లి యుర్జునకార్యం చింతా బలుకుండి కొంతవడికించే బవ్వెతించే గురువుపాలక! జలశాయి, దారుకుండు గొలిచి యుారకుండ.

ప్రతిపదార్థం: కురువుపాలక!= కురురాజు!; ధృతరాష్ట్రా!; జలశాయి= శ్రీకృష్ణుడు; సెజ్జులందునక్కున్= పక్కమీద; మేను= శరీరాన్ని; చేర్చి= ఉంచి-పరుండి; అర్జునకార్యచింతన్= అర్జునుడి పనిని గురించిన ఆలోచనతో; పలుకక+ఉండి= మాట్లాడకుండ ఉండగుండి; కొంతవడికిన్= కొంతసేపటికి; దారుకుండు= సారథి; కొలిచి= సేవిస్తూ; ఊరక+ఉండన్= మిన్నుకుండా (నిశ్శబ్దంగా) వేచి ఉండగా; పవ్వచించేన్= పడుకొన్నాడు (నిద్రించాడు).

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! శ్రీకృష్ణుడు పక్కమీద మేనువాల్చి అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞను తీర్చేపనిని గురించి ఆలోచిస్తూ నిశ్చబ్దంగా ఉండి కొంతసేపటికి నిద్రపోయాడు. సారథి ఊరక ప్రక్కన నిలబడి ఆతడిని సేవిస్తూ ఉండిపోయాడు.

వ. ఆ సమయంబున నవ్వీటివా రెల్లను దమయుల్లంబుల నెవ్వగలు నివ్వటిల్లం గన్నమూయక విన్నపయి యుండి.

341

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్వే= ఆ సందర్భంలో; ఆ+వీటివారు+ఎల్లము= ఆ దండు (శిబిరం)లోని వాళ్ళంతా; తమ+ఉల్లంబులన్వే= తమ మనస్సులలో; నెవ్వగలు= అధిక విచారం; నివ్వటిల్లన్వే= కలుగగా (నిండుకోగా); కన్నమూయక= నిద్రించకుండా; విన్నపయి+ఉండి= చిన్నబోయి ఉండి.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ఆ శిబిరంలోని వారందరూ తమ మనస్సులలో పెద్ద దిగులు పేరగగా నిద్రపట్టక చిన్నబోయి ఉండి. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

సీ. ‘అభిమన్యుఁ డీళ్లిన నర్జునుఁ డఢిక శోఁ, కావేశ మొంది సాహసికవ్యత్తి
నతి దుర్భటం బైన ప్రతిన యట్టులు వట్టుఁ, నే? కౌరవులు ఛిని నెట్టు లైన్వ
దప్పింపఁ జాతురుఁ; దర్శంబు వెరవునుఁ, గలవారు వారి కగ్గలము గలరు;
కడు దెప్పరం బైన కార్యంబు వాటిల్లేఁ, నెమ్మెయి నిది నిర్మహించువాడో

ఆ. యకటు! బినములోన నాస్తింధవునఁ జంప, నబ్బకున్న నతని కగ్గి సారంగ
వలయు; నాతఁ దస్యతవాధిగాఁ; డిక్కార్యుఁ, మెట్టు లగున్నా! మనకు నేది గతియొ!

342

ప్రతిపదార్థం: అభిమన్యుడు; శాలీన్వే= మరణించగా; అర్జునుడు; అధిక, శోక+అవేశము+బంది= మిక్కిలి దుఃఖంతో ఒడలు మరచిన ప్రతిని పొంది; సాహసికవ్యత్తిన్వే= తెగువ కలవాడి నడవడితో; అతి+దుర్భటంబు+ఖన= మిక్కిలి ఘటించటానికి వీలుకానిదైన; ప్రతిన= ప్రతిజ్ఞ; ఇట్టులు+పట్టునే?= శా విధంగా పూనునా?; దీన్వే= శా ప్రతిజ్ఞను; కౌరవులు= దుర్యోధనాదులు; ఎట్టులు+ఖన్వే= ఏ విధంగానైనా; తప్పింపన్వే= తప్పిపోయేటట్లు(ప్రతికూలమయ్యేటట్లు); చూతురు= చూస్తారు (అలోచిస్తారు); వారికిన్వే= ఆ కౌరవులకు; దర్శంబు= గర్వం; వెరవును= ఉపాయమున్నా; కలవారు= ఉన్నవారు; అగ్గలము కలరు= అధికంగా (మిక్కటంగా) ఉన్నారు; కడు+దెప్పరంబు+ఖన= మిక్కిలి అశక్యమైన; కార్యంబు+పాటిల్లన్వే= పని కలిగింది; ఇది= శా పని; ఏ+మెయిన్వే= ఏ విధంగా; నిర్మహించువాడో!= నెరవేరుస్తాడో!; అకట!= అయ్యా!; ఆ సైంధవునిన్వే= ఆ సైంధవుడిని; దినములోన్వే= ఒక్కదినం లోపల; చంపన్+అబ్బక+ఉన్నన్వే= చంపటం శాడేరకపోతే; అతనికిన్వే= అర్జునుడికి; అగ్గి+చౌరాగన్+వలయున్వే= అగ్గిలో ప్రవేశించవలసి ఉన్నది; ఆతఁడు= అర్జునుడు; అన్యతవాది+కాడు= అసత్యం పలికేవాడు కాడు; ఆ+కార్యము= ఆ ప్రతిజ్ఞ కార్యం; ఎట్టులు+అగున్వే?= ఎట్లా ఔతుందో!; మనకున్వే= మనకు; ఏది గతియో!= ఏది ఉపాయమో! (మార్గమో!).

తాత్పర్యం: ‘అభిమన్యుడు మరణించగానే అర్జునుడు దుఃఖంతో ఒళ్లు మరచి, తెగువరి అయి సాధించటానికి వీలుకాని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. కౌరవులు శా ప్రతిజ్ఞను ఎట్లాగైనా మమ్మచేయటానికి చూస్తారు. ఆ కౌరవులలో గర్వం, ఉపాయం ఉన్నవాళ్లు మిక్కటంగా ఉన్నారు. ఇది శక్యం కాని పని; ఏ విధంగా దీన్ని నెరవేర్చటమో. అయ్యా! ఆ సైంధవుడిని ఇంక ఒక్క దినంలో చంపలేకపోతే అర్జునుడు అగ్గిలో ప్రవేశించాలి. ఆతడు అసత్యవాది కాడు. శా పని ఎట్లా అవుతుందో? మన గతి ఏమిటో?’

విశేషం: జలశాయి అయిన కృష్ణుడు పవళించిన అనంతరం ఊరివారంతా అభిమన్యుడి మరణానికి కన్నమూయలేదు. అభిమన్యుడి మరణానంతరం క్రమంగా జరుగబోయే అనర్థాలు ఏ విధంగా ఉంటాయో అని ఊరివారు భావించిన తీరు సీసపద్యంలో అభివర్షితం. అభిమన్యుడి మృతికి తగినట్లుగా, అర్జునుడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ సామాన్యమైనది కాదు. అర్జున ప్రతిజ్ఞ విని కౌరవులు ఊరకుండరు. ఏ విధంగానైనా ప్రతిజ్ఞము ప్రతికూల కార్యక్రమాలు ఎంతో ప్రతిభావంతంగా చేపడుతారు. అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపటానికి అవకాశం ఏర్పడకపోతే తానే అగ్నిలో ప్రవేశిస్తానని అంటున్నాడు. సత్య నిర్వహణలో అర్జునుడు అన్న ధర్మరాజు కన్నా తక్కువ వాడు కాదు. అన్నతవాది కాని అర్జునుడి పరిస్థితి మరి ఎట్లో అని పౌరులు భావించిన విధానం గమనార్థం. పౌరుల అభిప్రాయాలను వెల్లడించటానికి అనువుగా ఇక్కడ తిక్కన సీసపద్యాన్ని ప్రవేశపెట్టటం ఆయన శిల్పదృష్టికి నిదర్శనం.

వ. అని వెండియు.

343

తాత్పర్యం: అని మఱియు.

క. ‘మన చేసిన సుకృతంబులు , వినుతఫలము లెల్ల నెల్లి వివ్యచ్ఛుడు సిం

ధునరేంద్రుఁ జంపునట్లుగఁ , నొసలి యొదవవలయు’ నని ధృథోక్తిఁ బలుకుచున్.

344

ప్రతిపదార్థం: వివ్యచ్ఛుడు= అర్జునుడు; సింధునరేంద్రున్= సైంధవుడిని; చంపు అట్లుగ్వున్= సంహరించేటట్లుగా; మన, చేసిన, సుకృతంబులు= మనం పూర్వం చేసిన పుణ్యకార్యాలు; వినుతఫలములు+వెల్లున్= పొగడబడే ఫలితములు అన్ని; ఎల్లి= రేపు; ఒనరి= అనుకూలించి; ఒదవ వలయున్+అని= సిద్ధించాలి అని; దృఘ+ఉత్కిన్= గట్టి మాటగా; పలుకుచున్= పలుకుతూ.

తాత్పర్యం: ‘మనం పూర్వం చేసికొన్న పుణ్యకార్యాల ఫలమంతా రేపు అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపేటట్లుగా అనుకూలించి సిద్ధించాలి’ అని మిక్కిలి గట్టిగా చెప్పుతూ.

విశేషం: అర్జునుడు సైంధవుడిని సంహరించాలంటే మన పుణ్యకార్య ఫలాలన్నీ పండి అనుకూలించి రేపే సిద్ధించవలసి ఉన్నది. అర్జునుడి సుకృతం అటుంచి ముందు మన సుకృతాలు ఫలించాలి అని గట్టిగా అందరూ వక్కాణించారు. ‘మనం బ్రతికి బయటపడాలంటే సైంధవుడు చచ్చితీరాలి’ అని వారి అభిప్రాయం. పౌరులందరు తమ సుకృతాలు ఫలించటానికి సైంధవుడి వర్ధ అవశ్యం జరిగి తీరవలసిందే అని భావించిన తీరును తిక్కన చక్కని కందంలో స్ఫైర్కిరించాడు.

ఆ. అగ్రపుస్తకంబు లల్చించి చూచుచుఁ బరమ నియతిమై నుపుత్తుతులకుఁ

బోపుచును శుభంబు లావహించుటఁ గాంచి , చెలగి యొండిరులకుఁ జెప్పికొనుచు.

345

ప్రతిపదార్థం: అగ్రపుస్తకములు= అతి ముఖ్యములైన గ్రంథాలు; అర్పించి= పూజించి; చూచుచున్= చూస్తా (ఆలోచిస్తా); పరమ+నియతిమైన్= ప్రేష్టమైన నియమంతో; ఉపత్రుతులకున్= పుభాపుభ సూచకాలైన ఇతరుల సంభాషణలను వినబకు; పోవుచును= వెళ్ళుతూ; శుభంబులు= మేళ్ళు; ఆవహించుటన్= కలుగుటను; కాంచి= చూచి; చెలగి= సంతోషించి; ఒండొరులకున్= ఒకరికొకరు; చెప్పికొనుచున్= చెప్పికొంటూ.

తాత్పర్యం: శుభప్రదాలైన అతిముఖ్య గ్రంథాలను పూజించి చూస్తా ఎంతో నిష్ఠతో శుభాపుభ సూచకాలైన ఇతరుల సంభాషణలను వినబానికి వెళ్ళుతూ, శుభాలు కలగటం చూచి, సంతోషించి ఒకరి కొకరు చెప్పుకొంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: సంకట పరిస్థితులు ఏర్పడ్డప్పుడు సందేహ నివారణకో లేక సత్పుల సంస్థికో, శుభాపుభాలను నీర్దేశించే అతి ముఖ్య గ్రంథాలను పరిశీలించటం, వాటిని అర్పిస్తే శుభాలు కలుగుతాయి అని భావించటం ఒక సంప్రదాయంగా కనిపిస్తా ఉన్నది.

భవిష్యత్తులో జరుగబోయే పుభాషుభాలకు సంబంధించి ముందుగానే కొన్ని సూచనలు గ్రేహించటం అనేది కూడా పూర్వం మన పెద్దలు పాటించారు. నీటినే వాళ్ళు ఉపప్రతులు అన్నారు.

క. ‘గురువట్టివారు పదివే , శురు గాచిన నెల్లి సైంధవుని పగలిటిలో
బొలగొనుసట్లుగ నరునకు , వరమిండి వేల్పులార! వారని కరుణన్.’

346

ప్రతిపదార్థం: వేల్పులార!= ఓ దేవతలారా!; వారని కరుణాన్= ఇడుగని దయతో; గురు+అట్టివారు= ద్రోణాచార్యునంతటి వాళ్ళు; పదివేవురు= పదివేలమంది; కాచినన్= కాపాడినా; ఎల్లి= రేపు; పగలిటిలోన్= పగటిలోపలనే; సైంధవునిన్= సైంధవుడిని; పొలగొనుసట్లుగన్= చంపునట్లుగా; నరునకున్= అర్జునుడికి; వరము+ఇండి= వరం ఈయండి.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దేవతలారా! పదివేలమంది ద్రోణాచార్యు నంతటివాళ్ళు వచ్చి కాపాడివప్పటికీ, రేపు పగటి పూటనే సైంధవుడిని చంపేటట్లు అపొరకరుణాతో అర్జునుడికి వరమీయండి.’

వ. అని ప్రార్థించుచు దైవంబుల కేటికోశ్చ నిరూపించుచు మతియు బహుప్రకారంబులం బలుకుచుండిరి;
రాత్రి సాలం జనిన మేలుకని దామోదరుండు దారుకు నాలోకించి.

347

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; ప్రార్థించుచున్= ప్రార్థన చేస్తూ; దైవంబులకున్= దేవతలకు; ఏటికోశ్చ= నమస్కారాలు; నిరూపించుచున్= ఆచరిస్తూ; మతియున్= ఇంకా; బహుప్రకారంబులన్= అనేకవిధాలుగా; పలుకుచుండిరి= మాటాడుతూ ఉన్నారు; రాత్రి+చాలన్+జనినన్= రాత్రి చాలాకాలం గడిచిపోగా; దామోదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు; మేలుకని= మేల్కూంచి; దారుకున్= రథసారథి అయిన దారుకుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని ప్రార్థనలు చేస్తూ దేవతలకు మైక్కులు మైక్కులు అనేకవిధాలుగా మాట్లాడుకొంటూ రాత్రి చాలాసేపు గడిపారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు మేలుకని దారుకుడిని చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శ్రీకృష్ణుడు దారుకుతో అర్జును ప్రతిజ్ఞా విషయంబులైన వాక్యంబులం గొన్ని పెప్పుట (సం. 7-56-27)

చ. ‘నరుఁ డిటు లాడునే స్వపగణంబు వినంగ? జయింపవచ్చునే
గురుకురు సేనలం దరణి గ్రుంకక మున్న తలంపు జాల దు
స్తుర మిది యాతుఁ డీ ప్రతిన దప్పకయుండుగ బీర్చునట్లుగా
బొరయక యున్న దుర్దశలు బొందనె పాయని నిందు గుందనే!

348

ప్రతిపదార్థం: నృపగణంబు= రాజపమాహం; వినంగన్= వింటూ ఉండగా; ఇటులు= ఈ విధంగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఆడునే!= (ప్రతిజ్ఞావాక్యాలు) మాటాడునే!; తరణి= సూర్యుడు; క్రుంకక+మున్నే= అస్త్రమించకముందే; గురు, కురు, సేనలన్= గొప్ప కౌరవ సైన్యాలను; జయింపవచ్చునే!= గెలువటానికి అప్పతుందా!; తలంపున్+చాలన్= ఊహించలేకున్నాను; ఇది+ధుస్తురము= ఇది కష్టం; ఆతడు= అర్జునుడు; ఈ+ప్రతిజ్ఞ= ఈ ప్రతిజ్ఞ; తప్పక+ఉండగన్= తప్పకుండా; తీర్మణట్లుగాన్= నెరవేర్జేటట్లుగా; పారయక ఉన్నున్= కలిగించకుండా ఉంటే; దుర్దశలున్= దురద్యుష్టాలను; పొందనే?= పొందకుండా ఉంటానా?; పాయని, నిందనే= శాశ్వతమైన నిందతో; కుందనే!= బాధపడనా!

తాత్పర్యం: అందరు రాజులు వింటూ ఉండగా అర్జునుడు ఆ విధంగా ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. సూర్యుడస్తమించక ముందే గొప్ప కౌరవ సైన్యాలను జయింపటానికి వీలవుతుందా? ఏమో! ఊహించలేకున్నాను. ఇది తరించరానిది. ఆ అర్జునుడు

ఈ ప్రతిజ్ఞను తప్పకుండా నెరవేర్చేటట్లు చూడాలి. అలా నేను చేయకపోతే దుష్టితుల పాలుకానా? శాశ్వతమైన నింద పడనా?

ఏశేషం: తరింపచేసేవాడు తరణి. అతడు అస్తమించేలోపుగా అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ నెరవేరటం అంత సులువు కాదు. అది దుష్టరం. ఇక్కడ తిక్కన దుష్టరమనే ప్రయోగాన్ని ఛందోమగుణంగా విరిచి చెప్పటంలో ఎంతో మహార్థస్ఫూర్టి వ్యంగ్య ప్రాయంగా సూచించబడింది. ‘అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ నెరవేరపోతే నింద అతడికి కాదు, నాకు కలుగుతుంది’ అని దారుకుడితో శ్రీకృష్ణుడు వివరించిన విషయం చంపకమాలావృత్తంలో నిబంధించబడింది. ‘నరుడిని డిటులాడునే’ అని ఎత్తుగడ. ‘పాయని నింద గుందనే’ అని చివరివాక్యం. ఈ రెండు వాక్యాలకు సమన్వయప్రాయంగా మధ్యవాక్యాలు కూర్చుబడ్డాయి.

క. కడుఁ గూర్చుఁ గమ్మాడికి ను, యొయిడలు గలుగ నేను బ్రతికియుండుదుఁ గా; కె
క్షుఢి బ్రదుకు నాకు నాతం, దెడలిన; నప్పోర్చుఁ గాతు నెల్ల విధములన్.

349

ప్రతిపదార్థం: కమ్మడికిన్= అర్జునుడికి; కడున్= మిక్కిలి; కూర్చున్= ప్రియం కలిగిస్తాను; ఆ+బడలు+కలుగన్= ఆ అర్జునుడి శరీరం ఉంటేనే; ఏను= నేను; బ్రతికి+ఉండుదున్+కాక= జీవించి ఉండగలను; అతండు+ఎడలినన్= ఆ అర్జునుడు దూరమైతే; నాకున్= నాకు; ఎక్కుడి బ్రదుకు= జీవనం ఎక్కుడిది; ఎల్లన్+విధములన్= అన్ని విధాలా; ఆ+పార్చున్= ఆ అర్జునుడిని; కాతున్= కాపాడుతాను.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నాకు చాలా ఇష్టమైనవాడు. అతడి దేహం ఉంటేనే నేను జీవించి ఉండగలుగుతాను. అతడే దూరమైతే నాకు ఇం కెక్కుడి బ్రతుకు? అన్నివిధాలా ఆ అర్జునుడిని రక్షిస్తాను.

ఏశేషం: నరవారాయణ మైత్రీ ఏ విధంగా విడదీయరానిదో ఈ పద్యంలో కృష్ణార్జునవరంగా వివరించబడింది. ఒకరు లేకపోతే మరొకరు ఉండటం అసంభవం. బాహ్యంగా గానీ అంతరంగికంగా కానీ ఆ ఇరువురి అనుబంధం ఆ విధంగా విడదీయరానిది. ప్రతిజ్ఞ చేసింది అర్జునుడే కావచ్చును. కానీ, దానిని నిర్వహించవలసిన బాధ్యత కృష్ణుడిమీదనే ఉన్నది. ఎట్లయినా అతడి ప్రతిజ్ఞ నెరవేరేటట్లు చూడాలి. ఈ సందర్భంలో అతడిని ఎదుర్కొనే అన్ని కష్టాలనుండి కాపాడాలి. అన్నివిధాలా అతడిని రక్షించగలిగినప్పుడే మా మైత్రికి సార్థకత అని కృష్ణుడు నిజమైన మైత్రిలో నీవూ-నేనూ అనే భేదం ఎట్లు ఉండదో వివరించాడు. ఎల్లప్పుడూ ఆతడూ నేనూ ఒకటిగా ఉంటూ ఉన్నాము. అతడికి కావలసినది అది ఏదైనా నేనే సమకూర్చుతున్నాను. ఒకే ప్రాణం రెండు శరీరాలు. అతడు ప్రాణాలు విడిస్తే నేను కూడా తప్పక మరణించి తీరవలసిందే’.

క. నాలో సగ మర్చునుదే, నాలమునం దతని కగుట యరుదే! యొమ్మె
ప్రాలెదనో? లపు లెట్టులు, గూలెదరో? చూడు; నాకుఁ గురుబల మెదురో?

350

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుడు=ఆ నరుడు; నాలోన్+సగము= నాలో అర్థభాగం; ఏను=నేను; అలము+అందున్= యుద్ధంలో; ఆతనికిన్+అగుట= ఆలర్జునుడికి అనుకూలం కావటం; అరుదే= ఆశ్చర్యమా!; ఏమైన్= ఏ విధంగా; ప్రాలెదనో= మీరెదనో; రిపులు= శత్రువులు; ఎట్లులు+కూలెదరో?= ఏ విధంగా నశిస్తారో?; చూడు= పరికించుము; నాకున్= నాకు; కురుబలము= కౌరవైన్యం; ఎదురో?= లెక్కా?

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడు నాలో అర్థభాగం. నేను అతడికి యుద్ధంలో అనుకూలంగా ఉండటం ఒక ఆశ్చర్యమా! ఎట్లు విజ్యంభిస్తానో, శత్రువులు ఏ విధంగా నేలగూలుతారో చూస్తా ఉండుము. ఈ కురుమైన్యం నాకు ఒక లెక్కా?

ఏశేషం: ‘అర్జునుడు తనలో సగం కాబట్టి, అతడి పశ్చం నేనూ యుద్ధం చేయటంలో ఆశ్చర్యపడాల్సింది? మిత్రుడంటే ‘విషత్తి సౌభ్య సద్గు క్రియుడు’ కదా! ప్రస్తుతం ఆపదలో చిక్కుకొన్న అర్జునుడిని రక్షించటానికి నేనే శత్రువులను చీల్చి చెండాడుతాను.’ అని కృష్ణుడు చెప్పిన ప్రతి వాక్యంలోనూ తనకూ అర్జునుడికి అన్ని విషయాలలోనూ అభేదమే అన్న అభిప్రాయం అభివ్యక్తమైనది.

తే. ఎల్లి సచరాచరములగు నెల్లి భూతి, ములును నాదగు నేర్చును, బలముఁ, బాండు తనయులకు నేను గూర్చుటయును నెఱుంగఁ, వలయు దారుక! యేచెదఁ గలనిలోన.

351

ప్రతిపదార్థం: దారుక!= (రథసారథివైన) ఓ దారుకా!; నాది+అగు, నేర్చును= నాది అయిన చాకచ్యాన్ని; బలమున్= శక్తిని; పాండు తనయులకున్= పాండవులకు; ఏను= నేను; కూర్చుటయునున్= ప్రియం కలిగించటాన్ని; ఎల్లి= రేపు; సవర+అవరములు+అగు+ఎల్ల, భూతములునున్= జంగమములు, స్వావరములును అయిన అన్ని ప్రాణులున్నా; ఎఱుంగన్+వలయున్= తెలిసికొనటం సంభవిస్తుంది; కలనిలోనన్= యుద్ధంలో; ఏచెదన్= విజృంభిస్తాను.

తాత్పర్యం: దారుకా! నా నేర్చూ, శక్తి, పాండవులకు నేను ప్రియం కలిగించటాన్ని, రేపు స్వావర జంగమాత్మకమైన ప్రాణికోటి తెలిసికొనటం సంభవిస్తుంది. యుద్ధంలో విజృంభిస్తాను.

విశేషం: ‘యుద్ధంలో విజృంభించి తన వైపుణ్యాన్ని, బలాన్ని ప్రాణికోటి మొత్తం చూస్తూ ఉండగా రేపు ప్రకటిస్తాను’ అని అర్బునుడికి బదులు తానే యుద్ధం చేసేటట్లు కృష్ణ డిందులో పేర్కొన్నాడు. అంతకు ముందు ‘కవ్యడికీఁ గూర్చు’ నన్న కృష్ణుడు ‘పాండు తనయులకు తాను కూర్చుట యొట్టిదో రేపు చూపుతాను’ అంటున్నాడు. ఈ పద్యంలో కూర్చుట, కూర్చు అను ప్రయోగాల్ని తిక్కన అసాధారణమైన విశిష్టమైన అర్థంలో అక్కడక్కడా ప్రయోగించాడు. కూర్చుటలో ఎంతో విడదీయరాని అనుబంధాన్ని తిక్కన ప్రతిపాదించాడు. అర్థవంతాలైన అచ్చ తెలుగు పదాలు కూర్చుటంలో ఆయనకు ఆయనయే సాటి. కృష్ణుడు తన సారథికి పాండవులతో తనకు గల ప్రగాఢ మైత్రీత్వం కొంత విస్తరించి వివరించాడు.

క. ఇముఁ దస్తమింపకుండగఁ, మును సైంధవుఁ జంపువాడు; మునుకొని పరు లే చినుఁ జిత్తవధ విపోరం, బున నప్పుడు రౌద్రరసము పొడ వేర్పుతున్.

352

ప్రతిపదార్థం: ఇనుడు= సూర్యుడు; అస్తమింపక+ఉండగన్+మును= అస్తమించక ముందు; సైంధవున్= సైంధవుడిని; చంపువాడన్= సంహరించగలవాడను; మునుకొని= ముందుగా; పరులు= శత్రువులు; ఏచిన్= విజృంభిస్తే; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; చిత్రవధ విపోరంబునన్= ఆశ్చర్యంగా చంపటం యొక్క క్రీడా విపోరంచేత; రౌద్రరసము+పొడవు= రౌద్రరసం యొక్క ఆకారం; ఏర్పుతున్= ఏర్పాటు చేస్తాను.

తాత్పర్యం: పొద్దు గుంకకముందే ఆ సైంధవుడిని సంహరిస్తాను. శత్రువులే ముందుగా విజృంభిస్తే వాళ్ళనందరినీ చిత్ర విచిత్ర పద్ధతులలో చంపుతూ క్రీడా విపోరం సాగిస్తాను. రౌద్రరసంమొక్క ఆకారం ఎట్లా ఉంటుందో ఏర్పడేటట్లు చేస్తాను.

విశేషం: ‘చిత్రవధ విపోరము’ తో ‘రౌద్రరసము పొడవేర్పుతున్’ అనే వాక్యంలో దయారస సముద్రుడైన కృష్ణుడు అర్బునుడి ప్రతిష్ట నెరవేర్పుటం కొరకు రౌద్రరసమే తా నపుతానని చెప్పటం విశేషం. పవిత్రమూ, అవ్యాజమూ అయిన స్నేహాధర్మంలో వాడే విడు కావటం సహజం. అర్బునుడు చేయవలసిన పని తానే చేస్తానని పదే పదే చెప్పటం వలన తన రథసారథిని యుద్ధానికి సంసిద్ధం కావాల్సిందని హెచ్చరించినట్లయింది.

ఉ. సైంధవుఁ డిక్క దేల? యనిఁ జావకపోవగ నేర్తు రెట్లు గ
రాఫంధుఁడు కోరవేశ్వరుఁడు నందటు దమ్ములు, నెల్ల మిత్తులున్,
బంధులుఁ దీడు వచ్చిన స్వపోలురుఁ బాండవకీల్ సర్వ
క్షింధుర దంతకాండములుఁ జెందగగఁ జేయుట కేను బూనగన్.

353

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; పాండవ కీర్తిన్= పాండు కుమారులయొక్క యశస్విను; సర్వ, దిక్+సింధుర, దంత, కాండములన్= అన్ని దిగ్గజాల యొక్క దంత సమూహాలను; చెందగన్+చేయుటకున్= పాందేటట్లు కావించటానికి; పూనగన్= ప్రయత్నించగా; సైంధవుడు+బక్కుడు+ఏలీ?= సైంధవుడు ఒక్కడే ఏమి?; గర్వ+అంధుడు= దర్శంచేత కళ్ళ మూసికొని పోయినవాడు (అయిన); కౌరవ+ఈశ్వరుడున్= దుర్యోధనుడున్నా; అందఱు తమ్ముళ్ళున్= (అతడి అందరు సహాదరులున్నా) తమ్ముళ్ళు అందరున్నా; ఎల్లీన్+మిత్రులున్= స్నేహితులు అందరున్నా; బంధులున్= చుట్టూలున్నా; తోడు వచ్చిన+నృపాలురున్= సహాయంగా వచ్చిన సామంతరాజులున్నా; అనిన్= యుద్ధంలో; చావక+పోవగన్= మరణించకుండా; ఎట్లు నేర్తురు?= ఏ విధంగా ఉండగలరు?, సమర్పులవుతారు?

తాత్పర్యం: నేను పాండవుల కీర్తిని అన్ని దిక్కులలో వ్యాపింప చేయటానికి ప్రయత్నించగా, ఒక్క సైంధవుడు ఏమిటి? దర్శంచేత గ్రుడ్డివాడైన ఆ దుర్యోధనుడూ, అతడి తమ్ముళ్ళు అందరూ, మిత్రులందరూ, చుట్టూలు, సహాయంగా వచ్చిన రాజులూ యుద్ధంలో చావకుండా ఎట్లా ఉండగలరు?

విశేషం: ‘పాండవుల కీర్తి అన్ని దిక్కులలో వ్యాపించేటట్లు చేస్తాను’ అనే భావాన్ని అన్ని దిగ్గజాల దంత సమూహాలను చేరేటట్లు చేస్తాననటం ఒక క్రొత్తరూప కల్పన. ఏనుగుల దంతాలు తెల్లగా ఉంటాయి. అట్లాగే కీర్తికూడా తెల్లగా ఉంటుంది. ఆ సామ్యాన్ని పురస్కరించుకొని కీర్తిని ఆ దంతాలకు చెందేటట్లు చేస్తాననటం ఏశేషం. సహజంగానే ఏనుగుల దంతాలు తెల్లగా ఉండగా పాండవుల కీర్తిచేత ఆ తెలుపు కలిగేటట్లు చేస్తాను అంటున్నాడు. చెందటం అంటే - సిద్ధించటం, చేరటం, వసించటం, కూడుకొనటం, సమీపించటం అనే అర్థా లున్నాయి. అంటే అంతకుముందు ఉండేదాన్ని మరికొంత ప్రజ్ఞలింపజేయటం అని కూడా అర్థం పాసగుతుంది.

ఇక గర్వంధుడు అని దుర్యోధనుడికి ప్రయోగించిన విశేషణం కూడా ఎంతో అర్థవంతంగా ఉన్నది. తండ్రి ధృతరాష్ట్రుడు పుట్టుగ్రుడ్డి అయితే ఆయనను మించిన గ్రుడ్డితనం వీడు తన గర్వంతో తెచ్చిపెట్టుకొన్నాడు. అహంకారమూ, మదమూ కళ్ళకు కప్పిన మొష్టు దుర్యోధనుడు. వాడి బటువు చూచికొనే సైంధవుడు యుద్ధరంగానికి వచ్చి ఉన్నాడు. కాబట్టి, సైంధవు డేమిటి వాడికి సహాయంగా వచ్చిన సమస్త యోధులను సంహారిస్తా నంటున్నాడు శ్రీకృష్ణుడు.

వ. అభి క్రమంబునం జాచెదు; వెల్లి నీవు మనయరదంబు పున్ని శైఖ్య సుగ్రీవ మేఘుపుష్ప వలాహకంబులను గనకమణి మాలికాలంకృతంబులం జీసి పూస్తి, గరుడధ్యజంబు సంఘుటించి, చక్ర గదా శార్ంజీ ప్రముఖాప్ర శస్త్రంబులు దగు తెఱంగున నునిచికొని మైములువు దొడిగిరమ్ము; పాంచజన్మ రవం బాకళ్లించి నప్పుడ వేగంబ యొయిది కొను' మనిన విని దారుకుందు.

354

ప్రతిపదార్థం: అది= శత్రువులను ఎదుర్కొనటం లేదా వాళ్ళను సంహారించటం; క్రమంబున్+మాచెదవు= క్రమంగా నీవే చూస్తాను (అది అడుగుపెట్టినప్పుడు సామర్థ్యంతో పూనికతో నిర్వహించాల్సిన పని అని భావం); ఎల్లి= రేపు; నీవు; మన+అరదంబున్+పన్ని= మన రథాన్ని ఏర్పాటు చేసి (యుద్ధానికి సిద్ధం చేసి); శైఖ్య, సుగ్రీవ, మేఘుపుష్ప, వలాహకంబులనున్= శైఖ్యమూ, సుగ్రీవమూ, మేఘుపుష్పమూ, వలాహకమూ అనే గుర్తాలను (మేఘుపుష్పాన్నే పుష్పకం అనికూడా వ్యవహారిస్తారు); కనక, మణి, మాలికా+అలంకృతంబులన్= బంగారు, మణిల దండలతో అలంకరించబడిన వాటినిగా; చేసి= ఒనర్చి; పూన్ని= రథాలకు కట్టి; గరుడధ్యజంబున్= గరుత్మంతుడి గుర్తున్న జెండాను; సంఘుటించి= కూర్చి, అమర్చి; చక్ర, గదా, శార్ంజీ ప్రముఖ+అప్ర+శస్త్రంబులున్= సుదర్శనచక్రం, గద, విల్లు, బాణాలు, ఆయుధాలు; తగు తెఱంగునన్= తగినవిధంగా; ఉనిచికొని= ఉంచుకొని(ఉండునట్లు చేసికొని); మైములువున్= కవచాన్ని; తొడిగి= ధరించి; రమ్ము= రావలసింది; పాంచజన్మరవంబు= పాంచజన్యం అనే శంఖం యొక్క ధ్వని; ఆకర్షించినప్పుడు+అ= విన్నప్పుడే; వేగంబ= త్వరగా; ఎయిదికొనుము= వెంబడించుము (రమ్ము); అనినన్= అని కృష్ణుడు చెప్పగా; విని; దారుకుండు= శ్రీకృష్ణుడి రథసారథిమైన దారుకుడు.

తాత్పర్యం: నా శత్రు సంపోరాన్ని ఒక వరుసలో నీవే చూస్తావు. రేపు నీవు మన రథాన్ని సిద్ధం చేయుము. కైబ్యసుగ్రీవ, మేఘపుష్ప, వలాహకాలనే గుర్రాలను బంగారుమణిల దండలతో అలంకరించి, గరుడధ్వజాన్ని నిలిపి, చక్రం, గద, శార్జం మొదలైన అత్తశస్త్రాలను రథంలో పదిలంగా ఉంచుము. నీవు కవచాన్ని తోడుగు కొని రమ్యుపాంచజన్యంపూరించగానే నీవు విజృంభించుము' అని అనగా, ఆ మాటలు విని దారుకుడు. (తరువాతి పద్యంతోఅన్వయం).

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు తాను అర్జునుడికి రథసారథి. తనకు రథసారథి దారుకుడు. యుద్ధానికి సర్వ సన్మధ్యాలై తానే యుద్ధాన్ని చేస్తానని, అందుకు అవసరమైన అన్ని ఏర్పాటులో రేపు ఉదయం బయలుదేరాలని చెప్పుతూ ఎట్లా సంస్థం కావాలో దారుకుడికి శ్రీకృష్ణుడు వివరించాడు. మనం మన ఇంటిలోని పెంపుడు జంతువులకు ఎట్లా పేర్లు పెట్టుకొంటామో అట్లే నాలుగు గుర్రాల పేర్లు కూడా ఈ వచన భాగంలో తెలుపబడ్డాయి.

చ. ‘అలఘువిచార! యట్ల తగు; నప్పని సేసెద; నంత సేయగా
వలయునె? యెష్వ రక్షిం నవార్యులు క్రీడికి సారథిత్వముం
దలకొని నీ వసూన శుభదం బగు వర్తన మాచరింప నీ
నిలుపును బార్ఫు చాలుటయు నేడుగదా భువనం బెత్తింగెడున్.

355

ప్రతిపదార్థం: అలఘు విచార!= గొప్ప ఆలోచన కలవాడా! (శ్రీకృష్ణో! అని సంబోధన); అట్లు+ఆ+తగున్= అట్లే, తప్పనిసరి అవుతుంది; ఆ+పని చేసెదన్= (మీరు చెప్పిన) ఆ కార్యం చేస్తాను; అంత= ఆ కొలది; చేయగాన్+వలయును+ఎ!= చేసి తీరవలసిందేనా!; నీవు; సారథిత్వమున్= సారథిగా ఉండటాన్ని; తలకొని= వహించి లేదా అవలంబించి; అనూన= గొప్ప; పుభదంబు+అగు= మేలు కలిగించేదైన; వర్తనమున్+ఆచరింపన్= (స్థితిని కలిగించగా) వృత్తి లేదా నడవడిని నిర్వహించగా; క్రీడిన్= అర్జునుడికి; అక్కడన్= ఆ యుద్ధంలో; అవార్యులు= అడ్డగించ దగనివాళ్ళు; ఎవ్వరు= ఎవరు (ఉన్నారు); నీ+నిలుపునున్= నీ సైర్యం లేదా ప్రాపును; పార్చు+చాలుటయున్= అర్జునుడి సామర్థ్యమున్నా; భువనంబు= లోకం; నేడు కదా!= ఈ దినం కదా!; ఎఱింగెడున్= తెలిసికొన గలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘గొప్ప ఆలోచన కల ఓ శ్రీకృష్ణో! నీవు చెప్పినట్లే చేయదగును. నీవు ఆదేశించిన పని చేస్తాను. కాని, అంత చేయటం అవసరమా? అర్జునుడికి నీవు సారథిగా ఉండి గొప్ప శుభాన్ని గూర్చే స్థితిని కలిగిస్తే (శుభప్రదమైన వృత్తిని పాటిస్తే) ఇక అర్జునుడు అడ్డగించటానికి సాధ్యంకానివాళ్ళేవరున్నారక్కడ? నీ సైర్యాన్ని, ఆ అర్జునుడి సామర్థ్యాన్ని లోకం ఈ రోజు కదా తెలిసికొంటుంది’

విశేషం: ‘అలఘువిచార!’ అనే పద్యం ఎత్తుగడ గానీ, సాభిప్రాయమైన ఆ సంబోధన లోని అర్థవిశేషం గానీ ఎంతో గంభీరంగా, ఛౌచిత్య స్ఫోరకంగా, ఆ మొత్తం సన్మిశ్రమాని మనముందు ఉంచే విధంగా అభివ్యక్తమైనది. పార్చుడికి నీవు నిర్వహించే సారథ్యం. పుభవ్రదమై సత్స్థితిని కలిగిస్తుంది. నీ ప్రాపు, అతడి సామర్థ్యం లోకానికి ఈ దినమే వెల్లడి అవుతాయి. అని దారుకుడు దృఢంగా తన నిశ్చయాన్ని తెలిపాడు. కాని, తాను సారథిగా ఉండి రథికుడు చెప్పేదాన్ని ఎట్లా కాదంటాడు? అందుకే ‘అట్ల తగు అప్పని సేసెద’ అని అన్నాడు. మళ్ళీ వెంటనే ‘అంత సేయగా వలయునె’ అని మనస్సులోని అసలు విషయాన్ని బయటపెట్టాడు.

ఖ. అని సవినయంబుగా బలికి దనుజముర్ధను తమకంబు వాలించే; నంతఁ ‘బాంచజన్య రవాభిజ్ఞానంబు సవిశేషంబుగా నతనిచేత వినికొని తత్త్వాలంబున నాలంబులోనికి నరదంబు గొనివచ్చేద’ననియే; వెండియు వాసుదేశుందు సూతునితోడ సముచిత సల్లాపంబులు సేయుచుండె; నంత నట జీభత్సుంటు ప్రతిజ్ఞోత్సాహంబు నిర్వహించు తెఱంగు దలంచుచుదామోదర కృతస్థండిల శయనంబున నుండి శోకనిద్రా వినశుండయ్యే; నయ్యవసరంబునంగలలోనంగ్సప్పుండతసిపాలికింబోయిన, నాతండు భక్తింబుత్సూతానంబు సేసి తనయున్న సెజ్జ యిచ్చి, తొలంగి నిలుచుండ, నమ్మురాల యాసీనుండై యుండి యతనికి ట్లనియే.356

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆప్రకారంగా; సవినయంబుగాన్= వినయంతో కూడుకొన్నట్లుగా; పలికి= మాటాడి; దనుజమర్దను+తమకంబున్= రాక్షసులను సంహరించేవాడైన శ్రీకృష్ణుడియొక్క తోందరపాటును; వారించెన్= నివారించాడు; అంతన్= అటుపిమృట; పాంచజన్య రవ+అభిజ్ఞానంబు= పాంచజన్య శబ్దంయొక్క ఎతుకను (గుర్తును); సవిశేషంబుగాన్= విశేషహితంగా; అతనిచేతన్= ఆ కృష్ణుడివలన; వినికాని= విని; తద్+కాలంబున్= ఆ సమయంలో; అరదంబు= రథం; ఆలంబులోనికిన్= యుద్ధంలోకి; కొనివచ్చేరన్= తీసికొని వస్తాను; అనియెన్= అన్నాడు; వెండియున్= పిడప; వాసుదేవండు= శ్రీకృష్ణుడు; సూతునితోడన్= రథసారథితో; సముచిత సల్లాపంబులు= తగిన సంభాషణలు; చేయుచుండెన్= చేస్తూ ఉన్నాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో; అట= అక్కాడ; బీభత్సుండు= అర్జునుడు; ప్రతిజ్ఞా+ఉత్సాహంబున్= శపథం యొక్క ప్రయత్నాన్ని; నిర్వహించు తెఱంగున్= దర్శశయ్యామైన (ప్సండిలం అనగా, వ్రతాదులు పూనినవాళ్ళు పవళించటానికి దర్శాదుల చేత సంస్కరించబడ్డ భూమి); ఉండి; శోకనిద్రా వివశండు+అయ్యెన్= దుఃఖంచేత నిద్రచేత; ఒళ్ళు మరచిన వాడు అయ్యాడు; ఆ+అవసరంబున్= ఆ సందర్భంలో; కలలోనన్= స్వస్పుంలో; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనిపాలికిన్= అర్జునుడి దగ్గరకు; పోయినన్= పోగా; ఆతండు= ఆ అర్జునుడు; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రత్యుత్థానంబున్+చేసి= లేచి నిలబడి; తన+ఉన్న సెజ్జన్= తాను ఉండే పడకను; ఇచ్చి; తోలంగి, నిలుచుండన్= (గౌరవాన్ని ప్రకటిస్తా మర్యాదగా) కొంత దూరంలో నిలిచి ఉండగా; ఆ+మురారి= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; అసీనుండు+పి= కూర్చున్నవాడై ఉండి; అతనికిన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అని దారుకుడు విన్నవించి శ్రీకృష్ణుడి తోందరను తగించాడు. పాంచజన్యం వ్రోగిన గుర్తును తెలిసికొని రణరంగంలోకి రథాన్ని తెస్తానని చెప్పాడు దారుకుడు. ఆ తరువాత అతడితో శ్రీకృష్ణుడు తగిన మాటలాడుతూ ఉండిపోయాడు. ఇక అక్కాడ అర్జునుడు ప్రతిజ్ఞాను నిర్వహించే విధాన్ని తలచుకొంటూ శ్రీకృష్ణుడు ఏర్పాటు చేసిన దర్శశయ్యామైద శోకంతో నిద్రలో మునిగిపోయాడు. ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడు కలలో అతడిని సమీపించాడు. అతడు వినయంతో లేచి తన సెజ్జ మీద శ్రీకృష్ణుడిని కూర్చుండబట్టి, సమీపంలో తాను నిలబడి ఉండగా శ్రీకృష్ణుడతడితో ఇట్లు అన్నాడు:

K. వగపున కెడ యికుము; నె , వ్యగ్రఁ గుంచిన మానవుండు వైరులచేతన్
దెగ్గుఁ గాని తనదు కార్యముఁ , దగ నొనలింపంగ లేదు; తగునే వగవన్?

357

ప్రతిపదార్థం: వగపునకున్= దుఃఖానికి; ఎడ+ఈకుము= సందు ఈయవద్దు; నెవ్గాన్= మిక్కిలి దుఃఖంతో; కుందిన= కుమిలిన (బాధపడిన); మానవుండు= నరుడు; వైరులచేతన్= శత్రువులచేత; తెగున్+కాని= నశిస్తాడు కాని; తనదు కార్యమున్= తన పనిని; తగన్= తగునట్లు; ఒనరింపగన్+లేదు= చేయలేదు; వగవన్= దుఃఖించగా; తగునే?= న్యాయమా? (యుక్తమా?)

తాత్పర్యం: దుఃఖానికి అవకాశం ఇవ్వవద్దు. దుఃఖంతో బాధపడే నరుడు శత్రువుల చేత నశిస్తాడే కాని తన పనిని తాను తగు విధంగా చేయలేదు. దుఃఖించటం సబభా?

విశేషం: దుఃఖించటం వలన తన వినాశాన్ని తానే తెచ్చుకొన్న టల్వతుంది. కాబట్టి శోకించటం తగదు అని ఈ పద్యంలోని సారాంశం.

V. అనిన విని యతం డతని కిట్లనియే.

358

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని= ఆక్రించి; అతండు= అర్జునుడు; అతనికిన్= శ్రీకృష్ణుడితో; ఇట్లు= ఇట్లా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడితో ఇట్లు అన్నాడు:

- క. ‘వగ పింక నెన్నటికి దెను? , మిగిలి ప్రతిన పూరగింప మేకొని చను నా
మగబిమియు లావు మాన్సుటు , తగవే గురునకు నతండు దానికిఁ బుసన్.

359

ప్రతిపదార్థం: వగపు= దుఃఖం; ఇంకన్= ఇక; ఎన్నటికిన్= ఎప్పటికి; తెగున్?= నశిస్తుంది?; అతండు= ద్రోణాచార్యుడు; దానికిన్= నా ప్రతిజ్ఞము భంగం కలిగించటానికి; పూనన్= ప్రయత్నించగా; మిగిలి= అతిశయించి; ప్రతిన= ప్రతిజ్ఞ; పూరగింపన్= నెరవేర్పుటానికి; మేకొని=పూని; చను= పోయే; నామగబిమియున్= నా శౌర్యాన్ని (పొరుషాన్ని); లావున్= బలాన్ని; మాన్సుటు= మానేటట్లు (విడిచేటట్లు) చేయటం; గురునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; తగవే?= తగినదేనా?

తాత్పర్యం: ఈ దుఃఖం ఇంకెప్పటికి నశిస్తుంది? ఆ ద్రోణుడు నా ప్రతిజ్ఞాభంగానికి ప్రయత్నించగా, నా ప్రతిజ్ఞను నెరవేర్పుటానికి పూనుకొని యుద్ధరంగానికి పోయే నా శౌర్యాన్ని, బలాన్ని (విరమింపజేయడం) మానేటట్లు చేయటం ఆ ఆచార్యుడికి తగినదేనా?

- క. ఇనతనయ సహిత ముడ్డము , సనుదెంచు జనంబు పెల్లు సైంధవుడు బలం

బున కెల్ల వెనుక నునికియు , మనమునఁ దలపాశయ వగపు మానునె నాకున్?’

360

ప్రతిపదార్థం: ఇనతనయ+సహితము= కర్మాఢితో కూడుకొన్నాడె; అడ్డము+చనుదెంచు= అడ్డగా వచ్చే; జనంబు+పెల్లు= జనంమొక్క గుంపు (అతిశయం లేదా ఆధిక్యం); సైంధవుడు= సింధుదేశపు రాజైన జయద్రథుడు; బలంబునకున్ ఎల్లన్= సైన్యానికి అంతటికీ; వెనుకన్+ఉనికియున్= వెనుక్కెపు ఉండటమున్నా; మనమునన్= మనస్సులో; తలపోయన్= ఆలోచించగా; నాకున్= నాకు; వగపు= దుఃఖం; మానునె?= ఆగుతుందా? (తగ్గుతుందా?)

తాత్పర్యం: కర్మాఢితో కూడా అడ్డగించటానికి వచ్చే ఆ సైన్యసమాహం యొక్క అతిశయమొన్నా, సైంధవుడు సైన్యానికంతటికీ వెనుక దాగి ఉండటమున్నా ఆలోచించగా నాకు దుఃఖం ఆగుతుందా?’

విశేషం: ‘జనంబు పెల్లు’ అను ప్రయోగాలలో తత్తుమమూ అచ్చ తెలుగు పదం చక్కగా కూర్చుబడ్డాయి. కంద పద్యంలో ఆఱవగణం జగణం ఉండి తీరాలి. ఆ సందర్భంలో ‘పెల్లు’ పద్యగతికి ఒక విలక్షణ స్వార్థాన్ని కలిగించింది. సైంధవుడు దాగే విషయాన్ని ‘బలంబున కెల్ల వెనుకనునికి’ అని తిక్కన సేర్కొన్నాడు. ఈ ప్రయోగంలో కూడా బలంబు అను తత్తుమం తర్వాత అన్నీ అచ్చతెనుగు పదాలే. ఇట్లే చివరిపాదం ఆది ప్రయోగం ‘మనము’ తప్ప మిగిలిన అచ్చతెనుంగు పదాలలో అనితరమైన అర్థస్వార్థాన్ని కన్నలకు కట్టేటట్లు వెల్లడించే ప్రత్యక్షీకరణ నాటకీయతను ప్రదర్శించాడు.

కృష్ణార్ఘునులు స్వప్నమండుఁ గైలాసమునకుఁ బోపుట (సం. 7-57-24)

- వ. అనిన నచ్చుతుం ‘డబి యట్టిదు! కాదె!’ యని పలికి తటీయ హితార్థియై యుపాయంబువిచాలించి, యుప స్వర్యానంబాచలించి, తూర్పు మొగంబై యుండి, యువ్వజియు వీళ్లించి, శూలపాణికిం బరమ సాధనం బైన పాపపతంబు నీకుంబుస్ఫుట పరిజ్ఞానం బయిన నీవు జయద్రథవథంబవశ్యంబును జేయుదు; వమ్మహిత్ర్యంబు కలిమి సమంత్రక ముప్పిక స్థానక విజ్ఞానంబుగాఁ గ్రిత్త సేసికానుట మేలు; తదర్థంబుగా నద్దేవుఁ జిత్తంబున నిలిపి సభక్తిక ధ్యానంబు సేయు’ మనముడుఁ గీరీటిటియుం గృతాచమసుండును భూసమాసీనుండును సై పరమేశ్వర స్వరణ తత్పరత్వంబున నుండి, కృష్ణండును దానును గగనంబున కెగయుటయు, నతండు దన వలచేయి వట్టికాని చనుదేరండా లరువురు నుత్తరాఖముఖులై పోవుటయుం గాంచె; సప్పిధం బున వారలు చారణసిద్ధ గంధర్వ సేవితంబైన పథంబున వివిధ విశేషంబు లాలోకించుచుం బోయికైలాసంబుగని,

యందు సరిత్వరోవర సుందరంబును బుష్టలతా భూషితంబును రమ్యతరు సంతాన కాంతంబును నయిన కుబేర విహిరస్తానంబు సూచుచుం జనిచని, దాని కనతి దూరంబున మహానీయ మణిమయంబయి తేజిలిల్లు మహామందిరంబు సౌభ్యా, యచ్ఛటఁ బ్రమథగణ పరివృతుండును, బార్వతీ సహితుండును, బ్రద్వీతన సహస్ర ప్రభా విభాసమానుండును, బివ్యోత్తమ సేవ్య మానుండును, మహాముని ప్రస్తాయమానుండును, నష్టరోజన సంగీత మంగళమహిం పురోభాగుండును సై పేరోలగంబున నుండి శోభిల్లు శంకరు దల్చించి, సప్తణాంచ్ఛారణంబుగా దండ ప్రణామంబు లాచలించి యున్న నన్నరనారాయణుల దెసం బ్రసాదమందస్తిత సుందర విలోకనంబు లొలయ నయ్యందుధరుండు మధురస్వనంబున నిట్లనియో.

361

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అది+అట్టిద+కాదె!= అది అటువంటిదే కదా!; అని+పలికి= అని మాటాడి; తదీయ, హిత+అర్థి+హ= ఆతడి యొక్క మేలు కోరినవాడై; ఉపాయంబున్+విచారించి= ఉపాయాన్ని ఆలోచించి; ఉపస్వర్ఘనంబు+అచరించి= ఆచమనం చేసి; తూర్పుమొగంబు+హ+ఉండి= తూర్పువైపు మొగం కలవాడై ఉండి; ఆ+విజయున్= ఆ అర్బునుడిని; వీష్ణించి= చూచి; శూలపాణికిన్= పరమేశ్వరుడికి; పరమసాధనంబు+ఖన+పాశపతంబు= ఉత్కష్ట ((శేషు)మైన పరికరమైన పాశపతం; నీకున్= నీకు; ప్రస్నట+పరిజ్ఞానంబు+అయిన్= వికసించే విశిష్టమైన ఎతుక కలిగింది అయితే; నీపు; జయద్రథ+వధంబున్= సైంధవడిని చంపటాన్ని; అవశ్యంబున్= తప్పకుండా; చేయుదువు= చేస్తావు; ఆ+మహా+అప్రంబు కలిమి= ఆ గొప్ప అప్రం కలిగి ఉండటంచేత; సమంత్రక, ముషిక, స్థానక, విజ్ఞానంబుగాన్= మంత్ర పూర్వకంగా పిడికిలికి సంబంధించిన ప్రదేశంలో ఉండే విశేషజ్ఞానం కలిగిందిగా; క్రొత్త, చేసికొనుట= క్రొత్తగా సంపాదించటం; మేలు= పుభం; తద్వారా+అర్థంబుగాన్= (దానికొఱకై) ఆ ప్రయోజనానికై; ఆ+దేవున్= ఆ శివుడిని; చిత్రంబున్+నిలిపి= మనస్సులో నిలిపి; సభక్కి ధ్యానంబు+చేయుము= భక్తిపూర్వకంగా ధ్యానాన్ని చేయాల్చింది; అనవుడున్= అనిన వెంటనే; కిరీటియున్= అర్బునుడున్నా; కృత+అచమనుండు+అగుచున్= ఆచమనం చేసినవాడు ఔతూ; భూ+సమాసినుండున్+హ= భూమిపై బాగా ఆసినుడై; పరమేశ్వర స్కంధ తత్పరత్యంబున్+ఉండి= శివుడిని స్కంధించే ఆసక్తితో ఉండి; కృష్ణుండునున్+తానున్= శ్రీమృదున్నా, తానున్నా; గగనంబునకున్= ఆకాశానికి; ఎగయుటయున్= ఎగురుటయున్నా; అతండు= కృష్ణుడు; తనవలచేయి, పట్టికొని, చనుదేర్ను= తన కుడిచేయి పట్టుకొని రాగా; తారు= తాము; ఇరువురును= ఇద్దరున్నా; ఉత్తర+అభిముఖులు+హ= పోవుటయున్= ఉత్తరం షైపుగా పోవటమున్నా; కాంచెన్= చూచాడు; ఆ+విధంబున్= ఆ రితిగా; వారలు= ఆ కృష్ణార్జునులు; చారణ, సిద్ధ, గంధర్వ సేవితంబు+ఖన, పథంబున్= చారణలు, సిద్ధలు, గంధర్వలచేత (సేవించ) పూజించబడే మార్గంలో; వివిధ విశేషంబులు+ఆలోకించుచున్= రకరకాల వింతలు చూస్తూ; పోయి; కైలాసంబున్+కని= కైలాసాన్ని చూచి; అందున్= ఆ కైలాసంలో; సరిత్త+సరోవర+సుందరంబున్= నదులు సరస్సులచేత అందమైనదియును; పుష్ప లతా భూషితంబున్= పూలూ, తీగలచేత అలంకరించబడినదియున్నా; రమ్య+తరు+సంతాన+కాంతంబున్= అందమైన చెట్ల గుంపుచేత ప్రకాశించేదిన్ని; అయిన, కుబేర, విషార, స్థానంబు= అయినటువంటి కుబేరుడు వేడుకగా తిరిగే వస్తుప్రదేశం; చూచుచున్+చని+చని= చూస్తూ పోయి పోయి; దానికిన్= ఆ విషారస్తలానికి; అనతిదూరంబున్= చాలా తక్కువ దూరంలో; మహానీయ, మణి, మయంబు+అయి= గొప్ప మణఁలు కలిగినదై; తేజరిల్లు= ప్రకాశించే; మహామందిరమ్య= గొప్పనివాసం; చొచ్చి= ప్రవేశించి; అచ్చుటన్= ఆ మందిరంలో; ప్రమథగణ పరివృతుండును= ప్రమథుల మొత్తంచేత పరివేష్టించ బడ్డవాడున్నా; పార్వతీ సహితుండును= పార్వతితో కూడుకొన్న వాడున్నా; ప్రద్వోత్తన, సహస్ర, ప్రభా, విభాసమానుండును= వేయమంది సూర్యులయ్యుక్క కాంతులచేత మిక్కెలి ప్రకాశించేవాడున్నా; దివ్యోత్తమ సేవ్యమానుండునున్= శేషులైన దివ్యులచేత పూజించబడే వాడున్నా; మహాముని ప్రస్తాయమానుండును= గొప్ప బుములచేత కీర్తించబడేవాడున్నా; అస్పరస్, జన, సంగీత, మంగళ, మహిత, పురోభాగుండును+హ= అస్పరస్ ప్రీల సంగీతంచేత, కల్యాణకరమైన గొప్ప ముంగిలి ప్రదేశం కలవాడున్నా అయి; పేరోలగంబున్= పెద్ద కొలువులో; ఉండి; శోభిల్లు= ప్రకాశించే; శంకరున్= శివుడిని; దల్చించి= చూచి; సప్తణావ+ఉచ్చారణంబుగాన్= ఓంకార సహితమైన ఉచ్చారణ కలిగేటట్లుగా;

దండ+ప్రణామంబులు+ఆచరించి+ఉన్నన్= కర్తవై నేలపైబడి అష్టాంగాలు నేలకు తాకేటట్లుగా నమస్కారాలు చేసి ఉండగా; ఆ+నర+నారాయణుల దెసన్= ఆ నరుడూ, నారాయణుడూ - ఇరువురిపైపు; ప్రసాద మందస్మితసుందరవిలోకనంబులు+బలయన్= ప్రసవమైన చిరునవ్వులతో, రమణీయములైన చూపులు ప్రసరించగా; ఆ+ఇందుధరుండు= చందుడిని తలపై ధరించిన ఆ శివుడు; మథుర స్వరంబునన్= మాధుర్యం గల కంఠధ్వనితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు అనగా శ్రీకృష్ణుడు ‘అది అంతే’ అని పలికి, అతడికి మేలు చేయగోరి ఆచమించి తూర్పు మొగంగా కూర్చుండి అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఈశ్వరుడికి శ్రేష్ఠమైన సాధనం పాశుపతం. దానిని నీవు సమగ్రజ్ఞాన స్వార్థితో స్వరీస్తే సైంధవడిని తప్పక చంపగలవు. ఆ మహాప్రాన్ని మంత్రసహితంగా నీ గుప్పిట నిలిచేటట్లు క్రొత్తగా సన్నిధానం చేసికొనటం మేలు. కాబట్టి, ఆ దేవదేవుడిని మనసులో స్వరించి భక్తితో ధ్యానం చేయుము’ అనగా అర్జునుడు ఆచమించి నేలపైకూర్చుండి శివధ్యాన తత్త్వరుదయ్యాడు. ఆ ధ్యానంతో కృష్ణుడూ అర్జునుడూ ఆకాశానికి ఎగశారు. కృష్ణుడు అర్జునుడి కుడిచేయి పట్టుకొని ముందుకు తీసికొనిపోతూ ఉండగా; వారు చారణులు, సిద్ధులు మొదలైనవారు విహారించే మార్గంలో అనేక విశేషాలు చూస్తూ కైలాసానికి చేరుకొన్నారు. నదులతో, సరోవరాలతో, పూలలతలతో సుందరంగా శోభించే కుబేర విహారక్షేత్రాన్ని దర్శించి దూరంగా ఉన్న ఒక గొప్ప మణిమయ భవనంలో ప్రవేశించి, అందులో ప్రమథగణాలతోనూ, పార్వతీదేవితోనూ కూడుకొని వేయిసూర్యుల వెలుగుతో వెలుగొందే శివుడిని మహామునులు సేవిస్తున్న సమయంలో దర్శించారు. ఓంకారంతో దండప్రణామం చేశారు. పరమశివుడు ఆ నరనారాయణులను చిరునవ్వు చిందే ముఖంతో దయామయమైన చూపులతో చూచి, తియ్యని మాటలతో ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘స్వాగతమే మీ యిధ్దఱ , యాగమనంబునకు హేతు వగు కోల్చి యను
ద్వేగంబున నెత్తిగెంపుడు; , వేగము యొడఁ గూర్చు నెల్ల విధముల దానిన్.’

362

ప్రతిపదార్థం: స్వాగతమే!= క్షేమమే కదా!; మీ+ఇధ్దఱ= మీ ఇరువురి; ఆగమనంబునకున్= రాకు; హేతువు+అగు కోర్చి= కారణమైన వాంఛ; అమద్వేగంబునన్= ఉద్వేగం అనగా భీతి, కలతా లేకుండా; ఎత్తిగెంపుడు= తెల్పుండి; ఎల్లవిధములన్= అన్నివిధాలా; దానిన్= ఆ మీ కోర్చెను; వేగము+అ= తత్త్వ క్షణమే (తొందరగా); ఒడఁ గూర్చున్= తీరుస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘క్షేమమే కదా! మీ ఇధ్దరి రాకు కారణం ఏమిటో! ఉద్వేగం లేకుండా చెప్పఁడి. వెంటనే మీ కోర్చెను అన్ని విధాల తీరుస్తాను.’

విశేషం: తమ ఇంటికి వచ్చిన అతిథులను రాగానే క్షేమసమాచారాలు అడగటం ప్రథమధర్మం. వా రే ఉద్దేశంతో ఆశ్రయించారో అది తెలిసికొనటం ద్వితీయధర్మం. వెంటనే వారి కోర్చి తీర్చుటం తృతీయధర్మం. ఇక్కడ ‘అమద్వేగకర’ మైన తీరులో తెలుపండి. అనటం చాలా చక్కగా ఉన్నది. ‘కలతా, తొట్టుపాటు, బాధ లేకుండా నిర్మయంగా అడగండి’ అంటూ అభయమీయటం గమనార్థం. అమద్వేగ కరమైన వాక్యం సాత్మీకమైన వాచిక తపస్సును తెలుపుతుంది.

వ. అనిసంభీతచేతస్ములగుచునుత్థితులైలాటంబులనంజలిపుటంబులుఘుటించినివిచివాసుదేవార్జునులు
తమ చిత్తంబులు భక్తిరసంబున జీత్తిల్లచుండ.

363

ప్రతిపదార్థం: అనివన్= అని శంకరుడు పలుకగా; ప్రీత+చేతస్ములు+అగుచున్= ప్రీతి చెందిన మనస్సులు కలవారోతూ; ఉత్సితులు+ఖ= పైకి లేచినవారై; లలాటంబులన్= నొసటి ప్రదేశాలలో; అంజలి పుటంబులు= దొప్పలవంటి దోసిశ్చ (చేమోడులు);

ఘుటించి= కూర్చు; నిలిచి= ఎదుట నిలిచి; వాసుదేవ+అర్జునులు= శ్రీకృష్ణుడూ, అర్జునుడూ; తమ+చిత్తంబులు= తమ మనస్సులు; భక్తిరసంబున్వు= భక్తి అనే రసంతో; జొత్తిల్లుచుండన్= రంజిల్లుచుండగా

తాత్పర్యం: అనగా సంతోషించి శ్రీకృష్ణర్జునులు లేచి నుండి దొషులవంటి చేతులు మొగిడ్డి, తమ మనస్సులు భక్తిరసంతో రంజిల్లుతూ ఉండగా.

చ. ‘రవి శశిపాణ్లోచన ! సుర ప్రతివీర విమర్శన క్రమా!
భువనమయాత్కా! భుజగభూషణ! పోషితభక్త! సంయమి
స్తవన కథావధానపర! దర్శకదర్శ హరా! నిరస్త సం
భవమరణాబి వైకృత! యపారగుణా! గుణ దీప వర్ణితా!

364

ప్రతిపదార్థం: రవి, శశి, వహ్ని, లోచని= సూర్యుడు, చంద్రుడు, అగ్ని కన్ములుగా కలవాడా!; సుర, ప్రతివీర, విమర్శన, క్రమా!= దేవతలకు (ప్రతివీరులైన) శత్రువులైన రాక్షసులను చంపుటలో సామర్థ్యం (బలిమి) కలవాడా!; భువన, మయ+ఆత్మకా!= సకలలోకాలు కలిగినట్టి వాడా! విశ్వమయమైన(స్వరూపం) ఆత్మకలవాడా!; భుజగభూషణ!= సర్పాలు ఆభరణాలుగా కలవాడా!; పోషితభక్త!= పోషించబడిన (రక్షించబడిన) భక్తులు కలవాడా!; సంయమి, స్తవన, కథా+అవధాన, పర= బుషీష్టరుల స్తోత్రాలు కథలు మనస్సున నిలుపుటలో ఆసక్తి కలవాడా!; దర్శక, దర్శ, హరా!= మన్మథుడి గర్వాన్ని హరించినవాడా!; నిరస్త, సంభవ, మరణ+అది, వైకృత!= తిరస్కరించబడిన పుట్టుక, చావు మొదలైన వికారాలు కలవాడా!; అపారగుణా!= హద్దులేని గుణాలు కలవాడా!; గుణదీప వర్ణితా!= గుణాలను, దోషాలను వదలినవాడా!

తాత్పర్యం: సూర్య చంద్రాగ్నులు కన్ములైనవాడా! అమరుల శత్రువులైన అసురులను మర్దించే బలం కలవాడా! లోకములే తానైనవాడా! పాములు ఆభరణాంగా కలవాడా! భక్తులను పోషించేవాడా! మహారూల స్తోత్రాలను, కథలను మనస్సునందు నిలుపుటలో ఆసక్తి కలవాడా! మన్మథుడి గర్వాన్ని హరించినవాడా! చావు, పుట్టుకలు మొదలైన వికారాలకు అతీతుడైనవాడా! హద్దులేని వాత్సల్యాది గుణాలు కలవాడా! త్రిగుణాలు దోషాలు వర్ణించినవాడా!

ఏశేషం: ఇది శివసుతి పద్యం. ఆరంభంమండి పద్యం చివరివరకు అన్ని సంబోధనలే. శివుడి మూడునేత్రాల ప్రస్తకితో పద్యారంభం. చిట్టచివర తొమ్మిదవ సంబోధనలో అపారగుణ! అని వెంటనే పద్యాంతాన్ని గుణ దీపవర్ణితా! అని గుణాతీతమైన తత్త్వంతో పరిసమాప్తం చేశాడు.

క. జగములు గలిగింపగ నవి, దగు వర్ధన మొంద నిలుపఁ దఱితో వానిం
దెగఁ జేయ నీవ నేర్పఁ, వగుట తుతులు సెప్పు, నిర్మలాధ్యతమూట్రీ!

365

ప్రతిపదార్థం: నిర్మల+అద్యత మూర్తీ!= పవిత్రమైన, ఆశ్చర్యకరమైన స్వరూపం కలవాడా! (ఈ పరమేశ్వరా! అని సంబోధన); జగములు= లోకాలు; కలిగింపగన్= సృష్టించగా; అవి= ఆ లోకాలు; తగు వర్ధనము+బందన్+నిలుపన్= (సరి అయిన) తగిన (ఉనికి) అభివృద్ధిని (స్థితి-నడవడి) పాందటానికి రక్షించగా; తతీతోన్= సమయానుకూలంగా, లేదా వెనువెంటనే; వానిన్= ఆ లోకాలను; తెగన్+చేయన్= నశింపచేయగా; ఈపు+ల= నీవే; నేర్పరివి= సమర్థుడవు; అగుటన్= కావటాన్ని; ప్రతులు= వేదాలు; చెస్పున్= వక్కాణిస్తున్నాయి.

తాత్పర్యం: పవిత్రమైన, ఆశ్చర్యకరమైన స్వరూపం కలవాడా! లోకాలు సృష్టించటానికి, అవి తగిన (ఉనికి) స్థితిని పాంది రక్షించబడటానికి, కాలం గడువు తీరగా వెంటనే నశింపజేయటానికి నీవే సర్వసమర్థుడ వని వేదాలు నొక్కి వక్కాణిస్తున్నాయి.

విశేషం: ‘తగు వర్ధన మొంద నిలుప’ అనే ప్రయోగంలో ‘నిలుపన్’ అను క్రియాపద మొక్కటే చాలు. కానీ దానికి అనుబంధంగా పేర్కొన్న వాక్యంలో ‘తగు వర్ధనము’ అనే పాఠాంతరము అనేకార్థాలలో ప్రయుక్తమైంది సరి అయిన నడవడి లేదా జీవనం కలిగేటట్లులేక యోగ్యమైన స్థితి, ఉనికి ఉండేటట్లు అనే ఆర్థాలు స్ఫురిస్తున్నాయి. అట్లే ‘తత్తీతో’ అనే ప్రయోగం కూడా. అనేకార్థస్థాప్తి కలిగి ఉన్నది. నిర్వులాద్యుతమూర్తి! అని సంబోధన శివుడి పరంగా అతడి స్వరూప స్వభావాలను సమన్వయిస్తూ కూర్చుబడింది. శివుడు కాటిబూడిద, పురై, పులితోలు, ప్రమథగణంతో శృశానవాటికా సంచారం కలిగి పైకి అమంగళకరంగా అపవిత్రంగా కనిపించాడు. కానీ, అతడు పరమ నిర్వులుడు. ఇట్టి వైరుడ్యం వలన మనకు ఎంతో ఆశ్చర్యం కలిగిస్తుంది అయిన స్వరూపం - అని తిక్కన తన ప్రయోగంలో నిరూపించాడు.

క. ప్రకృతి యను బురుషు డస్తగా వికృతు లనం బరఁగుచున్న వీసికి నెల్లన్

సకలాత్మక! నీ విభవము , యక్కత్తిమాధారభూతమై యుండు శివా!

366

ప్రతిపదార్థం: శివా!= మంగళకరమైనవాడా!; సకలాత్మక!= సమస్తమూ నీవై ఉండేవాడా!; ప్రకృతి+అనన్= పంచభూతాత్మకమై, సత్యాదిగుణ సామాన్యావస్థతో ఒప్పే స్వభావం అనగా; పురుషుడు+అనగాన్= సమస్త విశ్వానికి కారణభూతుడైన పురుషుడు అనేటట్లగా; వికృతులు+అనన్= వికారాలు అనగా; పరఁగుచున్న= ఒప్పుతూ ఉండే; వీనికిన్+ఎల్లన్= వీటి అన్నింటికి; నీ+విభవము= నీయెక్క గొప్పతనం, మహాత్ముం; అక్కతిమ+అధారభూతము+ఐ+ఉండున్= సహజమైన (ఆదరువుకు) అలవాలానికి తగినదై ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: మంగళకరమైనవాడా! ఓ శివా! అన్ని నీవై ఉండేవాడా! ప్రకృతి, పురుషుడూ మొదలైన వికారాలన్నింటికి నీ మహాత్ముమే సహజమైన ఆధారం.

విశేషం: అవ్యక్తమైన పరమాత్మ ప్రకృతిపురుష రూపంలో వ్యక్తం కావటమే వికృతి. విశ్వస్ఫుర్పికొరకు పరమాత్మ మాయను తన అధినంలో ఉంచుకొని అనేక వికారాలను లీలామాత్రుడై ప్రదర్శిస్తూ ఉంటాడు. అతి సహజమైన ఆ స్వభావమే అన్నింటికి ఆధారభూతమౌతూ ఉంటుంది. సర్వమూ తానే అయిన ఆ పరమశివుడు శుభానికి, సుభానికి, మోక్షానికి మూలం. కృతిమత్యం లేని సహజస్థితిలో పొందే ఆనందానికి అతడే గమ్యం. కృతిమత్యంలో స్వచ్ఛత ఉండదు. అది పై పై మొరుగులతో భ్రమప్రమాదాలు కలిగిస్తుంది. శివా! సకలాత్మకా! అనే రెండు సంబోధనలూ పరమేశ్వరుడి నిశ్చల, నిర్వల సహజగమ్య స్థితిని సూచిస్తూ, అన్నింటికి అతీతమైన అతని విభవాన్ని ప్రతిపాదిస్తూ ఉన్నాయి.

క. అవ్యక్త మప్పుమేయము , సువ్యక్త మనాబి భక్తి సుగమ మగమ్యం

బవ్యయము త్రిలోచన! నీ , బివ్య మహిమ యాగమోపదేశము రుద్రా!

367

ప్రతిపదార్థం: త్రిలోచన!= మూడు కమ్మలు కలవాడా!; రుద్రా!= భయంకరుడవూ, మహానీయుడవూ అయిన ఓ పరమేశ్వరా!; నీ దివ్య+మహిమ= దివియందు పుట్టిన శైఖము, ఆశ్చర్యకరమైన నీ మాహాత్ముం; అవ్యక్తము= స్ఫుర్తికి బీజమై తెలియరాని మూల ప్రకృతి; అప్రమేయము= మితి చెప్పటానికి లేదా ఉంపించటానికి అశక్యం; సువ్యక్తము= సప్తప్తంగా తెలియబడేది; అనాది= ఆదిలేనిది అనగా నిత్యమైనది; భక్తిసుగమము= భక్తిచేత సులభమైనది; అగమ్యంబు= గమించటానికి లేదా పొందటానికి అశక్యమైనది; అవ్యయము= వ్యయం లేనిది (పుభ్యమైనది); ఆగమ+ఉపదేశము= వేదాల హితవాక్యాలు కలిగినది.

తాత్పర్యం: త్రిలోచనా! రుద్రా! నీ దివ్య మహాత్ముం తెలియసాధ్యం కానిది. అపరిమితమైంది. సుస్పష్టమైంది. ఆదిలేనిది, భక్తిచేత సులభంగా పొందటానికి సులభమైనది, మరియు సాధ్యంకానిది, అక్షయమైంది, వేదాలచేత ఉపదేశింపబడింది.

విశేషం: పరమాత్మను ఇదమిత్తం అని నిర్వచించటం కష్టం. అందుకే అవ్యక్తం సువ్యక్తం సుగమం అగమ్యం అని ఉన్నట్లు లేనట్లు ద్వంద్యాత్మకంగా ప్రతిపాదించబడింది. అప్రమేయం, అనాది, అవ్యయం అనేవి మనబుద్ధిమేరకు అతీతమైన తత్త్వాన్ని ప్రకటిస్తున్నాయి. ఆ పరమాత్మను తెలిసికొనటానికి వేదమే ప్రమాణం అని తెలుపబడింది. రుద్రా! త్రిలోచన! అనే రెండు సంబోధనలు శివుడికి ప్రయోగించబడ్డాయి. ఇందులో రుద్రశబ్దం భయంకరత్వాన్నే గాక, గొప్పతనాన్ని కూడా తెలుపుతూ ఉన్నది. అన్నింటికి ప్రమాణమైన వేదమే రుద్రుడి మహానీయతను వివరించగలుగుతుంది.

వ. అనిమతీయుననేకప్రకారంబులనవాజ్ఞానసగీచరుండగునప్పరమేష్వరుంబ్రస్తుతించి; రఘుడచ్యుతుండు పార్థునిం బాశుపతం బర్థింపు మని కఱపిన, నతం దవ్యారంబు వేడుటకై విశ్వేష్వరుం దవ్యక చూచి తాను మున్మ ముకుందునందు సమల్పించిన నిశాసమయ పూజా ద్రవ్యంబు లగు మాలాసులేపనంబు లభ్యేపుని దివ్యదేహంబునం గాంచి యచ్ఛేరువంబి, యమ్మురహార పురహారుల యేకత్వంబు మనంబునం గొనియాడి, 'దేవా! భవటియ బివ్యాహస్త్రంబు దయసేయు' మని విన్నవించుటయు భక్తవత్సలుం డగు శక్తినాథుండు గృష్మ లిరువురను దరహసంబుతో నవలోకించి.

368

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; మతీయున్= మరల; అనేక ప్రకారంబులన్= వివిధ విధాలుగా; అవాక్+మానస, గోచరుండు+అగు= మాటలకూ మనస్సుకూ అందని (గోచరం కాని) వాడైన; ఆ+పరమేష్వరున్= ఆ మహేశ్వరుడిని; ప్రస్తుతించిరి= కొనియాడారు; అప్పుడు; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; పార్థునిన్= అర్జునుడిని; పాశుపతంబు= పశుపతికి సంబంధించిన దివ్యాప్తము; అర్థింపుము= వేడుము(కోరుము); అని, కఱపినన్= అని నేర్చగా (బోధించగా); అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఆ+వరంబు= దేవతాదులచే పాందబడే ఆ కోరిక; వేడుటకై= అర్థించుటకై; విశ్వేష్వరున్= విశ్వనాథుడైన ఆ శివుడిని; తప్పక= చలించకుండా - శ్రద్ధతో; చూచి= పరికించి; తాను; మున్మ= అంతకుమనుపు; ముకుందునందున్= శ్రీకృష్ణుడియందు; సమర్పించిన= పూజ్యభావంతో ఇచ్చిన; నిశాసమయ+పూజాద్రవ్యంబులు+అగు= రాత్రివేళల్నించే (పూతపస్తువులైన) మంచి పస్తువులైన; మాల్య= దండలు; అనులేపనంబులు= పైపూతలు అనగా చందనాదులు; ఆ+దేవుని= ఆ దేవుడైన శివుడి; దివ్యదేహంబునన్= దివ్యమైన శరీరంలో; కాంచి= చూచి; అచ్చేరువు+అంది= ఆశ్వర్యపడి; ఆ+మురహార, పురహారుల= ఆ హారిహారుల (మురాసురుడిని చంపినపాడు విష్ణువు, త్రిపురాసురులను సంహరించినవాడు ఈశ్వరుడు); ఏకత్వంబు= ఒక్కరే అనుభావం; మనంబునన్= మనస్సులో; కొనియాడి= ప్రశంసించుకొని; దేవా!= ప్రభూ!; భవటియ, దివ్య+అప్తుంబు= మీయొక్క ఆశ్వర్యకరుడైన (దివ్యమైన) అప్తుం; దయచేయుము= (కరుణించుము) ఇమ్ము; అని+విన్నవించుటయున్= అని మనవి చేయటమున్నా; భక్తవత్సలుండు+అగు= భక్తులయందు వాత్సల్యం (దయ) కలవాడైన; శక్తినాథుండు= పార్వతిపతి; కృష్ణులు+ఇరువురనున్= కృష్ణార్జునులను; దరహసంబుతోన్= చిరునవ్వుతో; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని పలురకాలుగా వాక్యలకూ, మనస్సుకూ గోచరించని ఆ పరమేష్వరుడిని కీర్తించారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని - 'పాశుపతాన్ని కోరు' మని సూచించాడు. ఆ సూచనమేరకు అర్జునుడు ఏకాగ్రభావంతో దేవదేవుడిని చూచి, తాను పూర్వం శ్రీకృష్ణుడికి సమర్పించిన రాత్రిపూజాద్రవ్యాలు దండలు, గందపు పూతలు మొదలైన వాటిని ఆ పరమేష్వరుడి దేహంమీద గమనించి, ఆశ్వర్యపడి, ఆ హారిహారుల ఏకత్వాన్ని నుతించి 'దేవా! మీ దివ్యాస్తాన్ని దయచేయు' మని వేడుకొన్నాడు. భక్తవత్సలుడైన ఆ పరమశివుడు ఇరువురు కృష్ణులను చిరునవ్వుతో చూచి.

విశేషం: మూలంలో రాత్రి పూజా ప్రస్తకి ఉన్నది. కాని, ఆ మాలాసులేపనాలు పరమేష్వరుడి దివ్య దేహంలో చూచి ఆశ్వర్యపడి హారిహారు లిరువురూ ఒకరే అని భావించిన విషయం లేదు. దీనిని తిక్కన తాను నమినై హారిహారనాథ తత్త్వాన్ని కనుగొంగా అనుసంధించాడు. కృష్ణు లిరువురు అనటంలో అర్జునుడూ, కృష్ణుడూ ఇద్దరూ ఒక్కటే అనే విషయాన్ని తిక్కన వెల్లడించాడు. హారిహారుల ఏకత్వంవలేనే కృష్ణార్జునుల ఏకత్వం కూడా అని సూచన. హారిహారుల ఏకత్వం రూపంలో కాగా, కృష్ణార్జునుల ఏకత్వం నామంలో.

తే. అమృతమయ మగు నుల్ల పద్మాకరమును : నాదు బాణాసనంబు బాణములు నున్న
యవి; దృఢప్రతులార! మీ రచటి కలిగి : వానిఁ దెం డిష్టోకి' నని యాన తిచ్చే.

369

ప్రతిపదార్థం: దృఢప్రతులార!= గట్టిదైన పట్టుదల (దీక్ష) కలవారా!; అమృతమయము+అగు= అమృతంతో నిండినదైన; ఉల్లపద్మ+ఆకరమున్న= చేరువ నున్న తామర పూవులకు నిలయమైన సరోవరంలో; నాదు బాణాసనంబు= నా విల్లూ; బాణములున్= బాణాలూ; ఉన్న+అవి= ఉన్నాయి; మీరు; అచటిక్స్= అక్కడికి; అరిగి= వెళ్లి; వానిన్= వాటిని; ఇచ్చటిక్స్= ఇక్కడికి; తెండు= తీసికొనిరండి; అని; అనతి+ఇచ్చెన్= ఆజ్ఞను ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: 'ఒ వీరులారా! నా విల్లూ, బాణాలూ అమృతమయమైన పద్మాల సరస్సులో ఉన్నాయి. మీరు అక్కడికి పోయి వాటిని ఇక్కడికి తీసికొని రండి' అని ఆజ్ఞ ఇచ్చాడు.

విశేషం: ఉల్ల= అంత దూరమూ అంత దగ్గర కాని; అల్ల= దూరస్తి; ఇల్ల= సమీపస్తి; ఉల్ల= దూరము దగ్గర కాని.

వ. అ ట్లనుగ్రహించినం జిత్తానువర్తన తత్తురులగు తత్తులసరవర్తులు కొందఱు దోడ్కొని పోవం బోయి పరమమునులగు నన్నుర నారాయణులు త్రిణయన నిర్దిష్టంబైన యిల్లివ్యసరస్సునందు. 370

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; అనుగ్రహించినన్= కరుణించగా; చిత్త+అనువర్తన, తత్తురులు+అగు= మనస్సును అనుసరించి నడవటంలో ఆసక్తి కలవారైన; తదీ+పరిసరవర్తులు= ఆ దగ్గరనే మెలగేవాళ్లు; కొందఱు= కొంతమంది; తోడ్కొని పోవన్= తీసికొనిపోగా; పోయి= వారితో కూడా చని; పరమమునులు+అగు= క్రైస్తులైన మహార్షులగు; ఆ+నర, నారాయణులు= కృష్ణర్షుములు (పూర్వం నరుడు, నారాయణుడు అనే పేర బదరికాశమంలో కొన్ని వేల ఏండ్లు తపస్సు చేసినవాళ్లు); త్రిణయన= ఈశ్వరుడిచేత; నిర్దిష్టంబు+ఖ= నిర్దేశించ బడినదైన(ఫలానా అని తెలుపబడినదైన); ఆ+దివ్య సరస్సునందున్= ఆ దివ్య సరోవరంలో (పద్మాకరంలో).

తాత్పర్యం: అని ఆ పశుపతి కరుణించగా ఆయన భావం తెలిసి మసలే కొందరు వారిని వెంటబెట్టుకొని తీసికొని పోగా శ్రీకృష్ణర్షుములు శివుడు చూపిన ఆ సరోవరంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నాలుకలు గ్రోయుచు విషి ! జ్యోలులు నిగుడంగ సుగ్రుసర్వద్వయ మా
భీలాకృతి సుండగు జి , ట్లోలోకించి జనితాధ్యతాత్త్వకు లగుచున్.

371

ప్రతిపదార్థం: ఉగ్ర, సర్వ, ద్వయము= భయంకరమైన, పాముల జంట; విషజ్యోలలు= విషపు మంటలు; నిగుడంగన్= వ్యాపింపజేయగా; నాలుకలు(జప్యోలు); క్రోయుచున్= ఎగుడు దిగుడుగా (విషమంగా) చూస్తూ; ఆభీల+ఆకృతిన్= భయంకరమైన ఆకారంతో; ఉండగన్= ఉండగా; బిట్టు= తొందరగా; ఆలోకించి= చూచి; జనిత+అద్భుత+అత్మకులు+అగుచున్= ఆశ్చర్యం కలిగినవారు అవుతూ.

తాత్పర్యం: భయంకరమైన పాములజంట విషపుమంటలు వ్యాపించగా, నాలుకలను ఎగుడుదిగుడుగా చాస్తూ భయంకరాకారంతో వేగంగా వస్తుండగా; వాటిని మిక్కెలి ఆశ్చర్యంతో ఆ ఇరువురూ చూచి వెంటనే.

వ. అవ్యాధం బట్టివ్యాప్త విలాసంబుగా నెత్తింగి, పాదప్రక్కాళనోపస్వర్ధనంబు లాచలించి యమ్ముహారగంబుల కుపస్థితంబు సేసి, వేదవిదులగు నమ్మహంత్సులు నియతాత్ములై శతరుద్రియంబు జపించుచు నప్రమేయ ప్రభావుండగు భవునిం దమబ్భావంబులలో నిలిపికొని యుండం దభియానుబ్భావంబునం జేసి యాదందశాకంబులు ముందటి చందంబు విడిచి విల్లును నమ్మునువై యున్నం జాచి యా సమ్మసోచియు శాలియు సమ్మదంబునం బొదలి వానిం బుచ్చుకొని వచ్చి శంఖు సన్నిధిం బెట్టుటయు. 372

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విధంబు= ఆ ప్రకారం (ఆ తీరు); ఆ+దివ్య+అష్ట విలాసంబుగాన్= ఆ దివ్యమైన అస్త్రాల యొక్క క్రీడగా(లీలగా); ఎఱింగి= గ్రహించి; పాదప్రక్కాళన+ఉపస్థితినంబులు= కాళ్ళు కడుగుకొనటం, ఆచమనం చేయటాలు; ఆచరించి= చేసి(బనర్చి); ఆ+మహా+ఉండగంబులకున్= ఆ పెద్దపాములకు; ఉపస్థితినంబు+చేసి= సేవచేసి (స్క్రించి); వేదవిదులు+అగు= వేదాలు తెలిసినవాళ్ళయిన; ఆ+మహాత్ములు= ఆ మహానీయులు; నియత+అత్మలు+ఖ= నియమంతోఁ మనస్సులు కలవారై; శతరుద్రియంబు= యజ్ఞార్థేదంలోని ‘నమక’ మనే వేదభాగం; జపించుచున్= జపిస్తూ; అప్రమేయ+ప్రభావండు= ఊహించటానికి శక్యంకాని మాహాత్మ్యం (ప్రకాశం) కలవాడు; అగు= ఖన; భవునిన్= పరమేశ్వరుడిని; తమ+భావంబులలోన్= తమ మనస్సులలో; నిలిపికొని+ఉండన్= స్థిరపరచుకొని ఉండగా; తదీయ+అనుభావంబునన్+చేసి= అతనియొక్క (ఆ పరమేశ్వరుడి యొక్క) మాహాత్మ్యం (ప్రభావం) చేత; ఆ+దంచశాకంబులు= ఆ పాములు; ముందటి, చందంబు= పూర్వరూపం; విడిచి= వదలి; విల్లును= బాణాసనమూ; అమ్మునున్+ఖ= బాణమున్నా అయి; ఉన్నన్+చూచి= ఉండగా కనుగొని; ఆ+సవ్యసాచియున్= ఆ అర్జునుడూ; శారియున్= శ్రీకృష్ణుడున్నా; సముద్రంబునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; పాదలి= ఒప్పి; వానిన్= ఆ వింటినీ, బాణాన్ని; పుచ్చుకొని= గ్రహించి; వచ్చి= దూరంనుండి సమీపానికి చనుదెంచి (నడచి); శంఖు+సన్నిధిన్= పరమేశ్వరుడి సమక్షంలో (ముందర); పెట్టుటయున్= దించటమున్నా.

తాత్పర్యం: ఆ తీరు ఆ దివ్యాస్త్రాల లీలగా తెలిసికొని, వారిద్దరూ కాళ్ళు కడిగికొని, ఆచమించి నియమంతో శతరుద్రాన్ని (నమకాన్ని) జపిస్తూ మహానుభావుడైన శివుడిని తమ భావాలలో నిలిపికొని ఉండగా, పరమేశ్వరుడి మాహాత్మ్యం వలన ఆ పాములు ముందటి రూపాలు వదలి విల్లు, బాణంగా మారాయి. శ్రీకృష్ణర్జునులు వాటిని చూచి సంతోషించి, వాటిని తీసికొని వచ్చి శివుడి సమక్షంలో ఉంచగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. నీలలోహితవర్ణండు బాలుఁ డొక్కఁ, బ్రహ్మచాలి మహాబిల భవ్యమూలి

హారుని పార్శ్వంబు నందుండి, యిలిగి యా శ , రాసనము పుచ్చికొని శర మరి నమర్లి.

373

ప్రతిపదార్థం: నీల లోహిత వర్ణండు= నలుపుతో కూడిన ఎరుపు రంగు కలవాడు (నీలమూ, కుంకుమ పూర్వరంగూ కలిసిన దేహాచ్చాయ కలవాడు); మహాబల, భవ్య, మూర్తి= గొప్ప శత్రీచేత యోగ్యమైన స్వరూపం కలవాడు; బాలుడు= పసిపిల్లవాడూ (అయిన); ఒక్క బ్రహ్మచారి= బ్రహ్మచర్య ప్రతాన్ని అవలంబించే ఒక వటువు; హారుని పార్శ్వంబు+అందుండి= శివుడి ప్రకృతైషు నుండి; అలిగి= కోపించి; ఆ+శరాసనము= ఆ విల్లు; పుచ్చికొని= తీసికొని; శరము= బాణం; అరిన్= వింటి అల్లైత్రాడు మధ్యలో; అమర్చి= పాందికగా ఏర్పరచి.

తాత్పర్యం: నలుపుతో కూడిన ఎరుపురంగు కలవాడూ, గొప్పబలంచేత యోగ్యమైన స్వరూపం కలవాడూ, పసిబాలుడూ అయిన బ్రహ్మచారి ఒకడు శివుడి ప్రకృతైషు నుండి, కోపించి విల్లు తీసికొని, బాణాన్ని అల్లైత్రాటి మధ్యలో అనుసంధించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. తెగవాపుటయుం దభీయ స్తానకంబును ముష్టి ప్రకారంబును నేకాగ్రదృష్టిం గసుంగిసును గాండివికి మత్తుధునుండు మంత్రస్వరూపం బసుగ్రహించినం బలిగ్రహించి.

374

ప్రతిపదార్థం: తెగవాపుటయున్= అల్లైత్రాటిని లాగుటయు; తదీయ, స్తానకంబును= ఆ బ్రహ్మచారియొక్క నిలబడిన తీరున్నా (ఏ స్తానంలో ఏది ఎట్లా పట్టుకొని ప్రయోగించాలో ఆ పద్ధతియున్నా); ముష్టిప్రకారంబును= పిడికిలి యొక్క విధమున్నా; ఏకాగ్రదృష్టిన్= ఒకే విషయంపై మనస్సు నిలిపి చూచే చూపున్నా; కనుంగొను+గాండివికిన్= చూచే అర్జునుడికి; మన్మథమధునుండు= మన్మథుడిని ధ్వనం చేసిన మహాశ్వరుడు; మంత్రస్వరూపంబున్= మంత్రం యొక్క స్వభావాన్ని (విధానాన్ని); అనుగ్రహించిన్= దయచేయగా; పరిగ్రహించి= ప్రీతితో పుచ్చుకొని.

తాత్పర్యం: అల్లెత్తాటిని లాగటం, ఆ బ్రహ్మచారి నిలబడిన తీరును, పిడికిలి పట్టినట్టిరును, ఏకాగ్రదృష్టితో చూచే అర్జునుడికి మహేశ్వరుడు మంత్రస్వరూపాన్ని అనుగ్రహించగా దానిని స్వీకరించి.

క. పురహరుఁ దనుమతి సేయగఁ, శరము శరాసనము బిష్ణుసరసిన యిడి య న్నరుఁడు సనుదెంచి యాశం, కరు ముఖుకమలంబు తెలివిఁ గాంచి ముదమునన్.

375

ప్రతిపదార్థం: పురహరుఁడు= శంకరుడు; అనుమతి సేయగన్= అనుమతించగా; శరము= బాణం; శరాసనము= విల్లు; దివ్య సరసిన్+అ= ఆ అమృతమయమైన సరోవరమునందే; ఇడి= ఉంచి; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; చనుదెంచి= వచ్చి; ఆ+శంకరు= ఆ పరమేశ్వరుడి యొక్క; ముఖ కమలంబు= తామరవంటి ముఖం యొక్క; తెలివిన్= ప్రసన్నత్వాన్ని; కాంచి= చూచి; ముదమునన్= సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: శివుని, అనుజ్ఞ ప్రకారం బాణాన్ని, విల్లునూ ఆ అమృతమయమైన ఆ సరోవరంలోనే ఉంచి, అర్జునుడు వెంటనే వచ్చాడు. అప్పుడు శంకరుడి ముఖంలో ఉన్న ప్రసన్నత్వాన్ని చూచి ఎంతో సంతోషంతో- (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

విశేషం: అర్జునుడు ‘శంకరు ముఖ కమలంబు తెలివి గాంచి’ నాడు. ఇందులో శంకరపదం సాభిష్టాయం. సంతోషాన్ని కలిగించేవాడు శంకరుడు. అందుకే అతడి ముఖపద్మం కూడా ఎంతో సంతోషంతో ఉండినది. ఇక్కడ ‘తెలివి’ అనే పదానికి సంతోషం అనే కాకుండా, ప్రసన్నత, ప్రకాశం, అంగీకారం, వివేకం, వికాసం అనే అర్థాలను కూడా అన్వయించుకొనవచ్చును. పద్యంతంలోని ‘ముదమునన్’ అనే ప్రయోగం కూడా ‘శంకర’ పద సార్థక్యాన్ని చాటుతూ ఉన్నది.

వ. తనకు నరణ్యంబున నయాశాసనుం డెఱ్చిన వరంబును, దత్తాలు సందర్భం ప్రకారంబునుం దలంపించిన నెఱింగి, యప్పశుపతి యతనిప్రాఁ గరణార్థంబగు కట్టాక్షపిక్షణం బోలయ నది యట్ల కాక దానికి నస్యధాత్వంబు గలదే? యనియె నప్ప డప్పశుపతాప్రంబు బ్రస్తుటంబుగాఁ బడసినవాడై పార్థండు పులక పటల పరికలిత దేహం దగుచుం దన యుత్సాహం బిప్రతిహాతంబయ్య నని మనంబున నిశ్చయించే దదనంతరంబ.

376

ప్రతిపదార్థం: తనకున్= అర్జునుడైన తనకు; అరణ్యంబునన్= అరణ్యంలో (అరణ్యవాస సందర్భంలో); ఆ+ఈశాసనుండు= ఆ పరమేశ్వరుడు; ఇచ్ఛిన+వరంబును= ప్రసాదించిన వరాన్ని; తద్+కాల, సందర్భం ప్రకారంబునున్= ఆ సందర్భంలోని చూడటం యొక్క విధాన్ని; తలంపించినన్= జ్ఞాపికి తేగా (పోలి ఉండగా); ఎఱింగి= తెలిసికొని(గ్రహించి); ఆ+పశుపతి= ఆ పరమేశ్వరుడు; అతనిపైన్= అర్జునుడిపై; కరుణా+ఆర్థంబు+అగు= దయచేత చెమ్మగిల్లినదైన; కట్టాక్ష, వీక్షణంబు+బలయన్= కడగంటి చూపు ప్రసరింపగా (జాలువారగా); అట్లకాక= అట్లే అగుగాక; దానికిన్= ఆ వరానికి; అన్యధాత్వంబు= వేరొక విధంగా కావటం (వ్యతిరేకం); కలదే?= జరుగుతుండా?; అనియెన్= అన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; ఆ+పాశుపత+అప్రంబున్= ప్రసిద్ధమైన పాశుపతాప్రాణ్మి; ప్రస్తుటంబుగాన్= సుస్పుటంగా (తేటతెల్లంగా); పడసినవాడు+హి= పొందినవాడై; పార్థండు= అర్జునుడు; పులక, పటల, పరికలిత, దేహండు+అగుచున్= పులకరింతల మొత్తంచేత కూడుకొన్న శరీరం కలవాడై; తన+ఉత్సాహంబు= తన కోరిక; అప్రతిహాతంబు+అయ్యెన్= తిరస్కరించబడనిది అయింది; అని+మనంబునన్= అని మనస్సులో; నిశ్చయించేన్= స్థిరపరచుకొన్నాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= దాని తర్వాత.

తాత్పర్యం: అరణ్యంలో శివుడు తన కిచ్చిన వరం, ఆ సమయంలో దర్శనమిచ్చిన విధం తోచగా, శివ డాతడిపై దయామయమైన చూపులు సారించి ‘అది అంతే. దానికి మరొక విధంగా జరగటం కలగదు’- అని అన్నాడు. అప్పుడు అర్జునుడు పాశుపతాప్రాణ్మి సుస్పుటంగా పొంది, పులకరింతలతో పొంగిపోతూ, వారించరాని ఉత్సాహంతో మనసులో తన కోరిక నెరవేరినదని నిశ్చయించుకొన్నాడు. ఆ తరువాత.

విశేషం: పులక పటల పరికలిత్ అనే ప్రయోగం భారతావతారికలో హరిహరనాథుడు కనిపించి అనుకంపాతిశయంతో మంత్ర ద్రష్ట కావ్య ప్రష్టాపయిన తిక్కయజ్ఞను పిలిచిన సందర్భంలో అతడికి ఆనంద పారవశ్వాన్ని తెలిపేటప్పుడు ప్రయుక్తమైనది.

తే. భవునిచే సాదరానుజ్ఞ వడసి శోరి, ఫల్మునులు పలుమాఱుఁ దత్పదయుగంబు
ఫాలములు సోకెక బ్రంఖమిల్లి బహులరీము, హార్ష సంబృతగాత్రులై యరుగుదెంచి.

377

ప్రతిపదార్థం: శారి+ఫల్ములు= శ్రీ కృష్ణర్జునులు; భవునిచేన్= శాశ్వరుడిచేతి; సాదర+అనుజ్ఞ= దయతో కూడుకొన్న అనుమతి; పడసి= పొంది; పలుమాఱువ్= అనేక పర్యాయాలు; తద్ద+పదయుగంబు= ఆ శివుడి పాదములజంట; ఫాలములు= నొసశ్చు; సోకెన్= తగులగా; ప్రంఖమిల్లి= నమస్కరించి; బహుల రోమ హర్ష సంబృత గాత్రులు+హ= సంతోషం వలన దట్టమైన వెండ్రుకలతో (పులకరింతల వలన నిక్కప్రాడుచుకొన్న దట్టమైన వెంటుకలతో) చక్కగా భరించబడ్డ శరీరాలు కలవారై; అరుగుదెంచి= పోయి.

తాత్పర్యం: కృష్ణర్జును లిరువురు శాశ్వరుడిచేత ఆదరపూర్వకమైన అనుమతి పొంది అనేక పర్యాయాలు ఆ పరమశివుడి అడుగులమై తమ నొసశ్చు తాకేటట్లు నమస్కరించి, సంతోషంతో పులకరించిన శరీరాలు కలవారై పోయి.

విశేషం: శాశ్వరానుజ్ఞ పొందిన కృష్ణర్జునులు పదే పదే శివుడి పాదాలమై తమ పాలభాగాలు నిలిపి, ప్రణామం చేశారు. ఆ సందర్భంలో హారిపురు మహానంద భరిత పులకిత గాత్రులయ్యారు. ఇచ్చట తేటగీతి పద్యంలో ‘వడసి, సోక, అరుగుదెంచి’ అనే అచ్చుతెలుగు క్రియాపదాలు ప్రయుక్తాలు. సాదరానుజ్ఞ, శారి ఫల్ములు, తత్పదయుగంబు, ఫాలములు, అనే తత్పమపదాల మధ్య ఫల్ములకు అనుగుణంగా పలుమారు ఫాలములకు వెంటనే సోక అనే అచ్చుతెలుగు పదములు తేటగీతిలో ఒక సమతను సాధించటానికి ప్రయోగించాడు. చివరగా ‘బహుల రోమహర్ష సంబృతగాత్రులై’ అను సమాపంలో ఎంతో గాంభీర్యంతోడి భక్తి ప్రపత్తులు వెల్లడించబడ్డాయి.

వ. నిజ శిబిరంబు సాత్మేంచి; లివ్యధంబున నర్మునుండు గల గాంచే; గృఘ్నండు దారుకుతీడం దగు మాటలాడుచుండఁ దెలతెల వేగి; నది యాధనంజయస్వాంత సమయంబై సంఘటించే నని యిట్లు సంజయుండు సవ్యసాచి యంతర్వర్తనంబు తెఱంగు ధృతరాప్యున కెఱింగించే ననుటయు. 378

ప్రతిపదార్థం: నిజ+శిబిరంబు= తన దండు విడిచినచోట; చౌత్తేంచిరి= ప్రవేశించిరి; శా+విధంబున్= శా ప్రకారంగా; అర్జునుండు+కలన్+కాంచెన్= అర్జునుడు కలకన్నాడు; కృఘ్నండు= శ్రీకృఘ్నుడు; దారుకునితోడన్= రథసారథి దారుకుడితో; తగు మాటలు+ఆడుచుండన్= తగిన పలుకులు పలుకుతుండగా; తెలతెల, వేగ్న్= (తెలతెలమని) తెల్లగా తెలవారింది; అది= అట్లు తెల్లవారటం; ఆ+ధనంజయ, స్వప్న+అంత సమయంబు+హ= ఆ అర్జునుడి కలయొక్క చివరికాలమై; సంఘటించెన్= సంభవించినది; అని+ఇట్లు= అని శా విధంగా; సంజయుండు; సవ్యసాచి+అంతర్వర్తనంబు+తెఱంగు= అర్జునుడి అంతర్వంగికమైన వర్తనముయొక్క తీరు; ధృతరాప్యునకున్= ధృతరాప్యుడికి; ఎఱింగించెన్= తెలిపాడు; అనుటయున్= అని చెప్పటయున్నా.

తాత్పర్యం: వారు తమ శిబిరానికి వచ్చారు. ఆ తీరుగా అర్జునుడు కలకన్నాడు. కృఘ్నుడు దారుకుడితో తగినమాటలు మాట్లాడుతూనే ఉన్నాడు. అంతలో తెల్లవారింది. అప్పుడే అర్జునుడి కల కూడా ముగిసింది.

క. ‘మునినాథ! దేవకీసుతుఁ, డును సంక్రందనతనూజుఁడుం బూనిన యా పని యెమ్మెయిఁ గడతేతనొ, వినవలతుం; దేటపటుపవే పలపాటీన్.’

379

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= మునీశ్వరా!; దేవకీసుతుఁడును= దేవకీకుమారుడైన కృఘ్నుడును; సంక్రందన తనూజుడును= ఇంద్రుడి కొడ్కెన అర్జునుడును; వూనిన= ప్రయత్నించిన; ఆ+పని= ఆ కార్యం; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; కడతేతనొ= వూర్తి అయిందో; పరిపాటిన్= క్రమాన్ని అనుసరించి; వినవలతున్= వినటానికి ఇప్పటపడుతూ ఉన్నాను; తేటపటుపవే= స్పృష్టం చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: వైశంపాయన మునీంద్రా! దేవకి కుమారుడైన కృష్ణుడూ, ఇంద్రుడి కొడుకైన అర్జునుడూ ప్రయత్నించిన కార్యం ఏ విధంగా పూర్తి అయిందో క్రమపద్ధతిలో వినాలని ఇష్టపడుతూ ఉన్నాను. దానిని స్ఫుంచేయవలసింది.'

విశేషం: ఈ పద్యంశంలో ఉండే 'పరిపాటిన్' అనే ప్రయోగాన్ని పరిశీలించవలసి ఉంది. 'జరిగింది జరిగినట్లుగా, మొదటినుండి చివరిదాకా యావద్యుత్తాంతాన్ని సవిష్టరంగా క్రమం తప్పకుండా' అనే భావం ఆ పదంలో ఇమిడి ఉన్నది. విషయాన్ని సమగ్రంగా తెలిసికొనాలనే క్రోతయ్యుక్క ఉత్సంశన కూడా ఆ పదం సూచిస్తుంది. సంప్రదాయ బద్ధంగా కార్యాన్ని నిర్వహించటంలో ఉండే శశ్ధాత్తాత్పర్యాలనూ కర్మప్రాధాన్య సిద్ధాంతాన్ని ఆ ప్రయోగం వ్యక్తం చేస్తుంది.

వ. అని అడుగుటయు.

380

తాత్పర్యం: అని జనమేజయుడు అడుగుటయున్నా - (మూడవ ఆశ్వాసంలోని వచనంతో అన్వయం).

ఆశ్వాసంతము

చ. లలిత చతుర్దశాఢ్య కమల ప్రసవ ప్రసరత్సరస్వతీ
విలసన సారభోద్దమ నివిష్ట! మహామహిమాభారామ! కే
వల సుఖితానుభూతిమయ వైభవ సార! జగజ్జనిస్థితి
ప్రతయ విధాన కేళ పరిపాటి వికస్యర! నిత్యభాస్వరా!

381

ప్రతిపదార్థం: లలిత, చతు: + దశ + ఆఢ్య కమలప్రసవ = అందమైన, నాలుగు రేకులచేత సంపన్మైన (శైష్ఠమైన) తామర పూర్వునుండి; ప్రసరత్త+సరస్వతీ విలసన = జాలువారు పలుకుల లీల అనెడి; సారభ+ఉద్దమ; నివిష్ట! = సువసనా ప్రసారమునందు ఉన్నవాడా!; మహా మహిమ+అభిరామ! = గొప్ప మాహాత్మ్యంచేత (ఐశ్వర్యం చేత); ఒప్పిదమైనవాడా!; కేవల సుఖితా-అనుభూతి మయ వైభవ సార!= స్వచ్ఛమైన (ఏకమైన) సాఖ్యం యొక్క అనుభవమయమైన విభవంయొక్క సారం కలవాడా!; జగత్త+జని, స్థితి, ప్రభయ, విధాన, కేళి, పరిపాటి, వికస్యర!= లోకం (విశ్వం) యొక్క పుట్టుక, నిలుపురల గిట్టుట అనే విధంయొక్క క్రీడ (అట) యందలి అనుక్రమంచేత వికసించేవాడా!; నిత్యభాస్వరా!= ఎల్లప్పుడు ప్రకాశించేవాడా!

తాత్పర్యం: మనోజ్ఞములైన నాలుగు దళాలను కలిగియున్న తామరపూర్వునుండి జాలువారు వాగ్దీల అనే వాసనను వెలువరించటంలో ఏకాగ్రత కలవాడా! గొప్ప విభవంచేత ఒప్పిదమైన వాడా! కేవల సాఖ్యానుభవంతో నిండుకొన్న ఐశ్వర్యం యొక్క సారం కలవాడా! లోకాలను స్పృష్టించటం, నిలపటం, విలీనం చేయటం అనే విధానాన్ని అనుక్రమంతో కూడుకొన్న ఒక క్రీడగా నిర్వహిస్తూ వికసించేవాడా! ఎల్లప్పుడు ప్రకాశించేవాడా!

విశేషం: నాలుగు రేకుల తామరవేదాలకు సూచన. వేదాలే సురభిజనిశ్శాసంగా వెలుగొందే పరమాత్మా! అని మొదటి సంబోధనలోని సారాంశం. 'కేవల సుఖితానుభూతి' అనే విశేషాలంలోని కేవల శబ్దం కైవల్య పదాన్ని బ్రహ్మనంద విభూతినీ సూచిస్తుంది. స్పృష్టితి సంహరాలు అనేవి పరమాత్మకు క్రీడలవంటివి. అయితే వాటిని ఒక క్రమాన్ని అనుసరించి నిర్వహించటం ఆయనకు పరిపాటి. అదే పరిపాటి శబ్దంలోని వైశ్వం. వికసించటం ప్రకాశించటం, సత్యం-శివం-సుందరం అనే మూడింటికీ ఆధారపీరంగా ఉండటం ఆ పరమాత్మ లక్షణం. నాలుగు దళాల కమలం వంటి వాక్యలు అనే వాసనలు వెలువడినట్లు తిక్కన భావించిన తీరు అప్రతిమానం. సారభంలో సంస్కారాల సారు గుబాలింపజేస్తూ సారభోద్దమ నివిష్టుడుగా పారిపారనాథుడిని మన అందరి హృదయపీతంలో కూర్చోనబెట్టటం అధ్వైతాన్ని అభిమానించే ఆంధ్రుల అర్ధప్పం.

క. హృదయ సరసిరుహ మధుపో, స్వర విహృతి విశేష! నిషాత పోపంసైషా!
వదన సముత్థిత వేదా!, మదవదసుర హరణ కరణ మంత్ర వినోదా!

382

ప్రతిపదార్థం: హృదయ, సరసిరుహా, మధుప+ఆస్పుర, విహృతి, విశేషము=పద్మంవంబిహృదయమనెడి మధురమైనస్థానవిశేషమునందు విహారంచేత అతిశయించినవాడా!; నిహత పాప+ఉన్నేషా!= కొట్టబడ్డ పాపాలయొక్క అభివృద్ధి కలవాడా!; వదన సముత్తిత వేదా!= ముఖంనుండి పుట్టిన వేదాలు కలవాడా!; మదవత్త+అసుర హరణ కరణ మంత్ర వినోదా!= పాగరుగల రాక్షసులయొక్క సంహరించటం అనే కార్యాన్ని ఆలోచించటంలో ఆనందం కలవాడా!

తాత్పర్యం: హృదయపద్మంలో మధురస్థానవిశేషము= విహారక్రీడతో విలసిల్చేవాడా! సకల పాపాల పెరుగుదలను సమయించేవాడా! ముఖంనుండి పుట్టిన వేదాలు కలవాడా! పాగరు కలుగు రాక్షసులను సంహరించే కార్యాలోచనలో ఆనందం కలవాడా!

విశేషం: హృదయ కేంద్రం పరమాత్మ స్థానం. ఆ స్థానాన్ని సులువుగా తెలిసికొనటానికి పద్మంతో హృదయాన్ని పోల్చటం పరిపాటి. పద్మంయొక్క నడిమిభాగంలో సూక్ష్మతిసూక్ష్మ స్థానంలో ఉండే మకరందాన్ని ఎంతో సున్నితంగా, మహాసుకుమారంగా అనాయాసంగా గ్రహించగలిగే నేర్చూ ఓర్చూ తుమ్మెదకు సహజసిద్ధంగా అలవడింది. సాధకుడు తుమ్మెదవలె బ్రహ్మనంద మకరందాన్ని ఆస్పాదించగలిగితే 'బ్రహ్మాప్రభూత్వ భవతి' అన్నట్లు ఆ పరబ్రహ్మమే తాను కాగలుగుతాడు. హృదయంలో విహార విశేషంతో వర్ధిలే హరిహరనాభుడిని తిక్కన మనీషి అధ్యోత్తి అయి దర్శించాడు.

ఈ పద్మంలోని చివరిపాదం లయాత్మకమైన ఒక మంత్రంవలె సాగింది. శబ్దాలంకార సౌందర్యంతో పాటు అర్థగాంభీర్యాన్ని పుడికిపుచ్చుకొన్నది. అగ్నిబీజమైన రకారం లయినియాసాన్ని ప్రదర్శించింది. మంత్రిగా తిక్కన తాను నెఱపిన మంత్ర వినోదాన్ని శత్రుసంహార సందర్భంలో హరిహరనాభుడికి కూడా అన్యయించి ఒక రకమైన అభేదాన్ని నెలకొల్పాడు. తిక్కన అర్థవత్ శాభీక సౌందర్య సమయము స్వార్థికి ఇది ఒక చక్కని నిదర్శనం.

మాలిని.

ముని సముదయ హృదాయ! మూలవిద్యానవదాయ!
వినమదమ్యతవ్యాప్తి! విశ్వలోక్తక దృష్టి!
మనన సుగమమూర్తి! మంత్రరూప ప్రకీర్తి!
జనిమృతి జఘగాత్మా! శత్వదాహలీదవర్తా !

383

ప్రతిపదార్థం: ముని, సముదయ, హృదాయ!= మహారూల సమూహానికి, హృద్యమైనవాడా!; (ఇచ్చట హృద్యశబ్దానికి మనసులో పుట్టినవాడు అని కానీ హృదయానికి ఇంపైనవాడు అని కానీ అర్థం గ్రహించవచ్చును); మూలవిద్యా+అనవద్యా!= ప్రధానమైన విద్యచేత అనింద్యడా!; వినమత్త+అమ్యతవ్యాప్తి!= మిక్కిలి నమస్కరించేవారికి అమృతపు వర్షమైనవాడా! విశ్వలోక+ఏక దృష్టి!= సమస్త జగత్తుకూ ఒకే లక్ష్మైన వాడా!; లేదా అభిప్రాయం కలవాడా!; మనన, సుగమ, మూర్తి= నిరంతర చింతన లేక ధ్యానం చేత (సులభంగా) సులువుగా పొందగిన స్వరూపం కలవాడా!; మంత్రరూప ప్రకీర్తి!= జపం మనసంచే కాపాడే రహస్యాలగు ఓం నమోనారాయణాయ ఓం సమశ్శివాయ వంటి మంత్రముల రూపమైన మిక్కిలి కీర్తి కలవాడా!; జని, మృతి, భిషక్+ఆత్మా!= పుట్టుకచావు (అను రోగాలు) లకు వైమ్యడవైన వాడా!; శత్వత్త+అహోద, వర్షా!= నిత్యమైన సంతోషానికి దారి అయినవాడా!

తాత్పర్యం: మునిజనుల మనస్సులలో పుట్టి అందే రమించి ఇంపు కలిగించేవాడా! మూలభూతమైన ఆధ్యాత్మ విద్యచేత చెప్పుదగినవాడా! (మొదలి చదువుచేత దోసములు లేనివాడా!), వినమ్యులకు అమృతవర్షమైనవాడా! సమస్త జగత్తుకూ ఒకే దృష్టి (లక్ష్మీ) మైనవాడా! చింతన లేక ధ్యానం చేత సులభమైనవాడా! మంత్రరూపమైన ప్రసిద్ధయశస్మి కలవాడా! జననమరణాలకు వైమ్యడవైన వాడా! శాశ్వతమైన అనందానికి మార్గమైనవాడా!

విశేషం: తిక్కన ఆశ్వసాంతములలోని మూడు పద్యాలలో ఒక క్రమపద్ధతిని అనుసరించాడు. ప్రతి ఆశ్వసాంతంలోనూ చివరి పద్యం మాలినీవృత్తం. మొదటి పద్యం చంపకమాల లేక ఉత్పలమాల. రెండవపద్యం కందం.

ప్రస్తుతం మాలినీ వృత్తంలోని ఒక్కొక్క పాదంలో రెండేసి అంత్యానుప్రాసలు గల సంబోధనలు కూర్చుబడ్డాయి. మునులకు హృద్యాడైతే, వినములకు అమృతవృష్టి భగవంతుడు, పరమసులభుడని అభ్యసపరులూ, గమ్య మెరిగిన అనుభవజ్ఞులూ సర్వ సమర్థ సద్గురువుల సందేశం. మంత్రరూప జపసాధనతో ప్రణామాంజలితో కొందరు పరమార్థాన్ని గుర్తిస్తే మననంతో, మానంతో, పలువురు జనన మరణ రహితమైన, శాశ్వతానంద ప్రదమైన సత్యాన్ని దర్శించారు. పద్ధతులు భిన్నమైనా అందరి లక్ష్మీమూ విశ్వలోకై దృష్టియే. వైద్య నారాయణో హారిః అన్నట్లు జనన మరణ సంసార పరిభ్రమాను శాశ్వతంగా అరికట్టి, పథ్యాన్ని నిర్వేశించేవాడు పరమాత్మ. అతడే భిషణాత్మ. మునిజనం హృద్యమూ అనవద్యమూ అయిన మూలవిద్యను గ్రహించి, వినములై అమృత దృష్టితో ద్రష్టవై, ధ్యానంతో పరమసులభుడైన పరమాత్మను దర్శించి, నిర్వరమైన దివ్యమభూతితో మంత్ర రూపంలో ప్రకీర్తించి, జనన మరణా లనే రోగాలను మహాభిష్టుర్యాలై నిర్మించి, చివరకు శాశ్వతమైన బ్రహ్మానంద పదాన్ని ఎంతో సులువుగా పొందగలిగారు.

ఈ ఆశ్వసాంతపద్యాల్లో తిక్కన ఆధ్యాత్మికానుభవం అక్షరాక్షరంలోనూ ప్రతిపత్తిలించింది. వైదిక కర్కు నిష్ఠమగు వర్తనచేత- అనగా యజ్ఞయాగాది కర్కునుప్పానంచేత తిక్కన సోమయాజి అయ్యాడు. కానీ, దానిని మించిన అద్వితీయానుభవాన్ని ఆయన హరిహరాధైత భావనతో సాధించగలిగాడు. కర్కునుండి జ్ఞానం, జ్ఞానం తర్వాత ధ్యానం - ఇట్లా ఒక మెట్టునుండి మరొక మెట్టు అధిరోహించి చివరకు సర్వసమన్వయాత్మకమైన అశ్వేతశిఖరాన్ని చేరి బ్రహ్మానంద సాప్రాజ్య పదవీ పట్టాభిషిక్తుడయ్యాడు. ఆశ్వసాంతంలోని ప్రతిపద్యమూ అందులోని పదపదమూ, ఆయన అశ్వేతానంద విభూతికి పరమావధి.

గద్యము.

ఇది శ్రీ మండుభయ కవిమిత్ర, కొమ్మునామాత్య పుత్ర, బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి
ప్రశీతంబయిన శ్రీ మహాభారతంబున ద్రోణపర్వంబునందు ద్వితీయాశ్వసము.

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ గ్రంథం; శ్రీమత్త+ఉభయకవిమిత్ర= సంపద్యక్కడైన ఉభయకవిమిత్రుడు; కొమ్మునామాత్య పుత్ర= కొట్టరువు కొమ్మునామాత్యుడి కుమారుడు; బుధ+ఆరాధన, విరాజి= విద్యాంసులను సేవించటంచేత ప్రకాశించువాడు (అయిన) తిక్కన సోమయాజి+ప్రశీతంబు+అయిన= యజ్ఞం చేసినవాడైన తిక్కనచేత చేయబడినదైన; శ్రీ మహాభారతంబునన్= శ్రీ మహాభారతమునందు; ద్రోణపర్వంబునన్= ద్రోణపర్వంలో; ద్వితీయ+ఆశ్వసము= రెండవ ఆశ్వసం.

తాత్పర్యం: ఈ మహాగ్రంథం ఉభయ కవిమిత్రుడు, కొమ్మునామాత్య పుత్రుడూ, విద్యాంసులను పూజించటంచేత మిక్కెలి ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజిచేత రచించబడిన శ్రీమహాభారతంలో ద్రోణపర్వంలోని రెండవ ఆశ్వసం.

ద్రోణపర్వంలో ద్వితీయాశ్వసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంగ్రహమేహిభార్తీము

ద్రోణపర్వము - తృతీయాశ్వాసము

క. శ్రీ రఘుతాత్మివరపు : త్రీరఘుణీయత్వ సుభగ బిష్ణవిలాసార్దార! వనమాలికీరగ , పశిర పరిష్ఠార సార! హారిహరనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= లష్టీదేవి యొక్క; రఘుతా= సాందర్భంచేతను; అది వరపుత్రి= పర్వతరాజైన హిమవంతుడి కొమార్తె అయిన పార్వతిదేవి యొక్క; రఘుణీయత్వ= సాందర్భంచేతను; సుభగ= అందమైన; దివ్య విలాస= మహిమాన్వితాలైన లీలలచేత; ఉదారి= గొప్పవాడా!; వనమాలికా= తోమాల (జైజయంతి); ఉరగ హోర= పాముదండ (వాసుకి) అనే; పరిష్ఠారసార!= శ్రేష్ఠమైన అలంకారాలను కలవాడా!; హారిహరనాథా!= హారిహరనాథుడా!

తాత్పర్యం: లష్టీ పార్వతుల యొక్క సాందర్భంచేత అందమైన విలాసాలు కలవాడా! జైజయంతిని, నాగహోరాన్ని ఆభరణశ్రేష్ఠాలుగా ధరించినవాడా! ఓ హారిహరనాథా! (అవధరించుము).

విశేషం: అలం: యథాసంఖ్యం (క్రమాలంకారం). హారికి సత్తి లక్ష్మీ, శివుడి భార్య పార్వతి; హారికి తోమాల, శివుడికి వాసుకి అలంకారాలు. ఇట్లా క్రమాన్వయం చెప్పుకోవాలి కాబట్టి క్రమాలంకారం - లేదా - యథాసంఖ్యం.

అర్థము(దు నిజస్వపు వృత్తాంతంబు ధర్మరాజాదులతో జెప్పుట (సం. 7-58-1)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కి ట్లనియే.

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా! = హారిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు = వ్యాసమహార్షి శిష్యుడైన వైశంపాయనుడు; జనమేజయునకున్ = పరీక్షిన్నహోరాజు పుత్రుడైన జనమేజయుడితో; ఇట్లు = ఈ విధంగా; అన్నియేన్ = అన్నాడు.

తాత్పర్యం: హారిహరనాథా! వ్యాస శిష్యుడైన వైశంపాయనుడు పరీక్షిన్నహోరాజు పుత్రుడైన జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. పార్శ్వ డిట్లు ప్రతిన వట్టిన నబి నిర్వ , హించు పనికిఁ గృష్మా డివ్యిధమునఁ బూని రాత్రి యన్ని పోకలబోవుట , విని విచిత్రవిర్యతనయుఁ దులికి.

3

ప్రతిపదార్థం: పార్శ్వఁడు+ఇట్లు ప్రతిన పట్టినవన్ = అర్థము డీవిధంగా ప్రతిజ్ఞ చేయగా (అనగా సైంధవుడిని హతమారుస్తానని); అది= ఆ ప్రతిజ్ఞము; నిర్వహించు పనికిన్ = నెరవేర్జీ కార్యానికి; కృష్మాడు= శ్రీకృష్మాడు; ఈ+విధమునవ్ = ఈ ప్రకారంగా; పూని= ప్రయత్నించి; రాత్రి= రాత్రివేళ; అన్ని పోకలన్+పోవుట= అన్నివిధాలైన నడకలు నడవటం (క్లెలాసాదులకు వెళ్లటం మొదలైన పోకడలు); విని; విచిత్ర వీర్యతనయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఉలికి= బెదరి.

తాత్పర్యం: సైంధవుడిని హతమారుస్తానని అర్థముడు ప్రతిజ్ఞ పూనాడు. అది నెరవేరటానికి రాత్రి శ్రీకృష్మాడు మాగ్గాన్ని చూపాడు. ఆ విషయాన్ని విన్న ధృతరాష్ట్రుడు ఉలికిపడ్డాడు.

క. ‘ఇమ్ముయి వేగినఁ బాండవు’ , లెమ్ముయిఁ గార్యంబు నడపి? రెత్తిఁగెంపుము; చి
త్తమ్ము కలంగెడు సంజయ! , నమ్మితి నగ్గరుడు గాచెనా మిమ్ము ననిన్?’

4

ప్రతిపదార్థం: సంజయ!= ఓ సంజయుడా; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; వేగిన్= తెల్లవారగా; పాండవులు; కార్యంబున్= తాము చేయవలసిన పనిని; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; నడపిరి?= సాగించినారు?; ఎత్తిఁగెంపుము= నాకు తెలియజేయుము; చిత్తమ్ము= నా మనసు; కలంగెడున్= చీకాకు పడుతూ ఉన్నది; నమ్మితిన్= (గురుడిని) నమ్మినాను; అనిన్= యుద్ధంలో; మిమ్మున్= మీ అందరిని; ఆ+గురుడు= ఆ గురువైన ద్రోణాచార్యుడు; కాచెనా?= కాపాడెనా?

తాత్పర్యం: ‘ఈ సంజయ! ఈ విధంగా తెల్లవారగా, పాండవులు తమ ప్రయత్నాలు ఏ విధంగా సాగించారో నాకు తెలుపుము. నా మనస్సు కలతగా ఉంది. నమ్మిన ఆ గురుడు ద్రోణుడు మిమ్ములను యుద్ధంలో కాపాడెనా?’

వ. అని అడిగిన నమ్మిహస్తరునకు సూతసూసుం డిట్లును; ‘సట్లు ప్రభాతం బగుటయు.

5

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు అడుగగా సంజయుడు ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఆ విధంగా తెల్లవారగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వందిజన తుములముల యా , నందిత మాగధ సుగీత నాదంబుల ప్ర
స్వంచిత పారక రవముల , క్రందున ధర్మజుఁడు మేలుకనియె నరేంద్రా!

6

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజు! (ధృతరాష్ట్రా!); వందిజనతుములముల= వందిజనుల సందడులచేత; ఆనందిత= సంతోషపెట్టిన; మాగధ= పొగడ్తులతో జీవించే వారి; సుగీత= మంచిపాటల; నాదంబులన్= శబ్దాలతో; ప్రస్పందిత= మిక్కిలి కదలికగల; పారక రవములన్= స్తుతి పారకుల శబ్దాలయొక్క; క్రందునన్= సవ్యడితో; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; మేలుకనియెన్= నిదురమేలుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! వందిమాగధులు పొగడ్తులతో స్తోత్రాలు చేస్తూ ఉండగా, తరచు వినిపించే వారి స్తుతి పారాల సవ్యడికి ధర్మరాజు నిదుర మేల్కొన్నాడు.

విశేషం: రాజాంతఃపురాలలో ప్రాచీనకాలంలో వందిమాగధులైన బట్టువారు పొగడ్తులతో పాటలు పాడి ప్రభువులను నిదుర మేల్కొల్పటం ఒక సంప్రదాయంగా ఉండేది.

వ. ఇట్లు మేలుకని తగు తెఱంగున మజ్జనశాలకుంజని, మంత్రపూతంబులగు జలంబులు సముచ్చిత పరిచారికా జనంబులు గనక కలధోత కలశంబులు దేరే గృతస్నానుండయి, లఘుధోతాంబర పరిధానంబును బలిమశ బహుళాంగ రాగానులేపనంబును సురభి కుసుమ మాలికాభరణధారణంబును నాచలించి, దేవార్థసంబు బీర్చి యగ్గికార్యంబు నిర్వర్తించి, కఙ్కాయంతరంబునకు వెడచి, విప్రవికరంబులకు ధేనుప్రకరంబులు గాంచన సంచయంబులు వస్తువిసరంబులు మణిభూషణ పుంజంబులు జిత్తంబురంజిల్ల నొసంగి తదాశీరావుదంబులు గైకానుచు నేనుంగు మొగసాల గడచి యాస్థాన మండపంబునకు వచ్చి.

7

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు మేలుకని= ఈ విధంగా నిదురనుండి లేచి; తగు తెఱంగునన్= తగినవిధంగా; మజ్జనశాలకున్+చని= స్నాన గృహమునకు వెళ్ళి; మంత్రపూతంబులు+అగు జలంబులు= మంత్రాలచేత పవిత్రమైన నీటిని; సముచ్చిత= తగిన; పరిచారికా జనంబులు= దాసీజనాలు; కనక= బంగారు; కలధోత= వెండి; కలశంబులన్= పాత్రములతో; తేరన్= తీసికొనిరాగా; కృత+స్నానుండు+అయి= స్నానమాడి; లఘుధోత+అంబర పరిధానంబును= తేలిక అయిన తెల్లని ధోవతిని; పరిమశ=

సుపాసనలతో; బహుళ= విస్తారమైన; అంగరాగానులేపనంబును= మైపూతలు బాగా పూసికొనటం; సురభి= మంచివాసనలతో ఉన్న; కుసుమమాలికా= పూలమాలలయ్యుక్క; ఆభరణ= (కిరీటాది) నగలయ్యుక్క; ధారణంబును= ధరించటమున్నా; ఆచరించి= చేసి; దేవ+అర్థంబు+తీర్చి= దేవపూజచేసి; అగ్నికార్యంబు నిర్వర్తించి= జ్ఞాపసాదికాలను చేసి; కజ్ఞ+అంతరంబునకున్= లోపలికి; వెడలి= వెళ్ళి; విష్ణవికరంబులకున్= బ్రాహ్మణానమూహాలకు; ధేమప్రకరంబులు= ఆపుల మందలను; కాంచన సంచయంబులు= బంగారపు మొత్తములును; విష్ణవిసరంబులు= గుడ్లల సమూహమును; మణిభూషణ పుంజంబులు= రత్నాలు పొదిగిన నగల సమూహమైని; చిత్తంబు= (వారి) మనసులు; రంజిల్లన్= సంతసించగా; ఒసంగి= ఇచ్చి; తదాశీర్వాదంబులు= ఆ విప్రుల దీవెనలను; కైకొనుచున్= తీసికొంటూ; ఏనుంగు మొగసాలన్= ఏనుగుల కొట్టమును; కడచి= దాటి; ఆస్తానమండపంబునకున్= సభామంటపానికి; వచ్చి= వచ్చి).

తాత్పర్యం: వందిమాగధుల స్తోత్రాలతో ధర్మరాజు నిద్రలేచి జలకాలాడు గదికి వెళ్ళాడు. ఆ స్నానశాలకు దాసీజనం సుగంధిద్రవ్యాలతో నిండిన మంత్రజలాలను బంగారు వెండి గిండిలతో తీసికొని వచ్చారు. ఆ నీళ్ళతో ధర్మజ్ఞాడు స్నానమాడి, పరిపుభ్రమైన వప్రాలను, సుగంధిద్రవ్యాలను, పూలమాలలనూ ధరించి, దేవతార్థానలు చేసి, ఇంటిలోనికి వెళ్ళి, బ్రాహ్మణాలకు ఆపులను, బంగారాన్ని, వప్రాలనూ దానం చేసి వారి ఆశీర్వాదాలను పొంది, ఏనుగు మొగసాలను దాటి సభాస్తలికి వచ్చి). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అనాటి రాజబోగ విశేషాలను చాటుతున్న దీ వచనం.

తే. ఉదయధరణిధరంబుపై నొప్పి బివసి, నాథు నెనయుచు సింహసనంబుమీదు

బొలిచె లీలావతీ కరకలిత చామి, రములు హోలయంగ నుచిత జనములు గొలువ.

8

ప్రతిపదార్థం: ఉదయ ధరణి ధరంబుపైన్= తూర్పుకొండమీద; ఒప్పు= విలసిల్లే; దివసనాథు= సూర్యాని; ఎనయుచున్= సరిపోలుతూ; సింహసనంబుమీదన్= సింహసనంపైన; లీలావతీ= అందగత్తుల (దాసీజనాల); కరకలిత= చేతులతో ధరింపబడిన; చామరములు= వింజామరాలు; పొలయంగ్= ఒప్పారగా; ఉచిత జనములు= తగినవారు; కొలువన్= సేవించగా; పాలిచెన్= (ధర్మరాజు) ఒప్పి ఉండినాడు.

తాత్పర్యం: సేవకులు సేవిస్తుండగా, దాసీ జనం వింజామరాలు వీస్తుండగా, ఉదయపర్వతంమీద ప్రకాశించే సూర్యడిని తలపిస్తూ ధర్మరాజు సింహసనాసీనుడై ఉన్నాడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. కొలువున్న సమయంబున దౌవాలికుడు వచ్చి దామోదరుండు వచ్చే' నని యెత్తింగించిన 'నవ్విభుండు వేగంబ తత్త్వవేశంబు నడపు' మనిన వాఁ డట్లచేయ నమ్మహిత్తుండు ప్రీతి నేతెంచుటయు, నుచితాసన విన్యాసంబున నత్యాదర ముఖవికాసంబున నతనికి సత్యార్థంబు సేసి గారవించి తదాననం బాలోకించి యి ట్లనియె. 9

ప్రతిపదార్థం: కొలువు+ఉన్న సమయంబునన్= (ధర్మరాజు) కొలువుదీరి ఉన్నప్పుడు; దౌవారికుడు= ద్వారపాలకుడు (పాకిలి కావలి కాచేవాడు); వచ్చి; దామోదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వచ్చెను+అని ఎఱింగించినన్= వచ్చి ఉన్నాడని తెలుపగా; ఆ+విభండు= ధర్మరాజు; వేగంబు+ల, తత్త్వ+ప్రవేశంబు నడపుము+లనిన= వెంటనే అతడిని లోనికి ప్రవేశపెట్టుము అనగా; వాడు+అట్లచేయన్= వా దా విధంగా చేయగా; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ మహానీయుడు; ప్రీతిన్+ఏతెంచుటయున్= ప్రేమతో రాగా; ఉచిత+ఆసన విన్యాసంబునన్= తగిన ఆసనాన్ని ఉంచి; అతి+అదర, ముఖవికాసంబునన్= మిక్కిలి ప్రీతితో కూడిన ముఖవికాసంతో; అతనిక్కిన్= శ్రీకృష్ణడికి; సత్యార్థంబు చేసి= మర్యాద చేసి; గారవించి= గౌరవించి; తద్ద+అననంబు+ఆలోకించి= అతడి ముఖాన్ని చూచి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు కొలువు దీరి ఉండగా ద్వారపాలకుడు వచ్చి ‘శ్రీకృష్ణుడు వచ్చాడు’ అని తెలిపాడు. వెంటనే ధర్మరాజు ‘ఆయనను లోనికి ప్రవేశపెట్టు’మని పలుకగా అతడట్లాగే చేశాడు. అప్పుడు ఆ మహానీయుడు సంతోషంతో రాగా, ఆతడికి తగిన ఆసననమిచ్చి, గౌరవభావంతో సంతోషంగా సత్కారాలు చేశాడు.

క. ‘జ్ఞానములు దెలివొందం , గా నత్యంతంబు సుఖముగా నింభియ సం
తానంబు ప్రసన్నముగా , నీ నిశ శుభవృత్తి గడపితే మధుమథనా!’

10

ప్రతిపదార్థం: మధుమథనా!= మధుసూదనా! (శ్రీకృష్ణా!); జ్ఞానములు= ప్రజ్ఞలు; తెలివొందంగాన్= వికసించగా; అత్యంతంబు= మిక్కిలి; సుఖముగాన్= సుఖంగా; ఇంద్రియ సంతానంబు= పంచేంద్రియాల సమూహం; ప్రసన్నముగాన్= నిర్వలంగా ఉండగా; ఈ నిశన్= ఈ రాత్రిని; శుభవృత్తిన్= మంగళకరమైన వర్తనంతో; కడపితే?= గడిపావా?

తాత్పర్యం: ‘శ్రీకృష్ణా! ప్రజ్ఞలు వికసించగా, ఇంద్రియసమూహం కలత చెందకుండగా ఈ రాత్రి ప్రశాంత మనస్సుతో సుఖంగా గడిపావా?’

క. అనుటయు హాలి ధర్మతమూ , జున కిట్లును ‘బ్రీతి నిన్ను జాడగఁనెపుడున్
జననుత! శోభనములు నా , కనుానముల కాదె? బీని నడుగఁగ నేలా?’

11

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ఆ విధంగా ధర్మరాజు ప్రశ్నించగా; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; ధర్మతమాజునకున్+ఇట్లు+అనున్= ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు; జననుత!= ప్రజలచేత కీర్తింపబడేవాడా!; ఎపుడున్= అన్ని సమయాలలో; నిన్నున్= నిన్ను; ప్రీతిన్+చూడన్= ప్రేమతో చూడగా; నాకున్= నాకు; శోభనములు= (మంగళకరమైన) క్షేమాలు; అనూనముల కాదె!= తక్కువ కావుకదా! (అనగా-విస్తారంగా కలుగును కదా!); దీనిని= ఈ విషయాన్ని; అడుగఁగన్+ఏలా?= ప్రశ్నించటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు పలుకగా శ్రీకృష్ణ డిట్లు అన్నాడు - ‘ప్రజల మన్సనలందుకునే ఓ ధర్మరాజు! సంతోషంతో నిన్ను ఎప్పుడు చూచినా నాకు శుభపరంపరలు మిక్కటంగా కలుగుతూ ఉంటాయికదా! ఇక ఈ అంశాన్ని గురించి ప్రత్యేకంగా అడగటం ఎందుకు?’

క. అని పలికె నట్టియేడ భీమ నకుల సహదేవులును; సాత్యకి ద్రోపదేయ ఘుటోత్సచులును, బాంచాల మాత్స్ కేకయులును, మతీయుందగువారుంజనుదెంచి సముచితంబుగాఇబ్రవేశించి యుభిష్టిరునకుంబొడుసూపి, యతండు నియోగింప సుచితాసనంబుల నుండిలి; సాత్యకిం గృష్ణుండు నిజాసనంబున నునిచికొనియేం; దదనంతరంబ యెల్లవారలు వినుచుండ నన్నరపతి నారాయణున కిట్లినియె.

12

ప్రతిపదార్థం: అని పలికన్= ఆ విధంగా పలికాడు; అట్టియేడన్= ఆ సమయాన; భీమ నకుల సహదేవులును= భీమసేనుడూ, నకుల సహదేవులూ; సాత్యకి ద్రోపదేయ ఘుటోత్సచులును= సాత్యకీ, ఉపసాండులూ, ఘుటోత్సచుడూ; పాంచాల మాత్స్యేకయులును= పాంచాల మాత్స్య కేకయ దేశియులూ; మతీయున్= ఇంకనూ; తగువారున్= తగినవారునూ; చనుదెంచి= వచ్చి; సముచితంబుగాన్= తగిన రితిలో; ప్రవేశించి= లోనికి వచ్చి; యుభిష్టిరునకున్= ధర్మరాజునకు; పాడుసూపి= కానుపించి; అతండు= ధర్మరాజు; నియోగింపన్= ఉత్తరువుచేయగా; ఉచిత+ఆసనంబులన్= (తమకు) తగిన పీఠాలలో; ఉండిరి= కూర్చున్నారు; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; నిజ+ఆసనంబునన్= తాను కూర్చున్న స్థానంలో; ఉనిచికొనియెన్= కూర్చుండబెట్టుకొన్నాడు; తదనంతరంబు+అ= ఆ మీదట; ఎల్లవారలు= సభలోని వారంతా; వినుచుండన్= వింటూ ఉండగా; ఆ+నరపతి= ఆ రాజు(ధర్మరాజు); నారాయణునకున్= శ్రీకృష్ణడిలో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మజని ప్రశ్నలకు శ్రీకృష్ణుడు ఆ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు. ఆ సమయాన భీమ నకుల సహదేవులూ, సాత్యకి ద్రోషదేయ ఘటోత్సములూ, పాంచాల మత్స్య కేకయులూ, ఇంకా తగినవారూ ధర్మజుడి ఆజ్ఞ ప్రకారం తమ తమ స్తానాలలో కూర్చున్నారు. శ్రీకృష్ణుడు సాత్యకిని తన ఆసనంలో సరసన కూర్చొనబెట్టుకొన్నాడు. ఆ సమయాన అందరూ వింటుండగా శ్రీకృష్ణుడితో ధర్మరాజు ఈ విధంగా చెప్పాడు:

- ఉ. ‘పంకజనాభి! మాపడినపాటులు రాజ్యము కోలుపోకయుం గింకు మూలమై కడగి గెల్పుకిరీటికి నీఁ దలంచి యిం వంకు ప్రాలి భక్తజనవత్సలతన్ రథచోదకుండ వై తిం కిట మమ్మగావు మని యేటికిఁ జెప్పుగ మాటిమాటికిన్?

13

ప్రతిపదార్థం: పంకజనాభి= పద్మనాభుడా; మాపడిన పాటులు= మేం పడిన కష్టాలు; రాజ్యము కోలుపోకయున్= రాజ్యాన్ని పోగొట్టుకొనటమూ; కింకున్= నీ కోపానికి; మూలమై= ప్రధానకారణమై; కడగి= పూనుకొని; కిరీటికిన్= అర్జునుడికి; గెల్పు= జయాన్ని; ఈన్+తలంచి= ఇయ్యదలచి; ఈ వంకున్= మా పక్కకు; ప్రాలి= చేరి; భక్తవత్సలతన్= భక్తుడిమీది దయతో; రథచోదకుండవు+ఐతి(వి)= సారథిఁ అయినావు; ఇంక్న్= ఈ మీద; ఇటన్= ఇక్కడ; మమ్ము= మమ్ములను; కావుము+అని= కాపాడుమని; చెప్పుగన్ మాటిమాటికిన్ ఏటికిన్?= మళ్ళీ మళ్ళీ చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ‘శ్రీకృష్ణా! రాజ్యాన్ని కోలుపోయి మేము పడ్డ కష్టాలన్నీ నీ కోపానికి మూలం కాగా, భక్తవత్సలతతో మా ప్రక్కకు వచ్చి, అర్జునుడికి సారథివైనావు. అటువంటప్పుడు మాటిమాటికీ మమ్ము కాపాడుమని నీకు చెప్పవలెనా?

- వ. అర్జును ప్రతిని చిత్తంబున నిలుపుము; దుఃఖామర్థా మహార్షివ మగ్నులమైన మమ్ముం బీరంబు సేరుపం దేపవు నీవ కాదె? యనిన విని యచ్చుతుం డతని కి ట్లనియె.

14

ప్రతిపదార్థం: అర్జును ప్రతిని= అర్జునుడి శపథాన్ని; చిత్తంబునన్= నీ మనసులో; నిలుపుము= నిల్పుకొనము; దుఃఖా+అమర్ష మహా+అర్థవ, మగ్నులము+ఐన= దుఃఖకోపాలనే మహాసముద్రాలలో మునిగినవారమైన మమ్మున్= మా అందరిని; తీరంబు, చేరుపన్= గట్టిక్కించటానికి; తేపవు= తెప్పువు; నీవు+అ+కాదె!= నీవేకదా; అనిన్+విని= అనగా విని; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞను (పైంధరుని చంపుతానన్ ప్రతిజ్ఞను) నీమనస్సులో నిలుపుకొనము. దుఃఖకోప మహాసముద్రంలో మునిగిన మా అందరినీ గట్టిక్కించే తెప్పువు నీవే కదా! అన్న ధర్మరాజుతో శ్రీకృష్ణుడివిధంగా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: రూపకం.

- ఉ. విను నేఁ దర్జునుఁ దస్తుసైస్తుముల నుల్చిం గూల్చుచుం బ్రీత భూత నికాయంబులు మాంస భక్తణము రక్షసైర పానంబుఁ జే సి నలిం గ్రాలఁగు గ్రీడసల్పు నిను మెచ్చించుం దుదిన్ సైంధవుం డను వానిం దెగటాల్చి పేర్చు లిపుదైర్యక్షేపణాటోపతన్.

15

ప్రతిపదార్థం: విను= వినుము; నేఁడు= ఈదినం; అర్జునుడు= అర్జునుడు; అయ్యెసైన్యములన్= శత్రుసేనలను; ఉర్మిన్= భూమిపై; కూల్చుచున్= చంపుతూ; బ్రీత భూత నికాయంబులు= దయ్యాల పిశాచాల గుంపులు; మాంసభక్తణము= మాంసాన్ని తినటం;

రక్తం= నెత్తురును; స్వేరపానంబున్+చేసి= స్వేచ్ఛగా త్రాగి; నలిన్= బాగుగా; క్రాలంగన్= ఒప్పగా; క్రిడసల్వున్= ఆటలాడును; నినున్= నిన్ను; మెచ్చించున్= మెప్పించును; తుదిన్= ఆఖరున; సైంధవుండు+అను వానిన్= సైంధవుడనే పేరు కలవాడిని; తెగటార్పి= చంపి; రిపు= శత్రువుల; దైర్య= దైర్యమును; క్షేపణ= పోగొట్టి; ఆటోపతన్= విజ్ఞంబణంతో; పేర్చున్= చెలరేగుతాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రోజు అర్ఘునుడు శత్రుసైన్యాలను చంపుతూ, భూతప్రేతాలు ఆ చనిపోయిన వారి మాంసాన్ని తింటూ, వారి నెత్తురును యథేచ్చగా త్రాగుతూ ఉండగా ఆఖరున సైంధవుడిని చంపి శత్రువుల దైర్యాన్ని పోగొట్టి సంభవంగా విజ్ఞంభిస్తాడు.

హ. క్రోధ శోక జ్యుర విముక్తుండ వై శాంతిం పొందు 'మను నవసరంబున ధనంజయుండు వచ్చి ధర్మసందసునకు మైక్కి నిలిచినం జూచి యతండు సంతసంబున సముత్సీతుండై కౌగిలించుకొని తీవించి దరస్తిత రుచిరాననుండై.

16

ప్రతిపదార్థం: క్రోధ శోక జ్యుర ముక్కుడవు+బ శాంతిన్+పొందుము= కోపదుఃఖా లనే జ్యురమును వదలి శాంతముతో ఉండుము; అను అవసరంబునన్= అనే సమయాన; ధనంజయుండు= అర్ఘునుడు; వచ్చి; ధర్మసైన్యాలను ధర్మసైన్యాలనునక్కున్= ధర్మరూజాకు; మైక్కి= నమస్కారం చేసి; నిలిచినన్= నిలువగా; చూచి; అతండు= ధర్మరూజా; సంతసంబునన్= సంతోషంతో; సముత్సీతుండు+బ= లేచి; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; దీవించి= ఆశీర్వాదం చేసి; దరస్కృత రుచిర+అననుండు+బ= చిరునవ్యతో ప్రకాశించే ముఖం కలవాడు అయి.

తాత్పర్యం: కోపం, దుఃఖం అనే జ్యురం నుండి విముక్కుడవై శాంతి పొంది ఉండుము' - అని అంటున్న సమయంలో అర్ఘునుడు వచ్చి ధర్మరూజాకు నమస్కారించి నిలువబడగా చూచి, అతడు ఆసనంనుండి సంతోషంతో లేచి అర్ఘునుడిని కౌగిలించుకొని ఆశీర్వదించి చిరునవ్యతో నవ్వి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'గెలుపు ధ్వనము సీకును మెయి , దలతలమనుచాయ దోచే; దైత్యాంతకుండుం దెలివొంబి యుస్తువాఁడని , పలికిన నా విభునితోఁ బార్థుఁడు నెమ్మున్.

17

ప్రతిపదార్థం: గెలుపు ధ్వనము= నీకు విజయం నిశ్చయం; నీకున్= నీకు; మెయిన్= శరీరంలో; తలతలమనుచాయ= తళతళమని ప్రకాశించే కాంతి; తోచెన్= కానవస్తూ ఉన్నది; దైత్యాంతకుండున్= శ్రీకృష్ణుడు (దైత్య సంహారి); తెలివి+బంది ఉన్నవాడు= జాగరుకుడై ఉన్నాడు; అని పలికినన్= అని చెప్పగా; నెమ్మున్= ప్రీతితో; ఆ విభుని తోడన్+పార్థుఁడు= ధర్మరూజతో అర్ఘునుడు.

తాత్పర్యం: 'విజయం కలగటం తథ్యం. నీ శరీరంలో తళతళలాడే కాంతి కన్నిస్తున్నది. శ్రీకృష్ణుడు కూడా తెలివొంది ఉన్నాడు' - అని పలుకగా అర్ఘునుడు అతడితో ప్రీతితో - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'దేవరకు నభికభర్తుము; యి వసుదేవసుతు కరుణ నే నత్యాశ్చ రావ్యవహాము గంబి; నది విని , గావలయును బంధు మిత్ర గణ సహితముగన్'.

18

ప్రతిపదార్థం: దేవరకున్= ఏలినవారికి (అనగా మీకు); అధిక భద్రము+అ= మిక్కిలి క్షేమమే; ఈ వసుదేవసుతు= ఈ వాసుదేవుడి కుమారుడైన కృష్ణుడు కరుణాన్= దయతో; ఏను= నేను; అతి+ఆశ్చర్యవహమున్= మిక్కిలి నింత అయిన విషయాన్ని; కంబిన్= చూచాను; అది= దానిని; బంధుమిత్రగణాసహితముగన్= బంధువులతో, స్నేహితులతో అందరితో కలిసి; వినగాన్ వలయున్= వినవలెను.

తాత్పర్యం: 'దేవరవారైన మీకు మిక్కిలి కుశలమే. ఈ వాసుదేవుడి దయతో నే నొక అద్భుతాన్ని చూచాను. బంధుమిత్రుల సమూహాలతో కలిసి ఆ విశేషాన్ని మీరు వినవలెను.'

- వ. అని పలికి స్వప్షంబున ఫాలలోచనువలనం బరమోత్సర్దంబు వడసిన తెఱం గేర్పడం జెప్పిన నతండును గొలువు వారును విస్తుయ ప్రమోదంబులతో వృషభధ్వజు నుద్దేశించి నమస్కరించిలి; తదనంతరంబ యస్సురపతిచేత నన్నుజ్ఞాతులయి యా సకలయోధులుం బొంగి సంగిర సన్నాహంబులు మెఱయ వెడలిలి; కృష్ణార్జున సాత్యకులు నతనికి నభివాదంబులు సేసి సహర్షంబుగా వెలువడి యర్జునావాసంబున కలగి; రందు గృష్మండు రథంబు వన్ని జైత్రంబులగు మంత్రంబులు ప్రయోగించి యజ్ఞాలంబు సేసిన నది బాలభానుండునుంబోలే దేజోమయంబై వెలుంగుచుండసమరసన్నద్భండైధనుర్జాణ పాశిమై యర్జునుండు విప్రాశీర్వాదంబులతో నమ్మహాసీయస్యందనంబునకుంబ్రదక్షిణంబునుఁబ్రణామంబునుంజేసి యారోహణం బాచలించి మేరు శిఖరంబునం బొలుచు భాస్సరుని భాంగి శోభల్లో గృష్మ సాత్యకులు నొగలను నతని పిఱుందను గూర్చున్న నా ఘల్పునుండు బుధశుక్ర సమేతుం డగు చంద్రు చందంబున నొప్పె; న ట్లోప్పివారు పుణ్యపారక రథంబులును వంచిమాగధ ధ్వనులును వినుచుం జని రప్పుడు దము విజయప్రదంబులు గౌరవులకు విపరీతంబులు సైన గంధవాహంబి నానానిమిత్తంబు లనుసంధించి యా సవ్యసాచి సాత్యకితో నిట్లనియె.

19

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ముందర చెప్పినట్లుగా మాటాడి; స్వప్షంబున్న= కలలో; ఫాలలోచనువలన్న= ఈశ్వరుడి వలన; పరమోత్సర్దంబు వడసిన= క్రైష్ణమైన మేలుపాందిన; తెఱంగు+ఎర్పడన్+చెప్పిన్న= పద్ధతిని స్వప్షంగా చెప్పగా; అతండును= ధర్మరాజును; కొలువువారును= సభలో ఉండేవారును; విస్తుయ ప్రమోదంబులతోన్= సంతోషశ్వర్యాలతో; వృషభధ్వజున్= ఈశ్వరుడిని; ఉద్దేశించి= తలచుకొని; నమస్కరించిరి= నమస్కారం చేశారు; తదనంతరంబు+అ= ఆ మీద; ఆ+నరపతిచేతన్= ఆ రాజువలన; అనుజ్ఞాతులై= ఉత్తర్వునంది; ఆ సకలయోధులు= ఆ సైనికులంతా; పొంగి= ఉచ్చి; సంగిర సన్నాహంబులు= యుద్ధప్రయత్నాలు; మెఱయున్ వెడలిరి= బయల్పుడగా వెళ్లారు; కృష్ణ+అర్జున సాత్యకులు; అతనికిన్+అభివాదంబులు+చేసి= ధర్మజుడికి నమస్కారాలు చేసి; సహర్షంబుగాన్= సంతోషింతో; వెలువడి= బయటకు వెళ్చి; అర్జున+అవాసంబునకున్= అర్జునుడి స్థావరానికి; అరిగిరి= వెళ్లారు; అందున్= అక్కడ; కృష్ణండు= శ్రీకృష్ణాడు; రథంబు పన్ని= తేరును సిద్ధం చేసి; జైత్రంబులు+అగు= విజయాన్ని కల్గించే; మంత్రంబులు= మంత్రాలను; ప్రయోగించి= (ఆ రథంపైకి) నడిపించి; ఉజ్జ్వలంబు చేసిన్= వెలిగే విధంగా చేయగా; అది= ఆ తేరు; బాలభానుండునున్+పోలెన్= ఉదయ సూర్యుడి మాదిరిగా; వెలుంగుచుండన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; సమర సన్నద్భుండు+ఇ= యుద్ధం చేయటానికి సిద్ధంగా; ధనుర్మాణపోణి+ఇ= విల్లములై చేతిలో కలవాడుగా; అర్జునుడు; విప్ర+అశీర్వాదంబులతోన్= బ్రాహ్మణుల ఆశీర్వచనాలతో; ఆ+మహాసీయ స్యందనంబునకున్= ఆ మహాత్మకుల తేరుకు; ప్రదక్షిణంబున్న= ప్రదక్షిణమూ; ప్రణామంబున్= నమస్కారమూచేసి; ఆరోహణంబు+అవరించి= ఎక్కి; మేరు శిఖరంబున్+పోలుచు= మేరుపర్వత శిఖరాన కనిపించే; భాస్మరుని భంగిన్= సూర్యుడివలె; శోభల్లోన్= అందగించాడు; కృష్ణసాత్యకులు= కృష్ణాడు, సాత్యకీయు; నోగలను= తేరు నోగలపై; అతని పిఱుందను= అతడికి వెనుకగా; కూర్చున్నన్= కూర్చునగా; ఆ ఫల్గునుండు= ఫల్గునుడనే పేరున్న అర్జునుడు; బుధశుక్ర సమేతుండు+అగు= బుధ, శుక్ర గ్రహాలతో కూడి ఉన్న; చందుచందంబున్= చంద్రుడివలె; ఒప్పెన్= అమరి ఉన్నాడు; అట్లు+ఒప్పి; వారు= అర్జున కృష్ణ సాత్యకులు; పుణ్య= మంగళకరమైన; పారకరవంబులును= సుతిపారకులపోటలను; వందిమాగధ ధ్వనులు= వందిమాగధుల గీతధ్వనులను; వినుచున్; చనిరి= వెళ్లారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; తమకున్= తమకు (పాండవులకు); విజయప్రదంబులు= విజయాలను కలిగించేవి; కౌరవులకున్= దుర్యోధనాదులకు; విపరీతంబులు= వ్యాలేకాలైనవి; గంధవాహ+అది= గాలులు మొదలైన; నానా నిమిత్తంబులు= అనేక శకునాలను; అనుసంధించి= కూర్చు; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్జునుడు; సాత్యకితోన్+ఇట్లనియెన్= సాత్యకితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కలలో ఈశ్వరానుగ్రహాన్ని పాందిన విషయం చెప్పగా సభలోని వారంతా ఆశ్వర్యంతో సంతోషాన్ని తెలుపుతూ వ్యసభకేతనుడికి నమస్కరించారు. తరువాత రాజుజ్ఞతో సైనికులంతా సంతోషంతో యుద్ధ సన్నద్భుటైనారు. కృష్ణార్జున సాత్యకులు ధర్మరాజునకు నమస్కారం చేసి బయటకు వచ్చి అర్జునుడి శిఖివానికి వెళ్లారు.

అక్కడ కృష్ణుడు యుద్ధానికి రథాన్ని సిద్ధంచేసి విజయానికి ఆధారాలైన మంత్రాలతో దానిని ప్రకాశింపజేయగా ఆ తేరు ఉదయ సూర్యుడి మాదిరి శాంతితో వెలుగుతూ ఉండింది. యుద్ధ సన్మధ్యైన అర్జునుడు బ్రాహ్మణశిర్వదాలను పొంది విల్లునూ, అమ్ములనూ ధరించి ఆ మహానీయమైన తేరుకు ప్రదక్షిణ నమస్కారం చేసి, తేరక్కి మేరు పర్వత శిఖరాన వెలిగే సూర్యుడిని తలపిస్తూ ప్రకాశించాడు. శ్రీకృష్ణుడు నొగలమీదా; సాత్యకీ, అర్జునుడూ వెనుకా కూర్చున్నారు. ఆ ఫల్లునుడు బుధ, శుక్ర గ్రహాలతో కలిసి అందంగా ప్రకాశించే చంద్రునివలె ఒప్పారుతూ, పారకుల మంగళ వచనాలనూ, వందిమాగధుల స్తోత్రాలనూ వింటూ వెళ్ళి సమయాన పాండవులకు అనుకూలంగానూ, కౌరవులకు వ్యతిరేకంగానూ గాలులు వీచటం మొదలైన నానావిధ శకునాలను సమన్వయించి అర్జునుడు సాత్యకితో ఇట్లా అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపమ.

అర్జునుడు సాత్యకిని ధర్మరాజురక్షణంబునకు నియోగించుట (సం. 7-60-27)

K. ‘మనకు నిమిత్తము లెంతయుఁ, ననుకూలము లయ్యే; గెలుతు; మాహావమున కే
జనియెదఁ బ్రతిజ్ఞ తీర్పగఁ; ననఘూ! ధర్మసుతు రక్ష కరుగుము సీపున్.

20

ప్రతిపదార్థం: అనఘా! = పాపము లేనివాడా!; మనకున్ = మనకు; నిమిత్తములు = శునాలు; ఎంతయున్ + అనుకూలములు + అయ్యెన్ = మిక్కిలి ఒద్దికగా ఉన్నాయి; గెలుతుము = జయిస్తాము; ఆహావమునకున్ = యుద్ధానికి; ఏన్ = నేను; చనియెదన్ = వెళ్ళుతాను; ప్రతిజ్ఞన్ + తీర్పగన్ = శపథాన్ని నెరవేర్చుటానికి; సీపున్ = సీపు; ధర్మసుతు రక్షకున్ = ధర్మరాజును కాపాడటానికి; అరుగుము = వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: ‘ఈ పుణ్యాత్మకుడా! మనకు శకునాలు చాలా బాగున్నాయి. నేను నా శపథాన్ని నెరవేర్చుటానికి వెళ్ళుతాను. నీవు ధర్మరాజును కాపాడేందుకు వెళ్ళుము.

K. ‘విను! సింధురాజవధయునుఁ, మనుజాధిపరక్షణంబు మనకు సరియ కా
పున నే నొకపని నీ వాక, పని మేకొని చేయుటయుఁ బాడియ కాదే!

21

ప్రతిపదార్థం: విను = వినుము; సింధురాజ వధయును = పైంధవడిని చంపటం; మనుజాధిప రక్షణంబు = రాజైన ధర్మరాజును కాపాడటం; మనకున్ సరియ = మనకు సమానమే; కాపున్ = అందువలన; నేను+ఒకపనిన్; సీపు+ఒకపనిన్ = నేనొకపనిని, నీవాక పనినీ; మేకొని = పూనుకొని; చేయుట = చేయటం; అరయున్ = చూడగా; పాడి+అ కాదే! = న్యాయం కదా!

తాత్పర్యం: మనకు పైంధవడిని చంపటమూ, ధర్మరాజును కాపాడటమూ రెండూ సమానమే. కాబట్టి నే నొక పనీ, నీ వాక పని పూనుకొని చేయటం న్యాయం కదా!

A. ఏను నిలిచినట్ల కా నుఱడిల్లు నీఁ, పున్న న స్వరేష్టరోత్తముండు;

నిర్భరుండ వగుము సీపు నాదెసుఁ; నాకుఁ, హారి గలండుఁ; గలండె యచట నితఁడుఁ?

22

ప్రతిపదార్థం: ఏను = నేను; నిలిచినట్లు+అ, కాన్ = ప్రక్కనే నిలిచినట్లుగా; సీపు+ఉన్నన్ = నీవు ప్రక్కన ఉంటే; ఆ+నాఁస్వరుండు = ఆ ధర్మరాజ; ఉఱడిల్లున్ = ఉఱట చెందుతాడు; నాదెసన్ = నన్నగూర్చి; సీపు = సీపు; నిర్భరుండవు+అగుము = భయం లేక ఉండుము; నాకున్ హారికలండు = నాకు శ్రీకృష్ణుడున్నాడు; అచటన్ = ఆ దిక్కులో (అనగా ధర్మరాజు ఉన్నవోట); ఇతడు = రా శ్రీకృష్ణుడు; కలఁడే? = ఉన్నాడా?

తాత్పర్యం: నీవు తన ప్రక్క ఉండగా నేను తోడున్నట్లుగా ధర్మరాజు ఊరట చెందుతాడు. నీవు ఆయన ప్రక్కన ఉండుము. నాకు దిక్కుగా శ్రీకృష్ణుడున్నాడు కాబట్టి భయం వద్దు. ఆయన చెంత శ్రీకృష్ణుడున్నాడా? లేదుకదా.

వ. ఎల్లభంగుల రాజరక్షణార్థంబుగా నీకుఁ బోవలయును; బరాక్రమధుర్యుండగు నాచార్యుప్రతిన యెఱుంగవే! యనుటయు, 'సట్ల కాక' యని యతండు ధర్మనందనుపాలికిం జనియె; నజ్జననాధుండు సమరోత్సాహా సముజ్ఞలుం డయి వచ్చి నిజ సైన్యంబు నలంకరించి చిహ్నంబులు మెఱయం బోలిచి నిలిచే' ననిన విని సంజయునకు ధృతరాప్యుం డి ట్లనియె.

23

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లభంగులన్= అన్ని విధాలుగా; రాజరక్షణా+అర్థంబుగాన్= రాజును కాపాడేందుకు (ధర్మరాజును కాపాడటానికి); నీకున్+పోవలయును= నీవు పోయి తీరవలెను; పరాక్రమధుర్యుండు+అగు= శత్రువులను జయించటంలో సామర్థ్యం కలవాడైన; ఆచార్యుప్రతిన= ద్రోణాచార్యులు చేసిన శపథం; ఎఱుంగవే?= తెలియదా?; అనుటయున్= అని(అర్జునుడు) అనగా; అట్లకాక+అని= అట్లే అని (అనగా సరే అని); అతండు= సాత్యకి; ధర్మనందనుపాలికిన్= ధర్మరాజు వద్దకు; చనియెన్= వెళ్లాడు; ఆ+జననాధుండు= ఆ ధర్మరాజు; సమర+ఉత్సాహా సముజ్ఞలుండు+అయి, వచ్చి= యుద్ధమందలి ఉత్సాహాంతో ప్రకాశించినవాడై; వచ్చి; నిజసైన్యంబున్+అలంకరించి= తన సేనకు అలంకారంగా; చిహ్నంబులు+ (తమ తమ) గుర్తులు; మెఱయున్= ప్రకాశించగా; నెఱయున్+పాలిచి నిలిచెన్= వ్యాపించేటట్లుగా నిలిచాడు; అనిన్ను+విని= అని చెప్పగా విని; సంజయునకున్ ధృతరాప్యుండు+ఇట్లు+అనియెన్= సంజయుడిలో ధృతరాప్యుడీ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఏ విధంగా చూచినా రాజును కాపాడేందుకు నీవు పోవలెను. ద్రోణాచార్యుడి శపథం నీకు తెలియును కదా! అనగా, సరే అని సాత్యకి ధర్మరాజు వద్దకు వెళ్లాడు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజు సమరోత్సాహాంతో వెలుగుతూ ఉన్నాడు' అని చెప్పగా విన్న ధృతరాప్యుడు సంజయుడిలో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

సీ. పుత్రశోకానలంబును గ్రీధవహింయు, మనమున ముప్పిలి గొనగ మృత్యు భంగి నేతెంచు జీభత్సునిఁ గొరవుల్, సెనకజ్ఞాలర యేమి చేటు; మూడె నీ? పుత్రలో నొక్కయుమ్మడి నింటింటు, నార్తునాదములు పెక్కయేసు; నెల్ల రవముల మిగిలి సైంధవునింటి దిక్కును, నాక్రందనధ్వను లతిశయల్లే;

తే. నేను శ్రీఖండు జీమ్ముండు బూసి చెప్ప, శౌల మాటలు మీ రాజు సరకుగొనడ సంధి గానీక కర్మండు సాబలుండు, దుస్ససేనుండు నందఱఁ ద్రుంచికొనిల.

24

ప్రతిపదార్థం: పుత్రశోక+అనలంబును= కొడుకు చనిపోవటం వలన కలిగిన దుఃఖమనే అగ్ని; క్రోధవహింయున్= కోపమనే అగ్ని; మనమున్= హృదయంలో; ముప్పిరి గొనగన్= దట్టంగా వ్యాపించగా; మృత్యుభంగిన్= యముడివలె; ఏతెంచు= వచ్చే; బీభత్సు నిన్= అర్జునుడిని; కొరవుల్= కొరవులు; చెనకన్+చాలరు+అ= ఎదుర్కొనలేరు; ఏమి= ఎటువంటి (ఏ); చేటు= కీడు; మూడెన్= ముంచుకొని వచ్చిందో; పురిలోన్= నగరంలో; ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; ఇంటన్+ఇంటన్= ఇంటింటిలో; ఆర్తునాదములు= ఏడుపులు, పెడబోబ్యలు; పెక్కు+అయ్యెన్= మిక్కుటమయ్యాయి; ఎల్లరవములన్= అన్ని నాదాలను; మిగిలి= మించి; సైంధవ+ ఇంటి దిక్కునన్= సైంధవడి ఇంటివైపు; ఆక్రందన ధ్వనులు= ఏడుపుల చప్పుట్లు; అతిశయుల్లన్= ఎక్కువయ్యాయి; ఏనున్= నేను(ధృతరాప్యుడూ); ద్రోణండున్; భీమ్ముండున్; పూని= పూనుకొని; చెప్పన్= చెప్పినప్పటికీ; శౌరిమాటలు= శ్రీకృష్ణుడి హితవులు; మీరాజ= మీకు ప్రభువైన దుర్భోధనుడు; సరకున్+కొనడు+అ= లెక్క చేయడు; కర్మండు; సాబలుండు= శకుని; దుస్ససేనుండు= దుశ్శాసనుడు; సంధి కానీక= సంధి కాకుండా చేసి; అందఱన్= (తమవారిని) అందరినీ; త్రుంచికొనిరి= చంపుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ‘కొడుకు చనిపోవటంవలన కలిగిన శోకాగ్ని, సైంధవుడిషై పగసాధించాలన్న కోపాగ్ని ముప్పేటగా ముసురుకొన్న యముడివలె అర్జునుడు రాగా కౌరవులు అతడిని ఎదుర్కొనలేదు. ఏమి కిడు జరిగిందో కాని నగరంలో ఒక్కసారిగా ఇంటింటా ఏడ్పులూ, పెడబోబ్మలూ పిక్కటిల్లాయి. ఆర్తనాదాలన్నింటికంటే సైంధవుడి ఇంట్లో ఏడ్పుల చప్పుళ్ళు మిక్కటంగా వినబడుతున్నాయి. మీ రాజైన దుర్యోధనుడికి నేనూ, ద్రోణుడూ, భీష్ముడూ ఎంత ప్రయత్నించి చెప్పినా శ్రీకృష్ణుడి మాటలు లెక్కచేయడు. కర్ణుడు, శకుని, దుశ్శాసనుడు సంధి కానీయక అందరినీ చంపుకొన్నారు.

ఉ. ఎక్కుతీ పోరె; రుద్రునకు నేమిటుఁ దక్కువ ఫల్లునుండు? వాఁ
డింక్కుడ యయైనే? జగము లొక్కుట్ మ్రింగఁగజాలు; కేశవుం
డెక్కినవాడు వాని నొగ; లేల చలం? బని యెంత సెప్పివం
దక్కుడు రాజ్యలోభము మదంబున నా కొడు; కేమి సేయుదున్?

25

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కుటీ== ఒక్కడే; పోరెన్= యుద్ధం చేశాడు; రుద్రునకున్= రుధ్రురుడికి; ఫల్లునుండు= అర్జునుడు; ఏమిటుఁ= ఎందులో; తక్కువ?= తగ్గినాడు? (అనగా ద్వంద్య యుద్ధంలో శివుడితో తానొక్కడే అర్జునుడు పోట్లాడని భావం); వాఁడు= అర్జునుడు; ఒక్కడు+అ అయ్యేనే?= ఒకడే అయ్యాడా?; జగములు= లోకాలను; ఒక్కటన్= ఒకేమారు; మ్రింగఁగన్+చాలు= మ్రింగివేయగల; కేశవుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వాని నొగలు= అర్జునుడి రథం యొక్క నొగలు; ఎక్కినవాడు= ఎక్కి ఉన్నాడు (సారథిగా ఉన్నాడు); ఏల చలంబు?= మాత్సుర్యం ఎందుకు?; అని; ఎంత= ఎంతగా; చెప్పినవన్= చెప్పినప్పటికే; రాజ్యలోభము మదంబున్= రాజ్యాన్ని అత్యాశతో పొందాలనే మదంవలన; నా కొడుకు= నా కుమారుడు; తక్కుడు= వదలడు; ఏమి చేయుదున్?= ఏమి చేయగలను?

తాత్పర్యం: ‘ఒక్కడే నిలిచి శివుడితో అర్జునుడు యుద్ధం చేశాడు. ఆతడిని ఏ విధంగా తక్కువగా అంచనా వేయగలం? ఆ అర్జును డొక్కడే లోకాలను హతమార్పగల శక్తి కలవాడు. అటువంటి వాడి తేరక్కి సారథిగా శ్రీకృష్ణుడున్నాడు; వారిపై మనకు మాత్సుర్యం ఎందుకు?’ అని ఎంతగా చెప్పినా నా కుమారుడు రాజ్య లోభ మదంతో తన నిర్ణయాన్ని మానకుండా ఉన్నాడు. ఏమి చేయగలను?

ఉ. అభి యట్టుండె.

26

తాత్పర్యం: దాని నట్టుండనిమ్ము.

తే. క్రీడి యమ్మెయి వచ్చినఁ గూడఁ బాటి, యెడలు గలగంగఁ గౌరవు లేమి సేసి?
రభి యెఱుంగఁగఁ జెప్పవే యనఘు! నీతి, యయై నేమి దా దుర్భయ మయ్య నేమి?’

27

ప్రతిపదార్థం: క్రీడి= అర్జునుడు; ఆ+మెయిన్= ఆ ప్రకారం; వచ్చినవన్= రాగా; కూడన్= వెన్నుంటి; పాటి= పరుగెత్తి; ఎడలుకలఁగఁగన్= మనసులు కలతచెందగా; కౌరవులు+ఏమిచేసిరి?= కౌరవు లేమిచేశారు?; అది ఎఱుంగఁగన్ చెప్పవే= తెలిసేటట్లుగా చెప్పుము; అనఘు!= పుణ్యాత్ముడా!; నీతి అయ్యేనేమి?= ధర్మం అయినా; తాన్= అది; దుర్భయము= దుర్భీతి అయినా కానిమ్ము(చెప్పుము).

తాత్పర్యం: అర్జును డా విధంగా వెన్నుంటి తరువాగా పరుగెత్తిన కౌరవు లేమి చేశారు? అది ధర్మమైనా, అధర్మమైనా నాకు తెలియజెప్పుము’

శ. అనుటయు నా సూతనందనుం దంజకానందనున కి ట్లనియే.

28

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; ఆ సూతనందనుండు= సూతుడి కుమారుడైన సంజయుడు; అంబికానందనునకున్= ధృతరాష్ట్రడితో (అంబిక కుమారుడు); ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడు ధృతరాష్ట్రడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

సీ. 'అధిష! చెప్పేద నీకు నంతయు నివ్విలా , పము గతజల సేతు బంధనంబు; మాయ జూదము మున్న మాన్వప, పదపడి , సంధి గావింపవ, సకల జనులు నిను లుబ్బుడు నధర్థనిరతుండు నని దూఱు , దురు; దూఱ కే లుండుదురు నరేంద్రు! పాండుఁ దవ్విధమునఁ బాలించె రాజ్యంబు , పాండవు లెక్కుడు ప్రజ్ఞ యశము

తే. లాభమును భరతాన్వయోల్లాస మెసఁగు ; దగ నొనల్లిల వారలఁ దగునె వాల తండ్రిపాలైన సిల వాపు దనయు మీఁదు , బెట్టి దేల? నీ దుర్మీతి ముట్టవచ్చే.

29

ప్రతిపదార్థం: అధిష!= ఓ రాజా!; నీకున్+అంతయున్+చెప్పేదన్= నీకు అన్ని విషయాలు చెపుతాను; ఈ+విలాపము= ఈ దుఃఖం; గతజలసేతు బంధనంబు= పోయిన నీటి ప్రవాహోనికి వారథి కట్టునట్లు; మాయజూదము= మోసపు జూదమును; మున్న= తోలుతనే; మాన్వప+ల= ఆపినావు కావు; పదపడి= ఆ మీద; సంధి కావింపవ+ల= సంధి చేశావు కావు; సకలజనులు= సమస్త జనులు; నినున్= నిన్ను; లుబ్బుడు= లోభి; అధర్థనిరతుండు= అన్యాయమైన పనులు చేయటంలో ఆసక్తి కలవాడు; అని దూఱుదురు= అని దూపిస్తారు; నరేంద్ర!= ఓ రాజా!; దూఱక= తిట్టక; ఏల+ఉండుదురు?= ఎందుకుంటారు?; పాండుడు= పాండురాజు; ఆ+విధమున్= ఆ ప్రకారంగా (అనగా ధర్మంగా); రాజ్యంబు= రాజ్యాన్ని; పాలించెన్= ఏలాడు; పాండవులు= పాండు కుమారులు; ఎక్కుడు= మిక్కలి; ప్రచ్ఛి= వృద్ధిచెంది; యశము= కీర్తిని; లాభమును; భరతాన్వయ+ఉల్లాసము+ఎసఁగున్= భరతవంశానందం అతిశయించగా; తగున్= తగినట్లు; ఒనల్లిరి= చేశారు; వారలన్= పాండవులను; తండ్రిపాలు+పన సిరి= తండ్రి భాగపు సంపదను; పాపన్+తగునె?= తప్పింపవచ్చునా?; ఏల= ఎందుకు; తనయుమీదన్= కుమారుడి మీద; పెట్టేదు?= నెపం పెట్టుతున్నావు?; నీ దుర్మీతి= నీ మోసపునీతి; ముట్టన్వచ్చేన్= తాకవచ్చింది.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! నీకు అన్ని విషయాలు వివరిస్తాను. గత జల సేతుబంధనమైన ఈ ఏడుపెందుకు? తోలుతనే మోసపు జూదాన్ని మాన్వలేదు. ఆ తరువాత సంధి కావించలేదు. లోకులంతా నిన్ను లోభివనీ, అన్యాయపరుడవనీ తిట్టుకుండా ఎట్లా ఉంటారు? పాండురాజు రాజ్యాన్ని (ధర్మంగా) పాలించాడు. పాండుకుమారుల అభివృద్ధిని చూడలేక, వారి తండ్రిపాలు వారికి ఈయక తప్పించుకొనవచ్చునా? తప్పంతా నీ కుమారుడిపై తోస్తున్నావు. నీ కపటనీతితో నీ కుమారుడినే తప్పు పట్టుతున్నావు. నీ దుర్మీతి ఫలం అనుభవించే కాలం నీకు దాపురించింది.

ఉ. కౌరవు లేపు సేయుదురు? గాండివ ఘోషముఁ బాంచజన్య తీ
ప్రారమమున్ సహింప బివిజావలికిన్ వశే? వియచ్చరుల్
పేరుకొనంగ నాధృతకపిధృజమైన రథంబు తీడునుం
బోలి పోరు భంగి విసు భూవర! శోకము దక్కి భీరతన్.'

30

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); గాండివ ఘోషము= గాండివముయొక్క శబ్దం (అనగా గాండివం అల్లైత్రాటి టంకారము); పాంచజన్య= పాంచజన్యమునే పేరుకల శంఖంయొక్క; తీప్రారమమున్= భయంకరమైన శబ్దమును (శంఖం ఉఁడినపుడు కలిగే శబ్దంయొక్క తీప్రతా); సహింపన్= ఓర్మకొనటానికి; దివిజ+ఆవలికిన్= దేవతా సమాహానికి; వశే?= సాధ్యమా? (అనగా

సాధ్యము కాదు కాబట్టి); కౌరవులు+ఏమి చేయుదురు?= కౌరవులేమి చేయగలరు?; (అయినా) వియత్తో+చరుల్= దేవతలు (ఆకాశంలో తిరిగేవారు); పేరుకొనంగన్= స్తుతిస్తూ ఉండగా; ఆ దృఢ్య= ఆ స్థిరమైన; కపిధ్యజము+పన= కపికేతనంగల; రథంబు తోడనున్= తేరితో (అనగా కపికేతనంతో దృఢంగా ఉన్న తేరితో); పోరిరి= యుద్ధం చేశారు; కౌరవులు= గాంధారీ సుతులు; ఏమి చేయుదురు?= ఇంతకంటే ఏమి చేయగలరు?; పోరుభంగిన్= యుద్ధం తీరును; శోకము దక్కి= దుఃఖాన్ని మానుకొని; వినుము= వినుము.

తాత్పర్యం: గాండిం ఘోషమూ, పాంచజన్య రవమూ సహించటం దేవతా సమూహానికైనా సాధ్యమా? అయినా దేవతలు కీర్తిస్తుండగా కౌరవులు అర్పునునితో యుద్ధం చేశారు. ఓ రాజు! నీ దుఃఖాన్ని వదలి వారి యుద్ధగతిని నీవు వినుము.

వ. అని పలికి యిట్లనియే: 'రేపకడ గురుండు సంగరోత్సాహాచీప్పుం డయి వెడలి శంఖంబు పూరించి సైన్యంబులోనం గలయ మెలంగు సప్పుడు మనయోధు లాయుధంబు లంకించుచు నొండిారులతోడ జిరుదులు వలుకుచు నబి యేమి యర్జునుండు దడసే, గోవిందుండు దత్తిమికొన రాఁడు, భీముసేనుండు గడంగి పాడనూపం డనుచు సింహానాద శంఖరవ జ్యాఘోషంబులు సెలంగం బోంగుచున్న సమయంబున నా కుంభసంభవుండు సైంధవుం గనుంగాని 'నీవును భూమిత్రవుండును గర్జుండును శల్యండును నశ్యతామయు వృష్టిసేనుండును గృహాచార్యండును గూడుకొనియుండుండు; మన బలంబులలో మేలేతీ పదునాలుగువే లేనుంగులను నఱువది వేలు రథంబులను, లక్ష గుట్టంబులును, బఱి లక్షలు పదాతులను గైకిసుండు; నా తీర్చు మోహరంబునకు యోజనత్తయ మాత్ర ప్రదేశంబునం జిణిందిదేస బలసి నిలువుం డట్టెన నిన్ను దేవతలకుం దేఱి చూడరాదు పాండవు లెంతటి వా?' రనిన విని యతండు పెద్దయునుాటడిల్లి యా రథికవరులు పలిపేప్పింప నలిగె; భారద్వాజుండును ద్వారశగవ్యూతి ఛిర్మంబును బంచగవ్యాతి విస్తృతంబును గా శకట వ్యూహంబు సమకట్టి దానికిఁ బ్లామార్థంబున గర్జవ్యాహంబుగాఁ బద్ధవ్యాహంబు వన్నించి తన్మద్యంబు మొదలుకొని యోవిన సేనాముఖంబు దెసకుం జాలి నిగుడునట్లుగా సూచివ్యూహంబుఁ గావించి, సూచిముఖంబునం గృతవర్ధయు నటపిటుండు గాంభోజరాజును మతీయు జిఱుసన నాపులైన శతసహాస్ర యోధుల మున్నిడికొని కురురాజును మూలస్థానంబునఁ బూర్భోక్తప్రకారంబున నా జయద్రథుండును నిలుచునట్లుగా నొనట్లన నమ్మహి వ్యాహంబు వేడుకం జాచి భోచరులు మెళ్ళి; రట్టియేడ.

31

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి ఇట్లు+అనియెన్= అని ఈ విధంగా చెప్పాడు; ఆ రేపకడన్= ఆ ఉదయాన; గురుండు= గ్రోణాచార్యుడు; సంగర+ఉత్సాహ, దీప్మండు+ప= యుద్ధం మీది ఆసక్తితో ప్రాశిస్తూ; వెడలి= బయలుదేరి; శంఖంబు పూరించి= శంఖనాదం చేసి; సైన్యంబులోనం గలయ మెలంగునప్పుడు= సైన్యంలో తిరుగుతున్నప్పుడు; మన యోధులు= మన వీరులు; ఆయుధంబులు+ అంకించుచున్= ఆయుధాలను రుఖిపిస్తూ; ఒండొరులతోడన్; ఒకళ్ళోకళ్ళతో; బిరుదులు పలుకుచున్= పాగరు మాటలు మాట్లాడుతూ (తమ తమ సామర్థ్యాన్ని ప్రాగడుకుంటూ); ఇది ఏమి అర్పునుండు తడసెన్?= ఏమిది అర్పునుడు ఆలస్యం చేశాడు?; గోవిందుండు= శ్రీకృష్ణుడు; తఱిమికొన రాఁడు= తరుముకొని రావటం లేదు; భీముసేనుండు కడంగి పాడసూపండు= భీముడు ప్రయత్నంతో కానరాదు; అనుచున్= అని చెప్పుతూ; సింహానాద శంఖరవ జ్యాఘోషంబులు= సింహాదాలు, శంఖశబ్దాలు, వింటిప్రోతలు; చెలంగన్= ధ్యనింపగా; పాంగుచున్= చలరేగుతున్న; సమయంబున్= వేళలో; ఆ కుంభసంభవుండు= ఆ గ్రోణాడు; సైంధవున్+కనుంగొన్= సైంధవుడిని చూచి; సీపును; భూరిశపుండును; కర్మండును; శల్యండును; అశ్వతామయు; వృష్టిసేనుండును; కృపాచార్యండును; కూడుకొని ఉండుండు= కలసి ఉండండి; మన బలంబులలోన్= మన సైన్యంలో; మేలేతీ=

మేలైన వారిని ఎన్నుకొని; పదునాలుగువేలు ఏనుంగులను; అఱువది వేలు రథంబులను; లక్ష గుట్టంబులును; పదిలక్షలు పదాతులను= పదాతిదళాన్ని; కైనుండు= తీసికొనుడు; నాతీర్పు మోహరంబునకున్= నేను ఏర్పాటు చేసే మెగ్గరానికి; యోజనతరు మాత్ర ప్రదేశంబునన్= మూడు యోజనాల దూరంగా; పిఱిందిదెనన్= వెనుకభాగంలో; బలసి= చుట్టుకొని; నిలువుండు= నిలిచి ఉండండి; అఱ్లు+బన= ఆ మాదిరి ఉంటే; నిన్న దేవతలకున్= నిన్న దేవతలకు కూడా; తేఱి చూడరాదు= తలయెత్తి చూడశక్యం కాదు; పాండవులు+ఎంతటివారు?= పాండవులు ఏపాటివారు?; అనినన్ విని; అతడు= సైంధవుడు; పెద్దయున్ టోఱడిల్లి= మిక్కిలి ఉపశమించి; ఆ రథికవరులు= తేరెక్కి యుద్ధం చేసే పీరులు; పరివేష్టింపన్= చుట్టూ రాగా; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; భారద్వాజండును= ద్రోణుడును; ద్వారశవ్యాతి దీర్ఘంబును= ఇరవైనాలుగు కోసుల పాడవును; పంచగవ్యాతి= పది కోసుల; విష్ణుతంబును= విస్తారం కలది; కాన్= అయిన; శకటవ్యాహంబున్= బండి ఆకారంతో మెగ్గరాన్ని; సమకటి= సిద్ధంచేసి; దానికిన్+పశ్చిమార్థంబునన్= దానికి పడమటి దిక్కులో సగాన; గర్భవ్యాహంబుగాన్= గర్భమున మెగ్గరంగా; పద్మవ్యాహంబున్= తామరవంటి మెగ్గరాన్ని; పన్నించి= ఏర్పాటుచేసి; తద్ది+మధ్యంబు మొదలుకొని= ఆ నడిమినుండి; బిలిన= వరుసగా; సేనాముఖంబు దెసకున్= సేన మొగం దిక్కుకు; చాలి= పడిపోయి; నిగుడునట్లుగాన్= పాడవగునట్లుగా; సూచి వ్యాహంబు కావించి= సూదిమాదిరి మెగ్గరం చేసి; సూచిముఖంబునన్= ఆ సూది మొదట; కృతవర్ణమున్; అట పిఱుందన్= ఆ వెనుక; కాంభోజరాజును; మఱియున్= ఇంకా; పిఱుసన= వెనుక; ఆప్రులు+బన= కావలసిన వారైన; శతసహస్రయోధులన్= లక్షమంది సైనికుల; మున్సు+ఇడికొని= ముందుగా పెట్టుకొని; కురురాజును= సుమోధనుడిని; సూచిములస్తానంబునన్= సూది మొదటను; పూర్వ+ఉత్క ప్రకారంబునన్= ముందు చెప్పినట్లుగా; ఆ జయద్రథండును= ఆ సైంధవుడును; నిలుచునట్లుగాన్= ఉండే విధంగా; ఒనర్చినన్= చేయగా; ఆ+మహావ్యాహంబు= ఆ పెద్ద మెగ్గరపు విధానంయొక్క; వేడుకన్= ఉత్సవతతో; చూచి; భేచరులు= దేవతలు; మెచ్చిరి= మెచ్చుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: అని పలికి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. ‘ఆ తెల్లవారే సమయంలో ద్రోణాచార్యుడు యుద్ధంచేసే ఉత్సాహంతో ఉప్పాంగి’ ముందుకుసాగి శంఖాన్ని పూరించాడు. సైన్యంలో నలుమూలల తిరిగాడు. ఆ సమయంలో మనవీరులు తమ తమ బిరుదాలను పేర్కొంటూ, ఆయుధాలను రుఖిపిస్తూ ‘ఇది ఏమిటి? అర్జునుడు ఆలస్యం చేస్తున్నాడు?’ అంటూ సింహాదాలూ, వింటిత్రాటి మ్రోతలూ చేస్తూ పాంగిపోతున్నారు. ఆ సమయంలో ద్రోణాచార్యుడు సైంధవుడిని చూచి ‘సీవూ, భూరిశ్రవసుడూ, కర్మడూ, శల్యడూ, అశ్వత్థామా, వృష్ణసేనుడూ, కృపాచార్యుడూ కలిసి ఉండండి. మన బలాలలో మేలైనవాటిని ఎన్నికచేసి, పదునాలుగువేల ఏనుగులను, అరవైల రథాలను, లక్షగుర్రాలను, పదిలక్షలమంది కాల్యలాలను సమీకరించండి. నేను రచించే యుద్ధవ్యాహానికి మూడామడల దూరంలో ఉన్న ప్రదేశంలో వెనుకభాగంగా మూగి నిలవండి. ఆ విధంగా ఉంటే నిన్న దేవతలు కూడా సమీపించలేరు. ఇక పాండవులు ఎంతటివారు?’ అన్నాడు. ఆ మాటలు విని సైంధవుడు ఎంతో ఉరడిల్లాడు. రథికవరులు చుట్టూ మూగి నడువగా నిర్దిష్టప్రాంతానికి వెళ్ళాడు. ఇక ద్రోణాచార్యుడు ఇరవైనాలుగు కోసుల పాడవూ, పది కోసుల విస్తారం ఉండే శకటవ్యాహాన్ని తీర్చాడు. దానికి పడమటి సగభాగంలో గర్భవ్యాహంగా పద్మవ్యాహాన్ని రచించాడు. దాని మధ్యభాగం మొదలుకొని సేనాముఖంవరకు వ్యాపించి ఉండే సూచివ్యాహాన్ని అమర్చాడు. దాని ముఖంలో కృతవర్ణనూ అతడి వెనుక కాంభోజరాజునూ, మరియు మరికొంత వెనుకభాగంలో నూరువేల వీరులను ముందుంచుకొని దుర్యోధనుడుండేటట్లు చేశాడు. సూచివ్యాహంలోని కేంద్రస్తానంలో సైంధవుడిని (ఇదివరలో చెప్పినట్లు) నిలిపాడు. ఆ మహావ్యాహాన్ని దేవతలు ఉత్సాహంతో చూచి అబ్బారంగా మెచ్చుకొన్నారు. ఆ సమయంలో.

ఏశేషం: ద్రోణాచార్యుడు యుద్ధంలో అనేక విధాలైన వ్యాహాలను నిర్మించి సైంధవుడిని కాపాడటానికి ఏర్పాటు చేశాడు. యుద్ధగతిని నడపటంలో వ్యాహా నిర్మాణంలో ద్రోణుడి ప్రజ్ఞ మన కింద స్ఫుంగా తెలుస్తూ ఉన్నది.

ద్రోణుని నాల్గవనాటి యుద్ధము (పం.7-63-28)

- క. 'మొనలోన నిలువ నొల్లక , తన చతురంగములతో సుద్రుం దై య
ర్జును నాగుదు నేనొక డన' , యని దుర్భర్షమండు సనియె నార్పులు నిగుడన్. 32

ప్రతిపదార్థం: మొనలోనన్= పైన్యంలో; నిలువన్= నిలుచుటకు; ఒల్లక= ఇష్టపడక; తన= తనదైన; చతురంగములతోన్= రథగజ తురగ పదాతులతో; ఉదగ్రుండు+ః= కోపంకలవాడై; ఏను+ఒకడన= నేనొక్కడనే; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఆగుదున్= ఆపుతాను; అని= అని చెపుతూ; దుర్భర్షమండు= దుర్భర్షమండనేవాడు; అర్పులు= అరుపులు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: దుర్భర్షమండనే వాడు (కౌరవులలో ఒకడు) యుద్ధంలోని మొగ్గరంలో నిలవటానికి ఇష్టపడక, తన చతురంగబలాలతో విజ్యంభించి వెళ్ళి, తా నొక్కడే అర్జునుడిని ఆపుతానని అరుపులు వ్యాపించడగా వెళ్ళాడు.

- వ. చని యయొడ్డనంబునకు వేయునే సూరువిండ్లపెట్టు దవ్వున ముందటం బస్సె; దుశ్శాసన వికర్ణులు సింధురాజ రక్షణ కార్యార్థులై నిజబలంబులతో నమ్మెయి నచ్చేరువకుం బోయి సన్సద్ధులైలి; ద్రోణాచార్యుం డబేద్యంబగు నా శకటపూర్వాహంబు ముఖంబున నిలిచి ధవళ వస్త్రంబులు సితోష్టీపుంబును శ్వేతవర్ధంబును నరుణాశ్వంబులును వేదికాధ్యజంబును వెలయ నుద్ధండ కోదండుండై దండధరుకైవడిం బొలిచె; నట్లు కుంభ సంభవ సంరక్షితంబైన యా సైన్యంబు సాగర గిరి గహన సహితంబుగా మహి యెల్ల ప్రింగ నష్టించున ట్లున్నం గసుంగాని కౌరవులును గురుపతియును బ్రముబిత హృదయులై; రా సమయంబున. 33

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్ళి; ఆ+బడ్డనంబునకున్= ఆ వ్యాపోనికి; వేయు ఏనూటు విండ్లవెట్టు దవ్వునన్= వేయు అయిదువందల విండ్ల దూరాన; ముందటన్= ముందర; పన్నెన్= యుద్ధానికి సిద్ధపడినాడు; దుశ్శాసన వికర్ణులు; సింధురాజా= సైంధవుని; రక్షణ కార్యార్థులు+ః= కాపాడే పనికై; నిజబలంబులతోన్= తమ పైన్యంతో; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ఆ+చేరువకున్+పోయి= దగ్గరకు పోయి; సన్సద్ధులు+బరి= సిద్ధపడినారు; ద్రోణాచార్యుండు; అబేద్యంబు+అగు= చీల్చుటకు వీలుకాని; ఆ శకట వ్యాపో ముఖంబు నన్ నిలిచి= బండి ఆకారంతో ఉండే మొగ్గరం మొనలో నిలిచి; ధవళ వస్త్రంబులు= తెల్లని ధోవతులును; సిత+ ఉష్ణీషంబును= తెల్లని తలపాగా; శ్వేతవర్ధంబును= తెల్లని కవచమును; అరుణ+అశ్వంబులును= ఎర్రని గుర్రాలును; వేదికా ధ్వజంబును= చదరపైన తిన్నెగుర్తుగా గల కేతనమును; వెలయున్= ఒప్పి ఉండగా; ఉడ్డండ కోదండుండు+ః= పొడవగు విల్ల కలవాడై; దండ ధరుకైవడిన్= యముడి మాదిరి; పొలిచెన్= ప్రత్యుషమాయెను; అట్లు; కుంభసంభవ సంరక్షితంబు+బన= ద్రోణుడిచే కాపాడబడిన; ఆ పైన్యంబు= ఆ కౌరవసేన; సాగర, గిరి, గహన, సహితంబుగాన్= సముద్రాలూ, కొండలూ, అడవులతోనూ; మహి ఎల్లన్= భూమినంతటిని; మ్రింగన్= మింగుటకు; అప్పచించునట్లు+ఉన్నన్= ప్రయత్నిస్తూఉన్నట్లు ఉండగా; కనుంగోని= చూచి; కౌరవులును; కురుపతియును= దుర్యోధనుడునూ; ప్రముదిత హృదయులు+బరి= సంతోషించారు; ఆ సమయంబునన్= ఆ వేళలో.

తాత్పర్యం: దుర్భర్షమండు ఆ వ్యాపోనికి పదిహేను వందల విండ్ల దూరాన ముందుగా సిద్ధమై నిలువగా, దుశ్శాసన వికర్ణులు (సైంధవుడిని కాపాడే పనిలో) తమ పైన్యంతో ఆ సమీపానికి సిద్ధంగా వెళ్ళారు. ద్రోణాచార్యుడు శత్రువులకు చీల్చరాని శకట వ్యాపోన్ని ఏర్పాటు చేసి, తాను స్వచ్ఛమైన తెల్లని కవచంతో, తలపాగాతో, వస్త్రాలతో, ఎర్రని గుర్రాలతో, వేదికా ధ్వజంతో, భయంకరమైన విల్లముగైలతో యముడిని తలపిస్తూ ఉన్నాడు. వారి సేన సముద్రాలతో, కొండలతో, అడవులతో నిండిన ప్రవంచాన్ని మ్రింగటానికి నోరుతెరచి సిద్ధంగా ఉన్నట్లు ఉండగా దుర్యోధనాదులు చూచిసంతోషించారు.

- క. చూపులు మిఱుమిట్లు గొనగు , నేపాలిన వానరేంద్రు నెసకంబున ను
శీఫిత మగుపడగ భయద , రూపంబునఁ గ్రాలగా నరుడు దీతేంచెన్.

ప్రతిపదార్థం: చూపులు మిటుమిట్లు కొనగన్= తన చూపులు నిప్పురవలవలె వెలుగగా; ఏపారిన= విజృంభించిన; వానరేంద్రు నెసకంబునన్= హానుమంతుడి విజృంభణంతో; ఉద్దీపితము= మిక్కిలి వెలుగౌందేది; అగు పడగన్= అయిన ధ్వజం; భయదరూపంబునన్= చూచేవారికి భయాన్ని కలిగించే ఆకారంతో; క్రాలన్= ప్రకాశించగా; నరుడు= అర్జునుడు; తోతెంచెన్= వచ్చేను.

తాత్పర్యం: కన్నలు మిరుమిట్లు గోలిపే చూపులతో అతిశయించిన కపిధ్వజంతో ఒప్పి, చూచేవారికి భయాన్ని కలిగిస్తూ అర్జునుడు వచ్చాడు.

- సి.** అమ్మషి వీరున కనతిదూరంబున , బిరుదు మూకల నడపించి ద్రుపద సూతియు నకులుని సుతుడు శతానీకుఁ , డును మొగ్గరం బమల్ని మృదంగ శంఖ భేరీ ధ్వన సంగమ మేదుర , సింహానాదంబులు సెలగ నొప్పి నప్పార్థుఁ డొ డ్రుపదయం బెట్టు కొలఁబి న , బ్బలముముందటఁ దేరు నిలిపి యొత్తు
- తే.** దేవదత్తంబు రవముతోఁ దీవ్ర పాంచ , జన్మ నినదంబు భూలినిస్వసయుతముగ నిగుడు వానర రావంబు నింగి ముట్టే , నపుడు మన సేన బెగ్గల మగ్గలించే.

35

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహావీరవనకున్= ఆ గొప్పావీరుడైన అర్జునుడికి; అనతి దూరంబునన్= దగ్గర; బిరుదు మూకలన్= సేరున్న పైనికులను; నడపించి= నడచునట్లు చేసి; ద్రుపదసూతియున్= ద్రుపదుని కుమారుడును; నకులుని సుతుడున్= నకులుడి కుమారుడును; శతానీకుడును= శతానీకుడనే సేరుకలవాడును; మొగ్గరంబు+అమర్చినన్= పైనిక వ్యాహాన్ని ఏర్పరుపగా; మృదంగ, శంఖ, భేరీ ధ్వన సంగమ= శంఖముల, నగారాల శబ్దాలతో కలసి; మేదుర= దట్టమైన; సింహానాదంబులు= సింహగ్గర్జనలు; చెలఁగన్= ధ్వనించగా; ఒప్పెన్= తగి ఉండినది; ఆ+పార్థుడు= ఆ అర్జునుడు; ఒడ్డు+అరయన్ పెట్టుకొలఁదిన్= అంతయు వెదుకగా శక్తికోర్ణి; ఆ+బలము= ఆ పైన్యానికి; ముందటన్= ముందుగా; తేరు నిలిపి= తన రథాన్ని ఆపి; ఒత్తు దేవదత్తంబు రవముతోన్= తన శంఖం దేవదత్తాన్ని ఊఁదిన శబ్దంతో; తీవ్ర= తీవ్రమైన; పాంచజన్య నినదంబు= త్రీకృష్ణుడి శంఖమైన పాంచజన్యముయొక్క; నిస్వసయుతముగన్= శబ్దంతో; నిగుడు= విజృంభించే; వానరరావంబు= కపిధ్వజం యొక్క పెనుశబ్దం; నింగిముట్టన్= ఆకాశాన్సుంటగా; అపుడు= ఆ సమయాన; మనేన= మనపైన్యాం; బెగ్గలము= భయం; అగ్గలించెన్= ఎక్కువాయెను.

తాత్పర్యం: ఆ మహావీరు డర్జునునికి దగ్గరగా పేరుమోసిన పైనికులను నడపించి, ద్రుపదుడి కుమారుడు ధృష్టధ్వయమ్ముడూ, నకులుడి కుమారుడు శతానీకుడూ వ్యాహాన్ని ఏర్పాటు చేయగా, శంఖ, నగారా శబ్దాలు ఎక్కువై సింహాదాలు ఒప్పుతూ ఉండగా అర్జునుడు విజృంభించాడు. ఆ పైన్యానికి ముందు తన తేరును నిలిపి దేవదత్త శబ్దం, పాంచజన్య శబ్దంతో కలిసి ఉండిన శబ్దానికి కేతనంలో ఉన్న వానరుడు కావించిన శబ్దం ఆకాశాన్సుంటింది. ఆ శబ్దానికి మన పైన్యం మిక్కిలి భయపడింది.

- ఆ.** మొరపవాన పెల్లు గులసె; నుల్మాతతి , డొల్లైఁ బడియె; పిడుగు లెల్లకడల నస్తుభీయ బలమునందుఁ బదంపడి , యథిప! తూర్పునినద మతిశయలై.

36

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజూ!; మొరపవాన= గులకరాళ్ళ వాన; పెల్లు= ఎక్కువగా; కురిసెన్= కురిసింది; ఉల్మాతతి (తోక) చుక్కల సమూహం; డొల్లైఁ= రాలిపడ్డాయి; ఎల్లకడలన్= అన్ని దిక్కులలో; పిడుగులు= పిడుగులు; పడియెన్= పడ్డాయి; అస్మిదీయ బలమునందున్= మనపైన్యంలో; తూర్పునినదము= తూర్పువాడ్యాల శబ్దము (కొమ్ముబూరల శబ్దం); అతిశయల్లన్= ఎక్కువైనది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! అప్పడు గులకరాళ్ళవాన కురిసింది. అన్ని దిక్కులలో చుక్కలు రాలాయి, పిడుగులు పడ్డాయి. కొమ్ముబూరల శబ్దం మన పైన్యంలో ఎక్కువ అయినది.

వ. అయ్యవసరంబున నీ యోధు లొండొరులంబిచికొని పురికొలిపికొనుచుసింహానాదంబులతోడంజెలంగి; రంత.

37

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునవ్= ఆ సమయంలో; నీ యోధులు= నీ పక్కంలోని వీరులు; ఒండొరులన్+పిలిచికొని= ఒకరినొకరు పిలిచికొని; పురికొలిపికొనుచ్చనవ్= ప్రేరేపించుకొంటూ; సింహానాదంబులతోడన్= యుద్ధగ్రన్థనలతో; చెలంగిరి= విజృంభించారు; అంతన్= ఆ మీదట.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో నీ పైన్యంలోని వీరులు ఒకరినొకరు పిలిచికొని ప్రేరేపించుకొంటూ సింహాదాలతో విజృంభించారు. ఆ మీదట.

క. ‘చెలియలికట్ట సముద్రము , నిలిపిన క్రియ నేన పార్శ్వ నిలిపిద’ ననుచుం దలమిగిలి వెడలె మొనకును , బలువిడి దుర్భర్షణండు పార్థివముఖ్యా!

38

ప్రతిపదార్థం: పార్థివముఖ్యా!= ఓ రాజుశేష్ముడా!; సముద్రము= సంద్రాస్ని; చెలియలికట్ట నిలిపినక్రియన్= (దాని పొంగును) చెలియలికట్ట నిలిపినట్లుగా; నేను+అ= నేనే; పార్శ్వన్= అర్పునుడిని; నిలిపిదన్= అపుతాను; అనుచన్= అని పల్చుతూ; మొనకును= (తన) పైన్యానికి; తలమిగిలి= ముందు మిగిలి; బలువిడి= అతిశయించి; దుర్భర్షణండు; వెడలెన్= వెళ్ళడు.

తాత్పర్యం: సముద్రాస్ని చెలియలికట్ట అడ్డుకొన్నట్లుగా, అర్పునుడిని నేను అడ్డుకొంటాను’ అని పైన్యంకంట ముందుకు సాగి దుర్భర్షణండు విజృంభించాడు.

క. కని విజయుఁ డలల హాల కి , ట్లను ‘నేనికగములతోడ నడరెడుఁ గడడకన్ మును దుర్భర్షణుఁ డిదె యిం , దు నడపు; మరదంబు వీడు తొలుముద్ద యగున్.’

39

ప్రతిపదార్థం: కని= (దుర్భర్షణుడిని) చూచి; విజయుఁడు+అలరి= అర్పునుడు సంతోషించి; హరికిన్= కృష్ణుడితో; ఇట్లునున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; ఏనికగములతోడన్= ఏనుగుల గుంపులతో; దుర్భర్షణుఁడు; కడఁకన్= పట్టుదలతో; ఇదె= ఇదిగో; అడరెడన్= విజృంభిస్తున్నాడు; అరదంబున్= మనతేరును; ఇందున్= ఇక్కడకు (ప్రీ దగ్గరకు); నడపుము= తోలుము; వీడు= ఈ దుర్భర్షణుఁడు; తొలు ముద్దయగున్= (మనకు) తొలి కబళమవుతాడు (యుద్ధంలో); అని అర్పునుడు శ్రీకృష్ణుడితో అన్నాడు.

తాత్పర్యం: విజృంభించి వచ్చే దుర్భర్షణుడిని చూచి శ్రీకృష్ణుడితో అర్పునుడు ‘మన రథాస్ని ఆ వైపునకు తోలుము. ఈ దుర్భర్షణుఁడు మనకు యుద్ధంలో తొలి కబళమవుతాడు’ అని అన్నాడు.

ఆ. అనిన నట్ల చేసే నత్తఁ డా ధనంజయుఁ , డగ్గజేంద్రరాజి సప్తసమతిఁ
బొటివే గారుమొగులు భూధరనికరంబు , బహులవ్యప్పిఁ గప్పుభంగిఁ దీఁపు.

40

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అర్పును డనగా; అట్లు+అ చేసెన్= ఆ విధంగానే తేరును తోలాడు; ఆ ధనంజయుఁడు= ఆ అర్పునుడు; ఆ+గజేంద్రరాజిన్= ఆ ఏనుగుల గుంపును; అప్రతసమితిన్= ఆయుధాల సమూహాంతో; కారుమొగులు= కారుమేఘము (సల్లని మబ్బు); భూధరనికరంబు= కొండల గుంపును; బహుల= విస్తారమైన; వృష్టిన్= వానచేత; కష్టుభంగిన్= కమ్ముకొనే విధంగా; తోడన్= తోచేటట్లుగా; పాదివెన్= కమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కోరినట్లుగా తేరును శ్రీకృష్ణుడు తోలాడు. ఆ దుర్గాష్టవుడి గజముల సమూహాన్ని తన అమ్ములతో అర్జునుడు - కార్బూయిలు పెద్దవానతో కొండలను కమ్ముకొన్నట్లుగా కమ్ముకొన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. ఒక్క డని కడగి రథికులు, పెక్కంద్రు నిశాత విశిభి భీమాకృతిఁ బే
రుక్కును బొభివిల నరు నతఁ, డెక్కుడు మద మొలయఁ జేతి యేడ్రెఱ సూపెన్.

41

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కడు+అని= ఒకడే అని; పెక్కంద్రు= అనేకులు; రథికులు= రథస్తులైనవారు; కడగి= పూని; నిశాత= వాడి అయిన; విశిభి= బాణముల; భీమాకృతిఁ= భయంకరాకారంతో; పేరు+ఉక్కునన్= గొప్పశార్యంతో; నరున్= అర్జునుడిని; పాదివిరి= క్రమ్ముకొన్నారు; అతడు= ఆ అర్జునుడు; ఎక్కుడు మదము= మిక్కిలి గర్యం; ఒలయన్= ప్రకటంకాగా; చేతి= తన చేతి; ఏడ్రెఱ= శక్తిని; చూపెన్= చూపినాడు.

తాత్పర్యం: అర్జున డొక్కుడే అని మన సైనికు లనేకులు వాడి బాణాలతో మిక్కిలి బలంతో అతనిని క్రమ్ముకొన్నారు. అర్జునుడు తన భుజబలాన్ని అతిశయంగా చూపించాడు.

వ. అప్పుడు.

42

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. పలు తలలు ముఖావికాసము, వొలియక పడియున్న సమర భూభాగము పే
ల్లలలిన తామర కొలనిం, దలపించెన్ గగన చర వితతి పులకింపన్.

43

ప్రతిపదార్థం: పలు తలలు= పెక్కు తలలు; ముఖావికాసము= ముఖాలకాంతి; పాలియక= చెడిపోక; పడి ఉన్నన్= (యుద్ధభూమిలో); పడి ఉండగా; సమర భూభాగము= యుద్ధభూమి; పెల్లు= ఎక్కువగా; అలరిన= వికసించిన; తామరకొలనిన్= తామర లున్న కోసిటిని; గగనచర వితతి= దేవతా సమూహం; పులకింపన్= సంతోషించగా; తలపించెన్= జ్ఞాపకానికి తెచ్చింది.

తాత్పర్యం: యుద్ధభూమిలో సైనికుల తలలు ముఖకాంతి చెడకుండా పడి ఉన్నాయి. ఆ భూమి చూచేటందుకు విచ్చుకొన్న తామరలుండే కోసిటిని తలపిస్తూ దేవతలను పులకింపజేసింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. తొడవు లొప్పార నెత్తుట దోగి పెక్క, గజము లొక్క యెడన పడి కరము వొలిచె
జంట మెఱుగులతో నెఱసంజకెంపు, గదురు జెలువొందు మొగిళుల గమియుఁ బోలె.

44

ప్రతిపదార్థం: తొడవులు= నగలు; ఒప్పారన్= అందంగా ఉండగా; నెత్తుటన్= నెత్తురులో; దోగి= పొర్రాడి; పెక్క గజములు= ఏనుగుల గుంపు; ఒక్క ఎడన్+అ పడి= ఒక్కచోటనే పడి; జంట మెఱుగులతోన్= మెరుపుల జతతో; నెఱసంజ= నిండు సంధ్య; కెంపు= ఎర్రదనం; కదురన్= ఎక్కువగా; చెలువొందు= అందమయిన; మొగిళుల గమియున్= మేఘాల సమూహం; పోలన్= వలె; కరము= మిక్కిలి; పాలిచెన్= ఒప్పారింది.

తాత్పర్యం: (యుద్ధరంగంలో) నెత్తుటిలో పొర్రాడు ఏనుగుల గుంపు ఒక్కచోటనే పడి ఉన్నది. (ఆ దృశ్యం) చూడటానికి మెరుపులతో కూడిన నిండు సంధ్యతో ఒప్పిన మేఘమాలవలె ఉన్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

- వ. ఇట్లు గనుపుకొట్టు కవ్వడికి నోహటింపక సీ సైనికులు పైపయిం గ్రహిస్తు వివిధాస్త్రశస్త్రంబు లతనిషై గులయ నతండు హాస్తిహాస్తంబుల నశ్శశలీరంబుల రథిక సారథి రథావయవంబులఁ బదాతి గాత్ర ఖండంబులం బ్రథన భూమిం గప్పె; సట్టియెడ మతియును. 45

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కనుపుకొట్టు= ఖండిస్తూ ఉన్న; కవ్వడిక్కు= అర్జునుడికి; ఒహటింపక= వెనుదీయక; సీ సైనికులు; పైపయిన్+క్రమి= మీద మీద క్రమ్మకొని; వివిధ+అస్త్రశస్త్రంబులు= అనేకములైన బాణాలను; అతనిషైన్= ఆ అర్జునుడిమీద; కురియన్= కురిపించగా (వానవలె); అతండు= అర్జునుడు; హాస్తి= ఏనుగుల; హాస్తంబులన్= తొండాలతో; అశ్వశరీరంబులన్= గుర్రాల శరీరాలతో; రథిక= సైనికుల; సారథి= సారథుల; రథ= రథముల; అవయవంబులన్= శరీరభాగాలతో; పదాతి= కాల్పులాల; గాత్ర= శరీరాల; ఖండంబులన్= ముక్కలతో; ప్రథన భూమిన్= యుద్ధరంగాన్ని; క్షైన్= కప్పివేశాడు; మతియును= ఇంకను.

తాత్పర్యం: తమ సైన్యాన్ని తుండెతుండెములుగా అర్జునుడు చీలుస్తూ ఉండగా వెనుదీయక మన సైనికులు అతడి మీద అనేక బాణాలను వర్షంవలె కురిపించారు. అపు డాతడు (మన) కాల్పులముల ఏనుగుల తొండాలను, గుర్రాలశరీరాలను, రథికులనూ సారథులను, రథభాగాలను, ముక్కలుముక్కలుగా చేసి, వాటితో యుద్ధభూమిని కప్పివేశాడు.

- క. ‘పార్థుడు వేడీ? పాదువుడు; బార్థుడు యెట వోయె బింక? బార్థుడు! రావే; పార్థుడు! యిక్కడ నెయ్యము; పార్థునిఁ బట్టుఁ డను నులివు బహుళం బయ్యున్. 46

ప్రతిపదార్థం: పార్థుడు వేడీ?= పార్థు డెక్కడ?; పాదువుడు= క్రమ్మకొనండి; పార్థుడు!= అర్జునా!; ఎటు పోయెదు+ఇంకన్= ఇంక ఎక్కుడకు పోతావు?; పార్థుడు! రావే= అర్జునా! రమ్ము; పార్థుడు!= అర్జునా!; ఇక్కడ= ఈ చోటు; ఎయ్యుము= వెంబడించుము; పార్థునిన్ పట్టుడు= అర్జునుడిని పట్టుకొనండి; అను ఉలివు= అనే శబ్దం; బహుళంబు+అయ్యున్= ఎక్కువయింది.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునుడెక్కడ? అర్జునా! ఇంక ఎక్కుడకు పోతావు? అర్జునా! రా; అర్జునుడిని ఇక్కడ వెంబడించండి. అర్జునుడిని పట్టుకొనండి’ అనే కలకలం ఎక్కువైనది.

- వ. ఇవ్విధంబున సంకులసమరంబుగాఁ బెక్కు లట్ట లాడ నమ్ముహారంబు వోక పెనంగిన. 47

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ పైప్రకారంగా; సంకుల సమరంబుగాన్= దొమ్మిపోరు జరుగగా; పెక్కులు= అనేకములైన; అట్టులు+ఆడన్= తల తెగిన శరీరాలు ఆడుతూ ఉండగా; ఆ+మోహారంబు= ఆ సైన్యం; పోక= వెనుకకు తగ్గకుండా; పెనంగినన్= యుద్ధం చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ రితిగా తీవ్రయుద్ధం జరిగింది. తలలు తెగిన ముండెములు ఆడాయి. ఐనా ఆ కౌరవసైన్యం వెనుదీయకుండా పోరాడగా.

- సీ. అలిగిన గాండీవి యమ్ము లొక్కుమ్మడి; ముందటి దెసను బటింబివలన వలపట దాపట సెలలు పె క్షమిసిన, తెఱగునఁ గవిసిన విఱుగు విల్లుఁ దునియు ఖండంబును దొరగు నెత్తురు త్రేణు, నేనుంగుఁ బడుకాలు మానిసియును డొల్లుగుట్టంబును ద్రెక్కుతేఱును గూలు, రథికుండు నొఱగు సారథియు సైన

- తే. మరలె దుర్భరషుడు దీన తెరలె సేన, యపుడు సమ్మెట కోలల నంకుశములఁ జేఱుకోలల వ్రేటుల నీఱతాఱ, యదలుపుల వాహనంబులు సెదర పఱచె. 48

ప్రతిపదార్థం: అలిగిన= కోపగించిన; గాండీవి= అర్జునుడి; అమ్ములు= బాణాలు; ఒక్క+ఉమ్మడి= ఒక్కపెట్టున; ముందటి దెసను= ముందరను; పిటిందివలన= వెనుకను; వలపటన్= కుడిప్రక్కను; దాపటన్= ఎడమప్రక్కను; సెలలు= బాణాలు; పెక్క= దండిగా; అవిసిన= విరిసిన; తెఱిగునన్= విధంగా; కవిసినన్= క్రమ్ముకొనగా; విఱుగు విల్లున్= ముక్కలయ్య ధనుష్ణులు; తునియు= విఱుగు; ఖడ్డంబును= కత్తియును; తొరగు నెత్తురు= ప్రవహించే నెత్తురు; ప్రైగ్గు= ఒరిగిపడే; ఏనుంగు= ఏనుగులు; పదు కాలుమానిసియును= క్రిందపడే కాల్యలమును; దొల్లు గుట్టంబును= దొర్లే గుర్రం; త్రైశ్చు= పడిపోయిన; తేఱును= రథమును; కూలు రథికుండున్= పడిన పీరుడును; బఱగు సారథియున్= ప్రక్కకు ఒరిగిపడు సారథియూ; అయినన్= కాగా; దుర్మర్షణుడు మరలెన్= దుర్మర్షణుడు వెనుకకు మళ్ళాడు (వెనిచ్చాడు); తోన్= వెంటనే; సేనతరలెన్= సైన్యం తొలగింది; అప్పడు= ఆ సమయాన; సమ్మైకోలలన్= సమ్మైటవంటి అమ్ములతోను; అంకుశములన్= అంకుశాలతోనూ; చేఱు= దగ్గర అయిన; కోలల వ్రేటులన్= అమ్ముల దెబ్బలతో; రఘతాట= పరుష్మైన; అదలుపులన్= బెదరింపులతో; వాహనంబులు= (సైనికుల) వాహనాలు; చెదరి= చెదరిపోయి; పఱచెన్= పరుగుతీశాయి.

తాత్పర్యం: కోపగించిన అర్జునుడి బాణాలు ఒక్కసారిగా ముందు వెనుకల, కుడియెడమల, చాలా ఎక్కువగా క్రమ్ముకొన్నవి. అందువలన మనవారి విండ్పు విరిగిపోయాయి. నెత్తుటి ప్రవాహంలో కత్తులు తునిగిపోయాయి, చతురంగ బలాలూ కూలిపోయాయి. పీరులు, సారథులు పడిపోగా దుర్మర్షణుడు వెన్నిచ్చి తొలగిపోగా, సమ్మైటపోటువంటి అంకుశాల పోట్లతోనూ, బాణాల దెబ్బలతోనూ, పరుష్మైన అదలింపులతోను (మన) వాహనాలన్నీ చెల్లాచెదరయ్యాయి.

క. అనుటయు ధృతరాష్ట్రండి , ట్లను సూతతనుజాజీతోడు 'సప్పుడు నరు మా ర్జైన నెప్పఁ దేనిఁ గలిగెనో? , చనిరో యందటును ద్రోణు జంటకు భీతిన్?

49

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= (సంజయుడు) ఆ విధంగా చెప్పగా; సూత తనూజాతోడన్= సంజయుడితో; ధృతరాష్ట్రండు+ఇట్లు+అనున్= ధృతరాష్ట్ర కీ విధంగా అన్నాడు; అప్పడు= ఆ సమయాన; నరున్= అర్జునుడిని; మార్గౌనన్= ఎదుర్కొనటానికి; ఎవ్వడేనిఁ గలిగెనో?= ఎవ్వడైనా ఉన్నాడా?; అందటును= అంతమంది; భీతిన్= భయంతో; ద్రోణు జంటకున్= ద్రోణుడి జంటకు; చనిరో?= వెళ్లినారా?

తాత్పర్యం: సంజయుడు చెప్పిన దానిని విని, ధృతరాష్ట్రండు శుట్లా అడిగాడు: ‘అర్జునుడిని ఎదుర్కొనటానికి ఎవరైనా మిగిలారా లేక భయంతో అంతమంది ద్రోణుడి జతకై ఆయన వద్దకు పరుగిత్తారా?

ఉ. నావుడు నాతయునుజనాధున కెట్లను 'సట్టిచోట దం తావళరాజై మున్నగ సుదాత్త గుణ స్వన ఘుంటికా మహరో రావము లుల్లసిల్ల సమరప్రియుఁ బాండవసింపుఁ దాకి య స్త్రోవళిఁ గప్పె బీప్రముఖుడై యువరాజు మహాధ్యతంబుగన్.

50

ప్రతిపదార్థం: నావుడున్= అనగా; అతడు= సంజయుడు; మనజనాధునకున్+ఇట్లనున్= ధృతరాష్ట్రడితోడ ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్టిచోటన్= ఆ సందర్భంలో; దంతావళరాజి= ఏనుగుల సమాహాం; మున్నగన్= తనకు ముందుగా రాగా; ఉదాత్త= గంభీరమైన; గుణస్వన= అల్లెత్తాటి శబ్దాలూ; ఘుంటికామహరావములు= ఏనుగులపై వ్రేలాడవేసి ఉంచే గంటలనాదాలూ; ఉల్లసిల్లన్= ఎక్కువకాగా; యువరాజు= దుశ్శాసనుడు; దీప్తముఖుడు+ప= (కోపంతో) వెలిగేముఖంతో; సమరప్రియున్= యుద్ధంమీద ఆసక్తికలవాడైన; పాండవసింహున్= అర్జునుడిని; తాకి= ఎదుర్కొని; మహాద్యతంబుగన్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరంగా; అస్త్రావళిన్= బాణసమాహంతో; కప్పున్= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: (ధృతరాష్ట్ర డా విధంగా అనగానే) సంజయుడు ధృతరాష్ట్రడితో శుట్లా అన్నాడు: ఆ యుద్ధ భూమిలో తన ముందున్న ఏనుగుల సమాహాల ఘుంటానినాదాలు, పీరుల ధనుష్ణంకారాలు ముమ్మరంకాగా

యువరాజైన దుశ్శసనుడు భయంకరంగా వెలిగిపోతూ, యుద్ధప్రియుడైన అర్జునుడిని మహాద్భుతంగా ఎదుర్కొన్నాడు.

- వ. ఇట్లు దుశ్శసనుండు దలపడినంగ్రోధావేశంబునంబెలుచనవ్వి కవ్వడి దేవదత్తంబొత్తిగాండీవ జ్యానినాంబు రోదసీ కుహరంబున మేదురంబుగా జిత్తంబులగు రథయాతాయాతంబులనుం బటుబాణ పాతంబులను నగ్గజంబులు వెగడుపడిపంకనిమగ్గంబులుంబోలెనిశ్చైతంబులుగా దఢారోహకుల తలలు దొల్లుచప్పుచ్చు మహావాత పతితంబు లగు తాళఫలంబుల రవంబు ననుకలంప మత్తియును గరవాల గదాధనుస్మాయక సహితంబులగు బాహువులు బహువిధ మహానాగంబుల భంగి రణభూమి నజీరామ ఫోరంబుగా ననేక ప్రకార క్రూరశరంబులు దాకి తునియు రూపును రుధిరంబు దొరగు రూపును నొఱలు రూపును ద్రుజ్ఞ కెడయురూపును దూగు రూపును బడి పారలు రూపును నెత్తరు గ్రక్కురూపును జిక్కురూపును రూపుసెడు రూపును సైకల తురగనర నికరంబులు వికలంబులుగా విజృంభించిన నతని సంరంభంబుసైలింపం జాలక సబలంబుగా నయ్యవరాజు వాతీన వెనుకొని యప్పిండవ మధ్యముండు. 51

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు దుశ్శసనుండు తలపడిన్= ఈ విధంగా (అనగా ముందు పద్యంలో చెప్పిన మాదిరి) దుశ్శసనుడు ఎదుర్కొనగా; క్రోధ+ఆవేశంబున్= కోపంతో కూడిన సంరంభంతో; పెలుచ నవ్వి= పెద్దగా నవ్వి; కవ్వడి= అర్జునుడు; దేవదత్తంబు+బత్తి= దేవదత్తమనే పేరున్న తన శంఖాన్ని పూరించి; గాండీవ జ్యా నినాంబు= గాండీవంయొక్క అల్లైత్రాటి శబ్దం; రోదసీ కుహరంబున్= గుహవంటిదైన భూమ్యాకాశ మధ్యభాగంలో; మేదురంబు కాన్= దట్టంకాగా; చిత్రంబులు+అగు= ఆశ్చర్యకరమైన; రథయాతాయాతంబులను= తేరుల పోకయును రాకయును; పటుబాణ పాతంబులను= తీవ్రమైన బాణములపాటును; ఆ+గజంబులు= ఆ ఏనుగులు; వెగడుపడి= భయపడి; పంకనిమగ్గంబులున్+పోలెన్= బురదలో కూరుకొనిపోయిన వాటి మాదిరిగా; నిశ్చైతంబులు కాన్= చైతన్యరహితాలు కాగా; తదారోహకుల= ఆ ఏనుగుల మీద ఎక్కునవారి; తలలుడొల్లు చప్పుచ్చు= దొర్కె తలలు చేసే చప్పుచ్చు; మహావాత= పెనుగాలిచేత; పతితంబులగు తాళఫలంబుల= రాలిపడే తాటిపండ్ల; రవంబుల్న్= శబ్దాలను; అనుకరింపన్= అనుసరించగా; మత్తియును= ఇంకను; కరవాల= కత్తులు; గదా= గదలు; ధనుస్మాయక= విల్లముగైలతో; సహితంబులు+అగు= కూడుకొన్న; బాహువులు= చేతులు; బహువిధమహోనాగంబుల భంగిన్= అనేక రకాలైన పెనుపాముల వలె; రణభూమి= యుద్ధరంగం; అభిరామ= అందానికి; ఫోరంబుగాన్= భయంకరంగా; అనేక ప్రకార= నానావిధాలైన; క్రూరశరంబులు= వాడిబాణాలు; తాకే= తగిలి; తునియు రూపును= తునిసిన ఆకారమును; రుధిరంబు= రక్తము; తొరగు= ప్రవహించు; రూపును= ఆకారమును; ఒఱలురూపును= రోదించే ఆకారమును; త్రుళ్ళి= ఎగిరిపడి; కెడయురూపును= చచ్చే ఆకారమును; తూగురూపును= నిద్రపోయినట్లు తూగే ఆకారమును; పడి పారలురూపును= క్రిందపడి పార్లాడే ఆకారమును; నెత్తరు గ్రక్కురూపును= నెత్తరు గ్రక్కే. ఆకారమును; చిక్కురూపును= కృశించిన ఆకారమును; రూపుసెడు రూపును= ఆకారం చెడిన రూపును; కరి తురగ నర నికరంబులు= ఏనుగులు, గుర్రాలు, పదాతి సైన్యాల గుంపులు (చతురంగ బలా లని భావం); వికలంబులుగాన్= ముక్కలయ్యెటట్లు; విజృంభించిన్= అర్జునుడు చెలరేగా; అతని సంరంభంబు= అర్జునుడి యుద్ధతిశయ గర్వాన్ని; సైరింపన్+చాలక= ఓర్కెలిక; సబలంబుగాన్= సైన్యంబుగా; ఆ+యువరాజ= ఆ దుశ్శసనుడు; పాటిన్= పరుగెత్తగా; ఆ+పాండవమధ్యముండు= ఆ అర్జునుడు; వెనుకొని= తరిమి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దుశ్శసనుడు ఎదుర్కొనగా మిక్కిలి కోపంతో అర్జునుడు నవ్వి, దేవదత్తాన్ని పూరించి గాండీవపు అల్లైత్రాటి టంకారం భూమ్యాకాశ మధ్యభాగంలో అలముకొనగా, దట్టంగా బాణాలు వేయగా, రథాలు అటు ఇటు పర్వేత్తగా, బాణాల తాకిడికి ఏనుగులు బురదలో మునిగినట్లు కడలలేక, వాటిమీద ఉన్న సైనికుల తలలు దొరలు చప్పుచ్చు పెనుగాలికి క్రిందపడే తాటిపండ్లవలె ఉన్నాయి. అంతేకాక ఖడ్డాలతో, గదలతో, ధనుస్సులతో చెప్పిన చేతులు పెనుపాములవలె ఉండి, రణభూమి భయంకరంగా ఉండింది. అనేక విధాలైన వాడి బాణాల తాకిడికి

తూనిగే రూపము, నెత్తురుకారే రూపము, రోదించే రూపము, ఎగిరిపడి చచ్చే రూపము, తూగిపడే రూపము, పడి పార్లాడే రూపము, నెత్తురు క్రక్కేరూపము, కృశించే రూపము, ఆకారం చెడిన రూపము పాంది - ఏనుగుల, గుళ్ళాల, పైనికుల సమూహాలు ముక్కలయ్యేటట్లుగా అర్జునుడు విజృంఖించగా. అతడి ధాటికి తట్టుకోలేక దుశ్శాసనుడు తన సైన్యంతో పరుగెత్తుతూ ఉంటే, అర్జునుడు వెంటబడి తరిమికొట్టాడు.

చ. ‘నిలు నిలు మెందుఁ బోఁ గలవు? నీ విట్లు వాటినఁ జావు దప్పునే?
యలవుఁ జలంబుఁ బోవిడిచి యా సభ నించుక శంక లేక నీ
పలికిన యన్నియున్ మఱచి భంగపుఁ జచ్చుట దెచ్చికొంటి పె
ద్దలు వగబోంద, నన్నకును దమ్ములకున్ దలవంపుగా నిస్సీ!’

52

ప్రతిపదార్థం: నిలుము, నిలుము+ఎందున్+పోన్+కలవు?= ఆగాగుము ఎక్కుడకు పోయెదవు?; నీపు+ఇటు పాటినన్= నీవు రఁ విధంగా పరుగెత్తితే; చావుతప్పునే= చావు తప్పిపోవునా?; అలవు= బలమును; చలంబు= పంతమును; పోవిడిచి= వదలి; ఆ సభన్= జాదమాడిన సభలో; ఇంచుక శంకలేక= ఒకింత అనుమానం లేకుండా; నీ పలికిన అన్నియున్= నీవు ప్రేలిన ప్రేలాపనలు (మాటలు) అన్ని; మఱచి= మరచిపోయి; పెద్దలు వగపొందన్= ఇంటిలో పెద్దలు దుఃఖపడగా; అన్నకును తమ్ములకున్= నీ అన్నదమ్ములకు; తలవంపుగాన్= సిగ్గుచేటుగా; భంగపు+చచ్చుట= అవమానంతో కూడిన చావును; తెచ్చికొంటి(వి)= తెచ్చి కొన్నావు; ఇసీ= చీ!

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుశ్శాసనా! నిలు నిలు. ఎక్కుడకు తప్పించుకొని పోయెదవు? నీవీ మాదిరి పరుగెత్తితే చావు తప్పుతుందా? బలమునూ, పట్టుదలమూ వదలి, సభలో జంకు లేకుండా మాటాడిన నీ మాటలను మరచి, పెద్దలు, దుఃఖించగా, అన్నకు, తమ్ములకు తలవంపు కలిగేటట్లుగా, అవమానంతో కూడిన చావు తెచ్చుకొన్నావు. చీ!

విశేషం: తిక్కొమాత్యాని నాటకీయ సంభాషణా చాతుర్యం రఁ పద్యంలో వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

వ. అని పలుకుచు నీకొడుకు పెడతలయు వెన్నును బధితూపుల నేపాలి యేసిన నతండు మరలియం జూడక ద్రోణాచార్యుం జూచుచుం బాటె; బీభత్సుండును సైంధవుని దెసకు మనసునిగుడ మనమెనపయి నడచి యగ్రభాగంబున నుస్స యగ్గరుం గనుంగిని యనతి దూరంబున నిలిచి నమస్కరించి కృష్ణం డనుమతి సేయ జేతులు మొగిచి యి ట్లనియే.

53

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్= సైంధవుని విధంగా పోచ్చరిస్తూ; నీ కొడుకు= నీ కుమారుడైన దుశ్శాసనుడి; పెడతలయు= తలవెనుక భాగాన; వెన్నును= వీపును; పదితూపులన్= పది వాడి బాణాలతో; ఏపారి= అతిశయించి; ఏసినన్= కొట్టగా; అతండు= ఆ దుశ్శాసనుడు; మరలియంజూడక= తిరిగి చూడక; ద్రోణాచార్యున్ చూచుచున్= ద్రోణాచార్యులవారిని చూస్తూ; పాటన్= పరుగెత్తాడు (అనగా ఆనాటి సేనానాయకుడైన ద్రోణుడి దగ్గరకు సహాయానికై పరుగెత్తాడు); బీభత్సుండును= అర్జునుడునూ; సైంధవుని దెసకున్= సైంధవుడున్ దిక్కునకు (పానిమీదికి); మనసు నిగుడన్= మనసుపోగా; మనమెనపయి నడచి= మన సేనమీదకు వచ్చి; అగ్రభాగంబునన్+ఉన్న= మొన మొదటిలో ఉన్న; ఆ+గురున్+కనుంగిని= ఆ గురువైన ద్రోణాచార్యుడిని చూచి; అనతి దూరంబునన్ నిలిచి= దగ్గరగా నిలిచి; నమస్కరించి= దండంపెట్టి; కృష్ణండు+అనుమతి చేయన్= శ్రీకృష్ణుడు ఉత్తరువీయగా; చేతులు మొగిచి= నమస్కారం చేసి; ఇట్లు+అనియెన్= రఁ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు పోచ్చరిస్తూ నీ కుమారుడైన దుశ్శాసనుడి తలవెనుకా వీపుమీదా పదిబాణాలతో కొట్టి, దుశ్శాసనుడు తిరిగి చూడకుండా గురువుగారైన ద్రోణాచార్యుడి చాటుకు పరుగెత్తేటట్లు చేశాడు. అర్జునుడు తన

మనస్సు సైంధవుడున్న దిక్కుకు పోగా అటు పోవటానికి ప్రయత్నిస్తూ, కృష్ణానుమతితో ఆచార్యుడికి చేతులు జోడించి ఈ విధంగా అన్నాడు:

అర్జునుడు ద్రోణునిచే ననుజ్ఞాతుండై మొగ్గరంబు సాచ్చుట (సం.7-66-1)

ఉ. ‘మేలుదలంపు శోభనము మేకాని చేయుము నాకుఁ బాండుభూ
పాలుని ధర్మనందనుని పంకజనాభుని యట్ల కావె! ము
తాపులన వృత్తి కీపు నినుఁ బ్రార్థన సేసి భవత్తుసాద లీ
లాలసితుండ నై మొన దలంకగు జోచ్చెద భూసురోత్తమా!’

54

ప్రతిపదార్థం: భూసురోత్తమా!= బ్రాహ్మణాశైష్ముడా!; మేలుదలంపు= నా మేలును తలచుకొనుము; నాకున్= నాకు; శోభనము= మంచిని; మేకాని చేయుము= సమ్మతితో చేయుము; నాకు; పాండుభూపాలుని, ధర్మనందనుని, పంకజనాభుని అట్లు+అ కావె?= నాకు (మీరు) పాండురాజు; ధర్మరాజు, శ్రీకృష్ణు డెట్లో అట్లే కదా?; ఈవు= నీవు; మత్స్యలనవృత్తిన్= నన్ను కాపాడటానికి; నినున్ ప్రార్థన చేసి= నిన్ను వేడుకొని; భవత్త+ప్రసాద= నీ యనుగ్రహమనే; లీలా= విలాసంచేత; లసితుండను+ఐ= వెలుగుతూ; మొనన్= సేనావ్యాహమును; తలంకగన్= భయపడేటట్లుగా; చౌచ్చెరన్= చౌచ్చుకొని పోతాను.

తాత్పర్యం: ‘ఓ బ్రాహ్మణాశైష్ముడా! నన్ను కాపాడటంలో మీరు పాండురాజు, ధర్మరాజు, శ్రీకృష్ణుడు ఎట్లో, అట్లే కదా! నా మేలును మనసులో భావించి నన్ను కాపాడు మని ప్రార్థిస్తూ ఉన్నాను. నీ దయచేత ఈ సేనావ్యాహస్ని భయపడేటట్లుగా చేసి మొగ్గరంలోకి ప్రవేశిస్తాను.’

క. ‘నను నశ్చత్థామను నీ, వనఫూ! సరికూర్చుఁ బెనిచి తట్లగుటను ద్రో
హిని సైంధవుఁ జంపగు బూ, నిన నా యుచిత ప్రతిజ్ఞ నెఱపుము కరుణన్.’

55

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పుణ్యాత్మా!; నన్నున్= నన్ను; అశ్వత్థామను= అశ్వత్థామనున్ను; సరికూర్చున్+పెనిచితి= సమానమైన ప్రేమతో పెంచావు; అట్లు+అగుటన్= ఆ కారణం చేత; ద్రోహిని= ద్రోహాం చేసిన; సైంధవున్= సైంధవుడిని; చంపగన్= చంపటానికి; పూనిన నా ఉచిత ప్రతిజ్ఞన్= ఆరంభించిన న్యాయమైన నా శపథాన్ని; కరుణన్= దయతో; నెఱపుము= నెరవేర్పుము.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! నన్ను అశ్వత్థామనూ సమానమైన ప్రేమతో పెంచావు. ద్రోహా అయిన సైంధవుడిని చంపటానికి నేను చేసిన ప్రతిజ్ఞ నెరవేరేటట్లు చేయుము.

తే. ‘అనుడుఁ ఇన్నాన వ్యాలయగ నశ్చగురుఁడు, నరునిపైఁ జూడ్చి నాటించి ‘నన్ను గెలువ
కెట్లు సైంధవుఁ జేరేదం చేసే రథ్య, ములును హరియును నతఁడు నమ్ముల మునుంగ.

56

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= ఆ విధంగా అర్జును డనగా; పిన్నవ్వు= చిరునవ్వు; ఒలయగన్= కలుగగా; అశ్వత్థగురుడు= ధనురాచార్యుడు; నరునిపైన్+చూడ్చి నాటించి= అర్జునుడిని చూచి; నన్ను గెలువక= నన్ను జయింపకుండా; ఎట్లు= ఏ విధంగా; సైంధవున్+చేరెదు?= సైంధవుడి దగ్గరకు పోగలవు?; అంచున్= అని అంటూ; రథ్యములును= గుర్రాలు; హరియును= శ్రీకృష్ణుడును; అతఁడున్= అర్జునుడును; అమ్ములన్ మునుంగన్= బాణవర్షంలో మునిగిపోగా; ఏసెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపటానికి ఆచార్యుడి అనుమతి కోరాడు. అందు కాయన చిరునవ్వుతో ‘నన్ను గెలువకుండా సైంధవుడిని నీవు ఎట్లూ సమీపిస్తావు?’ అని చెపుతూ గుర్రాలనూ, శ్రీకృష్ణుడినీ బాణవర్షంలో ముంచాడు.

శ. ఇ త్రైఱంగున నేయుటయు నని సేయుటకై య మృహతోత్సునకు విజ్ఞాపనంబు సేసి.

57

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునవ్= ఈ విధంగా; ఏయుటయున్= బాణాలను ప్రయోగించగా; అని= యుద్ధం; చేయుటకై= చేయటానికి; ఆ+మహాతృష్ణునక్= ఆ గొప్పవాడైన ద్రోణాచార్యుడికి; విజ్ఞాపనంబు+చేసి= మనవి చేసి.

తాత్పర్యం: పై విధంగా (ఆచార్యుడు) తమ్మి బాణవర్షంలో ముంచివేయగా; యుద్ధం చేయటానికి ఆయన అనుమతి కోసం అర్ఘునుడు ప్రార్థించాడు.

విశేషం: ధర్మయుద్ధం కనుక గురుడి ఆమోదంతో యుద్ధంచేద్దామని అర్ఘునుడు ఆయన అనుమతి కోరాడు.

క. అనుమతుడై విజయం డా , తనిమీద నిశాత విశిఖ తతి వఱపి రయం

బున నవ నారాచము లే , సిన నడుమన నఱకె నతఁడు శీఘ్రత మెఱయన్.

58

ప్రతిపదార్థం: అనుమతుడై= అనుమతిని పొంది (ద్రోణాచార్యుని ఉత్తరవును పొంది); విజయుండు= అర్ఘునుడు; ఆతని మీదన్= ద్రోణుడిమీద; నిశాత విశిఖతతి= వాడి బాణాల సమూహం; పఱపి= వేసి; రయంబునవ్= శిఘ్రంగా; నవనారాచములు= తొమ్మిది బాణాలను; ఏనినన్= వేయగా; అతఁడు= ఆ ద్రోణుడు; శిఘ్రత= వడి; మెఱయన్= బయలుపడగా; నడుమన= మధ్యలోనే; నఱకెన్= త్రుంచివేసెను.

తాత్పర్యం: ద్రోణుని అనుమతిపొంది అర్ఘును డాతడిని తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టటానికి ప్రయత్నించాడు.
ద్రోణుడు తన వడి ప్రకాశించగా ఆ బాణాలను నడుమనే త్రుంచివేసినాడు.

తే. నఱకి తోడన హాలమేను నరుని యొడలు , నేయ గురువిల్లు విఱుగంగ సేయఁ దలఁచె

న క్షీరీటి యాలోనన యతని మార్యి , వికలముగఁ జేసే నాథసురోదవిదుఁడు.

59

ప్రతిపదార్థం: ఆ ధనుర్వేదవిదుఁడు= ధనుర్వేదంలో ప్రవీణుడైన ఆ ద్రోణాచార్యుడు; నఱకి= (అర్ఘునుడు వేసిన) బాణాలను నఱికి; హరిమేను= శ్రీకృష్ణుడి శరీరాన్ని; నరుని యొడలు= అర్ఘునుడి శరీరాన్ని; ఏయన్= కొట్టగా; ఆ+కిరిటి= అర్ఘునుడు; గురువిల్లున్= ఆచార్యుడి వింటిని; విఱుగంగన్= ముక్కలయ్యేటట్లుగా; ఏయన్+తలఁచెన్= బాణాలను ప్రయోగించగా తలఁచుకొన్నాడు; ఆలోనన= అంతలోనే; అతని మార్యి= ఆ అర్ఘునుడి అల్లైత్రాడును; వికలముగన్+చేసెన్= ముక్కలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధనుర్వీద్యావేత్త అయిన ద్రోణాచార్యుడు అర్ఘునుడి బాణాలను నరకి, శ్రీకృష్ణుడి మీద, అర్ఘునుడి మీద బాణాలు వేయగా, అర్ఘునుడు ఆచార్యుని ధనుస్సును విరువ దలఁచుకొన్నాడు, అంతలోనే ఆచార్యుడు అర్ఘునుడి అల్లైత్రాటిని నిరుపయోగంగా చేశాడు.

విశేషం: యుద్ధరంగంలో వీరుని మెలకువను వేగాన్ని తెలియజేస్తూ ఉన్నది ఈ వర్ణన.

క. రహితగుణచాపుఁ డగు న , య్యహితాంతకుఁ భీదివె కేశవాశ్వ పతాకా

సహితంబుగ రుచిర స్మిత , మహితుఁ డగుచు న గ్గరుండు మార్ధణ వితతిన్.

60

ప్రతిపదార్థం: రహితగుణచాపుఁడు+అగు= అల్లైత్రాడులేని విల్లు కలవాడైన; ఆ+అహితాంతకున్= శత్రువులను చంపే ఆ అర్ఘునుడిని; కేశవ= శ్రీకృష్ణుడితోనూ; అశ్వపతాకా సహితంబుగన్= గుర్రాలతోను, జెండాతోనూ; రుచిరస్మిత మహితుఁడు+అగుచున్= ఒప్పిదమయిన చిరునవ్వుతో నిండినవాడై; మార్ధణవితతిన్= అమ్మిల సమూహంతో; ఆ+గురుఁడు= ఆ గురుడు; పాదివెన్= కప్పాడు.

తాత్పర్యం: తునిగిన వింటినారి కలవాడూ, శత్రువుంపోరకుడూ అయిన అర్ఘునుడిని శ్రీకృష్ణసహితంగా గుర్రాలూ, పతాకమూ కప్పబడే విధంగా, ఒక చిరునవ్వుతో ద్రోణుడు తన బాణ సమూహంతో కప్పివేశాడు.

వ. ఇప్పిధంబునం గుంభసంభవుండు విజ్యంభించిన వివ్యచ్ఛుం డలిగి సజ్యశరాసనుండై యాధనురాచార్యుం బటు బాణ విసరవేగంబున నతిక్రమించి కెలంకుల బలంబుల నాక్రమించిన.

61

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునవ్వు= ఈ విధంగా; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు; విజ్యంభించినవ్వు= చెలరేగగా; వివ్యచ్ఛుండు= అర్థునుడు; అలిగి= కోపించి; సజ్యశర+ఆసనుండు+ఖ= అల్లైత్రాడు బిగించిన విల్లు కలవాడై; ఆ+ధనురాచార్యున్= ఆ ద్రోణుడిని; పటుబాణ విసరవేగంబునవ్వు= బలమైన బాణాల సమూహం ప్రయోగించే వేగంతో; అతిక్రమించి= దాటి; కెలంకుల బలంబులన్= ప్రక్కన ఉన్న సేనలను; ఆక్రమించినవ్వు= వశపరుచుకోగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్య డా విధంగా విజ్యంభించగా, అర్థునుడు తన విల్లుకు అల్లైత్రాడు బిగించి ఎక్కుపెట్టి అనేక బాణ సమూహాలతో ద్రోణాచార్యుడిని దాటి వేగంగా ప్రక్కన ఉన్న సైన్యాన్ని ఆక్రమించుకోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. కులిశంబు తాకున కూలిన కులపర్షి, తంబుల కరణి మత్త బ్యిపుములు బలుగాలిఁ దూలిన జలధరపంక్తుల, చాడ్పున స్వద్ధట స్వయందనములు గీలుకాఁ డెడలింపఁ గెడసిన బొమ్ముల, కైవడిఁ బడు తురంగవ్రజంబు బెడిదంపు వట్టోడిఁ బడిన పేరడవి చం, దంబున బహుల పదాతి చయము

తే. 'వికటముగఁ దైశ్చై నలుగడ విచ్ఛై నొక్కఁ, పెట్టు వెస డిల్లె నిలఁ జాపకట్టు పడియే జండ గాండీవ నిర్మక్త శాత వివిధ, కాండ దారుణ ప్రహాతులఁ గౌరవేంద్రు.

62

ప్రతిపదార్థం: కౌరవేంద్రు= కౌరవరాజు! (ధృతరాష్ట్రా!), కులిశంబు తాకునవ్వు= వజ్రాయుధం దెబ్బకు; కూలిన= పడిపోయిన; కులపర్యతంబుల కరణిన్= సప్త కుల పర్యతాల మాదిరి; మత్తద్విషములున్= మదపుటేనుగులును; బలుగాలిన్= పెనుగాలికి; తూలిన= తూలిపడిన; జలధరపంక్తుల చాడ్పునవ్వు= మేఘాలవరుసలవలె; ఉర్ధుటస్వయందనములు= మిక్కుటమైన తేరులును; కీలుకాఁడు= సూత్రధారి; ఎడలింపగన్= వదలిపెట్టగా; ఎడసిన= తొలగిపోయిన; బొమ్ములకైవడిన్= బొమ్ముల మాదిరి; పడు= పడిపోయే; తురంగవ్రజంబున్= గుర్రాల సమూహమును; బడిదంపు= భయంకరమైన; వట్టోడిన్= ప్రవాహంలో; పడిన= పడిపోయిన; పేరడవి= పెద్ద అడవి; చందంబునవ్వు= మాదిరి; బహులపదాతిచయమున్= విస్తారమైన కాలి బంటుల గుంపును; వికటముగన్= వికారంగా; త్రైశ్చైన్= కూలింది; నలుగడన్= నలువైపులా; విచ్ఛైన్= విరిపిపోయింది; ఒక్కపెట్టు= ఒక్కమారుగా; వెసడాల్లైన్= శీఘ్రంగా దొర్లింది; ఇలన్= భూమి మీద; చాపకట్టుపడియెన్= చాపచట్టవలె పడినది; చండ= భయమును కల్గించే; గాండీవ= గాండీవం నుండి; నిర్మక్త= విడువబడిన; శాత= వాడి అయిన; వివిధకాండ= అనేకములయిన బాణముల; దారుణ= కరినమైన; ప్రహాతులన్= దెబ్బలవలన; పడియెన్= పడిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఓ కౌరవరాజు! అర్థునడి గాండీవం నుండి వెడలిన వాడి బాణాలు తాకుటచేత వజ్రాయుధం దెబ్బకు కూలే కొండల మాదిరి ఏనుగులు కూలినవి. పెనుగాలి తాకిడికి తూలిపోయే మేఘాల వలె తేరులు ఎగిరిపోయాయి. సూత్రధారి సచ్చింపగా తునిసిపోయే బొమ్ములవలె గుర్రాలు పడ్డాయి. పదాతి సమూహం పెద్ద ప్రవాహంలో బడిన పెద్ద అడవి మాదిరి అయింది. ఈ సన్నివేశం చూడగా మొత్తం సైన్యం భూమిమీద చాపకట్టగా పడినట్లయింది.

అ. అడ్డుపడి గురుండు దీడ్డునారసము వ, క్షంబు దూఱ నేయ సవ్యసాచి యెల్లుఁ బోయి తెలిసి పెల్లేసే న కుడంభ, జన్ముమీద నిశితసాయకములు.

63

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణుడు; అష్టవడి= అడ్డంగా వచ్చి (అర్జునుడి బాణాల నుండి పైన్యమును కాపాడటానికి); దొడ్డ= పెద్దదైన; నారసమున్= వాడి బాణాన్ని; వక్షంబు= గుండెలో; దూఱన్+వియన్= దూసికొనిపోయేటట్లు కొట్టగా; ఒల్లన్+పోయి= మూర్ఖపోయి; తెలిసి= మూర్ఖునుండి తేరుకొని; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; ఆ+కుంభజన్ముమీదన్= ఆ కుంభజన్ముడైన ద్రోణుడిమీద; నిశిత సాయకములు= వాడి బాణాలను; పెల్లు+ఎసెన్= ఎక్కువగా వేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి ద్రోణుడు అడ్డపడి, ఒక వాడి బాణాలతో అర్జునుడి గుండె చీలేవిధంగా కొట్టడు. ఆ దెబ్బకు అర్జునుడు మూర్ఖుల్లి, ఆపై తేరుకొని వాడి బాణాలను ద్రోణుడి మీద గుస్పించాడు.

వ. అతండును.

64

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణుడును.

క. హరి నైందువిశిఖముల నఁ, స్వరు డెబ్బబిముఁటు గేతనము ముఁటును సు
త్వరుఁ ఛై యేయుచు శితశరఁ, పరంపరలు తద్రథంబుపై బరగెంచెన్.

65

ప్రతిపదార్థం: హరిన్+పదు విశిఖములన్= శ్రీకృష్ణుడిని అయిదు వాడి బాణాలతోను; ఆ+నరున్= ఆ యర్జునుడిని; డెబ్బది ముఁటున్= డెబ్బమూడు (బాణాల) తోను; కేతనమున్= ధ్వజమును; ముఁటును= మూడింటితోను; సత్యరుఁడు+ఖ= తొందరకాష్టా; ఏయుచున్= కొట్టతూ; శితశరపరంపరలు= వాడి బాణాల వరుసలు; తద్రథంబుపైన్= ఆ అర్జునుడి తేరుమీద; పరగెంచెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు (సారథి అయిన) శ్రీకృష్ణుడి మీద అయిదింటినీ, అర్జునుడిమీద డెబ్బమూడింటినీ, తేరుటక్కుంమీద మూడింటినీ, అతి వేగంగా వేస్తూ వాడి బాణాల వరుసను అర్జునుడి తేరుమీద ప్రయోగించాడు.

క. కరములు నిగుడగ నొప్పెడు, తరణిఁ బోధువు వర్షదంబుదముక్రియ నట్లా
స్ఫురితాస్తుఁ బార్థ నత్యఁ, ధృత బాణ సమగ్రుఢైన ద్రోణుడు పొదివెన్.

66

ప్రతిపదార్థం: కరములు= కిరణాలు; నిగుడన్+ఒప్పెడు= వ్యాపించగా అందగించే; తరణిన్= సూర్యుడిని; పొదువు= క్రమ్మకొనే; వర్షత్+అంబుదము క్రియన్= వర్షించే మేఘం మాదిరిగా; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ, స్ఫురిత+అప్సున్= ప్రకాశించే బాణాలు కలవడైన ఆ; పార్థన్= అర్జునుడిని; అతి+ఉద్ధర= మిక్కిలి భయంకరమైన; బాణసమగ్రుఁడు+ఖ= బాణాలతో నిండినవడైన; ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; పొదివెన్= క్రమ్మకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: కిరణాలతో అందంగా కన్నించే సూర్యుడిని వర్షించే మేఘం క్రమ్మకొన్నట్లు, ప్రకాశించే బాణాలతో ఒప్పిన అర్జునుడిని మిగుల భయంకరమైన బాణాలతో కూడుకొని ఉన్న ద్రోణాచార్యుడు కమ్ముకొన్నాడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. పొదివిన యగ్గురు ప్రాపున భవధియ సైనికులు గొందఱాక్షప్పులం జేలి పరాక్రమించుట గుండ్లు దేవి బెండ్లు మునింగిన ట్లయ్యు; నిభ్యంగి నక్కిలీటి కుమారుండయ్యును వృధ్ఘండగు గలశభవునిం గడవంజాలక చిక్కువడి యున్నం జాచి విచాలంచి యచ్చుతుం డతని కి ట్లనియే.

67

ప్రతిపదార్థం: పాదివిన= క్రమ్యకోస్య; ఆ+గురు= ఆ ఆచార్యుడైన ద్రోణుడి; ప్రాపున్వు= అండతో; భవదీయ సైనికులు= నీ సేన; కొండఱు= కొంతమంది; ఆ+కృష్ణులన్+చేరి= ఆ శ్రీకృష్ణర్జునులను చేరి; పరాక్రమించుట= సామర్థ్యం చూపటం; గుండ్లదేలి బెండ్లు మునింగినట్లు= గుండ్రాళ్ళు తేలి బెండులు నీటిలో మునిగిపోయిన విధంగా; అయ్యున్= అయింది; ఈ+బంగిన్= ఈ విధంగా; ఆ+కిరిటి= ఆ అర్జునుడు; కుమారుండు+అయ్యున్= వయసులో ఉన్నవాడయినప్పటికీ; వృద్ధుండు+అగు= ముసలి అయిన; కలశభవ్వున్= ద్రోణుడిని; కడవన్+చాలక= అతిక్రమించలేక; చిక్కుపడి ఉన్నున్= కష్టపడి ఉండగా; చూచి; విచారించి= యోచించి; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనికిన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు క్రమ్యకోగా, ద్రోణుడి అండతో నీ సైనికులు కృష్ణర్జునులను ఎదుర్కొని పరాక్రమించటం బెండ్లు మునిగి గుండ్లు తేలాడినట్లుగా ఉన్నది. అపుడు యువకుడైనా అర్జునుడు ద్రోణాచార్యుడిని దాటి పోలేకపోయాడు. అపుడు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. ‘ఇత్త దదవు గాకుండగఁ , నిత్తత్తు నాచార్యుతోడి యిం సుడిగి వెసం
జీత్తము శకటవ్యాహము , చిత్తంబున నొండు దలపు సేర్వకు మింకన్.’

68

ప్రతిపదార్థం: రిత్త= వృథంగా; తడవు= ఆలస్యం; కాకుండగన్= కాకుండా; ఈ+తత్తిన్= ఈ సమయంలో; ఆచార్యుతోడి= ఆచార్యుడి మీది; ఈసు+ఉడిగి= అసూయ వదలివేసి; వెసన్= వెంటనే; శకట వ్యాహమున్= శకట వ్యాహంలోనికి; చౌత్తము= ప్రవేశింతాము; చిత్తంబునన్= నీ మనసులో; ఒండుదలపు= వేరే యోచనను; ఇంకన్ చేర్వకుము= ఇంక చేరనియవద్దు.

తాత్పర్యం: ‘అనవసరంగా ఆలస్యం కానీయకుండా ఇప్పు డాచార్యుడి మీది ఈసును వదలి, మనసులో వేరే యోచన లేకుండా ఈ శకటవ్యాహంలోనికి వెంటనే ప్రవేశించుదాము.

అర్జునుడు ద్రోణాచార్యుల నతిక్రమించి కురుసైన్యంబు సాచ్చట (సం. 7-66-30)

చ. అనవుడు గ్రీడి 'సీదు హృదయంబున నెయ్యటి దీచేఁ గృష్ణ! దా
నిన తగఁ జేయువాఁడ' నని నెమ్మిగఁ బల్మిను భ్రీతిఁ గుంభజ
స్నునకుఁ బ్రదక్షిణింబుగ సముద్రతి నాతఁడు దేరు వీవ ని
చ్ఛిన శరజాలముల్ వరఁగఁ జేయుచుఁ బార్థుడు వీవుచుండగన్.

69

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా; క్రీడి= అర్జునుడు; కృష్ణు; నీరు హృదయంబునన్= నీ మనస్సులో; ఏ+అది తోచెన్= ఏమి తోచిందో; దానిన= దానినే; తగన్+చేయువాడన్= తగునట్లు చేస్తాను; అని నెమ్మిగన్+పల్మిన్= అని ప్రీతిగా చెప్పగా; ఆతడు= కృష్ణుడు; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; కుంభజన్మన్కున్= ద్రోణుడికి; సముద్రతిన్= గర్వంతో; ప్రదక్షిణింబుగన్= సవ్యంగా; తేరుపోవిచ్చినన్= తేరును పోసీయగా; శరజాలములన్= బాణాల గుంపులను; పరఁగన్+చేయుచున్= వేస్తూ; పార్శ్వుడు= అర్జునుడు; పోవుచున్+ఉండగన్= వెళ్లుతుండగా.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడి మాటలకు అర్జునుడు ‘కృష్ణా! నీ మనసుకు తోచినట్లు చేయుము. దానికి తగినట్లు నేనూ చేస్తాను’ అని ప్రీతిగా చెప్పాడు. అంత శ్రీకృష్ణుడు సగర్యంగా తేరును ద్రోణుడికి ప్రదక్షిణింగా పోసిచ్చాడు. అర్జునుడు బాణవర్షం కురిపించి పోతూఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. కనుంగిని నవ్వుచు భారదవ్యజుండు.

70

తాత్పర్యం: (అర్జునుడి పోకను) చూచి ద్రోణుడు నవ్వుతూ.

క. ‘కలవే యెందును నిట్టివి? బలసూదనతనయ! పగఱఁ బలమార్పక వి
చ్ఛలవిడిఁ బ్రతిష్టితుఁ డవుగఁ, దలఁచెదు పోలు నొకొ!’ యనుచుఁ దగిలేఁ జిఱుందన్.

71

ప్రతిపదార్థం: బలసూదనతనయ!= ఇంద్రుడి కుమారుడా! ఇట్టివి= ఇప్పుడు నీ చేష్టపంటివి; ఎందును గలవే?= ఎక్కడైనా ఉన్నాయా?; పగఱన్= శత్రువులను; పరిమార్పక= చంపక; నిచ్చలవిడిన్= స్నేచ్ఛగా; ప్రతిష్టితుఁ డవుగన్= నిలదొకుగ్రమ్మవాడవుగా, శాశ్వతుడవుగా; తలఁచెదు= తలచుకొంటున్నావు; పోలున్+ఒకొ!= ఇది తగునా!; అనుచున్; పిఱుందన్ తగిలెన్= వెంబడించాడు.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునా! ఇటువంటివి! ఎక్కడైనా ఉన్నాయా? శత్రువును చంపకుండా స్నేచ్ఛగా (నీవు) శాశ్వతుడవనుకొంటున్నావు.’ “ఇది తగునా” అంటూ ద్రోణు డతనిని తరిమినాడు.

వ. ధనంజయుండును.

72

తాత్పర్యం: అర్జునుడును.

క. గురుఁ డవు గాక పగతుఁడవే? దురమును గుపితుఁడగు ని స్నేదుర్జున్ నా కొ
క్షరునకు శక్యమే? యూ, పురహారున కగుం గాక!” యనుచు నరుగుచు నుండెన్.

73

ప్రతిపదార్థం: గురుఁ డవుకాక పగతుఁడవే?= (నాకు) గురుడిని కాక శత్రుడవా?; దురమున్= యుద్ధంలో; కుపితుఁడు+అగు= కోపగించిన; నిన్నున్= నిన్ను; ఎదుర్కొనన్= ఎదుర్కొనటానికి; నాకున్+బక్కరునకున్ శక్యమే?= నా ఒక్కడికి సాధ్యమా?; ఆ పురహారునకున్= రాశ్వరుడికి; అగున్+కాక= సాధ్యమగునుగాక!; అనుచున్= అంటూ; అరుగుచున్+ఉండెన్= వెళ్ళుతున్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘(అర్జునుడు ద్రోణుడితో) నాకు గురుడవు కాక శత్రుడవా? యుద్ధంలో కోపగించిన ని స్నేదుర్కొనటానికి నాకు సాధ్యమా? అది శివుడికొక్కడికే సాధ్యం’ అని వెళ్ళసాగాడు.

వ. ఇవ్విధంబున సైన్యంబు సాచ్చు నా సయ్యసాచి చక్రరక్షకులగు పాంచాల కుమారులు యుధామన్యండును నుత్తమౌజుండును దీండన వచ్చి చొచ్చి; రఘుడు కృతపర్మయుం గాంభోజుండును శ్రుతాయువుఁ దమతమ యున్న చోట్లన యుండి తలలెత్తి చూచి కపిధ్వజ వేదికా కేతనంబుల కతంబును గవ్వది వెనుకం గలశభవు రాకయం గని యుత్సాహంబు మిగిలి తగులువడ నడ్డపడుటకు నప్పుళించుచుండ నప్పు డప్పాండవ వీరునిం గేకయ ప్రభద్రుక నారాయణ గోపాల ప్రభుతులు వొచివి రెప్ప; రెట్లు వొచివినం బ్రతిజ్ఞాతత్పరుండగు నన్నరుండు సామజంబు సరోవరంబు దతీయం జొచ్చు తెఱంగున నబ్బల ప్రకరంబు బడులువడం జేయుచుం బోపం బోప.

74

ప్రతిపదార్థం: రా+విధంబున్= రా ప్రకారంగా; సైన్యంబు చొచ్చు= సేనలోకి దూరు; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్జునుడి; చక్రరక్షకులు+అగు= తేరును కాపాడేవాలైన; పాంచాల కుమారులు= ద్రుపదుడి కుమారులు; యుధామన్యండును, ఉత్తమౌజుండును= రాశ్వేర్పు కలవారు; తోడన్+అ వచ్చి= కూడా వచ్చి; చొచ్చిరి= (సేనలోనికి) చొరపడ్డారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; కృతపర్మయున్; కాంభోజుండునున్; శ్రుతాయువున్; తమ తమ ఉన్న చోట్లన ఉండి= తమ తమ స్తానాలలోనే ఉండి; తలలు+ఎత్తి చూచి= తలలు పైకెత్తి చూచి; కపిధ్వజ వేదికా కేతనంబుల కతంబున్= కపిధ్వజమూ, వేదికా, షండాలు కారణంగా; కవ్వడి వెనుకన్= అర్జునుడి వెనుక; కలశభవు రాకయున్+కని= ద్రోణుడు రావటమును చూచి; ఉత్సాహంబు మిగిలి= ప్రయత్నంతో అతిశయించి; తగులు వడన్+లడ్డపడుటకున్= వెంటపడి అడ్డుకొనటానికి; అప్పశించుచున్+ఉండన్= ఆరాటపడుతూ ఉండగా; అప్పుడు; ఆ+ పాండవ వీరుని= ఆ అర్జునుడిని; కేకయ, ప్రభద్రక, నారాయణ గోపాల ప్రభుతులు= రామేదలైనవారు; పోదివిరి= కమ్ముకొన్నారు; ఎప్పరు+ఎట్లు

పాదివిన్= ఎవ్వరే విధంగా కమ్ముకొన్నా; ప్రతిజ్ఞా తత్పరుండు+లగు= తన శఫంమీద పట్టుదల కలవాడైన; ఆ+నరుండు= ఆ అర్బునుడు; సామజంబు= ఏనుగు; సరోవరంబు దతీయన్+చొచ్చు తెఱంగునన్= తామరకొలనులో ప్రవేశించిన విధంగా; ఆ+బలప్రకరంబున్= ఆ సైన్య సమూహాన్ని; బడలువడన్+చేయుచున్= ఆయాస పడేటల్లుగా చేస్తూ పోవన్+పోవన్= పోగా పోగా.

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా సేనా సమూహంలో దూరిన అర్బునుడికి చక్రరక్షకులుగా పాంచాలరాజ కుమారులు యుధామన్యుడు, ఉత్తమోజుడు కూడా వచ్చి చేరారు. అప్పుడు కృతవర్ష, కాంభోజుడు, శ్రుతాయువు మొదలైన వారు తలలెత్తి చూశారు. వారి వారి రథకేతనాలు గుర్తింపుగా ద్రోణార్బునులను గుర్తించి ఉత్సాహంతో అడ్డుకొనటానికి ఆరాటపడుతూ ఉండగా, కేకయ భద్రకాదులు అర్బునుడిని ఎదుర్కొన్నారు. అయినా, తన ప్రతిజ్ఞను నిలుపుకొనటానికి నిశ్చయించి అర్బునుడు తామరమడుగులో ప్రవేశించు ఏనుగు వలె ఆ సైన్యంలోకి చొచ్చుకొని వెళ్ళాడు.

ఏశేషం: అలం: ఉపమ.

క. కదిసి శరాసన గురుఁ డిరు , వధి యేనుశరంబు లేయఁ బార్థుఁడు వానిం
గుబియించి విశాలాస్య , ప్రదరము లడలింపఁ గుంభబ్రవుఁ డెడుఁ ద్రుంచెన్.

75

ప్రతిపదార్థం: కదిసి= దగ్గరకు చేరి; శరాసన గురుడు= ధనురాచార్యుడైన ద్రోణుడు; ఇరువది ఏను శరంబులు+ఏయన్= ఇర్వై పదు బాణాలతో కొట్టగా; పార్థుడు= అర్బునుడు; వానిన్ కుదియించి= ఆ బాణాలను మరలించి; విశాలాస్య ప్రదరములు= పెద్దవైన మొగాలతో ఉన్న బాణాలను; అడరింపన్= వేయగా; కుంభసంభవుఁడు= ద్రోణుడు; ఎడన్= దూరాన; త్రుంచెన్= వాటిని ముక్కులు చేశాడు.

తాత్పర్యం: దగ్గరికి వచ్చి ద్రోణుడు ఇరువది అయిదు బాణాలతో కొట్టగా అర్బునుడు వాటిని త్రిప్పి కొట్టాడు. అర్బును డేసిన పెనుముఖాలు గల బాణాలను మధ్యలోనే ద్రోణుడు త్రుంచాడు.

క. విజయుం డను శైలము గల , శజ ధారాధరము గపై శరవ్యప్తి మహా
ద్విజు నతుఁ దేయక కడున , క్షాజముగ నయ్యంపసోన గ్రకుష్ణ మాస్మేన్.

76

ప్రతిపదార్థం: విజయుండు+అను శైలమున్= అర్బునుడనే కొండను; కలశజ ధారాధరము= ద్రోణుడనే మేఘం; శరవ్యప్తిన్= అంపవానతో, జలవ్యప్తితో; కప్పెన్= క్రమిక్కేసింది; అతఁడు= ఆ అర్బునుడు; మహాద్విజన్= బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడిని (ద్రోణుడిని); ఏయక= కొట్టక (అనగా ఎదురేయక); కడున్+అక్కజముగన్= మిక్కిలి ఆశ్వర్యకరంగా; ఆ+అంపసోనన్= ఆ బాణవర్షాన్మి; గ్రకుష్ణన్= త్వరగా; మాస్మేన్= ఆపాడు.

తాత్పర్యం: అర్బునుడనే కొండను ద్రోణుడనే మేఘం బాణవర్షంతో కప్పింది. కాని ఆ మహాద్విజుడిని ఎదురు దెబ్బతీయకుండా ఆశ్వర్యంగా ఆ అంపవానను మాన్యాడు.

ఏశేషం: అలం: ఉపమ. రూపకం. శరవ్యప్తి - అనుచో శ్లేషము.

ఆ. మతీయ నిరువదేను మార్గణంబుల నరు , డెబ్బబింటఁ గృష్మ నుజ్జ యేసి
గురుఁడు నారసములఁ గులయంగ నవి యాగ , నలవి గామి నతఁడు నతఁడు నొచ్చి.

77

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= ఇంకను; ఇరువది+ఏను= ఇర్వై అయిదు; మార్గణంబులన్= బాణములతో; నరున్= అర్బునుడిని; డెబ్బదింటన్= డెబ్బయితో; కృష్ణన్= శ్రీకృష్ణుడిని; ఉచ్చి ఏసి= విజ్యంభించి కొట్టి; గురుడు= ద్రోణుడు (ధనురాచార్యుడు);

నారసముల్న= వాడి బాణాలను; కురియంగ్న= (వానవలె) కురిపించగా; అవి= ఆ బాణాలు; ఆగ్న= ఆపటానికి; అలవికామిన్= సాధ్యంకాకపోవటంచేత; అతఁడున్+అతఁడున్= కృష్ణర్జునులు; నొచ్చి= బాధపడి.

తాత్పర్యం: ధనురాచార్యుడు ఇర్వై అయిదు బాణాలతో అర్జునుడిని, దెబ్బెతో శ్రీకృష్ణుడిని కొట్టటమేకాక వాడి బాణాల వాన కురిపించాడు, ఆ బాణవర్షం ఆపటానికి వీలు కాక ఆ ఇర్వురు బాధపడ్డారు.

శ. అమ్మేటివిలుకాని వంచించి కృతవర్షుని సైన్యంబు సౌచ్ఛటయు, నగ్గురుండు సేయునచి లేక సేనాముఖు రక్షణంబునకుం జనియె; నప్పార్థుని మార్జుని కృతవర్షు పటియమ్ము లేసిన నక్కలీటి యొక్కవాల మ్మురమ్మున నాటించి మఱియును నారాచత్తయంబున నొప్పించే; నా భోజపతి యన్నరనారాయణులం గనుంగొని నవ్వుచు సిరువదేసేసి తూపులం బరగించిన ధనంజయుండతని ధనువుఁదునిమి యేకవిశంతి విశిఖింబుల నొప్పించిన, నొండు కోదండంబు గొని హర్షిక్షుండు బాణ పంచక యుగంబు వివ్యచ్ఛు వక్షంబునగ్రుచ్ఛే; నప్పు దా సయ్యసాచిం జూచి యితండు దఫులు వడియె నిది గా దని తలంచి దామోదరుండు. **78**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మేటి విలుకానిన్ వంచించి= ఆ పెద్దవిల్లు కలవాడైన (గొప్పవీరుడు) వాడిని మోసగించి; కృతవర్షుని సైన్యంబు చోచ్చుటయున్= కృతవర్షు (నాయకుడుగా గల) సైన్యంలో ప్రవేశించుటయు; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణుడు; చేయునది లేక= ఏమీ చేయలేక; సేనాముఖరక్షణంబునకున్+చనియెన్= సేన మొదలును కాపాడటానికి వెళ్ళాడు; ఆ+పార్థునిన్= ఆ అర్జునుడిని; మార్జుని= ఎదుర్కొని; కృతవర్షు పదిఅమ్ములు+ఎసిన్= కృతవర్షు పదిబాణాలేయగా; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; ఒక్క+వాలమ్ము= ఒక వాడి అయిన బాణాన్ని; ఉరమ్మున్నున్= గుండెలో; నాటించి= గ్రుచ్చి; మఱియును= ఇంకా; నారాచత్తయంబునన్ నొప్పించేన్= మూడు వాడి అయిన బాణాలతో బాధించాడు; ఆ భోజపతి= భోజరాజయిన కృతవర్షు; ఆ+నరనారాయణులన్+కనుంగొని= ఆ అర్జున కృష్ణులను చూచి; ఇరువదే నేసి తూపులు= ఇర్వై అయిదేసి బాణాలను; ఏపున్+పరగించిన్ను= శిథ్రుంగా వేయగా; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; అతని ధనువున్= ఆతడి నిల్లును; తునిమి= త్రుంచివేసి; ఏకవింశతి= ఇర్వై ఒక్క; విశిఖింబులన్= బాణాలచేత; నొప్పించిన్ను= బాధించగా; ఒండు కోదండంబున్+కొని= వేరొక విల్లు తీసికొని; హర్షిక్షుండు= కృతవర్షు; బాణపంచకయుగంబున్= పది బాణాలను; వివ్యచ్ఛు వక్షంబునన్ గ్రుచ్చెన్= అర్జునుడి గుండెలో గ్రుచ్చాడు; ఆ+వీరుండును= ఆ అర్జునుడు; తదీయ= హర్షిక్షుడి; స్తనాంతరంబునన్= చనులమధ్యగా; తొమ్మిది అంబకంబులు దూర్చ్ఛన్= తొమ్మిది బాణాలను గ్రుచ్చాడు; అప్పు దా సయ్యసాచిన్+చూచి= అప్పు దా అర్జునుడిని చూచి; ఇతండు= అర్జునుడు; తవులు పడియెన్= చిక్కు పడ్డాడు; ఇది కాదని తలంచి= ఈ పద్ధతి కాదని తలచుకొని; దామోదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: ఆ గొప్ప విలుకాడిని మోసగించి కృతవర్షు సైన్యంలోనికి చౌరబడ్డాడు. అపుడు తాను చేయగలిగిన దేమీ లేదని ద్రోణుడు మొగ్గరం మొనకు వెళ్ళాడు. కృతవర్షు అర్జునుడిని ఎదుర్కొని పది బాణాలతో కొట్టగా అర్జునుడు ఒక పదునైన బాణాన్ని అతని ఎదలో నాటాడు. అంతేకాక మరో మూడు బాణాలతో కూడ నొప్పించాడు. కృతవర్షుకృష్ణర్జునులను చూచి నవ్వుతు ఒక్కుక్కరి మీద ఇరువది బాణాలు వేయగా, అర్జునుడు అతని ధనుస్సును త్రుంచి, ఇరువది ఒక్క బాణాలతో, అతనిని నొప్పించాడు. తరువాత కృతవర్షు వేరొక ధనుస్సు తీసుకొని పదిబాణాలు అర్జునుని ఎదలో నాటుకొనేటట్లు కొట్టాడు. అప్పుడు కృష్ణుడు అర్జునుని చూచి, ఇతడు చిక్కున పడ్డాడు. ఇది పద్ధతి కాదు అని ఆలోచించి

శ. ‘తడవయ్య నితఁడు మన కె , కృష్ణ బంధుం? దేల కృష్ణ దెగంబాటుము’ నా

వుడు గీతెడసిన జంతుము , వడువునఁ బడ నేసే నతని వాసవి యథిపా!

ప్రతిపదార్థం: అధిపా! = ఓ రాజు! (ధృతరాష్ట్రా!); తడవు+అయ్యెన్= అలస్యమైనది; ఇతఁడు= ఈ కృతవర్షు; మనకున్+ఎక్కడి బంధుండు?= ఎక్కడి బంధువయ్యా! (అనగా శత్రువుపక్షంవాడు కనుక మనకు బంధువు కాడు); ఏల కృష్ణ?= ఎందుకు జాలి?;

తెగన్+పాటుము= తెగవేయుము (చంపుము); నాపుడున్= అని శ్రీకృష్ణుడనగా; కీలు+ఎడసిన జంతుము వడువున్= కీలు (సీల); తొలగించిన యంత్రం మాదిరి; అతనిన్= ఆ కృతవర్గును; వాసవి= అర్జునుడు; పడనేసెన్= క్రింద పడేటట్లు కొట్టాడు (అనగా చనిపోయేటట్లు).

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ‘అలస్యమౌతూ ఉన్నది. వీ డెక్కడి బంధువు? త్వరగా పడవేయు’ మని అర్జునుడిని హెచ్చరించగా, వెంటనే అతడు ఆ కృతవర్గును నేలాపై పడేటట్లు చేశాడు.

వ. ఇట్లు భోజపతిం గ్రూరనారాచంబుల మూర్ఖీతుం జేసి.

80

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా భోజరాజైన కృతవర్గును వాడిబాణాలతో మూర్ఖులేటట్లుగా చేసి.

తే. కడచి కాంభోజ సైన్యంబు గలగు బెలుచు, జీచ్చు వివ్యచ్చ వెనుకన చొరక యుండ ముట్టే యాగె నా కృతవర్తు మూర్ఖదేఱి, వచ్చి రథ చక్ర రక్తకధ్వయముగ గడిమి.

81

ప్రతిపదార్థం: కడచి= అతిక్రమించి; కాంభోజ సైన్యంబు= కాంభోజ దేశపు సేన; కలగ్న్= కలతచెందగా; పెలుచ్చు+చొచ్చు= త్వరగా ప్రవేశించే; వివ్యచ్చు వెనుకన్= అర్జునుడి వెనుకనే; చొరక ఉండన్= ప్రవేశించకుండా; ముట్టే= తాకి; ఆ కృతవర్గు= ఆ కృతవర్గు; మూర్ఖుతేఱి= మూర్ఖునుండి లేచి; వచ్చి= వచ్చి; రథ చక్రరక్షక ద్వయమున్= రథచక్రరక్షకుల నిద్దరిని; కడిమిన్= ప్రయుత్తంతో; ఆగెన్= ఆపాడు.

తాత్పర్యం: కాంభోజ సైన్యం కలతచెందేటట్లు ఆ సైన్యంలోకి అతివేగంగా ప్రవేశిస్తున్న అర్జునుడిని అమసరించకుండా ఉండేటట్లు, అతని చక్రరక్షకు లిద్దరిని, మూర్ఖుదేరిన కృతవర్గు అడ్డుకొని ఆపాడు.

వ. ఇవ్విధంబున నుత్తమౌజుని యుధామన్యం భోసీక భోజపతి శరచతుష్టయంబును సాయకత్తయంబును దనువులం గీలించిన, సయ్యదువురులం బదేసిబాణంబుల నతని నేసి, తతోదండంబు దుండంబులు సేసిన నతందు.

82

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ ప్రకారం; ఉత్తమౌజుని, యుధామన్యున్= (వీరిర్పురు) ఉత్తమౌజుని, యుధామన్యుని; పోసిక= (ముందుకు) పోసియుక; శరచతుష్టయంబును= నాల్గు బాణాలను; సాయకత్తయంబును= మూడు బాణాలను; తనువులన్కీలించినన్= వారి శరీరాలలో నాటగా; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరునూ; పదేసి బాణంబులన్= పదిబాణాలతో (ఒక్కొక్కరునూ పదిబాణాలతో); అతనిన్+ఏసి= వాడిని కొట్టి; తద్ది+కోదండంబు= వాడి విల్లును; తుండంబులు చేసినన్= ముక్కలు చేయగా; అతండు= ఆ కృతవర్గు.

తాత్పర్యం: చక్రరక్షకులైన ఉత్తమౌజుడిని, యుధామన్యుడిని ముందుకు పోసియుకుండా, కృతవర్గు నాల్గు, మూడు బాణాలు వారి శరీరాలలో నాటగా, వారు ఒక్కొక్కరు పదేసి బాణాలతో కృతవర్గు విల్లును ముక్కలు చేశారు.

ఉ. వేత్తాక విల్లు పుచ్ఛకొని విండులు రెండును ద్రుంచి మేసులం దూఱిగ నేసే బెట్టిదపుగ దూపుల వారును వాని యమ్ములన్ గీలిగ నొండు విండ్లు గొని కిన్కు యెలర్పుగ నేసి రెష్ముయిం దీఱడ గండి గాంచి నరు తేలపథ్థంబును భోవ వాలికిన్.

83

ప్రతిపదార్థం: వేత్తు+బకవిల్లున్= మరియుక వింటిని; పుచ్ఛుకొని= అందుకొని; విండులు రెంటిని= రెండు విండ్లను (అనగా ఆ ఇద్దరి విండ్లనూ); త్రుంచి= విరిచి; బెట్టిదపు= భయంకరమైన; తూపులన్= బాణాలతో; మేనులన్= శరీరాలందు;

దూఱిగన్+ఏన్= దూరేటట్లుగా (శరీరంలో చౌచ్చేటట్లుగా)కొట్టడు; వారును= ఆ ఇరువురును; వాని అమ్ములన్= అతడి బాణాలను; గీఱగన్= చీల్పగా; ఒండు విండ్లుగొని= వేరు విండ్లను తీసికొని; కిన్క ఎలర్పగన్= కోపం ఎక్కువకాగా; ఏసిరి= కొట్టరు; వారికిన్= ఆ ఇద్దరికిని; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానూ (ఏ ఉపాయంతోనూ); నరుతేరి పథంబునన్= అర్జునుడి తేరు పోయే బాటలో; గండికాంచి= సందుచూచి; పోవన్= వెళ్ళటకు; తీఱద= కుదరలేదు.

తాత్పర్యం: కృతవర్ష వేరొక విల్లు తీసికొని వారి ఇద్దరి విండ్లనూ త్రుంచివేసి బాణాలతో వారిని నొప్పించాడు. వారు కూడా అతడి బాణాలను చీల్పారు. అయినా అర్జునుడి రథం వెళ్్ళే మార్గంలో వారు పోలేకపోయారు.

అర్జునుడు శ్రుతాయుధ ప్రముఖ మహారథికులం జంపుట (సం.7-67-36)

వ. అట్లు చొచ్చు వివ్యచ్చుం జాచి త్రుతాయుధుం డను రాజు రభసంబున నెచిల్లి మార్గణ త్రయంబున నేసి వాసుదేశునిషై సప్తతి ప్రదరంబులు నిగిడించి. 84

ప్రతిపదార్థం: అట్లు చొచ్చు వివ్యచ్చున్+చూచి= వై విధంగా దూసికొని చొచ్చే అర్జునుడిని చూచి; శ్రుతాయుధుండు+అను రాజు= శ్రుతాయుధుడనే పేరున్న రాజు; రభసంబునన్= వేగంగా; ఎదిర్చి= ఎదురుకొని; మార్గణత్రయంబునన్= మూడు అమ్ములతో; ఏసి= కొట్టి; వాసుదేశునిషైన్= శ్రీకృష్ణుడిమీద; సప్తతి= డెబ్బి; ప్రదరంబులు= బాణాలను; నిగిడించి= సంధించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దూసికొని పోతూ ఉన్న అర్జునుడిని శ్రుతాయుధుడనే రాజు ఎదుర్కొన్నాడు. మూడు బాణాలు అర్జునుడిమీద, డెబ్బి బాణాలు శ్రీకృష్ణుడి మీద ప్రయోగించాడు.

తే. వెడడతూపును గేతువు వేయు గ్రీడి , నవతి పిశిఖంబు లేయ నస్తురవరుండు
డబ్బదేనమ్ము లడలంప నుజ్జ విల్లు , ద్రుంచి యుర మేడుశరముల నొంచె నరుఁడు. 85

ప్రతిపదార్థం: వెడడ తూపునన్= విశాలమైన బాణంతో; కేతువు వేయన్= జెండాను కొట్టగా; క్రీడి= అర్జునుడు; నవతి= తొంచై; విశిఖంబులు= బాణాలను; ఏయన్= వేయగా; ఆ+నరవరుండు= ఆ శ్రుతాయుధుడు; డబ్బది+ఏనమ్ములు= డెబ్బి అయిదు బాణాలను; అడరింపన్= గుప్పించగా; ఉచ్చి= పెరిగి; విల్లుత్రుంచి= (వాడి) ధనుస్సును త్రుంచివేసి; ఉరము= (వాడి) గుండెను; ఏడు శరములన్= ఏడు బాణాలతో; నరుఁడు= అర్జునుడు; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: శ్రుతాయుధుడు అర్జునుడి జెండాను పడగొట్టగా, అర్జునుడు తొంచై బాణాలను అతడిమీద వేశాడు. ఆ రాజు డెబ్బి అయిదు బాణాలను అర్జునుడిమీద వేయగా, అర్జునుడు విజృంభించి అతడి విల్లు త్రుంచి, ఏడు బాణాలతో అతడి గుండెను కొట్టి బాధించాడు.

క. కోపించి యాతడొండిక , చాపము గొని నవనిశాతసాయకములు బా
పశోపరితలముల నురమున , నేపున నాటుటయు బార్థ డెలన వ్యోలయన్. 86

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ శ్రుతాయుధుడు; కోపించి= కోపంతో; ఒండోక చాపముకొని= వేరొక విల్లును తీసికొని; నవ నిశాత సాయకములు= తొమ్మిది వాడిబాణాలు; బాహోపరితలములన్= చేతులకు పైభాగాన; ఉరమునన్= గుండియలో; ఏపునన్= గట్టిగా; నాటుటయున్= గ్రుచ్చుటయు; పార్థుడు= అర్జునుడు; ఎలనవ్వు+బలయన్= చిరునవ్వు కలుగగా.

తాత్పర్యం: శ్రుతాయుధుడు కోపంతో ఇంకొక విల్లు తీసికొని తొమ్మిది పదునైన బాణాలతో అర్జునుడి బాహువల పైభాగాన గుండెలో దట్టంగా నాటేటట్లు వేశాడు. అపు డర్జునుడు చిరునవ్వుతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. సారథిఁ గూల్చి యశ్వములఁ జంపి తదంగములందు సప్తతి
క్రూరశిలీముఖంబు లతిఫోరముగాఁ దొరగెంపఁ బ్రస్సుర
ద్వాళి గదాభరాముఁ దయి దుర్జమ శీల రథంబు డిగ్గి యా
ధీర గుణోత్తరుం డతని తేలిదెసం గవిసెం రయంబునన్.

87

ప్రతిపదార్థం: (అర్షనుడు చిరునవ్వుతో); సారథిన్+కూల్చి= [శ్రుతాయుధుడి తేరు తోలువాడిని చంపి; తద్ద+అంగములందున్= వాని శరీరం మీద; సప్తతి= డెబ్బు; క్రూరశిలీముఖంబులు= వాడిబాణాలను; అతి ఫోరముగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; తొరఁ గింపన్= ప్రవాహం మాదిరి వేయగా; ప్రస్తురత్తు= బాగా కనిపించే; భూరిగదా= పెద్ద గదతో; అభిరాముఁడు+అయి= (పర్చింప తగిన విధంగా) అందగాడయి; దుర్జమలీలన్= అణచటానికి వీలుకాని చేష్టతో; రథంబు డిగ్గి= తేరు దిగి; ఆ ధీరగుణ+ఉత్తరుండు= ధీరగుణంతో శ్రేష్ఠుడయిన ఆ అర్షనుడు; రయంబునన్= వేగంగా; అతని తేరిదెసన్= అతడి తేరుండే దిక్కునకు; కవిసెన్= కమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: (అర్షనుడు) చిరునవ్వుతో శ్రుతాయుధుడి సారథిని చంపాడు. తేరి గుర్రాలను చంపాడు. డెబ్బు వాడిబాణాలతో అతడి శరీరాన్ని తూట్లు పొడిచాడు. అపు డాతడు భయంకరమైన గదను తీసికొని, తేరు దిగి, శీఘ్రంగా అర్షనుడి తేరుండే వైపు విజృంభించాడు.

ఉ. ఆ రాజు వరుణ తనయుం డనియు, నగ్గద వరుణు వరంబున వచ్చిన దనియు, దాని నిచ్చునప్పుడు 'ఓని ధలించినవాడు లిపుల కజేయుండగుఁ బోటక్కించుకొనని వానిమిదం బ్రయోగించిన వానిన మరలి వధియించు' ననియు చెప్పే ననియును బెద్దలవలన విందుము. 88

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాజు= ఆ [శ్రుతాయుధుడు వరుణ తనయుండు+అనియున్]= వరుణుడి కుమారుడనీ; ఆ+గద; వరుణ వరంబునన్+వచ్చినది+అనియున్= వరుణుడి వరంచేత ఆ గద వచ్చిందని; వరుణుండు= వరుణుడు; అతనికిన్= ఆశ్రుతాయుధు నికి; దానిన్+ఇచ్చునప్పుడు= ఆ ఆయుధాన్ని ఇచ్చేటపుడు; దీనిన్ ధరించినవాడు= దీనిని చేతకలవాడు; రిపులకున్= శత్రువులకు; అజేయుండు+అగున్= జయింపరానివాడవుతాడు; పోటక్కించుకొననివానిమీదన్= ఆయుధాన్ని ఎక్కుపెట్టనివాడిమీద; ప్రయోగించినన్= వేసిన; వానిన= వాడినే; మరలి వధియించున్+అని చెప్పేన్+అని= తిరిగిపోయి చంపునని చెప్పేనని; పెద్దలవలనన్ విందుము= పెద్దల మూలంగా విన్నాము.

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధం చేసే రాజు శ్రుతాయుధుడు వరుణుడి కుమారుడని, అతడి చేతిలోని గద వరుణుడి దయతో వచ్చిందని, దానిని చేతబట్టిన వాడు శత్రువులకు జయింపక్యంకాని వాడొతాడని, యుద్ధసన్నద్ధుడు కానివాడి మీద దాన్ని ప్రయోగిస్తే అది తిరిగి వచ్చి ప్రయోగించిన వాడినే హతమారుస్తుందని పెద్దలు చెప్పగా విన్నాము.

ఉ. కాలము ప్రాప్తమైన మఱిఁ గానడు! యన్నియమంబు మేఖినీ
పాలకుఁ డప్పు డట్లగుటుఁ బంకజనాభుని వైచె నాతుఁ డా
భీల గదం దడంసమునుఁ బెట్టిన నూతన బుప్పుమాలయుం
బోలి వెలింగెఁ గాని యిచి భూవర! నొంపద యించుకేసియున్.

89

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ రాజు! (ఓ ధృతరాష్ట్రా! అని సంజయుడన్నాడు); కాలము= సమయం (చాపు); ప్రాప్తము+ఇన్= సిద్ధమైతే; మదిన్= మనసులో; ఆ+నియమంబున్= నియమాన్ని (అనగా తనగదకున్న నియమాన్ని); మేదినీపాలకుడు= రాజు (శ్రుతాయుధుడు); కానడు+అ= గుర్తించలేకపోయాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అట్లు+అగుటన్= అందువలన; ఆతడు= ఆ రాజు; ఆభీల= భయంకరమైన; గదన్= గదచేత; పంకజనాభునిన్= పద్మనాభుడైన శ్రీకృష్ణుడిని; వైచెన్= కొట్టడు; అది= ఆ గద; తద్ద+అంసమునన్= అతడిభుజింమీద; పెట్టినన్ నూతన పుష్పమాలయున్ పోలి= కొత్తగా అలంకరించిన పూలమాలవలే; వెలింగెన్= వెలిగింది; కాని; ఇంచుకేసియున్= కొంచెమైనా; నొంపదు+అ= బాధించనే బాధించదు.

తాత్పర్యం: కాలం దాపురిస్తే నియమాలు ఏవీ జ్ఞాపకానికిరావు; అందువలన ఆ ప్రతాయుధుడు తన గదతో శ్రీకృష్ణుడిని కొట్టాడు. ఆ భయంకరమైన గద దెబ్బి ఆయన నేమీ చేయకుండా మెడలో క్రొత్తగా అలంకరించిన పూలమాలవలె వెలిగింది.

వ. ఇట్లు గోవిందునకుఁ గుసుమాభరణంబై పాలిచి యా క్షణంబ.

90

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శ్రీకృష్ణుడికి పూలమాలగా ఒప్పి వెంటనే.

ఆ. అశని కరణి వళ్లి యా ప్రతాయుధునిషై , నమ్మహరోజ్యలాయుధమ్ము వడిను
బార్థి చేత మున్న బాహులు దెగిపడ్డ , యతడు కొండ గూలినట్లు కూలె.

91

ప్రతిపదార్థం: అశనికరణి వచ్చి= వజ్రాయుధం మాదిరి వచ్చి; ఆ ప్రతాయుధునిషైన్= ఆ ప్రతాయుధుడి మీద; ఆ+మహో+జ్యులి= ఆ మిక్కిలి ప్రకాశించే; ఆయుధమ్ము పడినన్= ఆయుధం పడగా; పార్థుచేతన్= అర్జునుడి వలన; మున్న= అదివరకే; బాహులు దెగిపడ్డ అతడు= చేతులు తెగిపడి ఉన్న వాడు; కొండ కూలినట్లు= కొండకూలి క్రిందపడినట్లు; కూలెన్= కూలిపడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ప్రతాయుధుడు విసిరిన గద, వజ్రాయుధం మాదిరి తిరిగి వచ్చి అతడి మీదనే పడింది. అంతకు ముందే అర్జునుడిచేత చేతులు తెగగొట్టబడి ఉన్న ప్రతాయుధుడు కొండకూలిన విధంగా కూలిపడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉండుడి వజ్రాయుధం కొండల రెక్కలను ఖండించేది. అప్పుడు కొండ నేల కూలేది, అయితే ఇక్కడ వజ్రాయుధంవంచి అతని ఆయుధంచేత అంతకుముందే బాహువలు తెగిపడిన ప్రతాయుధుడు నేల కూలాడు.

వ. ఇట్లు వరుణతనయుఁడు పడిన గనుంగాని.

92

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వరుణకుమారుడు పడిపోగా చూచి.

క. అచ్చటి బలములు బ్రథువులు , నచ్చేరువును భయము మనములం దదరంగా
విచ్చిన నట చనియెడు వి , వ్యచ్చని గాంభోజవిభుఁడు వడి మార్కోనియెన్.

93

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటి బలములు= అక్కడి సైన్యాలు; ప్రథువులు= రాజులు; అచ్చేరువును భయము= ఆశ్చర్యమూ, భయమూ; మనములందున్= మనస్సులలో; అడరంగాన్= ఎక్కువకాగా; విచ్చినన్= చెదరిపోగా; అట చనియెడు= ఆ మార్గాన వెశ్యతున్వు; వివ్యచ్చనిన్= అర్జునుడిని; కాంభోజవిభుఁడు= కాంభోజరాజు; పడిన్= శిష్మంగా; మార్కోనియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ చోట ఉన్న సైన్యాలు, రాజులు ఆశ్చర్యమూ, భయమూ మనస్సులలో ఎక్కువై విచ్చిపోగా, అపు డాదిక్కున పోయే అర్జునుడిని కాంభోజరాజు ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. ఇట్లు మార్కోనుటయు.

94

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఎదుర్కొనగా.

సీ. అర్జునుం డతని నేడమ్ముల నేసినఁ , బచియేను శరములఁ బార్థి గృష్మ
విశిఖిత్తయమున నవ్విభుఁ డేయ నాతని , విజయుఁ డస్త్రుద్వయ విహతుఁ జేయ,
బాణములు మూఁటను బటుశక్కి గ్రీడి నొ , ప్రించి కాంభోజండు పేర్లు యాశ్చే:
నరుఁ డట్లి వెసఁ బదునాలుగు దూపుల , సూతాశ్వకోదండ కేతనములఁ

తే. గూళ్లి దొడ్డ నారసమున గుండెకాయ , వగుల బెట్టీయుటయు, నతిప్రబల పవన భూలి రయమునఁ గూలు మహీఏరుహంబు , తెఱగు దీంపు సుదక్షిణుఁ డొఱలి కెడసె.

95

ప్రతిపదార్థం: అర్చనుండు+అతనిన్= అర్చన డా కాంభోజరాజును; ఏడు+అమృలన్+ఎనినన్= ఏడు బాణాలతో కొట్టగా; పదిను శరములన్= పదునైదు బాణాలతో; పార్థన్= అర్చనుడిని; విఖిత్రయమునన్= మూడు బాణాలతో; కృష్ణన్= శ్రీకృష్ణుడిని; అ+విభుఁడు= ఆ కాంభోజరాజు; ఏయన్= కొట్టగా; ఆతనిన్= ఆ రాజును; విజయుఁడు= అర్చనుడు; అప్రద్యుయవిహాతున్+చేయన్= రెండు బాణాలతో పడగొట్టగా; పటుశక్తిన్= తీవ్రమైన బలంతో; కాంభోజండు= కాంభోజరాజు; బాణముల్ మూఁటును= మూడు బాణాలతో; క్రీడిన్= అర్చనుడిని; నొప్పించి= బాధించి; పేర్చి ఆర్పెన్= విజ్యంభించి సింహాదం చేశాడు; నరుఁడు= అర్చనుడు; అల్సి= కోపించి; వెసన్= వేగంతో; పదునాలుగు తూపులన్= పదునాలుగు బాణాలతో; సూత+అశ్వ కోదండ కేతనములన్= సారథిని, వింటినీ; తేరు గుర్రాలనూ, ధ్వజాన్ని; కూల్చి= పడగొట్టి; దొడ్డనారుసమునన్= పెద్ద ప్రాణాంతక్రమైన వాడి బాణంతో; గుండెకాయ పగులన్= గుండె పగులగా; బెట్టు+ఏయుటయున్= గట్టిగా కొట్టుటయు; అతి ప్రబల= మిక్కిలి శక్తిమంతమైన; పవన= గాలియొక్క; భూరిరయమునన్= పెనువేగంతో; కూలు= పడిపోయే; మహీఏరుహంబు తెఱగున్= చెట్టువలె; తోడన్= తోచగా; సుదక్షిణుఁడు= (కాంభోజఁడు) సుదక్షిణుడు; ఒఱలి= దొర్లుతూ; కెడసెన్= పడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అర్చనుడు త స్నేధుర్మైన్ కాంభోజరాజును ఏడుబాణాలతో కొట్టాడు. బదులుగా ఆతడు పదిపోయు బాణాలతో అర్చనుడినీ, మూటితో శ్రీకృష్ణుడిని వేశాడు. అర్చనుడు రెండు బాణాలతో ఆతడిని పడగొట్టాడు. వెంటనే ఆ రాజు మూడు వాడిబాణాలతో అర్చనుడిని నొప్పించాడు. సింహాదం కూడా చేశాడు. అంత అర్చనుడు కోపంతో పదునాలుగు బాణాలతో ఆతడి సారథిని, గుర్రాలనూ, వింటినీ, పతాకాన్ని పడగొట్టాడు. తీవ్రమైన వాడిబాణంతో గుండె పగుల కొట్టాడు. ఆ పెనుదెబ్బు తాకిడికి పెనుగాలి వేగానికి నేలకూలే పెద్ద చెట్టువలె కాంభోజరాజు సుదక్షిణుడు దొర్లుతూ క్రింద పడ్డాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు కాంభోజపతి వడుటయు శూరసేన శిజి వసాతి ప్రముఖానేకదేశంబుల బలంబు లబ్జలమ్మర్థనందనుం జుట్టుముట్టిన, నతండు దఱచు వాలంపగముల నాటువేల రథంబుల రూపుమాపినం, గనుకనిం దెరలినం గని త్రుతాయువు నయుతాయువును గాండీవి రెండు గెలంకుల సాయక సహస్రంబులు నిగిడించుచుం గవిసి; రప్పుడు త్రుతాయువు చేతి తోమరంబున నొచ్చిన వివ్వప్పచ్చం జిడుగు వడిన వానిం గొఱవి జిచిన తెఱంగున నయుతాయువు నాలోసన శూలంబు వైచి సోలంజేసిన విపోదంబున గరుడధ్వజుండు సాగయ నా కపిధ్వజుండు నిజధ్వజబండం బీక్కిరిత యూఅతగొనిన నక్కరు సైన్యంబుల సింహాదంబులుం దూర్య నినదంబులుం జెలంగె; నంత శోల ప్రబోధింపం దేతి ధనంజయుం ప్రైంట్రాప్రంబు ప్రయోగించుటయు, నబి వివిధాయుధాకారంబులం గవిసి నయ్యరువుర హస్తమస్తక శకలంబులు ధరం దొరంగించి తదనుచరులం బంచశతరథిక వీరయోధుల వథియించి చూపటకు విస్తుయం బాపాటింప నిలింపవతిసుతుండు దతీమికొని పోతు తత్తి నయ్యద్దుల కొడుకులు నియుతాయువు బీర్ధాయువును శోకవేగంబున నరవాయి గొనక పయింబడిన సుద్దవిడి గవ్వడి వారలం దంప్రులం గూడ నసిచి మహార్షివంబు గలంచు మందరంబు చందంబున నీ బలంబులం దిరుగుడువడం జేయుచు నురవడించు సమయంబున.

96

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు కాంభోజపతి వడుటయున్= ఈ విధంగా కాంభోజరాజు చనిపోగా; శూరసేన; శిభి, వసాతి; ప్రముఖ= మొదలైన; అనేకదేశంబుల= నానాదేశాల; బలంబులు= సైన్యాలు; ఆ+బలమ్మర్థన నందనున్+చుట్టుముట్టిన్= ఆ అర్చనుడిని క్రమ్మకొనగా; అతండు= ఆ అర్చనుడు; తఱచు= దట్టమైన; వాలు+అంపగములన్= వాడి అయిన బాణసమూహంతో; ఆఱువేల రథంబులన్; రూపుమాపినం= నాశనంచేయగా; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో (తొందరగా); తెరలినన్= తొలగిపోగా; కని= చూచి; త్రుతాయువు, అయుతాయువును= ఈ పేర్లున్ వారిద్దరూ; సాయక సహస్రంబులు నిగుడించుచున్= వేల బాణాలను గుప్పిస్తూ; గాండీన్=

అర్జునడి; రెండు కెలంకులన్= రెండు ప్రక్కలనూ; కవిసిరి= కమ్ముకొన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శ్రుతాయువు= ప్రతాయువు; చేతి తోమరంబునన్= చేతిలో ఉన్న తోమరునే ఆయుధంతో; నొచ్చిన= బాధితుడైన; వివ్యచ్ఛన్= అర్జునుడిని; పిడుగు పడినవానిన్= పిడుగు నెత్తిన పడ్డవాడిని; కొఱవిన్+చూడిన తెఱంగునన్= కొరవితో కాల్చినట్లుగా; అయుతాయువు= అయుతాయువు; ఆలోనన= అంతలోనే; శూలంబు వైచి= శూలాన్ని వేసి; సోలన్+చేసిన= సొమ్ముసిల్లచేయగా; విషాదంబునన్= దుఃఖంతో; గరుడధ్వజండు= శ్రీకృష్ణుడు; సాగయన్= మూర్ఖుల్లగా; ఆ కపిధ్వజండు= ఆ అర్జునుడు; నిజధ్వజదండంబు= తన జెండా కొయ్యను; ఒక్కింత ఊతగొనినన్= కొంత ఆధారంగా నిలువగా; ఆ+కురు సైన్యంబుల= ఆ కురుసేనలయొక్కు; సింహాదంబులు = సింహానాదాలు; తూర్పునినదంబులు చెలంగెన్= తూర్పు శబ్దాలు ఒప్పాయి; అంతన్= అంతలో; శారి= కృష్ణుడు; ప్రబోధింపన్= మేల్కౌలుపగా (అనగా ప్రేరేపించగా); తేఱి= తెప్పరిల్లి; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; హంద్రాప్రాంబు ప్రయోగించుటయున్= ఇంద్రదేవతాక్వైన బాణాన్ని వేయగా; అది= ఆ ఆప్రం; వివిధ+ఆయుధ+ఆకారంబులన్+కవిసి= అనేకాయుధాల రూపాలలో(వచ్చి) క్రమ్ముకొని; ఆ+ఇరువురన్= ఆ శ్రుతాయువు, అయుతాయువులయొక్కు; హాస్త మస్తక శకలంబులు= చేతుల, శిరస్సుల, ముక్కలను; ధరన్+తొరంగించి= భూమిమీద దొర్లించి; తద్ద+అనుచరులన్= వారిని అనుసరించే వారిని; పంచశతరథిక వీరయోధులన్= అయిదు వందల రథఫీరులను; వధియించి= చంపి; చూపటకున్= చూచేవారికి; విస్కుయంబు+ఆపాదింపన్= ఆశ్చర్యం కలిగించగా; నిలింపతి సుతుండు= దేవరాజుకుమారుడు (అర్జునుడు); తఱిమికొనిపోవుతఱిన్= తరిమికొనిపోయ్యేటపుడు; ఆ+ఇద్దఱకొడుకులు= ఆ ఇద్దరి కుమారులు; నియుతాయువు దీర్ఘాయువు= అను సేర్లున్న వారు; శోకవెంబులన్= దుఃఖంవలన కలిగిన తొందరలో; అరవాయిగొనక= సందేహించక; పయిబడినన్= తనమీద పడగా; ఉడ్డవిడిన్= ఎక్కువగా; కవ్వడి= అర్జునుడు; వారలన్= ఆ ఇద్దరి నీ; తండ్రులన్+కూడన్= తండ్రులను చేరగా; అనిచి= పంపి (అనగా చంపి); మహార్షవంబుల్న= పెనుసందాన్ని; కలచు= కలియబెట్టే; మందరంబు చందంబులన్= మందరపర్వతం వారిదిరి; నీ బలంబులన్= నీ సైన్యాన్ని (కురుసేనను); తిరుగుడువడన్= కలగునట్లు; చేయుచున్= చేస్తూ; ఉరవడించు సమయంబులన్= దూకే వేళలో.

తాత్పర్యం: కాంభోజరాజు పడిపోగా, శూర్సేన, శిభి, వసాతి మొదలైనవారు అర్జునుడిని చుట్టుముట్టారు. ఆతడు తన అంపవానతో వారి ఆరువేల రథాలను హతమార్చాడు. దానిని చూచి శ్రుతాయువు, అయుతాయువు అర్జునుడికి రెండు ప్రక్కలా చేరి, వేల సంఖ్యలో బాణాలు వేసి అతడిని నొప్పించారు. శ్రుతాయువు ప్రయోగించిన తోమరంతో బాధితుడైన అర్జునుడిని, పిడుగు నెత్తిన పడినవాడిని కొరివితో కాల్చినట్లు, అయుతాయువు శూలాన్ని విసిరి సొమ్ము సిల్లచేశాడు. అది చూచి కృష్ణుడు కూడ సొమ్ముసిల్లాడు. అర్జునుడు తన జెండా కొయ్యను ఊతగా గొనగా కురు సైన్యాల సింహాదాలు, వాద్యధ్వనులు చెలరేగాయి, అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు ప్రబోధింపగా అర్జునుడు తెప్ప రిల్లుకొని ఐంద్రాప్రాణ్ని ప్రయోగించాడు. అది వివిధాయుధ ఆకారాలతో విజ్ఞంభించి శ్రుతాయు అయుతాయువుల చేతులను తలలను ముక్కలు చేసి నేలమీద దొర్లించి, వారి అనుచరులను అయిదువందలమంది రథఫీరులను వధించి, చూచేవారికి ఆశ్చర్యం కలిగిస్తూ ఉండగా, శ్రుతాయు అయుతాయువుల సుతులు నియుతాయు దీర్ఘాయువులు శోక్కోధాలతో అర్జునుడి మీదికి విజ్ఞంభించారు. అర్జునుడు వీరితండ్రుల దగ్గరికి వీళ్లను కూడ పంపాడు(చంపాడు). మహా సముద్రాన్ని కలచివేసే మందర పర్వతం వలె, నీ సైన్యాన్ని కలత నొందిస్తూ విజ్ఞంభించిన సమయంలో విశేషం: అలం: ఉపమ.

A. కురునరేశ్వరుండు పురికొల్పు బ్రాచ్చక , జంగ దాక్షిణాత్ము లంగబలము

మేళ్ళచ్ఛతతియు బెరయ మెయికొని తాకేలి , గజఫుటాసమ్మధిఁ గారుకొనుచు.

97

ప్రతిపదార్థం: కురునర+శశ్వరుండు= దుర్యథనుడు; పురికొల్పున్= ప్రేరేపించగా; ప్రాచ్య, కళింగ, దాక్షిణ్యాతులు= తూర్పుదిక్కులోని కళింగులూ, దక్షిణ దిక్కులోని సైన్యాలూ; మేళ్ళచ్ఛతతియున్= ఆటవికుల సమూహమూ; బెరయన్= కూడగా; మెయికొని= విజ్ఞంభించి; గజఫుటాసమ్మధిఁన్= ఏనుగుల గుంపు ఎక్కువగా; కారుకొనుచున్= క్రమ్ముకొంటూ; తాకేరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: దుర్యథనుడు పురికొల్పగా తూర్పున ఉన్న కాళింగులూ, దక్షిణదిక్కులోని అంగబలాలూ, ఆటవికుల గుంపూ కలిసి విజ్ఞంభించి, ఏనుగుల సమూహంతో అర్జునుడిని క్రమ్ముకొన్నారు.

వ. అట్టియెడ గాండీవ ముక్త మార్గణవర్గంబు వేగంబున.

98

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడ= ఆ సమయంలో; గాండీవ= గాండీవమునుండి; ముక్త=విడువబడిన; మార్గణ, వర్గంబు= బాణసమూహము యొక్క; వేగంబునన్= వేగము వలన

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో గాండీవం వదలిన బాణసమూహవేగముచేత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. చేతులుఁ దొండములు శిరో , ప్రాతముఁ గుంభస్తలములు వడిఁ దొరగె ధల
త్రీతలమున నంకుశ బహు , హేతి శకల సహితముగ మహీవరముఖ్యా!

99

ప్రతిపదార్థం: మహీవర ముఖ్యా!= ఓ రాజుశేష్టా!; చేతులున్= చేతులును; తొండములున్= తొండాలును; శిరోప్రాతమున్= తలల మొత్తాలు; కుంభస్తలములున్= కుంభస్తలాలు; ధరిత్రీ తలమునన్= భూమి మీద; అంకుశ= అంకుశాలతో; బహుహేతి= అనేకములైన కత్తుల; శకల సహితముగన్= ముక్కలతో కూడా; వడిన్+తొరగెన్= శిఘ్రంగా దౌర్లాయి.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! చేతులూ, తొండాలూ, తలల సమూహాలు, కుంభస్తలాలూ అంకుశాలతో, కత్తుల ముక్కలతో సహి భూమిమీద దౌర్లాయి.

తే. ఇప్పిధంబున నుఱుమాడ నీడఁ బోక , యవనపారద శక బర్ధరాదు లైన
మేచ్చబులములు దైర్యంబు మిక్కుటముగఁ , బోభి పోరెను గ్రీడి యచ్ఛతము నొంద.

100

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; నుఱుమాడన్= చంపగా; ఈడబోక= వెనుకంజ వేయకుండా; యవనపారద శక బర్ధర+ఆదులు+పన= ఈ మున్గు జూతులవారు; మేచ్చబులములు= ఆటవికుల పైన్యాలు; దైర్యంబు మిక్కుటముగన్= దైర్యం ఎక్కువ కాగా; క్రీడి= అర్జునుడు; అద్భుతమున్+బందన్= ఆశ్చర్యపడగా; పొదిని= క్రమ్మకొని; పోరెను= యుద్ధం చేశాయి. **తాత్పర్యం:** యవనులు, పారదులు, శకులు మొదలైన ఆటవికుల సేనలు ఒక్కటిగా చేరి, అర్జునుడు తమవారిని చంపుతున్న వెనుకంజ వేయకుండా, అత డాశ్చర్యపడేటట్లు యుద్ధం చేశాయి.

క. తుంగమడుపుఁ జొచ్చిన మా , తంగమునకు మిగిలి యడవి దరికొను కాళ్ల
చ్చుం గడచి యబ్బలంబుల , భంగించె నతండు ఫోర బహు విధి గతులన్.

101

ప్రతిపదార్థం: అతండు= అర్జునుడు; తుంగమడుపున్+బోచ్చిన= తుంగతోనిండి ఉండే మడుగులో దూకిన; మాతంగమునకున్ మిగిలి= మదపుటేనుగును అతిశయించి; అడవిన్= అడవిని; దరికొను= కాల్చీ; కార్చిచ్చున్= దావాగ్నిని; కడచి= మీరి; ఆ+బలంబులన్= ఆ పైన్యాలను; ఫోర బహువిధ గతులన్= భయంకరమైన అనేక విధాలుగా; భంగించెన్= భంగసరచాడు. **తాత్పర్యం:** తుంగతో నిండిన మడుగులోకి దూకిన మదపుటేనుగు చేప్పను మించేటట్లుగా, అడవిని కాల్చీ దావాగ్నిని అతిశయించేటట్లుగా అర్జునుడు ఆ పైన్యాన్ని భంగసరచాడు.

విశేషం: అలంం: ఉపవ.

వ. ఇట్లు నారాయణ మారుత ప్రేరితంబగు నరజ్యలనంబు శరజ్యాలాజాలంబున భవత్సేనాకాననంబు రూపుమాపె; నప్పుడు.

102

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నారాయణ మారుత ప్రేరితంబగు+అగు= నారాయణుడనే వాయువు చేత ప్రేరేపించబడిన; నరజ్యలనంబు= అర్జునుడనే అగ్ని; శరజ్యాలాజాలంబునన్= తన బాణాలనే అగ్నిజ్యాలా సమూహంతో; భవత్సేనా కాననంబున్= నీ సేన అనే అడవిని; రూపుమాపెన్= హతమార్చింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: నారాయణుడనే గాలిచేత ప్రేరేపించబడిన అర్జును డనే అగ్ని తన బాణాలనే జ్యులలతో నీ షైవ్యమనే అడవిని కాల్పి రూపుమాపింది. ఆ సమయంలో.

విశేషం: అలం: రూపకం.

తే. అర్జునుం డను పర్మన్య నస్తి వృష్టిఁ, బలమును మిట్టునని యేఱుపటుపరాక యుండ నెత్తురు వెల్లు లొండిండ పెలిగె, నుజ్జి భూతబేతాళంబు లోలలాడ. **103**

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు+అను వర్జన్య= అర్జునుడనే మేఘంయొక్క; అస్త్రవృష్టిఁ= బాణవర్షంతో; పల్లమును మిట్టును+అని= ఇది పల్లం, ఇది మిట్ట అని; ఏఱుపటుప రాక్ను= వేరుచేయలేక; ఉండను= ఉండగా; నెత్తురు వెల్లువలు= నెత్తురు వెల్లువలు; (వానిలో); భూతబేతాళంబులు= భూతప్రేతాలు; ఉంచ్చి= చెలరేగి; ఓలలాడను= ఈదులాడగా; ఒండొండ పెరిగెను= క్రమంగా పెరిగింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడనే మేఘం కురిసిన బాణవర్షంచేత మిట్టపల్లాలను వేరుచేయలేని షిష్టి ఏర్పడింది. (ఆ బాణాల తాకిడికి) నెత్తురు వెల్లువలై పారింది. లోతైన నెత్తురుటేరులలో భూతబేతాళాలు ఓలలాడాయి.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. ఇమ్ముయి నధ్యత విక్రమంబున నతికమించి కడంగు కవ్యాది నంబ్పుపతి యగు శ్రుతాయువు మార్క్షాన్ని నొగ నొగం దాక నరదంబు వఱపుటయు. **104**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మొయిను= ఈ ప్రకారం; అద్యుత విక్రమంబునవు= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే శార్యంతో; అతిక్రమించి= దాటి; కడంగు కవ్యాడిను= ఉద్యమించే అర్జునుడిని; అంబ్పుపతి అగు శ్రుతాయువు= అంబ్పు దేశరాజుయిన శ్రుతాయువు; మార్క్షాన్ని= ఎదుర్కొని; నొగనొగన్ తాకన్= (తనతేరు) కాడి కాడిని (అర్జునుడి తేరుకాడిని) తాకేటట్లుగా; అరదంబు పఱపుటయును= తేరును తోలటమూ.

తాత్పర్యం: ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే శార్యంతో అర్జునుడు ముందుకు పోగా అంబ్పుదేశరాజు శ్రుతాయువు ఎదుర్కొని (తనతేరు) నొగ (క్రీడితేరు) నొగను తాకేటట్లు తన తేరును తోలగా.

చ. అతని శరాసనంబును హాయంబులఁ ద్రుంచిన నాత్రుతాయు వు ద్వృతగద నొప్పఁ బట్టి దనుజాంతకు ప్రేసే నరుండు దద్దుదా హతి యొనలించే నొండుగద నాతఁడు వెండియు విక్రమించినన్ శతమఖసూతి యాతని భుజంబులుఁ గంరముఁ ద్రుంచె ప్రేత్తిడిన్. **105**

ప్రతిపదార్థం: అతని శరాసనంబును= ఆ శ్రుతాయువు విల్లును; హాయంబులను= గుర్రాలను; త్రుంచినన్= చంపగా; ఆ శ్రుతాయువు; ఉద్యతగదన్= షైకెత్తిన గదను; ఒప్పన్+పట్టి= బాగా పట్టుకొని; దనుజాంతకున్ ప్రేసెన్= శ్రీకృష్ణుడిని కొట్టాడు; నరుండు= అర్జునుడు; తద్+గదా హతి ఒనరించెన్= అతడి గదను త్రుంచాడు; అతడు= ఆ శ్రుతాయువు; వెండియున్= మరలా; విక్రమించినన్= విజృంభించగా; శతమఖసూతి= (నూరు యజ్ఞాలు చేసిన ఇంద్రుడి కుమారుడైన) అర్జునుడు; ప్రేతీల్కిడిన్= చిటికెవేసే కాలంలో; అతని= ఆ శ్రుతాయువుయొక్క; భుజంబులను= చేతులు; కంరమున్= గొంతును; త్రుంచెన్= త్రుంచివేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శ్రుతాయువు వింటినీ గుర్రాలనూ అర్జునుడు చంపాడు. అంత శ్రుతాయువు గదతో శ్రీకృష్ణుడిని కొట్టాడు. ఆ గదను అర్జునుడు త్రుంచాడు. ఆ శ్రుతాయువు మళ్ళీ విజృంభించాడు. అర్జునుడు (చిటికె) వేసే లోపల అతడి చేతులనూ, గొంతునూ త్రుంచివేశాడు.

- వ. ఇత్తెఱంగున ద్రోణాచార్యుం గడచి కృతవర్ణుని బెట్టుపట్టిచి, శ్రుతాయుధునిం గూళ్లి, కాంభోజపతిం బడవైచి శ్రుతాయుఃప్రభృతులనులిపి తఱిమి భవటియ సైన్యంబునాచ్ఛిబహువిధి యోధప్రాణంబులబాణనాళంబులం జీవికొనుచుం పెలుచ నడరు ఫల్మునుం గనుంగిని నీ కొడుకు దేరు దోలుకొని యొంటిమై నక్కంభసుంభవు కడకుం జని కటకటంబడుచు నతని కిట్లనియె.

106

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునవ్వు= ఈ విధంగా; ద్రోణాచార్యున్+కడచి= ద్రోణాచార్యుడిని దాటి; కృతవర్ణుని; బెట్టుపట్టిచి= గట్టిగా పడవేసి; శ్రుతాయుధునిన్+కూల్చి= శ్రుతాయుధుడిని చంపి; కాంభోజపతిన్+పడవైచి= కాంభోజరాజును పడగొట్టి; శ్రుతాయుఃప్రభృతులను= శ్రుతాయువు మొదలైన వారిని; నులిపి తఱిమి= చెదరగొట్టి; భవటియ సైన్యంబున్= నీ సేనలోకి; చౌచ్చి= దూరి; బహువిధయోధ ప్రాణంబులన్= చాలామంది వీరుల ప్రాణాలను; బాణనాళంబున్= బాణనాళాలతో; పీల్చికొనుచున్= పీల్చివేస్తూ; పెలుచ్చున్+అడరు= దండిగా విజ్యంభించే; ఫల్మున్+కనుంగోని= అర్జునుడిని చూచి; నీ కొడుకు= (దుర్యోధనుడు) నీ కుమారుడు; తేరుతోలుకొని= తన తేరును తోలుకొంటూ; ఒంటిమైన్= ఒకడె; ఆ+మంభసుంభవు కడకున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడి దగ్గరకు; చని= వెళ్లి; కటకటంబడుచున్= కష్టపడుతూ; అతనికిన్= ద్రోణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు ద్రోణాచార్యుడిని దాటుకొని కృతవర్ణును తీవ్రంగా బాధించాడు. శ్రుతాయువును చంపాడు. కాంభోజపతిని పడగొట్టాడు. శ్రుతాయువు మొదలైన వారిని నలియగొట్టాడు, తరిమాడు. నీ సేనలోకి దూరి తన బాణాలతో చాలా మంది ప్రాణాలను పీల్చివేసి విజ్యంభిస్తూ ఉంటే, అర్జునుడిని చూచిన నీ కొడుకు తన తేరును తోలుకొంటూ దగ్గరకుపోయి మనస్సునొచ్చుకొని ఇట్లా అన్నాడు.

దుర్యోధనుడు ద్రోణుని దూఱినాడుట (సం. 7-69-1)

- చ. 'నిను నవలీల దాటి ప్రజ నేలకుఁ గోలకుఁ దెచ్చుచున్న య
ర్షునుఁ దలయెత్తి యైన నటు సూడపు పాండవపక్షపాతి నీ
మన మటు గాన నెప్పుడును మాదెసుఁ గప్ప యెలుంగుఁ బామ వై
యునికి యెఱుంగ వచ్చే: నటు లూతట గా వర మిచ్చినాడవో?

107

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను; అవలీలన్= సులభంగా; దాటి= తప్పుకొని; ప్రజన్ నేలకున్+తెచ్చుచున్న= సైనికులను కిందామీద చేస్తున్న; అర్జునున్= అర్జునుడిని; తలఎత్తి ఇన్నన్+అటుచూడవు= ఆ ప్రక్కకు తలయెత్తికూడా చూడకున్నావు; నీ మనము= నీ మనస్సు; పాండవ పక్షపాతి= పాండవులమీద పక్షపాతం కలిగింది; అటుగానన్= నీ మనస్సట్లా ఉన్నది కాబట్టి; ఎప్పుడును= అన్ని సమయాలలో; మాదెసున్= మా మీద; కప్పుఎలుంగుపామవై= కప్పగొంతుతో అరిచే పాముగా; ఉనికి= ఉండటం; ఎఱుంగవచ్చెన్= తెలియవచ్చింది; అటులు= ఆ విధంగా; ఊతటగాన్= సహాయంగా (అంటే పాండవులకు సాయంగా); వరము+ఇచ్చినాడవో?= వరమిచ్చావా?

తాత్పర్యం: నిన్ను సులభంగా దాటి సైన్యాన్ని తల్లుక్రిందులు చేస్తూ ఉన్న అర్జునుడి దిక్కు నీవు తలఎత్తి అయినా చూడటంలేదు. నీ మనసేప్పుడూ పాండవ పక్షపాతియే. మా వైపు కప్పగొంతుతో అరిచే పాము వలె ఉండే నీ తత్త్వం తెలిసింది. ఆ దిక్కున ఉండేవారికి ఊతటగా నీవు వరమిచ్చినట్లుగా ఉన్నదే!

విశేషం: దుర్యోధనుడు - విజ్యంభించి తన సైన్యాన్ని నాశనంచేస్తూ ఉన్న అర్జునుడిని ఎదుర్కొనుండా ద్రోణాచార్యుడుపాండవపక్ష పాతిగా ఉన్నాడని ఆయనను దెప్పుడు మాటలతో ఎత్తిపొడుస్తున్నాడు. కాబట్టే కప్పగొంతుతో ఉండే పామని ఆయనను అన్నాడు.

క. నిను నష్టి యొండువలనికిఁ, జనక జయద్రథుడు నిలిచె సైన్యములో నా
తనఁ జంపెడు తేనియపూ, సినకత్తివి గాక మానిసివే? యుహింపన్:

108

ప్రతిపదార్థం: నినన్ నమ్మి= నిన్ను నమ్ముకొని; జయద్రథుడు= సైంధవుడు; ఒండువలనికిన్= ఇంకోకచోటికి; చనక= వెళ్ళకుండా; నిలిచెన్= నిలిచాడు; సైన్యములోన్= మన సైన్యంలో; అతనిన్= ఆ సైంధవుడిని; చంపెడు= చంపునటువంటి; తేనియ పూసిన కత్తివి గాక= తేనెపూసిన కత్తి మాదిరి వాడవు కాకుండా; (సీవు) మానిసివే?= మనమ్ముడవా?

తాత్పర్యం: సైంధవుడు నిన్ను నమ్ముడు. ఇంకో చోటికి పోకుండా నిలిచాడు. సీవు తేనెపూసిన కత్తిలాగా అతడిని చంపే మనసుతో ఉన్నావు. ఊహిస్తే సీవు మనిషివేనా?' (అని లోస్తూ ఉన్నది)

విశేషం: తన పక్షంలో ఉంటూ ద్రోణుడు తేనెపూసిన కత్తి మాదిరి ఉన్నాడని తిరస్కరిస్తూ మాటడినాడు దుర్యోధనుడు.

వ. అని పలికి కార్యదాహంబునం జేసి తన రాజసం బడంచుకొని యతండు.

109

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని అంటూ; కార్యదాహంబునన్+జేసి= పనియందలి ఆశతో; తన= తనయ్యుక్క; రాజసంబు= రణాగుణం వలన ఏర్పడే అహంకారమును; అడంచుకొని= అణచుకొని; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు

తాత్పర్యం: అని మాట్లాడి, పనిమిద ఆశతో తన కుండే అహంకారాన్ని అణగించుకొన్నాడు దుర్యోధనుడు.

తే. సైంధవున కడ్డమున్న రాజవ్రజంబు, పార్థ రాకకు వెలువెలఁ బాఱఁ జీచ్చె!

నార్తిఁ బలుకు నా మాటల కలుగ కకట!, చావకుండంగ నాతనఁ గావవయ్య!

110

ప్రతిపదార్థం: సైంధవునకున్= సైంధవుడికి; అడ్డము+ఉన్న= (కాపుగా) అడ్డముండే; రాజవ్రజంబు= రాజుల సమూహం; పార్థరాకమన్= అర్జునుడు వచ్చే విధానానికి; వెలువెలన్+పాఱజ్ఞచ్చేన్= తెల్లపోతున్నారు; ఆర్త్రిన్= బాధతో; పలుకు= చెప్పే; నా మాటలకున్= నా పలుకులకు; అలుగకు= కోపవడకు; అకట!= అయ్యా!; చావక+ఉండన్= చావకుండా ఉండేటట్లు; అతనిన్= సైంధవుని; కావవయ్య!= రక్షించుమయ్యా!

తాత్పర్యం: సైంధవుడికి రక్కగా ఉండే రాజులు, అర్జునుడు చొచ్చుకువచ్చే తీరుకు వెలవెలపోతున్నారు. బాధతో మాట్లాడే నా మాటలకు అలుగవద్దు. సైంధవుడు చావకుండా ఉండేటట్లు అతడిని కాపాడు.

వ. అనిన విని యాచార్యం డతని కి ట్లనియె.

111

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; విని= విని; ఆచార్యండు= ద్రోణుడు; అతనికిన్= ఆ దుర్యోధనుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= రణవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలకు ద్రోణాచార్య డీ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘నీ మాటకు మా యశ్శ, త్థామ వచనములకు నేఁ బదరుడునే? విను మా దామోదరు మతి ముంగిఁ, గా మారుతవేగ ఫోటకస్ఫూరణ మెయిన్.

112

ప్రతిపదార్థం: నీ మాటకున్= నీ పలుకుకూ; మా అశ్వత్థామ వచనములకున్= మా అశ్వత్థామ మాటలకూ (దుర్యోధనుడిని అశ్వత్థామనూ ద్రోణుడు పుత్రతాత్పర్యంతో చూచాడు); నేన్= నేను; పదరుడునే?= కోపిస్తూనా?; వినుము; ఆ దామోదరుమతి= ఆ శ్రీకృష్ణుడి తలపుకంటి; ముంగిలిగాన్= ముందుగా; మారుతవేగ= గాలియ్యుక్క వేగంకల; ఫోటక= గుర్రాలయ్యుక్క; స్ఫూరణ మెయిన్= స్ఫూర్తితో.

తాత్పర్యం: (ఓ సుయోధనా!) నీ మాటకూ అశ్వత్థామ మాటకూ నేను కోపిస్తూనా? నా మాటవినుము. ఆ కృష్ణుడి తలపు ముందుపోగా వాయువేగంకల గుర్రాల య్యుక్క స్ఫూర్తితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. చనునప్పి డతని యమ్ములు, వెనుకఁ బ్రజం దాకుచుండు వివ్వచ్చుని నేఁ జనసీక యాగువాడనే? కనికని యిటు లేల పలుకఁ గౌరవనాథా!

113

ప్రతిపదార్థం: చనునప్పుడు= పోయేటప్పుడు (వేగంతో); అతని అమ్ములు= ఆ అర్జునుడి బాణాలు; వెనుక ప్రజం= వెనుక ఉండే సైన్యాన్ని; తాకుచుండు= తాకుతూ ఉంటాయి (అటువంటప్పుడు); వివ్యమ్మని= బీభత్సుడిని (అర్జునుడిని); నే జనీక= నేను ముందుకు పోనియ్యకుండా; ఆగువాడనే?= ఆపేవాడినా? కనికని= చూస్తూ చూస్తూ; కౌరవవాధా!= కురురాజా!; ఇటులు+పలుకన్+వీల?= ఈ విధంగా ఎందుకు మాట్లాడుతావు?

తాత్పర్యం: (ఆర్జునుడు ఆ విధంగా) పోయేటప్పుడు, ఆతడి బాణాలు వెనుక ఉండే సైన్యాన్ని తాకుతూ ఉంటాయి. అటువంటి సమయంలో బీభత్సుడిని ముందుకు పోనికుండా నే నాపగలనా? దుర్యోధనా! చూస్తూ చూస్తూ నీవు ఈ విధంగా మాట్లాడటం ఎందుకు?

విశేషం: ఇందులో అర్జునుడి రథవేగంయొక్క అతిశయం వర్ణించబడింది. బాణాలకంటే ముందుగా రథం పోతున్నదని భావం.

వ. అభి యట్లుండె; నొకహితంబు సెప్పెద నాకళ్లింపుము; సేనాముఖంబు విడిచి యే నర్జును వెనుకం బోయినం బాండవ బలంబు లురులం దీఁ తెంచు మనయొడ్డు గలంగిన సైంధవుం గాచు టలిచి; యట్లుంగాక రాజమధ్యంబున ధర్మరాజుం బట్టిదీ' నని యాడిన 'నాకు నప్పని యేమఱందగునే యతనిన వేచి నిలిచెద; విశేషించి వృద్ధ నగుటంజేసి శీప్రయానం బశక్యంబయి యుండు; గాండీవియు నీపును దుల్యపయో వర్తనులరు; శంక లేక వానితో విరోధంబు గొన్నవాడవు తగు సహియులం గూల్చికాని యద్దుపడుము; చయ్యనం జను' మని పలికిన నతండు.

114

ప్రతిపదార్థం: అది అట్లుండెన్= అది అట్లుండని; ఒక్క హితంబు చెప్పెరన్= ఒక మంచి మాట చెప్పుతున్నాను; ఆకర్ణింపుము= వినుము; సేనాముఖంబు విడిచి= సేన మొదలు వదిలి; ఏన్= నేను; అర్జును వెనుకన్+పోయినన్= అర్జునుడి వెనుక పోతే; పాండవ బలంబులు= పాండవ సైన్యాలు; ఉరులన్+తోతెంచున్= ఉర్జుపడుతూ వస్తాయి; మన ఒడ్డు కలంగినన్= మన వ్యాహం చెరపిపోతే; సైంధవన్+కాచుట+అరిది= సైంధవడిని కాపాడటం సాధ్యం కాదు; అట్లున్+కాక= ఆ విధంగా కాకుండా; రాజమధ్యంబునన్= రాజుల మధ్యలో; ధర్మరాజున్+పట్టెదను+అని= ధర్మరాజును బంది చేస్తానని; ఆడిన నాకున్= ప్రతిజ్ఞ చేసిన నాకు; ఆ+పని నీపుఱన్+తగునే?= ఆ పనిని మరిచిపోవచ్చునా?; అతనిన= అతడినే (ఆ ధర్మరాజునే); వేచి నిలిచెదన్= కాచుకొని ఉంటాను; విశేషించి= మీదు మిక్కిలి; వృద్ధను+అగుటన్+చేసి= ముసలివాడను కావటంవలన; శీప్రయానంబు= వేగంగా నడపటం; అశక్యంబు+అయి ఉండున్= అసాధ్యంగా ఉన్నది; గాండీవియున్= అర్జునుడు; నీపును= నీవునూ (దుర్యోధనుడూ); తుల్యపయోవర్తునులరు= సమానమైన వయస్సు, నడవడి కలపారు; శంక లేక= అమవానించకుండా; వానితోన్= అర్జునుడితో; విరోధంబు కొన్నవాడవు= పగ తెచ్చుకొన్నపాడవు; తగు సహియులన్ కూర్చుకొని= తగిన సహియుకులను ఏర్పాటు చేసికొని, అడ్డుపడుము= (అర్జునుని) అడ్డుకొనుము; చయ్యన్ చనుము= వెంటనే వెళ్ళము; అని పలికినన్= అని మాట్లాడగా; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు.

తాత్పర్యం: 'దానిని అట్లా ఉండనీ. ఒక మేలి మాట చెప్పుతాను విను. సేన మొదట అర్జునుడి వెనుకపోతే పాండవ సైన్యం విజుంభించి వస్తుంది. మనసైన్యం కలకబారితే సైంధవడిని కాపాడటం సాధ్యంకాదు. అంతేకాక రాజసభామధ్యంలో ధర్మరాజును బంధిస్తానని చెప్పాను. ఆ పని మరువ తగునా? పైగా, నేనా ముసలివాడిని; త్వరగా నడవడినివాడిని. అర్జునుడూ నీవూ సమానమైన వయస్సులో ఉన్నవారు, సందేహించక అతడితో వైరం తెచ్చుకొన్నావు. తగినవారి సహియంతో అతడి దారికి అడ్డుపడుము. త్వరగా పొమ్ము.' అని ద్రోణుడు చెప్పగా విని దుర్యోధనుడు.

చ. 'నినుఁ గృతవర్ణ గెళ్లి యవనీపవర ప్రకరంబు నోర్లి పే
ర్చిన నరు నేన కాదు సురసేనయు నింద్రుఁడు సైన్య దాక నే
ర్చునే? యభి కార్యతంతముగఁ జాచిత యేని భవన్నియోగమున్
గొనకొని చేసేదన్ యశము గోల్పుడకుండగఁ జాడు మెమ్ముయిన్'.

115

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్నా; కృతవర్గున్ గల్చి= కృతవర్గునూ గలిగి; అవసీప వర ప్రకరంబున్= రాజుశేషుల సమాపొన్ని; ఓర్న్= ఓడించి; పేర్చిన్= విజుంభించిన; నరున్= అర్జునుడిని; నేను+అ కాదు= నేనే కాదు; సురసేనయున్= దేవసేనా; ఇంద్రుడునైన్= ఇంద్రుడు అయినా; తాకనేర్చునే?= ఎదురుకొనగలరా?; అది= ఆ విధంగా ఎదుర్కొనటం; కార్యతంత్రముగ్న్= పనిగా; చూచిత ఏని= చూచినట్టితే; భవత్+నియోగమున్= నీ ఉత్తర్యును; గొనగొన్= ప్రయత్నంతో; చేసెదన్= చేస్తాను; ఏ+మెయిన్= ఎట్టయినా; యశము= కీర్తిని; కోల్పుడకుండన్= పోగొట్టుకొనకుండా; చూడుము.

తాత్పర్యం: ‘నిన్నా కృతవర్గునూ గలిగి, ప్రముఖులైన రాజులనందరినీ ఓడించి విజుంభిస్తూ ఉండే అర్జునుడిని నేనే కాదు - దేవతా పైన్యంతో ఇంద్రుడు కూడా ఎదుర్కొనలేదు. అర్జునుడిని ఎదుర్కొనటమే కార్యపాయంగా నీవు భావించినట్లయితే నీ ఆజ్ఞ ప్రకారం తప్పకుండా అట్లే చేస్తాను. కానీ, ఏ విధంగానైన కీర్తి కోల్పుకుండా చూడు.

వ. అనుటయునగ్గరుండక్కురుపత్తిగసుంగాని 'సీపు'నిక్కంబపలికితి; కిరీటియట్టివాడు; నేడొక్కయుద్ధతంబు సూపెదు; నిక్కపుచ్ఛారణంబుచేత రక్కితుండవై యతనిం దలపడుము; కృష్ణుండును సమస్తజనంబులు వెఱగుపడం దచీయ శరంబులు నీ తనువుఁడాకకుండ గల యవి' యని చెప్పియొక్కపసిండికత్తతంబునం దా శక్తియావహించి యిచ్చినంబుచ్చుకొని, ప్రీతుండగుచు నియతాత్మాండైదానిం దొడుగునప్పుడాచార్యుం 'డిబి దొల్లి దేవ సంరక్షణార్థంబుగా సజుండు దేవేంద్రున కిష్టి; నభి యతం డంగిరసునకు, నంగిరసుండు బృహస్పతికి, బృహస్పతి యగ్నిషైశ్వరునకు, నగ్నిషైశ్వరుండు నాకును బీని నొసంగి' రని యెణిగించి, సమంత్రకంబుగా దొడిగి నానావిధ వాక్యంబుల బీపన లిచ్చి పొమ్మలు యస్యజ్ఞ సేసిన నమ్మహిపతి యుజ్ఞి యరదంబుసత్యరంబుసేసియనేకరథకరితురగనరసికరంబులుదన్నుంబలివేష్టింపవిధతూర్చునాదంబులు నింగిముట్ట వివ్యచ్చ వెనుకొనియే; నట్టియెడ నిక్కడ.

116

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= (దుర్యోధనుడు) అని అనగా (అనగా తమ పేరు పోకుండా చూడుమని ప్రార్థించగా); ఆ+గురుండు= గురువైన ద్రోణాచార్యుడు; ఆ+కురుపతిన్= ఆ దుర్యోధనుడిని; కనుంగొన్= చూచి; నీపు నిక్కంబు+అ పలికితివి= నీపు నిజం చెప్పాపు; కిరీటి అట్టివాడు+అ= అర్జునుడు అంతటివాడే; నేడు= ఈ రోజు; ఒక్క అధ్యాతంబు చూపెదన్= ఒక వింత చూపిస్తాను; ఈ కవచ ధారణాంబుచేతన్= ఈ కవచాన్ని వేసికొనటంచేత; రక్కితుండవు+ఇ= కాపాడబడినవాడవై; అతనిన్+తలపడుము= ఆ అర్జునుడిని ఎదుర్కొనుము; కృష్ణుండును సమస్తజనంబులున్= కృష్ణుడును తక్కిన జనులందరూ; వెఱగు పడన్= ఆశ్చర్యపడగా; తదీయ శరంబులు= ఆ అర్జునుడు వేసే బాణాలు; నీ తనువున్= నీ శరీరాన్ని; తాకకుండన్+కల అవి= తాకమండా ఉంటాయి; అని చెప్పి= ఆ మాదిరి చెప్పి; ఒక్క పసిండి కత్తతంబునందున్= ఒక బంగారు కవచంలో; ఆ శక్తి= ఆ శక్తిని (అనగా అర్జునుడిని బాణాలు తగులని శక్తిని); ఆపహించి= నిలిపి; ఇచ్చినున్= ఇయ్యగా; పుమ్మకొని= తీసికొని; ప్రీతుండు+అగుచు= సంతోషంతో; నియత+అత్యుండు+ఇ= నియమంతో; దానిన్+తొడుగుచున్చుపుడు= దానిని తొడుగుకొనేటప్పుడు; ఆచార్యుండు= ద్రోణుడు; తొల్లి= వెనుక; దేవసంరక్షణార్థంబుగాన్= దేవతలను కాపాడేటందుకై; అజండు= బ్రహ్మ; ఇది= ఈ కవచం; దేవ+ఇంద్రునకున్+ఇచ్చె= ఇంద్రుడికిచ్చాడు; అతండు+అంగిరసునకున్= ఆయన అంగిరసుడికి; అంగిరసుండు బృహస్పతికిన్= ఆంగిరసుడు దేవతల గురువైన బృహస్పతికి; బృహస్పతి యగ్నిషైశ్వరునకున్= దేవగురువు అగ్నిషైశ్వరును; అగ్నిషైశ్వరుండు నాకును= అగ్నిషైశ్వరుండు నాకు (ద్రోణునకు); ఒసంగిరి= ఇచ్చారు; అని= అని చెప్పి; ఎణింగించి= తెలిపి; సమంత్రకంబుగాన్= మంత్ర సహితంగా; తొడిగి= కప్పి; నానావిధవాక్యంబులున్= అనేక రకాలైన మాటలతో; దీవనలు+ఇచ్చి= ఆశీర్వచనాలు చెప్పి; పొమ్మన్= వెళ్ళమని; అన్జు చేసినున్= ఉత్తర్యు ఈయగా; ఆ+మహిపతి= ఆ దుర్యోధనుడు; ఉచ్చి= సంతోషంతో; అరదంబు సత్యరంబు చేసి= తేరును సిద్ధంచేసి; అనేక రథకరితురగ నరనికరంబులు= నానా చతురంగబలాలు; తన్నున్+పరవేష్టింపన్= తనను అనుసరించగా; వివిధ తూర్పునాదంబులు= అనేక రకాలయిన తూర్పు శబ్దాలు; నింగి ముట్టన్= ఆకాశాన్ని అంటగా; వివ్యచ్చన్= అర్జునుడిని; వెనుకొనియున్= వెన్నుంటాడు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఇక్కడన్= ఈ ప్రక్క.

తాత్పర్యం: అనగా, ఆ గురుడైన ద్రోణుడు ఆ సుయోధనుడితో నీవు నిజమే చెప్పావు. అర్బును డటువంటివాడే ఈ రోజు ఒక ఆశ్చర్యం చూపిస్తాను. ఈ కవచాన్ని ధరించి దానిచేత కాపాడబడుతూ అతడిని ఎదుర్కొనవలసింది. శ్రీకృష్ణుడు, మిగిలిన జనులందరూ ఆశ్చర్యపడగా అతడి బాణాలు నీ శరీరానికి తగలవు' అని చెపుతూ ఒక బంగారు కవచాన్ని మంత్రశక్తితో నింపి ఇచ్చాడు. దానికి ఆతడు సంతోషించి దానిని తొడుగుకొనేటప్పుడు - 'దీనిని వెనుక దేవతలను కాపాడేందుకు బ్రహ్మా ఇంద్రుడికి ఇచ్చాడు. ఆతడు అంగిరసుడికి ఇచ్చాడు. అంగిరసుడు బృహస్పతికి, బృహస్పతి అగ్నిషైఖ్యాదికీ, అగ్నిషైఖ్యాదు నాకూ ఇచ్చాడు' అని తెలిపి, మంత్రపూర్వకంగా కవచాన్ని, అనేక వాక్యాలతో ఆశీర్వదించి పొమ్మని ఉత్తర్వు చేశాడు. దానికి ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు) సంతోషించి, శిఘ్రమంగా తేరును సిద్ధంచేసి నానావిధాలైన చతురంగ బలాలు త స్నమసరింపగా అనేక తూర్పునాదాలతో ఆకాశాన్నింటే శబ్దంతో బీభత్పుడి వెనుకవైపునుండి దాడిచేసినపుడు; ఇక్కడ.

చ. సరభసవృత్తిఁ బాండుసుత్సైస్యము లోక్షట నేచినం గడుం
బిర మయి నీ బలంబులు సుభీర్షత సూపిన జాహ్నాపీ సము
ద్భూర యమునాభిఘుట్టనముతో నెనవచ్చే నరేంద్ర! యప్పు సం
గర మతిఘోరమయ్యే; నొకకాలము నట్టివి సూడ మెయ్యేడన్.

117

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= ఓ రాజు!; సరభసవృత్తిన్= త్వరత్యరగా; పాండుసుత సైన్యములు= పాండవుల సైన్యాలు; ఒక్కటన్= ఒక్కుమ్మడిగా; ఏచినన్= విజ్ఞంభించగా; కడున్+తిరమయి= మిక్కిలి స్థిరంగా; నీ బలంబులు= నీ సైన్యాలు; ఉదీర్షత చూపినన్= తీప్రతపరాక్రమం చూపగా; జాహ్నాపీ= గంగాసదితో; సముద్భూర= వేగవతి అయిన; యమునాభిఘుట్టనముతోన్= యమునానది తాకిన విధంలో; ఎనవచ్చేన్= సరివచ్చింది; అప్పు= ఆ సమయంలో; సంగరము= యుద్ధం; అతి ఘోరము+అయ్యేన్= మిక్కిలి భయంకరంగా అయింది; ఒక కాలమున్= ఏ కాలంలోనూ; అట్టివి= అటువంటివి; ఏ+ఎడన్= ఎక్కడా; చూడము= చూడలేదు.

తాత్పర్యం: తొందరగా పాండవసైన్యాలు ఒక్కుమ్మడిగా విజ్ఞంభించాయి. అయితే నీ సైన్యాలు స్థిరంగా నిలిచాయి. ఆ గోప్యగా నిలవడం గంగా యమునా సంగమం మాదిరి తోచింది. ఓ రాజు! ఆ యుద్ధం వంటి యుద్ధాన్ని, ఏ కాలానా, ఎక్కడా చూడ లేదు.

వ. అ య్యవసరంబున.

118

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

అ. నడుమ భాసుఁ దాల్చు నభముఁ గనుంగిని , దాని మిగులు బుద్ధి ధరణి భాసు
యుగము దాల్చె ననగ నాప్పిలి తీవ్రతే , జమున గురుడు ద్రుపదసంభవుండు.

119

ప్రతిపదార్థం: నడుమన్= మధ్యలో; భాసున్+తాల్చు= సూర్యడిని ధరించే; నభమున్+కనుంగాని= ఆకాశాన్ని చూచి; దానిన్+మిగులు బుద్ధిన్= ఆ ఆకాశాన్ని అతిశయించే తలపుతో; ధరణి= భాదేవి; భాను యుగమున్= ఇద్దరు సూర్యులను; తాత్పోన్= మోస్తున్నదో; అనగన్= అని అస్తుట్లు; తీవ్రతేజమునన్= తీవ్ర్ణికాంతితో; గురుడు= ద్రోణుడు; ద్రుపద సంభవుండు= ద్రుపదుడి కొడుకు (ధృష్టమ్యమ్ముడు); ఒప్పిరి= ప్రకాశించారు.

తాత్పర్యం: నడిమిభాగాన ఆకాశం మోసే సూర్యడిని చూచి, దానిని అతిశయించేటట్లు భూదేవి ఇద్దరు సూర్యులను మోస్తున్నదా అస్తుట్లు ద్రోణ ధృష్టమ్యమ్ములు వెలిగారు.

ఏశేషం: అలం: ఉత్సేషం. ఆకాశం ఒక సూర్యుడినే మోస్తుంది. భూదేవి ఇద్దరు సూర్య సమ తేజస్సు కలవారిని మోస్తూ ఉన్నట్లున్నది అని భావము.

v. ఇట్లు ద్రోణ ధృష్టధ్యమ్యులు మెఱసి పోలి; రఘు డపోంచాలవరుండు గురుని శరవర్షంబులు వాలించుచు మిగిలి మన వాహిసిపై నడరి నేల నెత్తుటం దీఁచిన, నతని కోల్టులకుం గాక యొచిగి యచ్ఛటి ప్రజ మూడు గుంపు లయ్యు; నప్పుడు ద్రోణండు గిసిసినం బాంచాల కేకయ ప్రముఖ బలంబులు గలంగం బడిన మగుడనస్తుతైన్యంబులు పురికొనుటయు ధర్మసూనుండు సౌధరాబియోధ వీర సహితంబుగా నురవడించినం, గని, వికర్ణ వివింతతి చిత్రసేనులు భీమసేనుని, బాహ్యాకుండుద్రోపదేయులను, దుశ్శాసనుండు సాత్మకిని, శకుని నకుల సహదేవులను, సౌమయత్తుండు శిఖిండిని, నలంబుసుండు ఘుటోత్సచునిం, దలపడిలి; శల్యండు సింధురాజుకడ నుండియు నగ్రవిక నమ్ముగ్గరంబు మొగంబునకుం జనుచు మరలుచునికింజేసి తత్కాల సన్నిహితుం డయిన యుధిష్ఠిరుం డాకె; నివ్వథంబునం దార్శానిన యద్దీరలు నానా ప్రకార దారుణ విచిత్ర సంగరంబులు సేసి పల్లవితాశోకపుష్టిత కింపుక వనంబులం బోలి పాచిచి; రాసమయంబున దుస్ససేనుండు శైనేయుని మూర్ఖుతుం జేసిన నాలోనన తెలిసి యతండు ప్రచండ భంగిం బెనంగె; గవల యమ్ముల కోహాటించి గాంధారరాజు ద్రోణ దెసకుం బాటి; నట్టియెడ.

120

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈం విధంగా; ద్రోణ ధృష్టధ్యమ్యులు= ద్రోణుడు, ధృష్టధ్యమ్యుడును; మెఱసి పోరిరి= విజ్ఞంభించి యుద్ధం చేశారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+పాంచాలవరుండు= ఆ పాంచాలశ్రేష్ఠుడు (ధృష్టధ్యమ్యుడు); గురుని= ద్రోణడియొక్క; శరవర్షంబులు= అంప వానలు; వారించుచున్= అడ్డుకొంటూ; మిగిలి= అతిశయించి; మనవాహినిపైన్= మనసేన మీదకు; అడరి= విజ్ఞంభిస్తూ; నేల నెత్తుటన్+తోచినన్= భూమి నెత్తురులో కన్చించగా; అతని కోల్టులక్ను+కాక= వానికి ఎదురు నిల్చి యుద్ధం చేయలేక; ఒదిగి= అణగి; అచ్చటి ప్రజ= అక్కడి సేన; మూడు గుంపులు+అయ్యెన్= మూడు భాగాలుగా అయింది; అప్పుడు, ద్రోణండు కినిసినన్= ఆ సమయంలో ద్రోణుడు కోపించగా; పాంచాల కేకయ ప్రముఖ బలంబులు= పాంచాల దేశ, కేకయ దేశముఖ్యసేనలు; కలంగన్+పడిన= చీకాకు పడగా; మగుడన్= మరలా; అస్వద్+పైన్యంబులు= మన పైన్యాలు; పురికొనుటయున్= విజ్ఞంభించగా; ధర్మసూనుండు= ధర్మరాజు; సౌదరాదియోధ వీర సహితంబుగాన్= సౌదరులు మొదలైన యుద్ధవీరులతో; ఉరవడించినన్= వేగంగా రాగా; కని= చూచి; వికర్ణ వివింతతి చిత్రసేనులు= ఈ పేర్లు కలవారు; భీమసేనునిన్= భీముడిని; బాహ్యాకుండు= బాహ్యాకుడు; ద్రోపదేయులను= ద్రోపది కుమారులయిన ఉపపాండువరులను; దుశ్శాసనుండు= దుశ్శాసనుడు; సాత్యకిని= సాత్యకినీ; శకుని నకుల సహదేవులను= శకుని నకులుడినీ, సహదేవుడినీ; సౌమయత్తుండు శిఖిండిని= సౌమయత్తుడు శిఖిండిని; అలంబుసుండు ఘుటోత్సచునిన్= అలంబుసుడనే రాక్షసుడు ఘుటోత్సచుడిని; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు; శల్యండు సింధురాజు కడన్+ఉండియున్= శల్యుడు పైంధవడి దగ్గర ఉన్నపుటికిని; అగ్గిలక్ను= శార్యంతో; ఆ+మొగ్గరంబు+మొగంబునకున్= ఆ శ్వాహం మొదటికి; చనుచున్= పోతూ; మరలుచునికిన్+చేసి= తిరిగి వస్తూ ఉన్నందున; తత్కాల= ఆ సమయంలో; సన్నిహితుండు+అయిన= దగ్గరగా ఉన్న; యుధిష్ఠిరున్+తాకెన్= ధర్మరాజును ఎదుర్కొన్నాడు; ఈ+విధంబునక్ను= ఈ మాదిరిగా; తార్కానిన= ఎదుర్కొన్న; ఆ+దౌరలు= ఆ రాజులు; నానా ప్రకార= అనేక విధాలుగా; దారుణ= భయంకరమైన; విచిత్ర సంగరంబులు= చూచేవారికి ఆశ్చర్యకరమైన యుద్ధాలు; చేసి; పల్లవిత= చిగురించిన; అశోక= అశోకములు; పుష్పిత= పూచిన; కింపుక వనంబులన్+పోలి= మోదుగు తోటలవలె; పాలిచిరి= ఒప్పినారు; ఆ సమయంబునక్ను= ఆ సమయంలో; దుస్ససేనుండు= దుశ్శాసనుడు; శైనేయునిన్= సాత్యకిని; మార్చితున్+చేసినన్= మార్చిల్లచేయగా; ఆలోనన్= అంతలోనే; తెలిసి= ఒడలు తెలిసి; అతండు = సాత్యకి; ప్రచండ భంగిన్= భయంకరంగా; పెనంగెన్= పోరాడాడు; కవల అముమ్మలకున్= నకుల సహదేవుల బాణాలకు; ఓహాటించి= వెనుకంజవేసి; గాంధారరాజు= శల్యుడు; ద్రోణదెసకున్= ద్రోణుడున్న దిక్కుకు; పాతన్= పరుగెత్తాడు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్ముడూ ద్రోణుడూ విజ్యంభించి యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, ధృష్టద్యుమ్ముడి బాణవర్షానికి భూమి నెత్తురుమయం కాగా, అతడితో ఎదురు నిల్చి యుద్ధంచేయలేక ఒదిగిపోయిన మన సేన మూడు భాగాలయింది. అంత ద్రోణుడు కోపంతో విజ్యంభించగా పాంచాల కేకయ సైన్యాలు చీకాకు పడ్డాయి. మరలా మన సైన్యాలు పుంజుకున్నాయి. అంతలో సోదరులతో కూడి ఉండే ధర్మరాజు ఎదురెత్తి వచ్చాడు. వాళ్ళను చూచి వికర్ణ వివింశతి చిత్రసేనులు భీముడినీ, బాహ్యాకుడు ఉపపొండవులనూ, దుశ్శాసనుడు సాత్యకినీ, శకుని నకుల సహదేవులనూ, సోమదత్తుడు శిథండినీ, అలంబుసుడు మట్టత్యమండినీ ఎదుర్కొన్నారు. శల్యుడు సైంధవుడి ప్రక్కనే ఉన్ననూ, ఆ సైన్యం ముందుకూ వెనుకకూ వస్తూ పోతూ, దగ్గరగా కనుపించిన ధర్మరాజును ఎదుర్కొన్నాడు. ఈ విధంగా ఆ దౌరలు భయంకరంగా చిత్ర విచిత్రమయిన విధంగా యుద్ధం చేస్తూ, చూచేవారికి వింతగా చిగిర్చిన అశోకాలూ, పూచిన మోదుగులవలె కనపడ్డారు. అప్పుడు దుశ్శాసనుడు సాత్యకిని మూర్ఖుల్ల చేశాడు. అంతలోనే సాత్యకి లేచి భయంకరంగా యుద్ధం చేశాడు. నకుల సహదేవుల బాణాల దెబ్బకు శకుని భయపడి ద్రోణుడున్న దిక్కుకు పరుగెత్తాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఆ యుద్ధ విశేషాన్ని కూడా తిక్కన కని సాహిత్యస్వార్థాని కలిగిస్తూ ఆలంకారికంగా వణించాడు.

క. మనమూక యొదిగి గుంపులు , గొని యెష్టటి యట్ల యగుడు గురుఁ డతిరభసం
బున ధృష్టద్యుమ్ముని భి , ముని ధర్మజో బోధివి యుగ్రముగ నేసే సృష్టా!

121

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ రాజు! (ధృతరాష్ట్రా!); మన మూక= మన సైన్యం; ఒదిగి= అణగి; గుంపులుగొని= గుంపులుకట్టి; ఎప్పటి అట్ల అగుడున్= ఎప్పటి మాదిరి కాగా (అనగా వెనుకటి వచనంలో వర్ణించిన మాదిరి యుద్ధం కాగా); గురుఁడు= ద్రోణుడు; అతిరభసంబున్న= మిక్కిలి వేగంగా; ధృష్టద్యుమ్ముని, భీముని; ధర్మజోన్= ధర్మరాజునూ; పొదివి= క్రమ్ముకొని; ఉగ్రముగ్న్= భయంకరంగా; ఏన్నెన్= కొట్టాడు (బాణవర్షమును కురిపించాడు).

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! మన సైన్యం ఒదిగి గుంపులుగా అయింది. ద్రోణుడు చాల వేగంగా ధృష్టద్యుమ్ము, భీమ, ధర్మరాజులను క్రమ్ముకొని భయంకరంగా బాణాలు వేశాడు.

వ. అయ్యవసరంబున.

122

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. ఉభయ బలంబులు బురుతాని , యిభ తురగ స్వందనంబు లిలఁ శ్రీవులుగా
సభయాశ్చర్యాత్మకులై , నభశ్చరులు వీగడ సీసునం బోరాడెన్.

123

ప్రతిపదార్థం: ఉభయ బలంబులున్= ఇరువాగు సేనలు; పురికొని= విజ్యంభించి; ఇభ= ఏనుగులు; తురగఁ= గుర్రాలు; స్వందనంబులు= తేరులు; ఇలన్= భూమిమీద; ప్రోవులుగాన్= కుపులుగా కాగా; నభశ్చరులు= ఆకాశంలో తిరిగే దేవతలు మొదలగువారు; సభయ+ఆశ్చర్య+ఆత్మకులు+ఐ= భయాశ్చర్యాలతో కూడినవారై; పొగడన్= కీర్తించగా; పోరాడెన్= యుద్ధంచేశాయి.

తాత్పర్యం: ఇరువ్వుల సేనలూ కుపుకొని (చతురంగ బలాలైన) ఏనుగులూ, గుర్రాలూ, తేరులూ, భూమిమీద కుపులుగా కూలేటట్లు పోరాడారు. ఆకాశంలో తిరిగే దేవతలు మొదలైనవారు ఈ స్థితిని ఆశ్చర్యంతో, భయంతోనూ చూస్తూ పొగడారు.

ధృష్టధ్యము ద్రోణాచార్యుల యుద్ధము (సం. 7-72-22)

వ. అట్టి సంకుల సమరంబున సుస్థిరోత్సాహండై నిజవ్యాహారం బభేద్యంబగునట్లుగా శుంభదవష్టంభంబునం బేట్లు కుంభసంభవుండు ధృష్టధ్యమున్న మిగిలి పాండవసైన్యంబు దైన్యంబు నొంబించుచున్న నప్పాంచాల కులప్రధిపకుండు కోపాశీల్పితుం డయి పారావతవర్షంబులగు తన రధ్యంబుల నగ్గరు నరుణాశ్వంబులం బెరయ నరదంబు వఱపించి పలకయు వాలునుంగాని సాహసికత్వంబున నతని తేలకడ నొగద్రౌక్కియెక్క కాఁడిపయిం జిత్రగతులు మెఱసి తఱ చైత్రాగు తదీయ శరంబులు నిజ శరీరంబుల జీవికనీకుండెడు నాలోఁ జేయార్పు రాకుండియుఁ దమకంబునం గృపాణంబు విసరినం దద్రథ తురంగంబుల యంగంబులు వెడవెడ దాకు కొలఁది నయ్యాచార్యుండు రయంబున.

124

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= ఆ విధమైన; సంకుల సమరంబున్= దట్టమయిన యుద్ధంలో; సుస్థిర+ఉత్సాహండు+ఽః= దృష్టమయిన ఉత్సాహాంకలవాడయి; నిజవ్యాహారంబు= తన ముగ్గరం; అభేద్యంబుగాన్= చీల్గురానిదిగా; శుంభత్+అవష్టంభంబున్+పేర్మి= ప్రకాశించే అహంకారంతో విజ్యంభించి; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు; ధృష్టధ్యమున్+మిగిలి= ధృష్టధ్యమున్నడిని దాటి; పాండవసైన్యంబును= పాండవసేనను; దైన్యంబున్+బందించుచున్నన్= దురవస్థ పాందిస్తూ ఉంటే; ఆ+పాంచాల కుల ప్రదీపకుండు= ఆ పాంచాల రాజవంశాన్ని ప్రకాశింపచేసేవాడు(ధృష్టధ్యమున్డు); కోపాశీల్పితుండు+అయి= కోపంతో వెలుగుతూ; పారావత వర్షంబులు+అగు= పాపురాల రంగుగల; తన రధ్యంబులన్= తన గుర్రాలను; ఆ+గురు= ఆ గురుని (ద్రోణుని); అరుణాశ్వంబులన్= ఎర్రని గుర్రాలను; బెరయన్= చేరగా; అరదంబు= తేరును; పఱపించి= తోలి; పలకయు వాలునున్+కొని= డాలూ కత్తి తీసికొని; సాహసికత్వంబున్= తెంపరితనంతో; అతని తేరికడన్= ద్రోణుడి తేరువద్ద; నొగ్న+తొక్కి ఎక్కి= నొగు తొక్కి పైకి ఎక్కి; కాఁడిపయిన్= నొగ కాఁడిమీద; చిత్రగతులు= చిత్రగతులతో; మెఱసి= రేగి; తఱచై= ఎక్కువగా; తొరగు= పడుతూ ఉండే; తదీయ= ఆ ద్రోణుడి; శరంబులు= బాణాలు; నిజశరీరంబున్= తన ఒంటిమీద; చోకనీకుండెడున్ ఆలోన్= తగులనీకుండునంతలో; చేయార్పు= చేయి తీయటానికి; రాకుండియున్= రాకుండినప్పటికి; తమకంబున్= పట్టుదలతో; కృపాణంబు విసరిన్= కత్తి విసరగా; తద్రథ= ఆ ద్రోణుడి తేరి; తురంగంబుల= గుర్రాల యొక్క అంగంబులు= దేహాలను; వెడ వెడన్= కొంత కొంత; తాకు కొలఁది= తగులగా; ఆ+ఆచార్యుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; రయంబున్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: ఆ సంకుల యుద్ధంలో సుస్థిరంగా ఉన్న ఉత్సాహంతో, తన యుద్ధ వ్యాహారం చీల్గురానిదన్న అహంకారంతో విజ్యంభించి ద్రోణుడు, ధృష్టధ్యమున్నడిని దాటి, పాండవ సైన్యాన్ని దురవస్థపాలు చేస్తూ ఉండగా, పాంచాలకుల దీపకుడైన ధృష్టధ్యమున్డు కోపంతో మండిపోతూ, పాపురాల రంగున్న తన తేరి గుర్రాలను ఆ గురుడి ఎర్రని గుర్రాలను, తాకేటట్లు తన తేరిని తోలి, డాలూ, కత్తి తీసికొని సాహసంతో ఆయన తేరు దగ్గర నొగుమీద కాలుపెట్టి యొక్క కాడి మీద కాలు మోపుకొని అనేక విధాల విజ్యంభించి, విస్తారంగా పడే ద్రోణుడి బాణాలను తన ఒంటిని తాకనీయకుండా, అంతలోనే చేయితీయటానికి విలుపడకున్నా పట్టుదలగా కత్తిని పట్టి విసరగా, అది ద్రోణుని తేరి గుర్రాల ఒడలిని తాకగా ఆ ఆచార్యుడు వేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అలుగు చెక్కలుగాఁ జేసి హరుల సూతుఁ, దునిమి సిదుమును బలకయు ద్రుంచి వైచి మేను లక్షీంచి కులిశంబుఁ బోని దొష్టి, నారసం బేయ సాత్యకి నడుమ నఱకె.

125

ప్రతిపదార్థం: అలుగున్= కత్తిని; చెక్కలుగాన్+చేసి= ముక్కలుగా చేసి; హరులన్= గుర్రాలను; సూతున్= సారథిని; తునిమి= చంపి; సిదుమును పలకయున్= ధ్వజాన్ని, డాలును; త్రుంచివైచి= ముక్కలు చేసి; మేనున్= శరీరాన్ని; లక్షీంచి= గురిచూచి;

కులిశంబుబోనీ= వజ్రాయుధంవంటి; దొడ్డ= పెద్ద; నారసంబు+ఏయన్= వాడి బాణాన్ని వేయగా; సాత్యకి నడుపు నఱకెన్= సాత్యకి (దానిని) మధ్యలోనే నరకివేశాడు.

తాత్పర్యం: ధృష్టధ్యమ్ముడి కత్తిని ముక్కలు చేసి, గుర్రాలను, సారథినీ చంపి, పత్తాకాన్ని, దౌలునూ ముక్కలు చేసి, వజ్రాయుధం వంటి వాడి నారసంతో వేయగా దానిని సాత్యకి మధ్యలోనే నరకివేశాడు.

వ. ఇట్లు శినిపుంగవుండు సింగంబు వొఱవిన కురంగంబుఁ గాచు చందంబున ధృష్టధ్యమ్ము రక్షించి తొలంగంగానిపోయేయే' ననిన విని యాంబికేయుండు సంజయున కి ట్లనియే. **126**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; శినిపుంగవుండు= సాత్యకి; సింగంబు పాదివిన= సింహం కమ్ముకుస్తు; కురంగంబున్= జింకను; కాచుచందంబునన్= కాపాడే విధంగా; ధృష్టధ్యమ్మున్= ధృష్టధ్యమ్ముడిని; రక్షించి= కాపాడి; తొలంగాన్+కొనిపోయెన్= తప్పించి తీసికొనిపోయాడు; అనినన్= అని చెప్పగా; విని; అంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్+ఇట్లు+అనియెన్= సంజయునితో ఇట్లూ అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈఁ విధంగా సాత్యకి, సింహం కమ్ముకొనిన జింకను కాపాడే విధంగా ధృష్టధ్యమ్ముడిని రక్షించి, తప్పించి తీసికొనిపోయాడని సంజయుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు అతడితో ఇట్లూ అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. 'పులివాతి కండ గొనుగతి - నలవున బాంచాల తనయు నయ్యెదరునకుం దొలగించిన సాత్యకిపై' నలుక వొడమకుండు నెట్లు లాచార్యునకున్?' **127**

ప్రతిపదార్థం: పులివాతి కండన్= పులినోటి దగ్గరి మాంసపు ముక్కను; కొనుగతిన్= తీసుకొనిపోయే విధంగా; అలవున్= బలంతో; పాంచాలతనయున్= పాంచాలరాజు కొడుకైన ధృష్టధ్యమ్ముడిని; ఆ+ఎడరునకున్= ఆ ప్రమాదానికి; తొలగించిన= తప్పించిన; సాత్యకిపైన్= సాత్యకిమీద; ఆచార్యునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; ఎట్లులు= ఏ విధంగా; అలుక= కోపం; ఎట్లులు= ఏ విధంగా; పాడమక+ఉండున్= కలుగకుండా ఉంటుంది?

తాత్పర్యం: 'ద్రోణాచార్యుడు ధృష్టధ్యమ్ముడిని హతమార్చేటందుకు సిద్ధం కాగా సాత్యకి తప్పించాడు. అది పులి నోటి దగ్గరి కడి అయిన మాంసపు ముక్కను హరించినట్లయింది. ఆ సందర్భంలో పులికి ఎంత కోపం వస్తుందో ఆ విధంగానే ద్రోణుడికి సాత్యకిమీద కోపం రాకుండా ఉంటుందా?

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అనుటయు నమ్మానవపత్తికి సూతసూనుం డిట్లును 'నట్లు సేసినం గిసిని గురుండు తెక్కలు గల పెనుబాము కైవడి సాత్యకిపై గవియుటయు, నతండు నిజసారథి నాలోకించి 'యివిప్పుండు ధర్మతనయ భయంకరుం డితని మార్చినవలయు'నని పలికి తేరు సమ్ముఖింబు సేయించె; నిత్తెఱంగున. **128**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; ఆ+మానవతికిన్= ఆ రాజకు (ధృతరాష్ట్రునితో); సూతసూనుండు= సంజయుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈఁ విధంగా అన్నాడు; అట్లు చేసినన్= ఆ విధంగా చేయగా (సాత్యకి ధృష్టధ్యమ్ముడిని తప్పించగా); గురుండు= ద్రోణుడు; తెక్కలుకల= రెక్కలలో ఉన్న; పెనుబాము కైవడిన్= పెద్దపాము మాదిరిగా; సాత్యకిపైన్+కవియుటయున్= సాత్యకి మీదకు దూకుటయు; అతండు= ఆ సాత్యకి; నిజసారథి+ఆలోకించి= తన సారథిని చూచి; ఆ+విప్రుండు= ఆ బాపుడు; ధర్మతనయ భయంకరుండు= ధర్మరాజుకు భయంకలిగించేవాడు; ఇతనిన్ మార్చినవలయును= ఇతడిని ఎదుర్కొనవలెను; అని పలికి= అని చెప్పి; తేరు సమ్ముఖింబు చేయించెన్= తేరును ఎదురుగా పోనిచ్చాడు; ఈఁ+తెఱంగునన్= ఈఁ విధంగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అనిన ధృతరాష్ట్రాడితో సంజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు; ‘ఆ విధంగా సాత్యకి చేయగా కోపగించుకొన్న గురుడు ద్రోణచార్యుడు రెక్కలున్న పెద్దపాము మాదిరిగా సాత్యకిమీదకి దూకాడు. అందుకు ఆతడు తన సారథితో ‘ఈ బ్రాహ్మణుడు ధర్మరాజునకు భయంకరుడు; ఇతడిని ఎదుర్కొనటానికి మన తేరును అతడి ఎదుటికి పోనిమ్మని అన్నాడు. ఈ విధంగా - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తలపడి చాపరుచులు మెఱుఁ, గుల గములుగ గుణనితాంత ఫోషంబులు గ
ర్జులుగా నారథికోత్తము, జలదయుగము మెఱసి సాంద్ర శర వర్షములన్.

129

ప్రతిపదార్థం: తలపడి= ఎదుర్కొని; చాపరుచులు= విండ్ల కాంతులు; మెఱుఁగులగములుగన్= మెఱుఁపుల సమూహాలుగా; గుణ= అల్లైత్రాటి; నితాంత ఫోషంబులు= ఎడతెగిని శబ్దాలు; గర్జులుగన్= మేఘాల గర్జనలుగా; ఆ రథిక+ఉత్తమ జలదయుగము= సైనిక శ్రేష్ఠులనే ఆ మేఘాల జంట; మెఱసి= పెరిగి (విజ్యంభించి); సాంద్ర= దట్టమైన; శరవర్షములన్= బాణాల వానతో.

తాత్పర్యం: ద్రోణ సాత్యకులు ఎదుర్కొన్నారు. వారి ధనుస్సుల కాంతులు మెఱుఁపుల సమూహాలుగా, అల్లైత్రాటి టంకారధ్వనులు మేఘాల గర్జనలుగా ఆ రథికోత్తములు అనే మేఘాల జంటవిజ్యంభించి, దట్టమైన బాణవర్షాలతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. అంతకంతకుం గదిసి భల్లంబుల నేట్లాడం దొడంగిన.

130

ప్రతిపదార్థం: అంతకున్+అంతకున్ కదిసి= క్రమక్రమంగా సమీపించి; భల్లంబులన్= బల్లేలతో; ఏట్లాడన్+తొడంగినన్= పోట్లాట మొదలుపెట్టగా.

తాత్పర్యం: అంతకంతకు కమ్ముకొని బల్లేలతో పోట్లాడగా.

చ. గొడుగులు గేతనంబులును గూలే దనుధ్రత రక్తధార లో
త్యైదు గజదానతోయముల లీల వహించే బలద్వయంబు న
ప్పుడు వెఱగందె నచ్చేరువుఁ బోండె వియచ్చరకోటి యిట్లు పో
రెడు నెడ ద్రోణవిల్లు వెస రెండుగ సాత్యకి ద్రుంచే ద్రుంచినన్.

131

ప్రతిపదార్థం: గొడుగులు= గొడుగులును; కేతనంబులును= జెండాలును; కూలెన్= కూలిపోయాయి; తను+ఉద్గత= శరీరం నుండి వెదలిన; రక్తధారలు= నెత్తుటి ధారలు; ఒల్కెడు= జారుతూ ఉన్న; గజదానతోయముల లీలన్= ఏనుగుల మదజలాల విధమును; వహించేన్= పాందాయి; బలద్వయంబు= రెండు ప్రక్కల సేనలు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; వెఱగు+అందెన్= భయపడినవి; వియత్త+చరకోటి= ఆకాశంలో తిరిగే దేవతలు మొదలైనవారు; అచ్చేరువున్+పాందెన్= ఆశ్చర్యపడ్డారు; ఇట్లు పోరిడు+ఎడన్= ఈ మాదిరి యుద్ధం చేసేటప్పుడు; సాత్యకి= సాత్యకి; ద్రోణవిల్లు= ద్రోణడి వింటిని; వెసన్= శీప్రుంగా; రెండుగన్= రెండుగా (అనగా రెండు ముక్కలుగా); త్రుంచేన్= త్రుంచాడు; త్రుంచినన్= త్రుంచగా.

తాత్పర్యం: (ఆ యుద్ధంలో) గొడుగులూ జెండాలూ కూలిపోయాయి. (సైనికుల) శరీరాల నుండి వెలువడే నెత్తురు ఏనుగుల మదజలం మాదిరి పడింది. ఇరుపైన్యాలూ ఆపుడు భయపడ్డాయి. దేవతలు ఆశ్చర్యపడ్డారు. ఆ సమయంలో సాత్యకి ద్రోణడి విల్లు రెండుగా విరిచాడు. అట్లు విరువగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ. విలువిద్యలో సాత్యకికి గల మెలకువలు దేవతలను కూడా ఆశ్చర్యపరచాయి.

క. గురుఁ దొండికవిల్లత్తిను , సరభసముగ నబియుఁ దునిమె సాత్యకి; మతీయుం ద్వారితముగ నెక్కుపెట్టుగు , శరాసనము లెన్నియేనీ జక్కడిచె వడిన్.

132

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఒండు+ఒకవిల్లు= ఇంకొక విల్లును; ఎత్తినన్= ఎత్తుకోగా; సరభసముగన్= వేగంగా; అదియన్= దానిని కూడా; సాత్యకి= సాత్యకి; తునిమెన్= త్రుంచివేశాడు; మతీయున్= ఇంకా; త్వరితముగన్= తొందరగా; శర+అసనము= బాణములకు ఆసనవైన (పీరమైన) విల్లు; ఎక్కుపెట్టుగన్= ఎక్కుపెట్టగానే; ఎన్ని ఏనిన్= ఎన్నిటిని అయినా; వడిన్= వెంటనే; చక్కడిచెన్= నాశనం చేశాడు.

తాత్వర్యం: ద్రోణాచార్యుడు ఇంకో వింటిని ఎక్కుపెట్టేటప్పటికి సాత్యకి దానిని త్రుంచివేశాడు. ఆయన త్వరత్వరగా ఎత్తుకొని ఎక్కుపెట్టిన విండ్లనన్నింటిని త్వరత్వరగా విరిచివేశాడు.

వ. అట్టి యెడ నాచార్యం డాత్సుగతంబున.

133

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆచార్యండు= ద్రోణుడు; ఆత్మగతంబునన్= మనస్సులో

తాత్వర్యం: ఆ సమయంలో ద్రోణుడు తన మనసులో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. 'రామునందును గార్తవీర్యక్షితీశు , నందు నరునందు భీష్మవియందుఁ డక్కు

గలుగునే యెందు సీ యస్తుబలము? వీని , యాశు విక్రమ మధ్యతంబయ్యుఁ జాడ'.

134

ప్రతిపదార్థం: రామునందున్= పరశురాముడి లో; కార్తవీర్యక్షితి+ఈశునందున్= కార్తవీర్యార్జునుడనే రాజులోనూ; నరునందున్= అర్జునుడి లో; భీష్ముని అందును= (కౌరవులకూ పాండవులకూ తాతగారైన) భీష్ముని లో; తక్కున్= కాకుండా; ఎందున్= ఎక్కుడైనా; ఈశ+అస్తుబలము= ఈశ ధనుర్విద్యాశక్తి; కలుగునే?= ఉంటుందా?; వీని= ఈశ సాత్యకి యొక్క; ఆపవిక్రమము= వేగమగు శార్యం; చూడన్= చూడగా; అద్భుతంబు+అయ్యెన్= ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది.

తాత్వర్యం: పరశురాముడిలోనూ, (వేయి చేతులు గల) కార్తవీర్యడిలోనూ, అర్జునుడిలోనూ, కురుపితామహుడైన భీష్ముడిలోనూ తప్ప ఇటువంటి ధనుర్విద్యాబలమూ, వేగంగా విజృంభించటమూ మరెక్కడా కానరాదు. చూస్తూ ఉంటే చాలా అద్భుతంగా ఉన్నది'.

వ. అని యగ్గించే; జారణసిద్ధ సాధ్యులు సంకీర్తనంబులు సేసిలి; వెండియు నొందు కోచండంబు గొని యగ్గురుండు దొరంగించిన శరంబులు తైనేయుండు దుత్తుమురు సేసిన.

135

ప్రతిపదార్థం: అని అగ్గించెన్= అని పాగిడాడు; చారణ సిద్ధ సాధ్యులు= ఆకాశంలో తిరిగే చారణులు, సిద్ధులు, సాధ్యులు; సంకీర్తనంబులు; చేసిరి= పాగడారు; వెండియున్= మరల; ఒండుకోదండంబుకొని= ఇంకొక విల్లును తీసికొని; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణుడు; తొరంగించిన శరంబులు= వేసిన బాణాలు; కైనేయుండు= సాత్యకి; తుత్తుమురు చేసినన్= పాడిగా చేయగా.

తాత్వర్యం: ఆ విధంగా సాత్యకిని పాగిడాడు. ఆకాశంలో తిరిగే సిద్ధచారణ సాధ్యులూ కీర్తించారు. ఆ సమయాన ద్రోణుడు ఇంకొక విల్లును తీసికొని బాణాలు వేయగా, వాటిని సాత్యకి పాడిపాడి చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'పీరునక్కెనను లిబి , భావారూఢంబు గానిపనియే?' యనుచున్ మీ వారెల్లను బెలుచం , గైవారము సేసి రతనిఁ గౌరవనాథా!

136

ప్రతిపదార్థం: కారవనాథా!= ఓ ధృతరాష్ట్రా!; ఏ వీరునకున్+ఐననున్= ఎటువంటి వీరుడికైనా; ఇది= ఈ విక్రమం; భావారూఢంబు కాని= మనసుకు ఎక్కుని; పనియే?= చేష్టయా?; అనుచున్= అంటూ; మీవారు+ఎల్లరును= మీ సైన్యమంతా; అతనిన్= సాత్యకిని; పెలుచన్= త్వరగా; కైవారము చేసిరి= పొగిడారు.

తాత్పర్యం: 'ఏ వీరుడికైనా ఈతడి శౌర్యం మనసుకెక్కదా?' అని మీవారంతా (సాత్యకిని) పొగిడారు. (అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అన్నాడు.)

వ. అప్పులుకులు సహాంపక.

137

తాత్పర్యం: ఆ మాటలకు ఓర్కులేక.

శా. అగ్నియాస్తము ద్రోణు దేసిన సముద్యజ్ఞులికామాలికో
ధ్వగ్నం బయ్య నభంబు, వారుణ శరావిర్భావముం జేసుఁ ద్రో
ధాగ్ని సూఫ్లి వెలుంగ నాశినివరుం డబ్బాణముల్ ద్రాస ని
ర్థగ్నుల్చోము చరంబు లై తొడలి పాశరంజీచ్చె నొండింటితోన్.

138

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఆగ్నియా+అస్తమున్= ఆగ్నియాప్రాన్ని; ఏసినన్= వేయగానే; నభంబు= ఆకాశం; సముద్యత్తు= పైకెగానే; జ్ఞాలికామాలికా= అగ్నిజ్ఞాలల మాలలచేత; ఉద్విగ్నంబు= భయపడినది; అయ్యెన్= అయింది; ఆ శినివరుండు= ఆ ఇని వంశంలో మొనగాడైన సాత్యకి; క్రోధ+అగ్ని సూప్రార్థి= కోపమనే నిప్పు తోచేటట్లు; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; వారుణ శర+ఆవిర్భావమున్+చేసెన్= వారుణాప్రాన్ని పుట్టించాడు; ఆ+బాణముల్= ఆ బాణాలు; త్రాస= భయంలో; నిర్గున్= మునిగిన; వ్యోమచరంబులు+ఖ= ఆకాశంలో తిరిగేవారు కలవై; తొడరి= ఎదిరిస్తూ; ఒండు+ఒంటితోన్= ఒకదానితో మరొకటి (అగ్నియ వారుణాప్రాలు); పోరన్+చొచ్చెన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు ఆగ్నియాప్రాన్ని వేయగా ఆకాశం అగ్నిజ్ఞాలల మాలలతో మండుతూ భయపడింది. దానికి సాత్యకి కోపంతో రగులుతూ వారుణాప్రాన్ని సృష్టించి వేశాడు. ఆ రెండు అప్రాలు ఆకాశచారులకు భయాన్ని కలిగిస్తూ ఎదుర్కొని ఒకదానితో మరొకటి యుద్ధం చేయసాగాయి.

క. ఘోరంబు గాగ పోహి , కారము లెసంగంగ బలయుగంబును డయ్యం
బోలి పెడబాసి శాంతము , లై రెండును నిలిచె నమ్మహిస్తము లభిపా!

139

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!); ఘోరంబుగాగఁగ్నో= భయంకరంగా; పోహోకారములు+ఎసఁగంగ్నో=పోహో అనే శబ్దాలు ఎక్కువ కాగా; బలయుగంబును= ఇరువాగుల సైన్యమూ; డయ్యోన్= అలసిపోగా; ఆ+మహిస్తములు= ఆ దివ్యా ప్రతములు; పోరి= యుద్ధం చేసి; పెడన్+పాసి= ఎడమై; శాంతములు+ఖ= శాంతించివమై; రెండును= రెండూ; నిలిచెన్= ఆగాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఆ రెండు దివ్యాప్రాలూ భయంకరంగా తలపడటంచేత సేనలలో పోహోకారాలు పుట్టాయి. రెండువైపులా ఉన్న సేనలూ అలసిపోయేటట్లు అవి యుద్ధం చేసి, క్రమంగా విడివడి, శాంతించి నిలిచాయి (ఆగాయి).

వ. ఆ సమయంబున ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు శైనేయునకు బాసటయై తత్తీమిన ధృష్టిద్యుమ్మ ప్రముఖ రథిక వరులుం దలకడచి భారదవ్యజుం దాకుటయు, దుశ్శాసను మున్నిడికొని మన బిక్క రాజకుమార వర్ధంబు వారలతోఁ దలపడిన నుభయ బలంబులుం బులకొని యోహారిసాహాలం బెనగుచుండె; నప్ప డక్కడ.

140

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్న= ఆ వేళలో; ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు= ఈ నలుగురూ; శైవేయునకున్= సాత్యకికి; బాసట+ః= తోడుగా (సహాయంగా); తచీమినన్= (శత్రువులను) తరుమగా; ధృష్టద్యుమ్ముడూ మొదలైన; రథిక వరులు= షైవ్యంలోని మొనగాళ్ళు; తల కడచి= అతిక్రమించి (ముందు మిగిలి); భారద్వాజ్సన్+తాకుటయున్= ద్రోణిఁని ఎదుర్కొనగా; మనదిక్కు రాజకుమార వర్ధంబు= మన ప్రక్కన ఉండే రాజకుమారులు; దుశ్శాసనున్+మున్నిడికొని= దుశ్శాసనుడిని ముందుంచుకొని; వారలతోన్= పాండవులతో; తలపడినన్= యుద్ధానికి దిగగా; ఉభయ బలంబులున్= రెండు ప్రక్కల సైనికులునూ; పురికొని= క్రముకొని; ఓహారి సాహారిన్= తండ్రోపతండూలుగా (గుంపులు గుంపులుగా); పెనగుచుండెన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నారు; అప్పుడు+అక్కడన్= అప్పుడు ఆ యుద్ధరంగంలో.

తాత్పర్యం: ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు సాత్యకికి సహాయంగా శత్రువులను తరిమారు. ధృష్టద్యుమ్ముడు మొదలైన సేనానులు ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొన్నారు. దుశ్శాసనుడిని ముందుంచుకొని మన రాజకుమారులు పాండవులను ఎదుర్కొని గుంపులు గుంపులుగా యుద్ధం చేయసాగారు.

క. నరుడు దనతేరు వీయేడు , తేరువున కైనంతసేనఁ బీప్రాప్తములన్

ధరుగుశాల్పుగ సయ్యేడ న , య్యురదముఁ గృష్ణుండు నడపు టండ్రుత మయ్యేన్.

141

ప్రతిపదార్థం: నరుడు= అర్జునుడు; తన తేరు= తన రథం; పోయేడు= వెళ్ళుతున్న; తేరువునకున్= దారికి (బాటకు); ఐనంత సేనన్= సాధ్యమైనంత సేనను; తీవ్ర+అప్తములన్= భయంకరమయిన బాణాలతో; ధర్వన్+కూల్పుగన్= చంపగా; ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ+అరదమున్= ఆ తేరును (అర్జునుడున్న తేరును); కృష్ణుండు= కృష్ణుడు; నడపుట= తోలుట; అధ్యాతము+ అయ్యెన్= ఆశ్చర్యమైంది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వాడి బాణాలతో తన తేరు వెళ్ళేబాట వరకు కావలసిన సైన్యాన్ని చంపాడు. ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడు ఆ తేరును తోలిన విధం ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది.

వ. ఇ వ్యిధంబున రౌద్రరసంబు దశుకొత్త దర్శంబున సైంధవుం దున్న బిక్షునకుం బోవం బోవ.

142

తాత్పర్యం: ఈ మాదిరిగా రౌద్రరసం మెరయగా గర్వంతో సైంధవుడుండే దిక్కునకు పోగా పోగా.

విందానువిందు లర్జునుచేత మృతీభోందుట (సం. 7-74-17)

క. విందానువిందు లేక , స్వందనగతు లై కడంగి సైన్యంబులు దా

రుం దెప్పదెరల నా సం , క్రందననందనుని మీదఁ గవిసిల గడిమిన్.

143

ప్రతిపదార్థం: విందానువిందులు= విందుడు, అనువిందుడు అనే పేరు కలవారు; ఏకస్యందనగతులు+ః= ఒకే తేరులో పోతూ; కడంగి= ప్రయత్నించి; సైన్యంబులు= సేనలు; తారును= తాము; తెప్పదెరలన్= చాలా వేగంగా; ఆ సంక్రందననందనుమీదన్= ఆ అర్జునుడి మీద; కడిమిన్= పరాక్రమంతో; కవిసిరి= కమ్ముకొన్నారు.

తాత్పర్యం: విందానువిందులు ఒకే తేరులో పోతూ, సైన్యాలతో కూడి ఆ అర్జునుడి మీదకు సాహసంతో సాగి, ఆతడి చుట్టూ కమ్ముకొన్నారు.

వ. ఇ ట్లవంతీశ్వరు లురవడించి.

144

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అవంతిరాజులు చాలా వేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. హరులపయిన్ మురాలపయి నాతని మేనను బాణ వర్షముల్
గులిసి; రతండు వాల నతిఫోరశరంబుల నొంప ధీరతం
దెరలక వారుఁ దద్రుధముఁ దేఖ్మిల తూపుల వెల్లి; నద్ది య
య్యురువుర విండులుం దునిమి యేపున మూకల పె ల్లడంచుచున్.

145

ప్రతిపదార్థం: హరులపయిన్ = గుర్రాలమీద; మురారి పయిన్ = శ్రీకృష్ణుడిమీదను; ఆతని మేనను = అర్జునుడి ఒంటిమీదను; బాణవర్షముల్ కురిసిరి = అమ్ములవానను కురిపించారు; అతండు = ఆ అర్జునుడు; వారిన్ = విందానువిందులను; అతిఫోర శరంబులన్ = మిక్కిలి వాడి బాణాలతో; నొంపన్ = బాధించగా; ధీరతన్ = ధైర్యంతో; తెరలక = తొలగిపోకుండా; వారు = అవంతి రాజులు(విందుడు, అనువిందుడు) తద్విరథమున్ = వాని తేరును; తూపుల వెల్లిన్ = బాణాల వెల్లువలో; తేల్చిరి = తేలకొట్టారు; అల్లి = కోపించి; ఆ+ఇరువుర విండులున్ = ఆ విందానువిందుల విండ్లను; తునిమి = విరిచి; ఏపునన్ = విజ్యంభించి; మూకల = సైన్యాల; పెల్లు = అతిశయాన్ని; అడంచుచున్ = అణస్తూ.

తాత్పర్యం: విందానువిందులు అర్జునుడి గుర్రాలమీదా, శ్రీకృష్ణుడిమీదా, ఆతడి శరీరం మీద బాణాల వాన కురిపించారు. అర్జునుడు విందానువిందులను వాడిబాణాలతో చాలా బాధించాడు. వారునూ ధైర్యం సడల కుండా బాణప్రవాహంలో తేల్చారు. అర్జునుడు వారి విండ్లనూవిరిచాడు. విజ్యంభించి వారి సైన్యాల గర్వాన్ని అణగించాడు.

క. తోడన కడువేగంబునుఁ , గ్రీడి తురంగముల సూతుఁ గేతనమును దు
స్వాంచుచు విందుని దల యిల , పై డిల్లగ నేసేఁ దీపుభల్లప్రహతిన్.

146

ప్రతిపదార్థం: తోడన = వెంటనే; కడువేగంబున్ = చాలా తొందరగా; క్రీడి = అర్జునుడు; తురంగములన్ = గుర్రాలను; సూతున్ = సారఫిని; కేతనమున్ = పతాకాన్ని; తున్నాడుచున్ = త్రుంచివేస్తూ; విందుని తల = విందుడనే వాడి తలను; ఇలమైన్ దొల్గన్ = భూమిమీద దొర్కగా; తీవ్ర = వాడి అయిన; భల్లప్రహతిన్ = బల్లెపు పోటుతో; ఏసెన్ = కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వెంటనే చాలా వేగంగా (విందుడి) తేరు గుర్రాలను, సూతుడిని, పతాకాన్ని త్రుంచివేస్తూ వాడి అయిన బల్లెపుపోటుతో విందుడి తల భూమిమీద దొర్కెటట్లు కొట్టాడు.

వ. ఇట్లు దలఁ దునుముటయు బలుగాలిం గూలు తరువు పాశిలకం బడిన యగ్రజు నాలోకించి యనువిందుం డలుకయు సుమ్మలికంబు సుల్లంబునం బెనంగింప గదఁ గొని సంరంభంబున.

147

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు = ఈ విధంగా; తలన్+తునుముటయున్ = తలను త్రుంచగా; బలుగాలిన్ = పెనుగాలికి; కూలు = పడిపోయే; తరువు పోలికన్ = చెట్లుమాదిరిగా; పడిన = పడిపోయిన (అనగా చనిపోయిన); అగ్రజున్+అలోకించి = అన్నను చూచి; అనువిందుండు = అనువిందుడనే వాడు; అలుకయున్ = కోపమును; ఉమ్మలికంబున్ = దుఃఖమును; ఉల్లంబున్ = మనసులో; పెనంగానన్ = పెనగొనగా; గదన్+కొని = గదను తీసికొని; సరంభంబున్ = తొందరగా.

తాత్పర్యం: విందుడి తలను అర్జునుడు త్రుంచగా పెనుగాలికి పడిపోయే చెట్లు వలె ఆతడు పడిపోయాడు; అట్లా పడిన అన్నను చూచి అనువిందుడు కోపంతోనూ, దుఃఖంతోనూ గదను తీసికొని త్వరత్వరగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. అరదము డిగ్గి తీవ్రగమనాతిశయంబును గెల్లే బాహువి
స్వరణ దలిర్ప దానవనిఘాదను ఫాలము వైసి యార్వ ను
ధృర రభసం పెలర్ప గదప్రుంచి పదంబులు బాహుశాఖలున్
శిరమును ద్రైంచి వాని బలిసేసె ధనంజయుఁ డాజిభూమికిన్.

148

ప్రతిపదార్థం: అరదము డిగ్గి= తేరు దిగి; తీవ్రగమన+అతిశయంబున్= చాలా వేగంగా; కిట్టి= సమీపించి; బాహు విస్మృతణ
తలిర్పన్= భుజముల బలం వికసించగా; దానవనిఘాదను= రాక్షస శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడి; ఫాలము వైసి= మొగము మీద కొట్టి;
అర్వన్= అట్టహసంచేయగా; ధనంజయుడు= అర్జునుడు; ఉద్ధర రభసంబు ఎలర్పగన్= గొప్ప వేగం అతిశయించగా; గదధ్రుంచి= (అనువిందుని)
గదను ముక్కలుగా చేసి; పదంబులు= కాళ్ళు; బాహుశాఖలున్= కొమ్మలవంటి చేతులను; శిరమును= తలను;
త్రైంచి= తుంచివేసి; ఆజిభూమికిన్= యుద్ధరంగానికి; వానిన్= అనువిందుని; బలి చేసెన్= బలి చేశాడు.

తాత్పర్యం: అనువిందుడు రథం దిగి అధికవేగంతో సమీపించి భుజబలం ప్రకాశించగా రాక్షస శత్రువైన శ్రీకృష్ణుడి
నుదురుపై కొట్టి అర్వగా, అర్జునుడు వాడి గదవిరుగగొట్టి కాళ్ళు, చేతులూ, శిరస్సా ఖండించి యుద్ధభూమికి
బలి యిచ్చాడు.

అ. దొరలు వడిన సేన దూలక యవీరుఁ , జుట్టుముట్టుటయును బెట్టు గవియు
కాఱుచిచ్చ దఱచుఁ గానల నీఱుగుఁ , జేయు పగిదిఁదోఁపుఁ జేసే నతఁడు.

149

ప్రతిపదార్థం: దొరలు పడినన్= తమ రాజులు చనిపోగా; సేన తూలక= సైన్యం తూలిపోకుండా; ఆ వీరున్= ఆ వీరుడిని
(అర్జునుడిని) చుట్టుముట్టుటయును= చుట్టుక్రమ్మకోగా; బెట్టు= దఱంగా; కవియు= కమ్ముకొనే; కాఱుచిచ్చ= దావాగ్ని;
గానలన్= అడవులను; నీఱుగన్= బూడిదగా; చేయు పగిదిన్= చేసేటట్లుగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; తోఱన్+చేసెన్=
తోచునట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: (విందానువిందులు) తమ దొరలు పడినా సేనలు తొలగిపోకుండా ఆ వీరుడిని చుట్టుముట్టాయి. అప్పుడు
దఱంగా చుట్టుముట్టిన కార్చిచ్చు అరణ్యాలను కాల్పి బూడిదచేసే విధం తోచేటట్లు ఆ సైన్యాలను అర్జునుడు
పూతమార్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపవ.

వ. ఇ వ్యాధంబున.

150

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. అచ్ఛోటు గదలి వివ్యచ్ఛుండు సనజేన , నతని మైవాడును హాయ చయంబు
డప్పియు నతనికి సప్పుడు సైంధవుఁ , డున్నెడ దూరమై యుండుటయును
గని సంతసము నొంబి కౌరవయోధులు , సింహానాదంబులు సేసి తతుమ
నా రథికోత్తముం డచ్చుతుఁ జాచి ర , ధ్వమ్ముల మేసుల నలుగు లుండ

తే. నురవడింపవు వీరల సరకు గొనక , వీని నిప్పుడ యఱ్లులు విడిచి తడవు
మనుడు నతఁ డిబి పోలున యనుడుఁ దేరు , డిగ్గి సాలించే గ్రీడి గాండివ గుణంబు.

151

ప్రతిపదార్థం: వివ్యచ్ఛుండు= అర్జునుడు; ఆ+చోటుకదలి= ఆ చోటును విడచి; చనన్= వెళ్ళగా; అతనిమైవాడును=
ఆ అర్జునుడి శరీరం వాడిపోవుట (అలసిపోవుట); హాయచయంబు= గుర్రాల సమూహానికి; డప్పియున్= దాహము; అతనికిన్=

అర్జునుడికి; అప్పుడు= ఆ సమయాన; సైంధవుడున్+ఎడన్+చూరషై ఉండుటయును= సైంధవుడు దూరంగా ఉండుటమున్నా; కని= చూచి; కౌరవ యోధులు= కౌరవేనానులు; సంతసమున్+బంది= సంతోషపడి; సింహాదంబులు= సింహాదాలు (గర్జనలు); చేసి; తలుమన్= తరుమగా; ఆ రథిక+ఉత్తముడు= ఆ రథికులలో మొనగాడు (అర్జునుడు); అచ్యుతున్+చూచి= శ్రీకృష్ణుడిని చూచి; రథుములు= తేరు గుర్రాల; మేనులన్= ఒంటిమీద; అలుగులు= బాణాల మొనలు; ఉండన్= తగులుకొని ఉండగా; ఉండవడింపవు= వేగంగా పోవు; వీరలన్= ఈ కౌరవులను; సరకు గొనక= లెక్కచేయకుండా; వీనిని= ఈ గుర్రాలను; ఇప్పుడు= వెంటనే; అట్టులు= మెడలు; విడిచి= విడిపించి (తీసి); తడవుము= తాకుము (మెడమీద పట్టీలను తీసి పశువులను దుష్యటం వానిని ప్రోత్సహకంగా తడవుట సంప్రదాయం); అనుడున్= అనగా; ఆతడు= శ్రీకృష్ణుడు; ఇది పోలున= ఇది తగినదే; అనుడున్= అనగా; తేరు డిగి= తేరిమీదనుండి దిగి; గాండివగుణంబున్= గాండివం యొక్క అల్లుతాటిని; క్రిడి= అర్జునుడు; సారించెన్= చక్కచేశాడు.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు అనువిందుని చంపిన తరువాత) ఆ చోటు దాటి వెళ్గా వెళ్గా శరీరం అలసిపోయింది. గుర్రాలు దప్పికతో అలసినవి. సైంధవుడూ దూరంగా ఉన్నాడు. కనుక కౌరవ సైన్యాలు సంతోషంతో సింహాదం చేస్తూ ఆతడిని తరుమవచ్చాయి. శ్రీకృష్ణుడిని చూచి అర్జునుడు; గుర్రాల ఒంటిమీద బాణాలు గ్రుచ్చుకొని ఉన్నాయి. అందువల్ల ఆవి వేగంగా పోలేవు కాబట్టి ‘వాళ్గును లెక్కచేయకుండా గుర్రాలను తోలి మెడలు మీది పట్టీలను తీసి వాటి శరీరాలను తడవుము’ అనుచుండగా కృష్ణుడు అట్టే చేశాడు. అర్జునుడు తేరు దిగి గాండివాన్ని సారించాడు. (శత్రువుల గుండియలు గుభేలు మనేటటల్లు).

చ. ఎడగని యజ్ఞలంబు గడు నెడ్డెఱు గిల్టీ మహాప్రశప్తము
ల్లడువడి గుప్పగూరగు జలంబున బైదొరగింప నేచి క
హ్యడి వివిధోజ్ఞలాప్రముల వాని వెసన్ మగిడించి తాకు పె
ల్లడగుగు జేసే మింటికల యంతయుఁ జిట్లు గట్టుమంటలన్.

152

ప్రతిపదార్థం: ఎడగని= తెరపిచూచి; ఆ+బలంబు= ఆ శత్రువైన్యం; కడున్= మిక్రీలి; ఏడైలన్= పరాక్రమంతో; కిట్టి= సమీపించి; మహాప్రశప్తముల్= శక్తిగల గొప్ప బాణాలు; కడువడిన్= మిక్రీలి తొందరగా; కుప్పగూరగున్= కుప్పుపడేటట్లు; చలంబున్= పట్టుదలతో; పైదొరగింపన్= మీద పడేటట్లు వేయగా; కవ్యడి= అర్జునుడు; ఏచి= పెరిగి; వివిధ= నానా విధాలుగా; ఉజ్జ్వల= వెలిగే; అప్రతములన్= బాణాలతో; వానిన్= ఆ బాణాలను; వెసన్= వెంటనే; మగిడించి= త్రిప్పి; మింటి కలయంతయున్= ఆకసం అంతా; చిట్టలు గట్టుమంటలన్= (చూచేవారికి) అబ్బారమయ్య మంటలతో; తాకు= తాకిడిని(యుద్ధాన్ని); పెల్లు+అడర చేసెన్= మిక్రీలి ఎక్కువయ్యేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఎడము చూచి శత్రువైన్యం విజ్యంభించి పెనుబాణాలు కుప్పలు కుప్పలుగా పట్టుదలతో ప్రయోగించాయి. ఆ బాణాలను తీవ్రబాణాలతో మరలించి ఆకాశమంతా ఆశ్చర్యం గొల్పే మంటలు వ్యాపించే విధంగా అర్జునుడు యుద్ధాన్ని ముమ్మరం చేశాడు.

వ. ఇ త్రైఱంగున.

153

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. లావును వెరవును మెఱయగ , నీవీరులు పొండుపుత్తుసిం బొబివినచీ
నావీరుని యక్కజ మగు , లావు వెరవుఁ గరతలామలకమై తోచెన్.

154

ప్రతిపదార్థం: లావును= బలమున్నా; వెరవును= ఉపాయమున్నా; మెఱయగన్= ప్రకాశంకాగా; నీ వీరులు= నీ వైపు ఉన్న వీరులు (కౌరవుల పక్కన ఉన్నవీరులు); పొండు పుత్రునిన్= అర్జునుడిని; పాదివినచోన్= క్రమ్ముకొన్నప్పుడు; ఆ వీరుని=ఆ వీరుడి

(అర్జునుడి); అక్కజము+లగు= ఆశ్వర్యం కలిగించేదైన; లాపు= బలం; వెరఫ్వ్= ఉపాయమున్నా; కరతల+అమలకము+ఇ= అరచేతిలో ఉసిరికపండై; తోచెన్= కనిపించింది.

తాత్పర్యం: బలము, ఉపాయము ప్రకాశించగా నీ వీరులు అర్జునుడిని చుట్టుముట్టగా, ఆశ్వర్యకరమైన అతడి బలము, ఉపాయము అరచేతిలో ఉసిరికపండువలె సులభంగా కనిపించింది.

వ. అట్టీ యెడ్ జతురంగంబులు.

155

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో రథగజతురగ పదాతి బలాలు.

క. నొచ్చినఁ జచ్చినఁ దెరలిన , విచ్చిన నయ్యెడరు సూచి విసువక షైషై
జొచ్చినఁ గడుఁ గ్రీక్కిటిసిన , నష్టట మన సేనలోన నార్పులు వెడలెన్.

156

ప్రతిపదార్థం: నొచ్చినవ్= నొప్పి కలుగగా; చచ్చినవ్= చనిపోగా; తెరలినవ్= కలిగిపోగా (చికాకు); విచ్చినవ్= విడిపోగా; ఆ+ఎడరు= ఆ ఆపదను; చూచి; విసువక= విసిగిపోకుండా; షైషై+చొచ్చినవ్= మీదమీదకు పోగా; కడువ్+గ్రీక్కిటిసినవ్= మిక్కిలి ఒత్తిడికాగా; అష్టువ్= ఆ యుద్ధసుమయంలో; మనసేనలోనవ్= మన షైవ్యంలో; ఆర్పులు= అరుపులు; వెడలెన్= బయలుదేరినవి.

తాత్పర్యం: చతురంగబలాలు బాధపడినా, చచ్చిపడినా, కలతచెందినా, విడిపోయినా ఆ ఆపదలను చూచి కూడా విసుగుచెందక మీదమీదికి రాగా, మిక్కిలి ఒత్తిడికి గురికావటం చేత అక్కడ మనసేనలలో అరుపులు చెలరేగాయి.

వ. ఆ ఘల్గసుండు పాదచాలియై యునికిం దేకువ సెడియును గెలుపున కాస పడియును నిట్లు గ్రమ్మిన కౌరవ షైవ్యంబు పాంగిన సముద్రంబు పాణిక యగుటకుం దగిన తరంగంబుల చందంబున నిగుడు శర పరంపరల వలనను, ఘోషంబు చాడ్పునంజైలంగు తూర్పునాదంబుల వలనను వివిధ సత్యంబుల విధంబున నుల్లిసిల్లు మాతంగ తురంగ సుభట స్యందన సందోహంబుల వలనను జలియింపక చెలియలికట్టయుం బోలె నవి నిలువలించి యవ్వికము కుతూహలి విజ్ఞంభించిన.

157

ప్రతిపదార్థం: ఆ ఘల్గసుండు= ఆ అర్జునుడు; (ఉత్తరఘల్గి నష్టత్తంలో పుట్టినవాడు); పాదచారి ఇ= నడుస్తుప్పువాడై; ఉనికివ్= ఉండటంతో; తేయవ+చెడియును= ధైర్యం లేకపోయినను; గెలుపునకువ్= జయమునకు; ఆసపడియును= ఆసపడి; ఇట్లు క్రమ్మిన= ఈ విధంగా కమ్ముకున్న (ముందు చెప్పినట్లుగా); కౌరవషైవ్యంబు= కౌరవసేన; పాంగిన సముద్రంబు పోలికవ్= ఉప్పాంగిన సముద్రం వలె; అగుటకువ్= అపుటకు; తగిన= సరిపోయిన; తరంగంబుల చందంబునవ్= అలలమాదిరిగా; నిగుడు= పెరుగు; శర పరంపర వలనను= బాణాల వరుసలవలనను; ఘోషంబు చాడ్పునవ్= సముద్ర ఘోషమువలె; చెలఁగు= ధ్వనించు; తూర్పునాదంబుల వలనను= వాద్యశబ్దాల వలనను; వివిధ సత్యంబుల వధంబునవ్= వివిధ ప్రాణులను చంపుటచేత; ఉల్లసిల్లు= సంతోషించే; మాతంగ= ఏనుగుల; తురంగ= గుర్రాల; సుభట= మంచి షైనికుల; స్యందన= తేరుల; సందోహంబుల వలనను= గుంపులవలనను; చలియింపక= చీకు పడకుండా; చెలియలికట్టయున్+పోలెన్= చెలియలికట్ట మాదిరిగా; (దాటి సముద్ర ముప్పాంగు); నిలువరించి= ఆపి; ఆ+విక్రమ కుతూహలి= శౌర్యమునం దాస్క్రికలవాడైన ఆ అర్జునుడు; విజ్ఞంభించినవ్= విజ్ఞంభించగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తేరు దిగి నడుస్తూ ఉండటంతో ధైర్యం లేకున్న మనవైనికులు జయం మీద ఆశతో క్రమ్ముకొన్నారు. అలలవలె వ్యాపించే బాణాలతో, సాగర ఘోషవలె చెలరేగే వాద్య ధ్వనులతో, వివిధ జలచరాలతో విలసిల్లే గజ తురగ భట రథ సమూహాలతో కూడి సముద్రంవలె ఉన్న ఆ కౌరవ షైవ్యానికి జంకక చెలియలికట్టవలె దాని పొంగును ఆపి, అర్జునుడు విజ్ఞంభించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

- సి. పటుభ్యల్ నికరంబు వరగెనుఁ బఱియలై , యఱవలు లయ్యెడు నరదములును
నానార్థచంద్ర బాణ ప్రాత మడలినుఁ , దునియ లై మేచినిఁ దొరగు కరులు
శాతనారాచ పుంజంబులు నిగిడినుఁ , గుదురులై కూలెడు ఫోటకములు
వివిధాస్త్ర తతులు పర్వినుఁ గండలై వండుఁ , దఱిగెనట్లుండు పదాతి చయము
- తే. నగుచు జీభత్వ రౌద్ర మహాఘృతములు , మూర్తిమంతంబులుగ మన మొనలు రక్త
మాంస మేదిష్టి మస్తిష్కమయతుఁ జూడు , ఫోర రూపంబులై పరిక్షోభ మొందె.

158

ప్రతిపదార్థం: పటు= తీవ్రమయిన; భ్యల్ నికరంబు= బల్లెముల సమూహము; వరగెన్= వ్యాపించగా; పఱియలు+బు= ముక్కలై; అఱవలులు+అయ్యెడు= చిస్పుచిన్న ముక్కలుగా అపుతూఉన్న; అరదములును= తేరులును; నానా= అనేకములైన; అర్థచంద్రబాణప్రాతము= అర్థచంద్రాకారంలో ఉన్న అనేక బాణాల సమూహము; అడరిన్= విజ్ఞంభించగా; తునియలు+బు= ముక్కలై; మేదిన్= భూమిద; తొరగు= పడిపోయే; కరులున్= ఏనుగులును; శాత= వాడి అయిన; నారాచ పుంజంబులు= ఇనుప బాణాల సమూహము; నిగిడిన్= వ్యాపించగా; కుదురులు+బు= చుట్టుకుదురుల మాదిరి; కూలెడు= పడిపోయే; ఫోటకములున్= గుర్రాలును; వివిధ+అస్త్రతతులు= నానా విధాలైన బాణాల సమూహాలు; పర్విన్= వ్యాపించగా; కండలు+బు= కండలుగా; వండన్= వంటకు తగినట్లు; తఱిగినట్లు ఉండు= తరిగిన విధంగా ఉండే; పదాతి చయమున్= కాల్పలాల సమూహమును; అగుచున్= ఔతూ; జీభత్వ రౌద్రమహా+అఘృతములు= జీభత్వం, రౌద్రం, అఘృతరసాలు; మూర్తిమంతంబులుగ్న్= ఆకారాలు చెందినట్లుగా; మనమొనలు= మన సైన్యాలు; రక్త+మాంస+మేదః+అస్థి+మస్తిష్క+మయతున్= నెత్తురు, మాంసం, మెదడు, ఎముకలు, పురైలు, నిండి ఉండటంచేత; చూడన్= చూడటానికి; ఫోర రూపంబులు+బు= భయంకరమయిన ఆకారాలు కలిగినవై; పరిక్షోభము+ఒందెన్= చీకాకు పడ్డాయి.

తాత్పర్యం: అర్ఘునుడు బల్లేలతో కొట్టగా తేరులు ముక్కలయ్యాయి. అర్థచంద్రాకార బాణాల దెబ్బలకు ఏనుగులు ముక్కలుగా పడ్డాయి. ఇనుప బాణాల దెబ్బలకు గుర్రాలు చుట్టుకుదురులుగా పడ్డాయి. వివిధ బాణాలతాకిడికి పదాతిసైన్యం వంటకు తరిగే కండలుగా అయ్యాయి. ఈ స్థితి చూచేవారికి జీభత్వ రౌద్ర అఘృత రసాలను మూర్తిభవించినట్లు; (మనసైన్యాలు) నెత్తురు, మాంసము, మెదడు, ఎముకలు, పురైల గుంపుతో నిండి భయంకరాకారంతో మిక్కిలి కలత పొందాయి.

- వ. శివ్వధంబునుఁ గురుసేనం గసుపుకొట్టి నవ్వుచున్న కప్పడిం గసుంగొని కమలనాభుండు.

159

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= కురుసేన్= కొరవసైన్యాన్ని; కసుపుకొట్టి= ముక్కలు చేసి; నవ్వుచు+ఉన్న; కప్పడిన్= అర్ఘునుని; కసుంగొని= చూచి; కమలనాభుండు= పద్మమును నాభిగాగలవాడు-(విష్ణు స్వరూపుడైన కృష్ణుడు)

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా కొరవసైన్యాన్ని ముక్కలుగా చేసి నవ్వుతూన్న అర్ఘునుడిని చూచి శ్రీకృష్ణుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- క. పెట్టికితి నలుగులు మేనులు , నెత్తుఁ బడ నెల్లెడలుఁ గలయ నివిలతి హరు వి

త్తుఁ నీళులు ద్రావక తె , ప్రైల వెట్లొకొ? శత్రు సైన్య భీకర మూర్తి!

160

ప్రతిపదార్థం: శత్రు సైన్య భీకరమూర్తి!= విరోధి సైన్యానికి భయం కలిగించేవాడా! (అని అర్ఘునుడిని సంబోధించాడు కృష్ణుడు); అలుఁగులు+పెట్టికితిన్= బాణముల ముక్కలను పైకి తీశాను (గుర్రాలకు గ్రుచ్చుకొన్న బాణాల ముక్కలను); మేనులు= శరీరాలు; నెట్టిబడన్= చక్కబడగా; ఎల్లెడలన్ కలయన్= అంతటా; నివిరితిన్= నివిరాను; చక్కనొత్తినాను; హరులు= గుర్రాలు; ఈ+తఱిన్ = ఈ సమయంలో; నీళులు త్రావక= నీళ్ళ తాగకుండా; తెప్పిఱల్లవు; ఎట్లొకొ?= ఏమి చేయాలో?

తాత్పర్యం: శత్రుషైన్యానికి భయం కలిగించే అర్జునా! ఈ గుర్రాల ఒడశ్శమీద గ్రుచ్చుకొన్న బాణాల ముక్కలను పెరికివేశాను. ఒడలంతా నిమిరాను. కానీ, నీళ్ళు త్రాగితే కాని ఇని తెప్పిరల్లవ. ఏమి చేయాలో?

క. వెన్నుమునుగఁ బివియగలో, కుస్మను ద్రావదగు నీళు లొదవిన హాయముల్ నిన్ను గెలిపించు' ననవుడు, గన్నుల నగి యర్జునుండు గల వివె యనుచున్.

161

ప్రతిపదార్థం: వెన్నుమునుగన్= పీపు తడిసేటట్లుగా మునిగి; తివియగన్= బయటికి రాగా; లేక+ఉన్నను= లేకపోయినా; త్రాగవ్+తగు నీళులు+బదవిన్= త్రాగటానికి తగినన్ని నీళ్ళు కలిగితే; హాయముల్= (ఈ) గుర్రాలు; నిన్ను గెలిపించున్= నిన్ను గెలిపింపజేయగలవు; అనవుడ్న్= అనగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; కన్నులన్+నగి= నవ్వును కళ్ళలోనే చూపించి; ఇవే= ఇనిగో; కలవు= ఉన్నాయి (ఇనిగో నీళ్ళన్నాయి); అనుచున్= అని అంటూ.

తాత్పర్యం: ఈ గుర్రాలకు వెన్ను తడిసి వెలికి వచ్చేటంతమాత్రం లేకపోయినా, (దస్మిక తీరడానికి) త్రాగేటందుకు తగిన నీళుంటే చాలును, అని నీకు జయాన్ని కలిగిస్తాయి' అని కృష్ణుడు అనగా, తాను కన్నులతోనే నవ్వుతూ 'ఇనిగో నీళ్ళు అని అర్జునుడు అంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అర్జునుడు దివ్యాత్మముల ధరు బగిల్చి కొల మత్సాదించుట (సం. 7-74-32)

మ. ధర దివ్యాత్మ హతిం బగిల్చి కొల మత్సాదించి వే దానికి
స్వర జాలంబుల నిల్లుగట్ట మన సైస్యంబుల్ వెఱంబొందె, న
చ్ఛేరు వందెన్ సురసంఘముల్; హాల మతించెం బొంగి యప్పార్థు; భూ
వర! మున్నిట్టివి సూడరున్ వినరు నెవ్వారుం ట్రిలోకంబులన్.

162

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ రాజు! (ధృతరాష్ట్రా!); ధరన్= భూమిని; దివ్యాత్మహతిన్= దివ్యబాణాల దెబ్బతో; పగిల్చి= చీల్చి; కొలనున్= కోనేటిని; ఉత్సాదించి= పుట్టించి; వే= వెంటనే; దానికిన్= ఆ కొలనికి; శరజాలంబులన్= బాణాల సమూహాలతో; ఇల్లకట్టన్= ఇంటిని కట్టగా; మన సైస్యంబుల్= మన సేనలు; వెఱన్+పాందెన్= భయపడ్డాయి; సురసంఘముల్= దేవసమూహాలు; అచ్చేరువు+అందెన్= ఆశ్వర్యపడ్డాయి; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; పొంగి= సంతోషంతో; ఆ+పార్థున్= ఆ అర్జునుడిని; మతించెన్= పాగడాడు; మున్ను= ఇదివరకు; ఇట్టివి= ఇటువంటివి; ట్రిలోకంబులన్= ముల్లోకాలతో; ఏ+వారున్= ఎవరుకూడా; చూడరున్ వినరున్= చూడలేదు, వినలేదు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు దివ్యాత్మాలతో భూమిని చీల్చి, కోనేటిని ఏర్పరచి, వెంటనే బాణాలతో దానికి ఇంటినికూడ కట్టాడు. దానిని చూచి మన సైన్యాలు భయపడ్డాయి. దేవ సమూహాలు ఆశ్వర్యపడ్డాయి. సంతోషంతో శ్రీకృష్ణుడర్జునుడిని ప్రశంసించాడు. ఓ రాజు! ఇటువంటి వింతను ఇంతవరకు ముల్లోకాలతో ఎవరూ చూడలేదు, వినలేదు.

తే. హర్షమందస్త్రితము తోడ నమ్మురాల, యపుడ హాయముల మెయివెట్లునట్లు సేసి
తఱిమి నీళులు ద్రావించి తడవి మగుడు, దెచ్చె మన యోధు లెల్లను జిచ్చలింప.

163

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మురారి= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; హర్ష మందస్త్రితముల తోడన్= సంతోషంతో కూడిన చిరునవ్వుతో; అపుడు+అ= ఆ సమయాన; హాయములన్= గుర్రాలను; తఱిమి= తోలి; మెయి+వెట్లు+అట్లు, చేసి= కొలనిలో శరీరాలు పెట్టేటట్లు చేసి అనగా అని కొలనిలోనికి దిగేటట్లు చేసి; నీళులు త్రాగించి= నీళ్ళు త్రాగించి; తడవి= వాటి ఒడశ్శను నిమిరి; మగుడన్= మళ్ళీ; మన యోధులు= మన సైన్యాలు; ఎల్లను= అందరూ; పిచ్చలింపన్= భయపడగా; తెచ్చెన్= తీసికొని వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు సంతోషంతోనూ, చిరునవ్వుతోనూ ఆ గుర్రాలను కొలనిలోనికి తోలి నీళ్ళు త్రాగించి, వాటి శరీరాలను నిమిరి, మన సైనికులు అందరూ భయపడుతుండగా మళ్ళీ తోలుకొని వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు సేదచీల్లి.

164

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సేద+తీర్చి= అలసటను పోగొట్టి

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గుర్రాల అలుపును పోగొట్టి.

క. మును దివ్యాప్తి బలంబును : జనియించిన నీలతోన సంఖూతం బై

యొనలిన భూణము మేపెం : దనివు సనం దురగములకు దర్శ మెలర్పున్.

165

ప్రతిపదార్థం: మును= అదివరకే; దివ్య+అప్తి బలంబున్న= దివ్యాప్తాల శక్తితో; జనియించిన= పుట్టిన; నీరితోనన్= నీళ్ళతో; సంఖూతంబు+బి= పుట్టి; ఒనరిన= కలిగిన; భూణము= గుర్రాల దాణాను; తనివు చనన్= తృప్తిగా; తురగములకున్= గుర్రాలకు; దర్శము+ఎలర్పున్= గర్జం ప్రకాశించగా; మేపెన్= మేపించాడు (అనగా మేతగా పెట్టాడు).

తాత్పర్యం: దివ్యమైన అప్తాల ప్రభావంతో పుట్టిన నీళ్ళతోపాటు అంతకుముందే కలిగిన గుర్రపు దాణాను గుర్రాలచేత సగర్యంగా తృప్తితీరా తినిపించాడు.

వ. మేపి కట్టాయితం బయి మనమూకల నడుమం బడంతుల పిండులోనం గ్రాలెడు విలాసియుం బోలె విల సిల్లుచు నమ్మహానీయ రథ్యంబులం బూస్తిన్నఁ బాండవమధ్యముం డా రథం బల్లన యెక్కె; నా తడవున దుర్జీ ధనుం దనతిదూరవర్తియై వారలం గని వేగంబున వచ్చుచుండె; వార లక్ష్మి చూడి; రయ్యవసరంబుననచ్చటి భూవల్లభులెల్ల వెల్లనైన మొగంబులతోడ వెఱగంబి డెందంబులు గుందుచుండం దమలో ని ట్లనిల. 166

ప్రతిపదార్థం: మేపి= గుర్రాలకు దాణాలుమేపి; కట్టాయితంబు+అయి= బాగా సిద్ధమయి; మనమూకల నడుమన్= మన సేనల మధ్య; పడంతుల పిండులోనన్= ప్రీల గుంపులో; క్రాలెడు= వెలిగేటటువంటి; విలాసియున్+పోలెన్= విలాసవంతుడివలె; విలసిల్లుచున్= వెలుగుతూ (ప్రకాశిస్తూ); ఆ+మహానీయ= ఆ గొప్పశక్తిగల; రథ్యంబులన్+పూస్తినన్= గుర్రాలను సన్వద్దం చేయగా; పాండవ మధ్యముండు= అర్జునుడు; ఆ రథంబు= ఆ తేరును; అల్లునన్= మెల్లగా; ఎక్కున్= ఎక్కునాడు; ఆ తడవునన్= ఆ సమయాన; దుర్జీధనుండు; అనతిదూరవర్తి బి= దగ్గరగా నడుస్తూ; వారలన్+కాంచి= ఆ పైన్యాన్ని చూచి; వేగంబునన్= వేగంగా వచ్చుచుండెన్= వస్తూ ఉన్నాడు; వారలు= ఆ కృష్ణరూపునులు; అక్కడ చూడరు= ఆ దిక్కు చూడలేదు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; అచ్చటి భూవల్లభులు+ఎల్లన్= అక్కడ ఉండే రాజులందరూ; వెల్లనైన మొగంబులతోడన్= వెలవెలబోయిన మొగాలతో (భయపడిన మొగాలతో); వెఱగు+అంది= భయపడి; డెందంబులు= మనస్సులు; కుందుచుండన్= కుములుతూ ఉండగా; తమలోన్+ఇట్లు+అనిరి= తమలో తాము (ఒకరితో ఒకరు) ఇట్లా అనుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా గుర్రాలను మేపి, శ్రీకృష్ణుడు మన సేనమధ్యలో ఆడువారి నడుమ ఉన్న రసికుడివలె ప్రకాశిస్తూ, మహానీయ శక్తి కలిగిన గుర్రాలను పూస్తిరథాన్ని సిద్ధం చేయగా, ఆ తేరు మీదికి అర్జునుడు మెల్లగా ఎక్కుడు. ఆ సమయంలో దుర్జీధనుడు దూరంముండి వారిని చూచి వేగంగా వారిని సమీపించాడు. వారు ఆ దిక్కు చూడలేదు. అక్కడి రాజులు భయంతో పాలిపోయిన మొగాలతో కుములుతూ తమలో తాము ఈ విధంగా మాట్లాడుకొన్నారు.

చ. చతురంగంబులు నొక్కపెట్ట వివిధాష్ట జ్యాలలం గప్పగా
నతివేగంబున ప్రింగే గ్రీలె ఘనమాయన్ రూ పడంగించె నా
నితే డస్సింటిని లత్త పుచ్చుచు మండం బేపార నిష్టై రణ
క్షితియుం జీనుగు పెంటు జేసే జెనయం జిట్టాడగా శక్యమే!

167

ప్రతిపదార్థం: చతురంగంబులున్= రథ గజ తురగ పదాతులును; ఒక్కపెట్టన్= ఒకమారే; వివిధ+అష్టజ్యాలలన్= అనేక విధాలయిన బాణాల మంటలతో; కప్పగాన్= కప్పివేయగా; అతివేగంబునన్= మిక్కిలివేగంగా; ప్రింగెన్= మింగేవేశాడు; గ్రీలెన్= త్రాగాడు; ఘనమాయన్= పెద్దమాయతో; రూపు+అడంగించెన్= నాశనం చేశాయి; నాన్= అనగా; ఇతడు= ఈ అర్జునుడు; అన్నింటిని= పైన చెప్పినవానిని అంతమా; రిత్తపుచ్చుచున్= అబద్ధం చేస్తూ; మరంబు+ఏపారన్= గర్వం ఎక్కువ కాగా; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; రణక్షితియున్= యుద్ధభూమిని కూడా; పీనుగుపెంటన్+చేనెన్= పీనుగుల కుప్పగా చేశాడు (ఇతడిని); చెనయన్= ఎదిరించగా; చిట్టాడగాన్= సంచరించగా; శక్యమే= సాధ్యమా!

తాత్పర్యం: 'చతురంగ బలాలు ఒక్కసారిగా అనేకమైన అప్రాలను అతివేగంగా ప్రయోగించగా, మాయాబలంతో శత్రుసైన్యాన్ని కప్పి, ప్రింగి, త్రాగి, రూపులేకుండా చేశాడా అన్నట్లు అర్జునుడు వాటన్నింటిని నిరుపయోగంగా చేస్తూ, గర్వాతిశయంతో వింతగా ఈ రణరంగాన్నంతా పీనుగుల కుప్పలుగా మార్చాడు. ఇటువంటి అర్జునుడిని సమీపించటం, ఎదురించటం సాధ్యమా?

సీ. కురుసేన పైఱించ్చ సరకు సేయక మంచు , విలయించు భాసుని వెరవు మెఱసి,
యించు నడుగల నని యించుక గొంకక , తన ఘోటకంబులు దడవు బనిచి
కొల సక్కజంబుగ నలుగుల మొన ఘుటీ , యించి యమ్ముల దానికిల్ల గట్టి
సారథి లీల సశ్వముల కార్యము టీర్చు , నంతకు నవ్వుచు నవుల నిలిచి.

ఆ. గారవమును దాను గానివాఁడును బోలె , నరద మెక్క నింక నడ్డపడగ
నలవియే పురాత కైనను? వీనిచే , జచ్చవాఁడు గాక సైంధవుండు.

168

ప్రతిపదార్థం: కురుసేన= కౌరవసైన్యాలు; పైన్+పడ్డన్= మీదపడగా; సరకు చేయక= లెక్క పెట్టకుండా; మంచు= మంచును; విరియించు= విష్పజేయు; భాసుని= సూర్యజీ; పెఱవు= పద్ధతిని (ఉపాయాన్ని); మెఱసి= ప్రకాశించి; ఇది= ఈ ఉండే చోటు; నడు కలను= యుద్ధరంగానికి నడుమ అని (యుద్ధ మధ్యంలో); ఇంచుక గొంకక= కొంచెమైనా జంకకుండా; తన ఘోటకంబులన్= తన గుప్రాలను; తడవన్+పనిచి= చేతులతో నిమురజేసి; అక్కజంబుగన్= ఆశ్చర్యంగా; అలుగుల మొనన్= బాణాల కొనలతో; కొలను= కోనేటిని; ఘుటీయించి= తయారుచేసి; అమ్ములన్= బాణాలతో; దానికిన్= ఆ కోనేటికి; ఇల్లగట్టి= ఇంటినికట్టి; సారథి= బండి తోలువాడు (శ్రీకృష్ణుడు); లీలన్= ఆటగా; ఆశ్చర్యముల= గుప్రాల; కార్యము తీర్చునంతకున్= పని పూర్తిచేసే దాకా; నప్పుచున్= చిరునప్పుతో; అప్పల నిలిచి= దూరంగా నిలిచి; గారవమునన్= మర్యాదతో(దర్శంతో); తాను కాని వాఁడును పోలన్= తాను సంబంధములేని వాడి మాదిరి; అరదము+ఎక్కున్= తేరుమీదకు ఎక్కుడు; ఇంక అడ్డ పడగన్= అతడికి ఇంక అడ్డం పోవటానికి; పురాంకైనను= ఈశ్వరుడికైనను; అలవియే?= సాధ్యమా?; సైంధవుండు= సైంధవుడు; వీనిచేన్= ఈ అర్జునుడిచేత; చచ్చవాఁడుగాక= చనిపోయేవాడు కాకుండా (తప్పకోగలడా); (అని సైనికులు అనుకొన్నారు).

తాత్పర్యం: కౌరవసేనలు మీదపడినా లెక్క పెట్టకుండా మంచును విరియజేసే సూర్యడివలె ప్రకాశించి, తా మండేది యుద్ధరంగ మధ్యంలో అని సందేహించకుండా తన గుప్రాలను కృష్ణుడిచేత నిమిరించాడు. చూచేవారికి

ఆశ్వర్యకరంగా బాణాలను వేసి కోనేరును పుట్టించి దానికి ఇల్లు కూడ కట్టడు. తన రథసారథి విలాసంగా ఆ గుర్రాల పని పూర్తి చేసేటంతవరకూ చిరునవ్వుతో దూరంగా నిలిచి చూస్తూ ఉండి, ఆ మీద దర్శంతో అంతదాకా జరిగిన పనులకూ తనకూ సంబంధం లేనట్లుగా తేరేక్కాడు. ఇటువంటి అర్జునుడిని అడ్డుకొనటానికి ఈశ్వరుడికి కూడా సాధ్యంకాదు. అర్జునుడి చేతిలో చావకుండా సైంధవుడు తప్పించుకొనలేదు (అని సైనికులు అనుకోంటూ ఉన్నారు).

v. అనుచు నీ యోధ వీరులందఱును బెండు వడి యుండిలి గాని యందు నొకండేనియు మార్పిస్తువాడు లేడుయై నట్లు గోపాల దేవుండును క్రీడియు బాల క్రీడ విధంబుగా విహారించి యనాయాస గమన విలాసంబు మెఱయం జని చని ప్రాండ్రువాలుట గమంగొని పాంచజన్మ దేవదత్తంబు లొత్తి, రయంబు గైకొని యలిగి; రా చక్కటీం గొందఱు నరపతు లొండిరులం బులకొల్పికొని యడ్డుపడి తపులు వెట్టి బెట్టు పెనంగి సముద్రంబు సౌభ్యిన యేఱులుం బోలె నడంగి; రట్లు సైన్యంబు గడచి బలితంపు వల త్రచ్చికొని వెలువడిన మహా మత్స్యంబులును రాహపు ముఖుంబు వెడవిన చంద్రార్థులుం బోలే బోలించి యట వోపుచుండ నయ్యేడ సైనికులు సింధురాజు పని సాలించి తొలిగి; లిత్తెఱంగున దుస్తరంబు లగు బహుళ బలంబుల నిస్తులించి యయ్యెరువురుం దలలెత్తి చూచి తమలో నిట్లనిల.

169

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అనుకోంటూ (సైంధవుడి చావు తప్పదంటూ); నీ యోధ వీరులు+అందఱును= నీ సైన్యంలోని మొనగాండ్రుందరూ; బెండువడి ఉండిరి కాని= బలహీనపడి ఉన్నారు కాని; అందున్= వారిలో; ఒకండేనియున్= ఒకడైనా; మార్పిస్తువాడు= ఎదిరించేవాడు; లేడు+అయ్యున్= లేకున్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; (వెనుకటి పద్యంలో వివరించిన విధంగా); గోపాలదేవుండును క్రీడియున్= శ్రీకృష్ణార్జునులు; బాలక్రీడ విధంబుగా= పని పిల్లల ఆటమాదిరిగా; విహారించి= తిరిగి; అనాయాసగమన విలాసంబు= సుఖంగా నడిచే చేష్ట; మెఱయున్= ప్రకాశించగా; చని చని= పోయి పోయి; ప్రాండ్రువాలుట= సూర్యుడస్తుమించే సమయాన్ని; కనుంగొని= గుర్తించి; పాంచజన్మ దేవదత్తములు= పాంచజన్మము, దేవదత్తమూ అనే పేరుగల తమ శంఖాలను; ఒత్తి= ఉండి; రయంబుగైకొని= వేగంగా; అరిగిరి= వెళ్లారు; ఆ చక్కటిన్= ఆ ప్రక్క; కొందరులు నరపతులు= కొంతమంది రాజులు; ఒండోరులన్= ఒకరినొకరు; పురికొల్పుకొని= పౌచ్చరించుకొని; అడ్డుపడి= ఆ ఇద్దరికి అడ్డంగా వచ్చి; తపులు పెట్టి= వెంటపడి; బెట్టుపెనంగి= గట్టిగా పెనగులాడి (యుద్ధంచేసి); సముద్రంబు చొచ్చిన ఏఱులన్ పోలెన్= సముద్రంలో కలిసిన నదుల మాదిరిగా; అడంగిరి= అణిపోయినారు (తమ ఆకారాలు లేకుండా పోయారు); అట్లు= ఆ విధంగా; సైన్యంబు గడచి= సైన్యాన్ని దాటి; బలితంపు వలన్= పెద్ద వలను; ప్రచ్చికొని= చీల్చుకొని; వెలువడిన= బయటపడిన; మత్స్యంబులును= చేపలును; రాహుముఖంబు వెడలిన= రాహుగ్రహము నోటినుండి బయటపడిన; చంద్ర+అర్చులున్ పోలెన్= చంద్ర సూర్యుల మాదిరిగా; పోలిచి= ఒప్పి ఉండి; అట పోపుచుండన్= ఆ దిక్కులో వెళ్లుతూ ఉండగా; అయ్యెడన్= అక్కడ(యుద్ధరంగంలో); సింధురాజు పనిచాలించి= సైంధవుడి సేవ చాలించి; సైనికులు; తోలగిరి= దూరంగా పోయారు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; దుస్తరంబు+అగు= దాటడానికి పీలులేని; బహుళ బలంబులు= ఎక్కువ అయిన సైన్యాలను; నిస్తురించి= దాటిపోయి; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరూ; తలలు+ఎత్తి= తలలు మీదికి ఎత్తి; మాచి; తమలోన్= తమలో తాము (కృష్ణార్జునులు); ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నీ సైనికులంతా బలహీనులయి ఉండిపోయారు. ఒక్కడు కూడా ధైర్యంతో ఎదుర్కొనేవాడు లేకుండా పోయాడు. (వెనుక వర్షించినట్లు) కృష్ణార్జునులు పిల్లల ఆటగా తిరిగి అనాయాసంగా సాగే నడకల హోయలు మెరయగా ప్రాండ్రువాలుట గమనించి, తమ శంఖాలు పాంచజన్మ దేవదత్తాలను ఒత్తి, వేగంగా వెళ్లారు. ఆ ప్రక్కలోని రాజులు ఒకళ్ళోకణ్ణు పౌచ్చరికలతో అడ్డుపడి పెనగులాడి సముద్రంలో కలిసిపోయే ఏరుల వలె అణిపోయారు.

ఆ విధంగా సైన్యాన్ని దాటుకొని పెను వలను త్రైంచుకొని వచ్చే పెద్ద చేపల మాదిరిగాను, రాఘవ నోటిసుండి వెలువడిన చంద్రసూర్యుల మాదిరిగాను ఆ దిక్కులో వారు పోతూ ఉండగా, సైనికులంతా సింధురాజు సేవ మానుకొని తొలగి పోయారు. ఈఁడటానికి అనువుగాని సముద్రం వంటి ఆ సైన్యాన్ని దాటి, తల లెత్తి వారిద్దరు (కృష్ణార్జునులు) తమలో తాము ఇట్లా మాట్లాడుకొన్నారు.

ఏశేషం: అలం: ఉపమ.

A. వీడె సైంధవండు! వీని చుట్టును గృహం, శల్య గురుతనూజ సాముదత్తి

కర్ణ కర్ణ సుతులు గావలి యున్నారు; పోటు మగలు గాన పూచి పట్టి.

170

ప్రతిపదార్థం: వీడె సైంధవండు= ఇతడే సైంధవుడు; వీని చుట్టును= వీడికి అన్నిషైపుల; కృష్ణ శల్య గురుతనూజ సాముదత్తి శల్య కర్ణ కర్ణ సుతులు= కృపుడు, శల్యుడు, అశ్వత్థామ, బాహ్యాకుడు, కర్ణుడు, వృష్ణసేనుడు (మొదలైనవారు); పోటు మగలు= పేరు మోసిన వీరులు; కానన్= అయినందచేత; పూచిపట్టి= ప్రయత్నంతో; కావలి ఉన్నారు= కాపుదలగా ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: (కృష్ణార్జునులు తమలో తాము) ఈ ఎదురుగా ఉన్నవాడే సైంధవుడు. పేరుకెక్కిన పెద్ద యోధులు కనుక కృపుడు, శల్యుడు, అశ్వత్థామ, బాహ్యాకుడు, కర్ణుడు, వృష్ణసేనుడు, సైంధవుడికి అన్నిషైపుల గట్టి కాపలా ఉన్నారు.'

v. అని పలికి వారలలో నా జయద్రథుం దహ్నక చూచి వెండియు.

171

తాత్పర్యం: అని చెప్పి వాళ్ళలో సైంధవుడిని బాగా చూచి మరల ఇట్లా అన్నారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

K. 'వీ రేమి గాచెదరు? తా, నే రూపున బ్రథుకు? వీర లేల? సురలు జం

భాలియుఁ గాచిను దస్తును, భాలిసుమరి కాక నింగిఁ బడనిషైదమే?' 172

ప్రతిపదార్థం: వీరు+వీమి కాచెదరు?= ఈ సైనికులు ఏ విధంగా సైంధవుడిని కాపాడగలరు?; తాను+వీరుపున బ్రదుకున్?= వీ దేవిధంగా బ్రతుకుతాడు?; వీరలు+వీల?= వీరే కాదు; సురలు= దేవతలు; జంభారియున్= ఇంద్రుడును; కాచినన్= కాపాడినా; బారి సమరి= చంపి; కాక= కాకుండా; నింగిన్= ఆకాశాన్ని; పడనిచ్చెదమే?= పడనిస్తామా?

తాత్పర్యం: 'ఈ వీరులు సైంధవుడిని ఏమి కాపాడగలరు? ఇక అతడు ఇట్లా బతుకుతాడు? ఈ వీరులే కాదు - దేవతలూ దేవేంద్రుడూ కూడా కలిసి కాపాడటానికి ప్రయత్నం చేసినా అతడిని చంపికాని పాద్మకుంక నీయం.

K. అను పలుకులు నీ యోధులుఁ, దనయులు వినుచుండ ఫోరతరదుర్గము లె

ల్లను గడచి లాభదేశముఁ, సనఁ జీచ్చిన వణిజులట్ల సమ్మదలీలన్.

173

ప్రతిపదార్థం: అను పలుకులు= అని (కృష్ణార్జునులు) మాటలాడే మాటలు; నీ యోధులున్= నీ సైనికులూ, కుమారులూ; వినుచుండన్= వింటూ ఉండగా; ఫోరతర= భయంకరమైన; దుర్గములు+ఎల్లను= కోటులన్నింటినీ; కడచి= దాటి; లాభదేశమున్= అద్యష్టమును కలిగించే దేశంలోకి; చనన్+వొచ్చిన్= ప్రవేశించిన; వణిజులు+అట్లు+అ= వ్యాపారుల మాదిరి; సమ్మదలీలన్= సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు నీ కుమారులు, సైనికులూ వింటూ ఉండగా భయంకరమైన కోటులను దాటి లాభసాటి అయిన దేశంలో అడుగుపెట్టిన వ్యాపారుల వలె (కృష్ణార్జునులు) సంతోషంతో.

v. ఒప్పిన యప్పురుష సత్తములం గనుంగిని యారథిక జనంబులు విష్ణుయంబునం దమలో ని ట్లనిల. 174

ప్రతిపదార్థం: ఒప్పిన= ప్రకాశించిన; ఆ+పురుష సత్తములన్= ఆ పురుషశైష్ములను; కనుంగిని=చూచి; ఆ, రథికజనంబులు= రథంమీది నుండి యుద్ధంచేసే ఆ వీరులు; విస్తుయంబున్= ఆశ్వర్యముతో; తమలోన్= తమలో తాము; ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా అనుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ప్రకాశించే ఆ పురుషాశ్చైలను చూచి, ఆ రథికులు ఆశ్చర్యపడి తమలో తాము ఈ విధంగా అనుకొన్నారు.

తే. పెక్క నదు లీఎి వెడలుట, పేర్చు దావ, శిఖులు గడచుట, దారుణాలీవిషములు

బార దప్పుట గాదె! కుంభజముభోగ్ర శూరయోధుల మిగిలి వచ్చుటఁ దలంప.

175

ప్రతిపదార్థం: కుంభజముభు= ద్రోణాడు మొదలయిన; ఉగ్ర= తీవ్రమయిన; శూరయోధులన్= శూరులయిన వీరులను; మిగిలి వచ్చుట= దాటుకొని రావటం; తలంపన్= భావించగా; పెక్క నదులు= అనేకములయిన నదులను; ఈది వెడలుట= ఈది గట్టెక్కటమును; పేర్చు= ఎక్కువైన; దావశిఖులు= దావాగ్ని మంటలను; కడచుట= దాటటం; దారుణా= భయంకరమయిన; ఆళీవిషములు= పాముల; బారి తప్పుట= దెబ్బ తప్పించుకొనటం; కాదె!= కాదా!

తాత్పర్యం: ద్రోణాడు మొదలైన క్రూరవీరశూరులను దాటి యుద్ధంలో ముందుకు రావటం - ఆలోచించి చూస్తే అనేక నదులను ఈది ఒడ్డుకెక్కటం, కమ్ముకొని విజృంభించిన దావాగ్నిజ్యాలలను దాటటం, భయంకర సర్పాల బారిన పడకుండా తప్పించుకోవటం కాదా!

విశేషం: అలం: నిదర్శన.

వ. అనుచు నాక్షాల సుపలక్షించి.

176

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని అనుకొంటూ; ఆ, కృష్ణాలన్= ఆ కృష్ణార్జునులను, ఉపలక్షించి= చూచి

తాత్పర్యం: అని పలుకుతూ ఆ కృష్ణార్జునులను చూచి.

క. ‘గురుముభు బహురథిక శరీ, త్యరములచే నైన క్రొత్త గంటలును సుమనో

భరిత నవకళ్లికార, స్మృతితాచలయుగము భంగిఁ బీలిచిలి చూడన్.’

177

ప్రతిపదార్థం: గురుముభు= గురువైన ద్రోణాడు మొదలయిన; బహురథిక= అనేకులయిన వీరుల; శర+ఉత్సర్పములచేన్= బాణాసమూహాల వలన; ఐన= అయినటువంటి; క్రొత్తగంటలు= కొత్త గాయాలను; సుమనోభరిత= పూలతో కూడిన; నవ= క్రొత్త; కర్ణికార= కొండగోగులతో; స్వారిత= అందగించిన; అచల యుగము= కొండలజంట; భంగిన్= మాదిరిగా; చూడన్= చూడటానికి; పాలిచిరి= ఒప్పారారు.

తాత్పర్యం: [ద్రోణాదులయిన చాలామంది రథిక వీరులు బాణాలతో కొట్టటం వల్ల కలిగిన క్రొత్త గాయాలతో అప్పుడే పూచిన క్రొత్త కొండగోగుపూలతో ఒప్పారే రెండు కొండల వలె కృష్ణార్జునులు చూడ ముచ్చటగ అగుపించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. అని యగ్గించుచు సింధువి, భునిదెన విగతాపు లైరి భూవల్లభు! యు వ్యవజాక్ష లెఱ్చెసెర లో, ప్వి నతని వీక్షించి యార్థి బరవన మలరన్.

178

ప్రతిపదార్థం: భూవల్లభు!= ఓ రాజు! (ఓ ధృతరాష్ట్రా!); అని అగ్గించుచున్= ఆ విధంగా కీర్తిస్తూ: సింధువిభుని దెసన్= సైంధవుడిని గూర్చి; విగత+ఆశులు+ఐరి= ఆశ వదలుకొన్నారు; (సైంధవుడిని కాపాడలేమను నమ్మకంతో ఉండిపోయారు); ఆ+వనజ+అశ్చులు= ఆ తామరస వేత్తులు (కృష్ణార్జునులు); ఎఱ్చెసెరలు+ఒప్పున్= కోపంవలన ఏర్పడే కంటి ఎరజీరలు అనురగా; అతనిన్= ఆ సైంధవుడిని; వీక్షించి= చూచి; బరవసము+అలరన్= ఛైర్యం అతిశయించగా; ఆర్పి= పెద్దగా అరచి (సింహాదం చేసి).

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! ఆ విధంగా ప్రశంసిస్తూ సైంధవుడిమీద మన సైనికులు ఆశ వదలుకొన్నారు. కృష్ణార్జునులు కోపంతో కన్నులలో ఎరజీరలు ఒప్పారగా సైంధవుడిని చూచి, గర్వంతో పెనుబొబ్బిపెట్టి సింహాదం చేసి.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంగ్రేమేహిభార్తీము

ద్రోణపర్వము - చతుర్థార్థాసము

క. శ్రీమత్తాయుష్టత్తు సు , శ్రీమత్త్వ ప్రద కట్టాక్ష దీపిత భక్త
సత్రమారామవసంతా! , వ్యామోహా ప్రశమకరణ! హాలహారనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీమత్త్వ=సంపదను కలిగి ఉండటం; ఆయుష్టత్తు= ఆయుస్సును కలిగి ఉండటం; సుధీమత్తు= శైష్మాయైన, విజ్ఞానమును కలిగి ఉండటం; ప్రద= ఇచ్ఛనటువంటి; కట్టాక్ష= కడకంటిచూపుతో; దీపిత= ప్రకాశింపజేయబడిన (వెలిగేటట్లు చేసిన); భక్తస్తోమ= భక్త సమూహమనే; ఆరాము= ఉద్యానవనానికి; వసంతా!= వసంత బుతువువంటివాడా! (అనగా భక్తులనే ఉద్యానవనం చిగిరిగా వెలగటానికి వసంత బుతువు వంటి వాడు హారిహరనాథుడని భావం); వ్యామోహా= మూర్ఖత్వమును (అజ్ఞానమును); ప్రశమకరణ!= పోగొట్టేవాడా!; హారిహరనాథా!= హారిహరనాథస్వామీ!

తాత్పర్యం: ఇశ్వర్యాన్ని, ఆయుష్యాన్ని, విజ్ఞానాన్ని అనుగ్రహించే కడగంటి చూపుతో ప్రకాశింపచేయబడిన భక్త సమూహము అనే ఉద్యానవనానికి వసంతుని వంటివాడా! అజ్ఞానాన్ని అణగించేవాడా! ఓ హారిహరనాథా!

విశేషం: అలం: రూపకం. హారిహరులను ఇర్పురనూ ఒకే విధంగా ఒకే గుణవిశేషంతో వర్ణించాడు తిక్కున.

సాత్యకి మొగ్గరంబు సారందొడంగుట (సం. 7-89-38)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కి ట్లనియె.

2

తాత్పర్యం: వైశంపాయనముని జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తే. ‘ధర్మపుత్రుండు వనుప సాత్యకి గడంగి , తన బలము దెసు నడచుట వినిన యాంజ
కేయుఁ డర్జునుఁ గలియ శైనేయుఁ బోవ , విడిచిరే మనవా?’ రని యదుగుటయును.

3

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపుత్రుండు వనువన్= ధర్మరాజు పంపగా; సాత్యకి కడంగి= సాత్యకి పూనుకొని; తన బలము దెసవన్= తన పైన్య మున్న దిక్కుకు; నడచుట= పోవటం; వినిన= విస్మటి; అంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అర్జునువన్= అర్జునుడిని; కలయన్= కలియటానికి; శైనేయువన్= సాత్యకిని; పోవన్= పోవుటకు; మనవారు= మనసైన్యాలు; విడిచిరే?= వదలినారా?; అని అడుగుటయును= అని అడుగగా.

తాత్పర్యం: ‘ధర్మరాజు పంపగా సాత్యకి పూనికతో కౌరవబలాలవైపు పోవటం విని ధృతరాష్ట్రుడు ‘సాత్యకి ఆ విధంగా అర్జునుడిని కలియటానికి పోతూ ఉంటే మనవారు అతడిని ఎదుర్కొనకుండా, పోనిచ్చారా?’ అని అడుగగా.

వ. సంజయుం డతని కిట్లను; ‘నట్లు మఱందిం బనిచి యుధిష్ఠిరుం డాచార్యుల నవలీకించి యాశిని వరుపిఱుందన తణిమె; నప్పుడు దృష్టిద్వ్యమ్యుం డవప్పుంభంబున నెలుంగెత్తి పురికొల్పి పొండవసైనికులు గవిసిన మనవారును మార్కాన్నిలి; తదనంతరంబ.

4

ప్రతిపదార్థం: సంజయుండు; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; మఱందిన్+పనిచి= మేనమరదిని ఆజ్ఞాపించి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ఆచార్యవలను= ద్రోణుని దిక్కు; అవలోకించి= చూచి; ఆ శినివరు= ఆ శినివంశంలో ఉత్తముడైనవాని (సాత్యకి); పిఱుందన్= వెంటనే; తతీమెన్= తరిమాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధృష్టద్యుమ్యుండు= పాండవేనాని అయిన ధృష్టద్యుమ్యుడు (ద్రుపదుడి కుమారుడు); అప్పంభంబునన్= గర్వంతో; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి; పురికొల్పన్= ప్రేరేపించగా; పాండవ సైనికులు= పాండవ బలాలు; కవిసినన్= క్రమ్యకొనగా; మనవారును= మనసైనాలు కూడా; మార్కోనిరి= ఎదుర్కొన్నారు; తదనంతరంబు+అ= ఆ మీదట.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మేనమరది అయిన సాత్యకిని ఆ విధంగా ఆజ్ఞాపించి, ద్రోణుడున్న దిక్కు చూచి, అతడిని వెంటనే తరిమాడు. ఆ సమయంలో ధృష్టద్యుమ్యుడు గర్వంతో గొంతెత్తి ప్రేరేపించగా పాండవ సైనికులు మనవారిని క్రమ్యకొన్నారు. మన సైనికులు కూడా ఎదుర్కొన్నారు. ఆ మీద (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

K. తలలను గరముల వళ్ళ , స్ఫూర్మముల జఘునములఁ తొడలఁ జరణంబుల న
య్యులఁ గప్పెడు సాత్యకి కో , ల్యుల కోర్వుక నీ బలము గలంగంబడియెన్.

5

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఇలన్= ఆ యుద్ధరంగంలో; తలలను= తలలను; కరములన్= చేతులను; వషప్పులములన్= రొమ్ములను; జఘునములన్= నడుములను; తొడలన్= తొడలను; చరణంబులన్= పాదాలను; కప్పెడు= కప్పివేసే; సాత్యకి= సాత్యకియొక్క; కోల్చులకున్= ఎదురు యుద్ధానికి; ఓర్వక= ఆగలేక; నీ బలము= నీ సైన్యం; కలంగంబడియెన్= చికాకు పడింది.

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధరంగంలో ఎదురు నిలిచిన సాత్యకి యుద్ధపద్ధతి నీ సైన్యం తలలను, చేతులను, గుండెలను, నడుములను, తొడలను, పాదాలను నరికి నేలనంతటను పరువగా అతడి-దాడికి తాళలేక నీ సైన్యం చీకాకుపడింది.

K. విచ్ఛిన ముఖాకల కడ్డము , సాచ్ఛిన నేడ్పురు స్వపాల శూరోత్తములం
బుచ్చె జముం గొలువఁగ వి , వ్యాచ్ఛముఱఁది పెత స్వపాల వర్ధము దెరలన్.

6

ప్రతిపదార్థం: విచ్ఛినమూకలకున్= చెదరిన సైన్యానికి; అడ్డము చౌచ్చినన్= అడ్డంగా దూరిన (సహాయంగా సాత్యకి సైనికుల మధ్య అడ్డంగా దూరిన); ఏడ్పురు= ఏడుగురు; నృపాలశార+ఉత్తములన్= రాజువీర త్రేష్ణులను; వివ్యచ్ఛముఱఁది= అర్పునుడి మేనమరది (సాత్యకి); పెఱనృపాల వర్ధము= మిగిలిన రాజుసమాహం; తెరలన్= (భయంతో) తొలగిపోగా; జమున్+కొలువంగన్= యముడిని సేవించటానికి; పుచ్చెన్= పంపాడు (అనగా చంపాడని భావం).

తాత్పర్యం: చెదరిపోయిన సైన్యాలకు సాయంచేయటానికి (నిలపటానికి) అడ్డంగా వచ్చిన రాజువీర త్రేష్ణులను ఏడుగురుని, యుద్ధరంగంలోని తక్కిన రాజులు బెదరి, చెదరిపోగా, సాత్యకి యముడికి నేవ చేయటాన్కి వారిని పంపాడు.

విశేషం: అలం: పర్యాయోక్తం. చంపెను అనటానికి పుచ్చె జముం గొలువఁగ అని భంగ్యంతరంచే చెప్పటంచేత అలంకారం పర్యాయోక్తము.

సీ. ఆ సమయంబున నతని శూరోత్తము కుంభ , భపుఁ దేడు తూపులు వఱపే మేన
నతఁ డస్తుసప్తకహాతుఁ జేసే; నాతని , నగ్గురుఁ డాటింట నశ్శములను
సూతు నాతని నొంచె; నాత డయ్యాచార్య , నేపుమై బచియును నేడు నాటు
నెనివిబియును బదునెనిమిబియును శాత , శరముల నొప్పించి తురగచయము

అ. నాల్గు సాయకముల నడికించి సారథి , నొక్క మార్గణమున ను బ్లైడంచి
యార్థటయును ద్రోణుఁ డలిగి , వాలమ్ములఁ బొభివే దద్రథంబు ముద మెలర్ప

7

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= సాత్యకి ఆ విధంగా యుద్ధం చేసేటప్పుడు; కుంభ భవుడు= ద్రోణాచార్యుడు; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; మార్గౌని= ఎదుర్కొని; ఏడుతూపులు= ఏడు బాణాలు; మేనన్= అతడి శరీరంలో; పఱపెన్= నాటాడు; అతండు= ఆ సాత్యకి; అత్రసప్తక= ఏడు బాణాలతో; హతున్+చేనెన్= (ఆచార్యుడిని) దెబ్మతినేటట్లు చేశాడు; ఆ+గురుడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; అతనిని= సాత్యకిని; ఆటింటన్= ఆరింటితోను; అశ్వములను= గుర్రాలను; సూతున్= సారథిని; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; నొంచెన్= బాధించాడు; అతడు= ఆ సాత్యకి; ఏపుషైన్= విజృంభణంతో; ఆ+ఆచార్యున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని (గురువును); పదియును= పదింటితోను; ఏడు= ఏడింటితోను; అఱు= ఆటింటితోను; ఎనిమిదియును= ఎనిమిదింటితోను; పదునెనిమిదియును= పదునెనిమిదింటితోను; శాత= వాడియైన; శరములన్= బాణాలతో; నాప్పించి= బాధించి; తురగచయమున్= గుర్రములను; నాల్గు సాయకములన్= నాల్గు బాణాలతో; అడికించి= భయపెట్టి; సారథిని= సూతుని; ఒక్క మార్గణమునన్= ఒక వాడి అమ్ముతో; ఉంబ్యి+అడంచి= గర్యాన్ని నాశంచేసి; ఆర్పటయును= సింహానాదం చేయటంతో; ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; అలిగి= కోపించి; మదము= గర్వము; ఎలర్పున్= ఎక్కువ కాగా; తదధంబున్= ఆ సాత్యకియొక్క తేరును; వాలమ్ములన్= వాడి అయిన బాణాలతో పాదివెన్= క్రమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా యుద్ధం జరిగేటప్పుడు ద్రోణుడు సాత్యకిని ఏడు బాణాలతో కొట్టాడు. అందుకు బదులుగా సాత్యకి కూడా ఏడు బాణాలతో ద్రోణుని కొట్టాడు. అపుడు ద్రోణుడు వరుసగా సాత్యకి మీద ఆరు బాణాలు వేసి అతడిని, సూతుడిని, గుర్రాలను దెబ్మతిశాడు. అందు కా సాత్యకి విజృంభించి ఆచార్యుడిని పది, ఏడు, ఆరు, ఎనిమిది, పద్మానిమిది సంఖ్యలు గల వాడి బాణాలతో బాధించాడు. గుర్రాలను నాల్గు బాణాలతో భయపెట్టి, సూతుడిని ఒక తూపుతో హతమార్చి సింహానాదం చేశాడు. ద్రోణుడి కంతట కోపం ఎక్కువ కాగా వాడి అయిన బాణాలతో సాత్యకి తేరును క్రమ్ముకొన్నాడు.

ప. ఇట్లు బాణజాలంబు గుప్పి గురుండు సాత్యకి సుపలక్షీంచి.

8

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; బాణజాలంబు= బాణముల యొక్క సమూహము; గుప్పి= ప్రయోగించి; గురుండు= ద్రోణుడు; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; ఉపలక్షీంచి= చూచి

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బాణాల సమూహాన్ని గుప్పిస్తూ ద్రోణుడు సాత్యకిని చూచి.

క. 'నా చేతి బలుపు గని నీ , యాచార్యుం దోడి తొలగి యిలగెను నీవే

తొలగి యట వోపు వాడవు , సూచెదుగా కెట్లు నిన్ను ప్రుక్కించెదనో!

9

ప్రతిపదార్థం: నా చేతి బలుపు= నా భుజశక్తిని; కని= చూచి; నీ ఆచార్యుండు= నీ గురువైన అర్జునుడు; ఓడి= ఓడిపోయి; తొలగి= తప్పుకొని; అరిగెను= వెళ్లాడు; నీవే త్రోచి= నీవే చొచ్చుకొని; అటపోవువాడవు= ఆ విధంగా పోతావు; నిన్నున్= నిన్ను; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ప్రుక్కించెదనో= బలపోనుని చేస్తానో; చూచెదుగాక!= చూస్తావు కదా.

తాత్పర్యం: నా చేతి బలాన్ని చూచి నీ గురుడు (అర్జునుడు) ఓడి పొరిపోయాడు. నీవు కూడ త్వరగా అట్లే పోతావు. ని నేన్నిధంగా బలపోనుని చేస్తానో చూడు'.

క. అనవుడు 'ధర్మాత్మజు పను , పున నే గాంఢీవికడకుఁ బోయేద; న న్నిం

తన నేటికి? దడవయ్యెడు , ననుగ్రహము సేయు; మర్దు మబి పెద్దలకున్.'

10

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగానే; ధర్మరాజు పనుపునన్= ధర్మరాజు ఆజ్ఞతో; ఏన్= నేను; గాంఢీవికడకున్= అర్జునుడి దగ్గరకు; పోయేదన్= వెళ్లుతాను; నన్నున్= నన్ను; ఇంత+అనన్= ఇన్నిమాట లనగా; (వెనుకటి పద్యంలో ద్రోణుడాడిన వ్యంగ్యాషైన మాటలు); ఏటికిన్?= ఎందుక?; తడవు+అయ్యెడున్= అలస్యమువుతూ ఉన్నది; అనుగ్రహము చేయుము= దయ చూపుము; పెద్దలకున్= పెద్దవారికి; అది అర్థము= అది తగి ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆజ్ఞచేయగా ‘నే నర్జునుడి దగ్గరకు పోతూ ఉన్నాను. ఇన్ని మాటలతో నవ్వెందుకు బాధిస్తాను? ఆలస్యమవుతూ ఉన్నది. నామీద దయ చూపుము. పెద్దవారి కది ధర్మం’.

క. అని పలికి తొలగిపోవుట , మనమున సూఫాంచి దైత్యమర్దనుతమ్ముం
దను సూతుతోడ ద్రోణుడు , మనలం బోసీక పెనగు మాత్స్యమునన్.

11

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని మాటలాడి; తొలగిపోవుట= తప్పించుకొనిపోవటాన్ని; మనమునన్= తన మనసులో; ఊహించి= తలచికొని; దైత్యమర్దను తమ్ముందును= సాత్యకియు; (దితి కుమారులయిన రాక్షసులను చంపిన వాడికి - శ్రీకృష్ణుడికి తమ్ముడని); సూతుతోడన్= తన సారథితో; అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; మనలన్= మనలను; పోసీక= తప్పుకొని పోసీయకుండా; మాత్స్యమునన్= మచ్చరంతో (పట్టుదలతో); పెనగున్= పోరాడుతాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి ద్రోణుడితో ఆ మాటలు మాట్లాడి (అర్జునుడిలాగానే) (ద్రోణుణై) తొలగి పోవడం మంచిదని మనసులో ఊహించి తన సారథితో ఈ విధంగా అన్నాడు. ద్రోణుడు మాత్స్యంతో మనలను ముందుకు పోసీకుండా యుద్ధం చేస్తాడు.

వ. తడసినఁ గర్జంబు దప్పు; నితనికి నోసలంచి పాశవలయు; విను మిచియే బాహ్యాకబలం; బదే యంగసైన్సుం; బల్లదె దాక్షిణాత్యసేన; వీనియం దొక్కసుందున వెడలు ద', మని గడంగి యడ్డపడిన నొప్పించి చిక్కువఱ్చిచి పాశద మనిన నట్ల కాక యని యధ్యారుకానుజుండు ద్రోణునకుం దొలంగించి తేరు దొలంబిత్రబాణంబులు గురియుచు నగ్గురుండు వెనుతవుల నయ్యాదవ సింహావిక్రమంబున నంగచమూచ్ఛేదనంబు సేసి చను నెడఁ గృతవర్ష యాతనిఁ డాకి.

12

ప్రతిపదార్థం: తడసినన్= ఆలస్యం చేస్తే; కర్జంబు= పని; తప్పున్= చెడిపోతుంది; ఇతనికిన్= ఈ ద్రోణుడికి; ఓసరించి= తప్పుకొని; పోవలయున్= వెళ్లవలసి ఉన్నది; ఇదియే బాహ్యాక బలంబు= ఇదిగో బాహ్యాకుడి సేన; అదే అంగసైన్సుంబు= అదుగో అంగదేశపు సేన; అల్లదె= ఆ దూరంగా కనుపించేదే; దాక్షిణాత్యసేన= దక్షిణ దిక్కునుండి వచ్చినవారి సైన్యం; వీని అందున్= ఈ సేనలో; ఒక్క సందునన్= ఒక సందులో (మధ్యలో దూరి అని భావం); వెడలుదము= వెళ్లుదాము; అనినన్= అనగా; కడంగి= పూనుకొని; అడ్డపడినన్= అడ్డంరాగా; నొప్పించి= బాధించి; చిక్కుపఱ్చి= చికాకుపెట్టి; పోదము+అనినన్= వెళ్లుదా మనగా; అట్లు+అ కాక+అని= అట్టే అని; ఆ+దారుకానుజుండు= ఆ దారుకుడి తమ్ముడు; ద్రోణునకున్ తొలంగించి= ద్రోణుడిని తప్పించి; తేరు తోలన్= తేరును తోలగా; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణుడు; తీవ్రబాణంబులన్+కురియుచున్= వాడి బాణాలను వర్షంవలె కురిపిస్తూ; వెనుతవులన్= వెన్నంటగా; ఆ+యాదవ సింహండు= సింహమంవంటి ఆ యాదవుడు; సింహ విక్రమంబునన్= సింహము శార్యం వంటి శార్యంతో; అంగచమూ= అంగసైన్యాన్ని; చేదనంబు చేసి= చంపి; చనువడన్= పోయేటప్పుడు; కృతవర్ష; ఆతనిన్+తాకి= ఆతడిని తలకొని.

తాత్పర్యం: ఆలస్యం అయితే పని చెడిపోతుంది. ఇతడిని తప్పించుకొని పోవలసియుంది. ఈ బాహ్యాక, అంగ, దాక్షిణాత్య సేనలలో సందుచేసికొని వెళ్లుదాము. ఎవరైనా అడ్డుపడితే నొప్పించి చీకాకు పరిచి వెళ్లుదాము’. అనగా అట్టే అని దారుకుడి తమ్ముడైన సారథి ద్రోణుని తప్పించి తేరును తోలాడు. గురుడు తీవ్ర బాణాలు కురిపిస్తూ వెంటబడగా, ఆ యాదవసింహం సాత్యకి సింహ సరాక్రమంతో అంగసైన్యాన్ని చీల్పుకొని వెళ్లుతూ ఉండగా, కృతవర్ష అతడిని ఎదుర్కొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఆ ఐమ్ము లతని మేనం , దూఱంగా నేసి నాల్గు తురగాంగములన్
గీతీంచినఁ గని ద్రోణం , దూఱడి ధర్మజుని దెసకు సున్మఖ్యఁ డయ్యైన్.

13

ప్రతిపదార్థం: అఱు+అమ్మలు= ఆరు బాణాలను; అతని మేనన్= ఆ సాత్యకి శరీరంలో; తూటంగాన్= చొచ్చుకొని పోయేటట్లు; ఏసి= కొట్టి; నాల్గు= నాల్గుబాణాలతో; తుగి+అంగములన్= గుర్రాల శరీరాలను; గీఱించినన్= చీల్చివేయగా; కని= చూచి; ద్రోణండు; ఊఱడి= ఊరటతో; ధర్మజుని దెసమన్= ధర్మరాజు దిక్కుకు; ఉన్నమ్ముడు+అయ్యెన్= ముందుకు సాగాడు.

తాత్పర్యం: ఆరు బాణాలను సాత్యకి శరీరంలోకి దూరేటట్లువేసి, నాల్గుగింటితో గుర్రాల శరీరాలను చీల్చాడు. దానిని (కృతవర్ష యుద్ధగతిని) చూచి ద్రోణడు ఊరటతో ధర్మజ డున్న వైపునకు పోవటానికి ఉద్యక్తుడయ్యాడు.

వ. అక్కడ మొగమయ్య నిక్కడ నేమఱక యుండె; నప్పుడు.

14

ప్రతిపదార్థం: అక్కడన్= ధర్మరాజు ఉన్నచోట; మొగము+అయ్యెన్= మొగము ఉన్నా; ఇక్కడన్= ఈ యుద్ధం జరిగే చోట; ఏమఱక= ఏమరుపాటు లేకుండా; ఉండెన్; అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ దిక్కునకు మొగమున్నా (ధర్మజుడి దిక్కునకు మొగమయినా) ఇక్కడ ఈ యుద్ధం జరిగే స్థితికి ఏమరుపాటులేకుండా ఉన్నాడు. అప్పుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కృతవర్షయొడల సాత్యకి, శితసాయకములు పదాఱు సెలవినఁ గోపణ

ధృతి మెఱయఁగఁ బలుదూపుల, నతఁ దాతని నుచ్ఛిపోపునట్లుగ నేసెన్.

15

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్ష ఒడలన్= కృతవర్ష ఒంటిమీద; సాత్యకి; శితసాయకములు= వాడిబాణాలు; పదాఱు చెరివినన్= పదునారింటితో గ్రుచ్చగా; కోప+ఉద్రతి= కోపంవలని దర్శం; మెఱయఁగన్= ప్రకాశించగా; పలుతూపులన్= అనేక బాణాలతో; అతడు= కృతవర్ష; అతనిన్= సాత్యకిని; ఉచ్చిపోపునట్లుగన్= గ్రుచ్చిదూసికొని పోయేటట్లుగా; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: వాడి అయిన పదహారు బాణాలను కృతవర్ష శరీరంలో గ్రుచ్చాడు. కోపంతో కృతవర్ష అనేక బాణాలు సాత్యకి ఒంటిలో దూసుకొని పోయేటట్లు కొట్టాడు.

వ. వెండియు.

16

ప్రతిపదార్థం: వెండియున్= మరలా

తాత్పర్యం: ఇంకను. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. విలు దునుమాడి వక్కమున వే పబియమ్మలు నాటు నాతఁ డు

జ్ఞులఫునశక్తి వైచి కృతవర్షుని బాహపవు నొంచి దైర్ఘ్య ని

శ్వలమతి నొండు విలు గొని సారథిఁ జంపిన సూతకృత్యమున్

వలనుగఁ బుసి యా రథికపర్యాడు నిల్చె నితాంతథీరతన్.

17

ప్రతిపదార్థం: విలు తునుమాడి= వించిని త్రుంబివేసి; వే= వెంటనే; పది అమ్ములన్= పది బాణాలను; వక్కమునన్= గుండెలో; నాటన్= గ్రుచ్చగా; అతడు= సాత్యకి; ఉచ్చల ఘనశక్తి వైచి= మండతున్న పెద్ద శక్కయుధాస్మి వేసి; కృతవర్షుని= కృతవర్షయొక్క; బాహపవు నొంచి= భుజమును నొప్పించి; దైర్ఘ్యనిశ్వలమతిన్= దైర్ఘ్యంతో నిశ్వలమతిన మనస్సుతో; ఒండు విలు కొని= వేరొకవిలును తీసికొని; సారథిన్+జంపినన్= సారథిని చంపగా; ఆ రథిక పర్యాడు= ఆ వీరశేష్ముడు; సూతకృత్యమున్= సారథి పనిని; నితాంతథీరతన్= మిక్కిలి దైర్ఘ్యంను; వలనుగన్+పూని= ఉపాయంతోనూ పూనుకొని; నిల్చున్= నిలిచాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్ష సాత్యకి విలును త్రుంబి, పది వాడి బాణాలను అతడి గుండెలో గ్రుచ్చాడు. అప్పుడు పెద్ద శక్తితో సాత్యకి కృతవర్ష అతడి భుజాస్మి నొప్పించి దైర్ఘ్యనిశ్వలమతితో ఇంకొక విలు తీసుకొని సారథిని చంపాడు. అయినా అతడు దైర్ఘ్యంతో ఉపాయంగా సారథ్యం చేపట్టి యుద్ధరంగంలో నిలిచాడు.

వ. నిలిచియు సాత్యకి దెసం దఱమక భీమసేన పురస్పరంబైన బలంబున కడ్డపడ నలిగే; నష్టింబున నతని బెట్టు వఱిచి యా తైనేయుం డచటు గడచి చనియే' ననిన విని ధృతరాష్ట్రండు సంజయున కి ట్లనియె. 18

ప్రతిపదార్థం: నిలిచియున్= ఆగియు; సాత్యకిదెసన్= సాత్యకి వైపు; తఱమక= తరుమకుండా; భీమసేన పురస్పరంబు+ఐన= భీముడు నాయకుడుగా ఉన్న; బలంబునకున్= పైన్యానికి; అడ్డపడన్= అడ్డం పోవటానికి; అరిగ్న్= వెళ్లాడు; ఆ+విధంబునన్= ఆ ప్రకారంగా (వెనుక వివరించిన విధంగా); అతనిన్= ఆ కృతవర్గును; బెట్టుపణిచి= ఎక్కువగా కష్టపెట్టి; ఆ తైనేయుండు= ఆ సాత్యకి; అచటు గడచి= ఆ చోటు దాటి; చనియెన్= వెళ్లాడు; అనినన్ విని= అని చెప్పగా విని; ధృతరాష్ట్రండు; సంజయునికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= సంజయుడితో ముందు చెప్పబోయే విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్గై దైర్యంగా నిలిచికూడా సాత్యకి ఉన్న దిక్కుకు వెళ్ళకుండా, భీముడు నాయకుడుగా ఉండే పైన్యానికి అడ్డపడటానికి వెళ్లాడు. సాత్యకి కూడా ఆ కృతవర్గును మిక్కిలి కష్టపెట్టి, ఆ చోటు వీడి వెళ్లాడన్నది విని, ధృతరాష్ట్రండు సంజయుడితో ఇట్లు అన్నాడు:

చ. గురు కృతవర్ధ ముఖ్య లతిఫోరపరాక్రమ శీలు; రట్టి నా
దొరలను సైన్యసాగరము దోర్చల సంపద గాసి సేసె న
స్వరుఁ డబి గాక క్రమ్ముత వినం గడు విష్టయ మి ట్లజయ్యుఁ డై
వెరపున లాపునం బలభవించుచు సాత్యకి యేపు సూపెనే?

19

ప్రతిపదార్థం: గురు= ద్రోణుడు; కృతవర్గముఖ్యులు= కృతవర్గై మొదలైన వారు; అతిఫోర పరాక్రమశీలురు= మిక్కిలి భయంకరంగా జత్తువులను ఆక్రమించుకొనేవారు (జయించేవారు); అట్టి= అటువంటి; నా దొరలను= నా నాయకులను; పైన్యసాగరమున్= సేనా సముద్రాన్ని; ఆ+నరుఁడు= ఆ అర్జునుడు; దోర్చల సంపదన్= భుజబల మనే సంపదతో); గాసి+చేసన్= కష్టపెట్టాడు; అదిగాక= అంతమాత్రమే కాకుండా; సాత్యకి; ఇట్లు+అజయ్యుఁడు+ఐ= ఈ విధంగా అజేయుడుగా; వెరపునన్= ఉపాయంతో; లాపునన్= బలంతో; పరిభవించుచున్= అవమానిస్తూ; ఏపు చూపేనే?= తన గొప్పతనాన్ని చూపినాడా? (అని); వినన్= వినగా (ఈ విషయాలు); కడు విస్క్యయుము= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరం.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు, కృతవర్గై మొదలయిన మొనగాంధ్రు మహాభయంకరమైన పరాక్రమం కలవారు. అటువంటి నా సేనానులనూ, సేనాసముద్రాన్ని తన భుజబలంతో అర్జునుడు కష్టపెట్టాడు. అంతేకాదు. అజేయుడుగా ఉపాయంతోనూ మన పైన్యాన్ని అవమానిస్తూ తన గొప్పతనాన్ని చూపుతున్నాడా? ఇది వినటానికి వింతగా ఉన్నది.

మ. హరియుం బార్ధుడు నట్లు నేర్పు గల బాహస్తక్తమై జీచ్చచో
దొరలన్ సేనలు బెల్లు గూలుటకు నా దుర్యోధనుం డెంత యా
తురతం జీందెన్నా? దంతి ఘోటక పదాతుల్ సాత్యకిసైప్పర దో
స్వారణ్ త్రుగ్గుట కెట్లు దాను ననుజీల్ శోకించెనో యక్కటా!

20

ప్రతిపదార్థం: హరియున్= కృష్ణుడును; పార్థుడున్= అర్జునుడును; అట్లు= ఆ విధంగా; నేర్పు కల= నేర్పున్; బాహస్తక్తమైన్= భుజబలంతో; చొచ్చబోన్= దూరేటపుడు (పైన్యాలు చొరబారేటప్పుడు); దొరలన్= రాజులును (నాయకులును); సేనలన్= పైన్యాలు; పెల్లు కూలుటకున్= ఎక్కువగా నశించటానికి; ఆ దుర్యోధనుండు; ఎంత ఆతురతన్= ఎంత ఆరాటాన్ని; పొందెనొ?= అందినాడో?; దంతి= ఏనుగులు; ఘోటక= గుర్రాలు; పదాతుల్= కాల్పలం; సాత్యకి= సాత్యకియొక్క; స్వార= విస్తారమైన; దోస్వారణన్= భుజశక్తితో; త్రుగ్గుటకున్= నాశనం కావటానికి; తాను= దుర్యోధనుడు; అనుజీల్= తోబుట్టువులు (సేదరులు); అక్కటా!= అయ్యా!; ఎట్లు= ఏ విధంగా; శోకించెనో!= దుఃఖపడ్డాడో!

తాత్పర్యం: శ్రీకష్టార్జునులు నేర్చు, భుజబలం చూపుతూ పైన్యంలోకి చొచ్చుకొని పోయినందుకూ, పెక్కమంది వైనికులు నశించినందుకూ దుర్యథను డెంతగా ఆరాటపడ్డాడో? సాత్యకి భుజశక్తికి నశించిన ఏనుగులనూ, గుర్రాలనూ కాల్పలమునూ చూచి తన తమ్ములతో కలిసి తా నెంతగా దుఃఖించాడో!».

వ. అనవుడు సూతసూనుం డమ్మానవపతి కి ట్లనియె.

21

ప్రతిపదార్థం: అనవుడు= అని అనగా; సూతసూనుండు= సూతునికొడుకైన సంజయుడు; ఆ+మానవపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజునుకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లున్నాడు

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడు ఆ రాజుతో (ధృతరాష్ట్రాడితో) ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘నీ యవినయంబు పెంపున , నీ యాపద సంభవించే; నింక వగచినం బాయునే? యితరుల క్రియ శో , కా యత్పుడ వగుట సీకు న్నర్పమై యథిపా!

22

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజు!; నీ అవినయంబు పెంపునన్= నీ అడకువ లేమి కారణంగా; ఈ ఆపద= ఈ కష్టం; సంభవించెన్= కలిగింది; ఇంక వగచినన్= ఇంక ఏడ్చింపుటికినీ; పాయునే?= పోవునా? (ఈ దుఃఖం పోదు అని); ఇతరుల క్రియన్= ఇతరుల మాదిరిగా (సామాన్యుల వలె); శోక+ఆయత్ముడవు+అగుట= దుఃఖవశుడవవటం; నీకున్ అర్ఘమై?= నీకు తగునా? (అనగా తగదు).

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! నీ అవినయం కారణంగా ఈ ప్రమాదం కలిగింది. ఇప్పుడు దుఃఖించిన ప్రయోజన మేమి? సామాన్యులవలె దుఃఖించటం తగునా? (ఓ రాజు! చేతులు కాలిన తరువాత ఆకులు పట్టుకొన్నట్లుంటుంది నీ ఈ చేష్ట - అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రాడితో అన్నాడు.)

వ. సుస్థిరుండ వైసమర ప్రకారంబు వినుము; సాత్యకి యత్తెఱంగునం జని కాంభోజసేనుఁ జొళ్లిన నందలి మేటి మగలు దలపడి; రట్టియెడం గుంభసంభవుండు.

23

ప్రతిపదార్థం: సుస్థిరుండవు+ఐ= స్థిరంగా ఉన్నవాడవై; సమర్పకారంబు= యుద్ధ విధానం; వినుము; సాత్యకి ఆ+తెఱంగునన్= సాత్యకి ఆ విధంగా; చని= వెళ్లి; కాంభోజసేనన్= కాంభోజదేశు సేనలోనికి; చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా; అందలి= ఆ సేనలోని; మేటి మగలు= గొప్పవీరులు; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: ధృతచిత్తంతో యుద్ధ విధానాన్ని వినుము. సాత్యకి ఆ విధంగా కాంభోజసేనలో ప్రవేశించగా వారిలోని గొప్పవీరులు సాత్యకిని ఎదుర్కొన్నారు. అటువంటప్పుడు ద్రోణుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కని కృతవర్ధకు సారథి , నొనల్లి తన కృత్యమునకు నునిచి కడగి యా శినివరు వెనుకొన ధర్మసు , తుని దొర లయ్యస్తుగురునిఁ దొడర నదలినన్.

24

ప్రతిపదార్థం: (కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు); కని= చూచి; కృతవర్ధకున్= కృతవర్ధకు; సారథిన్+బనర్మి= సూతుడిని ఏర్పాటుచేసి; తన కృత్యమునకున్+ఉనిచి= (పాడిని) తాను చేస్తున్న పనికి నియమించి; కడగి= యత్పుంచి; ఆ శినివరున్= ఆ శినివంశ శేషుడిని (సాత్యకిని); వెనుకొనన్= వెన్నంటగా; ధర్మసుతుదొరలు= ధర్మరాజు పక్షాన ఉన్న రాజులు; ఆ+అప్తసురునిన్= ఆ ధనురాచార్యుడిని; తొడరన్= ఎదుర్కొనబాణి; అడరిన్= విజ్ఞంభించగా.

తాత్పర్యం: (ద్రోణాచార్యుడు) చూచి కృతవర్ధకు సారథిని ఏర్పాటుచేసి తాను చేస్తున్న పనిని-యుద్ధాన్ని-అతనికి అప్గించి, సాత్యకిని తాను పెంటాడగా, ధర్మరాజు పక్షంలోని సేనా నాయకులు ద్రోణాచార్యుని ఎదుర్కొనటానికి విజ్ఞంభించగా

క. వారిఁ గృతవర్ష మార్గైని , దారుణ శర శిఖిల నేట్ల తల్లడపటుపం

గా రయము గుంబి నిలిచిలి , వా రొండిారుఁ జాచుచును వివర్ణాక్షతులై.

25

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్ష; వారిన్ మార్గైని= వారిని ఎదుర్గైని; దారుణ శరశిఖిలన్= భయంకరమైన బాణాగ్ని జ్వాలలతో; ఏర్పి= కాల్పి; తల్లడ పటుపన్= తల్లడిల్లజేయగా; వారు= ఆ సైనికులు(పాండవ పక్షంవారు); ఒండొరున్ చూచుచున్= ఒకరినొకరు చూస్తాఁ; వివర్ణ+ఆక్రూతులు+ఐ= తెల్లబడిన ముఖం కలవారయి; రయము= వేగం; కుంది= తగ్గి; నిలిచిరి= నిలిచారు.

తాత్పర్యం: కృతవర్ష వారిని ఎదుర్గైని, భయంకరమైన బాణాగ్ని జ్వాలలతో కాల్పి తల్లడిల్లజేయగా, ఆ సేనా నాయకులు వెలవెల పోయిన ముఖాలతో ఒకరినొకరు చూస్తాఁ తమ వేగం మందిగిల్లగా నిలిచారు.

వ. ఇట్లుపశ్చిక్కుబలువిడికోహటించినరథికులంబురికొలిపికొనివృకోదరుండుసాందరపుత్తమిత్తసహితంబుగా నతనిపై గవిసె; నట్టిసమయంబున నయ్యనిలజుండును ధృష్టధ్యమ్యుండును శరత్తయంబులను, ధర్మసందన ద్రుపదులు బాణపంచకంబులను, స్వాంచింబుం దేడమ్యులను, మత్స్యపతి పథియేనింటను, సహదేవుం డిరువదేనింటను, శిఖిండి యిరువదింటను, ద్రౌపదేయులు డెబ్బి తూపులను, నకులుండు సాయక శతంబును నొక్కమ్ముడి నమ్మేటివిలుకానిం బొబివిన నతండు.

26

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; హోర్మిక్కుబలువిడికిన్= హోర్మిక్కుని పద్ధతికి (యుద్ధపద్ధతికి); ఓహటించిన= వెనుకంజ వేసిన; రథికులన్= రథినిరులను; పురికొలిపికొని= ప్రేరేపించుకొంటూ; వృకోదరుండు= భీమసేనుడు; సాందరపుత్తమిత్తసహితంబుగాన్= తోబుట్టువులతో, కుమారులతో, స్నేహితులతోకూడా; అతనిపైన్= ఆ హోర్మిక్కుని మీదకు; కవినెన్= క్రమ్ముకోన్నాడు; అట్టిసమయం బునన్= ఆ వేళలో; ఆ+అనిలజండును= ఆ భీమసేనుడును; ధృష్టధ్యమ్యుండును= ధృష్టధ్యమ్యుడుకూడా; శరత్తయంబునన్= మూడు బాణాలతోను; ధర్మసందన ద్రుపదులు= ధర్మరాజు, ద్రుపదుడును; బాణపంచకంబులను= పదు బాణాలతోను; స్వాంచిం బుండు= హించింబ కుమారుడైన ఘటోత్సచుడు; ఏడు అమ్ములను= ఏడు బాణాలను; మత్స్యపతి= విరాటరాజు; పది ఏనింటను= పదువైదు బాణాలతోను; సహదేవుండు; ఇరువది+ఏనింటను= ఇరువై అయిదు బాణాలతోను; శిఖిండి; ఇరువదింటను= ఇరువది తోను; ద్రౌపదేయులు= ఉపపాండవులు; డెబ్బితూపులను= డెబ్బి బాణాలతోను, నకులుండు; సాయకశతంబునను= నూరు బాణాలతోను; ఒక్కమ్ముడిన్= ఒక్కటిగా; ఆ+మేటి విలుకానిన్= ఆ గొప్ప విలుకాడిని; పాదివిన్= క్రమ్ముకోగా; అతండు= ఆ హోర్మిక్కుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృతవర్ష యుద్ధపద్ధతికి వెనుకంజ వేసిన సేనాపతులను పురికొల్పుతూ సాందరపుత్తమిత్తసహితంగా భీముడు అతడి మీదకు దూకాడు. ఆ సమయంలో భీమ ధృష్టధ్యమ్యులు మూడు బాణాలతోను, ధర్మసందన ద్రుపదులు పదు బాణాలతోను, ఘటోత్సచుడు ఏడింటితోను, విరాటరాజు పదునైదింటితోను, సహదేవుడు ఇరువది ఇరువది పదుతోను, శిఖిండి ఇరువదితోను, ఉపపాండవులు డెబ్బి బాణాలతోనూ, నకులుడు నూరు బాణాలతోనూ ఒక్కసారిగా ఆ గొప్ప విలుకాడిని కృతవర్షను క్రమ్ముకోన్నారు. అందుకాతడు(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. పదైదు శరముల నందఱ ప్రుక్కించి, భీముని నెడింట బెట్టు వత్తిచి ధనుస్తు గేతనమును దునిమి డెబ్బి తూపు , లతిరయంబున నుర మాడ నేయ సాంలిన యమ్మురుత్సుతు జాచి యందఱు , నా కృతవర్షమై నడరి; రంతు దెలిసి వృకోదరుం డలఫు దారుణసము , జ్యులశక్తి నాతని వైవ నతండు

తే. ముత్తునియు జేయ దొడ్డ విల్లెత్తి యతని , యొడలు నెత్తురు వట్ట సేయుటయు నాస మీరనందను దక్కటి వాల నొంచె , మూడు మూడు మ్ము లేసి యవ్వాడిమగిండు.

27

ప్రతిపదార్థం: అందఱన్= ఎదిరి వీరు లందరిని; పదు+పదు శరములన్= అయిదయిదు బాణాలతో; ప్రుక్కించి= మూర్ఖుల్లచేసి; భీమునిన్= భీమేనుడిని; ఏడింటన్= ఏడు బాణాలతో; బెట్టువటిచి= ఎక్కువగా బాధపెట్టి; ధనువున్= వింటిని; కేతనమును= పతాకాన్ని; తునిని= త్రుంచి వేసి; డెబ్బిది తూపులన్= డెబ్బి బాణాలతో; అతిరయంబునన్= మిక్కిలి తొందరగా; ఉరము+ఆడన్= గుండియలో గ్రుచ్చకొనేటట్లు; ఏయన్= కొట్టగా; పోలిన= సామృసిల్లిన; ఆ+మరుత్సుతున్= ఆ వాయుతనయుడైన భీముడిని; చూచి; అందఱున్= (పాండవ) సైనికులందరునూ; ఆ కృతవర్షమైన్= ఆ కృతవర్షమీదకు; అడరిరి= (బాణాలు వేస్తూ) అతిశయించారు; అంతన్+తెలిసి= అంతలోనే ఒళ్ళు తెలిసి; వ్యక్తోదరుండు= భీమేనుడు; అలఘు= పెద్దదైన; దారుణి= భయంకరమైన సమజ్ఞులశక్తిన్= మిక్కిలి వెలుగుతూ ఉన్న శక్కాయుధాన్ని; అతనిన్= ఆ కృతవర్షము వైవన్= కొట్టగా; అతడు= ఆ కృతవర్ష; దొడ్డనిల్లు+ఎత్తి= పెద్దబాణాన్ని తీసికొని; ముత్తునియున్+చేయన్= (ఆ శక్తిని) మూడు ముక్కలు చేయగా; అతని+బడలు= ఆ కృతవర్ష ఒంటిని; నెత్తురు వట్టు= నెత్తుటి ప్రవాహం; చేయుటయు= చేయగా; ఆ+వాడిమగడు= ఆ వీరుడైన సైనికుడు (కృతవర్ష); మూడు మూడు+అమ్ములు+ఏసి= మూడు మూడు బాణాలతో కొట్టి; సమీర+నందనున్= వాయుకుమారుడైన భీముడిని; తక్కటి వారిన్= మిగిలిన వారలను; నొంచెన్= నొప్పించాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్ష తన్వేదిరించిన వీరులందరిని బాధించి అయిదయిదు బాణాలతో పాండవ సైనాన్ని బాధించాడు. ఏడింటితో భీముడిని పెద్ద దెబ్బి కొట్టాడు. వింటినీ పతాకాన్ని త్రుంచివేసి, డెబ్బిది బాణాలతో గుండెమీద కొట్టగా భీముడు సామృసిల్లాడు. అప్ప డా సైనికులంతా కృతవర్షమైకి వెళ్ళారు. అంతలో భీముడు మూర్ఖునుండి తెరుకొన్నాడు. ఒక భయంకరమైన శక్తిని అతడిపై వేయగా దానిని కృతవర్ష మూడు ముక్కలు చేశాడు. అంత భీముడు ఒక పెద్ద విల్లు తీసికొని కృతవర్ష శరీరాన్ని నెత్తురు వర్టోడునట్లుగా చేశాడు. దానికి బదులుగా ఆతడు భీముడినీ, మిగిలినవారిని మూడేసి బాణాలతో కొట్టాడు.

తే. అందఱును జుట్టుముట్టి తీవ్రాప్రుజాల , కములఁ గృతవర్ష నొంప, శిఖిండి గదిసి యక్కమించిన విలు ద్రుంచె నాతఁ డప్పు , డతని చాపంచు దునిమె సుగ్రాసి వైచి.

28

ప్రతిపదార్థం: అందఱును= భీమేనాడు లంతా; చుట్టుముట్టి= చుట్టూ క్రమ్ముకొని; తీవ్ర+అప్రుజాలకములన్= భయంకరమైన బాణాలతో; కృతవర్షన్= కృతవర్షము; నొంపన్= నొప్పించగా; శిఖిండి; కదిసి= అలికమించి; అక్కమించినన్= క్రమ్ముకోగా; విలుత్రుంచెన్= అతడి వింటిని త్రుంచివేసినాడు; ఆతడు= కృతవర్ష; అప్పుడు= అప్పడు; ఉగ్ర+అసిన్= భయంకరమైన కత్తితో; వైచి= కొట్టి(వేసి); అతని చాపంచున్= ఆ శిఖిండి వింటిని; తునిమెన్= ముక్కలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: కృతవర్షము భీమేనాడులు చుట్టుముట్టి తీవ్రాప్రులతో బాధించారు. శిఖిండి క్రమ్ముకోగా అతడి విల్లును కృతవర్ష త్రుంచాడు. వెంటనే పెద్దకత్తి విసరి కృతవర్ష శిఖిండి ధనువును ముక్కలు చేశాడు.

క. అలోనన భోజపతిన్ , వాలమ్ముల బోబివి రెల్లవారలు దానం

దూల కతడు బలువిలు గొని , క్రాలుచు నా భీమముఖ్య రథికుల నొంచెన్.

29

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన= అంతలోనే; ఎల్లవారును= అందరును (అనగా పాండవపక్షంలోని వీరులంతా); వాలు+అమ్ములన్= వాడి అగు బాణాలతో; భోజపతిన్= భోజరాజును; పొదివిరి= కమ్ముకొన్నారు; దానన్= అందుకు; ఆతడు= భోజరాజుయిన కృతవర్ష; తూలక= తూలిపోకుండా; బలువిలుకొని= బలమైన విల్లును తీసికొని; క్రాలుచున్= ప్రకాశిస్తూ; ఆ భీమముఖ్యరథికులన్= ఆ భీమేనుడు మొదలైన రథికవీరులను; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: అంతలోనే (శిష్మంగా) పాండవ సైనికులు మొత్తంగా వాడిబాణాలతో భోజరాజును క్రమ్ముకొన్నారు. అంతమాత్రానికి జంకకుండా ఆతడు కూడా పెద్ద విల్లును చేపట్టి వెలుగుతూ భీమాది రథికులనందరను నొప్పించాడు.

వ. అప్పుడు.

30

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. ఒండిక చాప మెత్తికాని యుగ్రత శాంతనవాంతకుండు వే
దండము వోలే గిట్టిన సుదర్శత సింహానబోపమ స్ఫుర
త్యాండములం దదంగము రథంబుపయిం బడ నేసె భోజనా
థుం డబి యాజికిం దొలగఁ దీలే రయంబున సూతుఁ డార్యుఁ డై.

31

ప్రతిపదార్థం: శాంతనవ+అంతకుండు= శిఖండి (భీముడి చావుకు కారణమైనవాడు); ఒండోక చాపము= ఇంకొక విల్లును; ఎత్తికాని= తీసికాని; ఉగ్రతన్= భయంకరంగా; కిట్టిన్= సమీపించగా; ఉద్గతన్= భయంకరమైన; సింహానభి= సింగపు గోళ్ళతో; ఉపమ= సాటియియన స్ఫురత్త+కాండములన్= ప్రకాశించుచున్న బాణాలతో; తదంగమున్= ఆ శిఖండి శరీరాన్ని; భోజనాథుండు= భోజరాజయిన కృతవర్గా; రథంబుపయిన్= తేరిమీద పడేటట్లుగా వేళడు (కొట్టడు); అది= దానిని; సూతుఁడు= సారథి; ఆర్యుఁడు+ఐ= భయంతో; అజికిన్= యుద్ధరంగానికి; తొలగన్+తోలెన్= తొలగిపోయేటట్లుగా తోలాడు.

తాత్పర్యం: శిఖండి ఇంకొక విల్లుతో మదపుటేనుగువలె భయంకరంగా ఎదురొ్కెన్నాడు. కృతవర్గ సింహపు గోళ్ళవలె వాడి అయి భయంకరమైన బాణాలతో కొట్టి ఆ శిఖండి శరీరం తేరుమీద పడేటట్లు చేశాడు. ఆ స్థితికి సారథి భయపడి శిఖండిని యుద్ధభూమినుండి తొలగించి దూరంగా తీసికొనిపోయాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు శిఖండి గండడంగిపోయినంగనిమత్స్యచేబికేకయాబిసైన్యంబులుబరవసంబునేసి యురవడించిన నా కృతవర్గ మర్మబోధనస్తార నారాచ పరంపరా ప్రవాహంబున వాసినెల్లం గలంచే; తత్కులకలం బాలించి సాత్యకి యట్టబ్బలంబులువికలంబులగుట యాలోకించి, విజయునకుం దీడ్పుడంబదంపడి పోదగు:రాజు వలనారయవలయు నని యూహించి తనకు నడ్డపడిన భరద్వాజుని తోడి సమరంబు సాలించి మరలి యరదంబు దీలుకొని యరుగుదెంచి కృతవర్యునిం దాకి యేసిన, నతండును బోగలేని మంటచందంబున నుట్టిపించి సాయకజ్ఞాలలు నిగిడించిన నవి మగిడించి యా శైనేయుండు.

32

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; శిఖండి; గండు+అడంగిపోయున్+కని= మగటిమి నశించిపోగా చూచి (బలం ఉడిగిపోగా); మత్స్య, చేది, కేకయ+అది సైన్యంబులు= మత్స్యదేశంయొక్క, చేదిదేశంయొక్క కేకయదేశంయొక్క సైన్యాలు; బరవసంబు చేసి= దైర్యం చేసి; ఉరవడించినన్= దూకగా; ఆ కృతవర్గ; మర్మబోధన= ప్రాణాలను తీసే (చీలేసి); స్ఫుర= వాడి అయిన; నారాచపరంపరా= నారసముల వరుసతో; ప్రవాహంబునన్= సమూహాంతో (నది ఉరవడివలె పదుతూ ఉండే బాణాల గుంపుతో); వానిన్+ఎల్లన్= ఆ బాణాలన్నిటినీ; కలంచెన్= చికాకు పరచాడు; తద్ద+కలకలంబు= ఆ శబ్దాన్ని; ఆలించి= విని; సాత్యి; ఇట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+బలంబులు= ఆ సేనలు; వికలంబులు+అగుట= చెదరిపోవటం; ఆలోకించి= చూచి; విజయునకున్+తోడ్పుడన్= అర్ఘునుడికి సహాయపడటానికి; పదంపడి= మరల; పోన్+తగున్= పోవచ్చును; రాజు= ధర్మరాజు; వలను= దిక్కును (అనగాలతడి వైపు); ఆరయవలయును= చూడవలెను; అని ఊహించి= అని తలపోసి; తనకున్+అడ్డుపడిన= తన దారికడ్డంవచ్చిన; భరద్వాజునితోడి= ద్రోణడితో; సమరంబు చాలించి= యుద్ధం ఆపి; మరలి= తిరిగి; అరదంబు తోలుకొని= తేరును తోలుకొని; అరుగు దెంచి= వచ్చి; కృతవర్యునిన్+తాకి= కృతవర్యును ఎదురొ్కెని; ఏసినన్= కొట్టగా; అతండును= ఆ కృతవర్యుకూడ; పాగ లేని మంట చందంబునన్= పాగలేని మంట మాదిరిగా (సాధారణంగా పాగలేనిదే మంటరాదు); ఉద్దీపించి= విజ్ఞంభించి; సాయకజ్ఞాలలు=

బాణాగ్ని మంటలను; నిగిడించినన్= ఎగయించగా; అని= ఆ మంటలను; ఆ శైలేయుండు మగిడించి= ఆ సాత్యకి బాణాగ్ని జ్యాలలను త్రిప్పికొట్టి.

తాత్పర్యం: శిఖండి శక్తి అడగిపోగా చూచిన కృతవర్షు, మత్య చేది కేకయాది పైన్యాలు ప్రపాహవేగంతో రాగా మర్మభేదం కావించే బాణాలతో ఆ పైన్యాన్ని కలచాడు. ఆ కలకలం విన్న సాత్యకి, ఆ పైన్యాలు చీకాకు పడటంచూచి, ‘అర్జునుడికి సహాయంగా తరువాత పోవచ్చును, ముందురాజైన ధర్మజడి దిక్కు చూడవలసి ఉన్నది’ - అని శ్రోణము అడ్డం వచ్చినప్పటికినీ అతడితో యుద్ధం చేయకుండా, తన తేరును తోలుకొనిపోయి, కృతవర్షుని తాకి కొట్టాడు. అందు కాతడు పోగలేని మంటవలె విజ్ఞంభించాడు. ఆ సాత్యకి కృతవర్షుడి బాణాగ్ని జ్యాలలను త్రిప్పికొట్టి

విశేషం: అలం: ఉపమ.

సా. భల్లం బోక్కట్ట విల్లు ద్రుంచి రయ మొప్పున్ నాల్గిట్న వాజులం
త్రైళ్న బెట్టుగ నేసి సూతుతల సంబీపైక బాణాహాతిన్
డాల్లం జ్యో యదభ్యి, యి ట్లుతని యాటోపంబు మాన్మించి యు
త్ఫుల్లాస్ముండయి పోవ నడ్డపడినం ద్రుంచెం ల్లిగర్తావజెన్.

33

ప్రతిపదార్థం: (సాత్యకి) భల్లంబు+బక్కట్టన్= ఒక్క బల్లెంతో; విల్లుత్రుంచి= కృతవర్షు వింటిని త్రుంచివేసి; రయము+బప్పున్= వేగం ఒప్పగా; నాల్గిట్న= నాల్గు బాణాలతో; వాజులన్= తేరిగుర్చాలను; త్రైళ్న్= తునిసిపడేటట్లు; బెట్టుగన్= గట్టిగా; ఏసి= కొట్టి; సూతుతలన్= సారథి తలను; సంబీపు= మండుతున్న; ఏక బాణ+అహాతిన్= ఒక బాణం దెబ్బతో; డాల్లన్+చేసి= దొర్లిపోయేటట్లుగా చేసి (పడగాట్టి); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అదల్చి= బెదరించి; అతని= కృతవర్షుమ్ముక్క; అటోపంబు= గర్వాన్ని; మాన్మించి= ఆపి వేసి; ఉత్ఫుల్ల= వికసించిన; ఆస్మిండు+అయి= మొగం కలవాడయి; పోవన్= పోగా; అడ్డపడినన్= దారికడ్డం రాగా; త్రిగర్త+అవథిన్= త్రిగర్త దేశపై పైన్యాన్ని; త్రుంచెన్= నరికివేసేను.

తాత్పర్యం: ఒక బల్లెంతో కృతవర్షు వింటిని (సాత్యకి) త్రుంచాడు. నాల్గు బాణాలతో తేరిగుర్చాలను కూల్చాడు. ఒక మండే బాణంతో సారథితలను దొర్లునట్లు చేశాడు. ఈ విధంగా కృతవర్షు గర్వాన్ని మాన్మించాడు. వికసించిన ముఖంతో పోబోయే అతడి దారికి అడ్డం రాగా, త్రిగర్తదేశపైన్యాన్ని కూడ సాత్యకి హతమార్చాడు.

వ. ఇట్లు కృతవర్షు విరథుం ఛైన రయంబునం బులికొని యురవడించిన పౌండవ సైన్యంబులం గని కుంభసంభవుం డా శినివరు విక్రమ విహంబున కడ్డపడం గడంగక యా సైన్యంబుల సంరంభంబు దన విజ్యంభణంబున వాలించి నిలిచే; నిత్తెత్తుంగునం ల్లిగర్తసేను జిక్కువట్చి తట్చిమి చను నయ్యాదవరత్తుంబుప్రయత్నుంబునకు భంగంబు సేయ నుత్తుంగ మాతంగంబును గొలిపి జలసంధుండు మదాంధుం డయి మార్జునుటయు.

34

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కృతవర్షు విరథుండయినన్= కృతవర్షు తేరులేనివాడు కాగా (రథం విరిగినవాడుగా); రయంబునన్= వేగంగా; పురికొని= క్రమ్ముకొని; ఉరవడించిన= వేగిరపడిన; పౌండవసైన్యంబులన్+కని= పౌండవసేనను చూచి; కుంభవసంభవుండు= శ్రోణాచార్యుడు; ఆ శినివరు= ఆ శినివంశములో ఉత్తముడైన వాని (సాత్యకిని); విక్రమ= శార్యమనే; విహంబునకున్= ఆటకు; అడ్డపడన్= అడ్డం పోవటానికి; కడంగక= పూనుకోకుండా; ఆ సైన్యంబుల= ఆ పైన్యాల; సంరంభంబున్= ఆటోపమును; తన విజ్యంభణంబునన్= తన అతిశయంతో; వారించి= అడ్డుకొని; నిలిచెన్= నిలచాడు; ఈ+తెతుంగునన్= ఈ విధంగా; త్రిగర్తసేనన్= త్రిగర్తదేశ పైన్యమును; చిక్కువట్చి= చీకాకుచేసి; తట్చిమి= తఱమివేసి; చను= పోతూ ఉన్న; ఆ+యాదవ

రత్నంబు= ఆ యాదవ వంశములో శైష్మిడైన (సాత్యకి); ప్రయత్నంబునకు= చేసేపనికి; భంగము చేయన్= అవమానం చేయటానికి; ఉత్సుంగ మాతంగంబును= పెద్ద ఏనుగు నొకదానికి; కొలిపి= ఉసికొలిపి; జలసంధుండు= జలసంధుడనే రాజు; మదాంధుండయి= పాగరుతో కన్నులు కనబడకుండా; మార్గోనుటయున్= ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: కృతవర్ణ విరథుడు కాగా, పాండవ సైన్యాలు వేగంగా దూకుడుతో క్రమ్యకోవటాన్ని ద్రోణుడు చూచి, శినివంశంలో ఉత్తముడయిన సాత్యకి వీరవిషాంకికి అడ్డంపోకుండా, పాండవసైన్యాల ఆటోపాన్ని తన అతిశయంతో అడ్డుకొని నిలచాడు. త్రిగ్రత్నదేశ సైన్యాన్ని భంగపరచి తరిమివేసి పోతూ ఉండే ఆ మేటి యాదవుడైన సాత్యకి చేసే పనికి భంగం కలిగించటానికి, జలసంధుడనే రాజు పాగరుబోతుతనంతో ఒక మదపుటేనుగును అతడి మీదకు ఉసికొలిపి ఎదుర్కొనగా.

జలసంధుం డను రాజు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చట (సం. 7-91-24)

K. ప్రదర ప్రవాహమునన , ముదవభ్రిందరంబు పటుగమున ముడిపి ముదం బొదవిన సాత్యకి విలు బె , ట్టు దునిమె న ముగ్దధనాధుండు మహాశ్రుం దై.

35

ప్రతిపదార్థం: ప్రదర ప్రవాహమునన్= బాణాల వెల్లునలో; ఆ+మదవత్తు+ద్విరదంబు= ఆ మదపుటేనుగుయొక్క; పటుగమునము= తీవ్రమైన వేగాన్ని; ఉడిపి= అపి; ముదంబు+బదవిన= సంతోషపడిన; సాత్యకి విలు= సాత్యకివింటిని; ఆ+మగధనాధుండు= ఆ మగధదేశపు రాజు; మహా+ఉగ్రుండు+బి= మిక్కిలి భయంకరుడై; బెట్టు= మిక్కిలి; తునిమెన్= త్రుంచాడు.

తాత్పర్యం: మాగధుడైన జలసంధుడు ఉసికొలిపిన మదపుటేనుగు వేగాన్ని తన బాణాల వరదతో సాత్యకి ఆపాడు. ఆ జలసంధుడు మహాకోపంతో సాత్యకివింటిని త్రుంచివేశాడు.

T. తునిమి నవ్యచు నేబటి తూపు లురము , నందు నాటీన తైనేయుఁ డలిగి బెట్టి దంపు విలుగొని యాతని ధనుపు నఱకి , యుఱక యటువటి యమ్ములు వఱపె మేన.

36

ప్రతిపదార్థం: తునిమి= త్రుంచి (జలసంధుడు సాత్యకి విల్లును తునిమి); నవ్యచున్= నవ్యతూ; ఏబటి తూపులు= ఏబటి బాణాలు; ఉరమునందున్= గుండెమీద; నాటీన్= గ్రుచ్చగా; తైనేయుఁడు= సాత్యకి; అలిగి= కోపించి; బెట్టిదంపు విల్లు కొని= పెద్ద విల్లు తీసికొని; ఆతని ధనుపు నఱకి= వింటిని తెగనరికి; ఉఱక= గురి చూచి; అఱువది అమ్ములు= అరవై బాణాలు; మేనన్= అతడి ఒడలిమీద; పఱపెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: జలసంధుడు సాత్యకి విల్లును త్రుంచివేసి, యాభైబాణాలను అతడి గుండెమీద నాటాడు. దానికి కోపించి సాత్యకి, పెద్ద విల్లుతో అతడి వింటిని నరకివేసి, అరువది బాణాలతో గురిచూచి అతడి ఒడలిమీద కొట్టాడు.

V. దానికిం జలింపక జలసంధుండు.

37

ప్రతిపదార్థం: దానికిం= అందులకు; జలింపక= జంకక; జలసంధుండు= జలసంధుడనేవాడు.

తాత్పర్యం: అందుకు జలసంధుడు భయపడక.

C. పటుగతి నా సినిప్రవరు బాహుపుఁ దీమర కీలితంబు సే యుఱయును గాక త్రుంచే ధను వుగ్రక్షపాణము వైచి యాతుఁ డు త్యట మగు నల్క నొండువిలు గైకొని వాని నిక్కతహస్తనిం ద్రుటిత శిరస్ఫునిం బ్రదరధూత మదావశుఁ జేసి యాల్చినన్.

38

ప్రతిపదార్థం: (ఆ జలసంధుడు) పటుగతిన్= తీవ్రమైన పద్ధతితో; ఆ శినిప్రవరు= ఆ సాత్యకియొక్క; బాహువున్= భుజమును; తోమర కీలితంబు= తోమరమనే ఆయుధపు దెబ్బ తగిలేటట్లు; చేయటయును= చేయటమే; కాక= కాక; ధనువు= విల్లును; ఉగ్రకృషాణము= భయంకరమైన కత్తిని; వైచి= వేసి; త్రుంచెన్= త్రుంచాడు; అతడు= ఆ సాత్యకి; ఉత్సటము+అగు అల్క్రోన్= ఎక్కువ కోపంతో; ఒండు విలు= ఇంకో వింటిని; కైకాని= తీసికొని; వానిన్= ఆ జలసంధుడిని; నికృత్తహస్తనిన్= నరకబడిన చేయికలవాడుగాను; త్రుటిత శిరసుగ్నిన్= త్రుంచబడిన తలకల వాడినిగాను; ప్రదరధాతమదావశున్= బాణం దెబ్బతో ఎగురగొట్టబడిన మదపుటేనుగు కలవాడినిగాను; చేసి; ఆర్పినన్= సింహానాదం చేయగా.

తాత్పర్యం: జలసంధుడు సాత్యకి బాహువును తోమరంతో కొట్టటమే కాకుండా, పెద్ద కత్తితో ఆతడి విల్లును కూడా త్రుంచాడు. దానికి కోపించిన సాత్యకి ఇంకొక విల్లు తీసుకొని, అతడి చేతిని నరికాడు. తలను త్రుంచాడు. బాణం దెబ్బతో మదపుటేనుగును ఎగురకొట్టి సింహానాదం చేశాడు.

క. పెలుకుటి యచ్ఛటి మూర్కలు , గలగిన గని తన ముఖంబు కయ్యంబునకున్
బలియురు గృతవర్షాదుల , నిలిపి గురుండు వచ్చి యా శినిప్రభుఁ డాకెన్.

39

ప్రతిపదార్థం: అచ్చటి మూర్కలు= అక్కడ ఉన్న సైనికులు; పెలుకుటి= భయంతో వణుకుతూ; కలగినన్= చికాకు పడగా; కని= చూచి; తన ముఖంబు= తాను ఎదురుగా చేస్తున్న; కయ్యంబునకున్= యుద్ధానికి; బలవంతులయిన; కృతవర్గా+అదులన్= కృతవర్గా మొదలయిన వారిని; నిలిపి= నిలిపి ఉంచి; గురుండు= ద్రోణుడు; వచ్చి= వచ్చి; ఆ శినిప్రభున్= ఆ శిని వంశు రాజును (సాత్యకిని); తాకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: తన సైన్యం భయంతో వణుకుతూ చికాకుపడగా, ఆచార్యుడైన ద్రోణుడు చూచి, బలవంతులైన కృతవర్గాదులను తాను చేస్తున్న యుద్ధాన్ని చేయటానికి నిలిపి, తాను ఆ శినివంశరాజు (సాత్యకి)ని ఎదుర్కొన్నాడు.

వ. ఇవ్విధంబునం గడంగిన కుంభసంభవుం జాచి యతని ప్రాపున దుర్భర్షణ దుస్పహ వికర్ష దుర్ముఖ దుశ్శాసన చిత్రసేన ప్రముఖు లగు కురు కుమారు లొక్షపైట్ల కవిసి మిక్కట్లం బగు తూర్పురవంబులతోఁ బెక్కమ్ముల సాత్యకిం బొదువ నత్తుములంబులకు దుర్యోధనుం డేతెంచి తమ్ములం గలిసినం గనుంగాని గురుండు వార లతని కోపుదు రను బుట్టిఁ బాండవసేనాముఖంబునకుం జనుదెంచిన నయ్యచ్చుతానుజుం డారథికు లందఱ కన్నిరూపు లయి వారల శరాసారంబులు నివారించుచు నొకని నొకని ననేక బాణజాలంబుల నొప్పించుచుండ నక్కొరవేశ్వరుం దుద్దామగతిని గవిసి వాలమ్ము లాతని తనువునం జొనిపిన నతండు.40

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ ప్రకారంగా; కడంగిన= పూనిన; కుంభసంభవున్+చూచి= ద్రోణాచార్యుడిని చూచి; అతని ప్రాపునన్= అతడి అండతో; దుర్భర్షణ దుస్పహ వికర్ష దుర్ముఖ దుశ్శాసన చిత్రసేన ప్రముఖులు+అగు కురుకుమారులు= దుర్భర్షణుడు, దుస్పహుడు, వికర్షుడు, దుర్ముఖుడు, దుశ్శాసనుడు, చిత్రసేనుడు మొదలైన ముఖ్యులైన కురుకుమారులు; ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కమారుగా; కవిసి= క్రమ్మకొని; మిక్కటంబు+అగు= ఎక్కువైన; తూర్పురవంబులతోన్= కొమ్ము శబ్దాలతోను; పెక్కా+అమ్ములన్= చాల బాణాలతో; సాత్యకీన్ పాదువన్= సాత్యకిని క్రమ్మకొనగా; ఆ+తుములమునకున్= ఆ సంకుల యుద్ధానికి; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; ఏతెంచి= వచ్చి; తమ్ములన్ కలిసినన్= తన తమ్ముళ్ళను చేరుకొనగా; కనుంగాని= చూచి; గురుండు= ద్రోణుడు; వారలు= ఆ కౌరవ కుమారులు; అతనికిన్= ఆ సాత్యకికి; పాండవ సేనాముఖంబునకున్= పాండవుల సేనల మొగకు; చనుదెంచినన్= రాగా; ఆ+అచ్చుత+అనుజాండు= ఆ కృష్ణుడి తమ్ముడు; ఆ రథికులు+అందఱకున్= ఆ కౌరవ

సేనానుల కందరికీ; అన్ని రూపులు+అయి= అన్నివిధాలైన ఆకారాలతో; వారల= ఆ కౌరవుల; శరాసారంబులన్= బాణవర్షాన్ని; నివారించుచున్= ఆపుచు; వారిన్= ఆ కౌరవులను; ఒకనిన్+ఒకనిన్= ఒకొక్కుకళ్ళను; అనేకబాణాజాలంబులన్= మిక్కిలి బాణాల గుంపుతో; నొప్పించుచుండన్= బాధిస్తూ ఉండగా; ఆ+కౌరవ+ఈశ్వరుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; ఉడ్డామగతిని= భయంకరమైన విధంగా; కవిసి= కమ్ముకొని; వాలమ్ములు= వంకరైన బాణాలను; ఆతని తనువున్+చొనిపినన్= ఆ సాత్యకి శరీరంలో గ్రుచ్చగా; అతండు= ఆ సాత్యకి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సాత్యకిని ఎదుర్కొన్న ద్రోణుని చూచిన కౌరవులు, అతడి అండతో దుర్మార్ఘణ, దుస్ఖహ, వికర్ష, దుర్మృథ, దుశ్శాసన, చిత్రసేనాదులయిన కురుకుమారులు తూర్పునాదాలతో, అనేక బాణాలతో సాత్యకిని క్రమ్ముకొనగా, ఆ సంకులసమరానికి దుర్యోధనుడు వచ్చి తన తమ్ములతో కలుసుకొన్నాడు. దానిని చూచిన ద్రోణుడు వారందరూ సాత్యకిని ఆపగలరు - అన్న బుద్ధితో పాండవసేన మొగకు మరల తాను వచ్చాడు. ఆ సమయంలో సాత్యకి ఆ కౌరవసేనానుల కందరికి అనేక రకాలుగా కావస్తూ, బాణాలతో వారిని బాధిస్తూ ఉండగా, దుర్యోధనుడు భయంకరమైన విధంగా క్రమ్ముకొన్నప్పుడు సాత్యకి (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

క. నగుచు విలు దునిమి తీవ్రా , శుగముల నొంచుటయు సీదు సుతు లెల్లను నా మృగపతివికముపై దఱ , చుగ నిగిడించిలి ప్రథీప్త సునిశిత శరముల్.

41

ప్రతిపదార్థం: నగుచున్= ఆ సాత్యకి వప్పుతూ; విలు తునిమి= ఆ దుర్యోధనుడి వింటిని త్రుంచివేసి; తీవ్ర+అశగములన్= వాడి అయిన బాణాలతో; నొంచుటయున్= బాధించగా; నీదు సుతులు+ఎల్లన్= నీ కొడుకు లంతా; ఆ మృగపతి వికమ్మైన్= ఆ సింహాశాకముడిమీద; ప్రదీప్త= మండుతున్న; సునిశిత= వాడి అయిన; శరముల్= బాణాలను; తఱచుగన్= వరునగా; నిగిడించిరి= ప్రయోగించారు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి వప్పుతూ దుర్యోధనుడి విల్లు త్రుంచివేసి, వాడి అయిన బాణాలతో అతడిని నొప్పించాడు. నీ కుమారులందరూ సింహావికముడైన సాత్యకిమీద మండే వాడిబాణాలను ప్రయోగించారు.

క. చిక్కు వడక సాత్యకి యొ , కొణక్కరు నయిదయిదు దృఢ మహార్ణవుస్తుములన్ ప్రుక్కించి యొనిమిదటఁ బే , రుక్కున నక్కరుస్తుపాలు నొడలం గ్రుచ్చెన్.

42

ప్రతిపదార్థం: సాత్యకి చిక్కువడక= సాత్యకి కష్టపడకుండా; ఒక్కుక్కరు= కౌరవకుమారులు ఒక రోకరు; అయిదు+అయిదు= ఐదు ఐదుగా; ర్యాఢ, మహా+ఉగ్ర+అప్రతములన్= చేవగల భయంకరమైన బాణాలతో; ప్రుక్కించి= బాధిపెట్టి; వేరు+ఉక్కనన్= పెద్దబలంతో; ఎనిమిదిటన్= ఎనిమిది బాణాలతో; ఆ+కురువుపాలు= ఆ సుయోధనుడి; ఒడలన్ గ్రుచ్చెన్= ఒంటిమీద గుచ్చాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి సంకటపడకుండ ఆ కౌరవులను ఒక్కుక్కరిని భయంకరమైన ఐదుబాణాలతో బాధించి, దుర్యోధనుడి ఒంటిమీద ఎనిమిది బాణాలను పెనుబలంతో గ్రుచ్చాడు.

ఉ. అంతటఁ భోక రత్నముయ మైన భుజంగ పతాక గూల్లీ య త్వంత రయంబుమై ధనువు నశ్శచయంబును సూతుమేను నిం తింతలు ప్రయ్యలై పడగ నేసిన బెగ్గిలి తేరు డిగ్గి భూ కాంతుడు వాత సేన కలగంబడి ప్రోయ నతండు నవ్వగన్.

43

ప్రతిపదార్థం: అంతటన్+పోక= ఆ మాత్రంతోనే ఆగకుండా (దుర్యోధనుడి శరీరాన్ని బాణాలతో గ్రుచ్ఛటంతోనే); రత్నమయము+ఖన= రత్నాలు తాపిన; భుజంగ పతాకన్= సర్వకేతనాన్ని; కూల్చి= పడగొట్టి; అత్యంతరయంబుమైన్= మిక్కిలి వేగంగా; ధనుష్ణ్వన్= వింటిని; అశ్వచయంబును= గుర్రాలను; సూతుమేనున్= సారథి శరీరాన్ని; ఇంత+ఇంతలు= చిన్న చిన్న; ప్రయ్యలు+ఖ= ముక్కులుగా; పడగన్= క్రిందపడగా; ఏసినన్= కొట్టగా; బెగ్గిలి= భయపడి; భూకాంతుడు= రాజు (దుర్యోధనుడు); సేన= తన పైనికులు; కలగన్+పడి= చీకాకుపడి; మ్రోయన్= అరవగా; అతండు= ఆ సాత్యకి; నవ్వగన్= నవ్వుతూ ఉండగా; తేరు డిగి= తేరు దిగి; పాటెన్= పరుగెత్తిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అంతటితో ఆగకుండ సాత్యకి రత్నాలు తాపిన భుజంగ పతాకాన్ని పడగొట్టి, వేగంగా వింటిని, గుర్రాలను, సారథి శరీరాన్ని చిన్నచిన్న ముక్కులుగా చీల్చి పడగొట్టగా, సుయోధనుడు భయపడి, తేరు దిగి తన పైనాలు కలకలంతో శబ్దంచేస్తూ ఉండగా, సాత్యకి నవ్వుతూ ఉండగా, - పరుగెత్తిపోయాడు.

v. ఇట్లు వాటి చిత్రసేను నరదం బెక్కె నక్కోలాహాలం బాలించి కృతవర్ష తనరథంబు రయంబున నద్దెసకుం బఱపంబనిచియురవడినరుగుదెంచినంగని శినిపుంగపుండునునిజస్యందనంబుసముళింబుసేయించే; నయ్యరువురుం కొఱవి కొఱవిం దాకిన తెఱంగునం దలపడి యొండిఓరులపై బ్రహండ బాణంబులు పరగించుచుం బోరునెడ జనార్థనానుజుండు హర్షిక్షు నతిక్రమించి. 44

ప్రతిపదార్థం: (సుయోధనుడు) ఇట్లు పాటి= ఈ ప్రకారం పరుగెత్తి; చిత్రసేను అరదంబు+ఎక్కున్= చిత్రసేనుడి తేరుమీదికి ఎక్కాడు; ఆ+కోలాహాలంబు ఆలించి= ఆ కలకలాన్ని విని; కృతవర్ష; తన రథంబున్= తన తేరును; రయంబున్= వేగంగా; ఆ+దెసకున్= ఆ దిక్కుకు; పఱవన్= తోలగా; పనిచి= చేసి; ఉరవడిన్= వేగంగా; అరుగుదెంచినన్= రాగా; కని= చూచి; శినిపుంగపుండును= ఇని వంశంలో శ్రేష్ఠుడును (సాత్యకి); నిజస్యందనంబును= తన తేరును; సముళింబుచేయించెన్= కృతవర్ష తేరుకు ఎదురుగా పోనిచ్చాడు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరు (సాత్యకి, కృతవర్షులు); కొఱవి కొఱవిన్ తాకిన తెఱంగునన్= మంటలతో నున్న కొరవి ఒకదాని నొకటి తాకినట్లుగా; తలపడి= ఎదుర్కొని; ఒండొరులపైన్= ఒకరిపై నొకరు; ప్రచండ బాణంబులు= త్రీప్రమైన బాణాలను; పరగించుచున్+పోరు+ఎడన్= వేస్తూ యుద్ధం చేసేటప్పుడు; జనార్థన+అనుజండు= జనార్థనుడి తోబుట్టు వైన సాత్యకి; హర్షిక్షున్= కృతవర్షును; అతిక్రమించి= మిగిలి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సుయోధనుడు పరుగెత్తి చిత్రసేనుడి తేరుమీదికి ఎక్కాడు. ఆ కలకలాన్ని విన్న కృతవర్ష తన తేరును ఆ దిక్కుకు తరుముకొని వచ్చాడు. ఆ ఉరవడిని చూచి, సాత్యకి తన తేరును కృతవర్ష తేరుకు ఎదురుగా పోనిచ్చాడు. ఆ ఇద్దరూ కొరవి - కొరవి తాకినట్లుగా తలపడి, ఒకరిమీద ఒకరు భయంకరపైన బాణాలను వేసుకొంటూ యుద్ధం చేసేటప్పుడు, సాత్యకి కృతవర్షును మించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. హయములను సూతు నొంచి శరాసనంబుఁ, ద్రుంచి మెఱుగులు వెలిగెన దొడ్డనార సంబు మే నుచ్చిపో నేయఁ జచ్చినట్లు, ముఖ్య వీయి మోకాశులు మోవబడియె.

45

ప్రతిపదార్థం: హయములను= గుర్రాలను; సూతున్= సారథిని; నొంచి= బాధించి; శరాసనంబును= వింటిని; త్రుంచి= ముక్కులు చేసి; మెఱుగులు= కాంతులు; పెరిగిన= ఎక్కువైన; దొడ్డ నారసంబు= పెడ్డ వాడి అయిన బాణాన్ని; మేను+ఉచ్చిపోన్= శరీరాన్ని దూసుకొని పోగా; ఏయన్= కొట్టగా; చచ్చినట్లు+అ మూర్ఖపోయి= చచ్చినట్లు మూర్ఖపోయి; మోకాశులు మోవన్+పడియెన్= మోకాశు తన్న మోయగా పడిపోయాడు(అనగా కుదించుకు పడిపోయాడు).

తాత్పర్యం: సాత్యకి కృతవర్ణ గుర్రాలను చంపి, సారథిని బాధపెట్టి, వింటిని ముక్కలుచేసి, తళతళలాడే వాడి అయిన పెద్దబాణం అతడి శరీరాన్ని చీల్చుకొని పోయేటట్లు కొట్టగా అతడు చచ్చినట్లు మూర్ఖపోయి తన మోకాభ్యమీద కుదియ పడ్డాడు.

వ. ఇత్తెఱంగునందేలపయుఁగూలినకృతవర్ధందెగియెనకాఁదలంచిధనంజయుంగలయందమకించిసాత్యకి యక్కడుఁ బోవ నా భోజపతి దెప్పితు సన్నద్ధుండై మరలి చని యెప్పటి నెలవున నిలిచి యసిలతనయ ప్రముఖుల కడ్డపడినం జాచి యాచార్యం డచ్చేటి కతనిం జాలించి శౌర్యధుర్యం డగు నా శినివరుం డట సనుట సైలింపం జాలక రయింబున.

46

ప్రతిపదార్థం: రః+తెఱంగునవ్= రః విధంగా; తేరిపయువ్= తేరుమీద; కూలిన= పడిన; కృతవర్ణవ్= కృతవర్ణను; తెగియెన కాన్+తలంచి= చనిపోయినాడనే తలచుకొని; ధనంజయువ్= అర్జునుడిని; కలయువ్= చేరగా; తమకించి= తొందరపడి; సాత్యకి అక్కడ పోవన్= సాత్యకి ఆ చోటకు పోగా; ఆ భోజపతి= ఆ భోజరాజైన కృతవర్ణ; తెప్పితు= తేరుకొని; సన్నద్ధుండు+ఱ= సిద్ధంగా; మరలి చని= తిరిగి పోతూ; ఎప్పటి నెలవునవ్= ఎప్పటిచోటున; నిలిచి= నిలబడి; అనిల తనయ ప్రముఖులకువ్= భీమాది ముఖ్యమైన వారికి; అడ్డపడినవ్= అడ్డంపోగా; చూచి; ఆచార్యండు= ద్రోణుడు; ఆ+చోటికిన్= ఆ యుద్ధభూమికి; అతనిన చాలించి= అతడిని ఆపి; శౌర్యధుర్యండు= వీరవరుడు; అగు= అయిన; ఆ శినివరుండు= ఆ సాత్యకి; అట చనుట= ఆ దిక్కునకు పోవటం; సైలింపన్+చాలక= ఓర్కలేక; రయింబునవ్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: రః విధంగా తేరుమీద పడిపోయిన కృతవర్ణను చనిపోయాడని భావించిన సాత్యకి, అర్జునుడిని చూడటానికి తొందరపడుతూ పోగా, కృతవర్ణ తెప్పిరిల్లి లేచి ఎప్పటి మాదిరిగా భీమామలకు అడ్డపడగా చూచి, ద్రోణాచార్యండు ఆ చోటి కతడిని నిలిపి, వీరవరుడైన సాత్యకి ధనంజయుడి దిక్కునకు పోవటం ఓర్కలేక మిక్కిలివేగంతో (తరువాతి పద్మంతో అన్యయం).

క. మగుడు జనియాఁ గి నిశితము , లగు నారాచములు మూఁట నతని నుదుట బెట్టుగ నాటినఁ త్రిశిఖరయుత , నగము క్రియం బొలిచె నతఁడు నరవరముఖ్యా!

47

ప్రతిపదార్థం: నరవరముఖ్యా!= ఓ రాజజైష్ముడా! (ఓ ధృతరాష్ట్రా!); మగుడన్+చని= తిరిగి వెళ్లి; ఆగి= ఆపి; నిశితములు+అగు= వాడి అయిన; నారాచములు= తీప్రమైన బాణాలు; మూఁటన్= మూడించిని; అతని నుదుటన్= అతడి నెన్నుదురులో; బెట్టుగన్= దట్టంగా; నాఁటినవ్= గ్రుచ్చగా; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; త్రిశిఖర యుత నగము క్రియన్= మూడు కొండ కొమ్ములతో ఉన్న కొండవలె (త్రికూటాచలంవలె); పాలిచెన్= ఒప్పినాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! ద్రోణాచార్యండు సాత్యకిని ఆపి, వాడి అయిన మూడు బాణాలను అతడి నెన్నుదుటిలో నాటాడు. అప్పుడు సాత్యకి త్రిశిఖరాలు మూడింటితో కూడుకొన్న కొండవలె ఒప్పాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఆ రథికవరుండును గురునిపై గ్రూఅర నారాచంబులు నిగుఢించె; నిట్లు దొడంగి యయ్యిరువురు నొండొరు శరజాలంబులు వాలించుచుఁ దురంగంబుల యంగంబుల రుధిరంబుల పూలించుచు నారథుల నొప్పించుచు మేసుల వాలమ్ముల గుప్పించుచు నసద్గుర్చంబు లగు కరలాఘువంబులు సద్గుర్చంబులుగా బోరునప్పుడు.

48

ప్రతిపదార్థం: ఆ రథికవరుండు= ఆ రథికశేషుడు (సాత్యకి); గురువిషైన్= ద్రోణాచార్యుడి మీద; క్రారనారాచంబులు= వాడి అయిన బాణాలను; నిగుఢించెన్= పరచాడు (వేశాడు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; తొడంగి= పూనుకొని; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరును (ద్రోణసాత్యకులు); ఒండొరు శరజాలంబులు= ఒకరొకరి బాణాల గుంపును; వారించుచున్= అడ్డుకొంటూ; తురంగంబులు= గుర్రాల; అంగంబులన్= శరీరాలమీద; రుధిరంబులు= నెత్తురులు; పూరించుచున్= నింపుతూ; సారథుల నొప్పించుచున్= సారథులను బాధిస్తూ; మేనులన్= ఒడళ్ళమీద; వాలు+అములన్= వాడి బాణాలను; గుప్పించుచున్= కురిపిస్తూ; అసర్పశం బులు+అగు= సాటిలేని; కరలాఫువంబులు= చేతివాటాలు; సదృశంబులుగాన్= సమానంగా; పోరువప్పుడు; యుద్ధం చేసేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఆ సాత్యకి కూడ ద్రోణుడిమీద వాడిబాణాలను ప్రయోగించాడు. ఆ ఇద్దరూ పూనుకొని ఒకళ్ళొకళ్ళ బాణాలను తప్పుకొంటూ, గుర్రాల మేనులు నెత్తురుతో నింపుతూ, సారథులను బాధిస్తూ ఒడళ్ళమీద వంకర అయిన వాడి బాణాలు కురిపిస్తూ సాటిలేని చేతివాటాలతో సమానంగా యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నప్పుడు.

మ. ధనురాచార్యుడు కేశవానుజు ధనుర్ధండంబు ద్రుంచెన్; గదం గొని వైచెన్ వడి నాతు దగ్గురుఁ డెడం గ్రూరంపు భల్లంబునం దునుమం గ్రుక్కున నొండు విల్లు గొని యాదీర్థర్పదుర్దాంతు మై ఘనబాణంబుల నొంచె నించె నతు దాకాశంబు గర్జాధ్వనిన్.

49

ప్రతిపదార్థం: ధను: +ఆచార్యుడు= ద్రోణాచార్యుడు; కేశవ+అనుజు ధనుర్ధండంబున్= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకి యొక్క వింటి దబ్బును; త్రుంచెన్= త్రుంచివేశాడు; ఆతుడు= సాత్యకి; గదన్+కాని= గదను తీసికొని; వడిన్= త్వరగా; వైచెన్= కొట్టడు; ఆ+గురుడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఎడన్= సందుచూచి; క్రారంపు= తీవ్రమయిను; భల్లంబునన్= బల్లెంతో; తునుమన్= త్రుంచగా (ఆ గదను త్రుంచగా); గ్రుక్కునన్= వేగంగా; ఒండు విల్లు కొని= ఇంకొక వింటిని తీసికొని; ఆ దోర్ధర్ప= ఆ భుజబల గర్వమునందు; దుర్దాంతు= అణచటానికి వీలుకాని బలంకలవాడియొక్క; మైన్= ఒంటిని; ఘనబాణంబులన్= గొప్ప బాణాలతో; అతుడు= ఆ సాత్యకి; నొంచెన్= బాధించాడు; గర్జాధ్వనిన్= సింహాగర్జునంతో; ఆకాశంబు నించెన్= ఆకాశాన్ని పూరించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు సాత్యకి వింటి దబ్బును విరిచాడు. వెంటనే సాత్యకి గదతీసి, ఆచార్యుడిమీద వేశాడు. ఆయన అదనుచూచి వాడి బల్లెంతో ఆ గదను ముక్కలు చేశాడు. సాత్యకి వెంటనే మరొక విల్లు ఎత్తి, భుజ బలగర్వంలో అణచటానికి సాధ్యంకాని ఆచార్యుడి మేనిమీద గొప్ప బాణాలు (గ్రుచ్చి), బాధించి, ఆకాశమంతా ప్రతిధ్వనించేటట్లు సింహాగర్జున చేశాడు.

అ. అలిగి గురుడు శక్తి సదరింప నబి విధి , ప్రీరణమునఁ జేసి తేరు దాకె గాని యతనఁ దాకె గానద యతడు త , ద్వాహపుశాఖ నొంచె బట్టుశరమున.

50

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ద్రోణుడు; అలిగి= కోపించి; శక్తిన్+అడరింపన్= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని (సాత్యకిమీదకు) వేయగా; అది= ఆ శక్తి; విధిప్రేరణమునన్+చేసి= దైవవిలాసంతో; తేరుతాకెన్+కాని= తేరు తాకింది కాని; అతనిన్+తాకన్+కానదు+అ= సాత్యకిని తాకలేకపోయింది; అతుడు= ఆ సాత్యకి; తద్వాహపుశాఖన్= అతడి శాఖ వంటి చేతులను; పటుశరమునన్= తీవ్రబాణంతో; నొంచెన్= నొప్పించాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపంతో సాత్యకిమీద శక్తాయుధాన్ని వేశాడు. అది దైవవిధి కారణంగా సాత్యకిని తాకుండా అతడి తేరును తాకింది. సాత్యకి తీవ్రమైన బాణంతో ద్రోణుడి భుజాన్ని నొప్పించాడు.

వ. నొంచినం గోపించి.

51

తాత్పర్యం: నొప్పించగా కోపించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. చాపాచార్యుడు సాత్యకి, చాపము దునుమాడి సూతు సముఖ్యితుఁ గా
నేపాలియేయ రథ్య, వ్యాపారము దాన నడపి యతుఁ దని సేసెన్.

52

ప్రతిపదార్థం: చాపాచార్యుడు= ధనురాచార్యుడు; సాత్యకి చాపమున్= సాత్యకి వింటిని; తునుమాడి= త్రుంచి (ముక్కలు చేసి); సూతున్= సారథిని; సమూర్ఖితున్+కాన్= మూర్ఖపోయిన వానినిగా; ఏపారి ఏయన్= మిగిలి కొట్టగా; అతడు= ఆ సాత్యకి; రథ్యవ్యాపారము= సారథి రథికుల వనిని; తాను+అ నడపి= తానే చేసి; అని చేసెన్= యుద్ధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు సాత్యకి విల్లును త్రుంచాడు. సూతుడిని మూర్ఖపోగొట్టాడు. కానీ, సాత్యకి తానే సారథిగాను, రథికుడుగాను రెండు పనులను చేస్తూ యుద్ధం చేశాడు.

వ. అలోన నతని రథచోదకుండు తెలిసిన నెలమిం బొంది.

53

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన్= ఆ లోగా; అతని రథచోదకుండు= సాత్యకి సారథి; తెలిసినన్= తేరుకొనగా; ఎలమిన్= సాంది; సంతసించి.

తాత్పర్యం: అంతలోనే తన సారథికి స్ఫుర్పా రాగా సంతసించి.

క. బలువిడి బహుభంగుల ను, జ్ఞాల శరములఁ బోలి పేశిల తైనేయుఁడు బె
ట్టిలఁ బడ సారథి నేసినఁ, దొలఁగంగా బఱచె ద్రోణుతురగములు వెసన్.

54

ప్రతిపదార్థం: తైనేయుఁడు= సాత్యకి; బలువిడిన్= శీష్మముగా; బహుభంగులన్= అనేకరకాలుగా; ఉజ్జ్వలఁ= ప్రకాశించే; శరములన్= బాణాలతో; పోరి పోరి= యుద్ధంచేసి చేసి; సారథిన్= (ద్రోణుడి) సారథిని; ఇలన్= భూమిమీద; పడన్= పడగా; బెట్టు= గట్టిగా; ఏసినన్= కొట్టగా; ద్రోణుతురగములు= ద్రోణుడి గుర్రాలు; వెసన్= త్వరగా; తొలఁగంగాన్= తొలగి పోగా (యుద్ధంమండి తప్పుకొని పోవునట్లు); పఱచెన్= పరుగెత్తినవి.

తాత్పర్యం: సాత్యకి అనేక విధాలుగా, శీష్మంగా, వెలిగే బాణాలతో యుద్ధం చేసి, తీవ్రంగా సారథిని నేల పడగొట్టగా ద్రోణుడి గుర్రాలు యుద్ధరంగం నుండి తొలగి ఆవలికి పరుగెత్తాయి.

ఆ. అచటి రాజలోక మగ్గురు నరదంబు, సనిన బిక్క సనుచు సంబ్రమమున

నాగి కొనుఁడు పట్టుఁ డలుపుఁ దేయుఁ ద, శ్వముల ననగఁ దెరలె సైన్యసమితి.

55

ప్రతిపదార్థం: అచటి రాజలోకము= అక్కడి రాజుసమూహం; ఆ+గురునరదంబు= ఆ గురుడి తేరు; చనిన దిక్కు= పోయినదిక్కుకు; చనుచున్= పోతూ; సంబ్రమమునన్= తొందరతో; ఆగికొనుఁడు= ఆపండి; పట్టుఁడు= పట్టుకొనండి; అదలుపుఁడు= బెదిరించండి; అశ్వములన్+ఏయుఁడు= గుర్రాలను కొట్టండి; అనగన్= అనగా; సైన్యసమితి= సైన్యసమూహం; తెరలన్= పరుగెత్తింది.

తాత్పర్యం: (సాత్యకి విజ్ఞంభణానికి) అక్కడి రాజులు ద్రోణుడి తేరు పోయిన దిక్కుకు త్వర త్వరగా వెళ్ళాటూ (అయినను) ఆపండి, పట్టుకొనండి, బెదిరించండి, గుర్రాలను పడగొట్టండి - అనగా సైన్యసమూహం పరుగెత్తింది.

- వ. ఇ వ్యిధంబున నిజరథంబు విఫల మనోరథం బై పోయిన నభయ పోకగాఁ బోయి సన్నద్ధం దై సముద్ధతం బైన పాంచాల బలంబుచేతం గలంగు తనమూకలం బులకొలిపికొని కుంభసంభవుం డవష్టంబ విజృంభణంబున సేనాముఖంబునం బొలిచి నిలిచె; నిత్తెఱంగున ద్రోణ కృతవర్త దుర్యోధనాదులగు జెట్టి జోదుల బెట్టు పఱచి చిఱునవ్వాలయ సాత్యకి సారథితో ని ట్లనియె.

56

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ ప్రకారంగా; నిజరథంబు= తన తేరు; విఫల మనోరథంబు+బోయినన్= ఫలింపని కోరిక గలదై; అదియ పోకగాన్ పోయి= అదే పోకగా పోయి; సన్నద్ధండు+బ= యుద్ధానికి తయారయి; సముద్ధతంబైన= గర్వంతో ఉన్న; పాంచాల బలంబులచేతన్= పాంచాల దేశు పైన్యం వలన; కలంగు= చీకాకుపడే; తనమూకలన్= తన పైన్యాలను; పురికొలిపికొని= పౌచ్ఛరిస్తూ (ప్రేరేపిస్తూ); కుంభసంభవుండు= ద్రోణాచార్యుడు; అప్షుంభ= గర్వంయొక్క; విజృంభణంబున్= అతిశయంతో; సేనాముఖంబున్ పాలిచి= సేనమొగంలో కానవచ్చి; నిలిచెన్= నిలిచాడు; ఈ+తెఱంగున్= ఈ ప్రకారంగా; ద్రోణ= ద్రోణుడు; కృతవర్త దుర్యోధన+అదులు= కృతవర్త, దుర్యోధనుడు మొదలగువారు; అగు జెట్టిజోదులన్= శేషులయిన మేలి వీరులను; బెట్టు పఱచి= మిక్కిలి బాధించి, తరిమి; చిఱునవ్వు+బలయన్= చిరునవ్వు కలుగగా; సాత్యకి; సారథితోన్; ఇట్లు+అనియెన్= తన సూతుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తన తేరు వ్యక్తమై - పోయినదే పోకగా పరుగెత్తి పోగా యుద్ధానికి సిద్ధమైన పాంచాలసేనచేత చికాకు పడుతూ ఉన్న తన పైన్యాన్ని ప్రేరేపించి ద్రోణాచార్యుడు గర్వంతో సేన మొదట నిలిచాడు. సాత్యకి, ద్రోణ కృతవర్త దుర్యోధనాదులయిన వీరులను తరిమికొట్టి, చిరునవ్వు నవ్వుతూ తన సారథితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

- క. ‘ఇక్కడఁ గృష్ణుల తేజము, । నక్కడఁ బవమాననందనాది జనుల పేరుక్కును గెలిపించె మనలఁ; । జిక్కక వెడలితిమి శత్రుసేనలచేతన్.

57

ప్రతిపదార్థం: ఇక్కడ= ఈ చోట; కృష్ణుల తేజము= కృష్ణార్జునుల శౌర్యం; అక్కడన్= ఆ చోట; పవమాన నందన+అది జనుల పేరు+ఉక్కును= భీమసేనుడు మొదలయిన మనుష్యుల గొప్పక్షు; మనలన్ గెలిపించెన్= మనలను గెలిపించినది; శత్రుసేనలచేతన్= శత్రుసేనల చేతికి; చిక్కక= చిక్కుకోకుండా; వెడలితిమి= బయటపడ్డాము.

తాత్పర్యం: ‘శ్రీకృష్ణార్జునుల శౌర్యం ఇక్కడా, భీమాది జనుల పెనుబలం అక్కడా మనలను గెలిపించింది. శత్రుసేనల చేతికి దొరకకుండా తప్పించుకొని బయటపడ్డాము.’

- వ. అని పలికి యర్జునుం దుస్తు దిక్కునకు రథంబు రయంబునం బఱపం బంచిన వాడును నట్ల చేయ విమలాశ్వవేగంబునం జారు భీషణం బగు నత్తేరు నీ వాలికి దుర్మిలీక్కంబై నభంబున భానురథంబు సనుచందంబున.

58

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని మాట్లాడి; అర్జునుండు+ఉన్న, దిక్కునకున్= అర్జునుడు ఉన్నామైపు; రథంబు= రథాన్ని; రయంబున్= వేగంగా; పఱపన్= పోనిమున్ని; పంచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; వాడును= సారథికూడా; అట్లు+అ+చేయన్= ఆ విధం గానే చేయగా; విమల+అశ్వవేగంబున్= తెల్లనిగుర్మాలవేగంతో; చారు భీషణంబు+అగు= అందంగానూ, భయంకరంగానూఉన్న; ఆ+తేరు= ఆ రథం; నీ వారికిన్= నీ పక్షంవారికి (కౌరవీరులకు); దుర్మిలీక్కంబు+బ= చూడటానికి శక్యం కానిదై; నభంబున్= ఆకాశంలో; భానురథంబు= సూర్యరథం; చను= వెళ్లే; చందంబున్= విధంగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, (సాత్యకి) అర్జునుడి వైపు తన తేరును శీఘ్రంగా తోలుమని సారథికి ఉత్తర్వు చేశాడు. వాడు (సారథి) సుందరం, భయంకరం అయిన, ఆ తేరును తోలాడు. కౌరవసేనకు ఆ రథం తెల్లని అశ్వుల వేగంతో ఆకాశంలో సూర్యరథంవలె చూడటానికి శక్యం కానిదై తోచింది.

సుదర్శనుం డనురాజు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చట (సం. 7-94-6)

- క. అరుగఁగ సుదర్శనుం డను , ధరణీపతి యద్దుపడియె దర్శ మలర న
య్యారువురుఁ బెనంగుటయు న , చ్ఛేరువుం గావించె నచటి సేనల కెల్లన్.

59

ప్రతిపదార్థం: అరుగఁగన్= (సాత్యకి ఆ విధంగా) వెళ్లగా; సుదర్శనుండు+అను ధరణీపతి= సుదర్శను డనే రాజు; అడ్డుపడ్డడు; ఆ+ఇరువురున్=ఆ ఇద్దరూ (సుదర్శన సాత్యకులు); దర్శము+అలరన్= గర్వం వికసించగా; పెనంగుటయును= పోట్టాడగా; అచటి సేనలకున్+ఎల్లన్= అక్కడ ఉన్న సేనలకంతా (ఇరువాగులవారికి); అచ్చేరువు కావించేన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది.

తాత్పర్యం: (సాత్యకి వెళ్లుతూ ఉండగా) సుదర్శను డనేరాజు అతడికి అడ్డుపడ్డడు. ఆ ఇద్దరూ గర్వాతిశయంతో చేసిన పెనగులాట రెండు ప్రకృత పైన్యాలకూ ఆశ్చర్యం కలిగించింది.

- వ. అట్టి యెడ నమ్మిహాధుండు.

60

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ సుదర్శను డనే రాజు.

- క. పలు తునియలు సేయుచుఁ దూ , పుల దనదెసు జేరణీక పారి శినివరుం
డలిగి తురగముల సారథి , నిలఁగుఖ్యా తదుత్తమాంగ మేడ్రెఱ నఱకెన్.

61

ప్రతిపదార్థం: పలు తునియలు చేయుచున్= అనేక రకాలుగా ముక్కలు చేస్తూ; తూపులు= బాణాలు; తనదెసన్= తన దిక్కుకు; చేరన్+ఈక= చేరనీయకుండా; పోరన్= యుద్ధం చేయగా; శినివరుండు= సాత్యకి; అలిగి= కోపించి; తురగములన్= గుర్రాలను; సారథిన్= సూతుడిని; ఇలన్= భూమిమీద; కూల్చి= పడగొట్టి; తద్ద+ఉత్తమ+అంగమున్= అతడి తలను; ఏడ్రెఱన్ నఱకెన్= పరాక్రమంతో త్రుంచాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి వేసే బాణాలను తనదగ్గరికి రాసీయకుండా ముక్కలు ముక్కలు చేస్తూ యుద్ధం చేసే సరికి, సాత్యకి కోపించి, అతడి గుర్రాలనూ, సారథినీ పడగొట్టి భయంకరంగా అతడి తలను త్రుంచాడు.

- వ. నఱకి నిజసారథిం జాచి.

62

తాత్పర్యం: (సుదర్శనుడి) తలను నరికివేసి, తన సారథిని చూచి.

- క. 'గురుఁ డను జలనిధిఁ గడచితిః , నొరులు దలంపంగ నాకు నులిగాలువ లీ
నరపతుల సరకు గొన నీ , వరదము సననిమ్ము నేఁటి యని కలయకుమీ! ॥

63

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు+అను జలనిధిన్= గురువనే సముద్రాన్ని; కడచితిన్= దాటాను; ఒరులు= ఇతరులు; నాకున్; తలంపంగన్= ఆలోచింపగా; నులిగాలువలు= పిల్లకాలువలు; ఈ నరపతులన్= ఈ రాజులను; సరకుగొనన్= లెక్కపెట్టిను; నీపు; అరదము చననిమ్ము= తేరును పోనిమ్ము; నేఁటి అనికిన్= ఈ దినం యుద్ధానికి; అలయకుమీ!= అలసిపోవద్దు!

తాత్పర్యం: గురువైన ద్రోణ డనే సముద్రాన్ని దాటిన నేను, పిల్లకాలువల వంటి ఈ ఇతర రాజులను లెక్కచేయను.
నీను తేరును తోలుము. ఈనాటి యుద్ధానికి కలతపడవద్దు.'

- ఖ. అనపుడు వాఁడు నగుచు 'నీ విక్రమంబునకు నా వెరవు సంగదంబు గాదె! సంగరంబున నేమి సేయుదు? నెవ్వుని పైఁ దేరు నడపుదు?' ననిన విని శినివరుండు విష్టచ్ఛుచేతం జిచ్ఛిన కలతురగ నరనికాయంబుల తిట్టలు సూపి 'యజ్ఞాదం దేరు వఱపు'; మదె గాండీవగుణ చండనాదంబు వీతెంచుచున్న యిచి; నేడు పాండవమధ్యముండిచ్ఛిన ధనుర్విధాచావిలాసంబు మెఱయను బాండుసూనులకేను జేయు భక్తిస్నేహంబులు నెఱపను వలయు; నా కడంక గని కురువిభుం డిరువురు ఘల్పునులను బుధ్మికలంగు నట్టు సేసెద' నని పలుకు నవసరంబున నద్దెసం గాంభోజ యవన సైన్యంబు లతని కడ్డపడం గడంగిన నవ్వీరుండు గుణంబు సారించి యజ్ఞంబువలనికి దేరు వఱపించి.

64

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అనగా; వాఁడు= సాత్యకి యొక్క సారథి; నగుచున్= నవ్వుతూ; నీ విక్రమంబునకున్= నీ శార్యానికి; నా వెరవు= నా నేర్పరితనం; సంగదంబుకాదె!= తోడు కదా! (సాత్యకి శార్యానికి సారథి బండితోలు నేర్పరితనం చక్కని స్నేహితుడి వంపేదని భావం); సంగరంబున్= యుద్ధంలో; ఏమి చేయుదున్?= నేనేమి చేయవలెను?; ఎవ్వనిషైన్ తేరువడపుదును?= ఎవడిమీదకు తేరును తోలవలయును?; అనినన్ విని= అనిన సారథి మాటలు విని; శినివరుండు= సాత్యకి; వివ్వచేతన్+చచ్చిన్= అర్జునుడిచేత చనిపోయిన; కరి, తురగ, నరనికాయంబుల= ఏనుగుల, గుర్రాల, మానవుల గుంపుల; తిట్టలు= రాశిని (కళేబరాల గుట్టలని భావం); చూపి; ఆ+జాడన్= ఆ దిక్కునకు; తేరు పఱపుము= తేరును తోలుము; అదె= అదిగో; గాండీవగుణ= గాండీవము అల్లైత్రాటి; చండనాదంబు= భయంకరమైన శబ్దం; వీతెంచుచున్ అది= వినవస్తూ ఉన్నది; నేడు= ఈఁ దినం; పాండవమధ్యముండు= అర్జునుడు; ఇచ్చిన= నేర్పిన; ధనర్యిద్య విలాసంబు మెఱయను= విలువిద్య యొక్క వైశిష్టం ప్రకాశించటానికి; పాండుసూనులకున్= పాండుపుత్రులకు; ఏను= నేను; చేయు భక్తిస్నేహంబులు= చేసే భక్తిస్నేహమూ; నెఱపను వలయున్ = ప్రదర్శించవలసి ఉన్నది; నా కడంకన్+కని= నా పూనికను చూచి; కురువిభుండు= దుర్యోధనుడు; ఇరువురు ఘల్పునులు= ఇద్దరు ఘల్పునులు (ఇద్దరు అర్జునులు); అను బుధ్మి కలంగునట్లు= అనే తలంపుతో చీకాకు పడేటట్లు, చేసెదన్= చేస్తాను; అని= అంటూ; పలుకు అవసరంబునన్= మాటాడే సమయంలో; అద్దెసన్= ఆ వైపున; కాంభోజ యవన సైన్యంబులు= కాంభోజ యవన సైన్యాలు; అతనినిక్కి= ఆ సాత్యకికి; అడ్డపడన్+కడంగినన్= అడ్డం రావటానికి ప్రయత్నించగా; ఆ+వీరుండు= ఆ వీరుడు; గుణంబు సారించి= అల్లైత్రాటిని సిద్ధంగా లాగి; ఆ+బలంబు వలనికిన్= ఆ సైనికులు ఉన్న ప్రక్కు; తేరు పఱపించి= తన రథాన్నితోలించి.

తాత్పర్యం: సాత్యకి మాటలకు ఆతడి సారథి నవ్వుతూ 'నీ శార్యానికి నా నేర్పరితనం నెచ్చేలికదా! యుద్ధంలో తేరును ఏ దిక్కుకు ఎవరిమీదకు తోలేది?' అని అడిగాడు. అందుకు సాత్యకి అర్జునుడిచే హతమైన ఏనుగులు, గుర్రాలు, సైనికుల కుపులున్న దిక్కు చూపి, ఆ దిక్కు తేరు నడపుమన్నాడు. అదిగో భయంకరమైన 'గాండీవజ్యాధ్వని వినిపిస్తూ ఉన్నది. అర్జునుడు నేర్పిన ధనర్యిద్య విలాసాన్ని మెరిపించటానికి, పాండుకుమారుల మీద నా కున్న భక్తి విశేషాలు చాటటానికి, నా ప్రయత్నాన్ని చూచి దుర్యోధనుడు యుద్ధరంగంలో ఇర్చురు అర్జును లున్నారే అని కలతచెందటానికి తగినట్లు చేస్తాను.' అని అంటూ ఉండే సమయంలో, కాంభోజ యవన సైన్యాలు అతడి కడ్డరాగా; ఆ వీరుడు తన అల్లె త్రాటిని సారించాడు. ఆ సైనికుల దిక్కును తేరుతోలించాడు.

- ఖ. నానాప్రంబులు ముందు, వే నిగుడన్ బడలువడిన వీరభటులపై నేనుంగుల గుట్టంబులు, పీనుంగుల మీద దేరు పెలుచం బఱపేన్.

65

ప్రతిపదార్థం: నానాప్రంబులు= అనేక రకాలైన బాణాలు; ముందుగా (తమ ముందు); వే నిగుడన్= వేగంగా గ్రమ్యకోగా; బడలుపడిన= అలసిపోయిన; పీరభటులపైన్= పీరులయిన సేనలమీద; ఏనుంగుల= ఏనుగుల; గుర్రంబుల= గుర్రాలమొక్క; పీనుంగులమీదన్= పీనుగులమీదగా; తేరు= రథాన్ని; పెలుచన్= త్వరగా; పఱపేన్= తోలాడు.

తాత్పర్యం:అంతకు మునుపే అనేకాస్త్రాలు తమ మీద వేగంగా గ్రుచ్ఛుకోగా అలసిపోయిన వీర సైనికుల మీదుగా, ఏనుగుల, గుర్రాల, పీనుగుల మీదుగా త్వరగా తన తేరును తోలించాడు.

క. ఇవ్విధంబున వెండియుం గీరాతశకబుర్జర పారద యవన ప్రముఖ మ్లేచ్ఛసేనల రూపదంచి నీ మూరకలు గలఁ గందతీసి చిత్రవర్షంబు మైచాయగా నారాచంబులు నఖంబులును విల్లు బలుమొగంబును నైబెబ్బులి వోలెం బోవం బోవ దుర్బోధన దుశ్శాసన చిత్రసేన వివింశతి శకుని దుస్సహా దుర్ధర్షణ క్రథప్రభృతి రథికనికరంబు రభసంబునం బోకు పోకు మును నెలుంగులతోఁ జఱించిదెసం దత్తులకలంబు విని యతండు సూతు నాలోకించి.

66

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; వెండియున్= ఇంకను; కిరాత, శక, బర్ధర, పారద, యవన, ప్రముఖ= కిరాత, శక, బర్ధర, పారద, యవనులు మొదలగు; మ్లేచ్ఛసేనల= మ్లేచ్ఛసైనికులు; రూప+అడంచి= నాశంచేసి; నీ మూరకలు= నీ సేనలు; కలఁగన్= చికాకుపడగా; తఱిసి= దగ్గరకుపోయి; చిత్రవర్షంబు= రంగులున్న కవచం; మైచాయగాన్= శరీరపురంగు కాగా; నారాచంబులు= వాడిబాణాలు; నఖంబులును= గోళ్ళును; విల్లు బలుమొగంబునున్+ఇ= విల్లు బలమైన ముఖం గలమై; బెబ్బులిపోతన్= పెద్దపులి మాదిరిగా; పోవన్+పోవన్= పోగా పోగా; దుర్బోధన, దుశ్శాసన, చిత్రసేన, వివింశతి, శకుని, దుస్సహా, దుర్ధర్షణ, క్రథ, ప్రభృతి= ఈ మొదలయిన; రథిక నికరంబు= సేనానుల సమూహం; రభసంబునన్= ఆర్ఘుటంతో; పోకుము పోకుము= పోవద్దు పోవద్దు; అను= అనేటటువంటి; ఎలుంగులతోన్= గొంతెత్తి పిలిచే శబ్దాలతో; పిఱింది దెసన్= వెనుకవైపులో; తఱిమినన్= తరుమగా; తత్కులకలంబు విని= ఆ కల్లోలాన్ని విని; అతండు= సాత్యాగి; సూతున్+అలోకించి= సూతుడిని చూచి.

తాత్పర్యం: కిరాతులు, శకులు, బర్ధరులు, పారదులు, యవనులు, - మొదలయిన ఆటవిక సైనికులను నాశనం చేసి, నీ సైనికులను చీకాకుపరచి, కవచం రంగులు ఒంటిరంగులుగా, బాణాలు గోళ్ళుగా, విల్లు బలమైన ముఖంగా పెద్దపులిమాదిరి పోగా, పోగా, దుర్బోధన దుశ్శాసన చిత్రసేన వివింశతి శకుని దుస్సహా దుర్ధర్షణ క్రథులు మొదలైన వీరుల సమూహాలు పోకు పోకుమని అదలిస్తూ వెన్నంటి ఆర్ఘుటంగా తరుముకొని రాగా, ఆ కలకలాన్ని విని తన సారథిని చూచి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. ‘మందగతిఁ జనుము నావెను , కం దగిలెడు సైన్యజలభి గ్రుక్కున శోషిం పం చీత్రశరార్ఘుల నం , దంద వడిం బఱపి నగుచు నరుగుద’ మనినన్.

67

ప్రతిపదార్థం: (సారథిని చూచి); మందగతిన్= వెమ్ముదిగా; చనుము= వెళ్ళుము; నా వెనుకన్= నా వెనుకప్రక్క; తగిలెడు= తాఁఁటటువంటి; సైన్యజలభిన్= సేనాసముద్రాన్ని; గ్రుక్కునన్+శోషింపన్= వేగమే ఎండిపోయేటట్లు; తీవ్రశర+అర్ఘులన్= వాడి అయిన బాణాగ్నులను; అందంద= అక్కడక్కడ; వడిన్+పఱపి= శీఘ్రంగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; అరుగుదము+అనినన్= వెళ్ళుదాము అనగా.

తాత్పర్యం: వెమ్ముదిగా పామ్ము. నా వెనుక తాకే సేనా సముద్రాన్ని శీఘ్రంగా ఎండిపోయేటట్లు వాడి అయిన బాణాలనే అగ్నులను అక్కడక్కడ వ్యాపింపజేసి నవ్వుతూ మనం వెళ్ళుదాము’ అనగా.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. అతేఁ డట్లు చేయ నభ్యల , మతిరయమున నెయిది పాండువ నలగి కలిచతు శ్వతియు హయత్తిశతియు వను , మతీఁ గూళ్ళెను శినివరుండు మద మెలరారన్.

68

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ సారథి; అట్లు+అ చేయన్= ఆ ప్రకారమే చేయగా ఆ+బలము= ఆ కౌరవసైన్యం; అతిరయమున్= మిక్కిలివేగంగా; ఎయిది= వెంబడించి; పొదువన్= క్రమ్మకోగా; శినివరుండు= సాత్యకి; మదము+ఎలరారన్= దర్శం అతిశయించగా; అరిగి= వెళ్లి; కరిచతుశ్చతియున్= నాలుగు వందల ఏనుగులను; హాయత్రిశతియున్= మూడువందల గుర్రాలను; వసుమతిన్= భూమిమీద; కూల్చున్= పడగొట్టడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి చెప్పిన విధంగానే సారథి తేరు తోలగా, శీఘ్రంగా కురుసేన వేగంగా వెంబడించి క్రమ్మకోగా - సాత్యకి దర్శాతిశయంతో నడిచి నన్నారు ఏనుగులను, మున్నారు గుర్రాలను హతమార్చాడు.

వ. అంత నిలువక చలంబున నా సేన శైనేయుషై బెట్టు గిట్టే: నట్టియేడ.

69

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగక; చలంబున్= మత్సరంతో; ఆ సేన; శైనేయుషైన్= సాత్యకి మీద; బెట్టు= తీవ్రంగా; కిట్టున్= తాకెను; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో

తాత్పర్యం: అంతమాత్రంతో నిలువకుండా మత్సరంతో ఆ సేన సాత్యకిమీద తీవ్రంగా దాడిచేసింది; అప్పుడు.

క. నర తురగ బ్యిరద రథో , త్వరములలో నతని శరము దాఱనిరూపుం

బలికించియుఁ గానం ద , త్వలితత్వంబునకు వేఱ వర్ణన యేలా?

70

ప్రతిపదార్థం: నర తురగ బ్యిరద రథ+ఉత్సరములలోన్= చతురంగ బలాలలో (రథగజ తురగ పదాతులలో); అతని శరము= సాత్యకియొక్క బాణం; తాఙని రూపున్= తగులని ఆకారాన్ని; పరికించియున్= పరిశిలించి చూచికూడా; కానన్= కానలేనైతిని; తత్త+త్వరితత్వంబునకున్= ఆ సాత్యకియొక్క వేగానికి (బాణప్రయోగ లాఘవశక్తికి); వేఱ= వేరే; వర్ణన+ఎలా?= వర్ణించటమెందుకు?

తాత్పర్యం: (కౌరవుల) చతురంగ బలాలలో సాత్యకి బాణం తగులని శరీరం వెదకి చూచినా కానరాదు. కాబట్టి అతడి అప్పుప్రయోగ లాఘవశక్తిని వేరే వర్ణించటమెందుకు?

క. ‘నరుబాహస్ఫురణమునకు , సల యగు నెక్కు డగుఁ గాని సాత్యకి భుజ వి

స్ఫురణం బలము గా’ దని , సురనికురుంబంబు పొగడుచుం జాచె సృష్టా!

71

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తీ!; నరుబాహస్ఫురణమునకున్= అర్ధనుడి భుజశక్తి వ్యక్తికరణానికి; సరి అగున్+ఎక్కుడగున్కాని= సమానమో లేక ఎక్కువో అపుతుంది కాని; సాత్యకి భుజవిస్ఫురణంబు+అల్పముకాదు= సాత్యకి భుజశక్తి తక్కువైనది కాదు; అని= అంటూ; సురనికురుంబంబు= దేవతాసమూహం; పొగడుచున్= కీర్తిసూర్యా; చూచెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! ‘సాత్యకి భుజబలం తక్కువైంది కాదు. అర్ధనుడి భుజశక్తికి సమానమో లేక ఒక్కింత ఎక్కువో అపుతుంది’ అని దేవతాసమూహం పొగడుతూ చూచింది.

మ. కురుముఖ్యండును దోడి సైనికులుఁ బెక్కుల్ దూపు లొక్కుమ్మడిం

గులియం జన్మటి సవ్యతో నతడు తతోధరండ సూతాశ్వకే

తురథంబుల్ వికలత్వముం బొరయగా దీర్ఘర్షధుర్భాంతుఁ దై

వెరవుం జీవయు లాపునుం దెలిపె సుల్పునాథ! యా సేనకున్.

72

ప్రతిపదార్థం: ఉర్మీనాథ!= ఓ రాజు!; కురుముఖ్యండును= దుర్యోధనుడును; తోడి సైనికులు= కూడి ఉన్న సేనయు; పెక్కల్ తూపులు= పెక్కబాణాలు; ఒక్కమ్మడిన్ కురియున్= ఒక్కసారి (వానవలె) కురియగా; అతడు= సాత్యకి; పిన్నటి నవ్యతోన్= చిరునవ్యతో; తద్ద+ఆ కౌరవుల; కోదండ= విండ్పు; సూత= సారథులు; అశ్వ= గుర్రాలు; కేతు= జిండాలు; రథంబుల్= తేరులు;

వికలత్యమున్+పారయగాన్= ముక్కలు కాగా; దోర్ధర్వ= భుజబలంచేత; దుర్దాంతుడు+ఽః జయించటానికి సాధ్యంకానివాడయి; ఆ సేనకున్= ఆ కురుసేనకు; వెరవున్= ఉపాయాన్ని; చేవయున్= శక్తిని; లావును= బలాన్ని; తెలిపెన్= తెలియజేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! దుర్యోధనుడు, అతడి వెంట నున్న సైనికులు ఒక్కమృడిగా పెక్కబాణాలు కురిపించారు. సాత్యకి చిరునవ్వుతో వారి విండ్లను, సారథులను, గుట్టాలను, పతాకలను, తేరులను, ముక్కలుచేసి, అజేయుడై తన భుజబలాన్ని, ఉపాయాన్ని, శక్తిని ఆ సేనకు తెలియజేశాడు.

వ. అప్పుడు.

73

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. కబసి నరేంద్రుడు సూతుని, మదమును దురగముల యుభ్య మానిచి నిశిత ప్రదరముల నతని యంగము, పాచివె శకుని దీడుపడగ భుజబల మలరన్.

74

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రుడు= సుయోధనుడు; కదిసి= చేరి; సూతుని మదమును= సారథి దర్శాన్ని; తురగముల ఉబ్యున్= గుర్రాల ఉత్సాహాన్ని; మానిచి= మాన్యివేసి; నిశిత ప్రదరములన్= వాడి అయిన బాణాలతో; భుజబలము+అలరన్= భుజశక్తి వికసించగా; శకుని తోడుపడగన్= శకుని సహాయంకాగా; అతని అంగమున్ పొదివెన్= అతడి శరీరమును క్రమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: శకుని తనకు సహాయపడగా తన భుజబలం అతిశయించగా దుర్యోధనుడు సాత్యకిని సమీపించి, అతని సారథి గర్మాన్ని, గుర్రాల ఉత్సాహాన్ని తగ్గించి వాడి బాణాలతో అతడి శరీరాన్ని కప్పివేశాడు.

వ. పాచివిన నొదవిన కోపంబు నాటోపంబున.

75

ప్రతిపదార్థం: పొదివిన్= కప్పివేయగా; ఒదవిన= కలిగిన; కోపంబు+ఆటోపంబున్= కోపము యొక్క వేగిరపాటుతో

తాత్పర్యం: అట్లు కప్పివేయగా కలిగిన కోపం యొక్క వేగంతో.

మ. ధరణీనాథ! మురాంతకానుజుఁడు గాంధారేశు చాపంబునుం గురువంశాగ్రణి సూతుకంఠము నతిక్రూరాష్ట్రపాతంబునుం గరమాశ్చర్యము గాఁగు ద్రుంచిను దురంగస్తోము మా మేదినీ శ్వరు తే రచ్ఛటు వాయ సీడ్డికొని పెల్లంబాతై దుర్వారమై.

76

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథున్= ఓ రాజు! (ధృతరాష్ట్రు!); మురాంతక+అనుజుఁడు= సాత్యకి; గాంధార+ఈశు చాపంబున్= శకుని వింటిని; కురువంశ+అగ్రణి సూతుకంఠమున్= దుర్యోధనుడి సారథికుత్తుకను; అతి క్రూర+అప్రపాతంబున్= మిక్కిలి తీవ్రమయిన బాణాలను కురిపించటంచేత (వాడి బాణాలను వర్షపూతంవలెవేశాడని భావం); కరము= మిక్కిలి; ఆశ్చర్యముకాఁగన్= మిక్కిలి వింత గొల్పేటట్లు; త్రుంచిన్= నరకగా; తురంగ స్తోమము= గుర్రాల సమూహం (తేరు గుర్రాలు); ఆ మేదినిశ్వరుతేరున్= ఆ రాజుతేరును (దుర్యోధనుడి తేరును); అచ్చటు పాయన్= ఆ చోటును పాసిపోవటానికి; ఈణ్ణుకొని= లాగికొని; దుర్మారము+ఽః అడ్డుకొనరానట్లుగా; పాటెన్= పరుగెత్తింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తీ! సాత్యకి, శకుని విల్లునూ, దుర్యోధనుడి సారథి కుత్తుకనూ మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలతో, చూచేవారు ఆశ్చర్యపడేటట్లుగా త్రుంచివేశాడు. దుర్యోధనుడి తేరి గుర్రాలు అతని తేరును అడ్డుకొనటానికి వీలులేని విధంగా అక్కడి నుండి లాగి కొని వెళ్లాయి.

వ. ఇత్తెఱంగునం బాటిన.

77

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరుగెత్తగా.

క. తమ్ములు దొరలును నేపటి, యమ్మునుజాభిపునిపజ్జ కరుగుటయును సై స్వమ్ము వెఱచఱచి విచ్ఛిన, నెమ్ముదిఁ దన యరుగు దెస శినిపుబుఁ డలిగెన్.

78

ప్రతిపదార్థం: తమ్ములున్= తన తమ్ములును; దొరలును= నాయకులును; ఏపు+అటి= శక్తి ఉడిగి; ఆ+మనజ+అధిపుని పజ్జకున్= ఆ రాజు ప్రకృతు; అరుగుటయును= వెళ్గగా; పైన్యమ్ము= సేన; వెఱచఱచి= భయపడి; విచ్చినన్= విడి పోగా; ఇని ప్రభుడు= సాత్యకి; తన అరుగుదెసన్= తాను వెళ్లే దిక్కును; నెమ్ముదిన్= నెమ్ముదిగా; అరిగెన్= వెళ్గాడు.

తాత్పర్యం: (దుర్యోధనుడి) తమ్ములు, సేనానులు బలం ఉడిగి దుర్యోధనుని కౌరవసైన్యం భయపడి ప్రకృతు వెళ్గగా చెల్లచెదరైపోగా, సాత్యకి తాను వెళ్ళుతున్న వైపు వెళ్గాడు.

వ. అనిన విని యాంజకేయుండు సంజయున కి ట్లినియె.

79

ప్రతిపదార్థం: ఆంబికేయుండు= అంబికయొక్క కుమారుడు, ధృతరాష్ట్రుడు

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడితో ధృతరాష్ట్రుడు ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. ‘పులికిఁ బసులు వాటిన క్రియ, నలవుఁ జలము సిగ్గు విడిచి య ట్లీక్కుని కో ల్లల కోర్చుక విఱిగిన పు, త్తుల నే మని విందు నేను రోయక యింకన్?’

80

ప్రతిపదార్థం: పులికిన్ పసులు పాటిన క్రియన్= పులిని చూచి పశువులు పర్యోత్తినట్లుగా; అలపున్= బలమును; చలమున్= పట్టుదలను; సిగ్గున్= సిగ్గును; విడిచి= వదలివేసి; అట్లు= ఆ మాదిరిగా; ఒక్కని= ఒకనియొక్క; కోల్లుకున్= ఎదురు దాడికి; ఓర్చులేక= ఓపలేక; విఱిగిన= ఓడిపోయిన; పుత్రులను= కొడుకులను (గురించి); ఇంకన్= ఇకమీదట; ఏను= నేను; రోయక= అసహ్యంచుకుండా; ఏమని విందున్?= ఏమి గొప్పగా వినగలను?

తాత్పర్యం: ‘ఒక్కడి బాణాలకు ఆ విధంగా పులిని చూచి పరుగెత్తే పశువులమాదిరి సిగ్గు, బిడియమూ, పట్టుదలా, బలమూ వదలి పరుగెత్తిన కురు కుమారుల ఓటమికి అసహ్యపడకుండా ఇంకా ఏమని వినగలను?

క. అనుడు నతఁ దవ్విభుని కి, ట్లను ‘సీవును నగ్రసుతుఁడు నవినయములు నే సినఁ బాటిల్లిన యాపది, వినకుండఁగ వశమే? మీదు విను తెలియంగన్.

81

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగా; అతడు= ఆ సంజయుడు; ఆ విభునికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; సీవును+అగ్రసుతుఁడును= సీవు, సీ పెద్దకొడుకూ (దుర్యోధనుడును); అవినయములు= సీతిమాలిన పనులు; చేసినన్= చేయగా; పాటిల్లిన= కలిగిన, ఆపద= కష్టాన్ని; వినకుండఁగన్ వశమే?= వినకపోవటానికి సాధ్యమా?; తెలియంగన్= స్ఫ్పంగా (తెలిసేటట్లుగా); మీదు విను= ఆ వై కథను వినుము.

తాత్పర్యం: సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘సీవు సీ పెద్దకొడుకూ చేసిన అవినీతివలన కలిగిన ప్రమాదాలను వినకుంటే ఎలా? ఆ మీద జరిగిన కథను వినుము.

విశేషం: ఈ పదంలో సంజయుడు ఈ కలుగుతూ ఉన్న ప్రమాదాలను ధృతరాష్ట్ర దుర్యోధనుల అవినీతి ఫలితాలుగా తెలియజ్ఞాడు.

వ. అట్లు గాని యై కోపించి నీ కొడుకు పురుతొల్పు నంబష్ట టేంకణ పారద ప్రముఖ దేశంబుల బలంబులు దుశ్శాసన పురస్కరంబుగా రయంబునం జని సాత్యకిం జుట్టుముట్టిన నా జెట్టిమగండు నిజభుజ వికమాటోపంబునకుం బాటవంబు దలకొల్పిన.

82

ప్రతిపదార్థం: అట్లు గాని ఐ= ఆ విధంగా కష్టపడి; కోపించి= కోపం చేసికొని; నీకొడుకు= నీ కొడుకైన దుర్యోధనుడు; పురికొల్పున్= ప్రేరిపించగా; అంబష్ట టేంకణ, పారద ప్రముఖ= ఈ పేర్లుగల; దేశంబుల బలంబులు= దేశాల సైన్యాలు; దుశ్శాసన పురస్కరంబుగాన్= దుశ్శాసనుడిని ముందు పెట్టుకొని; రయంబునక్కన+చని= శీఘ్రంగా వెళ్లి; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టుక్రముక్కోగా; ఆ జెట్టిమగండు= వీరశేషముడు; నిజభుజ వికమ+ఆటోపంబునకున్= తన భుజబల విజృంభణానికి; పాటవంబు తలకొల్పినన్= వైపుణ్యం పూనిక కలిగించగా.

తాత్పర్యం: నీ సైనికులు, కుమారులు ఓడిపోగా, కోపంతో నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు పురికొల్పిగా, అంబష్ట టేంకణ, పారద మొదలైన దేశాల సైన్యాలు దుశ్శాసనుడిని ముందుంచుకొని వేగంగా సాత్యకిని చుట్టుముట్టగా, సాత్యకి, తన భుజబల విజృంభణానికి వైపుణ్యాన్ని కల్పించి పోరు సాగించాడు.

మ. వితీగం బెక్క రథంబు; లొక్క మొగి నుల్వం గూలె శుండాలముల్;
దఱచై రాలె దురంగమావయవ సంతానంబు; లింతింత లై
కుఱుకుల్ గట్టి భట్టాంగకంబులు రణక్షోణిం బ్రవాహంబు లై
పఱచెన్ నెత్తురు భూతకోటి విహారింపం బ్రస్తుతింపన్ సురల్.

83

ప్రతిపదార్థం: వితీగ్నే+పెక్కురథంబులు= పెక్కుతేర్లు విరిగినవి; ఒక్క మొగిన్= ఒక్కవరుసగా; శుండాలముల్= ఏనుగులు; ఉర్విన్+కూలెన్= భూమిమీద పడ్డాయి (అనగా చనిపోయాయి); తురంగమ+అవయవ, సంతానంబులు= గుర్రాల శరీరపు భాగాలు; తఱచై= విస్తారంగా; రాలెన్= రాలిపోయాయి (అనగా పడిపోయాయి); భట+అంగకంబులు= సైనికులయొక్క శరీరాలు; ఇంతింతలు+ఐ= చిన్న చిన్న ముక్కలుగా; కుఱుకుల్+కట్టోన్= రాపులు కట్టాయి (కుప్పలుగా అయినవి); రణక్షోణిన్= యుద్ధభూమిలో; భూతకోటి= పిశాచాల సమూహం; విహారింపన్= తిరగగా; సురల్ ప్రస్తుతింపన్= దేవతలు కీర్తించగా; నెత్తురు= రక్తము; ప్రవాహంబులు+ఐ+పఱచెన్= ప్రవాహంగా పారింది.

తాత్పర్యం: సాత్యకి భుజాటోపానికి అనేక రథాలు విరిగిపోయాయి, ఏనుగులు ఒక వరుసగా భూమిమీద కూలాయి; గుర్రాల శరీరాలు చిన్న చిన్న ముక్కలై విస్తారంగా నేలరాలాయి, భటుల శరీరాలు యుద్ధరంగంలో రాసిపోసినట్టయ్యాయి, నెత్తురు ప్రవహిస్తూ ఉండగా, పిశాచసమూహం విహారించగా, దేవతలు కీర్తించగా (సాత్యకి యుద్ధం సాగింది).

దుశ్శాసనఁడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి పాణిపోవుట (సం. 7-97-29)

క. రోషమున దుస్సోనుఁడు , పాషాణప్రథమ నిపుణ పార్వతికతతిన్
భీషణముగ్గ గవియంప జ , గీషం బొదునుటయుఁ జాడ్యై గెంపారంగన్.

84

ప్రతిపదార్థం: దుస్సోనుఁడు= దుశ్శాసనుడు; రోషమునన్= రోషంతో; పాషాణ ప్రథమ నిపుణ= రాజు యుద్ధంలో నేర్చరులైన; పార్వతిక తతిన్= కొండజాతివారిని; భీషణముగ్గన్= భయంకరంగా; కవియంపన్= ఆక్రమింపచేయగా; జిగిష్న్= జయేచ్చతో; పాదువుటయున్= క్రమ్యక్రముటయు; చూడ్చి= తన చూపు; కెంపారంగన్= ఎర్రబడగా (అనగా కోపం కలుగగా).

తాత్పర్యం: దుశ్శాసనుడు కోపంతో రాళ్ళ యుద్ధంలో నేర్పరులైన కొండజాతివారిని భయంకరంగా ప్రేరేపించాడు. జయాశతో వారు క్రముకోగా సాత్యకి చూపు ఎర్రబడగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. శినివరుఁ డాఱు లెల్లను , దునియలుగా నేయ మగిడి తొరఁగుచు నవి వై
చినవాలిన నొప్పింపగఁ , గనుకని నముఖుక విచ్చే గౌరవనాథా!

85

ప్రతిపదార్థం: కారవనాథా!= ఓ కురురాజా!; శినివరుఁడు= సాత్యకి; ఆ ఉలు+ఎల్లను= ఆ రాళ్ళన్నిటిని; తునియలుగాన్+ఎయన్= ముక్కలు చేయగా; మగిడి= మరల; తొరఁగుచున్= క్రాలుచూ; అవి= ఆ రాళ్ళు; వైనిన వారిన్+అ= వేసినవారినే; నొప్పింపగన్= బాధించగా; కనుకని= సంభ్రమంతో (తొట్టుపాటుతో); ఆ+మూర్క= ఆ సైన్యం; విచ్చేన్= విరిసిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! సాత్యకి ఆ రాళ్ళ నన్నింటిని ముక్కలు చేయగా, అవి తిరిగి రాళ్ళు వేసిన వారిషైకి వెళ్ళి బాధించగా, ఆ సైన్యం భయంతో విచ్చిపోయింది.

తే. విచ్ఛటయు నంటదాకి యవీరుఁ డంప , వెల్లిఁ దేల్చిన వెగడంబ పెల్లగిల్లి
యథిప! దుశ్శాసనుడు మొదలైన యోధ , గణము లెల్లను ద్రోణుని కడకుఁ బఱచె.

86

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; విచ్ఛటయున్= విడిపోవటయు; అంటన్+తాకి= తాకునట్లుగా దగ్గరై; ఆ+వీరుఁడు= ఆ సాత్యకి; అంపవెల్లిన్= బాణప్రవాహంలో; తేల్చినన్= తేల్చగా; వెగడు+అంది= భయపడి; పెల్లగిల్లి= లేచి; దుశ్శాసనుడు మొదలైన యోధగణములు+ఎల్లను= దుశ్శాసనుడు మొదలైన యుద్ధవీరులసమూహాలన్నీ; ద్రోణుని కడకున్= ద్రోణుడి దగ్గరకు; పటచెన్= పరుగెత్తెను.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! వీరుడయిన ఆ సాత్యకి విచ్చిపోయిన సైన్యాన్ని అంటదాకి బాణప్రవాహంలో తేల్చగా భయపడి లేచి దుశ్శాసనుడు మొదలైన వీరులసమూహాలన్నీ ద్రోణుడి దగ్గరకు పరుగెత్తటం జరిగింది.

వ. ఇవ్విధంబునుఁ దన చేరువకుం జనిన యా దుశ్శాసనునిం గనుంగిని మున్ను సైనేయు చన్నదెసం బుట్టిన
యక్కిలాహాలం బాక్ట్రించుచున్న యగ్గరుం డి ట్లనియె.

87

ప్రతిపదార్థం: రః+విధంబున్= రః ప్రకారంగా; తన చేరువకున్= తన దగ్గరకు; చనిన= పోయిన; ఆ దుశ్శాసనునిన్+కనుంగాని= ఆ దుశ్శాసనుడిని చూచి; మున్ను= ఇదివరకు; సైనేయు చన్నదెసన్= సాత్యకి వెళ్ళిన దిక్కులో; పుట్టిన= కలిగిన; ఆ+కోలాహాలంబు= ఆ కలకలాన్ని; ఆక్రించుచున్న= వింటూ ఉన్న; ఆ+గురుండు= ఆ ద్రోణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= రః ప్రకారంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తన దగ్గరకు చేరిన దుశ్శాసనుడిని చూచి, అంతకుముందే సాత్యకి పోయిన దిక్కులో కలిగిన కలకలాన్ని వింటూ ఉన్న ద్రోణుడు ఇట్లు అన్నాడు:

క. 'ఏమి యువరాజ విభునకు , సేమమే? సైంధవుని నేమి సేసె నరుఁడు? నీ
వేమిటి కి టీరిథిక , స్తోమముతో వితీగి? తెందుఁ జీచ్చెద వింకన్?

88

ప్రతిపదార్థం: ఏమి= ఏమి; యువరాజ విభునకు సేమమే?= యువరాజైన దుర్యోధనుడు క్షేమంగా ఉన్నాడా?; నరుఁడు= అర్థముడు; సైంధవునిన్= సైంధవుడిని; ఏమి చేసెన్?= ఏమి చేశాడు?; సీవు= సీవు (దుశ్శాసనా! సీవు); ఏమిటికీన్= ఏ కారణంగా; ఇట్లు= రః విధంగా; రథికస్తోమమతోన్= సేనానుల వరసతో; వితీగితి= ఓడిపోయావు?; ఇంకన్ ఎందున్ చొచ్చెదవు?= ఇంక ఎక్కడికి పోతావు?

తాత్పర్యం: 'ఏమయింది? యువరాజైన దుర్యోధనుడు క్షేమమా? అర్జునుడు సైంధవుడిని ఏమి చేశాడు? నీవు ఈ విధంగా ఈ వీరుల సమూహంతో కూడ ఎందుకు ఓడిపోయావు? ఇం కెక్కుడికి పోతావు?

K. అడుకులు బి నృత్యగునే? , కడుపును గుబ్బెత్తినపుడు గడుఁ బఱచితి నాఁ

దొడ లెఱుగుక పాండుసుతుల , నుడిగి మడుగ వలసె: నిప్పు దొక సాత్యకిచేన్.

89

ప్రతిపదార్థం: కడుపున్నే= కడుపులో; కుట్టు+ఎత్తిపుడు= నొప్పి కలిగినప్పుడు; అడుకులు= అటుకులు; తిన్నట్లు+అగునే?= తిన్నవిధంగా ఔతుందా?; నాఁడు= వెనుక; ఒడలు+ఎఱుగుక= ఒళ్ళ తెలియక; పాండుసుతులన్= పాండు కుమారులను; కడున్= మిక్కిలి; పఱచితి= కష్టపెట్టావు; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ఒక సాత్యకిచేన్= ఒక సాత్యకి వలన; ఉడిగి= కష్టపెట్టబడి; మడుగ వలసెన్= అణిగిపోవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: కడుపు కుబ్బెనపుడు అటుకులు తిన్నట్లుగా వెనుక పాండవులను కష్టపెట్టావు. ఇప్పుడు ఒక్క సాత్యకి చేత కష్టపెట్టబడి అణిగిపోవలసి వచ్చింది.

విశేషం: అలం: నిదర్శన.

V. భీమార్జునుల బాలినుండి యేమి గాఁ గలవాఁ డ? వని పలికి యలుక వొడమిన సంత నిలువక. 90

ప్రతిపదార్థం: భీమా+అర్జునుల, బారినుండి= భీమార్జునుల వలన కలిగే ప్రమాదం నుండి; ఏమి,కాన్+కలవాఁడవు= ఏ మాతావు?; అని; పలికి; అలుక+పొడమినన్= కోపం కలుగగా; అంత= అంతటితో; నిలువక= ఆగక

తాత్పర్యం: భీమార్జునులచేత చిక్కి ఏ మాతావో అని, కోపంతో ద్రోణుడు అంతతో ఆగక

C. 'మఱచితె యా సభన్ భువనమాస్య గుణోత్తర యాజ్ఞసేని నీ

పఱచిన పాటుఁ? బాండపులఁ బల్మిన పలుక్కలు? నాఁటి క్రొవ్వు నే

డైతయును నెందుఁ బోయె? రణధీరుల వారల నల్లఁ జేసి సి

గ్రుతి తుబి; నిట్టు లైతి; తగు నక్కట! తియ్యన గావె ప్రాణముల్?

91

ప్రతిపదార్థం: ఆ సభలో (జూదమాడిన సభలో); భువనమాస్య గుణోత్తర= లోకంలో గౌరవించడగిన గుణవిశేషములు కలిగిన ఆమెను; యాజ్ఞసేనిన్= ద్రోషదిని; నీ పఱచినపాటు= నీవు కష్టపెట్టిన విధము; ఆ సభన్= ఆ సభలో; పాండవులన్= పాండవులను; పల్మిన పలుకులు?= ఆడినమాటలు?; మఱచితె?= మరిచావా?; నాఁటి క్రొవ్వు= అప్పటి పొగరుయొక్క; ఏడ్రెతయును= ఆ గొప్పతనం; ఎందున్+పోయెన్?= ఇప్పు డెక్కుడికి పోయింది?; రణధీరులన్= యుద్ధవీరులను; వారలన్= పాండవులను; అల్లన్+చేసి= కోపింప చేసి; సిగ్గు+అటి= సిగ్గుఫీడి; తుదిన్= చివరకు; ఇట్లులు+పతి= ఈ విధంగా అయ్యావు (ఈ భంగపాటు పడ్డావు); తగున్= తగి ఉన్నది; అక్కట!= అయ్యా!; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు; తియ్యన కావె!= తీపి కదా!

తాత్పర్యం: ఆ సభలో లోకమాస్య గుణోత్తర అయిన ద్రోషదిని అవమానపరచిన విషయం, పాండవులను పలికిన మాటలు మరిచావా? అప్పటి కొవ్వు, దర్శం ఇప్పు డెక్కుడికిపోయాయి? యుద్ధవీరులైన వారికి కోపం కలిగించి, సిగ్గుఫీడి తురకు ఇట్లయ్యావు. అయ్యా! పాపం! ప్రాణాలు తీపే కదా!

A. బ్రతుకు దలఁచితేని బాండునందనులకు , నింక నైను బుడమి యిచ్చునట్లు

గాఁగ నన్నతీడు గార్యంబుఁ జెప్పు మ , వ్యేడగు భిష్మ బుధి వినక చెడియె!

92

ప్రతిపదార్థం: బ్రతుక్కన్+తలఁచితేని= బ్రతికి ఉండటానికి ఇష్టముంటే; పాండునందనులకున్= పాండుకుమారులకు; ఇంకన్+పనన్= ఇప్పటికైనా; పుడమి ఇచ్చునట్లుగాగన్= రాజ్యం ఇచ్చేటట్లుగా; అన్నతోడన్= నీ అన్న అయిన సుయోధనుడితో, కార్యంబున్ చెప్పుము= చేయవలసిన పనిని చెప్పుము; ఆ+వెడగు= ఆ వెర్మివాడు (దుర్యోధనుడు); భీముబుద్ధిన్= భీముడి సలహాను; వినక= వినకుండా; చెడియెన్= చెడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: బ్రతుకుమీద ఆశ ఉంటే ఇప్పటికైనా పాండుకుమారులకు రాజ్యాన్ని ఇచ్చేటట్లుగా, చేయవలసిన పనిని మీ అన్నతో చెప్పము. ఆ అవివేకి భీష్ముడి మాట వినక చెడిపోయాడు.

వ. ఇట్లు సేయజాల వైతేసి.

93

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈం విధంగా; చేయన్+చాలపు+బతి+ఏని= చేయలేని వాడవైతే

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చేయలేకపోతే.

**క. ఎటు వోవ వచ్చు? నిను ముం , దట నిడుకొని పోరనున్న తగు రాజుల నె
క్కటఁ తోలెడి సాత్యకి నీ , వట దఱుముదు గాక! యొదుగు నగునే సీకున్?**

94

ప్రతిపదార్థం: ఎటు పోవచ్చున్?= ఎక్కడికి పోదగును?; నినున్ ముందటన్ ఇడుకొని= నిన్ను ముందుగా పెట్టుకొని; పోరన్= యుద్ధం చేయగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; తగురాజులన్= తగిన దౌరంగు; సాత్యకి; ఎక్కట= ఒక్కడుగా; తోలెడి= తరుముతున్నాడు; నీవన్= నీవు కూడా; అట్లా తరుమక అణి పోవచ్చునా?

తాత్పర్యం: నిన్ను ముందు పెట్టుకొని యుద్ధాన్నికి ఉన్న రాజులను సాత్యకి ఒకడే తరుముతూ ఉన్నాడు. నీవు కూడ అక్కడ శత్రువులను తరుము. అట్లా తరుమక అణి పోవచ్చునా?

**క. అనుటయు నతండు వినియును , వినని చెవులు సేసి మగుడ విక్రమమునకున్
గొనకొని యేమియుఁ బలుకక , చనియె శిని ప్రవరుపజ్జ సమరంబునకున్.**

95

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పగా; అతండు= ఆ దుశ్శాసనుడు; వినియును= విన్నప్పటికినీ; వినని చెవులు చేసి= చెవిలో వినబడనట్లుగా నటించి; మగుడన్= మరల; విక్రమమునకున్= విజృంభించటానికి; గొనకొని= పూనుకొని; ఏమియున్ పలుకక= బదులేమీ చెప్పక; శినిప్రవరు పజ్జన్= సాత్యకి దిక్కుకు; సమరంబునకున్= యుద్ధానికి; చనియెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి మాటలు విని, విననట్లుగా దుశ్శాసనుడు ఏమీ బదులు చెప్పక సాత్యకి వైపు యుద్ధాన్నికి మరల శార్యంతో పూనుకొని వెళ్లాడు.

వ. తదనంతరంబ యాచార్యం డవార్యదోల్వర్యంబు మెఱయం దతీమి మెఱుంగు వాలమ్ముల వేడిమి సూపిన.

96

ప్రతిపదార్థం: తత్త+అనంతరంబ= ఆ తరువాత; ఆచార్యండు= ద్రోణదు; అవార్య= అడ్డుకొనసాధ్యంకాని; దో+వీర్యంబు= భుజ పరాక్రమము; మెరయన్= ప్రకాశించగా; తతీమి= శత్రుషైన్యాన్ని తరుమగొట్టి; మెఱుంగు, వాలు+అమ్ముల= మెరుస్తున్నపాడి బాణాల యొక్క; వేడిమి= వేడిని; చూపినన్= చూపగా

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత ద్రోణాచార్యుడు అడ్డుకొనటానికి వీలు లేని భుజబలం ప్రకాశించగా శత్రుషైన్యాలను తరుముతూ - మెరిసే వాడిబాణాల వేడి చూపించగా.

**శ. పాండుక్కా పురసూను సైస్తములు దర్శం పేదుడున్ వీరకే
తుం దుగ్రంబునఁ దాకి యగ్గరుని సూతున్ నొంచి యేనమ్ము లు
ద్వండుం దై తను వాడ నేయటయు నాతం దగ్గి బీప్రత్యజ్ఞల
చ్ఛండాప్రంబునఁ గూల్చె నా త్రుపదసంజాతున్ మహాదగ్రథన్.**

97

ప్రతిపదార్థం: పాండుక్ష్యావరసాను సైన్యములు= పాండురాజు కుమారుని సేనలు; దర్శంబు+ఏదుడున్= గర్వం నశించగా; వీరకేతుండు= వీరకేతుడనేవాడు; ఉగ్రంబున్= కోపంతో; తాకె= తలపడి; ని+గురుని= ఆ ద్రోణుడిని; సూతున్= సారథిని; నొంచి= నొప్పించి; ఏను+అమ్ములు= ఇదు బాణాలు; ఉద్దండుండు+ఫి= అతిశయించినవాడై; తను వాడన్+ఏయుటయున్= ఒంటిమీద నాటగా కొట్టటంతో; ఆతడు= ద్రోణుడు; అల్లి= కోపించి; దీప్తి+ఉజ్జ్వలత్తు+చండ+అష్టంబున్= ప్రకాశిస్తూ ఉండే తీవ్రమయిన బాణంతో; మహా+ఉదగ్రతన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; ఆ ద్రుపద సంజాతునిన్= ఆ ద్రుపదుడి కుమారుడిని (వీరకేతుని); కూత్రున్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: (ద్రోణుడి బాణాల తాకిడికి) శ్రేష్ఠుడైన పాండు రాజు కుమారుని సైన్యాలు గర్వాన్ని కోల్పోవగా, వీరకేతుడు ఆచార్యుడి సారథిని వాడి బాణాలతో నొప్పించాడు. ఆ ద్రుపదపుత్రుడిని ఆచార్యుడు ప్రకాశించే తీవ్రమైన వాడి బాణంతో కూల్చాడు.

వ. ఇట్లు వీరకేతుండు వడినం గినిసి యతని యస్తులుందమ్ములు నగు చిత్రకేతుండును సుధన్యండును జిత్రవర్ధయు జిత్రరథుండును ద్రోణురథుంబు బాణమయంబు సేసిన నతండు. **98**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వీరకేతుండు పడినన్= వీరకేతుడు చనిపోగా; కినిసి= కోపించి; అతని అన్నలున్ తమ్ములున్= వాని అన్నదమ్ములు; అగు= అయిన; చిత్రకేతుండును, సుధన్యండును, చిత్రవర్ధుయు, చిత్రరథుండును= ఈ పేరులు కలవారు; ద్రోణురథంబు= ద్రోణుడి తేరును; బాణమయంబు చేసి= బాణాలతో ముంచివేయగా; అతండు= ఆ ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: వీరకేతుడు పడిపోగా ఆతడి సోదరులు చిత్రకేతుడు, సుధన్యడు, చిత్రవర్ధు, చిత్రరథుడు అనేవారు ద్రోణాచార్యుడి తేరును బాణాలతో ముంచారు. దాని కాతడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వారల రథ్యంబులఁ ద , తాప్రథలం బొడ వడంచి ధర్మ దీర్గించెన్
వాలిశిరంబులు పుప్పు ల , వారణమేయి దుల్లు గంధవహుండుం బోలెన్. **99**

ప్రతిపదార్థం: (ఆ ద్రోణుడు) వారల రథ్యంబులన్= చిత్రకేతు మొదలగు వారి గుర్రములను; తద్ద+సారథులన్= వారి సారథులను; పొడవు+అడంచి= నాశంచేసి; ధరన్= భూమిమీద; వారి శిరంబులు= ఆ నలుగురి తలలు; పుప్పులన్= పూలను; అవారణ మెయిన్= అడ్డులేక; దుల్లు= రాల్చు; గంధవహుండున్+పోలన్= వాయుదేవుడి వలె; తొరగించెన్= పడేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణుడు, చిత్రకేతుడు మొదలయిన నల్లురు సోదరులగుర్రాలను, సారథులను చంపి, అడ్డులేకుండా వాయుదేవుడు పూలను రాల్చినట్లు వారి తలలను భూమిమీద పడేటట్లు చేశాడు.

ఏళేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అప్పు డాలోకించి ధృష్టధ్యమ్ముండు గెంజాయ రంజిల్లు కన్నులుం గన్నీ రొలుకం గవిసి కుంభసంభవు నురంబునం గ్రూఅర నారాచంబులు సాశిపిన మనమూకలు హశికారంబుఁ లెసంగ నతండు మూర్ఖుల్లిన న ప్పాంచాలవరుండు. **100**

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆలోకించి= చూచి; ధృష్టధ్యమ్ముండు; కెంజాయ రంజిల్లు కన్నులన్= ఎర్రని రంగుతో కూడిన కన్నులతో (కోపంతో); కవిసి= మీదకు దూకి; కుంభసంభవున్= ద్రోణుడిని; ఉరంబున్= రొమ్ముపై; క్రూర= భయంకరమైన; నారాచంబులు= వాడిబాణాలు; చౌనిపినన్= చొప్పించగా; మనమూకలు= మన సైన్యాలు; హశికారంబులు= దుఃఖసూచకమైన హశి అను శబ్దాలు; ఎసంగన్= అతిశయించగా; అతండు= ద్రోణుడు; మూర్ఖుల్లినన్= మూర్ఖపోగా; ఆ+పాంచాలవరుండు= ఆ పాంచాల దేశియులలో మొనగాడు (ధృష్టధ్యమ్ముడు).

తాత్పర్యం: అప్పుడు ధృష్టద్యుమ్ముడు ఆ సన్నివేశాన్ని చూచి, ఎరబారిన కన్నలనుండి కన్నిరు కారుస్తూ కుపితుడై ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొని, అతడి వక్షంమీద క్రూరమైన బాణాలను నాటాడు. ఆ దెబ్బకు ఆచార్యుడు మూర్ఖుల్లాడు. మన సేనలు హోకారాలు చేశాయి. అప్పుడు ధృష్టద్యుమ్ముడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. పలకయును వాలునుం గొని యలఘుజవము, మెఱయ నేలకు లంఘించి మెఱుగు మెఱచి నట్లు సని తల గోయుట కప్పళంచి, యెగిరె నగ్గరు తేలపై నేపు మెఱయ. 101

ప్రతిపదార్థం: పలకయును= డాలును; వాలునున్+కొని= కత్తిని తీసికొని; అలఘు జవము= గొప్పవేగం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; నేలకున్= భూమిపైకి; లంఘించి= దూకి; మెఱుగు= మెఱుపు; మెఱచినట్లు= వెలిగేటట్లుగా; చని= వెళ్లి; తలకోయుటకున్= (ద్రోణుడి) తల నరకుటకు; అప్పలించి= ప్రయత్నించి; ఆ+గురుతేరిపైన్= ఆ గురుడి తేరుమీదకు (ద్రోణుడి తేరు మీదకు); ఏపు మెఱయన్= దర్శం ప్రకాశించగా; ఎగిరెన్= ఎగశాడు.

తాత్పర్యం: (ధృష్టద్యుమ్ముడు) కత్తిని, డాలును తీసికొని సాటిలేని శక్తితో ప్రకాశిస్తూ భూమిపైకి దూకి, మెరుపు మెరసినట్లు (క్షణంలో) వెళ్లి, ద్రోణుడి తల నరికే ప్రయత్నించో దర్శంతో అతడి తేరుమీదకు ఎగిరాడు.

శ. అంతటం దెలిసి యాచార్యండు ఛైర్యధురంధరుండై యెదురు గటియంబడినప్పటికి సాధనంబు లగు జేనకొలంబి తూపుల నతని నొప్పించినం గడుఁదురులు గఱాచిన వెగడు పడునట్లు ముగతిలగి యాద్రుపదనందనుండు నిజస్యందనంబునకు వచ్చి విల్లు గొని పెల్లేసిన. 102

ప్రతిపదార్థం: అంతటన్+తెలిసి= ఆ మీద ఒచ్చు తెలిసి (మూర్ఖునుండి తేరుకొని); ఆచార్యండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఛైర్యధురంధరుండు+బి= ఛైర్యభారమును వహించినవాడై; ఎదురు కదియన్+పడిన+అప్పటికిన్= ఎదుర్కొన్న ఆ సమయానికి; సాధనంబులు+అగు= సాధనము లయిన; జేనకొలందితూపులన్= జేనెడు పరిమాణం గల బాణాలతో; అతనిన్+నొప్పించినన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడిని బాధించగా; కడుఁదురులు= కందిరిగలు; కఱచినన్= కుట్టగా; వెగడుపడునట్లు= తల్లడిల్లేటట్లు; మొగ తిరిగి= వెను తిరిగి; ఆ శ్రుపదనందనుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడు; నిజస్యందనంబునకున్= తన తేరికి; వచ్చి; విల్లు కొని= వింటిని తీసికొని; పెల్లు+ఎసినన్= ఎక్కువగా బాణాలు వేయగా.

తాత్పర్యం: మూర్ఖునుండి తేరుకొని, ద్రోణుడు ఛైర్యంతో ఎదుర్కొనినప్పుడు అప్పటికి చేతి కందిన సాధనాలయిన జానెడు పాడవు బాణాలతో ధృష్టద్యుమ్ముడిని బాధించగా, కందిరిగలు కరిచినట్లుగా బాధపడి వెనుతిరిగి, తన తేరిమీదకు వచ్చి విల్లందుకొని విస్తారంగా బాణాలు వేయగా.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. గురుఁ డతని సూతుఁ దునుముడుఁ, దురగములు రథంబు ననికి దొలఁగుఁ బిగువ నాధరణీసురోత్తముఁడు బం, ధుర పాండవ సైన్య సమతీఁ దోలెం బెలుచన్. 103

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణుడు; అతని సూతున్= ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడి సారథిని; తునుముడున్= త్రుంచగా (చంపగా); తురగములు= గుర్రాలు; రథంబున్= తేరును; అనికిన్= యుద్ధానికి; తోలఁగ్న= తోలగిపోయేటట్లు; తిగువన్= లాగగా; ఆ ధరణీ సుర+ఉత్తముడు= ఆ బ్రాహ్మణా శ్రేష్ఠుడు; బంధుర= దట్టమైన; పాండవ= పాండవులయొక్క; పైన్యసమతిన్= సేనాసమూహాన్ని; పెలుచన్= కోపంతో; తోల్న= తరిమాడు (పశువులను తోలిన విధంగా తరిమాడు).

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ధృష్టద్యుమ్ముడి సారథిని చంపాడు. గుర్రాలు తేరును యుద్ధరంగం నుండి తొలగిపోయేటట్లు లాగాయి. అప్పుడు ఆ భూసురశేషుడు దట్టమైన పాండవ సేనాసమూహాన్ని కోపంతో త్వరగా తరిమివేశాడు.

క. కలశజ్ఞని తెంపుఁ బెంపును ; బలిమియునుం జాచి యపుడు పాండుస్వపు తనూ
జుల దెస సైనికు లెవ్వరు , నలపు మెఱసి కడగు జాల రైల నరేంద్రా!

104

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజు!; కలశజ్ఞని= ద్రోణుడి; తెంపున్= సాహసాన్ని; పెంపును= గొప్పతనాన్ని; బలిమియునున్+చూచి= బలమునూ చూచి; అపుడు= ఆ సమయాన; పాండుస్వపు తనూజాల దెస= పాండురాజు కుమారుల దిక్కు; సైనికులు+ఎవ్వరున్= ఏ సైనికులూ కూడా; అలపు మెఱసి= బలం ప్రకాశింపజేసి; కడగున్+చాలరైలి= పూనుకొనలేకపోయారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి తెంపును, సాహసాన్ని, బలాన్ని చూచిన పాండవ సైనికులు లెవ్వరూ సాహసంతో ద్రోణుడి దిక్కుకు వెళ్ళేకపోయారు.

వ. అట్టి యెడ.

105

తాత్పర్యం: అటువంటి సమయంలో.

ఆ. అవ్విధమును బల్శి యాచార్యు దట పుష్ట , నలిగి దుస్సేనుఁ డాశిని ప్ర వీరుఁ డాకుటయును గౌరవపతి భ్రిగ , ర్తుని బలంబుఁ బనిచేఁ దీడువడగు.

106

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విధమున్= ఆ ప్రకారంగా; పల్శి= మాటాడి; ఆచార్యుడు+అటపుచ్ఛున్= ద్రోణాచార్యుడు అటు పంపగా; దుస్సేనుడు= దుశ్శాసనుడు; అరిగి= వెళ్చి, ఆ శిని ప్రవరున్= ఆ శినివంశవీరుడిని(సాత్యకిని); తాముటయును= ఎదుర్కొనబటుమా; కౌరవపతి= దుర్యోధనుడు; లోడువడగున్= సహాయువడగా; (దుశ్శాసనుడికి సహాయంకాగా); త్రిగ్రత్ని బలంబున్= త్రిగ్రత్ దేశసైన్యాన్ని; పనిచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: (సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో) ఆ విధంగా చెప్పి, ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు. ద్రోణాచార్యుడు దుశ్శాసనుడిని సాత్యకిపైకి పంపాడు. ఆ దుశ్శాసనుడికి సాయంగా దుర్యోధనుడు త్రిగ్రత్ దేశ సేనను పంపాడు.

వ. ఆ సంశ్ఠుకులలో దండిమగలు మూడువేల రథంబులవారు బెట్టు గీట్లిన నా వృష్టివీరుండు పంచశతముళ్ళు రథికులం బంచత్వంబు నొంబించి, పెఱచతురంగ బలంబుల నెత్తుట జొత్తిల్లం జేసిన, నా త్రిగ్రత్ సైన్యంబు దైత్యంబు నొంబి ద్రీసు దెసకుం బఱచినం బోవక యువరాజు శైనేయుతోడ నానానిశిత శరంబుల దురంబు సేయ నతండు.

107

ప్రతిపదార్థం: ఆ సంశ్ఠుకులలో= ఆ సంశ్ఠుక తెగవారిలో; దండిమగలు= మేటి మొనగాంద్రు; మూడువేల రథంబులవారు= మూడువేల సంఖ్యగల రథికులు; బెట్టుగిట్టిన్= విజ్ఞంభించి సమీపించగా; ఆ వృష్టివీరుండు= ఆ యాదవవీరుడు (సాత్యకి); పంచశతముళ్ళురథికులన్= అయిదువందల మంది ముళ్ళు రథికులను; పంచత్వంబున్+బందించి= చంపి; పెఱ= ఇతర; చతురంగ బలంబులన్= చతురంగ బలాలను (రథ గజ తురగ పదాతులను); నెత్తుటన్= నెత్తురులో; జొత్తిల్లన్= మునుగగా; చేసినన్= చేయగా; ఆ త్రిగ్రత్ సైన్యంబు= ఆ త్రిగ్రత్ దేశపు సేనలు; దైత్యంబున్+బంది= డిల్లపడి (దీనత్వమును పాంది); ద్రోణుదెసకున్= ద్రోణుడున్ దిక్కునకు; పఱచినన్= తరుమగా; పోవక= పోకుండా; యువరాజు= దుశ్శాసనుడు; శైనేయుతోడన్= సాత్యకితో; నానానిశిత శరంబులన్= అనేకము లయిన వాడిబాణాలతో; దురంబు చేయన్= యుద్ధం చేయగా; అతండు= ఆ సాత్యకి.

తాత్పర్యం: సంశ్ఠకులలో త్రిగ్రత్త దేశియులైన మేటి మొనగాండ్రు రథికులు మూడువేలమంది విజృంభించి మీదికి రాగా, ఆ వృష్ణివీరుడయిన సాత్యకి అయిదు వందలమందిని హతమార్యాడు. మిగిలిన చతురంగ బలాలను నెత్తుట ముంచాడు. దానితో ఆ త్రిగ్రత్త సైన్యం దీనత్వాన్ని పొంది ద్రోణుడి దెసకు పరుగెత్తిపోయింది. అయినా తాను పోకుండా దుశ్శాసనుడు, సాత్యకితో నానా విధాలయిన వాడి బాణాలతో యుద్ధం చేశాడు. దానికి సాత్యకి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

దుశ్శాసనుడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి యోడుట (పం. 7-99-28)

క. ధనువు దునిమి నవ్విన, నీ , తనయుడు పటు శక్తి వైచేం దలక్క యిలి ప
ల్తునియలుగు జేసే సాత్యకి; విను మాతం డతని నొండు విలు గొని నొంచెన్.

108

ప్రతిపదార్థం: ధనువు తునిమి= వింటిని త్రుంచివేసి; నవ్వినవ్వు= నవ్వగా; నీ తనయుడు= నీ కొడుకు; తలక్క= జంకకుండా; పటుశక్తి వైచెన్= తీవ్రమయిన శక్త్యాయుధాన్ని వేశాడు; అది= ఆ శక్తిని; సాత్యకి; పల్ల+తునియలుగ్నే+చేసెన్= అనేకములయిన ముక్కులుగా చేశాడు; వినుము= (ఆ మీద) వినుము; అతండు= ఆ దుశ్శాసనుడు; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; ఒండు విలు కొని= వేరొక వింటిని తీసికొని; నొంచెన్= బాధపెట్టాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి దుశ్శాసనుడి విల్లును త్రుంచి నవ్వాడు. నీ కొడుకు వెనుకాడక, తీవ్రమయిన శక్తిని వేశాడు. దాని నాతడు పెక్కు ముక్కులు చేశాడు. అందు కాతడు వేరొక విల్లును తీసికొని సాత్యకిని బాధించాడు.

ఆ. అలిగి కృష్ణతమ్ము డతని చాపంబును , సూతుఁ దురగములను గేతనంబు
దునిమి సాగయ నేసియును భీమసేను ప్ర , తిజ్ఞ దలఁచి చంపఁ దెగక చనియె.

109

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణ తమ్ముడు= సాత్యకి; అలిగి= కోపించి; అతని చాపంబును= దుశ్శాసనుడి వింటిని; సూతున్= సారథిని; కేతనంబున్= ధ్వజమును (జెండాను); తునిమి= ఖండించి; సాగయన్ ఏసియును= మూర్ఖుల్లువట్లు కొట్టినప్పటికిని; భీమసేను ప్రతిజ్ఞ= భీముడి శపధాన్ని; తలఁచి= తలచుకొని; చంపన్+తెగక= చంపే సాహసం చేయుక; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణాడి తమ్ముడైన సాత్యకి కోపించి దుశ్శాసనుడి విల్లునూ, సారథినీ, ధ్వజాన్ని పడగొట్టి మూర్ఖపోయేటట్లు చేశాడు. కానీ, భీముడి శపధాన్ని తలచుకొని అతడిని చంపటానికి తెగించక వెళ్ళపోయాడు.

విశేషం: పాండవ కౌరవుల జూదానికి తరువాత సభాపర్వంలో దుశ్శాసనుడు ద్రోపదిని చాలా నీచంగా అవమానించాడు. ఆ సమయంలో భీమసేనుడు రణరంగంలో దుశ్శాసనుడి గుండెను చీల్చి అందరి ఎదుట అతడి రక్తాన్ని ఆస్వాదిస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. అది సాత్యకి తలపునకు రావటంచేత దుశ్శాసనుడిని చంపక వదలి పెట్టాడు.

వ. అటు ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు సాత్యకి సేను దత్తియం జీచ్ఛట యెత్తింగి సైన్యంబులం బులికొబ్బికొని ధృష్టధ్వమ్మాభి యోధుల ము స్నిద్దికొని తత్తిమిన మనవారును మార్జ్ఞాని పెనంగి రా శైనేయుండును నీ సేన బడలువడం జేయుచు ముస్త్రటం బెసుఁ జీఱు దత్తిసి పోవు తెఱంగునం బోవుచుండె; నంత సక్కడు గవ్వడియును యుగాంత కాలరుద్రుని కైవడి రెఘ్రరసమయమూల్రుయై తన ముసుము మొనల బాల సమరుచుండె; మోహరంబు మొగంబున గురుండును గొంతేయ బలంబులం బోలగొనుచుండె; నివ్విధంబున నమ్మువ్వురచేతను బ్రజాక్షర్యం బగుచుండం గురుపతి భరద్వాజు నాజి యరసిపశివవచ్చి యచ్ఛటం బాండవ

సైనికులసంరంభంబుఁజూచియేచియొక్కరుండునుదలకడచియమ్మునవసజజవనంబుసొచ్చువారణంబును
బోలెఁదత్తియం జొచ్చి భీమసేనుం బటిబాణంబులను, నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రౌపదేయుల సాయక
త్రయంబులను, గేకయు లేవురను శరద్యయంబులను ధృష్టధృమ్యున్ని నిరువబింటను శిఖండిని మూటను
ధర్థనందనుని సైదు దూపులను నేసి మత్తియు ననేక తురగ బ్యారద రథనికరంబులం బటు ప్రదర శతంబుల
నొప్పించే: నప్పుడు.

110

ప్రతిపదార్థం: అటన్= ఆచోట (పాండవుల వైపు); ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు= ఈ నలుగురును; సాత్యకి; సేనన్= సేనను; తఱీయన్+చొచ్చుట= సమీపించి ప్రవేశించటాన్ని; ఎఱింగి= తెలిసి; సైన్యంబులన్= సేనలను; పురికొల్పొకొని= ప్రేరేపించుకొని; ధృష్టధృమ్యున్న+అది యోధులన్= ధృష్టధృమ్యున్నడు మొదలయిన వీరులను; మున్స్య+ఇడికొని= ముందుంచుకొని; తఱీమినన్= తరుమగా; మనవారును= మన (కొరవుల) సైన్యం; మార్గొని= ఎదుర్కొని; పెనంగిరి= యుద్ధంచేశారు; ఆ తైనేయుండును= ఆ సాత్యకియు; ని సేనన్= ని సైన్యాన్ని; బడలు వడన్+చేయుచున్= అలసిపోజేస్తూ; మున్స్యిటన్= సముద్రంలో; పెనుజోఱ= పెద్ద సారచేప; తఱిసి= దగ్గరకు పోయి; పోవు తెఱంగునన్= పోయే విధంగా; పోవుచుండెన్= పోతూ ఉన్నాడు; అంతన్= ఆ మీద; అక్కడన్= ఆ యుద్ధరంగంలో; కవ్వడియున్= అర్జునుడును; యుగాంత కాలరుదుని కైపడిన్= ప్రఫయకాలంలోని కాలరుద్రుడి వలె; రౌద్రరసమయ మూర్తి ఐ= రౌద్రరసం మూర్తీభవించిన విధంగా; తన మునుము= తన ముందున్న; మొనలన్= సైన్యాలను; బారి సమరుచుండెన్= నాశము చేయుచుండెను; మోహరంబు మొగంబునన్= సేన మొదట; గురుండును= ద్రోణండును; కొంతేయబలంబులన్= పాండవసేనలను; పారిగొనుచుండెన్= హతం చేస్తూ ఉన్నాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; ఆ+మువ్వురచేతను= ఆ ముగ్గురివలన (సాత్యకి, ద్రోణ, అర్జునులచేత); ప్రజాశ్రయంబు= జననాశం; అగుచుండగా; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; భరద్వాజుభాజి= ద్రోణిడి యుద్ధమును; అరసి పోవచ్చి= చూచిపోవుటకు వచ్చి; అచ్చుటన్+పాండవ సైనికుల సంరంభంబున్+చూచి= ఆ చోట పాండవ సేనయొక్క ఆర్ఘాటాన్ని చూచి; ఏచి= విజ్ఞంభించి; ఒక్కరుండును= ఒక్కడే; తలకడచి= ముందుధాటి; ఆ+మొనన్= ఆ సేనలో; వనజవనంబు చొచ్చు= తామరకొలనిలో ప్రవేశించే; వారణాంబున్ పోలెన్= ఏనుగువలె; తఱీయన్+చొచ్చి= దగ్గరకు పోయి; భీమసేనన్+పదిబాణంబులను= భీముడిని పదిబాణాలతోను; నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రౌపదేయుల సాయక త్రయంబులను= నకులుడిని, సహదేవుడిని, ద్రుపదుడిని, విరాటుడిని, ఉపపాండవులను మూడేసి బాణాలతోను; కేకయులు+ఏవురున్= కేకయ దేశియు లయిదుగురను; శరద్యయంబులను= రెండు బాణాలతోను; ధృష్టధృమ్యున్ని ఇరువదింటను= ధృష్టధృమ్యున్నడిని ఇరువది బాణాలతోను; శిఖండిని మూటను= శిఖండిని మూడు బాణాలతోను; ధర్మనందనుని ఐదు తూపులను= ధర్మరాజును అయిదు బాణాలతోను; ఏసి= కొట్టి; మతీయున్= ఇంకనూ; తురగ బ్యారద రథనికరంబులన్= గుర్రాలను, ఏనుగులను, తేరులను; పటు= తీవ్రమయిన; ప్రదరశతంబులన్= నూర్లకొలది బాణాలతో; నొప్పించెన్= బాధించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: పాండవుల దిక్కు ధర్మజ భీమ నకుల సహదేవులు నలుగురూ సాత్యకి సేనను సమీపించటానికి సేనలను పురికొల్పుతూ ధృష్టధృమ్యున్నాడులను ముందిడుకొని తరిమారు. అప్పుడు మనసేనకూ వారికి తీవ్రమయిన యుద్ధం సాగింది. సాత్యకి కొరవేన అలసిపోయేటట్లుచేస్తూ సముద్రంలో దూరే సారచేపవలె ఆ సైన్యంలోకి దూరిపోతూ ఉన్నాడు. అర్జును డారంగంలో ప్రఫయకాల రుద్రుడివలె, మూర్తీభవించిన రౌద్రరసం మాదిరిగా తన ముందున్న మనసేనను నాశంచేస్తూ ఉన్నాడు. సేన మొదటద్రోణుడు కూడా పాండవ సైన్యాన్ని హతమారుస్తూ ఉన్నాడు. ఈ ప్రకారంగా సాత్యకి, అర్జున, ద్రోణులచేత జననాశం అవుతూ ఉన్నది. ద్రోణుడి యుద్ధాన్ని చూచి పోవచ్చిన దుర్యోధనుడు పాండవుల ఆర్ఘాటాన్ని చూచి, ఏకాకిగా ఆ సైన్యం తలకడచి తామరకొలనిలో దూకే ఏనుగు మాదిరిగా ఎదిరి సైన్యంలోకి వెళ్ళి, భీముడిని పదిబాణాలతోను, నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ఉపపాండవులను మూడేసి

బాణాలతోను, అయిదుగురు కేకయులను రెండేసి బాణాలతోను, శిఖండిని మూటితోను, ధృష్టయ్యమ్ముడిని ఇరువది బాణాలతోను, శిఖండిని మూడు బాణాలతోను, ధర్మజుడిని అయిదు తూపులతోను కొట్టి, గుర్రాలను, ఏనుగులను, తేరులను వందలకొలది తీవ్రమయిన బాణాలతో బాధించాడు. అప్పడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. అతని చాపంబుఁ గుంతీసుతాగ్రజుండు, నఱకఁ బెఱవారు వొఢివిన నుఱక వాల
నెల్ల గుంభజుఁ దమ్ములవెల్లి దేళ్లి, యురవడించి యా సైన్యంబు ను బ్బడంచే.

111

ప్రతిపదార్థం: అతని చాపంబున్= ఆ దుర్యోధనుడి వింటిని; కుంతి సుత+అగ్రజండు నఱకన్= కుంతి కుమారులలో పెద్దవాడయిన ధర్మరాజు నరుకగా; పెఱవారు= ఇతరులు; పొదివిన్= క్రమ్ముకోగా; ఉఱక= లెక్కపెట్టక; వారిన్+ఎల్లన్= వారందరిని; కుంభజుడు= ద్రోణుడు; అమ్ముల వెల్లిన్= బాణాల వెల్లువలో; తేళ్లి= తేలజేసి; ఉరవడించి= వేగిరపాటుతో; ఆ సైన్యంబు= ఆ సేనయొక్క; ఉబ్బి+అడంచెన్= గర్వాన్ని అణాచాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి విల్లును ధర్మరాజు నరికాడు. మిగిలినవారు అతడిని క్రమ్ముకోన్నారు. అందరను ద్రోణుడు బాణాలవెల్లువలో ముంచెత్తాడు. ఎదిరి సైన్యపు దర్గాన్ని అణాచాడు.

వ. కెరుపపుయి మగిడి యా సైంధవు కడకుం జనియె; దసనంతరంబ కేకయ మహానాథుండు మార్జ్ఞాని. 112

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు మరల వెనుదిరిగి సైంధవుడి వద్దకు వెళ్లాడు. తరువాత కేకయరాజు కౌరవేనను ఎదుర్కొని.

క. గురుఁ డెన్ని శరము లేసిన, వెరవున నన్నింటి నన్నివిశిఖింబులుఁ దా
మరలిచి బ్రహ్మాష్ట పరి, స్ఫురణము సూపిన దదప్రమునన యడంచెన్.

113

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ద్రోణుడు; ఎన్ని శరములు+ఏసిన్= ఎన్ని బాణాలు ప్రయోగించినప్పటికిని; వెరవున్= ఉపాయంతో; అన్నింటిన్= అన్ని బాణాలను; అన్ని విశిఖింబుల్న= అన్ని బాణాలతో; తాన్+మరలిచి= తాను త్రిప్పుకొట్టి; బ్రహ్మాష్ట పరిస్ఫురణము చూపిన్= బ్రహ్మాష్టపు శక్తిని చూపగా; తద్ద+అష్టమునన= ఆ బాణముతోనే; అడంచెన్= నశింపజేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు వేసిన బాణాలన్నింటిని కేకయరాజు అన్ని విధాలుగా త్రిప్పుకొట్టి, అతడు ప్రయోగించిన బ్రహ్మాష్ట శక్తిని తన బ్రహ్మాష్టంతో అణాచాడు.

క. మతీయ నతని మెయి బాణము, లఱువబి గితీగొలుప నా బృహత్ క్షత్రుం దే
ద్రెఱ సూతు నొంప నాతం, డతీముతీ నారాచతతుల నవ్విభుఁ బొఢివెన్.

114

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= ఇంకను; అతని మెయిన్= అతడి శరిరంలో; బాణములు= ములుకులు; అఱువది గితీగొలుపన్= అర్వా చుట్టుకొనేటట్లు చేయగా; ఆ బృహత్ క్షత్రుండు= ఆ బృహత్క్షత్రుడు; ఏడ్రెఱన్= విజ్ఞంభణంతో; సూతున్+నొంపన్= సూతుడిని బాధించగా; ఆతండు= ఆచార్యుడు; అతీముతీన్= సంభ్రమంతో; నారాచతతులన్= బాణాల సమూహాలతో; ఆ+విభున్= బృహత్క్షత్రుడిని; పొదివెన్= క్రమ్ముకోన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆచార్యుడు అరువది బాణాలను బృహత్ క్షత్రుడిని చుట్టుకొనేటట్లు వేశాడు. అతడు విజ్ఞంభించి ద్రోణుడి సారథిని నొవ్వజేశాడు. దానికి ద్రోణుడు సంభ్రమంతో ఆ బృహత్ క్షత్రుడిని బాణ సమూహాంతో క్రమ్ముకోన్నాడు.

తే. చిక్కవడఁ జేసి చనుమఱ యొక్క దొడ్డ, నారసమ్మిన బట్టీయ నరవరుండు
దైశై; శిశుపాల తనయుండు ధృష్టకేతుఁ, డమ్మహిరీషై వీక నడలి యపుడు.

115

ప్రతిపదార్థం: చిక్కవడన్+చేసి= అతడిని చిక్కవడేటట్లగా చేసి; చనుమఱన్= చనుబాగాన; ఒక్కదొడ్డ నారసమ్మినన్= ఒక్క బాణంతో; బిట్టు+ఎయన్= గట్టిగా కొట్టగా; నరవరుండు= గొప్పవాడైన బుహాత్కుత్రుడు; తెళ్ళైన్= చనిపోయాడు; శిశుపాలతనయుండు= శిశుపాలుడి కుమారుడైన; ధృష్టకేతుఁడు= ధృష్టేతుడు అనేయాడు; ఆ+మహిరీషైన్= ఆ గొప్పవీరుడైన ద్రోణుడిమీద; వీకన్= సాహసంతో; అడరి= విజ్యంభించి; అపుడు= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: అతడిని చిక్కులలో పడవేసి, టోమ్ముమీద పెద్దవాడి బాణంతో తీవ్రంగా కొట్టగా ఆ రాజశేష్ముడు మరణించాడు. అప్పుడు శిశుపాలుడి కొడుకు ధృష్టకేతుడు ఆ మహిరీషుడైన ద్రోణుడి మీదికి సాహసంతో దూకాడు.

క. పెనుమంట నుఱుకు శలభం, బును బోలెం గవిసి, కోలుపులిఁ గోలన్ వే
సిన మాడ్డి నేసే నఱువది, సునిశిత బాణముల నశ్శసూత యుతముగన్.

116

ప్రతిపదార్థం: పెనుమంటన్= పెద్దమంటలో; ఉఱుకు= దూకే; శలభంబునుపోలన్= మిడుతవలె; కలిసి= పరుగెత్తుకొని వచ్చి; కోలుపులిన్= పెద్దపులిని; కోలన్= కుర్రతో; వైసిన మాడ్డి= కొట్టినట్లు; అరువది సునిశిత బాణములన్= అరవై వాడి బాణాలతో; అశ్వ, సూత, యుతముగన్= గుర్రాలతోను, సారథితోను కూడినట్లగా; ఏసెన్= కొట్టడు.

తాత్పర్యం: (ధృష్టకేతుడు) పెద్దమంటలో దూకే మిడుతవలె పరుగెత్తి, పెద్దపులిని కుర్రతో కొట్టినట్లు అరవై వాడి బాణాలతో గుర్రాలను సారథితోకూడ కలిపి కొట్టడు.

ఏశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. బాణఫుట్టునుఁ గటుకటుఁ బడి గురుండు, విల్లు ద్రుంచిన నొండొకవింట నొంచే;
నాతుఁ డక్కుంభసంభవుఁ డతని విరథుఁ, జేసి యా విలు దునిమినుఁ జేవ సెడక.

117

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణుడు; బాణఫుట్టునన్= బాణాలను ఘట్టించుట చేత; కటుకటన్+పడి= బాధపడి; విల్లున్+త్రుంచినన్= వింటిని త్రుంచగా; ఆతడు= ధృష్టకేతుడు; ఒండు+ఒక వింటన్= మరొక విల్లుతో; నొంచెన్= బాధించాడు; ఆ+కుంభసంభవుండు= ఆ ద్రోణుడు; అతనిన్= ఆ ధృష్టకేతువును; విరథున్+చేసి= రథం లేనివాడిగా చేసి; ఆ విలు= ఆ వింటిని; తునిమినన్= త్రుంచగా; చేవ చెడక= ఒలం తగ్గక.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు బాణాలు ఘట్టించి ధృష్టకేతువు విల్లును త్రుంచాడు. అతడు వేరొక విల్లుతో ఆచార్యుడిని బాధించాడు. ఆ ద్రోణుడు అతడిని విరథుడిని చేసి, విల్లును త్రుంచివేసినా వైర్యం నశించకుండా. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

క. గద వైచిన నది ద్రోణుని, ప్రదరంబుల నడగగు దీమురము శక్తియు బె
ట్టీదముగ నతుఁ డడలించిన, మదమున నయోధవరుఁడు మడియించె నెడన్.

118

ప్రతిపదార్థం: గద వైచినన్= గదతో కొట్టగా; అది= ఆ గద; ద్రోణుని ప్రదరంబులన్= ద్రోణుడి యొక్క వాడిబాణాలతో; అడగన్= నశించగా; తోమరమున్ శక్తియున్= తోమరం; శక్తి అనే ఆయుధాలతో; బెట్టీదముగన్= తీవ్రంగా; ఆతడు అడరించినన్= అతడు ప్రయోగించగా; మదమునన్= అహంకారంతో; ఆ+యోధవరుఁడు= ఆ సైనిక శ్రేష్ఠుడు; ఎడన్= మధ్యతోనే; మడియించెన్= నాశనం చేశాడు.

తాత్పర్యం: అతడు గదను విసరగా, అది ద్రోణుడి వాడిబాణాలతో నశించింది. తరువాత తోమర, శక్తి ఆయుధాలతో తీవ్రంగా అతడు అదరించగా ద్రోణాచార్యుడు వాటిని నడుమనే నాశనం చేశాడు.

వ. ఇట్లు విగత సాధనుం జేసి.

119

తాత్పర్యం: ఈ ప్రకారంగా పోయిన సాధనాలు కలవాడినిగా చేసి.

**క.. అలోనన మెఱుగారెడు , వాలిక నారసము చేబివరు హృదయమునం
గీలించినఁ బొడ వెగయుచు , నేలం బడి తన్నికొని చనియె జము కడకున్.**

120

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన్+ల= ఆ లోగానే; మెఱుగారెడు= వాడి అయిన; వాలిక నారసము= వంకరైన తీవ్రబాణాన్ని; చేబివరు హృదయమునన్= చేదిరాజైన ధృష్టకేతుడి గుండెలో; కీలించిన్= తగిలించగా; పొడ వెగయుచున్= ఆకారం ఎగిసిపడుతూ; నేలన్+పడి= భూమిమీద పడి; తన్నికొని= గిజగిజలాడి; జముకడకున్= యముడి వద్దకు; చనియెన్= వెళ్లాడు. (అనగా చనిపోయాడు).

తాత్పర్యం: అంతలోనే వాడి బాణం చేదిరాజైన ధృష్టకేతుడి గుండెలో నాటగా, అతడు ఎగిరి నేలపైబడి, గిజగిజ తన్నికొని యముడి దగ్గరకు వెళ్లాడు.

**క. కని యాతని కొడు కడలుం , గనలుం జిలకొనగఁ దన్నుఁ గవిసినఁ బొబివెన్
ధనురాచార్యుఁడు శీఫ్టుం , బున బెబ్బలికొదమ లేడిఁ బొబివిన మాడ్జైన్.**

121

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ఆతని కొడుకు= ఆ ధృష్టకేతుడి కుమారుడు; అడలున్+కనలున్= భయం, కోపం; పిరికొనగఁన్= పెనవేసికొనగా; తన్నున్= తనను (ద్రోణుడిని); కవిసిన్= క్రమ్మకొనగా; ధనురాచార్యుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; శీఫ్టుంబునన్= వేగంగా; బెబ్బలి కొదమ= పెద్దపులి పిల్ల; లేడిన్= జింకను; పాదివిన మాడ్జైన్= క్రమ్మకొన్న విధంగా; పాదివెన్= క్రమ్మకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృష్టకేతుడి కొడుకు కోపభయాలు పెనవేసుకోగా ద్రోణుడిని క్రమ్మకొన్నాడు. దానికి ద్రోణాచార్యుడు పెద్దపులిపిల్ల జింకను క్రమ్మకొన్నట్లుగా చాలా వేగంగా అతడిని క్రమ్మకొన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

**తే. పాబివి యవలీల నాతని బొలియు జేయ , సమదగతి మాఱుకొని జరాసంధ తనయుఁ
డస్త్రుగురు నొంచుటయు నతం డచ్చి యతని , గుట్టెఁ డత్తెనికులు గసుంగొనుచు నుండ.**

122

ప్రతిపదార్థం: పాదివి= క్రమ్మకొని; అవలీలన్= అనాయాసంగా; ఆతనిన్= ధృష్టకేతుడి కుమారుని; పాలియన్+చేయన్= చంపగా; జరాసంధ తనయుఁడు= జరాసంధుడి కుమారుడు; సమదగతిన్= ఆటోపంతో; మాఱుకొని= ఎదుర్కొని; అస్త్రగురున్= ధనురాచార్యుడిని (ద్రోణు); నొంచుటయున్= నొవ్వజేయుటయు; అతడు+అల్లి= ధనురాచార్యుడు కోపించి; తత్త్వానికులు కనుంగొనుచున్+ఉండన్= వాడి సేనలు చూచుచుండగనే; అతనిన్ కూల్చైన్= అతడిని చంపాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ధృష్టకేతుడి కుమారుడిని అనాయాసంగా చంపాడు. దానికి జరాసంధుడి కొడుకు ఆటోపంతో ఆచార్యుని ఎదుర్కొని నొవ్వజేశాడు. అందుకు ధనురాచార్యుడు కోపించి, అతడి సేనల ఎదుటనే అతడిని హతమార్చాడు.

వ. అట్టియెడ వడముడి ధృష్టద్యుమ్మిండు విన నవ్విప్రవరుం డప్తిహాత దపస్సింధ్యండు గా కేమి చూపులన దహించు నట్ల తూపులవేడిమిం బగఱ రూపదంచుచున్నవాడనిన నా ద్రుపదనందనుం డతని మార్క్షినం గడంగునెడ నాతనిం దలకడచి.

123

ప్రతిపదార్థం: అట్టి ఎడన్= అటువంటి సమయంలో; ధృష్టద్యుమ్మిండు విన్వ్= ధృష్టద్యుమ్మిడు వినేటట్లుగా; వడముడి= భీమసేనుడు; ఆ+విప్రవరుండు= ఆ బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడు ((ద్రోణుడు)); అప్తిహాత= ఎదురులేని; తపః+సిద్ధుండు గాక+ఏమి= తపస్సింధ్యి కలవాడా ఏమి?; చూపులను= చూచినంత మాత్రాన; దహించు అట్లు= కాల్పేటట్లుగా; తూపుల వేడిమిన్= బాణాగ్నిచేత; పగఱ= శత్రువుల; రూపు+అడంచుచున్నవాడు= నాశం చేస్తున్నాడు; అనిన్వ్= అనగా; ఆ ద్రుపదనందనుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్మిడు; అతనిన్ మార్క్షినం కడంగువడన్= అతడిని ఎదుర్కొన ప్రయత్నిస్తూ ఉండగా; అతనిన్= ఆచార్యుడిని; తల కడచి= అతిక్రమించి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన భీముడు ధృష్టద్యుమ్మిడు వినేటట్లుగా ‘ఆ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడు ((ద్రోణుడు)) ఎదురులేని తపశ్చక్తి కలవాడా ఏమి? చూచినంత మాత్రాన కాల్పివేసేటట్లుగా, బాణాగ్నితో శత్రువాశం చేస్తున్నాడు’ అనగానే ఆతడు ఆచార్యుడిని ఎదుర్కొనటానికి ప్రయత్నిస్తూ అతిక్రమించి.

అ. క్షత్రవర్త గురుని చాపంబు ద్రుంచిన , వేఱ యొక్క దొడ్డ విల్లు రయము

మెఱయఁ గాని యతండు మెఱుగులు గిత్తికాను , నారసమున వాని నామ మడఁచె.

124

ప్రతిపదార్థం: క్షత్రవర్కు= క్షత్రవర్కు అనేవాడు; గురుని చాపంబు త్రుంచిన్వ్= ద్రోణాచార్యుడి విల్లు త్రుంచగా; అతండు= ఆచార్యుడు; వేఱ ఒక్క దొడ్డవిల్లు= ఇంకొక పెద్దవిల్లు; రయము మెఱయన్వ్= వేగం ప్రకాశించగా; కొని= తీసికొని; మెఱుగులు= మిఱుగురులు(మంటలు); గిత్తికాను= చుట్టుకొను; నారసమున్వ్= వాడి బాణముతో; వాని= ఆ క్షత్రవర్కుయొక్క; నామము+అడచెన్వ్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడి విల్లును క్షత్రవర్కు త్రుంచాడు. దాని కాచార్యుడు వేరొక విల్లును తీసికొని నిప్పులు చెరిగే బాణాలతో అతడిని చంపాడు.

ఉ. అప్పుడు చేకితానుఁడు శతాశుగముల్ గురుమేనఁ గ్రుచ్చి తే
రొప్పుల సూతు నొంచి తురగీంధ్యతి మాన్ప నతండు గన్నులన్
నిప్పులు రాలఁ దధ్యజము నిప్పుర బాణహతంబు సేసి వే
కప్పె శరాం సూతుఁడు దెగన్ హారు లీటటి గ్రేచ్చు వాఱుగన్.

125

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; చేకితానుడు= చేకితాను డనే యాదవరాజు; గురుమేన్వ్= గురుడగు ద్రోణుడి శరీరంలో; శత+అశగముల్ గ్రుచ్చి= నూరు వాడి బాణాలను గ్రుచ్చి; తేరు; ఒప్పు+అటన్వ్= అందం నశించగా (నాశంచేసి); సూతున్వ్+నొంచి= సారథిని బాధించి; తురగ+ంధ్యతిన్వ్= గుర్రాల ఏపును; మాన్పన్వ్= మాన్పించగా; అతండు= ఆ ద్రోణుడు; కన్నులన్ నిప్పులు రాలన్= కన్నులనుండి నిప్పులు రాలగా (కోపంతో); తద్వ్= ఆ చేకితానుడి; భుజము= చేతిని; నిప్పురబాణహతంబు చేసి= తీవ్రమయిన బాణాంతో పడగొట్టి; సూతుఁడు తెగన్= సారథి చావగా; హారులు= గుర్రాలు; ఓటటి= నిస్సిత్వంగా; క్రేజ్చు పాఱఁగన్= ఎగిరిపడగా; శరాంిన్ కప్పెన్= బాణ సమూహంతో కప్పాడు.

తాత్పర్యం: చేకితాను డనే యాదవరాజు ద్రోణుడి శరీరంలోకి వాడి బాణాలను గ్రుచ్చి, తేరును నాశంచేసి, సారథిని నాప్పించి గుర్రాల వేగాన్ని తగ్గించాడు. అందు కాచార్యుడు తీవ్రమయిన బాణాలతో చేకితానుడి భుజాన్ని పడగొట్టాడు. అతడి సూతుడు హాతుడయేటట్లు, గుర్రాలు ఎగిరిపడేటట్లు బాణాలతో కప్పివేళాడు.

వ. ఇట్లు చేకితానుం దోటమి కోల్చి యమ్మెయిన తొలంగె; నిత్తెఱంగున.

126

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేకితానుండు= చేకితానుడను యాదవరాజు; బిటమిక్స్+బిర్చి= ఓడిపోవుటను సహించి; ఆ+మెయిన= ఆ విధంగా; తొలంగెన్= యుద్ధభూమి నుండి తొలగిపోయాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా చేకితాను డోడిపోయి వెంటనే యుద్ధం నుండి తొలగిపోయాడు. ఈ ప్రకారంగా.

K. పెక్కంటు దొరలు దన పే , రుక్షున రూపఱగ ద్రోణుఁ దుద్ధతిఁ దీడ్కో

నెక్కగ నితఁడు కుమారుం , డిక్కో! యనగ ముదుకడయ్యు సుగ్రత మెఱసెన్.

127

ప్రతిపదార్థం: పెక్కంటు దొరలు= చాలా మంది రాజులు; తన పేరు+డుక్కునన్= తన దొడ్డ బలంతో; రూపఱగెన్= నశించి పోగా; ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఉద్ధతిన్= గర్వంతో; తోడ్కోన్+ఎక్కుగెన్= వెంటనే విజృంఖించగా; ఇతఁడు= ఈ ద్రోణుడు; ముదుకడు+అయ్యున్= ముసలివాడైననూ; కుమారుండు+బక్కో!= పసివాడో!; అనగెన్= అనుకొనగా; ఉగ్రతన్ మెఱసెన్= కోపంతో వెలిగాడు.

తాత్పర్యం: తన బలంతో చాలా మంది రాజులు నశించగా ద్రోణుడు దర్శంతో విజృంఖించాడు. ముదుసలి అయినా కోపంతో ఆయన వెలిగిన తీరు ద్రోణుడు పసివాడో అన్నట్లు ఉండినది.

విశేషం: అలం: ఉత్సేష్క.

V. అసమయంబునంబాంచాలపతి'యాబ్రాహ్మణుండువృషభంభులుంబీనిభూపాలురనెల్లరసుస్వగాలంబుల కాపశరంబు సేయుచున్నవాఁడు; వాలింపవలదే' యని కడంగి మొనలం బులికొలిపికొనుచు నక్కజం బగు కయ్యంబు సేయుచుండం బాండవాగ్రజుం డాత్కగతంబున.

128

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= ఆ వేళలో; పాంచాలపతి= పాంచాలదేశానికి రాజయిన ద్రుపదుడు; ఈ బ్రాహ్మణుండు= ఈ బ్రాహ్మణుడైన ద్రోణుడు; వృషభంబులున్+పోని= ఎద్దులవంటి (ఆబోతులవంటి); భూపాలురన్+ఎల్లరను= రాజులనందరిని; స్వగాలంబులవన్= నక్కలకు; ఆహంబు చేయుచున్నవాఁడు= ఆహంగా చేస్తున్నాడు (అనగా చంపుతున్నాడు); వారింపవలదే?= అడ్డుకొనవద్ద? (అనగా అడ్డుకొనవలయును); అని కడంగి= అని ప్రయత్నించి; మొనలన్+పురి కొలిపికొనుచున్= సేనలను ప్రేరేపించుకొనుచు; అక్కజంబు+అగు= ఆశ్వర్యాన్ని కలిగించే; కయ్యంబు చేయుచుండన్= యుద్ధంచేస్తూ ఉండగా; పాండవ+అగ్రజండు= ధర్మరాజు; ఆత్కగతంబునన్= తనలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో పాంచాల దేశరాజు ద్రుపదు (ద్రోణుడి యుద్ధగతిని వర్ణిస్తూ) ‘ఈ బ్రాహ్మణుడు ఆబోతులవంటి రాజులనందరిని నక్కలవాత వేస్తున్నాడు. దానిని అడ్డుకొనవద్ద’ అని ప్రయత్నంతో తన సేనలను ప్రేరేపిస్తూ, ఆశ్వర్యకరంగా యుద్ధంచేస్తూ ఉండగా, పాండవాగ్రజు దయిన ధర్మరాజు తనలో (ఇట్లు అనుకొన్నాడు).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ధర్మరాజు భీముని నర్జునువకుఁ దోడ్పడుఁ బుచ్చుట (సం.7-102-4)

ఉ. అర్జునుఁ డింటి వోయె నని యుక్కడుఁ బుచ్చుతి బాహుసౌరవి
సూఫ్లితు సాత్యకిం బెలుచుఁ బోవుటయుం గనుగొంటి నిద్దటున్
దుర్జ్యయ శత్రుసైస్తుముల డిండడి నేముయి రింక్షుఁ విక్రమా
వర్షిత వైలభిముఁడును వాలికిఁ దీడుగ నేఁగు టట్లాకో?

129

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుడు+బంటి పోయెనని= అర్జునుడు ఒక్కడే వెళ్ళాడని; అక్కడన్= ఆ చోటికి; భావసారవిస్వామ్మితున్= భుజశక్తిచే ప్రకాశించేవాడిని; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; పుచ్చితిన్= పంపాను; పెలుచన్+పోవుటయున్= (అతడు) శీఘ్రంగా

పోవటమును; కనుగొంటిన్= చూచాను; ఇద్దులున్= అర్జున సాత్యకు లిడ్డరూ; దుర్జ్యయు= గెలువరాని; శత్రువైన్యములు= విరోధమూకల; దొండడిన్= సమ్మర్షంలో; ఏమయిరి ఒక్కు!= ఏమయ్యారో? (అని ధర్మరాజు సందేహస్తున్నాడు. అర్జున సాత్యకులు మహావీరులలునా తన సంబంధం వారిని గూర్చి ఆందోళనను ఆయనకు కల్గించింది); వికము= శార్యంతో; ఆవర్జీతవైరి= ఆకర్షింపబడిన శత్రువులు గల; భీముడును= భీమసేనుడు కూడా; వారికిన్= అర్జున సాత్యకులకు; తోడుగన్= సహాయంగా; ఏగుట= పోవటం; ఎట్లొకో?= ఎట్లా ఉంటుందో?

తాత్పర్యం: 'అర్జును డొక్కుడే వెళ్లాడని తోడుగా సాత్యకిని పంపాను. ఆతడు వేగంగా పోవటమూ చూచాను. ఆ ఇద్దరునూ దుర్జ్యయులైన విరోధి కలమూకల సమ్మర్షంలో ఏ మయ్యారో? తన భుజబలంతో విరోధుల నాకర్షించు భీముడిని కూడా వారికి తోడుగా పంపితే ఎట్లా ఉంటుందో?

క. తమ్మున్ని దలంచి కృష్ణుని, తమ్ముడు బనిచె; నాతనిం బదంపడి తన చి

తమ్మున్ని దలపుఁడ ధర్మజు, డెమ్మెయి వాఁ డొక్కు నారె? యిం యున్నజనుల్.

130

ప్రతిపదార్థం: తమ్మున్ని+తలంచి= తన తమ్ముడైన అర్జునుడిని తలచుకొని; కృష్ణు తమ్మున్ పనిచెన్= కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకిని పంపాడు (అర్జునుడికి సాయంగా); ఆతనిన్= ఆ సాత్యకిని; పదంపడి= ఆ మీదట; తన చిత్తమునన్ తలపుడు+అ= తన మనసులో తలచుకోనే లేదు సుమా!; ఈ ఉన్న జనుల్= ఈ చుట్టూ ఉన్నవారు; ధర్మజుడు+ఎమ్మెయివాఁడొక్కు!= ధర్మరాజైటువంటివాడో!; నారె?= అనరా?

తాత్పర్యం: తన తమ్ముడైన అర్జునుడికి సాయంగా కృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకిని పంపాడు. కానీ, ఆ మీదట ఆ సాత్యకి ఏమయ్యాడో అనే తలంపు కూడా ఈ ధర్మరాజుకు లేకపోయేనే అని జను లనుకొంటారు కదా!

విశేషం: ధర్మరాజు తన సోదరుడి మేలును మాత్రం కోరి సాత్యకిని తోడు పంపాడు. కానీ, సాత్యకి క్షేమాన్ని మాత్రం ఈ ధర్మరాజు తలచుకొనలేదు. ఈతడు విశ్వాసహీను డని జనులు భావిస్తారేమో అన్న తలంపుతో సాత్యకికి తోడుగా భీమసేనుడిని పంపటం భావ్యమేమో! అని ధర్మరాజు తలచుకొన్నాడు. అనగా లోకాపవాదం తనకు రాకుండావలనంటే సాత్యకి క్షేమంకూడా తన బాధ్యతే అన్న తలంపు ధర్మజున కున్నది అని అర్థం.

తే. పెక్కుచోటుల నెత్తిగిన యుక్కలాపు, గలుగు సీతనిఁ బనుచుట కలుక నేల?

యితడు గలయ నయ్యరువుర కెలమి వచ్చు, బనుతు నే నటు శోకంబు వాయవలయు.

131

ప్రతిపదార్థం: పెక్కుచోటులన్= అనేక స్థలాలలో; ఎఱిగిన= తెలిసిన; ఉక్కులాపు= ధైర్యం, బలం; కలుగు= ఉన్నట్టి; ఈతనిన్= ఈ భీముడిని; పనుచుటకున్= పంపుకు; అలకన్+ఏల?= జంకటం ఎందుకు?; ఇతడు కలయన్= ఈ భీముడు చేరగా; ఆ+ఇరువురకున్= ఆ అర్జునసాత్యకులకు; ఎలమి= సంతోషం; వచ్చున్= కలుగుతుంది; ఏన్+అటు శోకంబు పాయవలయున్= నే నావిధమయిన దుఃఖమును (చింతన) వదలవలయును.

తాత్పర్యం: అనేక స్థలాలలో భీముడి బలం, ధైర్యం తెలిసిన నేను అర్జునసాత్యకులకు తోడుగా ఇతడిని పంపితే ఆ ఇద్దరికి సంతోషం కలుగుతుంది. చింత మాని ఇతడిని అటు పంపుతాను'.

వ. అని బహువిధంబుల విచారించి నిశ్చయించి.

132

ప్రతిపదార్థం: అని; బహు, విధంబులన్= అనేక విధాల; విచారించి= ఆలోచించి; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి

తాత్పర్యం: అని నానావిధాలుగా యోజించి నిశ్చయిం చేసికొని.

అ. భీముడ జీర నలిగి 'భీభత్సు నీ తమ్ము', నని యెలుంగు గజమునందు దగుల

నశ్శు లొలుక మాట యట సెప్పలే డతు, డాల్టి సూచి యట్టు లనియె నతడు.

133

ప్రతిపదార్థం: భీమున్ చేరన్+అరిగి= భీముడి యొద్దకు వెళ్లి; భీభత్సు నీ తమ్మున్+అని= భీభత్సు డయిన నీ తమ్ముడు అని; ఎలుంగు= స్వరం; గళమునందున్= గొంతులోనే; తగులన్= తగుల్సైనగా (గొంతు లోనేఅగిపోగా); అప్రులు+బలుకన్= కన్సైష్టు జారగా; మాట= పలుకు; అట చెపులే డతడు= ఆ ధర్మరాజు అక్కడ చెపులేకున్నాడు; అతడు= భీముడు; ఆర్తి= (ధర్మజూడి) దుఃఖాన్ని; చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (ధర్మరాజు) భీముడి దగ్గరికి వెళ్లి ‘భీభత్సు డయిన నీ తమ్ముడు’ అని, ఆపైన మాట పెగిలిరాక కన్సైష్టుతో నిలిచాడు. ఆతడి ఆర్తిని చూచి భీమునేను డిట్లా మాటాడినాడు.

విశేషం: తిక్కన తన రచనలో ఏ ఘట్టమునం దయినా నాటకీయమైన చతురిమను చూపగలడనుట ఈ ఆటవెలదిలో మనం గుర్తించవచ్చును. ధర్మరాజు అర్జునుడికి సాయంగా యుద్ధరంగానికి వెళ్లుమని భీముడిని కోరటం తన ఉద్దేశం. దానిని వాయంగా కాకుండా తన చెప్పులతో వ్యక్తికరించాడు. తగు విధంగా భీముడి సమాధానం కూడా ఉంటుంది. అందుకే ‘మాట అట సెప్పులేడు’ అనీ ‘అతఁ దార్తి సూచి యిట్టు లనియె’ ననీ పర్మించాడు.

క. ‘ఏము గలంగిన యప్పుడు , నీ మహిమయ మమ్ము దేర్చు నీకును గలగన్ భూమిశ! తగునె యివ్విధ , మేమిటఁ బాటిల్లు, బనుపు మేపని కైనన్’.

134

ప్రతిపదార్థం: భూమిశ!= ఓ రాజు! (ధర్మజా!); ఏము కలంగిన అప్పుడు= మేము చీకాకు చెందిన సమయంలో; నీ మహిమయ= నీ గాపుదనమే; మమ్మున్+తేర్పున్= మా అందరను దరిచేరుస్తున్నది; నీకు కలఁగన్= నీవు చీకాకు పడగా; తగునె?= తగునా? (న్యాయమా); ఈ+విధము= ఇప్పటి నీ ఆర్తి; ఏమిటన్= ఏ కారణంగా; పాటిల్లున్?= కలిగింది?; ఏపనికి+పనన్= ఎటువంటి పనికైనా; పనుపుము= ఉత్తర్యు చేయుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ రాజు! మేము చీకాకు పడిన సమయంలో నీ మహిమ కారణంగా మా చీకాకుల నుండి తేరుకొంటున్నాము. నీవు చీకాకు పడవచ్చునా? ఇప్పటి నీ ఆర్తికి కారణ మేమిటి? ఏ పనికైనా నన్ను పంపుము.’

చ. అనపుడు నాతఁ డిట్లనియె ‘ నక్కడ నప్పుడు బాంచజన్య ని స్ఫునము వినంగ వైన నట సాత్యకిఁ బుల్లితి; నేమి పుట్టెనో! యను వెత నిప్పు డడ్డెస భయంబు బిగంబడ నీవు వోయి పా ర్థనిఁ గని సింహాదమున రోదసి నింపుము మాకు నింపుగన్.

135

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అనగా (భీము డట్లనగా); అతడు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అక్కడన్= ఆ చోట (ఆ యుద్ధరంగంలో); అప్పుడు; పాంచజన్యనిస్యనము= పాంచజన్యనవే శంఖనాదం; వినంగన్+పనన్= వినరాగా; అటన్= ఆ చోట; ఏమిపుట్టెనో?= ఏమైనదో?; అనువెతన్= అన్నభయంతో; సాత్యకిన్+పుచ్చితిన్= సాత్యకిని పంపాను; ఇపుడు= ఈ సమయంలో; ఆ+దెసన్= ఆ దిక్కులో; భయంబు దిగంబడన్= భయం తొలగగా; నీవు పోయి= నీవు వెళ్లి; పార్థునిన్= అర్జునుడిని; కని= చూచి; రోదసిన్= భూమ్యకాశముల మధ్య భాగం; మాకున్+ఇంపుగన్= మాకు ప్రేతిగా; సింహాదమునన్= సింహాగర్జనంతో; నింపుము= నిండచేయుము.

తాత్పర్యం: అని భీము డనగా ధర్మరాజు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఆ వైపు రణరంగంలో పాంచజన్య శబ్దం మాత్రమే వినవచ్చింది. అక్కడ ఏమాయెనో? అని సాత్యకిని పంపాను. కాని ఆ దిక్కున జరిగేదానికై నాకు కలిగిన భయాన్ని పోగొట్టటానికై నీవక్కడకు పోయి అర్జునుడిని చూచి (సంతోష చిహ్నంగా) ఆకాశమంతా నిండేటట్లు సింహాదం చేసి నాకు సంతోషాన్ని కలిగించుము.

క. నీతమ్యుగుట్ట రూపసి, । నీతి విదుఁడు, సకల సుగుణ నిధి, మధ్యక్తుం
దాతని కెడరగునో యను, చేతోగతి పల్లటిల్లఁ జేయదె తాల్చిన్?

136

ప్రతిపదార్థం: నీ తమ్యుగుట్ట= పసివాడైన నీ తమ్యుడు; రూపసి= అందగాడు; నీతివిదుఁడు= నీతిని తెలిసినవాడు; సకల సుగుణనిధి= అన్ని మంచి గుణములపుట్టి; మధ్యక్తుండు= నా యొడ భక్తికలవాడు; ఆతనిక్షేత్రిన్= అతనికి; ఎడరు+అగునో= ప్రమాదమగునో; అను చేతోగతి= అనే మనసుపోక; తాల్చిన్= బిరిమిని; పల్లటిల్లఁ= చలించేటట్టు; జేయదె?= జేయదా?

తాత్పర్యం: పసివాడు నీ తమ్యుడు అందగాడు, నీతి పద్ధతి తెలిసినవాడు, మంచిగుణా లున్నవాడు, మీదు మిక్కిలి నాకు భక్తుడు. అటువంటి వాడికి కీడు కలుగుతుందేమో అనే మనోభావం నా ఓరిగైని చలింపజేయదా?

ఆ. అనిన భీముఁ డిట్టు లనియో 'దద్రథము ర, ధృతముల సారథిని శరాసనంబు
నెఱుగు దతని కొలఁబి యెత్తిగెన యచియ నీ, కేల వగవ? నిపుడ యేను బోదు.

137

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= ధర్మజు డట్లనగా; భీముఁడు+ఇట్టులు+అనియోన్= భీముడీ విధంగా అన్నాడు; తద్రథమున్= అతడి తేరును; రథ్యములన్= గుర్రాలను; సారథిని= తేరు తోలేవానిని; శరాసనంబును= వింటని; ఎఱుగుదు(వు)= తెలిసినవాడవు; అతని కొలఁబి ఎట్టిగెన అదియ నీకున్= అతడి బలం నీకు తెలిసిందే; నీకున్+ఏల వగవన్?= నీవు దుఃఖవడ నేల?; ఏను= నేను; ఇప్పడు+అ= ఇప్పదే; పోదున్= పోతాను.

తాత్పర్యం: భీముడు ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు: 'అతడి తేరును, గుర్రాలను, సారథిని, వింటనీ, బలాన్ని తెలిసిన నీకు దుఃఖ మెందుకు? నే నిపుడే వెళ్ళుతున్నాను.

వ. దేవరయాజ్ఞుఁ దల నిడికొని చని యా కృష్ణుల కృష్ణానుజునిం గలసి యిక్కడ కెఱుక సేయుదు' నని పలికి పాంచాల నందనుం గనుంగిని 'కుంభసంభవు బలిమియు నతని ప్రతిజ్ఞ తెఱంగును నెఱుంగుదు; వేముఱకుండుము; నాకుం బోక కర్జుంబు గాడు; గాకున్న నేలినవాని యానతి నడపవలయు' ననవుడు నతండు.

138

ప్రతిపదార్థం: దేవర ఆజ్ఞ= రాజగారి ఉత్తర్య; తలన్+ఇడికొని= మౌసికొని (శిరోధార్యంగా); చని= వెళ్చి; ఆ కృష్ణులన్= ఆ శ్రీకృష్ణర్జునులను; కృష్ణానుజునిన్= సాత్యకిని; కలసి= కలసికొని; ఇక్కడకున్+ఎఱుక చేయుదును=ఇక్కడికి తెలియచేస్తాను; అని పలికి= అని చెప్పి; పాంచాల నందనున్+కనుంగాని= ధృష్టద్యుమ్యుడిని చూచి; కుంభసంభవు బలిమియున్= ద్రోణుడి బలాన్ని; అతని ప్రతిజ్ఞ తెఱంగునున్= ఆతడి మాట (శపధం తీరును); ఎఱుంగుదువు= తెలిసినవాడవు (అతడి ప్రతిజ్ఞ ధర్మజుడిని బందిచేయటం); ఏముక+ఉండుము= మరువకుండా ఉండుము; నాకున్+పోక కర్జుంబుకాదు= నేను వెళ్ళవలసిన పని కాదు; కాకున్న= కాకుంటే; ఏలినవాని అనతిన్= రాజాజ్ఞను; నడపవలయును= నెరవేర్పవలయును; అనవుడున్= అనగా; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడు.

తాత్పర్యం: రాజాజ్ఞను శిరసావహించి వెళ్చి కృష్ణర్జునులను, సాత్యకిని కలసికొని అక్కడి విషయాలు తెలియజేస్తాను' అని, ధృష్టద్యుమ్యుడితో 'ద్రోణుడి ప్రతిజ్ఞను, బలాన్ని తెలిసినవాడవు. జాగ్రత్తగా ఉండుము. నేను పోవటం తగిన పనికాదు. కాని, రాజాజ్ఞ దాటరానిది. దానిని చేసి తీరపలయును' అనగా ఆతడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'వినుము భవతేనాపతి, తనువును బ్రాహమములు గలుగ ధర్జు దెసకుం
జనుదెంచువాడె ద్రోణం? , దనుమానము దక్కి యరుగు మర్జును కడకున్.'

139

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఓ భీమసేనా! వినుము; భవత్త+సేనాపతి తనువునన్= మీ సేనానాయకుడి ఒంటలో; ప్రాణములు కలుగన్= ప్రాణా లుండగా; ద్రోణండు= ద్రోణుడు; ధర్మజు దెసకున్ చనుదెంచువాడై?= ధర్మజుడి దిక్కుకు రాగలడా? (అనగా రాలేడని); అనుమానము తక్కి= సందేహం వదలి; అర్జును కడకున్= అర్జునుడి రగ్గరకు; అరుగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ భీమసేనా! ఇదిగో వినుము. నీ సేనాని మేనిలో ప్రాణాలుండగా ద్రోణుడు ధర్మజు దిక్కుకు రాగలడా? సందేహాంచకుండా అర్జునుడి యొద్దకు వెళ్ళుము’ అని అన్నాడు.

క. అనిన ధృష్టధ్యమ్యుపలుకులకూఱడిల్లియనిలతనయుండన్నచరణంబులకుంబ్రణతుండైయాలింగనంబును నాశిర్యాదంబునుం బడసి యున్న యప్పుడు శోరి శంఖ విరావంబు వీతంచిన న వ్యిభుం ఉప్పీరున కి ట్లనియే.

140

ప్రతిపదార్థం: అనిన ధృష్టధ్యమ్యు పలుకులకు= ఆ విధంగా చెప్పిన ధృష్టధ్యమ్యుడి మాటలకు; ఊఱడిల్లి= ఓదార్పునంది; అనిల తనయుండు= భీమసేనుడు; అన్న చరణంబులకున్= ధర్మజుడి పాదాలకు; ప్రణతుండు+ఇ= నమస్కారం చేసి; ఆలింగనంబును= కౌగిలియు; ఆశిర్యాదంబునున్ పడసి= ఆశిస్సులను పొంది; ఉన్న అప్పుడు= ఉండే సమయాన; శోరి= శ్రీకృష్ణుడి; శంఖవిరావంబు= శంఖధ్వని; వీతంచినన్= వినరాగా; ఆ+విభుండు= ఆ ధర్మజు; ఆ+వీరునకున్+ఇట్లు+అనియెన్= ఆ వీరుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనుమానం వదలి అర్జునుడి యొద్దకు వెళ్ళుమని ధృష్టధ్యమ్యుడు పలుకగా ఊరడిల్లి, భీమసేనుడు తన అన్నగారి పాదాలకు నమస్కారించాడు. ఆయన కౌగిలించుకొని ఆశిస్సు లందించాడు. అప్పుడు కృష్ణుడి శంఖధ్వని వినరాగా ఆ రాజు ఆ వీరుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘విను పాంచజన్య పటు ని , స్వాన మదె యిది మఱది యొడరు సైలింపక కృ

ష్టుని రణము సేయు రభసం , బని తలఁచెద నెయ్య మెయ్య మథిక రయమునన్.’

141

ప్రతిపదార్థం: పాంచజన్య పటునిస్సునము= పాంచజన్య శంఖంయొక్క పెనురవం; అదె వినుము= అదుగో వినుము; ఇది= ఈ శబ్దం; మఱది ఎడరు= తన మేన మరది అర్జునుడి భంగపాటును; సైలింపన్= ఒర్చులేక; కృష్ణుని రణము చేయు= కృష్ణుడు యుద్ధం చేసే; రభసంబు+అని= వేగమని; తలఁచెదన్= తలచుకొంటున్నాను; అధిక రయమునన్= మిక్కిలి తొందరగా; ఎయ్యుము ఎయ్యుము= (వారిని) వెంబడించుము.

తాత్పర్యం: ‘పాంచజన్య శంఖారావం వినవస్తూ ఉన్నది. అదిగో! వినుము. తన మేనమరది అయిన అర్జునుడి భంగపాటున కోర్కెక శ్రీకృష్ణుడు చేసే రభస మది’ అని తలుస్తున్నాను. చాలా తొందరగా వారిని వెంబడించి వెళ్ళుము’ (అని ధర్మజుడు భీముడితో అన్నాడు).

క. అనవుడు సవిశేష కల్పితంబగు రథంబు రవంబును దూర్ధు నినదంబును దనసింహానాదంబునుం జెలంగ విశేషుని సారథ్భు సామర్థ్యంబున రథ్భుంబులు నెఱయ మెఱయం గదలి గొనయంబు సాలించి కురుబలంబు నవలోకించుచు నడరు నష్టడముడెం దలపడి నీ కొడుకులు దుశ్శల చిత్తసేనకుండబోటి వివింశతి దుర్ముఖు దుస్సహలును వికర్ష శలవిందానువింద సుముఖు ఛీర్ఘబాహు సుదర్శన బృందారకులును సుహాస్త సుశేష ఛీర్ఘలోచనాభయ రోద్రకర్థ సువర్త దుర్ముఖమోచనులును వివిధ విశిఖంబులు వరంగించుటయు, లేక్కగమిం జాచి పొంగు సింగంబు చందంబునం జెలంగి యా శరంబులు వాలించుచు వాలిం గబిసి బృందారకుం దెగఁ జాచి యభయ రోద్రకర్థ దుర్ముఖమోచనులను మువ్వుర మూడుడు వెడండ దూపులం దునిమిన.

142

ప్రతిపదార్థం: అనవడున్= అని ధర్మరాజు చెప్పగా; సవిషేష కల్పితంబు+అగు రథంబు రవంబును= అన్ని విశేషాలతో సిద్ధం చేసిన తేరు సవ్యడిని (అనగా అన్ని హంగుల యుద్ధ పరికరాలతో సమ్మానించే శబ్దమును); తూర్యనినదంబును= తూర్యనాదాలును; తన సింహానాదంబును= తాను కావించే సింహానాదమును; చెలంగన్= ధ్వనించగా; విశేషాలని సారథ్య సామర్థ్యంబు నన్= విశేషాలని సూతుడి శక్తితో; రథ్యంబులు= గుర్రాలు; నెఱయన్= గొప్పగా వ్యాపించగా (అనగా గొప్పగా పరుగులు వారగా); మెఱయన్= ప్రకాశించగా; కదలి= నడచి (యుద్ధానికి బయలుదేరి); గొనయంబుసారించి= అల్లైతాటిని లాగి (వింటినారిని లాగి శబ్దించేసి); కురుబలంబున్= కౌరవేనను; అవలోకించుచున్= చూస్తా; అడరు= విజ్ఞం భించే; ఆ+వడముడిన్+తలపడి= ఆ భీమసేనుడిని ఎదుర్కొని; నీ కొడుకులు= నీ కుమారులయిన; దుశ్శల, చిత్రసేన, కుండభేది, వివింశతి, దుర్మృఖ, దుస్సహలును, వికర్ష, శల, వింద+అనువింద, సుముఖ, దీర్ఘబాహు సుదర్శన బృందారకులును, సుహస్త, సుషేణ, దీర్ఘలోచన+అభయ, రౌద్రకర్మ, సుశర్మ, దుర్మీమోచనులును= ఈ పేర్లు కల నీ కొడుకులు; వివిధ విశిఖంబులు= అనేకరకాలయిన బాణాలను; పరగించుటయున్= వేయుటయు; లేళ్ళగమిన్+చూచి పొంగు= జింకలగుంపును చూచి ఉప్పాంగే (చెలరేగే); సింగంబు చందంబున్= సింహాంవలె; చెలంగి= బహిపు; ఆ శరంబులు= కౌరవులు ప్రయోగించిన బాణాలను; వారించు చున్= ఆపుచు; వారిన్+కదిసి= కౌరవులను దాటి; బృందారకున్+తెగన్+చూచి= బృందారకు డనే వాడిని చంపి; అభయ, రౌద్రకర్మ, దుర్మీమోచనులను ముఖ్యరన్= ఈ ముగ్గురిని; మూడు= మూడు; వెడంద తూపులన్= వాడి అయిన విశాలముయిన బాణాలతో; తునిమినన్= చంపగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు చెప్పగా భీమసేనుడు, పర్వతంగసమ్మానమైన రథంతో, విశేషాలనే సారథ్యంలో, రథనాద తూర్యనాద సింహానాదాలతో ఒప్పుతూ వింటినారిటంకార శబ్దంతో యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. కౌరవైన్యాన్ని చూస్తా పేట్రేగిన భీమసేనుడిని, నీ కొడుకులైన దుశ్శల, చిత్రసేన, కుండభేది, వివింశతి, దుర్మృఖ, దుస్సహ, వికర్ష, శల, వింద, అనువింద, సుముఖ, దీర్ఘబాహు, సుదర్శన, బృందారక, సుహస్త, సుషేణ, దీర్ఘలోచన, అభయ, రౌద్రకర్మ, సుశర్మ, దుర్మీమోచను లనేవారు అనేకవిధాలైన వాడి బాణాలను వేశారు. అందు కాతడు లేళ్ళ గుంపును చూచి ఉప్పాంగే సింహాం మాదిరి, కౌరవులు వేసిన బాణాలను ఆపుకొంటూ వారిని దాటి, బృందారకుడిని చంపి, అభయ రౌద్రకర్మ దుర్మీమోచనులనే ముగ్గురిని మూడు బాణాలతో హతమార్పగా.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. చలమునఁ బోవక పెనగిని , నల వేర్వద నతఁడు విందు ననువింద సుశ
ర్యుల జంపి, సుదర్శను బె , ట్లీలపైబడి యపుడు సావ నేసి నరేంద్రా!

143

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజు! (ధృతరాష్ట్రా!); చలమునన్= మత్సరంతో; పోవక= వెళ్ళిపోక (తప్పుకొని పోకుండా); పెనగిన్= పోట్లాడగా; అలవు= బలం; ఏర్పడన్= స్వష్టం కాగా; అతఁడు= ఆ భీమసేనుడు; విందున్= విందుడిని; అనువింద సుశర్మలన్= అనువిందుడిని, సుశర్మను; చంపి= చంపివేసి; సుదర్శనున్= సుదర్శనుడిని; బెట్టు+ఇలపైన్+పడి= భయంకరంగా భూమిమీద పడి చచ్చేటట్లుగా కొట్టడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు ధృతరాష్ట్రా! (నీ కొడుకులు) వెనుకకు తిరిగిపోకుండా మత్సరంతో యుద్ధం చేయగా, భీముడు తన బలం స్వష్టపడేటట్లు విందుడిని అనువింద సుశర్మలనే వారిని చంపి, సుదర్శనుడు భూమిమీద పడి చచ్చేటట్లుగా కొట్టడు.

క. పెఱవారు పెఱచి నలుగడఁ , బఱచిన వాయుసుతుఁ డాళ్ళ పఱపే రథం బా
తెఱపిన యరుగుట గని గురుఁ , దుఱక యతనిఁ దాకుఁ గప్పె నుర్మాష్టములన్.

144

ప్రతిపదార్థం: పెఱవారు= ఇతరులు (శత్రువులు); వెఱచి= భయపడి; నలుగడన్+పఱచినన్= నాలుగు దిక్కులకు పరుగెత్తగా (పారిపోగా); వాయుసుతుడు= భీమసేనుడు; ఆర్ధి= సింహాదం చేసి; రథంబున్= తన తేరును; పఱవెన్= తోలాడు; ఆతెఱపిన్= ఆ బాటనే; అరుగుటన్+కని= వెళ్ళటం చూచి (భీముడట్లే పోవటం చూచి); గురుడు= ద్రోణుడు; ఉఱక= లెక్కపెట్టక; ఉగ్రాప్రములన్= భయంకరమైన బాణాలతో; అతనిన్+తాకన్= వానిని తాకగా; కప్పన్= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇతరులు భయపడి నాలుగు దిక్కులకూ పరుగెత్తేటట్లుగా చేసి, భీముడు సింహాదం చేస్తూ, తన తేరు నా దిక్కుకు తోలించాడు. దానిని చూచిన ద్రోణుడు భీముని లెక్కపెట్టక, భయంకరమైన బాణాలతో అతడిని కప్పివేశాడు.

వ. ఇట్లు నిలువరించి, నిటలంబున నారాచంబు నాటించి, యుక్కంభసంభవుండు దనమనంబున 'వీడు వివ్యచ్ఛునట్లు నన్ననుసరింపఁ గలవాఁడని తలంచి యప్పవనతనయు నుద్దేశించి.

145

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు నిలువరించి= ఈ విధంగా నిలిపి; నిటలంబునన్= నెన్నుదుట; నారాచంబున్= వాడి బాణాన్ని; నాటించి= నాటుకొనేటట్లు చేసి; ఆ+కుంభసంభవుండు= ఆ ద్రోణుడు; తనమనంబునన్= తన మనస్సుల్లో; వీడు= ఈ భీమసేనుడు; వివ్యచ్ఛున్+అట్లు= అర్జునుడి మాదిరిగేసి; నన్న+అనుసరింపన్+కలవాఁడు= న న్ననుసరించి వచ్చేవాడు; అని తలంచి= అని ఉంపించి; ఆ+పవనతనయునుద్దేశించి= ఆ భీముడిని గూర్చి).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నిలిపి, నెన్నుదుట వాడిబాణాన్ని నాటి, ఆ ద్రోణుడు మనసులో 'ఆ అర్జునుడు నన్ననుసరించి వెళ్ళినట్లుగానే ఇతడు కూడా అనుసరిస్తా' డని తలచుకొని (భీముడితో) ఇట్లు అన్నాడు:

క. ‘నను గెలిచి కాక నీ కి , మొన సారగా నెట్లు వచ్చు? మును నీ తమ్ముం దనుమతుఁడై కాదే చొరఁ , గనియే’ ననుడు నతడు గన్నుగవ గెంపారన్.

146

ప్రతిపదార్థం: నను గెలిచి కాక= నన్ను జయించకుండా (అనగా అత్యగురుడ నగు నన్ను గెలువక); నీకున్= నీకు (భీమసేనుడికి); ఈ+మొనన్= ఈ వ్యాహంంలోకి; చొరగాన్= ప్రవేశించగా; ఎట్లు వచ్చున్?= ఏ విధంగా సాధ్యమవుతుంది? మును= వెనుక; నీ తమ్ముండు= నీ తమ్ముడైన అర్జునుడు; అనుమతుడు+ఇ కాదే= నా ఉత్తర్వు నంది కదా!; చొరన్+కనిమెన్= లోనికి వెళ్ళ గలిగడు; అనుడున్= అనగా; అతడు= భీముడు; కన్నుగవ= కన్నులు రెండును; కెంపారన్= ఎర్రబడగా (అనగా కోపం కలుగగా).

తాత్పర్యం: ‘ఒ భీమసేనా! తొలుత నన్ను గెలిస్తే గాని ఈ సేనలోకి ప్రవేశించటం సాధ్యం కాదు. ఇదివరకు నా అనుమతితోనే నీ తమ్ముడు కూడా సేనలోకి వొచ్చుకొని వచ్చాడు’ అనగా, భీముడు కోపంతో తన కన్నులు రెండూ ఎర్రబడగా (ఇట్లు అన్నాడు). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ‘నరుఁ ఊక రథికుని యనుమతిఁ , జొరఁ దలచునె? మనుజ సేన సురబల మైనం దెరలిచికొని విచ్ఛలవిడి , నరుగుం దనవలయు సెడకు; నబి యట్లుండెన్.

147

ప్రతిపదార్థం: నరుడు= అర్జునుడు; ఒక రథికుని అనుమతిన్= ఒకానోక రథికుడి ఉత్తర్వుతో; చొరన్+తలచునె?= లోనికి వెళ్ళగోరునా?; మనుజసేన= మానవమైన్యం; సురబలము= దేవేసేన; ఐనన్= అయినపుటికేని; తెరలిచికొని= చీల్చికొని; విచ్ఛల విడిన్= తనకు తోచినట్లు; తనవలయు+ఎడకున్= తాను వెళ్ళరలచుకొన్న చోటికి; అరుగున్= వెళ్ళతాడు; అది అట్లు+ ఉండెన్= దాని నట్లా ఉండనిమ్మ.

తాత్పర్యం: ‘ఒక రథికుడి అనుమతితో అర్జునుడు తాను వెళ్ళదలచుకొన్నచోటికి వెళ్ళతాడా? మానవేన అయినా, దేవతామైన్యమైనా, తాను పోవలసిన చోటుకి చీల్చుకొని వెళ్ళ గలడు. అది అట్లా ఉండనిమ్మ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. ప్రియములు వల్మిని న్నసుసరింపగఁ బార్ధుడు గాఁడు సుమ్మి! దు
ర్జుయ భుజశక్తి నిర్వాధిత శత్రువుడు భీముడు గాని; నీవు దం
ష్రియు గురుడుం జ్ఞయిండు నని ప్రీతి యొనర్చెడఁ బూని వైరికిన్
జయ మొనరింతు గాక! యని సైతునె దర్శము సూపకుండునే?

148

ప్రతిపదార్థం: ప్రియములు పల్చి= తీయని మాట లాడి; నిన్నన్+అనుసరింపగన్= నిన్ననుసరించటానికి (నీ వెంట నడిచే దానికి); పార్థుడు గాఁడు సుమ్మి!= అర్ధునుడు కాడు సుమా!; రుర్జుయ= జయింపరాని; భుజశక్తి= భుజబలంతో; నిర్వాధితశత్రువుడు= మర్మింపబడిన శత్రువులు కలవాడు; భీముడు= భీముడు; కాని= కాకుంటే; నీవు; తండ్రియున్, గురుఁడున్, ప్రియుండున్+అని= తండ్రివంటివాడవు, గురుడవు, ప్రియమైనవాడవు అని; ప్రీతి+ఒన్రెదన్= (మీకు)సంతోషం కలిగిస్తాను; పూని వైరికిన్= ప్రయత్నంతో విరోధికి; జయము+బనరింతు+కాక!+అని= జయం కలిగించడానికి; సైతునె= సహిస్తానా? దర్శము= గర్యము; చూపక+ఉండునే= చూపకుండా ఉంటానా?

తాత్పర్యం: తియ్యని మాటలతో ని స్వనుసరించటానికి నే నర్జునుడను గాను. భుజబలంతో శత్రువులను మథించిన వాడను - భీముడను. నీవు నాకు తండ్రి వంటివాడవని, గురుడివని, ఇష్టమైనవాడివని నీకు సంతోషాన్ని కలిగిస్తాను. అంతేకాని శత్రువుకు ప్రయత్నించి నీవు జయంకలిగించడాన్ని మాత్రం నేను సహించను. నా గర్వం చూపకుండా ఉంటానా?

వ. అని పలికి.

149

తాత్పర్యం: అని మాట్లాడి.

మ. గద సారించి చెలంగి వైచిన భుజాగర్వంబు సాలించి య
ముందుకం డుర్వికి దాటి పోయే; నచి రశ్ముల్ మింటఁ బర్వంగ బె
ట్లీదమై ప్రోయుచు వచ్చి బల్మీదుగు మాడ్డిం దాకుడున్ గుణ్ణముల్
సబిసెన్, సారథి ప్రుగ్గి, దేరు వొలిసిన్ సైన్యంబు భీతిల్లాగన్.

150

ప్రతిపదార్థం: గద సారించి= గదను ఊపి; చెలంగి వైచినన్= ఉత్సాహంతో వేయగా; భుజాగర్వంబు= భుజబలం; చాలించి= వదలి; ఆ+ముదుకండు= ఆ ముసలివాడు; ఉర్నికిన్= భూమికి; దాటిపోయెన్= దాటుకొనిపోయాడు; అది= ఆగద; రశ్ముల్= కాంతులు; మింటన్+బర్వంగన్= ఆకాశంలో వ్యాపించగా; బట్టిదము+బి= తీవ్రమై; ప్రోయుచు వచ్చి= శబ్దం చేస్తూ వచ్చి; బల్మీదుగు మాడ్డిన్= పెను పిడుగు మాదిరిగా; తాకుడున్= తగులగా; సైన్యంబు భీతిల్లాగన్= (మన) సైన్యం భయపడగా; గుణ్ణముల్ చదిసెన్= గుర్రాలు నలిగిపోయాయి; సారథి= సూతుడు; ప్రుగ్గెన్= చచ్చాడు, తేరు పాలిసెన్= రథం నాశమయింది.

తాత్పర్యం: (భీమసేనుడు) గదను చాచి వేయగా భుజబలం చాలించి ఆ వృద్ధుడు (ద్రోణుడు) రథం మీద నుండి భూమి మీదికి ఉరికి తోలగి వెళ్ళాడు. ఆ గద ఆకాశం దాకా కాంతులను వ్యాపింపచేస్తూ, పెద్ద పిడుగువలె తాకేటప్పటికి మన సైన్యం భయపడేటట్లుగా గుర్రాలు, సారథి చనిపోగా, తేరు నుగ్గునుగ్గయింది.

వ. అప్పు డమ్మేటీమగండు.

151

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు; ఆ+మేటిమగండు= ఆ గొప్పానీరుడు

తాత్పర్యం: అపు డా గొప్ప మొనగాడు.

క. మన మూర్క దత్తిసి యుద్ధతీఁ, జనఁ జన సీనందనులు వెసం దాకియు ను
జ్ఞన యతని వీఁక కీర్పక, కనుకని సిగ్గు సెడి పాఱగా గురుఁ దంతన్.

152

ప్రతిపదార్థం: మన మూర్క దత్తిసి= మన సేన దగ్గరకు వచ్చి; ఉద్ధతిన్ చనన్+చనన్= దర్శంతో పోగా పోగా; నీ నందనులు= నీ కుమారు లయిన కౌరపులు; వెనన్+తాకియున్= తొందరగా ఎదుర్కొని వస్పటికినీ; ఉచ్చిన= పెరిగిన; అతని వీకకున్= ఆతడి ఉత్సాహసికి; బిర్యక= సహించలేక; కనుకని= సంభ్రమంతో; సిగ్గు చెడి= సిగ్గు వదలి; పాఱగాన్= పారిపోగా; అంతన్= ఆ మీదట; గురుండు= ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: మన సేనను ఎదుర్కొని దర్శంతో పోగా పోగా, నీ కొడుకులు త్వరగా అతడిని ప్రతిషుటించి, అతడి పరాక్రమానికి ఆగలేక, భయంతో సిగ్గు వదలి పరుగెత్తారు. అంతట గురుడు.

క. ఒండొక తే రెక్కి సము, ధ్వండతు జని భీమసేనుఁ దాకి శరము లొం

దొండ నిగిడించి నొంచిన, గం డడగక యతడు గనులు గబిలన మబితోన్.

153

ప్రతిపదార్థం: (ద్రోణుడు) ఒండొక తేరు+ఎక్కి= మరియుక తేరుమీది కెక్కి; సముద్దండతన్= గొప్పగా; చని= వెళ్ళి; భీమసేనున్ తాఁకి= భీముడిని ఎదుర్కొని; శరములు= బాణాలు; ఒండొండన్= ఒకదానితో ఒకటిగా (వరుసగా); నిగిడించి= వేసి; నొంచినన్= బాధించగా; గండు= పొగరు, గర్యం; అడగక= తగ్గక; అతడు= భీముడు; కనులు= కోపం; కదిరిన= నిండిన; మదితోన్= మనసుతో.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఇంకొక తేరెక్కి, గొప్పగా వెళ్ళి భీముడితో తలపడి వరుసగా బాణాలు వేసి బాధించాడు. బలగర్యం తగ్గకుండా మిక్కిలి కోపం నిండిన మనసుతో భీముడు(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. అరదము డిగ్గి యప్పటు శరావతై కోల్చి మొగంబు వాంచి స

త్వరుఁ దయి వాన పైఁ గులియ వంచిన మస్తక మొప్ప బోవు సుం

దర వృషభంబు లీలఁ జని దర్ప మెలర్పగ నొక్కచే నొగల్

వెరవును బట్టి తేరు ప్రజ విస్తుయ మందగ వీఁ వైచినన్.

154

ప్రతిపదార్థం: (భీమసేనుడు) అరదము డిగ్గి= తన తేరును దిగి; ఆ+పటు శర+అవళికిన్+బిర్చి= ఆ ద్రోణుడిచే వేయబడిన తీవ్రబాణపంక్తిని బిర్చుకొంటూ; మొగంబు వాంచి= తన మొగమును వంచుకొని (బాణాలు తగులకుండా); సత్యరుఁడు+అయి= వేగం కలవా డయి; వాన వైన్ కురియన్ వంచిన మస్తకము= వాన మీద కురుస్తున్నా వంచిన తలను; ఒప్పన్+పోవు= తగిన విధంగా నడిచే; సుందరవృషభంబు లీలన్= అందమైన ఆబోతు వలె; చని= వెళ్ళి; దర్పము+ఎలర్పగన్= గర్యం ఒప్పగా; ఒక్కచేన్= ఒక చేతితో; నొగల్= తేరి నొగలను; వెరవున్+పట్టి= ఉపాయంతో పట్టుకొని; తేరున్= తేరును (ద్రోణుడి తేరును); ప్రజ= చూచే జనం; విస్తుయము+అందగన్= ఆశ్చర్యపడగా; వీఁ వైచినన్= విసరివేయగా.

తాత్పర్యం: తన రథం మీది నుండి ఎగిరి క్రిందికి దూకి, ద్రోణుడు ప్రయోగించే తీవ్రబాణ సమూహాన్ని బిర్చుకొంటూ, ముఖం వంచుకొని, మిక్కిలి వేగంగా - మీద వర్షం కురుస్తుంటే తలనువంచి పరుగెత్తే అందమైన ఆబోతు వలె వెళ్ళి, గర్యం అతిశయించగా, ఒక్కచేతితో ద్రోణుడి తేరి నొగలను పట్టి ఎత్తి, అందరు చూచి ఆశ్చర్యపడేటట్లు ఆ రథాన్ని విసిరివేయగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

భీముడు ద్రోణాది రథికుల నతిక్రమించి యర్షునుఁ జేరబోవుట (సం. 7-102-88)

అ. సుగ్గుమాచ మైన నగ్గురుఁ డిండొక, యరద మెక్కి యల్ల నలిగె సేన

మొగమునకు రయంబు మిగుల విశోకుఁడు, దేర భీముఁ డెక్కుఁ దేరు ప్రీతి.

155

ప్రతిపదార్థం: నుగ్గునూచము+పనన్= (రథం విసరివేయగా) పాడిపాడికాగా; ఆ+గురుడు= ఆ ద్రోణుడు; ఒండొక అరదము+ఎక్కు= వేరొక తేరు నెక్కి; అల్లన్+అరిగెన్= నెమ్ముదిగా వెళ్ళాడు; సేన మొగమునకున్= సేన మొదటికి; విశోకుడు= భీముడి సారథి అయిన విశోకుడు; రయంబు మిగులన్= మిక్కిలి వేగంతో; తేరన్= తీసికొని రాగా; భీముడు= భీమసేనుడు; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; తేరున్= రథాన్ని; ఎక్కున్= ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా వేయటంవలన తేరు ముక్కలు ముక్కలయింది. అంత గురుడు వేరొక తేరక్కి సేనాముఖానికి మెల్లగా వెళ్ళాడు. తన సారథి విశోకుడు మిక్కిలి వేగంగా రథం తీసికొనిపోగా, ప్రీతితో భీమసేనుడు ఆ తేరువక్కాడు.

వ. ఇవ్విధంబున ధనురాచార్యు బెట్టు పఱచి బిట్టు సను నా జెట్టిజరుడున కెదుర్చం జాలక భోజబలంబును గాంభోజానీకంబును యవనాది మ్మేళ్ళసైన్యంబులునుం బసులు పులికింబాటు తెఱంగునంగలంగిపఱచేన న ట్లప్రతిహాతగతిం బోయి సాత్యకి సమరోల్లాసంబు గనుంగొనుచు నట కడచి యవ్వడముడి బివ్వరథంబు మెఱయఁ గౌరవ్యయోధులతోడం బెనంగు సవ్యసాచిం జూచి సింహానాదంబు సేసిన, నతనిం గనుంగొని ప్రియంబున నయ్యర్షుసుండును హరియును గర్జారవంబుల గగనంబు నినిచి; రమ్మహశీరవంబు లాకళించి యుభిషిరుండు భీము సంజ్ఞాపనంబునకు సంతుష్టింతరంగుండై తన లోనన యతని నగ్గించి యన్నర నారాయణుల యెలుంగులు వినం గనుటకుం బొంగుచు, నప్పార్థుండు దన ప్రతిజ్ఞ సెఱపి వచ్చి తన్నుం గౌగిలించికొనుటం గోరుచుం, గౌరవపతి యిమ్ముయిం దమ్ములు బంధులుం దెగంబోలియుట దెలిసి యయినను ఓరునకుం జొచ్చి యున్నవాలసైనం గాచి కొనునొకో! యని యూహించుచుఁ గయ్యంబు సేయుచుండే' ననిన విని ధృతరాప్సుండు సంజయున కి ట్లనియే.

156

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; ధనురాచార్యున్= ద్రోణాచార్యుడిని; బెట్టు పఱచి= మిక్కిలి బాధించి; బిట్టు చను= త్యరగా వెళ్ళుతున్న; ఆ జెట్టి బిరుదునకున్= ఆ మహాపీరునకు; ఎదుర్పున్+చాలక= ఎదుర్మైనలేక; భోజబలంబును= భోజదేశ సైన్యమును; కాంభోజ+అనీకంబును= కాంభోజసైన్యమును; యవనాది మ్మేళ్ళ సైన్యంబులును= యవనులు మొదలైన మ్మేళ్ళ సేనలును; పసులు= పశువులు; పులికిన్+పాటు తెఱంగునన్= పులిని చూచి పరుగెత్తే విధంగా; కలంగి= బెదరి; పఱచెన్= పరుగెత్తాయి; అట్లు= ఆ విధంగా; అప్రతిహాతగతిన్+పోయి= ఎదురు లేని విధంగా వెళ్ళి (తనను అడ్డుకొనేవాడు లేడన్నట్లుగా వెళ్ళి); సాత్యకి సమర+ఉల్లాసంబు కనుంగొనుచున్= సాత్యకిమ్ముక్క యుద్ధోత్సాహోన్ని చూస్తూ; అట కడచి= ఆ చోటు దాటి; ఆ+వడముడి= ఆ భీమసేనుడు; దివ్యరథంబు మెఱయన్= దేవతా రథం ప్రకాశించగా; కౌరవ్యయోధులతోడన్= కౌరవులలోని మొనగాండ్రతో; పెనంగు= యుద్ధం చేసే; సవ్యసాచిన్+చూచి= అర్పునుడిని చూచి; సింహానాదంబు చేసినన్= సింహగర్జునం చేయగా; అతనిన్+కనుంగొని= ఆ భీముడిని చూచి; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; ఆ+అర్పునుండును హరియును= ఆ అర్పునుడూ, కృష్ణుడూ; గర్జారవంబులన్= గర్జాధ్యనులతో; గగనంబు నినిచిరి= ఆకాశం నింపారు; ఆ+మహారవంబులు= ఆ పెను శబ్దాలను; ఆక్రమించి= విని; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; భీము సంజ్ఞాపనంబునకున్= భీముని యొక్క సైగుకు; సంతుష్ట+అంతరంగుండు+పి= సంతోషంతో కూడిన మనస్సుతో; తనలోనన= తన మనస్సులోనే; అతనిన్+అగ్గించి= ఆ భీముడిని పాగడి; ఆ నరనారాయణుల= ఆ అర్పునుడి కృష్ణుడి; ఎలుంగులు= కంఠధ్వనులు; వినన్= వినటానికి; కనుటకున్= చూడటానికి; పాంగుచున్= సంతోషస్తు; ఆ+పార్ఫుండు= ఆ అర్పునుడు; తన ప్రతిజ్ఞ సెఱపి వచ్చి= తన శవధాన్ని సాగించి వచ్చి (మాట నిలుపుకొని వచ్చి); తన్నున్+కౌగిలించుకొనుటన్+కోరుచున్= తనను కౌగిలించుకొనుటకై ఆశపడుతూ; కౌరవపతి= దుర్యోధనుడు; ఈ+మెయిన్= ఈ ప్రకారంగా; తమ్ములు బంధులు= తన తమ్ములు, బంధువులు; తెగన్+పాలియుట= చనిపోవటం; తెలిసి= తెలిసినవాడై; అయినను= ఉన్నా; తీరునకున్+చొచ్చి= సంధికి వచ్చి; ఉన్న వారిన్+పనను= మిగిలి ఉన్నవారి సైనము; కాచికొనునొకో!= రక్షించుకొన కలుగునో! అని= అని అలా; ఊహించుచున్= తలచుకొంటూ; కయ్యంబు= యుద్ధాన్ని; చేయుచున్+ఉండెన్+అనినన్= చేస్తూ ఉండినాడనగా; విని= విన్నవాడై; ధృతరాప్సుండు= ధృతరాప్సుడు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు ఈ విధంగా ద్రోణుడిని మిక్కెలి బాధించి వెళ్ళుతుండగా మహావీరుడైన భీముడిని ఎదుర్కొనలేక భోజకాంబోజ యవనాది సేనలు పులిని చూచి పారిపోయే పశువుల మాదిరిగా భయపడి పరుగెత్తాయి. తనను అడ్డుకొనే నాథుడే లేకపోగా సాత్యకి యొక్క యుద్ధాత్మాహస్ని చూస్తా ఆ చోటు దాటి, తన దివ్య రథం మెరుస్తుండగా కౌరవులలోని మొనగాండ్రతో యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న అర్జునుడిని చూచి సింహాదం చేయగా భీముని చూచి ప్రీతితో కృష్ణార్జునులు తమ సింహాదాలతో ఆకాశాన్ని నింపారు. ఆ పెను సవ్వదులు విన్న ధర్మరాజు భీముడు చేసిన సంజ్ఞకు సంతోషించి, మనస్సులో అతనిని పొగడి, కృష్ణార్జునుల గొంతులు వినటానికి, చూడటానికి పొంగిపోతూ, అర్జునుడు తన ప్రతిజ్ఞను నిలుపుకొని వచ్చి, తనను కౌగిలించుకోవాలనికోరుతూ, యుద్ధంలో తన సోదరులూ, బంధువులూ ఈ రీతిగా చచ్చిపోవటం చూచి అయినా, సంధికి వచ్చి, మిగిలి ఉన్నవారివైనా దుర్యోధనుడు రక్షించుకోగలడా? అని అనుకొంటూ ఉన్నాడని విన్న ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అంటూ ఉన్నాడు.

ఆ. ఇట్లు సింహానాద మిచ్చిన భీముని, మార్మిషనంగ మగడు మన బలమునఁ
గలిగెనే మదాత్మజులఁ గాల్పఁ బుట్టిన, చిచ్చు వాడు; వానిఁ జెనయు టఱబి.

157

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకారం; సింహానాదము+ఇచ్చిన= సింహాగర్జన చేసిన; భీముని= భీమసేనుడిని; మార్మిషను= ఎదుర్కొనగలిగిన; మగడు= మొనగాడు; మన బలమునను= మన సేనలో; కలిగెనే?= ఉన్నాడా?; మత్త+ఆత్మజులన్= నా కుమారులను; కాల్పన్+పుట్టిన= కాల్పటానికై పుట్టిన (అనగా చంపటానికై పుట్టిన); చిచ్చు వాడు= అగ్గి అయిన వాడు; వానిన్= భీమసేనుడిని (అటువంటి వాడిని); చెనయుట= ఎదుర్కొనటం; అరిది!= ఆశ్చర్యమే సుమా!

తాత్పర్యం: అ ట్లా సింహాగర్జనం చేసిన భీముడిని ఎదుర్కొన గల మొనగాడు మన బలంలో ఉన్నాడా? అతడు నా కొడుకును కాల్పటానికే పుట్టిన అగ్గివంటి వాడు. అతడిని ఎదుర్కొనటం అసాధ్యం.

చ. అనపుడు నాతఁ డిట్లు లసు నమ్మునుజేంద్రు 'కప్పు కర్ణ్ణు ద
య్యిలితనుాజు మార్మిషి రయంబున వింశతి సాయకంబు లే
సిన, నతడేడు తొమ్మిదులు చెచ్చేర నేసి సిడం బీకంట నే
పునఁ గుబియించె నా రథికపుంగవు లట్లు దొడంగి యుద్ధతిన్.

158

ప్రతిపదార్థం: అనపుడు= అనగా; ఆతడు= ఆ సంజయుడు; ఆ+మనజ+ఇంద్రునకున్= ఆ రాజేంద్రుడితో; ఇట్లులు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అప్పు= ఆ సమయాన; కర్ణ్ణుడు= రాఘేయుడు; ఆ+అనిలతనుాజున్= ఆ భీమసేనుడిని; మార్మిషి= ఎదుర్కొని; రయంబునన్= తొందరగా; వింశతి సాయకంబులు+ఏసినన్= ఇరువది బాణాలను వేయగా; అతడు= ఆ భీముడు; ఏడు తొమ్మిదులు= అరువది మూడు(బాణాలను); చెచ్చేరన్+ఏసి= వేగంగా వేసి; సిడంబు= కేతనమును; ఒకంటన్= ఒక బాణంతో; ఏపునన్= గర్వంతో; కుదియచేశాడు (క్రుంగదీశాడు); ఆ+రథికపుంగవులు= ఆ రథిక శ్రేష్ఠులు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; తొడంగి= పూనుకొని; ఉడ్ధతిన్= దర్శంతో.

తాత్పర్యం: అనగా విని సంజయుడు ఇట్లా చెప్పాడు. 'ఆ సమయంలో కర్ణ్ణుడు భీముడిని ఎదుర్కొని వేగంగా ఇరవై బాణాలను అతడిపై వేయగా, ఆ భీముడు కూడా అరవైమూడు బాణాలను వేగంగా వేసి, ఒక బాణంతో కర్ణ్ణుడి రథకేతనాన్ని గర్వంతో విరుగుగొట్టాడు. ఆ విధంగా ఆ రథిక శ్రేష్ఠులిద్దరూ తలపడి, దర్శంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. పెనంగు నెడ భీమసేనుండు.

159

తాత్పర్యం: పెనగులాడేటప్పుడు భీమసేనుడు.

క. సూతసుతు విల్లు ద్రుంచిన , నాతడు బలు వింట నొంచె నతని వెస మరు
తూషణి యదియుఁ ద్రుంచుచు ద , తూషణునిఁ దురగములఁ ద్రుంచె దుర్దమలీలన్. 160

ప్రతిపదార్థం: సూతసుతు విల్లు త్రుంచిన్= కర్మడి వింటిని త్రుంచివేయగా; ఆతడు= ఆ కర్మడు; బలువింటన్= పెద్దవిల్లుతో; అతనిన్= ఆ భీమసేనుడిని; నొంచెన్= బాధించాడు; వెసన్= వేగంగా; మరుతూళి= వాయుపుత్రుడయిన భీముడు; అదియున్= ఆ బాణాగ్ని; త్రుంచుచున్= ముక్కలు చేస్తూ; తతూషణునిన్= అతడి సారథిని; తురగములన్= గుర్రాలను; దుర్దమలీలన్= అణచఫీలుకాని విలాసంతో; త్రుంచెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: కర్మడి విల్లును త్రుంచాడు. అంత కర్మడు వేరొక విల్లుతో భీముడిని బాధించాడు. దానిని కూడా త్రుంచివేస్తూ అణచటానికి వీలుకాని విలాసంతో భీముడు ఆ కర్మడి సారథినీ, గుర్రాలనూ చంపి వేశాడు.

ఆ. విరథుడై యతండు వృషసేను రథ మెక్కు , బాటుటయును, గలగగ బాట సేన;
లట్టియెడ సృష్టాలుఁ డాచార్య పాలికిఁ , జనియె తేరు దీలికొని రయమున. 161

ప్రతిపదార్థం: విరథుడు+హ= తేరులేనివాడై; అతండు= ఆ కర్మడు; వృషసేను రథము+ఎక్కున్= వృషసేనుడి తేరు మీదికి ఎక్కుగా; పాటుటయును= పరుగెత్తగా; సేన= (మన) సేన; కలగన్+పాటెన్= చిందరవందరగా పరుగెత్తింది; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; నృపాలుఁడు= దుర్యోధనుడు; రయమునన్= వేగంగా; ఆచార్యపాలికిన్= ద్రోణాచార్యుడి దగ్గరకు; తేరు తోలికొని= రథం తోలుకొంటూ; చనియెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: (కర్మడు) అతడు తేరులేనివాడై పరుగెత్తి వృషసేనుడి తేరుమీద ఎక్కాడు. దానిని చూచిన సేన కలత చెందింది. అప్పుడు దుర్యోధనుడు గురువయిన ద్రోణుడి వద్దకు తన తేరు తోలుకొని వెళ్లాడు.

దుర్యోధనుడు ద్రోణుని దూఱినాడుట (సం.7-105-1)

వ. చని యడచిపాటు గదుర నతనితో ని ట్లనియె. 162

తాత్పర్యం: (ఆ విధంగా) వెళ్లి, తొందరపాటుతో ద్రోణాచార్యుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘సరుఁడును సాత్యకియు వృక్షీ , దరుఁడును మనసేనఁ గలఁచెదరు; సైంధవుఁ జే
రిలి; సీకుఁ దగునె నరునిం , జీరనిచ్ఛితయేని వాలఁ జీరని ననఫూ! 163

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపరహితుడా! నరుఁడును= అర్జునుడును; సాత్యకియున్= సాత్యకియును; వృక్షోదరుఁడును= భీముడును; మనసేనన్+కలఁచెదరు= మన సేనను చీకాకు పరుస్తారు; (పారు); సైంధవున్+చేరిరి= సైంధవుడికి దగ్గరయ్యారు; నరునిన్+చౌరనిచ్చితయేని= అర్జునుడిని ప్రవేశింపనిచ్చినపుటికీ; వారిన్+చౌరనీన్= సాత్యకి, భీములను చౌరనివ్వటానికి; నీకున్+తగునె?= నీకు న్యాయమా?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు, సాత్యకి, భీముడు మన సేనలను చీకాకు పరచి సైంధవుడి దగ్గరకు చేరారు. అర్జునుడిని చౌరనిచ్చినా, సాత్యకినీ, భీముడిని చౌరనీయటం నీకు తగునా?

క. సమరంబున నీ వీడుట , సముద్ర మింకుట; జయించె సాత్యకి గురుఁ గ
య్యమున నని యెసగు జనవా , దమ మేలుగగ దలఁచి తొకొఱ్ఱి ధనురాచార్య! 164

ప్రతిపదార్థం: ధనురాచార్య!= ధనుర్విద్య గురువా!; సమరంబునన్= యుద్ధంలో; నీవు+ఇడుట= నీవు ఓడిపోవటం; సముద్రము+ఇంకుట= సముద్రం ఇంకిపోవటం వంటిది (అనగా సముద్రంలో నీరు ఇంకిపోవటం ఎంత వింతయో యుద్ధంలో ధనురాచార్యుడయిన ద్రోణుడు ఓడిపోవటం అట్టిదే); సాత్యకి= ఆశ్రేషేయుడు; గురున్= గురువయిన మిమ్ము; కయ్యమునన్= యుద్ధంలో; జయించెన్= జయించాడు; అని ఎసఁగు= అని వ్యాపించే; జననాదము+అ= నలుగురిమాటయే; మేలుగన్= శ్రేష్ఠంగా; తలచితి+బక్క? = తలచుకొన్నావా?

తాత్పర్యం: ధనురాచార్య! యుద్ధంలో నీవు ఓడిపోవటం సముద్రం ఇంకిపోవటం వంటిది. ఇక సాత్యకి ధనురాచార్యుడవయిన నిన్ను గెలిచా డని లోకులు అనుకొనటమే మేలుగా తలచుకొన్నావా?

విశేషం: అలం: నిదర్శన.

క. ఈ భంగి నీ వడంగుట , మా భాగ్యము గాక యింక మాటలు వల టీ

క్షోభం బెట్టు లుడుగుఁ జెపు , మా! భవటియ బలశౌర్యమతులకుఁ దగగాన్.'

165

ప్రతిపదార్థం: ఈ భంగిన్= ఈ విధంగా; నీవు+అడంగుట= నీ వణగిపోవటం; మా భాగ్యముకాక= మా అదృష్టం కాక; ఇంకన్ మాటలు వలదు= ఇంక మాటలూడ నక్కురలేదు; ఈ క్షోభంబు+ఎట్లులు+ఉడుగున్= ఈ ఆరాట మెట్లూ పోతుందో; భవదీయబల శౌర్యమతులకున్= నీ బలానికి, పరాక్రమానికి, బుద్ధికి తగిగాన్= తగినట్లుగా; చెపుమా!= చెపువలయును సుమా!

తాత్పర్యం: ఈ మాదిరిగా నీ వణగిపోవటం మా అదృష్టం (మా దౌర్ఘాగ్యం) కాక వేరేముంది? ఊరకే మాటలెందుకు? మా ఈ క్షోభ తీరే విధ మేమిటి? నీ బలానికి, బుద్ధికి, శక్తికి తగిన విధంగా చెపువలసింది.'

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్లు లను 'నక్కడ నిక్కడ నీక్క రూపునన్

మన మొన్కెన యిం యెడరు మాస్పాగ నోపిన యంత మాస్చేద;

న్యిసుము! విశ్ిష్ట కార్య మవసీవర! సైంధవుఁ గాచికోల య

ర్జునునకు నీకునుం గలిగ జాదము నేఁ డధికంపుటొడ్డుగన్.

166

ప్రతిపదార్థం: అవనీవర!= రాజుశ్రేష్టా!; అనవుడున్= ఆ విధంగా చెప్పగా; అతడు+ఇట్లులు+అనున్= ఆ ద్రోణ డీవిధంగా అన్నాడు; అక్కుడన్+ఇక్కుడన్= ఆ చోట ఈచోట (దుర్యోధనుడి తమ్ములు మొదలయిన వారున్నచోట, తానున్న ఈ చోట); ఒక్కరూపునన్= ఒకే విధంగా; మనమొనక్కెన ఈ ఎడరు= మన సేనకు కలిగిన ఈ భంగపాటు; మాన్యాగన్= పోగొట్టటానికి; ఓపినలంత మాన్యాదన్= చేత్తైనంతగా పోగొట్టుతాను; వినుము= (నా ప్రతిజ్ఞ) వినుము; విశ్ిష్టకార్యము= విశేషమైన పని; సైంధవున్+కాచికోల= సైంధవుడిని కాపాడుకొనబట్టే; నేడు= ఈ దినం; అర్జునునకున్= అర్జునుడికి; నీకునున్= నీకునూ; అధికంపుటొడ్డుగన్= విశేషమైన పందెంతో; జాదము= పాచికల ఆట; కలిగన్= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: దుర్యోధను డావిధంగా వ్యంగ్యంగా దెపుగా విని, అందుకు బదులుగా ద్రోణుడు ఇట్లూ అన్నాడు: 'ఇ దుర్యోధనా! యుద్ధరంగంలో అక్కడా, ఇక్కడా (అనగా నీ తమ్ములకూ, నాకూ) మన సేన పొందిన భంగపాటును పోగొట్టటానికి నా శక్తి ప్రయత్నిస్తాను. ఇప్పటి మన ప్రత్యేక కర్తవ్యం - సైంధవుడిని కాపాడుకొనబట్టే. ఈ దినం జరిగే యుద్ధం నీకూ అర్జునుడికి జరిగే పాచికలాటవంటిది. దాని పందెం చాలా భారీగా ఉంటుంది.

క. మును శకుని బుధిమై గెలి , చిన యిచి యస్థిరపు గెలుపు; సెడకీ జాదం

బున వెడలు బాటు సూచే , మన వెరవును లాపు కలిమి మనుజాథీశా!

167

ప్రతిపదార్థం: మనజ+అధీశా!= ఓ రాజా! (దుర్యోధనా!); మును= ఇదివరలో; శకుని బుద్ధిమైన్= శకుని తెలివితో; గలిచిన అది= జయించటం (సభాపర్వంలో గలిచింది); అస్మిరపు గెలుపు= (నిలవని గెలుపు) నిలుకడ లేని జయం; చెడక= నశించిపోక; ఈ జూదంబున్న= ఈ నాటి జూదంలో; వెడలన్+పాటు= బైట పడటం (అనగా జయించటం); మనవెరును= మన ఉపాయమూ; లాపును= బలమూ; సూవే!= సుమా!

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఇదివరలో శకుని తెలివితేటలతో పాందిన గెలుపు శాశ్వతమైన గెలుపు కాదు. ఈ దినం స్థిరంగా మనం ఈనాటి జూదంలో గట్టెక్కుటమే మన ఉపాయమూ, బలమూ సుమా!

వ. కావున నీవు సమరోత్సాహమండ వై సాహాయ్యంబునకు నద్దెన మున్న కర్ణాదులం గొని కవ్వడి మొదలగు నమ్మువ్వురకుం జాలి సింధురాజ రక్షణంబు నిర్వహింపు; మేను సేనాముఖంబున నిలిచి తక్కినయందఱి నిలువలించుట మేలు; నీతో వచ్చుట కర్ణంబు గాదు పో' మ్మునుటయు నతండు మరలి తన్నుందాన పురికొలిపికొనుచు నట సనియి; నప్పుడు యుధామన్ముండు నుత్తమౌజుండును మున్న కృతవర్షచేత నివాలితులైనరునితోడ నఱుమం జనకకెలని కుత్తికి మనమొనఁదెరల్చుకొని బయలికి వెడలి కపిధ్వజగాండీవ గుణరావంబుల కతన నతని యున్న యొడ యుపలక్షీంచి తిరిగి పట్టి బలుపున మన బలంబు వాయు బాపికొని చొచ్చి వివ్యచ్ఛం జేరవచ్చుచున్నం గని యక్కురువిభుండు వారల వాలింపం గడంగిన. 168

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కమక; నీవు సమర+ఉత్సాహమండపు+ఇ= నీవు యుద్ధంలో ఆశ కలవాడటై; సాహాయ్యంబునకున్= నీకు సాయానికై; ఆ+దేసన్+ఉన్న= ఆ వైపు ఉన్న; కర్ణాదులన్+కొని= కర్ణుడు మొదలైనవారిని పిలుచుకొని; ఆ+మువ్వురకున్+చాలి= ఆ మూగురికి తగినట్లుగా (అనగా భీమార్జున సాత్యకులకు తగినట్లుగా); సింధురాజ రక్షణంబు= సైంధవడిని కాపాడటం; నిర్వహింపుము= నెరవేర్పుము; ఏను సేనాముఖంబున్న+నిలిచి= నేను సేన మొగలో ఉండి; తక్కిన అందఱి నిలువరించుట మేలు= మిగిలిన వారినంతా ఆపటం మేలు; నీతోన్ వచ్చుట= నీతో కలిసి రావటం; పనికాదు= కార్యంకాదు; పొమ్ము= నీవు వెళ్లుము; అమటయున్= అనగా; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; మరలి= తిరిగి; తన్నున్+తాన్= తనను తాను; పురికొలిపికొనుచున్= ప్రేరేపించుకొంటూ; అట చనియెన్= ఆ దిక్కుగా వెళ్లాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; యుధామన్ముండును, ఉత్తమౌజుండును; మున్ను= ఇదివరకు; కృతవర్షచేత నివారితులై= కృతవర్షచేత అడ్డుకొనబడినవారై; నరునితోడన్+అఱుమన్ చనక= అర్జునుడితో కలిసి ఆక్రమించుకోవటానికి పోకుండా; కెలనికిన్= ప్రక్కకు; ఉటేకి= దూకి; మన మొనన్+తెరల్చుకొని= మనసేనను దాటుకొని; బయలికిన్ వెడలి= బయటకు వెళ్చి; కపిధ్వజ= కపికేతనము వలననూ; గాండీవగుణ రావంబుల కతన్= గాండీవపు నారి ధృనివలననూ; అతని ఉన్న ఎడ= ఆతడుండే చోటును; ఉపలక్షీంచి= చూచి; తిరిగి వచ్చి= మరలివచ్చి; బలువున్= శక్తితో; మనబలంబు= మనసేన; పాయన్= పాయునట్లు; పాపికొనివచ్చి= తొలగించుకొని ప్రవేశించి; వివ్యచ్ఛం+చేరవచ్చుచున్నున్= అర్జునుడిని చేరబోవటాన్ని; కని= చూచి; ఆ+కురువిభుండు= ఆ కొరవరాజు దుర్యోధనుడు; వారలన్= ఆ ముగ్గురు సైనికవరులను; వారింపన్+కడంగినన్= అడ్డుకోవటానికి పూనుకొనగా.

తాత్పర్యం: నీవు యుద్ధోత్సాహంతో, సహాయంగా కర్ణాదులను తీసికొని సైంధవడికి కాపుగా నిలిచి, అర్జునుడు మొదలయిన ఆ ముగ్గురినీ ఎదుర్కొనుము, నేను సేన మొగాన నిలిచి తక్కిన వారి నందరినీ ఆపుతాను (నిలువరిస్తాను.) అది సరి అయిన పని. నేను నీతో రావటం తగిన పనికాదు'. అని పొమ్మునగానే, దుర్యోధనుడు తనను తానే పురికొల్పుకొంటూ అక్కడికి వెళ్లాడు. ఆ సమయాన యుధామన్ముడూ, ఉత్తమౌజుడూ అదివరకు కృతవర్షచేత అడ్డుకొనబడి అర్జునుడితో కలిసి ముందుకు దూకలీక, ప్రక్కకు తప్పుకొని, మనసేనను దాటుకొని బయటకు వెళ్లారు. అప్పుడు వినవచ్చిన గాండీవరావం కపికేతనం గలగల మూలాన అర్జునుడి ఉనికి తెలిసికొని, తిరిగి వచ్చి బలంతో మన సైన్యాన్ని పాయతరిమి, అర్జునుడిని చేరపోయారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు వారిని చూచి, అడ్డుకొన ప్రయత్నించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఆ యిరువురతో నజ్జన , నాయకునకు నయ్య దారుణం బగు రణ మం
దాయత స్వపుచాపము రో , షాయత్తత సుత్తమౌజ్ఞి డార్షుచుఁ దునిమెన్.

169

ప్రతిపదార్థం: ఆ ఇరువురతోన్= ఆ యుధామన్య ఉత్తమౌజ్ఞలతో; ఆ+జనవాయకునకున్= ఆ రాజునకు (దుర్యోధనుడికి); దారుణంబు+లగు= భయంకరమైన; రణము+లయ్యన్= యుద్ధమైనది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; ఆయత స్వపుచాపము= పొడవైన రాజు వింటిని; రోష+ఆయత్తతన్= రోషానికి వశడోటచే; ఉత్తమౌజ్ఞాడు= ఉత్తమౌజ్ఞాడు; ఆర్ఘుచున్= అరుస్తూ; తునిమెన్= త్రుంచివేశాడు.

తాత్పర్యం: రాజైన దుర్యోధనుడికి యుధామన్య ఉత్తమౌజ్ఞలతో దారుణమైన యుద్ధం జరిగింది. పెద్దదయిన ఆ రాజు వింటిని ఆ యుద్ధంలో యుధామన్యాడు సింహానాదం చేస్తూ త్రుంచివేశాడు.

తే. తునిమి తోడన యిర మాడ సునిశితాస్త్రి , చయము నిగుడింప రా జీండు చాప మెత్తి
యతని హాయముల సారథి నవనఁ గూల్చె ; నాతఁ డలిగె యుధామన్య నరదమునకు.

170

ప్రతిపదార్థం: తునిమి= త్రుంచి (ఉత్తమౌజ్ఞాడు సింహానాదం చేస్తూ దుర్యోధనుడి వింటిని త్రుంచగా); తోడన= వెంటనే; ఉరమాడన్= గుండెలో తాకేటట్లుగా; సునిశిత+అప్రతయము నిగుడింపన్= వాడి అయిన బాణాలు వేయగా; రాజు= దుర్యోధనుడు; ఒండు చాపము+ఎత్తి= వేరొక విల్లును తీసికొని; అతని హాయములన్= ఆ ఉత్తమౌజ్ఞాడి గుర్రాలను; సారథిన్= సూతుడిని; అవనిన్+కూల్చైన్= భూమిమీద పడవేశాడు (అనగా చంపాడు); అతడు= ఉత్తమౌజ్ఞాడు; యుధామన్య నరదమునకున్= యుధామన్యడి తేరు మీదకు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్తమౌజ్ఞాడు దుర్యోధనుడి విల్లు త్రుంచి, వాడిబాణాలతో అతడి గుండెలో కొట్టాడు. అంత దుర్యోధనుడు ఇంకొక విల్లు నందుకొని వాడి గుర్రాలనూ, సారథినీ చంపాడు. అపుడు అతడు యుధామన్యడి తేరుమీదికి వెళ్ళాడు.

క. అరిగి తురగముల సూతుం , బొలగిన విరథుఁడయి స్వపుతి పొలివోవక యు
ధుర గతిగద గొని చని త , త్తురగంబుల సారథిని జిదుర్పులు సేసెన్.

171

ప్రతిపదార్థం: అరిగి= (యుధామన్యడి తేరు మీదకు) వెళ్ళి; తురగములన్ సూతున్ పొరిగొనన్= గుర్రాలను, సారథిని చంపగా; స్వపుతి పొలివోవక= రాజు చచ్చుపడకుండా; ఉద్దురగతిన్= నిలుకడగా; గడకొని= గడతీసికొని; చని= వెళ్ళి; తత్తురగంబులన్= అతడి గుర్రాలను; సారథిని= సూతునీ; చిదుర్పులు= ముక్కలుగా; చేసెన్.

తాత్పర్యం: ఉత్తమౌజ్ఞాడు (యుధామన్యడి తేరుమీదకు వెళ్ళి) దుర్యోధనుడి తేరి గుర్రాలనూ సారథినీ చంపగా, అతడు చచ్చుపడకుండా విజ్యంభించి గదతో అతడి గుర్రాలనూ సారథినీ ముక్కలుముక్కలుగా చేశాడు.

తే. రథము డిగ్గి తొలంగి రా రథికు ల మ్మ , హీముడెతెంచి యెక్కె ముద్దేసు తేరు;
వారు నీ యోధు లిరువుర బాలిసమలి , యా రథము లెక్కి యర్జునుఁ జేరఁ జనిలి.'

172

ప్రతిపదార్థం: రథము డిగ్గి తొలంగిరి+అరథికులు= ఆ సేనానులు ఉత్తమౌజ్ఞాడూ, యుధామన్యడూ తేరు నుండి దిగి తొలగిపోయారు; ఆ+మహిమాపుడు= ఆ రాజయిన దుర్యోధనుడు; మద్దేశు తేరున్= మద్రభూపతిమొక్క తేరుమీదకు; ఎక్కున్= ఎక్కుడు; వారు= యుధామన్య ఉత్తమౌజ్ఞలు; నీ యోధులు+ఇరువురన్= నీ సైనికులయిన యుద్ధరిని; బారిసమరి= హింసించి; ఆ రథములు+ఎక్కు= వారి తేరులెక్కి; అర్జునున్+చేరన్+చనిరి= అర్జునుడి వద్దకు వెళ్ళారు.

తాత్వర్యం: యుధామన్యాత్మవోజాలు తేరునుండి దిగితోలగిపోయారు. దుర్యోధనుడు శల్యుడి తేరు ఎక్కాడు. దుర్యోధనుడినీ, శల్యుడినీ చావబాది, వారిద్దరూ ఆ తేరక్కి అర్జునుడి వద్దకు చేరుకొన్నారు.'

వ. అనుటయు నాంజకేయుండు సంజయున కిట్లను 'మనవారెల్లం గర్జుండు గొంతేయుం గెలుచు నని యాస పడుడు రా ధర్మతనయుం డాతని యాటోపంబు దలంచి రేలెల్లను గన్న మూయండు. **173**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పగా; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునకున్+ఇట్లు+అనున్= సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు; మనవారు+ఎల్లన్= మనవారంతా; కర్జుండు= కర్జుడు; కొంతేయున్= కుంతికుమారుడయిన అర్జునుడిని; గెలుచున్+అని= జయస్తాడని; ఆసపడుదురు= ఆశతో ఉంటారు; ఆ ధర్మతనయుండు= ఆ ధర్మరాజు; ఆతని ఆటోపంబు తలంచి= ఆ కర్జుడి ఉరవడిని తలచుకొని; రేలు+ఎల్లను= రాత్రులంతా; కన్నమూయండు= నిద్రపోడు.

తాత్వర్యం: (యుధామన్యాత్మవోజాలు దుర్యోధన శల్యులను అతిక్రమించి అర్జునుడిని చేరబోయారని) అనగా, ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో 'మనవారంతా కర్జుడు అర్జునుడిని గెలుస్తా డని ఆశతో ఉంటారు. వాడి బలాన్ని తలచుకొని ధర్మరాజు రాత్రులలో నిద్రపోకుండా ఉన్నాడు.

ఆ. అట్టి జెట్టి యనిలుపట్టి చే విరథుడై , పోయి పోయినట్లు పోయే గాని;
మరలి కయ్యమునకుఁ జోరఁ డెట్టు? లాతని , తెఱగు సెప్పు నాకుఁ దేటపడగఁ. **174**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి జెట్టి= అటువంటి వీరుడు; అనిలుపట్టిచేన్= భీముడి చేత; విరథుడు+హ= రథాన్ని పోగాట్టుకొని; పోయి పోయినట్లు పోయెన్+కాని= తిరిగి చూడకుండా పోయినట్లుగా పోయాడు కానీ; మరలి కయ్యమునకున్= మళ్ళీ యుద్ధానికి; చౌరఁడు+ఎట్లులు?= రాడేమి?; ఆతని తెఱగు= ఆ కర్జుడి పద్ధతి; నాకు తేటపడగన్= నాకు అర్థమయ్యేటట్లు; చెప్పు= చెప్పుము.

తాత్వర్యం: అటువంటి మొనగా డయిన వీరుడు కర్జుడు, భీముని వలన తేరులేనివాడై పోయినవాడట్లుపోయాడు. మళ్ళీ యుద్ధానికి రాలేదు. ఆ విధ మెట్లా అయిందో నాకు స్పష్టంగా చెప్పవలసింది.

చ. 'అనపుడు నాతఁ డిట్లు లను నన్నురనాథున "కట్లు సూతనం
దనుఁ బొలివుట్టి భీముఁడు మదంబున నర్జును బిక్కు వీపుఁ గా
గని యతఁ డాయితం బయి తగం దనపే రెలుగెత్తి పిల్చె; నా
ధ్వని విని యాశ్వకీదరుఁ దుదగ్గరతిన్ మరలెన్ మహీశ్వరా! **175**

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అనగా; ఆతడు= ఆ సంజయుడు; ఆ+నరనాథునకున్= ఆ రాజయిన ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లులు+అనున్= ఇట్లు అన్నాడు; మహీశ్వరా!= ఓ రాజా!; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; సూతనందనున్= కర్జుడిని; పొరిపుచ్చి= యుద్ధంలో తరిమి; భీముఁడు= భీమసేనుడు; మదంబునన్= గర్వంతో; అర్జును దిక్కు+పోవగాన్= అర్జును డుండే చోటికి పోగా; కని= చూచి; అతడు= ఆ కర్జుడు; ఆయితంబు+అయి= సిద్ధమయి; తగన్= తగినట్లుగా; తనపేరు= తన పేరును (ఓ భీమా! అని); ఎలుగెత్తి= గొంతెత్తి; పిల్చెన్= పిలిచాడు; ఆ ధ్వని విని= ఆ పిలుపు విని; వ్యకోదరుఁడు= భీముడు; ఉదగ్ర గతిన్= భయంకరంగా; మరలెన్= తిరిగాడు (కర్జుడు తనను పేరు పెట్టి పిలిచేటప్పటికి భీముడు కోపాటోపంతో తిరిగాడు).

తాత్వర్యం: భీమసేనుడు కర్జుడిని పొరిపుచ్చి, అర్జునుడి వద్దకు పోగా చూచికర్జుడు మరలా సన్నద్ధుడై భీముడిని పేరుపెట్టి పిలిచాడు. ఆ పిలుపునకు తీవ్రమయిన కోపంతో భీముడు తిరిగాడు.

- ఏ. అట్లు దార్శని అర్జుప్తతాపు లగు నయ్యారువురు నొండిారువుల శరంబులు దూలించుచు దురంగంబుల యంగంబులం దూపులఁ గీలించుచు సారథుల బెట్టు పఱచుచుఁ జాపంబులు విఱుచుచు మైములువు లఱువుళ్ళు సేయుచు మేనులు నెత్తుట జొత్తిల్లఁ జేయుచు నొండిారులకు వేడిమి సూపి యేవునం బెనంగు నెడ నయ్యవిలతనయుండు.

176

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తార్కాని= చేరువయి; అర్జు ప్రతాపులు+అగు= సూర్యుడితో సమానమయిన శౌర్యం కలవారయిన; ఆ+ఇరుపురున్= ఆ ఇద్దరూ (కర్మ భీములు); ఒండొరువుల శరంబులు తూలించుచున్= ఒకరొకరి బాణాలను తొలగిస్తూ; తురంగంబుల= గుర్రాల; అంగంబులన్= శరీర భాగాలను; తూపులన్= బాణాలతో; కీలించుచున్= నాటుతూ; సారథులన్= సూతులను; బెట్టు పఱచుచున్= మిక్కిలి చీకాకు పరుస్తూ; చాపంబులు విఱుచుచున్= విండ్లను విరుస్తూ; మైములువులు= కవచాలను; అఱువుళ్ళు చేయుచున్= శిథిలపరుస్తూ; మేనులు= ఒళ్ళు; నెత్తుటన్ జొత్తిల్లన్ చేయుచున్= నెత్తురులో మునుగజేస్తూ; ఒండొరులకున్= ఒకరొకరికి; వేడిమి= దర్శనమను; చూపి= చూపుతూ; ఏపునన్= గొప్పగా; పెనంగు ఎడన్= పోట్లుడేటప్పుడు; ఆ+అనిల తనయుండు= ఆ వాయుదేవుడి వరాన బుట్టిన భీముడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దగ్గరయి, సూర్యుజేంతో వా రిద్దరు ఒకరిపై నొకరు బాణాలు గుప్పిస్తూ గుర్రాల శరీరాంగాలను బాణాలతో గ్రుచ్చుతూ, సారథులను చీకాకుపరుస్తూ, విండ్లను విరుస్తూ, కవచాలను చూర్చం చేస్తూ శరీరాలను నెత్తురులో మునుగజేస్తూ ఒకరు మరియుకరిమీద గొప్పతనాన్ని చూపి యుర్ధం చేసేటప్పుడు ఆ భీమసేనుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- క. విలు దురుము సేసి గుట్టం, బుల సూతునిఁ జిలుకుమార్లి భుజగనిభ శరం బులఁ జేడ్పుత్తిచిన సిగ్గతి, కలఁగి పఱచి యొండు రథముఁ గర్భుం డెక్కెన్.

177

ప్రతిపదార్థం: (భీమసేనుడు) విలుతురుము చేసి= వింటిని ముక్కులుగా చేసి; గుట్టంబులన్, సూతునిన్= గుర్రాలను, సారథినీ; పిలుకుమార్చి= చంపివేసి; భుజగనిభ శరంబులన్= పాములవంటి బాణాలతో; జేడ్పుత్తిచినన్= బాధించగా; సిగ్గతి= సిగ్గువదలి; కలఁగి పఱచి= చీకాకుతో తొలగిపోయి; కర్ముడు= కర్ముడు; ఒండు రథమున్= ఇంకొక తేరుమీదికి; ఎక్కెన్= ఎక్కుడు.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడు కర్ముడి విల్లు త్రుంచాడు. గుర్రాలను సారథినీ చంపాడు. పాములవంటి తీవ్రమైన బాణాలతో బాధించాడు. అందుకు సిగ్గువదలి, చీకాకుపడి, ప్రక్కకు పోయి ఇంకొక తేరుమీదికి కర్ముడు ఎక్కుడు.'

- క. అనిన విని ధృతరాష్టుం డి, ట్లను నమ్మినబంటు పిట్టికియై యిటు పఱవం గని మందబుట్టి దుర్మీ, ధనుఁ దేమని తలఁచెనొక్కా! తన చిత్తమునన్.

178

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= సంజయు డీ విధంగా చెప్పగా; విని= విని; ధృతరాష్టుడు+ఇట్లు+అనున్= ధృతరాష్టు డీ విధంగా అన్నాడు; నమ్మినబంటు= తాను మిక్కిలిగా నమ్మిన పైనికుడు (సేవకుడు); పిట్టి ఐ= పిరికివాడుగా; ఇటు పఱవన్= ఈ విధంగా ఓడి పరుగెత్తగా; కని= చూచి; మందబుట్టి= బుట్టిలేని; దుర్మీధనుడు= దుర్మీధనుడు; తన చిత్తమునన్= తన మనస్సులో; ఏ మని తలఁచెనొక్కా!= ఏ మని తలచుకొన్నాడో?

తాత్పర్యం: సంజయుడు కర్ముడి అవస్థను చెప్పగా ధృతరాష్టుడు 'తన నమ్మిన బంటు ఈ విధంగా పిరికివాడుగా పరుగెత్తటం చూచి బుట్టిహినుడయిన దుర్మీధను దేమనుకొన్నాడో?

ఏశేషం: ఈ పద్యంలో పుత్రపక్షపాతి అయిన ధృతరాష్టుడు దుర్మీధనుడిని బుట్టిహినుడిగా పేర్కొనటం వింత.

వ. అట యట్లుండె; నా కర్ణుని జంకంబు పిదప నెట్లయ్య? ననపుడు సంజయుం డతని కిట్లనియే. 179

తాత్పర్యం: అది అట్లా ఉండనీ, ఆ కర్ణుని డాంబికం ఆ తర్వాత ఏమయినది? అనగా సంజయు డాతడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తే. అననంబునఁ క్రోధమహానలంబు, భీషణముగ రాథేయుండు భీము దెసకు మరలి యురవడిఁ గవియ నయ్యయువురకు ము, హాధ్భుతం బగు సంగ్రామ మయ్యు నభిప! 180

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజు!; ఆననంబున్= ముఖంలో; క్రోధమహా+అనలంబు= కోప మనే పెనుమంట; భీషణముగన్= భయంకరంగా; రాథేయుండు= కర్ణుడు; భీము దెసకున్= భీముడి దిక్కుగా; మరలి= తిరిగి; ఉరవడిన్= వేగంగా; కవియన్= క్రమ్యకోగా; ఆ+ఇరువురకున్= ఆ ఇద్దరికినీ; మహాద్యుతంబు+అగు= మిక్కిలి అచ్చెరు వయిన; సంగ్రామము+అయ్యెన్= యుద్ధమైనది.

తాత్పర్యం: పెనుమంటవలె కోపం ముఖంలో భయంకరంగా కానరాగా కర్ణుడు భీముడి దిక్కుగా తిరిగి వేగంగా క్రమ్యకోనగా - ఆ ఇద్దరికి ఆశ్చర్యకర మయిన పెద్ద యుద్ధం జరిగింది.

క. బలు దేగల కైవడి బె, బ్యాలుల పగిబి మత్తకరుల పోలిక దర్శి
జ్ఞుల సింహంబుల చాడ్పున, నలవుఁ జలము మెఱయు బెనగి రా రథికవరుల్. 181

ప్రతిపదార్థం: బలు దేగల కైవడిన్= బలమైన దేగల మాదిరిగా; చెబ్బులుల పగిదిన్= పెద్దపులుల మాదిరిగను; మత్తకరుల పోలికన్= మదుపుటేనుగుల మాదిరిగను; దర్శిజ్ఞుల= గర్వం ఎక్కువయిన; సింహంబుల చాడ్పున్= సింహముల మాదిరిగను; అలవు= బలము; చలము= పట్టుదల; మెఱయున్= వెలుగగా; ఆ రథికవరుల్= ఆ రథిక శేష్యులు; పెనగిరి= పోట్లాడారు.

తాత్పర్యం: ఆ ఏరులిద్దరును బలమైన దేగలు, పెద్దపులులు, మదుపుటేనుగులు, గర్వంతో ప్రకాశించే సింహాలూ, పోట్లాడినట్లుగా ఉపాయమూ మత్స్యరమూ అతిశయించగా పోట్లాడారు.

విశేషం: అలం: మాలోపు.

క. పెనగునెడం గర్భుని బి, కుళునఁ జతురంగములు బెట్టు గోల్తుల నా భీ మునిమీదఁ గవిసి మంత్రిం, చిన యట్లులు గూలె నతని చేతి బలువున్. 182

ప్రతిపదార్థం: పెనగునెడన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; కర్ణుని దిక్కున్= కర్ణుడి వైపున ఉన్న; చతురంగములు= నాల్గు విధాలయిన బలాలు (రథ, గజ, తురగ, పదాతులు); బెట్టు= పెద్దగా, కోల్తులన్= యుద్ధసన్నాహంతో; ఆ భీమునిమీదన్= ఆ భీముడిపైకి; కవిసి= దూకి; మంత్రించిన అట్లులు= మంత్రించిన విధంగా (మంత్రముగ్గ లయినట్లు); అతనిచేతి బలుపున్= ఆ భీముడిచేతి బలంతో; కూలెన్= పడిపోయాయి.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేసేటప్పుడు కర్ణుడి వైపున ఉండే చతురంగ బలాలు ఆ భీముడిమీద విజృంఖించి, మంత్రించిన విధంగా అతడి చేతిబలానికి కూలిపోయాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్సేషం.

వ. అనపుడు నాంబికేయుండు. 183

తాత్పర్యం: అనగా ధృతరాష్ట్రపుడు.

క. 'తొడరెడు కొలఁబియె వానికి? , వడముడి భుజవిక్రమంబు వారల మన మె పుండు వినమ్మె? కర్ణు వినమ్మా? , యడిబీరపుఁ దులువ గెలుచు నటి పాండవులన్? 184

ప్రతిపదార్థం: వానికిన్= ఆ కర్ణడికి; తొడరెడు కొలదియో?= ఎదిరించే సాటివాడా?; వడముడి భుజ విక్రమంబు= భీమునేనుడి భుజబలం; వారలన్= పాండవులను గూర్చి; మనము+ఎప్పుడు వినమ్మె?= మనము ఎప్పుడూ వినలేదా?; కర్ణుని వినమ్మో?= కర్ణుడిని గూర్చి వినమా? (వినలేదా?); అడి బీరపు తులువ= వ్యర్థమయిన తుంటరివాడు; పాండవులన్ గెలుచున్+అటో?= పాండవులను గెలువగలడా?

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణడికి (పాండవులను) ఎదిరించటం సాధ్యమా? భీముడి భుజబలమును గూర్చి, పాండవులను గూర్చి మనమెపుడూ వినలేదా? తుంటరిగా వ్యర్థంగా మాటలాడే కర్ణుడినిగూర్చి మనం వినలేదా? ఇతడు పాండవులను గెలువగలడా?

విశేషం: దుందుకుతనంతో మాటలాడే కర్ణుడి మాటలూ చేప్పలూ మనకు తెలియును. పాండవుల శక్తి మనకు తెలియును. పనికి రాని మాటలు తప్ప మరేమీ చేతకాని కర్ణుడు పాండవులను గెలవగలడా? అని ధృతరాష్ట్రుడు తన మనస్సులోని భావాన్ని వెళ్గికొన్నాడు.

ఉ. సూతసుతుండు పాండుస్వసునులఁ బోర జయించు నంచు గ
ర్యాతిశయంబున్న మనముదాంధుఁడు కృష్ణుఁ దృషీకలంతి సం
ప్రతిగి సంధి సేయడ యిఫేతకళంకులు వారు; వారి కే
లా తగ వేబి దైవము దలంచు రణంబునఁ జేటు? సంజయా!

185

ప్రతిపదార్థం: సంజయా!= ఓ సంజయుడా!; సూత సుతుడు= కర్ణుడు; పాండు నృపసూనులన్= పాండురాజు మమారులను; పోరన్+జయించుచున్+అంచున= యుద్ధంలో గెలుస్తా డంటూ; గ్ర్యాతిశయంబున్న= మిక్కిలి పొగరుబోతుతనంతో; మన మద+అంధుఁడు= మత్తుతో కశ్ముతెలియని గ్రుడ్డిగా ఉండే మనవాడు (దుర్యోధనుడు); కృష్ణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; తృణీకరించి= లెక్కించకుండా; సంప్రేతిగన్= ప్రీతి గలుగునట్లుగా; సంధి చేయడు+అ= సంధి చేసికొనేదు; అపేత కళంకులు వారు= ఆ పాండవులు పాపాలు లేనివారు (తొలగిన పాపాలు కలవారు); వారికిన్= అటువంటి వారికి; దైవము= దేవుడు; తగవు+ఏది= న్యాయాన్ని పోగొట్టి; రణంబున్= యుద్ధంలో; ఏలా?= ఎట్లా?; చేటు+తలంచున్?= కీడు తలస్తాడు? (అనగా తలవడు).
తాత్పర్యం: ఓ సంజయా! కర్ణుడు పాండవులను యుద్ధంలో జయిస్తా డని అహంకారంతో, మదంతో గ్రుడ్డిగా మనవాడు శ్రీకృష్ణుడిని తృణీకరించి సంతోషంగా వారితో సంధికి ఒప్పుకొనలేదు. నిర్దోషు లయిన వారికి దైవం కూడా వ్యతిరేకి కాడు. యుద్ధంలో వారికట్టా చేటు తలపెడతాడు?

వ. తానును దమ్ములుం జెడుడు; లింతియ కాక యొండు గలదే? యిభి యట్లుండె; భండనంబు తెఱంగు సెప్పు' మనిన నమ్మునుజపతికి నా సూతసంభవుం డి ట్లనియె.

186

ప్రతిపదార్థం: తానును (దుర్యోధనుడు); తమ్ములున్= దుర్యోధనుని తమ్ములూ; చెడుదురు= నాశనవోతారు; ఇంతియ,కాక= ఇదికాక; ఒండు= మరొకటి; కలదే; ఉన్నదా? అది, అట్లుండెన్= అది అట్లా ఉండనిమ్ము; భడనంబు= యుద్ధంయొక్క; తెఱంగు= విధము; చెప్పము; అనినన్; ఆ+మనజపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రమహారాజుకు; ఆ సూతసంభవుండు= సూతవంశములో జన్మించినవాడు-సంజయుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడూ, అతడి తమ్ముళ్ళూ నాశనవోతారు - అంతకంటే ఇంకేముంది?' యుద్ధగతిని చెప్పము. అనగా ధృతరాష్ట్రుడితో సంజయు డిట్లా అన్నాడు:

ఉ. సముదిన సేనఁ జాచి రభసంబునఁ గర్భుఁడు భీముఁ గిట్టి ద
ర్పము సిగురొత్త ముప్పది శరంబుల నొంచినఁ గెంపు సాంపు వ
క్రమునకు నొప్పు సేయగు నతండు వెసన్ విలు ద్రుంచి సూతు ప్రా
ణముఁ గొనినం జలం బెదుఁ బెనంగిన వాహన చేదకుండు నై!

187

ప్రతిపదార్థం: సమసిన సేనన్+చూచి= నాశమైన పైన్యాన్ని చూచి; రభసంబున్న= తొందరగా; కర్ణుడు= కర్ణుడు; భీమున్+కిట్టి= భీముడిని ఎదుర్కొని; దర్జము చిగురొత్తన్= గర్వం మొలవగా; వక్తమునకున్= తన మొగానికి; కెంపుసాంపు= కోపం మూలాన ఎరబడిన అందం; ఒప్పుచేయగన్= తగి ఉండగా; అతండు= ఆ భీముడు; వెసన్= శీఘ్రంగా; విలుద్రుంచి= (కర్ణుడి) విల్లు ద్రుంచి; సూతుప్రాణమున్+కొనినన్= (కర్ణుడి) సారథిని చంపగా; చలంబు= పట్టుదల; ఎదన్= హృదయంలో; పెనంగానన్= పెనవేసికొనగా; వాహనచోదకుండున్+ఐ= సారథిగా కూడనయి (కర్ణుడు సారథి చనిపోవటంతో తానే రథాన్ని తోలుకొంటూ యుద్ధం చేయవలసి వచ్చింది).

తాత్పర్యం: తన సేన నాశంకాగా చూచిన కర్ణుడు తొందరగా భీముడితో తలపడ్డాడు. తన గర్వం చిగురించగా ముపై బాణాలతో భీముడిని నొప్పించాడు. ఆ కారణంగా అతడి మొగం ఎరబడింది. భీముడు కర్ణుడి సారథిని చంపి, విల్లును విరిచాడు. కర్ణుడు తానే రథాన్ని తోలుకొంటూ యుద్ధం చేయవలసి వచ్చింది.

వ. కర్ణుండు శక్తి వైచిన.

188

తాత్పర్యం: కర్ణుడు శక్తి అనే ఆయుధాన్ని వేయగా.

క. ఎనిమిది తునియలుగా నబి , దునిమి, మరుస్తందనుండు తొమ్మిది శరముల్
తను వాడ నేయ బలువిలు , గొని యన్నియుఁ గర్భుఁ డేసె గ్రూరాష్ట్రంబుల్.

189

ప్రతిపదార్థం: మరుత్తు+నందనుండు= భీముడు; అది= ఆ శక్తిని; ఎనిమిది తునియలుగాన్= ఎనిమిది ముక్కులుగా; తునిమి= ముక్కులు చేసి; తొమ్మిది శరముల్= తొమ్మిది బాణాలను; తనువు+ఆడన్= ఒంటిలో నాటుకొనగా; బలువిలు కొని= పెద్ద విల్లును తీసికొని; అన్నియు క్రూర+అష్ట్రంబుల్= భీముడు వేసినన్ని తీవ్రబాణాలనూ; ఏసన్= వేశాడు (కొట్టాడు).

తాత్పర్యం: కర్ణుడు వేసిన శక్తాయుధాన్ని భీముడు ఎనిమిది ముక్కులుగా త్రుంచి, కర్ణుడి ఒంటిలో నాటుకొనేటట్లు తొమ్మిది అమ్ములను వేశాడు. కర్ణుడు పెద్దవింటిని తీసికొని వాడి అయినవీ, అన్నే లెక్క గలవీ అయిన బాణాలతో భీముడిని కొట్టాడు.

క. వాని నెడ నఱికి యప్పవ , మాన తనుభవుండు నిశిత మార్గణములు పై
పై నిగిడింపగ రాధా , సూనుండును సాయకముల సౌశలు గురిసెన్.

190

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పవమాన తనుభవుండు= వాయుదేవుడి కుమారు డయిన ఆ భీముడు; వానిన్= ఆ కర్ణుడి బాణాలను; ఎడన్ నఱికి= మధ్యలోనే నరికిపేసి; నిశితమార్గణములు= వాడి బాణాలను; పైపై నిగిడింపగన్= మీద మీద వేయగా; రాధానుతుండును= రాధమొక్క కొడుకైన కర్ణుడు కూడ; సాయకముల సోశలు= బాణాల వర్షాలు; కురిసన్= కురిపించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణుడి అప్రాలను నడుమనే తెగనరికి, భీమసేనుడు వాడిబాణాలను మీద మీద వేయగా, రాధా కుమారు డైన కర్ణుడు బాణ వర్షాలు కురిపించాడు.

క. చెలగు పటు సింహానాదం , బలు అంకెలు గాగగ వారు పాంచిచిల వృషభం
బల క్రియ నొండిరులకు మా , ర్మలయుచుఁ దాకుచు సుదాత్తరభసోజ్ఞులు లై.

191

ప్రతిపదార్థం: చెలగు= శబ్దం చేసే; పటు సింహానాదంబులు= దట్టమయిన సింహానాదాలు; బలు అంకెలుగాగన్= పెద్ద ఎద్దుల రంకెల మాదిరి కాగా; వారు= కర్ణ భీములు; వృషభంబుల క్రియన్= ఆబోతుల మాదిరిగా; ఒండొరులకున్= ఒకళ్ళోకళ్ళకు; మార్గులయుచున్= ఎదురు ఉద్యమిస్తూ; తాకుచున్= ఎదురు తాకుతూ; ఉదాత్త రభసోజ్ఞులు లై= గంభీరమయిన ఉదేకంతో

ప్రకాశిస్తూ; పాలిచిరి= ఒప్పురారు.

తాత్పర్యం: భయాన్ని గోల్పే సింహానాదాలు రంకెలుగా, కర్మభీములు అబోతులవలె ఒకరినొకరు ఎదుర్కొంటూ గంభీరమయిన వేగంతో కూడిన ఉత్సాహంతో ప్రకాశించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. అత్తతీర్ణ గర్జువిల్లను హాయంబులు నుగ్గగజైసి నెత్తుటన్
జొత్తిల మేన బాణములు సాన్ని మరుత్సుతుఁ డార్ధె నాల్చినం
జిత్తము తల్లడిల్లఁ గురుసింహాడు దుర్జయుఁ బస్ప నాతుఁ ద
త్యుత్తము సాహస ప్రకటితీర్థతి నాజగజెట్టిఁ దాకినన్.

192

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తటిన్= ఆ సమయంలో (కర్మభీములు పోట్లాడేటప్పుడు); కర్మభీములు= కర్మభీములు ధనుస్సును; హాయంబులు= గుర్రాలను; నుగ్గగన్+చేసి= పొడిగా చేసి; నెత్తుటన్= నెత్తురులో; జొత్తిలన్= ఎరబారగా; మేనన్= ఒంటిలో; బాణములు చొన్ని= బాణాలను దోపి; మరుత్సుతుఁడు= భీముడు; అర్ప్యన్= సింహాదం చేశాడు; ఆర్ప్యన్= అట్లా సింహాదం చేయగా; చిత్తము తల్లడిల్లన్= మనస్సు కలవరపడగా; కురుసింహాడు= దుర్జయుడు; దుర్జయున్+పన్వన్= దుర్జయుడిని పంపగా; ఆతడు= ఆ దుర్జయుడు; అత్యుత్తము= మిక్కిలి శ్రేష్ఠమయిన; సాహస ప్రకటిత= దైర్యంచేత వ్యక్తం చేయబడిన; ఉర్ధతిన్= గర్వంతో; ఆ జగజెట్టిన్+తాకినన్= ఆ మేటి వీరు డయిన భీముడిని ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: కర్మ భీములు పోట్లాడేటప్పుడు భీముడు కర్మభీముడి విల్లనూ, గుర్రాలనూ చూర్చంగా చేసి, నెత్తుటితో ఎరబడేటట్లు అతడి ఒంటినిండా బాణాలను (గ్రుచ్చి) ఒక్క పెద్ద అరుపు (సింహాదం) అరిచాడు. ఆ శబ్దానికి మనస్సు తల్లడిల్లి, దుర్జయుడు దుర్జయుడిని పంపాడు. వాడు గొప్ప సాహసంతో ఆ జగజెట్టి అయిన భీముడితో తలవడ్డాడు.

తే. బలము లచ్చేరువంద న ట్లులవు మెఱయ , నీ సుతుఁ డనిలసుతుఁ దాకి నిశితసాయ
కముల నొప్పించి రథతురంగముల నొంచి , సూతు నో నేయు గ్రీధ విస్మాలి నతడు.

193

ప్రతిపదార్థం: బలములు= సేనలు; అచ్చేరువు+అందన్= అబ్బిరుపడగా; అట్లు= ఆ విధంగా; అలవు మెఱయన్= బలం అతిశయించగా; నీ సుతుఁడు= నీ కొడుకు (దుర్జయుడు); అనిలసుతున్= భీముడిని; తాకి= ఎదుర్కొని; నిశిత సాయకములన్= వాడి బాణాలతో; నొప్పించి= బాధించి; రథతురంగముల నొంచి= తేరునూ గుర్రాలనూ బాధించి; సూతున్= సారథిని; నోయెన్= నొచ్చునట్లు కొట్టగా; ఆతడు= ఆ భీముడు; క్రోధవిస్మారిన్= కోపం బయల్పడగా.

తాత్పర్యం: సేనలు ఆశ్చర్యపడేటట్లు ఉపాయంతో దుర్జయుడు భీముసేనుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. వాడి బాణాలతో నొప్పించాడు, గుర్రాలను బాధించాడు. సూతుడిని నొవ్వజేశాడు. అప్పుడు భీముడు క్రోధం ప్రకటమయ్యటట్లు గా(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తురగముల తలలు సూతుని , శిరము నతని మస్తకంబు శితశరపట్టు
స్ఫురణమున ధరణిమీదం , దొరగించెం గర్జుఁ దేద్ముతోఁ గనుగొనగన్.

194

ప్రతిపదార్థం: తురగముల తలలు= (దుర్జయుడి) గుర్రాల తలలు; సూతుని శిరమున్= సారథి తలనూ; అతనిమస్తకంబు= దుర్జయుని తలయును; శిత, శర, పట్టు= ఆరువాడి బాణాల; స్ఫురణమునన్= తోచటంతో (తాకుటతో); కర్మడు= కర్మడు; ఏడుతో కనుగొనగన్= ఏడుస్తూ చూస్తుండగా; ధరణిమీదన్= భూమిమీద; తొరగించెన్= దొర్చునట్లు చేశాడు (పడగొట్టాడు).

తాత్పర్యం: కర్మదు ఏదున్నా చూస్తుండగా భీమసేనుడు ఆరు వాడి బాణాలతో దుర్జయుడి గుర్రాల తలలను, సారథి తలను, దుర్జయుడి తలను భూమిమీద దౌర్జేటట్లుగా కొట్టాడు.

- వ.** అలోనన సూతసూనుండు రథంబు సన్మద్దంబు సేసికొనినవాడుగుట నష్టాండవతనయుం దలపడియే; నమ్మేటిమేగలు కోపంబులు నాటోపంబులు చలంబులు శోర్యంబులు మెఱయు తెఱంగునం బెనంగి; రట్టియేడు.

195

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన=అంతలోనే; సూతసూనుండు=కర్మదు; రథంబున్=తేరును; సన్మద్దంబు=సిద్ధం; చేసికొనినవాడు+అగుటన్=చేసికొన్నవాడునందున; ఆ+పాండు తనయున్= ఆ భీమసేనుడిని; తలపడియేన్= ఎదుర్కొన్నాడు; ఆ+మేటిమగలు= ఆ గొప్ప వీరులు; కోపంబులు= కోపాలూ; ఆటోపంబులు= గర్వాలూ; బలంబులు= శక్తులూ; చలంబులు= మాత్స్యర్యాలూ; మెఱయు= ప్రకాశించు; తెఱంగున్= విధంగా; పెనగిరి= పోట్లాడారు; అట్టియేడన్= అటువంటి సమయంలో.

తాత్పర్యం: కర్మదంతలోనే తేరును సిద్ధం చేసికొని, భీముడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ గొప్పవీరులిద్దరు కోపాలూ, ఆటోపాలూ, పట్టుదలలూ, శోర్యదైర్యాలూ ప్రకాశించేటట్లు పోరాడారు. ఆ సందర్భంలో.

- మ.** ఖిరనారాచము భీము వక్షమున నా కర్మండు బాహ్యబలా
భరణం దై నిగిడింప నుచ్చి చని భూభాగంబు నాటంగ నా
తురతం బోండ కతండు నిష్పుర గదం ద్రుంచెం దురంగంబులన్,
ధరణిం గూళ్ళె ధనుర్విలాస మలరం దత్స్మాతునిం గేతువున్.

196

ప్రతిపదార్థం: ఖిరనారాచము= వాడి బాణం; భీము వక్షమునన్= భీముడి గుండెలో; ఆ కర్మండు= ఆ కర్మదు; బాహ్యబల+అభరణండు+పా=భుజబలమే అలంకారంగా; నిగిడింపన్= ఏయగా; ఉచ్చిచని= (గ్రుచ్చుకొనిపోయి) (దూసుకొనిపోయి); భూభాగంబు నాటంగన్= భూమిలో నాటు కోగా; అతండు= ఆ భీముడు; ఆతురతన్+పాండక= భయపడక; నిష్పుర గదన్= కతినష్టున గదతో; తురంగంబులన్= గుర్రాలను; త్రుంచెన్= చంపాడు; ధనుర్విలాసము+అలరన్= విలువిద్య అందగించగా; తద్= ఆ కర్మడి; సూతునిన్= సారథిని; కేతువున్= పత్రాకాన్ని; ధరణిన్+కూల్చున్= భూమిమీద పడగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: కర్మదు భుజబలం రాణించగా ఒక క్రూర బాణాన్ని భీముడి వక్షంలో సంధించాడు. ఆ బాణం అతడి గుండెలో దూసుకొని పోయి నేలమీద పడింది. అయినా అతడు కలత చెందకుండా, గట్టి గదతో కర్మడి తేరు గుర్రాలను బాదాడు. బాణ విద్య చాతుర్యంతో సారథిని, కేతువును నేలమీద పడగొట్టాడు.

- మ.** విరథుం డయ్యుము రాధనందనుడు దీర్ఘీర్ధం బవార్యంబుగా
శరజాలంబుల భీముఁ గప్పుట మహాశ్రూయంబు గావించె భూ
వరుఁ దంతం దన తమ్ము నా రథికుఁ గావం బంచె నా దుర్ముఖుం
డు రయం బారగు దాకె భీమునకు నాటోపంబు టిపింపగన్.

197

ప్రతిపదార్థం: విరథుండు+అయ్యును= రథం లేనివాడైనప్పటికినీ; రాధనందనుడు= కర్మదు; దీర్ఘీర్ధంబు= భుజబలం; అవార్యంబుగాన్= ఎదుర్కొనలేనిదిగా (అడ్డులేనట్లు); శరజాలంబులన్= బాణాల గుంపుతో; భీమున్+కప్పుట= భీముడిని కప్పివేయటం; మహాశ్రూయంబు కావించెన్= (చూచేవారికి) చాలా వింత గొల్పింది; భూవరుడు= రాజు దుర్యోధనుడు; అంతన్= ఆ సమయంలో; ఆ రథికున్+కావన్= ఆ వీరు డయున కర్మడిని కాపాడటానికి; తన తమ్మున్+పంచెన్= తన తమ్ముడిని పంపాడు; ఆ దుర్ముఖుండు= ఆ దుర్ముఖుడు; రయంబు+అరగన్= వేగంగా; భీమునకున్= భీమసేనుడికి; ఆటోపంబు= దర్శం

(తనయుక్క); దీపింపగ్వ్= వెలుగగా (తలియగా); తాక్వ్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: తేరు విరిగిన వాడయినను కర్సుడు, తన అమ్ముల గుంపుతో, సాటిలేని భుజబలంతో భీముడిని కప్పివేయటం, చూచేవారికి వింత గొల్పింది. ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు కర్సుడికి బాసటగా తన తమ్ముడయిన దుర్మృఖుడిని పంపాడు. ఆ దుర్మృఖు డతివేగంగా తన దర్పం ప్రకాశించేటట్లు భీముడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

క. అయ్యంగరాజుతోడం , గయ్యము సేయుచును దుర్మృఖు ప్రాణంబుల్

సయ్యన తొమ్మిది యమ్ములు , గ్రుయ్యక డయ్యక యతండు గొనియే నరేంద్రా!

198

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజు; ఆ+అంగరాజుతోడన్= ఆ కర్సుడితో; కయ్యము చేయుచును= యుద్ధం చేస్తూనే; అతండు= ఆ భీమసేనుడు; చయ్యనన్= వేగంగా; తొమ్మిది అమ్ములన్= తొమ్మిది బాణాలతో, క్రుయ్యక డయ్యక= వెనుదీయక అలసిపోకుండా; దుర్మృఖు ప్రాణంబుల్= దుర్మృఖుడి ప్రాణాలను; కొనియెన్= తీసికొన్నాడు (చంపాడు).

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! భీమసేనుడు కర్సుడితో యుద్ధం చేస్తూనే వేగంగా తొమ్మిది బాణాలను తీసికొని వెనుదీయకుండా అలసిపోకుండా ఆ దుర్మృఖుడిని హతమార్చాడు.

వ. ఇట్లు భవదాత్మజండు పదుటయు.

199

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; భవత్+అత్మజండు= మీ యొక్క కుమారుడు; పదుటయు= పడిపోగా

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నీ కుమారుడు చనిపోగా.

ఉ. అతనిఁ జూచి కన్నుగవ సత్తులు గ్రమ్ముగ సూతసూతి శో
కాతురుడై తచీయ రథ మల్లన యొక్కగ భీమసేనుఁ డు
దీంధ్యతితహేమ భూషిత చతుర్భశ మార్గణ విధ్యఁ జేయుడు
న్యాతశరంబు లన్ని వెస నాటి నతండును దద్ధుజంబులన్.

200

ప్రతిపదార్థం: అతనిన్+చూచి= ఆ దుర్మృఖుడిని చూచి; సూతసూతి= కర్సుడు; కన్నుగవ్ అప్రులు క్రమ్ముగ్వ్= రెండు కన్నులను కన్నీళ్ళు క్రమ్ముకోగా; శోకాతురుడు+పా= దుఃఖంతో బాధపడ్డవాడై; తదీయ రథమన్= అతని తేరును; అల్లన ఎక్కుగ్వ్= మెల్లగా ఎక్కుగా; భీమసేనుడు= భీముడు; ఉండ్యోతిత= మండుతూ ఉన్న (ప్రకాశించే); హేమ భూషిత= బంగారుతో అలంకరింపబడిన; చతుర్భశ మార్గణ= పదునాలుగు బాణాలతో; విధ్యన్+చేయుడున్= బాధించగా; అన్ని= అదే సంఖ్య గల (ఆ లెక్కతోనే పదునాలుగు); శాతశరంబులన్= వాడి బాణాలను; అతండును= ఆ కర్సుడు కూడా; తద్భుజంబులన్= అతడి భుజాలలో (భీముడి భుజాలలో); వెసన్+నాటిన్= వెంటనే నాటుకొనేటట్లు చేశాడు (అనగా త్వరగా నాటాడు).

తాత్పర్యం: దుర్మృఖుడి గతిని చూచి కర్సుడు, కన్నీరు కారుస్తూ, దుఃఖంతో కూడిన బాధతో మెల్లగా తన తేరక్కాడు. అప్పుడు భీముడు బంగారంతో అలంకరింపబడిన పదునాల్గు బాణాలతో కర్సుడిని బాధించాడు. అంత కర్సుడు కూడా అదే సంఖ్యగల బాణాలను భీముడి భుజాలలో నాటాడు.

వ. దానం గనలి అనిలతనయుండు.

201

ప్రతిపదార్థం: దానవ్= దానివలను; కనవి= కోపించి; అనిలతనయుండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు

తాత్పర్యం: అందువలన భీముడు కోపించి,

ఆ. వాడి నారసములు మూడు కర్ణుని తొమ్ము, గాఢ నేయ నాన గడచి నొవ్వు భయము గదురు జేయ రయమున నరదంబు, దీలికొని యతండు దొలగు బాటె.

202

ప్రతిపదార్థం: (భీముడు) వాడి= వాడి అయిన; నారసములు= ప్రాణాలు తీసే పదువైన బాణాలను; మూడు= మూటితో; కర్ణుని తొమ్మున్= కర్ణుడి గుండెను; కాఢన్+ఏయన్= లోతుగా గ్రుచ్చకొసేటట్లుగా; ఏయన్= కొట్టగా; ఆన గడచి= సిగ్గును మించి; నొవ్వు= నొప్పి; భయము కదుర్న్+చేయన్= భయమును కలిగించగా; రయమునన్= వేగంగా; అరదంబున్= తేరును; తోలికొని; అతండు= ఆ కర్ణుడు; తొలగన్+పాతెన్= తొలగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ప్రాణాలు తీసే వాడి బాణాలు మూటితో కర్ణుడి గుండెలో గ్రుచ్చకొసేటట్లు కొట్టాడు. ఆ దెబ్బకు కర్ణుడు నిట్టార్పుతో భయం కలుగగా తేరును తోలుకొని అక్కడ నుండి తొలగిపోయాడు.'

వ. అనిన విని ధృతరాష్ట్రండు సంజయున కిట్లనియె.

203

తాత్పర్యం: (ఆ విధంగా సంజయుడు చెప్పగా) విని, ధృతరాష్ట్రండు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. విను పొరుషము నిరర్థక; , మనుమానము లేదు దైవ మథికంబు; మరు త్తనయునిచే నారాధా , తనయుం డి ట్లగుట నెవ్విధంబునఁ దలపన్.

204

ప్రతిపదార్థం: విను= వినుము; మరుత్త+తనయునిచేన్= వాయుపుత్రుడైన భీమునిచేత; ఆ రాధాతనయుండు= ఆ కర్ణుడు; ఇట్లు+అగుట= ఈ విధంగా కావటం (ఇడి పరుగెత్తుటం); ఏ+విధంబునన్= ఏ ప్రకారం; తలపన్= తలచినప్పటికిని; పొరుషము= పురుషశక్తి; నిరర్థకము= వ్యర్థం; దైవము+అధికంబు= దైవశక్తి ఎక్కువయినది; అనుమానము లేదు= సందేహం లేదు.

తాత్పర్యం: ఓ సంజయా! దైవశక్తి ముందు మానవశక్తి నిరర్థకం. ఇందులో సందేహం లేదు. వాయునందను ఛైన భీముడిచేత రాధాతనయు ఛైన కర్ణుడు ఈ విధంగా పరాజితుడు కావటం తలచుకొంటే (అంతే ననిపిస్తూ ఉన్నది).

విశేషం: లోకంలో మానవు డెంతటివాడైనా, అతడి బలం, దైవబలం ముందు వ్యర్థమని కర్ణుడు భీముడిచేత పరాజితుడు కావటం తెలుపుతూ ఉన్నది - అని ధృతరాష్ట్రండు చెపుతూ ఉన్నాడు.

క. అట్టున నేల? మహాబలు , పట్టికి సుర ఖాచర దనుజ పన్నగులు మా రైట్ల రనినఁ గర్జాడులు , కెట్టు నిలువవచ్చు వాని యొదురం బిరమై!

205

ప్రతిపదార్థం: అట్టు+అనన్+ఏల?= అట్లా అనటం ఎందుకు? (ముందన్నట్లు దైవమానుష బలాలను గూర్చి); మహాబలు పట్టికిన్= భీముడికి (వాయుదేవుడికి మహాబలుడనే పేరున్నది); సుర, ఖాచర, దనుజ, పన్నగులు= దేవతలు, గంధర్వులు, రాక్షసులు, నాగులు; మార్యాట్రరు= ఎదిరించలేరు; అనినన్= అనగా; కర్ణ+అదులకున్= కర్ణుడు మొదలయినవారికి; వాని యొదురన్= ఆ భీముడి కెదురుగా; తిరమై= స్థిరంగా (గట్టిగా); ఎట్టు= ఏ విధంగా; నిలువవచ్చున్?= నిలువగలరు?

తాత్పర్యం: దైవమానవ శక్తులను గూర్చి ఎందుకు? దేవతలు, గంధర్వులు, రాక్షసులు, నాగులూ భీముడిని ఎదిరించలేరంటే కర్ణుడులు అతడి కెదురుగా స్థిరంగా ఎట్లా నిలువగలరు?

క. పాండవుల గెలుచు నాజి ని , తం డని యగ్గించు సూతతనయుని మత్తు తుం; డతడు భీము నేపున , గం డడగినఁ జూచి మనసు గందక యున్నే?

206

ప్రతిపదార్థం: పాండవుల్న= పాండవులను; అజిని= యుద్ధంలో; ఇతండు= ఈ కర్ణుడు; గెలుచున్= జయిస్తాడు; అని= అంటూ; సూత తనయుని= కర్ణుడిని; మత్త+పుత్రుడు= నా కుమారుడు దుర్యోధనుడు; అగ్రించున్= పాగడుతుంటాడు; అతండు= ఆ కర్ణుడు; భీము ఏపునన్= భీముడి శక్తికి; గండు+అడగినన్= బలం అణగిపోగా; చూచి; మనసు= మనస్సు; కందక= తాపం లేకుండా; ఉన్నే?= ఉంటుందా? (అని సంజయుడితో ధృతరాష్ట్రుడు అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ‘కర్ణుడు పాండవులను యుద్ధంలో జయిస్తాడు’ అని అంటూ కర్ణుడిని దుర్యోధనుడు పాగడుతుంటాడు, భీముడి శక్తికి కర్ణుడి బలం అణగిపోగా చూచి మనసుకు కష్టం కలుగకుండా ఉంటుందా?

క. వినడె జరాసంధాదులఁ, దునుముటి; మన దుర్జయుండు దుర్యుఖుండును భీమునితోడ్ బెనగువా రే, మని కర్ణుని గావఁ బసిచె నబ్బాలకులన్?

207

ప్రతిపదార్థం: జరాసంధ+అదులన్= జరాసంధుడు మొదలైన వారిని; తునుముటి= చంపటం (భీముడు వారిని ఇదివరకే చంపి ఉండటాన్ని); వినడె?= వినలేదా?; మన దుర్జయుండు దుర్యుఖుండును= మన దుర్జయ దుర్యుఖులు; భీమునితోడన్= భీముడితో; పెనగువారు= యుద్ధం చేసేవారు; ఆ+బాలకులన్= ఆ పసివాంద్రను; కర్ణునిన్+కావన్= కర్ణుడిని కాపాడటానికి; ఏమని= ఏమనుకొని; పనిచెన్?= పంపాడు?

తాత్పర్యం: జరాసంధాదులను భీముడు చంపిన సంగతి వినలేదా? ఆ భీముడితో యుద్ధానికి దుర్జయ దుర్యుఖులా? కర్ణుడిని కాపాడటానికి ఆ పసివారిని ఏమని పంపాడు?

విశేషం: భీముడు జరాసంధాదులను ఇదివరకే చంపి ఉన్నాడు. అంతటి బలశాలితో పెనగులాటకు పసివారు దుర్జయ దుర్యుఖులు తగినవారేనా? వారిని కర్ణుడికి అండగా దుర్యోధనుడు పంపటమా? దీనిని చూస్తే దుర్యోధనుడి తెలివిలేనితనం తెలుస్తూ ఉన్నది-అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో అన్నాడు. దీనివలన శక్తికి మించిన బరువు నెత్తిన పెట్టి నట్టయింది.

క. పవనజుఁ దొక్కడె పెఱపాం, దవులను సాత్యకియు హరియు డాఁ తురె యుగ్రా హవమును బ్రాషములావున, నవిజయ్యలు వాలఁ దొడర నగునే తనకున్?

208

ప్రతిపదార్థం: పవనజుడు+బక్కడె= భీము డొక్కడె (అనగా ఒకడే చాలును); ఉగ్ర+అహమమన్= భయంకరమయిన యుద్ధంలో; పెఱ పాండవులను= మిగిలిన పాండవులను; సాత్యకియున్ హరియున్= సాత్యకి, శ్రీకృష్ణులు; డాఁతురె?= దాచుకొందురా?; ప్రాణము లావునన్= ప్రాణశక్తితో; అవిజయ్యలు= గెలువరానివారు; వారిన్= ఆ ఇద్దరిని; తనకున్= దుర్యోధనుడికి; తొడరన్+అగునే?= ఎదుర్కొన సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: భీము డొక్కడె కాదు - మిగిలిన పాండవులూ, శ్రీకృష్ణ సాత్యకులూ భయంకర యుద్ధంలో ఒడలు దాచుకొంటారా? బలంలో వారందరూ అజేయులు. దుర్యోధనుడు వారి నెదుర్కొనగలడా?’

చ. అని పలుమాట లాడుటయు నమ్ముఁజేంద్రునితోడ నాతుఁ డి ట్లును ‘పిషు మెత్తి క్రీలి యిచి యంగము నారట పెట్ట నమ్ములం గినిసిన యట్ల మీదు పరికింపక యమ్ములు నీవు పాండునం దనులకుఁ జెట్టపై, హృదయతాపము వచ్చినఁ బల్కి దొండులన్.

209

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; పలుమాటలు+అడుటయున్= నానావిధాలుగా మాట్లాడటం (విని); ఆ+మనజ+ఇంద్రుని తోడన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; అతండు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; విషము ఎత్తి క్రోలి= విషాన్ని

చేతితో ఎత్తుకొని త్రాగి; అది= ఆ విషం; అంగమున్= శరీరాన్ని; ఆరటపెట్టన్= బాధపెట్టగా; అన్యలన్= ఇంకొక్కరిని; కినిసిన అట్లు= కోపించిన విధంగా; మీదు పరికింపక= ముందుచూపు లేకుండా; నీవు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; పాండునందనులకున్= పాండవులకు, చెట్టువు+ఐ= శత్రుడైటి; హృదయతాపము= నీ మనసుకు కష్టం; వచ్చినవన్= రాగా; ఒండులన్= ఇతరులను; పల్నైడు= మాటలంటున్నావు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు పై విధంగా ఎన్నో మాట లనగా వినిన సంజయుడు ఆతడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘విషాన్ని స్వయంగా చేత నెత్తికొని త్రాగి, అది శరీరాన్ని ఆరాటపెట్టగా ఇతరుల మీద కోపగించుకొన్నట్లు ముందు యోచన లేకుండా ఆ ప్రకారంగా నీవు పాండవులకు వైరివై, నీ మనసుకు బాధ కలిగితే వేరొక్కరిని మాట లంటున్నావు.’

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఈ పద్యంలో ఒక మంచి లౌకిక న్యాయం సంజయుడిద్వారా కవి చెప్పించాడు. అది స్వయంగా విషాన్ని త్రాగినందువలన కడుపులో మంటపుడితే ఆ తపునకు లోకంలో ఎవరినో ఎందు కాడిపోసు కొనటం? ముందు వెనుకలు చూడవుండా పాండవులను కష్టపెట్టి, అది ఎదురు దెబ్బ తగిలితే ఆ దెబ్బ మూలాన కలిగే బాధను తట్టుకొనలేక ఎదుటివారిని దూషించటం వంటిది ఈ నీ యారాట మని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అనటం అతడి మనస్తత్తుం ఎటువంటిదో తెలుపుతూ ఉన్నది.

వ. ఊరక బవరంబు తెఱంగు వినుము; నీ తనయులు దుర్భరణించును, దుర్భదుండును, దుస్సహంచును, విజయుండును, విచిత్రుండును గర్భునోటమి సయిరింపం జాలక వడముడిం దొడరి తూపు లడరించినం జూచి యూ సూతసూనుండు దాను నతనిపయిం గవిసి యేసిన దబ్బిశిఖింబుల వాలించుచు మారుత నందనుండు.

210

ప్రతిపదార్థం: ఊరక= మాటూడకుండా; బవరంబు తెఱంగున్= యుద్ధగతిని; వినుము; నీ తనయులు= నీ కుమారులు; దుర్భరణించు, దుర్భదుండును, దుస్సహంచును, విజయుండును, విచిత్రుండును= ఈ పేర్లవారు; కర్మన్ని ఓటమి= కర్మ డోడిపోవటం; సయిరింపన్+చాలక= బీర్యులేకి; వడముడిన్+తొడరి= భీముడిని ఎదుర్కొని; తూపులు+అడరించినవన్= బాణాలు వేయగా; చూచి= చూచినవాడైన; ఆ సూతసూనుండు= ఆ సూతుడి కుమారుడయిన కర్మదు; తాను= తానుకూడా; అతనిపయిన్= ఆ భీముడిమీద; కవిసి ఏసినవన్= క్రమ్యకొని వేయగా; తద్విశిఖింబులన్ వారించుచున్= ఆ వాడి బాణాలను తొలగించుకొంటూ; మారుతనందనుండు= భీమసేనుడు.

తాత్పర్యం: ఊరక మాటూడకుండా యుద్ధం తీరును వినుము’ అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అన్నాడు. ‘నీ కొడుకులు దుర్భరణా, దుర్భద, దుస్సహ, విజయ, విచిత్రులు కర్మ డోడటూన్ని సైపచాలక ఉమ్మడిగా భీముడిమీద తలపడి బాణాలు వేస్తూ ఉండగా, కర్మదు కూడా అతడిని క్రమ్యకొని బాణాలు వేస్తే భీముడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. చిని కురుకుమారు లేవురఁ దురగ సౌ , రథులతోడు గూడ రయము మెఱయ వసుధఁ గూల్లె మెఱుగు వాలారు తూపు లా , ఊఱు నిగుడజేసి యద్దుతముగ.

211

ప్రతిపదార్థం: ఏచి= విజ్యంభించి; కురుకుమారులు+ఏవురన్= కౌరవ కుమారు లైదుగురిని; తురగ సారథులతోడన్= తేరి గుర్రాలతోనూ, సూతులతోనూ; కూడ= కలిపి; రయము మెఱయన్= వేగం (అతిశయించగా) ప్రకాశించగా; మెఱుగు= వెలిగే; వాలారు= వాడి అయిన; తూపులు= ములుకులు; ఆఱు+ఆఱు= ముప్పది ఆరు; నిగుడన్+చేసి= నిగుడింపజేసి (కొట్టి); అద్భుతముగన్= ఆశ్చర్యకరంగా; వసుధన్+కూల్చెన్= భూమిమీద పడేటట్లు కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడు విజృంభించి కురుకుమారు లైదుగురిని తేరి గుర్రాలతోనూ, సారథులతోను కలిపి మెరిసే వాడిబాణాలు ముప్పుడి ఆరింటితో వేగంగా కొట్టి, ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు భూమిమీద పడేటట్లు చేశాడు (అనగా చంపాడు).

క. అనిఁ బడిన రాచకొడుకులఁ , గని కర్ణం 'దేటి బ్రదుకుగా బ్రదికెద నే
నని యింక నెన్నఁటికి లా , వని భీముని నొంపవలదే?' యని తెం పెసగన్.

212

ప్రతిపదార్థం: అనిన్+పడిన= యుద్ధంలో పడిపోయిన (చనిపోయిన); రాచకొడుకులన్+కని= రాజకుమారులను చూచి; కర్ణండు= కర్ణుడు; ఏటి బ్రదుకుగాన్ బ్రదికెదన్+ఎను+అని= ఏమి బ్రతుకుగా నేను బ్రతుకుతున్నాను (నా దేటి బ్రదుకని); ఇంకన్+ఎన్నఁటికి లాపు?= బలం ఇప్పుడు కాకపోతే మరి ఎప్పటికి?; అనిన్= యుద్ధంలో; భీమునిన్+నొంపవలదే?= భీముడిని బాధింపవద్దా?; అని= అనుకొంటూ; తెంపు+ఎసగన్= సాహసంతో.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో పడిపోయిన రాజకుమారులను చూచి కర్ణుడు 'నా బ్రదుకేమి బ్రదుకు? నాకు బలం ఇప్పుడు కాకపోతే ఎప్పటికి? యుద్ధంలో భీముడిని బాధించవద్దా?' అనుకుంటూ సాహసంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. కథిసి డెబ్బిదేను కాండంబు లాతని , మేనఁ బఱపి యుబ్బి మిగిలి నవ్వ
నతయు నూటయేను శితమిశిఖంబులు , నతని నేసి చాపయష్టికి ద్రుంచె.

213

ప్రతిపదార్థం: కథిసి= సమీపించి; డెబ్బిది+ఎను కాండంబులు= డెబ్బిది అయిదు బాణాలను; ఆతని మేనన్= ఆ భీముడి ఒంటిషై; పఱిపి= వేసి; ఉబ్బి మిగిలి= గర్వ మెక్కువ కాగా; నవ్వన్= నవ్వగా; అతఁడు= ఆ భీముడు; నూటయేను= నూటయిదు; శితమిశిఖంబులన్= వాడి బాణాలతో; అతనిన్+ఎని= ఆ కర్ణుడిని కొట్టి; చాపయష్టిన్= వింటి దబ్బను; త్రుంచెన్= విరిచాడు.

తాత్పర్యం: భీముడిని సమీపించి డెబ్బిది అయిదు బాణాలను అతడి శరీరంమీద పరచి, గర్వంతో నవ్వి నిలిచాడు. భీముడు కర్ణుడి శరీరంలోకి నూటయిదు వాడి బాణాలను వేసి, అతడి వింటిదబ్బను త్రుంచాడు.

మ. రయమారన్ బలువిల్లు పుచ్చుకొని యా రాధాసుతుం దేయ దు
ర్జయుఁ దమ్మారుతి వొంగి సూతుని వెసం జానేసి విల్ ద్రుంచుచున్
హాయ సందీహముఁ గుఖ్చి హస్యమునకున్ హసంబు సేయన్ గద
శ్రయదాకారత వైచె నాతఁ దబి భగ్గం బయ్య నా భీముచేన్.

214

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాధాసుతుండు= రాధా కుమారు డయిన కర్ణుడు; రయమారన్= త్వరగా; బలువిల్లు= పెద్ద ధనస్సును; పుచ్చుకొని= తీసికొని; ఏయన్= కొట్టగా; దుర్జయుఁడు= గెలువరానివాడయిన; ఆ+మారుతి= ఆ భీముడు; పొంగి= విజృంభించి, సూతునిన్= కర్ణుడి సారథిని; వెసన్= వెంటనే; చాన్+ఎని= చావగొట్టి; విల్ త్రుంచుచున్= వింటిని ముక్కలు చేస్తూ; హాయసందోహమున్+కూల్చి= తేరు గుర్రాలను చంపి; హస్యమునకున్= ఎగతాళికి; హసంబు చేయన్= నవ్వగా; అతఁడు= ఆ కర్ణుడు; గదన్= గదను; భయదాకారతన్= భయంకరంగా; వైచెన్= వేసెను; ఆ భీముచేన్= ఆ భీముడివలన; అది భగ్గంబు+అయ్యన్= ఆ గద ముక్కలయింది.

తాత్పర్యం: రాధాకుమారు డయిన కర్ణుడు వేగంగా పెద్ద విల్లును తీసికొని, దుర్జయు డయిన భీముడిని కొట్టాడు. ఆ భీముడు రేగి, కర్ణుడి సారథిని చావగొట్టి, అతడి విల్లును ముక్కలు చేస్తూ గుర్రాలను చంపాడు. ఎగతాళిగా నవ్వాడు. కర్ణుడు భయంకరంగా గదను విసిరాడు. దానిని భీముడు తునాతునకలు చేశాడు.

వ. ఇట్లు గద ద్రుంచి పైపై నేయు పావని బరవసంబునకుం దెరలక యొండు కోదండంబు గొని కర్ణం డతని తనుత్రాణంబుదునియలునేసిపెల్లేసిన నతండును దటీయ కంకటంబును భుజంబును భేటించె; నిష్పరుసునఁ బాదచాలియై పెనగు నయోధవరుం జూచి భూవరుండు సత్యరుండై పసుపం జిత్ విచిత్ర చిత్రాశ్చారు చిత్రులును చిత్రధ్వజ చిత్రాయుధ చిత్రకర్మలును శరాసారంబులు బరగేంచుచు ధర్మపుత్రానుజుం డాకిన నతండు మహావాత పతిత భూరుపా ప్రతిభంగి దోష నక్షమార సప్తకంబును, రథసప్త సారథి సహితంబుగాఁ బోడవడంగం జేసే; నా సందునఁ గల్పితస్వందనుండై యాసుాతనందనుం డప్పాండు నందనునిపై నురవడించిన.

215

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; గదన్+త్రుంచి= గదను ముక్కలుచేసి; పైపైన్+ఎయు= మీద మీద వేస్తున్న; పావని= పవన తనయుడైన భీముడి; బరవసంబునకున్+తెరలక= దైర్యానికి చలింపక; ఒండు కోదండంబు కొని= వేరొక వింటిని తీసికొని; కర్ణండు; అతని= భీముడి; తనుత్రాణంబులు= శరీరాన్ని కాపాడుతూ ఉన్న కవచాలను; తునియలు చేసి= ముక్కలుగా చేసి; పెల్లు+ఏసినన్= మిక్కిలిగా కొట్టగా; అతండును= ఆ భీముడు కూడా; తదీయ= ఆ కర్ణుడి; కంకటంబును= కవచాన్ని; భుజంబును భేదించెన్= జబ్బును చీల్చాడు; ఈ+పరుసునన్= ఈ విధంగా; పాదచారియై= నదుస్తూ; పెనగు= యుద్ధం చేసే; ఆ+యోధవరున్+చూచి= ఆ వీర శిఖామణిని చూచి; భూవరుండు= రాజయిన దుర్యోధనుడు; సత్యరుండు+ఐ= తొందరతో; పనుపన్= పంపగా; చిత్ర విచిత్ర చిత్రాశ్చారుచిత్రులును= ఈ పేర్లుగలవారు; చిత్రధ్వజ చిత్రాయుధ చిత్రకర్మలును= ఈ పేర్లన్నవారు; శరాసారంబులు= బాణవర్షాలు; పరగింపుచున్= వేస్తూ; ధర్మపుత్ర+అనుజన్+తాఁకినన్= ధర్మరాజు తమ్ముడిని ఎదుర్కొనగా; అతండు= ఆ భీముడు; మహావాత= పెనుగాలివలన; పతిత= పడిపోయిన; భూరుపాప్రతి భంగి తోడున్= చెట్ల వరుస మాదిరి తోచగా; ఆ+కుమారసప్తకంబును= ఆ ఏడుగురు కుమారులను; రథసప్తకంబును= ఏడు రథాలనూ; రథసప్తి సారథి సహితంబుగాన్= గుర్రాలను తేరులను సారథులను కూడా; పొడవు+అడంగన్+చేసెన్= ఆకారం నశింపగా చేశాడు (చంపాడు); ఆ సందునన్= ఆ వ్యవధిలో; కల్పిత స్వందనుండు+ఐ= రథాన్ని ఏర్పరచుకొనిన వాడై; ఆ సూతనందనుండు= ఆ సూతుడి కుమారుడు (కర్ణుడు); ఆ+పాండునందననిపైన్= ఆ పాండు రాజకుమారుడిమీద; ఉరవడించినన్= దూకగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గదను ముక్కలు చేసి మీద వేస్తూ దూకుతూ ఉన్న భీముడి ఉఁడ్చేగానికి కలగిపోకుండా, వేరొక విల్లు తీసికొని, భీముడి కవచాన్ని ముక్కలు చేసి ఎక్కువగా కొట్టగా, ఆ భీముడు కర్ణుడి కవచాన్ని, జబ్బును చీల్చాడు. పాదచారి అయిన కర్ణుడు పెనగటం చూచిన దుర్యోధనుడు తన పోదరులను ఏడుగురను - చిత్ర, విచిత్ర, చారుచిత్ర, చిత్రధ్వజ, చిత్రాయుధ, చిత్రకర్మలును భీముడి మీదికి పంపాడు. వారు ధర్మరాజు తమ్ముడిని ఎదుర్కొన్నారు. వారందరిని పెనుగాలికి పడిపోయే చెట్ల మాదిరిగా భీముడు పడగొట్టాడు. వారి రథాలనూ, గుర్రాలనూ సారథులనూ పడగొట్టాడు. ఆ వ్యవధానంలో మరొకరథాన్ని అమర్ముకొని కర్ణుడు భీముడి మీదకు దూకాడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. అతీముణ్ణి నిరువుర శరములు, తఱుచుగ నొండియుల బెట్టు డాకిన నయ్య ద్వారా నెత్తుటుఁ దోగి కడున్, వఱలిల కలాపాంత నవబివాకరుల క్రియన్.

216

ప్రతిపదార్థం: అతీముణ్ణిన్= సంబ్రమంతో (తొట్టుపాటుతో); ఇరువుర శరములు= ఇద్దరి బాణాలు; తఱుచుగన్= దట్టంగా; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరిని; బెట్టుతాఁకినన్= తీవ్రంగా తాకగా (ఎదుర్కొనగా); ఆ+ఇద్దరులు= ఆ కర్ణభీములు ఇర్చురును; నెత్తుటుఁ+తోగి= నెత్తురులో మునిగి; కడున్= మిక్కిలిగా; కల్పాంత= ప్రశయకాలంలోని; నవ= క్రోత్త; దివాకరుల క్రియన్= సూర్యుల మాదిరి; వఱలిల= ఒప్పారు.

తాత్పర్యం: ఇద్దరి బాణాలు తత్త్వరగా, అధికంగా, తీవ్రంగా ఒకరిని మరొకరిని తాకగా, ఇద్దరు నెత్తుట తడిసి ప్రశయకాలపు క్రొత్త సూర్యులవలె ప్రకాశించారు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

K. అరదములు చిత్త గతులం , జలయింపగ దైర్యములును శౌర్యంబులు ను
ద్ఘర బాహ్ర వీర్యంబులు , సరి యై మెఱయంగ నభిక సంరంభములన్.

217

ప్రతిపదార్థం: అరదములు= తేరులు; చిత్తగతులన్+చరియింపగన్= ఆశ్చర్యకరంగా అనేక విధాలుగా తిరుగాడగా; దైర్యములు= (ఇద్దరి) దైర్యాలును; శౌర్యంబులును= పరాక్రమాలును; ఉద్ధర= దట్టమైన; బాహ్రవీర్యంబులు= భుజబలాలును; సరి+ఫ= సమానంగా (అనగా కర్ణభీముల వీరములు సమానంగా); మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా (బయల్పుడగా); అధిక= ఎక్కువైన; సంరంభములన్= ఆటోపాలతో.

తాత్పర్యం: వారి రథాలు ఆశ్చర్యకరంగా అనేక విధాలుగా తిరుగగా, దైర్యశౌర్య బహువీర్యాలు సమానంగా ప్రకాశించగా, అధికమైన ఆటోపంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఉ. ఒండిరు మీద సాయకము లోక్క మొగిం బరంగింతు రేపు మై
నొండిరు బాణముల్ నఱకి యుల్ఫపయున్ నెఱయింతు రుగ్గులై
యొండిరు మేనులన్ శరము లుచ్చిచనన్ నిగించింతు; లిట్లు లు
ద్వండతఁ బోలి రాఱని మదంబుల నొండిరు మీతు నాసలన్.

218

ప్రతిపదార్థం: సాయకములు= అమ్ములను; ఒండొరు మీదన్= ఒకరిమీద నొకరు; ఒక్కమొగిన్+పరగింతురు= ఒక్క ఉదుటున వేస్తారు; ఏపుమైన్= బలంగా; ఒండొరు బాణముల్ నఱకి= ఒకరి బాణాలను ఇంకొకరు నరికివేసి; ఉర్మిపయున్= భూమిమీద; నెఱయింతురు= వ్యాపింప చేస్తారు; ఉగ్రులు+ఫ= కోపం గలవారయి; ఒండొరు మేనులన్= ఒకరి ఒంటిమీద ఇంకొకరు; శరములు= బాణాలు; ఉచ్చి చనన్= దూసికొని పోయేటట్లు; నిగించింతురు= వేస్తారు; ఇట్లులు= ఈ ప్రకారంగా; ఆఱని మదంబులన్= చల్లారని దర్పాలతో (నశించని మదంతో); ఒండొరు మీతు= ఒకరిని మరొకరు మించాలనే; ఆసలన్= కోరికలతో; ఉద్వండతన్= భయంకరంగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: ఒకరిమీద మరొకరు ఒక్క ఉపున బాణాలు వేస్తా, ఒకరి బాణాలను ఇంకొకరు నరికివేస్తా, భూమినిండా పడేటట్లు చేస్తా భయంకరువై, ఒకరి శరీరంలో మరొకరు బాణాలు దూసుకుపోనిస్తా, తగ్గని మదంతో ఒకరినొకరు మించాలనే కోరికతో తీవ్రంగా యుద్ధం చేశారు.

K. మరుదాత్మజుఁ దేచిన న , స్వరుఁడు హరియు సంతసంబునం బోదలుదు రు
ద్ఘరతం గర్జుఁడు మిగిలినఁ , గర ముబ్బు విభుండు దమ్ము గమియుం దానున్.

219

ప్రతిపదార్థం: మరుత్త+ఆత్మజుఁడు= వాయుపుత్రు డయిన భీముడు; ఏచినన్= విజృంభించగా; ఆ+నరుఁడు హరియున్= ఆ అర్జునుడును, కృష్ణుడును; సంతసంబునంన్= సంతోషంతో; పోదలుదురు= ఒప్పుతారు; ఉద్ధరతన్= గర్వంతో; కర్జుఁడు మిగిలినన్= కర్జుడు అతిశయించగా; విభుండు= రాజయిన దుర్యోధనుడు; తమ్ముగమియున్= తమ్ముల సమూహమును; తానున్= తానును; కరము+ఉబ్బున్= మిక్కిలి సంతోషపోస్తాడు.

తాత్వర్యం: వాయుపుత్రు డయిన భీముడు (కర్ణుడిని) విజృంభిస్తే కృష్ణరూపునులును, దర్శంతో కర్ణుడు అతిశయిస్తే దుర్భోగ్యాధనుడు, అతడి తమ్ములు చాలా సంతోషించారు.

తే. సూతనందనునకు నెడ సాంచ్ఛీ చొచ్చి, సమదుఁ డగు భీమసేనుచేఁ జాచ్చి చచ్చి బలము లఱుగ నా కర్ణుండు దొలగిపోవఁ, జూచుఁ దెగిపోఁడు పడిన నీ సుతులఁ జూచి. **220**

ప్రతిపదార్థం: సూతనందనునక్క= కర్ణుడికి; ఎడచొచ్చి చొచ్చి= మధ్యలో వెళ్లి వెళ్లి; సమదుఁడు+అగు= మదంతో కూడిన; భీమసేనుచేఁ= భీముడి చేతిలో; చచ్చి చచ్చి= చనిపోయి; బలములు= సేనలు; అటుగన్= క్షయించగా; ఆ కర్ణుండు తొలగిపోవన్= ఆ కర్ణుడు తప్పుకొనిపోగా; చూచన్= చూస్తాడు; పడిన నీ సుతులన్+చూచి= చనిపోయిన నీ కుమారులను చూచి; తెగిపోడు= వెళ్లిపోడు.

తాత్వర్యం: కర్ణుడికి కొంతదూరంగా వెళ్లి, భీముడి చేత సేనలు చచ్చిపోగా, కర్ణుడు తొలగిపోవచూస్తాడు. కానీ, యుద్ధంలో కూలిన నీ కుమారులను చూచి తాను తప్పుకోడు.

వ. శోకంబునం గోపంబునం గర్జు విక్రమాటోపంబు బీపించిన. **221**

తాత్వర్యం: దుఃఖంతో, కోపంతో కర్ణుడి శౌర్యం, ఆటోపం ప్రకాశించగా.

క. గొడుగునను వింటి కొమ్ములు, సిదుమున నరదంబునందు సెల లవిసి కడున్
పడి నిగిడెడు చాడ్పున న, వ్యాపముడి దెస నమ్ము లడరె వసుధాధీశా! **222**

ప్రతిపదార్థం: వసుధాధీశా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తి!; గొడుగునను= (తేరు కున్న) గొడుగుతోను; వింటి కొమ్ములన్= వింటి దబు కొమ్ములతోను; సిదుమునన్= ధ్వజంతోను; సెల లవిసి= బాణాలు వేసి; కడున్= మిక్కిలి; పడి నిగిడెడు చాడ్పునన్= వేగంగా పడే విధంగా; ఆ+వడముడి దెసన్= ఆ భీముడి దిక్కుగా; అమ్ములు+అడరెన్= బాణములతిశయించాయి.

తాత్వర్యం: ఓ రాజు! భీముని గొడుగు మీద, వింటికొమ్ముల మీద, ధ్వజం మీద తేరి మీద మిక్కిలి వేగంగా పడేటట్లు కర్ణుని బాణాలు విజృంభించాయి.

క. దానికి మనమున నించుక, రైనను దలఱక సమీరణాత్మజుఁ డవి పై
రాసీక నిలిపి యతనిం, దా నిరువది నారసములఁ దలరఁగజేసేన్. **223**

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= ఆ యుద్ధగతికి; సమీరణ+ఆత్మజుఁడు= వాయుపుత్రు డయిన భీముడు; ఇంచుకైనను= ఎంతమాత్రము (కొంచెమైనను); తలఱక= జంకకుండా; అవి= ఆ బాణాలు; పైరాసీక నిలిపి= మీరకుండా నిలిపి; అతనిన్= ఆ కర్ణుడిని; తాను= తాను (భీముడు); ఇరువది నారసములన్= ఇరవై బాణాలతో; తలరఁగన్+చేసెన్= చలింపజేశడు.

తాత్వర్యం: అందుకు భీముడు కాసంత అయినా జంకకుండా, ఆ బాణాలను పైకి రాసీయకుండా, కర్ణుడు చలించేటట్లు ఇరువది బాణాలతో కొట్టాడు.

వ. అప్పుడు. **224**

తాత్వర్యం: ఆ సమయంలో.

క. మనవారు వారి వారలు , ననిలతనయు విక్రమంబు నగ్గింప సుయో
ధనుడు దనయెభ్రి యోధుల , ననుజులనుం గర్జుఁ గావుఁ డని పనుచుటయున్.

225

ప్రతిపదార్థం: మనవారున్ = మననేనలోనీ వాళ్ళను (కొరవులు); వారి వారలున్ = పాండవులవైపు ఉన్నవారును; అనిల తనయు విక్రమంబున్ = భీముడి శౌర్యాన్ని; అగ్గింపన్ = పాగడగా; సుయోధనుడు = దుర్యోధనుడు; తన ఒడ్డి = తన దగ్గరనున్న; యోధులన్ = వీరులను; అనుజులన్ = తోబుట్టుపులను; కర్జున్+కావుడు = కర్జుడిని కాపాడండి; అని = అంటూ; పనుచుటయున్ = పంపటమును.

తాత్పర్యం: మన సేనలూ, పాండవ పష్టంవారూ భీముడి పరాక్రమాన్ని పాగడుతూ ఉండగా, దుర్యోధనుడు తన దగ్గర ఉన్న వీరులనూ, తమ్ములనూ ‘కర్జుడిని కాపాడండి’ అని పంపగా.

భీమసేనుచేత శత్రుంజయాది కురుకుమారులు చచ్చుట (సం. 7-112-30)

క. అప్పుడు శత్రుంజయుండును శత్రుసహండును సుదేహుండును మదనుండును ద్రుముండును జిత్తబాహుండును వికర్జుండును గర్జ రక్షణ పరులై కడిమివెలయుఁ దలకడచి యొక్కటి భీమసేనుం దాకి ధరాధరంబు సంబుధారలం గప్పు జలధరంబుల చందంబున సతని సతినిబిడ పరంపరలఁ బోడవినం బెలిగిన దర్పంబునం బోడలి యతండు ధృడైకముష్టి నిర్మకమార్గణ సప్తకంబున వారిం జలుకుమాళ్లి యాళ్లిన, నా సింహానాదంబు విని ధర్మతనయుం డబి విజయాగ్రజుండు నిజవిజయం బెఱింగించునట్లుగా నెఱింగి మనంబునం బోంగి శ్రీఖండనకుఁ దత్తమి కయ్యంబు సేసే; నట్లు పలువురు దమ్ములు వోలిసిన దుర్యోధనుండు దనమనంబున జాదంబునప్పుడు విదురుండు సెప్పినట్లు యగుచున్నదని విషాదంబునొంబి యా సభ నమ్మెయిఁ బాండవులఁ బఱాచిన పాపఫలం బనుభవించే’ నననుడు వైచిత్రవీర్యండు. 226

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయాన; శత్రుంజయుండును, శత్రుసహండును, సుదేహుండును, మదనుండును, ద్రుముండును, చిత్తబాహుండును, వికర్జుండును= ఈ వేర్లుగల దుర్యోధనుడి తమ్ములు; కర్జ రక్షణపరులు+ఐ= కర్జుడిని కాపాడటంలో ఆస్తికలవారయి; కడిమి వెలయున్ = పరాక్రమం ప్రకాశించగా; తల కడచి= ముందుకు దూకి; ఒక్కటన్ = ఒక్కమారుగా; భీమసేనున్+తాకి= భీముడిని ఎదుర్కొని; ధరాధరంబున్ = కొండను; అంబుధారలన్ = వానతో; కప్ప= కప్పివేసే; జలధరంబుల చందంబున్= మేఘాల మాదిరిగా; అతనిని= ఆ భీముడిని; అతినిబిడశరంబులన్= మిక్కిలి దట్టమయిన బాణాలతో; పాదవిన్= క్రమ్మకోగా; పెరిగిన దర్పంబున్= ఎక్కువయిన గర్వంతో; పాదలి= బప్పి; అతండు= ఆ భీముడు; దృడ+ఎకముష్టి= గట్టిగా పట్టుకొన్న పిడికిలినుండి; నిర్మక= వదలబడిన; మార్గణసప్తకంబున్= ఏడు బాణాలతో; వారిన్+పిలుకుమార్చి= ఆ శత్రుంజయాచులను చంపి; ఆర్పిన్= సింహాదం చేయగా; ఆ సింహానాదంబు= ఆ సింహాదం; విని= విన్నవాడై; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; అది= ఆ అరచుట; విజయ+అగ్రజాండు= భీముడు; నిజవిజయంబు+ ఎఱింగించునట్లుగాన్= తన జయాన్ని తెల్పుతున్నట్లుగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; మనంబున్= మనసులో; పాంగి= సంతోషించి; ద్రోణుండనక్కన్= ద్రోణు డున్న వైపునకు; తతిమి= (తన తేరును) తోలి; కయ్యంబు చేసెన్= యుద్ధం చేశాడు; అట్లు పలువురు= ఆ విధంగా చాలామంది; తమ్ములు= తన సోదరులు; పాలిసిన్= చనిపోగా; దుర్యోధనుండు తనమనంబున్= తన మనసులో దుర్యోధనుడు; విదురుండు= విదురుడు; జాదంబు+అప్పుడు= (కారవపాండవులు) జాదం ఆడినప్పుడు; చెప్పిన+అట్లు+అ= చెప్పినట్లుగానే; అగుచున్+ఉన్నది+అని= జరుగుతూ ఉన్నదని; విషాదంబున్+బంది= విచారపడి; ఆ సభన్= ఆ కురుసభలో; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; పాండవులన్= పాండవులను; పఱాచిన= అవమానించిన; పాపఫలంబు= పాపానికి ఫలం; అనుభవించెన్= అనుభవించాడు; అనవుడున్= అనగా విని; వైచిత్రవీర్యండు= ధృతరాష్ట్రుడు.

తాత్పర్యం: శత్రుంజయుడు మొదలయిన వారు కర్జుడిని కాపాడవలె ననే ఆస్తితో ఒక్కమ్మడిగా పరాక్రమం ఉట్టిపడే విధంగా ముందుకు వెళ్లి, వర్షంతో మేఘమాల కొండను కప్పివేసే విధంగా భీముడిని చుట్టుముట్టి, బాణవర్జంతో కప్పివేశారు.

అందునలన పెరిగిన కోపంతో భీముడు పిడికిలి బిగించి గట్టిగా ఏడు బాణాలు వదలి, శత్రుంజయాది సోదరులను ఏడుగురిని చంపి సింహానాదం చేశాడు. ఆ సింహానాదం విన్న ధర్మరాజు ఆ శబ్దం భీముడు తన విజయాన్ని తెలుపటంగా గుర్తించి, మనసులో పొంగి, ద్రోణుడున్న వైపునకు చొచ్చుకొనిపోయి యుద్ధం చేశాడు. ఆ విధంగా తన తమ్ములు చాలామంది చనిపోగా దుర్యోధనుడు తన మనస్సులో. ‘అలనాడు జూదమాడేటప్పుడు విదురుడు చెప్పినవట్టే ఇప్పుడు జరుగుతున్నదని దుఃఖించి, ఆ సభలో ఆ విధంగా పాండవులను అవమానించిన పాపవలం ఈ విధంగా పాందాడు’ - అని సంజయుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు.

క. ‘గతవ్యతములకు వగవం , గత మేమి? యతండు వెళ్లి; కార్యము నా దు ర్థుతిఁ దప్పె; నోర్లు కొడుకుల , కత వినియేదు జెప్పు చెప్పుగలయి యెల్లన్.’

227

ప్రతిపదార్థం: గత వ్యతములకున్= జరిగిపోయిన కథలకు (వెనుకటి గాథలకు); వగవన్+కతము+ఎమి?= ఏడ్చుటకు కారణ మేముంది?; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వెళ్లి= పిచ్చివాడు; కార్యము= చేయవలసిన పనిని; నా+దుర్ఘతిన్ తప్పేన్= నా చెడుబుద్ధి వలన తప్పిపోయింది; ఓర్చి= ఓర్చుకొని(ఓర్చుతో); కొడుకుల కత వినియేదన్= నా కుమారుల కథ నంతా వింటాను; చెప్పగల అది ఎల్లన్= చెప్పవలసిన దంతా; చెప్పు= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ‘జరిగిపోయిన చరిత్రను తలచుకొని దుఃఖించటం దేనికి? దుర్యోధనుడు వెప్రివాడు. నా చెడ్డబుద్ధి వలనే తాను చేయతగిన పని తప్పిపోయింది. ఓర్చుతో నా కొడుకుల కథనంతా వింటాను. సీవు చెప్పవలసిన దంతా చెప్పుము.’

విశేషం: ఈ పద్యంలో విధి బలవత్తరమనే సత్యమును ధృతరాష్ట్రుడు గుర్తించిన విషయం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

క. అనిన నతనికి సంజయుం డిట్లును ‘న ట్లునిలజుఁ దాల్లునం బేల్లు కర్లుఁ డతసిపయిం గవిసి ఫోర్ సంగ్రామంబు సేయుచుండ సీ సేన భీమసేనుఁ జ్ఞట్లుముట్లైన నతండు బెట్లైదంబులగు భల్ల ప్రముఖు బాణంబులుఁ గేతు చ్ఛత్త చామరంబులుసూతరథరథ్యరథికావయవంబులుదురంగమాతంగసుభటాంగంబులుఁ దునియలై దొరగి పెరుగు నెత్తురుటేఱుల వెంబడిం బాణంజేయుటయుఁ బతితశేఘం బగు నబ్బలం జిరుగెలంకులం దొలంగి యంపట్టునేల కవుల సని చూచుచుండ; వెండియు రాథేయుండు రయంబున నతనిం డాకి పణి; నట్టి యెడ నమ్మారుతనందనుండు.

228

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; సంజయుడు+ఇట్లునున్= సంజయు డీ విధంగా అన్నాడు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; అనిలజుఁడు= భీమసేనుడు; ఆర్పినన్= సింహానాదం చేయగా; పేర్చి= విజ్యంభించి; కర్లుఁడు+అతని పయున్+కవిసి= కర్లుడు అతడి మీదకు దూకి; ఫోర సంగ్రామంబు= భయంకరమైన యుద్ధం; చేయుచుండన్= చేస్తూ ఉండగా; సీసేన= సీ సైన్యం; భీమసేను చుట్టుముట్టినన్= భీముడిని క్రమ్ముకోగా; అతండు= ఆ భీముడు; బెట్లైదంబులు+అగు= బలమయిన; భల్లప్రముఖు= బల్లైములు మొదలుగా; బాణంబులన్= అమ్ములను; కేతుచ్చిత చామరంబులు= ధ్వజం, గొడుగు, చామరాలు; సూత రథ రథ్య రథికావయవంబులు= సారథులు, తేరులు, గుర్రాలు, సైనికుల అవయవాలు; తునియలు+బా= ముక్కలుగా; తొరఁగి= దొరలి; పెరుగు= ఎక్కువయిన; నెత్తుఱుటేరుల వెంబడిన్= నెత్తురు ప్రవాహాల ననుసరించి; పాఱన్+చేయుటయున్= పరుగెత్తేటట్లుగా చేయగా; పతిత శేషంబు+అగు= పడిపోగా మిగిలిన; ఆ+బలంబు= ఆ సేన; ఇరు, కెలంకులన్+తొలంగి= రెండుప్రకృతలకు తప్పుకొంటూ;

అంపపెట్టు= బాణాల తాకిడి; నేలకున్= భూమికి; అవుల చని= అవతలికి పోయి; చూచుచుండెన్= చూస్తూ ఉండిపోయింది; వెండియున్= మరలా; రాధేయుండు= కర్మడు; రయంబున్వ్= శీఘ్రంగా; అతనిన్+తాకి= ఆ భీముడిని ఎదుర్కొని; పోర్న్= యుద్ధం వేశాడు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ+మారుత నందనుండు= ఆ భీముసేనుడు.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రము అనగా సంజయుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు: ‘భీముడి సింహానాదానికి కర్మడు విజ్యంభించి, అతడి మీదకు దూకి భయంకరమయిన యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, నీ సేన భీముసేనుని చుట్టు ముట్టింది. భీముసేనుడు బలమైన బల్లెములు మొదలైన వాడి బాణాలతో తేరుల కున్న పతాకలనూ సారథులనూ గుర్రాలనూ సుశిక్షితులయిన సైనికులనూ తునియలుగా చేసి, నెత్తుపి నదుల్లో కొట్టుకుపోయేటట్లు చేయగా, పడిపోగా మిగిలిన సేన ఇరువైపులకు తప్పుకొని బాణాలు పడేప్రదేశానికి దూరంగా వెళ్ళి చూస్తూ నిలబడింది. మళ్ళీ కర్మడు వేగంగా భీముని ఎదుర్కొన్నాడు అపుడు భీముడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఆభీలతుఁ గర్భుని క , ర్ధాభరణము చుక్కవడిన యట్లు వడగ సం
శోభత శరమున సేసి మ , పశిభల్ ముర్సి స్ఫురమ్మ నాడగ సేసిన్.

229

ప్రతిపదార్థం: ఆభీలతుఁ= భయంకరంగా; కర్ముని= కర్మడియుక్క; కర్మాభరణము= చెవికుండలం; చుక్కవడినఅట్లు= నక్కతం రాలినట్లుగా; వడగన్= పడిపోయేటట్లు; సంశోభిత శరమునన్+ఏని= బాగా వెలిగే బాణంతో కొట్టి; మహాభలము= పెను బల్లెమును; ఉరన్ స్ఫురమ్ము= గుండెలో; నాడగనేనెన్= నాటుకొనేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: కర్ముడి చెవికుండలం చుక్క రాలిపడినట్లుగా పడేటట్లు బాగా వెలిగే బాణంతో భీముడు భయంకరంగా కొట్టి, ఒక పెద్ద బల్లెమును అతడి గుండెలో నాటుకొనేటట్లు వేశాడు.

క. ఆలోనన యారథికుని , పాలస్థలి నోలి నెనయుఁ బది నారసముల్
గీలించిన నవి యచ్ఛట , నీలోత్పలమాల వోలె నెఱయం బోలిచెన్.

230

ప్రతిపదార్థం: ఆలోనన= అంతలోనే; ఆ రథికుని= ఆ కర్ముడి; పాలస్థలిన్= నెన్నదుటిలో; ఓలిన్= వరుసగా; ఎనయన్= పొందగా (బప్పి ఉండగా); పది నారసముల్= పది వాడి బాణాలను; కీలించినన్= నాటించగా; అవి= ఆ బాణాలు; అచ్చున్= ఆ ముఖాన, గుండెలోను; నీలోత్పల మాలవోలన్= నల్లకలువ దండవలె; పాలిచెన్= ఒప్పారాయి.

తాత్పర్యం: అంతలోనే ఆ కర్ముడి నెన్నదుట వరుసగా పది వాడిబాణాలను వేయగా అవి అతడి ముఖాన నల్ల కలువ దండవలె రాణించాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. అలిగి బాణశతంబున నాతుఁ డతని , నొంచె; నవీరు చాపంబు ద్రుంచె నతయు
పఱపె బలువింటుఁ గర్భుండు పటు శరములుఁ , బట్టపవలింటి సూర్యుని ప్రభలు వొలయ.

231

ప్రతిపదార్థం: అలిగి= కోపించి; బాణశతంబున్వ్= నారు బాణాలతో; అతుడు= ఆ కర్మడు; అతనిన్= ఆ భీముడిని; నొంచెన్= నొప్పించాడు; అతడు= ఆ భీముడు; ఆ+నీరుచాపంబున్= ఆ కర్ముడి వింటిని; త్రుంచెన్= తునియచేశాడు; కర్ముండు; బలువింటుఁ= పెద్ద విల్లుతో; పట్టపవలింటి= మిట్టుమధ్యశ్వామందలి; సూర్యుని ప్రభలు= సూర్యకాంతులు; పాలయన్= వ్యాపించగా; పటు= తీవ్రమైన; శరములన్= బాణములను; పఱపెన్= వేసెను.

తాత్పర్యం: కోపంతో కర్ణుడు నూరు బాణాలువేసి భీముడిని నొప్పించాడు. భీముడు కర్ణుడి విల్లు త్రుంచాడు. కర్ణుడు పెద్ద విల్లుతో పట్టపగలింటి సూర్యుడి కాంతి వ్యాపించినట్లు అనేక తీవ్ర బాణాలు భీముడిమీద వేశాడు.

వ. ఇట్టేయు నా సూతనందను విల్లు విదుర్పు దీపుక గుడుసువడుటు జక్కాకృతిం బొలుచు ననలశిఖిల చెలువుదాట్టె; నట్టిరయంబునకుభయంబుగొనక భీముండు నిగిడించు హేమ లిప్తునారాచథారలుగగన లక్ష్మి కనకాభరణంబుల చెన్ను చేకొనియే; నప్పుడు కోపంబు రూపంబు గైకొన్న కైవడి నుటీర్ణండై యక్కర్ణండు.

232

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+ఏయు= ఈ విధంగా బాణాలు వేస్తున్న; ఆ సూతనందను= ఆ కర్ణుడి; విల్లు= ధనుస్సు; విదుర్పు= బాణాలు వదలటం; తోడుక= అగుపించక; గుడుసు+వడుట్టు= గుండ్రంగా అగుటచే; చక్ర+అకృతిన్+పొలుచు= చక్రాకారంలోణ్ణు; అనలశిఖిల= అగ్ని జ్యూలల; చెలువు= సాగసు; తాల్చ్చ్చున్= పొందెను; అట్టి రయంబునకున్= అటువంటి వేగానికి; భయంబు కొనక= భయపడక; భీముండు నిగిడించు= భీముడు వేసే; హేమలిప్తు= బంగారు పూత గల; నారాచథారలు= తీవ్రమయిన బాణాల వాదరలు; గగనలజ్ఞీ= ఆకాశలజ్ఞీయుక్క కనక+అభరణంబుల చెన్నున్= బంగారు నగల అందాన్ని; చేకొనియైన్= పొందెను; అప్పుడు; కోపంబు= కోపం; రూపంబు గైకొన్న కైవడిన్= ఆకారం పొందిన విధంగా, ఉదీర్ణండు+ప= అతిశయించినవాడై

తాత్పర్యం: ఒకదాని వెంటబకటీగా, అతివేగంగా బాణాలు వదలే కర్ణుడి వింటి యొక్క బాణాల విదిలింపు అగుపించక, అది అట్టె గుండ్రంగా వంగి ఉండటం వల్ల, చక్రాకారంలో ప్రవేశించే అగ్నిజ్యూలల సొంపుపొందింది. కర్ణుడు బాణాలు వేసే వేగానికి భయపడకా భీముడు ప్రయోగించే బంగారు పూతబాణాలు, ఆకాశలజ్ఞీకి బంగారు ఆభరణాలు అందాన్ని పొందాయి. అప్పుడు కోపమేరూపెత్తినట్లు కర్ణుడు విజృంభించి(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: అలంకారం: ఉపమ, ఉత్సైక్

చ. పవనజు చాపమున్ హారుల పగ్గములుం దునుమాడి కాడితో
నవి పెనగాడగా వెడడదయమ్మున్ గేతువు గుాళ్ళి సూతు మే
నవియగ నేసినం బఱచె నాతఁడు ఫల్సు చక్రరక్ష తే
ల వెనుకకుగ్రశక్తి యదలించే జలింపక భీముడ డత్తత్తున్.

233

ప్రతిపదార్థం: పవనజు చాపమున్= భీముడి వింటిని; హారుల పగ్గములున్+తునుమాడి= గుర్రాల పగ్గాలను త్రైంచివేసి; అవి= ఆ గుర్రాలు; కాడితోన్= నాగలతో; పెనగాడగాన్= పెనగులాడగా; వెడడ అమ్మున్ను= విశాలమైన బాణంతో; కేతువు కూల్చి= తేరి పతాకాన్ని పడగొట్టి; సూతుమేను= సారథి ఒడలు; అవియగన్= బ్రద్దలయ్యేటట్లు (దెబ్బతినగా); ఏసిన్ను= కొట్టగా; ఆతడు= ఆ సారథి; ఫల్సును= అర్జునుడి; చక్రరక్ష తేరి వెనుకకున్= చక్రరక్షకుడగు భీముడి తేరి వెనుక ప్రక్కకు; పఱచెన్= పర్వతాడు; ఆతడు= భీముడు; ఉగ్రశక్తి= భయంకరమైన శక్యాయుధాన్ని; అడరించెన్= వేశాడు; ఆ+తటీన్= ఆ సమయాన; భీముడు; చలింపక= జంకకుండా.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు భీముడి విల్లును త్రుంచాడు, గుర్రాల పగ్గాలను త్రైంచాడు. ఆ గుర్రాలు కాడితో పెనగులాడగా పెద్ద బాణంతో పతాకాన్ని పడగొట్టాడు. సూతుడి శరీరం చీలేటట్లు కొట్టగా ఆతడు అర్జునుడికి చక్రరక్షకుడి తేరు వెనుకకు పరుగితాడు. ఆ సమయంలో భీముడు చెదరకుండా భయంకరమైన శక్యాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. అట సూతనందనుడు దొ , మ్మిది శరములఁ దునుముటయు సమీరసుతుడు బె
ట్టిదముగ వాలుఁ బలకయు , న్నదమునఁ గొన నతడు పలక నఱకె; నఱకినన్.

234

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ శక్తిని; సూతనందనుడు= కర్మడు; తొమ్మిది శరములన్= తొమ్మిది బాణాలతో; తునుముటయున్= త్రుంచుటయు; సమీరసుతుడు= వాయునందనుడైన భీముడు; బెట్టిదముగన్= గట్టిగా; వాలున్= కత్తియు; పలకయున్= పలకను; మదమునన్+కొనన్= గర్వంతో తీసికొనగా; అతడు= ఆ కర్మడు; పలక నఱకిన్= పలకను నరికాడు; నఱకినన్= ఆ విధంగా నరకగా.

తాత్పర్యం: ఆ శక్తిని తొమ్మిది బాణాలతో కర్మడు త్రుంచాడు, అపుడు భీముడు బలమయిన కత్తిని, పలకను దర్శంతో తీసికొన్నాడు. కర్మడు ఆ పలకను నరికాడు. అట్లా నరకగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. కరవాలంబున వైచి యా రథికువిల్ ఖండింప నొండింక్క ని
ప్సుర చాపం బతుఁ డెత్తునంతకు జవాటోపంబుఁ గోపంబు మ
చ్ఛరముం దేటపడన్ వియుచ్ఛరులు మెచ్చన్ భీముఁ దా సూతసూ
తి రథం బల్లల నాడ దానిపయికిం దెం పొప్ప లంఫుంచినన్.

235

ప్రతిపదార్థం: కరవాలంబునన్ వైచి= కత్తితో కొట్టి; ఆ రథికువిల్ ఖండింపన్= ఆ వీరుడి (కర్మడి) వింటిని ముక్కలు చేయగా; అతడు= ఆ కర్మడు; ఒండొక్క= ఇండొక; నిష్పుర చాపంబున్= కరినష్టైన వింటిని; ఎత్తునంతకున్= చేతికి తీసికొనేటంతలో; జవాటోపంబున్= వేగంయొక్క విజృంభణము; కోపంబు= కోపము; మచ్ఛరమున్= ద్వేషము; తేటపడన్= బయల్పడగా; వియుచ్ఛరులు= దేవతలు; మెచ్చన్= మెచ్చుకొనగా; భీముడు= భీమసేనుడు; ఆ సూతసూతి= ఆ కర్మడి; రథంబు+అల్లలన్+అడన్= తేరు అల్లాడగా (తేరు ఊగిపోగా); దాని పయికిన్= ఆ తేరు మీదకు; తెంపు+ఒప్పన్= సాహసంతో; లంఫుంచినన్= దూకగా.

తాత్పర్యం: భీముడు కత్తిని విసరి కర్మడ్డి వింటిని విరిచాడు. కర్మడు వేరొక విల్లును ఎత్తుకొనేటంతలో నేర్చా, దర్శమూ, ద్వేషమూ తేటపడేటట్లు, దేవతలు మెచ్చుకోగా, విధంగా కర్మడుండే రథం అల్లలనాడేటట్లు, సాహసంతో భీము దా తేరిమీదికి దూకాడు.

వ. అతండు కేతనంబునకుం గుదురుగాఁ బెనుపొనరం గావించిన పీరంబు నడుగున నొచింగినం దేలపయి నతనిం గానక భీమసేనుండు నలుభిక్కలుం బలికించి యతని పాటుటయు లేకున్న నయ్యరదంబు క్రింద దూడెనసుతలంపునసతనిం బట్టికొనువాడైడెగ్గనుఱుకుటయుం, దీడన తోఁచిరాథేయుండురథచిత్తగతులు మెఱయరయంబారుఁబెక్కునారాచంబులొక్కమొగిందనువునుజొనుపుచునేచిన నయ్యనిలతనయుండు సాధన వైకల్యంబున వెడంగు పడియును వెన్నీక మున్న విఫ్ఫాచ్చుచేతం జచ్చిన సామజంబుల హాయంబుల బుచ్చికొని దాచేత నొడ్డుకొనుచు వలచేత వైచుచుఁ బెనంగె; నవియును వివిధ విశిఖంబులఁ దునియలు సేయుచు నెఱఁకులు నో నేయుచుఁ గర్భుండు గబిసి తఱుమఁ దటీయ స్వందనంబునకు దుర్గమం బగు నని యతం దర్జునాప్రతి పతితంబు లైన చతురంగంబుల తిట్లల యోలంబు సాచ్చిన.

236

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ కర్మడు; తన కేతనంబునకున్= తన ధ్యాజానికి; కుదురుగాన్= క్రింద చుట్టు కుదురుగా (పీరంగా); పెనుపు+ఒనరన్+కావించిన= గొప్పగా చేసిన; పీరంబు అడుగునన్= పీటక్రింద; ఒదింగినన్= దాగుకొనగా; తేరిపయిన్= తేరిమీద; అతనిన్+కానక= అతడిని చూడక; భీమసేనుండు; నలుభిక్కలు పరికించి= నాలుగు దిక్కులా చూచి; అతని పాటుటయు లేకున్న= వాడు పరుగిత్తుటకూడా లేకపోగా; ఆ+అరదంబు క్రిందన్= ఆ తేరు క్రిందగా; తూచెన్+అను తలంపునన్= దూరింండవచ్చుననే భావంతో; అతనిన్+పట్టుకొనువాడై= కర్మడ్డిని పట్టుకొనవలనని; డిగ్గన్+ఉఱుకుటయున్= క్రిందికి దూకగా; తోడన

తోచి= వెంటనే కనబడి; రాథేయుండు= కర్ణుడు; పెక్క నారాచంబులు= అనేకములైన వాడిబాణాలను; ఒక్క మొగిన్= ఒక్క వరుసగా; తనువున్ చొనుపుచున్= ఒంటిమీద చేస్తూ; ఏచిన్= విజృఘించగా; ఆ+అనిల తనయుండు= ఆ భీమసేనుడు; సాధన వైకల్యంబున్= ప్రయత్నం విచేర మయిసందున; వెడంగు పడియును= భయపడి కూడా; వెన్ను+ఈక్క= వీపు చూపుకుండా (పారిపోక); మున్ను= అంతకుముందు; వివ్యచ్ఛేతన్+చచ్చిన్= అర్జునుడిచేత చచ్చిన; సామజంబుల= ఏనుగులను; హాయింబుల్నే+పుచ్చికొన్చి= గుర్రాలను తీసికొని; డాచేతన్= ఎడమచేతితో; ఒడ్డుకొనుచున్= అడ్డం పెట్టుకొంటూ; వలచేత వైచుచు= కుడిచేతితో కొట్టుతూ; పెనంగ్= యుద్ధం వేశాడు; అయియును= ఆ ఏనుగులు, గుర్రాలు; వివిధ విశిఖంబులన్ తునియులు చేయుచున్= అనేక రకాలయిన బాణాలతో ముక్కలు చేస్తూ; నెఱఁడులు= మర్మములను; నోన్+ఏయుచున్= నోవ్యచేస్తూ; కర్ణుండు కదిసి తఱుచున్= కర్ణుడు క్రముకొని తరువగా; తదీయస్వందనంబునకున్= అతడి తేరుకు; దుర్ధమంబు+అగునని= పోలేక (ముండుకు) పోవునని; అతండు= ఆ భీముడు; అర్జున+అప్రతి పతితంబులు+అయిన= అర్జునుడి బాణాలకు పడిన (నేలరాలిన); చతురంగంబుల తిట్టలన్= చతురంగ బలాల గుట్టలలో; ఓలంబు సాచ్చిన్= మరుగు చొచ్చి పోగా.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు, తన ధ్వజానికి క్రింద కుచురుగా చేసిన పీరం క్రింద దాగుకొన్నాడు. భీము డాతడిని వెదకుతూ తేరు మీద కన్నించపోగా, నాలుగు దిక్కులా చూచి, అతడు పారిపోవటంకూడ కనబడకపోయేసరికి, తేరు క్రింద దూరుకొన్నాడని తలంచి తానూ క్రిందకు పోయి పట్టుకొనవలె భీముడు రథం మీద నుండి క్రిందికి దూకాడు వెంటనే కర్ణుడు పీరం క్రింది నుండి బయటికి వచ్చి, తన రథం చిత్రగతుల మేరయగా, వేగంగా అనేక బాణాలను భీముని శరీరంలో గ్రుచ్చునేటట్లు వేశాడు. అందుకు భీముడు తన ప్రయత్నం భంగమయిసందుకు భయపడినప్పటికీ వెనుకాడకుండా, అంతకుముందు అర్జునుడిచేత చంపబడిన యుద్ధరంగంలోని గుర్రాలను, ఏనుగులను ఎడమచేతితో తనకు అడ్డం పెట్టుకొంటూ, కుడిచేత కర్ణుడి మీద విసురుతూ యుద్ధం చేశాడు. కర్ణుడు వివిధ బాణాలతో ముక్కలు చేస్తూ, మర్మస్తానాలను నొప్పిస్తూ భీముని తరువగా, భీముడు తన రథం మీదికి వెళ్ళటం సాధ్యం కానిపని అని తలచి, అర్జునుని బాణాలచేత చచ్చిపడి ఉన్న చతురంగబలాల గుట్టల చాటున దాగుకొన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. మొనలతోడను దనతోడ మున్ను పెనగి, శ్రమము నొంచియు న ట్లరదమున కలిగి వెండియును బోలి కడు డస్సి బెండు వడిన, యున్నిరాయుధుఁ జూచి సూతాత్త్వజ్ఞండు.

237

ప్రతిపదార్థం: మొనలతోడను= షైన్యాలతోను; తన తోడన్= తనతోను (కర్ణుడితో); మున్ను పెనగి= ఇదివరకే యుద్ధం చేసి; శ్రమమున్+ఒందియున్= అలసిపోయికూడా; అట్లు+అరదమునకు+అరిగి= ఆ ప్రకారంగా తేరి క్రిందకు పోయి; వెండియును= మరల; పోరి= యుద్ధం చేసి; కడు డస్సి= మిక్కిలి అలసిపోయి; బెండువడిన= (తేలిక అయిన) బలాన్ని కోలుపోయిన; ఆ+నిరాయుధుఁ+చూచి= ఆ ఆయుధాలు లేని వాడిని చూచి (అప్రతి శత్రుములు లేనివాడిని); సూత+ఆత్మజ్ఞండు= కర్ణుడు.

తాత్పర్యం: సేనలతోనూ, తనతోనూ యుద్ధం చేసి అలసిపోయి, ఆ విధంగా తేరుక్రిందికి దిగి, తనతో యుద్ధం చేసి మిక్కిలి అలసి బలహినుడయిన ఆ ఆయుధహినుడిని చూచి కర్ణుడు.

క. మనమునఁ గుంతీవాక్యం, బును నొలసిన నేయు టుడిగి పోయి కబిసి న వ్యాన మోమెప్పు నతని కి, టును వింటం గడుపు లీల నల్లఁ బొడుచుచున్.

238

ప్రతిపదార్థం: మనమునన్= తన మనస్సులో (కర్ణుడి మనస్సులో); కుంతీవాక్యంబును= కుంతి మాటలను (ఉద్యోగ పర్వంలో కుంతి కర్ణుడి జన్మాదికాలను చెప్పినప్పటిమాటలను, ఆ సందర్భంలో ఒక్క అర్జునుడిని దక్క తక్కిన పాండవులలో ఎవ్వరిని చంపనని ఇచ్చిన మాటను); ఒలసినన్= తలపునకు రాగా; ఏయుట+ఉడిగి= బాణాలు వేయటం మాని; పోయి= భీముడి దగ్గరకు పోయి; కదిసి= తాకి; నవ్వున మోము+ఒప్పున్= నవ్వుతో తన మొగముండగా; వింటన్= విల్లుతో; లీలన్= విలాసంగా; అల్లున+పాడుచుచున్= నెమ్మాదిగా గ్రుచ్చుతూ; అతనికిన్= ఆ భీముడితో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: కుంతి కిచ్చిన మాటలు గుర్తు రాగా, కర్ణుడు బాణాలు వేయటం ఆపి, భీముడికి దగ్గరగావెళ్ళి, నవ్యమొగంతో తన విల్లును వాని కడుపుమీద అలవోకగా పొడుస్తూ (ఎగతాళిగా) ఇట్లూ అంటున్నాడు:

కర్ణండు భీమసేను నవమానించి నీచోక్కులు పలుకుట (సం. 7-114-69)

ఆ. ‘తిండిపోత! నీకు భండనం బేటికి? , గడవఁ జేల మనసు కాంక్ష దీఱ

నోపుకొలఁది వ్రీంగి యూరక నీ వింబి , కడన యుండు మింక నడిచి పడక.’

239

ప్రతిపదార్థం: తిండిపోత!= తిండిమీదనే ఆశకలవాడా! నీకు భండనంబు+ఏటికిన్= నీకు యుద్ధమెందుకు?; మనసు కాంక్షతీఱన్= మనసులోనీ ఆశ తీరేటట్లుగా; కడవన్+చేరి= అన్నంవండిన కుండను సమీపించి; ఓపుకొలఁది= శక్తి ఉన్నంతదాకా; ప్రింగి= తిని; నీవు+ఇంటి కడన= నీవు ఇంటివద్దనే; ఊరక ఉండుము= ఊరకుండుము (అనగా నోరు మూసికొని ఉండుము); ఇంకన్= ఇక మీదట; అడిచిపడకు= త్రుచ్చిపడకుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓరి తిండిపోత! నీకు తిండితిప్ప యుద్ధ మెందుకు? నీ మనసులో ఆశతీరేటట్లుగా భోజనపాత్ర వద్దకు చేరి, చాలినంతతిండిని ప్రింగి, ఇంటివద్దనే ఊరక కూర్చొనుము. త్రుచ్చింత వద్ద.’

వ. అని మతీయును.

240

తాత్పర్యం: అని, ఇంకను.

క. వనమున ఫలమూలంబులు , బిని ముని వై యుండుగాక భీరోద్ధతిమై

నని సేయ నీకు వచ్చునె? , చను మచటికి నుడిగి మడగి శాంతుడపోలెన్.

241

ప్రతిపదార్థం: వనమునన్= అడవిలో; ఫలమూలంబులు= పండ్లు, దుంపలు; తిని; మున్వి ఉండు(వు)కాక!= బుప్పిషై ఉంటాపుకాని; భీరోద్ధతిమైన్= ధైర్యంతోనూ, దర్శంతోనూ; అని చేయన్= యుద్ధం చేయటానికి; నీకు వచ్చునె?= నీ చేత నవుతుందా?; అచటికిన్= ఆ వనాలకు; ఉడిగి= యుద్ధంమాని; మడిగి= అడగి; శాంతుడ పోలెన్= శాంతమూర్తివలె; చనుము= వెళ్లుము.

తాత్పర్యం: అడవిలో పండ్లనూ కందమూలాలనూ తింటూ మున్విప్రీతో ఉండువుగాక! దర్శంతో విజృంభించి యుద్ధం చేయటం నీ వల్ల అవుతుందా? యుద్ధంమాని, తగ్గి శాంతమూర్తివలె ఆ వనాలకు వెళ్లుము.

వ. అట్లు నీ యొడ లుండ దేని.

242

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నీ ఒడ లుండకుంటే.

క. చేయలత్తిం గని సమరము , సేయుము; నను బోటి తోడు జెనయకు; నరనా రాయణులు వారె యచటికిఁ, బోయొడవే బోయి బ్రదుకుపాంక ముడుగుమీ!

243

ప్రతిపదార్థం: చే+అలఁతిన్+కని= నీ చేయిమ్మెక్క ఒడుపును గుర్తించి; సమరము చేయుము= యుద్ధం చేయుము; ననుబోటి తోడన్= నావంటి వాడితో; చెనయకు= ఎదిరించవద్దు; నరనారాయణులు వారె= అదిగో నరనారాయణులు వారున్నారు; అచటికిన్+పోయెదవేన్= అక్కడికి పోతే; పోయి బ్రదుకు= అటుపోయి బ్రదికిపో; పాంకము+ఉడుగుమీ!= గర్వము వదులు సూమా; వదలుమా!

తాత్పర్యం: నీ చేతి సత్తా తెలిసికొని యుద్ధం చేయుము. నా బోటివాడితో తలపడవద్దు. అరుగో నరనారాయణులు వారే! అక్కడకు పోతే పోయి బ్రదుకు. గర్వము వదలుకొమ్ము.’

విశేషం: ఈ పద్యంలో కర్ణుడు తనకున్న అక్కసునంతా వెళ్ళబోసొన్నాడు. భీముడు తనతో కయ్యానికి తగిన చేవ లేనివాడని, కృష్ణర్జునుల నీడలో బ్రథికిపోవటం మంచి దనీ, ధ్వనివిశేషంతో మాట్లాడాడు.

క. అని పలికె నట్టియేడఁ గృఁ, ప్లుని పనుపున నర్జునుండు సుసిశిత నారా
చనితాంతపాతముల నా, తనిఁ జిబుసనుఁ జేసి భీము దైన్యము వాఁడెన్.

244

ప్రతిపదార్థం: అని పలికెన్= అని మాట్లాడాడు (కర్ణు డా విధంగా ఎగుతాళిగా మాట్లాడాడు); అట్టి ఎడన్= ఆ సమయాన; కృష్ణపనుపునన్= కృష్ణుడి ఉత్తరువుతో; అర్జునుడు= అర్జునుడు; సుసిశిత= మిక్కిలి వాడి అయిన; నారాచ= నారసముల (వాఁఁబాణాల); నితాంతపాతములన్= ఎడతెగిని ధారతో (వర్ధారవలె బాణాలను కురిపించటంతో); ఆతనివ్యాపితములన్= ఆతడు వెనుకకు వెళ్ళిటట్లుగా; చేసి; భీముదైన్యము+పాపెన్= భీముడి దుఃఖాన్ని తోలగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కర్ణుడు మాట్లాడి భీముడిని దీనునిచేయగా, కృష్ణుడి ఉత్తర్వుతో అర్జునుడు ఎడతెగిని వాడి బాణాల వానతో ఆతడు వెనుతిరిగిపోయేటట్లు చేసి, భీముడి దుఃఖాన్ని పోగొట్టాడు.

క. మండెడు బలునారసముల, వెండియు నా రజ్జులాని వివ్యచ్ఛం డు

ద్రుండత నేసిన యెడ నవి, ఖండించెను గురుసుతుండు గర్వం బలరన్.

245

ప్రతిపదార్థం: మండెడు= మండుతూ ఉండే; బలు నారసములన్= పెను బాణాలతో; వెండియున్= మరల; ఆ రజ్జులానిన్= వ్యాఘ్రమైన మాటలు మాటల్లాడేవాడిని (పనికిరాని మాటలాడే వాడిని); వివ్యచ్ఛండు= అర్జునుడు; ఉద్దండతన్= ఎక్కువగా; ఏసిన ఎడన్= (బాణాలు వేసి) కొట్టగా; గురుసుతుండు= అశ్వత్థామ; గర్వంబు+అలరన్= పాగరు వికసించగా; అవి= ఆ బాణాలను; ఖండించెను= త్రుంచివేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు మండుతూ ఉండే బలమైన బాణాలతో పనికిమాలిన మాటలు మాటల్లాడే కర్ణుడిని మళ్ళీ కొట్టగా వాటి నన్నిటినీ గురుపుత్రు డయిన అశ్వత్థామ గర్వంతో త్రుంచివేశాడు.

వ. అప్పు దశ్వత్థామ యఱువది నాల్గు నారసంబుల నొప్పించిన నన్నరుండు నిలు నిలు మని యదలించినం దెరలి యతండు కరులగమిఁ జోచ్చె; నాలోనన యమ్మారుతి సారథి యగు విశోకుండు తేరాయితంబు సేసి తెచ్చిన నెక్కి యాతండు విస్తుని మొగంబుతోడఁ గప్పడి కడకుఁ జనియె; నప్పుడు సాత్యకియు నద్ధికుషనకు సగర్వగమనంబునం భీయే నసిన విని వైచిత్రవీర్యండు సంజయునితో ని ట్లనియె.

246

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయాన; అశ్వత్థామ; అఱువదినాల్గు నారసంబులన్= అరవైనాల్గుగు వాడిబాణాలతో; నొప్పించిన్= బాధించగా; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు; నిలుము+నిలుము+అని అదలించిన్= ఆగాగుమని అదరించగా; తెరలి= తోలగి; అతండు= అశ్వత్థామ; కరులగమిన్= ఏనుగుల గుంపులో; చొచ్చెన్= దూరాడు; ఆలోనన= అంతలోనే; ఆ+మారుతి సారథి అగు= ఆ భీముడి తేరు తోలేవాడైన; విశోకుండు= విశోకుడనే పేరున్నవాడు; తేరు+అయితంబు చేసి= తేరును సిద్ధం చేసి; తెచ్చిన్= తీసికొని రాగా; ఎక్కి; ఆతండు= భీముడు; విన్నని మొగంబు తోడన్= చిన్నబోయినమొగంతో; కవ్వడికడకున్+చనియెన్= అర్జునుడి ఒద్దకు వెళ్ళడు; అప్పుడు సాత్యకియున్= ఆ సమయంలో సాత్యకికూడా; ఆ+దిక్కునకున్= ఆ అర్జును దున్న వైపునకు; సగర్వ= గర్వంతో కూడుకొన్న; గమనంబునిన్= నడకుతో; పోయెన్+అని= పోయడని; విని; వైచిత్రవీర్యండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయునితోన్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అపు దశ్వత్థామ అరవైనాల్గు బాణాలు వేసి నొప్పించాడు. దానికి అర్జునుడు ఆగుమాగుమని అతడిని వెచ్చరించాడు. ఆతడు తోలగిపోయి ఏనుగుల గుంపులో దూరాడు. ఈలోగా భీముడి సారథి విశోకుడనేవాడు

ఇంకొక తేరును సిద్ధం చేసి తెచ్చాడు. భీము డా తేరెక్కి ఖిన్నుడుగా అర్జునుడి యొద్దు చేరాడు. ఆ సమయాన సాత్యకి అర్జును దుండే చోటికి సగర్యంగా నడుస్తూ వెళ్లాడు. అని చెప్పగా విన్న ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. ‘బలియురతోఽ బగ గొనినం , గలుగునె మే లెల్లభంగిఁ గొంతేయులకుం
గల పా లీఁ దగుఁ దోంతోఽ , గలిమియు గీత్తియును బోలియగా విన వశమే?

247

ప్రతిపదార్థం: బలియురతోన్= బలవంతులతో; పగ కొనినన్= వైరం తెచ్చుకొంటే; కలుగునె మేలు?= క్షేమం కలుగుతుందా?; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలుగా; కొంతేయులకున్+కలపాలు= పాండవుల కున్ భాగాన్ని; తోండ్రోన్= వెంటనే; ఈన్+తగున్= ఇవ్వటం మంచిది; కలిమియున్= సంపదయును; కిర్తియును= మంచిపేరును; పొలియగాన్= నశించగా; వినన్ వశమే?= వినగలవా?

తాత్పర్యం: బలవంతులతో వైరం వలన క్షేమం కలుగుతుందా? ఏ విధంగా చూచినా పాండవుల పాలు వెంటనే ఇచ్చివేయటం మంచిది. (లేకుంటే) సంపదా, కిర్తి చెడిపోవటాన్ని వినగలవా?

క. విను మడుగులపైఁ బడి రైఁ , నను, నెంగిలి గుడిచి రైఁన నరులకుఁ బగ భోఁ
గొని యరుల కినుకడఁచి బ్రదు , కనవలయు నిహామ్యుఁ బరముఁ గలుగునె చెడినన్?

248

ప్రతిపదార్థం: వినుము= (ఒ సంజయా!) వినుము; అడుగులపైన్+పడి పనను= కాళ్ళమీద పడి అయినా; ఎంగిలి కుడిచి పనన్= ఎంగిలి తిని పనా; నరులకున్= మానవులకు; పగ= వైరం; పోగొని= పోగొట్టుకొని; అరుల కినుక= శత్రువుల కోపాన్ని; అడచి= పోగొట్టి; బ్రదుకన వలయున్= బ్రదుకవలయును; చెడినన్= చెడిపోతే (నాశమైతే); ఇహామ్యున్+పరమున్= ఇహాపరాలు (అనగా బ్రదికి ఉన్నపుడు కానీ చనిపోయిన తరువాత కానీ సుఖం); కలుగునె?= కలుగుతుందా?

తాత్పర్యం: సంజయా! వినుము. శత్రువుల పాదాల మీద పడిగాని, వాళ్ళ ఎంగిలి తినిగాని, వాళ్ళ కోపాన్ని పోగొట్టి, పగను వదలి బ్రతకటం మానవులకు మంచిది. నాశనమైపోతే ఇహాపరాలు (ఇహాలోకపరలోక సుఖాలు) ఉంటాయా?

క. తా నెఱుగుఁ డొరులు సెప్పిన , సైనను విననేరుఁ; డట్టి యతిబాలిశు నిం
కే నే మందుఁ? గొడుకు దు , ర్తాని గనునె బ్రదుకు పోకరాకలు దెలియన్.

249

ప్రతిపదార్థం: తాను+ఎఱుగగడు= తనకు తెలియదు; ఒరులు= ఇతరులు; చెప్పిన సైనను= చెప్పినప్పటికినీ; విన నేరుడు= వినటానికి ఇష్టపడడు; అట్టి= అటువంటి; అతిబాలిశున్= పెద్ద మూర్ఖడిని; ఏమని+అందున్?= ఏ మనగలను?; కొడుకు= కుమారుడు; దుర్మాన్= దురభిమానం కలవాడు; బ్రదుకు పోక రాకలు= ప్రాణం పోవటం, రావటం; కనునె?= గుర్తించునా?

తాత్పర్యం: మిక్కిలి మూర్ఖుడయిన నా కొడుకు దురభిమాని. తనకు తెలియదు ఇంకొకరు చెపితే వినడు. బ్రదుకు రాకపోకలు తెలియని ఆ మూర్ఖుడు అయిన కొడుకును నే నే మనగలను?

ఏశేషం: దుర్యోధనుడి మౌర్యం వలన ధృతరాష్ట్రుడు పొందిన ఆరాటానికి ఈ పద్యం ఒక దృష్టాంతం మాత్రమే.

వ. అభి యట్టుండె.

250

తాత్పర్యం: దాని నట్లా ఉండనిమ్యు.

ఆ. గురునిఁ గడచి నరుడు కురుసేన సౌభ్యిన , యపుడ తెగియేఁ గార్థః మధియుఁ గాక
కలసి రట్టి బల్లిదులు భీమసాత్యకు , లకట! సైంధవుండు హతుడు కాఁడె!

251

ప్రతిపదార్థం: గురునిన్= ద్రోణుడిని; కడచి= దాటి; నరుడు= అర్జునుడు; కురుసేన చొచ్చిన అపుడు+అ= కౌరవేనలోకి దూసికొని వచ్చినపుడే; కార్యము= పని (మనపని); తెగియెన్= తీరింది; అదియున్+కాక= అంతే కాకుండా; అట్టి బల్లిదులు= సరుని వంటి బలవంతులు; భీమసాత్యకులు= భీముడు సాత్యకికూడా; కలసిరి= చేరుకొన్నారు; అకట!= అయ్యా! సైంధవుండు హతుడు+అ కాడె!= సైంధవుడు చచ్చినట్టే!

తాత్పర్యం: గురువైన త్రోణాచార్యుడిని అర్జునుడు దాటి, కౌరవేనలోనికి దూసుకొని వచ్చినపుడే మనపని అయిపోయింది. అతడికి తోడుగా అంతటి బలశాలులు భీముడూ, సాత్యకీ చేరుకొన్నారు. అయ్యా! ఇక సైంధవుడు చచ్చిపోకుండా ఉండగలడా?

వ. సమర విశేషంబు తెఱంగెత్తింగింపు' మనిన నమ్మహీపతి కతం డిట్లును 'నట్లు సైనేయుండు గొంతేయులు గూడం బోవ నలంబుసుం డసురాజు బలంబు మెఱయ నతని మార్కోనిన నయ్యరువురకుఁ బరసుర బాణభంజనంబును వర్తు విదారణంబును మర్కుభేదనంబును ధనుర్జుళనంబును భూచర భేచర విష్టయ కరంబును నగు సంగరం బయ్యె; ఓక్కింత సేపునకు నాశినిపుంగవుండు. **252**

ప్రతిపదార్థం: సమర విశేషంబు= యుద్ధవిశేషాల; తెఱంగు= పద్ధతి; ఎట్టింగింపుము+అనిన్= తెలుపు మనగా; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర రాజునకు; అతండు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; సైనేయుండు= సాత్యకి; కొంతేయులన్= కుంతి కుమారులను (భీమార్జునులను); కూడన్+పోవన్= చేరబోగా; అలంబుసుండు+అను రాజు= అలంబుసు డనే పేరు గల రాజు; బలంబు మెఱయున్= తనబలం తెలియగా; అతనిన్ మార్కోనినన్= ఆ సాత్యకిని ఎదుర్కొనగా; ఆ+ఇరువురకున్= సాత్యకి, అలంబుసులకు; పరస్పర= ఒకరితో ఒకరి; బాణ భంజనంబును= బాణాలను విరుచుకొనటమును; వర్షావిదారణంబును= కవచాలను చీల్చుకొనటమును; మర్కు భేదనంబును= మర్కుప్రాలాలను భేదించటం; ధనుర్జుళనంబును= విల్లు త్రుంచుకొనటమును; భూచర= భూమిమీద తిరుగువారికి; భేచర= ఆకాశంలో తిరిగేవారికి; విష్ణుయుకరంబును= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించేదిగాను; అగు= అయిన; సంగరంబు+అయ్యన్= యుద్ధమయింది; ఓక్కింత సేపునకున్= కొంతకాలానికి; ఆ శినిపుంగవుండు= ఆ సాత్యకి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు యుద్ధ విశేషాలు వివరించుము'. అనగా సంజయుడు ఆ రాజుతో 'ఆ విధంగా సాత్యకి కుంతి కుమారులను చేరబోయేటప్పటికి అలంబుసు డనే రాజు తన శక్తితో వారి నెదుర్కొన్నాడు. అపు డా ఇద్దరునూ ఒకరి బాణాలను మరొకరు విరిచారు. కవచాలను చీల్చుకొన్నారు. ఆయువు పట్లను నొప్పించుకొన్నారు. విండ్లను విరుచుకొన్నారు. ఆ యుద్ధం భూమ్యాకాశ మార్గాలలో తిరిగేవారికి ఆశ్చర్యాన్ని కల్గించింది. తరువాత కొంత సేపటికి సాత్యకి.

క. తురగములఁ జంపి సారథి , శిరము దునిమి కుండలములఁ జైలువారెడు న స్వరపతి తల యిలఁ బడ ను , ధ్వర భంగి వెడంద వాతితూపుల నేసెన్.

253

ప్రతిపదార్థం: తురగములన్+చంపి= గుర్రాలను చంపి; సారథి శిరము తునిమి= సారథి తలను త్రుంచి; కుండలములన్+చెలువారెడు= చెవికున్న కుండలాలతో అందంగా ఉన్న; ఆ+వరపతి తల= ఆ అలంబుసుని తలను; ఇలన్+పడన్= భూమిమీద పడగా; ఉద్దరభంగిన్= భయంకరంగా; వెడంద= విశాలమైన; వాతితూపులన్= ముఖాలు గల బాణాలతో; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అలంబుసుడి గుర్రాలను చంపి, సారథిని తలతునిమి, చెవి కుండలాలతో అందంగా ఉన్నవాడి తల భూమిమీద పడేటట్లు పెద్దమొనగల బాణాలతో కొట్టాడు.

క. ఏసి యెలమి నరుగగ దు , శ్శాసనుడు మొగంబుగా వెసన్ నీ కొడుకుల్
దాసిన నవ్వీరుఁ డనా , యాసంబున దుస్ససేను హాయములఁ జంపెన్.

254

ప్రతిపదార్థం: (సాత్యకి అలంబుసుని తల నేల బడవేశాడు) ఏసి ఎలమి నరుగగన్= కొట్టి సంతోషంతో వెళ్గా; నీ కొడుకుల్= నీ కుమారులు; దుశ్శాసనుడు; మొగంబుగాన్= ముందుగా (అనగా నాయకుడుగా); వెసన్= త్యరగా; దాసినన్= చేరగా (సాత్యకి రగ్గరకు); ఆ+వీరుడు= ఆ వీరుడు (సాత్యకి); అనాయాసంబునన్= శ్రమ లేకుండా; దుస్ససేను= దుశ్శాసనుడి; హాయములన్= గుర్రాలను; చంపెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి అలంబుసుడి తల నేలబడ వేసి ఆనందంగా వెళ్గుతుండగా, నీ కొడుకులు దుశ్శాసనుడిని నాయకుడుగా ముందుంచుకొని, వేగంగా సాత్యకిని సమీపించగా, ఆ వీరుడు అనాయాసంగా దుశ్శాసనుడి గుర్రాలను చంపాడు.

వ. చంపి, యతని రథంబుసకుఁ గవియుడుఁ బ్రిగర్తు లనేకు లడ్డంబు సాచ్ఛిన సతండు సేయం గలవాలిం బంచశత రథికులం బంచత్వంబు నొంబించి బలంబుల బడలువడం జేయుఁ బెఱవారు విఱిగిన నాసత్యకసుతుండును మెఱసి చన శూరసేన సైనికులు దొడరుటుయు, దోర్యులాసంబు నెఱపి పఱపి కళింగులు గవిసినన్ గం డడంచి కడచి గాండీవిం గనుంగిని జలాశయంబు వెలువడి సింధురంబు సుస్థలంబు సేరిన ట్లాశ్వాసించుచుస్తు నచ్చుతుం డయ్యాధవరు నాలోకించి నరు నుద్దేశించి. 255

ప్రతిపదార్థం: (సాత్యకి దుశ్శాసనుడి గుర్రాలను చంపాడు) చంపి అతని రథంబుసకున్ కవియుడున్= చంపిన తరువాత దుశ్శాసనుడి తేరుమీదకు పరుగెత్తగా; బ్రిగర్తులు= బ్రిగ్రత దేశస్తులు; అనేకులు= చాలామంది; అడ్డంబు చౌచ్చినన్= అడ్డం రాగా; అతండు= ఆ సాత్యకి; చేయున్+కలవారిన్= యుద్ధం చేయగల చేవ ఉన్నవారిని; పంచశతరథికులన్= ఏబదిమంది వీరులను; పంచత్వంబున్+బందించి= చంపి; బలంబులన్= సేనలను; బడలువడన్+చేయున్= అలసిపోయేటట్లు చేయగా; పెఱవారు= తక్కిన వారు; విఱిగినన్= చెదరిపోగా; ఆ సత్యకసుతుండును= ఆ సాత్యకి; మెఱసి చనన్= మెరుపు వలె వెలిగి వెళ్గా; శూరసేన సైనికులు= శూరసేన దేశపు సేనలు; తొడరుటయున్= ఎదుర్కొనగా; దోర్యులాసంబు నెఱపి= భుజశక్తిని చూపి; పఱపి= వ్యాపింపజేసి; కడచి= దాటి; గాండీవిన్+కనుంగాని= అర్జునుడిని కనుగొని; జలాశయంబున్= కొలనునుండి; వెలువడి= బయటకు వచ్చి; సింధురంబు= మదపుట్టేనగు; సుస్థలంబున్= మంచిచోటికి (ప్రమాదం లేనిచోటికి); చేరినట్లు= చేరినట్లుగా; ఆశ్వసించుచుస్తు= ఉండులు వదలుతూ ఉండగా; అచ్చుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+యోధవరున్= ఆ వీరశిఖామణిని; ఆలోకించి= చూచి; నరున్+ఉద్దేశించి= అర్జునుడిని ఉద్దేశించి.

తాత్పర్యం: దుశ్శాసనుడి గుర్రాలను చంపి, అతడి తేరుమీదకు సాత్యకి పరుగెత్తేటప్పుడు బ్రిగ్రత సేనలు అడ్డుపడితే వారిలోని వీరులను ఏబదిమందిని హతమార్చి, సేనలు అలసేటట్లు చేయగా, మిగిలినవారు చెదరిపోగా, సాత్యకి మెరుపువల మెరసి వెళ్గాడు. అప్పుడు శూరసేన దేశసైనికులు భుజబలంతో అతడిని ఎదుర్కొనగా సాత్యకి వారిని పారిపోయేటట్లు చేశాడు. కళింగులు క్రముక్కొనగా వారి బలాన్ని నాశంచేసి, ముందుకు సాగి అర్జునుని చూచి కొలనునుండి బయటకు వచ్చి ఏనుగు ప్రమాదం లేనిచోటికి చేరిన విధంగా నిట్టారుస్తూ ఉన్న సాత్యకిని చూచి, కృష్ణు డర్జునుడితో (ఇట్లన్నాడు).

మ. కృతపర్వాదులఁ జెప్పు నేల? గురు నక్షీణ ప్రభావంబు ము
న్నితు డెబ్బంగి నడంచె నొక్కా! యొకరుం డి ట్లేపుమై రాకకుం
గత మాధ్యర్థజుపంపు నీ దెస సమగ్ర స్నేహముం జూపే జి
చితె? నీ శిష్టుని సాత్యకిం బట్టుభుజార్థీ గర్వనిర్వాహకున్.

256

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్గ+అదులన్+చెప్పన్+ఎల?= కృతవర్గ మొదలైన వారిని గూర్చి చెప్పట ఎందుకు?; గురు= ద్రోణాడి; అక్షిణిప్రభావంబు= తరగని శక్తి; మున్ము= ఇదివరకు; ఇతము+ఎబ్బంగిన్= ఏ ప్రకారంగా; అడంచెన్+బక్కు!= అణగార్చినాడో!; ఒకరుండు= ఒకడు; ఇట్లు+ఏపుమైన్= ఈ విధంగా గర్వంతో; రాకున్= వచ్చుటకు; కతము= కారణం; ఆ ధర్మజపంపు= ధర్మరాజు ఆజ్ఞ; నీ దెస సమగ్ర స్నేహమున్ చూపెన్= నీ దిక్కున నిండైన స్నేహస్నీ చూపాడు; నీ శిష్యుని= నీ శిష్యుడి; పటుభుజాశ్రీ= దృఢమైన భుజ బలం సంపద వలని; గ్ర్యానిర్వాహకున్= దర్శంతో ఉండే వాడిని; చూచితె? = చూచావా?

తాత్పర్యం: నీ శిష్యుడిని భుజబలగర్వ నిర్వాహకుడైన సాత్యకిని చూచావా! కృతవర్గాదులనుసరే ముందుగా ద్రోణాచార్యునితరుగని శక్తిని ఏవిధంగా అణగించాడో! ఒక్కడే గర్వంతో ఇక్కడికి రావటానికి కారణం ఆ ధర్మరాజు ఆజ్ఞ. నీ పట్లనిండైన స్నేహస్నీ చూపాడు.

వ. మన కింత ప్రియం బగునే! యనిన నయ్యంద్రనందనుం డిట్లును 'నితని రాక నా కప్రియంబై తోఁచె నెట్లుంటేని ధర్మరాజ రక్షణంబున కితనిం జాలించి వచ్చితి; మీ రథికుం దచ్చట లేమి నతం దే మగునో యెఱుంగ; మా భూపతియును భరద్వాజుబాల నుస్తువాఁడుసైంధవుండును నేలకు ప్రాలండు; ప్రాంద్యునుం బెద్దయు ప్రాలెనబి యట్లుండె; బలసారోదారులైన గురుకృతవర్గాదులను ననేక యోధవీరులతోడంబోల రథ్యసారథి సహాతంబుగా నిప్పురుషార్థపరుండు దప్పిం బడి తెప్పిఱంగానని యాలోసన కయ్యంబున డయ్యనివాఁడును సహాయసంపన్నుండును నగు భూరిత్రస్తుండును దిగె తలవడ్గాగడంగెడు నక్కరు సింహాలండు శక్తి చాతుర్య శౌర్యధైర్యాప్రథమిర్య సమగ్రుండును గావున నిద్ది సాత్యకికి చాల డెప్పరంబైన తెఱంగు వాటిల్లే; బాండవాగ్రజుం డీయున నిక్కడ కేల పుత్తెంచె? గురుం డామిషంబునకు వేచు డేగచందంబునఁ దనకు వేచుట దలంపవలవదే? యనుచున్న సమయంబున నాసాంమదత్త సూముండు తైనేయున కడ్డంబు వచ్చి నిలు నిలు మని యదభ్యి వెండియు.

257

ప్రతిపదార్థం: (**శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో**) మనకున్+ఇంత ప్రియంబు అగునే?= మన కింత ఇష్టమయినది జరిగిందికదా? (అనగా ఆ చేసిన పని చాలా ప్రీతికరం); అనినన్= అనగా; ఆ+ఇంద్రనందనుండు= ఆ అర్జునుడు; ఇట్లు+అనున్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు; ఇతని రాక= ఈ సాత్యకి ఇక్కడకురావటం; నాకు+అప్రియంబై తోఁచెన్= నాక్షిషం కానిదిగా తోస్తున్నది; ఎట్లు+అంటీ(వి)+ఎని= ఏమనగా; ధర్మరాజరక్షణంబునకున్= ధర్మరాజును కాపాడేటండుకు; ఇతనిన్+చాలించి వచ్చితిమి= ఇతడిని నిలిపి వచ్చాము; ఈ రథికుండు+అచ్చట లేమిని= ఈ వీరు డక్కడ లేకుండట వలన; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; ఏమగునో ఎఱుంగము= ఏమవుతాడో మనకు తెలియదు; ఆ భూపతియును= ఆ రాజుకూడా; భరద్వాజు బార్ని+కంసువాఁడు= ద్రోణాచార్యుడి వలన కలిగే ఉపద్రవంలో ఉన్నాడు; సైంధవుండును నేలకు ప్రాలండు= సైంధవుడు కూడా నేలబడలేదు (చావలేదు); ప్రాంద్యున్+పెద్దయున్ ప్రాలె= సూర్యాప్తమయం కాబోతున్నది; అది అట్లుండో= దాని నట్లుండని; బలసార= దట్టమయిన బలంతో; ఉఁడులు+ఐన= గొప్పారయిన; గురుకృతవర్గాదులగు నేనులు= ద్రోణుడు, కృతవర్గ మొదలయినవారు చాలామంది; యోధవీరులతోడన్= యుద్ధవీరులతో; పోరి= యుద్ధం చేసి; రథ్యసారథి సహాతంబుగాన్= రథిక సారథులతో; ఇష్టమయార్థపరుండు= నాలుగు పురుషార్థములను ఆశతో కోరేవాడు; తప్పింపన్+పడి= తప్పించబడి (ప్రమాదం నుండి తప్పించబడి); తప్పిఱంగ్+కాని= తప్పించుకోన్నదానిని చూడని; ఆలోనన= అంతలోనే యుద్ధంలో; డయ్యనివాఁడును= అలసిపోనివాడును; సహాయ సంపన్యుండును= సహాయ శక్తి కలాడును; అగు= అయిన; భూరిశపుండు= భూరిశపు డనేవాడు; శక్తి= బలం; చాతుర్య= నేర్చు; శౌర్యధైర్య= వీరుడి ధైర్యంతో; అప్రఫీర్య సమగ్రుండును= ధైర్యంలో నిండైనవాడును (అనగా శక్తి చాతుర్య శౌర్య ధైర్యాలతో); కాపునన్= అయినందున; ఇద్ది= ఈ రావటం; సాత్యకికిన చాల డెప్పఱుంబు+ఐన తెఱంగు= సాత్యకికి మిక్కిలి కష్టాస్తి కల్గించే పద్ధతి; పాటిల్లున్= కలిగింది; పాండవ+అగ్రజండు= ధర్మరాజు; ఈయనన్= ఈ సాత్యకిని; ఇక్కడ కేల పుత్తెంచె?= ఈ చోటి కెందుకు పంపాడో; గురుండు= ద్రోణుడు; ఆమిషంబునకున్= మాంసపుముద్దును; వేచు= ఎదురుచూచే; డేగ చందంబునక్క= డేగవలె; తనకొర్కె; వేచుట= కాచుకొని ఉండటం; తలంచవలదే?=

తలచుకోవద్ద?; అనుచున్న సమయంబున్న= అనుకొనేవేళలో; ఆ సౌమయత్తులూనుండు= ఆ సౌమయత్తుడి కొడుకు (భూరిశ్రవుడు); కైయేయునకున్= సాత్యకికి; అడ్డంబు వచ్చి= అడ్డువచ్చి; నిలు నిలుము= ఆగాగుము; అని; అదల్చి= బెదరించి;

తాత్పర్యం: మన కెంత అనందంగా ఉన్నది! అనిన శ్రీకృష్ణుడితో అర్థముడు ‘సాత్యకి ఈ రావటం నా కానందంగా లేదు’ అన్నాడు. ‘ఎందుకంటే ధర్మరాజును కాపాడేటందుకు ఈ రథికుడిని నిలిపి వచ్చాము. ఇతడు లేకుండటం మూలాన ఆయన ఏమనుతాడో? తెలియదు. ఆయన ద్రోణాచార్యుడి ప్రమాదకర ద్వాష్టిలో ఉన్నాను షైంధవుడా - ఇంకా చావ లేదు. ప్రాద్య ప్రాలిపోతూ ఉన్నది. అది అట్లా ఉండగా - మహాబలవంతుడైన ద్రోణ, కృతవర్మాదు లనేకులతో పోట్లాడి ఈ పురుషార్థపరుడు గుర్రాలతో సారథితో అలసి, దాహానికి లోనయ్యాడు. తరుకొనేలోగానే అంతదాక యుద్ధంలో అలుపెరుగనివాడు, సహాయం కలవాడు అయిన భూరిశ్రవుడు అదిగో యుద్ధానికి సిద్ధమయి వస్తున్నాడు. ఆ కురుసింహుడు బలమూ, నేర్పా, వీరత్వం, ఘైర్యం కల అస్త్రబలంతో ఉండేవాడు. అందువలన అతని రాక సాత్యకికి చాలా కష్టం కలిగిస్తుంది. ధర్మరాజు ఇపు డీయన నెందు కిక్కడకు పంపాడో? ఆచార్యుడు మాంసానికై ఎదురుచూచే దేగ మాదిరిగా తనకై కాచుకోవటం ఆయన తలచుకోవద్ద? అని అంటూ ఉన్న సమయంలో ఆ సౌమయత్త కుమారుడు సాత్యకికి అడ్డం వచ్చి నిలు నిలుమని అదలించి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

భూరిశ్రవుండు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి మడియుట (సం.7-117-1)

- సీ.** ‘తేకువ లేక పుత్రుంచిన యప్పాండ , వజ్జేష్వునకుఁ దలవంపుఁ గాగు
వచ్చుచో మార్చిని చచ్చినవారల , బంధులోకమునకుఁ బ్రమదిగ మేసుగ
నంతంతఁ జనుదేరుఁ నాదటఁ గనుగొను , శోలికిఁ బ్రాణంబు జల్లనంగు
బెనఁగించి గెలిపింతు నని యాస సేయు కి , లీటికి నాలావు దేటపడగగ
- తే.** నాయుధంబులఁ దునిమి రథ్యములఁ గూళ్లి , సూతుఁ దెగటాల్చి తనువున శోణితంబు
పఱిపి పఱుపుడు నిలిచిన నుఱకపట్టి , త్రచ్చి పడవైతు నెందుఁ బోవచ్చు నీకు?’

258

ప్రతిపదార్థం: తేకువ లేక పుత్రుంచిన= ఘైర్యంలేక పంపిన; ఆ+పాండవజ్జేష్వునకున్= ఆ పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడికి (ధర్మరాజుకు); తలవంపుకాగన్= అవమానం కలిగేవిధంగా; వచ్చుచోన్= అక్కడనుండి వచ్చేటప్పుడు; చచ్చినవారలన్= చనిపోయిన వారిని; బంధులోకమునకున్= బంధువుల సమూహానికి; ప్రమయము+ఎసఁగన్= సంతోషం కలగగా; అంతంతన్+చనుదేరన్= నెమ్మదిగా రాగా; ఆదటన్+కనుగొను శోరికిన్= ప్రేమతో చూచే కృష్ణుడికి; ప్రాణంబు జల్లు+అనంగన్= ప్రాణం చెదరగా; పెనగించి= పోట్లాడించి; గెలిపింతును+అని= గెలిపిస్తానని; ఆసచేయు= ఆశపడే; కిరీటికిన్= అర్థనుడికి; నా లావు= నాబలం; తేటపడగన్= బాగా తెలియగా; ఆయుధంబులన్+తునిమి= ఆయుధాలను త్రుంచి; రథ్యములన్+కూల్చి= గుర్రాలను చంపి; సూతున్+తెగటార్చి= సారథిని చంపి; తనువున్= ఒంట్లో; శోణితంబు పఱిపి= నెత్తురు వ్యాపింపజేసి; పఱుపుడున్= పరుగత్తిస్తాను; నిలిచినన్= ఒకవేళ ఎదిరించి నిలిచినట్లయితే; ఉఱక పట్టి= ఊరకే పఱ్పుకొని (సునాయసంగా పఱ్పుకొని); పచ్చి= చీల్చి; పడవైతున్= పడవేస్తాను; ఎందున్+పోవచ్చు నీకున్?= నీకు ఎక్కడకు పోవటానికి సాధ్యం?’ (అని భూరిశ్రవుడు సాత్యకితో అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ‘ఘైర్యంలేక నిన్ను పంపిన ధర్మరాజుకు కవమానం కలిగేటట్లు, వచ్చేటప్పుడు నిన్ను దారిలో ఎదుర్కొని, చచ్చినవారి బంధువులకు ఆనందం కలిగేటట్లు, నెమ్మది నెమ్మదిగా రావటం గమనించి ప్రేమతో చూచే కృష్ణుడికి గుండె గతుక్కుమనేటట్లు, యుద్ధం చేసి గెలిపిస్తానని ఆశపడే కిరీటికి నా బలం తెలిసేటట్లు

- ఆయుధాలను ముక్కలు చేసి, గుర్రాలను చంపి, ఒంటి నిండా నెత్తురు వ్యాపింపజేసి నిన్న పారిపోయేటట్లు చేస్తాను; ఒకవేళ నీవు నిలిస్తే ఊరకే పట్టుకొని సునాయసంగా చీల్చిపారవేస్తాను. నీ వింక ఎక్కడికిపోగలవు?’

క. అనిన విని నవ్వి ‘నాతో , నని సేతకుఁ దెంపు సేసి యడరెడు రథికుం గనుట యఱి నాకుఁ బండువు); , వినవే మీ కెల్ల వేరువి త్తని నన్నున్?’

259

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా (భూరిత్రవు డావిధంగా అనగా); విని నవ్వి= విని నవ్వినవాడై; నాతోన్= నాతో (సాత్యకితో); అని చేతకున్= యుద్ధం చేయటానికి; తెంపుచేసి= సాహసించి; అడరెడు= త్రుభీపడే; రథికున్+కమట= వీరుడిని చూడటం; అది= ఆ చూడటం; నాకున్+పండువు= నాకు పండుగ; నన్నున్= నన్నుగూర్చి (సాత్యకినిగూర్చి); మీకు+ఎల్లున్= మీ అందరికీ (కారవష్టం వారికి); వేరువిత్తు+అని= నాశకుడ నని; వినవే?= వినలేదా?

తాత్పర్యం: అని భూరిత్రవుడు అనగా, సాత్యకి నవ్వి ‘నాతో యుద్ధం చేయటానికి సాహసంతో త్రుభీపడే వీరుడిని చూడటం నాకు పండుగ. మీ అందరికీ నేను నాశకుడనని వినలేదా?’

వ. అని పలికి సాత్యకి మతియును.

260

తాత్పర్యం: అని మాట్లాడి సాత్యకి ఇంకనూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అ. ‘ఎదుర నుండ వెఱచి మద మతి దఖ్షగా , వచ్చి యొబిగి తేల? పెచ్చ వెత్తిగి ప్రేలె; బిపుడ పట్టి నాలుక గోసెద; , మాను మాను లిత్తమాట లేల?’

261

ప్రతిపదార్థం: ఎదురన్+ఉండన్ వెఱచి= ఎదురుగా నిలవటానికి భయపడి; మదము+అతి= దర్శం నశించి; దవ్వగాన్ వచ్చి= దూరంగా వచ్చి; ఒదిగితి(వి)+ఎల?= ఒదిగిపోయా వెందుకు? (భయంతో గునిసినట్లు); ఏలపెచ్చుపెఱిగి ప్రేలెదు?= ఎందుకు ఊరకే పెచ్చుపెరిగి ప్రేలుతున్నావు? (వదరుతున్నావు?); ఇప్పడ పట్టి= ని న్నిపుడే పట్టుకొని; నాలుక కోసెదన్= నాలుకను కోసివేస్తాను; మాను మాను= మానుకో మానుకో; రిత్తమాటలు+ఎల?= ఒట్టి మాట లెందుకు? (వృద్ధమైన ప్రేలు డెందుకు?)

తాత్పర్యం: ‘(ఒ భూరిత్రవా!) ఎదురుగా నిలువటానికి భయపడి, దర్శాన్ని కోల్చేయి దూరంగా వచ్చి ముడుచుకు పోతున్నావెందుకు? ఊరకే పేట్రేగి ప్రేలుతున్నావు. ని న్నిపుడే పట్టుకొని నాలుక కోసివేస్తాను. పనికిరాని మాట లెందుకు? వెంటనే మానుకోమ్ము.

వ. అనియే న ట్లీయ్యరువురు నొండిారులఁ బరుసంబులు పలుకుచుఁ దలపడి పలుదెఱంగుల మెఱంగుటమ్ము లొండిారులపై నిగిడించుచు నొకళ్ళికళ్ళ మార్గణంబులు మగిడించుచు వర్ధంబులు త్రయ్య నేయుచుఁ దనుపులు నెత్తుట జొత్తిల్లం జేయుచుఁ దమ్ము సేన లేసికపాశిరు సూచునట్లు సూడం బోల పాశి పరస్పర తురంగ విదారణంబును మిథస్కూత మారణంబును నన్నోన్నద్దజపాతనంబును నితరేతథన్స్థేదనంబును జేసి యాసునం గరవాలంబులుఁ బలకలుఁ గొసి పాదచారు లై చేల వివిధ చిత్రగతులం బెనంగి పాసి యించుకసేపు దప్పిక తీల్చికొని కమ్ముతల గబిసి పలకలు పట్టియలు గావించి యలుగుల నొడ్డునంబుల నంగవంచనంబులను తేటుపాశిటుల సవదలింపకుండం గాచికొను నోజ మెఱయుచుండి విన్నాణంబుతగులున మేనులు బెరసిన మల్లయుద్ధప్రకారం బగు పెనంకువకుఁజొచ్చి; రఘుదాభూతశ్రవ్యండు మేలుచే యఱి పాశిరుట గనుంగిని కృష్ణండు జమ్మున కి ట్లనియే.

262

ప్రతిపదార్థం: అనియేన్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+ఇరువురున్= ఆ భూరిత్రవ స్వాత్యకులు; ఒండొరులన్= ఒకరి నొకరు; పరుసంబులు పలుకుచున్= దురుసుమాటలు మాటాడుతూ; తలపడి= ఎదుర్కొని; పలు తెఱంగులన్= అనేక విధాలుగా; మెఱంగు+అమ్ములు= మండె బాణాలను; ఒండొరులపైన్ నిగించుచున్= ఒకరిమీద ఒకరు వేస్తూ; ఒకళ్ళొకళ్ళ మార్గణంబులు= ఒకరు ఇంకొకరి అమ్ములను; మగించుచున్= వెనుకకు త్రిప్పుతూ; వర్ణంబులు= కవచాలు; ప్రయ్యలు చేయుచున్= చీల్పుతూ; తనువులు= శరీరాలు; నెత్తుట జొత్తుల్న+జేయుచున్= నెత్తురులో మునుగజేస్తూ; తమ్మున్= తమ ఇరువురిని; సేనలు= సైనికులు; ఏనికపోరు= ఏనుగులతో పోట్లాటు; చూచునట్లు= చూచేవిధంగా; చూడన్= చూడగా; పోరి, పోరి= పోల్లాడి పోట్లాడి; పరస్పర తురంగ విదారణంబును= ఒకరొకరి గుర్రాలను చంపటం; మిథస్సాత మార్గణంబును= ఒకళ్ళొకళ్ళ సారథులను చంపటం; అన్యోన్య ధ్వజపాతనంబును= ఒకరు ఇంకొకరి కేతనాలను పడగొట్టటం; ఇతర+బుర ధనుః+చేదనంబును= ఒకరు మరియుకరి విండ్చు త్రుంచివేయటం; చేసి= చేసి; ఈసున్+కరవాలంబులు= అసూయతో కత్తులు; పలకలున్+కొని= డాళ్ళ తీసికొని; పాదచారులు+ఐ చేరి= నడచి దగ్గరకు వెళ్ళి; వివిధ చిత్రగతులన్+పెనంగి= అనేక విధాలగు గతులతో పోట్లాడి; పాసి= ప్రక్కకు తొలగి; ఇంచుకనేపు= కొంతకాలం; దప్పిక దీర్ఘకొని= ఆయాసం వలన కలిగిన దాహాన్ని పోగొట్టుకొని; క్రమ్మాఱన్+కదిసి= మరల ఎదుర్కొని; పలకలు పటియలు కావించి= డాళ్ళను ముక్కలు చేసి; అలుగులన్+బడ్డనంబులన్= కత్తుల వ్యాహోలతో; అంగవంచనంబులును= ఒకరి నొకరు మౌసించటం; వ్రేటుపోటులన్= దెబ్బల తాకిడిని; సవదరింపకుండన్= తాల్చుకుండా; కాచికొను ఓజన్= కాపాడుకొనే నేర్చు; మెఱయుచుండి= ప్రకాశిస్తూ ఉండి; విన్నాణంబు తగులువన్= నేర్చుతో; మేనులు బెరసిన= ఒడశ్చ దాచుకోగా; మల్లయుద్ధ ప్రకారంబు+అగు= ముష్టియుద్ధ విధానతో; పెనంకువకున్= యుద్ధానికి; చౌచ్చిరి= మొదలు పెట్టారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ భూరిత్రవుండు= ఆ భూరిత్రవుడు; మేలు చేయి అయి= వై చేయి అయి; పోరుట= యుద్ధం చేయటం; కనుంగొని= గుర్తించి; కృష్ణుండు= శ్రీకృష్ణుడు; జిష్ణునకున్= అర్జునుడికి; ఇట్లు+అనియేన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా భూరిత్రవుడూ సాత్యకీ ఒకరి నొకరు తీవ్రంగా దూషించుకొంటూ ధీకొని, అనేక విధాలుగా మెరిసే బాణాలను వేసుకొంటూ, ఒకరు వేసిన బాణాలను ఇంకొకరు త్రిప్పికొట్టుతూ, కవచాలను చీలుస్తూ, శరీరాలు నెత్తుట మునిగేటట్లుగా చేస్తూ సైనికులు తమ ఇద్దరినీ ఏనుగుల పోట్లాటు చూచినట్లు చూడగా పోట్లాడి పోట్లాడి, ఒకరి గుర్రాలను వేరొకరు చంపుతూ, ఒకరి సారథిని మరొకరు పాతమారుస్తూ, ఒకరి కేతనాన్ని మరొకరు పడగొట్టుతూ ఒకరి అమ్ములను మరొకరు విరుస్తూ అసూయతో కత్తీడాలూ తీసుకొని, పాదచారులుగా అనేక రకాలుగా పోట్లాడారు. కొంత దూరానికి వెళ్ళి దాహాన్ని తీర్చుకొని మళ్ళీ చేరి, డాళ్ళను తునకలు చేసి కత్తులను త్రిప్పుతూ ఉపాయంగా శరీరాలు తప్పించుకొంటూ, వ్రేటుపోటుల తాకిడి తగులకుండా బలం మెరయగా నేర్చుతో ఒళ్ళ రాచుకోగా మల్లయుద్ధంలో పెనగులాటకు పూనుకొన్నారు. ఆ సమయంలో భూరిత్రవుడు వై చేయిగా యుద్ధం చేయటం చూచిన శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. పెనుమొనతోడ మున్ పెనగి పెద్దయు డయ్యుటుఁ జేసి సోమద
త్తునిసుతుచేత జిక్కి కడుదుర్దశఁ బొందె శినిప్రవీరు డీ
తనిఁ దగుఁ గావ సీకయి కదా యట రాక! మృగేంద్రు బాలఁ జీ
చ్ఛిన కలవోలె నయ్య: వెసఁ జేకొని కావుము పాండవోత్తము!

ప్రతిపదార్థం: పాండవోత్తమా!= పాండవశ్రేష్ఠ అర్జునా!; శినిప్రవీరుడు= సాత్యకి; పెను మొనతోడన్= పెద్దసేనతో; మున్ పెనగి= ముందు పోట్లాడి; పెద్దయున్= మిక్కిలి; డయ్యుటుఁ+చేసి= అలసిపోయినందున; సోమదత్తుని సుతుచేతన్+చిక్కి= భూరిత్రవుడికి; దొరికి; కడు దుర్దశన్+పాందెన్= మిక్కిలి దీనావస్థను చెందాడు; ఈతనిన్= ఇతడిని; కావన్+తగున్= కాపాడదగి ఉన్నది; ఇటు రాక= ఈ దిక్కుకు రావటం; సీకయికదా!= నీ కొరకు కదా!; మృగేంద్రుబారిన్= సింహానికి; చౌచ్చిరి= ప్రవేశించిన; కరివోలెన్+అయ్యెన్= ఏనుగు మాదిరిగా అయింది; పెనన్= త్వరగా; చేకొని= కైకొని; కావుము= కాపాడుము. (సాత్యకిని కాపాడుము).

తాత్పర్యం: ‘ఈ పాండవోత్తమా! ఇదివరకే పెద్ద సేనతో పోట్లాడి మిక్కిలి అలసిపోయినందున (సాత్యకి) సోమదత్తుడి కొడుకయిన భూరిశ్రవుడి చేతికి చికిత్స, చాలా దీనమయిన స్థితిలో ఉన్నాడు. శినివంశంలో శ్రేష్ఠుడయిన ఇతడిని కాపాడవలసి ఉన్నది. నీ కోరకే వచ్చి సింహం బారిన పడ్డ ఏనుగు మాదిరి అయినాడు, త్వరగా ఆ సాత్యకిని కాపాడుము.’ (అని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని కోరాడు).

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. అనునెడ భూరిశ్రవసుం, డసూనబల మొప్ప దానవాంతకు ననుజ

స్నువిఁ బట్టి పుడమిపై వై, చిను క్రిందై యోపినంత సేయుచునుండెన్.

264

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= శ్రీకృష్ణ డట్లా అనేటప్పటికి; భూరిశ్రవసుండు= భూరిశ్రవసుడు; అనూన బలము+బప్పన్= మిక్కిలి బలం అమరగా; దానవ+అంతకు అనజన్మన్నిన్= శ్రీకృష్ణుడి తోబుట్టును (సాత్యకిని); పట్టి= పట్టుకొని; పుడమిపైన్వైబిన్= భూమిమీద వేయగా; క్రిందై= తాను క్రింద ఉండి (తగిపోయి); ఓపిన అంత= శక్తి కొలది; చేయుచు+ఉండెన్= పోట్లాడుతూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని శ్రీకృష్ణ డర్జునుడితో సాత్యకిని కాపాడవలసి ఉన్నదని అంటూ ఉండగానే సాటిలేని బలంతో భూరిశ్రవసుడు శ్రీకృష్ణుడి తోబుట్టునైన సాత్యకిని పట్టుకొని భూమిమీద వేయగా, క్రిందయిన సాత్యకి తన యోపినకొలది శక్తివంచన లేక పోట్లాడుతూ ఉన్నాడు.

వ. అమ్మురహరుండు మతియుం దత్తిమి ధనంజయుతో ‘నీకుం దీడ్పడ వచ్చి నీ శిష్యుండిఱులచేత దురవస్థం బొంద సూరకునికి యుచితంబగునే?’ యనిన నతం డిట్లునియె.

265

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మురహరుండు= ఆ మురుని చంపినవాడు (శ్రీకృష్ణుడు); మతియున్= ఇంకను; తత్తిమి= తొందరపెట్టి; ధనంజయుతోన్= అర్జునుడితో; నీకున్+తోడ్పడవచ్చి= నీకు సహాయంగా వచ్చి; నీ శిష్యుండు= నీ శిష్యుడు; ఒరులచేతన్= ఇంకొకరిచేత; దురవస్థంబు+బందన్= కష్టపడుతుండగా; ఊరకునికి= ఊరకుండటం; ఉచితంబు+అగునే?= న్యాయమా?; అనిన్+అతండు+ఇట్లు+అనియెన్= అనగా అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఆ శ్రీకృష్ణ డర్జునుడిని ఇంకా తొందరపెట్టే ‘నీకు సహాయంగా వచ్చిన నీ శిష్యుడు ఇతరులచేత కష్టపడుతూ ఉండగా ఊరకొనుట న్యాయమా?’ అని అనగా అతనితో అర్జును డిట్లా అన్నాడు.

తే. ఒండు దెసుఁ జక్కు జూడరాకుండునట్లు, గాగ రథములు పయి పయి గ్రమ్మై వార

లెక్కటిక్కటి పోరిద లపుడు నాకు, నేయగా దగ; బీరెండు నిటుల నుండ.

266

ప్రతిపదార్థం: ఒండు దెసన్= ఇంకొక దిక్కు; చక్కన్+చూడన్= బాగా చూడటానికి; రాక+ఉండునట్లు= సాధ్యం కానట్లుగా; కాగన్= కాగా; రథములు= తేరులు; పయిపయిన్ క్రమ్మైన్= మీద మీద చుట్టుకొన్నాయి; వారలు= ఆ సాత్యకి భూరిశ్రవులు; ఎక్కుటిక్కటి పోరిదరు= ఒక్కుక్కరే యుద్ధం చేస్తున్నారు; ఇప్పడు నాకున్= ఈ సమయంలో; ఈ రెండు= ఈ తేరులు క్రమ్ముకొని ఉండగాను; పీరక్కటి యుద్ధం చేస్తుండగాను; ఇటులు+ఉండన్= ఈ విధంగా ఉండగా; ఏయగాన్ తగదు= కొట్టటం సరికాదు. (న్యాయం కాదు)

తాత్పర్యం: ‘ఇంకొక దిక్కుకు చక్కగా చూడ సాధ్యం కానట్లుగా తేరులు మీద మీద క్రమ్ముకొన్నాయి. అంతేకాదు వాళ్ళిద్దరూ (సాత్యకి భూరిశ్రవసులు) ఎక్కుటి యుద్ధం చేస్తున్నారు. ఈ సమయంలో నేను బాణంతో కొట్టటం న్యాయం కాదు. ఈ రెండూ ఇట్లా ఉన్నా’

విశేషం: ఆనాటి యుద్ధాలలో ఎక్కుటి యుద్ధంలో విరులుండగా మరొక్కరు దూరి అందులో ఒకనిని కొట్టటం యుద్ధాన్నితి కాదు.

వ. నెచ్చెలి చావునుం జాడం జాల; సీరథికులను వాలించెద; నయ్యాధవరునిం గాచెద' ననియే; నప్పుడు సాత్యకి చాల డస్సిన సామదత్తి యత్తిక్రమించి యెగసి పడవైచి వాని వలచేయు నురంబును నిరుగాలం త్రోక్కి యెక్కుడు మదంబున మణికంకణ కిరణ స్వరణ సుందరంబగు కరంబు మెఱయం గృహాణం బెత్తి గజంబు దునియ వేయువాడై పూఁచిన నాభుజం జింద్రధ్యజంబునుం భోలే భోలచి నీ సైనికుల చూచ్చులకు వేడ్చలు సేయ వాసుదేవుండు వేగిరపడియేయు మేయుమని పలికిన బార్థండక్కారవోత్తముంజిత్తంబున నగ్గించుచు వెడందవాతియమ్ముగ్రుకుసం దొడిగిగాధాకర్షణంబును దీప్తతేజంబును రయంబునుం బరగంజేసియేసినం దునిసిపడి యబ్బాపులు మహాభుజంగంబు చందంబున శోభలై; నిచ్చటి సేననెల్ల దురపిలై నా భూలిశ్రవుండు దన్ను నఫలితప్రయత్నమిని జేసినవాడు గాండీవి యగు టెఱింగి యాఱని కోపంబున గర్భంచు మనంబుతో నతని దిక్కు సూచి తగునెలుంగున ని ట్లునియే.

267

ప్రతిపదార్థం: నెచ్చెలి చావును చూడన్+చాలన్= మిత్రుడి చావును చూడలేను; ఈ రథికులను= ఈ రథ వీరులను; వారించెదన్= అడ్డగిస్తాను; ఆ+యోధవరునిన్+కాచెదన్= ఆ వీరశ్రేష్టుడిని కాపాడుతాను; అనియెన్= అన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; సాత్యకి చాల డస్సినవ్= సాత్యకి చాలా అలసిపోగా; సామదత్తి= భూరిశ్రవసుడు; అత్తిక్రమించి ఎగసి= మీరి, పై కెగసి; పడవైచి= క్రిందకు త్రోసి; వాని వలచేయున్= సాత్యకి కుచెత్తిని; ఉరంబును= ఎదను (గుండెను); ఇరుగాలన్+త్రోక్కి= తన రెండు కాళ్ళతో త్రోక్కి; ఎక్కుడు మదంబునవ్= మిక్కిలి గర్యంతో; మణికంకణ కిరణ స్వరణమందరంబు+అగు= మణిలు పాదిగిన కడియాల కాంతి తళ తళలాడే అందమయిన; కరంబు= చేయి; మెఱయున్= ప్రకాశించగా; కృపాణంబు+ఎత్తి= కత్తి ఎత్తి; గళంబు తునియ వేయువాడు+ఐ= (సాత్యకి) కంఠం తునిగేటట్లు వేసేవాడుగా; పూఁచినవ్= పూనగా; ఆ భుజంబు= ఆ భూరిశ్రవుడి చేయి; ఇంద్రధ్యజంబునవ్+పోలెన్ పొలిచి= ఇంద్రుడి టెక్కెం మాదిరిగా ఒప్పి; నీ సైనికుల చూడ్చులకున్= నీ సేన చూపులకు; వీడ్చులు+చేయున్= సంతోషాన్ని కల్గించగా; వాసుదేవుండు= కృష్ణుడు; వేగిరపడి ఏయుము+ఏయుము+అని పలికినవ్= తొందరపడి కొట్టు కొట్టు అని చెప్పగా; పార్థుండు= అర్జునుడు; ఆకోరవ+ఉత్తమున్= ఆ కొరవశ్రేష్టుడిని; చిత్తమునవ్+అగ్గించుచున్= మనస్సులో పాగడుతూ; వెడందవాతి అమ్ము= విశాలమైన వాడి అయిన బాణాన్ని; గ్రమ్మన్+తొడగి= వెంటనే సంధించి; గాఢ+అకర్షణంబును= దట్టంగా లాగగల శక్తికలదియు; తీవ్రతేజంబును= మిక్కిలి శక్తికలదియు; రయంబును= వేగమును; పరగన్+చేసి= ప్రవర్తిల్లగా (వ్యాపించగా) చేసి; ఏసినవ్= కొట్టగా; తునిసిపడి= తెగిపడి; ఆ+బాహువు= ఆ చేయి (కత్తి నెత్తిన భూరిశ్రవసుని చేయి); మహాభుజంగంబు చందంబునవ్= పెనుబాము మాదిరిగా; శోభలైన్= ప్రకాశించింది; ఇచ్చటి సేనలు+ఎల్లన్= ఇక్కడి సైన్యమంతా; దురపిలైన్= దుఃఖపడింది; ఆ భూరిశ్రవుండు; తన్ను= తనను; అఫలిత ప్రయత్నమ్మున్ చేసినవాడు= సిద్ధించని ప్రయత్నమున్నవాడినిగా చేసినవాడు; గాండీవి= అర్జునుడు; అగుట+ఎఱింగి= కావటం తెలిసికొని; అతని కోపంబునవ్= చల్లారని కోపంతో; గర్భంచు= అసహ్యంచే; మనంబుతోన్= మనస్సుతో; అతని దిక్కు చూచి= అతడి ప్రక్కచూచి; తగు ఎలుంగునవ్= తగిన గొంతుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘మిత్రుడి చావు చూడలేను. ఆ వీరులను అడ్డుకొంటాను ఈ వీరుడిని కాపాడుతాను’ అని అన్నాడు. ఆ సమయంలో చాలా అలసిన సాత్యకిని భూరిశ్రవుడు మిగిలి, పైకెత్తి క్రింద పడవేసి తన రెండు కాళ్ళతో అతడి గుండెను, కుడిచేతిని త్రోక్కిపట్టి గర్యంతో చేతికంకణాలలోని మణిలు కాంతి తళతళలాడే అందమయిన చేతితో, మెరినే కత్తి నెత్తి, సాత్యకి కంఠాన్ని నరికి వేయటానికి పూనుకొన్నాడు. ఆ భూరిశ్రవుడి చేయి, చూచేవారికి ఇంద్రధ్యజంవలె ఒప్పింది. అపుడు నీ సేనలకు సంతోషం కలిగింది. దానిని చూచి కృష్ణుడు వేగంగా వేయుమని అర్జునుని త్వరపెట్టాడు. అపుడు అర్జును డా కొరవశ్రేష్టుడిని మనస్సులో మెచ్చుకొని,

విశాలమూ వాడికలది అయిన బాణాన్ని వెంటనే వింట సంధించి, బాగా లాగి - మిక్కిలి వేగం, వాడి వెలుగూ వ్యాపించగా కొట్టడు. కత్తి నెత్తిన భూరిశ్రవుడి చేయి తెగిపోయి, పెనుబాము మాదిరిగా ప్రకాశించింది. నీ సేనలు దుఃఖించాయి. తన ప్రయత్నాన్ని సిద్ధించకుండా చేసినవాడు అర్జునుడని తెలిసికొని, ఆరని కోపంతో, అసహ్యించుకొనే మనసుతో ఆ దిక్కు చూచి తగిన గొంతుతో భూరిశ్రవు డీ విధంగా అన్నాడు:

ఉ. 'నీ దెసఁ జాడ నొండిాకలనిం దగ మార్జునీ పోరుచుండఁ బెం
పేబి వినీచకర్తుమున కియ్యుకొనం దగునే? భవాద్యశుం
డీదురుపాయ మగ్గురుడొ యింద్రుడొ రుద్రుడొ సీకుఁ జెప్పె దా
మోదరుఁ డింతపాపమున కోర్చుగు జేయునె నిన్ను నర్జునా!'

268

ప్రతిపదార్థం: అర్జునా!= ఓ అర్జునా!; నీదెసన్+చూడన్= నీ దిక్కుగా నేను చూడలేదు; ఒండు+ఒకరిన్+తగ మార్జునీ= మరొక్కడిని తగినట్లు ఎదుర్కొని; పోరుచుండన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా; పెంపు+ఏది= పెద్దరికం నళించి; వినీచకర్మమునకున్= మిక్కిలి నీచమయిన పనికి; భవాద్యశుండు= నీవంటివాడు; ఇయ్యుఁన్+తగునే?= అంగీకరించవచ్చునా?; ఈ దురుపాయము= ఈ మోసపు ఉపాయం; ఆ+గురుఁడొ= ఆ గురువగు ద్రోణాచార్యుడా?; ఇంద్రుఁడొ= ఇంద్రుడా; రుద్రుఁడొ!= పాపుపతాప్రాన్ని నీకు ఒసగిన రాశ్చరుడా?; నీకున్+చెప్పేన్?= నీకు చెప్పాడు?; దామోదరుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; నిన్నున్= నిన్ను; ఇంత పాపమునకున్= ఇటువంటి పాపపు పనికి; ఇర్యఁగ్నీ+చేయునే?= సహింపజేస్తాడా?

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! నేను నీ దిక్కు చూడలేదు. ఇంకాకరితో ఎదుర్కొని పోరాదుతూ ఉండగా మర్యాద లేక ఇట్టి నీచమయిన పనికి పూనుకొంటావా? ఈ నీచోపాయాన్ని నీకు అప్తవిద్యాగురువైన ద్రోణా, నీ పుట్టుకకు ఆధారమైన ఇంద్రుడా, నీకు పాపుపతాప్రాన్ని ఇచ్చిన రుద్రుడా ఎవరు చెప్పారయ్యా! దామోదరు డింత పాపాని కొడికట్టేటల్లు చేస్తాడా?'

విశేషం: అప్తవిద్యలో ధర్మతత్త్వాన్ని బోధించిన ద్రోణిడి శిష్యుడవు, దేవరాజులున ఇంద్రుడి వరాన పుట్టిన వాడవు, పరమేశ్వరుడి దయావిశేషంతో (మహాతపత్నకితో) పాపుపతాప్రాన్ని సాధించిన నీవు శ్రీకృష్ణుడి ప్రేరణతో ఇట్టి నీచమయిన పనిచేస్తావా?' ఇదేమి న్యాయమని భూరిశ్రవుడు అర్జునుడిని ప్రశ్నించాడు.

వ. అనిన విని అబ్బాపీణాకపాత్రు నాలోకించి.

269

తాత్పర్యం: అనగా విని ఆ బాహ్యాకుడి మనుమడిని చూచి.

ఉ. 'స్వపతులు సాచ్చి పోరునెడ నెయ్యురు బంధులుఁ దీడుపాటు నీ
చపుఁ బనియే? నినుం బగఱు సంపగుఁ గావగ లేని మీ బలా
భిపతుల దూఱు సాత్యకి యతిత్రమ మొంబిన చీటుఁ దాకి క
ప్పుపుఁచి చంపె దీ; వతఁడు సచ్చునె యాఱడి యేను గల్లుగ్నీ?'

270

ప్రతిపదార్థం: నృపతులు= రాజులు; చౌచ్చి= ప్రవేశించి; పోరు ఎడన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; నెయ్యురు= మిత్రులు; ఒంధులు= ఒంధువులు; తోడుపాటు= తోడ్చుడటం (సాయుపడటం); నీచము+పనియే?= నీచ మయిన పనియా?; నినున్= నిన్ను; పగఱు= పగవాండు (శత్రువులు); చంపగన్= చంపివేయగా; కావగన్ లేని= కాపాడలేని; మీ బల+అధిపతులన్= మీ సేనా నాయకులను; దూఱు(ము)= తెట్టుము; సాత్యకి అతిత్రమము+అందినచోటన్+తాకీ= సాత్యకి మిక్కిలి అలసిన సమయాన ఎదుర్కొని; కష్టపుఁచి= బాధపెట్టి; ఈవు చంపెద(వు)= నీవు చంపబోతున్నావు; అతఁడు= ఆ సాత్యకి; చచ్చునే?= చనిపోతాడా?; ఏనున్+కల్లుగన్=

నే నుండగా; ఆఱడి= నిందయా?

తాత్పర్యం: రాజులు యుద్ధం చేసేటప్పుడు మిత్రులు, బంధువులు తోడ్యాటుగా రావటం నీచకార్యమా? నిన్న శత్రువులు చంపుతూ ఉండగా కాపాడలేని మీ దండునాయకులను దూషించుము. చాల శ్రమనందిన సాత్యకిని అవమానించి చంపటానికి పూనినావు. నే నుండగా అతడు చనిపోతాడా? నిందపడతాడా?

వ. మీ రందఱు నట్టుకాదే? యథర్థపరులయి యభిమన్య నసుచితంపు జంపు చంపితి' రని నిరుత్తరుం జేసి, యప్పుడు దన్నునీ కొడుకులంగొందఱు రాజులును నిందించిన నత్తెఱంగుననపలికి వారలపలుకులనుడిపి, యూ సామదత్తి సుపలక్షీంచి శోకించి, యతనికుండు మాన్సుం దలంచి.

271

ప్రతిపదార్థం: మీరందరును= (కౌరవ పక్షమువారు) మీరంతా; అట్టు+అ కాదే!= ఆ విధంగానే కదా! (అన్యాయంగా); అధర్మపరులు+అయి= ధర్మం లేని వారుగా; అభిమన్యన్= అభిమన్యుడిని; అనుచితంపు= ఉచితం కాని; చంపుచంపితిరి= చాపు కలిగేటట్లుగా చంపారు; అని= అని చెప్పి; నిరుత్తరున్+చేసి= బదులు చెప్పలేనట్లు చేసి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తన్నున్= అర్జునుడిని; నీకొడుకులు కొందఱు రాజులును= నీ కుమారులు; మరికొందరు రాజులును; నిందించినన్= తిట్టగా; ఆ+తెఱంగునన పలికి= అదే విధంగా మాటాడి; ఆ సామదత్తున్= ఆ సౌమదత్త కుమారు డయిన భూరిశ్రవుడిని; ఉపలక్షీంచి= చూచి; శోకించి= దుఃఖపడి; అతని కుందు మాన్సున్+తలంచి= అతడి బాధను పోగొట్టు నెంచి.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడిని మీరంతా అధర్మంతో చంపారుకదా!' అని మాటాడకుండా చేశాడు. అపు డర్జునుడిని, నీ కొడుకులూ, మరికొంతమంది రాజులూ నిందించగా, అదే విధంగా అర్జునుడు వారి నోరులు మూయించాడు. భూరిశ్రవుడి యెడ అనుకంపతో అతడి నుద్దేశించి అతడి మనసులోని బాధను పోగొట్టునెంచి.

తే. క్షత్ర ధర్మంబు కీడునఁ గటుకటా ము , హత్య! నీయట్టి వాని కి ట్లభిక హీడ

సేయ పలసె; నా ప్రతిన చల్చింపు; మెల్లి , పనులకును మూల మూ సుయోధనుడ సూపె!

272

ప్రతిపదార్థం: మహాత్ము!= ఓ మహానీయుడా!; క్షత్రధర్మంబు కీడున్= క్షత్రియధర్మం వలని పాపంచేత; కటుకటా!= అయ్యయోగ్యా!; నీ అట్టివానికిన్= నీ వంటివానికి; అధికిషిడ చేయవలసెన్= మిక్కెలి కష్టాన్ని కలిగిచ వలసి వచ్చింది; నా ప్రతిన= నా శపథాన్ని; చర్చింపుము= యోచింపుము; ఎల్ల+పనులకున్= అన్ని పనులకును (కౌరవపాండవులకు సాగిన, సాగుతున్న స్వర్థలకు); మూలము= మొదలు (ఆధారం); ఆ సుయోధనుడు+అ చూపె!= ఆ దుర్యోధనుడే సుమా!

తాత్పర్యం: 'ఓ మహాత్మా! క్షత్రియ ధర్మం కారణంగా నీ వంటి వాడిని ఇట్లా బాధింపవలసి వచ్చింది. నా శపథాన్ని గూర్చి యోచింపుము. ఈ అన్నిపనులకు (మంచి చెడ్డలకు) ఆ సుయోధనుడే కారణం.

వ. అన్నారపతి నరకంబునం బడం గలవాడు; నీవు సద్గుత్తిం బొందు' మనవుడు నతండు శైనేయు విడిచి యపసవ్యకరంబున శరంబులు వటుచుకొని ప్రాయోవపేశనమతి నుండి ప్రాణాయామ పరాయణండై యోగయుక్తండయ్యే; నంత నొడవి కుత్సాహంబు వచ్చి లేచి సాత్యకి గరవాలం బమల్చికొని మాధవధనం జయభీమాశ్వత్థాము కృపకర్ణులు వలదు వలదని యెలుంగెత్తి వాలింప కోర్ధోన్నాదంబున శిరథేదనంబు సేసిన భూరిశ్రవుండు సిద్ధచారణ గణాభినందితుం డగుచుఁ బుణ్ణలోకంబున కలిగె; నా శినివరుండు దన్ను వాలించిన వారల నుద్దేశించి యభిమన్య వధప్రకారం బుప్పుస్తించె; నప్పుడు మన సైనికు లిట్టు దగునే యనువారును, గోపం బేమి సేయింప? దనువారును నతని చేతబడినవాఁ దుడుగునే? యనువారును

గీతం బేమి సేయింప? దనువారును నతని చేతబడినవాఁ దుడుడునే? యనువారును సై రనిన

విని ధృతరాష్ట్రండు సంజయున కి ట్లసియె.

273

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నరపతి= ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు); నరకంబున్+పడన్+కలవాఁడు= నరకానికి పోతాడు (కష్టాలకు లోనవుతాడు); నీవు సద్గతిన్+పొందుము= నీవు పుణ్యలోకాలకు పొమ్ము; అనవుడున్= అనగా; అతండు= ఆ భూరిశ్రవుడు; కైనేయున్ విడిచి= సాత్యకిని వదలి; అపసవ్య కరంబునవ్= ఎడమచేతితో; శరంబులు= బాణాలు; పఱుచుకొని= క్రింద పరుచుకొని; ప్రాయోపవేశ మతిన్+ఉండి= ప్రాయోపవేశ బుద్ధితో; ప్రాణాయామ పరాయమణండు+పా= ఉపిరిని తన ఇష్టప్రకారం నిలపటానికి సిద్ధపడినవాడై; యోగయుక్తుండు+అయ్యున్= ధ్యానంతో కూర్చున్నాడు; అంతన్= ఆ మీదట; ఒడలికిన్= ఒంటికి; ఉత్సాహంబు లేచి వచ్చి= శక్తి కలిగి; సాత్యకి; కరవాలంబు+అమర్ఖికొని= కత్తిని చేతబట్టుకొని; మాధవ ధనంజయ భీమ+అశ్వత్థామ కృపకర్ణులు= వీరందరూ; వలదు వలదు= వద్దు వద్దు; అని= అంటూ; ఎలుంగు+ఎత్తి వారింపన్= గొంతెత్తి అడ్డుకోగా; క్రోధఫిల్సాన్నాదంబునవ్= కోపం వలన కలిగిన మత్తుతో; శిర్సు+ఫేదనంబు వేసినవ్= (భూరిశ్రవుడి) తలను కత్తిరించగా; భూరిశ్రవుండు; సిద్ధవారణ గణ+అభినందితుండు+ అగుచున్= సిద్ధవారణ గణాలతో కీర్తింపబడుతూ; పుణ్యలోకంబునకున్+అరిగెన్= సద్గతికి పోయాడు; ఆ శినివరుండు= ఆ శినివంశశేష్ముడు (సాత్యకి); తన్న వారించిన వారలన్+ఉద్దేశించి= తన్నడ్డుకొన్నవారిని ఉద్దేశించి (చూచి); అభిమన్యవధ ప్రకారంబు= అభిమన్యజీని చంపిన విధానాన్ని; ఉపన్యసించెన్= వివరించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; మన పైనికులు; ఇట్లు తగునే? అనువారున్= ఈ విధంగా చేయవచ్చునా? అనేవారును; కోపంబు+ఎమి చేయింపదు?+అనువారును= కోపం ఏ పనిని చేయించదు? అనేవారును (కుపితులకు ధర్మాధర్మ వివక్ష ఉండదు); అతనిచేతన్= సాత్యకి చేతితో; పడిన; వాడు= సాతకి; ఉడుగునే= ఉఁరకుంటాడా?; అనువారును= అనేవారును; పరి= అయ్యారు; అనిన్ విని= అని చెప్పగా విని; ధృతరాష్ట్రండు సంజయునకున్+ఇట్లు+అనియెన్= ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లు అన్నాడు:

తాత్పర్యం: రాజైన ఆ దుర్యోధనుడు నరకానికి పోతాడు నీవు స్వర్గానికి పోతావు.' అంటూ అర్జునుడు అనగా, ఆ భూరిశ్రవుడు సాత్యకిని వదలి ఎడమచేతితో బాణాలను క్రిందపరుచుకొని ప్రాయోపవేశ బుద్ధితో సమాధిలోకి వెళ్ళాడు. అప్పుడు సాత్యకి ఉత్సాహంతో కత్తిని చేతబట్టి శ్రీకృష్ణర్జునులును, భీమ, అశ్వత్థామ కర్ణులును వలదని గొంతెత్తి వారించినా, కోపంతో ఒడలు తెలియక భూరిశ్రవుడి తలను నరికివేశాడు. సిద్ధవారణ గణాలు కీర్తిస్తూ ఉండగా అతడు సద్గతికి పోయాడు. తనను అడ్డుకొన్నవారందరికి సాత్యకి అభిమన్యజీని (కౌరవులు) చంపిన పద్ధతిని గూర్చి వివరించాడు. ఆ సమయాన మనసేనలోని వారు 'ఈ విధంగా చేయవచ్చునా?' అనీ, 'కోపం ఎంతటి పనినైనా చేయించగల'దనీ, 'సాత్యకి చేతపడితే అతడు చంపకుండా మానుకుంటాడా, అని అన్నారని చెప్పిన సంజయుడి మాటలకు ధృతరాష్ట్రుడు అతడితో ఇట్లు అన్నాడు:

క. ‘గురు కృతవర్ణాది రథిక , పరులకు నవిజయ్య దైవాఁడు శినివరుం డరయఁగ మహాధ్యతం బ , కృద్మవరుచే నాతఁ డిట్లగుట సూతసుతా!’

274

ప్రతిపదార్థం: సూతసుతా!= సారథి కుమారుడా (సంజయా!); గురుకృతవర్ణ+అది రథిక పరులకున్= ద్రోణుడు, కృతవర్ణ మొదలయిన వీరవరులకు; అవిజయ్యుడు+పనవాఁడు= జయించ వీలుకానివాడు; శినివరుండు= శినివంశ శేష్ముడు (సాత్యకి); అరయఁగ్నే= పరిశీలింపగా; ఆ+కురువరుచేన్= ఆ కురువంశం వాడయిన భూరిశ్రవుడి మూలాన; ఆతడు; ఇట్లు+అగుట= ఈ విధంగా కావటం (అవమానానికి లోసుకావటం); మహా+అద్భుతంబు= చాలా అబ్బిరంగా ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'ఈ సంజయా! ద్రోణుడు, కృతవర్ణ మొదలయిన వీరవరులకు పైతం జయించటానికి వీలుకానివాడు సాత్యకి. ఈ కురువంశంవాడయిన భూరిశ్రవుడి అవమానానికి అతడు గురికావటం చాలా వింతగా ఉన్నది' (అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో అన్నాడు).

సంజయుడు ధృతరాష్ట్రము సాత్యకి పరాభవ కారణంబు చెప్పుట (సం. 7-119-1)

వ. అనవుడు నతఁ దమ్మహీపతి కిట్లను 'చీనికిం గారణంబు గల దాకల్లింపుము; సోమవంశవరుం డగు యయాతి నందనుం డయున యదుని కులంబున జనియించిన దేవమీధునకుఁ బుట్టిన శారుని కొడుకు వసుదేవుండు రూపగుణంబులఁ బ్రసిద్ధుండై పెరుగుచుండ దేవకుం డను భూవల్లభుండు దన పుత్రికి దేవకీదేవికి స్వయంపర మహోత్సవం బాచరించిన నవ్వసుదేవునకై యయాతవాస్పయజాతుం డగు శినియవ్వనితఁ బరాక్రమంబునఁ దేరుగుడిన రాజలోకంబుఁ దొడలి పోరంజాలక నిలిచిన సోమదత్తుం దొక్కరుండును బోక పెసంగె; నయ్యరువురు నొండిారులచేత విరథులై కృపాణంబులు గొని ధరణికి లంఘుంచి పోరునెడ నయ్యదువీరుం డాక్రమించి బాహ్యాకతనయుం గొప్పవట్టి యొఱగం బిగిచి యనుకంప పెంపునం జంప నొల్లక తన్ని విడిచినం బోయి సిగ్గు పెంపునఁ దలయెత్తి తిరుగనేరక వనంబున కలిగి హారు నుట్టిశించి పెద్దకాలంబు దపంబు సేసిన నప్పరమేశ్వరుండు ప్రత్యక్షంబై వరంబు వేడుమనినఁ దత్తాలంబునకు శినియును దచీయసుతుండును గడుచనుటం జేసి శినిమనుమని ననిం బడవైచి తన్నం జాలు తనయు సీవలయు నని యడిగిన నుట్టుపుఁ' డట్ల యగుం గాక! 'యని యానతిచ్ఛి యంతర్ముతుండయ్యుఁ దద్యరప్రభావంబున భూలిత్తనుండు సాత్యకి నిట్లు సేసెనని చెప్పిన నాంజకేయుండు గయ్యం బటమీద నెట్లు సెల్లె? నసుటయు సంజయుం డి ట్లనియె.

275

ప్రతిపదార్థం: అనవుడన్= అనగా; అతఁడు= ఆ సంజయుడు; ఆ+మహీపతిక్షేపిన్= ఆ రాజునకు (ధృతరాష్ట్రఁడితో); ఇట్లు+అనున్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు; దీనికిన్+కారణంబు కలదు= దీనికి నిమిత్తమున్నది (సాత్యకిని భారిశ్రవుడు అవమానించటానికి); సోమవంశవరుండు+అగు= చంద్రవంశంలో శ్రేష్ఠుడయున; యయాతినందనుండు+అయిన= యయాతి కొడు కయినటువంటి; యదుని కులంబునన్= యదుడి వంశంలో; జనియించిన= పుట్టిన; దేవమీధునకున్ బుట్టిన= దేవమీధుడనే వాడికి పుట్టిన; శారునికొడుకు వసుదేవుడు= శారు డనే వాడికొడుకు వసుదేవుడు; రూపగుణంబులన్ ప్రసిద్ధుండు+హి= గుణంలో, ఆకారంలో పేరు పొందినవాడయి; పెరుగుచుండన్= పెరుగుతూ ఉండగా; దేవకుండు+అను భూవల్లభుండు= దేవకు డనేరాజు; తన పుత్రిక్షేపిన్= తన కూతురికి; దేవకీదేవిక్షేపిన్= దేవకీదేవి అనే ఆమెకు; స్వయంపర మహోత్సవంబు+అచరించిన్= స్వయంపరాన్ని చాటగా; ఆ+వసుదేవునకై= ఆ వసుదేవుడి కొరకై; ఆ+యాదవ+అన్యయ జాతుండు+అగు= ఆ యాదవకులంలో పుట్టిన వాడయున; శిని= శిని అనేవాడు; ఆ+వనితన్+పరాక్రమంబునన్+తేరన్= ఆ ప్రీని శౌర్యంతో తీసికొని రాగా (ఇతరులను జయించి); కూడిన రాజలోకంబు= అక్కడ చేరిన రాజులందరూ; తొడరి= ఎదిరించి; పోరన్+చాలక= యుద్ధం చేయలేక; నిలిచిన్= నిలిచిపోగా; సోమదత్తుడు+ఒక్కరుండునన్= సోమదత్తు డొక్కడే; పోక పెనంగ్= వెన్నిచ్చిపోకుండా యుద్ధం చేశాడు; ఆ+ఇరుపురు= ఆ శిని, సోమదత్తులు; ఒండొరులచేతన్= ఒకరితో ఒకరు; విరథులు+హి= తేర్చు పోగొట్టుకొన్నవారయి; కృపాణంబులు కొని= కత్తులు తీసికొని; ధరణికిన్ లంఘుంచి= భూమిమీదకు దూకి; పోరు ఎడన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; ఆ+యదువీరుండు= ఆ యాదవవీరుడు(శిని); ఆక్రమించి= క్రముకొని; బాహ్యాకతనయున్= బాహ్యాకుడికొడుకును (సోమదత్తుని); కొప్పు+పట్టిబఱగ్ని+తిగిచి= జాటుపట్టి క్రిందకు లాగి; అనుకంప పెంపునన్= దయాధిక్యంతో; చంపన్+బల్లక= చంపటానికి ఇష్టపడక; తన్ని విడిచిన్= కొట్టి వదలగా; పోయి= వెళ్ళి; సిగ్గు పెంపునన్= ఎక్కువైన సిగ్గుతో(అవమానంతో); తలయెత్తి తిరుగ నేరక= తల షైకెత్తి తిరుగ లేక; వనంబునకున్+అరిగి= అడవికి వెళ్ళి; హరున్+ఉండ్చేశించి= ఈశ్వరుడిని గూర్చి; పెద్దకాలంబు= చాలాకాలం; తపంబు చేసిన్= తపస్సు చేయగా; ఆ+పరమేశ్వరుండు ప్రత్యక్షంబు+హి= ఆ పరమశివుడు ఎదుట నిలిచి; వరంబు వేడుము+అనిన్= కోరికను కోరుకొనుమనగా; తత్త్వాలంబునకున్= ఆవేళకు; శినియును, తదీయ సుతుండును= శిని, వాడి కొడుకుకూడా; కడ చనుటన్+చేసి= చనిపోవటంచేత; శినిమనుమని= శిని మనుమడిని; అనిన్+పడవైచి= యుద్ధంలో క్రింద తోసి; తన్నన్+చాలు= తన్నగల్గిన;

తనయున్= కొడుకును; ఈ వలయున్+అని= ఈయవలయు నని; అడిగిన్= అడుగగా; ఆ+దేవుడు+ఇట్లు+అ+అగు+కాక్! = ఆ విధంగానే అవుగాక!; అని ఆనతి+ఇచ్చి= అని ఆజ్ఞచేసి; అంతర్లీతుండు+అయ్యెన్= మాయమయినాడు; తద్వర ప్రభావంబున్న్= ఆ వరముయొక్క శక్తిచేత; భూరిశ్రవుండు సాత్యకిన్+ఇట్లు చేసెన్= భూరిశ్రవుడు సాత్యకిని ఈ విధంగా చేశాడు; అని చెప్పినన్= అని చెప్పగా; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; కయ్యంబు+అటమీదన్= యుద్ధం తరువాత; ఎట్లుచెల్లెన్?= ఏ విధంగా సాగింది?; అనుటయున్= అనగా; సంజయుండు+ఇట్లు అనియెన్= సంజయు డీవిధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: చంద్రవంశంలో గొప్పవా డయిన యయాతి కుమారుడూ యదువంశంవాడూ దేవమీధునికి పుట్టిన శారునికొడుకు వసుదేవుడు అందచందాలలో పేరుపొందుతూ, పెరుగుతూ వచ్చాడు. దేవకు డనే రాజు తన కూతురు దేవకీదేవికి స్వయంవరం చాటాడు. ఆ వసుదేవుడికిగాను యాదవకులంలో పుట్టిన శిని బలపరాక్రమాలతో ఆమెను తీసికొని వచ్చాడు. స్వయంవరానికి వచ్చిన రాజులలో ఎవరూ, అతడిని ఎదిరించి పోరాడలేకపోగా, సోమదత్తు ణొక్కడు మాత్రం వెన్నిచ్చి పోకుండా యుద్ధం చేశాడు. శిని, సోమదత్తులు ఒకరితేరును ఇంకొకరు విరిచారు. తేరులు లేనివారై భూమిమీదకు దూకి యుద్ధం చేశారు. ఆ యాదవరాజు, వీరుడూ అయిన శిని బాహ్యాకుడి కుమారు డయిన సోమదత్తుని జాట్లు పట్టి లాగి, క్రింద త్రోసి, తన్ని, అవమానించి దయతలచి చంపకుండా వదలిపెట్టాడు. అవమాన భారంతో తల ఎత్తుకొనలేక అడవులు పట్టిపోయి పరమేశ్వరుడిని ఉండేశించి సోమదత్తుడు తపస్సు చేశాడు. శివుడు ప్రత్యక్షమయి వరం కోరుకొమ్మన్నాడు. ఆ వేళకు శినీ, అతడి కొడుకూ కూడా కాలగతిలో కలసిపోయారు కాబట్టి, అతడి మనుమడిని యుద్ధంలో తన్నగలిగే వాడిని, తనకు కొడుకుగా ప్రసాదించుమని కోరాడు. ఆయన సరే అన్నాడు. ఆ తర్వాత శివుడు అంతర్లీతు డయాడు. ఆ వరశక్తి వలన భూరిశ్రవుడు సాత్యకిని ఈ విధంగా అవమానించగలిగాడు.’ అని సంజయుడు చెప్పాడు. ‘ఆ తరువాత యుద్ధం ఎట్లా సాగిం?’ దని ధృతరాష్ట్రుడు అడుగగా సంజయుడు దాని ప్రకారం చెపుతూ ఉన్నాడు.

అ. సామదత్తి యిట్లు సచ్చిన్ దదనంత , రంబు రథము సింధురాజు దెసకు

నరుడు నడవఁ బంచె నారాయణు నపుడు , గురుసుతాబి రథికవరులు శృంపుడు.

276

ప్రతిపదార్థం: సామదత్తి= సోమదత్తుడి కుమారు డయిన భూరిశ్రవుడు; ఇట్లు చచ్చిన్= ఈ విధంగా చనిపోగా; తద్+అనంతరంబు= ఆ మీదట; నరుడు= అర్జునుడు; రథము= తన తేరును; సింధురాజుదెసకున్= సైంధవు డున్న దిక్కునకు; నారాయణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; నడవన్= తోలుబకు; పంచెన్= ఉత్తర్వు చేశాడు; ఆపుడు= ఆ సమయంలో; గురుసుత+అది= అశ్వత్థామ మొదలగు; రథికవరులు= వీరులలో మొనగాండ్రు; నృపుడు= రాజులు దుర్యోధనుడును.

తాత్పర్యం: భూరిశ్రవు డీ విధంగా చనిపోగా, తనతేరును సైంధవు డున్న దిక్కునకు తోలు మని అర్జునుడు శ్రీకృష్ణునకు ముదల ఇచ్చాడు. అపు డశ్వత్థామ మొదలయిన మొనగాండ్రును, రాజులు దుర్యోధనుడును. (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

ఖ. బరవసంబు సేసి యద్దపడి; రట్టి యెడ కర్ష సాత్యకులకుఁ గయ్యంబయ్య; నత్తెఱంగు వివలించెద విసుము; కృష్ణుండు త్రీకాలవేబి యగుటఁ దన తమ్మునికి భూలత్తువుని వలనం బుట్టు నెడరు తెఱం గెఱింగి తొలునాటి రాత్రి నిజసారథి యగు దారుకునితోడు బార్ధుని ప్రతిన నెరపం బూని పలుకు నెపంబున మన యరదం బాయితంబు సేసికొని యెల్లి గయ్యంబునకుం గొని రమ్మని చెప్పెనప్ప డెట్లి యడియాలంబులతోఁ బాంచన్యంబుం బూలింపం గలవాడై పలికె నా చందంబున నంతకు మున్న యాసుాతునకు నేతేరవలయు

తడపు గనుంగిని శంఖంబు పూర్లించిన వాఁడును సైల్యసుగ్రీవు మేఘు పుష్పపలాహాకంబు లను వాహంబుల వేగంబు నెఱయ మెఱయం బొలుచు గరుడకేతనంబు గ్రాలఁ దేరు తత్కాలంబున కొదవ నాలంబులోనికి దెళ్లిన సయ్యచ్చుతుండు మెచ్చుచు నాశైనేయున కిళ్లినం జాచి కొంతేయుం డచ్చెరువంచిన సతనికి నవ్విధంబు గొంత సూచించే; నిట్లు సాత్యకి సన్మద్దం దై.

277

ప్రతిపదార్థం: బరవసంబుచేసి= దైర్యంచేసి; అడ్డపడిరి= అడ్డుకొన్నారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; కర్ణ సాత్యకులకున్ కయ్యంబు+అయ్యెన్= కర్ణుడికీ సాత్యకికీ పోట్టాట జరిగింది; ఆ+తెఱంగు= ఆ పద్ధతి; వివరించెదన్= తెలియచెపుతాను; వినుము; కృష్ణుండు; త్రికాలవేది= మూడు కాలాలూ తెలిసినవాడు; అగుటన్= అయినందున; తన తమ్మునకున్= తనకు తమ్ము డయిన సాత్యకికి; భూరిశ్రవుని వలనన్= భూరిశ్రవుడి మూలాన; పుట్టు= కలుగు; ఎడరు తెఱంగు= ఆపదయొక్క విధం; ఎట్టింగి= తెలిసి; తొలునాటి రాత్రి= అంతకు ముందు రాత్రి; నిజ సారథి+అగు= తన సారథి అయిన; దారుకునితోడన్= దారుకుడితో; పార్థుని ప్రతిని= అర్జునుడి శపథాన్ని; నెరపన్+పూని= నెగ్గజేయ నిశ్చయించుకొని; పలుకు నెపంబునన్= మంతనమాడే మిషతో; మన+అరదంబు+అయితంబు చేసికొని= మన తేరును సిద్ధం చేసికొని; ఎల్లి= రేపు (మరునాడు); కయ్యంబునకున్+కొని రమ్ము= యుద్ధానికి తీసికొని రావలసింది; అని చెప్పెన్= అని చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆమాట చెప్పిన సమయంలో; ఎట్టి అడియాలంబులతోన్= ఎటువంటి గురుతులతో; పాంచజన్యంబున్= తన శంఖమును; పూరింపన్+కలవాడై= అటువంటి శబ్దం చేసేవాడుగా; పలికన్= చెప్పాడు; ఆ చందంబునన్= ఆ విధంగా; అంతకు మున్న= అంతకంటే ముందుగానే; ఆ సూతునకున్= ఆ సారథికి; ఏతేరవలయు= రావలసిన; తడవు కనుంగొని= సమయం గుర్తుంచుకొని; శంఖంబు పూరించినన్= శంఖాన్ని ఊఁరగా; వాఁడును= దారుకుడును; శైఖ్య, సుగ్రీవ, మేఘుపుష్ప, వలాహకంబులను= శైఖ్య సుగ్రీవ మేఘుపుష్ప వలాహకా లని పిలువబడే; వాహంబులన్= గుర్రాలను; వేగంబు నెఱయమెఱయన్ పాలుచు= వేగం తెలియగా ప్రకాశించే; గరుడ కేతనంబు= గరుడ ధ్వజం; క్రాలన్= ప్రకాశించగా; తేరు= తేరు; తత్కాలంబునకున్= ఆ సమయానికి; ఒదవన్= కలుగగా; ఆలంబులోనికిన్+తెచ్చినన్= యుద్ధంలోనికి తీసికొనిరాగా; ఆ+అయ్యతుండు= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; మెఘుచున్= మెఘుకొంటూ; ఆ శైవేయునకున్+శచ్చినన్= ఆ సాత్యకికి ఈయగా; చూచి= చూచినవాడై; కొంతేయుడు+అచ్చెరుపు+అందినన్= కుంతి కొడుకయిన అర్జునుడు ఆశ్చర్యపడగా; అతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; ఆ+విధంబు= ఆ పద్ధతిని (ఊఁపాయాన్ని); కొంత సూచించెన్= కొంచెం తెలియజేశాడు; ఇట్లు= ఈ ప్రకారం; సాత్యకి సన్మద్దండు+ఇ= సాత్యకి సిద్ధమయి.

తాత్పర్యం: దైర్యంతో (భూరిశ్రవుడు చనిపోగా అర్జునుడి తేరు సైంధవడి దిక్కునకు శ్రీకృష్ణుడు తోలగా) అశ్వత్థామ మొదలయిన వీరులు అర్జునుడికి అడ్డం వచ్చారు. అప్పుడు కర్ణ సాత్యకులు పోరుట జరిగింది. దానిని వివరిస్తాను వినుము. (అని సంజయు డన్నాడు). త్రికాలవేది అయిన శ్రీకృష్ణుడు తన తమ్ము డయిన సాత్యకికి భూరిశ్రవుడి మూలాన కలిగే ఆపదను తెలిసికొని ముందురోజు రాత్రి తన సారథి అయిన దారుకుడితో పార్థుడి ప్రతిజ్ఞను నెగ్గించటానికి నిశ్చయించి మాటల్చాడే నెపంతో 'మన తేరును సిద్ధంచేసికొని రేపు యుద్ధరంగానికి తీసికొని రావలసింది' అని చెప్పాడు. ఆ సమయంలో ఏ గురుతుతో పాంచజన్యాన్ని పూరిస్తా నని చెప్పాడో ఆ విధంగా అంతకంటే ముందుగానే ఆ సారథికి తేరు తేవలసిన సమయాన్ని గుర్తుంచుకొని శంఖాన్ని ఊఁదాడు. అప్పుడు దారుకుడు శైఖ్య సుగ్రీవ మేఘుపుష్ప వలాహకాలనే గుర్రాలను వేగం మెరయగా గరుడకేతనంతో ఆ సమయానికి ఆ తేరును సరిగా యుద్ధరంగంలోకి తీసికొని రాగా, ఆ శ్రీకృష్ణుడు అతడిని మెఘుకొని, సాత్యకికి ఆ తేరు నిచ్చాడు. దాని కర్ణునుడు అబ్బిరపడ్డడు. శ్రీకృష్ణు దా ఊఁపాయాన్ని కొంచెం తెలియజేశాడు. ఈ విధంగా సాత్యకి యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యాడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. ఏచి నరునకు సాపశయ్య మాచలంచు , కౌతుకంబున నేతేరేఁ గర్జుఁ డతని
సభిక సంరంభమును దాకె నక్కిలీటి , కని జనార్థనుతోడ ని ట్లనియె నగుచు.

278

ప్రతిపదార్థం: ఏచి= విజృంఖించి; నరునకున్= అర్జునుడికి; సాపశయ్యము+ఆచరించు= సహాయము చేసే; కౌతుకంబున్= ఉత్సాహంతో; ఏతేర్న్= రాగా; కర్జుడు= కర్జుడు; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; అధిక సంరంభమునన్= మిక్కిలి ఆటోపంతో; తాకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; కని= చూచి; జనార్థనుతోడన్= శ్రీకృష్ణుడితో; నగుమన్= నవ్వుతూ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి సాయం చేయాలనే ఆసతో సాత్యకి విజృంఖించి రాగా, కర్జుడు చాలా ఆటోపంతో అతడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ స్థితిని చూచి నవ్వుతూ అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘భూరిశ్రవుండు చచ్చుట , సైరింపక సూతసుతుడు సౌత్యకితోడం
బోరం దొడంగె; మనము వి , చాలింపక యెయ్యవలయు సలగినకుండన్.’

279

ప్రతిపదార్థం: భూరిశ్రవుండు చచ్చుట= భూరిశ్రవుడు చనిపోవటం; సైరింపక= ఓర్వలేక; సూతసుతుడు= కర్జుడు; సౌత్యకితోడన్= సాత్యకితో; పోరన్+తొడంగెన్= యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు; మనము= మనం; విచారింపక= సందేహించకుండా; సరిగొనకుండన్= చంపకుండా; ఎయ్యవలయున్= వెంబడించవలెను.

తాత్పర్యం: ‘భూరిశ్రవుడు చావటాన్ని సహించక కర్జుడు సౌత్యకితో యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు. అతడు చావకుండా మనం నిస్సందేహంగా అతడిని వెంబడించాలి.

ఆ. అనుడు నతఁడు సాలు నతనికి నా చక్తి , రక్షకులు గడంగి రయము మెఱయఁ
గబిసి తోడుపడిలి కావున నక్కడి , చింతవలవ దని మురాంతకుండు.

280

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అర్జునుడు అట్లా అనగా; ముర+అంతకుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనికిన్= ఆ కర్జుడికి; అతఁడు= సాత్యకి; చాలున్= పోరుతో సరిపోతాడు - సరి ఉండ్లే అని భావం; ఆ చక్రరక్షకులు= ఆ సాత్యకి రఘవక్రాలను రక్షించే వీరులు (అంగరక్షకుల వంచివారు); కడంగి= పూనుకొని; రయము మెఱయన్= వేగం ప్రకాశించేటట్లు; కదిసి= సమీపించి, కూడి; తోడుపడిరి= సహాయపడ్డారు; కావున్= కాబట్టి; అక్కడి చింత= ఆ వైపు దిగులు (సాత్యకికి కీడు కలుగుతుందనే బెంగి); వలవదు+అని= వద్దని.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి మాటలు విని శ్రీకృష్ణుడిట్లా అన్నాడు. ‘ఆ కర్జుడికి సాత్యకి అన్నింట సరితూగుతాడు. అంతేకాక, అతడి చక్రరక్షకులు అప్రమత్తంగా పూనికతో వేగంగా అతడిని సమీపించి తోడుపడ్డారు. కాబట్టి ఆ వైపు దిగులు నీవు పెట్టుకొనవద్దు.’

వ. తేరును సైంధవుని దెసకుం దలమె; నప్పుడు శైనేయరాథేయుల పో రెల్లవారును వెఱగుపడి
చూచుచుండి; రత్నెతింగు సంగరంబు సురాసుర గంధర్వుల యందునుం గలుగదు; విను; మట్లు పోల
యన్నారాయణానుజుండు.

281

ప్రతిపదార్థం: తేరును సైంధవుని దెసకున్+తరిమెన్= సైంధవు దున్న దిక్కుకు తోలాడు; అప్పుడు శైనేయరాథేయుల పోరు= ఆ సమయంలో సాత్యకి కర్జుల యుద్ధం; ఎల్లవారును= అందరూ; వెఱగుపడి= ఆశ్చర్యపడి; చూచుచున్+ఉండిరి= చూస్తూ ఉన్నారు; ఆ+తెఱంగు సంగరంబు= ఆ విధమయిన యుద్ధం; సుర+అసుర గంధర్వుల యందును= దేవతలూ, రాక్షసులూ, గంధర్వులలో కూడా; కలుగదు= ఉండదు; వినుము= వినవలసింది; అట్లు పోరి= ఆ విధంగా యుద్ధం చేసి; ఆ+నారాయణ+అనుజండు= ఆ నారాయణుడి తమ్ముడు (సాత్యకి).

తాత్పర్యం: (శ్రీకృష్ణుడు) తేరును సైంధవ దున్న ప్రక్కకు తోలాడు. ఆ సమయంలో కర్ణ సాత్యకుల యుద్ధం అందరూ ఆశ్చర్యంతో చూడసాగారు. ఆ విధమయిన యుద్ధం దేవతలలోగాని, రాక్షసులలోగాని జరుగలేదు. ఆ విధంగా యుద్ధంచేసి ఆ నారాయణుడి తమ్ముడు.

కర్ణుడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి యోడిపోవుట (సం. 7-120)

చ. నిరుపమశక్తి గర్జుమెయి నెత్తురు వఱ్పుగఁ జేసి సూతునిం
దురగములన్ సిడంబు వెసద్దుంచి రథంబును నాతపత్రముం
దర మిడి నుగ్గు సేసె వసుధావర! తమ్ములు రాజుఁ జాడ న
ప్రరుషత సూచి చేయగల పార్థివు లాతనిఁ జుట్టుముట్టినన్.

282

ప్రతిపదార్థం: వసుధావర!= ఓ రాజు!; నిరుపమ శక్తిన్= సాటిలేని బలంతో; కర్ణుమెయిన్= కర్ణుడి శరీరాన్ని; నెత్తురు వఱ్పుగన్చేసి= రక్తం ప్రవాహంగా చేసి; సూతునిన్= సారథిని; తురగములన్= గుర్రాలను; సిడంబు= కేతనమును; వెసన్+త్రుంచి= శిఘ్రంగా ముక్కలు చేసి; రథంబును= తేరును; ఆతపత్రమున్= గొడుగును; తరమిడి= వరుసగా; నుగ్గు చేసన్= పొడి చేశాడు; తమ్ములు= దుర్యోధనుడి తమ్ములును; రాజు= దుర్యోధనుడును; చూడన్= చూస్తుండగా; ఆ+పరుషతన్= ఆ కారిన్యాన్ని; చూచి= చూచి; చేయన్+కల పార్థివులు= చేవ గల (శక్తి ఉన్న) రాజులు; ఆతనిన్= అతడిని; చుట్టుముట్టినన్= చుట్టు క్రమ్ముకొనగా.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! సాటిలేని బలంతో కర్ణుడి ఒళ్ళంతా నెత్తురుమయంగా చేసి, అతడి సారథినీ, గుర్రాలనూ, కేతనాన్ని త్వరగా త్రుంచివేసి - తేరునూ, గొడుగునూ వరుసగా, తమ్ములతో గూడా దుర్యోధనుడు చూడగా పొడిచేశాడు. ఆ వీరత్వాన్ని చూచి, శక్తిగల రాజులు సాత్యకిని చుట్టుముట్టగా.

క. శరవేగము రథగమున , స్నురణ విచిత్రతయు మెఱయుఁ బోలి యతం డ
య్యురదములగములు సుడివడు , దెరల మరలఁ బఱవజేసి బీపించె నృపా!

283

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ రాజు!; (కురురాజులు తన్న చుట్టుకొనగా సాత్యకి) శరవేగము= బాణాలు వేయటంలో తొందర; రథ గమనస్నురణ= తేరుల వేగంగా పోయే ప్రకాశం; విచిత్రతయున్= చమత్కారం; మెఱయున్= ప్రకాశించగా; పోరి= యుద్ధంచేసి; అతండు= ఆ సాత్యకి; ఆ+అరదముల గములు= ఆ తేరులగుంపులు; సుడివడన్= కలతచెందగా; తెరలన్= తొలగిపోయేటట్లు; మరలన్= తిరిగి; పఱవన్+చేసన్= పరుగెత్తేటట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! తను చుట్టుకొన్న కురురాజుల మీద బాణాలు వేయటంలో వేగం, తేరులు వెళ్ళి వేగం తీరూ, చిత్రపిచిత్రమైన గతులూ ప్రకాశిస్తూ యుద్ధంచేసి, ఆ సాత్యకి ఆ తేరుల గుంపును సుశ్శు తిరిగి కలతపడేటట్లూ దూరంగా పోయేటట్లూ తిరిగి పరుగుతేటట్లూ చేశాడు.

క. అనుటయు ధృతరాష్టుడు గృ , ష్టుని రథమును రథ్యములను సూతుఁడు నగుటన్
శినివరునకు నుత్సాహం , బనుఁన మయి చూవే యంత యథికుం డయైన్.

284

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= సంజయు డావిధంగా చెప్పగా; ధృతరాష్టుడు= ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తి; కృష్ణుని= శ్రీకృష్ణుడి; రథమును= తేరునూ; రథ్యములను= గుర్రాలూ; సూతుఁడున్= సారథీ; అగుటన్= అయినందువలన; శినివరునకున్= సాత్యకికి; ఉత్సాహంబు+అనూనము+అయి= సంతోషం ఎక్కువయి; అంత అధికుండు+అయ్యెన్= అంత గొప్పవా డయ్యాడు (బలం కలవాడయ్యాడు; చూవే= సుమా!

తాత్పర్యం: సంజయుడితో ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లూ అన్నాడు: 'శ్రీకృష్ణుడి తేరూ, గుర్రాలూ, సూతుడూ అయినందువలన సాత్యకి ఉత్సాహంతో పాటు సాటిలేని బలంతో కూడి మేటి వీరుడయ్యాడు.'

వ. అనిన విని సంజయుండతని కిట్లను నట్టియెడ మున్న దారకుండు దేరు దెచ్చుసంరంభంబు సూచియిచి కృష్ణుని పనుపని యెఱుంగని వాడగుటు గయ్యంబు గజిజిగాఁ దలంచుచు వాని పిన్నతమ్ముండు మేలిమి రథంబునం దగు తురంగంబులం బూష్ణికొని వివిధాయుధంబు లమ్మైకొని కేతనోద్దోతితంబు సేసి యా రథంబు వచ్చిన జాడ నేతెంచి సన్నిహితుం డగుటయు, సాత్యకి సముచితంబుగా నయ్యరదం బెక్కివిక్రమాటోపంబు సూపుచుండ రథాంగధరుని సారథి రథసహితంబుగా నతనికడకుఁ జనియే; నీ కొడుకులు కర్ణుం గల్వితరథోబీర్ణుం గావించి రనవుడు నాంజకేయుం 'డట్లు కిరీటిం గలిసి భీముం దేమి సేసే' నని యడిగిన.

285

ప్రతిపదార్థం: అనిన్ విని= అనగా విని; సంజయుండు+అతనికిన్+ఇట్లు+అనున్= ధృతరాష్ట్రుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; మున్ను= ముందుగా; దారకుండు= దారకు డనే వాడు (ఆ కృష్ణుడి సారథి); తేరుతెచ్చు సంరంభంబు చూచి= తేరును తీసికొనివచ్చే తొందరను చూచి; అది= ఆ తేరు తీసికొని రావటం; కృష్ణుని పనుపు= శ్రీకృష్ణుడి ఉత్తర్యు; అని ఎఱుంగని వాడు+అగుటన్= అని తెలియని వాడయినందుని; వాని, పిన్నతమ్ముండు= అతడి చిన్న తమ్ముడు. కయ్యంబు= యుద్ధము; గజిబిజికాన్; తలంచుచు; మేలిమి= ఉత్తమమైన రథంబున్ను= రథమునందు; తగు తురంగంబులన్+పూస్సికొని= తగిన గుర్రాలను సిద్ధం చేసికొని; వివిధ+ఆయుధంబులు+అమర్ఖికొని= నానా విధాలయిన ఆయుధాలను ఏర్పాటు చేసికొని; కేతన+ఉద్దోతితంబు చేసి= జెండాను ఎగురవేసి; ఆ రథంబు వచ్చిన జాడన్+ఏతెంచి= ఆ తేరు వచ్చిన బాటనే వచ్చి; సన్నిహితుండు+అగుటయున్= దగ్గరగా వచ్చుటయు; సాత్యకి సముచితంబుగాన్= సాత్యకి తగినట్లుగా; ఆ+అరదంబు+ఎక్కి= ఆ తేరు నెక్కి; విక్రమ+అటోపంబు చూపుచుండన్= శౌర్యంయొక్క దర్శాన్ని చూపిస్తూ ఉండగా; రథాంగధరుని= శ్రీకృష్ణుడి యొక్క(చక్రధారియొక్క); సారథి= సూతుడు; రథసహితంబుగాన్= తేరుతోకూడా; అతని కడకున్+చనియెన్= సాతకి దగ్గరకు వెళ్లాడు; నీ కొడుకులు= నీకుమారులు; కర్ణున్+కల్పిత రథ+ఉదీర్ణున్+కావించిరి= ఏర్పాటు చేసిన తేరుమీద కెక్కించారు; అనవుడన్= అనగా; అంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అట్లు కిరీటిం+కలిసి= ఆ విధంగా అర్జునుడిని కలసికొని; భీముం దేమి చేసను?= భీము దేమి చేశాడు?; అని అడిగిన్= అని అడుగగా.

తాత్పర్యం: సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు: 'ఆ సమయంలో ముందుగా దారకుడు త్యర్యారగా రథం తీసుకురావటాన్ని సాత్యకి చూచాడు. కానీ, అది శ్రీకృష్ణుని ఆదేశం మేరకు తన సైన్యం వస్తున్నదని తెలియక, అతని చిన్న తమ్ముడు తగిన గుర్రాలు కట్టి, జెండాను కూర్చు, వివిధ ఆయుదాలు అమర్ఖి సిద్ధం చేసి తెచ్చిన ఉత్తమ రథాన్ని అధిరోహించి తన పరాక్రమాన్ని చూపుతూ ఉండగా అపుడు శ్రీకృష్ణుడి తేరును తోలుకొని సారథి అతడి దగ్గరకు వెళ్లాడు. నీ కొడుకులు కర్ణుడికి తగిన తేరును సిద్ధం చేసి దానిమీద కెక్కించారు.' అనగానే ధృతరాష్ట్రుడు 'అర్జునుడిని చేరి భీము దేమి చేశాడు?' అని అడుగగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అతనికి సంజయుం డిట్లు లనియే; 'గర్భు , చేత నవమాసింతుం డయి చిన్నఁ బోయి పార్థపాలికి నరిగియుఁ బలుకుండెఁ , గినుక నెఱయు మనంబుతో మనుజనాథ!

286

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= ఓ రాజు!; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో; సంజయుడు+ఇట్లులు+అనియెన్= సంజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు; కర్ణుచేతన్+అవమానితుండు+అయి= కర్ణుడిచేత అవమానపడి; చిన్నబోయి= సిగ్గుపడి; పార్థపాలికిన్= అర్జునుడి దగ్గరకు; అరిగియున్= వెళ్లికూడా; కినుకన్= కోపంతో; ఎరియు= మండుతున్న; మనంబుతోన్= మనసుతో; పలుకుండెన్= మాట్లాడకుండా ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాప్స్తడితో సంజయు డిట్లా అన్నాడు: 'కర్మడిచేత ఆ విధంగా అవమానించబడి (భీముడు) సిగ్గుతో అర్జునుడి యొద్దుకు చేరికూడా కోపంతో మండే మనసుతో ఏమీ మాట్లాడుకుండా ఉండిపోయాడు.

వ. పదంపడిత న్నాసూతపుత్రుండు పలికిన పలుకు లా ఫల్సునుతో నుగ్గిడించి 'వానిం దొడలి, యే నెల్లభంగులం బలిమార్పు' ననిన నాతం 'డవి నా చెవి సోఁక నాడుట నన్నుఁ బలుకుట గాక నీకుం బని యేమి నీ వటుండు' మని పలికి రాథేయు రథంబున కబుముఖుం దై.

287

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= ఆ మీద; తన్నున్= తనను (భీముడిని); ఆ సూతపుత్రుండు= ఆ కర్మడు; పలికిన పలుకులు= మాటాడిన మాటలు(అవమానకర్మాన మాటలు); ఆ ఫల్సునుతోన్= ఆ అర్జునుడితో; ఉగ్గిడించి= చెప్పి; వానిన్+తొడరి= ఆ కర్మడిని ఎదుర్కొని; ఏ నెల్లభంగులన్= నేన్నెని విధాలా; పరిమార్పున్= చంపుతాను; అనిన్న్= అనగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; అవి= ఆ మాటలు; నా చెవి సోఁక్న్+అడుట= నా చెవికి విసబడేట్లుగా చెప్పటం; నన్నున్+పలుకుట గాక= నన్నే అనటంకాక; నీకున్+పని ఏల?= నీ కెందుకు (ఆ మాటలు నన్నే అన్నని వాటికి బదులు నే నిస్తాను. నీకెందుకు? - అని అంటున్నాడు); నీపు+అటు+ఉండుము= నీవ్ట్లా ఉండుము (నీపు మాటాడవద్దు); అని పలికి= అని చెప్పి; రాథేయు రథంబునకున్= కర్మడి తేరునకు; అభిముఖుండు+పి= ఎదురుగా నిలిచి.

తాత్పర్యం: తరువాత భీముడు అర్జునుడితో కర్మడు తన్నాడిన మాటలన్నీ చెప్పి, అతడినెదుర్కొని అన్నివిధాల హతమారుస్తా నన్నాడు. అందు కర్మడుడు 'ఆ మాటలు నా చెవిని వేయటం వలన అని నన్ను అన్నట్లే. నీకెందుకు? అతడికి బదులు నే నిస్తాను. నీ వూరకుండుము' అని కర్మడి తేరున కెదురుగా పోయి (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

ఉ. 'ఏమిర కర్మ! భీము నటులేటికిఁ బిట్లీ; తతండు దీల సి

గ్రేమియు లేక పాఱునెడ నెవ్వరు బిట్లీర నిస్సు గెల్పు సం

గ్రామములోనే దప్పిదము గల్లిన యంతన యింతగర్వ మే

లా? మును ని నైఱుంగమే? చలంబున సాత్యకి యిప్పు గెల్పాడే?

288

ప్రతిపదార్థం: ఏమిర కర్మ!= ఏరా కర్మా!?: భీమున్+అటులు+ఏటిక్న్ తిట్టితి(వి)= భీముడిని ఆ విధంగా (అవమానకరంగా) ఎందుకు తిట్టారు?; అతండు= ఆ భీముడు; తోలన్= తరువాగా; సిగ్గు+ఏమియు లేక= ఎంతమాత్రం సిగ్గు లేక; పాఱున్+ఎడన్= పరుగెత్తివసమయంలో; నిన్నున్+ఎవ్వరు తిట్టిరి?= నిన్నెవరు తిట్టారు?(అవమానించారు?); సంగ్రామములోనన్= యుద్ధంలో; గెల్పు= జయం; తప్పిదము కల్గినన్= తప్పిపోతే; అంతలో+అ= అంతలోనే; ఇంత గర్వము+ఏలా?= ఇంత గర్వమెందుకు?; మును= ఇంతకుముందు; నిన్నున్+ఎఱుంగమే?= నీ సంగతి తెలియనిదా?; చలంబునన్= పట్టుదలతో; ఇప్పు= ఈసమయాన; సాత్యకి= సాత్యకి (నిన్ను); గెల్పాడే?= జయించలేదా?

తాత్పర్యం: 'ఏరా కర్మా! భీముడిని ఆ విధంగా ఎందుకు తిట్టావు? అతడు తరిమినప్పుడు సిగ్గు లేక పరుగెత్తావే! అప్పడు ని నైవరయినా తిట్టారా? యుద్ధంలో ఓటమి తప్పా? ఇంత గర్వ మెందుకురా! ఇంతకు ముందు నీ గురించి తెలియదా? ఇప్పడు సాత్యకి నిన్ను గెలువలేదా?

క. గెలుపును నోటమియును ననిఁ, గలుగవే? యెడపెట్టి యెట్టిఘునులకు నిష్ట్టుఁ

బలుకుదురే తగువాలం, దులువా! నీకులము గుణముఁ దీఁచెం బుజకున్.

289

ప్రతిపదార్థం: తులువా!= తుంటరీ!; అనిన్= యుద్ధంలో; గెలుపును ఓటమియును= జయాపజయాలు; కలుగవే?= కలుగవా?; ఎడ పెట్టి= తోలగించి; ఎట్టి పునులకున్= ఎంత గొప్పవారైనా; తగువారిన్= సాటివారిని; ఈ+మెయున్= ఈ విధంగా; పలుకుదురే?= మాటాడుదురా?; నీ కులము= నీ వంశమూ; గుణమున్= గుణమూ; ప్రజకున్+తోచెన్= జనులకు కూడా తెలుసు.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో ఎంత గొప్పవార్కైనా గెలుపోటములు కలుగవా? ఈ వాస్తవాన్ని మరచి ఈ విధంగా సాటివారిని మాట్లాడతారా? ఓ తుంటరీ! నీ కులము, గుణం సామాన్య ప్రజలకు కూడా తెలిసివచ్చిందిరా!

ఖ. ఇంత వట్టము వెలాలింతు నీ మాటలు మఱవకుండు; మిబియునుం గాక నాయసన్నిఖిన ధర్మంబున నఱమన్యుని విల్లు దునిమితివి; దానికి నీవు గనుంగానుచుండ ధర్మప్రకారంబున వ్యష్టసేనుని తల దుసుము దు; మతియు నీతోడంగూడ నప్పుడప్పాపం బాచలంచిన వాలని నిన్ను నెట్లు సేసెదనో యటుచూడు' మని పలికితత్తీమినమనసైస్యంబులతిముతీనతనిపైగవిసినఁదర్శమరవిపరంబుదారుణంబయ్యా; మిహిరుండును మందరశ్మి యగుచు వచ్చే; నా సమయంబున సుయోధనుండు రాథేయున కి ట్లనియే. **290**

ప్రతిపదార్థం: ఇంతవట్టము= ఇంతమాత్రం; వెలారింతును= చెపుతాను; ఈ మాటలు= ఈ పలుకులు; మఱవక+ఉండుము= మరచిపోవద్దు; ఇదియునున్+కాక= ఇది మాత్రమే కాదు; నా+అనన్నిధిని= నేను దగ్గర లేనపుడు; అధర్మంబునన్= ధర్మానికి వ్యతిరేకంగా; అభిమన్యుని విల్లు తునిమితివి= అభిమన్యుడి విల్లు త్రుంచావు; దానికిన్= ఆ పనికై; నీవు కనుంగొనుచుండన్= నీవు చూస్తూ ఉండగా; ధర్మప్రకారంబునన్= ధర్మమార్గంలో (అనగా మోసమునగాక); వ్యష్టసేను తల తునుముదున్= వ్యష్టసేనుడి తలను త్రుంచుతాను; మతియున్ నీతోడన్కూడన్= ఇంకా నీతో కలసి; అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ+పాపంబు+ఆచరించిన వారిని= ఆ దోషం చేసిన వారిని; నిన్నున్= నిన్ను కూడా; ఎట్లు చేసెదనో= ఏ విధంగా చేస్తానో; అటు చూడుము అని పలికి= ఆ విధంగా చూడుమని చెప్పి; తతీమినన్= తరుమగా; మనసైస్యంబులు= మనసేనలు; అతిముతీన్= తొందరగా; అతనిపైన్= అతడిమీద; కవిసినన్= క్రమ్యకోగా; తద్+సమరవిపోరంబు= ఆ యుద్ధగతి; దారుణ ప్రకారంబు+అయ్యాన్= భయంకరమైనది; మిహిరుండును= సూర్యుడుకూడా; మందరశ్మి అగుచున్ వచ్చేన్= కాంతిహీనుడుగా అయ్యాడు; ఆ సమయంబునన్= ఆ వేళలో; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; రాథేయునకున్+ఇట్లు+అనియేన్= కర్ణుడితో ఇట్లాలన్నాడు:

తాత్పర్యం: నే నంతమాత్రం చెపుతాను. ఈ మాటలు మరచిపోవద్దు. ఇంతే కాదు - నేను లేనపుడు అధర్మంగా, న్యాయానికి వ్యతిరేకంగా అభిమన్యుడి విల్లు త్రుంచావు. దానికై నీవు చూస్తూ ఉండగానే ధర్మపద్ధతిలో వ్యష్టసేనుడి తలను త్రుంచుతాను. ఇంకా నీతో కలసి ఆ అన్యాయం చేసిన వారి నేనిధంగా చేస్తానో చూడుము' అంటూ తరుమగా, మనసేనలు తొందరగా అతడిని క్రమ్యకోగా ఆ యుద్ధగతి చాలా భయంకరంగా మారింది. సూర్యుడు కూడా కాంతిహీను డయాడు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

విశేషం: అర్జునుడు కర్ణుడితో నేను లేనపుడు నా బిడ్డ డయిన అభిమన్యుడిని నీపూ, మరికొందరూ అధర్మంగా చంపారు. నీవు, వారూ చూస్తూ ఉండగా ధర్మపద్ధతిలో నీ కొడుకయిన వ్యష్టసేనుడిని నేను తల త్రుంచుతాను. దానికి నీ వేమి చేయగలవు?'అని పొచ్చరించాడు.

సీ. 'శైనేయుడును భీమసేనుండు నిరుదేస , రా నర్జునుడు సింధురాజు దెసకు నేడ్రెఱఁ దత్తిమెడు నింక నీక్కించుక , ప్రాధ్యాగి పెనగినఁ బ్రోధ్మ దాను సస్తుమించెడును నీయట్టి జీడునకు శ , ల్యాండును గురుసందనుండుఁ గృపుడు దుశ్శాసనుడు నేను దీడ్పడ నతనికి , జేయార్పవచ్చునే? చేటుకాల

అ. మైన బ్రతిన వట్ట నంతియ తనతోడి , వార సాందరులును వీరు సనిన నేల యెల్ల మనమ యేలుద మిత్తత్తి , నలవుఁ జలముఁ జూపవలయు నీవు.' **291**

ప్రతిపదార్థం: శైనేయుడును= సాత్యకీ; భీమసేనుండును= భీముడూ; ఇరుదేస రాన్= రెండు ప్రక్కల రాగా (చక్రరక్షకులవలె రాగా); అర్జునుడు= అర్జునుడు; సింధురాజుదెసకున్= సైంధవుడి దిక్కునవు; ఏడ్రెఱన్+తతీమెడు= విజృంభణంతో తరుముతున్నాడు; ఇంకన్

ఒక్కించుక ప్రొద్దు= ఇంక కొంతసేపు; ఆగి పెనగిన్= నిలిపి యుద్ధంచేసై; ప్రొద్దు తాను= సూర్యుడు తానుకూడా; అస్తుమించెడును= అస్తుమిస్తాడు; నీ అట్టి జోదునక్కన్= నివంటి వీరుడికి; శల్యండును, గురునందనుండు, కృషుండు, దుశ్శాసనుండు, నేను తోడ్డుడన్= శల్యుడు, అశ్వత్థామ, కృపాచార్యుడు, దుశ్శాసనుడూ, నేనూ తోడు కాగా; చేయార్పవచ్చునే?= చేయి కదల్చ సాధ్యమా?; చేటుకాలమైన్ ప్రతిన పట్టొన్= (తనకు) చెడిపోయే కాలం కాగా శపథం చేశాడు; అంతియ= అంతమాత్రమే; తనతోడి వార సోదరులును= తన బంధువులు, సోదరులు; వీరు+చనిన్= వీరంతా పోగా; నేల ఎల్లొన్= రాజ్యమంతటినీ; మనము+ల ఏలుదము= మనమే పాలిద్దాం; ఈ+తటిన్= ఈ సమయంలో; అలవ్వన్= బలమూ; చలమ్మన్= పట్టుదలా; నీవు చూపవలయున్= నీవు చూపించవలను.

తాత్పర్యం: ‘సాత్యకీ, భీమసేనుడూ రెండు ప్రక్కల రాగా అర్జునుడు సైంధవు డున్న దిక్కునకు విజ్ఞంభణంతో సేనను తరుముతున్నాడు. ఇంక కొంత సేపు అతడిని ఆపగలమేని సూర్యుడ్దమిస్తాడు. నివంటి వీరుడికి శల్యుడూ, అశ్వత్థామా, కృపాచార్యుడూ, దుశ్శాసనుడూ, నేనూ తోడుకాగా అతడికి చేయి కదిలించటం సాధ్యమా! పోగాలం వచ్చి వా డటువంటి ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. వీడితోకూడా వాడి సోదరులు కూడ పోయే వారే. వీరి అనంతరం రాజ్యమంతా మనమే ఏలుదాం. ఈ సమయంలో నీవు ఉపాయమూ, పట్టుదలా చూపించవలయును’ (అని దుర్యోధనుడు కర్ణుడితో అన్నాడు).

వ. అనిన సూతనందనుం డమ్మానవపతి నాలోకించి.

292

తాత్పర్యం: అనగా కర్ణు డారాజును (దుర్యోధనుడిని) చూచి.

చ. ‘అనిలతమూజు బాణముల నంగము లెల్లను జాల నొచ్చే నై నను నను మీఱ వచ్చునే? రణంబునఁ గ్రీడికి మేధినీశు మన్నన గల మేటిబంటు ప్రథనంబున నింతలు సేయ కున్న నొ పునే? యనిఁ బేర్చువాఁ డ నట భూవర! దైవమ నేర్చు’ నావుడున్.

293

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ రాజు! (దుర్యోధనా!); అనిల తమూజు బాణములన్= భీముడి బాణాలతో; అంగములు+ఎల్లను= అవయవాలన్నీ; చాల నొచ్చొన్= మిక్కిలి బాధ చెందినవి; ఐనను= అయినప్పటికినీ; క్రీడికిన్= అర్జునుడికి; రణంబునన్= యుద్ధంలో; ననున్ మీఱవచ్చునే?= నవ్వతిశయింపవచ్చునా?; (నన్నమీరవచ్చునా); మేదినీపు= రాజుయొక్క; మన్నన కల మేటిబంటు= ఆదరంగల గొప్ప వీరుడు; ప్రథనంబునన్= యుద్ధంలో; ఇంతలు చేయకున్నన్= ఈ మాత్రం చేయనట్లయితే; అటన్= అక్కడ; ఒప్పునే?= తగునా?; అనిన్= యుద్ధంలో; పేర్చుహాడన్= విజ్ఞంభించేవాడిని; దైవము+ల నేర్చు= దేవుడికి తెలియును; నావుడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: ‘ భీముడి బాణాల తాకిడికి నా ఒడలంతా నొచ్చి ఉన్నది. అంతమాత్రాన అర్జునుడు యుద్ధంలో నన్న మీరగలడా? రాజుగారి ఆదరమున్న మేటిబంటును. ఈ మాత్రం కూడా యుద్ధం నేను చేయకుండటం ధర్మమా? యుద్ధంలో విజ్ఞంభిస్తాను. ఆ మీద దైవ మున్నాడు.’ అని కర్ణుడు తన రాజబక్తిని చాటుకొన్నాడు. అతడి మాటలు విని (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

వ. ఆతండు శ్రీతుం డయ్యు; నయువుసరంబున భీమ సాత్యకి సహాయం డగు నా సవ్యసాచి గాడ్పు తోడు గల యగ్నిదేవుండునుం బోలె దేజిల్లై; భల్లాబి బాణంబులు నీ బలంబులమై నిగిడింపఁ జితురంగంబుల యవయవంబులుఁ జామర చ్ఛత్రకేతుక శకలంబులుఁ గీదండ గదాదండాబి హీతిభిండంబులుఁ గీడ్వోరసి పాటు నెత్తురుటేటులుఁ దెట్టువలు గట్టి; నట్టియెడ దుర్యోధన కర్ణవృషసేన శల్య కృపాశ్వత్థాములు గడంగి తమతోడన తఱుము జయద్రథుం జిత్తిందికిఁ ద్రోచికాని ప్రాంద్మలావునం జేవయేక్కి యక్కిటిం దాకి

తీవ్రశరంబులుపరగెంచిననవియతందొకొక్కుట్టింబెక్కుతునియలుసేయందఱిమియందఱునొక్కుమ్మడి
యొకొక్కురుండుపెక్కుమ్ములమ్మాధుసూదనధనంజయతనువులంబఱిననన్నరుండుఱకయొకొక్కులినిం
బెక్కునారాచంబులస్తుక్కించి.

294

ప్రతిపదార్థం: ఆతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; ప్రీతండు+అయ్యేన్= సంతోషించాడు; ఆ+అవసరంబునవ్= ఆ సమయంలో;
భీమసాత్యకి సహాయుండు+అగు= భీమసాత్యకులతోడు కలవాడయిన; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్పనుడు; గాఢ్యతోడు కల= గాలిసహాయంగాణన్న; అగ్నిదేవుండునున్+సోలెన్= అగ్నిదేవుడిమాదిరిగా; తేజరిలైన్= వెలిగాడు; భల్లాదిబాణంబులు= బల్లములు
మొదలయినబాణాలను; నీబలంబులపైన్ నిగిడింపన్= నీసేనలమీదవేయగా; చతురంగంబుల= నాలుగువిధాలయిన(రథ,
గజు, తురగు, పదాతుల)సైన్యములు; అవయవంబులు= శరీరంలోనిభాగాలు; చామర+భత్ర, కేతు, శకలంబులు= (రాచరికమును
చాటే)వింజామరాలు, గొడుగులు, పతాకాలు- వీటిముక్కలు; కోదండ= విండ్స్; గదా= గదలు; దండ+అది= కర్రలుమొదలైన;
హోతి= ఆయుధాలయొక్కు; ఖండంబులు= ముక్కలు; కీడ్పోరిసి= వెడిపోయి; పొఱు= ప్రవహిస్తున్న; నెత్తురు+పిఱులన్= రక్తప్రవాహాలలో; తెట్టువలుక్కోన్= గుంపులుగా గుట్టలయినవి; అట్టిఎడన్= ఆ సమయంలో; దుర్యోధనక్కావృష్టసేనశల్య
కృప+అశ్వత్థామలు= వీరందరునూకడంగి= పూనుకొని; తమతోడనతఱుము= తమతోకలిసితరుముతూణన్;
జయద్రథున్+పిఱిందికిన్త్రోచికొని= సైంధవుడినితమవెనుకుత్రోసికొని; ప్రార్దులావునన్= ప్రార్దుఅధికంఅయినందువలన;
చేవఎక్కు= ఘైర్యంఎక్కువై; ఆ+కిరీటిన్+తాఁకి= ఆ అర్పనుడినిఎదుర్కొని; తీవ్రశరంబులు= వాడిబాణాలువేయగా; అవి= ఆ బాణాలను;
అతండు= అర్పనుడు; ఒక్కొక్కుట్టిం= ఒక్కొక్కుదానిని; పెక్కుతునియలుచేయన్= అనేకములైనముక్కలు
చేయగా; తఱిమి= తరుముకొని; అందఱున్= ఆ విరులందరును; ఒక్కొక్కుమైండు= ఒక గుంపుగా; ఒక్కొక్కురుండు= ఒక డొక్కుడే;
పెక్కు+అమ్మలు= అనేకబాణాలను; ఆ+మధుసూదన, ధనంజయతమవులన్= ఆ శ్రీకృష్ణర్జునులశరీరాలలో; పఱినన్= వ్యాపింపజేయగా(చొప్పించగా); ఆ+నరుండు= ఆ అర్పనుడు; ఉడక= లెక్కించక; ఒక్కొక్కరిని= ఒకరొకరిని; పెక్కునారాచంబులన్= అనేకములయినవాడిబాణాలతో; స్తుక్కించి= మూర్ఖులజేసి.

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడుసంతోషించాడు. భీముడు, సాత్యకితోడురాగాఅర్పనుడు, గాలితోడైనఅగ్నిదేవుడిమాదిరిగావెలుగుతూ, బల్లములు, బాణాలూనీసేనమీదగుప్పించగా, చతురంగఅవయవాలుచామరమునూగొడుగునూపతాకాలనూముక్కలు, విండ్స్గదలూమొదలైనఅయుధాలుముక్కలుసాగసుబాసినెత్తురుబేరులప్రవాహాలలోకుపులుగట్టితేలాడయి. దుర్యోధనుడుక్కావృష్టసేనశల్యకృపాశ్వత్థామలుపూనికతోతమతోకూడాశతుసైన్యాలతరుముకొనివచ్చేసైంధవుడినివెనుకునెట్టి, ప్రార్దుఎక్కువకావటంవల్లఘైర్యంఎక్కువైఅఅర్పనుడినిఎదుర్కొనివాడిబాణాలువేశారు. వాటినిఅతడొక్కొక్కుదానినిముక్కలుచేశాడు. అందరూగుంపుగాబక్కొరువిడిగాఒక్కొక్కుడుఅనేకబాణాలుఆకృష్ణర్జునులశరీరాలలోగ్రుచ్చుకొనేటట్లువేశారు. ఆఅర్పనుడులెక్కసేయక, ఒక్కొక్కరినిపెక్కువాడిబాణాలతోమూర్ఖులజేశాడు.

కర్ణర్జునులద్వంద్యయుద్ధము(సం.7-120)

క. సింధుపతిదెసకుమదవ, త్సింధురగతిఁగవియుజాచిథీరోధతిఁగో
పాంధుమతిసుడ్డపడియేవు, సుంధరగ్రక్షదలసూతసూనుండుడపిపా!

295

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓరాజా!; సింధుపతిదెసకున్= సింధుదేశురాజుదిక్కుకు(సైంధవుడిదిక్కుకు); మదవతో+సింధురగతిఁ= మదుటేనుగుమాదిరిగా; కవియున్+చూచి= క్రముకొనచూచి; థీరోధతిఁ= ఘైర్యాతిశయంతో; కోప+అంధుమతిఁ= కోపంవలనగ్రుట్టిదైనమనస్సుతో; మసుంధర= భూమి; గ్రుక్కదలన్= అదరగా; సూతసూనుండు= కర్ణడు; అడ్డపడియెన్= అడ్డంగావచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! (ధృతరాష్ట్రా!) సైంధవ దున్న దిక్కునకు మదపుటేనుగువలె అర్జునుడు దూకగా చూచి, దర్శాతిశయంతో, కోపం పెల్లుబుకగా గ్రుడ్డిచైనమనస్సుతో భూమి అదరగా కర్ణు డడ్డుపడ్డాడు.

వ. అప్పుడు.

296

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

ఆ. పచియు నేను నిశిత బాణంబు లర్చునుఁ, దసిలనందనుండు శినివరుండు

మూడు మూడు మెఱుగు వాడి తూపులు మేను, గాడ నేయ నొచ్చి కర్ణు డలిగి.

297

ప్రతిపదార్థం: పదియునేను= పదువైదు; నిశిత బాణంబులు= వాడిబాణాలు; అర్జునుడు= అర్జునుడును; అనిలనందనుండు= భీముడు; శినివరుండు= సాత్యకి; మూడు మూడు= మూడేసి; మెఱుగు వాడితూపులన్= మెరిసే వాడిబాణాలను; మేను కాడన్= ఒంటిలో నాటుకొనేటట్లు; ఏయన్= కొట్టగా; నొచ్చి= బాధపడి; కర్ణుడు+అలిగి= కర్ణుడు కోపించి.

తాత్పర్యం: పదివేను వాడి బాణాలు అర్జునుడును, భీమ సాత్యకులు మూడేసి వాడి బాణాలు ఒంటిలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు వేయగా, కర్ణుడు కోపించి.

క. అఱువది యఱువబియమ్ములు, నెఱకులు నోనాడ నేసి నిలిపి తన రయం

బెఱ్చిగెంచె ముఖ్యరకు న, త్తెఱఁ గద్భుతరసమువెల్లఁ దేల్చె జనములన్.

298

ప్రతిపదార్థం: అఱువది+అఱువది అమ్ములన్= అర్పై అర్పైగా బాణాలతో; నెఱకులు నోనాడన్= మర్మలు నోవ్గగా; ఏసి= కొట్టి; నిలిపి= ఆపి; ముఖ్యరకున్= అర్జున, భీమ, సాత్యకులు ముగ్గురికి; తన రయంబు= తనవేగమును(బాణాలు వేయుటలోని వేగమును); ఎఱ్చిగించెన్= తెలిపాడు; ఆ+తెఱఁగు= ఆ పద్ధతి; జనములన్= చూచే జనాలను; అద్భుతరసము= ఆశ్చర్య రసం; వెల్లిన్+తెల్చెన్= వెల్లువలో తేల్చింది.

తాత్పర్యం: (కర్ణుడు) అరువది అరువది బాణాలతో ఆయువు పట్లునొచ్చేటట్లుకొట్టి, తన వేగాన్ని తెలియజేశాడు. అది చూచేవారి నంతా అద్భుతరస ప్రవాహంలో ముంచింది.

ఆ. నరుడు నూఱు తీర్పశరముల నయోధ, వరుని తనువు రక్తవాలఁ దీఁడు

నాతఁ దట్టి నూఱు లై దడులించె న, వ్యోగమునకు రీషు విషువు డగుచు.

299

ప్రతిపదార్థం: నరుడు= అర్జునుడు; నూఱు తీర్పశరములన్= నూఱు వాడి బాణాలతో; ఆ+యోధవరుని తనువు= ఆ వీరవరుని ఒడలు; రక్తవారిన్+తోడన్= నెత్తుటీలో కానరాగా; ఆతడు= ఆ కర్ణుడు; అట్టి నూఱులు= ఆ విధమైన నూరులు; పదు+అడరించెన్= అయిదింటిని వేశాడు (అనగా అయిదు నూరు బాణాలను వేశాడు); ఆ+వేగమునకున్= ఆ తీర్పతకు; రోషివశుడు+అగుచున్= కోపంతో పరవశుడౌతూ.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నూరు వాడి బాణాలతో కొట్టి, ఆ వీరశ్రేష్టుడి శరీరాన్ని నెత్తుటీలో తడిసి కనుపించేటట్లుగా చేశాడు. ఆ కర్ణుడు అఱువంటిని అయిదు నూర్ల బాణాలను వేశాడు. ఆ వేగానికి అర్జునుడు కోపంతో వివశుడవుతూ.

క. ఆ విజయుడు గర్జుని విలు, వావిలఁ దుసుమాడి విపుల వక్షము నవ బా

ణావిధము సేసి యతని, జీవము గొనునట్టి ఘన విశిఖ మేసె వడిన్.

300

ప్రతిపదార్థం: ఆ విజయుడు= ఆ అర్జునుడు; కర్ణుని విలు= కర్ణుడి వింటిని; వాపిరి= వెంటనే; తుమహాడి= త్రుంచివేసి; విషుల వక్షము= నెడడ అయిన గుండెను; నవబాణా= తొమ్మిది బాణాలతో; అవిద్రము చేసి= తొలిచి; అతని= ఆ కర్ణుడి; జీవము కొనునట్టి= ప్రాణం తీసేటటువంటి; ఘనవిశిఖము= గొప్ప బాణాన్ని; వడిన్= త్వరగా; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడు వేగంగా కర్ణుడి విల్లు త్రుంచివేశాడు. తొమ్మిది బాణాలతో విశాలమయిన అతడి గుండెను తొలిచాడు. అతడి ప్రాణాలను తోడే వాడిబాణంతో కొట్టాడు.

మ. అభిఅర్థచంద్రసాయకంబునసహ్యత్థామత్తుంచేసంతంగాంచనభాసితంబగు శరాసనంబు గొనిరాథేయుండు రయంబునఁ బీప్రశరంబులు పరగింప నర్జునుడు 'నిలునిలు కర్ణు! యర్జుసు నెఱంగవే?' యనుచు ననేక చండకాండంబులం గప్పినఁ గర్జుండు 'నిలునిలు మర్జున! కర్ణు నెఱంగవే?' యనుచు నతని బహుపటు ప్రశరంబులం బొబివే; న ట్లయుర్యవురు నొండియల కంధ్యత్థముార్థులై సుర లగ్గింపంబోరుచుండం గౌరవపతి తన వాల నెలుంగెత్తి కర్ణునకుఁ దోడ్పుడుం డని పనిచె; నక్కిలంచికిం గిలీటి కోపాటోపంబున. **301**

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ బాణమును; అర్థచంద్ర సాయకంబున్= అర్థచంద్రాకారంలో ఉన్న బాణంతో; అశ్వత్థామ త్రుంచెన్= అశ్వత్థామ త్రుంచివేశాడు; అంతన్= ఆ మీదట; కాంచన భాసితంబు+అగు= బంగారు వన్నె గల; శరాసనంబుకొని= విల్లును తీసికొని; రాథేయుండు= కర్ణుడు; రయంబున్= వేగంగా; తీవ్రశరంబులు పరగింపన్= వాడి బాణాలు వేయగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; నిలు నిలు కర్ణు!= ఆగు మాగుము కర్ణు! అర్జునున్+ఎఱుంగవే?= అర్జునుడిని తెలియవా?; అనుచున్= అంటూ; అనేక చండ కాండంబులన్ కప్పినన్= మిక్కిలి తీవ్రమైన బాణాలతో కప్పగా; కర్ణుండు= కర్ణుడు; నిలు నిలుము+అర్జును!= ఓ అర్జునా! ఆగుమాగుము; కర్ణున్+ఎఱుంగవే?= కర్ణుడిని తెలియవా?; అనుచున్= అంటూ; అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; పటు= తీవ్రమైన; ప్రదరంబులన్= బాణాలతో; పాదివెన్= కప్పాడు; అట్లు+ఆ+ఇరువురున్= ఆ విధంగా ఆ ఇద్దరూ; ఒండొరులకున్= ఒకరికొకరు; అదృశ్యమూర్చులు+ఇ= కానరాకుండా; సురలు+అగ్గింపన్= దేవతలు కీర్తించగా; పోరుచుండన్= యుద్ధం చేస్తుండగా; కౌరవపతి= దుర్యోధనుడు; తనవారిన్= తన పైనికులను; ఎలుంగు+ఎత్తి= పెద్ద గొంతుతో; కర్ణునకున్+తోడ్పుడుండు+అని పనిచెన్= సహాయపడండని పంపాడు; ఆ+కొలందికిన్= ఆ పరిమితికి; కిరీటి= అర్జునుడు; కోప+అటోపంబున్= కోపంతోడి విజృంభణంతో.

తాత్పర్యం: ఆ (అర్జునుడి) బాణాన్ని అశ్వత్థామ అర్థచంద్రాకారం గల బాణంతో త్రుంచాడు. ఆ మీద బంగారురంగు విల్లు తీసికొని కర్ణుడు వేగంగా వాడి బాణాలను వేయగా, అర్జునుడు 'కర్ణు! ఆగాగు' మంటూ 'అర్జును నెరుంగవా?' అని తీవ్రబాణాలు వేసి కప్పాడు. దానికి కర్ణుడు 'అర్జునా! నిలునిలు'మంటూ, 'కర్ణుడిని గూర్చి నీకు తెలియదా?' అంటూ తీవ్రమయిన బాణాలతో అర్జునుడిని కప్పాడు. ఒకరి కొకరు అగుపడకుండా ఆ ఇద్దరూ చేసే యుద్ధం దేవతలు పాగడే విధంగా సాగింది. అప్పడు దుర్యోధనుడు తన పైనికులను ఎలుగెత్తి పిలుస్తూ కర్ణుడికి తోడ్పుడవలసిందిగా పంపాడు. ఆ పనికి అర్జునుడు కోపాటోపంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. తురగవ్రాతముఁ గూళ్ళి, సూతు తనువుం దున్మాడి, విద్యేషి భీ
కర నారాచపరంపరానిహాతి నంగం బాల్రు నొంచింప నా
తురుఁ దై కర్ణుడు దర్శమీనుఁ డగుడున్ శ్రీషాత్మజుం దెయ్యి యా
త్ఫరథస్థందుగఁ జేసే యేసె విజయున్ మద్దేపుడుం దోడ్పుడన్.

ప్రతిపదార్థం: (అర్జునుడు కేపాటోపంతో) తురగిప్రాతమున్+కూల్చి= (కర్మాంగి) గుర్రాలను పడగొట్టి; సూతు తనువున్+తున్మాడి= సారథి శరీరాన్ని త్రుంచి; విద్యేషివ్= శత్రువును (కర్మాంగిని); భీకర= భయంకరమైన; నారాచపరంపరా నిహతిన్= వాడి బాణాల మొత్తంతో కొట్టటంచేత; అంగంబు= ఒడలిని; ఆర్త్రీన్+ఒందింపన్= బాధపెట్టగా; ఆతురుడు+ఒకర్మాంగు= బాధపడినవాడై కర్మాంగు; దర్శిహీనుడు+అగుడున్= గర్వాన్ని పోగొట్టుకొన్నవాడు కాగా; ద్రోణ+ఆత్మజుండు= అశ్వత్థామ; ఎంబ్= సహాయపడి (అదుకొని); ఆత్మరథస్థండుగన్+చేసి= తన రథంమీద ఉండేటట్లుగా చేసి; మద్ర+ఈశుండున్ తోడ్పుడన్= శల్యాంగు కూడా తోడ్పుడగా; విజయున్= అర్జునుడిని; ఏసెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: కర్మాంగి గుర్రాలను పడగొట్టి, సారథిని చంపి, భయంకరమైన బాణాలతో మోది, శరీరాన్ని బాధపెట్టగా గర్వహీనుడై కర్మాంగు బాధపడ్డాడు. అప్ప డశ్వత్థామ ఆదుకొని, తన రథం మీదకి ఎక్కించుకొని, శల్యాంగు సహాయపడగా అర్జునుడిని బాణాలతో కొట్టాడు.

తే. కృపుండు వృష్ణసేనుడును వారికెడన కూడి, పార్శ్వ తనువును దూపులు వఱపి; రట్లు పాదువు నలుపుర పిఱుదును బొంచి సింధు, వరుండు నిగిడించె సమ్ములు నరుని మీద. **303**

ప్రతిపదార్థం: కృపుండు= కృపాచార్యాడు; వృష్ణసేనుడును= వృష్ణసేనుడు (కర్మాంగి కొడుకు); వారి కెడన కూడి= వారి ప్రక్కనే (శల్యాశ్వత్థామల ప్రక్కనే) చేరి; పార్శ్వ తనువున్న= అర్జునుడి ఒంటిమీద; తూపులు= బాణాలను; పఱపిరి= ప్రయోగించారు (గుప్పించారు); ఆట్లు= ఆ విధంగా; పాదువు= క్రమ్యుకొన్న; నలుపుర పిఱుదును= నలుగురి వెనుక; పాంచి= దాగి; సింధువరుండు= సైంధవుడు; నరునిమీదన్= అర్జునుడి మీద; అమ్ములు నిగిడించెన్= బాణాలు వేశాడు.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యాడు, వృష్ణసేనుడు శల్యాశ్వత్థామల ప్రక్కకు చేరి, అర్జునుడి శరీరం మీద బాణాలు వేశారు. వారి నల్యార వెనుక దాగికొని సైంధవుడు కూడ అర్జునుడి మీద బాణాలు వేశాడు.

క. గురుతనయ ప్రముఖ రథిక, వరుల భుజావిక్రమంబు వాలించుచు ని ర్భరితోపమునం బార్థుండు, శరంబు లతిముత్తి నిగిడై సైంధవుమీదన్. **304**

ప్రతిపదార్థం: గురుతనయ ప్రముఖ= అశ్వత్థామ మొదలగు మొనగాండ్రైన; రథికవరుల= సైనిక శ్రేష్ఠుల; భుజావిక్రమంబు= భుజబలాన్ని; వారించున్= అడ్డుకొంటూ; నిర్మరోషున్న= ఎక్కువయిన కోపంతో; పార్శ్వండు= అర్జునుడు; శరంబులన్= బాణాలను; అజీముఱి= విస్తారంగా; సైంధవుమీదన్= సైంధవుడిపైన; నిగిడైన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామాది రథికశ్రేష్ఠుల భుజావిక్రమమును అడ్డుకొంటూ ఎక్కువ కోపంతో అర్జునుడు సైంధవుడి మీద బాణాలను వేశాడు.

వ. అసమయంబునుయోధసుండుసేనలకుంజ్యేయివీచిన నొక్కుమ్ముడింగప్పడిగబిసివిధహేతిప్రాతంబులు మేన నించి నొంచిన గలంక లేక కడంగి. **305**

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్= ఆ వేళలో; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; సేనలకున్= తన సైనికులకు; చేయి వీచినన్= చేయి ఉంపగా (సైగ చేయగా); ఒక్క+ఉంపుడిన్= ఒక్క గుంపుగా; కప్పడి కదిసి= అర్జునుడిని తాకి; వివిధ హేతిప్రాతంబులు= నానా విధ ఆయుధ సమాచోలు; మేన నించి= అతడి శరీరం నిండా నింపి; నొంచినన్= నొప్పించగా; కలంక లేక కడంగి= చీకాకు పడకుండా పూనుకొని.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సైంధవుడి మీద బాణాలు వేసిన సమయంలో దుర్యోధనుడు తన సేవలకు చేయి ఊపగా వా రౌక్షగుంపుగా అర్జునుడిని క్రమ్యుకొని, అనేక విధాలైన ఆయుధాలతో అతడి ఒడలిని నొప్పించారు. అయినా అర్జునుడు చీకాకు పడకుండా ప్రయత్నంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శ. గాండీవంబు గుణంబు ఫోరిరవ మాకాశంబునం బర్ష వే
దండస్యందన ఫోటకంబులు మహాస్త క్రూరపాతంబుల
స్థండీభూతములున్ విదాలితములు స్థగ్ంబులుం గా సము
ద్వండుం డై యదరం గలంగి పఱచెన్ తత్త్వస్యసంతానముల్.

306

ప్రతిపదార్థం: గాండీవంబు గుణంబు= గాండీవంయుక్త అల్లైత్రాటి; ఫోరిరవము= భయాన్ని కలిగించే శబ్దం; ఆకాశంబున్+పర్వన్= ఆకాశమంతా వ్యాపించగా; వేదండస్యందన= ఏనుగులూ, రథాలూ; ఫోటకంబులు= గుర్రాలూ; మహో+అప్రా= గొప్ప అప్రాముల; క్రూరపాతంబుల్న= భయంకరంగా మీదపడటం వలన; తత్త్వస్యసంతానముల్= ఆ సేనల సమూహాలు; ఖండీభూతములున్= ముక్కలుగా నయినవీ; విదారితములున్= ఖండితములయినవీ; భగ్ంబులున్+కాన్= విరిగినవీకాగా; సముద్రండుండు+ః= మించినవాడై; అడరన్= విజృంభించగా; కలంగి= సంక్షోభం పాంది; పఱచెన్= పరుగెత్తాయి.

తాత్పర్యం: గాండీవానికుండే అల్లైత్రాటి టంకార శబ్దం ఆకాశం అంతా వ్యాపించగా, ఏనుగులు రథాలు గుర్రాలు భయంకరమయిన బాణాలతాకిడికి ముక్కలుగా చీల్చబడినవీ, భగ్ంబులునవీ కాగా, అర్జునుడి విజృంభణకు ఆ సేనల సమూహాలు సంక్షోభంచెంది పారిపోయాయి.

శ. ఇట్లు ప్రచండమూర్తియై మధ్యందిన మార్తాండుండునుం బోలె వెలింగి వివ్యచ్ఛండు వియుచ్ఛరుల కచ్చెరువంబించే; వెండియు దొరలందఱు నొక్కటిఁ దఱుమ నతం డడల్చి యమ్ముల వెల్లిం దేల్చి తెరల్చి దీప్తబాణపాత పూర్వకంబుగా జయద్రథునకుం గవిసిన నమ్మపోరథుండు.

307

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రచండమూర్తి ః= భయాన్ని కలిగించే ఆకారం కలవాడై; మధ్యందిన= మట్టమధ్యాప్నాంలోని; మార్తాండుండునవ్+పోల్న= సూర్యాడి మాదిరిగా; వెలింగి= ప్రకాశించి; వివ్యచ్ఛుండు= అర్జునుడు; వియత్తి+చరులకున్= ఆకాశంలో తిరిగేవారికి (దేవతలకు); అచ్చేరుపు+అందించెన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించాడు; వెండియున్= ఇంకను; దొరలందఱును= సేనానులందరూ; ఒక్కటన్= ఒక్కటిగా; తఱుమన్= మూకుమృడిగా తరుమగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; అదల్చి= అదరగాట్టి; అమ్ములవెల్లిన్+తేల్చి= బాణప్రవాహంలో తేలజేసి; తెరల్చి= తొలగించి; దీప్త= వెలుగుతూ ఉన్న (వేడిగల); బాణపాతపూర్వకంబుగాన్= బాణాలను వేస్తా; జయద్రథునకున్= సైంధవుడిమీదకు; కవిసినవ్= దూకగా; ఆ+మహారథుండు= ఆ గొప్ప రథికుడయిన సైంధవుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా భయంకరమూర్తి అయి, మట్టమధ్యాప్నాపు సూర్యుడివలె మండుతూ అర్జునుడు ఆకాశచారులను ఆశ్చర్యపరచాడు. ఆ సేనానులందరూ మూకుమృడిగా తరుముకొని రాగా, వారి నదల్చి బాణాలవెల్లువలో తేల్చి తరిమి, మండే బాణాలతో సైంధవుడి మీదకు దూకాడు. ఆ మహారథుడైన సైంధవుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. పేణక పాయకేతన గాం , డీవములం బార్థమై గడించి వడిన్ సై
న్యావళియు దేవతలు నా , నా విధములఁ బోగడ నాట్ నారాచంబుల్.

308

ప్రతిపదార్థం: (సైంధవుడు) పోవక= పరుగెత్తిపోకుండా; హయ= గుర్రాలను; కేతన= జెండాను; గాండీవములన్= (అర్బునుడి విల్లయిన) గాండీవాన్ని; పార్చుమైన్= అర్బునుడి ఒంటిమీద; కడింది వడిన్= మిక్కిలి వేగంగా; సైన్యావళియున్= సేనా సమూహమూ; దేవతలు= దేవతలూ; నానావిధములన్+పాగడన్= అనేక రకాలుగా కీర్తించగా; నారాచంబుల్= వాడి బాణాలను; నాటెన్= నాటాడు.

తాత్పర్యం: (సైంధవుడు) పరుగెత్తిపోకుండా గుర్రాల మీద, జెండా మీద, గాండీవం మీద అర్బునుడి శరీరం మీద, సేనలమీద దేవతలంతా అనేక విధాల పాగడగా వాడి బాణాలు నాటాడు.

క. విజయం డతని వరాహా , ధ్వజమును సారథిశిరంబు నొక్కట న
క్షుజముగఁ బడవేసిన నీ , ప్రజ తామరపాకు నీటి భంగిం దలకెన్.

309

ప్రతిపదార్థం: విజయండు= అర్బునడు; అతని= ఆ సైంధవుడి; వరాహాధ్వజమును= వరాహం (పంది) గుర్రుగా గల కేతనాన్ని; సారథిశిరంబు= సూతుడి తలను; అక్కుజముగన్= ఆశ్వర్యంగా; ఒక్కటన్= ఒక్కటిగా; పడవేసినన్= పడగొట్టగా; నీ ప్రజ= నీ జనం; తామరపాకు నీటి భంగినన్= తామరాకుమీది నీరు మాదిరి; తలకెన్= కదలాడింది. (డాగి).

తాత్పర్యం: అర్బును డా సైంధవుడి వరాహా కేతనాన్ని, సూతుడి తలను ఒకేసారి ఆశ్వర్యంగా నేల పడగొట్టాడు. అది చూచిన నీ సేన తామరాకుమీది నీరు మాదిరిగా భయంతో వణికిపోయింది.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

క. ప్రాణములు గలుగు నంతకుఁ , ద్రాణపరాయణత నీదు రథికోత్తము ల
క్షీణజవమునుఁ బ్రుసాలిత , బాణు లగుచు నతని కడ్డపడిల నరేంద్రా!

310

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); ప్రాణములు కలుగునంతకున్= ప్రాణాలు ఉన్నంత దాకా; త్రాణపరాయణతన్= కాపాడే ఆశతో; నీదు రథికోత్తములు= నీ సైనికోత్తములు; అక్షీణ జవమునన్= తగ్గని వేగంతో; ప్రసారిత= వేయబడిన; బాణులు+అగుచున్= బాణాలు కలవారుగా; అగుచున్= అవుతూ; అతనికిన్= ఆ సైంధవుడికి; అడ్డపడిరి= అడ్డం పడ్డారు (అదుకొన్నారు).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! నీ సేనానులు ప్రాణాలున్నంతదాకా తరుగని శక్తితో అతడిని కాపాడే పట్టుదలతో బాణాలు ప్రయోగిస్తూ అడ్డపడ్డారు.

వ. ఇవ్విధంబునుఁ గృపాశ్వత్థామ శల్య వృష్టసేనులు దెంపు సేసి సైంధవున కడ్డం బైనం జూచి యా సవ్యసాచి
యతనిఁ దెగఁ జూడ నెడ గానక యవుడు గఱుచుచుఁ బ్రీధ్వబిక్కు గసుంగానినఁ గేశవుం డిట్లనియె.311

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= పైన చెప్పిన విధంగా; కృప+అశ్వత్థామ శల్య వృష్టసేనులు= ఈ పేర్లు కలవారు; తెంపు చేసి= సాహసం చేసి; సైంధవునకున్+అడ్డంబు+ఇనన్= సైంధవుడికి అడ్డమై రాగా; చూచి= చూచినవాడై; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్బునడు; అతనిన్+తగన్+చూడన్= ఆ సైంధవుడిని చంపటానికి; ఎడ గానక= అవకాశం తెలియక; అవుడు కఱుచుచున్= తన పెదవిని పంటితో నొక్కుతూ (కోపంతో చేసే పని); ప్రాద్మదిక్కు= సూర్యుడి వైపు; కనుంగానినన్= చూడగా; కేశవుండు+ఇట్లు+అనియెన్= కృష్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృపాశ్వత్థామ శల్య వృష్టసేనులు సాహసంతో సైంధవుడి కాపాడటానికి అడ్డంగా (అర్బునడి దెబ్బ తగులకుండా) నిలబడగా, ఆ అర్బునడు సైంధవుడిని చంపేదారి తోచక, కోపంతో పెదవి నొక్కుకుంటూ సూర్యుడి దిక్కు చూడగా, కృష్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

అ. ‘చక్కు జలము పెనగుఁ జన బింక నినుడు పు, శ్రీమథరాధరంబు సేరుఁ బోయే;
టీని కొక యుపాయ మేను గన్వించెదుఁ, దానఁజేసికాని దాయ వడుడు.

312

ప్రతిపదార్థం: చక్కునీ= సరిగా (న్యాయంగా); జలము= మత్సురంతో (పట్టుదలతో); పెనగునీ= పోట్లూడగా; ఇంకనీ= ఇకమీద; చనదు= పనికారాదు; ఇనుడు= సూర్యుడు; పశ్చిమథరాధరంబు= పడుమటికొండను; చేరనీ+పోయెనీ= చేరబోతున్నాడు; దీనికినీ= ఈ పనికి (అనగా ఈ పెనగులాటకు); ఒక ఉపాయము= ఒక మార్గాన్ని; ఏను కల్పించెదనీ= నేను ఏర్పరస్తాను; దాననీ+చేసి కాని= దానితోకాని (ఆ ఉపాయంవలన కాని); దాయ= విరోధి; పడుడు= పడిపోడు (చనిపోడు).

తాత్పర్యం: ‘సూటిగి పట్టుదలతో పెనగులాట ఇకమీద పనికిరాదు. సూర్యుడు పడుమటి కొండను చేరబోతున్నాడు. దీనికి ఒక ఉపాయాన్ని నేను చూపిస్తాను. దానితోగాని శత్రువు పడిపోడు.

విశేషం: సూర్యుడస్తాదికి చేరుతున్నాడు. అదే జరిగితే అర్ఘునుడి ప్రతిజ్ఞ భంగమవుతుంది. కనుక సరి అయిన మార్గంలో గాక, నేను చేపే ఉపాయంతో శత్రువును పడగొట్టాలని శ్రీకృష్ణుడు అర్ఘునుడితో అన్నాడు. ఇది ఒక యుద్ధ తంత్రం.

వ. అభియోధి యంటే.

313

తాత్పర్యం: ఆ ఉపాయ మేమంటే.

క. ఇనమండలంబు మఱువడ , నొనలించెదుఁ దమము పాండవోత్తము! యఱి గ్రుం

కిన చంద మైన సైంధవుఁ , డును గౌరవ యోధులుం గడుం బ్రమదమునన్.

314

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+ఉత్తము!= పాండవులలో శ్రేష్ఠుడా! (ఈ అర్ఘునా!); ఇనమండలంబునీ= సూర్యమండలాన్ని; మఱువడనీ= మరుగుపడేటట్లు (కనపడకుండా); తమము= చీకటి; ఒనరించెదనీ= చేస్తాను; అది క్రుంకిన చందము+ఖన్నీ= (ఆ చీకటి) సూర్యుడు అస్తమించిన విధం కాగా; సైంధవుడును= సైంధవుడునూ; కౌరవయోధులునీ= కురు సేనాపీరులునూ; కడునీ ప్రమదముననీ= మిక్కిలి సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: ఈ పాండవోత్తమూ! సూర్యమండలాన్ని మరుగుపడేటట్లుగా చీకటిని కలిగిస్తాను. అది సూర్యుడు అస్తమించిన విధం కాగా సైంధవుడూ మిగిలిన కౌరవపీరులూ చాలా సంతోషంతో.

వ. ప్రతిజ్ఞ భంగ మయ్యే నని కయ్యంబుకడంక దక్కి విచ్ఛలవిడి నొండిరుల మెచ్చుచుఁ బొంగి చెలంగుదు; రప్పుడు సీపూన్ని భీర్భీకొమ్మన్ని పలికించం బరాక్రమంబు సవ్యాజం బయ్యే నని మనోవ్యధంజెందు సవ్యసాచిం గనుంగినుచు నమ్మాధవుండు మాయాతిమిరంబునఁ బిమిరవైరిం గన్విసు.

315

ప్రతిపదార్థం: ప్రతిజ్ఞ భంగంబు+అయ్యైనీ+అని= శవధం విఫల మైనదని; కయ్యంబు కడంకనీ= యుద్ధ ప్రయత్నాన్ని; తక్కి= మానుకాని; విచ్ఛలవిడినీ= యథేచ్చగా (ఇష్టం వచ్చినట్లుగా -హద్దు లేకుండా); ఒండొరులన్ మెచ్చుచునీ= ఒకరినొకరు మెచ్చుకొంటూ (తమ ప్రయత్నం వలన అర్ఘునుడి ప్రతిజ్ఞ భంగమైనదని); పాంగి= సంతోషించి; చెలంగుదురు= తిరుగుతారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; నీ పూన్చి= నీ ప్రతిని; తీర్చుకొమ్ము= నెరవేర్చుకొమ్ము; అని= అంటూ; పలికినీ= చెప్పగా; పరాక్రమంబు= శత్రువును జయించటం; సవ్యాజంబు= నెపంతో కూడినది; అయ్యైనీ+అని= అయిన దని; మనోవ్యధనీ+చెందు= మనసులో బాధపడుతూ ఉన్న; సవ్యసాచినీ+కనుంగొనుచునీ= అర్ఘునుడిని చూస్తూ; ఆ+మాధవుండు= ఆ కృష్ణుడు; మాయాతిమిరంబుననీ= మోసపు చీకటితో; తిమిరవైరినీ= సూర్యుడిని (చీకటికి విరోధి); కస్పిననీ= కస్పివేయగా.

తాత్పర్యం: ప్రతిన భంగమైనదని యుద్ధ ప్రయత్నం మాని, కౌరవీరులు తమలోతాము ఒకరినొకరు మెచ్చుకొంటూ సంతోషంతో తిరుగుతారు. అపుడు నీ ప్రతిన తీర్పికొమ్ము' అని చెప్పగా శత్రువును జయించటానికి ఒక్క మిష కావలసి వచ్చిందని (ఉపాయం కావలసి వచ్చిందని) చీకాకుపడే అర్జునుడిని చూస్తూ శ్రీకృష్ణుడు మాయ చీకటిని కలిగించి సూర్యుడిని కప్పివేయగా.

క. అభి రవి గ్రుంకుటగాఁ గొని , మద మెసకంబెసుగ నాళ్ళ మన సైన్యంబుల్
వొదలేఁ దల యెత్తి హార్షి , స్వదమతి సింధుపతి యపుడు పడమర మాచెన్.

316

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ చీకటి; రవి= సూర్యుడు; గ్రుంకుట కాన్= అస్త్రమించటంగా; గొని= తలచికొని; మన సైన్యంబుల్= మన సేనలు; మదము= గర్యం; ఎసకం బెసుగన్= ఎక్కువ కాగా; ఆర్పి= సింహాదం చేసి; పాదల్న్= తిరిగినవి; సింధుపతి= సైంధవుడు; హార్షి+ఆస్పదమతిన్= ఆనందంతో కూడిన మనసుతో; తల ఎత్తి= తన తల పైకెత్తి; పడమర మాచెన్= పడమటి దిక్కుకు చూచాడు. (అంటే సూర్యాస్పదమయంతో తనకున్న ప్రమాదం తప్పిందని).

తాత్పర్యం: అది సూర్యాస్పదమయంగా భావించి మన సేనలు గర్యాతిశయంతో సింహాదాలు చేశాయి. ఆనందంతో నిండిన మనస్సుతో సైంధవుడు తల ఎత్తి, పడమటి దిక్కుకు చూచాడు.

వ. తదవసరంబున.

317

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

అ. 'ఎలమిఁ దేరిమీద నిలుచుండి పడమ ర , ష్టైత్తి చూచుచున్న యుద్ధరాత్మ
మస్తకంబు దునుము మసలక' యని యర్జు , నునకుఁ జాపె సైంధవుని మురాలి.

318

ప్రతిపదార్థం: ఎలమిన్= సంతోషంతో; తేరిమీదన్= రథంమీద; నిలుచుండి= నిలిచి; పడమర= పడమటి దిక్కుకు; అఱ్పు+ఎత్తి చూచుచున్న+ఉన్న= మెడ ఎత్తి చూస్తూ ఉన్న; ఈ+దురాత్మ= ఈ దుర్మార్గుడి యొక్క; మస్తకంబున్= తలను; మసలక= ఆలస్యం చేయక; తునుము= త్రుంచుము; అని= అంటూ; అర్జునునకున్= అర్జునుడికి; మురాలి= శ్రీకృష్ణుడు; సైంధవునిన్+చూపెన్= సైంధవుడిని చూపించాడు.

తాత్పర్యం: 'సంతోషంతో తేరిమీద నిలుచుని పడమటి దిక్కుకు మెడ ఎత్తి చూచే ఈ దుర్మార్గుడి తలను వెంటనే త్రుంచివేయుము' అంటూ శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి సైంధవుడిని చూపించాడు.

అర్జునుడు సైంధవుని తల దునుముట (సం. 7-121-31)

క. అతఁడు గని గంధమాల్యా , ల్లిత మై దొన మెఱయుచున్న శితశర ముగ్రీ
ధ్వతి నేయ దేగ పులుగును , గతిఁ గొనుక్కియ నబి హలించె గ్రుక్కున శిరమున్.

319

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; కని= చూచి; గంధమాల్య+అర్పితమై= గంధమాల్యాలతో పూజించబడినదై; దొనన్= అమ్ముల పొదిలో; మెఱయుచున్న= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; శితశరము= వాడి అయిన బాణాన్ని; ఉగ్రి+ఉధృతిన్= తీవ్రమైన కోపంతో; ఏయన్= వేయగా (కొట్టగా); దేగ= సాఖువం; పులుగును= పిట్టను; గతిన్= వెళ్ళిటప్పుడు; కొనుక్కియన్= తీసికొనిపోయేటట్లు (తన్నకొనిపోయేటట్లుగా); గ్రుక్కునన్= వేగంగా; అది= ఆ బాణం; శిరమున్= తలను; హరించెన్= గ్రహించింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు చూచి, గంధవుష్ణులతో పూజించినట్టి అమ్ముల పొదిలో మెరుస్తూ ఉన్న వాడిబాణాన్ని కోపాట్టోపంతో సంధించి వేయగా, దేగ పిట్టును పోతూ పోతూ తన్నకొనిపోయేటట్లు వేగంగా అతడి తలను ఆ బాణం పారించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అప్పుడు సత్యరుండై.

320

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో తొందర కలవాడై.

ఆ. శౌరీ ‘పార్థ! పార్థ! సైంధవు తల యిలఁ, బడిన నొప్ప; దబి నభంబునంద నిలువజేయు; మేను నీ కెత్తింగించెద, నత్తెఱంగు దెలియ’ ననిన నతడు.

321

ప్రతిపదార్థం: శౌరి= శ్రీకృష్ణుడు; పార్థ!= అర్జునా! అర్జునా! సైంధవుడి తల; ఇలన్+పడన్+బప్పుడు= భూమిమీద పడదగదు; అది= ఆ తల; నభంబునందున్+అ= ఆకాశంలోనే; నిలువన్+చేయుము= నిలిచేటట్లుగా చేయుము; ఏను= నేను; ఆ+తెలంగు= ప్రకారం; తెలియన్= సృష్టింగా; నీకున్+ఎత్తింగించెదన్= నీకు తెలుపుతాను; అనినన్= అనగా; అతడు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ‘ఓ అర్జునా! అర్జునా! సైంధవుడి తల నేల మీద పడకూడదు. దానిని ఆకాశంలో నిలిచేటట్లు చేయుము. దానికి కారణం నేను చెపుతాను.’ అనగా అర్జునుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. పటు శరముల మీటికి డా, పటికిన్ వలపటికి నపర భాగమునకు ముం దటికిఁ జదల నడపె సము, త్యాటరయమున శిరమున్ గందుక క్రీడ గతిన్.

322

ప్రతిపదార్థం: పటు శరములన్= తీవ్రమైన బాణాలతో; శిరమున్= (సైంధవుడి) తలను; కందుక క్రీడ గతిన్= బంతి ఆటవలె; మీటికిన్= పైపి; డాపటికిన్= ఎడమకు; వలపటికిన్= కుడికీ; అపర భాగమునకున్= వెనుకూ, ముందటికిన్= ముందరికీ; చదలన్= ఆకాశంలో; నడపెన్= తిప్పాడు.

తాత్పర్యం: గట్టి బాణాలతో మీదకు, కుడియెడమలకు, ముందు వెనుకలకు ఆకాశంలో మిక్కిలి వేగంగా (సైంధవుడి) తలను బంతి ఆటవలె నడపొడు.

విశేషం: అలంకారం ఉపమ.

వ. అట్టియెడ.

323

తాత్పర్యం: అటువంటి సమయాన.

క. మాయపుఁ చీకటి విలయడుఁ, దీయజమిత్తుండు మగుడుఁ దీఁచేఁ బ్రజకుఁ గీ పాయత్తు లై బలంబులుఁ, జీయంగలవారు గడగి శితబాణములన్.

324

ప్రతిపదార్థం: మాయము+చీకటి= అబద్ధపు చీకటి; విరియుడున్= విచ్చిపోగా; తోయజమిత్తుండు= పద్మమిత్తుడైన సూర్యుడు; ప్రజకున్= జనులకు; మగుడన్+తోచెన్= మళ్ళీ కానుపించాడు; బలంబులన్= సేనలలో; చేయన్+కలవారు= శక్తి ఉన్నవారు; కోపాయత్తులు+ఖ= కోపంతో సిద్ధపడినవారై; శిత బాణములన్= వాడి బాణాలతో; కడగి= పూనుకొని.

తాత్పర్యం: మాయచీకటి విచ్చిపోగా సూర్యుడు మళ్ళీ కానవచ్చాడు. కోపంతో నిండిన మనస్సులతో సేనలలో శక్తికలవారు వాడిబాణాలతో విజృంభించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నరుడు బొబిబి; రతుడు వారల, యురవడి వివిధాస్త్రతతుల నుంపుచు నింగిం
బిరుగు మును నడపుచుండెదు, శిరమును నేమరక యుండే జిత్తస్ఫురణ్.

325

ప్రతిపదార్థం: నరున్= అర్జునుడిని; పొదివిరి= క్రమ్యకొన్నారు; అతుడు= నరుడు; వారల= ఆ వీరుల; ఉరవడిన్= వేగాన్ని (దూకుడును); వివిధ+అస్త్రతతులన్= అనేక విధాల బాణాల సమూహాలతో; ఉడుపుచున్= నిలుపుతూ; నింగిన్= ఆకాశంలో; తిరుగన్= తిరుగగా; మును= ఇదివరకు; నడపుచున్+ఉండెదు= నడపుతూ ఉన్న; శిరమును= తలను; చిత్రస్ఫురణ్= ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు; ఏమరక ఉండెన్= మరచిపోకుండా ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడిని చుట్టూ ముట్టారు. వారి దూకుడును నానావిధాలయిన బాణాలతో వారిస్తూ, ఆకాశంలో ఇదివరకే తిరుగుతూ ఉన్న (సైంధవుడి) తలను ఏమరుపాటు చెందకుండా ఆశ్చర్యంగా త్రిపుతూ ఉన్నాడు.

వ. ఇ ట్లత్యాశ్చర్యకరణ పరిణత బాహువీర్యం దై వికమవిహారంబు సలుపుచుండి.

326

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అతి+ఆశ్చర్యకరణ= మిక్కిలి ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే; పరిణత= పరిపూర్ణతను పొందిన; బహు వీర్యండు+బ= బహుబలము కలవాడై; వికమ, విహంబు= పరాక్రమముతో కూడిన విహంబు; సలుపుచు+ఉండి= చేయుచు ఉండి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే పరిణతమైన భుజబలంతో వీరవిహం చేస్తూ ఉండి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. ‘దనుజపైలి! యెంతదడ వింక నిలుపంగ, వలయు సింధురాజు తల నభమున?

నెచట వైచువాడు? నేమితీ కివ్విధు, మాచరింప వలసే? ననిన నతడు.

327

ప్రతిపదార్థం: దనుజపైరి!= రాక్షసులకు శత్రువైన వాడా! (శ్రీకృష్ణా!); సింధురాజు తల= సైంధవుడి తలను; నభమునన్= ఆకంఠులో; ఎంత తడవు= ఎంతకాలం; నిలుపంగ వలయున్?= నిలుప వలెను?; ఇంకన్= ఇంకా; ఎచటన్వైచువాడన్?= ఎక్కుడ వేయుదును?; ఈ+విధము= ఈ ప్రకారంగా; ఏమిటికి= ఎందుకోసం; ఆచరింపవలసేన్?= చేయవలసి వచ్చింది?; అనినన్= అని అడుగగా; అతుడు= శ్రీకృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: ‘కృష్ణా! ఎంతకాలం ఈ సైంధవుడి తలను ఆకాశంలో నిలుపవలెను? ఎక్కుడ వేయవలెను? ఎందుకు ఈ విధంగా చేయవలసి వచ్చింది?’ అనగా, దానికి అతడు.

వ. ‘వినుము. వృద్ధక్షత్తుం డను సింధుదేశాభీశుండు సంతానకరతపోవిశేషంబున నీ జయద్రథుం బడసే; నితండు కుమారుండైవల్లిల్లు సమయంబున నొక్కనాఁడశలీరవాణి ‘పీఁడు సంగ్రామంబున నేమతీ తలదునుమంబు’ నని యాదేశించిన నతం డెల్లవారును విన వీని మస్తకంబు మహిం బడ నెవ్వడేసి వాని శిరంబు శకలశతం బయ్యెడు’ మని తన తపంబు బలిమిం బలికి, యతనిఁ బట్టంబు గట్టి వసంబునకు నియతుండై యిలగె; నట్లుగావున.

328

ప్రతిపదార్థం: వినుము= అర్జునా! వినుము; వృద్ధక్షత్తుండు+అను= వృద్ధక్షత్తుడనే పేరుకల; సింధుదేశ+అధీశుండు= సింధుదేశపురాజు; సంతానకర= పిల్లలను కలిగించే; తపోవిశేషంబునన్= గౌప్య తపస్సుతో; ఈ జయద్రథున్+పడసేన్= జయద్రథుడనే వీడిని పొందాడు; ఇతండు= ఈ జయద్రథుడు; కుమారుండు+బ= వయస్సు వచ్చిన కొడుకుగా; వర్తిల్లు సమయంబునన్= తిరుగాడేటపుడు; ఒక్కనాఁడు= ఒకానొక రోజున; అశరీరవాణి= ఆకాశవాణి; పీఁడు= ఈ జయద్రథుడు;

సంగ్రామంబున్వు= యుద్ధంలో; ఏమఱి= ఏమరుపాటున ఉండగా; తల; తునుమన్+పడున్= త్రుంచబడుతాడు; అని ఆదేశించిన్వు= అని ఉత్తర్వు చేయగా; అతండు= ఆ సింధురాజు; ఎల్లవారును విన్వు= అక్కడున్న వారంతా వినగా; వీని మస్తకంబు= ఈ (కుమారుడి) తలను (సైంధవుడి తలను); మహాన్+పడన్= భూమిమీద పడగా; ఎవ్వడు+విసెన్= ఎవడు కొడతాడో; వాని శిరంబు= అతడి తల; శకలశతంబు+అయ్యెదున్+అని= నూరు ముక్కలవుగాక అని; తన తపంబు బలిమిన్= తన తపోబలంతో; పలికి= చెప్పి; అతనిన్= ఆ సైంధవుడిని; పట్టంబు కట్టి= పట్టాభీపేకం చేసి; వనంబునక్కన్= అడవికి; నియతుండు+ఐ అరిగెన్= నియమంతో వెళ్లాడు; కావున్వు= అందుచేత.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునా! వినుము. వృద్ధక్షత్రుడనే సింధుదేశపు రాజు పిల్లలకొరకై చేసిన గౌప్య తపస్సువలన జయద్రథుడు అనే పేరుగల కుమారుడు పుట్టాడు. వయసులో వీడు తిరుగుతూ ఉన్నప్పుడు ఒకానోక దినం ఆకాశవాణి ‘ఈ జయద్రథుడు ఏమరుపాటులో ఉండగా యుద్ధంలో ఇతడి తల త్రైంచబడుతుం’దని ఆదేశించింది. అప్పుడు అక్కడ వారంతా వినేటట్లు ‘ఇతడి తలను ఎవడు భూమిమీదకు పడకొడతాడో వాడి తల నూరుప్రక్క లవుతుంది’ అని తన తపశ్ఛక్తిలో వృద్ధక్షత్రుడు అన్నాడు. ఆ కారణంగా.

క. తల పుడమిం బడసీ , కాతనితిాడమీద షైచునది; యూపని వి

ఖ్యాతం బగు పాశుపతము , చేతన యగుగాక! యొంటు జెల్లునె మనకున్?

329

ప్రతిపదార్థం: ఈ తల= ఈ సైంధవుడి తలను; పుడమిన్+పడనీక= భూమిమీద పడకుండా; ఆతని తొడమీద షైచునది= ఆ వృద్ధక్షత్రుడి తొడమీద (బడిలో) వేయవలసింది; ఆ పని= ఆ వేసే పని; విఖ్యాతంబు+అగు= ప్రశ్నమైన; పాశుపతము చేతన= పాశుపతాప్రాం వలన్నే; అగున్+కాక= అపుతుంది; మనక్కన్= మనకు; బంటన్= వేరొకదానితో; చెల్లునే?= సాగుతుందా? (అనగాసాగదని).

తాత్పర్యం: ఈ సైంధవుడి తలను భూమిమీద పడనీయకుండా ఆ వృద్ధక్షత్రుడి తొడపై పడేటట్లు చేయుము. ఆ పని పాశుపతాప్రాం వలన్నే అపుతుంది. దానిశక్తి అట్టిది. వేరొక దానివలన కాదు.

వ. ఆ వృద్ధక్షత్రుండు శమంతపంచక సమీపంబున నుండు; సీ వమ్మహానీయాస్త్రంబు నాత్రయింపు’ మనవుడు నర్జునుం డట్లకాక యని భక్తియుక్తంబుగా నియతమతిం దత్తయోగం బాచరించిన సద్గ్రహసాధనంబు సాయక పరంపరాకారాంబయి యా శిరం బట గొని చని తదాత్మమ ద్వారంబు సాచ్చనప్పు డజ్జనపతి జపయుక్తండై యుండ నమ్మహాస్త్రంబు మాహాత్మ్యంబున నమ్మస్తకం బతని తొడమీదఁ బడిన నతండు తటియ స్ఫుర్ణంబున నెత్తింగి బిగ్గన లేచుచుం ద్రోచిన నఱి భూతలపతితం బగుటయు. 330

ప్రతిపదార్థం: ఆ వృద్ధక్షత్రుండు= ఆ వృద్ధక్షత్రుడనే వాడు; శమంతక సంచక సమీపంబున్వు= శమంత సంచకమనే కొలకుల దగ్గర; ఉండున్= ఉంటాడు; సీపు; ఆ+మహానీయాప్రాంబున్= ఆ మహాప్రాణ్మి; ఆశ్రయింపుము= సాయం కోరుము; అనవుడున్= అనగా; అర్జునుండు; అట్లు+అ కాక!= అంతే అగుగాక!; అని= అంటూ; భక్తియుక్తంబుగాన్= భక్తిలో కూడా; నియతమతిన్= నియమంతో కూడిన మనస్సుతో; తత్త్వయోగంబు+అచరించిన్వు= ఆ అప్రాణ్మి వేయగా; ఆ+దివ్యసాధనంబు= ఆ దైవశక్తికల ఆయుధం; సాయక పరంపరా+అకారంబు+అయి= బాణాల వరుస రూపం అయి; ఆ శిరంబు+అటగొని చని= ఆ తలను అక్కడికి తీసికొనిపోయి; తద్ద+అశ్రమద్వారంబు= ఆ వృద్ధక్షత్రుడు ఉన్న అశ్రమం వాకిలోనికి; చొచ్చునప్పుడు= వేళ్ళేటప్పుడు; ఆ+జపతి= ఆ రాజు (వృద్ధక్షత్రుడు); జపయుక్తండు+ఐ ఉండున్= జపం చేసికొంటూ ఉండగా (ధ్యానంలో ఉండగా); ఆ+మహా+అస్త్రంబు= ఆ దివ్యాస్త్రం యొక్క; మాహాత్మ్యంబున్వు= శక్తితో; ఆ+మస్తకము= ఆ తల (సైంధవుడి తల); అతని

తొడమీదన్+పడినన్= అతడి తొడమై పడగా; అతండు= ఆ వృద్ధక్కతుడు; తదీయ= దానియొక్క; స్వర్ఘంబునన్= తాకుటవలన; ఎఱింగి= తెలిసి; దిగ్గన లేచుచున్= త్వరగా (తొట్టుపాటుతో) లేస్తూ; త్రోచినన్= త్రోయగా; అది= ఆ తల; భూతల పతితంబు+అగుటయున్= భూమి మీద పడగా.

తాత్పర్యం: ఆ వృద్ధక్కతుడు శమంత పంచకమనే చోట ఉంటాడు. ఈ మహాత్మం కల పాశుపతాప్రాన్ని సహాయం కోరుకొనుము.' అనగా అర్జునుడు అట్లే యని మిక్కిలి భక్తితో నియమంగా దానిని (పాశుపతాన్ని) వేయగా, ఆ దివ్యబాణం బాణాల వరుసగా మారి, ఆ తలను మోసికొనిపోయి వృద్ధక్కతుని ఆశ్రమద్వారాన్ని ప్రవేశించేటప్పుడు జపంలో ఉన్న ఆ రాజు తొడమీద ఆ తల అప్రమాహాత్మంతో పడింది. ఆ రాజు దాని తాకిడికి దిగ్గనలేస్తూ దాన్ని తోశాడు. అది క్రిందపడి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. పగిలి యాతని తల నూటు పట్టియలయ్యే; | శౌల విజయుని నగ్గించే; సకల భూత ములు మహాధ్యుతరసమున మునిగెనే; నపుడు; | సంహారించే నయ్యస్త మా సవ్యసాచి.

331

ప్రతిపదార్థం: పగిలి= చీలి; ఆతని తల= ఆ వృద్ధక్కతుడి తల; నూటు పట్టియలు+అయ్యేన్= నూరు ముక్కులయింది; శౌరి= కృష్ణుడు; విజయునిన్= అర్జునుడి; అగ్గించేన్= పాగడాడు; సకలభూతములు= అన్ని ప్రాణులూ; మహా+అద్భుత రసమునన్= గొప్ప అద్భుతరసంలో; మునిగెన్= మునిగాయి (అనగా ఆశ్వర్యాన్ని పొందాయి); అపుడు= ఆ సమయంలో; ఆ సవ్యసాచి= ఆ అర్జునుడు; ఆ+అప్రము= ఆ అప్రాన్ని; సంహారించేన్= ఉపసంహారించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వృద్ధక్కతుడి తల నూరు ముక్కులుగా చీలింది. కృష్ణుడు అర్జునుడిని పాగిడాడు. ప్రాణు లంతా ఆశ్వర్యంలో మునిగారు. అర్జునుడు ఆ అప్రాన్ని ఉపసంహారించాడు.

క. ఇవ్విధమున సైంధవు తలఁ; గవ్వుడి యట నడపుశక్తి గముగొని సేనల్
నివ్వేఱిగందె; మనంబుల , క్రొవ్వడగెను దొరల కెల్లఁ గురువంశనిధి!

332

ప్రతిపదార్థం: కురువంశనిధి!= కురువంశమునకంతకూ నిధియైనవాడా! (ఓరాజా!); ఈ+విధమునన్= ఈ ప్రకారంగా; సైంధవు తల= సైంధవుడి తలను; కవ్వడి= అర్జునుడు; అట నడపు శక్తిన్+కనుగొని= అక్కడ నడిపించే శక్తిని చూచి; సేనల్= మన సేనలు; నివ్వేఱఁగు+అందెన్= ఆశ్వర్యపోయాయి; దొరలకున్+ఎల్లన్= మనరాజులకందరికి; మనంబులన్= మనసులలో; క్రొవ్వు+అడగెను= గర్వము అణగింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాప్రా! ఆ విధంగా అర్జునుడు సైంధవుడి తలను నడిపించిన విధానాన్ని చూచి సేనలు భయపడ్డాయి. రాజులందరికి పొగరణిగింది.

సీ. సైంధవు ఫోరకబంధంబు దల యిలఁ; బదునంతకును దేలపైన నిలిచి
మత్తి కూలుటయు విస్తుయము గావించే జూ , పఱ కట్టు పార్పుండు ప్రతిన నెఱిపే;
నీ తనుాభవులు గన్నీళ్ళు దొరగ న , త్వంత శోకముఁ బోంభి; రచ్యతుండు
నన్నరుండును బరమానంద కందజి , తాత్పులై; రత్తటి ననిలనుతుడు

అ. నలఁ జెలంగి సింహానాదంబు సేసిన , విసి యుథిష్టిరుండు విజయు పూన్చి
నెఱయు టెఱిగి హర్షనిర్భరాకృతి యయ్యే , నుల్లసిల్లి రతని యోధు లెల్ల.

333

ప్రతిపదార్థం: సైంధవు=సైంధవడి; ఫోర కబంధంబు=భయంకరమైన మొండెం; తల= అతడి తల; ఇలన్+పదునంతకును= భూమిమీద పడేదాకా; తేరి షైన్+అ నిలిచి= తేరుమీదనే నిలిచి ఉండి; మటి కూలుటయు= ఆ మీద పడటం; చూపటకున్= చూచేవారికి; విస్మయము కావించెన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది; అట్లు= ఆ ప్రకారం; పార్ష్వండు= అర్జునుడు; ప్రతిన నెఱపెన్= తన ప్రతిజ్ఞను తీర్చుకొన్నాడు; నీ తమాభవులు= నీ కుమారులు; కన్నిఖ్యు తొరుగ్న్= కన్నిఖ్యు కారగా; అత్యంత శోకమున్+పాందిరి= మిక్కిలి దుఃఖపడ్డారు; అచ్యుతుండున్= శ్రీకృష్ణుడును; ఆ+నరుండును= ఆ అర్జునుడును; పరమానంద= మిక్కిలి సంతోషంతో; కందళిత+ఆత్ములు+పరి= వికసించిన మనస్సుకలవారయ్యారు; ఆ+తటిన్= ఆ సమయాన; అనిలసుతుండు= భీమసేనుడు; నలిన్+చెలంగి= ఎక్కువగా విజ్యంభించి; సింహానాదంబు చేసినన్= సింహాగర్జనం సేయగా; విని= విస్మయాలై; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; విజయుష్మాన్ని= అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ; నెఱయుట+ఎటిగి= నెరవేరుట తెలిసి; హర్షనిర్భర= సంతోషంతో నిండిన; ఆకృతి+అయ్యున్= ఆకారం కలవా డయ్యాడు; అతనియోధులు+ఎల్లన్= అతడి సైనికులంతా; ఉల్లసిల్లిరి= సంతోషించారు.

తాత్పర్యం: సైంధవడి తల భూమిమీద పడేదాకా భయంకరమైన అతడి మొండెం తేరిమీదనే నిలిచి ఉండి ఆ మీదట పడిపోవటం ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది. ఆ విధంగా అర్జునుడు తన ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్చుకొన్నాడు. నీ కొడుకులు కన్నిఖ్యు దొర్కగా చాలా దుఃఖించారు. కృష్ణార్జునులు సంతోషం నిండిన మనసు కలవారయ్యారు. అపుడు భీమసేనుడు చాలా విజ్యంభించి సింహానాదం చేశాడు. దానిని విస్మయాలై సంతోషంతో నిండిన ఆకారం కలవా డయ్యాడు. అతడి సైనికులంతా సంతోషించారు.

వ. అచ్యుతనార్యులుఁదూర్యసినదంబులుఁజెలంగేఁ; ద్రుష్టలంబులుఁబరమప్రమోదంబునుంబొందెననిసంజయుండు సైంధవవధ ప్రకారంబు ధృతరాష్ట్రున కెట్టింగించె నని చెప్పిన జిత్తంబు గౌతుకాయత్తంబగుచుండ నటమీఁచి వృత్తాంతం బెట్టింగింపు మనుటయు.

334

ప్రతిపదార్థం: అచ్యుటన్= ఆ చోట; ఆర్యులు= అరచుటలు; తూర్య నినరంబులు= తూర్య శబ్దాలు (కొమ్ముబూర ఁఁదినట్లు ఉఁదే శబ్దం); చెలంగేన్= చెలరేగాయి; తద్వలంబులు= ఆ సేనలు; పరమ ప్రమోదంబునున్+పాందెన్= మిక్కిలి సంతోషాన్ని పాందాయి; అని= అంటూ; సంజయుండు= సంజయుడు; సైంధవవధ ప్రకారంబు= సైంధవడిని చంపిన తీరును; ధృతరాష్ట్రునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; ఎటింగించెన్= తెలిపాడు; అని చెప్పినన్= అని చెప్పగా; చిత్తంబు= మనసు; కౌతుక+ఆయత్తంబు= ఆసక్తితో సిద్ధమయినది; అగుచుండన్= అపుతూ ఉండగా; అటమీఁది= ఆ మీదటి; వృత్తాంతంబు= ఆమై విషయాన్ని; ఎటింగింపుము+అనుటయున్= తెలియచేయుమనగా.

తాత్పర్యం: ఆ సేనలో అరుపులూ, తూర్యశబ్దాలూ చెలరేగాయి. ఆ సేనలు చాలా సంతోషించాయి - అని సంజయుడు సైంధవవధ విధానాన్ని ధృతరాష్ట్రుడికి చెప్పాడు. అని చెప్పగా ఆ మీద కథను తెలుపుమని ఆసక్తితో ఉన్న మనసుతో అడిగాడు ధృతరాష్ట్రుడు.

ఆశ్యాసాంతము

ఉ. జిండు చిదాత్మాదమయ పీర! చతుష్టలు! సబ్బిపోరి! ని
ష్టంచి సుధాకృతీ! పరమ సాఖ్య విధాయక! చిత్పరూప! ని
ష్టంద నిరంజనాస్థలిత శాశ్వత నిర్మల షైభవా! మహ
నంద రసైకతాత్మ లయనక్రమ! నిష్టల! బోధవుష్టలా!

335

ప్రతిపదార్థం: బిందు చిత్త+ఆత్మనాదమయ పీత!= బిందువు ఛైతన్య స్వరూపమయిన ఆత్మ నాదం అనే ఈ శక్తులు స్తానంగా కలవాడా! (ప్రణవ స్వరూపము ప్రజ్ఞాస్వరూపము, ఆత్మస్వరూపము అయిన శబ్దమే స్తానముగా కలవాడా. జ్ఞానశక్తి, ఇచ్ఛాశక్తి, క్రియా శక్తులనే మూరినీ కలవాడని భావం); చతుర్ముల!= నాలుగు కళావిశేషాలలో ఒప్పినవాడా! (ఆ నాలుగు కళలకే ప్రకాశ, అనంత, జ్యోతిష్మృతి, ఆయతనములని పేర్కున్నవి. సద్గ్యాహిర!= మంచివారిలో తిరుగువాడా! (సత్పురుషులనగా బుంధ్యాదులు); నిష్ఠంది= ప్రవించే (జారుచున్న); సుధాకృతి!= అమృతస్వరూపుడా! (మహాయోగుల సమాధ్యవస్థలో పాందే అనిర్వచీయానందానికి “నిష్ఠందిసుధ” అని యోగతత్త్వ విశేషాలు తెలిసినవారు చెబుతుంటారు); పరమసౌఖ్య= శ్రేష్ఠమైన సంతోషాన్ని; విధాయక!= నిర్దయించేవాడా!; చిత్పురూప!= జ్ఞానమే ఆకారమైనవాడా!; నిష్ఠంది= కదలనటువంటి; నిరంజన= ఆస్తిలేని; అష్టలిత= స్థిరమైన, జారిపోని; శాశ్వత= ఎల్లపుడూ ఉండే; నిర్గుల= స్వచ్ఛమైన; వైభవా!= సంపదకలవాడా!; మహానందరస= నిండైన సంతోషమనే రసము యొక్క; ఏకతాత్మ!= ఏకత్వమునందు; ఆత్మలయనక్రమ= ఆత్మలీనం గావించుట అనే తీరు కలవాడా! నిష్టల!= భాగాలు లేని అఖండమూర్తి!; బోధపుష్టులా= విజ్ఞాన ఘనమూర్తి!

తాత్పర్యం: స్వామీ! నీవు ‘బిందుచిదాత్మమయ’మైన ముక్కాలి పీటమీద అధివసించి ప్రపంచ వ్యాపారమును గావించెదవు. ప్రకాశాది నాలుగు కళలూ నీకున్నవి. ప్రపంచమంతా నీవు స్వచ్ఛమైన రూపంతో తిరుగుతున్నావు. యోగీశ్వరుల యోగానిష్టలో ప్రవించే అమృతధారవు నీవు. అందువలన నీవు సర్వశ్రేష్ఠమయిన మోష్టమును కలిగిస్తున్నావు. చేతనాచేతనమూ. నాశరహితం, దేనియందునూ ఆసక్తం కానిదీ, అదృష్టమైనదీ అయిన ఈశ్వర భావ ప్రకాశం నీది. ప్రపంచంలోని మహానందమనే ఏకైకరసమునందు ఆత్మను లీనం గావించువాడవు.

క. అస్తిక చేతన్స్పిహాతా! , కౌస్తుభురత్మాస్థిమాలికా తపులిత వ

క్షస్తుల! సుమహిత నిగమ , ప్రస్తుపనీయ ప్రకార! పరమోదారా!

ప్రతిపదార్థం: అస్తిక= అస్తికులయిన వారి (ధైవ విశ్వాసమున్నవారి); చేతన్స్పిహాతా!= మనస్సులలో కూడి ఉన్న వాడా!; కౌస్తుభురత్తు= కౌస్తుభమనే రత్నంతోనూ; అస్తిమాలికా= ఎముకల హారంతోనూ; శబ్దలిత వక్షస్తుల= చిత్రమయిన వర్ణంతో ఉన్న ఎదురురొమ్ము కలవాడా; సుమహిత= చాలా గొప్పమైన; నిగమ= వేదాలలో; ప్రస్తుపనీయ ప్రకార!= కొనియాడదగిన విధము కలవాడా!; పరమోదారా!= మిక్కిలి దయాగుణము కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఆస్తికుల మనస్సులలో కూడుకొన్నవాడా! కౌస్తుభురత్తుంతోను (విష్ణుని పరంగా) ఎముకల మాలికతోను (శివుని పరంగా) చిత్రమైన వర్ణంకల వృక్షస్తులము కలవాడా! చాల గొప్పమైన వేదాలలో స్తుతింపబడిన విధము కలవాడా! మిక్కిలి దయాగుణం కలవాడా!

మాలిని:

తృతి ఫలరస భావస్తుత్మమూర్తి! నతార్త
ప్రతిపదాననననితాంత ప్రాధహేలా! వినీధా
యితభువన వితానాహీన నిర్వాహా! మోహ
వ్యతికర తిమిర ప్రధ్వంసనా భీపరూపా!

ప్రతిపదార్థం: ప్రతిపల= వేదములనే ఫలములయొక్క; రసభావ= రసత్యంతో; స్తుత్యమూర్తి!= స్తుతింపదగిన ఆకారం కలిగినవాడా! (పరబ్రహ్మ ప్రతిరస భావమూర్తి అనీ - ఆ రసఫలమే ఈ పరతత్త్వంగా మూర్తిత్త్వమును పాందినదనీ భావం. పరబ్రహ్మతత్త్వము=వేదరస స్వరూపం); నతార్తి= నతుల (భక్తుల) కష్టాలను; ప్రతిహానన= నశింపజేయటంలో; నితాంత= మిక్కిలి; ఖ్రాఢహేలా!= నేర్వరిమైనవాడా! (అనగా కష్టాలతో సర్వర్పణంగా నమస్కారంచేసి నీవే దిక్కునిన వారికష్టాలను తొలగించుటలో మిక్కిలి నేర్వరి అయినవాడా - అని); వినోదాయిత= వినోదంగా ఒప్పిన; భువన= ప్రపంచముల; వితాన= సంబంధమైన; అహిన నిర్వాహ!= ఉత్తమముగా పరిపాలనము సేయువాడా! (అనగా ప్రపంచ సృష్టితి లయాలను నిరుపమానంగా పాలించేవాడా - అని భావం); మోహవ్యతికర= అజ్ఞాన సంబంధమైన; తిమిర= చీకచీని; ప్రధ్యంసనా= నశింపజేయటంలో; దీపరూపా!= దీపికారం కలవాడా! (వెలుగయిన వాడా).

తాత్పర్యం: ప్రతులయిన వేదాలచేత తెలియజేయబడే రసభావం నీ స్వరూపం. భక్తుల బాధలను తొలగించుటం నీ కొక ఆట. చతుర్ధశభువనాలలో లోటులేమీ లేకుండా పరిపాలన చేస్తూ ఉంటావు. భక్తుల మనసులలోని అజ్ఞానాంధకారమును తొలగించే, అంతటను ప్రకాశించే దీపముయొక్క ఆకారం కలవాడా! మోహంధకారాన్ని తొలగించే ప్రదీపస్వరూపా!

గద్యము:

ఇటి శ్రీమదుభయ కవిమిత్ర కొమ్మనామాత్య పుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి
ప్రశీతంబయిన శ్రీమహా భారతంబున ద్రోణపర్వంబునందుఁ జతుర్భాశ్వసము.

తాత్పర్యం: ఈ మహాభారతం సంస్కృతాంధ్ర భాషా కవిశ్వరులకు స్నేహితుడూ (సూర్యుడివంటి వాడూ), కొమ్మనామాత్యాడి కుమారుడూ, పండితుల పూజలచేత ప్రకాశిస్తున్నవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజిచేత రచితమయిన శ్రీమహాభారతంలోని ద్రోణపర్వంలో నాలుగవ ఆశ్వసం.

ద్రోణపర్వంలోని చతుర్భాశ్వసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంగ్ర మేహిభారతీము

ద్రోణపర్వము - పంచమాశ్వాసము

క. శ్రీధామ లసదపాంగ ! వ్యాఘ్రాత ప్రణత దురితపర్చ ! నిరోహ
ద్వీధాత్మక దేహా! జగ ! దాధార విహార నిషుణ ! హాలహరనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= సంపదలకు; ధామ= నిలయమై; లసతీ= ప్రకాశిస్తున్న; అపాంగ= కడకంటి చూపులచేతనే; వ్యాఘ్రాత= ఎగురగొట్టబడిన; ప్రణత= (తనకు) నమస్కరిస్తూ ఉన్న భక్తులయొక్క; దురితపర్చ= పాపాల సమూహం కలవాడా!; నిరోహతీ= మొలకెత్తుతున్న; బోధాత్మక= జ్ఞానరూపమైన; దేహా!= శరీరంకలవాడా!; జగత్తీ= ప్రపంచానికి; ఆధార= ఆశ్రయమైన; విహార= విలాసక్రిడయందు; నిషుణ!= సమర్థుడైనవాడా!; హాలహరనాథా!= శివకేశవాత్మకుడైన ఓ ఆదిదేవా! (అవధరింపుము= సావధానంగా వినండి).

తాత్పర్యం: నిన్నాశ్రయించిన భక్తుల పాపాలను, అనగా పాపఫలాలైన దుఃఖాలను కడగంటి చూపులచేతనే పోగొట్టి వారికి సంపదల ననుగ్రహించి నిర్మాలిస్తావు. మోక్షాన్ని కోరే భక్తుల హృదయాలలో జ్ఞానరూపంతో ఆవిర్భవించి, వారికి మోక్షాలజ్ఞైని ప్రసాదిస్తావు. ఈ ప్రపంచమంతా నీ లీలావిలాసమే. ఈనాడు నాకు హారిహరాపంతో సాక్షాత్కరించిన ఓ పరమేశ్వరా! (నే చెప్పబోయే కథను సావధానంగా వినుము.)

కృష్ణాచ్ఛనులు సల్లాపంబు లౌనరించుచు ధర్మజకడ కరుగుచుండుట (సం. 7 - 122 - 1)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయునకిట్లినియే: నట్లింధుతోదారంబగునరనారాయణులవిక్రమవిహారంబు విని వెఱగంది యాంబకేయుండు సంజయు దిక్కు మొగంబై.

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= ఓ హారిహరనాథా! వైశంపాయన మహార్షి; జనమేజయునకున్= జనమేజయు మహారాజునకు(తో); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియోన్= పలికాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అద్భుత= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించే; ఉదారంబు+అగు= గొప్పదైన అనగా గొప్ప ప్రయోజనాన్ని సాధించిన (సైంధవవధ సామాన్య విషయం కాదు. సైంధవుడి తల భూమిపై పడకుండా అతడి తండ్రి తొడమీద పొపుతాప్రం ద్వారా పడవేయించటం ఆశ్చర్యకరం కాదా! మరియు పార్శ్వని ప్రాణాలకే ముప్పుగా పరిణమించిన సైంధవవధరూప ప్రతిజ్ఞ నెరవేర్పుటం గొప్ప (ప్రయోజనాన్ని సాధించిందే అయింది); నరనారాయణులు= నర నారాయణులనబడే బదరికాశ్రమవాసులాగు బుములు; వారి అంశచేత జన్మించిన వారలు ఈ అర్జునుడు, కృష్ణుడున్న - పీరిద్దరియొక్క; విక్రమ విహారంబు= పరాక్రమంతో కూడిన విహారాన్ని గూర్చి; విని; వెఱగు= నిశ్చేష్టత్వాన్ని; అంది= పొంది; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు (ఆంబికాయాః అపత్యం పుమాన్ ఆంబికేయః - అంబిక అనే ఆమె కుమారుడు ధృతరాష్ట్రుడు, కావున ఆంబికేయుడు); సంజయు దిక్కు మొగంబు+ఒ= సంజయుడివైపు అభిముఖుడై.

తాత్పర్యం: ఓ హారిహరనాథా! వైశంపాయన బుమి జనమేజయుమహారాజుతో అనంతర కథను ఈ విధంగా చెప్పాడు: ధృతరాష్ట్రుడు అర్జునుడి, శ్రీకృష్ణుడి పరాక్రమ ప్రదర్శనలను గురించి విన్నాడు. చేష్టలు సన్మగిల్లి, భయ భ్రాంతుడుయ్యాడు. ఆ తరువాత జరిగిన కథను వినగోరి సంజయుడిని చూచి ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లు ప్రశ్నించాడు.

క. ‘ఇవ్విధమున సైంధవుఁ డా , కవ్వడిచేఁ బడిన పిదపు గౌరవు లెట్టు
రవ్వార్త సెప్పు’ మనవుడు , నవ్విభునకు నాతుఁ డిట్టు లనియె నరేంద్రా!

3

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా= జనమేజయమహారాజా!; ఈ+విధమున్వు= ఈ ప్రకారంగా; సైంధవుడు= సింధుదేశపు రాజయిన జయద్రథుడు; ఆ+కవ్వడిచేన్= ఆ సవ్యసాచిచేత (అనగా అర్జునుడిచేత); పడిన పిదపున్= సంహరించబడిన తరువాత; కౌరవులు= దుర్యోధనుడు మొదలైన మావారు; ఎట్లు= ఏ విధంగా (అనగా ఎట్లి ప్రవృత్తి కలవారు); ఖరి= అయినారో; ఆ+వార్త= ఆ విషయాన్ని; చెస్పుము= వినిపించుము; అనవుడున్= అనగా; ఆ+విభునకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రడికి; ఆతడు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సంజయా! సైంధవుడు పార్శ్వడిచేత సంహరించబడిన తరువాత మా వారైన దుర్యోధనాదులు- ఏం చేశారో ఆ విషయాన్ని చెప్పు’ మని అడుగగా - జనమేజయ మహారాజా! సంజయుడు ధృతరాష్ట్రడితో ఇట్లు చెప్పటానికి ప్రారంభించాడు. (ఇది వైశంపాయనుడి వాక్యం).

మ. అట్లు పాండవ బలంబులు పాంగి కడంగి కుంభసంభవుమీదం గవిసి కయ్యంబు సేసే; నా సమయంబున నిక్కడ్.

4

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; పాండవ బలంబులు= పాండవుల సైన్యాలు; పాంగి= ఉత్సాహంతో విజృంభించి; కడంగి= ప్రయత్నపూర్వకంగా; కుంభసంభవుమీదంన్= ద్రోణాచార్యుడిపై; కవిసి= తలపడి; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేసెన్= చేశాయి; ఆ సమయంబున్= అదే సమయంలో; ఇక్కడన్= ఇచ్చట (కౌరవసైన్యంలో).

తాత్పర్యం: సైంధవవధతో పాండవుల సైన్యాలు ఉత్సాహంతో పెల్లుబికి, ద్రోణాచార్యులపై తలపడి యుద్ధం చేయ ప్రారంభించాయి. ఆ సమయంలోనే ఇక్కడ కౌరవసైన్యంలో.

చ. కృపుడును ద్రౌణియుం గడగి క్రీడిపయిన్ శర వర్షముల్ మహా
గ్రపు రభసంబునం గులయగా నవి మాస్మి యతండు వారలం
గుపితుడు గాకయున్ విశిఖ కోటుల నల్లన కప్పు పెల్లునం
గృపుని శరీర మొయ్య నొఱగెన్ రుభిరచ్యుతి మూర్ఖ వచ్చినన్.

5

ప్రతిపదార్థం: కృపుడును= కృపాచార్యుడూ; ద్రౌణియున్= అశ్వత్థామా(అనగా వీరిద్దరూ); కడగి= ప్రయత్నపూర్వకంగా; క్రీడిపయిన్= అర్జునుడిపై; శరవర్షముల్= బాణాలవర్షాలు; మహాగ్రపు రభసంబున్వు= మిక్కిలి భయంకరమైన వేగంతో; కురియాగాన్= కురిపించగా; అవి= ఆ బాణాలను; మాన్మి= శమింపచేసి; అతండు= ఆ అర్జునుడు; వారలన్= ఆ కృపాచార్య, అశ్వత్థామలను; కుపితుడు= కోపం కలవాడు; గాకయున్= కాకుండానే (అనగా వారిపై కోపవడక); విశిఖకోటులన్= బాణాల సమూహాలచేత; అల్లన= మెల్లగా (అనగా తీక్ష్ణాంగా గాయపరచకుండే విధంగా); కప్పుపెల్లున్వు= కప్పివేయటంలోని అతిశయుంతో; కృపుని శరీరము = కృపాచార్యుడి దేహం; రుభిరచ్యుతిన్= రక్తంకారటంచేత; మూర్ఖు= తెలివితప్పుట; వచ్చినన్= రాగా; ఒయ్యన్= మెల్లగా; ఒఱగెన్= వాలింది. (అనగా తెలివి కోల్పోయి రథంమీద వాలిపోయాడని భావం).

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడు, అశ్వత్థామ అర్జునుడిమీద బాణవర్షం కురిపించారు. అర్జునుడు ఆ బాణాలను ఖండించాడే కాని వారిపై కోపం చూపించలేదు. కాని, మెల్లగా బాణవర్షం కురిపించాడు. వలసినంత వేగంగా బాణాలు వేయస్తుటికి కృపాచార్యుడి శరీరంనుండి ఆ మాత్రం బాణాల తాకిడిచేతనే నెత్తురు ధారగా కారిపోవటం చేత అతడు మూర్ఖపోయాడు.

- వ. ఇట్లు కృపాచార్యండు రథంబుమీదం బడిను దత్తారథి దేరు దొలంగం దోలుకొని పోయె: నశ్వత్థామయు నోహాచీంచి తొలంగెం; దక్కటి రథికులు పైబెట్టంజాలక యంతంత నిలిచి; రట్లు శారద్వతుండు దనయమ్ముల మూర్ఖుల్లట సూచి సవ్యసాచి వగచె; నష్ట దన్నదునిఁ గౌగిలించుకొని నారాయణం డి ట్లనియె: 6

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కృపాచార్యండు= అశ్వత్థామ మేనమామ అయిన కృపాచార్యుడు; రథంపై; పడినన్= వాలిపోగా; తద్+సారథి= ఆ కృపుడియొక్క సారథి; తేరు= రథాన్ని; తొలంగెం= (యుద్ధభూమినుండి) తొలగిపోయే విధంగా; తోలుకొని పోయెన్= తోలుకొనిపోయాడు; అశ్వత్థామయున్= అశ్వత్థామకూడ; ఓహాటించి= వెనుకాడి; తొలంగెం= తొలగిపోయాడు (అర్జునుడిని ఎదిరించలేక వెనుదిరిగి పోయాడని భావం); తక్కటి రథికులు= మిగిలిన రథికులు; పైన్+పెట్టన్+చాలక= ఎదిరించలేక; అంతన్+అంతన్= కొంతదూరాన; నిలిచిరి= ఉండిపోయారు; అట్లు= ఆ విధంగా; శారద్వతుండు= కృపాచార్యుడు; తన+అమ్ములన్= తనయొక్క (అర్జునుడి యొక్క) బాణాలతో; మూర్ఖుల్లట= తెలివితప్పి పడిపోవటం; చూచి= కనిపెట్టి; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; వగచెన్= దుఃఖించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయాన(అర్జునుడి దుఃఖావస్థను మాన్సుటానికి); ఆ+నరునిన్= ఆ అర్జునుడిని; నారాయణండు= కృష్ణుడు; కౌగిలించుకొని= అక్కున చేర్చుకొని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృపాచార్యుడు రథంమీద మూర్ఖుల్లటం చూచి, సారథి రథాన్ని రణభూమినుండి తొలగించి తోలుకొనిపోయాడు. అశ్వత్థామ కూడా అర్జునుడిని ఎదిరించలేక వెనుదిరిగాడు. మిగిలిన రథికవీరులు అంతంత దూరంలో చూస్తూ నిలుచుండిపోయారు. అర్జునుడు తన బాణాలకు కృపాచార్యుడు మూర్ఖుల్లటంతో దుఃఖావస్థకు లోనయ్యాడు. అది కనిపెట్టి బీదార్పుటానికి కృష్ణుడు అర్జునుడిని ఆలింగనం చేసికొని ప్రశంసిస్తూ ఇట్లా పలికాడు:

విశేషం: కృపాచార్యుడి మూర్ఖ చూచి అర్జునుడు విలపించిన ప్రకారం సంస్కృతభారతంలో ద్రోణపర్వం 47వ అధ్యాయం 13వ శ్లోకంమండి 23వ శ్లోకం వరకు విపులంగా వట్టించబడింది. ఈ విషయం అంతా “అప్పుడు” అనే మాటతో సంగ్రహించటం జరిగింది. ఆ సమయాన అర్జునుడిపై తలపడదలచిన కర్మడిని సాత్యకి అడ్డుకోవటం, కర్మసాత్యకుల యుద్ధం, కర్మ పరాజయం, అర్జునుడు కర్మడిని గద్దించటం, కర్మపుత్రుడైన వ్యసనేనుడిని వధించటానికి అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ - ఇత్యాద్యంశాలు వట్టించిన పిమ్మట కృష్ణుడు అర్జునుడిని ప్రశంసించటం కలదు. (సంస్కృతభారతం గోరఘపూర్ ప్రతి నమసరించి అనువాదంలో ఈ మార్పు గోచరిస్తున్నది.)

- క. ‘కురుబలముఁ దొడలి గెలువగు , సుర గణముల కైన నలభి శూరోత్తమ! సీ వురవడి గెలిచితి భాగ్య ! స్మృతంబును బాహు బలముఁ బొగదం దగదే?

7

ప్రతిపదార్థం: శూరోత్తమ!= శూరులలో శ్రేష్ఠుడవగు ఓ అర్జునా!; కురుబలమున్= కౌరవపైన్యాన్ని; తొడరి= ఎదిరించి; గెలువగెం= గెలవటానికి; సురగణములకున్+పన= దేవతల సమూహాలకైనా కూడా; అరిది= అశక్యం (అనగా శక్యంకాదు); సీవు+ఉరవడిన్= సీవు అతీవింగా (అనగా అనాయాసంగా); గలిచితి(వి)= ఓంచిచావు (కావున సీయొక్క); భాగ్యస్మృతంబము= అదృష్టస్మృతి మరియు; బాహుబలమున్= భుజబలం (అనగా పరాక్రమం); పొగడన్= ప్రశంసించటానికి; తగదే?= తగింది కాదా! (నీ అదృష్టానికి, పరాక్రమానికి నిన్న ప్రశంసిస్తున్నా నని భావం.)

తాత్పర్యం: ఈ కౌరవపైన్యాన్ని గెలవటం ఆ దేవతలందరు ఏకమై వచ్చినా సాధ్యం కాదు. అట్టి సైన్యాన్ని సునాయాసంగా గెలిచావు. ఈ గెలుపునకు నీ అదృష్టమే కాదు, నీ పరాక్రమం కూడా కారణమే. అందువల్ల నీ అదృష్టాన్ని, పరాక్రమాన్ని ప్రశంసించనక్కరలేదా!

- క. ఆ వృథక్కత్తు తపము , వాపిల నీర్వంగ సీకు వళ్లినటుల దు రాభావుఁ దగు కర్మ నీర్వం , గా వచ్చినఁ గాదె నాకుఁ గడుఁ బీతి యగున్!

8

ప్రతిపదార్థం: ఆ వృద్ధక్షత్తు తపము వావిరిన్= సైంధవుడి తండ్రి అయిన ఆ వృద్ధక్షత్తు మహారాజు తపస్సుయొక్క ఉత్సర్పను; ఓర్యంగన్= జయించటానికి; నీకున్= అర్జునుడవైన నీకు (ముక్కుంటినే గెలిచి పాశుపతాస్త్రాన్ని సంపాదించినవాడవైన నీకని అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని); వచ్చిన+అటులు= వచ్చిన విధంగా; ఓర్యంగన్+వచ్చినటులు= జయించజాలిన విధంగా అని అన్వయక్రమం; దుర్మాఘాతాడు+అగు= ఊహించరానివాడైన (అనగా ఊహికందని పరాక్రమము గలవాడని భావము); కర్మన్ని= రాధేయుడిని; ఓర్యంగాన్ వచ్చినన్= ఓడించజాలిన (నాడే); నాకున్= నీ శ్రేయము కోరే నాకు (కృష్ణునకు); కడున్= మిక్కిలి; ప్రీతి= సంతోషము; అగున్+కాదె!= కలుగును కదా!

తాత్పర్యం: వృద్ధక్షత్తుడు సైంధవుని తండ్రి, తన కుమారుని తల నేల గూల్చినవాని తల తుత్తునియలగుటకు తన తపస్సును ధారపోసినాడు. అతడి తపోమహిమ అట్టిది. దానిని గూడ పాశుపతాస్త్ర ప్రభావంచేత జయించావు. అర్జునా! నీవు ఇక జయించవలసినవాడు కర్మన్నడు. ఇంద్రుడిచ్చిన శక్త్యయుధంతో ఊహా కందకుండా నిలిచాడు. అతడిని కూడ నీవు జయించిననాడు నా కెంతో సంతోషం కలుగుతుంది. నీ శ్రేయస్సును కోరేవాడను కదా!

విశేషం: ఇవి శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడితో అనిన మాటలు. ‘నీకు’ అనగా పాశుపతాస్త్రాన్ని సాధించిన నీకు అని ‘నాకు’ అనగా సర్వవిధాల నీ శ్రేయాన్ని కోరే నాకు అని అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని. ఇంతేగాక ఆ వృద్ధక్షత్తు అనే సమాసంలోని ‘ఆ’ అను మాట పూర్వపరామర్శకమై వృద్ధక్షత్తుడు పుత్రుప్రాప్తికి చేసిన తపస్సు మొదలైన విషయాలను జ్ఞాప్తికి తెస్తుంది. ఈ పద్యంలోని పదాల అర్థవిశేషం గమనిస్తే తప్ప పద్యాఖ్యాపాయం సుప్తంకాదు.

చ. అనవుడు నాతఁ డిట్లను ‘మహాత్తు! భవత్సరుణం బ్రతిజ్ఞ యే
ను నెఱపఁ గంటిఁ బాండవమనోరథసిధ్మి భవద్దయా సమ్మ
ధి నగుట వింతయే? భవ దధినులకున్ విజయంబు బ్రాతే? నీ
పను పాశరించు వారఁ; మట భారము నీయబి గాదె యెప్పుడున్!’

9

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; ఆతడు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= పలుకుతున్నాడు; ఓ మహాత్తు!= ఓ మహానుభావా!(కృష్ణుణ్ణి!); భవత్త+కరుణాన్= (భవత్ శబ్దము పూజ్యార్థం)= పూజ్యాడవగు నీయుక్క దయచేత; ప్రతిజ్ఞ= సైంధవ వధ రూపమైనప్రతిని; ఏను= నేను; నెఱపన్+కంటిన్= నిర్వహించజాలితిని; పాండవ మనోరథసిధ్మి= పాండవులయొక్క అభీష్టముల యొక్క సిద్ధి (అనగా పాండవులమగు మా కోరికలు నెరవేరటం); భవత్త+దయా+సమృద్ధిన్= నీ దయాతిశయం చేత; అగుట= కలుగుట; వింత+ఎ?= ఆశ్చర్యమా?; భవత్త+అధినులకున్= నీ అధినులైన వారలకు (నిన్ను ఆశ్రయించిన వారలకని భావం); విజయంబు= కార్యసాఫల్యం; బ్రాతీ+ఎ?= దుర్లభమా? (తప్పక లభిస్తుందని తాత్పర్యం); నీ పనుపు= నీ ఆనతిని; ఒనరించువారము= పాటించేవారం; అట= ఆ తరువాత; భారము= కార్యం నిర్వహించే భారం; ఎప్పుడున్= ఎట్లి సందర్భంలోనైనా; నీ అది= నీది; కాదె?= కాదా? (నీదే అనిభావం.)

తాత్పర్యం: కృష్ణుడి పలుకులు విని అర్జునుడు ఈ విధంగా అన్నాడు. ‘ఓ మహానుభావా! కృష్ణు! నేను ఈ ప్రతిజ్ఞ నిర్విష్టంగా నెరవేర్చానంటే అదంతా నీ దయయే. కేవలం నాదే కాదు. మా పాండవులందరి కోరిక లీడేరటం నీ పరిపూర్ణ దయా ఫలితమే. దీనిలో వింత లేదు. నిన్నుశయించినవారికి కార్యసిద్ధి దుర్లభం కాదు. మేము నీవు చెప్పినట్లు చేయువారం. ఆపైన భారం ఏ విషయంలోనైనా నీదే కదా!’

తే. అనుడు నుద్దత మందస్తుతాస్యుఁ డగుచుఁ దనుజమర్మనుఁ డతనితో ‘ధర్మతనయుఁ
గానఁ బోవంగ వలయు భాస్మరుఁడు గ్రుంకుఁ చున్నవాఁ’ డని పలికిన నన్నదుండు.

10

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగానే; ఉర్జత= పొడసూపిన; మందస్మిత= చిరునవ్య గల; ఆస్యాడు= ముఖం కలవాడు; అగుచున్= చౌతూ; దనుజమర్మనుడు= రాక్షససంహరి అయిన కృష్ణుడు; అతనితోన్= ఆ అర్జునుడితో; ధర్మతనయున్= ధర్మనందనుడైన ధర్మరాజును; కాన్న= చూడటానికి; పోవంగవలయున్= పోవలయును; భాస్కరుడు= సూర్యుడు; క్రుంకుచున్వాడు= అస్తమిస్తున్నాడు; అని= ఇట్లు; పలికిన్= పలుకగా; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి మాటలు విని కృష్ణుడు చిరునవ్యతో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ పార్థ! ధర్మరాజును మనం చూడపోవలె. సూర్యాస్తమయం చౌతూ ఉన్నది.’ ఈ పలుకులు విని అర్జునుడు (తరువాతి గద్యంతో అన్యయం).

వ. ‘అట్లు కాక’ యనుటయుఁ గబిలి, భీమసేనుండును సాత్యకియును యుధామన్యండును నుత్తమౌజుండును సముచితసల్లాపంబులు సేయుచుఁ దీ నేతేర సాంద్ర శోణిత పూర సేకంబున ఘోరంబైన సంగ్రామ తలంబునం జని చని శోరి సవ్యసాచి నాలోకించి.

11

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= అట్లే; కాక= కానీ; అనుటయున్= అనగానే; కదిలి= బయలుదేరి; భీమసేనుండును= భీముడు; సాత్యకియును= సాత్యకి; యుధామన్యండును= యుధామన్యుడు; ఉత్తమౌజుండును= ఉత్తమౌజుడు; సముచితసల్లాపంబులు+చేయుచున్= సందర్భచితాలైన మాటలు మాటల్లాడుకొంటూ; తోన్+ఏతేరన్= వెంట వస్తూ ఉండగా; సాంద్రశోణితపూర సేకంబునన్= దట్టమైన రక్తప్రవాహాపు జల్లతో; ఘోరంబు+ఐన= భయంకరంగా ఉన్న; సంగ్రామ తలంబునన్= రణరంగప్పలాన; చని చని= వెళ్లి వెళ్లి (కొంతదూరంవెళ్లి అని భావం); శోరి= కృష్ణుడు; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ‘సూర్యాస్తమయం కావస్తూ ఉన్నది. ధర్మరాజును చూడటానికి వెళ్లుదాము’ అనే కృష్ణుడి మాటకు పార్థుడు ‘సరే’ అన్నాడు. అప్పుడు భీముడు, సాత్యకి, యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు యథోచితంగా సంభాషిస్తూ వెంట నడిచారు. వారు నడిచే రణభూమి అంతా రక్తప్రవాహం గడ్డకట్టి భయంకరంగా ఉన్నది. ఆ రణభూమిని చూచి కృష్ణుడు అర్జునుడితో ఈ విధంగా పలికాడు:

విశేషం: యుధామన్యుడు, ఉత్తమౌజుడు - వీరిద్దరు సాంచాలురు. అర్జునుడికి చక్ర రక్తకులు. సాత్యకి అర్జునుడికి పృష్ఠ రక్తకుడు. భీష్మపర్వంలో ఈ విషయం ప్రస్తావించబడింది. ఈ శోకం చూడండి. శ్లోకం పృష్ఠగోయోర్జునస్యాసి యుయుధానో మహారథః | చక్రరక్షే చ పాంచాల్యే యుధామ న్యాత్తమౌజస్సా॥ (యుయుధాన= సాత్యకి).

చ. ‘కరులు రథంబు లశ్వములు కాలుబలంబు చమూపతుల్ మహీశ్వరు లభీలాష్ట శస్త్రములు చామరముల్ గొడుగుల్ సిదంబు లా భూరణము లిత్తెఱంగునను బాధ్య! కడుం జైలువొందే జాడ సం గరమహిం చిత్త వస్త్రమున్ గపివు చందముఁ దీపు జేయుచున్.

12

ప్రతిపదార్థం: పార్థీ= ఓ అర్జునా!; కరులు= ఏనుగులు; రథంబులు= రథాలు; అశ్వములు= గుర్రాలు; కాలుబలంబు= సైనికులు; చమూపతుల్= పైన్యాధ్యక్షులు; మహీశ్వరులు= రాజులు; అభిల+అప్తశస్త్రములు= అప్తాలు, శస్త్రాలు అన్ని కూడా; చామరముల్= వింజమరాలు; గొడుగుల్= చత్రాలు; సిదంబులు= ధ్వజాలు; ఆభరణములు= కిరీట కేయూరాది ఆభరణాలు (వీటన్నింటిని); ఈ+తెఱంగునను= ఈ విధంగా; చూడన్= చూస్తూ ఉంటే (గజ రథాశ్వాదులు రణరంగాన పడిఉన్న తీరు చూస్తూఉంటే అని భావం); సంగరమహిం= రణభూమి; చిత్త వస్త్రమునన్= రంగురంగుల వస్త్రంతో; కప్పిన చందమునన్= కప్పిన విధానాన్ని; తోడన్+చేయుచున్= స్ఫురింపజేస్తూ; కడున్= మిక్కిలి; చెలువు+బందెన్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునా! ఈ రణభూమి చూచావా? రణాన తెగిపడిన చతుర్యుధ సైన్యం, సేనాపతులు, రాజులు వారి ధ్వజ రథాదులు, ఆభరణాలు, శస్త్రాలు ఈ భూమిని కప్పిపైచినవి. వీటిని చూస్తుంటే ఎంతో అందంగా రంగురంగుల వప్రంతో రణభూమిని కప్పినట్లుగా భాసిస్తూ ఉన్నది.

విశేషం: అలం: ఉత్సైక్ష. రణభూమిని చిత్ర వస్త్రాలంకృతంగా ఊహించి చెప్పటంచేత ఇది ఉత్సైక్షాలంకారం. ఈ అలంకారం అర్జునుడి వీరవిహారాన్ని పరాక్రమాత్మికయాన్ని సూచిస్తుంది. అర్జునుడి పరాక్రమాత్మికయాన్ని ప్రస్తుతించటానికి కృష్ణ డీవిధంగా రణభూమిని వధ్వించాడు. దీనిని అలంకారకృత వస్తుధ్వని అంటారు. మరియుక విశేషం: ఈ పద్యం మూడవాదంలో ‘అఖిలాప్రతిములు’ అనే పారం ‘అఖిలాప్రతిములు’ అనే దానికి బదులుగా కానవస్తున్నది. దానికి అర్థం అప్రాలన్నింటిని బాగా తెలిసినవారు అని. ఈ మహాసేనాపతులు అట్టివారని అన్వయం. అంతేగాక పద్యంలోని మరోపాదం సంస్కృతమూలానికి చాలా దగ్గరగా ఉన్నది. అదేమంటే “అభరణము లిత్తెఱంగునను బార్ధ! కడుం జెలువొందె జూడు సంగరమహి” దీని అర్థం: ఆభరణములు+ఉన్న+ఈ తెఱఁగు= ఆభరణాలు పడియున్న వైనం (కర్త) రణభూమిని చిత్ర వస్త్రాలంకృతగా ఉన్నట్లు తోపింపజేస్తూ మిక్కలి ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది చూశావా? - అని అర్జునుడితో కృష్ణుడు పలికిన వాక్యం మూలంలో ఉన్న “మీహతలం నరవర పశ్చ దుర్వశమ్” అనే ఘట్టానికి తగినట్లుగా ఉన్నది.

వ. భవదియ బాహోవిహారంబు సుదారత్వం జిట్లుండునే? యని యగ్గించుచు నలిగి సమయోచితం బగుటయునుప్రతియోధులుతీచ్ఛపడియునికింజీసియుసమరంబుసాలించితమరాకకెదురు చూచుచుం గూడికొనియున్నయుభిష్టిరాధులసమీపంబగుటయుంబాంచజన్మంబుపూరించినంబాండవాగ్రజుండు. 13

ప్రతిపదార్థం: (ఈ అర్జునా!) భవదియ బాహోవిహారంబు+ఉదారత్వంబు= నీ బాహువుల వీరవిహారంయొక్క గొప్పతనం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉండునే?= ఉండుండా? (ఈనాటి నీ వీరవిహారం మిక్కలి ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నది. ఇంతకుముందెన్నడూ చూడలేదని భావం); అని= అంటూ; అగ్గించుచున్= ప్రశంసిస్తూ; అరిగి= వెళ్లి; సమయ+ఉచితంబు= సమయానికి తగింది; అగుటయును=కాగా; ప్రతియోధులు= శత్రువీరులు; ఉచ్చవడి= చేప్పలు కోల్పియి; ఉనికిన్+చేసియున్= ఉండటంచేతకూడ; సమరంబు= యుద్ధం; చాలించి= ఆపివేసి; తమరాకకున్= తాము రావటానికి; ఎదురుచూచుచున్= ఎదురుచూస్తూ; కూడికొని+ఉన్న= గుమిగూడి ఉన్నటు వంటి; యుధిష్ఠిర+అదుల= ధర్మరాజు మొదలయినవారికి; సమీపంబు+అగుటయున్= దగ్గర కావటంవలన; పాంచజన్మంబు= పాంచజన్మం అనే తన (కృష్ణ) శంభాన్ని; పూరించినన్= (కృష్ణుడు) పూరించిన వెంటనే; పాండవ+అగ్రజిండు= ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ అర్జునా! ఈ నాటి నీ బాహువుల వీరవిహారంయొక్క గొప్పతనం ఎంతో ఆశ్చర్యకరంగా ఉందే’ అని కృష్ణుడు అర్జునుడిని ప్రశంసిస్తూ, ఇద్దరూ రణభూమిని చూస్తూ ముందుకు నడిచారు. ఇక ప్రాద్యపోవటాన్ని, శత్రువీరులు అలసి నిశ్చేష్టలై ఉండటాన్ని చూచి యుద్ధం ఆపుచేయించారు. తమరాకకై ఎదురుచూస్తూ గుమికూడి యున్న ధర్మరాజుదులు కానవస్తూ ఉండగా, కృష్ణుడు తన పాంచజన్మాన్ని విజయసూచకంగా పూరించాడు. అది ఏని ధర్మరాజు

విశేషం: ‘బాహోవిహారంబు’ అనే దానికి బదులు ‘బాహో వీర్యవిలాసంబు’ అనే పారం తగినట్లుగా ఉన్నది.

సైంధవుని సంహరించి కృష్ణార్జునులు వచ్చి ధర్మజనకు నమస్కరించుట (పం. 7-124-1)

తే. రథము డిగ్గి హార్షాత్మలు గ్రమ్యుదేరి, నెదురు కొనుటయు సంబ్రమ మెసంగు బార్థుడును గేశవుండును బాదచారు, లై రయంబును జని మైక్కి రవ్విభునకు.

ప్రతిపదార్థం: రథము= రథాన్ని; డిగి= దిగి; హర్ష+అశ్రులు; ఆనందబాష్యాలు; క్రమ్యుదేరన్= కమ్ముకొంటూ ఉండగా; ఎదురు కొనుటయున్= ఎదుర్కొనగా; పార్థుడును= అర్జునుడూ; కేశుండును= కృష్ణుడూ; సంభ్రమము= తొందరపొటు; ఎసకము+ఎసఁగన్= అతిశయిస్తూ ఉండగా; పాదచారులు+ఖ= కాలినడకన వస్తూ; రయంబునన్= వేగంగా; చని= వెళ్ళి; ఆ+విభునకున్= ఆధర్కురాజునకు; ప్రైక్సిరి= నమస్కారం చేశారు.

తాత్పర్యం: (ధర్మరాజు) రథం దిగి ఆనందబాష్యాలు కన్నులవెంట రాలగా కృష్ణర్జునులను ఎదుర్కొంటూ ఉంటే వారిద్దరూ తొందర తొందరగా రథం దిగి పాదచారులై వచ్చి ఆ ధర్మరాజుకు ప్రణామం చేశారు.

విశేషం: ధర్మరాజు రథం దిగటం కృష్ణుడిపై ఆదరాన్ని సూచించగా కృష్ణర్జునుల సంభ్రమాతిశయం ధర్మరాజుపై వారికిగల ఆదరభావాన్ని సూచిస్తుంది. ధర్మరాజు ఆనందాశ్రువులు, కృష్ణుడియందుగల భక్తిని, అర్జునుడిపై గల వాత్సల్యాన్ని స్ఫురింపజేస్తాయి. ఇది భావధ్వని. దీనితో ఈ పాత్రతల మనస్తత్వం చక్కగా నిరూపితమయింది.

వ. ఇట్లు ప్రణమిల్చిన.

15

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రణమిల్చిన్= నమస్కారించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృష్ణర్జునులు ధర్మరాజునకు నమస్కారం చేయగా.

క. నరపతి యానందాశ్రులు, గరసరసిరుహముల నొత్తి కను దనియఁగ న

య్యారువురు జూచుచు మేనులు, గరుపాఱుగ గ్రుచ్చి యొక్క కౌగిటు జీర్ణేన్.

16

ప్రతిపదార్థం: నరపతి= ధర్మరాజు; ఆనంద+అశ్రులు= ఆనందబాష్యాలను; కర సరసిరుహములన్= కమలాలవంటి చేతులతో; ఒత్తి= తుడుచుకొని; కను= కన్నులు; తనియఁగ్న్= తృప్తినిపాందే విధంగా; ఆ+ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరిని (కృష్ణర్జునులను); చూచుచున్= చూస్తూ; మేనులు= వారివారి శరీరాలు; గరుపాఱుగన్= గగుర్కొడిచే విధంగా; గ్రుచ్చి= ఆనించి; ఒక్కకౌగిటన్= ఒక్కే కౌగిలిలో; చేర్చేన్= చేర్చాడు. (ఇద్దరిని విడివిడిగా గాక ఒకేసారి కౌగిలించుకొన్నాడని భావం).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆనందాతిశయంతో కన్నులలో నిండిన కన్నీటిని తుడిచికొంటూ, కన్నులార వారిద్దరిని చూస్తూ ఒకేసారి వారిద్దరిని గాఢంగా కౌగిలించుకొన్నాడు. ఆ కౌగిలిచేత వారిద్దరి శరీరాలు పులకితమైనాయి.

విశేషం: ‘అలం: పరికరం. ‘ఒక్క కౌగిట’ అనే పదంలో ‘ఒక్క’ అనే విశేషం సాభిషాయం కాబట్టి ఇది పరికరాలంకారం. ఈ అలంకారం చేత ధర్మరాజు ఆ ఇద్దరిని సమానంగా ఆదరించాడనే భావం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

వ. ఇ వ్యాధంబున నాలింగనంబు సేసి యర్జునునితో ని ట్లనియె.

17

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఇట్లా; ఆలింగనంబు+చేసి= కౌగిలించుకొని; అర్జునునితోన్= పార్థుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వారిద్దరిని గాఢంగా ఆలింగనం చేసికొన్న తరువాత ధర్మరాజు అర్జునుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘చే నెతురు గాకుండం, గా నా సైంధవుని జంపి క్రమ్యుల మీరల్
రా నీచితి నా భాగ్యం, బేన పాగడు నట్టేదయ్య నీతని కరుణన్.’

18

ప్రతిషథార్థం: చే= చేయి; నెత్తురు+కాకుండన్+కాన్= రక్తంతో తడియకుండానే; ఆ సైంధవనిన్= (మన అభిమన్యవధకు మూలకారణంగా నిలిచిన) ఆ జయద్రథుడిని; చంపి= సంహరించి; మీరల్= మీరిద్దరు (కృష్ణరూపులు); క్రమ్ములన్= తిరిగి; రాన్= రావటానికి; నోచితిన్= పుణ్యం చేసికొన్నాను; నా భాగ్యంబు= నా అద్యష్టం; ఈతని కరుణాన్= ఈ కృష్ణుడి అనుగ్రహం వలన; ఏను+అ= నేనే; పాగడునట్టిది+అయ్యెన్= ప్రశంసించుకొనవలసినంతటిదయింది.

తాత్పర్యం: ‘చేతికి నెత్తురంటకుండా మీరిద్దరూ సైంధవుడిని సంహరించి నన్ను చేరుట నా పుణ్యం. నా అద్యష్టాన్ని మెచ్చుకోవాలి. ఎవరో కాదు నేనే. ఇదంతా ఈ మహానుభావుడి అనుగ్రహం వలననే సిద్ధించింది.’

K. అని వాసుదేవుడు జూపిన , విని యాతఁడు ‘నీదు కోపవేగంబున దు

ర్జునుడు జయద్రథుడు కొలి , సిన నెవ్వలి కెట్లు సేయు జెల్లదె?’ యనినన్.

19

ప్రతిషథార్థం: అని= పలికి; వాసుదేవున్= కృష్ణుడిని; చూపినన్= (చేత నీర్మిశ్శిన్నా) చూపగా; విని= (కృష్ణుడు) విని; ఆతడు= కృష్ణుడు; దుర్జనుడు= దుష్టుడయిన; ఆ జయద్రథుడు= ఆ సైంధవుడు; నీదుకోపవేగంబునవన్= నీ (ధర్మరాజు) క్రోధాని కున్న తీవ్రతతో; పాలిసినన్= మరణించగా; ఎప్పరికిన్= ఎవరికైనా; ఎట్లు= ఏ విధంగాషైనా; చేయన్= చేయుటకు; చెల్లదు+ఎ?= తగియుండడా?; అనినన్= అనగా (కృష్ణుడు ధర్మరాజతో ఈ విధంగా పలుకగా).

తాత్పర్యం: అని పలుకుతూ కృష్ణుడిని చూపాడు ధర్మరాజు. అంటే ధర్మరాజు అభిప్రాయంలో కృష్ణుడే విజయానికి కారణమన్నమాట. ఈ అభిప్రాయాన్ని గమనించి కృష్ణుడు ధర్మరాజతో సైంధవవధతో చేకూరిన ఈ విజయానికి కారణం ఆ కౌరవులు మీకు కలిగించిన కోపమే. మీబోటి సత్యరుషుల కోపావేశం ఎంత పవైనా చేయిస్తుంది. అటువంటప్పుడు ఆ అర్జునుడే కాదు మరెవ్వరైనా కేవలం జయద్రథుడిని వధించుటే కాదు. అంతకంటే దుస్సాధ్యమైన ఏ కార్యమైనా సులభంగా చేయగలుగుతారు. దీనిలో ఆశ్చర్య మేమి?’ అని పలుకగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఇక్కడ వాసుదేవ పదం కృష్ణ పర్యాయంగా ప్రయోగించుటవలన ధర్మరాజు తన మనస్సులో కృష్ణుడిని భావించిన తీరు వ్యక్తమవుతున్నది. కృష్ణుడిని వసుదేవ పుత్రుడిగానే మాత్రం ధర్మరాజు అనుకొనటం లేదు. అతడిని భగవంతుడిగా భావించాడు. వాసుదేవ పదం భగవత్పర్యాయం. విష్ణు సహస్రనామంలో ఈ వాసుదేవపదం ఉన్నది. శంకరాచార్యులు ఈ పదాన్ని తన విష్ణు సహస్రనామ భాష్యంలో ఇట్లా నిర్వచించారు. ‘వాసుదేవి జగదాచ్ఛాదయతి మాయయేతి వాసుః స ఏవ దేవ ఇతి వాసుదేవః శ్లో॥ చాదయామి జగత్ విశ్వం భూతాయ సూర్య ఇవాంశుభిః’ (మహా - భా - శాంతి - 141/41) ఇతి భగవద్యచనాత్తు॥” (విష్ణు సహస్ర. భాష్యం 709 వ నామం). అనగా తన మాయచేత ఈ సమస్త ప్రపంచాన్ని ఆచ్ఛాదించేవాడు కాబట్టి ‘వాసు’ అని అంటారు. అట్టి దేవుడు కాబట్టి వాసుదేవుడైనాడు అని ఆ భాష్యం సారాంశం. ‘బహునాం జన్మనామంతే’ అనే గీతా శ్లోకం (7/19)లోని ‘వాసుదేవః’ అనే పదానికి భగవద్గీతా వ్యాఖ్యాతలు కూడా భగవత్పరంగా ఇదే అర్థం ప్రాశారు. అంతేగాక భగవంతుడు తాను సర్వప్రపంచాన్ని వ్యాపించి ఉండటంచేత, సర్వభూతాలకు (ప్రాణులకు) తాను నివాసభూతుడు కావటంచేతను వాసుదేవుడైనాడని యజ్ఞర్వేద సంధ్యావందనంలోని ఈ శ్లోకం చెప్పుతున్నది.

శ్లో॥ వాసుదేవున్య వాసితం తే జగత్తుయమ్ ।

సర్వభూత నివాసోఽపి వాసుదేవ నమోఽస్తుతే” ॥

కాబట్టి ఇక్కడి వాసుదేవ పదం ఎంతో అర్థవంతం.

వ. అ మృహీపతి య మృహశత్కు నుదైశించి.

20

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మృహీపతి= ఆ ధర్మరాజు; ఆ+మహాత్మున్= మహాత్ముడైన ఆ శ్రీకృష్ణుడిని; ఉద్దేశించి= గురించి.

తాత్పర్యం: ఆ ధర్మరాజు మహానుభావుడైన ఆ శ్రీకృష్ణుడిని సంబోధిస్తూ (ఇట్లా పలికాడు). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. దేవాసురసంఘంబులు , నీ వలిగిన రూ పదంగు నీ కూలిమి సౌ ఖ్యావహా మఖిల జగములకు , దేవ! భవద్భక్తు లరులఁ బీర్చుట యరుదే!

21

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= ఓ దేవా!; (కృష్ణ భగవానుడా!); నీవు+అలిగినవ్= నీవే కోపించినట్లేతే; దేవ+అసుర సంఘంబులు= దేవతల సమూహాలు, రాక్షసుల సమూహాలు; రూపు+అడంగున్= నశిస్తాయి; నీ కూరిమి= నీ ప్రేమి; అఖిల జగములకున్= సమస్త లోకాలకు; సౌఖ్యా+అహాము= సుఖాన్ని కలుగజేసేది; భవద్భుతులు= నీయందు భక్తి కలిగి ఉన్నవారు; అరులన్= శత్రువులను; తీర్పుటి= నశింపచేయటం; అరుదు+ప్రా! = ఆశ్చర్యమా!

తాత్పర్యం: ఆదిదేవుడైన శ్రీకృష్ణు! నీవు కోపిస్తే, ఈ దేవతలు, రాక్షసులు నశిస్తా రనగా ఈ మానవుల లెక్క ఏమి? నీవు దయదలిస్తే ఈ సమస్త లోకాలలోని వారందరూ సుఖిస్తారు. కాబట్టి నిన్న సర్వాత్మనా భజించే భక్తులు శత్రువులను జయించటంలో ఆశ్చర్య మేముంది? (మా శత్రు నిర్మాలనం, అంటే ఈ జయద్రథవధ నీ అనుగ్రహంతోనే కలిగిందని శ్రీకృష్ణుడితో ధర్మరాజు పలికిన ఈ మాటలలో తేటపడుతుంది.)

విశేషం: ఇక్కడ 'దేవ' అనే పదంతో కృష్ణుడిని సంబోధించటం శ్రీకృష్ణుడి ఆదిదేవత్యాన్ని సూచిస్తుంది - అప్పుడే దేవాసుర వినాశాది రూప పద్యం సుసంభావిత మాతుంది.

వ. అని మతియు ననేక ప్రకారంబులం బ్రస్తుతించి, భీషమైదు లతని కతన మడియుట యుగ్దించి 'నీవు కోపించినట్లు వర్తించుటఁ గౌరవులు సెడిర కాఁ దలంచెద' ననుటయు నచ్చుతుండా భూపాలు నాలోంచి 'ధర్మోత్సముండవగు నీకు నలప్పం బాచరించిన వాలికిఁ జెడకుండ వచ్చునే?' యనునెడ ననిలసుతుండును సాత్యకియును దనువులఁ గ్రొత్తగంట్లు గొమరార నథ్యరసీపతి చరణంబులకుఁ బ్రణత్తునైన, నతం డెత్తి కొగిలించుకొని వారలు కుంభసంభవ కృతవర్ణాదుల సంరంభంబు మర్మించుట పేర్కొని యజ్ఞానందించే; యుధామన్మండునునుత్తమోజండునుదగినతెఱంగునంగాంచినవాలినుచితపచనంబుల సంభావించే; దఖిలు సైన్యం బెల్లను బ్రమాద భలితంబై కయ్యంబునకుం గాలు ద్రవ్యచుండె; నా సమయంబున శోక విస్తుయ వివహం డగుచు దుర్భోగునుం డంతర్గతంబున.

22

ప్రతిపదార్థం: అని= పలికి; మతియున్= ఇంకా; అనేక ప్రకారంబులన్= అనేక విధాలుగా; ప్రస్తుతించి= పొగడి; భీష్మ+అదులు= భీష్ముడు మొదలైనవారు; అతని కతనన్= ఆ శ్రీకృష్ణుడి కారణంగానే (ఆ శ్రీకృష్ణుడి అనుగ్రహంతోనే అని భావం); మడియుట= నశించిపోవటాన్ని; ఉగ్దించి= కీర్తించి; నీవు= శ్రీకృష్ణుడు; కోపించినట్లు= కోపివడేటట్లు; వర్తించుటన్= ప్రవర్తిస్తూ ఉండటంచేత; కౌరవులు= దుర్యోధనుడు మొదలైన కౌరవులు; చెడిరి కాన్= చెడిపోయినట్లు; తలంచెదన్= తలుస్తాను; అనుటయున్= అనగానే; అచ్యుతుండు= కృష్ణుడు; ఆ భూపాలున్= ఆ రాజును అనగా ధర్మరాజును; ఆలోకించి= చూచి; ధర్మ+ఉత్సముండవ+అగు= ధర్మంచేత శేష్ముడవయినట్టి; నీకున్= ధర్మరాజునకు; అరిష్టంబు= కీడు; అచరించిన వారికిన్= చేసినవారికి; చెడక+ఉండన్+వచ్చునే?= చెడిపోకుండా ఉండటానికి సాధ్యమవుతుందా? (అట్లివారు చెడిపోతారని భావం); అను+ఎడన్= అంటూ ఉండే సమయాన; అనిల సుతుండును= వాయునందనుడు (భీముడు); సాత్యకియును= సాత్యకికూడా; తనువులన్= శరీరాలపై; కొత్తగంట్లు= (యుద్ధంలో)

అప్పుడే ఏర్పడిన గాయాలు; కొమరు+ఆరన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; ఆ+ధరణీ పతి చరణంబులకున్= ఆ ధర్మరాజు పాదాలకు; ప్రణతులు+ఖన్= నమస్కారం చేసినవారు కాగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; ఎత్తి= (వారిద్దరిని పైకి) లేవనెత్తి; కౌగిలించుకొని= ఆలింగనం చేసికొని; వారలు= ఆ భీమసేన సాత్యకులు; కుంభసంభవ, కృతవర్మ+ఆదుల సంరంభంబు= ద్రోణాచార్యులు కృతవర్మ మొదలైనవారి యుద్ధవేగాన్ని; మర్మించుట= అణగద్రోక్షటాన్ని; పేర్కొని= ప్రస్తావించి (వారిద్దరి యుద్ధవైపుణ్యాన్ని) కొనియాడి అని భావం); అభినందించేన్= అభినందించాడు (వారిద్దరి వీరత్వాన్నికి తన సంతోషాన్ని ధర్మరాజు తెలిపాడని భావం); యుధామన్యండును= యుధామన్యుడనేవాడు; ఉత్తమోజుండును= ఉత్తమోజుడనే అతడు (వీరిద్దరు); తగిన తెఱంగునన్= తగిన విధంగా; కాంచివన్= (తనను) సమీపించటం తోడేనే - అనగా వినయంతో అంజలిబధ్యలై ధర్మరాజును సమీపించిన వెంటనే; ఉచిత వచనంబులన్= సముచిత సల్లపాలతో; సంభావించెన్= గౌరవించాడు; తదీయ సైన్యంబు+ఎల్లము= ఆ ధర్మరాజు సైన్యమంతా; ప్రమోద భరితంబు+ఖ= సంతోషంతో నిండినదై; కయ్యంబునకున్= యుద్ధాన్నికి; కాలుద్రవ్యచున్+ఉండేన్= సస్వద్ధమాతూ ఉన్నది; ఆ సమయంబున్= అదే సమయాన; శోకవిస్మయ వివశండు+అగుచున్= దుఃఖం ఆశ్చర్యం - ఈ రెంటికి లోన్నతూ; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు (దుర్యోధనుడికి తన సైన్య పరాజయంచేత దుఃఖం, సైంధవుడిని వధించిన తీరు మాస్తా ఉంటే విస్మయం కల్గిందని భావం); అంతర్గతంబునన్= స్వగతంగా.

తాత్పర్యం: అని పలికిన తరువాత మళ్ళీ కూడా శ్రీకృష్ణుడిని ధర్మరాజు అనేక విధాలుగా స్తుతించాడు. అతడు పురాణ పురుషుడనే విషయాన్ని స్పష్టపరిచాడు. భీష్మాదులను జయించుట కృష్ణుడి అనుగ్రహం లేకుండా సాధ్య మయ్యేది కాదన్నాడు. కౌరవుల అధర్మచరణం నీకు కోపహాతువయింది. ఆ నీ కోపమే కౌరవుల నాశనానికి దారి తీసింది' అని ధర్మరాజు కృష్ణుడితో తాను భావించిన తీరు చెప్పిన వెంటనే కృష్ణుడు, 'అదేదీ కాదు నీబోటి ధర్మనిష్మానికి అరిష్టం తలపెట్టినవారికి చెడిపోవటం ఎట్లాగూ తప్పదు.' అని అంటూ ఉండగానే, యుద్ధంలో తమ శరీరం మీద ఏర్పడిన కొత్త గాయాలు ప్రకాశిస్తూ ఉండగా భీముడు, సాత్యకి వచ్చి ధర్మరాజుకు పాదాభివందనం చేశారు. వారిద్దరిని లేవనెత్తి ధర్మరాజు ఆలింగనం చేసికొని, ద్రోణ కృతవర్మల విజృంభణాన్ని వారు అణచివేయడాన్ని ప్రస్తావించి అభినందించాడు. ఇంతలో యుధామన్యుడు, ఉత్తమోజుడు అనేవారు వినయంగా ధర్మరాజును దర్శించగా, వారిని కూడా సముచితవచనాలతో గౌరవించాడు. శత్రువిజయంచేత ధర్మరాజుసైన్యంలో అనందోత్సాహాలు పెరిగి, మళ్ళీ యుద్ధానికి ఆ సైన్యం కాలు ద్రవ్యసాగింది. అదే సమయాన దుర్యోధనుడు దుఃఖానికి, ఆశ్చర్యానికి తీవ్రంగాలోనై, తన మనస్సులో (తరువాతి పద్యంతో అవ్యయం.)

విశేషం: దుర్యోధనుని ఆశ్చర్యం సైంధవవధకు, దుఃఖం తనప్పకురాజయానికి 'అని మతియు అనేక ప్రకారంబులం బ్రస్తుతించి భీష్మాదు లతని కతన మడియుట యుగ్గిడించి' అనే ఈ వచనంలో కృష్ణుని స్తుతించిన అనేక ప్రకారా లేవి అంటే - సంస్కృత మూలంలో "బాల్యాత్మభుతి శ్రీకృష్ణ కర్మాణి శ్రుతపానపామ్" (ద్రోణ- 149 అధ్యా. 13వ శ్లో. నుండి 35వ శ్లోకం వరకు) అనే శ్లోకం మొదలుకొని 20 శ్లోకాల భావం 'అనేక ప్రకారంబులం బ్రస్తుతించి' అనే వాక్యంతో సంగ్రహించబడింది. కృష్ణుని పురాణ పురుషత్వాన్ని సూచించే ఎన్నో అంశాలు ఈ శ్లోకాలలో ఇమిడి ఉన్నాయి. వాటిని సూచించటానికి ఈ ఒక్కమాట వచనంలో పాదగబడింది. ఆ అంశాలను వివరించటం ప్రకృతం విష్ణుతికి దారి తీస్తుంది. పూర్తిగా విడుచుటకు మనసాప్సక తిక్కన కవిబ్రహ్మ, 'మూలాన్ని చూడవచ్చు కదా ఎవరికైనా విశేష జిజ్ఞాస ఉంటే' అనే అభిప్రాయంతో ఈ మాత్రం సూచనప్రాయంగా చెప్పినట్లు భావించాలి. అదే కవిబ్రహ్మ ప్రత్యేకత.

- ఉ. 'ద్రోణుడు గర్జుడుం గ్రహుడు శ్రీంజనుతుండును నేల వాని గీ
రాయములకైనసుం జెనయవచ్చునే? యెవ్వరు నాజీఁ గౌరవ
త్రాణ పరాయణత్వమున దర్శము సూపగ లేపు దెల్ల ము
క్షీణ పరాక్రముం డయిన క్రీడికి నిక్షపుటల్క వచ్చినన్.'

ప్రతిపదార్థం: అక్షీణ పరాక్రముండు+అయిన= తరుగు అనేది లేని పరాక్రమం గల; క్రీడికిన్= అర్జునుడికి; నిక్కపుటల్గై (నిక్కము+అల్గై)= నిజమైన కోపం (ఫ్రణయకోపాదులు పైకి కోపాలైనా అవి నిజానికి కోపాలు కావు కదా! కావున శత్రువులైచూ వేద నిజమైన కోపం); వచ్చినవ్వు= వచ్చినట్టుయితే; ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యులు; కర్ణుడువ్వు= కర్ణుడు (తన ప్రాణ స్నేహితుడు); కృపుడు= కృపాచార్యులు; ద్రోణసుతుండునువ్వు= ద్రోణాచార్య పుత్రుడు అశ్వత్థామ; ఏలు? = ఎందుకు? (ఏరందరిమాట ఎందుకు? అని భావం); గీర్యాణులమన్+ఐనమువ్వు= దేవతలకైనా కూడా; ఆజిన్= యుద్ధంలో; వానిన్= ఆ అర్జునుడిని; చెనయున్వచ్చున్వు? = ఎదిరించ సాధ్యం అవుతుందా? (కాదని భావం); ఎవ్వరువ్వు= ఈ ద్రోణాదులలో ఎవ్వరైనా; ఆజిన్= యుద్ధంలో (ఈ పదం వెనక వాక్యంలో కూడా అన్యయించింది); కౌరవ త్రాణపరాయణాత్మమునువ్వు= కౌరవులమైన మా రక్షణ అందలి తత్పరత్వంచేత (తృతీయార్థమైని); దర్శము= భుజదర్శాన్ని; చూపఁగలేమి= చూపలేకపోవటం; తెల్లము= స్పష్టం.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునుడి పరాక్రమానికి క్షీణాత్మమనేదే లేదు. అట్టి అర్జునుడికి నిజంగా కోపం వచ్చిననాడు ఈ ద్రోణకర్ణకృపాశ్వత్థామలేకాదు, ఆ దేవతలైనా అతడి ముందు యుద్ధంలో నిలువలేరు. ఈ ద్రోణ కర్ణాదులకు ‘కౌరవులమైన మమ్ము రక్షించాలి’ అనే తత్పరత ఉంటే ఉండుగాక! కాని, వారు యుద్ధంలో అర్జునుడి కెదురుగా నిలిచి తమ భుజబలాన్ని చూప శక్తిలేనివారని నేడు స్పష్టమయింది.’

వ. అనుచు నుత్సాహా రహితంబైన చిత్తం బుత్తులపడ్డ గుంభసంభవు పాలికిం బోయి, పరుల జయంబును, దమవారు సమయుటయు నుగ్గడించి మతియును. 24

ప్రతిపదార్థం: అనుచువ్వు= అనుకొంటూ (మనస్సులో ఇట్లా భావిస్తూ); ఉత్సాహం రహితంబు+ఐన= ఉత్సాహం లేనట్టి; చిత్తంబు= మనస్సు; ఉత్తులపడన్= తత్తురపాటు చెందుతూ ఉండగా; కుంభసంభవు పాలికిన్= ద్రోణాచార్యుల సమీపానికి; పోయి= వెళ్లి; పరుల జయంబును= శత్రువులకు కలిగిన విజయాన్ని; తమవారు= తమ యోధులు, బంధువులు మొదలైనవారు; సమయుటయ్యున్= నశించటాన్ని; ఉగ్గడించి= చెప్పి; మతియును= మళ్ళీ కూడా.

తాత్పర్యం: అని దుర్యోధనుడు తనలో తాను తర్చించుకొంటూ ఉత్సాహాన్ని కోల్పోయిన మనస్సు తత్తురపాటు చెందుతుండగా, ద్రోణాచార్యుల సమీపానికి వెళ్లి ‘శత్రువుల విజయాన్ని, తమవారి మరణాన్ని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు: (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం.)

సీ. ‘బల్లిదుఁ డగు భీష్ము బద్ధవైచి సోదర, వర్ధంబుఁ దాను ననర్జిషముగుఁ గ్రాలెదు నేచి శిఖిండి యింతకు మున్న, పాలిసి నేడక్కాపిాణులు, గిలీటి చేత సైంధవుపాటు సెప్ప జిట్లులు నాకుఁ, బూని మేలెంచి కాంభోజవిభుఁడు జలసంధుఁడును సుదర్శనుఁడును లోను గాఁ, గలుగు భూపతులు పెక్కండ్రు నేడు

తే. గలనుఁ గూలిలి; వీల లోకంబ యైన, నొండ్రె బాంచాల బలమును బాండవులను దండిసై తెగుఁ జూచిన నొండ్రె గాక, యెట్లు వాయు నా కిందఱ బుఱము? సెపుము! 25

ప్రతిపదార్థం: శిఖిండి= ద్రుషదమపోరాజు కుమారుడు శిఖిండి; బల్లిదుఁడు+అగు= అతి బలశాలిఅయిన; భీష్మువ్వు= భీష్ముడిని; పడన్వైచి= పడిపోయే విధంగా చేసి; సోదరవర్ధంబువ్వు= ధృష్టద్యుమ్యుడు మొదలైన సోదరుల సమాపోస్తే; తాను= శిఖిండి; అనర్జిషముగున్= అడ్డులేకుండా; ఏచి= అతిశయించి; మిక్కిలి; క్రాలెదువ్వు= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాడు; ఇంతకున్మున్న+అ= ఇంతకంటే

ముందే; ఏడు+అక్షోహిణులు= ఏడు అక్షోహిణుల సైన్యం; పాలిసెన్= నశించింది; కిరీటిచేతన్= అర్జునుడిచేత; సైంధవపాటు= జయద్రథుడి మరణం; చెప్పన్= చెప్పటానికి; చిట్టలు= ఆశ్చర్యం (ఆశ్చర్యం కలిగించే విధంగా ఉన్నది); నాకున్= నా కోసం; పూని=పనిగట్టుకొని; ఏతెంచి= పచ్చి; కాంబోజి విభుండు= కాంబోజదేశురాజు; జలసంధుండును= జలసంధుడు; సుదర్శనుండును= సుదర్శనుడు; లోనుగాన్+కలుగు= మొదలుగా సమర్పులైన; భూపతులు= రాజులు; పెక్కండు= చాలామంది; నేడు= ఈనాడు; కలన్న్= యుద్ధంలో; కూలిరి= పడిపోయారు; వీరిలోకంబు+అ+పన్న్= ఈ వీరులు పాందిన లోకమైనా; ఒండెన్= ఒకటే; పాంచాల బలమును= పాంచాల సైన్యాన్ని; పాండవులను= ధర్మరాజుడులను; దండెని+పి= బలశాలినై; తెగన్+చూచిన్= సంహరించినా; ఒండెన్= ఒకటే (ఈ రెంటిలో ఏదైనా తనకు సమానమే కాని ఈ రెండు తప్ప మరో పక్కం తనకు అభిమతం కాదని దుర్యోధనుడి భావం); కాక= కాదంబే (ఈ రెంటిలో ఏదో ఒకటి చేయినపక్కంలో); నాకున్= దుర్యోధనునకు; ఇందఱ బుణము= (తనకై ప్రాణాలు ధారవోసిన) ఇందరి (రాజుల) బాకీ; ఎట్లు= ఏ విధంగా; పాయున్?= తీరుతుంది?; చెప్పుమీ= చెప్పండి!; (మరో విధంగా తాను బుణవినిర్మక్కణి కాలేనని దుర్యోధనుడి భావం.)

తాత్పర్యం: ‘బలిష్టుడైన భీముడిని పడగొట్టి శిఖండి, తన సోదరవర్గం అడ్డులేకుండా వెలిగిపోతున్నారు. మన ఏడక్షోహిణుల సైన్యం ఇంతకుముందే నశించింది. అర్జునుడి చేత జరిగిన సైంధవపతనాన్ని చెప్పటానికి ఆశ్చర్య కరంగా ఉంది. నాకై ప్రాణాలు లెక్కచేయక యుద్ధానికి వచ్చిన కాంబోజరాజు, జలసంధుడు, సుదర్శనుడు మొదలైన రాజులు పెక్కమంది ఈ రోజు యుద్ధంలో మరణించారు. ఇక నాకు ఆ రాజులమాదిరి వీరస్వర్గాన్ని అలం కరించటమో లేదా పాంచాలసైన్యాన్ని, ధర్మరాజుడులను బలశాలినై తెగనరకడమో తప్ప, నాకై ప్రాణాలర్పించిన ఇందరు వీరుల బుణం ఏ విధంగా తీరుతుందో చెప్పు.

ఏశేషం: భీముడిని జయించివాడు అర్జునుడే అయినా నిమిత్తం మాత్రం శిఖండే - కాళీరాజు కూతురు అంబ భీముడిపై వైరంతో తపస్సుచేసి రెండో జన్మలో ద్రుపదరాజునకు, శిఖండి అయి, స్త్రీగా జన్మించి, తరువాత పురుషత్వం పాందింది. నైషిక బ్రహ్మచారి కావటంచేత భీముడు స్త్రీలలో యుద్ధం చేయడు. శిఖండి పురుషత్వం పాందిన స్త్రీగానే భీముని భావం. ఈ అదను చూచికొని శిఖండిని ముందరపెట్టుకొని అర్జునుడు భీముడితో యుద్ధం చేశాడు. భీముడు శిఖండిని చూడకుండా ఉండటానికి వెనుదిరిగి అర్జునుడితో యుద్ధం చేశాడు. (శిఖండి జన్మవృత్తాంతం ఉద్యోగపర్వంలోని అంబోపాఖ్యానంలో ఉన్నది చూడండి). కాబట్టి దుర్యోధనుడు ‘శిఖండి భీముని పడవై’ నట్లు చెప్పటంలో అసందర్భమేమీ లేదు.

క. నరుఁ దనుగుబంటు గావునఁ, బోలిగొన జీర వీపు; సూతపుత్రుఁ డికడ మార్తుర మార్జ్ఞానియెడు; నతనికి, వెరపును గఱతలును లేపు వీరుం డగుటన్.

26

ప్రతిపదార్థం: నరుడు= అర్జునుడు; అనుగుబంటు= ప్రియశిమ్యుడు; కావున్= కాబట్టి; ఈవు= నీపు; పారిగొనన్+చారవు= చంపటానికి తలపెట్టటం లేదు; సూతపుత్రుండు= కర్మదుడు; ఒకడు+అ= ఒకడే; మార్కురన్= శత్రువులను; మార్కునియెడున్= ఎదుర్కొంటాడు; వీరుండు+అగుటన్= (అతడు) పరాక్రమశాలి కాబట్టి; అతనికిన్= కర్మదికి; వెరపును= ఉపాయం (సులభంగా కార్యం సాధించే ఆలోచనాశక్తి); కఱతలును= దుశ్శైష్మయుకూడా. (పైకి ఒకటి లోన ఒకటి అనే విధంగా కుటీల ప్రవత్తులు); లేవు.

తాత్పర్యం: ఆచార్య! అర్జునుడేవో తమకు ప్రియశిమ్యుడు; అందుకే అతడిని సంహరించ బూనుకొనటం లేదు. ఇక మిగిలినవారిలో కర్మదుకడే నిష్పత్తిపర్తనుడు, మహావీరుడు. అతడొక్కడు మాత్రం శత్రుజయానికి పాటుపడతాడు. కాని, కార్యం సాధించే సులభోపాయం మాత్రం అతడికి తొందరగా తట్టదు. (ఉపాయశాలైన మీరేమో నా విషయంలో కపటంగా ప్రవర్తిస్తున్నారని భావం.)

విశేషం: కర్మాడికి ఉపాయం, దుశ్శేష్టులు లేవని చెప్పటంచేత ఈ రెండూ తమకున్నాయని ద్రోణాడిని గూర్చిన ఎత్తిపొడుపు ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

వ. అతఁడునుం బోలి పాశిల చేడ్పడి సైంధవుం గోలుపోయే' ననవుడుఁ గటగటంబడి యాచార్యం డతని కి ట్లనియే.

27

ప్రతిపదార్థం: అతఁడునున్ = ఆ కర్మాడి; పోరి పోరి = యుద్ధంచేసి చేసి; చెడ్పడి = నశించి (అశక్తుడి); సైంధవున్ = జయద్రఘుడిని; గోలుపోయెన్ = పోగొట్టుకొన్నాడు (సాధ్యమైనంతవరకు పోరాడినా సైంధవుడిని రక్షించుకొనలేకపోయాడని); అనవుడున్ = అనగానే; కటకటన్+పడి = బాధపడి; ఆచార్యండు = ద్రోణాచార్యాడు; అతనికిన్ = ఆ దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు = ఈ విధంగా; అనియెన్ = పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కర్మాడి సైంధవుడిని రక్షించుకొనటానికి ఎంతగానో యుద్ధం చేశాడు. కానీ, సాధ్యం కాక సైంధవుడిని వదలుకొన్నాడు.' ఈ మాట వినగానే ద్రోణాచార్యాడు ఎంతో బాధపడి, దుర్యోధనుడిని చూచి ఇట్లూ అన్నాడు:

విశేషం: 'పోరి పోరి' అనే ద్విరుక్కిచేత కర్మాడి ప్రయత్నాతిశయం వ్యక్తమగుటయే కాకుండా ద్రోణాచార్యులు అంత శ్రద్ధగా పోరాడి సైంధవుడిని రక్షించలేదనే దుర్యోధనుడి అభిప్రాయం కూడా ధ్వనిస్తున్నది.

చ. 'నను మధి దూఱులు వోవు' వచనంబుల నేటికి నిట్లు నొంప? న ర్జునుని జయింపరామి పలుచోటులు జెప్పనే? దేవకోటికైతై నను నవిజయ్య భీమ్యుఁ ప్రథనంబున నాతఁడు సంపఁ గౌరవుర్ మన రని తోచే నాకు; నభమానముఁ గాచుటకై పెనంగెదన్.

28

ప్రతిపదార్థం: ననున్ = నన్ను; మది = మనస్సు; తూఱు+పోవు = చిల్లులు పడే; వచనంబులన్ = మాటలతో; ఇట్లు = ఇట్లూ; నొంపన్ = నొప్పించటం; ఏటికిన్? = ఎందుకు?; అర్జునుని జయింపరామి= అర్జునుడిని జయించలేకపోవటం అనే విషయం; పలు చోటులన్= అనేక సందర్భాలలో; చెప్పనే? = చెప్పలేదా?; దేవకోటికైన్+పననున్ = దేవతల సమాపోన్టినా కానీ; అవిజయ్యన్= జయింపశక్యంకాని; భీమ్యున్= భీమ్యుడిని; ప్రథనంబున్= యుద్ధంలో; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; చంపన్= సంహరించగా; కౌరవుల్= కౌరవులు (మీరు); మనరు+అని= జీవించరని; నాకున్= నాకు (ద్రోణాచార్యులకు); తోచెన్= తోచింది (అయినా); అభిమానమున్= ఆత్మగౌరవం; కాచుటకై= రక్షించుకొనటానికి; పెనంగెదన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాను.

తాత్పర్యం: 'దుర్యోధనా! నన్నిట్లూ మనస్సు చిల్లులుపడే మాటలతో ఎందుకు వేధిస్తావు?' నేనీంతకు ముందే ఎన్నో సందర్భాలలో అర్జునుడిని జయించటం కష్టం - అనే విషయం చెప్పనే చెప్పాను. దేవతలంతా ఒక్కటైనా జయింప సాధ్యంకాని ఆ భీమ్యుడినే యుద్ధంలో జయించాడు అర్జునుడు. అప్పుడే 'కౌరవులు ఇక జీవించరని నాకు తోచింది. అయినా నేను యుద్ధం చేస్తున్నానంటే విజయం సాధిస్తానని కాదు - నా ఆత్మగౌరవం కాపాడుకొనటానికి.

విశేషం: అలం: కావ్యర్థాపత్రి. 'దేవకోటికైనను నవిజయ్య' అనే భీమ్యుడి విశేషణంలో అట్టి భీమ్యుడినే జయించిన సవ్యసాచికి ఎదురై నిలిచేవాడు మన సైన్యంలో లేనే లేడని ద్రోణాచార్యుల అభిప్రాయమైనట్లు వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

అ. శకునిచేతి యద్దుసాట్టులు నేడు గాం , డీవ ముక్త బహు పటిష్ట బాణ
మూర్తిఁ గవిసి నీకు నార్తి యొనర్పంగ , నాకగింగగ నెట్లు లగు కుమార!

29

ప్రతిపదార్థం: కుమారుడు దుర్యోధనా!; శకునిచేతి+అడ్డుసాభ్యులు= శకునిచేతి పాచికలు; నేడు= ఈనాడు; గాండీవ= గాండీవమనే అర్జునుడి ధనుస్యునుండి, ముక్త= విడువబడిన; బహు పటిష్ఠ= మిక్కెలి సామర్థ్యం గల; బాణ= బాణాల; మూర్తిన్= ఆకారాన్ని; కవిసి= పొంది; నీకున్= దుర్యోధనుడికి; ఆర్తి+ఒనర్పగన్= బాధ కలిగిస్తూ ఉంటే; ఆఏక+కొనగన్= ఆపటానికి; ఎట్టులు= ఎట్లా; అగున్?= సాధ్యం అవుతుంది?

తాత్పర్యం: వత్సా దుర్యోధనా! ఆనాడు శకునిచేతి పాచికలే ఈనాడు అర్జునుడి గాండీవంనుండి వెలువడే బలమైన బాణారూపాన్ని ధరించి నిన్ను బాధిస్తూ ఉన్నాయి. వాటిని ఆపటం ఎవరికి సాధ్యమౌతుంది?

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. భూరమణ! విదురుడు డమ్మెయి, వారింపగ నతుల పుణ్యవతిఁ గృఘ్నసు మీ
వా రెల్లఁ జాడు బఱచిన, క్రూరపుడు బాపంబు ఫలము గుడువక యున్నే?

30

ప్రతిపదార్థం: భూరమణ! = రాజు దుర్యోధనా!; విదురుడు = మీ పినతండ్రి విదురుడు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; వారింపగన్= నివారించినా కూడా; అతులపుణ్యవతిన్= సాటిలేని పుణ్యాత్మకురాలయిన; కృష్ణున్= ద్రౌషదిని; మీవారు+ఎల్లన్= మీ వారందరు; చూడన్= చూస్తూ ఉండగా; పఱచిన క్రూరపు+పాపంబు= అవమానించిన ఆ క్రూరమైన పాపఫలం; ఫలము+కుడువక+ఉన్నే?= అనుభవించక తప్పుతుందా?

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! విదురుడు ఆ విధంగా వద్దని చెపుతూఉన్నా, పుణ్యాత్మకురాలైన ద్రౌషదిని, మీ వారందరు చూస్తూ ఉండగా అవమానించిన ఫోరమైన పాపఫలం అనుభవించక తప్పుతుందా?

క. ఆ సభ నీవును మీ దు, శాసనుడును గర్జుఁడును బ్రహ్మస్త చరిత్రీ
ద్భూసితు లగు పాండవులకుఁ, జేసిన కీ డెల్లభంగిఁ జెఱుపదె? మిమ్మున్?

31

ప్రతిపదార్థం: ఆ సభన్= ఆ సభలో; నీవును= దుర్యోధనుడు; మీ దుశ్శాసనుడును= మీ (సోదరుడు) దుశ్శాసనుడు; కర్మాదును= కర్మాదు కూడా; ప్రశ్నస్తచరిత్ర+ఉర్ధ్వాసితులు+అగు= ప్రశంసాపాత్రమైన నడవడితో ప్రకాశించేటటువంటి; పాండవులకున్= పాండురాజు కుమారులైన ధర్మరాజుదులకు; చేసిన= ఆచరించిన; కీడు= అపకారం; ఎల్లభంగిన్= సర్వవిధాల; మిమ్మున్= మీ అందరిని; చెఱుపదె?= నశింపజేయదా? (నశింపజేయక తప్పదు).

తాత్పర్యం: ఆ సభలో నీవు, నీ అనుజుడు దుశ్శాసనుడు, నీ ఆప్తమిత్రుడు కర్మాదు ప్రశంసాపాత్రమైన నడవడితో ప్రకాశించే ఆ పాండవులకు చేసిన అపకారం ఊరకపోదు. అన్నివిధాల అది మిమ్ముల్ని నశింపచేస్తుంది.

విశేషం: ‘ప్రశ్నస్త చరిత్రోద్భూసితులు’ అనే పదం పాండవుల పవిత్రతను వ్యక్తికరిస్తూ, అదే కౌరవుల పాలిట వినాశహాతువనే భావాన్ని దృఢపరుస్తూ ఉన్నది. ‘ఇక మేం ఎంత చేసినా అది బూడిదలో పోసిన పన్నిరే’ అనే ద్రోణాభిప్రాయాన్ని వ్యక్తికరించటం జరిగింది.

ఉ. అన్ని విధంబులం బట్టి లైనను నక్షటికంబు లేక వా
ల నైత్తి మాలి కానలఁ జలింపగఁ బంచినఁ బోయి వచ్చి య
య్యాన్నయుఁ దమ్ములుం దమకు నయ్య సగం జిల వేడి కాన కి
ట్లున్నను, వాల మార్మానుట కోల్చితి నేనొక బ్రాహ్మణుండనే?

32

ప్రతిపదార్థం: అన్ని విధంబులన్= సర్వవిధాల; పఱిచి+పనను= భంగపాటు కలిగించికూడా; అక్కటికంబు= కనికరం అనేది; లేక= లేకుండగా; వారిన్= ఆ పాండవులను; నెతిమాలి= నీతి తప్పి; కానలన్= అడవులలో; చరింపగన్= నివసించటానికి; పంచినన్= పంచినా కూడా; పోయిబచ్చి= వెళ్ళి వచ్చి; ఆ+అన్నయున్= ఆ జ్యోష్ట్రభాత ధర్మరాజు; తమ్ములున్= సోదరులైన భీమాదులు; తమకున్= తమ వంతుగా వచ్చే; అయ్య సగంబు+ఇలన్= తండ్రి సగభాగం భూమిని; వేడి= (ఇమ్మని) ప్రార్థించి; కానక=పాండక; ఇట్లు+ఉన్నమున్= ఈ విధంగా ఉన్నప్పటికి కూడా (చేసేది లేక పూనుకొన్నది ధర్మయుద్ధమే అయినా); వారిన్= అట్టి పాండవులను; మార్గముటకున్= ఎదిరించటానికి; బిర్చితిన్= సహించాను; నేను ఒక= ఇట్టి అన్యాయాన్ని సహించే నేను కూడా; బ్రాహ్మణుం డన్+ఏ?= బ్రాహ్మణాజాతికి చెందినవాడనేనా? (నా బ్రాహ్మణాత్మం వ్యథం).

తాత్పర్యం: దుర్యోధనా! మీరెన్నో విధాల పాండవుల నవమానపరచారు. అయినా వారు సహించారు. దయ అనేది లేక వనవాసానికి పంపారు. ఆ వనవాస అజ్ఞాతవాసాదులను కూడా చేసి వచ్చి, తమ తండ్రి సగభాగం రాజ్యం ఇమ్మని అర్థించి, దానిని పాండలేక, న్యాయంగా రావలసిన రాజ్యాన్నికై మార్గంతరం లేక యుద్ధానికి పూనుకొన్నారు. నీవేమో అన్యాయంగా వారితో యుద్ధానికి తలపడ్డావు. అయినా వారితో యుద్ధం చేయటానికి నే నొప్పుకొని నీ అధర్మవర్తనాన్ని సహించానంటే నేను బ్రాహ్మణుడనేనా? నా బ్రాహ్మణాత్మం ఎందుకు?

ఖిషేషం: తాను బ్రాహ్మణుడై ఉండి నే నొక బ్రాహ్మణుండనే? అని చెప్పటంచేత ఇది అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యద్వని అయింది. జాతిని బట్టి మాత్రం బ్రాహ్మణుడు కాడు, బ్రాహ్మణవిధి నిర్వర్తించినవాడే బ్రాహ్మణుడు. తాను అధర్మవర్తనాన్ని ఆమోదించటంచేత తన బ్రాహ్మణాం నించిందనే ద్రోణాచార్య భావన ఇక్కడ ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

క. నీవును నచ్చటఁ బన్నిస్తున్ , నీ వారును సైంధవుని ననిం బడకుండం

గావగ జాలిరె? యేసును , నీ వాడన కానె? యేల నిందింపంగన్.?

33

ప్రతిపదార్థం: నీవును= నీవయినా (దుర్యోధనుడు); అచ్చుటన్= ఆ రణరంగాన; పన్నిన నీ వారును= యుద్ధానికి తలపడిన నీవారు అనగా కర్ణాదులయినా; సైంధవునిన్= జయద్రథుడిని; అనిన్= యుద్ధంలో; పడకుండన్= పడిపోకుండా; కావంగన్+చాలిరి+ఎ?= కాపాడుకొన్నారా? (కాపాడుకోలేదు కదా!); ఏనును= నేనుకూడా; నీవాడను+అ= నీ పక్షం వహించినవాడినే; కాను+ఎ?= కాదా? (అటువంటపుడు నన్నుమాత్రం); నిందింపంగన్ ఏల?= నిందించటమెందుకు?

తాత్పర్యం: సైంధవుడిని రక్షించాలని నీవూ, నీవారైన కర్ణాదులు పూనుకొని ఉండికూడా అతడిని రక్షించలేకపోయారు కదా! వారందరు నీ వారనేకదా నీవు నిందించటం లేదు! నేను మాత్రం నీవాడను కానా? నన్నుమాత్రం ఎందుకు నిందిస్తున్నావు?

ఖిషేషం: ‘కావగ జాలర’ అని పాతాంతరం. రక్షించటానికి సామర్థ్యం లేనివారా? అని దాని అర్థం. సమర్థులై ఉండికూడా రక్షించలేకపోయా రంటే అది అసాధ్యం అనే విషయం వెల్లడిస్తుంది. ఆ సైంధవ రక్షణ నాకు కూడా అసాధ్యమే అయినపుడు నన్ను మాత్రం నిందించటం దేనికి? అని తాత్పర్యం. ‘కావగ జాలర’ - అనే దానికి రక్షించటానికి సమర్థులు కానే కాదని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చును.

వ. అని వీడనాడి వెండియు.

34

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లూ చెప్పి; వీడనాడి= పోవటానికి అనుమతించి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: ఇట్లూ చెప్పి దుర్యోధనుడిని పోవటానికి అనుమతించాడు. (కాని దుర్యోధనుడి ఉత్సాహం నశింపచేయటం తగదనే భావంతో) మళ్ళీ (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

క. పాంచాలురుఁ బాండవులు ను , దంచిత గర్వమున ననికిఁ దఱిమి యొడలు మం
డించుచు నుండగ ని ట్లుడి , కించెద వీకవలన సీవుఁ గీడుపలుకులన్': 35

ప్రతిపదార్థం: పాంచాలురు= ధృష్టద్యుమ్ముడు మొదలైన పాంచాలదేశపు రాజులు; పాండవులున్= అర్జునుడు మొదలైన పాండవులు; ఉండచిత గర్వమునన్= గొప్ప గర్వంతో; అనికిన్= యుద్ధానికి; తఱిమి= తలపడి; ఒడలు= శరీరం; మండించుచున్+ ఉండగన్= దహింపజేస్తూ ఉంటే; ఈపు= నీవేమో; ఒక వలనన్= ఒకవైపున; కీడుపలుకులన్= చెడు మాటలతో; ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; ఉడికించెదవు= బాధిస్తూ ఉన్నావు. (ఇది నీకు తగిన పనేనా?)

తాత్పర్యం: ఓ వైపు యుద్ధానికి తలపడి పాంచాలురు, పాండవులు నా శరీరాన్ని ఉడికింపజేస్తూ ఉంటే రెండోవైపు నీవు నన్ను నిందావాక్యాలతో వేధిస్తూ ఉన్నావు. ఇది నీకు తగిన పనేనా?

ద్రోణుడు పాంచాలురుఁ జంపక కవచంబు విడవ నని ప్రతిజ్ఞ సేయుట (సం.7-126-32)

మ. అని పగతుర యుత్సాహం ఖుపస్తసించి. 36

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు పలికి; పగతుర+ఉత్సాహంబు= శత్రువుల యుద్ధోత్సాహాన్ని; ఉపన్యసించి= విశదీకరించి.

తాత్పర్యం: అని, శత్రువుల విజయ గర్వంతో చూపే యుద్ధోత్సాహాన్ని విప్పి చెప్పి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: శత్రువుల యుద్ధోత్సాహోపన్యాసం వలన ప్రకృతంలో యుద్ధం ముంచుకొనివస్తుంది కాబట్టి దానికి అందరు సిద్ధం కావలెగాని స్వప్తవ్యక్తి దూషణ తగదనే భావం సూచిత్వమించునది.

క. 'పలుకులుఁ బని లే కీ రే , తలపెట్టక పాశురువా రుదగ్రత నేనుం

జలము మెఱయుఁ బాంచాలురుఁ , బోలియింపక కత్తళంబు పుచ్చ నరేంద్రా! 37

ప్రతిపదార్థం: ఓ నరేంద్రా!= ఓ రాజు! (దుర్యోధనా!); ఈరు+ఏ= మీరే; తలపెట్టక= తలపోయకుండా (జరిగిన విషయాలేపి మనస్సులో పెట్టుకొనుకుండా); ఉదగ్రతన్= భయంకరంగా; పోరువారు= యుద్ధంచేస్తారు; పలుకులన్= మాటలతో; పనిలేదు= అవసరంలేదు (చెప్పివలసిన పనిలేదు); నేనున్= నేను కూడా; చలము= పట్టుదల; మెఱయన్= ప్రకాశించే విధంగా (అభినివేశంతో); పాంచాలురన్= శిఖండి మొదలగువారిని; పొలియింపక= సంహారించకుండా; కత్తళంబు= కవచాన్ని; పుచ్చన్= విడువను.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజు! ఇప్పుడు జరిగినదానిని గూర్చి విచారించకుండా శత్రుభయంకరంగా యుద్ధానికి తలపడటానికి మీరు సిద్ధంగా ఉండండి. నేను కూడా పాంచాలురను - అనగా శిఖండి మొదలైనవారిని సంహారించే వరకు ఈ కవచాన్ని విడువను.

క. కావున మన సైన్యంబులు , సేవ సెడక సంగరంబు సేయునటులుగా

నీ వుత్సహించి నిజ బా , హి విభవము సూపు శక్తి కనురూపముగన్.' 38

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; మన సైన్యంబులు= మన సేనలు; చేవ= దైర్యం; చెడక= చెడకుండా; సంగరంబు= యుద్ధం, చేయునటులుగాన్= చేసే విధంగా; నీవు+ఉత్సహించి= నీవు ఉత్సాహాన్ని కనబరచి; శక్తికిన్= సామర్థ్యానికి; అనురూపముగన్= తగినట్టుగా; నిజ బాహో విభవము= నీ బాహుబలవైభవాన్ని; చూపు(ము)= ప్రదర్శించుము.

తాత్పర్యం: కాబట్టి మన సైన్యానికి, ధైర్యంతో యుద్ధం చేసే ఉత్సాహం కలగజేయటానికి నీవు ఉత్సాహంగా నీ భుజబలాన్ని ప్రదర్శించుము.'

వ. అని తెంపు సేసి.

39

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; తెంపు+చేసి= సాహసించి (యుద్ధానికి సన్మధుడై).

తాత్పర్యం: అని దుర్యోధనుడికి చెప్పవలసింది చెప్పి, ద్రోణుడు తాను సాహసించి - అనగా యుద్ధానికి సిద్ధమై (దుర్యోధనుడితో మళ్ళీ) ఇట్లా అన్నాడు).

క. ‘భూసురభక్తియు వృధ్ంతి , పాసనముం గలిగి ధర్మపథవర్తన ని

త్యాగస్కుడు వగు మనఫూ! , నా సుతు బోధింపు వగపునకు జీరకుండన్.

40

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= ఓ పుణ్యాత్మా!; వగపునకున్= దుఃఖానికి; చూరకుండన్= లోనుకాకుండా ఉండేటట్లు; నా సుతున్= నా కుమారుడైన అశ్వత్థామకు; బోధింపు(ము)= (నా మాటగా) తెలుపుము (ఏమని అనగా); భూసురభక్తియున్= బ్రాహ్మణుల యొడల భక్తిభావం; వృధ్ంత+ఉపాసనము= తపోజ్ఞాన విద్యాదులచేత పెద్దలైనవారిని సేవించటం; కలిగి= కలవాడవై; ధర్మపథవర్తన నిత్యాసక్తుడవు= ధర్మమార్గ ప్రవృత్తిలోనే ఎల్లప్పుడు ఆసక్తిగలవాడవు; అగుము= కమ్ము అని.

తాత్పర్యం: అనఫూ! బ్రాహ్మణులందు భక్తి భావం కలిగి, పెద్దలను సేవిస్తూ ధర్మమార్గాన నడచుకోవటంలో ఎడతెగి ఆసక్తి కలిగి ఉండుము, అని నా కుమారుడు అశ్వత్థామ దుఃఖానికి లోనుకాకుండా బోధించు.

విశేషం: నాయనా దుర్యోధనా! నా కుమారుడికి నా ఉపదేశాన్నందించి పుణ్యం కట్టుకో. నేనేమో యుద్ధానికి వెళ్లుతున్నాను. మళ్ళీ తిరిగి వస్తూనో లేదో, ఒకవేళ జరుగకూడనిదైనై జరిగితే నా కుమారుడు ఆ దుఃఖానికి తట్టుకోలేదు. ఆ దుఃఖాన్ని అతిక్రమించటానికి నాసందేశాన్ని వినిపించు - అని అశ్వత్థామను ఉధైశించి చెప్పినసందేశమే అయినా, ఇది దుర్యోధనునికి కూడ వర్తించే అవకాశం ఉంది. ‘వగుమనఫూ’ అనే సై పారం కూడా ఉన్నది. కానీ ఇది దుర్యోధనుడికి కూడ ఉపదేశిస్తున్నట్లు తోస్తుంది. కాని ఇది అశ్వత్థామకు పంపిన ఉపదేశమే. ఈ సంస్కృతమూలం చూడండి. శ్లో॥ రాజన్ బ్రూయాః సుతం మేత్య మశ్వత్థామాన మహావే. నసోమకాః ప్రమోక్తవ్యా జీవితం పరిరక్షతా॥ యచ్చ పిత్రాZను శిష్టోZసి తద్ వచః పరిపాలయ॥ అన్యశంస్య దమే సత్యే చాజ్ఞావే చ స్థిరో భవ , ధర్మార్థ కామకుశలో ధర్మార్థ ప్యాపేదయన్ ॥ ధర్మపథాన కార్యాణి కుర్యాశ్చతి పునఃపునః చక్షుర్వనోభాయం సంతోష్యా విప్రాః పూజ్యాశ్చ శక్తితః. న చైషాం విప్రియం కార్యం తే హి వహ్ని శిఖోపమాః ॥ (ద్రోణ. 151/ 35-38 గీతా ప్రవేష ప్రతి) అని.

వ. ‘నా చేతు దెగని పాంచాలురు గలిగిరేసియు వాలం బోసీక పాబివి తెగఁ జాచునబి’ యని చెప్పుము.’ 41

ప్రతిపదార్థం: నాచేతన్= ద్రోణుడిచేత; తెగని పాంచాలురు= సంహరించబడకుండా ఉన్న పాంచాలరాజులు (ధృష్టద్యుమ్మాదులు); కలిగి+ఏనియున్= (మిగిలి) ఉన్నట్టుయుతే; వారిన్= ఆ పాంచాలరాజులను; సోసీక= విడిచిపెట్టక; పొదివి= మట్టుముట్టి; తెగన్+ చూచునది= నిహతులయ్యేటట్లు చూడాలి; అని= ఇట్లా; చెప్పుము= నా మాటగా చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ‘ఒకవేళ నా చేత చావకుండా మిగిలిపోయిన పాంచాలరాజు లెవరైనా ఉంటే వారిని విడిచిపెట్టక చుట్టుముట్టి, ఏ విధంగానైనా సంహరించాలి’ అని నా మాటగా చెప్పుము.’

క. అని పలికి గాఢ నిష్టయ , మున వదనం బెలమిఁ బోంద మును కలగిన నీ

మొన లెల్ల నొక్క మొగముగ నొనలచితలకొలిపి భూసురోత్తముఁ డనికిన్.

42

ప్రతిపదార్థం: భూసుర+ఉత్తముడు= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడైన ద్రోణుడు; అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; గాఢనిశ్చయమున్న= దృఢమైన నిశ్చయంతో; వదనము= ముఖం; ఎలమిన్= వికాసాన్ని; పొందన్= పొందుతూ ఉండగా; మును= అంతకుముందు; కలగిన= కలత చెందిన; నీ మొనలు+ఎల్లన్= నీ సైన్యాలనవ్వింటిని (ఇది సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడిని సంబోధిస్తూ పల్గొనుట); ఒక్క మొగముగన్= ఏకముఖంగా; ఒనరిచి= చేసి; అనికిన్= ముద్దానికి; తలకొలిపెన్= సిద్ధం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణ డిట్లా పలికి, గట్టి పట్టుదల ముఖాన దీపిస్తూ ఉండగా సైన్యాన్వంతా సమీకరించి, యుద్ధానికి పురికొల్పాడు.

వ. అ ట్లాచార్యుండు పురికొల్పినం గౌరవపతి సమర సముత్సాహ రహితం బగు మనంబుతో సూతనందను
జేర నలగి యి ట్లినియె. 43

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు; పురికొల్పిన్= ప్రేరేపించిన వెంటనే; కౌరవతి= దుర్యోధనుడు; సమర సముత్సాహ రహితంబు+అగు= యుద్ధాత్మాహం లేనట్టి; మనంబుతోన్= మనస్సుతో; సూతనందన్న= కర్మాంధిని; చేరన్+అరిగి= సమీపించి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ద్రోణాచార్యుడు ప్రేరేపించగా, దుర్యోధనుడు యుద్ధాత్మాహమనేది లేక చిన్నవోయిన మనస్సుతో కర్మాంధి దగ్గరకి వెళ్ళి ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘అరుల కబేధ్యం బగు న , ప్వరుసున బలుమోహరంబు పన్నించి తుదిం
జీర విడిచే గాని గురుఁ ద , న్నరు నాగ్రండ; యతడు గీడు నాకుం జూడన్? 44

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; అరులకున్= శత్రువులకు; అబేద్యంబు+అగు+అ+పరుసున్న= భేదింపరావటి విధంగా; బలపు+మోహరంబు= బలమైన వ్యాహాన్ని; పన్నించి= నిర్మింపజేసి; తుదిన్= చివరకు; చౌరన్= ప్రవేశించటానికి; విడిచెన్+కాని= అర్ఘునుడిని వదలిపెట్టడే తప్ప; గురుడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఆ+నరున్= ఆ అర్ఘునుడిని; ఆగుడు+అ= ఆపలేక పోయాడు; నాకున్+చూడన్= నేను ఆలోచించగా; అతడు= గురుడైన ద్రోణుడే; కీడు= నాకు హానికరుడు.

తాత్పర్యం: సైంధవ రక్షణకై శత్రువులకు చౌరాని బలమైన చక్రవ్యాహాన్నేమో పన్నాడు. కాని చివరకు శత్రుప్రవేశాన్ని ఉపేక్షించాడు. అర్ఘునుడిని ఆపలేదు. ఆలోచించగా గురుడే మనకు హానికరుడు.

క. ఒకు దట్లు సాచ్చి, భూప , ప్రకరంబులు గూట్టి, సింధురాజు దునిమె నె
ట్లోకొ? యతని కడిమి కుంభజు , నికి వాలింపంగ రామి నిక్కమే? యరయన్. 45

ప్రతిపదార్థం: ఒకడు+అట్లు=(అర్ఘునుడు) ఒక్కడు ఆ విధంగా; చొచ్చి=(వ్యాహాన్ని చేదించుకొని) ప్రవేశించి; భూపప్రకరంబుల్న= (సైంధవ రక్షణకై నిలిచిన) రాజుల సమూహాన్ని; కూల్చి= సంహరించి; సింధురాజున్= సైంధవుడిని; తునిమెన్= వధించాడు; ఎట్లు+బకో?=(ఇది) ఎట్లు సంభవం?; అతని కడిమి= ఆ అర్ఘునుడి పరాక్రమం; కుంభజునికిన్= ద్రోణాచార్యులకు; వారింపంగరామి = నివారించటానికి శక్యం కాకుండా ఉండటం; అరయన్= ఆలోచిస్తే; నిక్కమే?= నిజమా? (నిజంకాదని భావం).

తాత్పర్యం: అర్ఘునుడు ఒక్కడే ఆ విధంగా దుర్భేధ్యమైన వ్యాహాంలో ప్రవేశించి, రక్షణకై నిలిచిన రాజులందరినీ సంహరించి, సైంధవుడిని వధించటం ఎట్లా సంభవం? ఆలోచిస్తే ఆ అర్ఘునుడి నీరవిహాన్ని ద్రోణాచార్యులు ఆపలేకపోయాడనటం నిజమా?

ఎశేషం: ఈ పద్యం నాలుగవ చరణం చివర 'నిక్కం బరయన్' అనే పాదానికి కూడా నిక్కంబు+ఎట్లోకో? అని అన్వయించి అర్థం చెప్పాలి. ఇది దూరాన్యయ దోషం. కాబట్టి దీనికంట 'నిక్కమె యరయన్' అనే పారమే బాగుంది. మూలానికి అనుగుణమైన అర్థం ఇదే. ట్రోణుడికి పార్థుడిని ఆపే శక్తి ఉండికూడా ఆ పని చేయలేదనేదే దుర్యోధనుడి భావం.

క. తన మాట నమ్మి సైంధవు , మొనకుం దెళ్ళితిమి గాక! ము స్నేహిగిన నా

తని నింటు బెట్టి వత్తుము; , మన సేనయు నిష్పిధమున మడియక యుండున్.

46

ప్రతిపదార్థం: తనమాట= ద్రోణుడి మాట; నమ్మి= విశ్వసించి; సైంధవున్= జయద్రథుడిని; మొనకున్= వృందానికి; తెచ్చితిమి గాక= తీసికొని వచ్చామే కాని; మున్ము+ఎత్తిగిన్ను= ముందే తెలిసి ఉంటే; ఆతనిన్= ఆ సింధురాజును; ఇంటన్= ఇంటిలోనే; పెట్టి వత్తుము= ఉంచి వచ్చేవారం; మన్సేనయున్= మన పైన్యంకూడా; ఈ+విధమునన్= ఈ విధంగా; మడియక= నశించకుండా; ఉండున్= ఉండేది.

తాత్పర్యం: పైంధవుడిని రక్షిస్తాననే ద్రోణుడి మాట నమ్మి, అతడిని రణరంగానికి తెచ్చాం కానీ, లేకుంటే ఇంట్లోనే ఉంచి వచ్చేవారం. మన పైన్యం కూడ ఈ విధంగా నశించకుండా ఉండేది.

ఎశేషం: 'ఆతని మాట' అని ఆనక 'తన మాట' అని చెప్పటంచేత ఆచార్యుడు తా నిచ్చిన మాట తానే నిలబెట్టుకొనలేదనే దుర్యోధనుడి అభిప్రాయం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

క. మన మెంత సెట్లులమ్ము ఘ , ల్గునుపై నాతనికి సంత గూర్చి గలిగె? నే

మనఁ గల? బింక నతనిఁ గొని , యని సేయుద మనుట కార్య మగునే మనకున్?

47

ప్రతిపదార్థం: మనము= నీవు, నేను, మన వారు; ఎంత= ఎంతటి; చెట్లులమ్ము= ద్రోహబుద్ధి గలవారమో; ఫల్గునుపైన్= అర్జునుడిపై; ఆతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యులకు; అంత= అంతటి; కూర్మి= ప్రేమ; కలిగెన్?= కలిగింది? (ఇంతకంటే); అనన్= అనటానికి; ఏమి కలదు?= ఏమున్నది?; ఇంకన్= ఇకముందు; ఆతనిన్= ఆ ద్రోణాచార్యులను; కొని= ఆశ్రయించి; అని= యుద్ధాన్ని; చేయుదము= చేద్దాము; అనుట= అనటం; మనకున్= కార్యములకు; కార్యము+అగునే?= ప్రయోజనకారియేనా?

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణుడికి మనమెంత కానివారమై పోయామో! అంతగా అర్జునుడిపై అభిమానం పెరుగుతూ ఉన్నది. ఈ విషయంలో ఇంతకంటే చెప్పేది ఏమీ లేదు. అటువంటప్పుడు ఆ ఆచార్యుడినే ఆశ్రయించి పాండవులతో యుద్ధం చేద్దామని అనుకోవటం మనకు ప్రయోజనకారి అవుతుందా?

చ. అన విని కర్మ్మి డిట్లునియె 'నగ్నరు దూఱిగ నేల? యాతు దీ

పినటుల పాశురుఁ గాక; నరుబీరము లాపును నెక్కడైన వా

ని నుడుప వచ్చునే విభియ నేర్చు విషం బిడి యిల్లు గాళ్ళి కా

ననమున కేగు జేసు యుక నాశముఁ గంటిమె గొంతిసంతతిన్?

48

ప్రతిపదార్థం: అనన్= ఇట్లూ పలుకగా; విని= విన్న తరువాత; కర్మ్మిడు= (మర్యోధనుడి ప్రాణస్నేహితుడు) కర్మ్మిడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియున్= సలికడు; ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యులను; దూఱిగన్+ఏల?= నిందించటమెందుకు?; ఆతడు= ఆ ద్రోణుడు; ఓపినటులు+అ= యథాశక్తిగానే; పోరున్+కాక= యుద్ధం చేస్తే చేయవచ్చును (అయినా); నరుబీరము= అర్జునుడి పరాక్రమం; లాపును= సామర్థ్యం (ఈ రెండూ); ఎక్కుడు+ఐనన్= అధికమైనప్పుడు; వానిన్= ఆ బలశార్యాలను; ఉడుపన్వపచ్చును+ఏ? = తొలిగింప శక్యమా?; విధి+అ= దైవమే; నేర్చు= (ఆ పనిచేయటానికి) సమర్థమవుతుంది-పాండవులను హతమార్పటం ఎవరివలనా

కాదు ఆ దైవానికే తప్ప (ఎట్లాగంటి); విషంబు+ఇడి= విషాస్మిచ్చి (భీముడికి విషం పెట్టిన విషయం ఈ సందర్భంలో అనుసంధించాలి); ఇల్లు+కాల్చి= లక్ష్మీమేడను దహించి; కాపనమునకున్= అడవికి (ద్వాతంత్రో జయించి); ఏగన్+చేసి= పోయేటట్లు చేసి; కుంతిసంతతిన్= కుంతి సంతానానికి (పాండవులకు); ఒక నాశము= ఒక విధమయిన నాశాన్వయినా; కంటిమి+ఎ?= కనుగొన్నామా?

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడి మాటలు విని, కర్మడు ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఆ ఆచార్యుడిని ఎందుకు దూషిస్తావు? అతడు శక్తికొలది యుద్ధం చేస్తూనే ఉన్నాడు. అంత చేసినా ఒకవేళ అర్జునుడి బలపరాక్రమాలు ఎక్కువైతే, వాటిని తగ్గించటం అతడికి సాధ్యమా? ఆ పనిచేయటానికి దైవానికే సాధ్యమోతుంది. ఇంతెందుకు? మనం పాండవుల వినాశానికి ఎంతో ప్రయత్నించాం, భీముడికి విషమిచ్చాం, పాండవులందరిని లక్ష్మిఇంటిలో దహింపజూచాం, ద్వాతంత్రో ఓడిపోయారనే మిషతో వనవాసానికి పంపాం. అయినా వారికి ఒక కొంచెమైనా చేటు సంభవించిందా? (కాబట్టి పాండవులను నశింపజేయటం దైవం తలిస్తే తప్ప మన కెవరికి సాధ్యం కాదనటం స్ఫ్పం - అటువంటప్పుడు ఆచార్యులను నిందించటమెందుకు? దైవమే ప్రధానం.)

క. కావున మన సైంధవునిన్ , దైవము తెగటార్చె నంతఁ దలలి మనమునం జేవ సెడ నేల? పోరం , గా విధి పంచినటు లయ్యే; గడగన వలయున్.’

49

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; మన సైంధవునిన్= మన జయిద్రథుడిని; దైవము+అ= అద్భుమే; తెగటార్చెన్= హతమార్చింది; అంతన్= అంతగా; తలరి= బాధపడి; మనమున్= మనస్సులో; చేవ= దైర్యం; చెడన్+ఎల?= కోలోవటమెందుకు?; పోరంగాన్= (శక్తినంచన లేకుండా) యుద్ధం చేస్తూనే ఉండగా; విధి= దైవం; పంచిన+అటులు+అయ్యెన్= ఆజ్ఞాపించిన విధంగా అయింది; కడ= పరిణామం; కనపలయున్= చూడాలి. (మనం చేయవలసిన ప్రయత్నం చేస్తూనే ఉన్నాం కాని, మనమనుకొన్నది ఇంతవరకు అయిందా? దైవం ఏది తలుస్తుందో ఇస్పుడు ఆ పరిణామం చూడాలి).

తాత్పర్యం: కాబట్టి, మన సైంధవుడిని సంహారించింది దైవమే. అంతగా బాధపడి దైర్యం చెడగొట్టుకొనవద్దు. మనం పోరు సాగించాలన్నదే దైవాజ్ఞ: చివరకు ఏమోతుందో చూద్దాం. ’

క. అనునెడఁ బాండవ సేనలు , మొనసి కదియ నడచె; నీదు మొనలుం దగ మా ర్జ్ఞానియే; నిటు లభయ బలములు , ననిమిఘులకు వేడ్క వుట్టునట్లుగఁ దాకెన్.

50

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= అని అనేటప్పుడు; పాండవ సేనలు; పాండవుల సైన్యాలు; మొనసి= వ్యూహంగా ఏర్పడి; కదియన్= ఎదుర్కొనటానికి; నడచెన్= కదిలాయి; నీదు మొనలున్= నీ సైన్యాలు కూడా; తగన్= సముచితంగా; మార్క్షానియెన్= ఎదుర్కొన్నవి; ఇటులు= ఇట్లా; ఉభయ బలములు= ఉభయ సైన్యాలు; అనిమిఘులకున్= దేవతలకు; వేడ్క= కుతూహలం; పుట్టునట్లు= కలిగే విధంగా; తాకెన్= డీకొన్నవి.

తాత్పర్యం: కర్మ డిట్లా అంటూ ఉండగానే, పాండవుల సైన్యాలు యుద్ధానికి సంస్థాపై మీ సైన్యాన్ని ఎదుర్కొనటానికి కదిలాయి. మీ సైన్యాలు కూడా వెంటనే వాటితో డీకొన్నాయి. ఆ దృశ్యం దేవతలకు కూడా కుతూహలం కలిగించే విధంగా ఉన్నది.

క. తురగము తురగముఁ గల కల , నరుఁడు నరుఁడు దేరు తేరు నలఁ దాకిన య ప్పరుసుదన మేమి సెప్పదుఁ? , పోలి మిడుగుఱు లెగసి కైదువుల పోడి రాలెన్.

51

ప్రతిపదార్థం: తురగము= అశ్వం; తురగమున్= అశ్వాన్ని; కరి= ఏనుగును; కరిన్= ఏనుగును; నరుడు= మనుష్యుడు (కాలినడకనే యుద్ధం చేసే సిపాయి); నరుడు= సిపాయిని; తేరు= రథం; తేరు= రథాన్ని; నలిన్= ఉత్సాహంతో; తాకిన= ఢీకొన్ని; ఆపరుసదనము= ఆ కాలిన్యం; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమని చెప్పాలి?; పారి= అధికంగా; మిడుగుఱులు= నిష్పరవ్యలు; ఎగసి= పైకి వెళ్లి (అకాశాన్నంటి); కైదువులపాడి= ఆయుధాల తుమురు; రాలెన్= క్రిందపడింది.

తాత్పర్యం: ఉభయపక్ష చతురంగ సైన్యాలు ఒకదానితో మరొకటి ఢీకొంటూ ఉంటే ఆ ఆయుధాల తాకిడికి. నిష్పరవ్యలు ఆకాశాన్నంటాయి. ఆయుధాల నుగ్గున్నగెనపాడి కింద రాలింది.

వ. అట్టియెడ నీ కొడుకు సైంధవుని చావునకు దుఃఖితుం డగుటుఁ బ్రాణంబుల దెన నిరపేక్షుం డయు కడంగినం గని ద్రోణ కృపకర్ణులు వాలింపం ద్రోచి తలకడచి దర్శ ప్రచండగతిం బాండవ సైన్యంబు సాచ్చి నిశిత వివిధ విశిభి పరంపరలు పరిగెంచిన, జతురంగంబుల యంగంబులు ధరం దొరగి తిక్కుపడి మదకల మాతంగంబు గలంచిన కమలాకరంబు చందంబయ్యే; నప్పుడందు జేయంగల బలుమగ లెల్ల నొక్కమొగిం గవిసి నమ్మహీపతిం బోధివిన నతండు భీమసేనుఁ బదిబాణంబులను నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాటశ్రాపదేయుల మూడు మూడు మార్గణంబులను, శిఖండిని నూటను, ధృష్టధృమ్యు డెబ్బింటను, ధర్మపుత్ర సాత్యకుల సైద్ధేదమ్యులను, ఘుటోత్సచు నఱువది నాలుగింటను నొప్పించి కేకయ చేబి ప్రముఖ యోధవరుల ననేక సాయకంబుల బెట్టు పట్టిచి సింహానాదంబు సేసిన. **52**

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; నీ కొడుకు= నీ పుత్రుడు దుర్యోధనుడు; సైంధవుని చావునకున్= జయద్రథుడి మరణానికి; దుఃఖితుండు+అగుటన్= దుఃఖం కలిగి ఉండటంవలన; ప్రాణాలపై; నిరపేక్షుండు+అయి= అపేక్షలేనివాడై; కడంగినన్+కని= యుద్ధం చేయటానికి ఉద్యమిస్తూ ఉంటే చూచి; ద్రోణకృప కర్ణులు= ద్రోణుడు, కృపుడు, కర్ణుడు ఈ ముగ్గురు; వారింపన్= ఇంత సాహసం పనికిరాదని వారిస్తూ ఉంటే; త్రోచి= (అడ్డం వచ్చినవారిని) ప్రకృతు తొలగజేసి; తలకడచి= దాటిపోయి; దర్శప్రచండగతిన్= గర్యంయొక్క తీవ్రస్థాయితో (పరాక్రమ చేరిన దర్శంతోనని భావం); పాండవ సైన్యంబు+చొచ్చి= పాండవుల సైన్యాన్ని ప్రవేశించి; నిశిత వివిధ విశిభి పరంపరలు= తీక్ష్ణములైన అనేక బాణాల వరుసలను; పరిగించినన్= వ్యాపింపజేస్తూ ఉంటే; చతురంగ బలంబుల+అంగంబులు= చతురంగ సైన్యంయొక్క శరీరావయవాలైన శిరస్సు, మొండం, బాహువులు మొదలైనవి; ధరన్= భూమిపై; తొరగి= పడిపోయి; చిక్కుపడి= ఒకదానితో ఒకటి కలిసిపోయి; మదకల మాతంగంబు= మదించిన ఏనుగు (మదం కలయతి గచ్ఛతీతి మదకలి; ‘కల గతే సంభ్యానేచ’ చురాదిః); కలంచిన కమలాకరంబు చందంబు= అవలోడించిన సరస్సు విధంగా; అయ్యెన్= అయింది; అప్పుడు= ఆ సమయాన; అందున్= అక్కడ; చేయన్+కల= సమర్థలైనట్టి; బలు(పు)+మగలు+వల్లన్= బలిష్టులైన వీరులందరు; ఒక్కమొగిన్= ఒకే పర్యాయం; కవిసి= ఎదిరించి; ఆ+మహీపతిన్= ఆ దుర్యోధనుడిని; పాదివిన్= చుట్టుముట్టిన వెంటనే; అండు= ఆ దుర్యోధనుడు; భీమసేనున్= భీముడిని; పదిబాణంబులన్= పది బాణాలతో; నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రోపదేయులన్= నకులుడిని, సహదేవుడిని, ద్రుపదరాజును, విరాటరాజును ద్రోపది కుమారులను (ఉపపాండవులైన ప్రతివింధ్యాద్యులను); మూడు మూడు మార్గణంబులను= మూడేసి బాణాలతో; శిఖండిని= శిఖండిని (భీషువధకు నిమిత్తమైన ద్రుపదరాజు కుమారుడిని); నూటను= నూరు బాణాలతో; ధృష్టధృమ్యుమ్యున్= పాండవుల సేనాపతి అయిన ధృష్టధృమ్యుమ్యుడిని; డెబ్బింటను= డెబ్బిబాణాలతో; ధర్మపుత్ర సాత్యకులన్= ధర్మరాజును మరియు సాత్యకిని; ఐదు+ఐదు+అమ్ములను= ఐదేసి బాణాలతో; ఘుటోత్సచున్= ఘుటోత్సచుడనే రాక్షసుడిని (భీముడి వలన హిడింబ అను రాక్షసప్రీయందు పుట్టినవాడిని); అఱువది నాలుగింటను= అరువది నాలుగు బాణాలతో; నొప్పించి= బాధించి; కేకయ చేది ప్రముఖ యోధవరులన్= కేకయ చేది దేశాలకు చెందిన ముఖ్యులైన వీర శేషులను; అనేక సాయకంబులన్= లక్కలేనన్ని బాణాలతో; బెట్టు= మిక్కిలి; పట్టిచి= పడగౌట్టి; సింహానాదంబు= సింహానాదాన్ని; చేసినన్= చేయగానే.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఆ సమయంలో నీ కొడుకు దుర్యోధనుడు సైంధవవధవలన కలిగిన దుఃఖంచేత ప్రాణాలకు తెగించి యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు. ద్రోణ, కృప, కర్తృలు ఎంత వారించినా వినలేదు. పాండవ సైన్యంలో ప్రవేశించి ఘోరంగా యుద్ధం చేశాడు. చతురంగ బలాలు అతడి ధాటికి నేలకూలాయి. ఆ సమయాన ఆ రణరంగం మదగజం కల్లోలపరిచిన కమలాకరం మాదిరి భాసించింది. ఆ దుర్యోధనుడి యుద్ధావేశం చూచి, పాండవసైన్యంలో సమర్పుతేన వీరులందరు ఒకేసారి దుర్యోధనుడిపై తలపడ్డారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు వారినందరిని ఎదిరించాడు. భీముడిని పది బాణాలతో, నకులాదులను మూడేసి బాణాలతో, శిఖండిని నూరు బాణాలతో, ధృష్టద్యుమ్యుడిని డెబ్బెంబాలతో, ధర్మరాజును సాత్యకిని ఐదేసి బాణాలతో, ఘుటోత్కుచుడిని అరువది నాలుగు బాణాలతో, కేకయ చేది దేశాల వీరశ్రేష్ఠులను లెక్కలేనన్ని బాణాలతో కొట్టి పడవేసి, తన విజయసూచకంగా సింహాదాన్ని చేశాడు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ. దుర్యోధనుడి ధాటికి నేలకూలిన చతురంగ సైన్యం యొక్క శరీరావయవాలతో చెల్లాచెదరై ఉన్న రణరంగాన్ని మదగజం కలచిన కాసారంతో పోల్చుటం చేత ఇది ఉపమాలంకారం - ఈ అలంకారం దుర్యోధనుడు అవలీలగా ఇంతగా పరాక్రమించాడనే భావాన్ని ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. దీనిని అలంకారకృత వస్తుధ్వని అని అంటారు.

క. ఆ ధర్మనందనుడు స , క్రీధాత్ముం దగుచు నేనేఁ గోదండము ను

గై ధరఁ దొరఁగుగు; నాతు డ , బోధంబును దేలి మీదఁ బోలుపత్తి ప్రాలెన్.

53

ప్రతిపదార్థం: ఆ ధర్మనందనుడు= ఆ ధర్మరాజు; సక్రోధ+అత్యుడు+అగుచున్= కోపంతో కూడిన మనస్సు కలవాడై; కోదండము (దుర్యోధనుడి) ధనుస్సు; నుగ్గు+ఱ= తునియలై; ధరన్= భూమిపై; తొరఁగుగన్= పడిపోయే విధంగా; ఏసెన్= (బాణాలతో) కొట్టడు (దుర్యోధనుడిని అని శేషం); అతడు= (అట్లా ధర్మరాజుచేత నిహతుడైన) ఆ దుర్యోధనుడు; అబోధంబునన్= (తెలివితప్పి అని భావం); తెరిమిదన్= రథంపైన; పొలుపు+అఱి= ఒప్పు చెడి; ప్రాలెన్= వాలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దుర్యోధనుడి విజృంభణం చూచి ధర్మరాజుకు కోపం పెరిగి దుర్యోధనుడితో తలపడి, అతడి ధనుస్సు తుత్తునియలై నేలమీదపడేటట్లు, అతడు స్ఫుర్తా కోల్పోయి రథంమీదే వాలిపోయేటట్లు బాణాలు వేశాడు.

తే. ఇట్లు మూర్ఖుల్లటయుఁ గారవేశ్వరుండు , సచ్చే ననియెడు నెలుగులు శంఖ కాహ

శారవంబులు సెలఁగు జ్ఞయంబు నొందె , వారి బలములు, క్రీసుఁ దేపాల కటిసె.

54

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మూర్ఖుల్లటయున్= (దుర్యోధనుడు) మూర్ఖుపొందిన వెంటనే; కౌరవ+ఈశ్వరుడు= కురురాజైన దుర్యోధనుడు; చచ్చెన్+అనియెడు= మరణించాడనే; ఎలుగులు= కంరాలు (కంరధ్వనులు); శంఖ కాహాళ+అరవంబులు= శంఖాలు, తూటుకొమ్ములు అనే వాటి ధ్వనులు; చెలఁగున్= చెలరేగుతూ ఉంటే; వారి బలములు= ఆ పాండవుల సైన్యాలు; ప్రియుంబున్+ఒందెన్= సంతోషాన్ని పొందాయి (సంతోషించాయి); (అప్పుడు) ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యులు; ఏపారి= విజృంభించి; కదిసెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; (ఆ పాండవసైన్యాల నెదుర్కొన్నాడని భావం. ‘వారి బలములు’ అనే పదం దేహాం దత్త దీపన్యాయంగా పూర్వోత్తర వాక్యాల్లో అన్వయిస్తుంది.)

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు తెలివితప్పి ఈ విధంగా పడిపోవటం చూచి కురురాజు మరణించా డనే అరుపులు, శంఖకాహాళధ్వనులు చెలరేగా పాండవసైన్యం చెప్పలేనంత సంతోషాన్ని పొందింది. ఇది చూచి, ద్రోణుడు విజృంభించి ఆ పాండవసైన్యంతో తలపడ్డాడు.

వ. అంత.

55

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= తరువాత

తాత్పర్యం: ఈ ఆర్ఘయం చెలరేగిన తరువాత

క. తెలివొంది 'యుధిష్ఠిర! నిలు, నిలు మని రభసమును దాకు నీ సుతుఁ గని యూ బల మేచిన నీ బలముం, బెలుచ నిగుడ నపుడు రణము భీషణ మయ్యెన్.

56

ప్రతిపదార్థం: తెలివి+బంది= తేరుకొని; యుధిష్ఠిర!= ఓ ధర్మరాజుా; నిలునిలుము+అని= ఆగాగు అని (అంటూ); రభసమున్= వేగంగా; తాకు= ఎదిరిస్తూ ఉన్న; నీ సుతున్= నీ కుమారుడిని (దుర్యోధనుడిని); కని= చూచి; ఆబలము+ఏచినన్= ఆ పాండవ సైన్యం చెలరేగుతూ ఉండేటస్పుడు; నీబలమున్= నీ సైన్యం కూడా; పెలుచన్= వెంటనే; నిగుడన్= విజృంభించగా; అపుడు= ఆ సమయాన; రణము= యుద్ధం; భీషణము= భయంకరం; అయ్యెన్= అయింది. (భయంకరంగా సాగిందని భావం).

తాత్పర్యం: మూర్ఖునుండి తేరుకొని 'యుధిష్ఠిరా! నిలు నిలు' మని వేగంగా అతడి నెదుర్కొనే నీ కొడుకును చూచి పాండవసైన్యం విజృంభించగా, వెనువెంటనే నీ సైన్యం కూడా విజృంభించింది. ఆ సమయాన ఆ యుద్ధం భయంకరం అయింది.

వ. అనిన విని ధృతరాష్ట్రం డట్టియేడ 'నాచార్యుం డెవ్యిధంబున నలివధంబు సేసే? నిందలి యందలి చేయంగల సైనికోత్తము లెత్తెఱంగునం బెనంగెలి? చెప్పు' మనవుడు సంజయుం డిట్లును న ట్లుభయబలంబులుఁ బులకొని పాండుచు నుఢుండ రయంబు మెఱసి యుధిష్ఠిర ప్రముఖ పాండవులును, శైనేయాది యాదవులును, ద్రుపద ప్రజ్ఞతి పాంచాలురును, విరాట పురస్సరమాత్ములును, గుమార వర్ధంబును మతీయు ననేక దండనాయకులును సాయకాసారంబు పరగెంచుచు భారదవ్యాజుపై నడలిన; నతం డత్యుచీర్ణుండయి కర్ణుండు మొదలుగాఁగలబలుమగ లిరుగెలంకులసంరంభంబునండఱుమ విజ్ఞంజించే; నయ్యవసరంబున నెగసిన ధరణీపరాగంబు జనంబుల చూడ్చులు నిగుడసీక యుండె; నాలోనన శుండాల సుభట ఫూటకంబుల యంగంబులం గ్రముండించు రుభిరం బటి యడంచిన నమ్ములన కడంక రెట్టించే; నపుడు కౌరవుల బిక్కున ఘూషిక స్సగాల రవంబులు సెలంగ వా రబి సరకునేయక సమరోస్తుత్తులై నెత్తురు టేఱులు వాఱఁ గేలి సలిపి; రాసమయంబునఁగేకయ రథికులును ధృష్టిద్ముష్మ తనయులును లోనగువాలం బెక్కండ్రనక్కంభసంభవుండు నుతీపియు మతీయు బలువురు బఱపియుఁ గడిమి నెతుపం బ్రతాపతీలుం డగు శిజి సాహసరసికుండై. 57

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; విని= సావధానంగా విని; ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆచార్యుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ఏ+విధంబునన్= ఏ విధంగా; అరివధంబు= శత్రువధ; చేసెన్?= చేశాడు?; ఇందలి+అందలి= ఈ వైపు (స్వప్రక్కంలో), ఆ వైపు (పరప్రక్కంలో) ఉన్న; చేయన్+కల= సమర్పులైనటి; సైనిక+ఉత్తములు= సైనిక శ్రేష్ఠులు; ఏ+తెఱంగునన్= ఏ విధంగా; పెనంగిరి?= యుద్ధం చేశారు?; చెప్పుము+అనపుడున్= (సంజయా)! చెప్పుము అని అనగా; సంజయుండు; ఇట్లు= ఈ (చెప్పబోయే) విధంగా; అనున్= పలుకుతాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఉభయ బలంబులున్= రెండుప్రక్కాల సైన్యాలు కూడా; పురికొని= అతిశయించి (ఒకదానికంట మరొకటి అతిశయించాలి అనే కోరికతో నని భావం); పోరుచన్+ఉండన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా; ఉండుండరయంబు= గొప్పవేగం; మెఱసి= ప్రకాశించి; యుధిష్ఠిర ప్రముఖ

పాండవులును= ధర్మరాజు మొదలైన పాండవులు; శైవేయ+ఆది యాదవులును= సాత్యకి మొదలైన యాదవవీరులు; ద్రుపదు ప్రభుతి పాంచాలురును= ద్రుపదరాజు మొదలైన పాంచాలదేశ వీరులు; విరాట పురస్పర మాత్స్యులును= విరాటరాజు మొదలైన మత్స్యదేశ యోధులు; కుమారవర్ధంబును= ప్రతివింధ్యుడు మొదలైన పాండవ కుమారుల సమాశం; మణియున్= అంతేగాక; అనేక దండనాయకులును= అనేకులైన సేనానాయకులు కూడా; సాయక+అసారంబు= బాణాలవర్షం; పరగించుచున్= కలుగజేస్తూ; భారద్వాజుషైవ్= ద్రోణాచార్యుడిషైవ్; అడరిన్= చెలరేగుతూ ఉంటే; అతండు= ఆ ద్రోణుడు; అతి+ఉద్దీర్ఘండు+అయి= మిక్కిలి ఉద్దేకం కలవాడై; కర్మడు మొదలుగాన్+కల= కర్మడు మొదలైన; బలు(పు) మగలు= బలిష్టులైన వీరులు; ఇరు+కెలంకులన్= రెండువైపులందు; సంరంభంబున్= వేగంగా; తఱుమన్= ఎదిరించగా; విజృంభించెన్= చెలరేగాడు; ఆ+అవసరంబున్= ఆ సమయంలో; ఎగిన్= షైకి లేచిన; ధరణిపరాగంబు= భూమిధూళి; జనంబుల చూడుక్కలు= జనుల చూపులను; నిగుడన్+ఈక= ఆనసీయక; ఉండెన్= ఉన్నది (జనులచూపులు ప్రసరించలేకుండా ఉండేటంత దట్టంగా ధూళి వ్యాపించిని భావం); ఆలోసనన్= అంతలోనే; పుండాల-సుభట-ఫోటకంబుల+అంగంబులన్= ఏనుగుల, యోధుల అశ్వాల శరీరాలనుండి; క్రమ్ము+తెంచు= వ్యాపించునట్టి; రుధిరంబు= నెత్తురు; ఆది= దాన్ని (ఆ ధూళిని); అడంచినన్= అణగద్రోక్కిన వెంటనే; ఆ మొనలకడంక= ఆ షైన్యాల బౌద్ధత్వం; రెట్టించెన్= రెండింతలైంది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కౌరవుల దిక్కునన్= కౌరవుల దిశాభాగంలో(కౌరవులవైపున); ఘుమక స్ఫుగాల రవంబులు= గుడ్లగూబల ధ్వనులు, నక్కల ధ్వనులు; చెలంగన్= వ్యాపిస్తూ ఉండగా; వారు= ఆ కౌరవవీరులు; అది= ఆ ధూనిని; సరకు+చేయక= లెక్కచేయకుండా; (అపశకునం అని కూడా విచారించకుండా అని భావం.); సమర+ఉన్నత్తులై= యుద్ధోన్యాదం కలవాడై; నెత్తురు+ఏఱులు= రక్తం వరదలు; పాఱన్= పారే విధంగా; కేలి(థి)= యుద్ధక్రిడ; సలిపిరి= చేశారు, (అవలీలగా యుద్ధం చేశారని భావం.); ఆ సమయంబున్= కేకయదేశానికి చెందిన రథికులు (రథంపై ఉండి యుద్ధం చేసేవారు రథికులు); ధృష్టద్యుమ్ము తనయులును= ధృష్టద్యుమ్ముడి కుమారులు; లోనగువారిన్= మొదలైన వారిని; పెక్కండ్రున్= అనేకులను; ఆ+కుంభసంభవుడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; నుణిపియున్= చూర్చుచేసి; మణియున్= అంతేగాక; పలుపురన్= అనేకులను; పఱిపియున్= పలాయనం చేయించి; కడిమి= పరాక్రమాన్ని; నెఱపన్= విస్తరింపజేస్తూ ఉండే సమయంలో; ప్రతాపశిలుండు+అగు= పరాక్రమించే స్వభావం గలిగిఉన్న; శిభి= శిభి అనే వీరుడు; సాహస రసికుండు+ అయి= సాహసం చేయటానికి మక్కువగలవాడై.

తాత్పర్యం: అని సంజయుడు చెప్పగా విని ధృతరాష్ట్రుడు. సంజయా! ఆ సమయంలో ద్రోణాచార్యుడు ఎట్లా శత్రువధ చేశాడు? ఇరుప్రక్కల్లో ఉన్న మేటి మొనగాళ్ళ ఏ విధంగా యుద్ధం చేశారు? చెప్పుమని అడుగగా, సంజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఉభయషైన్యాలు భయంకరంగా పోరాడుతూ ఉండే సమయంలోనే ధర్మరాజు మొదలైన పాండవులు, సాత్యకి మొదలైన యాదవవీరులు, ద్రుపదుడు మొదలైన పాంచాలవీరులు, విరాటరాజు మొదలైన మత్స్యదేశం యోధులు, ఉపపాండవులు, అంతేగాక మరందరో దండనాయకులు ద్రోణాచార్యుడిషైవ్ బాణవర్షం కురిపిస్తూ యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, ద్రోణాచార్యుడు మహేశాదేకంతో కర్మడు మొదలైన మన యోధాగ్రేసరులు ఇరువైపులా శత్రుషైన్యాలను ఎదిరించగా విజృంభించాడు. ఆ యుద్ధ సంరంభంలో ఎగిన ధూళి ఆకాశాన్ని కప్పింది. అది ఎవ్వరికీ చూడరానంత దట్టంగా దెసల వ్యాపించింది. అంతలోనే ఆ యుద్ధంలో హతమైన చతురంగబలాల శరీరాలనుండి రక్తం ప్రవాహంగా పారింది. దానితో ఆ ధూళి అంతా అణగింది. మట్టి ఉభయషైన్యాలు అంతకు రెండింతలుగా విజృంభించి తలపడ్డాయి. అప్పుడు, కౌరవులవైపు గుడ్లగూబల కూతలు, నక్కల అరుపులు వ్యాపించగా, అది అపశకునమని లెక్కచేయకుండానే మీ షైన్యంలోని యోధులు నెత్తురు వరదగా ప్రవహించే విధంగా పోరాడారు. ద్రోణాచార్యుడు పాండవపక్షీయులైన కేకయ

విరులను మరియు ధృష్టయుమ్మడి పుత్రులను మరెందరినో మహావీరులను హతమార్యాడు. కొందరిని పరుగులు తీయించాడు. ఇంత గొప్పగా ద్రోణుడు యుద్ధం చేస్తాడంటే అప్పుడు శిభి అనే ప్రతాపశాలి సాహసానికి పూనుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

**క. ఉరవడిఁ దాకుటయును బది , శరము లతని మేనగ్రుచ్చె సాయకగురుఁ ద
చ్చెరువగు మగటిమి; నతఁడు , ధ్యారుధై తత్స్వాతు శిరము ద్రుంచెం బెలుచన్**

58

ప్రతిపదార్థం: ఉరవడినీ= అతి వేగంతో; తాకుటయును= ఎదిరిస్తాడండగా; పదిశరములు= పదిబాణాలు; అతని మేననీ= ఆ శిభి శరీరంలో; సాయక గురుడు= బాణవిద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యులు; అచ్చెరువు+అగు= అశ్వర్యకర్మాన; మగటిమినీ= పరాక్రమంతో; క్రుచ్ఛేనీ= నాటుకపోయేటట్లు వేశాడు; అతఁడు= ఆ శిభి; ఉద్ధరుఁడు+ఇ= (ఆ బాణాఘాతాలకు) చలించనివాడై; పెలుచన్= క్రోధంతో; తద్ది+సూతు శిరము= ఆ ద్రోణాచార్యుడి సారథి తలను; త్రుంచెన్= తెగగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: అతి వేగంగా వచ్చి ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొనగా (శిభి), తత్క్షణమే ద్రోణాచార్యుడు పదిబాణాలు ఆశ్వర్యకర్మాన పరాక్రమంతో అతడి శరీరంలో నాటుకుపోయే విధంగా కొట్టాడు. శిభి కూడ చలించకుండ కోపంతో ద్రోణుడి సారథి శిరస్సు తెగనరికాడు.

**తే. త్రుంచి తోడన ముప్పుదితూపు లతని , యొడల నాటుడు హాయముల మెడలు సూతు
గళము నజ్జనపతి కుత్తుకయును దునిమె , ఫోర భల్ పట్టమ్మునఁ గుంభబ్రవుఁడు.**

59

ప్రతిపదార్థం: త్రుంచి= (సారథి శిరాన్ని) తెగ్న+ఇసి; తోడన్+అ= వెంటనే; ముప్పుది తూపులు= ముప్పుది బాణాలను; అతని+బడలన్= ఆ ద్రోణుడి శరీరంలో; నాటుడునీ= గ్రుచ్చుకొనేటట్లు వేయగానే; కుంభబ్రవుఁడు= కుంభసంభవుడు (ద్రోణుడు); ఫోర భల్ పట్టమ్ముమన్= భయంకరములైన భల్లములు అనే బాణాలు అరింటితో; హాయముల మెడలు= అశ్వుల కంరాలను (అశ్వులు నాలుగు కాబట్టి నాలుగు బాణాలతో); సూతుగళమునీ= సారథి కంరాన్ని (ఒక బాణంతో); ఆ+జనపతి కుత్తుకయును= ఆ శిభిరాజు కంరాన్ని మరియుక బాణంతో (మొత్తం ఆరుబాణాలతో); తునిమె(నీ)= తెగగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడి సారథి తల నరికిన వెనువెంటనే, ముప్పుది బాణాలు ద్రోణుడి శరీరంలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టాడు. ద్రోణాచార్యుడు ఆరు భయంకరాలైన భల్లా లనే బాణాలతో గుర్రాల మెడలను, సారథి కంరాన్ని, ఆ శిభి గళాన్ని తెగవేశాడు.

వ. అప్పుడు.

60

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడిట్లా ఆ శిభిని సంహరించిన సమయంలో.

**తే. భానుమంతునిఁ జంపిన పగ మనమునఁ , బెట్టికొని యుండి యాతని పట్టి భీమ
సేనుపై వడిఁ గాళింగ సేనతోడు , గవిసి నారాచధారలఁ గపిఁ యొప్పు.**

61

ప్రతిపదార్థం: భానుమంతునీనీ= తన తండ్రియైన భానుమంతుడిని; చంపిన పగ= చంపినటువంటి వైరాన్ని; మనమునీ= మనస్సులో; పెట్టికొని+ఉండి= పెట్టుకొన్నవాడై; ఆతని పట్టి= ఆ భానుమంతుడి కుమారుడు; భీమసేనుపైనీ= భీముడిపై; వడినీ=

వేగంగా; కాళింగ సేనతోడన్= కళింగదేశపు పైన్యంతో; కవిసి= చుట్టుముట్టి; నారాచ ధారలన్= బాణాల పరంపరలతో; కపిసి= కపిపేసి; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: తన తండ్రి అయిన భానుమంతుడిని భీముడు చంపాడన్న పగతో, అతడి కుమారుడు కళింగపైన్యంతో భీమసేనుడిని చుట్టుముట్టి, అతడిపై బాణవర్షం కురిపించాడు.

- క.** కినిసి బకమర్దనుడు వెస్సి, దన యరదము వాని తేరు దాక్ష బఱపి, యా తని మీద నుఱ్చికి క్రుమ్మెం, గనుకని నెంపపాడి సెదరిం గాలం గేలన్.

62

ప్రతిపదార్థం: కినిసి= కోపించి; బకమర్దనుడు= బకాసురుని చంపిన భీముడు; వెసన్= వేగంగా; తన+అరదము= తన రథాన్ని; వాని తేరుదాక్షం= ఆతని రథాన్ని తాకేటట్టు; పఱపి= తోలి; ఆతనిమీదన్= అతనిపైకి; ఉఱికి= దుమికి; కనుకనిన్= సంభవంతో; ఎంపపాడి= ఎమ్ముల నుగ్గు; చెదరన్= చెదరిపడేటట్టు; కాలన్= కాలితో; కేలన్= చేతితో; క్రుమ్మెన్= పాడిచాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు కోపించి తన రథాన్ని వాడి రథాన్ని తాకేటట్టు తీసికొని వెళ్ళి, వాడి రథంపై పడి, వాడి ఎముకలన్నీ నుగ్గునుగ్గయి చెదరిపడేటట్టు కాలితో, చేతితో క్రుమ్మెడు.

విశేషం: బకుడనే రాక్షసుడిని సంహారించటంచేత భీముడికి బకమర్దనుడనే వేరు కలిగింది. బకుని మర్రించినవాడు బకమర్దనుడు- (మర్రించు= సంహారించు) భీముడు బకాసురుడిని సంహారించి ఏకచ్ఛత్రపురవాసులను రక్షించిన కథ మహాభారతం ఆదిపర్యంతో ఉన్నది. అంతటి రాక్షసుడినే జయించిన భీముడికి ఈ రాజకుమారుడు ఒక లెక్క? అనే అర్థం స్వారిస్తూ ఉన్నది.

భీమసేనుడు దుర్మర్మలం జంపుట (సం.7-130-22)

- వ.** అమృతశోర్గ సముద్ధతిం జాచి పాంచాల సైనికులు సింహానాదంబులు సేసిన సహింపక సూతసుతుండును తత్త్విదరులును నష్టించిన బొధివిన, నతం దద్ధుతంబుగా ద్రువు నరదంబు మీదికి లంఘించి వానిఁ జిడికిటి పాఠీటునఁ జావం బొడిచి, జయరాతునిపై గవిసి యాతని నతని సూతునఁ గాళ్ళు లిరుగేలం బట్టి బె ట్లీలపై ప్రేసి గతాసులం జేసిన నలిగి కర్మండు శక్తిపైవ మలంగి వెరవున నొడిసికొని దాసిన యవ్వడముడి యతనిపై పైచినం గని గాంధార మహీవల్లభుండు భల్లంబున నడుమన నఱకె; నంతరఁ గురుకుమారు లమ్మారుతిం జుట్టుముట్టి విశేఖంబులు నిగిడించినఁ గోపించి దుర్మర్మలని తేలి కురవడించి తురంగంబులం బొలివుచ్చి సారథిం జిడిపిన నాతండు దుష్టర్మల్ల స్వందనం బెక్కె; నయ్యరువురు నప్పండుతనయు తనువున మెఱుంగుటమ్ములు గెలిగాలుపం గిట్టి యా రథంబు గూల నవలీలం దన్ని దుర్మిధన ద్రాణి కృప కృతవర్ష క్షర్ష శల్య బాహ్యాకులు సూచుచుండ నక్కమారుల నిద్రాఱం గాల నొక్కనిం గేల నొక్కనింగా సమయించే; నివ్విధంబునం జిత్తవర్ధ విపోరంబున విజ్ఞంభించు నా భీమసేనుం జాచి, రుద్రుండు రభసార్థీకంబునం బాండవేయులకుఁ దీడ్పుడుం జనుదెంచెంగాక! మానవు లిట్టీవారునుం గలరే! యనుచు నీ వారెల్లను వెఱచఱిచి యద్దట్టి క్షత్రేరువునం బోకపఱచి రక్కుమార కంలీరవుం దుక్కునం దమసేన బిక్కుసూచి యెఱ్ఱ విలదామరలం దెగడుకన్నులం గౌంతేయాగ్రజు సుపలక్షించి కేలుమొగిచి ఫాలంబునం జేర్స్సునప్పుడు తనుల్లి నతండును నకుల సహదేవ ద్రువద విరాటులును దేతి చూడ శంకించి మాటు మొగంబులతో నగ్గించి రా సమయంబున.

63

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహో+ఉగ్ర+సముద్రతిన్= ఆ గౌప్య భయంకరమైన విజృంభణాన్ని; చూచి= ప్రత్యక్షంగా చూచి; పాంచాల సైనికులు= పాంచాలదేశపు సైనికులు; సింహాదంబులు= సింహానాదాలను; చేసినన్= చేయగా; సహింపక= తట్టుకోలేక; సూత సుతుండును= సూతపుత్రుడూ (కర్ణుడూ); తద్ద+సోదరులును= ఆ మృతపీరుడి సోదరులూ; ఆ+పీరున్= పీరుడైన ఆ భీమ సేనుడిని; పాదివినన్= ఎదిరించగా; అతండు= ఆ భీముడు; అద్భుతంబుగాన్= ఆ శ్వర్యం కలిగే విధంగా; ధ్రువు+అరదంబు మీదికిన్= ధ్రువుడనే వాడి రథంపైకి; లంఘించి= దుమికి; వానిన్= ఆ ధ్రువుడిని; పిడికిటి పోటునన్= పిడికిలితో పాడిచి కొట్టటంతో; చావన్= మరణించే విధంగా; పాడిచి= పాడిచి; జయరాతునిషైన్= జయరాతుడనే వానిపైకి; కవిసి= ఉరికి; ఆతనిన్= అతడిని; ఆతని సూతునిన్= ఆ జయరాతుడి సారథిని; కాళ్ళులు= పాదాలను; ఇరు+కేలన్= రెండు చేతులతో; పట్టి= పట్టుకొని; బెట్టు= అత్యంతమూ; ఇలపైన్= భూమిమీద; వైసి= పడవేసి; గత+అసులన్= మృతులనుగా; చేసినన్= చేయగా; అలిగి= కోపించి - క్రోధంతో అని భావం; కర్ణుడు= కర్ణుడు; శక్తిన్= శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; వైవన్= వేయగా; ఆ+వడముడి= ఆ భీముడు; మలంగి= ప్రక్కకు లాగి; వెరపునన్= ఉపాయంతో; ఒడిసికొని= పట్టుకొని; దానిన్+అ= ఆ శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; అతనిషైన్= అతడిమీదనే; వైచినన్= వేయగా; కని= చూచి; గాంధార మహోవల్లభుండు= గాంధారదేశం రాజు (శకుని); భల్లంబునన్= భల్లం అనే బాణంతో; నడుమన్+అ= నడిమధ్యలోనే; నఱకెన్= నఱికి వేశాడు; అంతన్= ఆ సమయంలో; కురుకుమారులు= కౌరవులు; ఆ+మారుతిన్= ఆ వాయునందనుడిని(భీముడిని); చుట్టుముట్టి= క్రముకొని; విశిఖంబులు= బాణాలను; నిగించించినన్= వెలువరించగా; కోపించి= క్రోధం గలవాడై; దుర్గుదుని తేరికిన్= దుర్గుదుడి రథంపైకి; ఉరవడించి= చెలరేగి; తురంగంబులన్= అశ్వాలను; పారి పుచ్చి= సంహరించి; సారథిన్= సారథిని; చదిపినన్= చంపివేయగా; ఆతండు= ఆ దుర్గుదుడు; దుష్టుర్ణు స్వందనంబు= దుష్టుర్ణుని రథాన్ని; ఎక్కున్= ఎక్కాడు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరుకూడా; ఆ+పాండు తనయు తనుపునన్= ఆ భీముడి శరీరంలో; మెఱుంగు +అమృతులు= (పదమతో) మెరుస్తూ ఉన్న బాణాలను; గిరిగొలుపన్= నాటగా; కిట్టి= సమీపించి; ఆ+రథంబు= ఆ రథము; కూలిపోగా; అవలీలన్= అనాయాసంగా; తన్ని= కాలితో తన్ని (ఆ రథాన్ని పక్కకు నెట్టి అని భావం); దుర్యోధన= దుర్యోధనుడు; ద్రోషి= ద్రోణపుత్రుడు (అశ్వత్థామ); కృప= కృపాచార్యులు; కృతవర్గ= కృతవర్గు; కర్ణ= కర్ణుడు; శల్య= శల్యుడు; బాహ్యకులు= బాహ్యకుడు అను వారలు; చూచుచుండన్= చూస్తూ ఉండగా; ఆ+కుమారులన్+ఇద్దటన్= ఆ ఇద్దరు కురుకుమారులను (దుర్గుద దుష్టుర్ణులను); కాలన్= పాదంతో; ఒక్కనిన్= ఒక్కడిని; కేలన్= చేతితో; ఒక్కనిన్+కాన్= ఒక్కడిని అనే విధంగా; సమయించేన్= చంపి వేశాడు; ఈ విధంబునన్= ఈ విధంగా; చిత్రవధ విషారంబునన్= ఆ శ్వర్యం గొలిపే విధంగా చేసిన శత్రు వధల విషారంతో; విజృంభించు+ఆ+భీమసేనున్= చెలరేగుతున్న ఆ భీముడిని; చూచి= చూచినవారై; నీ వారు+ఎల్లను= (ఓ ధృతరాష్ట్ర మహోరాజా!) నీ సైన్యంలోని వారందరు; పాండవేయులకున్= పాండవులకు; తోడ్పడన్= సహాయం చేయటానికి; రుద్రుండు= ప్రశరుకాల శిపుడు; రభస+ఉద్దేశంబునన్= వేగాతిశయంతో; చనుదెంచేన్= వచ్చాడు; కాక!= కాకున్నచో!; మానవులు= మనమ్యులు; ఇట్టివారునున్= ఇంతటివారు కూడా (ఇంతటి పరాక్రమశాలులు అని భావం); కలరు+ఏ!= ఉన్నారా!; అనుచున్= అనుకుంటూ; వెఱ చఱిచి= భయపడి ('వెఱచి పఱచిరి' అని పాశాంతరం, భయపడి పారిపోయారు అని అర్థం.); ఇద్దటు= ఇరువురూ; ఒక్క తెరువునన్= ఒక్క మార్గంలో; పోకపటచిరి= పోకుండా పరుగెత్తిపోయారు; ఆ+కుమార కంలీరవుండు= ఆ కుమారసింహము (భీముడు); ఉక్కునన్= దర్శంతో; తమ సేనదిక్కు= తమ సైన్యం వైపు; చూచి; ఎట్లివిరి+తామరలన్= ఎట్లిని వన్నెగల వికసించిన కమలాలను; తెగడు= నిందించేటటువంటి (అనగా అట్టి కమలాలకంటే గౌప్యగానున్న అని భావం); కన్ములన్= కన్ములతో; కాంతేయ+అగ్రజన్= పాండవుల అన్న అగు ధర్మరాజును; ఉపలక్ష్మించి= చూచి; కేలు మొగిచి= చేతులు జోడించి; పాలంబునన్= సుచుట; చేర్చి+అప్పుడు= చేర్చి సమయంలో; తద్ద+మూర్తిన్= ఆ భీముడి ఆకారాన్ని (భయంకరాకారాన్ని); ఆతండును= ఆ ధర్మరాజు; నకుల సహదేవ ధ్రువద విరాటులును= నకుల సహదేవులు, ధ్రువద విరాటరాజులును; తేటిచూడన్= స్వప్సంగా చూడటానికి; శంకించి= జంకి; మాఱుమొగంబులతోన్= వెనుదిరిగిన ముఖాలతో; అగ్గించిరి= పాగడారు; ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: భయంకరంగా సాగిన ఆ శత్రువునంపోర విజృంభణాన్ని పాంచాల సైనికులు చూచి, సింహానాదాలు చేశారు. అది సహించక కర్ణుడు, కళింగరాజు కుమారుని సోదరులు ధ్రువ జయరాతులు భీముడితో తలపడ్డారు. భీముడు ధ్రువుడి రథంపైకి దుమికి, అతడిని పిడికిటిపోటుతో సంహరించాడు. మరియు జయరాతుడి మీద తలపడి అతడిని, అతడి సారథిని - ఇద్దరిని, చేతులతో వాళ్ళ కాళ్ళుపట్టి పైకెత్తి, భూమిపై గట్టిగా కొట్టి చంపాడు. అప్పుడు మిక్కిలి కోపంతో కర్ణుడు శక్త్యాయుధాన్ని భీముడిపై ప్రయోగించాడు. వస్తున్న ఆ శక్తిని భీముడు ఉపాయంతో పట్టుకొని తిరిగి దానిని ఆ కర్ణుడిపై ప్రయోగించాడు. అది చూచి, శకుని మధ్యలో ఆ శక్త్యాయుధాన్ని భల్లంతో ఖండించాడు. ఆ సమయంలో కౌరవకుమారులు దుర్గుద దుష్టర్ణులు ఆ భీమసేనుడిని చుట్టుముట్టి, బాణాలు గుప్పించారు. దానికి భీముడు కోపించి, దుర్గుదుడి రథంపైకి లంఘించి అశ్వాలను, సారథిని తెగటార్చాడు. అప్పుడు దుర్గుదుడు తన రథం విడిచి దుష్టర్ణుని రథంపైకి ఎక్కాడు. వారిరువురు కూడా కలిసి భీముడిపై బాణపర్షం కురిపించారు. భీముడు వారి రథాన్ని తన్నివేసి, ఆ దుర్గుదదుష్టర్ణుల నిద్దరిని కాలితో ఒక్కడిని, చేతితో మరొక్కడిని సంహరించివేశాడు. ఇదంతా, దుర్యోధనుడు, అశ్వత్థామ, కృపాచార్యులు, కృతవర్మ, కర్ణుడు, శల్యుడు, బాహ్యాకుడు వీరందరూ చూసునే ఉన్నారు. ఈ విధంగా ఆశ్చర్యకరంగా శత్రువధచేసి చెలరేగుతున్న భీముడిని చూచి మీ కురుసైనికులు - ప్రశయకాలరుదుడు పాండవ సహాయర్థం కౌరవసైన్యంలో వీరవిహం చేస్తున్నాడే తప్ప ఇతడు భీముడా? కాదు - మానవులలో ఇట్టివారుంటారా? అని నీ వారంతా భయపడ్డారు. ఆ వీరులిద్దరినీ ఒక విధంగా తెగటార్చి భీముడు గొప్ప దర్శంతో వెనుదిరిగి తమ సైన్యాన్ని చూచాడు. అప్పుడు అతడి కన్నులు వికసించిన ఎరకమలాలవలె ఉన్నాయి. అన్న ధర్మరాజును చూచి, అంజలి ఘటించాడు. అప్పటి ఆ భీముడి ఆకారం చాలా భయంకరంగా ఉన్నది. దానిని ధర్మరాజు, నకుల సహదేవులు, ధ్రువద విరాటులు ఎవ్వరూ కూడా తేరి చూడలేకపోయారు. ముఖాలు చాటు చేసికొన్నారు. భీముడిని ప్రస్తుతించారు. ఆ సమయంలో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉత్సైష్టము కురుసైన్యం భీముడిని పాండవ సహాయర్థం వచ్చిన ప్రశయ రుద్రుడిగా భావించింది. ఇది ఉత్సైష్టము లంకారం. దీనివలన భీముడి పరాక్రమాతిశయం, శత్రువునంపోర సౌలభ్యం వ్యక్తమాతాయి. ఇక్కడ - 'సీవారెల్లరు వెఱచఱచి' అనే పారంకంటే వెఱచి పఱచిరి' అనే పారం మూలానుగుణంగా ఉన్నది - సంస్కృతమూలం ఇట్లా ఉన్నది. శ్లో|| 'రుద్రోఽయం భీమరూపేణ ధార్మరాజైష్మ యుధ్యతి, ఏవ ముక్క్య పలాయంతే సర్వే భారత! పార్థివాః' (ద్రోణ - 55-42) మరియు 'వెఱ చఱచి (యుద్ధాక్క తెరువునం బోక పఱచి) రక్కుమార కంఠిరపుండు...' ఈ పారం అనవ్యితంగా ఉన్నది. కావున సవరించి అర్థం ప్రాయవలసి వచ్చింది. కొన్ని ప్రతులలో కుండలీకరణంలో ఇచ్చి ఉన్న వాక్యం లేదు. అన్వయం సరిపోయింది. 'వెఱచి పఱచిరిద్దరిద్దఱ నొక్క తెరువునం బోక పఱచి యక్కుమార...' - అనే విధంగా అన్వయానుగుణంగా, ఆ వాక్యం మార్చి అర్థం ప్రాయవలసి వచ్చింది - గమనించాలి.

క. కడువడి గురుఁ డనిలజ్పై, నడలిన రాధాతనుభవాదులు దీర్ఘ

కడగుటయుఁ గనుంగొని నీ, కొడుకుగమియుఁ గదిసె నుదిత కోపస్తురణ్.

64

ప్రతిపదార్థం: గురుడు=ద్రోణాచార్యులు; కడు= మిక్కిలి; వడిన్= వేగంతో; అనిలజ్పైన్= భీముడిపై; అడరిన్= విజృంభించగా; రాధాతనుభవ+అదులు= రాధేయుడు (కర్ణుడు); మొదలైనవారు; తోడు+ప= సహాయంగా వచ్చినవారై; కడగుటయున్= తల పడుతూ ఉంటే; కనుంగొని= చూచి; నీ కొడుకు+గమియున్= నీ కుమారుల సమూహం కూడా; ఉదిత= కలిగిన; కోపస్తురణ్= కోపస్తురితో; కదిసెన్= ఎదుర్కొన్నది.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు మిక్కిలి వేగంగా భీముడిషై చెలరేగాడు. కర్ణాదులు అతడికి తోడైనారు. ఇది చూచి, నీ కుమారులు (కౌరవులు) కూడా మిక్కిలి కోపంతో కలిసి ఎదుర్కొన్నారు.

తే. వారిఁ దలపడి పాశిలి దారుణముగఁ, ధర్మసుతుఁడును గవలు నుద్దండవ్యత్తి
దఱుము ద్రుపద విరాట సాత్యకులు మతియుఁ, జేయుఁ గలయట్టి మేదినీ నాయకులును. 65

ప్రతిపదార్థం: వారినీ= ఆ కర్ణాదులను; తలపడి= ఎదిరించి; ధర్మసుతుఁడును= ధర్మరాజు; కవలును= నకుల సుహదేవులు కూడా; దారుణముగనీ= భయంకరంగా; పోరిఁ= యుద్ధం చేశారు, మటియునీ= అంతేగాక; ద్రుపద విరాట సాత్యకులు= ద్రుపదరాజు, విరాటరాజు, సాత్యకి - ఈ ముగ్గురు; చేయనీ+కల+అట్టి= సమర్థులైన; మేదినీ నాయకులును= రాజులు కూడా; ఉద్దండ వ్యతీనీ= భయంకర ప్రవృత్తిని (అనగా శత్రువుల పాగరునని భావం); తఱుమనీ= తరిమివేయటానికి (అణచటానికి) ('వారిఁ దలపడి పోరిఁ' అని అన్వయం).

తాత్పర్యం: భీముడిషై తలపడిన కర్ణాదులను, నీ కుమారులను కూడా ఎదిరించి, వారి పాగరు అణచటానికి ధర్మరాజు, నకులసుహదేవులు, ద్రుపద విరాట సాత్యకులు - అంతేగాక పాండవ సైన్యంలో కడు సమర్థులైన రాజులందరు కూడా కలిసి యుద్ధం చేశారు.

వ. అయ్యవసరంబునసోముదత్తుండుదనకుసాత్యకిసన్నిహిపాతుఁడగుటయునతనితోనిట్లనుఁ'బ్రాయోపవిష్టుండగు భూమిత్వుం జంపి తది బోయి చందంబుగాకరాజు ధర్మం బగునే? యిందేయీ నీవు నాచేతబ్రుదికి పాశివు వాడవే?' యని పలికి సింహానాదంబు సేసి శంఖంబు పూర్వించిన నా తైనేయుడు, 'భూమిత్వుండు సచ్చుట యొప్పదేని ని నొప్పెడునట్లు సంపెద; నిటు రమ్య శలుని చామోప్పు నొప్పదని యుగ్గడింప వది యేమి? నీకెట్లుయనం గాని కా'దని భంగించే; నిత్తెఱంగున నొండిారుల నీ నాడి యేటులాడం దొడంగి; రప్పుడు నీ కొడుకు ఫోటుక స్వందన సందీహ సమేతంబుగా నక్కెరవునకుం దీండ్రుడియే; శకునియుఁ దన బలంబునుం దానును నాతనిం గూడుకానియే; నవ్విధంబునం బలువు రిక్షనిపై గవిసినం గని ధృష్టిధృమ్యుండు భూమి సైన్య సమేతుండై వారల నెడుర్కొనం బోయి ఫోరం బయ్యె; నట్టియేడ. 66

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునీ= ఆ సమయాన; సోముదత్తుండు= సోముదత్తుడు (భూరిత్రవుడి తండ్రి); తనకునీ= (సోమ దత్తుడికి); సాత్యకి= సాత్యకి; సన్నిహితుండు+అగుటయునీ= (యుద్ధం చేయటానికి); సమీపానికి రావటంతో; ఆతనితోనీ= ఆ సాత్యకితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనునీ= పలికాడు; ప్రాయోపవిష్టుండు+అగు= ప్రాయోపవేశం చేసిన; భూరిత్రవునీ= భూరిత్రవుడనే తన కుమారుడిని; చంపితి= సంహరించావు; అది= అట్లు అత్రసన్నాయసం చేసిన వానిని చంపుట; బోయుచందంబు+కాక= దారిదోపిడి చేసే బోయువాడి తీరు (అవుతుందే) తప్ప; రాజ ధర్మంబు+అగునే?= రాజులకు తగిన ధర్మం అవుతుందా?; ఈ రేయి= ఈ రాత్రి; నీవు (సాత్యకి); నా చేతనీ= (సోముదత్తుడిచేత); బ్రుదికి పోవువాడవు+ఏ?= (సంహరించబడక); బ్రుతికిపోతావా?; అని= ఇట్లు; పలికి= చెప్పి; సింహానాదంబు+చేసి= సింహానాదాన్ని చేసి; శంఖంబు= శంఖాన్ని; పూరించిననీ= పూరించగా; ఆ తైనేయుడు= ఇన్ని అనే వాడి మనుమడు, ఆ సాత్యకి; భూరిత్రవుండు+చమ్చుట= భూరిత్రవుడు మరణించటం; ఒప్పుదు+ఏనినీ= తగింది కాకుంటే; నిన్ను (సోముదత్తుడు నిన్ను); ఒప్పెడు+అట్లు= తగిన విధంగా; చంపెదనీ= సంహరిస్తాను; ఇట్లు రమ్యు= ఈ వైపురా; శలుని చావు= శలుడు అనే నీ రెండవకుమారుడి (భూరిత్రవుడి తమ్ముడి) సంహరించటం; ఒప్పును= తగుతుంది; ఒప్పుదు= తగదు; అని (ఇట్లు తగుతుందని కాని తగదని కాని అని భావం); ఉగ్గడింపవు= చెప్పవు; అది+ఏమి?= ఆ తటస్తుభావం ఎందుకు?; నీకునీ= (సోముదత్తుడికి); ఎట్లు+అయిననీ+కాని= ఎట్లానన్నా కాని, (ఆ విషయం నీ అభిప్రాయంలో ఎట్లాగైనా ఉండని); కాదు+అని= (నిజానికి అది అధర్మం) కాదు అని; భంగించేనీ= భండించాడు; ఈ+తెఱంగుననీ= ఈ విధంగా; ఒండొరులతోనీ= ఒకరినొకరు;

నోన్+ఆడి= నొచ్చునట్లు నిందించుకొని; ఏటులాడన్+తొడంగిరి= యుద్ధం చేయబూనారు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; నీ కూడుకు= నీ (ధృతరాష్ట్రాడి) కుమారుడు దుర్యోధనుడు; ఫోటక స్వందన సందోహ సమేతంబుగాన్= అష్వరథ సమూహంతో కూడి (అట్టి ఆళ్చిక రథిక సమూహంతో కూడి వచ్చి అని భావం); ఆ+కౌరవునకున్= ఆ కురువంశియుదైన సోమదత్తుడికి; తోడ్పుడియెన్= సహాయం చేశాడు; శకునియున్= శకుని కూడా; తన బలంబునున్= తన సైన్యం మరియు; తానునున్= తానుకూడా; ఆతనిన్= అతడిని; కూడుకొనియెన్= కలిశాడు (సహాయం చేయటానికి యుద్ధానికి వచ్చాడని భావం); ఈ+విధంబునున్= ఈ ప్రకారంగా; పలువురు= అనేకులు; ఒక్కనిపైన్= ఏకాకి అయిన సాత్యకిపై; కవిసినన్= తలపడగా; కని= చూచి; ధృష్టద్యుమ్ముండు= సాండవ సైన్యాధిపతి అయిన ధృష్టద్యుమ్ముడు; భూరి సైన్య సమేతుండు+ఐ= గొప్ప సైన్యం వెంట తీసికొన్నవాడై; వారలన్= ఆ దుర్యోధనా దులను; ఎదుర్కొనన్= ఎదిరించగా; పోరు= యుద్ధం; ఫోరంబు+అయ్యెన్= భయంకరమయింది - (భయంకరంగా సాగింది అని భావం); అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సాత్యకి తనకు దగ్గరగారాగా, సోమదత్తుడు చూచి ఇట్లు అన్నాడు: ‘నా తనయుడు భూరిశ్రవుడు (బాహుదండం చిన్నం కాగా) ప్రాయోపవేశం చేసి సమాధిలో ఉండగా అతడి తల నరికావు. నీవు చేసింది కిరాతకుడి పనే కాని, అది రాజధర్మమా? కాబట్టి ఈ రాత్రికి నీవు నా చేతిలో చావవలసిందే. బ్రతికి పోలేవు’ అని పలికి, సింహానాదాన్ని చేసి శంఖం పూరించాడు. అప్పుడు సాత్యకి, భూరిశ్రవుడిని సంహరించటం తగినపని కాకుంటే, నిన్న తగినట్టే చంపుతాను ఇటురా, అయితే నీ రెండవ కుమారుడు శలుడిని సంహరించటం ఒప్పుతుందా? ఒప్పదా? దానిని గూర్చి చెప్పవేమి? నీవెట్లనుకుంటున్నావో కాని అదిమాత్రం అధర్మం కా’ దని ఖండించాడు. ఈ విధంగా ఒకరినొకరు దూషించుకొంటూ యుద్ధానికి తలపడ్డారు. ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు ఆళ్చిక రథిక బలాలతో వచ్చి, ఆ సోమదత్తుడికి తోడ్పడ్డాడు. శకుని కూడా తన సైన్యాన్ని వెంట తీసికొని సహాయం చేయటానికి సోమదత్తుడిని కలిశాడు. ఈ విధంగా పెక్కుమంది కౌరవవీరులు ఒక్కడుగా నున్న సాత్యకితో తలపడటం చూచి, ధృష్టద్యుమ్ముడు గొప్ప సైన్యంతో వచ్చి వారిని ఎదుర్కొన్నాడు. యుద్ధం భయంకరమైంది- ఆ సమయాన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. సోమదత్తుడు తొమ్మిది సునిశితాస్తు , ముల శినిప్రభు నేసిన నలిగి యతయు
నతని నన్నియమ్ములన మూర్ఖుతునిఁ జేయ , రథము దొలఁగంగఁ దీలె సారథి గలంగి.

67

ప్రతిపదార్థం: సోమదత్తుడు; తొమ్మిది; సునిశిత+అప్రములన్= వాడి బాణాలతో; శినిప్రభువున్= సాత్యకిని; ఏసిన్= కొట్టగా; అలిగి= కోపించి; అతడు= ఆ సాత్యకి; అన్ని+అమ్ములను+అ= అంతే సంఖ్యగల (అనగా తొమ్మిది) బాణాలతో; మూర్ఖుతునిన్+చేయన్= మూర్ఖపొందినవాడినిగా చేయగా; సారథి= ఆ సోమదత్తుడి రథసారథి; కలంగి= కలతచెంది; రథము= ఆ రథాన్ని; తొలఁగంగ్న్= రణభూమినుండి తొలగి వెళ్లిపోయేటట్లు; తోల్న్= తోలుకొనిపోయాడు.

తాత్పర్యం: సోమదత్తుడు సాత్యకిని తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టగా, ఆ సాత్యకి కూడా సోమదత్తుడిని మళ్ళీ తొమ్మిదే బాణాలతో కొట్టి మూర్ఖ పొందించాడు. అది చూచి, సారథి కలత చెంది, రణభూమినుండి రథాన్ని దూరంగా తోలుకొనిపోయాడు.

మ. కని శ్రీశాత్మజుఁ దేచి సాత్యకి భుజాగర్వంబు మాన్వింతుఁ బో
మ్ముని పాశఁ బో నడుమన్ ఘుటోత్సచుడు ఘోరాకార దైత్య త్రజం

బును దానుం బటుభంగిఁ దాకుటయు నీపుత్రుండుఁ గర్భుండుఁ ద
క్షీన వారున్ వెఱ వానితోడి యనికిం గ్రేడించి రుల్ఫ్స్వరా!

68

ప్రతిపదార్థం: ఉల్ఫ్స్వరా!= ఓ రాజా!; కని= చూచి; ద్రోణ+ఆత్మజాడు= అశ్వత్థామ; ఏచి= విజృంభించి; సాత్యకి భుజాగర్యంబు= సాత్యకియొక్క భుజదర్పాన్ని; మాన్మింతున్= మాన్మించివేస్తాను; పోమ్ము+అని= పో అని (నిశ్చయంగా అని భావం); పోన్+పోన్= వెళ్లూ వెళ్లూ ఉంటే; నడుమన్= మార్గమధ్యంలోనే; ఘుటోత్కుచుడు= ఘుటోత్కుచుడనే రాక్షసుడు - (భీముడి వలన హాడింబ అనే రాక్షసప్రీయందు జినించినవాడు); ఘోర+ఆకార దైత్య ప్రజంబును= భయంకరాకారం గల రాక్షసుల సమూహం; తానున్= తాను (ఘుటోత్కుచుడు) కూడా; పటుభంగిన్= సమర్థంగా; తాకుటయున్= ఎదుర్కొనగా; నీ పుత్రుండు= నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు; కర్ణుండు; తక్కినవారున్= మిగిలినవారు (ఇతరులు); వెఱన్= భయంతో; వానితోడి అనికిన్= ఆ ఘుటోత్కుచుడితో యుద్ధం చేయటానికి; క్రేడించిరి= తొలగిపోయారు.

తాత్పర్యం: సోమదత్తుడు మూర్ఖపోవటం చూచి అశ్వత్థామ, సాత్యకి భుజదర్పాన్ని అణచివేస్తానని పో బోవగా, మార్గమధ్యంలోనే ఘుటోత్కుచుడు ఎంతో భయంకరమైన రాక్షససైన్యంతో అతడిని ఎదుర్కొన్నాడు. దుర్యోధనుడు, కర్ణుడు, ఇతర యోధులు ఆ ఘుటోత్కుచుడితో యుద్ధం చేయటానికి భయపడి తప్పుకొన్నారు.

విశేషం: 'క్రేడించిరి' అనే ఉస్కానియా పారం అర్థానుగుణంగా లేదు. 'కేడించిరి' అనే పారమే ప్రకృతానికి సరిపోయేవిధంగా ఉన్నది. క్రేడించిరి అని కూడా కొన్ని ప్రతులలో ఉన్నది - ఈ రెండును సమానార్థకాలే - సంస్కృతమూలం -

"శ్లో॥ తనయా ప్రత కళభ్య వ్యధితాః ప్రాద్రవన్ దిః" (156/71).

వ. అట్లు సంధ్యాసమయ సంవర్తిత బలుండగు నవ్యావ్రగీర్వాణుని కోల్తుల కోర్వక మేటి మగలెల్లం దొలంగిన.

69

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; సంధ్యాసమయ సంవర్తిత బలుండు+అగు= సంధ్యాసమయంలో వృద్ధిపొందిన బలం గలవాడైన; ఆ+పూర్వగీర్వాణుని= ఆ రాక్షసుడి (ఘుటోత్కుచుడి); కోల్తులకున్= ఆ ఘుటోత్కుచుడి యుద్ధస్నాహమునకు; బీర్వక= బిపికలేక - తట్టుకోలేక అని భావం; మేటి మగలు+ఎల్లన్= గొప్ప వీరులందరూ; తొలంగిన(న్)= తొలగిపోగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సంధ్యాసమయంలో పెరిగిపోయే బలం కలవాడైన ఆ ఘుటోత్కుచుడి యుద్ధస్నాహస్ని సహించలేక, గొప్ప గొప్ప వీరులు కూడా ప్రకృతు తొలగిపోగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: గీర్వాణులు అంటే దేవతలు. దేవతలకు వాక్కు బాణాలుగా పనిచేస్తాయి. కాబట్టి మొదట దేవతలుగా ఉండటంచేత రాక్షసులు పూర్వదేవ పూర్వగీర్వాణ పదాలచేత వ్యవహారించబడినారు. కాబట్టి ఘుటోత్కుచు డిచ్చట పూర్వగీర్వాణ పద వాచ్యడయ్యాడు.

క. గురుసుతుఁ డొక్కరుఁడును సు , స్థిరుఁ దై తద్వాణనిహాతిఁ దెరలక యతి ని
ప్సుర నారాచంబులు పది , యురమున నాటింప దానవోత్తముఁ డలుకన్.

70

ప్రతిపదార్థం: గురు సుతుఁడు+బక్కరుఁడును= అశ్వత్థామ ఒక్కడే; సుస్థిరుఁడు+హ= నిలుకడ కలవాడై; తద్వాణ నిహాతిన్= ఆ ఘుటోత్కుచుడి బాణాలదెబ్బుకు; తెరలక= చలింపక; అతి నిష్పరశనారాచంబులు పది= పది కతినాలైన బాణాలను; ఉరమునన్= రొమ్మున; నాటింపన్= నాటేటట్లు చేయటం తోడనే; అలుకన్= కోపంతో; దానవ+ఉత్తముఁడు= ఆ రాక్షసశేషుడు ఘుటోత్కుచుడు.

తాత్పర్యం: ఒక్క అశ్వత్థామ మాత్రం ఆ ఘటో త్రైచుడి బాణాలదెబ్బకు ఏమాత్రం కలత చెందకుండా, మిక్కిలి తీక్ష్ణాములైన పదిబాణాలు అతడి వఽఃస్ఫలంలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టాడు. ఆ బాణాఘూతంతో ఘటో త్రైచుడు కోపం చెంది (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వడిఁ జక్రంబున వైచిన , నడుమన గురునందసుండు నఱకెం; బుణ్యం
బెదలిన నరు సంకల్పము , వడువున నబి వమ్ముగాగ వసుధాధింశా!

71

ప్రతిపదార్థం: వడిన్= వేగంగా; చక్రంబునన్= చక్రంతో; వైచినన్= వేయగా; నడుమన్+అ= నడిమి త్రోవలోనే; గురునంద సుండు= గురుపుత్రుడు అశ్వత్థామ; నఱకెం= నరికివేశాడు; వసుధా+అధిశా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! (అది ఎట్లా అంటే); పుణ్యంబు= ఈ జన్మలో సుఖఫలాన్నిచేసే పూర్వజన్మార్జిత కర్మవిశేషం; ఎడలిన= నశించినటువంటి; నరు సంకల్పము వడువున్= మమమ్యుడి సంకల్పం విధంగా; (మమమ్యుడు కార్యం నెరవేరటానికి సంకల్పిస్తాడు. ఆ సంకల్పం నెరవేరాలంటే దైవానుకూల్యం కావాలి. దైవమనగా పూర్వజన్మలో అతడు చేసిన మంచి చెడు పనులే - మంచి పనులే పుణ్యం, చెడు పనులే పాపం. కాబట్టి పుణ్యం నశిస్తే సుఖానుకూల కార్యసిద్ధికి చేసే సంకల్పం వ్యర్థమాతుంది. ఆ విధంగా అని భావం.); అది= ఆ చక్రాయుధం; వమ్ము= వ్యర్థం; కాగన్= అయ్యేటట్లు; నఱకెం= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఘటో త్రైచుడు వెంటనే చక్రాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. పుణ్యం క్షీణించిన మానవుడి సంకల్పం వ్యర్థమైన విధంగా అశ్వత్థామ మధ్యలోనే ఆ చక్రాయుధం వ్యర్థమయ్యేటట్లు దాన్ని నరికివేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. దైవబలం లేని మనమ్యుడి సంకల్పం వ్యర్థమయిన విధంగా ఆ చక్రాయుధం వ్యర్థమైంది అని చెప్పటం చేత ఇది ఉపమాలంకారం. దీనివలన ఏ పని చేయటానికి సంకల్పించినా పురుష ప్రయత్నంతోపాటు దైవబలం కూడా కావాలి అనే అర్థం ధృనిస్తూ ఉన్నది. ‘పసుధాధిశా!’ అని ధృతరాష్ట్రుడిని సంబోధిస్తూ చెప్పటాన్ని బట్టి ‘నీ కుమారులూ నీవూ ఎంతటి దైవబలం గలవారో విచారించుకోి’ అనే అర్థం ధృనిస్తూ ఉన్నది.

అంజనపర్యం డశ్వత్థామతో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట (సం.7-131-44)

క. అప్పుడ్దసుజుని తనయుం డంజనపర్యం డశ్వత్థామం దలపడి బలుతూపులం బొధివిన బెదరక యతం ద య్యసుర వీరుని విల్లుద్రుంచి విరథుం జేయుటయు, వాడు కరవాలంబు గొనినం, దునిమె గద వైచిన దుమురు సేసే, నింగి కెగసి ప్రోగుచుం బాషాణ వర్షంబు గురియు నబియును వాలించి యమ్మాయావి మేన మేఘంబున గిణికొను తరణి కిరణంబులంగ్రేషిసేయు పటు బాణంబుల నిగిడించే; మగిడి యొండు రథంబున నరుదెంచినఁ దల దైంచే; నిట్లు గురుపుత్రుండు వాసిం బలమార్గి పేర్లు పాండవ బలంబులఁ బలమార్పం దొడంగినఁ గని కడంగి హింబా నందసుండు ‘నిలు నిలు నా బాలిం బడి యొండుఁ బోపచ్చ?’ ననవుడు నా రథికుం డతని నవలీకించి.

72

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+దనుజుని తనయుండు= ఆ ఘటో త్రైచుడి కుమారుడైన; అంజనపర్యండు= అంజనపర్యుడనే రాళ్ళసుడు; అశ్వత్థామన్= అశ్వత్థామతో; తలపడి= యుద్ధాన్నికి పూనుకొని; పలు తూపులన్= అనేక బాణాలను; పాదివిన్= గ్రుచ్చుకొనజేయగా; బెదరక= భయపడక; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ; ఆ+అసురపీరుని విల్లు= ఆ రాళ్ళసపీరుడి అనగా అంజనపర్యుడి ధనుస్సును; త్రుంచి= తెగగౌటి; విరథున్= రథం లేనివాడినిగా; చేయుటయున్= చేయుటం తోడనే; వాడు= ఆ అంజనపర్యుడు; కరవాలంబు= ఖడ్డాన్ని; కొనిన్= గ్రహించగానే; తునిమెన్= తునకలుగా చేశాడు; గద= గదను;

వైచినన్= వేసిన వెంటనే; తుమురు+చేసెన్= తుత్తునియలుగా చేశాడు; నింగికిన్= ఆకాశానికి; ఎగసి= ఎగిరిపోయి; ప్రోగుచున్= అరుస్తూ; పాపోణవర్షంబు= రాళ్ళవర్షం; కురియన్= కురిపిస్తూ ఉంటే; అదియును= దాన్ని కూడా; వారించి; ఆ+మాయావిమేనన్= మాయావి అయిన ఆ అంజనపర్యుడి శరీరంలో; మేఘంబునన్= మబ్బులో; గిఱికాను= వ్యాసించిన; తరణికిరణంబులన్= సూర్యకిరణాలను; క్రేణిచేయు= పరిహసిస్తూ ఉన్న (అట్టి సూర్యకిరణాలను మించిన అని భావం); పటుబాణంబులన్= సమర్థమైన అనగా తీక్ష్ణామైన బాణాలను; నిగించెన్= నాటజేశాడు; మగిడి= మళ్ళీ; ఒండురథంబునన్= మరియుక రథంపై; అరుదెంచినన్= రాగానే; తలన్= శిరమును; త్రైంచెన్= తెగగొట్టడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; గురుపుత్రుండు= ద్రోణుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ; వానిన్= ఆ అంజనపర్యుడనే రాక్షసుడిని; పరిమార్పు= సంహారించి; పేర్చి= విజృంభించి; పాండవ బలంబులన్= పాండవుల పైన్యాలను; పరిమార్పున్= సంహారించటానికి; త్రౌడంగినన్= పూనుకొంటూ ఉంటే; కని= చూచి; కడంగి= తలపడి; హింబానందనుండు= హింబింబి అనే రాక్షసి భీముని భార్య; వారి కుమారుడు ఘటోత్పుచుడు; నిలు నిలు= ఆగు ఆగిపొమ్ము; నాబారిన్= నా గురిలో; పడి= పడ్డాను కాబట్టి (క్షూప్రత్యయం హేత్యార్థకం); ఎందున్= ఎక్కుడికి; పోవచ్చును?= పోగలవు? (ఎక్కుడికి కూడా పారిపోవటం నీ శక్యంకాదని భావం.); అనవుడున్= అనగానే; ఆ రథికుండు= రథం అధిష్టించి యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న ఆ అశ్వత్థామ; అతనిన్= ఆ అంజనపర్యుడిని; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ ఘటోత్పుచుడి కుమారుడు అంజనపర్యుడు అశ్వత్థామను ఎదుర్కొన్నాడు. ఎన్నో బాణాలతో నొప్పించాడు. దానికి ఆ అశ్వత్థామ బెదరిపోలేదు. మీదు మిక్కిలి ఆ రాక్షసపీరుడి ధనువును విరగగొట్టడు. రథాన్ని కూడా కూలద్రోశాడు. అప్పుడు ఆ అంజనపర్యుడు ఖడ్డాన్ని పుచ్చుకోగా ఆ ఖడ్డాన్ని కూడా తునకలు చేశాడు. వాడు గద వేయగా దానిని కూడా తుత్తుమురు చేశాడు. ఇక ఆ రాక్షసుడు ఆకాశాని కెగిరి రాళ్ళవర్షం కురిపించగా, దానిని కూడా అశ్వత్థామ నివారించి, మాయాబలంతో విజృంభిస్తూ ఉన్న ఆ రాక్షసుడి శరీరంలో మేఘాన్ని కప్పిన సూర్యకిరణాలను మించిన తీక్ష్ణామైన బాణాలను నాటాడు. ఆ అంజనపర్యుడు మరియుక రథంపై కూర్చుని, మళ్ళీ యుద్ధానికి వచ్చాడు. రావటం తోడనే అశ్వత్థామ వాడి తల నరికాడు. ఈ విధంగా విజృంభించి ఆ రాక్షసుడిని వధించి, పాండవైన్యాన్ని సంహారింప పూనుకొన్నాడు. అదిచూచి, ఘటోత్పుచుడు ‘అశ్వత్థామా! పారిపోక నిలువు; నీవు నా బారినుండి తప్పించుకొనలేవు; ఎక్కుడికి పోలేవు’ అని అంటూ తనను ఎదిరించిన ఘటోత్పుచుడిని అశ్వత్థామ చూచి (తరువాతి పద్యంలో అన్వయం).

విశేషం: అంజనపర్యుడి శరీరంలో గ్రుచ్చిన బాణాలు మబ్బులో ప్రసరించిన సూర్యకిరణాలను పరిహసించాయి అని చెప్పటంచేత ఇది ఆర్థి ఉపమ. సూర్యకిరణాలు ప్రసరించిన నల్లనిమేఘం ఎర్రబారినట్లు ఆ రాక్షసుడి నల్లనిశరీరం కూడా బాణాలు గ్రుచ్చుకొనటంతో రక్కం ప్రసించి ఎర్రబారి ఉండటం వలన ఉపమ. దీనితో అంజనపర్యుడి శరీరం తూట్లుపడేటట్లు అశ్వత్థామ యుద్ధం చేశాడని, దానితో అంజనపర్యుడు తాళీకపోయాడని, అశ్వత్థామ ప్రతాపాతిశయం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

A. ‘వలదు రన్న! పిన్నవాడవు తండ్రి నే, నకట! నిన్ను జూచి యలుగ రాదు;

పెనగు మొరులతోడు’ ననవుడు బుత్త శో, కాఱితప్పుడైన యతడు గనలి.

73

ప్రతిపదార్థం: వలదుర+అన్న!= వద్దురా నాయునా! (నీవు నాతో యుద్ధం చేయటం తగదని భావం); (ఎందుకంటే) పిన్నవాడవు= (నీవు) చిన్నవాడవు; ఏన్= నేను; తండ్రిని= జనకస్తానీయుడను; అకట!= అయ్యా!; నిన్నున్= భీమసేన కుమారుడవగు నిన్ను; చూచి= నాతో యుద్ధానికి తలపడుతూ ఉంటే కూడా చూచి; అలుగరాదు= నేను కోపించకూడదు - (కావున నేను యుద్ధం ఎట్లా చేస్తాను? చేయను అని భావం); ఒరులతోడన్= వేరే మరెవ్వరితోనైనా; పెనగుము= యుద్ధం చేయుము (నాతో మాత్రం

వద్దని భావం); అనవుడు= అనగానే; పుత్రోక+అభితప్పుచు+పన= పుత్రుడు (అంజనపర్యుడు) మరణించుటచేత కలిగిన శోకంతో తాపం పొందిన; అతడు= ఆ ఘటోత్సముడు; కనలి= మండిపడి.

తాత్పర్యం: ‘నీవేమో చిన్నవాడవురా నాయనా! ఘటోత్సచా! నేను తండ్రివంటివాడిని; నీసై కోపం చూపించకూడదు. నాతో కాదు మరెవరితోనైనా నీవు యుద్ధం చేయి’ అని అనటంతోడనే పుత్రోకంతో కుమిలిపోతున్న ఘటోత్సముడు, కోపించి ఇట్లు అన్నాడు: (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ‘ఎక్కడి తండ్రివి? నీవే, నక్కాంతేయులకుఁ గొడుకనై పగతుర పే
రుక్కు సహింతునే? తనయుం, గ్రంథించెద నిపుడ పట్టి కండలు బిందున్.’

74

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు (అశ్వత్థామ); ఎక్కడి తండ్రివి?= ఎక్కడి మండి వచ్చిపడిన (నా) తండ్రివి?; ఏన్= నేను; ఆ+కోంతేయులకున్= ఆ ధర్మరాజుచులకు; కొడుకను+బి= కుమారుడనై ఉండి; పగతుర+పేరు+ఉక్కు= శత్రువుల ప్రతాపాతి శయన్ని; సహింతునే?= సహిస్తానా?; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; పట్టి= పట్టుకొని; తనయున్= నా కుమారుడిని; క్రక్కించెదున్= కక్కునట్లు చేస్తాను (మరియు); కండలు= మాంసపు ముక్కలను అనగా నీ (అశ్వత్థామ) శరీరాన్ని ముక్కలుచేసి (ఆ మాంసపు ముక్కలనని భావం); తిందున్= తింటాను.

తాత్పర్యం: ‘అశ్వత్థామా! నీవు నాకు ఎక్కడినుండి ఊడిపడిన తండ్రివి?’ నేను పాండవులకు కొడుకునై ఉండి శత్రువుల ప్రతాపాన్ని సహిస్తానా! ఇప్పుడే నిన్న పట్టి నీవు దిగమ్మింగిన నా కొడుకును క్రక్కిస్తాను నీ కండలు తింటాను.

క. అని పలికి యిరుసులంతలు, సునిశిత బాణమ్ము లేయుచుం దఱిమిన ద్రో
ఖని కొడుకు వాని నన్నిటీఁ, దునుము నసుర మాయుఁ బెఱిగి దుర్దాంతగతిన్.

75

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు; పలికి= చెప్పి; ఇరుసులంతలు= ఇరుసులంత ఉన్న; సునిశిత బాణమ్ములు= తీక్ష్ణములైన బాణాలను; ఏయుమన్= వేస్తూ; తఱిమినన్= వేగిరపడుతూ ఉన్నప్పటికీ; ద్రోఖని కొడుకు= అశ్వత్థామ; వానిన్+అన్నిటిన్= ఆ బాణాల నన్నింటిని; తుమురు చేసిన వెంటనే; అసుర= ఆ ఘటోత్సముడు; మాయున్= మాయతో; దుర్దాంతగతిన్= ఆపరాని పోకడతో; పెఱిగి= పెరిగిపోయి.

తాత్పర్యం: అని పలికి ఇరుసులను పోలిన వాడిబాణాలు ప్రయోగిస్తూ తరుమగా, అశ్వత్థామ వానినన్నింటిని ఖండించాడు. అప్పుడు ఘటోత్సముడు మాయాశక్తిచే అణచరాని విధంగా పెరిగి - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. గిరియై పఱతేర నశని, శరమును, మేఘత్యమ్ముంది సాయక వృష్టిం
గురిసినఁ బవనాస్త్రంబును, బరువడి నిగిడించి గురుని పట్టి దెరల్చెన్.

76

ప్రతిపదార్థం: గురుని-పట్టి= అశ్వత్థామ; గిరి+బి-పఱతేరన్= (ఘటోత్సముడు) కొండ అయి రాగా; అశని-శరమును= వజబాణాన్ని; మేఘత్యము+బంది= మేఘరూపంపాంది; సాయక-వృష్టిన్= బాణవర్షాన్ని; కురిసినన్= కురియగా; పవన+అస్త్రంబును= వాయవ్యాస్తాన్ని; పరువడిన్= క్రమముగా; నిగిడించి= ప్రయోగించి; తెరల్చెన్= తొలగించెను.

తాత్పర్యం: పర్వతరూపాన్ని ధరించి పరుగెత్తి వస్తూ ఉంటే వజబాణాన్ని ప్రయోగించి, మరల మేఘంగా మారి బాణవర్షాన్ని కురిపిస్తూ ఉంటే వాయవ్యాస్తాన్ని ప్రయోగించి అశ్వత్థామ అతడిని తొలగించాడు.

ఎశేషం: ఈ పద్యంలో అస్త్రయుద్ధం వర్ణింపబడింది. పర్వతానికి వజ్రం విరుగుడు; మేఘానికి గాలి విరుగుడు. కావున పర్వతమై

పస్తూ ఉంటే వజ్రాస్తోన్ని (ఇంద్రాస్తోన్ని), మేఘంగా మారినప్పుడు వాయురూపమైన వాయువ్యాస్తోన్ని ప్రయోగించినట్టు వర్ణించబడింది.

- సీ. పైండింబు డట్లి యుగ్మాకృతిఁ గవిసినఁ, దనుజ గణంబు మాతంగ తురగ రథ నివహంబుతో రారాజు మొన లెల్లఁ, నొక్కెత్తుగాఁ బ్రేచ్లి యురవడింప న స్వరనాధుండు విస్తుబోయిన గురుఁ, తనయుండు 'నీకు నీ యనికి నేమి పని? నీవు సంబ్రమింపకుము; దానవుల నఁ, క్షడి మానవులను వ్రేచ్చి నడంతు'
- అ. ననిన సంతసిల్లి యతడు సౌబలుఁ జూచి, వీరీ ద్రౌణిబాణదాలితాంగు లైల పాండుసుతులు; దేలిగములతోడ, సత్యరముగ నలిగి జయము గొనుము'.

77

ప్రతిపదార్థం: పైండింబుడు= హాడింబాకుమారుడు ఫుటో త్వచుడు; అల్లి= కోపించి; ఉగ్ర+అక్రూతిన్= భయంకరమైన ఆకారంతో; కవిసినన్= ఎదుర్కొనగా; దనుజగణంబు= రాక్షసుల సమూహం; రారాజు మొనలు+ఎల్లన్= దుర్యోధనుడి పైన్యాన్యంతటిని; మాతంగ, తురగ రథ నివహంబుతోన్= గజాలు, ఆశ్వాలు, రథాలు అనగా రథికులు; అనేవాని సమూహంతోపాటు; ఒక్క+ఎత్తు+కాన్= ఒకే ఎత్తుగడతో అనగా ఒకేసారి; ప్రేల్చి= దగ్గం చేసి; ఉరవడింపన్= విజ్యంభిస్తూ ఉంటే; ఆ+నరనాధుండు= ఆ దుర్యోధన నృషుతి; విన్వన్+పోయినన్= ఖిన్నుడు కాగా; (చూచి ఆ దుర్యోధనుడితో) గురుతనయుండు= ద్రోణాచార్య పుత్రుడు అశ్వత్థామ; నీకున్= (దుర్యోధనుడికి); ఈ+అనికిన్= ఈ యుద్ధానికి; ఏమిపని= పని ఏమి; నీవు= నీవు (దుర్యోధనుడు); సంభ్ర మింపకుము= తొందరపడకుము; దానవులను= ఆ రాక్షసులను; అక్కడి మానవులను= అక్కడ ఉన్న (శత్రువక్షంలోనున్న) మనమ్యులను; ప్రేల్చిడిన్= త్రుటిలో; అడంతున్= అణచివేస్తాను; అనినన్= అని పలుకగా; సంతసిల్లి= సంతోషపడి; అతడు= ఆ దుర్యోధనుడు; సౌబలున్= శకునిని; చూచి= చూచి (పలికాడని భావం); వీరు+ఎ= ఈ కనపడే; పాండు సుతులు= పాండవులు; ద్రోణి బాణా+దారిత+అంగులు+పరి= అశ్వత్థామ బాణాలవేత చిల్పివేయబడిన శరీరాలు గల వారయునారు; తేరిగములతోడన్= రథ(రథిక) సమూహాలతో సహా; సత్యరముగన్= తొందరగా; అరిగి= వెళ్ళి; జయము= విజయాన్ని; కొనుము= గ్రహించుము (పాందుము అని భావం) - ఇచ్చట 'తేరిగములతోడ' అనే పదం దేహాశీదత్త దీపన్యాయంగా అన్యయిస్తుంది - పాండవుల రథికవర్గంతో సహా అశ్వత్థామ బాణాలకు గురయునారని నీవు (శకుని) రథికవర్గం వెంట నిడుకొని జయాన్ని పాందుమని కూడా అర్థం పర్యవేసిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఫుటో త్వచుడు మహాకోపంతో భయంకరాకారం తాల్చి అశ్వత్థామ నెదుర్కొన్నాడు. అతడి పైన్యంలోని రాక్షసవీరులందరూ విజ్యంభించారు. దుర్యోధనుడి చతురంగబలాన్ని ఒకేసారి దగ్గం చేశారు. దానిచేత దుర్యోధనుడు ఖిన్నుడై యుద్ధానికి పూనుకొంటూ ఉంటే అశ్వత్థామ వారించి 'రారాజా! నీవెందుకయ్యా యుద్ధానికి? నేనొక్క క్షణాంలో ఆ రాక్షసవీరుల్నే గాక పాండవ పైన్యంతటినీ అణచివేస్తాను' అని అంటూ ఉంటే దుర్యోధనుడు సంతోషపడ్డాడు. శకునితో ఇట్లా అన్నాడు. 'ఇదిగో ఈ పాండవులూ వారి పైన్యం మన అశ్వత్థామ బాణాల ధాటికి శరీరాలు చిల్లులుపడి అణిపోయట్టే; ఇక నీవు రథికవర్గంతో వేగంగా వెళ్ళి జయాన్ని స్వీకరించుము.'

- వ. అని యవ్వులను సూపి కృప కృతవర్ష కర్ష వృషసేనులను దుశ్శాసన ప్రముఖులైన కొందరు దమ్ములను నిరూపించి 'వీరును నీవును గూడుకొని కవియుండని పనిచిన నతండును జంకంబుతోడం బోయే; నశ్శత్థామ భీమనందనుల సంగ్రామంబు భీమంబయ్యే; నట్టి యేడ నా ఫుటోత్షచుండు.

78

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు పలికి; ఆ+వలను= ఆ వైపు; చూపి= చేతితో చూపి; కృప కృతవర్గ కర్ణ వ్యష్టిమలను= కృపుడు, కృతవర్గ, కర్ణుడు, వ్యష్టిమలను అనేవారిని; దుశ్శాసన ప్రముఖులు+పన= దుశ్శాసనుడు మొదలైన; కొందఱు+తమ్ములను= కొంతమంది సౌదరులను; నిరూపించి= చూపి; నీరును= ఈ చూపినవారలు; నీవును= నీవుకూడా; కూడుకొని= కలిసి (పెళ్ళి); కవియుండు+అని= తలపడండి అని; పనిచినన్= పంపగా; అతండును= ఆ శకునియు; బింకంబుతోడన్= గర్వంతో; పోయెన్= వెళ్ళాడు; అశ్వత్థామ, భీమనందనుల సంగ్రామంబు= అశ్వత్థామ ఘటోత్కుచుల యుద్ధం; భీమంబు+అయ్యెన్= భయంకరమై కొనసాగింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ ఘటోత్కుచుండు= ఆ ఘటోత్కుచుడు.

తాత్పర్యం: అని ఆ వైపు చూపి, ‘ఈ కృప కర్ణాది యోధులు దుశ్శాసనుడు మొదలైన నా తమ్ములు నీ వెంట వస్తారు. వీరితో కూడా నీవు యుద్ధానికి వెళ్ళాము’ అని తనను పంపుతూ ఉంటే, శకుని గర్వంతో యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. ఇక అశ్వత్థామ ఘటోత్కుచుల యుద్ధం భయంకరం అయింది. ఆ సమయంలో ఘటోత్కుచుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. పటుబాణాహతి ద్రోణి యంగము చలింపం జేసి తచ్ఛాప ము
త్థట వేగంబునఁ ద్రుంచినం గినిసి యాతం డోండు వి లైత్తి యు
ధ్యట బాహసబల శౌర్యముల్ నెఱపే నా దైత్యండు సైన్యంబు నొ
చ్చటయుం జచ్చటయున్ మహీపతికి మెచ్చుం తీతియుం జేయగన్.

79

ప్రతిపదార్థం: పటుబాణా+ఆహతిన్= సమర్థమైన - అనగా తీక్ష్ణమైన బాణాల తాకిడితో; ద్రోణి+అంగము= అశ్వత్థామ శరీరం; చలింపన్+చేసి= కదలించివేసి; అనగా నొప్పించి; తద్వ+చాపము= ఆ అశ్వత్థామ ధనుస్సును; ఉత్సట వేగంబునన్= గొప్పవేగంతో; త్రుంచినన్= తెగగొట్టగా (శరీరాన్ని నొప్పించడమేమి ధనువును త్రుంచడమేమి - రెండూ ఒకేసారి జరిగినవని తెలుపటానికి ‘ఉత్సట వేగంబునన్’ అనే మాట వాడటం జరిగింది); కినిసి= కోపపడి; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ; ఒండువిల్లు+ఎత్తి= మరొక ధనువును తీసికొని; ఉధ్యట బాణబల శౌర్యముల్= మిక్కిలి బాణు బలపరాక్రమాలను; నెఱపెన్= ప్రదర్శించాడు; (ఎంతటి గొప్ప బాహుబలం పరాక్రమం ప్రదర్శించాడంటే - దానితో); ఆ దైత్యండు= ఆ ఘటోత్కుచుడు; నొచ్చుటయున్= పరితాపాన్ని పొందటం; సైన్యంబు= ఆ రాజుసైన్యం; చచ్చట+యున్= మృతి చెందటం (అనే ఈ రెండూ); (ఇచ్చట యథాసంభ్యాలంకారంచేత క్రమాన్వయం); మహీపతికిన్= దుర్యోధనుడికి; మెచ్చున్= మెప్పును; తీతి+యున్= సంతోషాన్ని; చేయగన్= కలిగించగా; (బాహుబల శౌర్యముల్ నెఱపే’ అనే తరువాతి వాక్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: తీక్ష్ణి బాణాల తాకిడితో అశ్వత్థామ శరీరాన్ని కంపింపచేసి, ఆతడి ధనుస్సును అతివేగంగా త్రుంచగా, ఆ అశ్వత్థామ రెండోవిల్లు తీసుకొని ఆ ఘటోత్కుచుడిని నొప్పించడంచేత, అతని సేనను చంపడంచేత దుర్యోధనుడికి మెప్పును, సంతోషాన్ని కలిగించగా,

విశేషం: అలం: యథాసంభ్యం. ‘నాదైత్యండు సైన్యంబు నొచ్చుటయుం జచ్చటయు’ అనేచోట క్రమాన్వయం వలన యథాసంభ్యాలంకారం.

వ. ఇ ట్లసురబలంబు నశ్వత్థామ సించి చెందాడం బాండవ బలంబులు దర్శం బేటి మార్పెట్ల లేక చూచుచుండ నుద్దండ పరాక్రముం డగు నా ఘటోత్కుచుండు దర్శంబున నెక్కటెక్కటి తలపడి పరిఫుంబున వైచినం బట్టుకొని యతండు దానిన యద్దానవునిపై వైచుటయు, వాడు దొలంగ నుతీకి ద్రుపద నందన స్యందనంబునకుం బోయే; నయ్యుగ్రి సాధనం బతని తురంగ సారథి రథంబుల రూ పడంచిన. 80

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అసురబలంబున్= రాజుసైన్యాన్ని; అశ్వత్థామ= అశ్వత్థామ; చించి= చీల్చి; చెండాడన్=

ఖండిస్తూ ఉండగా; పాండవ బలంబులు= పాండవ సేనలు; దర్శంబు= దర్శం; ఏది= ఉడిగి; మార్పటలేక= ఎదిరించలేక; చూచుచున్+ఉండన్= చూస్తూ ఉండగా; ఉద్దండ పరాక్రముండు+అగు= భయంకరమైన పరాక్రమం కలవాడైన; ఆ+ఘటోత్సుండు= ఆ ఘటోత్సుండు; దర్శంబునవ్= గర్వంతో; ఎక్కుటి+ఎక్కుటి= ఒకరితో నొకరు; తలపడి= ఫీకొని; పరిషుంబునవ్= పరిషుము అనే ఆయుధ విశేషంతో; వైచినవ్= కొట్టగా; పట్టుకొని= (ఎదురుపస్తూ ఉన్న ఆ పరిషూయుధాన్ని) చేత తీసికొని; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ; రానిన్+అ= ఆ పరిషూయుధాన్ని; ఆ+దానవునైన్వ్= ఆ ఘటోత్సుచుడిపై; వైచుటయున్= ప్రయోగించటం తోడనే; వాడు= ఆ ఘటోత్సుండు; తొలంగన్= పక్కు పోయేవిధంగా; ఉఱికి= లంఘించి; ద్రుపదనందన స్వందనంబునకున్= ద్రుపదుడి కుమారుడైన ధృష్టద్యుమ్యుడి రథంపైకి; పోయెన్= వెళ్ళాడు; ఆ+ఉగ్రసాధనంబు= ఆ భయంకరమైన ఆయుధం; అతని తురంగ సారథి రథంబులన్= ఆ ఘటోత్సుచుడి గుర్రాలను, సారథిని, రథాన్ని; రూపు+ఉడంచినవ్= నశింపజేయగానే.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ ఘటోత్సుచుడి సైన్యాన్ని అశ్వత్థామ చీల్చి చెండాడుతూ ఉంటే, పాండవుల సైన్యాలు గర్వముడిగి, ఎదుర్కొనలేక చూస్తూ ఉండిపోయాయి. భయంకర పరాక్రమం కలిగిన ఆ ఘటోత్సుండు గర్వంతో అశ్వత్థామ నెదుర్కొని అతడిపై పరిషూయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. అశ్వత్థామ ఎదురుగా వస్తూ ఉన్న ఆ ఆయుధాన్ని గ్రహించి, తిరిగి దానినే ఆ ఘటోత్సుచుడిపై విసిరాడు. ఘటోత్సుండు తప్పుకొని లంఘించి ధృష్టద్యుమ్యుడి రథంపై చేరాడు. ఆ పరిషూయుధం ఘటోత్సుచుడి అశ్వ రథ సారథులను నుగ్గు నుగ్గు చేసింది. ఆ సమయాన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఇనుపముండ్లు చుట్టూ ఉన్న ఇనుపరోకలి విధంగా ఉండే ఆయుధవిశేషాన్ని పరిషుమని అంటారు. (ఇనుపముండ్ల రోకలి).

**A. ఒక్క తేలమీద నుండి ధృష్టద్యుమ్యు , భీమసేన సుతులు పెనగి రష్ట
గురుతసూజు వీకఁ దెరలక యంత ను , ద్వామసేనతోడ భీముఁ దడరె.**

81

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కతేరి మీదన్+ఉండి= ఒకే రథంపై ఉన్నవారై; ధృష్టద్యుమ్యు భీమసేన సుతులు= ధృష్టద్యుమ్యుడి కొడుకు, భీముడి కుమారుడు ఘటోత్సుండు (ఈ ఇద్దరు); వీకఁ= ఉత్సాహం; తెరలక= తగ్గక; అప్త గురు తనూజన్= అప్త విద్యా గురువైన ద్రోణిడి పుత్రుడిని - అశ్వత్థామను; పెనగిరి= ఎదుర్కొన్నారు; అంతన్= అంతలోనే; భీముఁడు= భీమసేనుడును; ఉద్దామ సేనతోడన్= గొప్ప సైన్యంతో; అడరెన్= విజుంభించాడు.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్యు ఘటోత్సుచులిద్దరూ ఒకే రథంపై ఉంటూనే అమితోత్సాహంతో అశ్వత్థామను ఎదుర్కొన్నారు. అంతలోనే గొప్ప సైన్యం తీసికొని భీముడు కూడా యుద్ధం చేయటానికి వారికి సహాయంగా అశ్వత్థామను ఎదుర్కొన్నాడు.

V. అప్పు దశ్వత్థామ నవ్వుచు నమ్మువ్వురం గ్రొవ్వుల నేసి భాసమాన మార్గణంబులు నిగిడించిన. 82

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అశ్వత్థామ; నవ్వుచున్= మందహాసం చేస్తూ; ఆ+మువ్వురన్= ఆ ముగ్గురిని; కొవ్వు+అఱన్= మదమడగేటట్లు; ఏసి= కొట్టి; భాసమాన మార్గణంబులు= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న బాణాలను; నిగిడించినవ్= ప్రయోగించగానే.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అశ్వత్థామ నవ్వుతూ ఆ ధృష్టద్యుమ్యు ఘటోత్సుచు భీములను ముగ్గురినీ మధం ఉడిగేటట్లు మెరినే బాణాలతో కొట్టాడు. సైన్యంమీద అంతటా బాణాలు నింపాడు. దానితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. భటగాత్రంబుల ఘోటకాంగముల శుంభత్సుంభ కాయంబులం
జటుల స్వందన ఖండ సంచయములన్ సంగ్రామరంగంబు గ
ప్విట చూడన్ వెఱగయ్యె నబ్బలములుం బోకేచి క్రమ్మంగ నె
తుటు దేల్చెం బొలిమార్చె నాతు దడరం ద్రుంచెన్ మథించెం గడున్.

83

ప్రతిపదార్థం: భటగాత్రంబులన్= పైనికుల శరీరాలతో; ఘోటక+అంగములన్= గుర్రాల శరీరాలతో; శుంభత్+కుంభి+కాయంబులన్= ప్రకాళిస్తూ ఉన్న ఏనుగుల శరీరాలతో; చటుల స్వందన ఖండ సంచయములన్= మనోహారాలైన రథాల తునుకల సమూహాలతో; సంగ్రామ రంగంబు= రణరంగం; కప్పుట= క్షప్తవేయటం; చూడన్= చూస్తూ ఉంటే; వెఱగు+అయ్యెన్= అద్భుతమయింది; ఆ+బలములున్= ఆ రాక్షససైన్యాలు కూడా; పోక= పారిపోక; ఏచి= విజృంభించి; క్రమ్మంగన్= ఎదుర్కొనగా; ఆతడు= ఆ అశ్వత్థామ; నెత్తుటన్= రక్తంలో; తేల్వెన్= తేలేటటు చేశాడు; పారిమార్చెన్= సంహరించాడు; అడరన్= క్షోభించే విధంగా; త్రుంచెన్= ఖండించాడు; కడన్= మిక్కిలి; మథించెన్= మగ్గునగ్గ చేశాడు.

తాత్పర్యం: సైనికుల శరీరాలతో, ఏనుగుల శరీరాలతో, రథాల ముక్కల సమూహాలతో యుద్ధరంగం నిండి పోవడం ఆశ్వర్యాన్ని కలిగించింది. మిగిలిన సైన్యాలు పారిపోక విజృంభిస్తూ ఉంటే ఆ అశ్వత్థామ వాటిని కూడా రక్తంలో ముంచెత్తాడు. కొంత సైన్యాన్ని సంహరించాడు. కొంత సైన్యం కాళ్ళ చేతులు నరికాడు. మరికొంత సైన్యాన్ని నుగ్గ నుగ్గ చేశాడు.

మ. ఇట్లేకాక్కొహిణీ బలక్ష్యయం బాపాదించి యాతపత్ర శత పత్రంబును జామురమురాళంబును గేశ శైవాలంబును నాయుధమీనంబును మాంసమేదో మస్తిష్క పంకంబును; రక్త జలోద్ధిక్రంబును నగు నదీప్రవాహాంబు నుత్సాధించే; నప్పుడు దర్శంబున సురథుండును శత్రుంజయుండును బలానీకుండును బృషప్రథుండును జయానీకుండును జయుఁడును జంద్రనేనుండును జండ రయంబును గబిసి బాణంబులు వరగించిన, సప్పాంచాల కుమారుల సమానుష విక్రమంబున సమయించినం గిసేపించి, కుంతిభోజ తమూజు లొక్కపెట్ట పదుమువ్వు రతనిం బొబివినఁ బదుముఁడు మేటి తూపులం గీటడంచి కెరలి జము చందంబున గల్లిల్లి ఘటోత్సచుం గాలదండంబు బోని కోలం దేలపై ద్రెష్ట మూల్లిల్ల నేసిన నోసలిల నయ్యరదంబు దోడన ధృష్టధ్యమ్ముండు గొనిపోతుటయుఁ, బొంగి సింగంబు చాడ్పున గల్లిల్లిన నిర్మరు లగ్గురునందను నదీంచి; రంతయుం గనుంగొని.

84

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= రా విధంగా; ఏక+అక్కొహిణీ బలక్ష్యయంబు= ఒక అక్కొహిణీ సైన్యాశనాన్ని; ఆపాదించి= చేసి; ఆతపత్ర శతపత్రంబును= శేతచ్ఛత్రాలే కమలాలుగా గలిగినట్టి; చామర మరాళంబును= చామరాలే హంసలుగా కలిగినటువంటి; కేశైవాలంబును= వెంట్లుకలే నాచుగా గలదైన; ఆయుధమీనంబును= ఆయుధాలే చేపలుగా గలిగి ఉన్నటువంటి; మాంసమేదో మస్తిష్క పంకంబును= మాంసం క్రొవ్వు మెదడు ఇవి బురదగా గలిగినటువంటి; రక్జల+ఉద్ధిక్రంబును= నెత్తురు అనే నీరు అతిశయించి ఉన్నటువంటిదయి (రక్జలంచే ఉద్ధిక్రము - తృతీయ తత్పురుష సమాసం); అగు= అయినట్టి; నదీ ప్రవాహాంబు= నదీ ప్రవాహాన్ని; ఉత్సాధించెన్= పుట్టించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; దర్శంబునన్= గర్జంతో; సురథుండును= సురథుడు; శత్రుంజయుండును= శత్రుంజయుడు; బలానీకుండును= బలానీకుడు; పృష్ఠధుండును= పృష్ఠధుడు; జయానీకుండును= జయానీకుడు; జయుఁడును= జయుడు; చంద్రసేనుండు= చంద్రసేనుడు (అనే వీరందరు); చండ రయంబునన్= భయంకరమైన వేగంతో; కదిసి= ఎదిరించి; బాణంబులు= బాణాలను; పరగించినన్= వాసింపజేయగా; ఆ+పాంచాల కుమారులన్= ఆ పాంచాల రాజగు ద్రుషుడి కుమారులైన సురథాదులను; అమానుష విక్రమంబునన్= మనుషులకు సాధ్యంకాని పరాక్రమంతో;

సమయించిన్= సంహరించగా; కోపించి= కోపం కలిగి; కుంతిభోజ తమాజలు= కుంతిభోజడి కుమారులు; ఒక్కపెట్టు+ల= ఒకేసారి; పదుమువ్యరు= పదమూడుమంది; అతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; పాదినిన్= ముట్టడించగా; పదమూడు మేటి తూపులన్= పదుమూడు దృష్టములైన బాణాలతో; గీటడించి= సంహరించి; కెరలి= చెలరేగి; జముచందంబున్= యమునివలె; గ్ర్యాంచి= సింహగర్జన చేసి; ఘటోత్సుచున్= ఘటోత్సుచుడిని; కాలదండంబున్+పోని= కాలదండాన్ని పోలియున్నట్టి; కోలన్= బాణంతో; తేరిపైన్= రథంపై; త్రైళ్చి= పడిపోయి; మూర్ఖుల్లన్+ఏసినన్= మూర్ఖుపొందేటట్లు కొట్టగానే; బిసరిలన్= పడిపోగా; తోడన్+ల= వెంటనే; ధృష్టమ్యమ్ముండు; ఆ+లరదంబు= ఆ రథాన్ని; కొనిపోవుటయున్= తీసికొనిపోయిన వెంటనే; పొంగి= పొంగిపోయి; సింగంబు చాడ్చునన్= సింహంవలె; గ్ర్యాలినన్= గ్ర్యాస్టూ ఉంటే; నిర్జరులు= దేవతలు; ఆ+గురునందనున్= ఆ అశ్వత్థామను; అగ్గించిరి= ప్రస్తుతించారు; అంతయున్= ఈ విషయాన్నంతా; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా (అశ్వత్థామ) ఒక అక్షోహిణీ సైన్యాన్ని సంహరించాడు. దానితో బయలు వెడలిన రక్తమంతా నదివలె ప్రవహించింది. ఆ నదిలో శ్వేతచ్ఛత్రాలు కమలాలవలె, చామరాలు హంసలవలె, వెంట్లుకలు నాచువలె, శస్త్రాలు చేపలవలె, మాంసం క్రొవ్వు, మెదడు బురదవలె, రక్తమంతా జలంవలె భాసించాయి. అంతలోనే ద్రుపదుడి కుమారులు సురథుడు, శత్రుంజయుడు, బలానీకుడు, పృష్ఠాధ్రుడు, జయానీకుడు, జయుడు, చంద్రసేనుడు అనేవారు గర్జంతో భయంకరమైన వేగంతో అశ్వత్థామను ఎదుర్కొని బాణాలు ప్రయోగించారు. అశ్వత్థామ మానవులెవ్వరికి సాధ్యంకాని పరాక్రమంతో ఎదుర్కొని వీరినందరినీ సంహరించాడు. ఇది చూచి కుంతిభోజడి కుమారులు కోపించి, ఒకేసారి పదుమూడుమంది అశ్వత్థామ నెదుర్కొన్నారు. అశ్వత్థామ వారిని పదుముగ్గరినీ పదుమూడు బాణాలతోనే సంహరించాడు. ఇక యమధర్మరాజువలె విజృంభిస్తూ గ్ర్యాంచి, ఘటోత్సుచుడిపై మృత్యుదండంపంటి బాణాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ దెబ్యతో ఘటోత్సుచుడు రథంపై పడిపోయి మూర్ఖుపొందాడు. వెంటనే ధృష్టమ్యమ్ముడు ఆ రథాన్ని రణరంగంనుండి తీసికొని వెళ్ళాడు. వెంటనే అశ్వత్థామ సింహంవలె గ్ర్యాంచగా, అతడి పరాక్రమాన్ని దేవతలంతా ప్రస్తుతించారు. ఇదంతా గమనించి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: రూపకం. రక్తప్రవాహాన్ని నదీప్రవాహంగా రూపించటం వలన ఇది రూపకాలంకారం - నదిలో ఉండవలసిన కమలాలు, హంసలు, నాచు, బురద, నీరు, ఇక్కడ కూడా ఉన్నట్లు ఆతపత్రాలే కమలాలని చామరాలే హంసలని - ఈ విధంగా అన్నింటిని రూపించి చూపటం జరిగింది - కాబట్టి దీనిని సావయవ రూపకాలంకారం అంటారు. ఈ అలంకారంచేత అశ్వత్థామ పరాక్రమం అలోకసామాన్యం అనే విషయం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

ఆ. పాండవాగ్రజుండు పవనాత్మజునిఁ గుాడి : తఱ్మి సాత్యకియును దాను గవిసే;

నంత ముఢ్చ దేత్తి హైదింబుఁ దొక్కతే : రనువుగాగుఁ జేసికొని కడంగె.

85

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అగ్రజండు= పాండవ జ్యేష్ఠుడు ధర్మరాజు; పవన+అత్మజునిన్= వాయునందనుడైన భీముడిని; కూడి= కూడుకొని-వెంట తీసికొని అని భావం; తఱ్మి= వేగంగా; సాత్యకియును= సాత్యకి; తాను= తాను (ధర్మరాజు); కవినే= తలపడ్డాడు; అంతన్= అంతలోనే; హైదింబుఁడు= హైదింబానందనుడైన ఘటోత్సుచుడు; మూర్ఖ తేఱి= మూర్ఖునుండి తేరుకొని; ఒక్కతేరు= ఒక రథాన్ని; అనుపుకాగన్= అనుకూలంగా ఉండేవిధంగా; చేసికొని= సిద్ధం చేసికొని; కడంగెన్= యుద్ధానికి ఉద్యమించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు వెంటనే భీముడితో కలిసి సాత్యకి, తాను అశ్వత్థామ నెదుర్కొన్నారు. అంతలోనే ఘటోత్సుచుడు మూర్ఖునుండి తేరుకొన్నాడు. అనుష్టాన రథాన్ని సిద్ధం చేసికొని యుద్ధానికి ఉపక్రమించాడు.

విశేషం: 'గవిసె నంత' అనే పారమే నిర్మిషం - 'గవిసి రంత' అనే ఈ పారం దుష్టం. అందుకు సూత్రప్రమాణం - ఆత్మార్థం బధిహితంబగుచో దల్లింగ సంఖ్యాభిధాయి వచనంబు ధాతు విశేషంబులకగు" బాల. క్రియ - 120

వ. తోడన ధృష్టద్యుమ్ముండును బరవసంబు సేసినం దత్యైస్యంబు లోక్క మొగిన మొనయుటయును మనమూర్కలును సోమదత్త బాహ్మాక పురస్పరంబుగా నురవడించిన సందడి కయ్యంబయ్యు; నందు సంజ చీకటి చూపునకుఁ జీరవయింకున్నను సైనిక నికర వివిధాభరణ మణి కిరణ కలాపంబులుఁ జర్మవర్షాతవత్త కేతుకీలిత రత్నరశ్మిజాలంబులు నాలోకనంబు నాపాదించె; నట్టిరువాగును గలయ బెరసి పోరునప్పుడు.

86

ప్రతిపదార్థం: తోడన= వెంటనే; ధృష్టద్యుమ్ముండును= ధృష్టద్యుమ్ముడు (పాండవ సైన్యాధిపతి); బరవసంబు= ధైర్యం; చేసినవ్వు= చేయగా; తద్ద+సైన్యంబులు= ఆ పాండవుల సేనలు; ఒక్కమొగిన్+అ= ఏకమఖంగా; మొనయుట+యును= వ్యాహంగా ఏర్పడిన తరువాత; మన మూర్కలును= మన సేనలుకూడా; సోమదత్త బాహ్మాక పురస్పరంబుగాన్= సోమదత్తుడిని, బాహ్మాకుడిని, ముందుంచుకొని; ఉరవడించినవ్వు= విజ్యంభిస్తూ ఉండగా; సందడి కయ్యంబు= సంకుల సమరం; అయ్యున్= ఏర్పడ్డది; అందున్= ఆ జనసమ్మర్థంలో; సంజచీకటి= సంధ్యా సమయంలోని అంధకారం; చూపునకున్= దృష్టికి; చౌరవ= ప్రవేశం; ఈక+ఉన్నను= ఇవ్వకపోయినా కూడా; సైనిక నికర= సైనికుల సమాహాలయొక్కు; వివిధ+ఆభరణ= పలు రకాలైన ఆభరణాలయొక్కు; మణికిరణ కలాపంబులున్= మణులకాంతుల సమాహాలు; చర్మ= డాలు; వర్మ= కవచాలు; ఆతపత్ర= గొడుగులు; కేతు= ధ్వజములు అనే వానిఅందు; కీలిత= పొదుగబడి ఉన్న; రత్న= రత్నాలయొక్కు; రశ్మిజాలంబులు= కాంతిపుంజాలు; ఆలోకనంబు= వెలుతురును; ఆపాదించెన్= పుట్టించినది; అట్లు= ఆ విధంగా; ఇరువాగును= రెండు సైన్యాలు; కలయున్= కలిసిపోయిన విధంగా; బెరసి= కూడి; పోరునప్పుడు= యుద్ధం చేసే సమయంలో.

తాత్వర్యం: వెంటనే ధృష్టద్యుమ్ముడు పరాక్రమించగా ఆ పాండవుల సైన్యాలు తత్త్వికణం వ్యాహంగా ఏర్పడ్డాయి. మన సైన్యాలుకూడా సోమదత్త, బాహ్మాకులను ముందుంచుకొని విజ్యంభించాయి. దానితో సంకులసమరం ఏర్పడింది. అప్పుడు ఆ సంధ్యా సమయంలోని చీకట్లో చూపానకుండా పోయింది. అయినా సైనికులు ధరించిన ఆభరణాలలోని మణులకాంతులు, డాలులు, కవచాలు, ఛత్రాలు, ధ్వజాలు అనే వాటిలో పొదగబడిన రత్నాల కాంతులు వెలుతురును పుట్టించాయి. అట్లు ఆ రెండుసైన్యాలు కలిసిపోయిన విధంగా మిక్కిలి యుద్ధంచేసే సమయాన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

భీమసేననిచేత బాహ్మాకుడు సచ్చింఠ (సం. 7-132-8)

క. శినివరుఁడు సోమదత్తుఁడుఁ, బెనగెగెగు దోష్టుడియె వళ్ళి భీముఁడు గడఁకం దన మఱణికి నక్కెరవుఁ, డెనయే? యని జరుదులాడి యేష్టెఱ నొంచెన్.

87

ప్రతిపదార్థం: శినివరుఁడు= శినివంశ శ్రేష్ఠుడు సాత్యకి; సోమదత్తుఁడున్= యుద్ధం చేయగా (ఒకరితో ఒకరు యుద్ధం చేస్తూ ఉంటే); భీముఁడు= భీమసేనుడు; కడఁకున్= ప్రయత్నసూర్యకంగా (కల్పించుకొని అని భావం); వచ్చి= సమీపించి; తోడ్పుడియెన్= సహాయపడ్డాడు; తన మఱణికిన్= తన మరది అయిన సాత్యకికి; ఆ+కోరవుఁడు= ఆ కురువంశియుడు-సోమదత్తుడు; ఎన+ఏ?= పాటియా?; అని= ఈ విధంగా; బిరుదులు+ఆడి= పొరుషవాక్యాలు పలికి; ఏడ్చెఱున్= పరాక్రమంతో; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి, సోమదత్తుడు - వీరిద్దరు పరస్పరం యుద్ధం చేస్తుండగా, భీముడు వచ్చి, ఈ సోమదత్తుడు మా సాత్యకికి సాటియా? అని పౌరుషవాక్యములు పలికి సోమదత్తుడిని తన పరాక్రమంతో బాధించాడు.

వ. అట్టియెడ.

88

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. అనలశిఖవీని నారసి, మున సాత్యకి యేయు నెడను ముద్దరమున భి ముని కొడుకు వైచె రెంటం, దనువున నొ వ్యాచల సోమదత్తుడు సోలన్.

89

ప్రతిపదార్థం: సాత్యకి; అనిల శిఖ+పోని= అగ్నిజ్యాలవంటి; నారసమునన్= బాణంతో; ఏయు+ఎడను= కొట్టే సమయంలో; భీముని కొడుకు= భీమసేనుడి కుమారుడు - ఘటోత్సమడు; ముద్దరమునన్= ఇనుపరోకలివలె ఉన్న ఆయుధవిశేషంతో (పరిఫూయుధంతో); వైచన్= కొట్టాడు; రెంటం= ఆ రెండింటితో; తనువునన్= శరీరమందు; నొప్పు= నొప్పి; అడరి= అతిశయుంచి; సోమదత్తుడు= సోమదత్తుడు; సోలన్= మూర్ఖపోగా.

తాత్పర్యం: సోమదత్తుడిని సాత్యకి అగ్నిజ్యాలవంటి బాణంతో కొట్టే సమయంలోనే, ఘటోత్సమడు ఇనుపరోకలి విధంగా ఉండే ముద్దరాయుధంతో కొట్టాడు. ఈ రెండు దెబ్బలకు సోమదత్తుడు శరీరంలో నొప్పి మిక్కుటమై సామృసిల్లాడు. ఆ సమయంలో.

చ. తనయుడు మూర్ఖవోయిన నుద్గ్రత బాహీకుఁ డచ్యుతానుజ న్నిసి దలపడ్డ నాతనికి మించి వ్యకోదరుఁ డన్స్సేరెంద్రు నే సిన సత్స దుగ్రశక్తి వయచెన్ మెయి నాటుడు సోలి యంతలో నన తెలివొంచి ముద్దరమునం బవనాత్మజుఁ డేచి వైచినన్.

90

ప్రతిపదార్థం: తనయుడు= తన కుమారుడు సోమదత్తుడు; మూర్ఖ+పోయినన్= మూర్ఖపోగానే; ఉదగ్రతన్= రాద్రభావంతో - క్రోధంతోనని భావం; బాహీకుడు; అచ్యుత+అనుజన్మినిన్= శ్రీకృష్ణుడి తమ్ముడైన సాత్యకిని; తలపడ్డన్= ఎదుర్కొనగా; వ్యకోదరుడు= భీముడు; ఆతనికిన్= ఆ బాహీకుడికంటె; మించి= అతిశయుంచి; ఆ+నరేంద్రున్= ఆ బాహీకుడనే కురువంశియ రాజును; ఏసినన్= కొట్టగా (బాణాలతో అని భావం); అతడు= ఆ బాహీకుడు; ఉగ్రశక్తి= భయంకరమైన శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; వయచెన్= ప్రయోగించాడు; (ఆ శక్తాయుధం) మెయి నాటుడున్= శరీరంలో క్రుచ్చుకోగానే; సోలి= మూర్ఖపోయి; అంతలోనన= అంతలోనే; తెలివి+ఒంది= (మూర్ఖదేరి) తెలివొంది; ముద్దరమునన్= ముద్దరాయుధంతో; పవన+ఆత్మజుడు= వాయునందనుడు భీముడు; ఏచి= విజ్ఞంభించి; వైచినన్= కొట్టగా.

తాత్పర్యం: తన కుమారుడు సోమదత్తుడు మూర్ఖపోగా, అతడి తండ్రి బాహీకుడు సాత్యకితో తలపడ్డాడు. అప్పుడు భీముడు బాహీకుడిని అతడికంటె అధికంగా బాణాలతో కొట్టాడు. వెంటనే బాహీకుడు భీముడిపై భయంకరమైన శక్తాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. దానితో భీముడు ఒక్క త్రుటికాలం మూర్ఖపోయి, వెంటనే తెలివొంది ముద్దరాయుధంతో ఆ బాహీకుడిని కొట్టాడు - దానితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తల ప్రయ్యలైన నిష్ఠరు : కులిశహతిం బగిలి కూలు కులపర్వతముం
దలధించుచుఁ గురువుధ్వం డిలఁ : గూలెం బ్రుతిబలంబు లే పారంగన్.

91

ప్రతిపదార్థం: తల= ఆ బాహ్యాకుని శిరం; ప్రయ్యలు+ఐన్= బద్దలు కాగా; నిష్ఠర కులిశహతిన్= కరినవైన వజ్రాయుధపు దెబ్యతో; పగిలి= పగిలిపోయి; కూలు= కూలిపోయినటువంటి; కులపర్వతమున్= కులపర్వతాన్ని; తలధించుచున్= తలంపునకు తెస్తు; కురువుర్ధుండు= కురువంశంలో వయోవుర్ధుడైన ఆ బాహ్యాకుడు; ప్రతిబలంబులు= శత్రువైన్యాలు; ఏపారంగన్= విజ్యంభించగా; ఇలన్= భూమిపై; కూలెన్= కూలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: కురువుర్ధుడైన బాహ్యాకుడు తలపగిలి, కరినవైన వజ్రాయుధపు దెబ్యతో పగిలిపోయి నేలగూలిన కులపర్వతంవలె కూలిపోయాడు. దానితో పాండవేసల్చో ఉత్సాహంతో కూడిన విజ్యంభణం పెరిగింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అయ్యవసరంబున దశరథసుత సన్నిభం బగు భవత్యుమార దశకం బా కిమీర వైలం బొదువుటయు దశ నిశిత బాణంబులం బ్రాణంబులు గొనియే గర్జానుజండగు వృకరథుండు గడంగి వ్యాపినం బొలపుచ్చే సౌబల సాందరులు పన్నిరువురు బరవసంబు సేసినం బడనేసే నిట్లు పటు పరాక్రమంబునం బేల్న జీమసేనుమీద శూరసేన వసాతి మాజవ త్రిగర్త బాహ్యాక ప్రముఖింబు లగు దేశంబుల బలంబులు బలువిడిం గవిసినం గని కొంతేయాగ్రజండు సైన్య సంతాన సమేతంబుగా నురవడించి భుజాటోపంబు సూపిన నవి మడిసియు జడిసియుఁ జిక్కువడియు నుక్క మడిగియు వెఱంగుపడి చూచుచుండ నాచార్యుని దుర్మోధనుండు పురికొల్చిన నతం దుత్సాహాభీపుండై యా ధర్మతనయుఁ దాకి వాయవ్య యామ్య వారుణాగ్నేయ తావ్యప్తి సావిత్రంబు లగు సాయకంబులు వరుస నేయ నయ్యే యస్త్రంబుల నవ్విభుండు ప్రత్యస్తంబుల వారించిన నతం దైండ్రాస్తంబున నిజ ప్రతిజ్ఞ నెఱపం జాచిన నభయు నట్ల యడంగుటయుం గోపించి సకల భూత భయంకరంబగు బ్రహ్మస్తంబుప్రయాగించిన నమ్మహాపతియు నమ్మహాసీయాస్తంబునన సమయించే నంత ద్యుష్టధ్యమ్ముం డతని కడ్డపడిన నా రథికుతోడి యనికిం గ్రేడించి కుంభసంభవుండు.

92

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబున్= ఆ సమయంలో; దశరథసుత సన్నిభంబు+అగు= శ్రీరాముడి పోలిన; భవత్యుమార దశకంబు= నీ పుత్రులు పదిమంది (దశకము= దశసంఖ్యాక సమూహం - కుమారాళాం దశకం - అని పశ్చితప్పురుషుమాసం); ఆ కిమీర వైరిన్= ఆ భీమసేనుడిని; పాదువుటయున్= ఎదిరించిన వెంటనే; దశ నిశితబాణంబులన్= పది తీక్ష్ణాబాణాలతో; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలను; కొనియెన్= గ్రహించాడు (అనగా సంహరించాడు); కర్మ+అనుజాండు+అగు= కర్మనీ తమ్ముడైన; వృకరథుండు= వృకరథుడు; కడంగి= సాహసించి; వచ్చిన్= (యుద్ధానికి) వచ్చిన వెంటనే; పొరిపుచ్చేన్= సంహరించాడు; సౌబల సౌదరులు= శకుని తోబుట్టువలు; పన్నిరువురు= పండిండుగురు; బరవసంబు+చేసిన్= ధైర్యం చేయగా; పడగ్+ఏసెన్= పడగ్గాట్టెను (అనగా సంహరించాడు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; పటుపరాక్రమంబున్= సమర్థవైన పరాక్రమంతో; పేర్చిన= చెలరేగుతూ ఉన్న; భీమసేను మీదన్= భీముడిపై; శారోన వసాతి మాజవ త్రిగర్త బాహ్యాక ప్రముఖంబులు+అగు= శారోనం, వసాతి, మాజవం, త్రిగర్తం, బాహ్యాకం అనేవి ప్రధానంగా ఉన్న; దేశంబుల బలంబులు= దేశాల సైన్యాలు; బలువిడిన్= పరాక్రమంతో; కవిసిన్= తలపడగా; కని= చూచి; కొంతేయ+అగ్రజాండు= పాండవుల అన్న ధర్మరాజు; సైన్య సంతాన సమేతంబుగాన్= సైన్యాల పరంపరతో కూడి; ఉరవడించి= వేగిరపడి వచ్చి; భుజ+అటోపంబు= భుజముల బలాతిశయాన్ని; చూపిన్= చూపగా; అవి= ఆ సైన్యాలు; మడిసియున్= చచ్చియు; జడిసియున్= పెదరిపోయి; చిక్కువడియున్= సంకటాలలో చిక్కి; ఉక్కుమడిగియున్= గర్వం అణగి; వెఱంగుపడి= ఆశ్చర్యపోయి; చూచుచుండన్= చూస్తూ ఉంటే; ఆచార్యుని= ద్రోణాచార్యులను; దుర్మోధనుండు; పురికొల్చిన్=

ప్రేరేపించగా; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఉత్సాహదీష్టండు+బ= ఉత్సాహంతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్నవాడై; ఆ ధర్మతనయున్= ఆ ధర్మరాజును; తాఁకి= ఎదుర్కొని; వాయవ్య యామ్య వారుణ+అగ్నేయ త్వాష్ట సావిత్రంబులు+అగు= వాయువు యముడు వరుణుడు అగ్ని త్వాష్ట సూర్యుడు దేవతలుగా గలిగిన; సాయకంబులు= బాణాలు అనగా దివ్యాప్రాలు; వరుసన్= క్రమంగా; ఏయన్= ప్రయోగించగా; అమ్యు అప్రుంబులన్= (ఆ+ఆ+అప్రుంబులన్) ఆయా అప్రాలను; ఆ+విభుండు= ఆ ధర్మరాజు; ప్రత్యాప్రుంబులన్= మారుబాణాలతో; వారించినన్= నివారిస్తూ ఉండగా; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఇంద్ర+అప్రుంబునన్= ఇంద్రదేవతాకమైన దివ్యాప్రంతా; నిజ ప్రతిజ్ఞ= తన ప్రతిజ్ఞను; నెఱపన్+చూచినన్= నెరవేర్ఘటానికి చూడగా; అదియున్= ఆ ఇంద్రాప్రం కూడా; అట్లు+ఆ= ఆ విధంగానే; అడంగుటయున్= నశించగా (ధర్మరాజు దానిని గూడా ప్రత్యాప్రంచేత నివారించుట చేత); కోపించి= మండిపడి; సకల భయంకరంబు+అగు= సకల ప్రాణులకు భయాన్ని కొలిపే; బ్రహ్మ+అప్రుంబు= బ్రహ్మ దేవతాకమైన దివ్యాప్రాన్ని; ప్రయోగించినన్= ప్రయోగించగా; ఆ+మహిషతియున్= ఆ ధర్మరాజు కూడా; ఆ+మహానీయ+అప్రుంబునన్+ఆ= ఆ పూజ్యమైన బ్రహ్మాప్రంతోనే (బ్రహ్మాప్రానికి బ్రహ్మాప్రమే విరుగుడు రానికి మరే అప్రం విరుగుడు - కాదు కావున ప్రత్యాప్రంగా ప్రయోగించాడు); సమయించెన్= ఖండించాడు; అంతన్= అటు తరువాత; ధృష్టద్యుమ్యుండు= ధృష్టద్యుమ్యుడు; అతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యులకు; అడ్డుపడినన్= అడ్డుపడుతూ ఉంటే; ఆ రథికుతోడి+అనికిన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడిలో యుద్ధానికి; కైడించి= అలక్ష్యం చేసి; కుంభసంభవుండు= ద్రోణుడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన శ్రీరాముడివంటి నీ కుమారులు పదిమంది ఆ భీముడిని ఎదిరించారు. వెంటనే భీముడు వారిని పది వాడిబాణాలతో సంహారించాడు. అంతలో కర్మడి తమ్ముడు వృకరథుడు సాహసించి రాగా, అతడిని కూడా సంహారించాడు. శకుని తోబుట్టువులు పండ్రెండుగురు తలపడుతూ ఉండగా వారిని కూడా పడవేశాడు. ఈ విధంగా భీముడు అవక్రపరాక్రమంతో విజ్యంభిస్తూ ఉంటే, శూరసేన వసాతి మాభవ త్రిగ్రత్త బాహ్యాక దేశాల సైన్యాలు వెనువెంటనే అతడిని ఎదిరించాయి. ఇది చూచాడు ధర్మరాజు. వెంటనే గొప్ప సైన్యంతో చేరవచ్చి తలపడ్డాడు. ఆ ధాటికి శత్రుసైన్యాలు ఆగలేకపోయాయి. సైన్యం కొంత నశించింది. కొంత ఖండితమై భయభ్రాంతమైంది. మరికొంత చిక్కులో పడి దుఃఖాక్రాంతమైంది, కొంత సైన్యం గర్వముడిగి ఆశ్చర్యంగా చూస్తూ ఉంది. ఈ పరిస్థితిని గమనించి, దుర్యోధనుడు వెళ్లి ద్రోణాచార్యుడిని యుద్ధానికి ప్రేరేపించాడు. అతడు అమితోత్సాహంతో ఆ ధర్మరాజును దివ్యాప్రాలతో ఎదుర్కొన్నాడు. ధర్మరాజు ఆ దివ్యాప్రాలను ప్రత్యాప్రాలు ప్రయోగించి శమింపజేశాడు. ఇది కాదని దుర్యోధనుడి కిచ్చిన మాట నెరవేర్ఘటానికి ద్రోణుడు ధర్మరాజుపై ఐంద్రాప్రాన్ని ప్రయోగించాడు. అది కూడ విఫలం కాగానే సకల ప్రాణిలోక భయంకరమైన బ్రహ్మాప్రాన్ని ప్రయోగించాడు. దానిని ధర్మరాజు తిరిగి బ్రహ్మాప్రంతోనే నివారించాడు. అంతలో ధృష్టద్యుమ్యుడు ద్రోణుడిని అడ్డుకొన్నాడు. ధృష్టద్యుమ్యుడిని అలక్ష్యంచేసి ద్రోణుడు. (తరువాతి పద్యంతో అవ్యయం).

చ. ద్రుపదుని సేనపై నడరి తోలినఁ జూచి వృకోదరుండు దే
వపతిసుతుండుఁ డాకి యనివారణ నగ్గరు నొంప నేచి యు
గ్రపువడి మాత్స్యకేకయ ముఖం బగు పాండవ సైస్ మొక్క పె
ట్ల పరగి నీ బలంబుల కడంక యడంచి మబించి పేల్లినన్.

93

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపదుని సేనపైన్= ద్రుపదరాజు సైన్యంమీద; అడరి= విజ్యంభించి; తోలినన్= పారిపోయేటట్లు చేయగా; చూచి= గమనించి (కోల్లి తే హాస్యమానా ద్రోణేన పాంచాలాః ప్రాద్రవన్ భయత్), పశ్యతో భీమసేనస్య పార్థస్య చ మహాత్మనః' (ద్రోణ. 157/44) అని సంస్కృత మూలం.); వృకోదరుండు= భీముడు; దేవపతి సుతుండున్= ఇంద్రసుతుడు అర్థనుడు,

ఈ ఇద్దరు; తాకీ= (ద్రోణుడిని) ఎదుర్కొని; అనివారణ= ఆటంకం లేకుండా (వెంటనే అని భావం); ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; నొంపన్= (బాణాలతో) నొప్పిస్తూ ఉంటే; ఏచి= విజృంభించి; ఉగ్రపువడిన్= భయంకరమైన వేగంతో; మాత్స్యకేకయ ముఖంబు+అగు= మత్స్య కేకయదేశాల పైన్యం ముఖభాగంలోగల; పాండవమైన్యము= పాండవులసేన; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒకేసారి; పరగి= చుట్టుముట్టి; నీ బలంబుల కడంక= నీ పైన్యాల గర్వాన్ని; అడంచి= అణాచి; మదించి= గర్వించి; పేర్చిన్= విజృంభించగా.

తాత్పర్యం: ద్రుపదుడి పైన్యంపై విజృంభించి దానిని పారద్రోలాడు. దీనిని గమనిస్తూ వెంటనే భీమార్జునులు ద్రోణాచార్యుల నెదుర్కొని నిరాటంకంగా బాణాలతో నొప్పిస్తుంటే, అదే సమయంలో నీ పైన్యాన్ని, పాండవ సేనలు - ప్రధానంగా మత్స్య కేకయాది పైన్యాలు వేగంగా చుట్టుముట్టాయి. నీ పైన్యాల గర్వముడిగించి మదాతిరేకంతో ఇంకా విజృంభిస్తానే ఉండగా (తరువాతి వచనంతో అన్యయం).

వ. కనుంగిని కౌరవేష్యరుండు కర్మని కిట్లనియో.

94

ప్రతిపదార్థం: కనుంగొని= చూచి; కౌరవ+ఈష్యరుండు= కౌరవరాజు దుర్యాధనుడు; కర్మనికిన్= కర్మడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియోన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అది చూచి దుర్యాధనుడు కర్మడితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘పాండవ పాంచాలాదులు, గండు మిగిలి బెట్టు దఱుమఁ గౌరవబల మొం డొండ కలంగెడు నీ దగు, దండితనము సూపి కావఁ దగు తత్తి వచ్చేన్.’

95

ప్రతిపదార్థం: పాండవ పాంచాలాదులు= పాండవ పాంచాల ప్రభృతి యోధులు; గండు= పారుషం; మిగిలి= అతిశయించి; బెట్టు= మిక్కిలి; తఱుమన్= తరుముతూ ఉంటే; కౌరవబలము= కౌరవమైన్యం; ఒండు+బండు+అ= క్రమక్రమంగా; కలంగెడున్= కలత జెందుతూ ఉన్నది (కావున); నీది+అగు= నీదైన; దండితనము= గొప్పతనాన్ని; చూపి= ప్రదర్శించి; కావన్+తగు; తత్తి= కాపాడటానికి తగిన సమయం; వచ్చేన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ‘పాండవ పాంచాల ప్రముఖ యోధులు మహాపారుషంతో మన పైన్యాన్ని తరుముతూ ఉంటే క్రమక్రమంగా పైన్యానికి ధైర్యం దెబ్బతినిపోతూ ఉన్నది. కాబట్టి నీవు విక్రమించి, ఈ మన పైన్యాన్ని కాపాడవలసిన సమయం ఆసన్నమైనది.

వ. అనపుడు.

96

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగానే.

తాత్పర్యం: దుర్యాధనుడు కర్మడితో ఇట్లా అనిన వెంటనే.

శా. ‘చంపం జాలుడు నే నొకండన భుజాశక్తిన్ నరున్ వెండి మర్మంపం జుల్మసు భీమముఖ్యుల భవత్తేజంబు రాజ్యంబుఁ బాలింపం బూనిన యేను గల్లగ లపుల్ జ్యంభంతురే? చూడు నాతెంపుం బెంపును’ నంచుఁ గర్భుఁడు మహాబీర్ధాకృతిం బీళిన్.

97

ప్రతిపదార్థం: నేను+ఒకండన్+లు= నేనొక్కడనే; భుజాశ్త్రిన్= (నా) భుజబలంతో; నరున్= అర్జునుడిని; చంపన్+చాలుదున్= చంప జాలుతాను; వెండి= మరియు; భీమ ముఖ్యులన్= భీముడు మొదలైనవారిని; మర్దింపన్= నుగ్గునుగ్గు చేయటం; చుల్చున్= తేలిక; భవత్+తేజంబు= నీ పొరుషాస్ని; రాజ్యంబున్= రాజ్యాస్ని; పాలింపన్+పూనిన్= పరిపాలించటానికి తలమైట్టిన; ఏను= నేను; కల్గిగన్= ఉండగా; రిపుల్= శత్రువులు; జ్యంభింతురే?= విజ్యంభింతిస్తారా? (విజ్యంభింతలేరని భావం); నా తెంపున్= నా సాహసాన్ని; పెంపున్= పరాక్రమాతిశయాన్ని; చూడు= (ఇక) చూడు; అంచున్= అంటూ; కర్ణుడు= కర్ణుడు; మహా(మహాత్తీ)+ఉద్దీష్ట+అకృతిన్= గొప్ప గర్వంతో కూడిన ఆకారంతో; పాల్చినన్= ప్రకాశించగా.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్యోధనా! భుజబలంతో అర్జునుని నేనొక్కడినే చంపగలను. తరువాత భీముడు మొదలైన వారిని మర్దించటం తేలికైన పని. నీ క్షాత్రతేజస్సు రాజ్యాస్ని పరిపాలించటానికి పూనుకొంటే, నేనుండగా ఈ శత్రువులు విజ్యంభింతిస్తారా? నా సాహసాన్ని, పరాక్రమాతిశయాన్ని చూడు, అంటూ కర్ణుడు గొప్ప గర్వాన్ని ప్రదర్శిస్తూ, ప్రకాశిస్తూ ఉంటే (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

కృపాచార్యండు గర్జ నుపాలంభించుట (సం. 7-133-12)

వ. కనుంగిని గృపాచార్యం డలంతి నవ్వుతో నతని కి ట్లనియే.

98

ప్రతిపదార్థం: కనుంగిని= చూచి; కృపాచార్యండు= కృపాచార్యుడు; అలంతి నవ్వుతోన్= మందహసంతో; అతనికిన్= ఆ కర్ణుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడు, చిరునవ్వునవ్వి కర్ణుడితో ఇట్లా పలికాడు:

చ. ‘అగు నగు! మేలు మేలు! మనుజాథిపుడున్ మహి యేలు మాటల
స్వగటేమి యమ్మెయిన్ నెఱపినం జెండుఁ బాండుతనూజ కోటియుం
దగు మును ఫోషయాత్రను బదంపడి గోగ్రహణంబునందుఁ బే
రు గినిన నీకు ని ట్లనుట క్రొవ్వులు దక్కుము; సాలు నిన్నియున్.

99

ప్రతిపదార్థం: అగును+అగున్= అవునవును; మేలు మేలు!= మంచిది మంచిది! (పరిపోస గర్భిత వచనమిది); మనుజ+అధిపుడున్= దుర్యోధనుడు; మహి= ఈ భూమిని; ఏలు మాటలన్= పాలిస్తాడనే మాటలతో మాత్రం; మగటేమి= పొరుషాస్ని; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; నెఱపినన్= చూపుతూ ఉంటే; పాండు తనూజకోటియున్= పాండవుల సమూహం; చెడున్!= నశిస్తుంది! (నశించక ఉంటుందా? అని ఎత్తిపొడుపు. నశించరని భావం.); మును= పూర్వం; ఫోషయాత్రను= ఫోషయాత్రా సమయంలో; పదంపడి= అటు తరువాత; గోగ్రహణంబునందున్= ఉత్తర గోగ్రహణ సమయంలో; పేరు+కొనిన నీకున్= పేరు(కీర్తి) తెచ్చుకొన్న నీకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనుట= అనటం; తగున్!= యుక్కమే (ఇదికూడా ఎత్తిపొడుపు మాటయే - కర్ణుడు ఫోషయాత్రలో పారి పోయాడు - ఉత్తర గోగ్రహణంలో అర్జునుడిచే జయించబడ్డడు); క్రొవ్వులు= గర్భోక్తులు; తక్కుము= తగ్గించుకొనుము; ఇన్ని యున్= ఈ మాత్రం మాటలు; చాలున్= సరిపోతాయి.

తాత్పర్యం: అవునోను! మేలు మేలు! దుర్యోధనుడు భూమండలాన్ని పరిపాలిస్తాడనే ఈ పొరుషవాక్యాలు పలికి నంత మాత్రాన పాండవులు నశిస్తారా? ఇదివరకు ఫోషయాత్రలో, ఉత్తర గోగ్రహణంలో కూడా పేరు తెచ్చుకొన్న నీవు ఇట్లా మాట్లాడుట తగునా! ఈ పాగరుబోతుమాటలు కట్టిపెట్టుము. ఇంతవరకు మాట్లాడింది చాలు.’

విశేషం: కర్ణుడికి పాండవులను గెలిచేటంత సామర్థ్యం లేదు. ఇతడి మాటలు బూటకాలే. నమ్మిదిగినవి కావు - అని కృషుడు దుర్యోధనుడితో చెప్పక చెప్పినట్లయింది. ఈ కృపాచార్యుడి అభిప్రాయం ఇక్కడ ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

వ. అని వెండియు.

100

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు పలికి; వెండియున్= మరల.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్ణుడిని ఎత్తిపొడిచి మళ్ళీ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నిన్నను బాండుతనూజూల , నెన్నండును బోరఁ జాచి యెఱుగని వాలిం
గన్నట్లు పలుక నేటికి , నిన్న సెనటి రజ్జు లనికి నివి దోడ్పడునే?

101

ప్రతిపదార్థం: ఎన్నండును= ఏనాడుకూడా; నిన్నను= నిన్న(కర్ణుడిని); పోర్ను= యుద్ధంలో; చూచి+ఎలుఁగని వారిన్= చూచినట్లే తెలియనివారిని; పాండుతనూజూలన్= పాండవులను; కన్న+అట్లు= చూచినవిధంగా; పలుకన్= పలుకటానికి; ఇన్ని+చెనఁటి రజ్జులు= ఇన్ని కుత్తితాలైన వ్యాఘరప్రలాపాలు; ఏటికిన్?= ఎందుకు?; అనికిన్= యుద్ధానికి; ఇవి= ఈ వ్యాఘరప్రలాపాలు; తోడ్పడును+ఎ?= తోడ్పడుతాయా? (తోడ్పడవని భావం).

తాత్పర్యం: ఎన్నడూ నిన్నా, పాండవులనూ యుద్ధంలో చూచి ఎరుగని వారిని చూచి మాట్లాడినట్లు మాట్లాడటం ఎందుకు? నీవు పలికిన ఇన్ని వ్యాఘరప్రలాపాలూ యుద్ధానికి తోడ్పడేవేనా?

క. క్రీడికి మును మన మందఱు , నోడు టెఱుగు; దన్నలును ఘుటోత్కుచుడు దగగం
దోడు పడ బంధువుపతులు , గూడి నడవ మనకు గెలుపు గొన నెట్లు లగున్?

102

ప్రతిపదార్థం: మును= పూర్వం; మనము+అందఱును= మనమందరం; క్రీడికిన్= అర్బునునకు; బిడుట= ఓడిపోవటం; ఎఱుగుదు= తెలిసినవాడవు (మనం జయించుట ఇంతవరకు జరుగలేదని భావం); (ఇప్పుడు ఆ అర్బునునకు); అన్నలును= ధర్మజ భీములు; ఘుటోత్కుచుడున్= ఘుటోత్కుచుడు; తగన్= తగినవిధంగా; తోడ్పడన్= సహాయం చేస్తూ ఉండగా; బంధు నృషపతులున్= బంధువులైన రాజులు కూడా; కూడి నడవన్= కూడుకొని తోడై నడువగా; మనకున్= నీకు నాకు మాత్రం కాదు మనందరికి; గెలుపు+కొనన్= (వారితోపోరి యుద్ధంలో) గెలుపు సాధించటానికి; ఎట్లులు= ఏ విధంగా; అగున్?= సాధ్యమవుతుంది? (సాధ్యంకాదని భావం).

తాత్పర్యం: మనమందరం ఇదివరకు యుద్ధంలో అర్బునుడికి ఓడిపోవటం నీకు తెలుసు. ఇప్పుడు అర్బునుడొక్కడు కాడు, అతడికి ధర్మరాజు, భీముడు, ఘుటోత్కుచుడు, అంతేగాక బంధువులైన ఇతర రాజులు తోడుగా ఉండగా అతడిని గెలవటం ఎట్లా సాధ్యం అవుతుంది?

చ. అనపుడుఁ గర్జుఁ డిట్లు లను ‘నాడిన యంతయుఁ జేయుఁ జాలు బం
టున కెటు లన్న నేమగు? గడుం బెలుచన్ మును ప్రోసికాదె వ్య
ప్పి నిగుడజేయు నంబుదము సెల్లదు నీ పలు కింతవట్లు సైఁ
పన తగు నింక నేమనినఁ బాయఁడ! నాలుక గోయుదుం జమీ!’

103

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అనగానే; కర్ణుడు= కర్ణుడు; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనున్= అంటాడు; ఆడిన+అంతయున్= చెప్పినదంతా కూడా; చేయన్+చాలు= చేయటానికి సమర్పించెన; బంటునకున్= వీరునకు; ఎఱులు+అన్నన్= ఎట్లా అన్నాకూడా;

ఏమి+అగున్= ఏమవుతుంది? (ఏమీ కాదని భావం) (ఎట్లాగూ చేస్తాడు కాబట్టి చేతకు ముందుకాని, చేసిన తరువాత కాని చెప్పటం ఒకటే - కావున నేను ముందుగా చెప్పటం తప్పుకాదు ఎట్లా+అంటే?); కడున్= మిక్కిలి; పెలుచున్= బిగ్గరగా; మును= మొదట; మ్రోసికాదె!= గర్జున చేసిన తరువాతనే కదా!; అంబుదము= వర్షకాల మేఘం; వ్యష్టిన్)= వాను (ఇక్కడ దృష్టి అనే ఉన్నానియా ప్రతిపారం కంటే 'వ్యష్టి' అనే ఈ బాలసరస్వతీ బుక్ డిపో మద్రాసు ప్రతి ప్రకృతానుకూలంగా ఉన్నది. కాబట్టి ఆ పారాన్నే గ్రహించటం జరిగింది. శ్లో 'శూరాగర్జుంతి సతతం ప్రావృత్తిష బలహకా:' అని మూల సంస్కరం (158/25); నిగుడన్+చేయున్= వ్యాపింపచేస్తుంది (కావున); నీ పలుకు= నీ మాట (నీవు నన్ను ఆశ్చేపించిన తీరు అని భావం); చెల్లదు= తగింది కాదు; ఇంతవట్టు= ఈ మాత్రం; సైదున్= సహించటమే (ఇప్పటివరకు నీ వాడిన మాటలు సహించటం అని భావం); తగున్= తగుతుంది; ఇంకన్= మళ్ళి; ఏమి+అనిన్= ఏమైనా మాట్లాడితే; పాటుడు!= ఓ బ్రాహ్మణుడా! (ఇంతవరకు బ్రాహ్మణు డనే గౌరవంతో క్షమించానని భావం); నాలుకన్= నాలుక (జిహ్వాను); కోయుదున్+చుమీ!= కోస్తాను సుమా! (ఇకముందు ఇటువంటి మాటలు రాకుండా జాగ్రత్త! అనే కర్మాంగి పోచ్చరిక ధ్వనిస్తూ ఉన్నది).

తాత్పర్యం: అని అనగానే కర్మాంగి చెప్పినదంతా చేసే సామర్థ్యమున్న వీరుడికి ఎట్లా చెప్పినా చెల్లుతుంది. వర్షాకాలం లోని మేఘం మొదట గర్జించేకదా తరువాత వర్షిస్తుంది. నీవన్నమాట చెల్లదు. ఓ బ్రాహ్మణుడా! నీవేదో అన్నావు పోస్తి, ఇంతవరకు బ్రాహ్మణుడవనే గౌరవంతో సహించాను. ఇంక మరేదైనా మాట్లాడావంటే నీ నాలుకను కోస్తాను జాగ్రత్త!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. 'ఆడిన యంతయుఁ జేయుఁ జాలు బంటునకెటు లన్న నేనుగున్' అనే 'సామాన్య' వీరవృత్తాంతాన్ని మేఘరూప 'విశేష' వృత్తాంతంతో సమర్థించటం జరిగింది. కావున అర్థాంతరన్యాసాలంకారం. విశేషంతో సామాన్యాన్ని సమర్థించే ఈ అర్థాంతరన్యాసాలంకారంలో 'విశేషం' వైధర్మ్యంలో ఉన్నది. సామాన్య వీరవృత్తాంతంచేత ప్రస్తుత కర్మవృత్తాంతం ప్రతీయమాన మగుటచే కర్మాంగి చేతకు ముందు తాను చేస్తు' నని చెప్పటంలో తప్పులేదనే విషయాన్ని మేఘవృత్తాంతంతో సమర్థించుకొనటం కొరకే సామాన్య వీరవృత్తాంతాన్ని ప్రస్తావించాడని తాత్పర్యం.

వ. అని పలికి మతీయును.

104

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; మతీయును= మరల.

తాత్పర్యం: ఇట్లా తాను బీరాలు పలుకటం సమర్థించుకొని మరల. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'సరు నద్దెసఁ గలవారిని , గురుబల ముబ్బు సెడుఁ బొగడి కొఱ కొఱ గాగన్

గురుని గురుతనయు మద్దే , శ్వరు నను నేమిటికిఁ గాని వాలం జేయున్.'

105

ప్రతిపదార్థం: నరున్= అర్జునుడిని; ఆ+దెసన్+కలవారిని= ఆవైపున్నవారిని (పాండవక్షంలోనివారిని); కురుబలము+ఉబ్బి= కౌరవపైన్యంలోని ఉత్సాహం; చెడన్= నశించేటట్లు; పాగడి= పాగడి; కొఱకొఱ= కోపము; కాగన్= పుట్టగా; గురునిన్= ద్రోణుడిని; గురుతనయున్= అశ్వత్థమను; మద్దేశ్వరున్= శల్యాడిని; ననున్= (కర్మాంగిని); కానివారిన్= అసమర్థులనుగా; చేయున్+ఏమిటికిన్= చేయటమెందుకు?

తాత్పర్యం: అర్జునుడిని, అర్జునుడి పక్షంలో ఉన్నవారిని పాగడి, కౌరవపైన్యంయొక్క ఉత్సాహాన్ని చెరిచి, కోపం కలిగేటట్లుగా, ఆచార్యాడిని, ఆచార్యపుత్రుడు అశ్వత్థమను, శల్యాడిని, నన్ను అసమర్థులను చేస్తున్నావు. ఎందుకు?

క. అని మామఁ బలుకు పలుకులు , విని యశ్వత్థామ క్రోధపివశుం డయి గ్ర
కృష్ణ వాలు వెత్తికొని క , ర్ఘ్ని దెసకుం గవియ భూవరుం డెడ సాచ్చేన్.

106

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; మామ్= మామ అయిన కృపాచార్యుడి నుద్దేశించి; పలుకు పలుకులు= పలికే మాటలు; విని= విన్నవాడై; అశ్వత్థామ= కృపుడి సోదరి కుమారుడు; క్రోధ వివశండు+అయి= కోపంతో తనను తాను నిగ్రహించుకొనలేని వాడయి; గ్రుక్కునన్= శిష్టుంగా; వాలు= ఖడ్డన్ని; పెత్తికొని= దూసికొని; కర్మన్= కర్మడి వైపునకు; కవియ్= ఉరుకగా; భూవరుఁడు= దుర్యోధనుడు; ఎడ+చొచ్చేన్= అడ్డగించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా తన మామయైన కృపాచార్యులతో కర్మను మాటలాడటం విని, అశ్వత్థామ కోపం పట్టలేక వెంటనే కత్తి దూసి కర్మడిపైకి ఉరుకుతూ ఉంటే, దుర్యోధనుడు అతడిని అడ్డగించాడు.

ఆ. స్వపతితోడు గూడి కృపుఁడును నెడ సాచ్చే , వార లతనిఁ బట్టి 'వలదు రోష
ముడుగ వలయు' ననిన నుగ్రత నాతడు , పెనగుఁ గర్భుఁ డిట్లు లనియుఁ గనపి.

107

ప్రతిపదార్థం: స్వపతి తోడన్+కూడి= దుర్యోధనుడితో కూడుకొని; కృపుఁడునన్= కృపాచార్యుడు కూడా; ఎడ+చొచ్చేన్= అడ్డవచ్చాడు; వారలు= ఆ దుర్యోధన కృపులు; అతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; పట్టి= (పోకుండా) పట్టుకొని; రోషము= కోపం; ఉడుగవలయున్= మానాలి; అనినన్= అని అంటూ ఉంటే; అతడు= ఆ అశ్వత్థామ; ఉగ్రతన్= క్రోధంతో; పెనగన్= (తప్పుకొని పోవటానికి) పెనగులాడుతూ ఉండగా; కర్మను; కనలి= మండిపడి; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడితోపాటు కృపాచార్యుడు కూడా వచ్చి అడ్డపడి కోపం పనికిరాదని కోపాన్ని విడువుమని చెప్పినా అశ్వత్థామ వినకుండా, కోపోద్రిక్కుడై పెనగులాడుతుంటే, కర్మను కోపంతో ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'విడు విడు మాతం డిమ్మెయి , నడిచిపడగ నేల పట్టి దవసీశ్వర! నీ
వుడిపెడు తెఱగున నా జిరు , దుడుగునె నా చేయిదాకి యుడిగిన భంగిన్?' 108

ప్రతిపదార్థం: అవనీశ్వర!= ఓ రాజు! (దుర్యోధనా!); విడు విడుము= (ఆ అశ్వత్థామను) విడిచివేయండి; ఆతండు= ఆ అశ్వత్థామ; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; అడిచి పడగన్= మిడిసిపడుతూ ఉంటే; ఏల పట్టిదు?= ఎందు పట్టుతావు?; ఆ బిరుదు= ఆ శారుడు; నా చేయి= నా చేతిదెబ్బి; తాకి= తగిలి; ఉడిగిన భంగిన్= నశించే విధంగా; నీవు= దుర్యోధనుడు; ఉడిపెడి తెఱగునన్= మాన్యే పద్ధతిలో; ఉడుగునె?= నశిస్తాడా? (నశించడని భావం).

తాత్పర్యం: 'ఓ దుర్యోధనా! ఆ అశ్వత్థామ అంతగా మిడిసిపడుతూ ఉంటే ఆపటమెందుకు? వదలుము! వదలుము!
నా చేతిదెబ్బి తగిలి ఆగినట్లుగ నీవు ఆనే పద్ధతిలో ఈ వీరుడు ఆగుతాడా?

క. అనుడుఁ గృపాచార్యుం డి , జ్ఞాన పతికిం గాగ నేసు సైరించిన నే
మని పలికితేని నీకుం , జనియెం; బో మ్మింక వలదు సంభ్రమ మనియెన్.

109

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= ఇట్లా పలుకగానే; కృపాచార్యుండు= అశ్వత్థామ మేనమామ; ఈ+జనపతికిన్+కాగన్= ఈ రాజకు కాబట్టి (ఈ దుర్యోధనుడి ప్రయోజనార్థమై); నేను= నేను; సైరించినన్= సహస్రా ఉంటే; ఏమి+అని= ఏ మాట (ఏదో అని భావం.
ఏ మాట మాట్లాడినా దాని మంచి చెడులలో వివక్ష లేదనే అర్థాన్ని 'అని' ఏమి అనే పదంతో చేరి సూచిస్తా ఉండటం లోకవ్యవహారం);
పలికితి(ఏ)+ఎనిన్= మాట్లాడినా కూడా; నీకున్= (కర్మడికి); చనియెన్= చెల్లింది; పాముళై= నిశ్చయం; ఇంక= ఇక; సంబ్రమము= సంక్షేభం; వలదు= వద్దు; అనియెన్= అని పలికాడు.

తాత్పర్యం: అనిన వెంటనే కర్మడితో కృపాచార్యుడు ‘ఈ రాజును చూచి నిన్న క్షమించాను కాబట్టి నీ వేమి మాటల్లాడినా చెల్లింది. ఇంక అలజడి వద్దు, పొమ్ము!’ అని అన్నాడు.

వ. అప్పు డక్కురుపతి గురుపుత్తు నుద్దేశించి.

110

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ+కురుపతి= ఆ కురురాజు దుర్యోధనుడు; గురుపుత్తున్= ఆచార్యుపత్తుడైన అశ్వత్థామను; ఉద్దేశించి= గురించి.

తాత్పర్యం: ఆ సందర్భంలో ఆచార్య కుమారుడయిన అశ్వత్థామతో దుర్యోధనుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ‘గురుడును నీవును మద్దే , శ్వరుడును గర్జుండు గృపుఁడు సౌభలుఁడు ననున్ ధర యేలింపగ నున్నా , రరు; మీకుం దగునె సంగరములోఁ గలగన్.

111

ప్రతిపదార్థం: గురుడును= ఆచార్యుడు (ద్రోణుడు); నీవును= (అశ్వత్థామ); మద్దేశ్వరుడును= మద్దదేశాధిపతి(శల్యుడు); కర్మండున్= కర్మడు; కృపుఁడు= కృపాచార్యుడు; సౌభలుఁడు= శకుని; (మీరందరు) ననున్= నన్ను; ధర= భూమి; ఏలింపగన్+ ఉన్నారరు= పాలింపజేయటానికున్నారు; సంగరములోన్= యుద్ధంలో; కలగన్= కలవరపడటానికి; మీకున్= మీకందరికి; తగునే? = తగుతుందా?

తాత్పర్యం: ‘ఓ అశ్వత్థామ! ఆచార్యుడు మీ తండ్రి, ఆచార్యుపత్తుడవు నీవు, శల్యుడు, కర్మడు, కృపాచార్యుడు, మా మామ శకుని, మీరందరూ నాతో ఈ భూమండలాన్ని పరిపాలింపజేయటానికి ఉన్నారు. మీరు కలహించుకొని యుద్ధంలో సంక్షోభం సృష్టించటం మీకు తగుతుందా?’

క. క్షమియింపు’ మనుడు నతఁ దురు , శమ మొంబినఁ గర్జుఁడుం బ్రశాంతుం దై వి క్రమకేలి సలుపఁ బ్రతిసై , స్వము దెస మొగమయ్యు బటుగుణధ్వని సెలగన్.

112

ప్రతిపదార్థం: క్షమియింపుము= క్షమించుము; అనుడున్= అనగానే; అతడు= ఆ అశ్వత్థామ; ఉరుశమము= శాంతిని; ఒందినన్= పొందగా (శాంతించగానే అని భావం); కర్మండున్= కర్మడు కూడా; ప్రశాంతుండు+ఇ= శాంతించినవాడై; విక్రమకేలి+చలుపన్= పరాక్రమ క్రీడ చేయటానికి (అవలీలగా పరాక్రమించటానికి అని భావం); పటుగుణధ్వని= బిగువైన అల్లెత్తాటి టంకారధ్వని; చెలఁగన్= చెలరేగుతూ ఉండగా; ప్రతిసైన్యముదెస మొగము+అయ్యున్= శత్రుసైన్యాభిముఖుడయ్యాడు.

తాత్పర్యం: కర్మడిని క్షమించండి’ అని అనగానే దుర్యోధనుడి మాట ప్రకారం అశ్వత్థామ శాంతించాడు. కర్మడు కూడా శాంతించి, ఇక ధనుష్టంకారం చేస్తూ యుద్ధం చేయటానికి శత్రుసైన్యాభిముఖుడయ్యాడు.

విశేషం: ఉస్కానియా ప్రతి ఆదరించిన ‘ఉరుశమ’ అనే పాఠమే అనుగుణంగా ఉండటంచేత అదే గ్రహించబడింది.

వ. ఇట్లు గడంగినం బ్రత్యుల్థి పార్థివు లయోధవరు నాలీకించి ‘పొండవులకుఁ బాటిల్చిన యనర్థంబుల కెల్లను ముాలంబు వీడ కాఁడె! వీనిం బొడువుఁడు, పోనీకుఁడు, పడవైవుఁ’ డనుచు దలపడిన నా సూతసూనుఁడు నిజనామాంకితంబులగు నారాచంబులనస్తురపతులఁగరులనరులఁదురంగంబులనరదంబులరూపుమాపి యేపునఁ దచీయాంగంబులు రుభిరంబున మునుంగునట్లు సేసినం జూచి సవ్యసాచి సాయకజాలంబులు

నిగిడించుచుం గవిసిన నతందు మూడు మార్గణంబులు దన తనువును జీనుపుటయుం గినిసి యక్కిలీటి ముష్టి శరంబులనొప్పించి భుజ శిఖరంబున బలు నారసంబులు నాటించినంజేతి విల్లు వడియెం; బడుటకు దలంకక యక్కుధ్వం డాక్షాంబ విల్లు పుచ్ఛకొని వివ్యచ్ఛండు పెడంగుపడునట్టి మేంబున వివిధ విశిఖంబులు నిగిడించిన.

113

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కడంగిన్= తలపడుతూ ఉండగా; ప్రత్యుధి పొర్చివులు= శత్రురాజులు; ఆ+యోధవరుల్= ఆ వీరశ్రేష్టులను; ఆలోకించి= చూచి; పాండవులకున్= మన ధర్మరాజుది పాండవులకు; పాటిల్లిన= కలిగినటువంటి; అనర్థంబులకున్+ఎల్లను= అనర్థాలన్నింటికి; మూలంబు= కారణం; వీడు+అ= వీడే (ఈ కర్మదే); కాడు+ఎ?= కాడా?; వినిన్= ఈ కర్మడిని; పాదువుడు= క్రమ్యండి; పోసీకుడు= తప్పించుకొనిపోకుండా చూడండి; పడవైవుండు= (కొట్టి క్రింద) పడవేయండి; అనుచున్= అంటూ; తలపడిన్= యుద్ధానికి సిద్ధపడగా; ఆ సూత సూనుడు= ఆ సూతపుత్రుడు కర్మడు; నిజనామ+అంకితంబులు+అగు= తన పేరు ముద్రించబడి ఉన్నటువంటి; నారాచంబుల్= బాణాలతో; ఆ+నరపతుల్= ఆ శత్రురాజులను; కరుల్= ఏనుగులను; నరుల్= సైనికులను; తురంగంబుల్= గుర్రాలను; అరదంబుల్= రథాలను; రూపుమాపి= నశింపజేసి; ఏపున్= అధికంగా; తదీయ+అంగంబులు= ఆ చతురంగబలాల శరీరాలు; రుధిరంబుల్= రక్తంలో; మునుంగునట్లు= మునిగిపోయేటట్లు; చేసిన్= చేయగా; చూచి= గమనించి; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; సాయకజాలంబులు= బాణాలసమాహాలు; నిగిడించుచున్= ప్రయోగిస్తూ; కవిసిన్= ఎదుర్కొనగా; అతండు= ఆ కర్మడు; మూడు మార్గణంబులు= మూడు బాణాలను; తన తనువున్= తన శరీరంలో; చొనుపుటయుం= క్రుచ్చుకొనేటట్లు వేయగా; కినిసి= కోపించి; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; ముష్టి శరంబుల్= ముష్టి బాణాలతో; నొప్పించి= నొప్పి కలిగేటట్లు కొట్టి; భుజ శిఖరంబున్= భుజ శిరస్సుపై; బలు నారసంబులు= దృఢములైన బాణాలు; నాటించిన్= క్రుచ్చుకొనేటట్లు చేయగా; చేతివిల్లు= చేతిలో ఉన్న ధనుస్సు; పడియెన్= క్రిందపడ్డది; పడుటకున్= పడినందుకు; తలంకక= భాధపడక; ఆ+కర్మండు; ఆశ్చర్యాంబు+అ= వెంటనే; విల్లు= ధనుస్సును; పుచ్ఛకొని= తీసికొని; వివ్యచ్ఛండు= బీభత్సుడు - అర్జునుడు (కూడా); వెడంగు పడునట్టి= ఆశ్చర్యపడేటటువంటి; వేగంబున్= వేగంతో; వివిధ విశిఖంబులు = పలురకాలైన బాణాలు; నిగిడించిన్= వ్యాపింపజేస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా కర్మడు యుద్ధాన్నిఖుడై వస్తూ ఉండగా శత్రురాజులు అతడిని చూచి (అనగా పాండవపక్షీయులైన వారు). ‘మన పాండవులకు ఇన్ని అనర్థాలు కలిగాయంటే అన్నింటికి వీడే కారణం. ఇంకా చూస్తారేమి? వినిని ఆక్రమించండి. పారిపోసికండి, పడగొట్టండి’ అని పలుకుతూ కర్మడితో యుద్ధానికి తలపడ్డారు. కర్మడు ఆ శత్రురాజులను, చతురంగబలాలను తనపేరు చెక్కబడిన బాణాలతో గాయపరిచి నెత్తుటితో వారి శరీరాలు మునిగేటట్లు చేశాడు. అది చూచిన సవ్యసాచి అనేక బాణాలు ప్రయోగిస్తూ కర్మడిని ఎదుర్కొన్నాడు. కర్మడు అర్జునుడిని మూడుబాణాలతో కొట్టగా అర్జునుడు కర్మడిని ముష్టిబాణాలతో నొప్పించటమే గాక అతడి భుజం కొనన బలువైన బాణాలు నాటాడు. దానితో ఆ కర్మడి చేతివిల్లు క్రిందికి జారిపడింది. అందుకు కర్మడు కలత చెందక వెంటనే వేరొకవిల్లు పుచ్ఛకొని అర్జునుడికి ఆశ్చర్యం కలిగేవిధంగా వివిధ బాణాలను ప్రయోగించగా (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

విశేషం: బీభత్సుడు అనే పదానికి తెలుగులో వివ్యచ్ఛుడు అనే పదం (వికృతి) - యుద్ధరంగాన్ని శత్రుసైన్య రక్తమాంసాదులచేత బీభత్సుంగా చేసేవాడు కాబట్టి అర్జునుడికి ఆ పేరు. అట్టి అర్జునుడే కర్మడి బాణవేగం చూచి ఆశ్చర్యపడ్డాడంటే ఇక కర్మడి ఇప్పటి యుద్ధం తీరు అన్యాదృశం అనే భావం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది. కాబట్టి ‘వివ్యచ్ఛుడు’ అనే పదం ఇక్కడ సార్థకం. ఇది పదద్వోత వస్తుధ్వని.

మ. కడక నైట్లనిచెల్యుఁ దాల్ప నతుఁ దుర్గస్తుల్లి విల్ ద్రుంచి యే
కృషు వేగంబున సూతుమస్తకముతోఁ గూడం దురంగాంగముల్
గడికండంబులు సేసి యూ రథికుమైఁ గాడంగఁ బెక్కమ్ము లే
యుడు నొవ్వాలినఁ బాఱి యెక్కుఁ గృపుతే రుల్ఫ్స! నిర్లజ్జుఁ డై.

114

ప్రతిపదార్థం: ఉల్ఫ్స!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! కడకన్ను= కనుకొలుకు; ఎట్లని చెల్యున్= ఎరుపువన్నె అందాన్ని; తాల్ఫ్ను= పొందగా; అతడు= ఆ అర్జునుడు; ఉగ్రసుల్లిన్= భయంకరమైన స్వరణతో, అనగా చూచేవారికి భయం గౌలిపే ఆకారంతో; విల్= విల్లును; త్రుంచి= తెగగట్టి; ఎక్కుడు వేగంబున్= మిక్కిలి వేగంతో; సూతుమస్తకముతోన్+కూడన్= సారథి శిరస్సుతోపాటు; తురంగ+అంగముల్= అశ్వాల శరీరాలను; కడికండంబులు+చేసి= ముక్కులు ముక్కులుగా చేసి; ఆ రథికుమైన్= ఆ రథికుడి అనగా కర్ముడి శరీరాన; కాడంగన్= నాటుకొనే విధంగా; పెక్కు+అమ్ములు= వివిధ బాణాలను; ఏయుడున్= వేయగానే; నొవ్వు+అరిసన్= నొప్పి నిండగా - నొప్పి మిక్కిలి కలుగగా అని భావం; పాఱి= పారిపోయి; (కర్ముడు) నిర్లజ్జుడు+ఇ= సిగ్గులేని వాడై; కృపుతేరు= కృపాచార్యుడి రథాన్ని; ఎక్కున్= ఎక్కుడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అర్జునుడి కనుకొలుకు అతి క్రోధంతో ఎరబారగా, భయంకరమైన తేజస్సుతో మిక్కిలి వేగంగా కర్ముడి ధనుస్సును త్రుంచివేశాడు. సారథి శిరస్సుతోపాటు గుర్రాల శరీరాలను తుత్తునియలుగా చేసి, ఆ కర్ముడి శరీరాన్ని బాణాలతో నింపివేశాడు. కర్ముడు ఆ బాణాఘాతాల నొప్పికి ఆగలేక పారిపోయి, సిగ్గు విడిచి కృపుడి రథంపైకి ఎక్కునాడు. (తాను కృపాచార్యులను ఇంతకుముందు అనరాని మాటలన్నాడు. ఆలాంటి కృపాచార్యుడి రథంపైకి ఎక్కుతున్నాననే సిగ్గుకూడా కర్ముడికి అప్పుడు లేకుండా పోయింది.)

మ. ఇవ్విధంబున రాథేయం దీండి పాఱిన నీడంబోవు మన సైనికులం గనుంగాని కురువిభుండు. 115

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ ప్రకారంగా; రాథేయండు= కర్ముడు; ఓడి= పరాజయాన్ని పొంది; పాఱిన్= పారిపోగా; ఈడంబోవు= వెనుదిరిగిపోతున్న; మన సైనికుల్న= మన సైనికులను; కనుంగాని= చూచి; కురువిభుండు= దుర్యోధనుడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లూ కర్ముడు పరాభూతుడై పారిపోగానే మన సైనికులు కూడా వెనుదిరిగిపోవటాన్ని గమనించి దుర్యోధనుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ‘నిలువుడు; వెఱవేటికి నేఁ, గలుగగు? గాండీవఁ దక్కుఁ గల పాండవులన్

గెలిచెద నిదె చూడుఁడు నా, యలవుఁ జలము’ ననుచు నడచె నన్నరుమీదన్.

116

ప్రతిపదార్థం: నిలువుడు= (పారిపోక) నిలవండి; నేన్= నేను; కలుగగన్= ఉండగా; వెఱపు= భయం; ఏటికిన్?= ఎందుకు?; గాండీవిన్= గాండీవ ధనుర్ధారి అయిన అర్జునుడిని; తక్కున్+కల= మిగిలిన; పొండవులన్= పొండవులను; గెలిచెదన్= గెలుస్తాను; ఇదిగో= ఇదిగో; నా+అలవున్= నా సామర్థ్యాన్ని; చలమున్= పట్టుదలను; చూడుఁడు= చూడండి; అనుచున్= అని అంటూ; ఆ+నరుమీదన్= ఆ అర్జునుడిపైకి; నడచెన్= (యుద్ధానికి) వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సైనికులారా! పారిపోకండి. నిలువండి. నేనున్నాను కదా! భయమెందుకు? ఆ అర్జునుడినీ, తక్కున పొండవులనూ గెలుస్తాను. ఇదిగో! నా శక్తి, నా పట్టుదల చూతురుగాని’ అని పలుకుతూ ఆ అర్జునుడిపైకి యుద్ధానికి వెళ్ళాడు.

మ. అప్పుడు కృపాచార్యుం డాచార్యునందనున కి ట్లనియె.

117

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కృపాచార్యండు= కృపాచార్యుడు; ఆచార్యనందనునకున్= అశ్వత్థామతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియేన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు యుద్ధానికి వెళ్లటం గమనించిన కృపాచార్యుడు అశ్వత్థామను చూచి ఇట్లా అన్నాడు:

చ. ‘శలభము వహ్నిమీదఁ జను చందము గాదె! సృష్టాలుఁ దర్జునుం
దలపడు బోకి; యాతని శితప్రదరంబుల బాల కగ్గ మై
యెలసినఁ గావగా వశమే? యాతని నీవును నేను నుండి మొ
క్షలమునఁ బోపసీఁ; దగడు గ్రహమున నెయ్యుము నిల్పి మవ్విభున్.’

118

ప్రతిపదార్థం: సృష్టాలుఁడు= దుర్యోధనుడు; అర్జునున్= అర్జునుడిని; తలపడన్+బోక= ఎదుర్కొనటానికి వెళ్లటం; శలభము= మిడుత; వహ్నిమీదఁ= అగ్నిశైలికి; చనుచందము= వెళ్లేవిధం; కాదె?= కాదా? (అపుతుందని భావం) శలభం (మిడుత) దీపపు శిఖను చూచి పండుగా భ్రమించి దానిని పట్టుకొనటానికి వెళ్లి ఆ అగ్నిలో పడి చస్తుంది. కాబట్టి దుర్యోధనుడు అర్జునుడిని జయిస్తానని వెళ్లటం శలభం మంటపైకి వెళ్లటం పంటిదే అపుతుందని భావం; ఆతని శితప్రదరంబుల బారిన్= ఆ యర్జునుడి తీక్ష్ణములైన బాణాల గురికి; అగ్నము+పా= అధీనమై; ఎలసినన్= (అర్జునుడికి) వశమైన ఎడల; ఈతనిన్= ఈ దుర్యోధనుడిని; నీవును= (అశ్వత్థామ); నేనున్= (కృపాచార్యుడు); ఉండి= ఉండి కూడా; (ఆ దుర్యోధనుడికి రక్షణగా నిలిచి కూడా అని భావం); కావగాన్= కాపాడటానికి; వశమే?= వశమవుతుందా? కాదని భావం. (కాబట్టి) నీవును, నేనును ఉండి కూడా; ఈతని; నొక్కల మునన్= పొరుషానికి; పోవన్+ఈన్+తగదు= పోనీయటం యుక్తంకాదు; క్రమ్మన్= శీఘ్రంగా; ఎయ్యుము= వెంబడిం చుము; ఆ+విభున్= ఆ దుర్యోధనుడిని; నిల్చుము= ఆపుము.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు అర్జునుడితో తలపడటానికి వెళ్లటమంటే మిడుత నిష్పమీదికి వెళ్లటంపంటిదే కదా! నీవు, నేను ఉన్నా దుర్యోధనుడు అర్జునుడి వాడిబాణాల బారినపడి చిక్కుకొంటే, ఇతడిని కాపాడటం సాధ్యమా? ఇతడిని పొరుషంతో వెళ్లనీయటం తగదు. వెంటనే అతడిని వెంబడించి ఆపుము.

విశేషం: ఈతని ‘నీవును నేను నుండి’ అనే వాక్యం దేహాలీదత్త దీపన్యాయంగా వెనకవాక్యంలో ముందువాక్యంలో కూడా అన్యయిస్తుంది. కాబట్టి నీవు నేను ఉండి కూడా ఈతడిని కావగా వశమే? అని, నీవూ నేనూ ఉండగా ఈతడిని స్యయంగా యుద్ధానికి వెళ్లనివ్వటం యుక్తం కాదు అని అభిప్రాయం ఏర్పడుతుంది.

క. అనుటయు గురునందనుఁ డ , మ్యునుజాభిపు నెయిబి ‘యేను మాస్టేద జీ

భత్సుని కడక; యేమి మూడినఁ , జనియెదు తల కడచి సాహసక్రియ?’ ననుడున్.

119

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగానే; గురునందనుడు= అశ్వత్థామ; ఆ+మనజాభిపున్= ఆ రాజము (దుర్యోధనుడి); ఎయిది= వెంబడించి; (దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు); ఏను= నేను; బీభత్సుని కడక= అర్జునుడి విజ్యంభణాన్ని; మాస్టేదన్= అరికడతాను; ఏమి= ఏ అనధం; మూడినఁ= వాటిల్లగా; తలకడచి= అతిక్రమించి; సాహసక్రియన్= సాహసకార్యానికి; చనియెదు?= వెళ్లతావు?; అనుడున్= అనగానే.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృపాచార్యుడు పలుకగానే అశ్వత్థామ దుర్యోధనుడిని అడ్డగించి ఇట్లా అన్నాడు: నేను ఆ అర్జునుడి విజ్యంభణాన్ని అణాచివేస్తాను. ఏ కీడు కలిగిందని నీవు అతిక్రమించి సాహసంతో వెళ్లుతన్నావు అని అనగా.

అ. 'గురుడు పాండవులకుఁ గూర్చు; నీవును దానిని , నెత్తిగి బవరమున నుపేక్ష సేయు;
బిబి మటియ భాగ్యహీనత గాక నీ , వేచితేని నెవ్వ రెదురు సెపుము!

120

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= అచార్యుడు ((ద్రోణుడు)); పాండవులకుఁ= ధర్మరాజుధులకు; కూర్చున్= ప్రియాన్ని చేస్తాడు; నీవును= నీవుకూడా; దానిన్= ఆ విషయాన్ని; ఎఱిగి= తెలిసికొని; బవరమునన్= యుద్ధంలో; ఉపేక్ష= అశ్రద్ధ; చేయుదు(వు)= చేస్తావు; ఇది= నీవట్లూ చేయటం; మదీయ భాగ్యహీనత= నా దురదృష్టం; కాక= అలాకాకుండా (ఉపేక్ష చేయక అని భావం); నీవు+ ఏచితి(వి)+ఎనిన్= నీవు విజృంభిస్తే; ఎవ్వరు+ఎదురు?= ఎవ్వరు ఎదురుగా నిలుస్తారు? (నిన్ను ఎదిరించి పోరాడే వీరు లెవ్వరూ లేరని భావం); చెపుము!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యులకు పాండవులంటే ఇష్టం. అది తెలిసి నీవు కూడ యుద్ధంలో అశ్రద్ధ చూపుతావు. అట్లా నీవు ఉపేక్షించటం నా దురదృష్టం. ఒకవేళ నీవు ఉపేక్ష చేయక శ్రద్ధగా శక్తినంతా ధారపోసి యుద్ధంలో విజృంభిస్తే, నీ కెదురుగా యుద్ధంచేసే వీరులెవరైనా ఉన్నారా? నీవే చెప్పుము.

క. పలువురు బంధులు నాకై , పాళిసిలి; మీలంకఁ బాండుపుత్తుల దెస రా
వలవదు; పాంచాలాదుల , వలన నిలిచి గెలువుఁ దేను వారలఁ బీర్తున్.' 121

ప్రతిపదార్థం: పలువురు= అనేకులైన; బంధులు= బంధువులు; నాకై= నాకొరకు; పాలసిరి= మరణించారు; ఇంకన్= మరి; మీరు= నీవు, మీవారు; పాండుపుత్తుల దెస(నీ)= పాండవులవైపునకు; రావలవదు= రావద్దు; పాంచాల+ఆదులవలనన్= ద్రుపదరాజు మొదలైనవారు ఉన్నదిక్కుగా; నిలిచి= ఉండి; గెలువుడు= గెలువండి; ఏను= నేను; వారలన్= ఆ పాండవులను; తీర్తున్= నశింపజేస్తాను.

తాత్పర్యం: ఎంతోమంది బంధువులు నాకొరకు పోరాడి నశించారు. మీరికమీద పాండవులవైపునకు రావద్దు. ద్రుపదరాజు మొదలగు వారితో యుద్ధంచేసి గెలువండి. నేను పాండవులతో యుద్ధం చేస్తాను. వారినిసంహారిస్తాను.'

వ. అనిన విని యశ్శత్తామ భూమీశ్శరున కిట్లనియె:

122

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలుకగా; విని; అశ్శత్తామ= అశ్శత్తామ; భూమీశ్శరునకున్= రాజునకు (దుర్యోధనుడితో); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు అట్లా పలుకగా విని, అశ్శత్తామ అతనితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

క. గురునకు నాకును బాండవు , లరయఁగఁ గూలిమికిఁ బాత్త మగుదుర యైనన్
దురమునఁ జుట్టుత్తికంబను , గరు సిడికొను టీల కలుగుడు? గౌరవనాథా!

123

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథా!= ఓ కురురాజు దుర్యోధనా!; గురునకున్= ద్రోణాచార్యులకు; నాకును= (అశ్శత్తామకు); అరయఁగన్= విచారిస్తే; పాండవులు= ధర్మరాజుధులు; కూరిమికిన్= ప్రేమకు; పాత్రము+అగుదురు+అ= తగినవారే; ఐనన్= అయినాకూడా; దురమునన్= యుద్ధంలో; చుట్టుటేకంబు+అను= బంధుత్వమనే; గరుసు= మర్యాద; ఇడికొనుట= ఇచ్చికొనటం; ఏల= ఎట్లు; కలుగున్?= కలుగుతుంది?

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! ద్రోణాచార్యుడికీ, నాకూ పాండవులు ఇష్టులే. అయినా యుద్ధంలో బంధుత్వాలు లెక్కకేల వస్తాయి?

ఉ. పెక్క రణంబులం గనియుఁ బెద్దయు నమ్మువు నన్ను మధ్యరుం

దక్కినవారు మేము విను దాఁడము ప్రాణము లోపినట్లు పే
రుక్కును బోర దైవగతి యున్నటు లుండెడుఁ గాక; పాండవుల్
మిక్కిలివారు నీ తలపు! మే గెలువన్ వశమే మహీశురా!

124

ప్రతిపదార్థం: ఒ మహీశురా!= ఒ రాజు!; పెక్కురణంబులన్= అనేక యుద్ధాలను; కనియున్= చూచికూడా; పెద్దయున్= పెద్దగా; నన్నున్ (అష్టత్తమను); మద్దరున్= నా తండ్రి ద్రోణాచార్యులను; నమ్మువు= నమ్మటం లేదు; తక్కినవారున్= మిగిలినవారును; మేమున్= మేమును; ప్రాణములు= ప్రాణాలు; దాఁడము= దాఁచకొనేవారం కాము; విను= వినుము; ఓపినట్లు= చేతనయినంతవరకు; పేరు+ఉక్కున్నన్= మిక్కిలి పొరుపంతో; పోర్న్= యుద్ధంచేయగా; దైవగతి= దైవం పోకడ; ఉన్నటులు= ఉండే తీరుగా; ఉండెడున్+కాక= ఉండనీ (దైవం తలచినట్లే జరిగేదేదో జరుగేని, మా ప్రయత్నోపం మాత్రం లేదని భావం); (ఎందుకనగా) పాండవుల్= పాండవులు; మిక్కిలివారు= అధికులు; నీ తలపు= నీ అభిప్రాయం; మే= ప్రకారం; గెలువన్ వశమే?= గెలుపు సాధ్యమవుతుందా? (సాధ్యం కాదని భావం)

తాత్పర్యం: ‘ఒ రాజు! ఎన్నో యుద్ధాలలో నన్ను, మా తండ్రిని ద్రోణాచార్యులను విక్రమిస్తూ ఉంటే చూచి కూడా నీవు అంతగా నమ్మటం లేదు. మేముకాని, ఇతరులుకాని ప్రాణాలు దాఁచకొని యుద్ధం చేసేవారం కాము. ప్రశ్నగా విను. మాకు సాధ్యమయినంతవరకు మహాపొరుపంతో యుద్ధం చేస్తాం. ఆపై దైవం ఏం తలిస్తే అట్లా జరుగుతుంది. పాండవులు మిక్కిలి బలపరాక్రమశాలులు. నీ అభిప్రాయం ప్రకారం వారిని మేము జయించటం సాధ్యమను కొంటున్నావా?

వ. మా కిరువురకుం టోడు కృప కర్ణ కృతవర్ణ మద్రపతులు గల రెట్లును బాండవ సైన్యంబు సమయంతు; మూఱడు' మని వెండియు.

125

ప్రతిపదార్థం: మాకున్+ఇరువురకున్= మా ఇద్దరికి; టోడు= సహాయంగా; కృప-కర్ణ-కృతవర్ణ-మద్రపతులు= కృపాచార్యులు, కర్ణుడు, కృతవర్ణ, శల్యుడు, కలరు= ఉన్నారు; ఎట్లును= ఏ విధంగానైనా; పాండవ సైన్యంబు= పాండవల సైన్యాన్ని; సమయంతుము= నశింపజేస్తాము; ఉఱడుము= ఊరడిల్లండి; అని= ఇలా పలికి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: మా ఇద్దరికి టోడుగా కృపాచార్యులు, కర్ణుడు, కృతవర్ణ, మద్రదేశాధిపతి శల్యుడు ఉన్నారు. పాండవ సైన్యాన్ని ఎలాగయినా నశింపజేస్తాము. మీరు శాంతించండి' అని పలికి మళ్ళీ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. ‘మమ్మ కాదు నీ వెష్టుల సమ్మ; వెట్లు! నమ్మకున్నము నే మగు? నరవరేణ్య!

ప్రతిబలంబుల లోనికిఁ బసుల సదుము, సాచ్చు పులివోలే జీచ్చెదుఁ జాడు నన్ను.

126

ప్రతిపదార్థం: నరవరేణ్య!= ఒ దుర్యోధనా!; నీవు; మమ్మ+అ కాదు= మా మగ్గరినే కాదు; ఎట్లు= ఏ విధంగానైనా; ఎవ్వరిన్= ఎవ్వరిని కూడా; నమ్మువు= విషసించవు; నమ్మక+ఉన్నము= నమ్మకపోయినప్పటికీ; ఏమి+అగున్?= ఏమవుతుంది? (నీవు విషసించినా విషసించకున్న మా కర్తవ్యంలో ఏ మార్పు లేదని భావం); ప్రతిబలంబులలోనికిన్= శత్రుసైన్యాల లోపలికి; పసుల సడుమ+చొచ్చుపులి వలెన్= పశువుల మధ్యన చొచ్చే పెద్దపులి వలె; చొచ్చెదన్= ప్రవేశిస్తాము; నన్నున్ (అష్టత్తమను); చూడు!= చూడుమా! (శత్రుసైన్యంలోనికి నేనెలా ప్రవేశించి విక్రమిస్తానో చూడుమని భావం).

తాత్పర్యం: ఒ రాజు! నీవు మమ్ముకాదు. ఎవ్వరినీ కూడా ఎట్లాగూ నమ్ముపు. అయినా నీ నమ్మికతో మా కేమి

పని? ఇదిగో నే నిష్పదు శత్రుషైన్యంలోనికి పశువులమంద నడుమ పులి ప్రవేశించినట్లు చొచ్చుకొనిపోయి విక్రమిస్తాను చూడుము.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'పసుల నడుమ సాచ్చు పులివోలే' అనే చోట ఉపమాలంకారం - దీనితో క్షణంలో శత్రుషైన్యసంహారం చేయటం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

వ. నీచెపిన పాంచాలురం బఱపెదు, దక్కిన బలంబులం గలంచెదం; గొంతేయులు దార్శనినను మార్కొని నిలువలంచెద' నని పలికి తలకడచి నడజె; నష్టుడు గడంగిన కవ్వడికి మించి పాంచాల కేకయ ప్రభృతిసేన లొక్కపెట్ట కవియుటయు, నా జెట్టి జిరుదు వివిధ విశిఖ పరంపరలు పరగించినన్ బడలు వడియును బలుదెసలం బాటియు నభ్యలంబులు వికలంబు లైను బదుంట్రు రాజులు నిలు నిలు మనుచుఁ బరవసంబు సేసిన, వారల జముని వశంబు సేసి యేచిన యయ్యాచార్యసుతుం జాచి రీషావిష్ణుండై ధృష్టధ్వమ్యుండు డాకి 'సీవు గొందఱ నిర్జించితి నని దుర్జయత్వం బెక్కించుకొనకు; మేను జమ్ము వచ్చినవాడ'ననుటయు నతండు 'నిస్కాదె వెదకెద మధ్చాణంబులకుఁ బ్రాణంబు లిత్తుగా' కనవుడు నప్పాంచాల వరుండతని నుపలక్షించి.

127

ప్రతిపదార్థం: నీ చెప్పిన పాంచాలురన్= నీవు నీర్దేశించినట్టి పాంచాలవీరులను; పఱపెదన్= పారిపోయేటట్లు చేస్తాను; తక్కిన బలంబులన్= మిగిలిన సైన్యాలను; కలంచెదన్= నొప్పిస్తాను; కొంతేయులు= పాండవులు; తార్కొనినను= సమీపించినప్పటికి; మార్కొని= ఎదిరించి; నిలువరించెదన్= కదలకుండా చేస్తాను; అని= ఈ విధంగా; పలికి= చెప్పి; తలకడచి= అతిక్రమించి; నడవెన్= వెళ్ళాడు (దుర్యోధనుడిని దాటవేసి వెళ్ళాడు యుద్ధానికి భావం); అప్పుడు= ఆ సమయాన; కడంగిన కవ్వడికిన్= తలపడుతూ ఉన్న అర్థునుడిని; మించి= అతిక్రమించి (అర్థునుడి కంటే ముందుగా అని భావం); పాంచాల కేకయ ప్రభృతి సేనలు= పాంచాల కేకయ మొదలగు దేశాల సైన్యాలు; ఒక్కపెట్టు+అ= ఒకేసారి; కవియుటయున్= ఎదుర్కొనగా; ఆ జెట్టి బిరుదు= ఆ శ్రేష్ఠవీరుడు (అశ్వత్థామ); వివిధ విశిఖ పరంపరలు= పలువిద్యాలైన బాణాల వరుసలను; పరగించినన్= వ్యాపింప జేయగా; బడలు పడియును= అలసట జింది; పలుదెసలన్= నాలుగుదిక్కులా; పాటియున్= పారిపోయి; ఆ+బలంబులు= ఆ సైన్యాలు; వికలంబులు+పానన్= చెల్లాడెదరు కాగా; సదుండు రాజులు= పదుగురు (శత్రు) రాజులు; నిలుము+నిలుము+అనుచున్= ఆగు ఆగు అంటూ; బరవసంబు+చేసినన్= ధైర్యం చేయగా, ఎదిరించగా అని భావం; వారలన్= ఆ శత్రురాజులను; జముని వశంబు+చేసి= యముడి (ముత్యు) వశం చేసి - అనగా సంహరించి; ఏచిన+ఆ+ఆచార్యసుతున్= విజుంభిస్తున్న ఆ ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడిని (అశ్వత్థామను); చూచి; రోష+అవిష్టుడు+ఐ= క్రోధావేశం గలవాడై; ధృష్టధ్వమ్యుండు= పాండవ సైన్యాధిపతి అయిన ధృష్టధ్వమ్యుడు; తాకి= ఎదుర్కొని; నీవు= ఓ అశ్వత్థామా! నీవు; కొండటిన్= ఏ కొండరిన్; నిర్జించితిన్+అని= జయించానని; దుర్జయత్వంబు= (శత్రువులకు) జయింప శక్యంకాని వాడననే భావాన్ని; ఎక్కొంచుకొనకుము= ఆరోపించుకొనకుము; ఏను+చుమ్ము= నేను సుమీ!; వచ్చినవాడను= (నిన్ను ఎదుర్కొనటానికి) వచ్చిన వ్యక్తిని; అనుటయున్= అనగానే; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ; నిన్నన్+అ= నిన్నే; వెదకెదన్= వెదుకుమన్నాను; కాదు+అ!= కాదా!; మత్త+బాణంబులకున్= నా బాణాలకు; ప్రాణంబు= (నీ) ప్రాణాన్ని; ఇత్తు+కాక= ఇత్తువగానీ; అనవుడున్= అనగానే; ఆ+పాంచాల వరుండు= ఆ ధృష్టధ్వమ్యుడు; అతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; ఉపలక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: నీవు చెప్పినట్లు పాంచాలవీరులైన ధృష్టధ్వమ్యుద్ధారులను పారద్రోలుతాను. మిగిలిన సైన్యాలను కలచివేస్తాను. ఒకవేళ పాండవలే ఎదురైనా ఎదిరించి కదలకుండా చేస్తాను' అని దుర్యోధనుడితో అశ్వత్థామ పలికి, దుర్యోధనుడిని దాటవేసి యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో అర్థునుడు తలపడటానికి ఉపక్రమించగా, అతడిని దాటి, పాంచాల కేకయ సైన్యాలు మరి ఇతర సైన్యాలు ఒకేసారి అశ్వత్థామను చుట్టుముట్టాయి. ఆ మహావీరుడైన

అశ్వత్థామ ఆ సైన్యంపై బాణవర్షం కురిపించాడు. దానితో కొంత సైన్యం అలసి సామృద్ధిల్లింది. మరికొంత సైన్యం పారిపోయింది. మిగిలిన సైన్యం చెదరిపోయింది. అది చూచి కొంతమంది శత్రురాజులు ‘నిలు నిలు’ మని అంటూ దైర్యం చేసి అశ్వత్థామను ఎదుర్కొన్నారు. వెంటనే అశ్వత్థామ వారినందరిని యముడివశం చేసి విజృంభించగా, అతడిని చూచి ధృష్టద్యుమ్ముడు. వెంటనే క్రోధావేశంతో అశ్వత్థామతో తలపడి ‘అశ్వత్థామా! నీవు ఏ కొందరినో జయించి దుర్జయుడిని అనుకోవద్దు. నీతో యుద్ధం చేయటానికి వచ్చింది నేను సుమా! అని అనగా, అందుకు అశ్వత్థామ ‘నీనే కదా నేను వెదకుతున్నది. ఇక దొరికావు. నా బాణాలకు నీ ప్రాణాలను ఇత్తువులే!’ అని ధృష్టద్యుమ్ముడితో అన్నాడు. అప్పుడు ధృష్టద్యుమ్ముడు ఆ అశ్వత్థామను చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ‘నీ జామ్ము వచ్చిన వాడన్’ ఈ ధృష్టద్యుమ్ముడి వాక్యంలోని ‘నీ’ అనే పదం మీ తండ్రి వధకై పుట్టిన ధృష్టద్యుమ్ముడను అనే అర్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. ఇది అర్థాంతర సంక్రమిత వాక్యధ్వని. దీనితో ‘మీ తండ్రినే సంహరించే శక్తి గల నాకు నీవాక లెక్కా?’ అనే అర్థం ధ్వనించటంచేత ఇది వ్యంగ్యార్థంచేత భాసించే అర్థశక్తిమూల ధ్వని.

క. ‘మీ తండ్రికి నే మృత్యువు, సై తోచినవాడు నగుట యట్టుండె; నినుం

జూత మట సనక దగ్గరు, మా తలఁకక; వలదు లిత్తమాటలు మనకున్.

128

ప్రతిపదార్థం: మీ తండ్రికిన్= మీ తండ్రి ద్రోణాచార్యులకు; నేన్= నేను; మృత్యువను+ఇ= మృత్యుదేవతనై; తోచినవాడను= ఆవిర్భవించినవాడను; అగుటన్= కావటం; అట్లు+ఉండెన్= అట్లా ఉండనీ; నినున్= నిన్ను; చూతము= చూస్తాం; అట+చనక= అటుగా వెళ్ళక; తలఁక= భయపడక అనగా ఘైర్యంగా; దగ్గరుమా= దగ్గరికి రా; మనకున్= మన ఇద్దరికి; రిత్తమాటలు= వ్యాఘ్ర ప్రశాపాలు; వలదు= వద్దు.

తాత్పర్యం: ‘మీ తండ్రి ద్రోణాచార్యులకు నేను మృత్యువుగా అవతరించాను - అది అట్లా ఉండనీ; నీ పరాక్రమ మెంతటిదో చూస్తాము. తొలగిపోక ఇటురమ్ము! మనమధ్య వ్యాఘ్రప్రశాపాలతో పనిలేదు.

వ. అనియే నట్లయ్యరువురును నొండిారులం బరుసంబులు పలుకుచుం బలు దెబంగుల మెఱుంగుటమ్ముల నే ట్లుడి; రట్లియెడ.

129

ప్రతిపదార్థం: అనియేన్= అని అన్నాడు (ధృష్టద్యుమ్ముడు అశ్వత్థామతో అన్నాడని భావం); ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇర్దరు; ఒండొరులన్= పరస్పరంగా; పరుసంబులు= కరివైన మాటలు; పలుకుచున్= మాట్లాడుకొంటూ; పలు తెఱంగుల= అనేక విధాలైన; మెఱుంగు+అమ్ములన్= తళతళ మెరుస్తూ ఉన్న అనగా తీక్ష్ణమాలైన బాణాలతో; ఏట్లాడిరి= యుద్ధం చేశారు; అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: అని ధృష్టద్యుమ్ముడు అశ్వత్థామతో అన్నాడు: ఆ విధంగా వారిద్దరూ పరస్పరం పరుశాలు పలుకుతూ పలురకాలైన వాడిబాణాలతో యుద్ధం చేశారు. ఆ సమయంలో.

మ. ధనువుం గేతువుఁ ద్రుంచి, సారథిని రథున్రాతముం గూట్చి, యే పునఁ బాంచాల తనూజు వెల్లిడుగు సాంపున్ వమ్ము గావించి, యా తని పొర్చుంబుల యోధావీరశతముం దనాశ్ములన్ మువ్వురం దునిమెన్ ద్రోణసుతుండు రాజు వ్యాగడన్ దీర్ఘగ్గ దుర్మ్యారుఁ దై.

130

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణసుతుండు= అశ్వత్థామ; ధనువున్= ధృష్టద్యుమ్ముడి విల్లును; కేతువున్= ధ్వజాప్ని; త్రుంచి= తెగగొట్టి;

సారథిని= రథసారథిని; రథ్యప్రాతమున్= రథానికున్న గుర్రాల సమూహాన్ని (నాలుగు గుర్రాలను); కూల్చి= కూలజేసి; ఏపున్= విజృంభణంతో అనగా విజృంభిస్తూ; పాంచాల తమాజి= పాంచాలరాజు కుమారుడైన ధృష్టద్యుమ్యుడియొక్క; వెల్+గొడుగు= శ్వేతచ్ఛత్రంయొక్క; సాంపున్= అందాన్ని; వమ్ముకొవించి= వ్యర్థం చేసి - అనగా శ్వేతచ్ఛత్రాన్ని భగ్గుంచేసి; ఆతని పార్వ్యంబులన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడి ఇరుపార్వ్యాలను అనగా పార్వ్య రక్షకులను; యోధవీరశతమున్= నూరుగురు వీరయోధులను; తద్+మాన్యులన్= ఆ సేనలో శ్రేష్ఠులైన; ముఖ్యురన్= ముగ్గురు యోధులను; రాజు= దుర్యోధనుడు; పాగడన్= పాగడేటట్లు; దోర్గ్రుదుర్వార్యారుడు+ఇ= బాహుబలగర్వంచేత (శత్రువులకు) నివారింపశక్యం కానివాడై; తునిమెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ ధృష్టద్యుమ్యుడి విల్లును, ధ్వజాన్ని తెగగొట్టడు. సారథిని, రథానికున్న అశ్వాలను కూల గొట్టడు. ఇంకా విజృంభించి అతడి శ్వేతచ్ఛత్రాన్ని ఖండించాడు. అంతేగాక అతడి పార్వ్యరక్షకులుగా, అతడికై యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న నూరుమంది యోధులనేగాక ఆ సైన్యంలో ముఖ్యులైన ముగ్గురు యోధులను బాహుబల గర్వంతో నివారింప సాధ్యంకానివాడై దుర్యోధనుడు పాగడగా విక్రమించాడు.

v. ఇప్పిధంబున వైలివథం బాపాచించి సింహానాదంబు సేసిన యశ్వత్థామ కట్టెదుర నిలువలేక పాండవ పాంచాల సైనికులు సెల్లూచెద రైనం గని ధర్మజ సమీరసూనులు ససైస్యంబుగా నతనిం జీవిసినం గురుపతియును గురుసమేతుం డయి సేనలతోడ నడిలనన్ బలుకయ్యంబయ్యు; నప్పుడు విజయిందును మన ప్రజమీదఁ గవిసె; నా సమయంబున నంబష్ట శిబిరంగాబి దేశంబుల బలంబులు భీమసేనుచేత త్రుగ్గి; నా సమయంబున మగధ మద్ర వంగాంబష్టాబి దేశంబుల బలంబుల సష్టసాచి సమయించినం గని కినిసి ద్రోణిండు వాయవ్య బాణంబునఁ గౌంతేయుల మొనలఁ జీక్కాకుల చందంబునం దూలం జేసిన. 131

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ విధంగా; వైరివథంబు= శత్రుసంహోరాన్ని; ఆపాదించి= చేసి; సింహాదంబు= సింహానాదాన్ని; చేసిన+అశ్వత్థామ కట్టెదురన్= చేసినటువంటి అశ్వత్థామ ముందర; నిలువలేక= నిలువటానికి సామర్థ్యం లేక; పాండవ పాంచాల సైనికులు= పాండవుల సైన్యాలు, పాంచాల సైన్యాలు కూడా; చెల్లాచెదరు+ఐన్= మిక్కిలి చెదరిపోగా; కని= చూచి; ధర్మజ సమీరసూనులు= ధర్మతనయ వాయునందనులు (ధర్మరాజు భీముడు - ఈ ఇద్దరు); ససైస్యంబుగాన్= సైన్యంతో సహ (వచ్చి); అతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; పాదివిన్= ఎదిరించగా; కురుపతియును= కురురాజు దుర్యోధనుడు కూడా; గురు సమేతుండు+అయి= ద్రోణాచార్యసహితుడై; సేనలతోడన్= సైన్యంతో (వచ్చి); అడరిన్= విజృంభించగా; బలుకయ్యంబు+అయ్యెన్= గొప్ప యుద్ధం జరిగింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; విజయిందును= అర్జునుడు కూడా; మన ప్రజమీదన్= మన సేనాజనంపై; కవిన్= లంఫించాడు; ఆ సమయంబున్= అదే సమయంలో; మగధ, మద్ర, వంగ, అంబష్ట ఆది - దేశంబుల బలంబులు= మగధదేశం, మద్రదేశం, వంగదేశం, అంబష్టదేశం మొదలైన దేశాలనుండి వచ్చిన సైన్యాలు; సష్టసాచి= అర్జునుడు; సమయించిన్= సంహరించగా; కని= చూచి; కినిసి= కోపించి; ద్రోణిండు= ద్రోణాచార్యుడు; వాయవ్య బాణంబున్= వాయువు - దేవతగా గలిగిన బాణంతో - అనగా వాయవ్యాశ్రూంతో; కౌంతేయుల మొనల్న= పాండవుల సైన్యాలను; చౌక్కాకుల చందంబున్= ఎండుటాకులవలె; తూలన్+చేసిన్= చెదరిపోయే విధంగా చేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శత్రుసంహరం చేసి సింహాదం చేసిన అశ్వత్థామను ఎదిరించి యుద్ధం చేయలేక పాండవ పాంచాల సైనికులు చెల్లాచెదరైపోయారు. అది చూచి ధర్మరాజు భీముడు సేనాసహితంగా వచ్చి అతడిని ఎదుర్కొన్నారు. ఇది గమనించిన దుర్యోధనుడు ద్రోణాచార్యులను వెంట నిడుకొని గొప్ప సైన్యంతో వచ్చి వారిపై విజృంభించాడు. యుద్ధం ఫోరంగా జరిగింది. అప్పుడు అర్జునుడు కూడా మన సైన్యంమీద విజృంభించాడు. అంతలోనే అంబష్ట శిఖి వంగాది దేశాల సైన్యాలు భీమునిచేత చచ్చాయి. అప్పుడే అర్జునుడు మగధ మద్ర వంగదేశాల సైన్యాలతో పాటు ఇతర దేశాల సైన్యాలను కూడా సంహరించాడు. అది చూచి ద్రోణుడు కోపించి వాయవ్యాసాన్ని పాండవసైన్యంపై సంధించి సైన్యాన్ని ఎండుటాకుల వలె పడగొట్టగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సోమదత్తుడు సాత్యకితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చట (పం.7-136-12)

క. ‘అలిగి సరుఁడు భీముఁడు నిరు , గెలఁకుల నయ్యప్రస్తుతునిఁ గిట్టి శరోఘుం
బులఁ దేళ్చిన మగుడ ననికిఁ , దలకొని వడి నురవడించే దత్తైస్యంబుల్.

132

ప్రతిపదార్థం: నరుడున్= అర్జునుడూ; భీముడున్= భీమసేనుడూ; అలిగి= కోపించి; ఇరు+కెలఁకులన్= రెండుపైపుల; ఆ+
అప్రస్తుతునిన్= అప్రత్యాగ్యగురుషైన ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; కిట్టి= చేరి; శర+చిఫుంబులన్= బాణాల ప్రవాహాలతో; తేల్చిన్=
తేల్పగా; మగుడన్= మళ్ళీ; తత్త్వస్యంబుల్= ఆ పాండవసైన్యాల; అనికిన్= యుద్ధానికి; తలకొని= సిద్ధపడి; వడిన్= వేగంగా;
ఉరవడించెన్= విజృంభించాయి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడూ, భీముడూ కోపించి ఆ ద్రోణాచార్యుడికి రెండుపైపుల చేరి, అతడిని బాణాల ప్రవాహాలో
ముంచేత్తారు. ఆ పాండవసైన్యాలు మళ్ళీ యుద్ధానికి తలపడి, వేగంగా విజృంభించాయి.

తే. అధిష్టియు స్తుతునడు బేరగ్గలికలఁ , దఱుమఁ జతురంగములు బేళ్చి యుఱక వాల
మొనలతోఁ దాకి గాండీవ ముక్త విశిఖ , శిఖుల వేడిమి కీటటు చెదరల పఱచె.

133

ప్రతిపదార్థం: అధిష్టియున్= కురురాజు దుర్యోధనుడును; అప్రస్తుతుడున్= ద్రోణాచార్యుడును; పేరు+అగ్గిలికలన్= గొప్ప
ఉత్సాహాలతో; తఱుమన్= తరుముతూ ఉండగా; చతురంగములున్= చతురంగ సైన్యాలు; పేర్చి= విజృంభించి; ఉఱక= లక్ష్మీ
పెట్టక; వారిన్= వారిని; మొనలతోన్= సేనలతో; తాఁకి= తీకాని; గాండీవ= గాండీవమనే అర్జునుడి వింటినుండి; ముక్త= విడువ
బడిన; విశిఖ= బాణాలమొక్క; శిఖల వేడిమికిన్= జ్యాలల వేడికి; ఓటటి= బలహీనమై; చెదరి పఱచెన్= చెదరిపోయి పరుగెత్తాయి
(పాండవుల సేనలపై పడిన కౌరవునేనలు అర్జునుడి బాణాజ్యాలలకు తట్టుకొనలేక చెల్లాచెదరై పరుగులు తీశాయని భావం).

తాత్పర్యం: కురురాజు దుర్యోధనుడూ, కుమారుల అప్రత్యాగ్య గురువు ద్రోణుడూ పెద్ద ఉత్సాహాలో (పాండవుల
సైన్యాలను) తరుముతూ ఉంచే మీ చతురంగబలాలు కూడా పాండవునేనపై విజృంభించాయి. ఆ సమయంలో
అర్జునుడు తన గాండీవ ధనువునుండి విడిచిన బాణాజ్యాలలవేడికి బలహీనపడి మీ సైన్యాలు చెల్లాచెదరైపోయాయి.

వ. అట్టియెడ సోమదత్తుండు సమరోల్లాసంబునం బాండవ సైనికుల ‘నిలు నిలు’ మని యదల్చుచు స్విట్చినం
గనుంగాని సాత్యకి యతనితోడం దలపడినం దత్సుంగ్రామంబు భీమం బయ్య నందు.

134

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయాన; సోమదత్తుండు= భూరిశ్రవసుడి తండ్రి సోమదత్తుడు; సమర+ఉల్లాసంబునన్=

యుద్ధోత్సాహంతో; పాండవ షైనికులన్= పాండవుల షైనికులను; నిలుము+నిలుము+అని= ఆగండి ఆగండి అని; అదల్చుమన్= బెదరిస్తూ; నిల్చినన్= నిలువగా; కనుంగాని= చూచి; సాత్యకి; అతనితోడన్= ఆ సౌమయత్తుడితో; తలపడినన్= థీకానగా; తదీ+సంగ్రామంబు= ఆ యుద్ధం; భీమంబు+అయ్యేన్= భయంకరంగా సాగింది; అందున్= ఆ యుద్ధంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సౌమయత్తుడు యుద్ధోత్సాహంతో పాండవ షైనికులను ఎదుర్కొని నిలునిలుమని అదలిస్తూ నిలబడగా, సాత్యకి చూచి, అతడితో యుద్ధానికి తలపడ్డాడు. ఆ యుద్ధం భయంకరమైంది. ఆ యుద్ధంలో.

- సీ.** సాత్యకి వి ల్లథచంద్ర బాణంబును, నటీకి యా బాహ్మాక సందనుండు
ముప్పదేనమ్ముల నొప్పింప, నత దొండు, విలు గొని యాతని నలుగుటమ్ము
లైటింట నేసి మహారజత, ధ్వజం, జిలఁ గూళ్ళి ధనువు; సెక్కలుగు జేసే
జిఱునవ్వుతో నాతఁ దుఱక వేటీక వింట, నేట్లాడగా భీముఁ దేసే నపుడు
- తే.** దాకి మీ తండ్రిషై ఘుటోత్సుచుండు వైచెఁ, బలిఘుమును; నభి దునిమె నక్కరువరేణ్యుఁ;
డపుడు హాయ సారధులఁ జంపి యతని యుసుఱు, గొనియే బలు నారసమున నా శినివరుండు. 135

ప్రతిపదార్థం: ఆ బాహ్మాక నందనుండు= ఆ సౌమయత్తుడు; సాత్యకి విల్లు= సాత్యకి ధనువును; అర్థచంద్ర బాణంబునన్= అర్థచంద్రాకార బాణంతో; నటీకి= తెగొట్టి; ముప్పదేను+అమ్ములన్= ముప్పదిలయిదు బాణాలతో; నొప్పింపన్= నొప్పి పుట్టిస్తూ ఉండగా; అతండు= ఆ సాత్యకి; ఒండువిల్లు= రెండో ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; ఆతనిన్= ఆ సౌమయత్తుడిని; అలుగు+అమ్ములు+పదింటన్= అయిదు తీక్ష్ణాములైన బాణాలతో; ఏసి= కొట్టి; మహారజతధ్వజంబు= బంగారు ధ్వజాన్ని; ఇలన్= భూమి మీద; కూల్చి= కూలగొట్టి; ధనువు= విల్లును; చెక్కలుగన్= ముక్కలుగా; చేసెన్= చేశాడు; చిఱునవ్వుతోన్= మందహసంతో; అతండు= ఆ సౌమయత్తుడు; ఉఱక= లక్ష్మిపెట్టక; వేఱు+బకవింటన్= మరియుక ధనువుతో; ఏట్లాడగాన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉంటే; అపుడు= అదే సమయంలో; భీముఁడు= భీముఁనెడు; తాకి= డీకొని; మీ తండ్రిషైన్= మీకు తండ్రి వరుసమైన సౌమయత్తుడిషై; ఏనెన్(బాణాలు) వేశాడు - అనగా కొట్టాడు; మరియున్ ఘుటోత్సుచుండు= ఘుటోత్సుచుడు కూడా; పరిఘుమును= పరిఘుమునే ఆయుధాన్ని (ముండ్ల గుదియను); వైచెన్= వేశాడు; ఆ+కురువరేణ్యుఁడు= ఆ సౌమయత్తుడు; అది= ఆ పరిఘూయుధాన్ని; తునిమెన్= తుత్తునియలు చేశాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; ఆ శినివరుండు= ఆ సాత్యకి; హాయసారధులన్= (ఆ సౌమయత్తుడి) రథశ్యాలను రథసారథిని కూడా; చంపి= సంహరించి; అతని+ఉసుఱున్= ఆ సౌమయత్తుడి ప్రాణాన్ని; బలునారసమునన్= బలువైన బాణంతో; కొనియెన్= గ్రహించాడు (సంహరించాడని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ సౌమయత్తుడు అర్థచంద్రాకార బాణంతో సాత్యకి వింటిని నరికి, ముప్పయి అయిదు బాణాలతో అతడిని నొప్పించాడు. సాత్యకి మరొక వింటిని తీసికొని, అయిదు వాడిబాణాలు సౌమయత్తుడిమీదవేసి, గొప్పదైన అతడి వెండిటెక్కాన్ని నేలగూల్చాడు. విల్లు ముక్కలు చేశాడు. సౌమయత్తుడు చిరునవ్వుతో, ధైర్యంగా వేరొక వింటిని చేపట్టి బాణాలను ప్రయోగించాడు. అపుడు భీముడు సౌమయత్తుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఘుటోత్సుచుడు పరిఘుము వేశాడు. దానిని సౌమయత్తుడు భగ్గం చేశాడు. అంతలో సాత్యకి బలమైన బాణంతో సౌమయత్తుడి గుర్రాలను, సారథిని చంపి, అతడి ప్రాణాలను తీశాడు.

విశేషం: ‘అపుడు తాకి మీ తండ్రిషై’ అనే వాక్యం దేహాంచి దీప న్యాయంగా వెనుకముందులకు అన్వయిస్తుంది. ‘అపుడు తాకి మీ తండ్రిషై భీముడు ఏనెన్’ అని, ‘అపుడు తాకి మీ తండ్రిషై ఘుటోత్సుచుడు పరిఘుమును వైచెన్’ అని కూడా వాక్యార్థం ఏర్పడుతుంది. ఈ వాక్యార్థం ఏర్పడటానికి ‘మరియు’ అనే మాటలో వాక్యమోజనం చేసి వ్యాఖ్యానించటం జరిగింది.

క. మారుతి యిమ్మెయి నక్కలు , వీరునిఁ జంపించి మోము వికసిల్లఁగుఁ దాఁ
బోరెడు నెప్పటి మునుము ము , హీరమణుల మీఁదఁ దత్తిమె నిభపురనాథా!

136

ప్రతిపదార్థం: ఇభపురనాథా!= ఓ హస్తివపుర ప్రభువా! - ధృతరాష్ట్రా!; మారుతి= వాయునందనుడు భీముడు; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; ఆ+కురువీరునిన్= ఆ కౌరవంశవీరుడైన సోమదత్తుడిని; చంపించి= సంహరింపజేసి; మోము= ముఖం; వికసిల్లఁగున్= వికాసాన్ని అనగా సంతోషాన్ని పొందగా; తాన్= తాను; పోరెడు= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న; ఎప్పటి మునుము= ఇంతకు ముందటి వరుసలో నున్నటువంటి; మహీరమణుల మీఁదన్= రాజులపైకి; తత్తిమెన్= పరుగుతీశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! భీముడు ఈ విధంగా ఆ సోమదత్తుడిని సాత్యకిచేత చంపించి, తానెంతో సంతోషించి, తాను అంతకుముందు యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న రాజులపైకి పరుగుతీశాడు.

ఉ. చచ్చిన సోమదత్తుఁ గని సాత్యకిపై మనవారు గ్రమ్మినం
జెచ్చెర ధర్మజుం డతనిఁ జేకొని వారలఁ దూలఁ దీలుడున్
వచ్చి గురుండు విల్ నఱకి వైచి సిదంబును డొల్లఁ జేసి మే
నుచ్చి చనంగ నెయ నతఁ డుధ్యట రీషు మహార్ణు మూర్తి యై.

137

ప్రతిపదార్థం: చచ్చిన సోమదత్తున్= మరణించిన సోమదత్తుడిని; కని= చూచి; సాత్యకిపైన్= సోమదత్తుడిని సంహరించిన ఆ సాత్యకిపై; మనవారు= మన కౌరవ షక్షియులైన యోధులు; క్రమికైన్= చుట్టుముట్టగా; చెచ్చెఱున్= వేగంగా; ధర్మజాండు= ధర్మరాజు; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; చేకొని= ఆదుకొని; వారలన్= ఆ కౌరవయోధులను; తూలన్= తొలగిపోయేటట్లు; తోలుడున్= తోలగా; గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; వచ్చి= సమీపించి; విల్= ఆ ధర్మరాజు విల్లు; నఱకివైచి= విరగగొట్టి; సిదంబును= ధ్వజాన్ని; డొల్లఁ+చేసి= పడగొట్టి; మేన్= శరీరాన్ని; ఉచ్చి చనంగన్= క్రుచ్చుకొని బయట వెడలేటట్లుగా; ఏయన్= బాణాన్ని ప్రయోగించగా; అతడు= ఆ ధర్మరాజు; ఉద్ధటరోష మహాగ్రమూర్తి ఒ= పెద్ద కోపంతో భయంకరమైన ఆకారం గలవాడై.

తాత్పర్యం: సోమదత్తుడు మరణించటం చూచి, మనవారు సాత్యకిమీద దండెత్తగా, అది గమనించిన ధర్మరాజు వెంటనే సాత్యకిని ఆదుకొని, మన యోధులను తొలగచేశాడు. అంతలోనే ద్రోణుడు వచ్చి ధర్మరాజు విల్లు నరికి ధ్వజాన్ని పడగొట్టి అతని శరీరం తూట్లు పడేవిధంగా బాణాలు ప్రయోగించాడు. దానితో ధర్మరాజు మహార్ణుపంతో భయంకరరూపం తాట్చి,

క. వేణుక విలు గొని యెమ్ములు , గీఱ మెయుగు నారసముల గిట్టికొలిపిన నీ
టాతు మెయిం గ్రిస్నెత్తురు , వాఱ నతఁడు దేలమీదఁ బడి మూర్ఖులైన్.

138

ప్రతిపదార్థం: వేణు+బక= మరియుక; విలు= ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; ఎమ్ములన్= ఎముకలను; గీఱన్= ఒరసి నొప్పి పుట్టేవిధంగా; మెయుగు నారసములు= తీక్ష్ణంములైన బాణాలను; గిట్టికొలిపినన్= నాటగా; ఉటారి= బలాన్ని కోల్పోయి; మెయిన్= శరీరమందు; క్రొస్సెత్తురు= క్రొత్త నెత్తురు; పాటన్= ప్రవహించగా; అతడు= ఆ ద్రోణాచార్యులు; తేరిమీదన్= రథంమీద; పడి= పడిపోయి; మూర్ఖులైన్= మూర్ఖుపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకొక ధనుస్సు తీసుకొని ఎముకలకు గ్రుచ్చుకొనే విధంగా ద్రోణుడి శరీరంలో వాడిబాణాలు నాటాడు. దానితో బలం కోల్పోయి ద్రోణుడు శరీరంమీద క్రొత్త నెత్తురు ప్రవహించగా, ఆ రథంమీదనే తూలిపడి మూర్ఖుపోయాడు.

ఖ. కొండొక సేపునకు సేద ఢితి యక్కుంభసంభవుండు విజ్ఞంభించి వాయుదైవత్యం బగు శరం జీయుటయు నా భూవిభుండు దద్దేవతాకంబగు సాయుకంబున శమయింపం జేసి పెల్లేసినం గని కృష్ణం డతని కి ట్లనియె.

139

ప్రతిపదార్థం: కొండొక సేపునకున్ = కొంతసేపటికి; సేద+తీటి= తెప్పురిల్లి; ఆ+కుంభసంభవుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; విజ్ఞంభించి= చెలరేగి; వాయుదైవత్యంబు+అగు= వాయువు దేవతగా గలిగిన; శరంబు= బాణాస్తి; ఏయుటయున్= ప్రయోగించగానే; ఆ భూవిభుండు= ఆ ధర్మరాజు; తద్+దేవతాకంబు+అగు= ఆ వాయుదేవతాకమైన; సాయుకంబున్= బాణం అనగా అప్రుంతో; శమయింపన్+చేసి= శాంతింపజేసి; పెల్లు+ఎసినన్= ఎక్కువగా (బాణాలతో) కొట్టగా; కని= చూచి; కృష్ణండు; అతనికిన్= ఆ ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కొంతసేపటికి ద్రోణాచార్యుడు మూర్ఖునుండి తేరుకొని మళ్ళీ చెలరేగాడు. పాండవసేనమై వాయవ్యాప్తాన్ని ప్రయోగించాడు. అది చూచి ధర్మరాజు తానుకూడా వాయవ్యాప్తాన్ని ప్రత్యప్తంగా ప్రయోగించి, దానిని శమింపజేశాడు. అంతేగాక ఎన్నో బాణాలు అతడిపై గుప్పించాడు. అది చూచి కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘నినుఁ బట్టుఁ గుంభజుండు ప్ర , తిన సేయు టెఱుంగు; దతనిఁ దేకువ సెడి మా ర్షినుఁ దగదు; నీకు భీముం , డని సేయు మొగమునుఁ బొదువు మక్కలుసేనన్న.

140

ప్రతిపదార్థం: (ఈ ధర్మరాజు!) నినున్= నిన్ను; పట్టున్= పట్టివేయటానికి (బంధించటానికి అని భావం); కుంభజాండు= ద్రోణుడు; ప్రతినిచేయుట= ప్రతిజ్ఞ చేయుటం; ఎఱుగుదు(పు)= తెలిసినవాడవు (కావున); అతనిన్= ఆ ద్రోణుడిని; తేకువ= భయం; చెడి= నశించి; మార్కునన్= ఎదిరించటానికి; నీకున్ తగదు (కాబట్టి); భీముండు; అని= యుద్ధం; చేయు మొగమునన్= చేసే వైపున; ఆ+కురుసేనన్= ఆ కారవైన్యాన్ని; పొదువుము= ఎదిరించుము.

తాత్పర్యం: ఈ ధర్మరాజు! ద్రోణుడు నిన్ను పట్టుకొంటానని ప్రతిజ్ఞ చేయుటం నీకు తెలుసు. అటువంటప్పుడు భయం వీడి నీ వతడితో యుద్ధానికి తలపడటం తగదు కాబట్టి, భీముడు యుద్ధం చేసే వైపునకు వెళ్ళి కొరవైన్యాన్ని ఎదిరించుము.

తే. ఇతని వధియించుటకు జనియించె నెవ్వు , దతడ యాతని తోడు బోరాడుఁ గాక!

యనుడు నొక్కింత యూహించి యాన్యపాలుఁ , డలగె; ద్రోణుండు ద్రుపద సైన్యమున కడరె.

141

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వుడు= ఏ ధృష్టద్యుమ్ముడయితే; ఇతనిన్= ఈ ద్రోణుడిని; వధియించుటకున్= వధించటానికి; జనియించెన్= పుట్టడో; అతడు+ఆ= అతడే; ఈతనితోడన్= ఈ ద్రోణుడితో; పోరాడున్+కాక= యుద్ధం చేయని (నీవు మాత్రం ఆ ద్రోణుడితో పోరాడవద్దు అని అవధారణార్థక ‘అ’ కారంచేత ధృనిస్తూ ఉన్నది); అనడున్= అనగానే; ఒక్కింత= ఒక్కణాం; ఊహించి= ఆలోచించి; ఆ నృపాలుడు= ఆ ధర్మరాజు; అరిగెన్= (ఆ వైపునకు) వెళ్ళాడు; (ఇక) ద్రోణుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ద్రుపదు సైన్యమునకున్= పాంచాల సైన్యానికై; అడరెన్= విజ్ఞంభించాడు. (పాంచాల సైన్యంతో యుద్ధం చేయటానికి తలపడ్డాడని భావం.)

తాత్పర్యం: ఈ ద్రోణుడిని సంహరించటానికి ఏ ధృష్టద్యుమ్ముడయితే పుట్టడో అతడే ఇతడితో పోరు సలుపుతాడు. నీవు వద్దు’ అని కృష్ణుడు పలుకగానే ధర్మరాజు ఒక క్షణాం విచారించి, భీముడు యుద్ధం చేసే వైపు వెళ్ళాడు. ఇక ద్రోణుడు కూడా పాంచాల సైన్యంతో యుద్ధానికి పూనుకొన్నాడు.

వ. అట్లు సని యుధిష్ఠిరుండు దన తమ్మునకుఁ బెను భ్రావయ్య; నయ్యనిలసుతుండును సాత్యకియు ధృష్టమ్యమ్ముండును బరవసంబు సేసినఁ గృప కర్ణ కలశబ్దవులు గడగి; రయ్యభయ సైనికోత్తములు సంరంభంబునం బేల్నఁ సైన్యద్వయంబును రయంబునం గలయన్ బెరసినం పెందూళి యెగసి తటితోఁ గవియుదెంచు దమంబునకుఁ దీండుపడి చూడ్చులు నిగుడీనికున్నను దమకంబునం దమ తమ పేళ్ళు జిరుదులు నుగ్గడించుచు నగ్గలిక సాంపునను సున్నల సుద్దేశంబుల నద్దెస నిడ్డెస వీరులు వీరుచుండ నంధకారం బతిసాంద్రంబై చిక్కపుత్తిచె; నట్టియెడ బట్టడలి పాండవు లుద్దండ బాహుసంపదలు సూపిన నేపత్తి కౌరవబలంబులుగలగి చీకటికతంబునంగూడుకొనంగానకపలుదెసలఁదొలంగి పాలుపత్తిన నయ్యాచార్యుండు ఘైర్యంబు మెఱయ దుర్మిథనుం గూర్చుకొని యుద్ధామ సామర్థ్యంబున సకల చతురంగంబులం బూచున ట్లొనల్లి యొక్క మోహారంబుగా నమల్లి, యం దగ్గబూగంబునం దాను నిలిచి యిరుగెలంకుల నశ్శత్తామ సాబలుల నుసిచినదుకొన శల్య నిలిపి యన్నదేంద్రుండు వెన్నుడన్ని నిలుచునట్లు సేసె ననుటయు; ధృతరాష్ట్రండు సంజయునితో నిత్తెతుంగునం బన్ని బహుల తిమిరంబున సమరం బెట్లు సేసి రని యడిగిన నతర డతని కిట్లును - నా సమయంబున నక్కలు భూమాలుఁడు దమ కాలుబలంబుల నెల్ల నాయుధంబులు పెట్టి బివియలు పట్ట నియోగించిన.

142

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; చని= వెళ్లి; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; తన తమ్మునకున్= తన సోదరుడైన భీమసేనవకు; పెనుప్రాపు+అయ్యన్= పెద్ద అండ అయ్యాడు; ఆ+అనిలసుతుండును= ఆ వాయునందనుడు - భీముడు; సాత్యకియున్= సాత్యకీ; ధృష్టమ్యమ్ముండును= ధృష్టమ్యమ్ముడూ; బరవసంబు+చేసినన్= ఘైర్యం చూపగా; కృప కర్ణ కలశబ్దవులు= కృపుడు, కర్ణుడు, ద్రోణుడు; కడంగిరి= (యుద్ధం చేయటానికి) పూనుకొన్నారు; ఆ+ఉభయ సైనికోత్తములు= ఆ ఇరువైపులలోని యోధ శ్రేష్ఠులు; సంరంభంబునవ్= తొందరగా; పేర్చిన సైన్యద్వయంబును= మోహారించిన రెండు సేనలు; రయంబునన్= వేగంగా; కలయన్= అంతటను; బెరసినన్= వ్యాపించగా; పెందూళి= పెద్ద దుమ్ము; ఎగసి= పైకి లేచి; (ఏం చేసిందంటే); తటితోన్= అదనతో- ఆ సమయాన; కవియుదెంచు= అలముకొన్న; తమంబునకున్= చీకటికి; తోడుపడి= సహాయపడి; చూడ్చులు= చూపులను; నిగుడనీకున్నను= ప్రసరింపజేయకుండా ఉన్నప్పటికీ (చీకటికి ధూళి తోడై కంటిచూపును ఆనకుండా చేసినప్పటికి కూడా అని భావం); తమకంబునవ్= ఉత్సాహంతో; తమ తమ పేళ్ళు= తమ తమ నామధేయాలను; బిరుదులను= శౌర్య చిహ్నంగా వచ్చిన మారుపేర్లను; ఉగ్గడించునన్= పేర్చుంటూ; అగ్గలిక సాంపునను= ఉత్సాహాదిక్యంతో (యుద్ధం చేయాలనే ఉత్సాహం మిక్కుటంగా ఉన్నది కాబట్టి అని భావం); సన్నలన్= సంజ్ఞలతో; ఉద్దేశంబులన్= ఉపాలతో; ఆ+దెసన్= ఆ వైపున; ఈ+దెసన్= ఈ వైపునను; వీరులు= యోధులు; పోరుచుండన్= యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా; అంధకారంబు= చీకటి; అతిసాంద్రంబు+ఖ= మిక్కెలి దట్టమై; చిక్కు+పటిచెన్= చిక్కు కలుగజేసింది (ఆ దట్టమైన అంధకారం స్వ పర భేదాన్ని గుర్తించకుండా చేసి చిక్కుపెట్టిందని భావం); అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; బిట్లు= మిక్కెలి; అడరి= విజ్యంభించి; పాండవులు= ధర్మరాజుడులు; ఉద్దండ బాహోసంపదలు= గొప్ప భుజబల శోభలను - అనగా గొప్ప భుజ పరాక్రమాన్ని; చూపినన్= చూపగా; ఏపు+అఱి= ఆధిక్యం తగి; కౌరవబలంబులు= కౌరవసేనలు; కలగి= కలతజంది; చీకాకుపడి= చెదరిపోయి; చీకటి కతంబునవ్= చీకటి కారణాన; కూడుకొనన్+కానక= ఒకచోట గుమిగూడలేక; పలుదెసలన్= పలు దిక్కులకు; తొలంగి= తొలగిపోయి (అనగా పారిపోయి); పాలుపు= ఒప్పు; అఱినన్= నశించిపోగా; ఆ+అచార్యుండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఘైర్యంబు= ధీరభావం; మెఱయన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; దుర్యోధనన్= కురురాజు దుర్యోధనడిని; కూర్చుకొని= వెంట పెట్టుకొని; ఉద్దామ సామర్థ్యంబునవ్= గొప్ప సామర్థ్యంతో; సకల చతురంగంబులన్= సమస్తమైన చతురంగసైన్యాన్ని; పూచునట్లు+ఒనర్చి= (యుద్ధానికి) పూనుకొనే విధంగా చేసి; ఒక్క మోహారంబుగాన్= ఒక

వ్యాపాంగా; అమర్చి= ఏర్పరచి; అందున్= ఆ వ్యాపాంలో; అగ్రభాగంబునన్= ముందటిభాగంలో; తాను= ద్రోణుడు తనకు తాను; నిలిచి= ఉండి; ఇరు+కెలంకులన్= రెండువైపుల అనగా రెండు ప్రక్కలలో; అశ్వత్థామ సాబలులన్= అశ్వత్థామను, శకునిని; ఉనిచి= ఉంచి; నడుకొనన్= నడిమి ప్రదేశాన; శల్యున్= శల్యుడిని; నిలిపి= ఉంచి; ఆ+నర+ఇంద్రుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వెన్నుదన్ని= వెంబడించి; నిలుచునట్లు= నిలిచేవిధంగా - పైన్యాన్ని అనుసరిస్తూ అన్ని కోణాలనుండి రక్షిస్తూ ఉండే విధంగా అని భావం; చేసేన్= చేశాడు; అనుటయున్= అని చెప్పగానే; ధృతరాష్ట్రుండు; సంజయునితోన్= ఈ భారతకథను చెపుతున్న సంజయుడితో (ఇట్లు అడిగాడు); ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; పన్ని= (పైన్యాన్ని) మోహరించి; బహులతిమిరంబునన్= చిమ్మచీకటిలో; సమరంబు= యుద్ధం; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చేసిరి?= చేశారు?; అని= ఈ విధంగా; అడిగినన్= అడుగగా; అతండు= సంజయుడు; అతనికిన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; ఇట్లు; అనున్= అన్నాడు; ఆ సమయంబునన్= చీకటి అలుముకొన్న ఆ సమయాన; ఆ+కురుభూషాలుండు= ఆ కురురాజు దుర్యోధనుడు; తమ కాలుబలంబులన్+ఎల్లన్= తమ పదాతిరఖాన్నంతా; ఆయుధంబులు= ఆయుధాలను; పెట్టి= క్రిందపెట్టి - విడిచి అని భావం; దివియలు= దివిటీలను; పట్టున్= పట్టుకొనటానికి; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపీంచగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ ధర్మరాజు వెళ్ళి తన తమ్ముడు భీముడికి పెద్దలండగా నిలిచాడు. ఇక ఆ భీముడు, సాత్యకి, ధృష్టద్యుమ్ముడు - ఈ ముగ్గురు ఎదుర్కొంటూ ఉంటే కృషుడు, కర్మడు, ద్రోణుడు వారితో యుద్ధానికి తలపడ్డారు. ఆ ఇరుపక్షాల యోధముఖ్యులు వెంటనే పైన్యాన్ని సమాయత్తం చేశారు. రెండుపక్షాల పైన్యాలు కలియబడ్డాయి. దానితో పెద్ద ధూళి చెలరేగి ఆ సమయాన అలముకొన్న చీకటికి తోడుకాగా పైనికులకు చూపు అగపడకున్నా, యుద్ధోత్సాహంతో తమ తమ పేర్లు బిరుదులు పేర్కొంటూ సంజ్ఞలతో ఊహాలతో గుర్తించి ఇరువైపుల యుద్ధం చేస్తుండగా చీకటి దట్టమై చిక్కుపరచింది. అప్పుడు పాండవులు మిక్కీలి విజృంఖించి బాహుబల సంపదలు చూపగా, వారి ధాటికి తట్టుకొనలేక మీ పైన్యం ఆ గాఢాంధకారంలో ఎటూకానక సామర్థ్యం నశించి చెదరిపోయింది. మళ్ళీ ఏకం కాలేకపోయింది. అప్పుడు ద్రోణాచార్యుడు ఘైర్యంగా దుర్యోధనుడిని వెంట తీసికొని, మన పైన్యానికి ఘైర్యం కలుగబేసి, ఒక వ్యాపాంగా సేనను మలచాడు. ద్రోణుడు ఆ వ్యాపోనికి మొదటిభాగాన తానే స్వయంగా నిలిచి, ఇరుపార్వతులలో అశ్వత్థామను, శకునిని నిలిపాడు. శల్యుడిని మధ్యభాగాన ఉంచాడు. దుర్యోధనుని సేనకు వెన్నుదన్నుగా నిలిపాడు. ఇట్లు సంజయుడు చెప్పుతూ ఉండగా ధృతరాష్ట్రుడు - ‘ఓ సంజయ! చీకట్లు అంతగా వ్యాపించి చూపులు ఆనలేదుకద! మరి యుద్ధం ఎట్లు చేశారు?’ అని ఆడుగగా, సంజయుడు ‘ఆ సమయంలో దుర్యోధనుడు పదాతిదళాలను ఆయుధాలను విడిచి దివిటీలు పట్టుకొమ్మని ఆదేశించాడు. అప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. మున్మాపని మానుసులం : గ్రస్తాన పతి సంఘటింపగాఁ బనిచిన సంపుంబుగ నొడగుల్లిన , నున్నత కరబిప నికర ముజ్జులితముగన్.

ప్రతిపదార్థం: మున్ను= మొదట; ఆ పనిన్= ఆ కార్యాన్ని; క్రస్తాన్+అ= తొందరగానే; సంఘటింపగాన్= చేసేటట్లు; మానుసులన్= మనమ్ములను; పతి= రాజు (దుర్యోధనుడు); పనిచినన్= ఆజ్ఞాపీంచగానే; సంపుంబుగన్= సిద్ధంగా; ఒడన్+కూర్చినన్= చేసినవెంటనే; ఉన్నత కర దీప నికరము= ఎత్తైన దివిటీల సమూహాన్ని; ఉజ్జ్వలితముగన్= ప్రజ్వలితంగా.

తాత్పర్యం: మొదట ఆ పని చేయాలి’ అని దుర్యోధనుడు మనమ్ములను నియోగించాడు. వారు ఆ దివిటీల పనిని తొందరగా సిద్ధం చేశారు. అప్పుడు (పదాతివర్గాలు) ఎత్తైన ఆ దివిటీల సమూహాన్ని ప్రకాశవంతంగావెలిగేటట్లు.

- వ. చేసికొని యప్పదాతి వర్ణంబులు బివియలు దెళ్లిన నష్టరణివరుండు రథంబున కైదును, గలికి మూడును, దురంగంబున కొండును నియతంబుగాఁ బట్టించి మతియు వానికెలంకులను గేతనంబులకును దగం బట్టునట్లు సేసి, వెండియు మోహరంబు ముందటను బార్ష్యంబులను జిఱుందను బ్రథలు నిగుదం బోడవుగా నెత్తిపట్టం బనిచిన, నష్టేలుంగు నింగికి నేలకుం జాలి పాలిచె; నట్టియెడ మణి భూషణంబులను రత్నకేతనంబులను వివిధాయుధంబులను బ్రతిప్రభలు ప్రజ్వలిల్ల శోఖబ్లి నీ సైన్యం బోపైపె; నష్టుడు పాండవ బలంబునను రథంబునకుం బదియును గలికేడును దురంగంబునకు రెండునుగాఁ దత్తకారంబునం గర ఛిపికాలోకం బాలోకనీయం బయ్య; నయ్యపుసరంబున నయ్యప్రగురుడు మధ్యంబినమార్తాండు పగిబం బ్రదీష్టమూల్తియై వెలుంగ నమ్మనుజపతి యనుజస్తులతో ని ట్లనియె.

144

ప్రతిపదార్థం: చేసికొని= (దివిటీలను ప్రజ్వలితంగా) ఒనర్చి; ఆ+పదాతివర్గంబులు= ఆ కాలుబలముల సమూహాలు; దివియలు= దివిటీలను; తెచ్చినన్= తేగా; ఆ+ధరణివరుండు= ఆ రాజు దుర్యోధనుడు; రథంబునకున్= రథానికి; పదును= అయిదు దివిటీలను; కరికిన్= గజానికి; మూడును= మూడు దివిటీలను; తురంగంబునకున్= గుర్రానికి; ఒండును= ఒక దివిటీని; నియతంబుగాన్= నిధిగా; పట్టించి= పట్టేవిధంగా చేసి; మతియున్= మరియు, అంతేగాక; వానికెలంకులను= ఆ రథాదుల పార్శ్వబూగాలలో; కేతనంబులకును= ధ్వజాలకు కూడా; తగన్= తగినవిధంగా; పట్టువట్లు+చేసి= పట్టించి; వెండియున్= మతియు; మోహరంబు ముందటను= పూపోనికి ముందుబాగాన; పార్శ్వంబులన్= ప్రకృతలకు; పిఱుందను= వెనుకబాగానకూడా; ప్రభలు= కాంతులు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; పాడవుగాన్= ఎత్తుగా; ఎత్తిపట్టన్= లేవనెత్తి పట్టుకొనేందుకు; పనిచినన్= నియోగించగా; ఆ+వెలుంగు= ఆ వెలుగు; నింగికిన్= ఆకాశానికి; నేలకున్= భూమికి; చాలి= సరిపడి; పాలిచెన్= ఒప్పింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయాన; మణిభూషణంబులను= మణిమయభూషణాలతో; రత్నకేతనంబులను= రత్నఘచిత ధ్వజాలతో; వివిధ+ ఆయుధం బులను= అనేకాలైన ఫడ్డార్యాయుధాలతో; ప్రతిపభలు= ప్రతిఫలించిన కాంతులు; ప్రజ్వరిల్లన్= వెలుగొందగా; శోభిల్లి= ప్రకాశించి; నీ సైన్యంబు= నీ సేన; ఒప్పెన్= ఒప్పింది; అప్పుడు= అదే సమయంలో; పాండవ బలంబునను= పాండవుల సైన్యంలోకూడా; రథంబునకున్= రథానికి; పదియును= పది దివిటీలు; కరికిన్= ఏనుగుకు; ఏడును= ఏడు దివిటీలు; తురంగంబునకున్= అశ్వానికి; రెండును= రెండు దివిటీలు; కాన్= ఉండేటట్లు; తర్వ+ప్రకారంబునన్= ఆ విధంగా; కర దీపికా= చేదివిటీలయ్యుక్క; ఆలోకంబు= వెలుగు; ఆలోకనీయంబు+అయ్యెన్= చూడదగినదయింది; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; ఆ+అప్రతివిద్యాగురువు అనగా ద్రోణుడు; మధ్యందిన మార్తాండు పగిదిన్= మట్టమధ్యాహ్నా సూర్యుడివలె; ప్రదీష్టమూర్తి ఐ= వెలుగొందుతున్న ఆకారం కలవాడై; వెలుంగన్= ఒప్పుతూ ఉండగా; ఆ+మనుజపతి= ఆ రాజు అనగా దుర్యోధనుడు; అనుజన్ములతోన్= (తన) తమ్ములతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: చేసుకొని పదాతిదళాలు దివిటీలు తేగానే, దుర్యోధనుడు రథానికి అయిదుదివిటీల చౌపున, ఏనుగుకు మూడు చౌపున, అశ్వానికి ఒకటి చౌపున ఆ దివిటీలను నిధిగా పట్టించాడు. మరియు వాటికి రెండు సైపుల ధ్వజాలకు దివిటీలు ఏర్పరచాడు. పూపోనికి ముందుబాగంలో, ఇరువైపుల, వెనుకబాగంలో కాంతులు నిరజిమేశ్మ విధంగా పాడవుగా దివిటీలను ఎత్తిపట్టించగా, ఆ కాంతులు ఆకాశాన భూమిషైన వలసినంతగా ప్రసరించాయి. అంతేగాక ఆ దివిటీల కాంతులు మణిభూషణాలు రత్నధ్వజాలు ఆయుధాలు - వీటి అన్నింటిలో ప్రతిఫలించి ద్విగుణీకృతంగా భాసిల్లాయి. ఇక పాండవసైన్యంలో కూడా రథానికి పది, గజానికి ఏడు, అశ్వానికి రెండు చౌపున దివిటీలను పట్టించారు. ఆ సైన్యంకూడా దివిటీలప్రకాశంలో మిక్కటంగా చూడ ముచ్చుటగొల్పింది. ఆ సమయంలో ఆ ద్రోణాచార్యుడు మట్టమధ్యాహ్నా సూర్యుడివలె వెలుగొందాడు. అది చూచి దుర్యోధనుడు తన తమ్ములతో ఇట్లు అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపమ. ద్రోణుడిని మధ్యందిన మార్తాండునితో పోల్చటం చేత ఉపమాలంకారం. మధ్యందినమున్నంతవరకే ఆ సూర్యుడు వెలుగొంది తరువాత తన ప్రకాశాన్ని కోల్పోతాడు కాబట్టి ఈ ద్రోణుడిట్లా వెలుగొందటం తాత్కాలికమే - శాశ్వతంకాదు అనే అనిష్టార్థాన్ని సూచిస్తా ఉన్నది.

తే. ‘శల్య కృతవర్మ ముఖ యోధ సమితిఁ గూల్లి, కొని మహాంద్రోగమున మీరు కుంభజన్ము
చెంత కా ద్రుపదాత్మజుఁ జేరకుండ, నాగు’ డిరు లెల్లపారల నతడు గెలుచు.’

145

ప్రతిపదార్థం: మీరు= సోదరులారా! మీరు; శల్య కృతవర్మ ముఖయోధ సమితిఁ= శల్యుడు, కృతవర్మ మొదలైన యోధులవర్గాన్ని; కూర్చుకొని= కూడగట్టుకొని; మహాంద్రోగమున్ను= గొప్ప ప్రయత్నంతో (ఏం చేయాలంటే); కుంభజన్ముచెంతకున్= ద్రోణాచార్యుడి సమీపానికి; చేరకుండన్= రాకుండా; ఆ ద్రుపదాత్మజున్= ఆ ద్రుపదుడి తనయుదగు ధృష్టద్యుమ్ముడిని; ఆగుఁడు= ఆపండి; అతడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఒరులు+ఎల్లపారలన్= ఇతరులనందరినీ; గెలుచున్= గెలుస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సోదరులారా! మీరు శల్యుడు, కృతవర్మ మొదలైన యోధులసమూహాన్ని కూడగట్టుకొని, తీవ్రప్రయత్నంతో ధృష్టద్యుమ్ముడు ద్రోణాచార్యుడిని సమీపించకుండా ఆపండి. ద్రోణుడు మిగిలినవారినందరినీ గెలుస్తాడు.’

విశేషం: ద్రుపదుడు తన షైరాన్ని తీర్చుకొనటానికి తపస్సుచేసి, ద్రోణవథకై పొందినవాడు ధృష్టద్యుమ్ముడు. కాబట్టి ‘అతడు ద్రోణుడిని సమీపించకుండా ఆపండి’ అని అనటంలోని అంతర్యాన్ని ‘ద్రుపదాత్మజున్’ అనేపదం ధ్వనిస్తా ఉన్నది. అతడు తప్ప పాండవానేనలో మరే వీరుడూ ద్రోణుడిని జయించేవాడు లేడనే అర్థం కూడా ఆ ధ్వనిచే స్ఫురిస్తా ఉన్నది. ఈ అర్థమంతా మూలంలో వాయంగా ఉన్నది.

పాండవ కౌరవ వీరుల ద్వంద్వ యుద్ధము (పం.7-139-22)

వ. పదంపడి యా ధృష్టద్యుమ్ముం బలమార్పు, కిరీటిం గర్జుండును, భీమసేనుని నేనును గెలుతు’ మని పలికి బలంబులకుఁ జేయివీచి కడంగిన, నెబిల సేనయు సురవడింప నెన్నండును జాడవినంబడని యట్టి బవరంబయ్యే; బాండవాగ్రజండుఁ దన దొరల ద్రోణుమీదం గవియుం డని పనిచి, తానును దత్తమిన, నమ్మునుజపతిం గృతవర్మయు, సాత్యకిని భూలియు, సహాదేవు రాథేయుండును , వాయుసూను సుయోధనుండును, నకులుని శకునియు, శిఖండిఁ గృహాచార్యుండును, బ్రతివింధ్యుని దుశ్శాసనుండును, ఘుటోత్థచుని గురువుత్తుండును, బాంచాల విఘుని వ్యవసేనుండును, మత్స్యరాజును మద్రేశ్వరుండును, శతానీకునిఁ జిత్తుసేనుండును, నర్సునుని యలంబుసుండునుం దలపడి; లట్లు గురుని నొంపను రక్షింపను బూని మత్తియు ననేకు లనేకులఁ దార్జిస్తిరి; సాశమక సైన్యంబు సమయించు నక్కంభసంభవుని ధృష్టద్యుమ్ముండు మార్జిస్తియే; నట్టియేడ.

146

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= తరువాత; ఆ ధృష్టద్యుమ్మున్= ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడిని; పరిమార్పు= సంహారించే; కిరీటిన్= అర్పునుడిని; కర్మండును= కర్మండు; భీమసేనునిన్= భీముడిని; నేనును= నేను అనగా దుర్యోధనుడు; గెలుతుము= గెలుస్తాం; అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; బలంబులకున్= పైన్యాలకు; చేయివీచి= చేయి కడలించి అనగా సంజ్ఞచేసి; కడంగినన్= యుద్ధానికి పూనుకొన్న వెంటనే; ఎదిరిసేనయున్= శత్రుపైన్యం కూడా; ఉరవడింపన్= విజ్యంభించగా; ఎన్నండును= ఏనాడు కూడా; చూడ వినంబడని+అట్టి= చూడనట్టి విననట్టి; బవరంబు= యుద్ధం; అయ్యున్= అయింది; పాండవ+అగ్రజండు= పాండవుల అన్న ధర్మరాజు; తన దౌరాలన్= తనకు సహాయంగా వచ్చిన రాజులను; ద్రోణుమీదన్= ద్రోణుడిపై; కవియుండు+అని= ఉద్యమించండి

అని; పనిచి= పంపి; తానును, ధర్మరాజు కూడా; తటమినన్= (ద్రోణుడిషైకి) పరుగిడగా; ఆ+మనజపతిన్= ఆ ధర్మరాజును; కృతవర్గయున్= కృతవర్గా; సాత్యకి; భూరియున్= భూరి అనే కురువంశరాజు; సహదేశున్= సహదేశుడిని; రాథేయుండును= కర్మడు; వాయుసూనున్= భీముడిని; సుయోధనుండును= దుర్యోధనుడు; నకులునిన్= నకులుడిని; శకునియున్= శకుని; శిఖండిన్= శిఖండిని; కృపాచార్యండును= కృపాచార్యుడూ; ప్రతివింధ్యనిన్= ప్రతివింధ్యుడిని; దుశ్శాసనుండును= దుశ్శాసనుడు; ఘుటోత్కుచునిన్= ఘుటోత్కుచుడిని; గురుపుత్రుండును= ద్రోణపుత్రుత్రుడు అశ్వత్థామ; పాంచాల విభునిన్= పాంచాలరాజు ద్రుపదుడిని; వృష్ణేసుండును= వృష్ణేసుడు; అర్జునునిన్= అర్జునుడిని; అలంబుసుండును= అలంబుసుడు అనే రాక్షసుడు; తలపడిరి= డీకొన్నారు; (ద్రోణుడిషైకి వెళ్ళకుండా నిరోధించారని భావం); ఇట్లు= ఈ విధంగా; గురునిన్= ద్రోణుడిని; నొంపను= భాధించటానికి; రక్షింపను= రక్షించటానికి; పూని= ఉద్యమించి; మతియున్= ఇంకా; అనేకులు= పలువురు; అనేకులన్= పలువురిని; తార్కునిరి= డీకొన్నారు- పాండవ పశ్చీయులు ద్రోణుడిషైకి పరుగుతీస్తూ ఉంటే, కౌరవపక్షీయులు వారిని వెళ్ళకుండా నిరోధించారు; సోమక్షైన్యంబు= సోమక్షైన్యాన్ని; సమయించు+ఆ+కుంభసంభవునిన్= సంహరించే ఆ ద్రోణాచార్యులను; ధృష్టద్యుమ్యుండు= ధృష్టద్యుమ్యుడు; మార్కునియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: తరువాత ధృష్టద్యుమ్యుడిని చంపుతాడు. అర్జునుడిని కర్మడు జయిస్తాడు. భీముడిని నేను గెలుస్తాను.' అని పలికి సైన్యాలకు చేతితో కదలిపాండని సంజ్ఞ చేశాడు దుర్యోధనుడు. తాను కూడా పోరాడటానికి కదిలాడు. శత్రుసైన్యం కూడా విజ్యంభించింది. ఇక ఆ యుద్ధంతీరు ఎన్నదూ కూడా ఇంతకుముందు చూడలేదు, వినలేదు. అప్యుడు ధర్మరాజు తనవారిని ద్రోణుడిమీదికి యుద్ధానికి పంపాడు. అంతేకాక తాను కూడా ద్రోణుడిషైకి పోరాడటానికి వెళ్ళుతూ ఉంటే కృతవర్గ ఎదుర్కొన్నాడు. ఇట్లే సాత్యకిని భూరి అనే అతడు, సహదేశుడిని కర్మడు, భీముడిని దుర్యోధనుడు, నకులుడిని శకుని, శిఖండిని కృపాచార్యుడు, ప్రతివింధ్యుడిని దుశ్శాసనుడు, ఘుటోత్కుచుడిని అశ్వత్థామ, ద్రుపదరాజును వృష్ణేసుడు, విరాటరాజును శల్యుడు, శతానీకుడిని చిత్రసేనుడు, అర్జునుడిని అలంబుసుడనే రాక్షసుడు అడ్డగించి ద్రోణుడిషైకి వెళ్ళకుండా నిలిపి యుద్ధం చేశారు. పాండవపక్షీయులేంటే ద్రోణుడిని డీకొనటానికి వెళ్ళుతూ ఉంటే కౌరవపక్షీయులు ద్రోణుడిని రక్షించటానికి, పాండవపక్షీయులను అటు వెళ్ళకుండా ఆపి వారితో యుద్ధానికి తలపడ్డారు. ఆ సందర్భంలో ఎందరో ఎందరితోనో యుద్ధానికి తలపడ్డారు. పేర్లు లెక్కించి చెప్పటం సాధ్యంకాదు. ద్రోణుడు సోమక్షైన్యంతో పోరాడుతూ దానిని హతమార్చాడు. అట్టి సమయంలో ధృష్టద్యుమ్యుడు ద్రోణుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. ఆ సమయాన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'గురుని నొంపను రక్షింపను' అనే చోట యథాసంఖ్యాలంకారం. 'ధర్మరాజుదులు గురుని నొంపను బూని తలపడిరి- కృతవర్గాదులు గురుని రక్షింపను బూని తలపడిరి' అనేవిధంగా అన్వయం. 'మతియు ననేకులు అనేకులతో తార్కునుటకు' కూడా కారణం ఇదియే.

సీ. పాండవార్జుని చాపము ద్రుంచే గృతవర్షః; | యతః ఓండు విలు గొని యతని నొంచే;

ధనుశును దునిమి హాస్తం బుచ్ఛిపోశక్తి; | యడలింప వేఱ శరాసనంబు

గొని హాయ సూతులఁ గొదుండంబును బొడి; | సేసి పశ్చిక్యుండు సెలగె యేసె

నరనాయకుఁడు గృపోణముగొన్న నఱకే; | దీమురముఁ బూనిన రూపుమాపి మఱువుఁ

తే. బతీయులుగఁ జేసి తనుపునఁ బఱపే నారఁ | సంబు; లిట్లమ్మపోబలు చటుల విక్త

మంబు దుస్సహా మగుడు నమ్మానవేంద్రుఁ; | దనికిఁ దొలగెన గురుబల మలరె నథిప!

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; కృతవర్గ; పాండవ+అగ్రజుని చాపము= ధర్మరాజు విల్లు; త్రుంచెన్= తెగవేశాడు; అతడు= ఆ ధర్మరాజు; ఒండువిలు= ఇంకో విల్లు; కొని= తీసికొని; అతనిన్= ఆ కృతవర్గను; నొంచెన్= నొప్పించాడు - అనగా యుద్ధం చేశాడు; ధనువును= ఆ కృతవర్గ ధనుస్సును; తునిమి= తునుకలు చేసి; హస్తంబు= చేతిని; ఉచ్చిష్ఠోన్= చీల్చుకొనిపోయే విధంగా; శక్తి= శక్తాయుధాన్ని; అడరింపన్= ప్రయోగించగా; వేఱు+అ= వేరే; శరాసనంబు= ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; హయసూతులన్= అశ్వాలను, రథసారథిని కూడా; కోదండంబును= ధనువును; పొడి+చేసి= చూర్చాంచేసి - ధర్మరాజు రథమునకున్న అశ్వాలను అతడి సారథిని సంహరించి అతడి ధనుస్సును కూడా తెగగొట్టి అని భావం; హోర్మిక్యండు= కృతవర్గ; చెలగి= చెలరేగి; ఏసెన్= బాణాలను ప్రయోగించాడు; నరనాయకుడు= ధర్మరాజు; కృపాణము= ఖాడ్మాన్ని; కొస్ఫన్= గ్రహించగానే; నఱకెన్= ఖండించాడు; తోమరమున్= తోమరాన్ని; పూనినన్= పట్టుకోగానే; రూపుమాపి= ధ్వంసంచేసి; మఱువున్= కవచాన్ని; పటియలుగన్+చేసి= చిన్నంచేసి; తనువునన్= శరీరంపై; నారసంబులు= బాణాలను; పఱమెన్= వ్యాపింపచేశాడు - అనగా శరీరమంతటా బాణాలతో కొట్టడని భావం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+మహబలు చటుల విక్రమంబు= గొప్ప బలంగల ఆ కృతవర్గ అందమైన పరాక్రమం; దుస్సహము+అగుడున్= సహించరానిది కాగా; ఆ+మానవ+ఇంద్రుండు= ఆ ధర్మరాజు; అనికిన్= యుద్ధానికి - యుద్ధంనుండి అని భావం; తొలగినన్= తొలగిపోగా; కురుబలము= (మీ) కౌరవసైన్యం; అలరెన్= సంతోషించింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! కృతవర్గ ధర్మరాజు విల్లు తెగగొట్టాడు. వెంటనే అతడు మరో విల్లు గ్రహించి, ఆ కృతవర్గను బాణాలతో నొప్పించాడు, అతడి వింటిని ముక్కలు చేసి శక్తాయుధాన్ని అతడిపై ప్రయోగించాడు. అది అతడిచేతిని చీల్చుకొనిపోయింది. అయినా ఆ కృతవర్గ వేరొక ధనుస్సును తీసికొని ధర్మరాజు రథానికున్న గుర్రాలను, సారథిని సంహరించాడు. మరియు అతడి ధనువును కూడా నుగ్గునుగ్గు చేశాడు. ధర్మరాజు ఖాడ్మాన్ని గ్రహించాడు. దాన్నికూడ నరికివేశాడు. వెంటనే తోమరాన్ని ధర్మరాజు తీసికొనగా దానిని కూడ నశింపజేశాడు. అంతేకాక ధర్మరాజు కవచాన్ని తూట్లుపడే విధంగా చేసి, ఆ ధర్మరాజు శరీరంలో ఎన్నో బాణాలు నాటాడు. ఇక ధర్మరాజు ఆ కృతవర్గ యుద్ధాన్ని సహించలేకపోయాడు. వెంటనే యుద్ధభూమినుండి తొలగిపోయాడు. అది చూచి మీ కౌరవేసలో సంతోషం ఉప్పాంగింది.

క. భూలియు శినివరుడు శరా , సారము లొండొరులమీదు సలఁ బఱపి వడిం బోరునెడ భల్లమున నా , కౌరవు విలు ధ్వంచే సత్యకసుతుం డధిపా!

148

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; భూరియున్= భూరి అనే కురువీరుడు; (మరియు) శినివరుడు= సాత్యకి; శర+ఆసారములు= బాణధారలు; ఒండోరులమీదన్= ఒకరు మరియుకరిష్టిన పరస్పరం; సరిన్= సమంగా; పఱమి= వ్యాపింపజేసి; వడిన్= వేగంగా; పోరునెడన్= యుద్ధం చేసే సమయంలో; భల్లమునన్= భల్లమునే బాణంతో; ఆ కౌరవువిలున్= ఆ కురువంశియుడగు భూరియుక్క విల్లును; సత్యకసుతుండు= సాత్యకి; త్రుంచెన్= తెగగొట్టాడు.

తాత్పర్యం: భూరి, సాత్యకి ఈ ఇరువురు ఒకరిష్టి మరియుకరు సమానంగా బాణవర్షాన్ని కురిపిస్తూ వేగంగా యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మీ కురువంశియుడైన భూరియుక్క విల్లును సాత్యకి ఒక భల్లంతో విరుగొట్టాడు.

అ. త్రుంచి మేను గాయఁ దుషులు నిగిడింప , నాతఁ డొండు వింట నతని నొంచి ధనువు దుసుమఁ గోప మిసుమడి యై శక్తిఁ , ద్రేళ్ళ వైచే శినివరేణ్య డతని.

149

ప్రతిపదార్థం: త్రుంచి= ఆ భూరివిల్లును తెగవేసి; మేను= శరీరాన్ని; కాండన్= క్రుచ్చుకొనే విధంగా; తూపులు= బాణాలను;

నిగిడింపన్= ప్రయోగించగా; ఆతడు= ఆ భూరి; ఒండువింటన్= మరియుక విల్లుతో; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; నొంచి= నొప్పించి; ధనువు= విల్లును; తునుమన్= త్రుంచగా; కోపము= కోపం; ఇనుమడి ఈ= రెట్టింపై; శినివారేణ్యుడు= సాత్యకి; అతనిన్= ఆ భూరిని; త్రేళ్లు= పడిపోయేటట్లు అనగా - మరణించేవిధంగా; శక్తిన్= శక్తి అనే ఆయుధంతో; వైచెన్= కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఆభూరి (యొక్క) ధనుస్సును త్రుంచి, శరీరంపైబాణాలు నాటాడు. వెంటనే ఆ భూరి మరియుక ధనుస్సును తీసికొని ఆ సాత్యకిని బాణాలతో నొప్పించి, అతడి ధనుస్సును ముక్కలు చేశాడు. దానితో సాత్యకికి కోపం రెండింతలైనది. శక్తాయుధాన్ని భూరిపై ప్రయోగించాడు. దానితో భూరి మరణించాడు.

వ. ఇట్లు సాత్యకి చేతం జచ్చిన భూరిం జూచి భారద్వాజపుత్రుం డతని పయిం గవియుటయు ఘుటోత్కుచుండు 'నిలునిలు' మని యెలుంగు సూపి దొడ్డ తూపు లడలించిన నతం డవి మగిడించి పెల్లేసిన నేదు వెఱిగిన ట్లయ్యసురవరుండుదశవిశిఖంబులురయంబునసురంబునగ్రుఛిసుమార్ఘపట్టియమ్మేటిచోడుకేతుదండం బవలంబించి.

150

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సాత్యకిచేతన్= సాత్యకిచేత; చచ్చినభూరిన్= మరణించిన భూరి అనే రాజను; చూచి; భారద్వాజపుత్రుండు= ద్రోణపుత్రుడు అశ్వత్థామ; అతనిపయిన్= ఆ సాత్యకిపై; కవియుటయున్= తలపడగానే; ఘుటోత్కుచుండు= ఘుటోత్కుచుడు; నిలు నిలుము+అని= ఆగాగు అని; ఎలుంగు+చూపి= కంఠర్షని చేసి (పెద్దగా అరచి అని భావం); దొడ్డుతూపులు= దృఢమైన బాణాలను; అడరించినన్= ప్రయోగించగా; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ; అవి= ఆ బాణాలను; మగిడించి= త్రిప్పికొట్టి; పెల్లు= అధికంగా; ఏసినన్= బాణాలతో కొట్టగా; ఏదు= ముండ్డపంది; పెఱిగినట్లు= చెలరేగినవిధంగా; ఆ+అసురవరుండు= ఆ ఘుటోత్కుచుడు; దశవిశిఖంబులు= పదిబాణాలను; రయంబునన్= వేగంగా; ఉరంబున్= వక్షఃఫలంలో; ప్రుచ్చినన్= (క్రుము) కొనేటట్లు కొట్టగా; మూర్ఖవచ్చి= మూర్ఖపస్తన్నట్లయి తెలివి కోల్పోతున్నట్లు తోచి; ఆ+మేటిచోదు= ఆ యోధాక్రేష్ముడు అశ్వత్థామ; కేతుదండంబు= ధ్వజస్తంభాన్ని; అవలంబించి= పట్టుకొని;

తాత్పర్యం: ఇట్లా సాత్యకిచేత మరణించిన భూరిని చూచి అశ్వత్థామ, సాత్యకి నెదుర్కొనటానికి ఉద్యమించగా, ఘుటోత్కుచుడు అశ్వత్థామను 'నిలు నిలు' మని పెద్దగా అరుస్తూ అడ్డకొని అతడిపై దృఢమైన బాణాలను ప్రయోగించాడు. వెంటనే అశ్వత్థామ ఆ బాణాలను త్రిప్పికొట్టటమే కాక, ఆ ఘుటోత్కుచుడిని దృఢమైన బాణాలతో నొప్పించాడు. అప్పుడు ఘుటోత్కుచుడు ముండ్డపంది విజ్ఞంబించినట్లు చెలరేగిపోయి, పదిబాణాలతో ఆ అశ్వత్థామను వక్షఃఫలంలో వేగంగా కొట్టాడు. దానితో అశ్వత్థామకు మూర్ఖవచ్చినట్లయి ఆ రథంమీదనే ధ్వజస్తంభాన్ని ఆనుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. అలోనన తెలిసి మెఱుగు , వాలిక నారసము దైత్యవక్షమున వెసం
గీలించిన నరదముపై , సౌలిపడుడు దేరు దొలగ సూతుడు దోలెన్.

151

ప్రతిపదార్థం: అలోననన్+అ= అంతలోనే; తెలిసి= తెలివి పొంది - మూర్ఖుడేరి అని భావం; మెఱుగు= తళతళ మెరుస్తూ ఉన్న; వాలిక= దీర్ఘమైన; నారసము= బాణాన్ని; దైత్యవక్షమునన్= ఆ ఘుటోత్కుచుడి టోముల్లో; కీలించినన్= క్రుచ్చుకొనేటట్లు వేయగా; అరదముపైన్= రథంపై; సౌలి= మూర్ఖపోయి; పడుడున్= పడిపోయిన వెంటనే; సూతుడు= ఆ ఘుటోత్కుచుడి సారథి; తేరు= రథాన్ని; తొలగన్= రథరంగంనుండి తొలగిపోయే విధంగా; తోలెన్= తోలాడు. (ఇట్లు అశ్వత్థామ తాకిడికి తట్టుకోలేక మూర్ఖిల్లిన ఘుటోత్కుచుడిని రథచోదకుడు రథరంగానికి దూరంగా తీసికొని వెళ్లాడని భావం).

తాత్పర్యం: అంతలోనే తెలివి పాంది, ఆ ఘటోత్కుచుడి వక్షంలో దృఢమైన, తీక్ష్ణమామైన బాణంతో కొట్టాడు. వెంటనే ఆ ఘటోత్కుచుడు ఆ దెబ్బకు ఆగలేక సామ్యసిల్లి, రథంపై ఒరిగాడు. అది గమనించి, సారథి ఆ రథాన్ని ప్రక్కకు తీసికొని వెళ్లాడు.

క. భీముఁడుఁ గురుపతియు శర , స్తోమము లోండియలమీఁదఁ దొరగించుచు ను
ద్వామాంభోద పిహిత రవి , సోముల చందమున నొప్పుచుం బోరునెడన్.

152

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు= భీమసేనుడు; కురుపతియున్= దుర్యోధనుడు; శరస్తోమములు= బాణాల సమూహాలను; ఒండోరుల మీఁదన్= ఒకరు మరియుకరిపై; తొరగించుచున్= వర్షించుకుంటూ (ఉండేటప్పుడు); ఉద్దామ= గొప్ప; అంభోద= మేఘాలచేత; పిహిత= కప్పబడిన; రవిసోముల= సూర్యచంద్రుల; చందమునన్= విధాన; ఒప్పుచున్= ప్రకాశిస్తూ; పోరు+ఎడన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: భీమ దుర్యోధనులు ఒకరినొకరు బాణాసమూహంతో కప్పుకొంటూ, పెద్ద మేఘాలు కప్పివేసి సూర్యచంద్రులవలె ప్రకాశిస్తూ యుద్ధం చేసే సమయంలో.

విశేషం: అలం: ఉపమ. 'రవి సోముల చందమున' అనేటప్పుడు ఉపమాలంకారం. దానిచేత భీమ దుర్యోధనులు పరస్పరం కనబడనంత దట్టంగా బాణాలు ప్రయోగిస్తూ యుద్ధం చేశారనే విషయం ప్రక్కతంలో ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. ఇది అలంకారకృత వస్తుధ్వని.

చ. ధనువు సిడంబుఁ ద్రుంచి సముద్రత భీముఁడు మేసు నొంప న
మ్యాముజవిభుండు వేణౌక సమగ్రబులం బగు చాప మెత్తి యూ
యనమెయుఁ గాడ విల్ విఱుగునట్లుగ నేసిన నొండువింట న
య్యానిలజుఁ దేడు నారసము లా నృపు గాత్రమునందుఁ ర్పుచ్చుచున్.

153

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు= భీమసేనుడు; ధనువున్= ఆ దుర్యోధనుడి ధనుస్సును; సిడంబున్= ధ్వజాప్తి; త్రుంచి= తెగవేసి; సముద్రగ్రతన్= ఔర్ధ్వత్యంతో అనగా గర్వంతో; మేసున్= దుర్యోధనుడి శరీరాన్ని; నొంపన్= నొప్పించగా; ఆ+మనజ విభుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వేణౌక సమగ్ర బలంబు+అగు= మరియుక బలిష్టమైన; చాపము= విల్లు; ఎత్తి= తీసికొని; ఆయనమెయున్= ఆ భీముడి శరీరంలో; కాడన్= క్రుచ్చుకొనే విధంగా; విల్= ధనుస్సు; విఱుగునట్లుగన్= విరిగిపోయే విధంగానూ; ఏసినన్= బాణాలతో కొట్టగా; ఒండు వింటన్= మరో ధనుస్సుతో; ఆ+అనిలజుఁడు= ఆ వాయునందనుడు, భీముడు; ఏడు నారసములు= ఏడుబాణాలను; ఆ నృపగాత్రమునందున్= ఆ రాజు అనగా దుర్యోధనుడి శరీరంలో; క్రుచ్చుచున్= నాటుకపోయేటట్లు చేస్తూ.

తాత్పర్యం: భీముడు, దుర్యోధనుడి ధనుస్సును, ధ్వజాన్ని ముక్కలు చేసి, గర్వం ప్రదర్శిస్తూ అతడి శరీరాన్ని, బాణాలతో నొప్పింపగా, దుర్యోధనుడు వేరే ధనుస్సును - మహాధృఢమైన దానిని గ్రహించి భీముడి శరీరం నొప్పి పుట్టే విధంగా, అతడి ధనుస్సు విరిగేవిధంగా చేయగా, అప్పుడు భీముడు మరొకవిల్లు గ్రహించి ఏడుబాణాలతో దుర్యోధనుడిని కొట్టి శరీరాన్ని గాయపరిచాడు.

చ. విలు దుసుమాడి వెండియును విండులు నా ల్లతఁ డెత్త నెత్త ను
త్తులముగుఁ ద్రుంచి వైచె గదఁ దత్తురగంబుల సూతుఁ జంప న
గ్గలమగు భీతి రాజు దొలగన్ వెస దాటుఁడుఁ గాన కాతుఁడుం
బొలిసెనకాఁ దలంచి మంచి బొంగి వ్యకోదరుఁ డార్చె: నాట్చునన్.

154

ప్రతిపదార్థం: విలు= ధనుస్సును; తునుమాడి= తునుకలు చేసి; వెండియున్= మళ్ళీ; అతఁడు= ఆ దుర్యోధనుడు; నాల్గ విండులు= నాలుగు ధనువులను; ఎత్తున్+ఎత్తున్= ఎత్తుతూ పోతూ ఉండగా; ఉత్తలముగన్= వేగంగా; త్రుంచివైశాడు; గదన్= గదతో; తద్+తురగంబులన్= అతడి అశ్వాలను; సూతున్= సారథిని; చంపన్= సంహరించగా; అగ్గలము+అగు= అధికమైన; భీతిన్= భయంతో; రాజు= దుర్యోధనుడు; తొలఁగన్= తొలగిపోగా; వెసన్= తొందరగా; దాటుఁడున్= దాటినంతనే; కానక= గుర్తించక; ఆతఁడున్= ఆ దుర్యోధనుడును; పాలసెను+అ+కాన్= మరణించియే ఉండవచ్చును అని; తలంచి= అనుకొని; మదిన్= మనస్సులో; పాంగి= ఎంతో సంతోషించి; వృక్షదరుఁడు= భీముడు (తోడేలు పాట్టవంటి పాట్ట గలవాడు కాబట్టి భీముడికి ఆ పేరు); ఆర్చ్న= సింహానాదం చేశాడు; ఆర్పినన్= ఆర్పగా.

తాత్పర్యం: విల్లును ముక్కలు చేసి, అతడు మళ్ళీ విల్లెత్తాడో లేదో మళ్ళీ తునుకలు చేశాడు. ఇట్లా నాలుగు విల్లులను ఖండించాడు. అంతేకాక గదతో ఆ దుర్యోధనుడి రథానికున్న అశ్వాలను, సారథిని సంహరించాడు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు విపరీతభయంతో యుద్ధంమాని, వేగంగా అక్కడినుండి అగపడకుండా వెళ్గగా అతడు మరణించాడనే భావించి భీముడు సింహానాదం చేశాడు. ఆ సింహానాదానికి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఉస్కానియా ప్రతిలో ‘జావ’ అనే పారానికి చూపిన ‘జంప’ అనే పారాంతరం ప్రకృతానుగుణమగుటచేత గ్రహించటం జరిగింది.

వ. మన మూకలు నట్లకాఁ దలంచి హహికారంబులతో నాకులతం బోందె; నందవి జనంబులు ప్రమదంబునం జెలంగి రక్షారవేంద్రుండు వేతొక్క తేరక్కి తోచినం గని యెల్లవారును డిందుపడిలి ; కర్ణ సహదేవులు సముట్టిర్చ విక్రమంబు వెలయం బెనంగునప్పుడు.

155

ప్రతిపదార్థం: మన మూకలు= మన సైన్యాలు; అట్లు+అ= అట్లాగే; కాన్+అయినట్లుగా+తలంచి= అనుకొని, అనగా దుర్యోధనుడు మరణించాడనే భావించి; హహికారంబులతోన్= హో హో (అయ్యా! అయ్యా!) అనే ఆర్తధ్వనులతో, అనగా దుఃఖాతిశయంతో ‘హో హో’ అని అరుస్తూ; ఆకులతన్= వ్యాకులభావాల్చి; పాందెన్= పాందాయి; అందలి జనంబులు= ఆ పాండవ పశ్చంలో ఉండే జనులు; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; చెలంగిరి= నినాదం చేశారు; (అంతలోనే) ఆ+కారవేంద్రుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; వేతొక్క తేరు= మరియుక రథాన్ని; ఎక్కు= అధిరోహించి; తోచినన్= దర్శనమీయగానే; ఎల్లవారును= అందరూ (ఇరువైపుల వారందరూ - అని భావం); డిందుపడిలి= ఉపశమించారు (చెలేగటాలు మానారు!); కర్ణసహదేవులు= కర్ణుడును, సహదేవుడును; సముద్రిట్ట విక్రమంబు= గొప్ప పరాక్రమం; వెలయన్= ప్రకాశించగా; పెనంగునప్పుడు= యుద్ధం చేసే సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మన సైన్యాలు కూడా దుర్యోధనుడు మరణించాడనే భావించి హహికారాలు చేస్తూ కలతనొందాయి. పాండవసైన్యాలు సంతోషంతో సింహానాదాలు చేశాయి. ఇంతలో దుర్యోధనుడు వేరొకరథంపై కూర్చొని దర్శనమిష్టంతో అందరు సద్యమణిగారు. కర్ణ సహదేవులు గొప్ప పరాక్రమంతో యుద్ధం చేస్తుండగా

క. అమూర్ఖీసుతుఁ దేపునఁ , దొమ్మిది వాలమ్మ లొడలు దూర్లున నతిరో పమ్మునఁ గర్భండు దదం , గమ్ములు నొప్పించే బీత్రుకాండ శతమునన్.

156

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మాద్రీసుతుఁడు= ఆ సహదేవుడు; ఏపునన్= విజ్ఞంభణతో; తొమ్మిది వాలు+అమ్ములు= తొమ్మిది తీక్ష్ణణములైన బాణాలను; ఒడలన్= కర్ణుడి శరీరాన; తూర్పినన్= క్రుచ్ఛక్కానేటట్లు కొట్టగా; కర్ణుండు; అతి రోషమ్మునన్= మిక్కెలి కోపంతో; తీవ్ర కాండశతమునన్= వాడి అయిన మారుబాణాలతో; తద్+అంగంబులు= ఆ సహదేవుడి శరీరావయవాలను; నొప్పించేన్= నొప్పించాడు - నొప్పి పుట్టేవిధంగా కొట్టుడని భావం.

తాత్పర్యం: ఆ సహదేవుడు విజ్ఞంభించి కర్మడిని తొమ్మిది తీక్ష్ణములైన బాణాలతో కొట్టి, శరీరాన్ని గాయపరచగా, కర్మడు మహాకోపంతో అతని అవయవాలను వంద వాడిబాణాలతో నొప్పించాడు.

వ. ఇట్లు సహదేవుం బొటివి రాధేయుండు.

157

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సహదేవున్= సహదేవుడిని; పొదివి= మర్దించి అనగా నుగ్గునుగ్గు చేసి; రాధేయుండు= కర్మడు.

తాత్పర్యం: కర్మ డీ విధంగా సహదేవుడిని ఆక్రమించి.

చ. రయమున విల్లు ద్రుంచిన పరాక్రమ మొండొక వింటు జేయగా
హయముల సూతు జంపుటయు నాతడు ఖిడ్డము భేటకంబు ని
ర్భయముగఁ బుచ్చుకొన్న బహు బాణములం దునుమాడె నస్యదు
ర్జయ మగు లావునం గడువెసన్ గద వైవ నడంచె నవ్యచున్.

158

ప్రతిపదార్థం: రయమునన్= వేగంగా; విల్లున్= విల్లును; త్రుంచినన్= విరుగొట్టగా; ఒండు+ఒకవింటన్= మరియొక ధనుస్యతో;
పరాక్రమము= విక్రమించటం; చేయగాన్= చేస్తూ ఉంటే; హయములన్= అశ్యాలను; సూతున్= సారథిని; చంపుటయున్= సంహరించగానే; అతడు= ఆ సహదేవుడు; ఖిడ్డమున్= కత్తిని; భేటకంబున్= డాలును; నిర్భయముగన్= భయం అనేది లేక;
పుచ్చుకొన్నన్= తీసికొనగానే; బహుబాణములన్= అనేక బాణాలతో; తునుమాడన్= తునకలు చేశాడు; అన్యదుర్జయము+అగు= ఇతరులకు జయింపరాని; లావునన్= (బాహు) బలంతో; కడు వెసన్= మిక్కిలి వేగంతో; గదన్= గదను; వైవన్= వేయగా;
నవ్యచున్= నవ్యతూ; అడంచెన్= అణచివేశాడు - మధ్యలోనే ఆ గదను కర్మడు ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: (కర్మడు) వెనువెంటనే సహదేవుడి ధనుపును ముక్కలు చేశాడు. ఆ సహదేవుడు వేరొక విల్లు తీసికొని విక్రమించాడు. అంతలోనే కర్మడు సహదేవుడి రథానికున్న అశ్యాలను, సారథిని సంహరించాడు. వెంటనే సహదేవుడు కత్తి డాలు తీసికొని, నిర్భయంగా పోరాటాని కుపక్రమించగానే, కర్మడు అనేక బాణాలతో వాటిని ముక్కలు చేశాడు. అప్పుడు సహదేవుడు అన్యలు అపసాధ్యంకాని బాహుబలంతో మిక్కిలి వేగంగా కర్మడి వైవికి గదను విసరగా, కర్మ డా గదను నవ్యతూ కిందపడేటట్టు చేశాడు.

వ. దానం బెండువడక యప్పాండు నందనుండు.

159

ప్రతిపదార్థం: దానన్= దానిచేత; బెండు+వడక= బలహినం కాక, నిరుత్సాహపడక; ఆ+పాండునందనుండు= ఆ సహదేవుడు.

తాత్పర్యం: సహదేవుడు అందుకు నిరుత్సాహపడక

కర్మడు సహదేవుని వింటికోపునం బొడుచుచు నవమానించుట (సం. 7-141-12)

ఆ. శక్తివైవ నిశితచక్రంబు నిగిడింప , వరుస నబియు నిబియు ప్రయ్యలయ్య
దునియ లయ్య నేలు దొరగంగఁ జేసి పె , ల్లోసి, తెరలుటయును నెయ్యే నతడు.

160

ప్రతిపదార్థం: (సహదేవుడు) శక్తిన్= శక్తాయుధాన్ని; వైవన్= వేయగా; నిశితచక్రంబు= పదువైన తన రథచక్రాన్ని; వరుసన్= క్రమంగా; నిగిడింపన్= ప్రయోగించగా; అతడు= ఆ కర్మడు; పెల్లు= మిక్కిలి; ఏసి= బాణాలతో కొట్టి; అదియున్= ఆ

శక్తి; ఇదియున్= ఈ వక్రం; ప్రయులు+అయ్యున్= ముక్కలై కూడా; తునియలు+అయ్యున్= తునకలై (అదియు ప్రయులయ్యు ఇదియు తునియలయ్యు అని వరుసగా అస్యయం;) నేలన్= భూమిపై; తొరగంగన్= పడిపోయేటట్లు; చేసి= చేసి; తెరలుటయు నున్= తొలగిపోతూ ఉండగా, రణాన్ని వీడిపోతూ ఉండగా; అతఁడు= కర్మడు; ఎయ్యెన్= వెంబడించాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ సహదేవుడు) కర్మడిపైకి శక్త్యాయుధాన్ని, తరువాత రథచక్రాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ రెండూ కర్మడి బాణాలకు తునకలుగా మారి నేలగూలాయి. ఇంకా కూడా కర్మడు సహదేవుడిని బాణాలతో కొట్టాడు. నిరాయుధుడైన సహదేవుడు ఆ కర్మడిధాటికి ఆగలేక రణంమండి నిష్ప్రమిస్తూ ఉంటే కర్మడు అతడిని వెంబడించాడు.

విశేషం: పెల్లేసినవాడు, ఎయ్యినవాడు= వెంబడించినవాడు కర్మడు; తెరలినవాడు సహదేవుడు. అదేవిధంగా అస్యయించి అర్థాన్ని గ్రహించాలి. కొంచెం అర్థభ్రాంతి అయ్యే అవకాశం ఉండుటచేత ఈ విధంగా వివరించవలసి వచ్చింది. సహదేవుడు ప్రయోగించింది రథచక్రం కాని చక్రాయుధం కాదు. దానికి సంస్కృతమూలం శ్లో॥ “శక్తిం చిక్షేప కర్మాయ తా మప్యస్యాచ్చిన చ్ఛర్మేః । ససంభవం తత సూర్య మవపుత్య రథోత్తమాత్ । సహదేవో మహారాజ! దృష్టౌ కర్మం వ్యవస్థితమ్ । రథచక్రం ప్రగృహ్యజో ముఖోచాధిరథిం ప్రతి!.” (ద్రోణ. 167/10,11) చివరకు ఏ ఆయుధమూ లేక రణమునుండి వైదోలగాడు సహదేవుడు - ఆ సంస్కృత మూలశ్లోకం ఇంతకుముందే ఉదాహరించబడింది.

వ. జిత్తెఱంగునఁ గర్భుండు గదిసి నిశ్చేష్టతుండగు సహదేవు నాలోకించి, కుంతి మాటలు దలంచి, యొండు సేయ నొల్లక యల్లన వింటికోపునం గడుపు వొడిచి నవ్వుచు ‘నెక్కుడైన పగల నుక్కునం దలపడకు; మల్ల వాడె నరుండు గురుసేనతోడ బిరుదై పెనంగెడు; నతని కడకుం బో’ ముని పలికి పోయే; నక్కమారుండును నట్లు గర్భునేటులను మాటలను గడునొచ్చి తన బ్రదుకునకు రోయుచుం బోయి వేణొక్క రథం బెక్కె; మత్స్య మద్దేశ్వరులు జంభవాసవుల చందంబున సమరంబు సేయు సమయంబున నా శల్యండు. 161

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునున్= ఈ విధంగా; కర్ముండు; కదిసి= సమీపించి; నిశ్చేష్టతుండు+అగు= చేష్టలు దక్కి ఉన్నటువంటి; సహదేవున్= సహదేవుడిని; ఆలోకించి= చూచి; కుంతి మాటలు= కుంతి మాటలను; తలంచి= తలచుకొని; ఒండు= అస్యం; చేయన్= చేయటానికి; ఒల్లక= ఇష్టపడక; వింటికోపునున్= వింటికొనతో; కడుపున్= ఉదరబాగాన్ని; పొడిచి= పొడిచివేసి; నవ్వుచున్= మందహసం చేస్తూ (ఇట్లా అన్నాడు); ఎక్కుడు+ఐను= అధికులైన; పగులున్= శత్రువులను; ఉక్కునున్= పొగరుతో; తలపడకు= ఎదిరించకుము; అల్ల= అదిగో; వాడె= ఆ కనబడేవాడే; నరుండు= అర్భనుడు; కురుసేనతోడన్= కౌరవసైన్యంతో; బిరుదు+ఐ= మేలి అయి; పెనంగెడున్= యుద్ధం చేస్తున్నాడు; అతనికడకున్= అతడివద్దకు; పొమ్ము= వెళ్ళుము; అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; పోయెన్= కర్మడు వెళ్ళిపోయాడు; ఆ+కుమారుండునున్= ఆ సహదేవుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కర్ముని+ఏటులను= కర్మడి బాణాల దెబ్బలతోను; మాటలను= (ఎత్తిపొడుపు) మాటలతోను; కడున్= మిక్కల్చి; నొచ్చి= బాధపడి; తన బ్రదుకునకున్= తాను జీవించియుండటానికి; రోయుచున్= అసహ్యంచుకొంటూ; పోయి= (అక్కడినుండి) వెళ్చి; వేఱు+బక్కరథంబు= మరో రథాన్ని; ఎక్కున్= అధిరోహించాడు; మత్స్యమద్దేశ్వరులు= విరాటరాజు, శల్యుడు (పీరిద్దరు); జంభవాసవుల చందంబున్= జంభాసురుడు, ఇంద్రుడూ, జంభవాసవులు - వారిద్దరి విధాన; సమరంబు= యుద్ధాన్ని; చేయు సమయంబున్= చేసే సమయంలో; ఆ శల్యండు= ఆ శల్యుడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా కర్మడు సహదేవుడిని సమీపించి, చేష్టలు దక్కి చూస్తూ ఉన్న సహదేవుడిని చూడగానే కుంతి తనతో అస్యమాటలు (అనగా - అర్భనుడిని ఒక్కడినే తప్ప మరెవ్వరిని రణంలో, అవకాశం ఎదురై వచ్చినా వధించకుండా ఉంటాననే తన మాటలు) జ్ఞాపకం వచ్చాయి. కాబట్టి సహదేవుడిని సంహరించటానికి మనస్సు

రాక, కేవలం వింటికొనతో అతడి ఉదరభాగాన్ని పాడుస్తూ నవ్వుతూ ‘తనకంటె అధికుడైన శత్రువుతో పాగరుతో తలపడటం అవివేకం. ఇట్లా ఎప్పుడూ చేయకుము. అదుగో మీ అర్జునుడు కురుసైన్యంతో పోరాడుతూ ఉన్నాడు అతడిదగ్గరికి ‘వెళ్ళుము’ అని చెప్పి, కర్ణుడు అక్కడినుండి వెళ్ళిపోయాడు. సహదేవుడు ఆ కర్ణుడి బాణఘూతాల తోను ఈ సూటిపోటి మాటలతోను మనస్సులో చాలా బాధపడి తన బ్రతుకునకు తానే అసహ్యపడుతూ వెంటనే వేరొక రథం ఎక్కి అక్కడినుండి వెళ్ళిపోయాడు. విరాట శల్యులు జంభాసుర దేవేంద్రులవలె యుద్ధం చేసే సమయంలో ఆ శల్యుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: కుంతి కర్ణుడి దగ్గరకు వెళ్ళి ‘నీవు నా కుమారుడవు. కన్యగా ఉన్నప్పుడు సూర్యునివలన కలిగినవాడవు. పాండవులకు జ్యేష్ఠుభాతవు. కారపష్ణాన్ని పీడి పాండవష్టం చేరి రాజ్యాన్ని నీవే అనుభవించుము’ అని ఆధించింది. అందుకు కర్ణుడు అది తనకు ధర్మం కాదని లోక సమృతమూ కాదని కుంతి అభ్యర్థనను తిరస్కరిస్తూనే ఇట్లా అన్నాడు: ‘శ్లో! న చతేచుం సమారంభో మయి మోఫో భవిష్యతి! వధ్యాన్ విషష్యాన్ సంగ్రామే న హనిష్యామి తే సుతాన్! యుధిష్ఠిరంచ భీమంచ యువో చైవార్జునాద్యతే॥’ (ఉద్యోగ 146/20,21) నీవిట్లా రావటం వ్యథా కాదు. అర్జునుడు తప్ప మరెప్పుర్వాన్ నీ కొడుకులు - యుధిష్ఠిరాదులు యుద్ధంలో తటస్థించి సంహరించే అవకాశం వచ్చినా సంహరించను’ అని - ఇది కర్ణుడు కుంతి కిచ్చిన మాట. ఆ మాట నిలబెట్టుకొనటానికి సహదేవుడిని సంహరించక కర్ణుడు విడిచిపెట్టాడు.

క. హరులను సూతునిఁ జంపిన , విరటుఁడు పాలివోక వివిధ విశిఖిచయంబుల్

గురియ శతానీకుఁడు శ , ల్యురథం బస్తుములఁ బొఱివె సుద్ధతభంగిన్.

162

ప్రతిపదార్థం: (శల్యుడు) హరులను= (ఆ విరాటరాజుయొక్క) అశ్వాలను; సారథిని= సారథిని; చంపిన్వ్= సంహరించగా; విరటుఁడు= విరాటరాజు; పాలివోక= నిరుత్సాహపడక; వివిధ విశిఖ చయంబుల్= అనేకములైన బాణాల సమూహాలను; కురియ్వ్= కురిపించగా; (అప్పుడే చేరి) శతానీకుఁడు= విరాటుడి తమ్ముడు శతానీకుడనేవాడు; శల్యురథంబు= శల్యుడి రథాన్ని; ఉధ్యతభంగిన్= గర్వించిన విధాన; గర్వంతో చెలరేగి; అస్త్రంబుల్= బాణాలతో; పాదివ్వ్= కప్పివేశాడు.

తాత్పర్యం: విరాటుడి అశ్వాలను, సారథిని చంపాడు. అప్పుడు విరాటుడు నిరుత్సాహపడక ఆ శల్యుడిపై బాణవర్షం కురిపించాడు. అంతలోనే విరాటుడి తమ్ముడు శతానీకుడు విజ్యింభించి శల్యుడి రథాన్ని బాణాలతో కప్పివేశాడు.

వ. ఇట్లు మత్స్యముజండు దాకిన్.

163

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లా; మత్స్య+అనుజండు= మత్స్యదేశపురాజైన విరాటుడి తమ్ముడు శతానీకుడు; తాకిన్వ్= (శల్యుడిని) ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా విరాటుడి తమ్ముడు శతానీకుడు (తనను) ఎదుర్కొనగా.

తే. అతనిఁ గూల్చై మద్రేశుఁ డయురద మెక్కి! విరటుఁ డడలును గినుకయుఁ జలగినంగ ముట్టై నాతని; నాతండు ముశ్శమోవ , నేయ సారథి దొలంగంగ నెగచె రథము.

164

ప్రతిపదార్థం: మద్రేశుడు= శల్యుడు; అతనిన్= ఆ శతానీకుడిని; కూల్చైన్= పడగొట్టాడు - సంహరించాడని భావం; విరటుఁడు= విరాటరాజు; ఆ+అరదము= ఆ శతానీకుడి రథాన్ని; ఎక్కి= అధిరోహించి; అడలును= భయం; కినుకయును= కోపం; పిరిగొనంగన్=

ఆవహింపగా; ఆతనిన్= ఆ శల్యడిని; ముట్టొన్= ఎదుర్కొన్నాడు; ఆతండు= ఆ శల్యడు; ఆతనిన్= ఆ విరాటుడిని; మూర్ఖు= మూర్ఖు; పోవన్= పోయేవిధంగా; ఏయన్= కొట్టగా; సారథి= ఆ విరాటుడి సారథి; రథమున్= రథాన్ని; తొలగంగన్= రణరంగంనుండి తొలగిపోయే విధంగా; ఎగచెన్= తరిమాడు.

తాత్పర్యం: శల్యడు శతానీకుడిని సంహారించాడు. విరాటుడు తన తమ్ముడి రథం ఎక్కి భయం, కోపం-తన మనస్సునావహింపగా, ఆ శల్యడిని ఎదిరించాడు. కానీ, ఆ శల్యడు విరాటుడిని మూర్ఖుపోయేటట్లు బాణాలతో కొట్టగా, వెంటనే అతడి సారథి ఆ రథాన్ని రణరంగంనుండి తొలగించి తీసికొని వెళ్ళాడు.

విశేషం: ‘ఆతనిన్’ అనే పదం దేహాంధత్త దీపన్యాయంచేత అన్వయించి రెండర్థాలు. ‘ముట్టొతని’ అని, ‘ఆతని నాతడు మూర్ఖుపోవ’ అని శల్యవిరాటులను చెప్పుతుంది.

క. ఇవ్విధంబున విరటుండు వికలుఁడగుటయు నా చక్కబీ సైన్యంబులు శల్యసురవడికిం గాక తెరలినం దఱిమి ధనంజయుండు నిలువరించిన బలాధ్యం డగు నలంబుసుం డతని మేన మార్గణంబులు గ్రుచ్ఛి పేళిన నప్పాండవ మధ్యముండు.

165

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; విరటుండు= విరాటరాజు; వికలుండు+అగుటయున్= విఫలం కాగా; ఆ చక్కబీ సైన్యంబులు= ఆ వైపు వైన్యాలు; శల్య+డురవడికిన్= శల్యడి ధాటికి; కాక= తాళలేక; తెరలినన్= (ప్రకృతు) తొలగగా; తఱిమి= పరుగుతీసి (వచ్చి); ధనంజయుండు= అర్జునుడు; నిలువరించినన్= నిలిచిపోయేటట్లు చేయగా; బల+ఆధ్యండు= బల సంపన్ముఛైన; అలంబుసుండు= అలంబుసుడనే రాక్షసుడు; ఆతని మేనన్= ఆ అర్జునుడి శరీరాన; మార్గణంబులు= బాణాలు; క్రుచ్చి= నాటి; పేర్చినన్= విజృంభిస్తూ ఉంటే; ఆ+పాండవమధ్యముండు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా విరాటరాజు విఫలుడు కాగా, ఆ వైపు వైన్యాలు శల్యడిధాటికి తట్టుకొనలేక తొలగిపోగా, అర్జునుడు పరుగుపరుగున వచ్చి, వాటిని ఆదుకొని నిలువరించాడు. అలంబుసుడనే బలాధ్యముఛైన అర్జునుని శరీరంమీద బాణాలను గ్రుచ్చి రెచ్చిపోగా, అర్జునుడు.

ఉ. చాపముఁ గేతువుం దునిమి, సారథి నశ్చములన్ వథింప ను
తీష్పవికారుఘై యసుర క్రూర కృపాణము గొన్న నేసె ను
గై పృథివీస్థలిం దొరగున ట్లలయించి చతుర్శీలిముఖా
టీపము సూప నాతడు గడున్ వెనుఁ బాతె భయార్తమూర్తి యై.

166

ప్రతిపదార్థం: (ఆ పాండవమధ్యముడు) చాపమున్= ధనుస్సును; కేతువున్= ధ్వజాన్ని; తునిమి= ఖండించి; సారథిన్= సూతుడిని; అశ్వములన్= గుర్రాలను; వధింపన్= వధించగా; ఉత్సౌపవికారుఁడు+ఇ= గొప్ప కోపవికారం కలవాడై; అసుర= ఆ అలంబుసుడు అనే రాక్షసుడు (విరథుడై); క్రూరక్రూపాణము= భయంకరమైన ఖడ్గాన్ని; కొన్నన్= తీసికొనగా - అనగా ప్రయోగించటానికి పైకి ఎత్తగానే; నుగ్గి+ఇ= నుసి నుసి అయి; పృథివీస్థలిన్= భూమిపై; తొరగునట్లు= పడేవిధంగా; ఏసెన్= బాణాలతో కొట్టాడు; ఇట్లు+అలయించి= ఇట్లా అలసట పుట్టేటట్లు చేసి; చతు: +శిలీముఖ+ఆటోపము= నాలుగు బాణాలతో ఆడంబరం; చూపన్= చూపినవెంటనే; (రథాశ్వ సారథులను, ధనురాద్యాయుధాలను లేకుండా చేసి యుద్ధంలో అలుపు పుట్టేంచి మరీ నాలుగుబాణాలు ప్రయోగించి శరీరాన్ని నొప్పించగా); ఆతడు= అలంబుసుడు; కడున్= మిక్కిలి; వెనెన్= శిష్మంగా; భయార్తమూర్తి+ఇ= భయంతో ఆర్తిని చెందిన ఆకారం గలవాడై; పాతన్= పారిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అలంబుసుడి చాపాన్ని, ధ్వజాన్ని, సారథిని, అశ్వాలను నేలకూల్చాడు. దానితో మిక్కిలి కోపంతో ఆ అలంబుసుడు భయంకర ఖడ్గాన్ని ఎత్తిన వెంటనే దానిని కూడా తుత్తునియలు చేశాడు. ఇట్లా యుద్ధంలో ఆ అలంబుసుడిని అలసేటట్లు చేసి, నాలుగు దృఢములైన బాణాలతో కొట్టగా, ఆ రాక్షసుడు భయకంపితడై యుద్ధరంగంనుండి వేగంగా పారిపోయాడు.

విశేషం: ‘చతుర్శత్రీల్న సమాటోపము’ అని ఉస్కానియా ప్రతి ఆదరించి చూపిన పాఠం మూలానుగుణంగా లేదు. పాతాంతరంగా చూపిన పాఠమే మూలానికి విఫేయంగా ఉండటంచేత అదే గ్రహించి వ్యాఖ్యానించటం జరిగింది. సంస్కృతమూలంలో ఇట్లా ఉన్నది. శ్లోవవభిశ్చ శిత్తైర్వాణై ద్ర్వజం చిచ్చేద భారత , సారథిం చ త్రిభిర్వాణై ప్రిభిరేవ త్రివేషుకమ్ , ధను రేకేన చిచ్చేద చతుర్భుష్టతురో హయాన్ , పునః సజ్యం కృతం చాపం తదప్యస్య ద్వ్యధాచ్చినత్ , విరథసోద్యతం ఖడ్గం శరేణాస్య ద్వ్యధాచకరోత్ ఇ అత్తైనం నిశిత్తైర్వాణై శ్చతుర్భుర్భరతర్వభి! పార్థోవిధ్యద్రాక్షసేష్టం సవిధః ప్రాద్రవద్రథాత్ (ద్రోణ. 167/44-47) అని.

- సి.** నకులనందనుఁడు నీనందనుతోఁ బోరు , నెడ నా శతానీకుఁ దేచి యతని కంకట మంగంబు గ్రుక్కునో బాసిపోఁ , బడ వేసి విల్లును సిడముఁ ద్రుంపఁ , దలఁకక యొండు కోదండంబు గొని నీదు , పుత్తుండు నొంప నా చిత్రసేను శరముల కోర్లి తత్తురగంబులను సూతుఁ , ధరుఁ గూళ్లై వెస భవత్తో త్తుఁ దపుడు.
- తే.** గలఁక లేక యతండు సీప్పుమున నిరువ , దేను దూపుల నొంచిన నెసక మెసగు గినుక నాతుఁ డా ధనువును దునుమ నక్కి , మారుఁ దేగె హర్షిక్కుని తేలిపైకి.

167

ప్రతిపదార్థం: నకుల నందనుండు= నకులుడి కుమారుడు శతానీకుడు; నీ నందనుతోన్= నీ కుమారుడైన చిత్రసేనుడితో; పోరునెడన్= యుద్ధం చేసే సమయంలో; శతానీకుడు; ఏచి= విజ్యంభించి; అతని కంకటము= ఆ చిత్రసేనుని కవచం; అంగంబు= శరీరాన్ని; పోసి= విడిచి; పోబడన్= పోయి పడే విధంగా; ఏసి= బాణాలు వేసి; విల్లును= ధనుస్సును; సిడమున్= ధ్వజాన్ని; త్రుంపన్= ఖండించగా; తలఁకక= చలించక; ఒండు= మరియుక; కోదండంబు= ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; నీదుపుత్తుండు= నీ కుమారుడు చిత్రసేనుడు; నొంపన్= బాణాలతో నొప్పి కలుగజేయగా; ఆ చిత్రసేను శరములన్= ఆ చిత్రసేనుడి బాణాలను; ఓర్చి= సహించి; అపుడు= ఆ సమయంలో; భవత్+పాత్రుండు= మనుమడు అయిన ఆ శతానీకుడు; తద్+తురంగంబులను= అతని అశ్వాలను; సూతున్= సారథిని; ధరన్= భూమిపై; వెసన్= శీఘ్రుంగా; కూల్చైన్= పడగొట్టడు - అనగా సంహారించాడు; అతండు= ఆ చిత్రసేనుడు; కలఁక లేక= జంకు లేక; శీఘ్రుముగన్= వేగంగా; ఇరువదేను తూపులన్= ఇరువది అయిదు బాణాలతో; నొంచినన్= నొప్పి పుట్టించగా; అతడు= ఆ శతానీకుడు; కినుకన్= కోపంతో; ఎసకము= విజ్యంభణం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; ఆ ధనువును= ఆ విల్లును; తునుమన్= విరుగుగొట్టగా; ఆ+కుమారుఁడు= ఆ చిత్రసేనుడు; హర్షిక్కుని తేరిపైకిన్= హర్షిక్కుడి రథంపైకి; ఏగెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: నకులుడి కుమారుడు శతానీకుడు నీ కుమారుడైన చిత్రసేనుడితో యుద్ధం ప్రారంభించగానే శతానీకుడు చిత్రసేనుడి కవచాన్ని బాణాలతో చిన్నంచేసి, తొలగిపోయి క్రిందపడేటట్లు చేశాడు. ధనువును, ధ్వజాన్ని నరికివేశాడు. వెంటనే చిత్రసేనుడు మరో విల్లును చేపట్టి ఆ శతానీకుడి శరీరాన్ని నొప్పి పుట్టేటట్లు గట్టిగా కొట్టాడు. అయినా శతానీకుడు ఆ బాధకు తట్టుకొని వెంటనే చిత్రసేనుడి అశ్వాలను సారథిని కూల్చివేశాడు. వెంటనే చిత్రసేనుడు శతానీకుడిని ఇరువది అయిదు బాణాలను శరీరంలో గ్రుచ్చుకొని నొప్పి పుట్టేటట్లు ప్రయోగించాడు. అప్పుడు శతానీకుడు మిక్కిలి కోపంతో విజ్యంభించి, చిత్రసేనుడి విల్లును ముక్కలు చేశాడు. దానితో చిత్రసేనుడు నిరాయుధై రథాశ్వ సారథులను, కవచాన్ని కూడా కోల్పోయి హర్షిక్కుడి రథంమీదికి పారిపోయి ఎక్కాడు.

క. ద్రుపదుడు వృష్ణసేనుండును , నుపమానాతీత ఫోర యుద్ధంబున బా
ణ పరీత శోషిత ఘృత , వ పురుజ్జలులైల కౌరవక్షీతినాథా!

168

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ క్షీతినాథా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ద్రుపదుడు= ద్రుపదరాజు; వృష్ణసేనుండును= కర్ణుడి కుమారుడు వృష్ణసేనుడు; ఉపమాన+అతీత ఫోర యుద్ధంబున్న= సాటిలేని భయంకరమైన యుద్ధంలో; బాణ= బాణాలతో; పరీత= వ్యాప్తమైన; శోషిత= నెత్తురుతో; ఘృత= తడిసిన; వప్పు= శరీరాలతో; ఉజ్జలులు= ప్రకాశిస్తున్నవారు; ఖరి= అయ్యారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ద్రుపదరాజు, కర్ణుడి కుమారుడు వృష్ణసేనుడు యుద్ధానికి తలపడ్డారు. ఆ యుద్ధం సాటిలేని విధంగా భయంకరంగా సాగింది. ఇద్దరి శరీరాలూ బాణాలతో చీల్చబడి రక్తధారలతో నిండిపోయాయి.

వ. అట్టీయెడ నాకర్ణుపట్టి చేయి బెట్టీదంబయి వచ్చినంబాంచాలబలంబు నిజపతికిందలకడచి యతనింబోభి
యా సైనికోత్తము నంపసాని కోటటి పఱచినం బ్రథిష్టుండై యతండు మెఱసె; దుశ్శాసనుండు
ధర్మర్థసందన నందనుండును బోచునెడ నప్పొండుపోత్తుం డతని ఘాలంబున వాలిక నారసంబులు మూడు
నాటించినం బ్రిశిఖిరయుత శైలంబులీ నయ్యవరా జొప్పి యవ్విరుం గ్రూర శరంబులం గప్పి కేతు సారథి
రథంబులం దిల ప్రమాణ శకలంబులు సేసిన.

169

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ కర్ణుపట్టి చేయి= ఆ వృష్ణసేనుడి హస్తమే - హస్తలాఘవమే; బెట్టీదంబు+అయి= భయంకరమై; వచ్చిన్= రాగా; పాంచాలబలంబు= ద్రుపదుడి పైన్యా; నిజపతికిన్= తమరాజుకు (విరాటుడికి); తలకడచి= (దాటపేసి) ముందుకుపోయి; అతనిన్= ఆ వృష్ణసేనుడిని; పాదిని= ఎదిరించి; ఆ సైనికోత్తముని+అంపసోనకున్= ఆ వీరశ్రేష్టుడైన వృష్ణసేనుడి బాణవర్షానికి; ఒటుటి= ఒడిపోయి; పఱచినన్= పారిపోగా; ప్రదిష్టుండు+ఖ= వెలుగొందుతూ ఉండి; అతండు= ఆ వృష్ణసేనుడు; మెఱసెన్= రాణించాడు (ఇక్కడినుండి దుశ్శాసన ప్రతివింధ్యుల యుద్ధవర్షాన); దుశ్శాసనుండు= దుర్యోధనుడి తమ్ముడు దుశ్శాసనుడు; ధర్మనందన నందనుండును= ధర్మరాజు కొడుకు ప్రతివింధ్యుడు; పోరునెడన్= యుద్ధంచేసే ఫ్లంలో; ఆ+పాండుపొత్రుండు= ఆ పాండురాజు మనుమడు ప్రతివింధ్యుడు; అతని పాలంబున్న= ఆ దుశ్శాసనుడి నుదుట; వాలిక నారసంబులు మూడు= తీక్ష్ణణములైన మూడు బాణాలను; నాటించిన్= క్రుచ్చుకొనేటట్లు కొట్టగా (అప్పుడు); త్రిశిఖరయుత శైలంబు లీలన్= మూడు శిఖరాలతో కూడిఉన్న పర్వతంవలె; ఆ+యువరాజు= యువరాజైన ఆ దుశ్శాసనుడు; ఒప్పి= రాణించి; ఆ+వీరున్= ఆ వీరుడిని అనగా ప్రతివింధ్యుడిని; క్రూరశరంబులన్= భయంకరములైన బాణాలతో; కప్పి= కప్పివేసి; కేతు, సారథి రథంబులన్= ధ్వజాన్ని, సారథిని, రథాన్ని (మూడింటిని); తిలప్రమాణ శకలంబులు= నువ్వులగింజలంత ముక్కలుగా; చేసినన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో వృష్ణసేనుడిదే పై చేయి అయింది. ద్రుపదపైన్యాలు తమ రాజు తగ్గిపోవటాన్ని చూచి, అతడికి ముందుగా నిలిచి, వృష్ణసేనుడిని ఎదిరించి పోరాడాయి. కానీ, వృష్ణసేనుడి బాణవర్షాన్ని తట్టుకొనలేక పారిపోయాయి. ఇట్లా ద్రుపదుడి పరాజయంతో వృష్ణసేనుడొక వెలుగు వెలిగాడు. ఇక దుశ్శాసనుడు ప్రతివింధ్యుడిని ఎదిరించి పోరే ఫ్లంలో - ప్రతివింధ్యుడు దుశ్శాసనుడి నుదుట మూడు తీక్ష్ణణములైన బాణాలతో కొట్టగా, అని దుశ్శాసనుడి నుదుట గ్రుచ్చుకొన్నాయి. నాటితో ఆ దుశ్శాసనుడు మూడు శిఖరాలతో కూడిన పర్వతంవలె శోభిల్లాడు. వెంటనే విజ్యంభించి దుశ్శాసనుడు ఆ ప్రతివింధ్యుడిపై బాణాలు గుప్పించి అతడి ధ్వజాన్ని, సారథిని, రథాన్ని, నువ్వులగింజలంత తుత్తునియలు చేయగా.

విశేషం: అలం: నిదర్శన. నుమట మూడుబాణాలు నాటింది దుశ్శాసనుడు. అట్లా నాటగా ప్రకాశించినవాడు ప్రతివింధ్య డని సంస్కృతమూలం. ఆ మూల సంస్కృత శ్లోకాలివి - శ్లో॥ ప్రతివింధ్యంతు సమరే కుర్యాణం కర్మ దుష్పరమ్ | దుశ్శాసన ప్రిథివ్యాణైర్భూత్తలాతే సమవిధ్యత | సోతి విద్ధో బలవతా తపుత్రేణ ధన్యినా | విరరాజ మహాబాహు: సశ్ంగం ఇవ పర్వతః ||' (ద్రోణ-168/ 36, 37) ఇక్కడ 'త్రిశిఖరయుత శైలంబులీలన్' ఉపమాలంకారం. నాటిన బాణాలు అట్లా క్రుచ్ఛకొనిపోయి నిలిచిన వనగా ఆ పీరుడి బాణప్రయోగంలోని బాహుబలాతిశయం వ్యక్తమవుతున్నది. ఇది ఈ నిదర్శనాలంకారంచేత ఏర్పడిన వస్తుధ్వని.

K. వింధ్యాల్మి వీలె నాప్రతి | వింధ్యుడు దచలతోర్గ్రమూల్తి వెలయ నిలిచి ద
రావంధ్యమతి నడల బీప్తా | వంధ్యాప్తము లక్ష్మురవరుపై బఱపైన్.

170

ప్రతిపదార్థం: వింధ్య+అది+పోలెన్= వింధ్యపర్వతంవలె; ఆ ప్రతివింధ్యుడు - ఆ ధర్మరాజు కుమారుడు; అచలిత+ఉగ్రమూర్తి= చలించని భయంకరమైన ఆకారం; వెలయున్= ప్రకాశించగా; నిలిచి= విరఘడై భూమిపై నిలిచియే; దర్శ+అంధ్యమతిన్= దర్శంతో అంధత్యమేర్పడిన బుద్ధితో - మిక్కిలి దర్శంతోనని భావం (దర్శాత్ అంధ్యం దర్శాంధ్యం - దర్శాంధ్యయుతా మతిః; మధ్యమ పద లోప కర్మధారయ సమాసం); అడరి= చెలరేగి; దీప్త+అవంధ్య+అప్తములు= దీప్తములైన - అనగా పదను తఱకును చూపుతున్న, వ్యర్థములు కాని, బాణాలతో; ఆ+కుమారవరుపైన్= ఆ దుశ్శాసనుడిపై; పఱపైన్= వ్యాపింపజేశాడు.

తాత్పర్యం: ప్రతివింధ్యుడు వింధ్యపర్వతంవలె చలించక భయంకరాకారంతో నిలిచి, గర్వం అతిశయించగా చెలరేగి, వాడి అయిన బాణాలను ఆ దుశ్శాసనుడిపై కురిపించాడు.

విశేషం: 'వింధ్యాదివోలే' అనునప్పుడు ఉపమాలంకారం. దీనిచేత - మేఘం ఎంత వర్షధారలు కురిపించినా వింధ్యాది కేమీ కానట్లు దుశ్శాసనుడి బాణవర్షంతో ప్రతివింధ్యుడు ఏమీ కాక నిలుకడగా నిలిచాడని అతడి దైర్యాతిశయం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది.

A. అలిగి వెడడవాతియమ్మున నాతని | ధనుపు | దునియ నేసి తమునందు
నిశిత విశిభుచయము నిగిడించే సీ కొడు; | కంతఁ దత్సహాదరాజు గబిసి.

171

ప్రతిపదార్థం: అలిగి= కోపించి; నీ కొడుకు= దుశ్శాసనుడు; వెడడ వాయి+అమున్వన్= వెడల్పుయిన మూతి గల బాణంతో (జౌపిభక్తికం); అతని ధనువున్= ఆ ప్రతివింధ్యుడి విల్లును; తునియున్= తునకలయ్యేటట్లు; ఏసి= కొట్టి; తనువునందున్= శరీరంపై; నిశిత విశిభుచయము= వాడిఅయిన బాణాలసమూహాన్ని; నిగిడించేన్= చొప్పించాడు; అంతన్= అంతలోనే; తద్ది+సహాదర+అథి= అతడి సోదరులసమూహం కూడా; కదిసి= చేరుకొని.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అప్పుడు నీ కొడుకు దుశ్శాసనుడు మిక్కిలి కోపంతో ఆ ప్రతివింధ్యుడి వింటిని, వెడల్పైన మూతిగల బాణంతో నరికి, అతడి శరీరంలో తీక్ష్ణములైన బాణాలసమూహాన్ని చొప్పించాడు. అంతలోనే ఆ ప్రతివింధ్యుడి సోదరవర్గం కూడా అతడికి తోడుగా యుద్ధం చేయటానికి చేరింది. అట్లా చేరుకొని.

V. కయ్యంబు సేయ నందు భీమసేననందనుం డగు ప్రతసోము నరదం బయ్యుధిష్ఠిర తనయుం డెక్కియైక్క
సముద్రండం బగు కోదండంబు పుట్టికొని భండనంబు సేసే; మనవారు నయ్యువరాజున కడ్డంబు సౌచ్ఛి
పెనంగిలి; నకులుండును శకునియు సమాన విక్రమంబుల సమరంబు సేయునెడ నా సౌబలుండు. 172

ప్రతిపదార్థం: కయ్యంబు+చేయన్= యుద్ధం చేయగా; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; భీమనందనుండు+అగు శ్రుతసోముని+అరదంబు= భీముడి కుమారుడైన శ్రుతసోముడి రథాన్ని; ఆ+యుధిష్ఠిర తనయుండు= ఆ ధర్మరాజు కుమారుడైన ప్రతివింధ్యుడు; ఎక్కి= ఆరోహంచి; ఒక్క సముద్రండంబు+అగు= ఓ భయంకరమైన; కోదండంబు= ధనుస్సును; పుచ్చికొని= తీసికొని; భండనంబు=

యుద్ధం; చేసెన్= చేశాడు; మనవారు= (ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!) మనపక్షంవారు; ఆ+యువరాజునకున్= ఆ దుశ్శాసనుడికి; అడ్డంబు+చొచ్చి= అడ్డంగా నిలిచి; పెనంగిరి= యుద్ధం చేశారు (ఇక నకుల శకునుల యుద్ధవర్షాన); నకులుండు= నకులుడు; శకునియున్= శకుని; సమాన విక్రమంబులన్= సమానమైన పరాక్రమాలతో; సమరంబు= యుద్ధం; చేయు+ఎడన్= చేసే సమయంలో (ఎట్లా యుద్ధం జరిగిందంటే); ఆ సాబలుండు= ఆ శకుని.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేయగా, భీముడి కుమారుడైన శ్రుతసోముడి రథాన్ని యుధిష్ఠిరుడి కుమారుడు ఆరోహించి, ఓ భయంకరమైన, దృఢమైన విల్లును తీసికొని యుద్ధం చేశాడు. అప్పుడు మనవారు కూడా దుశ్శాసనుడికి తోడుగా వచ్చి యుద్ధం చేశారు. నకులుడు, శకుని సమానస్థాయిలో పరాక్రమిస్తూ ఉండగా ఆ శకుని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. ఒక బలు తూ పురంబు గొని యుచ్ఛి చనం గర మళ్లి యేయుడున్
నకులుడు మూర్ఖ వోపుటయు నాదము రోదసి నిండ నార్థి; నం
తకుఁ దెలివొంబి చాపముఁ బతాకయుఁ ద్రుంచి యతండు నీమఱం
బికి నరసా వొనర్చె ఘన తీత్ర సముజ్ఞుల మార్గణంబులన్.

173

ప్రతిపదార్థం: ఒక= ఒక; బలు= బలిష్టమైన; తూపు= బాణాన్ని; కొని= తీసికొని; ఉంరంబు= వడ్డాన్ని; ఉచ్చి= చీల్చి; చన్ను= పోయేవిధంగా; కరము= మిక్కిలి; అల్లి= కోపించి; ఏయుడున్= ప్రయోగించగానే; నకులుఁడు= నకులుడు; మూర్ఖ+వోపుటయును= అచేతనత్వాన్ని పొందగానే; నాదము= ధ్వని; రోదసిన్= ఆకాశంలో; నిండన్= నిండిపోయే విధంగా; ఆర్చిన్= సింహానాదాన్ని చేశాడు; అంతకున్= అంతలోనే; తెలివి+బంది= తెలివిని పొంది (మూర్ఖునుండి తేరుకొని అని భావం); చాపమున్= ధనుస్యును; పతాకయున్= ధ్వజాన్ని; త్రుంచి= తెగగౌటి; అతండు= ఆ నకులుడు; నీ మఱందికిన్= (ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!) నీ భార్య తోబుట్టువైన శకునికి; ఘన= గట్టి; తీర్ప= తీక్ష్ణాములైన; సముజ్ఞులు= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; మార్గణంబులన్= బాణాలతో (ధ్వజాన్ని ధనుస్యును ఖండించి); అరం+చాపు= సగం చాపును; ఒనర్చెన్= కలుగజేశాడు (జీవన్మృతుడిని చేశాడని భావం - బ్రతికినా చచ్చినవాడితో సమానంగా ఉండేవాడు జీవన్మృతుడు).

తాత్పర్యం: ఓ బలిష్టమైన బాణాన్ని తీసి, ఆకర్ణాంతం లాగి, కోపంతో అతడి వక్షస్తులం చీల్చిపోయే విధంగా కొట్టగానే ఆ నకులుడు మూర్ఖపోగా శకుని ఆకాశం అంతా నిండేవిధంగా సింహాదం చేశాడు. నకులుడు వెంటనే తేరుకొని దృఢమైన వాడిబాణాలతో ఆ శకుని విల్లును, ధ్వజాన్ని తుత్తునియలుగా చేసి, ముష్టిష్టై తొడలపై కొట్టి, గాయపరచి, సగం చచ్చినవాడినిగా చేశాడు.

విశేషం: ఇక్కడ అరసావు అనే మాటలో సంస్కృత మాలార్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. సంస్కృతమూలం ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ అభాస్య సశరం చాపం ముష్టిష్టేఽచ్చినత్ తదా
ధ్వజం చ త్వరితం చిత్యా రథాద్ భూమా పాతయత్
విశిషేన చ తీక్ష్ణేన పితేన నిశితేన చ
డ్చేరూ నిర్థిద్య చైకేన నకులః పాండునందనః:
శ్యేవం సపక్షం వ్యాధేన పాతయమాస తం తదా
సోతివిద్ధో మహారాజ రథోపస్త ఉపావిశత్
ధ్వజయష్టిం పరిక్లిశ్య కాముకః కామినీం యథా
తం విసంజ్ఞం నిషతితం దృష్ట్య శ్యాలం తవసఫు!
అపో వాహా రథేనాపు సారథి ర్ఘజినీ ముఖాత్. (ద్రోణ. 169/14-19)

తిక్కన ఈ అర్థాన్నంతా ‘అరసావు’ అనే మాటలో సంస్కృతికరించాడు. అందుకే ‘పదుటయు’ అనే పదానికి మూలానుగుణంగా ‘మూర్ఖపడిపోగానే’ అని వివరించటం జరిగింది. శకుని పరాజితుడై జీవన్మృతుడు అయ్యాడు.

వ. ఇట్లు గాంధారపతి పదుటయుఁ దత్సారథి దేరు దొలంగఁ దొలుకొని పాశయే; గృహాచార్యుతోడ రణక్రీడు జలుపుచుండ శిఖండి కోదండంబు జిసకాండంబుగా ఖిండించి యతండు శక్తి వైవ నదియును దునిమిన ఘనంబగు ధనువు గొని తోరంపు నారసంబున నతనిం దేలపై సాగయ నేసి, యగ్నితముండు గోపంబును జంపఁ దలంపెత్తి వెండియు నేయ నిగుడునంతకు నద్దెస యోధులు పలువు రొక్కట నుక్కన నురవడించిన మన బిక్కు సైనికులు శారద్వతుం గడచి కడిమి నెఱయుఁ బోలిలి; మతియు ననేక ద్వంద్మ యుద్ధంబులు సెల్లుచుండ సంకులసమరం బయ్యె; నయ్యవసరంబున.

174

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; గాంధారపతి= గాంధారదేశురాజు (శకుని); పదుటయున్= మూర్ఖపడి పోగానే; తద్+సారథి= అతడి సారథి; తేరు= రథాన్ని; తొలంగన్= (రణరంగం నుండి) తొలగిపోయే విధంగా; తోలుకొనిపోయైన్= తోలుకొనిపోయాడు (ఇది నకుల శకునుల యుద్ధ వర్ణన; ఇక కృప = - శిఖండుల యుద్ధవర్ణన ప్రారంభం); శిఖండి= ద్రుపదపుత్రుడు శిఖండి; కృపాచార్యుతోడన్= కృపాచార్యుడితో; రణక్రీడన్= యుద్ధక్రీడను; చలుపుమ+ఉండన్= చేస్తూ ఉండే సమయిలో; (ఆ శిఖండి); కోదండంబు= (ఆ కృపాచార్యుడి) ధనుస్సును; బీసకాండంబు+కాన్= తామరతూడు కాగా - తామరతూడువలె (అనాయాసంగా అని భావం); ఖండించి= భగ్యం చేసి; అతండు= ఆ కృపాచార్యుడు; శక్తిన్= శక్తిని; వైవన్= వేయగా; అదియును= ఆ శక్తినికూడ; తునిమిన్= త్రుంచగా; ఘనంబు+అగు= దృఢమైన; ధనువు= ధనుస్సును; కొని= తీసికొని; తోరంపు నారసంబున్= దృఢమైన బాణంతో; ఆతనిన్= ఆ శిఖండిని; సాగయున్= మూర్ఖుల్లే విధంగా; ఏసి= కొట్టి; ఆ+గోతముండు= ఆ కృపాచార్యుడు; కోపంబున్= కోపంతో; చంపన్= చంపటానికి; తలంపు+ఎత్తి= కోరిక పాడమి; వెండియున్= మరల; ఏయున్= బాణం వేయటానికి; నిగుడు+అంతకున్= ఉద్యమించే లోపల; ఆ+దెన యోధులు+పలుపురు= ఆ వైపు వీరులు అనేకులు; ఒక్కటన్= ఒకేసారి; ఉక్కన్= గర్వంతో; ఉరవడించినన్= విజ్యంభించగా; మన దిక్కు సైనికులు= మనవైపు వీరులు; శారద్వతున్= ఆ కృపాచార్యుడిని; గడచి= దాటిపోయి; కడిమి= శౌర్యం; నెఱయున్= అతిశయించగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు; మతియున్= ఇంకా కూడ; అనేక ద్వంద్మయుద్ధంబులు= అనేకాలైన ద్వంద్మయుద్ధాలు; చెల్లుచుండన్= జరుగుతుండగా; సంకుల సమరంబు= తుములమైన యుద్ధం; అయ్యున్= అయింది; ఆ+అవసరంబున్= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: ఇట్లు శకుని మూర్ఖపోగానే అతడి సారథి ఆ రథాన్ని రణరంగంనుండి మరల్చాడు. (ఈ నకుల శకునుల యుద్ధం శకుని పరాజయంతో ముగిసింది.) శిఖండి కృపాచార్యుడి విల్లును తామరతూడు మాదిరి విరుగొట్టాడు. ఆ కృపాచార్యుడు శక్తిని వేయగా, దాన్ని కూడా దృఢమైన బాణంతో ఖండించాడు. అప్పుడు కృపాచార్యుడు దృఢమైన విల్లును తీసికొని పెద్దబాణంతో శిఖండి రథంపై సామ్మణిల్లిపడేటట్లుకొట్టాడు. అప్పుడు కృపుడు ఆ శిఖండిని కోపంతో చంపటాని, దృఢమైన బాణాన్ని ఎక్కుపెట్టి ప్రయోగించటానికి పూనుకోగా, అంతలోనే ఆ వైపున్న వీరులు ఒక్కపెట్టున కృపాచార్యుడిపై విజ్యంభించారు. అది చూచి మన వీరమైనికులు కృపుడిని దాటవేసి ముందుకు వచ్చి, ఆ వైపు సైనికులతో వీరోచితంగా యుద్ధం చేశారు. అనేక ద్వంద్మయుద్ధాలతో అది ముమ్మరయుద్ధంగా మారింది. ఆ సమయాన.

- సి. ఏచి ధృష్టద్యుమ్ముడు దాచార్య నురమున , వెస నాటె నైదునారసము; లాతు దాతని నిరువదేనమ్ముల నొంచి విల్ , దునిమిన నొండువిల్ గొని యతండు మంటలు గ్రమ్మెడు మహితాప్ర మేయుడుఁ , గాలంబు గా కిది కలశజునకు ననుచు సీవారు భయం బంద నేకాద , శాప్రంబు లోక ముష్టి నలవరించి
- తే. యేసి కర్ణుండు దునియలు సేసె నడుము; , నంతు గురురాజు యువరాజు నడర గురుము తుండు శకునియు శల్యండుఁ దీండుపడిలి , వార లేండ్యుర తాకు నప్పిరుఁ దీర్చే.

175

ప్రతిపదార్థం: ధృష్టద్యుమ్ముడు; ఏచి= విజృంభించి; ఆచార్య+ఉరమునవ్= ద్రోణాచార్యుల వక్షనేష్టలాన; వెసన్= వేగంగా; పదు నారసములు= అయిదు బాణాలను; నాటెన్= నాటాడు (క్రుచ్చుకొనిపోయేటట్లు గట్టిగా కొట్టడని భావం); అతడు=ఆ ద్రోణాచార్యుడు; అతనిన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడిని; ఇరువది+ఎను+అమ్ములన్= ఇరువది అయిదు బాణాలతో; నొంచి= నొపి పుట్టించి (కొట్టి అని భావం); విల్= ధనుస్సును; తునిమినవ్= ఖండించగా; ఒండు విల్= మరోక ధనువును; కొని= తీసికొని; అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడు; మంటలు= అగ్నిజ్ఞాలలు; క్రమైడు= వ్యాపింపజేస్తూ ఉన్నసు; మహిత+అప్రము= మాన్యమైన అనగా దివ్యమైన బాణాన్ని; ఏయుడున్= ప్రయోగించగానే; ఇది= ఈ దివ్యబాణం; కలశజునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; కాలంబు= మృత్యుపు; కాక= తప్ప (మరేమి?); అనుమన్= అంటూ; సీవారు; భయంబు= భీతిని; అందన్= పొందగా; కర్ణుండు= కర్ణుడు; ఏకాదశ+అప్రంబులు= పదకొండుబాణాలను; ఒక ముష్టిన్= ఒక పిడికిటిలో; అలవరించి= పట్టుకొని; ఏసి= ప్రయోగించి; నడుమన్= మార్గమధ్యంలోనే; తునియలు+చేసెన్= తునకలు చేశాడు; అంతన్= అంతలోనే; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; యువరాజును= దుశ్శాసనుడు కూడా; అడరన్= పూనుకొనగా; శకునియున్= శకుని; శల్యండును= శల్యుడు; తోడుపడిరి= తోడుగా వచ్చారు; వారలు+ఏండ్యుర తాకు= ఆ ఏడుగురు యోధుల తాకిడిని; ఆ+ఏరుడు= ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడు; ఓర్న్= తట్టుకొన్నాడు.

తాత్వర్యం: ధృష్టద్యుమ్ముడు విజృంభించి, ద్రోణాచార్యుడిని వెంటనే అయిదు బాణాలతో వక్షనేష్టలంలో కొట్టడు. ఆ ద్రోణుడు ఇరువది అయిదు బాణాలతో ధృష్టద్యుమ్ముడిని కొట్టి, అతడి విల్లుకూడ విరుగొట్టగా, వెంటనే ధృష్టద్యుమ్ముడు వేరొక విల్లు తీసికొని మంటలు గ్రిక్కే దివ్యబాణాన్ని ప్రయోగించాడు. అది చూచి ఈ బాణం ద్రోణుడికి మృత్యుపుగాకేమి? - అని మీషకంవారు అనుకొంటూ భయకంపితులయ్యారు. వెంటనే కర్ణుడు పదకొండుబాణాలు ఏకంగా వేసి మార్గమధ్యంలోనే ఆ దివ్యబాణాన్ని తునియలు చేశాడు. అంతలోనే దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనుడు వచ్చి చేరారు. వారి వెంట శకుని శల్యుడు కూడా తోడు వచ్చారు. ఇట్లు ఏడుగురు కురువీరులు ఎదుర్కొన్నా ధృష్టద్యుమ్ముడు వారి తాకిడికి తట్టుకొన్నాడు.

- క. ద్రుమసేనుఁ డడలి పటు బా , ఇము లుధ్యతిఁ బఱపె సూతనందనుపై గీ
పము గబిల యతండు వాని సి , రము గుండలబీప్త మై ధరం బడ నేసెన్.

176

ప్రతిపదార్థం: (అంతలో) ద్రుమసేనుడు= ద్రుమసేనుడనేవాడు; అడరి= చెలరేగి; పటుబాణములు= సమర్థములైన బాణాలను; ఉధ్యతిన్= గర్వంతో; సూతనందనుపైన్= కర్ణుడిపై; పఱపెన్= ప్రయోగించాడు; అతడు= ఆ కర్ణుడు; కోపము= క్రోధం; కదిరి= అతిశయించి; వాని శిరము= ఆ ద్రుమసేనుడి తల; కుండల దీప్తము+బ= చెవికమ్మలతో ప్రకాశిస్తున్నదై; ధరన్= భూమిపై; పడన్= పడిపోయేవిధంగా; ఏసన్= బాణాలతో కొట్టడు.

తాత్వర్యం: అంతలో ద్రుమసేనుడు కర్ణుడిని ఎదిరించాడు. పెద్ద గర్వంతో అతడిపై దృఢమైన బాణాలు వర్షించాడు. దానితో కర్ణుడికి కోపం పెరిగి, ఆ ద్రుమసేనుడి తల కుండలాల ప్రకాశంతో భూమిపై పడేవిధంగా బాణాలతో కొట్టడు.

- వ. ఇట్లుద్రుమసేనుండు సుభ్రంబేళ్లన కోపంబునఁ గర్జుకోదండంబు దునిమి ధృష్టద్యుమ్మిండు నతీమిన, నొండు బలు వింటుంబెసంగు నతనింగుదుకొని కురురాజు మొదలగు నేగురురథికులు పెలుచనేసి; రాసమయంబున సాత్యకి సమదగతిం గవిసి ‘నిలు నిలు’ మని యదబ్బి రాథేయుం దలపడియే; న య్యారువుర యుక్కను నొక్కరూపున నక్కజం బై యుండె; నట్టియెడ వృష్టసేనుండు వచ్చి తైనేయు నేయుటయు, నతండు వాలమ్ములు నిగిడించి వానిం దేలిపయిం ద్రేళ్ల మూళ్లిల్లం జీసేనం పుత్రశీక పీడితుం డగు సూతపుత్రుం డచ్చుతానుజు నానాస్తి పీడితుం గావించె; నంతకుం దెలిసి తనయుండును దీడుపడియే; నట్లడరు నయ్యద్దఱ నా శినివరుండు గినుక యెక్కిన యేడ్రెఱం జిక్కువత్తిచె; నప్పుడు గాండీవ గుణ దేవదత్త మహరీవంబును హశహి కారంబును వీతెంచిన నయ్యంగరాజు రారాజున కిట్లనియె.

177

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ద్రుమసేనుండు= ద్రుమసేనుడు; చచ్చినవ్= మరణించగా; పేర్చిన కోపంబునవ్= అతిశయించిన కోధంతో; కర్మకోదండంబు= కర్మడి ధనుస్సును; తునిమి= తునియలుచేసి; ధృష్టద్యుమ్మిండు; నతీమినవ్= పొడిచేయగా; ఒండు బలువింటన్= రెండో ధృథమైన విల్లతో; పెనంగు+అతనివ్= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్న ఆ కర్మడిని; కూడుకొని= చేరి; కురురాజు మొదలగు+ఎగురు రథికులు= దుర్యోధనుడు మొదలైన అయిదుగురు రథికులు; పెలుచన్= ధృథంగా; ఏసిరి= బాణాలతో కొట్టారు; ఆ సమయంబునవ్= ఆ సమయంలో; సాత్యకి; సమదగతిన్= గర్వవిజృంభణయుక్తంగా - అనగా గర్వతిరేకంతో; కవిసి= (పారినందరిని) ఎదిరించి; నిలుము+నిలుము+అని= ఆగు ఆగు అని; అదల్చి= గద్దించి; రాథేయున్= కర్మడిని; తలపడియెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; ఆ+ఇరువుర+ఉక్కను= ఆ సాత్యకి కర్మలిద్దరి పరాక్రమం కూడ; ఒక్క రూపునవ్= ఏకరూపంలో - అనగా ఒకే విధంగా; అక్కజంబు+ఖా= ఆశ్చర్యాన్ని కొలుపుతున్నదై; ఉండెన్= ఉన్నది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; వృష్టసేనుండు= కర్మడి కుమారుడైన వృష్టసేనుడు; వచ్చి= అక్కడికి చేరి; తైనేయున్= శినికి పొత్రుడైన సాత్యకిని; ఏయుటయున్= బాణాలతో కొట్టగానే; అతండు= ఆ సాత్యకి; వాలు+అమ్ములు= తీక్ష్ణణములైన బాణాలను; నిగిడించి= ప్రయోగించి; వానిన్= ఆ వృష్టసేనుడిని; తేరిపయిన్= రథంపైన; తెళ్లి= కూలి; మూర్ఖుల్లన్= మూర్ఖుపోయే విధంగా; చేసినవ్= చేయగానే; పుత్రుక పీడితుండు+అగు= పుత్రుడు మరణించాడనే భావనతో కలిగిన దుఃఖంతో బాధపడిన; సూతపుత్రుండు= కర్మడు; అచ్యుత+అనుజున్= కర్మస్థాడి తమ్ముడైన సాత్యకిని; నానా+అప్రస్తీడితున్= పలు బాణాలతో బాధపాందినవాడినిగా; కావించెన్= చేశాడు; అంతకున్= అంతలోనే; తెలిసి= మూర్ఖుతేరుకొని; తనయుండును= అతడి కుమారుడు వృష్టసేనుడు కూడ; తోడుపడియెన్= తోడ్డుడైడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అడరు+ఆ+ఇర్దఱన్= చెలరేగుతూ ఉన్న ఆ తండ్రి కొడుకులిరువురిని; ఆ శినివరుండు= ఆ శినివంశతేష్టుడు సాత్యకి; కినుక+ఎక్కిన+ఎడ్రెఱన్= కోపం పెల్లుబించిన పరాక్రమంతో; చిక్కుపట్టిచెన్= కష్టపెట్టాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; గాండీవగుణ దేవదత్త మహరీవంబును= అర్జునుడి గాండీవ ధనుష్టంకారధ్యని, దేవదత్తమనే శంఖనాదం; హహోకారంబును= సైనికుల ఆర్తనాదం కూడ; వీతెంచినవ్= వినబడగా; ఆ+అంగరాజు= ఆ కర్మడు; రారాజునకున్= దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ద్రుమసేనుడు మరణించగా, ధృష్టద్యుమ్మి అతిశయించినకోపంతో కర్మడి విల్లను తుత్తునియలు చేసి, కసితో పాడి చేశాడు. అప్పుడు కర్మడు మరియుక బలిష్టమైన విల్లను తీసికొని యుద్ధంచేస్తూ ఉండగా, దుర్యోధనుడు మొదలైన అయిదుగురు మహావీరులు కర్మడికి తోడై, ధృష్టద్యుమ్మిడిని బాణాలతోకొట్టారు. అప్పుడు సాత్యకి గర్వంతో విజృంభించి ‘నిలునిలు’ మని కర్మడివైపు పరుగు తీసి, కర్మడినిఎదుర్కొన్నాడు. ఆ సాత్యకి కర్మల యుద్ధం సమానస్థాయిలో ఉండి, ఆశ్చర్యం కలుగజేసింది. ఆ సమయంలో కర్మడికొడుకు వృష్టసేనుడు వచ్చి, సాత్యకిని బాణాలతో కొట్టి ఆ వృష్టసేనుడు రథంపైమూర్ఖి లేటట్లుచేశాడు. కర్మడు తన కొడుకు మరణించాడని భ్రమించి పుత్రదుఃఖంతో సాత్యకిని పెక్కుబాణాలతోబాధించాడు.

అంతలోనే కర్ణపుత్రుడు వృషసేనుడు మూర్ఖునుండి తేరుకొని తన తండ్రికి తోడ్పడ్డాడు. చెలరేగిన ఆ తండ్రి కొడుకు లిద్దరిపై సాత్యకి మిక్కిలి కోపంతో బాణాలు నింపాడు. ఇంతలోనే అర్జునుని గాండీవ ధనుష్టంకారథ్యని, దేవదత్తాన్ని పూరించిన ధ్వని, సైనికుల హాహోకారం వినిపించగా కర్ణుడు దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

కర్ణ దుర్యోధనులు దురాలోచన సేసి సాత్యకిం దలపడుట (సం. 7-145-55)

- క.** ‘అదె పార్థుడు దన మునుమున , కొదవిన సేనలఁ గలంచునులి వడఁ డితనిం
గబియఁగ రాకుండఁగ మును , పాదువుదమే సాత్యకిం బ్రభూత బలముతోన్?

178

ప్రతిపదార్థం: పార్థుడు= అర్జునుడు; అదె= అదిగో (అక్కడ ఉన్నాడని చేతితో చూపటం); అతడు= ఆ అర్జునుడు; తన మునుమునకున్= తన ముందువరుసకు; ఒదవిన సేనలన్= కలిగిన సైన్యాలను; కలంచునులివు= కలతబెట్టేశబ్బం; ఇతనిన్= ఈ సాత్యకిని; కదియఁగ్= సమీపించటానికి; రాకుండఁగ్= రాకపోయే విధంగా; మును= ముందుగా; ప్రభూత బలముతోన్= గొప్ప సైన్యంతో; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; పాదువుదమే?= చుట్టుముట్టుదామా!

తాత్పర్యం: ‘అదిగో అర్జునుడు ఆ వైపున ఉన్న సైనికవీరులతో యుద్ధంచేసే సందడిలో ఉన్నాడు. అతడు సాత్యకిని ఆదుకొనటానికి చేరకముందే, మనం గొప్ప సైన్యంతో సాత్యకిని ముట్టడించుదాము.

- క.** అట్లయిన వీఁ డబిమన్యుపోయిన పోకం బోవు; నభ సీకు విజయంబునకుఁ గారణం బగు; వీనిం బలవురు ముట్టట యెత్తింగెనేని వివ్యచ్ఛుండు వచ్చు నతం డెబుంగకుండ నక్కడ నిలువరించి పోరం జాలు బభ్యిదుల నట పుచ్ఛవలయు’ ననుటయు, నమ్మునుజవిభుం ‘డిబి లెస్సుకర్జం’ బని గాంధారపతిం గనుంగొని ‘నీవు పబివేలేనుంగులు నన్ని యిరదంబులుం గొని దుశ్శాసన సుబాహు దుష్పుధర్షణ దుర్విషపులులు దీడుగాఁ గ్రీడిపై నడచి కయ్యంబు సేయు; మభ్యిక్కుసం దక్కిన పాండవులు నున్నవా; రయ్యన్నదమ్ములం బౌభివి గెలువు’ మనిన నతం డమ్మెయికిం జనియేఁ దదనంతరంబ.

179

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; అయినన్= అయితే; వీఁడు= ఈ సాత్యకి; అభిమన్యుపోయిన పోకన్= అభిమన్యుడు చచ్చిన (విధమైన) చావును; పోవును= చస్తాడు; అది= ఆ సాత్యకి మరణాఁ; నీకున్= ఓ దుర్యోధనా! నీకు; విజయంబునకున్= విజయానికి; కారణంబు= కారణాఁ; అగున్= అవుతుంది; వీనిన్= ఈ సాత్యకిని; పలువురు= అనేకులు (వీరులు); చుట్టుముట్టటు= ముట్టడించటం; ఎట్టింగెనేనిన్= ఒకవేళ తెలిసికొన్నాడా! వివ్యచ్ఛుండు= అర్జునుడు; వచ్చును= (సాత్యకిని రక్షించటానికి) వస్తాడు (కాబట్టి); అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఎఱుంగకుండన్= తెలిసికొనుకుండా; అక్కడన్= ఆ వైపున; నిలువరించి= నిలిపివేసి; పోరన్+ చాలు= యుద్ధం చేయటానికి సమర్పులైన; బల్లిదులన్= బలిష్టులైన వీరులను; అటు= అటువైపు; పుచ్ఛవలయున్= పంపాలి; అనుటయున్= అనగానే; ఆ+మనుజ విభుండు= ఆ దుర్యోధనుడు; ఇది= ఈ నీవు చెప్పినది; లెస్సు కర్జంబు= మంచిపని; అని= పలికి; గాంధార పతిన్= శకునిని; కనుంగొని= చూచి; నీవు= ఓ శకుని మామా! - నీవు; పదివేలు+ఏనుంగులు= పదివేల గజాలను; అన్ని= అదె లెక్కగా పదివేలు; అరదంబులున్= రథాలను; కొని= వెంట తీసికొని; దుశ్శాసన సుబాహు దుష్పుధర్షణ దుర్విషపులు= దుశ్శాసనుడు, సుబాహువు, దుష్పుధర్షణుడు, దుర్విషపుడు అనేవారు; తోడుగాన్= సహయులు కాగా; క్రీడిపైన్= అర్జునుడిపై; నడచి= దండత్తి; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయుము= సాగించుము; ఆ+దిక్కునన్= ఆ వైపున; తక్కిన పాండవులన్= అర్జునుడే కాక మిగిలిన పాండవులు కూడ; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; ఆ+అన్న+తమ్ములన్= ఆ అన్నదమ్ములనందరిని; పాదిని= ఆక్రమించి; గెలువుము= జయించుము; అనినన్= అనగానే; అతండు= ఆ శకుని; ఆ+మెయికిన్= ఆ వైపునకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; తద్ది+అనంతరంబు+అ= అటు తరువాత.

తాత్పర్యం: అట్లా చేస్తేనే ఈ సాత్యకి అభిమన్యుడు చచ్చిన విధంగా చస్తాడు; అది నీ గెలుపునకు కూడా కారణ మపుతుంది. ఒకవేళ మనమందరం ఈ సాత్యకిని ముట్టడించామని తెలిస్తే, తప్పక అర్బునుడు ఇతడిని ఆదుకొనటానికి వస్తాడు, కాబట్టి ఈ విషయం అతడికి తెలియకుండా అర్బునుడిని అక్కడే కదలనివ్యకుండా నిలిపి యుద్ధం చేయగల బలిష్టులైన మన వీరులను కొందరిని పంపాలి' అని కర్బుడు సలహా ఇవ్వగా విని దుర్యోధనుడు 'ఇది చాలా మంచిపని' అని వెంటనే శకునిని చూచి, నీవు పదివేల ఏనుగులను, పదివేల రథాలను తీసికొని-దుశ్యాసనుడు, సుబాహువు, దుష్పిధర్షణుడు, దుర్యమహుడు అనే నా తమ్ములు తోడుగా గొని ఆ అర్బునుడిని ఎదుర్కొని యుద్ధం చేయుము అక్కడనే మిగిలిన భీమాది పాండవులు ఉన్నారు. ఆ అన్నదమ్ములనందరిని గెలిచి విజయం సాధించుము' అని ఆ వైపే తక్కిన పాండవులు కూడ ఉన్నారు. ఆ అన్నదమ్ములను ఎదుర్కొని గెలుపుము. అని అనగా, అతడు ఆ వైపు వెళ్ళాడు. తరువాత

క. చేయగల రథికులును రా , ధేయుడు బలయుతము గాగఁ దెప్పదెరల శై
నేయుపయిఁ గవిసి బహువిధి , సాయకములు గురిసి రథిక సంరంభమునన్.

180

ప్రతిపదార్థం: చేయన్+కల= సమర్థులైన; రథికులును= వీరులు; రాధేయుడు= కర్బుడు; బలయుతము= సైన్యంతో కూడినవారు; కాగన్= క్రాయి; తెప్పదెరలన్= అతివేగంగా; శైనేయుపయిఁన్= సాత్యకీపై; కవిసి= కలయబడి; బహువిధసాయకములు= అనేక విధాలైన బాణాలను; అధిక సంరంభమునన్= మిక్కిలి వేగంగా; కురిసిరి= కురిపించారు.

తాత్పర్యం: సమర్థులైనవీరులు, కర్బుడు సైన్యంతో కూడి ఆ సాత్యకీపై కలియబడ్డారు. విజ్ఞంభించి అనేకవిధాలైన బాణాలను అతడిమిచు కురిపించారు.

వ. అతండును గోపాటోపంబున.

181

ప్రతిపదార్థం: అతండును= ఆ సాత్యకి కూడా; కోప+ఆటోపంబునన్= కోపాడంబరంతో (మిక్కిలి కోపంతో అని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ సాత్యకి కూడా మిక్కిలి కోపంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కరుల కరంబులు హాయముల , శిరములు రథసంచయంబు చెక్కలును సమి
ధ్యరఁ గప్పి క్రమ్ముతుగ నె , త్తురు టేఱులు వఱపి దానిఁ దొలగం త్రోచెన్.

182

ప్రతిపదార్థం: కరుల కరంబులు= ఏనుగుల తొండాలను; హాయముల శిరములు= గుర్రాల తలలను; రథసంచయంబు చెక్కలును= రథాల సమూహాల ముక్కలను; సమిత్త+ధరన్= యుద్ధభూమియందు; కప్పి= కప్పివేసి; కమ్ముతుగన్= మళ్ళీ; నెత్తురు+ఏఱులు= రక్తపునదులు; పఱపి= ప్రవహింపజేసి; దానిన్= ఆ ఏనుగు తొండము మొదలగు వాటిని; తొలగన్= తొలగిపోయేవిధంగా; త్రోచెన్= తోసివేశాడు.

తాత్పర్యం: ఏనుగులతొండాలతో గుర్రాలతలలతో రథాల చెక్కలముక్కలతో యుద్ధభూమినంతా మొదట కప్పి, వెంటనే నెత్తురునదులను ప్రవహింపజేసి, ఆ ఏనుగులతొండాలు మొదలగు వాటినన్నిటిని తొలగింపజేశాడు.

విశేషం: ఇట్లు యుద్ధవర్ణన చేయటంచేత సాత్యకి యుద్ధవైపుణి, హస్తలాఘవం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నాయి.

క. శినివరు నష్టుత విక్రము, మున కోర్యక కలగబడిన మొనఁ గనుగొని నీ
తనయుఁడు తనయరదము నా, తని యరదముమీఁడ నత్యదగ్రతుఁ బఱపెన్.

183

ప్రతిపదార్థం: శినివరు+అద్భుత విక్రమమునకున్= సాత్యకియొక్క ఆశ్చర్యకరమైన ఆ పరాక్రమానికి; ఓర్యక= తట్టుకోలేక; కలగన్+పడిన నీ మొనన్= కలతజిందిన నీ పైన్యాన్ని; కనుగొని= చూచి; నీ తనయుఁడు= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు; తన+అరదమున్= తన రథాన్ని; ఆతని+అరదము మీఁడన్= ఆ సాత్యకి రథంపైకి; అతి+ఉద్గతన్= అతి కోపంతో; పఱపెన్= పంపాడు (సాత్యకిపై యుద్ధానికి వెళ్ళాడని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ సాత్యకి అద్భుత పరాక్రమానికి ఓర్యలేక కలతచెందిన పైన్యాన్ని చూచి, నీ తనయుడు ఆ సాత్యకి ధాటికి కారవసైన్యం తట్టుకోలేకపోయింది. దుర్యోధనుడు, వెంటనే తన రథాన్ని సాత్యకి రథంపై మిక్కిలి కోపంతో నడిపించాడు.

వ. అయ్యరువురు నక్కజం బగు కయ్యంబు సేయునెడ నా శైనేయుండు.

184

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఇరువురున్= ఆ సాత్యకి దుర్యోధనులు ఇద్దరూ కూడా; అక్కజంబు+అగు= ఆశ్చర్యకరమైన; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయు ఎడన్= చేసే సమయంలో; ఆ శైనేయుండు= ఆ శినివంశజ్ఞైన సాత్యకి.

తాత్పర్యం: ఆ ఇద్దరూ ఆశ్చర్యం గౌలిపే యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, సాత్యకి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తురగముల సూతుఁ జంపినఁ, గురుపతి పొలివోక యతని గురుసున నేయం
గరమలిగి ధనువు దునుముఁడుఁ, బరవస మతీ యొరుని తేరుపైకిం బోయెన్.

185

ప్రతిపదార్థం: తురగములన్= గుర్రాలనూ; సూతున్= సారథినీ; చంపినన్= చంపగా; కురుపతి= కురురాజు దుర్యోధనుడు; పొలివోక= నిరుత్సాహపడక; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; గురుసునన్= జీవస్తానంలో; ఏయన్= కొట్టగా; కరము= మిక్కిలి; అలిగి= కోపించి; ధనువున్= విల్లును; తునుముడున్= తునకలు చేయగా; బరవసము= ధైర్యం; అఱి= నశించి; ఒరుని= మరి ఒకరి అనగా కృతవర్ణయొక్క; తేరుపైకిన్= రథంపైకి; పోయెన్= పోయెను.

తాత్పర్యం: ఆశ్చర్యాలను, సారథిని చంపగా, దుర్యోధనుడు నిరుత్సాహపడక, ఆ సాత్యకిని, ఆయువుపట్టులో కొట్టగా, సాత్యకి మిక్కిలికోపించి దుర్యోధనుడి విల్లును తెగగొట్టాడు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు ధైర్యాన్ని కోల్పోయి మరొకరి రథం ఎక్కివెళ్ళాడు.

వ. ఇ వ్యాధంబున.

186

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు ఈ రీతిగా సాత్యకితో పరాజయం పొందగా.

తే. పతి గలంగ శైనేయుఁ డ బ్బలము బాణ, నిహాతుఁ దూచించే; నక్కడ సీ మఱంచి
యడలి యర్జునుతో విష్ణుయావహముగ, నాహవము సేసుఁ దగు సహయంబు కలిమి.

187

ప్రతిపదార్థం: పతి= ప్రభువైన దుర్యోధనుడు; కలంగన్= కలత చెందగా; శైనేయుఁడు= సాత్యకి; ఆ+బలమున్= ఆ కౌరవపైన్యాన్ని; బాణనిహాతిన్= శరాఘూతంతో; తూలించెన్= తొలగిపోయేటట్లు చేశాడు; ఆ+కడన్= ఆ పైపు; నీమఱంది= ఓ ధృతరాష్ట్రమహారాజు!; నీ భార్య గాంధారి సోదరుడు శకుని; అడరి= విజ్యంభించి; తగుసహాయంబు= వలసినంత సహాయం; కలిమిన్= ఉండటంచేత; విస్క్యయ+అపాముగన్= ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా; అర్జునుతోన్= అర్జునుడితో; అహాము= యుద్ధం; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్వర్యం: దుర్యోధనుడు కలత చెందగా, సాత్యకి కౌరవపైన్యాన్ని బాణాలతో చెదరగొట్టాడు. నాథుడు లేని ఆ కౌరవపైన్యం సాత్యకి ధాటికి ఆగలేక పారిపోయింది. అక్కడ నీ మరది శకుని, తగినంత సహాయం కలిగి ఉండటంచేత అర్జునుడితో యుద్ధం ఆశ్చర్యం కలిగేటట్లు సాగించాడు.

చ. అతని సుతుం దులూకుఁడు నుదగ్నతఁ గృష్ణునిమేను బార్థపై
శితశరకోటి నించి విలసిల్లఁగ సౌబలుసూతుఁ జంపి యు
ధ్భతీఁ దురగంబులం దునిమి తథ్భన చాపముఁ ధ్రుంచె న స్వరుం
డతఁడు తనూజు తేలి పయి కాత్తు చలింపఁగుఁ బోయి వెండియున్.

188

ప్రతిపదార్థం: అతని సుతుండు= ఆ శకుని కుమారుడు; ఉలూకుఁడున్= ఉలూకుడనే వాడు కూడా; ఉదగ్రతన్= గొప్పగా; కృష్ణుని మేనన్= శ్రీకృష్ణుడి శరీరంపై; పార్థపైన్= అర్జునుడిపైన; శితశరకోటిన్= వాడి అయిన బాణాల సమూహాన్ని; నించి= నింపి; విలసిల్లఁగన్= ఉల్లాసం చూపుతూ ఉండగా; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు; సౌబలుసూతున్= శకుని సారథిని; చంపి= సంహరించి; ఉద్దతిన్= గర్వంతో; తురగంబులన్= గుర్రాలను; తునిమి= ఖండించి; తద్ది+పునచాపము= దృఢమైన ఆ శకుని విల్లును; త్రుంచెన్= తెగగొట్టాడు (అప్పుడు); అతఁడు= ఆ శకుని; తనూజు తేరిపయికిన్= తన కొడుకైన ఉలూకుడి రథంపైకి; అత్కు= ధైర్యం; చలింపఁగుఁ= చలించిపోతూ ఉండగా; పోయి= వెళ్ళి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్వర్యం: ఆ శకుని కుమారుడు ఉలూకుఁడు కూడా తోడుగా వచ్చి, కృష్ణుడిమిద అర్జునుడిమిద గొప్పగా వాడి బాణాల సమూహాన్ని నింపి ప్రకాశించగా, అంతలోనే అర్జునుడు శకుని సారథిని, గుర్రాలను, విల్లును ఖండించి వేశాడు. శకుని ధైర్యం కోల్పోయి వెంటనే తన కుమారుడి రథంపైకి వెళ్ళాడు. వెళ్ళి మళ్ళీ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. వాడుఁ దీడ్పుడుఁ గడుగి వివ్యచ్ఛు నేసె; | నతఁడు వారలు సేడ్పుడునట్లు గాగ
గడుక గల యోధఫీరులు బడలు వడగు | బలము సెడి పాఱుఁ దనవింటి బలుపు సూపె.

189

ప్రతిపదార్థం: వాడు= అతడు అనగా తన కుమారుడు ఉలూకుఁడు; తోడుడన్= సహాయవడగా; కడుగి= పూని; వివ్యచ్ఛున్= అర్జునుడిని; ఏనెన్= బాణాలతో కొట్టాడు; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; వారలు= ఆ తండ్రి కొడుకులు శకుని, ఉలూకులు; చేడ్పుడునట్లు+కాగన్= బాధపడేవిధంగా (మరియు); కడుక+కల యోధఫీరులు= పూనికగల వీరయోధులు; బడలు+పడగన్= అలసట చెందేటట్లు; బలము+చెడి= శక్తి శిథిలమయి; పాఱున్= పారిపోయే విధంగా; తన వింటి బలుపు= తన గాండీవ ధనువు యొక్క బలాన్ని; చూపెన్= చూపాడు.

తాత్వర్యం: కొడుకు ఉలూకుఁడు తనకు తోడుడగా శకుని పూనిక వహించి అర్జునుని బాణాలతో కొట్టాడు. ఆ అర్జునుడు తండ్రి కొడుకులిద్దరు బాధనొందేటట్లు, వారికి తోడైనవచ్చిన ఇతర ఫీరులు అలసిపొయేటట్లు, వారి పైన్యం బలహినమై పరుగెత్తేటట్లు తన గాండీవ బలం ఎటువంటిదో తెలిసే విధంగా బాణాలు కురిపించాడు.

వ. ఇట్లు వివ్యచ్ఛండు పేర్లన యూ సమయంబున ధృష్టద్యుమ్ముండు.

190

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వివ్యచ్ఛండు= అర్జునుడు; పేర్లన+ఆ సమయంబున్= విజయగర్వంతో ఉచ్చిష్టమే ఆ సమయంలోనే; ధృష్టద్యుమ్ముండు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు విజ్యంభించగా ఆ సమయంలోనే, అక్కడ ధృష్టద్యుమ్ముండు.

క. తత్తీమి గురు వింటి గొనయం , బతీముతీఁ దునియంగ నేయ నతఁ డాతని నే ద్రైల నొండు వింట నేసిన , నుఱక తునిమె నాతఁ డ మ్మహాగ్రశరంబుల్.

191

ప్రతిపదార్థం: తత్తీమి= ఎదుర్కొని; గురువింటి గొనయంబు= ద్రోణాచార్యుడి ధనువు నారిని; అతీముటీన్= వెంటనే; తునియంగ్న్= తునకలయ్యెటట్లు; ఏయన్= కొట్టగా; ఆతడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఆతనిన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడిని గూర్చి; ఏట్టెఱున్= వేగంతో; ఒండువింటన్= రెండవ ధనుస్యతో; ఏసినన్= బాణాలు ప్రయోగించగానే; ఆ+మహా+ఉగ్రశరంబుల్= ఆ గొప్ప భయంకరములైన బాణాలను; ఉఱక= అవలీలగా; ఆతడు= ధృష్టద్యుమ్ముడు; తునిమెన్= తునకలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ వైపు ధృష్టద్యుమ్ముండు) ద్రోణాచార్యుడిని ఎదుర్కొని, అతడి వింటినారిని వెంటనే తెగగొట్టగా, ద్రోణాచార్యుడు మరొక విల్లు గ్రహించి ధృష్టద్యుమ్ముడిపై వేగంగా భయంకరమైన బాణాలు ప్రయోగిస్తూ ఉంటే - వాటిని అవలీలగా ధృష్టద్యుమ్ముండు తునకలు చేశాడు.

వ. వెండియునాచార్యుందేయుసాయకంబులుద్రుంచుచునంగంబులునొంచుచుమిగిలిమార్గణజాలంబుల సైస్యంబుదైస్యంబునొందించె; నట్లుసాత్యకిసప్యసాచిధృష్టద్యుమ్ములచేతంగలంగలంగిలికారవానికంబు గాంధిశీకం బగుటయుఁ, బాంచజన్య దేవదత్తాభి శంఖరవంబులు సెలంగం బాండవ బలంబులు గూడికాని వెన్నడిం గవిసినం గని భిషణరీషాతిరేక విధేయుం డయి రాధేయుండు.

192

ప్రతిపదార్థం: వెండియున్= మళ్ళీ; ఆచార్యుండు+ఏయు= ద్రోణాచార్యుడు ప్రయోగిస్తూ ఉన్న; సాయకంబులు= బాణాలను; త్రుంచుచున్= ఖండిస్తూ; అంగంబులు= శరీరావయవాలను; నొంచుచున్= నొప్పిస్తూ; మిగిలి= అతిశయించి; మార్గణజాలంబుల్న్= బాణాల సమూహాలతో; సైన్యంబు= ఆ శత్రుసైన్యాన్ని; దైన్యంబున్= దీనత్వాన్ని; ఒందించెన్= పొందింపజేశాడు; ఉఱ్లు= ఆ విధంగా; సాత్యకి, సవ్యసాచి, ధృష్టద్యుమ్ముల చేతన్= సాత్యకి, అర్జునుడు, ధృష్టద్యుమ్ముండు అనే ముగ్గురు పొండవప్పక్క వీరులచేత; కలయన్= అంతటను; కలంగి= కలతచెంది; కౌరవ+అనీకంబు= కౌరవుల సైన్యం; కాందిశికంబు+అగుటయున్= భయంతో పారిషోయిన వెంటనే; పొంచజన్య దేవదత్త+అది శంఖరవంబులు= పొంచజన్యమనే శ్రీకృష్ణుడి శంఖం, దేవదత్తమనే అర్జునుడి శంఖం మొదలుగాగల (ఇతర వీరుల) శంఖాల ధృషునులు; చెలంగన్= ధృనిస్తూ ఉండగా; పొండవ బలంబులు= పొండవుల సైన్యాలు; కూడికాని= ఏకమై; వెన్నడిన్ కవిసినన్= వెన్నంటి తరుముతూ ఉంటే; కని= చూచి; భిషణ రోష+అతిరేక విధేయుండు+అయి= భయంకరమైన కోపాతిశయానికి వపుడై; రాధేయుండు= కర్మడు.

తాత్పర్యం: మళ్ళీ ద్రోణాచార్యుడు వేసిన బాణాలనన్నింటినీ ఖండించి, ద్రోణాచార్యుడి శరీరావయవాలను బాణాలతో మిక్కిలి నొప్పిస్తూ, మరీ విజ్యంభించి కౌరవసైన్యానికి దిక్కుతోచని స్థితి కల్పించాడు. ఆ విధంగా సాత్యకి, అర్జునుడు, ధృష్టద్యుమ్ముండు - వీరు ముగ్గురిచేత కౌరవసైన్యం కలతచెంది పారిషోయింది. అపుడు కృష్ణుడు పొంచజన్యాన్ని, అర్జునుడు దేవదత్తాన్ని, ధృష్టద్యుమ్ముదులు తమ తమ శంఖాలను పూరించగా, పొండవసైన్యం ఉత్సాహంతో ఏకమై కౌరవసైన్యాన్ని వెంటాడి తరుముతూ ఉండగా, అది చూచి కర్మడు మిక్కిలి భయంకరమైన

కోపావేశంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. తలలుం జేతులుఁ గాళ్ళులుం దనువులున్ ధాత్రీష్ఠలిం బెక్కు తి
ట్లులు గావించి రథప్రతానములు ఘోటక్రైసులున్ వారణా
వలులుం జేడ్స్‌డఁ బైపయిం దఱిమి దుర్వారైక దరోవ్ధతిం
జలముం జేవయుఁ జాపె సుభ్రథబుజా సంరంభ రౌద్రంబుగన్.

193

ప్రతిపదార్థం: తలలున్= శిరస్సులను; చేతులున్= హస్తాలను; కాళ్ళులున్= పాదాలను; తనువులున్= శరీరాలను; ధాత్రీష్ఠలిన్= రణభూమియందు; పెక్కుతిట్లులు= మిక్కుటమైన కుప్పలు; కావించి= చేసి; రథప్రతానములు= రథాల సమూహాలును; ఘోటక్రైసులున్= అశ్వాల సమూహాలును; వారణా+అవలులున్= గజాల సమూహాలును; చేడ్జుడన్= బాధపడే విధంగా; బైపయిన్= ముందు ముందుకు; తఱిమి= ఉరికించి పారిపోయే విధంగా వెంబడించి; దుర్వార+ఏక దర్వ+ఉండతిన్= నివారించరాకుండా ఉన్న గర్వం యొక్క ఔండత్యంతో - మిక్కెలి గర్వంతో; ఉంద్యట= గొప్ప; భుజాసంరంభ= భుజముల ఆటోపంచేత; రౌద్రంబుగన్= భయం కలిగించే విధంగా; చలమున్= పోరుషాస్నీ; చేవయున్= సామర్జ్యాస్నీ; చూపెన్= చూపాడు.

తాత్పర్యం: (మిక్కెలి కోపంతో ఆ కర్మాదు) శత్రువుల తలలను, చేతులను, కాళ్ళను శరీరాలను కుప్పలు కుప్పలుగా రణరంగాన అంతటా పడేటట్లు చేసి, రథాలు, గుర్రాలు, ఏనుగులు బాధతో రణరంగం నుండి పారిపోయే విధంగా తరిమి అడ్డుకొనసాధ్యంకాని తన గర్వాధిక్యాస్నీ, మాత్పుర్యాస్నీ, శక్తిని-భయంకరమైన గొప్ప భుజబల విజృంభణంతో చూపించాడు.

వ. ఇ వ్యాధంబున విజృంభంచి నొంచినం బతీపతీయై పఱచు న వ్యాహిసుల వెనుకొను నా సూతనందనుం జాచి తలంకి ధర్మతనయుం డర్జునునితో నిట్లనియే.

194

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ రితిగా; విజృంభించి= రేగిపోయి; నొంచినన్= నొప్పింపగా; పటి పటి ఐ= చెల్లాచెదరై; పఱచు+ఆ+వాహిసులన్= పరుగెత్తుతున్న ఆ సైన్యాలను; వెనుకొను+ఆ+సూతనందనున్= వెంబడిస్తూ ఉన్న ఆ కర్మాదిని; చూచి; తలంకి= చలించిపోయి; ధర్మతనయుందు= ధర్మరాజు; అర్జునునితోన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ రితిగా రెచ్చిపోయి, బాణాలతో నొప్పిస్తూ ఉండగా, తట్టుకొనలేక చెల్లాచెదరై పారిపోయే పొండవుల సైన్యాలను వెంటాడే కర్మాని చూచి కలతచెంది ధర్మరాజు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. నడురేయి తీవ్రభాసుఁడు , పుడమి వెలసె నను తలంపు పుట్టీంచుచు ను
గ్రదు వగు తేజంబున వెలిఁ , గెడుఁ గర్జుఁడు బాణరుచులు గిట్టికాన దెసలన్.

195

ప్రతిపదార్థం: నడురేయి= నడిమి రాత్రి; తీవ్రభాసుఁడు= చండకిరణాదు - అనగా సూర్యాదు; పుడమిన్= భూమిపై; వెలసెన్+అను తలంపు= ఉదయించాడా అనే ఉపాను; పుట్టీంచుచున్= కలిగిస్తూ; ఉగ్గడువు+అగు= అధికమైన; తేజంబునన్= తేజస్సుతో; బాణరుచులు= బాణాల కాంతులు; దెసలన్= దిక్కులయందు; గిట్టికానన్= వ్యాపించగా; కర్మాదు= కర్మాదు; వెలిగెడున్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కర్మాది బాణాల కాంతులు దిక్కులన్నింట వ్యాపించి ప్రకాశిస్తూ ఉండగా - కర్మాదు నడిరాత్రిలో సూర్యాదు ఉదయించాడని అనిపించేటట్లు వెలిగాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్సైక్ష; ఇక్కడ కర్ణుడియందు నడిరాత్రి ఉదయించిన సూర్యుడితో తాదాత్మం ఊహించటంచేత ఉత్సైక్షాలంకారమే కాని ఉపమకాదు. సూర్యుడు అర్థరాత్రంలో ఉదయించినట్లు ఊహించుటచేత ఉపమాంశం కని కల్పితమేకాని స్వతస్పిద్ధం కాదు కదా!

ఆ. ‘ఇట్లు దతీమెనేని యిప్పుడ యాత్ర డి, భీక్కు వాలనెల్ల నొక్కయెత్తు
గాగ్గఁ జిలుకుమార్చు గావున నెమ్మెయి, సైన్ బ్రతివిధాన మాచరింపు’.

196

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లా; తతీమెనేని= వెంబడిస్తూ ఉన్నట్టయితే; ఇప్పుడు+ల= ఈ సమయంలోనే (ఇంకా ఆలస్యం లేకుండా); శాతండు= ఈ కర్ణుడు; శా+దిక్కువారిని+ఎల్లన్= ఈ మనవైపున ఉన్నవారినందరిని; ఒక్క+ఎత్తు+గాన్= ఒకే పర్యాయం; పిలుకుమార్చున్= సంహరిస్తాడు; కావున్= కాబట్టి; ఏ+మెయిన్+ఐన్= ఏ విధంగాసైనా; ప్రతివిధానము= ప్రతిక్రియను; ఆచరింపు(ము)= చేయుము.

తాత్పర్యం: ఈ కర్ణుడు ఇట్లాగే తరుముతూ పోతూ ఉండగా, మనం ఉపేష్ట చేశామంటే ఈ సైన్యాన్నంతా ఒకేసారి ఇప్పుడే సంహరించి వేస్తాడు. కాబట్టి ఏ విధంగాసైనా దీనిని అడ్డుకొనే విధంగా ప్రయత్నించుము’.

వ. అనిన విని యతం డచ్చుతు నాలోకించి ‘రాథేయు రభసంబున కిమోత్సహారం బోహాటించిన భూపతి భీతుండయ్య భారద్వాజుండును బైకొని యొక్క వలన మొనలం దెరల్చెడి నే నదబ్లి యిక్కర్ణ నుక్కడంచి యక్కుంబసంబవు సంరంభంబు వాలించెదఁ దేరు నడవు’ మనుటయు నద్దనుజమర్దనుం డతని కిట్లనియే.

197

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= (ఇట్లా ధర్మరాజు) పలుకగా; విని; అతండు= ఆ అర్జునుడు; అచ్యుతున్= కృష్ణుడిని; అలోకించి= చూచి; రాథేయు రభసంబునకున్= కర్ణుడి వేగానికి; ఈ+మోహారంబు= సైన్యం; ఓహాటించిన్= వెనుదీయగా; భూపతి= ధర్మరాజు; భీతుండు+అయ్యెన్= భయపడిపోయాడు; భారద్వాజండును= ద్రోణాచార్యుడు కూడా; సైన్కొని= విజ్ఞంభించి; ఒక్కవలన్= ఒక సైన్యపు; మొనలన్= మన సైన్యాలను; తెరల్చెడిన్= తొలగిపోయేటట్లు చేస్తున్నాడు (పారద్రోలుతున్నాడని భావం); (కావున ఏన్= నేను; అదల్చి= అదలించి; ఈ+కర్ణ+ఉక్కు= ఈ కర్ణుడి పాగరును; అడంచి= అణాచివేసి; ఆ+కుంబసంబవు సంరంభంబు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి వేగాన్ని; వారించెదన్= నివారిస్తాను; తేరు= రథాన్ని; నడుము= కర్ణుడిపై నడిపించుము; అనుటయున్= అనగానే; ఆ+దనుజ మర్దనుండు= ఆ కృష్ణుడు (దైత్యులను సంహరించినవాడు కాబట్టి కృష్ణుడికి ఆ పేరు); అతనికిన్= ఆ అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు అనగానే, అర్జునుడు కృష్ణుడిని చూచి ‘మన సైన్యం కర్ణుడి వేగాన్ని తట్టుకొనలేక పారిపోతూ ఉండగా ధర్మరాజు భీతిల్లిపోయాడు. ఒకవైపు ద్రోణాచార్యుడు కూడా విజ్ఞంభిస్తూ సైన్యాన్ని పారద్రోలుతుంన్నాడు. కాబట్టి ముందుగా ఈ కర్ణుడి పాగరు అణుస్తాను. తరువాత ద్రోణాచార్యుల యుద్ధవేగాన్ని నివారిస్తాను. కాబట్టి కర్ణుడిపై రథాన్ని నడిపించుము’ అని అనగా, కృష్ణుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘వినుము నిశాసమయంబున, దనుజులకుం బేర్పు బాహుదర్శము శౌర్యం బును; గావున సైన్ గర్భుని నోర్పుఁ; బమత మతని నతనికిన్’

198

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఓ అర్జునా! వినుము; నిశా సమయంబున్= రాత్రి సమయాన; దనుజులకున్= రాక్షసులకు; బాహుదర్శము= భుజగర్యం; శౌర్యంబును= పరాక్రమం (ఈరెండూ); పేర్పున్= అతిశయుస్తాయి; కావున్= కాబట్టి; సైన్ గింబుండు=

హిడెంబా కుమారుడు ఘుటోత్కుచుడు; అనిన్= యుద్ధంలో; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని; ఓర్మున్= ఓడిస్తాడు (అందుకే); అతనిన్= ఆ ఘుటోత్కుచుడిని; అతనికిన్= ఆ కర్ణుడిపైకి; పనుతము= పంపుదాము.

తాత్పర్యం: ‘ఈ అర్జునా! రాక్షసులకు రాత్రి సమయంలో బాహుబలం పరాక్రమం అతిశయుస్తాయి; కాబట్టి మన హిడెంబాసుతుడు ఘుటోత్కుచుడే ఈ సమయంలో కర్ణుడిని యుద్ధంలో ఓడిస్తాడు. కాబట్టి ఆ కర్ణుడిపైకి ఘుటోత్కుచుడినే పంపుదాము.

వ అని వెండియు.

199

తాత్పర్యం: ఇట్లా పలికి మళ్ళీ (అర్జునుడితో కృష్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు).

క. ‘మన మంతకు వేత్తాక ది , కుశన నడతము; భీమసుతునకును మాయలుఁ బెం పాశలన చివ్యాస్తంబులు , ననేకములు గలవు; వలవ దనుమానింపన్.

200

ప్రతిపదార్థం: మనము= మనం; అంతకున్= అంతవరకు; వేఱు+ఒక దిక్కునన్= వేరే వైపునకు; నడతము= నడుద్దాము - వేరే వైపునకు యుద్ధం చేయటానికి వెళ్ళాడామని భావం; భీమసుతునకును= భీముడి కుమారుడైన ఘుటోత్కుచుడికి; మాయలున్= రాక్షస మాయలు; పెంపు+బనరిన్= అతిశయించిన; దివ్య+అస్త్రంబులు= దివ్యములైన అస్త్రాలు; అనేకములు= అనేకాలు; కలవు= ఉన్నవి (కాబట్టి); అనుమానింపన్= సంశయించటం; వలవదు= వద్దు.

తాత్పర్యం: ‘అంతవరకు మనము వేరేవైపున యుద్ధానికి నడుద్దాము. ఘుటోత్కుచుడికి ఎన్నో మాయలు తెలుసు; దివ్యాస్తాలు కూడా ఎన్నో అతడి వద్ద ఉన్నవి. కాబట్టి అనుమానించ అక్కరలేదు.

వ. **అని చెప్పిఘుటోత్కుచుంబిచినసతండుసన్నాహాసంరంభమూర్తిస్తూర్తిమేఱయంజనుదెంచి ‘పనియేమి?’ యనుటయు.**

201

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; చెప్పి= పలికి; ఘుటోత్కుచున్= ఘుటోత్కుచుడిని; పిలిచినన్= పిలువగానే; అతండు= ఆ ఘుటోత్కుచుడు; సన్నాహా సంరంభమూర్తి స్తూర్తి= యుద్ధయత్నేదేకానికి తగిన ఆకార స్ఫురణ (యుద్ధ సన్నద్దుడై ఉనికి అని భావం); మెఱలయన్= మెరుస్తూ ఉండగా; చనుదెంచి= వచ్చి; పని= చేయవలసిన కార్యం; ఏమి?= ఎట్టిది?; అనుటయున్= అనగానే.

తాత్పర్యం: అని పలికి, ఘుటోత్కుచుడిని పిలువగా, ఆ ఘుటోత్కుచుడు యుద్ధానికి సన్నద్దమైన ఆకారస్ఫురణ ప్రకాశించగా వచ్చి నే నేం చేయాలి?’ అని అడుగగా

ఉ. ‘పాండవ సైన్యముల్ సెదరి పాటెడుఁ గర్జులిచేత నొచ్చి, యు ద్రుండిత నీదు శౌర్యమును దర్శము నేర్వడ నిల్వలంపు; మీ తం దని రాత్రి నీకుఁ గడుఁ దక్కువ; తంట్రులకున్ జయంబు వు తుం డిసంగంగఁ గాన్ను మహి రూఢికి నెక్కడే? గెల్య మీతనిన్.’

202

ప్రతిపదార్థం: (ఈ ఘుటోత్కుచా!) కర్ణుని చేతన్= కర్ణుడిచేత - కర్ణుడి బాణాల ధాటికి; నొచ్చి= బాధ కలిగి; పాండవ సైన్యముల్= (మన) పాండవ సైన్యాలు; చెదరి= చెదరిపోయి; పాటెడున్= పారిపోతూ ఉన్నాయి; ఉద్దండతన్= (శత్రువులకు) భయంకాలే విధంగా; నీదు శౌర్యమును= నీ వీరత్వం; దర్శమును= భుజదర్శం కూడా; ఏర్పడన్= ప్రకటితమయ్య విధంగా; నిల్వరింపుము=

నీలిచే విధంగా చేయుము (కర్ణుడిని ఎదురొచ్చిని మన సైన్యాలు పారిపోకుండా చూడుము అని భావం); ఈతండు= ఈ కర్ణుడు; అనిన్= యుద్ధంలో; రాత్రి= రాత్రి సమయాన; నీకున్= నీకంటె; కడున్= మిక్కిలి; తక్కువ= హీనబలుడే (రాజుసులకు రాత్రి సమయంలో బలమెక్కువ కాబట్టి రాజుసుడైనై నీముందు కర్ణుడు ఈ రాత్రి సమయాన యుద్ధంలో నిలువలేదని భావం); పుత్రుండు= కుమారుడు; తండ్రులకున్= జనకులకు; జయంబు= యుద్ధ విజయాన్ని; ఒసఁగంగ కాన్సు= ఇవ్వగా చూడగలగడం; మహిన్= భూమిపై; రూఢికీన్= ప్రసిద్ధికి; ఎక్కుదే?= ఎక్కుడా? (అట్టి పుత్రుడు ఈ లోకంలో కీర్తి పొందుతాడు కదా అని భావం) (కాబట్టి); ఈతనిన్= ఈ కర్ణుడిని; గెల్యుము= జయించుము - కర్ణుడిని జయించి తండ్రులకు విజయం కలుగజేసి మంచి పుత్రుడనే కీర్తి గడించుము అని భావం.

తాత్పర్యం: ‘ఓ ఘటోత్కుచా! కర్ణుడి బాణాఫూతాలకు ఆగలేక మన పొండవసైన్యాలు పారిపోతూ ఉన్నాయి. నీ భుజదర్శాన్ని, పరాక్రమాన్ని చూపి కర్ణుడిని ఎదురొచ్చిని, మన సైన్యం పారిపోకుండా ఆపుము. ఈ కర్ణుడు రాత్రి యుద్ధంలో నీ ముందు నిల్వలేదు. పుత్రుడు తండ్రులకు విజయం చేకూర్చగలగటం లోకప్రసిద్ధమేకదా. కాబట్టి కర్ణుడిని జయించుము.

విశేషం: ‘నీకు’ అని నోక్కి చెప్పటంలో రాత్రియందు విజ్ఞంభించే నిశాచరుడవైన నీ ముందు ఎవ్వరూ ఈ రాత్రి యుద్ధంలో ఆగలేరు అనే అర్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. మరియు ‘తండ్రులకున్ జయంబు పుత్రుండొసఁగంగఁ గాన్సు మహిరూఢికి నెక్కుదే?’ అనే సామాన్యంగా చేత సమర్థనీయమైన ‘ఓ ఘటోత్కుచా! పుత్రుడవైన సీవు కర్ణుడిని జయించి తండ్రులకు విజయం చేకూర్చి కీర్తి గడించుమా’ అనే ప్రకృత విశేషార్థం ధ్వనింపజేయుటచేత ఇది అర్థంతరన్యాసాలంకారం.

అలంబుసుండు ఘటోత్కుచునిచేత్త జచ్చుట్ (సం. 7-149-15)

వ. అనియే; ధనంజయుండును దదనురూపంబులైన యాలాపంబుల ననుమతిసేసినంగడంగి ఘటోత్కుచుండు గర్భుడెసకుం గవిసె; నట్టియేడ జటాసురసుతుం డగు నలంబుసుం దేతెంచి కురుపతిం గాంచి ‘సాకుఁ బాండవుల దెసం బూర్ఖవైరంబు గలదు; నీకును జ్ఞయింబుగా వాలని, వాల వాలని వధియించేద’ నని పలికి యతండుప్రీతుండై యభినందింప, నా సూతనందనుం గలిసి తలకడచి హిదింబానందనుం దాకిన దారుణ రణం బయ్య; నయ్యరువురును వివిధ విశిఖ స్ఫురణంబుల నొండిరులఁ దెరల్పఁ జాలక రథికు లగుట యుడిగి మాయలకుం జొచ్చి మహేశారగ గరుడాకారంబులను, వారణ కంతీరవ రూపంబులను, రవిసైంహికేయాకృతులను, మేఘమారుతమూర్చులను మతీయు బహువిధికారాకారంబులను జాపుచుం బోలి యేపునం గబిసి బాపోబాహిం బెనంగునపుడు మేనులు బెరసిన నా భీమనందనుండు. 203

ప్రతిపదార్థం: అనియేన్= (అని కృష్ణుడు ఘటోత్కుచుడితో) అన్నాడు; ధనంజయుండును= అర్జునుడు కూడా; తద్+ అనురూపం బులు+ఇన+ఆలాపంబులన్= ఆ కృష్ణుడి మాటలకు అనుగుణాలైన పలుకులతో; అనుమతి+చేసినన్= అనుజ్జ ఇవ్వగానే; కడంగి= యుద్ధోద్యక్తుడయి; ఘటోత్కుచుండు= భీముడి కుమారుడు ఘటోత్కుచుడనే వాడు; కర్ణుడెసకున్= కర్ణుడివైపునకు; కవిసెన్= పరుగుతీశాడు; అట్టియెడన్= ఆ సమయంలో; జటాసురసుతుండు+అగు= జటాసురుడి కుమారుడైన; అలంబుసుండు= అలంబు సుడనే రాజుసుడు; ఏతెంచి= వచ్చి; కురుపతిన్= దుర్యోధనుడిని; కాంచి= చూచి; నాకున్= నాకు; పొండవుల దెసన్= పొండవులవైపు; పూర్వవైరంబు= ఇంతకు ముందు నుండి వైరం; కలదు= ఉన్నది; నీకును= ఓ దుర్యోధన మహారాజా! నీకు కూడా; ప్రియంబు+కాన్= ఇష్టమయ్యే విధంగా; వారిని= ఆ పొండవులను; వారి వారినిన్= ఆ పొండవుల పక్షీయులను; వధియించేదన్= వధిస్తాను; అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; ప్రీతుండు+ఇ= సంతోషించినవాడై; అభినందింపన్= అభినందించగా; ఆ

సూతనందనున్= ఆ సూతపుత్రుడైన కర్మాంగిని; కలసి= కలసికొని; తలకడచి= అతిక్రమించి; హాడింబ కొడుకైన ఘటోత్సుచుడనే రాక్షసుడిని; తాఁకిన్= ఎదుర్కొనగా; దారుణ రణంబు= (వారిద్దరికి) భయంకరమైన యుద్ధం; అయ్యెన్= సాగింది; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇద్దరు - అనగా అలంబున ఘటోత్సుచులు కూడా; వివిధ విశిఫ స్వరణాంబుల్న్= అనేక విధాలైన బాణాల స్వరణాతో (అనగా తీక్ష్ణాములైన బాణాలతో అని భావం); ఒండొరుల్న్= ఒకరి నొకరు; తెరల్పున్+చాలక= ఉడిగింపలేక; రథికులు+అగుట= రథంపై నుండి యుద్ధం చేయటం; ఉడిగి= మానివేసి; మాయులకున్= సహజమైన రాక్షసమాయులకు; చొచ్చి= ప్రవేశించి - రాక్షసమాయులు ప్రయోగించి యుద్ధం చేయటానికి ఉపక్రమించి; మహా+ఉరగ గరుడ+ఆకారంబులను= పెద్ద సర్పం మరియు గరుత్వంతుడి ఆకారాలను (ఒకడు పెద్ద సర్పంగా మారగా మరొకడు ఆ సర్పానికి శత్రుమైన గరుత్వంతుడి ఆకారాన్ని ధరించి పోరాడాడని భావం); (ఇట్లే) వారణ కంలీరవ రూపంబులను= గజ సింహా శరీరాలను; రవిసైంపాకేయ+ఆకృతులను= సూర్యుడు మరియు రాహువు రూపాలను; మేఘు మారుతమూర్తులను= మేఘుస్వరూపాన్ని, దానికి విరుగుడుగా వాయురూపాన్ని; మతియున్= ఇంతేగాక; బహువిధ వికార+ఆకారంబులను= ఇంకా ఎన్నో విధాలైన వికృతములైన ఆకారాలను; చూపుచున్= చూపిస్తూ; పోరి= యుద్ధం చేసి; ఏపున్ని= విజ్ఞంభణంతో; కదిసి= ఎదుర్కొని; బాహోబాహిన్= బాహోబాహియుద్ధంతో (బాహోను బాహసు గృహీత్యా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం ఇతి బాహో బాహియా - అని విగ్రహావక్యం బాహసుయుద్ధం ఇది. ఏ ఆయుధం లేక ఇద్దరు బాహసువులతోనే పోరాడటం) (-ఈ విధంగా); పోరి= పోరాడి; మేనులు= వారిద్దరి శరీరాలు; బెరసినన్= కూడగా; ఆ భీమనందనుండు= ఆ ఘటోత్సుచుడు.

తాత్పర్యం: అని అనగా అప్పుడు అర్జునుడు కూడా కృష్ణుడు చెప్పిన దానికి తగినట్లుగా చెప్పి, ఘటోత్సుచుడిని కర్మాంగిని యుద్ధం చేయటానికి అనుమతించగా, వెంటనే ఘటోత్సుచుడు కర్మాంగు ఉన్న వైపునకు వెళ్ళాడు. ఆ సమయంలో జటాసురుడి కుమారుడు అలంబుసుడు అనే రాక్షసవీరుడు దుర్యోధనుడిని కలిసి, ‘నాకు పాండవులపై ఇదివరకే పగ ఉన్నది. కాబట్టి నీకు సంతోషం కలిగేటట్లు ఆ పాండవులను, వారికి సంబంధించిన వారిని సంహరిస్తా’ నని పలుకగా, దుర్యోధనుడు ఆ అలంబుసుడిని సంతోషంతో అభినందించాడు. వెంటనే ఆ అలంబుసుడు కర్మాంగు వైపు వెళ్ళి అతడిని దాటవేసి, ఘటోత్సుచుడిని ఎదుర్కొనగా యుద్ధం భయంకరమైంది. వారిద్దరూ వివిధ బాణాలతో ఒకరినొకరు అణగించలేక రథాలుదిగి, మాయులకు పూనుకొని మహాసర్పగరుడపక్షిరూపాలను, గజసింహరూపాలను, సూర్యరూపాలను, మేఘువాయురూపాలను, ఇంకా అనేకానేక వికృతరూపాలను చూపుతూ పోరాడి, ఒకరితో ఒకరు కలియబడి బాహోబాహియుద్ధం చేసేటప్పుడు, వారి శరీరాలు ఒకదానితో మరొకటి చేరగా- ఘటోత్సుచుడు.

క. పట్టి బలవుగ జటాసురు , పట్టిం బడమైచి, యురము పాదమునఁ గడున్

జట్టుగు త్రౌక్షి యతని తల , యట్టుకుఁ బాయంగఁ జేసి యశ్శేం పెలుచన్.

ప్రతిపదార్థం: (ఘటోత్సుచుడు) జటాసురు పట్టిన్= జటాసురుడి కొడుకైన ఆ అలంబుసుడిని; బలవుగున్= బలంగా; పట్టి= పట్టుకొని; పడమైచి= (క్రీంద) పడవేసి; ఉరము= వడ్కస్ఫులాన్ని; పాదమునన్= పాదంతో; కడున్= మిక్కిలి; బిట్టుగున్= శీప్రుంగా; తొక్కి= అదిమి; అతనితల= అతడి శిరస్సు; అట్టుకున్= మొండమునకు; పాయఁగున్= ఎడబాసే విధంగా; చేసి; పెలుచన్= గట్టిగా; ఆర్చున్= సింహానాదం చేశాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ ఇద్దరి శరీరాలు పెవవేసికొనగానే ఘటోత్సచుడు) ఆ అలంబుసుడిని పట్టుకొని, క్రిందపడవైచి, అతని రొమ్మును పాదంతో తొక్కి, అతడి తలను శరీరంనుండి వేరుచేసి వెంటనే బిగ్గరగా సింహానాదం చేశాడు.

**ఆ. అట్లి నెత్తు రుట్టు నమ్మస్తకము వట్టి , కొని యతం దుదాత్త ఘోర భంగి
బ్రమలివాటి కురుస్పాలకు నరదంబు , నందు వైచి యట్టు లనియె నథిప!**

205

ప్రతిపదార్థం: అధిష!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా; ఆర్జి= సింహానాదం చేసి; నెత్తురు= రక్తం; ఉట్టున్= కారగా; ఆ+మస్తకము= ఆ తలను; పట్టి= పట్టుకొని; అతండు= ఆ ఘటోత్సచుడు; ఉదాత్త ఘోరభంగిన్= గొప్ప భయంగొలిపే విధంగా; బ్రమలివాటి= చుట్టూ తిరిగి (దుర్యోధనుని రథం ఎక్కుడ ఉన్నదో చూడటానికని భావం); కురుస్పాలకు+అరదంబునందున్= కురురాజైన దుర్యోధనుడి రథం మీద; వైచి= వేసి; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: సింహానాదం చేసి, ఆ ఘటోత్సచుడు ఆ అలంబుసుడి తలను నెత్తురు కారుతూ ఉండగా పట్టుకొని చూపరులకు భయంకొల్పే విధంగా చుట్టూ తిరిగి, దుర్యోధనుడి రథం లోకి ఈ తలను విసరివేశాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ కుమారుడైన దుర్యోధనుడితో ఘటోత్సచుడు ఇట్లా అన్నాడు.

క. కొను మిదె నీ మిత్రుని తలః , విను మిట్టుల మాయులేని విక్రమమునఁ గ

ర్షునిఁ ద్రుంచెదు; వరుసం బొలి , గొనియెద నిను; భీమసేను కొడుక నెఱుగవే?

206

ప్రతిపదార్థం: ఇదె= ఇదిగో; నీ మిత్రుని తల= (ఓ దుర్యోధనా!) నీ మిత్రుడైన అలంబుసుని తలకాయ; కొనుము= తీసికొనుము; వినుము= శ్రద్ధగా వినుము; ఇట్టులు+అ= ఇట్లే; మాయులేని విక్రమమునన్= సాటిలేని పరాక్రమంతో; కర్ణునిన్= నీ మిత్రుడైన కర్ణుడిని కూడా; త్రుంచెదన్= సంహరిస్తాము; వరుసన్= క్రమంగా; వినున్= నిన్ను; పారిగొనియెదన్= సంహరిస్తాము; భీమసేను కొడుకన్= భీముడి కుమారుడను (నేను); ఎఱుగవే?= తెలియలేవా?

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్యోధనా! ఇదిగో నీ స్నేహితుడైన అలంబుసుని తల తీసికొనుము. ఇదే విధంగా సాటిలేని పరాక్రమంతో కర్ణుడిని కూడా చంపివేస్తాను. వరుసగా నీ వంతు వచ్చినప్పుడు నిన్ను కూడా సంహరిస్తాను. నే నెవడనో తెలియదా? భీముడి కుమారుడిని.’

ఏశేషం: భీమసేన తనయు డనే విషయం అందరికీ తెలిసిందే అయినా మళ్ళీ తనకు తానే భీమసేన తనయుడనని చెప్పుకొనటంలోని తాత్పర్యం ఏమిటి? ‘నిన్ను తొడలు విరుగ్గొట్టుతానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు మా తండ్రి భీమసేనుడు. అతడి ప్రతిజ్ఞకు బధ్యడవైనిన్నిప్పుడే సంహరించేవాడను కాని, వదిలాను.’ - ఈ అర్థం ‘వరుసన్’ అనే పద సహాయంతో ప్రధానంగా వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది. ఇది అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని.

శ. అని పలికి యసురవరుం దరుణం బగు తన యరదం బెక్కి గృధ్రకేతనంబు గ్రాల నీలీన్నతం బయిన తన రూపంబున కనురూపం బైన దంప్యాయుగళంబును జంగళీధ్వద్ధ జటాకేశ కలాపంబును భీషణంబులుగా గనక భూషణంబుల కతంబునఁ దట్టిలుతా వికటంబగు నంబుదంబు కైవడి గర్జుపయిం గవిసి ఘనశరంబు లేయ నతండును జండభంగి నెడుర్షుని నిశితనారాచంబులఁ గప్పె; నిప్పరుసునం దలపడి యమ్మునుజ దనుజులు మహాధ్వతకరం బగు సంగరంబు సేయునెడ వివిధాయుధ వ్యాపార ఘోర విచ్ఛైత విగజత రక్తసిక్తంబులగు నంగంబుల యచలత్వంబున గైలక గేలిద్వయంబు చందంబున నొప్పి; రట్టిక్కువ తక్కువలు

లేక పేరిపేరి రాధేయుం దొక్క దివ్యాస్తంబు ప్రయోగించిన నబి బైమసేని ప్రత్యాస్తంబున నడంచి, మాయాసైన్యం బడలించిన నమ్మాయా సైన్యంబు సాయక శూల ముద్దరాబి హాతి ప్రాతంబులును బలల వర్షంబులునుం గులయం గురువాహిని గలంగి పాతిన, నా సూతసూసుం దొక్కరుండును నవపుంభ విజ్ఞంభణంబు మెఱయ నిలిచి మహానీయాస్త్రబలంబున నమ్మాయ మాయించుటయు ప్రాడింబుండు చక్రంబు వైచినం జక్కిచె, గద నిగిడించిన మగిడించె, గగనంబున కలిగి తరుపాషాణ పటలంబులు పరిగెంచినం దునిమి ధరం దొరగించె, మతియు రథికత్వంబునం గడంగిన నయ్యాధవరుండు తురగ సారథి సహితంబుగా రథంబు శకలంబులు సేసి యతని తను వేదు వెతిగిన తెఱంగుగా మెఱుంగుటమ్ములు గిత్తిగొల్చినం గెరలి య స్నిశాచరనాధుండు.

207

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; అసురవరుండు= రాక్షస శ్రేష్ఠుడగు ఆ ఘటోత్కుచుడు; అరుణంబు+అగు= ఎర్రమైన; తన+అరదంబు= తన రథాన్ని; ఎక్కి= ఆరోహించి; గృధ్రకేతనంబు= గద్ద అనే పక్కి గురుతుగా కలిగిన ధ్వజం; క్రాలన్= ఒప్పగా; నీల+ఉన్నతంబు+అయిన= నల్గాను, పొడవుగాను ఉన్నట్టి; తన రూపంబునకున్= తన ఆకారానికి; అనురూపంబు+ఖన= తగి ఉన్నటువంటి; దంప్రా యుగళంబును= కోరలజంట; పింగళ+ఉద్యద్ర జటాకేశ కలాపంబును= ఎరువు, పసుపు కలసిన వన్నె కలిగి, పైకి లేచి యున్నటువంటి జడలు కట్టుకపోయిన వెంట్రుకల సమూహం కూడా (ఈ రెండూ అని భావం); భీషణంబులు+కాన్= భయంకరములై ఉండగా; కనక భూషణంబుల కతంబునక్= బంగారు ఆభరణాల కారణాన; తటిత్త+లతా వికటంబు+అగు= మెరుపు తీగతో అందమై ఉన్న; అంబుదంబు కైవడిన్= మేఘంవలె; కర్మపుయిన్= కర్మడిపైకి; కవిసి= పరుగెత్తి; ఘనశరంబులు+ఏయన్= దృఢములైన బాణాలను వేయగా; అతండును= ఆ కర్మడు కూడా; చండభంగిన్= భయంకోల్పే విధంగా; ఎదుర్కొని= ఎదిరించి; నిశితనారాచంబులన్= తీక్ష్ణములైన బాణాలతో; కప్పెన్= కప్పివేశాడు; ఈ+పరుసునన్= ఈ విధంగా; తలపడి= యుద్ధానికి దిగి; ఆ+మనజదనుజలు= ఆ మనుష్య రాక్షసులైన కర్మడు, ఘటోత్కుచుడు; మహా+అద్యతకరంబు+అగు= మిక్కలి ఆశ్చర్యం కలిగించేటటువంటి; సంగరంబు= యుద్ధం; చేయునెడన్= చేసే సమయంలో; వివిధ+ఆయుధ వ్యాపార ఘోర విచేప్పిత విగిత రక్తసిక్తంబులు+అగు= అనేకములైన ఆయుధాలు (బకరిపై ఒకరు) ప్రయోగించుట అనే భయంకరమైన చేప్పచే విడివడిన నెత్తురుచేత తడిసినటువంటి; అంగంబుల+అచలత్వంబునన్= శరీరాల పర్వతాకారంతో (అచలా, పర్వతః, తస్య భావః అచలత్వం, పర్వతత్వం పర్వతధర్మః పర్వతాకారత్వేన తాచ్ఛాస్త్రయ రూపేణ ప్రకృతే పరిణమతి); గైరిక గిరిద్వయంబు చందంబునన్= ఎరజాజు కొండల జంట వలె; ఒస్సిరి= ప్రకాశించారు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఎక్కువ తక్కువలు లేక= ఆధిక్య న్యాయత్వాలు లేకుండా; పోరపోరి= యుద్ధం చేసి చేసి; రాధేయుండు= కర్మడు; ఒక్క దివ్యాప్రంబు= ఓ దివ్యాప్రాణిసి; ప్రయోగించినన్= సంధించి ఘటోత్కుచుడిపై వేయగా; అది= దానిని; బైమసేని= భీమసేనుడి కుమారుడగు ఘటోత్కుచుడు; ప్రత్యాస్తంబునన్= ఆ దివ్యాప్రాణికి విరుగుడుగా ఉండే మరో దివ్యాప్రంతో; అడంచి= నివారించి; మాయాసైన్యంబు= మాయతో స్ఫ్టైంచిన సైన్యాన్ని; అడరించినన్= వ్యాపించ చేయగా; ఆ+మాయాసైన్యంబు= ఆ మాయతో ఏర్పడిన సేనను; సాయక శూల ముద్దర+అది హాతి ప్రాతంబులును= బాణాలు, శూలాలు ముండ్రలోకశ్చ మెదలైన ఆయుధ సమూహాలను; పలల వర్షంబులును= మాంస వర్షాలను; కురియన్= కురిపించగా; కురువాహిని= కౌరవసైన్యం; కలంగి= వ్యధచెంది; పాతినన్= పారిపోగా; ఆ సూతసూసుండు+ఒక్కరుండునన్= ఆ కర్మడుబక్కడే; అవష్టంభ విజ్ఞంభణంబు= గర్వాతిశయం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; నిలిచి= తొలగిపోక నిలిచి; మహానీయ+ అప్రుబలంబునన్= గొప్పవైన అప్రాల బలంతో; ఆ+మాయన్= ఆ రాక్షస మాయను; మాయించుటయున్= నివారించిన వెంటనే; ప్రాడింబుండు= ప్రాడింబు తనయుడగు ఘటోత్కుచుడు; చక్రంబు= చక్రాయుధాన్ని; వైచినన్= వేయగా; చక్కిచెన్= ఖండించాడు; గద= గదను; నిగిడించి నన్= ప్రయోగించగా; మగిడించెన్= తిప్పికొట్టాడు; గగనంబునక్= ఆకాశానికి; అరిగి= వెళ్లి; తరుపాషాణ పటలంబులు= చెట్లు, బండల సమూహాలను; పరిగించినన్= వ్యాపింపజేయగా; తునిమి= తునకలు చేసి; ధరన్= భూమిపై; తొరగించెన్= పడగొట్టాడు; మతియున్= ఇంకా; రథికత్వంబునన్= రథారోహాకభావంతో; కడంగినన్= యుద్ధం చేయబూనగా (రథంపై ఆరోహించి

విల్లమ్ములతో యుద్ధానికి ఉపక్రమించగా అని భావం); ఆ+యోధవరుండు= ఆ యోధులలో శ్రేష్ఠుడైన కర్ణుడు; తురగ సారథి సహాతంబుగాన్= అశ్వాలతో, సారథితో కూడుకొని ఉన్న; రథంబు= రథాన్ని; శకలంబులు+చేసి= ముక్కలు చేసి; అతని తమవు= ఆ ఘటోత్సుచుడి శరీరం; ఏదు= ముండ్లపంది; పెఱిగిన తెఱంగు+కాన్= విజృంభించిన విధం ఏర్పడేటట్లు (కేయా విశేషణంగా ‘గిఱిగొల్చినవ్వు’ అనేదానితో అన్యయిస్తుంది) (ముండ్లపంది యుద్ధానికి విజృంభిస్తుందా అనే భావం కలిగే విధంగా అని తాత్పర్యం); మెఱుంగు+అమ్ములు= తథతళలాడే బాణాలను; గిఱిగొల్చినవ్వు= క్రుచ్యుక్కానే విధంగా నాటగా; కెరలి= చెలరేగి; ఆ+నిశాచర నాథుండు= ఆ రాక్షసుల రాజు ఘటోత్సుచుడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, వెంటనే ఆ ఘటోత్సుచుడు ఎరుని తన గ్రిద్దచిహ్నంగల జెండా ఒప్పగా, నల్లని ఎత్తైన తన రథంపై కూర్చొని రూపానికి తగినట్లు కోరలజంట, ఎరుపుపుసుపు కలిసిన వన్నె కలిగి, పైకి నిక్కి జడలుగట్టిన వెంద్రుకల సమూహము భయంకరాలై ఉండగా; బంగారునగలు శరీరంమిాద ప్రకాశిస్తూ ఉన్నకారణంగా మెరుపులతో కూడినమేఘుంవలె కర్ణుడి మిధికి పరుగెత్తి దృడమైన బాణాలతో కొట్టడు. కర్ణుడు కూడా ప్రచండంగా అతడిని ఎదుర్కొని, వాడి అయిన బాణాలు అతడిపై కురిపించాడు. ఈ విధంగా మనుష్యుడైన కర్ణుడు, రాక్షసుడైన ఘటోత్సుచుడు మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైన యుద్ధం చేయగా, ఒకరిపై మరొకరు ప్రయోగించిన వివిధాయుధాల వల్ల రక్తం కారుతున్న శరీరాలతో గైరికాదిధాతువులతో ఎరగా ఉన్న రెండు కొండలవలె ప్రకాశించారు. ఆ ఇద్దరూ ఒకరు తక్కువ, ఒకరు ఎక్కువ కాకుండా సమానస్థాయిలో పోరాడారు. కర్ణుడు ఒక దివ్యాప్తాన్ని ప్రయోగించగా, ఘటోత్సుచుడు దానికి విరుగుడుగా ప్రత్యాప్తాన్ని ప్రయోగించి దాన్ని అణాచివేశాడు. మాయాపైన్యాన్ని సృష్టించాడు. ఆ మాయాపైన్యం శత్రుపైన్యంపై బాణాలను, హూలాలను, ముండ్ల రోకళ్ళను- ఇంకా ఎన్నో విధాలైన ఆయుధాలను మాంసఫండాలను కురిపిస్తూ ఉండగా కౌరవైన్యం తట్టుకోలేక పారిపోసాగింది. అయినా ఆ కర్ణుడు ఒక్కడే నిలిచి తన దర్శం చాటుతూ దివ్యాప్తాల బలంతో ఆ మాయాపైన్యాన్ని రూపుమాపాడు. వెంటనే ఘటోత్సుచుడు చక్రాయుధాన్ని ప్రయోగించాడు. కర్ణుడు దానిని ఖండించివేశాడు. ఘటోత్సుచుడు గద విసిరాడు. దానిని కూడా కర్ణుడు తుత్తునియలు చేశాడు. ఇక ఘటోత్సుచుడు తాను ఆకాశానికి చేరి చెట్లవర్షం, రాళ్ళవర్షం కురిపిస్తూ ఉంటే వెంటనే కర్ణుడు ఆ చెట్లను, రాళ్ళను తునుకలుగాచేసి భూమిపై పడేటట్లు చేశాడు. ఇక ఘటోత్సుచుడు రథంపై ప్రత్యక్షమై యుద్ధానికి ఉపక్రమించగా కర్ణుడు ఆ ఘటోత్సుచుడి గుర్రాలను, సారథిని ఖండించి, రథాన్ని తునుకలు చేశాడు. అంతేకాక, ఆ ఘటోత్సుచుడి శరీరం నిండా బాణాలు నాటాడు. ఆ సమయంలో ఘటోత్సుచుడు ముండ్లపంది యుద్ధానికి విజృంభిస్తూ ఉన్నదా- అన్నట్లు భాసించాడు. అప్పుడు ఆ ఘటోత్సుచుడు చెలరేగి.

విశేషం: అలం: ఉత్తేష్ట.

“తటిల్లతా వికటంబగు” అనే పారంకంటే-సంశోధిత ముద్రణలో పారాంతరంగా చూపబడిన తటిల్లత రాజిత” అనే పదమే ఉచితంగా ఉంటుంది.

సీ. మాయాముఖంబున మార్గణజాలంబు , ద్రావణ గర్జుం డబి త్రయ్య నేసి
చెలగెనఁ గడుబెక్కుశిరములతోడి మ , హశ్చతి గైకొన నదియుఁ దునుమఁ
జచ్చె వీ డని మన సైన్యంబు లుబ్బంగఁ , బడియుండి వివిధ రూపములు దాఖ్లి
భంగించె నవియును ద్రుంగగగ నేసిన , శైలమై తప్పుజ్జ సాయకమున

తే. సమసి రథికుడై తన చుట్టూ జాతురంగ , మైన బల మేచి తఱుమంగ నడఱ టీప్త
భూలి శరముల నాసూతపుత్తు నొంచి , యొక్కడై తుంచె నతని వి ల్లక్షజముగ.

208

ప్రతిపదార్థం: మాయా ముఖంబున్వ్= మాయతో (ఏర్పడిన) నోటితో; మార్ణాజాలంబు= (కర్మడు వేసిన) బాణాల సమూహాలను; త్రావన్= త్రాగివేయగా; కర్మండు= కర్మడు; అది= ఆ మాయా కల్పిత ముఖాన్ని; ప్రయ్యన్= పగిలిపోయేటట్లు; ఏసి= బాణాలు వేసి; వెలగినవ్= అర్వగా (ఆ ఘుటోత్కృచుడు); కడున్= మిక్కిలి; పెక్కాళిరములతోడి; మహా+అక్కతిన్= అనేకములైన తలలతో కూడిన పెద్ద ఆకారాన్ని; కైకానవ్= గ్రహించగా; (కర్మడు) అదియున్= ఆ శిరోబహుళమైన ఆకారాన్ని కూడా; తునుమన్= ఖండించగా; వీఎడు= ఈ ఘుటోత్కృచుడు; చచ్చెన్= మరణించాడు; అని= అని (అనుకొని); మన పైన్యంబులు= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మన కౌరవోనలు; ఉంబ్యంగవ్= ఉంబ్యిపోయేటట్లు; పడియుండి= పడిపోయి; (వెంటనే ఆ ఘుటోత్కృచుడు) వివిధ రూపములు= పలు విధాలైన ఆకారాలను; తాల్చి= ధరించి; భంగించెన్= (కర్మడు వేసిన బాణాలను) భగ్గం చేశాడు (అప్పుడు కర్మడు); అపియును= ఆ వివిధాకృతులను కూడా; త్రుంగిగన్= తునుకలయ్యే విధంగా; ఏసినవ్= కొట్టగా (ఆ ఘుటోత్కృచుడు); శైలము+ఐ= పర్వతమై (పర్వతరూపం ధరించినవాడై అని భావం); తద్ద+వజ్రసాయకమున్వ్= ఆ కర్మడి వజ్రరూప దివ్యాస్త్రంచేత; సమసి= (ఆ పర్వతరూపం) నశించి; రథికుడు+ఐ= రథారోహణం చేసినవాడై (ఆ ఘుటోత్కృచుడు); తన చుట్టూన్వ్= తనకు నాలుగువైపులా; చాతురంగము+ఐన బలము= చతురంగ పైన్యం; ఏచి= విజంబించి; తఱుమంగన్= (ఆ కౌరవపైన్యాన్ని) తరుముతూ ఉండగా; అడరి= చెలరేగి; దీప్పభూరిశరములన్వ్= తఱతళ మెరుస్తూ ఉన్న అనేకములైన బాణాలతో; ఆ సూతపుత్రున్వ్= ఆ కర్మడిని; నొంచి= నొప్పించి; ఎక్కుడై= (ఆ కర్మడి కంటే యుద్ధంలో) ఆధిక్యం కలవాడై; అతని విల్లు= ఆ కర్మడి ధనస్ఫును; అక్కజముగన్వ్= ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా; త్రుంచెన్= ముక్కలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: మాయతో పెద్ద నోరు సృష్టించి, దానితో ఆ కర్మడు వేసిన బాణాలనన్నింటినీ ప్రింగివేయగా, కర్మడు ఆ ఘుటోత్కృచుడి మాయా కల్పిత ముఖాన్ని దివ్యాస్త్రాలతో మటుమాయం చేసి రెచ్చిపోతూ ఉండగా వెంటనే ఘుటోత్కృచుడు అనేక ముఖాలు గల పెద్ద ఆకారాన్ని ధరించాడు. కర్మడు దానిని కూడా నశింపజేయగా, ఘుటోత్కృచుడు ఈ దెబ్బతో చచ్చిపోయే ఉంటాడని మనపైన్యం ఉప్పాంగిపోయింది. కానీ వెంటనే ఘుటోత్కృచుడు ఒక్కటేమిటి - అనేక రూపాలతో దిక్కులన్నీ వ్యాపించి కర్మడు వేసిన బాణాలను భగ్గం చేశాడు. అప్పుడు కర్మడు తన దివ్యాస్త్రబలంతో ఆ ఘుటోత్కృచుడి ఆ పెక్కా రూపాలను నశింపజేశాడు. ఘుటోత్కృచుడు వెంటనే పర్వతమై నిలిచాడు. కర్మడు వజ్రరూపమైన ఇంద్రాస్త్రాన్ని అనుసంధించి ఆ పర్వతరూపాన్ని ఖండించాడు. ఇక ఘుటోత్కృచుడు తన చుట్టూ చతురంగ బలంతో కూడుకొని రథం అధిరోహించి యుద్ధానికి దిగాడు. రెచ్చిపోయి, కర్మడిపై బాణాలు కురిపించి నొప్పించాడు. అంతేకాక కర్మడి విల్లును తునుకలు చేశాడు. ఆ ఘుటోత్కృచుడు కర్మడి కంటే అధికుడై విక్రమించాడు అని అందరూ ఆశ్చర్యపోయారు.

వ. ఆ సమయంబున బకుని తోడంబుట్టు వగు నలాయుధుం డను నసురేంద్రుండు వడముడి వలనివైరంబు పెద్ద కాలం బేసియు మనం బెలయింపం దత్తి వేచికొని యుండి యస్త్రశాసంగ్రామంబునకు ససైన్యంబుగాఁ జనుదెంచి దుర్మీధనుం గని త స్నేహింగించుకొని యతనితో నిట్లనియె.

209

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్వ్= అదే సమయంలో; బకుని తోడంబుట్టుపు+అగు= బకాసురుడి సోదరుడైన; అలాయుధుండు +అను= అలాయుధుడు అనే (పేరుగల); అసుర+ఇంద్రుండు= రాజుసుశ్రేష్ఠుడు; వడిముడినలని పైరంబు= భీమసేనుడి వలన ఏర్పడిన శత్రువ్యం (భీముడు ఏకచక్రవరంలో తన సోదరుడు బకాసురుడిని చంపినవైరం); పెద్దకాలంబు+ఏనియున్వ్=చాలాకాలంగా; మనంబు= మనస్సును; ఎరియింపన్వ్= కాలుస్తూ ఉండగా; తఱి= (తగిన) సమయం; వేచికొని ఉండి=ఎదురుచూచుకొంటూ

ఉండి; ఆ+నిశాసంగ్రామంబునకున్= ఆ రాత్రి యుద్ధానికి; ససైన్యంబుగాన్= పైన్యంతో కూడి ఉండేటట్లు (పైన్యంతో కూడా అని భావం) (క్రియా విశేషణం); చనుదెంచి= వచ్చి; దుర్యోధనున్= దుర్యోధనుడిని; కని= చూచి; తన్నున్= తనను; ఎఱింగించు కొని= తెలియజేసికొని; అతనితోన్= ఆ దుర్యోధనుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అదే సమయాన ఒకాసురుడి సోదరుడు అలాయుధుడు అనే రాక్షసుడు రాత్రియుద్ధం చేసి భీముడిపై పూర్వావైరాన్ని సాధించుకొనటానికి పైన్యసమేతంగా దుర్యోధనుడిని చేరాడు. (భీముడు ఏకచక్రురంలో బ్రాహ్మణ కుటుంబాన్ని, ఆ ఊరి ప్రజలను కష్టాలనుండి కాపాడటానికి ఒకుడనే రాక్షసుడిని సంహరించాడు. అదీ అలాయుధుడికి భీముడిపైనున్న పూర్వావైరం. ఇంతకాలం ఆ రాక్షసుడి మనస్సును కాల్పివేస్తున్నది ఆ వైరం. తగిన సమయానికి నిరీక్షిస్తున్నాడు. ఆ పగ తీర్పుకొనటానికి ఈ రాత్రియుద్ధం తగిన సమయంగా భావించాడు.) అలాయుధుడు దుర్యోధనుడిని సమీపించి, తా నెవడో ఎందుకు వచ్చాడో పరిచయం చేసికొని మరీ ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: పరిచయ ఘట్టం మూలంలో విశ్వతంగా ఉన్నది. తిక్కన ‘త స్నేఇంగించుకొని’ అనే మాటతో దానినంతా సంగ్రహించాడు.

అలాయుధాసురుండు ఘుటోత్సుచునితో యుద్ధంబు సేసి చచ్చుట (సం. 7-151-1)

క. ‘భీమునిఁ దతోస్తోదరులను ! భూమీశ్వర! యిపుడ పట్టి పొలిపుచ్చేద; ను
ధ్వామత ఖ్రింగెరఁ గృష్మన్ని , తో మిత్రగణంబుతో సుతులతోఁ గూడన్.

210

ప్రతిపదార్థం: భూమీశ్వర!= ఓ దుర్యోధన మహారాజా!; భీమునిన్= భీమునేనుడిని; తదీ+సోదరులను= అతడి తోబుట్టువులైన ధర్మరాజుదులను; పట్టి=పట్టుకొని; ఇపుడు+అ= ఇప్పుడే; పొరిపుచ్చేదన్= సంహరిస్తాను (సంహరించి, వారినందరిని); కృష్ణునితోన్= వారు నమ్ముకొన్న కృష్ణుడితో; మిత్రగణంబుతోన్= (వారి) స్నేహితుల సమూహంతో; సుతులతోన్= వారి పుత్రులతో; కూడన్= సహితంగా; ఉద్ధామతన్= భయం కలిగించే విధంగా; ఖ్రింగెదన్= ఖ్రింగివేస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్యోధన మహారాజా! భీముడిని, అతని అన్నదమ్ములను, ఆ పాండవులకు అండగా ఉన్న కృష్ణుడిని, ఆ పాండవుల స్నేహితులనూ, కుమారులనూ ఇప్పుడే చంపి ఖ్రింగివేస్తాను.

వ. నీకును నీ వారికిం గయ్యంపు టలజడి గాకుండునట్లుగా నలిసేన సమయించెద’ ననియే: నప్పుడు ద్రోణద్రోణి
కృప కృతవర్ధు మద్రపతి ప్రముఖి యోధవిరులు వెఱగుపడి చూచుచుండం బేళ్లి పైఢింబుండు గవిసినం
గర్జుదెన నభిలజనంబులును నిరాశులైరి; సుయోధనుం డలాయుధు నాలోకించి.

211

ప్రతిపదార్థం: నీకును= ఓ దుర్యోధనా! నీకును; నీవారికిన్= నీకు సంబంధించిన వారలకు; కయ్యము+అలజడి= యుద్ధం వల్లవైన కలత; కాక+ఉండునట్లు+కాన్= లేకుండా ఉండే విధంగా; అరిసేనన్= శత్రుసైన్యాన్ని; సమయించెదన్= సంహరిస్తాను; అనియెన్= (అని) పలికాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలోనే; ద్రోణ= ద్రోణుడు; ద్రోణి= ద్రోణపుత్రుడు - అశ్వత్థామ; కృప= కృపుడు; కృతవర్మ= కృతవర్మ; మద్రపతి= శల్యుడు (మద్రదేశాధిపతి కావున ఈతడికి ఆ పేరు); ప్రముఖ= మొదలుగా గల; యోధవిరులు= యుద్ధం చేసే వీరులు; వెఱగుపడి= ఆశ్వర్యపడి; చూచుచుండన్= చూస్తూ ఉండగా; పేర్చి= విజృంభించి; పైఢింబుండు= ఘుటోత్సుచుడు; కవిసినన్= పైబడుతూ ఉండగా; కర్మజుదెనన్= కర్మజుడిపై; అభిల జనంబులును= జనులందరు; నిరాశలు+పరి= ఆశలేనివారయ్యారు- అనగా జీవితాశయం వదలుకొన్నారు; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; అలాయుధున్= ఆ ఒకాసురుడి సోదరుడైన అలాయుధుడనే రాక్షసుడిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: నీకూ, నీ పక్కాన ఉన్నవారికి ఇక యుద్ధకేశం లేకుండా చేస్తాను. ఈ శత్రుసైన్యాన్నంతా వధిస్తాను' అన్నాడు. ఇక అక్కడ ద్రోణుడు, అశ్వత్థామ, కృషుడు, కృతవర్గ, శల్యుడు మొదలైన మహాయుధులు ఆశ్వర్యపడిచూస్తాండగా, ఘటోత్సముడు కర్మడి మీద విజృంభించటాన్ని చూచి జనులందరూ కర్మడిషై ఆశ వదలుకొన్నారు. అప్పుడు దుర్యోధనుడు అలాయుధుని చూచి

తే. ‘భీమతనయుండు మాయపుఁ బెనకువలను ; గర్జు నొప్పించుచున్నాడు; గడగి వానిఁ దాకి గెలువు నీ’ వనవుడు దైత్యవిభుఁ కు ; దగ్గరగతిఁ జని తాకె నా దైత్యవిభుని.

212

ప్రతిపదార్థం: (ఈ అలాయుధా!) భీమతనయుండు= భీముడి కొడుకు ఘటోత్సముడు; మాయము+పెనకువలను= రాజుసమాయులతో కూడిన యుద్ధాలతో; కర్మడినీ= కర్మడిని; నొప్పించుచున్నాడు= బాధిస్తున్నాడు (కాబట్టి); నీవు= (సమర్పుడవైన) నీవు; కడగి= విజృంభించి; తాకి= ఎదుర్కొని; వానినీ= ఆ ఘటోత్సముడిని; గెలువు(ము)= జయించుము; అనవుడునీ= అనగానే; దైత్యవిభుఁడు= ఆ అలాయుధుడు; ఉరగ్గతినీ= భయంకరమైన పోకడతో; చని= వెళ్లి; ఆ దైత్యవిభునినీ= ఆ ఘటోత్సముడిని; తాకెనీ= ఢీకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ అలాయుధా! ఘటోత్సముడు తన మాయాయుద్ధాలతో కర్మడిని బాధిస్తూ ఉన్నాడు. నీవు అతడని ఎదుర్కొని గెలువుము అని దుర్యోధనుడు అనగానే అలాయుధుడు రోషిషణంగా వెళ్లి, ఘటోత్సముడిని ఢీ కొన్నాడు.

విశేషం: ఘటోత్సముడు డనక భీమతనయుడని చెప్పటం అలాయుధుడికి భీముడి యేడ గల పూర్వపైరానుసంధాన సూచనార్థం. దీనిచేత ‘ఓ అలాయుధా! నీ వా ఘటోత్సముడిని చంపి ఆ భీముడిషై గల వైరాన్ని కొంతపరకైనా తీర్చుకొనుము’ - అనే అర్థం ధ్వనిస్తూ ఉన్నది. ‘మాయపుఁ బెనకువలను’ అను పదంచేత ‘ఆ ఘటోత్సముడి ఉక్కడంచటానికి మాయా యుద్ధతంత్రాన్ని తెలిసిన నీవే సమర్పుడవని కూడా దుర్యోధనుడి అభిప్రాయ రూపైన అర్థం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది.

క. అరదము మొదలైన సకల , పరికరములు రూపునేపుఁ భ్రాయంబును నీ య్యారువురు దనుజాధిపులకు , సరియై యొప్పారేఁ జూడ జగతీనాథా!

213

ప్రతిపదార్థం: జగతీనాథా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; అరదము మొదలు+పన= రథం మొదలుగా గల; సకల పరికరములునీ= సాధానాలన్నీ (మరియు); రూపు= రూపం; ఏపునీ= విజృంభణం; ప్రాయంబునునీ= వయస్సు కూడా; ఆ+ఇరువురు దనుజ+అధిపులకునీ= ఆ ఇద్దరు రాజుసు శ్రేష్ఠులకు; చూడనీ= కనుకొనగా; సరియై= సమానమై; ఒప్పారేనీ= భాసించాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఘటోత్సముడు, అలాయుధుడు - అనే ఆ ఇద్దరు రాజుసువీరులు రథం మొదలైన యుద్ధసాధనాలలో, రూపంలో, విజృంభించి పోరు సల్పటంలో, వయస్సులో - ఒకటేమి? అన్నింటిలో కూడా సమానులై భాసించారు.

వ. ఇ ట్లేపు మెఱయ నిరువురుం దలపడి పోరు వారలం జూచి సూతసూనుండు మరుత్తునుపయిం గవిసిన నతండు దన సుతుం డలాయుధుచేత నొచ్చునీ యను తలంపునుఁ గర్జునిఁ గ్రేడించి యమ్మేటి రక్షసునిమీద నాటీపంబున నడరుటయుఁ, దదనుచరులగు నిశాచరు లనేకు లోక్షమేగి నతనిం బొచివిన కిసుక నమ్ములగములు వఱపి యవ్వేరుండు వారిం బఱపిన.

214

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈం విధంగా; ఏపు= విజ్ఞంభణం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఇరువురున్= ఇద్దరుకూడా; తలపడి= కలియ బడి; పోరువారలన్= యుద్ధంచేసే ఆ ఘటోత్సమడు అలాయుధుడు అనే రాక్షసపీరులను; చూచి; సూతసూనుండు= కర్ణుడు; మరుత్త+సూనుపయిన్= వాయునందనుడయిన భీముడిపై; కవిసనన్= దాడిచేయగా; అతండు= ఆ భీముడు; తన సుతుండు= తన కుమారుడగు ఘటోత్సమడు; అలాయుధుచేతన్= తాను సంహారించిన బకాసురుడి సోదరుడైన అలాయుధుడి చేత; నొచ్చునో= చనిపోవునేమో; అను తలంపునన్= అనే ఊహాతో; కర్ణనిన్= కర్ణుడిని; క్రేడించి= లెక్కచేయక దాటి; ఆ+మేటి రక్కసుమీదన్= ఆ అలాయుధుడనే రాక్షసశ్రేష్ఠుడిపై; ఆటోపంబునన్= యుద్ధాడంబరంతో; అడరుటయున్= చెలరేగానే; తద్ద+అనుచరులు+అగు= ఆ అలాయుధుడి సహచరులైన; నిశాచరులు+అనేకులు= రాక్షసులు పలువురు; ఒక్క మొగిన్= ఒకేసారి; అతనిన్= ఆ భీముడిని; పాదివిన్= ఎదుర్కొనగా; ఒదవిన కిముకన్= పుట్టిన కోపంతో; అమ్ములగములు= బాణాల సమూహాలను; పఱపి= ప్రయోగించి; ఆ+పీరుండు= పీరుడైన ఆ భీముసేనుడు; వారిన్= ఆ సహచర రాక్షసులను; పఱపినన్= పారద్రోలగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ ఘటోత్సమడు, అలాయుధుడు - ఇద్దరూ ఒకరితో ఒకరు యుద్ధానికి తలపడి విజ్ఞంభించి పోరుతూ ఉంటే చూచి, కర్ణుడు భీముడిపై యుద్ధంచేయటానికి ఉరికాడు. కానీ ఆ భీముడు తన కుమారుడు ఘటోత్సమడు అలాయుధుడి చేతిలో చిక్కి మరణిస్తాడో ఏమో - అనే అనిష్టశంకతో కర్ణుడిని లెక్కచేయక దాటవేసి, ఆ అలాయుధుడిపైకి విజ్ఞంభించి పరుగుతీస్తా ఉండగా, ఆ అలాయుధుడి అనుచరుడైన రాక్షసపీరులు ఒకేసారి భీముడిపైకి దూసికొని వచ్చారు. వారినందరిని భీముడు బాణాలు గుప్పించి పారద్రోలగా

తే. పోక నిలిచి యమ్మారుతపుత్తుఁ దేయు , సాయకంబులఁ కొన్నింటిఁ జంచదస్తు

కుంలితంబులఁ గావించి కొన్ని యురము , నందు డిందంగ మెఱసె న య్యసురవరుఁడు.

215

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అసురవరుఁడు= ఆ అలాయుధుడు; పోక= తానొక్కడు మాత్రం తొలగిపోక; నిలిచి= ఆ భీముడికి ఎదురు నిలిచి; ఆ+మారుత పుత్రుఁడు= ఆ వాయునందనుడు భీముడు; ఏయు= వేసే; సాయకంబులన్= బాణాలతో; కొన్నింటిన్= కొన్ని బాణాలను; చంచత్త+అస్తకుంటితంబులన్= తథతళ మెరుస్తా ఉన్న బాణాలతో మొక్కవోయినవాటినిగా; కావించి= చేసి; కొన్ని= మరికొన్ని బాణాలు; ఉరమునందున్= వక్కస్థలమందు; డిందంగన్= క్రుచ్చుకొనిపోయి ఉండగా; మెఱసెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: అలాయుధుడు తన సైన్యం తొలగి పారిపోయినా తా నొక్కడు మాత్రం తొలగిపోక, భీముడికి ఎదురుగా నిలిచి, ఆ భీముడు వేసిన బాణాలను కొన్నింటిని తన బాణాలతో ఖండించాడు. అయినా కొన్ని బాణాలు మాత్రం కొట్టువడక వచ్చి అతడి వక్కన్స్థలం చీల్చగా భాసించాడు.

క. భీముఁడు గద వైచిన ను , ధ్వామ గదాపుహాతి నబి యతండు సబిపి యు

గ్రామేయ వివిధ విశిఖ , స్తోమంబుల నతని నొంచే దుర్జయలీలన్.

216

ప్రతిపదార్థం: భీముఁడు= భీముసేనుడు; గద= గదను; వైచినన్= వేయగా; అది= దానిని; ఉద్దామగదా ప్రహతిన్= భయంకరమైన గదయొక్క దెబ్బతో; అతండు= ఆ అలాయుధుడు; చదిపి= నశింపజేసి; ఉగ్ర= భయంకరములైన; అమేయ= లెక్కలేవన్ని; వివిధ= అనేక విధాలైన; విశిఖ= బాణాలయొక్క; స్తోమంబులన్= సమూహాలతో; దుర్జయ లీలన్= జయించరాని విధంగా; అతనిన్= ఆ భీముడిని; నొంచేన్= నొప్పించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు గద ప్రయోగించగా ఆ అలాయుధుడు తాను భయకరమైన గదనే ప్రయోగించి ఆ గదను

వ్యక్తం చేసి, భయంకరాలైన బాణాలు లెక్కలేనన్నింటిని ఆ భీముడిషై వేసి, బాధించాడు.

వ. నిజ బలంబులం బులికొల్పిన నవి పాంచాల సైన్యంబుల బడలు వత్తిచె; నప్పుడు శోరి సవ్యసాచిం జూచి రాత్రి యుద్ధంబున రాక్షసులు వేళ్లి; వీల మరల్ప నకుల సహదేవ సాత్యకి ప్రభృతుల నియోగింపుము; కర్మదేసకు శిఖండి ధృష్టధ్యమ్యమ్మ ప్రముఖులం బనుపుము; గురుని ప్రాపున నురవడించు నరపతుల నీవు నిలువలింపు'మనునెడ నలాయుధుండనిలతనయుధనువు దునిమి యతండు వేణ్ణిక్కవిల్లెత్తికొను సందున సారథి రథ్యంబుల సాశిలనేసినం బోలివోవక యభ్యలుమగండు గదాహస్తుండయి గొదకొన వాఁడును గదగొని మార్ణావి ఫోరంబు గాఁ బోర గదలు దుము రగుటయు రథావయవంబులు గలిదంతంబులు లోనుగా దొరకొన్నవియ సాధనంబులుగా నొండిారుల నొప్పింపం దొడంగిన.

217

ప్రతిపదార్థం: నిజ బలంబులన్= తన సైన్యాలను; పురికొల్పినన్= ప్రేరేపించగా; అవి= ఆ సైన్యాలు; పాంచాల సైన్యంబులన్= పాంచాలదేశు సేనలను; బడలు+వత్తిచెన్= అలయింపజేశాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శోరి= కృష్ణుడు; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; చూచి= చూచి (ఇట్లా అన్నాడు); రాత్రి యుద్ధంబున్= రాత్రి యుద్ధంలో; రాక్షసులు= ఆ రాక్షసారీరులు; పేర్చిరి= అతిశయించారు; పీరిన్= ఈ రాక్షసులను; మరల్పన్= తొలగించటానికి; నకుల సహదేవ సాత్యకి ప్రభృతులన్= నకులుడు, సహదేవుడు, సాత్యకి మొదలైన వీరులను; నియోగింపుము= పంపుము; కర్మదేసకున్= కర్మడిషైపునకు; శిఖండి ధృష్టధ్యమ్మ ప్రముఖులన్= శిఖండి, ధృష్టధ్యమ్ముడు మొదలైనవారిని; పనుపుము= పంపుము; గురుని ప్రాపునన్= ద్రోణాచార్యుడి రక్షణలో; ఉండడించు నరపతులన్= ఎదుర్కొంటూ ఉన్న రాజులను; నీవు= ఓ అర్జునా! నీవు; నిలువరింపుము= నిలిపివేయుము; అను+ఎడన్= అనే సమయంలో; (అక్కడ) అలాయుధుండు= ఒక సోదరుడు-అలాయుధాసురుడు; అనిల తనయు ధనుపున్= వాయునందనుడైన భీమసేనుడి ధనుస్సును; తునిమి= ఖండించి; అతండు= ఆ భీముడు; వేఱు+బక్క+విల్లు= మరియుక ధనుపును; ఎత్తికొను సందునన్= తీసికొనే అవకాశంలో; సారథి రథ్యంబులన్= అతని సారథిని, అశ్వాలను; సోలన్= మూర్ఖపోయి రథం నుండి తొలగిపోయే విధంగా; ఏసినన్= కొట్టగా; పొలి+పోవక= భంగపడక; ఆ+బలుమగండు= ఆ బలశాలియైన వీరుడు భీముడు; గదా హస్తుండు+అయి= గద చేతిలో తీసికొన్నవాడయి; గొదకొనన్= విజుంభించగా; వాఁడును= ఆ అలాయుధుడు కూడ; గద= గదను; కొని= తీసికొని; మార్కొని= డీకొని; ఫోరంబు+కాన్= భయంకరంగా; పోరన్= యుద్ధం చేయగా; గదలు= ఆ ఇద్దరి గదలు; తుమురు+అగుటయున్= చూర్చుపుయిన వెంటనే; రథ+అవయవంబులున్= రథాల చక్రాల, నొగళ్ళు, కాడులు మొదలైనవి; కరి దంతంబులు= ఏనుగుల దంతాలు; లోనుగాన్= మొదలుగా; దొరకొన్చువి+అ= లభించినవియే; సాధనంబులుకాన్= సాధనాలు కాగా (దొరికినన్ దొరికినట్టే రథాల చక్రాల నొగళ్ళు, కాణీలు, ఏనుగుల దంతాలు మొదలైన వాటిని ఆయుధాలుగా ఉపయోగించి అని భావం); ఒండోరులన్= పరస్పరం; నొప్పింపన్+తొడంగినన్= బాధించటానికి పూనుకొనగా.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, తన సైన్యాలను ఆ అలాయుధుడు శత్రుసైన్యంపై ప్రేరేపించాడు. ఆ సైన్యాలు పాంచాల సైన్యాలతో పోరాడి ఆ సైన్యాలను అలసిపోయేటట్లు చేశాయి. ఇది గమనించి కృష్ణుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'అర్జునా! రాత్రి యుద్ధంలో రాక్షసులు అతిశయించారు. కాబట్టి ఈ రాక్షస వీరులను మరల్పటానికి నకుల సహదేవులు సాత్యకి మొదలైన వారిని పంపించుము. ఇక కర్మడిషైకి శిఖండి, ధృష్టధ్యమ్ముడు మొదలైన వారిని పంపుము. నీవేమో ద్రోణుడి రక్షణ నిమిత్తం పోరాడుతూ ఉన్న రాజులను ఆపుము.' అని అర్జునుడితో కృష్ణుడు చెప్పుతూ ఉండే సమయంలో, అక్కడ అలాయుధుడు భీముడి ధనుస్సును ముక్కలు చేశాడు. భీముడు మరో

ధనుస్సును తీసికొనే లోపలనే భీముడి సారథిని, గుర్రాలను సంహరించివేశాడు. భీముడు క్రుంగిపోక గద తీసికొని ఆ అలాయుధుడిపైకి ఉరుకగా; ఆ అలాయుధుడు కూడా గద తీసికొని భీముడి నెదుర్కొన్నాడు. యుద్ధం ఘోరంగా సాగింది. వారిద్దరి గదలు తుముర్టిపోయాయి. ఇక ఆ ఇద్దరూ రథచక్రాలు, రథాల నొగళ్ళు, ఏనుగుల దంతాలు మొదలుగా రణరంగాన ఏ సాధనం దొరికితే దానితో ఒకరినొకరు నొప్పించటానికి పూనుకొనగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కని హారి 'గర్జునితీడం , బెనుగు ఘుటోత్సచునిఁ జలిచి భీముడు వల; ది ద్రుషుజుని మర్మింపుము నీ' , వన నాతం డతని విడిచి యతనికిఁ గవిసెన్.

218

ప్రతిపదార్థం: కని= ఈ విషయం గమనించి (యుద్ధంలో భీము డలసినట్లు గమనించి అని భావం); హారి= కృష్ణుడు; కర్జుని తోడన్= కర్జుడితో; పెనుగు= యుద్ధం చేసేటటువంటి; ఘుటోత్సచునిన్= ఘుటోత్సచుడిని; పిలిచి= దగ్గరికి పిలిచి (అతడితో ఇట్లూ అన్నాడు); (ఓ ఘుటోత్సచా!); భీముడు= మీ తండ్రి భీమసేనుడు; వలదు= ఆ అలాయుధుడితో యుద్ధం చేయవద్దు; నీవు= నీవే; ఈ+దనుజునిన్= ఈ అలాయుధుడనే రాక్షసుడిని; మర్మింపుము= పిండి పిండి చేసి సంహరించుము; అనన్= అని చెప్పిన వెంటనే; ఆతండు= ఆ ఘుటోత్సచుడు; ఆతనిన్= ఆ కర్జుడిని; విడిచి= వదలివేసి; అతనికిన్= ఆ అలాయుధుడితో; కవిసెన్= తలపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: అది చూచి శ్రీకృష్ణుడు కర్జుడితో యుద్ధం చేస్తున్న ఘుటోత్సచుడిని పిలిచి, 'ఓ ఘుటోత్సచా! అలాయుధుడితో నీవే పోరాడి అతడిని చంపు. భీముడు చేసిన యుద్ధం చాలు. ఇక వద్దు' అని చెప్పిన వెంటనే కర్జుడిని వదలివేసి, ఘుటోత్సచుడు అలాయుధుడితో తలపడ్డాడు.

క. నకులాదులు నా దైత్యు , ప్రకరంబుఁ దెరచ్చి రేణి రాథేయుడు నే లకుఁ గోలకుఁ దెచ్చెను సో , మకుల శిఖండ్యావి రథిక మర్మనుఁ డగుచున్.

219

ప్రతిపదార్థం: నకుల+ఆదులున్= నకులుడు మొదలైనవారు; ఆ ఔత్యుధకరంబున్= ఆ రాక్షససుమాహోన్మి; తెరల్చిరి= పొరి పోయేటట్లు చేశారు; (ఇక) రాథేయుడు= కర్జుడు; ఏచి= విజ్యంభించి; శిఖండి+ఆది రథిక మర్మనుఁడు+అగుచున్= శిఖండి మొదలైన రథికులను మగ్గు చేస్తూ(మరియు); సోమకులన్= సోమకవీరులను (పాంచాల దేశవీరులను); నేలకున్ కోలకున్+తెచ్చెను= బాణాలకు గురిచేశాడు- అనగా బాణాలతో కొట్టాడు.

తాత్పర్యం: నకులుడు మొదలైన వారు రాక్షసవర్గంపై పడి తరిమివేశారు. కర్జుడు విజ్యంభించి, సోమకుడు శిఖండి మొదలైన రథికులను బాధించాడు, పాంచాల వీరులలో కొందరిని నేలగూల్చాడు. మరి కొందరిని బాణాల ధాటికి ఆగలేకుండా చేశాడు.

క. ఆ విక్రమంబు వీక్షించి సన్మద్భుం డయి సమీరనందనుం డా సూతనందనుం డలపడినం దీడ్పుడి నకులాదులు నానాప్రంబులుగులిసిలి; కిలీటిపాంచాలురంగుార్థికొని కుంభసంభవసైన్యంబుఁబొదివి సమయంచుండె; నలాయుధుండు ఘుటోత్సచునిం బలఫు పాతంబున సోలంజోసెన, నాలోనన తెలిసి యతండు. 220

ప్రతిపదార్థం: ఆ విక్రమంబున్= ఆ కర్జుడి పరాక్రమాన్మి; వీక్షించి= చూచి; సన్మద్భుండు+అయి= యుద్ధానికి ఉద్యమించినవాడయి; సమీరనందనుండు= వాయుపుత్రుడు భీముడు; ఆ సూతనందనున్= ఆ కర్జుడిని; తలపడినన్= ఎదుర్కొనగా; తోడ్పడి=

సహయంగా వచ్చి; నకుల+ఆదులు= నకులుడు మొదలైనవారు; నానా+అత్మంబులు= అనేకాలైన అప్రాలను; కురిసిరి= కురిపించారు; కిరీటి= అర్జునుడు; పాంచాలురన్= ఆ పాంచాలవీరులను; కూర్చుకొని= వెంటపెట్టుకొని; కుంభసంభవ షైవ్యంబున్= ద్రోణాచార్యుడి షైవ్యాన్ని; పాదిని= ఎదుర్కొని; సమయించుచున్+ఉండెన్= సంహరిస్తూ ఉన్నాడు; అలాయుధుండు= అలాయుధుడు; ఘటోత్సుచునిన్= ఘటోత్సుచుడిని; పరిఫు పాతనంబునన్= పరిఫూయుధం (ముండ్రగదతో పడవేయటంతో) దెబ్బతో; సోలన్+చేసినన్= మూర్ఖుపోయే విధంగా చేయగా; ఆలోనన్+అ= అంతలోనే; తెలిసి= తెలివిని పాంది; అతండు= ఆ ఘటోత్సుచుడు.

తాత్పర్యం: ఆ కర్మాడి విజృంభణాన్ని చూచి భీముడు యుద్ధానికి సిద్ధమయి కర్మాడిని డీకొన్నాడు. నకులుడు మొదలైనవారు ఆ భీముడికి తోడుగా వెళ్ళి బాణాలు కురిపించారు. అక్కడ అర్జునుడు పాంచాలవీరులతో కూడి ద్రోణుడిషైవ్యాన్ని ఎదుర్కొని సంహరిస్తూ ఉన్నాడు. మరోషైపు అలాయుధుడు ఘటోత్సుచుడిషైపరిఫూన్ని విసిరాడు. దానితో ఘటోత్సుచుడు మూర్ఖుల్లి, వెనువెంటనే మేల్కొని - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. గదట్రిపై బెట్టు షైచిన , నబి రథ్యంబులను సూతునరదము సిద్ధముం జిదురుపలు సేయ నతఁ దం , బుదమై గల్లిల్లె నభము బూరటిలంగన్.

221

ప్రతిపదార్థం: గదన్= గదను; త్రిపై= చుట్టూ త్రిపై; బెట్టు= గట్టిగా; షైచినన్= వేయగా; అది= ఆ గద; రథ్యంబులను= అశ్వాలను; సూతున్= సారథిని; అరదమున్= రథాన్ని; సిద్ధమున్= ధ్వజాన్ని; చిదురుపలు+చేయన్= తుమురు చేయగా; అతండు= ఆ అలాయుధుడు; అంబుదము+ఇ= మేఘంగా మారి; నభము= ఆకాశం; బూరటిలంగన్= నిండుగా; గర్జిల్లెన్= గర్జించాడు.

తాత్పర్యం: గద గిరగిరా త్రిపై, గట్టిగా ఆ అలాయుధుడిషై విసరగా అది అతడి సారథిని, అశ్వాలను, రథాన్ని, ధ్వజాన్ని చూర్చం చేయగా, వాడు మేఘంగా మారి ఆకాశం పిక్కటిల్లే విధంగా గర్జించాడు.

వ. ఇట్లు మాయ గైకొని నెత్తురు సోనతోఁ జిదుగులు వడంజేయ, వాయు తనయ తనయుండును దివి కెగసి తనమాయ నమ్మాయ మాయించినఁ, గ్రమ్మాల బక్కుాత భూచాల యయినఁ, దీడున షైఢింబుండును డిగ్గిన నయ్యరువురకుం దరువుల పాప్మాణంబుల భీపణం బగు రణంబు వాలి సుగ్రీవ సమరసమంబై చెల్లె; మగుడ వివిధాయుధంబుల నా యోధు లాయోధనంబు సేసి; రట్టియెడు గరవాలంబు గొని మదంబునఁ గవిసినచో ఘటోత్సుచుం డలాయుధుం దలవట్టి బలువిడి నిలంబుడ బిగిచి మెడ దెగవైసి యాల్చినం బేర్లిన పాండవ బలంబులఁ దూర్యసినదంబులు సింహానాదంబులుం జైలంగె; నప్పుడు.

222

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మాయ+కైకొని= రాక్షసమాయ గ్రహించి అనగా ప్రయోగించి; నెత్తురు సోనతోన్= రక్తవర్షంతోపాటు; పిడుగులు= పిడుగులు; పడన్+చేయన్= పడేటట్లు చేయగా; వాయుతనయ తనయుండును= వాయుదేవుడి కుమారుడి (వాయుతనయుడు అనగా భీముడు అతనితనయుడు (కుమారుడు) ఘటోత్సుచుడు; దిగ్గిన్= ఆకాశానికి; ఎగసి= ఎగిరివెళ్ళి; తన మాయన్= తన రాక్షస మాయతో; ఆ+మాయన్= ఆ అలాయుధి (రాక్షస) మాయను; మాయించినన్= మాయం చేయగా - అనగా నశింపజేయగా; క్రమ్ములన్= మరల (అవ్యయం); ఒక భ్రాత= ఒకసురుడి సోదరుడైన ఆ అలాయుధుడు; భూచారి+అయినన్= భూమిషై సంచరించే వాడు కాగా - అనగా ఆకాశం వీడి భూమియుండుండి యుద్ధం చేయటానికి క్రిందికి దిగగా; షైఢింబుండును= ఘటోత్సుచుడు కూడ; డిగ్గిన్= (ఆకాశం నుండి భూమికి) దిగగా; ఆ+ఇరువురకున్= ఇద్దరికి; తరువులన్= చెట్లతో; పాప్మాణంబులన్= రాళ్ళతో; భీపణంబు+అగు= భయంకరషైన; రణంబు= యుద్ధం; వాలి సుగ్రీవసమర

సమంబు+బ= వాలి సుగ్రీవుల పోరాటంతో సమానమై; చెల్లైన్= సాగింది; మగుడన్= మళ్ళీ; వివిధ+ఆయుధంబులన్= అనేక విధాలైన ఆయుధాలతో; ఆ యోధులు= ఆ ఇద్దరు రాక్షసవీరులు; అయోధనంబు+చేసిరి= యుద్ధం చేశారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో; కరవాలంబు= ఖడ్గాన్ని; కొని= తీసికొని; మదంబునన్= గర్వంతో; కవిసినచోన్= ఎదుర్కొనేటప్పుడు (అలాయుధుడు తన రాక్షసమాయ నశించగా కత్తి చేతబట్టి ఘటోత్సుచుడితో తలపడటానికి రాగా ఆ సమయాన); ఘటోత్సుండు= ఘటోత్సుచుడు; అలాయుధున్= అలాయుధుడిని; తల+పట్టి= తల పట్టుకొని; బలువిడిన్= పరాక్రమంతో; ఇలన్= భూమిపై; తిగిచి= లాగి; మెడన్= కంఠాన్ని; తెగఫ్రేసి= తెగగొట్టి; ఆర్పినన్= సింహాదం చేయగా; పేర్పిన పాండవ బలంబులన్= ఉప్పాంగిన పాండవుల పైన్యాలలో; తూర్పునినదంబులు= యుద్ధవాద్యాల ధ్వనులు; సింహాదంబులున్= సింహాదాలు; చెలగెన్= ధ్వనించాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అలాయుధుడు మాయామేఘంగా మారి, నెత్తురుతోపాటు పిడుగులు పడేటట్లుచేయగా, వర్షించాడు. వెంటనే ఘటోత్సుచుడు కూడా ఆకాశానికిగిరి తానుకూడా రాక్షసమాయను ప్రయోగించి, ఆ అలాయుధుడి మాయను మటుమాయం చేశాడు. అప్పుడు అలాయుధుడు భూమిపైకి దిగి యుద్ధానికి ప్రత్యక్షం కాగానే ఘటోత్సుచుడు కూడా వెంటనే భూమికి దిగివచ్చి, అతడితో యుద్ధానికి తలపడ్డాడు. ఆ యుద్ధం చెట్లతో రాళ్ళతో పూర్వపు వాలిసుగ్రీవుల యుద్ధం వలె భయంకరంగా సాగింది. మళ్ళీ వారిద్దరూ వివిధాయుధాలతో యుద్ధం సాగించారు. ఆ సమయంలో అలాయుధుడు ఖడ్గాన్ని గ్రహించి ఘటోత్సుచుడి మిందికిరాగా, ఘటోత్సుచుడు అతడి శిరస్సును పట్టుకొని క్రింద పడవేసి, కంఠాన్ని నరికివేశాడు. విజయగర్వంతో సింహాదం చేశాడు. అది చూచి ఉప్పాంగిన పాండవపైన్యాల్లో వాద్యాలధ్వనులు సింహాదాలు చెలరేగాయి. అప్పుడు.

క. పటుగతిఁ జని కురుపతిముం , దట వైచెం జేత నున్న తల రౌద్రం బు

ధృటముగ ఘటోత్సుచుం డు , తృటు శోకము హాంది రతఁడుఁ దత్తైనికులున్.

223

ప్రతిపదార్థం: ఘటోత్సుచుండు= ఘటోత్సుచుడు; రౌద్రంబు= క్రోధం; ఉధృటము+కన్= అధికం కాగా; పటుగతిన్= శక్తిగల నడకతో - అనగా వేగంగా; చని= వెళ్లి; చేతన్+ఉన్న తలన్= చేతిలో ఉన్న తలను; కురుపతి ముందటన్= కురురాజైన దుర్యోధనుడి ఎదుబు; వైచెన్= పడవేశాడు; అతఁడు= ఆ దుర్యోధనుడు; తద్+సైనికులున్= ఆ దుర్యోధనుడి సేనలో ఉన్న పీరులు కూడా; ఉత్సుటోకము= గొప్ప దుఃఖాన్ని; పాందిరి= పాందారు.

తాత్పర్యం: ఘటోత్సుచుడు క్రోధాతిశయంతో దుర్యోధనుడివైపు వేగంగా వెళ్లి, తన చేతిలోనున్న అలాయుధుడి తలను ఆ దుర్యోధనుడి ముందర పడవేశాడు. అది చూచి దుర్యోధనుడు, అతని పైనికపీరులు కూడా మిక్కిలి దుఃఖాన్ని పాందారు.

క. మును బకునసుజని వలనం , దనశతమ్ములుఁ దాను బ్రుదుకఁ దలఁచి యతఁడు స

చ్ఛిన విభుఁడు భీమసేను ప్ర , తిన పారం బెయ్య నని మంిం దలఁచె స్వపా!

224

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నిభుఁడు= దుర్యోధనుడు; బకు అనుజునివలనన్= బకాసురుడి తమ్ముడైన అలాయుధుడి వలన; తన తమ్ములున్= తన తమ్ములైన దుశ్శాసనాదులు; తానున్= తాను; బ్రదుకన్= జీవించటానికి (తుమున్నరకం); మును= మొదట; తలఁచెన్= అనుకొన్నాడు (కాని); అతఁడు= ఆ అలాయుధుడు; చచ్చినన్= మరణించగానే; భీమసేను ప్రతిన= భీముడి ప్రతిజ్ఞ అనగా ‘తాను దుర్యోధనాదులను సంహరిస్తా’ నని భీముడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ; పారంబు= కడను; ఎయ్యున్+అని= చేరుతుందని; మదిన్= మనస్సులో; తలఁచెన్= భావించాడు (భీముడి ప్రతిజ్ఞ నెరవేరుతుందని, ఇక తమకు జీవితాశ లేదనీ దుర్యోధనుడనుకొన్నాడు.)

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజ! ఇంతకుముందు బకాసురుడి తమ్ముడు అలాయుధుడి వలన తానూ, తన తమ్ములు నిశ్చింతగా బ్రదుకవచ్చ నని అనుకొన్న దుర్యోధనుడు-వాడు చావగానే ఇక భీముడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ నెరవేరుతుందని తన మనస్సులో భావించాడు.

వ. అభీయడఁ గర్భుండు కోంతేయ సైన్య సంతానంబు నానాస్త్ర ఘుట్టునంబుల విఫుటితంబు సేయుచున్న నవ్వాయునందననందనుండు నిజస్యందనం బెక్కి యుక్క మెఱయం దలపడియే; నయ్యద్దులుం బెద్దనేపు శరపరంపరల సరి యై సంగరంబు సేసిలి; పదంపడి రాథేయుండు రథ్యుంబులం జంపిన రథ సమేతంబుగా నా ఘుటోత్సుచుం డడ్చుఖ్యండైన నీ సైనికులు దల్లడిబ్బి 'యెక్కడ వచ్చి యెవ్వలి నేమి సేయునో' యునుచు మేనులు వడంక నలుగడలుం గనుంగొనుచుండిలి; హైడింబుండును మహాంబుదంబు చందంబును జదలం దీఁచి మెఱుముచు నుఱుముచు బాణ కృపాణ ముసల ముద్దర కుంత క్షులికాబి హేతిప్రాతంబులుం బరుషోపల పటలంబులుం దీర్చగింపం దీఁడి దానవులు మెగిళ్ళయి యొక్క మెగి నట్లు చేయ నా సూతసుతునకుం బ్రతివిధాన మాచరిలంప నలవిగామి గౌరవ బలంబున రథంబులు గజంబులు దురగంబులు ద్రైళ్ళను గూలను దొల్లను దొడంగె; నొండు గడకుం గడంగు తలంపులు దక్కితలలు గప్పికొని యుండి యోధులు భగ్గాపరభాగులై పడంజోళ్లి; రప్పు డిడైసు వా రెల్ల నాఖిండల ప్రముఖ భూందారకులు పాండునందనులకుం దీడ్పుడి యట్లు సేసెద రను వగ వెగడంబి కలంగంబడి; రయ్యవసరంబున. 225

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; కర్భుండు; కోంతేయ సైన్య సంతానంబు= పాండవుల సేనాసమాపోన్ని; నానా+అప్తపుట్టునంబులన్= అనేకములైన అస్త్రాల ప్రయోగాలతో; విఫుటితంబు= విచ్చిన్యం; చేయుచున్నన్= చేస్తూ ఉండగా; ఆ+వాయునందన నందనుండు= ఆ వాయునందనుడైన భీముడి నందనుడు ఘుటోత్సుచుడు; నిజస్యందనంబు= తన రథాన్ని; ఎక్కి; ఉక్క= ప్రతాపం; మెఱయన్= మెరుస్తూ ఉండగా; తలపడియెన్= (కర్భుడిని) ఎదుర్కొన్నాడు; ఆ+ఇద్దులున్= ఆ కర్భ ఘుటోత్సుచులిద్దరు; పెద్దనేపు= చాలాసేపు; శరపరంపరలన్= బాణాల వరుసలయందు; సరియై= సమానులై (వరుసబాణాలు ప్రయోగించటంలో యుద్ధమందు సమానులై); సంగరంబు= యుద్ధం; చేసిరి= చేశారు; పదంపడి= పిమ్మటు; రాథేయుండు= కర్భుడు; రథంబులన్= గుర్రాలను; చంపన్= చంపగా; రథనమేతంబుగాన్= రథంతో కూడ; ఆ ఘుటోత్సుచుండు= ఆ ఘుటోత్సుచుడు; అదృశ్యంబు+పనన్= మాయం కాగా; నీ సైనికులు= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజ! నీ (కౌరవ) సైనికులు; తల్లిడిల్లి= భయపడి; ఎక్కడన్= ఏవైపు; వచ్చి= ప్రత్యుషమై వచ్చి; ఎవ్వరిన్= ఏ వ్యక్తిని; ఏమి+చేయునో= ఏం చేస్తాడో; అనుచన్= అంటూ; మేనులు= శరీరాలు; పడంకన్= పణాకగా; నలు+కడలున్= నాలుగు దిక్కుల; కనుంగొనుచుండిరి= చూస్తూ ఉన్నారు; హైడింబుండును= హాడింబానందనుడు ఘుటోత్సుచును; మహా+అంబుదంబు చందంబునన్= గొప్ప మేఘం వలె; పదలన్= ఆకాశంలో; తోచి= కనిపించి; మెఱుముచున్= మెరుస్తూ; ఉఱుముచున్= గర్జిస్తూ; బాణ కృపాణ ముసల ముద్దర కుంత క్షురికా+ఆది హేతిప్రాతంబులున్= బాణాలు, ఖద్దాలు, రోకళ్ళు, ముద్దరాలు (ముండ్చవంటి రోకళ్ళు); ఈంటెలు, చురకత్తులు మొదలైన ఆయుధాల సమూహాలును; పరుష+ఉపల పటలంబులున్= కలినములైన రాళ్ళ రాసులను; తొర్చగింపన్= దొర్లిస్తూ ఉంటే (ఆకాశాన్నండి క్రుమ్మురిస్తూ ఉంటే); తోడిదానవులు= వెంటనున్న రాళ్ళసులు కూడ; మొగిళ్ళు+అయి= మేఘాలుగా మారి; ఒక్కమొగిన్= ఒక్క పెట్టున; అట్లు చేయన్= అదేవిధంగా చేస్తూ ఉండగా (అయుధవర్షాలను కురిపిస్తూ ఉండగా); ఆ సూతసుతునకున్= ఆ కర్భుడికి; ప్రతివిధానము= దానికి విరుగుడు; ఆచరింపన్= చేయటానికి; అలవి+కామిన్= సాధ్యం కాకపోవటంచేత; కౌరవ బలంబునన్= కౌరవ సైన్యంలో; రథంబులు= రథాలు; త్రైళ్ళను+తొడంగెన్= కూలటం ప్రారంభించాయి; తురంగంబులు= గుర్రాలు; దొల్లను+తొడంగెన్=

క్రిందపడటం ప్రారంభించాయి (ఇక్కడ తొడంగెన్ అను క్రియ మూడు తుమర్థ క్రియలతో అస్వయిస్తూ ఉన్నది); యోధులు= సైనికవీరులు; ఒండు+కడకున్= రెండోవైషునకు; కడంగు తలంపులు= తిరిగి వెళ్లిపోయే కోరికలను; తక్కి= విడిచి; తలలు= తలలు; కప్పి కొని+ఉండి= అచ్చాదించుకొని; యోధులు= సైనికవీరులు; భగ్య+అపరభాగులు+ఐ= విరిగిన వెన్నబాగాలు కలవారై; పడవ్+చొచ్చిరి= క్రింద పడుతూ ఉన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఈ+దేసవారు+ఎల్లన్= ఈ కౌరవులవైపు వారందరు; ఆఖండల ప్రముఖ బృందారకులు= ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలు; పాండునందనులకున్= పాండవులకు; తోడ్పడి= సహాయపడి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేసెదరు= చేస్తారు; అను= అనే; వగన్= చింతతో; వెగడు+అంది= భయపడి; కలంగన్+పడిరి= కలత చెందారు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో కర్ణుడు, పాండవులసైన్యాన్ని వివిధములైన అప్రాయ ప్రయోగించి, విచ్ఛిన్నం చేస్తాడుండగా, ఘుటోత్కుచుడు తన రథంపై కూర్చోని ప్రతాపాతిశయంతో కర్ణుడితో యుద్ధానికి తలపడ్డాడు. ఆ ఇద్దరూ చాలాసేపు ఎక్కువ తక్కువలు లేక సమానంగా బాణాల పరంపరలను కురిపిస్తూ యుద్ధం చేశారు. తరువాత కర్ణుడు ఘుటోత్కుచుడి రథాశ్వాలను సంహరించాడు. వెంటనే ఘుటోత్కుచుడు తన రథంతో సహా కనపడకుండా మాయమయ్యాడు. అప్పుడు కౌరవసైనికులు ‘ఇక్కడ ప్రత్యక్షమై ఎవరిని ఏం చేస్తాడో?’ అని భయపడి వణిపోతూ నలుదిక్కులనూ బెదురుచూపులతో చూస్తూ ఉన్నారు. ఆ ఘుటోత్కుచుడు ఆకాశాన పెద్ద మేఘంగా స్థాప్తిరించి, ఉరుముతూ మెరుస్తూ బాణాలు, ఖడ్గాలు, రోకణ్ణ, ఈటెలు, చురకత్తులు, ముళ్ళగుదియలు - ఇంకా ఎన్నో ఆయుధాలను, మరియు రాళ్ళను కురిపిస్తూ ఉంటే, ఇక ఆ ఘుటోత్కుచుడికి తోడుగా వచ్చిన రాక్షసులు కూడ మేఘాలుగా మారి, వారుకూడ అట్లేచేయగా కర్ణుడు ఆ ఘోరకర్మను ఆపలేకపోయాడు. కౌరవసైన్యంలో రథాలు చూర్చమయ్యాయి. గజాలు క్రుంగిపోయాయి. అశ్వాలు గాయపడ్డాయి. ఇక సైనికులు తలలు పగిలి వెన్నబాగం విరిగిపోయి పడిపోతూ ఉన్నారు. ఇది చూచి, కౌరవసైనికులు ‘ఇది సామాన్య యుద్ధంకాదు. పాండవులకు సహాయం చేయటానికి ఇంద్రాది దేవతలు వచ్చి ఈ యుద్ధం చేస్తున్నారు. లేకుంటే ఇంత భయానక పరిస్థితి కొనసాగుతుందా?’ - అని భావించి, భయపడిపోయి, ఆత్మరక్షణాకై పరుగుతీశారు. ఆ సమయంలో.

పా. భీరత్వం భీకఁడుం సహాయముగ రాధేయుండు బివ్యాప్త సం
చారోల్లాసము సూపేఁ జూపుటయు రక్షస్సంచయానేక మా
యా రూపావళి భాస్కరాంశుల నద్యశ్వాకారమై పోవు సీ
పశిరంబుం దలఁపించుచున్ విలసె నే నాట్సర్పుముం బొంధితిన్.

226

ప్రతిపదార్థం: భీరత్వంబు+బకఁడున్= ధైర్యమొక్కటే; సహాయము+కన్= సహాయం కాగా; రాధేయుండు= కర్ణుడు; దివ్య+అప్త్ర
సంచార+ఉల్లాసము= దివ్యాప్తాలను ప్రయోగించటంలో ఉత్సాహాన్ని; చూపెన్= చూపాడు; చూపుటయున్= చూపిన వెంటనే;
రక్షస్సంచయ+అనేక మాయా రూపావళి= ఆ రాక్షసుల గుంపుయొక్క మాయికమైన రూపాల సమూహం; భాస్కర+అంశులన్= సూర్యుడి కిరణాలతో; అద్భుత+ఆకారము+పోవు= కానరాని ఆకారం గలదై పోయేటటువంటి; నిపశిరంబున్= మంచును;
తలఁపించుచున్= స్వరణకు తెస్తూ; విరిసెన్= విచ్చుకపోయింది అనగా విడిపోయింది (మాయాజాలం నశించిపోయిందని భావం);

నీ= ఓ ధృతరాత్రు మహారాజా! నేను (సంజయుడు); ఆశ్వర్యమున్= ఆశ్వర్యాన్ని; పొందితిన్= పొందాను.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు ఛైర్యమాత్ర సహాయుడై ఉత్సాహంతో దివ్యాప్రాలు ప్రయోగించగానే ఆ రాక్షస సమూహం యొక్క మాయారూపజాలం, సూర్యకిరణాలకు అదృశ్యమైపోయే మంచవలె వీడిపోయింది. అది చూచి - ఓ ధృతరాత్రు మహారాజా! నేను ఆశ్వర్యపడ్డాను.

చ. మగుడగ దానవప్రవరు మాయ సమంచిత బిష్టబాణ శక్తి గుబియఁ జేసి తొంటితన తీవ్రత గైకొని సీదుసైస్తముల్ బెగడువడన్ మబించి యతి భీమ సముద్ధతి నింక నెమ్మెయిం దెగఁ డను భీతి యోధులమంచిన్ జనియింపగ నాక్రమించినన్.

227

ప్రతిపదార్థం: మగుడగన్= మళ్ళీ; దానవ ప్రవరు మాయ= రాక్షసశేషుడైన ఫుటోత్సుచుడి మాయ; సమంచిత దివ్య బాణ శక్తిన్= (అందరిచేత) పూజించబడే దివ్యాత్మశక్తిని; కుదియన్+చేసి= అణచివేసి; తొంటి తన తీవ్రతన్= మొదట్లో ఉన్న తన వేగాన్ని; కైకొని= గ్రహించి; నీదు సైన్యముల్= ఓ ధృతరాత్రు మహారాజా!; నీ సైన్యాలు; బెగడు+పడన్= భయపడే విధంగా; మదించి= గర్యించి; అతిభీమసముద్ధతిన్= మిక్కిలి భయంకరమైన విజృంభణంతో; ఇంకన్= మరి; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా కూడ; తెగడు+అను= (ఫుటోత్సుచుడు) మరణించడు అనే; భీతి= భయం; యోధుల మదిన్= యుద్ధం చేసే సైనికవీరుల మనస్సులో; జనియింపగన్= పుట్టే విధంగా; ఆక్రమించగన్= ఆవరిస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: మళ్ళీ ఆ ఫుటోత్సుచుడి మాయ, కర్ణుడి దివ్యాత్మశక్తిని అణచివేసి ఇదివరకటి తీవ్రతను పొంది నీ సైన్యాలు భయపడేవిధంగా ‘ఇక ఈ ఫుటోత్సుచుడు ఏ విధంగా కూడా మరణించటం జరగని పని’ అని మనస్సులో అనిపించేవిధంగా అంతటా ఆవరిస్తూ ఉండగా.

వ. వార లందఱు సూతనందనుం జూచి యాతండు గలంగమికి నశ్చేరువందుచు నగ్గించి యతని నుద్దేశించి, ‘యన్నిశాచరుం డిందఱ సమయింపకుండం గాచికొనుము; నీవును బ్రదుకు; మాఖిండలుండు గవచకుండలంబులు గొనునప్పుడు సీకు నొసంగిన మహాశక్తి యింక నెన్నట్టికి? భీమార్ఘునులు ని నేమి సేసెడ? లిప్పుడు బ్రథికిన మతి చూచికాండ; మప్పరమ సాధనంబు వీనిమీదం బ్రయోగింపు’ మనునెడ నారకశ్చుం డామేటి మగని గీటంచువాడై యాటోపంబునం గబిసి తటియ రథ్యంబులఁ బటు గదా పాతంబునం బోయించే; న ట్లవీరుండు విరథుం డగుటయుం డత్తిమి యద్దనుజుండు గదాంతర పాతాభితాడితుం జేసిన నీసలిలి యతండొసైనికుల యాలాపంబుల నాలించి తనకుజావు దప్పించుకొన నబి దప్ప నొండుపాయంబు లేమిం జేసి.

228

ప్రతిపదార్థం: వారలు+అందఱు= ఆ సైన్యంలోని వీరులందరు; సూతనందనున్+చూచి= కర్ణుడిని చూచి; ఆతండు= ఆ కర్ణుడు; కలంగమికిన్= కలత చెందకపోవటానికి; అచ్చెరువు= ఆశ్వర్యం; అందుచున్= పొందుతూ; అగ్గించి= పొగడి; అతనిన్= ఆ కర్ణుడిని; ఉద్దేశించి= గురించి (ఇట్లా అన్నారు - ఓ కర్ణా!); ఈ+నిశాచరుండు= ఈ ఫుటోత్సుచుడనే రాక్షసుడు; ఇందుల్న= ఇంతమందిని; సమయింపక+ఉండన్= చంపకుండా ఉండే విధంగా; కాచికొనుము= రక్కించుకొమ్ము; నీవును= ఓ కర్ణా!

- నీవు కూడా; బ్రదుకుము= జీవించుము (రాబోయే మృత్యువు నుండి నిన్ను నీవు రక్షించుకొమ్ము) (దానికి ఉపాయం ఏముంది?); ఆఖండలుండు= ఇంద్రుడు (బ్రాహ్మణరూపంలో యాచకుడై వచ్చి నిన్ను యాచించి); కవచ కుండలంబులు= పుట్టుకతో వచ్చిన నీ కవచాన్ని చెపుల కుండలాలను; కొను అప్పుడు= నీ నుండి తీసికొన్నప్పుడు; నీకున్= నీకు (ఆ కవచకుండలాలకు బదులుగా); ఒసంగిన మహాశక్తి= ఇచ్చినట్టి గొప్ప శక్తి అనే ఆయుధం; ఇంకన్= మరి; ఎస్టుటీకిన్?= ఎప్పటికి?; (ఆ శక్తిని మరేదో తగిన సమయానికిని దాచిపెట్టావు కాని ఇక సమయ నిరీక్షణం తగదు - ఇంతకంటే తగిన సమయం మరేది? (ఎందుకంటే?); భీమ+అర్జునులు= భీముడు, అర్జునుడు ఈ ఇద్దరు; నిన్నన్+ఏమి+చేసెదరు?= నిన్నేం చేయగలరు?; ఇప్పుడు= ఈ భయంకరమైన ఆపద ముంచుక వచ్చే సమయంలో; బ్రదికిన్= చావు తప్పించుకొని జీవించి ఉన్నట్లయితే; మరి= తరువాత; చూచికందము=(ఆ భీమార్జునుల విషయం) చూద్దాము (కావున); ఆ+పరమసాధనంబు= ఆ శ్రేష్ఠమైన ఆయుధాన్ని; ఏనిమీదన్= ఈ ఘుటోత్సుచుడిపై; ప్రయోగింపుము= ప్రయోగించి వేయుము; అను+ఎడన్= అని అంటూ ఉండే సమయంలో; ఆ రక్కసుండు= ఆ రాక్షసుడు (ఘుటోత్సుచుడు); ఆ మేటిమగనిన్= ఆ శ్రేష్ఠమీరుడైన కర్మడిని; గీటడంచువాడై= సంహరించేవాడై; ఆటోపంబున్= ఆడంబరంతో; కదిని= సమీపించి; తదీయ రథ్యంబులన్= ఆ కర్మడి రథాశ్వాలను; పటుగదాపాతంబున్= దృఢమైన గదను పడవేయటంచేత; పొలియించెన్= సంహరించాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+పీరుండు= ఆ పరాక్రమశాలి అయిన కర్మడు; విరథుండు= రథంలేనివాడు; అగుటయున్= అయిన వెంటనే; తఱిమి= వేగిరుడి అనగా వేగంగా; గదంతర పొత+అభితాడితున్= మరియొక గద ప్రయోగించటం చేత కొట్టబడిన వాడినిగా; చేసినన్= చేయగా; ఓసరిలి= పక్కకు తొలగిపోయి; అతండు= ఆ కర్మడు; ఆ సైనికుల+ఆలాపంబులన్= ఆ సైనికవీరుల సంభాషణలను; ఆలించి= విని; తనకున్= తనకు; చావున్= మరణాన్ని; తప్పించుకొన్నాన్= తప్పించుకొనటానికి; అది= ఆ ఇంద్రుడిచ్చిన శక్తిని ప్రయోగించటం; తప్పన్= తప్పితే; ఒండు+ఉపాయంబు= వేరేమార్గం; లేమన్+చేసి= లేకపోవటం వలన.

తాత్పర్యం: సైనికవీరులందరు కర్మడు ఏ మాత్రం కలత చెందకుండా ఉండటం చూచి ఆశ్చర్యపడుతూ అతడిని పాగిడి, ‘ఈ రాక్షసుడు అందరిని సంహరించకుండా కాపాడుము. నిన్ను నీవు కాపాడుకొనుము. ఇంద్రుడు కవచకుండలాలు నీ నుండి తీసికొనేటప్పుడు నీ కిచ్చిన మహాశక్తి వినియోగం ఇంకెప్పటికి? భీమార్జునులు నిన్నేమిచేయగలరు? ఇప్పుడు మనం బ్రతికితే, తరువాతి సంగతి ఆలోచించుకొండాము. ఆ మహాయుధాన్ని వీడిమిద ప్రయోగింపుము’ అని అంటూ ఉన్న సమయంలో ఆ రాక్షసుడు మేటివీరుడైన కర్మడైని సంహరించాలని, గర్వతీశయంతో సమాపించి, అతడి రథాశ్వాలను, బలమైన గదనువేసి చంపాడు. ఆ విధంగా విరథుడైన కర్మడైని తరిమి వెంటనే వేరొక గదతో కొట్టగా, కర్మడు ప్రక్కకు తొలగి, ఆ సైనికుల మాటలు విని, తాను చావు తప్పించుకొనటానికి అంతకంటే వేరు మార్గంలేనందువల్ల.

కర్మాంధులు డింద్రదత్తం బైన శక్తిచేత ఘుటోత్సుచునిం జంపుట (సం. 7-154-5)

- ఉ. వైరివినాశనక్రియకు వాసవుఁ డిచ్చిన డాచియున్న యా
ఘోరపుశక్తి నాలుకలు గ్రోయ మెఱుంగులు ప్రజ్వలిల్ల ఘుం
టారవ మధ్యపీథి నిగుడం దగుఁ గేల నమర్లు పేర్లు య
షైలికిఁ బూఁచినం దలకి వాఁడు మహాన్నతఫుంటాక్తతిన్.

ప్రతిపదార్థం: వైరి వినాశన క్రియకున్= శత్రువులను నశింపజేసే పనికి; వాసవుడు= ఇంద్రుడు; ఇచ్ఛిన= ఇచ్ఛినటువంటిదగు (మరియు); దాచిణ్ణు= దాచి ఉంచినది (తనకు ప్రధాన శత్రువు అర్బునుడు కావున అతడిపై ప్రయోగించటానికి ఇంతవరకు ఎవరిపై ప్రయోగించకుండా రక్షించబడుతూ వచ్చిందని భావం); ఆ= అట్టి (ప్రయోగించిన వెంటనే వైఫల్యమనేది లేకుండా తప్పక శత్రుసంహారం చేసేదని తాత్పర్యం); ఘోరపుశక్తి= భయంకరమైన శక్తి ఆకారంలో ఉండే ఆయుధాన్ని - 'కేలనమర్పి' అనే మూడవపాదంలోని పదంతో అన్వయం; నాలుకలు= ఆ శక్తి నోళ్ళలోని నాలుకలు, క్రోయన్= చాస్త్రా ఉండగా; మెఱుంగులు= తళతళకాంతులు; ప్రజ్వరిల్లన్= దీపించగా; (మరియు) ఘంటారావము= ఆ శక్తి నడుమునకు కట్టుకొన్న గంటల చస్పుడు; అభ్రవీధిన్= ఆకాశమార్గంలో; నిగుడన్= వ్యాపించగా; తగన్= తగినట్లుగా; కేలన్= చేతిలో; అమర్ఖి= ధరించి; పేర్చి= అతిశయించి; ఆ+వైరికిన్= ఆ ఘుటోత్కుచుడి పైకి; పూచినన్= పూనుకోనగా; తలఁకి= భయపడి; వాడు= ఆ ఘుటోత్కుచుడు; మహా+ఉన్నత ఘూర్ణిత+అక్కితిన్= మిక్కిలి ఎత్తుగా పెరిగి ఉండి తిరుగుడు పడిన ఉన్న శరీరంతో.

తాత్పర్యం: శత్రువును నశింపచేయటానికి-ఇంద్రుడిచ్చినది, తాను దాచిణ్ణించినది అయిన ఆ మహాభయంకర శక్త్యాయుధం నాలుకలుకోస్త్రా ఉండగా, కాంతులు ప్రజ్వరిల్లతూ ఉండగా, ఘంటల ప్రోత్సహిత ఆకాశం నిండగా చేతపట్టి, విజృంభించి, ఆ ఘుటోత్కుచుడి మిాద ప్రయోగించటానికి పూనుకోగా, అతడు భయపడి మిక్కిలిగా తిరుగుడుపడుతున్న ఆకారంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయము)

తే. తెరలి పాఱఁగు దలఁచుచో దృష్టితోడఁ , గూడికొను ముష్టి మృత్యువు తోడబుట్టు వసఁగు జాలు నద్దివ్యసాధనము వైచె , గగన తలమున భూతసంఘములు ప్రోత్సహితి.

230

ప్రతిపదార్థం: తెరలి= తొలగిపోయి; పాఱఁగున్= పారిపోవటానికి; తలఁచుచోన్= తలపెట్టుకొన్నటులుతే; దృష్టితోడన్= చూపుతో; కూడికొను= కూడుకొని ఉన్నట్టి; ముష్టి= కుత్తుక నలిపే పిడికిలితో సమానమైనది (కావుననే); మృత్యువు తోడఁ బుట్టువు+అవఁగన్= మృత్యుదేవతకు సోదరి అనటానికి; చాలు+ఆ+దివ్యసాధనమున్= తగియున్నటువంటి ఆ (ఇంద్రుడిచ్చిన శక్తి అనే) దివ్యమైన ఆయుధాన్ని; గగనతలమునన్= ఆకాశభాగాన; భూతసంఘములు= విద్యాధరాది దేవయోని విశేషముల సమూహాలు; ప్రోత్సహితి= హర్షధ్వనాలు చేస్త్రా ఉండగా; వైచెన్= ప్రయోగించాడు (లేదా ఆకాశమందలి ప్రాణిపర్మం ఆర్తనాదాలు చేయగా ప్రయోగించాడు అని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చును కాని సంస్కృతమూలంలో శ్లో॥ సురాస్తుత విసిస్తియుసి: (సం. ద్రోణ. 175/99) అని ఉండుటను బట్టి దేవతలు యుద్ధ ప్రేక్షకులై వచ్చారనటం స్ఫుర్తమగుటచేత 'భూత' శబ్దానికి దేవయోని విశేషమనే అర్థమే సరి అయినది.)

తాత్పర్యం: తప్పించుకొని పారిపోవాలని అనుకోగా చూపు ఉన్న నిండైన మృత్యువుయొక్క తోబుట్టువు అని అనదగిన ఆ దివ్యాయుధాన్ని, ఆకాశంలో దేవతాసమూహాలు హర్షధ్వనాలు చేస్త్రా ఉండగా ప్రయోగించాడు.

విశేషం: 'శక్తి'ని 'దృష్టితోడఁ గూడికొను ముష్టి' అనే అభేదారోపం చేసి చెప్పటంచేత రూపకాలంకారం. 'మృత్యువు తోడఁ బుట్టు వసఁగుజాలు' అని చెప్పటం మృత్యువు వంటిది అని చెప్పటం కొరకే - సోదరి శబ్దం సదృశ్యముననే పరిణామిస్తుంది. కాబట్టి ఇది 'ఆట్టి - ఉపమాలంకారం - ఈ రెండు అలంకారములచేత 'ఇక ఈ ఆయుధానికి తిరుగు లేదు. ఘుటోత్కుచుడి వధ తప్పు' అనే వస్తువు ధ్వనిస్త్రా ఉన్నది. దీనిని అలంకారక్కత వస్తువ్వని అంటారు.

వ. ఇ వ్యాధంబున రాథేయుండు మహాగ్రంభుగా వైచిన.

231

ప్రతిపదార్థం: శః+విధంబునన్= శః రీతిగా; రాథేయుండు= కర్మడు; మహా+ఉగ్రంబుగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; వైచినన్= (ఘుటోత్కుచుడిపై) వేయగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కర్మాదు మహాభయంకరంగా ప్రయోగించగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. మను మాయ బ్రీంగి దనుజేం , ద్రుని యురము పగిల్చి కొనుచు దుర్భరగతి వీ
పున వెడలి శక్తి యెగసెను , వినుఫీథికి నుడుగణంబు వెలుకం బాటన్.

232

ప్రతిపదార్థం: శక్తి= ఆ ఇంద్రదత్తశక్తి; మను= మొదట; మాయ= రాక్షసమాయము; బ్రీంగి= బ్రీంగివేసి అనగా నశింపజేసి; దనుజ+ఇంద్రుని+ఉరము= ఆ రాక్షసశైఘ్వమైన ఫుటోత్కుచుడి వక్కాన్ని; పగిల్చి కొనుచు= చీల్చుకుంటూ; దుర్భరగతి= భరింపరాని పోకడతో; వీధునవ్= వీపునుండి; వెడలి= వెలుపలికి వచ్చి; ఉడుగణంబు= నక్కత్రపుంజం; వెలుకన్+పాఱన్= వెలవెలపోయే విధంగా (అంత అధికమైన కాంతిలో అని భావం); వినుఫీథికిన్= ఆకాశానికి; ఎగసెను= ఎగసిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఆ శక్తి ముందుగా ఫుటోత్కుచుడి మాయము బ్రీంగి, అతడి వక్కనేష్టలాన్ని భేదించి, వెన్నుభాగంనుండి వెలువడి, నక్కత్రాలు వెలవెలపోయేటట్లు ఆకాశంలోకి ఎగసిపోయింది.

వ. అప్పుడు.

233

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. సౌలుచు బోరిగిలంబడి , నాలుక వెడలంగఁ బెట్టి నడుము గఱచుచున్
లాలలు గ్రమ్ముగ రక్షః , పాలుఁడు వికృతాస్యుఁ దగుచుఁ బ్రాణము విడిచెన్.

234

ప్రతిపదార్థం: రక్షఃపాలుఁడు= ఆ ఫుటోత్కుచుడు; సౌలుచు= సౌమ్యసిల్లుతూ; బోరిగిలన్+పడి= వెనుకభాగం మీదికి ఉండే విధంగా పడిపోయి (బోరిగిలిపడి); నాలుక; వెడలంగన్= నోటి లోపలిభాగం నుండి వెడలి వచ్చి ఉన్న విధంగా (నోరు చాచుకొని); పెట్టి= పెట్టుకొని; లాలలు= చొల్లులు; నడుము= (ఆ ఫుటోత్కుచుడి) నడుమును; కఱచుచున్= అంటుకొంటూ; క్రమ్యంగన్= వ్యాపించగా; వికృత+ఆస్యుఁడు+అగుచున్= వికారంతో కూడిన ముఖం కలవాడై ఉంటూ; ప్రాణము= ప్రాణాన్ని; విడిచెన్= విడిచాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఫుటోత్కుచుడు తెలివితప్పి, సౌలుతూ భూమిపై బోరిగిలిపడి, నోటినుండి నాలుక బయటికి సాగి, నడుము అంటుకొనేటట్లు చొల్లుకారుస్తూ, ఉండగా వికృతమైన ముఖంతో మరణించాడు.

వ. ఇట్లు ఫుటోత్కుచుండు వడిన మన సైన్యంబున శంఖబేరీ స్వన సహితంబులగు సింహానాదంబులు సెలంగె;
నీ పుత్రుండు బంధుమిత్ర సమేతంబుగాఁ బ్రమోదంబు నొంబి సూతనందనుం గౌగిలించి తనయరదం
బెక్కించికొని యుల్లసిల్లె; ననిన విని ధృతరాప్యుండు సంజయున కిట్లనియె.

235

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఫుటోత్కుచుండు; పడినన్= పడిపోగా (మరణించగా); మనసైన్యంబునన్= ఓ ధృతరాప్యు మహారాజా! మన సేనలో; శంఖబేరీ స్వన సహితంబులు+అగు= శంఖాల ధృనులతో భేరీల ధృనులతో కూడి ఉన్న; సింహానాదంబులు= వీరుల సింహాదాలు; చెలంగెన్= వ్యాపించినవి; నీ పుత్రుండు= నీ కుమారుడు దుర్యోధనుడు; బంధుమిత్ర సమేతంబుగాన్= బంధుమిత్రుల సహితంగా; ప్రమోదంబున్= సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; సూతనందనున్= కర్మాడిని;

కౌగిలించి= ఆలింగనం చేసికొని; అరదంబు= తన రథాన్ని; ఎక్కించికొని; ఉల్లసిల్లన్= ఉల్లాసాన్ని పొందాడు; అనిన్= అనగా; విని= వినివాడై; ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్రండు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఘుటోత్కుచుడు మరణించగా మన్మహింసంలో శంఖభేరీ ధ్వనులు, సింహానాదాలు చెలరేగాయి. నీ కుమారుడు దుర్యథనుడు బంధుమిత్రులతో కలిసి ఎంతో ఆనందించి కర్మని కౌగిలించుకొని తన రథంపై అతడిని ఎక్కించుకొని ఉల్లాసాన్ని పొందాడు అని చెప్పగా, ధృతరాష్ట్రండు. వెంటనే సంజయుడితో మళ్ళీ ఇట్లు అన్నాడు:

క. బలు మాయా బల బాహ్రి , బలములు గలవాడు భీముపట్టి వడిన న

గ్రులమగు శోకముఁ గోపము నలఁచుం బాండవుల నెట్లు లైరిఓకొ వారల్?

236

ప్రతిపదార్థం: బలు మాయాబల బాహ్రోబలములు కలవాడు= గొప్ప రాక్షస మాయాబలం మరియు బాహుబలం కలిగి ఉన్న వాడైన; భీముపట్టి= భీముడి కుమారుడు ఘుటోత్కుచుడు; పడినన్= పడిపోగా అనగా మరణించగా; అగ్గలము+అగు= అధికమైన; శోకమున్= దుఃఖం; కోపమున్= మరియు కోపం; పొండవులన్= పొండుపుత్రులైన ధర్మరాజుడులను; అలఁచున్= బాధిస్తూ ఉండవచ్చును; (కావున) వారల్= ఆ పొండవులు; ఎట్లులు= ఏ విధంగా; ఐరి+బ్కో?= అయినారో? (బకో - ప్రశ్నార్థకం)

తాత్పర్యం: ఓ సంజయ! గొప్ప మాయాబల, బాహుబలరాలు గల ఘుటోత్కుచుడు మరణించగానే పొండవులకు మిక్కుటమైన దుఃఖంతో పాటు కోపం కూడా కలిగి ఉండాలి - మరి వా రే విధంగా ఏ స్థితి కలిగి ఉన్నారో? వివరంగా చెప్పము.

వ. అని యడిగిన నమ్మహీపతికి నతం డిట్లను నట్లు మృతుం దైన హిదింబాసుతుం జాచి కొంతేయు లత్యంత దీనమానసులై కన్నిరు గడలుకొన నడలునఁ గుందిలి; గోవిందుండు ప్రమోదంబు నొంది సింహానాదంబు నేసి శంఖింబు పూరించి పగ్గంబులు నొగలముడిచి మండమారుతాందోళితంబగు మందారంబు చందంబు దీప నల్తించుచు నరదంబు నడిమి కలిగి కిరీటిం గౌగిలించికొని వీఁ పప్పుళించి వెండియు నాల్సిన నాతం ద య్యుపేంద్రు నుపలక్షించి.

237

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; అడిగినన్= అడగగానే; ఆ+మహాపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; అతండు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా- అనగా కర్మడు ప్రయోగించిన ఆ ఇంద్రదత్త శక్తితో; మృతుండు+పన= మరణించిన; హిదింబాసుతున్= హిదింబ అనే రాక్షస స్త్రీయందు భీముడి వలన కలిగిన ఘుటోత్కుచుడిని; చూచి= చూచి (తమ కన్నల యొదుటనే జరిగిన ఆ భయంకర ధృశ్యాన్ని చూచి); కొంతేయులు= ధర్మరాజుడులు, అత్యంత దీనమానసులు+ఐ= మిక్కిలి దైన్యంతో నిండిన మనస్సు గలవారై; కన్నిరు= కంటి నుండి వచ్చే నీరు; కడలుకొనన్= అతిశయించగా; అడలునన్= దుఃఖంతో; కుందిరి= క్రుంగిపోయారు; గోవిందుండు= క్షుష్టుడు; ప్రమోదంబున్= సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; సింహానాదంబు= సింహానాదాన్ని; చేసి; శంఖింబు= తన పొంచజన్మమనే శంఖాన్ని; పూరించి= ఊది (శంఖనాదం చేసి); పగ్గంబులున్= తాను సారథ్యం చేస్తున్న అర్జునుడి రథానికున్న గుర్రాల పగ్గాలను; నొగలన్= నొగలయందు; ముడిచి= కట్టివేసి (అశ్వాలు రథాన్ని గుంజకొనిపోకుండా తాను బిగించి పట్టుకొనిన ఆ పగ్గాలను నొగలకు బంధించి); మందమారుత+

ఆందోళితంబు+అగు= పిల్లగాలిచేత కదిలించబడిన; మందారంబు చందంబు= మందారమనే వృక్షవిశేషం తీరు (విధం); తోడున్= తోచేవిధంగా; నర్తించుచున్= నృత్యం చేస్తూ (కృష్ణుడు నృత్యం చేస్తూ ఉంటే నందనవనంలోని మందార వృక్షం మందమారుతానికి మెల్లగా ఊగినప్పుడెట్లు ఉంటుందో అట్లా చూపరులకు కనిపించిందని భావం); అరదంబు నడిమికిన్= రథం మధ్యభాగానికి; అరిగి= వెళ్ళి (అర్జునుడిని సమీపించి); కిరిటిన్= అర్జునుడిని (నివాత కవచ కాలకేయాది భయంకర రాక్షసవర్గాన్ని జయించి తనకు సహాయం చేయటానికి వెళ్ళుతున్న సమయంలో ఇంద్రుడిచ్చిన కిరిటం చాలా ప్రశస్తమైనది. ఆ కిరిటం కలిగి ఉండటంచేత అర్జునుడికి కిరిటి అనే పేరు రూఢమైంది. ఈ కథ వనపర్యంలో వస్తుంది - 168వ అధ్యాయం శ్లో 74 సంస్కృతమూలం); కౌగిలించికొన్= ఆలింగనం చేసికొని; వీటు= పీపుమ; అప్పిథించి= చరచి; వెండియున్= మళ్ళీ; ఆర్యిన్= సింహానాదం చేయగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఆ+ఉపిందున్= ఆ కృష్ణుడిని; ఉపలక్షీంచి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు అడుగగానే సంజయు డతడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ రాజు! ఆ విధంగా కర్మాంచేత హతుడైన ఘటోత్సుచునిచూచి, పాండవులు మిక్కిలి దైన్యంతో కన్నీరు మున్నీరుగా దుఃఖించారు. కానీ, కృష్ణుడు సంతోషంతో సింహానాదం చేసి, పాంచజన్యాన్ని పూరించి తన చేతిలోని పగ్గాలను రథం నౌగలుకు కట్టివేసి మందమారుతానికి అల్లిన ఊగే మందారవృక్షంవలె నృత్యంచేస్తూ రథం నడిమి భాగంలో ఉన్న అర్జునుడిని చేరి, ఆలింగనం చేసికొన్నాడు. వెన్ను చరిచాడు. మళ్ళీ సింహానాదం చేశాడు. అప్పుడు అర్జునుడు కృష్ణుడిని చూచి.

ఉ. ‘చచ్చే ఘటోత్సుచుండు మన సైన్యము లెల్లఁ గలంగి నల్లడున్
విచ్ఛుటుఁ జూచి మేము వగ నెకొణ వందెద మిప్పు డెమ్ముయున్
వచ్చేఁ బ్రమోాద? మెట్లు గరువంపుఁ జిలత్తము దిక్కి లాఫువం
బచ్చువడం జెలంగెదు? మహాపురుషా! యిబి యేమి సెప్పవే.’

238

ప్రతిపదార్థం: ఓ మహాపురుషా!= ఓ పురుషోత్తమా! కృష్ణా!; ఘటోత్సుచుండు= ఘటోత్సుచుడు; చచ్చేన్= చనిపోయాడు; (దానికి) మన సైన్యములు+ఎల్లన్= మన సైన్యాలన్నీ; కలంగి= కలత చెంది; నల్లడున్= నాలగువైపులకు; విచ్ఛుటన్= విచ్చిపోవటాన్ని (చెల్లాచెదరై పారిపోవటాన్ని); చూచి; మేము= మేము; వగ= చింత; అతిశయించగా; వందెదము= క్రుంగిపోతున్నాము; ఇప్పుడు= ఈ సమయంలో; ఏ+మెయున్= ఏ విధంగా; ప్రమోదము= (నీకు) సంతోషం; వచ్చేన్?= వచ్చింది?; గరువము+చరిత్రము= గౌరవంతో కూడిన నడవడిని; తక్కు= విడిచి; లాఫువంబు= చులకనభావం; అచ్చుపడంగన్= స్ఫూర్ధమయ్యే విధంగా ఎందుకని; చెలంగెదు= ప్రవర్తిస్తూ ఉన్నావు; ఇది+ఏమి= ఇదేమిటి? - ఈ నీ ప్రవర్తనకు కారణ మేమి? అని భావం; చెప్పవే!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: కృష్ణా! మన ఘటోత్సుచు మరణించాడు. దానికి కలతచెంది మన సైన్యాలన్నీ నాలుగుదిక్కులకు చెల్లాచెదరైపోవటాన్ని చూచి, దిక్కుతోచక మేమందరం దుఃఖంలో కూరుకొనిపోతూ ఉంటే, నీవు సంతోషంతో గంతులు వేస్తున్నావు. ఇంత సంతోషం నీకు ఏ విధంగా కలిగింది? గౌరవాస్పదమైన ప్రవర్తన వదలి తక్కువతనం వ్యక్తమయ్యేవిధంగా ప్రవర్తిస్తున్నావు. మహాపురుషా! ఇదేమిటి?

కృష్ణండు ఘుటోత్సమండు వడి దాను సంతసించుటకు నిమిత్తం బర్జునునితో జెప్పుట (సం.7-155-11)

వ. అనుటయు సయ్యచ్యతుం డతని కిట్లను 'నింద్రుండు గుండలంబులు కొనుచుండి కర్జుని కిచ్చిన శక్తి యతనికడ నున్నంత కాలంబును నిన్ను బ్రతికించుట దుష్టరం బని తలంచుచుండుదు; నేడు హిందింబానందనుమీద నది వోయినం బ్రమోదంబు నొందితి; నా సూతనందనుం డబి సేత నుండెనేనిఁ జక్క గాండివ ధరులమై మన మిరువురముం గవిసితి మేనియు జయించు; నతండు దేవ సన్నిభుండు; బివిజపతి వేడినఁ గవచకుండలంబులు వికృత్తంబులు సేసి యిచ్చట వైకర్జునుండనం బరగె; నీకై మీతండ్రి యిట్లు సేయడయైనేని వాని కెదు రెవ్వరు? కవచకుండల విహీనుండై మానవ సామాన్యంబు నొందుటను శక్తిత్త సాధనంబు లేమిం జేసియు నింక నీకు గెలువచ్చు; నిట్ల యేకలవ్వ శిశుపాల జరాసంధాదుల నీక కా నొకొక్క తెఱంగునం జిలుకు మార్చితి; నిత్తత్తు వార లున్నఁ గౌరవపతి వారలం దెచ్చుకొను; నమ్మువ్వురుఁ గూడిన నెవ్వలికి నీర్మర్మాకుండు; ఘుటోత్సమండును గిమ్మిర ఒక హిందింబులతోడి వాడు; ధర్మదేవపుంబును రోపంబును గలిమిం జేసి యొకప్పు డిప్పమి వచ్చుం గావున నద్దాననుల యట్ల వీని పాలిసి పోకయు నా కభమతంబు; వీడు రావణునట్టి వాడ డగుట నిపుడు సావకుండెనేనఁ బదంపడి నాకుం జంప వలయు; నది సంతోషకాలంబు గాని శోక సమయంబు గాదు; మన మొనలు గలంగే గురుబలంబు మై కొనియెడు నీవుఁ దెలిసి యుత్సాహంబు వాటింపు, మనియెనని చెప్పిన విని ధృతరాప్యండు సంజయు బిక్కుమొగంబై.239

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగానే; అర్జును డట్లా ప్రశ్నించగానే అని భావం; ఆ+అచ్యతుండు= ఆ శ్రీకృష్ణండు; అతనికిన్= ఆ అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఇట్లు; అనున్= అన్నాడు; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; కుండలంబులు= (కర్జుడి సహజ కవచ) కుండలాలను (కుండల పదం కవచానికి ఉపలక్షకం); కొనుచున్+ఉండి= (కవట బ్రాహ్మణుడై వచ్చి యాచించి) గ్రహిస్తూ ఉన్నవాడై (కర్జుడి కోరిక ప్రకారం వాటికి బదులుగా); కర్జునికిన్= కర్జుడికి; ఇచ్చిన శక్తి= ఇచ్చిన 'శక్తి' అనే ఆయుధం; అతనికడన్= ఆ కర్జుడి దగ్గర; ఉన్నంతకాలంబును= ఉన్నంతకాలమూ; నిన్నున్= ఓ అర్జునా! నిన్ను; బ్రదికించుట= (ఆ కర్జుడి బారినుండి రక్షించుకొని) జీవితునిగా చేసికొనటం; దుష్టరంబు+అని= సాధ్యం కాదని; తలంచుచుండుదున్= (నేను) అనుకొంటూ ఉంటాను; నేడు= ఈ రోజు; హిందింబానందను మీదన్= హిందిబ అనే రాక్షసజాతి ప్రీతి కుమారుడైన ఘుటోత్సమి మీదకు; అది= ఆ శక్తి అనే ఆయుధం; పోయినన్= (కర్జుడి నుండి) విడిపోగానే; ప్రమోదంబున్= సంతోషాన్ని; ఒందితిన్= పాందాను; ఆ సూతనందనుండు= ఆ కర్జుడు; అది= ఆ శక్తి అనే ఆయుధం; చేతన్+ఉండెనేనిన్= (తన) చేతిలో ఉన్నట్లయితే; చక్రగాండీవధరులము+ఐ= సుదర్శన చక్రాన్ని, గాండివ ధనువును ధరించినవారమై; మనము+ఇరువురమున్= మన మిద్దరం కూడా; కవిసితిమి+ఎనియున్= ఎదుర్కొన్నపుటికీ; జయించున్= (ఏకకాలంలో) జయిస్తాడు (ఎందుకంటే); అతండు= ఆ కర్జుడు; దేవసన్నిభుండు= ఇంద్రాది దేవతలతో సమానమైనవాడు; దివిజపతి= దేవేంద్రుడు; వేడినన్= యాచించగా; కవచ కుండలంబులు= (తనకు పుట్టుకతో వచ్చిన) కవచాన్ని, కుండలాలను; వికృత్తంబులు+చేసి= (శరీరంలో పాతుకుపోయిన వాటిని) కత్తితో కత్తిరించి వేసి; ఇచ్చటన్= ఇప్పటం వలన; వైకర్జునుండు+అనన్= వైకర్జునుడు అని అనే విధంగా (లోకులు వైకర్జునుడు అనే పేరుతో పిలిచే విధంగా); పరగెన్= ప్రసిద్ధి చెందాడు; నీకై= ఓ అర్జునా! నీ కొరకు; మీ తండ్రి= మీ జనకుడైన ఇంద్రుడు (అర్జునుడు కుంతికి ఇంద్ర వరప్రసాద జనితుడు కావున తండ్రి పదంచేత ఇంద్రుడికి అర్జునుడియెడ గల బాంధవ్యం సూచించబడింది); ఇట్లు= ఈ విధంగా చేయడు+అయ్యను+ఎని= చేయకుండా ఉన్నట్లయితే; వానికిన్= ఆ కర్జుడికి; ఎదురు= ఎదురుగా నిలిచి యుద్ధం చేసేవాడు;

ఎవ్వరు?= ఎవ్వడు? (అనగా ఎవ్వడైనా ఉన్నాడా? అని కాకుస్వరం - ఎవ్వడూ లేదని భావం); కవచకుండల విహానుండు+బ= కవచ కుండలాలతో విరహితుడై, అనగా కవచం కుండలాలు లేనివాడై; మానవ సామాన్యంబు= మానవమాత్ర భావాన్ని; ఒందుటను= పాందటం వలన (దివ్యత్వాన్ని సూచించే సహజ కవచకుండలాలు పోవటం వలన, సాధారణ మానవుడై ఉన్నందువలన); శక్తిదత్త సాధనంబు= ఇంద్రుడిచే ఇవ్వబడిన శక్తి అనే ఆయుధం; లేమిన్+చేసియున్= లేకపోవటం వలన కూడా; ఇంకన్= ఇక; నీకున్= ఓ అర్జునా! నీకు; గెలువవచ్చున్= జయించటానికి సాధ్యమవుతాడు; ఇట్లు+అ= ఈ విధంగానే; ఏకలవ్య, శిశుపాల, జరాసంధ+ఆదులన్= ఏకలవ్యడు, శిశుపాలుడు, జరాసంధుడు మొదలైన వారలను; నీకున్+అ= నీకై; కాన్= అగు విధంగా (నీ కొరకే అని భావం); ఒక్క+బక్క+తెఱంగునన్= ఒక్కొక్క విధంగా - ఒక్కొక్కరిని ఒక్కొక్క విధంగా (ఇట్లా విభిన్న రీతులలో) అని భావం; పిలుకుమార్పితిన్= సంహారించివేశాను; ఈ+తత్తీన్= ఈ సమయంలో; వారల్= ఆ ఏకలవ్య శిశుపాల జరాసంధాదులను; తెచ్చుకొనున్= సహియంగా తెచ్చుకొంటాడు; ఆ+ముఖ్యరున్= ఆ ఏకలవ్యడు, శిశుపాలుడు, జరాసంధుడు అనే ముగ్గురు కూడా; కూడినన్= కలసి ఏకమై ఉన్నపుడు; ఎవ్వరికిన్= ఏ వీరుడికి కూడా; బిర్యాక+ఉండున్= ఒడించరాకుండా ఉంటుంది (ఆ ముగ్గురేకమైనచో వారిని జయించటం ఎవ్వరికి కూడా సాధ్యం కాదు) (మరియు); ఘటోత్సుచుండును= భీమనందనుండైన ఘటోత్సుచుడు కూడా; కిమ్మీరై బక హిడింబుల తోడివాడు+అ= కిమ్మీరుడు, బకుడు, హిడింబుడు అనే రాక్షసులకు సరివచ్చువాడే; ధర్మాశ్విషంబును= వేదోక్తమయిన ధర్మకార్యాలయందు వైరం; రోషంబును= క్రోధం కూడా (ఘటోత్సుచుడు రాక్షస జాతియుడవటంచేత విష్ణువునందు రాక్షసజాతి వథ జన్మమగు క్రోధమండటం సహజమని భావం); కలిమిన్+చేసి= ఉండటం వలన; ఒక్కప్పుడు= ఏదో ఒక సందర్భంలో; ఒప్పమి= తగి ఉండకపోవటం; వచ్చున్= సంభవిస్తుంది; కావునన్= కాబట్టి; ఆ+దానవుల+అట్లు+అ= ఆ కిమ్మీరైది రాక్షసులవలనే; నీని పాలిసి పోకయున్= ఈ ఘటోత్సుచుడి మరణం కూడా; నాకున్= ఓ అర్జునా! నాకు (కృష్ణుడికి); అభిమతంబు= ఇష్టం; వీడు= ఈ ఘటోత్సుచుడు; రావణ+అట్టివాడు+అగుబున్= రావణాసురుడితో సమానమైన వాడు కావటం చేత; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; చావకుండెనేనిన్= మరణించకుండా ఉన్నట్లయితే; పదంపడి= తరువాత; నాకున్= నాకు అనగా ధర్మాశ్విరోధులను హతమార్చి ధర్మసుంస్థాపన చేయవలసిన నాకు; చంపవలయున్= సంహారించవలసి ఉంటుంది (కాబట్టి); ఇది= ఈ ఘటోత్సుచుడు మరణించిన సమయం; సంతోషకాలంబు+కాని= సంతోషానికి తగిన సమయమేకాని; శోకసమయంబుకాదు= దుఃఖానికి తగిన సమయం కాదు (కావున దుఃఖాన్ని మాని నీవు కర్తవ్యాన్నుఖుదవు కావాలి); మన మొనలు= మన సైన్యాలు; కలంగెన్= కలత చెందాయి; కురుబలంబు= కౌరవసైన్యం; పైకొనియెడున్= మీరిపోతూ ఉన్నది; నీవు= ఓ అర్జునా! నీవు; తెలిసి= యథార్జ్ఞానం కలవాడవయి; దైవ్యశోకాలకు దూరుడవై); ఉత్సాహంబు= యుద్ధాత్మాపోన్ని; పాటింపుము= అవలంబించుము; అనియున్= అని అన్నాడు; అని= ఇట్లా; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని= విష్ణువాడయి; ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; సంజయు దిక్కుమొగంబు+బ= సంజయుడికి అభిముఖుడై.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు అడుగగానే, కృష్ణుడిట్లా అన్నాడు: ‘ఓ అర్జునా! ఇంద్రుడు కర్మాదినుండి కవచ కుండలాలను తీసికొని వాటికి బదులుగా ఇచ్చిన ఆ శక్తి అనే ఆయుధం కర్మాది దగ్గర ఉన్నంతకాలం, నిన్ను బ్రథికించుకొనటం అసాధ్యం అని భావించేవాడిని. ఈ రోజు శక్తి ఘటోత్సుచుడిపై ప్రయోగించటంతో కర్మాదికి అది లేకుండా పోవటం నాకు చాలా సంతోషంగా ఉన్నది. ఒకవేళ ఆ శక్తి కర్మాది దగ్గరే ఉన్నట్లయితే నేను సుదర్శన చక్కాన్ని, నీవు గాండీవథమస్సును ధరించి ఏకమై ఎదిరించినా ఆ కర్మాదు మననిద్దరిని కూడా జయిస్తాడు. కర్మాదంటే సామాన్యడా? దేవతలతో సమానమైనవాడు. ఇంద్రుడు బ్రాహ్మణుడై వచ్చి యాచించగా పుట్టుకతో వచ్చిన కవచకుండలాలను తన చర్చం నుండి కోసి ఇవ్వటం చేత, వైకర్తనుడనే పేరు వచ్చింది. మీ తండ్రి ఇంద్రుడు నీ కొరకు ఆ కర్మాదినుండి సహజ కవచకుండలాలను వేరు చేయకపోయినట్లయితే ఆ కర్మాదికి ఎదురుగా నిలువగల వారేవ్వరు? ఇక కవచకుండలాలు పోవటంతో సాధారణ మానవుడైనాడు. దివ్యమైన శక్తి అనే ఆయుధం

కూడా ఇప్పుడు లేదు కాబట్టి నీ కిక సులభంగా గెలువటానికి వీలవుతుంది. ఇట్లాగే ఓ అర్జునా! నీ కొరకే ఏకలవ్యామి, శిశుపాలుడు, జరాసంధుడు మొదలైన వారిని ఒక్కొక్కడిని ఒక్కొక్క విధంగా హతమార్చాను. ఒకవేళ వారందరూ ఈ సమయంలో జీవించి ఉన్నట్లయితే దుర్యోధనుడు వారినందరిని సహాయంగా తెచ్చుకొనేవాడు. ఆ ఏకలవ్యాములు ముగ్గురూ కూడి యుద్ధం చేస్తే వారిని ఎవ్వరూ ఎదిరించలేరు. ఈ ఘటోత్కృచుడు కిమ్మీర బక హిడింబాసురుల వంటివాడే. ధర్మద్వేషం, క్రోధం కలిగిఉన్నవాడు. కాబట్టి ఎప్పుడో ఒకప్పుడు ఇతడి ప్రవర్తన నాకు సమ్ముతం కాకపోవచ్చును. కాబట్టి ఆ కిమ్మీరాదులవలె ఈ ఘటోత్కృచుడు కూడా మరణించటం నాకు ఇష్టమే. ఈ ఘటోత్కృచుడు రావణాసురుడి వంటివాడు కావటంచేత, ఒకవేళ ఈ సమయంలో మరణించకుండా ఉంటే, తరువాత నేనే స్వయంగా సంహరించవలసి వస్తుంది. అందువల్ల నా కిది సంతోష సమయం కాని దుఃఖసమయం కాదు. మన పైన్యాలు కలతచెందాయి. కౌరవైన్యం ఉత్సాహంతో అతిశయుస్తూ ఉన్నది. కావున నీవు యథార్థాన్ని తెలుసుకొని ఉత్సాహాన్ని పొందుము అని అర్జునుడికి సమాధానం చెప్పాడు. అని సంజయుడు చెప్పగానే ధృతరాప్యుడు సంజయుడివైపు తిరిగి (ఇట్లా అన్నాడు).

చ. ‘ఒకనిని జంపి యిట్లు సను నుజ్జుల శక్తి నెత్తింగి కర్మా దే
టికి నరుమీద దాని నిగిడింపక యిన్ని దినంబు లప్తయో
జకముగఁ జేసేఁ గయ్యము? భుజాబలశాలి నరుండు వద్దఁ భో
లికి మత్తి యుత్సహింపఁ గలరే పెఱవారలు; సూతనందనా!

240

ప్రతిపదార్థం: సూతనందనా!= ఓ సంజయా!; ఒకనిని= ఒక వ్యక్తిని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చంపి= సంహరించి; చను= వెళ్లునట్టి; ఉజ్జులశక్తినీ= దేవియైన శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; ఎత్తింగి= తెలిసి; కర్మాడు= కర్మాడు; ఏటికిన్= ఏ కారణంచేత; నరుమీదన్= అర్జునుడిపై; దానిన్= ఆ శక్తాయుధాన్ని; నిగిడింపక= ప్రయోగించక; ఇన్ని దినంబులు= ఇన్ని రోజులు; కయ్యము= యుద్ధాన్ని; అప్రయోజకముగన్= ప్రయోజనరహితంగా; చేసేన్?= చేశాడు?; భుజాబలశాలి= భాపూబలశోభితుడైన; నరుండు= అర్జునుడు; పద్మన్= పడిపోతే; పెఱవారలు= ఇతరులు అనగా శత్రువుకీలు; మత్తి= మత్తి; పోరికిన్= యుద్ధానికి; ఉత్సహింపన్+కలరే?= ఉత్సాహం చూప జాలుతారా? (అర్జునుడే పడిపోతే ఇక శత్రువులు యుద్ధానికి పూనుకొనక ఉండేవారని భావం).

తాత్పర్యం: ‘ఓ సంజయా! కర్మా డిన్ని దినాలు నిప్పుయోజనంగా యుద్ధం చేశా దేమి? ఒక మహాయోధుడిని మాత్రమే సంహరించి ఇంద్రుడి వద్దకు వెళ్లిపోతుంది - ఆ అమోఘమైన తన శక్తాయుధం అనే విషయం తనకు తెలుసుకదా! అటువంటప్పుడు ఆ ఆయుధాన్ని అర్జునుడిపై ప్రయోగించక ఆలస్యం చేయటానికి కారణ మేమి? ఈ శక్తాయుధంతో అర్జునుడినే సంహరించినట్లయితే ఇక పాండవులు యుద్ధానికి మత్తి పూనుకొనేవారా? వారిలో యుద్ధోత్సాహమే లేకుండా పోయి మనకు జయం సులభంగా అబ్బేది కదా!

క. పిలిచికాని యైనఁ బార్థం , బోలియింపడ శక్తి; నతఁడు పోలికి నెవ్వా
రలు రమ్మున్నను శ్రతమయి , తలకొని చనుఁ; గర్భఁ దేల తప్పం జేసేన్?

241

ప్రతిపదార్థం: పిలిచికొని+పన్= (యుద్ధానికి) ఆహ్వానించి అయినా కూడా; పార్థ్= అర్జునుడిని; శక్తిన్= శక్త్యాయుధంతో; పాలియంపడు+అ?= సంహరింపలేదా? (సంహరింపవచ్చగదా అని భావం) - (ఎందుకనగా?); అతడు= ఆ అర్జునుడు; పోరికిన్= యుద్ధానికి; ఏ+వారలు= ఎవరయినా; రమ్య+అన్నము= రమ్యన్నస్యాటికీ, యుద్ధానికి ఆహ్వానించినట్లయితే; వ్రతము+అయి= నిష్టతో; తలకొని= ప్రయత్నపూర్వకంగా; చన్= వెళ్ళతాడు; కర్ణుడు= కర్ణుడు; ఏల= ఎందుకు; తప్పన్ (ఈ అవకాశం) తప్పిపోయేటట్లు; చేసెన్= చేశాడు?

తాత్పర్యం: యుద్ధానికి ఎవరు ఆహ్వానించినా వెళ్ళటం వ్రతంగా తలచివెళ్ళేవాడు కదా అర్జునుడు. కాబట్టి అతడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించిఅయినా శక్తిచేత చంపకూడదా? కర్ణుడు ఎందుచేత ఇందుకు భిన్నంగా చేశాడు?

వ. అని వెండియు.

242

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లూ పలికి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: అని మరల (ఇట్లూ అన్నాడు).

తే. ‘నా తనూజులు దుర్భద్ధు లీ తెఱంగు , నీవు దలపవ; యాశక్తి నీరజాక్షుః

డిడిచికొనియెనె మొఱకుచే నున్న తియ్య , పండు వెస నాచికొనిన నేర్పలయుః బోలే’

243

ప్రతిపదార్థం: నా తనూజులు= (ఓ సంజయా!) నా కుమారులు దుర్యోధనాదులు; దుర్భద్ధులు= దుష్టమైన బుట్టి గలవారలు; (దుష్టచింతనే తప్ప) కార్యానుకూలమైన ఆలోచన లేనివారని భావం); ఈ తెఱంగు= ఈ విధం (కర్ణుడిద్వారా ఆ శక్త్యాయుధాన్ని అర్జునుడిపై ప్రయోగింపజేయటం అనే విషయాన్ని); నీవున్= ఓ సంజయా! నీవైనా; తలపవ+అ= జ్ఞాపకం చేయలేకపోయావా; ఆ శక్తి= ఆ శక్త్యాయుధాన్ని; నీరజాక్షుఁడు= కృష్ణుడు; మొఱకుచేన్+ఉన్న= మూర్ఖుడి చేతిలో ఉన్న; తియ్యపండు= మధురమైన ఫలాన్ని; వెసన్= తొందరగా; ఆచికొనిన= అపహరించుకొని పోయినట్టి; నేర్పరియున్+పోల్న్= తెలివిగల వాడివలె; ఒడిచికొనియెను+ఎ!= అపహరించుకొనిపోయాడు కదా!

తాత్పర్యం: ‘ఓ సంజయా! నా కుమారులు దుర్యోధనాదులకు దుష్టచింతనే తప్ప దూరాలోచన లేదు. పోసీ నీవైనా ఈ శక్త్యాయుధాన్ని గూర్చి జ్ఞాపకం చేయలేకపోయావా? ఆ శ్రీకృష్ణుడు ఆ మహాశక్త్యాయుధాన్ని మూర్ఖుడిచేతిలో ఉన్న తీయని పండును తెలివిగలవాడు అపహరించుకొని పోయాడు. దీని కంతటికి కారణ మేమి?’

వ. అనిన న మ్మహీపతికి సంజయుం డి ట్లనియె.

244

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= ఇట్లూ ప్రశ్నించగానే; ఆ+మ్మహిపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; సంజయుండు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడిట్లూ అనగా, సంజయుడతడితో ఇట్లూ సమాధానం చెప్పాడు.

తే. రాత్రు లీపని కర్ణుతో రాజు ననుజ , సమితియును నేనుః దగ్గఁ జెప్పుదుము నరేంద్ర!
యతడు లెస్సుగ విని ‘యెల్లి య క్షీరీటి , సచ్చు బటుశక్తి’ నని బాస యిచ్చు మాకు.

245

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; రాజున్= దుర్యోధనరాజు; అనుజసమితియును= దుశ్శసనాది సోదరవర్గమూ; నేనున్= నేను కూడా; కర్ణునితోన్= కర్ణుడితో; ఈ పని= ఈ కార్యాన్ని గూర్చి; రాత్రులు= రాత్రి సమయాలలో; తగ్న్= తగిన విధంగా; చెప్పుచుము= చెప్పుతూ ఉంటాము; అతడు= ఆ కర్ణుడు; లెస్సుగ్న్= బాగుగా; విని= వినివాడై; ఎల్లి= రేపు; ఆ+కిరిటి= ఆ అర్జునుడు; పటు శక్తిన్= సమర్పిసే శక్తాయుధంచేత; చచ్చున్= మరణిస్తాడు; అని= అని చెప్పి; మాకున్= మా అందరికి; బాస= మాట (ప్రతిజ్ఞ); ఇచ్చున్= ఇస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ కుమారుడు దుర్యోధనరాజు, దుశ్శసనాదులు, నేను ప్రతిరోజూ రాత్రి సమయంలో కర్ణుడితో ఈ విషయం చెప్పుతూనే ఉన్నాము. ఆ కర్ణుడు కూడా ‘ఇదుగో - రేపు తప్పక ఈ శక్తాయుధంతో అర్జునుడు వధింపబడుతాడు ఇది నిజం’ - అని మాకు మాట కూడా ఇస్తూ ఉంటాడు.

వ. ఏమువెండియునాకర్ణునితోనిట్లందుము-‘విష్ణుందుస్త్రినందక్షటిపాండవులందిక్షనిఒబద్ధునాభుందు పట్టంబు గట్టుం; గావున సనద్ర మూలం బగు నమ్మాధవుందు దెగిన జగతీ రాజ్యంబు మనకుఁ దక్కు; నింద్ర దత్తం బయిన శక్తి నతని సమయించుట గార్యంబు.’

246

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము; వెండియున్= మళ్ళీ కూడ; ఆ కర్ణుతోన్= ఆ రాథేయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అందుము= అంటూ ఉంటాము; వివ్యచ్చుండు= అర్జునుడు; చచ్చిన్= మరణిస్తే; తక్కుటి పాండవులందున్= మిగిలిన పాండవులలో; ఒక్కన్= ఏ ఒక్కడివైనా; పద్మానాభుందు= కృష్ణుడు; పట్టంబు కట్టున్= రాజ్య పట్టాభిప్రాదినిచేస్తాడు; కావున్= కాబట్టి; అనర్థమూలంబు+అగు= అనర్థానికి కారణభూతుడైన; ఆ+మాధవుండు= ఆ కృష్ణుడు; తెగిన్= హాతుడైతే; జగతీరాజ్యంబు= ఈ సార్వభౌమాధికారము; మనకున్= మనకే; దక్కున్= దక్కుతుంది; ఇంద్రదత్తంబు+అయిన శక్తిన్= ఇంద్రుడిచే ఇష్టబడిన శక్తాయుధంతో; అతనిన్= ఆ కృష్ణుడిని, సమయించుట= సంహారించటం; గార్యంబు= చేయదగిన పని.

తాత్పర్యం: మేమందరం కూడా కర్ణుడితో మరల ఇట్లా అంటూ ఉంటాము. ‘ఓ కర్ణు! ఒకవేళ అర్జునుడు చేస్తే ఆ కృష్ణుడు ఈ భూమండలాధిపత్యాన్ని మరొక పాండుసుతుడికి పట్టం కట్టుతాడు. అన్ని అనర్థాలకూ మూలం ఆ కృష్ణుడే కాబట్టి ఆ కృష్ణుడిపైననే ఈ శక్తాయుధాన్ని ప్రయోగించుము. అతడు పోతే మన కిక ఏ ఆటంకం లేకుండా ఈ భూమండలమంతా దక్కుతుంది. కాబట్టి ఇంద్రుడిచ్చిన శక్తాయుధంతో కృష్ణుడినే సంహారించటం తగినపని.

క. అని చెప్పిన య మ్యాటలు , విని 'యెల్ల విధముల కృష్ణవిజయులలో నీ

క్షోనిఁ బోలపుచ్చెద్ర జాడుం', దనుచుఁ జనున్ సూతసుతుఁ దహంకారముతోన్.

247

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; చెప్పిన= చెప్పినటువంటి; ఆ+మాటలు= ఆ మాటలను; సూతసుతుఁడు= సూతపుత్రుడైన కర్ణుడు; విని= విశ్వాడై; ఎల్లావిధములన్= సర్వవిధాలుగా - అనగా నిశ్చయంగా; కృష్ణవిజయులలోన్= కృష్ణార్జునులలో; ఒక్కన్= ఒక్కడిని; పారిపుచ్చెద్రన్= సంహారిస్తాను; చూడుఁడు= చూడండి; అనుచున్= అంటూ; అహంకారముతోన్= గర్వంతో; చనున్= వెల్తాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పిన మా మాటలు విని, ‘నిశ్చయంగా కృష్ణార్జునులలో నొక్కడిని నేను శక్తాయుధంతో సంహారించివేస్తాను. చూడండి’ అంటూ అహంకారం కనబరుస్తూ వెళ్లిపోతాడు.

తే. వినుము వేగిన సంగ్రామమునకు బోయి , నప్పు డ కృష్ణార్జునకు మాకు నందఱకును దీఁప దా బుభు వెండియుఁ దీఁచు మగిడి , వచ్చి శిబరంబు సారఁగ ధైవంబు కతన.

248

ప్రతిపదార్థం: వినము= (ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!) వినండి; వేగినన్= తెల్లవారగానే; సంగ్రామమునకున్= యుద్ధానికి; పోయినప్పుడు= వెళ్లిన సమయంలో; ఆ కర్ణునకున్= ఆ కర్ణుడికి; మాకున్+అందటకును= మా అందరికి కూడ; ఆ బుద్ధి= శక్త్యయుధ ప్రయోగ విషయక బుద్ధి; తోపదు= స్వరించదు; వెండియున్= మళ్ళీ; మగిడి= తిరిగి; వచ్చి= యుద్ధం నుండి వచ్చి; శిబిరంబు= గుడారాన్ని; చౌరాగన్= ప్రవేశించిన వెంటనే; దైవంబుకతన్= దైవయోగం వలన; తోచున్= స్వరణకు వచ్చును.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! దైవయోగం వలన, తెల్లవారగానే యుద్ధానికి వెళ్ళేటప్పుడు ఆ కర్ణుడికి గాని, మాకు గాని శక్త్యయుధం ప్రయోగించి కృష్ణర్జునులలో ఎవరినైనా తుదముట్టించాలి అనే విషయం జ్ఞాపకముండేది కాదు. మళ్ళీ యుద్ధం ముగిసి మన గుడారాలకు రాగానే ఆ విషయం జ్ఞాపకం వచ్చేది -

వ. దైవం బన వేతొకండు గలదె? కృష్ణండ; యిది యెట్లునిన - నట్లర్జును బోధించునప్పుడు సాత్యకి శారితో 'నా సూతసుతుం డీ శక్తి యిన్ని దినంబులు ధనంజయుమీదఁ బ్రయోగింపమికఁగారణం బేమి? యని యడిగిన నతండు.

249

ప్రతిపదార్థం: దైవంబు+అనన్= దైవం అంటే; వేఱు+బకండు= మరొకటి; కలదె?= ఉన్నదా?; అది= ఆ దైవం; కృష్ణండు+అ= కృష్ణడే; ఎట్లు+అనినన్= ఎట్లా అంటే; అట్లు= ఆ విధంగా; అర్జునున్= అర్జునుడికి; బోధించునప్పుడు= ఘటోత్సచవధ జన్మహార్ష నిమిత్తాదులను చేపే సందర్భంలో; సాత్యకి; శారితోన్= కృష్ణడితో; ఆ సూతసుతుండు= ఆ సూతపుత్రుడు కర్ణుడు; ఈః శక్తి= ఈః ఇంద్రదత్తుమైన శక్త్యయుధాన్ని; ఇన్ని దినంబులు= ఇన్ని రోజులు; ధనంజయు మీదన్= అర్జునుడిపై; ప్రయోగింపమికిన్= ప్రయోగించకపోవటానికి; కారణంబు= హాతువు; ఏమి+అని= ఏమిటని; అడిగినన్= అడుగగానే; అతండు= ఆ కృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: దైవమంటే వేరొకటి లేదు - కృష్ణడే ఆ దైవం. ఇది స్వప్తం. ఎట్లా అంటే ఘటోత్సచుడు శక్త్యయుధంచేత హతుడైనప్పుడు కృష్ణుడు నాట్యం చేస్తా హర్షించాడు. దానికి కారణం ఏమిటని ప్రశ్నించాడు పార్థుడు. ఆ కారణాన్ని అర్జునుడికి వివరించే సందర్భంలో సాత్యకి కృష్ణడితో 'ఈః శక్త్యయుధాన్ని ఇన్ని రోజుల నుండి అర్జునుడిపై కర్ణుడు ప్రయోగించకుండా ఉండటానికి కారణమేమి?' అని అడుగగా కృష్ణుడు (ఇట్లా బదులు పలికాడు).

తే. 'వాని వా రెల్ల సీపని వాని కెపుడుఁ, గఱుపుదురు; వాఁడుఁ బూనిఝైపై గడగి వచ్చుఁ; దాకుదల నేను వారలందఱును మఱచుఁ, నట్లు సేయుదు నరునకునై కుమార!' 250

ప్రతిపదార్థం: కుమార!= ఓ సాత్యకీ! వానివారు+ఎల్లన్= ఆ కర్ణ పక్షీయులందరు; ఈః పని= ఈః శక్త్యయుధాన్ని ప్రయోగించే పనిని; వానికిన్= ఆ కర్ణుడికి; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడు; కఱపుదురు= మాటిమాటికి చెప్పుతూ ఉంటారు; వాఁడున్= ఆ కర్ణుడు కూడ; పూన్చిమై= పూనికతో - పట్టురలతో; కడగి= సంసిద్ధుడై; వచ్చున్= పస్తాడు (కాని); నేను= (కృష్ణుడు); నరునకున్+ఇ= అర్జునుడి నిమిత్తం; వారలు+అందఱును= వారందరు కూడ; తాకుదలన్= యుద్ధం ప్రారంభించే సమయంలో; మఱచునట్లు= (ఆ విషయం) మరచిపోయేటట్లు; చేయుదున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'ఓ సాత్యకీ! ఆ కర్ణుడికి శక్త్యయుధంతో అర్జునుడిని హతమార్పాలనే విషయం ఆ కర్ణుడిపైపు వారందరు (దుర్యోధనాదులందరూ) ఎప్పుడూ బోధిస్తానే ఉంటారు. ఆ కర్ణుడు కూడా గట్టి పట్టుదలతో సిద్ధమయ్యే యుద్ధానికి

వస్త్రుడు. కానీ, యుద్ధం సమయంలో నేనే అర్జునుడి క్షేమం కోరి వాడు, అతడి వారందరూ కూడా ఆ విషయం మరచే విధంగా చేస్తూ ఉంటాను.'

వ. అని పలికి ధృష్టధ్యమ్మాదులం బేర్మాని యాతనిం గలిపికాని సాత్యకి సుద్ధేశించి.

251

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; ధృష్టధ్యమ్మ+ఆదులన్= ధృష్టధ్యమ్ముడు మొదలైన వారిని; పేర్కొని= పేర్లుపెట్టి చూపించి; ఆతనిన్= ఆ సాత్యకిని; కలిపికొని= కూడగట్టుకొని; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; ఉద్దేశించి= సంబోధించి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ధృష్టధ్యమ్ముడు మొదలగువారిని పేరుపేరున పేర్కొని, సాత్యకిని కూడా చేర్చి, సాత్యకితో (ఇట్లా అన్నాడు).

క. ‘మీరును భ్రాణములు త్రీలో , కీ రాజ్యము నాడు బుద్ధికిం బార్థక్తియం గూర్చిమికిం బాత్రంబులె , యా రేయి గదా! సుఖించి యే నిధింతున్.

252

ప్రతిపదార్థం: (ఓ సాత్యకీ!) మీరును= ధృష్టధ్యమ్ముడు మొదలైన మీరందరు; ప్రాణములు= నా ప్రాణాలు; త్రీలోకీ రాజ్యము= ఈ ముల్లోకాల రాజ్యమైనా; నాడు బుద్ధికిన్= నా బుద్ధికి (నా అభిప్రాయం ప్రకారం); పార్థక్తియన్= అర్జునుడివలె; కూరిమికిన్= ప్రేమకు; పాత్రంబులు+ఎ?= అర్థములు ఔతాయ? (కావని భావం. ఈ లోకంలో నాకు మరేది పార్థుడి కంటె ప్రేమపాత్రం కాదని భావం) మహాభారతం సంస్కృతమూలంలో ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ న పితా న చ మే మాతా న యూయం భ్రాతరస్తథా! న చ ప్రాణా స్తుథా రక్షా యథా బీభత్సురాహావే॥ త్రైలోక్య రాజ్యాద్ యత్ కించిద్ భవే దన్యత్ సుదుర్భమ్ , నేచ్చేయం సాత్యతాహం తద్ వినా పార్థం ధనంజయమ్ ॥ (సం. భార. శ్రోణ. 182 అధ్యా 43, 44 శ్లో.) కాబట్టి; ఈ రేయి+కదా= ఈ రాత్రే కాదా; సుఖించి= సుఖంగా; ఏన్= నేను; నిద్రింతున్!= నిద్రిస్తాను!

తాత్పర్యం: ‘ఓ సాత్యకీ! మీరేకాని నా ప్రాణాలేకాని ఈ మూడు లోకాల రాజ్యమే కాని పార్థునివలె నా ప్రేమకు పాత్రుడా? ఈనాడు అర్జునుడిని రక్షించుకొన్నాను. ఈ రాత్రే గదా సుఖంగా నిద్రిస్తాను.’

వ. అని చెప్పే నట్లు గావున మనకుఁ బశ్చత్తాపంబు వలవ దనుటయు ధృతరాష్టుండు ‘మీరు దైవోపహతులు; రమ్మహాశక్తి ధృణీభూతుం డగు ఘుటోత్సుచునకుగా వమ్మయ్యే; నింక మీవా రెవ్వరు నెప్పురుసున బ్రథికెదరు? చేయునది లే; దటమీఱి వృత్తాంతంబు సెప్పు’ మనవుడు నజ్జనపతికి సంజయుం డిట్లునియె.

253

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; చెప్పేన్= చెప్పాడు; అట్లు+కావునన్= అట్లా కాబట్టి; మనకున్= ఓ ధృతరాష్టు మహారాజా! మనకందరికి; పశ్చాత్యాపంబు= పశ్చాత్యాపం; వలవదు= కూడదు; అనుటయున్= ఇట్లా పలుకగానే; ధృతరాష్టుండు; మీరు= మీరందరు; దైవ+ఉపహతులరు= దైవంచేత కొట్టబడినవారలు (దురదృష్టంతులని భావం); ఆ+మహాశక్తి= అట్టి గొప్ప ఇంద్రదత్తమైన శక్త్యయుధం; తృణీభూతుండు+అగు= గడ్డిపోచ అలున ఘుటోత్సుచునకుగాన్= ఘుటోత్సుచుడికయి; వమ్ము+అయ్యేన్= వ్యాధమయింది; ఇంకన్= మరియు; మీవారు+ఎవ్వరున్= ఓ సంజయా! మీవా రెవ్వరైన (తనవారైన దుర్యోధనాదులని భావం), సంజయుడు దుర్యోధనాదులను తన వారినిగా అభిమానిస్తున్నాడనే భావంతో ‘మీవారు’ అనే ధృతరాష్టుడి ప్రయోగంలోని స్వారస్యం; ఏ+పరుసునన్= ఏ విధంగా; బ్రథికెదరు?= బ్రథదుకుతారు?; చేయునది= చేయవలసింది (ఏదికూడ); లేదు= లేనేలేదు (చేయవలసిన ప్రతికారం ఏది కూడా లేదు); అటమీఱి వృత్తాంతంబు= అటు పిమ్ముట జరిగిన వృత్తాంతం; చెప్పుము= వినిపించుము; అనవుడున్= అనగానే; ఆ+జనపతికిన్= ఆ ధృతరాష్టు మహారాజుతో; సంజయుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు. (చెప్పసాగాడు).

తాత్పర్యం: అని చెప్పాడు. కాబట్టి మనం పశ్చాత్తాపవడవలసిన పని లేదు - అనగానే ధృతరాష్ట్ర మహారాజు సంజయ! మీరు దురదృష్టివంతులు; అంత గొప్ప శక్త్యాయుధం - ఓ గడ్డిపోచలాంటి ఆ ఘటోత్కుచుడి కొరకు - అతడిపై ప్రయోగించటంతో వ్యథమయిపోయింది. ఇంక మీ (మన) వా రెట్లు బ్రతుకుతారో? అయినా చేయగలిగిందిలేదు. తరువాత జరిగిన వృత్తాంతం ఏమిటో చెప్పమను' అని అడుగగానే సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా చెప్పసాగాడు.

తే. భీమనందను చావునఁ బ్రేముడించి, ధర్మతనయుండు బాప్పాంబుధార లడర మేను డిల్లంబుగా దేలమీద విషమఁ, దగుచుఁ జధికిలఁ బడుటయు నచ్చుతుండు. 254

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; భీమనందను చావునన్= భీమసేనుని కుమారుడైన ఘటోత్కుచుని మృతివలన; ప్రేముడించి= శోకించి; బాప్పాంబుధారలు= కన్నీటి ధారలు; అడరన్= అతిశయించగా; మేను= శరీరం; డిల్లంబుగాన్= సత్యహీనము కాగా (క్రుంగిపోగా); తేరిమీదన్= రథంపై; వివశుదు+అగుచున్= పరాధీనుడవుతూ; చతురిలన్+పడుటయున్= కూలబడగా; అచ్యుతుండు= కృష్ణుడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు, ఘటోత్కుచుడి మరణంతో మిక్కిలి దుఃఖాక్రాంతుడై కన్నీటి ధారలు పారలిపోగా, శరీరంలో సత్యం నశించి, వివశుదు+అగుచున్ రథంమీదనే కూలబడి పోగా - అప్పుడు కృష్ణుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. రయంబునం జని కరంబులం బోధివి యాతని నాలోకించి. 255

ప్రతిపదార్థం: రయంబునన్= వేగంగా; చని= వెళ్లి; కరంబులన్= చేతులతో; పాదివి= పట్టుకొని; అతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: త్వరత్వరగావెళ్లి అతడిని చేతులతో పట్టుకొని అతడితో (ఇట్లా అన్నాడు).

క. ప్రకృతిజనునట్టు లిమ్మెయి, వికృతిం బొందంగఁ దగునె? విను! మిట్లయినం జక్కితం బగు నీ సైన్యము, సకలము; లె, ముత్తుపొంపు సమరంబునకున్. 256

ప్రతిపదార్థం: (ఓ ధర్మరాజా!) ప్రకృతి జనునట్టులు= ప్రాకృత జనుడు అనగా మూర్ఖుడు - అతడి వలె; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; వికృతిన్= వికారాన్ని అనగా దుఃఖాన్ని; (హర్షశోకాదులను వికారాలంటారు); పొందంగన్+తగునె?= పొందటం తగుతుందా?; వినుము= సాప్తానంగా వినండి; ఇట్లు+అయినన్= ఈ విధంగా అయితే (నీవే ఇట్లా దుఃఖిస్తే); నీ సైన్యము సకలము= నీ సైన్యమంతా; చక్కితంబు+అగు= భయభ్రాంతం అవుతుంది (కావున); లమ్ము= ధైర్యంతో లే; సమరంబునకున్= యుద్ధానికి; ఉత్సపొంపు(ము)= ఉత్సపాం చూపుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ ధర్మరాజా! నీవే ఇట్లా అజ్ఞానివలె దుఃఖానికి లోనయితే, ఇక నీ సైన్యమంతా భయభ్రాంతమయిపోతుంది. కాబట్టి ధైర్యంతో యుద్ధానికి ఉత్సపాం చూపుము.'

వ. సీవు వహించు గురుభారంబు దలంపక యింత యలంత నొంబిన జయంబు సేకులునే? యనిన నతండు కన్నీరు కరతలంబున నొత్తికాని మెత్తని మాటల ఘటోత్కుచుని గుణముల గణతించి కామ్యకవనంబునను గంధమాదన యాత్రను దమకుఁజేసిన సాపాఠియ్యంబుగ్గడించె; 'వాడు నాకు భక్తుం; దేసును సహాదేవుకంటెను వానికిం గూర్చు; నట్టి; పట్టి లేకున్న నాకు శోకంబు గాకుండునే?' యని, తత్తుతివీరునిదెసకు నెలసిన

యంతరంగంబు రీషాక్రాంతం బగుటయు 'నిక్ఖలురు నిట్లు సేసిన యా దుర్జాతుండ కాదె? మున్న నఱమన్యవిల్లు నత్తికి చిక్కుపత్తిచి యజ్ఞాలునిం బలువురచేతు జంపించె; నప్పుడు దవ్వుల నున్న సైంధవుని సవ్యాశాది సమయంచె; నభ దానికి మాటుగా; ఓరెండు క్రారకర్ణంబులకుఁ గర్జునీఁ గడికండలు సేయక శాంతింబీంద నేర్చునే?' యని జిగువుటెలుంగునం బలికి బిగ్గన లేచి 'యా ద్రోహికి నిన్నయు నేడును దిండ్పడిన ద్రోణం దెగటార్పవలయు; నప్పునికిఁ బావని వోపు; నే సూతసూనుం దున్నెడకుం బోయెడ' నని శంఖం బొత్తి చాపంబు పుచ్చికొని రథంబు నడవ సూతు నియమించి చనుచుండె; నప్పు దచ్చుతుండు దమతేలపైకి వచ్చి వివ్వచ్చు వీక్షించి.

257

ప్రతిపదార్థం: నీవు= (ఓ ధర్మరాజా!); నీవు; వహించు= మౌయునట్టి; గురుభారంబు= గొప్పబారాన్ని గూర్చి; తలంపక= విచారించక; ఇంత+అలంతన్= ఇంతటి శోకాన్ని, ఒందినన్= పాందినట్లయితే; జయము= యుద్ధంలో జయం; చేకుటునె?= లభిస్తుందా?; అనినన్= అనగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; కన్నిరు= కన్నిశ్చను; కరతలంబునన్= అరచేతితో; ఒత్తికొని= తుడుచుకొని; మెత్తని మాటలన్= తియ్యని పలుకులతో; ఘటోత్సుచు గుణంబులు= ఘటోత్సుచుడి గుణాలను; గణుతించి= కొనియాడి; కామ్యకవనంబునన్= కామ్యకం అనే పేరుగల వనంలో; గంధమాదన యూతను= గంధమాదన పర్వతానికి వెళ్ళేటప్పుడు కూడ; తమకున్= పాండవులమైన తమకు; చేసిన= చేసినట్టి; సాహయ్యంబు= ఉపకారాన్ని; ఉగ్గడించెన్= పేర్కొన్నాడు; వాడు= ఆ ఘటోత్సుచుడు; నాకున్ భక్తుండు= నాయందు గౌరవపూర్వకమైన ప్రేమ కలవాడు; ఏనును= నేను కూడ; సహదేవకంటెను= నా చిన్న తమ్ముడు సహదేవుడి కంటె కూడ (అధికంగా); వానికిన్= ఆ ఘటోత్సుచుడి విషయంలో; కూర్చున్= పాటుపడతాను; అట్టి పట్టి= అటువంటి కుమారుడు; లేకున్నన్= లేకుండా పోగా; నాకు; శోకంబు= దుఃఖం; కాక+ఉండునే?= కలుగకపోతుందా?; అని= ఇట్లా పలికి; తత్త్వతిషీరుని దెసకున్= ఆ ఘటోత్సుచుడిని సంహారించిన ప్రతిషీరుడు కర్మడు - అతడివైపు; ఎలసిన= మళ్ళినటువంటి; అంతరంగంబు= మనసు; రోష+అక్రాంతంబు+అగుటయున్= కోపంతో ఆక్రమించినది కాగానే; రః+కుమారున్= రః ఘటోత్సుచుడిని; ఇట్లు= రః విధంగా; చేసిన= చేసినటువంటి (అనగా సంహారించిన); రః దుర్జాతుండు+అ కాదె= రః దుష్టుడు కర్మడే కదా!; మున్న= పూర్వం; అభిమన్యని విల్లు= అభిమన్యడి ధనువును; నత్తికి= ఖండించి; చిక్కుపత్తిచి= కష్టాల పాలు చేసి; ఆ+బాలునిన్= ఆ అభిమన్యడిని; పలువురచేతన్= అనేకులచేత; చంపించెన్= సంహారింపజేశాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; దవ్వులన్+ఉన్న= దూరంలో ఉన్నటువంటి; సైంధవునిన్= సైంధవుడిని; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; సమయించెన్= సంహారించాడు (సైంధవుడు అభిమన్యధ సమయంలో దూరంగానే ఉండిపోవటంచేత ప్రత్యక్షంగా కారణంకాదు - ముఖ్యకారణం మాత్రం కర్మడే. ద్రోణాచార్యుడు కూడా.) చూడండి. సంస్కృతమూలము - క్షో॥ యత్ర వధ్యో భవేద్ ద్రోణః సూతపుత్రశ్శ సానుగః । తత్రా వధీ నృహో బాహుః సైంధవం దూరపాసినమ్ ॥ (ద్రోణ. 183 / 49); అది= ఆ సైంధవ వధ; దానికిన్= ఆ అభిమన్యడి వధకు; మాటు= ప్రతీకారం; కాదు= కాదు; రః రెండు క్రారకర్ణంబులకున్= అభిమన్య వధ, ఘటోత్సుచ వధ - అనే రః రెండు నిర్దయ కృత్యాలకు; కర్మడున్= కర్మడిని; కడికండలు= తునుకలుతునుకలుగా; చేయక= చేయకుండా; శాంతిని= కోపిషాంతిని; పాందనేర్చునే?= పాందజాలుతానా?; అని= ఇట్లా; బిగువు+ఎలుంగునన్= పెద్ద కంరంతో- బిగురగా; పలికి; దిగ్వన్= తటాలున; లేచి= నిలిచి; ఆ ద్రోహికిన్= ద్రోహాం చేసిన ఆ కర్మడికి; నిస్యయున్= వెనుకటి రోజు; నేడును= రః రోజు కూడ; తోడ్పడిన ద్రోణన్= సహయం చేసిన, ద్రోణాచార్యుడిని; తెగటార్ప వలయున్= సంహారించవలె; ఆ+పనికిన్= ఆ కార్యానికి; పావని= పవనందనుడు - భీముడు; పోవున్= పోతాడు; నేన్= నేను; సూతసూనుండు= కర్మడు; ఉన్న+ఎడకున్= ఉన్నటువంటి దిక్కునకు; పోయెదన్= పోతాను; అని= అని చెప్పి; శంఖంబు= శంఖాన్ని; ఒత్తి= పూరించి; చాపంబు= ధనుస్సును; పుచ్చికొని= తీసికొని; రథంబు= రథాన్ని; నడపన్= తోలటానికి; సూతున్= సారథిని; నియమించి= ఆజ్ఞాపించి; చనుచుండెన్= వెళ్ళుతూ ఉన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అచ్యుతుండు= కృష్ణుడు; తమ తేరిపైకిన్= తమ రథంపైకి; వచ్చి= వచ్చినవాడై; వివ్వచ్చున్= అర్జునుడిని పీక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజ! నీవు ఎంతపెద్ద భారం వహిస్తున్నావో ఆలోచించుకోకుండా, ఇంత దుఃఖానికి విజయ మెట్లా చేకూరుతుంది?' అనే కృష్ణుడి పలుకులను విని, ధర్మరాజు కన్నీళ్ళను చేతితో తుడుచుకొని, మెల్లగా ఘటోత్కుచుడి గుణగణాలను ప్రశంసించి, కామ్యకవనంలో, గంధమాదన పర్వతానికి వెళ్ళే సందర్భంలోను - అతడు చేసిన సాయాస్ని చెప్పాడు. వాడు నాకు భక్తుడు. నేను కూడా అతడిని సహదేవుడి కంటే ఎక్కువగా ప్రేమిస్తాను. అట్టి కుమారుడు లేకుంటే నాకు శోకం లేకుండా ఉంటుందా?' అని అంటూ ఉండగా ఆ ధర్మరాజు మనస్సు ఆ ఘటోత్కుచుడిని సంహారం చేసిన కర్మడివైపు మరలి కోపంతో ఈ దుర్మార్గుడే కదా - 'ఇంతకుముందు కూడా అభిమన్యుడి విల్లు ఖండించి, పలువురి చేత సంహారింపజేశాడు. దానికి ప్రతీకారంగా మన అర్జునుడు దూరంగా ఉన్న సైంధవుడిని సంహారించాడు. అది దానికి తగిన ప్రతీకారంకాదు. ఈనాడు ఘటోత్కుచుడిని, ఆనాడు అభిమన్యుడిని సంహారించి రెండు క్రూరకర్మలకు కారకుడైన ఈ కర్మడిని ముక్కలుముక్కలు చేయకపోతే నాకు మనశ్శాంతి ఎట్లా చేకూరుతుంది?' అని బిగ్గరగా అరిచి, తటాలున లేచి, 'ఈ ద్రోహి కర్మడికి నిన్న నేడు సహాయం చేసినవాడు ద్రోషుడు. అతడిని సంహారించటానికి భీముడు వెళ్తాడు. నేను కర్మడివైపు వెళ్తాను' అని చెప్పి, శంఖనాదం చేసి, విల్లును తీసికొని రథాస్ని నడుపుమని సారథిని ఆదేశించి కర్మడివైపు యుద్ధానికి వెళ్ళుతూఉండగా, అప్పుడు కృష్ణుడు తన రథంపైకి వచ్చి అర్జునుడిని చూచి (ఇట్లా అన్నాడు).

విశేషం: ధర్మరాజు స్కృతించిన, ఘటోత్కుచుడు చేసిన మహాపకారాలు సంస్కృతమూలంలో ఇట్లా పేర్కొనబడినవి.

శ్లో॥ అస్త్రాకం హి వనస్థానాం హైడింబేన మహాత్మువా ।
బాలేవాపి సతా తేన కృతం సాహ్యం జన్మార్థన ।
అప్రత్యేకోర్ధతం జ్ఞాత్వా పాండవం శ్వేతవాహనమ్ |
అస్తా కృష్ణ! మహేష్వాసః కామ్యకే మాముపస్తితః ।
ఉషితశ్చ సహస్రాభిర్యావన్నాసీద్ ధనంజయః ॥
గంధమాదన యూత్రాయాం దుర్దీభ్యశ్చ స్కృ తారితాః ।
పాంచలీ చ పరిశ్రాంతా పృష్ఠేనోధా మహాత్మువా ॥
అరంభా ష్టోవ యుద్ధానాం యదేష కృతవాన్ ప్రభో!
మదశ్చే దుష్టరం కర్మ కృతం తేన మహాహావే ॥

(దోణ - 183/28-32) అంటే కామ్యకవనంలో ఉండేటప్పుడు అర్జునుడు అప్రత్యేకికి వెళ్తిన సమయాన ఈ ఘటోత్కుచుడు వచ్చి వారికి తోడుగా ఉండటం, గంధమాదన పర్వతానికి వెళ్తేటప్పుడు ద్రోషాని తన పృష్ఠంపై ఎక్కించుకొని తీసికొని వెళ్తటం - కేవలం ద్రోషానికి తన అనుచర వర్గంతో వారినందరిని కూడా దుర్దమ ప్రాంతాలకు మోసికొని వెళ్తటం - వారికి ఆరంభం నుండి యుద్ధం చేయటం - ఇవన్నీ తిక్కన రచనలో సంక్షేపించబడ్డాయి.

క. ‘తనచేతన సూతసుతుం , దునుముదుఁ గా కనుచు నలుకతీడ రయమునం జనియెడు ధర్మసుతుం డీ , తని సూరక చూచుచునికి దగునే మనకున్?’

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుతుండు= ధర్మరాజు; తన చేతన్+అ= తన చేతనే - స్వయంగానే; సూతసుతున్= కర్మాదిని; తునుముదు+కాక= సంహరిస్తాను సుమా!; అనుచున్= అంటూ; అలుక తోడన్= కోపంతో; రయమునన్= వేగంతో; చనియెడున్= వెళ్ళుతూ ఉన్నాడు (కావున); మనకున్= (ఓ అర్జునా!) మనకు; ఈతనిన్= ఈ ధర్మరాజును; ఊరక= ఉదాసీనంగా; చూచుచునికిన్= చూస్తూ ఉండటం; తగునే?= తగుతుందా?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు స్వయంగా కర్మాదిని సంహరిస్తానని కోపంతో వేగంగా వెళ్ళుతూ ఉన్నాడు. ఈతడిని అనుసరించక ఊరకే చూస్తూ ఉండటం మనకు తగిన పనేనా?"

A. అని రథంబు పెలుచే జన నిష్ఠే: నట్లు శ్రీ, ధాంధవృత్తి నరుగు నవ్విభునకు

సమ్మఖుంబు గాగ సత్యవతీసుతుఁ, దరుగుదెంచి కరుణ నాదరించి.

259

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; రథంబు= రథాన్ని; పెలుచన్= వేగంగా; చనన్+శుచ్చేన్= పోనిచ్చాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; క్రోధ+అంధ వృత్తిన్= క్రోధంతో ముందుచూపులేని ప్రవృత్తితో; అరుగు+ఆ+నిభునకున్= వెళ్ళుతూ ఉన్న ఆ ధర్మరాజునకు; సమ్మఖంబు+కాగన్= ఎదురుగా; సత్యవతీ సుతుండు= వ్యాసమహార్షి; కరుణన్= దయతో; అరుగుదెంచి= వచ్చి; ఆదరించి= సంభావించి.

తాత్పర్యం: అని రథాన్ని వేగంగా ధర్మరాజురథాన్ని అనుసరిస్తూ పోనిచ్చాడు. ఆ విధంగా క్రోధంచేత ముందుచూపులేక ఆవేశంతో వెళ్ళుతున్న ఆ ధర్మరాజునకు ఎదురుగా వ్యాసమహార్షి వచ్చి, అతడిని ఆదరించి. (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

v. అతండు ప్రణతుం దైన బీవించి యి ట్లినియె.

260

ప్రతిపదార్థం: అతండు= ఆ ధర్మరాజు; ప్రణతుండు+పనన్= నమస్కరించగా; బీవించి= ఆశీర్వదించి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు నమస్కారం చేయగా ఆశీర్వదించి, వ్యాసమహార్షి అతడితో ఇట్లా అన్నాడు:

s. 'అనిమిషనాధుఁ డిచ్చిన శక్తి యర్మును, సమయింపు గర్జుండు సంగ్రహించే;

నభి యున్న దాన నయ్యాపద వాటిల్లో, నేని నయ్యలఁత సపిాంప వశమే?

యా ఘటోత్సచునకు నింతియ కాలమై, యా నెపంబునుఁ దెగటాతుఁ జావే!

యట్లు మే లిభ దైవ మిచ్చిన దురిత ని, స్తారంబు నీ; కింత దలఁచి నీవు'

A. సంబ్రమంబు దక్కి సైన్యంబు దీడ్పడు, మనుజపతులుఁ దమ్ములను సుహృద్జి

సములు గూళ్ళకాని రణంబు సేయుము కురు, ప్రతతి తోడ నీదు బలము మొఱయ.

261

ప్రతిపదార్థం: (ఓ ధర్మరాజా!) అనిమిషనాధుండు= దేవేంద్రుడు; ఇచ్చిన శక్తి= ఇచ్చినట్టి శక్తి అనే ఆయుధాన్ని; అర్జునున్= అర్జునుడిని; సమయింపన్= సంహరించటానికయి; కర్మండు; సంగ్రహించేన్= సంపాదించి పెట్టుకొన్నాడు; అది= ఆ శక్త్యాయుధం; ఉన్నాన్= ఆ కర్మాది దగ్గరనే ఉన్నట్లయితే; దానన్= ఆ శక్త్యాయుధంతో; ఆ+అపద= ఆ కర్మాదు తలపెట్టిన అర్జున సంహర రూపమైన ఆపద; పాటిల్లోన్+ఏనిన్= సంభవించినట్లయితే; ఆ+అలఁత= ఆ శోకం; సహింప వశమే?= (నీకు) ఓర్కోన వీలవుతుందా? (కాబట్టి ఈ ఘటోత్సచుడి మృతికి నీవు అంతగా చింతించవలసిన పనిలేదని భావం) - ఎందుకనగా?; ఈ

ఘటోత్సమసునక్క= ఘటోత్సమడికి; ఇంతియ= ఈ మాత్రమే; కాలము+స= జీవితావధియై; ఆ నెపంబునన్= ఆ శక్త్యయుధం అనే కారణంతో; తెగటాటెన్+చూవె!= మరణించాడు సుమా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఇది= ఈ ఘటోత్సమ మృతి; మేలు= హితమైనది (మరియు); నీకున్= (ఓ ధర్మరాజు!) నీకు; దైవము= అద్యష్టం; ఇచ్చిన= ఇచ్చినటువంటి; దురితనిస్తూరంబు= పాపమూలక కష్టాలను నివర్తింపజేసినట్టిది (కాబట్టి); నీవు= నీవు; ఇంత= ఇదంతా; తలచి= మనస్సులో భావించి; సంభ్రమంబు= ఆవేగాన్ని; తక్కి= విడిచి; సైన్యంబు= సేన; తోడ్పడన్= తోడుకాగా; మనజపతులన్= రాజులను; తమ్ములను= భీమాది సోదరులను; సుహృద్+జనములన్= మిత్రవర్గాన్ని; కూర్చుకొని= సమాయుత్తం చేసికొని; కురుప్రతితోడన్= కురు (సైన్య) సమూహంతో; నీదు బలము= నీ బలం; మెఱయున్= ప్రకాశించే విధంగా; రణంబు= యుద్ధాన్ని; చేయుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ ధర్మరాజు! ఆ కర్మాను అర్జున వధార్థమే ఆ దేవేంద్రు డిచ్చిన శక్త్యయుధాన్ని సంగ్రహించి ఉంచాడు. (అనగా దాచి ఉంచాడు). ఆ శక్తి అట్లాగే కర్మాడి చెంత ఉండి, ఒకవేళ అది అర్జునుడిపై ప్రయోగించబడితే ఆ సంభవించే ఆపదకు నీవు తట్టుకొని ఉండేవాడివా? ఈ ఘటోత్సమడికి కాలం చెల్లి ఆ శక్త్యయుధం కారణంగా మృతి చెందాడు. ఒక విధంగా ఇది మేలే. దైవము నీకు పెద్ద దుఃఖం రాకుండా కాపాడింది. ఈ విషయాన్ని గమనించి, నీ వింక కోపావేశం వదలుకొమ్ము, సైన్యం సహాయపడగా, ఈ రాజులను, నీ సోదరులను, మిత్రవర్గాన్ని, కలుపుకొని ఉత్సాహం, ధైర్యం అతిశయించే విధంగా ఈ కౌరవసైన్యంతో యుద్ధం కొనసాగించుము.

క. కలక యుడిపి చిత్తము ని, ర్తుల ధర్మిదాత్తముగ నమర్తి నెగడు; మె

వ్యులను గలుగు ధర్మం బ, వ్యులనికి జయ మంగళము లవశ్యముఁ గలుగున్.’

262

ప్రతిపదార్థం: కలక= శోకాన్ని; ఉడిపి= విడిచి; చిత్తము= మనస్సును; నిర్మల= పవిత్రమైన; ధర్మ= ధర్మంచేత; ఉదాత్తముగన్= గొప్పదానినిగా; అమర్చి= చేసి; నెగడుము= అభివృద్ధిని పొందుము; ఏ+వలనన్= ఏ పక్కాన; ధర్మంబు= ధర్మం; కలుగున్= ఉంటుందో; ఆ+వలనికిన్= ఆ వైపునకు; జయమంగళములు= జయం, పుభం అనేవి; అవశ్యమున్= తప్పక; కలుగున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజు! ఇక శోకాన్ని త్యజించి, నీ మనస్సును గొప్పగా ధర్మంపైపు ఫీరంగా నిలుపుము; అభివృద్ధిని పొందుము. ధర్మం ఏ వైపున ఉంటే ఆ వైపుననే జయం, పుభం తప్పక కలుగుతాయి.

వ. అని హితోపదేశంబు సేసి.

263

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; హిత+ఉపదేశంబు+చేసి= మేలైన మంచి మాటల నుపదేశించి.

తాత్పర్యం: అని, హితాన్ని ఉపదేశించి.

క. ‘విను మేనగు బివసంబున, నినుఁ బోందు నసూనమేబినీ రాజ్యశ్రీ.

యనుమాన మేమియును లే, దని గ్రుకుస్తన నమ్మునీంద్రుఁ డలిగె నరేంద్రా!’

264

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు!; వినుము= (ఓ ధర్మరాజు!) వినుము; ఏను+అగు దివసంబునన్= (నేటికి) అయిదవ రోజున; అమాన మేదినీ రాజ్యశ్రీ= (ఈ) పరిపూర్వమైన పృథ్వీరాజ్యసంపద; నినున్= నిన్ను; పొందున్= పొందుతుంది; అనుమానము+ఏమియును= ఏ విధమైన సంశయం; లేదు= లేదు; అని= అని చెప్పి; ఆ+ముని+ఇంద్రుడు= వ్యాసముని శ్రేష్ఠుడు; గ్రుకున్= తొందరగా; అరిగెన్= వెళ్ళడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ ధర్మరాజా! సావధానంగా వినుము. నేటికి అయిదవ రోజున ఈ అభండ భూమండల రాజ్యాలక్ష్మీ నిన్న పొందుతుంది. దీనిలో ఏ మాత్రం సంశయం లేదు’. అని చెప్పి - ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! వ్యాసమునీంద్రుడు వెంటనే వెళ్లిపోయాడు.

ప. ఇ ట్లమ్మహాముని సనుటయు, సావధానుండై పాండవాగ్రజుండు ధృష్టద్యుమ్ముం గనుంగాని ‘గురుని పురోభాగంబునఁ గౌరవసేన భీమసేనుండు దాకి తెరల్చుచున్నవాడు; నీ వక్కుంభసంభవు సంరంభంబు మాన్ముము; తద్వినాశంబాచరించుటకయి యనలంబునజనియించిన వాడవు’; శిఖండిప్రముఖ పాంచాల కుమారులం గొని యరవాయి గొనక యడరు’ మని పలికి కెలంకుల నున్న నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రోపదేయ శైనేయ కేకయుల నాలోకించి ‘మీరును ఫల్గున పురస్పరంబుగా ద్రోణవధంబునకుం గడంగు’ డనుటయు.

265

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+మహాముని= ఆ వ్యాసమహాముని; చనుటయున్= వెళ్లిపోగానే; సావధానుండు+ఇ= మనోఘైర్యం కలవాడై; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; ధృష్టద్యుమ్మున్= ధృష్టద్యుమ్ముడిని; కనుంగాని= చూచి; గురుని పురోభాగంబునన్= ద్రోణాచార్యుడి ముండట; కౌరవసేన= కౌరవుల పైన్యాన్ని; భీమసేనుండు= భీముడు; తాకి= ఎదుర్కొని; తెరల్చుచున్న వాడు= తోలగజేస్తూ ఉన్నాడు; నీవు= ఓ ధృష్టద్యుమ్మున్ నీవు; ఆ+కుంభసంభవు సంరంభంబు= ఆ ద్రోణుడి వేగాన్ని; మాన్ముము= నశింపజేయుము; తద్వినాశంబు= ఆ ద్రోణుడి నాశాన్ని; ఆచరించుటకయి= చేయటం కౌరకే; అనలంబు నన్= అగ్నిహోత్రమునందుండి; జనియించినవాడవు= పుట్టావు (కదా!) (కాబట్టి); శిఖండి ప్రముఖ పాంచాల కుమారులన్= శిఖండి మొదలైన పాంచాల రాజకుమారులను; కొని= వెంట తీసికొని; అరవాయి+కొనక= సంశయించక - జయస్తాననే గట్టి దైర్యంతో; అడరుము= విజ్ఞంభించుము; అని= అని; పలికి= చెప్పి; కెలంకులన్= పార్వత్యాగాలయందు; ఉన్న= ఉన్నట్టి; నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ద్రోపదేయ శైనేయ కేకయులన్= నకుల సహదేవులను; విరాట ద్రుపద రాజులను, ద్రోపది కుమారులైన ఉపపాండవులను, ఇని మనుమడైన సాత్యకిని, కేకయ దేశపు రాజులను; ఆలోకించి= చూచి; మీరు= ఓ నకుల సహదేవాది వీరులారా! మీరందరు కూడ; ఫల్గున పురస్పరంబుగాన్= అర్జునుడిని ముందుంచుకొని; ద్రోణవధంబునకున్= ద్రోణాచార్య వధకు; కడంగుఁడు= ఉద్యమించరిండి; అనుటయున్= అనగానే.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ వ్యాసమహాముని వెళ్లిన పిమ్మట ధర్మరాజు మనస్సు ఏకాగ్రం చేసికొని ధృష్టద్యుమ్ముడిని చూచి, ద్రోణుడికి ముందుభాగంలో భీముడు కౌరవపైన్యాన్ని ఎదుర్కొని పారద్రోలుతున్నాడు. ఇక నీవు ఆ ద్రోణుడిని ఎదిరించి. అతడి ధాటిని మాన్ముము. ద్రోణుని చంపటానికి అగ్నికుండంనుండి పుట్టావు. కాబట్టి మీ పాంచాలరాజు కుమారులను శిఖండి మొదలైన వారిని వెంట తీసికొని, సంశయించక విజ్ఞంభించుము అని చెప్పి తన ప్రక్కలలో ఉన్న నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట ఉపపాండవ సాత్యకీ కేకయులను చూచి, మీరు అర్జునుని ముందుంచుకొని ద్రోణవధకై ప్రయత్నించండి-అని అనగానే.

ఏశేషం: ద్రోణద్రుపదులు బాల్యమిత్రులు. సహద్వాయులు, ద్రోణుడు తన పుత్రుడు అశ్వత్థామ శైశవ దశలో ఉండగా అతడి పాలకై పాడి ఆవును యాచించటానికి ద్రుపదుడి ఆస్తానానికి వెళ్లి, అతడిచేత అవమానితుడయ్యాడు. అది మనస్సులో పెట్టుకొని

పాండవులను గురుద్ఘోషించాగా ద్రుపదుడిని బంధించి తెమ్మన్నాడు ద్రోణుడు. పాండవులు - ముఖ్యంగా అర్జునుడు - ద్రుపదుడిని జయించి బంధించి తెచ్చి ద్రోణుడికి అర్పించారు. ఆ అవమానాన్ని ద్రుపదుడు సహించలేక ద్రోణ వధార్థమై పుత్రుప్రాప్తికి ప్రయత్నించి సఫలుడయ్యాడు - చూడండి. ఈ ధృష్టిద్యుమ్ముని పుట్టుకను గూర్చి మహాభారతం సంస్కృతమాలంలో.

శ్లో॥ ఉత్తస్థా పావకాత్ తస్మాత్ కుమారో దేవ సన్మిథః:

జ్యోతిషర్ణో భోరహూపః కిరీటీ వర్ణచోత్తమవ్
చిభ్రత్ సఖాధ్యః సశరో ధనుష్మాన్ వినదన్ ముహులః
భయావహో రాజపుత్రః పాఠచాలానాం యశస్వురుః
రాజుః శోకాపహాజాత ఏష ద్రోణవధాయ వై
ఈ త్యవాచ మహామృత మధుశ్యం ఫేచరం తదా । (అది- 166/39-43)

కవచ కిరీటాదులతో భూపితుడై ఖడ్గాన్ని, ధనుర్యాణాదులను ధరించిన కుమారుడు ద్రోణ వధార్థం హోమకుండం నుండి పుట్టినట్లుగా ఈ వర్ణన చెప్పుతున్నది. గొప్ప తేజశ్శాలి కాబట్టి ఇతడికి ధృష్టిద్యుమ్ముడనే నామకరణం సార్థకమైనది చూడండి.

శ్లో॥ ధృష్టత్వా దత్యమర్మిత్వాం ద్యుమ్మాద్యుత్సం భవాదపి

ధృష్టిద్యుమ్ముః కుమారోఽ యం ద్రుపదస్య భవత్వితి (అది-166/53)

అందుకే ధర్మరాజు ద్రోణవధార్థం ధృష్టిద్యుమ్ముడిని ప్రేరేపించాడు.

- క.** వారలు దమ తమ బలములుఁ , దారును గవియుటయు నత్యదగ్రుత గురుఁ ద
వీరానీకము మార్చిని , పోరికిఁ దన సైస్ సమితిఁ బురికొల్పి తగన్.

266

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ నకుల సహదేవ ద్రుపద విరాటాదులు; తమ తమ బలములున్= తమ తమ సైన్యాలు; తారును= తాము కూడ; కవియుటయున్= (కౌరవ సైన్యాలను) ఎదుర్కొనగానే; గురుడు= ద్రోణుడు; ఆ+వీర+అనీకమున్= ఆ వీరుల సైన్యాన్ని; మార్చిని= ఎదిరించి; పోరికిన్= యుద్ధం చేయటానికి; తన సైనాసమాహార్ణి; తగన్= తగిన విధంగా; పురికొల్పి= ప్రేరేపించి.

తాత్పర్యం: ఆ నకుల సహదేవ విరాట ద్రుపదాదులు అందరూ వారి వారి సైన్యాలతో కలిసి కౌరవసైన్యాన్ని ఎదుర్కొన్నారు. ద్రోణుడు దది చూచి ఆ పాండవ వీరసైన్యాన్ని ఎదిరించి యుద్ధం చేయటానికి తన సైన్యాన్ని పురికొల్పి (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

- వ.** బరవసంబువాటించే; గురువిభుండును గోల్తుల సేసే; నప్పుడిరుదెఱంగుల వాహిసులును దగ యెత్తితూలం జొచ్చె; నీ సైనికులు డప్పియు నిదురయుం గబిల మేసు లలయం గొందలంపడి రెల్లవాలికి నా త్రియాము సహస్రయాము యయితోఁచే; నట్టెనను నిజధర్మంబు ప్రతిపాలింప నడలి పెనంగుచుండిలి; నిద్రా పరవతత్స్వంబున బివియల వారును హీనప్రయత్నులైనం దమంబు గవియం దొడంగె; నట్టెయెడం గునికి కునికి యాయుధంబులు వడ విడుచు వారును వాహనంబులు వోయినట్ల పోవం దెరలువారును జొక్కునం దమవాలం డామ యెబిల పాడుచువారును, మత్తియు ననేక ప్రకారంబులగు వికల సంచారంబుల గాసి యగువారును నగుటయుం గని గాండివి యిరువాగు నుద్దేశించి యెలుంగెత్తి.

267

ప్రతిపదార్థం: బరవసంబు= దైర్యాస్ని; పాటించెన్= పాందాడు; కురువిభుండును= కురురాజు దుర్యోధనుడు కూడా; కోల్లుల= యుద్ధసన్నాహస్ని; చేసెన్= చేశాడు; అష్టుడు= ఆ సమయంలో; ఇరు తెఱంగుల వాహినులును= రెండువైపుల సైన్యాలుకూడా; దీగి+ఎత్తి= దప్పి కలిగి; తూలన్+చౌచ్ఛ్విన్= తూలిపోణొబ్బినవి; నీ సైనికులు= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నీ సైనికులు; దప్పియున్= దప్పి; నిదురయున్= నిద్ర; కదిరి= అతిశయించి; మేనులు= శరీరాలు; అలయున్= అలిపోగా; కొండలం పడిరి= కలత చెందారు; ఎల్లవారికిన్= అందరికి; ఆ త్రియామ= ఆ రాత్రి (ఆ మూడు జాముల రాత్రిరి); సహాప్రయామ+అయి= వేయి జాముల రాత్రిఅయి; తోచెన్= తోచింది; అట్లు+పనను= అట్లు అయినపుటికిని; నిజధర్మంబు= తమ ధర్మాస్ని; ప్రతిపాలింపన్= నిర్వహించటానికి; అడరి= పూనుకొని; పెనంగుమండిరి= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నారు-కాని; నిద్రాపరవశత్వంబున్= నిద్రాపారవశ్యంచేత; దినియలవారును= దినిటిలు పట్టుకొన్నారు; హినప్రయత్నులు+పనన్= ఖీణించిన ప్రయత్నం కలవారు కాగా (చమురుతో దీపాస్ని శ్రద్ధగా వెల్గించే ప్రయత్నం మందం కాగా); తమంబు= చీకటి; కవియున్= ఆవరించటానికి; తోడంగెన్= ఆరంభించింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సందర్భంలో; కునికి కునికి= కునికిపాటు అధికం కాగా; ఆయుధంబులు= తమ తమ చేతిలోని ఖడ్గాద్యాయుధాలను; విడుచు వారును= జారవిడిచేవారు (కొందరు); వాహనంబులు= తాము కూర్చున్న గజశ్యాది వాహనాలు; పోయినట్లు పోవన్= (చోదకుని ప్రేరణ లేకపోవుటచేత) తమంతట తామే స్నేహ్యగా ముందుకు సాగగా; తెరలు వారును= (యుద్ధం నుండి) తొలగిపోయేవారు (కొందరు); చౌక్కున్= మోహంతో; తమవారిన్= స్వప్ష్మియులనే; తాము+అ= తామే; ఎదిరి= ఎదిరించి; పొడుచువారును= సంహారించేవారు (మరికొందరు); మఱియున్= ఇంకా; అనేక ప్రకారంబులు+అగు= పలు విధాలైన; వికల సంచారంబులన్= వ్యుద్ధములైన నడవడులతో; గానీ అగువారును= బాధపడేవారు; అగుటయున్= కావటాస్ని; కని= చూచి; గాండీవి= అర్జునుడు; ఇరువాగున్= రెండు సైన్యాలను; ఉండేశించి= కూర్చు (సంబోధించి); ఎలుంగు+ఎత్తి= కంరస్సురాస్ని పెంచి.

తాత్పర్యం: పూనికవహించాడు. (ద్రోణుడు); దుర్యోధనుడు కూడా సమర సన్నాహస్ని చేశాడు. ఆ సమయంలో రెండు పక్కాల సైన్యాలు కూడా అలసటతో తూలిపోవ నారంభించాయి. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ సైనికులందరు దప్పితోను నిదురతోను శరీరు పట్టుకోల్పేయి, మిక్కిలి తాపానికి గురిలయ్యారు. ఇంక ఈ రాత్రి ఎట్లా గడుస్తుందా అనే భావం ఏర్పడింది. అందరికి ఆ మూడుజాములరాత్రి వెయ్యజాములరాత్రిగా తోచింది. (అంటే క్షణమొక యుగంగా భాసించింది,) అయినా వారు తమ కర్తవ్యంగా భావించి యుద్ధం చేయసాగారు. కాని, నిద్రాపరవశత్వం వల్ల దినిటిలు పట్టుకొన్నారు తమ ప్రయత్నం సరిగా చేయలేకపోవటంచేత చీకటి వ్యాపించసాగింది. కొందరు నిద్రకు తట్టుకోలేక కునికిపాట్లతో తమ తమ ఆయుధాలనే జారవిడుచుకొన్నారు. కొందరు తమ ప్రమేయం లేకుండా తమ వాహనాలు ఎటువైపు తీసికొని వెళ్ళుతుంటే అట్లాగే పోయి రణరంగాన్నండి వైదోలగిపోయారు. మరి కొందరేమో నిద్రాపారవశ్యంతో తమ వారెవరో శత్రువులెవరో గుర్తించక, తమ వారినే పొడిచి సంహారిస్తున్నారు. ఇట్లా రెండు సైన్యాలలో కూడా వికృతపు పోకడలతో సైనికులు బాధపడుతూఉండటం అర్జునుడు చూచి, వెంటనే రెండు సైన్యాల వారి నుండేశించి గొంతెత్తి ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘అడరెడు నిద్రాభరమునఁ, గడు డస్సితి రెల్లవారుడు; గలనను జాడ్యం

బెడలఁగు జోక్కు మడుపుడు; డి, పుష్ట చంద్రుడు వోడుచు; వెండి పోరుట యొప్పున్.’

268

ప్రతిపదార్థం: అడరెడు= చెలరేగుతున్న; నిద్రాభరమున్= నిద్రాతీశయంతో; ఎల్లవారును= ఇరుపక్కాల సైనికులందరు కూడా; కలనను= యుద్ధమందు; కడున్= మిక్కిలి; డస్సితిరి= అలసిపోయారు; కలనను= యుద్ధంలో; జాడ్యంబు= మాంద్యం (కలననుఅనే పదం దేహాశీదత్తదీపన్యాయంగా అన్వయిస్తుంది); ఎడలఁగున్= తొలగిపోయే విధంగా; చౌక్కు= నిద్రాపారవశ్యాస్ని; మడుపుడు=

తీర్పకొనండి; ఇప్పుడు+ఆ= ఇంక కొద్దిసేపటికే; చంద్రుడు= చందులు; పాడుచున్= ఉదయస్తాడు; వెండి= మట్టి (ఆ వెన్నెలలో); పోరుట= యుద్ధం చేయటం; ఒప్పున్= తగుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సైనికులారా! మీరు (అంటే రెండువైపులనున్న సైనికులందరు కూడా) నిద్రముంపును తట్టుకోలేక మిక్కిలి అలసిపోయి ఉన్నారు. యుద్ధంలో మాంద్యం సంభవించింది. ఈ మాంద్యం పోయి చురుకుగా యుద్ధం సాగాలంటే మీరందరు కొంచెం సేపు నిదించి నిద్రాపారవశ్యాన్ని తోలగి చేసికొనండి. ఇక కొద్దిసేపట్లో చంద్రోదయం బౌతుంది. అప్పుడు మట్టి ఆ వెన్నెలలో యుద్ధం చేయటం బాగుంటుంది.’

క. అనిన విని మన వారలందఱు నట్లు మే లని కళ్ల దుశ్శాసనుల యనుమతి వడసి విశ్రమించిరి; పాండవ సైన్యంబును విత్రామంబు నొందె; గగనంబున దేవగణంబు ధనంజయు ధర్మజ్ఞత్వంబు ప్రస్తుతించే; నయ్యవసరంబున.

269

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలుకగా; విని= విన్నవారై; మనవారలందఱున్= మన సైనికులందరు కూడా; అట్లు+ఆ= ఆ విధంగానే; మేలు+అని= మంచిది అని; కర్ణదుశ్శాసనుల అనుమతిన్= కర్ణుడు, దుశ్శాసనుడు - పీరిద్దరి అనుమతిని; పడసి= పొంది; విశ్రమించిరి= విత్రాంతి తీసికొన్నారు; పాండవ సైన్యంబును= పాండవుల సేవ కూడా; విత్రామంబున్= విత్రాంతిని; ఒందెన్= పొందింది; గగనంబునన్= ఆకాశంలో; దేవగణంబు= దేవతల సమూహం; ధనంజయు ధర్మజ్ఞత్వంబు= అర్జునుడి ధర్మజ్ఞానాన్ని; ప్రస్తుతించెన్= పొగడింది; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అట్లా అర్జునుడు పలుకగానే మన సైనికులందరూ ‘అట్లా చేయటమే బాగుంటుంది’ అని చెప్పి, కర్ణ దుశ్శాసనుల అనుమతిని కూడా తీసికొని, విశ్రమించారు. పాండవసైన్యం కూడా విశ్రమించింది. ఆకాశంలో దేవతలందరూ అర్జునుడి ధర్మజ్ఞత్వాన్ని ప్రశంసించారు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. ‘కరుణ గలవు; మమ్మ గారవంబున సుఖా , స్వితులఁ జేసి తనఫు! నీకు సురలు వరము లెపుడు నిచ్చువారు గావుత; మనో , రథముఁ బొందు మమరరాజతనయు!’

270

ప్రతిపదార్థం: ఓ అమరరాజతనయు!= ఓ ఇంద్రతనయా అర్జునా!; కరుణ గలవు= దయగలవాడవు (కాపునే); మమ్మన్= ఈ సైనికులమైన మమ్మ; గారవంబునన్= ప్రేమతో; సుఖ+అన్నితులన్= సుఖంతో కూడినవారినిగా; చేసితి(ని)= చేశావు; అనఫు!= పుణ్యాత్మా! (అఫుము= పొషము, అది లేనివాడు అనఫుడు); నీకున్= (అర్జునుడికి); సురలు= దేవతలు; వరములు= అభిష్పవరాలను; ఎపుడున్= ఎల్లపుడు; ఇచ్చువారు కావుతన్= ఇస్తారుగాక; మనోరథము= కోరిక; పొందుము= పొందుతావు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పుణ్యాపురుషా! ఇంద్రతనయా! అర్జునా! నీవు నిజంగా దయామయుడవు. మాపట్ల దయ దలచి ప్రేమతో మాకు సుఖం కలుగజేశావు. కాబట్టి నీకు దేవతలు వరాలు ఇత్తురుగాక! నీ కోరిక ఈడేరుగాక!

క. అని యక్కారవ సైన్యము , జనములు సంప్రీతి సవ్యసాచికిఁ బలు టీ వన లిచ్చుచు నాతని గీ , ర్తన సేయుచు నిద్ర వొండె ధరణీనాథా!

271

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; అని= అని పలికి; ఆ+కౌరవసైన్యము జనములు= ఆ కౌరవసైన్యంలోని జనులు; సంప్రీతిన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; సవ్యసాచికిన్= అర్జునుడికి; పలుదీవెనలు= అనేకములైన ఆశీస్ములు; ఇచ్చుచున్= ఇస్తూ; ఆతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; కీర్తన+చేయుచున్= కీర్తిస్తూ అనగా పొగడుతూ; నిద్ర= నిద్రను; పొందెన్= పొందింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మీ కౌరవపైన్యంలోని వారందరు ఇట్లా అర్జునుడికి మిక్కిలి ప్రేమపూర్వకంగా ఎన్నో ఆశీస్సు లిచ్చి, అతడిని పొగడుతూ నిదించారు.

వ. ఆ సమయంబున నుభయ బలంబులయందును.

272

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్= ఆ సమయంలో; ఉభయ బలంబుల అందును= ఇరువైపులవారి పైన్యాలలో కూడా.

తాత్పర్యం: ఆ నిదించే సమయంలో రెండు పైన్యాలలో కూడా (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

క. తరుణుల కుచములపై రతి, పరవశులై యొఱగు పతుల పగించి సమర సం
భరిత శ్రుమమున నిటిం, చిల కలికుంభములఁ జెంచి చెన్నుగ జోదుల్.

273

ప్రతిపదార్థం: జోదుల్= యోధులు; సమర సంభరిత శ్రుమమున్= యుద్ధంతో నిండిన అలసటతో; కరికుంభముల్= ఏనుగుల కుంభస్తలాలను; చెంది= పాంది; తరుణుల కుచములపైన్= వయసులో ఉన్న భార్యల వక్షోజాలపై; రతిపరవశులు+ఇఁ= సురత్రాంతులై; ఒఱగు పతుల పగించిన్= విశ్రమించిన భర్తలవలె; చెన్నుగన్= అందంగా; (శుంగార భావనచే ఆ దృశ్యం అందంగా ఉండని భావం); నిదించిరి= నిద్రపోయారు.

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో ఎంతో అలసట చెందిన యోధులు గజకుంభాలపై రతిశ్రాంతులైన భర్తలు వయసులో ఉన్న తమ భార్యల వక్షోజాలపై ఒరిగి విశ్రాంతి తీసికొంటున్నట్లు ఎంతో అందంగా నిదించారు.

విశేషం: అలం: ఇది బింబ ప్రతిబింబ భావంతో కూడిన ఉపమాలంకారం - తరుణుల కుచాలతో కరి కుంభాలకు గల సాదృశ్యం, మరియు రతిశ్రాంతి సమరశ్రాంతుల సాదృశ్యం యోధులకు భర్తలతో చెప్పిన పోలికలో ఉపకరించే సాధర్ముంగా ఏర్పడుతుంది. బింబ ప్రతిబింబ భావలక్షణం కువలయానందంలో - వస్తుతః భిన్నమోరపి పరస్పర సాదృశ్య దభిన్నయోః ఉపమానోపమేయ ధర్మయోః పృథగుపాదానంబింబప్రతిబింబభావః' అని.

క. తురగంబులపై నాశ్చికు, ఇ లరదంబులమీద రథికు లప్పుడు నిర్దం
బొరసిరి; కొందఱు భూస్తలి, నిరవుగ సుఖినిద్ర సేసి; ఇ ట్లున్నంతన్.

274

ప్రతిపదార్థం: ఆశీకులు= గుర్రాలపైనేక్కి యుద్ధం చేసే పైనికులు; తురగంబులపైన్= గుర్రాలపై (మరియు); రథికులు= రథాలమీద నిలిచి యుద్ధం చేసేవారు; అరదంబుల మీదన్= రథాలపైన; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నిద్రన్= నిద్రను; పొరసిరి= పాందారు; కొందఱు= మరికొందరు అనగా పదాతులు; భూస్తలిన్= భూతలంపై; ఇరవుగన్= పాందికగా; సుఖనిద్ర= సుఖాన్ని కలిగించే నిద్రను; చేసిరి= చేశారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉన్నంతన్= ఉండే సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఆ సమయంలో ఆశ్చర్యపోకులు అశ్చర్యపై, రథికులు రథాలపై, పదాతి దళాలు నేలపై - సుఖంగా నిదించారు. అట్లు వారు సుఖనిద్రలో ఉండే సమయంలో.

సీ. నలువ చెందివల తీకులకు నన్నుపు వెట్టు, గోల కావించిన గుజిక యునగః;
నభిల ద్విజ తేష్టమగు చకోర చయంబు, తపము సముద్రసత్ఫుల మనంగః ;
జిగురుజొంపము నునుజిగి యెప్ప నుదయాత్రిఁ, బొలుపారు నవకల్ప భూజ మనగః;
బూర్య పయోరాశి పాంతఁ గెంజాయ చె, న్నోదవిన పవడంపుఁ బొద యనంగ

తే. నరుణ రుచి తన మండల మతిశయ్యలుఁ , బొడిచి, దివిఁ బ్రాంకి, దీధితు లడరుఁ జేసి,
యంతకంతకు నెక్కుచు సంతమసముఁ , గాలుకొనసీక చంద్రుఁడు గ్రాలె నథిప!

275

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నలువ= బ్రహ్మాదేవుడు; చెందోవల తేకులకున్= ఎర్రకలువల రేకులకు; అన్నవు= మెరుగు; పెట్టున్+కోరి= పెట్టుదలచి; కావించిన= సిద్ధం చేసిన; గుళిక+అనగన్= గోళి (మందు గోళి) యా అనే విధంగా; అఫిల ద్విజత్రైష్మము+అగు= పశ్చులన్నింటిలో ప్రశ్శుని పొందిన, (బ్రాహ్మణులందరిలో ప్రశ్శుని గాంచిన అనే అర్థం కూడా ధ్వనిస్తూ ఉన్నది); చకోర చయంబు తపము= చకోర పశ్చుల తపస్సుయొక్క; సముల్లసత్త+ఫలము= ప్రకాశిస్తున్న ఫలమా; అనంగన్= అనే విధంగా; చిగురు జోంపము నునుజిగి= చిగురుటాకుల గుంపుల అందమైన కాంతి; ఒప్పున్= ప్రకాశించగా; ఉదయ+అద్రిన్= ఉదయాచలంపై (తూర్పుకొండపై); పాలుపారు= ప్రకాశించు; నవకల్పభూజము+అనగన్= అభినవ కల్పవృక్షమా అనే విధంగా; సూర్య పయోరాశి పొంతన్= తూర్పు సముద్రం సమీపంలో; కెంజాయ చెన్ను= ఎర్రని కాంతుల సాందర్భం; ఒదవిన= కలిగిన; పవడము+పాద= పగడాల పాదరిల్లా; అనంగన్= అనేవిధంగా; తన మండలము= తన బింబం; అరుణారుచిన్= ఎర్రు కాంతితో; అతిశయుల్లన్= అతిశయించగా; పొడిచి= ఉదయించి; దివిన్= ఆకాశంపైకి; ప్రాంకి= పాకి; దీధితులు= కిరణాలు; అడరన్+చేసి= వ్యాపింపజేసి; అంతకున్+అంతకున్= క్రమక్రమంగా; ఎక్కుచున్= ఎగబ్రాకుతూ; సంతమసమున్= దట్టపు చీకటిని; కాలుకొనసీక= కాలుపెట్టనీయక (వ్యాపించకుండా చేస్తూ); చంద్రుఁడు= చంద్రుడు; క్రాలెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! బ్రహ్మాదేవుడు ఎర్రకలువరేకులకు మెరుగుపెట్టాలని సిద్ధంచేసిన గుళికా అని అనిపించేవిధంగా, పశ్చులన్నింటిలో శ్రేష్ఠాలైన చకోరపశ్చుల తపస్సుయొక్క ప్రకాశిస్తున్న ఫలమా అన్నట్లుగా, చిగురుటాకుల గుంపు యొక్క నునుమైన కాంతి ప్రకాశించగా ఉదయాద్రి మిాద వెలిగే, కాంతి కల్పవృక్షమా అన్నట్లుగా, తూర్పు సముద్రం చెంత ఎర్రని కాంతి సాందర్భం కలిగిన పగడాల పాదరిల్లా అన్నట్లుగా-తన బింబం అరుణాకాంతితో అతిశయుల్లగా ఉదయించి, ఆకాశంపైకి ప్రాంకి, కాంతులు వ్యాపింపచేసి, క్రమక్రమంగా ఎగప్రాకుతూ, చీకటిని కాలుమోపనీయక చంద్రుడు ప్రకాశించాడు. పగడాల పాదయా? - అన్నట్లు ప్రకాశించింది.

విశేషం: ఈ చంద్రోదయ వర్షానం తిక్కన సోమయాజి కవితా శిల్మానికి గీటురాయి - ఈ వర్షాన ఇట్లా సంస్కృత మూలంలో కాసరాదు. ‘నలువ - కావించిన గుళిక యనగ’ అన్నది కవియూహ కాబట్టి ఇది ఉత్సైక్షాలంకారం, బ్రహ్మాదేవుడు ఎర్రకలువల రేకులకు మెరుగులు దిద్దటానికి సృజించిన రసాయనపు గుళికగా చంద్రుడిని (చంద్రబింబాన్ని) కవి ఉపాంచాడు. ఎందుకు? చంద్రుడుదయించగానే ఎర్రకలువల కాంతి మరింత ఎక్కువగా ప్రకాశించింది. కాబట్టి ఇక్కడ - ‘అనగ’ అనేది ఉత్సైక్షావాచకం-విశేషమేమంటే, ఉత్సైక్షా వాచకమున్నంత మాత్రాన ఉత్సైక్షాలంకారం కాదు. దానికి తోడుగా ఆ ఉపమానం కూడా కవి కల్పితమై ఉండాలి. అప్పుడే ఉత్సైక్షాలంకార మవుతుంది. ఈ సీస పాదాలు మొదటి మూడింటిలో ఉత్సైక్షాలంకారం, నాల్గవాదంలో మాత్రం ఉత్సైక్షాలంకారం కాదు - అది ఉపమాలంకారమే. సూర్య సముద్రతీరాన పవడాల పాద ఉండటం లోక ప్రసిద్ధమే కాని కవి కల్పితం కాదు కదా! కాబట్టి ఇచ్చట మూడు ఉత్సైక్షకలు, ఒక ఉపమాలంకారం - ఆలంకారికులు ఈ విషయాన్ని ఇట్లా చెప్పారు.

శ్లో॥ ‘యదాయ ముపమానాంశః, అసిద్ధః కవి కల్పితః : |

తదోత్సైక్షై యేనేవశ్శః సంభావనాపరః : || (వివరాలకు ‘చిత్రమీమాంస’ ఉపకరిస్తుంది).

వ. ఇట్లుప్రాథమండైకామినీగండపాండు చ్ఛవిందిచ్ఛికముదంబులకు జగన్నైత్తంబులకునానందంబాపాంచించుచు జంప్రుండు మహేంద్రప్రముఖి బిజ్ఞాఖాంబు లలంకలింపఁగౌరవ పాండవ బలంబులు మేలుకని యాలంబునకు దీడగె; నప్పుడు కురురాజు గురుని కడకుం జని యతని యస్త్రవీర్య శోర్యంబు లగ్గించి ‘యిట్టివాడవు’ నీకు

సలగాని వాలం బాండపులఁ బెఢ్చోసేకొని శిష్యత్వంబు వాటించి పోటునకుం జీరక తిరుగుట నా భాగ్యంబు చందంబు గాక! నే నేమి సేయవచ్చు?" ననవుడు నతండు గనలి 'యర్జునుండు శిష్యుం డని మన్మించియ కాదె ఖాండవం బాఖుండలుండు గోలుపాశియే; ఘోషయాత్ర జిత్తోనాది గంధర్వులు నిన్ను విడిచి వలయం బాటీల నివాత కవచ కాలకేయాదులు వొలిసి? లివి యేల? వలవని దురుక్త లమటయు నమ్మునుజపతి గోపించి సంరంభంబుగా నక్కుంభసంభవుతో 'నీవు' సవ్యసాచికిం జాలవేనిం జాలవ కాక! నిలువుము కొంత పైన్యంబు గొని నీయోపినవాలతోఁడం బెనంగు; మేనును దుశ్శాసన శకుని కర్మలు నా కష్టాడిగుణ్ణెదు' మనిన నప్పి యవ్విరుం 'డట్ల చేయం; డిబి గర్జం; బత్తెఱంగునన గెలుతురు గాని పాం' డని పలికి, వెండియు. 276

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రాధుండు+ప= వృద్ధిని పాందినవాడై; కామినీ గండపాండుచ్చవిన్= యువతుల చెక్కిళ్ళ తెల్లని కాంతిని; తొట్టి= వహించి; కుముదంబులకున్= కలువలకు; జగత్త+నేత్రంబులకున్= లోకం కన్నులకు; ఆనందంబు= సంతోషాన్ని; ఆపాదించుచున్= కలిగిస్తూ; చంద్రుండు; మహాంద్ర ప్రముఖ దిక్కి+ముఖంబులన్= ఇంద్రాది దేవతల దిక్కుల - అనగా తూర్పు మొదలగు ఎనిమిది దిశల, వాటి అగ్రభాగాలను; అలంకరింపన్= అలంకరింపజేస్తూ (తన వెన్నెలలతో దిక్కులన్నీ ప్రకాశింపజేస్తూ); కౌరవ పాండవ బలంబులు= కౌరవ పాండవ పైన్యాలు; మేలుకని= నిద్రనుండి మేల్కొన్ని; ఆలంబునకున్= యుద్ధానికి; తొడగెన్= పూనుకొన్నాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కురురాజు= దుర్యోధనుడు; గురునికడకున్= ద్రోణాచార్యుడి సమీపానికి; చని= వెళ్ళి; అతని+అప్త్రివీర్యశోర్యంబులు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి దివ్యాత్మముల శక్తిని, మరియు అతడి పరాక్రమాన్ని; అగ్గించి= పాగడి; అట్టివాడవు= అంతటి గొప్పవాడవు; నీకు సరిగాని వారిన్= నీకు సాటిరాని వారైన; పాండవులన్= ధర్మరాజులును; పెద్ద+చేసికొని= గొప్పగా చేసికొని (నిజానికి నీకంటే వారు గొప్పవారు కారని భావం); శిష్యత్వంబు= శిష్యభావాన్ని; పాటించి= పురస్కరించుకొని; పోటునకున్= యుద్ధానికి; చౌరక= చౌచ్చుకొని పోకుండా; తిరుగుట= తిరగటం (పైపైకి యుద్ధం చేస్తున్నట్లు ఆడంబరం కనపరచటమే తప్ప నిజానికి ఇది యుద్ధం కాదని భావం); నా భాగ్యంబు చందంబు+కాక= నా అద్భుతం తీరు తప్ప (మరేదీ కాదు. కాబట్టి దైవాన్ని ఎదిరించి); నేను+ఏమి+చేయవచ్చును?= నేనేమి చేయజాలుతాను? (ఏమీ చేయలేనని భావం); అనవుడున్= (ఇట్లా) అనగానే; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; కనలి= మండిపడి (ఇట్లా అన్నాడు); అర్జునుండు= అర్జునుడు; శిష్యుండు+అని= నా శిష్యుడని; మన్మించి+ల+కాదె= తలపోసియే కాదా; భాండవంబు= భాండవవనాన్ని; ఆఫండలుండు= ఇంద్రుడు; కోలుపోయెన్?= పోగొట్టుకొన్నాడు?; ఘోషయాత్రన్= ఘోషయాత్రలో; చిత్రసేన+అది గంధర్వులు= చిత్రసేనుడు మొదలైన గంధర్వులు; నిన్నున్= ఒ దుర్యోధనా! నిన్ను; విడిచి= బంధవిముక్కడిని చేసి విడిచిపెట్టి; పలియన్= అలసట కలిగే విధంగా (వేగంగా అని భావం); పాటిరి= పారిపోయారు; నివాత కవచ కాలకేయ+అదులు= నివాతకవచులు, కాలకేయులు మొదలైన రాక్షసులు; పాలిసిరి= నశించారు; ఇవి= ఈ; వలవని దురుక్తులు= తగిని దుర్భాషులు; ఏల?= ఎందుకు?; అనుటయున్= అనగానే; ఆ+మనుజపతి= ఆ దుర్యోధనుడు; కోపించి= కోపపడి; సంరంభంబుగాన్= ఉద్దేకంగా; ఆ+కుంభసంభవుతోన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడితో (ఇట్లా అన్నాడు); నీవు= ఒ ద్రోణాచార్యా! నీవు; సవ్యసాచికిన్= ఆ అర్జునుడికి; చాలవేనిస్+చాలవ కాక!= దీటయిన వాడవు కాకపోతే కాకపోదువు గాక; నిలువుము= నిలిచిపోమ్ము (అర్జునుడిని ఎదిరించుకండా ఉండిపో) (మరేం చేయాలంబే); కొంత పైన్యంబు= (నీకు అవసరమైన) కొంత పైన్యాన్ని; కొని= తీసికొని; నీ+భింప వారితోడన్= నీ శక్తికి తగినవారితో; పెనంగుము= యుద్ధం చేయుము; ఏనును= నేనూ; దుశ్శాసన శకుని కర్మలును= దుశ్శాసనుడు, శకుని, కర్మడు (మేమందరం కలిసి); ఆ కష్టాడిన్= ఆ అర్జునుడిని; కూలైదము= సంహరిస్తాము; అనినన్= అని అనగా; నప్పి; ఆ+వీరుండు= వీరుడైన ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఇట్లు= ఆ విధంగా; చేయుండు= చేయండి; ఇది= ఈ మీ ప్రయత్నం; కర్మంబు= ప్రకృతంలో చేయటానికి తగింది; ఆ+తెలంగునన్+ల= ఆ విధంగానే; గెలుతురు గాని= గెలుస్తారు కావమ్ము; పాండు= వెళ్ళండి; అని పలికి= అని చెప్పి; వెండియున్= మళ్ళీ.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా క్రమక్రమంగా వృద్ధిని పాందుతూ చంద్రుడు విరహానీ ప్రీతి చెక్కిళ్ళ తెల్లని కాంతుల సోయగాన్ని పాందాడు. కలువలను వికసింపజేస్తూ వాటి కానందం చేకూర్చాడు. అంతవరకు చీకటిలో ప్రుగ్గిన

లోకుల కన్నులకు ఆహ్లాదాన్ని కలిగిస్తూ దిక్కులన్నింటిలో వెన్నెలలు విరజిమాన్యాడు. అప్పుడు కౌరవ పాండవ సైన్యాలు నిద్రనుండి మేల్కొన్నాయి. యుద్ధానికి దిగాయి. అప్పుడు దుర్యోధనుడు ద్రోణాచార్యుడిని సమీపించాడు. అతడి అత్తవిద్య కౌశలాన్ని, పరాక్రమాన్ని ప్రస్తుతించి ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ ఆచార్య! ఇంతటి గొప్పవాడవు నీవు. నీకు ఈ పాండవులు దేనిలోను సరిరారు. అయినా వారిని శిష్యులుగా భావించి గొప్పగా చిత్రిస్తూ వారితో యుద్ధానికి తగిన విధంగా తలపడకపోతున్నావంటే అది నా దురదృష్టం. దైవాన్ని నిందించటమే తప్ప ఇంతకంటే నే నేమి చేయగలను?’ దుర్యోధను డిట్లా పలికిన వెంటనే ద్రోణాచార్యుడు కోపంతో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఆనాడు ఇంద్రుడు తన భాండవవనాన్ని అగ్నిహోత్రుడి బారినుండి రక్షించుకోలేక వదులుకొన్నాడంటే - అగ్నిహోత్రుడికి రక్షణగా నిలిచిన అర్బునుడు నా శిష్యుడని మన్నించేనా? ఫోషయాత్రలో చిత్రసేనాది గంధర్వులు నిన్ను బందీగా పట్టుకొని కూడా విడిచి పారిపోయారంటే అదికూడా అర్బునుడు నా శిష్యుడని భావించేనా? ఇంద్రాదులకే దుర్బుయులైన నివాత కవచ కాలకేయాది రాక్షసులను జయించింది అర్బునుడు నా శిష్యుడనేనా? ఇదంతా తెలిసి ఉండి కూడా నీవు లేనిపోని దుర్భాషలాడటం ఎందుకు?’ అని ద్రోణాచార్యుడు గద్దించగానే ఆ దుర్యోధనుడు కోపావేశంతో అతడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ ద్రోణాచార్య! ఇట్లా అర్బునుడి గొప్పలు చేపే నీవు ఆ అర్బునుడికి దీటుగా నిలిచి పోరాద జాలకపోతే పోనీ, అతడితో యుద్ధానికి దిగక ఉండిపోమ్మ, నీకు ఇష్టమైన వారితోనే యుద్ధం చేయటానికి కొంత సైన్యం తీసుకొని వెళ్ళము. ఆ అర్బునుడితో యుద్ధం చేసి, ఓడించి, సంహారించటానికి నేను, దుశ్శాసనుడు, శకుని, కర్మాడు ఉండనే ఉన్నాము’ ఇట్లా దుర్యోధనుడు పలుకగా విని ద్రోణాచార్యుడు నవ్వి దుర్యోధనుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ దుర్యోధనా! మీరందరూ అట్లా చేయండి. ప్రస్తుతం ఇదే మీ కర్తవ్యం. ఒకవేళ అట్లా చేస్తే అర్బునుడిని గెలువవచ్చునేమో? పాండి’ అని పలికి మళ్ళీ - (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

విశేషం: 1. ఈ చంద్రోదయ వర్షానం సంస్కృత మూలానుసారియై ఉన్నది. సంస్కృత మూలంలో ఈ చంద్రవర్షానాపరమైన శైలికం ఎన్నో అలంకారశాస్త్ర గ్రంథాలలో ఉదాహరించాలి ప్రసిద్ధి చెందింది. ఆ శైలికం ఇది -

శైలికం “తతః కుముదనాథీన కామినీగండ పాండునా

నేత్రానందేన చంద్రేణ మహాంధ్రి దిగలంకృతా” (ద్రోణ. 185 - 46)

కువలయానందకర్త అప్పయ్య దీస్తితులు ఈ శైలికాన్ని రూపకాలంకారోదాహరణంగా ఉదాహరించాడు.

2. ఇంకో విశేషం - అర్బునుడి పరాక్రమ ప్రశ్నాని చాటి చేపే మూడు సంఘటన లిక్కడ ఉదాహరించబడ్డాయి. ఒకటి భాండవదహన వృత్తాంతం. ఇది శ్రీ మదాంధ్ర మహాభారతం ఆదివర్యంలోని అష్టమాశ్వసంలో ఉన్నది. ఇక రెండవది ఫోషయాత్ర వృత్తాంతం - ఇది శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం అరణ్యపర్వంలోని పంచమాశ్వసంలో ఉన్నది. మూడవది నివాతకవచులనే మూడు కోట్ల రాక్షసులను జయించిన కథ ఆంధ్రమహాభారతం అరణ్యపర్వం చతుర్థాశ్వసంలోనిది. ఆయా ఆశ్వసాల నుండే ఈ కథల వివరాలు తెలుసుకొనవచ్చు.

క. ‘కుడిచిత్తి, కట్టిత్తి, పెట్టిత్తి, । పుడమి సమస్తంబు నభిల భోగంబుల నె

కృషుమ పేర్లు నసుభవించితిః । తొడరుము వెఱ పుడిగి పార్శుతోడఁ గుమారా!

ప్రతిపదార్థం: ఓ కుమారా!= ఓ దుర్యోధనా!; కుడిచితి= వివిధరుచ్యబోజ్య పదార్థాలను భుజించావు; కట్టితి= సువర్షావస్త్రాలను ధరించావు; పెట్టితి= నీవు మాత్రమేకాక నీవారందరికీ కుడువ కట్టబెట్టావు; పుడమి సమస్తంబు= ఈ భూమినంతా; అఖిల భోగంబులన్= సమస్త రాజబోగాలతో; ఎక్కుడు పేరిక్కున్= మిక్కిలి గొప్పతనంతో; అనుభవించితి= అనుభవించావు. (ఈక నీకు ఇది అనుభవించకపోయితినే అనే ఏ చింతా లేదు కాబట్టి); వెఱపు= మరణభయాన్ని; ఉడిగి= విడిచి; పార్షుతోడన్= అర్జునుడితో; తొడరుము= యుద్ధానికి పూనుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్యోధనా! నీవీ భూమండలాన్ని సమస్త రాజబోగాలతో గొప్పగా అనుభవించావు. వివిధ రుచ్య భోజ్య పదార్థాలను, సువర్ష వస్త్రాలను నీవు మాత్రమే కాక నీవారందరిని అనుభవింపజేశావు. ఇంతకంటే కావలసిందేముంది? - ఇక నీవు నిశ్చింతగా అర్జునుడితో యుద్ధానికి వెళ్ళము. అర్జునుడి చేతిలో మరణశిస్తానేమో అనే భయం నీ కక్కరలేదు. వెళ్ళము’.

విశేషం: జ్ఞానికి దత్తం భుక్తమధితం చ ప్రాప్తమైశ్వర్య మీప్పితం
కృతకృతోజ్య వృణాశ్చాపి మాఖై ర్యాధ్యస్య పాండవమ్॥ (ద్రోణ - 185/36)

ఈ సంస్కృత మూలశ్లోకానికి తెలుగు సేత ఇది - ‘అధీతం’ అనే పదానికి తెలుగు సేత లేదు. అధ్యయనమంటే వేదశాస్త్రాధ్యయనమే అవుతుంది కాని ధనుర్యోదారుల అభ్యాసం అధ్యయనమనిపించుకోదు. ఆ పదం ఆ అర్థమందే రూఢమైంది. దుర్యోధనుడు వేదాదుల నభ్యసించినా అది అతనియందు చరితార్థం కాలేదు. సద్గురూపరణామే అధ్యయన ఫలం. అది పరద్రోహాచింతన శిలుడైన దుర్యోధనుని యందు మృగ్యమే. కాబట్టి ఆ పదాన్ని పరిపారించటంలో తిక్కన ఎంతో బౌచిత్యం పాటించాడనిపిస్తుంది.

వ. అని యప్పాంచాలు బలంబు దిక్కు పేరుక్కున నడచెఁ; గౌరవపతియును బాండవుల వలనికి సురవడించె; నిట్లు వేకువ జామున సంగ్రామంబు సెల్లఁ బదంపడి తూ రైఫ్లు నగుచు వచ్చే; నప్పు దచ్చుతుం దర్జును నాలోకించి ‘రెండు మైల గండు మిగిలి వచ్చి పశిరెడు నిముత్తాకల నన్నిటీని డాపట నిడి తఱుమవలయు’ నని యతం డిాడంబడునమ్ముయి నరదంబు నడపే; భీముండును బరవసంపు మాటల జీభత్వునిం బులికొలిపే; నివ్విధంబును గడంగిన గాండీవిం బీభివి దుర్యోధన దుశ్శాసన శకుని కర్మలు పెల్లేసిన ‘నయ్యాధవరుం దండుల కన్నిరూపులై యేట్లాడ నిరువాగును బెరసి తలలు వట్టికొని పాటట్లాడెఁ; దదనంతరంబ. 278

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; ఆ+పాంచాలు బలంబు దిక్కు= పాంచాల రాజుల శైన్యంపైపు; పేరు+ఉక్కునన్= గొప్ప వేగంతో; నడచెన్= వెళ్ళాడు; కౌరవపతియును= దుర్యోధనుడు కూడ; పాండవుల వలనికిన్= పాండవుల శైన్యపునకు; ఉరవడించెన్= వెళ్ళటానికి వేగిరపడ్డాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వేకువజామున(న్)= తెల్లవారుజామున; సంగ్రామంబు= యుద్ధం; చెల్లన్= నడుస్తూ ఉండగా; పదంపడి= క్రమక్రమంగా; తూర్పు= తూర్పుదిక్కు; ఎట్లునగుచు వచ్చేన్= ఎర్రబారజొచ్చింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఆలోకించి= చూచి; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు (ఇట్లా అన్నాడు); రెండు పైలన్= రెండు పైపుల; గండు= పారుపం; మిగిలి= అతిశయించి (పరాక్రమాతిశయంతో); వచ్చి; పారెడు= యుద్ధం చేస్తున్న; ఈ+మూర్కలన్+అన్నింటిని= ఈ పైన్యాలనన్నింటిని; డాపటన్= ఎడమవైపు; ఇడి= ఉంచి; తఱుమవలయున్= పరుగులు తీయించాలి; అని= ఇట్లా పలికి; అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఒడంబడన్= సమ్మతించగా; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; అరదంబు= రథాన్ని; నడవెన్= తోలించాడు; భీముండును= భీమసేనుడును; బరవసంపు మాటలన్= అభినీవేశాన్ని కలిగించే మాటలతో; జీభత్వున్= అర్జునుడిని; పురికొలిపెన్= ఉత్సాహ పరిచాడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; కడంగిన గాండీవిన్= యుద్ధానికి ఉర్ధ్వమించిన అర్జునుడిని; పాదివి= చుట్టుముట్టి; దుర్యోధన దుశ్శాసన శకుని కర్మలు= దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనుడు, శకుని, కర్మలు అనే నల్యరు యోధులు; పెల్లు= మిక్కిలి, ప్రసిద్ధమ్=

బాణాలు వేయగా - యుద్ధం చేయగా అని భావం; ఆ+యోధవరుండు= యోధులలో శైష్మిడైన ఆ అర్జునుడు; అందఱకున్= ఆ యోధులందరకీ; అన్నిరూపులై= (వారందరో) అన్ని రూపాలు గలవాడై - అనగా అట్లా భాసిన్నా (ఆయా యోధులు తమతోనే యుద్ధం చేస్తున్నట్లుగా తోస్తూ అని భావం); ఏట్లాడన్= యుద్ధం చేయగా; ఇరువాగును= రెండువైపుల సైన్యాలు; బెరసి= కలిసిపోయి; తలలు+పట్టికొని= ఒకరితలనొకరు పట్టుకొని; పోట్లాడెన్= యుద్ధం చేశాయి; తద్ద+అనంతరంబు+లా= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: అని పలికి పాంచాలవీరుల సైన్యాలవైపు యుద్ధం చేయటానికి వెళ్లాడు (ద్రోణాచార్యుడు.) ఇక దుర్యోధనుడు పాండవులున్న వైపునకు యుద్ధానికి పరుగుతీశాడు. ఇట్లా తెల్లవారుజామున యుద్ధం సాగుతూ ఉన్నది. క్రమిక్రమంగా తూర్పుదిక్కు ఎర్రబారసాగింది. అప్పుడు కృష్ణుడు అర్జునుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు. 'ఈ కౌనస సైన్యాలు రెండు వైపులనుండి వస్తున్నాయి. పౌరుషంతో యుద్ధం కూడా బాగా చేస్తున్నాయి. ఈ సైన్యాలన్నీంటిని ఎడమవైపుగా ఉంచి తరిమివేయాలి.' అర్జునుడు ఆట్లే అన్నాడు. కృష్ణుడు రథం ఆ వైపునకు నడుపుతూ ఉన్నాడు. అప్పుడు భీముడు పౌరుషాన్ని రేకెత్తించే మాటలు పలుకుతూ అర్జునుడిని మరింత ఉత్సేజపరిచాడు. అంతలోనే దుర్యోధనాది దుష్టచతుష్టయం అర్జునుడిని ఎదుర్కొని బాణాలు కురిపించారు. వారిని చూడగా అర్జునుడికి కోపం రెండింతలై వారికందరికి అన్ని రూపాలతో యుద్ధం చేస్తున్నట్లు భాసించాడు. రెండు వైపుల సైన్యాలు కలియబడి ఒకరితలనొకరు పట్టుకొని కేశాకేశి బాహ్యబాహి అన్నట్లుగా యుద్ధం చేశాయి. తరువాత విశేషం:

కేశాకేశి యుద్ధం సాగిందని చెప్పటంచేత అర్జునుడి ధాటికి తమ తమ రథగజాశ్వవాహనాలు భగ్వంకాగా, ధూఢి రేగి సైన్యమంతా అంధకారం అలుముకొని తమవా రెవరో ఇతరు లెవరో తెలియక ఎదురైన వారితో కేశాకేశి యుద్ధానికి దిగారనే మూలార్థం ఇక్కడ సంగ్రహించబడింది. సంస్కృత మూలం ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ అథ దుర్యోధనః కర్ణః శకునిశ్చాపి సౌబలః ॥
 అభ్యవర్షచ్ఛరప్రాత్తైః కుమ్భీపుత్రం ధనంజయమ్ ॥
 తేషా మప్రాణి సర్వేషా ముత్తమాప్తవిదాం వరః ॥
 కషాయీకృత్య రాజీంధ్ర! శరవ్యురైరవాకిరత్ ।
 అస్త్రై రప్రాణి సంవార్య లఘుహస్తో జితేంద్రియః ॥
 సర్వ నవిధ్యన్నిశితై ర్రషభీర్భాషభిః శ్రూః ।
 ఉద్ధాతా రజసో వృజ్ఞిః శరవ్యుష్టి ప్రాప్తివ చ ॥
 తమశ్చ ఫురం జబ్బు తదా సమమభవ నృషోన్ ।
 న ద్వ్య ర్ష భూమి ర్ష దిశః ప్రాజ్ఞాయంత తథా గతే ॥
 సైన్యేన, రజసౌ మూఢం సర్వమంధ మివా భవత్ ।
 వైవ తే న వయం రాజన్ ప్రాజ్ఞాసిష్ట పరస్పరమ్ ।
 ఉద్దీశేషపీ తేవ స్న సమయుధ్యస్త పొర్చివాః ।
 విరథా రథినో రాజన్ సమాప్య పరస్పరమ్ ॥
 కేశేషు సమసజ్జన కవచేషు భుజేషు చ ।
 హతాశ్వ హతసూతాశ్వ నిశ్చేష్టా రథినో హతాః ॥ (ద్రోణ. 186-14-21 శ్లో)

క. మొనలో నిలువక యుత్తర , మునకై చని యేకతంబు మొనసిన గురువిం
గని పాండవ సైన్యము పులిఁ , గనిన హరిణకులము నట్లు కంపము నొందెన్.

279

ప్రతిపదార్థం: మొనలోన్= సైన్యంలో; నిలువక= ఉండక; ఉత్తరమునకై= ఉత్తర దిక్కునకు; చని= వెళ్లి; ఏకతంబు= ఒంటరిగా; మొనసిన గురువిన్= యుద్ధానికి పూనుకొన్న ద్రోణాచార్యుడిని; కని= చూచి; పాండవ సైన్యము= పాండవుల సైన్యం; పులిన్= పెద్దపులిని; కనిన హరిణ కులము అట్లు= చూచిన లేళ్ల సమూహం వలె; కంపము= వణకును; ఒందెన్= పాందింది (భయంతో వణకిపోయింది.)

తాత్పర్యం: సైన్యం అగ్రభాగాన నిలువకుండా ద్రోణాచార్యుడు ఉత్తరభాగానికి వెళ్లి, ఒంటరిగా పోరు సల్పటానికి పూనుకోగా పాండవసైన్యం పులిని చూచి లేళ్లసమూహం భయపడినట్లు భయపడి వణకిపోయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఈ ఉపమానం ద్రోణాచార్యులముందు నిలిచి పోరు సల్పే ఘైర్యంకల వాడెవ్వడు కూడా లేడనే అర్థాన్ని సూచిస్తుంది.

వ. జత్తెఱంగున నెఱి గలిగి యదైనపవాలిం జలిచిన నా సైనికు లచ్చేరువడువారును, గోపించువారును, గడంకలు దెచ్చుకొను వారును, నివ్వెఱఁగందు వారునునయి; రందు విరాట ద్రుపదులును ద్రుపదు మనుమలలోన ముఖ్యరును గేకయపతులును సబలంబుగా బలువిడిం గవిసి యక్కుంభసంభవుం జట్లుముట్టిన, నతండు.

280

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; నెఱి= పరాక్రమం; కలిగి= ఉండి; ఆ+దెసవారిన్= ఆ వైపున ఉన్నవారిని; పిలిచినన్= యుద్ధానికి ఆహ్వానించగా; ఆ సైనికులు= ఆ సైన్యంలోని వారు (కొందరు); అచ్చేరువడువారును (అయిరి)= ఆశ్చర్యపడేవారు; కోపించువారును (అయిరి)= కోపంగల వారయినారు (మరికొందరు); కడంకలు= ఉత్సాహాలు; తెచ్చుకొనువారును (అయిరి)= తెచ్చుకొన్నవారు (అనగా లేని ఉత్సాహాన్ని చూపుతూ తెగించారు); (మరికొందరు) నివ్వెఱఁగు= నిశ్చేష్టతను (కాళ్లు), చేతులు ఆడని స్థితిని); అందువారును= పాందేవారు; అయిరి= అయ్యారు; (అయిరి అనే ఈ పదం అచ్చేరువడువారును మొదలగు పదాలన్నీంటితో అన్యయిస్తుంది). (కాబట్టి అన్నింటితో ఈ పదాన్ని జోడించి అర్థం వ్రాయబడింది. ఇట్లా పదాన్ని అవృత్తి చేయటాన్ని అనుషంగం అంటారు); అందున్= ఆ సైన్యంలో విరాట ద్రుపదులును=విరాటరాజు, ద్రుపదుపోరాజు; ద్రుపదు మనుమలలోనన్= ద్రుపదుడి మనుమలలో; ముఖ్యరును= ముగ్గురు మనుమలు మాత్రం; కేకయపతులును= కేకయ దేశపు రాజులు (వీరందరు); సబలంబుగాన్= తమ తమ సైన్యాలతో కూడా; బలువిడిన్= వేగంగా; కవిసి= ఎదుర్కొని; ఆ+కుంభసంభవున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; చుట్టుముట్టిన్= చుట్టుముట్టగా; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పరాక్రమశాలి అయిన ద్రోణాచార్యుడు ఆ శత్రువక్షీయులను యుద్ధానికి ఆహ్వానిస్తూ ఉంటే ఆ సైనికులు కొందరు ఆశ్చర్యపోయారు. మరి కొందరు యోధులు అతడిపై కోపంతో మండిపడ్డారు. మరికొందరు లేని ఉత్సాహాన్ని తెచ్చుకొని యుద్ధానికి సన్మద్దమయ్యారు. మరికొందరు కాళ్లు చేతులు ఆడక, అట్లే చూస్తూ ఉండిపోయారు. ఇట్లి పరిస్థితిలో విరాట ద్రుపద రాజులు ఇద్దరు, ద్రుపదుడి మనుమలు ముగ్గురు మరియు కేకయరాజులు వీరందరూ సైన్యాలతో కలిసి వేగంగా వెళ్లి ద్రోణాచార్యులను చుట్టుముట్టారు. అప్పుడు ఆ ద్రోణాచార్యుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

మ. ప్రజ నెల్లం దునుమాడి యుగ్రముఖుఁ దై పాంచాల పాత్రతయం
బు జముం జేరఁగు బుచ్చి, కేకయుల కేపుం జేపయుం జాపి యం
బుజముల్ గోసినకైవడిం దలలు సంపుల్లాస్య భల్లంబు ల
క్షజ మై యుండ నిగిచ్చి తుంచే బటుదోర్రర్యం బఖుర్యంబుగన్.

281

ప్రతిపదార్థం: ప్రజన్+ఎల్లన్= సమస్త సైనిక జనాన్ని; తునుమాడి= సంహరించి; ఉగ్రముఖుఁడు+బు= భయంకరమైన ముఖం గలవాడై (క్రోధోద్భీషిచేత ఆ ద్రోణాచార్యుడి ముఖం శత్రువులకు భయం కొల్పుతూ ఉన్నదని భావం); పాంచాల పాత్రతయంబు= పాంచాలరాజైన ద్రుపదుడి ముగ్గురు మనుమలను - (తయ మనగా మూడింటి సముదాయం (పొత్రాణాంతయం ష.త.స.); జమున్= మృత్యుస్వరూపుడైన యమధర్మరాజును; చేరఁగన్= చేరేవిధంగా; పుచ్చి= పంపి (సంహరించి); కేకయులకున్= కేకయ రాజులకు; ఏపున్= ఆధిక్యాన్ని; చేవయున్= సామర్థ్యాన్ని; చూపి= దర్శింపజేసి; సంపుల్ల+అస్య భల్లంబులు= మిక్కిలి వికసించిన వెడమైన ముఖం అనగా అగ్రభాగం (ములికి) గలిగి ఉన్న భల్లంబు లనే బాణాలు; అక్కజము+బు+ఉండన్= ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించేవై ఉండే విధంగా; నిగిచ్చి= చూపించి; తలలు= ఆ కేకయరాజుల తలలను; అంబుజముల్= కమలాలను; కోసినకైవడిన్= కోసినవిధంగా; పటుదోర్రర్యంబు= సమర్పములైన బాహువులమ్మెక్క. గర్యం; అఖర్యంబుగన్= అనల్పై ఉండే విధంగా; తుంచెన్= త్రంచి వేశాడు; (తీక్ష్ణంములైన భల్లాలనే పేరుగల బాణాలతో కేకయరాజుల తలలను ఖండించి తన బాహుబలాన్ని చాటుకొన్నాడనిభావం).

తాత్పర్యం: సైన్యంలోని వార లందరినీ సంహరించి, మరియు క్రోధావేశంతో భయంకరమైన ముఖం కలవాడై, ద్రుపదుడి మనుమలను ముగ్గురిని హతమార్చాడు. తరువాత కేకయరాజులకు తన శక్తి ఎట్టిదో చూపించాడు. ఆ కేకయరాజుల తలలను భల్లబాణాలతో కమలాలను కోసినంత సులువుగా తెగగొట్టివేశాడు. శత్రువులకు తన బాహుబలంమ్మెక్క. గొప్పతనమేమిటో తెలిసిపోయేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉండు.

మ. వెండియు.

282

తాత్పర్యం: ఇంకా.

విరాట ద్రుపదులు ద్రోణునిచేతు జచ్చుట (సం. 7-161-34)

శా. చంచద్భూష పరంపరా ప్రపాతులన్ సైన్యంబుఁ గ్రూరోద్ధతిం
జించెం: జించిన నింక నెస్సుటికి నిస్సి భూలిబాహశబలం
బంచుం గూడి కడంగి నొంపు గుపితుండై మత్యబూవల్లభుం
బాంచాల క్షితినాధునిం దునిమె దర్పస్సాల్చి శోభిల్లఁగన్.

283

ప్రతిపదార్థం: చంచత్= కడలుతున్న; బాణా= బాణాలమ్మెక్క; పరంపరా= వరుసలచేత్వైన; ప్రపాతులన్= దెబ్బలచేత; సైన్యంబు= (తమ తమ) సైన్యాన్ని; క్రూర+ఉద్ధతిం= భయంకరమైన బౌద్ధత్యంతో; చించెన్= చీల్చివేశాడు; చించినన్= చీల్చి చెండాడగా (చూచి విరాటద్రుపదులు); భూరిబాహశబలంబు= ఈ మా గొప్ప బాహుబలం; ఇస్సి= వ్యర్థం; ఇంకన్= మళ్ళీ; ఎన్నఁటికిన్= ఏనాటికి; అంచున్= అంటూ; కూడి= ఆ ఇద్దరు కలిసి; కడంగి= పూనుకొని; నొంపన్= బాణాల వర్షంతో నొప్పించగా; కుపితుండు+బు= కోపం గలవాడై (ఆ ద్రోణాచార్యుడు); మత్యబూవల్లభున్= మత్యు దేశపురాజైన విరాటుడిని; పాంచాలక్షితినాధున్= పాంచాలదేశపురాజైన ద్రుపదుడిని (పీరిద్దరిని); దర్పస్సాల్చి= బాహుబలదర్పంమ్మెక్క స్పురణం; శోభిల్లఁగన్= శోభిస్సూ ఉండే విధంగా; తునిమెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: (ఆ ద్రోణాచార్యుడు) శత్రులకు భయం కలిగించే ఔద్దత్యంతో వాడి అయిన బాణాల పరంపరలు వర్షించి, ఆ సైన్యాన్ని చీల్చి చెండాడాడు. విరాట ద్రుపదులు 'ఇప్పుడు గాక మరెపుడు మా బాహుబలాల ఉపయోగం?' అని మనస్సులో భావించి, మిక్కిలి క్రోధోత్సాహాలతో ద్రోణుడిని ఎదుర్కొని అతడిపై బాణవర్షాన్ని కురిపించగా, దానితో ద్రోణాచార్యుడు మిక్కిలి కోపించి, వెంటనే తన బాహుబల గర్జం ప్రకాశించే విధంగా విక్రమించి విరాట ద్రుపదులను సేలగూల్చాడు.

v. ఇవ్విధంబున విరాటద్రుపదులు పడినం జాచి ధృష్టధ్యమ్ముండు 'ద్రోణం జంప నయితినేనిం గులాచార ధర్మంబులకు దహిస్తవాడ నగుదు' నని పలువురు విన బాస యిచ్చి పాంచాల సేనా సమస్వితుండై యతని పయిం గవిసినం గురుపతి గర్జాదులుం డానును నడ్డపడి పెనంగె; పెనంగినం దవులం బడిన యా ద్రుపదనందనుం గసుంగిని యనిలతనయుం డదబ్బి 'సమ్ము జాడు' మనుచు నడలన నప్పార్థతుండును గూడికానిన నక్షేరవేశ్వరుండును బరవసంబు సేయుటయు, నుభయ బలంబులుం బులికొని తలపడిన సంకుల సమరం బయ్యె; నంత.

284

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ విధంగా; విరాట ద్రుపదులు= విరాటరాజు, ద్రుపదరాజు (పీరిద్దరు); పడిన్= పడిపోగా (సంహారింపబడగా); చూచి= గమనించి; ధృష్టధ్యమ్ముండు= ద్రుపదుడి కుమారుడు ధృష్టధ్యమ్ముడు; ద్రోణున్= ద్రోణాచార్యుడిని; చంప నయితి నేనిన్= చంపక పోయినట్టయితే; కుల+ఆచార ధర్మంబులకున్= వంశపరంపరగా వచ్చిన కులాచారాలకు, ధర్మాలకు కూడ; తప్పినవాడను+అగుదును= అతిక్రమణ చేసిన వాడిని అవుతాను; అని= ఈ విధంగా; పలువురు= అనేకులు; విన్= వింటూ ఉండగా; బాస+ఇచ్చి= మాట ఇచ్చి (ప్రతిజ్ఞాచేసి); పాంచాలసేనా సమస్వితుండు+ఐ= పాంచాల సైన్యంతో కూడుకొన్నవాడై; అతని పయిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిపైకి; కవిసిన్= ఉరుకగా; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; కర్జ+అదులున్= కర్జుడు మొదలైన వారు; తానును= తాను (ఆ దుర్యోధనుడు స్వయంగా); అడ్డపడి= (అటుపైపు వెళ్ళుండా) అడ్డంపచ్చి; పెనంగెన్= పోరాడారు; పెనంగిన్= (పారు అడ్డగించి తనపై) పోరాటం సాగించగా; తవులన్+పడిన= వారినే తగుల్కొని ఉన్న (అనగా తదేక దిక్కతో వారితోనే యుద్ధానికి దిగుతున్న); ఆ ద్రుపదనందన్= ఆ ధృష్టధ్యమ్ముడిని; కనుంగాన్= చూచి; అనిల తనయుండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; అదల్చి= గద్దించి; నన్నున్= నన్ను (భీముడిని); చూడుము+అనుచున్= చూడుము అంటూ; అడరిన్= ద్రోణాచార్యుల వైపు (భీముడు) విజ్ఞంభిస్తూ ఉండగా; ఆ+పార్వతుండును= ఆ ధృష్టధ్యమ్ముడు కూడ; కూడికొనిన్= (భీముడితో) కలియగా; ఆ+కౌరవ+ఈశ్వరుండును= ఆ దుర్యోధనుడు కూడ; బరవసంబు= (తన సైన్యానికి) ఉత్సాహం; చేయుటయున్= కలుగజేయగా; ఉభయ బలంబులున్= ఇరువైపులలోని సైన్యాలు; పురికొని= విజ్ఞంభించి; తలపడిన్= యుద్ధానికి తలపడగా; సంకుల సమరంబు= ఒకదానిలో నొకటి చొచ్చుకపోయి సాగిన అనగా భయంకరమైన యుద్ధం - సామూహిక యుద్ధం; అయ్యెన్= అయ్యంది; అంతన్= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా విరాటరాజు, తన తండ్రి ద్రుపదరాజు హతులై పడిపోవటాన్ని చూచి ధృష్టధ్యమ్ముడు, 'ఇదిగోనేను ద్రోణుడిని సంహారించకపోతే మా కులక్రమాగతములైన ఆచారాలను, ధర్మాలను అతిక్రమించినవాడనే ఔతాను' అని అక్కడి వారందరూ వినేటట్లు ప్రతిన బూని, పాంచాల సైన్యాన్ని వెంట తీసికొని, ద్రోణుడిపైకి యుద్ధానికి వెళ్ళాడు. అది గమనించి దుర్యోధనుడు - కర్జుడు మొదలైన వారితో వెళ్చి అడ్డగించి ధృష్టధ్యమ్ముడితో యుద్ధం సాగించాడు. ధృష్టధ్యమ్ముడు ముందుకు సాగక, వారితో యుద్ధం సాగిస్తూ ఉండగా, భీమసేనుడు చూచి ధృష్టధ్యమ్ముడిని గద్దించి, తనను అనుసరించు మని చెప్పి, ద్రోణుడి వైపు విజ్ఞంభిస్తూ ఉండగా, ఆ ధృష్టధ్యమ్ముడు

కూడా భీముడితో కలిసి విజృంభించాడు. ఇక దుర్యోధనుడు తన సైన్యాన్ని పురికొల్పాడు. అప్పుడు ఆ రెండు సైన్యాలు ఒకదానితో మరొకటి చొచ్చుకొని పోయి, యుద్ధం చేయసాగాయి. యుద్ధం భయంకరంగా నడిచింది. ఆ సమయంలో.

విశేషం: భీముడు ధృష్టద్యుమ్ముడిని గద్దించిన తీరు మూలంలో ఇట్లు ఉన్నది.

ఖో॥ డ్రుపదస్య కులే జాతః పర్వాత్రై ష్వాస విత్తుము ।
 కః క్షత్రియో మయ్యమానః ప్రేష్టేతారిమపస్తితమ్ ॥
 పితృపుత్ర వథం ప్రాప్య పుమాన్ కః పరిపాలయేత్ ।
 విశేషతమ్తు శపథం శపిత్యా రాజసంసది ॥
 ఏష వైశ్వాసర ఇవ సమిద్ధః స్వేస తేజసత్ ॥
 శరచాపేంధనో ద్రోణః క్షత్రం దహతి తేజసా ॥
 పురాకరోతి నిశ్చేషాం పాండవానా మనీకినీమ్ ।
 ప్రితాః పశ్యత మే కర్మ ద్రోణమేవ ప్రజామ్యహామ్ ॥ (ద్రోణ - 186/51-55)

(పురాకరోతి= సద్యః కరిష్యతీత్యర్థః - యావత్పురానిపాతయో ర్లత్ - ఇతి లట్ పురాకరోతి' అనగా తొందరగా చేయగలడు అని అర్థం - ఇది విశేషార్థ యోగం

(ధృష్టద్యుమ్ముడిని భీముడు గద్దించట మేమి? అనే సందేహ నివృత్తికి ఈ అంశ మిక్కడ ప్రస్తావించబడింది.)

క. విలయించి తామరలలో , నరుణాంశులు సౌభ్రాత్రి సుభగు మగు సౌందర్య స్నారణము నొందగఁ దీఁచెం , దరణి యుదయ శిఖిలమీద ధరణిఁనాథా!

285

ప్రతిపదార్థం: ఓ ధరణిఁనాథా! ఓ ధృతరాత్ర్ష మహారాజా!; తరణి= సూర్యుడు; విరియించి= వికసింపజేసి; తామరలలోన్= కమలాలలో; అరుణః+అంశులు= ఎవ్రని కిరణాలు; చొచ్చి= ప్రవేశించి; సుభగుమగు= భాగ్యవంతమైన; సౌందర్య స్నారణము= సౌందర్యశోభను; అందగన్= పాందేవిధంగా; ఉదయ శిఖిలమీదన్= తూర్పుకొండమీద; తోచెన్= ఉదయించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! పద్మాలలో ఎవ్రని కిరణాలు ప్రవేశించి అని అందంగా ప్రకాశించేటట్లు వికసింపచేసి, సూర్యుడు తూర్పుకొండమిద ఉదయించాడు.

వ. అప్పుడు రెండు దెఱంగుల జనంబులుం గాలోఁచిత కృత్యంబులు సలిపి క్రమ్మాలుగయ్యంబు సేయం దొడంగిలి; ప్రాంద్రేక్షిన నెండ తాకును రేయింటి యలజడియు నష్టటి యాకవియు నొడళ్ళు డిల్లపడం జేసినను మొగంబులు వెడంగు పఱిసిను బోలివోని పారుపంబుల నయ్యరువాగునుం గడంగి కలయన్ బెరసి పెనంగు నా రభసంబునం బెల్లెసుగు ధూశికతంబునం బోయిన రాత్రి మగుడ వచ్చే నను బుభ్రి యెల్లవాలికిం బుట్టె; నట్టియెడ ట్రోణ ధనంజయులు మిసిమింతులుగాక సేనలం జీకాకు పడసీక పాంచి పాంచించిలి; బెట్టిదంబు లగు వివిధార్థ శస్త్ర పాతంబులం గలి తురగ పదాతి ప్రాతంబుల శరీరంబులం దొరంగు రుధిరం బారేణవు నడంచిన కొలఁది నిలువక బహుల ప్రవాహంబులనుత్యాదించే; నార్మలు బోబ్లులం బోట్లు నొఱలు చప్పుళ్ళను జిందంబుల ప్రోత్సహించు బెరసి పరఁగి నలుబిక్కలుం జిక్కటిల్లే; నా సమయంబున. 286

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో అనగా సూర్యోదయం కాగానే; రెండు తెఱంగుల జనంబులున్= రెండువైపులనున్న జనులు; కాల+ఉంచిత కృత్యంబులు= ఆ కాలానికి తగిన దంతధావనాది క్రియలను; సలిపి= చేసి; క్రమ్యాలన్= మళ్ళీ; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయవ్వు+తొడంగిరి= చేయబూనారు; ప్రార్థు+ఎక్కినవ్వు= ప్రార్థెక్కుతూ ఉంటే; ఎండతాకును= ఎండదెబ్బు; రేయంట+అలజడియును= రాత్రి (నిద్రలేకపోవటం చేత కలిగిన) అలసట; అప్పటి+ఆకలియున్= అప్పుడు కలిగిన ఆకలి (ఇవన్నీ కలిసి); ఒడశ్చు= శరీరాలను; డిల్పషడ్ను+చేసినవు= బలహినపరచినప్పటికి; మొగంబులు= ముఖాలను; వెడంగు పఱినవు= విక్రతం చేసినప్పటికి కూడా; పాలివోని పౌరుషంబులన్= తరిగిపోని పరాక్రమాలతో; ఆ+ఇరువాగునున్= ఆ రెండు సైన్యాలు కూడ; కడంగి= యుద్ధానికి పూనుకొని; కలయన్= రెండు ఒకబిగా కలిసిపోయే విధంగా; బెరసి పెనంగు+ఆ రభసంబున్ను= మిక్కెలి పోరాదే ఆ వేగంతో; పెల్లు+ఎసంగు ధూళికతంబున్ను= అభికంగా వ్యాపించిన దుమ్ము కారణాన; పోయినరాత్రి= గతించిన రాత్రి; మగుడన్= మళ్ళీ; వచ్చెను+అను బుద్ధి= వచ్చింది అనే తలంపు; ఎల్లువారికిన్= అందరికీ; పుట్టెన్= కలిగింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ద్రోణ ధనంజయులు= ద్రోణాచార్యులు, అర్జునుడు (వీరిద్దరు); మిసిమింతులు+కాక= అలసిపోయిన వారు కాకుండా (అలసిపోక ఉత్సాహాన్ని చూపిస్తూ); సేనలన్= తమ తమ సైన్యాలను; చీకాకు పడనిక= చెదరి పోసియక; పోదివి= ఉంచి; పోరించిరి= యుద్ధం చేయించారు; బెట్టిరంబులు+అగు= భయంకరంగా ఉన్నట్టి; వివిధ+అప్తు శప్త పాతంబులన్= పలు విధాలైన అప్తుశస్త్రాల సైపాటులతో; కరి= ఏనుగులయ్యుక్క; తురగ= గుర్రాలయ్యుక్క; పదాతి= కాలుబలంయ్యుక్క; ప్రాతంబుల= (ఈ మూడింటి) సమూహాలయ్యుక్క; శరీరంబులన్= శరీరాలనుండి; తొరంగు రుధిరంబు= ప్రవహిస్తూ ఉన్న రక్తం; ఆ రేణువును= ఆ ధూళిని; అడంచిన కొలది= అణాచి వేసేటంత మేరకు; నిలువక= ఆగిపోక (ఇంకా); బహుల ప్రవాహంబులన్= అనేక (రక్త) ప్రవాహాలను; ఉత్సాధించెన్= పుట్టించింది (ఏ ధూళి అయితే సర్వత వ్యాపించి రాత్రి భ్రాంతిని కలుగజేసిందో అంతటి ధూళిని కూడా కరితురగపదాతి దళాల క్షత్రతగాత్రాల నుండి పడిన రక్తం మటుమాయం చేసి, అంతటితో ఆగిపోక ఇంకా ఎన్నో రక్తప్రవాహాలను పుట్టించిందని భావం); ఆర్యులు= సింహాదాలు; బొబ్బులున్= పెద్ద పెద్ద కేకలు (అర్తనాదాలు); పోట్లున్= ముష్ట్య ఘూతాల వలన; ఒఱలు= కలిగిన; చప్పుశ్చును= ధ్వనులు; చిందంబుల వ్రోతయున్= శంఖాదాలు; బెరసి= కలసిపోయి; పరగి= వ్యాపించి; నలుదిక్కులున్= నాల్గు దిక్కులు; పిక్కటిల్లెన్= నిండాయి; ఆ సమయంబున్ను= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఆ సూర్యోదయ కాలంలో రెండు వైపుల ఉన్న వారందరు కాలోచితకృత్యాలను నిర్విర్తించుకొని మళ్ళీ యుద్ధానికి పూనుకొన్నారు. ప్రార్థెక్కింది. ఎండ దెబ్బు, మరియు రాత్రి నిద్రలేకపోవటం. ఆకలి సమయం - ఇవన్నీ కలిసి వాళ్ళ శరీరాలను క్రుంగదీశాయి. మొగాలు విక్రతంగా తోచాయి. అయినా యుద్ధం ఎడతెగకుండా, పౌరుషం కనపరుస్తూ చేస్తూనే ఉన్నారు. ఆ యుద్ధవేగం వలన పెద్ద ధూళి చెలరేగింది. పోయిన రాత్రి తిరిగి వచ్చిందా అనే భ్రాంతి కలిగింది ఆ సైనికులందరికి. ఆ సమయంలో ద్రోణాచార్యులు, అర్జునుడు అలసిపోకుండ తమ తమ సైన్యాలు చెదరిపోకుండా కట్టుదిట్టం చేసి యుద్ధం సాగేటట్లు చేశారు. భయంకరాలైన వివిధశస్త్రాప్తాలు మిద పడడంవల్ల గజ అశ్వ పదాతిదళాల శరీరాలనుండి ప్రవహించే నెత్తురు ఆ ధూళిని అణగించేకొలది నిలువక' ఇంకా ఆ నెత్తురు ఎన్నో పాయలుగా ప్రవహిస్తూనే ఉన్నది. సింహాదాలు, పెద్ద కేకలు (అర్తనాదాలు) పిడికిశ్చు, గుద్దల చప్పుశ్చు, శంఖాదాలు- వీటన్నింటితో దిక్కులన్నీ పిక్కటిల్లాయి. ఆ సమయంలో.

తే. పతియు యువరాజుఁ గవలను బార్థుఁ గురుడుఁ, భీముఁ గర్జుడుఁ దాకి రుద్ధామ లీల
వాల రథ బహుగతులు దుర్మార్గ విశిఖ, విసరణంబులు నద్ధత విధము లయ్యు.

ప్రతిపదార్థం: పతియున్= రాజైన దుర్మార్గనుడు; యువరాజున్= యువరాజైన దుశ్శాసనుడు (వీరిద్దరు); కవలను= నకుల సహదేవులను; గురుడు= విద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యుడు; పార్థున్= అర్జునుడిని; కర్ముడు= కర్ముడు; భీమున్= భీముడిని; ఉద్ధామలీల్ను= భయమును కలిగించే విధంగా; తాకిరి= ఎదుర్కొన్నారు; వారి రథ బహుగతులు= వారి రథాల పలు పోకడలు;

దుర్వార= నిపారింపరాని; విశిఖ= బాణాలయుక్త; విసరణంబులు= ప్రయోగాలు; అమృత విధములు= అచ్చురువు గౌలిపే విధానాలు కలిగినవై; అయ్యెన్= అయినవి.

తాత్పర్యం: దుర్వోధనుడు నకులుడిని ఎదిరించగా, దుశ్శాసనుడు సహదేవుడిని ఎదిరించి పోరాడాడు. ఇక ద్రోణాచార్యుడు అర్థునుడితో పోరు సలిపాడు. కర్ముడు భీముడితో యుద్ధం చేశాడు. వీరందరి యుద్ధం భయంకరంగా సాగింది. వారిరథాల పోకడలు వారి బాణప్రయోగాలు ఎంతో ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించాయి.

**క. నకులుఁడు సృష్టియు నొక్కం , డొకనిం జుట్టుకొని వచ్చు నొప్పును బలుపుం
బ్రకటీక్రూత శౌర్యమ్యును , సకలజనముఁ బ్రస్తుతించే జగతీనాథా!**

288

ప్రతిపదార్థం: జగతీనాథా!= ఓ ధృతరాత్ర్మ మహారాజా!; నకులుఁడు= మాది కుమారుడు నకులుడు; సృష్టియున్= రాజైన దుర్వోధనుడు; ఒక్కండు+ఒకనిన్= ఒకరు మరియుకరిని; చుట్టుకొని వచ్చు+బ్స్పును= చుట్టుముట్టి యుద్ధంచేసే తీరును; బలుపున్= బలాన్ని; ప్రకటీక్రూత శౌర్యమ్యును= ప్రదర్శించబడిన పరాక్రమాన్ని (యుద్ధంలో చూపిన పరాక్రమాన్ని); సకల జనము= సమస్త జనం; ప్రస్తుతించేన్= ప్రశంసించింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాత్ర్మ మహారాజా! నకులుడు, దుర్వోధనుడు - వీరిద్దరూ యుద్ధంలో ఒకరికొకరు చుట్టుముట్టి వచ్చే తీరు, బలము, ప్రదర్శించబడిన పరాక్రమం-వీటిని సమస్త జనుల ప్రశంసించారు.

**క. విను సహదేవుఁడు దుశ్శా , సనుసూతునిఁ దునుమ, నతఁడు సారథిక్రూతం
బును జలుపుచు నేయుచుఁ గవి , సిన నాతఁడు నొంపఁ బఱచేఁ జెడి తురగంబుల్.**

289

ప్రతిపదార్థం: విను= ఓ ధృతరాత్ర్మ మహారాజా! ఇంకా వినుము; సహదేవుఁడు= మాది రెండవ పుత్రుడు (యమజుడు) సహదేవుడు; దుశ్శాసను సూతునిన్= దుశ్శాసనుడి యొక్క సారథిని; తునుమ్= సంహారించగా; అతఁడు= ఆ దుశ్శాసనుడే; సారథి కృత్యంబును= సారథి చేయవలసిన పని రథాన్ని నడపటం - దానిని కూడ; చలుపుచున్= చేస్తూ; ఏయుచున్= యుద్ధాన్ని చేస్తూ; కవిసినిన్= (సహదేవుడిని) ఎదిరించగా; ఆతఁడు= ఆ సహదేవుడు; నొంపఁ= (బాణాలతో) బాధించగా; చెడి= ఆ బాధకు తాళీక శక్తి కోల్పోయి; తురగంబుల్= గుర్రాలు; పఱచెన్= పరుగులు తీశాయి.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాత్ర్మ మహారాజా! సహదేవుడు దుశ్శాసనుడి సారథిని సంహారించగా, వెంటనే దుశ్శాసనుడు తానే రథం నడుపుకొంటూ, బాణాలు ప్రయోగిస్తూ విజృంభించగా, సహదేవుడు గుర్రాలను నొప్పింపగా, అని బాధకు తట్టుకోలేక పరుగులు తీశాయి.

విశేషం: సంస్కృత మూలంలో ఈ దుశ్శాసనుడు సారథి లేక యుద్ధం చేసేటప్పటి స్థితి మనోహరంగా చిత్రించబడింది. (సం. మహాద్రోణ. 188/7-8 గోరఫ్ఫస్టార్ ప్రతి).

**ఉ. భీముఁడుఁ గర్భుఁడుం గబిసి భీమసముద్ధతి నేటులాడి రు
ధ్వామ గదానిపాతన విధంబులు నప్పుడు గల్లె నయ్యెడన్
భీముని వాజులన్ రయము పెంపునఁ గర్భుఁడు గూళ్లె మార్గణ
స్తోమమునం గురుప్రతి చూచ్చులకుం బ్రమడం బొనర్చుచున్.**

290

ప్రతిపదార్థం: భీముండును= భీముడు; కర్ణుండును= కర్ణుడు; కదిసి= (ఒకరి నొకరు) ఫీకొని; భీముసముద్రత్తిన్= భయంకరమైన దర్శంతో; ఏటులాడిరి= యుద్ధంచేశారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఉద్ధమ గదానిపాతన విధంబులు= భయంకర గదాయుద్ధంలోని దెబ్బల విధానాలు; కల్గొన్= కలిగినవి; (కర్ణుభీములిద్దరు మొదట ధనుర్యుద్ధం చేసి, తరువాత కొంతసేపు గదాయుద్ధానికి పూనుకొన్నారని మూల సంస్కృతంలో ఉన్నది); ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో; కర్ణుడు; భీముని వాజులన్= భీముడి అశ్వాలను; రఘును పెంపునన్= వేగాధిక్యంతో; మార్గణాష్టేమునన్= (ప్రయోగించిన) బాణాల సమూహంతో; కురు ప్రతతి చూడ్చులకున్= కురువీరుల చూపులకు; ప్రమదంబు= సంతోషాన్ని; ఒనర్చుచున్= కలుగజేస్తూ; కూల్చొన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు, కర్ణుడు ఫీకొని భయంకరంగా యుద్ధం చేశారు. తరువాత వారిద్దరికి గదాయుద్ధం సాగింది. వారొకరిపై మరియుకరు గదలు ప్రయోగించే తీరు భయంకరమై తోచింది. అప్పుడు కర్ణుడు వేగంగా బాణాల వర్షం కురిపించి, కురువీరులందరికి హర్షాన్ని కలిగిస్తూ భీముడి రథాలను నేలగూల్చాడు.

ద్రోణార్జునుల ద్వంద్వ యుద్ధము (సం. 7-163-20)

వ. పవనసందసుండు నకులస్యందసం బెక్కె: గురుండును గీరీటియు వివిధ బాణాసారంబుల నంబరంబు గప్పుచు సమరపించి సమాప్తి: రట్టియెడ.

291

ప్రతిపదార్థం: పవన నందనుండు= వాయుపుత్రుడు భీముడు; నకుల స్యందనంబు= (కర్ణుడిచే, తన అశ్వాలు సంహరించబడి రథం లేకపోవటంచేత) నకులుడి రథాన్ని; ఎక్కున్= ఆరోహించాడు; గురుండును= ద్రోణాచార్యుడు; కిరీటియున్= అర్జునుడు (పీరిద్దరు); వివిధ బాణ+ఆసారంబులన్= అనేక విధాలైన బాణాల ధారల వర్షాలతో; అంబరంబు= ఆకాశాన్ని; కప్పుచున్= కప్పిపేస్తూ; సమర విహంగు= యుద్ధవిహారాన్ని; సలిపిరి= చేశారు; అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు తన అశ్వాలను నేలగూల్చిన వెంటనే భీముడు తన రథాన్ని విడిచి, సహదేవుడి రథంపైకి వెళ్ళాడు. ద్రోణార్జునులు బాణవర్షాలతో ఆకాశాన్నే కప్పిపేస్తూ యుద్ధం చేశారు. అప్పుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. గురుఁ దేయ నరుఁడు ద్రుంపగఁ, నరుఁ దేయగఁ గురుఁడు ద్రుంప నానావిశిఖు స్ఫురణ పరిహారణముల కఁ, చ్ఛేరు వందుచు సుండి రుభయసేనల జనముల్.

292

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ఆచార్యుడు ద్రోణుడు; ఏయన్= బాణాలు వేయగా; నరుఁడు= అర్జునుడు (ఆ బాణాలను); త్రుంపగఁ= ఖండించి వేయగా; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఏయన్= బాణాలు వేయగా; గురుఁడు= ఆచార్యుడు (వాటిని); త్రుంపగఁ= ఖండించగా; నానా విశిఖ స్ఫురణ పరిహారణములకున్= అనేకములైన బాణాల స్ఫురణ పరిహారించటానికి - ఒకరు ప్రయోగించగా మరియుకరు పరిహారించుట అని భావం; ఉభయసేనల జనముల్= రెండు సైన్యాలలోని జనులు; అచ్ఛేరువు= ఆశ్వర్యాన్ని; అందుమున్+ఉండిరి= పొందుతూ ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ద్రోణార్జునుల యుద్ధం ఉభయ సైన్యాలు ఆశ్వర్యపడే విధంగా సాగింది. ఆచార్యుడు ప్రయోగించిన బాణాలను శిష్యుడు అర్జునుడు ఖండించాడు. అర్జునుడు ప్రయోగించిన బాణాలను ద్రోణుడు ఖండించి వేశాడు. వివిధ బాణాలు మెరుస్తున్నట్టె మెరిసి, మరుక్షణాంలో కనిపించకుండాపోవటానికి జనులందరు ఆశ్వర్యపోయారు.

విశేషం: ‘నానా విశిఖ స్ఫురణ పరిహారణము’ శబ్దప్రయోగం ఆశ్వర్యస్ఫోరకం.

చ. దీరికొని బివ్యబాణములు ద్రోణుడు బల్మిణి సైంద్ర మాచిగా
నరుపయి నేయ నాతడు మనంబును గొంకక తత్తదస్తము
త్వేరశున సేసి యేసి యథలీకరణం బొనలంచి పేర్చుఁ ద
ద్వార శరజాలమున్ గురునివారితమై యడగుం బొలిం బొలన్.

293

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; ఖంద్రము+ఆదిగాన్= ఇంద్రదేవతాకమైన అప్రాప్తి 'ఖంద్రము' అని అంటారు-
ఆ దివ్యాప్తం మొదలుగా గల; దివ్యబాణములు= దివ్యాప్రాలను; దౌరకొని= యత్నించి - ప్రయత్నపూర్వకంగా; బల్మిణిన్= వేగంగా; నరుపయిన్= అర్జునుడిపై; ఏయన్= ప్రయోగించగా; ఆతడు= ఆ అర్జునుడు; మనంబునున్= మనస్సులో; కొంకక= సంకోచపడక; తత్తవ్+అప్తముల్= ఆయా దివ్యాప్రాలను; వెరవున్= నేర్చుతో; ఏసి+ఏసి= శిష్మంగా ప్రయోగించి (ధ్వరుక్కి శిష్మతా సూచనార్థం); అథలీకరణంబు+బనరించి= వైషల్యాన్ని కలుగజేసి (ఆ దివ్యాప్రాలను ప్రత్యప్రాలతో నివారించి); పేర్చున్= విజృంభిస్తాడు; తద్వార శరజాలమున్= ఆ అర్జునుడి దివ్యాప్త సమూహం కూడ; గురు నివారితము+బి= ద్రోణాచార్యుడిచే నివారించబడినదై; పారింబోరిన్= మాటిమాటికి; అడగున్= అణగిపోతుంది.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు ఇంద్రదేవతాకమైన ఖంద్రాప్తం మొదలైన దివ్యాప్రాలను అర్జునుడిపై ప్రయోగించగా,
అర్జునుడు జంకక, వెంటనే ఆ దివ్యాప్రాలకు ప్రత్యప్రాలను ప్రయోగించి వ్యర్థచేసి విజృంభించసాగాడు. అట్లాగే
అర్జునుడు ప్రయోగించే దివ్యాప్రాలను ద్రోణుడు వెనువెంటనే ప్రత్యప్రాలతో నివారించాడు.

విశేషం: ఆయా దేవతా మంత్రసిద్ధితో సిద్ధించి ఎప్పు డవసరమై ఉంటే అప్పుడు ఆ దేవతామంత్రం జసించి ప్రయోగిస్తే చాలు
తమ తమ సామర్థ్యం చూపేవి ఈ దివ్యాప్రాలు - వాయవ్యాప్తం, ఆగ్నేయాప్తం, వారుణాప్తం, బ్రహ్మాప్తం, పాపుపతాప్తం,
ఖంద్రాప్తం మొదలైనవి - ప్రత్యప్రాలంటే? - ఆగ్నేయాప్తం అగ్నిని వర్షించేది, దానికి వారుణాప్తం - జలాన్ని వర్షించేది ప్రత్యప్తం.
ఇల్లాన్నే దివ్యాప్రాలు రామాయణ భారతాలలో వర్ణించబడ్డాయి.

వ. ఇట్లు సద్గుశంబులగు శస్త్ర బల బాహువి వీర్యశోర్యంబు లసద్గుశంబుగాఁ బోరు నగ్గురు శిష్ముల నుపలక్షించి
సుర ఖచర విద్యాధరులు దమలోన్.

294

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ రీతిగా; సద్గుశంబులు+అగు= సమానమై ఉన్నట్టి; శస్త్రబల బాహువీర్య శోర్యంబు= శస్త్రబలం అనగా
దివ్యశప్తాప్త బలం, బాహువీర్యమనగా బాహుబలం, శోర్యమనగా పరాక్రమం - ఈ మూడు గుణాలును; అసద్గుశంబుగాన్= సాటిలేని విధంగా; పోరు+ఆ+గురుశిష్ములన్= యుద్ధం చేసే ఆ గురుశిష్ములైన ద్రోణార్జునులను; ఉపలక్షించి= చూచి; సుర
ఖచర విద్యాధరులు= దేవతలు ఆకాశసంచారులైన బుమలు, సిద్ధులు మొదలైనవారు మరియు విద్యాధరులు; తమలోనన్= తమ మనస్సులలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గురుశిష్ములైన ద్రోణార్జునులు సమానదివ్యశప్తాప్తబలంతో, బాహుబలంతో, పరాక్రమంతో
ప్రదర్శించారు. సాటిలేని విధంగా పోరే ఆ గురుశిష్ములను చూచి దేవతలు, ఆకాశ సంచారులైన విద్యాధరులు
చూచి,

విశేషం: సుర ఖచర విద్యాధరులు అనే సమాస పదంలోని ఖచర పదం మహార్థం కలది. ఖచరులు అనగా ఆకాశాన సంచరించే
స్వభావం గల బుమలు సిద్ధులు, మొదలైనవారు. ఈ అర్థమే మూలానుగుణమయినది చూడండి.

శ్లో॥ తతోఽంతరిక్షే దేవాశ్చ గంధర్వాశ్చ సహస్రః ।
 బుషయః సిద్ధ సంఘాశ్చ వ్యతిష్ఠంత దిదృక్షయః ॥
 తదప్యరోభిరాకీర్తం యక్షగంధర్వ సంకులమ్ ।
 శ్రీమదాకాశ మథవద్ భూయో మేఘాకులం యథా ॥

(ద్రోణ. 188/34 మరియు విద్యాధర పదం గంధర్వాదుల కుపలక్షకం).

- క.** ‘హరుడు వినోదార్థముగా , నిరుమే నయి రణ మొనర్జే; నింతియ కా కి
 ప్వరుసున నక్షాజీ మగు సం , గర మొనరింపంగ నొరులఁ గంటిమె యెందున్?’

295

ప్రతిపదార్థం: హరుడు= శివుడు; వినోద+అర్థముగాన్= విలాసానికై; ఇరుమేను+అయి= ద్రోణార్జునులు అనే రెండు శరీరాలు కలవాడయి (ఈ ద్రోణార్జునులు అనే వీరిద్దరూ శివుని రెండు రూపాలే అని భావం); రణము= యుద్ధాన్ని; ఒనర్జ్స్= చేశాడు; ఇంతియ= ఇంతే; కాక= కాకపోతే; ఈ+ప్వరుసునన్= ఈ విధంగా; అక్కజము+అగు= ఆశ్చర్యకరమైన; సంగరము= యుద్ధాన్ని; ఒనరింపంగన్= చేస్తూ ఉండగా; ఒలన్= ఇతరులను; ఎందున్= ఎక్కుడైనా; కంటిమే?= చూశామా? (చూడలేదని భావం, - ఇంతటి గొప్ప యుద్ధం ఆ శివుడు తప్ప మరెవ్వుడు చేయలేదు - కావున ఆ శివుడే ఈ ద్రోణార్జునుల శరీరాలు ధరించి యుద్ధం చేస్తున్నాడని భావం.)

తాత్పర్యం: ‘శివుడు వినోదార్థం రెండు శరీరాలు ధరించి యుద్ధం చేస్తున్నాడు. అంతేకాని, ఈ విధంగా ఆశ్చర్యకరమైన యుద్ధం ఇతరులు చేయగా ఎక్కుడైన చూచామా?’

విశేషం: ఇంత అద్భుతంగా యుద్ధం చేసే వీరిద్దరు ద్రోణార్జునులు కారు. రెండు వేరు వేరు శరీరాలతో ఉన్న శివుడే అనే అపహ్నావాలంకారం ఇక్కడ వ్యంగ్యంగా భాసిస్తుంది. దినిచేత వారు చేసిన యుద్ధం గొప్పతనం వివరించినట్లయింది.

- వ.** అనుచుండి రప్పుడు.

296

ప్రతిపదార్థం: అనుచుండిరి= (సురభిచర విద్యాధరులు) తమలోన అనుకొన్నారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: (సుర ఖచరవిద్యాధరులు ఆ యుద్ధం చూచి తమలో) అని అనుకొన్నారు. ఆ సమయంలో.

- మ.** క్షితియుం బర్వత కోటియున్ వడకె నగ్నిచ్ఛాయ లయ్యేన్ బిశ
 ల్భతురంభోనిధులుం గలంగె భయలోలం బయ్య దేవత్వజం
 బతి సంక్షోభము నొండె నొక్క మొగి సైస్వర్ధంద్వమున్ ద్రోణుఁ డు
 ధ్యతి బ్రహ్మప్రము హోర్వతో నియతమంతుసూర్లు సంధించినన్.

297

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; నియత మంత్రస్వార్తిన్= నియతమబ్దమైన మంత్రస్వరణింతో (ఆ బ్రహ్మ దేవతా మంత్రాన్ని మనస్యులో భావించి); బ్రహ్మప్రతిము= బ్రహ్మప్రాణైన్ని; మార్వితోన్= అల్లైత్రాటిలో; ఉర్ధుతిన్= చౌర్ధవ్యంతో-దర్శంగా; సంధించినన్= సంధించగా; క్షితియున్= భూమి; పర్వతకోటియున్= పర్వతాల సమూహం; వడకెన్= కంపించిపోయాయి; దిశల్= దిక్కులు; అగ్నిచ్ఛాయలు+అయ్యేన్= అగ్నివంటి ఎర్రని కాంతి గలవి అయ్యాయి; చతురంభోనిధులున్= నాలుగు సముద్రాలు; కలంగెన్= సంక్షోభం చెందాయి; దేవవ్రజంబు= దేవతల సమూహం; భయలోలంబు= భయకంపితం; అయ్యేన్= అయింది.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యులు బ్రహ్మాప్రాన్ని ప్రయోగింప దలచి - నియమపూర్వకంగా మంత్రాన్ని స్మరించి ఆ దివ్యాప్రాన్ని వ్యాఖ్యాతో సంధించటానికి పూనుకొన్న వెంటనే - భూమి, పర్వతాలు వణకిపోయాయి, దిక్కులన్నీ మంటలు చెలరేగాయా అన్నట్లు ఎర్రబారాయి. నాలుగు సముద్రాలూ సంక్షోభించిపోయాయి. దేవతలందరు భయకంపితులయ్యారు. రెండుపక్షాల సైన్యంలోని వారందరు ఒక్క పెట్టున సంక్షోభాన్ని పాందారు.

వ. ఇట్లు సువిహిత సంధానుండై యతం డమ్మపత్రప్రంబుఁ బ్రయోగించిన.

298

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సువిహిత సంధానుండు+బ= శాప్రోక్త ప్రకారంగా చేయబడిన అప్తమంత్రానుసంధానం కలవాడై; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యులు; ఆ+మహాప్రంబువ్= ఆ గొప్ప దివ్యాప్రాన్ని; ప్రయోగించినవ్= ప్రయోగించిన వెంటనే.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శాప్రోక్త ప్రకారంగా మంత్రానుసంధానం చేసి, ఆ బ్రహ్మాప్రాన్ని ద్రోణాచార్యులు ప్రయోగించగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అంతరంగంబునం దొక యింత యేసి, యలుకు లేక తనర్లి బ్రహ్మప్రముఖునన వేడుకకు మరలించిన విధము దోషు, నధ్యతంబుగ వారించె నర్మనుండు.

299

ప్రతిపదార్థం: అర్ఘునుండు= అర్ఘునుడు; అంతరంగంబునందువ్= మనస్సువ్; ఒకింత ఏని= ఒకింతైనా; అలుకు= భయం; లేక= లేకనే; తనర్లి= ఒప్పి; బ్రహ్మప్రముఖునన= బ్రహ్మప్రత్తం చేతనే; వేడుకకువ్= వినోదానికి; మరలించిన విధము= వెనుకు పంపిన విధానం - వినోదం కలిగించటానికి నివారించినట్లు; తోడువ్= స్ఫురించే విధంగా; అద్భుతంబుగవ్= ఆశ్చర్యం కలిగే విధంగా; వారించెవ్= (ఆ బ్రహ్మాప్రాన్ని) నివారించాడు - బ్రహ్మాప్రానికి బ్రహ్మప్రమే ప్రత్యప్తం - కాబట్టి బ్రహ్మప్రంతోనే దానిని నివారించా ఉని భావం.

తాత్పర్యం: అర్ఘునుడు మనస్సువ్ ఏ మాత్రము జంకూ లేకుండా ఆ బ్రహ్మాప్రాన్ని నివారించటానికి ప్రత్యప్తంగా బ్రహ్మాప్రాన్నే విలాసంగా ప్రయోగించి మరలిస్తున్నాడని అనిపించేటట్లు అద్భుతంగా నివారించాడు.

వ. ఇత్తెఱంగున గెలుపాశిటమియు లేక యయ్యిరువురుఁ బోరుటయు, నత్తుటిం గెరలిన సందడి కయ్యంబు కతంబున మాని యగ్గురు పార్థులు పాంచాల కౌరవ బలంబులపైఁ దత్తిమి; రా సంకుల సమరంబున దుశ్శాసనుండు ధృష్టపుష్యమ్యుందాకి యోర్వ్యలేక తొలంగె; నతండు ధ్రోణమీదంగవిసినఁగవలును దోడ్పుడం గృతపర్చు యడ్డపడి పెనంగె; సుయోధనుండును సాత్యకియుఁ దార్జాని తమ శైశవ కీడలు దలంచి యుగ్గడించి 'రాజధర్థం జట్టిద కాక' యని తలంచి పాశిరం జీచ్చి; రట్టి యెడ నా శినివరుండు భూవరువిల్లు ద్రుంచి మేను నొంచిన నోహాటించి యోసలించి దప్పిట్లిర్కాని మగుడ నమ్మాధవానుజుం దలపడి యెప్పటియట్లు కలంగం జీచ్చినం జూచి రాథేయుఁ దయోళ్చధవరుదెసకు నడరినం గని వడముడి యతని మార్జాని తూపులు నిగిడించిన నవి నిలువలించి నప్పుచు నాతం డవ్విరు సారథి సాగయును శరాసనంబు దునియలైతొరగునుజేసిననాబల్లిదుండుబలుగదర్శిప్పిజిట్లుపైచినసూతుండునురథంబునుబోచిట్టైననుం దెరలక సూతసుతుండు శర్వాతంబు నిగిడించె; నప్పు డనేక చతురంగంబు లెడనొచ్చె; ధర్మతనయుండు మాత్స్యాభి బలంబులం బురకొల్పుకొని కుంభసంభవు దిక్కున కురవడించె; నంత మధ్యాహ్నం బగుచు; వచ్చే నా సమయంబున నకుల సహదేవ సమీరనందను లర్చును సుద్ధేశించి యెలుం గెత్తి.

300

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; గెలుపు= జయం; ఓటమియున్= పరాజయం; లేక= లేకుండ; ఆ+ఇరుపురున్= ఆ ఇద్దరు (ద్రోణార్జునులు); పోరుటయున్= యుద్ధం చేయటాన్ని; ఆ+తఱిన్= ఆ సమయంలో; కెరలిన= చెలరేగినటువంటి; సండడి కయ్యంబు కతంబునన్= సంకుల యుద్ధం కారణాన; మాని= విరమించుకొని; ఆ+గురుపార్షులు= ఆ ద్రోణాచార్యార్జునులు; పాంచాల కౌరవబలంబులపైన్= పాంచాల సైన్యంపై, కౌరవ సైన్యంపై; తఱిమిరి= విజ్యంభించారు (ద్రోణుడు పాంచాలసైన్యంపై); అర్జునుడు కౌరవసైన్యంపై, విజ్యంభించారని క్రమంగా అన్వయం; ఆ సంకుల సమరంబునన్= ఆ సంకుల యుద్ధంలో; దుశ్శాసనుడు; ధృష్టద్యుమ్యున్= ద్రుపద రాజకుమారుడైన ధృష్టద్యుమ్యుడిని; తాకే= ఎదిరించి; ఓర్చలేక= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడి ధాటి సహించలేక; తోలంగెన్= (ధృష్టద్యుమ్యుడితో యుద్ధం చేయలేక) వెనుదిరి పోయాడు (అప్పుడు); అతండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడుడు; ద్రోణమీదన్= ద్రోణాచార్యుడిషైకి; కవిసినన్= కలియబడగా; కవలును= నకుల సహాదేపులు (ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడికి); తోడ్పడన్= వృష్టరక్షకులై సహాయంచేస్తూ ఉండగా; కృతవర్గ= దుర్యోధన పక్షియుడైన కృతవర్గ అనే యదువీరుడు; అడ్డపడి= ద్రోణుడికి అడ్డంగా నిలిచి; పెనంగెన్= (ధృష్టద్యుమ్యుడితో) యుద్ధం చేశాడు; సుయోధనుండును= దుర్యోధనుడు; సాత్యకియున్= సాత్యకి (వీరిద్దరు పరస్పరంగా); మార్గొని= యుద్ధానికి తలపడి; తమ శైశవక్రీడలు= తమ బాల్యక్రీడలను; తలంచి= తలచుకొని; ఉగ్గడించి= (ఒకరితో నొకరు) చెప్పుకొని; రాజధర్మంబు= క్షత్రియుల ధర్మం; ఇట్టిది+అ+కాక= ఇటువంటిదే కదా (బంధుత్వాదులను విచారించదని); అని= ఇట్లా; తలంచి= అనుకొని; పోరన్+చొచ్చిరి= యుద్ధం చేయనారంభించారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ శినివరుండు= ఆ సాత్యకి (శిని అనే వాడు సాత్యకి తాత, శిని వంశశేషుడు కాబట్టి సాత్యకికా పేరు); భూవరువిల్లు= భూపతి అయిన దుర్యోధనుడి ధనుషును; త్రుంచి= విరగగొట్టి; మేను= శరీరాన్ని; నొంచినన్= (బాణమాతాలతో నొప్పి కలిగించగా); ఓహటించి= వెనుకకుతగ్గి; ఓసరించి= యుద్ధంసండి తొలగిపోయి; డాప్పి= అలసట; తీర్పుకొని= పోగొట్టుకొని; కొంచెం విశ్రాంతి తీసికొని అని భావం; మగుడన్= మళ్ళీ; ఆ+యోధవ+అనుజున్= ఆ సాత్యకిని (మాధవు డనగా కృష్ణుడు. అతని సోదరుడు, కాన సాత్యకి మాధవానుజాడు); తలపడి= ఎదుర్గొని; ఎప్పటి అట్లు+అ= ఎప్పటి విధంగా (ఇంతకుముందు యుద్ధం చేసిన విధంగానే); పెనంగెన్+చొచ్చినన్= యుద్ధం చేయబునుతూ ఉండగా; చూచి= కనుగొని; రాథేయుండు= రాధాపుత్రుడు కర్ణుడు; ఆ+యోధవరుదెసకున్= యోధశేషుడైన ఆ సాత్యకి వైపునకు; అడరిన్= విజ్యంభించగా; కని= చూచి; వడముడి= భీముడు (వడ అనగా తాపము, ముడి అనగా చోటు - శత్రుతాపస్థానము - స్థానభూతుడు అనునది వ్యుత్పత్తుర్థం - భీముడనే ఆర్థంలో ప్రసిద్ధి); అతనిన్= ఆ కర్ణుడిని; మార్గొని= ఎదిరించి; తూపులు= బాణాలను; నిగిడించినన్= ప్రయోగించగా; అవి= ఆ బాణాలను; నిలువరించి= తోలగింపజేసికొని; నవ్యచున్= మందహోసం చేస్తూ (ఇని నాకొక లెక్కా - అని అనుటే ఆ మందహోసంలోని తాత్పర్యం); అతండు= ఆ కర్ణుడు; ఆ+వీరు సారథి= ఆ భీముడి సారథి; సాగయును= మూర్ఖపోయే విధంగా; (మరియు) శరాసనంబు= (ఆ భీముని) ధనుస్సు; తునియలు+ఇ= తునకలై; తోరఁగను= పడిపోయే విధంగా; చేసినవ్= చేసిన వెంటనే; ఆ బల్లిదుండు= బలిష్టుడైన ఆ భీముడు; బలుగద= దృఢమైన గదను; త్రిప్పి= త్రిప్పి; దృఢంగా (గట్టిగా); వైచిన్= ప్రయోగించగా; సూతుండును= ఆ కర్ణుడి రథసారథి; రథంబును= రథం; పొడి పననున్= మూర్ఖపోయే విధంగా; తెరలక= యుద్ధం నుండి తొలగిపోక; సూతసుతుండు= సూతపుత్రుడు - కర్ణుడు; శర్వాతంబు= బాణాల సమూహాన్ని; నిగిడించెన్= వ్యాపింపజేశాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; అనేక చతురంగంబులు= పెక్కలు చతురంగ పైన్యాలు; ఎడసొచ్చెన్= అడ్డంపచ్చాయి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; మాత్యాది బలంబులన్= మత్య పాంచాలాది పైన్యాలను; పురికొల్పుకొని= ప్రేరేపించుకొని; కుంభసంబవ దిక్కునకున్= ద్రోణాచార్యులవైపు; ఉరవడించెన్= విజ్యంభించాడు; అంతన్= ఆ సమయానికి; మధ్యాహ్నంబు+అగుచు వచ్చెన్= రెండు జాముల పొద్దు అవుతూ వచ్చింది; ఆ సమయంబునన్= అట్టి సమయాన; నకుల సహాదేవ సమీరనందనులు= నకులుడు, సహాదేవుడు, వాయువుత్రుడు అనగా భీముడు - ఈ ముగ్గురు; అర్జునున్+ఉద్దేశించి= అర్జునుడిని గురించి (అర్జునుడితో); ఎలుంగు+ఎత్తి= కంఠస్వరం పోచ్చించి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా జయాపజయాలు అనేవి లేకుండానే ఆ ఇద్దరూ యుద్ధం చేస్తుండగా, అంతలో చెలరేగిన సంకుల యుద్ధం కారణంగా ద్రోణార్జునులు తమ యుద్ధాన్ని మానిసేసి, ద్రోణుడు పాంచాల సైన్యం వైపు, అర్జునుడు కౌరవ సైన్యంవైపు యుద్ధానికి దిగారు. ఆ సంకుల సమయంలో దుశ్శాసనుడు ధృష్టద్యుమ్యుడితో పోరాడి,

అతడి ధాటికి తట్టుకొనలేక దుశ్శాసనుడు ఆ యుద్ధంనుండి తోలగిపోయాడు. ఇక ధృష్టమ్యమ్ముడు ద్రోణుడిని ఎదిరించటానికి వెళ్గా, నకుల సహదేవులు అతడికి సాయపడగా కృతవర్గ అడ్డుపడి యుద్ధం చేశాడు. దుర్యోధనుడు, సాత్యకి - పీరిద్దరూ యుద్ధానికి తలపడి - తమ తమ శైవ క్రీడా విశేషాలను జ్ఞపికి తెచ్చుకొని చెప్పుకొంటూ, ఇట్లా ‘రాజధర్మం ఇట్టిది కదా? అని అనుకొంటూ యుద్ధం చేశారు. అప్పుడు సాత్యకి దుర్యోధనుడి విల్లును తెగగొట్టి శరీరాన్ని గాయపరచగా వెనుకకుతగ్గి తోలగిపోయి, అలసట తీర్చుకొని మళ్ళీ వచ్చి సాత్యకితో ఇంతకు ముందువలె యుద్ధం చేస్తూ ఉండగా, అది చూచి కర్మడు. దుర్యోధనుడికి సహయంగా సాత్యకిపై యుద్ధానికి వెళ్గాడు. అది చూచి భీముడు కర్మడిని ఎదుర్కొని, అతడిపై బాణాలు కురిపించగా, కర్మడూ వాటినన్నింటినీ అవలీలగా నిరోధించి, నవ్యతూ భీముడి సారథిని మూర్ఖ నొందించాడు. విల్లు విరగగొట్టాడు. వెంటనే భీముడు గద గైకొని గిగిర త్రిప్పివేయగా కర్మడి సారథి రథం ముక్కలు అయినా కర్మడు యుద్ధంనుండి తోలగక బాణాలు కురిపిస్తూనే ఉన్నాడు. ఇంతలో చతురంగ సైన్యాలు అడ్డువచ్చాయి. ధర్మరాజు మత్స్యదేశం పాంచాలదేశం సైన్యాలను సమయత్తం చేసికొని ద్రోణుడి సైకి దండెత్తాడు. అంతలో మధ్యాహ్నమైనది. ఆ సమయంలో నకుల సహదేవులు, భీముడు దూరంగా ఉన్న అర్బునుడిని సంబోధిస్తూ గొంతెత్తిబిగ్గరగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. ‘కోలు మసగి గురుండు పాంచాలసేన, నేలకును గోలకును దెచ్చె; సీవు గడగి కొరవులఁ బాయ పఱపు; మేకతము యైన, నతనిఁ బలమార్పుఁ బైకొని యజ్ఞలంబు.’

301

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; కోలు= మిక్కిలి; మసగి= చెలరేగి; పాంచాలసేన= పాంచాల సైన్యాన్ని; నేలకును గోలకును తెచ్చెన్= నేల పాల్చేశాడు (సంహరించాడని భావం); గోలకును తెచ్చెన్= హోహోకారధ్వని పాలు చేశాడు (బాణాలతో మిక్కిలి బాధించి పారద్రోలాడు); (కాబట్టి) నీవు= ఒ అర్బునా! నీవు; కడగి= విజ్యంభించి; కొరవులన్= ద్రోణ రక్షకులై ఉన్న ఆ కొరవ వీరులను; పాయపఱుము= తోలగిపోయే విధంగా అచరించుము (ఈ విధంగా అందరిని ఎడబాసి); ఏకతము+అ= ఒంటరిగా ((క్రియావేషణమిది)); ఐన+అతనిన్= ఉన్న ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; ఆ+బలంబు= ఆ పాంచాలసైన్యం; సైకొని= ఆక్రమించి; పరిమార్పున్= సంహరిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఒ అర్బునా! ద్రోణాచార్యుడు పాంచాల సైన్యంపై చెలరేగిపోయాడు. సైన్యాన్ని నేల గూలుస్తూ హోహోకారం పుట్టించాడు. కాబట్టి ఆ ద్రోణుడికి రక్షకులైఉన్న కొరవవీరులపై విజ్యంభించి పారద్రోలుము. అప్పుడు ఒంటరి అయి నిలిచిన ద్రోణాచార్యుడిని ఆ పాంచాల సైన్యమే ఆక్రమించి సంహరించివేస్తుంది.

విశేషం: దీనికి సంస్కృత మూలం ఇది.

శ్లో॥ యవో చ భీమసేనశ్చ ప్రాక్రోశం స్త్రే ధనంజయమ్ ।
అభిధవార్ఘున! క్షీప్రం కురూన్ ద్రోణాదపామద ।
తత ఏనం హనిష్యంతి పాంచాలా హతరక్షిణమ్ ॥ (ద్రోణ. 189/63-64)

2. నేలకున్ గోలకున్ తెచ్చె - అనేటప్పుడు తెచ్చె అనే పదం రెండింటితో అన్వయిస్తుంది. ఇట్లా పదాకృతి చేయటాన్ని అనుషంగం అంటారు.

ఎ. అనుచు నయ్యాచార్యుషై గవిసి; లట్లు పెక్కబలంబులు గ్రమ్మినుఁ బటు ప్రదరజాలంబులు వఱపి పాడిసేయు నమ్మపోత్తు నాలోకించి ధర్మతనయ భీమసేన మాట్లాటనయులు గూడికొని తమలోన.

302

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= ఇట్లు అంటూనే; ఆ+ఆచార్యుషైన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిషై; కవిసిరి= కలియబడ్డరు; ఇట్లు= రః విధంగా; పెక్కబలంబులు= అనేక సైన్యాలు; క్రమ్మినుఁ= ఆవరించగా; పటు ప్రదర జాలంబులు= శక్తిమంతములైన బాణాల సమాహాలను; పఱపి= వ్యాపింపజేసి; పాడి+చేయు+ఆ+మహాత్మున్= నుగ్గునుగ్గు చేస్తూ ఉన్న - అనగా ఖండిస్తూ ఉన్న - ఆ మహాత్ముడిని అనగా ద్రోణాచార్యుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ధర్మతనయ, భీమసేన, మాట్లాటనయులు= ధర్మరాజు, భీముడు, మాది కుమారులు కవలు నకుల సహదేవులు; కూడికొని= కలిసి; తమలోనన్= తమలో.

తాత్పర్యం: ఇట్లు అర్జునుడితో ఉచ్చేస్యారంతో అంటూనే ద్రోణాచార్యుడిషైకి దూసుకుపోయారు. ఇట్లు ఎన్నో సైన్యాలు చుట్టుముట్టగా ద్రోణాచార్యుడు వాటినన్నింటిని వాడిఅయిన బాణాజాలంతో నుగ్గునుగ్గు చేస్తూనే ఉన్నాడు. ఇది గమనించి, ధర్మరాజు, భీముడు, నకుల సహదేవులు తమలో ఇట్లు తలపోసారు.

మ. ‘కరులం గూల్చుచు, దేరులన్ నఱకుచున్, గల్లిల్ ఫోటమ్ములన్ నరులన్ నెత్తుటఁ దేల్చుచున్, దొరల నానారూపఖండంబు లై తొరగం జేయుచుఁ గుంభజాండు విలసర్దీర్ధండ చండాక్షతిం దెరలం బైజనుదెంచు నేపు మనలం బీర్పంగ నోపుం దుబిన్.

303

ప్రతిపదార్థం: కరులన్= ఏనుగులను; కూల్చుచున్= కూలదోస్తూ; తేరులన్= రథాలను; నఱకుచున్= నరకివేస్తూ; గజిల్= సింహానాదం చేసి; ఫోటమ్ములన్= అశ్వాలను (మరియు); నరులన్= సైనికులను; నెత్తుటఁ= నెత్తురులో; తేల్చుచున్= తేలుస్తూ; దొరలన్= ప్రభువులను; నానా రూప ఖండంబులు+ఇ= అనేక రూపాలుగల అనగా తల, మొండము, కాళ్ల చేతులు అనే రూపాలతోనున్న తునకలై; తొరగన్= పడిపోయే విధంగా; చేయుచున్= చేస్తూ; కుంభజాండు= ద్రోణాచార్యుడు; విలసత్త+దోర్ధండచండ+ఆక్షతిన్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న బాహుదండములు గలిగినటువంటి భయంకరమైన ఆకారంతో; తెరలన్= కలగే విధంగా (ఇది క్రియావిశేషణం); పైన్= (మన) పైకి చనుదెంచు+ఏపు= వస్తూ ఉండే విజ్ఞంభణం; తుదిన్= చివరకు; మనలన్= మనలనందరిని; తీర్పంగన్+బిపున్= సంహారించ సమర్థమవుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘ఆ ద్రోణాచార్యుడు గజాలను నేల గూలుస్తూ రథాలను భగ్గం చేస్తూ అశ్వాలను పదాతి దళాలను నెత్తురులో ముంచి తేలుస్తూ మన వీరుల నెందరినో ముక్కలుచేసి వారి తలలు, బాహువులు మొదలైన అవయవాలు అక్కడక్కడ చెదరి పడేటట్లు చేస్తూ. బాహుబలం మెరిసిపోగా భయంకరమైన ఆకారంతో మన పైకి వస్తూ ఉన్న విజ్ఞంభణం చూస్తూ ఉంటే తుడకు మనలను కూడా సంహారించే సామర్థ్యం గలదిగా ఉన్నది.

ఎ. ఎవ్వరికేని నిలువలింప నలవి గాదు; నరుండును ధర్మపరుండై యూరకున్నవాడు; దెగువకుం జీరం’ దనుచు దలంకిలి; వాల తెఱంగు గనుంగిని కమలనాభుండు దమతేరు వారల కడకుం గొనిపశయి కిరీటితో నిట్లనియె.

304

ప్రతిపదార్థం: (ఆ, పైనుఁ జనుదెంచు నేపు) ఎవ్వరికిన్+ఏని= ఎవ్వరికి కూడ; నిలువరింపన్+అలవి+కాదు= అపటానికి శక్యంకాదు; నరుండును= అర్జునుడును; ధర్మపరుండు+ఇ= ధర్మాసక్తుడై (గురువధధర్మంకాదనిభావించి); ఊరక+ఉన్నవాడు= ఊరకున్నాడు- ద్రోణిడిని వధించే ప్రయత్నం చేయటం లేదని భావం; తెగువకున్= ఆ సాహసానికి; చౌరండు= పూనుకొనడు; అనుచున్=

ఇట్లూ (తమలో తాము) అనుకొంటూ; తలంకిరి= చింతించారు; వారి తెఱంగున్= ఆ ధర్మరాజుడుల తీరు; కమంగాన్= గమనించి; కమలనాభుండు= కృష్ణుడు; తమ తేరు= తమ రథాన్ని; వారల కడకున్= ఆ ధర్మరాజుడుల సమీపానికి; కొనిపోయి= తీసికొనిపోయి; కిరీటిలోన్= అర్ధనుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఎవరికి కూడా ఆప వీలుకాదు. ఇక అర్ధను డందామా? గురువథ ధర్మం కాదని ఆ సాహసానికి పూనుకోక ఊరుకొన్నాడు.' ఇట్లూ ధర్మరాజుడులు చింతిస్తా ఉంటే, అది గమనించిన కృష్ణుడు, వెంటనే తమ రథాన్ని వారున్న వైపునకు తోలుకొని వెళ్లాడు. వారు వినేటట్లు అర్ధనుడితో ఇట్లూ అన్నాడు:

చ. 'అని మొన దేవ దానవుల కైనను గెల్చు నశక్త మిమ్మపో
త్తుని; నొకమందు సెప్పెదు; సుతున్ హాతుఁ డయ్యే ననంగ విన్న యం
తన యితుఁ డాయుధంబు బిగు ద్రావి యచ్ఛేతుఁ బొందు; నప్పు దీ
తనఁ బలమార్పవచ్చు; నిభి తప్ప నుపాయము గల్ల దెమ్మెయిన్.'

305

ప్రతిపదార్థం: అని మొనన్= రణాగ్రమందు (ఉన్న) - యుద్ధం చేస్తా ఉన్న; ఈ+మహాతుణ్ణున్= మహానుబావుడైన ఈ ద్రోణాచార్యుడిని; దేవ దానవులకున్+ఖను= దేవతలకైనా, రాక్షసులకైనా కూడా; గెల్చున్= జయించటానికి; అశక్యము= శక్యం కాదు (అయినా కూడ అతనిని గెలువటానికి); ఒక మందు= ఒక ఉపాయం; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను (అదేమంటే?); సుతున్= తన కుమారుడైన అశ్వత్థామను గూర్చి; (సుతుండు అని పారాంతరంలో స్వప్తత ఉన్నది); హాతుఁడు+అయ్యెన్= సంహారించబడ్డాడు; అనంగన్= అని అంటూ ఉండేటప్పుడు; విన్న+అంతన్+అ= వినిన వెంటనే; ఇతడు= ఈ ద్రోణాచార్యుడు; ఆయుధంబు= తన చేతిలో ఉన్న ఆయుధాన్ని; దిగుద్రావి= విడిచిపెట్టి; అచ్ఛేతన్= నిశ్చేషణ్ణాన్ని; పొందున్= పొందుతాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఈతనిన్= ఈ ద్రోణాచార్యుడిని; పరిమార్పవచ్చున్= సంహారించ వీలవుతుంది; ఇది తప్పన్= ఇదిగాక; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానూ; ఉపాయము= (వేరే) ఉపాయం; కల్లదు= లేదు.

తాత్పర్యం: ఈ ద్రోణాచార్యుడిని యుద్ధంలో గెలువటం దేవతలకు కాని దానవులకు కాని అసాధ్యం. అయినా ఇతడిని జయించటానికి ఒక ఉపాయం చెప్పుతాను. తన కుమారుడు అశ్వత్థామ సంహారించబడ్డాడని వింటే చాలు, ఆయుధాన్ని విడిచి యుద్ధాన్ని మానివేస్తాడు. ఆ సమయంలో ఇతడిని సంహారించవచ్చును. ఇదితప్ప ఇతడిని సంహారించటానికి మరో మార్గం లేదు.'

వ. 'కావున నశ్వత్థామ సచ్చే నని యొక్కరుం డతనికిఁ జెప్పుటయ కర్జం' బనిన విని యచ్ఛటియందఱు 'నిభియ మే' లని; రర్చునుండు దాని కొడంబడక యుండే; బాండవాగ్రజుండు విషాదంబుతో విచారించే; దదనంతరంబ.

306

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; అశ్వత్థామ= ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు, అశ్వత్థామ; చచ్చెన్= మృతి చెందాడు; అని= ఈ విధంగా; ఒకగ్రుండు= ఒక వ్యక్తి; అతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడికి; చెప్పుట+అ= చెప్పుటమే; కర్జంబు= కర్తవ్యం; అనినన్= అని చెప్పగా; విని= సావధానంగా విని; అచ్ఛటి+అందఱున్= అక్కడ ఉన్న వారందరుకూడ; ఇది+అ= ఇదే; మేలు+అనిరి= హితమైనదని అన్నారు (కాని); అర్ధనుండు= అర్ధనుడు ((ద్రోణాచార్యులకు ప్రియశిష్యుడు కాబట్టి); దానికిన్= ఆ చెప్పిన దానికి; ఒడంబడక= ఒప్పుకొనకుండా; ఉండేన్= ఉన్నాడు; పాండవ+అగ్రజుండు= పాండవుల జ్యేష్ఠబ్రాత ధర్మరాజు; విషాదంబుతోన్= దుఃఖంతో; విచారించేన్= శప్త త్యాగం చేసినవాడిని సంహారించటం ధర్మత్రికుమణం కాదా అని ఆలోచించాడు; తద్ద+అనంతరంబు+అ= తరువాత.

తాత్పర్యం: ‘కాబట్టి అశ్వత్థామ మృతి చెందా డని ఎవడో ఒక డతనికి చెప్పటమే ప్రస్తుత కర్తవ్యం’ అని కృష్ణుడు చెప్పగానే విన్నవారందరు ‘ఇట్లా చేయటమే మంచి’ దన్నారు. కానీ, అర్జునుడు మాత్రం దాని కొప్పుకొనలేదు. ధర్మరాజు దుఃఖంతో ఆలోచించసాగాడు. ఆ తరువాత.

క. భీమునిచే నని నష్టి, త్థామ యనం బరఁగు భద్రదంతి వడిన ను
ద్వామగతి నన్నెపుమ్ముగఁ, నామారుత పుత్రుఁ దేగి యగ్గురుతోడన్.....

307

ప్రతిపదార్థం: భీమునిచేన్= భీమసేనుడి చేత; అనిన్= యుద్ధంలో; అశ్వత్థామ+అనన్= అశ్వత్థామ అని పిలువబడి; పరఁగు= ప్రసిద్ధిని చెందిన అనగా అశ్వత్థామ అనే పేరుతో ప్రసిద్ధి చెందిన; భద్రదంతి= భద్రగజం; పడినన్= పడిపోగా - అనగా సంహరించబడగా; ఆ మారుత పుత్రుఁడు= ఆ వాయువందనుడు భీముడు; ఉద్ధామ గతిన్= గొప్ప అనగా వేగవంతమైన; నడకతో; ఏగి= వెళ్లి; ఆ+నెపముగైన్= అశ్వత్థామ గజసంహారం అనే మిషతో; ఆ+గురుతోడన్= ఆ ట్రోణాచార్యుడితో.

తాత్పర్యం: భీముడి చేతిలో అశ్వత్థామ అనే ఏనుగు మృతి చెందింది. ఆ నెపంతో భీముడు అతివేగంగా వెళ్లి ట్రోణాచార్యుడితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వ. ‘అశ్వత్థామ సచ్చే’ నని చెప్పటయుఁ’ జిత్తంబు జల్లని చెదర బెదలయి నతండు దన కొడుకు నష్టపీర్యాది గుణంబులు గుణతించి యప్పలుకులు పెడచెపులం పెట్టి కలఁక లేక ధృష్టిద్యుమ్ముషై గవిసి పెల్సేసి, యతని కడ్డపడిన పాంచాల రథికుల నిరువాలి వేవుర వథియించి, మాత్స్యబులంబున కుత్తికి యేనూఅలు రథంబులు బటివేలు మాతంగంబుల నన్నియ తురంగంబులం బోలగిసి, తేజరిల్లి రాజుల గములకు నాదిగొనునుప్పుడు విశ్వామిత్ర జమదగ్గి భరద్వాజ గౌతమ కశ్యప వశిష్ఠాత్మిత్రబ్భుతి మునివర ప్రకరం బాతని పాపి కేతెంచి-‘భారద్వాజా! నీనుబ్రాహ్మణమండవు, వేదవేదాంగవిదుండవు; నీకుసంగ్రామంబునేయ ధర్మంబగునే? యింతకు మున్న చేసితేసియుం జేసితి గాని, కాలంబు పూర్ణం బయ్యు గాన నింక సమరంబు నుడుగుట మేలు; మా మాటలు వట్టి యాయుధంబులు వట్టి శాంతిఁ బోందు’ మని చెప్పి యంతర్థానంబు సేసిన న వ్యిత్తపరుండు వారల పలుకు లూహించి భీమసేను వచనంబులం దలంచి యగ్గాగంబునకు వట్టి యున్న ధృష్టిద్యుమ్ముం గనుంగాని వికల చిత్తుండును శోకాయత్తుండును నగుచు నిజపుత్రుండు సచ్చుట బ్రదుకుట, యజాత తత్తు వలన నుస్సరూపు దెలియువాడై యతని నడిగె; నయ్యవసరంబున వాసుదేశుం దవ్వసుమతీపతి కిట్లినియె.

308

ప్రతిపదార్థం: అశ్వత్థామ+చచ్చెను+అని= అశ్వత్థామ మృతిచెందాడని; చెప్పటయున్= చెప్పగానే; చిత్తంబు= మనస్సు; జల్లు+అని= జల్లు అనే జల్లుం చేసి; చెదరన్= చలించి పోగా; బెదరియున్= భయపడిపోయి; అతండు= ఆ ట్రోణాచార్యులు; తన కొడుకు +అష్టపీర్య+అది గుణంబులు= తన కుమారుడైన అశ్వత్థామకు గల దివ్యాత్మ సామర్థ్యం మొదలైన గుణాలను; గుణతించి= భావించి; ఆ+పలుకులు= ఆ భీమసేనుడి మాటలు; పెడచెపులన్+పెట్టి= విన్న లెక్కచేయక; కలఁక= అయ్యి నా కొడుకుపోయడే అనే బాధ; లేక= లేకుండా; ధృష్టిద్యుమ్ముషైన్= ధృష్టిద్యుమ్ముడిషైకి; కవిసి= లంఘించి; పెల్లు= మిక్కటంగా; ఏసి= బాణాలు ప్రయోగించి; అతనికిన్= ఆ ధృష్టిద్యుమ్ముడికి; అడ్డపడిన= అడ్డం వచ్చిన-ట్రోణాచార్యుడి బారినుండి కపాడవచ్చిన; పాంచాలరథి కులన్+ఇరువదినేవురన్= ఇరువదివేల పాంచాలదేశు రథికులను; వథియించి= వథించి; మాత్స్యబులంబునకున్= మత్స్య దేశు సైన్యానికి; ఉత్తికి= పరుగెత్తి; ఏనూఅలు రథంబులన్= అయిదు వందల రథాలను; పదివేలు మాతంగంబులన్= పదివేలఏనుగులను; అన్ని+అ తురంగంబులన్= అన్నే గుర్రాలను-పదివేల గుర్రాలనని భావం; పారిగొని= వథించి; తేజరిల్లి= పారుషదీపీతోవెలిగిసోతూ;

రాజుల గములకున్= రాజుల సమూహాలకు; ఆదిగోను+అప్పుడు= కన్న వేసే సమయంలో; విశ్వామిత్ర జమదగ్ని భరద్వాజ గౌతమ కశ్యప వసిష్ఠ+అత్రి ప్రభుతి మునివర ప్రకరంబు= విశ్వామిత్రుడు, జమదగ్ని, భరద్వాజుడు, గౌతముడు, కశ్యపుడు, వసిష్ఠుడు, అత్రి ఈ సప్తబుషుమలు మొదలుగా గల బుషిశ్చేషుల సమాహం; ఆతని పాలికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుల సమీపానికి; ఏతెంచి= వచ్చి; భారద్వాజా!= భరద్వాజ కుమారుడైన ఓ ద్రోణా!; నీవు బ్రాహ్మణుండవు= నీవు బ్రాహ్మణుడిని; వేదవేదాంగ విదుండు= బుగ్గేదాది చతుర్యేదాలను మరియు శిక్షాది వేదాంగాలను ఆరింటిని తెలిసిన వాడిని; సంగ్రామంబు= యుద్ధం; చేయన్= చేస్తే; నీకు ధర్మంబు+అగునే?= నీకు ధర్మముతుందా? (కాదని భావం); ఇంతకున్ మున్ను= ఇంతకంటే పూర్వం; చేసితి(వి)+ఏని+యున్, చేసితి(వి)+కాని= చేస్తే చేశావుగాక-చేసినదాని గురించి మాకిప్పుడు పట్టింపు లేదు; కాలంబు= నీ జీవితకాలం; పూర్వంబు+అయ్యెన్+కాన్న్= నిండింది కొబట్టి; ఇంకన్= ఇక; సమరంబున్+ఉడుగుట= యుద్ధం చాలించటం; మేలు= ఉచితం; మా మాటలు+పట్టి= మా యొక్క మాటలను గ్రహించి; ఆయుధంబులు+పెట్టి= శస్త్రాలు క్రిందపెట్టి - శస్త్రత్యాగంచేసి; శాంతిన్= శమాన్మి; పొందుము అని; చెప్పి= బోధించి; అంతర్ధానంబు+చేసినన్= మాయమయిన తరువాత; ఆ+విప్రవరుండు= ఆ బ్రాహ్మణశేషుడు అనగా ద్రోణుడు; వారల పలుకులు= ఆ బుషుల మాటలను; ఊహించి= ఆలోచించుకొని - ఆ మాటల తాత్పర్యం గ్రహించి; భీమసేను వచనంబులు= భీముడి మాటలను (అశ్వత్థమ హతుడయ్యాడనే మాటలను); తలంచి= తలచుకొని; అగ్రభాగంబునకున్= ముందు వైపునకు; వచ్చి ఉన్న= వచ్చినటువంటి; ధృష్టధృష్టమ్మున్= ధృష్టధృష్టమ్ముడిని; కనుంగొని= మాచి; వికల చిత్తుండును= వ్యాకులమైన మనస్సు కలవాడుగాను; శోక+అయిత్తుండును+అగుచున్= దుఃఖానికి లోవైనవాడుగాను ఉంటూ; అజాతశత్రువలనక్= ధర్మరాజువలన; ఉన్నరూపు= ఉన్నటువంటి పరిస్థితిని - నిజాన్మి; తెలియువాడు+ఇ= తెలిసికొనేవాడై; నిజపుత్రుండు= తన కుమారుడు; చచ్చుటు= చావటం; బ్రదుకుటు= బ్రతికి ఉండటం; అతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; అడిగెన్= అడిగాడు; ఆ+ఆవసరంబునక్= ఆ సమయంలో; వాసుదేవుండు= కృష్ణుడు; ఆ+వసుమతీపతికిన్= ఆ ధర్మరాజుతో (వసుమతికి భూమికి పతి ప్రభువు= రాజు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ‘అశ్వత్థమ మృతుడైనాడు’ అని చెప్పాడు. వెంటనే ద్రోణాచార్యుడు చిత్తం జల్లుమనగా భయపడినా, తన కొడుకు పరాక్రమాన్ని దివ్యాత్మ సామర్థ్యాన్ని తలపోసి, భీముడి మాటలు లెక్కపెట్టక మనస్సులో ఏ సంకోచం లేక ధృష్టధృష్టమ్ముడిపై దాడి చేశాడు. బాణాల వర్షం కురిపించాడు. అడ్డం వచ్చిన పాంచాల రథిక వీరులను ఇరువది వేల మందిని వధించి. వెనువెంటనే మత్స్యదేశపు సైనికుల మిాదికి వెళ్ళి, అయిదు వందల రథాలను, పదివేల ఏనుగులను, పదివేల గుర్రాలను సంహరించి. అమిత పరాక్రమంతో వెలుగుతూ రాజుల సమూహాల మిాద కన్నవేసిన సమయంలో కశ్యపాది సప్తబుషుమలను ముందుంచుకొని ఎందరో బుషిప్పవరులు ద్రోణాచార్యులకు ప్రత్యక్షమై ‘ఓ ద్రోణా! నీవు భరద్వాజముని కుమారుడైన బ్రాహ్మణుడిని. వేదవేదాంగాలు తెలిసినవాడిని. అటువంటి నీ విట్లా యుద్ధం చేయటం ధర్మమా? ఇక ఇంతవరకు యుద్ధం చేస్తే చేశావు నీ జీవితకాలం చెల్లిపోయింది. అందువల్ల నీవు యుద్ధం చాలించటం మంచింది. చేతనున్న ఆ శస్త్రాన్ని ఇక విడిచి పెట్టుము; శాంతించుము’ అని చెప్పి, వారు మాయమయ్యారు. ద్రోణాచార్యుడు ఆ మునులు చెప్పిన మాటలు ఆలోచించుకొని, భీముడు చెప్పిన మాటలను గుర్తుచేసికొని, ఎదుట పొంచి ఉన్న ధృష్టధృష్టమ్ముడిని చూచి మనస్సు వికలమై, దుఃఖంతో- తన కుమారుడు మరణించాడో లేక బ్రతికి ఉన్నాడో అజాతశత్రువు ధర్మరాజు వలన సత్యం తెలుసుకోవలెనని అతడిని అడిగాడు. ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 1. కశ్యపాదులు సప్తబుషుమలు - అందుకే ఆ ఏడుగురి నామన్నిర్దేశం చేయబడింది. దానికి ప్రమాణం

శ్లో॥ కశ్యపోత్తిర్భరద్వాజః విశ్వమిత్రోఽథ గౌతమః!

జమదగ్ని ర్వసిష్టశ్చ సాధ్యో ఘైవాష్యరుంథతీ ॥

ఈ సమయములలోపాటు మహాపతివ్రత పసిష్టమత్తి అరుంథతి కూడ పూజానీయురాలని ఆమె కూడా ఇక్కడ స్వరించబడింది.

2. ద్రోణుడిని చూచి ఆ బుమలు వేదవేదాంగవిధుడ వని అన్నారు. వేదాలు నాలుగు బుగ్యేదం, యజ్ఞేదం, సామవేదం, అధర్యోదావేదం అనేవి - ఈ వేదాలకు అంగాలు ఆరు.

శ్లో॥ శిక్షా వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తి ర్జ్యోతిషం తథా ।

కలప్రశ్నేతి షడంగాని వేదస్యాహసర్వోపిషణః ॥ ఇవి వేదాంగాలు.

3. ద్రోణాచార్యుడి మనస్సు వికలమై క్షోభించటానికి కారణాలు లెండు. ఒకటి కొడుకు మరణవార్త; లెండు ధృష్టద్యుమ్యుడు తన ఎదుట యుద్ధానికి నిలువటం. ధృష్టద్యుమ్యుడు ద్రోణుడి మరణానికి ఆవిర్భవించినవాడు. ద్రుపదుడు ద్రోణుడికి బాల్యమిత్రుడు. ద్రోణుడు పరశురాముడివలన అప్రతివిద్య పొంది, బాల్యమిత్రుడని ద్రుపదుడి దగ్గరకి వెళ్ళాడు. ద్రుపదుడు బాల్య స్నేహస్నీ మరచి దరిద్రుడన్న భావంతో ద్రోణుడిని అవమానించాడు. దానికి ప్రతీకారంగా ద్రోణుడు పార్శ్వాడి ద్వారా గురుదక్షిణ రూపంలో ద్రుపదుడిని జయించి బంధించి తెప్పించుకొన్నాడు. తగిన గుణపారం చెప్పి అర్థరాజ్యం మాత్రం ఇచ్చి అతడిని విడిచివేశాడు. కానీ, ద్రుపదుడు ఆ ద్రోణుడిపై ప్రతీకార జ్యోతిషో యజ్ఞం చేసి, ద్రోణుడి మరణాన్నికి ధృష్టద్యుమ్యుడిని పుత్రుడిగా పొందాడు. ధృష్టద్యుమ్యుడి పుట్టుకలోని విశేషం ఏమిటంటే - అతడు అగ్నికుండం నుండి కవచ కిరీటాదులు ధరించి, ఆయుధపాణి అయి సద్గోయోవనం కలిగి ఆవిర్భావం చెందాడు. ద్రౌషాది కూడా అప్పుడే సద్గోయోవన అయి ఆవిర్భవించింది. (చూ. ఆంధ్ర మహాభారతం, ఆదిపర్వం, సమాశ్యాసం 17-20 పద్మాలు).

తే. ‘అడరి యి బివసము నపరాష్టమునను , ద్రోణు దని సేసిన ట్లైను ద్రుంగిపేశిక
యుండ నేర్చురే యిక్కడి యోధు లెవ్వ , రైన? విను నుతి గాదు సత్యమ్ము సుమ్ము!

309

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుడు= ద్రోణాచార్యుడు; అడరి= చెలరేగి; ఈ దివసమున్+అపరాష్టమునను= ఈ దినం అపరాష్టముయంలో (సూర్యుడుదయించినప్పటి నుండి అస్త్రమించే వరకు ఎంత సమయం ఔతుందో దానిలో అయిదింట నాలుగో భాగం అపరాష్టం, మధ్యాహ్నం తరువాతిది అపరాష్టం); అని= యుద్ధం; చేసినట్లు+ఖన్న= చేసినట్లయితే; ఇక్కడి యోధులు+ఎవరు+ఖన్న= ఈ మన పైన్యంలో ఉన్న ఎంతటి గొప్పయోధులైనా; త్రుంగిపోక= తెగిపోక; ఉండనేర్చురే!= ఉండజాలుతారా! (యుద్ధంలో ద్రోణుడి కంటబడి బ్రతికి బయటపడే వారేవరు కూడ ఉండగని భావం); విను= సాధానంగా వినుము ధర్మరాజా!; నుతి కాదు= (ఇది) ప్రశంస కాదు - ప్రశంసార్థం చేస్తే అతిశయోక్తి కాదని భావం; సత్యమ్ము సుమ్ము= సత్యం సుమా! ఉన్న యథార్థ విషయాన్నే చెప్పాను - మరేదో కాదని భావం.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు విజ్ఞంభించి ఈరోజు అపరాష్టం దాకా యుద్ధం చేస్తే ఈ పక్షంలోని యోధులెవరైనా మరణించకుండా మిగిలి ఉండగలరా? ఇది నిజం. ప్రశంస ఏమాత్రం కాదు. (ఇక ఆలోచించు)

విశేషం: ‘అపరాష్టం అంటే, అహ్నః అపరః దివసం యొక్క అపరభాగ మని వ్యత్పత్త్యర్థం.’ ఈ పదం రూథం కాబట్టి అపరాష్టాకాలం అనే అర్థంలోనే ప్రయోగించబడుతుంది. ఒక్కదినానికి అయిదు కాలాలు. అపి. 1. ప్రాతఃకాలం, 2. సంగమకాలం, 3. మధ్యాహ్నాకాలం, 4. అపరాష్టాకాలం, 5. సాయంకాలం అనేవి - దినం అంటే సూర్యోదయం నుండి సూర్యాస్తమయం వరకు గల కాలం. ఆ కాలంలోని అయిదు భాగాలలో నాలుగవ భాగం అపరాష్టం.

క. మము నీతని కొప్పింపక , సముచితముగఁ గాచికాను; మనస్తువచన దీ పము లేదు ప్రాణరక్షణ , సమయంబున; నతని కొడుకు సచ్చెన యనుమీ!

310

ప్రతిపదార్థం: మమున్= మములను; ఈతనికిన్= ఈ ద్రోణుడికి; ఒప్పింపక= అప్పజెప్పక; సముచితముగన్= తగిన విధంగా; కాచికానుము= రక్షించుకొమ్ము; ప్రాణరక్షణ సమయమున్వ= ప్రాణాల రక్షణ సందర్భంలో (ప్రాణాలను రక్షించుకొనే నిమిత్తం అని భావం); అసత్యవచన దోషము= అసత్యం పలుకుట వలన కలిగే దోషం; లేదు= ఉండదు (కాబట్టి); అతని కొడుకు= ఆ ద్రోణుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ; చచ్చెను+ఆ= చావనే చవ్వడు ('అ' అవధారణార్థకం) (నిశ్చయంగా మృతి చెందాడు); అనుము+ఈ!= అని చెప్పుమా! ('ఈ' సంప్రార్థనార్థకం).

తాత్పర్యం: మమ్మందరిని ఈ ద్రోణుడికి అప్పజెప్పకుండా తగువిధంగా కాపాడుకొనుము. ప్రాణాలను కాపాడు కొనే సమయంలో అసత్యాన్ని పలుకుటలో ఏ దోషం లేదు. 'అశ్వత్థామ హతు డయునాడు' అని ద్రోణుడితో చెప్పవయ్యా!

వ. అని పనిచె; సట్టియెడ నయ్యుభిప్పిరుతో భీమసేనుం 'దే నప్పుడు కృష్ణండు సెప్ప నయ్యోధవరు వధియించును పాయంబు విని యిచియమనంబున నుండి మాళవేంద్రుండుగు నింద్రవర్షవారణంబశ్వత్థామ యనుపేరటిబినాచేతఁజచ్చె; నబి నెపంబుగ నతనికి నశ్వత్థామ సచ్చెనని చెప్పితిఁజెప్పిన నొక్కింత విచాలించి యమ్మాట దెస ననాదరంబు సేసే; నీకు విజయంబు గోలి హితం బుపదేశించు నీ గోవిందుని వాక్యం బుల్లంఫుంపక నీవు నట్ల చెప్పుము; నీ వచనమ్ము నమ్మి యతండు గయ్యంబు సేయఁ జేయాడక చెడు' నని యెత్తి చెప్పుటయు.

311

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా పలికి; పనిచెన్= ప్రేరేపించాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ+యుధిష్ఠిరుతోన్= ఆ ధర్మరాజుతో; భీమసేనుడు; ఏను= నేను; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కృష్ణండు= కృష్ణుడు; చెప్పన్= చెప్పగా; ఆ+యోధవరున్= ఆ యోధులలో మేటి అయిన ద్రోణాచార్యుడిని; వధియించు+ఉపాయంబు= చంపే ఉపాయం; విని= విన్నవాడవై; అది+అ= అదే; మనంబున్వ= మనస్సులో; ఉండన్= ఉండగా (మనస్సులో ఎప్పుడూ అదే మెదలుతూ ఉండగా) (అశ్వత్థామా హతః అని చెప్పటానికి నే నొక ఎత్తు వేశాను అదేమిటంటే); మాళవ+ఇంద్రుండు+అగు+ఇంద్రవర్షవారణంబు= మాళవదేశాధికుషైన ఇంద్రవర్గజం; అశ్వత్థామ పేరటిది= అశ్వత్థామ అనే పేరు గలది; నాచేతన్= నాచేత; చచ్చెన్= చచ్చింది; అది= ఆ అశ్వత్థామ నామక గజసంహారం; నెపంబు+కన్= మిషగా; అతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడికి; అశ్వత్థామ+చచ్చెన్= అశ్వత్థామ హతుడయ్యాడు; అని చెప్పితిన్= అని చెప్పాను; చెప్పిన్= చెప్పగానే; ఒక్కింత= కొంచెంసేపు; విచారించి= ఆలోచించి; ఆ+మాటదెసన్= ఆ పలుకువైపు; అనాదరంబు= నిర్మక్యం; చేసెన్= చేశాడు; నీకున్= ఓ ధర్మరాజా! నీకు; విజయంబు+కోరి= విజయాన్ని ఆకాంక్షించి; హితంబు= మేలు; ఉపదేశించు+ఈ గోవిందుని వాక్యంబు= ఉపదేశించే ఈ కృష్ణుని మాట; ఉల్లంఫుంపక= దాటక; నీపును= నీవు కూడ; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; చెప్పుము; నీ వచనమ్ము= నీ మాటను; నమ్మి= విశ్వసించి; అతండు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయన్= చేయటానికి; చేయి+అడక= చేయి కడలక; చెడున్= నశిస్తాడు; అని= అనే విధంగా; ఒత్తి= గట్టిగా; చెప్పుటయున్= చెప్పగానే.

తాత్పర్యం: అని పలికి, ఆ పనికి ప్రేరేపించాడు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజుతో భీము డన్నాడు - 'కృష్ణుడు ద్రోణవధకై చెప్పిన ఉపాయం అప్పుడు విన్నాను; వినిపుటి నుండి అది నా మనస్సులో మెదలుతూ ఉన్నది. నా చేతచచ్చిన అశ్వత్థామ అనే గజం మాళవరాజు ఇంద్రవర్గై జ్ఞాపకం వచ్చింది. అది నెపంగా ద్రోణుడితో అశ్వత్థామ మరణించాడని చెప్పాను. కానీ, ఆ ద్రోణాచార్యుడు నా మాటవై కొంత విచారించి నిర్మక్యం చేశాడు.

నీకు విజయంకోరి హితంచెప్పే ఈ కృష్ణుడి మాటలు దాటకుండా ఆ విధంగా చెప్పుము. నీ మాట నమిస్తే ద్రోణుడు యుద్ధం చేయటానికి చేయాడక నశిస్తాడు అని గట్టిగా చెప్పగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

థర్మజుడు ద్రోణునితో నశ్వత్థామ సచ్చే నని యేముగు నెపంబునఁ జెప్పుట (సం. 7-164-105)

క. మధి నయ్యరువుర మాటలు , బదిలంబుగు బట్టికొనుటుఁ, బట్టియు నెట్లుం
దుబి నబి యట్లుల కాగల , యబియై యుండుటను, దాని కత డొడబుడియేన్.

312

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఇరువురమాటలున్= ఆ ఇద్దరు అనగా కృష్ణుభిములు చెప్పిన మాటలు కూడ; మదిన్= మనస్సును; పదిలంబుగన్= దృఢంగా; పట్టికొనుటన్+పట్టియున్= పట్టుకొనటం వలన; ఎట్లున్= ఎట్లాగైనా; తుదిన్= చివరకు; అట్లు= అదే విధంగా; కాగల అది+బఁడుండుటను= అవుతుంది కాబట్టి; దానికిన్= వారు చెప్పినదానికి; అతఁడు= ఆ థర్మజు; ఒడబడియేన్= అంగీకరించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కృష్ణుడు, భీముడు ఇద్దరు చెప్పిన మాటలు థర్మజు మనస్సును గట్టిగా పట్టుకోవటంవల్ల, చివరకు అది అట్లా జరుగవలసి ఉన్నందువల్ల ఆ విధంగా చెప్పటానికి అంగీకరించాడు.

వ. ఇట్లు సమ్మతించి.

313

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అంగీకరించి.

క. అసృత భయము నాజిజయము , గొనియెడు తమకంబు పెంపు గుబియింపగుఁ బాం
డునరేంద్రు సగ్రాతనయుం , డనుమానము వాయు బెట్టి యస్త్రగురునితోన్.

314

ప్రతిపదార్థం: అసృత భయమున్= అసత్య భయమును; ఆజిజయమున్+కొనియెడు, తమకంబు పెంపు= యుద్ధ విజయాన్ని పొందే ఆస్తక్తియొక్క ఆధిక్యం - అనగా మిక్కుటమైన ఆస్తక్తి; కుదియింపగన్= క్రుంగింపగా; పొండు నరేంద్రుని+అగ్రతనయుండు= పొండురాజు జ్యోతిష్టముత్రుడు థర్మజు; అనుమానము= సందేహాన్ని; పాయున్+పెట్టి= తొలగించుకొని; అస్త్రగురునితోన్= అస్త్ర విద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యుడితో.

తాత్పర్యం: అసత్యభయాన్ని యుద్ధంలో విజయం సాధించాలి అనే బలమైన ఆకాంక్ష అణగించగా, ఏ సందేహం లేక థర్మజు ద్రోణాచార్యుడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. వలయు కొలఁది నెలుంగెత్తి వర్ష సమితి , యచ్ఛపదఁగ ' సశ్వత్థామ సచ్చే' ననియె
నని పదంపడి యల్లన యతని చెవికి , వినగ రాకుండఁ 'గుంజర' మనియె నథిప!

315

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; వలయు కొలఁదిన్= కావలసినంత - అనగా తానెంత బిగ్గరగా చెప్పవలయున్ అంత బిగ్గరగా; ఎలుంగు= కంరస్సరాస్సి; ఎత్తి= హెచ్చించి; వర్ష సమితి= అక్షరాల సముదాయం; అచ్చ పడగన్= సృష్టింగాతెలిసే విధంగా; అశ్వత్థామ+చెప్పున్= అశ్వత్థామ మరణించాడు; అనియెన్= (అని) అన్నాడు; అని= ఇట్లా పలికి; పదంపడి= వెంటనే; అల్లన= మెల్లగా; అతని చెవికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుల చెవులకు; వినగన్+రాకుండన్= వినరాకుండా ఉండే విధంగా కుంజరము=

ఏనుగు; అనియేన్ = (అని) అన్నాడు - హతమయింది; అశ్వత్థామ (కాని అది) గజం అని అన్నాడు (గజము అని మెల్లగా పలికి ద్రోణునకు వినరాకుండా చేశాడు)

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజ! బిగ్గరగా, కంరస్యరాన్ని హెచ్చించి ఉచ్చారణ స్ఫ్పంగా ఉండే విధంగా ‘అశ్వత్థామ చచ్చెను’ అని వెంటనే ఏనుగు అనే మాట ద్రోణాచార్యుడికి వినబడకుండ మెల్లగా అన్నాడు.

విశేషం: అశ్వత్థామ అనే గజం హతమయింది నిజమే - కాని, ద్రోణుడి శ్రవ్షకు అది ఉత్తరం కాదు. హతమయింది అశ్వత్థామ అని బిగ్గరగా చెప్పి ‘ఏనుగు’ అనే మాట మెల్లగా అనటంచేత ద్రోణాచార్యులకు వినరాక నిజంగా అశ్వత్థామ తన కుమారుడే మరణించాడని భావించాడు. ఈ సత్యం కపటంతో కూడింది. కాబట్టి సత్య మనిపించుకోదు సత్యం నతత్త్వం యచ్చల మఖ్యపేతమ్’ అని ధర్మ సూక్తుల్యాన్ని వివరించారు పెద్దలు. కావున ధర్మరాజు పలికింది అన్యతమే అయింది.

వ. ఇ వ్యాధంబునం బలుకుటయు.

316

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పలుకగానే.

క. నేలకు నల్లెడు పాడువును, గ్రాలుచు మును మెఱయు గురుని రథచక్రము ఉ
క్షీలంబున సమరజయ, శ్రీ లోపము దెలియ నంటసిలఱబడియే సృపా!

317

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; నేలకున్= భూమికి; నల్లెడు పాడువున్= నాలుగువేళ్ళ ఎత్తున; క్రాలుచున్= నడుస్తూ; మును= పూర్వం; మెఱయు= ప్రకాశించే; గురుని రథ చక్రములు= ద్రోణాచార్యుడి రథానికున్న చక్రాలు; ఆ+కాలంబునన్= ఆ సమయాన; సమరజయశ్రీ లోపము= యుద్ధంలో జయలక్ష్మీ లోపం; తెలియన్= తెలిసే విధంగా; అంటసిలన్= (నేలకు) తాకే విధంగా; పడియెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఇంతకుముందు భూమికి నాలుగువేళ్ళ ఎత్తున నడుస్తూ తిరిగే ద్రోణుని రథచక్రాలు, ఆ సమయంలో ద్రోణుడికి యుద్ధవిజయం లోపిస్తుందని తెలియజేసే విధంగా నేలను తాకాయి.

విశేషం: భూభాగానికి నాలుగువేళ్ళపైన తిరిగే రథం ఎవరిది అనే సంశయం కలుగుతూ ఉన్నది. ఆ రథం ద్రోణాచార్యుడిదని తిక్కన ఈ పద్యంలో చెప్పాడు. ఇక సంస్కృత మూలం ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ అవ్యక్త మప్పిలీ రాజ్య హతః కుంజర ఇత్యుత :

తస్యపూర్వం రథః పృథ్వీః చతురంగుః ముచ్చితః :

బభూవిషం చ తేవోత్సే తస్య వాహః స్ఫురణ్ మహీమ్'

అనగా అతడు పలుకగానే అతని అశ్వములు భూమిని అంటినవి. ఈ శ్లోకానికిగల పూర్వ సందర్భాన్ని బట్టి ‘తస్య వాహః’ అనే పదాలకు ధర్మరాజు గుప్రాలు అనే అర్థమే ఔతున్నది. ఈ శ్లోకం తరువాతి శ్లోకం ఇది

శ్లో॥ యుధిష్ఠిరాత్మ తద్వాక్యం త్రుత్యా ద్రోణో మహారథః :

పుత్రవ్యసన సంతప్తే నిరాశో జీవితేఽభవత్ (ద్రోణ - 190/56-57)

ఈ శ్లోకార్థం విచారించినా కూడా వెనుకటి శ్లోకంలోని తస్యవాహః (అతడి అశ్వములు) అనే దానికి ద్రోణుడి అశ్వాలు అనే అర్థం కుదురటంలేదు. ఇంత వరకు ఎన్నడూ అసత్యమాడని వాడు ధర్మరాజు- అందుకే అతడి రథం భూమికి నాలుగువేళ్ళ

ఎత్తున నడుస్తూ ఉండేది. ఇప్పుడు అసత్యమాడడు కదా! వెంటనే ఆ రథం నేలమై పడిపోయింది. పూర్వాపర సందర్భాలు ధర్మరాజు రథమనే భావాన్నే కలిగిస్తూ ఉన్నవి. తిక్కన మాత్రం ద్రోణుడి రథాన్నే అట్లా చిత్రీకరించాడు.

మాల శ్లోకాలనుబట్టి చూచినా ఆ గుర్రాలు ద్రోణుడి వనే భావించారు కొందరు. ఆ వార్తను వినటానికి పూర్వం ద్రోణుడి అశ్వులను సారథి అతివేగంగా నడిపించాడు. అందుచేత అని భూమికి నాలుగంగుళాలు ఎత్తున దుమికేవి. ఇప్పుడు దుర్యార్థ చెవినిబడగానే ద్రోణుడు క్రుంగిపోవటంవలన, సారథి ఆ గుర్రాల పట్టు సడలించటం వలన, అని నేలకు ఆని నిలిచాయి అని భావించాలి. అంతేకాని ధర్మరాజు అసత్యమాడటానికి, గుర్రాలు క్రింద ఆనటానికి సంబంధం ఏమిటి? అందుచేత ఇక్కడ తిక్కన భావమే సమంజసమని తోస్తుంది. 320 పద్యం వల్ల ద్రోణుడి పరిస్థితి అర్థమవుతుంది.

వ. అప్పుడు.

318

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. తనుఁ బాండుతనయులకు ద్రో , హసిగా నక్కుంభజస్తుఁ దూహించుచు న
ముస్తునులట్టు సెప్పి; రటుగా , వును గా కేమి యిబి దగవనుం బొమ్మునుచున్.

319

ప్రతిపదార్థం: తనువ్= తను; పాండు తనయులకువ్= పాండు పుత్రులైన ధర్మరాజులకు; ద్రోహసిగావ్= ద్రోహం చేసిన వాడినిగా; ఆ+కుంభజన్ముడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడు; ఊహించువ్= ఊహిస్తూ; ఆ+మునులు= ఆ కశ్యపాది బుములు; అట్టువ్= ఆ విధంగా; చెప్పిరి= చెప్పారు; అటు= ఆ విధంగా; కావున్వ్= అగుతుంది కాబట్టి; కాక+ఏమి?= కానీ ఏమి? ('ఏమి' ప్రశ్నార్థకం); ఇది= ఈ చేసే యుద్ధం; తగవు= ధర్మమే (న్యాయమే); అవున్వ్= అవుతుంది; పామ్ము= నిశ్చయం; అనుచున్వ్= అంటూ.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు తాను పాండవులకు ద్రోహం చేస్తున్న వాడినని అనుకొంటూ, ఆ మునులు ఆ విధంగా చెప్పారు. అట్లా జరిగితే జరుగనీ ఏం? అయినా నేను ఇట్లా యుద్ధం చేయటం న్యాయం, అని తలపోస్తూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

శా. ధృష్టద్యుమ్మునీ జూచుచున్ రణసముద్రేకంబు బాహంబలా
వప్పంభంబును శౌర్యనిర్వహణ గర్వస్ఫూర్తియుం దొంటియు
తుష్టప్తంబును దక్కిస్తుక్కి వగ బుభ్రిం జీకువీకాడగాఁ
జేష్టోవానతఁ బొంబి యగ్గరుఁడు సంక్లిష్టాంగుఁ దై యున్డెడన్.

320

ప్రతిపదార్థం: ధృష్టద్యుమ్మునీవ్= ధృష్టద్యుమ్ముడిని; చూచుచున్= చూస్తూ; రణసముద్రేకంబు= యుద్ధ విజ్యంభణం; బాహంబల+లవప్పంభంబును= భుజ బలగర్యం; శౌర్య నిర్వహణ= శౌర్యత్వం ప్రకటించటంలో; గర్వస్ఫూర్తియున్వ్= దర్శస్ఫూరణ; తొంటి ఉత్కృష్టత్వంబును= మొదటి గొప్పతనం; తక్కి= తగ్గిపోయి - అనగా క్షీణించి (ఆ కారణాన); ప్రుక్కి= మూర్ఖుచెంది; వగ= పుత్రమరణజన్యమైన దుఃఖం; బుభ్రిన్వ్= మతిని; పీకువీకాడగాన్వ్= మిక్కిలి వికలం జేయగా; చేష్టోవానతన్వ్+పాంది= చేష్టోవాతత్యాన్ని పాంది - చేష్టలుడిగి; ఆ+గురుఁడు= ఆ ద్రోణుడు; సంక్లిష్ట+అంగుఁడై= ముడుచుకోబడిన కర చరణా దృపయవాలు కలవాడై; ఉన్న+ఎడన్వ్= ఉన్న సమయంలో.

తాత్పర్యం: ధృష్టద్యుమ్ముడిని చూస్తూ, యుద్ధాదేకాన్ని, బాహంబలగర్యాన్ని, శౌర్యాన్ని ప్రకటించటంలో దర్శాన్ని, ఇదివరకటి అతిశయాన్ని కోల్పోయి, బలపీచాపడి, దుఃఖం మనస్సును మిక్కిలి కలతనొందించగా చేష్టలుడిగి, ముడుచుకొనిపోయిన అవయవాలు కలవాడై ఉండగా.

- వ. అతని వథంబునకై పాంచాలవిభుని వేలిమిం బుట్టినవాఁ డగుట నప్పార్ఘతుండు దత్స్వమయజనితోత్సాహారోషు విశేషాయత్తచిత్తుం డగుచు నమ్మహీసురుమీదం గవిసి యేసిన ననికి నొల్లని యుల్లంబును బరుని యుల్లాసంబుసహింపలేని తేజంబునుబురికొని యతండు వోరం దిదంగిన దివ్యాప్తుంబులుప్రతిభాసింపక యుండె; నట్లయినను మనసుబలిమి కలిమిం బ్రకృతి బాణంబుల నాతని బాణబాణాసన రథ రథ్య సూత కేతనంబులు వౌడిసేసే; నాధ్వప్రధ్యమ్ముండు గద గొనినం దునియలు గావించెఁ; బలకయు వాలునుం గొని వచ్చి యవీరుండు సారథి తురంగంబుల యంగంబుల ప్రయ్యనేయుఁ దత్స్వరవాల భేటపాటనంబు సేసి తనువునం జండకాండంబులు నించె; నట్లు నించి నొంచినం గని శినివరుండు గృహకర్మ కృతవర్షుల తోడం బెనంగు చుండియుఁ గ్రూరనారాచ దశకం బయ్యాచార్యుమేన నిగిడించెఁ; నంత నత్యంతరయంబునం జనుదెంచి యనిలనందనుండు ద్రుపదనందనుఁ గుంభసంభవు బాలికిం దహించుకొని పాఠయినం బొమ్మని పలికి, దెందం బెప్పటి చందం బగుటయు నిశ్శలభావం బొండె; నివ్వధంబున నాలుగు బివసంబులు నొక్కరాత్రియు నేనగు బివసంబులో నిరువబి గడియలు నిరువబి యొక్కవే యట్లాడ భండనంబు సేసి పాండవబలంబులునుఱుమాడి పేరడవిగొనికాళ్ళిపొనుంగుపడిన కాళ్ళిచ్చుకైవడిం గుదిసియ మ్మహాత్ముండు.

321

ప్రతిపదార్థం: అతని వథంబునకై= ఆ ద్రోణాచార్యుల వథ కొరకు; పాంచాల విభుని వేలిమిన్= ద్రుపదరాజు (చేసిన)హోమకుండము నందుండి; పుట్టినవాఁడు+అగుటన్= పుట్టి ఉన్నవాడు అగుటచేత; ఆ+పార్ఘతుండు= ఆ ధృష్టధ్యమ్ముడు; తత్స్వమయ జనిత+ఉత్సాహారోషు విశేష+ఆయత్తచిత్తుండు+అగుచున్= ఆ సమయంలో పుట్టిన ఉత్సాహాక్రోధాలకు మిక్కిలి అధీనమై మనస్సు కలవాడై; ఆ+మహీసురవరుమీదన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిపైకి; కవిసి= ఉరికి; ఏసినన్= బాణాలు వేయగా; అనికిన్= యుద్ధానికి; ఒల్లని+ఉల్లంబునన్= ఇష్టపడని మనస్సుతో; పరుని+ఉల్లాసంబును= శత్రువు మిడిసిపాటును; సహింపలేని తేజంబును= బీర్యజాలని ప్రతాపం; పురికని+అతండు= చెలరేగి ఆ ద్రోణాచార్యుడు; పోరన్+తోడంగినన్= యుద్ధానికి పూసుకొనగా; దివ్య+అప్తుంబులు= ఇంద్రాప్తం మొదలైన అప్తములు; ప్రతిభాసింపక+ఉండన్= స్నురించకుండా అయినవి; అట్లు+ అయినను= అట్లు అయినపుటికి; మనసు బలిమి కలిమిన్= మనోబలంతో - యుద్ధం చేయటానికి మనస్సు బలాత్మారించటంవలన; ప్రకృతి బాణంబులన్= సహజములైన బాణాలతో; అతని= ఆ ధృష్టధ్యమ్ముడి; బాణ= (ప్రయోగించిన) బాణాలను; బాణాసన= ధనుస్సును; రథ= రథాన్ని; రథ్య= అశ్వాలను; సూత= సారథిని; కేతనంబులు= ధ్వజాన్ని (ద్వంద్య సమాసం కాబట్టి బహువచనం, ద్వితీయర్థమున ప్రథమావిభక్తి); పాఁడి+చేసన్= నుగ్గునుగ్గు చేశాడు - ఖండించాడని భావం; ఆ ధృష్టధ్యమ్ముండు= అన్ని కోల్పోయిన ఆ ధృష్టధ్యమ్ముడు; గద= గదను; కొనినన్= తీసికొన్న వెంటనే; తునియలు= తునకలుగా; కావించెన్= చేశాడు (రథం, సూతుడు, అశ్వాలు; ధనుర్యాణాలు నశించి ఏపీ కూడా) యుద్ధానికి లేకపోవటం వలన; పలకయున్= డాలు; వాలునున్= ఖడ్డాన్ని; కొని= తీసికొని; వచ్చి= వచ్చి; ఆ+వీరుండు= ఆ ధృష్టధ్యమ్ముడు; సారథి తురంగంబుల+అంగంబులన్= సారథియొక్క మరియు అశ్వాలయొక్క శరీరాలను; ప్రయ్యున్+ఎయన్= తుత్తునుకలయ్యేటట్లు కొట్టగా; తద్ది= అతడియొక్క కరవాల= ఖడ్డంయొక్క భేటి= డాలుయొక్క; పాటనంబు= ఖండనం; చేసి= చేసి; తనువునన్= శరీరంపై; చండకాండంబులు= భయంకరమైన బాణాలను; నించెన్= నింపాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; నించి= నింపి; నొంచినన్= నొప్పింపగా; కని= చూచి; శినివరుండు= సాత్యకి; కృషు, కృష్ణ, కృతవర్షుల తోడన్= కృపాచార్యుడు, కర్ణుడు, కృతవర్షు అనే వారితో; పోరుచుండియున్= యుద్ధం చేస్తూ ఉండి కూడా; కూరారనారాచ దశకంబు= భయంకరమైన బాణాల దశకాన్ని అనగా - బాణాలను పదింటిని; ఆ+ఆచార్యుమేనన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడి

శరీరంపై; నిగిడించెన్= వ్యాపింపజేశాడు (పది బాణాలతో కొట్టడు); అంతన్= ఆ సమయాన; అత్యంత రయంబునన్= మిక్కిలి వేగంగా; చనుదెంచి= వచ్చి; అనిల నందనుండు= భీముడు; ద్రుపదనందనున్= ధృష్టద్యుమ్యుడిని; కుంభసంభవ బారికిన్= ద్రోణాచార్యుల గురికి, అనగా ద్రోణాచార్యుడికి లక్షం కాపటాన్ని; తప్పించుకొని= తప్పించివేసి; పోయి నన్= తీసికొని పోగా (ద్రోణాచార్యుడి ఎదుటనున్న ధృష్టద్యుమ్యుడిని ప్రక్కకు తొలగించుకొని పోతూ ఉండగా); పోయినన్+పామున్+అని పలికి= (ద్రోణుడు) పోతేపో అని పలికి; డెందంబు= మనస్సు; ఎప్పటి చందంబు= ఎప్పటి విధంగా; అగుటయున్= కాగానే; నిశ్చలభావంబు= నిశ్చలత్వాన్ని; ఒందెన్= పాందాడు (యుద్ధాన్నికి తనను పురికొల్పిన ధృష్టద్యుమ్యుడు యుద్ధం విడిచి భీముడి ద్వారా తొలగి పోయాడు. ఇక నా అంతట నాకు యుద్ధంతో పనిఏమి? అని తలంచి పూర్వ విధంగా తన మనస్సు ప్రశాంతమై ఉండగా యోగ నిష్టపూన తలచి కదలక మెదలక ఉన్నాడని భావం); ఈ+విధంబునన్= ఈ ప్రకారంగా; నాలుగు దివసంబులు= నాలుగు దినాలు; ఒక్క రాత్రియున్= ఒక రాత్రి; ఏను+అగు దివసంబులోన్= అయిదవరోజున; ఇరువది గడియలు= ఇరవై గడియలు (సూర్యోదయం నుండి 20 గడియలు దివసం గతించేటంత వరకు) (గడియ అనగా రెండున్నర గంటలు కాబట్టి సుమారు మధ్యాహ్నం రెండు గంటల సమయం వరకు అని భావం); ఇరువది యొక్కవేలు+అట్టలు= ఇరువయ్యోక్కవేల మొండాలు; ఆడన్= నృత్యం చేసేటట్లు; భండనంబు+చేసి= యుద్ధం చేసి (ఈ యుద్ధంలో ఇప్పుడు 21వేల మంది తలలు తెగగొట్టాడని భావం); పాండవ బలంబులన్= పాండవుల పైన్నాలను; నుఱుమాడి= సంహరించి; పేరడవిన్= మహారణాన్ని; కొని= చేపట్టి; కొల్పి= దహించి; పానుంగు పడిన కార్చిచ్చుకైవడిన్= చల్లారిన దావాగ్నివలె; కుదిసి= ఉపశమించి; ఆ+మహాతుండు= ఆ మహానుభావుడు ద్రోణాచార్యుడు.

తాత్పర్యం: అతని వథకై ద్రుపదుని హోమకుండం నుండి పుట్టినవాడు కావటం చేత ఆ సమయంలో కలిగిన ఉత్సాహారోషాలకు విశేషంగా స్వాధీనమైన మనస్సు కలవాడై, ఆ ద్రోణుడిమియాదికి విజృంభించి బాణాలు వేయగా, యుద్ధం చేయటానికి ఇష్టంలేని ద్రోణుడి మనస్సులో, శత్రువుయొక్క ఉత్సాహాన్ని సహించలేని పరాక్రమం క్రమ్యకొని యుద్ధానికి పూనుకోగా, ఆయనకు దివ్యాప్తాలు స్ఫురించలేదు. అయినా మనోబలంతో సహజ బాణాలతోనే ధృష్టద్యుమ్యుడి బాణాలను, ధనుస్సును, రథాన్ని, రథాశ్వాలను, సారథిని, రథకేతనాన్ని నుగునుగ్గ చేశాడు. ధృష్టద్యుమ్యుడు గదతీసుకోగా, దానిని ముక్కలు చేశాడు. తరువాత ధృష్టద్యుమ్యుడు డాలును ఖడ్డాన్ని తీసుకొని ద్రోణుని రథసారథి శరీరాన్ని, గుర్రాల శరీరాలను ముక్కలయ్యేటట్లు కొట్టగా గురుడు అతని ఖడ్డాన్ని, డాలును ఖడించి, అతని శరీరంనిండా భయంకరాలైన బాణాలు నింపాడు. ఆ విధంగా నింపి ధృష్టద్యుమ్యుడిని నాప్రింపగా, సాత్యకి చూచి, తాను కృప, కర్ణ, కృతవర్గులతో యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నా, పది వాడిబాణాలు ద్రోణుడి శరీరంలో నాటాడు. అప్పుడు భీమసేనుడు మహావేగంగా వచ్చి; ధృష్టద్యుమ్యుడు ద్రోణుడి బారిన పడకుండా తప్పించి తీసుకొనిపోగా, ద్రోణుడు పామున్ని పలికి, మనస్సు పూర్వస్థితికి రాగా ప్రశాంతతను పాందాడు. ఈ విధంగా నాలుగురోజులు, ఒక రాత్రి, అయిదవరోజులో ఇరువది గడియలు - ఇరువదియొక్క వేల మొండెములు నేలపడి ఆడగా యుద్ధంచేసి, పాండవ బలాలను సంహరించి, మహారణాన్ని దహించి కాంతివిహీనమైన కార్చిచ్చువలె తగి ఆ మహానుభావుడు ద్రోణుడు(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ; ‘కార్చిచ్చు కైవడిన్’ అన్నచోట ఉపమాలంకారం.

- సి. సంగరంబును దన్చి సని శాంతిఁ బొందిన , చిత్తంబుతోఁ దముసేన దిక్కు
గనుగొని పెలుచ నోకర్ష! యోక్కప! యో సు , యోధన! పాశిర న న్నాత్రి యెపుడుఁ
జెప్పుడు; రేసు నాచే నయినంతయుఁ , జైసితి; నింక నిశ్చింతవృత్తి
సుగతికిఁ జనుఁ గోల తగ నుజ్జగించెద , బాణసనంబును బాణములను;
- తే. దెలివి గలిగి మనుం' డని పలికి శరశ , రాసనము లూడ్చి తేలపై ననఫుమూల్తి
యెప్పుఁ గూర్చుండి సంబృత యోగనిష్ట , నొంది తేజోమయాత్ముఁ దై యుండె నథిప!

322

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; సంగరంబున్= యుద్ధంలో; తన్చి= తృప్తిని; చని= పొంది; శాంతిన్= శమాన్ని;
పొందిన చిత్తంబుతోన్= పొందిన మనస్సుతో; తమ సేన దిక్కు= తమ పైన్యంపైపు; కనుగొని= చూచి; పెలుచన్= బిగ్గరగా;
ఓ కర్ష!= ఓయి కర్షా!; ఓ కృప!= ఓ కృపా!; ఓ సుయోధన!= ఓయి దుర్యోధనా! (వినండి); పోరన్= యుద్ధం చేయటానికి;
నన్నున్= నన్ను; ఒత్తి= గట్టిగా; ఎపుడున్= ఎల్లప్పుడు; చెప్పుడురు= చెప్పుతారు (కదా)!; ఏను= నేను; నాచేన్+అయిన+అంతయున్= నా చేతనయినంత; చేసితిన్= చేశాను; ఇంక= ఇక; నిశ్చింతవృత్తిన్= చింతలేని ఉనికితో అనగా ఏ చింతా లేక; సుగతికిన్= ఉత్తమ
గతికి; చనన్= పోవటానికి; కోరి= కాంక్షించి; తగన్= తగిన విధంగా; బాణసనంబును= ధనువును; బాణములను= బాణాలను;
ఉజ్జుగించెదన్= త్యజిస్తూ ఉన్నాను (ఇక మీరు); తెలివి+కలిగి= బుద్ధి గలిగి; మనుండు+అని= జీవించండి అని; పలికి= చెప్పి;
శర శరాసనములు= బాణాలను ధనువును; ఉంట్టి= జారవిచిచి; తేరపైన్= రథంమీద; అనఫుమూల్తి= పాపరహితమైన (తన) స్వరూపం; ఒప్పన్= ప్రకాశింపగా; కూర్చుండి= కూర్చున్నవాడయి; సంబృత యోగనిష్టన్= సంపూర్ణమైన యోగనిష్టము- (సమాధిని);
ఒంది= పొంది; తేజోమయ+అత్ముడు+ఐ= తేజస్సుతో నిండిన (తేజస్సుమరమైన) స్వరూపం కలవాడై; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! యుద్ధంలో తృప్తిని, చిత్తంలో ఏ విధమైన చింతలేక శాంతిని పొంది తమ సైన్యం వైపు చూస్తూ బిగ్గరగా కర్షాదులను పిలుస్తూ ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ కర్ష, కృప, దుర్యోధనులారా! మీ రెప్పుడూ నన్ను ఎత్తిపొడుస్తూ యుద్ధానికి పురికొల్పేవారు - ఇదిగో, నా చేతనయినంత యుద్ధం చేశాను. ఇక ఈ ధనుర్మాలు నా కక్కరలేదు. నేను ఇక నిశ్చింతగా ప్రాణాలు త్యజించి పుణ్యలోకాలకు వెళ్లాలని ధనుస్సును, బాణాలను వదలి వేస్తున్నాను. ఇక మీరు బుద్ధి కలిగి, జీవితం సాగించండి’ అని పలుకుతూనే తన ధనుర్మాలాలను రథంపై జారవిచిచాడు. ఇక తాను రథంపై కూర్చుండి యోగసమాధిలో మునిగిపోయాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అప్పుడు ఆ ద్రోణాచార్యుల శరీరం తేజోరూపంతో వెలిగింది.

వ. అట్టియెడ ధృష్టిద్మమ్మండు గృపాణపాణియుఁబాదచాలియునైభారదవ్యజు దెసకుం గవియుటయు, నుభయ సైన్యంబుల పోపోకారంబు లెసంగె; సంతం దనువు విడిచి యుష్టిణ్యపురుమండు ప్రకట జీవ్యోతీరూపంబున నెగసిపరమస్థానంబునకుం జనియెఁ; దత్తేజోమయాల్తి యేను గంటిఁ, గృష్ణార్జున ధర్మసందనకృపాచార్యులునుం గనిలి; దక్కటి మూనవులు గానరు; సురలు సూచి సంతసంబునం బొదలి; రట్లదలన యాద్రుపుదనందనుండు.

323

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ధృష్టిద్మమ్మండు; కృపాణపాణిపి= ఖడ్డం చేతియందు కలవాడై; పాదచారి యును+ఐ= (ఏ వాహనంపై కాక కేవలం) పాదాలతోనే నడుస్తూ ఉన్నవాడై; భారద్వాజ దెసకున్= ద్రోణాచార్యుల వైపునకు;

కవియుటయున్= చేరగానే; ఉభయ పైన్యుంబులన్= ఇరుప్పొల పైన్యులలో; హోకారంబులు= హోకారాలు (హోకా అనే ఆర్తనాదాలు); ఎసంగెన్= వ్యాపించాయి; అంతన్= అంతలోనే; తనువు= శరీరం; విడిచి= విడిచివేసి; ఆ+పుణ్యపురుషుండు= పవిత్రుడైన ఆ వ్యక్తి (ద్రోణాచార్యుడు); ప్రకట జ్యోతిష్+రూపంబునన్= సుప్పమైన - అనగా మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ ఉన్న జ్యోతిస్తు రూపంతో; ఎగసి= ఎగిరిపోయి; పరమస్తానంబునకున్= మిక్కిలి ఉత్సప్పమైన స్తానానికి, అనగా బ్రహ్మలోకానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; తవ్+తేజోమూర్తిన్= ఆ తేజస్సురూపాన్ని; ఏను= ఓ ధృతరాప్తి మహారాజా! నేను (సంజయుడు); కంటిన్= చూచాను; కృష్ణ+అర్జున ధర్మనందన, కృపాచార్యులునున్= కృష్ణుడు, అర్జునుడు, ధర్మరాజు, కృపాచార్యులు (వీరందరు); కనిరి= చూచారు; తక్కటి మానవులు= మిగిలిన వీరులు; కానరు= చూడలేదు; సురలు= దేవతలు; చూచి= (ఆ తేజోదృశ్యాన్ని)దర్శించి; సంతసంబునన్= సంతోషంతో; పొదలిరి= ఉబ్బిపోయారు; అట్లు= ఆ విధంగా; అడరిన+ఆ ద్రుపదనందనుండు= విజృంఖించిన ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడు (ఆ ద్రోణాచార్యుడు వ్యస్తశస్తురండై ఉండటమే తన కనువైన సమయంగా భావించి సంహారించటానికి సిద్ధపడిన వాడు ఆ ధృష్టద్యుమ్ముడు అని భావం).

తాత్పర్యం: అప్పుడు ధృష్టద్యుమ్ముడు. ఖడ్గం చేబూని కాలినడకతో ద్రోణాచార్యుని సమాపించగానే, దానిని చూచి ఉభయ ప్రక్కాల పైనికులందరూ హోకారాలు చేశారు. అంతలోనే ద్రోణాచార్యుడు యోగాన్ని ఆశ్రయించి శరీర త్యాగం చేసి జ్యోతిస్సురూపంతో ఆకాశానికి ఎగసి పరమస్తానానికి అనగా బ్రహ్మలోకానికి వెళ్ళిపోయాడు. అతడట్లాజ్యోతిస్తు రూపంలో వెలుగుతూ ఉత్తమ లోకానికి వెళ్ళటం - కేవలం నేను (సంజయుడు), కృష్ణుడు, అర్జునుడు, ధర్మరాజు, కృపాచార్యుడు - అనే అయిదుగురం మాత్రమే చూచాము. తక్కినవారు చూడలేదు. అని సంజయుడు ధృతరాప్తుడితో చెప్పాడు. దేవతలు అదిచూచి సంతోషంతో ఉబ్బిపోయారు. ఆ విధంగా విజృంఖించిన ధృష్టద్యుమ్ముడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ధృష్టద్యుమ్ముండు మృతుండైన ద్రోణాని కంరంబు దునుముట (సం. 7-165-47)

చ. అరదముపైకి దాటి కుపితాత్మత త్రీణుశవంబు కేశముల్

గరమున బె ట్లమల్లికొని ఖడ్గహాతిన్ మెడ ద్రుంచివైచె స
త్సురముగ మాను మాను మను వాక్యముతో నరుఁడేగఁ, దప్పు సు
మ్ముర యని ధర్మజండు దివి ముట్టు నెలుంగున జ ట్లదల్పుగన్.

324

ప్రతిపదార్థం: అరదముపైకిన్= రథంపైకి; దాటి= లంఫించి; కుపిత+అత్మతన్= క్రోధంతో నిండిన ఆకారంతో; ద్రోణు శవంబు కేశముల్= ద్రోణాచార్యుడి కళేబరం యొక్క వెంట్లుకలను (ఆ ద్రోణుడి శరీరం నిర్జవమై ఉన్న సంగతి ధృష్టద్యుమ్ముడికి తెలియదు - తెలియక ద్రోణుడిని వధిస్తున్నా ననే మోహంలో పడ్డాడు ధృష్టద్యుమ్ముడు - ఈ విషయం మూలంలో శ్లో॥ బ్రహ్మ లోక గతే ద్రోణే ధృష్టద్యుమ్మే చ మోహితే! అని చెప్పబడింది); కరమునన్= చేతిలో; బెట్టు+అమర్చికొని= గట్టిగా పట్టుకొని; ఖడ్గహాతిన్= కత్తిఫేటుతో; మెడన్= కంరాన్ని (నరికి వేయటానికి ఉర్మికుడవుతూ ఉండగా); మాను మానుము= (నాయనా ధృష్టద్యుమ్మా!); మానివేయుము; అనువాక్యముతోన్= అని పలుకుతూ; నరుఁడు= అర్జునుడు; ఏగన్= వెళ్గా; (మరియు); తప్పు సుమ్మరి!+అని= అరే (ధృష్టద్యుమ్మా!) తప్పు సుమా! అని; ధర్మజండు= ధర్మరాజు; దివిముట్టు+నెలుంగునన్= ఆకాశాన్నంటే కంరస్వరంతో; చిట్టు= గట్టిగా; అదల్పుగన్= గద్దిస్తూ ఉండగా; (దీనిని కూడా పట్టించుకోక); సత్యరముగన్= తొందరగా; త్రుంచివైచెన్= తెగనరికి వేశాడు.

తాత్పర్యం: కోపాతిశయంతో రథంపైకి లంఘించి. ద్రోణుడి కళేబరంయొక్క తలవెంటుకలను చేతితో పట్టుకొని, (ఆ ద్రోణుడి శరీరం నిర్మివం అనే విషయం అతడికి తెలియదు) తల నరికివేయటానికి కత్తి ఎత్తుతూ ఉండగా అర్జునుడు పరుగుతీస్తూ ‘ఆ పని కూడదు - మానివేయుము’ అని అంటూనే ఉన్నా, ధర్మరాజు ‘అది తప్ప కూడదు అని ఆకాశాన్వంటే కంఠస్వరంతో గట్టిగా గద్దిస్తూఉన్నా ధృష్టధ్యమ్యుడు వెంటనే ఆ ద్రోణుడి తలను తెగనరికి వేశాడు.

v. ఇత్తెఱంగునం దునిమి యతం దయ్యట్టయుం దలయును ధరణీతల గతంబు సేసే; నిట్లు శతవ్యధ్యం దగు నయ్యస్త్రే గురుండు నీ దుర్మంత్రంబును ద్రుంగిపోయినం బొంగి పాండవానీకంబు షైకొని తఱిమిన మన మొనలు వెఱచఱచి కనుకనిం బఱచెం; బఱచిన మనంబు గలంగి యప్పుడు నీ కొడుకు లేట మొగంబులు వచు దొరలతోడం గూడచిరుగనట్టేయెడుర్భోధనదుశ్శాసనకృపకర్షకృతపర్మమైశ్వరులమాతంగంబులం దురంగంబుల ముందఱ పెట్టికొని ‘కటకటా!’ యనుచు ‘నింతపుట్టునే?’ యనుచు ‘నింక నేమిగల;’ దనుచు ‘నెట్లు సేయంగల వార?’ మనుచు ‘నేబి దుబి?’ యనుచు మరలి మరలి చూచుచుం జనుచుండఁ దక్కిన యలంతి మానుసు లెల్లను దలచీర వాటించు తలంపు లేక యొండిారుల నిలు నిలు మని పలుకుచుం గాలు నిలువక పలుబిక్కలకుం బాటి రత్తటి నశ్శత్థామ మున్నొక్కకెలనం గయ్యంబు సేయచుండి నీసేన య ట్లగుటఁ గనుంగిఊని యక్కురుపతి కడకుం జని యతని కి ట్లనియె.

325

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునవ్= ఈ విధంగా; తునిమి= ఖండించి; అండు= ఆ ధృష్టధ్యమ్యుడు; ఆ+అట్టయున్= మొండెం; తలయును= తలను; ధరణీతలగతంబు= భూతలాన్ని పొందినదిగా; చేనవ్= చేశాడు; తలను ఖండించి (మొండెం, తల ఈండూ భూమిపై పడగొట్టడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; శతవ్యధ్యండు+అగు= నూరేండ్లు సమీపిస్తున్న ముదుసలిఅయిన (ద్రోణాచార్యుడు 85 సంవత్సరాల వాడని మూలంలో ఉన్నది. శ్లో|| ఆకర్ష పలితః శ్యామో వయస్చాశితి పంచకః త్వత్ప్రతే ‘ఫ్యచరత్ సంఫ్యే స తు షోడశవర్ణవత్ || ద్రోణ 192/64’) అతిపుట్టుండు అనే పారాంతరం మూలివేయంగా ఉన్నది); ఆ+అప్తుగురుండు= అప్తునిద్యాగురువైన ఆ ద్రోణాచార్యుడు; నీ దుర్మంత్రంబునవ్= ఒ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ దుష్టమైన ఆలోచన వలన; త్రుంగిపోయినవ్= రాలిపోగా; పొంగి= ఉప్పాంగి; పాండవ+అనీకంబు= పాండవుల పైన్యం; పైకొని= పైబడి; తఱిమినవ్= తరుమగా; మన మొనలు= మన (కౌరవ) పైన్యాలు; వెఱచఱచి= భయపడి; కమకనివ్= సంభమంతో; పఱచెన్= పారిపోయారు; పఱచినవ్= పారిపోగానే; మనంబు= మనస్సు; కలంగి= కలతచెంది; అప్పుడు= ఆ సమయాన; నీ కొడుకులు= నీ కుమారులు అనగా కౌరవులు; లేట మొగంబులు+పడు= పెడమొగం పెట్టుకొని, పరాజుఖులై పారిపోతున్న; దొరల తోడన్+కూడన్= రాజులతోపాటు; తిరుగన్= వెనుతిరుగుతూ ఉంటే (ద్రోణ మరణంతో కౌరవిరులందరు నిరుత్తాపాంతో పారిపోయారని (సంస్కృత మూలం ద్రోణ - 193వ అధ్యాయంలో విపులంగా ఉన్నది); అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; దుర్యోధన, దుశ్శాసన, కృష, కర్ష, కృతపర్మ, మద్రేశ్వరులు= దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనుడు, కృపాచార్యులు, కర్షుడు, శకుని - వీరందరు; మాతంగంబులనవ్= ఏనుగులను; తురంగంబులనవ్= అశ్వాలను; ముందఱ+పెట్టుకొని= ముందుంచుకొని; కటకటా!+అనుచునవ్= అకటా! అని అంటూ; ఇంత పుట్టునే+అనుచునవ్= ఇంత జరుగుతుందా? అని అనుకుంటూ; ఇంకన్+ఏమి+కలదు?+అనుచునవ్= (ఇంత జరిగినాక) ఇంక ఏమి ఉంటుంది? - అని అంటూ; ఎట్లు+చేయన్+కలవారము?+అనుచునవ్= ఎట్లా చేస్తాం? అని అంటూ; ఏది తుది?+అనుచునవ్= ఇక దీనికి చివర ఏది? అని అంటూ; మరలి+మరలి+మాటి మాటికి వెనుకకు తిరిగి; చూచుచునవ్= చూస్తూ; చనుచునవ్+ఉండనవ్= వెళ్లుతూ ఉండగా;

తక్కిన+అలంతి మానుసులు+ఎల్లన్= మిగిలిన కొద్దిపాటి మనమ్యలందరు; తలచీర+పాటించు తలంపులేక= తలపాగ చుట్టుకొనటానికి ఇచ్చ లేక (తలపాగ విడిపోయినా సరిచేసుకొనటానికి తీరికలేక); బండారులన్= పరస్పరం (బకరు మరొకరితో); నిలునిలుము+అని= ఆగుము ఆగుము అని; పలుకుచున్= అంటూ; కాలు నిలువక= పాదం ఆనక (నిలబడే ఓపిక లేక); పలు దిక్కులకున్= నానా దిశలకు; పాటిరి= (భయంతో) పారిపోయారు; ఆ+తత్తిన్= ఆ సమయంలో; అశ్వత్థామ= ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ; మున్ము= ముందు; ఒక్కటెలనన్= ఒక్కటెపు; కయ్యంబు= యుద్ధం; చేయుచున్+ఉండి= చేస్తూ ఉండి; నీ సేన= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ సైన్యం; అట్లు+అగుటన్= ఆ విధంగా కావటాన్ని - అట్లా భయబ్రాంతమై పారిపోవటాన్ని; ఆ+కురుపతి కడకున్+చని= ఆ కురురాజు - అనగా దుర్యోధనుడి దగ్గరకు వెళ్ళి; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తలనరికి ఆ తల, ఆ మొండెం రెంటిని భూమిమీదికి విసరివేశాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! నీ యొక్క చెడు ఆలోచన ఫలితంగా, అందరికీ అస్త్రవిద్యను నేర్చిన ఆ గురువు నూరేండ్ల పండుముసలి తెగిపడిపోగా, పాండవుల సైన్యాలు సంతోషంతో ఉప్పుగిపోయాయి, మన సైన్యాలపై విజ్యంభించాయి. దానికి మన సైన్యాలు భయపడి, దిక్కుతోచక పరుగెత్తాయి. ఆ విధంగా పరుగెత్తగా. నీ కొడుకులు కలతచెందిన మనస్సుతో పెడమెగం పెట్టుకొని పారిపోతున్న రాజులతో పాటు వెనుదిరిగి వెళ్ళుతూ ఉండగా మన దుర్యోధన, దుశ్శాసన, కృష, కర్ణ, కృతవర్మ, శల్యల గజాశ్వాది సైన్యాలను ముందర పెట్టుకొని, ‘అయ్యా! మన కింకా ఏం మిగిలింది?’ ఇట్లా జరుగుతుం దని అనుకొనలేదు’ ఇక మనం ఏదైనా చేస్తామన్నా ఏం చేయజాలుతాము?’ దీనికి ఏమైనా పరిష్కారముందా?’ - అని అనుకొంటూ వెనుకకు తిరిగి తిరిగి చూస్తూ వెళ్ళుతూ ఉండగా, తక్కిన సామాన్య సైనికులందరూ ‘ఒరేయి ఆగరా నేను వస్తున్నా’నని ముందర పోయే వారిని పిలుస్తూ, తలపాగా కూడ సవరించుకోకుండ పలుదిక్కులకు పరుగెత్తారు. ఆ సమయంలో అశ్వత్థామ ఒక వైపు యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నాడు. ఇట్లా కురుసైన్యాలు పారిపోవటం గమనించాడు. కురురాజు దుర్యోధనుడి దగ్గరికి వెళ్ళి ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘బలము లిధి యేమి నలుగడఁ బాఱఁ జొచ్చే? , కర్ణ కృష ముఖ్య లేటికిఁ గలగి లేట
మొగము వడి? రేల సీవును ముస్తువోలె , నిలువలింపంగఁ దగియెడు నిలుపు లేవ?’

326

ప్రతిపదార్థం: బలములు= సైన్యాలు; నలుగడన్= నాలుగువైపులకు; పాఱన్+చొచ్చెన్= పారిపోవటానికి ప్రయత్నించాయి; ఇది+ ఏమి?= ఇదేమి?-ఎందుకు?; కర్ణ కృష ముఖ్యలు= కర్ణుడు కృపాచార్యుడు మొదలైనవారు; ఏటికిన్= ఎందుకు?; కలగి= కలతజంది; లేటమెగము+పడిరి?= పరాజుఖులైనారు?; నీవును= ఓ దుర్యోధనా! నీవుకూడ; మున్ము+పోలెన్= మునుపటివలె; నిలువరిం పగన్+తగియెడు= ఆపజాలినట్టి; నిలుపు= సైన్యం; లేవు+అ= లేనివాడవా?; ఏల?= ఎందుకని? (ఎందుకు నిలుపటం లేదు?).

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్యోధనా! మన సైన్యాలు నాలుగు వైపులకు ఎందుకు పారిపోతున్నాయి. కర్ణుడు, కృపాచార్యుడు మొదలైన ప్రముఖులు ఎందుకు కలతచెంది బాధతో పరాజుఖులైవెనుదిరుగుతున్నారు. నీవు కూడా మునుపటివలె లే వేమి? వీరందరిని ఆపగలిగే ఆ మునుపటి శక్తి నీలో కొరవడిందా? ఎందుకు? చెప్పుము.’

వ. అని యదిగిన సతం దతనిమొగంబు సూచి యాచార్య తెగుట సెప్పంబోయి దగ్గుత్తికవడి యూరకుండె; శారద్వతుండు వెలువెలం బాటుచు నెట్టకేలకు నెలుంగు దెళ్ళికొని.

327

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; అడిగినన్= అడుగుతూ ఉండగా; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; అతని మొగంబు= ఆ అశ్వత్థామ ముఖం; చూచి; ఆచార్య తెగుట+చెప్పున్+పోయి= ద్రోణాచార్యుడి వధను గూర్చి చెప్పటానికి పూనుకొని; దగ్గుత్తిక+పడి= చెప్పటానికి నోరురాక, కంఠం గద్దరస్వరాన్ని పొందగా; ఊరక+ఉండెన్= మౌనంగా ఉండిపోయాడు; శారద్వతుండు= కృపాచార్యులు; వెలువెలన్+పాటుచున్= వెలవెలబోతూ - తన ముఖం కళాపించం అయిపోతూ ఉండగా; ఎట్టుకున్+ఏలకున్= ఎంతో కష్టంగా, ఎలుంగు+తెచ్చికొని= కంఠధ్వనిని సవరించుకొని. (ఇట్లా అన్నాడు)

తాత్పర్యం: అని అడుగగా దుర్యోధనుడు, అశ్వత్థామ ముఖం చూస్తూ ద్రోణుడి వధ విషయం చెప్పబోయి తండ్రి కంఠం గాద్దదికమై నోటమాట రాక మౌనంగా ఉండిపోయాడు. కృపాచార్యుడు వెలవెలబారిన ముఖంతో ఎట్లాగో కంఠస్వరాన్ని కుదుటపరచుకొని

సీ. 'పాంచాల పాండవ ప్రముఖ సైన్యంబుల , ద్రోణుండు బలువిడిఁ ద్రుంచుటయును,
సుక్షమి పాండవు లొక్కచోటికి వచ్చి , నిలువలింపగ, లేక తలకుటయును,

వాయుతనూజుఁ 'డశ్వత్థామ సచ్చేఁ జు' , మున్ని కుంభజునితోడ నాదుటయును,

సమూట గొనక ధర్మత్తజు నవ్వార్త , యాచార్యుఁ దేర్పద నడుగుటయును

తే. భీముచేత నశ్వత్థామనామ గజము , మున్న చచ్చుట కతమున న న్నరాభి

పతియు నబి నెపముగ నట్ల పలుకఁ, జాల , నడులి యతఁ డాయుధంబులు విడుచుటయును. 328

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుండు= ద్రోణాచార్యుడు; పాంచాల పాండవ ప్రముఖ సైన్యంబులన్= పాంచాలసైన్యాలు-రశ మొదలైన సైన్యాలను; బలువిడిన్= వేగంగా; త్రుంచుటయును= ఖండించివేయటం; పాండవులు= పాండవిరులు; ఉండు+అఱి= పాగరు తగ్గి; ఒక్క చోటికిన్= (అందరు) ఒకే చోటికి అనగా ద్రోణాచార్యుడు యుద్ధం చేసే చోటికి; వచ్చి= ఏకమై వచ్చి కూడ; నిలువరింపగన్+లేక= అడ్డుకొనలేక; తలకుటయును= తోలగిపోవటం; వాయు తనూజుఁడు= వాయునందనుడైన భీముడు; అశ్వత్థామ+చెచ్చున్+చుమ్ము+అని= అశ్వత్థామ మరణించాడు సుమా అని; కుంభజుని తోడన్= ద్రోణాచార్యుడితో; ఆడుటయును= చెప్పటం; ఆ+మాట= ఆ భీముడి మాటను; కొనక= నమ్మక; ధర్మత్తజున్= ధర్మరాజును; ఆ+వార్త= ఆ అశ్వత్థామ మరణవార్త; ఆచార్యుఁడు= ద్రోణాచార్యులు; ఏర్పడన్= తేటతెల్లం కావటానికి; అడుగుటయును= అడుగటం (అశ్వత్థామ మరణవార్త భీముడు చెప్పిన మాత్రాన నమ్మక దానిని గూర్చి నిజం తెలియటానికి ఆచార్యుడు ధర్మరాజును అడిగాడని భావం); భీము చేతన్= భీమసేనుడి చేత; అశ్వత్థామ నామగజము= అశ్వత్థామ అనే పేరుగల ఏనుగు; మున్న= అంతకుముందే; చచ్చుట కతమున్= మరణించటం కారణాన (భీముడు, అశ్వత్థామ అనే గజాన్ని అంతకుముందు సంహరించాడు కాబట్టి); ఆ+నరాధిపతియున్= ఆ ధర్మరాజుకూడ; అది నెపము+కన్= ఆ అశ్వత్థామ అనే గజం మరణించటం మిష కాగా; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే అనగా ఔను అశ్వత్థామ మరణించెనని; పలుకున్= చెప్పగానే; చాలన్= మిక్కిలి; అడలి= (ఆ దుఃఖాన్ని తట్టుకొనలేక) చలించిపోయి; ఆయుధంబులు= శస్త్రాలను; విడుచుటయును= విసర్జన చేయటం.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు పాంచాల పాండవ ప్రముఖ సైన్యాలను త్రుటిలో పెద్ద మొత్తంలో అంతముందించాడు. అది చూచి పాండవ వీరుల పాగరు అణిగిపోగా వారందరు విడివిడిగా కాక ఏకమై ద్రోణుడితో పోరుకు దిగికూడా ఆ ద్రోణుడి ధాటిని అడ్డుకొనలేక తొలగిపోయారు. అప్పుడు భీముడు ‘అశ్వత్థామ చచ్చెన్’ అని ద్రోణుడితో అన్నాడు. ఆ భీముడి మాటను నమ్మక ద్రోణాచార్యుడు ధర్మరాజుతో ‘అశ్వత్థామ చచ్చెనా?’ అని ప్రశ్నించాడు. భీముడు అంతకుముందు అశ్వత్థామ అనే పేరుగల ఏనుగును సంహరించాడు కాబట్టి ధర్మరాజు ఆ మిషతో అశ్వత్థామ చావటం యథార్థమని ద్రోణాచార్యుడికి తోచే విధంగా సమాధానం చెప్పాడు. దీనితో కొడుకు మరణవార్త నిజ మని నమ్మి ద్రోణాచార్యుడు ఆ దుఃఖానికి తట్టుకొనలేక ఆయుధాలు వదలివేశాడు.

వ. అప్పుడు.

329

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. గురుఁ డమలయోగనిష్టం । బిరమై యుండంగ వచ్చి, ధృష్టధ్యమ్ముం
డరదముమీఁచి కెగసి త । చ్ఛిరోజములు పట్టికొని యసిం దునుముటయున్.

330

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ఆచార్యుడు - ద్రోణుడు; అమల యోగనిష్టం= నిర్మలమైన యోగనిష్టలో; తిరము+ఇ= స్థిరాండై; ఉండంగన్= ఉంటూ ఉండగా; వచ్చి= సమీపానికి వచ్చి; ధృష్టధ్యమ్ముండు; అరదము మీఁదికిన్= ఆచార్యుల రథంచైకి; ఎగసి= కుప్పించి; తద్+శిరోజములు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి వెంటుకలు; పట్టికొని= చేత తీసికొని; అసిన్= కత్తితో; తునుముటయున్= నరికివేయటం.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు నిర్మలమైన యోగనిష్టలో స్థిరంగా ఉండగా, ధృష్టధ్యమ్ముడు రథం మిాదికి ఎగిరి వచ్చి, ద్రోణాచార్యుడి తల వెంటుకలను చేతితో పట్టుకొని, కత్తితో తలను నరికివేశాడు.

వ. చెప్పియప్పుడు ధర్మనందన ధనంజయులు వాలింప నతండుగక యట్లు సేసె ననియు నెత్తింగించి, యట్లు భారద్వాజుండు పడిన బలంబులు విత్తిగి; నేమును నిరుత్సాహుల మయితి; మేనుంగు పేరి నెపంబుగా నట్టి మాట పుట్టుట కృష్ణకృతం బయిన కపటోపాయంబుగానోపు; నని యంతయు నేర్పడం బలిక ననుటయు ధృతరాప్ముండు సంజయుచిక్కు మొగంబై.

331

ప్రతిపదార్థం: చెప్పి= (ద్రోణవధ జరిగిన తీరును) తెలియజేసి (మళ్ళీ ఇట్లూ అన్నాడు); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధర్మనందన ధనంజయులు= ధర్మరాజు అర్జునుడు; వారింపన్= కూడదని నివారిస్తూ ఉండగానే; అతండు= ఆ ధృష్టధ్యమ్ముడు; ఉడుగక= ఆగక; అట్లు= ఆ విధంగా - అనగా ద్రోణ శిరఃఫండనం; చేసెన్= చేశాడు; అనియున్= అని కూడా; ఎట్టింగించి= తెలిపి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; భారద్వాజుండు= ద్రోణాచార్యులు; పడినన్= పడిపోగా - అనగా మరణించగా; బలంబులు= (మన) సైన్యాలు; విట్టిగిన్= చెదరిపోయాయి; ఏమును= మేముకూడ; నిరుత్సాహులము= ఉత్సాహం లేనివారం; అయితిమి= అయ్యాము; ఏముంగు పేరి నెపంబుగాన్= అశ్వత్థామ అనే గజం పేరు మిష కాగా; అట్టిమాట= ఆ మాట - అనగా ‘అశ్వత్థామ సచ్చే’ అనే మాట; పుట్టుట=

పుట్టటం; కృష్ణకృతంబు+అయిన= కృష్ణుడిచే చేయబడిన; కపట+ఉపాయంబు= కపటంతో కూడిన ఎత్తుగడ; కావ్+బిఫువ్= కావచ్చు; అని= ఇట్లా; అంతయున్= సర్వం; ఏర్వడన్= విశదమయ్యేటట్లు; పలికెన్= పలికాడు; అనుటయున్= అనగానే, అనగా సంజయుడు చెప్పగానే; ధృతరాష్ట్రండు; సంజయు దిక్కుమొగంబు+ఐ= సంజయుడి వైపు తిరిగి - సంజయుడికి అభిముఖుడై.

తాత్పర్యం: అప్పుడా ధర్మరాజు, అర్థముడు వద్దనిచెప్పినా, అతడు వినక ఆ విధంగా చేశాడు. అట్లా ద్రోణాచార్యులు కూలిపోగానే పైన్యాలు భయభ్రాంతములై నలువైపుల చెదరిపోయాయి. మేము కూడా ఉత్సాహం లేక ఇట్లా అయిపోయాము. అశ్వత్థామ అనే ఏనుగు చావటం మిమగా ‘అశ్వత్థామ చచ్చేమ’ అనే పుకారు పుట్టించటం కృష్ణుని కుతంతం కావచ్చును. అని అంతా స్పష్టంగా చెప్పాడు-అని సంజయుడు చెప్పగా ధృతరాష్ట్ర మహారాజు సంజయుడివైపు తిరిగి (ఇట్లా ప్రశ్నించాడు).

మ. ‘వరదివ్యాప్తివిదుండు బాహుఫునుఁ దశ్వత్థామ శ్రీరాముతో
సలిసేయం దగువాడు దండ్రితల పాంచాలాత్మజుం డట్లు ని
ష్టరుఁ దై పట్ట ననంగఁ త్రుంచె నన వించున్ వాలతోఁ గూడ నా
తురుఁ దై పాఠియెనో? పాశక నిల్వియలుకన్ దీర్ఘర్షముం జాపెనో?

332

ప్రతిపదార్థం: అశ్వత్థామ= అశ్వత్థామ; వరదివ్య+అప్తివిదుండు= [శ్రేష్ఠములైన దివ్యాప్రాలు తెలిసినవాడు; బాహుఫునుఁడు= బాహు బలంలో గట్టివాడు (కాబట్టి); శ్రీరాముతో సరి+చేయన్+తగువాడు= ఆ శ్రీరామచంద్రుడితో పోల్చుదగినవాడు (అట్లి అశ్వత్థామ); తండ్రి తల= (తన) తండ్రి ద్రోణాచార్యుడి తలను; పాంచాల+ఆత్మజుండు= ద్రుపదుడి కుమారుడు ధృష్టద్యుమ్యుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; నిష్టరుఁడు+ఐ= కరినుడై - అనగా కర్మశ స్వభావం కలవాడై; పట్టెన్+అనంగన్= (తల వెంటుకలను) పట్టాడు అనగా; (మరియు) త్రుంచెన్+అనన్= (తల) నరికివేశాడు అని అంటూ ఉంటే; వించున్= వింటూ; వారితోన్+కూడన్= ఆ దుర్యోధనాదులతో కూడా; ఆతురుఁడు+ఐ= సంతాపం కలవాడై; పోయెనో?= పోయాడో?; పోక= దుఃఖపరవశడై పోక; నిల్చి= పీరుడై ఉండి; అలుకన్= క్రోధంతో; దోర్ఘర్షమున్= భుజగర్వాన్ని; చూపెనో?= చూపాడా?

తాత్పర్యం: ‘సంజయ! అశ్వత్థామ దివ్యాప్రాలన్నీ తెలిసినవాడు, గొప్పబాహుబలం కలవాడు. శ్రీరాముడితో సరిపోల్చుదగినవాడు. అట్టి అశ్వత్థామ, ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడు తన తండ్రి తలవెంటుకలు పట్టి అంత నిర్దయగా గుంజాడంటే, అంతేకాక ఆ తండ్రి తలను ఖఢ్గంతో నరికివేశాడంటే వింటూ ఆ దుర్యోధనాదులతోపాటు దుఃఖిస్తూ ఉండాలి? ఉన్నాడినాడి? లేదా క్రోధోదిక్కుడై విజ్ఞంభించి శత్రువులపై భుజబలదర్వాన్ని ఏమైనా చూపాడా? చెప్పము.

క. తను నాధ్వప్పద్మమ్ముం , దునుముట్కు కోల కనియే ద్రోణుడు పరమా

శ్రుతి నిరూఢి పరశురాముఁ ద , తని కిచ్చిన యంతవట్లు దన కతఁ డిచ్చెన్.

333

ప్రతిపదార్థం: ద్రోణుడు= తండ్రి ద్రోణాచార్యుడు; తనున్= తనను అనగా అశ్వత్థామను; ఆ ధృష్టద్యుమ్యున్= తన తండ్రి మరణానికి అవతరించిన ఆ ద్రుపద పుత్రుడిని ధృష్టద్యుమ్యుడిని; తునుముట్కు= సంహారించటానికి; కోరి= ఇష్టపడి - ప్రత్యేకించి; కనియెన్= కన్నాడు (మరియు); అతనికిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడికి; పరశురాముడు= అతడి గురువగు పరశురాముడు; ఇచ్చిన+అంత+పట్లు= ఇచ్చినదంతా - నేర్చినదంతా అని భావం; అప్తి నిరూఢిన్= అప్తాలను (ప్రయోగానిపసంపోరాలతో) నిర్వహించే

సామర్థ్యాన్ని; అతడు= ఆ(తన తండ్రి) ద్రోణాచార్యుడు; తనకున్= తనకు అనగా అశ్వత్థాము; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు - నేర్చాడు అని భావం.

తాత్పర్యం: ద్రోణుడు అశ్వత్థామును ధృష్టద్యుమ్యుడి వథ నిమిత్తం కని, తాను తన గురువు పరశురాముడి దగ్గర నేర్చుకొనిన అప్రవిద్యనంతా అతడికి నూరిపోశాడు.

వ. అట్టి జనకు నాట్రుపదనందనుం డట్లు సేసిన నక్కిడు కెట్లు సేసెనో వినవలతుం జెప్పు మనవుడు నమ్మహిపతి కత్త డి ట్లనియో.

334

ప్రతిపదార్థం: అట్టి జనకున్= అటువంటి తండ్రిని; ఆ ద్రుపదనందనుండు= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడు; అట్లు= ఆ విధంగా - అనగా కేశాకర్ణాం చేసి తల నరకటం; చేసినవ్న్= చేయగా; ఆ+కోడుకు= ఆ ద్రోణపుత్రుడు అశ్వత్థామ; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చేసెనో= చేశాడో; విన్న్= వినటానికి; వలతున్= కోరుతున్నాము; చెప్పుము; అనవుడున్= అనగానే; ఆ+మహిపతిక్కన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; అతడు= ఆ సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అటువంటి తన తండ్రి ద్రోణాచార్యుడి తలను ధృష్టద్యుమ్యుడు ఆ విధంగా నరికి వేశాడని తెలిసిన ఆ ద్రోణాచార్యుల కుమారుడు అశ్వత్థామ ఏం చేశాడో వినవలెనని ఉన్నది చెప్పుము. అని అనగానే సంజయుడు ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో ఇట్లా అన్నాడు:

తే. కృపుని పలుకులు విని దట్లకెంపు గదురు , గన్నదగవ నత్తుజలములు గ్రమ్ముదేరు
బాణితలమున నొత్తి యా ద్రోణతనయుఁ , డిట్లు లనుఁ దగు గౌరవాభిశుత్తీడు.

335

ప్రతిపదార్థం: కృపుని పలుకులు= కృపాచార్యుడి మాటలు; విని; దట్లకెంపు గదురు+కన్ను+కవన్= మిక్కిలి ఎరువువన్నె అతిశయించిన కన్నుల జంటలో; అప్రజలములు= కన్నీళ్ళు; క్రమ్ముదేరన్= పైకి ఉచికి రాగా; పాణితలమునన్= అరచేతితో; ఒత్తి= ఒత్తుకొని; ఆ ద్రోణతనయుఁడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ; కౌరవ+అధీశుతోడన్= కౌరవరాజుర్యోధనుడితో; తగన్= తగినవిధంగా; ఇట్లులు= ఇట్లా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కృపాచార్యుడి మాటలు వినగానే ఎరుపెక్కిన అశ్వత్థామ రెండు కన్నులలో కన్నీళ్ళు గిర్రున తిరిగాయి. అయినా దుఃఖాన్ని ఆపుకొని, కన్నీళ్ళను చేతితో తుడుచుకొని, దుర్యోధనుడితో సమయోచితంగా ఇట్లా అన్నాడు.

ఉ. ‘చావులు లేవె యెందు? ననిఁ జచ్చుట యొప్పదె? యిట్లు లీకసం
భావితు న మ్మహిత్తుఁ దల వట్టి నొకండను వాఁడి మాట య
మై వడి దాకి చిత్తమున కాల్చి యొసర్ప సహింపరాదు గా
కే విన నున్ని వాఁ డెఱుగుదే? నను నిమ్మెయి భంగపెట్లునే?

336

ప్రతిపదార్థం: (ఈ దుర్యోధనా!) చావులు= మరణాలు; ఎందున్= ఎక్కడైనా; లేవు+ఎ?= ఉండవా? (మరణాలు తప్పవని భావం); అనిన్= యుద్ధంలో; చచ్చుట= మరణశించటం; ఒప్పుదు+ఎ?= శోభించదా? (యుద్ధంలో మరణం కీర్తికరమే కాబట్టి వీరులకు తగి ఉండుటచేత ఒప్పుతుందని భావం). (కాని ఈ మా తండ్రి మరణం నాకు దుఃఖపోతువు కావటానికి కారణ మేమంటే?); అట్లు= ఆ విధంగా; లోకసంభావితున్= లోకులచేత పూజించబడినట్టి; ఆ+మహాత్మున్= ఆ మహానుభావుడైన మా తండ్రిని; ఒకండు= ఒకడు; (పేరు తలచుకొనటం కూడ పాపహాతువు కాబట్టి పేరు ఇక్కడ ఉండాపారింపబడలేదు ‘కథాపి ఖలు పాపా

నామలమశ్రేయునే యతః - ఆరోక్తి); తల పట్టొన్ = తలవెంటుకలు పట్టుకొన్నాడు; అను వాడిమాట = అనే తీవ్రమైన పలుకు; అమ్ము+హ = బాణమై; వడిన్ = వేగంగా; తాకి= తగిలి; చిత్తమునకున్ = మనస్సునకు; ఆర్తి= బాధ; ఒనర్స్ = కలుగజేయగా; సహింపరాదు+కాక = బిర్యూరాకుండా ఉంటే ఉండుగాక; ఏన్ = నేను; వినన్+ఉన్ని = వినగలుగుటను; వాడు = ఆ వ్యక్తి (ఆ ధృష్టమ్యమ్ముడు); ఎఱుగడే? = తెలియకుండా ఉన్నాడా?; ననున్ = నన్ను; ఈ+మెయిన్ = ఈ విధంగా; భంగమెట్టునే= భంగపరుస్తాడా? - అవమానిస్తాడా!

తాత్పర్యం: ‘ఓ దుర్యోధనా! ఎక్కుడా మరణాలులేవా? యుద్ధంలో మరణించటం తగదా? (ఇని సహజాలే) ఈ విధంగా లోకపూజ్యాడైన ఆ మహాత్ముడిని తలపట్టి ఈడ్డాడనే క్రూరమైన మాట వాడిబాణమై వేగంగా మనస్సును తాకి బాధకలిగిస్తే సహించటం సాధ్యం కాదు సరే, నేను వింటానని వాడికి తెలియదా? నన్ను ఈ విధంగా అవమానిస్తాడా?

క. నా దివ్యాప్తంబులు బా , హిదర్పము నింకఁ గాల్పానా? గురుఁ డాజిం
దా దిక్కుమాలి పగతుని , చే దైన్యముఁ బొండె నట్టి! యీ! యే మండున్?

337

ప్రతిపదార్థం: నా దివ్య+అప్తంబులు= నా యొక్క దివ్యములైన బ్రాహ్మణు మొదలైన అస్తాలు; బాహోదర్పము= భుజగర్యం; ఇంకన్= ఇక; కాల్పనా?= దహించి వేయటానికా? - నిష్పమోజన మి దంతా (ఎందుకంటే); గురుడు= మా+తండ్రి; అజిన్= యుద్ధంలో; తాన్= తాను; దిక్కుమాలి= రక్షణ కోల్పోయి; పగతునిచేన్= శత్రువుచేత; దైన్యమున్= దీనదశను; పాండెన్+అట+ఎ?= పాందాడు కడా! ; ఇసీ= ఎంత రోత?; ఏమి+అందున్?= (దీనిని గూర్చి) ఏమనాలి? (ఇది ఎంత అవమానకర విషయమో! అనటానికి మాటలులేవు.)

తాత్పర్యం: నా దివ్యాప్తాలు, భుజగర్యం ఇంకెందుకు? కాల్పి వేయటానికా? మా తండ్రి ఏ దిక్కులేక యుద్ధంలో శత్రువు చేతిలో దీనంగా మృతిచెందాడా! చీ! ఇంకేమి అనగలను?

క. దీనికి మూలము ధర్మజ్ఞఁ , దా నిక్కము గల్లు రాజు నని దండితుగా
నే నెట్లు సేసి పుత్తున్నా , కో! నా చిత్తము కలంకయును నెవ్వగయున్.

338

ప్రతిపదార్థం: దీనికిన్= దీనికంతటికి; మూలము= కారణభూతుడు; ధర్మజ్ఞఁడు= ధర్మరాజు - ఇదంతా ధర్మరాజువలనే జరిగింది; ఆ నిక్కము= ఆ సత్యం - అనగా కపటపూర్వక సత్యం; కల్లు= కలిగిన్న; రాజున్= రాజును అనగా ఆ ధర్మరాజును; అనిన్= యుద్ధంలో; దండితున్ కాన్= దండించబడేవాడినిగా; ఎఱ్లు= ఏ విధంగా; చేసి= చేసి; ఏన్= నేను; నా చిత్తము కలంకయును= నా మనస్సులోని క్షోభాన్ని; నెఱ+వగయున్= గొప్ప బాధను; పుత్తును+ఒకో!= పోగొట్టుకుంటానో!. (నా మనస్సులోని సంక్షేపం ఈ దుఃఖం పోవాలంటే ధర్మరాజును దండించక తప్పదు - అ దెట్లా?).

తాత్పర్యం: ఓ దుర్యోధనా! దీని కంతటికీ కారణం ఆ ధర్మరాజే. ఆ కపట సత్యాన్ని కలిగి ఉన్న రాజును యుద్ధంలో ఏ విధంగా దండించి నా మానసిక సంక్షోభాన్ని, దుఃఖాన్ని తొలగించుకొంటానో!

అ. పుత్తుఁ గనుట యెల్ల శత్రునిచేఁ దల , వట్టి తాను దునుమబడుట కయ్య
నష్టగురున; కింక నన నేమి గలదు? నా , యిచ్చబాస కౌరవేంద్రు! వినుము.

339

ప్రతిపదార్థం: అప్తగురువునకున్= అప్తవిద్యాగురువైన ద్రోణాచార్యుడికి; పుత్రున్+కనుట+ఎల్లున్= కొడుకును (నన్ను) కనటం అంతా; శత్రునిచేన్= శత్రువు చేత; తాను= తండ్రి అయిన తాను; తల+పట్టి తునుమఱడుకున్= తలను పట్టుకొని సంహరింపబడటానికి; అయ్యెన్= అయింది; అనన్= చెప్పటానికి; ఇంక్న్= ఇంతకంటే ఎక్కువ; ఏమి+కలదు?= ఏమున్నది? (ఏమిలేదని భావం); ఓ కారవేంద్ర!= ఓ కురురాజు దుర్యోధనా!; నా+ఇచ్చు బాస= నేనిస్తూ ఉన్న మాట - నా ప్రతిజ్ఞ వినుము.

తాత్పర్యం: అప్తగురువైన మా తండ్రి ద్రోణాచార్యులు పుత్రుడవైన నన్ను కన్నది శత్రువుచేత తలపట్టి ఈడ్యుబడి తాను ఏ దిక్కాలేక నరికివేయబడి మరణించటానికి అన్నటలుయింది. ఇక చెప్పటానికి ఏమున్నది దుర్యోధనా!? నేను చేసే ప్రతిజ్ఞ వినుము.

మ. హరియుం బాండవులున్ మదీయ పటు బాహసశక్తి దివ్యాత్మ ని
 ర్భర సంతాప పరీతులై యొదుగు ఫోరసార సంక్రిద్ర ద
 త్తురగస్యందన వారణప్రకరముల్ ద్రుంగన్ విజృంభించెద
 న్నసర సంఘంబులు వచ్చి యడ్డుపడిన స్ఫూర్షరదరోధ్దతిన్.

340

ప్రతిపదార్థం: హరియున్= కృష్ణుడును; పాండవులున్= ధర్మరాజు మొదలైన పాండవులును; మదీయ= నాదైన; పటు= సమర్థవైన; బాహసశక్తి= భుజబలంచేత (మరియు); దివ్య+అప్త= దేవతాసంబంధులైన మంత్రబాణాలచేత; నిర్వరసంతాప= (కలిగిన) అధికమైన బాధతో; పరీతులు+స= కూడిన వారలై; ఒదుగున్= తొలగిపోయే విధంగా(మరియు); తద్ద+తురగ స్యందన వారణ ప్రకరముల్= ఆ పాండవుల అశ్వరథగజాల సమూహాలు; ఫోరసార సంక్రిడన్= భయంకరము, అధికము అయిన యుద్ధక్రిడ చేత - అనగా విలాసంగా ఏక్కేళం లేక చేసే యుద్ధం చేత; త్రుంగన్= ఖండించబడే విధంగా; (ఒకవేళ) సురసంఘంబులు= దేవతల సమూహాలు; వచ్చి= పాండవ పక్షం వచ్చి; అడ్డుపడినన్= అడ్డంగా నిలిచినా కూడా; దుర్యుర దర్ప+ఉద్ధతిన్= నివారించ శక్యంకాని భుజ బలగర్యం చేతనైన; ఉద్ధతిన్= మిడిసిపాటుతో; విజృంభించెదన్= విజృంభిస్తాను.

తాత్పర్యం: నా ఈ బాహుబల పరాక్రమాలతో దివ్యాత్మ ప్రయోగంతో తల్లిల్లి, మిక్కెలి బాధతో ఆ శ్రీకృష్ణుడు, పాండవులు రణరంగంలో తట్టుకోలేక తొలగిపోయేటట్లు చేస్తాను. అసంఖ్యాకములైన బాణాజాలం వర్షస్తూ అశ్వరథగజాల సమూహాలు నేలకొరిగేటట్లు చేస్తాను. దేవతల సంఘాలు పాండవ పక్షపాతులై అడ్డువచ్చినా నా దుర్యురమైన భుజబలం ఔద్దత్యం ప్రదర్శిస్తా విజృంభిస్తాను.

క. తనుఁ దాన చెప్పికొను టో ! మ్మని పని యగు; నైనుఁ దండ్రి పరిభవమునకుం గనలు గదిల యి ట్లంబినిఁ; విను మే నే మనిన నేమి వృథ వో దధిపా!'

341

ప్రతిపదార్థం: అధిపా! వినుము= ఓ దుర్యోధనా వినుము; తనున్= తన గూర్చి; తాను+అ= తానే (స్వయంగా); చెప్పుకొనుట= ప్రశంసించుకొనటం; ఒప్పని పని= తగనిపని; అగును= అవుతుంది (అత్యస్తుతి పనికిరాదని భావం); ఐనన్= అయినప్పటికి; తండ్రి పరిభవమునకున్= తండ్రికి జరిగిన అవమానానికి; (నాలోని) కనలు= కోపం; కదిరి= అతిశయించి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అంటిని= అన్నాను (మా తండ్రి ద్రోణాచార్యులకు ఆ పాండవులు చేసిన అవమానంతో నాలో పెల్లుబికిన దుఃఖాతిశయం నాతో ఇట్లు పలికించింది కాని నేను స్వయంగా అత్యస్తుతికి పూనుకొనలేదు); ఏను= నేను; ఏమి+అనినన్= ఏమి అన్నప్పటికీ; ఏమి=

ఏమి కూడ; వృథ+పోదు= వ్యర్థంగాపోదు - అది అయ్యే తీరుతుందని భావం (దినితో ఏమన్నానో అది చేసి చూపిస్తానని దుర్యోధనుడితో అశ్వత్థామ చెప్పినట్లయింది).

తాత్పర్యం: తన్న గురించి తాను చెప్పుకోవటం తగని పని. తండ్రికి జరిగిన అవమానానికి కోపం అతిశయించి ఈ విధంగా అన్నాను. ఓ దుర్యోధనా! వినుము. నేనేమన్నా అది వృథాగా పోదు. (అయితీరుతుంది).

అశ్వత్థామ పూనిక్రమము గౌరవమోధులు మరల నవికిఁ గడంగుట (సం. 7-166-43)

వ. అని పలికి మతీయు నిట్లను ‘మా తండ్రి నారాయణు నారాధించి యొక్క మహాప్రాంబు వడసే; నబి నాకు నిచ్చే; న ద్వివ్యసాధనంబు వధ్య లవధ్యులను విభాగంబు లేక విరోధి విధ్యంసనంబు సేయుఁ; దత్తయోగంబున జయింబు సేకానియేదం జాడు!’ మనుటయు నమ్మించి పతియు ననుజులు సేనాపతులును శంఖింబులు పూరించి సింహానాదంబులు సేసి మరలిన, భేరీమృదంగాది తూర్పుద్వనులు నింగి ముట్టఁ దురంగ లంభా రథానేమి గజపదఫుట్టనంబుల నిలగ్రక్షదలమనసైన్యంబులు మరలి యురవడించే; ననినవిని ధృతరాష్టుండు.

342

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; పలికి= చెప్పి; మతీయున్= మళ్ళీ; ఇట్లు= ఇట్లా; అనున్= అన్నాడు; మా తండ్రి= మా తండ్రి అయిన ద్రోణాచార్యుడు; నారాయణున్= నారాయణ భగవానుడిని; ఆరాధించి= ఆరాధన చేసి; ఒక్క మహాప్రాంబు= ఒకానొక దివ్యాప్తాన్ని; పడసెన్= పాందాడు; అది= ఆ దివ్యాప్తాన్ని; నాకున్+ఇచ్చెన్= నాకిచ్చాడు; ఆ+దివ్యసాధనంబు= ఆ దివ్యాప్తం; వధ్యులు+అవధ్యులు+అను విభాగంబు= (వీరు) వధించ తగినవారు (వీరు) వధించతగిన వారు అనే భేదం; లేక= లేకండానే; విరోధి విధ్యంసనంబు= శత్రునాశం; చేయున్= చేస్తుంది; తత్త్వయోగంబున్= ఆ దివ్యాప్త ప్రయోగంతో; జయింబు= విజయాన్ని; చేకానియేదన్= చేపట్టుతాను; చూడుము= ఓ దుర్యోధనా! చూడు; అనుటయున్= ఇట్లా అనగానే; ఆ+మహాపతియున్= ఆ రాజు- దుర్యోధనుడు; అనుజులున్= తమ్ములు దుశ్శాసనాదులు; సేనాపతులును= సైన్యాధిపతులు కూడా; శంఖింబులు= శంఖాలను; పూరించి= పూరణచేసి (శంఖద్వనులు చేసి); సింహానాదంబులు+చేసి= సింహానాదాలను చేసి; మరలిన్= పాండవ సైన్యంపై మరలగానే - మళ్ళీ యుద్ధం చేయటానికి సమాయత్తం కాగానే; భేరీ మృదంగ+అది తూర్పుద్వనులు= భేరీలు మృదంగాలు మొదలైన వార్యాల ధ్వనులు; నింగిముట్టున్= ఆకాశాన్ని అంటగా; తురంగ రింభా రథానేమి గజ పద ఫుట్టనంబులున్= అశ్వాల డెక్కలు, రథచక్రాల కమ్ములు, ఏనుగుల పాదాలు అనే వాటియొక్క తాకిడులచేత; ఇల= భూమి; గ్రక్కరలన్= మిక్కిలిగా కదలతుండగా; మన సైన్యంబులు= ఓ ధృతరాష్టు మహారాజా! మన (కురు) సైన్యాలు; మరలి= తిరిగి; ఉరవడించెన్= సమాయత్తమయినవి; అనిన్= అనగానే; విని= విని; ధృతరాష్టుండు= ధృతరాష్టు మహారాజు.

తాత్పర్యం: అని పలికి, ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. ‘మా తండ్రి నారాయణుడిని ఉపాసించి అతడి వలన ఒకానొక దివ్యాప్తాన్ని పాందాడు. అదే నారాయణాప్తం. దానిని అతడు నాకు ఇచ్చాడు. ఆ దివ్యాప్తం వీరు చంపదగినవారు, వీరు చంపదగినవారు అనే భేదం లేక శత్రునిరూలనం చేసివేస్తుంది. దానిని ప్రయోగించి విజయాన్ని సాధిస్తా చూడుము - చూస్తాపు కదా!’ అని అశ్వత్థామ తన దగ్గరనున్న దివ్యాప్త ప్రభావాన్ని వర్ణించి చెప్పగానే దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనాదులు, సేనాధిపతులు అందరూ యుద్ధసన్నద్ధులై శంఖాలను పూరించారు. సింహానాదాలు చేశారు. భేరీ మృదంగాది వినిధ రణరంగ వార్యాలు ప్రోగాయి. అన్నింటి ధ్వనులు ఆకాశాన్యంటాయి. చతురంగబలాలు ముందుకు నడిచాయి. అశ్వాల డెక్కలతో, రథచక్రాల కమ్ములతో, ఏనుగుల పాదాలతో ఒరపిడి పొంది, ఆ

భూమి అంతా కడలుచున్నట్లనిపించింది. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఇట్లా మన సైన్యాలు శత్రుసైన్యాలపై మళ్ళీ విజృంభించాయి - అని చెప్పగానే విని ధృతరాష్ట్ర మహారాజు (సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు).

- ఆ. ‘అట్లు గడగు కౌరవానీకములఁ గని, పాండుపుతు లేమి భంగివార లై? రెఱుంగఁ జెప్పు’ మనవుడు నమ్మిఁా, శ్వరున కిట్టు లనియే సంజయుండు.

343

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; కడగు= ఉద్యమిస్తున్న; కౌరవ+అనీకములన్= కౌరవ సైన్యాలను; కని= చూచి; పాండుపుతులు= పాండురాజు కుమారులు ధర్మరాజుదులు; ఏమి భంగివారలు= ఎటువంటి విధానం కలవారు; ఐరి?= అయినారు?; ఎఱుంగన్= తెల్సే విధంగా; చెప్పుము= చెప్పుము; అనవుడన్= అనగానే; సంజయుండు; ఆ+మహీపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సంజయ! ఆ విధంగా మన సైన్యాలు యుద్ధానికి సమాయత్తమై వస్తూ ఉండగా పాండవులు ఏ విధానాన్ని అనుసరించారు? అంతా స్వప్తంగా చెప్పాము’- అని ధృతరాష్ట్ర మహారాజు ప్రశ్నించగానే సంజయుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు:

- వ. ఇత్తెఱంగునం గురుబలంబులు పురికినం గొంతేయులుం గూడుకొని సైన్యంబు సుసంగతంబు సేసికొని సంగరకీడ్ కమరి; రఘుడు గ్రీడి నాలోకించి ధర్మతనయుండు.

344

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; కురుబలంబులు= కురుసైన్యాలు; పురికానన్= ఉద్యమిస్తూ ఉంటే; కొంతేయులు= కుంతీపుతులు ధర్మరాజుదులు కూడ; కూడుకొని= ఒకచోట కలిసి; సైన్యంబు= తమ సైన్యాన్ని; సుసంగతంబు= సముచితంగా అనగా యుద్ధసమ్మార్గంగా; చేసికొని= ఏర్పరచుకొని; సంగరకీడకున్= పోరాటానికి అనగా యుద్ధానికి; అమరిం సమ్మార్గంగా అన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయాన; క్రీడిన్= అర్జునుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు. (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కురుసైన్యాలు పెల్లుబికిన ఉత్సాహంతో యుద్ధానికి కదలివస్తూ ఉండగా చూచి, ధర్మరాజుదులు కూడా అందరూ ఏకమై తమ సైన్యాన్ని కూడా యుద్ధానికి పురికొల్పారు. తాము కూడ యుద్ధానికి సిద్ధమయ్యారు. ఆ సమయంలో ధర్మరాజు అర్జునుడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- క. ‘గురుడు పడిన నవ్విధమునఁ, బరమభయాకులతఁ బోంచి పఱచియు నట వే తిరిగి కురుబలము పోలకిఁ, గర ముద్రతి నగ్గిలింపఁ గత మెయ్యియో?’

345

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ద్రోణాచార్యుడు; పడినన్= పడిపోగా; ఆ+విధమునన్= ఆ విధంగా; పరమ భయ+అకులతన్= మిక్కిలి భయంచేత వ్యాకులత్వాన్ని; పొంది= చెంది; అట= ఆ వైపు; పఱచియున్= పరుగులు తీసికూడ; వే= వేగంగా; తిరిగి= మలగి; కురుబలము= కురుసైన్యం; పోరికిన్= యుద్ధానికి; కరము= మిక్కిలి; ఉడ్ధతిన్= దర్పంతో; అగ్గలింపన్= ఉత్సపీంచటానికి; కతము= కారణం; ఎయ్యది+ఁ?= ఏమిటో?

తాత్పర్యం: ‘ఆచార్యుడు ద్రోణుడు పడిపోగానే ఆ కురుసైన్యాలు మిక్కిలి భయంతో చెల్లాచెదరై పారిపోయాయి కదా! మరి ఇప్పుడు కొండంత ఉత్సాహంతో తిరిగి యుద్ధానికి పూనుకొని ఇటు వస్తున్నవి. కారణం ఏమిటో?’

- క. ఇలయును నింగియు నద్రువం, జేలగె మహారవము వాల సేనలఁ గురుచా వలుక నొనల్లిన నక్కడ, బలలపుఁ దేతెంచి తీసుడు పడి నడచే నొక్కి!’

346

ప్రతిపదార్థం: ఇలయును= భూమియు; నింగియున్= ఆకాశం; అద్రువన్= అదలిషోయే విధంగా; మహారవము= పెద్ద ధ్వని; వారిసేనలన్= ఆ కౌరవుల పైన్యంలో; చెలగెన్= పెల్లుబికింది; గురుచావు= ద్రోణాచార్యుడి మృతి; అలుకన్= కోపాన్ని; ఒనర్చి నన్=కలుగజేయగా; బలరిపుడు= ఇంద్రుడు; అక్కడన్= ఆ షైపు; ఏతంబి= వచ్చి; తోడుపడి= సహాయపడి; నడచెనాకోఁ= నడుస్తున్నాడా ఏమి?

తాత్పర్యం: ఆ కౌరవపైన్యంలో భూమి ఆకాశం బ్రద్దలమ్యేటట్లు గొప్ప ధ్వని పుట్టిం దేమి? ఒకవేళ ద్రోణాచార్యుల మృతివలన మనషై కోపం పుట్టి ఆ ఇంద్రుడు వీరి సహాయార్థం వచ్చి ఈ పైన్యాని కుత్సాహం కలుగటానికి వెంట నడుస్తున్నాడా? ఏమి ఇది?

వ. అనిన విని యమ్ముసుజపతికి నతం డి ట్లివియే.

347

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; విని= విని; ఆ+మనుజ పతికిన్= ఆ ధర్మరాజుతో; అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా, ధర్మరాజుతో అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు:

ఆ. ‘స్వస్తిశస్తుఁ దైన యాచార్యుఁ జంపిన , నెప్పరిఽక్షై? వారి కివ్యధంబు

బలిమి గలుగు జేసి రలుకమై ననుచు సం , బియము పడగ నేల? తెలియ వినుము.

348

ప్రతిపదార్థం: న్యస్తశస్తుఁడు+ఫన్= త్యజించబడిన శస్త్రంగల; ఆచార్యున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; చంపినన్= సంహరించగా; అలుకమైన్= కోపంతో; ఎవ్వరు= ఏ వ్యక్తులు; వారికిన్= ఆ కౌరవులకు; ఈ+విధంబు= ఇటువంటి; బలిమి= బలం; కలుగన్+చేసిరి ఒకోఁ= కలిగేటట్లు చేశారో!; అనుచున్= అంటూ; సందియము= అనుమానం; పడగన్+ఏల?= పడవలసిన పనియిమి?; తెలియన్= తెలిసేటట్లు; వినుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ‘అత్తత్యాగం చేసిన ఆచార్యుడిని చంపారనే కోపంతో ఈ కౌరవపైన్యానికి ఇంత దైర్యం నూరిపోసి మా పైకి పురికొల్పిన వా రెప్పో అని - ఓ ధర్మరాజా! సందేహపడవలడు. నేను చెప్పుతాను వినుము.

చ. జనకు నథర్థవృత్తి మెయిఁ జంపుటకై తలవట్టే నొక్కరుం
దన విని లత్తువోవునె మహాద్భుత శోర్యము నష్టవిర్యమున్
మనము జగంబుఁ గన్న యతిమానుషవిక్రమశాలి; వీని నె
హ్యని కెదురంగ రా దనగు ప్రాలిన శ్రీణుతుండు భూపరా!

349

ప్రతిపదార్థం: భూపరా! = ఓ ధర్మరాజా!; జనకున్= తన తండ్రి అయిన ద్రోణాచార్యులను; అధర్మవృత్తిమెయిన్= అధర్మ ప్రవర్తనతో; చంపుటకై= సంహరించటానికి; తల= తలను; పట్టొన్= పట్టుడు; ఒక్కరుండు+అనన్= ఓ వ్యక్తి (ధృష్టిర్యమ్ముడు) అనగా; విని= విని; రిత్త+పోవునే?= క్రియాహాన్యుడై ఉంటాడా? (సుతుడు అశ్వత్థామ, ఊరకుంటాడా?); ఆ ద్రోణసుతుండు= అశ్వత్థామ (ఎటువంటి వాడంబో); మహా+అద్యుత శోర్యము= గొప్ప ఆశ్వర్యాన్ని కలుగజేసే ప్రతాపం; అత్తవిర్యమున్= దివ్యాత్త శక్తి; మనము= మనం (కేవలం మనమే కాదు); జగంబున్= ఈ లోకం కూడ; కన్న= చూచిన (వాడు) (ఆ అశ్వత్థామ ప్రతాపం దివ్యాత్త శక్తి ఎంతటి ఆశ్వర్యాన్ని కలుగజేసేదో మనమే కాదు లోకమంతా ప్రత్యష్ఠంగా చూచింది అనగా అందరికీ తెలుసు); అతి మానుష విక్రమశాలి= మనుషుల కెప్పరికి సాధ్యంకాని పరాక్రమంతో శోభించేవాడు; (మరియు ప్రస్తుతం అతడు) వీనిన్= ఈ అశ్వత్థామను; ఎవ్వనికిన్= ఏ వీరుడికి కూడ; ఎదురంగన్+రాదు= ఎదుర్కొనటానికి సాధ్యంకాదు; అనగన్= అనే విధంగా;

ప్రాలిన= విజృంభించిన (వాడు); అటువంటి ద్రోణసుతుడు (అశ్వత్థామ) రిత్త+పోవునే? అని అన్వయం - (దూరాన్వయ దోషంచేత ఇట్లా అర్థం ప్రాయవలసి వచ్చింది).

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఆ ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు అశ్వత్థామ తన తండ్రిని అధర్మంగా ఒకడు సంహరించటానికి అతడి తల పట్టుకున్నాడని విన్నాడు. అట్లా తన తండ్రికి జరిగిన అవమానానికి ఉఱుకుంటాడా? అతడు సామాన్యవ్యక్తి కాడే! ఎంతో దివ్యాత్మసంపద, అద్భుతమైన బాహుబలం, అతిమానుషమైన పరాక్రమం అతడికున్నాయి. అది మనకుగాని ఈ లోకానికి గాని తెలియనిది కాదు. తననెవ్వరు ఎదిరించి నిలువలేరనే విధంగా విజృంభించాడు. అంతే. (దీనికంతటికి అతడే కారణం).

తే. జస్తువేళన యాత్ర దుచ్ఛిత్రవంబు, భంగి హేషించే బృత్తివి గంపంబు నొంద; నప్పు డతని కశ్వత్థామ యుని యొన్నాయి, బేరు జనములు విన నశలీరవాణి. **350**

ప్రతిపదార్థం: జన్మవేళన+ఆ= పుట్టుక సమయంలోనే; అతడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు; పృథివి= భూమి; కంపంబున్= కంపాన్మి; ఒందన్= పొందే విధంగా; ఉచ్ఛైత్రవంబు భంగిన్= ఉచ్ఛైత్రవం అనే దేవేంద్రుడి గుర్రం మాదిరి; హేషించెన్= సకిలించాడు; అశ్వంపలె పెద్దగా అరిచాడని భావం; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అశరీరవాణి= ఆకాశవాణి; జనములు= జనులు; వినన్= వినేటట్లు; అతనికిన్= ఆ ద్రోణపుత్రుడికి; అశ్వత్థామ+అని= అశ్వత్థామ అనే; పేరు; ఒనర్చైన్= కలుగజేసింది.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ తాను పుట్టగానే ఇంద్రుడి అశ్వం ఉచ్ఛైత్రవం వలె పెద్ద సకిలింత చేశాడట. దానితో భూమి కంపించిపోయింది - అది చూచి ఆకాశం నుండి అశరీరవాణి ‘ఈ శిశువు అశ్వత్థామ అనే పేరుతో ప్రసిద్ధి చెందుతాడు’ అని చెప్పింది. ఆ అద్భుతం అక్కడ ఉన్న జనులందరూ విన్నారు.

వ. అతడు సూవె కౌరవసైన్యంబు నిష్పత్తి సంరంభంబునకుం గారణం' బని చెప్పి వెండియు. **351**

ప్రతిపదార్థం: అతడు+చూవె= ఆ అశ్వత్థామయే ('చూవె' నిశ్చయార్థకము); కౌరవ సైన్యంబు+ఇష్పత్తి సంరంభంబునకున్= కౌరవసైన్యంలో ఇప్పుడు కలిగిన ఆటోపానికి; కారణంబు= కారణం; అని చెప్పి= ఇట్లా చెప్పి; వెండియున్= ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ఈ కౌరవసైన్యం ఇట్లా ఆటోపంతో యుద్ధానికి ఉద్యమిస్తున్నదంటే దానికి కారణం ఈ అశ్వత్థామయే' అని అర్థముడు ధర్మరాజుతో చెప్పి, మరల (ఇట్లా అన్నాడు).

అ. 'అనఫు! నిన్ను శిష్యుడును ధార్మికుండు స, త్వర్తతుండు నని మహాదరమున నడిగె; నీవు ధర్మహసనికి నోర్చిన, గురుఁడు నిశ్చయించే గొడుకు చావు'. **352**

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= ఓ పుణ్యాత్మా!; నిన్నున్= నిన్ను; శిష్యుడును= శిష్యుడవు; ధార్మికుండున్= ధర్మం తప్పనివాడవు; సత్యవతుండును= సత్యనిష్పగల వాడవు; ('వు' అంతాగమము ప్రాయికం); అని మహా+అదరమునన్= అనే గొప్ప ఆదరభావంతో; అడిగిన్= అడిగాడు; అశ్వత్థామ మరణాన్ని గూర్చి ప్రశ్నించాడని భావం; నీవు= ఓ ధర్మరాజా! నీవు; ధర్మహసనికిన్= ధర్మపరిత్యాగానికి; బీర్చునన్= సిద్ధపడిన వెంటనే; గురుఁడు= మన అప్రమిద్య గురువు ద్రోణాచార్యుడు; కొడుకు చావు= తన కొడుకు అశ్వత్థామ మరణాన్ని; నిశ్చయించెన్= ధ్రువపరచుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఇంతవరకు పాపమంటే తెలియని ఓ ధర్మరాజా! (‘ఇష్టుడే పాపానికి ఒడిగట్టావని ధ్యని) ద్రోణాచార్యుడు-నీవు సత్యవంతుడవు. ధర్మత్తుడవు. మీదు మిక్కిలి తనకు శిష్యుడవు అని ఎంతో ఆదరభావంతో కొడుకు మరణాన్ని గూర్చి నిన్ను అడిగాను. నీవు ధర్మహానికి పూనుకోగా గురుడు తన పుత్రుడు అశ్వత్థామ మరణించినట్లుగా ధ్రువీకరించుకొన్నాడు.

క. చండిలము గొని యిట్లు వడయగఁ, వలయునె రాజ్యంబు? బీస వచ్చిన కలిమిం

గలుగునె పెంపుం బేరును? వెలి యైతిమి లోకమునకు వేయును నేలా?

353

ప్రతిపదార్థం: చండిలము+కొని= కపటాన్ని ఆశ్రయించి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; రాజ్యంబు= రాజ్యాస్త్రి; వడయగన్+వలయునె?= పొందవలెనా? (రాజ్యప్రాప్తికి వేరే మార్గం లేదా? అని భావం); దినన్= దీనివలన; వచ్చిన కలిమిన్= పొందిన (రాజ్య) సంపదతో; పెంపున్= అభివృద్ధి; పేరును= కీర్తి; కలుగునె?= కలుగుతాయా? (కలుగదని భావం); చేయునున్+ఏలా?= వేయి (మాటలు) ఎందుకు? (ఎన్ని చెప్పినా ఏమి ప్రయోజనం?) (మనకు చేకూరిన లాభం ఏమంటే?); లోకమునకున్= లోకానికి; వెలి+పతిమి= వెలి అయినాము అనగా దూరమయినాము’ (గౌరవం కోల్పోయాము).

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఇట్లా కపట వృత్తితో రాజ్యం పొందటం తగునా? అట్లా పొందిన రాజ్యం పేరు తెస్తుందా? ఆ సంపద అభివృద్ధిని సాధిస్తుందా? ఇంకా ఏం చెప్పి ఏమి ప్రయోజనం? లోకం దృష్టిలో మనం వెలియై గౌరవాన్ని కోల్పోయామన్న మాట నిజం.

వ. అబియునుం గాక.

354

తాత్పర్యం: అంతేకాక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. వల బిట్లే లని యేను బేరెలుగునన్ వాలించుచున్ బాఱిగాఁ

దల యిట్లేటికిఁ బట్టి త్రైవ్ నడిచెన్? ధర్మప్రణాశం బెదం

దలపం డాగ్రహావృత్తిఁ బార్ధతుఁడు; దృష్టిస్వంబునం గ్రీధవి

హాఫుఁ దై యితనిపై వడిం బడక యశ్వత్థామ సైలించునే?

355

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఏలా?= ఎందుకు?; వలదు= వద్దు; అని= అని; ఏను= (అర్బుమడు); పేరు+ఎలుగునన్= పెద్ద కంరధ్యనితో; వారించుచున్= నివారిస్తూ; పాఅగాన్= పరుగుతీస్తూ ఉండగానే; పార్శ్వతుఁడు= ధృష్టిధ్యమ్ముడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తలపట్టి త్రైవ్న్= తల పట్టుకొని నరకటానికి; ఏటికిన్= ఎందుకు; నడిచెన్?= నడిచాడు?; కేశగ్రహాం చేసి సంహరించటంలో అతడి ఉద్దేశం ఏమిటో తెలియటం లేదని భావం; (ఇట్లా చేయటం వలన)? - ధర్మప్రణాశంబు= (కలిగే) ధర్మహానిని; పార్శ్వతుఁడు= ధృష్టిధ్యమ్ముడు; అగ్రహావృత్తిఁ= కోపస్యభావంతో; ఎదన్= మనస్సులో; తలంపడు= భావించకుండా ఉన్నాడు; తదీ+దైన్యంబునన్= ఆ చింతచేతనైన దైన్యంచేత; క్రోధవిహ్వాలుఁడు+ఖ= కోపానికి విషషై; అశ్వత్థామ= గురుపుత్రుండు-అశ్వత్థామ; వడిన్= వేగంగా; ఈతనిపైన్= ఈ ధృష్టిధ్యమ్ముడిపై; పడక= విజ్ఞంభించకుండా; సైరించునే?= సహాస్తాడా?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఇట్లా పనికిరాదు, చేయటం వద్దు అని పెద్ద కంరస్యరంతో నేను అడ్డుకొంటూ అతడివైపు పరుగెత్తుతూనే ఉన్నాను. అయినా లెక్కచేయక ధృష్టిధ్యమ్ముడు ద్రోణాచార్యుడి కేశగ్రహాం చేసి, శిరస్సును ఖండించటానికి ఎందుకు పూనుకొన్నాడు? ఆ కోపంలో ధర్మహాని జరుగుతుందని కూడా విచారించలేదు. అట్లా అధర్మంగా తన తండ్రి తల నరకిచేయటం వల్ల కలిగిన దీనత్యంతో క్రోధం పెల్లుబికి ప్రతీకారంగా ధృష్టిధ్యమ్ముడిపై దాడి చేయకుండా ఉఁరుకొంటాడా?

క. మన సేవల నొక్కట్టునుఁ, గొనఁ దలఁచి కడంగి వచ్చు గురుపుత్రుని మా
ర్జున ధృష్టధ్యమ్యున్నిఁ గా, వను శక్యమే సీకు? నిచటివాలికి? నథిపా!

356

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= ఓ రాజా!; మన నేవలన్= మన పైన్యాలను; ఒక్క+ఎత్తునన్= ఒకేసారిగా; కొనన్+తలఁచి= పట్టుకొనటానికి సంకల్పించి; కడంగి= విజ్యంభించి; నన్న గురు పుత్రునిన్= వస్తూ ఉన్న గురుపుత్రుడిని - అశ్వత్థామను; మార్గోవన్= ఎదుర్కొనటానికి మరియు; ధృష్టధ్యమ్యున్ని; కావను= రక్షించటానికి; నికున్; ఇచ్చటివారికిన్= ఇక్కడివారికి!; శక్యమే?= సాధ్యమవుతుందా? (ఎవరికి కూడా సాధ్యం కాదని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఒక్కపెట్టుగా మన పైన్యాన్ని వమ్ముచేయతలపెట్టి విజ్యంభించి వస్తున్నాడు. అశ్వత్థామను ఎదుర్కొనటం, ధృష్టధ్యమ్యున్నడిని అతడి' బారినుండి కాపాడటం నీకుగాని, ఇక్కడున్నవారికిగాని సాధ్య మవుతుందా?

వ. అనినం గోపించి యనిలనందనుం డా సంక్రందననందనున కి ట్లినియె.

357

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఇట్లా అనగానే; కోపించి= కోపవడి; అనిల నందనుండు= వాయుసుతుడు - భీముడు; ఆ సంక్రందన నందనునకున్= ఇంద్రుడి కుమారుడు - అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఇట్లా ధర్మరాజుతో అనగా భీముడికి కోపంవచ్చి, ఆ అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. 'అడవుల నుండు తాపసుల యట్టులు పల్పెదు రాజనీతి యి
ట్లోడబడి చేయ వచ్చి వధ కొల్లమి యొప్పునే? ధర్మనిష్ఠ యొ
క్షణఁ గల దాసభన్ ద్రుపదకస్యక పాటున కిట్టి వెన్నియుం
గడుకొని చేసినన్ మనలఁ గల్చపు మొందగఁ నేర దధ్యునా!

358

ప్రతిపదార్థం: అర్జునా!= ఓ పార్థా!; అడవులన్= అరణ్యాలలో; ఉండు తాపసుల+అట్టులు= నివసించే మునులవలె; పల్పెదు= పలుకుతాపు; రాజనీతి; ఇట్లు+బడబడి= ఈ విధంగా అనుమతించి; చేయవచ్చి= చేయతగిన; వధకున్= గురువధకు, రాజనీతి (యుద్ధంలో బంధుత్వాదుల విచారించక వధ చేయటాన్ని అనుమతించింది కావున గురువధ చేయటం సముచితవే); బల్లమి= సమ్మతించకపోవటం; ఒప్పునే?= తగునా? (తగదని భావం) - ఇక కపటంగా వధించటమంటావా?; ధర్మనిష్ఠ= ధర్మరతి; ఎక్కడన్+కలదు?= ఎక్కడ ఉంది? (మనయందు మాత్రమే ధర్మనిష్ఠ ఉండవలెనా? ఆ కౌరవులయందు ఉండనక్కరలేదా? అని భావం); ఆ సభన్= కపటద్వాత్మాన్ని నిర్వహించిన ఆ కౌరవసభలో; ద్రుపద కన్యక పాటునకున్= ద్రోపది పడిన కష్టానికి (వప్రాపహారణాది క్లేశానికి); ఇట్లి= ఇటువంటివి; ఎన్నియున్= ఎన్నెనా; కడుకొని= పూనుకొని; చేసినన్= చేసినా కూడా; మనలన్= మనకు; కల్పము= పాపం; ఒందగఁ నేరదు= పొందజాలదు.

తాత్పర్యం: 'ఓ అర్జునా! నీవు అరణ్యాలలో ఉండి తపస్సు చేసికొనే మునులు పల్పెనట్లు పల్పుతున్నావు. ద్రోణవధ గురువధ అని భావించి నీవు ఒప్పుకొనటం లేదు. గురువు, శిష్యుడు, పుత్రుడు అనే సంబంధ పరిగణన యుద్ధంలో లేదని రాజనీతి చెప్పుతున్నది. ఇక కపటంగా వధించటం అధర్మమనియా నీ భావన? ధర్మంగానే ఉన్నదా కౌరవుల ప్రవర్తన? ఆనాడు సభలో ద్రోపది పడినభంగపాటుకు ఇటువంటివి ఎన్ని చేసినా మనకు పొపమంటదు.

తే. అరులు మనమీద నురవడి నురుగుదేర, నేము సిడిముడిపడుచుండ నిట్టు లసుట
యొప్పు 'దులసినపుండుల నుప్పు' వెట్టి, దరయ; భినికి నిన్న నే మందు పొర్చ!

359

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= ఓ అర్జునా!; అరులు= శత్రువులు; మనమీదన్= మనషైకి; ఉరవడిన్= మిక్కిలి వేగంగా; అరుగుదేరన్= వస్తూ ఉండగా; ఏము= మేము; చిడిముడి పదుచున్+ఉండన్= వేగిరపడుతూ ఉండే సమయంలో; ఇట్లులు+అనుట= ఈ విధంగా-అనగా నిరుత్సాహం కలిగే విధంగా మాటలాడటం; ఒప్పుడు= తగదు (సీపు ఏం చేస్తున్నావంటే); ఉరిసిన పుండులన్= పక్కమైపగిలిన పుండ్లమిాద; ఉప్పు= ఉప్పు; పెట్టెదు= ఉంచుతూ ఉన్నావు (పుండుపగిలి బాధపడుతూ ఉంటే దాని మిాద ఉప్పు చల్లి మరీ బాధపెట్టినట్లుగా నీ పలుకులు - � అర్జునా! మాకెంతో బాధాకరంగా ఉన్నాయి); అరయన్= చూడగా; దీనికిన్= ఈ నీ మాటల తీరునకు; నిన్నున్= నిన్ను; ఏమి+అందున్= ఏమనేది?

తాత్పర్యం: � అర్జునా! శత్రువులు మనమీదికి మిక్కిలి వేగంతో వచ్చిపడుతూఉంటే, వాళ్ళను తిప్పికొట్టటానికి మేము సంభ్రమంతో సమాయత్తమాతూఉంటే, ఈ సమయంలో నిరుత్సాహపరచే నీ మాటల ధోరణి చూస్తూ ఉంటే పక్కమై పగిలిన పుండ్లమిాద ఉప్పు చల్లినట్లున్నది. ఇట్లా మాట్లాడటం నీకు తగదు. ఇంతకంట నిన్ను నే నేమనగలను?

క. కురువీరు లెఱుగుదురు ననుఁ; గురువీరుల తెఱుగు నేనుఁ గొంత యెఱుగుదున్;

శరపలఫుప్రహరణములఁ, బొలగొనియెదఁ గాక వాలఁ బో నిచ్చెదనే?

360

ప్రతిపదార్థం: కురువీరులు= కౌరవీరులు; నన్ను= నన్ను; ఎఱుగుదురు= తెలిసి ఉన్నారు; కురువీరుల తెఱుగు= కౌరవీరుల పద్ధతిని; నేనున్= నేనూ (భీముడు); కొంత= కొంతభాగం; ఎఱుగుదున్= తెలిసికొని ఉన్నాను (కాబట్టి) శరపరఫుప్రహరణములన్= బాణాలు, పరిషులు (ముండ్ల రోకళ్ళు) అనే వాటియొక్క దెబ్బలచేత; వారిన్= ఆ దుర్యోధనాదులను; పొరిగొనియెదన్+కాక= సంహరించిపోస్తానే తప్ప; పోనిచ్చెదనే?= (ఊరకే) పోనిస్తానా?

తాత్పర్యం: � అర్జునా! నే నంటే ఏమో కురువీరులకు తెలుసు. నాకు కూడా ఆ కురువీరుల బలపరాక్రమాలు కొంతతెలుసు. ఇక చూడు - వారినందరినీ నా బాణాలు, పరిషులు ప్రయోగించి, దృఢప్రహరణశాలతో సంహరిస్తానుగాని, ఊరకే పోనిస్తానా?

వ. అని పలికె: నప్పుడు ధృష్టధ్యమ్ముండు జిభత్సున కిట్లనియె.

361

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికెన్= పలికాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధృష్టధ్యమ్ముండు; బీభత్సునకున్= అర్జునుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా భీముడు అర్జునుడితో పలికిన వెంటనే ధృష్టధ్యమ్ముడు కూడా అర్జునుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు:

చ. ‘పెరవును లాపు లేని ప్రజ వేయు విధంబుల దివ్యబాణ వి
స్ఫురణము సూపి చూపి పొలిపుచ్చె మహార్థిగ్రత ధార్మికుండె య
గ్నురుఁ? డబి గాక యే నతనిఁ గూల్పున పుట్టినవాడుడ; నింతవ
ట్టరయక నన్ను నిట్లు సెడనాదుట పాడియె నీకు వాసపీ!

362

ప్రతిపదార్థం: వాసపీ!= � అర్జునా!; వెరవును= ఉపాయం; లాపు= అప్పబులం; లేని ప్రజన్= లేనటువంటి సైనికజనాన్ని; వేయువిధంబులన్= కొట్టేపద్ధతులలో; దివ్యబాణ విస్ఫురణము= దివ్యాస్త్రాల మెరపును; చూపి చూపి= అనేకసార్లు ప్రయోగించి; మహా+ఉగ్రతన్= మిక్కిలి నిర్మయభావంతో; పొరపుచ్చెన్= నశింపజేశాడు; ఆ+గురుడు= అట్టి మీ విద్యాగురుడు ద్రోణుడు; ధార్మికుండె?= ధర్మనిష్ఠగలవాడేనా?; అది+కాక= అంతేకాక; ఏను= నేను; అతనిన్= ఆ ద్రోణుడిని; కూల్పన్+అ= కూల్చి

వేయటానికి; పుట్టిన వాడన్= పుట్టాను; ఇంత వట్టు= ఈ మాత్రం సందర్భం; అరయక= తెలుసుకోక; నన్నున్= నన్ను; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చెడన్+ఆడుట= నిందించటం; నీకున్= నీకు; పాడియె?= న్యాయమా? నీకు ధర్మంకాదని భావం.

తాత్పర్యం: ‘ఓ అర్జునా! ఉపాయము, బలములేని సామాన్యసైనిక జనాన్ని తన దివ్యాష్ట ప్రకాశాన్నంతా చూపి చూపి దారుణంగా చంపాడు. ఆ గురుడు ధార్మికుడా? అంతేకాదు నేను ఆ ద్రోణుడి వథకై పుట్టాను. ఇదంతా తెలిసికొనుకుండా నీ విట్లూ నన్ను నిందిస్తున్నావు. ఇది నీకు ధర్మమేనా? చెప్పి(ము).

క. పితృసభుఁ డగు భగదత్తునిఁ , జితామహం దైన వృద్ధు భీష్ముని నీ వు
ధ్యతిఁ జంపుట పుణ్యంబే? , ప్రతివీరునిఁ జంపు టీల, పాపం బయ్యెన్?

363

ప్రతిపదార్థం: పితృసభుఁడు+అగు= తండ్రికి మిత్రుడైన; భగదత్తునిన్= భగదత్తుడిని; పితామహండు+ఖన= తాత అయిన; వృద్ధున్= (మరియు) ముదుసలి అయిన; భీష్మున్= భీష్ముడిని; నీవు= ఓ అర్జునా! నీవు; ఉద్ధతిన్= మిడిసిపాటుతో (వినయంలేక); చంపుట= సంహరించటం; పుణ్యంబే?= పుణ్యమేనా?; ప్రతివీరునిన్= ఎదిరించి పోరాడే వీరుడిని; చంపుట= సంహరించటం ఏల= ఏ విధంగా; పాపంబు= పాపం; అయ్యెన్?= అయింది?

తాత్పర్యం: ఓ అర్జునా! నీవు నీ తండ్రికి మిత్రుడైన భగదత్తుడిని సంహరించావు. వృద్ధుడైన పితామహడు భీష్ముడిని పడగొట్టావు. వీరిద్దరిని నీవు ఉద్ధతితో చంపటం పుణ్యమా? ఎదిరించిన శత్రువీరుడిని నేను చంపటం పాపం ఎట్లూ అయింది?

క. భూనాథుఁడు బొంకడు; విను , మేనును ధర్మంబు దప్ప; నిభి యేటికి మి
ధ్యానింద? శిష్యవంచకుఁ , దైన గురుఁడు సచ్చే; గెలువు మరిసైన్యంబున్?

364

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఓ అర్జునా! నేను చేపేది వినుము; భూనాథుఁడు= ధర్మరాజు; బొంకడు= అసత్యం పలుకలేదు; ఏనును= నేను కూడా; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; తప్పను= తప్పులేదు; ఇది= ఈ; మిధ్యానింద= అబద్ధమైన నింద; ఏటికి?= ఎందుకు?; శిష్యవంచకుఁడు+ఖన= శిష్యులను మోసపుచ్చేవాడైన; గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; చచ్చేన్= మరణించాడు. (ఇక శత్రు విజయానికి బాటు సులభమయింది. కావున); అరిసైన్యంబున్= శత్రుపైన్యాన్ని; గెలువుము= జయించుము.

తాత్పర్యం: ఓ అర్జునా! ధర్మరాజు అబద్ధమాడలేదు. నేను కూడా ధర్మం తప్పలేదు. ఇంక ఎందుకు నన్ను నీవు వ్యక్తంగా నిందిస్తావు? శిష్యులను మోసం చేసిన ఆ గురువు ద్రోణుడు చచ్చాడు. ఇక ఈ శత్రుపైన్యాలను జయించుము.

అ. అనియె ననుడు సంజయున కాంజకేయుఁ డి , ట్లను మునీంద్ర జాతుఁ దైన ద్రోణ
నట్లు చేసి యద్దురాత్ముఁ డమ్మెయిఁ బల్ళ ; వినుచు నచటివారు గనల రెట్లు?

365

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= (అని ధృష్టధ్యమ్ముడు అర్జునుడితో) అన్నాడు; అనుడున్= అని (ఈ విధంగా సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో చెప్పగానే); అంబికేయుఁడు= (అంబిక కుమారుడు) ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; సంజయునున్= సంజయుడితో; ఇట్లు= ఇట్లు; అనున్= అంటాడు (అదిగాదని భావం); ఆ+దురాత్ముఁడు= ఆ దుష్టుడు - ధృష్టధ్యమ్ముడు; మునీంద్ర జాతుఁడైనన్= మునిశ్రేష్టుడైన భరద్వాజుడి వలన జన్మనెత్తిన; ద్రోణున్= ద్రోణాచార్యుడిని; అట్లు+చేసి= ఆ విధంగా చేసి, అనగా వధించి;

ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; అనగా తాను చేసిన ద్రోణవథ ధర్మమే అని; పల్గొన్= పలుకగా; వినుచున్= వింటూ; అచటివారు= అక్కడున్నవారు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; కనలరు?= మండిషడకుండా ఉంటారు?

తాత్పర్యం: అని ధృష్టద్యుమ్యుడు అర్జునుడితో అన్నాడు అని అనగా ధృతరాష్ట్ర మహారాజు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు. భరద్వాజ మహామునికి జన్మించిన ద్రోణుని ఆ విధంగా చంపి, ఆ దుర్గార్గుడు ధృష్టద్యుమ్యుడు ఆ విధంగా మాట్లాడగా; విన్నవారు దానికి మండిషడకుండా ఉండగలరా? తరువాత ఏం జరిగింటో చెప్పము.

ద్రోణ పరిభవంబునకు గోపించి సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్యు నాశ్చపించుట (పం.7-169-8)

- సీ. అనుటయు నా సూత తనయుఁ డప్పైభునకు , నిట్లను నతని రూక్షేష్ణముల నరుఁ దుపలక్షించి తొరుగు కన్నీరితి , నిట్లార్పు నిగిడించి ‘ యట్టిరోత మాట లేటికి?’ నన మాఱు పల్క హాలి , ధర్మపుత్రాదులు దలలు వంప నలిగి సాత్యకి ద్రుపదాత్మజుఁ గనుగొని , ‘నీ జిహ్వ దునియదు నీ శిరంబు
- తే. పగుల; దమ్మెయి గురునకుఁ బలిభవంబు , సేసి యిమ్మెయిఁ బలుకంగఁ జేయునబియుఁ గలదే? యారాజు సన్నిధిఁ గాన బ్రథికి; తింకఁ బలికిన నోరు ప్రేయింతుఁ జుమ్ము!

366

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ధృతరాష్ట్రుడిట్లా అనగా; ఆ సూతతనయుఁడు= ఆ సంజయుడు; ఆ+విభునకున్= ఆ రాజుతో; (ధృతరాష్ట్రుడితో); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; నరుఁడు= అర్జునుడు; రూక్ష+ఈక్షణములన్= తీక్ష్ణములైన చూపులతో; అతనిన్= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడిని; ఉపలక్షించి= చూచి; తొరుగు కన్నీరితోన్= ప్రవిస్తూ ఉన్న కన్నీటితో; నిట్లార్పు= నిశ్శాసం; నిగిడించి= పెద్ద పెట్టున తీసి; ఇట్టి రోత మాటలు= ఈ విధములైన ఏహ్వావం కలిగించే పలుకులు; ఏటిక్కిన్?= ఎందుకు?; అనున్= అనగా (ధృష్టద్యుమ్యుడితో అంటూ ఉంటే); హారి ధర్మపుత్ర+అదులు= కృష్ణుడు, ధర్మరాజు మొదలైనవారు; మాఱు+పల్క= మారుమాటాడక; తలలు= శిరములు; వంపన్= వంచుకోగా (అప్పుడు); సాత్యకి; అలిగి= కోపించి; ద్రుపద+అత్మజున్= ధృష్టద్యుమ్యుడిని; కనుగొని= చూచి (ఇట్లా అన్నాడు); నీ జిహ్వ= ఒ ధృష్టద్యుమ్యు! నీ నాలుక; తునియదు= చీలిపోకుండా ఉన్నది; నీ శిరంబు= నీ తల; పగులదు= బద్దలు కాకుండా ఉన్నది (నీవు చేసిన పనికి, ఈ మాటలకు నీ నాలుక తెగగొట్టటం, తలబద్దలు కొట్టటం చేయవలసిందే, కాని అట్లు చేయలేదు); ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; గురునకున్= ద్రోణాచార్యుడికి; పరిభవంబు= అవమానం; చేసి; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; పలుకంగన్= పలుకగా; చేయునది= చేసేది; కలదే?= ఉన్నదా? (చేయగలిగింది ఏమీ లేదు); ఈ రాజు సన్నిధిన్= ఈ ధర్మరాజుయొక్క సమక్షమునందు; కానన్= కాబట్టి; బ్రథికితి= బ్రతికిపోయావు; ఇంకన్= ఇంకా కూడ; పలికినన్= పలికావంటే; నోరు= నోరును; ప్రేయింతు సుమ్ము= చీలిపేస్తాను సుమా!

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్ర మహారాజు అడుగగానే సంజయుడు చెప్పి నారంభించాడు. ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!, అట్లా అంటూ ఉన్న ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడిని కొర కొర చూస్తూ అర్జునుడు పెల్లుబికిన కన్నీటితో నిట్లార్పు విడిచి ఇట్టి రోత పుట్టించే మాటలు ఇక చాలు.’ అని అనగానే కృష్ణుడు, ధర్మరాజు మొదలైనవారు మారు పలుకలేదు. సిగ్గుతో తలలు కూడా వంచుకున్నారు. అప్పుడు సాత్యకి కోపంతో ధృష్టద్యుమ్యుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు: ‘ధృష్టద్యుమ్యు! ఆ విధంగా ద్రోణాచార్యుడిని అవమానించావు. దానిని సమర్థించుకొంటూ ఇట్లా పలుకుతున్నావు. అయినా నీ నాలుక చీలిపోకుండా, నీ తల పగిలిపోకుండా ఉన్నది అంటే ఇది ధర్మరాజు సన్నిధి కాబట్టి చేసేది లేక దక్కిపోయావు - లేకుంటేనా? నీ నాలుక ఎప్పుడో చీల్చివేసి, నీ తల బ్రద్దలు కొట్టి ఉండేవాడిని జాగ్రత్త. నీ వింకేమైనా హాద్దుదాటి మాట్లాడవంటే నాలుక చీలుస్తాను.

క. తన మాటే యని గంగా , తనయు శిఖండియు వథించెం; దత్తార్థం బా

తనికిఁ జ్ఞయ మైనఁ బనిచెం , దన మనుషునఁఁ బనుపుసేత దగడె నరునకున్?

367

ప్రతిపదార్థం: తన మాఱు+ఏ+అని= తన వంతే అని; గంగా తనయున్= గంగాపుత్రుడిని భీష్ముడిని; శిఖండియున్= శిఖండి కూడా (నీ సోదరుడే); వథించెన్= సంహరించాడు; తత్కార్యంబు= ఆ పని (అనగా శిఖండికి తన మనుషుడు అర్జునుడు తోడు ఉండి వథించటం); అతనికిన్= ఆ భీష్ముడికి; ప్రీయము+ఇనన్= ఇష్టమైనందువలన; తన మనుషునిన్= తన తమ్ముడు విచిత్రవీర్యాడికి మనుషుడు (అనగా తనకు కూడ వరసకు మనుషుడైన అర్జునుడిని); పనిచెన్= (ధర్మరాజు శిఖండికి తోడుగా) పంపాడు; పనుపు+చేతు= ఆ ధర్మరాజు ఆదేశాన్ని నిర్వహించటం; నరునకున్= అర్జునుడికి; తగదు+ఎ?= తగింది కాదా? (రాజుజ్ఞ పరిపాలనం అందరికి కూడ అవశ్యకర్తవ్యమే కదా!).

తాత్పర్యం: తాను భీష్ముడి వధార్థమే జన్మించానని చెప్పుతూ భీష్మువధకై ఉద్యమించి సంహరించాడు భీష్ముడిని శిఖండి. అర్జునుడు అతడికి తోడుగా వెళ్ళాడు. అది కూడా తనకు తానుగా కాదు. అది ధర్మరాజు ఆజ్ఞ. ధర్మరాజు ఆజ్ఞాపించింది కూడా భీష్ముడి అనుషుత్తి ప్రకారంగానే. తన మరణానికి నిమిత్తం కేవలం శిఖండియే అయినా, అర్జునుడు కూడా తోడు ఉండాలి అని భీష్ముడి ఆకాంక్ష. అందుకే అర్జునుడిని ధర్మరాజు పంపాడు. కాబట్టి ధర్మరాజు ఆజ్ఞ నెరవేర్చాడు అర్జునుడు. ఏం కూడదా?

విశేషం: సంస్కృత మూలంలో సాత్యకి ఇట్లా అన్వట్లు లేదు. తిక్కన స్వయంగా ఈ విషయం సాత్యకిచే పలికించాడు. భీష్ముడు శిఖండికి తోడుగా అర్జునుడిని పంపుమన్వట్లు భీష్మపర్వంలో ఉన్నది. ధర్మరాజు భీష్ముడిని తన నెట్లు జయించాలో ఉపాయం చెప్పుమన్నాడు. ఆ సందర్భంలో భీష్ముడు పలికిన పలుకులు. (మూల సంస్కృతంలో శ్లోకాలు) ఇవి:

శ్లో|| అర్జునః సమరే శూరః పురప్నయ్ శిఖండినమ్ |
మా మేవ విశిష్టై స్తో క్షీరభిద్రవతు దంశితః ||
అమంగల్యధ్వజే తస్మైన ప్రీ పూర్వే చ విశేషతః |
న ప్రపార్థు మభీష్మామి గృహీతేషుః కథంచన ||
తదంతరం సమాసాద్య పాండవో మాం ధనంజయః |
శ్వరోతయతు క్షీపం సమంతాద్ భరతర్షభ! (భీష్మ - 107/82-84)

క. ఆ శిఖండియు నీవు నుభ్రవించి పాంచాల కులంబుఁ గీర్తికిం బుణ్యలోకంబునకుం బాపితి' రనిన దృష్టిధ్వమ్యండు నవ్వుచు నతని నవలోకించి.

368

ప్రతిపదార్థం: ఆ శిఖండియున్= ఆ నీ సోదరుడు శిఖండి; నీవును= ఓ ధృష్టధ్వమ్యా! నీవు (మీరిద్దరు); ఉద్ఘవించి= పుట్టి; పాంచాలకులంబు= పాంచాల వంశాన్ని; కీర్తికిన్= ప్రతిష్ఠము; పుణ్యలోకంబునకున్= ఉత్తుమ లోకానికి; పాపితిరి= దూరం చేశారు; అనినన్= ఇట్లా సాత్యకి అనగానే; ధృష్టధ్వమ్యమ్యండు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: నీవు, శిఖండి పుట్టి పాంచాలవంశాన్ని, కీర్తిని, పుణ్యలోకాలకు దూరం చేశారు.' ఇట్లా సాత్యకి పలికిన మాటలు విని ధృష్టధ్వమ్యమ్యండు నవ్వుతూ సాత్యకిని చూచి (ఇట్లా అన్నాడు).

క. సైలించిన నెఱుగువు నీ , చారిత్రము దలఁ నెన్న శరక్ష్మత్తకరున్
భూరిత్తవుఁ జంపి తదియు , వీర వ్యవహరమే వివేక విహీనా!

369

ప్రతిపదార్థం: వివేకవిహీనా!= వివేకం లేనివాడా ఓ సాత్యకీ!; నీ చారిత్రము= నీ నడవడి; సైరించిన్= సహిస్తా ఉంటే; ఎఱుగవు= తెలిసికొనకుండా ఉన్నావు; తలవన్= అలోచించగా; అన్యశరక్యతకరున్= ఇతరుల (అర్జునుడి) బాణాలచేత తెగగొట్టబడిన చేతులుగల వాడై ఉన్నటువంటి; భూరిశ్రవున్= భూరిశ్రవుడిని; చంపితి= చంపావు; అదియు= అది కూడ; వీరవ్యవహారము+ఏ?= వీరుల వ్యవహారమేనా? అనగా వీరులు నడిచే పద్ధతేనా? (ఇదే నీ అవివేకానికి గుర్తు అని తెలుపటానికి వివేకహీనా! అని సంబోధనం సార్థకం - తన తప్పులు తెలుసుకొనలేక ఇతరులను దూషించటం వ్యక్తమని తాత్పర్యం).

తాత్పర్యం: ఓ తెలివిలేని ముర్ఖుడా సాత్యకీ! సహిస్తా ఉన్నాంకదా అని నీ చరిత్ర నీవు తెలుసుకొనకుండా ఉన్నావు. భూరిశ్రవుడి చేతులను ఎవరో ఇతరులు ఖండించిన తరువాత, ఆ చేతులు లేనివాడిని నీవు సంహరించావు. ఇది వీరధర్మమేనా?

తే. అతడు నీ తొమ్ముద్రోక్షిన యపు డొకండు , జీయు జాలవ యగ్గురు సాయకములఁ
బాండవానీకములు విచ్ఛి పాఱ నెన్ని , యెడల మార్కోంటి వాతని నెఱుగ వెట్లు?

370

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ భూరిశ్రవుడు; నీ తొమ్ము= నీ వక్షన్స్ఫలాన్ని; త్రోక్షిన+అపుడు= క్రింద పడవేసి కాలితో తన్నినప్పుడు; ఒకండున్= ఒకటి కూడా; చేయన్+చాలవు+అ= చేయలేకపోయావు (ఏమీకూడా); ఔనా? - భూరిశ్రవుడు నిన్న క్రింద పడవేసి కాలితో తొక్కి ఖడ్డంతో నీ శిరస్సును నరకిపోతూ ఉంటే నీవేం చేశావు? అప్పుడు అతడి ఖడ్డసహితమైన బాహువును నరకిపేసి నిన్న రక్షించింది అర్జునుడే కదా!; ఆ+గురుసాయకములన్= ఆ ద్రోణాచార్యుల బాణాలతో; పాండవ+అనీకములు= పాండవ సేవలు; విచ్చి= వీడిపోయి; పాఱన్= పారిపోతూ ఉండగా; ఎన్ని+ఎడలన్= ఎన్ని సందర్భాలలో అనగా ఎన్నిసార్లు; ఆతనిన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; మార్కోంటివి?= ఎదిరించావు?; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఆతనిన్+నెఱుగవు?= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని గూర్చి తెలియకుండా ఉన్నావు? (ద్రోణుడి ధాటికి ఆగలేక మన పాండవుల సైన్యాలు పారిపోతూ ఉంటే ఎప్పుడైనా ద్రోణుడిని ఎదిరించి పాండవ సైన్యాలను కాపాడావా? ఆ ద్రోణుడు ఎంతటి అజేయుడో నీకు తెలియదా?); ‘ఆతని’ అనే పదానికి దేహాశీరత్తదీపన్యాయంగా అన్యయం.

తాత్పర్యం: ఆ భూరిశ్రవుడు నిన్న క్రిందపడవేసి, చాతిలో తన్ని, తన ఖడ్డంతో నీ తల ఖండించ పూనుకానేటప్పుడు నీ వేం చేయగలిగావో చెప్పుము. నీవప్పుడు విక్రమించలేదు. నిన్నెవరో ఆ సమయంలో రక్షించవలసి వచ్చింది. మరి ఆ భూరిశ్రవుడు తన చేయి తెగి మరణోమృఖుడై ప్రాయోపవేశం చేసిన తరువాతనే అతడిని సంహరించావు. అదీగాక ఆ ద్రోణాచార్యుడు ఎన్నిసార్లు మన సైన్యాలను పారద్రోలేదు? అప్పు డేమైనా ఆ ద్రోణుడిని అడ్డుకొన్నావా? కాబట్టి ఆ ద్రోణుడిని గూర్చి నీకు తెలియదా? నీవు భూరిశ్రవుడిని అట్టి స్థితిలోనే సంహరించినప్పుడు లేని దోషం నేను అట్టి స్థితిలోనే ఉన్న ద్రోణుడిని వధించేటప్పుడు ఉన్నదా? అంత గొప్ప అజేయుడైన ద్రోణాచార్యుడిని వధిస్తే సంతోషించవలసింది పోయి నన్ను తప్పుడుతావా? ఇదేమి న్యాయం?

ఏశేషం: భూరిశ్రవుడు సాత్యకిని విరథుడిగా, విశస్తుడిగా చేసి - చాతిలో తన్ని ఖడ్డంతో నరకపోతూ ఉంటే అర్జునుడు ఆ భూరిశ్రవుడి బాహువును ఖండించి, సాత్యకిని కాపాడాడు. ఆ భూరిశ్రవుడు తన బాహువు ఖండితం కాగా ప్రాయోపవేశం చేశాడు. అట్టి స్థితిలో ఉన్న భూరిశ్రవుడిని సాత్యకి తల తెగగొట్టి సంహరించివేశాడు. సంస్కృతమూలం.

శ్లో॥ ఉళ్ళితః స తు కైనేయా విముక్తః స్తామదత్తినా

ఖడ్డమధాయ చిచ్చిత్పుః శిరప్తస్య మహాత్మునః ॥

ప్రాయోపవిష్టోయ రణే పార్థేన చ్ఛిస్సుబాహ్వే ।

సాత్యకిః కారవేయాయ ఖడ్డే నాపాహార చ్ఛిరః ॥

(ద్రోణ 143 / 49; 54).

క. వలవని ప్రేలలి మాటలి , నలిగింపకు నన్ను నేమి యాడిన నింకం

దల ద్రైవ్ నేయుదుం గురు , బల మదె పురణించె బడలు పఱుతము రమ్మా!' 371

ప్రతిపదార్థం: నన్నున్= ఓ సాత్యకీ! నన్ను; వలవని ప్రేలరి మాటలన్= కూడని వ్యర్థ ప్రలాపాలతో; అలిగింపకు= కోపింప చేయవద్దు; ఇంకన్= మరీ; ఏమి+ఆడినన్= ఏమైనా మాట్లాడావంటే; తల+త్రైవ్న్= తల తెగిపోయేటట్లు; ఏయుదున్= కొడ్డును (ఖడ్డంతో తల నరికివేస్తానని భావం) (ఇక ఈ విషయం ఇంతటితో చాలు ప్రస్తుత విషయానికి వస్తే); అది+ఎ= అదుగో; కురుబలము= కౌరవైన్యం; పురణించెన్= విజ్యంభిస్తూ ఉన్నది (మనమిద్దరం ఏకమై); బడలు పఱుతము= అలయిద్దాం అనగా అలసిపోయి యుద్ధం చేయలేక పారిపోయేటట్లు చేద్దాం; రమ్ము+ఆ= రా; సాత్యకీ! నీవు నేను కలసి యుద్ధం చేద్దాం రా (ఏక కార్యార్థాలమైన మనకు వైరం కూడదని భావం).

శాత్పర్యం: ఓ సాత్యకీ! కూడని వ్యర్థప్రలాపాలతో నాకు కోపం తెప్పించవద్దు. ఇంకా ఏమైనా ప్రేలావంటే నీ తల తెగవేస్తాను అదుగో కౌరవైన్యం విజ్యంభిస్తూ ఉన్నది. కలిసి పోరాడి, ఆ సైన్యాన్ని పారదోలుదాం రా!

వ. అని పలికిన శినివరుండు రోషారుణితలోచనుండై కోదండంబు రథంబున నిడి గద పుచ్ఛికాని 'మాటల నలిగేదేనిప్రేటున శిక్షించెద' ననుచుధరణికి లంఘించి కవిసినంగని, కేశవుండు పనుపం బవనతనయుండు రథంబు డిగ్గి రయంబునం జని పట్టి యాఱడుగుల కొలది నిలువలంచె; నట్టియెడ సహదేవుం డా శైనేయు నుఢేశించి 'మిమ్మును బాంచాలురం గడచిన బంధువులు మాకును మిమ్మును మిగిలిన బాంధవు లా పాంచాలురకును వారల కంటే మాకంటే - నెక్కడు నుహృజ్జసులు మీకును లేకునికి దెల్లం; జట్టి మీలో మీ రెరవు పడం డగునే? యలుక డక్కు' ముసునెడ నాట్పుష్టుమ్ముండు పడముడితో 'సతనిం బట్టక విడువుము; నాచేతంగాని నీచేత నిలువండు; నేనొక్కచేతి భూలిత్రవుండనే? యేల? యడిచిపడియెడు?' నసవుడు నాభిమనేను బాహపువుల లోనం బిరుగుడు పడుచు నురగంబు చందంబున సాత్యకి రోజ్జుచున్నం గృష్మ యుధిష్ఠిరు లయ్యారువురం బ్రయత్తుంబున వాలించిరి; తదనంతరంబ.

372

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; పలికినన్= ధృష్టయ్యమ్ముడు పలుకగానే; శినివరుండు= సాత్యకి; రోష+అరుణిత లోచనుండు+ఎ= కోపంతో ఎరుబారిన కన్నులు గలవాడై; కోదండంబు= ధనుస్సును; రథంబునన్= రథంపై; ఇంచి= ఉంచి; గద= గదను; పుచ్ఛికాని= తీసికాని; మాటలన్= మాటలతో; అలిగెదు+ఎనిన్= కోపించినట్లయితే; ప్రేటునన్= ఈ గద దెబ్బతో; శిక్షించెదన్= శిక్షిస్తాను; అనుచున్= అంటూ; ధరణికిన్= భూమికి; లంఘించి= దూకి; కవిసినన్= మిగిలికి రాగా; కని= చూచి; కేశవుండు= కృష్ణుడు; పనుపన్= పంపించగా; పవనతనయుండు= భీముడు; రథంబు= రథం; డిగ్గి= దిగి; రయంబునన్= వేగంతో (వేగంగా); చని= వెళ్ళి; ఆఱు+అడుగుల కొలది= ఆరు అడుగుల వ్యావధిలో-ఆరు అడుగులు వేయగానే అని భావం (నిగ్రోత పదే షష్టి అని సంస్కృత మూలం); నిలువరించెన్= పోకుండా నిలిపాడు; అట్టిఎడన్= ఆ సమయంలో; సహదేవుండు; ఆ శైనేయున్+ఉద్దేశించి= ఆ సాత్యకితో (ఇట్లా అన్నాడు); మిమ్మును= మిమ్ములను అనగా యాదవులను; పాంచాలురన్= ధృష్టయ్యమ్ముడి వంశియులైన పాంచాల రాజులను; కడచిన బంధువులు= అతిశయించిన బంధువులు; మాకున్= అనగా పాండవులకు; మిమ్మును= మిమ్ములను; (యాదవులను) మిగిలిన= మించిన; బాంధవులు+ఆ పాంచాలురకును; వారలకంటే= ఆ పాంచాలురకంటే; మాకంటేన్= పాండవులకంటే; ఎక్కుడు= ఎక్కువైన; సుహృత్తి+జనంబులు= స్నేహితులు; మిమును= మిం యాదవులకును లేక+ఉనికి+ తెల్లంబు= లేకుండా ఉండటం స్ఫురం; ఇట్టి మీలో మీరు= ఇటువంటి మీలోమీరు; ఎరవు పడన్+ తగునే?= కలహించవచ్చునా?; అలుక= కోపం; తక్కుము= మానివేయుము; అను+ఎడన్= అని అంటూ ఉన్నస్పుడు; ఆ ధృష్ట ద్వ్యమ్ముండు= ఆ ధృష్టయ్యమ్ముడు; పడముడితోన్= భీముడితో (ఇట్లా అన్నాడు); అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; పట్టక= పట్టుకొనక

అనగా ఆపక; విడువుము= విడిచిపెట్టము; నాచేత్న్+కాని= నా చేతనే తప్ప; నిచేత్న్= ఓ భీమసేనా! నిచేత; నిలువండు= ఆగిపోడు - ఎందుకంటే? నేను= నేను; ఒక్కచేతి; భూరిశ్రవుండనే?= ఒక చెయ్యిగల భూరిశ్రవుడనా?; ఏల= ఎందుకని; అడిచి పడియె డున్= మిడిసిపడుతున్నాడు (ఆ సాత్యకి మిడిసిపాటు చెల్లేందుకు నేనేమి భూరిశ్రవుడను కాదు - ఎందుకు ఆ మిడిసిపాటు? భూరిశ్రవుడేమో ఓ చేయి ఖండితము కాగా ఒంటిచేతితో యుద్ధం చేయలేక మాని ప్రాయోపవేశం చేసి కూర్చున్నాడు - అప్పుడతడి శిరస్సు ఈతడు ఖండించాడు. అది కూడా పొరుషమేనా?); అనవుడున్= అనగానే; ఆ భీమసేను బాహువులలోనన్= ఆ భీముడి బాహువులలోపల అనగా భీముడి బాహుబంధంలో; తిరుగుడు పడుచున్= పరిభ్రమణం చేస్తాడు; ఉరగంబు చందంబునన్= సర్పంవలె; సాత్యకి= ఆ సాత్యకి; రోజుచున్నన్= బుసకొట్టుతూ ఉంటే; కృష్ణయుధిష్ఠిరులు= కృష్ణుడు, ధర్మరాజు; ఆ+ఇరువురున్= ఆ ఇద్దరిని అనగా సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్ములను; ప్రయత్నంబునన్= మిక్కిలి యత్నంతో - అతికష్టంగా; వారించిరి= నివారించారు; తదనంతరంబు+ల= ఆ తరువాత.

తాత్వర్యం: అని ధృష్టద్యుమ్ముడు అనగా, సాత్యకి కన్నులెరబారాయి, ధనుస్సు రథంమీద పడవేసి గదగైకొన్నాడు. 'ఓ ధృష్టద్యుమ్ము! మాటల్లాడితే నీకు కోపం వస్తుంది కదా! మాట లెందుకు? చేతలతోనే నిన్ను శిక్షిస్తాను. కాచుకొమ్ము.' అని భూమిపైకి రథం నుండి దూకి ధృష్టద్యుమ్ముడి పైకి పరుగుతీస్తూ ఉన్నాడు. అది చూచి కృష్ణుడు, అతడిని ఆపటానికి భీముడిని పంపాడు. భీముడు రథంనుండి దిగి పరుగెత్తి ఆరు అడుగుల దూరంలో అతడిని ఆపాడు. ఆ సమయంలో సహదేవుడు వచ్చి సాత్యకితో మిమ్ములను, పాంచాలురను మించిన బంధువులు మాకు, మమ్ములను మించిన బంధువులు ఆ పాంచాలురకు, వారలకంటే, మాకంటే ఎక్కువైన మిత్రులు మీకు లేరు. అటువంటప్పుడు మీలోమీరు కలహించుకోవచ్చునా? కోపం మానుము. అని అంటూ ఉంటే భీముడితో ధృష్టద్యుమ్ముడు నీవు అతడిని ఆపవద్దు - అతడు నా చేతగాని, నీ చేతగాని ఆగడు. నేనేమి ఒంటిచేతి భూరిశ్రవుడినా? కాదు. మిడిసిపడుతున్నాడు. అని అంటూ ఉంటే సాత్యకి భీముడి బాహుబంధంలో పడి తప్పించుకొనలేక పామువలె బుసకొడుతూ ఉంటే, అది చూచి కృష్ణుడూ, ధర్మరాజు వెళ్లి అతి ప్రయత్నం మీద ఆ సాత్యకి, ధృష్టద్యుమ్ములను యుద్ధంనుండి ఆపారు. ఆ తరువాత.

క. భేరీ మృదంగ శంఖ ము , హారవములు సెలఁగు బాండవానీకంబుం

గౌరవ సైన్యముం దాకెను , వారిథు లొండొంటేఁ దాకు వదు వమరంగన్.

373

ప్రతిపదార్థం: భేరీ మృదంగ శంఖ మహారవములు= నగారాలు, మద్దెలలు, శంఖాలు అనే వాటియొక్క పెద్దధ్వనులు; చెలఁగున్= (దశదిశలు) ధ్వనించగా; పాండవ+అనీకంబున్= పాండవుల సైన్యం; కౌరవ సైన్యమున్= కౌరవుల సైన్యం; ఒండొంటిన్= ఒకటి మరొకదానిని; వారిథులు= (రెండు) సముద్రాలు; ఒండొంటిన్= ఒకటి మరియొకదానిని; తాకు వడువు= తాకే విధం (ఫీకొన్న విధం); అమరంగన్= ఒప్పుతూ ఉండేటట్లు; తాకెన్= ఫీకొన్నాయి.

తాత్వర్యం: భేరీమృదంగ శంఖ ధ్వనులు చెలరేగగా, పాండవకోరవసైన్యాలు రెండు సముద్రాలు ఒకదానితో నొకటి ఫీకొంటున్నాయా? అన్నట్లు ఎదుర్కొన్నాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్సేషం. రెండు సముద్రాలు పరస్పరంగా ఫీకొనటం కని యూహా. కాబట్టి ఇది ఉత్సేషాలంకారం. దీనివలన ఆ సైన్యాలు రెండూ కనుచూపు మేరలో అంతు తెలియనంత విస్తరించి ఉన్నాయనటం వ్యంగ్యం.

క. మను ద్రోణునిఁ బోలియించితి , మని పాండవబలము బలియు నశ్శత్తాముం
గొని కురుసేనయు నత్తత్తి , నమానగర్వమున నుఢ్టటాటోపమునన్.

374

ప్రతిపదార్థం: పాండవబలము= పాండవుల సైన్యం; మను= ఇంతకు ముందు; ద్రోణునిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; పాలియించితిమి+అని= వధించాము అనే; అనూన గర్వమునన్= మిక్కిలి గర్వంతో; (పెనంగ్నే+తొడంగ్నే - అనే ముందరి వచనంలోని పదాలతో అన్వయం); ఆ+తఱీన్= ఆ సమయంలోనే; కురుసేనయున్= కౌరవుల సైన్యం కూడా; బలియున్= బలిష్టుడైన; అశ్వత్తామున్= ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడు అశ్వత్తామును; కొని= నాయకుడిగా తీసికొని; ఉధృతి+ఆటోపమునన్= మిక్కిలి ఆడంబరంతో (గొప్పగా దర్శన్ ప్రదర్శిస్తూ).

తాత్పర్యం: ఇంతకుముందు ద్రోణాచార్యుడిని వధించామనే గర్వంతో పాండవసైన్యమూ, అజేయుడైన అశ్వత్తామ మాకు అండగా దొరికాడనే ఉత్సాహంతో కౌరవసైన్యమూ సాటిలేని గర్వంతో, అత్యధిక విజ్ఞంభణంతో (తరువాతి గద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: పరిసంఖ్య. ‘పాండవ బలము అనూన గర్వమున’ ‘కురుసేనయు ఉధృతాటోపమున’ అని క్రమంగా అన్వయం. కాబట్టి ఇది పరిసంఖ్యాలంకారం (క్రమాలంకారం). రెండు పదాల తాత్పర్యం ఒక్కటే కాబట్టి పునరుక్తి దోషం కలుగుండా ఇట్లా క్రమాన్వయంతో వ్యాఖ్యానించటం రమణీయంగా ఉంటుంది.

వ. పెనంగందిండంగే; నప్పుడు ద్రోణి దుర్యోధనుం గనుంగొని.

375

ప్రతిపదార్థం: పెనంగ్నే= యుద్ధం చేయటానికి; తొడంగ్నే= ఆరంభించాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ద్రోణి= ద్రోణపుత్రుడు అశ్వత్తామ; దుర్యోధనున్= దుర్యోధనుడిని; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: యుద్ధం చేయటానికి ఉపక్రమించాయి. ఆ సమయంలో అశ్వత్తామ దుర్యోధనుడిని చూచి.

క. ‘అన్వయంబు పలికి బుదికెద , మని చూచిన రాజు మూరక లన్నియు నెట్లే
యనిఁ బడియెడునో యెమ్మెయిఁ , గనుకనిఁ బఱచెడునో చూడు కన్నారంగన్.’

376

ప్రతిపదార్థం: అన్వయంబు= అనత్యం; పలికి= చెప్పి; బుదికెదము+అని= [బుతికిపోతాము అని; చూచిన రాజు మూరకలు+అన్నియున్= చూస్తూ ఉన్న ఆ ధర్మరాజు సైన్యాలన్నీ కూడా; ఎట్లు+పి= ఏ విధంగా అయిపోయి; అనిన్= యుద్ధంలో; పడియెడునో+ఓి= పడిపోతాయో? (మరియు); ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; పఱచెడునో+ఓి= పారిపోతాయో!; కన్ను+ఆరంగన్= కన్నులనిండా; చూడు= చూడుము.

తాత్పర్యం: అబద్ధమాడి బుతికిపోదామనుకొన్న ధర్మరాజు సైన్యాలన్నీ బుతికిపోతాయని అనుకొన్నాడు. కానీ, యుద్ధంలో ఏ విధంగా పడిపోతాయో, ఏ విధంగా భయపడి పరుగెత్తిపోతాయో కన్నార చూడుము.

వ. అని పలికి నియతుం డయి నారాయణాప్రంబు ప్రయోగించిన.

377

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; పలికి= చెప్పి; నియతుండు+అయి= నియతుం కలవాడై (ఆ నారాయణాప్రంబాన్ని జపించటానికి మనస్సును ఏకాగ్రం); నారాయణ+అప్రంబు= నారాయణం అనే దివ్యాప్తాన్ని; ప్రయోగించినన్= శత్రుసైన్యంమీద ప్రయోగించిన వెంటనే.

తాత్పర్యం: అని మనస్సును ఏకాగ్రం చేసి, నారాయణాప్రాణి స్వరించి, శత్రుష్టేన్యంమీద ప్రయోగించగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. ధరణీచక్రము బిల్దిరం బిలగె మార్తాండుండు గుంటీభవ
త్స్వరణం డయ్యు, బిశావితానము వడంకెన్, మి న్నబిర్చెన్, మహీం
ధర సంతానము లోలి గ్రక్షదలె, సుద్ధ్రాంతంబులై యంబుధు
ల్స్వరలెం గట్టులమీదఁ జట్ట పిడుగు ల్స్విసెన్ మహాదగ్రతన్.

378

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ చక్రము= భూమండలం; దిల్దిరం= దిర్చదిర్ అనే మోతతో; తిరిగెన్= తిరిగింది; మార్తాండుండు= సూర్యుడు; కుంటిభవత్తీ+కిరణండు= మొక్కబోయిన అనగా కళావిహీనమయిన కిరణాలు గలవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; దిశావితానము= దిక్కుల సమూహం; వడంకెన్= కంపించింది; మిన్ను= ఆకాశం; అదిర్జెన్= చలించింది; మహీధర సంతానములు= పర్వత సమూహాలు; బిల్నీ= వరుసగా; గ్రక్ష+ఉదలెన్= చలించిపోయాయి; ఉద్ఘాంతంబులై= మిక్కెలి పరిభ్రమిస్తూ ఉన్నాయి; అంబుధుల్= సముద్రాలు; గట్టులమీదన్= చెలియలికట్టలాయి; పారలెన్= పాంగి పారలిపోయాయి; పిడుగుల్+పిడుగుల్- పిట్ల పిడుగుల్= మిక్కెలి పిడుగులు; మహా+ఉదగ్రతన్= మిక్కెలి భయంకరంగా; ప్రోసెన్= ప్రోగాయి,

తాత్పర్యం: భూమండలమంతా గిరిగిర తిరిగింది. సూర్యకిరణాలలో కాంతి తరిగిపోయింది. దిక్కులు వణకాయి, ఆకాశం అదిరింది, పర్వత సమూహాలు వరుసగా కంపించాయి. సముద్రాలు చెలియలికట్టలాయి పార్లిపొరాయి, భయంకరంగా పెక్కుపిడుగులు ధ్వనించాయి.

వ. ఇట్లు భీకర ప్రాదుర్భావంబైన యిల్లివ్యసాధనంబు మండలార్థ చంద్ర భల్లనారాచక్కర ప్రముఖంబులు ననల మయంబులు నగు ననేక దేబీష్యమాన మార్గణమూర్తులు గైకిాని కొంతేయ సైస్ సంతానం బంతయు నొకపాయగా గవిసినం గని తెంపుపెంపునం దత్తైవిక నికరంబులు వివిధ విశిఖంబులఁ బరపుచు, నయ్యయి ముఖంబుల మగిడించుచు, బలువునం గడంగినం బొంగుచు నింగిని నేలను నడుమను నాభీలజ్ఞాలాచ్ఛటా జటిలంబుగా బైపయి నడల యమ్మహాస్త్రంబు చతురంగంబులం ధ్రువించుచు నెదు రెంతెంత పెనంగె నంతంతియ పేర్లి యేర్చుచుం బఱవం దొడంగిన, నమ్మునలు పఱవం దొడంగె; నప్పుడు నరుం డూరకునికి సూచి నారాయణుండు నతండును వినుచుండ ధర్మసూనుండు సాత్యకి ధృష్టధృములు నాలోకించి యి ట్లనియె.

379

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; భీకర ప్రాదుర్భావంబు+అయిన= భయంకరంగా ఆవిర్భవించిన; ఆ+దివ్యసాధనంబు= ఆ దివ్యమైన నారాయణాప్తం; మండల+అర్థవంద భల్ల నారావ క్షుర ప్రముఖంబులును= మండలాగ్రం అనగా ఖడ్గం మరియు అర్థచంద్రం, భల్లం, నారాచం, క్షురము అనునవి బాణాలలోని విశేషాలు; అని మొదలైనట్టి; అనలమయంబులును+అగు= అగ్నిమయాలు అనగా అగ్నిజ్ఞాలలను కుమ్మరించుచున్న; అనేక దేబీష్యమాన మార్గణ మూర్తులు= పలు విధాలైనట్టి, మిక్కెలి ప్రకాశిస్తూ ఉన్న బాణాల స్వరూపాలను; కైకొని= గ్రహించి; కొంతేయ సైన్యసంతానంబు+అంతయున్= పాండవుల సైన్యస్తుంతా

ఒక్కపాయగ్నీ= ఒకే వరుసగా; కవిసినవ్= ఎదుర్కొనగా; కని= చూచి; తెంపు పెంపున్= సాహసాధిక్యంతో - మిక్కిలి తెగింపుతో; తద్ద+సైనిక నికరంబులు= ఆ పాండవుల సైనికుల సమూహాలు; వివిధ విశిథంబులన్= అనేక విధాలైన బాణాలను; పరపుచున్= ప్రయోగిస్తూ; ఆ+ఆ+ముఖంబులన్= ఆయా ఉపాయాలతో; మగిడించుచున్= మరలిస్తూ; బలుపున్= బలంగా; కడంగినన్= ఎదుర్కొంటూ ఉండగా; పొంగుచున్= వృద్ధి పొందుతూ; ఆ+మహాప్రాంబు= ఆ నారాయణాప్రాంబం; నింగిని= ఆకాశంపై; నేలను= భూమిపై; నడుమనున్= నడిమి ప్రదేశంలో; ఆభీల జ్యోలాఘృటా జటీలంబుగాన్= భయంకరములైన జ్యోలల సెగలతో దట్టమయ్యే విధంగా; పైపయిన్= పైపైకి; అడరి= వ్యాపించి; చతురంగబలంబులన్= చతురంగ సైన్యాలను; త్రుంగించుచున్= నశింపజేస్తూ; ఎదురు= (తనకు) అభిముఖంగా; ఎంత+ఎంత= ఏ మేరకు; పెనంగేన్= యుద్ధం చేసిందో; అంత+అంతియి= అంతంతమాత్రమే; పేర్చి= విజ్ఞంభించి; ఏర్పుచున్= దహిస్తూ; పఱపన్+తొడంగినన్= పరుగెత్తుతూ ఉండగా; ఆ+మొనలు= ఆ సైన్యాలు; పఱపన్+తొడంగేన్= పరుగు తీశాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నరుండు= అర్జునుడు; ఊరక+ఉనికి= ఊరకే ఉండటం (ఏ విధమైన ప్రతీకారచర్య లేక చూస్తూ ఉండిపోవటం); నారాయణండును= కృష్ణుడూ; అతండును= ఆ అర్జునుడూ; వినుచున్+ఉండన్= వింటూ ఉండగా; ధర్మసూనుండు= ధర్మరాజు; సాత్యకి ధృష్టధ్యమ్యులన్= సాత్యకిని, ధృష్టధ్యమ్యుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అతి భయంకరంగా ఆవిర్భవించిన ఆ నారాయణాప్రాం - ప్రముఖాలు, అగ్నిమయాలు అయిన అర్థచంద్రాలు, భల్లాలు, నారాచాలు, క్షురాలు అనే దేదీప్యమానమైన బాణారూపాలు దాల్చి ఆ పాండవుల సైన్యాన్వంతా ఒక్క పెట్టుగా చుట్టుముట్టాయి. ఇక చేసేది లేక పాండవుల సైనికులు తెగించి, ఎన్నో బాణాలు కురిపించి, ఆ దివ్యాప్రాం నుండి వెలువడిన బాణాలను మరలించారు. ఇంకా వివిధోపాయాలతో గట్టిగా పోరాడుతూ ఉండగా, ఆ దివ్యాప్రాం పొంగిపోతూ భయంకరమైన అగ్నిజ్యాలలను భూమి, ఆకాశం, భూమ్యకాశాల నడిమి ప్రదేశం, అంతటా ఆవరింపజేసి, ఆ చతురంగబలాలను నశింపజేసింది. ఆ పాండవుల సైన్యం ఎంతెంతగ ఆ దివ్యాప్రాంపై విజ్ఞంభించిందో అంతంతగ విజ్ఞంభించి సైన్యాన్ని దహిస్తూ పరుగెత్తి వస్తూఉంటే, ఆ సేనలు పరుగెత్త సాగాయి. అప్పుడు అర్జునుడు ఊరకుండటం చూచి, అతడు, శ్రీకృష్ణుడు వినేటట్లుగా ధర్మరాజు సాత్యకిని, ధృష్టధ్యమ్యుని చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘ఆ సభకు బాంచాలి గాసి సేయగ నుపే , క్షుకుఁ డయి చూచెఁ; బెక్కుండ్రుఁ గూళ్లి

కొని బాలు నభమమ్యుఁ గూళ్లెఁ; నించుక వడి , యాగిన నర్జునుఁ డగ్గీఁ జీచ్చు

నను వగ మనల నాతనికిఁ దోడ్వడ్చుఁ బోవ , నీ కాగె నమ్మెయి; నిట్టి ధర్మ

పరుఁ దైన కలశసంభవుతీడ సరివచ్చు , టుచితంబే? యావచ్చు నుజ్జులాగ్గీ

తె. వలని కలిగెద; మీరు మీ వాహిములును , బాణి పాం డక్కుదేని; నప్పుర్ధుకోల్చు

యంత సఫలత బోందెదు; నచ్చుతుండు , నెట్లు దనకు రుచించే దా నట్లు సేయు.’

380

ప్రతిపదార్థం: (ఆ ద్రోణ డెట్టి ధర్మతుడంటే) ఆ సభన్= ఆ కురుసభలో; పాంచాలిన్= ద్రౌషధిని; గాసి+చేయగ్నీ= బాధపెట్టుతూ ఉండగా; ఉపేక్షకుడు+అయి= ఉపేక్షించినవాడయి అనగా పట్టించుకొనకుండా ఉండి; చూచెన్= చూచాడు -

అధర్మంగా పాంచాల రాజుపుత్రిని అవమానపరుస్తూ ఉంటే కౌరవులను ఒక్కమాట అయినా అనక ఊరకే చూస్తూ ఉన్నాడు ఈ ద్రోణాచార్యుడు; పెక్కండన్= పలువురు వీరులను; కూర్మికొని= వెంట తీసికొని; బాలున్+అభిమన్యున్= చిన్నవాడయిన అభిమన్యుడిని; కూల్చెన్= సంహారించాడు (మరియు); ఇంచుకవడి= కొద్దిసేపు; ఆగినన్= ఆగిస్తే - కొంచెంసేపు ఆలస్యంగా వెళ్ళించటయితే; అర్జునుడు= అర్జునుడు; అగ్నిన్= అగ్నిలో; చొచ్చున్= ప్రవేశిస్తాడు; అను= అనే; వగన్= చింతతో (ఉన్నటువంటి); మనలన్= మనలను; ఆతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; తోడ్పడన్= సహాయం చేయటానికి; పోవనిక= పోనివ్వకుండా; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ఆగెన్= ఆపాడు; ఇట్టి ధర్మపరుడు+ఐన= ఇంతటి ధర్మాస్తకుడైన (కాకువు) అనగా ద్రోణులవారు కౌరవుల సభలో ద్రోషదిని అవమానపరుస్తూ ఉంటే పల్లెత్తుమాట అయినా అనకపోవటం ధర్మమేనా? ఒక చిన్న వయసువాడిని, అసహాయుడిని - అభిమన్యుడిని పదుగురు వీరులను కలుపుకొని సంహారించటం ధర్మమేనా? అంతేగాక సూర్యాప్తమయం లోపల జయద్రథుడిని వధిస్తాము లేకంటే అగ్నిప్రవేశం చేస్తానని కదా అర్జునుడి ప్రతిజ్ఞ - అప్పుడు మనం ఎట్లాగొనా, అర్జునుడు అగ్నిప్రవేశం చేయకుండా కాపాడుకొనవలెనుఅని అతడికి సహాయంగా వెళుతుంటే వెళ్ళనీయక సేనాముఖంలో ఆపింది ఎవరు? ఈ ద్రోణులవారు కాదా? ఇదేనా ద్రోణులవారి ధర్మమీష్ట? ఇదేనా పాండవ పక్షపాతం? అని భావం; కలశసంభవతోడన్= ఆ ద్రోణులవారితో; సరివచ్చుట= సాటివచ్చుట; ఉచితంబు+ఐ?= తగుతుండా?; ఈ వచ్చు+ఉజ్జ్వల+అగ్ని వలనికిన్= ఈ అప్రంమండి వచ్చే మండుతున్న అగ్ని దగ్గరికి; అరిగెన్= వెళ్ళుతాను; మీరు= ఓ సాత్యకి ధృష్టద్యుమ్యులారా! మీరు; మీ వాహానులును= మీ సైన్యాలు; ఎక్కుడైని= ఎక్కుడికైనా; పాటిపాండు= పారిపాండి (దీనితో); ఆ+పార్థకోర్చు+అంతన్= ఆ అర్జునుడి కోరిక పూర్తిగా; సఫలతన్= సాఫల్యాన్ని; పాందెడన్= పాందుతుంది; అయ్యుతుందును= కృష్ణుడు కూడా; ఎట్లు= ఏ విధంగా; తనకున్= (అతడికి); రుచించెన్= ఇష్టమవుతుందో; తాను= అతడు; అట్లు= ఆ విధంగా; చేయున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ద్రోణులవారు ఎంతటి ధర్మాత్మకుడంటే కౌరవులు ఆ సభలో ద్రోషదిని అవమానపరుస్తూ ఉంటే ఉపేష్ట చేశాడే కాని ఎంతమాత్రం పట్టించుకొనలేదు. పలువురు వీరులను కూడగట్టుకొని చిన్నవాడైన అభిమన్యుడిని సంహారింపజేశాడు. ఇంక కొంచెంసేపు ఆగితే అర్జునుడు ఎక్కుడ ప్రతిజ్ఞాభంగం అయి అగ్నిప్రవేశం చేస్తాడో ఆనే దుఃఖంతో అతడికి సహాయానికి వెళ్ళుతూ ఉంటే మనలను ఆ విధంగా అడ్డుకొన్నాడు. ఈయన ధర్మమీష్ట అట్టిది. ఆ ధర్మమీష్ట మనకు అక్కరలేదు. మనం అట్టి ధర్మాత్మకుడితో సాటి రావటం చెల్లుతుందా? అది సరే - నేనిప్పుడు ఆ అప్రాగ్ని జ్యూలలవైపు వెళ్ళుతున్నాను. ఓ సాత్యకీ! ఓ ధృష్టద్యుమ్యు! ఇక మీరు మీ మీ సైన్యాలతో పారిపాండి. ఆ అర్జునుడి కోరిక సఫలవోతుంది! ఆ కృష్ణుడు ఏం చేస్తాడో ఇక అతడి ఇష్టం.

వ. అనిన విని జనార్థనుండు సత్యరుండై పెద్ద యెలుంగున నెల్లవారును విన సైనికులారా! సామజ హాయ రథంబులు డిగ్గి యాయుధంబులు వెళ్లినిలువుండు; భూమిగతులగు నిరాయుధుల నిష్టుహస్తస్తుం బేమియుం జేయ; దబి యెట్లనిన నిట్లగుట ఛీనికిఁ బ్రతివిధానంబుగా ఛీని నొసంగిన మహాత్ముండు విధియించే ననుటయుసకలజనంబులునమ్మటకియుకొనియెట్లుసేయంజాచినసమయంబునసమీరనందనుండు.

381

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= (అని ధర్మరాజు) అనగా; విని; జనార్థనుండు= కృష్ణుడు; సత్యరుండు+ఐ= తొందరతో కూడినవాడై; పెద్ద+ఎలుంగునన్= బిగ్గరగా; ఎల్లవారును= అందరుకూడా; వినన్= వినే విధంగా; సైనికులారా!= ఓ సైనిక వీరులారా!; సామజ హాయ రథంబులు= మీమీ వాహానాలయిన ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు; డిగ్గి= దిగి; ఆయుధంబులు= మీమీ ఆయుధాలను; పెట్టి= క్రిందపెట్టి; నిలువుండు= ఊరకే ఉండండి; భూమిగతులు+అగు+నిరాయుధులన్= ఏ ఆయుధం లేక భూమివై (ఊరకే) ఉన్నవారిని; ఈ+మహాప్రతింబు= ఈ గొప్ప దివ్యాప్తం; ఏమియున్= ఏమీ; చేయదు= చేయదు; అది+ఎట్లు+అనినన్= అదెట్లు

అంటే; దీనిన్= ఈ దివ్యాప్తాన్ని; ఒసంగిన= ఇట్లునటువంటి; మహాత్ముండు= మహానుభావుడు; దీనికిన్= ఈ అప్రాణికి; ప్రతివిధానంబుగాన్= ప్రతిక్రియగా - అనగా ఈ అప్రాణికి ఉపసంహారం చేయటానికి వేరే అప్రతుమనెది లేదు, ఆ అప్రాణి శరణైనా వేడాలి లేదా పారిపోవాలి ఇదే ఆ అప్రాణికి ప్రతిక్రియ; ఇట్లు+అగుట= ఇట్లు జరగటం అనే దానిని; విధియించెన్= ఏర్పరచాడు; అనుటయున్= అని అనగానే, సకల జనంబులు= సైనిక జనులందరు; ఆ+మాటకున్= ఆ కృష్ణుడు పరికిన పలుకునకు; ఇయ్యకొన్ని= ఒప్పుకొని; అట్లు= ఆ విధంగానే, అనగా ఆయుధాలు విడిచి ఊరకే ఉండటం; చేయన్+చూచిన సమయంబున్= చేయటానికి పూనుకొనే సమయాన; సమీరనందనుండు= వాయునందనుడు భీముడు.

తాత్పర్యం: అట్లా ధర్మరాజు అనగా విని, కృష్ణుడు వెంటనే బిగ్గరగా సైనికులందరితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ సైనికులారా! మీరందరు తొందరగా మీమీ వాహనాలైన గజాశ్చ రథాల నుండి దిగి, మిం ఆయుధాలను క్రిందపెట్టి ఊరకే నేలపై నిలవండి. ఆ దివ్యాప్తం నేలమిద ఉన్నవారిని, ఆయుధాలు ధరించని వారిని ఏమీ చేయదు. ఎందుకంటే - ఈ అప్రాణి అనుగ్రహించిన మహానుభావుడు ఈ అప్రాణికి విరుగుడుగా దీనిని చెప్పాడు. అని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పిన మాటకు సైనికులందరు ఒప్పుకొని, అట్లాగే చేయటానికి పూనుకొనే సమయంలో భీముడు (అడ్డవచ్చి) ఇట్లా అన్నాడు).

చ. ‘డిగకుఁడు వాహనంబులు గడింబి మగంటిమి గోలుపాశివ మీరు గడక దక్కి పెట్టకుఁడు రూపఱ నాయధముల్ మహాప్రశ్న శక్తి గెలుతు గోత్రభిత్యులిశ తీవ్రశరంబుల వైభవంబు భూతి గద విపరిర భంగియు నలిప్రకరంబులు పిచ్చలింపగన్.’

382

ప్రతిపదార్థం: (ఓ సైనిక వీరులారా!) వాహనంబులు= మీమీ వాహనాలను; డిగకుఁడు= దిగకండి (మరియు); మీరు; కడింది మగంటిమి= అధికమైన పొరుపొన్ని; కోలుపోవన్= పోగొట్టుకొనే విధంగా; కడక= యుద్ధప్రయత్నం; తక్కి= మాని; రూపఱన్= ఉన్నరూపు నశించే విధంగా, అనగా వీర ధర్మం మంటగలియగా; ఆయుధముల్= మీమీ ఆయుధాలను; పెట్టకుఁడు= కింద పెట్టకండి; గోత్రభిత్ వైభవంబు= ఇంద్రుడియొక్కవైభవము; కులిశ= వజ్రాయుధంవలె; తీవ్ర= వాడిలయిన; శరంబుల= బాణాలయొక్క; వైభవంబు= సామర్థ్యాన్ని (మరియు); భూరిగద విహర భంగియున్= నా బలిష్టమైన గద (యొక్క) విహర విధానాన్ని అనగా విహారించే పద్ధతిని (పష్టి తత్త్వరుపం సాధ్యసమాసం); అరిప్రకరంబులు= శత్రువుల సమూహాలు కూడా; పిచ్చలింపగన్= ప్రశంసించే విధంగా; మహాప్రశక్తిన్= ఆ దివ్యాప్త సామర్థ్యాన్ని; గెలుతున్= జయిస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సైనికవీరులారా! మీరు మిం పొరుపొధిక్యాన్ని కోల్సోయేటట్లుగా మీమీ వాహనాలను దిగకండి; మిరు యుద్ధం మాని ఆయుధాలు క్రింద పెట్టకండి; ఇంద్రుడి వజ్రాయుధం వంటి నా వాడిబాణాల వైభవాన్ని, నా బలిష్టమైన గదా విహర విధాన్ని శత్రు సమూహాలు ప్రశంసించేటట్లుగ ఆ దివ్యాప్త సామర్థ్యాన్ని అణచివేస్తాను.

వ. అని బరవసంబు సేసి, శంఖం బొత్తి, మల్లచత్తిచి, సింహానాదంబు సెలంగ నశ్శత్రామకు మార్చినుటయు; నప్పీరుం డదల్పుతో నన్నారాయణాస్త్రంబు నిగుడం జేసిన.

383

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా చెప్పి; బరవసంబు+చేసి= వైర్యంచేసి, సాహసించి; శంఖంబు= శంఖాన్ని; ఒత్తి= పూరించి; మల్లచత్తిచి= భుజాస్మాలనం చేసి; సింహానాదంబు+చెలంగన్= సింహానాదం చెలరేగగా; అశ్వత్థామకున్= ఆ దివ్యాప్తాన్ని ప్రయోగించిన అశ్వత్థామను; మార్చినుటయున్= ఎదిరించగానే; ఆ+పీరుండు= ఆ వీరుడు అశ్వత్థామ; అదల్పుతోన్= అదలించటంతో (అదలించి); ఆ+నారాయణ+అప్రంబు= ఆ నారాయణాప్తాన్ని; నిగుడన్+చేసినన్= ఆ భీముడిపై ప్రసరింపజేయగా.

తాత్పర్యం: అని సాహసించి శంఖాన్ని పూరించి, భుజం చరచి, సింహాదంచేసి అశ్వత్థామను ఎదుర్కొగా, అప్పుడు అశ్వత్థామ తన దివ్యాప్రాన్ని భీముడివైపు మళ్ళించాడు.

క. అనలశిఖాసదృశము లగు ; ననేక బాణములు భీమునరదము వొదువం
గని యమ్మెను యోధులు వా ; హనములు డిగ్గి వెట్టి రాయుధము లిలన్.

384

ప్రతిపదార్థం: అనల శిఖా సదృశములు+అగు= అగ్ని జ్యోలలతో సమానములైన; అనేక బాణములు= వివిధ బాణాలు; భీము+అరదము= భీముడి రథాన్ని; పొదువ్వు= చుట్టుముట్టగా; కని= చూచి; ఆ+మొన యోధులు= ఆ పాండవ సైన్యంలోని వీరులు; వెన్ను= వేగంగా(తొందరగా); హనములు= తమ తమ వాహనాలు - గజాశ్వ రథాదులను; డిగ్గి= దిగి; ఇలన్= భూమిపై; ఆయుధములు= ఆయుధాలను; పెట్టిరి= పెట్టారు.

తాత్పర్యం: అగ్నిజ్యోలలవలె మండుతున్న అనేక బాణాలు భీముడి రథాన్ని చుట్టుముట్టగా ఆది చూచి, తొందరగా సైనిక వీరులందరు తమ తమ వాహనాలు దిగి ఆయుధాలను కింద పడవేశారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ‘అనలశిఖా సదృశములు’ అనేచోట ఉపమాలంకారం. ఆ వచ్చేవి బాణాలుగా కాక మండుచున్న అగ్నిజ్యోలలై కాల్పి వేస్తాయని ధ్వని.

క. పదాతి దశంబులుం గైదువులు వెట్టి; రప్పి డబ్బివ్యాధనం బెవ్వులికి బాధకంబు గాక యా భీమునేను దెసకు మొగం బగుటయు.

385

ప్రతిపదార్థం: పదాతి దశంబులున్= కాలినడకన యుద్ధం చేసే సైనికులు కూడ; కైదువులు= ఆయుధాలను; పెట్టిరి= క్రింద పెట్టారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+దివ్యసాధనంబు= ఆ దివ్యాత్మం; ఎవ్వరికిన్= ఎవ్వరికి కూడ; బాధకంబు= బాధ కలిగించేది; కాక= కాకుండా (ఉండి); ఆ భీమునేను దెసకున్= ఆ భీముడివైపునకు; మొగంబు+అగుటయున్= అభీముఖం కావటాన్ని - భీముడి వైపు తిరిగి వెళ్ళటాన్ని.

తాత్పర్యం: కాలినడకన యుద్ధం చేసే సైనికులందరు కూడా ఆయుధాలను క్రింద పెట్టారు. ఆ సమయాన ఇక ఆ దివ్యాత్మం ఎవ్వరిని బాధించక భీముడివైపు వెళ్ళుతూ ఉండగా.

క. నరుడు గని సత్యరంబుగ ; పరుణాప్రాం బేయుటయును వావిల నది త
త్వరుషత మానెడునట్లుగఁ ; బరగిన గురుసుతుడు పెద్ద ప్రబలం జీసేన్.

386

ప్రతిపదార్థం: నరుడు= అర్జునుడు; కని= చూచి; సత్యరంబుగన్= వెంటనే; పరుణాప్రాంబు= వర్షాన్ని కురిపించే స్వభావంగల పరుణా దేవతాకమైన అప్రాన్ని - వారుణాప్రాన్ని (పర్వతాన్యాత్మం అనికూడ దీనినే అంటారు); ఏయుటయును= ప్రయోగించగానే; అది= ఆ దివ్యాత్మం; వావిరిన్= క్రమంగా; తత్పరుషతన్= ఆ నారాయణాత్మం వలన కలిగిన అగ్నిజ్యోలల కాలిన్యాన్ని; మానెడునట్లుగన్= తగిపోయే విధంగా; పరగినవ్వు= ప్రవర్తించగా; (అప్పుడు) గురుసుతుండు= ద్రోణపుత్రుడు - అశ్వత్థామ; పెద్దప్రబలన్= (తన దివ్యాప్రాన్ని) మిక్కిలి ప్రబలపోయేటట్లు; చేసేన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు చూచి, వెంటనే వారుణాప్రాన్ని ప్రయోగించాడు. ఆ అత్తం ప్రయోగించగానే ఆ నారాయణాత్మం వలన కలిగిన మంటలు కొద్ది కొద్దిగా తగ్గ నారంభించాయి. దానిని కనిపెట్టాడు అశ్వత్థామ - వెంటనే ఆ నారాయణాత్మ బలాన్ని మరింత ఎక్కువ శక్తిమంతంగా చేశాడు.

నారాయణాప్రపీడితుం డగు భీముఁ గృష్ణార్జునులు రథంబు డిగ్గు జెయుట (సం. 7-171-12)

- వ. ఇవ్విధంబున నశ్యతామ యమ్మహశ్శ్రంబు బీపింపం జేసిన నబి పేర్లి కాల్చిచ్చు వొదువు చందంబున సమీరనందనుం జాట్లుముట్టె; నట్లు సమర విముఖులై యేమియుం గాకున్న ధర్మనందనాదులను బలిమి వదలని చలంబున ననలంబు చేతం బొదువంబడిన వృకోదరునిం గని కృష్ణార్జునులు దేరు డిగ్గి లిత్తుచేతులం బాతి వారుణాప్రంబు కతంబునం బెద్ద గాలక యున్న యాభీముని రథంబు డిగ్గు ద్రోవ, డిగక జగిసిన సచ్చుతుం డతని కిట్లనియె.

387

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ ప్రకారంగా; అశ్యతామ= ద్రోణిడి కుమారుడు అశ్యతామ; ఆ+మహశ్శ్రంబు= ఆ దివ్యాప్రాణి; దీపింపన్= ఉద్దీష్టి కలిగేటట్లు; చేసినన్= చేయగా; అది= ఆ నారాయణాప్రం; పేర్లు= పెరిగిపోయి; కార్చిచ్చు= దావాగ్ని; పాదువు చందంబున్= క్రమ్మే విధంగా; సమీరనందనున్= భీముడిని (సమీరమనగా వాయువు - వాయుదేవుడి కుమారుడు కాన సమీరనందనుడు భీముడు); చుట్టుముట్టెన్= చుట్టూ ఆవరించింది; అట్లు= ఆ విధంగా; సమర విముఖులు+ఱ= యుద్ధనికి పెడమెగం పెట్టినవారై - యుద్ధం చేయక ఊరకే ఉన్నవారై (ఉండుటచేత); ఏమియున్= ఏమీ కూడ; కాక+ఉన్న= కాకుండా ఉన్నటువంటి; ధర్మనందనాదులను= ధర్మరాజు మొదలైనవారిని; కని= చూచి అని అస్వయం - మరియు; బలిమి= పరాక్రమాన్ని; వదలని చలంబున్= విడువని పట్టుదలవలన; అనలంబు చేతన్= అగ్నిచేత పాదువబడిన; వృకోదరునిన్= ఆవరింపబడినటువంటి భీముడిని; కని= చూచి (యుద్ధం మానివేసి ఊరకే ఉన్న ధర్మరాజాదులను ఈ నారాయణాప్రం ఏమీ చేయలేదు. యుద్ధం చేయటానికి ముండిపట్టుపడుతున్న ఈ భీముడిని ఆవరించింది కదా అనే విషయాన్ని గమనించి; కృష్ణ+అర్జునులు= కృష్ణాడు, అర్జునుడు; తేరు= రథాన్ని; డిగ్గి= దిగి; రిత్తుచేతులన్= వట్టి చేతులతో అనగా ఆయుధాలు లేని చేతులతో; పాటీ= పరుగెత్తి; వారుణా+అప్రంబు కతంబున్= అర్జునుడు ప్రయోగించిన ఆ పర్వతాన్యాప్రం కారణాన; పెద్ద= ఎక్కువగా; కాలక+ఉన్న+ఆ భీమునిన్= కాలకుండా ఉన్నట్టి ఆ భీమసేనుడిని; రథంబు= రథంనుండి; డిగ్గున్= దిగిపోయే విధంగా; త్రోవన్= త్రోసివేయగా; డిగక= దిగిపోక; బిగిసినన్= పట్టుపట్టి ఉండగా; అతనికిన్= ఆ భీముడితో; అచ్యుతుండు= కృష్ణాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అశ్యతామ ఆ దివ్యాప్రాణి మరీ ఉధ్వతం చేసిన వెంటనే అది విజ్ఞంభించి దావాగ్నివలె భీముడి చుట్టూ వ్యాపించింది. యుద్ధం మాని తమకు ఏమిా కాక నిలిచి ఉన్న ధర్మరాజాదులను, ఎంత చెప్పినా పట్టుదలతో యుద్ధం మానక ఆ దివ్యాప్త జ్ఞాలలచే చుట్టుబడియున్న భీమసేనుని కృష్ణార్జునులు గమనించి, రథం దిగి, చేతిలోని ఆయుధాలు పడవేసి, వట్టిచేతులతోనే పరుగెత్తి, వారుణాప్రం కారణాంగా అంతవరకు ఎక్కువ కాలకుండా ఉన్న భీమసేనుని రథంపై నుండి క్రిందపడేటట్లు త్రోయగా, భీముడు పట్టువదలక రథాన్ని దిగకపోగా, కృష్ణాడు భీముడితో ఇట్లా అన్నాడు:

తే. ‘ఇమ్మహశ్శ్రంబుఁ గడిమి మైఁ గ్రమ్మణింప , నెవ్వలికి రామిఁ జేసి కా కేము శక్య మైన నురాక యుండుమ మయ్య? వలవ , దుడుగు నాబుభ్రి విని డిగ నుఱుకు తేరు.’

388

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మహశ్శ్రంబున్= ఈ దివ్యాప్రాణి; కడిమిమైన్= పరాక్రమంతో; ఎవ్వరికిన్= ఎవరికి కూడా; క్రమ్మణింపన్= మరలించటానికి - అనగా ఉపశమింపజేయటానికి; రామిన్+చేసి= సాధ్యం కాకపోవటం వలన ('చేసి' హోత్యర్థకం); కాక= తప్ప; ఏము= మేము; శక్యమైనన్= మరలింప సాధ్యమే అయితే; ఊరక= వట్టిగా అనగా ఏ ప్రయత్నం లేక; ఉండుము+అయ్య?= ఉంటామా నాయనా?; వలవదు= వద్దు; ఉడుగు= మానివేయు; నా బుద్ధిన్= నా బోధను - నేను చెప్పినమాటను; విని= పెట్టక విని; తేరు= రథాన్ని; డిగ్గున్= దిగిపోయే విధంగా; ఉఱుకు= పరుగెత్తుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ భీమునేనా! ఈ దివ్యాప్రాణి ఉపసంహరింపజేయటం ఎవ్వరికి సాధ్యం కాదు కాబట్టి మే మిట్లా ఊరకే ఉన్నాము. ఒకవేళ సాధ్యమే అయితే ఇట్లా చేస్తూ ఊరకుంటామా నాయనా! ఇక్కడికి చాలు, ఇక వద్దు. యుద్ధం చేయటం మానివేయుము. నే చెప్పే మాట వినుము. రథం నుండి త్వరగా దిగునురుకుము’.

వ. అనుచు నతని నిరాయధుం జేసి యర్షునుండు తోడ్వడ నరదంబు డిగ్గఁ క్రీచే; నిత్తెఱంగును బాండవ సైన్యంబంతయు దైన్యంబు నొందుటయు, నారాయణాప్రసంబు ప్రశాంతిం బొందే దదనంతరంబ. 389

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని కృష్ణుడు అంటూనే; అతనిన్= ఆ భీముడిని; నిరాయధున్= ఏ ఆయుధాలు (చేతుల్లో) లేనివాడినిగా; చేసి; అర్షునుండు; తోడ్వడన్= తోడుకాగా; అరదంబు= రథంనుండి; డిగ్గఁ= దిగిపోయే విధంగా; క్రీచెన్= త్రోనివేశాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; పాండవ సైన్యంబు+అంతయున్= పాండవుల సైన్యం అంతా కూడా; దైన్యంబున్= దీనదశను- అభిమానాన్ని చంపుకానే స్థితిని; ఒందుటయున్= పాందగానే; నారాయణ+అప్రసంబు= ఆ నారాయణాప్రసంబు; ప్రశాంతిన్= శాంతిని; పాందెన్= పాందింది - శాంతించింది; తదనంతరంబు+అ= అటు తరువాత.

తాత్పర్యం: అని అంటూ కృష్ణుడు, భీముడి చేతిలోని ఆయుధాలను లాగివేసి, అర్షునుడూ, తానూ ఇద్దరూ కలిసి ఆ భీముడిని రథం నుండి క్రిందికి తోశారు. ఈ విధంగా పాండవసైన్యం దీనత్వాన్ని పాందగానే నారాయణాప్రసంతతను పాందింది. ఆ తరువాత - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. హరి పనుప వారి బలములు , పురికొని వాహన వితానములు శస్త్రాస్త్రి ద్ధుర భంగి నొప్ప నడరెం , గురుసేనలమీదు దూర్యఘోషము సెలగ్గన. 390

ప్రతిపదార్థం: హరి= కృష్ణుడు; పనుపన్= ఆదేశించగా; వారి బలములు= ఆ పాండవుల సైన్యాలు; పురికొని= ఉత్సాహాన్ని పాంది; వాహన వితానములు= గజాశ్వాది వాహనాల సమూహాలు; శత్రు+అప్రత్యుత్తి+ఉద్ధుర భంగిన్= శస్త్రాస్త్రములతో నిండుగాఉన్న రీతితో; ఒప్పన్= ఒప్పుతూ ఉండగా మరియు; తూర్పుఘోషము= వాయ్యముల ధ్వని; చెలగెన్= ధ్వనిస్తూ ఉండగా; కురుసేనలమీదన్= కౌరవసైన్యాలపైకి; అడరెన్= విజ్ఞంభించింది.

తాత్పర్యం: (ఆ దివ్యాప్తం శాంతించగానే) కృష్ణుడు సైన్యాలను సమాయత్తం కమ్మని ఆదేశించగా పాండవసైన్యాలు వాహన సమూహాలతో శస్త్రాస్త్రాలతో వాయ్యధ్వనలు చెలరేగగా కౌరవసైన్యాలపైకి విజ్ఞంభించాయి.

వ. ఆ సంరంభంబు సూచి సుయోధనుం డశ్వత్థమతో ‘నింకను నమ్మపోస్త్రంబు ప్రయోగింపు’ మనుటయు, నతం డది పునఃప్రయోగంబున కర్మంబు గా; దట్టయినం బ్రయోగించిన వారిని వథియించు; నిట్లగుట గురునకు వరదాన కాలంబునం గేశవుం డానతిచ్చెం; జావీటములు రెండును నొక్కరూపు కావున నమ్మపాసీయాప్రసంబు పగతుర నోడించి యంతటి తోడు దెగియే; గృష్మా డీ యుపాయింబున నప్పరమ సాధనంబు గడపి పుచ్చే; మన మేమి సేయుద?’ మనుచు నిట్లుర్పు నిగిడించే; ననుపుడు నాంజకేయుండు సంజయున కి ట్లనియే. 391

ప్రతిపదార్థం: ఆ సంరంభంబు= ఆ పాండవసేనల యుద్ధాటోపాన్ని; చూచి= కనిపెట్టి; సుయోధనుండు; అశ్వత్థామతోన్= అశ్వత్థామతో (ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు); ఇంకను= మళ్ళీకూడ; ఆ+మహాప్రసంబు= ఆ దివ్యాప్తాన్ని; ప్రయోగింపుము+అనుటయున్= ప్రయోగించుము అని అనగానే; అతండు= ఆ అశ్వత్థామ (ఇట్లా అన్నాడు); అది= ఆ దివ్యాప్తం; పునఃప్రయోగంబునకున్=

మళ్ళీ ప్రయోగించటానికి; అర్థంబు= తగింది; కాదు; అట్లు+అయినన్= అట్లా అయినప్పటికి కూడా - ఆ నియమాన్ని కాదంటే; ప్రయోగించిన వారిని= ఆ ప్రయోగించిన వ్యక్తిని (వారిని అనే బహువచనం అన్నిరిష్ట పురుష వ్యావహారమునందు వచ్చినది - ప్రోఫెసర్ - శబ్ద 57); వధియించున్= సంహరిస్తుంది; ఇట్లు+అగుటన్= ఇట్లా కావటంచేత; గురునకున్= మా తండ్రి ద్రోణాచార్యులకు; కేశవండు= ఆ నారాయణ భగవానుడు; వరదానకాలంబునన్= వరం ఇచ్చే సమయంలోనే - ఈ దివ్యాప్తాన్ని ప్రదానం చేసినప్పుడే; ఆనతి+ఇచ్చెన్= సెలవిచ్చాడు; చావు+ఓటములు= మరణం, పరాజయం; రెండునున్= ఈ రెండు కూడా; ఒక్కరూపు+అ= ఒకే విధమైనవి; కావునన్= కాబట్టి; ఆ+మహానీయ+అర్థంబు= ఆ సూజనీయమైన నారాయణాప్తం; పగతురన్= శత్రువులను; ఓడించి= పరాజితులను చేసి (జయించి); అంతటి తోడన్= ఆ శత్రువరాజయం మాత్రంతోనే; తెగిమున్= విభిన్నమయింది - ఆగిపోయిందని భావం; కృష్ణండు; ఈ+ఉపాయంబునన్= ఈ అయుధత్యాగం అనే ఉపాయం చేత; ఆ+పరమసాధనంబు= ఆ లేషమైన అప్రాణి; కడపి పుచ్ఛేన్= పంపించి వేశాడు; మనము= మనం; ఏమి; చేయుదము?= చేయగలం?; అనుచున్= అని అంటూ; నిట్టుర్పు= నిశ్శ్వాసాన్ని; నిగడించెన్= వెలువరించాడు అనగా నిట్టుర్పుడు. (తన నారాయణాప్తం దుర్యోధనుడికి విజయం సాధించలేకపోయిందని తన దుఃఖాతిశయాన్ని వ్యక్తం చేశాడని భావం); అనవుడున్= అనగానే; అంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రండు; సంజయునకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనిమున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా పాండవుల పైన్యాలు తమమైకి సమరోత్సాహంతో ఆడంబరంగా రావటం చూచి దుర్యోధనుడు, ‘అశ్వత్థామ! మళ్ళీ ఒకసారి ఆ దివ్యాప్తాన్ని ప్రయోగించు’ మని అర్థించాడు. అందుకు అశ్వత్థామ ‘దుర్యోధనా! అది మళ్ళీ ప్రయోగించటానికి వీలులేనిది. ఒకవేళ మళ్ళీ ప్రయోగించామంటే ప్రయోగించినవారినే ఆ దివ్యాప్తం వధిస్తుంది. ఈ విధంగా జరుగుతుంది అని - ఈ అప్రాణి ప్రదానం చేసే సమయంలోనే ఆ నారాయణ భగవానుడు మా తండ్రి ద్రోణులవారికి చెప్పాడు. ఓడిపోవటం అంటే మరణంతో సమానమే కదా! అందుకే ఆ దివ్యాప్తం శత్రువుల ఓటమితోనే విరమించింది. ఇదంతా జరగటానికి కారణం ఆ కృష్ణుడు. ఆ కృష్ణుడికి, ఈ దివ్యాప్తానికి బలికాకుండా ఎట్లా తప్పించుకొనాలో తెలుసు. అందుకే తమ వారందరూ ఆయుధాలు క్రింద పెట్టే ఉపాయం పన్నాడు. దానితో ఈ దివ్యాప్తం వారిని దహించివేయక అదృశ్యమయింది. ఇంక మనం ఏమి చేయగలము? అని పెద్దగా నిట్టుర్పుడు- అని అనగా ధృతరాష్ట్రండు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

K. ‘నారాయణాప్త మిమ్మెయి , వైలి చముసంచయంబు వధియింపక పో రారాజును ద్రోణియుఁ దా , రే రూపున సంచలించి? రెఱిగెంపు తగన్.’

392

ప్రతిపదార్థం: (ఈ సంజయా!) నారాయణ+అప్తము= నారాయణాప్తం; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; వైరిచమూ సంచయంబు= శత్రువుల పైన్యసమాప్తాన్ని; వధియింపకపో= వధించకుండా ఉండుగాక (సరే అదిపోనీ); రారాజును= దుర్యోధనుడు; ద్రోణియున్= అశ్వత్థామ; తారు= తాము - ఆ ఇర్దరు తమలో తాము; ఏరూపునన్= ఏ విధంగా; సంచరించిరి?= నడుచుకొన్నారు?; తగన్= తగినట్లు; ఎటేగింపు= తెలియజెప్పుము.

తాత్పర్యం: ‘ఆ నారాయణాప్తం శత్రుపైన్యాలను వధించకుండానే పోయింది. సరే పోతే పోనీ. ఇక దుర్యోధనుడు, అశ్వత్థామ ఆపైన ఏం చేశాలో చెప్పుము సంజయా!’

V. అని యడిగిన నమ్మనుజపతికి సూతసూనుండి డి ట్లనియే.

393

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ+మనజపతికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుతో; సూతసూనుండు= సంజయుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనిమున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ధృతరాష్ట్రునకు సంజయుడు ఇట్లా చెప్పి నారంభించాడు.

క. ఆ మనుజపతికి నశ్చ । తథామ యటులు సెప్పుటయు, నతం ‘డన్యాస్త్ర
స్తోమంబునఁ బాండవసే , నామద్రస మాచలంపు’ నావుడు గడిమిన్.

394

ప్రతిపదార్థం: ఆ మనుజపతికిన్= ఆ రాజుతో అనగా ఆ దుర్యోధనుడితో; అశ్వత్థామ; అటులు= ఆ విధంగా; చెప్పుటయున్= చెప్పగానే; అతండు= ఆ దుర్యోధనుడు; అన్య+అప్తస్తోమంబునన్= ఇతరములైన దివ్యాస్తసమాహాలతో; పాండవ సైన్యాల వధను; ఆచరింపుము= చేయుము; నావుడు= అనగా; కడిమిన్= పొరుపంతో.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అశ్వత్థామ అట్లా అనగానే దుర్యోధనుడు, ఇతర దివ్యాస్త సమాహంతో పాండవసైన్యాన్ని మట్టిపెట్టము’ అని అనగానే మహా పొరుపంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

తే. ద్రౌణి గాంతేయసేనపై బాణవితతిఁ । బరఁగఁ జీయుచు నాచార్యమరణ మంత

రంగ సంతాప మొనలింప నక్షజముగఁ । దఱిమి పాంచాలతనయునిఁ దాకె నథిప!

395

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ద్రౌణి= అశ్వత్థామ; కొంతేయు సేనపైన్= పాండవుల సైన్యం మీద; బాణవితతిన్= బాణాల సమాహాన్ని; పరఁగన్+చేయుచున్= వ్యాపింపజేస్తా; ఆచార్య మరణము= ద్రోణాచార్యుడి మృతి; అంతరంగ సంతాపము= మానసిక సంక్షోభాన్ని; ఒనరింపన్= కలుగజేయగా; (కడిమిన్= పొరుపంతో; ద్రోణాచార్యుడి వధవ్యత్యాంతం మనసులో మెదలుతూ ఉంటే దుఃఖంతోపాటు పొరుపం పెరిగిందని భావం); ‘కడిమిన్’ - వెనుకటి పద్యంలోనిది పదం ఇక్కడ అన్యయిస్తుంది); అక్షుజముగన్= అశ్వర్యం కలిగే విధంగా; తఱిమి= (పాండవసైన్యాన్ని); పారద్రోలి; పాంచాల తనయునిన్= ద్రుపదరాజు కుమారుడైన ధృష్టధ్యమ్యుడిని; తాకెన్= ఎదిరించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అశ్వత్థామ పాండవేనపై బాణసమాహాన్ని విపరీతంగా వేస్తా, మనస్సులో తండ్రి ద్రోణాచార్యుడి మరణం దుఃఖం కలిగిస్తా ఉండగా, అశ్వర్యకరంగా పాండవ సైన్యాలను తరిమి వెంటనే ధృష్టధ్యమ్యుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

తే. తాకె యిరువదే నమ్మి లుద్రవృత్తి । నతని తనువునఁ బఱపి రయంబు మెఱయ

మతీయు నిరువబిమూఁ డుగ్ర మార్గణముల , నిగుడఁ జేసిన నాతండు వెగడు పడక.

396

ప్రతిపదార్థం: తాకె= ఎదుర్కొని; ఇరువదేను+అమ్ములు= ఇరువది అయిదు బాణాలు; ఉదగ్రవృత్తిన్= ఉద్దతమైన ప్రవృత్తితో- మిక్కిలి గర్వంతో; అతని తనువునన్= ఆ ధృష్టధ్యమ్యుడి శరీరాన; పఱపి= వ్యాపింపజేసి; రయంబు= వేగం; మెఱయున్= మెరిసిపోగా; మతీయున్= మళ్ళీ; ఇరువది మూడు+ఉగ్రమార్గణములు= ఇరువది మూడు భయంకర బాణాలు; నిగుడన్+చేసినన్= నాటుకొనేటట్లు వేయగా; అతండు= ఆ ధృష్టధ్యమ్యుడు; వెగడు పడక= తల్లిడిల్లక.

తాత్పర్యం: ఎదుర్కొనిన వెంటనే ఇరువది అయిదు బాణాలు అతడి శరీరంలో క్రుమ్మకొనేటట్లు కొట్టి, ఆగక, ఎంతో వేగంగా మళ్ళీ ఇరువది మూడు భయంకరములైన బాణాలు వేసి నొప్పించాడు. ఇట్లా అశ్వత్థామ బాణాలతో కొట్టినా కూడా తడబడక ఆ ధృష్టధ్యమ్యుడు.

వ. నిశిత నారాచంబుల నొప్పించినం గోపించి.

397

ప్రతిపదార్థం: నిశిత నారాచంబులన్= వాడి అయిన బాణాలతో; నొప్పించినన్= బాధ కలుగజేయగా; కోపించి= క్రోధం కలిగి.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామను తీక్ష్ణాములైన బాణాలతో నొప్పించగా, అశ్వత్థామ క్రోధావిష్టుడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

- మ. గురుపుత్రుండు గడంగి సూతు హరులం గోదండముం గేతువున్
ధరణిం గూళ్లినఁ జాచి సాత్యకి మదౌధ్రత్యంబునం దాకుడున్
శర మొక్కంటన మూర్ఖ పుచ్ఛి వేస ధృష్టద్యుమ్యు ఫాలంబు ని
ఘృర నారాచహతంబు సేయుటయు వాడుంఁ దేలిపై సాంతినన్.

398

ప్రతిపదార్థం: గురుపుత్రుండు= అశ్వత్థామ; కడంగి= విజ్ఞంభించి; సూతున్= సారథిని; హరులన్= ఆశ్చూలను; కోదండమున్= ధనమునును; కేతువున్= ధ్యజాన్ని; ధరణిన్= భూమిపై; కూల్చిన్= కూల్చివేయగా; చూచి= కనిపెట్టి; సాత్యకి; మద+శౌధత్యంబున్= మదముయొక్క ఆధిక్యంతో; తాకుడున్= ఎదుర్కొంటూ ఉండగా; శరము+ఒక్కంటన= ఒకే ఒక బాణంతో; మూర్ఖ పుచ్ఛి= మూర్ఖ పొందించి - తెలివి తప్పునట్లు కొట్టి; వెనన్= వేగంగా; ధృష్టద్యుమ్యు ఫాలంబు= ధృష్టద్యుమ్యుడి నుదుటి భాగాన్ని; నిష్ఠర నారాచహతంబు+చేయుటయున్= క్రూరములయిన బాణాలతో నిపూతం చేయగానే అనగా కొట్టగానే; వాడున్= ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడు కూడా; తేరిపైన్= రథంపై; సోలిన్= మూర్ఖపోగా.

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ విజ్ఞంభించి, ధృష్టద్యుమ్యుడి సారథిని, గుర్రాలను, విల్లును, ధ్యజాన్ని భూమిపై కూల్చిగా సాత్యకి చూచి, మదాతిరేకంతో ఎదిరించగా అశ్వత్థామ ఒకే ఒక బాణంతో సాత్యిని మూర్ఖపడగొట్టాడు. వెంటనే ధృష్టద్యుమ్యుడి ఫాలభాగాన తీక్ష్ణామైన బాణంతో కొట్టాడు. ఆ బాణామాతంతో ధృష్టద్యుమ్యుడుకూడ రథంమిాద మూర్ఖిల్లాడు. అప్పుడు.

- మ. కనుంగినిరోషపిషాదంబులు మనంబునం బెనంగినఁ గిరీటియు భీమసేనుండునుం గవిసినన్ బాసటయై శిశుపాలపొత్తుం డగు యువరాజును మాళవుండగు సుదర్శనుండును బోరవుం డగు వృద్ధక్షత్రుండును గూడుకొని యయేశ్వరు నయిదయిదు సాయకంబు లేయ నక్కుంభసంభవసంభవుండు వానింబింశతి కాండంబుల ఖండించే; నిట్లు దొడంగి యందఱకు నన్నిరూపులై యేపునం బోరుచుండి ప్రచండ భల్లత్తయంబున భుజంబులు శిరంబునం దునిమి సుదర్శనుఁ గృతాంత దర్శనంబున కనిచి, పారవు తేరునుందలయును నత్తికి విశిఖిశిఖిలంజేచికుమారుతుంబించి, మదంబున సింహాదంబు సేసి, శంజుం బోత్తినం జిత్తంబులు గలంగి పాంచాలురుం బాండవ బలంబులు జలం బెడలి పాటినం బోక నిలిచి భీమార్జును లమ్మున మరచ్చి; రప్పుడు పాకశాసనతనయుం డతని నిలునిలు మని యదచ్చి సంరంభవిజ్ఞంజితుండై.

399

ప్రతిపదార్థం: కనుంగాని= చూచి; రోషపిషాదంబులు= కోపం, దుఃఖం ఈ రెండు; మనంబున్= మనస్యులో; పెనంగానన్= ఒండొంటితో కలియగా; కిరీటియున్= అర్ధునుడును; భీమసేనుండును= భీముడును; కవిసినన్=(అశ్వత్థామను)ఎదుర్కొనగా; బాసట ఐ= సహాయమైనఁ; శిశుపాల పొత్తుండు+అగు= శిశుపాలడి మనుమడైన; యువరాజును= యువరాజా; మాళవుండు+అగు= మాళవదేశియుడైన; సుదర్శనుండును= సుదర్శనుడు; పోరవుండు+అగు= పోరువంశియుడైన; వృద్ధక్షత్రుండును= వృద్ధక్షత్రుడు (ఏరందరు); కూడుకొని= కలిసి; ఆ+ఏచురును= ఆ అయిదుగురు; అయిదు+అయిదు+సాయకంబులు= అయిదేసి బాణాలను; ఏయన్= వేయగా; ఆ+కుంభసంభవసంభవుండు= ఆ ద్రోణపుత్రుడు అశ్వత్థామ; వానిన్= ఆ బాణాలను; పంచవింశతికాండంబులన్= ఇరువది అయిదు బాణాలతో; ఖండించెన్= తునకలు చేశాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తోడంగి= పూనుకొని; అందఱకున్= వారందరికి; అన్ని రూపులు+ఐ= అన్ని విధాలై; ఏపునన్= ఆధిక్యంతో అనగా మిక్కటంగా; పోరుచుండి= యుద్ధం చేస్తూ ఉన్నపాడయి;

సుదర్శనున్= మాళపుడైన సుదర్శనుడిని; ప్రచండ భల్లత్తయంబున్= భయంకరములైన భల్లములనే బాణాలతో; భుజంబులు= చేతులను; శిరంబు= తలను; తునిమి= తెగగొట్టి; కృతాంత దర్శనంబునకున్= యమధర్మరాజును చూడటానికి; అనిచి= పంపి (సంహారించి); పొరవు తేరునున్= పురువంశియుడైన వృద్ధక్షత్రువి రథాన్ని; తలయును= శిరాన్ని; నష్టికి= ఖండించేసి; విశిఫ= బాణములయొక్క; శిఖలన్= కొసలతో; చేది కుమారు= చేది దేశియుడైన యువరాజును; ప్రుందించి= సంహారించి; మదంబున్= గర్వంతో; సింహాదంబు= సింహాదాన్ని; చేసి; శంఖంబు= శంఖాన్ని; ఒత్తినున్= పూరించగా - శంఖాదం కూడా చేస్తూ ఉండగా; చిత్తంబులు= (పాండవ వీరుల) మనస్యులు; కలంగి= కలత చెంది; పాంచాలురున్= పాంచాల దేశియులైన సైనికులు; పాండవ బలంబులున్= పాండవుల సైన్యాలు (ఈ రెండూ కూడా); చలంబు= పట్టుదల; ఎడలి= సడలిపోయి; పాతీనున్= పారిపోతూ ఉండగా పోక= పోకుండా; నిలిచి= ఉండి; భీమ+అర్జునులు= భీముడు, అర్జునుడు ఈ ఇద్దరూ; ఆ+మొనున్= ఆ సైన్యాన్ని; మరల్చిరి= మరలించారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పాకశాసన తనయుండు= (పాకుడనే రాక్షసుడిని శాసించినవాడు పాకశాసనుడు అనగా ఇంద్రుడు, అతని తనయుడు అర్జునుడు); ఆతనిన్= ఆ అశ్వత్థామను; నిలుము+నిలుము+అని= ఆగుము ఆగుము అని; అదల్చి= గద్దించి; సంరంభ విజృంభితుండు+ఐ= వేగిరపాటుతో విజృంభించినవాడై.

తాత్పర్యం: అట్లా ధృష్టద్యుమ్ముడు మూర్ఖపోవటాన్ని చూచి భీమార్జునులు. అశ్వత్థామను ఎదుర్కొనగా వారికి తోడుగా శిశుపాలుడి మనుమడు చేదిదేశం యువరాజు, మాళవదేశియుడు సుదర్శనుడు, పురువంశియుడు వృద్ధక్షత్రుడు - వీరు ముఖ్యరూ వారిని అనుసరించి వెళ్లారు. ఈ అయిదుగురు వీరులు అశ్వత్థామ వైకి అయిదేసి బాణాలు ప్రయోగించారు. ఆ బాణాలను అశ్వత్థామ తాను ఇరవై అయిదు బాణాలతో నడుమనే నరికివేశాడు. నరికివేయటమే కాదు, ఆ అశ్వత్థామ వారందరిలో ప్రతి వ్యక్తికి తనతోనే అశ్వత్థామ యుద్ధం చేస్తున్నాడని బ్రాంతి కలిగే విధంగా అంతటి వేగిరపాటుతో, అన్ని రూపులు కలవాడా - అన్నట్లు కనిపించాడు. భయంకరాలైన మూడు భల్లాలతో మొదట సుదర్శనుడి చేతులు, తల నరికి సంహారించాడు. వెంటనే వృద్ధక్షత్రుడి రథాన్ని తలను ఖండించి తరువాత చేది యువరాజును బాణాలతో వధించి, గర్వంతో సింహాదం చేసి శంఖాన్ని పూరించాడు. దానితో పాంచాల సైన్యాలు, పాండవుల సైన్యాలు పారుపతేజం నశించి పారిపోవటం ప్రారంభించాయి. అప్పుడు భీమార్జునులు అడ్డుకొని పారిపోకుండా ఆ సైన్యాలను మరలించారు. వెంటనే అర్జునుడు - అశ్వత్థామను నిలుము నిలుము' అని గద్దించి, విజృంభించి (ఇట్లా అన్నాడు).

క. 'గురుసుత! నీదుభుజావి , స్ఫురణము బివ్యాప్తి వీర్యమును గురుధరణీ

వరుదెస కూర్చియుఁ జాపితి , దెరలకుమీ' యనుడు నతయు దీప్తాకృతి యై.

400

ప్రతిపదార్థం: గురుసుత!= ఓ గురుపుత్రా! అశ్వత్థామా! నీదు భుజా విస్మృతము= నీ భుజబల విస్మృతిని; దివ్య+అప్తి వీర్యమున్= దివ్యాప్తాల శక్తిని; కురుధరణీవరుదెస కూర్చియున్= కురురాజు దుర్యోధనుడిపై గల భక్తిని (ప్రేమను) రాజభక్తిని అని భావం; చూపితి(ఇ)= చూపావు (సరే కాని ఇంకెటు పోతున్నావు చూడు); తెరలకుమీ= తొలగిపోవద్దు; అనుడున్= ఇట్లా అర్జునుడు అనగానే; అతడు= ఆ అశ్వత్థామ; దీప్తాకృతి ఐ= క్రోధంతో ఎవ్రబడిన ఆకారం కలవాడై.

తాత్పర్యం: 'ఓ గురుపుత్రా! అశ్వత్థామా! నీ బాహుబలమెంతటిదో, నీ దివ్యాప్తశక్తి ఎట్టిదో, నీ రాజభక్తి ఎట్లాంటిదో చూపావు. తొలగిపోవద్దు' అనగానే అశ్వత్థామ క్రోధాగ్నితో మండిపోతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

మ. నియతిం బావక భాణ మేయుడు మహాగ్నిజ్యులికా మాలిక
ల్ఫ్యు సందీహ రథత్రజి ధ్వరద మాలా సధ్భట శ్రేష్ఠికా
క్షయముం జేయుచు సర్వభూత భయదాకారంబునం బేళ్ళి య
త్యయకాల జ్యులనోద్ధతిం గవిసి యేకాక్షౌహిణిం ద్రుంపగన్.

401

ప్రతిపదార్థం: నియతిన్= నియమంతో; పావక భాణము= ఆగ్నేయాప్రాన్ని; ఏయుడున్= వేసిన వెంటనే; మహో+అగ్ని జ్యులికా మాలికల్= పెద్ద అగ్నిజ్యులల సమూహాలు; హయసందీహా= అశ్వాల సమూహాలు; రథత్రజి= రథాల సమూహాలు; ధ్వరదమాలా= ఏనుగుల గుంపులు; సత్త+భటత్రేణికా= సమర్పులైన పదాతుల పటాలాలు - అనే ఈ అన్నింటియొక్కు; క్షయమున్= నాశాన్ని; చేయుచున్= చేస్తూ; సర్వభూత భయద+ఆకారంబున్= సర్వప్రాణులకు భయాన్ని కలిగించే ఆకారంతో; పేర్చి= పెరిగి; అత్యయకాల జ్యులన+ఉద్ధతిన్= ప్రథయకాలమందలి అగ్నివంటి దర్శంతో; కదిసి= ఎదిరించి; ఏక+అక్షౌహిణిన్= ఒక అక్షౌహిణి సైన్యాన్ని; త్రుంపగన్= నశింపచేయగా.

తాత్పర్యం: వెంటనే మంత్రించి, ఆగ్నేయాప్రాన్ని సంధించి, పాండవుల సైన్యంమీద ప్రయోగించగా, ఆ దివ్యాప్తం నుండి పెద్దగా అగ్నిజ్యులలు వరుసలుగా బయలుదేరి అశ్వ, రథ, గజ, పదాతు సమూహాలను నాశనం చేస్తూ, సర్వప్రాణులకు భయాన్ని కలిగించే రూపంగా పెరిగి, ఇది ప్రథయకాలాగ్నివలె విజృంభించి పాండవుల సైన్యంలో ఒక అక్షౌహిణి సైన్యాన్ని నశింపజేయగా - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 1. సందీహ - ప్రజ - మాలా - శ్రేణికా అనే ఈ నాలుగు పదాలు ఒకే అర్థంలో వరుసగా ప్రయోగింపబడ్డాయి. అర్థం ఒకటే అయినప్పుడు శబ్ద భేదం ఉంటేనే చమత్కారం ఉంటుంది. అదే అర్థాన్ని ఒకే పద్యంలో మాటిమాటికి చెప్పవలసి వచ్చినప్పుడు వాడిన ఆ పదాన్నే వాడటం కనికి గల శబ్దదారిద్ర్యాన్ని సూచిస్తుంది. కాబట్టి అర్థభేదం లేకపోతే శబ్దభేదమన్నా ఉండి తీరాలి. కవిత్వంలోని ఈ మెలకువను తిక్కన ఇక్కడ ప్రతిచించింపజేశాడు.

2. అత్యయకాల జ్యులనోద్ధతిన్ అనేచోట ఉపమాలంకారం - ఈ అలంకారంచేత ఆ దివ్యాప్రాన్ని జ్యులలు ఈ ఒక్క అక్షౌహిణినే కాదు క్షణంలో పాండవసైన్యమంతా క్రమంగా చుట్టుముట్టి దహించి వేయగలవు అనే అర్థం. ఇచ్చట వ్యంగ్యం. ఇదీ తిక్కన కవితా శిల్పం.

క. కురుసేన యుజ్ఞి యార్ఘ్యచు , హరియు నరుడు మడియుదురు శరానల శిఖిలన్
సరి గలరే త్రిభువనముల , గురుసుతునకు ననగ్గఁ దూర్ధ్వాహిపు లెసగెన్.

402

ప్రతిపదార్థం: కురుసేన= కౌరవసైన్యం; ఉచ్చి= పొంగిపోయి; అర్ఘుచున్= సింహానాదం చేస్తూ; హరియున్= కృష్ణుడు; నరుడున్= అర్ఘునుడు; శరి+అనల శిఖిలన్= భాణాగ్ని జ్యులలతో అనగా ఆ ఆగ్నేయాప్తంయొక్క అగ్నిమంటలలో; మడియుదురు= నశిస్తారు; త్రిభువనములన్= మూడు లోకాలలో; గురుసుతునకున్= గురుపుత్రుడైన అశ్వత్థామకు; సరి+కలరే?= సాటివచ్చివారు ఉన్నారా?-లేరు; అనగెన్= అంటూ ఉండా అనునట్లు; తూర్ప ఘోషములు= వాద్యధ్వనులు; ఎసగెన్= అతిశయించాయి.

తాత్పర్యం: కౌరవసైన్యం పొంగిపోయి సింహానాదం చేస్తూ ‘శ్రీకృష్ణుడూ, అర్ఘునుడూ ఆగ్నేయాప్తపు మంటలలో చనిపోతారు. మూడు లోకాలలో అశ్వత్థామకు దీటైనవారు ఉన్నారా?’ అని అన్నట్లుగా వాద్యధ్వనులు మిక్కుటంగా ప్రోగాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్సేషం.

తే. ఎల్ల దివ్య బాణంబులుఁ బొల్ల వోవు, జేయునట్లుగ బ్రహ్మ స్వజించినట్టి
కీర్తనీయమహాప్రాంబు గ్రీడి మంత్ర, నిష్ఠ యొష్టు బ్రయోగించె స్వపవరేణు!

403

ప్రతిపదార్థం: నృపవరేణు! = ఓ ధృతరాత్రు మహారాజా!; ఎల్ల దివ్యబాణంబులున్ = దివ్యాప్తాలన్నీ; పొల్లవోవన్ = వ్యాఘరమయ్యేటట్లుగా; చేయునట్లుగన్ = చేసే విధంగా; బ్రహ్మ = బ్రహ్మదేవుడు; స్వజించినట్టి = నిర్మించినట్టి; కీర్తనీయ మహా+అప్రాంబు= పాగడదగిన దివ్యాప్తాన్ని; క్రీడి= అర్జునుడు; మంత్ర= మంత్ర జపముయొక్క ఏకాగ్రత; ఒప్పన్ = ఒస్పేటట్లు; ప్రయోగించెన్ = ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాత్రు మహారాజా! దివ్యాప్తాలన్నీ వమ్మయిపోయేటట్లుగా బ్రహ్మ స్వప్తించిన ప్రశ్నమయిన బ్రహ్మాప్తాన్ని అర్జునుడు మంత్రనిష్టులో ప్రయోగించాడు.

వ. అ బ్రహ్మప్రాంబుచేత నధ్యతంబగు నశ్చతామ యాగ్నేయాప్రాంబు సంక్లిణంబగుటయుఁ, గైటుభాంతకుండును గిరీటియుం బాంచజన్య దేవదత్తంబులు పూరించినఁ, బాండవసైన్యంబున సింహానాద శంఖ భేరి మహారావంబులు సెలంగెఁ; గౌరవసేన లేటమొగంబు వడియె; నప్పు డగ్గరునందనుండు. 404

ప్రతిపదార్థం: ఆ బ్రహ్మ+అప్రాంబుచేతన్ = అర్జునుడు ప్రయోగించిన ఆ బ్రహ్మప్రాంబుచేత; అద్భుతంబు+అగు= ఆశ్చర్యం కలిగించే; అశ్వతామ+ఆగ్నేయాప్రాంబు= అశ్వతామ ప్రయోగించిన ఆగ్నేయాప్రాంబు; సంక్లిణంబు+అగుటయున్ = క్షీణించిపోగానే; కైటభ+అంతకుండును= కైటభడనే రాక్షసుడిని సంహరించినవాడు - అనగా కృష్ణుడు; కిరిటియున్ = అర్జునుడు కూడా; పాంచజన్య దేవదత్తంబులు= పాంచజన్యం దేవదత్తం అనే రెండు శంఖాలను; పూరించినన్ = పూరించగా (ఊరగా) (కృష్ణుడు పాంచజన్య శంఖాన్ని అర్జునుడు దేవదత్త శంఖాన్ని పూరించగా, అని క్రమంగా అన్వయం - శంఖనాదం చేయగా అని భావం); పాండవసైన్యంబునన్ = పాండవుల సైన్యంలో; సింహానాద శంఖ భేరి మహారావంబులు= సింహాదాలు అనగా సింహంవలె (వీరులు) గర్జించటం మరియు శంఖాల భేరిల గొప్ప ధ్వనులు; చెలంగెన్ = ప్రోగాయి; కౌరవసేన= కౌరవుల సైన్యం; లేట మొగంబు వడియెన్ = పెడమొగం పట్టింది - పారిపోయింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+గురునందనుండు= ఆ అశ్వతామ.

తాత్పర్యం: ఆ బ్రహ్మప్రాం చేత అశ్వతామ ప్రయోగించిన ఆగ్నేయాప్రాం క్షీణించిపోగా, విజయోత్సాహంతో కృష్ణుడు పాంచజన్య శంఖాన్ని, అర్జునుడు దేవదత్త శంఖాన్ని పూరించారు. పాండవసైన్యంలో సింహానాద శంఖ భేరినినాదాలు చెలరేగాయి. కౌరవసైన్యం తిరుగుముఖం పట్టింది. అప్పుడు అశ్వతామ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. ‘తెల్లమయ్య నాకు దివ్యప్ర్మబలము లే, కునికి సిగ్గుమాలి యనికి నింకఁ గడగ నేల? భిని నుడిగెదఁ గా’ కని, యుల్లమునఁ దలంచి విల్లు వైచి.

405

ప్రతిపదార్థం: దివ్య+అప్రబలము= దివ్యప్ర్మబుల బలం; నాకున్ = నాకు; లేక+ఉనికి= లేకపోవటం; తెల్లము+అయ్యెన్ = స్వప్తమయింది; ఇంకన్ = మరియు; కడగన్ = పరాక్రమించగ; ఏల?= ఎందుకు? (ఇంకా యుద్ధం చేసి ఏం ప్రయోజనం); దీనిన్= శః పరాక్రమించటాన్ని; ఉడిగెదన్+కాక= నిడిచినేస్తాను; అని= శః విధంగా; ఉల్లమునన్ = మనస్సులో; తలంచి= అనుకొని; విల్లు= ధనుస్సును; వైచి= పడవేసి.

తాత్పర్యం: 'దివ్యాస్తాల బలం ఇక నాకు లేదనే విషయం స్వప్తమయింది. సిగ్గులేక ఇంకెందుకు యుద్ధం చేయటం? మానివేస్తాను' అని మనస్సులో భావించి తన చేతిలోని ధనుస్సును క్రింద పడవేసి. (తరువాతి వచనంతో అన్యయం).

వ. అరదంబు డిగ్గి తొలంగి పోవం బోవ.

406

ప్రతిపదార్థం: అరదంబు= రథాన్ని; డిగ్గి= దిగి; తొలంగిపోవన్+పోవన్= రణరంగంమండి తొలగిపోతూ పోతూ ఉండగా -

తాత్పర్యం: రథం మండి దుమికి, రణరంగం విడిచి వెళ్లిపోతూ ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

క. జగి దొలకొడగు నేలకు , మొగి లేతొ డిగ్గి ననగ ముందటు దీచెన్

విగత దులతత్వభాసుం , డగు వేదవ్యాసుఁ డ మ్మహాపురుషునకున్.

407

ప్రతిపదార్థం: జగి= కాంతి; తొలకొడగున్= అతిశయించగా; మొగిలు= మేఘం; ఏల+బక్కో= ఎందుకో; నేలకున్= భూమిపైకి; డిగ్గెన్= దిగింది; అనగన్= అనే విధంగా; విగత దురితత్వభాసుండు+లగు= పాపరహితమైన స్వభావంతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; వేదవ్యాసుఁడు= వేదాలను విభజించిన కృష్ణాధ్విపాయన మహాముని; ఆ+మహాపురుషునకున్= ఆ మహావ్యక్తియైన అశ్వత్థామకు; ముందటన్= ముందరి భాగంలో (ఎదుట); తోచెన్= ప్రత్యక్షమయ్యాడు.

తాత్పర్యం: వెళ్లుతూ ఉన్న ఆ అశ్వత్థామ ఎదుట నల్లని కాంతిని దశదిశలకు విరజిముగైతూ ఆకాశంమండి ఏ కారణం చేతనో భూమికి దిగివచ్చిన మేఘమా? - అన్నట్లున్న పుణ్యమూర్తి వ్యాసమహార్షి ఎదరుగా సాక్షాత్కరించాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్సైక్ష. ఉపమానం కవి కల్పితం కాబట్టి ఉపమాలంకారం కాదు. మేఘం ప్రసిద్ధమే అయినా ఆకాశం మండి భూమికి దిగివచ్చిన మేఘం కవి కల్పనమే. తాపోవశునం చేసి సేదతీర్థటమే మేఘులక్షణం కాబట్టి అశ్వత్థామలోని పరితాపాన్ని పోగొట్టటానికి వ్యాసుడు వచ్చా డనటం ఈ: ఉత్సైక్షాలంకార తాత్పర్యం.

అశ్వత్థామకు వ్యాసుఁడు గృష్ణార్జునుల మహిమ సెప్పుట (సం. 7-172-43)

వ. తోచిన వినయసంబ్రమంబులతోడ వినతుండై గద్దదకంరుం డగుచు 'మునీంద్రా! మధీయం బగు నాగ్నేయాస్తంబు వృథ యయ్యు; నిభి యేమి మాయయొ యెఱుంగ; సురాసుర గంధర్వాభి జాతులకును దుస్సహంబయిన యిభ్రివ్య సాధనంబు మనుష్య లగు కృష్ణార్జునుల దహింపఁ జాల దయ్య' ననవుడు నా తపోధనవర్యుండు 'ఖినము! నీ సంశయంబు వాపెద' నని యతని కి ట్లనియె.

408

ప్రతిపదార్థం: తోచినవ్=సాక్షాత్కరించగానే; వినయ సంబ్రమములతోడన్= వినయంతోనూ, వేగిరపాటుతోనూ; వినతుండు+ఇ= నమస్కరించినవాడై; గద్దదకంరుండు+లగుచున్= గద్దదస్వరంతో కూడిన కంరం కలవాడవుతూ - డగ్గుత్తికతో అని భావం (ఇట్లా అన్నాడు); మునీంద్రా!= ఓ వ్యాస మహామునీ; మధీయంబు+లగు= నాది - అనగా నేను ప్రయోగించిన; ఆగ్నేయ+లప్తంబు= ఆగ్నేయం అనే దివ్యాప్తం; వృథ+లయ్యైన్= వృథం అయిపోయింది; ఇధి= ఈ: దివ్యాప్తం ఇట్లా వృథం కావటం; ఏమి మాయయొ?= ఏ అద్వయ శక్తియో; ఎఱుంగన్= తెలియను; సుర+అసుర గంధర్వ+అది జాతులకును= దేవతలు, రాక్షసులు, గంధర్వులు మొదలైన జాతివారలకు కూడా; దుస్సహంబు+అయిన= సహింపశక్యం కాని; ఈ: +దివ్యసాధనంబు= ఈ: దివ్యాప్తం; మనుష్యులు+లగు= మనుష్యజాతిలో పుట్టినటువంటి; కృష్ణ+అర్జునులన్= కృష్ణుడిని, అర్జునుడిని; దహింపన్+చాలదు+లయ్యైన్= కాల్పలేకుండా పోయింది; అనవుడున్= అనగానే; ఆ తపోధనవర్యుండు= తపోధనులు అనగా తపస్సు ధనంగా గల మనులు - వారిలో శ్రేష్ఠుడైన వ్యాసుడు; ఖినము= ఓ అశ్వత్థామా! ఖిను; నీ సంశయంబు= నీ అనుమానాన్ని; పాపెదన్= పోగొట్టుతాను; అని= అని పలికి;

అతనికిన్= ఆ అశ్వత్థామతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియ్= చెప్పుడు.

తాత్పర్యం: అట్లా వ్యాసభగవానుడు ప్రత్యక్షంకాగానే నమస్కరించి, గద్దదస్వరంతో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ మునీంద్రా! నా ఆగ్నేయాప్తం వ్యర్థం అయింది. ఇదేమి మాయ? ఈ దివ్యాప్తం దేవదానవ గంధర్వాది దివ్యజాతుల వారికి కూడా సహింపరాని ఈ దివ్యాప్త మానవమాత్రులైన కృష్ణర్జునులను దహించలేకపోయింది. అని అనగా, ఆ వ్యాసమహార్షి ‘అశ్వత్థామా! నీకు కలిగిన సంశయాన్ని పోగొట్టుతాను. వినుము’ అని

ఆ. ‘అబిదేవుఁ దైన య వ్యష్టుఁ డబ్బిలలో , కాఖిరక్షణార్థమై జనించి
మహిత తపము సేసె మైనాక్షైలంబు , నందుఁ బెద్దకాల మభవుగుత్తిచి.

409

ప్రతిపదార్థం: ఆదిదేవుడు+ఖన= దేవాదిదేవుడైన; ఆ+విష్టుడు= ఆ విష్టు భగవానుడు; అభిలలోక+అభిరక్షణ+అర్థము+ఖ= లోకాలన్నింటి (యొక్క) రక్షణకై; జనించి= ఆవిర్భవించి; పెద్దకాలము= చాలాకాలం వరకు; మైనాక్షైలంబునందున్= మైనాకం అనే పర్వతమందు; అభవున్= శివుడిని; గుత్తించి= గురించి; మహిత తపము= పూజితమైన తపస్సును అనగా గొప్ప తపస్సును; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆదిదేవుడైన ఆ విష్టు భగవానుడు ఈ లోకాలన్నింటినీ రక్షించటానికి (నారాయణ బుమిగా) జన్మించి, మైనాకపర్వతం మిాద మహాదేవుడిని గూర్చి చాలకాలం గొప్పగా తపమాచరించాడు.

సీ. పవనాశనుఁడు నుార్థుబాహుండు నగుచు న , న్నారాయణుం డతిఫోరనిష్టుఁ
జలుపు నాతపమున సంతుష్టుఁ ఘై బాల , శశిరేఖ నొప్పారు జడముడియును
శూలపినాకాది సుమహితాయుధముల , వెలిగెడు చేతులు విలసదురగ
యజ్ఞోపవీత సమంచిత వక్షంబు , శోభల్లగాఁ బోడసూపె శంభుఁ
తే. డపుడు పద్మాక్షుఁ డవ్విరూపాక్షునకు ధ , రాతలము జానుపాణి శిరంబు లొంద
మైక్కి నిలుచుండి నుదుటీపై మోడ్పుఁ గేలు , భక్తిఁ గదియించి యిట్లని ప్రస్తుతించె.

410

ప్రతిపదార్థం: పవన+అశనుండు= వాయువును మాత్రమే ఆహారంగా స్నీకరిస్తూ ఉన్నవాడై; ఊర్ధ్వబాహుండును= పైకెత్తిన చేతులు గలవాడూ; అగుచున్= ఔతూ; ఆ+నారాయణుండు= ఆ నారాయణ బుమి; అతిఫోరనిష్టున్= మిక్కిలి భయంకరమైన నిష్టతో; చలుపు+ఆ తపమునన్= చేసేటటువంటి ఆ తపస్సుతో; సంతుష్టుడు+ఖ= సంతోషించిన వాడై; బాలశశిరేఖన్= బాలచంద్రుడి రేఖతో (రేఖామాత్రంగా ఉన్న బాలచంద్రుడితో); ఒప్పురు= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; జడముడియును= జటాబంధం; శూలపినాక+అది సుమహిత+ఆయుధములన్= శూలం (త్రిశూలం), పినాకం అనే ధనుపు మొదలైన; మిక్కిలి పూజించబడే ఆయుధాలతో; వెలిగెడు చేతులు= ప్రకాశించే హస్తాలు; విలసత్త= ప్రకాశించే; ఉరగ= సర్పాలు అనే; యజ్ఞోపవీత= యజ్ఞోపవీతాలచేత; సమంచిత= పూజితమైన అనగా ఒప్పుచూ ఉన్నట్టి; వక్షంబు= వక్షస్ఫులం; శోభల్లగాన్= శోభిస్తూ ఉండగా; శంభుండు= పరమశివుడు; పాడసూపెన్= సాక్షాత్కురించాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; పద్మాక్షునడు= ఆ నారాయణుడు; ఆ+విరూపాక్షునకున్= ఆ శివుడికి; జానుపాణి శిరంబులు= మోకాశ్య, చేతులు, శిరం అనేవి అస్తీ కూడా; ధరాతలము= భూతలాన్ని; ఒందన్= పొందేటట్లు; మైక్కి= నమస్కరించి (సాప్తాంగదండ ప్రణామం చేసి); నిలుచుండి= లేచి నిలువబడి; నుదుటీపైన్; మోడ్పుగేలు= అంజలిని; కదియించి= ఘుటించి; భక్తిన్= భక్తితో; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; ప్రస్తుతించెన్= స్తోత్రం చేశాడు.

తాత్పర్యం: వాయుభక్షణం మాత్రం చేసి ఉండ్ర్యుబాహువై నిలుచుండి ఆ నారాయణుడు అతి భయంకరమైన నిష్టతో చేసిన ఆ తపస్సుకు సంతోషించి శివుడు జటాజూటాన చంద్రేభి, చేతులలో త్రిశాలం పినాక ధనువు మొదలైన ఆయుధాలు, వక్షన్స్థలాన పాములనే యజ్ఞోపవీతాలు ప్రకాశిస్తూ ఉండగా ఆ నారాయణునికి ప్రత్యక్షమైనాడు. అప్పుడు ఆ నారాయణ బుపే విరుపాశ్మనికి దండవత్ర్పుఃశామం (సాప్తాంగప్రశామం) చేసి, లేచి నిలబడి, పాలభాగాన అంజలి ఘటించి ఇట్లా స్తోత్రం చేశాడు.

విశేషం: ఈ సీసంలోని మూడవ చరణంలో ‘మహాదాయుధము’ అనే పాదం యూనివర్యిటీ ప్రతి ఆదరించిన పాఠం. పాఠాంతరంగా చూపిన పాఠం ‘మహితాయుధముల’ అనేది. ఈ పాఠమే నిర్మిషంగా ఉంది. కాబట్టి ‘మహితాయుధము’ అనే పాఠాన్నే ఇచ్చి వ్యాఖ్యానించటమైనది. మహాచుబ్బంతో కర్కుధారయం కాబట్టి ‘మహాయుధము’ అని ఉంటుంది. కానీ ‘మహాదాయుధముల’ అని ఉండకూడదు. తిక్కన చేసిన ప్రయోగం ‘మహితాయుధముల’ అనే సాధువద ప్రయోగమే అనటం స్వప్తం. (చూ. ఆన్నపూతః సమానాధికరణ జాతీయయోః) (పా.సూ.6.3.46 సిద్ధాంత కౌముది - సమాస ప్రకరణం) శ్రీమాన్ ఉత్పల వేంకట రంగాచార్యులవారి లఘుటీకతో సహా ముద్రించిన బాలసరస్వతీ బుక్కిపో వారి ప్రతిలో కూడా ‘మహాదాయుధముల’ అనే పాఠం ఆదరించటం ఆశ్చర్యాన్ని కలిగిస్తుంది.

క. ‘స్థావరములు జంగమములు , నీవలనం గలిగే; దధినిర్మలరక్షా
ప్రాపీణ్యము దగ్గఁ బ్రథువుల , కేవారలకైన నీవ యిత్తు మహేశా!

411

ప్రతిపదార్థం: మహేశా!= ఓ పరమేశ్వరా!; స్థావరములు= స్థిరంగా కదలకమెదలక అక్కుడనే ఉండే పర్వతాలు, చెట్లు మొదలైనవి; జంగమములు= నడిచే స్వభావం గల పశుపక్ష్యాది జీవరాళి అంతయు; నీవలన్న= నీ నుండి; కలిగేన్= పుట్టింది; తత్త+నిర్గుల రక్షా ప్రాపీణ్యము= ఆ స్వప్తియొక్క మిక్కెలి స్వచ్ఛమైన రక్షణ సామర్థ్యాన్ని; ప్రభువులకు+ఏవారలకు+ఐనన్= సమర్థులన పరిపాలకులకు ఎవరికైనా కూడా; తగ్న్= తగినట్లు; నీవు+అ= నీవే; ఇత్తు(వు)= ఇస్తావు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పరమేశ్వరా! చరాచరాత్మకమైన ఈ జగత్తంతా నీ వలననే పుట్టింది. ఈ జగత్తును రక్షించే నిర్గులమైన రక్షణ సామర్థ్యాన్ని ప్రభువులకు ఎవరికైనా నీవే ఇస్తావు.

విశేషం: అలం: పరికరాంకురం. ఈపుడు అనగా నియామకుడు - జగత్తు యొక్క స్వప్తిష్టితి వ్యవహారాలను స్కరమంగా నడిపేవాడు కాబట్టి శివుడికి; మహా+ఈశుడు= మహేశుడు (నియామకులందరికి పెద్ద) అనే వేరు స్థారకం. సాభిప్రాయంగా ఇక్కుడ వాడబడింది కాబట్టి ఇది పరికరాంకురాలంకారం. ‘సాభిప్రాయే విశేష్యేతు భవేత్ పరికరాంకురః’ అని కువలయానందంలో ఈ అలంకార లక్షణం.

క. సురలాభిగుఁ గల జీవులు , పురుషార్థ చతుష్పుయంబుఁ బొంచి సుఖిత్వ
స్వురణము నొందుట నీదగు , కరుణాతిశయంబు వడసి కాదె కపర్తీ!

412

ప్రతిపదార్థం: కపర్తీ!= ఓ శివా! (శివ జటాజూటానికి కపర్త మని పేరు. అది గలవాడు కపర్తి - శివుడు - సంబుద్ధి); సురలు= దేవతలు; ఆదిగ్న్+కల జీవులు= మొదలుగాగల ప్రాణులు; పురుషార్థ చతుష్పుయంబు= ధర్మార్థ కామమోక్షములు - అనే పురుషార్థాల చతుష్పుయం (నాలుగింటి సముదాయం) అనగా నాలుగు పురుషార్థాలను; పాంది= సంపాదించి; సుఖిత్వస్వురణమ్=

సుఖస్వార్థిని (సుఖినః భావః సుఖిత్యం, సుఖిత్యం చ సుఖమేవ) సుఖానుభవాన్ని; ఒందుట= పొందటం; నీదగు= నీషైన (నీయుక్తి); కరుణాతీశయంబు= దయాతీశయం (మిక్కిలి దయాని భావం); పడసి= పొంది; కాదె!= కాదా? (చేసిని భావం); (నీ దయవలనే సకల ప్రాణులు పురుషార్థుల వలన కలిగే సుఖాన్ని అనుభవిస్తున్నారని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ కపర్సర్థారీ - పరమశివా! దేవతలు మొదలు సకలజీవులు పురుషార్థులను సాధించి సుఖంగా జీవిస్తున్నారంటే అదంతా నీ దయవలననే కదా.

విశేషం: ‘ధర్మం, అర్థం, కామం, మోక్షం’ అనేవి నాలుగు పురుషార్థులు. ధర్మాన్ని ధర్మబద్ధులైన అర్థకామాలను ప్రతి వ్యక్తి సాధించాలి అదే జీవిత ప్రయోజనం - ఇట్లా ధర్మబద్ధ జీవనంతో మోక్షానికి పొటుపడాలి. మోక్షంతోనే జన్మరూపోత్యం, శాస్త్రతాసందం కల్గుతుంది. ఇదంతా ఆ భగవంతుడి దయ ఉంటేనే సాధ్యం. ఇందుకు ఈ కరోపనిషద్వాక్యం ప్రమాణం ‘యమేవైష వృషుతే తేన లభ్యః తప్స్యుష ఆత్మా నిషుణలతే తనూంస్వాం॥’ (కర 2/23).

క. వేదములు ధర్మవాచకి, వాదంబులు దధ్విలాసవంతం బగు ధా

త్రీదేవిత్సరము భవతి త్రామర్ఖావములు గావే? బాలేందుధరా!

413

ప్రతిపదార్థం: బాల+ఇందుధరా!= ఓ పరమశివా!; (బాలుడు అనగా కళామాత్రావశిష్టుడైన; ఇందు అనగా చంద్రుడిని తలమై ధరించినవాడు అని వ్యాపి); ధర్మవాచకవాదంబులు= ధర్మప్రబోధక వాక్యాలై ఉన్న; వేదములు= బుగ్యేదం మొదలైన నాలుగు వేదాలు; తద్విలాస వంతంబు+అగు= ఆ వేదాల స్వురాణం కలిగిఉన్న - అనగా వేదాధ్యయన సంపన్ముఖైన; ధాత్రీదేవ+ఉత్సరము= బ్రాహ్మణుల సమూహం; భవత్తీ+ప్రాయుర్భావములు= మీనుండి పుట్టుక కలవి; కావే?= కావా? (చౌనని భావం - ఈ విషయంలో ఎట్టి సంశయానికి అవకాశం లేదని కాక్షార్థం. లోకకల్యాణార్థం అనంతవిజ్ఞానరాశిని వేదాన్ని ఇచ్చి తత్త్వమర ప్రచారాన్ని కలుగజేసినవాడవు నీవే నని భావం).

తాత్పర్యం: ధర్మప్రబోధకాలైనవి వేదాలు. వాటిని నిరంతరం ధారణ చేసి, పరన ప్రవచనాదుల ద్వారా వ్యాపి చేస్తున్న వేదమూర్తులైన బ్రాహ్మణుల సమూహాలు - హో భగవన్! మీనుండే ఆవిర్భవించాయి కదా!

విశేషం: ‘యస్య నిశ్చిసితం వేదాః’ అనే ప్రతి వాక్యం వేదాలు ఆ భగవంతుడి నుండి ఆవిర్భవించాయనుటకు ప్రమాణం. వేదాలలో ముఖ్యములైన రెండు అంశాలున్నవి. ఒకటి విధి. రెండు అర్థవాదం. ‘నీ విలా చేయుము’ అని శాసించే భాగం విధి. ఇట్లా చేస్తే నీ కిన్ని లాభా లున్నాయి లేకుంటే అనర్థం - అని ప్రదోచనార్థం చేస్తే అంశం అర్థవాదం. అర్థవాదానికి విధిలో తాత్పర్యం. కావున విధి వాక్యమే ప్రధానం. ‘ధర్మవాచకవాదంబులు అనే సమాసంలోని వాద పదానికి వాక్యం అనే అర్థం’ వేదవాదరతాః’ అని గీతా శ్లోకపదాన్ని వ్యాఖ్యానిస్తూ ‘వాద’ పదానికి ‘వాక్యం’ అనే అర్థాన్నే చెప్పారు. ‘ఉచ్చయంత ఇతి వాదాః వాక్యాని’ (శంకరనాందీ గీతావ్యాఖ్య 2142) - వాదపదాన్ని అర్థవాదపరంగా వ్యాఖ్యానిస్తే ‘అప్రధానాలైన అర్థవాద రూపాలు వేదాలు’ - అనే అర్థభ్రాంతి ఏర్పడుతుంది. అందుకే విధివాక్యపరంగా భావించాలి.

క. నిముఁ దసుగా నతినిర్మలి, మనస్సమాధిప్రక్రమగ్నత వలనం

గముగిని తద్రూప భజని, మొనలించు మహాత్ముఁ దమ్యత మొందుఁ బముపత్తి!

414

ప్రతిపదార్థం: పశుపతీ!= సర్వజగత్తునకు అధీషుడ వైన ఓ శివా!; నినున్= నిన్ను; తనన్+కాన్= తననుగా; అతినిర్మల= మిక్కిలి పవిత్రమైన; మనన్= చిత్తంయొక్క; సమాధి ప్రకర్ష= ఏకాగ్రతాతీశయం లోని; మగ్నత వలనన్= లీనత్యం వలన - అనగా చిత్తాన్ని ఇతర విషయాలవైపు పోసీయక ఏకాగ్రం చేయటం వలన; కనుగొని= తెలిసికొని; తద్ద+రూపభజనము= తత్పదార్థమై అపరబ్రహ్మ స్వరూపాన్ని నేనించటం; ఒనరించు= చేయునటి; మహాత్ముఁడు= మహానుభావుడు; అమృతము= మోక్షాన్ని; ఒందున్= పొందుతాడు (ఏ బ్రహ్మ పదార్థాన్ని తనయందు అనుసంధానం చేసి పుణ్యపురుషులు ముక్కులగుతున్నారో అట్టి పరబ్రహ్మం నీవే).

తాత్పర్యం: ఓ పశుపతి! అతి నిర్గులమైన ప్రగాఢ మనస్సమాధిలో, నిన్న తననుగ దర్శించి, ఆ రూపాన్ని భజించేమహాత్ముడు, మోక్షాన్ని పొందుతాడు.

విశేషం: పశుపతి!= పశువులనగా ద్విపాత్రులు చతుప్సాత్రులు మొదలగు ప్రాణిజాతం. దానికి పతి కాబట్టి పశుపతి శివుడు లేదా బ్రహ్మాది స్తావరాంతము అందరూ కూడా పశువులే వారి పతి అని కూడా అర్థం. రుద్రాధ్యాయి భాష్యంలో పశునాం స్వభూతానాం ద్విపదాం చతుప్సదాం చ పతమే | ... బ్రహ్మాద్యః స్తావరాంతాశ్చ పశుః పరికీర్తితఃః | తేషాం పతిత్వా ద్విష్టేశో భవః పశుపతిః స్మృతః || ఇతి చ పురాణేః ఇది పశునాం పతమే నమః అనే రుద్రాధ్యాయు మంత్రానికి భట్టబాసుర భాష్యం. ఈ జగత్తునకు సృష్టి స్థితి లయలు దేనియొక్క విలాసాలో, ఏదైతే ఈ జగత్తునంతా అంతర్లీనమై వ్యాపించి ఉన్నదో (తత్తుష్టాతరేవాను ప్రావిశత్తి)- అట్టి పరతత్త్వం తప్ప మరేది రెండవది లేదనే అధ్వైత భావన. ఈ పద్యంలో వ్యక్తికరించబడింది. (నేపా నా నాస్తి కించన) - ఇది తిక్కన వేదాంత నిష్ఠకు పరాకాష్ట.

వ. అని మతియు ననేక భంగులం బ్రస్తుతించి 'దేవా! నిన్న భక్తి భజయించు నాకు ననస్య సులభ ప్రభావం బోసంగు'మనియభ్యర్థించుటయు, దేవముఖ్యండగువిష్టుదేవుంబ్రసన్సద్భ్యినాలోకించి యప్పరమేష్టరుండు 'సీవు నరసుర గంధర్వ కిన్నర గరుడిరగాబి భూతంబుల నవలీల గెలచి పరమ తేజో విరాజమానుండవై వల్తింపుము; నీకు నష్టింబుల శష్టింబులనగ్ని - జలంబులనశనినార్థింబును శుష్కంబును స్తావరంబును జంగమంబును జావు నొప్పులు లేకుండం గలయవి దొడలన నస్తైన జయింపు' మని పరం జిచ్ఛేం గావున నన్నారాయణండవిజయ్యండైనెగడె; నతనియంద జనియించిన నరుండును నట్టివాడైకూడి సంచలించు నరసఖుండగు నద్వేవుండు నిజమాయా విశేషంబులం జగన్నోహానుండైవిహారించు నమ్మహమేత్తు విరువురును దానవుల వధియించుటకును ధర్మసంస్తాపనంబు సేయుటకు సైవలసిన యప్పుదెల్లను జననాబి కృత్యంబులు గ్రేకోని వినోదింతురు; వారలు గదా యి కృష్ణార్జును లని చెప్పి కృష్ణాదైవాయనుండు వెండియు నిట్లనియే.

415

ప్రతిపదార్థం: అని= అని (నుతించి); మరియున్= ఇంకను; అనేక భంగులన్= పలువిధాలుగా; ప్రస్తుతించి= స్తోత్రం చేసి; దేవా!= ఓ మహాదేవా!; నిన్నున్= నిన్ను; భక్తిన్= భక్తితో; భజయించు నాకున్= సేవించే నాకు; అనస్య సులభ ప్రభావంబు= ఇతరులచేత పొంద వీలులేని సామర్థ్యాన్ని; ఒంగుము= ఇమ్ము; అని+అభ్యర్థించుటయున్= అని ప్రార్థించగానే; దేవముఖ్యండు+అగు= దేవత లలో ప్రముఖుడైన; విష్టుదేవున్= ఆ నారాయణ భగవానుడిని; ప్రసన్న దృష్టిన్= ప్రసన్నమైన చూపుతో; అలోకించి= చూచిచూపులో సంతోషాన్ని వ్యక్తపరుస్తా; ఆ+పరమేశ్వరుండు= ఆ మహాదేవుడు - శివుడు; సీవు= ఓ విష్టూ! సీవు; నర సుర గంధర్వ కిన్నర గరుడ+ఉగ+అది భూతంబులన్= మనుష్యులు, దేవతలు, గంధర్వులు, కిన్నరులు, గరుడులు, సర్గములు మొదలైన ప్రాణులను; అవలీలన్= అనాయాసంగా; గెలిచి= జయించి; పరమ తేజో విరాజమానుండవు+ఇ= మిక్కిలి తేజంతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్నవాడవై; వర్తింపుము= ఫ్రవర్తించుము; నీకున్= (మరియు) నీకు; అప్రతింబులన్= ఆగ్నేయాది దివ్యాప్రాల వలన; శష్టింబులన్= ఖడ్గాధ్యాయుధాల వలన; అగ్నిజలంబులన్= అగ్నివలన, నీరువలన; ఆశన్నీ= వజ్రాయుధం వలన లేదా పిడుగు వలన; ఆర్ఘం బునను= తడియున్న వస్తువు వలన అనగా నురుగు మొదలగు వాటివలనను; పుష్టింబునను= ఎండి ఉన్న వస్తువువలన; స్తావరంబునను= నడక లేకుండా స్థిరంగా ఉండే స్వభావంగల చెట్లు, గుట్టలు మొదలైన వాటివలన; జంగమంబునను= నడిచే స్వభావంగల పశుపక్ష్యాదుల వలనను; చావు నొప్పులు= మరణం కాని శారీరక బాధ కాని; లేకుండన్+కలయవి= లేకుండా ఉంటవి; తొడరినన్= ఎదిరిష్టే; నన్నున్+ఐనన్= నన్నయినను; జయింపుము= జయిస్తావు; అని= ఇట్లు; వరంబు= వరాన్ని; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు; కాపునన్= ఎదిరిష్టే;

కాబట్టి; ఆ+నారాయణండు= ఆ నారాయణ భగవానుడు; అవిజయ్యండు+ఐ= జయింపశక్యం కానివాడై; నెగడెన్= అతిశయిం చాడు; అతని+అందున్+అ= ఆ నారాయణుడి యందే; జనియించిన నరుండును= పుట్టిన నరుడుకూడా; అట్టివాడు+ఐ=ఆ నారాయణుడియంతటి వాడై; కూడి= కలిసి; సంచరించున్= తిరుగుతాడు; నరసఖుండు+అగు= నరుడికి మిత్రుడైన; ఆ+దేవుండు= ఆ నారాయణుడు; నిజమాయా విశేషంబులన్= స్వీయములైన మాయావిశేషాలచేత - అనగా తనయొక్క పలు విధాలైన మాయలచేత; జగత్తో+మోహనుండు+ఐ= జగత్తును మోహింపజేస్తున్నవాడై; విహారించును= విహారిస్తాడు; ఆ+మహాత్ములు+ ఇరువురును= ఆ మహానుభావులిద్దరు కూడా; దానవులన్= రాక్షసులను; నధియించుటకును= సంహారించటానికి; ధర్మసంస్కారపనంబు+చేయటకును+ఐ= ధర్మస్కాపనం చేయటానికి ఉండి; వలసిన+అప్పుడు+ఎల్లను= అవసరమైన సమయాలన్నింటిలో; జనన+అది కృత్యంబులు= పుట్టుట మొదలైన విధులను; కైకాని= చేపట్టి; వినోదింతురు= క్రీడిస్తూ ఉంటారు; వారలు= ఆ నారాయణుడు, నరుడు అనే వారే; కృష్ణ+అర్జునులు= ఈ కృష్ణుడు అర్జునుడు అనే వారే; కదా= కాదా! - ఔసు (వారే ఏరు ఇది నిశ్చయం); అని= ఇట్లు; చెప్పి= అశ్వత్థామతో చెప్పి; కృష్ణాధ్వాపాయనుండు= వ్యాసమహాముని; వెండియున్= మళ్ళీ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా స్తోత్రం చేయటమేకాక మరెన్నో విధాలుగా స్తోత్రం చేసి ‘ఓ మహాదేవా! ని న్నిట్లా భక్తితో భజించే, నాకు ఇతరులకు పొంద సాధ్యంకాని ప్రభావాన్ని దయచేయండి’ అని కోరగానే, ఆ మహాదేవుడు శివుడు, దేవతలలో ముఖ్యుడైన ఆ విష్ణుదేవుని అనుగ్రహాదృష్టితో చూచి, ‘నీవు నరులను, సురులను, గంధర్వులను, కిస్సరులను, గరుడులను, నాగులను - వారు ఏరు అనే భేదం లేక అందరినీ అనాయాసంగా గెలిచి అమితమైన, తేజస్వుతో ప్రకాశింపుము దానితో నీకు ఏ భయం ఉండదు. నీకు దేనివలన కూడా మరణం కాని శారీరక బాధ కాని కలుగదు. స్తావర జంగమాత్మకమైన ఈ ప్రపంచంలో ఏ వస్తువూ నిన్ను నొప్పించజాలదు. శస్త్రాలు, అశ్రూలు నిన్నేం చేయజాలవు. పంచ మహాభూతాల వలనవైనా నీకు ఎట్టి భయం కలుగదు. ఏపీ కూడా నిన్ను ఏమీ చేయజాలవు. తడి వస్తువులు, ఎండిన పాడి వస్తువులు- ఏవైనా కానీ నిన్నేమీ చేయజాలవు. ఎదిరిస్తే నన్ను కూడా జయించివేస్తావు.’ అని ఆ శివుడు వరాన్నిఇచ్చాడు. కాబట్టి ఎవ్వరికీ జయింపశక్యం కానివాడై సర్వోత్తుష్టుడై నారాయణుడు విలసిల్లాడు. ఆ నారాయణుడి నుండి పుట్టినవాడు కావటం చేత కూడ అట్టివాడై ఆయనతో కూడి ఈ నరుడు సంచరిస్తూ ఉంటాడు. నరసఖుడైన ఆ నారాయణుడు తన లీలలచేత లోకులను మైమరపిస్తూ ఉంటాడు. మహానుభావులిద్దరు దానవసంహారంచేసి, ధర్మసంస్కాపనం చేయటానికి అవసరం కలిగినప్పుడు ఆ యా అవతారాలను ఎత్తుతుంటారు. ఓ అశ్వత్థామా! ఈ కృష్ణార్జునులు ఎవరో కాదు. ఆ నారాయణనరులే ఏరు.’ అని వివరించి వ్యాసమహార్షి అశ్వత్థామతో ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: నరనారాయణులు అనే ఏర్పిద్దరు భగవదంశతో పుట్టిన గొప్ప తపస్సంపన్నలైన బుములు. నారాయణుడు ధర్ముడి కుమారుడు అనే విషయం మూలంలో ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥యోసా నారాయణో నామ పూర్వేషా మపి పూర్వజః ।
అజాయత చ కార్యార్థం పుత్రో ధర్మస్య విష్ణుకృత్ ||

ఆ నారాయణుడే తన తపోబలంచేత పుట్టించినవాడు నరుడు. ఈ విషయం మూల సంస్కృతంలో ఉన్నది.

శ్లో॥ తప్స్యై తపసాజాతం నరం నామ మహామునిమ్ || (ద్రోణ 201/57,86)

శ్రీ మద్భాగవతంలో కూడా ఈ నరనారాయణులు ఇద్దరూ భగవదంశతో ధర్ముడికి దక్షప్రజాపతి కూతురు ‘మూర్తి’ అనే భార్యయందు అవతరించిట్లు చెప్పబడింది.

శ్లో॥థర్మస్య దక్షిధుహిత ర్యజవిష్ట మూర్ఖాం నారాయణో నర ఇతి స్వతపః ప్రభాపః (శ్రీమద్భా. 2/716)

ఈ విషయం విష్ణువతారాల పరిగణనా సందర్భంలో చెప్పబడింది. నారాయణ మహాముని విష్ణువు అవతారంగా సేర్పొనబడినవాడు కావుననే తిక్కన ఆ నారాయణ బుషి పర్యాయంగా విష్ణువాచక పదాలు 'పద్మాము' మొదలైనవి వాడటం జరిగిందని తెలియాలి.

క. ' సీవుఁ దప్తేజో వి , ద్వావిభవ సమగ్రముాల్త వగు దైవము; నీ

కే వినిపించెదీ దెలియం , గా విను వారలకు నీకుఁ గలయంతరముల్.416

ప్రతిపదార్థం: సీవున్= సీవు కూడా; తప్సేజోవిద్యావిభవసమగ్ర మూర్ఖి+అగు= తపస్సు, తేజస్సు, విద్యలు - అనుష్ట్రీ ఈ అన్నింటి యొక్క వైభవంతో సంపూర్ణమైనస్వరూపం గలిగిన; దైవము+అ= దైవ స్వరూపుడవే (అయినా ఓ అశ్వత్థామా!) వారలకున్= ఆ నరనారాయణులకు; నీకున్= నీకు; కల+అంతరముల్= ఉన్నట్టి తారతమ్యాలు; తెలియంగాన్= తెలిసే విధంగా; ఏన్= నేను; నీకున్= నీకు; వినిపించెదన్= వినిపిస్తాము; విను= వినుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ అశ్వత్థామా! సీవు కూడా దైవస్వరూపుడవే అనగా దైవాంశ సంభూతుడవే. ఎందుకంటే సీలో తపస్సు, తేజస్సు విద్యలు - ఇవన్నీ సమగ్రంగా ఉన్నవి. అయినప్పటికీ ఆ నరనారాయణులకు నీకు ఉన్న తేడాను వివరిస్తాను వినుము.

తే. శుభ్ర మగు నుర్మిమృతిక సురుచిరంపుఁ , బ్రతిముఁ గావించికొని యందుఁ బరము నావ హించి పూజావిశేషంబు లెల్లుఁ జేసి , సీవు దొలుమేనుఁ గొలిచితి నిష్టతోడ.

417

ప్రతిపదార్థం: ఓ అశ్వత్థామా! సీవు= సీవు; తొలుమేన్నులో= పూర్వజన్మలో; శుభ్రము+అగు= పవిత్రమైన; ఉర్విన్= భూమిలో; మృతిక్నులో; సురుచిరంపు ప్రతిమన్= అందమైన మూర్ఖిని; కావించికొని= చేసికొని; అందున్= ఆ ప్రతిమయందు; పరమన్= పరతత్తుమైన ఆ భగవత్ప్రయుషాన్ని; అపాంచి= ఆవాహనం చేసికొని ((ప్రాణప్రతిష్ఠ చేసి); పూజావిశేషంబులు+ఎల్లున్= పూజా ప్రకారాలను అన్నింటిని- అనేక విధాలైన పూజలను (లఘున్యాసమహోన్యాస రుద్రాభిషేకములు, లఘురుద్ర మహారుద్ర అతిరుద్రాదులు శివపూజలోని విశేషములు అనేకాలు); అనుష్ట్రించి= చేసి; నిష్టతోన్= ఏకాగ్రతతో; కౌలిచితి(వి)= సేవించావు.

తాత్పర్యం: ఓ అశ్వత్థామా! పూర్వజన్మలో సీవు శుభ్రమైన మన్మతో అందమైన శివుని ప్రతిమను చేసి, ఆ ప్రతిమకు ప్రాణప్రతిష్ఠ చేసి, భగవంతుని ఆవాహించి అన్ని పూజలు నిష్టతో చేశావు.

క. వారలు లింగాభిష్టా , నా రూధుంగా నొనల్లి యల్లించిరి భ

వ్యారాధన పరులై మును , గౌతీపతి నతులనియమ కల్పన వెలయన్.

418

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ కృష్ణార్జునులు; మును= పూర్వం అనగా నారాయణ నరులుగా ఉన్నప్పుడు; గౌతీపతిన్= శివుడిని; లింగ+అధిష్టాన+అరూధున్+కాన్= లింగం అనే ఆధారస్తానాన్ని అధిష్టించినవాడినిగా; ఒనర్పి= చేసి - లింగరూపంలో ప్రతిష్టించి; భవ్య+అరాధనపరులు+ఇ= శుభమైన ఆరాధనయందు ఆసక్తులై; అతుల నియమ కల్పన= నిరుపమాన నియమచరణం; వెలయన్= ప్రకాశించగా; అర్పించిరి= పూజించారు.

తాత్పర్యం: ఆ కృష్ణార్జునులు పూర్వం నారాయణనరరూపులై ఉన్నప్పుడు కరోర నియమాలు పాటించి, ఆ పరమేశ్వరుడిని లింగంగా ప్రతిష్టించి భవ్యంగా ఆరాధించారు.

క. ఎత్తెఱంగునంజేసినసుపరమేశ్వరారాధనంబుసరవ్వర్థసాధనంబగుఃనందునులింగంబునందుఁబూజించుట

యర్థయందారాధించుటకంటేననేకగుణంబులెక్కడుగావునలింగార్థసపరులగు వారలనర్థారాధకుండపగు నీకునెట్లుజయింపవచ్చు? మీమీపూర్వజన్మంబులయర్థనంబులఫలంబులుదారతమ్యంబులతోననుభవింపవలవదే?' యని తెలియం బలుకుటయు, నశ్శత్తామ పులకితాంగుండును సమాహితాంతరంగుండునునై రుద్రునిందలంచినమస్యలించిగేశపుంగొనియాడిపరాశరనందనునకభివందనంబునేసినన, సమ్మహాముని యంతర్థానంబు సేయఁ దానును మరలివచ్చి నిజ రథారూధుండై యరుణగభ్యస్తి యస్తుగిలి సమీపంబునకరుగుటఁ గనుంగొనుచుఁ గురుపతి పాలికిం జని యతనికిం గాలోచితం బెట్టింగించినవాడై బలంబులఁ బివియ నియమించె; నట్లు తిలిగి చీనంబు లగు నాననంబులతోడం గౌరవులు విడిదలకుం బోయిలి; పాండవులు బహుతూర్య నినదంబులుసింహానాదంబులం జెలంగం బోంగాలనసముద్రంబుచందంబునసుల్లిసెల్లు సైన్యంబు మగిడించుకొని నిశ్శింతంబు లగు నంతఃకరణంబులతోఁ గృఘోషిపలాలితు లగుచు నిజశిబిరంబులకుం జనిలి; తదనంతరంబ ధనంజయుండు.

419

ప్రతిపదార్థం: ఏ+తెఱంగునవ్= ఏ విధంగా; చేసినను= చేసినప్పటికీ; పరమేశ్వర+ఆరాధనంబు= శివారాధన; సర్వ+అర్థసాధనంబు= సకల ప్రయోజనాలను సాధించేది; అగున్= ఔతుంది; అందును= దానిలో కూడా; లింగంబునందున్= లింగాధిష్టానమందు; పూజించుట= ఆరాధించటం; అర్పయందున్= ప్రతిమారూప అధిష్టానమందు; ఆరాధించుట కంటెన్= అర్పించటం కంటె కూడ; అనేక గుణంబు= పలురెట్లు (ఎన్నోరెట్లు గుణములు); ఎక్కుడు= ఎక్కువ; కావునవ్= కాబట్టి; లింగ+అర్పసపరులు+అగువారలన్= లింగాధిష్టానంలో పూజించటంచేత శ్రేష్ఠులైన ఆ కృష్ణార్థసులను; అర్ప+ఆరాధకుండపు+అగు= ప్రతిమాధిష్టానంలో ఆరాధించిన వాడవైన; నీకున్= నీకు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; జయింపవచ్చున్= జయించటం సాధ్యమవుతుంది?; మీమీ పూర్వజన్మంబుల+అర్పనంబుల ఫలంబులు= మీమీ పూర్వజన్మలలోని పూజల ఫలాలను; తారతమ్యంబులతోన్= తర తమ భావాలతో (పొచ్చుతగ్గలతో యథోచితంగా); అనుభవింపవలవదే?= అనుభవించవద్ద? (అనుభవించవలసిందే; అని= ఇట్లు; తెలియన్= తెలిసే విధంగా; పలుకుటయున్= చెప్పగానే; అశ్వత్థామ; పులకిత+అంగుండును= పులకాంకురములు ఉదయించిన శరీరంగల వాడయి(మరియు); సమాహిత+అంతరంగుండును= నిశ్చలమైన మనస్సుగలవాడు; ఐ= అయి; రుద్రునిన్= శివుడిని; తలంచి= స్కృంచి; నమస్కరించి= మ్రోక్కి; కేశపున్= ఆ నారాయణాంశతో జనించిన కృష్ణుడిని; కొనియాడి= ప్రశంసించి; పరాశరనందనునకున్= పరాశరమహాముని కుమారులైన వ్యాసుభగవానుడికి; అభివందనంబు= నమస్కారం, చేసినవ్= చేయగా; ఆ+మహాముని= ఆ వ్యాసమహార్షి; అంతర్థానంబు+చేయన్= తిరోధానం చేయగా, కనుమరుగు కాగా, మాయమైపోగా; తానును= ఆ అశ్వత్థామ తానుకూడ; మరలివచ్చి= తిరిగి వచ్చి; నిజరథ+అరూధుండు+ఐ= తన రథాన్ని ఎక్కినవాడై; అరుణాగభ్యస్తి= సూర్యుడు (అరుణ= ఎర్రని, గభస్తులు= కిరణాలు కలవాడు; అరుణాగభ్యస్తి= సూర్యుడు); అస్తుగిరి సమీపంబునకున్= అస్తుాది సమీపానికి; అరుగుటన్= వెళ్లుటను (సూర్యప్రమయాన్ని); కనుంగొనుచున్= గమనిస్తూ; కురుపతి పాలికిన్= దుర్యోధనుడి సమీపానికి; చని= వెళ్లి; అతనికిన్= ఆ దుర్యోధనుడికి; కాల+ఉచితంబు= సమయానికి తగిన విషయాన్ని; ఎట్లింగించినవాడై= తెలియజేసినవాడై; బలంబులన్= సైన్యాలను; తివియన్= ఉపసంహారించటానికి (యుద్ధం ఆపటానికి); నియమించెన్= నియోగించాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; తిరిగి= మగిడి; దీనంబులు+అగు+అననంబుల తోడన్= దైన్యంతో నిండిన ముఖాలతో; కౌరవులు= కౌరవీరులు; విడిదలకున్= విడిది చేసిన నివాసాలకు; పోయిరి= వెళ్లారు; పొండవులు= పొండవ యోధులు; బహుతూర్య నినదంబులు= అనేక వాద్యాల ధ్వనులు; సింహానాదంబులు= వీరుల సింహాదాలు; చెలంగున్= చెలరేగగా; పొంగారిన సముద్రంబుచందంబునవ్= ఉప్పాంగిన సముద్రంవలె; ఉల్లిసెల్లు సైన్యంబు= ప్రకాశించే సైన్యాన్ని; మగిడించికొని= మరల్చుకొని; నిశ్శింతంబులు+అగు+అంతఃకరణంబులతోన్= చింతలేని మనస్సులతో; కృష్ణ+ఉపలాలితులు+అగుచున్= కృష్ణుడిచేత అభినందించబడుతూ; నిజశిబిరంబులకున్= తమ శిబిరాలకు; చనిరి= వెళ్లారు; తద్ద+అనంతరంబు+ఐ= అటు తరువాతనే; ధనంజయుండు= అర్పునుడు.

తాత్పర్యం: ఏ విధంగా శివారాధన చేసినా మనోరథాలు అన్నీ నెరవేరుతాయి. అయినా అందులో లింగాకారంలోఉన్న

శివుడిని పూజించటం, ప్రతిమాకారంలో ఉన్న శివుడిని పూజించటం కంటే ఎన్నో రెట్లు అధికం. ఆ కృష్ణర్జునులు లింగాకారంలో ఉన్న శివుడిని ఆరాధించారు. నీవేమో ప్రతిమలో శివుడిని పూజించావు. అందుకే వారిని జయించటం నీ కెట్లా సాధ్యమవుతుంది? మీరు మీరు పూర్వజన్మలో చేసిన పూజా ఫలాలను తారతమ్యాలతో అనుభవించక తప్పదు.' కదా-అని తెలియజెప్పగా, అశ్వత్థామ పులకించి, ప్రశాంతతపొందిన మనస్సుతో ఆ పరమేశ్వర రూపాన్ని మనస్సులో ధ్యానించి, నమస్కరించాడు. కృష్ణుడిని ప్రస్తుతించాడు. వ్యాసుడికి పాదాభివందనం చేశాడు. అప్పుడు వ్యాసుడు అంతర్ధానం చెందగా. అశ్వత్థామ వెంటనే మళ్ళీ వచ్చి, రథాన్ని అధిరోహించాడు. అప్పుడే సూర్యాస్తమయం అవుతూ ఉండటం గమనించి దుర్యోధనుడి సమీపానికి వెళ్ళాడు. 'సూర్యాస్తమయం కావస్తూ ఉన్నది. ఇక యుద్ధం విరమింపజేసి సైన్యాన్ని మరలిస్తాను' అని తత్కాలోచితంగా చెప్పాడు. సైన్యం యుద్ధరంగంనుండి మరలింది. ఆ కౌరవీరులు ముఖాలు దీనంగా పెట్టి తమ తమ విడిదులకు తరలి వెళ్ళారు. పాండవులు, విజయభేరులు ప్రోగిస్తూ సింహాసనాలు చేస్తూ ఉప్పంగుతున్న సముద్రంవలె ఉన్న సైన్యాన్ని మరలించుకొని, ఏ చింతా లేక సంతోషంతో నిండిన మనస్సులతో శ్రీకృష్ణుని అభినందనలు అందుకొంటూ తమ శిబిరాలకు వెళ్ళారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

వేదవ్యాసమునీంద్రుఽ డర్జునునకుఽ బరమేశ్వరు మహిమ సెప్పుట (సం. 7-173-2)

మ. మహానీయాకృతి సంయమిత్వరు ధర్మస్థాల్తి సంకీర్తనీ
యు హలతాగ్ని ప్రతిమానతేజుఽ గరుణాయుక్తం బ్రతీపాస్వయో
ద్వహల నాశ్చర్యకర ప్రబోధనిధి వేదవ్యాసుఽ బుణ్యాన్ జయా
వహఁ దై వచ్చినవాని నాగమసుఖావాసానాంబోరుపశన్.

420

ప్రతిపదార్థం: మహానీయ+ఆకృతిన్=గొప్తేజస్సుతో కూడిన ఆకారంకలిగిన; వానిని, సంయమి, ప్రవరున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన టువంటి వానిని, ధర్మస్థాల్తి సంకీర్తనియున్= ధర్మదేవతయొక్క స్వాత్మారమని కీర్తించదగినవానిని - ధర్మదేవతయే మూర్తిభవించి స్వాత్మార్థించిందా అనే విధంగా ఉన్నట్టివానిని; పుతు+అగ్ని ప్రతిమానతేజున్= హోమాగ్నితో (హోమకుండంలోని అగ్నితో) సమానమైన తేజస్సు కలిగి ఉన్నవానిని; కరుణాయుక్తున్= దయతో కూడుకొని ఉన్నట్టివానిని; ప్రతీప+అవ్యయ+ఉద్ఘాటన్= ప్రతీపుడనే మహారాజు వంశాన్ని, ఉద్ఘరించినవానిని; ఆశ్వర్యకర ప్రబోధనిధిన్= ఆశ్వర్యాన్ని గొలిపే విజ్ఞానానికి నిధి అయినటువంటివానిని; పుణ్యాన్= పవిత్రుడైనట్టివానిని; జయ+అపహండు+ప వచ్చినవానిన్= విజయాన్ని చేకూర్చువాడై వచ్చినవాడు; ఆగమ+సుఖావాస+అనన+అంభోరుపశన్= వేదాలకు సుఖానివాసమైన ముఖ కమలం కలవాడై యున్నట్టివానిని; వేదవ్యాసున్= వేదవ్యాసుని.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు) మహానీయమైన ఆకారం కలవాడు, మునులలో శ్రేష్ఠుడు, ధర్మతేజస్సు చేత కీర్తించదగినవాడు, హోమాగ్నితో సమానమైన కాంతికలవాడు, దయాగుణంతో కూడుకొన్నవాడు, ప్రతీప మహారాజు వంశాన్ని ఉద్ఘరించిన వాడు, ఆశ్వర్యాన్ని గొలిపే విజ్ఞానానికి నిధి అయినటువంటివాడు, వేదాలకు సుఖ నివాసమైన ముఖ పద్మం కలవాడు, విజయాన్ని కలిగించటానికి వచ్చినవాడు అయిన వేదవ్యాస మహార్షిని (తరువాతి పదనంతో అన్యయం)

విశేషం: కురువంశియుడైన ప్రతీపుడనే రాజు మిక్కలి ధర్మాత్ముడు, తపశ్చాలి. అతడు గంగాతీరమందు తపస్సు చేస్తూ ఉండగా

అతడి గుణాగణాలకు మురిసిపోతూ గంగాదేవి వచ్చి అతడి కుడితొడ్డపై కూర్చుండి తనను వివాహమాడుమని కోరింది. ప్రతీపుడు ధర్మాత్మికమణం చేయలేక అందులకంగికరించలేదు. కానీ, 'తనయులకు కూర్చొనటానికి తగిన నా కుడితొడ్డపై అధిష్టించావు కాబట్టి నిన్ను కోడలుగా చేసుకుంటానని మాట ఇచ్చాడు. ఆ ప్రతీపకుమారుడు శంతనుడు గంగను పెండ్లాడి, తండ్రి మాట నిలబెట్టాడు. ఆ గంగాపుత్రుడే భీష్ముడు. భీష్ముడు ఆజన్మబహ్వాచారి - శంతనుడి రెండవ భార్య సత్యవతి. ఆమె పుత్రులు విచిత్రపీర్య చిత్రాంగద క్షీత్రముల యందు దేవరన్యాయంతో వ్యాసుడు సంతానోత్పత్తి చేసి ప్రతీపుని(కురు) వంశాన్ని నిలబెట్టాడు. ఇట్లా ఉన్నది కాబట్టి ప్రతీపాస్యయోద్యహాడైనాడు వ్యాసుడు. 'ప్రతీపాస్యయోద్యహాన్' అనే పారం ఉస్కానియా ప్రతి ఆదరించింది. ఇది అంత అర్థవంతంగా లేదు. పారాంతరంగా చూపిన 'ప్రతీపాస్యయోద్యహాన్' అనే పారమే సముచితంగా ఉన్నది. కాబట్టి దానినే స్వేకరించి వ్యాఖ్యానించటం జరిగింది. (ప్రతీపుని కథ సం. భార. ఆదిపర్వం - 97, 98 అధ్యాయాలు మరియు తెలుగు భారతంలో - ఆది - చతుర్థాశ్వసం 135వ పద్యం నుండి)

వ. అంతంతం గసుంగిని యత్యంతవినయ సంబ్రమంబులతో దండప్రణామంబు సేసి యాసనార్థపాదాయాది పూజనంబుల నారాధించి సమీపభూమిం గూర్చుండికృతాంజలిరైసుప్రసన్నంబగునమ్మపోముని వదనంబు వీక్షించి.

421

ప్రతిపదార్థం: అంతంతన్= కొంచెం దూరంలో; కనుంగొని= చూచి; అత్యంత వినయ సంభ్రమంబులతోన్= మిక్కిలి వినయంతో, వేగిరపాటుతో; దండప్రణామంబు+చేసి= దండవత్ ప్రణామం అనగా సాప్టాంగ నమస్కారం చేసి; ఆసన+అర్ఘ్యపాద్య+అది పూజనంబులన్= ఆసనం, అర్ఘ్యం, పాద్యం మొదలైన పూజా విధులతో; ఆరాధించి= పూజించి; సమీపభూమిన్= దగ్గరి ప్రదేశంలో; కూర్చుండి= కూర్చొని; కృత+అంజలి ఐ= చేయబడిన అంజలి బంధం కలవాడై (చేతులు జోడించి); సుప్రసన్నంబు+అగు= మిక్కిలి ప్రసన్నంగా ఉన్న చిరునవ్వుతో కూడిన; ఆ+మునివదనంబు= ఆ కృష్ణదైపాయనముని ముఖాన్ని; వీక్షించి= చూచి.

తాత్పర్యం: కొంతదూరంలో చూచి వేగిరపాటుతో లేచి ఎదురేగి వినయంతో సాప్టాంగనమస్కారం చేసి తోడ్డుని వచ్చి సమీపస్థలంలో కూర్చుండబెట్టి, అర్ఘ్య పాద్యాది పూజలతో ఆరాధించి, దగ్గరగా వచ్చి నేలమిదకూర్చొని, మందహసం చిందే అతడి వదనారవిందాన్ని చూస్తూ, చేతులు జోడించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. ' అవధిలంపు మహాత్మ! కయ్యమున నేను , శాత్రువుల నేయి బూనుచో సరభసముగ నడలి ముందట నొకరుడు పుడమి నడుగు , లిడక పావకనిభమూర్తి యెసక మెసగ.

422

ప్రతిపదార్థం: మహాత్మ!= ఓ మహానుభావా! వ్యాసమహామునీ!; అవధిలంపు= సావధానంగా వినండి; కయ్యమునవ్= యుద్ధంలో; నేను= నేను; శాత్రువులన్= శత్రువులను; ఏయన్+పూనుచోన్= కొట్టటానికి పూనుకొంటూ ఉండగా; సరభసముగన్= త్వరితంగా; అడరి= విజ్ఞంభించి; ముందటన్= నా ముందర; ఒకరుగు= ఒకడు (ఒక మహాపురుషుడు అని భావం); పుడమిన్+అడుగులు+ఇడక= భూమిపై పాదాలు మోపక; పావక నిభమూర్తి= అగ్నితో సమానమైన ఆక్రమి; ఎపక మెసగన్= ప్రకాశించగా.

తాత్పర్యం: మహాత్మ! నేను చేపే విషయం సావధానంగా వినండి. నేను యుద్ధంలో శత్రువులను కొట్టటానికి పూనుకొంటూ ఉండగా, నా ముందర భూమిపై కాళ్ళంటకుండా త్వరిత్వరగా విజ్ఞంభించి నడుస్తూ, అగ్నివలె జ్వలిస్తూ ఉన్న ఆకారంతో ఒక మహాపురుషుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. కిరణము లుల్లసిల్లఁ దన కేల నుదగ్రపుశాల ముండగాఁ
 బొలిబొలి నందు ఘోరముగఁ బుట్టినశాల పరంపరల్ గరం
 బరుదుగ వాల నెల్లఁ దెగటార్పగ నే వెనుకన్ శరంబులం
 గులియుచుఁ జంపినాడ నని కొందు జయంబు సముద్ధటంబుగన్.

423

ప్రతిపదార్థం: కిరణములు= తథుకులు; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; తనకేలన్= తన చేతిలో; ఉదగ్రపు శాలము= భయంకరమైన శాలం; ఉండగాన్= ఉండగా; అందున్= ఆ శాలమందుండి; ఘోరముగన్= భయంకరంగా; పారిన్+పారిన్= మాటిమాటికీ; పుట్టిన శాలపరంపరల్= పుట్టుతూ ఉన్న శాలాల వరుసలు; కరంబు= మిక్కిలి; అరుదుగన్= ఆశ్చర్యం కలిగించే విధంగా; వారిన్+ఎల్లన్= ఆ శత్రువులందరిని; తెగటార్పగన్= సంహారించగా; ఏన్= నేను; వెనుకన్= అటు తరువాత; శరంబులన్= బాణాలను; కురియుచున్= కురిపిస్తూ; చంపినాడన్+అని= సంహారించినవాడిని (నేనే) అని; జయంబు= విజయాన్ని; సముద్ధటంబుగన్= గొప్పగా; కొందున్= గైకొంటూ ఉన్నాను (నిజానికి సంహారించిందతడే, కీర్తి మాత్రం నాకు అని భావం).

తాత్పర్యం: తన చేతులలో తథుకులీనే భయంకరమైన శాలం పట్టుకొన్నాడు. ఆ శాలం మండి మరెన్నో భయంకరాలైన శాలాలు మాటిమాటికీ పుట్టుతూ, శత్రువులందరినీ సంహారిస్తూ ఉంటే నాకెంతో ఆశ్చర్యం కలిగింది. అతడు నా ముందు సంహారిస్తూ పోతూ ఉంటే నేను వెనుకనుండి శత్రువులపై బాణాలు కుమ్మరిస్తూ పోతూ సంహారించింది నేనే అని అనుకొంటూ ఉన్నానే తప్ప, నిజానికి సంహారించింది నేను కాదు - అతడే. కానీ సంహారించాననే కీర్తి, శత్రువిజయం గొప్పగా నాకు దక్కింది.

క. అప్పురుషుఁ డెవ్వుడో యని , యెప్పుడు మటిఁ దలఁతు; నతని నేర్పుడ నాకుం
 జెప్పువలయు' నని యడిగిన , నప్పెర్ఫున కిట్టులనియె నమ్ముని ప్రీతిన్.

424

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పురుషుడు= ఆ మహాపురుషుడు; ఎవ్వుడో?= ఎవడు కావచ్చు?; అని= ఇట్లు; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; మదిన్= మనస్సులో; తలఁతున్= అనుకొంటూ ఉన్నాను; అతనిన్= ఆ మహాపురుషుడిని గూర్చి; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా తెలిసే విధంగా; నాకున్= ఓ వ్యాసమహామున్ని నాకు; చెప్పవలయున్= చెప్పాలి; అని= అని ఈ విధంగా; అడిగిన్= ప్రశ్నించగా; ఆ+పార్థునకున్= ఆ అర్పునుడితో; ఆ+ముని= ఆ వ్యాసముని; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దివ్యపురుషుడు ఎవరా? అని ఎప్పుడు మనస్సులో అనుకొంటూ ఉంటాను. అత డెవడో నాకు మీరు స్పష్టంగా చెప్పాలి' అని అర్పునుడు అడుగగా, ఆ వ్యాసమహార్షి సంతోషంతో ఇట్లా అన్నాడు.

వ. నీయడిగిన యతండు.

425

తాత్పర్యం: నీవు అడిగిన ఆ మహాపురుషుడు.

ఉ. అభికి నాభి, లోకముల కన్నిచీకిం బ్రథుఁ డెవ్వుయుండు, వే
 దాభి పవిత్ర వాచక సహస్ర పలిస్థుట వాచ్యరూపుఁ, దం
 హందశన ప్రకారక శుభోదయ కారక బివ్యనాముఁ, దం
 బాదయితుండు ధృష్టిప్రాత ఫాలుఁడు లోలుఁడు భక్తి యుక్తికిన్.

426

ప్రతిపదార్థం: (ఈ అర్థానా! అతడు) ఆదికిన్= ఈ సృష్టికి; ఆది= మూలం - తనే సృష్టిఅయి తన కాది అంటూ లేని వాడు; లోకములకు+అన్నిటికిన్= సమస్త లోకాలకు; ప్రభుఁడు= అధిపతి; అవ్యయుండు= అంతరించటం అనేది లేనివాడు; నేద+ ఆది= వేదాలు మొదలుగా గల; పవిత్రవాచక సహాప్ర= పవిత్రములైన శబ్దసహాప్రాలకు, అనగా వేదాలు ఉపనిషత్తులు మొదలైన వేలకొలది శబ్దరాశులకు; పరిస్మయ వాచ్యరూపుఁడు= సృష్టమైన వాచ్యస్వరూపుడైనవాడు (వేదాలు ఉపనిషత్తులు మొదలైనవి ఈతడి తల్పున్నే (ప్రస్తుటంగా బోధిస్తూ ఉన్నవని భావం); అంహారాజన ప్రకారక= పాపఫండన రూపమైన; శభోదయ= మంగళకరమైన అభివృద్ధిని; కారక్= చేయునట్టి; దివ్యాముఁడు= దివ్యమైన నామధేయం కలవాడు - అనగా ఇతడి దివ్యామం స్వరణం చేసినంత మాత్రాన పాపాలు నశించి శుభాలు చేకూరుతవి; అంబాదయితుండు= పార్వతీదేవికి భర్త; దృక్+మహితపాలుఁడు= తృతీయ నేత్రంచేత పూజితమైన (బష్టుతున్న) లలాటభాగం కలవాడు; భక్తియుక్తికిన్= భక్తియోగానికి; లోలుఁడు= ఆసక్తి చూపేవాడు (నిష్పత్తి భక్తిచే వశడవుతాడు).

తాత్పర్యం: అతడు ఈ సృష్టి కంతటికి మూలమైనవాడే కాని తనకు ఆది అనేది లేనివాడు (అనాది). ఈ లోకాలనన్నింటిని పరిపాలించే ప్రభువు. తనకు అంతం అనేది లేనివాడు, వేదాలు ఉపనిషత్తులు మొదలైన అనంత శబ్దరాశి ప్రబోధించే తత్త్వస్వరూపుఁడు. పాపాలు హరించి, శుభాలు కూర్చో దివ్యమైన నామం కలవాడు, పార్వతీపతి. మూడవకంటితో ప్రకాశించే లలాటం కలవాడు. భక్తికి వశమయ్యేవాడు.

విశేషం: లోకముల కన్నిటికిన్ - లోకాలు పథ్మాలుగు. ఊర్ధ్వలోకాలు ఏడు. అవి 1.భూర్లోకం, 2.భువర్లోకం, 3.సువర్లోకం (స్వర్గం) 4.తపోలోకం, 5.మహార్లోకం, 6.జనలోకం, 7.సత్యలోకం ఇవి. ఇక అధోలోకాలు: అతల, వితల, సుతల, తలాతల, మహాతల, రసాతల, పాతాళలోకాలు ఏడు. మొత్తం పదునాలుగు. ఇవే చతుర్భాషా భువనాలు అని తెలియాలి. పురాణాలలో ఈ లోకాల వర్ణన కానవస్తుంది.

క. యోగీంద్రచిత్తకమలా , భోగ మధుప విభుఁడు, ప్రకృతిపురుషాత్ముఁడు, నిర్భోగ స్వరూపుఁ డవ్య , క్రూగోచరుఁ దధికసులభుఁ డమలాత్ములకున్.

427

ప్రతిపదార్థం: యోగి+ఇంద్రు= యోగీశ్వరుల యొక్క; చిత్త కమల=మనస్సుఅనే కమలంయొక్క; ఆభోగ= పరిపూర్ణ-అనగా విశాల మైన చిత్తకమలానికి; మధుప విభుఁడు= మేటి తుమ్మెదఅయినవాడు (ఎట్లాగయితే తుమ్మెద కమలంలో మకరంద లోలుపమై స్థిరంగా ఉంటుందో అట్లే ఈతడు యోగీశ్వరుల మనస్సులలో భక్తికి వివశ్వాసై స్థిరంగా ఉంటాడని భావం. ఇది రూపకాలంకారం); ప్రకృతి పురుష+ఆత్ముఁడు= ప్రకృతి పురుషులే స్వరూపంగా కలవాడు ("శ్లో॥ ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్యునాదీ ఉభావపి"అనేగీతా శ్లోకభాష్యంలో శంకర భగవత్పాదులు ప్రకృతిం పురుషం చైవ ఈశ్వరస్య ప్రకృతి తో ప్రకృతి పురుషో' - అని ప్రకృతి పురుషులు అనాదులై భగవత్పూర్వాపంగా ఉన్నారని చెప్పి ఉన్నారు); నిర్భోగ స్వరూపుఁడు= విషయోపభోగరహితమైన స్వరూపం కలవాడు- అనగా ఆత్మారాముడు; అవ్యక్త+అగోచరుండు= అవ్యక్తం అనగా సత్యజ్ఞానానంద స్వరూపమైన నిరాకార పరబ్రహ్మం - తద్రూపుడై ఉండటంచేత అగోచరుడు అనగా చభ్యరాది ఇంద్రియాలకు మనస్సునకు కూడా అందనివాడు. ఇందుకు - "యతో వాచో నివర్తంతే అప్రాప్యమనసా సహ" అనే ప్రతివాక్యం ప్రమాణం. అంతటి దుర్భోధమైన స్వరూపం కలవాడైనా భక్తానుగ్రహితం నివిధ రూపాలతో అవతరించి); అమల+ఆత్ములకున్= నిర్వులమైన మనస్సుగల భక్తులకు; అధిక సులభుఁడు= మిక్కిలి అనాయాసంగా లభించేవాడు.

తాత్పర్యం: బాహ్యాదృష్టికి అగుపించనివాడు. నిర్గులమైన చిత్రం కలవారికి చాల సులువుగా లభించేవాడు.

ఉ. నీలగజుండు, శంకరుడు, నిత్యుడు, సత్యసురూపుడు, దుజ్జల

త్యాగ మహానల ప్రశమక ప్రచురామృతపృష్ఠ విస్ఫుర

ద్వాలమృగాంక శేఖరుడు, దైత్యకుల ప్రవిదారణ క్రియా

లోల పరశ్వధుండు, సకలుం డమలుండు, ప్రియుండు శాంతికిన్.'

428

ప్రతిపదార్థం: నీలగజుండు= నల్లనైన అనగా నల్లగా మారిన కంఠం గలవాడు - దేవాసురుల అమృతమథన సమయంలో పుట్టిన కాలకూట విషాంగి దేవాసురులు వేడగా లోకకల్యాణార్థమై మింగటంచేత కంఠం నల్లగా మారి నీలకంఠుడని ప్రసిద్ధి చెందినవాడు. దీనిచే భక్తపారవశ్యం వ్యక్తమవుతూ ఉన్నది; శంకరుడు= శుభాంగి కలుగజేసేవాడు - అరిష్టాలను నివారించి మంగళాంగి చేసేవాడు- దీనిచేత మృత్యుపునే దూరీకరించి దీర్ఘాయుష్యాంగి మార్గండేయుడికి అనుగ్రహించిన వృత్తాంతం వ్యక్తికరించబడింది; నిత్యుడు= నిత్యస్వరూపుడు - మూడు లోకాలలోనూ చెక్కుచెదరక ఒకే విధంగా ఉండే స్వరూపం కలవాడు; సత్యసురూపుడు= సత్యమైన స్వరూపం కలవాడు - మూడు లోకాలలో అబాధితమైన తన అస్తిత్వం కలవాడు. 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ' అనే ప్రతి వాక్యం ప్రకారం సత్యమే తన రూపైన వాడని భావం; ఉజ్జలత్త= మండుతున్న; కాలమహానల= గొప్ప ప్రభయ కాలాగ్నిని; ప్రశమక= చల్లార్పేటటువంటి; ప్రచర+అమృతపృష్ఠి= గొప్ప అమృతపర్వం కలిగి; విస్ఫురత్త= ప్రకాశించే; బాలమృగ+అంక= బాలచంద్రుడు; శేఖరుడు= శిరోభూషణంగా కలిగినవాడు (భీకరంగా ప్రభయాగ్ని చెలరేగి జగత్తును కాల్పిసేస్తూ ఉంటే తాను శిరోభూషణంగా ధరించిన బాలచంద్రుడిద్వారా అమృతపృష్ఠి కురిపించి ఆ ప్రభయాగ్నిని చల్లార్పి జగత్కుల్యాణం చేసినవాడని భావం); దైత్యకుల= రాక్షసుల సమూహాంగి; ప్రవిదారణ క్రియా= చీల్పి ఖండించివేయటంలో; లోల= ఆసక్తమైన; పరశ్వధుండు= గండ్రగొడ్డలి కలవాడు; సకలుండు= ఏ విధమైన పాపం అంటనివాడు - నిర్గులుడు; శాంతికిన్= శాంతిభావానికి; ప్రియుండు= మిక్కెలి ఇష్టమైనవాడు; (ఓ అర్పనా! నీ ముందు శూలధారి అయి వెళ్ళుతూ శత్రుసంహారం చేసినవాడు ఇట్టివాడు - అనగా అతడు ఆ పరమేశ్వరుడు పార్వతీపతి శివుడు).

తాత్పర్యం: నల్లని కంఠం కలవాడు, శుభాంగి కలిగించేవాడు, శాశ్వతంగా ఉండేవాడు, సత్యమైన స్వరూపం కలవాడు, మండుతున్న ప్రభయకాల మహాగ్నిని చల్లార్పి అమృతపర్వమైనవాడు, ప్రకాశించే బాలచంద్రుని శిరోభూషణంగా కలవాడు, రాక్షససమూహాంగి ఖండించే పనిలో ఆసక్తిగల గండ్రగొడ్డలి కలవాడు, అంతా తానైనవాడు, పవిత్రమైన వాడు, శాంతి అంటే ఎంతో ఇష్టపడేవాడు.

వ. అని ప్రశంసించి కవ్యాది గనినవాడు రుద్రుం డగుటు దేటపటిచి దక్షమఖి మథన త్రిపుర మర్హనాదులగు నద్దేపుని దివ్యలీల లుప్సుసించి మహాదేవ పశుపతి శివప్రముఖింబు లగు తథీయ భవ్యనామంబులకుం బ్రహ్మతీ నిమిత్తంబులగు నద్ధంబులు దెలియ నిర్వచనంబు సేసి; 'యత్ప్రి పరమేశ్వరుండు నీకు వరదుండయి సన్మిధిసేసే నతనిం గని పెన్నిధిం గన్న పేదవోలెం గృతార్థుండ వై; తయ్యంధకాసురభంజను కతంబున గడింది పగ రడంగుడు; రయ్యాదిమ ధనుర్ధరుం డివ్యిధంబున; వైలివధం బాపాదింప నీకు గెలుపు గొనుట సుకరం

బయ్య; నీతపంచు పెంపునం దొల్లి సన్నిహితుండై నీకుం జ్యయంబుగా దివ్యాశ్రంబు లోసంగే; నంతటం దననివి సనకయత్తెఱంగున భక్తపరాథినత్వంబుప్రకటించే; నీవు పుణ్యాత్ముండపష్పరమాత్మునాత్మనిలిపినమస్తలింపు; మాసర్వలోక శరణ్య శరణంబు సారు మక్కరుణాకరుండు శరణాగతులకు నాయు రారోగ్రౌష్టర్యాచి సకలాజిమతంబులు నిత్యంబులుగాఁ బ్రసాధించు' నని నిర్దేశించిన నయ్యర్భుసుండు దండ ప్రణామ పూర్వకంబుగా భక్తి రసాయత్తంబగు చిత్తంబునం జంధ్రధరు నెలకొలిపి సాంద్రానందం బసుభవించి సాత్మవతేయు చరణంబుల కెఱంగిన, నమ్మునీంధ్రం డయ్యంద్ర నందను నభినందించి 'సుఖివి గ' మ్మని దీవించి విజయం చేసే నని యిట్లు సంజయుండు ధృతరాప్తున కెత్తింగించే నని జనమేజయునకు వైశంపాయనుండు సెప్పుటయు.

429

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; ప్రశంసించి= వర్ణించి చెప్పి; కవ్యాడి+కనినవాడు= అర్థునుడు చూసినవాడు; రుద్రుండు+ అగుటన్+ తేటపటిచి= సాక్షాత్తూ పరమేశ్వరుడే అయి ఉండటాన్ని స్ఫుషంగా తెలియజెప్పి; దక్కమఖమధన త్రిపుర మర్దనాదులు +అగు+ఆ+దేవుని దివ్యలీలలు= దక్కప్రజాపతి యజ్ఞాన్ని, తన భార్య సతీదేవి అవమానాన్ని పురస్కరించుకొని ధ్వంసం చేయటం, త్రిపురాసుర సంహారం మొదలైన ఆ మహాదేవుడి దివ్యలీలను; ఉపన్యసించి= వివరంగా చెప్పి; మహాదేవ పశుపతి శివ ప్రముఖంబులు +అగు= మహాదేవుడు, పశుపతి, శివుడు మొదలైన; తదీయ దివ్యామంబులకున్= ఆ పరమేశ్వరుడి దివ్యములైన పేర్లకు; ప్రవత్తి నిమిత్తంబులు+అగు+అర్థంబులు= ప్రవత్తికి నిమిత్త భూతములైన అర్థాలను (ఆ పేర్లతో పిలవటానికిగల హేతువేమిటో, దానికి గల కథలెట్టివో వాటిని-అని భావం); తెలియన్= తెలిసే విధంగా; నిర్వచనంబు+చేసి= వివరించి చెప్పి; అట్టి పరమేశ్వరుండు= అటువంటి పరమశివుడు; నీకున్= ఓ అర్థునా! నీకు; వరదుండు+అయి= కోరిన వరాన్ని ఇచ్చినవాడై; సన్నిధి+చేసెన్= సమీపానికి వచ్చాడు; అతనిన్= ఆ పరమేశ్వరుడిని; కని= చూచి; పెన్నిధిన్= పెద్ద ధనరాశిని; కన్న= పొందిన; పేద+పోలన్= దరిద్రుడివలె; కృత+అర్థండపు= చేయబడిన అనగా నెరవేరిన ప్రయోజనం కలవాడపు; ఐతి(వి)= అయినావు; ఆ+అంధకాసురభంజను కతంబు నన్= (అంధకుడనే రాక్షసుడిని సంహారించటం వలన శివునకు అంధకాసుర భంజనుడనే పేరు కలిగినది) అట్టి శివుడి కారణాన; కడింది పగఱు= ప్రబల శత్రువులు; అడంగుదురు= నశిస్తారు; ఆ+ఆదిమ ధనుర్ధరుండు= ఆ ప్రప్రథమ ధనుర్ధారి అయిన శివుడు; ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; వైరిపధంబు= శత్రువధను; అపాదింపన్= చేయగా; నీకున్= ఓ అర్థునా నీకు; గెలుపు+ కొనుట= విజయం పొందుట; సుకరంబు+అయ్యెన్= సులభమయింది; నీ తపంబు పెంపునన్= నీవు (ఇంతకు ముందు) చేసిన తపస్సు పెరుగుదలచే; తొల్లి= ముందు (పూర్వం); నీకున్= నీకు; సన్నిహితుండు+హ= ప్రత్యక్షమై; ప్రియంబుగాన్= ఇష్టపుయ్య విధంగా; దివ్య+అప్రత్యంబులు= దివ్యములైన అప్రాలను - ఆగ్నేయ వారుణాదులను; ఒసంగెన్= ఇచ్చాడు; అంతటన్= అంతటితో; తనివి+చనక= తృప్తి తీరక; ఈ+తెఱంగున్= ఈ విధంగా; భక్తపరాథినత్యంబు= (తనయొక్క) భక్తవివశత్యాన్ని; ప్రకటించెన్= ప్రకటించాడు; నీవు పుణ్యాత్ముండపు= ఓ అర్థునా! నీవు పుణ్యమార్పిని; ఆ+పరమాత్మున్= ఆ పరమేశ్వరుడిని; ఆత్మన్= మనస్సు లో; నిలిపి= నిలుపుకొని; నమస్కరింపుము; ఆ సర్వలోక శరణ్యున్= సమస్త లోకాలకు రక్షణ నిచ్చే సామర్థ్యంగల ఆ పరమశివుడిని; శరణంబు+చౌరుము= శరణాగతి పొందుము; ఆ+కరుణాకరుండు= ఆ దయానిధి; శరణాగతులకున్= శరణు కోరి వచ్చిన వారికి; ఆయు+ఆరోగ్య+పూర్వ్య+అది సకల+అభిమతంబులు= ఆయుష్యం, ఆరోగ్యం, పూర్వ్యం - ఈ మొదలగు సమస్తములైన కోరికలు; నిత్యంబులుగాన్= నిత్యములై ఉండేట్లు; ప్రసాదించున్+ అని= అమగ్రహిస్తాడు అని; నిర్దేశించినన్= చెప్పగా; ఆ+ అర్థముండు; దండప్రణామ పూర్వకంబుగాన్= సాష్టాంగ నమస్కార పుంస్పరంగా; భక్తి రస+అయత్తంబు+అగు= భక్తి రసానికి అధినమైన; చిత్తంబునన్= మనస్సులో; చంద్రధరున్= శివుడిని; నెలకొల్పి= నిలుపుకొని; సాంద్ర+అనందంబు= గొప్ప ఆనందాన్ని; అమభవించి= పొంది; సాత్మవతేయు చరణంబులకున్= వ్యాస మహాముని పాదాలకు; ఎఱంగినన్= మొక్కగా; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు= ఆ మహాముని; ఆ+ఇంద్రవనందనున్= ఆ అర్థునుడిని; అభినందించి= మెచ్చుకొని; సుఖివి కమ్ము+అని= సుఖిం కలవాడవుఅగుమని;

దీనించి= ఆశీర్వదించి; విజయం చేసెన్+అని= వెళ్లిపోయాడు అని ఈ విధంగా; సంజయుండు; ధృతరాష్ట్ర మహారాజునకు; ఎఱింగించెన్= తెలిపాడు; అని= అని ఈ విధంగా; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుకు; వైశంపాయ నుండు= వైశంపాయన మహాముని; చెప్పుటయున్= చెప్పగానే.

తాత్పర్యం: వ్యాసు డిట్ల్స్ అతడి గుణాగణాలను ప్రస్తుతించి, అర్బునుడు చూచినవాడు సౌక్షాత్ము రుద్రుడని తెలియ చెప్పి, దక్షయజ్ఞ ధ్యంసం, త్రిపురాసురమర్దనం మొదలైన ఆయన దివ్యలీలలను వివరించి, మహాదేవుడు, పశుపతి, శివుడు మొదలైన ఆయన శుభనామాలు కలగటానికిగల కారణాలను వివరించి. ‘అర్బునా! ఆ పరమేశ్వరుడే నీ అభిష్టాన్ని నెరవేర్పుటానికి నీ ముందుకు విచ్చేశాడు. పెన్నిధిని కన్న వేదవలె నీవు ధన్యుడవయ్యావు. ఆ అంధకాసుర భంజనుని కారణంగా ప్రబల శత్రువులు నశిస్తారు. ఆ ప్రప్రథమ ధనుర్ధారి అయిన శివుడు ఈ విధంగా శత్రువధచేయగా నీవు గెలుపు పాందుట సులభం అయింది. నీవు చేసిన గొప్ప తపస్సు వల్ల ఇదివరలో నీకు ప్రత్యక్షమై దివ్యాస్తాలను నీకు సంతోషం కలిగేటట్లుగా ఇచ్చారు. అంతటితో త్ప్రిణొందక ఇప్పుడు ఈ విధంగా శత్రువుల ప్రాణాలు హరించి తన భక్త పరాధినతను ప్రకటించాడు. నీవు పుణ్యాత్మకుడవు. ఆ పరమాత్ముని మనస్సులో నిలుపుకొని నమస్కరింపుము. ఆ సర్వలోకరక్షకుని శరణవేదుము. ఆ కరుణామయుడు తన్న శరణ కోరి వచ్చినవారికి ఆయురారోగ్య ప్రశ్నాది అభిష్టాలనన్నింటిని శాశ్వతంగా ఉండేటట్లు అనుగ్రహిస్తాడు- అనిచెప్పగా, ఆ అర్బునుడు దండప్రణామ పూర్వకంబుగా భక్తిరసంతో నిండిన తన మనస్సులో ఆ చంద్రశేఖరుని నిలుపుకొని గొప్ప ఆనందాన్ని అనుభవించి, వ్యాసుని పాదాలకు ప్రణమిల్లగా, ఆ మునీంద్రుడు అర్బునుని అభినందించి, సుఖిని కమ్మని దీనించి, వెళ్లిపోయాడు. అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రాడితో చెప్పాడని వైశంపాయన మహర్షి జనమేజయ మహారాజుతో చెప్పాడు. చెప్పగానే.

విశేషం: 1. దక్షయజ్ఞ ధ్యంసకథ సంగ్రహంగా: దక్షుడనే ప్రజాపతి కూతురు సతీదేవి - శివుడిభార్య, ఒకానొక సభలో శివుడు లేచి నమస్కరించలే దని దక్షుడు శివుడిపై ద్వేషం పెంచుకొన్నాడు. అది కారణంగా దక్షుడు తాను యజ్ఞం తలపెట్టి, అందులో శివుడికి భాగం కల్పించలేదు. ఆహ్వానం కూడా పంపలేదు. సతీదేవి తన తండ్రి యజ్ఞం చేస్తున్నాడని తెలిసి, శివుడు ఎంత చెప్పినా వినక తానొకతే యజ్ఞాన్ని కని వెళ్లింది. అక్కడ తనను ఎవరు కూడా తుదకు దక్షుడి భయంచేత తల్లి కూడా పలుకరించలేదు. యజ్ఞంలో కూడా తన భర్త శివుడికి భాగం లేకపోవటం చూచి ఈ అవమానాన్ని భరించలేక యోగాగ్నిచేత సతీదేవి తన దేహాన్ని ఆహుతి చేసికొన్నది. ఇది తెలిసిన శివుడు వీరభద్రుడిని ఉత్సాధించి, అతడి ద్వారా దక్షయజ్ఞాన్ని ధ్యంసం చేశాడు. తుదకు దేవతల ప్రార్థనచేత దక్షుడిని అనుగ్రహించాడు. అతడి తెగిన తలకు బదులుగా మేక తలను అతడి మొండానికి తగిలించి దక్షుడిని పునరుజ్జీవింపజేసి యజ్ఞాన్ని పూర్తి చేయించాడు. ఈ కథ శ్రీమద్భాగవతం చతుర్థ స్క్రంధంలో రెండు నుండి ఆరవ అధ్యాయం వరకు ఉన్నది.

2. రెండవది త్రిపురాసుర సంహార కథ. లోక కంటకుడైన త్రిపురాసురులను సంహారించటానికి ఎంతో ఆడంబరాన్ని ప్రదర్శించాడు మహాదేవుడు. పృథివిని రథంగా, బ్రహ్మాను సారథిగా, మేరుపర్వతాన్ని ధనుపుగా, చంద్రసార్యలను రథచక్రాలుగా, విష్ణువును బాణంగా చేసికొని ఆ త్రిపురాసురులను సంహారించి తన మహాదేవతాన్ని నిరూపించుకొన్నాడు.

క. మునివర! ద్రోణుని వృత్తము । విని సంతుష్టండ నైతి వినువేడుక నా
మనమును దీంధ్రో నొదవెడు; । వినిపింపు దగంగ మీందివృత్తాంతంబున్.

430

ప్రతిపదార్థం: మునివర!= ఓ వైశంపాయన మునీంద్రా!; ద్రోణుని వృత్తము= ద్రోణాచార్యులకు సంబంధించిన కథ; విని= మీరు చెప్పగా విని; సంతుష్టండను+బతిన్= సంతోషించాను; మీది వృత్తాంతంబున్= అటుపై జరిగిన కథను; విను వేడుక= వినాలనే కుతూహలం; మనమున్= మనస్సులో; తడ్డోన్= వెనువెంటనే; ఒదవెడున్= కలుగుతూ ఉన్నది; తగంగన్= తగిన విధంగా; వినిపింపు(ము)= వినిపించుము.

తాత్పర్యం: ఓ వైశంపాయన మహామనీ! ద్రోణాచార్యుడి వృత్తాంతం విని చాల సంతోషించాను. ఇంకా అటుపైన ఏం జరిగిందో వినాలని కుతూహలం కలుగుతూ ఉన్నది. కాబట్టి మీది కథ వినిపించండి.

వ. అని యడుగుటయు.

431

తాత్పర్యం: ఇట్లా అడుగగానే. (తరువాతి కళ్పపర్వంలోని గద్యంతో అన్వయం).

అశ్వాసోంతము

చ. అమర కిరీట కోటి కవితారుణ రత్నమరీచి వీచికా
సముదయ భోలనోల్లసన చారు పదాంబుజ కాంతిపూర్ణ! దు
ర్దమ దను సూను సంచయ విదారణచిత్త విపోర! బోధనా
గమ హితనాద నిర్వహణ కౌతుక విశ్రుత! రక్షితాశ్రితా!

432

ప్రతిపదార్థం: అమరకిరీట కోటి= దేవతల కిరీటాల అంచులయందు; కలిత= పొదుగబడిన; అరుణారత్న= ఎర్రని రత్నాలయ్యుక్క; మరీచివిచికా సముదయ= కాంతులు అనెడి తరంగాల సమూహం యొక్క; భోలన+ఉల్లసన= క్రీడావిలాసంచేత; చారు= అందమైన; పదాంబుజ కాంతిపూర్ణ!= పొదుపద్మాల యొక్క కాంతి అనెడి ప్రవాహం కలవాడా! (ఆ హరిహరనాథ భగవానుడి పొదాలపై పడి దేవతలు నమస్కారం చేస్తూ ఉండగా ఆ దేవతల తలలపై ఉన్న కిరీటాల ఎర్రని రత్నాల కాంతులు స్వామివారి పొదాల నభాల తెల్లని కాంతుల ప్రవాహంలో కలసి అందమైన దృశ్యాన్ని కలిగించాయని భావం); దుర్దమ=(ఇతరులకు) అణగద్రోక్క శక్యంగాని; దనుసూను= దానవులయ్యుక్క; సంచయ= సమూహం యొక్క; విదారణ= సంహారించుటయందు; చిత్తవిహార!= మనస్సు యొక్క విహారం అనగా తలంపు కలవాడా! (ధర్మవిధ్యంసులైన రాక్షసుల ఆగడాలు రూపుమాపి ధర్మసముద్రరణ చేయటానికి ఆ దుష్టరాక్షసులను సంహారించే తలంపు కలవాడు హరిహరనాథుడు). ఇందుకు భగవానుడి గీతావాక్యం ప్రమాణం-

“యదా యదా హి ధర్మస్య గ్ల్యాని ర్ఘపతి భారత
అభ్యత్థాన మధర్మస్య తదాత్మానం సృజామ్యహం ॥
పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్టుతామ్
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే ॥ ”

బోధన+అగమ హితనాద= ధర్మప్రభోధకములైన వేదాల హితకరములైన ధ్వనులయ్యుక్క; నిర్వహణ= నిర్వహించుట అనగా కొనసాగించటం లోని; కౌతుక= కుతూహలంచేత; విశ్రుత!= ప్రసిద్ధి గలవాడా! (వేదవిహిత ధర్మమే మానవులందరికి శ్రేయోమార్గం చూపి మేలు కలుగ చేసేది కాబట్టి వేద ధర్మ ప్రతిష్ఠాపనయందు ఆసక్తికలవాడై ధర్మసంస్థాపకుడనే కీర్తి గడించిన వాడని భావం); రక్షిత+అశ్రితా!= రక్షించబడిన అశ్రితులు అనగా శరణాగతులు కలవాడా! తనను శరణుజొచ్చిన వారిని వారు, మీరు అనక ఎట్టివారినైనా రక్షించే తీరుతాడు భగవంతుడు. శ్రీమద్భగవదీతలో ఇట్లా ఉన్నది.

శ్లో॥ మాం హి పార్థ! వ్యషాత్రిత్య య్యేపి స్యుః పాపయోనయః ।
ప్రియో వైశ్వాప్తుథా శుద్రా స్ఫ్ట్పి -యాంతి పరాం గతిమ్ ॥ (9/32) శ్రీ మద్రామాయణంలోకూడా
శ్లో॥ సక్యదేవ ప్రపన్చాయ తవాప్స్ట్రీస్ఫ్ట్పితి చ యాచతే ।
అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వతం మమ ॥ (వాలీకిరామాయణం 6/18/33) అని భావం.

తాత్పర్యం: తిక్కన తన కృతిపతి అయిన హరిహరనాథ భగవానుడిని సంబోధిస్తూ ఇట్లా వర్ణించాడు. (దేవతలు నీ పాదాల మిదపడి మొక్కతూడంటే) ఆ దేవతల కిరీటాల చివర పాదుగబడిన రత్నకాంతుల సమూహం యొక్క కదలికల విలాసంతో అందమైన పాదపద్మ కాంతి ప్రపాహం కలవాడా! అణచసాధ్యంకాని రాష్ట్రససమూహాన్ని అంతం చేయటంలో విహరించే మనస్సుకలవాడా! ధర్మప్రభోధకాలైన వేదాల లోకహిత నాదాన్ని కాపాడటంలో గొప్ప ఆసక్తి కలవాడా! ఆశ్రితులను రక్షించేవాడా!

విశేషం: అలం: రూపకం. ‘అమరకిరీట . . . కాంతి పూర్ అనే సంబుద్ధి, విశేషణంలో ‘మరీచి వీచికా’ ‘కాంతిపూర్’ అనే రెండు పదాంశలలోను రూపకముండటంచేత ఇది సావయవ రూపకాలంకారం. దీనితో దేవతలందరు కిరీటాలతో శోభిల్లే తమ శిరమ్మలు పాదాలమై పెట్టి నమస్కరం చేశారని చెప్పినట్లయింది.

క. జనవినుత! బాదరాయణ : మునీంద్ర వాగమృతనిథి సముద్భూతాహస్తి
దన కీర్తి సుధాకిరణా! , వినతాఖీలభద్రకరణ! విత్రుత చరణా!

433

ప్రతిపదార్థం: జనవినుత= భక్తజనులచే స్తోత్రం చేయబడినవాడా!; బాదరాయణ= బదరీవనమే నివాసంగా కలవాడు బాదరాయణుడు అనగా క్షాప్తాప్యాయన వ్యాసమునీంద్రుడు - అతడియొక్క; వాక్త+అమృతనిధి= వాక్కులు అనెడి సముద్రం నుండి- అనగా క్షీరసాగరం నుండి (అమృత పదానికి పర్యాయం); దేవాసురులు మథించింది క్షీరసాగరమే కాని సుధాసముద్రం కాడు. శ్రీమద్భాగవతంలోని ఈ శ్లోకం చూడండి. శ్లో॥ యథా భగవతా జహ్నమ్ మథితః క్షీరసాగరః: ॥ (శ్రీమద్భాగవతం 8/ 5/11) సముద్భూత= పుట్టిన; ఆహోదన= (లోకులను) ఆనందపరచినట్టి; కీర్తిసుధాకిరణా!= కీర్తి అనెడి చంద్రుడు గలవాడా! (అమృతమయమైన కిరణాలుగల వాడు కావటంచేత సుధాకిరణుడు అనగా చంద్రుడు. చంద్రుడు క్షీర సముద్రం నుండి పుట్టి లోకాల నెట్లా ఆనందింపజేస్తాడో- అట్లే భగవంతుడి కీర్తి, వ్యాస విరచితములైన పురాణాదుల వలన అవగతమై లోకాల నానందపరుస్తుందని భావం); వినత= నమస్కరించిన వారలకు - అనగా వినమ్రులై శరణు వేడిన వారలకు; అఖిల భద్రకరణ విత్రుత= సమస్త పుభాలను చేకూర్చటంలో ఖ్యాతిగన్న; చరణా!= పాదాలు గలవాడా!

తాత్పర్యం: జనులచేత స్తుతింపబడేవాడా! వ్యాసమహముని వాక్కుఅనే అమృతసాగరం నుండి పుట్టి ఆహోదాన్ని కలిగించే కీర్తిచంద్రా! ప్రణమిల్లిన వారికి సర్వపుభాలు చేకూర్చటంలో ఖ్యాతిగన్న పాదాలు కలవాడా!

విశేషం: అలం: రూపకం. ‘వ్యాసవాగమృతనిధి’ అనేటప్పుడు ‘కీర్తి సుధాకిరణా’ అనేపుడు కూడా రూపకమనే అలంకారం. ఈ రూపకాలు పరస్పర సాపేక్షములై ఉండుటచే ఇది పరంపరిత రూపకం అని అనరాదు. కీర్తికి చంద్రుడితో అభేదం చెప్పటంలో కవిసమయ ప్రసిద్ధ సాదృశ్యం ఉండనే ఉన్నది. కాబట్టి కీర్తికి చంద్రాభేదసిద్ధిలో మొదటి రూపకం అంతగా అపేక్షితం కాదు. కాబట్టి సావయవేప్యారోప ఆ రూపాంతరస్యోపాయః, తథాపి తత్త్వారూపాతిరిక్తేన కవిసమయ సిద్ధ సాదృశ్య నాప్యారోపాంతరసిద్ధః సంభవతి’ (రస. దృతీయ రూపకాలంకారం). దీనితో వ్యాసముని

ప్రథమేత వాజ్యయాన్ని అమృత సముద్రంగా రూపీంచటంచేత ఆ వాజ్యయం అనంతం అగాధం అనీ, క్షీరసాగరాన్ని మధిస్తే అమృతకిరణాదులు వెలువడి దేవతలను అజరామరులను చేసి అనందింపజేసినట్లు ఈ వాజ్యయాన్ని మధిస్తే వెలువడిన భగవద్వ్యాగమనెడి అమృత కిరణాంచి వలన అమృతాన్ని అనగా శాశ్వతానంద రూప మోక్షాన్ని పాంచుతారనే అర్థం స్ఫురిస్తూ ఏకాంత భక్తి సాధనం అనే పరమార్థం ధ్వనింపజేస్తూ ఉన్నది.

మాలిని.

అమృతమయ విలాసా! యాగభాస్వద్విలాసా!
విమల హృదయరమ్యా! వీతరాగాది గమ్యా!
కమలభవ నమస్యా! గౌరవాధిక్య శస్యా!
శమదమ పరివర్తీ! శాశ్వతానందమూర్తి!

434

ప్రతిపదార్థం: అమృతమయ విలాసా!= అమృతమయాలైన విలాసాలు కలవాడా! (భక్తజనోద్ధరణాది భగవద్విలాసాలు అమృతత్వాన్ని ప్రసాదించే వని భావం); యాగభాస్వద్విలాసా!= యాగాలతో ప్రకాశిస్తున్న వినోదం కలవాడా! (యజ్ఞయగాది యాగశబ్దం ఉపలక్ష్మకం). వివిధ యజ్ఞయగాది ధర్మసత్త్వాలుచేత వినోదించేవాడని భావం); విమలహృదయ రమ్యా!= నిర్వలాంతఃకరణంలో రమించటానికి అనగా విలసిల్లటానికి యోగ్యుడా! (హృదయం సత్యహింసా దయాది సద్గుణాలచేత పవిత్రమైనప్పుడే భగవత్పూజ్యాత్మారం కలుగుతుందని భావం); వీతరాగాదిగమ్యా!= వీతరాగులు అనగా ముమ్ముళువులు (సాంసార వాసనలేని సర్వసంగపరిత్యాగులు) వారికి పొందదగినవాడా! (పరబ్రహ్మ స్వరూపుడని భావం); కమలభవ నమస్యా!= (కమలభవుడనగా విష్ణువూభికమలంమండి జన్మించిన చతుర్ముఖుబ్రహ్మా) ఆ బ్రహ్మదేవుడిచేత నమస్కరించదగినవాడా! (బ్రహ్మదేవుడు సృష్టాదిలో మధుకైటభులు అనే రాక్షసులచేత పీడించబడి విష్ణుభగవానుడిని తలంచి స్తుతించాడు. విష్ణువు వారిని సంహరించాడు. ఈ మధుకైటభసంహర కథ ఇక్కడ అనుసంధించుకొనాలి); గౌరవ+అధిక్యశస్యా!= పూజ్యభావమందలి ఆధిక్యంచేత ప్రశంసించదగినవాడా! (పూజార్ములైన దేవతలందరిలో సర్వోత్తముడని భావం); శమదమ పరివర్తీ!= సహనం, ఇంద్రియ నిగ్రహం - ఈ రెంటిని శమదమాలని అంటారు. ఈ పదాన్ని ఉపలక్ష్మకంగా గ్రహించటంచేత ‘శమదమ’ అనగా శమదమాది షడ్మణ సంపత్తి అని అర్థం; ఆ షడ్మణ సంపదయందే అనగా ఆ షడ్మణసంపద లున్న చోటనే ఉండేవాడా! (శమాది షడ్మణాలుగల వారికి అధీనుడా!); శాశ్వత+అనందమూర్తి!= నిత్యానంద స్వరూపుడా!

తాత్పర్యం: అమృతమయాలైన విలాసం కలవాడా! యాగాలచేత ప్రకాశించే విలాసం కలవాడా! నిర్వలహృదయం చేత రమ్యమైనవాడా! సర్వసంగపరిత్యాగులు చివరకు పొందదగినవాడా! బ్రహ్మదేవుడు నమస్కరించదగినవాడా! గౌరవాధిక్యంచేత స్తుతించదగినవాడా! శమదమాదులందు సంచరించేవాడా! నిత్యానందస్వరూపా!

గడ్డము.

జిల్ శ్రీమదుభయకవిమిత్త కొమ్మనామాత్యపుత్ర బుధారాధనవిరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతం బయిన
శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంబున ద్రోణపర్వంబునందు సర్వంబును బంచమాశాస్త్రము.

తాత్పర్యం: ఇది మంగళకరమైన ‘ఉభయ కవిమిత్త’ బిరుదాన్ని పొందినవాడు, కొమ్మనామాత్యడి పుత్రుడు, పండితులను ఆరాధించుటచేత (లేదా పండితులచేత ఆరాధించబడటం చేత) ప్రకాశించేవాడు - అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన పుభ్రప్రదమైన ఆంధ్రమహాభారతంలోని ద్రోణపర్వం ముగిసే అయిదవ అశ్వాసం.

ద్రోణపర్వంలోని అయిదవ అశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతంలోని ద్రోణపర్వం ముగిసింది.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ద్రోణ పర్వము

గద్య పద్య ప్రథమ పాద సూచి

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అ		అక్కట! పుత్ర నిన్నుగని	292	అట్టి యెడ	127
అంగద నాథు మ్రింగిన	06	అక్కట! మందభాగ్యనకు	252	అట్టి యెడ	193
అంగిరసుం డమరపతికి	387	అక్కట! రావలవదు	421	అట్టి యెడ	196
అంత	559	అక్కడ మొగమయ్య నిక్కడ	429	అట్టి యెడ	411
అంతంతం గనుంగొని	738	అక్కుమారుండును	227	అట్టి యెడ	456
అంతం పతంగుండు	133	అగణిత దుఃఖాత్మక	221	అట్టి యెడ	530
అంతకంతకుం గదిసి	365	అగునగు! మేలుమేలు!	581	అట్టి యెడ	577
అంతకు భీమసేనుడు	60	అగ్రపుష్టకంబు లర్పించి	299	అట్టి యెడఁ గర్జుండు	639
అంతకు మున్ ఘుటోత్కుచు	409	అచటి రాజలోక మగ్గరు	442	అట్టి యెడఁ గేకయ	69
అంతకు మును భగదత్తుని	114	అచటు వాసి రయంబున	218	అట్టి యెడఁ జతురంగంబులు	372
అంతటం దెలిసి యాచార్యండు	455	అచ్చట నార్పులు	534	అట్టి యెడ గాండీవముక్	354
అంతటఁ బోక రత్నమయ	438	అచ్చట సైన్యమంతయు	177	అట్టి యెడ దేవదత్తము	392
అంత నపరాహ్నాంబయ్య;	64	అచ్చటి బలములు బ్రభువులు	351	అట్టి యెడ ధృష్టధ్యమ్ముండు	693
అంత నపరాహ్నాంబయ్య	188	అచ్చోటు గదలి వివ్యచుండు	370	అట్టి యెడ నమ్మిశ్వానాథుండు	444
అంత నిలువక	402	అట ధర్మజ భీమ నకుల	457	అట్టి యెడ నాకర్ణపట్టి	612
అంత నిలువక చలంబున	447	అట్టన నేల మహాబలు	486	అట్టి యెడ నాచార్యం డాత్మ	366
అంతరంగంబునం దొక	678	అట్టి జనకు నా క్రుపద	699	అట్టి యెడ నీ కొడుకు	557
అందఱకు నన్నిరూపులై	102	అట్టి జెట్టి యనిలు	478	అట్టి యెడ వడముడి	462
అందఱును జుట్టుముట్టి	433	అట్టియెడ నాచార్యం డసమాన	49	అట్టి యెడ సుభాషండు	82
అందఱు నొక్క మొగంబై	392	అట్టి యెడ నాచార్యం డసమాన	05	అట్టి యెడ సౌమదత్తుండు	594
అందు వలపట సింధు	43	అట్టి యెడ	18	అట్టి సంకుల సమరంబున	363
అంబళ్ళ విదేశా పొండాది	17	అట్టి యెడ	58	అట్టి సమయంబున	94
అకట! యజాతశత్రువు డను	36	అట్టి యెడ	61	అట్లు కాక యనుటయుఁ	541
అక్కట! తప్పు దలంచితి	255	అట్టి యెడ			

అట్లనుగ్రహించిన	310	అతండు ప్రథమండైన	657	అది యట్లుండె; నా కర్ణాని	480
అట్లయిన వీఁ డబీమన్య	618	అతండు మాయావి యగుట	124	అది యట్లుండె నొక్కహితంబు	358
అట్లాచార్యండు పురికొల్పినం	554	అతండు రుద్రవరాను	265	అది యట్లుండె మహితాత్ము	225
అట్లుంగాక	290	అతండు సూవె కౌరవ	705	అదియునుంగాక	706
అట్లు కురురాజు నొచ్చిన	108	అతండందఱ మార్గణములు	153	అది యెట్లుంటేని	114
అట్లు గడంగి	152	అతండందఱ విశిఖముగైలు	183	అది యెయ్యది యంటేని	528
అట్లు గడఁగు కౌరవానీకములఁ	703	అతఁ డట్ల చేయ నబ్బలమతి	446	అది రవి గ్రుంకుటగాఁ	529
అట్లు గసిమసంగి కిరిటి	89	అతండతని తోడ	226	అది సూతనందనుఁడు	497
అట్లు గాసిఠై కోపించి	450	అతండు గని గంధమాల్యార్పిత	529	అదె పట్టువడియె	70
అట్లు చొచ్చు వివ్యచ్చుం	349	అతండు నీ తొమ్ము ద్రోక్షిన	712	అదె పార్చుఁడు దన మునుమున	618
అట్లు దమలోనఁ	287	అతండునుం బోరి పోరి	549	అద్దేవు నుద్దేశించి	218
అట్లు దార్శని అర్క ప్రతాపు	479	అతండు మాయాబలోధ్యతి	407	అధిక తపంబున నగ్ని	237
అట్లు నీ యొడలుండ దేని	499	అతండోకటిఠైన నే నే గతి	415	అధిప! చెప్పేద నీకు	329
అట్లు పాండవ బలంబులు	538	అతనీ గూల్చె మద్దేపుఁ	609	అధిషతియు నష్టగురుఁడు	594
అట్లు బెట్టేసిన వాసవి	156	అతని కడ నుండి యమ్ముహీఁ	211	అధిప! నీయోధులయందు	21
అట్లు భీషణమగు నర్జు	390	అతని చాపంబుఁగుంతీ	459	అధిప! సర్వాప్రమాత్రిఠై	388
అట్లు మర్దించి మగుడు	246	అతనితో ధృతరాప్టు	245	అనఘు! నిన్న శిష్యుడును	705
అట్లు విచ్చియుం గూడుకొని	395	అతని దిక్కును జూడక	187	అనఘువిచార! నీవరయు	214
అట్లు సంధ్యాసమయ	567	అతని పడుట గనుంగాని	112	అనఘు! సంశ్ఫుక హాననంబు	264
అట్లు సని యుధిష్ఠిరుండు	598	అతని వధంబునకై పాంచాల	690	అనఘు! సరిత్పుతుండు	07
అట్లు సేనాధిపత్యంబు	35	అతని శరాసనంబును	355	అనఘుని ధర్మసందనుని	163
అడరి నరేంద్ర కోటి	155	అతని సుతుం డులుకుడు	621	అనల శిఖవోని నారసమున	577
అడరి యా దివసము	685	అతి కోలాహాల వికల	95	అనలశిఖా సదృశములగు	720
అడరెదు నిద్రాభరమునఁ	661	అతి తీవ్రమైన సీదగు	271	అన విని కర్ణుడిట్లనియె	555
అడవుల దవళిభి	26	అతిలోక పరాక్రమనిధి	28	అన విని ధృతరాప్టుండిట్లను	118
అడవుల నుండు తాపసుల	707	అత్తణీఁ గర్జువిల్లును	483	అన విని మేను వెంచి	67
అడుకులు దిన్నట్లగునే?	452	అదలిచి లక్ష్మీఁండు	181	అన విని యాంబికేయుఁడు	156
అడ్డుపడి గురుఁండు	342	అది ఆర్ధచంద్రసాయక	524	అన విని సూతసూనుఁడు	170
అతండందఱ కన్నిరూపులై	128	అది క్రమంబునం జూచెద;	303	అన విని సూతసూనుఁడు	190
అతండు కేతనంబునకుం	497	అది యగుసైనను	417	అనవుడు	135
అతండును	343	అది యట్లుండె	328	అనవుడు	580
అతండును గోపాటోపంబున	619	అది యట్లుండె	501	అనవుడు గర్జుఁ డిట్లులను	582

అనవడు గ్రీడి నీదు	344	అని చెప్పేనట్లు గావున	653	అనిన విని యతం డతని
అనవడు ధర్మాత్మజు	427	అని తెంపునేసి	553	అనిన విని యబ్బాప్పాక
అనవడు నతం డట్లకాక	422	అని దూతినం గృష్ణుడు	122	అనిన విని యతందు ముకుందు
అనవడు నతం దమ్మహీపతి	513	అనినం గోపించి	707	అనిన విని యతందు కర్ణ
అనవడు నమ్మనుజపతికి	08	అనినం బ్రీతి చేతస్యులగుచు	308	అనిన విని యత్తపోధనుండు
అనవడు నల్లనప్పి	147	అనిన గాంగేయుండు	16	అనిన విని యభిమన్యం
అనవడు నాంబికేయుం	114	అనిన ధృష్టద్యుమ్ము పలుకుల	467	అనిన విని యమ్మనుజపతి
అనవడు నాంబికేయుండు	480	అనిన చ్యాతుండది	306	అనిన విని యమ్మనుజపతికి
అనవడు నాతు డిట్టులను	107	అనిన నట్లకాకయని	115	అనిన విని యమ్మపోత్యండు
అనవడు నాతు డిట్టులను	473	అనిన నట్లచేసె	334	అనిన విని యశ్వత్థమ
అనవడు నాతు డిట్టులను	475	అనిన నతండిట్లను	19	అనిన విని యాంబికేయుండు
అనవడు నాతు డిట్టునియె	465	అనిన నతనికి సంజయుం	494	అనిన విని యాంబికేయుండు
అనవడు నాతు డిట్టులను	478	అనిన నమ్మనుజవల్లభనకు	181	అనిన విని యాచార్యం
అనవడు నాతు డిట్టును	540	అనిన నమ్మహీపతికి	650	అనిన విని వారలందఱు
అనవడు నా సూతసందనుం	410	అనిన నోడఁ బడి	78	అనిన విని సంజయుం
అనవడు భీము డిట్టులను	144	అనిన వెలుకఁ బాటి	160	అనిన విని సాత్యకి
అనవడు వాఁడు నగుచు	445	అనిన భీముడిట్టులనియో	466	అనిన విని సుశర్మ
అనవడు శినిపుంగవుం	419	అనిన విని కర్ణం డతని	103	అనిన విని సూతసుతుఁ
అనవడు సంజయుం	169	అనిన విని కుటీలంబగు		245
అనవడు సవిశేష కల్పితం	467	అనిన విని కెంపు	405	అనిన విని సూతసూను
అనవడు సూతసూనుం	431	అనిన విని గురుండ	135	అనిన వెలుకఁ బాటి
అనిబడిన రాచకొడుకుల	489	అనిన విని జనార్థనుండు	718	అనిన సంజయుడిట్టును
అని అడిగిన నా సూత	287	అనిన విని ధర్మనందనుం	144	అనిన సాత్యవతేయు
అని అడిగిన నమ్మహీష్వరునకు	320	అనిన విని ధర్మసూనుఁడు	146	అనిన సూతనందనుం
అని అడుగుటయు	316	అనిన విని ధృతరాష్ట్రం డిట్లను	479	అని నారదుండు
అని కోరుటయు	36	అనిన విని ధృతరాష్ట్రం డట్టి	559	అని పగతుర యుత్సాహం
అని కౌరవులును దక్కటి	07	అనిన విని ధృతరాష్ట్రండు	486	అని పనవి వనట
అని చుట్టునున్న రాజుల	276	అనిన విని నవ్వి నాతో	506	అని పనిచె నట్టియెడ
అని చెప్పి ఘుటోత్సమం	625	అనిన విని మనవారలందఱు	662	అని పలికి
అని చెప్పిన	243	అనిన విని మునీశ్వరుం	207	అని పలికి కార్యదాహంబున
అని చెప్పిన యమ్మాటలు	651	అనిన విని మృత్యుదేవత	216	అని పలికి గాఢ నిశ్చయమున
అనిచెప్పి సంజయుఁడు	113	అనిన విని యతండమ్యతు	624	అని పలికి తన సారథిం

అని పలికి తొలగిపోవుట	428	అని పాంచాలవరుండగు	78	అని యడిగిన నతం	696
అని పలికి ధృష్టయుమ్మాదులం	653	అని పెక్కు భంగులం జెప్పిన	382	అని యడిగిన నమ్మునుజ	723
అని పలికినం బీత చేతస్యుండై	24	అని పెక్కుమాటలాడిన	16	అని యడిగిన నమ్మైహా	645
అని పలికిన విని యుధిష్ఠిరుండు	41	అని పెలుచం బలికి	270	అని యడిగిన నా సూత	287
అని పలికిన శినివరుండు	713	అని ప్రశంసించి కవ్యాడి	741	అని యడుగుటయు	743
అని పలికి నిట్టార్పు నిగిడించి	254	అని ప్రార్థించుచు దైవంబుల	300	అని యతని జత్తుదేశంబున	163
అని పలికి నియతుండయి	716	అని బరవసంబు సేసిన	83	అని యనేకప్రకారంబులం	291
అని పలికి పతికి	188	అని బరవసంబు సేసి, శంఖం	719	అని యప్పాంచాల బలంబు	667
అని పలికి పారావత	80	అని బహుప్రకారంబులం	296	అని యవ్వలను సూపి	571
అని పలికి పార్థం	384	అని బహువిధంబుల	464	అని యట్లు దన్ను నిందించు	386
అని పలికి బరవసంబు	201	అని భంగించి యూర్పులు	263	అని యవ్విధంబున సల్లాపం	286
అని పలికి మఱియుఁ	258	అని మఱియు ననేక	206	అని యుబ్యచుండి; రివ్విధం	44
అని పలికి మఱియును	583	అని మఱియు ననేక	253	అని యూఱిడిల్లఁ బలికిన	278
అని పలికి మఱియు నిట్టును	702	అని మఱియు ననేక	311	అనియె; ధనంజయుండును	626
అని పలికి యర్షునుం డున్న	443	అని మఱియు ననేక	545	అనియె నట్లయ్యరువురు	506
అని పలికి యసురవరుం	628	అని మఱియు ననేక భంగుల	733	అనియె నట్లయ్యరువురు	592
అని పలికి యార్పి	162	అని మఱియును	81	అనియె ననుడు సంజయున	709
అని పలికి యట్లనియె;	330	అని మఱియును	260	అని రథంబు పెలుచు	657
అని పలికి యిరుసులంతలు	570	అని మఱియును	499	అని రాథేయుండు పాండు	44
అని పలికి వాని యాలాపంబు	148	అని మాము బలుకు పలుకులు	584	అనిలతనూజు బాణముల	521
అని పలికి వారలలో	378	అనిమిషదైత్య కింపురుషు	269	అనిలతనూజు లావు	294
అని పలికి వాలుటమ్ములు	125	అనిమిష నదీతనూజుఁడు	02	అనిలసుతుండు సాత్యకి	173
అని పలికి సాత్యకి	506	అనిమిషనాథుడిచ్చిన	657	అనిలాత్మంబు ప్రయోగించిన	88
అని పలికి స్వప్సంబున	325	అనిమిషాసుర యుద్ధమున	235	అని వాసుదేవు జాపిన	544
అని పలికి దదనంతరంబ	246	అని మెన దేవదానవుల	682	అని వితర్పించి వివ్యమ్మండు	115
అని పలికి నట్లియెడ	322	అని యంత కంత కగ్గలించుచు	261	అని వీడనాడి వెండియు	551
అని పలికి నట్లియెడు	500	అని యక్కూరవ శైవ్యము	662	అని వెండియు	22
అని పలికి నప్పుడు	707	అని యగ్గించుచు సింధు	379	అని వెండియు	274
అని పలుకుచు నీకొడుకు	339	అని యగ్గించే జారణ	366	అని వెండియు	299
అని పలుకు నంతకుం	104	అని యగ్గించే; నాసమయం	271	అని వెండియు	582
అని పలుకుమాటలాడి	29	అని యడులూని పాగిలి	27	అని వెండియు	625
అని పలుకుమాటలాడుటయు	487	అని యడిగిన జనమేజయు	02	అని వెండియు	650

అని వెచ్చనూర్చి యుండు	34	అనుటయు నయ్యచ్చుతుం	647	అప్పుడ్డనుజని తనయుం	568
అని వెస నాదివ్య శరం	388	అనుటయు నయ్యధిష్టిరుండు	77	అప్పుడ్మేళటి మగండు	470
అని వేడికొనిన నయ్యందఱం	23	అనుటయు నాంబికేయుండు	478	అప్పు డశ్శతామ నవ్వుచు	573
అని సంశాపంబులు పలికి	75	అనుటయు నా సూతనందనుం	329	అప్పు డశ్శతామ యఱువది	500
అని సవినయంబుగా	304	అనుటయు నా సూత	710	అప్పు డాలోకించి	110
అని సాంపు వినియు	60	అనుటయుఁ బారాశర్యండు	209	అప్పు డాలోకించి ధృష్టమ్యమ్ముం	454
అని హాతోపదేశంబు సేసి	658	అనుటయుఁ సంజయుఁ	159	అప్పుడు	45
అనుచుం జీరనడచి	81	అనుటయు సంజయుం	397	అప్పుడు	49
అనుచుండి రప్పుడు	677	అనుటయు హారి ధర్మతనూ	322	అప్పుడు	156
అనుచుఁ గ్రారంబులగు	385	అనుడుఁ గృపాచార్యం	584	అప్పుడు	335
అనుచుం గొలువు	273	అనుడు నతుఁ డవ్విభునికి	449	అప్పుడు	434
అనుచుఁ జదికిలంబడి	252	అనుడు నతుడు నవ్వుచు	79	అప్పుడు	448
అనుచుఁ దనయరదం	151	అనుఁడు నతుడు సాలు	516	అప్పుడు	492
అనుచు నచట నుస్సు	22	అనుడు నమ్మేదైనీపు	397	అప్పుడు	523
అనుచు నతని నిరాయుధం	722	అనుడు నుఢత మందస్క్రితా	540	అప్పుడు	561
అనుచు నయ్యాచార్యమైఁ	681	అనుడు బాలిపులైన	38	అప్పుడు	644
అనుచు నాక్షఫ్సుల	379	అనుడుఁ బిస్సనవ్వోలయుగ	340	అప్పుడు	689
అనుచు నీ యోధవీరులందఱు	377	అనునెడుఁ బాండవసేనలు	556	అప్పుడు	697
అనుచు నుత్సాహా రహితంబైన	547	అనునెడ భూరిశ్రవసుం	508	అప్పుడు కృపాచార్యం	587
అనుచు మురారిఁ జూచుట	117	అను నెలుంగులు నింగిముట్ట	128	అప్పుడు చేకితాముడు	462
అనుచు వినతుండగుటయు	223	అనుపమ హితవిద్య	138	అప్పుడు దన్నుం దాన	10
అనుచు సంభ్రమాకుల	70	అను పలుకులు నీ యోధులు	378	అప్పుడు ధృష్టమ్యమ్ముడు	52
అనుటయు నర్జునుం	40	అనుమతుడై విజయుం	341	అప్పుడు పాండవయోధు	68
అనుటయుఁ గురురాజు	21	అన్వయంబు పలికి బ్రదికెద	715	అప్పుడు భీష్ములేమి	05
అనుటయు గురునందనుఁ	588	అన్వయ భయము నాజి	687	అప్పుడు రెండు దెఱంగుల	672
అనుటయు ధృతరాష్ట్రుం	337	అన్వగుమోమును, నత్తెలి	251	అప్పుడు వినియును	410
అనుటయు ధృతరాష్ట్రుడు	517	అన్వరపతి నరకంబునం	511	అప్పుడు వేగులవారలు	272
అనుటయు నగ్గరుం	359	అన్ని విధంబులం బఱీచి	550	అప్పుడు శ్రతుంజయుండును	493
అనుటయు నతండు	453	అన్య చాపహస్తుడై	97	అప్పుడు శారి పార్థవకు	121
అనుటయు నమ్మానవపతికి	141	అపుడు నీ యగ్రనందనుఁ	19	అప్పుడు సంశ్ఠకులు	127
అనుటయు నమ్మానవపతికి	364	అపులుకులు సహింపక	367	అప్పుడు సత్యరుండై	530
అనుటయు నమ్మునీ ప్రవరు	224	అప్పు డక్కురుపతి	585	అప్పురుముఁ డెవ్వుడో యని	739

అబ్యాలుండు	198	అయ్యెడ ఫేచరులకు	397	అలిగి గురుండు ధర్మజు	399
అభవు డిట్టు లనియె	213	అరదంబు డిగ్గి తొలంగి	729	అలిగి గురుండు శక్తి	441
అభిమన్యండును భండనంబున	223	అరదంబులు మొదలగు	87	అలిగి దశార్థ భూరమణు	110
అభిమన్యదీల్ని నర్జును	298	అరదము డిగ్గి తీవ్రగమనా	370	అలిగిన గాండీని యమ్ము	336
అభిమణి సంవృతములగు	174	అరదము డిగ్గి యప్పటు	471	అలిగి నరుండు భీముండు	594
అమర కిరీట కోటి	744	అరదము షైకి దాటి	693	అలిగి బాణశతంబున	495
అమరందితనూజు	03	అరదము మొదలైన	633	అలిగి యవుడు గఱచి	389
అమృతమయమగు నుల్ల	312	అరదములు చిత్రగతులం	491	అలిగి వెడవాతియమ్మున	613
అమృతమయ విలాసా! యాగ	745	అరయఁగ బంధు కోటులకు	17	అలుఁగు చెక్కులుగాఁ జేసి	363
అమ్మనుజవిభుల బహుల	179	అరిగి తురగముల	477	అలుఁగు ఉమ్ముల దాకేన	119
అమృతహోరున కనతి	333	అరుగఁగ సుదర్శనుండను	444	అలుకొందు మనముతో	110
అమృతహోపతి య మృహాత్ము	545	అరుణాశ్వములు రుచిర	18	అవధరింపు మహాత్మ!	738
అమృతహోగ్ర సముద్రతిం	562	అరుల కథేద్యం బగు	554	అవధానాయత్తంబుగు	229
అమృతహోత్పాతములకు	45	అరులు మనమీద నురవడి	707	అవుడు గఱచి యొట్టునగు	267
అమృతిసుతుఁ డేపున	606	అర్జునుండతని సేడమ్ముల	351	అవ్యక్త మప్రమేయము	310
అమృతకుండుండు గ్రోత్తమై	288	అర్జునుండను పర్జన్ము	355	అవ్యలి పైనికులడలఁగ	284
అమృతహరూరుండు మటియుం	508	అర్జునుఁ జంపుదు మతని	74	అవ్యధం బద్దివ్యాప్త	310
అమృతియు సూతుఁడీల్లుటయు	60	అర్జునుఁడాంటి వోయెనని	463	అవ్యధమునఁ బల్చి	456
అమైటి విలుకాని వంచించి	347	అర్జును ప్రతిని చిత్రంబున	323	అవ్యధంబున గృహాశ్వత్తామ	527
అమైసునసాచ్చు చొప్పు	249	అట్టి విశ్వాసుం డాదిగాఁ	233	అశని కరణి వచ్చి	351
అయ్యంగరాజు తోడం గయ్యము	485	అటీ ముటీఁ ట్రెచ్చో దేరులు	389	అశ్వత్తామ సచ్చెనని	683
అయ్యవసరంబున	55	అటీముటి నిరుపుర	490	అశ్వసుభట తతుల	93
అయ్యవసరంబున విరాటుండును	59	అటీముటి నొండొరు ప్రేసిన	62	అష్టమయమునకు మును	279
అయ్యవసరంబున	62	అటీముటి ప్రేసినఁ బలకం	58	అప్రతిశప్తంబుల నధికుండు	27
అయ్యవసరంబున నా షైన్యంబుల	70	అఱువది యఱువదియుమ్ముల	523	ఆ	
అయ్యవసరంబున నీ యోధు	334	అలఘు తపంబులం	295		
అయ్యవసరంబున	360	అలఘుబలుఁడు కైనేయుఁడు	415	అగ్నేయాప్రము ద్రోణదేసిన	367
అయ్యవసరంబున	362	అలఘువిచార! యట్ల	304	ఆ చక్రం బ ట్లుయిన	406
అయ్యవసరంబున సింధురాజ	390	అలరు మొగముతోడ	248	ఆచార్యపుత్రు నష్టప్రభావం	388
అయ్యవసరంబున సోమదత్తుండు	565	అలవి యొఱుంగ కిమ్ముయి	40	ఆతండు ప్రీతుండయ్య	521
అయ్యవసరంబున దశరథ	578	అలవు జలంబు శౌర్యమును	260	ఆతడట్ల చేయ నరవాయి	116
అయ్యరుపురు నక్కజం బగు	620	అలిగి కృష్ణతమ్ముఁ డతని	457	ఆతఁడు వాతినం దెరలు	125

ఆతనిఁ జూచి కన్నగవ	485	ఆలోనన భోజపతిన్	433	ఇంత వట్టును వెలారింతు	520
ఆతనికి సంజయుం	518	ఆలోనన సూతసూనుండు	484	ఇక్కడఁ గృష్ణుల తేజము	443
ఆతని వెనుకొన నాచార్య	98	ఆలోన సైంధవుండు	57	ఇక్కడ భారద్వాజిండు	136
ఆదికి నాది లోకముల	739	ఆ విక్రమంబు వీక్షించి	636	ఇటు దగునయ్య శారులకు	258
ఆదిదేషుండైన యవ్విష్ణు	730	ఆ విజయుఁడు గర్జుని విలు	523	ఇట్టు లోండోంటిఁ గదియంగ	45
ఆ ధర్మసందనుఁడు	558	ఆ వృద్ధక్షత్తు తపము	539	ఇట్లడరి విధాత్ర	63
ఆ ధర్మసూనుఁ గయ్యంబునుఁ	37	ఆ వృద్ధ క్షత్తుండు శమంత	532	ఇట్లత్యాశ్వరకరణ	531
ఆననంబునుఁ గ్రోధ	480	ఆ వెలుఁగు గనువెలుంగు	34	ఇట్లనయ్ బేద్యం బగు	149
ఆననములు వెలవెల్లం	249	ఆ శిఖండియు నీవు	711	ఇట్లభిమన్యుఁడు మడిసె	179
ఆ నరుఁ డెస్యుడు మము	73	ఆ సంకుల సమరంబున	397	ఇట్లప్పుహోముని సనుటయు	659
ఆ నరు నేనోకండన	16	ఆ సంరంభంబు సూచి	722	ఇట్లర్జునపుత్తుండు	178
ఆ నినదంబు సాంద్రముగ	81	ఆ సంశ్పకులలో దండిమగలు	456	ఇట్లసురబలంబు	572
ఆపద ముట్టిన యొడ	380	ఆ సభఁ బాంచాలి గాసిసేయుఁగ	717	ఇట్లవంతీశ్వరు లురవడించి	368
ఆ పాపాత్ములు తమలోనం	228	ఆ సభ నీపును మీ దుశ్శాసను	550	ఇట్లింద్రప్సాత్రుండు గోసలేంద్రునిం	185
ఆ పార్థుడు గోపానల	86	ఆ సమయంబునం గడగి	194	ఇట్లు కాంబోజపతి వడుట	352
ఆ ఫల్గునుండు పాదచారిఠై	372	ఆ సమయంబునం జేడ్పడి	176	ఇట్లు కృతపర్మ విరథుండైన	435
ఆ బ్రహ్మత్తుంబుచేత	728	ఆ సమయంబునం బాంచాల	463	ఇట్లు కృపాచార్యండు	539
ఆభీలతఁ గర్జుని	495	ఆ సమయంబున	108	ఇట్లు గడంగినం బ్రత్యాంశి	585
ఆ మనజపతికి నశ్చత్తాము	724	ఆ సమయంబున	153	ఇట్లు గద్దుంచి పైపై	490
ఆ మోము నా భుజంబులు	413	ఆ సమయంబున	199	ఇట్లు గనుపుకొట్టు	336
ఆ యిరుపురతో నజ్జన నాయకు	477	ఆ సమయంబున ధర్మజ	367	ఇట్లు గెలిచి వచ్చియు	615
ఆయువును బుణ్యమును	241	ఆ సమయంబున నతని	426	ఇట్లు గోవిందునకుఁ గుసుమా	211
ఆ రథము కెలన నుజ్ఞుల	42	ఆ సమయంబున నప్పిటి	298	ఇట్లు ఘటోత్పచుండు వడిన	351
ఆ రథికపరుండును	440	ఆ సమయంబున నశ్చత్తాము	393	ఇట్లు చతుర్ధశ సహాప్ర	645
ఆ రథికు లోక్కమెగి	395	ఆ సమయంబున నుభరు	663	ఇట్లు చేకితానుం	115
ఆ రాజు వరుళి తనయుం	350	ఆ సమయంబున బకుని	631	ఇట్లు దంతిని భగదత్తునిం	462
ఆర్పి నెత్తురుట్ట నమ్మపుష్టకము	628	ఆ సమయంబున సుయోధనుం	525	ఇట్లు దటిమెనేని యిష్పుడ	123
అఱుమ్ము లతని మేనం	428	ఆసీనుండై యాతండు	32	ఇట్లు దలఁ దునుముటయు	624
ఆలోనన మెఱుగారెడు	461	అస్తిక చేతస్పుహితా! కౌసుభ	535	ఇట్లు దలపడి శల్యసమీర	369
ఆలోచన యా రథికుని	495			ఇట్లు దాటియతనిపై	61
ఆ లోన	191			ఇట్లు దుశ్శాసనుండు దలపడి	131
ఆలోన నతని రథచోదకుండు	442	ఇంతకు మున్సు నీజనకుఁ	187	ఇట్లు దెలివొంది యొండొరులం	338
ఆలోనన తెలిసి మెఱుగు	604	ఇంతి నీ కథర్మమేల యయ్యెడు? 219		ఇట్లు దొడంగి యయ్యరువురు	82

ఇట్లు ద్రుమసేనుండు సచ్చినం	617	ఇట్లు వాటి చిత్రసేను	439	ఇత్తెఱంగున	390
ఇట్లు ద్రోణుండు బరవసంబు	361	ఇట్లు విగతసాధనుం జేసి	461	ఇత్తెఱంగునం గురుబలంబు	703
ఇట్లు ద్రోణుండు బరవసంబు	412	ఇట్లు వికలసాధనుం డై	173	ఇత్తెఱంగునం జేయి	88
ఇట్లు ధర్మజుని యొద్దువాసి	78	ఇట్లు విరథుండయి	407	ఇత్తెఱంగునం దునిమి	101
ఇట్లుధ్యతుండై యగ్గరుండు	67	ఇట్లు విరథుండును	389	ఇత్తెఱంగునం దునిమి	694
ఇట్లు నారాయణమారుత	354	ఇట్లు వివ్యచ్ఛుండు పేర్చిన	622	ఇత్తెఱంగునం దెరలుచుం	396
ఇట్లు నిలువరించి నిటలంబున	469	ఇట్లు వీర్కేతుడు వడినం	454	ఇత్తెఱంగునం దేరిషయిఁ	440
ఇట్లు పరవశుండైనఁ	267	ఇట్లు వృషసేను నరదంబు	175	ఇత్తెఱంగునం బాతీన	449
ఇట్లు పాండవ బలంబులు	105	ఇట్లు శిఖండి గండడంగి	434	ఇత్తెఱంగునఁ గర్జుండు	608
ఇట్లు పాండవాగ్రజాండు	401	ఇట్లు శినిషుంగపుండు	364	ఇత్తెఱంగున గెలుపోటమి	678
ఇట్లు పురంబు వెడలి	09	ఇట్లు శిబిరంబునను	39	ఇత్తెఱంగున ద్రోణాచార్యం	356
ఇట్లు పూర్వవైరంబు దలంచి	186	ఇట్లు శిబిరంబున నుండి	03	ఇత్తెఱంగున నెతే గలిగి	669
ఇట్లు పెక్కండ్రోక్కపెట్ట	394	ఇట్లు శౌర్యసారసంపాదిత	200	ఇత్తెఱంగున నేయుటయు	341
ఇట్లు పెద్దయుంబోద్దు	62	ఇట్లు సదృశంబులగు	676	ఇత్తెఱంగున సింధురాజు	174
ఇట్లు ప్రచండమూర్ఖుమై	526	ఇట్లు సస్వర్దులై వెడలి	05	ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర	138
ఇట్లు ప్రశామిల్లిన	543	ఇట్లు సమ్మతించి	687	ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర	318
ఇట్లు ప్రశయ సమయ	167	ఇట్లు సహదేవుం బొదివి	607	ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర	424
ఇట్లు ప్రశామండై కామినీ	664	ఇట్లు సాత్కా చేతం జచ్చిన	604	ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర	536
ఇట్లు బాణజాలంబు	427	ఇట్లు సింహానాద మిచ్చిన	473	ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర	746
ఇట్లు భయభ్రాంతులైన	83	ఇట్లు సువిహిత సంధానుండై	678	ఇదె యొక పిన్నవాఁ డడరి	146
ఇట్లు భవదాత్మజుండు	485	ఇట్లు సేదదీర్చి	375	ఇన తనయ సహిత	306
ఇట్లు భీకర ప్రాముర్ఖావంబైన	716	ఇట్లు సేయఁ జాలవైతేని	453	ఇన మండలంబు మఱువడ	528
ఇట్లు భీమసేనునేపు	113	ఇట్లు సేయ వైతినేని	269	ఇనుఁ డస్తమింపకుండఁగ	302
ఇట్లు భోజపతిం గ్రూర	348	ఇట్లు సాభద్రుఁ జెనయం	151	ఇనుఁ గబళించు రాహుక్రియ	162
ఇట్లు మండల ప్రచార	85	ఇట్లు హర్షిక్యు బలువిడి	432	ఇబ్బంగి సుభయవైనికులును	91
ఇట్లు మనస్మాన్యంబు	109	ఇల్లోక్కోహించీ బలిక్కయం	574	ఇమ్మహిష్మంబుఁ గడిమమైఁ	721
ఇట్లు మత్స్యానుజాండు దాకిన	609	ఇల్లోపు మెఱయ నిరువరుం	633	ఇమ్మహిష్మంబుఁ గృతార్థంబైన	85
ఇట్లు మాయగైకొని	637	ఇల్లోయు నా సూతనందను	496	ఇమ్మయిఁ బాలుఁడొక్కరుఁడ	166
ఇట్లు మార్గొనుటయును	351	ఇతడున్నయంతోపును	78	ఇమ్మయిఁదమ్మునిఁ దునుము	355
ఇట్లు మూకలంగలంచి	166	ఇతడు వడిన ప్రజ విచ్చును;	382	ఇమ్మయిఁ నద్యుతపిక్రమంబున	180
ఇట్లు మూర్ఖీల్లిన దుశ్శాసను	164	ఇతనికి నితండ యితనికి	61	ఇమ్మయిఁ బాలుఁడొక్కరుఁడ	320
ఇట్లు మూర్ఖీల్లటయు	558	ఇతని వధియించుటకు	597	ఇమ్మయిఁ వేగినఁ బాండవు	411
ఇట్లు మేలుకని తగు తెఱింగు	320	ఇత్తెఱంగున	196	ఇరువది యొవురు పాంచాలురు	238
ఇట్లు వరుణాతనయుండు	351	ఇత్తెఱంగున	371	ఇరువది యొవురు పరిణాత	

ఇరువాగును దార్జొని	91	ఇవ్విధంబున విరాటట్రుపదులు	671	ఎ	
ఇరువే యుద్ధట రథముల	83	ఇవ్విధంబున వెండియుం	446	ఎక్కుటి పోరె; రుద్రునకు	328
ఇలయును నింగియు సద్రువం	703	ఇవ్విధంబున వైరివథం	593	ఎక్కుటెక్కుటి పెనగిన	59
ఇవ్విధంబున	370	ఇవ్విధంబున సంకులసమరంబు	336	ఎక్కుడి తండ్రివి? నీవే	570
ఇవ్విధంబున	620	ఇవ్విధంబున షైన్యంబులు	167	ఎచట నున్న వాడవే?	88
ఇవ్విధంబునం గడంగిన	437	ఇవ్విధంబున షైన్యంబు	345	ఎటువోవ చుచ్చు? నిను	453
ఇవ్విధంబునం గుంభ	342	ఇవ్విధమున షైంధవుడా	538	ఎడగని యుబ్బలంబు	371
ఇవ్విధంబునఁ గృహ్ణశ్శత్మమ	527	ఇవ్విధమున షైంధవుతలఁ	533	ఎడగని వాలు బల్లెమున	192
ఇవ్విధంబునం దొడంగి	47	ఈ		ఎత్తెఱంగునం జేసినను	735
ఇవ్విధంబునం బలుకుటయు	688	ఈతడు మీకు నాపదల	381	ఎదుర నుండ వెఱచి	506
ఇవ్విధంబునం బాండవాగ్రజం	100	ఈ తల పుడమిం బడనీ	532	ఎనిమిది తునియులుగా	482
ఇవ్విధంబునఁ గదిసి	195	ఈ ప్రతిన యొట్టి తెఱగున	285	ఎప్పాట నెవ్వరికి విధి	208
ఇవ్విధంబునఁ గురుసేనం	373	ఈ భంగి నీవడంగుట	475	ఎత్తేగినఁ జేరచు; చేరుట	381
ఇవ్విధంబునఁ దన చేరువకుం	451	ఈ మేలు ప్రజ కొనర్చిన	247	ఎతుగవలయుదాని నెతేగి	259
ఇవ్విధంబున ధనురాచార్య	472	ఈ యథర్గంబునకు వెఱతు;	217	ఎలమిఁ జెలంగు కృష్ణుల	383
ఇవ్విధంబున నడ్డపడి	172	ఈ యుతిహసం బాయువు	223	ఎలమిఁ దేరిమీద నిలుచుండి	529
ఇవ్విధంబున నత్తుపస్వి	243	ఈ యొడ్డు భేదింప నేమెవ్వరము	143	ఎల్ల దివ్య బాణంబులు	728
ఇవ్విధంబున నయ్యాధ	153	ఈలోక మెల్లు బాడిల్లును	294	ఎల్లభంగుల రాజరక్షణార్థంబు	327
ఇవ్విధంబున నరిగి	248	ఈసును రోసముఁ గల దు	203	ఎల్లభంగుల రాజరక్షణార్థంబు	417
ఇవ్విధంబున నశ్శకుండు	154	ఈ సేనల భేదించి భుజా	420	ఎల్లి సచూచరములగు	302
ఇవ్విధంబున నశ్శత్మమ	721	ఉ		ఎవ్వడు దెరలెనో? తిరుగక	30
ఇవ్విధంబున నసమ సమర	90	ఉక్కును నప్పుబలము	262	ఎవ్వరికేని నిలువరింప	681
ఇవ్విధంబున నాలీంగనంబు	543	ఉదయధరణీధరంబుషై	321	ఎవ్వరి నెట్లు సేసెదనో	135
ఇవ్విధంబున నిజరథంబు	443	ఉన్న సమయంబున లజ్జ	72	వ	
ఇవ్విధంబున నుత్తపొజని	348	ఉభయ బలంబులు బురికొని	132	ఏచి కురుకుమారు లేవుర	488
ఇవ్విధంబున నుఱువుడ	354	ఉభయ బలంబులు బురికొని	362	ఏచి ధృష్టద్యుమ్యుఁ డాచార్య	616
ఇవ్విధంబున మన దిక్కును	405	ఉరగాంగన నలీఁ బట్టెడు	59	ఏచిన రథికవరులు	52
ఇవ్విధంబున రాథేయుండు	644	ఉరవడిఁ దాకుటయును	561	ఏచి నరునకు సాహార్య	516
ఇవ్విధంబున రాథేయుం	587	ఉలక యురంబు బాహువులు	182	ఏడుదీషుల యందు	231
ఇవ్విధంబున రౌద్రరసంబు	368	ఉలుముచు నెల్లెడం	30	ఏను జయద్రథుం జంపుటకుం	281
ఇవ్విధంబున విజ్యంభించి	86	ఊ		ఏను నిలిచినట్ల కా నూఅడిల్లు	326
ఇవ్విధంబున విజ్యంభించి	623	ఊరక బరవంబు తెఱంగు	488	ఏను నిలిచినట్ల కా నూఅడిల్లు	417
ఇవ్విధంబున విరటుండు	610				

ఏ నొకరుండనే తనకు	273	క	కమలాసమని యిందియముల	215	
ఏ మనుసంధించిన పనికి	219	కంకటము దూఱి యంగంబు	155	కయ్యంబు సేయ నందు	613
ఏమి యువరాజ విభునకు	451	కటకట పేరిన పెసైత్తుట	256	కరములు నిగుడఁగ	343
ఏమిర కర్ణ! భీము నటు	519	కడంగి రంతు గురుపతి	380	కరవాలంబున వైచి	497
ఏము గలంగిన యప్పుడు	465	కడక సైష్టనిచెల్పుఁ దాల్ప	587	కరి కళేబరములు	197
ఏము వెండియు నా కర్ణుని	651	కడచి కాంభోజసైన్యంబు	348	కరిగాత్రంబుల ఫోటుంగ	64
ఏ వీరునకైనను నిది	366	కడుఁ గూర్చుఁ గవ్యడికి	301	కరి ఘటలు దురగముల	91
ఏసిన నతండు రయంబున	193	కడుపు(వ)ప్రచ్చి యొడలు	228	కరితురగ రథపదాతులు	87
ఏసి యొలమి నరుగఁగ	503	కడువడి గురుఁ డనిలజసై	564	కరిపతి జిష్టనం దిరిగి	111
ఐ		కడువడి నీ వరుగఁగ	418	కరియూధనాథుఁ బొదువం	94
ఐచ్ఛిదు శరముల నందఱ	432	కడువడి వీరధన్యుడు	401	కరుణ గలవు; మమ్ము	662
ఒ		కదిసి డెబ్బదేను కాండంబు	489	కరులం గూల్చుచుఁ, దేరులన్	681
ఒండు దెసఁ జక్కుఁ జూడ	508	కదిసి నరేంద్రుడు సూతుని	448	కరుల కరంబులు	619
ఒండోక చాప మెత్తికొని	434	కదిసిన లక్ష్మీనిం	182	కరులు రథంబులశ్వములు	541
ఒండోక తేరెక్కు సముద్రండత	471	కదిసి శరాసన గురుఁ డిరువది	346	కర్ల కర్ల వచ్చి కావు	06
ఒండోక విలుగొని ధర్మ	399	కని కుంభజముఖ్యలు	265	కర్ల నందముఁ డిట్లత్యుదీర్చ	64
ఒండోరు మీది కోపమున	195	కని కృతవర్గుకు సారథి	431	కర్లుండు శక్తి వైచిన	482
ఒండోరు మీద సాయ	491	కని ద్రుపదాన్యయోత్తముఁ	95	కలఁక యుడిపి చిత్రము	658
ఒక (డట్లు సాచ్చి), భూప్రకరం	554	కని ద్రోణాత్మజ్ఞుఁ డేచి	566	కలఁగిన సేనలు గాచెద	10
ఒకనిని జంపి యిట్లు	649	కని యాతని కొడుకు	461	కలయఁగ దుర్మిత్తములు	246
ఒక బలు తూ పురంబు	614	కనియొదు సైంధవుం గడచి	283	కలవే యొందును నిట్టీవి?	345
ఒక్కడ చన్నవాడు	412	కని విజయుఁ డలరి	334	కలశజుని తెంపుఁ బెంపును	456
ఒక్కడని కడగి రథికులు	335	కని హరి గర్జునితోడం	636	కవచారణ మను ఘన	189
ఒక్క తేరిమీద నుండి	573	కనుంగొని గృపాచార్యం	581	కవలుం దానుమ నేచి	63
ఒక్కుక్క చోట	93	కనుంగొని కౌరవేశ్వరుండు	580	కవిసిన నమ్మిహుజుఁడు	130
ఒడలను బ్రాహమమ్ గలుగ	84	కనుంగొని నవ్యచు	344	కాంచనాలంకార కాంతంబులై	231
ఒప్పిన యప్పురుష సత్తములం	378	కనుంగొని రోషిపిషాదంబులు	725	కాదేని గాండిపజ్య నాదము	11
ఒరుల దిక్కు సనక	383	కనుంగొని ఫల్లునుండు	400	కాలంబైనం బోవక	290
ఓ		కనువెలుఁగు నీవు గానీ	121	కాలము ప్రాప్తమైన మది	350
ఓడితిమె మేము రణమున	127	కన్నీ రొలుకగ వగచిన	22	కాలువలై పాఱు కీలాల	133
ఓర్చుక పెక్కండురుర్మీశు	236	కన్నుఁగవఁ గెంపు గదురంగఁ	10	కావున	23
			69	కావున నతం డంతకు	08

కావున నష్టతామ సచ్చేనని	682	కొండొకనేపునకు సేద దీఱి	597	గ
కావున నీవు సమరోత్సాహండవై	476	కొడుకుఁ బొడగాన కర్బును	203	గగన మధ్యంబునకు వచ్చి
కావున నొక్కరు నిరూపింపు	20	కొడుకు వధించి రన్న	205	గజముఁ గౌలిపి యాదికున్
కావున మన సైంధవనిన్	556	కొనుమిదె నీ మిత్రుని తలః	628	గతవృత్తములకు వగవం
కావున మన సైన్యంబులు	552	కొముగ్గులఁ గ్రుమ్మియుఁ	92	గదగొని యష్టతామం
కావున వారల గెలుచు	34	కొఱవిద్రిప్రిన తెఱంగు	159	గదఁద్రిప్రి బెట్టు వైచిన
కినిసి బకమర్దనుడు	562	కొలుపున్న సమయంబున	321	గద లన్యోన్య సమాగతిన్
కినిసి వెసన్ సత్యజితుని	97	కోపంబు గదిరి ప్రాగ్జ్యోతిషు	120	గద వైచిన నది ద్రోజుని
కినుకమై నిగిడిన	109	కోపాటోప మహోగ్రమూర్తి	395	గద సారించు చెలంగి
కిరణము లుల్లిసీల్లు	738	కోపించి యాతడొండొక	349	గద సారించుచు జయమునఁ
కుడిచితి, కట్టితి, పెట్టితి,	666	కోలు మసగి గురుండు	680	గాండీవంబు గుణంబు
కుడువను గట్టును బూయను	204	కొరవపతియు మగిడి	459	గాండీవి చందమయి
కురునరేశ్వరుండు పురికొల్పుఁ	353	కొరవయోధవరు లొక్కపెట్ట	71	గిరియై పటతేర నశని
కురుపతి ధర్మనందను	126	కొరవసేనా ముఖంబున	25	గురుఁ డతని సూతుఁ
కురుపతి బలముల	283	కొరవ సైన్యంబులు గల	282	గురుఁడను జలనిధిఁ
కురుబలముఁ దోడరి	539	కొరవులం గాచుచు రణ	11	గురుఁడను తీప్రమారుతము
కురుబలము సాచి నీదగు	415	కొరవులేమి సేయుదురు?	329	గురుఁ డమల యోగనిష్టం
కురుముఖ్యండును దోడి	447	క్రీడికి మును మనమందఱు	582	గురుఁ డలిగి పెలుచ నడరిన
కురువీరు లెఱుగుదురు	708	క్రీడి యమ్మెయి వచ్చిన	328	గురుఁడవుగాక పగతుఁడవే?
కురుసేన పైటుడ్డ	376	క్రీడి యాఁకొనియున్న కేసరి	80	గురుఁ డశ్చంబులు గూల్చెను
కురుసేన యుచ్చి యార్పుచు	727	క్రోధ శోకజ్యర విముక్తుండ్వై	324	గురుఁడును నీపును మదేశ్వరు
కులిశంబు తాఁకున కూలిన	342	క్షత్రదేషుండు లక్ష్మునతోడ	55	గురుఁడు పాండవులకు గూర్చు
కూలురూపుఁ దన్నికొనియెడు	89	క్షత్రధర్మంబు కీడునఁ	511	గురుఁడు వడిన నవ్విధమునఁ
కూలుచు గజముల నెత్తుటఁ	48	క్షత్రవర్షై గురుని చాపంబు	462	గురుఁడు వడిన యపుడ
కృతవర్మయుఁ గృపుఁడు	183	క్షత్రికాంత పుత్రతుని	289	గురుఁడు సత్యజిత్తు కోదండ
కృతవర్మయెడల సాత్యకి	429	క్షమియింపు మనుడు	585	గురుఁ డెన్ని శరములేసిన
కృతవర్మాదులఁ జెప్పనేల?	503	క్షతియుం బర్యతకోటియున్	677	గురుఁ డేయ నరుఁడు
కృతవర్మాదు మద్రమహిషతి	63	క్షేమధూర్తి బృహత్క్షత్తు	401	గురుఁడొండొక విల్లెత్తిన
కృపుఁడును ద్రోణియుం	538	క్షోణీపల్లభ! వినుమేఁ	40	గురుఁ డౌడ్డగఁ దమకంబునఁ
కృపుఁడు వృష్ణసేనుడును	525			గురు కృతవర్మ ముఖ్యలతి
కృపుఁడు గురుసుతుండుఁ	152			గురు కృతవర్మాది రథిక
కృపుని పలుకులు విని	699	ఖండములై పడం ధనుపు	97	గురు కృతవర్మాది రథిక
కేతువుఁ గూల్చి, రథ్యములఁ	402	ఖరనారాచము భీమువక్షమున	484	గురుఁడును భీముఁడుం గలనఁ

గురుతనయ ప్రముఖ	525	చంపి విక్రమంబు సాంపారఁ	111	చేరి యుండుట ననువైన	124
గురు దృఢసేనుడు దాకిన	101	చక్కు జలము పెనగుఁ	528	చేసికొని యస్పదాతి	600
గురునకు నాకును బాండవు	589	చచ్చిన నీలునిఁ గనుఁగొని	127		
గురునట్టివారు పదివేవురు	300	చచ్చిన వసాతిఁ గనుఁగొని	176		
గురునిఁ గడచి నరుడు	501	చచ్చిన సోమదత్తుఁ గని	596	ఛలము గొనియిట్లు వడయఁగ	706
గురుని ప్రతిన వింట?	39	చచ్చె ఫుటోత్కుచుండు మన	646		జ
గురుని బలశౌర్యములు	77	చతురంగంబులు నొక్కపెట్ట	376	జగము లన్నియును దేజంబున	196
గురుని యలవుఁ జలము	283	చని యడచి పాటు గదుర	474	జగములు గిలిగింపఁగ	309
గురుని యుపేష్టుఁ జేసి	161	చని యయ్యెడ్డనంబునకు	332	జనకు నథర్మహృతి	704
గురుని వధించుటయు	40	చని యాశ్వలైన బలవన్నును	272	జననమాదిగుఁ బాకశాసను	234
గురుపుత్ర కర్మమధేశ్వర	413	చనుఁ డడ్డం బాచార్యున	125	జననాథ! పాంచజన్య ధ్వని	272
గురుపుత్రుండు గడంగి	725	చనునప్పు డతని యమ్ములు	357	జననాథ! యిట్లు శోకంబున	229
గురునుఖ బసూరథిక	379	చరాచరంబు లన్నియు	215	జనపాలక! సృంజయుఁ డను	226
గురుమెయఁ దొంబది సునిశిత	398	చలమునఁ బోవక పెనగిన	468	జనవినుత! బాదరాయణ	745
గురులకు భక్తుఁ డుదారుఁడు	250	చలమేది కౌరవ సైన్యముల్	66	జన్మవేళన యాతుఁ డుచ్చెత్త	705
గురు శారద్యత ముఖ్యమోధ	202	చాపము కేతువుం దునిమి	185	జిగి దొలకొడుగ నేలకు	729
గురుసుతు! నీదుభుజా	726	చాపముఁ గేతువుం దునిమి	610	జ్ఞానమ్ములు దెలివొందం	322
గురుసుతుఁ డోక్కురుఁడును	567	చాపాచార్యుఁడు సాత్యకి	442		
గెలుపు ధ్రువము నీకును	324	చావులు లేవే యొందు? ననిఁ	699		డ
గెలుపును నోటమియును	519	చిక్కువడు జేసి చనుమఱ	460	ఫిగుఁడు వాహనంబులు	719
గొడుగునను వింటికొమ్ముల	492	చిక్కు వడక సాత్యకి	438		
గొడుగులుఁ గేతనంబులును	365	చిచ్చునకుఁ దోడు గరువలి	130		త
గోమునఁ బెరిగినవాఁడు	380	చిత్తము వ్యక్కుడుం బురుష	140	తక్కటి రథికుల నెల్లున	70
		చూడం బిస్సువాఁడు గాని	189	తగు బర్జన్యుని సాంపున్	16
ఘునతర కోపవేగమున	96	చూపులు మిఱుమిట్లుగొనగ	332	తగ మన పైన్యమున్	44
ఘోరంబు గాఁగ పోపోకారము	367	చెప్పి యస్పుడు ధర్మసందన	697	తగు మాటలాడి కోడలి వగ	290
		చెలుగు పటు సింహాదం	482	తగు సంతసింపఁ గుజనుల	81
		చెలియలికట్ట సముద్రము	334	తడవయ్య నితఁడు మన	347
చంచత్తుంగ తురంగ సత్పుర	50	చెవులు బీటులు వాఱంగుఁ	392	తడసినఁ గర్జంబు దప్పు;	428
చంచద్యుణ పరంపరా	670	చేతులుఁ దొండములు	354	తదనంతరంబున	07
చండగతి నీరథికులఁ	188	చే నెత్తురు గాకుండం	543	తదనంతరంబ ట్రోణం	47
చంపం జాలుడు నేనొకండన	580	చేయగల రథికులును	619	తదనంతరంబ యాచార్యం	453
చంపి యతని రథంబునకు	503	చేయలఁతిం గని సమరము	499	తదవసరంబ	51

తదవసరంబున	96	తలలను గరముల	426	తోచిన వినయసంభ్రమంబుల	729
తదనంతరంబున	109	తలలుం జేతులుఁ గాళ్లులుం	623	తోడంబుట్టుపునకుం	65
తదవసరంబున యుధిష్ఠిరుండు	529	తల వ్రయ్యలైన నిష్ఠర	578	తోడన కడువేగంబున	369
తనకు నరణ్యంబున	314	తాకినఁ బొగడం దగియెడు	67	తోడన ధృష్టమ్యమ్యుండును	576
తన కొడుకుల గెలుపు	31	తాకి యిరువదే నమ్ము లుద్రగ	724	త్రుంచి తోడన ముష్పదితూపు	561
తనచేతన సూతసుతుం	656	తానును దమ్ములుం జెడుదు;	481	త్రుంచి మేను గాడఁ దూపులు	603
తనదైన ప్రతిన నెఱపుట	392	తా నెఱుగఁ ఊరులు సెప్పిన	501	త్యరితముగఁ జనము సఖుఁడు	413
తనమాట నమ్మి సైంధవు	555	తిండిపోత! నీకు భండనం	499		
తన మాటే యని గంగాతనయు	711	తునిమి తోడన యురమాడ	477	దండిమగలైన వృష్ణసేనుండు	391
తనయుఁడు మూర్ఖవోయిన	577	తుంగ మడువుఁ జొచ్చిన	354	దనుజషైరి! యెంతదడ నింక	531
తనయునిమీఁడి కూరిమి	170	తునిమి తోన యతనిఁ	394	దమమును సత్యముం దసము	09
తన విద్య కలిమి వినతా	191	తునిమి నవ్వుచు నేబుది	436	దర్ప దుస్సహాతేజు రాధా	44
తన వెనుక దెపు పాటిన	131	తురంగంబులపై నాశ్చికు	663	దవ్వని చూడకు; మార్తుర	420
తన సారథిఁ గనుంగొని	147	తురగము తురగముఁ గరి కరి	556	దానం గనలి అనిలతనయుండు	485
తను దాన చెప్పికొను టోప్పని	701	తురగమున నరుని ప్రేయుచుఁ	92	దానం బెండువడక	607
తను బాండు తనయులకు	689	తురగములఁ జంపి సారథి	502	దానంజయ మిందుని కెద్దాని	108
తను నత్యుధతిఁ బిల్చి	130	తురగముల తలలు	483	దానికిం జలింపక	436
తను నా ధృష్టమ్యమ్యుం	698	తురగముల సూతుఁ జంపినఁ	620	దానికి మనమున నించుక	492
తను నిమ్మెయి దలచిన	08	తురగప్రాతముఁ గూల్చి	524	దీనికి మూలము ధర్మజుఁ	700
తపములు దానంబులుఁ జేసి	277	తురగప్రాతము నొంచి	53	దీవమున బంధుమిత్రులకుఁ	413
తమకించుచుందుము నీకు	74	తెగవాపుటయుం దదీయ	313	దురమున బంధుమిత్రులకుఁ	26
తముఁ బిలుచుచు నిన్నిధమున	383	తెరలిన సైంధవుఁ గని	58	దుష్ట మనస్సుండగు	243
తమ్మునిఁ దలంచి కృష్ణుని	464	తెరలి పాఱుగఁ దలచుఁ	643	దేవముని యమ్మెయిం దగు	324
తమ్ములు దొరులును నేపటి	449	తెఱపిగాని నీవు సాచ్చినఁ	144	దేవరకు నధిక భద్రమ;	466
తమ్ములు నమ్మలుం జెలులుఁ	159	తెలివంది యుధిష్ఠిర	559	దేవరయ్యాఁ దలనిడి	04
తరుణుల కుచములపై	663	తెల్లుమయ్య నాకు దివ్యాత్	728	దేవప్రతుండు దేవ భావంబునం	01
తటేమి గురు వింటి గొనయం	622	తెల్లుముగ సుతుపడుట విని	267	దేవా! వైశంపాయనుండు	140
తటేమి ఘుటోత్సముండు	405	తేకువ లేక పుత్రోచిన	505	దేవా! వైశంపాయనుండు	319
తటేమి సహదేవుడా త్రిగత	402	తేరుల యొప్పు శ్రోదుపడఁ	91	దేవా! వైశంపాయనుండు	425
తటేమి సుశర్మదమ్ములును	76	తేరును సైంధవుని దెసకు	516	దేవా! వైశంపాయనుండు	537
తఱుచుగాఁ దెగిపడ్డ	49	తొడరెడు కొలఁదియె వానికి?	481	దేవా! వైశంపాయనుండు	545
తలపడి చాపరుచులు	365	తొడవు లొప్పార నెత్తుట	335	దేవాసుర సంఘంబులు	652
తల మిగిలి వచ్చి బాహ్మాకు	128	తొమ్మిది తొమ్మిది వాలిక	388	దైవంబన వేతోకండు గలదె?	

దౌరకొని దివ్యబూజములు	676	ధీరత్యం బోకడుం సహాయముగ	640	నరుడును సాత్యకియు	474
దౌరలు వడిన సేన దూలక	370	ధృష్టధ్యమ్ము సాత్యకి సేనా	102	నరుడు నూటు తీవ్రశరముల	523
ద్రుపద విరాట కేకయులు	418	ధృష్టధ్యమ్మునిఁ జూచుచున్	689	నరుడు లేని చోట ననుగని	73
ద్రుపదుడు వృష్ణసేనుండును	612	న			
ద్రుపదుని సేనమై నడరి	579	నకుల నందనుడు నీనందను	611	నరుడు డోక రథికుని యనుమతిఁ	469
ద్రుమసేనుడు డడరి పటు	616	నకులాదులు నా దైత్య ప్రకరం	636	నరుడు బోదివి; రతుడు వారల	531
ద్రోణ కర్ణ శల్య దుర్యోధనులు	273	నకులుడు సృష్టియు	674	నరు నద్దెసఁ గలవారిని	583
ద్రోణ కృప ద్రోణి కృతవర్మ	157	నకులునిఁ దాకి వికర్ణుం	403	నరుని విక్రమంబు	135
ద్రోణండు కోపించి	400	నకులుని నైదు సాయకముల	68	నరు బాహోస్మురాజుమునకు	447
ద్రోణండు పది బాణములు	53	నడచి నదీనందనుడున్న	13	నరు లమరు లగుదు,	221
ద్రోణండు గర్జుడుం గృపుడు	546	నగుచు విలు దునిమి	438	నఱకి నిజసారథిం జూచి	444
ద్రోణని శరములు నిలుపుచు	52	నడుమ భానుఁ దాల్చు	31	నఱికి తోడన హరిమేను	341
ద్రోణి గౌంతేయసేనమై	724	నడురేయు తీవ్రభానుడు	360	నలి భగదత్తుడు గదుపుల	113
ద్రోపది వడ్డ బన్సుము	382	నను గెలిచి కాక నీ కిమ్మున	623	నలుమడి నీకు నమ్మమజ	240
ద్వాతపనంబునందు గుణ	414	నను నస్తాభమును నీవనఫూ!	469	నలువ చెందొవల తేకులకు	663
ధ					
ధనంజయ ధృష్టధ్యమ్ముల	50	నను భీమ్ముని పిదప బలం	35	నా చేతు దెగని పొంచాలురు	553
ధనంజయుం డతని కిట్లనియె	77	నను మది దూటు వోవు	549	నా చేతి బలుపు గని	427
ధనంజయుండును	345	నను విను కీచకంతక!	145	నా తమాజులు దుర్ఘార్థులీ	650
ధనురాచార్యుడు కేశవముజు	441	నమ్ముము, వెఱవకు, మేనును	275	నా తెఱంగు వినుండు	10
ధనురాచార్యుడు దగబన్నిన	249	నరతనయ ప్రముఖ	112	నాతోఁ దలపోయక	279
ధనువుం గేతువుఁ ద్రుంచి	593	నర తురగ ద్విరద రథోత్సర	447	నా దివ్యాత్మంబులు బాహో	700
ధనువు దునిమి నవ్విన	457	నరపతి యలరఁగ రథకరి	18	నానాత్మంబుల నాతుడు	86
ధనువు సిడంబుఁ ద్రుంచి	605	నరపతి యానందాప్రులు	543	నానాత్మంబులు ముందఱ	445
ధరణీచక్రము దిర్దిరం	716	నరవర మున్న చెప్పితి	72	నా పలుకు నమ్ము; మర్జును	291
ధరణీనాథ! మురాంతకాము	448	నరసుతున కగ్గమయ్యుం	151	నాయున్న చోట సెపుడు	39
ధరణీభాగము గ్రిక్కునం	70	నరుడు డగ్గలికం దఱుముచు	51	నారాయణాత్ర మిమ్మెయి	723
ధర దివ్యాత్మహతిం బగిల్చి	374	నరుడు డనుగుబంటు గావునఁ	548	నాలుకలు గ్రోయుచు విష	310
ధర్జ భీమ పార్థులును	11	నరుడు డిటులాడునే సృష్టగణంబు	300	నాలో సగ మర్జునుడే	301
ధర్జుతనయు రథ్యంబుల	400	నరుడు గని సత్యరంబుగ	720	నావింటి బలువుఁ జేతుల	387
ధర్జుపుత్రుండు వనుప	425	నరుడు దనతేరు వోయెడు	368	నావుడు గర్జుతోడ	20
ధవళాశ్వంబులుఁ బూని	41	నరుడును రాధేయుడు	45	నావుడు నాతుడమ్మునజ	337

నాపుడు నాతఁ డా ధరణి	118	నీయడిగిన యతండు	739	పటు బాణాహాతి ద్రోణి	572
నిజబలంబులం బురికొల్పిన	635	నీ యవినయంబు పెంపున	431	పటు భల్ల నికరంబు	373
నిజశిబిరంబు సాత్రెంచి;	315	నీ యుపదేశముఁ దనచే	265	పటు శరముల మీఁదికి	530
నినుఁ గృతవర్ష గెల్పి	358	నీలగఁండు, శంకర్యుడు,	740	పట్టి బలువుగ జటాసురు	627
నినుఁ దనుఁ గా నతి నిర్మల	732	నీలలోహిత వర్షుండు	311	పడియుండి వాఁడిలఁ బొడిచిన	256
నినుఁ బట్టఁ గుంభజండు	597	నీలుడను రాజు గురుసుతు	127	పడుఁ గాక యేమి? పగఱం	254
నినుఁ బ్రజాసంహారమునకు	217	నీ వలన సనాథంటై	19	పతి గలంగ శైనేయుఁ డబ్బల	620
నిను నమ్మి యొండు వలనికి	357	నీపుఁ దప్పేణ్ణో విద్యావిభవ	735	పతియు యువరాజుఁ గవలను	673
నిను నవలీల దాటి	356	నీపును నచ్చటఁ బస్సిన	551	పతిరహితాత్మ ఇమైన సతి	06
నిన్నను బాండుతనూజాల	582	నీపు వహించు గురుభారంబు	654	పదంపడి తన్నా సూతపుత్రుండు	519
నియతిం బావక బాణ	727	నీపు స్పజియించి తట	216	పదంపడి యా ధృష్టియుమ్మం	601
నిరుపమ గుణార్థి! నిర్మణాత్మ	423	నీ పైనికు లెంతయు సంతోసిల్లు	199	పదముల రథవాహంబుల	112
నిరుపమశక్తి గర్జుమెయి	517	నుగ్గునూచమైన నగ్గరుఁ	471	పదాతి జనంబులుం గైదువులు	720
నిర్వలచిత్త భుంగరమణీయ	422	నృపతితోడు గూడి కృషుండును	584	పదియు నేను నిశిత బాణంబు	523
నిలిచిన రూపు డాల్లి	92	నృపతులు సొచ్చి పోరునెడ	510	పనిచి కృత పడిన	02
నిలిచియు సాత్యకి దెసం	430	నెచ్చెలి చావునుం జూడం	509	పరమకరుణ నైన	414
నిలు నిలు కళ్ల! యో కృషుడు	167	నెత్తుటఁ దోగినేల యెఱనింగి	197	పరసేన భేదింపఁ బనిచితి	207
నిలు నిలు మెందుబోగలవు?	339	నెత్తుట జొత్తిల్లి నెఱసిన	192	పరిధాన ప్రావరణీ కరణా	423
నిలువుడు; వెఱపేటికి	587	నెత్తి దప్పంబడి పెల్లుగ	199	పలకయును వాలునుం గొని	455
నిశిత నారాచంబుల	724	నెడ్డి బ్రూహ్మణు చేతం	79	పలుకక యున్న యద్భరణి	241
నిషాదులు గళింగులు	184	నేలకు నల్లెడు పొడువున	688	పలుకులు బనిలే దీ	552
నీకుఁ జూడ ముష్టి నెలవు	385	నొంచినం గోపించి	442	పలుకులు నింటిరే ధనువు	160
నీకును నీవారికిం గయ్యంపు	632	నొంచిన గౌపు సొంపునఁ	175	పలు తలలు ముఖవికాసము	335
నీకు వగవఁ బనిలేదు;	222	నొచ్చిన జచ్చిన దెరలిన	372	పలు తునియలు సేయుచుఁ	444
నీ కొడుకు తుచ్చమగు	288	న్యప్త శస్త్రాడైన యూచార్యుఁ	704	పలువురు క్రూరత బాలుని	256
నీ కోరికి యప్తతిహాతమే	213	ప		పలువురు బంధులు నాకై	589
నీ చెప్పిన పాంచాలురం	591	పంకజనాభ! మా పడిన	323	పలువురు రాజులం దునిమె	208
నీ తమ్ముగుష్ట రూపసి	466	పగతు రకంపనుషై నెత్తి	210	పలువురు సుట్టు ముట్టుకొని	254
నీదు నిశ్చయం బట్టిది?	37	పగిలి యూతని తల	533	పవనజుఁ డొక్కడె పెఱ	487
నీ దెసఁ జూడ నొండొకరినిం	510	పటుగతిఁ జని కురుపతి	638	పవనజు చాపమున్ పారుల	496
నీమగడ్లెల్లి సైంధవ ననిం	291	పటుగతి నా శినిప్రవరు	436	పవనతనూజుఁ గంటి?	103
నీ మాటకు మా యశ్శత్కామ	357	పటు నారాచ పరంపరా	282	పవననందనుండు నకుల	675

పవనాశనుఁడు నూర్ష్యబాహుండు	730	పూర్వవంశ్యలుగావఁ బూని	233	ప్రకృతి జమనట్టు లిమ్మెయి	654
పాంచాల పాండవ ప్రముఖ	696	పెక్కండు గూడి యిమ్మెయి	199	ప్రకృతి యను బురుము	310
పాంచాల యాదవ పాండ్య	170	పెక్కండు దొరలు దన	463	ప్రజ నెల్లం దునుమాడి	670
పాంచాలురు పాండవులు	552	పెక్కుచోటుల నెఱిగిన	464	ప్రతిజ్ఞా భంగమయ్యేనని	528
పాండవ పాంచాలాదులు	580	పెక్కు నదు లీంది వెడలుట,	379	ప్రథమ గిరిమీదుగఁ తెంచు	29
పాండవైస్వాముల్ సెదరి	625	పెక్కు రణంబులం గసియు	590	ప్రదర ప్రవాహమునన	436
పాండవాగ్రజాండు పవనాత్మజు	575	పెదవులు దడుపుచుగాళ్లన్	274	ప్రస్నారద్వానరపతియును	396
పాండవాగ్రజాని చాపము	602	పెనంగం దొడంగే; నప్పుడు	715	ప్రాణములు గలుగు నంతకు	527
పాండవుల గెలుచు నాజి	486	పెనంగి; రందుగాందఱు	87	ప్రాయము కల్పి నొక్కటన	21
పాండుక్ష్మావరసూను సైన్యములు	453	పెనంగు నెడ భీమసేనుండు	473	ప్రియములు వల్పి నిన్నను	470
పాముగఁ బోదిని వడు దిగిచిన	29	పెనంగంగా జాలరు భీభత్సుతో	257	బ	
పాయవడు రథచయంబులు	48	పెనఁగు నెడం గర్భుని దిక్కున	480	బరపసంబు వాటించే	660
పార్షుఁ డిట్లు	319	పెనుగాలింగా బెఱుగు కార్పి	68	బరపసంబు సేసి యడ్డపడి	514
పార్షుఁడువేఁడీ? పాదువుండు	336	పెనుగాలిని వెసుగు గూలిన	102	బలమును దాను మత్స్యసర	56
పాతెడు మనోన పరగెడు	118	పెనుపారన్ వరమిచ్చి తట్లు	134	బలములుగావఁగఁ జనుటయు	115
పావనంబులయిన పలుకులు	14	పెనుమంట మఱుకు శలభం	460	బలము లచ్చెరువంద	483
పావని సేరియుండు ఊకా!	253	పెనుమునతోడ మున్ పెనఁగి	507	బలము లిది యేమి నలుగడు	695
పిడుగుల యట్లు తాకి	386	పెర యాగలగతిగఁ గవియుచు	87	బలము విఱిగి రెండు పాయలై	125
పిత్ర సభుఁడగు భగదత్తుని	709	పెఱవారు వెఱచి నలుగడు	468	బలపోనులు సంగర భీతులు	262
పిన్న నగపుతోడు జెన్నెసలారు	255	పెఱికితి నలుగులు మేనులు	373	బలియురతోఁ బగగొనినం	501
పిలిచికొని ర్మైనుగఁ బార్ఫుం	649	పెలుకుతి యచ్చటి మూరకలు	437	బలు దేగల కైవడి	480
పిలిచిన బోవకుండు టిది	77	పేర్చిన మూరకుగు గూడ	14	బలు మాయాబల బాహో	645
పిలిచిన మరలమి దగ	117	పాదివిన నొదవిన కోపంబు	448	బలు మాయాబల బాహో	119
పిలువుఁడు దడయక కర్షుని	07	పాదివిన యగ్గరు ప్రాపున	343	బలువిడిఁ గరి గవియుండు	442
పుత్రుఁకానలంబును గ్రోధ	327	పాదివి యవలీల నాతని	461	బలువిడిఁ బహుభంగుల	547
పుత్రుఁకాపహంబును	242	పాదుపుచు విచ్చుచు బలువిడి	48	బల్లిదుగఁ డగు భీముగఁ బడ్వెచి	406
పుత్రుఁ గనుట యెల్ల శత్రునిచే	701	పాదుపుటయుం గనుగవు	51	బహుహేతి ప్రకరంబులన్	268
పుత్రుఁ దలచి తలచి	211	పోక నిలిచి యమ్మారుత	634	బాణఘట్టునుగఁ గటకటుగఁ బడి	147
పురహరుగఁ డనుమతి సేయుగఁ	314	పోనీఁడు పాదువుగఁ గుంతి	401	బాలధ్యంసకు నా దుశ్శిలుం	292
పులికిఁ బసులు వాటిన క్రియ	449	పోరెడు నప్పుడు లాపును	62	బాలుఁడవు నీవిఁ కుంభజ	203
పులివాతికండు గొను	364	పోవక హయకేతన గాంఁడీవ	526	బాలుఁడవైన నీవిది	169
పులుగుగఁ ద్రాటుగఁ గట్టి	410	పోరవుం డభిమన్య బలువిడి	56	బాలుఁడు సుకుమారుఁడు	229
పూనఁగ రాదే నా కెడ్డనిఁ	285	ప్రకట బలాధ్య లోక్కటుగఁ	152	బాలుఁడుంటి యిట్లు పలువుర	229

బాసటల్మె వృక్షోదరుడు	131	భూరిచక్రంబు వెన	406	మనవారును రణ కౌతుక	43
చిందు చిదాత్మనాదమయ	534	భూరియు శినివరుడు	603	మనవారు వారి వారలు	493
చిరుదు జితశ్రమంబు	114	భూరిచక్రవుండు సచ్చుట	516	మన వేగుల వారు వచ్చిరి	280
బ్రతుకఁ దలచితేని	452	భూసురభక్తియు వృద్ధో	553	మనసిజ మూర్ఖియైన	260
బ్రహ్మచర్యమునఁ దపంబున	289	భేరీ మృదంగ శంఖ మహా	714	మన సేనల నొక్కుత్తునఁ	707
బ్రహ్మవిద్యేషంబు పరికించి	240	ము		మన సేన వెలుచఁ	153
భ					
భట గాత్రంబుల ఘోట	574	మండడు బలునారసముల	500	మనుజాధివ తగుసమయం	258
భయ మేటికి వినుఁడు	384	మందస్మిత సుందర వదనేందు	446	మను నీతని కొప్పింపక	686
భరితాశాంతర పాంచజన్య	15	మగధవతి సూనుడైన	391	మమ్మ కాదు నీ నెవ్వరి	590
భల్లం బొక్కట విల్లుదుంచి	435	మగిడి యట నిరూపించి	186	మమ్మ నరయు భరమున	285
భల్లముల మూట గొడుగును	173	మగుడఁగ దానవప్రవరు	641	మఱచితె యా సభన్ భువన	452
భవదీయ బాహోవిహారంబు	542	మగుడఁ జనియాగి నిశిత	440	మఱియు నతని మెయి	459
భవదీయ రక్ష యిమ్మెయి	419	మణిగణోజ్యలమైన మన	12	మఱియు నమ్మిహ్యరుండు	23
భపునిచే సాదారాసుజ్జ వడసి	315	మది నయ్యరువుర మాటలు	687	మఱియు నిరువది మెఱుంగు	394
భవ్యంబైన బలాధిపత్యము	24	మన కింత ప్రియం బగునే!	504	మఱియు నిరువదేను	346
భానుమంతనిఁ జంపిన పగ	561	మన కిది సమయము నుండి	129	మఱియును శరశతకము	410
భీమతనయుండు మాయపుఁ	633	మనకు నిమిత్తము లెంతయు	326	మఱియు నొక్క ప్రతిన	269
భీమనందను చావునఁ బ్రేము	654	మనకు నిమిత్తము లెంతయు	416	మఱియు వృక్షోదరాది సోదరుల	42
భీమనాదుండు భీముఁ డుద్దాము	221	మనకును నితనికి సైంధవు	381	మహానీయాకృతి సంయమి	737
భీమసేన పురస్కరులై	411	మన చేసిన సుకృతంబుల	299	మహితలావణ్యమును	198
భీమార్పునుల బారింబఁడి	452	మన తామ్మిది సిడముల	397	మా కిరువురుం దోడు	590
భీముఁ జేర నరిగి	464	మనబల మార్పినం గినిసి	54	మానుసులు వోలె నున్నార;	263
భీముఁడుఁ గర్భుడుం గదిసి	674	మన బలము గదియు	46	మాయపుఁ చీకటి విరియుఁడుఁ	530
భీముఁడుఁ గురుపతియు	605	మన మంతకు వేటోక దిక్కున	625	మాయలు జాదము తోడన	124
భీముఁడు గదమైచిన	634	మనమునఁ గుంతీవాక్యంబును	498	మాయా ముఖంబున మాగ్రణ	630
భీముఁ డుదుగ్రతం గవియఁ	111	మనమునఁ గొంకక యొదురుగఁ	383	మారుతి యిమ్మెయి నక్కరు	596
భీముఁడు నట్టివాడె యరిభిషణ	103	మనమున భేదము మోదము	158	మార్పులంబులు సౌచి, మాతంగ	200
భీమునిఁ దత్సోదరులను	632	మన మూరక దఱిసి యుద్ధతీఁ	471	మిడుక మిడుక ని త్రైఱంగున	183
భీమునిఁ నని నశ్శతామ	683	మన మూరక యొదిగి గుంపులు	362	మిమ్మును బాంచాలురఁ గడు	261
భూనాథుడు బొంకడు; విను	709	మన మూరకలు నట్లకఁ దలంచి	606	మిఱ్పుఁ బల్లంబునై మెలఁగంగఁ	239
భూరమణ! విదురుఁ డమ్మెయి	550	మన మెంత సెట్లులమ్ము	555	మీ తండ్రికి నే మృత్యువ	592

మీ యందఱచేత ననుజ్ఞాతుం	274	మొరపవాన పెల్లు గురిసి;	333	ల
మీ రందఱు నట్లకాదే	511	మ్రుచ్చుల మూడట్టమునం	243	లక్ష భార్యల నుపలాలించి
మీరును బ్రాణములు	653	య		లలిత చతుర్థళాధ్య కమల
మీలెల్లఁ జూచుచుండగఁ	10	యదువంశంబున లోక	33	లాపును వెరపును మెఱయఁగ
మునిజనవల్లభ యివ్విధము	02	యాదవ కౌరవ పాండవులాదిగ	277	వ
మునినాథ! దేవకీసుతుఁ	315	యోగింద్ర చిత్త కమలా భోగ	740	వంగాధీశ్వరుఁ దేనుఁగుం
మునినాథ! నీవు సెప్పుగ	222	యోవనంబునఁ దపమాచరింపఁ	232	వంది జనంబులు మాగధ
మునినాయక! మృత్యువు	212	ర		వంది జనతుములముల
మునివర! క్రోణుని వృత్తము	743	రథకరి తురగోత్త పృథివీ	46	వగపింక నెన్నటికి దెగు?
ముని సముదయ హృద్యా!	317	రథము డిగి తొలంగి	477	వగపున కెడ యికుము;
మును దివ్యాత్మ బలంబున	375	రథము డిగి హర్షాపులు	542	వచ్చితి రాథేయుఁడఁ; గను
మును క్రోణునిఁ బొలియించితి	715	రథమును నశ్చమ్యులు	398	వడి జక్రంబున శైచిన
మును సీవెస్తితి విక్రమాధ్య	275	రథమును నశ్చమ్యులు	261	వడి రాథేయుని నాతని
మును ప్రసిద్ధిఁ బొంది చనిన	224	రథ వితతి వఱపి	420	వనగజ మంబుజాకర
మును బకుననుజాని వలనం	638	రథ్యంబుల రగ యుదుపను	113	వననిధి నడు సీటఁ గలము
మును మాయ ప్రింగి	644	రభసంబునఁ బ్రాగ్జీతిష	121	వనమున ఫలమూలంబులు
మును శకుని బుద్ధిషైగెలిచిన	475	రభసోదగ్రతఁ బూన్ని	654	వరదివ్యాత్మివిదుండు
మును సంకటపడి మూరకలు	390	రయంబునం జని కరంబులం	489	వర మిచ్చేదేనిఁ గోరెద
మున్నాపని మానుసులం గ్రిన్నన	599	రయమారన్ బలువిల్లు	607	వలదు రన్న పిన్నవాడవు
మున్నెన్నఁడు నవ్విధ మేఁ గన్నది	385	రయమున విల్లుద్రుంచిన	309	వలయు కొలఁది నెలుంగెత్తి
మృత్యుదేవిముం బరమేష్టికిం	218	రవి శశివహ్నిలోచన!	341	వలపని ప్రేలరి మాటల
మెయిమెయిం బెనంగి మెచ్చించి	15	రహితగుణాచాపుఁ డగు	288	వాడి నారసములు మూడు
మెఱుగులు గర్జితంబులును	93	రాచాలికి నుచితంబగు	650	వాడుఁ దోడ్పడుఁ గడగి
మెఱుగు మెఱచినట్లు	149	రాత్రు లీపని కర్ణతో	164	వానితోడిద లోకమై యేను
మెలుమ ధనుర్ధండము	99	రాధేయుఁ జాచి రారాజు	366	వాని నెడ నఱికి యప్పవమాన
మేను మృదుశయ్య సగము	293	రామునందును గార్ట్రివ్ర్యక్షితిష	154	వాని వారెల్ల నీ పని వాని
మేపి కట్టాయితం బయి	375	రారాజుఁ గృసుండును	344	వారలందఱు సూతనందనుం
మేరు వొఱుగుట యినుఁడిల	28	రిత్త దడవు గాకుండగఁ	178	వారలఁ బొదువ నడరు
మేలుదలంపు శోభనము	340	రుక్మిరథుం డను వాడు	178	వారల రథ్యంబులఁ దత్సారథు
మొగమునఁ గయ్యపు వేడుక	19	రుక్మిరథుడు వడిన	72	వారలు దమ తమ బలములుఁ
మొనలతోడను దనతోడ	498	రేపకడ యుభయ బలములు	450	వారలు లింగాదిష్టా నారూధుం
మొనలోన నిలువ నొల్లక	332	రోషమున దుస్ససేనుడు		660
మొనలో నిలువక యుత్తరమున	669			735

వారి గృతవర్ష మార్కోని	432	వినుము నిశాసమయంబున	624	వెరవును లావు లేని ప్రజ	707
వారి కేతనములు వడిఁ ద్రుంచి	83	వినుము భవత్సేనాపతి	466	వెరవే; సంపదఁ గోరి	382
వారి తలపు వొసఁగ నేరదు	41	వినుము వృధ్ఘడ్సత్తుండను	531	వెఱగు పడి కుంభభవుడుం	282
వారి నెఱుంగుదు నేనును	281	వినుము వేగిన సంగ్రామమునకుఁ	651	వెఱవును డిట మరలుఁడు	83
వారిఁ దలపడి పోరిరి	565	విను మేనగు దివసంబున	658	వెన మారుతియు నలంబుసుఁడు	404
వారెవు రెవు రంబేని	391	విను సహదేవుడు దుశ్శాసను	674	వెన రాథేయుని తొలగిన	166
వాలమ్ములు పది మేనం	65	విను! సింధురాజవధమును	326	వేగంబ వేటోక్కు విలుగొని	393
వాలిక దొడ్డనారసము	123	విను! సింధురాజవధమును	416	వేడుకమైఁ దలపడి పోరాడిరి	56
వాలును బలకయుఁ గొని	191	విపినంబు నడచు దవళిభి	211	వేదములుం దదంగములు	23
వాసవు నంత వానికిని	205	విమలాంబుదములు పూనిన	84	వేదములు ధర్మవాచక	732
విందాను విందు లేక స్వందన	368	విరథుం డయ్యును రాథ	484	వేదశిరోమణి చరణా	137
విందులఁ గనిన ట్లాతుడు	411	విరథుడై యతండు వృషసేను	474	వేటోక విలు గొని	596
వింధ్యాద్రి వోలెనా ప్రతిపింధ్యు	613	విరియంచి తామరలలో	672	వేటోక విల్లు పుచ్చుకొని	348
వింశతి శరముల నేసి	54	వితీగినచో నిలువక	58	వైరం బాత్మల నిండి యుండ	419
వికట విస్మృదసి చర్మ	57	వితీగెం బెక్కు రథంబు; లోక్క	450	వైరి వినాశన క్రియకు	643
విచ్చిన మూరకల కడ్డము	426	విలసిల్లుచు నుండఁగ	227	వ్యాఘ్రుదత్తుండు సాత్యకి	403
విచ్చుటయు నంటఁ దాకి	451	విలు దునుమాడి వక్కమున	429	వ్యాస ప్రసాద మహిమం	02
విజయుం డతని వరాహా	527	విలు దునుమాడి వెండియును	605		
విజయుండను శైలము	346	విలు దురుము సేసి గుట్టంబుల	479		
విడు విడు మాతం జిమ్మెయి	584	విల్లు పట్టెడు వారెల్ల	28	శకుని కృతవర్మ కృష కర్ణ	193
వినడై జరాసంధారులఁ	487	వీక మెయిఁ గ్రీడి కొడుకుం	150	శకుని కృతవర్మ శల బాహ్మాక	191
విని సంశ్పత్కు లేము దక్క	136	వీడె శైంధవుండు! వీనిచుట్టును	378	శకునిచేతి యడ్డసాట్లులు	549
వినుడే నాదు ప్రతిజ్ఞ నీవు	268	వీరలం జాచి తగుమాట	259	శక్తి యాచార్య శక్తిని	399
విను నేఁ డర్జుముఁ డన్య	323	వీరాణి శర్పురాఘన	100	శక్తివై నిశితచక్రంబు	607
విను పాంచజన్య పటునిస్సున	467	వీరిచట నివ్విధంబునఁ	107	శర గురుఁ డెచటికిఁ దతీమిన	126
విను పౌరుషము నిరర్థక మను	486	వీరేమి గాచెదరు? తా నే	378	శరజాల మహావాతస్సురణంబున	107
విను మదుగులమై బడియైనను	501	వృకుండను పాంచాలకుమారకుఁ	96	శరజిహ్వాభీకరుఁడగు	14
విను మప్పుడు నిజశక్తుల	51	వెండియు	429	శరభసింహావ్యాఘ్రుసత్తు	238
విను మాటది వోలెం దన	387	వెండియు	670	శరముతోడ నొక్క కరము	178
విను మా ధృష్టధ్యమ్ముం	418	వెండియు నాచార్యండేయు	622	శరము లోకఁ దొకఁడు	82
వినుము కిరీటి! దివ్యశర	384	వెడద తూపునఁ గేతువు	349	శరవేగము రథగమన	517
వినుము తదీయ యోధులును	104	వెస్సుమునుఁగఁ దివియఁగలే	374	శలభము వహ్నీమీదఁ	588
వినుము నరేంద్ర! పాండవులు	169	వెరవును లావునుం గలిగి	209	శల్య కృతవర్మ ముఖ యోధ	601

శల్యండును వ్రోపదీషుతుల	403	సమరోద్యాగము వీటికిం	04	పైరించిన నెఱుఁగవు	711
శినివరుఁ డాటాలెల్లను	451	సమసిన సేనబోచి	481	సామైవోయి పడిన సుదతు	32
శినివరుడు సౌమదత్తుడుఁ	576	సరభసవృత్తిఁ బాండుసుత	360	సౌమదత్తుడు తొమ్మిది	566
శినివరు నద్యుత విక్రమ	620	సర్వసేవాధిషత్యంబు	23	సౌలుచు బోరగిలంబడి	644
శిరము లురంబులు గరములు	89	సర్వపైన్యంబులును దైన్యంబు	278	సౌమదత్తి యిట్లు సచ్చినఁ	514
పుభ్రమగు నుర్మివ్యుత్తిక	735	సహాదేవుండును గదగొని	53	స్థావరములు జంగమములు	731
శైవేయుఁడును భీమసేనుండు	520	సహాదేవుండును మగిడి	402	స్వాగత మే మీయిద్దఱ	308
శోకంబునం గోపంబునం	492	సాత్యకి విల్లరచంద్ర బాణంబున	595		
శారి పార్థ! పార్థ! పైంధవుతల	530	సాత్యవతేయవాజ్ఞయ	137		వా
శారి మెయిని భగదత్తుఁడు	120	సాధనము గాండివం బటె	284	హాంసగౌరములగుహాయములు	104
శార్యధుర్యుడగు వసాతి	175	సారథి గూల్చి యశ్వములఁ	350	హాంసతూలిక పాన్మందు	251
శ్రీకర భక్తాంభోధి సుధాకర	139	సారథి తురంగముల	111	హాయములఁ జంపి, సూతు	157
శ్రీధామ లసదపాంగ	537	సాహంకారుం డగు గురు	98	హాయములను సూతు నొంచి	439
శ్రీమత్యాయుష్మత్తు సుధీ	425	సింధురము మహాద్రేక	29	హాయముల మీద సూతుపయి	165
శ్రీరమ్యతాద్రివర పుత్రీ	319	సింధుదేశోద్భవ స్థిర	171	హారి గురుఁడు నీకుఁ గ్రీడియు	415
శ్రీసంక్రయ మంగళ గారీ	01	సింధుపతిదెసకు	522	హారి నేమియు నన నేరక	119
ప్రతి ఫలరస భావస్తుత్య	535	సుభద్రాతనయుం డతని	194	హారి నైదు విశిఖముల	343
ప్రతు లభ్యసిదచి తతుల	276	సురలాదిగఁ గల జీవులు	731	హారి మేనల్లుఁడు, గొంతి కూర్చు	250
		సురలును సిద్ధులు విద్యాధరులు	156	హారి యాత్మ యర్జునున కా హారి	34
		సుఫ్ఫిరుండై సమరప్కారం	431	హారియుం బాండవులున్	701
సంగరంబునఁ డన్ని సని	692	సూతనందనునకు నెడసాచ్చి	492	హారియుం బార్ఫుఁడు నట్లు	430
సంగర క్రీడ సలుపు	48	సూతసుతుండు పొండున్నపు	481	హారి యొకడు నీవాకండవు	414
సంజయుం డతని కిట్లను;	425	సూతసుతు విల్లు ద్రుంచిన	474	హారి పనుప వారిబలములు	722
సంతానార్థియయి సంతతంబును	226	సెజ్జ యుందు మేను సేర్చి	297	హారిసుత సూతి మాపుల,	403
సంరంభ విజ్యంభితుండై	192	సేనాపతిత్యమునకుం బూని	20	హారుఁడు వివోదార్థముగా	677
సంవర్తుడను మహాసంయమి	229	సేనాపతి యగు ద్రుపద	55	హారులను సూతునిఁ జంపిన	609
సంశ్ఠక సమితితోడ	257	సేనాపతి యగు ద్రుపద	23	హారులవయిన్ మురారిపయి	369
సంశ్ఠకులు మఱియును	87	సేనాపతి యగు ద్రుపద	302	హార్ష మండస్మితము తోడ	374
సత్యజిత్తు మేన సాయక	97	పైంధవుఁ డొక్కుఁ దేలయనిఁ	533	హో యను, ధర్మరాజ తనయా!	253
సన్మార్గమున రాజ్యసంపద	230	పైంధవ ఫోరకబంధంబు	357	హృదయ సరసిరుహ	316
సమరంబున నీ వోడుట	474	పైంధవన కడ్డమున్న	247	పైంధింబుఁ డల్లి యుగ్రాకుతిఁ	571
సమర విశేషంబు తెఱం	502	పైనికులు నన్నుఁ గనుఁగొని			

కవచధారణాంబున దుర్యోధనుం డడ్లునుతోఁ దలపడుట (సం. 7-76-37)

- వ. కడంగిరంతఁగురుపతిగూడవచ్ఛికుంభసంభవకృతంబగుకవచంబుకతంబునభయంబుదక్కిబలంబునకుం దలకడచి తన రథంబు జయద్రథుం దున్న దిక్కున కడ్డంబుగాఁ జొచ్చిన నతని సూరెల నున్న వీర లోకంబు ముదంబున సింహానాదంబులు సేయ శంఖ భేరీస్వనంబులు సెలంగం దమ తేరికిం గట్టిదురై నిలిచినం గని కృష్ణండు గ్రీడి కి ట్లనియె.

179

ప్రతిపదార్థం: కడంగిరి= ప్రయత్నించారు; అంతన్= ఆ మీద; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; కూడవచ్చి= దగ్గరగా వచ్చి; కుంభసంభవ కృతంబు+అగు= ద్రోణాచార్యుడిచేత చేయబడిన; కవచంబు కతంబునన్= కవచం కారణంగా; భయంబు తక్కి= భయంవదలి; బలంబునకున్ తలకడచి= సేనను దాటి; తన రథంబు= తా నెక్కిన తేరు; జయద్రథుండు ఉన్నదిక్కునకున్= సైంధవుడు ఉన్న దిక్కుకు; అడ్డంబుగాన్+చొచ్చినన్= అడ్డంగా దూరగా; సూరెలన్= ప్రక్కలో; ఉన్న వీరలోకంబు= ఉండే వీర సమూహం; ముదంబున్= సంతోషంతో; సింహానాదంబులు చేయన్= సింహానాదాలు చేయగా; శంఖ భేరీ స్వనంబులు= శంఖాల, నగారాల శబ్దాలు; చెలంగన్= ధ్వనింపగా; తమ తేరికిన్= తామున్న తేరుకు; కడు+ఎదురు+ప నిలిచినన్= కంటికి ఎదురుగా ఉండగా; కని= చూచి; కృష్ణండు= శ్రీకృష్ణుడు; క్రీడికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= అర్జునుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (కృష్ణరూపులు) విజృంభించగా, అటుపిమృట దుర్యోధనుడు ద్రోణు డిచ్చిన కవచం కారణంగా భయంవదలి తన సైన్యాన్ని దాటి ముందుకు వచ్చి, సైంధవు డున్న దెసకు అడ్డంగా తన రథాన్ని పోసిచ్చాడు. అప్పుడు అతడికి ఇరువైపులా ఉన్న వీరులు సంతోషంతో సింహానాదాలు చేశారు. శంఖ భేరీ ధ్వనులు చెలరేగాయి. ఆ విధంగా తమ రథానికి ఎట్టుఎదుటగా నిలిచిన సుయోధనుడిని చూచి, నారాయణుడు నరుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

- క. ‘అపద ముట్టిన యెడ ని , ట్లేపారగ వలదె! రథికుఁ డీతడు శశ్వత్తోను
తోపోట్లేప్పుడు మాదెసఁ , జాప కళావేచి దర్శసంపన్నండున్.

180

ప్రతిపదార్థం: ఆపద ముట్టిన ఎడన్= కష్టాలు వచ్చినప్పుడు; రథికుఁడు= సైనికుడు; ఇట్లు+ఏపారగన్+వలదె!= ఈ విధంగా అతిశయించ వద్దా!; ఈతడు= ఈ దుర్యోధనుడు; మాదెసఁ= మా మీద; శశ్వత్తోప= నిలుకడ గల కోపంతో; ఉద్దీప్పుడు= మండుతూ ఉన్నాడు (ఇతడు); జాప కళావేది= ధనుర్విద్య రహస్యాలు తెలిసినవాడు; దర్శ సంపన్నండున్= గర్వతుడు కూడా.

తాత్పర్యం: ‘కష్టాలు వచ్చినప్పుడే సైనికుడు ఇట్లా కైర్యాన్ని చాటాలి; ధనుర్విద్య విశారదుడు అయిన దుర్యోధనుడు నిరంతర కోపంతో మా మీద మండిపడుతూ ఉన్నాడు.

- క. గోమునఁ బెలిగిన వాడు మ , హఁ మానోదగ్రచిత్తుఁ ద ట్లుగుటను సం
గ్రామంబున కలుకం డు , ధ్వామ భుజావీర్య దుర్భద స్వులితుండున్.

181

ప్రతిపదార్థం: గోమునన్+పెరిగిన వాడు= సుకుమారంగా పెరిగినవాడు; మహామాన= ఎక్కువ అభిమానంతో; ఉద్గ్రచిత్తుడు= భయంకరమయిన మనస్సున్నవాడు; అట్లు+అగుటను= అందుచేత; సంగ్రామంబునకున్= యుద్ధానికి; అలుకండు= జంకడు; ఉద్దామ= అధికమైన; భుజావీర్య= భుజబలంతో; దుర్ఘుద స్వురితుండున్= దురహంకారంతో ఉన్నవాడు కూడా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు సుకుమారంగా పెరిగాడు. మిక్కిలి అభిమానంతో భయంకరమయిన మనస్సుకలవాడు అయినందున యుద్ధానికి వెరవడు. తన భుజబలంతో దురహంకారంతో ఉండేవాడు.

- క. మనకును నితనికి సైంధవుఁ, దను నొడ్డున నయ్య జాద మథికొర్ధత్తుం
బున గెలువుము చిరకాలము, మనమున రారాజు నలుక ప్రంబింపు తగన్.

182

ప్రతిపదార్థం: మనకునున్= మనకు (కృష్ణరూపునులకు); ఇతనికిన్= ఈ దుర్యథనుడికి; సైంధవుడు+అను ఒడ్డునన్= సైంధవుడనే పందింతో (సైంధవుడు పణంగా); జాదము+అయ్యెన్= జాదం సిద్ధమైనది; అధిక+చౌద్రత్యమునన్= మిక్కిలి దర్శంతో; గెలువుము= జయించుము; చిరకాలము= చాలాకాలంగా; మనమునన్= మనస్సులో ఉండే; రారాజు+అలుకన్= దుర్యథనుడి దురాగ్రహాన్ని; తగన్= తగినట్లుగా; ప్రందింపుము= నశింపజేయుము.

తాత్పర్యం: ఈ దుర్యథనునకూ మనకూ సైంధవుడనే పందింతో (యుద్ధమనే) జాదం సిద్ధమైనది. ఉడ్డతితో ఈ జాదాన్ని గెలువుము. బహుకాలంగా దుర్యథనుడికి మనమీద ఉన్న క్రోధాన్ని ఈనాడు నిరూలించుము.

విశేషం: అలం: రూపకం.

- క. ఈతడు మీకు నాపదల కెల్లను మూలము; ధర్మపుత్రు దు
ర్మాతమునం బరాభవము నొందఁగ జేసిన పాపనిశ్శయుం
దా తరుణీలలామమున కమ్మెయి భంగ మొనర్చె వీడు నీ
చేతులలా వెఱుంగఁడు విశిష్టపుభం జిబి నీకు ఫల్లునా!

183

ప్రతిపదార్థం: ఫల్లునా!= అర్జునా!; ఈతడు= ఈ దుర్యథనుడు; మీకు నాపదలకున్+ఎల్లను మూలము= మీ కష్టాలకు అంతా కారణం; ధర్మపుత్రున్= ధర్మరాజును; దుర్మాతమునన్= చెడ్డ జాదంలో (మోసపు జాదంలో); పరాభవమున్= అవమానాన్ని; ఒందఁగన్+చేసిన= కలిగించిన; పాప నిశ్శయుండు= చెడు తలపు కలవాడు; ఆ తరుణీలలామమునకున్= ఆడవారిలో ఉత్తమురాలైన ఆమెకు (ద్రోపదికి); ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా (కట్టుగుడ్డను ఒలుచునట్లుగా); భంగము+ఒనర్చెన్= అవమానమును కలిగించాడు; వీడు= ఈ దుర్యథనుడు; నీ చేతులలాపు+ఎఱుంగఁడు= నీ భుజబలం తెలిసినవాడు కాడు; ఇది= ఈ యుద్ధం; నీకున్ విశిష్ట పుభంబు+అగున్= విశేషమైన మంచిని కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: అర్జునా! మీ కష్టాలకు మూలకారణం ఈ దుర్యథనుడే. మోసపు జాదంలో ధర్మరాజును అవమానించిన పాడుబుద్ధికలవాడు. ద్రోపదిని కట్టుగుడ్డలు ఒలిపించి అవమానించాడు. నీ చేతి బలాన్ని తెలిసినవాడు కాడు. ఈ యుద్ధంలో నీకు పుభం కలుగుతుంది.

- క. ఎత్తిగినఁ జేరడు; చేరుట; యెఱుకువమై మనకు దైవ మిచ్చిన సిరి యి
ట్లిమిన యాలో గ్రక్షును, నఱకు; మితఁడు దెగిన మన మనసఃపీడ దెగున్.

184

ప్రతిపదార్థం: ఎత్తిగినన్= తెలిస్తే (నీచేతి బలం తెలిస్తే); చేరుడు= దగ్గరకు రాడు; చేరుట= సమీపించటం; ఎఱుకువమైన్= తెలిసి; మనకున్= మనకు; దైవమిచ్చిన సిరి= దేవుడు ఇచ్చిన సంపద (అద్భుషం); ఇట్లు+అట్టిమినన్= ఈ విధంగా ఆక్రమిస్తే; ఆలోన్= అంతలోనే; గ్రక్షునన్= శిఘ్రంగా; నఱకుము= నరికివేయుము; ఇతడు తెగినన్= ఈతడు చనిపోతే; మన= మనయొక్క; మనసఃపీడ= మనసులోని చింత; తెగున్= తెగిపోతుంది (తొలగిపోతుంది).

తాత్పర్యం: నీచేతిబలం తెలిసి ఉంటే (మన) దగ్గరకు రాడు. దగ్గరకు రావటం మనకు దైవ మిచ్చిన అద్భుషం. దానితో అతడిని ఆక్రమించుము; వెంటనే అతడిని నరికివేయుము. వీడు పోతే మనకు గుండెలోని దిగులు తీరుతుంది.

మ. వెరవే! సంపదఁ గోల గాండివ గుణావిర్భాత బాణాలి కి
ట్లిరయై వచ్చుట యి మ్ముహీపతి కితం దేలొకొక్కి యత్యంత ని
షుర శార్మిస్తుతి నిన్నుఁ దాకుఁ దలపుం జోద్యంబుఁ వీ ఉగ్గ మై
దొరకో లర్జన! నీకుఁ దొంటి సుకృతస్తోమంబు కల్పిం జుమీ!

185

ప్రతిపదార్థం: అర్జున!= అర్జునా!; సంపద్న=కోరి= ఇశ్వర్యాన్ని ఆశించి; గాండివ గుణ+ఆవిర్భాత= గాండివమనే వింటి అల్లెత్తాటి నుండి పుట్టిని; బాణ+అలికీన్= బాణాల సమూహానికి; ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; ఎర పి= ఆహిరమై; వచ్చుట= రావటం; ఈఁ+మహీపతికీన్= ఈఁ రాజునకు; వెరవే= తగునా!; ఇతండు= ఈఁ దుర్యోధనుడు; ఏల+బక్కి! = ఎందుకనో; అత్యంత నిషుర= మిక్కిలి కరినమైన; శార్య+ఉన్నతిన్= వీరాధిక్యంతో; నిన్నున్= నిన్ను; తాక్షన్+తలపున్= ఎదుర్కొనటానికి ప్రయత్నించటం; చోద్యంబు= ఆశ్వర్యం; వీడు= ఇతడు; అగ్నము+పి= వశమై; దొరకోలు= చిక్కటం; నీకున్ తొంటి సుకృతస్తోమంబు= నీ పూర్వజన్మ పుణ్య సముదాయం సుమా.

తాత్పర్యం: ఓ అర్జునా! సంపదను ఆశించి గాండివపు అల్లెత్తాటి నుండి వెడలిన బాణాలకు ఆహిరంగా ఈఁ రాజుకు తగునా? ఇంత శార్యంతో ఇతడు నిన్ను ఎదుర్కొనాలని అనుకోవటం ఆశ్వర్యంగా ఉన్నది. ఇతడు మిక్కిలి ప్రయత్నంతో ఇట్లా చేయటం నీ పూర్వజన్మ పుణ్యాల ఫలమే సుమా!

క. ఇతఁడు వడినుఁ బ్రజ విచ్చును; | ధృతి సైంధవుఁ డతీమెనేనుఁ దెగు నాతం డు
ధృతి విడిచి పాతిపోయినుఁ, బ్రతిన కబియ చాలుఁ; గడగు పటుశార్య నిట్టి!

186

ప్రతిపదార్థం: పటుశార్యనిథి!= తీవ్ర పరాక్రమానికి నిధి అయినవాడా!; ఇతఁడు= ఈఁ దుర్యోధనుడు; వడినున్= చనిపోతే; ప్రజ= పైన్యం; విచ్చును= విరిసిపోతుంది; ధృతిన్= ధైర్యంతో; సైంధవుడు= సైంధవుడు; అతీమెన్+ఎనిన్= ఆక్రమణం చేయటానికి ప్రయత్నిస్తే; తెగున్= చస్తాడు; ఆతండు= ఆ సైంధవుడు; ఉద్దతి విడిచి= గర్వాన్ని వదలి; పాతిపోయనున్= పరుగెత్తిపోతే; ప్రతినకున్= శపథానికి; అది+అ చాలున్= అంతేచాలును; కడగు= పూనుకొనుము.

తాత్పర్యం: ఈఁ దుర్యోధనుడు పడిపోతే పైన్యం వికావికలోతుంది. సైంధవుడు ధైర్యంతో పరాక్రమించటానికి వచ్చాడా-చస్తాడు. వాడు గర్వాన్ని వదలి పారిపోతే (మన) శపథానికి అదే చాలును. మిక్కిలి శార్యం కలవాడా! పూనుకొనుము.'

వ. అని పెక్కభంగులం జెప్పిన విని వివ్వచ్చుం డచ్చుతు నాలోకించి.

187

ప్రతిపదార్థం: అని; పెక్క, భంగులన్= అనేక విధాలుగా; చెప్పినున్= చెప్పగా; విని; వివ్వచ్చుండు= అర్జునుడు; అచ్యుతున్= శ్రీకృష్ణుని; ఆలోకించి= చూచి

తాత్పర్యం: అని అనేక విధాలుగా (కృష్ణుడు) చెప్పగా విన్న అర్జునుడు, కృష్ణుడి వంక చూచి.

ఉ. ‘ద్రౌపది వడ్డ బస్తుము లుద్రగ్రత మేబినిఁ బెద్దకాల మి
చ్ఛా పరతంతుడై తన వశంబుగఁ జేసిన వీని గర్వముం
గోపము వెంపదే? మనము గుండగుఁ జేయదే? యింత సెప్ప నే
లా? పాలిగొందు నీతనిఁ జలంబు బలంబును నీవు మెచ్చుగన్.

188

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపది; వడ్డ బస్తుములు= పడిన కష్టాలు; ఉద్గ్రతన్= భయంకరంగా; మేదిన్= లోకంలో; పెద్దకాలము= చాలా కాలం; ఇచ్చాపరతంతుడై= తన ఇష్టానికి వచ్చినట్లు; తన వశంబుగన్+చేసిన= తన చెప్పిన విధంగా ఉండేటట్లు చేసినటువంటి; వీని గర్వమున్= ఈఁతడి అహంకారం; కోపము పెంపదే?= నా కోపాన్ని పెంచదా?; మనము కుంరగన్+చేయదే?= మనస్సును బాధపెట్టదా?; ఇంత చెప్పన్+ఎలా?= ఇంతగా చెప్పటం ఎందుకు?; చలంబున్= (వీడిపై నాకున్న) మాత్సుర్యాన్ని; బలంబును=

(నా) బలాన్ని; నీవు మెచ్చుగన్= నీవు మెచ్చుకొనే విధంగా; పొరిగొందున్= చంపుతాను.

తాత్పర్యం: ద్రోషది పడిన కష్టాలూ, భయంకరంగా లోకంలో చాలా కాలం ఇష్టారాజ్యంగా వ్యవహారించిన వీడి గర్వం ఇతడి మీద నాకు కోపాన్ని పెంచదా? మనస్సును బాధపెట్టదా? ఇంతెందుకు - నీవు మెచ్చుకొనే విధంగా నా మచ్చరము, బలము ప్రకాశింప వీడిని చంపుతాను.

ఆ. బరుల బిక్కు సనక యరదంబు నీతసి , యున్న యెడకు నడపు' మన్న నతయ్ద
నట్ల చేయఁ, దనకు నభముఖులై వచ్చు , వాలఁ జాచి మనుజవల్లభుండు.

189

ప్రతిపదార్థం: బరుల దిక్కు చనక= ఇతరుల వంకకు పోకుండా; అరదంబున్= తేరును; ఈతని ఉన్న ఎడకున్= వీడున్న దిక్కును; నడపుము+అన్నున్= తోలుమనగా; అతడు= కృష్ణుడు; అట్లు+అ+చేయున్= ఆ విధంగా చేయగా (తేరును దుర్యోధనుడి వైపు తోలగా); తనకున్+అభిముఖులై వచ్చు= తనకు ఎదురుగా వస్తున్న; వారిన్+చూచి= వాళ్ళను చూచి; మనుజవల్లభుండు= రాజు (దుర్యోధనుడు).

తాత్పర్యం: 'తేరును ఇతరుల వైపునకు తోలక, ఇతడు ఉన్న దిక్కునకు తోలుము' అనగా, కృష్ణుడు అట్లాగే చేయగా, తనకు ఎదురుగా వచ్చే వారిని చూచి దుర్యోధనుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. మనమునఁ గొంకక యెదురుగఁ , జనియె నిషీధ్తతికి మెళ్ళి జనపాలకు లె
ల్లముఁ జిచ్ఛలింప సేనా , నినదం బెసంగంగ ఫోర నిష్పుర వృత్తిన్.

190

ప్రతిపదార్థం: నిజ+ఉద్దతికిన్= తన దర్శానికి; మెచ్చి= మెచ్చుకొని; జనపాలకులు+ఎల్లనున్= రాజులందరు; పిచ్చలింపన్= భయపడగా; సేనా నినదంబు= సైనికుల శబ్దం; ఎసఁగంగన్= ఎక్కువ కాగా; ఫోర నిష్పుర వృత్తిన్= భయంకరంగాను, కరినంగాను; మనమున్= మనస్సులో; కొంకక= సందేహించక; ఎదురుగ్న చనియెన్= ఎదురుగా వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: తన దర్శాన్ని మెచ్చుకొని రాజులందరూ భయపడగా, సేనలు చేసే శబ్దం ఎక్కువ కాగా, భయంకరం, కరినం అయిన నడవడితో మనస్సులో సందేహించకుండా ఎదురుగా వెళ్ళాడు.

క. తముఁ జిలుచుచు నివ్విధమున , సమదాటోపగతి నడరు జనపతీఁ గని చి
త్తము లలర నాట్లి నిజ శం , ఖిము లొత్తిల శార్జ్లధరుఁడు గాండివధరుఁడున్.

191

ప్రతిపదార్థం: తమన్+పిలుచుచున్= తమను పిలుస్తా; ఈ+విధమున్= ఈ ప్రకారంగా; సమదాటోపగతిన్= గర్వంతో కూడిన ఆటోపంతో; అడరు= విజ్ఞంభించే; జనపతిన్+కని= దుర్యోధనుడిని చూచి; చిత్తములు= మనస్సులు; అలరన్= సంతోషించగా; ఆర్పి= బొబ్బించి; శార్జ్లధరుఁడున్= శ్రీకృష్ణుడూ; గాండివధరుఁడున్= అర్జునుడును; శంఖములు+బత్తిరి= తమ శంఖాలను ఉండారు.

తాత్పర్యం: గర్వంతో అదిరిపడుతూ తమను పిలుస్తున్న దుర్యోధనుడిని చూచి, మనస్సులు వికసించగా కృష్ణర్జునులు బొబ్బించి తమ శంఖాలను పూరించారు.

చ. ఎలమీ జెలంగు కృష్ణుల యహీనసముద్రతీఁ జాచి శోక వి
హ్వలు లయి మానవేంద్రు దెస నాసలు మాని మృగంబు బ్రాంతి ను
జ్యులదనలంబులో నుఱుక చందముగాఁ గొని నీదు యోధ వీ
రు లకట! చచ్చేజచ్చే నని ప్రోయఁగ నాతయ్ద వాల కి ట్లనున్.

192

ప్రతిపదార్థం: ఎలమిన్= వికాసంతో; చెలంగు= శంఖములు పూరించి ధ్వని చేసిన; కృష్ణులు= కృష్ణర్జునులు; అహినసముద్రతీన్= తగ్గిపోని ఆవేశాన్ని; చూచి= చూచినవారై; శోక విహ్వలులు+అయి= దుఃఖంతోను, భయంతోను స్వాధీనం తప్పినవారై; నీదు యోధవీరులు= నీపైన్యంతోని వీరులు; మానవ+ఇంద్రుదేసన్= రాజుమీది (దుర్యోధనుడిమీది); ఆసలు మాని= ఆశలు వదులుకొని (అనగా వాని ప్రాణాలమీది ఆశలు మానుకొని); మృగంబు= లేడి; భ్రాంతిన్= భ్రమతో; ఉజ్జ్వలత్= బాగా మండుతూ ఉన్న; అనలంబులోన్= అగ్గిలో; ఉఱుకు చందము కాన్= దూకే విధం; కొని= భావించి; అకట!= అయ్యా!; చచ్చెన్+చచ్చెన్= చచ్చాడు చచ్చాడు; అని= అంటూ; ప్రోయిగన్= అరవగా; ఆతడు= ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు); వారికిన్= ఆ సైనికులకు; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉత్సాహ వికాసాలతో తగ్గిపోని కృష్ణర్జునుల ఆవేశాన్ని మన సైనిక వీరులు చూచారు. దుఃఖంతోనూ భయాకులతతోనూ వారు రాజు మీద ఆశ వదులుకొన్నారు. దుర్యోధనుడిని మండే మంటలో దూకే జింక మాదిరిగా భావించి, ‘అయ్యా చచ్చాడు. చచ్చాడు’ అని దుఃఖాక్రాంతులయ్యారు. అప్పుడు ఆ రాజు ఆ వీరులతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

K. ‘భయ మేటికి వినుండు ధనం , జయునిం గేశవుని నాదు శరకీలాసం చయమున నేర్చెదఁ బేర్చెద , నయునానందంబు మీ కొన్నెదఁ గడిమిన్’.

193

ప్రతిపదార్థం: భయము+ఏటికిన్?= భయము ఎందుకు?; వినుండు= నా మాట వినండి; ధనంజయునిన్ కేశవునిన్= అర్జునుడినీ, కృష్ణుడినీ; నాదు= నా యొక్క; శరకీలా సంచయమున్= బాణాగ్ని జ్వాలలతో; ఏర్పెదన్= కాల్పివేస్తాము; పెర్పెదన్= విజృంభిస్తాము; మీకున్= మీకు; నయున+అనందంబున్= కనువిందును, తృప్తిని; కడిమిన్+ఒనర్పెదన్= ఎక్కువగా కలిగిస్తాము.

తాత్పర్యం: మీ కందరికి భయం ఎందుకు? కృష్ణర్జునులను నా బాణాగ్ని జ్వాలలతో కాల్పివేస్తాము. పరాక్రమంతో విజృంభిస్తాము. మీ అందరికి కనువిందు చేస్తాను’.

V. అని పలికి పార్థుం గనుంగిని యవష్టంభంబున.

194

ప్రతిపదార్థం: అని, పలికి; పార్థున్= అర్జునుని; కనుంగొని= చూచి; అవష్టంభంబున్= అహంకారంతో

తాత్పర్యం: అని పలికి, దుర్యోధనుడు అర్జునుడిని చూచి అహంకారంతో

దుర్యోధనుఁ డర్జునుం దలపడి యధిక్షేపించుట (సం. 7-77-35)

C. ‘వినుము కిరీటి! దివ్యశరవేదివి! నాఁ జను; దేను లేనిచో టను మును సెల్లె నీకు; నిచటం జన నిత్తునె? యిష్ట నీ బలం బును హాలనేయ్య జాచుటకుఁ బోరికి వచ్చితి; నీవు పాండురా జునకు జనించితేనిఁ దెగి చూపుము శౌర్యము నష్టవీర్యమున్’.

195

ప్రతిపదార్థం: కిరీటి! వినుము= అర్జునా! విను; దివ్యశరవేదివి నాన్= దైవశక్తిగల అప్రహస్యాలు తెలిసినవాడవు అని; చనుదు= చెల్లుబడి ఔతున్నాపు; ఏను లేనిచోటు= నేను లేని చోటు; నీకున్ మునుచెల్లె= ఇదివరకు నీకు ఆ పేరు చెల్లిస్తాయింది; ఇష్టు= ఈ సమయంలో; ఇచటన్ చననిత్తునె?= ఇక్కడ చెల్లినిస్తానా?; ఇష్టు= ఈ సమయంలో; నీ బలంబును= నీ శక్తిని; హరినేర్పును= కృష్ణుడి నేర్పరితనాన్ని; చూచుటకున్= చూడటానికి; పోరికిన్ వచ్చితిన్= యుద్ధానికి వచ్చాము; నీవు; పాండురాజునకున్ జనించితి(ని)+ఎనిన్= పాండురాజునకు పుట్టి ఉన్నట్లయితే (పాండురాజునకు కొడుకువైతే); తెగి= సాహసంతో; శార్యమున్+అప్రువీర్యమున్= వీరత్వాన్ని, బాణాల శక్తినీ; చూపుము= ప్రదర్శించుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ అర్జునా! నీవు దైవశక్తిగల బాణ రహస్యాలను తెలిసినవాడవనే పేరుతో లోకంలో చెల్లుబడి

అయినావు. నేను లేనిచోట నీకు ఆ పేరు చెల్లింది. ఇక్కడ నిన్ను కదలనీయము. నీ బలాన్ని, కృష్ణుని నేర్పరితనాన్ని చూడటానికి యుద్ధానికి వచ్చాను. నీవు పాండురాజు కొడుకువైతే సాహసంతో నీ శక్తిని, బాణప్రయోగ బలాన్ని చూపించుము.

వ. అనుచుఁ గ్రూరంబులగు మూడు నారాచంబుల నన్నరు నేసి, శర చతుష్పథయంబున హాయంబులు నొప్పించి, పచి బాణంబులు పద్మనాభునురంబునం గ్రుచ్ఛి, మునిగోల యొక్కిలం దునిమినం గినిసి క్రీడి యాతనిపైఁ జతుర్ధశ నిశిత ప్రదరంబులు వరగించిన, నవి యమ్మహాపతి మైములువు దాకి మిట్టి పడుటయుం జాచి తొమ్మిది తూపులతోడం బంచాశుగంబులు నిగిడించిన, నవియు నిష్టలంబు లగుటయు, నిరువదెనిమిది బాణంబు లడలించే; నవ్వాలమ్ములు నమ్మెయిన వమ్మెన విషాదంబున వాసుదేవుండు వాసవి కి ట్లనియె.

196

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్ = అని చెపుతూ; గ్రూరంబులు+అగు= కరివమైన; మూడు నారాచంబులన్ = మూడు వాడి అయిన బాణాలతో; ఆ+నరున్=ఎని= ఆ అర్జునుడిని కొట్టి; శరచతుష్పయంబునన్ = నాలుగు బాణాలతో; హాయంబులు నొప్పించి= గుర్రాలను బాధించి; పది బాణంబులు= పది బాణాలు; పద్మనాభు ఉరంబునన్ గ్రుచ్ఛి= శ్రీకృష్ణుడి ఎదలో గ్రుచ్ఛి; మునిగోలన్ = గుర్రాలను అదలించే మునిగోలను; ఒక్క కోలన్+తునిమినన్= ఒక్క బాణంతో త్రుంచగా; కినిసి= కోపించి; క్రీడి= అర్జునుడు; ఆతనిపైన్= ఆ దుర్యోధనుడి మీద; చతుర్ధశ నిశిత ప్రదరంబులు= పదునాలుగు వాడి బాణాలను; పరగించినన్= వేయగా; అవి= ఆ బాణాలు; ఆ+మహాపతి= ఆ దుర్యోధనుడి; మైములువు= కవచాన్ని; తాకి= తగిలి; మిట్టిపడుటయు= ఎగిరి పడుట; చూచి; తొమ్మిది తూపుల తోడన్= తొమ్మిది బాణాలతో; పంచ+ఆపుగంబులు= పదు బాణాలను; నిగిడించినన్= వేయగా; అవియున్= ఆ బాణాలు కూడా; నిష్టలంబులు+అగుటయున్= వ్యర్థంకాగా; ఇరువది+ఎనిమిది బాణములు= ఇరపై ఎనిమిది బాణాలను; అడరించెన్= ప్రయోగించాడు; ఆ+వాలమ్ములు= ఆ బాణాలు; ఆ+మెయినన్= అట్లాగే; వమ్ము+ఐనన్= పనికి రాకపోగా; విషాదంబునన్= దుఃఖింతో; వాసుదేవుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వాసవికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా మాట్లాడుతూ దుర్యోధనుడు మూడు బాణాలతో అర్జునుడిని, నాలుగు బాణాలతో గుర్రాలను, పది బాణాలతో శ్రీకృష్ణుడి గుండెను నొప్పించి, మునిగోలను ఒక బాణంతో త్రుంచాడు. అర్జునుడు కోపింతో అతడి మీద వాడి అయిన పదునాలుగు బాణాలు వేశాడు. అవి అతని కవచాన్ని తాకి ఎగిరి పడ్డాయి. అది చూచి తరువాత తొమ్మిది బాణాలు, అయిదు బాణాలు ప్రయోగించాడు అవి కూడ వ్యర్థమయ్యాయి. తరువాత ఎనిమిది బాణాలతో కొట్టాడు. అవి వ్యర్థమయ్యాయి. అపుడు శ్రీకృష్ణుడు దుఃఖింతో అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘మునైన్నాడు నివ్విధ మేఁ , గన్నది గా; దమ్ము లెడలె గాండివములా వు న్నీ భుజముల శక్తియు , మిన్నక పోఁ జిత్త మిది యమిత్రధ్వంసీ!

197

ప్రతిపదార్థం: అమిత్రధ్వంసీ!= శత్రువులను వాశనము చేసేవాడా; మున్ను+ఎన్నదున్ = ఇదివరకు ఎప్పుడూ; ఈ+విధము= ఈ పద్ధతి; ఏన్ కన్నది కాదు= నేను చూచినది కాదు; గాండివము లాప్యన్ = గాండివము యొక్క శక్తి; నీ భుజముల శక్తియున్ = నీ చేతి లాపును; మిన్నకపోన్= ఊరకపోయేటట్లు; అమ్ములు= బాణాలు; ఎడలెన్= విచ్చిన్నమైన; చిత్రం= ఆశ్చర్యం; ఇది= ఇటువంటిది.

తాత్పర్యం: శత్రువులను హతమార్చేవాడా! ఇదివరకు ఎప్పుడూ నేను ఇట్టి స్థితిని చూడలేదు. గాండివబలం, నీ భుజబలం వ్యర్థమయ్యేటట్లు నీ బాణాలు విచ్చిన్నమయ్యాయి. ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది.

అ. నీకుఁ జాడ ముష్టి నెలవు నాకర్షణ , గాండితయును బాణగతియుఁ ఓంటి యట్లు? యొండుభంగియై తోఁచెనో? నాకు , నున్నరూపు సెప్పువన్న పార్థ!

198

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= అర్జునా!; నీకున్= నిన్ను చూడగా; ముష్టినెలవున్= పిడికిలిపట్టు (వింటిని); ఆక్రూణ గాఢతయును=అల్లె త్రాటిని లాగు శక్తి; బాణగతియున్= బాణపు పోకడా; తొంటి అట్లో?= వెనుకటి వలనే ఉన్నదా?; ఒండు భంగి ఈ తోచో?= వేరే విధంగా కనిపిస్తున్నదా?; నాకున్ ఉన్న రూపుల్= నాతో ఉన్న విషయాన్ని; చెప్పువన్న!= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: అర్జునా! నీ పిడికిటిపట్టు, వింటిని లాగే శక్తి, బాణాలు వేసే పద్ధతి వెనుకటి వలనే ఉన్నవా? లేక వేరే విధంగా ఉన్నవా? యథార్థాన్ని నాకు చెప్పుము.

చ. పిడుగుల యట్లు తాకి రిపుబృందములం దెగటార్థు నాజి నె
పుష్టు భవటియ బిష్ణుశరపుంజము లొక్కటి నిష్ట పాట్లు వో
యెడు నిధి; నీవు నిష్మతివిహీనపు జంతువు నేమి సేట్లకుం
జెడుటకు నొక్కి విష్ణుయము సెందెడు డెంద ములంతఁ బొందెడున్'

199

ప్రతిపదార్థం: ఆజిన్= యుద్ధంలో; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; భవదీయ దివ్యశర పుంజములు= నీయొక్క దేవతాశక్తిగల బాణసమూహాలు; పిడుగుల అట్లు తాకి= పిడుగుల మాదిరిగా తాకి; రిపుబృందములన్= శత్రు సమూహాలను; తెగటార్ఘున్= నాశం చేస్తాయి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; ఇష్టు= ఈ సమయంలో; పాల్లుపోయెడున్= వ్యాఘ్రమైపోతూ ఉన్నవి; ఇది= ఈ విధానం; నీష్టన్= నీపును; ఈ+మతివిహీనపు జంతువున్= ఈ బుద్ధిలేని జంతువునగు నేను (శ్రీకృష్ణుడును); ఏమి; చెట్లకున్ చెడుటకున్+ఒక్కు= ఆపదలకు గురియై నశించటానికో!; డెందము= నా మనస్సు; విష్ణుయము చెందెడున్= ఆశ్చర్యపడుతూ ఉన్నది; అలంత పాందెడున్= కష్టపడుతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: నీ బాణాల గుంపులు యుద్ధరంగంలో పిడుగుల దెబ్బలవలె తాకి శత్రుషైన్యాన్ని ఎప్పుడూ హతమార్చేవి. ఒక్కసారిగా ఇష్టుడు అవి పాల్లుపోవటానికి కారణం ఏమి? నీవూ, ఈ మతిలేని జంతువునైన నేమా ఏ యాపదలు పొంది చెడుటానికో! నాకు ఆశ్చర్యం, బాధ కలుగుతున్నవి.'

వ. అని యట్లు దన్ను నించించుకొనుచు గోవిందుండు డడిగినఁ బురందర నందనుం డతని కిట్లనియే ‘నిధి యొక్క కవచ ధారణంబు; మున్ను ద్రోణుఁ డొక్కరుండ యెఱుంగు; బదంపడి నాకు నెఱింగించె; నిష్టుడు సుయోధనుండును నెఱుంగు తెఱంగు గావించెం గావలయు; నిష్మైయి మైములువు త్రిలోకంబుల కభేద్యం బగుటయు, నీవు నెఱుంగుదు; వెత్తింగియు న స్నాదుగ నేల? భువనత్రయంబునందును వస్తుప్రకారంబులు నీయెఱుంగనియవియుం గలవే? యథి యట్లుండె; నితండు టీని నగ్గరుకరుణం బడసినవాడై. 200

ప్రతిపదార్థం: అని ఇట్లు= అని ఈ విధంగా; తన్న నిందించుకొనుచున్= తనను దూషించుకొంటూ; గోవిందుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అడిగినన్= అడుగగా; పురందరనందనుండు= అర్జునుడు (ఇంద్రుడి వరాన పుట్టినవాడు); అతనికిన్= కృష్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా (ముందు చేపే విధంగా) అన్నాడు; ఇది ఒక్క కవచధారణంబు= ఇది యొక కవచాన్ని ధరించటం; మున్ను= ఇదివరకు; ద్రోణుండు+బక్కరుండు+ఆ= ద్రోణుడొక్కడే; ఎఱుంగున్= తెలిసినవాడు; పదంపడి= ఆ మీద; నాకున్+ఎఱింగించెన్= నాకు తెలిపాడు; ఇష్టుడు= ఈ సమయంలో; సుయోధనుండును= దుర్యోధనుడు కూడా; ఎఱుంగు తెఱంగు= తెలిసిన విధం; కావించెన్+కావలయున్= చేసియుండవలెను; ఈ+మెయిన్= ఈ విధమైన; మైములువు= తెలిసికూడ; నన్నున్+అడుగన్+ఏల?= నన్ను అగేందుకు?; భువనత్రయంబునందును= ముల్లోకాలలోనూ; వస్తుప్రకారంబులు= వస్తు స్థితులు; నీ ఎఱుంగనియవియున్+కలవే?= నీకు తెలియనివి ఉన్నవా?; అది అట్లు+ఉండెన్= దాన్ని

అట్లా ఉండని; ఇతండు= ఈ దుర్యోధనుడు; దినిన్= ఈ కవచాన్ని; ఆ+గురు కరుణన్= ఆ గురుడి దయతో; పడసిన వాడై= పాందిన వాడయి (ఉన్నాడు).

తాత్పర్యం: తను కించపరచుకొంటూ గోవిందుడు అడుగగా అర్జునుడు అతడిలో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఇది ఒక కవచాన్ని తొడుగుకొనటంవలన ఇట్లా జరిగి ఉంటుంది. ఈ కవచధారణ ఇది వరలో శ్రోణుడికి తెలుసు. ఆ మీద నాకు తెలిపాడు. ఇప్పుడు సుయోధనుడికి తెలిపినట్లున్నాడు. ఈ కవచం ముల్లోకాలకూ అభేద్యమని నీకూ తెలుసును. తెలిసికూడా న న్నడగటమెందుకు? ముల్లోకాలలోని వస్తుగుణాలన్నీ నీకు తెలియవా? అది అట్లా ఉండనిమ్మి. గురుడి దయచేత ఈ కవచాన్ని పొంది.

క. విను మాటటి వీలెం దను, తనువును కడ్డంబు గాఁగు దగీలిచికొన్నాడు

దనశ్శు! యిటు లైన నెట్లగు, నని యెఱుగఁడు; బీనివిధము లన్నియుఁ దెలియన్.

201

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పుణ్యాత్మక్తా! (కృష్ణా!); వినుము= నా మాట వినండి; ఆటటిపోలెన్= నాట్యం చేసే శ్రీ మాదిరి; తన తనువునకన్= తన శరీరానికి; అడ్డంబు కాఁగ్న్= అడ్డంగా (రక్షణగా); తగిలిచికొన్నాడు= తగిలించుకొన్నాడు; ఇటులు+ఇనన్= ఈ విధంగా అయితే; దీని విధము లన్నియున్ తెలియన్= ఈ కవచానికి ఉన్న రహస్యాలన్నిటిని తెలిసికొనటం; ఎట్లు+అగున్+అని= ఏ విధంగానని; ఎఱుగఁడు= తెలియడు.

తాత్పర్యం: ఓ మహాత్మా! ఆటకత్తె అడ్డం తగిలించుకొన్నట్లుగా అతడు తన శరీరానికి కవచాన్ని వేసికొన్నాడు. అంతే కాని, దాని రహస్యాలు, ఏమీ ఆతడికి తెలియవు.

క. నా వింటి బలువుఁ జేతులఁ, లావును జాడు మిదె సీ తలం కుడుగగ నే

సీ విభునిఁ గపచరక్షితుఁ, దై విలసిల్లంగనీ క యలఁచెదఁ ర్గష్టా!

202

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణా!= శ్రీకృష్ణా!; నా వింటి బలువున్= నా విల్లుకు వున్న బలాన్ని; చేతుల లావును= భుజ బలాన్ని; చూడుము= గుర్తించుము; ఇదే= ఇదిగో; నీ తలంకు= నీ భయం; ఉడుగగన్= పోయేటట్లు; ఏన్= నేను; ఈ విభునిన్= ఈ రాజును; కవచ రక్షితుడు+ఖ= కవచంచేత కాపాడబడిన వాడై; విలసిల్లంగన్+ఈక= ఒప్పనీయక; అలచెదన్= బాధపెట్టుతాను.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! నా వింటి శక్తిని, చేతుల బలాన్ని చూడుము. నీ భయాన్ని పోగొట్టుతాను; కవచం ఉన్న కాపాడుకొనలేకుండా చేసి అతడిని బాధిస్తాను.

వ. అంగిరసుం డమరపతికి నొక్క మహాప్రస్తుం జిచ్ఛే; దాని నతండు నా కొసంగె నబి నిఖిల కవచ నిర్భేదన శీలంబై యుండు; దాన నిమ్మెయిమఱు వఱువుళ్ళు సేసెద.'

203

ప్రతిపదార్థం: అంగిరసుండు; అమరపతికిన్= దేవేంద్రుడికి; ఒక్క= ఒక; మహా+అప్రస్తుంబు= గొప్పాదైన మంత్రసహిత బాణాన్ని; ఇచ్ఛేన్= ఇచ్ఛాడు; అతండు= దేవేంద్రుడు; దానిన్= ఆ మహాప్రస్తున్; నాకున్= నాకు (అర్జునుడికి); ఒసంగెన్= ఇచ్ఛాడు; అది= ఆ మహాప్రస్తుం; నిఖిల, కవచ, నిర్భేదన, శీలంబు+ఖ= అన్ని కవచాలను పగులగొట్టగల స్వభావం కలది అయి; ఉండున్= ఉంటుంది; దానన్= దానిచేత; ఈ+మొయిమఱువు= ఈ (దుర్యోధనుడి) కవచం; అఱువుళ్ళు+చేసెదన్= ముక్కలు చేస్తాను.

తాత్పర్యం: అంగిరసుడు ఇంద్రుడికి ఒక మహాప్రస్తున్నాడు. ఆయన దానిని నా కిచ్చాడు. ఆ అప్రస్తుం అన్ని కవచాలను చీల్చేశక్తి కలది. దానితో ఈ కవచాన్ని చీల్చివేస్తాను.'

క. అని వెన నాదిష్టశరం , బసూన మంత్ర ప్రకాశ మగునట్టులుగా
గొనయమునఁ జేస్తి తిగిచినఁ , గని యశ్వత్థామ బాహుగర్వం బలరన్.

204

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెపుతూ; వెనన్= శీఘ్రుంగా; ఆ దివ్యశరంబున్= ఆ దైవశక్తిగల బాణాన్ని; అమాన= తక్కువకాని; మంత్ర ప్రకాశము+లగునట్టులుగాన్= మంత్రంతో వెలిగేటట్లుగా; గొనయమునన్= వింటిలో; చేర్చి= (కలిపి) జోడించి; తిగిచినన్= లాగగా; కని= చూచి; అశ్వత్థామ= ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడైన అశ్వత్థామ; బాహుగర్వంబు+లలరన్= భుజబలం అతిశయించగా.

తాత్పర్యం: అంటూ శీఘ్రుంగా గొప్ప మంత్రంతో ఆ దివ్యబాణాన్ని వెలిగేటట్లుగా వింటిలో అమర్చి, అల్లెత్తాడు లాగి ప్రయోగించగా అశ్వత్థామ చూచి, తన భుజబలం ప్రకాశించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

కే. అధిప! సర్వప్రమాతి ర్యై యతిశయల్లు , నష్టమునఁ జిత్తముగఁ దెగయంద తునిమె
నమ్మహాప్రంబు న ట్లబి వమ్ముగాగఁ , నెఱిగి వెఱగంబి హలి కత్త డిట్లు లనియె.

205

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!(ధృతరాష్ట్రా!); సర్వ+అప్రమాతి+హ= అన్ని బాణాలను పడగొట్టినదై; అతిశయల్లు= విజృంఖించే (పెరిగే); అప్రమునన్= బాణాంతో; చిత్రముగన్= ఆశ్వర్యంగా; తెగ+అంద= ఎక్కు పెట్టుటయందే; ఆ+మహా+అప్రంబున్= ఆ పెద్దబాణాన్ని; తునిమెన్= త్రుంచివేశాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అది= ఆ అప్రం; వమ్ము కాగన్= పనికిరాకహోగా; ఎఱిగి= తెలిసికొని; వెఱగంది= ఆశ్వర్యపడి; అతడు= అర్జునుడు; హరికిన్= కృష్ణుడితో; ఇట్లులు+అనియెన్= ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అన్ని అప్రాలను నాశనం చేసి అతియించే ఒక మహాప్రాన్ని ప్రయోగించగా, ఆశ్వర్యకరంగా అది అర్జునుని మహాప్రాన్ని త్రుంచింది. ఆ విధంగా తన అప్రం వ్యర్థం కాగా, అర్జునుడు ఆశ్వర్యపడి కృష్ణునితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

వ. ‘అచార్య పుత్రు నష్ట ప్రభావంబున నవ్విశిఖంబు వినిహాతంబయ్యై బునఃప్రయోగంబు సేసిన నబి
యొప్పమి సేయునని వింటి; నా వింటి బలిమిన సాధించెదం జాడు’ మనునవసరంబున నయ్యరుపురను
దుర్బోధనుండు.

206

ప్రతిపదార్థం: ఆచార్యపుత్రు+అప్రాప్రభావంబునన్= అశ్వత్థామయొక్క అప్రమహిమచేత; ఆ+విశిఖంబు= ఆబాణం; వినిహాతంబు
+అయ్యైన్= మొక్కపోయింది; పునఃప్రయోగంబు+చేసినన్= మరల ప్రయోగస్తే; అది= ఆ మహాప్రం; ఒప్పమి= కీడు; చేయున్+
అని= చేస్తుందని; వింటిన్= విన్నాను (కాబట్టి); నా వింటి బలిమిన= నా వింటి బలంతోనే; సాధించెదన్= సాధిస్తాను; చూడుము=
చూస్తూ ఉండుము; అను+అవసరంబునన్= అనే సమయంలో; దుర్యోధనుడు; ఆ+ఇరుపురను= ఆ ఇద్దరినీ (కృష్ణర్జునులను).

తాత్పర్యం: ‘ద్రోణాచార్యుడి కుమారుడైన అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బాణశక్తివలన నా బాణం మొక్కపోయింది.
మరల దాన్ని ప్రయోగస్తే అది కీడు కలిగిస్తుందని విన్నాను. నా వింటి బలంతోనే సాధిస్తాను చూడుము.’ అనే
సమయంలో ఆ ఇరుపురుని దుర్యోధనుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తొమ్మిది తొమ్మిది వాలిక , యమ్ముల మున్నేసి పటుశరాసారము పై
గ్రమ్మించిన మనదేసఁ దూ , ర్యమ్ములునుం గీర్తనములు నార్మలుఁ జెలగెన్.

207

ప్రతిపదార్థం: తొమ్మిది తొమ్మిది= తొమ్మిదేసి తొమ్మిదేసి; వాలిక అముగైన్= వాలముగైలతో; మున్ను+పిసి= ముందుగా
కొట్టి; పటుశరాసారము= దట్టమైన బాణపర్వం; పైన్+క్రమ్మించినన్= మీద కురిపించగా; మనదేసన్= మనవైపున; తూర్పుముగైలునన్= తూర్పునాదాలు (తుత్తురుమను శబ్దం వచ్చే విధంగా చేయటం); కీర్తనములు= పాటలు (ఉత్సాంతో పాడేపాటలు); ఆర్మలు= సింహనాదాలు; చెలగెన్= ధ్వనించాయి.

తాత్పర్యం: తొమ్మిదేసి తొమ్మిదేసి వాలమ్ములను ముందుగా కొట్టి, ఆపైన దట్టమైన బాణవర్షం కురిపించగా మన దిక్కున తూర్పుశబ్దాలూ, పాటలూ, సింహానాదాలూ చెలరేగాయి.

A. అలిగి యవుడు గఱచి యన్నరుఁ డా నృపు । తురగములను సూతుఁ దునిమి వైచి రథము నటికి యథిక రయమును దఱచుగఁ । నాటే గరతలముల నారసములు.

208

ప్రతిపదార్థం: అలిగి= కోపించి; ఆ నరఁడు= ఆ అర్జునుడు; అవుడు గఱచి= క్రింది పెదవిని పంటితో నొక్కి (కోపాన్ని చూపి); ఆ నృపు తురగములను= ఆ దుర్యోధనుడి గుర్రాలను; సూతుఁ= సారథిని; తునిమివైచి= చంపి; రథము నటికి= తేరును ముక్కలు చేసి; అథిక రయమునన్= చాలా వేగంగా; కరతలమునన్= చేతులతో; నారసములు= వాడిమైన బాణములను; తఱచుగన్= దట్టముగా; నాటేన్= గ్రుచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అర్జునుడు కోపంతో పెదవి నొక్కుకుంటూ ఆ దుర్యోధనుడి గుర్రాలను, సారథిని చంపి, తేరును ముక్కలు చేసి చాలా తొందరగా అతని అరచేతులలో వాడి బాణశాలను నాటాడు.

v. ఇట్లు విరథుండును వికల హాస్తుండును నై విషష్టం డగు నస్సురనాథుండు వెడం గగుటం గటకటంబడి యాకంకటంబు నిష్టలం బను బుధిం బుచ్చి వైచి యొండిక కవచంబు దొడిగె; నయ్యదరు గనుంగొని శీఘ్రుంబునం దైనికోత్తములు చతురంగ బహు బలంబులతోఁ గవిసి, కవ్వడిం జుట్టి ముట్టి యులుగుల సోనలు గులిసిన నతండు సంరంభ విజ్ఞంభితుం డగుటయు.

209

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; విరథుండును= తేరు లేనివాడూ; వికల హాస్తుండును+పా= గాయపడిన చేతులు కలవాడూ అయి; విషష్టండు+అగు= దుఃఖానికి గురి అయిన; ఆ నరనాథుండు= ఆ రాజు (దుర్యోధనుడు); వెడంగు+అగుటన్= వివేకాన్ని కోల్చేయిన వాడై; కటకటన్+పడి= కష్టపడి; ఆ కంకటంబు= ఆ కవచం; నిష్టలంబు= పనికిరాదిని; అను బుద్ధిన్= అనే తలపుతో; పుచ్చివైచి= తొలగించి; ఒండు+ఒక కవచంబున్= ఇంకొక కవచాన్ని; తొడిగెను= తొడుగుకొన్నాడు; ఆ+ఎడరు= ఆ భంగపాటును; కనుంగొని= చూచి; శీఘ్రుంబునన్= వేగంగా; తద్ది+సైనిక+ఉత్తములు= వాని సేనానులు; చతురంగ బహు బలంబులతోన్= అథిక సంఖ్యలోగల రథ గజ తురగ పదాతి సైన్యాలతో; కవిసి= కమ్ముకొని; కవ్వడిన్= అర్జునుడిని; చుట్టిముట్టి= చుట్టుకొని తాకి; అలుగుల సోనలు కురిసినన్= బాణశాల వానను కురిపించగా; అతండు= ఆ అర్జునుడు; సంరంభ విజ్ఞంభితుండు+అగుచన్= ఆటోపంతో చెలరేగినవాడై.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తేరు లేక, చేతులు గాయపడి, దుఃఖంతో ఆ దుర్యోధనుడు వివేకాన్ని కోల్చేయి చింతించి ఆ కవచం పనికిరాదనే బుద్ధితో తీసివేసి, ఇంకో కవచాన్ని తొడుగుకొన్నాడు. అతడి సైనికోత్తములు దుర్యోధనుడికి కలిగిన ఆపదను చూచి అనేక చతురంగ బలాలతో దూకి అర్జునుడిని క్రమ్ముకొని బాణశాలవాన కురిపించగా అతడు పేట్రేగిపోయాడు.

v. అతిముట్టిఁ దైత్యై దేరులు, గజావళి గూలేఁ, దురంగమాంగము నీతీకొనియెన్ మహిన్ భటులు లెక్కకు మిక్కిలి సేన పాడుగా నఱు మయి రష్టి కృష్ణుడు నినాదము భూగగనాంతరంబునం దఱచుగ నొత్తె నిర్మథిత దానవ సైన్యముఁ బాంజజన్మమున్.

210

ప్రతిపదార్థం: అతిముట్టిన్= సంబ్రమంతో; తేరులు తైత్యైన్= రథాలు సడిపోయాయి; గజ+ఆవళి= ఏనుగుల గుంపు; కూలెన్= కూలిపోయింది; తురంగము= గుర్రాల; అంగమల్+గితీకొనియెన్= శరీరంలోని భాగాలు చుట్టుకొన్నవి; మహిన్= భూమిమీద;

భటులు= పైనికులు; లెక్కకు మిక్కిలి సేన= లెక్క పెట్టడానికి ఎక్కువైన సేన; పాడుగాన్= నాశంకాగా; అఱుము+అయిరి= ఆక్రమించుకొన్నారు; అష్ట= ఆ సమయంలో; కృష్ణుడు= శ్రీకృష్ణుడు; భూగగన+అంతరంబున్న్= భూమ్యకాశాల మధ్యలో; తఱచుగన్= దట్టంగా; నిర్వాధిత దానవ పైన్యమున్= నాశం చేయబడిన దానవ పైన్యం కల; పాంచజన్యమున్= పాంచ జన్యమునే (తన) శంఖాన్ని; ఒత్తెన్= ఊడాడు.

తాత్పర్యం: కలతబడి తేరులు పడిపోయాయి; ఏనుగుల గుంపులు కూలిపోయాయి; గుర్రాల శరీరాంగాలు వికలమయ్యాయి; భూమిమీద పైనికులు లెక్కపెట్టలేనంతగా కూలిపోయారు. ఆ సమయంలో కృష్ణుడు - రాజుపైన్యాన్ని నాశం చేసిన పాంచజన్యాన్ని భూమ్యకాశాల మధ్య ప్రతిధ్వనించేటట్లుగా ఊడాడు.

తే. అట్లు భీషణమగు నర్జునాక్రమంబు , ఘోరమైన మురాలి శంఖారవంబు

నభిక భయసంబ్రహ్మంబుల నావహింప , నభిప! నలుగడ్ బఱచె సైన్యంబు గలగి.

211

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా!; అట్లు= ఆ విధంగా; భీషణము+అగు= భయంకరమైన; అర్జున+ఆక్రమంబు= అర్జునుడి కమ్ముకోటం; ఘోరము+ప= భయాన్ని కలిగించే; మురారి= శ్రీకృష్ణుడి; శంఖారవంబు= శంఖం చేసిన శబ్దం; అధిక= ఎక్కువైన; భయసంబ్రహ్మంబుల్న= భయాన్ని, తొట్టుపాటును; ఆవహింపన్= కలిగించగా; పైన్యంబు= (మన) పైన్యం; కలగి= చీకాకుపడి; నలుగడన్= నాలుగు దిక్కులకు; పఱచెన్= పరుగెత్తింది.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! అర్జునుడు ఆ విధంగా భయంకరంగా ఆక్రమించుకొనటమూ, మహాభయంకరమైన శ్రీకృష్ణుడి శంఖనాదమూ-భయమునూ, తొట్టుపాటునూ కలిగించగా మన పైన్యం కకావికలై నాలుగు దిక్కులకూ పరుగెత్తింది.

వ. ఇ త్రైఱంగున.

212

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా.

క. మును సంకటపడి మూరకలు , గనుకని విచ్ఛటయుఁ జిదప గాండివి మెఱసెం

బొనుఁగుపడి యుండి తగుగా , ద్వాన మండు మహానలంబు పశిల్మి మహీశా!

213

ప్రతిపదార్థం: మహీశా!= ఓ రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); మును= ముందు (అనగా ఇదివరలో); మూరకలు= పైన్యాలు; సంకటపడి= బాధపడి; కనుకనిన్= సంబ్రహ్మంతో; విచ్ఛటయున్= విరిసిపోగా; పిదపన్= వెనుకనే; గాండివి= అర్జునుడు; పానుఁగుపడి ఉండి= వెలుగు తగ్గి ఉండి (నిస్తేజంగా ఉండి); తగుగాడ్చున్న్= తగిన గాలితో (వాలుగాలితో); మండు= మండే; మహా+అనలంబుపోల్చి= దావాగ్ని మాదిరిగా; మెఱసెన్= వెలిగాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! మన పైన్యాలు బాధతోనూ తొట్టుపాటుతోనూ చెల్లాచెదరైపోగా, వెంటనే నిస్తేజంగా ఉండి అనుకూలమైన గాలి తగులగానే మండే దావాగ్ని మాదిరి అర్జునుడు కాంతితో ప్రకాశించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. అయ్యవసరంబున సింధురాజ రక్షకంబైన బలంబు సంక్షీభు సహాతంబగు నుత్సాహాంబునం బీదలి శంఖబేరీ పణవాది క్వాణన మేదుర సింహానాదభలిత రోదసీ కుహారంబయ్యై; నశ్చిదిముడి పదుట యవలోకించి.

214

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; సింధురాజ రక్షకంబు+బన= సైంధవడిని కాపాడుతూ ఉన్న; బలంబు= సైన్యం; సంక్షోభ సహితంబు+అగు= కలతతో కూడిన; ఉత్సాహంబునన్= సంతోషంతో; పొదలి= ఒప్పి; శంఖ, భేరీ, పణవ+అది= శంఖం, నగారా, పణవం మొదలైనవి కావించే; క్యణన= ప్రోతులో; మేదుర= దట్టమైన; సింహాదభరిత= సింహానాదాలతో నిండిన; రోదసీకుహారంబు+అయ్యెన్= గుహవంటి ఆకసము అయినది; ఆ చిడిముడిపడుటన్= ఆ తొట్టుపాటును; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సైంధవడిని రక్షిస్తున్న సైన్యం తొట్టుపాటుతో కూడుకొన్న ఉత్సాహంతో పొంగి శంఖాలు, భేరులూ, పణవాలు వంటి వాద్యాల నాదాలతో, సింహాదాలతో ఆకాశ గుహ నిండిపోగా అర్జునుడు వారి ఆర్ఘాటాన్ని గమనించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. మందస్తిత సుందర వద , నేందు లగుచు హాలియు నరుఁడు నేడ్రెఱఁ జ్ఞయముల్
డెందములం బొంద భవ , న్నందనుపై నురపడించినం గని కడకన్.

215

ప్రతిపదార్థం: మందస్తిత= చిరునవ్వుతో; సుందర వదన+ఇందులు+అగుచున్= అందమైన చంద్రుడి వంటి ముఖాలు కలవారయి; హరియున్ నరుఁడున్= కృష్ణర్జునులు; ఏడ్రెఱఁ= ఎక్కువగా; ప్రియముల్= సంతోషాలు; డెందములన్= మనస్సులలో; పొందన్= పొందగా; భవత్+నందనుపైన్= నీ కుమారుని మీద (అనగా దుర్యోధనుడిమీద); ఉరవడించినన్= దూకగా; కని= చూచి; కడకన్= పట్టుదలతో.

తాత్పర్యం: చిరునవ్వులతో అందమైన చంద్రుడివంటి మొగాలతో కృష్ణర్జునులు మిక్కిలి సంతోషించే మనస్సులతో నీ కుమారుడి మీద దూకగా, అది చూచి పట్టుదలతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

వృష్ణిసేనండు లోనగు నెనమండు రథికు లౌక్రపెట్ట యత్పునుపై గవియుట (సం. 7-79-1)

క. వారలఁ బొదువ నడరు బలు , తేరుల మొత్తముల మిగిలి దీప్తపటు రథీ
దారు లగుచు నెనమండురు , వీరులు దఱిమిల నితాంతవేగోజ్యలు లై.

216

ప్రతిపదార్థం: వారలన్+పాదువన్= ఆ వీరులను ఆక్రమించటానికి; అడరు= విజ్యంభించే; బలుతేరుల మొత్తములన్= దృఢమైన తేరుల సమూహాలతో; మిగిలి= అతిశయించి; దీప్త= వెలిగే; పటురథ+ఉదారులు= దృఢమైన తేరులచే గొప్పవారు; అగుచున్; ఎనమండురు వీరులు= ఎనిమిదిమంది బలయుతులైన వీరులు; నితాంత= తుదిలేని; వేగ+ఉజ్జ్వలలు+బ= వేగంతో ప్రకాశిస్తూ; తటేమిరి= తరిమారు.

తాత్పర్యం: ఆ వీరులను ఆక్రమించటానికి బలమైన తేరులతో ప్రకాశిస్తూ ఎనిమిది మంది వీరులు అంతులేని వేగంతో వెలుగుతూ కృష్ణర్జునులను తరిమారు.

వ. వా రెవ్వ రెవ్వ రంబేని.

217

తాత్పర్యం: వారందరూ ఎవ్వరని అడుగుతావేమా వినుము. (అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రడితో అన్నాడు).

క. దండిమగ లైన వృష్ణసే , నుండు శలుండు సైంధవుఁడునుం గృపుఁడును గ
ర్జుండును గురునందనుఁడు శ , ల్యండును భూరిత్రపుండు నుల్యునాథా!

218

ప్రతిపదార్థం: ఉర్మినాథ! = ఓ రాజు! (ఓ ధృతరాష్ట్రా!); దండిమగలు+ఖన= మేటి వీరులైన; వృష్ణసేనుండు, శలుడు, సైంధవుడును, కృపుడును, కర్ణుండును, గురువందనుడును, శల్యండును భూరిశ్రవుడును= వృష్ణసేనుడు, శలుడు, సైంధవుడు, కృపాచార్యుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, శల్యుడు, భూరిశ్రవుడు మొదలగువారు.

తాత్పర్యం: వృష్ణసేనుడు, శలుడు, సైంధవుడు, కృపుడు, కర్ణుడు, అశ్వత్థామ, శల్యుడు, భూరిశ్రవుడు మొదలైన మేటివిలుకాండ్రు వారు. (అనగా అర్జునుడిని క్రమ్యకౌన్సి వీరులు వీరని సంజయుడు వివరిస్తున్నాడు.)

వ. అందఱు నొక్క మొగంబై.

219

తాత్పర్యం: అందరు ఒక్కటిగా కూడి.

క. తనదైన ప్రతిన నెఱపుట , కును ముఖ్యోపాయ మబి యగుట నట్లు సుయో

ధనుఁ బలమార్పు గడగు ఫ , ల్లనుఁ దలపడి రాత్మశంఖ ఫోషంబులతోన్.

220

ప్రతిపదార్థం: తనది+ఖన ప్రతిన్= తన శపథాన్మి (అర్జునుడు సైంధవుడిని హతమారుస్తానని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు); నెఱపుటకును= సాధించటానికి; ముఖ్య+ఉపాయము= ముఖ్యమయిన ఉపాయం (మార్పం); అది అగుట్= అదే కావటం (సైంధవవధకు అది ప్రధానమైన బాట (ఉపాయం)); అట్లు= ఆ విధంగా; సుయోధన్= దుర్యోధనుడిని; పరిమార్పు+కడగు= చంపటానికి పూన్కొన్సు; ఫల్లున్= అర్జునుడిని; అత్మశంఖ ఫోషంబులతోన్= తమ తమ శంఖనాదాలతో; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు తన శపథం నెరవేర్పుకొనటానికి ప్రధానమైన ఉపాయం - దుర్యోధనుడిని పరిమార్పుటం. అందుకు ప్రయత్నించే అర్జునుడిని తమ తమ శంఖనాదాలతో వృష్ణసేనాదులు ఆతడిని ఎదుర్కొన్నారు.

క. అట్లీయెడ దేవదత్తము , జిట్టొత్తె నరుండు పెక్కు పిడుగుల ప్రోత్సహన్

బెట్టు వఱచు తన్నిస్తానదము , పుట్టీంచెను బిగులు సీదు పుత్రకు మేనన్.

221

ప్రతిపదార్థం: అట్లీ ఎడన్= అటువంటి సమయంలో; నరుండు= అర్జునుడు; దేవదత్తమున్= దేవదత్తమునే తన శంఖాన్మి; బిట్టు+బత్తెన్= గట్టిగా ఊడాడు; (ప్రోత్సహ) పెక్కుపిడుగుల ప్రోత్సహన్= అనేకమయిన పిడుగుల శబ్దంతో; బెట్టు+పఱచు= అతిశయించే; తదీ+నిసదము= ఆ శంఖ శబ్దం; నీదు పుత్రకు మేనన్= నీ కుమారుడి శరీరంలో; దిగులు= భయాన్మి; పుట్టీంచెన్= కలిగించింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన అర్జునుడు దేవదత్తాన్మి గట్టిగా ఊడాడు. ఆ శబ్దం పెక్కు పిడుగులు రాలే శబ్దంతో నీ కుమారుడికి దిగులు పుట్టీంచింది. (అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అర్జునుడి శక్తిని వివరిస్తున్నాడు.)

తే. చెవులు బీటులు వాఱంగు జైలగు నమ్మ , హరివమ్మున కులుకు యతనిమిద

విభుండుఁ గర్జాదులును శరవ్యష్టి గులసి , రడల సైంధవు బిక్కున కడ్డపడుచు.

222

ప్రతిపదార్థం: చెవులు బీటులు పాఱంగ్= చెవులు చిల్లలు పడగా; చెలఁగు= ధ్వనిస్తూ ఉన్న; ఆ+మహారవమ్మున్కున్= ఆ పెను చప్పుడుకు; ఉలుకక= భయపడక; అతని మీదన్= ఆ అర్జునుడిమీద; విభుండున్= దుర్యోధనుడును; కర్ణ+అదులును= కర్ణుడు మొదలైనవారును; సైంధవుని దిక్కున్కున్= సైంధవుడు ఉండే దిక్కున్కు; అడ్డపడుచున్= అడ్డమోతూ; అడరి= పూని; శరవ్యష్టిన్= అంపవానను; కురిసిరి= కురిపించారు.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడి శంఖనాదం) తమ చెవులు చిల్లలు పడగా ఆ పెను శబ్దానికి భయపడకుండా దుర్యోధనుడు, కర్ణుడు మొదలైనవారు సైంధవుడున్న వైపు వెళ్ళుతున్న అర్జునుడిపై బాణవర్షం కురిపించారు.

- ఖ. ఆసమయంబున నశ్వత్థామ యుజ్ఞిదెబ్బదిమూడు మార్గణంబుల మురవైలిని భల్లత్తయంబునఁ బార్ధనినైదు శరంబులఁ దురంగమంబులం గేతువు నేసిన నవ్వాసవి యతని నూటయాటింటను గర్జునఁ బటింటను వృష్ణిసేనుని మూటను నొప్పించి యెక్క కత్తివాతియమ్మన శల్య చాపంబు ముష్టికిం ద్రుంచిన. 223

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్= ఆ వేళలో; అశ్వత్థామ; ఉంబీ= రేగి; డెబ్బది మూడు మార్గణంబులన్= డెబ్బదిమూడు బాణాలతో; మురవైని= శ్రీకృష్ణుడిని; భల్లత్తయంబున్= మూడు బల్లేలతో; పార్శ్వనిన్= అర్జునుడిని; పదు శరంబులన్= అయిదు బాణాలతో; తురంగమంబులన్ కేతువును= గుర్రాలను, పతాకాన్ని; ఏసినన్= పడగొట్టగా; ఆ+వాసవి= ఆ అర్జునుడు; అతనిన్= అశ్వత్థామను; నూట ఆటింటను= నూట ఆరు బాణాలతోను; కర్మనిన్= కర్మడిని; పదింటను= పదింటితోను; వృష్ణిసేనునిన్= వృష్ణిసేనుడనే వాడిని; మూటను= మూడింటితోను; నొప్పించి= బాధపెట్టి; ఒక్క కత్తివాతి అమ్మన్= ఒక కత్తివంటి వాడికల బాణంతో; శల్యచాపంబున్= శల్యుడి విల్లను; ముష్టికిన్+త్రుంచినన్= పిడికిలి వద్దకు త్రుంచివేయగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అశ్వత్థామ చెల రేగి, డెబ్బదిమూడు బాణాలతో శ్రీకృష్ణుడిని, మూడింటితో అర్జునుడిని అయిదింటితో గుర్రాలనూ కేతువునూ పడగొట్టగా - ఆ అర్జునుడు అశ్వత్థామను నూట ఆరు బాణాలతోనూ, కర్మడిని పదింటితోనూ, వృష్ణిసేనుడిని మూడింటితోనూ బాధించాడు. ఒక కత్తి వంటి వాడిగల బాణంతో, శల్యుడి ధనుస్సును పిడికిలి వద్దకు విరువగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. వేగంబ వేణుక్క విలు గొని మద్దేశుఁ , డతనిషై తొమ్మిది యమ్ము లేయ
ముప్పబి రెంటను మూట నేనింటను , బటియింట నఱువబి బాణములను
గర్జు భూలిత్రపః కర్మనందన కృప , గురుపుత్తు లేసి రన్నరుని మటియు
నాతనిమీద బివ్వాస్త్రంబు లైదు గో , విందు మై సప్తతి విశిఖములను

తే. ద్రౌణి నిగిడించే నట్టిసందడి జయుర్ , ధుండు వారల మఱువున నుండి పఱపె
సరభసముగుఁ త్రిసప్తతి సాయకంబు , లమ్మహిబాహు దెనుఁ గౌరవాధినాథ!

224

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+అధినాథు= కౌరవులకు శ్రుభువైన ధృతరాష్ట్రా!; మద్దేశుడు= శల్యుడు; వేగంబు+ల= తొందరగా; వేణుక్కవిలుగొని= ఇంకో వింటని తీసికొని; అతనిషైన్= ఆ అర్జునుడిమీద; తొమ్మిది అమ్ములు+ఎయన్= తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టగా; ముప్పబిరెంటను= ముపైరెంటితోను; మూటన్= మూటితోనూ; ఏనింటన్= ఐదింటితోను; అఱువది బాణములను= అర్వా బాణాలతోను; కర్మభూరిత్రపః కర్మనందన కృప గురుపుత్తులు= కర్మడు, భూరిత్రపుడు, వృష్ణిసేనుడు, కృపాచార్యులు, అశ్వత్థామ; ఆ+వరునిన్+ఎసిరి= ఆ అర్జునుడిని కొట్టారు; మటియున్= ఇంకను; ఆతని మీదన్= అర్జునుడిమీద; దివ్య+అప్రాంబులు+పదు= దివ్యమైన బాణాలవైదింటని; గోవిందుషైన్= శ్రీకృష్ణుడి శరీరంమీద; సప్తతి= డెబ్బ; విశిఖములను= వాడి బాణాలను; ద్రౌణి= అశ్వత్థామ; నిగిడించేన్= వేశాడు; అట్టి సందడిన్= ఆ సంకుల సమరంతో; జయుర్దధుండు= సైంధవుడు; వారల మఱువున్= మై చెప్పిన కర్మాదుల చాటున; ఉండి= నిలచి; సరభసముగుఁ= వేగంగా; త్రిసప్తతి సాయకంబులు= డెబ్బదిమూడు బాణాలు; ఆ+మహాబాహుదెసన్= ఆ గొప్ప భుజబలం కలవాడి దిక్కుగా; పఱపెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తీ! శల్యుడు శీఘ్రంగా ఇంకో విల్ల తీసికొని తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టాడు. కర్మడు ముప్పయి రెండుతో, భూరిత్రపుడు మూటితోను, వృష్ణిసేనుడు పదింటితో, కృపాచార్యులు పదింటితో, అశ్వత్థామ అఱువది బాణాలతో అర్జునుని కొట్టారు. అశ్వత్థామ, ఇంకా ఆతడి మీద దివ్యాస్త్రాలైదు, గోవిందడి మీద డెబ్బ వాడి బాణాలను ప్రయోగించాడు. అటువంటి సందట్లో సైంధవుడు వారిచాటున నిలచి మిక్కిలి తొందరగా ఆ మహావీరుడిషైన డెబ్బదిమూడు బాణాలను వేశాడు.

వ. ఇట్లు పెక్కం త్రోక్కపెట్ట పె ల్లేసినం గినుక నూనిన నవ్వ రౌద్రరసంబు నలంకలంప.

225

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; పెక్కండ్రు= పెక్కురు; ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కసారిగా; పెల్లు+ఏసిన్= మిక్కిలిగా బాణాలు ప్రయోగించగా; కినుకన్+డానిన నవ్వ= కోపం తెచ్చుకొని నవ్విన నవ్వ; రౌద్రరసంబున్= కోపతీవ్రతను తెలిపే భావాన్ని; అలంకరింపన్= అందగించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అందరు ఒక్క పెట్టున బాణాలు ప్రయోగించగా కోపంతో కూడిన నవ్వ (అర్జునుడి ముఖంలో) రౌద్రరసాన్ని అందగించేటట్లు చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వడి రాధేయుని నాతని , కొడుకునుఁ బండ్రెంట మూఁటుఁ గుదియించుచుఁ గ వ్వడి యొక బలుతూపున నె , కుడ్డు రయమునుఁ దునిమె శల్య కోదండంబున్.

226

ప్రతిపదార్థం: వడిన్= శీఘ్రుంగా; రాధేయునిన్= కర్మడిని; ఆతని కొడుకును= ఆతడి కుమారుడైన వృషసేనుడిని; పండింటన్ మూఁటన్= పండింటులోను, మూడింటిలోను; కుదియించుచున్= అణగిస్తూ; కవ్యడి= అర్జునుడు; ఒక బలుతూపున్నాన్= ఒక తీవ్రమైన బాణంతో; ఎక్కుడు రయమున్నాన్= మిక్కిలి వేగంతో; శల్యోదండంబున్= శల్యడి వింటిని; తునిమెన్= త్రుంచివేశాడు.

తాత్పర్యం: (అర్జునుడు) శీఘ్రుంగా కర్మడిని, అతడి కొడుకును వరుసగా పండింటు, మూడు బాణాలతో అణగిస్తూ, ఒక్క వాడి బాణంతో శల్యడి వింటిని శీఘ్రుంగా త్రుంచివేశాడు.

ఆ. తునిమి తోన యతనిఁ దొమ్మిది యమ్ముల , ప్రుక్కు జేసి మూఁట సోమదత్త తనయు నెనిమిబింట త్రోసిని నిరువదే , నింటు గృపుని నొంచి నిలువరించె.

227

ప్రతిపదార్థం: (శల్యోదండంబున్= శల్యడి వింటిని); తునిమి= త్రుంచివేసి; తోన= వెంటనే; అతనిన్= ఆ శల్యడిని; తోమ్మిది అమ్ములన్= తోమ్మిది బాణాలతో; ప్రుక్కన్+చేసి= అణగించి; మూఁటన్= మూడు బాణాలతో; సోమదత్త తనయున్= సోమదత్తుడి కుమారుడిని; ఎనిమిదింటన్= ఎనిమిది బాణాలతో; ద్రాణిన్= అశ్వత్థామను; ఇరువది+ఏనింటన్= ఇరవై ఐదుబాణాలతో; కృపునిన్= కృపాచార్యుడిని; నొంచి= బాధపెట్టి; నిలువరించెన్= ఆపాడు.

తాత్పర్యం: శల్యడి వింటిని త్రుంచి, వెంటనే తోమ్మిది బాణాలతో అతనిని అణగించి, మూఁటిలో సోమదత్తుడి కుమారుడిని, ఎనిమిదింటితో అశ్వత్థామను, ఇరవై ఐదింటితో కృపాచార్యుడిని, బాధించి అడ్డుకొన్నాడు.

వ. మతీయు నిరువబి మెఱుంగు వాలమ్ములశ్వతామ యంగంబునం గ్రుచ్ఛే; నిట్లుందఱతోడను గ్రందు కయ్యంబు సేయు సమయంబున నొక్కుక్కమత్తి వాల పిఱుంద నోర వాఱం దీఁచు జయద్రథు నేయం ఢిఱకున్నం దమకంబున నెడనెడ నతీముతీం దద్రథంబు దెసకు నతఁడు వాఱ విడిచిన విశిఖంబులు నూఱు గల వప్పుడు భూలిత్తవుండు వాసుదేవుని చేతిమునికోల నొక్కిలం దునిమి కబిసి క్రీడి మేనం త్రిసప్తతి శరంబులు వరగించెం దక్కటివారును నొక్క మెగిం గ్రూరనారాచంబులు గుప్పించి నొప్పించిన.

228

ప్రతిపదార్థం: మతీయును= ఇంకను; ఇరువది మెఱుంగు వాలమ్ములు= వెలుగుతూ ఉండే ఇరవై వాడి బాణాలు; అశ్వత్థామ అంగంబునన్ గ్రుచ్ఛేన్= అశ్వత్థామ శరీరంలో గ్రుచ్ఛాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అందఱతోడను= అందరితోను; క్రందుకయ్యంబు= దట్టమైన యుద్ధం; చేయు సమయంబునన్= చేసే వేళలో; ఒక్కుక్కమత్తి= ఒక్కుక్కమారు; వారి పిఱుందన్= వారి వెనుకను; ఓరవాఱన్= ప్రక్కగా; తోచు= కన్నించే; జయద్రథున్= పైంధవుడిని; ఏయన్+తీఱకున్నాన్= కొట్టటం వీలుచిక్కకపోగా; తమకంబునన్= త్వరతో; ఎడనెడన్= మధ్యమధ్యలో; అఱిముతీన్= సంభ్రమంతో; తురథంబుదెసకున్= అతడి తేరు దిక్కుకు;

అతడు= అర్జునుడు; పాటవిడిచిన= పదునట్లుగా వదలిన; విశిఖంబులు= వాణిబాణాలు; నూటు కలవు= ఒక వంద ఉన్నాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; భూరిశ్రవండు= భూరిశ్రవుడు; వాసుదేవుని= శ్రీకృష్ణుడి; చేతిమనికోలన్= చేతిలో ఉన్న ములుకర్తలో; ఒక కోలన్= ఒక బాణంతో; తునిమి= త్రుంచివేసి; కదిని= దగ్గరకు చేరి; క్రీడిమేనన్= అర్జునుడి శరీరం మీద; త్రిస్తుతి= డెబ్బది మూడు బాణాలను; పరగించెన్= ప్రయోగించాడు; తక్కుటివారును= మిగిలినవారు కూడా; ఒక్క మొగిన్= ఒక వరుసగా; క్రూర= భయంకరమైన; నారాచంబులన్= వాడి బాణాలను; గుప్పించి= కురిపించి; నాప్పించినన్= బాధించగా.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఇరువది మెరుగు బాణాలతో అశ్వత్థామ శరీరాన్ని గుచ్ఛి, అందరితోనూ దట్టమైన యుద్ధం చేసేటప్పుడు, ఒక్కొక్కసారి వారికి వెనుక ప్రక్క ఓరగా కనబడే సైంధవడిని డెబ్బకొట్టడానికి ఏలు చిక్కుకున్నా, తొందరగా అప్పుడప్పుడు సైంధవడి మీద నూరు బాణాలను వేశాడు. అప్పుడు భూరిశ్రవుడు శ్రీకృష్ణుడిచేతి మునికోలను ఒక్క బాణంతో త్రుంచి, సమీపించి అర్జునుడి శరీరంమీద డెబ్బదిమూడు బాణాలను వేశాడు. తక్కినవారు కూడా ఒక్కసారిగా తీవ్రమైన బాణాలను గుప్పించి బాధించారు.

శా. కోపాటోపమహాగ్రమూర్తి యగుచుం గోదండ టంకార లీ
లా పూర్ణాంబుగ భూనభోంతర మతం డయోయాధులన్ బాణ జా
లా పాతంబున్ దూలనేసి చటుల వ్యాపార ఫోరాసిలా
కేపక్షోభుత వాలివాహాచయభంగిం జూపె నేపారఙ్గన్.

229

ప్రతిపదార్థం: కోప+అటోప మహో+ఉగ్రమూర్తి అగుచున్= కోపం యొక్క అతిశయంతో భయంకరాకారం కలవాడాతూ; కోదండ టంకార= వింటి అల్లెత్తాటి శబ్దం; లీలాపూర్ణాంబుగన్= క్రీడవోలె నిండుగా; భూనభోంతరము= భూమ్యకాశాల మధ్యలో; అతండు= ఆ అర్జునుడు; ఆ+యోధులన్= ఆ కౌరవునేనానులను; బాణజాల+అపాతంబున్= బాణాల గుంపుతో కొట్టటం వలన; తూలన్+ఎసి= ఎగిరిపోయేటట్లుగా కొట్టి; చటుల= తీవ్రమైన; వ్యాపార= వీచుటగల; ఫోరా= భయంకరమైన; అనిల= గాలియొక్క; ఆక్షోప= త్రోపుతో; క్షోభిత= చీకాకుపెట్టబడిన; వారివాహాచయభంగిన్= మేఘాల గుంపు మాదిరి; ఏపారఙ్గన్= విజ్ఞంభించగా; చూపెన్= చూపాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కోపాటోపంతో భయంకరమైన ఆకారం కలవాడుకాగా అల్లెత్తాటి టంకారశబ్దం భూమ్యకాశాలు నిండగా, ఆ కౌరవవీరులను బాణాల తాకిడితో ఎగురగొట్టి, దట్టమైన పెనుగాలికి సంక్షోభంతో విచ్చిపోయే మేఘాల మాదిరి అయ్యేటట్లుగా తన శక్తిని చూపాడు.

వ. అట్లు విచ్చియుం గూడికొని మూడికలం గూర్చికొని యొండిరులం బులికొన్నికొని.

230

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; విచ్చియున్= విడివడిపోయికూడా; కూడికొని= ఒక్కటి; మూడికలన్= సేనలను; కూర్చోకొని= కలిపికొని; ఒండు+బరులన్= ఒకరినొకరు; పురికొల్చికొని= ప్రోత్సహించుకొని.

తాత్పర్యం: ఆ ప్రకారంగా విచ్చిపోయి మరల సైన్యాలను కలుపుకొని ఒకరినొకరు ప్రేరేపించుకొంటూ.

క. ఆ రథికు లొక్క మొగి న , వీచురునిపై గవియుటయును విస్ఫులితశరా
సార మతడు నిగిడించిన , వాల బలము లెల్ల రక్తవాలిం దేలెన్.

231

ప్రతిపదార్థం: ఆ రథికులు= ఆ సైనికులు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్క మొత్తంగా; ఆ+పీరునిపైన్= ఆ సేనానిపైన్; కవియుటయును= కమ్ముకొనగా; అతడు= ఆ అర్జునుడు; విస్ఫురిత= మిక్కిలి; ప్రకాశించే; శరాసారము= బాణవ్రాన్ని; నిగిడించినన్= వ్యాపింపజేయగా; వారి బలము లెల్లన్= కౌరవ సైన్యాలన్నీ; రక్తవారిన్= నెత్తుటిలో; తేలన్= తేలాయి.

తాత్పర్యం: ఆ సైనికులంతా ఒక్క మొత్తంగా అర్జునుడిపై బడి కమ్ముకోనగా ఆతడు బాణవర్షాన్ని కురిపించి, వారి సైన్యాలను నెత్తుటేటిలో తేలించాడు.

వ. ఇత్తెఱంగునం దెరలుచుం బొధువుచు భవటీయ సైనికలోకంబు వీక పెనంగె' ననిన విని 'యప్పు డేమేమి యడియాలంబులతో నెవ్వ రెవ్వల సిడంబులు మెఱసి యుండె?' నని యాంజకేయుం డడిగిన సంజయుం డి ట్లనియె.

232

ప్రతిపదార్థం: ఇత్తెఱంగున్= ఈ విధంగా; తెరలుచున్= తొలగుచూ; పొదువుచున్= కమ్ముకోంటూ; భవటీయ సైనికలోకంబు= నీ సైన్య సమూహం; పోక పెనంగెన్= వెన్నియుకుండా పోట్లాడింది; అనిన్= అని చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఏమేమి అడియాలంబులతోన్= ఏని గుర్తులతో; ఎవ్వరి+ఎవ్వరి సిడంబులు= ఎవరచి కేతనాలు; మెఱసి ఉండెన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండినవి?; అని అడిగినన్= అని అడుగగా; సంజయుడు ఇట్లు+అనియెన్= సంజయుడు ఈ ప్రకారంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తొలగుతూ, కమ్ముకోంటూ నీ సైన్యాలు వెన్నియక పోట్లాడాయి.' అనగా విని ధృతరాష్ట్రుడు 'ఆ సమయంలో ఏని గుర్తులతో ఎవరచి కేతనాలు ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాయి?' అవి అడుగగా సంజయుడు ఈ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

సి. ప్రస్తుతదాఫ్యానరపతియును సింహాలాం , గూలంబు నుజ్జుల గోవ్యపంబు వారణ కక్షయు భూలి మయూరంబు , సీతయుఁ గాంచన సింధురంబు రత్నయూపంబును రజతవరాహంబు , నుట్టిప్పమాన మహారిగంబుఁ గేతనంబుల నొప్పుఁ క్రీడికి నాచార్య , సుతునకుఁ గృపునకు సూతజునకు

తే. నతని నందనునకును మద్రావసీష్ట , రునకు శలునకు భూలిత్రపునకు సైంధ వునకు రారాజునకు నిట్లు దనల మెఱయుఁ , బది సిడంబులు నభమునఁ బ్రిభలు నిగుడ.

233

ప్రతిపదార్థం: నభమున్= ఆకాశంలో; ప్రభలు నిగుడన్= వెలుగులు ఎక్కువ కాగా; క్రీడిక్న్= అర్జునుడికి; ప్రస్తుతత్= ప్రకాశించుచున్న; వానరపతియును= కపిరాజును (హానుమంతుడును); ఆచార్య సుతునకున్= అశ్వత్థామకు; సింహాలాంగూలంబున్= సింహము తోకయు; కృపునకున్= కృపాచార్యునకు; ఉజ్జుల= బాగా తేజస్సుతో ఉన్న; గోవ్యపంబును= ఎద్దును; సూతజునకున్= కర్మడికి; వారణకక్షయున్= ఏనుగు నడుమున కట్టు పట్టేయును; అతని నందనునకున్= అతని కొడుకైన వృష్ణసేనుడికి; భూరి మయూరంబున్= పెద్ద నెమలియు; మద్ర+అవనీష్టరునకున్= శల్యడికి; సీతయున్= నాగేటిచాలు; శలునకున్= శలుడికి; కాంచన= బంగారు; సింధురంబున్= ఏనుగును; భూరిత్రపునకున్= భూరిత్రపుడికి; రత్నయూపంబును= రత్నపు పాలకొయ్యమును; సైంధవునకున్= సైంధవుడికి; రజత వరాహాంబు= వెండిరంగు పంది; రారాజునకున్= దుర్యోధనునికి; ఉద్దీప్యమాన మహా+ఉరగంబున్= వెలుగుతున్న పెనుబామును; కేతనంబులన్= కేతనాలలో; ఒప్పున్= ఒప్పగా; పదిసిడంబులు= పది కేతనాలు; మెఱయున్= మెరుస్తున్నవి.

తాత్పర్యం: (ఈ పద్యంలో నానారకాలైన పది కేతనాలు ఆయా వీరుల చిహ్నాలుగా వర్ణించబడ్డాయి.) అర్జునుడికి కపికేతనం, అశ్వత్థామకు సింహాపు తోక, కృపుడికి వృషభం, కర్మడికి మొలనూలు కల ఏనుగు నడుము కట్టే, వృష్ణసేనుడికి పెద్ద నెమలి, శల్యడికి నాగేటిచాలు, శలుడికి బంగారు రంగు గల ఏనుగు, భూరిత్రపుడికి రత్నాలు పాదిగిన యూపస్తుంభం, సైంధవుడికి రజత వరాహాం, దుర్యోధనుడికి భయంకరమైన పెనుబాము, రథకేతనాలుగా ప్రకాశిస్తూ ఉంటే ఆకసమంతా మెరిసింది.

క. మన తొమ్మిది సిదుముల కం , టెను నుజ్జుల మగుచు నొక్కటియ పెక్కె యొం
దును దాన తోచు నయ్య , ర్భును సిదుము మహాగ్రతం గురుక్కితినాథా!

234

ప్రతిపదార్థం: కురుదేశానికి చక్రవర్తి అయిన ఓ ధృతరాష్ట్రా!; మన తొమ్మిది సిదుముల కంటెను= మనవారి తొమ్మిది కేతనాల కంటే; ఉజ్జ్వలము+అగుచున్= కాంతిమంతమై; ఒక్కటియ పెక్కె= ఒకటే అనేకంగా; ఎందున్= ఏ దిక్కున చూచినా; ఆ+అర్బున సిదుము= ఆ అర్బునుడి ధ్వజము; తాన= తానే; మహాగ్రతన తోచున్= మిక్కిలి భయంకరంగా కానవస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తీ! మన తొమ్మిది మంది కేతనాల కంటెను అర్బునుడి కేతనం ప్రకాశపంతమై భయంకరంగా అది ఒక్కటే అనేకాలుగా అంతటా కానవస్తూ ఉన్నది'.

కే. అనుచు నమ్మేఖినీశుఁ డి ట్లునియె 'నట్లు , క్రీడి విష్ణుయావహా రణక్రీడ సలుప
గురుని దర్శంబుచే నాక గొనిన ధర్మ , సూను సైన్యంబు లెట్లుయ్యే? సూతతనయ!' 235

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= అనగా; ఆ+మేదినీ+ఈషుడు= ఆ చక్రవర్తి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; సూతతనయు!= ఓ సంజయా!; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; క్రీడి= అర్బునుడు; విష్ణుయ+అవహా= ఆశ్వర్యాన్ని కలిగించే; రణక్రీడన్= యుద్ధాన్ని; సలుపన్= చేయగా; గురుని= ద్రోణుడి; దర్శంబుచేన్= గర్వంవలన; ఆకగొనిన= అడ్డకొనబడిన; ధర్మపూను సైన్యంబులు= ధర్మరాజు సేనలు; ఎట్లు+అయ్యెన్= ఏమైనవి?

తాత్పర్యం: సంజయుడు అట్లా చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు ఇట్లా అడిగాడు: 'సంజయా! ఆశ్వర్యాన్ని కలిగించే విధంగా అర్బునుడు యుద్ధాన్ని చేసినప్పుడు, ద్రోణుడు దర్శంతో అడ్డకొన్న ధర్మరాజు సైన్యాలు ఏమయ్యాయి?'

వ. అనుటయు సంజయుం డతని కి ట్లునియె. 236

తాత్పర్యం: అనగా సంజయుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. అయ్యెడ భేచరులకు వెఱ , గయ్యెడు చందమున నట్లీయవసరమున బ
ల్భయము గురుని బలముతో , నయ్య యుభిష్టిర బలీచ్ఛయంబున కథిపా! 237

ప్రతిపదార్థం: అథిపా!= రాజా! (ధృతరాష్ట్రా!); ఆ+ఎడన్= ఆ సమయంలో; భేచరులకున్= ఆకాశంలో తిరిగే వారికి (దేవతలు మొదలైనవారికి); వెఱగు+అయ్యెడు చందమునన్= భయం కలిగే విధంగా; అట్టి అవసరమునన్= అటువంటి వేళలో; గురుని బలముతోన్= ద్రోణుడి సైన్యంతో; ఆ+యుభిష్టిర బల+ఉచ్చయంబునకున్= ఆ ధర్మజుడి సైనిక సమాహానికి; బల్+కయ్యము+అయ్యెన్= పెనుయుద్దమైనది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో దేవతలకు భయం కలిగించే విధంగా ద్రోణుడి సైన్యాలకూ ధర్మరాజు సైన్యాలకూ మహా యుద్ధ మయింది.

వ. ఆ సంకుల సమరంబున బృహత్క్షత్తుని క్షేమధూత్రియు ధృష్టకేతుని వీరధన్యండును నకులుని వికర్ణండును సహదేవుని దుర్మిఖుండును సాత్యకిని వాయుదత్తుండును దలపడిలి; సల్వడు సేనాముఖంబునకు వచ్చుచుం బోషుచున్న వాడగుట సుచితంబు మెయి నష్టటి యనికిఁ జీచ్ఛి ద్రోపదేయులం దాకె; భీమసేనుని యలంబుసుండును ధర్మసందను నాచార్యండును మార్చాని; రఘు డయ్యుభిష్టిరుండు. 238

ప్రతిపదార్థం: ఆ సంకుల సమరంబున్= ఆ దట్టమయిన యుద్ధంలో; బృహత్క్షత్తునిన్= బృహత్ క్షత్తుడు అనే వాడిని; క్షేమధూర్తియున్= క్షేమధూర్తి అనే వాడును; ధృష్టికేతునిన్= ధృష్టికేతుడు అనేవాడిని; వీరధన్యండును= వీరధన్యండనేవాడును; నకులునిన్= నకులుడిని; వికర్ణండును= వికర్ణండును; సహదేవుని; దుర్యుఖండును= దుర్యుఖండనేవాడును; సాత్యకిని; వ్యాప్తు దత్తండును= వ్యాప్తుదత్తునే వాడును; తలపడిరి= ఎదుర్కొన్నారు; శల్యండు= శల్యండు; సేనాముఖంబునకున్= మొగ్గరం ముందుకు; వచ్చుచున్ పోవుచున్ వాడు+అగుటన్= వస్తూ పోతూ ఉన్నవాడయినందున; ఉచితంబు మెయిన్= తగిన విధంగా; అచ్చటి+అనికిన్= అక్కడ జిగే యుద్ధానికి; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ద్రౌపదేయులన్= ఉపపాండవులను (ద్రౌపది కుమారులను); తాకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు; భీమసేనుని= భీముడిని; అలంబుసుందును= అలంబుసుడనేవాడును; ధర్మనందనునిన్= ధర్మరాజును; ఆచార్యండును= ద్రోణుడును; మార్కోనిరి= ఎదుర్కొన్నారు; అప్సుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+యుధిష్ఠిరుండు= ఆ ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: ఆ దట్టమయిన యుద్ధంలోబృహత్క్షత్తుడిని క్షేమధూర్తి, ధృష్టికేతుడిని వీరధన్యడూ, నకులుడిని వికర్ణడూ, సహదేవుడిని దుర్యుఖడూ; సాత్యకిని వ్యాప్తుదత్తుడూ ఎదుర్కొన్నారు. శల్యండు సేన తలకడకు వస్తూ పోతూ ఉండటం మూలాన తగు విధంగా ఆ యుద్ధానికి పూనుకొని, ఉపపాండవులను తాకాడు. అలంబుసుడనే వాడు భీమసేనుడిని, ద్రోణాచార్యుడు ధర్మరాజునూ ఎదుర్కొన్న సమయంలో ధర్మరాజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ధర్మరాజు ద్రోణునితో యుద్ధము సేసి యోడిపోవుట (సం. 7-81-18)

క. గురుమెయి దొంబది సునిశిత , శరముల నినుచుటయు, నతఁడు సక్రోధుం డై
యిరువదియేనిట నాతని , యురస్ఫులము నొంచి పాచివ నుగ్రాప్తములన్.

239

ప్రతిపదార్థం: గురుమెయిన్= ద్రోణడి శరీరంపైన; తొంబది సునిశిత శరములన్= తొంబై వాడి బాణాలను; నినుచుటయున్= నింపగా; అతఁడు= గురుడు (ద్రోణాచార్యుడు); సక్రోధుండు+ఇ= కోపంతో; ఇరువది ఏనిటన్= ఇరువది అయిదింటితో; ఆతని= ఆ ధర్మజడి; ఉరస్ఫులము= గుండెను; ఉగ్రా+అప్రములన్= భయంకరమైన బాణాలతో; నొంచి= బాధించి; పాచివెన్= కమ్ముకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: (ధర్మరాజు) గురుడి శరీరం మీద తొంబై వాడి బాణాలను గ్రుచ్చగా, ద్రోణుడు కోపంతో అతడి గుండెను ఇరవై పదు బాణాలతో నొప్పించి, భయంకరమైన అప్రాలతో కమ్ముకొన్నాడు.

క. రథమును నశ్యమ్యుల సొ , రథి దన్మునుఁ గప్పిశరపరంపర లెల్లన్
వృథ సేసెం గరలఘుతా , ప్రథితుం డగు ధర్మసుతుఁడు బాణాఘుములన్.

240

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; రథమును= తన తేరును; అశ్వమ్యులన్= గుర్రాలను; సారథిన్= సూర్యుడిని; తన్నును; కప్పు= కమ్ముకొన్న; శరపరంపరలు+ఎల్లన్= బాణాల గుంపునంతటిని; కరలఘుతా ప్రథితుండు+అగు= చేతి లాఘవంతో ప్రఖ్యాతుడైన; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; బాణా+ఒఫుములన్= బాణాల సమూహాలతో; వృథ చేసెన్= వృథము చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణడి బాణాలు ధర్మరాజి తేరును, సారథిని, గుర్రాలను క్రమ్ముకొన్నాయి. అప్పుడు ధర్మరాజు తన చేతి మెలకువతో ఆ ప్రయత్నాన్ని వమ్ముచేశాడు.

చ. అలిగి గురుండు ధర్మజు శరాసన మేడైఱఁ ద్రుంచి పెక్కుల
ము్యుల సతురంగ సూతముగ ముంచె రథం బబి యెల్లఁ జాచి నే
న లతఁడు హేరై నిమ్మనుజనాథుఁడు సచ్చునో? యోడి పాటునో?
బలిమఁ దొఱంగి పట్టువడి పాడతిపోవునో? యంచు నున్నెడన్.

241

ప్రతిపదార్థం: గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; అలిగి= కోపించి; ధర్మజు శరాసనము= ధర్మరాజు వింటిని; ఏడైఱన్= పరాక్రమంతో; త్రుంచి= తుంచి (ముక్కులు చేసి); పెక్కులు+అమ్ములన్= చాలా బాణాలతో; సతురంగ సూతముగన్= గుర్రాలతోను, సారథితోను; రథంబున్= తేరును; ముంచెన్= ముంచి వేశాడు; అది ఎల్లన్= ఆ విధానమంతా (ద్రోణుడి బాణ ప్రయోగ విశేషాలను చూచి చూచి); సేనలు= పైనికులు; అతడు హేరైన్= ఆ ద్రోణాచార్యుడు అతిశయించాడు; ఈ+మనజనాథుఁడు= ఈ ధర్మరాజు; చచ్చునో?= చనిపోవునో?; ఓడి= ఓటిమి జెంది; పాటునో?= పరుగెత్తిపోవునో?; బలిమిన్= బలవంతంగా; తొఱంగి= ఆపదతో; పట్టువడి= చిక్కిపోయి; పాడతి= పాడుబడిపోయి (అనగా నశించి); పోవునో?= పోవునేమా?; అంచున్+ఉన్న+ఎడన్= అని అనుకొంటూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపించి, ధర్మరాజు వింటిని త్రుంచి, పరాక్రమంతో చాలా బాణాలను వేసి గుర్రాలతోను, సూతుడితోను తేరును ముంచాడు. దానినంతా చూచి సేనలు ‘ఆచార్యుడు హేత్రేగిపోయాడు. ఈ రాజు (ధర్మరాజు) చస్తాడో, ఓడిపోయి పరుగెత్తుతాడో, బలవంతంగా ఆపదలో చిక్కిపోయి పాడైపోతాడో (అనగా నశించిపోతాడో)’ అంటూ ఉన్న సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ఒండొక విలు గొని ధర్మ సు , తుం డా నిజిడాస్త సంతతులు రయము మెయిన్
ఖండించి తీవ్ర రశ్ముల , మండెడు ఘనశక్తి వైచె మార్పురు దలకన్.

242

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; ఒండొక విలు కొని= ఇంకొక వింటిని తీసికొని; ఆ నిబిడ+అప్ప సంతతులు= ఆ దట్టమయిన బాణాల గుంపును; రయము మెయిన్= వేగంగా; ఖండించి= త్రుంచివేసి; తీవ్ర రశ్ములన్= భయంకరమైన వెలుగులతో; మండెడు= మండుతూ ఉన్న; ఘనశక్తిన్= గొప్పశక్తి అనే అప్రాప్తి; మార్పురు= విరోధులు; తలకన్= భయపడే విధంగా; వైచెన్= వేశాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకొక వింటితో ధర్మరాజు ఆచార్యుడు వేసిన తీవ్రబాణాల గుంపును శీఘ్రంగా త్రుంచివేసి, వాడి అయిన జ్యులలతో మండే పెనుశక్తిని, శత్రువులు భయపడేటట్లు ఆయన మీద ప్రయోగించాడు.

సీ. శక్తి యాచార్య శక్తిని మాయించుఁ బో , మ్మని చూపట్లును నట్టు లెత్తి;
రక్కుంభసంభవుఁ దపుడు బ్రహ్మశ్శ్రుత్త ప్ర , యోగంబు సేసిన నుగ్గబంగి
నయ్యప్రత్త మాశక్తి నద్ధుతంబుగ నేలఁ , గలిపి యుభిష్టిరు వలను నిగుడ
నమ్మహీవిభుఁడు బ్రహ్మశ్శ్రుత్తంబునన యది , యదగునట్లుగఁ జేసి, యతని మేన

తే. నైదు దూపులు నాటి శరాసనంబుఁ , దునుమ గద గొని వైచె నుద్ధరత నతడు
పతియు గదవైవ దత్సన్నపాత జాత , చటులపావక జ్వాలలు చదల నిగుడ.

243

ప్రతిపదార్థం: శక్తి= ధర్మరాజు వేసిన శక్తాయుధం; ఆచార్యుని శక్తిన్= ద్రోణాచార్యుడు ప్రయోగించిన శక్తాయుధాప్తి; మాయించున పాము+అని= తప్పక నాశం చేస్తుంది అని; చూపటు+ఎల్లను= చూచేవారంతా; అట్టులు+ఎత్తిరి= మెడలు వైకెత్తారు; బ్రహ్మశ్శ్ర

ప్రయోగంబు చేసినవ్= బ్రహ్మాష్ట్రాన్ని వేయగా; ఉగ్రభంగిన్= భయంకరమైన విధంగా; ఆ+అప్రము= ఆ బ్రహ్మాష్ట్రం; ఆ శక్తిన్= ధర్మరాజు ప్రయోగించిన శక్తిని; అధ్యంతంబుగన్= అభ్యరంగా; నేల కలిపి= నేలపై పడవేసి; యుధిష్ఠిరు వలను= ధర్మరాజు దిక్కునకు; నిగుడన్= పోగా; ఆ+మహీవిభుడు= ఆ ధర్మరాజు; బ్రహ్మాష్ట్రంబునవ్= బ్రహ్మాష్ట్రంతోనే; అది అడగువట్లుగన్+చేసి= ద్రోణుడి బాణం నశించేటట్లుగా చేసినవాడై; అతని మేనవ్= ఆ ద్రోణుని శరీరముపైన; ఐదు తూపులు= ఐదు బాణాలు; నాటి= గ్రుచ్చి; శరాసనంబున్= విల్లును; తునుమన్= త్రుంచి వేయగా; అతడు= ఆచార్యుడు; ఉద్ఘరతన్= దర్శంతో; గద కొనివైచెన్= గదను తీసికొని కొట్టాడు; పతియున్= ధర్మరాజు కూడా; గద వైవన్= గదతో కొట్టగా; తద్= ఆ గదల యొక్క; సన్నిపాత= కలసుకోవటం (వలన); జాత= పుట్టిన; చటుల= తీవ్రమైన; పావకజ్ఞాలలు= అగ్నిజ్ఞాలలు; చదలన్= ఆకాశంలో; నిగుడన్= వ్యాపించగా.

తాత్పర్యం: ధర్మజుడి శక్తి ద్రోణుడి శక్తిని తప్పక నాశం చేస్తుంది అని మెడలు పైకెత్తి అందరూ చూడగా, ఆ ద్రోణుడు బ్రహ్మాష్ట్రాన్ని వేసేసరికి అది భయంకరమైన పద్ధతిలో ఆ శక్తిని నేల కూల్చి, యుధిష్ఠిరుడి దిక్కుకు పోతుండగా, ఆ యుధిష్ఠిరుడు బ్రహ్మాష్ట్రంతోనే అది నశించి పోయేటట్లు చేసి, ఆచార్యుడి ఒడలిపై ఐదు వాడి తూపులను నాటించి, ఆయన విల్లును త్రుంచి వేశాడు. ఆచార్యుడు గదతో కొట్టాడు. ధర్మరాజు కూడా తన గదను వేయగా ఆ రెండు గదల తాకిడి వలన కలిగిన తీవ్రమైన అగ్నిజ్ఞాలలు ఆకాశం దాకా వ్యాపించాయి.

వ. ద్రోణండు కోపించి.

244

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు కోపపడి.

తే. ధర్మతనయు రథ్యంబుల ధరణిఁ గూళ్ళి , ధనువుఁ గేతువుఁ దునుమాడి తనువు నొంప
నాతుఁ దరదంబు డిగ్గి నిరాయుధుండు , నుధ్యబాహుండు నై యూరకుండె నథిప!

245

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజు!; ధర్మతనయు రథ్యంబులన్= ధర్మరాజు తేరు గుర్రాలను; ధరణిన్+కూల్చి= భూమి మీదికి పడగొట్టి; ధనువున్= వింటిని; కేతువున్= పతాకాన్ని; తునుమాడి= త్రుంచివేసి; తనువున్= ఒడలిని; నొంపన్= బాధించగా; ఆతడు= ధర్మరాజు; అరదంబు డిగ్గి= తేరు దిగి; నిరాయుధుండు= ఆయుధాలు లేనివాడు; ఊర్ధ్వబాహుండును+ఇ= చేతులు పైకెత్తినవాడై (అనగా అసహయతను ప్రకటించి); ఊరకుండెన్= ఊరకున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! ద్రోణుడు ధర్మరాజు తేరు గుర్రాలను పడగొట్టి - వింటిని, పతాకాన్ని త్రుంచివేసి, అతడి శరీరాన్ని బాధించాడు. ధర్మజుడు తేరు దిగి నిరాయుధుండుగా చేతులు పైకెత్తి ఊరకున్నాడు.

క. కనుగొని గురుఁ దవ్విభు నే , యును బొడువను చేతులాడ కట పార్శ్వములం
దనచూడ్చి బడిన హాయరథ , మనుజ బ్యిప సముదయముల మడియించే వెసన్.

246

ప్రతిపదార్థం: గురుడు= ద్రోణాచార్యుడు; కనుగొని= చూచి (ధర్మరాజు అవస్థను చూచి); ఆ+విభున్= ఆ రాజును(ధర్మజుని); ఏయను= కొట్టటానికి; పాడువను= పోటుదెబ్బ వేయటానికి; చేతులు+అడక= చేతులు రాక; అట= అక్కడ; పార్శ్వములన్= ప్రక్కలలో; తన చూడ్చిపడిన= తన చూపునకు తగిలిన; హాయరథ మనుజ ద్విపుసముదయములన్= గుర్రాల, తేరుల, మనుష్యల, ఏనుగుల గుంపులను (చతురంగ బలాలను); వెసన్= శీఘ్రంగా; మడియించేన్= నాశనం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు చూచి ధర్మరాజును కొట్టటానికి, పాడవటానికి చేతులు రాక, ప్రక్కలో తన కంటబడిన చతురంగ బలాలను శీఘ్రంగా చంపాడు.

క. పేణీఁడు పాదువుఁ గుంతీ , సూనుని గురుఁ డనుచు నుండ జూపఱగము ల
మూనవపతి యతిరయమున , దా నెక్కఁ బాటి పిన్నతమ్ముని రథమున్.

247

ప్రతిపదార్థం: కుంతీసూనునిన్= ధర్మరాజును; గురుఁడు= ద్రోణుడు; పోనీఁడు= తప్పించుకొని పోనీయడు; పాదువున్= క్రమ్మకొనును; అనుచున్= అని అంటూ; చూపఱగములు అనుచున్+ఉండన్= చూచేవారు అంటూ ఉండగా; ఆ+మానవపతి= ఆ ధర్మరాజు; అతిరయమునన్= చాల తొందరగా; పాటి= పరుగెత్తుకొనిపోయి; పిన్న తమ్ముని రథమున్= చిన్న తమ్ముడైన సహదేవుడి తేరుపైకి; తాన్+ఎక్కున్= తాను ఎక్కాడు.

తాత్పర్యం: అక్కడ చూస్తున్న వారంతా గురుడు ధర్మరాజును పోనీయక పట్టుకొంటాడు - అంటూ ఉండగా ఆ ధర్మరాజు చాలా తొందరగా పరుగెత్తుకొని పోయి చిన తమ్ముడైన సహదేవుడి తేరుపైకి ఎక్కాడు.

వ. ఇట్లు పాండవాగ్రజుఁడు సహదేవుని రథం బెక్కి తొలంగం దీఁలుకొని పాశియే; నట్టియేడ. 248

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు సహదేవుని తేరుమీదికి ఎక్కు ప్రక్కకు పోగా (తేరును తోలుకొని పోయాడు) అప్పుడు.

తే. క్షేమధూర్తి భృహత్ క్షత్రు సిత శిరముల , నొంచి విలు ద్రుంప నొండు ధనువు రయంబు
వఱలఁ గొని హయసారథి ధ్వజయుతముగ , నతని మస్తక మిలఁ గూళ్లి యార్చె నతఁడు. 249

ప్రతిపదార్థం: క్షేమధూర్తి= క్షేమధూర్తి అనేవాడు; బృహత్ క్షత్రున్= బృహత్ క్షత్రుడిని; శితశరములన్= వాడి బాణాలతో; నొంచి= నొప్పించి; విలు త్రుంప= వింటిని త్రుంచివేయగా; అతఁడు= బృహత్క్షత్రుడు; ఒండు ధనువున్= ఇంకొక వింటిని; రయంబు వఱలన్= వేగం ఒప్పగా; కొని= తీసికొని; హయసారథి ధ్వజయుతముగున్= గుర్రాలు, సూతుడు, కేతనములతో; అతని మస్తకము= ఆ క్షేమధూర్తి యొక్క తల; ఇలన్ కూల్చి= భూమిపై పడవేసి అనగా చంపి; ఆర్పేన్= బొబ్బిపెట్టాడు (అనగా సింహాదం చేశాడు).

తాత్పర్యం: క్షేమధూర్తి అనేవాడు బృహత్క్షత్రుడిని వాడి బాణాలతో నొప్పించి వింటిని త్రుంచివేశాడు. ఆతడు వేగంగా ఇంకొక వింటిని తీసికొని, క్షేమధూర్తియొక్క గుర్రాలను, సారథిని, కేతనంతో కూడా అతడి తలను భూమిమీద పడగొట్టి సింహాదం చేశాడు.

చ. కడువడి వీరధన్యఁడు ల్రిగర్తులు వొంగఁగ ధృష్టకేతు విల్
నడిమికిఁ ద్రుంచినన్ మొగమునం డశుకొత్తెడు కెంపు సాంపుతోఁ
జిడిముడిపాటు లేక యతి శీప్రుమునన్ ఘనశక్తి నాతఁ దె
క్కుఁడు మద మొప్ప నాస్యపతిఁ గూలఁగ వైచె సురల్ నుతింపగఁన్. 250

ప్రతిపదార్థం: వీరధన్యఁడు= కౌరవప్పాతి అయిన వీరధన్యఁడు అనేవాడు - త్రిగర్త దేశాధికుడు; త్రిగర్తులు పొంగఁగున్= త్రిగర్తులు సంతోషించగా; ధృష్టకేతువిల్= ధృష్టకేతుడి వింటిని (పాండవ పక్షం వాడిని); నడిమికిన్+త్రుంచినన్= మధ్యకు విరవగా; మొగమునన్= వాడి ముఖంలో; తశుకొత్తెడు= ప్రకాశించే; కెంపుసాంపుతోన్= ఎగ్రని అందంతో; చిడిముడిపాటు= తొట్టుపాటు; లేక= కానరాక; అతిశీప్రుమునన్= మిక్కిలి వేగంగా; ఘనశక్తిన్= గొప్ప శక్త్యయుధంతో; ఆతడు= ధృష్టకేతుడు; ఎక్కుడు మదము+ఒప్పన్= మిక్కిలి గర్వం ప్రకాశించగా; ఆ సృష్టిన్= వీరధన్యఁడిని; సురలు నుతింపన్= దేవతలు కీర్తించగా; కూలఁగవైచెన్= పడగొట్టాడు (చంపివేశాడు).

తాత్పర్యం: త్రిగ్రత్త దేశాలవారు ఉప్పొంగగా వీరధన్యుడు శీఘ్రుంగా ధృష్టకేతుడి వింటిని నడిమికి రెండుగా త్రుంచాడు. అది అతడి మొగానికి కెంపుసాంపుల తథుకులను కూర్చుంది. తొట్టుపాటు లేక శీఘ్రుంగా పెద్దశక్తాయుధంతో వాడి గర్వ మణగేటట్లుగా పడగొట్టాడు. అందుకు దేవతలు కీర్తించారు.

వ. సహదేవుండును మగిడివచ్చి దుర్మఖునిం దలవడి దోల్వలాసంబు మెఱయం బోలి పోలి. **251**

ప్రతిపదార్థం: సహదేవుండును; మగిడివచ్చి= మరల వచ్చి; దుర్మఖునిన్; తలపడి= ఎదుర్కొని; దోల్వ+విలాసంబు= భుజముల విలాసము - భుజ పరాక్రమమం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; పోరిపోరి= యుద్ధం చేసి చేసి;

తాత్పర్యం: సహదేవుడును తిరిగి వచ్చి (ద్రోణడి దెబ్బలకు అలసిన ధర్మజుడిని దూరంగా తీసికొనిపోయి తిరిగివచ్చి) దుర్మఖుడిని ఎదుర్కొని భుజబలం ప్రకాశించగా యుద్ధం చేసి చేసి.

ఉ. కేతువుఁ గూళ్లి, రథ్యములఁ గీటడగెంచి, శరాసనంబుతో
సూతుని కంరముం దునిమి, స్తుక్షుగ నంగము బాణపంచక
స్వాతము నేయ సీదు తనయుం డలగెన్ నిరమిత్తతేరిపై
కాతత సంభ్రముం దయి రయంబున బాండవ సైన్య ముఖ్యాగన్. **252**

ప్రతిపదార్థం: కేతువున్ కూల్చి= పతాకాన్ని పడగొట్టి; రథ్యముల= గుర్రాలను; కీటు+అడగించి= చంపి; శరాసనంబుతోన్= వింటితో; సూతున్= సారథియొక్క; కంరమున్+తునిమి= గొంతు కత్తిరించి; అంగము స్తుక్షుగన్= ఒడలు బాధపడగా; బాణపంచక స్వాతమున్= ఐదు బాణాలతో కుట్టబడినట్లుగా; ఏయన్= కొట్టగా; నీదు తనయుండు= నీ కుమారుడు; నిరమిత్త తేరిపైన్= త్రిగ్రత్త రాజకుమారుడైన నిరమిత్తుడనే వాడి తేరిమీదికి; ఆతత సంభ్రముండు+అయి= ఎక్కువైన తొందరతో కూడినవాడై; రయంబునన్= వేగంగా; పాండవసైన్యము+ఉబ్బాగన్= పాండురాజు సైన్యం సంతోషించగా; అరిగన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: నీ కుమారుడైన దుర్మఖీ కేతువును పడగొట్టి, రథపు గుర్రాలను చంపి, వింటిబద్దతో సారథి గొంతును త్రుంచి, శరీరం బాధపడగా ఐదు బాణాలను గుదికూర్చి కుట్టినట్లు వేశాడు. అస్పుడు దుర్మఖీ త్రిగ్రత్తరాజు కుమారుడైన నిరమిత్తుడి తేరిమీదికి వెళ్లాడు. అది పాండవ సైన్యానికి సంతోషం కలిగించింది.

వ. అంత నిలువక. **253**

తాత్పర్యం: అంతటితో ఆగకుండా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. తటమి సహదేవుఁ దా త్రిగ్రత్త క్షితిశ , తనయుఁ డగు నిరమిత్తనిఁ దునిమి యొపై
ఖిరుని తలఁ ద్రైవ్యనేసి రాఘువుడు మెఱయు , తెఱగు దోప సీసేనకు వెఱపు గదుర. **254**

ప్రతిపదార్థం: ఖరుని తలన్= ఖరాసురుడి తలను; త్రైవ్యన్+ఏసి= తెగి కిందపడేటట్లుగా కొట్టి; రాఘువుడు= శ్రీరామచంద్రుడు; మెఱయు తెఱగు= ప్రకాశించే విధానం; తోపన్= తెలిసేటట్లుగా; నీ సేనకున్= నీ సైన్యానికి; వెఱపు కదురన్= భయం కలుగగా; సహదేవుడు; ఆ త్రిగ్రత్త క్షితిశ తనయుఁడు= ఆ త్రిగ్రత్త దేశపు రాజకుమారుడు; అగు= అయినటువంటి; నిరమిత్తునిన్= నిరమిత్తుడనే వాడిని; తటమి= తరుముకొని పోయి; తునిమి= చంపి; ఒప్పేన్= రాణించాడు.

తాత్పర్యం: సహదేవుడు నిరమిత్తుడిని తరిమి చంపటం, శ్రీరామచంద్రుడు ఖరాసురుడి తల త్రుంచి ప్రకాశించినట్లుగా ఉన్నది. ఆ దృశ్యం నీ సైన్యానికి భయాన్ని కలిగించింది.

క. నకులునిఁ దాకి వికర్షం , దొకపరి రైనును బెనంగ నోపక తిలగెన్
సకల బలముఁ జాడగ ఱా , తికిఁ బైకాని యడల తగరు దెరలిన మాడ్చిన్.

255

ప్రతిపదార్థం: వికర్షండు= కౌరవులలో చిన్నవాడు; నకులునిన్ తాకి= నకులుడిని ఎదుర్కొని; ఒకపరి ఐను= ఒక్కమార్కెను; పెనంగ్+బిపక= యుద్ధం చేయలేక; సకల బలమున్ చూడగన్= సైన్యమంతా చూస్తుండగా; ఊతికిన్= పెద్దరాయుపైకి; పైకొని= ఎదుర్కొని పోయి; అడరి= విజ్ఞంభించి; తగరు= పొట్టేలు; తెరలిన మాడ్చిన్= తిరిగి పోయినట్లు; తిరిగెన్= వెన్నిచ్చిపోయాడు.

తాత్పర్యం: వికర్షండు నకులుని ఎదుర్కొని ఒక్కసారి కూడ యుద్ధం చేయలేక, పెద్ద రాతిని ఎదుర్కొని వెను తిరిగిన పొట్టేలువలె తన సైన్యమంతా చూస్తుండగా తిరిగిపోయాడు.

ఏశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. వ్యాప్తుదత్తుండు సాత్యకి సప్తవృష్టి , ముంచె ముంచిన నతడు కోపించి సూతుఁ
జబిపి హాయములఁ బోలి గొని చటులవృత్తి , జంపె నమ్మగధ క్లితీష్వరుకుమారు.

256

ప్రతిపదార్థం: వ్యాప్తుదత్తుండు= వ్యాప్తుదత్తుడనేవాడు; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; అప్రవృష్టిన్= అంపవానలో; ముంచెన్= ముంచాడు; ముంచిన్= ముంచగా; అతడు= ఆ సాత్యకి; కోపించి; సూతున్= సారథిని; చదిపి= చంపి; హాయములన్= గుర్రాలను; పోరిగొని= చంపి; చటులవృత్తిన్= తీవ్రంగా; ఆ+మగధ క్లితీష్వరు కుమారున్= ఆ మగధరాజు కుమారుడిని; చంపెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాప్తుదత్తుడు సాత్యకిని అంపవానలో ముంచాడు. అట్లా ముంచగా ఆతడు కోపించి, అతడి సారథిని, గుర్రాలను సంకుల సమరంలో సంహరించి ఆతడినీ చంపాడు.

వ. శలుండునుద్రోపచిపుత్రుల నేనుర సైద్ధేదు బాణంబుల నేసి: మతియును మార్ణణ నికరంబులు నిగిడింపం జలింపక
వా రా సామదత్తి నొక్కమ్మడిం జుట్టుముట్టిన నతం డండఱ కన్నిరూపులై యేపునం బెనంగుచుండ 257

ప్రతిపదార్థం: శలుండును, ద్రోపదీ పుత్రులన్= ఉపపాండవులను; ఏపురన్= ఐదుగురిని; సైద్ధేదు బాణంబులన్= అయిదేసి బాణాలతో; ఏసి= కొట్టి; మతియును= ఇంకను; మార్ణణ నికరంబులు= బాణాల గుంపును; నిగిడింపన్= వేయగా; వారు= ఆ ఉపపాండవులు; చలింపక= జంకమండా; ఆ సామదత్తిన్= సౌమదత్తుడి కుమారుడైన ఆ శల్యడిని; ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; చుట్టుముట్టిన్= చుట్టుముట్టగా; అతడు= ఆ సామదత్తి; అందఱకున్= ఉపపాండవులందరికి; అన్ని రూపులై= అన్ని ఆకారాలతో; ఏపునన్= దట్టంగా; పెనంగుచుండన్= పోట్లాడుతుండగా.

తాత్పర్యం: శల్యాడు ఉపపాండవులు ఐదుగురిని ఒక్కొక్కరిని అయిదేసి బాణాలతో కొట్టి, ఇంకా బాణాల సమూహాన్ని సంధించగా ఆ ఉపపాండవులు చలించకుండా సౌమదత్తుని ఒక్కసారిగా కమ్ముకొనగా, అతడువారి కండరికీ అన్ని ఆకారాలతో కనబడుతూ గొప్పగా యుద్ధం చేశాడు.

చ. హరిసుతసూతి మాపుల, బకాంతక సూముడు చాపమున్, యుధి
ప్పిర తనయుండు గేతువు గడించి మగంటిమీ ద్రుంప సూతునిం
బోలగొనియెన్ వెసన్ నకులపుత్రకుఁ; డిమ్మెయి జిక్కువుడ్డఁ జె
చ్చెర సహదేవ సందనుడు సేసె శిరంబును మేను వేఱుగన్.

258

ప్రతిపదార్థం: హరిసుతసూతి= ఉపసాండవులలో అర్జునుడి కుమారుడు; మాపులన్= గుర్రాలను; బకంతక సూనుఁడు= భీముడి కుమారుడు; చాపమున్= విల్లును; యుధిష్ఠిర తనయుండు= ధర్మరాజు కుమారుడు; కేతువున్= ధ్యజమును; కడింది మగంబిమిన్= గొప్ప శార్యంతో; త్రుంపన్= త్రుంచివేయగా; పెనన్= వెంటనే; నకుల పుత్రకుడు= నకులుడి కుమారుడు; సూతునిన్= సారథిని; పారిగొనియున్= చంపాడు; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; చిక్కువడ్డన్= చిక్కులో పడగా; సహదేవనందనుఁడు= సహదేవుడి కుమారుడు; చెచ్చెరన్= శీఘ్రుంగా; శిరంబును మేనున్= తలనూ, శరీరాన్ని; వేఱుగన్ చేసెన్= వేరయ్యెటట్లుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఉపసాండవులు శలుడిని చట్టుముట్టారు. వారిలో అర్జునుడి కుమారుడు గుర్రాలను, భీముడి కుమారుడు వింటిని, ధర్మరాజు కుమారుడు ధ్యజాన్ని - గొప్ప దర్పంతో త్రుంచగా, నకులుడి కుమారుడు చాలా వేగంగా సూతుడిని చంపివేశాడు. వాడు (సామదత్తి) చిక్కుపడగా సహదేవుడి కుమారుడు శీఘ్రుంగా అతడి తలనూ శరీరాన్ని వేరు చేశాడు.

సీ. పెన మారుతియు నలంబుసుఁడును భోరుచోి, నద్దానవేంద్రుని యంప బలువు

చేత సతండు మూర్ఖుల్లి యూలోనన , తెలిసి కాటుకకొండ పొలుపు గెలుచు

నాతని మేను పెల్లలలిన మోదువు , తెఱగుగా జేసిన సుతుక వాడు

మాయా విలాసాగ్రి కాయంబు గైకొని , యభిల దిక్కులఁ దోచి నిఖిలబలము

తే. నుత్తిపి నెత్తురు టేఱులు వఱపి 'భీము' , సేన! మా యస్తు బకుని నా లేనిచోటి

నట్లు సేసితి గాక, నీ యిలవుఁ జలము , నింక మెఱయంగ వచ్చునె యేను గలుగ?".

259

ప్రతిపదార్థం: పెనన్= శీఘ్రుంగా; మారుతియున్= భీముడును; అలంబుసుఁడున్= అలంబుసుడున్నా; పోరుచోన్= యుద్ధం చేసేటప్పుడు; ఆ+దానవ+ఇంద్రుని= ఆ రాక్షసరాజు యొక్క; అంపబలువుచేతన్= బాణాల బలానికి; అతఁడు= భీముడు; మూర్ఖుల్లి= మూర్ఖుపోయి; ఆలోనన= అంతలోనే; తెలిసి= తెలివి దెచ్చుకొని; కాటుక కొండ= నల్లని కాటుక వంటి కొండయొక్క; పొలుపున్= సాగసును; గెలుపు= జయించే; ఆతని మేనున్= ఆ అలంబుసుడి శరీరాన్ని; పెల్లు= గొప్పగా; అలరిన= చిగిర్చిన; మోదువు తెఱగుగాన్ చేసినన్= మోదుగు చెట్టు మాదిరిగా చేయగా (అనగా ఒంటినిండా గాట్లు అయ్యెటట్లుగా చేసి నెత్తురు చిందుతూ ఉంటే నల్లని శరీరంమీద ఆ నెత్తుటి గుర్తు పూచిన మోదుగు చెట్టు మాదిరిగా ఉన్నది); ఉఱక= లెక్కపెట్టక; వాడు= ఆ అలంబుసుడు; మాయావిలాస= మోసపు ఆటతో; ఉగ్రకాయంబు గైకొని= భయంకరమైన శరీరాన్ని పొంది; అఖిల దిక్కులన్+తోచి= అన్ని దిక్కులలోను కానబడి; నిఖిల బలము= పైన్యాన్యాసుంతటిని; ఉటిపి= నాశనం చేసి; నెత్తురు ఏఱులు పఱపి= నెత్తురు నదులు ప్రవహింపజేసి; భీమసేనా!= ఓ భీమా! నా లేని చోటన్= నేను లేని చోట; మా అన్న= నా కన్సగారు అయిన బకాసురుని; అట్లు+చేసితి గాక= ఆ విధంగా చేశావు గాక (అట్లా చంపావు గాక); నీ అలవున్ చలమున్= నీ బలం, పట్టుదల; ఏను+కలుగన్= నే నుండగా; ఇంకన్ మెఱయంగ వచ్చునే?= ఇంకా ప్రకాశింపగలదా?

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో భీముడు అలంబుసుడు యుద్ధం చేస్తుండగా ఆ రాక్షసరాజు బాణాలబలుంవలన భీముడు మూర్ఖుపోయి, అంతలోనే ఒడలు తెలిసి, కాటుకకొండ అందాన్ని జయించే నల్లని ఒడలు ఉండే ఆ రాక్షసుడి శరీరంమీద బాణాలు ప్రయోగించి, అది బాగా పూచిన మోదుగుచెట్టు మాదిరి కానవచ్చేటట్లు చేశాడు (నెత్తురు చిందేటట్లుగా దెబ్బలు కొట్టాడు). వాడు కూడా అది లెక్కపెట్టకుండా మోసపు క్రీడగా భయంకరమైన శరీరాన్ని పొంది, అన్ని దిక్కులలోను కనబడి సమస్త సైన్యాన్ని నులిపివేసి నెత్తురు ఏరులు ప్రవహింపజేసి, పరపుతూ 'ఓ భీమసేనా! మా అన్న బకాసురుడిని నేను లేనప్పుడు అట్లా చంపావు. ఇప్పుడు నే నున్నాను. నీ బలం, పట్టుదల ఇంక ప్రకాశించలేవు'.

తే. అనిన విని కెంపు గనుగవ నడరు గినిసి, యుజ్ఞల త్వష్ట బాణప్రయోగమును బ్రథంజనాత్మజుఁ దమ్మాయ వాయజేసి, తతీమి యేసి యారక్షసుఁ బఱపె నథిప!

260

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా! - ధృతరాష్ట్రా!; అనిన్ విని= అలంబుసుడు అనగా విని; కనుగవన్= కనుదోయిలో; కెంపు= కోపం వలన కలిగే ఎరదనం; అడరన్= అతిశయించగా; కినిసి= కోపించి; ఉజ్ఞల= బాగా మండే; త్వష్ట బాణప్రయోగమున్= బ్రహ్మాప్రాన్ని ప్రయోగించటంతో; ప్రభంజన+ఆత్మజుఁడు= వాయుదేవుడి కుమారుడైన భీముడు; ఆ+మాయన్= ఆ మోసాన్ని; పాయన్+చేసి= తొలగించి; ఆ రక్షసున్= ఆ రాక్షసుడిని; తతీమి ఏసి= తరిమికొట్టి; పఱపెన్= పదవేశాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! అలంబుసుడి మాటలు విని, కోపంతో ఎరబడ్డ కళ్యతో భీమనేనుడు మండే బ్రహ్మాప్రాన్ని ప్రయోగించి ఆ రాక్షసుడిని తరిమికొట్టాడు.

వ. ఇవ్విధంబున మనబిక్షును జేయంగల దొరల చావును, నోటమియుం జాచి మూరకలు గలంగినం గుంభసంభవుండు రోషసంరక్త లోచనుం దై తలకడచి సాత్యకి ప్రముఖ పాండవపక్షవీరులఁ గ్రూరనారాచ నిచయంబుల నిలువరించి నెఱయం బొలిచి నిలిచి మెఱయుటయును.

261

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ ప్రకారంగా; మన దిక్కున్= మన పక్కాన; చేయన్+కల దొరల= చేయనున్న వీరుల; చావును ఒటుమియు= చనిపోవటం, ఒడిపోవటం; చూచి; మూరకలు= సైన్యాలు; కలంగిన్= కలత చెందగా; మంభసంభవుండు= ద్రోణుడు; రోషసంరక్త లోచనుండు+హ= కోపం వలన ఎరబారిన కనులతో; తలకడచి= ముందుకు సాగి; సాత్యకి ప్రముఖ పాండవ పక్షవీరుల్న= సాత్యకి మొదలైన పాండవుల దిక్కులోనున్న మొనగాండ్రయిన వీరులను; గ్రూరనారాచనిచయంబుల్న= గ్రూరమైన వాడి బాణాల సమూహంతో; నిలువరించి= ఆపి; నెఱయన్= వ్యాపింపజేస్తా; పాలిచి నిలిచి= ప్రకాశించి నిలబడి; మెఱయుటయును= విజ్ఞంభించటమున్నా.

తాత్పర్యం: (ఓరాజా!) ఈ విధంగా మన పక్కాన ఉన్న చేవగల రాజుల చావును, ఒటుమినీ చూచి సైన్యాలు చెడరిపోగా ద్రోణుడు గమనించి, కోపంతో ఎరబడ్డ కనులు కలవాడై ముందుకుసాగి, సాత్యకి మొదలైన వీరులపై దాడిచేసి, వాడి బాణాల సమూహంతో వారిని నిలిపి విజ్ఞంభించాడు.

చ. తతీమి ఘుటోత్కుచుండు బలదర్పము లేర్పడ ద్రోణమీద నే
డైల నడతేరఁ గాంచి చనుదెంచి యలంబుసుఁ దమ్మపోసురుం
గుతీయుగఁ జేసి శాతశరకోటికి నడ్డము సాచ్చు సాత్యకిం
జిత్తిదికిఁ ద్రోచి యద్దనుజు భీమతనూజుఁడు నొంచె నమ్ములన్.

262

ప్రతిపదార్థం: ఘుటోత్కుచుండు= భీముడి కొడుకైన ఘుటోత్కుచుడు; తతీమి= తరుముకొని వచ్చి; బలదర్పములు+వీరుడన్= బలం, అహంకారం స్వషం కాగా; ద్రోణమీద నడతేరన్= ద్రోణాచార్యుడి మీద; ఏడైలన్= పరాక్రమంతో; నడతేరన్= నడచి రాగా; కాంచి= చూచి; అలంబుసుడు= అలంబుసుడు అనే రాక్షసుడు; చనుదెంచి= వచ్చి; ఆ+మహా+అసురున్= ఆ గొప్పరాక్షసుడిని; గుతీయుగఁ చేసెన్= బాణాలకు లక్ష్మమయ్యేటట్లుగా చేశాడు (అనగా కొట్టాడు); అడ్డము చొచ్చు= అడ్డంగా వచ్చే (ఘుటోత్కుచుడికి దెబ్బ) తగలకుండా అడ్డంగా వచ్చే); సాత్యకిన్= సాత్యానిని; భీమ తనూజుఁడు= భీముడి కుమారుడైన ఘుటోత్కుచుడు; పిత్తిదికిన్+త్రోచి= వెనక్కు త్రోసి; ఆ+దనుజన్= ఆ అలంబుసుడిని; అమ్ములన్= బాణాలతో; నొంచెన్= బాధించాడు.

తాత్పర్యం: తన బలదర్శయు స్వష్టం కాగా ఘటోత్కుచుడు ద్రోణుని మిదికి రావటం చూచి అలంబుసుడు ఘటోత్కుచుడిని వాడి బాణాలకు గురి అయ్యేటట్లుగా చేశాడు. దానిని అడ్డుకోవటానికి వచ్చే సాత్యకిని వెనుకకు త్రోసి, ఘటోత్కుచుడు ఆ రాక్షసుడిని బాణాలతో నొప్పించాడు.

అలంబుసుండు ఘటోత్కుచునితో యుద్ధము సేసి చచ్చట (సం. 7-84-1)

తే. భూరి చక్రంబు వెన నలంబుసుండు వైవు, బెలుచ గద వైచి పొడి సేసె భీముసుతుండు కడుండురులు గవిసి కఱచు కరణి యయ్యె, మూరక నత్తునియలు వెను దాకు నపుడు. **263**

ప్రతిపదార్థం: అలంబుసుండు= అలంబుసుడు; వెను= శీఘ్రుంగా; భూరి= పెద్దదయున; చక్రంబు వైవు= పెద్ద చక్రంవంటి ఆయుధాన్ని వేయగా; భీముసుతుండు= భీముడి సుతుడైన ఘటోత్కుచుడు; పెలుచును= అనాయాసంగా; గద వైచి= గదను వేసి; పొడిచేసెను= ఆ చక్రాయుధాన్ని చూర్చం చేశాడు; ఆ+తునియలు= ఆ చక్రాయుధపు ముక్కలు; మూరకును= పైన్యాన్ని; వెను= శీఘ్రుంగా; తాతునపుడు= తగిలేటప్పుడు; కడుండురులు= కందిరీగలు; కవిసి= క్రమ్యకొని; కఱచు కరణి= కరిచేవిధం; అయ్యును= అయింది.

తాత్పర్యం: అలంబుసుడు ఒక పెద్ద చక్రాయుధాన్ని వేయగా, ఘటోత్కుచుడు దానిని పెద్ద గదతో పొడి చేశాడు. ఆ తునిగిన చక్రాయుధపు పొడి పైన్యాన్ని శీఘ్రుంగా తాకేటప్పుడు కందిరీగలు క్రమ్యకొని కుట్టినట్లు అయింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. ఆ చక్రం బ ట్లుయన ని, శాచరపతి వివిధ శక్తిజ్ఞాలము వఱపం
జూచి ఘటోత్కుచుండు డది వ, మై చెడ నద్దేందుశరచయం బడలంచెన్. **264**

ప్రతిపదార్థం: ఆ చక్రంబు+అట్లుయనును= ఆ చక్రం ఆ విధంగా కాగా (పొడి కాగా); నిశాచరపతి= రాక్షసరాజైన అలంబుసుడు; వివిధ శక్తిజ్ఞాలమును= అనేక రకాలయిన బలం కల మాయలను; పఱపను= వేయగా; చూచి; ఘటోత్కుచుడు= ఘటోత్కుచుడు; అది= ఆ మాయాజలం; మమ్ము+ప చెడను= వృథా అయిపోగా; అర్ధ+ఇందు శరచయంబు= అర్ధచంద్రాకారంగల బాణాల గుంపును; అడరించెను= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: ప్రయోగించిన చక్రం వ్యక్తమై పోగా అలంబుసుడు పలురకాలయిన మాయలను ప్రయోగించాడు. ఆ మాయలు వృథా అయిపోయేటట్లు ఘటోత్కుచుడు అర్ధచంద్రబాణాల సమూహాన్ని ప్రయోగించాడు.

వ. ఇట్లు దొడంగి యయ్యురువురు దానవేశ్వరులును. **265**

తాత్పర్యం: ఆ ఇద్దరు రాక్షసరాజులు ఆ విధంగా పూనుకొని.

మ. బహుహోత్రి ప్రకరంబులన్ బహువిధిపాయంబులన్ విస్మృత
ధ్వంపు మాయాకృత రూపజాలముల శుంభభీరు సంరూఢిమై
మహిం యల్లాడగగఁ బోరు బాండుతనయుల్ మాత్స్యర్ధధురావ్యాత్ము లై
సహితోద్వీగత నయ్యలంబును శరభ్యన్నాంగునిం జేసినన్. **266**

ప్రతిపదార్థం: బహుహోత్రి ప్రకరంబులను= అనేక రకాలైన ఆయుధాలతో; బహువిధ+ఉపాయంబులను= ఎన్నో మాయలతో; విస్మృతత్తు= స్వష్టమైన; బహు మాయాకృత రూప జాలములను= పెను మాయలతో కూడిన మాయ వేషాలతో; శుంభత్తోరి సంరూఢిమైను= భయంకరమైన వీర లక్షణాలతో; మహిం+అల్లాడగను= భూమి వణకగా; పోరను= యుద్ధంలో; పాండు తనయులు=

ఉపపాండవులు; మాత్స్యర్య ధుర్యాత్ములై= అసూయతో నిండుకొన్న మనస్సు కలవారై; సహిత ఉద్యోగతన్= కూడిన ప్రయత్నంతో; ఆ+అలంబుసున్= ఆ అలంబుసుడిని; శరచ్ఛన్+అంగునిన్+చేసినన్= బాణాలతో కష్టబడిన శరీరం కలవాడినిగా చేయగా.

తాత్పర్యం: పెక్కరకాలయిన ఆయుధాలతో, నానావిధ ఉపాయాలతో, ఎన్నో మాయాజాలాలతో భూమి అల్మాడగా అమిత దర్శంతో ఆ యిద్దరు యుద్ధం చేయగా, ఉపపాండవులు ప్రతీకారం నిండుకొన్న మనసులతో, అలంబుసుడి, శరీరాన్ని బాణాలతో కప్పివేయగా.

- సీ.** అతఁడు మాయాబలీధ్వతి నా శరావతి, మొఱగి దావానల ముక్త మైన
కల విధంబున ప్రోగి యిరువదేనమ్ముల, ననిలజు, ధర్మనందను మూఱు,
సహాదేవు ద్రోపథీ సంభవులను హిందిం, బాసుతు నైందెదు బాణములను,
నకులు డెబ్బి మూఱు, బ్రుకట విక్రమ మొప్ప, నేసి యాఖ్యాన, నల్గి యింతవట్టు
తే. రథికవరులును గిట్టి మార్గణ చయంబు, లొక్కమొగిఁ దొరగింప వాఁ దుఱక యేటు
లాడుఁ గబిసి ఘుటోత్కచుఁ డతని సూతుఁ, ద్రుంచి యరదంబు రూ పడగించె నథిప!

267

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజా! - (ధృతరాష్ట్రో!); అతఁడు= ఆ అలంబుసుడు; మాయాబల+ఉద్ధతిన్= మాయాబలం యొక్క దర్శంతో; ఆ శర+అవలిన్= ఆ బాణాల వరుసను; మొఱగి= మోసంచేసి; దావానల= కార్చిచ్చు నుండి; ముక్తము+ఐన= వదలబడిన కరివిధంబునన్= ఏనుగు మాదిరి; ప్రోగి= జబ్బం చేసి (ఫ్లీంకారం చేసి); ఇరువది+ఏనమ్ములన్= ఇరవై అయిదు బాణాలతో; అనిలజున్= భీముడిని; ధర్మనందనునిన్= ధర్మరాజును; మూఱున్= మూడింటితోను; సహాదేవున్= సహాదేవుడిని; ద్రోపథీ సంభవులను= ఉపపాండవులను; హిందింబాసుతున్= ఘుటోత్కచుడిని; నైందెదు బాణములను= అయినైదు బాణాలతోను; నకులున్= నకులుడిని; డెబ్బిమూఱున్= డెబ్బియిమూడు బాణాలతో; ప్రకటవిక్రమము+ఒప్పన్= శార్యం తెలియగా; ఏసి= కొట్టి; ఆర్పిన్= అరువగా (సింహానాదం చేయగా); అల్లి= కోపించి; ఇంతవట్టు= ఇంతమాత్రం; రథికవరులును= సేనానులును; కిట్టి= సమీపించి; మార్గణ చయంబులు= అంపసమూహాన్ని; ఒక్క మొగిన్= ఒకే వరుసగా (మొత్తంగా); దొరగింపన్= ఏయగా; వాడు= ఆ అలంబుసుడు; ఉఱక= లక్ష్మిపెట్టక; ఏటులు+అడున్= కొట్టగా; కదిని= దగ్గరగా చేరి; ఘుటోత్కచుడు= ఘుటోత్కచుడు; అతని సూతున్+త్రుంచి= ఆ అలంబుసుడి సారథిని చంపి; అరదంబున్= తేరును; రూపు+అడగించెన్= నాశనం చేశాడు.

తాత్పర్యం: అలంబుసుడు తన మాయాజాలంతో ఆ బాణాలను తప్పించుకొని, కార్చిచ్చు నుండి వెలువడిన ఏనుగు మాదిరిగా, ఫ్లీంకరిస్తూ భీముడిని ఇరవై అయిదు బాణాలతోను, ధర్మరాజును మూడు బాణాలతోను, ఉపపాండవులనూ, సహాదేవుడిని, ఘుటోత్కచుడిని ఇరువది అయిదు బాణాలతోను, నకులుని డెబ్బి మూడు బాణాలతోను తన దర్శం తెలిసేటట్లుగా కొట్టి సింహానాదం చేశాడు. దీనికి కోపించి సేనానులు వాడిని ఎదుర్కొని ఒక్క వరుసన బాణాలు వేయగా, వాడు వారిని లక్ష్మిపెట్టక కొట్టుతుండగా, ఘుటోత్కచుడు అతడికి దగ్గరగా చేరి సారథినీ, గుర్రాలనూ, తేరునూ నాశనం చేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు విరథుం డయి యలంబుసుం డిలకు లంఘించి మాయ గైకొని సాయకాసారంబు ఘోరంబుగాఁ గులసిన నమ్మారుతి సుతుండును దేరు డిగ్గి యగ్గలం బగు మాయాక్షతమార్గణ జాలంబున నబి దూలించి గదవైచిన, నక్కిమ్మిరానుజండు పీడితుండైబ్బంబుగొని గగనతలంబున కెగయుటయు, హిందింబించును గృహాణమాణి రైషీదున యెగుసి; నయ్యరువురును సుడిగాచ్చునం దొడలి తిరుగుడు మెగిళ్ళ చాచ్చున నిప్పి యెరకుఁ బెనంగు డేగల చందంబునఁ జిత్తగతులం భోల పాలి భూతలగతులై యుభ్యనం

దలపడిన బెబ్బలుల కరణి నొండిారుల మేనులు నెత్తుట జీత్తిల్లం జేసి పాసి యొకళ్ళోకళ్ళ కంరంబులు లక్ష్మంబుగాఁ గరవాలంబులు వైవ, నవి యొండిాకటం దాకి మండుచు మహిం బడిన, మల్లయుధ్ సన్నద్ధ లై కిట్టుచుంబట్టుచు, బాయుచు ప్రేయుచు నొడుచుచుం బొడుచుచు మజీయు ననేక ప్రకారంబుల వీరత్వంబును విశారదత్వంబును సేనలకు వెఱగు పుట్టింపం బోరాడి; రభీయెడ బకావరజుండు డస్సినం బవమాన పొత్తుండు పదవైచి, తాను మీండై జానుకూర్చర ముప్పి ఘుతంబులు నిర్మాత పాతంబులుం బోలే బ్రయోగించి నొప్పించి యతని తొడలు నెమ్ములు నొక్కుమ్మడిం బొడి పాడి సేసి నుఱీపిడికిం జీచ్చిన ప్రబల హశికుని లీల నేలం బెట్టికాలం జమలి చంపి పాంపిలవోవు మగంటిమిం బేట్లి యార్థిసం బాండవ బలంబుల సింహానాదంబులుఁ దూర్చానినదంబులున్ జెలంగె నప్పు దా ఘుటోత్సమండు ధర్మసందనున కభివందనంబు సేసిన, నతండు సంతుష్టాంతరంగుండై యాలింగనంబును మూర్ఖాప్తుణంబును జేసి యగ్గించే' ననిన విని యాంబకేయండుసంజయున కిట్టనియె.

268

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు విరథుండు+అయి= ఈ విధంగా తేరు లేని వాడై; అలంబుసుడు= అలంబుసుడనే వాడు; ఇలకున్ లంఫించి= భూమిమీదకు దూకి; మాయుక్కొని= మోసమైన వేషాస్మి పాంది (ఇంద్రజాలికుడి మాదిరి); సాయుకా సారంబున్= బాణాల జడివానను; కురిసినవ్= కురిపించగా; ఆ+మారుతి సుతుండును= ఆ భీమసేనుడి కుమారుడైన ఘుటోత్సముడును; తేరు డిగ్గి= తన తేరు నుండి దిగి; అగ్గలంబు+అగు= ఎక్కువైన; మాయూకృత= మోసంచేత చేయబడిన; మార్ణణజాలంబున్వ్= బాణ సమూహంతో; అది= ఆ అలంబుసుడి మాయను; దూలించి= ఎగురగొట్టి; గదవైచినవ్= గదతో కొట్టగా; ఆ+కిమ్మిరు+అనుజుండు= ఆ కిమ్మిరుడి తమ్ముడు; పీడితుండు+ఖ= బాధపెట్టబడి; ఖడ్గంబు కొని= కత్తి తీసికొని; గగనతలంబునకున్= ఆకాశానికి; ఎగయుటయున్= ఎగురుటయు; హాడింబకొడుకును= హాడింబ కుమారుడైన ఘుటోత్సముడును; కృపాణసాణి ఖ= కత్తి చేతగలవాడై; తోడన= వెంటనే; ఎగసెన్= వైకి ఎగిరాడు; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇద్దరును; సుడిగాడ్పునవ్= సుడిగాలిలో; తొడరి= ఎదుర్కొని; తిరుగుడు పడు= సుచ్చ తిరిగే; మొగిళ్ళ చాడ్పునవ్= మేఘాల మాదిరిగా; ఒప్పి= తగి; ఎరకున్= ఆహారానిక్కె; పెనంగు= పోట్లాడే; డేగల చందంబున్వ్= డేగల మాదిరి; చిత్రగతులన్= అనేక విధాలైన కడలికలతో; పోరిపోరి= పోట్లాడి, పోట్లాడి; భూతలగతులు+ఖ= భూమి మీదకు దూకి; ఉఱ్యునవ్= ఉత్సాహంతో; తలపడిన= ఎదుర్కొన్న; బెబ్బలుల కరణిన్= పెద్ద పులుల మాదిరి; ఒండొరుల మేనులు= ఒక్కక్కరి శరీరాలు; నెత్తుటన్= నెత్తురులో; జీత్తిల్లం వైపు= ఎరబడగా; చేసి= చేసి; పాసి= తప్పుకొని; ఒకళ్ళోకళ్ళ కంరంబులు= ఒకడు మరియుకడి కుత్తుకును; లక్ష్మంబుగాన్= లక్ష్మంగా; కరవాలంబులు వైవన్= కత్తులు విసరగా; అవి= ఆ కత్తులు; ఒండొకటిన్+తాకే= ఒకదానిని ఇంకొకటి తాకి; మండుచున్= మంటమండుతూ; మహిన్+పడినవ్= భూమిమీద పడగా; మల్లయుధ్ సన్నద్ధులు+ఖ= మల్లయుధ్మానికి సిద్ధపడి; కిట్టుచున్= దగ్గరకు చేరుతూ; పట్టుచున్= ఒకరినొకరు పట్టుకొనుచు; పాయుచున్= దూరంగా పోతూ; ప్రేయుచున్= కొట్టుతూ; ఒడుచుచున్= ఓడిస్తూ; పోడుచుచున్= పోటు పోడుస్తూ; మజీయు అనేక ప్రకారంబులన్= ఇంకా అనేక విధాలుగా; వీరత్వంబును= శార్యాస్మి; విశారదత్వంబును= నేర్సరితనాస్మి; సేనలకున్= ఇరువాగు సైన్యానికి; వెఱగు= ఆశ్చర్యం; పుట్టింపన్= కలిగించగా; పోరాడిరి= యుద్ధం చేశారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; బక+అవరజుండు= బకుడి కంటె చిన్నవాడు (బకుడి తమ్ముడు); డస్సివన్= అలసిపోగా; పవమాన పొత్తుండు= వాయుదేవుడి మనుమడు (అనగా ఘుటోత్సముడు); పడవైపు= క్రీందకు త్రోసి; తాను మీండై= తాను వైన కూర్చుండి; జాను= మోకాలి; కూర్చుర= మోచేతి; ముప్పి= పిడికిలి యొక్క; ఘుతంబులు= పోట్లు; నిర్మాతపాతంబులున్ పోలన్= పిడుగుపాట్లవలె; ప్రయోగించి= చేసి; నొప్పించి= బాధపెట్టి; అతని= ఆ అలంబుడి; తొడలు= తొడలును; ఎమ్ములున్= ఎముకలును; ఒక్క+ఉమ్మడిన్= ఒక్కసారిగా; పాడి పాడిచేసి= నుగ్గ నుగ్గుగా చేసి; ఉఱ్యిపిడికిన్= పంట ఉఱ్యిపిడికి; చొచ్చినవ్= చొరబడిన; ప్రబల పోలికుని లీలన్= పెద్దరైతు వలె; నేలన్+పెట్టి= నేలమీదపెట్టి; కాలన్ చమరి= కాలితో రాచి; చంపి= చంపివేసి; పాండిపోవు= అతిశయించిన; మగంటిమిన్= మగతనంతో (శార్యంతో); పేర్చి ఆర్చినవ్= నిజుంభించి సింహాదం చేయగా; పాండవ బలంబులు= పాండవసైన్యం యొక్క; సింహాదంబులున్= సింహాదాలును (పెనబోబ్బలు); తూర్పునినదంబులున్= వాద్యాల ఘోషలు; చెలంగెన్= ధ్వనించినవి; అప్పుడు+ఆ ఘుటోత్సముడు= అప్పుడు

ఆ ఘటోత్కుచుడు; ధర్మనందనవనకున్= ధర్మరాజుకు; అభివందనంబు చేసినవ్= నమస్కారం చేయగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; సంతుష్ట+అంతరంగుండు+ప= సంతోషంతో నిండిన మనస్సు కలవాడై; ఆలింగనంబును= కౌగిలింతయు; మూర్ఖ+అప్రూణంబును= శిరస్సును ముద్దుగొనుటయు (పిల్లలను దగ్గరికి చేరదిని తల్లిదండ్రులు వారి శిరస్సులను ముద్దు పెట్టుకొనటం ఒక అలవాటు); చేసి; అగ్రించెను= కీర్తించాడు; అనినవ్= అని చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; ఆంబికేయుండు= ధృతరాప్ర్షుడు; సంజయువనకున్= సంజయుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా రథం లేని అలంబుసుడు నేలమీదకు దూకి బాణాల జడివాన కురిపించగా ఘటోత్కుచుడు కూడ తేరు దిగి పెనుమాయతో అధిక బాణ సమూహంతో అలంబుసుడి మాయను ఎగురగొట్టి గదతో కొట్టాడు. అందు కా కిమ్మిరుడి తమ్ముడు బాధపడి, కత్తి చేతబట్టి ఆకాశాని కెగిరాడు. ఘటోత్కుచుడు కూడా వెంటనే కత్తితో పైకెగశాడు. ఆ ఇద్దరూ సుడిగాలి తాకిడికి తిరుగుడు పడే మేఘాల మాదిరి, ఆహోరానికై పోట్లాడే దేగల మాదిరి, అనేక విధాలుగా పోట్లాడి, పోట్లాడి భూమి మీదకు దిగి, దర్శంతో ఎదుర్కొన్న పెద్ద పులుల మాదిరి ఒకళోకశ్శ శరీరాలు నెత్తుటిలో ఎర్రబడగా కలియబడి, తప్పుకొని, ఒకరి కుత్తుక మరియుకరు లక్ష్మంగా చేసుకొని, కత్తులు విసరుకోగా, అని ఒకదానినొకటి తాకి మండుతూ భూమిమీద పడ్డాయి. అప్పుడు వారు మల్లయుద్ధానికి సిద్ధమై దగ్గరకు చేరుతూ ఒకరినొకరు పట్టుకొంటూ, తప్పుకొంటూ, పొడుస్తూ - తమ శార్యం, నేర్చరితనం ఇరువైపుల సేనకు ఆశ్చర్యం కలిగించగా పోట్లాడారు. ఆ సమయంలో ఒకసురుడి తమ్ముడు (అలంబుసుడు) అలసిపోగా, వాయుదేవుడి మనుమడు (ఘటోత్కుచుడు) అలంబుసుడిని కిందకుతోసి తాను మీద కూర్చుని పిడుగు పాట్లవలె మోకాలితోను, మోచేతితోను, పిడికిలితోను పోట్లు పొడిచి, బాధపెట్టి, వాడి తొడలు ఎముకలు ఒక్కసారిగా చూర్చం చేసి పంట నూర్చిడికి ప్రయత్నించిన పెద్ద వ్యాపసాయకుడి మాదిరి నేలపై బెట్టి, కాలితో రాచి చంపి ఎక్కువైన మగతనంతో సింహాదం చేశాడు. దానితో పాండవ సైన్యంలో సింహాదాలు, వాద్యశబ్దాలు చెలరేగాయి. ఆ సమయంలో ఘటోత్కుచుడు ధర్మరాజునకు నమస్కారం చేయగా, ఆయన సంతుష్టమనస్సుడై కౌగిలించుకొని, నెన్నదురును ముద్దుపెట్టుకొన్నాడు, పొగిడాడు.' అని చెప్పిన మాటలకు ధృతరాప్ర్షుడు సంజయుడితో ఇట్లు అన్నాడు:

విశేషం: అలం: ఉపములు.

ఉ. ‘అంతకు మున్ ఘటోత్కుచున కడ్డము సాత్యకి సాచ్చే నంటి వాఁ
డంతకసన్నిభుండు గురుఁ డఢ్చుత వికముఁ డడైసన్ సము
ధ్యాంతతఁ బేట్లి వార లటు దార్జాని మిన్నక పాశ నేర్చురే?
కొంతయినన్ రణంబు గలుగుం; గలభంగి యెఱుంగఁ జెప్పుమా!’

269

ప్రతిపదార్థం: అంతకు మున్= అంతకు ముందే; ఘటోత్కుచునకున్= ఘటోత్కుచుడికి; అడ్డము= అడ్డంగా (సహాయంగా); సాత్యకి చొచ్చేన్+అంటివి= సాత్యకి చొరబడ్డాడన్నావు; వాఁడు= ఆ సాత్యకి; అంతక సన్నిభుండు= యముడితో సమాన్వితవాడు; గురుఁడు= ద్రోణాచార్యుడు; అధ్యాత వికముడు= అశ్చర్యాన్ని గొలిపే శార్యం కలవాడు; ఆ+దెసన్= ఆ దిక్కులో; సముద్దాంతతన్= సాటిలేని గొప్పతనంతో, పేర్చి= విజంభించి; వారలు= ఆ ఇద్దరు; అటు= ఆ విధంగా; తార్కాని= ఎదుర్కొని; మిన్నక పోవనేర్చురే?= ఊరకే పోతారా?; కొంతయినన్= కొంచెన్నెనా; రణంబు= యుద్ధం; కలుగున్= జరిగి ఉంటుంది; కలభంగిన్= ఉన్న విధాని; ఎఱుంగన్ చెప్పుమా!= తెలియజెప్పుమా!

తాత్పర్యం: ‘అంతకు ముందుగానే ఘటోత్కుచుడిని ఆదుకోటానికి సాత్యకి అడ్డం వచ్చా డన్నావు. సాత్యకియముడితో సమానుడు. గురువైన ద్రోణాచార్యుడు మహావిక్రముడు. అటువంటప్పుడు వారిద్దరు ఎదుర్కొంటే ఊరకే ఉండరు కదా!

కొంతయినా యుద్ధం సాగి ఉంటుంది. అది ఎట్లా జరిగిందో ఉన్న దున్నట్లుగా తెలియజేయుము' అని ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడిని అడిగాడు.

వ. అనపుడు నా సూతనందనుం డతని కిట్లను 'సాత్యకి దజీమి మన మొన నుఱుము సేయం దొడంగిన ద్రోణండు మార్చిని యిరువదేను కుప్పేకోలల నతని చేత నేటులు వడి మూడు నారసంబుల నతని నొప్పించే; నయ్యాదవ వీరుండు పంచాశద్భాణంబుల నొంచిన ధనుర్భురుండు దొమ్మిది యమ్ములేమ్ములం గీలించి.

270

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అనగా; ఆ సూతనందనుండు= ఆ సంజయుడు; అతనిక్కిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రునితో; ఇట్లు+అన్న్= ఈ విధంగా అన్నాడు; సాత్యకి; తజీమి= తరిమి వేస్తూ; మన మొనన్= మన సైన్యాన్ని; నుఱుముజేయన్+తొడంగినన్= పొడి చేయటానికి మొదలు పెట్టగా; ద్రోణండు; మార్చిని= ఎదుర్కొని; ఇరువది+ఏను= ఇరై అయిదు; కుప్పేకోలలన్= విశేషపు బాణాలతో; అతని చేతన్= ఆ సాత్యకివలన; ఏటులుపడి= దెబ్బలు తిని; మూడు నారసంబులన్= మూడు వాడి బాణాలతో; అతనిన్= ఆ సాత్యకిని; నొప్పించెన్= బాధపెట్టాడు; ఆ+యాదవ వీరుండు= ఆ యాదవ సేనాని; పంచాశద్భాణంబులన్= ఏబది బాణాలతో; నొంచినన్= నొప్పించగా; ధనుర్భురుండు= ధనురాచార్యుడు (ద్రోణుడు); తొమ్మిది అమ్ములన్= తొమ్మిది బాణాలను; ఎమ్ములన్= ఎముకలకు; కీలించి= తగిలించి (అనగా కొట్టి).

తాత్పర్యం: సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'సాత్యకి మనసేనను తరిమి చూర్చం చేయటం మొదలుపెట్టగా, ద్రోణాచార్యుడు అతడిని ఎదుర్కొని, అతనిచేత ఇరువది అయిదు ప్రత్యేక బాణాల దెబ్బలు తిని, ఆ బాణాలకు ప్రతిగా మూడు వాడి బాణాలతో అతడిని తిరిగి కొట్టాడు. అందుకు సాత్యకి యాభై బాణాలతో ద్రోణని నొప్పించాడు. అప్పుడు ద్రోణుడు తొమ్మిది బాణాలతో కొట్టి.

క. మతియును శరశతకము మెయి, గితీకొలిపిన వృష్టి వరుఁడు గినియగ లే కే పత్తి యున్న జాచి యార్థుచు, మెఱసిరి నీ తనయు లుబ్బు మిగిలి నరేంద్రా!

271

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్రా!= ఓ రాజు!; మతియును= ఇంకను; శరశతకము= నూరుబాణాలను; మెయిన్= ఒడలిమీద; గితీకొలిపినన్= చుట్టూ చుట్టుకొనేటట్లు చేయగా; వృష్టివరుఁడు= సాత్యకి; కినియగన్లేక= కోపించ లేక; ఏపు+అఱి+ఉన్న్= విజ్ఞంభించలేక ఉండగా; చూచి ఆర్థుచున్= చూచి సింహాదం చేస్తూ; నీ తనయులు= నీ కుమారులు; ఉబ్బు మిగిలి= గర్వం ఎక్కువే; మెఱసిరి= ప్రకాశించారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! ఇంకా సాత్యకి శరీరంమీద నూరు బాణాలను ప్రయోగించాడు. ఏమీ చేయలేక, కోపాన్ని చూపలేక, శక్తిలేక ఉన్న సాత్యకిని చూచిన నీ కుమారులు పెనుబోబ్బలు పెట్టుతూ ఉత్సాహంతో ప్రకాశించారు.

వ. అప్పుడు వినియును గనియును ధర్మతనయుండు ధృష్టధ్వమ్మాబి యోధవరుల నాలోకించి.

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; వినియును= సాత్యకి స్థితిని గురించి విని; కనియును= కళ్యాచారుచాచి; ధృష్టధ్వమ్మా+అది= ధృష్టధ్వమ్ముడు మొదలైన; యోధవరులన్= వీరక్రేష్ములను; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో విని, చూచి ధర్మరాజు ధృష్టధ్వమ్ముడు మొదలైన సైనిక శ్రేష్ఠులను చూచి.

ఆ. 'పులుగు ద్రాటఁ గట్టి యలయించి యాడెడు, బాలునట్ల పోలె బాణగురుఁడు గడగి కృష్ణనుసుజుఁ గాలించుచున్న వాఁ, డతనిఁ బొదువుఁ; డితని కడ్డపుడుడు.

273

ప్రతిపదార్థం: పులుగున్= పిట్టును; త్రాటన్+కట్టి= త్రాటితో కట్టి; అలయించి= బాధించి; ఆడెడు= ఆటలాడు; బాలున్ అట్టపోలెన్= పసివాడి మాదిరి; బాణగురుడు= ధనురాచార్యుడు (ద్రోణుడు); కడగి= పూనుకొని; కృష్ణ+అనుజునిన్= సాత్యకిని (కృష్ణుడి తమ్యుడిని); కారించుచున్+ఉన్నవాడు= కష్టపెడుతున్నాడు; అతనిన్ పొదువుడు= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని క్రమ్యుకొనుడు; ఇతనికిన్= సాత్యకికి; అడ్డపడుడు= అడ్డంపడండి.

తాత్పర్యం: 'ఒక పసిబాలుడు పిట్టకు త్రాడుకట్టి బాధించి ఆట్లాడేటట్లుగా ద్రోణుడు సాత్యకిని కష్టపెడుతూ ఆడుతూ ఉన్నాడు. అతడిని క్రమ్యుకొనండి; ఇతడికి అడ్డపడండి.'

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. భీమసేన పురస్కరులై కవియుం' డనుచుం దానును దఱుముటయు, నా సైనికోత్తములు సాత్యకిం గడచి యాచార్యుం గదిసిన.

274

ప్రతిపదార్థం: భీమసేన పురఃసరులు+ఇ= భీముడిని ముందుంచుకొన్నారై; కవియుండు= క్రమ్యుకొనండి; అనుచున్= అంటూ; తానును= తానుకూడా; తఱుముటయున్= ముందుకు పొండని ప్రోత్సహించగా; ఆ సైనిక+ఉత్తములు= ఆ సైనికవీరులు; సాత్యకిన్+కడచి= సాత్యకిని దాటి; ఆచార్యున్= ద్రోణుడిని; కదిసినన్= సమీపించగా.

తాత్పర్యం: భీమసేనుడిని ముందుంచుకొని క్రమ్యుకొనండి' అంటూ తానుకూడా తరుముటచేత ఆ సైనికశ్రేష్ఠులు సాత్యకిని దాటి ఆచార్యుడిని ఎదుర్కొనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. విందులఁ గనిన ట్లాతడు , మందస్త్రుణ్ణె యెచ్చిల్లి మార్గణజాల స్వంచితులఁ జేసే వారల , నందఱ; కవిధము రోమహర్షణ మయ్యేన్.

275

ప్రతిపదార్థం: ఆతడు= ద్రోణాచార్యుడు; విందులన్= అతిధులను; కనిష్ఠులు= చూచినట్లుగా; మందస్త్రుణ్ణు+ఇ= చిరునగవుతో; ఎదిర్చి= ఎదిరించి; మార్గణజాల= బాణాలగుంపుతో; స్వంచితులన్= కదలునట్లుగా; వారలన్ చేసేన్= వారందరిని చేశాడు; ఆ+విధము= ఆ పద్ధతి; అందఱకున్= అక్కడున్న వారందరికి; రోమహర్షణము అయ్యేన్= శరీరం పులకరించి నట్లుయింది.

తాత్పర్యం: భీమసేనాదులు తనపైకి ఎత్తి రాగా, ద్రోణుడు చిరునవ్వుతో ఎదుర్కొని అతిధులను చూచినట్లుగా సంతోషించి, వారందరు స్వంచితునట్లు బాణాలను ప్రయోగించాడు. ఆ పద్ధతి వారందరికి పులకరింతను కలిగించింది.

వ. అట్టి యెడ.

276

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో.

క. ఇరువభి యేవురు పాంచా , లురు, నూర్పురు కేకయులును లూనాంగకు లై ధరఁ దొరగిలి పెఱమొత్తము , కలినికరము రొంపిఁ బడిన గతి నుండి నృపా!

277

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= ఓ రాజు!; ఇరువది ఏపురు పాంచాలురు= పాంచాల దేశస్తులు ఇరవై ఐదుమంది; కేకయులు నూర్పురును= కేకయ దేశం వారు నూరుమంది; లూన+అంగకులై= తునిసిన శరీరాలు కలవారుగా (ముక్కలైన శరీరాలతో); ధరన్= భూమిమీద; తొరగిరి= పడ్డారు; పెఱ మొత్తము= శత్రువులు అందరు; కలినికరము= ఏనుగుల గుంపు; రొంపిన్= బురదలో; పడిన గతిన్ ఉండెన్= పడినట్లుగా ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! (ధృతరాష్ట్రా!) పాంచాలురు ఇరువది ఐదుమంది, కేకయులు నూర్గురు, శరీరాలు తునిగి భూమిమీద పడ్డారు. మిగిలిన వారు ఏనుగుల గుంపు బురదలో పడినట్లుగా అయినారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. ఇట్లు ద్రోణండు బరవసంబు సేసినం బాండవయోధులు సై బెట్టంజాలక సాలసియున్న సమయంబునం బాంచజన్య ధ్వని విని యుధిష్ఠిరుం డక్కడ నాలించి గాండీవ ఫోషణంబు గ్రహగోచరంబు గామికి మనంబు గలంగ నెలుంగు గుత్తుకం దగుల సాత్యకితో ని ట్లనియె. 278

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; ద్రోణండు= ద్రోణాచార్యుడు; బరవసంబు చేసినన్= పూనికతో యుద్ధం చేయగా; పాండవయోధులు= పాండవ వీరులు; పైన్+పెట్టన్+చాలక= ముందుకు పోలేక; పొలసి ఉన్న= మూర్గుపోయి ఉన్న; సమయంబున్= వేళలో; పాంచజన్య ధ్వని విని= పాంచజన్యం అనే శంఖం యొక్క ప్రోత్సహించి శంఖధ్వని); యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; అక్కడ= ఆ సమయంలో; ఆలించి= ఏన్నవాడై; గాండీవ గుణ ఫోషణంబు= గాండీవ మనే వించియొక్క అల్లైతాటి శబ్దం; క్రాగోచరంబు కామికిన్= చెవికి వినరాకపోగా; మనంబు కలంగన్= మనసు చీకాకుపడగా; ఎలుంగు= గొంతు; కుత్తుకన్ తగులన్= బొంగురు పోగా; సాత్యకితోన్+ఇట్లు+అనియెన్= సాత్యకితో ఈ విధంగా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ద్రోణాచార్యుడు పూనికతో యుద్ధం చేయగా పాండవ వీరులు ముందుగు పెట్టలేక మూర్గుపోయి ఉన్న సమయంలో పాంచజన్యంయొక్క ప్రోత్సహించింది. ధర్మరాజు ఆ శంఖరావం ఏన్నప్పటికినీ, గాండీవటంకారం అతడి చెవిని పడకపోయేసరికి మనస్సు కలతచెంది దుఃఖంతో గొంతు బొంగురుపోగా సాత్యకితో ఇట్లూ అన్నాడు:

ధర్మరాజు సాత్యకి నర్జునువకుఁ దోడ్పుడు బొమ్మని ప్రార్థించుట (సం.7-85-41)

ఉ. ‘ఒక్కడ చన్నవాఁడు విజయుండు మహీరజ మెక్కు డయ్యే న
ధీకుఞ్చ బాంచజన్యము యుధీష్ఠిత ప్రోయుఁ దొడంగె నక్కటూ!
చిక్కెల్లా కౌరవాధములచే నతుఁ డయ్యేడ నీవ యొక్కడుం
డక్క నొరుండు బీర్వగ నుదగ్గుఁడు బంధుఁడు లేమి వేడెదన్. 279

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కడు+ఆ చన్నవాఁడు విజయుండు= అర్జునుడు ఒక్కడే వెళ్లాడు; మహీరజము+ఎక్కుడు+అయ్యెన్= భూమి మీద దుమ్ము ఎక్కువగా కానవస్తున్నది (యుద్ధం ముమ్మరంగా సాగుతున్న దనే దానికి నిదర్శనం); ఆ+దిక్కునన్= ఆ ప్రక్క; పాంచజన్యము+ఆ= కృష్ణుడి పాంచజన్యమే; ఉధీష్ఠితన్= ఎక్కువగా; ప్రోయున్+తొడంగెన్= ప్రోగుతూ ఉన్నది; అతడు= ఆ అర్జునుడు; అక్కటా!= అయ్యా!; కౌరవ+అధములచేన్ చిక్కెల్లా!= నీచులైన కౌరవుల చేతికి దొరికాడో ఏమో!; ఆ ఎడన్= అట్టి సమయంలో; నీవు+ఆ ఒక్కండున్ తక్కున్= నీవు ఒక్కడవే తప్ప; ఒరుండు= వేరొకడు; తీర్పగన్= ఈ కష్టాన్ని తొలగించటానికి; ఉదగ్గుఁడు= భయంకరుడు, గొప్పవాడు; బంధుఁడు= బంధువు; లేమిన్= లేకపోవుటచేత; వేడెదన్= వేడుకొంటున్నాను.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునుడు ఒక్కడే వెళ్లాడు. ఆ దిక్కులో దుమ్ము ఎక్కువగా రేగుతూ ఉన్నది. పాంచజన్య శబ్దమే ఎక్కువగా వినవస్తూ ఉన్నది. ఈ సందర్భంలో - అయ్యా! వాడు నీచులైన కౌరవుల చేతిలో చిక్కుకున్నాడో ఏమో! ఇప్పుడు నీ వొక్కడినే ఘైర్యశాలిని, బంధువురి, నీవు తప్ప ఈ ప్రమాదాన్ని తప్పించగలవాడు వేరొకడు లేకుండుట వలన నిన్ను వేడుకొంటూ ఉన్నాను’

క. త్వరితముగఁ జనుము సఖుఁడు , స్నారుఁడుఁ గదా! నీకు నర్జునుం; దుపక్కతి తప్పరులై నెగడెడు నుత్తము , పురుషులు వేచు తత్తి వచ్చే భుజవీర్యనిభి!

280

ప్రతిపదార్థం: భుజవీర్యనిభి!= భుజబలానికి గనివంటివాడా! - భుజబలం గలవాడా! త్వరితముగన్ చనుము= శ్రీప్రమంగా వెళ్ళుము; అర్జునుండు; నీకున్; సఖుఁడున్= స్నేహితుడును; గురువును; కదా! ; ఉపక్కతి తత్పరులు+ఐ= సహాయం చేసే మనస్సుతో; నెగడెడున్= నడచుకొనే; ఉత్తము పురుషులు= ఉత్తములైన పురుషులు; వేచు తత్తి= ఎదురుచూచే కాలం; వచ్చేన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: భుజబలవీరుడా! అర్జునుడు నీకు స్నేహితుడు, గురువు కదా! ఉపకారపరులైన ఉత్తము పురుషులు ఎదురు చూచే సమయం వచ్చింది. తొందరగా వెళ్ళి అర్జునుడికి సహాయం చేయుము). (త్వరగా వెళ్ళి అర్జునుడికి సహాయం చేయుము).

చ. దురమున బంధుమిత్రులకుఁ దీడ్పుడు తెంపును ధాత్రి యెల్ల భూ సురులకు నర్లి సిచ్చుటయు సూరిజనుల్ సుకృతంబు లెన్నుచేసి సరియుఁగఁ జేసి చెప్పుదురు శాశ్వతకీర్తియు నిన్ను నొందు నా హాల నను నా సుహృజ్జనుల నందఱు గాంచుటఁ గ్రీడిఁ గావవే!

281

ప్రతిపదార్థం: దురమునవ్= యుద్ధంలో; బంధుమిత్రులకున్= బంధువులకు, స్నేహితులకు; తోడ్పుడు= సహాయం చేసేసి; తెంపును= సాహసం; ధాత్రిఎల్లన్= భూమినంతటిని; భూసురులకున్= బ్రాహ్మణులకు; అర్థిన్= ప్రీతితో; ఇచ్చుటయున్= దానం చేయటం; సూరిజనుల్= పండితులు; సుకృతంబుల్= పుణ్యాలను; ఎన్నుచోన్= లెక్కపెట్టేటప్పుడు; సరియుఁగన్+చేసి= సమాసంగా చేసి; చెప్పుదురు= చెప్పుతారు; ఆ హారి= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; ననున్= నన్ను; నా సుహృద్+జనులన్= నా స్నేహితులను; అందఱన్= అందరిని; కాంచుటన్= కాపాడటంచేత; క్రీడిన్= అర్జునుడిని; కావవే! = కాపాడుమా!; నిన్నున్= నిన్ను; శాశ్వతకీర్తియున్= స్థిరమైన కీర్తి; ఒందున్= పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ఓ సాత్యకీ! యుద్ధంలో బంధువులకు, మిత్రులకు సహాయం చేసే సాహసం, భూమి నంతటిని బ్రాహ్మణుల కివ్యటంతో సమానమని పుణ్యాలను లెక్కపెట్టేటప్పుడు పండితులు చెప్పుతూ ఉంటారు. శ్రీకృష్ణుడు నన్ను, నా స్నేహితులను అందరిని కాపాడేటట్లుగా నీవు అర్జునుడిని కాపాడుము. నీకు శాశ్వత కీర్తి కలుగుతుంది.

క. గురుపుత్త కర్ణ ముద్రే , శ్వర కృప భూమిత్రవసులు శత్రుజన భయం కరులు జయిత్రథునకు నై , నరుఁ బొబివిన నతఁడు నొచ్చే నాకుం జూడన్.

282

ప్రతిపదార్థం: గురువుత్త= అశ్వత్థామ; కర్ణ= కర్ణుడు; ముద్రేశ్వర= శల్యాడు; కృప= కృపుడు; భూరిశవసులు= భూరిశవుడు మొదలుగా గల; శత్రుజన భయంకరులు= విరోధులకు భయాన్ని కలిగించేవారు; జయిత్రథునకునై= పైంధవని కొరకు; నరున్ పాదివినన్= అర్జునుడిని క్రమ్యకొనగా; నాకున్+చూడన్= నాకు చూడగా; అతఁడు నొచ్చేన్= అర్జునుడు బాధపడ్డాడు (అని తోస్తా ఉన్నది.)

తాత్పర్యం: అశ్వత్థామ, కర్ణుడు, శల్యాడు, కృపుడు, భూరిశవుడు మొదలైనవారు అరిజన భయంకరులు. పైంధవడి కొరకు అర్జునుడిని క్రమ్యకొన్నట్లుగా తోస్తా ఉన్నది. అందువలన, అర్జునుడు బాధపడ్డాడని నా కనిపిస్తా ఉన్నది.

క. ఆ మోము నా భుజంబులు , నా మేసుం గలడే? కేశవానుజ! యోచ్చే నే మగలకు నమ్ముల్లికి , నేమి దలంచు నొకొ! దైవ మెయ్యిది దుబియో!

283

ప్రతిపదార్థం: కేశవ+అనుజ!= ఓ సాత్యకీ!; ఆ మోము= ఆ మొగం; ఆ భుజంబులు= ఆ చేతులు; ఆ మేనున్= ఆ శరీరం; ఎచ్చోన్= ఎక్కడనైనా; ఏ మగలకున్= ఏ వీరులకైనా; కలదె?= ఉన్నదా? (అనగా అర్జునుడి శరీరాకృతి ఎక్కడనై ఎవరికైనా లేదని భావం); ఆ+మూర్తిక్షేణ= ఆ మనిషికి (అటువంటి లోకోత్తరమైన వాడికి); దైవము= విధి; ఏమి తలంచున్+ఒకో!= ఏమి చేయబోతున్నదో; ఏ+అది= ఏది; తుదియో?= అంతమో?

తాత్పర్యం: ఆ మొగమూ, భుజాలూ, శరీర సాందర్భమూ - ఎక్కడనైనా, ఏ మానవుడికైనా ఉన్నాయా? ఓ సాత్యకీ! ఆ వీరమూర్తికి విధి వ్రాత ఎట్లుందో? దీనికి తుది ఏమో!

విశేషం: ధర్మరాజు అర్జునుడిని తలచుకొని పాందే పరిదేవమూ, ఆతీయానుబంధమూ ఈ పద్యంలో వర్ణితమైనది.

ఉ. దైవతవనంబునందు గుణధన్యండు గాండివి నాకుజెప్పే 'ని
రూఢాత విరీధి సత్యకసుతుందు సహాయుండుగా జయింతుఁ బ్ర
ఖ్యాతిగి ధార్తరాష్ట్రబలముంతయు నే' నని దానికిం దగం
ప్రీతి యొనర్పవే నరవరేణ్యా! రయంబునఁ బోయి వానికిన్.

284

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు(ధర్మరాజునకు); గుణధన్యండు= సుగుణాలరాశి; గాండివి= అర్జునుడు; దైవతవనంబు అందున్= దైవతవనంలో; నిర్భాతవిరీధి= ఎగురగొట్టబడిన శత్రువులుకల; సత్యకసుతుందు= సాత్యకి; సహాయుండుగాన్= తోడుగా; ప్రభ్యాతిగిన్= ప్రసిద్ధంగా; ధార్తరాష్ట్ర బలము+అంతయున్= కౌరవేన అంతటినీ; అనిన్= యుద్ధంలో; ఏను= నేను; జయింతున్= జయిస్తాను (అని); నాకున్ చెప్పేన్= నాకు చెప్పాడు; దానికిన్= ఆ మాటకు; తగన్= తగునట్లుగా; రయంబుగన్= శిష్మంగా; పోయి= వెళ్లి; నరవరేణ్యా!= మానవశ్రేష్ఠా!; వానికిన్= ఆ అర్జునుడికి; ప్రీతి ఒనర్పవే!= సంతోషాన్ని కల్గించుమా!

తాత్పర్యం: దైవతవనంలో మేమున్నప్పుడు 'శత్రువులను అదలించి కొట్టే సాత్యకి తోడుగా కౌరవ బలాన్ని నేను యుద్ధంలో జయిస్తాను' అని అర్జునుడు నాకు చెప్పాడు. కనుక - ఓ నరవరేణ్యా! త్వరగా వెళ్లి, అర్జునుడి మాటకు తగినట్లుగా అతడికి సంతోషమును కలిగించుము.

క. హారి యొకఁడు నీ వొకండవు , పరమాష్టమ కలిమి నరుఁడు భారపుఁ బనికిం
జీర నలుకఁడు నీ కూలిపి , పారపాచ్చేము గాక యుండు బోవగవలదే !

285

ప్రతిపదార్థం: హారి ఒకఁడు= శ్రీకృష్ణుడొకడును; నీవు+బకండవున్= నీ వొక్కడవును; పరమాష్టమ= నిజమైన ఆష్టమ; కలిమిన్= ఉండటంచేత; నరుఁడు= అర్జునుడు; భారపు+పనికిన్= కష్టమైన పనికి కూడ; చౌరన్= దూరటానికి (చొచ్చుటకు); అలుకఁడు= జండు; నీ కూరిమి= నీ స్నేహం; పారపాచ్చేముకాక ఉండన్= వృథా కాకుండా; పోవగ వలదే?= పోవద్దా (అనగా సహాయంగా పోవలె కదా!).

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడొకడూ, నీ వొకడవూ అర్జునుడికి చాల కావలసినవారు; మీ అండ ఉండటం చేతనే ఎటువంటి కష్టపు పనికైనా అర్జునుడు పూనుకొంటాడు. కనుక మీ స్నేహం వృథా కాకుండా నీ విపుడు పోవద్దా?

ఆ. పరమకరుణ నైన బంధుభావంబున , నైన భుజబలంబు నతిశయమున

నైన నెల్లభంగి నర్జును రక్షింపఁ , బోవ దగు మహానుభావ! నీకు.

286

ప్రతిపదార్థం: మహానుభావ!= ఓ గొప్పవాడా!; పరమ కరుణాన్+ఐనన్= మిక్కిలి దయతోనైనా; బంధుభావంబున్+ఐనన్= బాంధవ్యం కారణంగా నైనా; భుజబలంబు= భుజశక్తి; అతిశయమున్+ఐనన్= ఎక్కువైనందువలననైనా; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలుగా; అర్జునున్= అర్జునుడిని; రక్షింపన్+పోవన్= కాపాడటానికి పోవటం; నీకున్+తగున్= నీకు తగి ఉన్నది.

తాత్పర్యం: ఓ మహానుభావా! (అని సాత్యకిని ధర్మజడు సంబోధిస్తున్నాడు). మిక్కలి దయతోనైనా, బాంధవం కారణంగా నైనా, భుజబలం గొప్పతనం తోనైనా - అన్ని విధాలుగా అర్జునుడిని కాపాడటానికి నీవు పోవటం న్యాయం.

- K.** అతఁ దొకటి యైన నే నే , గతిఁ బోదుం జెపుమ! యెల్లకార్యంబులలో
నతనికిఁ దీడ్చడఁ బోవుట , యతి ముఖ్యము దానిఁ జేయు మనఘు విచారా!

287

ప్రతిపదార్థం: అతడు+బకటి ఐన్= ఆ అర్జునుడు ఏమైనా అయినట్లయితే (అర్జునుడికి ప్రమాదం జరిగినట్లయితే); ఏను= నేను; ఏ గతిన్+పోదున్?= ఏ దిక్కునకు పోగలను?; (నా గతి ఏవాతుంది?); చెపుమా!= చెపువలసింది!; ఎల్ల కార్యంబులలోన్= అన్ని పనులలో; అతనికిన్= ఆ అర్జునుడికి; తోడ్డడన్+పోవుట= సహాయానికి పోవటం; అతిముఖ్యము= చాలా అవసరం; అనఘు విచారా!= పాపరహితమైన ఆలోచన చేసేవాడా!; దానిన్+చేయుము= ఆ పనిని చేయుము; (అనగా అర్జునుడిని కాపాడటానికి పొమ్ము);

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి ఏదేని ప్రమాదం జరిగినట్లయితే నా గతి ఏవాతుంది? నే నెక్కడికి పోగలను? అన్ని పనులలో అతడికి సహాయంగా వెళ్లటం చాల ముఖ్యం నీవు మంచినే ఆలోచించేవాడవు. కనుక ఆ పని చేయుము.

- K.** అలఘుబలుఁడు శైనేయుఁడు , గలుగగుఁ బాండవుల గెలువగా వచ్చునే? వా
రల కతడు గోట యంద్రు; లి , పులు దానికిఁ దగగు నెఱపు భుజగర్వంబున్.

288

ప్రతిపదార్థం: అలఘు బలుఁడు= తక్కువకాని బలం కలవడు; శైనేయుఁడు= సాత్యకి; కలుగగన్= ఉండగా (తోడుండగా); పాండవులన్= పాండవులను; గెలువగాన్ వచ్చునే?= జయింపసాధ్యమా?; వారలకున్= ఆ పాండవులకు; అతడు= ఆ సాత్యకి; కోటు= కోటు అని; రిపులు= శత్రువులు; అంద్రు= అంటారు; దానికిన్= ఆ మాటకు; తగగన్= తగినట్లుగా; భుజగర్వంబున్= భుజదర్మాన్ని; నెఱపుము= ప్రదర్శించుము.

తాత్పర్యం: సాటిలేని బలంకల సాత్యకి కోటువలె పాండవులకు ఉండగా వారిని జయించటం సాధ్యమా? - అని శత్రువులంటూ ఉంటారు. దానికి తగినట్లుగా భుజదర్మాన్ని చూపించుము.

- K.** హరి గురుఁడు నీకుఁ గ్రీడియు , గురుఁ డిరువుర యెడరు బీర్పు గోరు గురులకున్
గురుఁడ నగు నేనె చేసేడు , బరమ ప్రార్థనము; బీనిఁ బాటింపు తగన్.

289

ప్రతిపదార్థం: నీకున్ హరి గురుఁడు= నీకు కృష్ణుడు గురువు; నీకు క్రీడియున్ గురుఁడు= అర్జునుడు కూడా గురువే; ఇరువురు ఎడరు= ఆ ఇద్దరి ఇబ్బందిని; తీర్పున్+కోరి= తీర్పుమని కోరి; గురులకున్= గురువులకు; గురుఁడన్+అగు= గురువు నైన; ఏన్= నేనే; పరమ ప్రార్థనము చేసేడన్= ఎక్కువగా ప్రార్థిస్తున్నాను; దీనిన్= ఈ ప్రార్థనను; తగన్ పాటింపుము= తప్పక చేయుము.

తాత్పర్యం: కృష్ణార్జునులు ఇరువురూ నీకు గురువులే. వారి ఇబ్బందిని తోలగించుమని ఆ గురువులకు గురువునైన నేను నిమ్మ అర్థస్తూ ఉన్నాను. నా ప్రార్థనను తప్పక పాటింపుము.

- K.** కురుబలము సౌచ్ఛి, సీదగు , శరముల దర్శంబు సూపి, చయ్యనుఁ జని య
న్నరుఁ గైకాని నా యుల్లము , పరితాపముఁ బీర్పువే! నృపాలురు మెచ్చన్.

290

ప్రతిపదార్థం: కురుబలము చొచ్చి= కురుసైన్యంలోకి చొచ్చుకొనిపోయి; నీది+అగు= నీయొక్క; శరముల దర్శంబు= బాణాల శక్తిని; చూపి= చూపించి; చయ్యనన్= శీఘ్రంగా; చని= వెళ్లి; ఆ+నరున్+కైకాని= ఆ అర్జునుడిని కాపాడి; నా ఉల్లము= నా మనస్సులోని; పరితాపమున్= బాధను; నృపాలురు= రాజులు; మెచ్చన్= మెచ్చుకోగా; తీర్పువే!= తీర్పుమా!

తాత్పర్యం: కొరవ సైన్యంలోకి చౌచ్చుకొనిపోయి నీ బాణాలశక్తిని చూపి, రాజులు మెచ్చుకోగా శీఘ్రంగా వెళ్లి అర్బునుడిని ఆదుకొని నా మనస్సులోని బాధను తొలగించుము.'

క. అనిన విని సాత్యకి ధర్మానందసున కిట్లను 'నీ వచనంబు లుచితంబు; లేను సప్యార్థానకును రణంబునం బ్రాణంబులు దాయి; విశేషించి నీ వింత ప్రార్థించి పనుప నూరుకుండుదునే? యతండు సైంధవ వధార్థంబుగా నట సనుచుండి కృష్ణుడు వినుచుండ నాతోఁ జెప్పిన తెఱంగు విస్తువించెద నవధరింపుము. **291**

ప్రతిపదార్థం: అనిన్ విని= ధర్మరాజు చెప్పగా విని; సాత్యకి; ధర్మనందమనకున్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; నీ వచనంబులు= నీ మాటలు; ఉచితంబులు= న్యాయంగా ఉన్నవి; ఏను= నేను; ఆ+పార్థానకున్= ఆ అర్బునుడికి; రణంబునన్= యుద్ధంలో; ప్రాణంబులు= నా ప్రాణాలను; దాయన్= దాచుకొనను; విశేషించి= మీదు మిక్కిలి; నీవు+ఇంత+ప్రార్థించి పనుపన్= నీ వింతగా వేడుకొని పంపినపుడు; ఊరకు+ఉండుదునే?= ఊరకునంటానా?; అతండు= ఆ అర్బునుడు; సైంధవ వధ+అర్థంబుగాన్= సైంధవడిని చంపుటకై; అట చనుచున్+ఉండి= ఆ దిక్కుకు పోతూ ఉండి; కృష్ణుడు వినుచుండన్= శ్రీకృష్ణుడు వింటూ ఉండగా; నాతోన్ చెప్పిన తెఱంగు= నాతో చెప్పిన పద్ధతి; విన్నవించెదన్= మనవి చేస్తాను; అవధరింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు చెప్పగా, సాత్యకి ఆతడితో ఇట్లు అన్నాడు: 'నీ పలుకులు న్యాయంగా ఉన్నాయి. అర్బునుడి కొరకై చేసే యుద్ధంలో నా ప్రాణాలను దాచుకోను. మీదు మిక్కిలి నీ వింతగా ప్రార్థించి పంపినపుడు ఊరకునంటానా? సైంధవడిని చంపుటకై వెళ్లుతూ, కృష్ణుడు వినుచుండగా, అర్బునుడు నాతో చెప్పిన విషయం మనవి చేస్తాను వినుము.

క. 'మనకు నిమిత్తము లెంతయు , సనుకూలము లయ్యే; గెలుతు మాహావమున నేఁ
జనియెదఁ బ్రతిజ్ఞుఁ తీర్పుగు; , ననఫూ! ధర్మసుతు రక్ష కరుగుము నీవున్. **292**

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= ఓ పాపరహితుడా; మనకున నిమిత్తములు= మనకు శకునాలు; ఎంతయున్+అనుకూలములు+అయ్యెన్= ఎంతో అనుకూలంగా ఉన్నాయి; ఆహావమునన్= యుద్ధంలో; గెలుతుము= జయిస్తాము; ప్రతిజ్ఞన్+తీర్పుగున్= మాట నిలుపుకోగా; ఏన్+చనియెదన్= నేను వెళ్లుతాను; ఈపున్= నీవు కూడ; ధర్మసుతు రక్షకున్= ధర్మరాజును కాపాడటానికి; అరుగుము= వెళ్లుము.

తాత్పర్యం: ' ఓ పుణ్యాత్మా! శకునాలు మన కనుకూలంగా ఉన్నాయి. యుద్ధంలో గెలుస్తాము. ప్రతిజ్ఞ తీర్పుటానికి నేను వెళ్లుతాను (సైంధవ వధ ప్రతిజ్ఞ). నీవు ధర్మరాజును కాపాడటానికి వెళ్లుము. (అంటూ సాత్యకికి చెప్పాడు.)

క. విను! సింధురాజు వధ మును , మనుజాధిప రక్షణంబు మనకు సరియ కా
వున నే నోక పని నీ వోక , పని మేకాని చేయు టురయఁ బాడియ గాదే? **293**

ప్రతిపదార్థం: విను= ఓ సాత్యకీ! వినుము; సింధురాజు వధమును= సైంధవడిని చంపటం; మనకున్= మనకు; మనుజాధిప రక్షణంబు= రాజును కాపాడుకొనటం (అనగా ధర్మరాజును కాపాడుకొనటం); సరియ= సమానం; కాపునన్+ఏను+బకపని నీవు+బకపని= నేనోకపనిని; నీవోక పనిని (సైంధవవధ, ధర్మరాజు రక్షణం అనే పనులను); మేకాని చేయుట= పూనుకొని చేయటం; పాడియ కాదే?= ధర్మం కాదా?

తాత్పర్యం: ఓ సాత్యకీ! వినుము, సైంధవడిని చంపటం, ధర్మరాజును కాపాడటం మనకు సమానమే. కాబట్టి నే నోక పనిని, నీ వోక పనిని పూనుకొని చేయటం ధర్మం కదా!

ఆ. ఏను నిలిచినట్ల కా నూఱడిల్లు నీ , వున్న నన్నరేష్టరీత్తముండు;

నిర్భరుండ వగుము నీవు నా దెస; నాకు , హాలి గలండు; గలఁడె యచట నితడు.

294

ప్రతిపదార్థం: ఈవు+ఉన్నవ్వు= నీవున్నట్లయితే; అన్నర+ఈష్వర+ఉత్తముండు= ఆ రాజుశేష్ముడు (ధర్మరాజ); ఏను నిలిచినట్లుకాన్= నేను తన ప్రక్క ఉన్నట్లు; ఊఱడిల్లున్= ఓదార్పు పొందుతాడు; నీవు నిర్భరుండవు+అగుము= నీవు భయం లేక ఉండుము; నా దెసన్= నావైపున; హారి కలండు= కృష్ణుడున్నాడు; అచటన్= ధర్మరాజు ఉన్నచోట; ఇతడున్= కృష్ణుడు కలఁడే= ఉన్నాడా? (లేడని భావం).

తాత్పర్యం: నీవు ప్రక్కన ఉంటే ధర్మరాజు ప్రక్కలో నేనున్నట్లుగానే ధైర్యాన్ని పొందుతాడు. నా ప్రక్కన శ్రీకృష్ణుడు న్నాడు. ధర్మజుడి ప్రక్క అత డిపుడు లేదు. కనుక నీ వచటికి వెళ్ళట న్యాయం. నిర్భయంగా నీవు ఉండుము.

వ. ఎల్లభంగులరాజరక్షణార్థంబుగా నీకుంబోవలయుఁబరాకుమధుర్యండగు నాచార్యుప్రతినయెఱుంగవే? యని చెప్పిన నట్ల కాక యని ని స్వతనిచే నిక్షేపంబుగా గ్రీకాని యేను నీకడకుం జనుదెంచితి; గురుండు ప్రతిన నెఱపునేని విజయండు జయద్రథం జంపుట యప్రయోజనంబు కాదే? యది యట్లుండ నిమ్ము; నీ చిత్తమ్మున వలవని వెఱపు గట్టుకొని యెదవు; కృష్ణసారథికం బగు జమ్మురథం బప్రతిహాత మనోరథం బగుట యెఱుంగవలవదే? యనుటయు నమ్మహీపతి యతని కి ట్లనియె.

295

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లభంగులన్= అన్ని విధాలుగా; రాజరక్షణ+అర్థంబుగాన్= రాజును కాపాడటానికై; నీకున్+పోవలయున్= నీవు పోయి తీరాలి; పరాక్రమధుర్యండు+అగు= శత్రువులను ఆక్రమించుకొనే శక్తికలవాడైన (ఆ నేర్చరితనం కలవాడు); ఆచార్య ప్రతిన= ద్రోణుడి శపథం; ఎఱుంగవే?= తెలియవా?; అని చెప్పినవ్వు= అని చెప్పగా; అట్లకాక అని= సరేనని, నిమ్మన్= నిన్ను; అతనిచేన్= అతడి నుండి; నిక్షేపంబుగాన్= నిధిగా; కైకొని= తీసికొని; ఏను= నేను; నీ కడకున్ చనుదెంచితిన్= నీ దగ్గరకు వచ్చాను; గురుండు= ద్రోణాచార్యుడు; ప్రతిన నెఱపున్+ఏనిన్= ప్రతిజ్ఞను నిలిపినట్లయితే (అనగా ధర్మరాజును బంధించినట్లయితే); విజయండు= అర్జునుడు; జయద్రథన్+చంపుట= సైంధవుడిని చంపటం; అప్రయోజనంబు కాదే?= వ్యర్థం కాదా; అది అట్లుండన్+ఇమ్ము= దానినట్లు ఉండనీ; నీ చిత్తమ్మునవ్వు= నీ మనస్సులో; వలవని వెఱపు= అనవసరమైన భయం; కట్టుకొనియెదవు= పెట్టుకుంటూ ఉన్నావు; కృష్ణ సారథికంబు+అగు= శ్రీకృష్ణుడిని సారథిగా గల; జమ్మురథము= అర్జునుడి తేరు; అప్రతిహాత మనోరథంబు= ఎదురులేని కోరిక తీర్చేది (అనగా దానిని ఎవ్వరూ కొట్టలేరు); అగుటన్= కావటంచేత; ఎఱుంగవలవదే?= తెలియవద్దా?; అనుటయున్= అని చెప్పగా; ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మజుడు; అతనికిన్= సాత్యకిలో; ఇట్లనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘అన్ని విధాలుగా రాజును కాపాడటానికి నీవు తప్పక పోవలయును. శత్రువులను ఆక్రమించుకొనటంలో నేర్చరి అయిన గురువుగారి శపథం నీకు తెలియదా?’ అని చెప్పినందువల్ల, సరే అని, నిన్ను అతడు నా చేతికిచ్చిన నిధిగా భావించి నీ దగ్గరకు వచ్చాను. ఆచార్యుడు గనుక తన ప్రతిజ్ఞను నిలుపుకొంటే, అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపటం వ్యాఘ. కనుక, అనవసరంగా భయం మనసులో పెట్టుకోవద్దు. కృష్ణుడు సారథిగా ఉండే అర్జునుని రథం, ఎదురులేని మనోరథం అని తెలియదా?’ అని అనగా ఆ ధర్మరాజు అతనితో ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘అది యగు సైనను ననుఁ బెం , పాచవగ్గ గాచికొని యచట నుండుట కంటెన్ మధి నథికం బై తోచిన , యది నీ వర్షనుని పాలి కరుగుట నాకున్.

296

ప్రతిపదార్థం: అది+అగున్= నీవు చెప్పింది నిజమే; ఐనను= అయినప్పటికీ; పెంపు+ఒదవగున్= గొప్పతనం కలుగగా; కాచికొని= కావలి కాచుకొని; ఇచటన్ ఉండుట కంటున్= ఇక్కడ ఉండటం కంటె; నీవు= ఓ సాత్యకీ!; అర్జునుని పాలికిన్= అర్జునుడి దగ్గరకు; అరుగుట= వెళ్ళటం; మదిన్= మనసులో; నాకున్= నాకు; అధికంబై తోచిన అది= ఎక్కువగా తోచింది.

తాత్పర్యం: అది అట్లే అయినప్పటికిని, గొప్పగా ఇక్కడ కాచుకొని ఉండటం కంటె అర్జునుడి వద్దకు నీవు వెళ్ళటం ఎక్కువ అవసరం అని తోచింది.

తే. కడువడి నీ వరుగగ వడ , ముడియును నీ వెనుక శీఘ్రముగ నెయిదుం గ

వ్యాపి కుశలి యైన విజయం , బొడగూడును మనకు; దీని కొడబడు మనషుా!

297

ప్రతిపదార్థం: నీవు కడువడిన్ అరుగున్= నీవు చాల త్వరగా వెళ్గా; వడముడియును= భీమసేనుడు కూడా; నీ వెనుకన్= నీ వెంటనే; శీఘ్రమునన్= త్వరగా; ఎయిదున్= వెంబడించి వస్తాడు; కవ్యడి= అర్జునుడు; కుశలి+ఐనన్= క్షేమంతో ఉంటే; మనకున్= మనకు; విజయంబు= జయం; ఒడగూడును= కలుగుతుంది; అనఫూ! = ఓ పుణ్యత్వా!; దీనికిన్= ఇప్పటి నా మనవికి; ఒడబడుము= అంగీకరించుము.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యత్వా! త్వరగా నీవు వెళ్చితే, వెంటనే భీమసేనుడు కూడా నిన్ను అనుసరిస్తాడు. అర్జునుడు క్షేమంగా ఉంటే మనకు విజయం కలుగుతుంది - కనుక నేను చెప్పినట్లు చేయటానికి ఒప్పుకొనుము.

చ. ద్రుపద విరాట కేకయులు దోర్జులధుర్యులు, ద్రోపదేయు లు

గ్రపు జయుడుల్, ఘుటోత్సుఁ డరాతి విదాలు శిఖిండి ఛైర్యసా

ర పరుషమూర్తి, సంగర ధురంధరు లిదైసుఁ దక్కుఁ గల్లు వా

రపరిమితుల్; గొనండు ద్రుపదాత్మజుఁ డగ్గురుఁ బోరుఁ జీలికిన్.

298

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపద, విరాట, కేకయులు= ద్రుపద విరాట కేకయ దేశాల వారు; దోర్జులధుర్యులు= భుజబల శక్తి కలవారు; ద్రోపదేయులు= ఉపసాండవులు; ఉగ్రపుచీరుడుల్= భయంకరమైన పేరుగలవారు (గొప్ప పేరు గలవారు); ఘుటోత్సుఁచుఁడు; అరాతి విదారి= శత్రువులను తునాతునకలు చేసేవాడు; శిఖిండి; ఛైర్యసార పరుషమూర్తి= ఛైర్యసారమే నిష్పరమూర్తిగా ఉన్నవాడు; సంగర ధురంధరుల్= యుద్ధభారాన్ని వహించినవారు; ఈ+దెసన్= ఈ దిక్కున; తక్కున్ గల్లువారు= మిగిలినవారు; అపరిమితుల్= సాటిలేనివారు; ద్రుపదాత్మజుడు= ధృష్టద్యుమ్యుడు; ఆ+గురున్= ఆ ద్రోణాచార్యుడిని; పోరున్= యుద్ధంలో; చీరికిన్= లెక్కును; కొనండు= తీసికొనడు (లెక్కించడు కనుక నీవు వెళ్ళవచ్చునని ధర్జుడి భావం).

తాత్పర్యం: ద్రుపద విరాట కేకయ రాజులు, ఉపసాండవులు, ఘుటోత్సుఁచుఁడు, శిఖిండి తక్కిన పాండవ పశ్చములోని వారు భుజబలంతో, గొప్పపేరుతో, శత్రువులను అణగార్చుతూ ఛైర్యసారసాలతో ఒప్పినవారు - సాటిలేని బలం కలవారు ఈ వైపున్నారు. ధృష్టద్యుమ్యుడు ద్రోణుడిని లెక్కచేయడు.

క. విను మా ధృష్టద్యుమ్యుం , డనలంబునఁ గుంభభవ వధార్థముగాఁ బు

టైనవాడు గాడె? నా దెస , ననుమానం బేల? యోర్చు నాతం డతనిన్.

299

ప్రతిపదార్థం: వినుము= నామాట వినుము; ఆ ధృష్టద్యుమ్యుండు= ద్రుపదుడి కుమారుడైన ఆ ధృష్టద్యుమ్యుడు; కుంభసంభవ వధ+అర్థముగాన్= ద్రోణుడిని చంపుట కొరకై; అనలంబునన్= అగ్నిలో; పుటైనవాడు కాడె?= పుటైనవాడు కదా?; నా దెసన్=నా విషయమై; అనుమానంబు+ఏల?= సందేహమైందుకు?; ఆతండు= ధృష్టద్యుమ్యుడు; అతనిని= ద్రోణాచార్యుడిని; ఓర్చున్= ఓడిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ సాత్యకీ! వినుము. ద్రోణడిని చంపటానికి ధృష్టద్యుమ్ముడు అగ్నిగుండంలో పుట్టాడు కదా! నా విషయమై (అనగా నా క్షేమాన్ని గూర్చి) నీకు సందేహ మెందుకు? ధృష్టద్యుమ్ముడు ద్రోణడిని ఓడిస్తాడు.’

క. అనవుడు శినిపుంగవుం డిక్కింత చింతించి, పార్థపజ్జం బోవుట బంటుతనంబున కూనంబుగా; దితండునుం బెద్దయుం దఱిమి పలికెడు; బోదున కాక! యని మనంబున నిశ్చయించి, యథిపతి యాననం బాలోకించి.

300

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని చెప్పగా; శినిపుంగవుండు= శినివంశంలో ఉత్తము డయిన సాత్యకి; ఒక్కింత= కొంతసేపు; చింతించి= అలోచించి; పార్థపజ్జన్+పోవుట= అర్జునుడి వైపు వెళ్ళటం; బంటుతనంబునకున్= వీరత్యానికి; ఉనంబు కాదు= తక్కువ కాదు; ఇతండును= ఈ ధర్మరాజుకూడ; పెద్దయున్= మిక్కిలి; తఱిమి= తొందరపట్టి; పలికెడున్= మాటలాడుతున్నాడు; పోదున కాక= వెళ్ళిదుగాకా; అని మనంబున్ నిశ్చయించి= అని మనస్సులో నిశ్చయించుకొని; అధిపతి అననంబు= ధర్మరాజు ముఖాన్ని; ఆలకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అనగా సాత్యకి కొంతసేపు యోచించి, అర్జునుడి దగ్గరకు పోవటం తన వీరత్యానికి తక్కువ కాదనీ, ఈ ధర్మరాజు మిక్కిలి తొందరపట్టుతున్నాడు కనుక వెళ్ళతాననీ మనస్సులో నిశ్చయించుకొని ఆ ధర్మరాజు ముఖం చూచి.

సాత్యకి ధర్మరాజు వేడిన చౌప్పున నర్జును కడకు బోవ సమ్మతించుట (సం. 7-86-1)

క. భవటియ రక్ష యుమ్మెయి , సువిహిత మగునేని మేలు; సౌచ్ఛద భేరీ
రవ బృంహిత హోషాభై , రవ కౌరవ సేన గలగి క్రందుకొనంగన్.

301

ప్రతిపదార్థం: భవటియ రక్ష= నీయెక్క అండ (ధర్మరాజునకున్ సహాయం); ఈ+మేయిన్= ఈ విధంగా; సువిహితము+అగునేని= బాగా ఉన్నట్లయితే; మేలు= మంచిది; భేరిరవ= నగారా చప్పుళ్ళతోడి; బృంహిత= ఏనుగుల యొక్క ఫీంకారమును; హోషా= గుర్రాల సకిలింతలు; బైరవ= భయంకరమైన జభ్యలతోను; కౌరవసేన= కురుసేన; కలగి= చీకాకుపడి; క్రందుకొనంగన్= అతిశయించగా; చౌచ్ఛదన్= ప్రవేశిస్తాను.

తాత్పర్యం: నీ కున్న అండ ఈ విధంగా చక్కగా ఉన్నట్లయితే మంచిది. నగారాల ప్రోత్సహం, ఏనుగుల ఫీంకారంతో, గుర్రాల సకిలింతలతో భయంకరమైన కౌరవ సేన చీకాకు పడటం అధికమయ్యటల్లుగా నేను వెళ్ళతాను.

శా. వైరం బాత్మల నిండి యుండ భుజగర్యంబుల్ దలిర్పంగ దు
రావురోత్సాహపలు వీరె కొందఱు స్వపుల్ రారాజు కార్యంబు వి
స్తారోదగ్రము సేయఁ బూని విలసత్సంరంభు లై పస్తియు
న్నా లీదట్టపుమూక లెట్టు లగునో నాకోల్తులం జాడుమీ!

302

ప్రతిపదార్థం: వైరంబు= శత్రుత్యం; ఆత్మలన్+నిండి ఉండన్= మనస్సులో నిండుకొని ఉండగా; భుజగర్యంబుల్= భుజదర్పం; తలిర్పంగన్= చిగురించగా; దుర్యార= అడ్డుకొనటానికి సాధ్యంకాని; ఉత్సాహపలు= అస్త్రి ఉన్నవారు; వీరె= కొందఱు స్వపుల్= కొందరు రాజులు; రారాజు కార్యంబున్= దుర్యోధనుడి వనిని; విస్తార= ఎక్కువగా; ఉదగ్రము= భయంకరంగా; చేయన్+పూని= చేయుటకు పూనుకొని; విలసత్త+సంరంభులు+పి= ప్రకాశంతోడి తొందరలో; పన్ని ఉన్నారు= యుద్ధానికి

సిద్ధమై ఉన్నారు; ఈ దట్టపు మూరకలు= ఈ ముమ్మురమైన పైన్యం; నా కోల్తుల్నీ= నేను ఎదుట నిలిచి యుద్ధం చేయటంతో; ఎట్టులు+అగునో చూడుమీ!= ఏవొతుందో చూడుమా!

తాత్పర్యం: మనస్సు నిండా శత్రుత్వంతో, భజగర్యం ఒప్పి ఉండగా, అడ్డలేని ఉత్సాహంతో ఈ కొందరు రాజులు దుర్యోధనుడికొరకు విస్తారంగా, భయంకరంగా యుద్ధ ప్రయత్నంలో ఉన్నారు. దట్టమైన ఈ పైన్యం నేను ఎదుట నిలిచి యుద్ధం చేస్తే ఏవొతుందో చూడుము.

క. ఈ సేనల భేటించి భు , జా సంపద వెలయి బార్థసాహియుం బే
జేసేడ నీపం పనియెడు , భాసుర దీపమున కన్యబలతము మెడురే?

303

ప్రతిపదార్థం: ఈ సేనల భేటించి= ఈ పైన్యాన్ని చీల్చి; భుజసంపద= భుజబల విభవం; వెలయనీ= ప్రకాశించగా; పార్థసాహియుంబు= అర్జునుడికి సహాయం; ఏనీ+చేసెదనీ= నేను చేసెదను; నీ పంపు= నీ ఉత్సర్పు; అనియెడు= అనేటువంటి; భాసుర దీపమునకునీ= వెలిగే దీపానికి; అన్యబలతము= ఇతరుల బలమనే చీకటి; ఎదురే?= ఎదురా?

తాత్పర్యం: ఈ సేనలను చీల్చి, భుజబలం ప్రకాశించగా అర్జునుడికి సహాయం చేస్తాను. నీ ఆజ్ఞ అనే దీపం ముందు శత్రు బలమనే చీకటి ఎదురు నిలుస్తుందా?

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. దవ్వని చూడకు; మార్పుర , క్రొ వ్వడఁచెద; సింధువిభునిఁ గూల్వగడగున నా
వివ్వచ్చు మెచ్చు తెఱగున , నవ్వుచుఁ గవిసెద మరుద్దణంబులు వొగడనీ.

304

ప్రతిపదార్థం: దవ్వు+అని చూడకు= దూరమని చూడవద్దు; మార్పుర= శత్రువులయ్యుక్క; క్రొవ్వు= క్రొవ్వును; అడచెదనీ= అడగారిస్తాను; సింధువిభుని= పైంధవడిని; కూల్వనీ= చంపటానికి కడగు= ప్రయత్నించే; ఆ వివ్వచ్చు= అర్జునుడు; మెచ్చుతెఱగుననీ= మెచ్చుకొనే విధంగా; మరుత్త+గణంబులు= దేవతా సమూహాలు; పాగడనీ= కిర్తించగా; నవ్వుచునీ= నవ్వుకొంటాడు; కవిసెదనీ= క్రమ్ముకొంటాను.

తాత్పర్యం: (ఇక్కడకు) దూరమని చూడవద్దు. విరోధుల పాగరు అణుస్తాను. పైంధవడిని చంపటానికి ప్రయత్నించే అర్జునుడు మెచ్చుకొనే విధంగా, దేవతలందరు పాగడగా నవ్వుతూ శత్రువులను క్రమ్ముకొంటాను.

వ. రథ్యంబుల దగ యుడుపను సారథి దప్పియుం చీర్పును రథంబు సవిశేష సన్నాహంబు సేయను వలయు' ననినం తీతి నొంభి యప్పాండవాగ్రజుండు పనుపం దద్ద జ్ఞులైన పరిచారకు లత్తురంగంబుల నీలికిం బిగిచి ఖాణంబెత్తితడవిదారుకానుజుండగు నా సూతునుపయుక్తాపోరుం జేయుటయు, వాఁడును విశిష్టాయుధ సమేతంబుగా సయ్యదర్దంబు సుకల్పితంబు సేసి సింహాద్యజంబు గ్రాలం దెచ్చె; నంతకు మున్న సాత్యకియుఁ గృతస్నానుండై యాప్యాయన మధుపానంబున నెలమిం బొంబి యమ్మహీపతి పాదంబులకుం బ్రథతుం దైనం గౌగిలించుకొని యతండు చీవించినం బెండ్లికి పశపులీలం దేరెక్కి యెక్కిడిన విల్లును మెచ్చువచ్చునమ్ములును దొడలపై బెట్టికొని కడలి చను సమయంబున భీమసేనుండును నగ్రజునకుం బ్రథామంబు సేసి తన తీడన రాఁ గదలినం గని యా శినిపుంగవుం డతని కి ట్లనియె.

305

ప్రతిపదార్థం: రథ్యంబుల= గుర్రాల; రగ= దాహాం; ఉడుపను= పోగొట్టటానికిని; సారథి= సూతుడి; దప్పియునీ= దాహాంకూడా; తీర్పును= పోగొట్టటానికిని; రథంబునీ= తేరును; సన్నాహంబు చేయను= సిద్ధం చేయటానికి; వలయునీ= అవశ్యం; అనిననీ=

అనగా; ప్రీతిన్+బంది= సంతోషపడి; ఆ+పాండవ+అగ్రజండు= ఆ ధర్మరాజు; పనుపన్= ఉత్తరువు చేయగా; తద్జ్ఞలు+ఐన= ఆయా పనులు తెలిసినవారైన; పరిచారకులు= సేవకులు; ఆ+తురంగంబులన్= ఆ గుర్రాలను; నీరికిన్+తిగిచి= నీళ్ళకు తీసికొనిపోయి; భాణంబు= ఆహారాన్ని (గుర్రాలకు ఉలపలు మొదలయిన తిండి వస్తువులను); ఎత్తి= ఎత్తి; తడని= నిమిరి (గుర్రాల శరీరాన్ని నిమిరి, అందుచేత వాటికి ఉత్సాహం కలుగుతుంది); దారుక+అనుజండు= దారుకుడి తమ్ముడు; అగు= అయిన; ఆ సూతున్= ఆ సారథిని; ఉపయుక్త= ఉపయోగించబడిన; ఆహారుం చేయుటయున్= ఆహారం కలవానిని చేయుటమూ; వాడును= ఆ సూతుడును; విశిష్ట= విశేషమైన; ఆయుధసమేతంబుగాన్= యుద్ధానికి కావలసిన అప్రతిశ్ఠాప్తతతో; ఆ+అరదంబున్= ఆ తేరును; సుకల్యితంబు+చేసి= బాగా ఏర్పాటుచేసి; సింహాధ్వజంబు= సింహాపతాకం; క్రాలన్= వెలుగగా; తెచ్చెన్= తీసికొని వచ్చాడు; అంతకు మున్ను= అంతకంటే ముందుగా; సాత్యకియున్= సాత్యకి కూడా; కృతస్నానుండు+ఐ= స్నానం చేసినవాడై; ఆప్యాయున్= త్వాప్తిని కలిగించే; మధుపానంబున్= మధుపానంతో (మత్తును కలిగించే సురాపానంతో); ఎలమిన్+పాంది= సంతోషాన్ని పాంది (త్వాప్తిని పాంది); ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మరాజు; పాదంబులకున్+ప్రణాతుండు+ఐన్= పాదాలకు దండం పెట్టగా; కౌగిలించుకొని= కౌగిలిలోకి తీసికొని; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; దీవించిన్= దీవనలు ఇష్టగా; పెండ్లికిన్+పోవు లీలన్= పెండ్లికి వెళ్ళి విధంగా; తేరు+ఎక్కు= తన తేరుమీదకు ఎక్కు; ఎక్కుడిన్= ఎక్కుపెట్టిన; విల్లును= ధనుస్సును; మొచ్చువచ్చు అమ్ములును= కీర్తిని తెచ్చే బాణాలను; తొడలపైన్= తన తొడలపై; పెట్టికొని= ఉంచుకొని; కడలి చను= బయలుదేరు; సమయంబున్= వేళలో; భీమసేనుండును= భీముడును; అగ్రజనకున్= అన్నకు; ప్రణామంబు చేసి= నమస్కారం చేసి; తనతోడన= తనతోనే; రాన్+కడలిన్= రావటానికి బయలుదేరగా; కని= చూచి; ఆ శినిషుంగవుండు= ఆ శిని వంశంలో ఉత్తముడు (సాత్యకి); అతనికిన్= ఆ భీముడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి ధర్మరాజుతో తన గుర్రాల దప్పికను, సారథి దాహాన్ని తీర్చి తేరును సిద్ధం చేయవలసి ఉందన్నాడు. ధర్మరాజు సంతోషంతో ఉత్తర్వు చేశాడు. ఆయా పనులు తెలిసిన సేవకులు గుర్రాలకు నీళ్ళ తాగించి దాణా తినిపించి, వాటి ఒంటిని నిమిరారు. దారుకుని తమ్ముడయిన సారథికి ఆహారం తగినంతగా ఇచ్చారు. (శ్రీకృష్ణుడి సారథి దారుకుడు. అతడి తమ్ముడి సారథి దారుకుడి తమ్ముడు); ఆ సారథి సర్వసన్నద్ధంగా తేరును అలంకరించాడు. విశేషాయుధాలను సిద్ధం చేశాడు. శుచిగా యుద్ధానికి పోవటానికి సాత్యకి స్నానం చేసి, ఉత్సాహానికి మధువును ఆస్వాదించాడు. ఆశీర్వచనానికి ధర్మరాజుకు నమస్కరించాడు. ఆతడి దీవెనలతో పెండ్లికి వెళ్ళి విధంగా బయలుదేరి తేరెక్కాడు. తన వింటినీ, బాణాలను ఒడిలో పెట్టుకొన్నాడు. ఆతడి వెంట వెళ్ళటానికి భీమసేనుడు అన్నగారి ఉత్తర్వును తీసికొనటానికి ఆయనకు నమస్కరించాడు. తనతో బయలుదేరే భీముడితో శినివంశంలో శ్రేష్ఠుడయిన సాత్యకి ఈ విధంగా అన్నాడు:

K. ‘అక్కట! రావలవదు నా , కెక్కటి యా సేన దఱిసి యేగుట భరమే?

యిక్కడన నిలువు; ద్రోణుని , యుక్కటను బతి కెడరు వుట్టకుండగఁ వలయున్.’

306

ప్రతిపదార్థం: అక్కట! రావలవదు= అయ్యా (నీపు) రావద్దు; నాకున్= నాకు; ఎక్కటి= ఒక్కడుగా; ఈ సేనన్= ఈ పైన్యమును; దఱిసి= చేరి; ఏగుట= పోవటం; భరమే?= కష్టమా? (కష్టంకాదు); ఈ+కడన= ఈ చోటనే; నిలువు= నిలిచిపామ్మ (ఉండుము); పతికిన్= రాజునకు (ధర్మరాజుకు); ద్రోణుని= ద్రోణాచార్యుడి; ఉక్కునన్= బలంతో; ఎడరు= ఆపద; పుట్టకుండగఁ వలయున్= కలుగుండా ఉండాలి.

తాత్పర్యం: ‘నీవు నాతో రావద్దు. ఇక్కడనే ఉండుము. నేను ఒక్కడుగానే ఈ సేనవద్దకు చేరటం కష్టం కాదు. ద్రోణుడి వలన కలిగే ఆపద రాకుండా ధర్మరాజునకు అండగా ఉండుము.’

- వ. అనవుడు నతం 'డట్లు కాక యేను రాజ రక్షణంబునకు నిలిచెద; నీ వప్రమత్తుండవయి యరుగు' మనిన వదనంబు వికసింపు' నీ యట్టి పెనుబ్రాపు గలుగ నా కెదు రెవ్వరు? సవ్యసాచి సైంధవుం దెగటాల్చినం బేల్చిన కౌతుకంబున వచ్చి నిన్నును సీయస్తునుం గౌగిలించుకొనియెద' నని పలికి యప్పిరుని నిలిపి లేళ్ళ గమిం గనుంగాను బెబ్బలియుంబోలే నీ సేనం జాచుచు నడచె నని యట్లు సంజయుండు సాత్యకి సంరంభంబు ధృతరాష్ట్రసుకుం జెప్పు నని చెప్పిన వేడ్జ యుల్లంబున నివ్వటిల్లఁ 'బదంపడి చెల్లిన భండనంబు వినిపింపు' మనుటయు.

307

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనగా; అతండు= ఆ భీమసేనుడు; అట్లు+అ+కాక= అట్లేకానిమున్; ఏను= నేను; రాజరక్షణంబు నకున్= రాజును కాపాడటానికై; నిలిచెదన్= అగుతాను; ఈవు= నీవు; అప్రమత్తుండవు+అయి= జాగరూకుడవయి; అరుగు ము= వెళ్ళము; అనిన్నన్= అనగా; వదనంబు వికసింపన్= ముఖం వికసించగా; నీ అట్టి= నీనంటి; పెను= పెద్ద; ప్రాపు=అండ; కలుగన్= ఉండగా; నాకున్+ఎదురు+ఎవ్వరు?= నన్నెవరెదుర్కొగలరు?; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; సైంధవున్= సైంధవుడిని; తెగటార్చినన్= చంపినట్లయితే; పేర్చిన= ఎక్కువ అయిన; కౌతుకంబునన్= సంతోషంతో; వచ్చి= తిరిగివచ్చి; నిన్ను మీ అన్ననున్= నిన్నూ మీ అన్నగారినీ; కౌగిలించుకొనియెదన్= కౌగిలించుకొంటాను; అని పలికి= అని చెప్పి; ఆ+పీరుని నిలిపి= ఆ పీరుడైన భీముడిని ఆపి; లేళ్ళగమిన్= జింకల గుంపును; కనుంగాను= గుర్తించే; బెబ్బలియున్+పోలన్= పెద్దపులి మాదిరిగా; నీసేనన్+చూచుచున్= నీ సైన్యాన్ని చూస్తూ (కారవ సైన్యాన్ని); నడచెన్+అని= ముందు కురికాడని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సంజయుండు= సంజయుడు; సాత్యకి= సాత్యకియొక్క; సంరంభమున్= తొందరను; ధృతరాష్ట్రసున్ చెప్పేన్= ధృతరాష్ట్రికి చెప్పాడు; అని చెప్పినన్= అని చెప్పగా; వేడ్జు= ఉత్సాహం; ఉల్లంబున్= మనసులో; నివ్వటిల్లన్= కలుగగా; పదంపడి= ఆ మీద; చెల్లిన= సాగిన; భండనంబు= యుద్ధపు; విధంబు= పద్ధతిని; వినిపింపుము= వినజేయుము; అనుటయున్= అని అనగా. (ధృతరాష్ట్రసు సంజయుడిని ప్రశ్నించాడు).

తాత్పర్యం: దాని కాతడు అట్లే అన్నాడు. రాజునకు తాను అండగా ఉంటాననీ, సాత్యకిని జాగ్రత్తగా వెళ్ళమనీ భీముడు కోరాడు. అపుడు సాత్యకి మొగం సంతోషంతో వికసించింది. 'అర్జునుడు సైంధవుడిని చంపిన తరువాత అతిశయించి ఉత్సాహంతో వచ్చి నిన్నూ, మీ అన్నమా కౌగిలించుకొంటాను' అని చెప్పుతూ జింకల గుంపును చూచిన పెద్దపులి మాదిరిగా కౌరవసైన్యం మీదకు ఆతడు దూకాడు - అని సాత్యకి సంరంభాన్ని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రికి చెప్పగా ఆ మీదట. (తరువాతి ఆశ్చర్యసంలోని వచనంతో అన్వయం).

ఆశ్యసాంతము

- ఉ. నిర్వుల చిత్తభృంగ రమణీయ వికస్వర పుండరీకతా ధర్మ నిరూఢ! సంసరణ తాప నిరాకరణ ప్రగాఢ స త్తర్మ ఫలాక్షతీ! భువన తాపి భవప్రకృతీ! తపక్రియా కర్మర సంయమిశ్వర సఖా! సమతా సమవేత! చిత్పుఖా!

308

ప్రతిపదార్థం: నిర్వుల= స్వచ్ఛమైన; చిత్తభృంగ= మనస్సునే తుమ్మెదకు; రమణీయ= అందమైన; వికస్వర= వికసించిన; పుండరీకతా= తెల్లతామరయొక్క; ధర్మ= గుణ విశేషంతో; నిరూఢ!= ప్రసిద్ధి పొందినవాడా; సంసరణ= సంసారం వలని; తాప= బాధలను;

నిరాకరణ= తిరస్కరించే; ప్రగాఢ= దట్టమైన; సత్కర్మ= మంచిపనియొక్క; ఘల= పంటయొక్క; ఆకృతి!= ఆకారమైనవాడా!; భువన= ప్రపంచం యొక్క; తాపి= తపింపజేయు; భవప్రకృతి!= సంసారమునకు మూలభూతమైనవాడా!; తపఃక్రియ= తపస్సి చేయటంలో; కర్మర= ఆసాంతము పనిని చేయునటి; సంయోధరసభా!= బుయేష్వరుల పుత్రుడైనవాడా!; సమతా= సమానత్వంతో; సమవేతు!= సంబంధం కలవాడా!; చిత్పుభా!= జ్ఞానసౌభాగ్యం కలవాడా!

తాత్పర్యం: తుమ్మెదలు పద్మములందు విహారించుట్లు కామక్రోధాదులులేని నిర్మల చిత్తములు నీయందు విహారించును. సర్వజనులను తపింపజేయు సంసార దుఃఖమునకు మాయయే హేతువగుటచే ఆ దుఃఖమును పోగొట్టు వాడవు నీవు మాత్రమే. సత్కర్మాచరణమునకు ఆనందరూపుడవగు నిన్న పొందుటయే ఘలము. దృఢాధీక్షతో కర్మముల నాచరించువారికి మిత్రుడవై వారి దుఃఖమును పోగొట్టుదువు. సర్వభూతములయందును నీవు సమభావముతో నుందువు. ఆనంద చైతన్యములే నీ వాస్తవ స్వరూపము.

K. పరిధాన ప్రావరణి , కరణాధృత పీతవసన గజచర్మ! సము

ధ్వర వాహనీకృతోజ్ఞుల , గరుడ వృషభ! పరమ మోక్షకర! దురితహారా!

309

ప్రతిపదార్థం: పరిధాన= కట్టు వస్తుముగాను; ప్రావరణి= ఉత్తరీయంగాను; కరణ= చేయటచే; ఆదృత= ఆదరింపబడిన; పీతవసన= పసుపుషచ్చని వస్తుమూ; గజచర్మ!= ఏనుగుతోలు గలవాడా! - హరికి పట్టు వస్తుబట్ట, హరునకు గజచర్మము ఉత్తరీయము; సముద్ధర= మిక్కిలి గొప్పమైన; వాహనీకృత= వాహనములుగా చేయబడిన; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించెడి; గరుడ= గరుత్వంతుడు; వృషభ!= ఎద్దు గలవాడా! - హరికి గరుడుడు వాహనము, హరునకు ఎద్దు వాహనము; పరమ మోక్షకర!= మిక్కిలి ఉత్సప్పమైన మోక్షమును ఇచ్చువాడా!; దురితహారా!= పొపములను పోగొట్టువాడా! హరిహరనాథా!.

తాత్పర్యం: పీతాంబరం కట్టుబట్టగాను, గజచర్మం ఉత్తరీయంగాను ఆదరించిన వాడా! గరుత్వంతుని, ఎద్దను వాహనముగా చేసికొన్నవాడా! ఉత్సప్పమైన ముక్కిని ప్రసాదించువాడా! పాపహార! హరిహరనాథా!

విశేషం: అలంకారం: యథాసంఖ్యం.

మాలిని.

**నిరుపమ గుణరాశీ! నిర్ణయిత్వ ప్రకాశీ!
భలిత భువన కార్యా! భవ్యనైష్ఠర్థదుర్యా!
విరతి నిరత భావాయ! విశ్వలోకైక సేవా!
స్ఫురిత బహు శరీరా! శుద్ధ వైరూప్యసారా!**

310

ప్రతిపదార్థం: నిరుపమగుణరాశీ!= సాటిలేని గుణములప్రోవు కలవాడా! నిర్ణయిత్వప్రకాశీ!= గుణరహిత్యం చేత ప్రకాశించేవాడా! భరిత+భువనకార్యా!= భరింపబడిన ప్రపంచపు పనులు కలవాడా! భవ్యనైష్ఠర్థదుర్యా!= యోగ్యమగు నిష్పర్మా ధర్మయుడా! విరతి నిరత భావాయ!= సర్వకర్మ సన్మాసమందు ఆస్కర్తిగలవానిచే భావింపదగినవాడా! విశ్వలోకైక సేవా!= ప్రపంచమంతటిలోనూ సేవింపదగినవాడా! స్ఫురితబహుశరీరా!= అనేక శరీరాలతో వెలిగేవాడా! (అవతారా లత్తేవాడా!); శుద్ధ= స్వచ్ఛమైన; వైరూప్య= శుద్ధ విరూపత్వముయొక్క సారము గలవాడా! సారా!= సారమైన వాడా!

తాత్పర్యం: సాటిలేని గుణములకు నిధియైనవాడా! గుణరహితుడవై వెలిగేవాడా! ప్రపంచంలోని భారమైన పనులు కలవాడా! యోగ్యమైన నిష్పర్మా సిద్ధాంతాన్ని వివరించటంలో దిట్ట అయినవాడా! ప్రపంచానికంతటికినీ

సేవ్యమానుడా! అనేకావతారాలతో స్వచ్ఛమగు విశేష రూపం కలవాడా! వైరూప్య సారమా! (అని హరిహరనాథులను ప్రార్థించాడు).

విశేషం: అలం: అంత్యాను ప్రాసం.

ఇది శ్రీమదుభయ కవిమిత్ర కొమ్మనామాత్మ పుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతం బయిన శ్రీమహాభారతంబున ద్రోణపర్వంబునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: ఇది ఉభయ కవిమిత్రుడనే బిరుదం కలవాడు, కొమ్మనామాత్ముడి పుత్రుడు, పండితులను ఆరాధించటం చేత ప్రకాశించేవాడు (పండితులచేత ఆరాధించబడటం చేత ప్రకాశించేవాడు) అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీ మహాభారతంలోని ద్రోణపర్వంలోని మూడవ ఆశ్వాసం.

ద్రోణపర్వంలోని తృతీయాశ్వాసం సమాప్తం.